

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

ΤΑΣΟΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΘΝΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΣΜΟΣ
Η πολιτική και κοινωνική διάσταση της εθνικής διαπάλης
στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία

λ

Διδακτορική Διατριβή

ΜΥΤΙΛΗΝΗ - ΜΑΪΟΣ 2018

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

-**Σπύρος Καράβας**, Αναπληρωτής Καθηγητής (επιβλέπων). Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

-**Χαρίλαος Εξερτζόγλου**, Καθηγητής (μέλος τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής). Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

-**Ανδρέας Λυμπεράτος**, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής (μέλος τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής). Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

-**Αναστασία Καρακασίδου**, Καθηγήτρια, Wellesley College (United States).

-**Αλεξάνδρα Ιωαννίδου – Ράλλη**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια. Τμήμα Ρωσικής Γλώσσας και Φιλολογίας και Σλαβικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ)

-**Ελένη Γκαρά**, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια. Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

-**Παρασκευάς Ματάλας**, Επίκουρος Καθηγητής. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

.

Copyright © Τάσος Κωστόπουλος, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εθνικά ορθή ιστοριογραφική παράδοση	7
Η εθνική συγκρότηση ως κοινωνικοπολιτικό εγχείρημα	26
Δομή της διατριβής	35
Σχετικά με τις πηγές	37
Ζητήματα ορολογίας	44
Ευχαριστίες	46

Μέρος Α΄. Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΙΘ΄ αι.

1. Γλώσσες, θρησκείες, «εθνότητες»	50
Οι σλαβόφωνοι χριστιανοί: «Βούλγαροι» ή/και «Μακεδόνες»	60
2. Το κοινωνικο-οικονομικό υπόστρωμα	79
Τα αστικά κέντρα	80
Τσιφλίκι και ζάντρουγκα	90
Φόροι, αγγαρεία, μετανάστευση	108

Μέρος Β΄. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

3. Από το μιλέτ στο έθνος	116
Μιλέτ και κοινότητες	116
Μουσουλμάνοι και ραγιάδες	133
Η μετάβαση στο έθνος	149
Η βουλγαρική «παλιγγενεσία»	173
4. Το σλαβοβουλγαρικό κίνημα στη Μακεδονία (1856-1876)	202
Η εξωτερική υποστήριξη	207
Ο καιρός των «εθναποστόλων»	222
«Σλαβοβούλγαροι» εναντίον «γρεκομάνων»	238
Βέλες	238
Σκόπια	241
Οχρίδα	243
Περλεπές-Μοναστήρι	252
Κιλκίς-Δοϊράνη	260
Νευροκόπι	267
Στρώμνιτσα, Φλώρινα, Βοδενά	270
Μικτές επαρχίες	284
Η μάχη των εκκλησιών	290
Η διεκδίκηση της υπαίθρου	297
«Ελληνοβούλγαροι» εναντίον «Βουλγαροσλάβων»	308
Η οθωμανική επιδιαιτησία	329
Η Εξαρχία στη Μακεδονία (1871-76): δημοψηφίσματα και τριβές	337
Ο μακεδονικός «σεπαρατισμός»	364

5. Ανατολική κρίση κι εθνικά κόμματα (1876-1880)	391
Ο Ιγνάτιεφ στην Αθήνα: εκδοχές της μακεδονικής ταυτότητας	401
Βραχύβιες παλινοστήσεις	408
Η μάχη των «διαμαρτυρήσεων»	415
Οι εξεγέρσεις του 1878	427
Βόρεια Μακεδονία	428
Όλυμπος	429
Δυτική Μακεδονία	432
Ανατολική Μακεδονία	438
Επαναστατικά κατάλοιπα	450
Ένα αίγισμα: η «μακεδονική κυβέρνηση» του 1880	462
Η αδύνατη μεταρρύθμιση	473

Μέρος Γ'. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

6. Εθνικά κέντρα και μηχανισμοί	488
Οριοθετήσεις και διαπραγματεύσεις	491
Σφαίρες επιρροής;	511
Εθνική προπαγάνδα και οικοδόμηση	523
Η εκκλησία	532
Αθήνα και Φανάρι	533
Πρόξενoi και μητροπολίτες	537
Η Εξαρχία: ανασυγκρότηση και τριβές	547
Άρση του σχίσματος;	562
Προτεσταντισμός και Ουνία	566
Το Πατριαρχείο και οι Σέρβοι	572
Το Φιρμιλιάνειο ζήτημα	581
Σερβικό μιλέτ;	594
Το σχολείο	595
Ιδεολογική εγχάραξη	596
Αναπαραγωγή στελεχών	609
Γλωσσική αφομοίωση	624
«Τεκμήρια φυλετικής ζωτικότητας»	636
Το δασκαλίκι ως επάγγελμα	657
Μαθητικές ανταρσίες	671
Σχολείο και κοινωνία	676
Το χρήμα	682
Το όπλο των υποτροφιών	693
Πράκτορες και μεταπηδήσεις	698
Εμπερίστατοι αρχιερείς	712
Γιατροί και φαρμακοποιοί	714
Τελωνεία κι εθνικά προσκυνήματα	724
Τσιφλίκια κι εποικιστικά σχέδια	729
Τραπεζικά όνειρα	743
Ο σιδερένιος λώρος	745
Το μπαξίσι της εξουσίας	746
Κρίσεις και παρενέργειες	748

7. Τα εθνικά κόμματα: ιδεολογία και πρακτικές	756
Η ιδεολογία των εθνικών κομμάτων	763
Θρησκεία	765
Ιστορία	781
Η πολιτισμική ιδιαιτερότητα	809
Η κοινωνικοπολιτική επιχειρηματολογία	828
Κοινωνικά χαρακτηριστικά κι εκπροσωπήσεις	841
Πρακτικές του κομματικού ανταγωνισμού	866
Ναοί, μοναστήρια, νεκροταφεία	869
Συμβολική και φυσική βία	897
Τα όρια του εθνικού διαχωρισμού	907
Οθωμανικές αρχές κι εθνικά κόμματα	925
Εν είδει (προσωρινού) απολογισμού	942
8. Εκδοχές του πρώιμου μακεδονισμού	959
Οι «μακεδονιστές» του Βελιγραδίου	960
Εξωβαλκανικές πατρωνείες: Βιέννη, Πετρούπολη, Μόσχα	986
Η ελληνική συμβολή	997
Ο βουλγαρομακεδονικός «σεπαρατισμός»	1.005
Η «Λοζά»	1.008
Το αντιεξαρχικό κίνημα	1.022
Σκοπίων Θεοδόσιος	1.028
Η επαναστατική υπέρβαση	1.039
<u>ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ</u>	1.046
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	1.069
<u>ΧΑΡΤΕΣ</u>	196

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η εθνική συγκρότηση ως καθαρά πολιτική διαδικασία, η ανάδυση του έθνους (και των ανταγωνιστικών εκδοχών του) ως της πολιτικής εκείνης μορφής στην οποία κατεξοχήν αποκρυσταλώθηκαν κάθε λογής κοινωνικές αντιθέσεις κατά την ιστορική μετάβαση από τη θεοκρατική/αυτοκρατορική εποχή στην αστική νεωτερικότητα. Παρακολουθώντας τη διαμόρφωση των αντιτιθέμενων εθνικισμών στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, από τα μέσα του ΙΘ΄ αι. μέχρι το κίνημα των Νεοτούρκων, επικεντρώνω την προσοχή μου στο φαινόμενο της παράλληλης συγκρότησης διακριτών και ανταγωνιστικών μεταξύ τους εθνικών υποσυνόλων στο εσωτερικό μιας και της αυτής πληθυσμιακής ομάδας, των σλαβόφωνων χριστιανών της Μακεδονίας, η οποία κατά την περίοδο που εξετάζουμε αναδεικνύεται στο κυριότερο μήλο της έριδας μεταξύ των διεκδικητών της περιοχής.

Κατά τη μελέτη του εθνικού φαινομένου, η έμφαση δίνεται συχνά στην «πάλη των ιδεών», στα θεωρητικά σχήματα που αναπτύχθηκαν από διανοούμενους και πολιτικούς σχηματισμούς για την ιδεολογική επένδυση αυτής της μετάβασης στη νεωτερικότητα. Η παρούσα διατριβή επικεντρώνεται, αντίθετα, στο κοινωνικό και πολιτικό υπόστρωμα της ίδιας διαδικασίας: στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις που επικαθόρισαν τόσο την παραγωγή των αντιμαχόμενων εθνικών ιδεολογιών όσο και τη διαμόρφωση, την επικράτηση (ή αποδιάρθρωση) και το μετασχηματισμό των υλικών συμπυκνώσεων αυτής της ιδεολογίας: των εθνικών παρατάξεων, «κομμάτων» ή «μερίδων», όπως καταγράφηκαν στην ορολογία της εποχής. Η προσέγγιση αυτή, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη επισκόπηση του συνόλου των εθνικών κινημάτων και «κομμάτων» της περιόδου, δίχως προνομιακή ανάδειξη (και πολύ περισσότερο, «δικαίωση») κάποιου από αυτά, συνιστά και τη βασική πρωτοτυπία των σελίδων που ακολουθούν σε σχέση με την προϋπάρχουσα ογκώδη σχετική βιβλιογραφία.

Η εθνικά ορθή ιστοριογραφική παράδοση

Η επισκόπηση των βαλκανικών εθνικών ιστοριογραφιών περί Μακεδονίας και Μακεδονικού ζητήματος καταλήγει στη διαπίστωση μιας εντυπωσιακής συμμετρίας. Και οι τέσσερις εθνικές ιστοριογραφίες που εμπλέκονται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στο ζήτημα (ελληνική, βουλγαρική, σερβική, σλαβομακεδονική) έχουν οργανώσει την ύλη τους σε παράλληλους μονολόγους, βασισμένους στο ίδιο ακριβώς μοτίβο: αποκλειστική σχεδόν ενασχόληση με την οικεία εθνότητα, που μετατρέπει την αντίστοιχη «Ιστορία της Μακεδονίας» σε ιστορία του «μακεδονικού ελληνισμού/ βουλγαρισμού/ σερβισμού/ μακεδονισμού»: ρητός ή υπονοούμενος εξοβελισμός των άλλων εθνικών κοινοτήτων και κινημάτων σαν «εξωγενών» ή

«παρασυρμένων», πάντοτε όμως σαν προϊόντων κάποιων ξενοκίνητων προπαγανδών, σε αντίθεση με την «αυθεντικότητα» των ημετέρων· συνακόλουθη άρνηση τόσο της «γνησιότητας» των αντίπαλων εθνικισμών όσο και της μακεδονικότητας των ντόπιων φορέων τους, εξατομικευμένων ή συλλογικών· απουσία συγκριτικής παρουσίας, μ' εξαίρεση την αναπαραγωγή των καθαρά προπαγανδιστικών στερεοτύπων που αναπτύχθηκαν και προβλήθηκαν κατά τη διάρκεια της ενεργού αντιπαράθεσης αυτών των εθνικών κινήματων· τάση επικέντρωσης στη μονομερή θυματολογία και πτωματολογία, με αποφυγή μιας σφαιρικής θεώρησης κι αποτίμησης του φαινομένου της πολιτικής βίας ως συστατικού στοιχείου της εθνικής συγκρότησης. Τελικό προϊόν είναι μια αφήγηση που υποστασιοποιεί το οικείο έθνος (ή τους «εν υπνώσει» προδρόμους του) σαν τον κατεξοχήν -αν όχι αποκλειστικό- νόμιμο ιδιοκτήτη της επίμαχης περιοχής. Η προκρούστεια αυτή εθνοκεντρική οπτική, που αντιγράφει τα προϋπάρχοντα σχήματα των αντίστοιχων εθνικών ιστοριογραφιών προσαρμόζοντάς τα αυθαίρετα στο μακεδονικό χώρο (κι αποσιωπώντας το καθοριστικό ειδοποιό στοιχείο του τελευταίου: την πληθυσμιακή ποικιλομορφία και απουσία κάποιας αριθμητικά επικρατούσας εθνοθησκευτικής ή γλωσσοπολιτισμικής ομάδας), δεν απαντάται μόνο στην παλιότερη στρατευμένη βιβλιοπαραγωγή αλλά αναπαράγεται πιστά και στις συνθετικές επεξεργασίες των τελευταίων δεκαετιών¹.

Η ιστοριογραφική αυτή ακαμψία δεν είναι φυσικά καθόλου τυχαία, αλλά σχετίζεται με την ευρύτητα διαδεδομένη πρόσληψη του Μακεδονικού ως ανοικτού -ακόμη- «εθνικού ζητήματος», η επιστημονική διαχείριση του οποίου οφείλει να υπακούει στις διπλωματικές και γεωστρατηγικές προτεραιότητες των αντίστοιχων κρατών. Εξ ου και η συγγραφή των εκατέρωθεν εθνικών ιστοριών περί Μακεδονίας υπήρξε παντού προϊόν συγκεντρωτικού σχεδιασμού εκ μέρους των εντεταλμένων κρατικών υπηρεσιών, υπό την καθοδήγηση επιτελείων κάθε άλλο παρά αμιγώς επιστημονικών. Στο Μεσοπόλεμο τέτοιο χαρακτήρα είχε πρωτίτως η βουλγαρική βιβλιοπαραγωγή –ογκωδέστερη κατά πολύ από τις ομολογές της σε Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία, καθώς τροφοδοτούνταν από τη διπλή συγγραφική διαθεσιμότητα ενός προσφυγικού πληθυσμού (και της οργανικής διανόησής του) ακόμη προσκολλημένου στις χαμένες πατρίδες, αφ' ενός, και των αλληλοσπαρασσόμενων υπολειμμάτων ενός ηττημένου αντάρτικου που διεκδικούσαν μια θέση στο εθνικό πάνθεο, αλληλοεπιρρίπτοντας ταυτόχρονα τις ευθύνες για την καταστροφική έκβαση του όλου εγχειρήματος, αφ' ετέρου. Η συγγραφή και δημοσίευση ενός ολόκληρου corpus απομνημονευμάτων, τοπικών ιστοριών, εθνογραφικών

¹ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσ/νίκη 1988 (1^η έκδοση 1969): Μιχάλης Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982· Ιωάννης Κολιόπουλος – Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, Αθήνα - Θεσ/νίκη 1992· Bulgarian Academy of Sciences [BAS], *Documents and materials on the history of the Bulgarian people*, Σόφια 1969, και *Macedonia. Documents and material*, Σόφια 1978· Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на Македонските и Тракийските Българи, 1878-1944*, 4 τ., Σόφια 1994-2003 [στο εξής: МНИ 1994-2003]· Институт за Национална Историја [ИНИ], *Историја на македонскиот народ*, 3 τ., Σκόπια 1969· Institute of National History [INH], *A history of the Macedonian people*, Σκόπια 1979, και *History of the Macedonian people*, Σκόπια 2008· Macedonian Academy of Sciences and Arts [MASA], *Macedonia and its relations with Greece*, Σκόπια 1993.

πονημάτων αλλά και της πρώτης ημιεπίσημης ιστορίας της ΕΜΕΟ οργανώθηκε ως επί το πλείστον από το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο (Македонски Научен Институт, МНИ), το οποίο ιδρύθηκε το 1923 στη Σόφια ως επιστημονικό σκέλος του βουλγαρομακεδονικού αλυτρωτικού κινήματος, σε στενή συνάφεια με το βουλγαρικό βαθύ κράτος, κι από τους διαπλεκόμενους μ' αυτό προφυγικούς συλλόγους¹. Το αντίστοιχο ελληνικό ίδρυμα, η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (ΕΜΣ), ιδρύθηκε μόλις το 1939 με εξίσου στρατευμένη αποστολή την επιστημονική απόκρουση «των κυμάτων του εχθρικού βαρβαρικού κλύδωνος» που «ουδέποτε έπαυσαν να πλήττουν και απειλούν τα εθνικά τείχη της Ελληνικής αυτής ακροπόλεως»², οι κοσμοϊστορικές δε εξελίξεις των αμέσως επόμενων χρόνων προσανατόλισαν αρχικά την εκδοτική δραστηριότητά του σε εκλαϊκευμένα κείμενα καθαρά προπαγανδιστικού χαρακτήρα³. Δεδηλωμένα φρονηματιστικούς στόχους υπηρετούσε κατά τα προηγούμενα χρόνια και η έκδοση του περιοδικού «Μακεδονικός Αγών», οργάνου του σωματείου των μακεδονομάχων «Παύλος Μελάς», συνδέοντας την ηθική και υλική αποκατάσταση των παλαιμάχων μαχητών του ελληνικού κόμματος με την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος και τη συγγραφή μιας εξιδανικευτικής αφήγησης του πρόσφατου παρελθόντος⁴. Η σκιά του βαθέως κράτους είναι κι εδώ παρούσα, αν λάβουμε ιδίως υπόψη τη στενή διαπλοκή των βετεράνων του «Παύλου Μελά» με το παρακρατικό δίκτυο της φασιστικής οργάνωσης «Εθνική Ένωσις Ελλάς» (ΕΕΕ) και τις δραστηριότητές του⁵. Η ιστοριογραφική όμως εμβέλεια του εγχειρήματος παρέμεινε αρκετά περιορισμένη, καθώς σε όλη της διάρκεια του Μεσοπολέμου παρατηρείται μια απροθυμία των επίσημων φορέων να καταπιαστούν με τη μακεδονική ιστορία του τελευταίου αιώνα, για λόγους που κυμαίνονταν από την εθνική ανασφάλεια που προκαλούσε ο πρόσφατος ακόμη εξελληνισμός της περιοχής δια της προσφυγικής εγκατάστασης μέχρι το φόβο υπονόμησης της επιχειρούμενης αφομοίωσης του σλαβόφωνου πληθυσμού ή και καθαρά μικροπολιτικούς υπολογισμούς⁶.

¹ Αναλυτικά για το ΜΝΙ: Δημήτριος Γόλης, *Το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο της Σόφιας (1923-1947) όργανο του βουλγαρικού αναθεωρητισμού*, Θεσ/νίκη 2005.

² ΑΦΔ/129/51, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (πρόεδρος Κ. Μερκουρίου, Γ.Γ. Αλ. Λέτσας) προς Φ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 12.10.1939, αρ.7. Πρόκειται για την ανεπίσημη αλλά πραγματική στοχοθεσία του σωματείου. Ως επίσημος καταστατικός σκοπός του τέθηκε απλώς «η έρευνα παντός θέματος αφορώντος εις τον Μακεδονικόν Λαόν και την Μακεδονικήν Χώραν» (ΑΦΔ/129/50, «Καταστατικόν της εν Θεσσαλονίκη Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών», Εν Θεσ/νίκη 1939, άρθρο 2).

³ Το 1942 εκδόθηκαν δυο προπαγανδιστικά φυλλάδια του κατοχικού επιθεωρητή νομαρχιών Αθανασίου Χρυσόχου (Οι βόρειες επαρχίες της Ελλάδος και οι βουλγαρικές βλέψεις και Οι Βλάχοι της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου), το δε 1946 πέντε μπροσούρες υποστηρικτικές των εθνικών διεκδικήσεων: *Λαός χωρίς χώρο* του Β. Βογιατζή, *Τα βόρεια εθνολογικά σύνορα του Ελληνισμού* του Στ. Κυριακίδη, *Τα ελληνοσλαβικά σύνορα* του Χρ. Νάλτσα, *Η αναγκαία στρατηγική διαρρύθμιση των ελληνικών συνόρων* του Ν. Λιούμπα και *Η Μακεδονία κατά την τελευταία τεσσαρακονταετία και τα εθνικά ημών δίκαια* του Δ. Κάκκαβου.

⁴ ΑΦΔ/100/16, Γ. Χατζηκυριακού, «Σκοπός του περιοδικού 'Μακεδονικός Αγών'», χ.χ. · το ίδιο, ως ανώνυμο άρθρο σε *Μακεδονικός Αγών*, 1 (5.5.1929), σ.1 · ΑΦΔ/100/15, Γ. Χατζηκυριακού προς Φ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 29.3.1929.

⁵ Θεοδόσιος Τσιρώνης, «Πολιτική ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου. Η οργάνωση Εθνικής Ένωσις 'Η Ελλάς' και τα συνεργαζόμενα σωματεία», ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Θεσ/νίκη 1999, σ.87-9.

⁶ Τάσος Κωστόπουλος, «Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908): εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης», *Τα Ιστορικά*, 45 (12.2006), σ.406-14· Basil Gounaris, «Reassessing ninety years of Greek historiography on the "Struggle for Macedonia"», *Journal of Modern Greek Studies*, 14/2 (1996), σ.239-40. Ειδική

Στους αντίποδες αυτών των πρακτικών κινήθηκε το κλασικό πανεπιστημιακό σύγγραμμα του Νικολάου Βλάχου που εκδόθηκε το 1935, βασισμένο σε μεγάλο βαθμό στο αρχείο του ελληνικού Υπ.Εξ.· η απήχυσή του στην εγχώρια ιστοριογραφία παρέμεινε όμως μέχρι τις μέρες μας άκρως περιθωριακή¹. Παρόμοια χαρακτηριστικά με την ελληνική έχει και η αντίστοιχη μεσοπολεμική σερβική βιβλιοπαραγωγή, με πρωταγωνιστικό κι εδώ το ρόλο παλαιών πολεμιστών και τοπικών στελεχών του πάλαι ποτέ σερβικού κόμματος και μηχανισμού².

Το πολιτικό πλαίσιο και οι προπαγανδιστικές προτεραιότητες του Ψυχρού Πολέμου επικαθόρισαν σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό την υπαγωγή της βαλκανικής ιστοριογραφίας περί Μακεδονικού στον έλεγχο των εντεταλμένων κρατικών υπηρεσιών. Στη Βουλγαρία και τη Λαϊκή (κατόπιν Σοσιαλιστική) Δημοκρατία της Μακεδονίας η ιστορική έρευνα κι εκδοτική παραγωγή αποτελούσε αρμοδιότητα των επίσημων κρατικών ιδρυμάτων και διεξαγόταν κάτω από τη στενή επίβλεψη που συνεπαγόταν ο συνταγματικά επικυρωμένος «καθοδηγητικός ρόλος» των αντίστοιχων κομμουνιστικών κομμάτων. Ο αναβαθμισμένος ρόλος της Ιστορίας στο πλέγμα ιδεολογικής νομιμοποίησης των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» συνοδεύτηκε από την οικοδόμηση (και αφειδή κρατική χρηματοδότηση) μιας πλειάδας ιδρυμάτων για τη συντεταγμένη θεραπεία της ιστορικής επιστήμης με βάση τις εκάστοτε προτεραιότητες της εσωτερικής κι εξωτερικής κρατικής πολιτικής. Στη Βουλγαρία, το κενό που προκάλεσε το κλείσιμο του Μακεδονικού Επιστημονικού Ινστιτούτου (1947) καλύφθηκε από τη δημιουργία του Ινστιτούτου Ιστορίας της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών (1947), του Ινστιτούτου Ιστορίας του Κ.Κ.Β., οι ερευνητές του οποίου είχαν αποκλειστική πρόσβαση στα σημαντικότερα αρχεία που αφορούσαν το Μακεδονικό ζήτημα (1952), του Ινστιτούτου Βαλκανιολογίας της Ακαδημίας (1964), του Κέντρου Βουλγαρολογίας (1969) και της ειδικής Ομάδας Εργασίας του Ινστιτούτου Ιστορίας της Ακαδημίας «για τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα μετά το συνέδριο του Βερολίνου» (1978). Στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την επεξεργασία μιας συνεκτικής αφήγησης του παρελθόντος επικεντρωμένης στην ιστορική τεκμηρίωση της σλαβομακεδονικής εθνογένεσης ανέλαβε κυρίως το Ινστιτούτο Εθνικής Ιστορίας που ιδρύθηκε το 1948, δευτερευόντως δε το Πανεπιστήμιο «Κύριλλος και Μεθόδιος» των Σκοπίων (1946) και η Μακεδονική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών (1967). Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας αυτής της ιστοριογραφικής παραγωγής και η στενή επιτήρησή της

περίπτωση φρονηματιστικού συγκερασμού μικροϊστορίας κι εξυπηρέτησης προσωπικών πολιτικών συμφερόντων συνιστά αυτή την περίοδο το έργο του φλωρινιώτη πολιτευτή -και πρώην μακεδονομάχου- Γεωργίου Μόδη.

¹ Νικόλαος Βλάχος, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Εν Αθήναις 1935. Για τον περιορισμένο αντίκτυπο του έργου: Βασίλης Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην ελληνική ιστοριογραφία (1904-1984)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 11 (1999-2000), σ.329. Παρά τη σοβαρότητα του Βλάχου, πρέπει να επισημανθεί πως η εξάρτησή του σχεδόν αποκλειστικά από ελληνικές πηγές τον παρασέρνει ουκ ολίγες φορές σε λανθασμένη ερμηνεία της στρατηγικής και -κυρίως- των εσωτερικών αντιθέσεων των αντίπαλων εθνικισμών. Ορισμένες απ' αυτές τις ανακρίβειες είχαν έγκαιρα εντοπιστεί από τον ομόλογό του βούλγαρο ιστορικό Ιβάν Σνεγκάροφ: Ив. Снегаров, «Рецензии и книжовни вести», *Македонски Преглед*, 1-2 (1936), σ.175-88.

² Јован Хаџи Васильевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в.*, Βελγράδι 1928· του ίδιου, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Βελγράδι 1928· του ίδιου, *Скопски Хаџи Трајко*, Σκόπια 1933· Станислав Краков, *Пламен Четничтва*, Βελγράδι 1930· Алекса Јовановић (υρ.), *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1912-1937*, Σκόπια 1937.

από τα καθοδηγητικά κομματικά όργανα έθετε οφθαλμοφανείς περιορισμούς στις κατευθύνσεις και το περιεχόμενο της έρευνας· κάθε άλλο παρά εξαφάνισε όμως την πολιτικοϊδεολογική διαπάλη στο εσωτερικό αυτών των δομών, όπως μαρτυρούν οι εντυπωσιακές ιστοριογραφικές τομές που σημειώθηκαν στη διάρκεια των 45 χρόνων της λειτουργίας τους –με σημαντικότερη τη σταδιακή υποκατάσταση της ταξικής ανάλυσης από τα παραδοσιακά εθνικιστικά ερμηνευτικά σχήματα και τη μετατροπή των «μαρξιστικών-λενινιστικών» δογμάτων σ' ένα καθαρά τυπικό και πλήρως απαξιωμένο νομιμοποιητικό κέλυφος¹. Ανάλογους καταναγκασμούς βίωσε την ίδια περίοδο και η σερβική ιστοριογραφία, με την ιδιομορφία πως εδώ η καθ' ύλην αποκλειστική αρμοδιότητα είχε εκχωρηθεί κεντρικά στους επαγγελματίες ιστορικούς των Σκοπίων, με τους οποίους όφειλαν να συμπλέουν οι σέρβοι συνάδελφοί τους². Τα σερβικά αρχεία χρησίμευσαν έτσι κυρίως ως πηγή τεκμηρίωσης της (σλαβο)μακεδονικής εθνικής ιστοριογραφίας, με αποτέλεσμα εξαιρετικά ενδιαφέρουσες δημοσιεύσεις για τη σερβική πολιτική του ΙΘ' αι.³ Η αντικομμουνιστική σερβική διασπορά παρέμεινε από την άλλη καθηλωμένη στα προπολεμικά εθνικιστικά ερμηνευτικά σχήματα για τον εθνικό χαρακτήρα και το ιστορικό παρελθόν της «Νότιας Σερβίας», αναπαράγοντας μ' εξαιρετικά στείο τρόπο προϋπάρχουσες επεξεργασίες που οι ενδιαμέσες εξελίξεις είχαν οριστικά απαξιώσει⁴. Αρκετά διαφορετική υπήρξε αντίθετα η σχέση των οργανικών διανοουμένων της αντικομμουνιστικής σλαβομακεδονικής διασποράς με τα αντιμαχόμενα εθνικά κέντρα της Σόφιας και των Σκοπίων: ο κοινός παρανομαστής του εθνικισμού και η διαπλοκή των ηγετικών τουλάχιστον κλιμακίων αυτής της διασποράς με τις ομογενειακές οργανώσεις (και, σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, τις μυστικές υπηρεσίες) των εθνικών κέντρων επέτρεψε ή επέβαλε σταδιακά μια κάποια όσμωση ανάμεσα στις εκατέρωθεν προσεγγίσεις⁵. Η συνεργασία λ.χ. του φιλόδοξου νεαρού επιστήμονα Γκεόργκι Παρβάνοφ (μετέπειτα ηγέτη του Σ.Κ.Β. και προέδρου

¹ Για μια εξαιρετικά διεισδυτική παρουσίαση των δομών και του περιεχομένου της ιστορικής έρευνας κι εκδοτικής παραγωγής στη Βουλγαρία και τη γιουγκοσλαβική Μακεδονία αυτή την περίοδο: Tchavdar Marinov, «L'impasse du Passé. La Construction de l'identité nationale macédonienne et le conflit politico-historiographique entre la Bulgarie et la Macédoine», αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή, Παρίσι 2006, σ.451-524. Συμπληρωματικά, για τις εκατέρωθεν εθνικές ιστοριογραφίες: Stephen Palmer – Robert King, *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*, Χέμντεν 1971, σ.159-6· Maria Todorova, «Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria», *The American Historical Review*, 97/4 (10.1992), σ.1105-17· Стефан Тревџт, *Бугарско-Југословенската контроверза за Македонија, 1967-1982*, Σκόπια 1997 (π.έ. Μόναχο 1983), σ.51-118· Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Ποια “Μακεδονία για τους Μακεδόνες;” Πολιτική και Ιστορία στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο συλλογικό *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο*, Αθήνα 2008, σ.178-95.

² Οι δυσχέρειες της αναγκαστικής αυτής σύμπλευσης είναι ιδιαίτερα ορατές στα συνθετικά έργα σέρβων ιστορικών που αφορούσαν τον ευρύτερο γιουγκοσλαβικό χώρο. Ενδεικτικά: Dimitrije Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Βελιγράδι 1965.

³ Климент Цамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Σκόπια 1960· του ίδιου, *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије*, 11 τόμοι με ντοκουμέντα της περιόδου 1820-1891, Βελιγράδι 1979-1991.

⁴ Για ένα τυπικό δείγμα αυτής της άκαρπης ανακύκλωσης: Djoko Slijepčević, *The Macedonian Question. The struggle for Southern Serbia*, Σικάγο 1958.

⁵ Αναλυτικά γι' αυτή την όσμωση όσον αφορά τη βουλγαρική κυρίως πλευρά, με βάση τα αρχεία της «Σλαβικής Επιτροπής» της Σόφιας: Marinov 2006, σ.685-98. Για μια τυπολογική –αν και όχι απόλυτα ακριβή– χαρτογράφηση των σλαβομακεδονικών οργανώσεων της διασποράς από την ελληνική ΚΥΠ, με χιαστί διάκρισή τους σε «κομμουνιστικές»/«εθνικιστικές» και «αυτονομιστικές»/«μεγαλοβουλγαρικές», βλ. Χαράλαμπος Σωτηρόπουλος, *Αι σλαβικά οργανώσεις και η ανθελληνική των προπαγάνδα*, Αθήνα 1960.

της χώρας) με τη βουλγαρική Κρατική Ασφάλεια που του ανέθεσε τη συγγραφή των «απομνημονευμάτων» κάποιου ελάσσονος κομιτατζή των αρχών του αιώνα για λογαριασμό ενός ακροδεξιού εμικρέ απογόνου του εν έτει 1989, συνεργασία που αποκαλύφθηκε χάρη στην πρόσφατη μερική δημοσίευση του οικείου φακέλου βάσει της τρέχουσας βουλγαρικής εκλογικής νομοθεσίας, συνιστά ένα τυπικό όσο και αποκαλυπτικό παράδειγμα αυτής της υπέρβασης των παραδοσιακών ιδεολογικών διαχωρισμών στο όνομα του *raison d'état* και του εθνικού συμφέροντος –αλλά και των πλαστογραφιών που διενεργήθηκαν για την εξυπηρέτησή τους¹.

Παρά το διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό καθεστώς, εξίσου συγκεντρωτικές διαδικασίες υιοθετήθηκαν για τη συγγραφή της νεότερης μακεδονικής ιστορίας και στην Ελλάδα κατά τα μεταπολεμικά χρόνια. Όπως διαπιστώνουμε από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό, καθοριστικό ρόλο στη δρομολόγηση κι επίβλεψη της όλης διαδικασίας διεδραμάτισαν όχι μόνο τα ειδικευμένα κρατικά επιστημονικά ιδρύματα (ΕΜΣ, ΙΜΧΑ) και η καθ' ύλην αρμόδια για τα πολεμικά γεγονότα Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού του ΓΕΣ, αλλά και φορείς όπως τα Υπουργεία Εξωτερικών και Βορείου Ελλάδας ή η Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ), με το ΥΠΕΞ να ασκεί συντονιστικό ρόλο ως ο βασικός χρηματοδότης της όλης προσπάθειας. Τα πρώτα δείγματα της σχετικής βιβλιοπαραγωγής συνδέονταν άμεσα με τις πολιτικές ανάγκες της διεξαγωγής του εμφυλίου πολέμου και την προβολή των εθνικών θέσεων στα διεθνή φόρα της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, με συντάκτες πολιτικά στελέχη της μαχόμενης εθνικοφροσύνης², παλιούς εμπειρογνώμονες του ΥΠΕΞ³ και καθηγητές διαπλεκόμενους με τις μυστικές υπηρεσίες⁴. Το εναρκτήριο λάκτισμα για μια πιο συστηματική εργασία δόθηκε από δυο συσκέψεις στην αίθουσα συμβουλίων του ΥΠΕΞ (14.12.1962 και 28.2.1963), με συμμετοχή «διακεκριμένων επιστημόνων» κι εκπροσώπων του ΙΜΧΑ, του ΓΕΕΘΑ, της ΔΙΣ και αντικείμενο «την οργάνωσιν συλλογικής επιστημονικής ερεύνης της ιστορίας της Νεωτέρας

¹ Για τη συγκεκριμένη υπόθεση: Τάσος Κωστόπουλος, «Απ' την Ασφάλεια στην Προεδρία», *Ελευθεροτυπία*, 28.11.2010, σ.32. Το πόρισμα της επιτροπής (19.7.2007): <http://www.comdos.bg/images/stories/reshenia/7.pdf>. Φωτοτυπίες του πρωτότυπου υλικού: www.president-bg/pdf/docs_19_07_07.pdf. Αξιοσημείωτη λεπτομέρεια: τα πλαστά «απομνημονεύματα», που εκδόθηκαν το 1991 στο Βέλγιο σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων, προλογίζει ο γνωστός γερμανός βάλκανιολόγος Στέφαν Τρεμπστ.

² Κορυφαίο δείγμα το πολύτομο έργο του κατοχικού επιθεωρητή νομαρχιών και στη συνέχεια Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, Αθανασίου Χρυσόχοου, από την ΕΜΣ (*Η Κατοχή εν Μακεδονία*, 6 τ., Θεσ/νίκη 1949-52). Στην ίδια κατηγορία υπάγονται και τα βιβλία του Γεωργίου Μόδη, δημιουργού των παραστρατιωτικών Μονάδων Ασφαλείας Υπαίθρου (ΜΑΥ) το 1948, με τα οποία επιχειρείται να τεκμηριωθεί ένα ευθύγραμμο συνεχές εθνικών αντιπαραθέσεων κατά τα προηγούμενα 70 χρόνια: *Μακεδονικός Αγών και μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσ/νίκη 1950, και *Χωριά φρούρια της Μακεδονίας*, Αθήναι 1950.

³ Christopher Christidès, *Le Camouflage Macédonien à la lumière des faits et des chiffres*, Αθήνα 1949.

⁴ George Zotiades, *The Macedonian Controversy*, Θεσ/νίκη 1954. Μετά την έκδοση του βιβλίου, ο συγγραφέας ανέλαβε την εκπαίδευση του προσωπικού της νεοσύστατης ΚΥΠ (συνέντευξη με το Χαράλαμπο Σωτηρόπουλο, ηγετικό στέλεχος του τμήματος εθνικών θεμάτων της υπηρεσίας [1956-86], Νέα Φιλαδέλφεια 19.2.2000). Για τη συμβολή του στην ελληνική μακεδονολογία αλλά και για το πραγματικό επίπεδο των γνώσεών του, αποκαλυπτική είναι η εκ μέρους του υπηρεσιακή χαρτογράφηση της υπερατλαντικής «βουλγαρικής προπαγάνδας», όπου καταχωρεί σαν «συγγράμματα περί Μακεδονίας ζένων επιστημόνων τα οποία έχουν γραφεί υπό την βαρειάν επίδρασιν της βουλγαρικής προπαγάνδας» τα βιβλία του ...Φαλμεράιερ ή ακόμη και συγγραφέων προσκείμενων σαφώς στις απόψεις του Βελιγραδιού ή/και της Αθήνας (Ρ. Ράις, Τζ. Σουάιρ, Α. Λόντρ κ.ά.), τα οποία ο ίδιος μάλλον δεν είχε καν ξεφυλλίσει: ΑΑΠ/Ι/420, Γ. Ζωτιάδης, «Εκθεσις περί της εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής και Καναδά Βουλγαρικής Προπαγάνδας», Αθήναι, Σεπτ. 1953, ιδίως σ.21-4.

Ιστορίας της Μακεδονίας» η σχετική πρωτοβουλία ανήκε στο Υπουργείο, που ζήτησε από τους προσκληθέντες «όπως το περιεχόμενον την παρούσης τηρηθή απόρρητον»¹. Το όλο εγχείρημα εντασσόταν ρητά στο πλαίσιο των αφομοιωτικών «μακεδονικών προγραμμάτων» που δρομολογήθηκαν την ίδια εποχή «προς αντιμετώπισιν του προβλήματος της λεγομένης *σλαβομακεδονικής μειονότητας*» –ο συντονιστής των οποίων (και διευθυντής της Α΄ Πολιτικής Διεύθυνσης του Υπ.Εξ.), διπλωμάτης Κωνσταντίνος Χειμαριός, ήταν επίσης οικοδεσπότης των «ιστοριογραφικών» συσκέψεων². Σε μεταγενέστερα υπηρεσιακά σημειώματα του διαδόχου του Χειμαριού, Δημητρίου Μπίτσιου, αποτυπώνεται άλλωστε η πλήρης οικονομική και πολιτικοεπιστημονική εξάρτηση του ΙΜΧΑ από το ΥΠΕΞ, «μερίμνη και επί τη βάσει οδηγιών» του οποίου το ίδρυμα ετοίμαζε προπαγανδιστικό «υλικόν κυρίως περί Μακεδονίας προς κατάλληλον διοχέτευσιν εις το ραδιόφωνον και ενδεχομένως εις τον τύπον»³. Το σχέδιο που συντάχθηκε ως πόρισμα της πρώτης συνάντησης πρόβλεπε συγκεκριμένα βήματα για τη «συλλογή υλικού» και τη «συγγραφή επί μέρους μελετών», εκτιμώντας ότι για την τρίτη φάση της εργασίας, «μίαν συνθετικήν, διεξοδικήν ιστορίαν της Μακεδονίας, είναι πρόωρον εισέτι να γίνη λόγος»⁴. Η φωτοτύπηση διπλωματικών εγγράφων του Φόρεϊν Όφισ ανατέθηκε στο συνεργάτη του ΙΜΧΑ άγγλο ιστορικό Ντάγκλας Ντέικιν και των αντίστοιχων αυστριακών στον υπότροφό του Γκούναρ Χέρινγκ, ενώ για τα αμερικανικά αρχεία αξιοποιήθηκαν -στο προκαταρκτικό τουλάχιστον στάδιο- οι υπηρεσίες «του εις το State Department υπηρετούντος ελληνικής καταγωγής διπλωματικού υπαλλήλου κ. Χ. Λαγουδάκη»⁵. Η προτεινόμενη θεματολογία εκτεινόταν «από του 18 αιώνας μέχρι της συνθήκης του Νειγύ (1919)», ως συντονιστής δε του προγράμματος προτάθηκε ο καθηγητής του ΑΠΘ Απόστολος

¹ ΑΦΔ/129/96, ΥΠΕΞ-Α΄ Πολιτική Διεύθυνσις (Δντής Κ. Χειμαριός) προς Φ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 7.12.1962, αρ.Α167-10· ΑΦΔ/129/97, ο ίδιος προς Φ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 12.2.1963, αρ.Α167-10· ΑΦΔ/96/208, Κ. Χειμαριός, «Σημείωμα περί συγγραφής Ιστορίας της Μακεδονίας», Εν Αθήναις 4.6.1963, Άκρως Απόρρητον.
² Αναλυτικά για τα προγράμματα αυτά: Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα 2000, σ.227-76. Συνοπτική αναφορά από ένα κομβικό στέλεχος τους, που χρημάτισε ταυτόχρονα εμπειρογνώμονας του ΥΠΕΞ και ημεπίσμιος ιστορικός του Μακεδονικού: Ευάγγελος Κωφός, «Ελληνικό κράτος και μακεδονικές ταυτότητες (1950-2005)», σε *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο*, Αθήνα 2008, σ.374-6. Ο συγγραφέας εντάσσει ρητά στο πλαίσιο αυτών των προγραμμάτων τη «συνεργασία» των κρατικών υπηρεσιών «με την ακαδημαϊκή κοινότητα» και την «ανάπτυξη ερευνητικών και εκδοτικών προγραμμάτων» που απέβλεπαν στην «ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς της Μακεδονίας» (σ.376). Υποσημειώνεται ότι το κείμενο του Κωφού απαλείφθηκε σιωπηλά από την αγγλόγλωσση έκδοση του βιβλίου που προορίζεται για το διεθνές αναγνωστικό κοινό (*Macedonian identities through Time. Interdisciplinary approaches*, Θεσ/νίκη 2010). Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος κινείται και η πρόσφατη δημοσιευμένη διατριβή του Γιώργου Καλαπαδάκη, που στο συγκεκριμένο ζήτημα χρησιμοποιεί ως αποκλειστική πηγή τον Κωφό (*Το Μακεδονικό ζήτημα 1962-1995*, Αθήνα 2012, σ.-37). Για τη διαπλοκή των «μακεδονικών προγραμμάτων» με την επιστημονική παραγωγή στο χώρο της Ιστορίας και της Αρχαιολογίας, βλ. τέλος τη μαρτυρία του προϊσταμένου της αρμόδιας Υπηρεσίας Πολιτικών Υποθέσεων του Υπουργείου Β. Ελλάδος (1969-71): Γεώργιος Δ. Παπούλιας, *Κείμενα διπλωματίας και πολιτικής*, Αθήνα 2012, σ.68-76.

³ ΠΑ, ΥΠΕΞ - Α΄ Πολ. Δ/σις, «Σημείωμα. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ)», Άκρως Απόρρητον, Εν Αθήναις 26.5.1965· ΠΑ, Δ. Μπίτσιος, «Σημείωμα δια Α.Ε. Κύριον Υπουργόν», Άκρως Απόρρητον, [Μάιος 1965]. Το πρώτο έγγραφο κλείνει με τη διαβεβαίωση του προέδρου του ΙΜΧΑ, Χαράλαμπου Φραγκίστα, προς τα στελέχη του Υπ.Εξ. «ότι το Ίδρυμα ευρίσκεται εις την διάθεσιν του Υπουργείου». Σημαντικό μέρος των προπαγανδιστικών εκπομπών ήταν ιστορικού χαρακτήρα (ΠΑ, ΥΠΕΞ - Α΄ Πολ. Δ/σις, «Σημείωμα. Υλικόν δια ραδιοφωνικάς εκπομπάς», Εν Αθήναις 26.5.1965).

⁴ ΑΦΔ/129/98, «Σχέδιον μελέτης της νεωτέρας ιστορίας της Μακεδονίας καταρτισθέν υπό του Ίδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου», σ.1 & 7.

⁵ Στο ίδιο, σ.2-3.

Βακαλόπουλος με βοηθό τον Στέφανο Παπαδόπουλο¹. Η τελική εισήγηση διατυπώθηκε τον Απρίλιο του 1963 σε ειδική σύσκεψη του ΔΣ του ΙΜΧΑ με συμμετοχή του πανεπιστημιακού Απόστολου Δασκαλάκη και υποβλήθηκε για χρηματοδότηση στο ΥΠΕΞ². Εισηγούμενος τη διάθεση 500.000 δρχ «*δια το τρέχον έτος*», ο Χειμαριός ήταν κάτι παραπάνω από σαφής για τις πολιτικοδιπλωματικές διαστάσεις και προτεραιότητες του εγχειρήματος: «*Η άμεσος έναρξις της επιστημονικής ταύτης προσπαθείας καθίσταται περισσότερον αναγκαία σήμερον ότε, πλην των πληροφοριών εκ Σκοπιών, ένθα από 10ετίας εγένοντο έρευναι εις τας αρχειακάς πηγάς των ευρωπαϊκών υπουργείων εξωτερικών, περιήλθον προσφάτως ημίν πληροφορία περί επικειμένης εν Σόφια εκδόσεως εκ 2.000 σελίδων εκθέσεων Ευρωπαϊών Προξένων εν Θεσσαλονίκη κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας*»³. Όπως διαπιστώνουμε από μεταγενέστερο σχετικό υπηρεσιακό σημείωμα, στα προϊόντα αυτού του προγράμματος συγκαταλέγονται έργα όπως η «*Ιστορία της Μακεδονίας*» του Απόστολου Βακαλόπουλου, τα βιβλία των Ιωάννη Νοτάρη και Ιωάννη Βασδραβέλλη για το κίνημα του 1878 και τη συμμετοχή Μακεδόνων στην επανάσταση του 1821, καθώς και μια σειρά «*λαϊκών εκδόσεων δι' ευρυτέραν κατανάλωσιν*»⁴. Παράπλευρη περιφερειακή πτυχή της ίδιας δραστηριότητας, άμεσα ενταγμένη στα αφομοιωτικά «*μακεδονικά προγράμματα*» που συντόνιζαν τα υπαγόμενα στο Υπ.Εξ. «*γραφεία πολιτικών σχέσεων*» των κατά τόπους νομαρχιών, υπήρξε και η πνευματική παραγωγή τοπικών πολιτιστικών συλλόγων κι εντύπων όπως ο «*Αριστοτέλης*» της Φλώρινας⁵.

Εξίσου συγκεντρωτικό (και «*διυπηρεσιακό*») χαρακτήρα είχε η μακροχρόνια συγγραφή της νεότερης στρατιωτικής ιστορίας της περιοχής -κυρίως του Μακεδονικού Αγώνα- από τη ΔΙΣ, διαδικασία που δρομολογήθηκε το 1952 για να ολοκληρωθεί μόλις το 1979⁶. Το προσβάσιμο αρχειακό υλικό της υπηρεσίας, με τα πρακτικά των αλληπάλληλων διαβουλευσεων υπηρεσιακών παραγόντων του ΓΕΣ, του ΥΠΕΞ, της ΕΜΣ και του ΙΜΧΑ, καταγράφει όχι μόνο την εμπλοκή και άλλων υπηρεσιών, όπως η ΚΥΠ (που ερευνούσε για τους δικούς της λόγους τη μικροϊστορία του μακεδονικού κατά τον τελευταίο αιώνα)⁷, αλλά και τον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των διαφόρων φορέων για την προνομακική διαχείριση του

¹ Στο ίδιο, σ.5-6.

² ΑΦΔ/96/208, Κ. Χειμαριός, «Σημείωμα περί συγγραφής Ιστορίας της Μακεδονίας», Εν Αθήναις 4.6.1963, Άκρωσ Απόρρητον, σ.1.

³ Στο ίδιο, σ.2.

⁴ ΠΑ, ΥΠΕΞ - Α' Πολιτ. Δ/σις, «Σημείωμα. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ)», Άκρωσ Απόρρητον, Εν Αθήναις 26.5.1965. Στην περίπτωση του Βασδραβέλλη πρόκειται απλώς για την τελική εκδοχή ενός έργου, τα πρώτα δείγματα του οποίου χρονολογούνται ήδη από το Μεσοπόλεμο.

⁵ Κωστόπουλος 2000, σ.232-3, 267, 273 & 297.

⁶ Γούναρης 1999-2000, σ.332-7.

⁷ Ο εφοδιασμός λ.χ. της ΕΜΣ με μικροφίλμ χιλιάδων σελίδων διπλωματικών εγγράφων έγινε από την ΚΥΠ, στέλεχος της οποίας (Χαράλαμπος Σωτηρόπουλος) ερευνούσε το αρχείο του ΥΠΕΞ για λογαριασμό της υπηρεσίας: ΑΔΙΣ/92/19Ζ/64, Ανχης Δ. Κούρτελης προς ΔΙΣ, «Έρευνα ιστορικού αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών», ΒΣΤ 902 [Αθήνα] 4.7.1961, αρ.Φ.913.2/29/ΕΠ 211406· Χ. Σωτηρόπουλος, συνέντευξη, όπ.π. Εξίσου εύγλωττη είναι η «*προσφορά*» από την ΚΥΠ προς τη ΔΙΣ «*στοιχείων εκ του αρχείου του βουλγάρου κομιτατζή (βοϊβόντα) Μήτρε Παντζάρωφ, ανευρεθέντων εις περιοχήν Καστορίας*» (Γιώργος Πετσιβας [επιμ.], *Ίωνος Δραγούμη. Τα τετράδια του Τζιντεν*, Αθήνα 2000, σ.656). Μεταξύ άλλων, η ΚΥΠ είχε αναλάβει να παρακολουθεί την εκδοτική κίνηση των σλαβικών χωρών, επιστημονική και μη (ΑΦΔ/96/210, Κ. Χειμαριός, «Παρακολούθησις σλαβικής προπαγάνδας και συντονισμός μεταφραστικής εργασίας», Εν Αθήναις 20.6.1963).

διαθέσιμου υλικού και των σχετικών κονδυλίων¹. Από το ίδιο υλικό διαπιστώνεται ο καθοριστικός ρόλος του στρατού στην υλική υποστήριξη της αρχικής εκδοτικής δραστηριότητας του ΙΜΧΑ, προτού η σκυτάλη περάσει στους διπλωμάτες του ΥΠΕΞ: στην έκδοση των απομνημονευμάτων του Γερμανού Καραβαγγέλη το 1958 συνέβαλε π.χ. έμμεσα αλλά καθοριστικά το ΓΕΣ, με την οργανωμένη (και προπληρωμένη) διακίνησή τους στο εσωτερικό των μονάδων².

Κοινός παρονομαστής όλης αυτής της δραστηριότητας υπήρξε, όπως και στις γειτονικές μας χώρες, η καθαρά εθνικιστική προσέγγιση και η εργαλειακή χρήση των πηγών για την εξυπηρέτηση των τρεχουσών πολιτικοδιπλωματικών αναγκών του μετεμφυλιακού κράτους των εθνικοφρόνων. Προσπαθώντας να πείσει για τα οφέλη της πρωτοκαθεδρίας του δικού του φορέα όσον αφορά τη δημοσίευση των πρωτογενών πηγών, ο πρόεδρος του ΙΜΧΑ Στίλπων Κυριακίδης δε διστάζει λ.χ. το Μάιο του 1959 να επικαλεστεί την «*πείρα*» του ιδρύματός του στην υποβολή των δημοσιευόμενων ντοκουμέντων «*εις αυστηρόν έλεγχον και επιστημονικήν κριτικήν επεξεργασίαν*», προκειμένου «*αφ' ενός μεν να μη θιγώσι πρόσωπα, αφ' ετέρου δε να μη δημιουργηθώσι παρεξηγήσεις, αι οποίαι ενδεχομένως θα είναι εθνικώς επιζήμοι*»³. Κατά τη σύσκεψη πάλι παραγόντων του ΙΜΧΑ, του στρατού και του ΥΠΕΞ για «*ανταλλαγή απόψεων*» πάνω στη συγγραφή της ιστορίας του Μακεδονικού Αγώνα, «*το πολιτικόν πλαίσιον*» του έργου χαράσσεται από τον (παντελώς άσχετο με την επιστήμη) διοικητή της 1^{ης} Στρατιάς, στρατηγό Φροντιστή, ο δε εκπρόσωπος των Υπουργείων Εξωτερικών και Β. Ελλάδος Κλεόβουλος Τσούρκας θα επιμείνει στην επίστευση της συγγραφής χωρίς να προηγηθεί «*η συγκέντρωσις ολοκλήρου του Ιστορικού υλικού, διότι τούτο θα απαιτήση μέγα χρονικόν διάστημα και θα βραδύνη η διαφώτισις εσωτερικώς και εξωτερικώς*»· συνεπικουρούμενος από τον πανεπιστημιακό καθηγητή γλωσσολογίας Νικόλαο Ανδριώτη, ο ίδιος «*συνοψίζει την αποστολήν της Ιστορίας εις την διαφώτισιν της νεολαίας και του Εξωτερικού*», δίχως περαιτέρω επιστημονικές ανησυχίες⁴. Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, εύγλωττο παράδειγμα κατίσχυσης της πολιτικοδιπλωματικής συλλογιστικής πάνω στην επιστημονική ανάλυση συνιστά η ενδοϋπηρεσιακή σκιαγράφιση από τον εμπειρογνώμονα του ΥΠΕΞ και ιστορικό Ευάγγελο Κωφό της ίδρυσης της βουλγαρικής Εξαρχίας (1870) και του «*διπλωματικού πραξικοπήματος*» της ρωσοτουρκικής συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (1878) σαν «*...βουλγαρικών ενεργειών δι' απόκτησιν διεξόδου εις το Αιγαίον*», μολονότι συνέβησαν σε μια εποχή που δεν υφίστατο καν

¹ Ενδεικτικά: ΑΔΙΣ/92/16^Α/74-84, «Πρακτικόν συσκέψεως λαβούσης χώραν εις Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου (Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών) εν Θεσσαλονίκη την 26/9/1959» · ΑΔΙΣ/92/19^Α/2-5, Ανής Δ. Κούρτελης, «Πρακτικόν συσκέψεως δια την συγγραφήν της ιστορίας του Μακεδονικού αγώνος», ΒΣΤ 902 [Αθήνα] 2.4.1964, εμπιστευτικόν.

² ΔΙΣ/92/16^Α/99, Σηης (ΠΖ) Ευστρ. Λυμπερόπουλος, «Εκθεσις», Εν Αθήναις 25.5.1959.

³ ΑΔΙΣ/92/16Α/89, Στ. Κυριακίδης προς ΓΕΣ-ΔΙΣ, Εν Θεσ/νίκη 27.5.1959, αρ.2136. Για το τι ακριβώς σήμαινε πρακτικά αυτή η «πείρα», βλ. παρακάτω.

⁴ ΑΔΙΣ/92/16Α/82-3, «Πρακτικόν συσκέψεως...», όπ.π. (26.9.1959), σ.9-10.

βουλγαρικό κράτος, πόσο μάλλον σχέδια γεωπολιτικής «διεξόδου» του!¹ Η ψυχροπολεμική διχοτόμηση της Ευρώπης κατά μήκος του «σιδηρού παραπετάσματος» πρόσφερε άλλωστε τη δυνατότητα ανάκλησης κι επανασηματοδότησης του παραδοσιακού ερμηνευτικού πρίσματος του ΙΘ΄ αι., σύμφωνα με το οποίο πραγματικός αντίπαλος του ελληνισμού ήταν όχι κάποιοι ομοειδείς εθνικισμοί αλλά ο «πανσλαβισμός» εν γένει, στρατηγική μετεξέλιξη (αν όχι απλή μεταμπίση) του οποίου θεωρούνταν από τους εθνικόφρονες αναλυτές το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα². Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι τα σοβαρότερα έργα αυτής της ημιεπίσημης ιστοριογραφίας, τα βιβλία των Ντέικιν και Κωφού, κυκλοφόρησαν επί δεκαετίες αποκλειστικά και μόνο στα αγγλικά δίχως να επηρεάζουν την ευρύτερη εγχώρια βιβλιοπαραγωγή³. Κάποιες σποραδικές εξαιρέσεις, όπως η ψύχραιμη πραγμάτευση της ανάδυσης των βαλκανικών εθνικισμών από τον πανεπιστημιακό καθηγητή Μιχαήλ Λάσκαρι⁴ ή η συνέχεια της δουλειάς του Βλάχου (για την περίοδο από το κίνημα των Νεοτούρκων μέχρι και την πρώτη φάση των Βαλκανικών πολέμων)⁵, παρέμειναν στο περιθώριο του κυρίαρχου υποδείγματος· το δεύτερο, ιδίως, άσκησε ακόμη μικρότερη επίδραση απ' ό,τι το προηγούμενο έργο του ίδιου συγγραφέα.

Αν οι πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες δεν επέτρεπαν μια κριτική προσέγγιση του Μακεδονικού απαλλαγμένη από τα εθνικιστικά δόγματα και την ιδεαλιστική/ουσιοκρατική πρόσληψη του εθνικού φαινομένου, άλλο τόσο απρόσφορη αποδείχθηκε προς αυτή την κατεύθυνση η συγκυρία μετά την ανατροπή των εκατέρωθεν επίσημων πολιτικών καταναγκασμών –το 1974 στην Ελλάδα και το 1989-91 στους βόρειους γείτονές της.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η μεταπολιτευτική απαξίωση της εθνοπροσύνης (αποτέλεσμα κυρίως της καταστροφικής διαχείρισης του Κυπριακού από τους θεματοφύλακες της «Ελλάδος των Ελλήνων Χριστιανών») δε συνοδεύτηκε από κάποια αμφισβήτηση του εθνικισμού, αλλά τροφοδότησε εναλλακτικές εκδοχές του βασισμένες στην πολιτική αποκατάσταση του αντιφασιστικού αγώνα του 1941-44 ως εθνικής αντίστασης, τα αναλυτικά εργαλεία των οποίων δε διέφεραν σε τελική ανάλυση από το παραδοσιακό σύστημα αντιλήψεων για το ελληνικό έθνος και την ιστορική διαδρομή του. Η άρση των ιστοριογραφικών απαγορεύσεων του πρόσφατου παρελθόντος και η επίδραση των νεοτερικών ρευμάτων της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας έστρεψαν ταυτόχρονα το ενδιαφέρον της νέας γενιάς ιστορικών προς άλλες κατεύθυνσεις, αφήνοντας ζητήματα όπως το Μακεδονικό στην αποκλειστική ενασχόληση των υπολειμμάτων του παλαιού καθεστώτος· όσο για την

¹ ΑΦΔ/114/21, Ευ. Κωφός, «Βουλγαρικά ενέργεια δι' απόκτησιν εξόδου εις το Αιγαίον», Εν Αθήναις 14.10.1963, αρ.Ε-48/1963.

² Βασίλειος Λαούρδας, *Ο Μακεδονικός Αγών*, Θεσ/νίκη 1962, σ.6-7 & 17-8.

³ Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσ/νίκη 1966· Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσ/νίκη 1964· του ίδιου, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσ/νίκη 1975. Το πρώτο κυκλοφόρησε στα ελληνικά μόλις το 1997 και το τρίτο σε αναθεωρημένη μορφή το 2001, ενώ το δεύτερο παραμένει μέχρι σήμερα αμετάφραστο.

⁴ Μ.Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, Θεσ/νίκη 1978 (π.έ. 1948-1955).

⁵ Νικόλαος Βλάχος, *Ιστορία των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου, 1908-1914*, Εν Αθήναις 1954.

επίσημη κι ημιεπίσημη ιστοριογραφία, η υπόρρητη προσαρμογή της στις νέες προτεραιότητες της κρατικής διπλωματίας επέφερε μεν δραστική ύφεση των εθνικιστικών τόνων, επιτρέποντας μιαν επιστημονικότερη ενασχόληση με τη διπλωματική ιστορία, παρήγαγε ωστόσο νέες μυθοποιήσεις, ενίοτε ακόμη πιο αποπροσανατολιστικές από εκείνες του παρελθόντος (όπως η αμήχανη αναγόρευση του Μακεδονικού Αγώνα σε «δεύτερο 1821»)¹. Όπως διαπιστώνουμε από το ογκώδες προσωπικό ημερολόγιο του βούλγαρου ιστορικού και διπλωμάτη Νικολάι Τοντόροφ, το νέο κλίμα στις βαλκανικές σχέσεις της χώρας μεταφράστηκε στο χώρο της ιστοριογραφίας σε μια σειρά πολιτικοδιπλωματικών διακανονισμών για το σιωπηλό προκαθορισμό της θεματολογίας των επίσημων επιστημονικών συνεδρίων, προκειμένου ν' αποφευχθούν οι εκατέρωθεν «προκλήσεις» για ζητήματα όπως το Μακεδονικό². Τελικό αποτέλεσμα αυτής της διαχείρισης υπήρξε η απουσία δημιουργικού αναστοχασμού πάνω στο εθνικό ζήτημα και η ιδιότυπη συντήρηση των ερμηνευτικών σχημάτων του παρελθόντος σ' ένα επιστημονικό «ψυγείο», απ' όπου ανασύρθηκαν ατόφια όταν η εθνικιστική έξαρση του 1991-92 επανέφερε το Μακεδονικό στο προσκήνιο³. Στο μεσοδιάστημα, η σταδιακή μετατόπιση του εθνικού μετώπου από τη βουλγαρική ή πανσλαβική «απειλή» στη «σκοπιανή πλαστογραφία» συνέβαλε στη διατήρηση της πρόσληψης κάθε επιστημονικής ενασχόλησης με το Μακεδονικό ως μιας κατεξοχίν στρατευμένης εθνικής δραστηριότητας: η δημόσια παρουσίαση της κομβικής ημιεπίσημης έκδοσης «Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής Ιστορίας και πολιτισμού» θα γίνει το Δεκέμβριο του 1982 από τον ίδιο τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο οποίος διεκδίκησε προσωπικά δάφνες για τη συμβολή του «κατά ένα τρόπο στην έκδοση του έργου αυτού», επανέλαβε δε πανηγυρικά το παραδοσιακό στερεότυπο, σύμφωνα με το οποίο «τον εθνικό χαρακτήρα ενός λαού, οποιουδήποτε λαού, τον προσδιορίζει η γλώσσα του, η θρησκεία του και ο πολιτισμός του»⁴ · σε μια άλλη δημόσια παρέμβασή του, οκτώ χρόνια αργότερα, ο ίδιος πολιτειακός άρχοντας θα φροντίσει να επισημάνει πως, αν η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών «εκάλυψε το κενό που άφηγε η Πολιτεία παλαιότερα σ' έναν εθνικά κρίσιμο τομέα», μετά το 1974 ήταν το επίσημο κράτος αυτό που «ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες τόσο στον αρχαιολογικό όσο και στον ιστορικό τομέα» για τη διάλυση των «αφελών μύθων, με τους οποίους επιχειρείται η πλαστογράφηση της ιστορίας της

¹ Κωστόπουλος 2006, σ.425-9.

² Николай Тодоров, *Дневник 1966-1998*, Σόφια 2007, ιδίως τ.Α', σ.531-3, για την εκ των προτέρων συνεννόηση Τοντόροφ-Κωφού (23.1.1981) όσον αφορά τα όρια της θεματολογίας στο επικείμενο διεθνές συνέδριο του Βόλου για τις εξελίξεις της περιόδου 1878-1885. Η ίδια πηγή μας πληροφορεί επίσης για την υπόγεια αντίδραση της Αθήνας στην έκδοση της συλλογής ντοκουμέντων της Βουλγαρικής Ακαδημίας για το Μακεδονικό το 1978, με υποβολή αιτήματος για τροποποίηση ορισμένων διατυπώσεων της εισαγωγής και αφαίρεση «ενός-δύο ντοκουμέντων» που προέρχονταν από ελληνικά αρχεία (σ.313 & 533). Εξίσου εύγλωττη είναι η φιλοφρόνηση του Κωφού προς το βούλγαρο πρέσβη, εν έτει 1980, ότι τα τελευταία χρόνια «δε μπόρεσε ν' ανακαλύψει τίποτα το εχθρικό γραμμένο στη Βουλγαρία εναντίον της Ελλάδας» (σ.389).

³ Στα μέσα της δεκαετίας του '90, ο επικεφαλής του ερευνητικού τμήματος του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι, «με αξιοσημείωτη εξαίρεση τον Βλάχο, οι επαγγελματίες ιστορικοί στην Ελλάδα δεν έχουν ασχοληθεί σοβαρά» με το αντικείμενο, παρά την πληθώρα των σχετικών δημοσιεύσεων (Gounaris 1996, σ.245).

⁴ Κων/νος Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο*, Αθήνα 1997, τ.ΙΒ', σ.257-8.

Μακεδονίας»¹. Η υπηρεσιακή φύση αυτής της στράτευσης, πολύ περισσότερο δε η απουσία σχετικής συζήτησης και αντίρροπων αφηγήσεων στο επίπεδο της «δημόσιας» Ιστορίας, διευκόλυναν τελικά στις αρχές της δεκαετίας του '90 την επιστροφή στα ψυχροπολεμικά σχήματα και την ανάδειξη μιας σειράς ακροδεξιών προπαγανδιστών σαν «ειδημόνων» επί του ζητήματος².

Παρόμοια επαναφορά συναντάμε και στη Βουλγαρία, όπου ήδη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 η εθνικιστική στροφή της επίσημης ιστοριογραφίας είχε συμπεριλάβει τη διακριτική πολιτικοεπιστημονική αποκατάσταση των επεξεργασιών του ακροδεξιού μεσοπολεμικού Μακεδονικού Επιστημονικού Ινστιτούτου³. Η πολιτική αλλαγή του 1989 επέτρεψε την κυκλοφορία στρατευμένων έργων που είχαν συνταχθεί για υπηρεσιακή χρήση στο εσωτερικό των ανώτερων κλιμακίων του μονοκομματικού κράτους⁴, τον τόνο έδωσε ωστόσο κι εδώ η μαζική ανατύπωση της προπολεμικής εθνικιστικής μακεδονολογίας και η άκριτη ανακύκλωση του περιεχομένου της από τους περισσότερους νέους συγγραφείς. Μια ιδιομορφία της βουλγαρικής εκδοτικής παραγωγής, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας των εκεί ακαδημαϊκών ερευνητικών ιδρυμάτων, συνίσταται ωστόσο στην αρκετά πυκνή δημοσίευση πρωτογενών πηγών, σε αντίθεση με τη διστακτικότητα και το συγκεντρωτισμό που χαρακτηρίζει την παραγωγή πρωτότυπων (ή λιγότερο πρωτότυπων) επεξεργασιών. Η όποια κριτική στα εθνικιστικά στερεότυπα περιορίστηκε έτσι στην καλύτερη περίπτωση σε ενδιαφερουσες κριτικές προσεγγίσεις των σχετικών ιδεολογημάτων της λογοτεχνικής κυρίως παραγωγής⁵, ενώ στη χειρότερη σε μια επιφανειακή -και συχνά οριενταλιστική- καταδίκη του εθνικιστικού λόγου που αδυνατεί πλήρως (ή και απαξιού) να ερμηνεύσει τις ιστορικές ρίζες και την κοινωνική γείωση του εθνικού φαινομένου· το ιστοριογραφικό σκάνδαλο του 2007 γύρω από την αμφισβήτηση των σφαγών του Μπατάκ (1876) αποτέλεσε ένα αρκετά εύγλωττο δείγμα των ορίων της εν λόγω προσέγγισης και των υστερικών εθνικιστικών αντιδράσεων που αυτή ανακλαστικά τροφοδοτεί⁶. Παρόμοια αναβίωση της μεσοπολεμικής εθνικιστικής επιχειρηματολογίας για το Μακεδονικό συναντάμε

¹ Στο ίδιο, σ.550. Για την ανασχόληση των υπηρεσιών του ελληνικού ΥΠΕΞ με «την ιστοριογραφική-πολιτική διάσταση του μακεδονικού», όσον καιρό αυτό το τελευταίο θεωρούνταν επισήμως «ανύπαρκτο», βλ. Καπλαδάκης 2012, σ.118-9.

² Athéna Skoulariki, «Au nom de la nation. Le discours public en Grèce sur la question macédonienne et le rôle des médias (1991-1995)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris II, Παρίσι 2005, σ.290-303· Erik Sjöberg, *Battlefields of Memory. The Macedonian Conflict and Greek Historical Culture*, Ούμιο 2011, σ.56-66 & 176-203.

³ Marinov 2006, σ.476-7.

⁴ Όπως το βιβλίο του Κόστα Τσαρνουσάνοφ για το «μακεδονισμό» (Κоста Църнушанов, *Μακεδονизъм и съпротивата на Македония срещу него*, Σόφια 1992), το οποίο είχε γραφτεί τη δεκαετία του '70. Συνοδουπόρος της προπολεμικής ακροδεξιάς ΕΜΕΟ και πρόσφυγας στη Βουλγαρία από το 1934, ο Τσαρνουσάνοφ χρημάτισε επί κατοχής επιθεωρητής των βουλγαρικών σχολείων Μοναστηρίου για να ενσωματωθεί ταχύτατα στο μεταπολεμικό κομμουνιστικό προπαγανδιστικό μηχανισμό, πλήρως προσαρμοζόμενος στους εκάστοτε στρατηγικούς αναπροσανατολισμούς του καθεστώτος (Marinov 2006, σ.507-9).

⁵ Николай Аретов, *Национална митология и национална литература*, Σόφια 2006.

⁶ Ανδρέας Λυμπεράτος, «Η σφαγή του Μπατάκ και οι χρήσεις της Ιστορίας», στο συλλογικό τόμο *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού. Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα 2008, σ.37-51. Για μια συνολικότερη αποτίμηση των ορίων αυτής της αμφισβήτησης: Tchavdar Marinov, «National Myths in Post-Communist Bulgaria and Their Criticism», *Euxeinos*, 2 (2011), σ.5-12.

κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και στη Σερβία¹, σε αρκετά περιορισμένη όμως έκταση, καθώς η έμφαση της εκεί εθνικιστικής έξαρσης διοχετεύθηκε πολιτικά κι ιστοριογραφικά σε άλλες κατευθύνσεις –από το Κοσσυφοπέδιο και το «σερβισμό» των βορειότερων Δημοκρατιών, ίσαμε την αναθεώρηση των τιτοϊκών θέσφατων για το παρτιζάνικο κίνημα του Β΄ παγκοσμίου πολέμου². Την πιο ενδιαφέρουσα καινοτομία αποτέλεσε κι εδώ η έκδοση απομνημονευμάτων παλαιών πολεμιστών του σερβικού κόμματος και μηχανισμού της Μακεδονίας³, κυρίως όμως η εμφάνιση επιμελημένων συλλογών με σημαντικό αρχειακό υλικό⁴.

Στην περίπτωση πάλι της ΠΓΔΜ, η οργανική διασύνδεση του παλιού γιουγκοσλαβικού και «κομμουνιστικού» καθεστώτος με την παγίωση της (σλαβο)μακεδονικής εθνογένεσης επικαθόρισε τα εγγενή όρια της εθνικά ακίνδυνης ιστοριογραφικής αναθεώρησης. Η απουσία κάποιας προπολεμικής αντικομμουνιστικής (ή έστω μη κομμουνιστικής) ιστοριογραφικής παράδοσης, η οποία θα μπορούσε ν' ανακληθεί κατά το παράδειγμα των άλλων κρατικών ιστοριογραφιών των πρώην «σοσιαλιστικών» χωρών, προσέδιδε εδώ ανεπιθύμητες εθνικές συνδηλώσεις ακόμη και στη δειλή αποκατάσταση των ντόπιων αντικομμουνιστών κοιμητηζήδων του μεσοπολέμου, καθώς η δράση αυτών των τελευταίων υπήρξε αξεδιάλυτα δεμένη με μια τουλάχιστον εκδοχή βουλγαρικού (ή βουλγαρομακεδονικού) αλυτρωτισμού. Παρά την αμφιλεγόμενη μεταγραφή αυτών των φυσιογνωμιών στο εθνικό πάνθεο ως αγωνιστών για μια ανεξάρτητη Μακεδονία, η λύση για την υπέρβαση της εθνικά προβληματικής αντιπαράθεσης μεταξύ «σερβόφιλων» συνεχιστών της τιτοϊκής παράδοσης και «βουλγαρόφιλων» αντικομμουνιστών δόθηκε τελικά με τη φυγή στο απώτατο παρελθόν και τη μετατόπιση των απαρχών της μακεδονικής εθνογένεσης στην αρχαιότητα. Άκρως προβληματική (και συχνά καταφανώς γελοία) από επιστημονική άποψη, η στροφή αυτή δεν κάλυψε μόνο τη λειτουργική ανάγκη για εθνικοενωτική ιστοριογραφική υπέρβαση του πρόσφατου παρελθόντος και κατασκευή ενός αυξημένου «ιστορικού βάθους», αλλά ανταποκρινόταν και στις πολιτικοϊδεολογικές διεργασίες που είχαν προηγηθεί στο εσωτερικό της υπερπόντιας διασποράς –το ειδικό βάρος της οποίας, ως πολιτικού και οικονομικού στηρίγματος της νεοσύστατης Δημοκρατίας, αυξήθηκε κατακόρυφα μέσα στη δεκαετία του

¹ Slavenko Terzić, «The Serbs and the Macedonian Question», σε Dušanka Hadzi-Jovančić (ed.), *The Serb Question in the Balkans*, Βελιγράδι 2005, σ.63-78.

² Predrag Marković – Nataša Miličević, «Serbian Historiography in the time of transition: a struggle for legitimacy», *Istorija 20. veka*, 1(2007), σ.145-66. Χαρακτηριστική η σχεδόν ολοκληρωτική εξαφάνιση της Μακεδονίας και του μακεδονικού ζητήματος από τις σελίδες των σερβικών σχολικών βιβλίων: Dubravka Stojanović, «Η εικόνα του 'άλλου': ο γείτονας στα σερβικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας», σε *Η εικόνα του 'άλλου' / γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα 2000, σ.143· Bojan Dimitrijević, «The Macedonian Question in Serbian Textbooks», σε Christina Koulouri (ed.), *Clio in the Balkans*, Θεσ/νίκη 2002, σ.292.

³ Васиљије Трбић, *Μεμοαρι*, Βελιγράδι 1996· Стеван Симић, *Српска Револуционарна Οργανизација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Βελιγράδι 1998.

⁴ Михаило Војводић, *Друштво Светог Саве*, Βελιγράδι 1999· του ίδιου, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Βελιγράδι 2003· Лыљана Алексић-Пејковић, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914. кн. II. Οργανизација Српска Одбрана*, 3 τ., Βελιγράδι 2007-2008.

'90¹. Το νεοπαγές του (σλαβο)μακεδονικού εθνικού σχηματισμού και η διάχυτη ανασφάλεια όσον αφορά τις μακροπρόθεσμες προοπτικές του -απόρροια της εκκρεμότητας για την ονομασία της χώρας, της βουλγαρικής στάσης και της εσωτερικής διακοινοτικής κρίσης που το 2001 κλιμακώθηκε στο επίπεδο ένοπλων συγκρούσεων- λειτουργούν άλλωστε ανασχετικά για οποιαδήποτε αμφισβήτηση των κυρίαρχων εθνικών μύθων, πολύ περισσότερο απ' ό,τι στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες· η ανασφάλεια αυτή επικυρώθηκε νομοθετικά το 1996 με την αναγόρευση της «επιστημονικής έρευνας στον τομέα της ιστορικής και πολιτισμικής ταυτότητας του μακεδονικού λαού και των εθνοτήτων που ζουν στη Δημοκρατία της Μακεδονίας» σε ιδιάζον ζήτημα «δημοσίου συμφέροντος», ταυτόσημο με την εθνική άμυνα και τη δημόσια ασφάλεια, και τη συνακόλουθη απαγόρευση της διεξαγωγής τέτοιων ερευνών εκτός του πλαισίου των εντεταλμένων κρατικών ιδρυμάτων². Η γκροτέσκα υπερβολή της νεότευκτης αρχαιολατρίας μπορεί έτσι να προκαλεί ειρωνικά σχόλια για τους «βουκεφαλιστές» (бυкефалисти) της εκεί πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας, η άρθρωση μιας επιστημονικά συγκροτημένης εναλλακτικής αφήγησης έχει ωστόσο τεθεί αντικειμενικά εκτός νόμου³.

Με εξαίρεση ίσως την ΠΓΔΜ, ένας δομικός νεωτερισμός που παρατηρείται σε όλες λίγο-πολύ τις βαλκανικές χώρες μετά το 1990 είναι η ανάδειξη του πλέγματος των ΜΚΟ σε εναλλακτικό φορέα ιστοριογραφίας. Στην περίπτωση των πρώην σοσιαλιστικών χωρών, όπου η κοινωνικά καταστροφική μετάβαση στον καπιταλισμό συνοδεύτηκε από δραστικές περικοπές στην κρατική χρηματοδότηση της ιστορικής έρευνας κι εκδοτικής δραστηριότητας, τα επιδοτούμενα από ευρωπαϊκά κονδύλια ερευνητικά προγράμματα και ΜΚΟ λειτούργησαν συχνά ως σημαντικός πόλος αμφισβήτησης των κυρίαρχων στερεοτύπων, αν και με πολύ πιο περιορισμένη πρακτική εμβέλεια απ' ό,τι μπορούσε αρχικά να υποθεθεί· εκτός από τον εξώφθαλμο «φρονηματιστικό» χαρακτήρα πολλών απ' αυτά, η απήχησή τους υπονομεύθηκε επίσης από εγγενείς αδυναμίες του όλου συστήματος αξιολόγησης και χρηματοδότησης, το οποίο δίνει έμφαση στην ταχύρρυθμη παραγωγή τυποποιημένων «papers» κι όχι στη

¹ Marinov 2006, σ.756-64· του ίδιου, «Anticommunist but Macedonian: Politics of Memory in Post-Yugoslav Macedonia», *Токови Историје*, 1-2 (2009), σ.65-83· Ulf Brunnbauer, «'Pro-Serbians' vs 'Pro-Bulgarians': Revisionism in Post-Socialist Macedonian Historiography», *History Compass*, 3 (2005), σ.1-17· του ίδιου, «Ancient nationhood and the struggle for statehood. Historiographic myths in the Republic of Macedonia», σε Pal Kolstø (ed.), *Myths and boundaries in South-East Europe*, Λονδίνο 2005, σ.262-96. Η σχετική ελληνική αρθρογραφία και βιβλιοπαραγωγή έχει καθαρά πολεμικό-προπαγανδιστικό χαρακτήρα, ως επιστημονική επένδυση του επίσημου κρατικού λόγου στο πλαίσιο της διπλωματικής αντιπαράθεσης Αθηνών-Σκοπίων. Για μια αναλυτική επισκόπηση: Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Ελληνικές εκδοχές του 'μακεδονισμού'», στο συλλογικό *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα 2008, σ.53-74.

² Για το κείμενο του νόμου: «Закон за научно-истражувачката дејност», άρθρα 7 & 16, *Служебен Весник на Република Македонија*, 13 (15.3.1996), σ.381-2.

³ Για τους «βουκεφαλιστές»: Marinov 2009, σ.66. Δείγματα από το σχετικό δημόσιο λόγο: Жарко Трајаноски, «Бушисти и букефалисти», *Дневник*, 13.1.2009· Ивана Костовска, «Политичарите се поделија на букефалисти и словенисти», *Нова Македонија*, 2.2.2009· Васил Мицковски, «Зошто е срамно да си Словен?», *Глобус*, 30.6.2009. Για την κορύφωση του φαινομένου: Αθηνά Σκουλαρίκη, «'Είδαμε τα Σκόπια σαν σε όνειρο...» Η μνημειακή αναπαράσταση της εθνικής αφήγησης: ηγεμονικός λόγος και πολιτική αντιπαράθεση για το σχέδιο «Σκόπια 2014», *Σύγχρονα Θέματα*, 136 (1-3/2107), σ.32-46.

μακροπρόθεσμη ουσιαστική έρευνα¹. Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου μια εξίσου καταστροφική αναδιάρθρωση των παραγωγικών δομών δρομολογήθηκε μόνο μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης του 2008, το ειδικό βάρος των αντίστοιχων χρηματοδοτήσεων υπήρξε πολύ πιο περιορισμένο, καθώς το κράτος και μια ακμαία βιβλιαγορά εξακολούθησαν ίσαμε τα τέλη της δεκαετίας του 2000 ν' αποτελούν τους βασικούς πελάτες της ιστοριογραφικής παραγωγής. Η σημαντικότερη δομική καινοτομία αφορούσε εδώ την ανάπτυξη μιας έντονης -και συχνά φορτισμένης- δημόσιας συζήτησης γύρω από τον εθνικισμό και τα μειονοτικά ζητήματα, συζήτησης που προέκυψε περισσότερο ως απάντηση μιας μερίδας της εγχώριας επιστημονικής κοινότητας (και του ευρύτερου πολιτικά ενεργού κοινού) στην εθνικιστική υστερία του 1992-94· τομή προς αυτή την κατεύθυνση αποτέλεσε η σύσταση το 1996 από ερευνητές της νέας γενιάς του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ), η δραστηριότητα του οποίου συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός corpus επεξεργασιών που ανέτρεψαν σε κάποιο βαθμό τα κυρίαρχα μέχρι τότε στους επιστημονικούς κύκλους εθνικιστικά στερεότυπα. Παρά την αυτονόητη σημασία αυτής της εξέλιξης, δυο διακριτά φαινόμενα που συνδέθηκαν μαζί της πρέπει να επισημανθούν εδώ. Το πρώτο είναι η τάση ορισμένων ερευνητών να «υποστασιοποιούν» τις μειονοτικές γλώσσες, θρησκείες και ταυτότητες σαν αυτοτελή υποκείμενα, παραγνωρίζοντας τις κοινωνικές διαδικασίες παραγωγής των σχετικών διαχωρισμών και τον καθοριστικό ρόλο της κρατικής εξουσίας στην αναπαραγωγή και παγίωσή τους και *«μεταφράζοντας τις εξουσιαστικές σχέσεις με πολιτισμικούς όρους»*². Το δεύτερο (και στην ελληνική πραγματικότητα πολύ σημαντικότερο) φαινόμενο είναι ο εκσυγχρονισμός του ημιεπίσημου εθνικού λόγου, της επιχειρηματολογίας και των φορέων του κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, με τρόπο που να εγγυάται τη συνέχεια της κρατικής πολιτικής δια του μεθοδολογικού και φορμαλιστικού εναρμονισμού του με το «ευρωπαϊκό κεκτημένο». Όσον αφορά το Μακεδονικό, ως σημείο εκκίνησης αυτού του εκσυγχρονισμού λειτούργησε μια κλειστή ημερίδα που πραγματοποιήθηκε στη Διεύθυνση Βαλκανικών Υποθέσεων του ΥΠΕΞ (20.12.1995) με συμμετοχή ερευνητών της νέας γενιάς του ΙΜΧΑ και του Ερευνητικού Τμήματος του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, με στόχο την αναδιάταξη της εθνικής επιχειρηματολογίας μετά την πανηγυρική διάψευση της θέσης περί «ανύπαρκτης» μειονότητας κατά τις ευρωεκλογές του 1994³. Το περιεχόμενο αυτών των εισηγήσεων εκδόθηκε από ιδιωτικό οίκο το 1997, δίχως την παραμικρή αναφορά στην ημερίδα αλλά με το ρητά διατυπωμένο σκεπτικό του *«ανοίγματος της έρευνας σε πεδίο το οποίο ο ψυχρός πόλεμος είχε καταδικάσει στην αφάνεια και τη μυστικότητα»* (που με τη σειρά της *«εκτρέφει υποψίες και μύθους οι οποίοι υπονομεύουν την αξιοπιστία της Ελλάδος»*) και τελικό

¹ Βλ. ιδίως τις παρατηρήσεις του Marinov (2011, σ.8-10). Για το ειδικό λειτουργικό βάρος αυτού του παράγοντα: Markoní – Miličević 2007, σ.152-4. Για τις πολιτικές συνδηλώσεις του: Λυμπεράτος 2008, σ.51.

² Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Εθνικός και εθνοτικός λόγος: συγκλίσεις και αποκλίσεις», σε Π. Κιτρομηλίδης – Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Αθήνα 2004, τ.Β', σ.312.

³ Κωστόπουλος 2000, σ.350.

στόχο την καλλιέργεια του εδάφους για επιστροφή του ελληνικού έθνους σε «μια πιο φιλόξενη ταυτότητα», απαλλαγμένη από «τη στενόκαρδη κρατική αντίληψη του ψυχρού πολέμου»¹. Μια δεκαετία μετά, κατά τη βραχύβια αναζωπύρωση του «σκοπιανού» με αφορμή το αίτημα εισδοχής της ΠΓΔΜ στο ΝΑΤΟ, το εκδοτικό αυτό εγχείρημα επαναλήφθηκε μ' ένα συλλογικό τόμο που καλύπτει πολύ ευρύτερη γκάμα της εθνικής επιχειρηματολογίας, από την αρχαιότητα μέχρι το διεθνές δίκαιο, και χαρακτήρα οφθαλμοφανώς «απαντητικό», όχι μόνο στις θέσεις της ΠΓΔΜ αλλά και στις κριτικές επεξεργασίες ελλήνων επιστημόνων που είχαν δει το φως της δημοσιότητας στο μεσοδιάστημα². Μολονότι η νέα έκδοση παρέπεμπε ρητά στην προηγούμενη ως «σημείο αναφοράς»³, ο κατάλογος των συγγραφέων ανανεώθηκε ριζικά μεταξύ 1997 και 2008⁴ με ορατή πλέον την παρουσία ηγετικών φυσιογνωμιών της παραδοσιακής υπηρεσιακής ιστοριογραφίας⁵, ενώ ρητά ομολογημένος υπήρξε και ο ημιεπίσημος χαρακτήρας του διαβήματος, καθώς η επίσημη παρουσίαση του βιβλίου έγινε από την τότε υπουργό Εξωτερικών⁶. Τελική κατάληξη της όσμωσης μιας μερίδας του νεότερου επιστημονικού δυναμικού με την παλιά φρουρά των διαχειριστών της εθνικής επιχειρηματολογίας και πολιτικής υπήρξε έτσι η ανάδυση μιας νέας εθνικόφρονος σχολής, στρατευμένης στην καταπολέμηση του επιστημονικού «εσωτερικού εχθρού». Το διαπιστώνουμε από την εμπλοκή επιφανών εκπροσώπων της στην έκδοση προπαγανδιστικών εκδόσεων ψυχροπολεμικής υφής που δε διστάζουν ν' αναπαράγουν πλαστά «τεκμήρια»⁷, από τη συμβολή τους στην ημερίδα

¹ Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης – Γιώργος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα 1997. Τα παραθέματα από τον πρόλογο (σ.9) του καθηγητή Θάνου Βερέμη, προέδρου του Ελληνικού Ιδρύματος Αμυντικής κι Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ).

² Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα – Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, επιμ. Ι. Στεφανίδης – Βλ. Βλασίδης – Ευ. Κωφός, Αθήνα 2008.

³ Στο ίδιο, σ.10, πρόλογος του καθηγητή Ι. Στεφανίδη.

⁴ Από τους εννιά συγγραφείς των πρώτων *Ταυτοτήτων*, μόλις τρεις (Βασίλης Γούναρης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Βλάσης Βλασίδης) συγκαταλέγονται μεταξύ των 18 συγγραφέων του νέου βιβλίου.

⁵ Την παρουσίαση της μεταπολεμικής πολιτικής του ελληνικού κράτους κάνει π.χ. ένας από τους πρωτεργάτες αυτής της ίδιας πολιτικής, ο εμπειρογνώμων του ΥΠΕΞ για τα Βαλκάνια (1963-1995) Ευάγγελος Κωφός, που συγκαταλέγεται και μεταξύ των επιμελητών του βιβλίου. Το ζήτημα των «εκδοχών της μακεδονικής ταυτότητας στην περιοχή της Φλώρινας» αναλύεται από ένα ντόπιο πανεπιστημιακό με άμεση προσωπική εμπλοκή παλιότερα στο ζήτημα, ως στέλεχος του εθνικόφρονος τοπικού συλλόγου «Αριστοτέλης». Οι αντίστοιχες εξελίξεις στην Αυστραλία περιγράφονται από τον εκεί πανεπιστημιακό Αναστάσιο Τάμη, ο οποίος στο βασικό έργο του διατυπώνει την (πρωτοφανή για επιστήμονα) άποψη ότι «ορισμένες αναφορές και εκθέσεις, που αφορούν τις εκκλησιαστικές σχέσεις στην Αυστραλία» -και φυλάσσονται σε αρχαιακή συλλογή του πανεπιστημίου του- «θα έπρεπε να καταστραφούν και να λησμονηθούν, γιατί η ανάγνωσή τους θα μας κάνει μαρτυρικά κυνικούς, αρνητικά επιφυλακτικούς και απαισιόδοξους για το μέλλον» (Αναστάσιος Τάμης, *Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας*, τ.Α', Θεσ/νίκη 1997, σ.12).

⁶ Δελτίο τύπου των Εκδόσεων Πατάκι για την παρουσίαση (18.6.2008). Μαζί με την Υπ.Εξ. Ντόρα Μπακογιάννη, το έργο συμπαραστάσε ο τότε βουλευτής και νυν αρχηγός του ΠΑΣΟΚ, Ευάγγελος Βενιζέλος.

⁷ Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Μακεδονισμός. Ο ιμπεριαλισμός των Σκοπίων 1944-2006*, Αθήνα 2007.

Προλογίζουν ο πρόεδρος της ΕΜΣ (κι αντιπρόεδρος της διορισμένης «Συμβουλευτικής» επί χούντας), Νικόλαος Μέριτζος, και ο καθηγητής Ιωάννης Κολλιόπουλος, ενώ συγγραφείς των επιμέρους κειμένων είναι τρεις από τους 18 των δεύτερων *Ταυτοτήτων* (Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Σταυρούλα Μαυρογένη, Βλάσης Βλασίδης): η έκδοση υπήρξε προϊόν ερευνητικού προγράμματος της ΕΜΣ, μη κατονομαζόμενου χρηματοδότη, με αντικείμενο την «ανάδειξη της αλτρωτικής πολιτικής της FYROM» ως εγγενούς στοιχείου «τόσο της σύστασης όσο και της ανάπτυξης, ακόμη και της ίδια της μακροήμερης» της γειτονικής μας χώρας (σ.17). Δεν αναγράφεται ο επιμελητής του κυρίως μέρους με τα «πίσημα ντοκουμέντα», στα οποία περιλαμβάνεται -σαν δήθεν «χαρτονόμισμα της FYROM της δεκαετίας του 1990»- το γνωστό εθνικιστικό σουβενίρ με το Λευκό Πύργο (σ.225). Γι' αυτό το τελευταίο, βλ. Ο Ιός, «Η μαϊμού της εθνικής 'σκοπιανολογίας'», *Ελευθεροτυπία*, 15.12.2007, σ.68-9. Κριτική του έργου από επιστημονικής πλευράς: Κωνσταντακοπούλου 2008, σ.67-72· Αθηνά Σκουλαρική, «Μακεδονικό: πόσο δόκιμος είναι ο όρος αλτρωτισμός;», *Σύγχρονα Θέματα*, 101 (4-6.2008), σ.13-17.

(και τη συνακόλουθη έκδοση) της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών κατά των «αποδομητών» της εθνικής ιστορίας¹, καθώς και από τον πρόσφατο βιβλιογραφικό οδηγό του καθηγητή Βασίλη Γούναρη, όπου καταγγέλλεται ως «σκανδαλοθηρική αρθρογραφία» τόσο η αποκάλυψη της χάλκευσης πρωτογενών πηγών από την ΕΜΣ και το ΙΜΧΑ (βλ. παρακάτω) όσο και κάθε επιστημονική εργασία που αποκλίνει από την εθνική ορθότητα, διατυπώνονται δε απροκάλυπτα συκοφαντικές νύξεις σε βάρος των προοδευτικών ιστορικών που «πέτυχαν να παγιδεύσουν και να πολώσουν τους φιλόστοιχους πολίτες στο σχήμα 'κακό κράτος vs καλών σλαβομακεδόνων', αντίστοιχο των παρεμφερών 'δωσιλογισμός vs αντίστασης', 'κράτος vs δημοκρατικών πολιτών' κ.ο.κ»². Από μερίδα αυτών των κύκλων η επιστημονική δραστηριότητα φαίνεται άλλωστε ότι συνδυαζόταν εξαρχής με πολύ διαφορετικές, παράπλευρες πρακτικές: αυτό τουλάχιστον αφήνει να διαφανεί η υπηρεσιακή «εμπιστευτική έκθεση» με τίτλο «Το Μακεδονικό Ζήτημα στην Αυστραλία» που ένας μη κατονομαζόμενος «έγκριτος ιστορικός και επιστημονικός συνεργάτης του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα» συνέταξε το φθινόπωρο του 1991 προς απροσδιόριστο αποδέκτη, «βασισμένη σε επιτόπιες παρατηρήσεις στις πόλεις Περθ, Μελβούρνη και Σίδνεϊ», με περιεχόμενο που αφορούσε (όχι το ιστορικό παρελθόν αλλά) την τρέχουσα πολιτική διαχείριση του μειονοτικού στους κόλπους της διασποράς³.

Αυτά όσον αφορά την ελληνική και τις υπόλοιπες βαλκανικές ιστοριογραφίες περί Μακεδονικού, τους φορείς και τα όριά τους. Αρκετά διαφορετικά αλλά σοβαρά προβλήματα παρουσιάζει όμως και μεγάλο μέρος της διεθνούς σχετικής βιβλιογραφίας. Στην περίπτωση των παλιότερων έργων, που γράφτηκαν και κυκλοφόρησαν όσο το Μακεδονικό Ζήτημα παρέμενε ακόμη ανοιχτό είτε ως εκκρεμής διαδοχή του οθωμανού Μεγάλου Ασθενούς είτε ως

¹ Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Η αποδόμηση του εθνικού κράτους και της ιστορίας του*, Θεσ/νίκη 2007. Από τους επτά εισηγητές, οι τέσσερις (Β. Γούναρης, Ι. Μιχαηλίδης, Βλ. Βλασίδης, Σ. Σφέτας) μετείχαν επίσης στις δεύτερες Ταυτότητες. Στην εισαγωγή, ο πρόεδρος της ΕΜΣ καταγγέλλει σε πολεμικούς τόνους ότι «εντός και εναντίον της Εθνικής Παιδείας έχει στηθεί και ήδη λειτουργεί ένα Κρυφό Σχολείο, νεοταξικό και διεθνιστικό, όπου, σε πανελλαδική κλίμακα, συντελείται ένα παιδομάζωμα. Τα άγουρα Ελληνόπουλα εκπαιδεύονται να αλλαξοπιστήσουν κυριολεκτικά αποτάσσοντας, ως Σατανά, την πίστη των γονέων τους και προσηλυτιζόμενα στην πίστη της Νέας Τάξης» (σ.8). Στη δική του εισήγηση, ο πανεπιστημιακός Ι. Κολιόπουλος υπερασπίζεται ρητά τη σχολική διδασκαλία των εθνικά ωφέλιμων μύθων, εφόσον αυτοί διαπαιδαγωγούν προς τη σωστή κατεύθυνση τη νέα γενιά (σ.12-5), καταγγέλλει την υπό εξέλιξη «αμφισβήτηση της εθνικής ιστορίας» σαν «επιχείρηση να κατεδαφισθεί η εθνική ταυτότητα των Ελλήνων» (σ.16) και διαρρηγνύει τα ιμάτιά του για την «ηγεμονία της διεθνιστικής 'cabale' που ορίζει και νέμεται τις εθνικές εναισθησίες των Ελλήνων, τουλάχιστον από τη Μεταπολίτευση και εξής», επιβάλλοντας «καθεστώς ιδεολογικής τρομοκρατίας στην ελληνική πνευματική και πολιτική ηγεσία» (σ.19-20). Δεν παραλείπει, τέλος, να κινδυνολογήσει εθνοπρεπώς, αποφαινόμενος (σ.20) ότι «στην ελληνική 'πραγματικότητα', η πολυπολιτισμική κοινωνία που επαγγέλλονται οι αποδομητές του ομοιογενούς εθνικού κράτους θα είχε ως πιθανές συνέπειες διάφορες αποσχιστικές κινήσεις»!...

² Βασίλης Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 20^ο αιώνα. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2010, σ.120-2. Εξίσου εύγλωττη είναι η μνημική (αυτο)παρουσίαση του έρευνητικού έργου του ΜΜΑ (σ.118 κ.εξ.) αλλά και η αναλυτική παράθεση της ερευνητικής θεματολογίας για την οποία «ενδιαφέρεται ιδιαίτερα η ελληνική πλευρά» (σ.135). Ως «ελληνική πλευρά» -ενιαία και αδιαφοροποίητη- νοούνται μάλλον οι καθ' ύλην αρμόδιες πολιτικοδιπλωματικές υπηρεσίες, αφού η ακαδημαϊκή κοινότητα δε διαθέτει θεσμούς και μηχανισμούς που να συμπεκνώνουν σε παρόμοιες λίστες τα συλλογικά ενδιαφέροντά της.

³ Καλπαδάκης 2012, σ.157-9. Ο συντάκτης της έκθεσης διαπιστώνει πως «η κατάσταση στην Αυστραλία, αναφορικά με το εθνικό θέμα της Μακεδονίας, βρίσκεται σήμερα στο χειρότερο δυνατό σημείο», καθώς «η δυσμενής πολιτική συγκυρία, το πολυπολιτισμικό περιβάλλον, οι εξελισσόμενες εκκλησιαστικές έριδες, οι εκπαιδευτικές αδυναμίες και το χάος των κοινοτικών προβλημάτων δημιουργούν ένα εξαιρετικά δυσμενές πλαίσιο για τις ελληνικές προξενικές αρχές», ενώ «το σλαβομακεδονικό στοιχείο διανύει, φαινομενικά τουλάχιστον, ημέρες ακμής». Για τη διαχείριση αυτής της πραγματικότητας, ο μη κατονομαζόμενος επιστήμονας εισηγείται έτσι τον προσεταιρισμό των «αμφιρρεπόντων» σλαβόφωνων μεταναστών από τις ελληνικές υπηρεσίες με «ανεκτικότητα και διπλωματικότητα».

επιδίωξη αναθεώρησης των αποτελεσμάτων των Βαλκανικών πολέμων, οφθαλμοφανής είναι συχνά η σύμπλευση πολλών ευρωπαϊών ή υπερατλαντικών συγγραφέων είτε με κάποιον από τους αντιμαχόμενους βαλκανικούς εθνικισμούς είτε με τις διπλωματικές προτεραιότητες των οικείων Δυνάμεων· κάποιες απ' αυτές τις διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται από το περιεχόμενο των διαθέσιμων κρατικών και ιδιωτικών αρχείων, ενώ άλλες παραμένουν στη σφαίρα των εκτιμήσεων για τους παράγοντες που επηρέασαν τις εκάστοτε συμπάθειες¹. Στη μεταγενέστερη ιστοριογραφική παραγωγή, η οπτική γωνία των συγγραφέων επικαθορίζεται ενδεχομένως περισσότερο από ευρύτερους πολιτικοϊδεολογικούς προσανατολισμούς. Η αντιμετώπιση λ.χ. της ΕΜΕΟ από κάποιους αγγλοσάξωνες ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες υπήρξε αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με την ψυχοπολεμική στοχοθεσία της καταστολής των εθνικοαπελευθερωτικών κινήσεων του 20^{ου} αιώνα, προδρομική μορφή των οποίων υπήρξαν οι κομιτατζήδες. Μετά το 1989, πάλι, κυρίαρχο μοτίβο γίνεται η αναπαραγωγή μιας αυτοκρατορικής θεώρησης του εθνικού φαινομένου ως εγγενώς ανορθολογικής και διαχρονικά «αρχαϊκής» εξέλιξης, με ταυτόχρονη ρητή ή υπόρρητη πολιτική αποκατάσταση των υπερεθνικών κρατικών σχηματισμών του παρελθόντος (που η παραδοσιακή εθνικιστική ιστοριογραφία καταδίκασε ως «φυλακές λαών») σαν προδρομικών μορφών μιας «ανεκτικής», «πολυπολιτισμικής» κοινωνίας. Σε αισθητά μικρότερο βαθμό απ' ό,τι στο παρελθόν, εξακολουθεί φυσικά να υφίσταται και το φαινόμενο δυτικών επιστημόνων ταυτισμένων πλήρως με κάποιαν από τις εκατέρωθεν εθνικές βαλκανικές ιστοριογραφίες, ως τμήματα των οποίων πρέπει κανονικά να εκλαμβάνεται το έργο τους². Ειδική κατηγορία αποτελεί, τέλος, ο ραγδαία αναπτυσσόμενος κλάδος των μεταπτυχιακών ή διδακτορικών διατριβών που συγγράφονται από βαλκάνιους ιστορικούς στο ακαδημαϊκό περιβάλλον δυτικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων: αν και μεγάλο μέρος των εν λόγω επεξεργασιών αναπαράγει συνήθως επί το ηπιότερο τους κοινούς τόπους της αντίστοιχης εθνικής ιστοριογραφίας, μεταξύ των προϊόντων αυτής της κατηγορίας συναντάμε επίσης μερικές από τις διαυγέστερες επιστημονικές τομές που έχουν κατά καιρούς σημειωθεί σε σχέση με το επίμαχο αντικείμενο.

Οι παραπάνω επισημάνσεις δεν ισοδυναμούν, φυσικά, με αυτόματη απαξίωση αυτής της βιβλιοπαραγωγής κι επιστημονικής αρθρογραφίας –και δη στο σύνολό τους. Παρά την

¹ Για την πρώτη εκδοχή: Иван Илчев, *Родината ми –права или не!*, Σόφια 1995, σ.113 (L. Leger), 215 (A. Drandar), 221 & 260-1 (G. Weigand), 235 (A. Londres)· Dimitri Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale*, Παρίσι 1963, σ.186-7 (R. Reiss), 146-7 & 224-31 (Cr. Price), 304-9 (R. Puaux)· Ο Ιός, «Τα μυστικά κονδύλια του Μακεδονικού Αγώνα», *Έψιλον*, 22.2.1998, σ.Ι-VI (M. Paillarès, G. Amadori-Virgilj)· ΙΑΥΕ 1881/AAK/A (C. Fitzgerald)· ΙΑΥΕ 1907/71.7 (G. Abbot, A. Upward)· ΙΑΥΕ 1907/68 (R. de Marrès)· ΙΑΥΕ 1903/50, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 10.10.1903, αρ.226 (M. Gandopthe). Για τον τελευταίο, βλ. επίσης İpek Yosmaoğlu-Turner, *The priest's robe and the rebel's rifle: communal conflict and the construction of national identity in Ottoman Macedonia, 1878-1908*, διδακτορική διατριβή, Princeton University, Πρίνστον 2005, σ.14. Στο βιβλιογραφικό οδηγό του Γούναρη υποσημειώνεται η «συμπάθεια προς τους Έλληνες» ορισμένων από τους τροφίμους του ελληνικού Υπ.Εξ.: η σχετική όμως οικονομική συναλλαγή αποσιωπάται, αναφέρονται δε μόνο κάποιες απροσδιόριστες «διευκολύνσεις» των επισκέψεών τους στη μακεδονική ενδοχώρα (2010, σ.40).

² Douglas Dakin στην περίπτωση της Ελλάδας, James Clarke, Mercia MacDermott και Laura Beth Sherman σ' αυτή της Βουλγαρίας. Στην περίπτωση της ΠΓΔΜ, παρόμοια ταύτιση συναντάμε ιδίως στα ιστορικού χαρακτήρα κείμενα του γλωσσολόγου Victor Friedman.

υπαγωγή του μεγαλύτερου μέρους τους στις επιταγές της εθνικής σκοπιμότητας, η ταυτόχρονη ενασχόληση τεσσάρων εθνικών ιστοριογραφιών με το ίδιο αντικείμενο, ως προέκταση ή και συνέχεια της προηγούμενης πολιτικής αναμέτρησης, έχει φέρει στο φως ένα εξαιρετικά πλούσιο πραγματολογικό υλικό, η συγκριτική θεώρηση του οποίου επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων πολύ διαφορετικών από τις αρχικές στοχεύσεις των εκατέρωθεν καθοδηγητικών επιτελείων. Οι σχετικές δυνατότητες πληθαίνουν σε εποχές δραστηκής μεταβολής των πολιτικοδιπλωματικών δεδομένων και των συνακόλουθων κρατικών προτεραιοτήτων: οι περίοδοι ύφεσης των ενδοβουλγαρικών σχέσεων επέτρεψαν λ.χ. ορισμένες ενδιαφέρουσες παραδοχές, που αμφισβήτησαν εκ βάθρων προηγούμενες ιστοριογραφικές ορθοδοξίες¹. Εξίσου ενδιαφέρουσα υπήρξε η βραχύβια αμφισβήτηση των παραδοσιακών στερεοτύπων του βουλγαρικού εθνικισμού από την εκεί επίσημη σοσιαλιστική ιστοριογραφία των δεκαετιών του 1940 και 1950².

Ορατή είναι επίσης η εσωτερική ποικιλομορφία αυτού του corpus, σε δυο διακριτά επίπεδα. Το πρώτο αφορά την ποιότητα των επιμέρους επεξεργασιών: παρά τον κοινό τόπο του εθνικισμού, το σεβασμό των σχετικών ορίων και τις συνακόλουθες αδυναμίες κι αποσιωπήσεις, υπάρχουν ιστορικοί που το έργο τους διακρίνεται από σοβαρότητα, σεβασμό των πηγών και διακριτική τουλάχιστον αμφισβήτηση των αντίστοιχων στερεοτύπων· οι περιπτώσεις του Νικολάου Βλάχου (βλ. παραπάνω), του Ιβάν Σνεγκάρφ³, της Ζίνα Μάρκοβα⁴, του Ναούμ Κάιτσεφ⁵ και του Φικρέτ Αντανίρ⁶ αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το δεύτερο συνδέεται με τις ιδιαιτερότητες κάθε εθνικής ιστοριογραφικής παράδοσης. Σε γενικές γραμμές, η ελληνική και η βουλγαρική ιστοριογραφία περί Μακεδονικού είναι περισσότερο αξιόπιστες σε ζητήματα όπως οι ιδεολογικές ζυμώσεις στους χώρους της διανοήσης, η συγκρότηση και τα ειδοποιά χαρακτηριστικά των εκατέρωθεν εκπαιδευτικών δικτύων, οι κοινωνικοοικονομικές δομές και οι διπλωματικές εξελίξεις. Η κυριότερη συμβολή της (σλαβο)μακεδονικής ιστοριογραφίας, εκτός από τη λεπτομερή ανασύσταση της αντίστοιχης διαδρομής του μακεδονισμού, επικεντρώνεται κυρίως στον εντοπισμό και την ενδελεχή καταγραφή των ποικίλων σημείων τριβής ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και τους ανταγωνιστικούς εθνικισμούς που διεκδίκησαν την εκπροσώπηση ή ενεργητική στράτευση

¹ Το χαρακτηριστικότερο ίσως δείγμα τέτοιας τομής αποτελεί η αμφισβήτηση των μακραιώνων -υποτίθεται- εξελληνιστικών σχεδίων του Πατριαρχείου, από τον καθηγητή Γιουντάν Ιβανόφ στη διάρκεια της βραχύβιας ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας: Йордан Иванов, «Гръцко-български отношения преди църковната борба», στο συλλογικό *Сборник в чест на Професор Л. Милетич*, Σόφια 1912, σ.158-86.

² Дино Кьосев, *Борбите на македонския народ за освобождение*, Σόφια 1952· του ίδιου, *История на македонското освободителното движение*, Σόφια 1954.

³ Иван Снегаров, *История на Охридската Архиепископия-Патриаршия*, 2 τ., Σόφια 1924-1932· του ίδιου, *Солун в българската дъховна култура. Исторически очерк и документи*, Σόφια 1937· του ίδιου, *Кодекс (кондика) на църквата Св. Георги в Струга*, Σόφια 1964.

⁴ Зина Маркова, *Българското църковно-национално движение до кримската война*, Σόφια 1976· της ίδιας, *Българската Екзархия 1870-1879*, Σόφια 1989.

⁵ Наум Кайчев, *Македонию, възжелана*, Σόφια 2006.

⁶ Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage*, Βισπάντεν 1979. Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιήθηκε η βουλγαρική μετάφραση του έργου: Фикрет Аданър, *Македонският въпрос*, Σόφια 2002.

τους. Βήμα σημαντικό σε σχέση με τις προϋπάρχουσες αφηγήσεις, έστω κι αν η αγχώδης αναζήτηση μιας γενεαλογίας με ιστορικό βάθος αντίστοιχο εκείνου των γειτονικών εθνικισμών οδηγεί συχνά σε παραπλανητικές διογκώσεις και γενικεύσεις.

Αν, τέλος, το βαλκανικό επιστημονικό δυναμικό που ειδικεύτηκε επί του Μακεδονικού παρέμεινε ως επί το πλείστον εγκλωβισμένο στο ασφυκτικό πλαίσιο που έθεταν οι επιταγές της εθνικής πολιτικής, δεν ισχύει το ίδιο για όσους ιστορικούς ή άλλους κοινωνικούς επιστήμονες ασχολήθηκαν με το ίδιο ζήτημα στο πλαίσιο ευρύτερων μελετών. Οι σχετικές αναφορές κι επεξεργασίες που συναντάμε, άλλοτε εκτενέστερα κι άλλοτε κάπως λακωνικά, σε έργα πολιτικής, βαλκανικής και διπλωματικής ιστορίας όπως αυτά του Μιχαήλ Λάσκαρι, του Λευτέρη Σταυριανού¹, του Νίκου Σβορώνου², του Γιάνη Γιανουλόπουλου³, της Νίκης Μαρωνίτη⁴ και της Γιούρα Κωνσταντίνοβα⁵, αποδεικνύονται κατά κανόνα πολύ πιο εύστοχες, σφαιρικές κι ανταποκρινόμενες στο περιεχόμενο των πηγών απ' ό,τι οι εξειδικευμένες μονογραφίες. Ακόμη μεγαλύτερη τομή, σε σχέση με την παραδοσιακή ιστοριογραφική ορθότητα, επέφεραν οι επιστημονικές εργασίες των τελευταίων τριών δεκαετιών σε σχέση με το εθνικό φαινόμενο, την ανάδυσή του στα Βαλκάνια και την οθωμανική Ανατολή, τη διαπλοκή του με συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις και δυναμικές και τους συνακόλουθους μετασχηματισμούς των πολιτικοϊδεολογικών μορφών με τις οποίες αυτό επενδύθηκε (βλ. αναλυτικά παρακάτω). Μολονότι η ενασχόληση αυτών των μελετών με το Μακεδονικό υπήρξε συνήθως έμμεση ή δευτερεύουσα, αποδείχθηκαν ωστόσο πολύτιμες κατά την έρευνα και συγγραφή της παρούσας διατριβής, όχι μόνο ως ερμηνευτικά εργαλεία αλλά και ως πηγές μιας πληθώρας χρήσιμων επιμέρους ερεθισμάτων.

Η εθνική συγκρότηση ως κοινωνικοπολιτικό εγχείρημα

Η εκτενής αυτή επισκόπηση και περιοδολόγηση της ιστοριογραφίας του Μακεδονικού κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου ν' αποσαφηνιστούν οι στοχεύσεις της παρούσας διατριβής, μέσα από τη χάραξη κάποιων βασικών οριοθετήσεων. Όπως αναφέρθηκε ήδη, αντικείμενό της είναι η περιγραφή και ανάλυση της ανάδυσης των αντίπαλων εθνικισμών στο μακεδονικό χώρο κατά το 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως διαδικασίας πρώτιστα πολιτικής, με έμφαση στο κοινωνικό υπόβαθρο και περιεχόμενο αυτής της διαφοροποίησης. Ως αντικείμενο μελέτης επιλέχθηκε ειδικά η πληθυσμιακή ομάδα των σλαβόφωνων χριστιανών. Τα κριτήρια που

¹ L.S. Stavrianos, *Balkan Federation. A history of the movement toward Balkan unity in modern times*, Archon Books, Χάμπτον 1964 (π.έ. 1942), σ.131 κ.εξ.· του ίδιου, *The Balkans since 1453*, Χινστέιλ 1958, σ.517-24.

² Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1990, σ.108-9.

³ Γιάνης Γιανουλόπουλος, *'Η ευγενής μας τύφλωσις...'. Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά θέματα' από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999.

⁴ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αθήνα 2009.

⁵ Юра Константинова, *Балканската политика на Гърция*, Σόφια 2008· της ίδιας, *България и Гърция в борба за османското наследство*, Σόφια 2014.

οδήγησαν σ' αυτή την επικέντρωση ήταν αφ' ενός το μέγεθος της συγκεκριμένης ομάδας, που ανέδειξε τον εθνικό προσανατολισμό της στο κατεξοχήν διακύβευμα του Μακεδονικού ζητήματος, κι αφ' ετέρου η ταυτόχρονη πολλαπλή διεκδίκησή της από τρία τουλάχιστον διαφορετικά εθνικά κέντρα, πραγματικότητα που καθιστά διαυγέστερο τον πολιτικό χαρακτήρα της εθνοποιητικής διαδικασίας. Τα αντίστοιχα παράλληλα φαινόμενα στο χώρο άλλων γλωσσοπολιτισμικών ομάδων όπως οι Βλάχοι, οι Αρβανίτες και οι τουρκόφωνοι χριστιανοί της περιοχής καλύπτονται περιφερειακά μόνο, στο βαθμό που διαπλέκονται με το κύριο αντικείμενο της μελέτης –περιορισμός που επιβλήθηκε αντικειμενικά από τον όγκο του διαθέσιμου σχετικού υλικού και την άγνοια της ρουμανικής κι αλβανικής γλώσσας και βιβλιογραφίας.

Η οπτική μου επικεντρώνεται λιγότερο στα επιτελεία της υψηλής πολιτικής, διπλωματικά και στρατιωτικά, και περισσότερο στις ίδιες τις τοπικές κοινωνίες, αναζητώντας τους τρόπους με τους οποίους εισήλθαν -δια της εθνικής οδού- στη νεωτερικότητα της πολιτικής, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή τους δυο τελευταίους αιώνες. Για τη μελέτη των τοπικών κοινωνιών καταρτίστηκε μια εκτεταμένη βάση δεδομένων ανά χωριό, η οποία περιλαμβάνει όλους τους τότε χριστιανικούς οικισμούς της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας, καθώς και όλα τα αστικά κέντρα κι έναν ενδεικτικό αριθμό χωριών των βορειότερων περιοχών.

Η μελέτη μου δεν πραγματοποιήθηκε, φυσικά, σ' ένα θεωρητικό κενό. Οφείλει απεναντίας πολλά στις προϋπάρχουσες αναλύσεις του εθνικού φαινομένου από έλληνες και ξένους ιστορικούς, ανθρωπολόγους και κοινωνιολόγους, καθώς κι από τη σχετικά πρόσφατη έκρηξη της μελέτης των εθνογενετικών διαδικασιών και εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Στη χώρα μας, ειδικότερα, η παραδοσιακή αντίκρουση των εθνικιστικών αφηγημάτων από τη μαρξιστική βιβλιογραφία¹ συμπληρώθηκε μετά τη Μεταπολίτευση με καινοτόμες αναλύσεις του έθνους και του εθνικισμού ως πολιτικών φαινομένων, μέσα από τη μελέτη εγχώριων παραδειγμάτων –ένα corpus που περιλαμβάνει τις μελέτες του Κωνσταντίνου Τσουκαλά για την κοινωνική λειτουργία των ελληνόγλωσσων σχολείων², του Αντώνη Λιάκου για τη δικτύωση των αλυτρωτισμών του 19^{ου} αιώνα³, της Έλλης Σκοπετέα για τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα του ελληνικού και σερβικού αλυτρωτισμού⁴, της Χριστίνας Κουλούρη για το μηχανισμό εγχάραξης των βασικών σταθερών της πατριδογνωσίας από το μεταπελευθερωτικό εκπαιδευτικό σύστημα⁵, της Αγγελικής Κωνσταντακοπούλου για τα

¹ Με πρωτοπόρα, ως γνωστόν, τη μελέτη του Γιάννη Κορδάτου *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821* (Αθήνα 1924).

² Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

³ Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985.

⁴ Έλλη Σκοπετέα, *Το 'πρότυπο βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988.

⁵ Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1988.

κοινωνικά χαρακτηριστικά του γλωσσικού εξελληνισμού στα τέλη του 18^{ου} αι.¹, της Σοφίας Βούρη για τη διαπάλη των εθνικών σχολικών δικτύων στο μακεδονικό χώρο², του Πασχάλη Κιτρομιλίδη για την καθοριστική συμβολή των κρατικών μηχανισμών στη διαμόρφωση της νοερής κοινότητας του ελληνικού έθνους³ και του Αλέξη Πολίτη για τις διαδικασίες εμπέδωσης της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης μέσα στην πρώτη πενήκονταετία εθνικού κράτους⁴. Η ανάδειξη των εθνικισμών σε πρωτεύον στοιχείο της πολιτικής επικαιρότητας κι επιστημονικής συζήτησης μετά το 1989 προσέκλυσε στην πορεία το ενδιαφέρον μιας νεότερης γενιάς επιστημόνων, η ενασχόληση των οποίων με το αντικείμενο σημαδεύτηκε από την καταλυτική εμπειρία της εθνικιστικής υστερίας του 1992-94 για το «Σκοπιανό» –εμπειρία που καθόρισε επίσης σε μεγάλο βαθμό τα ιστοριογραφικά ενδιαφέροντα του γράφοντος. Από τις μελέτες που επικεντρώθηκαν στο κοινωνικό υπόβαθρο και περιεχόμενο της εθνικής συγκρότησης, ορατή είναι η επίδραση στην παρούσα διατριβή των επεξεργασιών του Παρασκευά Ματάλα για τα πολιτικοϊδεολογικά συμφραζόμενα του βουλγαρικού σχίσματος⁵, του Αντρέα Λυμπεράτου για τη διαμόρφωση και αναμέτρηση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιπούπολη⁶ και του Σπύρου Καραβά για την αγροτική διάσταση του μακεδονικού ζητήματος⁷. κατά την πρώτη φάση των αναζητήσεών μου, κομβική αποδείχθηκε επίσης η επικαιροποίηση του σχήματος του Φικρέτ Αντανίρ από τον Βέμουντ Ορμπάκε⁸. Για το σχηματισμό της νοερής εθνικής κοινότητας του «ελληνισμού» στη χρονική περίοδο που προηγείται του αντικειμένου της διατριβής, διαφωτιστικότες υπήρξαν οι προσεγγίσεις του Σωκράτη Πετμεζά⁹, του Νίκου Σιγάλα¹⁰, του Νίκου Ροτζώκου¹¹ και του Νίκου Θεοτοκά¹². Οι μελέτες του Χάρη Εξερτζόγλου¹³, της Σίας Αναγνωστοπούλου¹⁴ και του Βαγγέλη Κεχριώτη¹⁵

¹ Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850)*, Ιωάννινα 1988.

² Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1992.

³ Paschalis Kitromilides, «‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans», σε M. Blinkhorn - Th. Veremis (eds), *Modern Greece: Nationalism & Nationality*, Αθήνα 1990, σ.23-66

⁴ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1993.

⁵ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης*, Ηράκλειο 2002.

⁶ Ανδρέας Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιπούπολη του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο 2009.

⁷ Σπύρος Καραβάς, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, Αθήνα 2010.

⁸ Vemund Aarbakke, *Ethnic rivalry and the quest for Macedonia, 1870-1913*, Μπάουλντερ 2003.

⁹ Socrates Petmezas, «The formation of early Hellenic nationalism and the special symbolic and material interests of the new radical republican intelligentsia (ca. 1790-1830)», *Historein*, 1 (1999), σ.51-74.

¹⁰ Νίκος Σιγάλας, «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας Ελληνισμός», σε Π. Κιτρομιλίδης - Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2004, τ.Α', σ.103-48.

¹¹ Νίκος Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα 2007.

¹² Νίκος Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το ‘Εικοσιένα’», *Τα Ιστορικά*, 17 (12.1992), σ.345-70· του ίδιου, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη. Απομνημόνευμα και ιστορία*, Αθήνα 2012.

¹³ Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα 1996· του ίδιου, *Εκ Δυσμών το φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Αθήνα 2015· Haris Exertzoglou, «Shifting boundaries: language, community and the ‘non-Greek-speaking Greeks’», *Historein*, 1 (1999), σ.75-92.

¹⁴ Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα 1997.

¹⁵ Vangelis Kechriotis, «Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or just Greeks? Theories of coexistence in the aftermath of the Young Turk revolution», *Études Balkaniques*, 1 (2005), σ.51-71.

πρόσφεραν τη δυνατότητα για τις απαραίτητες συγκρίσεις με τον ελληνικό εθνικισμό της εξεταζόμενης περιόδου στα εξωβαλκανικά περιβάλλοντα της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας· εξίσου ενδιαφέρουσα θεωρώ επίσης τη ματιά της Κωνσταντίνας Ζάνου πάνω στους επανήσιους διανοούμενους που στο γύρισμα του 19^{ου} αι. κινήθηκαν στο μεταίχμιο δυο διαφορετικών εθνικισμών, ελληνικού και ιταλικού¹. Η συμβολή των οθωμανικών σπουδών (και του διαλόγου των εγχώριων εκπροσώπων τους με τις διεθνείς επεξεργασίες και τάσεις του κλάδου) στην ανάπτυξη του προβληματισμού μου για το εθνικό φαινόμενο στην οθωμανική Μακεδονία είναι κάτι παραπάνω από αυτονόητη, ακόμη κι όταν οι σχετικές μελέτες επικεντρώνονται στο προεθνικό περιβάλλον προηγούμενων αιώνων· αμεσότερα με πτυχές της παρούσας διατριβής σχετίζεται το έργο του Παρασκευά Κονόρτα για το καθεστώς του Πατριαρχείου², του Ηλία Κολοβού και της Σοφίας Λαΐου για την κοινωνικοοικονομική λειτουργία των μοναστηριών³, του Αντώνη Αναστασόπουλου και της Ελένης Γκαρά για τις μορφές και το περιεχόμενο της θεσμικής ανισότητας χριστιανών-μουσουλμάνων στο οθωμανικό κράτος⁴.

Από τη διεθνή βιβλιογραφία της τελευταίας περιόδου, ιδιαίτερη μνεία αξίζει η μνημειώδης δουλειά του Μπερνάρ Λορί για το Μοναστήρι (Bitola)⁵ και της Ναταλί Κλεγιέ για τις απαρχές του αλβανικού εθνικισμού⁶. Για την πολλαπλότητα των δυνητικών εθνικών ταυτοτήτων κατά τη μετάβαση από το προεθνικό οθωμανικό πλαίσιο στην εθνικά προσδιορισμένη νεωτερικότητα, χρήσιμη αποδείχθηκε, τέλος, η βιβλιογραφία η σχετική με την παλαιστινιακή εθνογένεση: ο διαδοχικός μετασχηματισμός των Αράβων της περιοχής από αραβόφωνους Οθωμανούς (μέλη των αντίστοιχων μιλέτ) σε τμήμα του «αραβικού έθνους», σε «Νοτιοσύριους» και τελικά σε Παλαιστίνιους, ως απόρροια συγκεκριμένων κάθε φορά πολιτικών συγκρούσεων και κοινωνικών αντιθέσεων, παρουσιάζει γαρ οφθαλμοφανείς κι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αναλογίες με τις αντίστοιχες μεταβολές στη συλλογική ταυτότητα των σλαβόφωνων χριστιανών της Μακεδονίας κατά τις προηγούμενες δεκαετίες⁷.

¹ Ζάνου Κωνσταντίνα, «Διανοούμενοι - “γέφυρες” στη μετάβαση από την προεθνική στην εθνική εποχή», *Ta Ιστορικά*, 58 (6.2013), σ.3-22.

² Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα 1998.

³ Σοφία Λαΐου, «Σχέσεις μοναχών και χριστιανών λαϊκών κατά την οθωμανική περίοδο (15^{ος} - αρχές 19^{ου} αι.)», σε Ηλ. Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική*, Ηράκλειο 2011, σ.207-23· Elias Kolovos, «Christian Vakifs of Monasteries in the Ottoman Greek Lands from the 14th to 18th centuries», σε S.M. Saliba (s.l.d.r), *Les fondations pieuses waqfs chez les Chrétiens et les Juifs*, Παρίσι 2016, σ.103-27.

⁴ Antonios Anastasopoulos, «Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Cambridge, Κέμπριτζ 1999· του ίδιου, «Non-Muslims and Ottoman Justice(s?)», σε J. Duindam et al (eds), *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, Λάντεν-Βοστόνη 2013, σ.275-92· Ελένη Γκαρά, «Μεροληψία κατά την απονομή δικαιοσύνης στα οθωμανικά ιεροδικεία», σε Κ. Λάμπας κ.ά. (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο 2010, σ.39-53. Επίσης: Ελένη Γκαρά - Γιώργος Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 2015, ιδίως σ.120-237.

⁵ Bernard Lory, *La ville balkanissime. Bitola 1800-1918*, Κων/λη 2011.

⁶ Nathalie Clayer, *Οι απαρχές του αλβανικού εθνικισμού*, Ιωάννινα 2009 (π.έ. Παρίσι 2007).

⁷ Rashid Khalidi, *Palestinian Identity. The Construction of Modern National Consciousness*, Ν. Υόρκη 1997· Rosemary Sayigh, *Οι Παλαιστίνιοι. Από αγρότες, επαναστάτες*, Αθήνα 1981· Ilan Pappé, *A History of Modern Palestine*, Κέμπριτζ 2004· Benny Morris, *Righteous Victims. A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001*, Ν.

Από την εξαιρετικά πλούσια διεθνή θεωρητική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών περί έθνους, ιδιαίτερα χρήσιμος αποδείχθηκε ο συγκερασμός δυο ερμηνευτικών σχημάτων που συνήθως αντιπαραβάλλονται σαν αποκλίνοντα, αν όχι εκ διαμέτρου αντίθετα: της σύλληψης του Μπένεντικτ Άντερσον για το έθνος ως νοερή ή φαντασική κοινότητα (imagined community)¹ και της τυποποίησης από τον Μίροσλαβ Χροχ των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών συγκρότησης του αρχικού πυρήνα των «μικρότερων» εθνικών κινημάτων της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης². Όπως έχει επισημανθεί και αλλού, η έννοια της φαντασικής κοινότητας προσφέρεται ως εξαιρετικά αποτελεσματικό αναλυτικό εργαλείο, καθώς θέτει στο επίκεντρο της μελέτης όχι ιδεατές κατασκευές αλλά συγκεκριμένους ανθρώπους και κοινωνικές σχέσεις· εργαλείο αρκετά ευέλικτο, επιπλέον, ώστε να χωρά αποκλίνουσες κάθε φορά εκδοχές αυτής της (νοερής μεν αλλά πολιτικά υπαρκτής) συλλογικότητας, και ταυτόχρονα ικανό να ερμηνεύσει τη μετάβαση από τις προνεωτερικές φαντασιακές κοινότητες (θρησκευτικές, δυναστικές, πολιτισμικές) στα διάδοχά τους εθνικά σχήματα³.

Ένα ειδικό ερώτημα, κομβικό για την πραγμάτευση του πραγματολογικού υλικού της παρούσας διατριβής, αφορά την αντιμετώπιση των προεθνικών συλλογικών ταυτοτήτων που εδράζονταν στη γλωσσοπολιτισμική διαφοροποίηση από τους ομόδοξους συμπατριώτες και γείτονές τους. Σλαβόφωνοι, ελληνόφωνοι, αλβανόφωνοι, βλαχόφωνοι, τουρκόφωνοι χριστιανοί της Μακεδονίας, τουρκόφωνοι, αλβανόφωνοι, σλαβόφωνοι, ισπανόφωνοι και βλαχόφωνοι μουσουλμάνοι, Εβραίοι και Τσιγγάνοι στις πηγές της εποχής αποκαλούνται κατά κανόνα «φυλές», ανεξαρτήτως ιδεολογικής σκευής του εκάστοτε συγγραφέα⁴. Το ίδιο και ορισμένα υποσύνολα αυτών των γλωσσοπολιτισμικών κατηγοριών, από τα «κατάλοιπα» των σλαβικών «φύλων» (που θα μας απασχολήσουν αναλυτικά παρακάτω) μέχρι τους Σαρακατσάνους, τους

Υόρκη 2001· Samuel Taylor, «Imagining Palestine: the Press, Public Sphere and Nationalism in the Second Constitutional Period, 1908-1914», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, University of Chicago 2014.

¹ Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, Αθήνα 1997.

² Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Κέμπριτζ 1985. Σε αντίθεση μ' αυτή την πρωτοπόρα μελέτη, η πρόσφατη διάλεξη του ίδιου συγγραφέα για την ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών («Is There a Southeast European Type of Nation-Formation?», σε D. Stamatopoulos [ed.], *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, τ.Α', Κων/λη 2015, σ.13-27) χαρακτηρίζεται από άγνοια βασικών πραγματολογικών δεδομένων κι επιτόλαιη αναπαραγωγή των κυρίαρχων στην Κεντρική Ευρώπη στερεοτύπων για την ιστορία της περιοχής.

³ Ματάλας 2002, σ.9-11. Ταυτόσημο επί της ουσίας με τη «νοερή κοινότητα» του Άντερσον μπορεί να θεωρηθεί το «πλάσμα εθνισμού» (ethnicité fictive) του Μπαλιμπάρ. Βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ – Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα 1991, σ.147-54.

⁴ Το χαρακτηριστικότερο δείγμα αποτελεί το βιβλίο του αριστερού ριζοσπάστη Χένρι Νόελ Μπρέλσφορντ: H.N. Brailsford, *Macedonia. Its races and their future*, Λονδίνο 1906. Εντελώς δειγματοληπτικά, βλ. επίσης: Edmund Spencer, *Travels in European Turkey*, Λονδίνο 1851, τ.Α', σ.7, 47, 106, 194, 203, 233-4, 245, 248, 251 κ.ο.κ.· Mary Adelaide Walker, *Through Macedonia to the Albanian lakes*, Λονδίνο 1864, σ.139· F. Bianconi, *Ethnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce. Races musulmanes et raïas*, Παρίσι 1877, σ.23 κ.εξ.· Stanley Lane Poole, *The People of Turkey*, Λονδίνο 1878, τ.Α', σ.1-168, και τ.Β', σ.21, 42, 60, 143, 176 & 208· Victor Bérard, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία*, Αθήνα 1987, σ.53, 131, 139, 152, 174, 183, 191, 199 κ.ο.κ.· Odysseus [C.N. Eliot], *Turkey in Europe*, Λονδίνο 1900, σ.17· Edith Durham, *The burden of the Balkans*, Λονδίνο 1905, σ.77, 115 & 242-3· J.L.C. Booth, *Trouble in the Balkans*, Λονδίνο 1905, σ.181· Luigi Villari, «Races, Religions and Propagandas», σε L. Villari (ed.), *The Balkan Question*, Λονδίνο 1905, σ.120-66.

Κατσαούνηδες, τους Νταρνάκηδες και άλλες ελληνόφωνες ομάδες¹. Η τυπολογία αυτή ήταν απόλυτα συμβατή με το κυρίαρχο τότε επιστημονικό υπόδειγμα, βάσει του οποίου οι «γλωσσικές κοινότητες εκλαμβάνονταν ευρέως σαν βιολογικές φυλές», η δε φυλή αποτελούσε συνήθως «μια εννοιολογική συγκολλητική ουσία που συνδέει γλώσσα, πολιτισμό, φυλετική ψυχολογία κι εθνικότητα»². Ως σύμβαση, γινόταν αποδεκτή ακόμη κι από όσους παρατηρητές συνειδητοποιούσαν πλήρως (κι ενίοτε φρόντιζαν να επισημάνουν ρητά) το πραγματολογικά ανυπόστατό της³. Η αναπαραγωγή της είναι ωστόσο αδιανόητη σήμερα, μετά την ολοκληρωτική απαξίωση του φυλετισμού από το ναζιστικό Ολοκαύτωμα, την κατάρρευση της αποικιοκρατίας και το αντιρατσιστικό κίνημα⁴. Στα μεταπολεμικά χρόνια, το πρόβλημα της εννοιολογικής διάκρισης των ενδιάμεσων συλλογικών ταυτοτήτων που καλύπτουν το χώρο μεταξύ της οικογένειας ή του χωριού και των εκάστοτε πολιτικών νοερών κοινοτήτων (Εκκλησία, Ούμμα, μιλέτ, έθνος) επιλύθηκε στη Δύση με τη μετονομασία των «φυλών» σε «εθνοτικές ομάδες» (ethnic groups), πολιτισμικά πλέον και όχι γενετικά καθορισμένες⁵. Την πιο ενδιαφέρουσα τομή με τις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις, προς όφελος μιας πολιτικότερης ανάγνωσης του φαινομένου και της ρευστότητάς του, την πρόσφερε το ερμηνευτικό σχήμα του νορβηγού ανθρωπολόγου Φρέντρικ Μπαρθ. Αντιλαμβανόμενος το μεταβλητό και κοινωνικά επικαθορισμένο χαρακτήρα (και αυτής της κατηγορίας συλλογικών ταυτοτήτων, ο Μπαρθ επισήμανε ως καθοριστικό στοιχείο για την ύπαρξη μιας εθνοτικής ομάδας την υποκειμενική (αυτο)οριοθέτησή της και όχι «το πολιτισμικό υλικό που αυτή [η αυτοοριοθέτηση] περιλαμβάνει»: ως εκ τούτου, «τα χαρακτηριστικά που λαμβάνονται υπόψη» για τον προσδιορισμό της «δεν είναι το σύνολο κάποιων “αντικειμενικών” διαφορών, αλλά μονάχα όσα τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα θεωρούν σημαντικά»⁶. Διαφορετική διαδρομή ακολούθησε η αντίστοιχη ορολογία στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, καθώς οι σοβιετικοί επιστήμονες ήδη από το Μεσοπόλεμο είχαν επεξεργαστεί μια αντίστοιχη διάκριση μεταξύ διαφορετικών εκδοχών

¹ Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου, των τε Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ.Β', Εν Αθήναις 1857, σ.78· Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Αθήνα 2014, σ.153-4.

² Richard McMahon, *The Races of Europe. Construction of National Identities in the Social Sciences, 1839-1939*, Λονδίνο 2016, σ.25 & 105.

³ Ο Τσαρλς Έλιοτ παραδέχεται λ.χ. σε σχετική υποσημείωσή του πως «η εφαρμογή της λέξης φυλή στους Έλληνες, τους Βούλγαρους, τους Αλβανούς κλπ δεν είναι επιστημονική»· σπεύδει όμως να διευκρινίσει πως τη χρησιμοποιεί καθώς «δεν υπάρχει άλλη πρόσφορη λέξη», αφού οι όροι «εθνικότητα ή κοινότητα είναι παραπλανητικές εξαιτίας των πολιτικών συνειρμών τους» (Odysseus 1900, σ.291). Ένα από τα δημοφιλέστερα ανθρωπολογικά εγχειρίδια της περιόδου ταυτίζει αντίθετα τους όρους «ethnic» και «linguistic», αποσυνδέοντας ρητά την έννοια της φυλής από εκείνη της γλωσσικής ομάδας (William Ripley, *The Races of Europe. A sociological study*, Ν. Υόρκη 1899, σ.403-4 & 17).

⁴ Jonathan Marks, «The Two 20th-Century Crises of Racial Anthropology», σε M. Little - K. Kennedy (eds), *Histories of American Physical Anthropology in the Twentieth Century*, Ν. Υόρκη 2010, σ.187-206. Πρβλ. Καράβας 2014, σ.156-60.

⁵ Peter Wade, *Race, Nature and Culture*, Λονδίνο 2002, σ.3· Peter Rattcliffe, *Race, Ethnicity and Nation*, Λονδίνο 2003 (π.έ. 1994), σ.5· Siniša Malešević, *The Sociology of Ethnicity*, Λονδίνο 2004, σ.1· Stephen Spencer, *Race and Ethnicity*, Λονδίνο - Ν.Υόρκη 2006, σ.45. Εισηγητής αυτής της μετονομασίας, ήδη από το 1935, ήταν ο βρετανός βιολόγος Τζούλιαν Χάξλεϊ –ο ίδιος που, ως ηγετικό στέλεχος της UNESCO, πρωτοστάτησε το 1951 στην επιστημονική καταδίκη του φυλετισμού από το διεθνή Οργανισμό (Marks 2010, σ.190-2).

⁶ Fredrik Barth, «Introduction» σε F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Βοστώνη 1969, σ.14-5.

εθνισμού, με τον όρο национальность να υποδηλώνει πληθυσμιακές ομάδες με διαμορφωμένη πλέον εθνική συνείδηση και τη λέξη народность να χρησιμοποιείται για όσες δεν είχαν φτάσει ακόμη σ' αυτό το «στάδιο»¹. Η διάκριση αυτή παρέμεινε ενεργή μέχρι τη διάλυση της ΕΣΣΔ· στα μεταπολεμικά όμως χρόνια καθιερώθηκε παραλληλα ο ευρύτερος όρος «εθνοτική κοινότητα» (этнический общность) ή «ethnos» (этнос), όρος που περιέκλειε όλες τις «διαδοχικές» μορφές κοινωνικής συλλογικότητας, από την αρχέγονη «φυλή» (племя) μέχρι το «σοσιαλιστικό έθνος». Ο νεολογισμός αυτός επανέφερε από το παράθυρο την ουσιοκρατική προσέγγιση του εθνικού φαινομένου, ως ντετερμινιστικά καθορισμένης «φάσης» στην εξέλιξη μιας αρχέγονης -κι εξαρχής δεδομένης- οντότητας, υποκαθιστώντας τον αμφίσημο όρο народ (λαός/έθνος), που θεωρήθηκε προβληματικός ακριβώς εξαιτίας των νεωτερικών πολιτικών συμφραζομένων του².

Παρά την ποικιλία των σχετικών κριτηρίων, που για λόγους χώρου δεν πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ, κεντρικός άξονας του παραπάνω διαχωρισμού σ' Ανατολή και Δύση παρέμεινε σε κάθε περίπτωση το πολιτικό στοιχείο: ως «εθνοτικές ομάδες» ή «εθνότητες» εκλαμβάνονται οι νοερές εκείνες συλλογικότητες που, μολονότι συνέχονται από ένα αίσθημα πολιτισμικής κοινότητας το οποίο παράγει δυναμικούς δεσμούς αλληλεγγύης και ενίοτε ενδογαμίας, μολαταύτα δεν προβάλλουν αξιώσεις κάποιας αυτοτελούς κρατικής οργάνωσης, έστω και με τη μορφή περιορισμένης αυτονομίας ή εξωεδαφικής θέσμισης –σε αντίθεση με το έθνος, που ως κατεξοχήν πολιτική κοινότητα είναι αδιανόητο δίχως ανάλογες στοχεύσεις³. Το κυριότερο πρόβλημα μ' αυτές τις τυποποιήσεις έγκειται συνήθως στη ρητή ή υπόρρητη ουσιαστική ταύτιση των δυο κατηγοριών, την έμμεση δηλαδή τελεολογική υποστασιοποίηση των «εθνοτήτων» κι «εθνοτικών ομάδων» σαν «ατελών», πρόδρομων μορφών του «τελικού» σύγχρονου έθνους. Σχήμα που, μετά τη ρητή διατύπωσή του από τον πολιτικό επιστήμονα

¹ Αναλυτικά γι' αυτή τη διάκριση, τη γενεαλογία της και τους επιστημονικοπολιτικούς προβληματισμούς που την υπαγόρευσε: Francine Hirsch, «The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937 and 1939 Censuses», *Slavic Review*, 56/2 (1997), σ.251-78· της ίδιας, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ίθακα 2005. Το άρθρο της Αγγελικής Κωνσταντακοπούλου «Εθνικός και εθνοτικός λόγος» (2004, όπ.π.) αγνοεί ολοκληρωτικά την προϊστορία αυτής της διάκρισης, με αποτέλεσμα την πραγματολογικά λανθασμένη -και σχεδόν συνωμοσιολογική- απόδοσή της σε πρόσφατη επίδραση κάποιων «κατασκευαστών ταυτοτήτων» δυτικής προέλευσης.

² Για το περιεχόμενο των νέων όρων και τη συλλογιστική που υπαγόρευσε την καθιέρωσή τους, βλ. την ανάλυση του καθ' ύλην αρμόδιου, βασικού εθνογράφου της μπρεζνιεφικής περιόδου: Yulian Bromley, «The Term Ethnos and its Definition», σε Yu. Blomley (ed.), *Soviet Ethnology and Anthropology Today*, Χάγη 1974, σ.55-72. Επίσης: Victor Kozlov, «On the Concept of Ethnic Community», στο ίδιο, σ.73-87. Πρβλ. Hirsch 2005, σ.313-6· Marks 2014, σ.17-24. Για τη μεσοπολεμική προϊστορία του όρου: Hirsch 2005, σ.196-7· Frédéric Bertrand, «Une science sans objet? L'ethnographie soviétique des années 20-30 et les enjeux de la catégorisation ethnique», *Cahiers du monde russe*, 44/1 (2003), σ.93-110. Στο νεολογισμό αυτό οφείλεται και η ρωσόγλωσση πρωταρχική διατύπωση, εν έτει 1988, του όρου «εθνοκάθαρση» (этническое очищение) –όρου που, μέσω της σερβοκρατικής μεταγραφής του (εθничко чишчење), πέρασε κατόπιν το 1992 στις δυτικές γλώσσες ως ethnic cleansing, épuration ethnique κ.ο.κ. (Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση*, Αθήνα 2007, σ.18).

³ Ενδεικτικά: Smith 1986, σ.11-6· Eric Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Κέμπριτζ 1990, σ.63-4· Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, Λονδίνο 1993, σ.6· Hans Vermeulen, «The Concept of Ethnicity», σε B. Synak (ed.), *The Ethnic Identities of European Minorities*, Γκντανσκ 1995, σ.44-5· Marcio Goldman - Thomas Martin Ossowicki, «Ethnicity», σε R. Robertson & J.A. Scholte (eds), *Encyclopedia of Globalization*, Ν. Υόρκη 2006, σ.403-4.

Τζον Άρμστρονγκ¹ και τον κοινωνιολόγο Άντονι Σμιθ², τείνει τις τελευταίες δεκαετίες ν' αναγορευθεί σε νέα διεθνή ιστοριογραφική ορθοδοξία, ιδίως όσον αφορά τις προνεωτερικές ιστορικές περιόδους³. Στην πραγματικότητα το έργο των Άρμστρονγκ και Σμιθ, βασισμένο σε δευτερογενείς αναλύσεις διαφόρων εθνικών ιστοριογραφιών⁴, ανακυκλώνει απλώς τα προϋπάρχοντα σχήματα αυτών των τελευταίων. Για να σταθώ σ' ένα μόνο, χαρακτηριστικό παράδειγμα: με μόνη ουσιαστικά πηγή τον καθηγητή Απόστολο Βακαλόπουλο, ο Άρμστρονγκ διαπιστώνει επανειλημμένα την ανάδυση ενός «*πρόωρου ελληνικού εθνικισμού*» (precocious Greek nationalism) στο ύστερο Βυζάντιο⁵. παραπέμποντας δε στον Άρμστρονγκ, ο (μαθητής του) Σμιθ προχωρά σε ακόμη πιο ρηξικέλευθες διατυπώσεις, όχι μόνο περί «*ελληνικού [Hellenic] πατριωτικού οράματος*» των υστεροβυζαντινών ηγεμόνων αλλά και περί «*ελληνικών αισθημάτων του λαουτζίκου*» (populace), τα οποία μάλιστα υποτίθεται πως καθόρισαν τις πολιτικές εξελίξεις της ίδιας εποχής⁶.

Μολονότι από άποψη σοβαρότητας δεν επιδέχεται την παραμικρή σύγκριση με τις παραπάνω ακροβασίες, ο χαρακτηρισμός από τον Έρικ Χομπσμπάουμ σαν «*πρωτοεθνικών*» των «*αισθημάτων συλλογικού ανήκειν*» που ανιχνεύονται μέσω συμβολικών αναφορών στην κοινή θρησκεία ή την προεθνική κρατική οργάνωση⁷, αποδεικνύεται κατά τη γνώμη μου επίσης αδόκιμος, καθώς προσφέρει έδαφος για ανάλογες παρανοήσεις. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι συλλογικές αυτές ταυτότητες είναι ερμηνευτικά περισσότερο γόνιμο να περιγραφούν ως προϋπάρχουσες φαντασιακές κοινότητες, που λειτούργησαν ενίοτε ως πρόπλασμα ή νομιμοποιητική βάση για τις μετέπειτα εθνικές αλλά δεν εξέβαλαν νομοτελειακά σ' αυτές⁸.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά τα δεδομένα, και τους κινδύνους παρανόησης που ενδέχεται να προκύψουν από τη χρήση της σχετικής ορολογίας, για την περιγραφή των επίμαχων ζητημάτων καταφεύγω εδώ σε μια υβριδική μέση λύση: το μεν αντικειμενικό φαινόμενο περιγράφεται ως «*γλωσσοπολιτισμική ομάδα*», ταυτόχρονα όμως χρησιμοποιώ το επίθετο «*εθνοτικός*» για την υποδήλωση των αντίστοιχων υποκειμενικών συλλογικών ταυτοτήτων. Παρά τη φαινομενική ασυνέπιά του, ένα τέτοιο σχήμα επιτρέπει, πιστεύω, την καταγραφή των υπαρκτών αποχρώσεων αποφεύγοντας προβληματικές υποστασιοποιήσεις.

Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα που μου φάνηκε χρήσιμο, αυτό το Μίροσλαβ Χροχ (παρά τη ρητή διαφωνία του συγγραφέα με τη θεώρηση του έθνους ως προϊόντος του εθνικισμού και την προτίμησή του για έναν «*αντικειμενικό*» ορισμό του ως «*ιδιαιτέρως ευρείας*

¹ John Armstrong, *Nations before Nationalism*, Τσάπερ Χιλ 1982.

² Anthony Smith, *The ethnic origins of nations*, Οξφόρδη-Καίμπριτζ 1986· του ίδιου, *Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 2000.

³ Για τη σχετική επισήμανση: Yannis Stouraitis, «Reinventing Roman Ethnicity in High and Late Medieval Byzantium», *Medieval Worlds*, 5 (2017), σ.70-1.

⁴ Για τη σχετική ρητή παραδοχή: Armstrong 1982, σ.10-1.

⁵ Στο ίδιο, σ.152, 179 & 295. Για την πηγή: σ.322, υπ.45-46.

⁶ Smith 1986, σ.60-1 & 108. Για την πηγή: σ.237 (υπ.41) & 249 (υπ.46). Ανάλογης υφής και αξιοπιστίας μπορεί επίσης να θεωρηθεί η ανακάλυψη από τον Σμιθ «*οθωμανικής εθνότητας*» (ethnie) (σ.82).

⁷ Hobsbawm 1990, σ.46-79.

⁸ Ματάλας 2002, σ.10-1.

κοινωνικής ομάδας», μ' εξαιρετικά ασαφή όμως ειδοποιά χαρακτηριστικά¹, αφορά κυρίως την ανάλυση του κοινωνικού υπόβαθρου των εθνογενετικών διαδικασιών, ιδίως κατά την αρχική φάση της σύλληψης και διάδοσης της ιδέας του (κάθε) έθνους από το σκληρό πυρήνα των «πατριωτών» (patriots), που στα Βαλκάνια του 19^{ου} αι. έγιναν γνωστοί ως «εθναπόστολοι». Ιδιαίτερα χρήσιμη θεωρώ επίσης την επισήμανση από το συγγραφέα των διλημάτων της επιλογής μεταξύ περισσότερων ανταγωνιστικών εθνικών ταυτοτήτων (και συνειδήσεων) που αντιμετώπισαν τα μέλη «των καταπιεσμένων εθνοτήτων», σε αντίθεση με τα «μεγάλα έθνη» που πρόκυψαν από τη λίγο-πολύ γραμμική εξέλιξη προγενέστερων δυναστικών κρατικών οντοτήτων².

Σε αντίθεση με τις περισσότερες από τις «εθνικές αφυπνίσεις» που μελετά ο Χροχ, κατά τις οποίες το παραπάνω δίλημμα περιοριζόταν συνήθως μεταξύ της ένταξης στο «χειραφετούμενο» έθνος και της αποδοχής της κυρίαρχης εθνικής ταυτότητας, η ιδιαιτερότητα της εθνικής συγκρότησης στο μακεδονικό χώρο έγκειται στην ταυτόχρονη (ή σχεδόν ταυτόχρονη) διεκδίκηση του ίδιου πληθυσμού από πολλαπλούς, ομοειδείς και στρατηγικά λίγο-πολύ ισοδύναμους γειτονικούς εθνικισμούς. Η πολλαπλή αυτή διεκδίκηση, η οποία αναπτύχθηκε στο κοινωνικό, πολιτικό και διπλωματικό φόντο της επικείμενης κατάρρευσης της Αυτοκρατορίας και του διαμελισμού της από τα διάδοχα εθνικά κράτη, δεν επενδύθηκε μόνο με μια πλειάδα ανταγωνιστικών κοινωνικοπολιτικών προγραμμάτων, ο βασικός κορμός των οποίων περιστρεφόταν γύρω από κάποια εκδοχή απελευθέρωσης· τροφοδότησε επίσης ποικιλόμορφα μαζικά κινήματα και τροφοδοτήθηκε απ' αυτά, καθώς το έθνος υπήρξε η πολιτική ιδεολογία δια της οποίας εισήλθαν την ίδια περίοδο οι μάζες στην πολιτική³. Στις συνθήκες της οθωμανικής Μακεδονίας, ταξικές και λοιπές αντιθέσεις μορφοποιήθηκαν έτσι πολιτικά στο σχηματισμό και την αντιπαράθεση μιας πλειάδας ανταγωνιστικών μεταξύ τους εθνικών κομμάτων. Βασικό ερμηνευτικό σχήμα της ανάλυσης που επιχειρείται στις επόμενες σελίδες, η έννοια του εθνικού κόμματος έχει ήδη χρησιμοποιηθεί σε παλιότερα κείμενά μου⁴,

¹ Hroch 1985, σ.3-5. Ο Χροχ απορρίπτει την προαίτηση συγκεκριμένων «ειδοποιών γνωρισμάτων» (συμπαγής πληθυσμός, ορισμένη εδαφική επικράτεια, πολιτισμική ενότητα, λόγια γλώσσα, οικονομική ενότητα κλπ) προκειμένου να «διαπιστωθεί» η ύπαρξη κάποιου έθνους, προτιμώντας να κάνει λόγο για «ένα συνδυασμό διαφόρων ειδών σχέσεων (οικονομικών, εδαφικών, πολιτικών, θρησκευτικών, γλωσσικών κ.ο.κ) που προκύπτουν απ' ενός μεν από τη λύση που δίδεται στο θεμελιώδη ανταγωνισμό ανθρώπου-φύσης σε μια συγκεκριμένη συμπαγή εδαφική περιοχή κι απ' ετέρου από την αντανάκλαση αυτών των σχέσεων στις συνειδήσεις των ανθρώπων». Η αμήχανη αυτή προσπάθεια υποστασιοποίησης του έθνους σαν «αντικειμενικής» οντότητας δεν είναι βέβαια καθόλου άσχετη με τη χρονική συγκυρία της έκδοσης της πρωτότυπης μορφής του έργου (Τσεχοσλοβακία 1969-71) και την επιθυμία του συγγραφέα ν' απαντήσει επιστημονικά στην αναθέρμανση της συζήτησης περί «μη ιστορικών εθνών» που συνόδευσε το δόγμα Μπρέζνιεφ περί περιορισμένης εθνικής κυριαρχίας των χωρών του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

² Στο ίδιο, σ.10-2. Αυτή η γραμμική μετεξέλιξη, οι κοινωνικοί όροι και οι προϋποθέσεις της απασχολούν κατά κύριο λόγο το εξίσου κλασικό σύγγραμμα του Έρνεστ Γκέλνερ (*Εθνη και εθνικισμός*, Αθήνα 1992 [π.έ. 1983]). Παρά το ενδιαφέρον του, το τελευταίο δεν προσφέρεται, ως εκ τούτου, για την προσέγγιση του ζητήματός μας.

³ Για τη διάσταση αυτή: Λυμπεράτος 2009, σ.527-30· Andreas Lyberatos, «Through Nation and State. Reform and Nationalism “from Below” in the Late Ottoman Balkans», *Turkish Historical Review*, 7 (2016), σ.121-33.

⁴ Τάσος Κωστόπουλος, «Η άλλη όψη του Μακεδονικού Αγώνα», στο συλλογικό *Ελληνικός εθνικισμός – Μακεδονικό ζήτημα. Η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας. Μια συζήτηση στη Φιλοσοφική*, Αθήνα 1992, σ.14· Κωστόπουλος 2000, σ.46-7· ο ίδιος, «Το όνομα του Άλλου. Από τους Έλληνοβούλγαρους' στους 'ντόπιους Μακεδόνες'», σε *Μειονότητες στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (7-9.11.2002)*, Αθήνα 2004, σ.375-6.

όπως και από άλλους ιστορικούς¹, αν και όχι πάντα με τον ίδιο τρόπο: στην περίπτωση της νέας εθνικ(ιστ)ικής ιστοριογραφίας, η επισήμανση του πολιτικού χαρακτήρα των εθνικών συλλογικοτήτων λειτουργεί κυρίως ως υπόρρητη πλην σαφής υπερτίμηση της «φρευστότητας» και υποτίμηση της οντότητας των εν λόγω νοερών κοινοτήτων². Παρακάμπτοντας το γεγονός πως οι καθαρά πολιτικές αντιθέσεις και συλλογικότητες των τελευταίων αιώνων δεν υπήρξαν καθόλου λιγότερο πραγματικές, ούτε οι μεταξύ τους συγκρούσεις λιγότερο αιματηρές, από τις αντίστοιχες εθνικές.

Δομή της διατριβής

Η δομή της διατριβής αρθρώνεται γύρω από τρεις ενότητες.

Στην πρώτη εξετάζονται οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και η πολιτειακή οργάνωση του μακεδονικού χώρου τον 19^ο αι., οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης και οι προεθνικές συλλογικές ταυτότητες των σλαβόφωνων χριστιανών που αποτέλεσαν το υποκείμενο της εξεταζόμενης εθνογενετικής διαδικασίας.

Η μετάβαση από το οθωμανικό σύστημα των μιλέτ στο σύγχρονο έθνος, η έκταση και τα χαρακτηριστικά του πρώιμου ελληνικού εθνικισμού στη Μακεδονία, η ανάδυση του αντίπαλου «σλαβοβουλγαρικού» εθνικισμού και η εξέλιξη της εθνικής αντιπαράθεσης μέχρι την ολοκλήρωση της Ανατολής κρίσης του 1875-81 αποτελούν το αντικείμενο του δεύτερου μέρους. Παράλληλα με τη μελέτη των υλικών προϋποθέσεων και των πολιτικοϊδεολογικών χαρακτηριστικών των αντίπαλων εθνικών κινημάτων, ιδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε εδώ για τη σκιαγράφηση των ειδοποιών χαρακτηριστικών που πήρε αυτή η αντιπαράθεση σε κάθε επιμέρους εκκλησιαστική επαρχία, ως πρώτο βήμα για την ερμηνεία του φαινομένου της άνισης ανάπτυξης των εθνικών παρατάξεων στο γεωγραφικό χώρο. Στην ίδια ενότητα εξετάζονται επίσης οι αποκλίνουσες τάσεις κάποιων πρώιμων εκδοχών μακεδονισμού, από το μακεδονικό «σεπαρατισμό» εντός του σλαβοβουλγαρικού κινήματος ως την εξαγγελία σχηματισμού της πρώτης «μακεδονικής προσωρινής κυβέρνησης» του 1880. Σε αντίθεση με την αναγόρευση αυτών των κινήσεων σε έκφραση της «αυθεντικής» εθνικότητας των Σλαβομακεδόνων που επιχειρεί η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ ή τον αμήχανο εξοβελισμό τους από τις εθνικά ορθές ομολόγους της σε Ελλάδα και Βουλγαρία, η προσέγγισή μας θα εστιαστεί στην ανίχνευση των ιστορικών διαδικασιών της διαμόρφωσής τους, των πραγματικών

¹ Λυμπεράτος 2009· Clayer 2009· Lory 2011· Βασίλης Γούναρης, «Εθνοτικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών πολέμων», στο συλλογικό *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων, 1910-1914*, Αθήνα 1993, σ.189-202· Giorgos Agelopoulos, «Perceptions, construction and definition of Greek national identity in late 19th - early 20th century Macedonia», *Balkan Studies* 36/2 (1995), σ.260.

² Γούναρης 1993, ιδίως σ.192 & 202, όπου και προβολή της εκτίμησης ότι, «εφόσον γίνει αποδεκτή η θέση ότι οι εθνικές ιδεολογίες επέδρασαν κυρίως ως πολιτικές διαφοροποιήσεις στο πλαίσιο μιας ισχύουσας ακόμη θρησκευτικής ιδεολογίας του γένους, χωρίς να οδηγήσουν στο σχηματισμό ευδιάκριτων εθνοτικών [sic] ομάδων, τότε οι δυνατότητες της ιστορικής σκανδαλοθηρίας περιορίζονται». Όπως έχουμε ήδη δει, με τον όρο «σκανδαλοθηρία» κωδικοποιείται συνθηματικά από το συγγραφέα κάθε ριζική αμφισβήτηση των ισχυρισμών της επίσημης ιστοριογραφίας.

κοινωνικών χαρακτηριστικών αλλά και των αντικειμενικών ορίων της δυναμικής τους στη δεδομένη συγκυρία.

Το τρίτο μέρος της διατριβής καταγίνεται με την ανάλυση των «εθνικών κομμάτων» της επόμενης περιόδου, επισημαίνοντας την καθοριστική τομή που συνεπάγεται στη δομή και τη λειτουργία τους η ανάδειξη των εκτός αυτοκρατορίας «εθνικών κέντρων» σε πρωταγωνιστές της διαμάχης: αν μέχρι την Ανατολική κρίση οι εθνικές παρατάξεις του μακεδονικού χώρου συγκροτούνται ως συλλογικά υποκείμενα που αναφέρονται πρωτίστως στο οθωμανικό πλαίσιο και τους θεσμούς του, με πολιτικά και κοινωνικά κέντρα το Φανάρι και τις διαδοχικές θεσμικές αποκρυσταλλώσεις της ηγεσίας του βουλγαρικού κινήματος στην Κωνσταντινούπολη, μετά το 1878 σημεία αναφοράς (και καθοδηγητικά κέντρα) γίνονται κυρίως η Αθήνα, η Σόφια και το Βελιγράδι, καθώς η προοπτική ενός εσωτερικού μετασχηματισμού της αυτοκρατορίας παύει ν' αποτελεί φερέγγυα εναλλακτική λύση και το κράτος του Αμπντούλ Χαμίτ αναγορεύεται καθολικά πλέον σε «μεγάλο ασθενή», την κληρονομιά του οποίου θα μοιραστούν αργά ή γρήγορα οι επίδοξοι διάδοχοί του. Το πρώτο κεφάλαιο αυτής της ενότητας περιγράφει τους τρόπους παρέμβασης των εθνικών κέντρων στην ανάπτυξη και τη δράση των οικείων κομμάτων του μακεδονικού χώρου, ενώ το δεύτερο αναλύει τα συστατικά στοιχεία της ιδεολογίας και τις κοινωνικοπολιτικές πρακτικές αυτών των συλλογικοτήτων. Με δεδομένη τη διαχρονική ενότητα των περισσότερων από τις πρακτικές των εθνικών κέντρων και κομμάτων, το σχετικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε καλύπτει όλη τη χρονική περίοδο μέχρι τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων.

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο του τρίτου μέρους παρακολουθεί τις ποικίλες εκδοχές του πρώιμου μακεδονισμού που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο (ή στο περιθώριο) του εθνοκομματικού συστήματος, εντοπίζοντας τα ανταγωνιστικά κέντρα παραγωγής και προώθησής τους και καταγράφοντας την ποικιλία των χαρακτηριστικών τους. Από την ανάλυση αυτών των δεδομένων προκύπτει σαφώς ότι βρισκόμαστε μπροστά σε φυγόκεντρες τάσεις που, στις δεδομένες συνθήκες, δεν πήραν ούτε ήταν δυνατό να πάρουν το χαρακτήρα διακριτού και συγκροτημένου εθνικού κόμματος. Η πολλαπλότητα ωστόσο των σχετικών εγχειρημάτων και κυρίως η -έστω και βραχύβια- υποδοχή τους από μερίδες και αξιόλογες φυσιγνωμίες των τοπικών κοινωνιών πιστοποιούν εξίσου ευκρινώς ότι δεν επρόκειτο για σχεδιασμούς επί χάρτου, δίχως υλικό αντίκρουσμα σε πραγματικές αντιθέσεις -έστω κι αν αυτές οι φορείς αυτών των τελευταίων δεν διέθεταν τη συνολική βαρύτητα, και κυρίως τα θεσμικά και υλικά στηρίγματα για αυτοτελή πολιτική παρουσία. Στην περίπτωση του βουλγαρομακεδονικού «σεπαρατισμού», οι υπόρρητες αυτές τάσεις βρήκαν άλλωστε διέξοδο στο γύρισμα του αιώνα σ' ένα εγχείρημα πολύ διαφορετικό από μια ακόμη εθνική αποκρυστάλλωση κατ' εικόνα και ομοίωσιν των προηγούμενων: την απόπειρα επαναστατικής υπέρβασης των κοινωνικών αδιεξόδων του εθνοκομματικού συστήματος, μέσω του αντάρτικου της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης. Προϊόν της

αντιφατικής διαπλοκής «σεπαρατιστών» και βουλγαρικού βαθέως κράτους στο κοινό έδαφος μιας δυνάμει εθνοποιητικής διαδικασίας, η τελευταία κήρυξε από ένα σημείο και μετά την υπέρβαση των εθνοκομματικών διαχωρισμών, δίχως να καταφέρει τελικά να την εμπεδώσει· παρήγαγε όμως και διέδωσε με το πολιτικό κήρυγμα και τη δράση της τα νοητικά εκείνα σχήματα που, μέσα στο επόμενο διάστημα και κάτω από ριζικά καινούριες συνθήκες, κατέληξαν στη σύμπυξη του σύγχρονου (σλαβο)μακεδονικού έθνους. Η πολυπλοκότητα των αντιθέσεων που συνδέθηκαν με το επαναστατικό αυτό εγχείρημα απέτρεψε την ενασχόληση μαζί του στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, καθώς η πραγμάτευσή του θ' απαιτούσε δυσανάλογα μεγάλη έκταση. Μια συνοπτική σκιαγράφηση επιχειρείται πάντως στο ακροτελεύτιο κεφάλαιο των συμπερασμάτων. Προς το παρόν, αρκεί η επισήμανση ότι, σε αντίθεση με την παραδοσιακή αντιμετώπιση της ΕΜΕΟ και των ανταγωνιστικών προς αυτήν ένοπλων σχηματισμών σαν απλής αιματηρής προέκτασης του ειρηνικού ανταγωνισμού των αντιμαχόμενων εθνικών παρατάξεων, τόσο η ανάπτυξη του κινήματος των κομιτατζήδων όσο και η κρίση του μετά το 1903 αποτέλεσαν ένα ποιοτικά πολύ διαφορετικό φαινόμενο.

Σχετικά με τις πηγές

Για τη συγγραφή της διατριβής έχουν χρησιμοποιηθεί τρεις βασικές κατηγορίες πηγών. Αρχαιακό κατ' αρχήν υλικό, δημοσιευμένο και κυρίως αδημοσίευτο, συγκεντρωμένο με έρευνα σε 44 κρατικά κι ιδιωτικά αρχεία της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας –έρευνα η οποία ξεκίνησε πολύ πριν από τη δρομολόγηση της παρούσας διατριβής, στο πλαίσιο ομοειδών αναζητήσεων κι εγχειρημάτων. Ιδιαίτερα χρήσιμο αποδείχθηκε το Ιστορικό Αρχείο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, οι φάκελοι του οποίου καλύπτουν χρονικά όλο το εύρος της περιόδου που μας απασχολεί. Η απουσία μεγάλου μέρους αυτού του υλικού από τις καρτέλες των περιεχομένων που ήταν παλιότερα προσβάσιμες στο κοινό θεραπεύτηκε σε μεγάλο βαθμό με την πρόσφατη (Ιούνιος 2015) ανάρτηση όλων σχεδόν των φακέλων του αρχείου μέχρι το 1922 στο Διαδίκτυο· από δειγματοληπτική έρευνα του γράφοντος διαπιστώθηκε, πάντως, ότι συγκεκριμένα έγγραφα ή υποφάκελοι που είχαν αφαιρεθεί παλιότερα από τους οικείους φακέλους, ως επιβλαβή για την εθνική επιχειρηματολογία, εξαιρέθηκαν στην πράξη απ' αυτή τη δημοσιοποίηση¹. Απείρως πιο φιλόξενα, και σε ορισμένες

¹ Μια πολυσέλιδη π.χ. στατιστική του Προξενείου Μοναστηρίου από το φ.1906/68, η οποία μεταφέρθηκε στα συρτάρια των υπαλλήλων «για μελέτη» όταν το 1997 ζήτησα να τη φωτοτυπήσω, απουσιάζει από το αναρτημένο περιεχόμενο του ίδιου φακέλου. Ομοίως απουσιάζουν μια συνοπτική εθνολογική στατιστική του 1903 (από το φ.1903/17) και δυο από τους έξι υποφακέλους του φ.1903/50 που αφορούν την εξέγερση του Ίλιντεν κι εξαφανίστηκαν το 2000, μετά τη δημοσίευση μεμονωμένων εγγράφων τους από το Γιώργο Πετσιβα. Από τη δειγματοληπτική έρευνα δεν προκύπτει πάντως κάποια ενδελεχέστερη αποψίλωση ενόψει της διαδικτυακής ανάρτησης, όπως συνέβαινε κάποιες φορές παλιότερα, πριν από την παράδοση του χαρτώου υλικού στους ερευνητές. Όταν λ.χ. στις 28.3.2002 εξέτασα για πρώτη φορά το φάκελο «Προξενεία Μακεδονίας» του 1899 (ά.α.), αυτός δεν περιείχε τον υποφάκελο «Προξενείο Βιτωλίων» και κάποιες στατιστικές του προξενείου Σερρών· όταν τον

περιπτώσεις εξίσου ή και περισσότερο διαφωτιστικά, υπήρξαν τα αρχεία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, του Μουσείου Μπενάκη, του ΕΛΙΑ, των ΑΣΚΙ, της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα και τα περιφερειακά παραρτήματά τους στη Θεσσαλονίκη (ΙΑΜ), τη Φλώρινα και τα Χανιά (ΙΑΚ). Αναγκαστικά επιλεκτική για λόγους χρόνου υπήρξε η αξιοποίηση των αρχείων της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης και του ΙΜΧΑ. Στην Έδεσσα, οι αρμόδιοι του αρχείου της τοπικής μητρόπολης απέρριψαν ερευνητικό ατημά μου (4.9.2008) με τον ισχυρισμό πως οι κώδικες της οθωμανικής περιόδου έχουν καταστραφεί εδώ και μερικά χρόνια, στη διάρκεια της θητείας του προηγούμενου μητροπολίτη. Ειδική περίπτωση συνιστά το Αρχείο Γεωργίου Τσόντου Βάρδα στην κεντρική υπηρεσία των ΓΑΚ, απ' όπου εξαφανίστηκαν μυστηριωδώς το 1994 το εκτενές ημερολόγιο του επιφανούς μακεδονομάχου και μερικοί ακόμη φάκελοι, το περιεχόμενο των οποίων είχα ένα χρόνο νωρίτερα την ευκαιρία να μελετήσω (και να φωτοτυπήσω) εν μέρει μόνο· κατά την πρόσφατη αντιπαραβολή του περιεχομένου των υπόλοιπων φακέλων του ίδιου αρχείου, διαπίστωσα επίσης την εξαφάνιση ενός ακόμη ντοκουμέντου, φωτοτυπία του οποίου διαθέτω, πριν από την ενδιάμεση αρίθμηση των εγγράφων¹. Ευτυχώς για τους ερευνητές, το ογκώδες ημερολόγιο του Βάρδα είχε ήδη φωτοτυπηθεί από τον ερευνητή Γιώργο Πετσίβα, από τον οποίο και εκδόθηκε σε τρεις τόμους το 2003².

Στη Βουλγαρία, πέντε διαδοχικές επισκέψεις στη Σόφια μου επέτρεψαν την επιλεκτική αλλά αρκετά ικανοποιητική έρευνα στο εκεί Κεντρικό Κρατικό Αρχείο, στο Αρχείο της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών και στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης “Κύριλλος και Μεθόδιος”. Στα πρώτο ερεύνησα φακέλους του αρχείου της Βουλγαρικής Εξαρχίας, του πάλαι ποτέ ειδικού αρχείου του ΚΚΒ για το Μακεδονικό, του βουλγαρικού Προξενείου Θεσσαλονίκης, της κεντρικής υπηρεσίας του βουλγαρικού ΥΠΕΞ, του μυστικοσυμβουλίου του πρίγκηπα Φερδινάνδου καθώς και των ορισμένων προσωπικοτήτων (Ντίμιταρ Μίσεφ, Λάζαρ Τόμοφ, Σπίρο Βασίλεφ)· στο δεύτερο αναζήτησα στο προσωπικό αρχείο του Ιβάν Σνεγκάροφ μια εκτενή έκθεση του πρωτεργάτη του εξαρχικού κινήματος στα Βοδενά, Γκιόργκι Γκόγκοφ, προς τον έξαρχο Ιωσήφ· στο τρίτο επικεντρώθηκα κυρίως στην ειδική συλλογή για το Μακεδονικό Ζήτημα και στα προσωπικά αρχεία των Αδελφών Ρόμπεφ, του Ναούμ Ρούκοφ και του βοεβόδα Βασίλ Τσακαλάροφ. Τα περιορισμένα χρονικά περιθώρια των επισκέψεών μου επέβαλαν μοιραία την αυστηρή επιλογή των φακέλων που είχα τον καιρό να μελετήσω, με κριτήριο κυρίως την απόκτηση αντιπροσωπευτικής εικόνας για τη δράση του βουλγαρικού μηχανισμού και για τους κατά τόπους συσχετισμούς των αντίπαλων εθνικών

ξανακοίταξα μια οκταετία αργότερα (18.12.2009), ο ίδιος φάκελος μου παραδόθηκε πλήρης – τουλάχιστον έτσι ελπίζω.

¹ ΑΓΤΒ/2, Ελληνικών Μακεδονικών Κομιτάτων προς τα εν Μακεδονία Ελληνικά σώματα, Αθήναι 14.4.1905. Το έγγραφο έφερε την παλιότερη -χειρόγραφη- αρίθμηση 47(Α).

² Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας, *Ο Μακεδονικός Αγών. Ημερολόγιο 1904-1907*, Αθήνα 2003, τ.Α', Β1 & Β2.

κομμάτων στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, αφ' ενός, και τη διαλεύκανση ορισμένων σκοτεινών σελίδων της βουλγαρικής ιστοριογραφίας, αφ' ετέρου. Η επίσκεψή μου στο Βελιγράδι το Σεπτέμβριο του 2011 για ένα ιστορικό συνέδριο μου πρόσφερε, τέλος, την ευκαιρία να ρίξω μια ακόμη πιο σύντομη ματιά στο αρχείο του Γιόβαν Ρίστιτς, στο κτίριο της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών. Από τα αρχεία της ΠΓΔΜ χρησιμοποίησα μόνο δημοσιευμένο υλικό, όπως και από τα αρχεία των τότε ευρωπαϊκών Δυνάμεων· μόνη εξαίρεση, ορισμένοι φάκελοι του Φόρεϊν Όφισ που μελέτησα σε μικροφίλμ στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών ή φωτογράφησε για λογαριασμό μου στο Λονδίνο ο ιστορικός Βασίλης Μανουσάκης.

Τη δεύτερη κατηγορία πηγών αποτελούν τα δημοσιευμένα κείμενα (βιβλία, φυλλάδια, περιοδικά κι εφημερίδες) της εποχής, τη δε τρίτη η δευτερογενής βιβλιογραφία για το Μακεδονικό και το ευρύτερο Ανατολικό ζήτημα –από την πρώιμη βάλκανική κι ευρωπαϊκή ιστοριογραφία μέχρι τις πρόσφατες διεπιστημονικές προσεγγίσεις ιστορικών, γλωσσολόγων, κοινωνικών ανθρωπολόγων και πολιτικών επιστημόνων. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στα απομνημονεύματα καθώς, παρά τον έκδηλο υποκειμενισμό και τις οφθαλμοφανείς αδυναμίες τους όσον αφορά την ακρίβεια των περιγραφόμενων συμβάντων, συχνά καταγράφουν ατομικές και συλλογικές αντιλήψεις που, ως αυτονόητες για την εποχή τους, δεν αποτυπώνονται πάντα στις πρωτογενείς πηγές· σε κάποιες δε περιπτώσεις λειτουργούν ως συμπλήρωμα, ή ακόμη και διόρθωση, των πληροφοριών που περιέχουν αυτές οι τελευταίες.

Από γλωσσική άποψη χρησιμοποιήθηκαν πηγές στα ελληνικά, τα βουλγαρικά, τα σλαβομακεδονικά, τα σερβικά, τα αγγλικά, τα γαλλικά, τα ρωσικά και τα ιταλικά. Η γερμανόγλωσση και τουρκόγλωσση βιβλιογραφία προσεγγίστηκε μόνο μέσω μεταφράσεων, είτε δημοσιευμένων είτε προϊόντων φιλικής εξυπηρέτησης· η Αλεξάνδρα Ιωαννίδου κι ο Δημήτρης Ψαρράς έχουν τις αμέριστες ευχαριστίες μου για τη συμβολή τους σ' αυτό το πεδίο. Ακόμη καθοριστικότερη υπήρξε η στήριξη που ο Αντρέας Λυμπεράτος κι η Γιουλιάννα Μπόιτσεβα μου πρόσφεραν σε ουκ ολίγες περιπτώσεις μεταφραστικών δυσκολιών με τα βουλγαρικά, ενώ ο Παντελής Κλιγκάτσος αποδείχθηκε πολύτιμος για την κατανόηση σλαβικών ιδιωματοισμών της Καστοριάς και της Φλώρινας. Η απουσία παρόμοιας βοήθειας και η αρκετά περιορισμένη γνώση της σερβοκροατικής επέβαλαν, αντίθετα, οφθαλμοφανή όρια στη χρήση σερβικών πηγών.

Ένα ειδικό πρόβλημα κατά τη χρήση δημοσιευμένων πηγών, σε παλιότερες ιδίως περιόδους, αποτελεί η συνειδητή παραποίηση τους από τους επιμελητές προκειμένου να εξυπηρετηθεί καλύτερα η εκάστοτε εθνική στοχοθεσία ή κάποιες σκοπιμότητες που συνδέονται με την εσωτερική πολιτική ζωή των αντίστοιχων χωρών. Αρκετά διαδεδομένη σε όλες τις εμπλεκόμενες χώρες, η πρακτική αυτή μου επέβαλε πολλαπλές διασταυρώσεις αυτού του υλικού με τα πρωτότυπα τεκμήρια, στο βαθμό που κάτι τέτοιο ήταν τεχνικά εφικτό. Μια συνοπτική σκιαγράφηση εδώ των σχετικών ευρημάτων που καλύπτουν όλη την εξεταζόμενη

περίοδο (συμπεριλαμβανόμενης της δράσης της ΕΜΕΟ και του Μακεδονικού Αγώνα) κρίνεται, ως εκ τούτου, όχι μόνο χρήσιμη αλλά και επιβεβλημένη.

Στην Ελλάδα, η ύπαρξη και η έκταση της συστηματικής παραποίησης των απομνημονευμάτων των μακεδομάχων από τους επιμελητές της ΕΜΣ και του ΙΜΧΑ κατά τα μεταπολεμικά χρόνια ήρθε στο φως για πρώτη φορά το 1999-2002 με σχετικά άρθρα του Σπύρου Καράβα στα «Ιστορικά»¹ και της δημοσιογραφικής μας ομάδας στην «Ελευθεροτυπία»². Η αποκάλυψη αυτής της παραχάραξης έχει καταγγελλεί όπως είδαμε σαν «σκανδαλοθηρική» κι εθνικά επιζήμια από επιφανή εκπρόσωπο της νέας εθνικόφρονος ιστοριογραφικής σχολής³, στο ίδιο μήκος κύματος με γνωστούς ραδιοτηλεοπτικούς αστέρες και πολιτικούς της ακροδεξιάς⁴. Μεταγενέστερες διασταυρώσεις των σχετικών δημοσιευμάτων με τα πρωτότυπα πιστοποίησαν ότι παρόμοια πρακτική (αλλοίωση ή επιλεκτική απάλειψη ενοχλητικών αποσπασμάτων χωρίς προειδοποίηση του αναγνώστη) εφαρμόστηκε επίσης στις συλλογές διπλωματικών εγγράφων που εξέδωσαν οι Βασίλειος Λαούρδας⁵ και Ευάγγελος Κωφός⁶. Πολύ σοβαρότερο πρόβλημα παρουσιάζουν τα ντοκουμέντα τα οποία περιλαμβάνονται στη βιογραφία του Παύλου Μελά που συνέταξε κι εξέδωσε (ανώνυμα το 1926 κι επώνυμα το 1964) η σύζυγός του, καθώς οι επιστολές του πρωτεργάτη μακεδονομάχου έχουν αλλοιωθεί σε μεγάλο βαθμό προς τρεις κατευθύνσεις: βελτίωση της εικόνας των τοπικών εθνικών συσχετισμών, εξιδανίκευση της δράσης του ελληνικού μηχανισμού και απάλειψη αρνητικών χαρακτηρισμών του Μελά για τοπικά στελέχη που σε μεταγενέστερους καιρούς εξελίχθηκαν σε κομματάρχες της οικογένειας Δραγούμη⁷. Ουσιαστικά ξαναγραμμένα από το Διογένη Ξανάλατο, που στην εισαγωγή του αναφέρει σιβυλλικά πως τα «επεξεργάστηκε», είναι επίσης τα απομνημονεύματα του Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη για την Οργάνωση Θεσσαλονίκης, τα οποία εκδόθηκαν το 1959 από το ΙΜΧΑ με τη σύμφωνη γνώμη της χήρας του⁸, ενώ δευτερεύουσες αλλοιώσεις συναντάμε και στις αναμνήσεις του καπετάν Νικηφόρου

¹ Σπύρος Καράβας, «Το παλίμψηστο των αναμνήσεων του καπετάν Ακρίτα», *Τα Ιστορικά*, 31 (12.1999), σ.291-330.

² Ο Ιός, «Τα μυστικά του βούρκου. Εθνικές πλαστογραφίες», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 7.7.2002, σ.45-7.

³ Γούναρης 2010, σ.121.

⁴ Εκπομπή του Κυριάκου Βελόπουλου στον τηλεοπτικό σταθμό Best News της Θεσ/νίκης, 8.7.2002· Εκπομπή του Χρήστου Νατσούλη στον Ραδιοφωνικό Σταθμό «Αντένες FM» της Καστοριάς (27.2.2003), με καλεσμένο τον απόστρατο ταξίαρχο και δημοτικό σύμβουλο Αλέξανδρο Λουλάκη.

⁵ Βασίλης Λαούρδας, «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχή των Σερρών κατά το 1907. Εκθέσεις του προξένου Σακτούρη», *Σερραϊκά Χρονικά*, 3 (1959), σ.5-143. Οι λογοκριτικές παρεμβάσεις αφορούν κυρίως τον ενθουσιασμό του έλληνα προξένου για προπαγανδιστικά αξιοποιήσιμες σφαγές πατριαρχικών προκρίτων από τους κομιτατζήδες (σ.20-1), την ελληνοφωνία στελέχους της ΕΜΕΟ (σ.47), την έλλειψη ντόπιων οπλαρχηγών (σ.58), το χαρακτηρισμό ενός θύματος των μακεδονομάχων ως «ορθοδόξου» (σ.86), το όνομα κάποιου «προδότη» (σ.91), την προσφυγή του έλληνα προξένου σε αυστριακό συνάδελφό του για την ευνοϊκή μεταχείριση συλληφθέντων μακεδονομάχων από την οθωμανική δικαιοσύνη (σ.109) κ.ο.κ.

⁶ Ευάγγελος Κωφός, *Η επανάσταση της Μακεδονίας κατά το 1878*, Θεσ/νίκη 1969, σ.207 (εξάφραση παραγράφου για τα άκρως περιορισμένα αποτελέσματα της συλλογής υπογραφών κατά της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου στην περιοχή της Φλώρινας).

⁷ Ναταλία Μελά, *Παύλος Μελάς*, Αθήνα 1964.

⁸ Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η 'Οργάνωση Θεσσαλονίκης' 1906-1908*.

Απομνημονεύματα, Θεσ/νίκη 1959. Όπως διαπιστώνεται από την αντιπαραβολή με τα χειρόγραφα που φυλάσσονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (ΑΑΣΝ/4/Ι/1-2, ΑΑΣΝ/4/ΙΙ/8), ο επιμελητής δεν περιορίστηκε στην ταξινόμηση του - όντως χαώδους- πρωτοτύπου, αλλά τροποποίησε σε απίστευτο βαθμό το κείμενο, τόσο από πλευράς μορφής όσο κι από πλευράς περιεχομένου.

που εξέδωσαν μετά το θάνατό του κάποιοι μη κατονομαζόμενοι «*φίλοι του*»¹. Σοβαρές διαφορές υπάρχουν μεταξύ των δυο εκδοχών του ημερολογίου του σώματος Μάλλιου (της δημοσιευμένης από το γραμματέα του Στέφανο Ακριβό στο μεσοπολεμικό περιοδικό του συλλόγου των μακεδονομάχων² και του αδημοσίετου αποσπάσματος που αναπαράγεται σε σχετικά πρόσφατη μεταπτυχιακή διατριβή³), παρόλο που είναι εμφανές ότι πρόκειται για την ίδια αρχική καταγραφή. Παραποιήσεις με τη μορφή «φιλολογικής επιμέλειας», η οποία ενίοτε περιλαμβάνει προσθαφαιρέσεις αποσπασμάτων, είναι επίσης ορατές σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις των απομνημονευμάτων ή ημερολογίων κάποιων λιγότερο γνωστών μακεδονομάχων, όπως διαπιστώνουμε από την προσεκτική σύγκριση του δημοσιευμένου κειμένου με τις φωτοτυπίες σελίδων του πρωτοτύπου που οι επιμελητές παραθέτουν ως εικονογράφηση⁴. Οι ίδιες πρακτικές αναπαράγονται και στον ειδικευμένο εθνικόφρονα περιοδικό τύπο, ακόμη και πολύ πρόσφατα: δημοσιεύοντας π.χ. μια επιστολή τοπικού στελέχους των Γιαννιτσών προς το Στέφανο Δραγούμη, ο τοπικός ιστορικός Χρήστος Χατζής δε διστάζει να τη μεταγλωτίσει στη σημερινή καθομιλουμένη, με πάμπολλα μάλιστα χονδροειδή και ουσιαστικά λάθη, δίχως την παραμικρή σχετική προειδοποίηση του αναγνώστη⁵. Διαφορετικά προβλήματα γεννά η ανάγνωση των απομνημονευμάτων του Αναστασίου Πηχεώνα που γράφτηκαν το 1909 και δημοσίευσε το 1983 ο καθηγητής Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, καθώς από ένα σημείο και μετά είναι απολύτως δυσδιάκριτο τι ακριβώς έχει γραφτεί από τον ίδιο τον αυτοβιογραφούμενο και τι έχει προστεθεί αργότερα από το γιο του Φιλόλαο, που τα «επιμελήθηκε» σε μια πρώτη φάση⁶.

Στη Βουλγαρία, η τάση των αρμοδίων ν' αλλοιώνουν τα έγγραφα των αντίπαλων μηχανισμών που έπεφταν στα χέρια τους, ακόμη κι όταν τα πρωτότυπα ήταν «*από μόνα τους πολύ ενδιαφέροντα*», επισημαίνεται από ευρωπαίους διπλωμάτες ήδη από το 1906, με αφορμή την παραποιημένη δημοσίευση από την εφημερίδα *Le Courrier de Sofia* των ντοκουμέντων που βρέθηκαν στις τσέπες του πισοδερίτη Παπα-Σταύρο Τσάμη κατά τη δολοφονία του από την

¹ *Ο Ναύαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας (1882-1960)*, Εν Αθήναις 1964, σ.23-86. Για το πρωτότυπο: ΑΔΙΣ/92, Ι.

Δεμέστιχας, «Αναμνήσεις», 136 δφ σ.

² Στέφανος Ακριβός, «Η Δράσις του υπό τον Στέφανον Μάλλιον ανταρτικού σώματος εν Μακεδονία», *Μακεδονικός Αγών*, 5 (10.9.1929), σ.8-9, 6 (1.10.1929), σ.7-9, 7 (1.11.1929), σ.12-4, 8 (1.12.1929), σ.5-6, 9 (10.1.1930), σ.10-4, 10 (15.2.1930), σ.9-11, & 11 (25.3.1930), σ.2-3.

³ Δέσποινα Καλογιαννίδου, «Ανοιξη του 1905 στη Δυτική Μακεδονία. Το ανέκδοτο ημερολόγιο του μακεδονομάχου Στέφανου Δούκα (Μάλλιου)», αδημοσίετη μεταπτυχιακή εργασία, Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ /Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994. Η μεταγραφή έχει γίνει από χειρόγραφο αντίγραφο του ημερολογίου (σ.13-4) το οποίο αφορά μόνο το δίμηνο Απριλίου-Μαΐου 1905, ενώ το δημοσιευμένο κείμενο του Ακριβού καλύπτει όλο το διάστημα 10.3 – 30.9.1905.

⁴ Γεώργιος Αργυρίου ή Κυπραίος, «Ο Μακεδονικός Αγών στα χωριά του Μοριχόβου», *Μακεδονική Ζωή*, 67 (12.1971), σ.41. Τιμόθεος Τιμοθεάδης, *Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα Γρηγορίου Δημόπουλου*, Θεσ/νίκη 1994, σ.110, 112 & 179-80. Τσούλος Αριστείδης, *Ημερολόγιον περί του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσ/νίκη 2008, σ.29 & 65.

⁵ Χρήστος Χατζής, «Η κατάσταση στα Γιαννιτσά το 1906. Επιστολή του γιατρού Γ. Διδασκάλου προς τον Στέφανο Δραγούμη», *Φίλιππος. Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα*, 43 (4-6.2004), σ.29-34. Για το πρωτότυπο: ΑΣΤΔ/208/161, Γ.Δ. Διδασκάλου προς Στ. Δραγούμη, Εν Γενιτσούς 25.8.1906.

⁶ Αναστάσιος Πηχεών, «Αι περιπέτειαι Μακεδόνας διδασκάλου», σε Κων/νος Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, Θεσ/νίκη 1983, σ.341-464.

ΕΜΕΟ¹. Στο Μεσοπόλεμο τα απομνημονεύματα του Χρίστο Μάτοφ εκδόθηκαν από το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο σε «περικεκομμένη και αρκετά επιμελημένη μορφή»²-αργίως αλλοιωμένες δημοσιεύθηκαν μεταπολεμικά και οι αναμνήσεις των κοιμητηζήδων Λάζαρ Τόμοφ (1953)³ και Πέταρ Μαντζούκοφ (1972)⁴, όπως διαπιστώνουμε από την αντιπαραβολή των πρώτων με το αδημοσίευτο πρωτότυπο που φυλάσσεται στα Κρατικά Αρχεία της Σόφιας⁵ και των δεύτερων με την πλήρη έκδοσή τους που κυκλοφόρησε το 1999 σε σλαβομακεδονική μετάφραση στα Σκόπια⁶ και το 2013 στα βουλγαρικά στη Σόφια⁷. Εθνικές σκοπιμότητες επέβαλαν μεταπολεμικά τη λογοκριτική απάλειψη ακόμη και αποσπασμάτων από παλιότερη ομιλία του Ντίμιταρ Μπλαγκόεφ στη Βουλή, όπου ο πατριάρχης του βουλγαρικού σοσιαλισμού υποστήριζε πως οι συγχωριανοί του στη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς δεν ήταν «Βούλγαροι» αλλά «Σλάβοι», αυτοπροσδιοριζόμενοι μόνο ως «χριστιανούς»⁸. Όσον αφορά τις πρόσφατες εκδόσεις, λιγότερο ή περισσότερο εκτενείς περικοπές είναι ορατές σε κρίσιμα σημεία των ημερολογίων του εξάρχου Ιωσήφ⁹ και του βοεβόδα Βασίλ Τσακαλάροφ¹⁰. Στην πρώτη περίπτωση, μια τουλάχιστον απ' αυτές υπάρχει και στο δακτυλογραφημένο αντίγραφο των Κρατικών Αρχείων της Σόφιας, όπως μπόρεσα να διαπιστώσω κατά τη σχετική αντιπαραβολή¹¹, ενώ για μια άλλη, πολύ μεγαλύτερη, ο επιμελητής αναφέρει ότι τριάντα ολόκληρες σελίδες του 1891 έχουν αποκοπεί -«άγνωστο πότε κι από ποιον»- από το πρωτότυπο χειρόγραφο που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο του βουλγαρικού Πατριαρχείου¹². Στη δεύτερη περίπτωση, οι επιμελητές αναφέρουν ότι διασταύρωσαν όλα τα αντίγραφα της αποκωδικοποίησης του ημερολογίου που φυλάσσονται

¹ Симон Дракул, *Македонија меѓу автономизацата и дележот. Зборник руска дипломатическа документација (1894-1913)*, т.Е', Κουμάνοβο 1998, σ.200-1.

² Πρόλογοι του Τσότσο Μπλιάρσκι σε Χρίστο Μάτοφ, *Македонска револуционна система. Съчинения*, Σόφια 2001, σ.31, και *Архив Христо Матов*, Σόφια 2004 [στο εξής: Μάτοφ 2004], σ.15. Η διατύπωση «επιμελημένη» (редактиран) παραπέμπει ευθέως σε αλλοίωση ή ως «επιμελητές» μνημονεύονται οι Γκεόργκι Μπαζντάροφ και Κίριλ Παρλίτσεφ.

³ Лазар Томов, *Спомени за револуционната дейност в сερския окръг*, Σόφια 1953.

⁴ Симеон Симеонов, «Спомени на П. Г. Манджуков за участието му в четата на Гоце Делчев през 1899 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 23 (1972), σ.175-202. Ο επιμελητής της δημοσίευσης του 1972 υποσημειώνει ότι έχουν γίνει «ορισμένες περικοπές» (σ.176), από την αντιπαραβολή όμως προκύπτει πως αυτές υπήρξαν εξαιρετικά εκτεταμένες, κρίσιμης σημασίας και συχνά η ύπαρξή τους δεν επισημαίνεται στο κείμενο.

⁵ ЦДА, ф.417к, а.е.2, л.1-75, «Спомени на Лаз. Томов». Το δακτυλόγραφο φέρει επίσης σε αρκετά σημεία χειρόγραφες διορθώσεις -ανεξάρτητες από τις αλλοιώσεις της τελικής έκδοσης- που δεν είναι σαφές αν έγιναν από το συγγραφέα ή από κάποιον επιμελητή.

⁶ Петар Манџуков, *Предвестници на бурата. Мемоари*, Σκόπια 1999, т.В'.

⁷ Петър Манджуков, *Предвестници на бурята*, Σόφια 2013.

⁸ Αγόρευση του Ντ. Μπλαγκόεφ (10.12.1917), αγγλική μετάφραση από έκδοση του 1930 σε University of 'Cyril and Methodius', *Documents on the struggle of the Macedonian people for independence and a nation-state*, Σκόπια 1985, т.А', σ.635-7. Ο επιμελητής σημειώνει ότι τα επίμαχα αποσπάσματα αφαιρέθηκαν κατά την έκδοση των «Απάντων» του σοσιαλιστή ηγέτη (Σόφια 1962), είναι όμως οφθαλμοφανές ότι και ο ίδιος προέβη σε παρόμοιες «χειρουργικές» παρεμβάσεις σε άλλα σημεία του αρχικού κειμένου. Στάθηκε αδύνατο να κάνω τη σχετική διασταύρωση, καθώς η πρωτότυπη έκδοση δεν υπάρχει ούτε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας ούτε σ' εκείνη της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών.

⁹ Български Екзарх Йосиф I, *Дневник*, Σόφια 1992, σ.307 (απουσιάζουν οι εγγραφές του επταμήνου 2.5–29.11.1891) & 433 (περικοπή σε εγγραφή της 17.8.1898, σχετική με τη στοχοθεσία της ΕΜΕΟ).

¹⁰ Васил Чекаларов, *Дневник*, Σόφια 2001, σ.129-30 (απουσιάζουν οι εγγραφές του διαστήματος 7.9–14.10.1902), σ.197-8 (10.1–12.3.1903) & 235 (11.5–28.6.1903).

¹¹ ЦДА, ф.989к, оп.2, а.е.1, л.14.

¹² Екзарх Йосиф 1992, σ.849.

στα Κρατικά Αρχεία και στην Ακαδημία Επιστημών, δεν είχαν όμως υπόψη τους ούτε τα πρωτότυπα ούτε το περιεχόμενο του (ακόμη τότε κλειστού) προσωπικού αρχείου του οπλαρχηγού, που φυλάσσεται στην εκεί Εθνική Βιβλιοθήκη¹. Διαφορετικής τάξης αλλά εξίσου προβληματική αποδεικνύεται η αλλοίωση του ημερολογίου του Εφτίμ Σπροστράνοφ λόγω μεγάλης προχειρότητας στη μεταγραφή του πρωτοτύπου από τον επιμελητή, ατασθαλία που περιγράφεται αναλυτικά σε σχετική επιστημονική βιβλιοκριτική².

Στρατηγικότερης υφής είναι κάποιες παραχαράξεις ή και επινοήσεις σημαντικών «πηγών» που συναντάμε στη (σλαβο)μακεδονική ιστοριογραφία, με σημαντικότερη την αναγόρευση σε πρωτογενές τεκμήριο του λεγόμενου «Μανιφέστου του Κρούσοβο»³. Προλογίζοντας εν έτει 1993 μια έκδοση οθωμανικών ντοκουμέντων για την εξέγερση του Τλιντεν, ο διευθυντής των κρατικών Αρχείων Μακεδονίας Αλεξάνταρ Στογιάνοφσκι τόνισε πως «θα ήταν επιστημονικά απαράδεκτο να τροποποιηθούν τα ντοκουμέντα» που αποκαλούν τους σλαβόφωνους Μακεδόνες «Βουλγάρους», αποκαλύπτοντας ότι παρόμοιες αλλοιώσεις έχουν όντως διαπραχθεί στο παρελθόν: «Η ανάγκη να το πούμε αυτό προκύπτει επειδή στη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου ο κύκλος μας δεν ήταν εντελώς απαλλαγμένος από παρόμοιες επεμβάσεις στα πρωτότυπα κείμενα, παρόλο που αυτό δεν ήταν μονάχα δική μας σπεσιαλιτέ»⁴. Σε κάθε περίπτωση, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε σε τρία διαδοχικά κεφάλαια (4, 5, 8), ιδιαίτερες επιδόσεις στη συστηματική παραποίηση κι επινόηση «πηγών» έχει επιδείξει ένας τουλάχιστον επιστήμονας της χώρας, ειδικευμένος στον τομέα της εκκλησιαστικής ιστορίας (Σλάβκο Ντίμεφσκι), τα δημιουργήματα του οποίου προβλήθηκαν με κάθε επισιμότητα σαν αυθεντικά τεκμήρια: δυο τέτοιες περιπτώσεις πλαστογραφίας έχουν καταγγελθεί από βούλγαρους ιστορικούς, ενώ μια τρίτη αποκαλύπτεται στην παρούσα διατριβή. Για να μη δοθεί πάντως η λανθασμένη εντύπωση πως αυτού του είδους οι ατασθαλίες συνιστούν αποκλειστικότητα της βαλκανικής εθνικής ορθότητας, υπενθυμίζω ότι παρεμφερείς χαλκεύσεις βρετανικών διπλωματικών εγγράφων διαπράττονταν σε τακτική βάση κατά τη δημοσίευσή τους στις επίσημες «Κυανές Βίβλους», όποτε η αρμόδια υπηρεσία εκτιμούσε πως το αυθεντικό περιεχόμενό τους μπορούσε να επηρεάσει τις διαθέσεις του κοινού (και συνακόλουθα την κρατική πολιτική) προς ανεπιθύμητη κατεύθυνση⁵.

¹ Ива Бурилкова – Цочо Билярски, «Предговор», σε Чекаларов 2001, σ.11. Απροσδιόριστη παραμένει η προέλευση κάποιων συμπληρωματικών αποσπασμάτων που προτάσσονται ως εισαγωγή σε ...λογοτεχνικό έργο που εκδόθηκε στην ΠΓΔΜ κι ενσωματώθηκαν στην ελληνική έκδοση του ημερολογίου (Βασίλης Τσακαλάρωφ, *Το ημερολόγιο του Τλιντεν 1901-1903*, Αθήνα 2010, σ.κγ' & 294-300).

² Евтим Спространов, *Дневник 1901-1907*, Σόφια 1994' «Отзиви и рецензии», *Известия на Държавните Архиви*, 67 (1994), σ.389-98, βιβλιοκριτική του Σφρετλοζάρ Ελντάρωφ.

³ Keith Brown, *The Past in Question. Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, Πρίνστον 2003, σ.203-8. Για μια μεταμοντέρνα -και συνάμα άκρως εθνικόφρονα- προάσπιση της «αυθεντικότητας» του επίμαχου τεκμηρίου, που στην πραγματικότητα έχει αντληθεί από θεατρικό έργο του 1923: Despina Angelovska, «Le représentation de l'insurrection d'Ilinden dans les pieces 'Ilinden' de Nikola Kirov-Majski et 'Le fantôme de la liberté' de Vojdan Černodrinski», *Cahiers Balkaniques*, 36-37 (2007-2008), σ.119-35.

⁴ Александар Стојановски, *Турски документи за Илинденското востание*, Σκόπια 1993, σ.8 & 12.

⁵ Αρκετά αποκαλυπτικός για την πρακτική αυτή είναι στις αναμνήσεις του ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Ρόμπερτ Γκρέιβς: «Παρέλαβα ένα αντίγραφο της βρετανικής Κυανής Βίβλου για τις υποθέσεις της Μακεδονίας και διαπίστωσα

Ζητήματα ορολογίας

Εκτός από τα θεωρητικά ζητήματα στα οποία αναφερθήκαμε ήδη, κάποιες πρόσθετες αποσαφηνίσεις όσον αφορά τη χρησιμοποιούμενη ορολογία είναι επίσης απαραίτητες. Ως Μακεδονία λογίζεται εδώ η ευρύτερη περιοχή που περιλαμβάνει το σύνολο της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας, της ΠΓΔΜ, της βουλγαρικής περιοχής του Πιρίν κι έναν αριθμό χωριών της Κάτω Πρέσπας στην Αλβανία, με βάση τη διεθνώς αποδεκτή οριοθέτηση που ακολουθεί τους αρχαίους γεωγράφους Στράβωνα και Πτολεμαίο –οριοθέτηση που, με τον επιθετικό συνήθως προσδιορισμό «γεωγραφική», γίνεται επίσης αποδεκτή από το μεγαλύτερο και σοβαρότερο τμήμα της ελληνικής βιβλιογραφίας. Όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 6, η εναλλακτική σύλληψη μιας «ιστορικής» Μακεδονίας από την οποία εξαιρείται το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής ΠΓΔΜ, άποψη που συχνά προβάλλεται σαν η «αυθεντική» οριοθέτηση της επίμαχης περιοχής από μερίδα των ελλήνων εθνικιστών (αλλά και από τον επίσημο κι ημιεπίσημο κρατικό λόγο σε στιγμές εθνικιστικής έξαρσης, όπως το 1991-94), δεν υπήρξε παρά μια αυθαίρετη επινόηση του ελληνικού ΥΠΕΞ εν έτει 1884 με κριτήρια αποκλειστικά πολιτικοδιπλωματικά (ταύτιση της Μακεδονίας με «*το μέρος εκείνο της χώρας ταύτης εις το οποίον ο Ελληνισμός δύναται να παρασταθή επικρατών*»): επινόηση που ο εθνικός ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος κατήγγειλε τότε ενδοϋπηρεσιακά ως μη ανταποκρινόμενη στα «*υπάρχοντα ιστορικά διδόμενα*» και καταδικασμένη να γελοιοποιήσει την εθνική επιχειρηματολογία στα μάτια της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.

Όσον αφορά πάλι τα επιμέρους τοπωνύμια, αναπαράγονται εδώ οι ονομασίες που χρησιμοποιούνταν πριν από το 1912, για δυο βασικούς λόγους. Ο πρώτος είναι η ανάγκη εναρμονισμού της ορολογίας του δικού μου λόγου μ' εκείνην των παραθεμάτων τα οποία, για λόγους που εξηγώ παρακάτω, ενσωματώνονται στο κείμενο με αρκετά μεγάλη συχνότητα. Ο δεύτερος -και σημαντικότερος- έχει να κάνει με τη μεταφορά μιας όσο γίνεται αυθεντικότερης εικόνας της τότε περιοχής στο σημερινό αναγνώστη: η αντικατάσταση των ονομασιών της εποχής από τις σημερινές θα προσέδιδε μια εντελώς παραπλανητική εξωτερική εικόνα «ελληνικότητας» στα εδάφη που αποτελούν τη σημερινή ελληνική Μακεδονία: καταφανώς δε φαιδρή θα ήταν η αναφορά σε Γκότσε Ντέλτσεφ (αντί για Νευροκόπι), Σαντάνσκι (αντί για

χωρίς μεγάλη έκπληξη πως ορισμένες από τις πιο καταδικαστικές επικρίσεις μου για τις τουρκικές μεθόδους διοίκησης είχαν εντελώς αποσιωπηθεί, ενώ άλλες είχαν υποβληθεί σε κάπως ανελέητο ακρωτηριασμό» (R.W. Graves, *Storm Centers of the Near East*, Λονδίνο 1933, σ.211). Σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, η εκτίμηση του πρέσβη Νικόλας Ο'Κόννορ πως οι Οθωμανοί είχαν επιδοθεί σε «*πόλεμο φυσικής εξόντωσης*» κατά των χριστιανών χωρικών μετά το Ίλντεν μετατράπηκε κατά τη δημοσίευση στην ανώδυνη παρατήρηση πως είχαν απλώς ληφθεί «*μέτρα εξαιρετικής ασυμμετρίας*» (Μιράντα Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η διπλωματία των Δυνάμεων και οι μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία, 1903-1908*, Αθήνα 2009, σ.123).

Σφέτι Βρατς), Μπλαγκόεβγκρατ (αντί για Γκόρνα Τζουμαγιά) κ.ο.κ.¹ Για τον ίδιο λόγο, όταν αναφέρομαι σε σλαβόφωνους οικισμούς προτίμησα τα ντόπια προσδιοριστικά Γκόρνο/Ντόλνο/Στρέντο αντί των εξελληνισμένων εκδοχών Άνω/Κάτω/Μέσον. Διαφορετικής τάξης πρόβλημα συνιστά η αναπόφευκτη επιλογή μεταξύ πολλαπλών ονομασιών που ήταν σε παράλληλη ή διαδοχική χρήση κατά την περίοδο που εξετάζουμε: Βέλες ή Κιοπρουλού, Τίκφες ή Καφαντάρ, Γκόρνα Τζουμαγιά ή Τζουμά-ι-Μπαλά, Πρίλεπ ή Περλεπές, Κιλκίς, Κιλκίτς, Κούκους ή Κουκούσι; Το κριτήριο που υιοθετήθηκε εδώ είναι η επιλογή της ονομασίας που απαντάται συνηθέστερα στις ελληνικές πηγές της εποχής. Ακόμη και οι παραπάνω κανόνες αφήνουν, ωστόσο, κάποια ζητήματα ανοιχτά. Το Μοναστήρι, λ.χ., κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζουμε μνημονευόταν στις ελληνικές πηγές σαν Βιτώλια, ελληνική απόδοση της σλαβικής ονομασίας του². τα τυποποιημένα φύλλα πάνω στα οποία συντάσσονταν οι αναφορές του εκεί ελληνικού προξενείου φέρουν επί δεκαετίες τον έντυπο λογότυπο «Β. Ελληνικόν προξενείον εν Βιτωλίαις», για να παραχωρήσουν στα μέσα του 1900 τη θέση τους στο γαλλόγλωσσο «Consulat Royal de Grèce à Monastir»³. Προτίμησα τη δεύτερη μορφή για λόγους κατανόησης, καθώς με αυτήν έχει ενσωματωθεί η πόλη στο σύγχρονο ελληνικό λεξιλόγιο⁴. Για τους ίδιους ακριβώς λόγους προτίμησα επίσης την ευρύτερα χρησιμοποιούμενη ονομασία Οχρίδα –κι όχι Αχρίδα, μορφή που συνηθιζόταν παλιότερα και πιθανότατα παραπέμπει στη μεσαιωνική παλαιοσλαβική εκφορά του ίδιου τοπωνυμίου (Αχρίτ), αντί της σύγχρονης σλαβικής (Οχριντ).

Μια τελευταία εξήγηση, τώρα, όσον αφορά τη συχνή χρήση παραθεμάτων από τις πηγές κατά τη ροή της αφήγησης. Η λύση αυτή επιλέχθηκε προκειμένου να είναι προφανής ο διαχωρισμός της δικής μου ανάλυσης από τα γραφόμενα των πηγών και ν' αποφευχθεί ο κίνδυνος σύγχυσης που θα προκαλούσε ενδεχόμενη περιφραστική αναπαραγωγή του περιεχομένου τους. Μ' αυτό τον τρόπο καθίστανται επιπλέον περισσότερο ορατές οι αποχρώσεις του λόγου των αντίπαλων εθνικισμών και των επιμέρους εκδοχών τους, οι μεταξύ τους συγκλίσεις ή αποκλίσεις αλλά και οι όποιες συνέχειες με πολιτικοϊδεολογικά μορφώματα των κατοπινών χρόνων. Η μεταγραφή αυτού του λόγου στο ισοπεδωτικό ιδίωμα μιας ενιαίας

¹ Το έργο του καθηγητή Βασίλη Γούναρη αποτελεί -κι εδώ- παράδειγμα προς αποφυγή. Στη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή του (Basil Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912*, Μπάουλντερ 1993) ανακοινώνει μεν στην εισαγωγή πως «για όλα τα γεωγραφικά ονόματα, η τρέχουσα εκδοχή τους, βουλγαρική, ελληνική ή σερβική, θεωρήθηκε προτιμότερη, καθώς οι σύγχρονοι αναγνώστες δεν είναι γενικά εξοικειωμένοι με την τουρκική εκδοχή» τους (σ. xii). Αυτό όμως δεν τον εμποδίζει, όταν αναφέρεται σε περιοχές εκτός της σημερινής ελληνικής επικράτειας, να χρησιμοποιεί παντού ορολογία που παραπέμπει στον ελληνικό εθνικισμό, δίχως καμιά σχέση με τα σημερινά τοπωνύμια: «Monastir» (αντί Bitola), «Ahrida» (αντί Ohrid) κ.ο.κ.

² Битола στα σλαβομακεδονικά, Битоля στα βουλγαρικά και Битоль στα σερβικά.

³ Η τελευταία χρονικά αναφορά με τον παλιό λογότυπο που έχω εντοπίσει είναι η αρ.344 εμπ. της 26.9.1900 (στο ΙΑΥΕ 1900/65), η πρώτη δε αναφορά με τον νέο που έχω βρει είναι η αρ.354 εμπ. της 2.10.1900· μεταξύ των δυο ημερομηνιών, σε κάποιο από τα έγγραφα που λανθάνουν, πραγματοποιήθηκε η αλλαγή. Μαζί με τον έντυπο λογότυπο αλλάζει και η μορφή της ελληνόγλωσσης χρονολόγησης: στην πρώτη εκδοχή υπάρχει τυπωμένη η ασυμπλήρωτη φράση «*Εν Βιτωλίαις την ...*», ενώ στη δεύτερη τίθεται χειρόγραφα η διατύπωση «*Εν Μοναστηρίω τη...*».

⁴ Με εξαίρεση τη γειτονική προς την πόλη περιοχή της Φλώρινας, όπου κατά κανόνα χρησιμοποιείται το σημερινό τοπωνύμιο (Μπίτολα).

σημερινής αφήγησης θα λειτουργούσε κι εδώ παραπλανητικά, στερώντας από τον αναγνώστη μια ουσιαστική πτυχή της ιδιοσυστασίας των δρώντων υποκειμένων.

* * *

Αφησα για το τέλος τις ευχαριστίες προς όσους συνέβαλαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην ολοκλήρωση αυτού του έργου.

Ο Σπύρος Καράβας ανέλαβε την επίβλεψη της διατριβής το 2015, κάτω από συνθήκες που αξίζουν κάτι παραπάνω από την ευγνωμοσύνη μου· οι συζητήσεις μας μιας ολόκληρης εικοσαετίας πάνω στο αντικείμενό της υπήρξαν, έτσι κι αλλιώς, απείρως καθοριστικότερες για τη διαμόρφωση του περιεχομένου της απ' ό,τι η θεσμική αυτή ιδιότητά του αφήνει να εννοηθεί. Ανάλογες είναι οι οφειλές μου προς τον Αντρέα Λυμπεράτο: πλην των όσων έχω αντλήσει από τις άπειρες συζητήσεις μας για τα ζητήματα που τίγονται εδώ, η καθοδήγησή του -όπως και της Γιουλιάννα Μπόϊτσεβα- κατά τις έρευνές μου στη Σόφια το 2006 υπήρξε από κάθε άποψη πολύτιμη. Σε διαφορετικά επίπεδα και χρονικές φάσεις, καθοριστικό ρόλο στην ενασχόλησή μου με το Μακεδονικό Ζήτημα διεδραμάτισε επίσης η ανταλλαγή πληροφοριών, απόψεων και υλικών με τους Δημήτρη Ψαρρά, Παρασκευά Ματάλα, Δημήτρη Λιθοξόου, Λεωνίδα Εμπειρίκο και Αλεξάνδρα Ιωαννίδου.

Ο Γιώργος Πετσιβάς, η Σοφία Βούρη, η Αθηνά Σκουλαρίκη, ο Μιχάλης Καλιακάτσος, ο Βασίλης Μανουσάκης, η Αγγελική Καραθανάση, η Άννα Βακάλη, η Ελπίδα Βόγλη, ο Ραϋμόνδος Αλβανός, ο Δημήτρης Σταματόπουλος, ο Βέμουντ Ορμπάκε, ο Κρίστιαν Φος, ο Βαρμπάν Τοντόροφ, ο Τσότσο Μπιλιάρσκι, η Μαρία Τοντόροβα και η Γιούρα Κωνσταντίνοβα συνέδραμαν με την προσφορά αρχειακού υλικού, ξένων δημοσιευμάτων ή/και δικών τους κειμένων. Στη Σόφια, ο Σβετλοζάρ Ελντάροφ μου έδωσε το κλειδί για τον εντοπισμό στην Εθνική Βιβλιοθήκη τίτλων που απουσίαζαν από τους επίσημους καταλόγους. Κατά τη διάρκεια της σύντομης παραμονής μου στο Βελιγράδι το 2011, οι Πρέντραγκ Μάρκοβιτς και Σλαβένκο Τέρζιτς μεσολάβησαν για την έρευνά μου στο αρχείο της Σερβικής Ακαδημίας.

Αυτονόητες είναι οι ευχαριστίες μου στους ανθρώπους της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (Ανδρέα Σιδέρη, Ελευθερία Δαλέζιου, Μαρία Βολτέρα, Δημήτρη Βελέντζα, Σούλα Παναγοπούλου, Κατερίνα Παπαθεοφάνους, Μαίρη Σταυροπούλου), της βιβλιοθήκης του ΙΜΧΑ (Μαρία Σκορδίτη), του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας (Δώρα Γκουτζιομήτρου, Νέστορα Μπαμίδη), του ΕΛΙΑ (Γιώργο Χαρωνίτη, Σοφία Μπόρα, Δημήτρη Μπαχάρα) και των Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη (Μαρία Δημητριάδου, Ρενάτα Ζαφειριάδου), στον προϊστάμενο των ΓΑΚ της Φλώρινας Γιάννη Καρατζά, στην πρόωρα χαμένη υπάλληλο των Ιστορικών Αρχείων Κρήτης Στέλλα Κρομμυδάκη και στην τότε διευθύντρια των Κρατικών Αρχείων της Βουλγαρίας, Μποριάννα Μπουζάσκα, καθένας και καθεμιά από τους οποίους διευκόλυνε με τον τρόπο του τη δουλειά μου στα αντίστοιχα ιδρύματα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω, τέλος, στον Αλέκο Π. Ζάννα, που μου παρείχε πρόσβαση στο τμήμα του αρχείου της

Πηνελόπης Δέλτα που βρίσκεται στην κατοχή του, και στην Ελένη Γκαλίτσιου, για το σκανάρισμα σλαβικών δημοσιευμάτων από τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Οι γονείς μου, Κώστας Κωστόπουλος και Σταυρούλα Μανουσάκη, συμπαραστάθηκαν ποικιλότροπα στη μακροχρόνια διαδικασία παραγωγής της διατριβής. Το γεγονός ότι, παρά την προσδοκία του, ο πατέρας μου δεν πρόλαβε τελικά να τη διαβάσει, σκιάζει οπωσδήποτε τη χαρά μου για την ολοκλήρωσή της.

Η Γιώτα Κούτσικα μοιράστηκε μαζί μου όλα αυτά τα χρόνια, στηρίζοντας μια προσπάθεια που, αν μη τι άλλο, συνεπαγόταν τη μεταξύ μας ανισομέρεια του χρόνου που αφιερώναμε στο παιδί μας: στις κρίσιμες ιδίως στιγμές, η συμβολή της σε βασικές επιλογές μου υπήρξε κάτι παραπάνω από αποφασιστική. Όσο για τη Στέλλα, που μεγάλωσε παράλληλα με τη συγγραφή του, είναι πια σε θέση να γνωρίζει ότι «το μεγάλο βιβλίο» στη γλώσσα των ενηλίκων λέγεται απλώς διδακτορικό. Ελπίζω το τελικό προϊόν ν' αξίζει έστω κι ένα μικρό, απειροελάχιστο ποσοστό από τις στιγμές που εξαιτίας του της στέρησα και μου στέρησα.

Μέρος Α΄.

Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΙΘ΄ ΑΙΩΝΑ

ΓΛΩΣΣΕΣ, ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ, «ΕΘΝΟΤΗΤΕΣ»

Αυτό που κατεξοχήν διαφοροποιεί τη Μακεδονία του 19^{ου} αι. από τις γειτονικές της «αλύτρωτες» οθωμανικές επαρχίες, είναι η απουσία σαφούς πληθυσμιακής ηγεμονίας μιας συγκεκριμένης γλωσσικής και θρησκευτικής ομάδας¹. Σε καμιά περιοχή της οθωμανικής επικράτειας δεν συναντάμε βέβαια την απόλυτη πληθυσμιακή ομοιογένεια που ονειρεύονταν οι αναδυόμενοι εθνικισμοί και θα κατασκευάσουν εκ των υστέρων οι εθνικιστικές αφηγήσεις: στις περισσότερες όμως περιπτώσεις, η αριθμητική ηγεμονία κάποιας γλωσσοπολιτισμικής ομάδας πάνω στις κάθε λογής μειονότητες είναι αδιαμφισβήτητη². Η Μακεδονία συνιστά αντίθετα «ένα τέλειο εθνογραφικό μουσείο»³, όπου η απουσία πλειοψηφούσας ομάδας επισφραγίζεται από μια έντονη πληθυσμιακή ποικιλομορφία: ένας βρετανός διπλωμάτης σημειώνει το 1894 ότι «με εξαίρεση τον Καύκασο, δεν υπάρχει άλλη χώρα όπου τόσο πολλές εθνότητες είναι ανακατεμένες σε τόσο μικρή έκταση»⁴. Στα ευρωπαϊκά λεξικά της εποχής, «μακεδονική σαλάτα» (ή απλά «Μακεδονία») σημαίνει έτσι ένα φαγητό αποτελούμενο από ποικίλα, ψιλοκομμένα συστατικά⁵. Μολονότι η επινόηση του όρου, πιθανότατα από ένα γάλλο σερ του 18^{ου} αι., προηγείται κατά πολύ της ανάδυσης των βαλκανικών εθνικισμών, οι εξελίξεις της περιόδου που εξετάζουμε θα προσδώσουν στη χρήση του ένα νέο, ευρύτατα καταληπτό περιεχόμενο⁶.

Η προσπάθεια αριθμητικού υπολογισμού των επιμέρους γλωσσικών και θρησκευτικών ομάδων του μακεδονικού χώρου στη διάρκεια του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτελεί ως γνωστόν ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα, καθώς οι διαθέσιμες στατιστικές είναι μεν

¹ René Pinon, *L'Europe et l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1908, σ.109.

² Χαρακτηριστική η αντίδραση του προξένου Ιωαννίνων Ναπολέοντα Μπέτσου το 1903, όταν ο κινδυνολογών πρότανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Νεοκλής Καζάζης συγκρίνει δημόσια την αλύτρωτη Ήπειρο με τη Μακεδονία: «*Το ομογενές του χριστιανικού στοιχείου, ο ελληνικός χαρακτήρ των Ηπειρωτών, το ομόγλωσσον των Τούρκων προς την μεγάλην ελληνικήν πλειοψηφίαν της κυρίως Ηπείρου, καθιστώσιν ακίνδυνον πάσαν προπαγανδιστικήν ενέργειαν. [...] Αν ο κ. Καζάζης ήθελεν επιχειρήσει εν ταξείδιον, βραχύ, ολιγοδάπανον και εύκολον μέχρις Ιωαννίνων, ήθελε πεισθή ότι αι πληροφορίες και αι γνώσεις του περί της Ηπείρου δεν είναι ακριβείς και ότι κακίστη υπηρεσία παρέχεται δια της ανά τον κόσμον διακηρύξεως ότι και εν Ηπείρω επικρατεί ο αυτός φυλετικός κυκεών και οι αυτοί ως εν Μακεδονία κίνδυνοι*» (ΙΑΥΕ 1904/33, Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Ιωαννίνους 18.3.1903, αρ.122). Ο Μπέτσος ήταν σε θέση να κάνει τη σύγκριση, αφού παλιότερα είχε υπηρετήσει ως πρόξενος στις Σέρρες (1881-83), τα Σκόπια (1888-89) και το Μοναστήρι (1891-1900).

³ Villari 1905, σ.121.

⁴ FO 78/4569, Έκθεση του C.N. Eliot μετά από περιοδεία του στη Μακεδονία, συνημμένη σε Sir Philip Currie προς Earl of Kimberley, Constantinople 10.11.1894 (σλαβομακεδονική μετάφραση σε *Британски документи за историјата на Македонија*, τ.Ε' [1886-1900], Σκόπια 2005, σ.326).

⁵ «*Μακεδονία (Γαστρονομία)*. Έδεσμα αποτελούμενο από μεγάλο αριθμό διαφορετικών λαχανικών ή φρούτων. (Μεταφορικά) Ποτ πουρί, σωρεία πραγμάτων συγκεντρωμένων δίχως τάξη» (*Grand Dictionnaire Universelle du XIXe siècle par Pierre Larousse*, Παρίσι χ.χ., τ. 10^{ος}, σ.855). Αυτό είναι το πρώτο από τα δυο λήμματα του λεξικού για τον όρο «Μακεδονία». Το δεύτερο αφορά αποκλειστικά και μόνο την αρχαιότητα, χωρίς αναφορά σε μεταγενέστερες εποχές.

⁶ Yosmaoğlu-Turner 2005, σ.14· Βασίλης Γούναρης, «Μακεδονικές συνταγές...», *Κλειώ* 4(12.2007), σ.119-22. Στο μεταίχμιο αυτού του εννοιολογικού μετασχηματισμού θα πρέπει να τοποθετηθεί και το συμβάν που περιγράφει, από τη θητεία του ως πρεσβευτή στο Βερολίνο, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (*Απομνημονεύματα*, τ.Δ', Εν Αθήναις 1930, σ.231): όταν κατά τη διάρκεια «*λαμπρής εσπερίδος*» (11.1.1878) ο ρώσος πρέσβης και οικοδεσπότης «*φιλοφρόνως μ' ηρώτησε τι να μοι προσφέρει εκ των παρατεθειμένων εδεσμάτων, τω είπον ότι θέλω αρκεστή αν ευαρεστηθή να μοι δώσει την Μακεδονίαν (Macédoine), δείξας την ούτω, άλλως δε και ιταλικήν σαλάταν καλουμένην, όπερ κοινήν εξήγγειρεν ευθυμίαν*».

άφθονες, παρουσιάζουν όμως σοβαρά προβλήματα φερεγγυότητας· στην καλύτερη των περιπτώσεων, η διασταύρωσή τους μπορεί να μας δώσει μια εικόνα μόνο κατά προσέγγιση. Η τελική εικόνα που προκύπτει για τη σύνθεση του μακεδονικού πληθυσμού στο γύρισμα του αιώνα, ως τάξη μεγέθους κι όχι ως απόλυτα νούμερα, είναι η παρακάτω¹:

- Στο σύνολο του μακεδονικού χώρου κατοικούν 2.500.000 περίπου άνθρωποι. Από αυτούς, κάτι λιγότερο από 1.500.000 (ή 60% του πληθυσμού) είναι χριστιανοί, στη συντριπτική τους πλειοψηφία ορθόδοξοι· οι μουσουλμάνοι ξεπερνούν τις 900.000, ενώ 80.000 περίπου είναι Εβραίοι κι ένας απροσδιόριστος αριθμός -μερικές δεκάδες χιλιάδες- Τσιγγάνοι.

- Από γλωσσική άποψη, οι μουσουλμάνοι διακρίνονται σε τουρκόφωνους, αλβανόφωνους, ελληνόφωνους (Βαλαάδες), σλαβόφωνους (Πομάκους, Τσιτάκ ή Τορμπές) και βλαχόφωνους. Οι πρώτοι κατοικούν κυρίως στα αστικά κέντρα και σε συμπαγείς αγροτικές εγκαταστάσεις στις πεδιάδες του σαντζακιού της Δράμας, της Κοζάνης, των Καϊλαριών, του Κιλκίς, της Δοϊράνης, και του τριγώνου Στιπ-Κότσανα-Ράντοβιτς. Οι αλβανόφωνοι επικρατούν στα δυτικά, σε περιοχές που συνορεύουν με τη σημερινή Αλβανία, ενώ οι ελληνόφωνοι απαντώνται στη βόρεια Πίνδο (καζάδες Γρεβενών-Ανασελίτσας) και σ' ένα μεμονωμένο χωριό του καζά Νευροκοπίου (Λιάλοβο). Συμπαγείς σλαβόφωνοι μουσουλμανικοί οικισμοί συγκροτούν μεγάλες ορεινές νησίδες στη Ροδόπη, την Καρατζόβα και το Τίκφες, καθώς και διάσπαρτες συστάδες χωριών σε άλλα μέρη της Μακεδονίας. Βλαχόφωνοι, τέλος, μουσουλμάνοι ζουν σ' ένα μοναδικό χωριό του καζά Γευγελής (Nânti ή Νότια). Μολονότι οι μεταξύ τους διαχωριστικές γραμμές είναι ορατές και συγκροτούν άτυπα δίκτυα εθνοτικής αλληλεγγύης², οι γλωσσοπολιτισμικές αυτές ομάδες ενοποιούνται ακόμη πολιτικά από το γεγονός πως αποτελούν τμήμα της θεσμικά ενιαίας και κυρίαρχης μουσουλμανικής «κοινότητας των πιστών» (Umma).

- Η συντριπτική πλειοψηφία των Εβραίων κατοικεί στη Θεσσαλονίκη, όπου αποτελεί και τη μεγαλύτερη σε μέγεθος κοινότητα της πόλης (61.439 σε σύνολο 157.889 κατοίκων, δηλαδή 38,9%, σύμφωνα με την πρώτη επίσημη ελληνική απογραφή του 1913)³. Μικρότερες αλλά ευμεγέθεις κοινότητες υφίστανται στο Μοναστήρι, την Καβάλα, τις Σέρρες, την Καστοριά, τη Βέροια, τα Σκόπια, το Στιπ κι άλλα αστικά κέντρα. Μητρική τους γλώσσα είναι

¹ Για μια αρχική αποτίμηση: Κωστόπουλος 2007, σ.25-6 & 157-66.

² Metin Ibrahim Kunt, «Ethnic-regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment», *International Journal of Middle East Studies* 5(1974), σ.233-49. Για τις γλωσσοπολιτισμικές ταυτότητες στο εσωτερικό της Ούμμα αλλά και για τη δυνατότητα διπλωματικής αξιοποίησής τους, τυπικό δείγμα αποτελεί η δημόσια δήλωση του νέου βασιλιά της Θεσσαλονίκης Αμπεντίν Ντίνο κατά την ανάληψη των καθηκόντων του (16.3.1880): στην προσφώνηση του μητροπολίτη «απήνησεν επίσης ελληνιστί, ειπών προς τοις άλλους ότι εχάρη και συνεκινήθη ακούσας την ωραίαν Ελληνικήν γλώσσαν ήν εγνώρισεν ως μητρικήν αυτού γλώσσαν και ήν από πολλού χρόνου δεν έλαβεν ευκαιρίαν ν' ακούση και να ομιλήση» (ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 18.3.1880, αρ.255).

³ Κων/νος Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, Θεσ/νίκη 1951, σ.51. Το πρωτότυπο: ΑΓΔΜ/27/9, Γραφείον Εργασίας ΓΔΜ (Δντής Ι. Λιβέριος), «Απογραφή της 28^{ης} Απριλίου 1913. Πίναξ Ι. Εμφαίνων τον πληθυσμόν της πόλεως Θεσσαλονίκης κατ' άτομα, οικογενείας και κατ' εθνικότητας», Εν Θεσ/νίκη 6.5.1913.

μια ισπανική διάλεκτος, καθώς στην πλειοψηφία τους είναι απόγονοι προσφύγων απ' την Ιβηρική μετά τη Reconquista του 1492¹.

- Θεσμικά διαχωρισμένοι απ' τους υπόλοιπους πιστούς και στόχος πολλαπλών διακρίσεων, οι Τσιγγάνοι μιλούν τη ρομανί και (μ' εξαίρεση κάποια χωριά της νοτιοανατολικής Μακεδονίας) είναι πλάνητες ή εγκαταστημένοι στις παρυφές των πόλεων. Ένα τμήμα τους έχει τουρκοφωνήσει ή, στην περίπτωση των χριστιανών, σλαβοφωνήσει. Ο Βάιγκαντ τους υπολογίζει σε 60-80.000 σε όλη τη Μακεδονία, εκ των οποίων το 1/3 χριστιανοί και τα 2/3 μουσουλμάνοι².

- Οι υπόλοιποι χριστιανοί χωρίζονται γλωσσικά σε πέντε διακριτά υποσύνολα: σλαβόφωνοι, ελληνόφωνοι, βλαχόφωνοι, αλβανόφωνοι και τουρκόφωνοι. Οι σλαβόφωνοι είναι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πάνω από 900.000, οι ελληνόφωνοι περίπου 360.000, οι Βλάχοι κάτι λιγότερο από 100.000, οι αλβανόφωνοι γύρω στις 10.000, ενώ οι τουρκόφωνοι δεν ξεπερνούν τις 5.000· σε σχέση με τα μέσα του 19^{ου} αι., ο αριθμός των σλαβόφωνων χριστιανών έχει πιθανότατα μειωθεί κατά μερικές δεκάδες χιλιάδες, ως αποτέλεσμα των αλλεπάλληλων προσφυγικών και μεταναστευτικών κυμάτων που σημειώθηκαν μεταξύ 1878 και 1912. Παρόλο που η υπαγωγή τους σε μια ενιαία εκκλησιαστική οργάνωση επιφέρει κι εδώ μια κάποια ομογενοποίηση, όσον αφορά το θεσμικό status και τις γαμήλιες ανταλλαγές, οι επιμέρους αυτές γλωσσοπολιτικές ομάδες («εθν[ικ]ότητες» ή «φυλές», κατά την ορολογία της εποχής) παραμένουν -στο επίπεδο ιδίως του χωριού- πλήρως διακριτή η μια από την άλλη³. Όσον αφορά στη διασπορά τους στο χώρο, οι βλαχόφωνοι είναι συγκεντρωμένοι κυρίως σε δυτικομακεδονικά ορεινά κεφαλοχώρια μεταξύ Γρεβενών και Κρουσόβου, στον Όλυμπο, στο Βέρμιο και στα αστικά κέντρα· ειδική κατηγορία αποτελούν οι Μεγλενίτες Βλάχοι της Καρατζόβας, που μιλούν ιδιαίτερη διάλεκτο και, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους, επιδίδονται κατά κύριο λόγο σε γεωργικές ασχολίες⁴. Οι αλβανόφωνοι χριστιανοί κατοικούν κυρίως σε τρία μεγάλα ορεινά χωριά της Φλώρινας-Καστοριάς (Λέχοβο, Νεγκοβάνη, Φλάμπουρο) και, ανάμικτοι με άλλες γλωσσικές ομάδες, σε μια δεκαριά μικρότερους οικισμούς της ίδιας περιοχής⁵. Όλοι οι τουρκόφωνοι τέλος χριστιανοί ζούν σε μια συστάδα χωριών του καζά Ζίχνας, στο σαντζάκι Σερρών⁶.

¹ Για τις διαφορές αυτής της διαλέκτου από τη λόγια ισπανική, βλ. συνοπτικά τις παρατηρήσεις του Βάιγκαντ: Густав Вайганд, *Εθνογραφία на Македонија*, Σόφια 1998 (π.έ. Λειψία 1924), σ.81-2.

² Στο ίδιο, σ.91.

³ Χαρακτηριστικές επισημάνσεις από ένα γάλλο περιηγητή των αρχών του 19^{ου} αι.: E.M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Παρίσι 1831, τ.Α', σ.14-5.

⁴ Αστέριος Κουκούδης, *Οι Μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Θεσ/νίκη 2000· του ίδιου, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Θεσ/νίκη 2001· Alan Wace - Maurice Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσ/νίκη 1989 (π.έ. 1914), σ.205-24· Βάιγκαντ 1998, σ.88-9· Gustav Weigand, *Οι Αρωμόνοι*, τ.Α', Θεσ/νίκη 2001 [Λειψία 1895].

⁵ Lambros Baltiotis, «L'Albanophonie dans l'Etat Grec. Expansion et declin des parlers albanais», αδημοσίετο Mémoire de Diplôme de l'EHESS, Παρίσι 2002, σ.312-42.

⁶ Васил Кънчов, *Македонија. Етнографија и статистика*, Σόφια 1900, σ.68-9· Βάιγκαντ 1998, σ.87

ΑΣτΔ/116/94, κατάλογος «του εκ Ροδόλειβη Διακόνου Μελετίου» με τουρκόφωνα χριστιανικά χωριά της Ζίχνας.

Απειρώς σημαντικότερος για το θέμα μας είναι ο γεωγραφικός εντοπισμός της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ του σλαβόφωνου και του ελληνόφωνου πληθυσμού της μακεδονικής υπαίθρου. Με μικροδιαφορές που οφείλονται κυρίως στην ταξινόμηση κάποιων δίγλωσσων ή αμφιλεγόμενων οικισμών, όλοι όσοι ασχολήθηκαν σοβαρά με το αντικείμενο (από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο¹ και τον Ίωνα Δραγούμη² μέχρι τον Βασίλ Κάντσοφ³, τον Γκούσταφ Βάιγκαντ⁴ και διάφορους ευρωπαίους περιηγητές⁵, χαρτογράφους⁶ ή διπλωμάτες⁷) συμφωνούν σε γενικές γραμμές μεταξύ τους: ο ελληνόφωνος μακεδονικός πληθυσμός είναι συγκεντρωμένος σχεδόν αποκλειστικά στη νοτιοδυτική Μακεδονία, κατά μήκος των παραλίων του Αιγαίου και στη Χαλκιδική, με σποραδική μόνο παρουσία στην ενδοχώρα. Η γενική αυτή εικόνα επιβεβαιώνεται κι εμπλουτίζεται από τις αναλυτικές εκθέσεις σχολικών επιθεωρητών⁸, από τις πληροφορίες που παρέχουν απομνημονεύματα ή ημερολόγια μακεδονομάχων για τη γλωσσική πραγματικότητα του τόπου⁹, καθώς και από επισημάνσεις ηγετικών στελεχών της ελληνικής προσπάθειας στην περιοχή¹⁰.

Η γραμμή διαχωρισμού μεταξύ ελληνοφωνίας και σλαβοφωνίας, όσον αφορά στην καθομιλούμενη μητρική του αγροτικού πληθυσμού, ξεκινά λίγο νότια της Καστοριάς και καταλήγει στον Αλιάκμονα στο ύψος της Κοζάνης· ακολουθεί τη ροή του ποταμού και, στη

¹ ΑΣτΔ/214/7, Κ. Παπαρρηγόπουλος - Γ. Ζολώτας προς Υπ.Εξ., Αλ. Κοντόσταυλο, Αθήνησι 11.3.1884, αρ.243.

² Ίων Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 4.12.1903, σε Πετσίβας 2000, σ.623.

³ Кънчов Σόφια 1900, σ.69-81· του ίδιου, *Македония. Пътеници*, Σόφια 2000, in passim.

⁴ Вайганд 1998, σ.83-4· Weigand 2001, σ.353-8.

⁵ Απολύτως ενδεικτικά: F. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Παρίσι 1820, τ.Β', σ.346· William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, τ.Γ', σ.234, 270 & 284· Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Παρίσι 1840, τ.Β', σ.5 & 20· G. Muir MacKenzie & A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*, Λονδίνο 1867, σ.18-9· Valentine Chirol, *Twixt Greek and Turk or jottings during a journey through Thessaly, Macedonia and Epirus, in the autumn of 1880*, Εδιμβούργο-Λονδίνο 1881, σ.64 & 75· Victor Bérard, *La Macédoine*, Παρίσι 1900, σ.16-7· В.И. Григорович, *Донесенія овъ ego пyтешествіи по славянскимъ землямъ*, Καζάν 1915, σ.135-6.

⁶ H.R. Wilkinson, *Maps and politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Λίβερπουλ 1951.

⁷ Επίσης ενδεικτικά: Έκθεση του C.N. Eliot (1894), *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.331· πρβλ. Sir Charles Eliot, *Turkey in Europe*, 2^η εκδ., Λονδίνο 1908, σ.299· έκθεση του ρώσου πρέσβη Τ. Νελίντοφ (Απρ.1904), σε Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, τ.Γ', Κουμάνοβο 1997, σ.113· Француски документи за историјата на македонскиот народ. VI/1 (1878-1879), Σκόπια 1969, σ.344, 347, 353, 361-3, 378 & 380.

⁸ Στέφανος Παπαδόπουλος, «Η κατάσταση της Παιδείας το 1906 στην ύπαιθρο του καζά Θεσσαλονίκης. Μια ανέκδοτη έκθεση του Δημητρίου Μ. Σάρρου», *Μακεδονικά* 15(1975), σ.114-45· του ίδιου, «Μια ανέκδοτη έκθεση του Δημητρίου Μ. Σάρρου για την εκπαίδευση στον καζά Κατερίνης κατά το 1906», *Μακεδονικά* 16(1976), σ.1-12· Σοφία Βούρη, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Αθήνα 1994, σ.300-11· ΙΑΥΕ 1906/80, Δ. Σάρρος, «Έκθεσις αριθ. 5 περί Πραβίου (ή Πραβίστης)», Θεσ/νίκη 20.12.1905· ΙΑΥΕ 1906/80, Δ. Σάρρος, «Καζάς Σαρή Σαμπάν», Εν Θεσ/νίκη 30.4.1906· ΙΑΥΕ 1906/80, «Έκθεσις αριθ. 4 περί Καβάλλας», Θεσ/νίκη 24.12.1906.

⁹ Ενδεικτικά πάντα: Δεμέστιχας 1964, σ.28· Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.83· Ιωάννης Καραβίτης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1994, σ.66, 375 & 638· Κων/νος Μαζαράκης-Αιτιάν, *Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, Θεσ/νίκη [1937], σ.49.

¹⁰ Ο πρόξενος Μοναστηρίου Ναπολέον Μπέτσος υπενθυμίζει λ.χ. το 1894 ότι «από του Σκάρδου μέχρι Καστοριάς ουδέ έν χωρίον υπάρχει ελληνικόν» (Σοφία Βούρη, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Εκκλησία και κράτος 1889-1905*, Αθήνα 1999, σ.143-4). Αναφερόμενος στο «ιδίως Ελληνικόν [=ελληνόφωνο] στοιχείον», ο προκάτοχος του Πέτρος Λογοθέτης επισήμαινε κι αυτός το 1873 ότι «ουδαμού των επαρχιών Πελαγονίας, Αχρίδος, Βελισσών, Πριλάπου και Μογλενών διασώζονται ίχνη αυτού» (ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 3.1.1873, αρ.3). Παρόμοιες είναι οι διαπιστώσεις και του προξένου Γουλιέλμου Φοντάνα το 1890 (ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Ε Αθήνας 4.1890). Εν έτει 1875, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης - μετέπειτα πατριάρχης- Ιωακείμ εξηγγεί πάλι πως, αν η εθνικότητα ταυτιστεί με τη γλώσσα, «τότε ο βουλγαρισμός άρχεται από των προθύρων της Θεσσαλονίκης, διότι ημίσειαν ώραν εκτός αυτής προς δυσμάς άρχονται τα βουλγαρικά χωρία, ως άλυσος συνδεδεμένα όντα, και λήγει [εις τας όχθας;] του Ιστρου» (Αθανάσιος Καραθανάσης - Γεώργιος Τριανταφυλλίδης, *Ιωακείμ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Η επίσημος αλληλογραφία 1874-1876*, Θεσ/νίκη 2002, σ.191).

περιοχή της Βέροιας, ανεβαίνει μέχρι τη Νάουσα μέσω των ελληνόφωνων χωριών του Βερμίου (Τσόρνοβο, Χοροπάνι, Αρκουδοχώρι)· από τη Βέροια, πάλι, προχωρά προς ανατολάς κατά μήκος του επαρχιακού δρόμου, περιλαμβάνει το Κλειδί και τον Γιδά και καταλήγει στις εκβολές του Λουδία· με εξαίρεση το -ως επί το πλείστον ελληνόφωνο- χωριό Κουλακιά, στην περιοχή μεταξύ Λουδία και Θεσσαλονίκης όλα τα χωριά είναι σλαβόφωνα· η διαχωριστική γραμμή ελληνοφωνίας-σλαβοφωνίας ξαναρχίζει ανατολικά της Θεσσαλονίκης, μεταξύ Ασβεστοχωρίου και Χορτιάτη, ακολουθώντας τις λίμνες της Βόλβης και του Αγ. Βασιλείου μέχρι το Στρυμονικό κόλπο. Στα βόρεια αυτής της γραμμής υπάρχουν τέσσερα μεμονωμένα ελληνόφωνα χωριά (Μπάλτζα, Γκιουβέσνα, Λαϊνά, Δριμύγκλαβα) και η δίγλωσση χριστιανική κοινότητα του Λαγκαδά, ενώ στα νότια η επίσης δίγλωσση κοινότητα του Σέδες. Στην Ανατολική Μακεδονία, ελληνόφωνες είναι τρεις συστάδες χωριών γύρω από τη Νιγρίτα, στα νοτιοανατολικά των Σερρών (Νταρνακοχώρια) και νοτίως της Δράμας (Τσατάλτζα, Δοξάτο, Εδιρντζίκ), τριάντα περίπου χωριά του Παγγαίου κι ένα χωριουδάκι (Καγιά Μπουνάρ) στον καζά του Σαρί Σαμπάν. Οι σλαβόφωνοι πάλι οικισμοί πουθενά δεν φτάνουν μέχρι τη θάλασσα· ένας αριθμός εργατών από την ενδοχώρα (περίπου 1.000 άτομα) ζει στις αρχές του αιώνα στην Καβάλα, πρόκειται όμως για σχετικά πρόσφατη εγκατάσταση δίχως παρουσία στην τοπική κοινότητα, όπου κυριαρχεί απόλυτα ο συμπαγής ελληνόφωνος πληθυσμός της πόλης. Στα βόρεια αυτής της γραμμής, αξιόλογους ελληνόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς συναντάμε σε τέσσερα αστικά κέντρα: την Καστοριά, τη Νάουσα, τις Σέρρες, το Μελένικο· σχετικά μικρές ελληνόφωνες κοινότητες, μειοψηφικές ως προς το συνολικό πληθυσμό αλλά ηγεμονικές σε σχέση με τους υπόλοιπους χριστιανούς, υπάρχουν επίσης στη Δράμα και το Δεμίρ Χισάρ. Λίγο βορειότερα, στη Γκόρνα Τζουμαγιά, εν μέσω σλαβόφωνων κι -εν μέρει- βλαχόφωνων χριστιανών, κατοικούν το 1912 δυο εκατοντάδες ελληνόφωνοι Μακεδόνες προερχόμενοι απ' το Μελένικο και τις Σέρρες¹. Μικρές ελληνόφωνες εμπορικές παροικίες εντοπίζονται και σε κάποιες άλλες πόλεις της βόρειας Μακεδονίας, από το Νευροκόπι μέχρι τα Σκόπια, δεν ξεπερνούν όμως κάθε φορά τις μερικές δεκάδες άτομα. Στην Οχρίδα, π.χ., το 1889 ζει «μια μόνη Ελληνόφωνος οικογένεια»²· μια και μοναδική οικογένεια, «ασχολούμενη με την τοκογλυφία», εντοπίζει το 1890 ο Κάντσοφ και στην Αλιστράτη³· την ίδια εποχή στο Καβαντάρτσι υπάρχει έλληνας γιατρός, «χαμένος πλέον για τον ελληνισμό» (κατά τον εθνικιστή βούλγαρο αφηγητή) μέσα στο καθαρά σλαβικό περιβάλλον της πόλης⁴· από έναν Έλληνα βρίσκει στο Κουμάνοβο και την Κρίβα Παλάνκα το 1879 ένας περαστικός γάλλος

¹ Ανδρέας Αρβανίτης, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Εν Αθήναις 1909, σ.135· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.461, л.60, Неврокопски Митрополит Иларион, «Годишен рапорт за състоянието на учебното дело в Неврокопската епархия през учебната 1911/12 година», Νευροκόπι 16.8.1912.

² Πρόξενος Μοναστηρίου Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Βιτωλίοις 5.11.1889, αρ.683, σε Βούρη 1999, σ.94.

³ Кънчов 2000, σ.238.

⁴ Георги Трайчев, *Спомени от моето 40 годишно учителство*, Σόφια 1930, σ.9.

διπλωμάτης¹· στο Μοναστήρι υπάρχει στα μέσα του ΙΘ΄ αι. ένας επτανήσιος ζαχαροπλάστης², στα δε Σκόπια εντοπίζονται μερικές δεκαετίες αργότερα 50-60 «γνήσιοι Έλληνες εξ Άνδρου, Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκης, Σιατίστης και Κοζάνης»³. Παρόμοιες σποραδικές εγκαταστάσεις, προϊόντα της αυθόρμητης μετακίνησης των ανθρώπων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, συναντάμε και σε μεμονωμένα σλαβόφωνα ή άλλα χωριά⁴. Εντελώς διαφορετική είναι η περίπτωση των ελληνόφωνων νομάδων Σαρακατσάνων, που συνήθως δεν περιλαμβάνονται στις στατιστικές. Ο αριθμός τους εκτιμάται το 1904 απ' τον πρόξενο Θεσσαλονίκης Λάμπρο Κορομηλά σε 20.000 άτομα περίπου⁵, η λίγο μεταγενέστερη όμως αναλυτική καταγραφή τους απ' τις ελληνικές υπηρεσίες δίνει αισθητά μικρότερα νούμερα: συνολικά 21 «ταϊφάδες» με 400 οικογένειες, κάτι παραπάνω δηλαδή από 3.000 άτομα⁶.

Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, το ελληνόφωνο χριστιανικό στοιχείο υπερτερεί αισθητά του σλαβόφωνου, δεν παύει ωστόσο να αποτελεί μικρή μειοψηφία στο συνολικό πληθυσμό της πόλης: λίγο πριν τους Βαλκανικούς πολέμους, η υπηρεσιακή στατιστική τού εκεί ελληνικού προξενείου μετρά συνολικά 25.793 ελληνορθόδοξους και 1.307 «Έλληνες Λυτικούς» (προφανώς: καθολικούς και προτεστάντες) σε συνολικό πληθυσμό 205.061 κατοίκων⁷. Ο τελευταίος αριθμός είναι πιθανότατα υπερβολικός (οι Εβραίοι υπολογίζονται π.χ. σε 93.338 και οι Τούρκοι σε 54.718, 50% και 20% περισσότεροι, αντίστοιχα, απ' όσους κατέγραψε η απογραφή του 1913), μπορούμε όμως εύλογα να υποθέσουμε πως το προξενείο είχε, αν μη τι άλλο, σχετικά ακριβή εικόνα της ελληνορθόδοξης κοινότητας που υπαγόταν στη μητρόπολη κι αποτελούσε τον άμεσο χώρο ευθύνης του. Έξι μήνες μετά την κατάληψη της πόλης απ' τον ελληνικό στρατό, η επίσημη απογραφή του 1913 ανεβάζει ωστόσο τους Έλληνες κατοίκους της πόλης σε 40.000 περίπου⁸. Για τη γλωσσική πολυμορφία στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης

¹ *Француски...*, όπ.π., σ.344 & 347. Στην πρώτη περίπτωση, διευκρινίζει πως επρόκειτο για χονδρέμπορο δαμάσκηνων.

² *Виржиния Паскалева (ред.), Македония през погледа на австријски консули*, τ.1^{ος}, Σόφια 1994, σ.192· FO 195/723/529, E. Calvert to Sir H. Bulwer, Monastir 1.7.1862, No 41.

³ ΙΑΥΕ 1897/Πρ.Μ., Σκοπίων Αμβρόσιος προς τοποτηρητή πατριαρχικού θρόνου, Εν Σκοπείους 18.3.1897.

⁴ Στο Σδράλτσι π.χ. της Καστοριάς, μεταξύ των σλαβόφωνων κατοίκων ζούσε τη δεκαετία του 1880 κι ένας ελληνόφωνος που είχε έρθει από την Ήπειρο (ЦДА, ф.1932к, оп.4, а.е.107, л.2, «Кратка автобиография на Иван Димитров Шишков»). Στο Теκελί της Θεσσαλονίκης, πάλι, συνυπάρχουν το 1906 έντε ελληνόφωνες και 52 σλαβόφωνες οικογένειες (Παπαδόπουλος 1975, σ.121).

⁵ ΙΑΥΕ 1904/75, Α. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 5.10.1904, αρ.620 εμπ.

⁶ ΙΑΥΕ 1908/84.2, «Σαρακατσαναίοι». Τα ίδια μεγέθη (21 φαλκάρια, εκ των οποίων τα 18 με 408-413 οικογένειες) δίνει και μια καταμέτρηση του 1905, με τη διευκρίνιση πως «εκάστη οικογένεια [αποτελείται εξ] 8 ψυχών» (Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Μαρτυρίες για τη ζωή και τη δράση των Σαρακατσάνων», σε *Σαρακατσάνοι. Ένας ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός*, Αθήνα 1985, σ.111-2).

⁷ ΑΓΔΜ/45/14, «Στατιστική πληθυσμού Θεσ/νίκης (γενομένη εν τω Ελληνικών προξενείω)», με χρονολογία «1911-12».

⁸ Ρακτιβάν 1951, σ.51· ΑΓΔΜ/27/9, ΓΔΜ - Γραφείον Εργασίας (Δντής Ι. Λιβέριος), «Απογραφή της 28^{ης} Απριλίου 1913. Πίναξ Ι. Εμφανών τον πληθυσμόν της πόλεως Θεσσαλονίκης κατ' άτομα, οικογενείας και κατ' εθνικότητας», Εν Θεσ/νίκη 6.5.1913. Ο αριθμός των 39.956 «Ελλήνων» ταυτίζεται με αυτόν των «Ορθοδόξων» στον αδημοσίευτο πίνακα κατανομής του πληθυσμού της πόλης με βάση το θρήσκευμα (ΑΓΔΜ/27/12). Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ανισομέρεια μεταξύ των φύλων που αποτυπώνεται σ' αυτή την τελευταία καταγραφή, αποκλειστικά και μόνο όσον αφορά τους Ελληνορθόδοξους: 59% άρρενες και 41% θήλειες, έναντι φυσιολογικών λίγο-πολύ αναλογιών για όλες τις άλλες μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες.

κοινότητας δεν έχουμε ιδιαίτερα αξιόπιστα στοιχεία· ακόμη και η απογραφή του 1913 είναι σ' αυτό το σημείο ελλιπής και πολλαπλά προβληματική¹. Όσο για τις «βουλγαρικές» -και κατά τεκμήριο σλαβόφωνες- κοινότητες της πόλης, η μεν προξενική στατιστική του 1911-12 αριθμεί 8.194 άτομα, χωρισμένα σε «εξαρχικούς» (6.354) και «ουνίτες» (1.840), η δε απογραφή του 1913 κατέγραψε 6.263 «σχισματικούς» -που επισήμως ταξινομήθηκαν ως Βούλγαροι- και 3.200 εθνικά απροσδιόριστους Καθολικούς.

Δυο πρακτικές που σχετικοποιούν κάπως το γλωσσικό διαχωρισμό και συχνά επιστρατεύονται ως εθνικά βολική επιχειρηματολογία προκειμένου ν' αμβλυνθούν δυσάρεστες εντυπώσεις, είναι η πολυγλωσσία και η γλωσσική μετατόπιση. Η πρώτη συνιστά αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα των αστικών κέντρων: στη Ρέσνα, σημειώνει ο Συμεών Ράντεφ, μιλιόντουσαν τέσσερεις γλώσσες («βουλγαρικά», τουρκικά, αλβανικά, βλάχικα)· στο Μοναστήρι, θυμάται ο Γεώργιος Μόδης, «μάθαινε κανείς χωρίς καθόλου κόπο πέντε γλώσσες», ενώ «μερικοί μιλούσαν και τα ισπανικά των Εβραίων και τα γύφτικα»· στη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με τον Αθανάσιο Σουλιώτη, «όλοι σχεδόν» οι κάτοικοι μιλούσαν τρεις γλώσσες (ισπανοεβραϊκά, τουρκικά κι ελληνικά), ενώ «εδώ κι εκεί άκουες» άλλες τρεις (βλάχικα, αρβανίτικα, «μακεδονοσλαβικά»), χωρίς να υπολογίσουμε τις ευρωπαϊκές –ιδίως τα γαλλικά, που ήταν επίσης αρκετά διαδεδομένα². Μικρότερη είναι η έκταση του φαινομένου στην ύπαιθρο. Κάποιες κοινότητες είναι απόλυτα δίγλωσσες, είτε πρόκειται για τους Αρβανιτόβλαχους³, είτε για κάποια χωριά της ελληνοσλαβικής γλωσσικής μεθορίου: στο Σέδες, αναφέρει το 1906 ο σχολικός επιθεωρητής Δημήτριος Σάρρος, κατοικούν 13 οικογένειες «δίγλωσσαι, λαλούσαι την τε σλαβομακεδονικήν, ήτις φαίνεται μητρική αυτών γλώσσα, και την ελληνικήν, ήν εξέμαθον εκ του μετά των παρακειμένων ελληνικών της Χαλκιδικής χωρίων συγχρωτισμού»· μια κάποια χρήση της ελληνικής παράλληλα με τη σλαβομακεδονική, σε μικρότερο όμως βαθμό, καταγράφει ο ίδιος και σε άλλα χωριά των περιχώρων της Θεσσαλονίκης⁴. Για την ανάμιξη των γλωσσών στην καθημερινή πρακτική του αγροτικού πληθυσμού στις γλωσσικές μεθορίες, εύγλωττη είναι μια επιστολή του (γεννημένου στο Σωρό) Χριστόδουλου Μποζίνου προς τον Στέφαν Βέρκοβιτς: «Στο μέρος που ζω», γράφει το 1868 απ' το Αβδαμάλ της Νιγρίτας, όπου υπηρετεί ως δάσκαλος, «δεν είναι όπως στη Βυσόκα και άλλα βουλγαροχώρια. Εδώ είναι άνθρωποι ανακατεμένοι, η γλώσσα είναι διεφθαρμένη, ούτε

¹ Διαπίστωση που προκύπτει από τη σύγκριση των δεδομένων του παραπάνω πίνακα ανά συνοικία με τα διαθέσιμα απογραφικά δελτία για τη γλώσσα των κατοίκων σε 13 από τα 21 τμήματα (ΑΓΔΜ/27/17-29, λείπουν τα απογραφικά δελτία υπ' αριθ. 10, 12-15 και 18-20).

² Симеон Радев, *Ранни спомени*, Σόφια 1994, σ.149· Γεώργιος Μόδης, *Μακεδονικός Αγών και μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσ/νίκη 1950, σ.2· του ίδιου, *Αναμνήσεις*, Θεσ/νίκη 2004, σ.33-5· Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.24. Πρβλ. Weigand 2001, σ.59 & 81. Αναλυτικά για το φαινόμενο, βλ. επίσης Lory 2011, σ.712-7· Jouko Lindstedt, «Multilingualism in the Central Balkans in late Ottoman times», *Slavica Helsingensia*, 49 (2016), σ.51-67.

³ Αραβαντινός 1857, σ.147. Για τις εγκαταστάσεις Αρβανιτόβλαχων στη Μακεδονία, βλ. Κουκούδης 2000, σ.294-303.

⁴ Παπαδόπουλος 1975, σ.142 (Σέδες), 117-8 (Ασβεστοχώρι), 120 (Αϊβάτι, Νεοχωρούδα), 121 (Χαρμάνκιοι), 134 (Βαλμάδα), 135 (Γιουντζήδες), 138 (Γκριτζάλι)

τα βουλγαρικά βουλγαρικά, ούτε τα ελληνικά ελληνικά, ούτε τα τουρκικά τουρκικά»¹. Εκτός από τη μόνιμη γειτνίαση και καθημερινή επαφή με κάποια άλλη γλωσσική ομάδα, ένας παράγοντας που ενισχύει τη διγλωσσία είναι η εποχική μετανάστευση αξιοσημείωτου αριθμού Μακεδόνων, είτε σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Μικρασία) είτε στις γειτονικές χώρες (Ελλάδα, Σερβία, Βουλγαρία)². Και στη μια και στην άλλη περίπτωση, η διγλωσσία (ή πολυγλωσσία) είναι χαρακτηριστικό του ανδρικού πληθυσμού, ενώ οι σλαβόφωνες γυναίκες - ιδίως οι χωρικές- συνήθως «δεν γνωρίζουν λέξιν ελληνικά»³.

Περισσότερα ζητήματα θέτει η δεύτερη πρακτική, αυτή της γλωσσικής μετατόπισης (language shift). Παρακάτω θα ασχοληθούμε εκτενώς με τις θεωρίες που ανέπτυξε στη διάρκεια του 19^{ου} αι. ο ελληνικός προπαγανδιστικός μηχανισμός για να «ερμηνεύσει» (κι επί της ουσίας να εξοβελίσει) τη σλαβοφωνία της μακεδονικής ενδοχώρας. Σε μικρότερη κλίμακα, αφού μικρότερες ήταν και οι αντίστοιχες ανάγκες, παρόμοιες ερμηνείες θα καλλιεργήσει και ο βουλγαρικός μηχανισμός -και δη στην επιστημονική του εκδοχή- για να διασκεδάσει την εικόνα της ενοχλητικής γι' αυτόν ελληνοφωνίας πόλεων όπως η Καστοριά, οι Σέρρες ή η Νάουσα. Ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας Ατανάς Σόποφ χαρακτηρίζει π.χ. το 1893 «εποίκους» (κολονηστές) τους ελληνόφωνους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, της Χαλκιδικής, των Σερρών και της Καστοριάς⁴. μερικά χρόνια αργότερα, η ενδοϋπηρεσιακή (;) στατιστική της Εξαρχίας υποστηρίζει πως «το μεγαλύτερο μέρος» των Ελλήνων της Καστοριάς «είναι εξελληνισμένοι Βούλγαροι» κι ότι στις Σέρρες οι σλαβόφωνοι «υπερέβαιναν κάποτε» σε πληθυσμό τους ελληνόφωνους, «αλλά μεγάλο τμήμα τους, υποτελείς στο Πατριαρχείο, καταπνίγηκαν εντελώς απ' τον ελληνισμό»⁵. Ακόμη κι ο Βασίλ Κάντσοφ, στο μνημειώδες έργο του για την εθνολογική σύσταση του μακεδονικού πληθυσμού, υπερτονίζει κι αυτός το στοιχείο της γλωσσικής αφομοίωσης επήλυδων Βλάχων και «Βουλγάρων» στις τρεις πόλεις⁶, ενώ κατηγορηματικότερος είναι στα δημοσιευμένα οδοιπορικά του, που προορίζονταν για το ευρύ κοινό: «Οι γέροντες διηγούνται ότι πριν από 50 χρόνια στην αγορά των Σερρών δε μπορούσες ν' ακούσεις άλλη γλώσσα, εκτός από τη βουλγαρική και την τουρκική»· στη Νάουσα, πάλι, «ο χριστιανικός πληθυσμός είναι βουλγαρικής και βλάχικης καταγωγής, αλλά ο εξελληνισμός εδώ έχει σημειώσει μεγάλη επιτυχία. Όλος ο πληθυσμός θεωρεί τον εαυτό του ελληνικό. Στους

¹ Христо Христов, *Документи за българското възраждане от архива на Стефан Веркович*, Σόφια 1969, σ.305. Βυσώκα είναι η σημερινή Όσσα του Λαγκαδά, όπου ο Μποζικόφ ως δάσκαλος είχε γνωρίσει τον Βέρκοβιτς το 1862.

² Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.213 & 806· Βούρη 1994, σ.47-9 & 119· ΑΓΤΒ/4/9, Γ. Τσόντος (;) προς Παμικό Ζυμβρακάκη, χ.χ. (τέλη 1908)· ЦДА, ф.1932к, оп.4, а.е.107, л.4· Αγγιλέας Παπαϊωάννου, «Η ιστορία του χωριού μου (Καλέβιστα – Καλή Βρύση)», αδημοσίευτο δακτυλόγραφο, Χοντζεϊλί-Τασκένδη 1963-70, σ.5-6· ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 18.7.1885, αρ.404· ΙΑΥΕ 1902/2, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς ΕΕΕΕΠ, Εν Μοναστηρίου 20.7.1902, αρ.383.

³ Μελά 1964, σ.239. Επίσης: Brailsford 1906, σ.106-7 & 181-4· Παπαδόπουλος 1975, σ.138· Παπαϊωάννου 1963-70, σ.13· Leake 1835, τ.Γ', σ.234· Βούρη 1994, σ.49· ΑΓΤΒ/16, «Το χωρίον Γραμματικών», Εν Καστορία 21.2.1904, σ.5.

⁴ Атанас Шопов, *Из живота и положението на Българите в вилаетите*, Πλόβντιφ 1893, σ.205.

⁵ ЦДА, ф.246, оп.1, а.е.176, л.135 & 143.

⁶ Кънчов 1900, σ.72-3, 79, 77.

δρόμους παντού μιλιέται η ελληνική γλώσσα. Οι γυναίκες και τα παιδιά ξέρουν ελληνικά. [...] Τα παιδιά των πιο εύπορων οικογενειών δεν ξέρουν τίποτα από τη μητρική τους [sic] γλώσσα, ενώ εκείνα της φτωχότερης τάξης μπορούν να μιλήσουν καθαρά βουλγαρικά, αλλά ξέρουν κι ελληνικά. Με μια κουβέντα, ο εξελληνισμός εδώ είναι στην τελική φάση του»¹.

Η γλωσσική αφομοίωση των επήλυδων στο αστικό περιβάλλον υπήρξε φυσικά πάγιο χαρακτηριστικό της αγροτικής εξόδου και της κοινωνικής κινητικότητας που συνόδευσε την αστικοποίηση. Η μαζική εγκατάσταση λ.χ. Βλάχων από τη Μοσχόπολη στην Καστοριά στα τέλη του ΙΗ΄ αι., όπως και σλαβόφωνων Μακεδόνων από τα γύρω -ή και πιο μακρινά- χωριά σε όλη τη διάρκεια του ΙΘ΄, πιστοποιείται από διάφορες πηγές². Στις Σέρρες, ο ρώσος περιηγητής Βίκτορ Γκριγκόροβιτς διαπιστώνει το 1845 πως «οι κάτοικοι της πόλης είναι Τούρκοι, Βούλγαροι, Μακεδονοβλάχοι και Έλληνες», μολονότι «τα δυο τελευταία στοιχεία καταπνίγουν αισθητά τους Βουλγάρους»³. στα τέλη του αιώνα, η πόλη «κατοικούμενη κυρίως από συμπαγή ελληνική μάζα» αποκαλείται «δεύτερη Αθήνα»⁴ και «κρατούσα γλώσσα είναι η ελληνική» με σλαβόφωνες μόνο δυο συνοικίες, τα Καμενίκια και τον Αραμπατζή Μαχαλά⁵. Η Νάουσα, πάλι, περιγράφεται ως ελληνόφωνη από περιηγητές των αρχών του ΙΘ΄ αι. όπως ο Ουίλιαμ Λικ ή ο Φελίξ ντε Μποζούρ⁶. ο Πουκεβίλ αναφέρει πως κατοικείται από «Έλληνες» και «Βουλγάρους»⁷, ο Παναγιώτης Αραβαντινός θέλει τους κατοίκους της «βουλγαρικής φυλής»⁸, ενώ ο εδessaίος Ευστάθιος Στουγιαννάκης, στο κλασικό έργο του για την ιστορία της πόλης, περιγράφει μια πιο σύνθετη εξέλιξη: «Η έλλειψις σχεδόν διαλεκτικών ιδιωμάτων εκ της γλώσσας των Ναουσσαίων, η χρήση ικανών βουλγαρικών λέξεων, αίτινες βαθμηδόν και κανονικώς εξεβλήθησαν και εκβάλλονται υπό των αντιστοιχών ελληνικών, είναι μαρτόρια ότι εις προηγουμένας δεκαετηρίδας [sic] ελαλείτο εν πολλοίς η σλαυική. [...] Και τώρα ακόμη υπάρχουν ελάχιστα οικογένειαι, των οποίων η μητρική γλώσσα είναι η σλαυομακεδονική. [...] Αλλ' η γλωσσική αφομοίωσις δεν συνετελέσθη ακόμη πλήρως. Μένουν ακόμη αρκεταί οικογένειαι βουλγαρόφωνοι εν Αγ. Γεωργίω και βλαχόφωνοι εν τη περιοχή της Παναγίας»⁹.

Εκτός από τα αστικά κέντρα, παρεμφερείς μεταβολές της οικογενειακής καθομιλουμένης -κι εν συνεχεία της μητρικής- γλώσσας των κατοίκων συναντάμε και στην ύπαιθρο. Η διαδικασία αυτή είναι φυσικά ανεπαίσθητη στη μικροκλίμακα των μεμονωμένων ατόμων κι οικογενειών που εγκαθίστανται στο ένα ή το άλλο χωριό, έχουν όμως καταγραφεί και

¹ Κείμενα του 1894 και του 1889, φωτοτυπική αναπαραγωγή: Кънчов 2000, σ.204 & 472.

² Πηγεών 1983, σ. 387-9· Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Βιέννη 1854, τ.Α΄, σ.275· Bérard 1987 (1^η έκδ. 1896), σ.366-7· Михаил Николов, *Революционното движение в Костурско. Спомени*, Σόφια 1937, σ.19 & 22. Πρβλ. Κουκούδης 2000, σ.348-9.

³ Григорович 1915, σ.162.

⁴ Иван Лешков, «Един окръжен конгрес на ВМРО в 1906 год.», *Илюстрация Илинден* 3/13(2.1929), σ.14.

⁵ Βούρη 1999, σ.143· Трайчев 1930, σ.21 & 24.

⁶ Leake 1835, τ.Γ΄, σ.285· Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1829, τ.Α΄, σ.196. Ο δεύτερος αναφέρει πως οι κάτοικοι της πόλης είναι «σχεδόν όλοι» ελληνόφωνοι.

⁷ F.C.H.L. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce. 2ème édition, revue, corrigée et augmentée*, Παρίσι 1826, τ.Γ΄, σ.94.

⁸ Αραβαντινός 1857, σ.116.

⁹ Ευστάθιος Στουγιαννάκης, *Ιστορία της πόλεως Ναούσης*, Εν Εδέσση 1924, σ.46. Πρβλ. ΙΑΥΕ 1904/73, Γ.

Τσορμπατζόγλου, «Εκθεσις περί των διαμερισμάτων Βοδεονών και Βεροίας», Εν Σέρραις 12.5.1904, αρ.6, σ.30.

μαζικότερες διαστάσεις του φαινομένου. Στα Γιαννοχώρια του Γράμμου, π.χ., η διγλωσσία (σλαβομακεδονικά-αλβανικά) παραχωρεί σταδιακά τη θέση της στην καθαρή σλαβοφωνία (ιδίως όσον αφορά τις γυναίκες) ή σε μια νέα διγλωσσία, με τα ελληνικά στη θέση της δεύτερης γλώσσας¹. Η αντίστροφη διαδικασία παρατηρούνταν σε αλβανόφωνα χωριά της Γκόρνα Ρέκα, με κατάλοιπα της παλιάς σλαβοφωνίας σε δίγλωσσους ηλικιωμένους². Στην περιοχή της Γκουμέντζας, οι Βάιγκαντ και Κάντσοφ επισημαίνουν ότι σε δυο χωριά μογλενιτών Βλάχων, τη Μπάροβιτσα και την Τσέρνα Ρέκα, οι κάτοικοι είτε «έχουν σχεδόν εκβουλγαριστεί» (στο πρώτο) είτε βρίσκονται σε προχωρημένη φάση μετάβασης απ' τη βλαχοφωνία στη σλαβοφωνία (στο δεύτερο)³. Ο Κάντσοφ αναφέρει επίσης ότι, «σύμφωνα με αξιόπιστες πληροφορίες», το σλαβόφωνο κεφαλοχώρι Καρλίκοβα της Δράμας ήταν μέχρι πρότινος τουρκόφωνο: «οι γέροι είναι δίγλωσσοι, ενώ οι νέοι μιλούν κατεξοχήν βουλγαρικά»⁴. Στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης και του Λαγκαδά, παρατηρητές καταγράφουν τη σταδιακή ελληνοφώνηση σλαβόφωνων χωριών⁵ αλλά και την παγίωση της ελληνοφωνίας σε χωριά που συγκροτήθηκαν ως αληθινά χωνευτήρια εποίκων ποικίλης προέλευσης, με κυρίαρχο στοιχείο τους ελληνόγλωσσους εμποροβιοτέχνες με σλαβόφωνες συζύγους από τα πέριξ⁶. Υπάρχουν, τέλος, βλάχικα χωριά και κωμοπόλεις, ιδίως στην περιοχή της Ανασελίτσας, τα οποία κατά την περίοδο που εξετάζουμε βρίσκονται σε διαδικασία προχωρημένου εξελληνισμού⁷.

Μολονότι πρόκειται για αδιαμφισβήτητη πτυχή μιας ρέουσας κοινωνικής πραγματικότητας, η σημασία αυτών των αφομοιωτικών διαδικασιών στην εξέλιξη της εθνικής διαπάλης των επόμενων χρόνων δεν θα πρέπει να υπερτιμηθεί. Στο βαθμό που το γλωσσικό υπόστρωμα διαδραματίζει κάποιο ρόλο στην ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων κι ανταγωνισμών, η γλωσσική πραγματικότητα που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι αυτή που έχει ήδη διαμορφωθεί επί του πεδίου της αναμέτρησης κι όχι η όποια απώτερη καταγωγή (ή οι καταγωγικοί μύθοι) των επιμέρους υποκειμένων. Ο ίδιος ο Κάντσοφ παραδέχεται άλλωστε ρητά ότι, δίχως αρχικό ελληνόφωνο πυρήνα, κάθε προσπάθεια γλωσσικού εξελληνισμού ήταν εκ των προτέρων χαμένη⁸. Για τις μακεδονικές πόλεις που στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. συγκροτούν ισχυρούς θύλακες ελληνοφωνίας, η καταγωγή των πάλοι ποτέ αλλόγλωσσων κατοίκων τους έχει έτσι την ίδια -μηδενική- σημασία με το πιθανολογούμενο σλαβικό

¹ Παπαϊωάννου 1963-70, σ.6-7 & 13· Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.76· Μιχάλης Ράπτης, «Τα Γιαννοχώρια» (1967), αναδημοσίευση σε Παύλος Κούφης, *Λαογραφικά Φλώρινας-Καστοριάς*, Αθήνα 1996, σ.196-7· Михалис Раппис, *Фолклорот на Јановенските села во Костурско*, Σκόπια 1977, σ.16-7.

² Георги Трайчев, *Книга за Мияците*, Σόφια 1941, σ.3.

³ Weigand 2001, σ.280-1· Кънчов 1900, σ.105.

⁴ Кънчов 1900, σ.68.

⁵ Παπαδόπουλος 1975, σ.129 & 134· Кънчов 1900, σ.75· Н. Сурин, «Погърчването на Българите в Лагодинско. Спомени от Македония», *Македонски Преглед* 3(1927), σ.15-34· Коста Николов, *Странстванията на един учител*, Σόφια 2001, σ.101.

⁶ Για μια αναλυτική ανασύσταση της δημιουργίας ενός τέτοιου χωριού (Γιουβέσνα, νυν Άσσηρος): Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Σικάγο 1997, σ.54-76.

⁷ Κουκούδης 2000, σ.185· Кънчов 1900, σ.103.

⁸ Кънчов 1900, σ.70 & 75.

υπόστρωμα της Χαλκιδικής¹ ή με τις προ πολλού αφομοιωμένες σλαβικές εγκαταστάσεις της Νότιας Ελλάδας².

Οι σλαβόφωνοι χριστιανοί: «Βούλγαροι» ή/ και «Μακεδόνες»

Ας επικεντρωθούμε ωστόσο στους σλαβόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς, ο «εθνικός χαρακτήρας» και η «εθνική συνείδηση» των οποίων έμελλε ν' αποτελέσουν το σημείο τομής των ανταγωνιστικών εκδοχών εθνικής συγκρότησης στο μακεδονικό χώρο.

Στο μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αι., οι σλαβόφωνοι χριστιανοί της Μακεδονίας αποκαλούνται κατά κανόνα από τους εξωτερικούς παρατηρητές «Βούλγαροι» –χωρίς την παραμικρή διάκριση, τις περισσότερες φορές, από τους ομώνυμους πληθυσμούς της Θράκης ή της «*επέκεινα του Αίμου*» Βουλγαρίας. Στο διάσημο φυλλάδιο που εξέδωσε το 1815, ο Κύριλλος Κ. εξηγεί λ.χ. πως «*οι Βούλγαροι, από τας όχθας του Ιστρου ή Δουνάβεως φθάνουν από το έν μέρος μέχρι Κωνσταντινουπόλεως από το άλλο μέχρι της Ηπείρου και Θεσσαλίας. Είναι λαός εμπορικός, φιλόπονος, προικισμένος από την φύσιν με πνεύμα, και πολυάριθμος*»³. Πιο συγκρατημένοι, οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς διαπιστώνουν στη «Νεωτερική Γεωγραφία» τους (1791) ότι «*εις τα βόρεια της Μακεδονίας και της Θράκης είναι και πολλοί Βούλγαροι*»⁴. μισόν αιώνα αργότερα, ο Παναγιώτης Αραβαντινός ανακαλύπτει κι αυτός «Βουλγάρους» μεταξύ των «φυλών» που κατοικούν στις διοικήσεις Πελαγονίας, Φλώρινας, Σερβίων, Πρεσπών κι Οχρίδας ή τη Νάουσα⁵, ενώ ο Αθανάσιος Ψαλλίδας στις παραδόσεις του στα Γιάννενα το 1817 τονίζει πως οι κάτοικοι της Μακεδονίας «*είναι Βουργάροι, Τούρκοι και ολίγοι Έλληνες και Βλάχοι*»⁶. Η εντυπωσιακότερη ωστόσο υιοθεσία του όρου γίνεται στις εκθέσεις των ελλήνων διπλωματών οι οποίοι, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870 τουλάχιστον, αποκαλούν σταθερά «Βουλγάρους» τους σλαβόφωνους Μακεδόνες: «*οι χριστιανοί κάτοικοι της επαρχίας Φλωρίνης [είναι] πάντες Βούλγαροι το γένος*», βεβαιώνει π.χ. το Υπ.Εξ. ο πρόξενος Μοναστηρίου Πέτρος Λογοθέτης εν έτει 1872, η δε γειτονική επαρχία

¹ Στη Χαλκιδική, γράφει το 1819 ο καταγόμενος από εκεί Αθανάσιος Σταγειρίτης, «*ψυχή Βουλγάρου δεν υπάρχει, όπως ευρίσκονται εις την Θεσσαλονίκην και αλλαχού, ούτε άλλου έθνους, ούτε γλώσσης*» –παρόλο που τα σλαβικά τοπωνύμια, κάποια «*ονόματα αρχαίων τινών εγκατοίκων Βουλγάρων*» και τα τοπικά «*τραγούδια εις γλώσσαν ελληνικήν [τα] περιέχοντα ονόματα Βουλγάρων*» οδηγούν το συγγραφέα στο συμπέρασμα πως «*ήσαν και εκεί Βούλγαροι εγκατοικοι, πλην εξελληνίσθησαν, αναγκάζόμενοι μάλιστα υπό της Εκκλησίας και των εκεί εθίμων*» (Αθανάσιος Σταγειρίτης, *Ηπειρωτικά*, Εν Βιέννη 1819, σ.352-3).

² Δεν χρειάζεται ν' ανατρέξουμε στο Μεσαίωνα: στις αναμνήσεις του από την ελληνική επανάσταση, ο Αλέξανδρος Κριεζής περιγράφει τη συνάντησή του το 1822, λίγο έξω από τη Λεβαδιά, με χωρικούς που μιλούσαν «*μίαν γλώσσαν ως βουλγάρικη*» κι είχαν «*τας κατοικίας των μέσα εις τα καλαμωτά*» («Γκιονράλε δια την ανεξαρτησίαν του Έθνους» [1889], ανατύπωση: Αλεξάνδρου Κριεζή, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 2001, σ.160-1).

³ Κύριλλος Κ., *Απολογία ιστορική και κριτική υπέρ του Ιερού Κλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας, κατά των σκοφαντιών του Νεοφύτου Δούκα*, χ.τ.έ. 1815, σ.86.

⁴ Δανιήλ Φιλιππίδης & Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Αθήνα 1988 [1791], σ.120.

⁵ Αραβαντινός 1857, σ.116 & 401-3.

⁶ Γ. Χαριτάκης, «Αθανασίου Ψαλλίδα. Η Τουρκία κατά τας αρχάς του ΙΘ' αιώνας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 6(1931), σ.55. Ως «Βούλγαροι» ή «Βουργάροι» αναφέρονται μεταξύ άλλων οι (σλαβόφωνοι) κάτοικοι των Σερρών, του Μοναστηρίου, της Καστοριάς, των Βοδενών, της Κατράντισσας, του Στιπ, του Περλεπέ, της Φλώρινας, της Δράμας, του Πετριτσιού και του Δεμίρ Χισάρ (σ.56-7).

Πρεσπών και Αχριδών κατοικείται, «εκτός των Τούρκων υπό Χριστιανών ως επί το πολύ ημιελλήνων ή ορθότερον ειπείν Βουλγάρων φιλελλήνων»¹· για τους «εντεύθεν του Αίμου και κατά την Μακεδονίαν Βουλγάρους», που διαφέρουν γλωσσικά από τους «εκείθεν του Αίμου», κάνει λόγο την ίδια χρονιά ο συνάδελφός του στη Θεσσαλονίκη Κων/νος Βατικιώτης², ενώ η πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως σε απόρρητη εγκύκλιό της προχωρά σε γλωσσικό διαχωρισμό μεταξύ «Βουλγάρων» και «Γραικών»³. «Βουλγαρικά χωρία» χαρακτηρίζονται κατά καιρούς οι σλαβόφωνες κοινότητες της Δράμας⁴, το Μπούφι της Φλώρινας⁵, η Μπογδάντσα της Γευγελής⁶, τα περίχωρα του Μελενίκου⁷, το Ασβεστοχώρι της Θεσσαλονίκης⁸ κ.ο.κ., για λόγους που είχαν να κάνουν αποκλειστικά και μόνο με τη γλώσσα -και όχι με το φρόνημα- των κατοίκων τους· ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος βλέπει έτσι κι αυτός το 1883 «Βουλγάρους» αλλά «φανατικούς αντιπάλους των ομογλώσσων αυτοίς» στη Στρώμνιτσα, το Μοναστήρι, τη Γευγελή, τα Βοδενά και τα Γενιτσή⁹. Ακόμη και στο γύρισμα του αιώνα, παρόμοιοι χαρακτηρισμοί τρυπώνουν σποραδικά στην προξενική αλληλογραφία: για «ελληνίζοντας Βουλγάρους» γράφει εν έτει 1899 ο πρόξενος Σερρών Στορνάρης¹⁰, ενώ το 1903 οι συνάδελφοί του στο Μοναστήρι χαρακτηρίζουν «βουλγαρική συμμορία» την ανταρτομάδα του καπετάν Κώτα¹¹. «Βουλγάρους ορθοδόξους» αποκαλούν, τέλος, το σλαβόφωνο ποιμνιό τους οι 19 πατριαρχικοί μητροπολίτες της Μακεδονίας και της Θράκης στην επίσημη «Διαμαρτυρία» που εξέδωσαν τον Αύγουστο του 1903, μαζί με τα ελληνορθόδοξα σωματεία των εδρών τους, για να καταδικάσουν την εξέγερση του Ίλιντεν¹².

Την ίδια ακριβώς ορολογία χρησιμοποιούν και οι ευρωπαίοι περιηγητές της εποχής. Στα πρόθυρα της Θεσσαλονίκης, σημειώνει χαρακτηριστικά το 1835 ο Ουίλιαμ Λικ, το Αϊβάτι «κατοικείται από χριστιανούς Βουλγάρους, έναν λαό ο οποίος καταλαμβάνει, με εξαίρεση δυο-τρία μεγάλα ελληνικά χωριά, όλη τη μεγάλη παραθαλάσσια πεδιάδα της Κάτω Μακεδονίας»¹³. «Βουλγάρους» βρίσκει στην ίδια περιοχή και η Μαίρη Ουόκερ το 1860, προτού περιγράψει λεπτομερειακά το «βουλγαρικό χωριό» Μπάνιτσα της Φλώρινας, τις «Βουλγάρους» της

¹ ΙΑΥΕ 1872/76/1στ', Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 10.8.1872, αρ.314, και προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 23.2.1872, αρ.52. Επίσης: ΙΑΥΕ 1871/77.3, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 14.11.1871, αρ.254.

² ΙΑΥΕ 1872/76/1στ', Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

³ ΙΑΥΕ 1872/76/1στ', Εγκύκλιος προς τα Προξενεία Θεσ/νίκης & Βιτωλίων (1872), αρ.1766.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/99/1στ', Α. Παπαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Καβάλλα 26.6.1876, αρ.224 (Προσοτσάνη, Πιλέβνα, Καλαπότι).

⁵ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 16.5.1862, αρ.139.

⁶ ΙΑΥΕ 1876/99/1ζ', Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 24.4.1876, αρ.372.

⁷ Αναστάσιος Πολυζωίδης, *Τα Γεωγραφικά*, Εν Αθήναις 1859, τ.Β', σ.136.

⁸ ΙΑΥΕ/1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Νικολάου προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, εν Θεσ/νίκη 9.9.1886, αρ.144εμπ.

⁹ Έκθεση της 14.5.1883, σε Βούρη 1992, σ.63.

¹⁰ ΙΑΥΕ 1900/65, Ι. Στορνάρης προς πρωθυπουργό Α. Ζαΐμη, Εν Σέρραις 23.1.1899, αρ.139. Επίσης: ΙΑΥΕ/1904/76, Στορνάρης προς Υπ.Εξ. Α.Ρωμάνο, εν Σέρραις 27.11.1904, αρ.352.

¹¹ ΙΑΥΕ/1904/70, «Βουλγαρική συμμορία εν ενεργεία, ενόπλιως περιτρέχουσαι», συνημ. σε Δ. Καλλέργης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, εν Μοναστηρίω 18.02.1904, αρ.159. Τον ίδιο ακριβώς χαρακτηρισμό συναντάμε και σε ιδόχειρη σημείωση του Ίωνα Δραγούμη, με ημερομηνία 7.7.1903 (Πετσιβάς 2000, σ.176).

¹² Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδονηράς καταστάσεως*, Εν Κων/λει 1906, σ.6.

¹³ Leake 1835, τ.Γ', σ.234· επίσης, σ.259 & 272-3 (περίχωρα Βοδενών)

ενδοχώρας του Μοναστηρίου ή το «βουλγαρικό οικισμό» Βίσενι της Καστοριάς¹. Το Ποστόλ ή Αλά Κιλισέ, η σημερινή δηλαδή Πέλλα, είναι για τον Φελίξ ντε Μποζούρ ένα «μικρό χωριό κατοικούμενο από χριστιανούς Βουλγάρους»². περιγράφοντας τον ίδιο οικισμό, ο ελληνιστής Πουκεβίλ θα καταφύγει σε λυρικότερους τόνους: «Εξήντα καλύβες κατοικούμενες από Βουλγάρους, ένας πυργίσκος που περικλείει μια φρουρά δώδεκα Αλβανών υπό τη διοίκηση ενός σούμπαση, ιδού τι απομένει από την Πέλλα, από τη δόξα της·ιδού ο πληθυσμός και οι στρατιωτικές δυνάμεις που έχουν διαδεχθεί τους Μακεδόνες!»³. «Βουλγάρους» συναντά ο ίδιος συγγραφέας και στα περίχωρα της Καστοριάς, στο λεκανοπέδιο των Καϊλαρίων ή στην περιοχή της Πρέσπας, σε αντιδιαστολή προς τους «Έλληνες» ή τους «Βλάχους» άλλων περιοχών⁴. «Έλληνες και Βούλγαροι σχηματίζουν το μεγαλύτερο μέρος αυτού του ετερογενούς πληθυσμού», διαβάζουμε στο μακεδονικό οδοιπορικό του Κουζινερί, που δημοσιεύτηκε το 1831, μαζί με τη διευκρίνιση ότι «στις πόλεις Έλληνες και Βούλγαροι είναι πιο ανακατωμένοι», ενώ «στην ύπαιθρο ζουν εντελώς απομονωμένοι οι μεν απ' τους δε» κι «εκεί είναι επίσης που η φορεσιά των Βουλγάρων διαφέρει περισσότερο απ' αυτήν των Ελλήνων»⁵. Τους όρους «Βούλγαροι» και «Σλάβοι» χρησιμοποιούν εναλλάξ το 1867 οι Τζορτζίνα Μακέντζι και Αδελαΐδα Τρμπι: η Θεσσαλονίκη συνιστά το όριο διαχωρισμού «του σλαβικού πληθυσμού από τον ελληνικό»: οι χριστιανοί των Γενιτσών των περιχώρων τους «είναι Σλάβοι, με μοναδικούς Έλληνες τον επίσκοπο και το διευθυντή του σχολείου», οι δε κάτοικοι της πόλης «κατά το ήμισυ Βούλγαροι και το κατά το ήμισυ Τούρκοι»· ο Άγιος Γεώργιος Βοδενών «κατοικείται από Βουλγάρους», τα Βοδενά είναι «η βουλγαρική 'πόλη των νερών'», στη Θεσσαλονίκη «υπάρχουν μόνο 500 περίπου οικογένειες Σλάβων»· «Σλάβοι» επίσης κατοικούν στο Μοναστήρι και τα περίχωρά του, ενώ ο πληθυσμός της περιοχής του Περλεπέ «είναι βουλγαρικός»⁶. Παρά τη χαλαρή αυτή «πανσλαβική» ταξινόμηση, οι φιλελεύθερες αγγλίδες ταξιδιώτισσες φροντίζουν πάντως να κάνουν τη διάκριση μεταξύ των «Βουλγάρων» και «των δυτικών συγγενών τους, των Κροατο-Σέρβων»⁷. Ο χαρακτηρισμός των Σλαβομακεδόνων ως Βουλγάρων χρησιμοποιείται ευρύτατα αυτή την εποχή⁸ και δε φαίνεται να επηρεάζεται τα επόμενα χρόνια από τις πολιτικές εξελίξεις ή τις συμπάθειες των αφηγητών: για «βουλγαρική περιοχή» και «βουλγαρικά χωριά» προς βορράν των Καϊλαρίων γράφει ο Βαλεντάν Τσίρολ το 1881⁹, ενώ ακόμη κι ο παρασημοφορημένος από την Αθήνα (και συνεργαζόμενος επί χρήμασι με την ελληνική

¹ Walker 1864, σ.80, 88, 92, 113-4, 128-31, 138, 145, 154 & 265-6.

² Beaujour 1829, τ.Α', σ.197.

³ Rouqueville 1820, τ.Β', σ.451-2.

⁴ Στο ίδιο, σ.346 (Ντουπιάκι), 369 (Κομανίτσοβο), 374 (Σλίβενι, Τσιτερόκι, Ζελίνι), 377 (Νεστράμ), 414-5 (Πρέσπα), 448 (Σαριλί), 497 (Μπάνιτσα, Ναλμπάνκιοι, Τσαλτζιάρ). Για τους «Βλάχους»: σ.439 (Σμίξη, Αβδέλλα, Περιβόλι).

⁵ Cousinéry 1831, τ.Α', σ.15.

⁶ McKenzie & Irby 1867, σ.18-9, 61-3, 73 & 85.

⁷ Στο ίδιο, σ.23.

⁸ Boué 1840, τ.Β', σ.5, 63, 107, 135, 201-4 & 520-1· Guillaume Lejean, *Ethnographie de le Turquie d'Europe*, Γκότα 1861, σ.29· Bérard 1900, σ.31. Για μια ευρύτερη επισκόπηση: Wilkinson 1951, σ.33-69, 75-82, 112-7, 125-9 & 139-43.

⁹ Chirol 1881, σ.64, 66 & 69-70.

προπαγάνδα) Τζορτζ Φρέντερικ Άμποτ δε διστάζει το 1903 ν' αποκαλεί «*Βουλγάρους*» τους σλαβόφωνους πατριαρχικούς της μακεδονικής ενδοχώρας¹. Δια της μετάφρασης, η ορολογία αυτή επανεισάγεται στην ελληνική βιβλιογραφία, σε μια εποχή που άρχιζε πια να θεωρείται εθνικά επιλήσιμη: στην ελληνική έκδοση του τουριστικού οδηγού του Ιζαμπέρ από τον Μηλιαράκη, εν έτει 1878, διαβάζουμε έτσι για τις «*βουλγαρικές οικίες*» των Γενιτσών και για τα τριγύρω «*βουλγαρικά κωμύδια*», ενώ οι Πομάκοι της Καρατζόβας χαρακτηρίζονται «*αρχαίοι Βούλγαροι εξισλαμισθέντες*»². Οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες και μάλλον περιθωριακές³.

Σε κάποιο βαθμό αυτή η κατάταξη ακολουθεί προϋπάρχουσες ταξινομήσεις, κληρονομημένες από τα υστεροβυζαντινά -τουλάχιστον- χρόνια⁴. Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι μετονομάζουν, γαρ, μετά το 10^ο αι. τους «*κατά Μακεδονίαν Σκλαβηγούς*» σε «*Βουλγάρους*», καθώς η περιοχή είχε τότε υπαχθεί στο μεσαιωνικό βουλγαρικό κράτος που έφτανε μέχρι την Αδριατική⁵. Στη χαώδη περίοδο που ακολουθεί την Τέταρτη Σταυροφορία, προκύπτουν άλλωστε και πιο σύνθετες ορολογίες: ο «*ηγεμονίσκος*» της Ηπείρου Βόνκο ή Βογκόης Ζάρδαρις, στις αρχές του ΙΕ' αι., απαθανάτιστηκε από τη βυζαντινή χρονογραφία σαν «*Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχος*»⁶.

Η οθωμανική κατάκτηση απλοποίησε κάπως τα πράγματα σ' αυτό το πεδίο, όχι όμως εντελώς. Στα περιηγητικά κείμενα του Εβλιγιά Τσελεμπί, τον 17^ο αι., «*Βούλγαροι*» και «*Σέρβοι*» φέρονται να συνυπάρχουν (μαζί με «*Ρωμιούς*») σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας (Σκόπια, Περλεπές, Βέροια, Βέτερνα): η μεταξύ τους όμως διαφορά παραμένει ασαφής: στον Περλεπέ λ.χ. «*οι ραγιαδες είναι όλοι Σέρβοι και Βούλγαροι*», αλλά «*ο λαός στο μεγαλύτερο μέρος του μιλά βουλγαρικά*»⁷. Στο χειρόγραφο πάλι χρονικό που συνέταξε την ίδια εποχή ο σερραϊός Παπασυνοδινός, βασική κι επαναλαμβανόμενη πληθυσμιακή διάκριση είναι αυτή ανάμεσα σε «*χριστιανούς*» και «*Τούρκους*». Αναφερόμενος όμως στην καταστροφική πανούκλα του 1641, ο συγγραφέας διακρίνει τις παρακάτω πληθυσμιακές υποομάδες που

¹ Τζορτζ Φ. Άμποτ, *Ένας Άγγλος στη Μακεδονία τον 1900*, Αθήνα 2005 [1903], σ.75, 104 & 170. Για τη συνεργασία του Άμποτ με τον ελληνικό προπαγανδιστικό μηχανισμό, βλ. ενδεικτικά: ΙΑΥΕ 1903/7, Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ. Σκουζέ, Θεσ/νίκη 2.1.1903, αρ.1εμπ. ΙΑΥΕ 1903/7, Δ. Μεταξάς προς Α. Σκουζέ, Εν Λονδίνο 29.1/11.2.1903, αρ.80 και 21.2.1903, αρ.182 ΙΑΥΕ 1907/71, Α. Σκουζέ προς Πρεσβεία Λονδίνου, Εν Αθήναις 16/29.4.1907, αρ.εμπ.πρ.1537 και 12.10.1907, αρ.εμπ.πρ.4258 ΙΑΥΕ 1907/71, G. Abbot προς Μεταξά, Calcutta 12.6.1907, Confidential, και London 23.9.1907, Private ΙΑΥΕ 1907/71, Δ. Μεταξάς προς Α. Σκουζέ, Εν Λονδίνο 12/25.9.1907, αρ.831 εμπιστευτική.

² Μηλιαράκης Αντώνιος, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά τον Émile Isambert*, Εν Αθήναις 1878, σ.41-4.

³ Το ιδιόρρυθμο λ.χ. γαλλόγλωσσο οδοιπορικό του Βασιλείου Νικολαΐδη παρεμπιπτόντως μόνο αναφέρει τους «*χριστιανούς σλαβικής καταγωγής*» που κατοικούν «*εν μέση Μακεδονία*», και συγκεκριμένα στο Μορίχοβο –κι αυτό, μόνο και μόνο για να τονίσει τον εξωτισμό τους: «*διατηρούν σ' αυτή τη δυσπρόσιτη κορυφή τα πρωτόγονα ήθη και τις φιλόξενες συνήθειες που είναι οικείες στη φυλή τους*» κ.ο.κ. (B. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Παρίσι 1859, τ.Β', σ.177 & 184 κ.εξ.).

⁴ Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «*“Λαοί, φυλαί, γλώσσαι”*. Διακρίσεις στα Βαλκάνια τον ύστερο Μεσαίωνα», σε *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους χρόνους*, Αθήνα 2002, σ.327-55.

⁵ Βλ. λ.χ. τις κατ' ιδίαν παραδοχές του καθηγητή Στίλπωνα Κυριακίδη (1957), σε Κωνσταντακοπούλου 2008, σ.56.

⁶ Κων/νος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι 1971 (π.έ. 1860-74), τ.ΙΓ', σ.340-1 Ivo Banac, *The national question in Yugoslavia*, Ίθακα-Λονδίνο 1984, σ.328 John Fine, *The Late Medieval Balkans*, Av Άρμπορ 1994, σ.355.

⁷ Βασίλης Δημητριάδης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσ/νίκη 1973, σ.141 (Περλεπές), 122 (Σκόπια), 253-4 (Βέροια) & 357 (Βέτερνα).

κατοικούσαν στην περιοχή και δοκιμάστηκαν απ' το κακό: «*Τούρκοι και χριστιανοί, Εβραίοι και ογύφτοι, κοϊνάροι και χωριάτες, Αρμένηδες και Καραμανλήδες, Αράπηδες και Οτεακαλήδες, Φράγκοι και θαλασσίτες, Σέρβοι τε Βουγάροι, βλάχοι τε και Αλβανήτες*»¹. Οι ακριβείς παράμετροι της διάκρισης μεταξύ «Σέρβων» και «Βουλγάρων» θα παραμένουν ασαφείς για πολύ, όπως αποδεικνύει η εμβληματική περίπτωση του στρατηγού της ελληνικής επανάστασης Χατζηχρήστου Ντάγκοβιτς: γεννημένος στο Βελιγράδι και γόνος οικογένειας που μετείχε ενεργά στη σερβική επανάσταση, στα γραπτά του παρόλα αυτά αυτοπροσδιορίζεται ως «*Βούλγαρης*», εθωνύμιο που υιοθετούν τόσο οι σύγχρονοί του όσο και το επίσημο ελληνικό κράτος². Εξίσου εύγλωττη είναι η περίπτωση του Χριστόφορ Ζεφάροβιτς, «*πατέρα της σύγχρονης σερβικής φιλολογίας*» από τη Δοϊράνη, που αυτοπροσδιοριζόταν με τα εθωνύμια «*Βούλγαρος*» ή «*Ιλλυριός*» (=νοτιοσλάβος)³. Ακόμη και στα τέλη του 19^{ου} αι., τόσο οι επίσημες οθωμανικές απογραφές κι επετηρίδες όσο και διανοούμενοι, όπως ο υπάλληλος της Πύλης και πρωταγωνιστής του αλβανικού εθνικού κινήματος Σαμί Μπέη Φράσερι, εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν «Βουλγάρους» το σερβικό πληθυσμό του Κοσσυφοπεδίου⁴. Οι δε Βούλγαροι που κατοικούν στα νότια του Δούναβη, από τους Ρουμάνους γείτονές τους αποκαλούνται «Σέρβοι» (Sarbi) ακόμη και στις αρχές του 19^{ου} αι.⁵

Σε ποιο βαθμό η ονομασία «Βούλγαροι» συνιστούσε αυτοπροσδιορισμό των ιδίων των σλαβόφωνων Μακεδόνων; Περιοδεύοντας στη Μακεδονία εν έτει 1894, ο άγγλος διπλωμάτης Τσαρλς Έλιοτ απαντά καταφατικά, πληροφορώντας τους προϊσταμένους του ότι «το ακαθόριστο σλαβικό στοιχείο αποκαλείται 'Βούλγαροι' από τους Έλληνες, αλλά και το ίδιο αυτοαποκαλείται 'Βούλγαροι'»⁶. Παρόμοια διαπίστωση κάνει το 1879 και ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνος Βατικιώτης: «*οι χριστιανοί κάτοικοι των Γιαντισών, των Βοδενών, της Στρουμίσης, της Δράμας κλπ*», γράφει, ακόμη κι αυτοί που παρέμειναν πιστοί στο Πατριαρχείο, «*ένεκα του γλωσσικού αυτών ιδιώματος αυτοκαλούνται Βούλγαροι*»⁷. Την πατροπαράδοτη χρήση του βουλγαρικού εθωνυμίου απ' τους σλαβόφωνους Μακεδόνες παραδέχεται και ο Κρστε Μισίρκοφ, ο πρώτος εγχώριος θεωρητικός του μακεδονισμού, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι πρόκειται για τον τελευταίο κρίκο σε μια αλυσίδα

¹ Γιώργος Καφταντζής (επιμ.), *Η Σερραϊκή χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Αθήνα 1982, σ.102.

² Николай Тодоров - Веселин Трайков, *Българи участници в борбата за ослобождение на Гърция (1821-1828)*, Σόφια 1971, σ.656-724 · Π.Γ. Σπορίδης, *Ο βίος του Χατζηχρήστου*, Εν Αθήναις 1855, σ.8-9.

³ James Clarke, «Serbia and the Bulgarian revival», *American Slavic & East European Review* 4/3-4(12.1945), σ.153-4 · Йордан Иванов, *Българите в Македония*, Σόφια 1917, σ.187 · Βασίλειος Μαραγκός, *Παίσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βράτσης*, Αθήνα 2009, σ.69-71 & 74. Πρβλ. Banac 1984, σ.74-5.

⁴ Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914*, Μάντισον 1985, σ.142-3 & 166-7 · Αναστάσιος Ιορδάνογλου, «Ο 'Σαλναμέ' του βιλαετίου Κοσσόβου του έτους 1318 εγείρας (1900)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6(1993-94), σ.59-60 · Sami-Bey Fraschery, *Dictionnaire Universelle d'Histoire et de Géographie* [Κων/λη 1889-98], αποσπάσματα σε BAS 1978, σ.442

⁵ Clarke 1945, σ.154.

⁶ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.326.

⁷ ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Δηληγιάννη, Θεσ/νίκη 11.12.1879, αρ.1224.

ονοματοδοσιών του επίμαχου πληθυσμού από τους κατά καιρούς κυρίους του τόπου¹. Η έκταση και -πολύ περισσότερο- η ερμηνεία του φαινομένου θ' αποτελέσει, στη φορτισμένη ατμόσφαιρα των εθνικών ανταγωνισμών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αντικείμενο μιας ολόκληρης φιλολογίας που αναπτύχθηκε ειδικά επ' αυτού από στρατευμένους επιστήμονες της Σόφιας, της Αθήνας και του Βελιγραδίου. Οι βούλγαροι ιστορικοί, εθνογράφοι, φιλόλογοι και προπαγανδιστές υποστήριξαν, φυσικά, πως «οι Σλάβοι της Μακεδονίας υιοθέτησαν τον 10^ο αι. το κρατικό κι εθνικό όνομα Βούλγαροι και υπ' αυτή την έννοια το διατήρησαν ως τις μέρες μας»². Οι έλληνες και σέρβοι ομόλογοί τους, από την άλλη, αμφισβήτησαν είτε την ίδια τη χρήση του όρου είτε το περιεχόμενο και την έκτασή της. Όπως και με τις υπόλοιπες πτυχές της δημόσιας συζήτησης για το Μακεδονικό, την εκατέρωθεν επιχειρηματολογία αναπαρήγαγαν επίσης, προσδίδοντάς της το αναγκαίο «αντικειμενικό» επίχρισμα, οι προσκείμενοι στη μια ή την άλλη εθνική προπαγάνδα ευρωπαίοι επιστήμονες και «δημοσιολόγοι» της εποχής.

Η σοβαρότερη σερβική δουλειά για το ζήτημα, το έργο του γεωγράφου Γιόβαν Τσβίγιτς, υποστηρίζει πως οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες αυτοπροσδιορίζονταν με μια σειρά αποκλίνουσες ονομασίες. Υπάρχουν καταρχήν τα «αρχαία ονόματα φυλών», κατάλοιπα της μεγάλης μετανάστευσης του Μεσαίωνα: Brgjaci και Mijaci, στα οποία θα μπορούσε να προστεθεί αυτό των Šori της Β.Α. Μακεδονίας, που «πιθανόν υπήρξε πρωταρχικά ονομασία μιας φυλής», αλλά και η ονομασία Mrgaci με την οποία προσδιορίζεται «η πλειοψηφία του σλαβικού πληθυσμού στις περιοχές της Θεσσαλονίκης, των Σερρών και της Δράμας, μέχρι το Νέστο». Η εθνική ονομασία «Σέρβοι», διαβεβαιώνει ο καθηγητής, «ήταν διαδεδομένη τους προηγούμενους αιώνες σε όλη τη Μακεδονία» και «χρησιμοποιείται ακόμη σε ορισμένες περιοχές» –κατά σύμπτωση, εκεί ακριβώς όπου η ένοπλη σερβική προσπάθεια μόλις είχε σημειώσει κάποιες επιτυχίες στον προσεταιρισμό πρώην εξαρχικών χωριών (Πόρετς, Σκόπσκα Τσέρνα Γκόρα): «όμως οι Σλάβοι Μακεδόνες αυτοαποκαλούνται γενικά Krisjani (χριστιανοί), Kaouri [γκιαούρηδες] και Bougari (όχι Bolgari)»³. Κέντρο βάρους της ανάλυσης του συγγραφέα είναι πάντως η προσπάθειά του ν' αποδείξει πως αυτή η τελευταία ονομασία, που υποδηλώνει τους Βουλγάρους με σερβική -κι όχι βουλγαρική- προφορά, «δεν είναι στη Μακεδονία όνομα εθνότητας», όπως συμβαίνει με το «αυθεντικό» Bâlgarin βορειοδυτικά του Αίμου, που «υποδηλώνει το βουλγαροσλαβικό εθνοτικό

¹ Κρίστε Μισίρκωφ, *Μακεδονικές υποθέσεις*, Αθήνα 2003, σ.129-65, και στο πρωτότυπο: Κ.Π. Мисирков, *3a makedonskite raboti*, Σόφια 1903, σ.100-31.

² Dr A. Ichirkoff, *Étude sur l'ethnographie des Slaves de Macédoine*, Σόφια 1907, σ.85. Επίσης: Α. Ichirkoff, *Le nom de Bulgare. Eclaircissement d'Histoire et d'ethnographie*, Λοζάνη 1918· Ofeicoff [Ατανάς Σόποφ], *La Macédoine, au point de vue ethnographique, historique et philologique*, Φιλιππούπολη 1888. Στην τεκμηρίωση αυτού του αυτοπροσδιορισμού αποβλέπουν και οι ημεπίσημες συλλογές ντοκουμέντων που εκδόθηκαν στη Βουλγαρία για το Μακεδονικό μέσα στον εικοστό αιώνα (Иванов 1917· BAS 1969· BAS 1978).

³ Jovan Cvijic, «Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine», *Annales de la Géographie* 15(1906), σ.124-6· ανατύπωση, με κάποιες διαφορές: J. Cvijic, *Questions balkaniques*, Παρίσι-Νεσατέλ 1917, σ.62-3. Στη δεύτερη εκδοχή, διευκρινίζεται ότι ως «Bougari» αυτοπροσδιορίζονται (όχι όλοι αλλά) «οι υπόλοιποι» Σλαβομακεδόνες – όσοι, δηλαδή, δεν δηλώνουν «Σέρβοι»· επίσης, ενώ το 1906 «οι έλληνες χωρικοί αποκαλούν πάντα Βουλγάρους» τους σλαβόφωνους ομολογούς τους, το 1917 το κάνουν απλώς «συχνά».

αμάγαμα». Στα μακεδονικά συμφραζόμενα, ισχυρίζεται ο Τσβίγιτς, ο όρος «Βούλγαρος» και τα παράγωγά του δεν είναι παρά μια υποτιμητική έκφραση που υποδηλώνει απλά το φτωχό, άξεστο χωριάτη –εξ ου και η δημιουργία ρημάτων όπως το избуғари се (για το χάλασμα των καρπών), επιθέτων όπως το буғарка (για την κακή ποιότητα σιταριού) κ.ο.κ.¹ Η επιχειρηματολογία αυτή, ένα πρώτο δείγμα της οποίας απαντάται ήδη από το 1888 στο έργο του Στόγιαν Πρότιτς², θ' αναπαραχθεί εκτενώς από τη σερβική βιβλιογραφία³, από δυτικούς συγγραφείς προσκείμενους στις σερβικές (ή και τις ελληνικές) θέσεις⁴, καθώς κι από ένα τμήμα της ελληνικής βιβλιογραφίας⁵. Η γενικευμένη χρήση της «σερβόηχης» εκφοράς Буғарин (Bougarin) κι όχι της «φιλολογικά ορθής» Българин (Bǎlgarin) από τους σλαβόφωνους Μακεδόνες είναι κάτι που επιβεβαιώνεται τόσο από βουλγαρικές πηγές⁶ όσο κι από ευρωπαϊούς σλαβολόγους⁷. Οι βούλγαροι ιστορικοί αποδίδουν αυτή την ιδιομορφία στη βραχύβια υπαγωγή της Μακεδονίας στο σερβικό κράτος του Στέφανου Δουσάν και των διαδόχων του το ΙΔ' αι., ενώ κάποιοι σέρβοι συγγραφείς θα επιχειρήσουν να προσδώσουν διαφορετική προέλευση στις δυο λέξεις (Bǎlgarin απ' το Βόλγα, Bougarin απ' το λατινικό vulgaris)⁸. Επί της ουσίας βέβαια αυτή η διαφοροποίηση δεν είναι ιδιαίτερα πειστική, αφού με τον ίδιο τύπο του όρου (Bougarin) αποκαλούνται από τους σλαβόφωνους Μακεδόνες και οι «καθαυτό» Βούλγαροι⁹.

Η σύνδεση «εθνικών» ονομασιών με επαγγελματικές κατηγορίες υπήρξε, επίσης, εξαιρετικά συχνή επικοινωνιακή πρακτική σε όλο το βαλκανικό (κι όχι μόνο το μακεδονικό) χώρο: η λέξη «Ελληνας» υποδήλωνε πολύ συχνά τον έμπορο / αστό ανεξαρτήτως μητρικής γλώσσας κι εθνοτικής προέλευσης¹⁰, ενώ ο «βλάχος» παραμένει ακόμη και σήμερα ταυτισμένος με τον ορεσείβιο βοσκό· στις αρχές πάλι του ΙΘ' αι., υπενθυμίζει ο Απόστολος

¹ Cvijic 1917, σ. 20-2 & 63-5· αναλυτικότερα: Cvijic 1906, σ.126-32. Μεταξύ άλλων, στη νεότερη εκδοχή έχουν αφαιρεθεί οι αρχικές διατυπώσεις περί της άνωθεν επιβεβλημένης «ζένης» ονομασίας «Κροάτες», η πληροφορία πως οι Ρουμάνοι αποκαλούν «Σέρβους» (και) τους Βουλγάρους, η επισήμανση ότι «στους σερβικούς χάρτες του 14^{ου} αι.» η ονομασία Σέρβος υποδηλώνει (και) τον «γεωργό, σε αντίθεση προς το Βλάχο ή βοσκό», κ.ο.κ.

² Стојан Протић, *О Македонију и македонцима*, Βελιγράδι 1928 (1^η έκδ. 1888), σ.68-80.

³ Slijepčević 1958, σ.86-96.

⁴ Dakin 1966, σ.11-3· André Barre, *L'esclavage blanc (Arménie et Macédoine)*, Παρίσι 1909, σ.161-2· Giovanni Amadori-Virgilj, *La questione rumeliota*, Μπιτόντο 1908, σ.76-8· Allen Upward, *The East End of Europe*, Λονδίνο 1908, σ.24· Jacques Ancel, *La Macédoine*, Παρίσι 1930, σ.180-1.

⁵ Α.Μ. Ανδρεάδης, *Ελλάς και Μακεδονία*, Εν Τεργέστη 1905, σ.14· Vassilios Colocotronis, *La Macédoine et l'Hellénisme*, Παρίσι 1919, ιδίως σ.223-31, 296 & 484-99· Κων/νος Καραβίδας, *Αγροτικά*, Εν Αθήναις 1931, σ.323· Γεώργιος Γεωργιάδης, *Το μισόγλωσσον εν Μακεδονία ιδίωμα και η εθνολογική κατάσταση των ομιλούντων αυτό Μακεδόνων*, Έδεσσα 1948, σ.48-9.

⁶ Ichircoff 1907, σ.45· Ofeicoff 1888, σ.117.

⁷ Григорович 1915, σ.208· André Vaillant, «Le problème du Slave Macédonien», *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* 2(1938), σ.205· Вайганд 1998, σ.78· П. Драганов, «Къ вопросу населеніи современной Македоніи» (1900), σλαβομακεδονική μετάφραση σε Блаже Ристовски, *Македонистот Петар Драганов*, Σκόπια 2007, σ.167.

⁸ Ichircoff 1907, σ.45-6 & 50· Slijepčević 1958, σ.88.

⁹ Βλ. π.χ. το τραγούδι των σλαβόφωνων μακεδονομάχων της Κατατζόβας που παραθέτει ο Παύλος Τσάμης (*Μακεδονικός Αγών*, Θεσ/νίκη 1975, σ.465): «Ει! Μωρέ Μπουγκάροι, Σλάβιαντσι γκουμνάροι» (Ει! μωρέ Βούλγαροι, Σλάβοι αλωνάρηδες).

¹⁰ Ichircoff 1907, σ.48· Шопов 1893, σ.147· Barre 1909, σ.164· Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», σε Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1979, σ.317-8 & 328-9.

Βακαλόπουλος, «με τη λέξη *Αλβανός ή Αρβανίτης* εννοούν συχνά τον σπλοφόρο», ανεξαρτήτως μητρικής γλώσσας και καταγωγής¹. Ακόμη και στα τέλη του ίδιου αιώνα, ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας Ατανάς Σόποφ επισημαίνει έτσι ότι στα περίχωρα του Μοναστηρίου «με τη λέξη *‘Βούλγαρος’ καταλαβαίνουν ‘χωρικός’, είτε αυτός είναι Τούρκος είτε Βλάχος είτε Έλληνας*»². Εξίσου παραδεκτές, ακόμη κι από εθνικιστές βούλγαρους ιστορικούς, είναι οι υποτιμητικές συνδηλώσεις της ονομασίας «Βούλγαρος» και των παραγώγων της, ιδίως πριν από την εμφάνιση του εθνικού βουλγαρικού κινήματος. Όπως όμως επισημαίνει ο γεωγράφος καθηγητής Ισίρκοφ, η έμμεση αυτή αποτύπωση «του κατώτερου βαθμού του πολιτισμού και της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης του Βουλγαρομακεδόνα» δεν σημαίνει αυτόματα και απουσία εθνικού περιεχομένου του όρου³. Η προσπάθεια «αποεθνοποίησης» του βουλγαρικού αυτοπροσδιορισμού παρακάμπτει άλλωστε τον κοινωνικό πυρήνα του ίδιου του εθνικού φαινομένου: το γεγονός, εν προκειμένω, πως αυτή ακριβώς η περιφρονητική ονομασία -ως τέτοια- θ’ αποτελέσει σύμβολο εθνικής ταυτότητας και λάβαρο των σλαβοβούλγαρων διαφωτιστών στην πάλη τους ενάντια στο κοινωνικά ισχυρό «έλληικό κόμμα». Από την άλλη, εξίσου λανθασμένη αποδεικνύεται ωστόσο κάθε ουσιοκρατική θεώρηση της «βουλγαρικής οντότητας» των σλαβόφωνων Μακεδόνων, η οποία επί της ουσίας κατασκευάζει μια διαχρονικά ενιαία εθνική (ή «πρωτοεθνική») ταυτότητα από τα μεσαιωνικά χρόνια μέχρι την «εθνική αναγέννηση» του 19^{ου} αιώνα. Η πραγματική φύση αυτού του αυτοπροσδιορισμού, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές διαδικασίες συγκρότησης των νοερών εθνικών κοινοτήτων στο βαλκανικό χώρο, θα μας απασχολήσει αναλυτικά σε επόμενα κεφάλαια.

Εξίσου υπαρκτή πραγματικότητα της περιόδου που εξετάζουμε συνιστά ο (αυτο-, ετερο- ή αλληλο-) προσδιορισμός επιμέρους υποομάδων του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού με «φυλετικές» ή τοπικές ονομασίες: σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για φάρες (clan) με φαντασιακή κοινή καταγωγή, ενώ αλλού για παρατσούκλια που έχουν αποδοθεί από γειτονικές υποομάδες με βάση διαλεκτολογικές ιδιομορφίες. Ο ρώσος περιηγητής Βίκτορ Γκριγκόροβιτς κατέγραψε τη δεκαετία του 1840 επτά διαφορετικές τέτοιες «φυλές»: Мърваци στο Νευροκόπι, Шоп σε Ραντομίρ-Κιουστεντίλ, Поливаци στα Βοδενά, Бабуни σε Βέλες-Περλεπέ, Кецкари γύρω από το χωριό Κλένιε, Мияци στη Δίβρα και Бърсияци σε Μοναστήρι-Οχρίδα⁴. Δέκα διαφορετικές «φυλές» (племена) απαριθμεί λίγο αργότερα ο σερβοβόσνιος πανσλαβιστής Στέφαν Βέρκοβιτς: Мияци (28 χωριά στη Δίβρα και 4 εκτός), Поляне (επίσης στη Δίβρα και «πολύ περισσότεροι»), Копановци (περίπου 180 χωριά σε Σκόπια-Κουμάνοβο-Βράνια), Барзаци (170 χωριά σε Μοναστήρι-Βέλες-Περλεπέ-Τίκφες), Пилянци (δυτικά της Βίτοσα), Бандовци (105 χωριά σε Καστοριά και Κορυτσά), Пуливаковци (Νάουσα-Βοδενά-Μογλενά-Γενιτσά), Дързилци (υποδιαίρεση των παραπάνω αποτελούμενη

¹ Βακαλόπουλος 1988, σ.434.

² Шопов 1893, σ.148.

³ Ichircoff 1907, σ.47.

⁴ Ofeicoff 1888, σ.117· Tihomir Georgevitch, *Macedonia*, Λονδίνο 1918, σ.20.

από 400-500 οικογένειες), Сираковци (60 χωριά εκατέρωθεν του Στρυμόνα) και Марваци (περίπου 100 χωριά μεταξύ Σερρών, Δεμίρ Χισάρ και Νευροκοπίου)¹. Μια ελαφρά διαφορετική ποικιλία τέτοιων ονομασιών της κεντροδυτικής Μακεδονίας δίνει πάλι το 1893 στο οδοιπορικό του ο Σόποφ: Поляци (γύρω από τη Θεσσαλονίκη), Торлаци (Μορίχοβο), Пуливаковци (Βοδενά και περίχωρα), Такаваковци (από το Όστροβο και πέρα) και Кековци (περιοχή Καστοριάς)· μ' εξαίρεση την πρώτη (που σημαίνει απλά «*καμπίσοι*»), οι υπόλοιπες ερμηνεύονται βάσει φραστικών ιδιαιτεροτήτων κάθε ντοπιολαλιάς². Σε παρεμφερή συμπεράσματα καταλήγει και ο Κάντσοφ, που παραθέτει αναλυτικά στοιχεία για τη διασπορά των ομάδων αυτών στο μακεδονικό χώρο και διορθώνει σε κάποια σημεία τον Βέρκοβιτς. Η μοναδική από τις παλιές φυλετικές ονομασίες που έχει επιβιώσει, γράφει, είναι αυτή των *Μπρσιάκ* της Δυτικής Μακεδονίας, «που διακρίνονται απ' τους γείτονές τους στην ομιλία, την ενδυμασία και τις κατοικίες»· στις υπόλοιπες περιοχές χρησιμοποιούνται απλώς «*τοπικά ονόματα για τους κατοίκους ορισμένων περιοχών*»³. Σε δημοσιευμένο οδοιπορικό του για την περιοχή του Κίτσεβο, ο ίδιος εξηγεί πως ο μουσουλμάνος οδηγός του ξεχώριζε ποιες γυναίκες είναι *Μιγιάκ*, ποιες *Μπρσιάκ* και ποιες *Σοπ*, κοιτώντας τις παραδοσιακές ενδυμασίες τους⁴.

Η χρήση αυτών των επιμέρους ονομασιών δεν αποκλείει, βέβαια, καθόλου την όποια υπερκείμενη σλαβική ή «βουλγαρική» ταυτότητα: η ονομασία «*Ѓори*», που επικαλείται και ο Τσβίγιτς, χρησιμοποιείται π.χ. εκτεταμένα απ' τους Δυτικομακεδόνες για να υποδηλώσει και τους καθαυτό Βουλγάρους («*Σόπηδες*» ή «*Σιόπηδες*»)⁵. Καταδεικνύει όμως την ύπαρξη ομαδοποιήσεων, νοερών συλλογικοτήτων και διαχωριστικών γραμμών στο εσωτερικό της ευρύτερης γλωσσικής ομάδας, διαφοροποιήσεων δηλαδή που μπορεί να λειτουργήσουν ως δυνάμει διακριτές εθνοτικές ταυτότητες και να τροφοδοτήσουν αντιθέσεις πολιτικοποιήσιμες προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, επηρεάζοντας την έκβαση της εθνικής συγκρότησης και των συγκρούσεων που συνδέονται με αυτή.

Οι διακριτές αυτές ταυτότητες αποτυπώνονται συχνά σε αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, άλλοτε υπόρρητα («είμαι *Μπρσιάκ* από πατέρα και μητέρα»⁶), άλλοτε παρεμπιπτόντως («*δεν είσαι Βλάχος, είσαι Μιγιάκ*»⁷) κι άλλοτε με αναλυτική παράθεση των συμφραζόμενων. «*Κάθε Μιγιάκ θεωρεί ότι όποιος δεν είναι Μιγιάκ είναι 'λατόρ' –λέξη των Μιγιάκ που σημαίνει 'ανθρωπάκι'*», σημειώνει π.χ. στα απομνημονεύματά του, με αφορμή τα εσωτερικά της ΕΜΕΟ,

¹ Auguste Dozon, *Une mission littéraire en Macédoine*, Παρίσι 1873, σ.26-7.

² Шопов 1893, σ.190. Για τους «*Πουλιβάκας*», βλ. επίσης Στουγιαννάκης 1924, σ.147.

³ Кънчов 1900, σ.30-1· αναλυτικές πληροφορίες στις σ.30-2, 34-5 & 38-9.

⁴ Кънчов 2000, σ.481. Το κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε το 1894.

⁵ Πετσιβας 2000, σ.500-1· Πηγεών 1983, σ.355· Драганов (1900) σε Ристовски 2007, σ.165· Γκριγκόρ Παρλίτσεφ, *Αυτοβιογραφία*, Αθήνα 2000, σ.84. Για ένα μεταγενέστερο στερεοτυπικό διαχωρισμό των Σιόπηδων από τους Βουλγάρους: Δ.Κ. Βογαζλής, *Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Αθήναι 1954, σ.22-4. Για παρόμοιες αντιλήψεις στη βουλγαρική λογοτεχνία του δεύτερου μισού του 19^{ου} αι.: Nikolay Aretov, «*Cartes imaginaires de l'Empire ottoman dressées par des rebelles bulgares*», *Études Balkaniques*, 16 (2009), σ.132.

⁶ Никола Киров Мајски, *Страници од мојот живот*, Σκόπια 1994, σ.35 & 37· επίσης σ.41, το τοπωνύμιο «*δάσος των Μιγιάτσι*» (Μιјачката корија).

⁷ Радев 1994, σ.68.

ο Αναστάς Λοζάντσεφ¹. Ο Στεφάν Αβράμοφ ταξινομεί κι αυτός τους σλαβόφωνους χριστιανούς του Άζοτ βάσει της καταγωγής τους από τα «παλιά σλαβοβουλγαρικά φύλα» κι αναλύει εκτενώς τους καταγωγικούς μύθους, την πατριαρχική δομή, το αίσθημα υπεροχής και την ισχυρή ενδογαμία των Μιγιάκ που, αν και κατοικούν σε δυο μόνο χωριά της περιοχής, «δεν παντρεύονται με τον πληθυσμό των γύρω χωριών, καθώς τα άλλα χωριά είναι από τη φυλή των Μπρσιάκ», ενώ τα παιδιά τους θεωρούν «Μπρσιάκ» κάθε «ξένο»: ακόμη και στην ξηνητιά, εξηγεί, οι μετανάστες της ομάδας αυτής συγκροτούν αυτοτελείς συλλόγους με τη «φυλετική» προσωνομιά τους². Η ιδιαιτερότητα των Μιγιάκ τονίζεται κι από τον παλαιάμαχο επιθεωρητή των βουλγαρικών σχολείων Γκέοργκι Τράιτσεφ, σε ειδική μονογραφία που εξέδωσε το 1941: «θεωρούν τους εαυτούς τους καθαρά σλαβικό τύπο, κατάλοιπο των αρχαίων σλαβικών φυλών που κατοίκησαν τη χώρα» κι έχουν δική τους σημαία που παραδίδεται από γενιά σε γενιά, αναρτάται στους γάμους και συνδυάζει διάφορα «εθνικά» σύμβολα («βουλγαρικό» λιοντάρι, «ελληνικός» δικέφαλος, «τουρκική» ημισέλινος, «αλβανική» λάμια)³. Η σημαντικότερη πληροφορία αφορά όμως κι εδώ την αυστηρή ενδογαμία και την «έντονη κι ασυμβίβαστη» διαφορά τους με τη σύνοικη «φυλή» των Μπρσιάκ στις περιοχές του Περλεπέ, της Οχρίδας και του Κίτσεβο –αντιπαλότητα που ο θετικιστής συγγραφέας επιχειρεί να ερμηνεύσει με υλικούς όρους: «Οι Μιγιάκ κι οι Μπρσιάκ, αν και κοντινοί γείτονες δεν είχαν την παραμικρή επαφή μεταξύ τους. Ούτε παντρεύονταν ούτε νυμφεύονταν μεταξύ τους. Υπάρχουν ουκ ολίγα ανέκδοτα γι' αυτή τους την αντιπαλότητα. Κάπου οφείλεται αυτή η αιώνια απέχθεια μεταξύ αυτών των δυο ομάδων της φυλής μας. Σε επαγγελματικό ή ταξικό ανταγωνισμό ή σε κάτι άλλο. Οι Μιγιάκ είναι όμως από αιώνες κτηνοτρόφοι, ενώ οι Μπρσιάκ κυρίως γεωργοί»⁴.

Η αντίθεση Μιγιάκ και Μπρσιάκ δεν ήταν η μόνη του είδους. Στην περιοχή της Φλώρινας, ο μακεδονομάχος Καραβίτης διαπιστώνει πως δεκατρία χωριά της μετέπειτα ελληνοσερβικής μεθορίου, όπου το ελληνικό κόμμα παρέμενε σχετικά ισχυρό, διατηρούσαν παραδοσιακά μεταξύ τους αυστηρή ενδογαμία: οι κάτοικοί τους «αλληλοπανδρεύονται, διότι έχουν ακριβώς τα ίδια κεντήματα εις τις φούστες τους οι γυναίκες. Διότι οι γυναίκες που έχουν διαφορετικά κεντήματα θεωρούνται ως ανήκουσαι εις άλλην ράτσα»⁵. Την ίδια παρατήρηση κάνει ο ίδιος και λίγο βορειότερα για ένα άλλο προπύργιο της πατριαρχικής παράταξης, τα έξι χωριά του Μπούκοβο⁶. Στην περιοχή του Λαγκαδά, τρία χωριά με αρχαϊκή ντοπιολαλιά (Ζάροβο, Βυσόκα, Σωχός) φέρονται επίσης να κρατάνε αποστάσεις από τα γύρω σλαβοχώρια που μιλάνε διαφορετική διάλεκτο⁷. Στην περιοχή του Δεμίρ Χισάρ, οι κοκκινόξανθοι κάτοικοι του Λέχοβο «μιλάνε αλλιώς» και «φοράνε ρούχα διαφορετικά από τους γύρω» σλαβόφωνους

¹ Анастас Лозанчев, *Илинденското востание*, Σκόπια 2003, σ.128-9.

² Стефан Аврамов, *Революционни борби в Азот (Велешко) и Поречието*, Σόφια 1929, σ.5-11.

³ Трайчев 1941, σ.5-10 & 94-5.

⁴ Στο ίδιο, σ.10.

⁵ Καραβίτης 1994, σ.563 & 614.

⁶ Στο ίδιο, σ.593.

⁷ Антон Попстоилов, *Село Зарово, Солунско*, Σόφια 1979, σ.

χωρικούς· αυτοί πάλι τους θεωρούν «επήλυδες στον τόπο», ενδεχομένως «από την Πολωνία ή τη Γερμανία», που «έχουν εκβουλαριστεί»¹. Στην ευρύτερη ανατολική Μακεδονία, σύμφωνα με το γραμματέα της Εξαρχίας, το προσωνύμιο «Μρβάτσιν» (που ήλκε πιθανόν την καταγωγή του από την επαγγελματική κατηγορία των ορεσίβειων μεταλλωρύχων) είχε αποκτήσει πια στα τέλη του ΙΘ΄ αι. σαφώς υποτιμητικές και σχεδόν προσβλητικές συνδηλώσεις, όχι μόνο για τον υπόλοιπο πληθυσμό αλλά και για τα ίδια τα μέλη της επίμαχης ομάδας². Στο Μορίχοβο αναφέρονται τέλος διαφορές των ορεσίβειων κατοίκων του, όχι μόνο με «τους τα πέριξ πεδία οικούντας ομοφύλους των»³ αλλά και μεταξύ τους: «οι παλαιομοριχοβίτες» της νοτιοδυτικής πλευράς «αποκαλούν τον πληθυσμό [της βορειοανατολικής] καμπίσσιους και δεν τους αναγνωρίζουν για Μοριχοβίτες»⁴.

Κάποιες απ' όλες αυτές τις αντιπαλότητες «εθνοποιήθηκαν» στην πορεία, κάποιες άλλες όχι: τα τρία «παλαιοσλαβικά» χωριά του Λαγκαδά, π.χ., θα ενταχθούν αρκετά νωρίς σε αντίπαλα μεταξύ τους στρατόπεδα, επιβεβαιώνοντας ότι άλλου είδους αντιθέσεις -κι όχι η «καταγωγή» ή η διάλεκτος- καθορίζουν σε τελική ανάλυση τις εθνικές επιλογές. Κατανοητή είναι, παρόλα αυτά, τόσο η αμηχανία με την οποία τα στελέχη του βουλγαρικού μηχανισμού διαχειρίζονται αυτές τις διακρίσεις, όσο και η αξιοποίησή τους από τους πολέμιους της «σλαβοβουλγαρικής» ενότητας: οι σλαβόφωνοι χριστιανοί του Τέτοβο, υποστηρίζει χαρακτηριστικά το 1880 ο ρώσος πρόξενος στο Κοσσυφοπέδιο Γιαστρεμπόφ, «δεν είναι βουλγαρικής καταγωγής ούτε Σέρβοι αλλά Μακεδόνες, ονόματι Μιγιάκ και Μπρσιάκ»⁵.

Η ονομασία «Μακεδόνες» (Makedontsi, Македонци) και η χρήση της για τον προσδιορισμό ή -πολύ περισσότερο- τον αυτοπροσδιορισμό του σλαβόφωνου χριστιανικού πληθυσμού συγκροτεί το τρίτο σκέλος της συζήτησης. Ως επιχείρημα διατυπώνεται για πρώτη φορά στα τέλη της δεκαετίας του 1870 από τον ελληνικό προπαγανδιστικό μηχανισμό, που από τη μακεδονικότητα της επίμαχης πληθυσμιακής ομάδας σπεύδει να συνάγει την ελληνικότητά της: «Και αυτά αι παραδόσεις των βουλγαροφώνων Ελλήνων εισί ελληνικάί, ως και η παρ' αυτοίς συνείδησις της εθνότητος, διότι αυτοί εαυτούς Θράκας και Μακεδόνας ονομάζουσιν, ουδέποτε δε χρώνται τη λέξει Βούλγαρος, ήτις περιφρονητικήν παρ' αυτοίς έχει την προς όν απευθύνεται σημασίαν», διαβάζουμε χαρακτηριστικά στο ανώνυμο κείμενο που συνέταξε ο διπλωμάτης Ιωάννης Γεννάδιος και συνοδεύει τον (ελληνικής έμπνευσης και χρηματοδότησης) «εθνογραφικό» χάρτη του Στάνφορντ⁶. Ελαφρά διαφορετική εκδοχή της ίδιας

¹ Кънчов 2000, σ.250.

² Шопов 1893, σ.114-6.

³ ΙΑΥΕ 1871/76/1α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 14.11.1871, αρ.254.

⁴ Петър Ацев, «Прилепската революционна околия преди въстанието», *Илюстрация Илинден* 4/125(5.1941), σ.6. Η ενδογαμία και η αίσθηση του ανήκειν σε ιδιαίτερη υποομάδα με κοινή ενδυμασία διατηρήθηκαν σε 9 χωριά του Μοριχόβου τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 (Asen Balikci, «Quarrels in a Balkan Village», *American Anthropologist* 67/6 [12.1965], σ.1457).

⁵ Έκθεση της 4.3.1880 προς την πρεσβεία Κων/λεως, δημοσιευμένη σε Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, τ.Α΄, Κουμάνοβο 1995, σ.104.

⁶ Εδουάρδου Στάνφορντ, *Εθνογραφικός χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και Ελλάδος μετά εισαγωγικών παρατηρήσεων περί της διασποράς των φυλών εν τη Ιλλυρική χερσονήσω*, Εν Αθήναις 1877, σ.15΄ επίσης An

επιχειρηματολογία, καθότι προσαρμοσμένη στις νέες γεωπολιτικές προτεραιότητες του εθνικού κέντρου, αναπτύσσει τρεις δεκαετίες αργότερα σε βιβλίο του ο δημοσιογράφος της *Ακροπόλεως* Δημήτρης Φιλιππίδης. Στο τμήμα της Μακεδονίας που διεκδικείται από την Αθήνα, γράφει, «οι χριστιανοί κάτοικοι, άνευ διακρίσεως οί τε Έλληνες και οι σχισματικοί, την εθνικήν παράδοσιν διασώζοντες μέχρι σήμερον, ονομάζουσιν εαυτούς υπό το γενικόν όνομα ‘Μακεδόνας’»: βορειότερα, διευκρινίζει, «ελάχιστα» είναι «αι εξαιρέσεις καθ’ άς δύναται ν’ ακούση τις την φράσιν ‘είμαι Μακεδών’, αλλά και εν τοιαύτη περιπτώσει ο εαυτόν ‘Μακεδόνα’ αποκαλών δεν θεωρεί εαυτόν και Έλληνα συγχρόνως»¹. Για «τέκνα» της Μακεδονίας «μη γινώσκοντα εις ποίαν πράγματι ανήκουσι φυλήν», τα οποία «καλούνται μεν ‘Μακεδόνες’ αλλά δεν έχουσι συγκεκριμένην έννοιαν της λέξεως» και «χρησιμοποιούσι πρακτικώτατα την ονομασίαν ταύτην, εκ περιτροπής μεταβαλλόμενοι εις Έλληνας, Βουλγάρους, Σέρβους, Ρωμούνους» κάνει επίσης λόγο, εν έτει 1899, και ο πρόεδρος της “Εταιρείας Ο Ελληνισμός”, Νεοκλής Καζάζης².

Σε ποιο βαθμό ο αυτοπροσδιορισμός αυτός αντιστοιχεί στην πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα; Οι πληροφορίες που διαθέτουμε, διαμεσολαβημένες κατά κανόνα από τρίτους ή διατυπωμένες σε άμεση συνάρτηση προς κάποια εθνική ιδεολογία, δεν είναι δυστυχώς ιδιαίτερα διαφωτιστικές. Παρά το οφθαλμοφανές ενδιαφέρον της, η επίσημη ιστοριογραφία της Σ.Δ. Μακεδονίας δεν κατάφερε έτσι να συγκεντρώσει παρά ελάχιστες -κι όχι ιδιαίτερα συνεκτικές- μαρτυρίες που να χρονολογούνται πριν από τα μέσα του 19^{ου} αι.³ Στη συλλογή σλαβικών τραγουδιών και παραδόσεων απόο τη Μακεδονία που συγκέντρωσαν οι αδερφοί Μιλαντίνοφ κι εκδόθηκε το 1861 στο Ζάγκρεμπ, η λέξη «Μακεδόνας» και τα παράγωγά της δεν υπάρχουν ούτε μια φορά⁴. εξίσου απουσιάζουν από το μικρό σχετικά δείγμα (ανατολικο)μακεδονικών τραγουδιών της συλλογής του Ογκύστ Ντοζόν, προσφορά του Στεφάν Βέρκοβιτς προς το συγγραφέα, παρόλο που ένα από τα δεκάξι άσματα αφορά το Μεγαλέξανδρο⁵. Απούσα είναι επίσης, ως αυτοτελές εθωνύμιο, από την αλληλογραφία των μακεδονικής καταγωγής σλάβων διαφωτιστών κι «εθναποστόλων» των δεκαετιών του 1850 και

Ethnological Map of European Turkey and Greece, with introductory remarks on the distribution of races in the Illyrian peninsula and statistical tables of population, Λονδίνο 1877, σ.13-14. Αναλυτικά για τη διαδικασία παραγωγής του χάρτη: Σπύρος Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ‘ελληνισμού’ (1876-1878)», *Τα Ιστορικά* 36 (6.2002), σ.32-51 και 38 (6.2003), σ.49-51.

¹ Δημήτριος Φιλιππίδης, *Η Μακεδονία ιστορικάς, εθνολογικώς, γεωγραφικώς, στατιστικώς*, Εν Αθήναις 1906, σ.30-1.

² Νεοκλής Καζάζης, *Ο Ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου (εντυπώσεις ταξιδίου)*, Εν Αθήναις 1899, σ.310.

³ Βλ. χαρακτηριστικά τη συλλογή ντοκουμέντων του Πανεπιστημίου των Σκοπίων: *Documents on the struggle of the Macedonian people for independence and a nation-state*, Σκόπια 1985 [στο εξής: UCM 1985], τ.Α’, σ.15-173. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο που εντόπισα εκεί είναι μια χειρόγραφη εγγραφή στο «μην[ι]αίο» κάποιου χωριού της Κρίβα Παλάνκα (1846), ο συντάκτης της οποίας αυτοπροσδιορίζεται οικογενειακά ως «Μακεδόνας» και «Σλάβος απ’ τη Μακεδονία», σε αντιδιαστολή προς τους «Έλληνες» (σ.196-7).

⁴ Димитри & Константин Миладиновци, *Български народни песни*, Ζάγκρεμπ 1861. Ο όρος «Μακεδονία» αναφέρεται μια φορά στον πρόλογο (σ. V) και σ’ ένα και μοναδικό κείμενο του κεφαλαίου «Παραδόσεις», για τη χρησιμοποίηση του κάστρου των Βοδενών από «τους Μακεδόνες βασιλιάδες» (σ.527). Στις αναγραφόμενες παραδόσεις περιλαμβάνεται και η ιστορία του Μεγαλέξανδρου με τη Γοργόνα και το «αθάνατο νερό», δίχως όμως «εθνολογικές» αναφορές (σ.526).

⁵ Auguste Dozon, *Български народни песни. Chansons populaires bulgares inédites*, Παρίσι 1875, σ.121-41.

1860. Ο ίδιος ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ κάνει εναλλάξ λόγο για «ομογλώσσους Βουλγάρους» που κατοικούν «τα έξ σχεδόν όγδοα της Μακεδονίας», για «Βουλγαρομακεδόνες», «Μακεδονοβουλγάρους», «βουλγαρόπαιδες εκ Μακεδονίας», «Σλάβους» περιοίκους των Σερρών και «ημέτερον Σλαβικόν γένος»: η μόνη φορά που χρησιμοποιεί το προσωνύμιο «Μακεδόνη», είναι για να τιμήσει -ή να κολακέψει- το ρώσο προστάτη του, στρατηγό Σεβαστιάνοφ, στον οποίο και το αποδίδει¹. Ως «Βούλγαρος» αποκλειστικά αυτοπροσδιορίζεται στις επιστολές του προς το Γκεόργκι Ρακόφσκι ο Κυριάκος Δαρζηλοβίτης², ο αδερφός του Ντίνκας κάνει κάποια στιγμή λόγο για τους «δυστυχείς Μακεδόνας Βουλγάρους» της Φλώρινας και των Βοδεών³, ενώ ο ανηψιός του Γκεόργκι Ντίνκοφ συνιστά τα δέοντα ώστε οι ταξιδιώτισσες Μακένζι και Τρμπι να «κρατήσουν καλές αναμνήσεις για το βουλγαρομακεδονικό λαό» (българомакедонският народ)⁴. Σε «Βουλγαρομακεδόνες» (Болгаромакедонци) και «Μακεδονίτες Βουλγάρους» (македонски Болгари) αναφέρεται στις επιστολές του από την Οχρίδα κι ο Κουζμάν Σαπκάρεφ⁵, που κατά τα άλλα αυτοπροσδιορίζεται ως «Βούλγαρος» (Болгарин)⁶: ο πρωτεργάτης, πάλι, του σλαβοβουλγαρικού κινήματος των Βοδεών, Γκιόργκι Γκόγκοφ, προβάλλει για τον εαυτό του και τους συμπατριώτες του την «ορθόδοξη» εκδοχή της ίδιας ονομασίας (Българи)⁷. Αυτοτελώς, ο μακεδονικός προσδιορισμός χρησιμοποιείται στο εσωτερικό της ομάδας ως δηλωτικό τοπικής προέλευσης: ο Κωνσταντίν Μιλαντίνοφ αυτοπροσδιορίζεται έτσι ως «υπερδουνάβειος Βούλγαρος» (задунавски българин) όταν απευθύνεται στον πρύτανη του πανεπιστημίου της Μόσχας και ως «Μακεδόνας» (ние македончимата) όταν γράφει στο βούλγαρο (από το Κότελ) Γκεόργκι Ρακόφσκι: τον ίδιο χαρακτηρισμό (македонец) χρησιμοποιεί για τον αδερφό του Ντίμιταρ, γράφοντας στο Ρακόφσκι, κι ένας Βούλγαρος από το Κάλοφερ⁸. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αντίθετα, η γενικευμένη χρήση του όρου «Μακεдонец», είτε συμπληρωματικά είτε αντιθετικά προς άλλα εθνώνυμα, πιστοποιείται πια από κάθε λογής πηγές. Οι πιο ενδιαφέρουσες μαρτυρίες προέρχονται από ρώσους επιστήμονες της εποχής: για «σλαβικό πληθυσμό» που «αυτοαποκαλείται με το γενικό όνομα 'Μακεδόνες' ή ακόμη και 'Σλάβοι'» γράφει έτσι το 1900 σε έντυπο της Πετρούπολης ο (βουλγαρικής καταγωγής) καθηγητής Πέταρ Ντανίλοβιτς Ντραγκάνοφ⁹: ο διευθυντής της Ρωσικής Αρχαιολογικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης, Φιοντόρ Ιβάνοβιτς Ουσπένσκι, περιγράφοντας το 1898 στον Έξαρχο Ιωσήφ «τις εντυπώσεις του από τη Μακεδονία», τονίζει κι αυτός πως οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της περιοχής «για την

¹ Н. Трайков, *Братя Миладиновци. Препуска*, Σόφια 1964, σ.18, 48, 86, 51 & 67.

² Н. Трайков, *Архив на Г. С. Раковски. Том II. Писма до Раковски (1841-1860)*, Σόφια 1957, σ.621.

³ Н. Трайков, *Архив на Г. С. Раковски. Том III. Писма до Раковски (1861)*, Σόφια 1966, σ.723 · πρβλ. στο ίδιο, σ.660-1.

⁴ Христов 1969, σ.47.

⁵ Трайков 1966, σ.337.

⁶ Трайков 1957, σ.794.

⁷ Трайков 1966, σ.750 & 752.

⁸ Трайков 1964, σ.129, 132-3 & 190.

⁹ Ристовски 2007, σ.170 & 175.

εθνότητά τους γνωρίζουν ότι είναι Μακεδόνες, κι έτσι γενικά ονομάζονται»¹. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Κρστε Μισίρκοφ υποστηρίζει το 1903 πως η (γενικευμένη πλέον) χρήση «του παλιού γεωγραφικού ονόματος της πατρίδας τους» από τους «μακεδόνες σλάβους» ανάγεται στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., ως αντίδραση στην «αποξένωση» που προκάλεσε ο λυσσαλέος σερβοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τον προσεταιρισμό τους². Η αποδελτίωση των ηλεκτρονικά προσβάσιμων αρχείων του Έλις Άιλαντ μεταξύ 1892 κι 1924 επιβεβαιώνει αυτή την τάση, αποτυπώνοντας μια προοδευτική αύξηση των μεταναστών που καταγράφηκαν ως «Macedonian» όσον αφορά «το έθνος ή τη φυλή τους»: οι πρώτες δυο σχετικές δηλώσεις έγιναν το 1897, για ν' αυξηθούν σε μερικές δεκάδες το 1901-02, σε εκατοντάδες το 1903-04 και να ξεπεράσουν τις χίλιες το 1905³. Σε κάθε περίπτωση, συζητήσιμη παραμένει πάντως η έκταση της χρήσης του μακεδονικού αυτοπροσδιορισμού πριν από τη δημιουργία της αυτόνομης Βουλγαρικής Ηγεμονίας (1878) –μεταβολή που επέβαλε de facto διαφορετικές συνθήκες ζωής και προοπτικές εξέλιξης μεταξύ των κατοίκων του νέου κράτους και των «Βουλγάρων» της Μακεδονίας.

Βασικό στοιχείο διάκρισής τους από τους σύνοικους χριστιανικούς πληθυσμούς, η γλώσσα των σλαβόφωνων Μακεδόνων αποτελεί κι αυτή αντικείμενο αντιπαραθέσεων, τόσο ανάμεσα στις εθνικές προπαγάνδες των βαλκανικών κρατών όσο και στο εσωτερικό της επιστημονικής κοινότητας⁴. Κατά κοινή ομολογία είναι γλώσσα σλαβική, θυγατρική της παλαιοσλαβικής στην οποία μετέφρασαν τα ιερά κείμενα οι Κύριλλος και Μεθόδιος, κι αποτελείται από μια σειρά παραλλάσσουσες διαλέκτους που εμφανίζουν σημαντικές ομοιότητες με τη βουλγαρική και -πολύ λιγότερο- με τη σερβική, ενώ διαθέτουν και κάποια δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η συγγενειά τους με τη βουλγαρική πιστοποιείται από δυο κυρίως γραμματικά φαινόμενα: την ανυπαρξία πτώσεων (αποβολή των πτωτικών καταλλήξεων) και την ύπαρξη οριστικού άρθρου, το οποίο επιτάσσεται στο τέλος των ονομάτων· άλλα κοινά σημεία είναι η απουσία απαρέμφατου, η αναλυτική σύγκριση με τα μόρια πο (για το συγκριτικό βαθμό) και нај/нај (για τον υπερθετικό), η διαίρεση των χρόνων σε συντελικούς και μη συντελικούς, η διηγηματική έγκλιση των ρημάτων κ.ά. Οι ομοιότητες με τη σερβική εντοπίζονται περισσότερο στη φωνολογία, με παρεμφερή μετατροπή κάποιων παλαιοσλαβικών φθόγγων και τη χρήση κάποιων κοινών γραμματικών τύπων (όπως το μόριο

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.431.

² Мисирков 1903, σ.107 (ελληνική μετάφραση: Μισίρκοφ 2003, σ.137).

³ Επεξεργασία των δεδομένων του επίσημου ιστότοπου του Ellis Island Foundation από τον Δημήτρη Λιθοξόου (<http://lithoksou.net/elis1897.html>).

⁴ Νικόλαος Ανδριώτης, *Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*, Θεσ/νίκη 1960, σ.12-5· Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, «Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα 1997, σ.89-101· Peter Hill, «Different codifications of a language», σε Wolfgang Girke (επιμ.), *Slavistische Linguistik 1981. Referate des VII. Kostanzer Slavistischen Arbeitstreffens*, Μόναχο 1982, σ.48-63· Horace Lunt, *Grammar of the Macedonian literary language*, Σκόπια 1952· Йордан Иванов, *Българска диалектология*, Πλόβντιφ 1994· Victor Friedman, «Macedonian», Keith Brown (ed.), *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Οξφόρδη 2006, τ.7^{ος}, σ.356-8· Vaillant 1938· Вайганд 1998, σ.72-80· Lubor Niederle, *La race slave*, Παρίσι 1911, σ.215· Партений Зографски, «Мисли за болгарски-от јазик», *Български Книжници 1* (1858), σ.35-42, φωτοτυπική αναπαραγωγή σε Българска Академия на Науките (БАН), *Български възрожденски книжовници от Македония*, Σόφια 1983, σ.195-202.

ке για το σχηματισμό του μέλλοντα, αντί του *ше* που χρησιμοποιεί η βουλγαρική). Η σημαντικότερες, τέλος, ιδιομορφίες των σλαβομακεδονικών διαλέκτων αφορούν αφ' ενός μεν την ύπαρξη τριπλού οριστικού άρθρου (για τη διακριτή υποδήλωση του κοντινού, του μακρινού και του συγκεκριμένου)¹ κι αφ' ετέρου τον ιδιάζοντα τονισμό των λέξεων σε σχέση με τη σερβική και -κυρίως- τη βουλγαρική γλώσσα².

Όσον αφορά τον αριθμό των επιμέρους διαλέκτων, οι σχετικές επιστημονικές επεξεργασίες αποκλίνουν συχνά μεταξύ τους, όλες όμως συμφωνούν στον εντοπισμό ενός βασικού συνόρου κατά μήκος του Στρυμόνα: στα ανατολικά του ποταμού τα σλαβικά ιδιώματα ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τη βουλγαρική, ενώ στα δυτικά διατηρούν τις φωνητικές και λοιπές ιδιαιτερότητές τους³. Θεωρώντας τις φυσικά «βουλγαρικές», ο Βασίλ Κάντσοφ χωρίζει το 1900 τις σλαβομακεδονικές διαλέκτους σε δυο μεγάλες ομάδες: τη «βορειοανατολική» και τη «νοτιοδυτική». Η πρώτη περιλάμβανε τα «βόρεια» ιδιώματα ή «σιόπικα» (που μιλιούνταν και σε περιοχές της δυτικής Βουλγαρίας) και τα «νοτιοανατολικά» (που ταυτίζονταν ουσιαστικά με τη φιλολογική βουλγαρική): στη δεύτερη υπάγονταν τα «δυτικομακεδονικά» (Μοναστήρι, Βέλες, Οχρίδα, Περλεπές), μια βορειότερη εκδοχή τους «*με κάποιους σερβισμούς*» (Σκόπια, Κουμάνοβο, τμήμα της Νότιας Σερβίας) και τα «νοτιομακεδονικά» (Πρέσπα, Καστοριά, Φλώρινα, Βοδενά, Γενιτσά, Κιλκίς, Δοϊράνη, περίχωρα Θεσσαλονίκης)⁴. Αναφερόμενος στις σλαβομακεδονικές και μόνο διαλέκτους, τις οποίες θεωρεί διακριτές από τη βουλγαρική, ο Κρστε Μισίρκοφ διακρίνει απ' την πλευρά του την «κεντρική» διάλεκτο που μιλιόταν στο Μοναστήρι, το Βέλες, τον Περλεπέ και την Οχρίδα από τη «δυτική» διάλεκτο της Δίβρας, τη «βόρεια» των Σκοπίων, τη «νότια» της Καστοριάς και την «ανατολική» των περιχώρων της Θεσσαλονίκης: οι παραμεθόριες προς τη Βουλγαρία περιοχές του σαντζακίου των Σερρών (και -λογικά- του σαντζακίου της Δράμας) θεωρούνται απ' αυτόν βουλγαρικές⁵. Ο ιταλός βαλκανιολόγος Λουίτζι Βιλάρι, πάλι, κάνει λόγο το 1905 για τρεις βασικές γλωσσικές ζώνες: την καθαυτό βουλγαρική στα ανατολικά του Στρυμόνα, τη «βουλγαρομακεδονική» στα δυτικά του Αξιού και μια ενδιάμεση, μεταξύ των δυο ποταμών, όπου ακούγονταν και οι δυο

¹ Ιδιομορφία που συναντάμε επίσης σε σλαβικές διαλέκτους της Ροδόπης, όπως η πομακική (Hill 1982, σ.49' Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *Τα πομάκικα*, Θεσ/νίκη 2008, σ.117-21).

² Αποκαλυπτική αυτής της διαφοροποίησης είναι, μεταξύ άλλων, η πάγια πρακτική των βουλγάρων γλωσσολόγων και λαογράφων να προσθέτουν τόνους σε σλαβομακεδονικά κείμενα γραμμένα με το κυριλλικό αλφάβητο. Ενδεικτικά: Л. М. [=Любомир Милетич], «Бугари и гъркомани», *Македонски Преглед* 1/3(1925), σ.103-6' Калчо Деляков, «Народни приказки и песни по Костурския говор», στο ίδιο, σ.106-10' Никола Рачев, «Народни песни от Гевгелийско», *Македонски Преглед* 4 (1927), σ.89-102' Калчо Деляков, «Народни песни от Костурск», *Македонски Преглед* 1-2(1936), σ.143-8' Л. М., «Приказка от костурски говор», στο ίδιο, σ.149-51' «Към речника на говора в селата Сухо и Висока (Солунско)», *Македонски Преглед* 3-4(1936), σ.133-40' Мария Томчева, «Ударението в Воденско мъглинския говор», *Македонска Мисъл* 9-10(5-6.1946), σ.404-11' Благой Шклифов – Екатерина Шклифова, *Български диалектни текстове от Егейска Македония*, Σόφια 2003.

³ Ιωαννίδου 1997, σ.95-6. Βλ. επίσης ορισμένους απ' τους «εθνολογικούς» χάρτες που παραθέτει ο Wilkinson, 1951, σ.174, 220, 222, 224, 279 & f.84 εκτός κειμένου.

⁴ Кънчов 1900, σ.25 & 31-9.

⁵ Мисирков 1903, σ.140-1 & 113. Прβл. Мисирков 2003, σ.176 & 144.

μορφές¹. Παρόμοιες ταξινομήσεις, όχι πάντα απαλλαγμένες από πολιτικές προεκτάσεις για το μέλλον της περιοχής, συναντάμε και σε άλλους συγγραφείς της εποχής². Εν έτει 1938, πάλι, οι Μαζόν και Βαγιάν κάνουν λόγο για τρεις ομάδες «μακεδονικών» διαλέκτων, ως τμήματα ενός «βουλγαρομακεδονικού» συνόλου: βόρειες (σ' επαφή με τα σερβικά ιδιώματα του Κοσσυφοπεδίου), κεντρικές και νότιες· οι τελευταίες καλύπτουν ένα συνεχές, από τη Μπομπόστιτσα της Κορυτσάς ίσαμε το Σωχό του Λαγκαδά³. Η σύγχρονη τέλος γλωσσολογία της ΠΓΔΜ διακρίνει τις σλαβομακεδονικές διαλέκτους σε τρεις βασικές ομάδες: «βόρειες», «δυτικές» κι «ανατολικές». Οι πρώτες χρησιμοποιούνται στις περιοχές των Σκοπίων, του Τέτοβο, του Κουμάνοβο και της Κρίβα Παλάνκα κι αποτελούν μεταβατική μορφή προς τα σερβοκροατικά· οι δυτικές περιλαμβάνουν ένα συμπαγή πυρήνα (Βέλες-Κίτσεβο-Περλεπέ-Μοναστήρι) και ορισμένες περιφερειακές υποδιαλέκτους (Γκόστιβαρ, Δίβρα, Οχρίδα-Πρέσπα)· οι ανατολικές, τέλος, επιμερίζονται σε διάφορες ντοπιολαλίες (Τίκφες-Μορίχοβο, Μάλες, Στιπ-Στρώμιτσα, Δοϊράνη-Γευγελή) και, ιδίως στην περιοχή του Μάλες, συνιστούν μεταβατικές μορφές προς τη βουλγαρική⁴.

Αντικείμενο συζήτησης θ' αποτελέσει επίσης ο εντοπισμός μεγάλου αριθμού μη σλαβικών λέξεων στο καθημερινό σλαβομακεδονικό λεξιλόγιο. Η καταγραφή των λέξεων ελληνικής προέλευσης (καθώς και πολλών άλλων που, είτε λόγω της συγγένειας των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών είτε χάρη στην πλούσια φαντασία των συγγραφέων, «πολιτογραφούνταν» λανθασμένα σαν ελληνικές) αποτέλεσε, όπως θα δούμε παρακάτω, ένα από τα βασικά επιχειρήματα της ελληνικής προπαγάνδας των αρχών του 20^{ου} αιώνα· παρόμοια επιχειρήματα αναπτύχθηκαν, ωστόσο, τη δεκαετία του 1870 και για την απόδειξη της «ελληνικότητας» της καθαυτό βουλγαρικής γλώσσας⁵. Σ' ένα σοβαρότερο επίπεδο κινούνται οι σχετικές διαπιστώσεις ευρωπαϊών σλαβολόγων. Αναλύοντας λ.χ. μια αυτοσχέδια μετάφραση ευαγγελικών περικοπών στο σλαβικό ιδίωμα των δυτικών περιχώρων της Θεσσαλονίκης, γνωστή σαν το «Ευαγγέλιο της Κουλακιάς» και χρονολογούμενη από τις αρχές της δεκαετίας του 1860, οι Μαζόν και Βαγιάν επισημαίνουν «πληθώρα δανείων από τα τουρκικά και τα ελληνικά». Τα δάνεια από την τουρκική δεν περιορίζονται στη νομική-διοικητική ορολογία, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά περιλαμβάνουν ακόμη και θεολογικούς όρους· η σχέση με την ελληνική, πάλι, αποτυπώνεται με την ενσωμάτωση όχι μόνο απλών λέξεων αλλά και ολόκληρων εκφράσεων ή σχημάτων λόγου⁶. Παρόμοιες λεξιλογικές επιδράσεις από τα ελληνικά, τα τουρκικά και τα αλβανικά εντοπίζει ο Αντρέ Μαζόν στο λεξιλόγιο των

¹ Villari 1905, σ.145-6.

² Eliot 1908, σ.332-8. Το Στρυμόνα έθετε ως όριο διαχωρισμού των «Βουλγάρων» απ' τους «Μακεδονοσλαύους» και ο αυστριακός στρατιωτικός ακόλουθος στην Κων/λη, συνταγματάρχης Γκιολ (ΙΑΥΕ 1905/68, Π. Κοντογιάννης, «Εκθεσις περί Μακεδονίας», Εν Κων/λει 26.8.1905).

³ André Mazon – André Vaillant, *L'évangélique de Kulakia. Un parler slave du Bas-Vardar*, Παρίσι 1938, σ.16.

⁴ Victor Friedman, «The sociolinguistics of literary Macedonian», *International Journal of the Sociology of Language* 52(1985), σ.35-9.

⁵ Βλάσιος Σκορδέλης, «Ελληνικόν λεξιλόγιον (εκ της Ροδόπης)», *Βύρων* 1/12(1.1875), σ.884-7.

⁶ Mazon – Vaillant 1938, σ.244-8.

σλαβόφωνων χωριών της Φλώρινας και της Κορυτσάς¹. Φυσικά, αυτή η όσμωση δεν περιορίζεται στις σλαβικές διαλέκτους και μόνο, όπως πιστοποιεί η ισχυρή παρουσία σλαβικών λέξεων στις διαλέκτους των ελληνόφωνων γειτόνων τους².

Το ερώτημα της αυτοτέλειας ή μη της σλαβομακεδονικής, κατά πόσο δηλαδή συνιστά απλώς διάλεκτο της βουλγαρικής ή αυθύπαρκτη σλαβική γλώσσα, αποτέλεσε επί δεκαετίες αντικείμενο αντιπαραθέσεων, με ευδιάκριτα κατά κανόνα τα πολιτικά διακυβεύματα της όλης διαμάχης³. Όσον αφορά την ονομασία της, από τους ίδιους τους ομιλητές και τα σύνοικα στοιχεία, ισχύουν κι εδώ οι παρατηρήσεις μας για την ονομασία της επίμαχης πληθυσμιακής ομάδας –τη σταδιακή δηλαδή μετάβαση, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, από το γενικότερο «βουλγαρικό» στο μερικότερο «μακεδονικό» (αυτο)προσδιορισμό. «*Εν βουλγαρίοις ρήματα*» αποκαλεί τη σλαβική διάλεκτο της Καστοριάς ο ανώνυμος έλληνας συντάκτης ενός αυτοσχέδιου γλωσσαριού του ΙΣτ' αι.⁴, «*βουργάρικα*» τη διάλεκτο της Οχρίδας ο Δανιήλ Μοσχοπολίτης στο «*Τετράγλωσσο Λεξικό*» του το 1794⁵, για ενιαία «*λεγόμενη βουλγαρική γλώσσα*» από το Δούναβη ως τα πρόθυρα της Θεσσαλίας γράφει το 1815 ο Κύριλλος Κ.⁶, ως «*απλή και όχι λόγια γλώσσα των Βουργάρων της Κάτω Μοισίας*» περιγράφει το 1816 τη διάλεκτό του ο τετοβίτης Κίριλ Πεϊτσίνοβιτς⁷, για «*σλαβοβουλγαρική*» (славянобългарски) ή και απλά «*βουλγαρική*» (български) κάνει λόγο ο Θεοδόσιος Σιναΐτης στο τρίγλωσσο λεξικό του⁸, στην καθομιλούμενη «*βουλγαρική γλώσσα*» (μπογάρσκοϊ γεζίκ) των Γενιτσών τυπώνει το 1852 περικοπές του Ευαγγελίου ο Πάβελ Μποζιγκρόμπσκι, με βάση μια προγενέστερη χειρόγραφη μετάφραση του τέλους του ΙΗ' ή των αρχών του ΙΘ' αι.⁹ για «*βουλγαρική γλώσσα*», αποτελούμενη όμως από «*δυο βασικές διαλέκτους, απ' τις οποίες η μια μιλιέται σε Βουλγαρία και Θράκη και η άλλη πάλι στη Μακεδονία*» γράφει το 1858 ο Παρτένι Ζογκράφσκι, σε μια προσπάθειά του να συνδυάσει τις «*δυο λαλιές*» σε μια ενιαία φιλολογική μορφή¹⁰, ενώ ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ χρησιμοποιεί εναλλάξ τους όρους «*καθομιλουμένη βουλγαρική*» και «*σλαβική γλώσσα*» για να περιγράψει το ίδιο πράγμα¹¹. Σε κάποια πρώιμα δημοσιεύματα γίνεται λόγος για «*βουλγαρομακεδονική διάλεκτο*», «*βουλγαρομακεδονική γλώσσα*» ή και για

¹ André Mazon, *Contes slaves de la Macédoine Sud-Occidentale*, Παρίσι 1923, σ.57-9· André Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud*, Παρίσι 1936, σ.98-9.

² Ενδεικτικά: Νίκος Κοσμάς, *Ο Λαγκαδάς. Ιστορία - Λαογραφία*, Θεσ/νίκη 1968, σ.45· М. Филипова-Байрова, «Думи от български произход в говора на с. Гермас (Лощница), Костурско», *Български Език*, 4-5 (1968), σ.424-7.

³ Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. Κωστόπουλος 2000, σ.36-45.

⁴ Ciro Gianneli – André Vaillant, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, Παρίσι 1958, σ.23.

⁵ Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.149.

⁶ Κύριλλος Κ. 1815, σ.86-7.

⁷ Кирил Пејчинович, *Книга сия зовома о гледало* (Βουδαπέστη 1816), φωτοτυπία του εξωφύλλου σε БАН 1983, σ.45.

⁸ Теодосий Синаитски, *Книга за научение трех языков славяноболгарски и греческия и караманлицико* (Θεσ/νίκη 1841), ανατύπωση του εξωφύλλου και δυο σελίδων σε БАН 1983, σ.69-71. Το κείμενο ταυτίζεται με εκείνο του Τετραγλώσσου λεξικού του Δανιήλ Μοσχοπολίτη (Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.118-9).

⁹ Πάβελ Ιρομόναχ, *Ευαγγέλιε να γοσποδα μπογα η спааса να сего Иησουса Χριστω, сига ноβο τυпосаго на μποгаскои γεζик* (Θεσ/νίκη [Σόλον] 1852, ανατύπωση του εξωφύλλου σε БАН 1983, σ.122. Πρβλ. Jouko Lindstedt, «The Road to Konikovo: Thoughts on the Context and Ethics of Philology», *Slavica Helsingiensia* 35(2008), σ.168-82.

¹⁰ Зографски 1858, σ.35 (БАН 1983, σ.195).

¹¹ Трайков 1964, σ.18, επιστολή της 20.8.1852.

«μακεδονική γλώσσα» (Македонски јазик), οι ομιλητές της θεωρούνται όμως ρητά «Βούλγαροι»¹. Εξαιρετικά διαφωτιστική για τη χρησιμοποιούμενη ορολογία, αλλά και για την ευρύτερη συνειδητοποίηση της δυνητικής «εθνικοποίησης» των επιμέρους όρων, είναι η εισαγωγή του Κουζμάν Σαπκάρεφ στο «Βουλγαρικό Αναγνωστικό» που εξέδωσε στα σλαβομακεδονικά το 1868: κάνοντας κι αυτός λόγο για «τα δυο κύρια βουλγαρικά ιδιώματα – το ανω-βουλγαρικό και το μακεδονικό» (двете главни Български наречия – Горно-Българско и Македонско), φροντίζει ταυτόχρονα να ξεκαθαρίσει πως αποφεύγει συνειδητά ν' αποκαλέσει τη γλώσσα του βιβλίου «μακεδονική», ακριβώς για να μην ενισχύσει τη δυσπιστία «των ανατολικών αδελφών μας»· στον τίτλο του έργου προτίμησε, έτσι, ν' αναφερθεί περιφραστικά σε «ιδίωμα καταλληλότερο για τους Μακεδόνες Βουλγάρους»². Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αυτού του είδους οι αναστολές φαίνεται πάντως πως έχουν υποχωρήσει, με αποτέλεσμα να πληθαίνουν οι μαρτυρίες για το χαρακτηρισμό της γλώσσας ως «μακεδονικής» από μια μερίδα τουλάχιστον του σλαβόφωνου πληθυσμού: τον όρο «makedonski» χρησιμοποιεί έτσι το 1907 ένας πατριαρχικός χωρικός από το Φραγκότσι των Καϊλαρίων, εξηγώντας στον άγγλο συνομιλητή του «ότι δεν θεωρούσε την αγροτική διάλεκτο που χρησιμοποιείται στη Μακεδονία ίδια με τα βουλγαρικά»· στο ίδιο μήκος κύματος, ένας άλλος χωρικός θα υποστηρίξει την ίδια χρονιά στο Σκότσιβιρ του Μοναστηρίου πως «η λαλουμένη υπ' αυτού γλώσσα είναι η μακεδονική, ακατάληπτος τοις εν Βουλγαρία»³. «μακεδονίτικα» αποκαλούν το 1912 στα Βοδενά τη γλώσσα τους τόσο οι πατριαρχικοί όσο κι οι εξαρχηκοί, σημειώνει στο ημερολόγιό της η ζωγράφος Θάλεια Φλωρά-Καραβία⁴. Η ονομασία αυτή θα υιοθετηθεί μ' ενθουσιασμό από τα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα: για «μακεδονική γλώσσα» κάνουν λόγο ο Παύλος Μελάς στις επιστολές και τις σημειώσεις του⁵, ο Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας στο προσωπικό ημερολόγιο και τις εκθέσεις του⁶, ο Γεώργιος Κατεχάκης-Ρούβας στις αναφορές του⁷, ο Γιάννης Καραβίτης στα απομνημονεύματά του⁸ κι ο Αλέξανδρος Κοντούλης στο βιβλίο του⁹: σε «μακεδονικόν ιδίωμα» και «μακεδονόφωνους» ομιλητές του αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης σε διάφορα κείμενά του¹⁰. Ανεξάρτητα από την όποια συμβολή των εθνικών προπαγανδών, η διάδοση του όρου καταγράφει πάντως

¹ Ανταπόκριση απ' τη Θεσσαλονίκη στην κωνσταντινουπολίτικη *Цариградски Вестник* (26.3.1860, σ.3, και 16.4.1860, σ.2)· ανταπόκριση απ' το Βέλες στη *Србски Дневник* (1858), σε UCM 1985, τ.Α', σ.206.

² Кузман Шапкарев, *Голяма българска читанка*, Κων/λη 1868, σ.4-6 & εξώφυλλο, φωτοτυπική αναπαραγωγή σε БАН 1983, σ.225-7, και BAS 1978, σ.239.

³ Upward 1908, σ.204-5· ΙΑΥΕ 1907/92, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Μοναστήρι 2.11.1907, αρ.954.

⁴ Θάλεια Φλωρά-Καραβία, *Εντυπώσεις από τον πόλεμο του 1912-13*, Αθήναι 1936, σ.43.

⁵ Μελά 1964, σ.239, 241, 244 & 253· ANΠΜ/2/152, Π. Μελάς προς Ν. Μελά, Γαβρέσι 16.3.1904, σ.β4· ANΠΜ/3/205, σημειώσεις Π. Μελά για χωριά της Πρέσπας (Φεβρ. 1904).

⁶ Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.273, 275, 281, 381, 420, 471, 481, 620 & 866· ΑΓΤΒ/13, Γ. Τσόντος-Βάρδας, «Κατάστασης γενική» (1907).

⁷ ΑΣτΔ/211/11, Γ. Κατεχάκης προς Στ. Δραγούμη (1905).

⁸ Καραβίτης 1994, σ.587.

⁹ Αλέξανδρος Κοντούλης, *Βιογραφία Καπετάν Κώττα*, Φλώρινα 1931, σ.36.

¹⁰ Μαζαράκης 1937, σ. 3-4· Ακρίτας, «Ο Μητρούσης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1(1908), σ. 336· ΑΚΜΑ/7α/2β, Κ. Μαζαράκης, «Γενικαί πληροφορίες περί του εθνικού φρονήματος των εν τη ζώνη των επιχειρήσεων κατοίκων» [6.1913].

μια απτή πραγματικότητα: την αυξανόμενη συνειδητοποίηση της απόκλισης ανάμεσα στην παγιωμένη πλέον λόγια βουλγαρική γλώσσα, κωδικοποιημένη με βάση τη («θρακομοισική») διάλεκτο της Ανατολικής Βουλγαρίας, και τα «δυτικομακεδονικά» -τουλάχιστον- ιδιώματα¹.

Οι διαλεκτολογικές αποκλίσεις δεν επαρκούσαν βέβαια από μόνες τους για να γεννήσουν την εθνική διαφοροποίηση. Όπως διαπίστωνε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ένας κορυφαίος τσέχος σλαβολόγος, η ταυτότητα των σλαβόφωνων Μακεδόνων καθορίστηκε στην πράξη «όχι από δευτερεύουσες γλωσσολογικές κι εθνογραφικές ενδείξεις, αλλά από άλλους παράγοντες»². Μεταξύ των οποίων, πρωτεύουσα θέση είχαν οι υλικές συνθήκες ζωής και οι αντιθέσεις που διαπερνούσαν τη μακεδονική κοινωνία της εποχής.

¹ Διαδικασία που δεν αποτελεί παρά μέρος της ευρύτερης σταδιακής συνειδητοποίησης της ποικιλομορφίας των σλαβικών γλωσσών. Εν έτει 1822, ο Βουκ Κάρατζιτς χρειαζόταν λ.χ. προσπάθεια για να πείσει επιφανείς σλαβολόγους πως τα βουλγαρικά δεν είναι μια ακόμη σερβική διάλεκτος (Clarke 1945, σ.153· Victor Friedman, «The modern Macedonian standard language and its relation to modern Macedonian identity», σε Victor Roudometof [ed.], *The Macedonian Question*, Μπάουλντερ 2000, σ.173).

² Niederle 1911, σ.215-6. Βλ. επίσης René Pinon, «La question de Macédoine et des Balkans», στο συλλογικό *Les questions actuelles de politique étrangère en Europe*, Παρίσι 1911, σ.197.

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΥΠΟΣΤΡΩΜΑ

«Όταν εξετάσουμε τη Μακεδονία από τη σκοπιά των φυσικών της πλεονεκτημάτων», έγραφε το 1797 ο πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, «βρίσκουμε πως δεν υπάρχει στην Ευρώπη χώρα, όπου τα άτομα να έχουν λάβει περισσότερα χαρίσματα για ευημερία. Όταν όμως τη δούμε από την όψη των πολιτικών της μορφών, βρίσκουμε πως όλες οι μάστιγες μιας βάρβαρης διοίκησης φαίνεται να χύνουν δάσους τα χέρια για να ερημώσουν μian από τις πιο όμορφες μεριές της γης. [...] Στη Μακεδονία, όπως στην Πολωνία, οι αγρότες πεθαίνουν από πείνα και οι αφέντες ξεχειλίζουν από χρυσάφι»¹.

Έναν αιώνα αργότερα, η αντίφαση ανάμεσα στην πλούσια παραγωγή και την εξαιρετικά άνιση ιδιοποίησή της ελάχιστα έχει τροποποιηθεί. Η αυξανόμενη ενσωμάτωση της οθωμανικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά και η διαμόρφωση πρώιμων καπιταλιστικών σχέσεων κάτω από τη διπλή πίεση της ευρωπαϊκής οικονομικής διείσδυσης και της ενδογενούς κρίσης της οθωμανικής φεουδαρχίας², αποτελούν μια διαδικασία εκσυγχρονισμού που όχι μόνο δεν βελτιώνει αλλά συχνά επιδεινώνει τη θέση των άμεσων παραγωγών. Δίπλα στα πρώτα εργοστάσια, το σφύριγμα των τραίνων, τον τηλεγράφο, το τρεχούμενο νερό ή το φωταέριο της Θεσσαλονίκης και τον εξευρωπαϊσμό των αστικών ηθών και διασκέδασεων, η ύπαιθρος παραμένει καθηλωμένη σ' ένα αρχαϊκό σύστημα εκμετάλλευσης, όπου η μοναδική καινοτομία αφορά τις αυξημένες καταναλωτικές ανάγκες των εγκαταστημένων στις πόλεις γαιοκτημόνων: «Οι αιώνες δεν διαδέχονται ο ένας τον άλλον. Συνυπάρχουν»³.

Η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων και των λιμανιών συμβολίζει όσο τίποτα άλλο αυτή την άνιση ανάπτυξη. Η συστηματικοποίηση της ναυσιπλοΐας με την καθιέρωση τακτικών δρομολογίων από και προς τα λιμάνια της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας και η σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με τα Σκόπια και τη Μητρόβιτσα (1874), το Βελιγράδι και την Ευρώπη (1888), το Μοναστήρι (1894) και την Κωνσταντινούπολη (1896), ενοποιούν τη μακεδονική ενδοχώρα και ταυτόχρονα την ανοίγουν στα ευρωπαϊκά βιομηχανικά προϊόντα πριμοδοτώντας τη μετάβαση από τις παραδοσιακές στις εξαγωγίμες βιομηχανικές καλλιέργειες, κυρίως όμως επιφέρουν δραματικές ανατροπές στις τοπικές ισορροπίες⁴. Παραδοσιακά εμπορικά κέντρα όπως οι Σέρρες, ο Περλεπές και το Νευροκόπι, που στα μέσα

¹ Félix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, Παρίσι 1800, σ.130 & 132.

² Για την ευρωπαϊκή διείσδυση, βλ. Stavrianos 1958, σ.413-9. Για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας: Stavrianos 1958, σ.137-42. Stoianovich 1960. Kemal Karpat, «The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies* 3(1972), σ.243-81. του ίδιου, *An inquiry into the social foundations of nationalism in the Ottoman State: from social estates to classes, from millets to nations*, Πρίνστον 1973. Donald Quataert, «The age of reforms, 1812-1914», σε H. Inalcik - D. Quataert (eds), *An Economica and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Κέμπριτζ 1994, σ.761-76.

³ Brailsford 1906, σ.1.

⁴ Για μια αναλυτική επισκόπηση των επιπτώσεων του σιδηροδρόμου στη μακεδονική οικονομία, βλ. Gounaris 1993 και τις λακωνικές σχετικές επισημάνσεις του βούλγαρου εμπορικού πράκτορα Μοναστηρίου το 1904 (Тодор Добрянков, «Документ за икономическото и политическото състояние на битолския вилает след илинденско-преображенското въстание», *Македонски Преглед*, 1 [2002], σ.144).

του ΙΘ΄ αιώνα ευημερούσαν χάρη στην οργάνωση μεγάλων ετήσιων εμποροπανηγύρεων, μερικές δεκαετίες αργότερα δίνουν την εικόνα επαρχιώτικης απομόνωσης ή ζουν με τις αναμνήσεις του ένδοξου παρελθόντος¹. το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε παραδοσιακά κέντρα χερσαίου εμπορίου με την Ευρώπη, όπως η Οχρίδα² και το Σπιπ³ ή εξόρυξης μεταλλευμάτων, όπως το Κράτοβο και το Γκόρνο Μπρόντι⁴. Σχετική υποβάθμιση υπέστη και το Μοναστήρι, που στερήθηκε μια σειρά μικρότερες αγορές της ενδοχώρας, οι οποίες πλέον επικοινωνούσαν κατευθείαν με τη Θεσσαλονίκη και την Ευρώπη⁵. Μια αίσθηση γενικευμένης παρακμής αποπνέουν επίσης στα τέλη του αιώνα κάποιοι πάλοι ποτέ κόμβοι ποταμοπλοΐας, όπως το Βέλες: «Δεν υπάρχει πια το αλλοτινό εμπόριο», θρηνεί ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας επισκεπτόμενος την πόλη γύρω στο 1890, «δεν υπάρχουν πια οι αλλοτινοί πλούσιοι έμποροι, δεν υπάρχουν πια τα αλλοτινά επαγγέλματα. Τώρα όλα έχουν ζεπέσει, όλα είναι φτώχεια»⁶. Στην άλλη άκρη του εκκρεμούς, ασήμαντες κωμοπόλεις ή χωριά της ενδοχώρας, όπως η Γευγελή, διογκώθηκαν πληθυσμιακά κι αναβαθμίστηκαν διοικητικά μέσα σε λίγα χρόνια χάρη στην ανάδειξή τους σε σιδηροδρομικούς σταθμούς κι εν συνεχεία σε βιοτεχνικά κέντρα⁷. Ωφελημένα βγήκαν και τα Σκόπια με την ανάδειξή τους σε δεύτερη πύλη της Μακεδονίας προς τις αγορές της Ευρώπης, τουλάχιστον μέχρι την κρίση του 1907-08⁸. Ο βασικός κερδισμένος από την όλη διαδικασία υπήρξε ωστόσο η Θεσσαλονίκη, που μέσα σε μισό αιώνα τριπλασιάζει τον πληθυσμό της κι αναγορεύεται σε de facto πρωτεύουσα της ευρύτερης περιοχής⁹.

Τα αστικά κέντρα

Παρά τις ορατές τάσεις αστυφιλίας, οι μακεδονικές πόλεις εξακολουθούν στο γύρισμα του αιώνα ν' αποτελούν μικρές νησίδες σε μια αγροτική κατά κύριο λόγο κοινωνία. Μόνο η Θεσσαλονίκη έχει πάνω από 100.000 κατοίκους· ο πληθυσμός του Μοναστηρίου υπολογίζεται γύρω στις 50.000, των Σκοπίων σε περίπου 40.000, των Σερρών σε 25-30.000. Πάνω από

¹ Трайчев 1930, σ.20 (Σέρρες), 39 & 50 (Νευροκόπι)· Шопов 1893, σ.151-2 (Σέρρες)· Кънчов 2000, σ.363 (Νευροκόπι) & 479-81 (Σέρρες)· Gounaris 1993, σ.192 (Περλεπές)· Къосев 1954, σ.78-9 (Περλεπές)· Πέτρος Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, Αθήναι 1966, σ.366· Ευάγγελος Κωφός, «Μακεδονία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΓ΄ (1830-1881), Αθήνα 1977, σ.384. Οι Σέρρες θ' ανακάμψουν στις αρχές του εικοστού αιώνα, χάρη στην καλλιέργεια κι επεξεργασία του καπνού (Πέννας 1966, σ.376-7).

² Шопов 1893, σ.287-8· Къосев 1954, σ.79· Bérard 1987, σ.156-7· Добричанов 2002, σ.139. Για μια παλιότερη εικόνα: Boué 1840, τ.Β΄, σ.100. Ο μαρasmus επιβεβαιώνεται το 1890 απ' τον Κάντσοφ (Кънчов 2000, σ.82-3), που τον αποδίδει όμως κυρίως στην ανασφάλεια των μετακινήσεων.

³ Кънчов 2000, σ.458.

⁴ Στο ίδιο, σ.458 & 310.

⁵ Gounaris 1993, σ.199 & 203.

⁶ Шопов 1893, σ.364-5. Επίσης: Кънчов 2000, σ.458· του ίδιου, *Избрани Произведения*, τ.Β΄, Σόφια 1970, σ.196-9· Трайчев 1930, σ.52. Ήδη το 1873, ο περαστικός Ν. Σισετζίεφ παρατηρεί πως «από τότε που φτάχτηκε ο σιδηρόδρομος, μεγάλη φτώχεια επικρατεί στην απλοϊκή [=εργατική] τάξη» της πόλης (επιστολή στην εφ. *Πраво* [Κων/λη] 3.8.1873, σ.3).

⁷ Кънчов 2000, σ.180· Ιωάννης Ξανθός, *Ιστορία της Γευγελής και εθνική δράσις των κατοίκων αυτής και των πέριξ χωρίων*, Θεσ/νίκη 1954, σ.17-23.

⁸ Gounaris 1993, σ.199.

⁹ Gounaris 1993, σ.204· Μερóπη Αναστασιάδου, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια μητρόπολη την εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 2008, σ.141-5.

20.000 κατοίκους έχουν η Καβάλα κι ο Περλεπές, ενώ το Στιπ, το Βέλες και το Τέτοβο είναι λίγο μικρότερα. Μια δεκαριά πόλεις έχουν πληθυσμό γύρω στις 10.000 (Οχρίδα, Φλώρινα, Βοδενά, Γενιτσα, Βέροια, Νάουσα, Δράμα, Στρώμιτσα, Δίβρα). Οι περισσότερες όμως πρωτεύουσες των καζάδων έχουν αρκετά λιγότερους κατοίκους, ενώ υπάρχουν κι ορισμένες με διαστάσεις μεγάλου χωριού –όπως τα Γρεβενά, που κατά την απογραφή του 1913 κατοικούνται από μόλις 1.723 ανθρώπους¹.

Εξίσου άνισα είναι και τα υλικά αποτελέσματα της αστικοποίησης. Από τα μέσα του 19^{ου} αι. και μετά η Θεσσαλονίκη βιώνει μια σειρά εκσυγχρονιστικές καινοτομίες, με την κατεδάφιση του μεσαιωνικού παραθαλάσσιου τείχους (1869), τη διαμόρφωση της προκυμαίας και το άνοιγμα μεγάλων οδικών αξόνων στις δεκαετίες του 1870 και του 1880, τη λιθόστρωση κεντρικών δρόμων τη δεκαετία του 1880, το φωτισμό κεντρικών δρόμων -κι εν συνεχεία των ευπορότερων σπιτιών- με λάμπες φωταερίου (1890), την κατασκευή δικτύου ύδρευσης (1893), την εμφάνιση του ιππήλατου (1893) κι εν συνεχεία του ηλεκτρικού τραμ (1907), τον ηλεκτροφωτισμό (1906)². Στις υπόλοιπες πόλεις, παρόμοιοι μετασχηματισμοί σημειώνονται με πολύ αργότερους ρυθμούς και σε σαφώς πιο περιορισμένη έκταση. Στο Μοναστήρι, η έλευση του σιδηροδρόμου το 1894 θα συνοδευτεί από την κατασκευή της λιθόστρωτης νέας κεντρικής οδού, πλαισιωμένης από σύγχρονες νεοκλασικές κατοικίες και καταστήματα με βιτρίνες· λίγο παραδίπλα, ωστόσο, απλώνονται οι πυκνοκατοικημένες λαϊκές συνοικίες με «τους στενούς, ακάθαρτους δρόμους», όπου «μια σύγχρονη υγειονομική υπηρεσία θα ήταν τόσο καταστροφική όσο ένας στρατός εισβολέων»³. Η τελευταία διατύπωση δεν είναι απλά σχήμα λόγου, όπως διαπιστώνουμε από την έκθεση, εν έτει 1894, ενός επισκέπτη καθηγητή της Παγκόσμιας Ισραηλιτικής Ένωσης: «Δεν έχω δει χειρότερο μέρος ...διόλου νερό, καμμία αποχέτευση... Η δημοτική αρχή, με βεβαιώνουν οι συνομιλητές μου, προσπάθησε δυο φορές να βάλει φωτιά σ' αυτή την εστία μόλυνσεων. Ούτε η φωτιά όμως δεν θέλησε ν' αγγίξει αυτό το αίσχος»⁴. Στα Σκόπια, που διακρίνονται για τον έντονο συντηρητισμό των κατοίκων τους, η λιθόστρωση της κεντρικής οδού και η κατασκευή πεζοδρομίων θα περιμένουν ως την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου⁵. Στις Σέρρες, αντίθετα, όπου η αναπτυσσόμενη αστική κουλτούρα, «η πολυτέλεια και η ματαιοδοξία μιας ασυλλογίστου σπατάλης», η λατρεία της μόδας και «η εν γένει Ευρωπαϊκή εμφάνισις» προσδίδουν στους κατοίκους τους το προσωνύμιο «Φράγκοι» εκ μέρους

¹ Για τον υπολογισμό των μεγεθών χρησιμοποιήθηκαν κυρίως η στατιστική του Κάντσοφ (1900), η ελληνική απογραφή του 1913 (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Διεύθυνσις Στατιστικής, *Απαριθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Εν Αθήναις 1915), δημοσιευμένα στοιχεία από σερβικές υπηρεσιακές καταμετρήσεις του 1913 (Γλιγορ Τοдоровски, *Српски извори за историјата на македонскиот народ, 1912-1914*, Σκόπια 1979) και επιμέρους δεδομένα από το βιβλίο του Ancel (1930).

² Αναστασιάδου 2008, σ.197-254 & 605-9· Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.22· Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, Λονδίνο 2005, σ.238-42· Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1997, σ.233.

³ Lory 2011, σ.449 & 781-3· Bernard Lory - Alexandre Popovic, «Au carrefour des Balkans, Bitola 1816-1918», σε P. Dumont – F. Georgeon (eds), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Παρίσι 1992, σ.82· Albert Sonnichsen, *Confessions of a Macedonian Bandit*, Ν. Υόρκη 1909, σ.124.

⁴ Καραδήμου-Γερολύμπου 1997, σ.253.

⁵ Ancel 1930, σ.70· Кънчов 1970, σ.16, 18 & 49.

των περιοίκων¹, ένας νέος κεντρικός δρόμος ανοίγεται στις αρχές της δεκαετίας του 1890 «προνοία του φιλοκάλου διοικητού»· κυρίως, όμως, εντυπωσιακοί είναι οι περιαστικοί κήποι που αποτελούν τον κατεξοχήν χώρο μοντέρνας κατανάλωσης κι αναψυχής των αστικών στρωμάτων της πόλης².

Σαφώς λιγότερες ρυμοτομικές παρεμβάσεις σημειώνονται στα μικρότερα αστικά κέντρα. Στο Βέλες του 1913, διαβάζουμε σε έκθεση του σέρβου νομάρχη, «σε όλη την πόλη δεν υπάρχει ούτε ένας δρόμος»· για κυκλοφορία αμαξιών «ούτε κουβέντα δεν μπορεί να γίνει», οι δε κάτοικοι «χρησιμοποιούν για τις μεταφορές γαϊδούρια, καχεκτικά άλογα και μουλάρια»³. Στη Γευγελή, σύμφωνα με τον επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων, «μία και μόνη κεντρική οδός ευθεία διαχωρίζει αυτήν εις δύο ημίση και δίδει εις αυτήν όψιν πόλεως, διότι επ' αυτής ηγέρθησαν μεγάλα καταστήματα, αποθήκαι» κι ένα ατμοκίνητο εργοστάσιο μεταξιού⁴. παρεμφερή εικόνα δίνει για τη Στρούγκα ο βούλγαρος συνάδελφός του⁵, ενώ οι πρώτοι σέρβου νομάρχες περιγράφουν τον Περλεπέ και την Οχρίδα ως πόλεις «με στενούς και στραβούς δρόμους»⁶. Κάθε κανόνας έχει βέβαια και τις εξαιρέσεις του: στη Χρούπιστα της Καστοριάς, κωμόπολη με λιγότερους από 3.000 κατοίκους, η τοπική δημοτική αρχή έχει προχωρήσει σε πολεοδομική ανάπλαση ήδη από το 1884, ανοίγοντας φαρδιούς δρόμους και κατασκευάζοντας δίκτυο ανοιχτών υπονόμων, με αποτέλεσμα τη μετατροπή της σε πόλο έλξης «των ευπορωτέρων» από τα γύρω χωριά⁷. παρόμοιες αλλαγές συναντάμε μετά το 1908 και στη Ρέσνα, ως αποτέλεσμα της φιλοδοξίας του Νιαζί Μπέη να μετατρέψει την κωμόπολη -λίκνο του νεοτουρκικού κινήματος- σε «δεύτερη Μέκκα»⁸. Σε κάθε περίπτωση, ένα μέρος τουλάχιστον των κατοίκων των πόλεων ασχολείται και με αγροτικές εργασίες –είτε συμπληρωματικά (στο πλαίσιο της οικιακής οικονομίας) είτε ως κύρια απασχόληση (στην περίπτωση των φτωχότερων στρωμάτων, ιδίως των προερχόμενων από την ύπαιθρο και πρόσφατα εγκαταστημένων στην περίμετρο των αστικών κέντρων)⁹.

Τα ίδια φαινόμενα παρατηρούνται και όσον αφορά τους υπόλοιπους εκσυγχρονισμούς. Στη Νάουσα, ο πρόσφατος ηλεκτροφωτισμός ενός εργοστασίου -χάρη στα δικά του

¹ Πέννας 1966, σ.378.

² Π.Ν. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου», *Byzantinische Zeitschrift* 3(1894), σ.245· Ι. Τσικόπουλος, «Αι σερραϊκάι εξοχαί», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* Δ'(1911), σ.97-106. Εξαιρετικά διαφωτιστική και η γεμάτη ζήλεια περιγραφή του χώρου από το γραμματέα της Εξαρχίας (Шопов 1893, σ.153-4).

³ Тодоровски 1979, σ.144.

⁴ Γεώργιος Χατζηκυριακού, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν*, Θεσ/νίκη 1962 [Αθήνα 1906], σ.57-8.

⁵ Кънчов 2000, σ.87.

⁶ Тодоровски 1979, σ.224.

⁷ Δ.Κ. Ρούφος, «Χρούπιστα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 3 (1910), σ.136-7.

⁸ Георги Трайчев, *Пресна*, Σόφια 1923, σ.8.

⁹ Кънчов 2000, σ.19 (Μοναστήρι), 83 (Οχρίδα), 89 (Στρούγκα), 469 (Βοδενά) & 473-6 (Νάουσα)· Ευστάθιος Στουγιαννάκης, «Νάουσα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 4 (1911), σ.145-6· Παναγιώτης Δεκάζος, *Η Νάουσα της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1913, σ.23-4· Κώστας Σιβένας, *Η Έδεσσα επί Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1974, σ.23· Κων/νος Σταλίδης, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1999 [Έδεσσα 1974], σ.165-9· ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.462, л.67, Αρχ. Επίτροπος Ντ. Τσιρνόφ προς διευθύνοντα την εξαρχική επαρχία Σερρών Αρχιμανδρίτη Ευγένιο, Μπαϊρακλή Τζουμαγιά 8.2.1912, Νο 181.

μηχανήματα- αναφέρεται το 1911 σαν κάτι το εξαιρετικό¹, ενώ στη Βέροια και τη Δράμα ο φωτισμός των δημόσιων χώρων «*δια γκαζολίνης*» αποτελούσε το 1906 αντικείμενο διαπραγματεύσεων μεταξύ των δημοτικών αρχών και ιδιωτών επιχειρηματιών –εγχείρημα μάλλον άκαρπο, καθώς οι «επενδυτές» ήταν απλώς βιτρίνα του παράνομου ελληνικού τρομοκρατικού μηχανισμού της Θεσσαλονίκης². Στο Κιλίκις, απεναντίας, η έκθεση Κάρνεγκι εντοπίζει μετά την καταστροφή της πόλης το 1913 υπολείμματα από «*λάμπες ηλεκτρικού*», δείγμα «*της προσπάθειας που είχε καταβληθεί για ν' ανέβει σ' ένα επίπεδο άνεσης ασυνήθιστο στην Τουρκία*»³. Η ύδρευση πάλι του Μοναστηρίου θεωρείται απ' τον πρώτο σέρβο νομάρχη προβληματική και άμεσα υπεύθυνη για την κατά καιρούς εξάπλωση επιδημιών· μόνο μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων μελετάται ο εφοδιασμός της πόλης «*με καλό πόσιμο νερό*» απ' το γειτονικό όρος Περιστέρι⁴. Παρόμοιες είναι οι εκτιμήσεις και του συναδέλφου του για την κατάσταση στην Οχρίδα και τη Στρούγκα, οι κάτοικοι των οποίων υδρεύονται απευθείας απ' τη λίμνη και το ποτάμι⁵. Στα Σκόπια, αντίθετα, το μεσαιωνικό υδραγωγείο εξακολουθεί να εξυπηρετεί μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αι. την πόλη, προβλήματα όμως υπάρχουν όσον αφορά την ανισότητα της διανομής του νερού μεταξύ χριστιανικών και μουσουλμανικών συνοικιών, με τη (νεότερη) δυτική πλευρά του Βαρδάρη να εφοδιάζεται αποκλειστικά και μόνο από πηγάδια⁶. Αντιφατικές είναι τέλος οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το Βέλες: ο Κάντσοφ υποστηρίζει το 1892 ότι, «*χάρη στις κοινές προσπάθειες των πολιτών και της κυβέρνησης*» και την πρόσφατη -τότε- λειτουργία δικτύου ύδρευσης, «*κάθε πολίτης που πληρώνει ένα μικρό ποσό, μπορεί να φέρει νερό στην πόρτα του*»· δυο δεκαετίες αργότερα, ο σέρβος νομάρχης κάνει αντίθετα λόγο για απουσία σύγχρονου υδραγωγείου⁷.

Στο πεδίο της οικονομικής δραστηριότητας, η Μακεδονία γνωρίζει κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. δυο σημαντικές καινοτομίες: την εμφάνιση τραπεζών και μια κάποια βιομηχανική ανάπτυξη, ιδίως μετά το τέλος των πολέμων της δεκαετίας του 1870.

Το πρώτο χρηματοπιστωτικό ίδρυμα που ανοίγει υποκατάστημα στο μακεδονικό χώρο, το 1864, είναι η ημιεπίσημη Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα, αγγλογαλλικής ιδιοκτησίας. Ακολούθησε η ίδρυση της Banque de Salonique, συνεταιρισμού αυστριακών κι εν συνεχεία γαλλικών κεφαλαίων με τον εγχώριο όμιλο Αλατίνι (1888), η δημιουργία της κρατικής Αγροτικής Τράπεζας (Ziraat Bankasi) το 1889 και η εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη παραρτημάτων των ελληνικών τραπεζών Μυτιλήνης (1899) και Βιομηχανικής Πίστωσης (1906), της ελληνογερμανικών συμφερόντων πολιτικής Banque d'Orient (1906) και της σερβικής Beogradska Zaduga (1908)· λόγω καχυποψίας των οθωμανικών αρχών, βουλγαρική τράπεζα

¹ Στουγιαννάκις 1911, σ.150.

² ΑΠΔ/25, «Έκθεσις Υπολογαγού Αθαν. Μ. Σουλιώτου», Εν Αθήναις 22.2.1907 [=1908].

³ Dotation Carnegie pour la Paix Internationale, *Enquête dans les Balkans*, Παρίσι 1914, σ.78.

⁴ Тодоровски 1979, σ.223.

⁵ Στο ίδιο, σ.400.

⁶ Кънчов 1970, σ.15-8.

⁷ Кънчов 1970, σ.187· Тодоровски 1979, σ.144.

θα μπορέσει ν' ανοίξει παράρτημα μόνο μετά την κατάληψη της πόλης απ' τον ελληνικό στρατό, στο βραχύβιο μήνα του μέλιτος μεταξύ των βαλκάνιων συμμάχων. Η επέκταση του τραπεζικού δικτύου στην ενδοχώρα, ακόμη και στις πρωτεύουσες των βιλαετιών, είναι φαινόμενο σχεδόν αποκλειστικά της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα. Η Οθωμανική Τράπεζα ανοίγει παραρτήματα στο Μοναστήρι (1903), τα Σκόπια (1903), την Καβάλα (1904), τη Δράμα (1910) και τις Σέρρες (1910), η Banque de Salonique στο Μοναστήρι (1893) και τα Σκόπια (1907), η Τράπεζα Αθηνών -πρώην Βιομηχανικής Πίστεως- στην Καβάλα και τις Σέρρες (1909), η Banque d'Orient στο Μοναστήρι (1906), τις Σέρρες (1910) και -δι' αντιπροσώπου- στη Φλώρινα (1909)¹. Στις μικρότερες πόλεις, οι τράπεζες διέθεταν «ανταποκριτές», τοπικούς δηλαδή αστούς ή κτηματίες τους οποίους διανειοδοτούσαν ως ενδιάμεσους για την κάλυψη των πιστωτικών αναγκών της περιοχής². Δίπλα στις «κανονικές» τράπεζες, ένα τοπικό δίκτυο «τοκιστών» (σαράφηδων) εξακολουθεί να λειτουργεί όλα αυτά τα χρόνια στη Θεσσαλονίκη και -ακόμη περισσότερο- στα αστικά κέντρα της ενδοχώρας³. Μια βουλγαρική υπηρεσιακή καταγραφή «των κυριότερων εμπορικών φερμών στο βιλαέτι Μοναστηρίου» (1911) παραθέτει τα ονόματα 15 τέτοιων οικογενειακών «τραπεζιτών» με έδρες το Μοναστήρι, τη Ρέσνα, τη Στρούγκα, τη Δίβρα, την Καστοριά, τη Φλώρινα, την Οχρίδα και την Κορυτσά· βάσει των ονομάτων τους, 3 «τραπεζίτες» είναι Εβραίοι και 12 χριστιανοί, εκ των οποίων τουλάχιστον οι 8 σλαβόφωνοι⁴. Την εικόνα του κλάδου συμπληρώνει η εμφάνιση, μετά το 1900, ασφαλιστικών εταιρειών κι οργανισμών όπως η «Εταιρεία των Ελληνικών Πρατηρίων»· άμεσα συνδεδεμένη με το σκληρό πυρήνα του ελλαδικού καπιταλισμού, η τελευταία κατηγορήθηκε ότι «εσάρωσεν όσας οικονομίας των Μακεδόνων περισσότερας ημπούρεσε» πριν διαλυθεί το 1909⁵.

Οι επιπτώσεις του φαινομένου στην πραγματική οικονομία δεν θα πρέπει να υπερτιμηθούν. Η επέκταση των υποκαταστημάτων της Οθωμανικής Τράπεζας στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας αντιμετωπιζόταν από μεγάλη μερίδα των τοπικών κοινοτήτων σαν απελευθέρωση από τους ντόπιους τοκογλύφους⁶, η πραγματική έκταση αυτής της απαλλαγής είναι ωστόσο αρκετά αμφιλεγόμενη. Κατ' αρχάς, η παρουσία των τραπεζών σε περιορισμένο μόνο βαθμό φαίνεται πως έθιξε τους ταξικούς διαχωρισμούς που χαρακτήριζαν την παραδοσιακή τοκογλυφία. Τη δεκαετία π.χ. του 1890 ένας έμπορος «με καλή πίστη» μπορούσε

¹ Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη, 1900-1936*, Θεσ/νίκη 1987, σ.57-68· Ε. Χεκίμογλου – Αικ. Καριζώνη, «Δραστηριότητες της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, στα Σκόπια και στις Σέρρες (1905-1911)», *Μακεδονικά*, 29 (1993-94), σ.88-119· Gounaris 1993, σ.168-71· Αναστασιάδου 2008, σ.262-4· Καράβας 2010, σ.169-70· Κωστής Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα 1978, σ.93-5.

Αναλυτικότερα για την Οθωμανική Τράπεζα και την επέκτασή της στην οθωμανική ενδοχώρα: Christopher Clay, «The origins of modern banking in the Levant: the branch network of the Imperial Ottoman Bank», *International Journal of Middle East Studies* 26(1994), σ.589-614.

² Χεκίμογλου - Καριζώνη 1993-94, σ.92.

³ Αναστασιάδου 2008, σ.265· Χεκίμογλου - Καριζώνη 1993-94, σ.98 (Φλώρινα), 99-100 (Σκόπια) & 102 (Σέρρες).

⁴ ΑΓΔΜ/109, «Битолския вилает в търговско-οικονομично отношение през 1911 година», σ.47-50.

⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», στο συλλογικό *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων*, Αθήνα 1993, σ.157-8.

⁶ Clay 1994, σ.592.

να δανειστεί στα Σκόπια από τους τοπικούς σαράφηδες με ετήσιο τόκο 10 έως 12%· σε ακραίες περιπτώσεις το επιτόκιο έφτανε το 18%, ενώ «για τα χωριά» οι τόκοι ήταν ακόμη μεγαλύτεροι¹. Στο Μοναστήρι των αρχών του αιώνα, η Banque de Salonique δάνειζε με επιτόκιο 12%, «που θεωρούνταν τότε από Μουσουλμάνους και Χριστιανούς σαν 'τοκογλυφικό'»², η πελατεία της όμως -όπως και όλων των τραπεζικών υποκαταστημάτων- περιοριζόταν σε όσους διέθεταν επαρκή οικονομική επιφάνεια ως εγγύηση για την αποπληρωμή των χρεών τους. Τα λαϊκά στρώματα της ενδοχώρας, και ιδιαίτερα οι δυο κατηγορίες που πιέζονταν περισσότερο από την ανάγκη βραχυπρόθεσμου δανεισμού (μικροϊδιοκτήτες ή ακτήμονες αγρότες και οικογένειες εποχικών μεταναστών) εξακολούθησαν έτσι να «εξυπηρετούνται» από τα παραδοσιακά κυκλώματα των σαράφηδων, με πολύ επαχθέστερους όρους. «Οι γεωργοί, και ιδίως οι μη δυνάμενοι να παρουσιάσωσιν εγγυήσεις, προσέτρεχον εις τους τοκογλύφους και ελάμβανον δάνεια προς 15-30%», εξηγεί π.χ. ο Παναγιώτης Δεκάζος, στην κλασική μελέτη του για τις παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο της ελληνικής -πλέον- Μακεδονίας³. Ακόμη χειρότερες ήταν οι συνθήκες δανεισμού λίγο βορειότερα. Στη Ρέσνα, κωμόπολη με παραδοσιακή εποχική μετανάστευση στην Κωνσταντινούπολη, η τοκογλυφία ήταν «έντονα αναπτυγμένη» κι ασκούνταν από «τις 7-8 καλύτερες φίρμες της πόλης», γνωστές στην τοπική κοινωνία σαν «γραμματιάκηδες» (полицаджии)· οι οικογένειες των μεταναστών δανείζονται με επιτόκιο 30-35 ή ακόμη και 40-50% το χρόνο⁴, ενώ οι μετανάστες με επιτόκιο 33% το εξάμηνο⁵. Οι χωρικοί, πάλι, συχνά αγόραζαν τα αναγκαία με πίστωση από τα μαγαζιά των ίδιων επιχειρηματιών, με αποτέλεσμα τη μόνιμη (και συχνά αθέμιτη) υπερχρέωσή τους: «άπαξ και μπουν στο τεφτέρι μου, ούτε ο τάφος δεν τους σβήνει», είναι η έκφραση που αποδίδεται σ' έναν απ' αυτούς τους κατ' επάγγελμα δανειστές. Τα χρέη μεταβιβάζονταν κληρονομικά, η οικονομική δε εξάρτηση συνοδευόταν απ' την κοινωνική και πολιτική -με τη μορφή «συμβουλών» και «προστασίας» των χρηματοδοτών τσορμπατζήδων προς τους χωρικούς⁶. Την πιο ακραία μορφή τοκογλυφίας αναφέρει ο Κρστε Μισίρκοφ κι αφορά έκτακτη δανειοδότηση πεινασμένων κολλήγων του κάμπου των Γενιτσών από εβραίους σαράφηδες της Θεσσαλονίκης ή αλβανούς σουβαρήδες μ' επιτόκιο 100% το εξάμηνο⁷. Όσο για την Αγροτική Τράπεζα, που ιδρύθηκε ακριβώς για να απαλλάξει τους καλλιεργητές από τους τοκογλύφους και χρηματοδοτούνταν από αναγκαστική εισφορά 1% επί της ετήσιας αγροτικής παραγωγής, η παρέμβασή της ακυρώθηκε στην πράξη

¹ Кънчов 1970, σ.49.

² Βασίλης Γούναρης, *Στις όχθες του Υδραγόρα*, Αθήνα 2000, σ.120. Επιτόκια από 8% μέχρι «τουλάχιστον 15%» πρόβλεπε επίσης, ανάλογα με την κατηγορία των πελατών, το σχέδιο εγκατάστασης της Banque d'Orient στις Σέρρες (Χεκίμογλου - Καριζώνη 1993-94, σ.103).

³ Παναγιώτης Δεκάζος, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1914, σ.55.

⁴ Трайчев 1923, σ.10· Радев 1994, σ.47· Кънчов 2000, σ.41.

⁵ Къосев 1954, σ.83· Κ.Δ. Πολυχρονιάδης, *Μελέτη περί της διοικήσεως των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1913, σ.21.

⁶ Радев 1994, σ.46-7.

⁷ Љубен Лапе, «Крсте Мисирков за економските причини на македонското националноослободително движение», *Гласник* 19/1(1975), σ.155-70.

από δυο παράγοντες: αφ' ενός μεν την πάγια απαίτηση για ενυπόθηκη εγγύηση των δανείων (εκ μέρους είτε του ίδιου του καλλιεργητή είτε κάποιου τριτεγγυητή), απαίτηση που εκ των πραγμάτων απέκλειε απ' τις υπηρεσίες της τους ακτήμονες κολλήγους κι αγρεργάτες· την παροχέτευση, αφ' ετέρου, των κεφαλαίων της σε άλλες κατευθύνσεις, καθώς η τράπεζα γρήγορα «απέκλινε σχεδόν εξ ολοκλήρου του σκοπού της», μετατρέπόμενη σε συμπληρωματικό φοροεισπρακτικό μηχανισμό και καλύπτοντας άσχετες τρύπες του δημόσιου ταμείου ή τις καταναλωτικές ανάγκες του ίδιου του σουλτάνου¹.

Εξίσου άνισες επιπτώσεις στον κοινωνικό ιστό είχε και η βιομηχανική ανάπτυξη. Η συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων που δημιουργούνται μεταξύ 1854 και Βαλκανικών πολέμων είναι γεωγραφικά εντοπισμένες στη Θεσσαλονίκη ή στα τρίγωνα Νάουσας-Βέροιας-Βοδενών και Δράμας-Καβάλας-Σερρών. Στο πρώτο, οι υδατοπτώσεις του Βερμίου πρόσφεραν τη δυνατότητα ν' αναπτυχθεί μια εξαιρετικά δυναμική κλωστοϋφαντουργία, με την εγκατάσταση 3 βαμβακουργείων στη Νάουσα (1874-1910), 3 στη Βέροια (1902-07) κι άλλων 2 στα Βοδενά (1895-1907)· στη Νάουσα λειτουργούν επίσης 2 από τα 4 εριουργεία της Μακεδονίας, 3 πριονιστήρια, 3 αλευρόμυλοι και δεκάδες μικρά εργαστήρια παραγωγής υφασμάτων ή σησαμελαίου, ο συνολικός δε αριθμός των εργατών της πόλης εκτιμάται σε 2.000 περίπου². Στη Ν.Α. Μακεδονία, αντίθετα, είναι κυρίως η επεξεργασία του καπνού, κυριότερου εξαγωγίμου προϊόντος στο γύρισμα του αιώνα, αυτή που δημιουργεί τις βάσεις για τη βιομηχανική ανάπτυξη, με 20.000 τουλάχιστον καπνεργάτες και συμπληρωματική λειτουργία εκκοκκιστηρίων, σαπωνοποιείων, οινοποιείου, αποστακτηρίων, εργοστασίου ζυμαρικών, παγοποιείου κλπ.³. Ακόμη μεγαλύτερη διαφοροποίηση συναντάμε στη Θεσσαλονίκη, τα εργοστάσια της οποίας αποβλέπουν κυρίως στην κάλυψη των αναγκών της ευρύτερης μακεδονικής αγοράς: κεραμοποιεία, μηχανουργεία, κλωστοϋφαντουργεία, βυρσοδεψεία, τουβλοποιεία, ποτοποιεία κ.ο.κ.. Υπάρχουν επίσης οι επιχειρήσεις που εξυπηρετούν τις ανάγκες της ίδιας της πόλης (τραμ, φωταέριο, ηλεκτρικό, εστίαση) καθώς και 12 μεγάλα καπνεργοστάσια και μια εκατοστή μικρά εργαστήρια, προσανατολισμένα στις εξαγωγές· ο συνολικός αριθμός των εργατών της πόλης εκτιμάται σε 25-30.000, εκ των οποίων

¹ Δεκάζος 1914, σ.55· Αναστασιάδου 2008, σ.262-3· Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Κοφινάς προς Διομήδη: δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1989, σ.54-7· Donald Quataert, «Dilemma of Development: the Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey», *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), σ.210-27. Για τη σχετική νομοθεσία: Δημ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί κώδικες*, τ.Γ', Εν Κων/λει 1890, σ.3220-38.

² Στουγιαννάκης 1911, σ.148-53· Gounaris 1993, σ.147· «La Macédoine économique», *Bulletin d'Orient*, 27.6.1908, σ.1· Δημήτριος Χατζόπουλος, *Η ανάπτυξις της μακεδονικής βιομηχανίας από της απελευθερώσεως μέχρι σήμερα*, Θεσ/νίκη 1962, σ.3-5· Γ. Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1914, σ.49-50 & 71-2· Χρήστος Χατζηωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, Αθήνα 1993, σ.90-4· Costas Lapavitsas, «Social origins of Ottoman industrialisation: Evidence from the Macedonian town of Naoussa», University of London - School of Oriental and African Studies, Department of Economics Working Paper No 142, Σεπτέμβριος 2004.

³ Κώστας Σκαλτσάς, *Ιστορία της Καβάλας*, Εν Καβάλλα 1930, σ.54· Αρβανίτης 1909, σ.125-8 & 131-2· Παλαμιώτης 1914, σ.173 & κθ'· Gounaris 1993, σ.328· Κορηλία Τρακοσοπούλου-Τζήμου, «Αρχές της βιομηχανίας στη Δράμα (1875-1930)», σε *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Γ' Επιστημονική συνάντηση*, Δράμα 2002, σ.341-6· Αλέξανδρος Δάγκας - Άκης Αποστολίδης, «Για την εργατική τάξη στις περιοχές Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου και Αδριανούπολης την περίοδο 1908-1918», *Επιστημονική Σκέψη*, 30(9-10.1986), σ.28 & 39-40.

5.000 στις μεταφορές και 4-10.000 καπνεργάτες¹. Βυρσοδεψεία κι αλευρόμυλοι διαφόρων μεγεθών και τεχνικών χαρακτηριστικών απαντώνται το 1912 στο μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, από τις παρυφές του ελληνικού βασιλείου ή τη Χαλκιδική ως τα περίχωρα του Κουμάνοβο· σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, δυο ατμοκίνητοι μύλοι σε ισάριθμα χωριά αποτελούν τη μοναδική μορφή εργοστασίου που καταγράφουν οι νεοσύστατες σερβικές αρχές στην περιοχή². Στο ίδιο ακριβώς επίπεδο βρίσκονται και τα Σκόπια ή το Μοναστήρι³. Στο τελευταίο, «ένας ατμοκίνητος μύλος αναφέρεται για πρώτη φορά» μόλις το 1908-09⁴· σύμφωνα με το σοσιαλιστικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης, το 1910 «στο Μοναστήρι και στα τριγυρνά του υπάρχουν 5 ειδών βιομηχανίες, από τις οποίες η μεγαλύτερη είναι τα πανικά, με 4 εργοστάσια και 250 εργάτες»⁵· βουλγαρική έκθεση του 1911 αναφέρει μια τοπική βιοτεχνία δαντέλας, ένα σαπωνοποιείο «η περιορισμένη παραγωγή του οποίου χρησιμοποιείται για τοπικές ανάγκες» καθώς και την πρόσφατη λειτουργία ενός σύγχρονου τουβλοποιείου με 40 εργάτες, ιδιοκτησίας των βουλγάρων βιομηχάνων Αδελφών Ιβανόφ⁶· ο σέρβος νομάρχης, απ' την πλευρά του, υποστηρίζει τον Αύγουστο του 1913 ότι στην ίδια την πόλη «δεν υπάρχει η παραμικρή βιομηχανία»⁷. Από κει και πέρα, σποραδικές επενδύσεις σε βιομηχανίες ή μεγάλες βιοτεχνίες συναντάμε σε διάφορα σημεία της ενδοχώρας: από τη Σιάτιστα, όπου το 1913 λειτουργούν βυρσοδεψεία, σιγαροποιεία και ατμόμυλοι⁸, ή το Ντίχοβο του Μοναστηρίου, όπου «η Ελληνική επιχειρηματικότητα εύρε πρόσφορον έδαφος προς ανάπτυξιν βιομηχανίας» με τη δημιουργία μιας υδροκίνητης κι ατμοκίνητης εριουργίας⁹, ως το Κιλκίς, οι «ψηλές καμινάδες εργοστασίων» του οποίου εντυπωσιάζουν το 1912 το σοσιαλιστή έφεδρο αξιωματικό Βασίλ Κολάροφ¹⁰, και τον καζά Μελενίκου, όπου ο Κάντσοφ καταγράφει το 1891 τρία εκκοκιστήρια, 2 εργαστήρια επεξεργασίας ρυζιού, 1 βυρσοδεψείο, 1 «απλοϊκό» καναβουργείο και 10 πριονιστήρια¹¹. Κατά κανόνα, οι βιομήχανοι είναι μεγαλέμποροι των αντίστοιχων ή ομοειδών προϊόντων, που αποφάσισαν να επενδύσουν ένα μέρος των κερδών τους στη μεταποίηση¹². Όσο για την «εθνικότητά» τους, αλλού (Θεσσαλονίκη και άμεση ενδοχώρα της) κυριαρχούν τα ντόπια εβραϊκά ή τα ευρωπαϊκά κεφάλαια, ενώ αλλού -ιδίως στα δυο νοτιότερα βιομηχανικά

¹ Μοσκόφ 1978, σ.95-7· Δάγκας – Αποστολίδης 1986, σ.28-9 & 39-40· Αρβανίτης 1909, σ.116· Παλαμιώτης 1914, σ.90-2· Gounaris 1993, σ.135-43· Αναστασιάδου 2008, σ.275-83· Donald Quataert, *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, Κων/λη 1993, σ.159-73· του ίδιου, «The workers of Salonica, 1850-1912», σε D. Quataert – E.V. Zürcher (eds), *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950*, Λονδίνο 1995, σ.59-74.

² Тодоровски 1979, σ.192· Αρβανίτης 1909, σ.96, 105, 109, 110, 117, 119-21, 124, 132-4 & 138-40· Трайчев 1923, σ.45· ΑΓΔΜ/109, «Битолския вилает в търговско-економично отношение през 1911 година», σ.16-19.

³ Gounaris 1993, σ.140-1.

⁴ Στο ίδιο, σ.328.

⁵ «Στατιστική», *Ο Εργάτης* (Κων/λη) 22.8.1910, σ.3-4.

⁶ ΑΓΔΜ/109, «Битолския вилает в търговско-економично отношение през 1911 година», σ.16-19.

⁷ Тодоровски 1979, σ.223.

⁸ ΑΓΔΜ/15/18, Υποδιοικήτης Ανασελίτσης προς Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Εν Σιατίστη 29.10.1914, αρ.3671.

⁹ Χατζηκυριακού 1962, σ.55. Επίσης: Μόδης 2004, σ.41· ΑΓΔΜ/109, «Битолския вилает...», σ.18· «La Macédoine économique», *Bulletin d'Orient* 27.6.1908, σ.1· Димитар Димески, *Македонското националноослободително движение во битолскиот вилает (1893-1903)*, Σκόπια 1982, σ.98.

¹⁰ Васил Коларов, *Победи и поражения. Дневник*, Σόφια 2001, σ.116. Πρόκειται, διευκρινίζει, για 4 ατμόμυλους.

¹¹ Кънчов 2000, σ.289-90.

¹² Quataert 1993, σ.167-8· Στουγιαννάκης 1911, σ.147-53· Lapavitsas 2004, σ.14-6.

τρίγωνα- η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων είναι χριστιανικής (και ως επί το πλείστον ελληνικής) ιδιοκτησίας¹.

Οι εργασιακές σχέσεις που επικρατούν σ' αυτές τις μονάδες έχουν όλα τα χαρακτηριστικά της απόλυτης εκμετάλλευσης που συναντάμε στον καπιταλισμό της πρωταρχικής συσσώρευσης. Στη Θεσσαλονίκη το 1906 το μεροκάματο του ανειδίκευτου άρρενα εργάτη είναι 5-8 γρόσια την ημέρα, του ειδικευμένου 15 και των εργατριών μόλις 3-8 γρόσια· στα περισσότερα εργοστάσια, οι αμοιβές των γυναικών -που αποτελούν συνήθως την πλειοψηφία του προσωπικού- αντιστοιχούν στο μισό των ανδρικών αμοιβών ή και λιγότερο². Στη Νάουσα, τη Βέροια και τα Βοδενά, από την άλλη, οι μισθοί των κλωστήφαντουργών ανέρχονται μόλις στο 1/3 των αντίστοιχων της Θεσσαλονίκης³. Μεγάλο μέρος των εργατριών είναι ανήλικα κοριτσάκια 8 έως 15 ετών, η εργάσιμη μέρα διαρκεί απ' το ξημέρωμα ως τη δύση του ήλιου και η εργασιακή πειθαρχία διασφαλίζεται από ένοπλους μπράβους των ιδιοκτητών⁴. Στο Μοναστήρι, το μεροκάματο ενός οικοδόμου ή μιας πλύστρας είναι στις αρχές του εικοστού αιώνα 5 γρόσια, ποσό που καλύπτει οριακά τις ημερήσιες ανάγκες διατροφής μιας πενταμελούς οικογένειας⁵. Στα υδροπρίονα και σαμαροποιεία του Μοριχόβου, ιδιοκτησία ντόπιων τσορμπατζήδων ή αστών του Μοναστηρίου, το ημερομίσθιο των εργατών κινείται ανάμεσα στα 3 και τα 7 γρόσια, για 5-6 μήνες το χρόνο⁶.

Ακόμη μικρότερες είναι οι απολαβές των γυναικών που εργάζονται στο φασόν, προμηθεύοντας τις εμπορικές επιχειρήσεις με προϊόντα χειροτεχνίας: στη Θεσσαλονίκη, οι υφάντρες του αμπά κερδίζουν μόλις 6 γρόσια για προϊόντα που αντιστοιχούν σε δουλειά μιας εβδομάδας⁷, τα δε παραδοσιακά εργόχειρα των σλαβόφωνων Μακεδονισσών αγοράζονται από εβραίους εμπόρους σε «γελοίες τιμές που ξεπερνούν οτιδήποτε μπορούν να φανταστούν τα *sweetening systems* της Ευρώπης και της Αμερικής»⁸. Στο κατώτερο σκαλοπάτι της μισθωτής εργασίας βρίσκονται οι υπηρέτριες των αστικών νοικοκυριών, προερχόμενες συνήθως από φτωχές οικογένειες της υπαίθρου: η χρηματική αμοιβή τους, όταν υπάρχει, είναι ουσιαστικά συμβολική (15 με 25 γρόσια το μήνα στο Μοναστήρι του 1897-1912), καθώς «η σημαντικότερη απολαβή των γονιών τους ήταν ότι απαλλάσσονταν πλήρως από τη διατροφή τους»⁹.

Ανάμεσα στην ελίτ μεγαλεμπόρων και βιομηχάνων, από τη μια, και τα προλεταριακά στρώματα, από την άλλη, κινείται μια μεσαία τάξη εμπόρων, ειδικευμένων τεχνιτών, επιστημόνων κι ελεύθερων επαγγελματιών των αστικών κέντρων (και ορισμένων απ' τα

¹ Gounaris 1993, σ.150· Μοσκόφ 1978, σ.96-7 & 103· Quataert 1993, σ.168· Δάγκας-Αποστολίδης 1986, σ.28-9· Χατζηκυριακού 1962, σ.58· Σκαλτσάς 1930, σ.54· Lapavitsas 2004, σ.8-9.

² Quataert 1995, σ.70-2.

³ Quataert 1993, σ.163.

⁴ Lapavitsas 2004, σ.16-7· Σιβένας 1974, σ.23· Upward 1908, σ.188· Sonnichsen 1909, σ.16-7. Παρόμοιες ηλικίες και ωράρια συναντάμε και στα εργοστάσια της Θεσσαλονίκης (Quataert 1993, σ.169-70).

⁵ Γούναρης 2000, σ.121.

⁶ Никола Петров Русински, *Спомени*, Σκόπια 1997, σ.252.

⁷ Δάγκας – Αποστολίδης 1986, σ.30.

⁸ Edmond Bouchié de Belle, *La Macédoine et les Macédoniens*, Παρίσι 1922, σ.61.

⁹ Γούναρης 2000, σ.98-100.

κεφαλοχώρια)¹. Μ' εξαίρεση τους εμπόρους και τους δασκάλους, οι περισσότερες απ' αυτές τις επαγγελματικές κατηγορίες είναι πάντως μάλλον ολιγάριθμες. Στον Περλεπέ, πέμπτη σε μέγεθος μακεδονική πόλη, εν έτει 1899 δεν υπάρχει ούτε ένας δικηγόρος². η κατάσταση δεν αλλάζει ως το 1911, όταν υπηρεσιακή βουλγαρική έκθεση καταγράφει μόλις 5 δικηγόρους σε ολόκληρο το βιλαέτι Μοναστηρίου –όλους στην πρωτεύουσά του³. Ο ίδιος κατάλογος «των κυριότερων εμπορικών φιρμών» του βιλαετίου περιέχει 78 ακόμη εμποροβιοτεχνικές επιχειρήσεις διαφόρων ειδών στο Μοναστήρι κι άλλες 95 σε 17 συνολικά πόλεις, κωμοπόλεις και μεγάλα χωριά· στη μεγάλη τους πλειοψηφία, οι «φίρμες» αυτές είναι καταστήματα βιοτεχνικών κι αποικιακών ειδών (102 ή 59%), ενώ υπάρχουν επίσης 22 επιχειρήσεις ντόπιων τροφίμων ή ποτών (στο Μοναστήρι και το Κρούσοβο), 29 έμποροι νημάτων ή υφασμάτων (στο Μοναστήρι και τον Περλεπέ), 5 βιβλιοπώλες (στο Μοναστήρι, τη Φλώρινα και την Καστοριά) και 4 φαρμακοποιοί (όλοι στο Μοναστήρι)⁴. Στη Θεσσαλονίκη, η υπηρεσιακή χαρτογράφηση της ελληνικής «Οργάνωσης» καταγράφει το 1906 συνολικά 20 αρχιτέκτονες κι εργολάβους, εκ των οποίων οι 11 «υμέτεροι» [sic], 5 «Βούλγαροι», 2 Ιταλοί, 1 Γάλλος κι 1 Εβραίος⁵. Η ίδια καταγραφή μετρά 10 «βουλγαρικά», 1 «ρουμανίζον» και 12 «ελληνικά» χάνια· από τα τελευταία, δυο έχουν ιδιοκτήτες «Αρβανίτες»⁶. Όσον αφορά τους μισθούς, τα διαθέσιμα στοιχεία της Banque d'Orient είναι αποκαλυπτικά για την υφιστάμενη ψαλίδα μεταξύ διευθυντικών στελεχών και κατώτερων υπαλλήλων: ο διευθυντής του παραρτήματός της στο Μοναστήρι εισπράττει 300 τουρικές λίρες το χρόνο, ο λογιστής 120, ο ταμίας κι ο γραμματέας από 96, ο εισπράκτορας 60 ενώ οι κλητήρες από 30 λίρες· παρόμοια μισθολογική απόκλιση 360-36 λιρών προβλεπόταν το 1909 και για το σχεδιαζόμενο υποκατάστημα της ίδιας τράπεζας στις Σέρρες⁷. Για την ευρύτερη δε γκάμα της μεσαίας αστικής τάξης, μια ένδειξη παίρνουμε από τους ατομικούς φακέλους των ελληνορθόδοξων πελατών του υποκαταστήματος Μοναστηρίου: ένας «κηροποιός» είχε ακίνητη περιουσία (κατοικία) αξίας 60 λιρών και σε μετρητά άλλες 50· ένας ζωέμπορος, ζωικό κεφάλαιο 150 λιρών και 200 λίρες σε ρευστό· ένας χανιτζής ακίνητο 100 λιρών και μετρητά άλλες 300· ένας γιατρός, τρία σπίτια συνολικής αξίας 1.500 λιρών κι άλλες 200 παρακαταθήκη «εις φάρμακα»· ένας δερματέμπορος σπίτι αξίας 300 και μαγαζί 500 λιρών, συν 1.500 λίρες σε ρευστό· δυο αδελφοί «κασμηρέμποροι» διέθεταν

¹ Στα Λακοβίικια της Ζίχνας, π.χ., τη δεκαετία του 1890 το ¼ των κατοίκων δεν είναι γεωργοί αλλά «έμποροι, παντοπώλοι, ράπται, υποδηματοποιοί, σιδηρουργοί, σαγματοποιοί, πεταλωταί, ποιμένες, υφάντρες, βαφείς κτλ» (Αστέριος Γούσιος, *Η κατά το Παγχαίον χώρα Λακκοβηκίων*, Εν Λειψία 1894, σ.36). Φυσικά, δεν ανήκαν όλοι αυτοί στα «μεσαία» στρώματα – σε πολλές περιπτώσεις, το εισόδημά τους ήταν ενδεχομένως κατώτερο απ' αυτό των ευπορότερων μικροκαλλιεργητών.

² Владимир Карамфилов, *Спомени за просветното дело и революционните борби в гр. Прилеп*, Σόφια 2005, σ.27.

³ ΑΓΔΜ/109, «Битолския вилает...», σ.48. Τα ονόματα των δικηγόρων αποτυπώνουν εύγλωττα τον πολυεθνικό χαρακτήρα της πόλης: Μιχαλάκη Νιτσότα, Σ. Μπιουρεκτσιάν, Μ. Κότσοφ, Μ. Κεμάλ, Μ. Παπάζογλου.

⁴ Στο ίδιο, σ.47-51. Η διασπορά των 95 επιχειρήσεων έχει ως εξής: Ρέσνα (11), Στρούγκα (5), Κρούσοβο (7), Κίτσεβο (3), Δίβρα (8), Καστοριά (5), Φλώρινα (6), Εξισού (1), Σόροβιτς (1), Οχρίδα (6), Περλεπέ (18), Κορυτσά (5), Κοζάνη (6), Ανασελίτσα (3), Γρεβενά (4), Ελασσόνα (4) κι Ελμπασάν (2).

⁵ ΙΑΥΕ 1906/73.4, τίτλο και ανυπόγραφο χειρόγραφο σημείωμα.

⁶ ΙΑΥΕ 1906/73.4, χειρόγραφο ανυπόγραφο σημείωμα με τίτλο «Βουλγαρικά χάνια» και -παρακάτω- «Ελληνικά».

⁷ Χεκίμογλου – Καριζώνη 1993-94, σ.96 & 105.

2.000 λίρες σε μετρητά, 2.000 σε εμπορεύματα κι άλλες 4.000 σε ακίνητα (σπίτια και καταστήματα)· στην κορυφή της πυραμίδας, ένας έμπορος δημητριακών, κτηματίας και «τοκιστής» παρέτασσε δυο κατοικίες συνολικής αξίας 2.500 λιρών, ένα ξενοδοχείο 2.000 λιρών, καταστήματα 3.000 λιρών και χρηματικό κεφάλαιο 5.000 λιρών¹. Σταδιακά, η διαφοροποίηση των εισοδημάτων αντικαθιστά στον αστικό χώρο τις παραδοσιακές ιεραρχίες των επαγγελματικών συντεχνιών· παρόλο που επιβιώνουν τυπικά ως την αυγή του 20^{ου} αιώνα, οι τελευταίες θυμίζουν πια περισσότερο σύγχρονα εμποροβιοτεχνικά επιμελητήρια παρά τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς των προηγούμενων εποχών².

Τσιφλίκι και ζάντρουγκα

Παρά την αυξανόμενη σημασία των πόλεων, ο αγροτικός τομέας είναι ωστόσο αυτός που κυριαρχεί στην τοπική οικονομία κι απασχολεί μέχρι τέλους τη συντριπτική πλειοψηφία του μακεδονικού πληθυσμού. Σύμφωνα με εκτιμήσεις γάλλων διπλωματών που αναπαράγει ο Μοσκόφ, καλλιεργητές και κτηνοτρόφοι παράγουν στο γύρισμα του αιώνα το 50% και 25% αντίστοιχα του συνολικού εισοδήματος των τριών βιλαετίων, ιδιοποιούνται όμως από κοινού μόλις το 25%· η πρόσδοδος των γαιοκτημόνων ανέρχεται στο 12,5%, άλλο ένα 25% απορροφάται από το οθωμανικό κράτος, κάπου 20% αποτελούν τα εισοδήματα ντόπιων κεφαλαιούχων, εμπόρων κι ελεύθερων επαγγελματιών, 6% οι μισθοί εργατών και υπαλλήλων, ενώ γύρω στο 12% καταλήγει στα χέρια του ευρωπαϊκού κεφαλαίου και στην εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους³.

Στα μέσα του 19^{ου} αι. ολοκληρώνεται θεσμικά η μετάβαση από το κλασσικό οθωμανικό τσιφλίκι σ' ένα παραγωγικό σύστημα προσανατολισμένο σε μεγάλο βαθμό στις εξαγωγές, που αποτελεί συνάρθρωση των παραδοσιακών φεουδαλικών δομών με τη λογική και τις επιταγές της καπιταλιστικής οικονομίας. Σημείο τομής σ' αυτή τη διαδικασία συνιστά ο Αγροτικός Νόμος του 1858 ο οποίος, διατηρώντας τυπικά τη δημόσια κυριότητα του μεγαλύτερου μέρους της γης, αναγνωρίζει ταυτόχρονα στους (τύποις) «νομείς» των κτημάτων δικαιώματα που ισοδυναμούν με *de facto* ατομική ιδιοκτησία (αγοραπωλησία, ατομική εκμετάλλευση, υποθήκευση, κληρονομική διαδοχή)⁴. Η ρύθμιση αυτή είχε δυο όψεις. Από τη μια,

¹ Ευάγγελος Χεκίμογλου «Όψεις της ελληνικής μεσαίας τάξης στο Μοναστήρι των αρχών του 20^{ου} αιώνα», σε Αθανάσιος Αγγελόπουλος επιμ., *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία - Μια άλλη Ελλάδα - Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, Θεσ/νίκη 2004, σ.77-82.

² Quataert 1994, σ.893 · Шопов 1893, σ.273. Για τον παραδοσιακό ρόλο των ενσαφίων: Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», σε Σπ.Ασδραχάς (επιμ), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1ε' - 1θ' αι.*, Αθήνα 1979, σ.575-96. Για τη διάρθρωσή τους σε δυο μακεδονικές πόλεις κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αι.: Σταλίδης 1991, σ.43-83 · Vassilis Dimitriadis, «The Esnaf system and professions in nineteenth-century Thessaloniki», *Archivum Ottomanicum* 23(2005-06), σ.131-41.

³ Μοσκόφ 1978, σ.105-6.

⁴ Quataert 1994, σ.856-61 & 875 · E. Attila Aytakin, «Agrarian Relations, property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire», *Middle Eastern Studies*, 45/6 (11.2009), σ.935-51 · Κων/νος

σταθεροποίησε τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα όσων μικροϊδιοκτητών είχαν καταφέρει να κρατήσουν τα κτήματά τους μέσα στις θυελλώδεις ανακατατάξεις του προηγούμενου αιώνα. Από την άλλη, κατοχύρωσε θεσμικά τις αλλαγές που είχαν ήδη επέλθει στο κοινωνικό πεδίο, με τη μετατροπή πολλών κεφαλοχωριών σε τσιφλίκια ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης της δημόσιας ασφάλειας (που επέβαλλε την ανάγκη «προστασίας» των χωρικών από κάποιον ισχυρό, με βάση τον κλασικό μηχανισμό διαμόρφωσης φεουδαρχικών σχέσεων υποτέλειας), της αυξημένης φορολογίας και της συνακόλουθης υπερχρέωσης των αγροτών στους υπενουκιαστές των φόρων, τους (πρώην) σπαχήδες και την ανερχόμενη τάξη των περιφερειακών τοπαρχών (âyan)¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το βακούφι του Γαζή Εβρενός στην ευρύτερη ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης, μεταξύ Αλιάκμονα, Γενιτσών και Λαγκαδά: ενώ το 1702 μόλις το 10% των 60 οικισμών του ήταν τσιφλίκια, στα τέλη του 19^{ου} αι. στην κατηγορία αυτή υπάγεται πάνω από το 50% (48 τσιφλίκια κι 6 «μικτά» χωριά σε σύνολο 92 οικισμών)². Λίγο δυτικότερα, καθοριστικό ρόλο στη μετατροπή πολλών ελεύθερων χωριών σε τσιφλίκια έπαιξε η κυριαρχία του Αλή Πασά³. Ο νόμος του 1858 θα επικυρώσει αυτές τις αλλαγές, προσφέροντας επιπλέον στους επίδοξους τσιφλικάδες τη δυνατότητα απόκτησης ολόκληρων χωριών «αν δεν υπάρχει εναλλακτικός τρόπος διατήρησης της παραγωγής»⁴. Στην πράξη, η μεταβολή αυτή μπορούσε να επιτευχθεί με τη φυσική εκτόπιση των καλλιεργητών και την αντικατάστασή τους με άλλους ή την επάνοδό τους κάτω από νέους -σαφώς δυσμενέστερους- όρους⁵. Η θεσμική τομή θα ολοκληρωθεί το 1867 με την απελευθέρωση της αγοράς γης από ξένους υπηκόους και την αναγνώριση δικαιωμάτων κληρονομικής διαδοχής όχι μόνο στους κατιόντες αλλά και σε μακρινούς συγγενείς⁶.

Την περίοδο που μας αφορά, τα τσιφλίκια αποτελούν έτσι το σκληρό πυρήνα των γαιοκτητικών σχέσεων στη μακεδονική ύπαιθρο. Όσον αφορά τον ακριβή αριθμό τους, τα διαθέσιμα στοιχεία παρουσιάζουν δυστυχώς μεταξύ τους αξιοσημείωτες αποκλίσεις, ακόμη και σε επίπεδο καζά. Αρκετά καθαρή εικόνα προκύπτει, ωστόσο, για την τάξη μεγέθους και τη

Βακαλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Θεσ/νίκη 1980, σ.26-7· Аданър 2002, σ.43-5· Traian Stoianovich, *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Ν. Υόρκη 1992, σ.25· Louba Belarbi, «Les mutations dans les structures foncières dans l'Empire Ottoman à l'époque du Tanzimat», σε J.-L. Basqué-Grammont – P. Dumont (eds), *Économie et Sociétés dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1983, σ.251-9.

¹ Stoianovich 1992, σ.1-13 & 26-7· Fikret Adanir, «Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule», σε Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Μπέρκλι 1989, σ.131-76· Аданър 2002, σ.26-45· Quataert 1994, σ.873· Halil Inalcik, «Çiftlik», *The Encyclopaedia of Islam*, Λάιντεν - Λονδίνο 1965, τ.ΙΙ, σ.32-3· Kemal Karpat, *Studies on the Ottoman Social and Political History*, Λάιντεν-Βοστώνη-Κολώνια 2002, σ.327-51· G. Veinstein, «On the Çiftlik debate», σε Ç. Keyder - F. Tabak (eds), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Ν. Υόρκη 1991, σ.35-58· Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ.64-97· Христо Христов, *Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в.*, Σόφια 1964, σ.15-57· А. Разбойников, *Чифликарството в Македония и Одринско*, Θεσ/νίκη 1913, σ.10-29.

² Vassilis Demetriades, «Problems of Land-Owning and Population in the Area of Gazi Evrenos Bey's Wakh», *Balkan Studies* 22/1(1981), σ.44-5.

³ Δεκάζος 1914, σ.46· Stoianovich 1992, σ.26-7. Για συγκεκριμένα χωριά των καζάδων Φλώρινας και Βοδενών, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά*, Αθήνα 2007, τ.Α', σ.320-2, 354-62 & 702-10.

⁴ Quataert 1994, σ.857.

⁵ Veinstein 1991, σ.41-2.

⁶ Gounaris 1993, σ.17· Аданър 2002, σ.45· Aytekin 2009, σ.939.

γεωγραφική διασπορά του φαινομένου. Η διασταύρωση των δυο σοβαρότερων επιτόπιων μελετών που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας την επαύριο της απελευθέρωσης, από τους γεωπόνους Γεώργιο Παλαμιώτη και Παναγιώτη Δεκάζο, απεσταλμένους αντίστοιχα της Γεωργικής Εταιρείας και του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, μας δίνει έναν αριθμό 509 τουλάχιστον τσιφλικών (δηλαδή το 26,5% των 1.922 οικισμών της απογραφής του 1913)¹. ο Κώστας Βεργόπουλος, απ' την πλευρά του, αναφέρει την ύπαρξη 609 τσιφλικιών σε σύνολο 1.335 χωριών, ποσοστό 45,6%². Βορειότερα, μια λεπτομερής έρευνα του 1952-53 σε όλο το χώρο της σημερινής ΠΓΔΜ χαρτογράφησε πλήρως το καθεστώς γεοκτησίας των αρχών του αιώνα: σε σύνολο 1.765 χωριών, τα 732 (41,5%) αποτελούνταν εν όλω ή εν μέρει από τσιφλίκια· ο αριθμός των τελευταίων ανερχόταν σε 2.259, ο δε πληθυσμός τους σε 106.680 άτομα (ή το 1/5 του χριστιανικού αγροτικού πληθυσμού της περιοχής)³. Στο χώρο της σημερινής βουλγαρικής Μακεδονίας ο αριθμός των τσιφλικιών φαίνεται αντίθετα μάλλον περιορισμένος, μ' εξαίρεση τους καζάδες Μελενίκου και -εν μέρει- Πετριτσιού⁴.

Με βάση τα παραπάνω στατιστικά δεδομένα, ιστορικοί όπως ο Φικρέτ Αντανίρ έχουν υποστηρίξει πως ο ρόλος του τσιφλικιού υπήρξε στην πραγματικότητα περιθωριακός, τόσο στην κοινωνικοοικονομική ζωή της οθωμανικής Μακεδονίας όσο και στην εξέλιξη του μακεδονικού ζητήματος⁵. Επικεντρωμένη στο σχετικά μικρό μόνιμο πληθυσμό των ίδιων των τσιφλικιών, η προσέγγιση αυτή παρακάμπτει ωστόσο τα κρίσιμα ζητήματα της κυριαρχίας του τσιφλικιού σε σχέση με την έκταση και ποιότητα της καλλιεργήσιμης γης, καθώς και του υπερπληθυσμού των ακτημόνων των τριγύρω χριστιανικών οικισμών. Με βάση τα δεδομένα της αγροτικής μεταρρύθμισης της δεκαετίας του '20, ο Σωκράτης Πετμεζάς υπολογίζει π.χ. τον αριθμό των «γηγενών» ακτημόνων στο 42% του χριστιανικού αγροτικού πληθυσμού της μετέπειτα ελληνικής Μακεδονίας⁶. Εξίσου εύγλωττα είναι και τα δεδομένα από το χώρο της νυν ΠΓΔΜ: τα 2.063 νοικοκυριά των τσιφλικιάδων (2,15% των ιδιοκτητών) κατείχαν συνολικά το 36,53 % της συνολικής καλλιεργήσιμης γης, περίπου όσο κατείχαν τα τριάντα φορές περισσότερα (61.793) νοικοκυριά χριστιανών μικροϊδιοκτητών· οι δε κολήγοι, που ανέρχονταν στο 13,5% των νοικοκυριών, κατείχαν μόλις το 0,93% της γης⁷. Επιπλέον, όλα αυτά τα στατιστικά στοιχεία αφορούν τα τέλη του 19^{ου} ή τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν δηλαδή η κυριαρχία των τσιφλικιάδων πάνω στους κολλήγους βρισκόταν πια σε ανοιχτή κρίση,

¹ Παλαμιώτης 1914, σ.15, 19-21, 37, 46, 52, 66, 79-80, 94, 106-7, 116, 120, 133, 140, 151-3, 157, 169, 175, 183 & 191· Δεκάζος 1914, σ.53. Δεδομένου ότι ο Παλαμιώτης παραθέτει συνήθως τα ονόματα των τσιφλικιών, θεώρησα τα νούμερα του ακριβέστερα, συμπληρώνοντάς τα με στοιχεία του Δεκάζου, όποτε ο Παλαμιώτης είτε δεν δίνει αριθμούς (Γενιτά) είτε δίνει μόνο κατά προσέγγιση (Καρατζόβα, Φλώρινα).

² Βεργόπουλος 1975, σ.135. Τα ίδια νούμερα υιοθετεί κι ο Κωφός, αποδίδοντάς τα λανθασμένα σε «πρόσφατες γιουγκοσλαβικές έρευνες» (1977, σ.382-3).

³ Христов 1964, σ.90-1· Димески 1982, σ.55.

⁴ Христов 1964, σ.86· Разбойников 1913, σ.35.

⁵ Adanir 1989, σ.151-3· Аданѝр 2002, σ.49.

⁶ Socrates Petmezias, «Bridging the Gap: Rural Macedonia from Ottoman to Greek Rule (1900-1920)», σε L.T. Baruh – V. Kechriotis (eds), *Economy and Society on Both Shores of the Aegean*, Αθήνα 2010, σ.376-7. Για την απασχόληση ακτημόνων κατοίκων των κεφαλοχωριών σε γειτονικά τσιφλίκια, βλ. Καραβίδα 1931, σ.420.

⁷ Христов 1964, σ.99.

ακριβώς λόγω της τροπής που πήρε το μακεδονικό ζήτημα (όταν, χάρη στη δράση της ΕΜΕΟ και τα μεταναστευτικά εμβάσματα από την Αμερική, σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας οι καλλιεργητές αγόραζαν πλέον σταδιακά τη γη των τσιφλικιών), η δε μετάθεση του κέντρου βάρους των εξαγωγών από τα σιτηρά ή το βαμβάκι στον καπνό, το μετάξι και το όπιο λειτουργούσε αντικειμενικά υπέρ των μικρών παραγωγών¹. Στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε, η θέση του τσιφλικιού στην αγροτική οικονομία φαίνεται απεναντίας πολύ κεντρικότερη: τη δεκαετία π.χ. του 1870, σύμφωνα με βρετανικές διπλωματικές εκθέσεις, «η αναλογία όλων των προσώπων που εμπλέκονταν στην καλλιέργεια των τσιφλικιών σε σχέση με τους μικροϊδιοκτήτες ήταν 5:1»².

Τα «εθνικά» χαρακτηριστικά κολλήγων και τσιφλικιάδων συνδέονται αναπόσπαστα με τη μετέπειτα πολιτικοποίηση αυτών των κοινωνικών αντιθέσεων. Μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους η συντριπτική πλειοψηφία των μεγαλογαιοκτημόνων παραμένει μουσουλμανική, παρόλο που ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αι. ένας αριθμός τσιφλικιών περνά σε χέρια εβραίων ή χριστιανών εμπόρων και τοκογλύφων³. Το 1870, ο άγγλος πρόξενος Βιτωλίων εκτιμούσε πως στο ομώνυμο βιλαέτι «το 75-80% των γαιοκτημόνων είναι Μουσουλμάνοι, 15-17% Χριστιανοί και 3-4% Εβραίοι», οι δε κολλήγοι κατά κανόνα «Βούλγαροι»⁴. Στο χώρο της μετέπειτα γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, 2.029 από τα 2.209 τσιφλίκια (ποσοστό 91,85%) ανήκαν στις αρχές του εικοστού αιώνα σε μουσουλμάνους ιδιώτες, 158 (ή 7,15%) σε χριστιανούς ιδιώτες, 7 σε μουσουλμανικά βακούφια και 15 σε εκκλησίες ή μοναστήρια⁵. Για το χώρο της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας, τα αριθμητικά δεδομένα που διαθέτουμε είναι πιο αποσπασματικά. Σύμφωνα π.χ. με τα στοιχεία του Παλαμιώτη, 2 από τα 17 τσιφλίκια του καζά Σερβίων ανήκαν σε Έλληνες ενώ τα υπόλοιπα σε Τούρκους⁶. στα 20 τσιφλικοχώρια της Νάουσας, πάλι, ο Δεκάζος καταγράφει αναλυτικά 37 μουσουλμάνους και 14 έλληνες ιδιοκτήτες⁷. Εν έτει 1919, λίγο πριν από τη ριζική αλλαγή του γαιοκτητικού καθεστώτος στην περιοχή και με παγωμένες στο μεσοδιάστημα τις επίσημες αγοραπωλησίες ακινήτων, δυο αναλυτικοί πίνακες του Γραφείου Εποικισμού Θεσσαλονίκης μας δίνουν την παρακάτω εικόνα για τις περιφέρειες Θεσσαλονίκης και Λαγκαδά: από τα 91 «ιδιόκτητα» ή «υπό μεσεγγύησιν» τσιφλίκια της πρώτης, 55 (ή 60,4%) έχουν αμιγώς μουσουλμάνους ιδιοκτήτες, 17 (ή 18,7%) είναι μικτής ιδιοκτησίας⁸, 7 είναι μετόχια μονών, 3 έχουν ιδιοκτήτες Λεβαντίνους, 3 είναι απροσδιόριστοι

¹ Petmezas 2010, σ.372.

² Gounaris 1993, σ.19.

³ Καράβας 2010, σ.92 & 271· Βακαλόπουλος 1980, σ.27-8 & 47-8· Gounaris 1993, σ.17-8 & 21· Μοσκόφ 1978, σ.230· ΙΑΥΕ 1860/99.1^α, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 10.5.1860, αρ.272 και προς επιτετραμμένο Κων/λης Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 16.7.1860, αρ.386· 1875/99.2, Νικολαΐδης προς Υπ.Εξ. Ιω. Δεληγιάννη, Εν Σέρραις 31.03.1875, αρ.95.

⁴ FO 195/952, Frederick Cortazzi προς Sir Henry Elliot, Monastir 25.10.1870, σλαβομακεδονική μετάφραση σε Државен Архив на Република Македонија, Британски документи за историјата на Македонија, т.Δ' (1857-1885), Σκόπια 2003, σ.239.

⁵ Димески 1982, σ.56.

⁶ Παλαμιώτης 1914, σ.15.

⁷ Δεκάζος 1913, σ.25-40.

⁸ Δέκα με ιδιοκτήτες μουσουλμάνους και χριστιανούς κι επτά με ιδιοκτήτες μουσουλμάνους κι εβραίους.

ιδιοκτησίας, 2 ανήκουν στο δημόσιο, 1 σε (χριστιανική) κοινότητα, 1 είναι μουσουλμανικό βακούφι, 1 ανήκει σε χριστιανό κι 1 σε εβραίο τσιφλικά¹. από τα 30 τσιφλίκια της δεύτερης, τα 22 (ή 73,3%) ανήκαν σε Μουσουλμάνους, 2 σε Λεβαντίνους (οικογένεια Άμποτ), 1 σε Εβραίο, 1 (μάλλον) σε Χριστιανό, 1 ήταν μετόχι και τριών δεν αναφέρονται οι ιδιοκτήτες². Εξίσου ορατές είναι οι διαχωριστικές γραμμές και στο άλλο άκρο της κλίμακας. Σύμφωνα με τον πρόξενο Βιτωλίων Πανουριά, μουσουλμάνοι κολλήγοι υπήρχαν το 1885 σε 60 χωριά του καζά Σκοπίων· από τα αναλυτικά στοιχεία του Παλαμιώτη, προκύπτουν επίσης 10 τσιφλίκια κατοικούμενα αποκλειστικά από μουσουλμάνους στον καζά Σαρή Σαμπάν, 2 στον καζά Κοζάνης όπως και αρκετά από τα 27 τσιφλίκια του καζά Δράμας³. Οι υπόλοιποι κολλήγοι είναι χριστιανοί και, με εξαίρεση τους νοτιότερους ελληνόφωνους καζάδες, ως επί το πλείστον σλαβόφωνοι. Σύμφωνα με τη στατιστική του Αναστάς Ραζμπόνικοφ, δημοσιευμένη το 1913 στη Θεσσαλονίκη, από τα 1.838 εξαρχικά χωριά όλης της Μακεδονίας το 50% ήταν κεφαλοχώρια (920), το 30% τσιφλίκια (552) και το 20% μικτά (366)⁴. Μια οθωμανική φορολογική καταγραφή των χωριών της ευρύτερης ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης το 1861-62 αποτυπώνει πάλι την εξής εικόνα: από τους 195 χριστιανικούς οικισμούς, οι 78 (40%) ήταν κεφαλοχώρια, 88 (45%) τσιφλίκια κι 29 (15%) μοναστηριακά μετόχια· οι 91 αμιγώς μουσουλμανικοί οικισμοί ήταν όλοι κεφαλοχώρια, ενώ από τους 47 μικτούς οι 25 ήταν χωριά, 15 εν μέρει κι 7 εξ ολοκλήρου τσιφλίκια⁵.

Η καλλιέργεια του τσιφλικιού γινόταν με τρεις διαφορετικούς τρόπους, που αντιστοιχούσαν σε διαφορετικούς βαθμούς εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Ο πιο διαδεδομένος ήταν η επίμορτη καλλιέργεια: ο κολλήγος (ортакци, изполичар, наполичар), «μισιακάρης» ή «γιαριτζής» (yazici), κάτοχος των γεωργικών εργαλείων κι ενός τουλάχιστον ζευγαριού αροτριώντων ζώων, αναλάμβανε να καλλιεργήσει οικογενειακά με σιτηρά μια έκταση 40-120 στρεμμιάτων για ένα χρόνο· ο γαιοκτήμονας παρείχε τη γη, το σπόρο (αποδοτέο μετά τη συγκομιδή), την κατοικία της οικογένειας, πρόσβαση στο βοσκότοπο, το δάσος και τις ποτίστρες του τσιφλικιού, ορισμένες δε φορές κι ένα μικρό χωράφι (παρασπόρι) για προσωπική χρήση του κολλήγου· το τελικό προϊόν, μετά την αφαίρεση της δεκάτης (στην πραγματικότητα 1/8), του σπόρου, της πληρωμής του επιστάτη (σούμπαση ή χαβαλέ), του γραμματικού (yazici) και -συχνά- των αγροφυλάκων, μοιραζόταν κατά κανόνα στα δυο μεταξύ ιδιοκτήτη και καλλιεργητή· στην πράξη, ο τελευταίος απολάμβανε, έτσι, μόλις το 33-40% της παραγωγής

¹ ΑΚΚ/3.4, Γεωργικών Γραφείων Εποικισμού Θεσ/νίκης, «Πίναξ τσιφλικίων περιφέρειας Θεσσαλονίκης. Έτος 1919», συνημ. σε Δ. Μαλούχος προς Διεύθυνσιν Εποικισμού Θεσ/νίκης και Τμήμα Εποικισμού Υπ. Γεωργίας, Θεσ/νίκη 1.1.1920, αρ.64.

² ΑΚΚ/3.4, «Πίναξ εμφαίνων τα ιδιόκτητα τσιφλίκια περιοχής Λαγκαδά» και «Πίναξ εμφαίνων Δημόσια & υπό μεσεγγύησιν τσιφλίκια Επαρχ. Λαγκαδά».

³ Βούρη 1994, σ.120· Παλαμιώτης 1914, σ.175, 21 & 157.

⁴ Разбойников 1913, σ.35. Ως πηγή ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μια λίγο προγενέστερη (1911) στατιστική του Σόποφ με στοιχεία του 1908/9, διορθώνοντάς τη με βάση νεότερες πληροφορίες για τους καζάδες Θεσ/νίκης, Βέροιας, Αβρέτ Χισάρ, Σερρών και Δοϊράνης (σ.35-6).

⁵ Βασίλης Δημητριάδης, «Φορολογικές κατηγορίες χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980), σ.455.

του¹. Ανάλογα με τον τόπο και την καλλιέργεια, οι παραπάνω κανόνες επιδέχονταν διάφορες τροποποιήσεις: στην περιοχή π.χ. του Τίκφες κάθε οικογένεια κολλήγων κατέβαλλε ετήσιο ενοίκιο 2 λιρών για την κατοικία που της παρείχε ο μπέης², η δε παραγωγή του οποίου μοιραζόταν σε αναλογία 1½ ή 2 (για τον τσιφλικά) προς 1 (για τον καλλιεργητή)³. ένα αρκετά πιο πολύπλοκο -κι εκμεταλλευτικό- σύστημα υπενοικίασης επικρατούσε στα μοναστηριακά μετόχια της Χαλκιδικής⁴. μεγάλη ποικιλία ρυθμίσεων απαντάται επίσης σε ζητήματα όπως η επισκευή των κατοικιών των κολλήγων, το ποιος επιλέγει κάθε φορά τα προς καλλιέργεια αγροτεμάχια, τα «δικαιώματα» που πρέπει να καταβληθούν για την εκτροφή ζώων ή για την αλιεία στις λίμνες καθώς και το ποιος καταβάλλει (και σε τι ποσοστό) το φόρο έγγειας περιουσίας για την καλλιεργούμενη έκταση⁵. Οι συμπληρωματικές πάλι καλλιέργειες (αμπέλια, οπωροφόρα δέντρα, καλαμπόκι) άλλοτε υπάγονταν στο καθεστώς της διανομής κι άλλοτε τις καρπωνόταν εξ ολοκλήρου ο γεωργός, καταβάλλοντας στον ιδιοκτήτη κάποιο πάγιο ποσό ανά δέντρο ή για όλη την παραγωγή⁶. Εκτός από την καλλιέργεια του τσιφλικιού, ο κολλήγος είχε επιπλέον μια σειρά υποχρεώσεις: μεταφορά του προϊόντος που αναλογεί στο μπέη στο σπίτι, τις αποθήκες του ή όπου αυτός επιθυμεί (συχνά στην κοντινότερη μεγάλη πόλη), κοπή και παράδοση ορισμένων φορτίων από καυσόξυλα το χρόνο, διατροφή του γαιοκτήμονα και των ανθρώπων του κατά τη διαμονή τους στο τσιφλίκι, συντήρηση των αγροφυλάκων και καλλιέργεια της γης που τους παραχωρεί ο ιδιοκτήτης, κυρίως όμως παροχή απλήρωτης εργασίας (αγγαρεία) σε άλλα κτήματα του τσιφλικά για ορισμένες μέρες το χρόνο⁷. Κάποια άλλα φεουδαρχικά κατάλοιπα, όπως η υποχρέωση του κολλήγου να ζητά άδεια γάμου από το μπέη ή να του παρέχει γυναίκα κατά την παραμονή του στο κτήμα, το 1913 υπήρχαν πια «ως ανάμνηση μόνο»⁸. επιβιώσεις τους αναφέρονται ωστόσο, σαν «δικαιώματα» του επιστάτη, ακόμη και στο γύρισμα του αιώνα⁹.

Σε κάθε περίπτωση, ο πραγματικός βαθμός εκμετάλλευσης του κολλήγου και ιδίως η εκτέλεση των συμπληρωματικών «υποχρεώσεων» του προς τον κτηματία εξαρτιόντουσαν άμεσα από μια σειρά παράγοντες: την ιδιοσυγκρασία και τις δυνατότητες επιβολής του ιδιοκτήτη, τη φυσική απόσταση ανάμεσα στον τελευταίο και το τσιφλίκι, την πρακτική

¹ Разбойников 1913, σ.40-1· Χρισтов 1964, σ.91-4· Лапе 1975, σ.162-3· Παλαμιώτης 1914, σ.80-1, 94-5, 120, 151-2 & 191-2· Δεκάζος 1914, σ.48· Brailsford 1906, σ.51-2· Ancel 1930, σ.53· Μοσκόφ 1978, σ.85· Βακαλόπουλος 1980, σ.90· Gounaris 1993, σ.18· Weigand 2001, σ.65· Καράβας 2010, σ.293· Draganof, *La Macédoine et les réformes*, Παρίσι 1906, σ.50-2· Χριστο Силянов, *Освободителните борби на Македонија*, τ.Α', Σόφια 1933, σ.25-6· Ευάγγελος Κωφός, *Ο αντάρτης επίσκοπος Κίτρος Νικόλαος*, Αθήνα 1992, σ.55.

² Зоран Тодоровски - Пандо Колев (изд.), *Революционерните борби во Тиквешкијата. Спомену и материјали*, Σκόπια 2001, τ.Β', σ.288.

³ Разбойников 1913, σ.41.

⁴ Παλαμιώτης 1914, σ.192-3.

⁵ Draganof 1906, σ.51-2 & 62· Разбойников 1913, σ.44-7· Παλαμιώτης 1914, σ.81, 152 & 191-2· Weigand 2001, σ.65· Ancel 1930, σ.53.

⁶ Разбойников 1913, σ.45· Лапе 1975, σ.163· Weigand 2001, σ.65· Δεκάζος 1914, σ.48-9.

⁷ Разбойников 1913, σ.47-8· Draganof 1906, σ.51· Χρισтов 1964, σ.94· Weigand 2001, σ.65· Добриянов 2002, σ.134.

⁸ Разбойников 1913, σ.48.

⁹ Дракул 1997, σ.227· Brailsford 1906, σ.48· Добриянов 2002, σ.142· Μαζαράκης-Αινιάν 1937, σ.18· Παύλος Κούφης, *Άλωνα Φλώρινας. Αγώνες και θυσίες*, Αθήνα 1990, σ.26.

δυνατότητα αντικατάστασης των κολλήγων, κυρίως όμως την ταξική πάλη στο μικροεπίπεδο του τσιφλικιού ή της ευρύτερης περιοχής¹. Η αγγαρεία αποτέλεσε π.χ. την περίοδο που εξετάζουμε ένα μόνιμο διακύβευμα της αντιπαράθεσης ιδιοκτητών και κολλήγων: μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1890 ήταν βαριά και πολυήμερη, συνήθως μια μέρα τη βδομάδα ή και όλες τις χριστιανικές αργίες· ως αποτέλεσμα της δράσης της ΕΜΕΟ και των αγροτικών κινητοποιήσεων μετά το 1908, στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων είχε ωστόσο περιοριστεί σημαντικά². Παρόμοιες διακυμάνσεις συναντάμε όσον αφορά τη διάρκεια και τον τύπο της καλλιεργητικής σύμβασης: κατά κανόνα ετήσια, η συμφωνία συναπτόταν προφορικά στα τέλη Οκτωβρίου (τη γιορτή του Αγ. Δημητρίου) και τις περισσότερες φορές ανανεωνόταν αυτόματα επ' αόριστον· η σύνταξη γραπτών συμβολαίων, από την άλλη, συνδέεται ως επί το πλείστον με την προσπάθεια των γαιοκτημόνων να επιβάλλουν δυσμενέστερους όρους στους κολλήγους τους, «δένοντάς» τους στο τσιφλίκι με (πραγματικά ή εικονικά) χρέη³.

Το καθεστώς του τσιφλικιού διέφερε τυπικά απ' αυτό της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας, από την άποψη ότι ο καλλιεργητής ήταν ελεύθερος μετά τη λήξη του συμβολαίου να εγκαταλείψει το κτήμα αναζητώντας καλύτερη τύχη. Σύμφωνα με τον Κάντσοφ, τη δεκαετία του 1880 αυτή η πρακτική εφαρμοζόταν εκτεταμένα στον κάμπο των Σερρών, με τους κολλήγους να μετακινούνται από τσιφλίκι σε τσιφλίκι ανάλογα με το πόσο «καλό» ή «κακό» ήταν το κάθε αφεντικό⁴. Τις περισσότερες ωστόσο φορές μια τέτοια μετακίνηση ήταν πολύ δύσκολη -ή και πρακτικά αδύνατη- για δυο λόγους. Ο ένας ήταν η απόλυτη ανασφάλεια του κολλήγου, που στερούσαν όχι μόνο καλλιεργήσιμη γη αλλά και κατοικία για την οικογένειά του, σταύλο και χορτονομή για τα ζώα του⁵. Ο δεύτερος και καθοριστικότερος ήταν η μόνιμη συνήθως υπερχρέωση του κολλήγου στο τσιφλίκι -για να προμηθευτεί τα αναγκαία εργαλεία και ζώα (demirbaş, «σιδηρά απογραφή»), για να επιβιώσει κάποια χρονιά με κακή σοδειά, για να απαλλαγεί απ' τον προηγούμενο τσιφλικά κ.ο.κ.⁶. «Κατά την αναχώρησή μου απ' το χωριό, μόνο δυο ή τρία σπίτια ήταν δίχως χρέη, όλα τα υπόλοιπα είχαν χρεωθεί στους αγροφύλακες από 5 μέχρι 80 λίρες», σημειώνει π.χ. το 1903 για τη γενέτειρά του, το Ποστόλ ή Αλά Κλισέ (σημ. Πέλλα) των Γενιτσών, ο Κρστε Μισίρκοφ⁷. μελετώντας την ίδια χρονιά για λογαριασμό της ΕΜΕΟ το τσιφλίκι Ντομπρούσεβο του Μοναστηρίου, ο Νικόλα Πετρόφ Ρουσίνσκι διαπιστώνει κι αυτός πως δεν υπήρχε «ούτε μια οικογένεια που να μην έχει υλική υποχρέωση στον αφέντη της»⁸. Η δυνατότητα του τσιφλικά ν' αποβάλει τον κολλήγο απ' το τσιφλίκι ήταν αντίθετα

¹ Разбойников 1913, σ.39· Draganof 1906, σ.52· Καραβίδας 1931, σ.212, 222-3, 226-9, 232 & 287-8.

² Шопов 1893, σ.329· Brailsford 1906, σ.55-6· Χρισтов 1964, σ.95· Радев 1994, σ.53· Разбойников 1913, σ.47-8. Για μια συγκεκριμένη περίπτωση τέτοιας αναμέτρησης, το 1904 στο Χατζή Μπεϊλίκ του καζά Δ. Χισάρ: Симон Дракул, *Македонија меѓу автономижата и дележот*, т.Δ', Κουμάνοβο 1998, σ.132-3.

³ Декáζος 1914, σ.50-1. Για τέτοια συμβόλαια: Draganof 1906, σ.61-4 (1901)· Χρισтов 1964, σ.94 (1892 & 1903).

⁴ Кънчов 2000, σ.217.

⁵ Разбойников 1913, σ.42· Χρισтов 1964, σ.93.

⁶ Κωφός 1992, σ.55· Βακαλόπουλος 1980, σ.90· Draganof 1906, σ.52 & 62-3· Разбойников 1913, σ.40· Χρισтов 1964, σ.94· Симон Дракул, *Македонија меѓу автономижата и дележот*, т.Β', Κουμάνοβο 1996, σ.63.

⁷ Лапе 1975, σ.167.

⁸ Петров Русински 1997, σ.256-7.

απεριόριστη: «Επειδή ο μπέης δίνει το σπόρο και το χωράφι, σύμφωνα με τους νόμους δικό του είναι και το σιτάρι, του χωρικού είναι μόνο η δουλειά», εξηγεί στην πραγματεία του για τα μακεδονικά τσιφλίκια ο Ραζμποϊνικοφ. «Μέχρι την τελευταία στιγμή ο μπέης μπορεί να τον διώξει και να του πληρώσει για όλη του τη δουλειά μόνο μεροκάματα ή για όργωμα, για σπορά κλπ. Τέτοια πληρωμή όμως δεν γίνεται ποτέ, γιατί ο χωρικός πρέπει να πάει στο δικαστήριο, κι αυτό θέλει χρήματα και χρόνο: η διαδικασία τραβάει πολύ, μόλις η υπόθεση κλείσει στον ένα βαθμό γίνεται έφεση για τον επόμενο, ώσπου ο χωρικός εξαντλείται. Από την άλλη, ο μπέης μπορεί να βρει στα τεφτέρια του κάποια παλιά χρέη και να κρατήσει εκεί το ποσό, να ζητήσει κάποια αποζημίωση ή νοίκια από τη μέρα όταν δηλώθηκε στο χωρικό να εγκαταλείψει το σπίτι του μπέη κ.ο.κ.»¹. Στα απομνημονεύματά του, ο Βασίλ Ντραγκομίροφ περιγράφει χαρακτηριστικά πώς η οικογένειά του αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το τσιφλίκι όπου ζούσε, στα περίχωρα της Στρώμνιτσας, όταν ο πατέρας του αρνήθηκε να δουλέψει αγγαρεία στα χωράφια ενός ξένου μπέη· μολονότι «εξαιρετικά ανθρώπινος», ο «δικός του» τσιφλικάς ήταν ο φτωχότερος από τους έξι ιδιοκτήτες του χωριού κι αδυνατούσε να προστατέψει τον κολλήγο του απέναντι στον επιστάτη του ισχυρότερου γαιοκτήμονα. Η έξοδος της οικογένειας απ' το τσιφλίκι και η εγκατάστασή της στη γειτονική πόλη ισοδυναμούσε με οικονομική υποβάθμιση («επειδή στην πόλη όλα αγοράζονταν, τίποτα το σπιτικό, πολύ γρήγορα φάγαμε τα έτοιμα») και συνοδευόταν από ένα αίσθημα «ντροπής»². Και σ' αυτό το πεδίο, πάντως, η αγροτική αναταραχή των δυο τελευταίων δεκαετιών της οθωμανικής κυριαρχίας επέφερε κάποιες θεσμικές αλλαγές: στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, οι εξώσεις επιτρέπονταν -τυπικά τουλάχιστον- μόνο τον Αύγουστο και με αιτιολογημένη δικαστική απόφαση· ως απάντηση, οι γαιοκτήμονες «εφήρμοσαν βίαια την δι' ετησίων συμβολαίων μίσθωσιν των γαιών εις τους κολλήγους», η ανανέωση της οποίας επαφιόταν στη διακριτική ευχέρια των δυο πλευρών³.

Σχετικά ευνοϊκότεροι για τον καλλιεργητή ήταν οι όροι του δεύτερου τρόπου καλλιέργειας των τσιφλικιών. Ο κατ' αποκοπήν επίμορτος καλλιεργητής (kesimci) νοίκιαζε το κτήμα για ένα ή περισσότερα χρόνια, πληρώνοντας στον ιδιοκτήτη ένα εκ των προτέρων καθορισμένο ποσό σε είδος ή σε χρήμα· το ενοίκιο καταβαλλόταν κάποιες φορές προκαταβολικά και μπορούσε να συνοδεύεται από την υποχρέωση δωρεάν παροχής ορισμένης ποσότητας ξύλων και κτηνοτροφικών προϊόντων στο γαιοκτήμονα⁴. Μολονότι ο καλλιεργητής αναλάμβανε όλο το ρίσκο για μια κακή σοδειά, η απαλλαγή του από την άμεση πίεση του τσιφλικά και η προοπτική ιδιοποίησης όλου του πλεονάσματος καθιστούσαν αυτό το σύστημα «λίαν συμφέρον» για τους γεωργούς –σε σχέση, φυσικά, με το προηγούμενο⁵. Παρέμεινε ως εκ τούτου αρκετά περιθωριακό, με σχετικά αυξημένη όμως εφαρμογή κατά τα τελευταία χρόνια

¹ Разбойников 1913, σ.45.

² Васил Драгомиров, «Спомени за Македонија», σε Борис Николов (съст.), *Борбите в Македонија*, Σόφια 2005, σ.145-9.

³ Δεκάζος 1914, σ.50-1.

⁴ Разбойников 1913, σ.43· Χρισтов 1964, σ.98· Gounaris 1993, σ.18· Παλαμιώτης 1914, σ.37 & 94-5

⁵ Παλαμιώτης 1914, σ.37.

της οθωμανικής κυριαρχίας, ακριβώς λόγω «της ανασφάλειας και του φόβου των μπέηδων» που δυσκολεύονταν να ελέγξουν πια τα κτήματά τους¹.

Σαφώς χειρότερη από τις άλλες δυο κατηγορίες ήταν η τύχη της τρίτης ομάδας κολλήγων: των αγρεργατών που στερούνταν δικά τους μέσα παραγωγής (εργαλεία και αροτριώντα ζώα). Ένα μέρος τους εργαζόταν ευκαιριακά ως ημερομίσθιοι των τσιφλικιάδων ή των επίμορτων καλλιεργητών σε περιόδους αιχμής (συγκομιδή, εκκοκισμός κλπ.), με μεροκάματα που τη δεκαετία του 1870 ισοδυναμούσαν με 1-4 (και σπανιότερα 6-7) κιλά ψωμί². Οι περισσότεροι ωστόσο απασχολούνταν στα τσιφλίκια σε σταθερή βάση ως «παρακεντέδες», «θεληματάρηδες» (aylakci), «υπηρέτες» (hizmetkar), «υποταχτικοί» (patai), «μεροκαματιάρηδες» (надничари), «εργάτες» (аргати) ή -απλά- «παιδιά» (момци) και δη «ιδρωτόπαιδα» (ter-ođlan). Η πρόσληψή τους γινόταν σε εξαμηνιαία ή ετήσια βάση, με παροχή στέγης και αμοιβή σε είδος κι ενδεχομένως -εν μέρει- σε χρήμα. Οι εργασιακές σχέσεις και το καθεστώς της αμοιβής τους ποίκιλλαν εξαιρετικά, ανάλογα με την προσωπικότητα του ιδιοκτήτη και τις συνθήκες της περιοχής. Η συνηθισμένη πληρωμή τους σε είδος ήταν 800-1.000 κιλά ανάμικτων δημητριακών (σιτάρι, σίκαλη, καλαμπόκι), 10-100 οκάδες φασόλια, μικρή ποσότητα λαδιού κι αλατιού, ρούχα και 3-5 λίτρα πετρέλαιο το χρόνο· σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούσε να χορηγηθεί και λίγη γη (παρασπόρι) για προσωπική καλλιέργεια. Η χρηματική πάλι αμοιβή, όταν υπήρχε, μπορούσε να ποικίλλει από 100-120 ως 500 γρόσια το χρόνο· σε ορισμένες περιοχές (π.χ. Τίκφες) αυτό το ποσό μπορούσε να ανέβει στις 9-10 λίρες, με αντίστοιχο περιορισμό της παροχής σε σιτηρά. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το εισόδημα των «παιδιών» ήταν αισθητά μικρότερο απ' αυτό του αντίστοιχου «μισακάρη», ενώ συχνά η πρόσληψή τους αφορούσε όχι άτομα αλλά ολόκληρες οικογένειες, που στη διάρκεια της χρονιάς βρίσκονταν στην απόλυτη διάθεση του τσιφλικιά³. Χαρακτηριστική είναι η αυτοβιογραφική περιγραφή του Ντραγκομίροφ, για το διαφορετικό καθεστώς «μισακάρηδων» και «παιδιών» στο τσιφλίκι των παιδικών του χρόνων: οι πρώτοι μπορούσαν να κάνουν ό,τι επιδιωκώσεις ήθελαν στο σπίτι που έμεναν και να εκτρέφουν όσα ζώα ήθελαν· οι δεύτεροι όχι, γιατί αλλιώς «δεν θα υπήρχε κανείς να φροντίσει τα βουβάλια και τα βόδια του μπέη»⁴. Παρόμοιες απαγορεύσεις κατέγραψε στο Ντομπρούσεβο ο Πετρόφ Ρουσίνκι: οι «υποταχτικοί» του τσιφλικιού δεν επιτρέπεται να εκτρέφουν κατσίκες, αρνιά, βοειδή ή άλογα, παρά μόνο γουρούνια και κότες· τα γυναικεία μέλη των οικογενειών τους μπορούσαν να εργαστούν στο τσιφλίκι, όταν υπήρχε δουλειά, προς 3 μόνο γρόσια την ημέρα· όταν δεν υπήρχε δουλειά, για να απασχοληθούν αλλού απαιτούνταν προηγούμενη άδεια του μπέη. Κανόνας ήταν επίσης η οικονομική πρόσδεση της οικογένειας στο τσιφλίκι, με αφειρητά την καταβολή

¹ Разбойников 1913, σ.43.

² Gounaris 1993, σ.19.

³ Gounaris 1993, σ.18-9· Разбойников 1913, σ.42-3· Draganof 1906, σ.52-3· Христов 1964, σ.95· Петров Русински 1997, σ.256-7.

⁴ Драгомиров 2005, σ.145.

από τον ιδιοκτήτη των εξόδων αγοράς της συζύγου του οικογενειάρχη. Στην πορεία, ο μπέης «διέθετε την τιμή» των θηλυκών μελών της οικογένειας, επέλεγε τους γαμπρούς των κοριτσιών, πλήρωνε τα έξοδα του γάμου τους κι απασχολούσε τα νέα ζευγάρια στο τσιφλίκι, διαιωνίζοντας την εξάρτηση¹.

Η διαδοχή των μουσουλμάνων από χριστιανούς ή εβραίους τσιφλικάδες δε βελτίωσε ιδιαίτερα τις εργασιακές αυτές σχέσεις. Κάποιες βουλγαρικές πηγές υποστηρίζουν, βέβαια, πως οι συνθήκες απασχόλησης των «υποταχτικών» στα χριστιανικής ιδιοκτησίας τσιφλίκια ήταν αισθητά καλύτερες απ' ό,τι σ' εκείνα των μουσουλμάνων μπέηδων². Άλλες πηγές επισημαίνουν ωστόσο πως οι νέοι τσιφλικάδες, προσαρμοσμένοι περισσότερο σε μια καπιταλιστική λογική εντατικής εκμετάλλευσης της εργασίας, αποδείχθηκαν πειστικότεροι από τους προκατόχους τους. «Πολλά χωριά που είναι ιδιοκτησία χριστιανών προτιμούν τους προηγούμενους μπέηδες τους», σημειώνει χαρακτηριστικά το 1894 ο Κάντσοφ για την πεδιάδα των Σερρών, «επειδή οι εξελληνισμένοι Βλάχοι και Βούλγαροι που κατέχουν τα τσιφλίκια απομυζούν συστηματικά το μόχθο του αγρότη από τα χέρια του, ενώ με τους μπέηδες το χωριό μπορούσε πολλές φορές να γλιτώσει μέρος των καρπών για τον εαυτό του»³. Η επιδείνωση αυτή, που πιστοποιείται κι από άλλους παρατηρητές, φαίνεται πάντως πως είχε να κάνει όχι τόσο με το θρήσκευμα των τσιφλικάδων, όσο με τον τρόπο ζωής τους: η μετεγκατάσταση π.χ. της νέας γενιάς των μουσουλμάνων γαιοκτητών στις πόλεις και ο «εξευρωπαϊσμός» των καταναλωτικών συνθηθειών τους οδήγησε σε κατακόρυφη αύξηση των οικογενειακών δαπανών τους, υπεύθυνη -σύμφωνα με την ανάλυση του Μισίρκοφ- για την αυξημένη πίεση που δέχτηκαν την ίδια περίοδο οι κολλήγοι. Μεταξύ άλλων, εξηγεί ο τελευταίος, μειώθηκε σταδιακά το ποσό του σπόρου που χορηγούσε ο μπέης ανά στρέμμα (με μετακύληση του αντίστοιχου κόστους στον καλλιεργητή), περιορίστηκε η ελεύθερη καλλιέργεια κηπευτικών κι εκτροφή ζώων, ενώ οι ιδιοκτήτες έβαλαν χέρι και στην παράπλευρη παραγωγή προϊόντων με τα οποία απαξιούσαν παλιότερα ν' ασχοληθούν· επιπλέον, το κλείσιμο των λειβαδιών της Θεσσαλίας μετά το 1881 αύξησε το ποσοστό της έκτασης των μακεδονικών τσιφλικιών που νοικιάζονταν ως βοσκότοποι σε ημινομάδες κτηνοτρόφους, σε βάρος πάντα των γεωργών⁴.

Εκτός από τις παραπάνω τρεις «καθαρές» μορφές καλλιέργειας, σε πολλά σημεία της μακεδονικής υπαίθρου συναντάμε διάφορα μικτά συστήματα. Υπάρχουν π.χ. «ημιτσιφλίκια», όπου ένα μέρος του χωριού ανήκει στους κατοίκους και το υπόλοιπο στον τσιφλικά· αλλού, τα σπίτια και οι κήποι ανήκουν στους χωρικούς, ενώ τα περισσότερα χωράφια είναι ιδιοκτησία του μπέη· ακόμη ειδικότερη περίπτωση αποτελεί το Ματσίκικοβο της Γευγελής (σημ. Εύζωνοι Κιλκίς), όπου τα σπίτια θεωρούνται ιδιοκτησία των κατοίκων αλλά η γη πάνω στην οποία έχουν χτιστεί ανήκει στο μπέη, για τα οικόπεδα του οποίου οι σπιτονοικοκύρηδες καταβάλλουν

¹ Петров Русински 1997, σ.256.

² Draganof 1906, σ.53· Χριστοφ 1964, σ.95 (σύμφωνα με αναφορά του προξενείου Σκοπίων το 1904).

³ Кънчов 2000, σ.225.

⁴ Лапе 1975, σ.163-4 & 167.

ενοίκιο¹. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα έρευνα, στο γύρισμα του αιώνα το 51,9% των τσιφλικιών της μετέπειτα γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας καλλιεργόταν αποκλειστικά και μόνο από «μισακάρηδες», ένα 17,8% μόνο από «υποταχτικούς» και μόλις 1,4% με το σύστημα της κατ' αποκοπήν μορτής. Στο υπόλοιπο 28,9% εφαρμόζονταν διάφοροι συνδυασμοί αυτών των σχέσεων: στο 23,3% υπήρχαν (και) «μισακάρηδες», στο 23,8% (και) «υποταχτικοί», ενώ στο 11,1% ένα μέρος των χωραφιών δινόταν κατ' αποκοπήν. Από τους 106.680 κολλήγους, οι 63.670 (59,7%) ήταν «μισακάρηδες», 22.380 (21%) «υποτακτικοί» και 20.630 (19,3%) κατ' αποκοπήν επίμορτοι καλλιεργητές². Πιο ενδιαφέροντα είναι τα αριθμητικά στοιχεία που διαθέτουμε για την αντίστοιχη ταξική διάρθρωση μεμονωμένων χωριών, καθώς αφήνουν να διαφανεί η ύπαρξη σύνθετων εκμεταλλευτικών σχέσεων και ιεραρχιών στο εσωτερικό του τσιφλικιού. Στο Βέλικο Σέλο του Μοριχόβου, η γη του μπέη καλλιεργούνταν από 26 μικρές και μεγάλες πατριαρχικές οικογένειες (ζάντρουγκες): στον ίδιο οικισμό κατοικούσαν επίσης 15 ολιγομελείς οικογένειες «θεληματάρηδων», που *«εργαζόντουσαν ως υπηρέτες για τις ζάντρουγκες»* (βοσκοί, ξυλοκόποι, αγρεργάτες), *«πληρώνονταν, ντύνονταν και τρέφονταν από τον επικεφαλής της ζάντρουγκας, κατείχαν ελάχιστα ή καθόλου οικόσιτα ζώα και συχνά πουλούσαν ξύλα για να αυξήσουν τα εισοδήματά τους»*³. Στη Μποέμιτσα (σημ. Αξιούπολη Κιλκίς), πάλι, από τις 170 γηγενείς σλαβόφωνες οικογένειες μόλις 10 είχαν τη δεκαετία του 1910 (λιγιστή) ιδιόκτητη γη: συνολικά κάπου 150 από τα 3-4.000 καλλιεργήσιμα στρέμματα του χωριού, ενώ τα υπόλοιπα ανήκαν σε φυγάδες μουσουλμάνους μπέηδες (και μετά το 1912 περιήλθαν στο ελληνικό δημόσιο) ή στον επίσης μουσουλμάνο Ιντρίς Κεχαγιά. Τριάντα οικογένειες ήταν επίμορτοι καλλιεργητές κι άλλες τριάντα αποζούσαν *«εξ άλλων επαγγελμάτων»*, ενώ περίπου 100 οικογένειες προλεταρίων επιβίωναν *«με ημερομίσθιον εργασίαν προσφερόμενοι εις τον κεχαγιάν, τον ενοικιαστήν των δημοσίων και εις αυτούς τους κολλήγους»*⁴.

Ένα μέρος των σλαβόφωνων Μακεδόνων ζει, όπως είδαμε, σε πολυεστιακές πατριαρχικές οικογένειες ή πατριές (ζάντρουγκες). Στο πλαίσιο της εθνικής αντιπαράθεσης για το Μακεδονικό η ίδια η ύπαρξη και η φύση της ζάντρουγκας θ' αποτελέσει μείζον ιδεολογικό διακύβευμα, με την αναγόρευσή της από το σερβικό εθνικισμό σε αρχέγονο νοτιοσλαβικό εθνικό χαρακτηριστικό που διαχωρίζει τους Σέρβους και τους Μακεδονοσλάβους από τους «πραγματικούς» Βουλγάρους. Στην πραγματικότητα, αυτός ο ισχυρισμός διαψεύδεται από την ίδια τη γεωγραφική διασπορά του φαινομένου, όπως αυτή καταγράφεται από τον κατεξοχήν επιστήμονα προπαγανδιστή του σερβικού μηχανισμού, το γεωγράφο Γιόβαν Τσβίγιτς: στις αρχές του εικοστού αιώνα, πολυεστιακές οικογένειες υπάρχουν στις (μη μακεδονικές)

¹ Разбойников 1913, σ.38.

² Христов 1964, σ.90.

³ Balicki 1965, σ.1464.

⁴ АКК/3.5, δισέλιδο δακτυλογραφημένο σημείωμα Κ. Καραβίδα με τίτλο «Μποέμιτσα» (~1920). Παρά τα χρόνια που μεσολάβησαν και με δεδομένη την απαγόρευση αγοραπωλησίας μουσουλμανικών κτημάτων, το γαιοκτητικό καθεστώς του χωριού δεν πρέπει να είχε αλλάξει αισθητά από το 1912.

γιουγκοσλαβικές χώρες βορείως του Σκάρδου, σε μια λουρίδα γης στη βορειοδυτική Μακεδονία (μεταξύ Σκοπίων, Κίτσεβο και Δίβρας) καθώς και σε δυο νοτιότερους θύλακες – την περίμετρο των λιμνών Πρεσπών-Οχρίδας και τον ευρύτερο ορεινό όγκο του Μοριχόβου· παρόμοια μορφή οικογενειακής οργάνωσης συναντάμε ωστόσο και στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής και βόρειας Βουλγαρίας, στους ορεινούς όγκους του Πιρίν και της Ροδόπης, καθώς και (με κάπως διαφορετική εσωτερική δομή) σε μη σλαβικές περιοχές όπως η Αλβανία, ο Όλυμπος ή η Πίνδος¹. Προς μεγάλη τους έκπληξη, οι πρώτες σερβικές αρχές που εγκαθίστανται στη βόρεια Μακεδονία το 1912-13 διαπιστώνουν κι αυτές ότι σε μια σειρά περιοχές, όπου η σερβική πολιτική επιρροή ήταν υπαρκτή σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, η ζάντρογκα σπανίζει και τον κανόνα αποτελεί η μικρή πυρηνική οικογένεια². Διαφορετικής τάξης ιδεολογικοποίηση συναντάμε στο Μεσοπόλεμο στο έργο του έλληνα κοινοτιστή Κωνσταντίνου Καραβίδα που, ως στέλεχος της Υπηρεσίας Εποικισμού, μας έχει αφήσει την πιο συγκροτημένη κι αναλυτική περιγραφή της «πατριάς» στο χώρο της βορειοδυτικής ελληνικής Μακεδονίας τη δεκαετία του '20³. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται, από την άλλη, η πρόσφατη κριτική προσέγγιση της Μαρία Τοντόροβα που υπενθυμίζει ότι ο ίδιος ο όρος «ζάντρογκα» συνιστά φιλολογική κατασκευή του 19^{ου} αιώνα, επισημαίνει την απουσία επαρκών πηγών που να τεκμηριώνουν την αρχέγονη προέλευση του θεσμού, διατυπώνει δε την υπόθεση εργασίας πως η συγκεκριμένη μορφή πολυεστιακής οικογένειας πρόκυψε ως προϊόν των ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών του 18^{ου} αι. και συνδεόταν άμεσα με τη μαζικοποίηση του τσιφλικιού⁴. Τη στενή σχέση ζάντρογκας και τσιφλικιού είχε περιγράψει τη δεκαετία του 1910 κι ένας διεισδυτικός γάλλος παρατηρητής της μακεδονικής υπαίθρου, εκτιμώντας πως η επέκταση της ατομικής ιδιοκτησίας της γης θα επιφέρει σταδιακά τη διάλυση της συγκεκριμένης μορφής κοινωνικής οργάνωσης⁵.

Βασικό χαρακτηριστικό της εν λόγω πατριαρχικής οικογένειας, όπως περιγράφεται σε εκθέσεις των αρχών του εικοστού αιώνα, ήταν η συμβίωση κάτω από την ίδια στέγη (ή το ίδιο συγκρότημα κατοικιών) δυο ή περισσότερων συγγενικών κλάδων, με κοινή περιουσία, κάτω από την ενιαία διεύθυνση, διαχείριση κι εξουσία ενός «νοικοκύρη» (домакин, ντομάκιν) ή «γέρου» (старот) –συνήθως, αλλά όχι πάντα, του μεγαλύτερου σε ηλικία οικογενειάρχη. Ο θάνατος ή η βιολογική ανικανότητα του τελευταίου συνεπαγόταν την αντικατάστασή του από τον πρωτότοκο γιο, το μεγαλύτερο αδερφό ή όποιον άλλο επέλεγαν μεταξύ τους οι οικογενειάρχες· η περιουσία παρέμενε αδιαίρετη, εκτός από την περίπτωση διάσπασης κι αποχώρησης ενός κλάδου, που έπαιρνε ό,τι του αντιστοιχεί· η διαδοχή σ' αυτή την περίπτωση

¹ Jovan Cvijić, «The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula», *Geographical Review* 5/6 (6.1918), σ.480-1 κι ενσωματωμένος χάρτης. Επίσης: Jovan Cvijić, *La Péninsule balkanique*, Παρίσι 1918, σ.426. Για την ιδεολογικοποιημένη προσέγγιση της ζάντρογκα από νοτιοσλάβους επιστήμονες στη διάρκεια του ΙΘ' αι., βλ. Natascha Vittorelli, «An 'Other' of One's Own: Pre-WWI South Slavic Academic Discourses on the zadruga», *Spaces of Identity* 2/3 (12.2002).

² Тодоровски 1979, σ.147 (περιοχή Βέλες) & 180-1 (περιοχή Κουμάνοβο).

³ Καραβίδα 1931, σ.201-413.

⁴ Maria Todorova, *Balkan Family and the European Patern.*, Ν. Υόρκη - Βουδαπέστη 2006, σ.127-166 & 199-211.

⁵ Bouchié de Belle 1922, σ.55-6.

γινόταν σε ίσα μερίδια μεταξύ αρρένων οικογενειάρχων, ανεξαρτήτως μεγέθους των επιμέρους νοικοκυριών. Μετά το γάμο τους οι γιοι παρέμεναν στην πατρική εστία, ενώ οι γυναίκες μετακινούνταν σ' εκείνη του συζύγου, στο παραγωγικό δυναμικό της οποίας εντάσσονταν πλήρως ύστερα από ένα χρονικό διάστημα «υποδοχής» και «μαθητείας». Ο καταμερισμός εργασίας στο εσωτερικό της πατριάς καθοριζόταν από τον ντομάκιν, συνήθως σε κυκλική βάση, ενώ την ευθύνη του σπιτιού είχε κατά κανόνα η σύζυγός του ή «γερόντισσα» (старая майка ή старата). Η οικονομική δραστηριότητα της πατριάς ήταν κλειστή, αυτοχρηματοδοτούμενη και βασιζόταν κυρίως στην υπερεργασία των μελών της: οι συναλλαγές της, έτσι κι αλλιώς περιορισμένες, γίνονταν με την πόλη κι όχι με τους ομοειδείς σχηματισμούς του ίδιου ή των γειτονικών οικισμών, με επακόλουθο την απουσία εσωτερικής αγοράς στο επίπεδο του χωριού. Ανάλογα εσωστρεφής ήταν και η πολιτισμική ζωή της: με εξαίρεση την ετήσια γιορτή του οικογενειακού αγίου (σλάββα), όταν αυτή υπήρχε, οι υπόλοιπες κοινωνικές επαφές κι ανταλλαγές πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό της πολυεστιακής οικογένειας¹. Η δομή αυτή διατηρούνταν σε κάποιο βαθμό, για μερικές τουλάχιστον γενιές, και μετά τη μετεγκατάσταση των οικογενειών από την ύπαιθρο στις επαρχιακές πόλεις². Κύρια πλεονεκτήματά της ήταν η αφθονία εργατικών χεριών, η δυνατότητα οικονομικών κλίμακας, η αλληλοπροστασία των μελών και η ανθεκτικότητά της σε εξωτερικές πιέσεις –δικλείδες ασφαλείας που, στις δεδομένες κοινωνικές συνθήκες, αντιστάθμιζαν σε μεγάλο βαθμό τα αρνητικά συναισθήματα από την ασφυκτική ιεραρχία και την κατάπνιξη της ατομικότητας: μεγάλο σόι σήμαινε οικονομική αντοχή, κοινωνική δύναμη και δυνάμει πλούτο³. Η διάλυση της πατριαρχικής οικογένειας, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, συνοδευόταν αντίθετα συχνά από επιδείνωση της θέσης των χωρικών, ιδιαίτερα των κολλήγων⁴.

Η εξωτερική εικόνα ενός συνεκτικού, αδιαπέραστου και οργανωμένου συνόλου ανέδειξε μια επίφαση εσωτερικής αρμονίας που θα εντυπωσιάσει τους έλληνες μακεδονομάχους. «*Ενταύθα αι οικογένειαι αποτελούνται εξ 20-40 και 50 ατόμων [...], ζώσι δ' εν ομοιοία πατριαρχικώς*», σημειώνει π.χ. ο Τσόντος Βάρδας στο ημερολόγιό του το Νοέμβριο του 1906⁵, ενώ εξίσου γοητευμένος δηλώνει στις αναμνήσεις του ο Γιάννης Καραβίτης: «*Η τάξη που ζουν*

¹ Για την περιγραφή της ζάντρογκας ακολουθώ κυρίως τον Καραβίδη και ιδίως τις εκθέσεις για συγκεκριμένες πατριές που έχει ενσωματώσει στο βιβλίο του (όπ.π.) για την πρώτη επαφή του ίδιου με το φαινόμενο, βλ. ΑΦΔ/11.3/93, Κ. Καραβίδης προς Φ. Δραγούμη, Γέρμαν Πρεσπών 13.4.1926. Για τη σχετικοποίηση της ιδεολογικοποιημένης κι εξιδανικευτικής προσέγγισής του, εξαιρετικά χρήσιμη είναι η αντιπαραβολή με τις πληροφορίες που παρέχουν άλλες πηγές: Bouchié de Belle 1922, σ.53-7· Драгомиров 2005, σ.146· Трайчев 1923, σ.53 & 56· Balıkcı 1965, σ.1458-9 & 1463-5· Καραβίτης 1994, σ.596-600· Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.301· Ευάγγελος & Παναγιώτης Αγγελόπουλος, *Ιστορία της Πρώτης*, Φλώρινα 1963, σ.36-42· Καίτη Τζώγα-Βέττα, *Τα γενεαλογικά δέντρα των οικογενειών Χατζηρντινού & Κωνσταντίνου Σιβένα*, Έδεσσα 2006, ιδίως σ.24-45.

² Τζώγα-Βέττα 2006, σ.26-31 & 45.

³ Καραβίδης 1931, σ.220-1, 234-6, 246-7 & 402-5· Τζώγα-Βέττα 2006, σ.14, 34 & 39. Η ισχύς αυτή αποτυπώνεται και στη (μάλλον αντίστροφη) διαπίστωση μιας πρόσφατης μελέτης στην περιοχή της Έδεσσας, ότι οι πατριαρχικές δομές «*ήταν συχνότερες στις εύπορες οικογένειες, στους κτηματίες, στους εμπόρους, στους γεωργο-κτηματίες*» (Τζώγα-Βέττα 2006, σ.45).

⁴ Лапе 1975, σ.170· Драгомиров 2005, σ.146-7· Наум Христов Георгиев, «*Моята биография 1862-1920*», <http://dikata.net/biography/AUTOBIOGRAPHY.pdf>, σ.20-1.

⁵ Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.301.

είναι θαυμασία, σαν κυψέλη, και έχει βασίλισσα και βασιλιά»¹. Λιγότερο βασανισμένη, στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η ειδυλλιακή περιγραφή του Παύλου Μελά: «Όλοι αυτοί οι άνθρωποι με τα γουρουνάκια, με τα σκυλάκια, τα κατσικάκια και τα προβατάκια, αποτελούν μια καλή πατριαρχική οικογένειαν»². Η εξιδανικευτική αυτή προσέγγιση δεν είναι πιθανότατα άσχετη από το συντηρητικό πολιτικοϊδεολογικό φορτίο των περισσότερων στελεχών του Μακεδονικού Αγώνα, που στη διάρκεια του Διχασμού θα εξελιχθούν σε φανατικούς βασιλόφρονες. Το βέβαιο είναι όμως ότι συγκαλύπτει τις εσωτερικές αντιθέσεις που διαπερνούν την πατριαρχική «κυψέλη». Διεισδυτικότεροι παρατηρητές θα επισημάνουν, αντίθετα, την έντονα καταπιεστική και καταθλιπτική ατμόσφαιρα που επικρατεί στο εσωτερικό της πατριάς³, τον συγκαλυμμένο «ανταγωνισμό γοήτρου και πεποιθήσεων» πίσω από το προκάλυμμα της «αδιάρρηκτης αλληλεγγύης»⁴, την πάγια καχυποψία των μελών για ενδεχόμενες καταχρήσεις του ντομάκιν⁵ και τις υπόγειες αντιδράσεις που προκαλεί η εθιμικό δικαίω ιδιοκτησία του τελευταίου πάνω στις νεαρές νύφες που ο ίδιος επιλέγει (κι αγοράζει) για τα νεότερα αρσενικά μέλη⁶. Οι αντιθέσεις αυτές μοιραία επιδρούν στις εθνικο-πολιτικές συγκρούσεις της περιόδου, όπως άλλωστε και η κλειστή ιεραρχική δομή της πατριαρχικής οικογένειας: με ανύπαρκτη την «αγορά» σε επίπεδο χωριού, παρατηρεί ο Καραβίδας, «εάν τυχόν παρουσιάζετο επικίνδυνον ομαδικόν ζήτημα επιβάλλον κοινήν δράσιν, αυτή απεφασίζετο δια συνεννοήσεως μόνον μεταξύ των αρχηγών των πατριών· οι λοιποί, έστω και μεγάλης ηλικίας, όχι να ομιλήσουν αλλ' ουδέ να παρίστανται απλώς δεν εδικαιούντο»⁷. Με παρόμοιους όρους περιγράφεται εκ των έδων και η «πολιτική οργάνωση» δυο ηγετικών πατριαρχικών σογιών του καζά Βοδενών: «Αποφασίζαν με συμβούλιο που προήδρευε ο γεροντότερος και όριζαν σε ποιες ενέργειες προέβαιναν σε κάθε περίπτωση»⁸.

Η θέση της γυναίκας σ' αυτή την κοινωνική δομή είναι αξιοσημείωτη. «Οικονομικό στήριγμα της πατριάς» και ταυτόχρονα βασικός μηχανισμός αναπαραγωγής της στο ιδεολογικό πεδίο, «κιβωτός των ειδικών γνώσεων της πατριάς, των παραδόσεων κλπ»⁹, αντιμετωπίζεται ως παραγωγικό κεφάλαιο με αναγνωρισμένη οικονομική αξία υπό την προϋπόθεση της υποταγής. Οι νύφες αγοράζονται για ένα ποσό που στις αρχές του εικοστού αιώνα κυμαίνεται από 5 μέχρι 40 τουρκικές λίρες, «αναλόγως της σωματικής δυνάμεως της νύφης, διότι η δύναμη έχει αξία και όχι η ωραιότης ή τα άλλα προτερήματα, δια να έχει μεγαλύτεραν απόδοσιν εις τας γεωργικάς

¹ Καραβίτης 1994, σ.596.

² Μελά 1964, σ.239.

³ Bouchié de Belle 1922, σ.56-7.

⁴ Τζώγα-Βέττα 2006, σ.19, 33-5 & 45.

⁵ Καραβίδας 1931, σ.214 & 400-1· Τζώγα-Βέττα 2006, σ.31.

⁶ Καραβίδας 1931, σ.238-9 & 401.

⁷ Στο ίδιο, σ.242.

⁸ Τζώγα-Βέττα 2006, σ.15.

⁹ Καραβίδας 1931, σ.402 & 239-40. Επίσης: Τζώγα-Βέττα 2006, σ.33 & 35-6· Παύλος Κούφης, *Λαογραφικά. Άλωνα - Άρμενσκο Φλώρινας*, Αθήνα 1994, σ.39.

εργασίας»¹. Η αξία τους αυτή καθορίζει και την ηλικία γάμου των δυο φύλων, καθώς οι ζάντρουγκες προσπαθούν να προμηθευτούν νύφες όσο γίνεται νωρίτερα και να χάσουν τις κόρες τους όσο γίνεται αργότερα: τα αγόρια παντρεύονται έτσι από τα 17-20 τους χρόνια, ενώ οι κοπέλες μεταξύ 20 και 25². Μετά την ένταξή τους στην πατριά του συζύγου περνούν τον πρώτο χρόνο της μαθητείας τους στο πλευρό της διευθύνουσας «γερόντισσας», προτού σταλούν μαζί με τις άλλες γυναίκες στα χωράφια: η βασική ιδεολογική προπαρασκευή έχει γίνει ωστόσο απ' το πατρικό σπίτι³. Η προοπτική αποξένωσης των κοριτσιών από το τελευταίο καθιστά, από την άλλη, αναγκαία την ύπαρξη (και) αρσενικών διαδόχων, που θα διατηρήσουν τη θέση και τα κληρονομικά δικαιώματα του οικογενειακού κλώνου: παρόλο που «ο πατήρ τεσσάρων ή πέντε θυγατέρων θεωρείται πλούσιος»⁴, η απόκτηση αποκλειστικά και μόνο κοριτσιών θεωρείται ατύχημα –εξ ου και το γυναικείο βαφτιστικό όνομα «Ντόστα» (=φτάνει, αρκετά), όταν τα αγόρια δεν λένε να γεννηθούν⁵. Φυσικά, η καταπιεστική αυτή δομή παρουσιάζει διαβαθμίσεις, ανάλογα με τις ιδιομορφίες κάθε τόπου: η Ζαγορίτσανη της Καστοριάς περιγράφεται π.χ. στις αρχές της δεκαετίας του 1890 από το γραμματέα της Εξαρχίας σαν ένα «*βασιλείο της γυναίκας*», χάρη στην πολύμηνη απουσία των μεταναστών αντρών στην Κωνσταντινούπολη που επιτρέπει στις συζύγους τους να έχουν αποφασιστικό λόγο για τα κοινά⁶. Εντελώς διαφορετικές ανατροπές προκύπτουν στη μικροκλίμακα από την ανάπτυξη ερωτικών σχέσεων ανάμεσα σε χριστιανές και (σχετικά) ισχυρούς μουσουλμάνους γείτονές τους: στα χωριά της Πρέσπας, αφηγείται ο Σλαβέικο Άρσοφ με κάποια δόση υπερβολικής γενίκευσης, «*οι άντρες ήταν σκλάβοι των γυναικών τους, γιατί οι περισσότερες είχαν τούρκους αγαπητικούς*»⁷. το Μορίχοβο πάλι, διαβάζουμε στις αναμνήσεις του Γκεόργκι Ποπχρήστοφ, ήταν «*φημισμένο για τις όμορφες κοπέλες του, αλλά και για τα χαλαρά του ήθη*», καθώς «*υπήρχαν αρκετές διεφθαρμένες γυναίκες, που μοιχεύονταν με Πομάκους*» κι «*ήταν φίλες με διάφορους αγροφύλακες και κεχαγιάδες*»⁸. Πρόκειται, θυμίζουμε, για τις δυο περιοχές που φιγουράρουν ως κατεξοχήν εστίες της ζάντρουγκα στο χάρτη του Τσβίγιτς.

Στα αστικά κέντρα η θέση της γυναίκας ήταν αρκετά διαφορετική: η εργασία της περιοριζόταν συνήθως στο σπίτι, παρέμενε όμως πλήρως αποκλεισμένη από το δημόσιο χώρο.

¹ Καραβίτης 1994, σ.593-4· Петров Русински 1997, σ.257· Καραβίδα 1931, σ.214, 217, 225, 228 & 401· Τζώγα-Βέττα 2006, σ.42· Γεώργιος Αθανασόπουλος, *Το οροπέδιον των λυμών της Βορειοδυτικής Ελλην. Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1924, σ.5-6· Λάμπρος Ράλλης, «Από την ιστορίαν του χωρίου Ανταρτικόν», *Αριστοτέλης*, 12 (11-12.1958), σ.48.

² Καραβίδα 1931, σ.214, 217, 225, 228 & 401· Τζώγα-Βέττα 2006, σ.34· Петров Русински 1997, σ.257· Славејко Арсов, *Въстаническото движение в Югозападна Македонија (до 1904 г.)*, Σόφια 1925, σ.29. Πρβλ. Eliot 1908, σ.328.

³ «*Η μάνα μου διαρκώς με συμβούλευε να μην αντιμιλάω, να σωπαίνω, να ακούω και να υπακούω, να μην τους ντροπιάσω (Ρουκνί, moltsi i nin lafi)*» (Τζώγα-Βέττα 2006, σ.32).

⁴ Αθανασόπουλος 1924, σ.6.

⁵ Κούφης 1990, σ.54· Киров Мајски 1994, σ.38.

⁶ Шопов 1893, σ.239-43.

⁷ Арсов 1925, σ.72.

⁸ Георги Поп-Христов, *Револуционната борба в Битољска оκρѣг. Спомену*, Σόφια 1953, σ.9-10. Αναλυτικότερη περιγραφή αυτής της «διαφθοράς», ως μηχανισμού ατομικής και συλλογικής αυτοπροστασίας ευρύτατα αποδεκτού από την τοπική κοινωνία: Георги Трајчев, *Мариово*, Σόφια 1923, σ.22-4. Για το ίδιο φαινόμενο, όσον αφορά τις εποχικές αγρεργάτριες της περιοχής, βλ. Cousinéry 1831, τ.Α', σ.94-5.

Στη Ρέσνα της δεκαετίας του 1880, θυμάται ο Ράντεφ, η κεντρική αγορά της κωμόπολης αποτελούσε άβατο για τις γυναίκες, χριστιανές και μουσουλμάνες: «*Η μητέρα μου μέχρι τέλους δεν είχε δει το μαγαζί του πατέρα μου. Στους μαχαλάδες όμως πήγαιναν ελεύθερα, χωρίς κανένας να τις ενοχλεί*»¹. Στον Περλεπέ, σκάνδαλο προκαλεί το 1899 στην τοπική κοινωνία η προετοιμασία μικτής σχολικής θεατρικής παράστασης, σε συνδυασμό με μια μικτή συνεστίαση δασκάλων και διδασκαλισσών²: ο κυριακάτικος απογευματινός περίπατος στα πέριξ της πόλης, από πολίτες ντυμένους (επί τούτου και κατ' εξαίρεση) «ευρωπαϊκά», παρέμενε άλλωστε καθαρά αντρική υπόθεση³. Στα Βοδενά, πάλι, ο κοινός περίπατος των αρραβωνιασμένων στους δρόμους της πόλης -με συνοδεία- συνιστά νεωτερισμό που εμφανίζεται μόνο «*στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας*»⁴. Υπήρχαν, φυσικά, κάποιες τοπικές εξαιρέσεις: στην κεντρική συνοικία της Οχρίδας (Βαρόσι), όπου «*δεν πατούσε χωρικός*» και η καθημερινή εθιμοτυπία είχε έντονες «*ελληνικές*» αστικές επιρροές, σημειώνει εντυπωσιασμένος στις αναμνήσεις του ο Ράντεφ, οι γυναίκες διασκέδαζαν από κοινού με τους άντρες και «*διακρίνονταν από τις γυναίκες αλλού όχι μόνο στην ομορφιά, το γούστο και το ντύσιμο, με το εξεζητημένο φέρεσιμο, αλλά και στην ομιλία τους*»⁵.

Η αντίθεση πόλης-υπαιθρου διαπερνά άλλωστε όλη την κοινωνική ζωή και δομείται σε διάφορα επίπεδα. Το οικονομικό καταρχήν, με την εξάρτηση -κι εκμετάλλευση- των καλλιεργητών από αστούς εμπόρους και τοκογλύφους⁶. Το κοινωνικό στη συνέχεια, με τον πολύ διαφορετικό τρόπο ζωής, κατανάλωσης, κατοικίας, ένδυσης και συμπεριφοράς. Χαώδης ανάμεσα στις πόλεις και τα τσιφλίκια ή τα απομακρυσμένα ορεινά χωριά, η απόσταση διαβαθμίζεται σε ευθεία συνήθως αναλογία με το μέγεθος των οικισμών: περιγράφοντας π.χ. τη Μπογδάντσα του 1890, με τους 3.500 περίπου κατοίκους της, ο Τράιτσεφ εξηγεί πως «*όλα τα κτίρια ήταν διόροφα*» κι επιπλέον «*η καθαριότητα μέσα κι έξω από τα σπίτια είναι άψογη*», με αποτέλεσμα το χωριό να δίνει «*όψη κωμόπολης*»⁷. Παρεμφερείς παρατηρήσεις κάνει την ίδια εποχή ο Σόποφ για το Γκόρεντσι της Καστοριάς⁸. Η μετάθεση ενός δασκάλου από μικρό χωριό σε μεγαλύτερο ισοδυναμεί έτσι με κοινωνική αναβάθμιση, καθώς εντάσσεται σε μια «*ζωή σχεδόν αστική*»· ακόμη μεγαλύτερο άλμα αποτελεί ωστόσο η ενσωμάτωσή του στο περιβάλλον της πραγματικής πόλης, έστω κι επαρχιακής, αφού συνεπάγεται ουκ ολίγες δυσκολίες προσαρμογής, τουλάχιστον στην αρχή⁹. Το αντίστροφο σοκ ακολουθεί το διορισμό δασκάλων - και δη διδασκαλισσών- από τα αστικά κέντρα στην ύπαιθρο. Αποκαλυπτική για την απόσταση που χωρίζει τους δυο κόσμους είναι η γραπτή διαμαρτυρία των προκρίτων του χωριού

¹ Радев 1994, σ.55.

² Карамфилов 2005, σ.24-5.

³ Шопов 1893, σ.331.

⁴ Σιβένας 1974, σ.35. Πρβλ. Τζώγα-Βέττα 2006, σ.27.

⁵ Радев 1994, σ.130-1.

⁶ Радев 1994, σ.46-7· ΑΣΝ/4III/352, «Εκθέσεις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφέρεια Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1908», σ.13.

⁷ Трайчев 1930, σ.4-5.

⁸ Шопов 1893, σ.250.

⁹ Тома Николов, *Спомени из моето минало*, Σόφια 1989, σ.14-5 & 17.

Μπαλάφτσα του Λαγκαδά προς τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, το φθινόπωρο του 1906, σχετικά με τις «υπερβολικές» απαιτήσεις μιας νεοδιόριστης δασκάλας από τη γειτονική Δοϊράνη: *«ημείς την εδώσαμεν ψάθες δύο, καρέκλες δύο, στάμνα για νερό, μαγγάλι, κάρβουνα 200 οκάδες, σκούπα, λάμπα, κατοικίαν»*, διαβάζουμε, όμως *«αυτή όλον τον χρόνον μας ζητεί κρεβάτια, στρώματα, μαξιλάρια, τραπέζια και άλλα πολλά»*. λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα του τόπου, η επιθεώρηση των ελληνικών σχολείων θα διατάξει με τη σειρά της τη δασκάλα *«να είναι λογικώτερα εις τας απαιτήσεις»* της, *«διότι οι χωρικοί παραπονούνται και δικαίως»*¹.

Το βιοτικό επίπεδο των Μακεδόνων δεν καθορίζεται βέβαια μόνο από την αντίθεση πόλης-χωριού, αλλά και από μια σειρά άλλους παράγοντες –γεωγραφικούς, κοινωνικούς και (προπαντός) ταξικούς. Όσον αφορά τις κατοικίες, οι πηγές επισημαίνουν πάντως σαφείς διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή. Στην Καστοριά και γύρω απ' αυτή, σημειώνει π.χ. το 1881 σε έκθεσή του ο Θωμάς Μαρκεζίνης, *«αι οικίαι [είναι] λίθιναι κομψαί, ευρύχωροι και στερεάς κατασκευής, αι δε των χωρίων είναι μικραί και αι πλείσται εκ πλίνθων, αλλά διαφέρουσι πολύ των οικιών των χωρικών των άλλων διαμερισμάτων και κατά την κομψότητα και κατά την καθαριότητα και κατά τούτο, ότι έχουσιν εσωτερικά διαμερίσματα, εντός των οποίων δεν διαιτώνται αναμίξ ζώα και άνθρωποι, ως εν ταις οικίαις χωρίων άλλων διαμερισμάτων»*². Παρόμοιες παρατηρήσεις κάνουν ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας για την ενδοχώρα της Καστοριάς κι ο επιθεωρητής των βουλγαρικών σχολείων για την περιφέρεια του Σόροβιτς³. Σε κάποια μέρη η μορφή της κατοικίας εξελίχθηκε στη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί, όπως διαπιστώνουμε από μια τοπική μονογραφία για την Καμπάσνιτσα της Φλώρινας. Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αι. τα σπίτια του χωριού ήταν συνήθως πλίνθινα, μ' ένα δωμάτιο *«χωρισμένο με διάφραγμα σε δύο μέρη. Στο ένα μέρος κατοικούσαν οι άνθρωποι και στο άλλο τα ζώα»*. Παράθυρα δεν υπήρχαν, μόνο *«η πόρτα και μια τρύπα πάνω στη μέση της σκεπής»*, που *«χρησίμευε για να βγαίνει ο καπνός και να φωτίζεται το δωμάτιο»*. Από τα τέλη του 19^{ου} αι. οι χωρικοί άρχισαν να χτίζουν διώροφα κτίρια, όπου *«το πάνω πάτωμα ήταν κατοικία των ανθρώπων»* ενώ *«στο κάτω πάτωμα το ένα δωμάτιο ήταν σταύλος και το άλλο αποθήκη»*. Η επίπλωση πάντως παρέμεινε στην καλύτερη περίπτωση στοιχειώδης (ψάθες, σοφράς και -στις γιορτές- μαξιλάρια)⁴. *«Ακόμη και οι πλουσιότερες οικογένειες δεν κοιμόντουσαν σε κρεβάτια»*, θυμάται πάλι για τα παιδικά του χρόνια στο Κρούσοβο ο Νικόλα Κίροφ Μάισκι⁵, ενώ ο Μπρέλσφορντ περιγράφει ως εξής τον εξοπλισμό ενός τυπικού μακεδονικού χωριατόσπιτου: *«Το πάτωμα είναι από χώμα και για κρεβάτια υπάρχουν χειροποίητα στρώματα ή άχυρο. Ένα δυο τρίποδα σκαμνιά και μερικά πήλινα ή τσίγγινα δοχεία είναι όλη η ορατή περιουσία. Υπάρχει*

¹ ΙΑΥΕ 1906/9.2, Παπα-Χαρίτων Στεργιανού προς 'Αξιολόγους Κυρίου', Εν Μπαλάφτσα 9.11.1906 και Γραφείον Γενικής Επιθεωρήσεως των Ελληνικών Σχολείων προς Μαρία Ζωγράφου, Εν Θεσ/νίκη 9.11.1906.

² Λύντια Τρίχα, *Το βιλαέτι Βιτωλίων το 1881. Στατιστική από το Αρχείο Τρικούπη*, Φλώρινα 1994, σ.49.

³ Шопов 1893, σ.245· Кънчов 2000, σ.509.

⁴ Αγγελόπουλοι 1963, σ.36-40.

⁵ Киров Мајски 1994, σ.52. Πρβλ. Weigand 2001, σ.83.

ίσως ένα κουτί που περιέχει τα χειροποίητα γιορτινά φορέματα των γυναικών»¹. Πολύ διαδεδομένοι επίσης ήταν οι τυποποιημένοι τενεκέδες ρωσικού πετρελαίου που χρησιμοποιούνταν «ως δοχεία νερού και μαγειρικά σκεύη. Η τροφή σου, το νερό σου, ακόμη και το ψωμί σου έχουν μια γεύση πετρελαίου, που για τον ευαίσθητο ταξιδιώτη μετατρέπεται σε αισθαντικό σύμβολο της Ανατολής»². Τις αθλιότερες συνθήκες βίωναν φυσικά οι «υποτακτικοί» των τσιφλικιών, υποχρεωμένοι -ιδίως οι άγαμοι- να ζουν στο ίδιο αχούρι με τα ζώα του αφεντικού, «χωρίς το παραμικρό χώρισμα ανάμεσα στα δυο είδη, ανθρώπους και κτήνη»³. Κατά μήκος του Στρυμόνα συναντάμε τέλος κάποια «πλωτά» χωριά, η συγκοινωνία στο εσωτερικό των οποίων -λόγω πλημμύρας- γινόταν όλο το χειμώνα με βάρκες⁴.

Η διατροφή των Μακεδόνων παρουσίαζε κι αυτή διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τόπο και την κοινωνική τάξη. Στην περιοχή Μοναστηρίου, διαβάζουμε σε αγγλική προξενική έκθεση του 1870, το σιτηρέσιο των κατοίκων είναι «πολύ στοιχειώδες» και «αποτελείται κυρίως από ψωμί από καλαμπόκι ανάμικτο με σίκαλη καλής ποιότητας. Πιπεριές, πράσα και κρεμμύδια τρώγονται σε μεγάλες ποσότητες, παστά ψάρια που και που, ενώ κρέας σπάνια»⁵. Λιχουδιές όπως ο φημισμένος τοπικός παστουρμάς στο Κρούσοβο ή ο σμιγδαλένιος χαλβάς στα Βοδενά καταναλώνονταν μόνο από τους εύπορους αστούς⁶. Για το διαιτολόγιο πάλι των φτωχότερων στρωμάτων των πόλεων, αποκαλυπτικές είναι οι αναμνήσεις του γιού ενός εντεροκατεργαστή (ξεπεσμένου φτωχού χασάπη) από το Καβαντάρ: «Υπήρχαν μέρες που δεν είχαμε ψωμί στο σπίτι. Θυμάμαι κάποτε η γιαγιά μου περίμενε η μοναδική μας κότα να κάνει αυγό και να το πάει στους γείτονες, για να της δώσουν ψωμί, που το μοίραζε σ' εμένα και τον αδερφό μου. Δεν ξέραμε τι είναι γάλα» και μοναδικές ευκαιρίες για να χορτάσει η οικογένεια ήταν οι γάμοι ή τα δείπνα σε ξένα σπίτια⁷. Αρκετά φτωχικό ήταν το σιτηρέσιο και των περισσότερων χωρικών: «Η βασική τροφή είναι ψωμί από ένα μίγμα σιταριού με σίκαλη ή καλαμπόκι. Κρέας ο χωρικός σπανίως αγγίζει, εκτός από τις μεγάλες γιορτές, ούτε πολυχρησιμοποιεί γαλακτοκομικά. Οι αγαπημένες του απολαύσεις είναι κόκκινες πιπεριές, σκόρδα, κρεμμύδια και φασόλια, και με τη βοήθειά τους ικανοποιείται να επιβιώνει μ' ένα μονότονο διαιτολόγιο ψωμιού»⁸. Στο Πόπτσεβο της Στρώμνιτσας, θυμάται ένας δάσκαλος, η τροφοδοσία του από τους χωρικούς «κάθε μέρα ήταν η ίδια: κομματάκι καλαμποκίσιο ψωμί και τηγανητό τριμένο τυρί με αυγά. Μονάχα η γιαγιά Πέσα, που είχε 300-400 κατσίκες, μου έφερνε κότα γιαχνί και πίτα μόνο με βούτυρο»⁹. Στο ίδιο

¹ Brailsford 1906, σ.44. Πρβλ. Bouchié de Belle 1922, σ.59.

² Brailsford 1906, σ.53.

³ Петров Русински 1997, σ.246 (περιγραφή κατοικίας στο χωριό Μογγίλα).

⁴ Μόδης 1950, σ.3. В. Главинов, «Работническа Македонија», *Работническа Искра* 23(1.12.1909), σ.4. Κάτω από τις ίδιες συνθήκες έζησαν για χρόνια και όσοι κάτοικοι της Κουλακιάς έμειναν στο χωριό τους μετά την καταστρεπτική πλημμύρα του Αξιού το 1875: *Ερμής Θεσ/νίκη* 23.5.1875, σ.2. Αθανάσιος Κράββας, *Η Κουλακιά*, Αθήνα 2009, σ.2-3 (λανθασμένη χρονολογία).

⁵ FO 195/952, Acting Consul Fr. Cortazzi προς Sir Henry Eliot, Monastir 25.10.1870, σλαβομακεδονική μετάφραση σε *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.241-2. Πρβλ. Weigand 2001, σ.61.

⁶ Киров Мајски 1994, σ.51. Σιβένας 1974, σ.23.

⁷ Јурдан Анастасов, «Бегли спомени», σε Тодоровски - Колев 2001, τ.Α', σ.118-20.

⁸ Brailsford 1906, σ.53. Η ίδια ακριβώς διαπίστωση σε Weigand 2001, σ.79.

⁹ Драгомиров 2005, σ.156.

μήκος κύματος κινούνται οι πληροφορίες που διαθέτουμε και για άλλες περιοχές της Μακεδονίας, από την Ανασελίτσα και τα Βοδενά ως το Πιρίν και το Κουμάνοβο¹. Λεπτομερέστερη απ' όλους, μια βουλγαρική έκδοση των αρχών του εικοστού αιώνα παραθέτει αναλυτικά την ετήσια κατανάλωση τροφίμων και ποτών μιας 16μελούς οικογένειας κολλήγων από τα περίχωρα των Σκοπίων, όπως καταγράφηκε σε έρευνα ενός μη κατονομαζόμενου ευρωπαίου προξένου. Ανά εβδομάδα, οι αριθμοί της έχουν ως εξής: 144 οκάδες αλεύρι «για την οικογένεια και τα σκυλιά», 1 οκά κρέας, κάτι λιγότερο από 1 οκά ρύζι, ¼ της οκάς ελαιόλαδο, περίπου 1 οκά κρασί, ⅓ της οκάς αλάτι, 1/5 της οκάς ζάχαρη, καθώς και απροσδιόριστες ποσότητες αυγών, γαλακτοκομικών και λαχανικών από την παραγωγή του κτήματος². Ακραία φτώχεια επικρατούσε αντίθετα στα χωριά του Τίκφες, οι κάτοικοι των οποίων τρέφονταν κυρίως με «κατσαμάκι», ένα χυλό από καλαμποκάλευρο και νερό³. Παρόμοιες εικόνες αποτυπώνει το 1875 και ο έλληνας πρόξενος Σερρών: «η γεωργική τάξις εις τοσαύτην περιήλθε νυν ένδειαν», διαβάζουμε στην αναφορά του, «ώστε εις τινα μέρη της επαρχίας ταύτης πλείσται οικογένειαι αδυνατούσαι να διατραφώσι δια της συνήθους τροφής εβιάσθησαν ν' αναμιγνύωσιν εις την άλευρον τινές μεν μεταλλικόν τινα χουν προσόμοιον τη πορσελάνη, έτεροι δε τρέφονται δι' άρτου εξ ημισείας από άλευρον και στάκτην σκευαζόμενον»⁴.

Φόροι, αγγαρεία, μετανάστευση

Η αφαιμάξη των χωρικών από το οθωμανικό κράτος και -κυρίως- τα όργανά του ερχόταν συνήθως να προστεθεί στα προβλήματα που προκαλούσαν η φύση, οι απαρχαιωμένες μέθοδοι καλλιέργειας, οι γαιοκτήμονες και οι ληστές. «Οι σχέσεις του ραγιά με τους εκπροσώπους της Υψηλής Πύλης», συνοψίζει ένας εξωτερικός παρατηρητής, «περιγράφονται με τρεις λέξεις: δεκάτη, αγγαρεία, μπαζίσι»⁵.

Η διαφθορά των αξιωματούχων, παροιμιώδης κατά τις τελευταίες δεκαετίες της Αυτοκρατορίας, επιδειωνόταν από την πολύμηνη συχνά καθυστέρηση της μισθοδοσίας των κρατικών υπαλλήλων -«χωρίς ρουσφέτι, δεν τους έμενε παρά να πεινάσουν»- αλλά και από τη γενικευμένη αίσθηση ότι σε όλη την κρατική ιεραρχία τα πάντα πουλιούνται κι αγοράζονται⁶. «Σωστός άνθρωπος δε μπορεί να ζήσει σήμερα στο Κονάκι», εξηγούν στο βούλγαρο σχολικό

¹ ΑΓΔΜ/14/38, Διοικ. Αντιπρόσωπος Αρχαγγέλων προς Υποδιοικητήν Κιλκισίου, Εν Αρχαγγέλοις 11.12.1914, αρ.557· ΑΓΔΜ/15/14, Υποδιοικητής Ανασελίτσης προς Γενικήν Διοίκησιν, Εν Σιατίστη 15.11.14, αρ.3838· ΑΓΔΜ/17/68, [Υποδιοίκησης Εδέσσης] «Γεωργία» (1913)· Ancel 1930, σ.53· Трайчев 1930, σ.86· Тодоровски 1979, σ.177-8· Άμποτ 2005, σ.170· Frederick Moore, *The Balkan trail*, Νέα Υόρκη 1906, σ.21-2.

² Draganof 1906, σ.57-9.

³ Михаил Герджиков, *В Македония и Одринско*, Σόφια 1928, σ.26.

⁴ ΙΑΥΕ 1875/99.2, Νικολαΐδης προς Υπ.Εξ. Ιω. Δεληγιάννη, Εν Σέρραις 31.03.1875, αρ.95.

⁵ Bouchié de Belle 1922, σ.73.

⁶ Радев 1994, σ.61-2. Επίσης: Μόδης 2004, σ.47· Τέγος Σαπουντζής, «Φλώρινα», *Αριστοτέλης*, 3-4 (5-8.1957), σ.30.

επιθεωρητή κάποιου Πομάκου συνταξιδιώτη του, «γιατί οι συνάδελφοί του όταν δουν ότι δεν χρηματίζεται, θα συνενωθούν εναντίον του και θα τον ρημάζουν»¹.

Οι αγγαρείες αποτελούσαν θεωρητικά συμβολή των κατοίκων στα δημόσια έργα (ως επί το πλείστον την οδοποιία), στην πράξη ωστόσο χρησιμοποιούνταν συχνά ως εκβιασμός εκ μέρους των αρμόδιων αξιωματούχων, προκειμένου να ενθυλακώσουν το αντίτιμο της απαλλαγής των χωρικών που προτιμούσαν να πληρώσουν παρά ν' απομακρυνθούν από τα σπίτια τους υπό αστυνομική επιτήρηση. Παράπλευρο αποτέλεσμα αυτών των διακανονισμών ήταν η άθλια κατάσταση του οδικού δικτύου της ενδοχώρας, σε συνδυασμό με μια αυξημένη αίσθηση κοινωνικής αδικίας και κρατικής αυθαιρεσίας². Στις αρχές του εικοστού αιώνα, κάθε άντρας 16-70 ετών έπρεπε να δουλέψει επί 4 μέρες ή να καταβάλει 16 γρόσια το χρόνο³. Η πλειοψηφία των χωρικών δεν είχε συνήθως πολλά περιθώρια επιλογής: από τους 560 άρρενες κατοίκους ενός χωριού των Σκοπίων, σημειώνει ο Μπρέιλσφορντ, οι 370 είχαν υποβληθεί την προηγούμενη χρονιά σε καταναγκαστικά έργα⁴.

Η φορολογία αποτελούσε το τρίτο -και μεγαλύτερο- δεινό, κυρίως λόγω του καθεστώτος της συλλογής των φόρων. Οι κυριότεροι φόροι που επιβάλλει το οθωμανικό δημόσιο κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. είναι η δεκάτη, ο κτηματικός φόρος (*vergi*) και οι φόροι αιγοπροβάτων (*veçlik* ή *ağnam*), χοίρων, επιτηδεύματος (*temettü*) και οδοποιίας. Ο ετήσιος κτηματικός φόρος ανερχόταν σε 4% έως 10% επί της αξίας των αγροκτημάτων και των σπιτιών, ανάλογα με το είδος του ακινήτου, αν αυτό ήταν ενοικιαζόμενο κ.ο.κ. Ο φόρος αιγοπροβάτων υπολογιζόταν μεταξύ 4½ και 5½ γρόσια το κεφάλι, με διακυμάνσεις από βιλαέτι σε βιλαέτι⁵, ενώ ο φόρος των χοίρων ήταν ενιαίος (5 γρόσια το κεφάλι). Ο φόρος επιτηδεύματος μετά το 1896 αφορούσε μόνο τους επαγγελματίες που ήταν εγκαταστημένοι σε πόλεις άνω των 2.000 κατοίκων· ανάλογα με το αντικείμενο της δουλειάς τους, άλλοτε οριζόταν ως πάγιο ποσό, άλλοτε ανερχόταν σε 3% επί της αξίας του μαγαζιού (ή 4% επί του ενοικίου) κι άλλοτε σε 5% επί του συνόλου των εμπορευμάτων. Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθούν διάφορα δημοτικά τέλη και «δικαιώματα» του δημοσίου, ενώ μετά την εξέγερση του 1903 προστέθηκε ένας «φόρος στρατιωτικών εξοπλισμών», με τη μορφή προσαύξεσης 6% σε όλους τους προηγούμενους· ανάλογη προσαύξεση 5% εισπραττόταν ως «φόρος δημοσίας εκπαιδεύσεως». Οι μη μουσουλμάνοι ήταν, τέλος, υποχρεωμένοι να καταβάλλουν το

¹ Кънчов 2000, σ.419.

² Bouchié de Belle 1922, σ.74· Радев 1994, σ.46· Brailsford 1906, σ.47· IAYE 1865/39.8, Ευ. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίος 13.9.1865, αρ.279· Αθανάσιος Καραθανάσης, «Ημερολόγιον Νιγρίτης», σε Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας*, Θεσ/νίκη 2000, σ.306· *Британски...*, ό.π. (2003), σ.140-1· Виржиния Паскалева (ред.), *Македонија през погледа на австријски консули*, τ.2^{ος}, Σόφια 1998, σ.28-9, 89-90 & 180-3, και τ.3^{ος}, Σόφια 2001, σ.104, 115 & 156-7.

³ ΑΓΔΜ/109, «Битолския вилает в търговско-οικονομично отношение през 1911 година», σ.12· Γιάννης Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά* 8(1968), σ.277 & 280. Για την επανειλημμένη εξαγορά των αγγαρειών απ' την κοινότητα κατ' αποκοπήν μεταξύ 1867 και 1912: Τσάρας 1968, σ.270, 272, 278-9 & 300.

⁴ Brailsford 1906, σ.47.

⁵ 4½ γρόσια στο βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου, 5 στο βιλαέτι Μοναστηρίου και 5½ στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης.

αντισήκωμα στρατιωτικής θητείας (bedel-i askeriye) μέχρι τα 70 τους χρόνια· υπολογιζόμενο με βάση τα συνολικά μεγέθη του κατά τόπους πληθυσμού, στις αρχές του εικοστού αιώνα ανερχόταν σε 37 και στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων σε 50 γρόσια το χρόνο¹. Σημαντική κι ανεξέλεγκτη επιβάρυνση του πληθυσμού αποτελούσαν, τέλος, οι έκτακτες εισεφορές που επιβάλλονταν κατά καιρούς από την Πύλη ή από τοπικούς διοικητές, ιδίως σε καιρούς αναταραχής και πολέμων².

Σημαντικότερη -και βαρύτερη- απ' όλες τις φορολογικές υποχρεώσεις λογιζόταν η δεκάτη επί των αγροτικών προϊόντων, που με τις προσαυξήσεις (εξοπλισμών, δημοσίας εκπαιδεύσεως, αγροτικής τράπεζας κλπ.) έφτανε το 12,5%³. Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, οι εισπράξεις από τη δεκάτη αποτελούσαν π.χ. το 41,85% των φορολογικών εσόδων του σαντζακιού Θεσσαλονίκης, εκτός από τον καζά της πρωτεύουσας (όπου υπερτερούσαν ο κτηματικός, ο φόρος επιτηδεύματος και το αντισήκωμα της στρατιωτικής θητείας)· στα σαντζάκια Μοναστηρίου, Σερβίων και Κορυτσάς το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 45,4%, ενώ στην ανατολική Μακεδονία υποχωρούσε αισθητά γύρω στο 25%, προς όφελος του κτηματικού και του φόρου αιγοπροβάτων⁴. Το πρόβλημα με τη δεκάτη δεν αφορούσε τόσο το ύψος του φόρου καθεαυτό, όσο τον τρόπο υπολογισμού και συλλογής του. Ο σχετικός νόμος του 1889 παγίωσε το προϋπάρχον καθεστώς υπενοικίασης της δεκάτης με δημοπρασία. Ο πλειοδότης αναλάμβανε την εισπραξή της προκαταβάλλοντας στο δημόσιο ταμείο ένα μικρότερο ποσό· μπορεί να ήταν εβραίος ή χριστιανός κεφαλαιούχος, τις περισσότερες όμως φορές ταυτιζόταν με κάποιον από τους ντόπιους μουσουλμάνους τσιφλικάδες ή αξιωματούχους. Το αποτέλεσμα ήταν ατέλειωτες καταχρήσεις, με αυθαίρετη υπερτίμηση τόσο της ίδιας της παραγωγής όσο και της χρηματικής της αξίας, στην περίπτωση που ο φόρος αποτιμούνταν σε χρήμα. Αντί για 12,5%, ο υπενοικιαστής των φόρων μπορούσε έτσι να ιδιοποιηθεί ακόμη και το 25% ή 30% της παραγωγής. Η επιλογή της καταβολής σε χρήμα ή είδος αφηνόταν από το νόμο στη «*συναίνεσιν αμφοτέρων των μερών*» ή στα τοπικά έθιμα, στην πράξη όμως καθοριζόταν από τον εκάστοτε συσχετισμό δύναμης μεταξύ χωριού και υπενοικιαστή: αποκαλυπτική η πληροφορία του υποπροξένου Σερρών, εν έτει 1876, ότι σε κάποιο χωριό της περιοχής «*οι χωρικοί επρότειναν εις τον δεκατιστήν να δεχθή εις πράγμα το ήμισυ του προϊόντος των αμπέλων των αντί της γενομένης υπ' αυτού χρηματικής εκτιμήσεως, όπερ ούτος δεν εδέχθη*». Σύμφωνα με την ίδια αναφορά, η εκμίσθωση των φόρων ήταν «*η σπουδαιότερα πηγή πλουτισμού των κατά τόπους διοικητών*», καθώς τα σχετικά δικαιώματα διανέμονταν (προφανώς με το αζημίωτο)

¹ Γ.Ν. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1914, σ.257-81· Аданър 2002, σ.46· Brailsford 1906, σ.44-5· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.214-6· Къосев 1954, σ.84-7· Ванчо Ѓорѓиев, *Слобода или смрт*, Σκόπια 2003, σ.72-3· ΑΓΔΜ/109, «Битолския вилает в трговско-економично отношение през 1911 година», σ.11-3.

² Ενδεικτικά: Τσάρας 1968, σ.272-3 & 281-2.

³ Αναλυτικά για τη δεκάτη: Κοφινάς 1914, σ.268-71. Επίσης: Аданър 2002, σ.46-7· Brailsford 1906, σ.45-6· Радев 1994, σ.53 & 60-1· Bouchié de Belle 1922, σ.73-4· Къосев 1954, σ.85· Μόδης 2004, σ.49. Για τη σχετική νομοθεσία: Δημ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί κώδικες*, τ.Δ', Εν Κων/λει 1891, σ.3926-87.

⁴ Επεξεργασία των στοιχείων που παραθέτει ο Κοφινάς (1914, σ.282-95). Ο φόρος αιγοπροβάτων ανερχόταν σε 18,2% των φορολογικών εσόδων στο σαντζάκι Θεσ/νίκης, 22,7% στα 3 σαντζάκια του βίλαετιού Μοναστηρίου, 19,5% στο σαντζάκι Δράμας και 8,1% στους 3 νοτιότερους καζάδες του σαντζακιού Σερρών.

«ως επί το πλείστον μεταξύ των ισχυόντων εν εκάστη επαρχία»¹. Κατά γενική δε ομολογία, η υπενοικίαση της δεκάτης παρέμεινε μέχρι τέλους ασχολία πολύ αποδοτικότερη από την παραγωγική εκμετάλλευση των κτημάτων².

Η διαδικασία της συλλογής των φόρων αποτελούσε, από μόνη της, ζωντανή απόδειξη της διάρρηξης των σχέσεων ανάμεσα στο οθωμανικό καθεστώς και τους ραγιάδες υπηκόους του. Η καταμέτρηση της παραγωγής γινόταν στο χωράφι, πριν από τη συγκομιδή· ο καλλιεργητής όφειλε να περιμένει την έλευση του δεκατιστή, ακόμη κι αν -όπως συνέβαινε συχνά- αυτός καθυστέρουσε κι ένα μέρος της σοδειάς καταστρεφόταν³. Χωρίς την έγκρισή του, ο χωρικός δεν είχε δικαίωμα να μαζέψει τα προϊόντα του⁴. Όχι σπάνια, η συγκέντρωση της δεκάτης συνοδευόταν από κάθε λογής βιαιότητες. Η άρνηση π.χ. των κατοίκων του Πόζαρ (σημ. Λουτράκι Αλμωπίας) να ενδώσουν από κάποιο σημείο και μετά στις υπερβολικές απαιτήσεις του Μπεκίρ Πεχλιβάνη, ενοικιαστή της δεκάτης του χωριού τους από τη γειτονική Πρεμπόντιστα ο οποίος «ηγνόνει να πλουτίση εισπράττων πολλάκις διπλά και καταπιέζων προς τούτο τους χωρικούς», οδήγησε τον Ιανουάριο του 1877 σε στρατιωτική κατοχή του χωριού από 50 χωροφύλακες κι εκατοντάδες ένοπλους μουσουλμάνους· οι τελευταίοι λεηλάτησαν τα σπίτια των χωρικών με πρόσχημα την υποτιθέμενη παρουσία ληστών αλλά δεδηλωμένο σκοπό τον εξαναγκασμό τους να «αποτίσωσιν τα υπό του Βεκίρ Πεχλιβάνου απαιτούμενα», εξανάγκασαν μάλιστα τους προκρίτους να υπογράψουν σχετικό έγγραφο, συνταγμένο «ελληνιστί και τουρκιστί, των χωρικών αγνοούντων αμφοτέρας τας γλώσσας»⁵. Τις επόμενες δεκαετίες, οι μαζικές αυτές αγριότητες θα αντικατασταθούν από την έννομη βία. «Από ενός χρόνου αι ενταύθα φυλακαί πληρούνται μουχτάρηδων, εισπρακτόρων και άλλων χωρικών δια την πληρωμήν των υπ' αυτών καθυστερουμένων φόρων», αναφέρει π.χ. το Νοέμβριο του 1902 ο υποπρόξενος Ελασσόνας⁶, ενώ λίγο νωρίτερα ο συνάδελφός του στις Σέρρες περιέγραφε με παρόμοιο τρόπο τις προσπάθειες του οικονομικού εφόρου για συγκέντρωση 15.000 λιρών: «Ο ανώτερος ούτος οθωμανός λειτουργός ενόμισε φρόνιμον να εισπράξη ολόκληρον το ποσόν εκ του Σαντζακίου Σερρών, ού τους δυστυχείς κατοίκους ως θεία, ούτως ειπείν, μάστιξ πιέζει δια φυλακίσεων, δαρμών, κατασχέσεων των περιουσιών προς εξόφλησιν φόρων, από πολλών ετών καθυστερουμένων ή νομίμως ούπω οφειλομένων. Φαντάζεται δε τις τι υφίστανται οι τάλαινες χωρικοί, λαμβάνων υπ' όψιν τα εφαρμοζόμενα μέτρα κατά των Σερραίων»⁷. Την εικόνα

¹ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Γ. Ευαγγελίδης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Σέρραις 3.1.1876, αρ.8. Για τις διαφορές στο καθεστώς εισπραξής και το βαθμό εκμετάλλευσης από τόπο σε τόπο, βλ. επίσης Добряннов 2002, σ.130-2, 141 & 143.

² Weigand 2001, σ.65.

³ Радев 1994, σ.60-1· Bouchié de Belle 1922, σ.73· Силянов 1933, σ.27· Къосев 1954, σ.85.

⁴ Добряннов 2002, σ.132· ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Γ. Ευαγγελίδης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Σέρραις 3.1.1876, αρ.8.

⁵ ΙΑΥΕ/1877/ΑΑΚ/Α3, ανυπόγραφη αναφορά προς το ελληνικό προξενείο Θεσ/νίκης, Εν Βοδενοίς 12.2.1877, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 18.2.1877, αρ.176. Για το ίδιο συμβάν, βλ. επίσης Χριστοφ 1964, σ.110. Για άλλα παραδείγματα, μικρότερης κλίμακας αλλά πιο θανατηφόρα: Къосев 1954, σ.85-6.

⁶ ΙΑΥΕ 1903/50.ε, Α. Ενυάλης προς Υπ.Εξ., Εν Ελασσώνι 19.11.1902, αρ.540.

⁷ ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 18.9.1900, αρ.310.

συμπληρώνει η εκμετάλλευση των φορολογούμενων αγροτών από τους (ενδιάμεσους) δικούς τους εκπροσώπους και κάθε λογής απατεώνες. Για το πρώτο, χαρακτηριστική είναι η αναφορά του βοεβόδα Αλέξο Στεφάνοφ για έναν τσορμπατζή του χωριού Λέσκο στο Πιρίν, που πλούτισε υπεξαιρώντας ένα μέρος από τους φόρους που μάζευε απ' τους κατοίκους για λογαριασμό των αρχών¹. Για το δεύτερο, αρκετά εύγλωττες είναι οι επίσημες οδηγίες του Βαλή Θεσσαλονίκης που δημοσιεύθηκαν το 1875 στην τοπική εφημερίδα «Ερμής», εντέλλοντας «τους κατοίκους των πέριξ χωρίων» να μην «αναγνωρίζουσιν ως τοιούτους» όσους δεκατιστές δεν είναι εφοδιασμένοι με τα προβλεπόμενα επίσημα έγγραφα².

Τα περιθώρια νόμιμης και τελεσφόρας αντίδρασης των χωρικών στην υπερφορολόγησή τους ήταν επί της ουσίας μηδαμινά. «Ο δυστυχής χωρικός εκών άκων υποκύπτει», εξηγεί ο υποπρόξενος Σερρών, «και διότι ο καιρός της συγκομιδής του επείγει και διότι έχει υπ' όψιν ότι δεν θα δικαιωθεί εάν απευθύνη οιονδήποτε παράπονον ενώπιον του διοικητού· εκτός δε τούτου, τα προς τούτο έξοδα θα καλύψωσι την τυχόν προσδοκωμένην εκ τούτου ωφέλειαν. Παν δε τοιούτον διάβημά του έσεται επιβλαβές εις το μέλλον δι' αυτόν, διότι τα δέκατα ταύτα διανέμονται μεταξύ των οι ισχύοντες εν τη πρωτευούση της επαρχίας, εν οίς και δικασταί»³. Ευκολότερη ήταν η απόκρυψη αιγοπροβάτων από τους βοσκούς, των ορεινών ιδίως χωριών, αντιμετωπιζόταν όμως κι αυτή με δρακόντεια κατασταλτικά μέτρα⁴.

Η εποχική μετανάστευση, είτε σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας είτε στο εξωτερικό, αποτελούσε μια διέξοδο με αρκετή παράδοση πίσω της, στις δυτικότερες ιδίως μακεδονικές επαρχίες. Το παλιότερο μεταναστευτικό κύμα των 17^{ου}-18^{ου} αι. αφορούσε κυρίως εμπορεύμενους ελληνόφωνους Μακεδόνες και Βλάχους, είχε μονιμότερο χαρακτήρα και κατευθυνόταν κυρίως προς τη Βλαχία ή την Κεντρική Ευρώπη⁵. Στη διάρκεια του 19^{ου} αι. η μετανάστευση θα στραφεί περισσότερο προς το εσωτερικό της Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Μ. Ασία) ή τις περιοχές που σταδιακά ανεξαρτητοποιούνται (Σερβία, Βουλγαρία, Ελλάδα), αποτελείται κυρίως από εργάτες -ανάμεσά τους πολλοί σλαβόφωνοι- κι έχει καθαρά εποχικό χαρακτήρα: οι μετανάστες (γκουρμπετσήδες) αφήνουν τις οικογένειές τους στις αρχές της άνοιξης κι επιστρέφουν μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου, για να ξαναφύγουν μετά από μερικούς μήνες με τον ίδιο -συνήθως- προορισμό. «Σε μερικά απ' αυτά τα χωριά», γράφει το 1864 για την περιοχή της Καστοριάς η Μαίρη Ουόκερ, «οι άντρες δεν περνάνε στα σπίτια τους παρά έξι βδομάδες το χρόνο, φεύγοντας κι επιστρέφοντας όλοι σε ορισμένη ημερομηνία»⁶. Για κάποιους η ξενιτιά κρατά μερικά μόνο χρόνια, ώσπου να χτίσουν

¹ Алексо Стефанов, *Революционната дейност в Демирхисар (Битолако)*, Σόφια 1931, σ.22-3. Πρβλ. Добричанов 2002, σ.130, για ομοειδείς «μεγάλες καταχρήσεις» από χριστιανούς μουχτάρηδες κι αζάδες σε χωριά της Φλώρινας-Καστοριάς στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

² *Ερμής* (Θεσ/νίκη), 23.5.1875, σ.2.

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Γ. Ευαγγελίδης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Σέρραις 3.1.1876, αρ.8.

⁴ Кънчов 2000, σ.333, για μια περίπτωση (Καράκιοϊ Νευροκοπίου 1882).

⁵ Βακαλόπουλος 1988, σ.349-94· Σπυρίδων Λάμπρος, «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνήμων* 8(1911), σ.257-300.

⁶ Walker 1964, σ.266.

σπίτι και να παντρευτούν, ενώ για άλλους είναι μόνιμος τρόπος βιοπορισμού. Οι προορισμοί καθορίζονται συνήθως από τον τόπο προέλευσης, καθώς οι νέοι μετανάστες ακολουθούν τα βήματα των προηγούμενων· κατά κανόνα, ο τόπος καταγωγής και τα δίκτυα των συντοπιτών καθορίζουν και το είδος της απασχόλησης στην ξενιτιά: οι γκουρμπετσήδες από τη Ρέσνα δουλεύουν συνήθως σαν κηπουροί, οι ομόλογοί τους απ' τα χωριά της Καστοριάς και της Πρέσπας σαν οικοδόμοι ή γαλατάδες, οι Μιγιάτσι σαν οικοδόμοι, ξυλουργοί, αμπατζήδες κι αγιογράφοι, οι Ασβεστοχωρίτες σαν ασβεστάδες, κ.ο.κ.¹. Τα δίκτυα των συντοπιτών λειτουργούν σαν χώρος υποδοχής, ανοίγουν πόρτες, προστατεύουν από κακοτοπιές, καθοδηγούν αλλά και εκμεταλλεύονται. Οι αναχωρήσεις απ' το Ασβεστοχώρι γίνονταν π.χ. συνήθως «καθ' ομάδας» με αρχηγό τον «εργοδότη», που κανόνιζε κατ' αποκοπή την ετήσια αμοιβή των εργατών και ήταν ο μόνος που παρέμενε στα αστικά κέντρα της ξενιτιάς, «μεριμνών δια την κατανάλωσιν της παραγομένης ασβέστου», ενώ οι εργάτες ζούσαν μόνιμως στην ύπαιθρο· μερικοί απ' αυτούς τους εργολάβους, μας πληροφορεί ένας τοπικός ιστοριογράφος, «εξεμεταλλεύοντο την αθωότητα των υπ' αυτούς εργατών και τους ηδίκουν καταφόρως, κρατούντες δια τον εαυτόν τους την μερίδα του λέοντος»². Στη Ρέσνα, πάλι, το κύκλωμα της εκμετάλλευσης των μεταναστών ήταν οργανωμένο από τους ευκατάστατους τσορμπατζήδες της κωμόπολης. Εκτός από δανειστές των μεταναστών (σε χρήμα) και των οικογενειών τους (σε είδη πρώτης ανάγκης), οι τελευταίοι διακινούσαν επίσης την αλληλογραφία των μεταναστών με τις οικογένειές τους και τα μεταναστευτικά εμβάσματα, επισκεπτόμενοι αυτοπροσώπως τρεις φορές το χρόνο στην Κωνσταντινούπολη³.

Για προφανείς λόγους, τα μεγέθη της εποχικής μετανάστευσης μπορούν να υπολογιστούν μόνο κατά προσέγγιση. Στα τέλη της δεκαετίας του 1860, ευρωπαίοι διπλωμάτες εκτιμούσαν σε 10.000 άτομα το ετήσιο μεταναστευτικό ρεύμα από το βιλαέτι Μοναστηρίου· δυο δεκαετίες αργότερα, ο αριθμός αυτός είχε τριπλαστεί, ανερχόμενος στο 10% περίπου του αντρικού πληθυσμού της περιοχής⁴. Η γεωγραφική διασπορά της μετανάστευσης ήταν αρκετά άνιση, όπως διαπιστώνουμε από κάποια επιμέρους δεδομένα. Σύμφωνα π.χ. με μια υπηρεσιακή στατιστική των κατοίκων του καζά Ανασελίτσας, συνταγμένη το 1906 κατά χωριό, από τους 31.123 χριστιανούς κατοίκους οι 7.504 (ή 24% του συνόλου) αναφέρονται ως «αποδημούντες»⁵. Στο χωριό Σμαρντές της Καστοριάς, πάλι, ονομαστικός κατάλογος του 1899

¹ Basil Gounaris, «Emigration from Macedonia in the early twentieth century», *Journal of Modern Greek Studies* 7(1989), σ.133-4· Gounaris 1993, σ.28· Petko Hristov, «The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends», σε H. Vermeulen et al (eds), *Migration in the Southern Balkans*, Χαϊδελβέργη-Ν.Υόρκη-Λονδίνο 2015, σ.31-45· Шопов 1893, σ.246· Brailsford 1906, σ.50· Трайчев 1923, σ.7 & 31· Трайчев 1941, σ.95-6· Радев 1994, σ.46-7· Добриянов 2002, σ.128 & 141· Георгиев, «Моята...», όπ.π., σ.2· [Гьорче Петров], *Материали по изучаването на Македония*, Σόφια 1896, σ.705· Златко Каратанасов, *Черковно-училищната борба (1868-1903 г.)*. Спомени, Σόφια 1935, σ.10· Χαρίλαος Τσέκος, *Ιστορία του Ασβεστοχωρίου*, Θεσ/νίκη 1957, σ.50-8.

² Τσέκος 1957, σ.51-2 & 57-8.

³ Радев 1994, σ.47-8· Арсов 1925, σ.51.

⁴ Gounaris 1989, σ.134-5 και 1993, σ.28.

⁵ ΙΑΥΕ 1908/84.1, «Στατιστική των κατοίκων της Πολιτικής Υποδιοικήσεως 'Καζά' Ανασελίτσας», Λεύκη 17.11.1906. Από τους 7.504 «αποδημούντες», 6.200 είναι άντρες και 1.304 γυναίκες. Στα (λιγοστά) σλαβόφωνα χωριά του καζά, όλοι οι μετανάστες είναι άντρες –εκτός απ' το Μπρατμήρι, που φέρεται σαν παντελής

που εντοπίσαμε στα αρχεία της Εξαρχίας καταγράφει 329 άρρενες μετανάστες σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας (166 άτομα ή 50,4%), τη Βουλγαρία (136 άτομα ή 41,3%) και την Ελλάδα (27 άτομα ή 8,2%)¹. Σε γενικές γραμμές, ξενιτεύονταν περισσότερο οι κάτοικοι ορεινών περιοχών ή μεγάλων χωριών με πλεονάζοντα εργατικό πληθυσμό· στα πεδινά το φαινόμενο υπήρξε αντίθετα αρκετά περιθωριακό ίσαμε τις αρχές τουλάχιστον του εικοστού αιώνα, όχι μόνο λόγω της ευφορίας της γης αλλά κι εξαιτίας της πρόσδεσης των κολλήγων στα τσιφλικία². Ποιοτικό άλμα θα σημειωθεί με την υπερατλαντική μετανάστευση μετά το 1896 (όταν φιλελευθεροποιείται το καθεστώς εισόδου στις ΗΠΑ) και κυρίως μετά την καταστολή της εξέγερσης του Ίλιντεν το 1903³. Η αποδιάρθρωση του κοινωνικού ιστού ως αποτέλεσμα του ενδοχριστιανικού εμφυλίου πολέμου το 1904-08, σε συνδυασμό με τη χαλάρωση του ελέγχου της υπαίθρου απ' τους γαιοκτήμονες και τις προοπτικές εξαγοράς της γης των τσιφλικιών χάρη στα δολάρια απ' την Αμερική, τροποποιούν αισθητά τις ως τότε μεταναστευτικές πρακτικές.

Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης στις μακεδονικές κοινότητες υπήρξαν καταλυτικές. Ευρωπαίοι διπλωμάτες εκτιμούσαν, π.χ., ότι το 1908 στο βιλαέτι Μοναστηρίου εισέρρευσαν σε μεταναστευτικό συνάλλαγμα 4-5 και το 1910 κάπου 13 εκατομμύρια φράγκα⁴. Εκτός από χρήματα, όμως, οι ξενιτεμένοι έφεραν μαζί τους και νέα ήθη, πρακτικές και συνήθειες του πολιτισμού των αστικών κέντρων ή της Ευρώπης, με άμεση αντανάκλαση στην καθημερινή ζωή και νοοτροπία των κατοίκων⁵. Και, μαζί με όλα τ' άλλα, νέες ιδέες για την οργάνωση μιας σύγχρονης κοινωνίας.

εγκαταλειμμένο. Για την -απ' ό,τι φαίνεται μονιμότερη- σταδιακή εγκατάσταση κατοίκων ενός ελληνόφωνου χωριού του καζά στη Θεσσαλία και τη Ν. Ελλάδα (Ελληνικό Θήβας, Αθήνα, Χαλκίδα) μεταξύ 1883 και 1907, βλ. Τσάρας 1968, σ.277-9, 281, 287, 289 & 292-3.

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.135-6.

² Къосев 1954, σ.100· Добриянов 2002, σ.136.

³ Gounaris 1989, σ.136-7.

⁴ Къосев 1954, σ.100-1.

⁵ Μόδης 1950, σ.2-3· Шопов 1893, σ.246· Brailsford 1906, σ.50-1.

Μέρος Β΄.

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΜΙΛΕΤ ΣΤΟ ΕΘΝΟΣ

Η ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων στο μακεδονικό χώρο πραγματοποιείται σε συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ μεταξύ 1839 και 1876, η απόπειρα δηλαδή της Πύλης να εκσυγχρονίσει τους οθωμανικούς θεσμούς βάσει των ευρωπαϊκών προτύπων της εποχής προκειμένου ν' ανακόψει την παρακμή και το διαφαινόμενο κατακερματισμό της αυτοκρατορίας, πρόσφεραν το πλαίσιο στο οποίο προϋπάρχουσες και νέες κοινωνικές αντιθέσεις μετασχηματίστηκαν σε φυγόκεντρα εθνικά κινήματα και διεκδικήσεις¹. Μέρος των παραπάνω αλλαγών συνιστά η διοικητική αναδιάρθρωση που επέφεραν οι «νόμοι περί βιλαετιών» του 1864 και του 1870, με την οργάνωση των επαρχιών σε τρία επίπεδα (βιλαέτι ή «νομός» μ' επικεφαλής το βαλή, σαντζάκι ή «διοίκηση» μ' επικεφαλής το μουτσαρίφη και καζάς ή «υποδιοίκηση» μ' επικεφαλής τον καϊμακάμη) και τη δημιουργία μικτών διοικητικών συμβουλίων (Idare Meclisi), όπου αντιπροσωπεύονταν και οι μη μουσουλμανικές κοινότητες². Η σημαντικότερη ωστόσο μεταρρύθμιση αφορά τη δομική αναδιάρθρωση (κατ' άλλους, συγκρότηση) των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων σε ενιαία εθνοθρησκευτικά σύνολα, επίσημα αναγνωρισμένα ως τμήμα της διοικητικής δομής της αυτοκρατορίας.

Μιλέτ και κοινότητες

Σύμφωνα με την παραδοσιακή ιστοριογραφία, η υπαγωγή των μη μουσουλμανικών πληθυσμών στο οθωμανικό κράτος οργανώθηκε ευθύς εξαρχής με βάση το «σύστημα των μιλέτ» –την παράλληλη δηλαδή λειτουργία συγκεντρωτικά δομημένων θρησκευτικών κοινοτήτων (millet), με «εθνάρχες» (milletbaşı) τους αντίστοιχους θρησκευτικούς ηγέτες και θεσμικά κατοχυρωμένη αυτονομία όσον αφορά τη διαχείριση των εσωτερικών τους υποθέσεων. Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι., το σύνολο των μη μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου υπαγόταν σε τρία μιλέτ: το μιλέτ των Ορθοδόξων ή Ρωμιών (millet-i Rum), το μιλέτ των Αρμενίων (millet-i Ermeni) και το μιλέτ των Εβραίων (millet-i Yahudi). Το πρώτο περιλάμβανε όλους τους ορθόδοξους χριστιανούς της αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως «εθνότητας» ή μητρικής γλώσσας, κι είχε επικεφαλής τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης βάσει των «προνομίων» που παραχώρησε το 1454 ο Μωάμεθ ο Πορθητής. Στο αρμενικό μιλέτ, που αναγνωρίστηκε το 1461 με επικεφαλής τον αρμένιο πατριάρχη, εκτός από τα μέλη της

¹ Για τις μεταρρυθμίσεις αυτές, βλ. Carter Vaughn Findley, «The Tanzimat», σε Reşat Kasaba (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.4. *Turkey in the Modern World*, Κέμπριτζ 2008, σ.11-37· Stavrianos 1958, σ.315-8 & 385-8· Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Κέμπριτζ 1983, τ.Α', σ.282-6· Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα 2001, τ.Α', σ.239-77· İlber Ortaylı, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας*, Αθήνα 2004.

² Για τα κείμενα των νόμων: Δημ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί κώδικες*, τ.Γ', Εν Κων/λει 1890, σ.2911-72· Atanas Schopoff, *Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904*, Παρίσι 1904, σ.114-30 & 137-69.

γρηγοριανής αρμενικής εκκλησίας υπάγονταν επίσης όλες οι μικρότερες, μη ορθόδοξες χριστιανικές ομάδες (Μονοφυσίτες, Κόπτες, Παυλικιανοί κλπ.)· όσο για το εβραϊκό μιλέτ, αυτό είχε επικεφαλής τον αρχιραβίνο της Κωνσταντινούπολης και μέλη τους κατά τόπους Ισραηλίτες, ανεξαρτήτως καταγωγής και γλώσσας (Ρωμανιώτες, Καραίτες, Σεφαρδίτες, Ασκενάζι). Οι αρχηγοί των μιλέτ ήσαν οθωμανοί αξιωματούχοι, με βαθμούς που αντιστοιχούσαν στα ανώτατα κλιμάκια της κρατικής ιεραρχίας (το αξίωμα του Οικουμενικού Πατριάρχη ισοδυναμούσε π.χ. τυπικά με αυτό του Μεγάλου Βεζίρη¹), και σε τοπικό επίπεδο εκπροσωπούσαν από τους -επίσης οθωμανούς αξιωματούχους- υφισταμένους τους μητροπολίτες και ραβίνους. Η ανάδειξή τους γινόταν με βάση τις εσωτερικές διαδικασίες κάθε μιλέτ κι επικυρωνόταν με έγγραφο του σουλτάνου (βεράτι) που επιβεβαίωνε τα προνόμια του κατόχου του. Είχαν φορολογικές απαλλαγές, δικαίωμα να φορολογούν το ποίμνιό τους για δικό τους λογαριασμό, αποκλειστική αρμοδιότητα για τη ρύθμιση των θρησκευτικών ζητημάτων των κοινοτήτων τους, πειθαρχική εξουσία πάνω στους υφισταμένους τους κληρικούς και -εν μέρει- λαϊκούς, καθώς και αποκλειστική κατ' αρχήν δικαιοδοσία πάνω στα μέλη του αντίστοιχου μιλέτ όσον αφορά την προσωπική και οικογενειακή τους κατάσταση (γάμος, μνηστεία, διαζύγιο, κληρονομική διαδοχή), με υπαγωγή των σχετικών διαφορών στα αντίστοιχα εκκλησιαστικά δικαστήρια². Αντικείμενο συζήτησης αποτελεί, από την άλλη, η ύπαρξη ή όχι ενός «μουσουλμανικού» ή «ισλαμικού» μιλέτ, ως διοικητικής αποκρυστάλλωσης της ενιαίας μουσουλμανικής κοινότητας των πιστών (Umma). Ορισμένοι ιστορικοί της οθωμανικής περιόδου απαντούν καταφατικά, επικαλούμενοι διατυπώσεις όπως «τα τέσσερα μιλέτ» (millet-i erbaa) ή «το κυρίαρχο μιλέτ» (millet-i hakime), εντοπίζοντας αναλογίες του αξιώματος του πατριάρχη με αυτό του ανώτατου μουσουλμάνου θρησκευτικού ηγέτη της Κωνσταντινούπολης (Şeyhülislam) κι επισημαίνοντας την ύπαρξη -κι εδώ- μιας παράλληλης δικαιοταξίας για τη ρύθμιση των οικογενειακών και κληρονομικών διαφορών βάσει του ιερού νόμου (σαρία)³. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα μιλέτ δεν έμειναν μέχρι τέλους μόνο τέσσερα. Στη διάρκεια του 19^{ου} αι., η ανάπτυξη φυγόκεντρων εθνικών κινημάτων στο εσωτερικό του χριστιανικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας κι η υπόθαλψη του μεταξύ τους ανταγωνισμού από την Υψηλή Πύλη θα επιφέρουν τον κατακερματισμό των επίσημα αναγνωρισμένων

¹ Αναγνωστοπούλου 1997, σ.378· Βασίλειος Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι 1860-σήμερα*, Θεσ/νίκη 1977, σ.34.

² Σε ορισμένες τουλάχιστον περιόδους, οι ορθόδοξοι χριστιανοί μπορούσαν να φέρουν κοινή συναινέσει τις διαφορές τους στα κρατικά δικαστήρια. Στην πράξη, αυτή η πρακτική υιοθετούνταν συνήθως για να παρακαμφθούν οι αυστηροί περιορισμοί της εκκλησίας σε ζητήματα οικογενειακού δικαίου ή για την ασφαλέστερη κατοχύρωση των περιουσιακών δικαιωμάτων που απέρρεαν από αγοραπωλησίες ακινήτων (Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Εκκλησία και Δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1960-63, σ.754-67· Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans*, Κων/λη 2004, σ.165-94).

³ Karpal 1973, σ.37-9· Roderic Davison, «The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire», σε B. Braude - B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Ν. Υόρκη - Λονδίνο 1982, τ.Α', σ.320). Σ' ένα λιγότερο επίσημο επίπεδο, ένας μουσουλμάνος μπορούσε εν έτει 1900 ν' αυτοπροσδιοριστεί «εθνικά» ως τέτοιος στον ευρωπαϊό συνομιλητή του (Αμποτ 2005, σ.25).

κοινοτήτων: η απογραφή της δεκαετίας του 1880 καταγράφει έτσι έντεκα διαφορετικές εθνοθρησκευτικές ομάδες, ενώ αυτή του 1905-06 δεκαεννιά¹.

Το παραπάνω σχήμα υπήρξε μέχρι πρόσφατα καθολικά αποδεκτό απ' τους ιστορικούς. Μεταξύ άλλων, το συναντάμε στις συνθετικές Ιστορίες των Βαλκανίων του Λευτέρη Σταυριανού², της Μπάρμπαρα Γέλαβιτς³ και του Ζορζ Καστελάν⁴, στο έργο οθωμανολόγων όπως ο Μπέρναρντ Λιούις⁵, ο Ρόντρικ Ντέιβιζον⁶, ο Κεμάλ Καρπάτ⁷ ή ο Ιμπέρ Ορταϊλί⁸, στη δημόσια συζήτηση του 1962 για τη φύση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεταξύ των Γουέιν Βούτσινιτς, Στάνφορντ Σόου και Τράγιαν Στογιάνοβιτς⁹, στις ιστορίες του Πατριαρχείου από τον Στίβεν Ράνσιμαν¹⁰, των Καθολικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' τον Τσαρλς Φρέιζι¹¹ και της νεότερης Ελλάδας από τους Ντάγκλας Ντέικιν¹² και Ρίτσαρντ Κλογκ¹³, στα βιβλία των Φικρέτ Αντανίρ¹⁴ και Βέμουντ Ορμπάκε¹⁵ για το Μακεδονικό, καθώς και σε έλληνες συγγραφείς κάθε εμβέλειας και ιδεολογικού προσανατολισμού, όπως οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος¹⁶, Νικόλαος Μοσχοβάκης¹⁷, Απόστολος Βακαλόπουλος¹⁸, Νικόλαος Πανταζόπουλος¹⁹, Γιάνης Κορδάτος²⁰, Νίκος Σβορώνος²¹, Γεωργιάδης Αρνάκης²², Δημήτρης Κιτσίκης²³, Βασιλική Παπούλια²⁴, Στέφανος Παπαγεωργίου²⁵, Γιώργος Αγγελόπουλος¹, Βασίλης Γούναρης² και Γιάννης Κολιόπουλος³.

¹ Karpat 1978, σ.258-74 και 1985, σ.122-51 & 162-9· Fuat Dündar, *Οι μειονότητες στην Τουρκία σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές*, Αθήνα 2003, σ.28· Cem Behar, «Qui compte? 'Recensements' et statistiques démographiques dans l'Empire ottoman, du XVIe au XXe siècle», *Histoire & Mesure*, 13/1-2 (1998), σ.142-3.

² Stavrianos 1958, σ.89-90, 103-4 & 386-7.

³ Jelavich 1983, τ.Α', σ.48-53.

⁴ Georges Castellan, *Histoire des Balkans*, Παρίσι 1991, σ.118-22.

⁵ Lewis 2002, τ.Β', σ.34-5.

⁶ Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*, Όστιν 1990, σ.12.

⁷ Karpat 1973, 31-40 και 2002, σ. 712-29· του ίδιου, «Millets and nationality: the roots of the incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman era», σε B. Braude – B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Ν. Υόρκη - Λονδίνο 1982, τ.Α', σ.141-69.

⁸ Ortaylı 2004, σ.304-6.

⁹ Wayne Vucinich, «The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule», *Slavic Review* 21/4 (12.1962), σ.597-616· Stanford Shaw, «The Aims and Achievements of Ottoman Rule in the Balkans», *στο ίδιο*, σ.616-22· Traian Stoianovich, «Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans», *στο ίδιο*, σ.623-32· Wayne Vucinich, «Reply», *στο ίδιο*, σ.633-8.

¹⁰ Steven Runciman, *The Great Church in captivity*, Καίμπριτζ 1968, σ.167 κ.εξ.

¹¹ Charles Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece*, Καίμπριτζ 1969, σ.1-2· του ίδιου, *Catholics and Sultans. The church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Λονδίνο 1983, σ.7 κ.εξ.

¹² Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα 1989, σ.32.

¹³ Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Αθήνα 2003, σ.29-39· του ίδιου, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», σε Braude – Lewis 1982, τ.Α', σ.185-207.

¹⁴ Аданър 2002, σ.52-9.

¹⁵ Aarbakke 2003, σ.30-1.

¹⁶ Παπαρρηγόπουλος 1971, τ.ΙΔ', σ.53-58 & 72-88.

¹⁷ Νικόλαος Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Εν Αθήναις 1882, σ.46-67.

¹⁸ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.Β1, Αθήνα 1964, σ.202-8.

¹⁹ Πανταζόπουλος 1960-63, σ.685-775.

²⁰ Κορδάτος 1924, σ.42-3. Η σχετική ανάλυση διατηρήθηκε αυτολεξί και στην αναθεωρημένη μορφή του ίδιου έργου που κυκλοφόρησε το 1945 (Αθήνα 1983, σ.77-8).

²¹ Σβορώνος 1990, σ.44.

²² G. Georgiades-Arnakis, «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *The Journal of Modern History* 24/3 (9.1952), σ.235-50.

²³ Δημήτρης Κιτσίκης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1988, σ.42-4.

²⁴ Βασιλική Παπούλια, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος*, Θεσ/νίκη 2003, σ.145-6.

²⁵ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Θέματα νεότερης ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2000, σ.26-31.

Στις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, το εύρος και η διαχρονικότητα του όλου συστήματος έχουν αμφισβητηθεί από τους οθωμανολόγους. Τα πρώτα ερωτήματα τέθηκαν το 1964 από τον Χαλίλ Ινάλτζικ, ενώ τομή αποτέλεσε ένα κείμενο του Μπένζαμιν Μπροντ το 1982. Ο τελευταίος υποστήριξε ότι μέχρι τον 19^ο αι. ο όρος μιλέτ χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά και μόνο για να υποδηλώνει είτε χριστιανικούς πληθυσμούς (και κράτη) εκτός αυτοκρατορίας είτε τον κυρίαρχο μουσουλμανικό πληθυσμό της τελευταίας: ότι μέχρι τις μεταρρυθμίσεις του 1839-1856 οι σουλτάνοι δεν είχαν ενιαίο σύστημα διαχείρισης των μη μουσουλμάνων υπηκόων τους και πως η σχετική φιλολογία περί «συστήματος των μιλέτ» δεν υπήρξε παρά προϊόν των σχετικών «ιδρυτικών μύθων» που πρόβαλλε η οργανική διανοήση των ίδιων των χριστιανικών κοινοτήτων, προκειμένου να νομιμοποιήσει κι εδραιώσει τη θέση της στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους⁴. Παρά τις ακραία γενικευτικές τάσεις της, η παρέμβαση αυτή έθεσε τις βάσεις για ένα γόνιμο διάλογο από ιστορικούς και οθωμανολόγους που μελέτησαν περισσότερο τις αποχρώσεις μιας διαδρομής τεσσάρων και πλέον αιώνων. Χάρη στις επεξεργασίες των Χαλίλ Ινάλτζικ⁵, Μάικλ Ουρσίνους⁶, Ελισάβετ Ζαχαριάδου⁷ Παρασκευά Κονόρτα⁸, Γιώργου Σαλακίδη⁹, Έλιφ Μπαϊρακτάρ Τελάν¹⁰ και Τομ Παπαδημητρίου¹¹, είμαστε έτσι σε θέση να παρακολουθήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την εξέλιξη της θεσμικής υπαγωγής των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων στο οθωμανικό κράτος. Σε γενικές γραμμές, η κρατική εποπτεία και διαχείριση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών (dhimmi) της αυτοκρατορίας μέσω των θρησκευτικών ηγεσιών τους ήταν πάγια οθωμανική πρακτική, εν μέρει κληρονομημένη από τους προγενέστερους «Οίκους του Ισλάμ». Όπως όμως μαρτυρούν η σταδιακή επέκταση της εδαφικής δικαιοδοσίας των «εθναρχών» και η εξέλιξη της επίσημης ορολογίας, η διαμόρφωση ενιαίων «εθνοθρησκευτικών» κοινοτήτων σε όλη την έκταση της οθωμανικής επικράτειας υπήρξε μια διαδικασία σταδιακή και μακρόσυρτη, που οριστικοποιήθηκε de facto μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αι. ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών.

Στην περίπτωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που μας ενδιαφέρει άμεσα, ο όρος Rum (Ρωμαίοι, Ρωμιοί) αντικαθιστά στα οθωμανικά έγγραφα τον προηγούμενο όρο kafere

¹ Agelopoulos 1995, σ.250-1.

² Basil Gounaris, «Social cleavages and national 'awakening' in Ottoman Macedonia», *East European Quarterly* 29 (1995), σ. 409-26.

³ Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800*, Θεσ/νίκη 2000, τ.Α', σ.35-7.

⁴ Benjamin Braude, «Foundation myths of the Millet system», σε Braude – Lewis 1982, τ.Α', σ.69-88.

⁵ Halil Inalcik, «The status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», *Turcica* 21-23 (1991), σ.407-36.

⁶ M.O.H. Ursinus, «Millet», σε *The Encyclopaedia of Islam*, Λάντεν - Ν. Υόρκη 1993, τ. VII, σ.61-4.

⁷ Ελισάβετ Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1453-1567)*, Αθήνα 1996.

⁸ Κονόρτας Αθήνα 1998· Paraskevas Konortas, «From Tâ'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community», σε Dimitri Gontikas - Charles Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Πρίνστον 1999, σ.169-79.

⁹ Γιώργος Σαλακίδης, *Τα σουλτανικά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης (1721-1909)*, Κοζάνη 2004.

¹⁰ Elif Bayraktar Tellan, «The Patriarch and the Sultan. The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-Century Ottoman Empire», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bilkent University, Κων/νη 2011.

¹¹ Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan. Power, Authority and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman Centuries*, Οξφόρδη 2015.

(άπιστοι) μόλις στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Στις αρχές του 18^{ου} αι. τροποποιείται αντίστοιχα κι ο επίσημος τίτλος του πατριάρχη, που στη συνέχεια -προς τα τέλη του ίδιου αιώνα- αναγορεύεται σε «εθνάρχη» (milletbaşı). Όπως επισημαίνει ο Π. Κονόρτας, η όλη αλλαγή «δεν είναι τυχαίο ότι λαμβάνει χώρα την εποχή της οικονομικής και κοινωνικής ανόδου του ορθόδοξου στοιχείου της Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα των Φαναριωτών»: ως απόρροια αυτής της εξέλιξης, που κορυφώνεται το 1766-67 με την κατάργηση μέσα σε μια διετία του σερβικού Πατριαρχείου του Πετς και της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής της Οχρίδας, «το κυρίαρχο κωνσταντινουπολίτικο ελληνόφωνο ορθόδοξο περιβάλλον επιβάλλει και μέσω της οθωμανικής εξουσίας το όνομα με το οποίο αυτοπροσδιορίζονταν πολιτισμικά (Ρωμαίοι) στους άλλους Ορθοδόξους, ως δηλωτικό θρησκευτικής ταυτότητας»¹.

Η θεσμική αποκρυστάλλωση του συστήματος των μιλέτ ολοκληρώνεται τυπικά στα μέσα του 19^{ου} αι. με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, που αναγνωρίζουν επίσημα τις θρησκευτικές κοινότητες ως συνιστώσες της κρατικής διοίκησης². Άμεση απόρροια αυτού του μετασχηματισμού, που επιχειρεί να συνδυάσει τις θεοκρατικές δομές με τη δημιουργία μιας συγκεντρωτικής διοίκησης ευρωπαϊκού τύπου, είναι η πλήρης επιβολή του εκκλησιαστικού μηχανισμού πάνω στις τοπικές κοινότητες, η αναγόρευση των μητροπολιτών σε τοπικούς ηγέτες κι εκπροσώπους του ποιμνίου τους απέναντι στην κεντρική διοίκηση, η επένδυση όλης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής του ορθόδοξου μιλέτ με ένα «θρησκευτικό περιτύλιγμα»³. Ο νόμος περί βιλαετιών του 1864 θα επικυρώσει αυτή την ανάδειξη των «πνευματικών αρχηγών των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων» σε «εθνάρχες», θεσπίζοντας την αυτοδίκαιη συμμετοχή τους στα διοικητικά συμβούλια (Idare Meclisi) των βιλαετιών⁴.

Από τα μέσα του 19^{ου} αι. ως τους Βαλκανικούς πολέμους, η υπαγωγή της πολιτικής και κοινωνικής ζωής των ορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου στον οργανωτικό ιστό και την ιεραρχία της εκκλησίας πραγματώνεται έτσι σε διάφορα επίπεδα.

Εκτός από εκπρόσωπος του μιλέτ στη διοίκηση («ουσιαστικά νομάρχης επί του ορθόδοξου πληθυσμού», κατά την εύστοχη διατύπωση του Σταυριανού⁵), ο μητροπολίτης εξακολουθεί να έχει δικαστικές εξουσίες πάνω στο ποιμνίο του⁶, το οποίο υπάγεται σε τρεις παράλληλες δικαιοταξίες: στο επίσημο οθωμανικό δίκαιο των κρατικών δικαστηρίων (μίγμα της ισλαμικής σαρία, των σουλτανικών διαταγμάτων και της εκκοσμικευμένης κωδικοποίησης

¹ Κονόρτας 1998, σ.302-3.

² Αναλυτικά σε Αναγνωστοπούλου 1998, σ.271-89.

³ Κώστας Κωστής, «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις 'ελληνικές' περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13 (1991), σ.69-75.

⁴ Άρθρο 77 του «Νόμου περί συστάσεως νομαρχιών» (8.11.1864), σε Νικολαΐδης 1890, σ.2932. Βάσει των άρθρων 67 κι 73 του ίδιου νόμου, οι «πνευματικοί αρχηγοί» μετείχαν επίσης στις εκλογικές επιτροπές που υποδείκνυαν τα μέλη των διοικητικών συμβουλίων σε επίπεδο σαντζακίου και καζά (όπ.π., σ.2928 & 2930).

⁵ Stavrianos 1958, σ.104.

⁶ Βλ. χαρακτηριστικά όσα προβλέπει το βεράτι του 1894 για το μητροπολίτη Σερβίων και Κοζάνης Κωνστάντιο (Σαλακίδης 2004, σ.57-61). Για το ιστορικό βάθος αυτής λειτουργίας: Socrate Petmézas, «L'organisation ecclésiastique sous les Ottomans», σε P. Odorico (ed.), *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι-Αθήνα 1996, σ.503-6.

που μεταφυτεύεται από την Ευρώπη στον Οίκο του Ισλάμ), στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο που εφάρμοζαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια και στο εθιμικό δίκαιο των κατά τόπους κοινοτήτων και συντεχνιών· ως αποτέλεσμα του συγκεντρωτισμού που διέπει το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, αυτό το τελευταίο δίκαιο βρίσκεται βέβαια σε σαφή υποχώρηση απέναντι στα άλλα δύο¹. Σχετικές οδηγίες, «νομικά μελετήματα» κι αποφάσεις «πνευματικών δικαστηρίων» δημοσιεύονται τακτικά στην επίσημη εφημερίδα του Πατριαρχείου², ενώ για την τοπική πρακτική μια εικόνα μας δίνουν τα πρακτικά του Πνευματικού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Φλώρινας μεταξύ 1901-1909 που φυλάσσονται στα τοπικά ΓΑΚ: υποθέσεις διαζυγίων (λόγω μοιχείας, φρενοβλάβειας, ανικανότητας, εξαφάνισης ή «*ανηλεούς συμπεριφοράς*»), διαλύσεις μνηστείας, εντολές επανόδου στη συζυγική εστία γυναικών που είχαν επιστρέψει αυτόβουλα στο πατρικό τους, αιτήσεις για απόδοση μεριδίων κληρονομιάς κ.ο.κ. ρυθμίζονται από εκκλησιαστικό δικαστήριο μ' επικεφαλής το μητροπολίτη ή τον αρχιερατικό επίτροπο³. Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν από τη μελέτη του πρωτοκόλλου αλληλογραφίας και των κωδίκων του εκκλησιαστικού δικαστηρίου της Μητρόπολης Πελαγονίας⁴. Επιπλέον, παράλληλα με τις αμιγώς δικαστικές αρμοδιότητές του, ο εκκλησιαστικός μηχανισμός εκπληρώνει και μια σειρά καθημερινές διοικητικές λειτουργίες, από την έκδοση πιστοποιητικών ταυτοπροσωπίας και γνησίου της υπογραφής⁵ μέχρι τη φύλαξη κι επικύρωση προικοσυμφώνων ή διαθηκών⁶.

Κατά περιόδους, η ηγεσία του Millet-i Rum βρίσκεται βέβαια αντιμέτωπη με απόπειρες περιορισμού της δικαστικής δικαιοδοσίας ή ακόμη και των διοικητικών αρμοδιοτήτων της από την Υψηλή Πύλη. Το 1883-84 π.χ. η υπαγωγή των ποινικών αδικημάτων των κληρικών στα κρατικά δικαστήρια και η επισημοποίηση της δυνατότητας των λαϊκών να προσφεύγουν σ' αυτά για οικογενειακές ή κληρονομικές υποθέσεις τους θεωρήθηκαν μείζον πλήγμα κατά των πατριαρχικών «προνομίων», οδηγώντας σε παραίτηση τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ' κι επίλυση

¹ Πανταζόπουλος 1960-63, σ.715-71· Δημήτριος Γκόφας, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1987, σ.244-51. Για τον κύριο όγκο των νομοθετημάτων της περιόδου, βλ. τους *Οθωμανικούς Κώδικες* του Νικολαΐδη (4 τόμοι, Κων/λη 1889-1891).

² Απολύτως ενδεικτικά: *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 15.3.1896, σ.29· 14.7.1900, σ.320· 21.12.1901, σ.508· 10.10.1903, σ.432-5 & 440· 5.9.1903, σ.384· 19.2.1911, σ.55· 26.3.1911, σ.91· 9.4.1911, σ.112· 7.5.1911, σ.141-3 και 21.5.1911, σ.160.

³ ΓΑΚΦ/ΑΒΕ27, Ι.Μ. Φλωρίνης, «Κώδης Αποφάσεων επί της Αρχιερατείας της Αυτού Σεβασμιότητος του Μητροπολίτου Αγίου Μογλενών Κου Κου Ιωαννικείου». Ο κώδικας καλύπτει και τη θητεία των επόμενων μητροπολιτών ως το 1909.

⁴ ΑΙΜΠ/1, «Πρωτόκολλον της Ιεράς Μητροπόλεως Πελαγονείας» (1889-1893)· Ευανθία Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, «Τα Πρακτικά των συνεδριάσεων του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Ιεράς Μητροπόλεως Πελαγονίας κατά τα έτη 1900-1901», σε Αθανάσιος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία- Μια άλλη Ελλάδα - Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, Θεσ/νίκη 2004, σ.159-72.

⁵ ΑΙΜΠ/1, σ.23, 25, 29, 31, 37, 39, 43-5, 49 κ.εξ.

⁶ Χαρακτηριστική η φροντίδα του Πατριαρχείου (1891) για «έκδοσιν ομοιομόρφου τύπου προικοσυμφώνου και διαθήκης» σε όλη την επικράτεια της δικαιοδοσίας του (*Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 15.3.1896, σ.29· Χαράλαμπος Παπαστάθης, *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων, τ. Α'. Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1984, σ.120-1). Οι αρμοδιότητες αυτές κληροδοτήθηκαν και στο μηχανισμό της βουλγαρικής Εξαρχίας: ΓΑΚΦ/ΑΒΕ124/24, Διαθήκη του Νικόλα Τραγιάνοφ, Πρεκοπάνα 28.9.1910, επικυρωμένη απ' την εξαρχική μητρόπολη Φλώρινας (9.10.1910) και την Εξαρχία (Κων/λη 21.10.1910). Το αρχικό έγγραφο φέρει τις σφραγίδες της εξαρχικής κοινότητας και του βουλγαρικού σχολείου του χωριού.

του ζητήματος με φερμάνι υπέρ της αποκλειστικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου¹. Την ίδια περίοδο επιχειρήθηκε να καταργηθεί σιωπηρά η αυτοδίκαιη συμμετοχή των μητροπολιτών στο Διοικητικό Συμβούλιο, με παράλειψη της σχετικής πρόβλεψης από τα νεοεκδιδόμενα μητροπολιτικά βεράτια. Απαντώντας στις σχετικές διαμαρτυρίες του πατριάρχη, ο μεγάλος βεζίρης Σαΐτ Πασάς αντέταξε το επιχείρημα πως «ο εν Τουρκία κλήρος πρέπει να αρκεσθή και να ευαρεστηθή να έχει τοιαύτη θέσιν οίαν έχει ο εν Ελλάδι»². Τελικά όμως η Πύλη θα υποχωρήσει κι εδώ, αναγνωρίζοντας με εγκύκλιο το δικαίωμα συμμετοχής τόσο του μητροπολίτη (ή του αντικαταστάτη του) στα διοικητικά συμβούλια των βιλαετιών, όσο και των κατά τόπους αρχιερατικών επιτρόπων στα αντίστοιχα συμβούλια των καζάδων³. Παρά τις περιοδικές εντάσεις που προκαλούσε αυτή η ανακίνηση του «προνομιακού ζητήματος», όλες οι σχετικές προσπάθειες θα παραμείνουν άκαρπες ως τα μέσα της δεκαετίας του 1910.

Οι καθαρά οικονομικές λειτουργίες συνιστούν μια τρίτη πτυχή της επιβολής του εκκλησιαστικού μηχανισμού πάνω στη ζωή των τοπικών ορθόδοξων κοινωνιών. Υπάρχει, κατ' αρχάς, η ιδιότητα της εκκλησίας ως μεγάλου γαιοκτήμονα. Σύμφωνα με στατιστική της πρώτης ελληνικής διοίκησης, πάνω από το 1/10 των χωριών της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας (59 στα 527) ήταν το 1913 μετόχια, «ήτοι τσιφλίκια των *I. Μονών*»⁴. Μια άλλη υπηρεσιακή καταμέτρηση της ίδιας περιόδου καταγράφει 69 μετόχια μόνο στη Χαλκιδική, συν έναν απροσδιόριστο αριθμό στο γειτονικό καζά Θεσσαλονίκης⁵. Στο ναχίε Νιγρίτας, πάλι, «οι αθωνικές μονές διατηρούσαν σημαντικό αριθμό μετοχίων, χωριών, ναών, μύλων και καλλιεργήσιμων εκτάσεων, [...] σε σημείο ώστε χωρίς υπερβολή να χαρακτηρίζεται η περιοχή του κάτω ρου του Στρυμόνος, αλλά και ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος της Ανατολικής Μακεδονίας, ως ένα απέραντο αγιορείτικο μετόχι»⁶. Η μονή Εικοσιφοινίσσης του Παγγαίου, απ' την πλευρά της, κατείχε 1.500 στρέμματα στην Κορμιστά Σερρών, 10.000 ελιές στη Θάσο κι απροσδιόριστο αριθμό κτημάτων σε 9 τουλάχιστον χωριά⁷. Βορειοδυτικότερα, η αρχιεπισκοπή -κι εν συνεχεία απλή μητρόπολη- Αχρίδος διέθετε δικά της «σταυροπηγιάκα»

¹ Χάρης Εξερτζόγλου, «Το 'προνομιακό' ζήτημα», *Τα Ιστορικά* 16(6.1992), σ.66-8).

² Χρήστος Καρδαράς, *Ιωακείμ Γ' - Χαρίλαος Τρικούπης. Η αντιπαράθεση. Από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Οικουμενικού Πατριάρχη (1878-1884)*, Αθήνα 1998, σ.181.

³ Εγκύκλιοι του οθωμανικού Υπ. Εσωτερικών (11.1.1887) και του Πατριαρχείου (25.2.1887), σε Παπαστάθης 1984, σ.117-9.

⁴ Δεκάζος 1914, σ.53. Για τη διαδικασία σχηματισμού αυτών των γαιοκτησιών: Λαΐου 2011, σ.208-13· Κολονος 2016· του ίδιου, «Κατάληψη του χώρου και μοναστηριακή γαιοκτησία στην οθωμανική Χαλκιδική (15^{ος}-16^{ος} αι.)», σε *Το Άγιον Όρος στον 15^ο και 16^ο αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου*, Θεσ/νίκη 2012, σ.107-26· Aleksandar Fotic, *Concealed Donation or a Sale: the Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XVth-XVIIth c.)*, σε *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Άγκυρα 2005, σ.721-7.

⁵ Παλαμιώτης 1914, σ.78-9 & 191. Πρβλ. Χρίστος Πατρινέλλης, «Το Άγιον Όρος», σε Ιω. Κολιόπουλος - Ιω. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Αθήνα-Θεσ/νίκη 1992, τ.Α', σ.123-4. Όπως επισημαίνει και ο κατεξοχήν χρονογράφος του Μακεδονικού Αγώνα, «όλη η Χαλκιδική ήταν αραιοκατοικημένο αγιορείτικο τσιφλίκι» (Μόδης 1950, σ.4).

⁶ Συμεών Πασχαλίδης, «Η εμφάνιση και ανάπτυξη του μοναχισμού στην περιοχή της Βισαλτίας», σε *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας*, Δήμος Νιγρίτας, Θεσ/νίκη 2000, σ.541. Για τις επιμέρους ιδιοκτησίες μιας μόνο μονής (Σταυρονικήτα) σε τρία χωριά της περιοχής (σιτοχώραφα, αμπέλια, μύλοι, σπίτια), βλ. Μιχάλης Ζαφειρίου, «Άγιος Νικόλαος, μετόχι της Μονής Σταυρονικήτα στο Τζίντζιος (Σιτοχώρι)», στο ίδιο, σ.219-92.

⁷ Συμεών Πασχαλίδης - Δημήτριος Στρατής, *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας, Α'. Ανατολική Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1996, σ.95.

χωριά, ενώ αποκαλυπτικές είναι οι σποραδικές πληροφορίες που παραθέτει ο βούλγαρος ιστορικός Ιβάν Σνεγκάροφ κατά την απαρίθμηση και περιγραφή των μοναστηριών του πάλαι ποτέ κλίματός της: η μονή του Αγ. Ναούμ κατείχε το 1890 «*τρία χωριά, χωράφια, λειβάδια, δάση, μαγαζιά, σπίτια στα γύρω χωριά και πόλεις*»· η μονή του Αγ. Παντελεήμονος άλλα οκτώ χωριά, «*κμήμα του κάμπου της Στρούγκας, το βουνό Μπέλιτς και λουτρά στην Οχρίδα*»· η μονή της Θεοτόκου στην Κλεισούρα της Καστοριάς κατείχε το 1907 «*δυο τσιφλίκια, 30 στρ. λειβάδια, 2 μετόχια, ένα μύλο*»· δυο μοναστήρια του Βέλες είχαν 5.241 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, κ.ο.κ.¹

Εξίσου σημαντικές με τη γεοκτησία ήταν επίσης οι χρηματοπιστωτικές και προνοιακές λειτουργίες της εκκλησίας. Σε μια εποχή που η τραπεζική πίστη ούτε είχε πλήρως αναπτυχθεί ούτε ενέπνεε ιδιαίτερη εμπιστοσύνη, σημειώνει στα απομνημονεύματά του ο εξαρχικός ιερωμένος Τόμα Νικόλοφ, «*οι εκκλησίες έπαιζαν και το ρόλο των τραπεζών*»: τα εκκλησιαστικά ταμεία λειτουργούσαν ως ταμειυτήρια, όπου κατέθεταν τις οικονομίες τους χριστιανοί και - ενίοτε- μουσουλμάνοι, ενώ τα ανεπίσημα «*τραπεζογραμμάτια*» και κέρματα με τη σφραγίδα των ναών, τα οποία αρχικά προορίζονταν για το δίσκο και την αγορά των κεριών, χρησιμοποιούνταν συχνά στις καθημερινές συναλλαγές ως υποκατάστατα των οθωμανικών μικροκερμάτων όταν αυτά σπάνιζαν². Διάφορες πτυχές αυτής της πρακτικής καταγράφονται και σε ελληνικές πηγές: «*εν Βεροία χρέη ταμειυτηρίου εκτελεί ο ναός του Αγίου Αντωνίου κεκτημένος κτηματικήν περιουσίαν ενός περίπου εκατομμυρίου και δεχόμενος καταθέσεις επί τόκω 6%*», διαβάζουμε στη γεωργική μελέτη του Παναγιώτη Δεκάζου³, ενώ ο Ευστάθιος Στουγιαννάκης αναφέρει παρεμπιπτόντως την «*έντοκον παραχώρησιν*» χρημάτων της κοινότητας Βοδενών «*εις πολίτας τινάς*»⁴· στο Μοναστήρι, «*διάφοροι χριστιανοί, γέροντες και γραιιάι, καταθέτουσιν εις την διοίκησιν του ναού [του Αγ. Δημητρίου] τας οικονομίας αυτών και λαμβάνουσι τόκον*», η δε «*διοίησις του ναού χρησιμεύει και ως τράπεζα καταθέσεως και πιστώσεως*»⁵· στην περιοχή του Λαγκαδά, τσιφλίκι εξαγοράστηκε στις αρχές του 20ού αι. με δάνειο από κάποια μονή του Αγ. Όρους⁶· στο Ζέλοβο Καστοριάς, το ταμείο της εκκλησίας χορηγούσε δάνεια για προμήθεια αροτριώντων ζώων ή «*δια μεταναστεύσεις κατοίκων προς εξεύρεσιν εργασίας εις Μ. Ασίαν, Ρουμανίαν και Πελοπόννησον*»⁷. Στο Τρέμπενο των

¹ Снегаров 1932, σ.408, 430, 422, 489-90 & 447. Άλλες πληροφορίες για περιουσίες μοναστηριών στις σ.426, 437, 442, 452, 454, 488 & 492. Την ιδιοκτησία τριών χωριών απ' τη Μονή Αγ. Ναούμ αναφέρει το 1845 κι ο ρώσος περιηγητής Γκριγκόροβιτς (Григорович 1915, σ.151).

² Николов 1989, σ.40-1. Επίσης: Μόδης 2004, σ.41· Ν. Ρουδομέτωφ, «*Νομίματα τοπικής κυκλοφορίας ή υποκατάστατα νομισμάτων που κυκλοφορούν στη Νιγρίτα και στη Βισαλτία τα τελευταία τριάντα χρόνια της Τουρκοκρατίας*», στο συλλογικό *Η Νιγρίτα και η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας*, Νιγρίτα 2006, σ.193-202. Για τις τραπεζικές λειτουργίες των μοναστηριών γενικότερα, βλ. επίσης Λαΐου 2011, σ.213-6.

³ Δεκάζος 1914, σ.55.

⁴ Ευστάθιος Στουγιαννάκης, *Εδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσ/νίκη 1932, σ.256.

⁵ Ανδρέας Αρβανίτης, «*Μοναστήριον*», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Α'* (1908), σ.169. Πρβλ. Μόδης 2004, σ.41.

Συγκεκριμένα στοιχεία γι' αυτή τη δραστηριότητα, με βάση το αρχείο της μητρόπολης Πελαγονίας: Κρετε Βιτοσκι, *Дejноста на Пелeгoνискaтa мeтpoпoλιja (1878-1912)*, Σκόπια 1968, σ.66-7.

⁶ Παλαμιώτης 1914, σ.94.

⁷ Αθανάσιος Σιδέρης, *Η δημογεροντία του Ανταρτικού Φλωρίνης επί Τουρκοκρατίας*, Φλώρινα χ.χ. [1970], σ.13.

Καϊλαρίων, τέλος, όποιος οικογενειάρχης αντιμετώπιζε έλλειψη σιτηρών μπορούσε να δανειστεί από τις αποθήκες της εκκλησίας του χωριού, βάζοντας ως ενέχυρο κάποιο χωράφι του. «*Παρότι η επιτροπή της Εκκλησίας διακρινόταν για τη δικαιοσύνη και τη μεγαθυμία της*», μας πληροφορεί ένας ντόπιος συγγραφέας, «*υπήρξαν περιπτώσεις χωριανών που έχασαν χωράφια γιατί δεν μπόρεσαν να εξοφλήσουν το προς την εκκλησία χρέος τους*»¹.

Ο ίδιος ο εκκλησιαστικός μηχανισμός διακρίνεται από μια έντονη κοινωνική πόλωση στο εσωτερικό του. Η κορυφή του ανήκει στην άρχουσα τάξη της αυτοκρατορίας, απολαμβάνοντας εισοδήματα απλησίαστα από τους κοινούς θνητούς: σύμφωνα με τις ρητές προβλέψεις των «Εθνικών Κανονισμών» του 1860-62, του επίσημου δηλαδή κι επικυρωμένου από την Πύλη «συντάγματος» του Millet-i Rum κατά τις τελευταίες δεκαετίες της αυτοκρατορίας, η πάγια ετήσια «επιχορήγηση» ενός επίσκοπου ή μητροπολίτη από το ποίμνιό του στο μακεδονικό χώρο κυμαίνεται από 30.000 μέχρι 90.000 γρόσια, στα οποία έρχονταν να προστεθούν «*αι τυχηραί απολαυαί των Αρχιερέων*» από την έκδοση αδειών γάμου, διαζυγίων, αφορισμών και κάθε λογής διοικητικών εγγράφων, την αυτοπρόσωπη τέλεση ιεροπραξιών αλλά και τις τακτικές εισφορές των υφισταμένων τους ιερέων (10 γρόσια κατ' έτος). Ο πατριάρχης εισπράττει από το ποίμνιό του -μέσω των μητροπολιτών- 500.000 γρόσια το χρόνο, ενώ αρκετά ψηλές είναι και οι απολαβές των υπαλλήλων του Πατριαρχείου: 60.000 γρόσια το χρόνο προβλέπονται για τον αντιπρόσωπό του στην Πύλη (καπού κεχαγιά), ενώ ακόμη και οι απλοί κλητήρες και «*ευταξίες*» του δικαιούνται 6.000 γρόσια, περισσότερα δηλαδή από το μισθό ενός καλοπληρωμένου δασκάλου στα αστικά κέντρα της ενδοχώρας². Στη βάση της πυραμίδας, οι απλοί παπάδες είναι άμισθοι και συντηρούνται αποκλειστικά «*με εισπράξεις από διάφορες ιεροτελεστίες*»³. εξ ου και στα χωριά «*διάγουν μια ζωή αγρότη, προσθέτοντας απλά τα τέλη που τους πληρώνει το ποίμνιό τους για γάμους, βαφτίσια και κηδείες στα εισοδήματά τους από τα χωράφια τους*»⁴, δίχως να ξεχωρίζουν ούτε καν ενδυματολογικά από το μέσο γείτονά τους: «*οι εν τοις χωρίοις ιερείς*», αναφέρει το 1894 ο πρόξενος Μοναστηρίου Ναπολέον Μπέτσος, «*φέρουσι πάντες χωρικήν ενδυμασίαν και το μόνον διακριτικόν σημείον του ιερέως είναι συνήθως μαύρος σκούφος, σπάνιον δ' είναι το καλιμαύχιον εις τον χωρικόν ιερέα*»⁵. Στις

¹ Τρύφων Σακελλάρης, *Καρδιά (Τρέμπανο). Ιστορία και παράδοση*, Θεσ/νίκη 2001, σ.48. Παρόμοιος μηχανισμός αναφέρεται επίσης στο Ζέλοβο (Σιδέρης χ.χ., σ.13-4) και, από προφορικές αφηγήσεις κατοίκων, σε άλλα χωριά.

² Παπαστάθης 1984, σ.102-8. Πριν από τους Εθνικούς Κανονισμούς, τα έσοδα των μητροπολιτών υπολογίζονταν σύμφωνα με μια πηγή σε 15.000-100.000 γρόσια το χρόνο, «*ανάλογα με την έκταση και τον πλούτο των επαρχιών*» (M.A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, τ.Β', Παρίσι 1854, σ.137-8). Για τη σύγκριση με τις αμοιβές των δασκάλων, πολύτιμα είναι τα πολύ λεπτομερειακά απομνημονεύματα του Κουζμάν Σαπκάρεφ: ως νέος ελληνοδιδάσκαλος στην Οχρίδα τη δεκαετία του 1850 έπαιρνε 800-2.000 γρόσια το χρόνο, ενώ το 1859-61 ο μισθός του ανέβηκε στα 4.500-6.000 γρόσια· το 1856-59 στη Στρούγγα εισέπραττε 3-3.500 και μετά το 1861 στον Περλεπέ 4-5.000 γρόσια (Κυζμάν Шапкарев, *За възраждането на Българщината в Македония*, Σόφια 1984, σ.30, 31, 34 & 84-5).

³ Σιβένας 1974, σ.47. Σε κάποιες κοινότητες, τα «δικαιώματα» του ιερέα καταβάλλονταν (σε είδος ή προσωπική εργασία) σε τακτική βάση: Γιώργος Αψηλίδης, «Ο κώδικας του Μανδηλίου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, 4 (2006), σ.130-3.

⁴ Brailsford 1906, σ.69. Επίσης: Ubicini 1854, σ.140-2· Boué 1840, τ.Γ', σ.429-31· Bouchié de Belle 1922, σ.66-7.

⁵ Βούρη 1999, σ.146.

πόλεις, αντίθετα, το επάγγελμα του κληρικού θεωρείται «ελαφρύτερο» από τα άλλα¹ και το συνοδεύει η τιμητική προσφώνηση «αφέντη»². Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, ο ιερέας συγκαταλέγεται μεταξύ των ηγετικών μορφών της κοινότητας: «ως εκπρόσωπος του μητροπολίτη, κι ένας από τους 'προεστούς' απ' τους οποίους οι Τούρκοι μπορεί να ζητήσουν λογαριασμό, ασκεί αξιόλογη εξουσία» στο εσωτερικό του χωριού³. Η εκλογή του καθορίζεται από διάφορα κριτήρια⁴, μεταξύ των οποίων και η άτυπη κληρονομική διαδοχή από πατέρα σε γιο: εν έτει 1860, η μητέρα του παπά στο Μπούκοβο Μοναστηρίου καμαρώνει, έτσι, στην περαστική Μαίρη Γουόκερ πως «η οικογένεια κατείχε το αξίωμα του ιερέα στο χωριό επί επτά γενιές»⁵.

Σαφώς δημοκρατικότερες αλλά σε τελική ανάλυση επίσης ολιγαρχικές, οι αυτοδιοικούμενες κοινότητες της πόλης και του χωριού συνιστούν το δεύτερο πυλώνα πάνω στον οποίο οικοδομείται η οργανωτική δομή του Millet-i Rum. Η ευρωπαϊκής έμπνευσης οθωμανική νομοθεσία του 1864-1877 επιχειρήσε να κωδικοποιήσει τη λειτουργία τους, παράλληλα προς εκείνη των επίσημων διοικητικών οργάνων. Σε τοπικό επίπεδο, κάθε μιλέτ εκλέγει και συντηρεί τις δικές του αυτοδιοικούμενες κοινότητες: σε κάθε πόλη ή «μικτό» χωριό, συνυπάρχουν, έτσι, περισσότερες από μια δημογεροντίες, καθεμιά με τους δικούς της μουχτάρηδες (muhtar, «σφραγιδοφύλακας») κι εκτελεστικά όργανα⁶. Η ρύθμιση αυτή συνυπάρχει στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. με την εισαγωγή θεσμών τοπικής διοίκησης -και, εν μέρει, αυτοδιοίκησης- σε ενιαίους δήμους, αστικούς (belediye) και αγροτικούς (nahiye, ναχιέδες), οι οποίοι συγκροτούνται απ' όλους τους κατοίκους ανεξαρτήτως μιλέτ -στη δεύτερη περίπτωση, με ισόποση κατανομή των συμβούλων κι εκλογή του δημάρχου (müdir, μουδίρη) μεταξύ των μελών της πλειοψηφούσας «εθνότητας»⁷. Στην πράξη, ωστόσο, μόνο οι αστικοί δήμοι (belediye) διαθέτουν αυτοτελή νομική προσωπικότητα, ενώ οι αγροτικοί ταυτίζονται επί της ουσίας με τις υφιστάμενες μουσουλμανικές κοινότητες⁸.

Για προφανείς λόγους, οι κοινότητες των χωριών είναι αυτές για τη λειτουργία των οποίων διαθέτουμε λιγότερες πρωτογενείς πηγές: οι μόνες καταστατικές διατάξεις με γραπτή

¹ Радев 1994, σ.89.

² Σιβένας 1974, σ.47.

³ Brailsford 1906, σ.69.

⁴ Ο Συμεών Ράντεφ αναφέρει π.χ. πως οι τσορμαπατζήδες της Ρέσνα επέλεξαν ως ιερέα τον παραγιο κάποιου ράφτη, επειδή «ήθελαν να ενισχύσουν» την οικογένειά του που «είχε ζεπέσει λίγο» (Радев 1994, σ.89).

⁵ Walker 1864, σ.154-5.

⁶ Πολυχρονιάδης 1913, σ.70-3. Οι μουχτάρηδες ήταν έμμισθα όργανα της διοίκησης κατά ενορία, εκλέγονταν όμως από τις κοινότητες και, στα μικρότερα ιδίως χωριά, λειτουργούσαν στην πράξη ως κοινοτάρχες -ακριβέστερα, ως συνδεδεικτοί κρίκοι μεταξύ του πληθυσμού και της εκτελεστικής εξουσίας (Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, Αθήνα 2003, σ.149). Η παράλληλη ύπαρξη κοινοτήτων ανά μιλέτ προβλέπεται στο §108 του «Νόμου περί της γενικής διοίκησης των βιλαετιών» του 1870 (Νικολαΐδης 1890, σ.2967· Schopoff 1904, σ.164). Μεταφράζοντας το οθωμανικό πρωτότυπο, ο μεν πρώτος κάνει λόγο για «τάξεις», ενώ ο δεύτερος για «κοινότητες» (communautes).

⁷ Άρθρο 13 του νόμου της 25.3.1877 «περί της διοικήσεως των δήμων» (Νικολαΐδης 1890, σ.3004· Schopoff 1904, σ.350). Ο Νικολαΐδης μεταφράζει το μιλέτ ως «εθνότητα», ενώ ο Σόποφ σαν «τάξη» (classe). Για τη διάκριση αγροτικών και αστικών δήμων: Πολυχρονιάδης 1913, σ.64-71

⁸ Πολυχρονιάδης 1913, σ.64 & 71.

μορφή είναι αυτές της σχετικής οθωμανικής νομοθεσίας¹, ενώ αγνοούνται πολλοί από τους εθμικούς κανόνες που εξακολούθησαν να εφαρμόζονται στην πράξη. Σύμφωνα με τους νόμους του 1864 και 1870, όργανα της κοινότητας ήταν οι μουχτάρηδες (δύο ανά ενορία ή μόνο ένας, αν το χωριό δεν ξεπερνούσε τα 20 σπίτια) και η δημογεροντία με 3-12 «συμβούλους» ή «αζάδες» (aza, μέλος)· ιερείς και ιμάμηδες θεωρούνταν αυτοδίκαια μέλη της τελευταίας. Το δικαίωμα τόσο του εκλέγειν όσο και του εκλέγεσθαι απολάμβαναν αποκλειστικά άντρες «έχοντες συμφέροντα εν τω χωριώ», μιας κάποιας ηλικίας (τουλάχιστον 18 και 30 ετών αντίστοιχα) που κατέβαλλαν ένα ελάχιστο ποσό άμεσου φόρου (50 και 100 γρόσια το χρόνο). Η δημογεροντία είχε αναγνωρισμένα διοικητικά και δικαστικά καθήκοντα, μ' εξαίρεση τις ποινικές υποθέσεις, όπου ασκούσε προανακριτικό μόνο έργο· στις αρμοδιότητές της συγκαταλεγόταν η κατανομή της φορολογίας μεταξύ των οικογενειών, η εποπτεία των σχολείων, η πρόσληψη «των εις την αστυνομικήν υπηρεσίαν του χωρίου αναγκαίων αγροφυλάκων και φυλάκων» και η «συμβιβαστική λύσις» των ιδιωτικών διαφορών στο εσωτερικό της κοινότητας. Οι μουχτάρηδες θεωρούνταν επιπλέον «εκτελεστικά όργανα της εξουσίας», υπεύθυνα για την κοινοποίηση διαταγών, την είσπραξη των φόρων αλλά και την «τάχιση» ενημέρωση των αρχών για «τους λαβόντας χώραν τραυματισμούς ή φόνους».

Με την οξυδέρκεια που τον διακρίνει, ο φιλελεύθερος άγγλος Χένρι Νόελ Μπρέιλσφορντ επισημαίνει πως η όλη δομή της κοινότητας του χωριού «είναι ξεκάθαρα πλουτοκρατική»: οι δημογέροντες έχουν τη δυνατότητα «να ασκούν ουκ ολίγη μικροκαταπίεση» και ν' απολαμβάνουν το μερίδιό τους στη διαφθορά, καθώς «συγκροτούν μια μικρή κλίκα των σχετικά πλούσιων και άνετων ανδρών κάθε χωριού, τους 'έχοντες' στους οποίους οι Τούρκοι θεώρησαν ότι μπορούσαν να εμπιστευθούν τη διαχείριση των 'μη εχόντων'»². Η εκτίμηση αυτή επιβεβαιώνεται από τις (συνήθως εξωραϊστικές) περιγραφές της λειτουργίας επιμέρους κοινοτήτων, τις οποίες συναντάμε τόσο στην ελληνική όσο και στη βουλγαρική βιβλιογραφία. Στο Ζέλοβο της Καστοριάς π.χ. οι υποψήφιοι δημογέροντες έπρεπε «να είναι εύποροι και ιδίως σώφρονες»³· στην Καμπάσνιτσα της Φλώρινας «ο πρόεδρος έπρεπε να είναι από πλούσιο σπίτι και από μεγάλο σόϊ»⁴· στη Μπάλτζα της Θεσσαλονίκης τη δημογεροντία εκλέγει η «γενική συνέλευση των προκρίτων», που τον Ιούλιο του 1912 αποτελείται από 32 όλα κι όλα άτομα (15 «μουχταροδημογέροντες» και 17 «προκρίτους») σε σύνολο 2.700 περίπου κατοίκων⁵· στο Βόλακα της Δράμας, αναφέρει τον ίδιο μήνα ο επικεφαλής της εκεί εξαρχικής μητρόπολης, το ταμείο της (εξαρχικής) κοινότητας «βρισκόταν μέχρι τώρα στα χέρια του κοινοτάρχη και

¹ Άρθρα 55-66 του «Νόμου περί συστάσεως βιλαετιών» της 8.11.1864, άρθρα 59-60 κι 107-110 του «Νόμου περί γενικής διοίκησης βιλαετιών» της 23.12.1870 (Νικολαΐδης 1890, σ.2925-8, 2954-5 & 2966-8· Schopoff 1904, σ.124-6, 153-4 & 163-5). Πρώιμη εκδοχή αυτών των ρυθμίσεων αποτελεί ο «Κανόνας για τα χωριά των Βιτωλίων, για τους κολλήγους και τα τσιφλίκια» που τυπώθηκε το 1851 από τη διοίκηση του βιλαετίου στα σλαβομακεδονικά με το ελληνικό αλφάβητο (Любомир Милетич, «Един документ от първото време на танзимата», *Сборник на Народни Умотворения, Наука и Книжнина* 15 [1892], σ.357-92).

² Brailsford 1906, σ.116.

³ Σιδέρης χ.χ., σ.3.

⁴ Αγγελόπουλοι 1963, σ.44.

⁵ Δημήτριος Καμπασάκαλης, *Η ιστορία της Μπάλτζας (Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης)*, Θεσ/νίκη 1974, σ.87-93.

κάποιων προεστών και δεν ήξεραν οι υπόλοιποι χωρικοί τι συγκεντρώνεται και για τι δαπανώνται αυτά τα χρήματα»¹. Στη μονογραφία του τέλος για την Άνω Βροντού των Σερρών, ο Γκεόργκι Μπαζντάροφ κάνει μεν λόγο για «μια μικρή χωριάτικη δημοκρατία», φροντίζει ωστόσο να καταστήσει σαφή τα κοινωνικά όρια της συμμετοχής των κατοίκων στην ετήσια γενική συνέλευση: «Καθένας εδώ μπορούσε να πάρει μέρος και να εκφέρει γνώμη για τις υποθέσεις της κοινότητας. Εννοείται, συνήθως μιλούσαν, ασκούσαν κριτική κι ένα είδος διαφώτισης, κατόπιν έβγαιναν με τα σχέδιά τους για τα έργα οι τσορμπατζήδες. Στους φουκαράδες δεν άρμοζε καθόλου να μιλάνε σε τέτοια πολυάριθμη συνέλευση μπροστά στους ευγενείς του χωριού. Κι αν κάποιος φτωχότερος έπιανε να πει κάτι, αυτό γινόταν κάπως ντροπιασμένα, με συστολή· αν πάλι τον διέκοπτε οποιοσδήποτε από τους λεφτάδες, ο άνθρωπος μπερδεύοταν εντελώς και προκαλούσε το γέλιο των άλλων, που σιωπούσαν. [...] Χωρίς ψηφοφορία, αλλά με έγκριση δια βοής από την πλειοψηφία των τσορμπατζήδων και με τη σιωπηρή συμφωνία του λαού εκλεγόταν για ένα χρόνο ο κοτζάμπασης του χωριού. Στην ίδια συνέλευση εκλέγονταν από 6 μέχρι 12 αζάδες, σύμβουλοι του κοινοτάρχη, και πέντε συνοικιακοί φοροεισπράκτορες. Ο κοινοτάρχης κι οι φοροεισπράκτορες έπαιρναν όλοι από 1.500 μέχρι 3.000 γρόσια το χρόνο, ενώ οι αζάδες 500-600 γρόσια το χρόνο»².

Παρόμοια ολιγαρχικές δομές συναντάμε και στις κοινότητες των αστικών κέντρων, όπως διαπιστώνουμε από τα σωζόμενα και δημοσιευμένα καταστατικά της περιόδου 1886-1912. Στη Θεσσαλονίκη, το καταστατικό του 1886 έθετε ως προϋποθέσεις άσκησης του εκλογικού δικαιώματος από τα άρρενα μέλη της κοινότητας να έχουν συμπληρώσει τα 30 χρόνια, να μένουν μόνιμα στην πόλη επί τουλάχιστον 5 χρόνια και να έχουν εισφέρει στην κοινότητα τουλάχιστον 50 γρόσια το χρόνο επί πενταετία. Το καταστατικό του 1904 κατέβασε το όριο ηλικίας στα 25 χρόνια και τροποποίησε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του εκλογικού σώματος: στις αρχαιρεσίες δικαιούνταν πλέον να πάρουν μέρος οι κάτοχοι ακίνητης περιουσίας που κατέβαλαν ετήσιο φόρο τουλάχιστον 100 γρόσια, οι επιστήμονες, οι έμποροι, εμπορομεσίτες, βιομήχανοι και τεχνίτες με δικά τους εργαστήρια, καθώς και οι «ανώτεροι υπάλληλοι» (λογιστές, ταμίες και γραμματείς) των εμπορικών, βιομηχανικών και τραπεζικών επιχειρήσεων –αποκλείονταν, μ' άλλα λόγια, τόσο οι άποροι όσο και οι χειρώνακτες μισθωτοί³. Στην Καβάλα, όπου το μεγαλύτερο μέρος του καπνεργατικού προλεταριάτου ήταν εποχικό και δε συγκαταλεγόταν στον μόνιμο πληθυσμό της πόλης, αρκούσε η ηλικία των 25 χρόνων και η πενταετής μόνιμη διαμονή⁴. Αποκλεισμό των επήλυδων από τα περίξ συναντάμε και στη Βέροια, όπου στον εξαιρετικά δημοκρατικό κανονισμό του 1892 («άπαντες οι ορθόδοξοι

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.49, Αρχιμανδρίτης Κίριλ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Δράμα 14.7.1912, Νο 1310.

² Георги Баждаров, *Горно-Броди*, Σόφια 1929, σ.30.

³ Παπαστάθης 1984, σ.147 & 163. Το καταστατικό του 1886 είχε συνταχθεί απ' το Πατριαρχείο και χρησιμοποιήθηκε ως υπόδειγμα για τα καταστατικά άλλων κοινοτήτων (Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Ο κοινοτισμός στην Ελλάδα υπό το καθεστώς των Έθνικών Κανονισμών», στο συλλογικό *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1991, σ.144).

⁴ Παπαστάθης 1984, σ.305 (§ 1 του καταστατικού του 1899) και 313-4 (§ 1 του καταστατικού του 1907).

κάτοικοι από ηλικίας 25 ετών έχουν δικαίωμα ψήφου») προστίθεται το 1903 η απαίτηση μόνιμης παραμονής επί μια δεκαετία, με καταβολή σ' αυτό το διάστημα του στρατιωτικού φόρου «έν τινι ενορία της πόλεως»¹. Σχετική σκλήρυνση συναντάμε και στο Μοναστήρι, όπου ο νέος κανονισμός που επεξεργάστηκαν το 1901 από κοινού μητροπολίτης και έλληνας πρόξενος περιόρισε τον αριθμό των κοινοτικών αρχόντων με σκοπό την «ευχερέστερη» συνεργασία τους με το καθοδηγητικό κέντρο· επιπλέον, όπως ενημέρωσε ο πρόξενος την Αθήνα, «ωρίσθησαν πλείους εγγυήσεις και ετέθησαν φραγμοί εξασφαλίζοντες από πάσης ενδεχομένης επιβουλής τον ελληνικόν χαρακτήρα της Κοινότητος»². Στα Βοδενά, ο κανονισμός του 1891 δεν αναφέρει τίποτα για τη σύνθεση και τα προσόντα του εκλογικού σώματος, αρκούμενος στη διατύπωση πως η δημογεροντία «εκλέγεται δια δύο έτη μεταξύ πολιτών τιμίων και ευπολήπτων»· αυτός του 1911 θέτει όμως ως προϋπόθεση την ύπαρξη κτηματικής περιουσίας και την καταβολή ετήσιου κτηματικού φόρου «άνω των 50 γροσίων»³. Στο Κρούσοβο η δημογεροντία εκλέγεται έμμεσα, από «αντιπροσώπους των ενοριών», που πρέπει να είναι μόνιμα εγκαταστημένοι στην κωμόπολη, «να έχωσι βιοποριστικόν επάγγελμα ή κτηματικήν πρόσδοον» και «να πληρώνωσι φόρον κτηματικόν ή επιτηδεύματος»⁴. Έμμεση εκλογή γίνεται και στη Στρώμνιτσα, από αντιπροσώπους των 11 ενοριών⁵. Στη Σιάτιστα, πάλι, ο κανονισμός του 1902 προβλέπει συγκεκριμένο αριθμό ψηφοφόρων για καθεμιά από τις δυο συνοικίες της πόλης (100 και 60), με καταρτισμό του σχετικού καταλόγου από «τα εν ενεργεία Σωματεία» υπό την προεδρία του μητροπολίτη⁶. Ολιγαρχικότερο σύστημα επικρατεί στο Μελένικο, όπου ο κανονισμός του 1813 προβλέπει εκλογή των εφοροεπιτρόπων από είκοσι όλους κι όλους «νονεχείς και φρονίμους αδελφούς πάσης τάξεως», δίχως περαιτέρω διευκρινήσεις· αρκετά ριζοσπαστική για την εποχή της, αφού εξάλειψε θεσμικά το δρακόντειο μέχρι τότε διαχωρισμό της τοπικής κοινωνίας σε πατρίκιους («τσορμπατζήδες» ή «άρχοντες») και πληβείους («ποχειριούς»), η ρύθμιση αυτή θα παραμείνει ωστόσο σε ισχύ μέχρι το 1892, οπότε ο αριθμός των εκλογέων αυξήθηκε απλά σε 80⁷. Στο Τίρνοβο του Μοναστηρίου, τέλος, ο κανονισμός του 1902 όριζε πως «τους καταλόγους των εκλογέων και των εκλεξιμών καταρτίζει αυτοδικαίως ο Μητροπολίτης Πελαγονείας», προσθαφαιρώντας ονόματα «αναλόγως της θέσεως και καταστάσεως των μελών»⁸. Σ' ένα γενικότερο επίπεδο, η ενίσχυση του ρόλου των μητροπολιτών είναι ορατή στις τροποποιήσεις της ιδιότητάς τους από καταστατικό σε

¹ Στο ίδιο, σ.214 (§ 2 του καταστατικού του 1892) και 222 (§ 8-9 του καταστατικού του 1903). Η απαίτηση 10ετούς παραμονής επαναλαμβάνεται και στον κανονισμό του 1912 (όπ.π., σ.232).

² ΙΑΥΕ 1901/67, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 8.5.1901, αρ.368.

³ Στο ίδιο, σ.325 (§ 1 του καταστατικού του 1891) και 334 (§ 17 του καταστατικού του 1911).

⁴ Στο ίδιο, σ.267 (§ 6 του καταστατικού του 1907) και 280 (§ 10 του καταστατικού του 1912).

⁵ Αθανάσιος Αγγελόπουλος, *Βόρειος Μακεδονία. Ο Ελληνισμός της Στρώμνιτσας*, Θεσ/νίκη 1980, σ.88, 218 & 235.

⁶ Παπαστάθης 1984, σ. 29 (§ 5 & 7 του καταστατικού).

⁷ Πέτρος Σπανδωνίδης, *Μελένικος. Ο νεκρός μακεδονικός ακρίτης*, Θεσ/νίκη 1930, σ.107-11· Κων/νος Τσώπος, *Αναμνήσεις (Μελένικο – Θεσσαλονίκη)*, Θεσ/νίκη 1992, σ.25-8.

⁸ Παπαστάθης 1984, σ.204 (§ 2 του καταστατικού).

καταστατικό: από απλοί πρόεδροι των δημογεροντιών αρχικά, αναγορεύονται σταδιακά σε «πνευματικούς αρχηγούς» των κοινοτήτων.

Η θεσμοθετημένη συμμετοχή των συντεχνιών στην εκλογή κάποιων δημογεροντιών συνιστά μια ιδιαίτερη πτυχή της κοινοτικής ζωής των αστικών κέντρων. Στο Μοναστήρι, ο κανονισμός του 1896 προβλέπει ότι, μαζί με τους (ευκατάστατους) πολίτες που καταβάλλουν «ετησίαν συνδρομήν» για τις εκκλησίες και τα σχολεία, στην εκλογή των κοινοτικών αρχόντων μετέχουν επίσης «οι πρωτομαϊστορες μετά 2 αζάδων εκάστου ισναφίου»: παρεμφερή διάταξη, για συμμετοχή στην ψηφοφορία 1-3 αντιπροσώπων κάθε συντεχνίας αναλόγως του αριθμού των μελών της, συναντάμε και στο καταστατικό του 1905¹. Στη Ρέσνα, σημειώνει στα απομνημονεύματά του ο Συμεών Ράντεφ, η εκλογή των δημογερόντων γινόταν μεν από τη γενική συνέλευση, στην πράξη «όμως οι κύριοι εκλογείς ήταν οι άνθρωποι των εσναφίων»: οι τελευταίοι συγκροτούσαν την τοπική μεσαία τάξη, δίπλα στους εγκαταστημένους στην περίμετρο της πόλης μεροκαματιάρηδες «μικροϊδιοκτήτες» και τους πλούσιους τσορμπατζήδες (μεγαλεμπόρους ή τσιφλικάδες), που επίσης πρωταγωνιστούσαν στις κοινοτικές υποθέσεις². Την πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση συναντάμε ωστόσο στον Περλεπέ, όπου η εκλογή του κοινοτικού συμβουλίου γινόταν εθιμικό δικαίω αποκλειστικά μέσω των συντεχνιών: κάθε χρόνο, το απερχόμενο 12μελές συμβούλιο διαβίβαζε κατάλογο 36 υποψηφίων στα 38 εσνάφια της πόλης: κάθε εσνάφι επέλεγε 12 απ' αυτούς στη γενική του συνέλευση «με γενική συναίνεση ή πλειοψηφία» και η νέα δημογεροντία πρόκυπτε από το τελικό άθροισμα των ψήφων³.

Τι ποσοστό του πληθυσμού μετείχε, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, σ' αυτές τις διαδικασίες; Στη Φλώρινα, τυπική επαρχιακή πόλη και πρωτεύουσα καζά, τα πρακτικά της «ελληνορθόδοξης» δημογεροντίας μεταξύ 1907 και 1912 είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικά: σε συνολικό πληθυσμό 2.500 περίπου πατριαρχικών κατοίκων, στις ετήσιες γενικές συνελεύσεις παίρνουν μέρος από 17 έως 56 άτομα⁴. Στην Καβάλα, στις δέκα γενικές συνελεύσεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας το 1897-99 μετέχουν από 20 μέχρι 74 άτομα: τον Οκτώβριο του 1903, η «αντιπροσωπεία» καταγράφει συνολικά στην πόλη 923 «εκλογείς και εκλεξιμούς»⁵. Στο Μοναστήρι, η γενική συνέλευση της 23^{ης} Ιανουαρίου 1900 απαρτίζεται από 77 όλοι κι όλοι κάτοικοι, οι 22 από τους οποίους εκπροσωπούν 12 συντεχνίες κι οι υπόλοιποι περιλαμβάνονται στον κατάλογο «των συνδρομητών των σχολείων»: το σχετικό πρακτικό διευκρινίζει πως 11 συντεχνίες «δεν απέστειλαν αντιπροσώπους»⁶. Στη Θεσσαλονίκη, ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός της οποίας υπολογίζεται γύρω στις 20.000, ο ανώτατος αριθμός ψήφων με τον

¹ Στο ίδιο, σ.188 (§ 5-6 του καταστατικού του 1896) και 197-8 (§ 6-7 & 11 του καταστατικού του 1905).

² Радев 1994, σ.74, 80-1 & 75-7.

³ Трайчев 1930, σ.12.

⁴ ΓΑΚΦ/ΑΒΕ138, «Κώδηξ πρακτικών των συνεδριάσεων της Ελληνικής ορθόδοξου Αντιπροσωπείας της πόλεως Φλωρίνης» (1907-12), σ.34-5, 45-6, 0, 68 & 89-91. Στις συνελεύσεις που είχαν απαρτία μετείχαν 17 άτομα το 1907, 43 το 1908, 27 το 1909, 56 το 1911 και 35 το 1912.

⁵ Νικόλαος Ρουδομέτωφ, *Η Ελληνορθόδοξη Κοινότητα Καβάλας*, Καβάλα 1998, σ.5, 7, 9, 10, 13, 15-6, 21, 24, 44-7 & 134 του κώδικα.

⁶ ΑΙΜΠ/13/44-46, πρακτικό «συνεδριάσεως της γενικής συνελεύσεως των πολιτών Μοναστηρίου» (23.1.1900).

οποίο εκλέγεται δημογέροντας τη δεκαετία του 1870 είναι μόλις 31· οι οξείες ενδοκοινοτικές συγκρούσεις της επόμενης περιόδου, σε συνδυασμό με τη μεταφορά της ψηφοφορίας από τη μητρόπολη στις ενορίες, θ' αυξήσουν αισθητά τη συμμετοχή ανεβάζοντας τα αντίστοιχα νούμερα σε 125 το 1884 και 1.231 το 1896. Όπως όμως επισημαίνει μια μελέτη των πρακτικών της δημογεροντίας, ακόμη κι ο μεγαλύτερος απ' αυτούς τους αριθμούς «δεν κάλυπτε παρά μόνο το ένα τέταρτο των ψηφοφόρων εκείνων που συμπλήρωναν το ελάχιστο απαιτούμενο όριο ηλικίας»¹.

Χωρίς να περιέχουν την παραμικρή διάθεση κριτικής, οι διαθέσιμες περιγραφές των εργασιών αυτών των σωμάτων σκιαγραφούν άλλωστε διαδικασίες μάλλον συνοπτικές, όπου ηγεμονεύουν ασφυκτικά κάποιοι ισχυροί τοπικοί παράγοντες. Ο Κουζμάν Σαπκάρεφ μπορεί να καυτηριάζει π.χ. στα απομνημονεύματά του την κατάσταση που επικρατούσε στην Οχρίδα κατά τις δεκαετίες του 1830 και 1840, όταν «δεν υφίστατο επίσημη δημογεροντία» και οι μητροπολίτες «εργάζονταν απολυταρχικά, συσκεπτόμενοι μ' εκείνους μόνο από τους προεστούς της πόλης που πήγαιναν με τα νερά τους ή τους οποίους φοβόντουσαν», με αποτέλεσμα τη διασπάθιση της κοινοτικής περιουσίας από «φαγάνες» και «λαογδάρτες»², το μοντέλο όμως κοινοτικής λειτουργίας που εξυμνεί -αυτό της δημογεροντίας του Κιλκίς κατά τη δεκαετία του 1860- δεν παύει να είναι άκρως πατερναλιστικό: «Περιγραφόταν το ζήτημα προς επίλυση, ο πρόεδρος πρότεινε, ανταλλάσσονταν 2-3 απόψεις κι ακολουθούσε σύντομα η απόφαση, χωρίς να εμφανιστεί οποιοδήποτε καπρίσιο εκ μέρους οποιουδήποτε. Μεταξύ των μελών της κοινότητας επικρατούσε πλήρης συμφωνία». Ακόμη και η τακτική εναλλαγή των μισών μελών του συμβουλίου κάθε χρόνο, «για ν' ασκηθούν σταδιακά όλοι οι πολίτες στη διοίκηση των κοινοτικών υποθέσεων», καθοδηγούνταν απόλυτα από τον πρόεδρο και τοπικό προύχοντα Νάκο Στανίσεφ· ο τελευταίος «ήταν αμετακίνητος, όπως στην κοινότητα των Βιτωλίων ο αείμνηστος δόκτωρ Κ. Μισάικοφ, οι Ρόμπεφ κι ο Ντίμκο Ράντεφ»³.

Οι δικαστικές αρμοδιότητες των κοινοτήτων διαπλέκονταν, όπως έχουμε δει, με αυτές του εκκλησιαστικού μηχανισμού. Η οθωμανική νομοθεσία ανέθετε στις δημογεροντίες των χωριών την επίλυση των ενδοκοινοτικών διαφορών, με εξαίρεση τις ποινικές⁴. Πατριαρχική εγκύλιος θα διαχωρίσει το 1891 τις υπό εκδίκηση υποθέσεις σε «πνευματικής διαφοράς», για τις οποίες αποκλειστική δωσιδικία είχαν τα εκκλησιαστικά ιεροδικεία, και σε οικονομικές διαφορές, υπαγόμενες σε μικτά δικαστήρια των κοινοτήτων⁵. Από τη μελέτη των διαθέσιμων καταστατικών προκύπτει πως τα «μικτά εκκλησιαστικά δικαστήρια» συνήθως ταυτίζονταν με

¹ Γιώργος Μουτάφης, «Η δημογεροντία της Θεσσαλονίκης στο κοινοτικό της πλαίσιο, 1874-1904», στο συλλογικό *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1991, σ.240-1.

² Шапкарев 1984, σ.48 & 52.

³ Στο ίδιο, σ.194.

⁴ Παπαστάθης 1984, σ.60.

⁵ Στο ίδιο, σ.120.

τις δημογεροντίες¹ ή μ' ένα τμήμα τους², ενώ δεν λείπουν και περιπτώσεις αυτοτελών συγκροτήσής τους σε επίπεδο εκκλησιαστικής επαρχίας³. Ένα μέρος της δραστηριότητας των δημογεροντιών, όπως αυτή αποτυπώνεται στα πρακτικά της εποχής, αναλωνόταν έτσι στην επίλυση οικογενειακών, κληρονομικών και λοιπών αστικών υποθέσεων⁴ ή στη θέσπιση κανόνων δικαίου για ζητήματα της τοπικής καθημερινότητας –π.χ. «για τον τρόπο τέλεσης των αρραβώνων, τα δώρα που προσφέρουν οι νύφες, τα κοσμήματα των γυναικών» κ.ο.κ.⁵. Πολύ λιγότερα στοιχεία διαθέτουμε για την αντίστοιχη δραστηριότητα στο επίπεδο του χωριού, για την οποία συνήθως δεν κρατούνταν πρακτικά. Μια από τις σπάνιες εξαιρέσεις αποτελεί ο «νόμος για τη φύλαξη των ορίων και για κάθε καλό του χωριού», που είχε συνταχθεί από την κοινότητα του Γκαϊτανίνοβο στο Πιρίν και διασώθηκε από το βούλγαρο σχολικό επιθεωρητή Βασίλ Κάντσοφ, που τον αντέγραψε την άνοιξη του 1890. Ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση, όμως, πληροφορούμαστε κυρίως για τα πρόστιμα που προβλέπονταν για διάφορες παραβάσεις κι όχι για την έμπρακτη εφαρμογή των σχετικών διατάξεων⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζει έτσι η καταγραφή από τον Αθανάσιο Σιδέρη των «σκληρών αγράφων νόμων», με τους οποίους η δημογεροντία του Ζελόβου διατηρούσε την κοινωνική συνοχή της «μικράς και ανεξαρτήτου πολιτείας» του συγκεκριμένου χωριού: «αγροζήμια εκ προμελέτης», μικροκλοπές, «τεντυμποϊσμοί» των νέων και προσβολές της οικογενειακής τιμής από «αποδεδειγμένη ανήθικον γυναίκα» τιμωρούνταν με δημόσιο ξυλοδαρμό ή/και διαπόμπευση των ενόχων –στην τελευταία περίπτωση «επί όνου κατά προτίμησιν μαύρου»· μεταξύ 23 Απριλίου κι 6 Δεκεμβρίου «η κυκλοφορία αέργων εις τας οδούς και τας πλατείας απηγορεύετο», με αποκλεισμό των παραβατών από τους κοινοτικούς μηχανισμούς αλληλοβοήθειας και σωφρονιστικό «ξυλοδαρμόν παντός περιφερομένου αέργου»· σοβαρότερα αδικήματα, όπως ο εμπρησμός, οδηγούσαν σε εκδίωξη του παραβάτη από το χωριό ή καταγγέλλονταν στις αρχές· στην περίπτωση, τέλος, «ηθικής καταπτώσεως ατόμου τινός (ως π.χ. κλοπαί - ανηθικότητες - ασέβεια περί τα ιερά και δημογεροντίαν)», ο υπαίτιος όχι μόνο «απεμονώνετο και ετίθετο εις κοινήν περιφρόνησιν», αλλά και τα ζώα του αποβάλλονταν από τη συλλογική αγέλη της κοινότητας⁷. Παρά τις γενικεύσεις που ενδεχομένως επιφέρουν η χρονική απόσταση και η εμφανής φρονηματιστική διάθεση του συγγραφέα, η παραπάνω περιγραφή είναι πιθανό ν' αποτυπώνει

¹ Στο ίδιο, σ.149 (Θεσ/νίκη 1886), 164 (Θεσ/νίκη 1904), 183 (Ασβεστοχώρι 1906), 189 (Βιτώλια 1896), 229 (Βέροια 1903), 234 (Βέροια 1912), 255 (Νάουσα 1912), 307 (Καβάλα 1899), 315 (Καβάλα 1907), 326 (Βοδενά 1891) και 338-9 (Βοδενά 1911).

² Στο ίδιο, σ.270-1 (Κρούσοβο 1907), 291 (Κρούσοβο 1912). Στην Κοζάνη, ο κανονισμός του 1911 προβλέπει απλά την εκλογή των 2 από τα 4 μέλη του δικαστηρίου από τη δημογεροντία (σ.377 & 390).

³ Στο ίδιο, σ.207 & 211 (επαρχιακοί κανονισμοί Πελαγονείας 1906 και 1911).

⁴ Ενδεικτικά: Μουτάφης 1991, σ.244-7· ΓΑΚΦ/ΑΒΕ138, σ.70 & 93 (δημοσίευση διαθηκών)· Љубен Лапе, *Протоколи од заседаниејата на прилепската општина (1872-1886)*, Σκόπια 1956, σ.23-4, 26, 36-9 & 78-9.

⁵ Απόφαση της εφοροδημογεροντίας της Γκουμέντζας το 1877 (Χρήστος Ίντος, *Ο ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου Γουμένισσας*, Γουμένισσα 1991, σ.35).

⁶ Кънчов 2000, σ.345-6. Ο αγροφύλακας που διαπίστωνε την παράβαση και ο καταγγέλλων δικαιούνταν από 20% του προστίμου (§ 32).

⁷ Σιδέρης χ.χ., σ.8-9, 15-7 & 26-7.

ήθη και πρακτικές που εφαρμόζονταν σε πολύ ευρύτερη κλίμακα στη σλαβόφωνη μακεδονική ενδοχώρα.

Ο ολιγαρχικός χαρακτήρας των μακεδονικών κοινοτήτων δεν συνεπαγόταν, φυσικά, απουσία εσωτερικών συγκρούσεων. Παρατηρητές της εποχής καταγράφουν αντιπαλότητες μεταξύ πλούσιων «τσιορμπατζήδων» και φτωχών «τσιπλάκηδων»¹ ή «λαϊκής μάζας» εν γένει², μεταξύ της παλιάς «αριστοκρατίας» ή «αστικής τάξης» των πόλεων και των επήλυδων ανταγωνιστών τους³, μεταξύ των χωρικών που μεταναστεύουν εποχικά και όσων παραμένουν όλο το χρόνο στις γενέτειρές τους⁴, καθώς και ανάμεσα σε διαφορετικές γλωσσοπολιτισμικές ομάδες της ίδιας κοινότητας⁵. Σε συνδυασμό με τους συνήθεις προσωπικούς ανταγωνισμούς και φιλοδοξίες, οι αντιπαλότητες αυτές μορφοποιούνται συνήθως πολιτικά κατ' αναλογία προς τις υφιστάμενες πολιτικοεκκλησιαστικές δομές: «κατά κανόνα», σημειώνει το 1900 ο Άμποτ, «κάθε ελληνική κοινότητα διαιρείται σε δύο στρατόπεδα: στους φίλους του επισκόπου και στους εχθρούς του επισκόπου»⁶ –στρατόπεδα γνωστά, από άλλες πηγές, σαν «κόμμα του μητροπολίτη» και «αντιπολίτευση»⁷. Στη σλαβόφωνη ενδοχώρα, πολλές απ' αυτές τις διαμάχες θα τροφοδοτήσουν, όπως θα δούμε παρακάτω, την εθνική σύγκρουση των επόμενων δεκαετιών. Αλλού, εκεί που το ελληνόφωνο «εθνοτικό» υπόστρωμα καθιστούσε αδύνατη μια τέτοια «εθνική» μεταγραφή, οι αναμετρήσεις αυτές θα ερμηνευθούν απλά σαν «εμφύλιοι πόλεμοι» των ελληνικών κοινοτήτων⁸. Στη Νάουσα, θέατρο οξύτατων συγκρούσεων ήδη από τις αρχές του ΙΘ' αι. (συγκρούσεων που επικαθόρησαν αρχικά την υπαγωγή της πόλης στην κυριαρχία του Αλή Πασά κι εν συνεχεία την καταστροφή της το 1822)⁹, ο γενικός διοικητής Ρακτιβάν παρακολουθεί το 1912 την ακραία αντιπαράθεση του «κρατούντος λαϊκού κόμματος» με «την αντίθετον μερίδα των ευπορωτέρων»: όταν οι πλούσιοι αρνήθηκαν να καταβάλουν έκτακτη φορολογία, οι «λαϊκοί» έδωξαν τα παιδιά τους από τα κοινοτικά σχολεία· ακολούθησε

¹ Bérard 1900, σ.280· Πέννας 1966, σ.87· Κοσμάς 1968, σ.79.

² Δημήτριος Κάκκαβος, *Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)*, Θεσ/νίκη 1972, σ.101.

³ Bérard 1900, σ.176 & 278-9· Κωφός 1992, σ.164· Радев 1994, σ.80· Ιωάννης Χοϊδάς, *Η ιστορία της μακεδονικής υποθέσεως*, Εν Αθήναις 1908, σ.149-50. Αντιπαλότητα «ντόπιων» και «επήλυδων», πολιτικά μορφοποιημένη στα αντίστοιχα τοπικά «κόμματα», συναντάμε ακόμη και σε κωμπούλεις που αναπτύχθηκαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, όπως η Γευγελή (Николов 2001, σ.60).

⁴ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.95, л.3-4, Лев Адамов, «История на с. Горенци, Костурско», Ντόλνο Ντέμπινο 20.7.1928.

⁵ Шапкарев 1984, σ.129-30 («Βούλγαροι» και «Βλάχοι» σε Μοναστήρι-Περλεπέ)· Κουκούδης 2001, σ.178-81 («Βλάχοι» και «Γκραικοί» στα Σέρβια)· Αθανάσιος Αγγελόπουλος, «Πατριαρχικά έγγραφα-πειστήρια περί της συμβιώσεως Ελλήνων και Σέρβων ορθοδόξων εν Βορείω Μακεδονία και Παλαιά Σερβία το β' ήμισυ του 19^{ου} αιώνας», *Μακεδονικά* 21(1981), σ.130-1 («Σλανόφωνοι» κι «Ελληνόβλαχοι» στα Σκόπια)· ΙΑΥΕ 1895/ΑΑΚ/Β, Α. Πόγγης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 27.8.1895, αρ.210 εμπ. (πατριαρχικοί «Βούλγαροι» και «Βλάχοι» στη Μπαϊρακλή Τζουμαγιά)· ΙΑΥΕ 1906/72, Α. Σακτούρης προς Υπ.Εξ., Εν Σκοπείους 15.9.1906, ά.α. («Ελληνόβλαχοι» και «λοιποί Έλληνες» στα Σκόπια). Αναφερόμενος στην κοινότητα της Οχρίδας κατά τη δεκαετία του 1850, ο Αναστάσιος Πηχεών (1983, σ.360) σημειώνει χαρακτηριστικά πως «υπέβροσκον αι συνεννοήσεις αι φυλετικάί, αν και αι των προπαγανδών ενέργειαι δεν είχαν αρχίσει εκ του εμφανούς».

⁶ Άμποτ 2005, σ.94.

⁷ Шопов 1893, σ.209· Трайков 1964, σ.211· Кънчов 1970, σ. 137 & 150· Шапкарев 1984, σ.52-4 & 233· Παναγιώτης Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Εν Αθήναις 1924, σ.109· Τέγος Σαπουντζής, «Φλώρινα», *Αριστοτέλης*, 7 (1-2.1958), σ.12· Κράββας 2009, σ.35, 39-43 & 47.

⁸ «Κάθε ελληνική κοινότητα δεν είναι πλέον παρά ένα πεδίο εμφυλίου πολέμου» (Bérard 1900, σ.286-7).

⁹ Στουγιαννάκης 1924, σ.82-4 & 117 κ.εξ.· Leake 1835, τ.Γ', σ.284-7.

ασφυκτικό οικονομικό μποϊκοτάζ της κοινότητας, με αποτέλεσμα οι δάσκαλοι να μένουν απλήρωτοι επί μήνες και τα σχολεία ν' απειλούνται «*δια διαλύσεως*»¹. Στις Σέρρες, πάλι, η ορθόδοξη κοινότητα μετατράπηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1830 σε θέατρο αντιπαραθέσεων για την επιδότηση ή μη του τοπικού ελληνικού σχολείου, με το μητροπολίτη Άνθιμο να «*διεγείρει τους μαθητάς κατά των διδασκάλων*» και την πλειοψηφία των κατοίκων να θεωρεί άχρηστη τη μόρφωση της νέας γενιάς². Τη δεκαετία του 1870 η σύγκρουση επαναλήφθηκε, αυτή τη φορά μεταξύ «*συλλογικών*» (δηλαδή συσπειρωμένων γύρω από τον τοπικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο) κι «*αντισυλλογικών*»: ο ηπειρώτης διευθυντής του Ημιγυμνασίου «*εξήγειρε τα πλήθη της πόλεως εναντίον της τάξεως των προκρίτων και παρώξυνε τα πράγματα μέχρι εμφυλίου ρήξεως, αποληξιάσης εις παντελή ήτταν των αντιπάλων του*» και χειραγωγή της σχολικής εφορίας από τους «*συλλογικούς*»³. Ακόμη σκληρότερη υπήρξε η αναμέτρηση «*τσορμπατζήδων*» και «*τσιπλάκηδων*» για τον έλεγχο της κοινότητας μεταξύ 1886 και 1893, καθώς διαπλεκόταν με την αντιπαραθεση προξένου-μητροπολίτη αλλά και με τον υπόγειο πόλεμο φραξιών του Πατριαρχείου: κορυφαία στιγμή της σύγκρουσης αποτέλεσε η μαζική αποδοκιμασία του μητροπολίτη Κωνσταντίνου Βαφείδη εν ώρα λειτουργίας και η εκδίωξή του από το μητροπολιτικό ναό (26.4.1891), με τελική κατάληξη την αντικατάστασή του⁴. Παρεμφερής αντιπαραθεση μεταξύ «*συντηρητικών*» και «*φιλελευθέρων*» συγκλόνισε τέλος τη δεκαετία του 1880 και την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Θεσσαλονίκης, οδηγώντας στην αλυσιδωτή ανατροπή τριών μητροπολιτών που είχαν ταυτιστεί με τις αντίστοιχες «*μερίδες*»⁵.

Μουσουλμάνοι και ραγιάδες

Παράλληλα με τις εσωτερικές αντιθέσεις και έριδες των χριστιανικών κοινοτήτων, ένας δεύτερος παράγοντας που θα καθορίσει την ανάπτυξη και την έκβαση των εθνικών κινημάτων στο μακεδονικό χώρο είναι η θεσμοθετημένη κυριαρχία των μουσουλμάνων πάνω στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Η ακριβής αποτίμηση της τελευταίας δεν αποτελεί βέβαια καθόλου εύκολη υπόθεση, καθώς είναι υποχρεωμένη να περάσει ανάμεσα στις συμπληγάδες δυο διαμετρικά αντίθετων ιστοριογραφικών παραδόσεων: του πατροπαράδοτου ευρωπαϊκού

¹ Ρακτιβάν 1951, σ.45.

² Ε.Φ. [Εμμανουήλ Φωτιάδης], *Επιστολή προς τον εν Σέρραις Κ. Θ. Φιλοπατρίδην περί του Ελληνικού Σχολείου Σερρών*, χ.τ.έ. 1835, σ.6-8.

³ Ιωάννης Δέλλιος, «Αναμνήσεις», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 4 (1911), σ.77. Επίσης: Πέννας 1966, σ.403-4.

⁴ Bérard 1900, σ.179-86· Χοϊδάς 1908, σ.150-4· Πέννας 1966, σ.474-5· του ίδιου, «Έριδες περί την κοινοτικήν οργάνωσιν των Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά*, 2 (1957), σ.5-66· Ανδρέας Νανάκης, «Κοινοτικές διενέξεις. Η διαμάχη στις Σέρρες (1891-1892)», σε *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας*, Θεσ/νίκη 2000, σ.443-66.

⁵ Μοσκόφ 1978, σ.128-31· Μουτάφης 1991, σ.238-9 & 252-3· Bérard 1900, σ.176· Καρδαράς 1998, σ.219-20 & 229-30· Αλέξανδρος Λέτσας, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, τ.Β', Θεσ/νίκη 1963, σ.167-8· Σταματούλα Ζαπάντη, «Οι ενδοκοινοτικές έριδες στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης από 1881 μέχρι το 1912», σε *Ι' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1989, σ.119-47. Η παρατεταμένη αυτή αναμέτρηση αγνοείται δυστυχώς πλήρως από τις εκτενείς μονογραφίες του Απόστολου Βακαλόπουλου (*Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσ/νίκη 1997) και του Μαρκ Μαζόουερ (Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, Λονδίνο 2005).

και βαλκανικού σχήματος περί «οθωμανικού ζυγού» κι «εγγενούς ασιατικής βαρβαρότητας», από τη μια, και της «αυτοκρατορικής» εξιδανίκευσης του οθωμανικού σχηματισμού σαν μιας κατεξοχήν «ανεκτικής» και (προπαντός) «αποτελεσματικής» διακυβέρνησης, από την άλλη¹. Στην πραγματικότητα, βέβαια, η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορεί να υπήρξε -ιδίως στα πρώτα της βήματα- απείρως ανεκτικότερη απέναντι στους αλλόθρησκους υπηκόους της απ' ό,τι τα σύγχρονά της χριστιανικά ευρωπαϊκά βασίλεια απέναντι σε Εβραίους, Μουσουλμάνους και πάσης φύσης αιρετικούς, δεν έπαψε όμως ποτέ να συγκροτεί «ένα ισλαμικό κράτος με αυστηρή θρησκευτική ιεραρχία, όπου οι μη μουσουλμάνοι ήταν πολίτες β' κατηγορίας»².

Στην περίοδο που μας αφορά, από τα μέσα του 19^{ου} αι. μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους, περίοδο μεταρρυθμίσεων κι «εξευρωπαϊσμού» των αυτοκρατορικών θεσμών, η μουσουλμανική επικυριαρχία υφίσταται τις θεσμικές αντανάκλασεις των αλλαγών που έχουν επέλθει στο συσχετισμό δυνάμεων –μεταξύ της Αυτοκρατορίας και των χριστιανικών Δυνάμεων, αφ' ενός, και μεταξύ της παραδοσιακής μουσουλμανικής ηγετικής τάξης και των ανερχόμενων οικονομικά χριστιανικών εμποροβιομηχανικών στρωμάτων της αυτοκρατορίας, αφ' ετέρου. Η θεσμική τομή του Τανζιμάτ ξεκινά το 1839 με το διάταγμα Χατ-ι-Σερίφ, που εγγυάται την ασφάλεια ζωής και περιουσίας κι ένα μίνιμουμ ισονομίας σε όλους τους υπηκόους του σουλτάνου, κορυφώνεται με το διάταγμα Χατ-ι-Χουμαγιούν του 1856 κι ολοκληρώνεται με το Σύνταγμα του 1876, που σχεδόν αμέσως θ' «ανασταλεί» ως τη νεοτουρκική επανάσταση του 1908³. Το σημαντικότερο από τα τρία νομικά κείμενα, όσον αφορά την εμβέλεια των μεταβολών που επέφερε, υπήρξε το Χάτ-ι-Χουμαγιούν του 1856: επιβεβαίωσε τις εγγυήσεις του Χατ-ι-Σερίφ (§1) και τη διατήρηση των παραδοσιακών «προνομίων» των μη μουσουλμανικών μιλέτ (§2), συμπεριλαμβανόμενης της εκδίκασης «ειδικών υποθέσεων» -όπως οι κληρονομικές- από τις εθνοθρησκευτικές κοινότητες (§18), διακήρυξε την πλήρη ελευθερία κάθε θρησκευτικής λατρείας (§7 & 10-12), κατέργησε ρητά την -επιβεβλημένη από τη σαρία- απαγόρευση ανέγερσης ή επέκτασης χριστιανικών ναών (§4-6)⁴, απαγόρευσε και ποινικοποίησε τη χρήση προσβλητικών εκφράσεων για τους μη μουσουλμάνους (§8-9), κατέργησε τους περιορισμούς πρόσβασης των μη μουσουλμάνων στη

¹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Λονδίνο 1997, σ.162-8· Ευαγγελία Μπαλτά, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», σε Π. Κιτρομηλίδης - Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ.Α', Αθήνα 2004, σ.269-70. Για μια πρώιμη αντιπαράθεση των δυο σχολών, βλ. τη συζήτηση των Βούτσινιτς, Σόου και Τραγιάνοβιτς (*Slavic Review* 21/4 [12.1962], σ.597-638). Για την πιο ολοκληρωμένη εκδοχή της αυτοκρατορικής προσέγγισης: Karen Barkey, *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, Κέμπριτζ 2008.

² Todorova 1997, σ.163. Για πτυχές της θεσμικής ανισότητας μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων: Anastasopoulos 2009 και 2013· Γκαρά 2010· Γκαρά & Τζεδόπουλος 2015, σ.120-237. Για μια γλαφυρή περιγραφή των επιπτώσεων της στις καθημερινές σχέσεις, λίγο πριν από τα μέσα του ΙΘ' αι.: Boué 1840, τ.Β', σ.434-6.

³ Για το πλήρες κείμενο των δυο διαταγμάτων, βλ. Νικολαΐδης 1890, σ.2846-2854 & 2858-2866, και Schopoff 1904, σ.17-24, 48-54. Για το κείμενο του Συντάγματος: Schopoff 1904, σ.192-210.

⁴ Για τις απαγορεύσεις αυτές, την κατά καιρούς παράκαμψή τους στην πράξη και τη σχετική διοικητική πρακτική μετά το 1856, βλ. Σαλακίδης 2004, σ.87-90 & 98-125· Gradeva 2004, σ.339-58· Muammer Demirel, «Construction of Churches in Ottoman provinces», σε C. Imer - K. Kiyotaki - R. Mumphy (eds), *Frontiers of Ottoman Studies*, τ. Π, Λονδίνο-Ν.Υόρκη 2005, σ.211-24· Βασίλης Δημητριάδης, «Ένα φιρμάνι για την ανέγερση της πρώτης εκκλησίας των Γενιτσών», *Μακεδονικά* 9 (1969), σ.324-36.

δημόσια διοίκηση και ιεραρχία (§13-14), εξήγγειλε τη λειτουργία μικτών δικαστηρίων για τις εμπορικές και ποινικές υποθέσεις (§16) και τη συμμετοχή εκπροσώπων των μη μουσουλμανικών μιλέτ στα ανώτερα συμβούλια της διοίκησης (§27 & 34-35), διακήρυξε τη φορολογική ισότητα «άνευ διακρίσεως τάξεως ή θρησκείας» (§29) και την επί ίσοις όροις απόκτηση γης από όλους τους οθωμανούς και ξένους υπηκόους (§28)· με το επιχείρημα, τέλος, πως «η ισότης των δικαιωμάτων συνεπάγεται την [ισότητα] των καθηκόντων», εξήγγειλε την επικείμενη στρατολογία (και) των χριστιανών (§24-26) –ρύθμιση η οποία παρέμεινε ωστόσο ανενεργή, για προφανείς λόγους, μέχρι τη νεοτουρκική επανάσταση.

Η εφαρμογή των επίσημων εξαγγελιών στην πράξη δεν ήταν βέβαια εύκολη υπόθεση. Μεγάλο μέρος των οθωμανών αξιωματούχων και των κυρίαρχων μουσουλμανικών τάξεων δεν έκρυβε την αντίθεσή του στις μεταρρυθμίσεις και την πρόθεσή του να τις μετατρέψει σε νεκρό γράμμα¹. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, κινητοποιήσεις οργισμένων κατοίκων εμπόδισαν σε μια πρώτη φάση την εφαρμογή των νέων μέτρων².

Για τον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, μια πρώτη εικόνα των νέων ισορροπιών μας δίνει η αγγλική διπλωματική αλληλογραφία του 1860. Απαντώντας σε σχετικό ερωτηματολόγιο του πρέσβη, οι πρόξενοι Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Πρίστινα σκιαγραφούν μια μεταβατική κατάσταση, με σαφείς διαφοροποιήσεις ανά περιοχή και κοινωνικό περιβάλλον. Σε γενικές γραμμές, οι χριστιανοί γαιοκτήμονες κι εμποροβιοτέχνες ανταγωνίζονται πλέον κατά κανόνα επί ίσοις όροις τους μουσουλμάνους συναδέλφους τους· στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης εξακολουθεί μεν τυπικά η απαγόρευση αγοράς μουσουλμανικών ακινήτων από χριστιανούς, «γίνονται όμως εξαιρέσεις». Οι σημαντικότερες διακρίσεις και στα τρία βιλαέτια εντοπίζονται στα τσιφλίκια, με την εφ' όρου ζωής υποδούλωση των χριστιανών κολλήγων στους μουσουλμάνους μπέηδες, και στο μικρότερο βαθμό προστασίας των χριστιανών αγροτών από τις αρχές –με αποτέλεσμα αυτοί οι τελευταίοι να είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στις καταχρήσεις των φοροεισπρακτόρων, στην κακή συμπεριφορά των χωροφυλάκων και στις επιδρομές των ληστών απ' ό,τι οι μουσουλμάνοι συντοπίτες και ομόλογοί τους. Εξίσου σοβαρό πρόβλημα συνιστά η άνιση μεταχείριση των χριστιανών μαρτύρων από τα κρατικά δικαστήρια, αν και εδώ συναντάμε αξιόλογες τοπικές διαφοροποιήσεις: στη Θεσσαλονίκη οι καταθέσεις των χριστιανών γίνονται πλήρως αποδεκτές, ο πρόξενος όμως δηλώνει άγνοια για τις αντίστοιχες πρακτικές στην ενδοχώρα· στο Μοναστήρι γίνονται δεκτές μόνο από τα ποινικά δικαστήρια, οι δε χριστιανοί αποφεύγουν να καταθέσουν αγωγές αν δεν έχουν μουσουλμάνους μάρτυρες· στο βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου, αντίθετα, η μαρτυρία των χριστιανών δεν λαμβάνεται υπόψη καθόλου, ακόμη και σε περιπτώσεις σοβαρών εγκλημάτων, με αποτέλεσμα δραματικά

¹ Στις Σέρρες, π.χ., κατά τη δημόσια ανάγνωση του Χατ-ι-Χουμαγιούν το 1856 οι αρχές παρέλειψαν συνειδητά όλες τις διατάξεις που αφορούσαν την ισονομία των μη μουσουλμάνων (Βακαλόπουλος 1980, σ.42).

² Παρά τη σχετική άδεια του αρμόδιου Ιεροδικείου, η πρώτη καμπάνα χριστιανικού ναού στη Χρούπιστα καταστράφηκε π.χ. από πλήθος μουσουλμάνων μ' επικεφαλής τον ίδιο το μουδέρη (Λάζαρος Παπαϊωάννου, *Άργος, πόλη Ορεστίδας*, Άργος Ορεστικό 1996, σ.85).

κενά στην απονομή δικαιοσύνης. Και στα τρία βιλαέτια η συμβολική παρουσία χριστιανών σε κάποια δημόσια αξιώματα θεωρείται καθαρά διακοσμητική, η δε συμπεριφορά των μουσουλμάνων αξιωματούχων απέναντι στους «απίστους» παραμένει υποτιμητική και προσβλητική· σαφής πρόοδος υπάρχει αντίθετα στο ζήτημα της απρόσκοπτης λατρείας και ανέγερσης εκκλησιών, ενώ οι εξισλαμισμοί αφορούν πια κυρίως χριστιανές που επιλέγουν να παντρευτούν μουσουλμάνους –ή, στο βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου, χριστιανοπούλες που παραδίδονταν επί χρήμασι από τους γονείς τους ως υπηρέτριες σε εύπορους μουσουλμάνους. Κοινή εκτίμηση των προξένων είναι, τέλος, ότι μεγάλο μέρος των προβλημάτων του (αγροτικού ιδίως) χριστιανικού πληθυσμού προέρχεται από την καταπίεση και τις καταχρήσεις των ομοθρήσκων πνευματικών και πολιτικών ταγών του¹. Ορισμένες απ' αυτές τις εκτιμήσεις επιβεβαιώνονται -κι ενίοτε σχετικοποιούνται- από τις παρατηρήσεις ευρωπαίων περιηγητών της ίδιας περιόδου: στο Μοναστήρι του 1860, η Μαίρη Γούκερ καταγράφει π.χ. αναλυτικά κάμποσες περιπτώσεις κραυγαλέα διαφορετικής δικαστικής μεταχείρισης εγκληματιών εκ μέρους των αρχών, ανάλογα με το θρήσκευμα των θυμάτων².

Την εικόνα συμπληρώνει μια εκτενής έκθεση της ίδιας χρονιάς από τον πρώτο έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου: «*οι αγγαρείαι*», αναφέρει, «*είναι καθημερινά και δυσφόρητοι, αυτά δε επιβαρύνουσι μόνον τους χριστιανούς ραγιάδες*», απασχολώντας -σύμφωνα με «*αξιόπιστα πρόσωπα*»- το μέσο χωρικό και τα ζώα του μέχρι και τα $\frac{3}{4}$ του έτους. Εξίσου σημαντικό πρόβλημα συνιστούν οι βαριοί φόροι, τόσο οι «*κεκανονισμένοι*» όσο και οι «*ακανόνιστοι*»: οι τελευταίοι «*είναι πολυάριθμοι και δημιουργούνται καθ' εκάστην κατά το δοκούν της αρχής, ήτις ανεξέλεγκτος διατελεί εις τας πράξεις της*». Η δημόσια ασφάλεια «*είναι όλως προβληματική και καταντά κενή λέξις*», αφού «*οι επιφορτισμένοι την διατήρησιν αυτής ζαπτιέδες ή σουβαρήδες (είδος πεζών και εφίππων ατάκτων χωροφυλάκων) είναι εκείνοι οίτινες διαπράττουσι το πλείστον των ληστειών*»: «*ουδεμία εβδομάς παρέρχεται*» χωρίς πληροφορίες για ενέδρες ληστών «*εις δημοσίας οδούς*» ή και «*επιδρομάς τούτων εις χωρία όπου θύουσι και απολύουσι, οι δ' επιφορτιζόμενοι μετά τα πεπραγμένα την αποκάλυψιν και καταδίωξιν των αυτουργών ή είναι αυτοί οι κακουργήσαντες ή οι συνένοχοι αυτών*»: όσο για τους «*προς επίδειξιν συλληφθέντας*» υπόπτους, αυτοί ύστερα από σύντομη προφυλάκιση απολύονται συνήθως από το Ανακριτικό Συμβούλιο, «*διότι οι επιζήσαντες εκ των παθόντων δεν έχουσι την τόλμην να καταθέσωσι κατ' αυτών καιίτοι γνωρίζοντες καλώς τους κακούργους*»³. Δυο χρόνια μετά, η κατάσταση δεν φαίνεται να έχει αλλάξει: «*Ο Οθωμανός δια να φονεύση ένα Χριστιανόν το θεωρή μικρού λόγου άξιον ως σαν να επρόκειτο δια φόνου ενός πτηνού, διότι ουδεμίαν τιμωρίαν ή καταδίωξιν θέλει*

¹ Richard Abbot προς Sir H. Bulwer, Monastir 9.7.1860), Charles Calvert προς Sir H. Bulwer, Salonica 20.7.1860· J.E. Blunt προς Sir H. Bulwer, Pristina 14.7.1860. Φωτοτυπική αναπαραγωγή και των τριών εκθέσεων: Beitullah Destani (ed.), *Ethnic minorities in the Balkan states, 1860-1971*, Λονδίνο 2003, τ.Α', σ.17-40 & 47-51.

² Walker 1864, σ.147-64.

³ ΙΑΥΕ 1860/99.1α, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίους 10.5.1860, αρ.272.

λάβη παρά της τοπικής Αρχής ή μόνον προσποιητήν ολιγοήμερον φυλάκισιν»¹. Όσο για τη διευκόλυνση αυτών των εγκλημάτων από το φόβο και τη σιωπή -έως συννενοχή- των χριστιανών προκρίτων, αποκαλυπτικό είναι ένα περιστατικό που καταγράφει ο πρόξενος Θεσσαλονίκης: στα τέλη Φεβρουαρίου 1859 ο μουδέρης της Νάουσας Μουράτ Μπέης, «μετά συμπόσιον κραπάλης και μέθης», εισέβαλε στο σπίτι του ντόπιου Δημ. Σούγκαρη, απήγαγε ένα 18χρονο Έλληνα από τη Βέροια που φιλοξενούνταν εκεί «και εξεπλήρωσεν επ' αυτού την άλογον αυτού και ακόλαστον επιθυμίαν»· «η πόλις της Ναούσης κατεξανέστη» και 22 προεστοί της κατήγγειλαν το συμβάν στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης· λίγο αργότερα, ωστόσο, οι ίδιοι πρόκριτοι πανικοβλήθηκαν απ' τις απειλές του μουδέρη και του χορήγησαν «έγγραφο με το οποίον αναιρούνται όσα εξετραγώδησαν» στην αναφορά τους. Από το κείμενο της καταγγελίας τους προκύπτει, επιπλέον, ότι τον άτυχο νέο είχε οδηγήσει ο ίδιος ο ναουσαίος οικοδεσπότης του για το «συμπόσιον» στο κονάκι του μουδέρη, κατ' εντολήν του τελευταίου².

Στα τέλη του αιώνα, αν κρίνουμε από την προξενική αλληλογραφία, η κυριαρχία των μουσουλμάνων δεν εκφράζεται πια με τόσο ακραίες πρακτικές -τουλάχιστον όχι στα αστικά κέντρα, που επιτηρούνται ποικιλότροπα και οι χριστιανοί κάτοικοι των οποίων, ιδίως οι εύποροι, είναι συνήθως σε θέση να διεκδικήσουν θεσμικά το δίκιο τους. Αυτό που επιβιώνει σε μαζική κλίμακα είναι κυρίως ένας έρπων κληρονομημένος φόβος: στον Περλεπέ του 1890 θεωρείται π.χ. δείγμα «τόλμης» για μια παρέα νεαρών χριστιανών να περνά από το μουσουλμανικό μαχαλά της πόλης³, αντίληψη που συναντάμε την ίδια εποχή και σε άλλα αστικά κέντρα⁴: αρκεί επίσης μια απλή φήμη περί επικείμενων βιαιοτήτων, για να κλείσει το παζάρι κάποιας πόλης κι οι χριστιανοί να ταμπουρωθούν επί ώρες ή μέρες στα σπίτια τους⁵. Εξίσου εύγλωττη είναι και η αντίστροφη πλευρά του νομίσματος: επιστρέφοντας στη Ρέσνα από το βουλγαρικό Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης, σημειώνει στις νεανικές αναμνήσεις του ο Ράντεφ, κάποιοι δάσκαλοι και μαθητές παραβιάζουν προκλητικά «τις καθορισμένες μεταξύ των δυο θρησκειών τυπικές αβρότητες» -αφήνουν π.χ. γένεια ή χρησιμοποιούν μαστούνι- με αποτέλεσμα να «βράζουν από οργή» οι ντόπιοι μουσουλμάνοι⁶. Εν έτει 1903, ο Τζορτζ Άμποτ περιγράφει έτσι αρκετά γλαφυρά τη βαθιά ριζωμένη τάση των χριστιανών αστών της επαρχίας να κολακεύουν δουλικά τους μουσουλμάνους συνομιλητές τους, ακόμη κι όταν δεν υπάρχει ο

¹ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλιάνος προς Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 22.3.1860, αρ.79.

² ΙΑΥΕ 1859/36.2, Γ. Αγκωνάκης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 28.3.1859, αρ.197 και συνημμένη επιστολή των 22 προκρίτων (Φεβρουαρίου 25, Νάουσα 1859). Για ένα παρόμοιο επεισόδιο στο Λούκοβετς Βοδενών (Αύγουστος 1861) με δράστη το Δεμίρ Μπέη και θύμα τον τοπικό Παπα-Δήμο, βλ. τις επιστολές του Κωνσταντίν Ντίνκοφ προς το Γκεόργκι Ράκοφσκι (Χριστος 1966, σ.723-4). Χαρακτηριστική η απόγνωση του θύματος, όταν οι αρχές απαίτησαν να προσκομίσει μουσουλμάνους μάρτυρες για να τεκμηριώσει την καταγγελία του: «Δι' όνομα Θεού, εις χωρίον χριστιανικόν, εις δρόμον, εις συνοικίαν όλως χριστιανικήν, πού θα εύρωμεν οθωμανούς μάρτυρας, και μάλιστα απέναντι κακούργων, δια να μαρτυρήσουν ομογενείς»;

³ Καραμφίλοφ 2005, σ.8.

⁴ Σιβένας 1974, σ.16 (Βοδενά)· Πηγεών 1983, σ.358 (Οχρίδα)· Μόδης 1950, σ.6 (συχνές επιθέσεις με πέτρες σε χριστιανούς που περνούσαν «μέσα από τούρκικες συνοικίες» στο Μοναστήρι και τη Φλώρινα).

⁵ Brailsford 1906, σ.37-8· Moore 1906, σ.145· Καραμφίλοφ 2005, σ.48· Тодоровски - Колев 2001, τ.Α', σ.110· Σταμάτης Ράπτης, *Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος*, Εν Αθήναις 1910, σ.557-63.

⁶ Радев 1994, σ.56-7.

παραμικρός εμφανής λόγος που να δικαιολογεί ή να επιβάλλει κάτι τέτοιο¹. Παρόλες τις μεταρρυθμιστικές διακηρύξεις, παραμένει τέλος σε ισχύ ο άγραφος κανόνας που απαγορεύει την άσκηση πραγματικής εξουσίας από «απίστους» πάνω σε μουσουλμάνους· εξαίρεση συνιστούν μόνο κάποιοι θύλακες, όπως η διπλωματία, που παραδοσιακά ήταν ανοιχτοί στους μη μουσουλμάνους².

Εντελώς διαφορετική κατάσταση επικρατεί στην ύπαιθρο. Υπάρχουν φυσικά περιοχές όπου η μουσουλμανική επικυριαρχία είναι κυριολεκτικά ανεπαίσθητη: σε κάποια απρόσιτα μέρη του Πιρίν, ο κομιτατζής Αλέξο Στεφάνοφ συναντά έτσι στο γύρισμα του αιώνα ηλικιωμένους βοσκούς που ποτέ στη ζωή τους δεν είχαν δει «Τούρκο» κι αγνούσαν παντελώς τι θα πει στρατός³. Στο μεγαλύτερο όμως μέρος της μακεδονικής ενδοχώρας, τα όρια ανάμεσα στη «νόμιμη» καταπίεση κι εκμετάλλευση των χριστιανών κολλήγων από τους μουσουλμάνους μπέηδες, οπλοφόρους και φοροεισπράκτορες και τις ολοσδιόλου «παράνομες» εκδοχές των ίδιων φαινομένων είναι συχνά δυσδιάκριτα. Εν έτει 1897, ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου αναφέρει λ.χ. πως οι αγροφύλακες (bekçi) διατηρούν συχνά το δικαίωμα να επιτρέπουν -επί χρήμασι- ή όχι το γάμο των κοριτσιών του χωριού⁴· κατά τον έλληνα συνάδελφό του, σε κάποια μικτά χωριά η ίδια αυτή εξουσία ασκούσαν το 1901 πάνω στους χριστιανούς κατοίκους από τους μουσουλμάνους γείτονές τους, στα χωράφια των οποίων αναγκάζονταν επίσης να δουλεύουν αμισθί «άνευ ουδεμιάς προς τούτο υποχρέωσης»⁵. Σύμφωνα με άλλες πηγές, ο μουσουλμάνος αγροφύλακας ή επιστάτης διατηρούσε μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα το φεουδαρχικό «δικαίωμα πρώτης νύχτας» (jus primae noctis) με τις νύφες του τσιφλικιού, δικαίωμα το οποίο συνήθως «ανταλλάσσόταν» με κάποια χρηματική ή άλλη παροχή⁶. Συχνές είναι επίσης οι αναφορές ευρωπαίων προξένων σε απρόκλητους φόνους από μουσουλμάνους αγροφύλακες⁷. Την ίδια εποχή στο Κράτοβο, εξηγεί στις αναμνήσεις του ο Πάβελ Σάτεφ, «η πολιτική εξουσία της τουρκικής κυβέρνησης δεν ήταν τίποτα μπροστά στο δεσποτισμό, την αυθαιρεσία και τη θρασύτητα των φεουδαρχών μπέηδων», που είχαν στην ιδιοκτησία τους «ολόκληρα χωριά»· όμως αυτοί «ακριβώς οι φεουδάρχες μπέηδες ήταν οι αντιπρόσωποι της δημόσιας αρχής και της μωαμεθανικής θρησκείας» και «με τις αυθαιρεσίες τους έδιναν αφορμές για γενικές επικρίσεις και γενικό μίσος προς καθετί το τουρκικό»⁸. Επιμέρους λεπτομέρειες αυτών των πρακτικών πληροφορούμαστε από τα ενυπόγραφα

¹ Άμποτ 2005, σ.189-93.

² Brailsford 1906, σ.22-3. Η παρουσία μη μουσουλμάνων ειδικά στο οθωμανικό Υπ.Εξ. ανάγεται ωστόσο σήμερα σε δείκτη της προόδου των μεταρρυθμίσεων: Carter Findley, «The Acid Test of Ottomanism: the Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy», Braude – Lewis 1982, τ.Α', σ.339-68.

³ Стефанов 1931, σ.23.

⁴ Дракул 1997, σ.227. Η ίδια πληροφορία, με συγκεκριμένα παραδείγματα, και από τον έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου: ΙΑΥΕ 1901/67, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Πρ.Κων/λεως, Εν Μοναστηρίω 10.1901, αρ.874.

⁵ ΙΑΥΕ 1901/67, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Πρ. Κων/λης, Εν Μοναστηρίω 10.1901, αρ.874.

⁶ Brailsford 1906, σ.48· Μαζαράκης-Αινιάν 1937, σ.18· Κούφης 1990, σ.26. Βλ. επίσης διάφορες μαρτυρίες για τις συνήθειες του πομάκου Χουσεϊν Πεχλιβάν, παλιού ληστή και κατόπιν αγροφύλακα στην περιοχή του Νεγκότινο: Тодоровски - Колев 2001, τ.Β', σ.28-31, 282-5, 292-3 & 474-7.

⁷ Паскалева 1994, σ.206, και τ.3^{ος}, Σόφια 2001, σ.121, 129 & 145-6.

⁸ Павел Шатев, *В Македонија под робство*, Σόφια 1983 (1^η έκδ.1934), σ.27.

παράπονα χωρικών προς τους ευρωπαϊούς πολιτικούς πράκτορες μετά το 1903. Στο Πέτροβο των Γενιτσών η εποχιακή ενοικίαση των λειβαδιών του τσιφλικιού σε αλβανούς κεχαγιάδες επέβαλε ένα καθεστώς γενικευμένης ανασφάλειας στους κολήγους, με αποκορύφωμα τον άσκοπο φόνο τριών γελαδάρηδων του χωριού τον Απρίλιο του 1903¹. Στο Κάρνινο του Βέλες δυο μουσουλμάνοι αγάδες κατέλαβαν το 1903 κάπου 1.000 στρέμματα του χωριού· ύστερα από άκαρπες δικαστικές διαμάχες, τα ιδιοποιήθηκαν χάρη σε προφορικές μαρτυρίες μουσουλμάνων από γύρω χωριά, τις οποίες το τοπικό Διοικητικό Συμβούλιο θεώρησε ισχυρότερες από τα επίσημα έγγραφα (ταπιά) των χριστιανών ιδιοκτητών². Οι αναφορές πάλι τριών χωριών του Κίτσεβο, τον Ιούλιο του 1904, καταγράφουν μια ατέλειωτη αλυσίδα καταχρήσεων εξουσίας, αρπαγών, βιασμών, ξυλοδαρμών κι άλλων βιαιοτήτων που οι κάτοικοι τους είχαν υποστεί στο διάστημα της προηγούμενης δεκαπενταετίας. Μικρό δείγμα: «*Το σπαχιλίκι [=η δεκάτη] του χωριού μας αγοράζεται για 1.500 γρόσια, όμως ο Ισεΐν εφέντης, πρώτος τούρκος υπάλληλος του δικαστηρίου, ήταν σπαχής [=υπεννοικιαστής] και το 1896 μας πήρε 6.000 γρόσια. [...] Την επόμενη χρονιά σπαχής μας ήταν ο Ντερβίς Αμπάς. Κι αυτός επίσης δεν ήρθε καθόλου στο χωριό, αλλά έστειλε το ληστή Τζούλκο απ' το χωριό Ζαγιάς να μας απειλήσει και να μας πει "ό,τι λέει ο Ντερβίς, να τον ακούτε". Ο Ντερβίς μοίρασε το σπαχιλίκι όπως ήθελε κι εμείς υποχρεωθήκαμε δυο χρονιές έτσι να τον πληρώνουμε, όχι το 1 στα 8, όπως είναι το νόμιμο, αλλά το μισό. [...] Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τους φοροεισπράκτορες. Στο χωριό μας έρχονται μια δεκαριά ένοπλοι. Θα συγκεντρώσουν το βασιλικό [φόρο], ύστερα θα δουλέψουν να μαζέψουν και για τον εαυτό τους, και χωρίς ρουσφέτι δε φεύγουν απ' το χωριό. Έτσι αν για παράδειγμα κάποιος εργένης ή κορίτσι παντρεύτηκε, όλοι αυτοί θέλουν από ένα ζευγάρι κάλτσες, κι αν δεν είναι παρόντες στη γιορτή με τις γυναίκες, τότε τους πέφτει βαρύ σ' αυτούς και πικρό στους χωρικούς»³.*

Χάρη στη σπάνια για ευρωπαϊό παρατηρητή εξοικείωσή του με την περιοχή ύστερα από πέντε μήνες παραμονής στην ύπαιθρο ως μέλος της βρετανικής ανθρωπιστικής αποστολής, ο Χένρι Νόελ Μπρέιλσφορντ μας άφησε μια γλαφυρή περιγραφή αυτής της αθέατης βίας: «*Υποθέτω πως ο μπέης και τα όργανά του δεν αναγκάζονται συχνά να χρησιμοποιήσουν τα μαχαίρια τους*», σημειώνει μετά την περιγραφή του παραδειγματικού τραυματισμού ενός απείθαρχου αγρότη από το μουσουλμάνο ιδιοκτήτη του χωριού του. «*Η επίγνωση ότι μπορούν να το κάνουν όποτε επιλέξουν, δίχως κίνδυνο τιμωρίας ή εκδίκησης, είναι πιθανόν αρκετή για να επιβάλουν το σεβασμό της εξουσίας τους. Κάπου κάπου χρειάζεται ίσως να δείρουν, να τραυματίσουν ή να δολοφονήσουν, και τότε ο παλιός τροχός της κοινότητας μοχθηρίας, της μικροληστείας και του χυδαίου πόθου ξανακυλά απρόσκοπτα. Οι πρόξενοι δεν ακούνε τίποτα απ' αυτές τις μικρές τραγωδίες των χωριών –το κλεμένο ρούχο από δέρμα προβάτου, το σακατεμένο*

¹ Дракул 1997, σ.122-3.

² Στο ίδιο, σ.128-9.

³ Στο ίδιο, σ.353-5.

βόδι, το κομμένο δέντρο που έκανε κάποτε σκιά, τη ροή του νερού που παροχετεύθηκε, τη γυναικά που προσβλήθηκε και ίσως βιάστηκε ενώ ο σύζυγός της ήταν στα χωράφια. Περνούν απαρατήρητες από μέρα σε μέρα, και μονάχα όταν καθήσει κανείς με την άνεσή του σε μια χωριάτικη καλύβα, και ξεπεράσει τη ντροπή και τις υποψίες του ιδιοκτήτη, τότε μόνο ακούει γι' αυτές. Δεν είναι ούτε ενδιαφέρουσες ούτε συγκλονιστικές, όμως αυτή η καθημερινή ενδημική καταπίεση, πολύ περισσότερο απ' ό,τι τα εντυπωσιακά μαζικά φονικά, είναι αυτή που έχει καθηλώσει τη μακεδονική αγροτιά»¹.

Υπάρχουν και κάποιες αξιοσημείωτες τοπικές ιδιομορφίες. Στην περιοχή της Δίβρας, ακόμη και στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων ελάχιστα πράγματα έχουν αλλάξει σε σχέση με την προ Τανζιμάτ εποχή. Χαρακτηριστική η μαρτυρία του Γκεόργκι Τράιτσεφ, επιθεωρητή των βουλγαρικών σχολείων της επαρχίας το 1911-12: «Δεν επιτρεπόταν στους Βούλγαρους να έχουν ασβεστωμένα σπίτια. Αυτό το δικαίωμα ήταν προνόμιο μόνο των Αλβανών. [...] Οι επιφανέστεροι Βούλγαροι της πόλης και των χωριών ήταν υπό την κηδεμονία κάποιου μπέη ή αρχιληστή. Μόνο κάτω από τέτοιο μπέικο προτεκτοράτο μπορούσαν να ζουν ελεύθερα σ' αυτό τον τόπο. Τέτοια προστασία έπρεπε να έχω κι εγώ. Γι' αυτό, ήδη από τη Ρέσνα μου δόθηκε σχετική επιστολή απ' το Γκανί Μπέη προς το γαμπρό του στη Δίβρα, που περνούσε για προεστός. Όταν παρέδωσα την επιστολή στον Αλί, έλαβα διαβεβαίωση τίποτα να μη φοβάμαι»².

Σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, η περιοχή της Δίβρας λειτουργεί επίσης ως ορμητήριο τακτικών ενιαύσιων επιδρομών, από πολυάριθμες μουσουλμανικές συμμορίες, στα πεδινά της ευρύτερης Δυτικής Μακεδονίας –επιδρομών που συνιστούν τη μοναδική επαγγελματική ασχολία ενός μέρους των κατοίκων της ορεινής ενδοχώρας³. «Η κωμόπολις Στρούγγα διατελεί από τινος καιρού εκτεθειμένη εις αδιακόπους επιδρομάς Διβραίων Τουρκαλβανών», ενημερώνει π.χ. την Αθήνα το Σεπτέμβριο του 1876 ο πρόξενος Μοναστηρίου Πέτρος Λογοθέτης. «Ούτοι επισκεπτόμενοι την αγοράν της Στρούγγας τρώγουσι και πίνουνσι άνευ πληρωμής· αρπάζοντες δε και τόπια διαφόρων υφασμάτων και πανικών απέρχονται άνευ της ελαχίστης ενοχλήσεως. Οι πωληταί βέβαιοι όντες ότι θέλουσι προσβληθή παρ' αυτών θανασίμως εάν αποπειραθώσιν αντίστασιν, σιωπώσι»⁴. Το 1862, πάλι, συμμορίες δεκάδων ενόπλων είχαν φτάσει μέχρι τη βόρεια Πίνδο και το Βέρμιο, προχωρώντας σε ομαδικές απαγωγές μαθητών από σχολεία ορεινών χωριών· κάποια από τα παιδιά σφάχτηκαν με συνοπτικές διαδικασίες, ενώ άλλα –«μονογενή και πρωτότοκα»- κρατήθηκαν ως όμηροι για λύτρα· μια από τις συμμορίες επιχείρησε ανεπιτυχώς ακόμη και επιθέσεις εναντίον μικρών

¹ Brailsford 1906, σ.56-7.

² Трайчев 1930, σ.85-6.

³ Clayer 2009, σ.93-4. Επίσης: Brailsford 1906, σ.49-50· Chirol 1881, σ.87· Bérard 1987, σ.123.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 29.9.1876, αρ.396. Για μια γενικότερη περιγραφή του φαινομένου από τον ίδιο: ΙΑΥΕ 1876/99.1α, Π. Λογοθέτης προς πρεσβεία Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 19.3.1876, αρ.130. Επίσης ΙΑΥΕ 1867/ΑΑΚ/ΙΔ, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 21.6.1867, αρ.130 και 5.7.1867, αρ.140.

πόλεων (Κοζάνη, Σέρβια)¹. Στις αρχές του εικοστού αιώνα η κατάσταση ελάχιστα έχει αλλάξει, όπως διαπιστώνουμε από την αναλυτική καταγραφή των καλοκαιρινών επιδρομών «των Διβράνων» που επιχειρεί το 1902 ο πρόξενος Μοναστηρίου, Σταμάτης Κιουζέ-Πεζάς: φόννοι, βιασμοί, ληστείες, απαγωγές για λύτρα, ακόμη και πυρπόληση ολόκληρων χωριών². Λεπτομερείς κατάλογοι εγκλημάτων, μαζί με πληροφορίες για τη διαπλοκή αυτών των συμμοριών με τις τοπικές αρχές ή τις κατά καιρούς διαπραγματεύσεις των τελευταίων με επιφανείς ληστές, περιέχονται επίσης στο Μνημόνιο που εξέδωσε το 1904 η ΕΜΕΟ³, σε επιμέρους μονογραφίες⁴ καθώς και σε αγγλικές, ρωσικές ή αυστριακές προξενικές εκθέσεις της εποχής⁵. Αποκαλυπτικά είναι και τα σημειώματα που στέλνονταν από πολέμαρχους της Δίβρας προς χωριά και κωμοπόλεις της ευρύτερης περιοχής, με χρηματικές απαιτήσεις, απειλές και διακηρύξεις ότι την ώρα της «τιμωρίας» δεν πρόκειται να υπάρξουν διακρίσεις μεταξύ πλούσιων και φτωχών⁶. Παρόμοιες πρακτικές επικρατούσαν και δυτικότερα, στις περιφέρειες του Πορέτσια και του Άζοτ, σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Στεφάν Αβράμοφ: «Η φοβερότερη μάστιγα για το λαό εκείνο τον καιρό», γράφει, «ήταν οι τούρκοι κι αλβανοί ληστές, που αναγορεύονταν από μόνοι τους ως ξεχωριστοί κι αυτοδύναμοι μικροί σουλτάνοι, επέβαλλαν φόρους στο χωριά και δια της βίας ανάγκαζαν τους κοτζαμπάσηδες (κοινοτάρχες) να τους συγκεντρώνουν»⁷.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται, πάντως, μια σχετικοποίηση: παρά την αδιαμφισβήτητη ιδιαιτερότητα της Δίβρας ως ορμητηρίου πολυάνθρωπων συμμοριών, το φαινόμενο της ληστείας στη μακεδονική ύπαιθρο και ενδημικό υπήρξε και κάθε άλλο παρά περιοριζόταν στους «Τουρκαλβανούς» και λοιπούς μουσουλμάνους: αποτελούσε, αντίθετα, παραδοσιακή συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα των ορεινών ιδίως κτηνοτροφικών πληθυσμών, που χωρίς αυτήν ήταν αδύνατο να επιβιώσουν. Υπήρχαν μικτές συμμορίες χριστιανών και μουσουλμάνων⁸, όπως και αμιγείς μουσουλμανικές συμμορίες με συνεργάτες ανάμεσα στο χριστιανικό πληθυσμό⁹. Στη Δυτική Μακεδονία σε ληστρικές δραστηριότητες επιδίδονταν επίσης Βλάχοι και Σαρακατσάνοι της Πίνδου¹⁰, ελληνόφωνοι, αλβανόφωνοι ή σλαβόφωνοι

¹ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Χατζηανδρέας προς πρεσβευτή Κων/λεως Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 18.7.1862, αρ.212 και 4.10.1862, αρ.277. Επίσης: Πασκαλεβα 1994, σ.235.

² ΙΑΥΕ 1902/65, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίου 24.6.1902, αρ.337 και 20.7.1902, αρ.366. Επίσης: ΑΑΡ/4, Α. Πετρινός προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σκοπείσις 9.10.1900, αρ.191.

³ *La Macédoine et le vilayet d'Andrinople (1893-1903). Mémoire de l'Organisation Intérieure*, χ.τ.έ. [Σόφια] 1904, σ.21-34.

⁴ Трайчев 1941, σ.71-2.

⁵ Εκθέσεις των προξένων Μοναστηρίου Τσαρλς Κάλμπερτ (1969) και Θεοσ/νίκης Τζον Μπλάντ (1872, 1880 & 1881), σε *Британски...*, ό.π. (2003), σ.225-32, 270-8, 474-86 & 530-1· Дракул 1997, σ.147-52· Πασκαλεβα 1994, σ.183-4, 1998, σ.138, 186 & 259, και 2001, σ.136· Александар Трајановски (ред.), *Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918)*, Σκόπια 2004, σ.227-30.

⁶ Дракул 1997, σ.150-2.

⁷ Аврамов 1929, σ.16.

⁸ Καραθανάσης 2000, σ.305· ΙΑΥΕ 1884/Α/8/2, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 2.8.1883, αρ.976.

⁹ Ενημερωτικό σημείωμα για τον άγγλο πρόξενο Τζον Μπλάντ (Θεσ/νίκη 25.2.1897), σε *Британски...*, ό.π. (2005), σ.481.

¹⁰ Радев 1994, σ.58· Μόδης 1950, σ.28· Γιαννούλη 1987, σ.99-100· Weigand 2001, σ.86· ΑΧΤ/4/145^α, ανυπόγραφη έκθεση του 1879-80.

Μακεδόνες¹. Ένας απ' αυτούς, ο βοεβόδας Ναούμ (ή Καρα-Ναούμ) από το Κόσινετς της Καστοριάς, μπήκε στις 26 Ιουλίου 1883 με τους άντρες του στη Φλώρινα κι αιχμαλώτισε τον οθωμανό καϊμακάμη, τον ταμιά της διοίκησης και δυο επιφανείς κατοίκους της πόλης (ένα χριστιανό κι ένα μουσουλμάνο): το παράτολμο εγχείρημα έληξε ύστερα από μήνες με την απελευθέρωση του καϊμακάμη και του πλούσιου χριστιανού, το φόνο των άλλων δυο ομήρων (οι συγγενείς των οποίων δεν μπόρεσαν να συγκεντρώσουν τα αιτούμενα λύτρα), την απηνή καταδίωξη κι εξόντωση του Ναούμ και των συντρόφων του το Μάρτιο του 1884². Στην Ανατολική Μακεδονία, οι παραμεθόριες περιοχές της αυτόνομης Βουλγαρικής Ηγεμονίας θα αναδειχθούν μετά το 1878 στο χριστιανικό ισοδύναμο της Δίβρας: «μοναδική βιομηχανία» της πόλης Ντούπνιτσα στο γύρισμα του αιώνα, σημειώνει στις αναμνήσεις του ο Πέταρ Μαντζούκοφ, ήταν η εποχική ληστεία στο εσωτερικό της Μακεδονίας: μια ολόκληρη συνοικία (Μπέσινο) κατοικούνταν από οικογένειες επαγγελματιών ληστών, τα μέλη των οποίων κάθε καλοκαίρι έκαναν επιδρομές στην οθωμανική επικράτεια και με τη λεία τους «αναζωογονούσαν» την τοπική αγορά³. Η δράση των χριστιανικών αυτών συμμοριών διαπερνάται ενίοτε (και) από λογικές εκδικητικής (αντ)απόδοσης δικαιοσύνης, τέτοιου είδους πρακτικές όμως δεν λείπουν ούτε από τις καθαρά μουσουλμανικές ομάδες: οι ίδιοι, π.χ., οι απαγωγείς και εν ψυχρώ φονιάδες των μικρών μαθητών κάποιου χωριού της Ανασελίτσας, λίγες μέρες αργότερα θα ληστέψουν τον καδή της Φλώρινας «με την παραγγελίαν να κηρύττη ότι τω αφήρπασαν όσα αυτός από άλλους αδικώς έλαβε»⁴.

Η υπόθεση των «φαρήδων» (fahri, φαρριτε), των τοπικών χριστιανικών πολιτοφυλακών που συγκροτήθηκαν το 1887 από το βαλή Μοναστηρίου Χαλίλ Ριφάτ πασά για την καταστολή της ληστείας, κατέδειξε με το σαφέστερο δυνατό τρόπο τα όρια της ισονομίας μεταξύ των

¹ Chirol 1881, σ.80-7· Τσάρας 1968, σ.262-5, 273-7, 284 & 299· Πασκαλεβα 1994, σ.235, 1998, σ.250, και 2001, σ.51· Weigand 2001, σ. 86· Μιχαήλ Καλινδέρης, *Σημειώματα ιστορικά (εκ της Δυτ. Μακεδονίας)*, Πτολεμαΐς 1939, σ.50-1. Πρβλ. την εκτίμηση του προξένου Μοναστηρίου, εν έτει 1899, πως η συμμορία που απήγαγε για λύτρα τον πλούσιο έμπορο Σιμότα, «αποτελούντα έναν εκ των καλών παραγόντων ημών εν τε Θεσσαλονίκη και Κλεισούρα», ήταν «κατά πάσαν πιθανότητα εκ τεράτων ιδικών μας σχηματισθείσα» (ΙΑΥΕ 1899/ά.α., Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Βιτωλίοις 26.7.1899, αρ.156).

² FO 78/3533, Blunt to the Earl of Grenville, Salonica 12.8.1883, No 15 και «Extract from a letter from Mr Consul-General Blunt's Correspondent at Monastir» (8.8.1883)· ΙΑΥΕ 1883/Α/8/2, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.7.1883, αρ.519, και 28.9.1883, αρ.681· έκθεση του άγγλου στρατιωτικού ακόλουθου, συνταγματάρχη Χένρι Τρότερ (Θεσ/νίκη 9.2.1885), σε *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.632-3. Λίγα χρόνια νωρίτερα, μια άλλη συμμορία είχε αιχμαλώτισει καθ' οδόν τον καϊμακάμη κι όλο το Δ.Σ. της Καστοριάς (ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 22.10.1880, αρ.1193 και 2.11.1880, αρ.1235). Ο Τρότερ αναφέρει τον Ναούμ σαν «ελληνοαλβανό»· για το Κόσινετς ως γενέτειρά του, βλ. Μόδης 1950, σ.27-8. Για το επώνυμό του υπάρχουν διάφορες εκδοχές. Ο έλληνας πρόξενος Μοναστηρίου τον αναφέρει σαν Ναούμ Κοράνη (ΙΑΥΕ 1883/Α/8/2, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 6.6.1883, αρ.420), ενώ οι κοντοχωριανοί του Πάντο Κλιάσεφ και Βασίλ Τσακαλάροφ ως Ναούμ Ορλιν (Пандо Кляшев, *Освобоditелната борба в Костурско*, Σόφια 1925, σ.17· Чекаларов 2001, σ.158 & 186)· στην εγχώρια εθνικιστική φιλολογία βαφτίζεται πάλι εναλλάξ 'Ναούμ Ορλίνης' και 'Ναούμης Κωνσταντινίδης' (Ιωάννης Χολέβας, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Αθήνα 1992, σ.213 & 217-8). Σε πρόσφατη τέλος αναλυτική καταγραφή των «βουλγαρικών ένοπλων συμμοριών κι αποσπασμάτων» του Ιθ' αι. συναντάμε έναν Ναούμ Τιμτσεφ απ' το Κόσινετς ως μέλος της ανταρτοομάδας του βοεβόδα Γιώργη Καραϊσκάκη (1878), δίχως όμως την παραμικρή αναφορά στα γεγονότα του 1883-4 (Петър Чолов, *Българските въоръжени чети и отряди през XIX век*, Σόφια 2003, σ.231).

³ Симеонов 1972, σ.176-7· Манцуков 1999, τ.В', σ.11-2. Για συγκεκριμένους χριστιανούς ληστές, βλ. επίσης Αμποτ 2005, σ.144-6.

⁴ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Χατζηανδρέας προς Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 4.10.1862, αρ.277.

μιλέτ. Κεντρική ιδέα του μέτρου ήταν η εκλογή «επιτροπών δημοσίας ασφαλείας» σε κάθε χωριό, υπεύθυνων για την αυτοάμυνα της κοινότητας και την καταδίωξη των ληστών στην περιφέρειά της. Οι αρχές διένειμαν όπλα στις πολιτοφυλακές, με την εξουσιοδότηση να τα χρησιμοποιούν εναντίον κάθε κακοποιού, χριστιανού ή μουσουλμάνου, που αντιστεκόταν στη σύλληψή του, καθώς και να ελέγχουν την κίνηση των ξένων στην περιφέρειά τους, εκδίδοντας τις σχετικές άδειες διαμονής ή διέλευσης¹. Το μέτρο θεωρήθηκε εξαιρετικά πετυχημένο: μέσα σε ενάμιση χρόνο εξοντώθηκαν ή φυλακίστηκαν τουλάχιστον 375 ληστές² και «η περιοχή Μοναστηρίου ήταν το μοναδικό μέρος σε όλη την Τουρκία, όπου μπορούσε κανείς να ταξιδεύει με κάποια ασφάλεια»³. Ο εξοπλισμός όμως των χριστιανών, έστω και για λόγους τάξης υπό τη στενή επιτήρηση των αρχών, αμφισβήτησε επικίνδυνα τη βάση της κοινωνικής κυριαρχίας των μουσουλμάνων, συσπειρώνοντας όλες τις τοπικές ελίτ που στηρίζονταν στην ανενόχλητη κατατρομοκράτηση των ραγιάδων της υπαίθρου: «οι αντίθετοι με το σύστημα των φαρήδων υποστηρίζουν πως ο εξοπλισμός περίπου 6-7.000 Βουλγάρων είναι επικίνδυνο πείραμα και ουσιαστικά θα οδηγήσει στην πλήρη απελευθέρωσή τους», διαβάζουμε σε έκθεση του βρετανού υποπροξένου Μοναστηρίου, που θεωρούσε αυτούς τους φόβους «δικαιολογημένους» μεν, πλην «υπερβολικούς»⁴. Ύστερα από καταγγελίες προς την Πύλη για (πραγματικές ή φανταστικές) «υπερβάσεις εξουσίας» ένοπλων χριστιανών σε βάρος μουσουλμάνων⁵, και κάτω από την κοινωνική πίεση 1.500 περίπου αλβανών «αγροφυλάκων που έμειναν άνεργοι⁶, ο Χαλίλ Ριφάτ πασάς μετατέθηκε το Μάιο του 1889 στο Αϊδίνι και το όλο σύστημα εγκαταλείφθηκε.

Ένα άλλο πεδίο στο οποίο οικοδομούνταν παραδοσιακά η υπεροχή των μουσουλμάνων πάνω στους ραγιάδες, η δυνατότητα και το ανεπίστρεπτο του εξισλαμισμού, προσαρμόζεται επίσης την περίοδο αυτή στις επιταγές της συγκυρίας⁷. Η εποχή των ομαδικών εξισλαμισμών

¹ Γαλλική μετάφραση του κανονισμού: Schopoff 1904, σ.467-71. Για τους «φαρήδες», εν γένει: Weigand 2001, σ.71-2· Димески 1982, σ.111-4· Μόδης 2004, σ.442· εκθέσεις του άγγλου προξένου Θεσ/νίκης Τζον Μπλαντ (27.4.1889) και του υποπροξένου Μοναστηρίου Χάμοντ Σίπλι (17.5.1890), σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.213 & 229-30· Силянов 1933, σ.28· Кънчов 2000, σ.20-1· Лозанчев 2003, σ.16-7. Εκτενή βιογραφικά στοιχεία για τον εμπνευστή του μέτρου: Nurettin Birol, «Halil Rifat Paşa», *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/2 (12.2003), σ.267-88. Για τον παρεμφερή εξοπλισμό ελληνόφωνων χωρικών του σαντζακίου Σερβίων στις αρχές της ίδιας δεκαετίας, βλ. Chirol 1881, σ.60-1. Για μικτές ελληνοτουρκικές περιπολίες στην Καστοριά το 1878 προς απόκρουση επικείμενης ληστρικής επιδρομής: ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 11.4.1878, αρ.109.

² *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.213.

³ Weigand 2001, σ.71.

⁴ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.229.

⁵ Кънчов 2000, σ.21. Από τις πηγές που έχω υπόψη μου, μόνο ο Αναστάς Λοζάντσεφ δέχεται στα απομνημονεύματά του πως «οι χωρικοί άρχισαν να καταχρώνται την εξουσία που τους είχε δοθεί» (Лозанчев 2003, σ.17).

⁶ Logy 2011, σ.434.

⁷ Για μια επισκόπηση της πραγμάτευσης των εξισλαμισμών απ' τις βαλκανικές ιστοριογραφίες, βλ. Antonina Zhelyazkova, «Islamization in the Balkans as an historiographical problem: the Southeast-European perspective», σε Fikret Adanir - Suraiya Faruqi (eds), *The Ottomans and the Balkans*, Λάντεν 2002, σ.223-66. Για τα συναφή ζητήματα του κρυπτοχριστιανισμού και των συγκρητιστικών επιβιώσεων: Stavro Skendi, «Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans», *Slavic Review* 26/2 (1967), σ.227-46· Margaret Hasluck - Hardie, «Christian survivals among certain Moslem subjects of Greece», *Contemporary Review*, 2.1924, σ.225-32. Ειδικά για την περίπτωση των ελληνόφωνων Βαλαάδων της Πίνδου, βλ. την πρόσφατη αναλυτική διατριβή της Αθανασίας Τσέτλακα: Athanasia-Marina Tsetlaka, «Les musulmans hellénophones de Macédoine occidentale. Un exemple de

ολόκληρων χωριών της Μακεδονίας έχει έτσι κι αλλιώς περάσει ανεπιστρεπτί: το τελευταίο σχετικό κύμα χρονολογείται στα μέσα του 18^{ου} αι.¹, με κάποιες σποραδικές -και όχι πλήρως τεκμηριωμένες- πληροφορίες για σχετικά κρούσματα την εποχή της ελληνικής επανάστασης². Σχετικά «ήπια» είναι και η (μη) εφαρμογή των σχετικών διατάξεων της σαρία, που πρόβλεπαν τη θανατική ποινή σε όσους «αποστάτες» του Ισλάμ αρνούσαν ν' ανακαλέσουν την αλλαξοπιστία τους· η τελευταία επίσημη εκτέλεση γι' αυτό το λόγο έγινε τον Οκτώβριο του 1843 στην Κωνσταντινούπολη, προκαλώντας παραστάσεις διαμαρτυρίας εκ μέρους ευρωπαίων διπλωματών προς την Πύλη³. Το νέο θεσμικό πλαίσιο απαγορεύει πλέον ρητά τον καταναγκαστικό εξισλαμισμό, θεσπίζοντας μια σειρά δικλείδες ασφαλείας για τη διαπίστωση της «πραγματικής βούλησης» των προσηλύτων –όπως όμως εύστοχα επισημαίνει ο τούρκος ιστορικός Σελίμ Ντερνγκίλ, το ίδιο το γεγονός πως η απαγόρευση αυτή επαναλαμβάνεται διαρκώς σε δημόσια έγγραφα, μας οδηγεί στο ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην πράξη⁴.

Μια συνολικότερη εικόνα για τα χαρακτηριστικά του φαινομένου στο νοτιότερο (και στενότερα επιτηρούμενο από την ευρωπαϊκή διπλωματία) τμήμα της Μακεδονίας μας δίνουν οι κατάλογοι εξισλαμισμών του Ιεροδικείου Θεσσαλονίκης μεταξύ 1831 και 1893 που έχει δημοσιεύσει ο Ιωάννης Βασδραβέλλης⁵. Σε συνολικό αριθμό 377 εξισλαμισμών, πάνω από τα δυο τρίτα (268 ή 71%) αφορούν γυναίκες, εκ των οποίων 188 ήταν χριστιανές, 77 εβραίες και 3 μη κατονομαζόμενου θρησκευματος· από τους 109 άρρενες, πολλοί από τους οποίους μνημονεύονται ρητά ως ανήλικοι, 78 ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί, 25 εβραίοι, 2 αρμένιοι, 2 τσιγγάνοι και 2 απροσδιόριστου μιλέτ· όσον αφορά πάλι την εθνικότητα των χριστιανών, η πρώτη σαφής διάκριση μεταξύ «Ρωμιών» και «Βουλγάρων» γίνεται στον κατάλογο του 1862-63 (1279/80 από Εγίρας), αμέσως μετά την επίσημη έγερση του «βουλγαρικού ζητήματος». Σε συνδυασμό με τη μικρή ηλικία και το φύλο, οι συχνές αναφορές σε μουσουλμάνους «κυρίους» των νεοφωτίστων φωτίζουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά ενός μέρους των μεταπηδήσεων: σε συνθήκες κρίσης της αυτοκρατορίας, ο προσηλυτισμός στο Ισλάμ συντελείται πια, κατά κύριο λόγο, ως παρεπόμενο της άμεσης εξάρτησης του (συχνά ανήλικου) υπηρετικού προσωπικού από τα αφεντικά του⁶: άλλες φορές, πάλι, ο εξισλαμισμός των γυναικών συνδυάζεται με τον

conversion massive à l'islam (16e –19e siècles) dans l'espace balkanique ottoman», Université de Provence Aix-Marseille, Décembre 2011.

¹ Βακαλόπουλος 1988, σ.324-9· Κήνчов 1900, σ.40-53, 81-2 & 110· Κουκούδης 2001, σ.282-5· Weigand 2001, σ.77-8· Tsetlaka 2011· Thede Kahl, *Για την ταυτότητα των Βλάχων*, Αθήνα 2009, σ.202-9.

² Βακαλόπουλος 1988, σ.325-6 (Γκομπλάρ Γρεβενών)· Κήнчов 2000, σ.349 (Λιάλοβο Νευροκοπίου). Τουλάχιστον το Γκομπλάρ εμφανίζεται ως «τουρκικό» ήδη από τις αρχές του ΙΘ' αι. (Tsetlaka 2011, σ.172).

³ Selim Deringil, «“There Is No Compulsion in Religion”: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856», *Comparative Studies in Society and History* 42/3 (7.2000), σ.551 & 557.

⁴ Στο ίδιο, σ.566.

⁵ Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης, 1695-1912*, Θεσ/νίκη 1952, σ.524-61.

⁶ Στο ίδιο, σ.524-6, 528-9 & 542-4.

ταυτόχρονο γάμο τους με κάποιο μουσουλμάνο¹. Μια διαφορετική πτυχή του φαινομένου διαφαίνεται από την απότομη πύκνωση των εξισλαμισμών «*Βουλγαρίδων*» μεταξύ 1876 και 1879, σε μια συγκυρία σηματοδομημένη απ' την αιματηρή καταστολή της βουλγαρικής επανάστασης του 1876 και το ρωσοτουρκικό πόλεμο που ακολούθησε· ορισμένες μάλιστα φορές, οι «νεοφώτιστες» δεν αναφέρονται καν με το όνομά τους αλλά με περιφραστικές εκφράσεις, όπως «*η αιτούσα*» ή «*η εν τη εκθέσει αναφερομένη ενήλικος παρθένος*», εξαιρετικά εύλωτες για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιούνταν η όλη διαδικασία². Τα διοικητικά αυτά δείγματα γραφής έρχονται να συμπληρώσουν τις πληροφορίες από άλλες πηγές για βίαιους εξισλαμισμούς και δουλεμπόριο αιχμαλώτων μετά τη σφαγή του Μπατάκ³. Παρόμοιες πληροφορίες διαθέτουμε, αν και σε μικρότερη κλίμακα, για την επαύριο της καταστολής του Ίλιντεν, το καλοκαίρι του 1903⁴, ενώ υπάρχουν επίσης ποσοδικές πληροφορίες «αρπαγής» κι «εκτουρκισμού» αγροτισσών από μουσουλμάνους στο γύρισμα του αιώνα⁵. Στο Πετρίτσι του 1900 ο Άμποτ διαπιστώνει, έτσι, ότι πολλές από τις χριστιανές που καταφθάνουν από τα χωριά για το τοπικό πανηγύρι έχουν «*το έμβλημα του σταυρού χαραγμένο με δερματοστιξία ανάμεσα στα φρύδια τους, [...] σημάδι που είχε χαραχτεί σε μικρή ηλικία, ούτως ώστε ν' αναγνωρίζονται και να είναι δυνατό να ζητηθεί η επιστροφή τους, αν απάγονταν από κάποιο μωαμεθανό και υποχρεώνονταν να ενταχθούν στο χαρέμι του*»⁶.

Η προσπάθεια «ανάκτησης» των απαχθέντων (ή απλά απωλεσθέντων) θηλέων, στο όνομα όχι μόνο της οικογενειακής συνοχής αλλά και της τιμής του «προσβληθέντος» μιλέτ, μας φέρνει μπροστά σε μια άλλη διάσταση του ζητήματος των εξισλαμισμών: την αντίθεση ανάμεσα στις ατομικές επιλογές των εξισλαμιζόμενων (ανδρών ή γυναικών) και το συλλογικό συμφέρον της κοινότητας που εγκαταλείπουν. Ακόμη και οι πιο οικειοθελείς μεταπηδήσεις συνιστούν ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, όπου τα «κέρδη» του ενός μιλέτ ισοδυναμούν με αντίστοιχες απώλειες του άλλου σε ανθρώπινο δυναμικό, υλικούς πόρους και -πρωτίστως- κύρος· εξ ου και η κινητοποίηση όχι μόνο του οικογενειακού περιβάλλοντος των εξισλαμιζόμενων αλλά και ολόκληρων μηχανισμών (μητροπόλεων, κοινοτήτων, ακόμη και προξενείων) για την ανάσχεση ή τον κολασμό του κακού. Ανησυχία προκαλεί π.χ. η «*εξόμωσις*» το 1863 ενός φυλακισμένου ιερέα «*δια ν' αποφύγη την τετραετή φυλάκισιν, [εις] ήν κατεδικάστη δι' εγκληματικάς πράξεις*»⁷ και, πολύ περισσότερο, η αλλαξοπιστία τσολιάδων

¹ Στο ίδιο, σ.525, 541, 543, 546 & 548. Εθελοντικούς εξισλαμισμούς χριστιανών γυναικών «*λόγο έρωτος*» συναντάμε και στην προξενική αλληλογραφία της εποχής. Ενδεικτικά: ΙΑΥΕ 1865/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίσις 22.7.1865, αρ.172 και 22.9.1865, αρ.231.

² Βασδραβέλλης 1952, σ.554. Μεταξύ 1876 και 1879 εξισλαμίστηκαν 44 χριστιανές (το ¼ περίπου του συνόλου).

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1στ. Αρ. Παπαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 12.6.1876, αρ.177, και 12.9.1876, αρ.356.

⁴ Петър Петров, «Исламизации в Македония и Одринско по време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г.», *Известия на Държавните Архиви* 85-86 (2003), σ.190-216.

⁵ Στην περιφέρεια του Κράτοβο, μια δεκαριά χριστιανές χωριατοπούλες, π.χ., «*απήχθησαν*» το Πάσχα του 1901 από Αλβανούς της τοπικής φρουράς, που τις έστειλαν στα χωριά τους στην Αλβανία (Καράμφιλοφ 2005, σ.36).

⁶ Άμποτ 2005, σ.168. Επίσης: Moore 1906, σ.32.

⁷ ΙΑΥΕ 1863/39.8, Χατζηανδρέας προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίσις 12.9.1863, αρ.184.

λιποτακτών από τις παραμεθόριες μονάδων του ελληνικού στρατού: με αφορμή «*εύζωνόν τινα, εικοσιπενταετή περίπου την ηλικίαν, άνδρα αρειμάνιον, ευσταλή και ό,τι ωραίον*» που ζήτησε να ασπαστεί το Ισλάμ «*προς σωτηρίαν*», ο μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης κρούει το 1901 τον κώδωνα του κινδύνου, επισημαίνοντας την «*κατήφεια*», την «*αγανάκτησιν*» και την «*ανέκφραστον λύπη*» του ποιμνίου του, καθώς «*η αλλαζοθρησκεία ου μόνον σκάνδαλον τοις ομογενέσι γίνεται, αλλά και παράδειγμα ολέθριον και πρόξενον μεγίστου δυστυχήματος*»· ενημερώνοντας επ' αυτού το ΥΠΕΞ, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Ευγενειάδης θα τονίσει κι αυτός ότι «*επανειλημμένως παρατηρήθησαν λιποταξίαι και εξομώσεις υπαξιωματικών και στρατιωτών ανηκόντων εις τα παρά την μεθόριον γραμμήν ευζωνικά τάγματα*», θα ζητήσει δε μέτρα «*προς πρόληψιν του κακού του καταδηλούντος την αποσύνθεσιν εν ή διατελούσι πολλοί των κατά τα μέρη εκείνα χωρικών και υπό θρησκευτικήν και υπό εθνικήν άποψιν*»¹.

Παρεμφερή ζητήματα έθετε ο έλεγχος του ποιμνίου θηλυκού γένους, από τις τάξεις του οποίου προερχόταν -όπως είδαμε- η μεγάλη πλειοψηφία των «εξομωτών». Στα πρακτικά του ιεροδικείου συναντάμε κάποιες περιπτώσεις εξισλαμισμού παντρεμένων γυναικών, παρουσία του συζύγου τους που αρνείται να τις μιμηθεί, με αποτέλεσμα την αυτόματη λύση του γάμου· με δεδομένα τα ήθη της εποχής, η όλη διαδικασία παραπέμπει μάλλον σε συναινετική έκδοση διαζυγίου, ως επιστέγασμα προϋπάρχουσας επιλογής άλλου -αλλόθρησκου- συντρόφου². Τις περισσότερες όμως φορές, η αντίδραση του περιβάλλοντος φαίνεται να καθορίζεται από τον τοπικό συσχετισμό δυνάμεων. Στη Γευγελή, π.χ., τρεις υποθέσεις εθελοντικού εξισλαμισμού γυναικών θα «*ψυχράνουν*» μετά το 1892 τις σχέσεις της πατριαρχικής κοινότητας με τους εκεί μουσουλμάνους. Στις δυο πρώτες περιπτώσεις, αφηγείται ο ντόπιος ελληνοδιδάσκαλος και πράκτορας Ιωάννης Ξανθός, η αλλαξοπιστία επικυρώθηκε δικαστικά, «*καθόσον εκ των συγγενών των κοριτσιών δεν υπήρχον τολμηροί άνδρες, οι οποίοι να αντιδράσουν*». Στο τρίτο ωστόσο κρούσμα, αμέσως μετά την επίσημη δήλωση της κοπέλας πως επιθυμεί να εξισλαμιστεί προκειμένου να παντρευτεί ένα μουσουλμάνο τσιφιλικά, οι συγγενείς της την απήγαγαν μέσα από το δικαστήριο και «*μετέφερον αυτήν εις συγγενική οικίαν, όπου και την περιώρισαν*»· ακολούθησε ο παραδειγματικός φόνος τού παραλίγο συζύγου από τους μακεδονομάχους της πόλης, παρόλο που το θύμα ήταν «*ένα εκ των σπουδαιοτέρων οργάνων*» του ελληνικού μηχανισμού και η εξόντωσή του «*εξημίωσεν εν μέρει το έργον του Μακεδονικού αγώνος*»³. Μετά τη ριζική ανατροπή των συσχετισμών στη διάρκεια των Βαλκανικών

¹ ΙΑΥΕ 1901/58.3, Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Θεσ/νίκη 20.10.1901, αρ.362 εμπ., και συνημμένη επιστολή του Σερβίων και Κοζάνης Κωστάντιου προς τον Ευγενειάδη, Εν Σερβίοις 3.10.1901. Ο υπουργός θα ζητήσει με τη σειρά του απ' τον ομόλογό του των Στρατιωτικών τη λήψη μέτρων «*προς πρόληψιν και περιστολήν των τσιούτων λιποταξιών*» (ΙΑΥΕ 1901/58.3, Α. Ρωμάνος προς 'Κύριο Συνάδελφο', Εν Αθήναις 2.11.1901, απόρρητος).

² Βασδραβέλλης 1952, σ.552-3.

³ Ξανθός 1954, σ.47-50.

πολέμων, η «ανάκτηση» των απωλεσθέντων θηλέων από το πατρικό τους θα υλοποιηθεί συχνά *manu militari*¹.

Στο μεταίχμιο της μετάβασης στη νεωτερικότητα, η κοινωνική τάξη αντικαθιστά προοδευτικά το μιλέτ ως το καθοριστικό κριτήριο δεσπόζουσας θέσης στην κοινωνική ιεραρχία της αυτοκρατορίας. Το βάρος της παράδοσης εξακολουθεί βέβαια να ταυτίζει σε κάποιο βαθμό επαγγελματικές κατηγορίες και μιλέτ ή γλωσσοπολιτισμικές ομάδες: στη Γκόρνα Τζουμαγιά των αρχών του εικοστού αιώνα, θυμάται λ.χ. ο Βασίλ Ντραγκομίροφ, «*οι Τούρκοι κυριαρχούσαν και δεν εργάζονταν. Έδιναν τα χωράφια τους για φύτεμα καπνού στους Βουλγάρους. Οι Βούλγαροι ήταν επιτηδευματίες, χανιτζήδες και κάποιοι φύτευαν καπνό· οι Εβραίοι ήταν έμποροι βιοτεχνικών ειδών· οι Τσιγγάνοι ήταν ζωέμποροι κι εργάτες στις αποθήκες καπνού και στα χωράφια των αγάδων*»². Στο Μοναστήρι πάλι του 1890, σημειώνει ο Κάντσοφ, ένα μέρος των μουσουλμάνων της πόλης είναι ιδιοκτήτες τσιφλικιών στα πέριξ κι ένα άλλο δημόσιοι υπάλληλοι, «*ενώ ένα μικρό τμήμα είναι μαγαζάτορες κι επιτηδευματίες*»· οι Βλάχοι ασχολούνται κυρίως με το εμπόριο, αποτελώντας «*το μεγαλύτερο τμήμα της εύπορης τάξης των Μοναστηριωτών*»· οι χριστιανοί Αρβανίτες είναι κυρίως επιτηδευματίες, «*οι Εβραίοι όπως παντού καταγίνονται με τα βιοτεχνικά προϊόντα*», ο δε σλαβόφωνος πληθυσμός «*από τις άκρες της πόλης ασχολείται με τη γεωργία, άλλοι βιοπορίζονται απ' το εμπόριο*» ή είναι τεχνίτες, συγκροτώντας το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου των συντεχνιών· μεταξύ των σλαβόφωνων υπάρχουν, πάντως, «*και μερικοί μεγάλοι γαιοκτήμονες*»³. Η παράθεση αυτή θα μπορούσε να συνεχιστεί επ' αόριστον, χωρίς να αλλάζει ουσιαστικά η τελική εικόνα. Αξιομνημόνευτες είναι ωστόσο οι σποραδικές αποτιμήσεις των αλλαγών που έχουν επέλθει -κι εξακολουθούν να επέρχονται- στην ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των μιλέτ. Στη Δίβρα οι Αλβανοί εξακολουθούν φυσικά μέχρι τέλους να «*είναι πλούσιοι και ως επί το πλείστον μπέηδες ή αρχηγοί διαφόρων ληστρικών συμμοριών*», με σπίτια «*αληθινά κάστρα*» επιλωμένα αλλά ευρωπαϊκά, ενώ οι σλαβόφωνοι χριστιανοί παραμένουν ως επί το πλείστον φτωχοί -με εξαίρεση μια και μοναδική «*επιφανή*» οικογένεια- και ζουν στην άκρη της πόλης, σε «*σπίτια χαμηλά και πασαλειμένα με λάσπη*»⁴. Λίγο νοτιότερα, ωστόσο, οι αλβανοί μπέηδες της Πρέσπας θυμίζουν πια τους «*πρίγκηπες του Καυκάσου: μικρή περιουσία, μεγάλο όνομα*»⁵. Στο Μοναστήρι, δίπλα στους όντως μεγαλοτσιφλικάδες, υπάρχουν πολλοί μπέηδες μικροϊδιοκτήτες που «*είχαν μόνον δέκα ή και πέντε στρέμματα*» αλλά «*τους έδιναν τον πομπώδη τίτλο 'τσιφλίκι' και πηγαινοέρχονταν τακτικά να τα επιβλέπουν, να τρώνε σε βάρος των χωρικών και να βρίσκονται σε δουλειά*»⁶. Στη

¹ Βλ. τη χαρακτηριστική περίπτωση της Ελένης Κ. -εν συνέχεια Αϊσέ- από το Ριζάρι Βοδενόν, οικειοθελώς παντρεμένης το 1901 με μουσουλμάνο στο γειτονικό Βάγγετι και διεκδικούμενης δια της βίας το 1913-14 από γονείς, αδέρφια, χωροφυλακή και μητρόπολη (ΑΓΔΜ/75, διάφορα έγγραφα· συνοπτική παρουσίαση: Ο Ιός, «8 Μαρτίου 1914. Η ιστορία της 'άχρηστης' Μαρίας-Αϊσέ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 4.3.2001, σ.45-7).

² Драгомиров 2005, σ.184.

³ Кънчов 2000, σ.19 [1891].

⁴ Трайчев 1930, σ.85-6.

⁵ Радев 1994, σ.49.

⁶ Μόδης 1950, σ.6.

Ρέσνα «η ιδιοκτήτρια τάξη της πόλης ήταν χριστιανοί», ο δε μουσουλμανικός πληθυσμός γινόταν όλο και φτωχότερος –οι υπάλληλοι λόγω της άτακτης καταβολής των μισθών τους, οι εισοδηματίες ξεπουλώντας σταδιακά τα ακίνητά τους· οι χριστιανοί αγρότες εξαρτιόντουσαν πια κυρίως όχι από τους μπέηδες, αλλά από τους ομόθρησκούς τους ευκατάστατους τσορμπατζήδες της πόλης¹. Ακόμη και στο Τέτοβο, ο Γκιόρτσο Πετρόφ καταγράφει το 1896 τη σταδιακή εκπτώχευση των μουσουλμάνων μπέηδων «και γενικότερα του τουρκικού πληθυσμού», με το πέρασμα του εμπορίου στα χέρια των χριστιανών και τη σταδιακή εξαγορά των τσιφλικιών από χριστιανούς επιχειρηματίες ή καλλιεργητές². Όσον αφορά τα χωριά, χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Νικόλα Κίροφ-Μάισκι για τη σταδιακή ανατροπή του συσχετισμού δύναμης ανάμεσα στο μουσουλμανικό Ραγιάνοβο του Κιλκίς και το γειτονικό χριστιανικό Τοντοράκ: ενώ κάποτε το σύνορο των κτημάτων των δυο χωριών έφτανε στα πρόθυρα του Τοντοράκ, στις αρχές του 20^{ου} αι. οι «εργατικοί και οικονομικοί» κάτοικοί του αγοράζουν σταδιακά όχι μόνο όσα χωράφια τους είχαν αρπάξει, αλλά κι εκείνα που ανέκαθεν ανήκαν στους «τεμπέληδες» μουσουλμάνους γείτονές τους³. Ενδιαφέρουσα είναι τέλος η εκτίμηση του επικεφαλής της εξαρχικής μητρόπολης Σερρών, το καλοκαίρι του 1912, για το επίπεδο ζωής των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων της περιοχής: πιο ευκατάστατοι απ' όλους είναι οι Έλληνες, είτε αστοί είτε χωρικοί των Νταρνακοχωριών και της Νιγρίτας· ακολουθούν οι σλαβόφωνοι χωρικοί, με σαφή υπεροχή των κολήγων του πλούσιου κάμπου απέναντι στους ορεσίβιους μικροϊδιοκτήτες, ενώ οι μουσουλμάνοι «κατέχουν την τρίτη θέση από οικονομική άποψη»⁴.

Η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων δεν ήταν επίσης καθόλου σπάνιο φαινόμενο και, λογικά, σχετικοποιούσε ακόμη περισσότερο τη συλλογική κυριαρχία των δευτέρων πάνω στους πρώτους⁵. Ακόμη και σε καθαρά εθνικιστικές αυτοβιογραφικές αφηγήσεις συναντάμε σποραδικές αναφορές σε περιστατικά προστασίας των συγγραφέων ή των οικογενειών τους από μουσουλμάνους φίλους και γείτονες –σε περιόδους κατατρεγμού των χριστιανών, σε ατομικά τους προβλήματα με τις αρχές ή ακόμη και με συνειδητή κάλυψη των επαναστατικών δραστηριοτήτων τους⁶. Συμμαχίες χριστιανών και μουσουλμάνων που διαπερνούν χιαστί το θρησκευτικό διαχωρισμό συναντάμε και σε περιγραφές συγκρούσεων μεταξύ ανταγωνιστικών τοπικών δικτύων εξουσίας⁷. Υπάρχουν περιπτώσεις διακοινοτικής σύμπραξης χριστιανών και μουσουλμάνων εναντίον

¹ Радев 1994, σ.55 & 46-8.

² Петров 1896, σ.420-1.

³ Киров Мајски 1994, σ.106-7.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.161, Управляващ Епархията Архимандрит Евгений, «Годишен рапорт за състоянието на учебното дело в Сярската епархия през учебн. 1911-1912 година», Сέρρες 2.7.1912, Νο 994.

⁵ Αγγελόπουλος 1980, σ.175· Μόδης 2004, σ.46-7· Радев 1994, σ.53-9.

⁶ Πηγεών 1983, σ.362 & 364-5· Μόδης 2004, σ.47· Трайчев 1930, σ.37· Николов 2001, σ.72-3· Радев 1994, σ.49-50, 52 & 92-3· Христо Татарчев, *Първият централен комитет на ВМРО*, Σόφια 1928, σ.95-6. Επίσης: Moore 1906, σ.9· Sonnichsen 1909, σ.210. Για την αντίστροφη πρακτική –την προστασία μουσουλμάνων από χριστιανούς: Τσώπρος 1992, σ.35.

⁷ Βλ. πχ. Паскалева 1994, σ.148, για την Καστοριά του 1861.

προβληματικών αξιωματούχων, όπως το 1886 στον Περλεπέ για την απομάκρυνση ενός καϊμακάμη που υπέθαλπτε τις τοπικές ληστοσυμμορίες¹. Παρά το συχνό κατακερματισμό των συνδικάτων σε εθνική βάση, τα πρώτα σκιρτήματα του εργατικού κινήματος αποτελούν επίσης στιγμές κατά τις οποίες το φράγμα μεταξύ των μιλέτ παραχωρεί -έστω και παροδικά- τη θέση του στην ταξική αλληλεγγύη και τις δικές της διαχωριστικές γραμμές. Ένα μόλις χρόνο μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78, μια (παντελώς ξεχασμένη σήμερα) απεργία «τριών χιλιάδων περίπου καπνεργατών εκ διαφόρων φυλών, απαιτούντων ύψωσιν των ημερομισθίων των» συγκλονίζει π.χ. την Καβάλα: «πάντα τα καπνεργοστάσια εισί κεκλεισμένα» και «η ζημία εν τοις εμπορευομένοις είναι μεγίστη», ενημερώνει μετά από δυο βδομάδες την Αθήνα ο υποπρόξενός της στην πόλη, μαζί με την πληροφορία ότι, ύστερα από παρέμβαση «των τοπικών και προξενικών αρχών», αποφασίστηκε τελικά ν' αυξηθούν «κατά τι» τα μεροκάματα των απεργών². Δυο δεκαετίες αργότερα, στη μεγάλη καπνεργατική απεργία του 1896 μετέχουν ξανά εργάτες απ' όλα τα μιλέτ της πόλης: «Τούρκοι, Εβραίοι, Χριστιανοί / και Γύφτοι και Αρμένιοι / σαν να τους είχε ολονοούς / μια μάνα γεννημένοι»³. Παρόμοια υπέρβαση των εθνοθησκευτικών διαχωρισμών επιδείκνυε, σε σταθερότερη μάλιστα βάση, και η πλευρά των εργοδοτών – γαιοκτημόνων ή εμποροβιομηχάνων.

Η μετάβαση στο έθνος

Η εμφάνιση και ανάπτυξη των εθνικών κινήματων στα Βαλκάνια θα σημάνει, πρώτα απ' όλα, τη διάρρηξη της ενότητας του millet-i Rum και τη σταδιακή αντικατάσταση της ενιαίας χριστιανορθόδοξης νοερής κοινότητας από άλλες νεωτερικότερες, βασισμένες στη μητρική γλώσσα και την ανασύσταση του ιστορικού παρελθόντος των επιμέρους χριστιανικών «φυλών». Απώτερος στόχος και κατάληξη αυτών των «εθνικών αφυπνίσεων» θεωρούνταν η διαδοχή του θεοκρατικού, δυναστικού οθωμανικού κράτους (ή όσο το δυνατόν μεγαλύτερων τμημάτων του) από εθνικά κράτη, ιστορικός «προορισμός» των οποίων ήταν η ενσωμάτωση κάθε περιοχής που κατοικιόταν από «ομογενείς» πληθυσμούς ή ανήκε κάποτε στα αντίστοιχα (αναδρομικά «εθnikοποιημένα») αρχαία ή μεσαιωνικά βασίλεια. Αν η κεντρική ιδέα της εθνικής συγκρότησης μετεκενώθηκε από τη Δύση, ως αποτέλεσμα της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού αρχικά και του ρομαντισμού στη συνέχεια, πραγματική κινητήρια δύναμη αυτής της πολυδιάσπασης υπήρξε η διαμόρφωση ενδογενών ανταγωνιστικών συμφερόντων που διεκδικούσαν την ηγεμονία σε συγκεκριμένες περιοχές της ευρωπαϊκής οθωμανικής επικράτειας ή στο εσωτερικό της βαλκανικής διασποράς στην Κεντρική Ευρώπη και τη Μαύρη Θάλασσα. Προϊόντα της άνισης και συνδυασμένης ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων

¹ ΙΑΥΕ 1896/ΑΑΚ/6, Κ. Πανουργιάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 15.4.1886, αρ.153.

² ΙΑΥΕ 1879/58.3, Γω. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 9.4.1879, αρ.134.

³ Έμμετρη περιγραφή των γεγονότων από τον απεργό Ανδρικό Βέττα, παρατίθεται σε Ρουδομέτοφ 1998, σ.38.

στην ευρύτερη περιοχή, η σύμπτυξη των φορέων των εθνικών ιδεολογιών στο κοινωνικό επίπεδο κι η εμφάνιση στο προσκήνιο των ανταγωνιστικών μεταξύ τους εθνικών κινημάτων θα επέλθουν όχι ταυτόχρονα αλλά με διαφορά φάσης μερικών δεκαετιών¹.

Η σχέση του millet-i Rum με τις επιμέρους γλωσσικές ομάδες που το απαρτίζουν στις αρχές του 19^{ου} αι. αποτυπώνεται με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια σ' ένα κείμενο του 1815, «Απολογία υπέρ του Ιερού Κλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας», που εξέδωσε στην Πίζα με το ψευδώνυμο «Κύριλλος Κ.» ο κύκλος του Ιγνάτιου Ουγγροβλαχίας, με προτροπή και συνεργασία του πατριάρχη Κύριλλου Στ². «Οι Έλληνες, οι Βούλγαροι, οι Βλάχοι, οι Σέρβοι και οι Αλβανοί», διαβάζουμε, «σχηματίζουν την σημερινή Έθνη, εξ' όν' έκαστον έχει την γλώσσαν του. Όλοι όμως ούτοι οι λαοί και όσοι άλλοι κατοικούν την Ανατολήν, ενούμενοι δια της πίστεως και της Εκκλησίας σχηματίζουν εν σώμα και έθνος έν, υπό το όνομα των Γραικών ή Ρωμαίων. Ούτως, η Οθωμανική Διοίκησης, όταν κοινώς αποτείνεται προς τους υπηκόους της Χριστιανούς Ορθοδόξους, τους καλεί γενικώς Ρωμαίους, και τον Πατριάρχην, Πατριάρχην των Ρωμαίων ονομάζει πάντοτε· όταν δε μερικώς εις ένα τούτων των λαών έχει να ομιλήση, τότε τον διακρίνει με το κύριόν του όνομα»³.

Στο μεταίχμιο της μετάβασης στην εθνική νεωτερικότητα διαπιστώνουμε έτσι πως ο νεολογισμός «έθνος» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τόσο τη θρησκευτική κοινότητα του μιλέτ όσο και τις γλωσσοπολιτισμικές συνιστώσες του, που σε άλλα κείμενα της εποχής αναφέρονται ως «εθνικότητες» ή «λαοί»⁴. Παρόμοια σύγχυση συναντάμε στα κείμενα του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αι. όσον αφορά τους όρους «γένος» ή «φυλή», που επίσης χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν και τις δυο εκδοχές κοινοτήτων, το μιλέτ και τις επιμέρους γλωσσοπολιτιστικές ομάδες: «εδώ κανείς δεν κατοικεί, κανείς άλλος περ Ντίο / Εβραίος, Τούρκος άπαγε, άλλη φυλή καμμία / Αρμένης, Φράγκος, Λούτερος, παντού ορθοδοξία», καμαρώνει π.χ. τη δεκαετία του 1760 για τη Σάμο ο Καισάριος Δαπόντες⁵, ενώ ο πατριάρχης Σαμουήλ Χαντζερής -ο ίδιος που κατήγγειλε τις αυτοκέφαλες εκκλησίες του Πετς και της Οχρίδας- ταυτίζει το 1767 το «γένος των ορθοδόξων» με «το μέγα ποτέ των Ελλήνων γένος», χαρακτηρίζοντας «σύνδουλα γένη» και «άλλες φυλές» τα μιλέτ των Αρμενίων και των

¹ Για τη διαδοχή του ορθόδοξου μιλέτ από τα εθνικά κινήματα υπάρχει μια ογκώδης -και συνεχώς διογκούμενη τα τελευταία χρόνια- βιβλιογραφία. Βλ. κυρίως Ματάλας 2002· Σιγάλας 2004· Λυμπεράτος 2009· Μαραγκός 2009· Petmezas 1999· Kitromilides 1990· του ίδιου, «Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth Century», *Oriente Moderno* 18 (1999), σ.131-45, και «Orthodox Identities in a World of Ottoman Power», στη συλλογή *An Orthodox Commonwealth*, Αλντερσοτ-Μπάρλινγκτον 2007, σ.ΠΙΙ-11· Victor Roudometof, «From Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821», *Journal of Modern Greek Studies* 16/1 (1998), σ.11-48· Dimitris Livianos, «The Quest for Hellenism: Religion, nationalism and collective identities in Greece (1453-1913)», *The Historical Review* 3 (2006), σ.33-70.

² Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. τ.1^{ος} (1801-1818)*, Αθήνα 1997, σ.413. Από τους συγχρόνους του το έργο αποδόθηκε στον Ιγνάτιο, που πρωτοστάτησε στην έκδοση και δεν διέψευσε τις σχετικές φήμες· ως συντάκτες του φέρονται οι Κύριλλος Λιβέριος και Πλάτων Φραγκιάδης.

³ Κύριλλος Κ. 1815, σ.108-9.

⁴ Κονόρτας 1998, σ.312. Αλλού, ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει καθαρά τοπικές ταυτότητες: ακολουθώντας μια μεσαιωνική πρακτική, ο Αθανάσιος Σταγειρίτης κάνει π.χ. λόγο (1819, σ.373) για τα «έθνη» των Ηπειρωτών, των Χειμαριωτών, των Τσάμηδων, των Αρτινών κ.ο.κ.

⁵ Kitromilides 2007, σ.ΠΙΙ6.

Εβραίων¹. Την εικόνα περιπλέκει η προϋπάρχουσα ενδοεκκλησιαστική αντιπαράθεση επιμέρους καστών και συλλογικοτήτων, που συγκροτούνταν στο εσωτερικό του εκκλησιαστικού μηχανισμού γύρω από τις «ιερές» γλώσσες: παρόλο που η αρχαΐζουσα ελληνική παραμένει μέχρι τέλους μοναδική επίσημη γλώσσα του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, ως γλώσσα της λειτουργίας στις κατά τόπους ορθόδοξες κοινότητες μπορεί να χρησιμοποιηθεί και η -εξίσου «ιερή»- εκκλησιαστική παλαιοσλαβική· για την επικράτηση της μιας ή της άλλης, στο εσωτερικό ιδίως των μοναστικών κοινοτήτων, διεξάγονται κατά καιρούς οξυτάτες συγκρούσεις². Μια άλλη διάσταση της εθνοτικής ποικιλομορφίας και των θεσμικών αποκρυσταλώσεων της στο εσωτερικό του millet-i Rum μας δίνουν οι περιπτώσεις συνύπαρξης παράλληλων κοινοτήτων, οργανωμένων από διαφορετικές γλωσσοπολιτισμικές ομάδες του ίδιου οικισμού και υπαγόμενων στην ίδια ανώτερη εκκλησιαστική αρχή: στην κωμόπολη Μπαϊρακλή Τζουμαγιά (νυν Ηράκλεια) των Σερρών μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1890 υφίστανται λ.χ. δυο διαφορετικές (και «διχονοούσαι») πατριαρχικές κοινότητες, «βλαχική και βουλγαρική» –η δεύτερη, απολύτως διακριτή απ’ τη μικροσκοπική τοπική εξαρχική κοινότητα· υπάγονται και οι δυο στο Πατριαρχείο κι από κάποιο σημείο και μετά χρηματοδοτούνται απ’ το μηχανισμό του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, μέχρι την ενοποίησή τους το 1895 σε μια ενιαία «Ελληνικήν Ορθόδοξον Κοινότητα»³.

Περισσότερο ορατή είναι η μεταφύτευση αυτών των αντιθέσεων στο χώρο της διασποράς. Μεταξύ 1725 και 1776 η ορθόδοξη κοινότητα της Βιέννης συνταράσσεται π.χ. από τη σύγκρουση «Ρωμαίων» ή «Γραικών» από τη μια και «Σλαβενόσερβων» από την άλλη, με τους «Αλβανίτες» και τους Βλάχους συμμάχους των πρώτων και τους «Βουλγάρους» να καθορίζουν εν μέρει το συσχετισμό δύναμης μεταξύ των δυο στρατοπέδων· αντικείμενα της αντιπαράθεσης αποτελούν η γλώσσα λειτουργίας, η θεσμική υπαγωγή στις σερβικές μητροπόλεις του Βελιγραδίου και του Κάρλοβιτς αλλά και η διαχείριση των οικονομικών του παρεκκλησιού του Αγ. Γεωργίου⁴. Εξίσου έντονη είναι στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι. η σύγκρουση στο εσωτερικό των ορθόδοξων κοινοτήτων της Πέστης και άλλων πόλεων της Ουγγαρίας, γύρω από το ζήτημα της φιλολογικής καλλιέργειας και της εισαγωγής στην εκκλησιαστική λειτουργία της βλάχικης γλώσσας⁵. «Εάν το σχίσμα, το οποίον προξενήθη

¹ Ματάλας 2002, σ.24-5.

² Στο ίδιο, σ.23-4, για δυο τέτοια παραδείγματα από το Αγ. Όρος του 16^{ου} αι.

³ ΑΣΤΔ/30/19, πολυγραφημένος πολυσέλιδος πίνακας με τις δαπάνες της Επιτροπής προς Ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (ΕΕΕΕΠ) για το σχολικό έτος 1891-92· ΙΑΥΕ 1895/ΑΑΚ/Β, Α. Πόγγης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 27.8.1895, αρ.210 εμπ. Πρβλ. Γιώργος Καφταντζής, *Η ιστορία της Ηράκλειας Νομού Σερρών*, χ.τ.έ. 1973, σ.76-8, όπου όμως η εθνοτική διάσταση αυτού του διαχωρισμού υποβαθμίζεται μέχρι εξαφάνισης.

⁴ Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη Ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων*, Εν Αλεξάνδρεια 1912· Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1976, σ.61-3· Charalambos Papastathis, «Un document inédit de 1726-1727 sur le conflit Hellène-Serbe concernant la Chapelle grecque à Vienne», *Balkan Studies* 24/2 (1983), σ.581-607. Αξιοσημείωτη είναι η πλήρης αποσπώπιση αυτών των αντιθέσεων στην *Ιστορία* του Απόστολου Βακαλόπουλου (1988, σ.380).

⁵ Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.36-43· Kahl 2009, σ.61-104· Odön Füves, «Ein unbekannter brief von Georg Sina aus dem jahre 1847», *Ο Ερανιστής* 57 (1972), σ.112-6. Κι εδώ ο Βακαλόπουλος αποφεύγει οποιαδήποτε αναφορά

μεταξύ τούτων και των άλλων ομοδόξων Χριστιανών, έκαμε και εις τα δύο μέρη επιβλαβή αποτελέσματα», τονίζουν το 1815 οι συγγραφείς της «Απολογίας» αναφερόμενοι στους Βλάχους της Πέστης, «τι δεν θέλει προξενήσει τοιούτον σχίσμα, όταν γεννήση το αυτό σκάνδαλον εις την Οθωμανικήν Επικράτειαν; Την αλήθειαν ταύτην γνωρίζουν μόνον όσοι ηξέβουροι πώς διοικούνται σήμερον εκείνα τα μέρη. Είναι ευχής έργον να λείπωσι τοιούτοι νεωτερισμοί»¹. Αντικείμενο της παραπάνω κριτικής δεν είναι τόσο οι «βλαχιστές» της Πέστης, όσο το αντίπαλο δέος: η αιχμή του δόρατος του νεοελληνικού εθνικισμού που, δια της γραφίδας του Νεόφυτου Δούκα, καλούσε το Πατριαρχείο να θέσει σε λειτουργία ένα πρόγραμμα γλωσσικού εξελληνισμού του αλλόγλωσσου ποιμνίου του².

Προγενέστερος χρονικά των αντιπάλων του, ο νεοελληνικός εθνικισμός αποβλέπει στη μετατροπή της χριστιανορθόδοξης κοινότητας του millet-i Rum σε εθνική, «δηλαδή σε πολιτικό υποκείμενο ενός οραματικού σύγχρονου κράτους»³. Η διαδικασία αυτή διευκολύνεται από την ταύτιση της ιερής γλώσσας της θρησκείας με τη γλώσσα του εθνικισμού –την αρχαϊζουσα ελληνική (αν και όχι και με τις «ρωμαίικες» διαλέκτους του κατά τόπους ελληνοφώνου πληθυσμού): όπως εύστοχα επισημαίνει ο Παρασκευάς Ματάλας, «η νεοελληνική εθνική ταυτότητα δεν χρειαζόταν να έρθει σε κάθετη ρήξη με την παραδοσιακή ‘προεθνική’ ταυτότητα, αλλά μπορούσε να εμφανίζεται ως προέκταση ή ολοκλήρωσή της»⁴. Κοινωνική βάση και κινητήρια δύναμη αυτού του μετασχηματισμού υπήρξε ως γνωστόν η ανάπτυξη μιας ελληνορθόδοξης εμπορικής αστικής τάξης στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής, τα δυναμικότερα τμήματα της οποίας έθεσαν στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι. το ζήτημα της αντικατάστασης της οθωμανικής κυριαρχίας από ένα ελληνικό εθνικό κράτος με βάση το ευρωπαϊκό μοντέλο⁵. Η μετάβαση από τη «ρωμαίικη» προεθνική στην ελληνική εθνική ταυτότητα διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα, ως επίσημη γλώσσα του Πατριαρχείου και της «ελληνοφώνης ηγετικής κάστας» του, μονοπωλούσε σε μεγάλο βαθμό τον έντυπο λόγο που απευθυνόταν στους χριστιανούς στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας: ταυτόχρονα, χάρη στο ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τα κλασσικά γράμματα, γνώριζε μια εξίσου εντυπωσιακή –για τα δεδομένα της εποχής– έντυπη παραγωγή στα αστικά

στην όλη διαμάχη· αποκαλυπτική είναι η παραπλανητική χρήση που επιφυλάσσει σ’ ένα από τα βασικά κείμενα του βλάχικου κινήματος, το βιβλίο του μοσχοπολίτη γιατρού Γεωργίου Ρόζια (1988, σ.388).

¹ Κύριλλος Κ. 1815, σ.90-1.

² Βασική ιδέα του Δούκα ήταν πως η αδυναμία «του γένους» οφειλόταν στο γεωγραφικό περιορισμό της ελληνοφωνίας «εις ελάχιστον μέρος, την Ελλάδα αυτήν». Ταυτόχρονα έβλεπε ωστόσο ως συγκριτικό πλεονέκτημα του ελληνικού εθνικισμού τη δυνατότητά του να εξελληνίσει γλωσσικά τις γύρω περιοχές «Βουλγαρίαν, Βλαχίαν, Αλβανίαν, Ασίαν», χάρη στην υφιστάμενη εκεί πληθυσμιακή «επιμιξία» και, κυρίως, το κοινωνικό κύρος και την πρακτική χρησιμότητα της ελληνικής για τα ανερχόμενα αστικά στρώματα – «το της φωνής κομμάδι και χρησίμω» (Νεόφυτος Δούκας, *Επιστολή προς τον Παναγιώτατον Πατριάρχην κύριον Κύριλλον περί εκκλησιαστικής ενταξίας*, Εν Βιέννη 1815, σ.26· πρβλ. του ίδιου, *Μαζίμου Τυρίου Λόγοι*, Εν Βιέννη 1810, σ.λγ’-λθ’). Για δυο διαφορετικές ερμηνείες αυτής της αντιπαράθεσης: Kitromilides 1989, σ.30-3· Ματάλας 2002, σ.29-34.

³ Ματάλας 2002, σ.13.

⁴ Στο ίδιο, σ.19.

⁵ Ενδεικτικά: Stoianovich 1979· Jelavich 1983, τ.Α’, σ.179-86· Νίκος Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18^ο αιώνα*, Αθήνα 1996· Haris Exertzoglou, «The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie», σε D. Gondicas – Ch. Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the age of nationalism*, Πρίνστον 1999, σ.89-107.

κέντρα της Δύσης ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αι., φαινόμενο που διεύρυνε την εμβέλεια και ενίσχυε το κοινωνικό κύρος της: «στο μονοπώλιο της θεσμοποιημένης εξουσίας προστίθεται το μονοπώλιο της 'τεχνικής' του γραπτού λόγου», με αποτέλεσμα «τα ελληνικά να γίνουν η μόνη γλώσσα συναλλαγής στο χώρο της χριστιανικής Ανατολής»¹. Η ταύτιση της αστικοποίησης, της κοινωνικής ανόδου και της νεωτερικότητας με τον «ελληνισμό» (και τον εξελληνισμό) παρήγαγε έτσι μια παμβαλκανική διανόηση με ελληνόγλωσση παιδεία κι εθνική συνείδηση, χωρίς η τελευταία να έρχεται πάντοτε σε αντίθεση με την αποκλίνουσα εθνοτική καταγωγή και ταυτότητα των επιμέρους υποκειμένων: ένας Βλάχος, Αρβανίτης ή Βούλγαρος μπορούσε ταυτόχρονα να είναι (και) Έλληνας, εφόσον η ένταξή του στην υπό διαμόρφωση νεοελληνική εθνική «ιδεατή» κοινότητα δεν αμφισβητούνταν από κάποιον αντίπαλο εθνικισμό². Τελικό αποτέλεσμα είναι η γενικευμένη ταύτιση, στο δημόσιο λόγο της περιόδου, του βαλκάνιου ορθόδοξου χριστιανού με τον Έλληνα: «*Ήταν ένας καιρός*», αναπολεί στη δεκαετία του 1890 ένας γάλλος ελληνιστής, «*που από τον Κάβο Ματαπά μέχρι το Δούναβη κι από την Αδριατική μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα, χριστιανός και Έλληνας ήταν λέξεις συνώνυμες*»³.

Ποια έκταση και ποιο κοινωνικό βάθος έχει αυτός ο «Ελληνισμός» στο μακεδονικό χώρο μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι., οπότε με τη διάρρηξη του millet-i Rum τίθεται πια εκ των πραγμάτων «Μακεδονικό Ζήτημα»; Μια πρώτη ένδειξη αποτελεί το άνοιγμα ελληνικών σχολών στα χρόνια του Διαφωτισμού, ποιοτικά διαφορετικών από τα γραμματοδιδασκαλεία που λειτουργούσαν παραδοσιακά στα μοναστήρια και τους νάρθηκες των εκκλησιών. Αποστολή αυτών των τελευταίων, αλλά και της αναβαθμισμένης εκδοχής τους που λειτουργούσε στις μητροπόλεις, ήταν η αναπαραγωγή ενός στοιχειωδώς εγγράμματος προσωπικού προορισμένου να επανδρώσει τον εκκλησιαστικό μηχανισμό⁴. Δομικά διαφορετική υπήρξε αντίθετα η λειτουργία των «ελληνικών σχολών» που, παράλληλα με την καλλιέργεια των ανθρωπιστικών και φυσικών επιστημών και τη μύηση στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, διεύρυναν τη νοερή κοινότητα των αναγνωστών της ελληνόγλωσσης βιβλιοπαραγωγής, παράγοντας τις προϋποθέσεις για τη μετεξέλιξή της σε εθνική νοερή κοινότητα⁵. Η χαρτογράφηση του δικτύου αυτών των σχολών στο μακεδονικό χώρο αποκαλύπτει μια συγκέντρωσή τους σχεδόν αποκλειστικά στις νοτιότερες ελληνόφωνες περιοχές: εκτός από την Αθωνιάδα Σχολή (που λειτούργησε με πρωτοβουλία του Πατριαρχείου στο Άγιο Όρος το 1749 αλλά συνιστούσε υπερτοπικό μάλλον παρά «μακεδονικό» εκπαιδευτικό

¹ Τσουκαλάς 1977, σ.33-41. Για μια αναλυτική ανάπτυξη αυτού του παράγοντα, βλ. Σιγάλας 2004, σ.112-36.

² Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.48-9· Μαραγκός 2009, σ.321· Peter Mackridge, «The Greek Intelligentsia 1780-1830: a Balkan perspective», σε R. Clogg (ed.), *Balkan society at the age of Greek Independence*, Λονδίνο 1981, σ.63-84.

³ Bérard 1987, σ.221-2. Για την αποτύπωση αυτής της αντίληψης στην ευρωπαϊκή χαρτογραφία της περιόδου (1730-1843): Wilkinson 1951, σ.8-26.

⁴ Βλ. χαρακτηριστικά την αυτοβιογραφική αφήγηση του Παπασυναδινού, για την περιοχή των Σερρών στις αρχές του 19^{ου} αι. (Καφταντζής 1982, σ.27 & 33) και τις σχετικές παρατηρήσεις του Σιγάλα (2004, σ.108-12).

⁵ Σιγάλας 2004, σ.112-9.

ίδρυμα¹) και τη Θεσσαλονίκη, τα πρώτα αξία λόγου ελληνικά σχολεία ιδρύονται στη Βέροια (1650), την Κοζάνη (1668), τη Σιάτιστα (1695), την Καστοριά (1706), τις Σέρρες (1722), τη Νάουσα και το Μελένικο (18^{ος} αι.): εκτός ελληνόφωνης ζώνης, παρόμοια εγχειρήματα σημειώνονται μόνο στην Οχρίδα (πιθανόν το 1691) και τα Βοδενά (1764)². Ακόμη και στο Μοναστήρι, αντίθετα, το πρώτο ελληνικό σχολείο εμφανίζεται μόλις στις αρχές του 19^{ου} αι.³. Παρόλο που αυτό το δίκτυο ήταν ίσως πυκνότερο απ' ό,τι σε πολλά άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας (όχι όμως και στη γειτονική Ήπειρο), η κοινωνική εμβέλειά του δεν θα πρέπει να υπερτιμάται: όπως επισημαίνει και το σοβαρότερο ημιεπίσημο πόνημα που συντάχθηκε για να προβάλλει την ελληνικότητα της περιοχής, «είναι ζήτημα αν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα -όταν τα σχολεία ήταν περισσότερα παρά πριν- συνυπήρχαν την ίδια στιγμή πάνω από είκοσι ελληνικά σχολεία μέσης στάθμης σε όλη τη Μακεδονία»⁴. Με εξαίρεση την Αθωνιάδα Σχολή και μια παρεμπύπτουσα αναφορά στο «Ελληνομουσείο» της Θεσσαλονίκης (1760), κανένα απ' αυτά τα εκπαιδευτήρια δεν κρίθηκε άλλωστε άξιο να περιληφθεί στα ιστορικά «Ελληνικά Γυμνάσια» που απαριθμεί το κλασικό βιβλίο του Γεωργίου Χασιώτη για τη νεοελληνική εκπαίδευση (1881) –κι αυτό, παρά τη δεδηλωμένη πρόθεση του συγγραφέα να προβάλλει στη Δύση τα επιτεύγματα της ελληνικής εκπαίδευσης (και) στις αλύτρωτες οθωμανικές επαρχίες⁵.

Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν κι από την εξέταση των υπόλοιπων στοιχείων που διαθέτουμε για την απήχηση των ελληνικών γραμμάτων στη μακεδονική ενδοχώρα. Από τους 36 συνολικά «διαφωτιστές», βιογραφικά στοιχεία των οποίων παραθέτει ο Μάκριτζ, μόνο 2 προέρχονταν από τη Μακεδονία –ο ένας (Δημήτριος Δάρβαρις) απ' τη βλαχόφωνη Κλεισούρα της Καστοριάς κι ο δεύτερος (Γεώργιος Σακκελάριος) από την Κοζάνη⁶. Από τους 46 «εν τοις γράμμασι διαλάμπαντας Μακεδόνας» μετά την Άλωση που περιλαμβάνονται το 1911 σε σχετικό κατάλογο του Χαρίση Πούλιου, 10 γεννήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, 16 σε ελληνόφωνα κέντρα της Νοτιοδυτικής Μακεδονίας (Καστοριά, Σιάτιστα, Κοζάνη, Σέρβια, Ραψάνη, Βογατσικό), 7 στην ελληνόφωνη περιοχή Βέροιας-Νάουσας, 7 στη βλαχόφωνη Μοσχόπολη

¹ Βακαλόπουλος 1969, σ.333-40· Πατρινέλλης 1992, σ.134-5· Κ.Θ. Δημαράς, «Πνευματικός Βίος», σε Μ. Σακελλαρίου (γεν. επ.), *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.395.

² Βακαλόπουλος 1969, σ.331-3 & 468-9· Πέννας 1966, σ.396-7· Στουγιαννάκης 1924, σ.50· Λιούφης 1924, σ.176-7· Снегаров 1932, σ.342-6· Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Εν Αθήναις 1936, τ.Α', σ.100-52· Αθανάσιος Καραθανάσης, «Τα ελληνικά σχολεία στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία», σε Ιω. Κολιόπουλος – Ιω. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Αθήνα-Θεσ/νίκη 1992, τ.Α', σ.146-63· Παντελής Ζάττας, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγιοι της τουρκοκρατούμενης Καστοριάς*, Καστοριά 1984, σ.7-16· Δημήτριος Σιάσιος, «Από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Σιάτιστα κατά την Τουρκοκρατία. Η σχολή του Ζωσιμά», σε Ν. Τερζής – Σ. Ζιάγου (επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσ/νίκη 1997, σ.197-208.

³ Το 1830 σύμφωνα με την παραδοσιακή ελληνική βιβλιογραφία (Ευαγγελίδης 1936, τ.Α', σ.106· Παντελής Τσάλλης, *Το δοξασμένο Μοναστήρι*, Θεσ/νίκη 1932, σ.9), μερικά χρόνια νωρίτερα βάσει του αρχείου της μητρόπολης Πελαγονίας: το 1809 αναφέρεται η λειτουργία κάποιας «μααστορικής σχολής», ενώ το 1818 στην πόλη λειτουργούν δυο σχολεία, το «Κοινόν» με δάσκαλο τον παπα-Γιώργη και το «Ελληνικόν» με δάσκαλο κάποιον Νικόλα, χρηματοδοτούμενα και τα δυο απ' το ταμείο της μητρόπολης (Βιτοσκι 1968, σ.23).

⁴ Της Σύνταξης [Ιωάννα Διαμαντούρου], «Σχολεία», σε Μ. Σακελλαρίου (γεν. επ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.408.

⁵ G. Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs*, Παρίσι 1881, σ.ix & 24-75. Σύμφωνα με τον πρόλογο του βιβλίου (σ.χ) ο συγγραφέας υπήρξε «επίτροπος της ελληνικής κυβερνήσεως και ειδικός απεσταλμένος για τη δημόσια εκπαίδευση στην Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού το 1878».

⁶ Mackridge 1981, σ.79.

της Κορυτσάς (στη σημερινή Αλβανία), 1 στη βλαχόφωνη Κλεισούρα, 1 στην Καβάλα κι 1 στο Μελένικο¹. Απ' τους 32 πάλι «*Ελληνομακεδόνες λογίους και επιστήμονες*» που έζησαν μεταξύ 15^{ου} αι. και 1830, τα βιογραφικά των οποίων παρατίθενται στην ημειπίσημη έκδοση της Εκδοτικής Αθηνών, οι 17 προέρχονται από ελληνόφωνα κέντρα της Ν.Δ. Μακεδονίας, 1 απ' την Κλεισούρα, 5 απ' τη Θεσ/νίκη, 4 από τη Βέροια, 1 από τη Νάουσα, 1 από τη Ζίχνα Σερρών κι 1 απ' το Μελένικο². Παρόμοια εντοπισμένοι γεωγραφικά είναι και οι Μακεδόνες συνδρομητές ελληνικών εντύπων στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως διαπιστώνουμε από τους στατιστικούς πίνακες που κατάρτισε για την περίοδο 1749-1821 ο Φίλιππος Ηλιού: η μερίδα του λέοντος ανήκει κι εδώ στο Αγ. Όρος (1.113 συνδρομητές), τη Θεσσαλονίκη (331), τις Σέρρες (125) και το Μελένικο (65), με δευτερεύουσα τη συμβολή πόλεων όπως η Νιγρίτα (27), η Βέροια (25), η Νάουσα (22) κι η Κοζάνη (17), εξαιρετικά περιορισμένη δε συμμετοχή μερικών ακόμη ελληνόφωνων ή βλαχόφωνων κέντρων: από τη σλαβόφωνη ζώνη, συνδρομητές συναντάμε μόνο στην Οχρίδα (30) και το Γραμματικό (1)³. Την ίδια εικόνα μας δίνουν και οι κατάλογοι συνδρομητών στις παραμονές της επανάστασης του 1821 που παραθέτει ο Αθανάσιος Καραθανάσης: πρωτίστως από Θεσσαλονίκη, Σιάτιστα, Κοζάνη, Ζουπάνι, Βέροια και δευτερευόντως από 20 άλλα κέντρα, ως επί το πλείστον ελληνόφωνα ή βλαχόφωνα: από σλαβόφωνες πόλεις και χωριά, στον κατάλογο απαντώνται μόνο το Αϊβάτι και τα Βοδενά (με 2 συνδρομητές το καθένα), η Αλιστράτη (1 συνδρομητής), το Γραμματικό (γενέτειρα του συνδρομητή μητροπολίτη Βεροίας) κι η Οχρίδα (με 11 συνδρομητές, όλους απ' την ηγετική τάξη της χριστιανορθόδοξης κοινότητας: ο μητροπολίτης, ο πρωτοσύγγελος, ο αρχιδιάκονος, 1 γιατρός, 1 δάσκαλος, 4 κληρικοί, 1 «*λογιώτατος*», 1 «*χρησιμώτατος*» και 2 «*τιμιώτατοι*»)⁴. Την εικόνα ολοκληρώνει η διασπορά των ελληνικών τυπογραφείων στο μακεδονικό χώρο: μετά το βραχύβιο εγχείρημα του Ευγένιου Βούλγαρη το 1759 στην Αθωνιάδα Σχολή, του οποίου σώζεται μια και μοναδική έκδοση, τα πρώτα ελληνικά βιβλία (τέσσερεις τίτλοι) θα εκδοθούν το 1838-40 στο ελληνόφωνο Μελένικο από τον εκεί σχολάρχη Δημήτριο Καλαβακίδη⁵. Το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο της Θεσσαλονίκης εμφανίζεται αντίθετα μόλις το 1850, καθυστέρηση αξιοσημείωτη, τόσο σε σύγκριση με

¹ Χαρίσης Πούλιος, «Κατάλογος των εν τοις γράμμασι διαλαμπνάντων Μακεδόνων», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ' (1911), σ.168-78. Δεν αναφέρεται ο τόπος γέννησης των 3 απ' τους 46 βιογραφούμενους.

² Σακελλαρίου 1982, σ.396-407 (πίνακες εντός πλαισίου –δεν προσδιορίζεται αν είναι του Κ.Θ. Δημαρά ή της Σύναξης, που υπογράφουν τα διαδοχικά παράπλευρα κείμενα). Δεν αναφέρεται η γεννέτειρα 2 απ' τους βιογραφούμενους.

³ Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005, σ.185-93 & 203. Ο κατάλογος περιλαμβάνει επίσης τη Σέλιτζα (15 συνδρομητές), την Κλεισούρα (10), τη Δράμα-Ζίχνα (10), το Ζουπάνι (4), την Κουλακιά (3), τα Σέρβια (3), το Βελβενδό (2) και τη Σιάτιστα (2). Για τις απαραίτητες συγκρίσεις: η Κωνσταντινούπολη έχει την ίδια περίοδο 2.978 συνδρομητές, το Βουκουρέστι 2.587, το Ιάσιο 1.782, η Σμύρνη 1.142, το Αϊβαλί 940, η Χίος 826, η Ζάκυνθος 579, η Ύδρα 187, ο Πόρος 180, η Πάτρα με τα Καλάβρυτα 243 και η Λέσβος 141.

⁴ Αθανάσιος Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά*, Θεσ/νίκη 1996, σ.75-122.

⁵ Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ελληνικές εκδόσεις μακεδονικών πόλεων πλην Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας*, Καβάλα 2000, σ.13-8 & 21-9: Φίλιππος Ηλιού - Πόπη Πολέμη, «Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα» (ηλεκτρονική βάση δεδομένων), <http://www.benaki.gr/bibliology/>.

παρόμοια εγχειρήματα σε άλλα σημεία της οθωμανικής επικράτειας¹ όσο και σε σχέση με τις αντίστοιχες επιδόσεις των «άλλων» στην ίδια πόλη: το πρώτο εβραϊκό τυπογραφείο της Θεσσαλονίκης λειτουργεί στις αρχές του 16^{ου} αι., το πρώτο τουρκικό το 1727, ενώ ακόμη και το πρώτο βουλγαρικό προηγείται (1838) του ελληνικού². Το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο της Θεσσαλονίκης, με ιδιοκτήτη το βλάχο Μιλτιάδη Γκαρπολά, γόνου οικογένειας τυπογράφων της Βιέννης και της Αθήνας, λειτούργησε για μια διετία κι εξέδωσε συνολικά εννιά βιβλία³. Το διαδέχθηκε μεταξύ 1851 και 1859 το τυπογραφείο του Κυριάκου Δαρζηλοβίτη, μετέπειτα στελέχους της σλαβοβουλγαρικής «εθνικής αφύπνισης», που μέσα σε μια δεκαετία εξέδωσε 18 ελληνόγλωσσα κι ένα ιταλικό βιβλίο, τύπωσε δε και ένα ολιγοσέλιδο δοκίμιο σλαβόγλωσσου εκκλησιαστικού βιβλίου με ελληνικούς χαρακτήρες⁴. Το τρίτο ελληνικό τυπογραφείο της πόλης, του σαλονικιού Νικολάου Βαγλαμαλή, ξεκίνησε το 1867 κι αποδείχθηκε μακροβιότερο, με 49 τουλάχιστον τίτλους ως το 1883⁵. Αρκετά μεταγενέστερο -και σχετικά βραχύβιο- είναι και το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο των Σερρών, με ιδιοκτήτη τον πρώην σχολάρχη Μαρούλη και παραγωγή πέντε τίτλων μέσα σε μια διετία (1878-79)· ο διάδοχός του θα εμφανιστεί μόλις το 1909, εκδίδοντας 4 βιβλία ως τους Βαλκανικούς πολέμους⁶. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, λίγο πριν την κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας, ελληνικά τυπογραφεία θα λειτουργήσουν επίσης στην Καβάλα (1906-12) και το Μοναστήρι (1910-12), με παραγωγή 5 τίτλων το καθένα⁷. Όσο για ελληνικές εφημερίδες, αυτές εμφανίζονται μόλις το 1875 στη Θεσσαλονίκη⁸, το 1908 στην Καβάλα και το 1910 στο Μοναστήρι⁹.

Σχετικά περιορισμένη φαίνεται επίσης πως υπήρξε η έκταση της εμπλοκής των Μακεδόνων, ιδίως των σλαβόφωνων, στη Φιλική Εταιρεία. Ο κατάλογος των 692 Φιλικών που παραθέτει ο Φιλήμων περιλαμβάνει 19 μόνο Μακεδόνες, όλους σχεδόν από ελληνόφωνα ή βλαχόφωνα κέντρα· ο μόνος που προέρχεται από σλαβόφωνο οικισμό είναι ο μητροπολίτης Σερρών (μετέπειτα πατριάρχης) Χρυσανθος, γεννημένος στο Ντόλνο Γραματίκοβο των

¹ Το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο της Κων/λης χρονολογείται απ' το 1627, της Μοσχόπολης απ' το 1731, της Σμύρνης απ' το 1764, της Χίου απ' το 1818 και του Αϊβαλί απ' το 1819 (Γ.Δ. Μπόκος, «Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της 'καθ' ημάς Ανατολής' [1627-1827]», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1986, σ.8, 26, 36, 184 & 192).

² Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 8 (1968), σ.238 & 251.

³ Παπαστάθης 1968, σ.239-42· Ηλιού – Πολέμη, *όπ.π.*

⁴ Παπαστάθης 1968, σ.242-52· Ηλιού – Πολέμη, *όπ.π.* Για το ημιτελές του σλαβικού βιβλίου, βλ. Lindstedt 2008. Για τη δίκη και αθώωση του Δαρζηλοβίτη το Φεβρουάριο του 1851, λίγο μετά το άνοιγμα του τυπογραφείου και βιβλιοπωλείου του, με την κατηγορία της παραγωγής και διακίνησης «επιβλαβών» και «ανατρεπτικών» βιβλίων: Anna Vakali, «A Christian Printer on Trial in the Tanzimat Council of Selanik, early 1850s: Kiriakos Darzilovitis and his Seditious Books», *Cihannüma*, 1/2 (2015), σ.23-38.

⁵ Παπαστάθης 1968, σ.253-4· Ηλιού – Πολέμη, *όπ.π.* Μέχρι το 1912, στη Θεσσαλονίκη εκδόθηκαν συνολικά τουλάχιστον 281 τίτλοι (Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Τα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 2000, σ.27-8).

⁶ Ηλιού – Πολέμη, *όπ.π.*· Χριστιανόπουλος 2000, σ.35-40· Βασιλης Τζανακάρης, *Χρονικό σερραϊκής τυπογραφίας, 1878-1960*, Σέρρας 1999, σ.13-16 & 59-61.

⁷ Χριστιανόπουλος [Καβάλα] 2000, σ.57-7 & 72-8.

⁸ Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Α'. Τουρκοκρατία*, Θεσ/νίκη 1998, σ.51.

⁹ Χριστιανόπουλος 2000, σ.58 & 80-1.

Καϊλαρίων¹. Το ίδιο ισχύει και για τους έξι -όλους κι όλους- Μακεδόνες σε σύνολο 541 Φιλικών, τα ονόματα των οποίων (από το Αρχείο Σέκερη) παραθέτει ο Βαλέριος Μέξας². Από ελληνόφωνες πόλεις ή χωριά προέρχονται, τέλος, 25 από τους 36 Μακεδόνες Φιλικούς που αναφέρει ο Βασδραβέλλης: από τους υπόλοιπους 11, των 6 αγνοείται ο τόπος καταγωγής, 2 είναι Βλάχοι και 3 σλαβόφωνοι³.

Η επανάσταση του 1821 θα περιοριστεί κι αυτή -όσον αφορά τη Μακεδονία- σε ελληνόφωνες ως επί το πλείστον περιοχές, δίχως ν' αγκαλιάσει καν όλη την ελληνόφωνη ζώνη. Ένοπλες εξεγέρσεις σημειώθηκαν το 1821 στη Χαλκιδική και τη Θάσο και το 1822 στον Όλυμπο και τη Νάουσα. Οι Φιλικοί των Σερρών αρνήθηκαν να κινηθούν, θεωρώντας το εγχείρημα αυτοκτονικό με δεδομένη την πληθυσμιακή υπεροχή των μουσουλμάνων στην Ανατολική Μακεδονία: στη Δυτική Μακεδονία, πάλι, ελληνόφωνα κέντρα όπως η Σιάτιστα κι η Κοζάνη προέβησαν αρκετά γρήγορα σε εκδηλώσεις υποταγής προς το οθωμανικό καθεστώς. Μετά την αιματηρή καταστολή των κινημάτων, ένα μέρος των επιζώντων μαχητών κατέφυγε στην επαναστατημένη νότια Ελλάδα κι ένα άλλο εγκαταστάθηκε στις Σποράδες, επιδιδόμενο για λόγους βιοπορισμού στην πειρατεία⁴. Η μόνη από τις εξεγέρσεις με σχετικά μαζική συμμετοχή (και) αλλόγλωσσων χριστιανών υπήρξε αυτή της Νάουσας, όπου ένα μέρος των επαναστατών προερχόταν από σλαβόφωνα χωριά του Βερμίου και της ενδοχώρας των Βοδενών⁵. Στο μεγαλύτερο μέρος της σλαβόφωνης ζώνης, και ιδίως στις περιοχές που βρίσκονταν κοντύτερα στην επαναστατημένη Ελλάδα, ο αντίκτυπος των γεγονότων σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές φαίνεται πως περιορίστηκε σ' ένα μίγμα σιωπηρής αλληλεγγύης και φόβου για ενδεχόμενη επέκταση των τρομοκρατικών προληπτικών σφαγών των χριστιανών: στα Βοδενά, ένα αμφιλεγόμενης πατρότητας σημείωμα του 1823 αναφέρει «*συναΐξεις εις τους ιερούς ναούς κρυφίως και μυστικώς*» με προσευχές υπέρ της νίκης των ελληνικών όπλων⁶: στην Οχρίδα, αφηγείται ο Ράντεφ, κάποιοι «*καλοί χριστιανοί*» φρόντισαν να εξαγοράσουν αιχμάλωτες Ελληνίδες που μεταφέρθηκαν εκεί ως σκλάβες⁷: στη Φλώρινα, συγκεχυμένες αναμνήσεις δημόσιων απαγχονισμών ερμηνεύθηκαν αυθαίρετα από την εθνικόφρονα τοπική

¹ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της ελληνικής επανάστασεως*, τ.Α', Αθήνα 1859, σ.387-416.

² Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 1937, σ.1-80.

³ Ιωάννης Βασδραβέλλης, «Κατάλογος των Μακεδόνων Φιλικών», *Μακεδονικά*, 1 [1940], σ.519-25. Σλαβόφωνοι ήταν ο Χρύσανθος, ο Παναγιώτης Ναούμ από τα Βοδενά κι ο Αγγελής Γάτσος από το Σαρακίνοβο. Τουλάχιστον ένας από τους 36, ο Γιωργάκης Ολύμπιος, προερχόταν στην πραγματικότητα από τη σημερινή Θεσσαλία (Βλαχολείβαδο Ελασσόνας).

⁴ Βακαλόπουλος 1969, σ.546-616· Στουγιαννάκης 1924, σ.117-239· Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσ/νίκη 1967.

⁵ Στουγιαννάκης 1924, σ.135 & 147· Βασδραβέλλης 1967, σ.178 (δίχως αναφορά στη μητρική γλώσσα των χωριών).

⁶ Στουγιαννάκης 1932, σ.253· Γιώργος Ρουμελιώτης, *Ο Νέος Ελληνισμός στην Έδεσσα (Βοδενά) του πρώτου μισού του 19ου αιώνα*, Έδεσσα 2000, σ.65. Το πρωτότυπο κείμενο «*δεν σώζεται*» και ως πηγή χρησιμοποιείται ένα άρθρο του Στ. Σταματίου στην εφημερίδα *Έδεσσα* το 1919. Συγγραφέα θεωρούν ο μεν Σταματίου τον βοδενιώτη Αναστάσιο Ιωάννου, ο δε Ρουμελιώτης τον Ιωάννη Δημητριάδη Φιλλίδη (όπ.π., σ.61-4). Την ταυτοποίηση περιπλέκει η προγενέστερη δημοσίευση τμημάτων του ίδιου χρονικού, τα οποία αποδίδονται σε «*σκληρώς δοκιμασθέντα ιερέα*» των Βοδενών, του οποίου το όνομα «*δεν διακρίνεται δυστυχώς καθ' ό ημισεβασμένον*» (Γ.Α[δοσίδη], «Μακεδονικά Σύμμεικτα», *Επετηρίς Παρνασσού*, 8 [1904], σ.197· Σπυρίδων Λάμπρος, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», *Νέος Ελληνομήμων*, 7 [1910], σ.258).

⁷ Ραдев 1994, σ.128 & 244.

φιλολογία σαν καταστολή επαναστατικών κινήσεων άμεσα συνδεδεμένων με τον ευρύτερο αγώνα¹· μια συββλική εγγραφή του 1824 σε λειτουργικό βιβλίο του χωριού Κουτσκοβενί (σημ. Πέρασμα), για κάποιο χρηματικό ποσό που προορίζονταν «για τα αδέρφια όλα», προβλήθηκε τέλος σαν αμάχητο τεκμήριο «συνειδητής» και «πειθαρχημένης» οικονομικής ενίσχυσης της επαναστατημένης Ελλάδας από τους χωρικούς². Τεκμηριωμένη είναι, αντίθετα, τόσο η αναγκαστική στρατολογία χριστιανών Μακεδόνων σε βοηθητικές υπηρεσίες του τουρκικού στρατού, όσο και οι ανεξέλεγκτες βιαιοπραγίες των περαστικών οθωμανικών στρατευμάτων σε βάρος του ντόπιου πληθυσμού³.

Μετά τη συντριβή των εξεγέρσεων του 1821-22, ένας αριθμός Μακεδόνων κατέφυγε όπως είδαμε στη νότια Ελλάδα, ταυτίζοντας τις τύχες του με την πορεία της επανάστασης εκεί⁴. Στο λόγο των παλαιοελλαδικών συμμαχητών τους, οι αγωνιστές αυτοί ταξινομούνται συνήθως στην ίδια κατηγορία με τους υπόλοιπους «ετερόχθονες» βαλκάνιους ή μικρασιάτες εθελοντές, με τους οποίους φέρονται να μοιράζονται τόσο την ανδρεία όσο και την εξάρτηση από την κεντρική εξουσία, απόρροια της έλλειψης δεσμών με την τοπική κοινωνία: «όλοι οι Μακεδόνες, Βούλγαροι, Μαυροθαλασσίται, Σμυρναίοι και λοιποί τοιοῦτοι συνετάχθησαν τη Βουλή ένεκα του λουφέ», σημειώνει χαρακτηριστικά στα απομνημονεύματά του ο γραμματέας των Κολοκοτρώνη και Νικηταρά⁵. Εμβληματικότερη υπήρξε η συμμετοχή στη Δ' Εθνοσυνέλευση του 1829 πέντε «πληρεξουσίων των πέντε της Μακεδονίας επαρχιών» –της Νάουσας, της Έδεσσας και των τριών τμημάτων της Χαλκιδικής (Κασσάνδρα, Μαδέμια, Χάσικα)⁶. Επικαλούμενοι τη συμμετοχή της «μεσημβρινής Μακεδονίας» και των μακεδόνων προσφύγων στον αγώνα, οι βουλευτές αυτοί θα ζητήσουν τον Αύγουστο του 1829 από την Εθνοσυνέλευση να «συστήση θερμώς εις την πατρικήν κηδεμονίαν και μεγαλόνοιαν του Εξοχωτάτου Κυβερνήτου» -και μέσω αυτού από τις μεγάλες Δυνάμεις- την «αδιαχώριστον

¹ Χαρακτηριστική η μαρτυρία του ντόπιου δικηγόρου και «λογοτέχνου-δημοσιογράφου» Θεόδωρου Βόσδου: «Ο έγκριτος ιατρός Φλωρίνης Μιλτιάδης Λουκάς μας έλεγε ότι ο μακαρίτης Χρήστος Τυρπένου του διηγείτο ότι μπροστά στο τζαμί απαγχονίσθησαν επτά άτομα με την κατηγορία ότι έλαβον μέρος στην επανάσταση του 1821. Κατά τον ίδιον Χρήστον Τυρπένου, ο οποίος εγεννήθηκε το 1831 [...] οι δυο από τους απαγχονισθέντας κατάγονταν από το Μπούφι, ένας δε από αυτούς ήταν μνημένος και εις την Φιλικήν Εταιρείαν» («Η συμμετοχή του Μοναστηρίου και της Φλωρίνης στον αγώνα του 1821», *Αριστοτέλης* 140 [3-4.1980], σ.30). Άλλο άρθρο του ίδιου αφιερώματος ισχυρίζεται, χωρίς την παραμικρή τεκμηρίωση, πως η τοπική εξέγερση κατεστάλη προληπτικά από «τιμήματα τουρκικού στρατού που ήλθαν από το Μοναστήρι» κι ότι απαγχονίστηκαν «στην πλατεία της πόλεως μας εννέα πρόκριτοι εκ των κυρίως συντελεστών της εξεγέρσεως» (Γεώργιος Σημαντήρας, «Η επανάσταση του 1821 στην Φλώρινα», στο ίδιο, σ.39). Το ίδιο υποστηρίζει -πάντα χωρίς τεκμηρίωση- και προγενέστερο πανηγυρικό δημοσίευμα του ίδιου περιοδικού: το 1821 «στην κεντρική πλατεία της Φλωρίνης απαγχονίζονται εννέα πρόκριτοι» (Σοφ. Τσάπανος, «Η πολεμική αρετή των Ελλήνων», *Αριστοτέλης*, 23 [1960], σ.13-4).

² Εισήγηση του θεολόγου και φιλόλογου Δημητρίου Ρίζου στο πνευματικό συμπόσιο «Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα ελληνικά γραμματα» (Φλώρινα 11-14.4.1986), *Αριστοτέλης*, 178-180 (7-12.1986), σ.92-3.

³ Στουγιαννάκης 1932, σ.251· Τσάρας 1968, σ.262-3· Βακαλόπουλος 1969, σ.617-9.

⁴ Βασδραβέλλης 1967, σ.208-40· Βακαλόπουλος 1969, σ.608-16· Γεώργιος Χιονίδης, «Οι εις τα μητρώα των αγωνιστών του 1821 αναγραφόμενοι Μακεδόνες», *Μακεδονικά* 12 (1972), σ.34-65. Για σποραδικές αναφορές σε αγωνιστές με το προσωνύμιο «Μακεδών», βλ. *Αρχαία Ελληνικής Παλιγγενεσίας* [στο εξής: *ΑΕΠ*], τ.Α', Εν Αθήναις 1857 [επανέκδοση 1971], σ.541 και τ.Β', Εν Αθήναις 1862 [επανέκδοση 1971], σ.370.

⁵ Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1979, σ.41.

⁶ *ΑΕΠ*, τ.Δ', Αθήναι 1973, σ.641-3 και τ.Ε', Αθήναι 1974, σ.315-6· *Πρακτικά της εν Άργει Εθνικής τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Εν Αιγίνη 1829, σ.24 & 37. Διο τουλάχιστον απ' τους πέντε, οι Γεώργιος Χρυσίδης και Παναγιώτης Ναούμ, μετείχαν επίσης στα τελευταία στάδια της Γ' Εθνοσυνέλευσης το 1827 (*ΑΕΠ*, τ.Γ', Αθήναι 1971, σ.155-6 & 278 κ.εξ· Ρουμειλιώτης 2000, σ.82-3· Νίκος Κοσμάς, *Γεώργιος Χρυσίδης*, Θεσ/νίκη 1990).

ένωσιν» των πατρίδων τους με το υπό σύσταση ελληνικό κράτος¹. Ο ίδιος ο Καποδίστριας είχε ωστόσο αρκετά διαφορετική εικόνα για την ελληνικότητα της επίμαχης περιοχής, όπως διαπιστώνουμε από την επίσημη απάντησή του, το Νοέμβριο του 1828, προς τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων σχετικά με τα επιθυμητά βόρεια σύνορα της Ελλάδας: «η φύσει οριστική» ελληνοτουρκική μεθόριος, υποστηρίζει, θα έπρεπε να εκτείνεται από τον Όλυμπο «μέχρι της ακρωρείας της Πίνδου, επί του Ζυγού ή Μετζόβου», ακολουθώντας τη ροή του Αλιάκμονα. Ξεκαθαρίζει, μάλιστα, πως οι λόγοι που επιβάλλουν αυτή τη ρύθμιση δεν είναι στρατηγικοί αλλά εθνολογικοί: «Τούτο το όριον διεχώριζε και το πάλαι την Ελλάδα από τα βόρεια γειτονικά μέρη. Κατά τον μεσαιώνα, και ακόμη κατά τους νεωτέρους χρόνους, η Θεσσαλία εφράχθη πάντοτε ελληνική, ενώ η Μακεδονία εκυριεύθη από τους Σλάβους και από πολλές άλλας φυλάς»².

Παρόμοια χαρακτηριστικά εμφανίζει η συμμετοχή των Μακεδόνων και στην πολιτική ζωή ή τις αλυτρωτικές ενέργειες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους κατά τις πρώτες μετεπαναστατικές δεκαετίες. Από τις 232 προσωπικότητες της περιόδου 1833-44 που καταγράφονται στη μνημειώδη διατριβή του Ιωάννη Πετρόπουλου, Μακεδόνες είναι μόλις 7 σε σύνολο 81 «ετεροχθόνων» – προερχόμενοι, όλοι τους, από ελληνόφωνα μέρη³. Η Βουλή που σχηματίστηκε μετά την 3^η Σεπτεμβρίου 1843 περιέλαβε τέσσερεις «πληρεξουσίου των Μακεδόνων» και θέσπισε τη χωριστή εκπροσώπησή τους, όπως και άλλων «ετεροχθόνων» (Ψαριανών, Κρητικών κλπ), έστω κι αν δεν είχαν εποίκισει κάποιον αυτοτελή οικισμό⁴. Μολονότι απέβλεπε περισσότερο στη διατήρηση των πελατειακών δικτύων που είχαν συγκροτηθεί σε εθνοτοπική βάση στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους παρά σε οποιαδήποτε εκδήλωση αλυτρωτισμού⁵, η ρύθμιση αυτή προκάλεσε μια μικρή διπλωματική κρίση στις σχέσεις του Βασιλείου με την Τουρκία⁶. Στην ελληνόφωνη αποκλειστικά ζώνη περιορίστηκε και το βραχύβιο αλυτρωτικό κίνημα του 1854 που σχεδιάστηκε στο πλαίσιο του Κριμαϊκού πολέμου: οι ανταρτοομάδες του Θεόδωρου Ζιάκα και του Τσάμη Καρατάσσου, που στάλθηκαν από την Ελλάδα για να πυροδοτήσουν εξέγερση των Μακεδόνων, έδρασαν για ένα δίμηνο στα Γρεβενά και τη Χαλκιδική· η ανταπόκριση του τοπικού πληθυσμού υπήρξε στην καλύτερη περίπτωση περιορισμένη, με αποτέλεσμα το εγχείρημα να καταρρεύσει εντός διμήνου και

¹ ΑΕΠ, τ.Δ', Αθήναι 1973, σ.641-3· Πρακτικά ..., όπ.π., σ.99-100.

² Ιω. Καποδίστριας «προς τους Εξοχωτάτους Αντιπροσώπους των Συμμάχων Αυλών», Εν Πόρω τη 10/22.11.1828, ΑΕΠ, τ.Δ', σ.275. Το ντοκουμέντο αναγνώστηκε στη Δ' Εθνοσυνέλευση (16.7.1829), λίγο πριν από την κατάθεση του υπομνήματος των 5 μακεδόνων βουλευτών (Πρακτικά..., όπ.π., σ.31).

³ John Petropoulos, Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1844), Αθήνα 1985, σ.745-56. Για τον τόπο καταγωγής τους ανέτρεξα σε εγκυκλοπαιδικά λεξικά. Δυο προέρχονταν απ' τη Χαλκιδική κι ανά ένας απ' την Καστοριά, την Κοζάνη, τη Θεσσαλονίκη, το Διχαλεύρι Νάουσας και το Μελένικο.

⁴ Αιών 17.10.1843, σ.1 και 19.11.1843, σ.3· Ιωάννης Δημάκης, Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, Αθήνα 1991, σ.62-79.

⁵ «Πού θέλει καταφύγει ο Μακεδών ειμή εις τον Μακεδόνα; Πού ο Θεσσαλός ειμή εις τον Θεσσαλόν; Πού ο Ηπειρώτης ειμή εις τον Ηπειρώτην;» (από αγόρευση του μακεδόνα βουλευτή Α. Πάικου [31.1.44], σε Δημάκης 1991, σ.66). Παρόμοια διάσταση φαίνεται πως είχε σε μεγάλο βαθμό και το υπόμνημα του 1829: Ελπίδα Βόγλη, 'Ελληνες το γένος'. Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844), Ηράκλειο 2007, σ.154-5.

⁶ Δημάκης 1991, σ.184-202.

κάποιοι από τους πρωτεργάτες του να κατηγορηθούν δημόσια για ληστρικές επιδόσεις σε βάρος των κατοίκων, ανεξαρτήτως μιλέτ¹.

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική εθνική συνείδηση των ελληνόφωνων μακεδονικών πληθυσμών θεωρείται δεδομένη στη διάρκεια του 19^{ου} αι., καθώς δεν αμφισβητείται ούτε έμπρακτα ούτε θεωρητικά από οποιοδήποτε ανταγωνιστικό εθνικό κίνημα. Για τον σημερινό ιστορικό, ζητούμενο αποτελεί έτσι μόνο ο βαθμός στον οποίο αυτή η συνείδηση, εύκολα διαγνώσιμη στα αναπτυγμένα στρώματα των αστικών κέντρων, είχε όντως εμπεδωθεί μέχρι τα τέλη του αιώνα στις ελληνόφωνες λαϊκές τάξεις των πόλεων και -πολύ περισσότερο- της υπαίθρου. Ακόμη και το 1903, ο Ίων Δραγούμης σημειώνει π.χ. σε έκθεσή του πως «οι καθαροί Ελληνικοί [=ελληνόφωνοι] πληθυσμοί της περιφέρειάς Σερρών, Δράμας και Ελευθερουπόλεως έχουν και αυτοί ανάγκην εμψυχώσεως και αναπτύξεως του εθνικού αισθήματος, διότι όταν τύχη να ερωτήση τις αυτούς 'Τι είναι;', αποκρίνονται 'Χριστιανοί'» κι όχι 'Έλληνες'². Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται η μαρτυρία της Μελομένης Αυγερινού για τους κατοίκους των περιχώρων της Θεσσαλονίκης στο γύρισμα του αιώνα³: κατά τη δεκαετία πάλι του 1870, επιφανή στελέχη του ελληνικού μηχανισμού θα εκφράσουν επανειλημμένα ενδοϋπηρεσιακά τους φόβους τους για ενδεχομενο «παρασυρμό» (και) των ελληνόφωνων κατοίκων από τις «πανσλαβιστικές ιδέες» ή τις απελευθερωτικές επαγγελίες του βουλγαρικού εθνικισμού⁴. Το «πρόβλημα» που διαπιστώνεται σ' αυτές τις περιπτώσεις αφορά πάντως κοινωνικά επικαθορισμένες αδράνεις μερίδων του πληθυσμού απέναντι σε μια μονοσήμαντη διαδικασία ιδεολογικής εγχάραξης, αδράνεις ανάλογες με αυτές που παρατηρούνταν στις αντίστοιχες φάσεις της εθνικής συγκρότησης τόσο στη νότια Ελλάδα όσο και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Ως εθνικό ζήτημα, το Μακεδονικό ελάχιστη σχέση είχε ωστόσο με τους ρυθμούς «εθνικής συνειδητοποίησης» των (μάλλον περιθωριακών, αριθμητικά και γεωγραφικά) ελληνόφωνων αγροτικών πληθυσμών. Διακύβευμά του θα είναι «το έδαφος των ψυχών» των αλλόγλωσσων Μακεδόνων –και δη των σλαβόφωνων που, όπως είδαμε, αποτελούν το μεγάλο όγκο του χριστιανικού πληθυσμού των επίδικων επαρχιών.

Κοινό τόπο τόσο για τους ευρωπαίους ιστορικούς όσο και για τους σοβαρότερους εκπροσώπους της ελληνικής, βουλγαρικής και σλαβομακεδονικής ιστοριογραφίας αποτελεί η διαπίστωση ότι, κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αι., οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες δεν εμφανίζουν δείγματα εθνικής συνείδησης που να υπερβαίνει τη νοερή κοινότητα του ορθόδοξου μιλέτ. Για μακεδονικό πληθυσμό «με ασχημάτιστον και ρευστήν την εθνικήν

¹ Στέφανος Παπαδόπουλος, *Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878 στην Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1970, σ.9-55 (βλ. ιδίως τους χάρτες στις σ.27 & 43). Για τις ληστρικές επιδόσεις των «μαχαϊράδων» που στάλθηκαν να ξεσηκώσουν τη Μακεδονία: *Ελπίς* 10.7.1854, σ.1-3 και 30.7.1854, σ.4. Γενικότερα για τη ληστρική διάσταση των «επαναστάσεων» του 1854: John Koliopoulos, *Brigands with a Cause*, Οξφόρδη 1987, σ.147-50.

² Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., *Εν Σέρραις* 4.12.1903, αρ.326, σε Πετσιβας 2000, σ.633.

³ Μελομένη Αυγερινού, *Μακεδονικά απομνημονεύματα*, *Εν Αθήναις* 1914, σ.10.

⁴ Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων [ΣΔΕΓ], *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήναι 1970, σ.76· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., *Εν Θεσ/νίκη* 28.5.1872, αρ.389· ΙΑΥΕ 1876/77.3, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., *Εν Θεσ/νίκη* 6.10.1876, αρ.1182.

συνείδησιν» κάνει λόγο ο πρώτος σοβαρός έλληνας ιστορικός του ζητήματος, ο καθηγητής Νικόλαος Βλάχος¹, παραδοχή που μοιράζονται σε μεταγενέστερους χρόνους ο Παναγιώτης Πιπινέλης², ο Λευτέρης Σταυριανός³, ο Ευάγγελος Κωφός⁴ κ.ά. Παρόμοιες διατυπώσεις συναντάμε και στα έργα δυτικών συγγραφέων⁵. Οι επισημάνσεις αυτές δεν είναι πάντα απαλλαγμένες από εθνικιστικές προπαγανδιστικές σκοπιμότητες⁶ κι επιπλέον τείνουν να μετατραπούν σε «επιστημονικό» στερεότυπο που περιορίζει το εν λόγω φαινόμενο ειδικά στους Μακεδόνες, επινοώντας μια νέα ουσιοκρατική «μη εθνική» ιδιαιτερότητα⁷. Δεν παύουν, παρόλα αυτά, ν' αντανακλούν μια υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα για τη μακεδονική ενδοχώρα, μέχρι την εποχή τουλάχιστον που η περιοχή μετατρέπεται σε πεδίο αναμέτρησης των αναδυόμενων εθνικών κινημάτων. Το επισημαίνουν βαλκάνιοι διπλωμάτες στις υπηρεσιακές τους εκθέσεις, στελέχη των εθνικών κινημάτων και μηχανισμών σε απόρρητα ή απολογιστικά κείμενά τους, καθώς και οι πιο προβληματισμένοι από τους ευρωπαίους παρατηρητές που στο γύρισμα του αιώνα έρχονται σ' επαφή με τη σλαβόφωνη ύπαιθρο.

«Οι ενταύθα Βούλγαροι περί εθνισμού ουδεμίαν ιδέαν έχουσι», υποστηρίζει π.χ. σε έκθεσή του το 1872 ο έλληνας πρόξενος Σερρών, Νικόλαος Γεννάδης, για να επαναλάβει την επόμενη χρονιά ειδικά για τους χωρικούς: «Εθνικόν αίσθημα ουδέν υπάρχει εν τη ψυχή αυτών ουδ' αυτοί γινώσκουσιν αν ήναι Βούλγαροι ή Έλληνες»⁸. Τις εκτιμήσεις του συμμερίζονται όχι μόνο ο άμεσος διάδοχός του Ευαγγελίδης (στα Καμενίκια, τη σλαβόφωνη συνοικία της πόλης, γράφει το 1875, οι κάτοικοι «ουδεμίαν περί εθνικότητος έχουσι συνείδησιν»⁹) αλλά και ο Ίων Δραγούμης, που διαπιστώνει στα τέλη του 1903 ότι «περί εθνικής συνειδήσεως ουδέ λόγος δύναται να γίνη»¹⁰. Οι αναλύσεις αυτές συνδέονται βέβαια άμεσα με την οργάνωση της εθνικής προπαγάνδας, τόσο στην ίδια τη Μακεδονία όσο και στο εξωτερικό: «Οι Βουλγαρομακεδόνες είναι πλήθη άνευ δεδηλωμένου εθνικού χαρακτήρος» τα οποία «δεν προσέλαβον εισέτι την σφραγίδα του νέου εθνικισμού», δηλώνει π.χ. το 1903 σε αυστριακή εφημερίδα ο έλληνας επιτετραμένος στη Ρώμη Μητσόπουλος¹¹, ενώ σαφέστερος είναι κι εδώ ο Ίων Δραγούμης:

¹ Βλάχος 1935, σ.21.

² Παναγιώτης Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος, 1923-1941*, Αθήνα 1948, σ.95-6.

³ Stavrianos 1958, σ.518.

⁴ Kofos 1964, σ.12 & 35.

⁵ Jacques Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Παρίσι 1930, σ.180· Duncan Perry, *The politics of terror. The Macedonian revolutionary movement, 1893-1903*, Ντάρχαμ-Λονδίνο 1988, σ.21· Loring Danforth, *The Macedonian Conflict. Ethnic nationalism in a transnational world*, Πρίνστον 1995, σ.59-60.

⁶ Ο Κωφός ισχυρίζεται π.χ. πως η απουσία εθνικής ταυτότητας -και η σλαβοφωνία- γεωγραφικά «ταυτίζονται περίπου με τη σημερινή Γιουγκοσλαβική και Βουλγαρική Μακεδονία» (1964, σ.12), ενώ ο Γιόβαν Τσβίγιτς «διαπιστώνει» ακριβώς το αντίθετο, περιορίζοντας το φαινόμενο στις νοτιότερες περιοχές όπου ο σερβικός εθνικισμός είχε αναμικτή ή μηδενική απήχηση (Cvijić 1918, σ.413-4).

⁷ «Η πλειοψηφία των ερευνητών που μιλάνε για τη Σερβία, την Κροατία, την Ουγγαρία κλπ, αναφέρονται στην εθνικιστική διανοήση. Μιλώντας όμως για τη Μακεδονία, οι επιστήμονες όπως ο Ανσέλ δεν ενδιαφέρονται παρά μόνο για τους χωρικούς, επισημαίνοντας πόσο στερούνται εθνικής συνείδησης. Με αυτό τον τρόπο, γίνεται υπόρρητα δεκτό πως ο εθνικισμός ήταν πιο 'φυσιολογικός' σε άλλα μέρη των Βαλκανίων και της Ευρώπης» (Marinov 2006, σ.40).

⁸ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Σέρραις 22.7.1872, αρ.231· ΙΑΥΕ 1873/76.1, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 1.11.1873, αρ.420.

⁹ ΙΑΥΕ 1875/76.1α, Ι. Ευαγγελίδης προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Σέρραις 10.10.1875, αρ.401.

¹⁰ Πετσιβας 2000, σ.627.

¹¹ «Το μακεδονικόν ζήτημα και η εθνική πολιτική», *Ελληνισμός* 5.1903, σ.381.

«Τους Σλαυοφώνους», διαβάζουμε στις αδημοσίευτες προσωπικές σημειώσεις του, «θα τους εκμεταλλευθούν, όπως τους εκμεταλλεύονται, οι δυνατότερες φυλές που είναι πιο πολιτικές και πιο σβέλτες απ' αυτούς, οι Έλληνες, οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι και μπορούνε να γίνουνε ό,τι θέλεις, είτε Έλληνες, είτε Βούλγαροι, είτε Σέρβοι. Είναι μια μάζα μαλακή και χλιαρή, που μπορείς να την πλάσης όπως θέλεις»¹.

Οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες, εξηγεί την ίδια περίοδο ο Μπρέιλσφορντ, «δεν είχαν αρχικά ξεκάθαρη φυλετική συνείδηση και κάθε ισχυρή σλαβική Δύναμη θα μπορούσε να τους επιβληθεί». Αντιμέτωπος με εθνικές συνειδήσεις διαμορφωμένες πλέον σε κάποιο βαθμό, ιδίως όσον αφορά την πιο καλλιεργημένη μερίδα του επίμαχου πληθυσμού, ο άγγλος δημοσιογράφος θ' αναζητήσει στα απομονωμένα τμήματα της υπαίθρου τα υπολείμματα της προγενέστερης συλλογικής συνείδησης: «Πριν από εκατό χρόνια θα ήταν δύσκολο να βρεις ένα Μακεδόνα των κεντρικών περιοχών που θα μπορούσε ν' απαντήσει με κάποια ευστροφία στην απάντηση αν είναι φυλετικά Σέρβος ή Βούλγαρος. Η μνήμη του παρελθόντος είχε παντελώς εξαφανιστεί και δεν έμενε τίποτα, εκτός από ασαφή παράδοση μεταξύ των χωρικών πως οι πρόγονοί τους υπήρξαν κάποτε ελεύθεροι. Ανέκρινα κάποια αγόρια από ένα απομακρυσμένο ορεινό χωριό κοντά στην Οχρίδα, που δεν είχε ούτε δάσκαλο ούτε μόνιμο ιερέα, κι όπου ούτε ένας κάτοικος δεν ήταν σε θέση να διαβάσει, για ν' ανακαλύψω πόση παραδοσιακή γνώση κατείχαν. Τα ανέβασα στα ερείπια του κάστρου του βούλγαρου τσάρου, που δεσπόζουν στη λίμνη και την πεδιάδα από την κορυφή ενός απότομου και περίεργα στρογγυλεμένου λόφου. 'Ποιος έχτισε αυτό το μέρος;', τα ρώτησα. Η απάντηση είχε σημασία: 'Οι ελεύθεροι άνθρωποι'. 'Και ποιοι ήταν αυτοί;' 'Οι παππούδες μας' 'Ναι, αλλά ήταν Σέρβοι ή Βούλγαροι ή Έλληνες ή Τούρκοι;' 'Δεν ήταν Τούρκοι, ήταν χριστιανοί'. Αυτό περίπου φαίνεται πως ήταν το επίπεδο της γνώσης τους»².

Την πρωταρχικότητα της θρησκευτικής ταυτότητας τονίζει κι ο σέρβος γεωγράφος Γιόβαν Τσβίγιτς, περιορίζοντας όμως το φαινόμενο στους «πρωτόγονους Νοτιοσλάβους» των (χαμένων από χέρι για το σερβικό εθνικισμό) νοτιότερων μακεδονικών επαρχιών: «Έχοντας τις ίδιες ηθικές αντιλήψεις, έχοντας φτάσει στο ίδιο επίπεδο υλικού πολιτισμού, όλοι οι χριστιανοί των πόλεων ήταν ενωμένοι απ' την ορθόδοξη θρησκεία και κάτω από το γενικό όνομα *Risjani* (χριστιανοί) σχημάτιζαν ένα πολύ συμπαγές μπλοκ απέναντι στους Τούρκους. [...] Αυτή η κατάσταση διαρκούσε ακόμη γύρω στα 1860 κι οι γέροι σήμερα μιλούν για τον καιρό που όλοι ήταν ενωμένοι με την ίδια πίστη (*naša edna vera, risjani ljudi*). [...] Στα λαϊκά τραγούδια τους, οι άνθρωποι αυτοί δεν έδιναν στον εαυτό τους κανένα εθνικό όνομα: δεν ήταν παρά μονάχα 'χριστιανοί'. Τα λυρικά τραγούδια τους εκφράζουν κι εκείνα αυτή την ψυχική κατάσταση: 'γεννήθηκα χριστανή και τέτοια θα πεθάνω, Τουρκάλα δε θα γίνω ζωντανή' (*Risjanka sam se rodila, Risjanka rak ću zaginam, Turčinka živa ne bidvam*)»³.

¹ ΑΙΔ/IV/16.1.1, χειρόγραφο σημείωμα με τίτλο «Σλαυόφωνοι χωρικοί (1906)».

² Brailsford 1906, σ.101 & 99-100.

³ Cvijić 1918, σ.414.

Η απουσία εθνικής συνείδησης ενός μέρους -τουλάχιστον- των «*Μακεδόνων Βουλγάρων*» επισημαίνεται επίσης από βούλγαρους συγγραφείς και σλαβόφωνους Μακεδόνες ενεργά αναμειγμένους στο βουλγαρικό εθνικό κίνημα. Αναφερόμενος π.χ. στον Περλεπέ της δεκαετίας του 1860, ο Κουζμάν Σαπκάρεφ ξεκαθαρίζει στα απομνημονεύματά του την έλλειψη βουλγαρικού «*εθνικού αισθήματος*» μεταξύ των κατοίκων, παρά την πατροπαράδοτη χρήση σλαβικής γλώσσας στο σχολείο και της εκκλησία της πόλης¹. «*Ποιανού του ερχόταν να σκεφτεί εκείνο τον καιρό για έθνος και λαό;*», αναρωτιέται πάλι ρητορικά ο κομιτατζής Αντόν Κιόσετο, μιλώντας για τα παιδικά του χρόνια τη δεκαετία του 1870 σ' ένα τσιφλίκι του Βέλες². Κάποιες φορές η προσέγγιση των συγγραφέων είναι αμυντική, όπως στη δημόσια απάντηση του Ισίρκοφ προς τον Τσβίγιτς: «*Οπωσδήποτε, ένα αξιόλογο τμήμα των Σλάβων της Μακεδονίας δεν έχει ισχυρή εθνική συνείδηση· αλλιώς, δεν θα υπήρχε στη Μακεδονία καμιά θέση για τις διάφορες προπαγάνδες*»³. Συνήθως όμως οι όποιες παραδοχές γίνονται στο φως των μεταγενέστερων εξελίξεων και στη βάση μιας έτσι κι αλλιώς ουσιοκρατικής διαχρονικής πρόσληψης της «βουλγαροσύνης», ακριβώς για να τονιστεί ο δρόμος που το βουλγαρικό εθνικό κίνημα έχει διανύσει στο μεταξύ. Η πιο ενδιαφέρουσα (κι αρκετά πρώιμη) σχετική εργασία δημοσιεύθηκε το 1885 απ' τον αρχιγραμματέα της Εξαρχίας Ατανάς Σόποφ, με αντικείμενο τους πρωτεργάτες της βουλγαρικής «αφύπνισης» στη Θεσσαλονίκη. «*Μέχρι πριν από τον τελευταίο ρωσοτουρκικό πόλεμο*» του 1877-78, διαβάζουμε, «*στους Μακεδόνες Βουλγάρους η εθνική συνείδηση σχεδόν απουσίαζε κι έπαιξε κύριο ρόλο η πίστη, που ήταν ταυτόχρονα και εθνότητα για τους Μακεδόνες*» –με αποτέλεσμα οι επήλυδες «Βούλγαροι» ν' αφομοιώνονται μέχρι το 1860 από το ελληνικό στοιχείο της πόλης, που διέθετε ήδη σχηματισμένη εθνική ταυτότητα: «*οι Έλληνες υφίσταντο ως Έλληνες, ενώ οι Βούλγαροι κατά την πρώτη τους επαφή με τον Ελληνισμό ονομάζονταν χριστιανοί, η πίστη των οποίων σάμπως να τους έδινε δικαίωμα να λέγονται και να περνούν επίσης για Έλληνες*»⁴.

Τα κοινωνικά συμφοραζόμενα αυτού του φαινομένου είναι αρκετά εύγλωττα για τους όρους της μετάβασης απ' τις προεθνικές συλλογικότητες στα έθνη. Ο Σόποφ τονίζει ιδιαίτερα τη σύνδεση ανάμεσα στον εξελληνισμό και την αστικοποίηση, καθώς και το υψηλό κοινωνικό κύρος με το οποίο ήταν επενδεδυμένη η χρήση της ελληνικής γλώσσας: «*Οι Βούλγαροι σκέφτονταν πως, για να είναι κάποιος άνθρωπος αστός, να είναι ντυμένος με αστικά ρούχα, να είναι πλούσιος και μορφωμένος, να έχει υπόληψη μεταξύ των ανθρώπων ενώπιον της διοίκησης και του μητροπολίτη, πρέπει να είναι Έλληνας. Έτσι οι Βούλγαροι έφταναν στη Θεσσαλονίκη, έπιαναν κάποια δουλειά κι άρχιζαν να κρύβουν τη γλώσσα τους και να παρουσιάζονται για Έλληνες. Μετά από κάνα-δυο, το πολύ τρία χρόνια, αφού είχε μάθει ελληνικά κι είχε δει πως με*

¹ Шапкарев 1984, σ.136-7.

² Андон Кьосето, «Спомени», σε И. Бурилкова – Ц. Билярски (съст.), *Македония в пламъци*, Σόφια 2003, σ.12.

³ Ichirkoff 1907, σ.36.

⁴ Атанас Шопов, «Материяли за българското възраждане в Македония. А. Солун», *Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество* 18 (1885), σ.438-40.

την ελληνική γλώσσα μπορεί κανείς ν' αγοράσει και να πουλήσει τα πάντα, ακόμη και να βγει μπροστά στο μητροπολίτη και να μιλήσει μαζί του, να πειράζει τις όμορφες Ελληνίδες και να τους πει φιλοφροσύνες σε κατανοητή γλώσσα, ο Βούλγαρος είχε αρχίσει να ξεχνά τα βουλγαρικά και ν' απαρνιέται το γένος του. Τη μεγαλύτερη επιρροή στον εξελληνισμό των Βουλγάρων είχε η πεποίθηση πως οι Έλληνες είναι λαός μορφωμένος, εκλεπτυσμένος και με διάσημο παρελθόν, ενώ οι Βούλγαροι χωρικοί, απλοϊκοί, αστοιχείωτοι. Να γίνει κάποιος από χωρικός αστός, να έρθει από το χωριό στην πόλη, να γίνει από αμαθής μορφωμένος, από άξεστος εκλεπτυσμένος και πονηρός, από φτωχός πλούσιος, στη Μακεδονία σήμαινε να γίνει από Βούλγαρος Έλληνας, να ξεχάσει τα βουλγαρικά και να μιλά ελληνικά»¹. Παρόμοια φαινόμενα, σημειώνει αλλού ο ίδιος συγγραφέας, παρατηρούνταν ακόμη και σε αστικά κέντρα χωρίς ελληνόφωνο γηγενή πληθυσμό –όπως στο συντηρητικότερο Περγλέ, όπου πριν από το 1850 κάποιοι «νέοι» επιχειρούσαν κατά καιρούς να ψάλουν ελληνικά στην εκκλησία για «να δείξουν πως είναι μορφωμένοι»². Λιγότερο παραστατικά, την ανάλυση του Σόποφ συμμερίζονται κι άλλες πηγές. Ο ρώσος περιηγητής Βικτόρ Γκριγκόροβιτς περιγράφει κι αυτός σε έκθεσή του το 1845 πως οι «μόνιμα εγκαταστημένοι» στη Θεσσαλονίκη σλαβόφωνοι αφομοιώνονταν από τους Έλληνες λόγω παιδείας και κοινωνικής θέσης: στην Οχρίδα, συμπληρώνει, η σλαβική γλώσσα «αποκτά τα δικαιώματά της σε στενό οικογενειακό κύκλο, όπου μετέχει το γυναικείο φύλο», ενώ στη δημόσια σφαίρα «οι Βούλγαροι καταφεύγουν στα ελληνικά και ενίοτε στα τουρκικά»³. «Εκείνοι οι οποίοι γνώριζαν την ελληνική γραμματική θεωρούνταν μεγάλοι και φωτισμένοι άνθρωποι», θυμάται ο Παρλίτσεφ, αναφερόμενος στην ίδια πόλη κατά τη δεκαετία του 1850⁴, ενώ ο Στέφαν Βέρκοβιτς ανακαλεί μια εποχή, εκεί γύρω στο 1860, που «οι Βούλγαροι στις πόλεις ντρέπονταν να λένε πως είναι Βούλγαροι»⁵. Αρκετά διαδεδομένη μέχρι τα μέσα του αιώνα ήταν τέλος η εντύπωση μεταξύ των σλαβόφωνων Μακεδόνων πως «τα βουλγαρικά» δεν έχουν γραπτή μορφή και συνεπώς η μόνη δυνατότητα εγγραμματισμού τους περνούσε από τη γνώση και χρήση της ελληνικής⁶.

Ως συστατικό τμήμα του millet-i Rum, οι «Βούλγαροι» κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. εκλαμβάνονται συχνά ως μέρος (ή δυνάμει τμήμα) του «Ελληνισμού». Από τους 538 «βουλγάρους» αγωνιστές του '21 στη νότια Ελλάδα που κατέγραψε η ενδελεχής έρευνα των Νικολάι Τοντόροφ και Βεσέλιβ Τράικοφ στα ελληνικά αρχεία, τουλάχιστον 80 προέρχονται

¹ Шопов 1885, σ.439.

² Шопов 1893, σ.359.

³ Григорович 1915, σ.134 & 145.

⁴ Παρλίτσεφ 2000, σ.60.

⁵ Михаил Арнаудов, Веркович и Вѣда Словена, Σόφια 1968, σ.81.

⁶ Радев 1994, σ.65 (Ρέσνα)· Παρλίτσεφ 2000, σ.84 (Οχρίδα)· Васил Манчев, Спомену. Допуски, писма, Σόφια 1982, σ.70 (Μοναστήρι). Υποσημειώνεται, πάντως, πως η «γρεκομανία» δεν περιοριζόταν στο μακεδονικό χώρο, αλλά είχε πολύ ευρύτερες γεωγραφικές διαστάσεις. Για το ίδιο φαινόμενο σε περιοχές της σημερινής Βουλγαρίας, βλ. Λυμπεράτος 2009, σ.376-9, 407-18 & 494-5· Δημήτριος Πετρόπουλος, Πνευματικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων τον 10^ο αιώνα, Αθήναι 1954· Ραϊμόν Ντετρέζ, «Τι είδους μανία είναι η γραικομανία;», σε Γ. Κωνσταντίνοβα - Α. Λυμπεράτος (επιμ.), Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες, Ηράκλειο 2014, σ.399-409.

από το μακεδονικό χώρο¹. Κατά κανόνα πρόκειται για πολεμιστές που κατέληξαν στην επαναστατημένη Ελλάδα «εξ επαγγέλματος ή από ανάγκη» και που η συμμετοχή τους στον απελευθερωτικό αγώνα μετέτρεψε αυτοδίκαια σε έλληνες πολίτες εμπορούμενους από την αντίστοιχη εθνική συνείδηση². Η «εθνολογική» κατάταξή τους με βάση σημερινές -και οιασδήποτε- διαχρονικές- ταξινομήσεις, μολονότι συνηθισμένη πρακτική στη βαλκανική ιστοριογραφία, συνιστά ως εκ τούτου αναχρονισμό· επιπλέον, συναντά ανυπέρβλητες δυσκολίες στο διαχωρισμό των επιμέρους (σλαβικών ιδίως) εθνικών ομάδων, με αποτέλεσμα την κατά το δοκούν αναγόρευση των ίδιων αγωνιστών άλλοτε σε «Σέρβους» κι άλλοτε σε «Βουλγάρους»³. Από τους Έλληνες της εποχής, αντίθετα, η γλωσσοπολιτισμική ιδιαιτερότητα των σλάβων συμπολεμιστών τους δεν φαίνεται να ιεραρχούνταν διαφορετικά από την αλλογλωσσία π.χ. των Αρβανιτών: στον «Τυχοδιώκτη» του Χουρμούζη (1835), ο παλαίμαχος «Στογιάνκος Βούλγαρης» είναι έτσι ένας από τους παραγκωνισμένους παλιούς πολεμιστές (δίπλα στον «Τζάκονα», τον αλβανόφωνο «Υδραίο», το «Στερεοελλαδίτη», τον «Αθηναίο», τον «Πελοποννήσιο» ή «Δαναό», το «Χιώτη», τον «Κρητικό», τον «Επτανήσιο» κλπ) που εξηγείρονται κατά του βαυαρού αντιβασιλιά και των «συντοπιτών», «προστατών» και «φίλων» του⁴. Στη Εθνοσυνέλευση του 1844 ο Χατζηχρήστος Ντάγκοβιτς μετέχει ως πληρεξούσιος των «Βουλγάρων και Θρακοσέρβων»⁵, ενώ την επόμενη χρονιά ο κανονισμός ενός υπό διαμόρφωση συνοικισμού προβλέπει ότι μέλη του μπορούσαν να γίνουν έλληνες πολίτες «ανήκοντες ως εκ της καταγωγής και της γεννήσεως εις τας ρηθείσας τρεις Ελληνικάς φυλάς των Θρακών, Βουλγάρων και Σέρβων»⁶. Το σαφέστερο ωστόσο δείγμα ενσωμάτωσης των Βουλγάρων στον

¹ Тодоров – Трайков 1971, σ.971-81, επεξεργασία του συγκεντρωτικού καταλόγου. Πολλοί αγωνιστές αυτοπροσδιορίζονται πάλι ως «Βούλγαροι» ή φέρουν σλαβικά ονοματεπώνυμα, χωρίς αναφορά του τόπου προέλευσής τους. Από τους 80 για τους οποίους υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, 30 έχουν ως τόπο καταγωγής το Μοναστήρι (ίσως και την ευρύτερη περιοχή του), 9 τα Βοδενά, 8 τη Μακεδονία (γενικά), 6 τις Σέρρες, 6 τη Δίβρα, 4 τον Περλεπέ, 3 τη Νάουσα, 3 το Κουμάνοβο, 3 τη Στρώμνιτσα, 2 τα Μαντεμοχώρια κι από 1 την Οχρίδα, το Λούκοβετς, το Τίκφες, το Μάλες και τα Σκόπια, ενώ υπάρχουν επίσης 1 «ολύμπιος» (=Μακεδόνας) «Βούλγαρης».

² Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Βαλκάνιοι φιλέλληνες» στην επανάσταση του '21», *Κυριακάτικη Αυγή* 25.3.2006, σ.22-3.

³ Ακραίο παράδειγμα, δυο -σχεδόν ταυτόχρονες- εισηγήσεις του Σπύρου Λουκάτου, όπου οι ίδιοι επώνυμοι αγωνιστές αλλάζουν εθνικότητα ανάλογα με το περιεχόμενο του συνεδρίου: Σπύρος Λουκάτος, «Σέρβοι, Μαυροβούνιοι και Βόσνιοι μαχητές της ελληνικής ανεξαρτησίας (1821-1829)», σε *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες 1804-1830*, Θεσ/νίκη 1979, σ.101-51· Spyros Loucatos, «Les relations des révolutionnaires grecs et des Bulgares volontaires à la lutte pour l'indépendance hellénique», σε *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα*, Θεσ/νίκη 1980, σ.199-209. Ο συγγραφέας φροντίζει να διευκρινίσει (σε υποσημειώσεις) τις δυσκολίες μιας τέτοιας κατάταξης (1979, σ.106-7 και 1980, σ.201-2), επισημαίνοντας ταυτόχρονα πως η ρευστότητα αφορά τους νότιους Βαλκάνιους, αφού «Μαυροβουνιώτες ή Μποσνάκοι ή Μολδοβάνοι αναγράφονται καθαρά με το επίθετο της χώρας καταγωγής τους, έτσι που ο καθορισμός της εθνικότητάς τους να μην παρουσιάζει δυσκολίες» για την οριστική «επίλυση» του προβλήματος εισηγείται δε μελλοντική έρευνα από «άριστους ειδικούς ονοματολόγους». Οι επιφυλάξεις αυτές δεν εμποδίζουν πάντως την εκ μέρους του πολιτογράφηση σαν «Σέρβων» διαφόρων αγωνιστών που στα αρχεία αναγράφονται -βάσει του τόπου προέλευσής τους- απλώς ως «Μοναστηρήδες», «από Μπιτόλια», «Ουσκουπλήδες» (=απ' τα Σκόπια) ή «Περλεπιλήδες».

⁴ Μ[ιλτιάδης] Χουρμούζης, *Ο Τυχοδιώκτης. Κωμωδία*, Εν Αθήναις 1835, ιδίως σ.128-30. Για μια παρόμοια ταξινόμηση απ' το Θεόδωρο Νέγη το 1824, βλ. Σκοπετέα 1988, σ.25.

⁵ «Οι παραδεχθέντες πληρεξούσιοι των επαρχιών παρά της εξεταστικής επιτροπής», *Αιών* 19.11.1843, σ.3. Κατά τη διάρκεια πάλι των εργασιών, αναφέρεται συνοπτικά σαν «πληρεξούσιος των Βουλγάρων» (*Αιών* 23.1.1844, σ.2 και 13.2.1844, σ.2).

⁶ «Κανονισμός επί του συνοικισμού των Θρακοβουλγάρων και Σέρβων οικιστών» (Εν Αθήναις 23.9.1845), *Αιών* 10.8.1846, σ.2-3.

κορμό της υπό διαμόρφωση νοερής κοινότητας του ελληνικού έθνους θα το δώσει ο Ιωάννης Κωλέττης στην ιστορική ομιλία του με την οποία τέθηκαν οι βάσεις της Μεγάλης Ιδέας (14.1.1844): το βασικό παράδειγμα που επιστρατεύει για τη συμμετοχή «των εκτός Ελλάδος μεινάντων αδελφών» στην επανάσταση του '21 και για το στόχο της «απελευθερώσεως όλων εν γένει των ομοδόξων Χριστιανών», είναι ακριβώς ο Χατζηχρήστος κι οι «Βούλγαροι» του¹.

Στην ίδια τη Μακεδονία, και δη τις νοτιότερες σλαβόφωνες περιοχές της, η ελληνική εθνική ιδέα εξακολουθεί στα μέσα του 19^{ου} αι. να συνδέεται με απελευθερωτικές προσδοκίες και ριζοσπαστικούς σχεδιασμούς, συχνά σε ευθεία αντίθεση με τη συντηρητική τοπική εκκλησιαστική ιεραρχία. Το χαρακτηριστικότερο ίσως δείγμα αυτής της δραστηριότητας αποτελεί η υπόθεση της ελληνικής λέσχης «Καζίνο» των Βιτωλίων. «Πατριωτικό σωματείο» που συγκροτήθηκε τη δεκαετία του 1850 από αποφοίτους του πρώτου ελληνικού σχολείου της πόλης κι από επτανήσιους έλληνες εμπόρους εγκαταστημένους εκεί, το «Καζίνο» ή «Δημοτικόν κατάστημα Βιτωλίων» είχε τυπικά τη μορφή λέσχης με καφενείο, βιβλιοθήκη κι αναγνωστήριο εφημερίδων όπου σύχναζαν «οι οποσούν ανεπτυγμένοι πολίται και η σπουδάζουσα νεολαία» της πόλης· σύμφωνα με μια αρκετά μεταγενέστερη αφήγηση, στην «απέραντον αυλήν» της λέσχης τα μέλη της επιδίδονταν επίσης σε «διαφόρους ασκήσεις ανοργάνου γυμναστικής, συνοδευόμενας υπό πατριωτικών ασμάτων»². Ενθουσιασμένος από την πολιτική δραστηριότητα του συλλόγου, ο έλληνας πρόξενος Βιτωλίων κάνει λόγο την άνοιξη του 1860 για «πεφωτισμένη και νοήμονα νεολαία, οργώσα προς την απελευθέρωσιν της δούλης πατρίδος και ήτις δια παντός μέσου μεταδίδει τας περί Ελληνισμού ιδέας εις την λοιπήν Μακεδονίαν, αντιπράττουσα δια των ενόντων αυτής μέσων κατά παντός προσηλυτισμού»· όσον αφορά δε την κοινωνική εμβέλειά του, σημειώνει πως, εκτός από την «πεφωτισμένη νεολαία», στο «δημοτικόν κατάστημα» της λέσχης συγκεντρώνονται «καθ' εκάστην εορτήν και βιομήχανοι [=βιοτέχνες; βιοπαλαιστές;], φωτιζόμενοι εις το αληθώς Ελληνικόν πνεύμα και εις τα περιεργότερα των εν τω πολιτικό κόσμω διατρεχόντων»³. Στο ίδιο μήκος κύματος, μεταγενέστερες πηγές αναφέρουν ως πολιτική στοχοθεσία του «δημοτικού καταστήματος» είτε την «αναζωπύρωσιν του πατριωτικού αισθήματος των πολιτών και κατά το ενόν προστασίαν των Χριστιανών κατά πάσης βιαιοπραγίας εκ μέρους των Τούρκων»⁴, είτε την «πάση δυνάμει καταπολέμησιν παντός επιδιώκοντος την διάσπασιν του

¹ Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις. Πρακτικά, [Αθήνα 1844], σ.190-2.

² ΙΑΥΕ 1860/99.1α, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 10.5.1860, αρ.272· Τσάλλης 1932, σ.17-8· Το Μέλλον της Πατρίδος (Αθήνα) 28.9.1860, σ.3· Αιών (Αθήνα) 12.10.1860, σ.2· Κλείτος, «Αι εν έτει 1859 και 1908 εν Μοναστηρίω ιδρυθείσαι ελληνικαί λέσχαι», Μακεδονικόν Ημερολόγιον Γ' (1910), σ.85-6· Giorgos Tousimis, «L'orientation idéologique garibaldienne de la jeunesse de Monastir en 1860. L'activité de leur Club et sa fermeture véhémente par le Grand Vizir Kibrisli», *Études Balkaniques* 3-4 (1992), σ.39-44. Δυστυχώς, όταν στις 13.12.2010 εξέτασα το βασικό σχετικό φάκελο των αρχείων του Υπ.Εξ. (ΙΑΥΕ 1860/39.8), όλα τα έγγραφα στα οποία παραπέμπει ο Τουσίμις έλλειπαν. Η έλλειψη αυτή θεραπεύτηκε σε κάποιο βαθμό από τα πρωτότυπα υλικά του «Καζίνο» που κατάσχεσαν οι αρχές και μελέτησε πρόσφατα στα οθωμανικά δικαστικά αρχεία η Άννα Βακάλη: Anna Vakali, «Nationalism, Justice and Taxation in an Ottoman Urban Context during the Tanzimat: the Gazino-Club in Monastir», *Turkish Historical Review*, 7 (2016), σ.194-223.

³ ΙΑΥΕ 1860/99.1α, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 10.5.1860, αρ.272.

⁴ Τσάλλης 1932, σ.17.

ενταύθα και εν τοις περιχώροις Ορθοδόξου Ελληνικού στοιχείου»¹. Από τα κατασχεθέντα υλικά του συλλόγου προκύπτει ότι στην πράξη οι δυο αυτοί στόχοι διαπλέκονταν: «φωτισμός» μέσω των σχολείων, καλλιέργεια της αφοσίωσης «στην πατρίδα» (η ταυτότητα της οποίας δεν προσδιορίζεται γραπτά για λόγους ασφαλείας) και, ταυτόχρονα, καταπολέμηση της διάσπασης του millet-I Rum από το αναδύμενο σλαβικό κίνημα². Κάποιες τάσεις κινητοποίησης για την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας φαίνεται επίσης πως άρχισαν να εκδηλώνονται στο επίπεδο των προθέσεων και της γενικόλογης ζύμωσης, στο πλαίσιο του επαναστατικού αναβρασμού που προκλήθηκε το 1859-60 από τα γεγονότα της γειτονικής Ιταλίας και τα σχέδια του Γαριβάλδη για απόβαση στα Βαλκάνια³. Το διαπιστώνουμε από τις ανταποκρίσεις «εκ Βιτωλίων» που δημοσιεύθηκαν σε φιλογαριβαλδινή εφημερίδα των Αθηνών, στις παραμονές ακριβώς της διάλυσης του συλλόγου: αρνητική υποδοχή της επικείμενης επίσκεψης του Μεγάλου Βεζίρη και των ισχυρισμών του ευρωπαϊκού Τύπου «ότι οι χριστιανοί της Ανατολής ζώσιν εν πλήρει αρμονία» με τους Τούρκους· διαβεβαιώσεις ότι μόλις «κροτήση έν τουφέκι εις το Σούλι, άπασα η Μακεδονία θα σηκωθή εις τα όπλα»⁴· καταγγελία της απόπειρας δολοφονίας ενός από τα πιο δραστήρια μέλη του «Καζίνο» και της κάλυψης του αυτουργού από τις αρχές⁵, αλλά και της διασπαστικής δράσης των «ξένων» προπαγανδιστών: «Απόστολοι Σλαβικών προπαγανδών, απόστολοι δυτικών προπαγανδών, απόστολοι αμερικανικοί, λύκοι δέρματα προβάτων ενδεδυμένοι επλάκωσαν τον τόπον μας· φυλλάδια εις Ελληνικήν γλώσσαν, ή Γαλλικήν και Σλαβικήν κατά των γραικών διενεμήθησαν· οι φράγκοι θέλουν να μας κάμουν χριστιανούς, οι Ρώσοι Σλάβους· ούτε οι πρώτοι όμως ούτε οι δεύτεροι θα εμπορέσουν να κάμουν τίποτε. Γράψατε και σεις, κύριε Συντάκτα, κατά του Σλαβισμού, όστις επωφθαλμιά την πατρίδα μας»⁶.

Παρά την ολόπλευρη ταύτισή τους με τον ελληνικό εθνικισμό, τα μέλη του «Καζίνο» δεν θ' αντιμετώπιστούν πάντως θετικά από τους επίσημους εκφραστές της ελληνορθόδοξης ταυτότητας στην πόλη και την περιοχή. Ο νεοαφιχθείς πρόξενος Γεράσιμος Βαλλιάνος αρχικά δείχνει ενθουσιασμό για τις σχεδόν επαναστατικές διαθέσεις του περιβάλλοντος της λέσχης: «Εις το μέγαλον έργον της παλιγγενεσίας εισίν οι λαοί επί τοσοούτον προπαρασκευασμένοι», εκτιμά στις 11 Μαΐου 1860, «ώστε δεν έχουσιν ανάγκην παρά ωθήσεως τινός δια να αποπερατώσωσιν αυτοί δι' εαυτών το μέγαλον αυτό έργον»· ταυτόχρονα, στην καθαυτή

¹ Κλειτός 1910, σ.86. Ο ανώνυμος μοναστηριώτης αρθρογράφος δίνει πληροφορίες για τον (χαμένο πλέον) Κανονισμό του σωματείου, που είχε συνταχθεί «υπό ειδικής επιτροπής» και ψηφιστεί από τη γενική συνέλευση: ετήσια συνδρομή των τακτικών μελών, τριμελές διοικητικό συμβούλιο, ελεύθερη είσοδος «παντός αλλοθρήσκου ή αλλοεθνούς» στη λέσχη αλλά αποκλεισμός τους από την ενεργό συμμετοχή ως μέλη.

² Vakali 2016, σ.114-8.

³ Stavrinos 1958, σ.395· Λιάκος 1985· Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια. Οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου, Γιάννενα 2004, σ.68-74. Η προετοιμασία επαναστατικού κινήματος από το σύλλογο, «τα μέλη του οποίου δεν ήταν λίγα», επιβεβαιώνεται από τον Κουζμάν Σαπκάρεφ –τότε ελληνοδιδάσκαλο και στενά σχετιζόμενο με κάποια στελέχη του (Шапкарев 1984, σ.111).

⁴ Το Μέλλον της Πατρίδος, 6.7.1860, σ.4.

⁵ Το Μέλλον της Πατρίδος, 21.9.1860, σ.3. Θύμα ήταν ο επανήσιος Ιωάννης Αρβανιτογιάννης. Η συμμετοχή του στο «Καζίνο» (Λιάκος 1985, σ.159) δεν αναφέρεται στην ανταπόκριση.

⁶ Το Μέλλον της Πατρίδος, 21.9.1860, σ.3, «υστερόγραφο» της ανταπόκρισης.

δραστηριότητα του συλλόγου «τα πάντα περιβάλλει τοσαύτη φρόνησις, νομιμότης και τάξις, ώστε ουδεμίαν ουδέποτε απεφράσθη η Εξουσία ενέργειαν να παρεμποδίση τα γενόμενα»¹. Σύντομα ωστόσο αρχίζει να μην κρύβει τη δυσφορία του για τις «περιέργες» επαφές των μελών του «Καζίνο» με ανεπίσημους αλτρωτικούς κύκλους, θα κατηγορηθεί δε από τους γαριβαλδινούς της Αθήνας για σύμπλευση με τον αυστριακό ομόλογό του κι «ανεκδιήγητον αδράνειαν και νωθρότητα» απέναντι στην βίαιη καταστολή του συλλόγου από τις οθωμανικές αρχές². «Τινές εκ των εγκριτωτέρων» προκρίτων της ορθόδοξης κοινότητας, πάλι, έσπευσαν να διαμαρτυρηθούν στον Βαλλιάνο για την «αποπλάνησιν» και στρατολογία των παιδιών τους, φοιτητών στην Αθήνα, από τον παλαιάμαχο Τσάμη Καρατάσο που την ίδια εποχή συνδέεται με γαριβαλδινούς κύκλους: «μοι εξέφρασαν πικρά παράπονα», αναφέρει ο πρόξενος, «διότι ενώ προτιμούν να εκπαιδεύουν ελληνικώς τα τέκνα των και δι' ου μικρών θυσιών να τ' αποστέλλωσιν εις Αθήνας, ευρίσκονται άνθρωποι ωφελούμενοι από την απλότητα των νέων και ατιμωρητί εξαπατούντες αυτούς τους κάμωσιν επιλήσμονας των προς εαυτούς και τους γονείς των καθηκόντων»³. Απέναντι στο Βαλή, που σε συνομιλία τους συνδέει το «Καζίνο» με τις κινήσεις του Καρατάσου, ο ίδιος θα επιχειρήσει πάντως να προστατεύσει το σύλλογο, κρατώντας ταυτόχρονα τις αποστάσεις του, με το επιχείρημα πως «οι ενθουσιώδεις αυτοί νέοι καλόν είναι να μένωσιν ελεύθεροι να εξηγήσι τα αισθήματά των εντός του καταστήματός των», ενώ με την καταστολή «θέλει μεγαλοποιηθή το σμικρότατον τούτο εις την φύσιν του πράγμα, προς ηθικήν προσβολήν της Εξουσίας»⁴.

Αν ο πρόξενος ισορροπούσε ανάμεσα στη συμπάθεια και τη φρόνηση, θανάσιμος εχθρός της πατριωτικής οργάνωσης αποδείχθηκε τελικά ο μητροπολίτης Πελαγονίας Βενέδικτος, «επικεφαλής του οπισθοδρομικού κόμματος στη χριστιανική κοινότητα»⁵ –«άνθρωπος εις άκρον εγωιστής» που «απέφευγε πάντοτε να συμμερίζεται τας πατριωτικές και φιλοπροόδους τάσεις του ποιμνίου του»⁶ κι είχε δεχτεί κριτική από τα μέλη του συλλόγου, που «πολλάκις ωμίλησαν περί της κακής διοικήσεως και των ασυστόλων καταχρήσεων αυτού», πρωτοστατώντας μάλιστα στην υπογραφή σχετικής αναφοράς προς το Πατριαρχείο⁷. Αξιοποιώντας την περιοδεία του Μεγάλου Βεζίρη στην περιοχή και τον αναβρασμό που προκάλεσε στην πόλη ο φόνος ενός μουσουλμάνου από 15χρονο χριστιανό «υπηρέτη παντοπωλείου» κατά την προσπάθειά του να

¹ ΙΑΥΕ 1860/99.1α, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 10.5.1860, αρ.272.

² Tousimis 1992, σ.42. *Το Μέλλον της Πατρίδος*, 28.9.1860, σ.3.

³ ΙΑΥΕ 1860/99.1α, Γ. Βαλλιάνος προς Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 21.7.1860, αρ.392. Για τα επαναστατικά όνειρα μακεδόνων φοιτητών της Αθήνας το 1859 και την απόρριψή τους από την ελληνική κυβέρνηση, βλ. τη μαρτυρία του Αναστασίου Πηγεώνα (1983, σ.370-1). Για τις δραστηριότητες του Καρατάσου: Λιάκος 1985, σ.139-40. Constantinos Papoulidis, «Quelques éléments nouveaux concernant les plans insurrectionnels de Tsami Karatasso sur la délivrance des peuples balkaniques en 1860», σε R. Samardžić (ed.), *Greek - Serbian Cooperation 1830-1908*, Βελιγράδι 1982, σ.107-10. Σύμφωνα με τον Βαλλιάνο, «η ευγενής μερίς των κατοίκων» του Μοναστηρίου «μετά πολλής απαρεσκείας πληροφορείτο» για τις ενέργειες του οπλαρχηγού.

⁴ ΙΑΥΕ 1860/99.1α, Γ. Βαλλιάνος προς Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 21.7.1860, αρ.392.

⁵ Η διατύπωση ανήκει στο βρετανό πρόξενο Έντμοντ Κάλβερτ: FO 195/723/530, E. Calvert to Sir H. Bulwer, Monastir 1.7.1862, No 41.

⁶ Τσάλλης 1932, σ.20.

⁷ *Αιών* 12.10.1860, σ.2.

προστατέψει έναν άλλο ανήλικο από ομαδικό βιασμό, ο μητροπολίτης κατήγγειλε το Σεπτέμβριο του 1860 τα μέλη του συλλόγου σαν «σκανδαλοποιούς που προετοιμάζουν κίνημα εξέγερσης κατά της τουρκικής εξουσίας»· την αφορμή έδωσε η (κατά τα άλλα νομιμότατη) επίδοση στο Μεγάλο Βεζίρη ενός ψηφίσματος διαμαρτυρίας των εσναφίων, υπέρ της απονομής χάριτος στο θανατοποιניתή ανήλικο χριστιανό, διάβημα στο οποίο πρωτοστάτησαν τα μέλη του συλλόγου ενώ οι πρόκριτοι της πόλης απέφυγαν να εκτεθούν. Με βάση τις καταγγελίες του μητροπολίτη συνελήφθησαν οκτώ από τα πιο ενεργά μέλη του «Καζίνο», τρεις απ' τους οποίους ήταν σλαβόφωνοι ελληνοδιδάσκαλοι και τέσσερεις τουλάχιστον έμποροι, ως επί το πλείστον Βλάχοι. Ένας απ' αυτούς, ο πρωταγωνιστής του διαβήματος Μηνάς Μπίστας, θα πεθάνει τους επόμενους μήνες από τις κακουχίες στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης, τρεις θα εξοριστούν για μερικά χρόνια στην Κασταμονή του Πόντου κι οι υπόλοιποι θα απολυθούν στις αρχές του 1861¹. Η θανατική καταδίκη του 15χρονου θα εκτελεστεί τέλος στην κεντρική πλατεία της πόλης, επισφραγίζοντας τη ρήξη ανάμεσα στο μητροπολίτη και μεγάλη μερίδα του ποιμνίου του².

Παρά τη διάλυση του «Καζίνο», παράνομες επαναστατικές ζυμώσεις και κατασταλτικά μέτρα άμεσα συνδεδεμένα με την κληρονομιά του συλλόγου παρατηρούνται και τα αμέσως επόμενα χρόνια. Ο επιμνημόσυνος λόγος που εκφωνήθηκε από έναν επτανήσιο στην ταφή του Μπίστα, παρομοιάζοντας τη σωρό με σπόρο που θα γεννήσει το δέντρο της ελευθερίας, κυκλοφόρησε στο Μοναστήρι ως προκήρυξη³. Με βάση τις καταθέσεις κάποιων απ' τους συλληφθέντες, οι αρχές συλλαμβάνουν το Μάρτιο του 1861 το βουλγαροδιδάσκαλο του καθολικού σχολείου της πόλης Βασίλ Μάντσεφ ή Μάντσοβιτς, τον ελληνοδιδάσκαλο Νάκα και τον «επιφανή βλάχο έμπορο» Γιώργη Τσάλη, «μέλος της χριστιανικής αντιπροσωπείας στο εμποροδικείο Βιτωλίων»· και οι τρεις τους θα αφεθούν ωστόσο σύντομα ελεύθεροι, χάρη στις «ημιεπίσημες» παραστάσεις του προξενικού σώματος και των καθολικών μισιοναρίων⁴. Οι δυο τελευταίοι ήταν μέλη του «Καζίνο» –ο Τσάλης είχε μάλιστα υποδειχθεί την προηγούμενη χρονιά στις αρχές απ' το μητροπολίτη, κατά λάθος όμως στη θέση του συνελήφθη κάποιος

¹ Vakali 2016· ΙΑΥΕ 1860/99.1^α, Γ. Βαλλιάνος προς Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 30.4.1860, αρ.247 και προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 1.6.1860, αρ.311· ΙΑΥΕ 1861/39.8, ο ίδιος προς Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 16.2.1861, αρ.44· ΙΑΥΕ 1863/77.2β, ο ίδιος προς Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 24.1.1863, αρ.23· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.138· *Αιών* 12.10.1860, σ.2· Tousimis 1992, σ.42-3· Паскалева 1994, σ.116-7· Шапкарев 1984, σ.110-1· Манчев 1982, σ.75-6· Τσάλλης 1932, σ.18-20· Κλείτος 1910, σ.86-7. Οι δυο τελευταίοι αποσιωπούν πλήρως τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Βενέδικτου στο κλείσιμο του «Καζίνο» και τη δίωξη των μελών του, ο δε Τσάλλης αυξάνει τον αριθμό των νεκρών στη φυλακή σε 3· από τα ονόματα που αναφέρει, ο ένας τουλάχιστον (Ζιούζιος) φαίνεται πάντως πως αποβίωσε σε μικρή χρονική απόσταση από τον επαναπατρισμό του (ΑΙΔ/Ια/1.2, Β. Αγοραστός προς Ι. Δραγούμη, Εν Μοναστηρίω 17.4.1905). Σχολιάζοντας τα απομνημονεύματα του επισκόπου Κίτρους Νικολάου, σύμφωνα με τα οποία τον Βενέδικτο –ως μητροπολίτη Βεροίας πλέον– βάρυνη κατά τη δεκαετία του 1870 το παρελθόν του ως «συκοφάντη» και καταδότη στις υποθέσεις του Καζίνο και του Παπα-Κωνσταντίνου (βλ. παρακάτω), ο Ευάγγελος Κωφός αποφασίζει να δώσει –κι αυτός– συγχωροχάρτι στον ιεράρχη, ισχυριζόμενος πως «είναι δύσκολο να ελεγχθούν οι κατηγορίες κατά του Βενέδικτου για τη δράση του ως μητροπολίτη Πελαγονίας» (Κωφός 1992, σ.177).

² *Αιών* 12.10.1860, σ.2· Τσάλλης 1932, σ.19· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.192-3.

³ *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.138.

⁴ *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.137-8· Манчев 1982, σ.76-8· FO 195/723/528, E. Calvert to Sir H. Bulwer, Monastir 1.7.1862, No 41.

άλλος¹. Ο Μάντσεφ είχε επίσης καταδοθεί -πιθανότατα απ' το μητροπολίτη- στο Μεγάλο Βεζίρη σαν «*ρώσος πράκτορας*», προστατεύθηκε όμως αποτελεσματικά από το γάλλο προϊστάμενό του· στη συνομιλία τους με τον πασά, εξηγεί στα απομνημονεύματά του, τόνισαν τη φιλοτουρκική στάση της Γαλλίας και τη νομιμοφροσύνη των Βουλγάρων κατά τον πρόσφατο Κριμαϊκό πόλεμο, σε αντιδιαστολή προς τα αλυτρωτικά εγχειρήματα των Ελλήνων². Ο ρώσος πρόξενος, απ' την πλευρά του, εκτιμούσε πως «*το κόμμα του μητροπολίτη ανακινεί αδιαλείπτως την προ πολλού ξεχασμένη ιστορία των καζινιστών*» για να στρέψει τις αρχές εναντίον των αντιπάλων του³. Το καλοκαίρι πάλι του 1861, απεσταλμένοι των επτανήσιων γαριβαλδινών οργανώνουν στην πόλη επαναστατικό κοιτάτο από πρώην μέλη του «Καζίνο», με αντιπρόσωπο στην Ιταλία έναν από τους πέντε αποφυλακισθέντες⁴. Σποραδικές πληροφορίες για τις σχετικές ζυμώσεις θα φτάσουν στ' αυτιά των ευρωπαίων προξένων αλλά και των αρχών⁵. Το Σεπτέμβριο ο μητροπολίτης αρνείται ν' ανανεώσει τη σύμβαση του ελληνοδιδασκάλου Νάκα, επειδή υπήρξε μέλος της λέσχης· η στάση του αυτή προκαλεί ωστόσο τον ξεσηκωμό της ορθόδοξης κοινότητας, που με μαζική κινητοποίηση επαναφέρει στη θέση του τον διωχθέντα⁶. Το κλείσιμο του κύκλου θα έρθει την άνοιξη του 1862, όταν ένα κύμα συλλήψεων εξαπολύεται με αφορμή τα υποτιθέμενα σχέδια δολοφονίας του μητροπολίτη Βενέδικτου.

Οι συλλήψεις ξεκίνησαν το Μάιο του 1862 από το Μπούφι (σημ. Ακρίτας Φλώρινας), μεγάλο ορεινό σλαβόφωνο κεφαλοχώρι στα όρια των καζάδων Μοναστηρίου και Φλώρινας, και γρήγορα επεκτάθηκαν στην πόλη των Βιτωλίων. Επίσημη αιτιολογία, αναφέρει ο έλληνας πρόξενος, ήταν ότι «*δήθεν οι χριστιανοί ούτοι ήρχισαν εκ συνεννοήσεως να διαπράττωσι ληστείας δια να διαταρράξωσι την κοινήν ησυχίαν και είτε ν' απέλθωσιν εις Σερβίαν*». Μεταξύ των συλληφθέντων συγκαταλέγονταν δυο σλαβόφωνοι ιερείς: ο παπα-Πέτρος από τα Βιτώλια, ως συνεργός, κι ο εφημέριος του Μπούφι, παπα-Κωνσταντίνος, «*ως αρχηγός των τοιούτων κινημάτων*». Σύμφωνα με τον πρόξενο, που γνώρισε και τους δυο «*εκ του σύνεγγυς*», ο μεν πρώτος ήταν «*ηπίου χαρακτήρος, φιλήσυχος*» και μάλλον αθώος, ενώ ο δεύτερος διέθετε όλα τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά του λήσταρχου ή του επαναστάτη: «*είναι νεαράς ηλικίας, έχει χαρακτήρα θρασύν και απότομον, είναι αυθάδης και τολμηρός και πολλάκις, ως μ' εβεβαίωσαν πολλοί συγχώριοί του, έπραξε πολλά παράτολμα πράγματα ανοίκεια εις τον ιερατικόν του χαρακτήρα και ωμίλει πάντοτε απερισκέπτως τα μελετώμενα ανδραγαθήματά του*»⁷. Από τα αρχεία του σερβικού Υπ. Παιδείας γνωρίζουμε πως ένα χρόνο νωρίτερα είχε επισκεφθεί το

¹ Τσάλλης 1932, σ.19.

² Манчев 1982, σ.73-5.

³ Μ. Χίτροβο προς πρέσβη Λαμπανόφ, Μπιτόλια 31.8.1861, αρ.83, σε Трайков 1964, σ.211. Μέρος της ίδιας σκευωρίας ο πρόξενος θεωρεί και τη δίωξη, στις αρχές της χρονιάς, του σλαβοβούλγαρου εθναποστόλου Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ.

⁴ Λιάκος 1985, σ.158.

⁵ Паскалева 1994, σ.157-9 & 167-8.

⁶ Στο ίδιο, σ.175-7.

⁷ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίσις 16.5.1862, αρ.139.

Βελιγράδι, απ' όπου έφερε στο χωριό του ως δώρο της εκεί κυβέρνησης κάμποσες δεκάδες σερβικά σχολικά εγχειρίδια¹· σε πολύ μεταγενέστερη επιστολή του προς τη σερβική εκκλησία (5.9.1878), ο ίδιος υποστηρίζει πως από το 1860 ηγήθηκε ενός «κινήματος για την απελευθέρωση των χριστιανών από τον τουρκικό ζυγό» αλλά «έπεσε στα χέρια των τουρκικών αρχών»². Οι διώξεις στην πόλη αφορούσαν «χριστιανούς της τε κατωτέρας και μεσαίας τάξεως», υπήρχαν όμως φόβοι για επέκτασή τους σε βάρος «νέων της ανωτέρας τάξεως ως δήθεν ελευθεριαζόντων»³. Παρά τις διαβεβαιώσεις του Βαλή προς τους προξένους πως επρόκειτο για καθαρά ποινική υπόθεση, οι συλληφθέντες κατηγορήθηκαν όχι μόνο σαν ληστές αλλά και σαν «δήθεν επιβουλευθέντες την ζωήν του αιμοβόρου μητροπολίτου Πελαγονείας», οι δε ανακρίσεις ανατέθηκαν σε ειδικό εισαγγελέα που στάλθηκε επί τούτου από την Κωσταντινούπολη⁴. Μεταξύ των κατηγορουμένων συγκαταλεγόταν κι ο εγκαταστημένος από χρόνια στην πόλη επτανήσιος ζαχαροπλάστης Ιωάννης Αρβανιτογιάννης, παλιό μέλος του «Καζίνο» που διατηρούσε επαφές με το κίνημα του Γαριβάλδι και βρισκόταν από καιρό στο στόχαστρο των αρχών για επαναστατικές δραστηριότητες⁵. Γενικευμένη ήταν επίσης η αίσθηση πως οι διώξεις προκλήθηκαν από τον «αισχρό ποιμενάρχη», με σκοπό είτε να εξοντώσει τους πολιτικούς του αντιπάλους είτε ν' αποσπάσει χρήματα από τους συλληφθέντες σε συνεργασία με τον επικεφαλής της αστυνομίας⁶. Από τους 124 συνολικά συλληφθέντες, σύμφωνα με μεταγενέστερη έκθεση του Αρβανιτογιάννη προς τον έλληνα πρωθυπουργό Δεληγιώργη «απεβίωσαν εις τας φυλακάς 28»· ο ίδιος αποφυλακίστηκε τον Οκτώβριο του 1865, μετά από προστατευτικές παρεμβάσεις του βρετανικού κι ελληνικού προξενείου⁷. Ο ιερέας του Μπούφι καταδικάστηκε σαν ληστής σε 15 χρόνια κάθειρξη, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας εξέτισε στις φυλακές της Θεσσαλονίκης· αποφυλακίστηκε την άνοιξη του 1876 με παρέμβαση του μητροπολίτη Ιωακείμ, κατέφυγε στην Ελλάδα κι εξελίχθηκε σ' έναν από τους ηγέτες των σλαβικών αντιοθωμανικών εξεγέρσεων των επόμενων χρόνων⁸. Μετά την καταστολή τους κατέφυγε ως πρόσφυγας στη Βουλγαρία, όπου και πέθανε -στο Κιουστεντίλ-

¹ Цамбазовски 1960, σ.73, και 1981, σ.334-5.

² Климент Цамбазовски, «За некои национални македонистички тенденции на македонската емиграција во Србија кон крајот на XIX век», *Гласник* 5/2 (1961), σ.166.

³ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 16.5.1862, αρ.139 και 24.5.1862, αρ.145.

⁴ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 24.10.1862, αρ.282.

⁵ FO 195/723/528-32, E. Calvert to Sir H. Bulwer, Monastir 1.7.1862, No 41· ΙΑΥΕ 1865/39.8, Ευ. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 13.10.1865, αρ.379· Πασκαλεβα 1994, σ.157-9· Λιάκος 1985, σ.159.

⁶ ΙΑΥΕ 1863/39.8, Α. Χατζηανδρέου προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 25.7.1863, αρ.144· ΙΑΥΕ 1863/77.2, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 24.1.1863, αρ.23· FO 195/723/530-1, E. Calvert to Sir H. Bulwer, Monastir 1.7.1862, No 41· ΙΑΥΕ 1876/99.1α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 9.6.1876, αρ.570. Για τον άδικο χαρακτήρα της διώξης είναι πεισμένος τον Ιανουάριο του 1863 και ο ρώσος πρόξενος, που δίνει εντολή στον προσωρινό αντικαταστάτη του να παρακολουθεί στενά την υπόθεση (Τραϊανовски 2004, σ.87).

⁷ ΙΑΥΕ 1873/49.9, Ι. Αρβανιτογιάννης προς πρωθυπουργό Επ. Δεληγιώργη, Εν Αθήναις 7.5.1873, συνημ. σε Επ. Δεληγιώργη προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήναις 9.5.1873, αρ.6139· ΙΑΥΕ 1873/49.9, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 4.12.1872, αρ.912· ΙΑΥΕ 1865/39.8, E. Αντύπας προς Πρ. Κων/λης, Εν Μοναστηρίω 30.6.1865, αρ.142.

⁸ Κωφός 1992, σ.177· ΙΑΥΕ 1876/99.1α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 9.6.1876, αρ.570.

το 1893 ή 1894¹. Ο διώκτης του «καταχθόνιος» μητροπολίτης τιμήθηκε το καλοκαίρι του 1862 από την Υψηλή Πύλη για τις υπηρεσίες του «με το παράσημον του μετζιτιέ Ιης τάξεως»².

Αν αναφερθήκαμε εκτενώς στα γεγονότα του 1860-62, είναι γιατί κατά κάποιο τρόπο σηματοδοτούν το τέλος μιας ολόκληρης εποχής. Πρόκειται ουσιαστικά για το τελευταίο επεισόδιο, πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, στο οποίο ο ελληνικός εθνικισμός διεκδικεί το ρόλο ανατροπέα του οθωμανικού καθεστώτος στη Μακεδονία. Η δυναστική αλλαγή του 1862-63 στην Αθήνα θα επισφραγίσει το στρατηγικό αναπροσανατολισμό της εθνικής πολιτικής στις «αλύτρωτες» περιοχές, μετατρέποντας τον «ελληνισμό» από υπονομευτή του οθωμανικού status quo σε προασπιστή του απέναντι στη σλαβική απειλή· η Κρητική επανάσταση του 1866-69 θα καθυστερήσει απλώς για μερικά χρόνια την πλήρη εμπέδωση αυτής της στροφής, που από τα τέλη της δεκετίας του 1860 αναγορεύεται πια σε σταθερά της ελλαδικής εξωτερικής πολιτικής³. Ήδη κατά τη διάρκεια της σύντομης κρίσης του 1861-62 στο Μαυροβούνιο και την Ερζεγοβίνη, ο πρόξενος της Ελλάδας στο Μοναστήρι ανησυχούσε «μη τυχόν και αι επαναστατικάί αύται φλόγες αίτινες ανεδύθησαν από του Ιλλυρικού εδάφους διαδοθώσι και επί του Μακεδονικού, ένθα ο Σλαβισμός είναι εξαπλωμένος ζητών ελευθερίας ένεκα των καθημερινών καταπιέσεων του Τουρκισμού». Η τομή σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν είναι σαφής και τονίζεται με τη μορφή ρητορικού ερωτήματος: «Ένταύθα γεννάται έν μέγα και περισπούδαστον ζήτημα αν η πρόοδος αύτη των Σλαβικών φυλών πρόκειται να επιφέρη βλάβην ή όφελος επί των Ελληνικών συμφερόντων, διότι ναι μεν καταστρέφει ή σμικρύνει τον κοινόν μας εχθρόν, αλλ' είναι ενδεχόμενον προοδεύοντος και ευρίσκοντος υποστήριξιν να διεκδικήση κατόπιν και μέρη τα οποία αν και κατοικώνται από Σλάβους, μολοντούτο φυσικώς και δικαιωματικώς ανήκωσιν εις την Ελευθέραν Ελλάδαν και ελπίζει μίαν ημέραν να τα ανακτήση»⁴. Ακόμη κατηγορηματικότερος είναι την ίδια εποχή στις προσωπικές σημειώσεις και την αλληλογραφία του ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης: εκτιμώντας πως «η καταδίωξις της ελληνικής γλώσσης και παιδείας υπό των πανσλαυιστών εν Βουλγαρία και αλλαχού» στερεί

¹ Στα βουλγαρικά εγκυκλοπαιδικά λεξικά η χρονολογία κι ο τόπος του θανάτου του φέρονται ως «άγνωστα». Τα εντόπισα στο περιηγητικό-κατασκοπευτικό εγχειρίδιο που εξέδωσε το 1896 ο κοιμητιστής Γκιόρτσο Πετρόφ: ως έτος θανάτου του παπα-Κωνσταντίν αναφέρεται εκεί «η προπερασμένη χρονιά» (Петров 1896, σ.685). Αγνωόντας πλήρως αυτές τις εξελίξεις, η σχετική προτομή στην πλατεία της γενέτειράς του τον θέλει πάντως «αποβιώσαντα» ήδη από το 1872 και με -αναδρομικά- εξελληνισμένο ονοματεπώνυμο: «Παπακόστας Παπαδόπουλος» (επιτόπια έρευνα, 2.7.2005). Στην επιστολή του προς τη σερβική εκκλησία το 1878, ο ίδιος φέρεται να υπογράφει ως 'Τριφούννοβιτς' (Цамбазовски 1961, σ.166), επώνυμο που στην εγκυκλοπαίδεια της Βουλγαρικής Ακαδημίας μετατρέπεται σε 'Τρίφονοφ' (Εγκυκλοπαιδία България, Σόφια 1978, σ.Α', σ.421), ενώ το 1861 έγγραφο του σερβικού Υπ. Παιδείας τον αναφέρει -πιθανόν εκ παραδρομής- σαν 'Κόστα Τρπκοβιτς' (Цамбазовски 1981, σ.334). Για μια έντονα μυθοποιημένη εκδοχή της δίωξης του ίδιου ιερέα, με το όνομα 'Παπα-Κώστας Γκιόρσης': Δημήτριος Πέπης, *Η πνευματική κίνησης στο νομό Φλωρίνης πριν από την απελευθέρωση*, Φλώρινα 1967, σ.62-4.

² ΙΑΥΕ 1862/39.8, Α. Χατζηανδρέου προς Π. Ζάνο, Εν Βιτωλίοις 25.7.1862, αρ.217.

³ Κωνσταντακοπούλου 2004, σ.74-7· Σκοπετέα 1988, σ.309-36· Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, Αθήνα 2001, σ.22-3.

⁴ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 16.11.1861, αρ.297. Τους επόμενους μήνες ο πρόξενος αναφέρει πως, ενόψει γενίκευσης της σύρραξης, «οργασμός θρασύς αναφαίνεται» στις σλαβικές οθωμανικές επαρχίες, ενώ «οι Βούλγαροι ετόνισαν και θούριον άσμα» (ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 3.5.1862, αρ.127)· ανησυχεί δε μήπως η επιτυχία των σλαβικών όπλων «θέλει αναπτέρωση και τους εν Μακεδονία οποσούν εξελληνισμένους Βουλγάρους, διότι ο εθνισμός είναι το ωραιότερον και γλυκύτερον αντικείμενον εις τον άνθρωπον και μάλιστα τον δεσποζόμενον» (ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 16.5.1862, αρ.139).

μακροπρόθεσμα από την Ελλάδα το πολιτισμικό προνόμιο διαμεσολάβησης των Βαλκανίων στην Ευρώπη, το επιφανές στέλεχος της αντιπολίτευσης (και μελλοντικός πρωθυπουργός) αποφαίνεται χωρίς περιστροφές πως «η απομάκρυνσις του επαπειλούντος την Τουρκίαν κινδύνου και η παράτασις της ζωής αυτής είναι προφανώς το πάντων τη Ελλάδι συμφερότερον». Αντί για υπόθαλψη επαναστατικών κινημάτων, η Αθήνα πρέπει στο εξής να οργανώσει την προπαγάνδα της «ίνα εξυπνήσουν τα [ελληνικά] εθνικά αισθήματα» των διαμιφισβητούμενων χριστιανικών πληθυσμών, πείθοντας ταυτόχρονα την Ευρώπη ότι, μαζί με τη δική της «εκπολιτιστική» κηδεμονία πάνω στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, «έχομεν δικαίωμα να συνηδεμονεύσωμεν και ημείς»¹.

Η βουλγαρική «παλιγγενεσία»

Ο παράγοντας που ανατρέπει τα μέχρι τότε δεδομένα, επιβάλλοντας τη ριζική αλλαγή του πολιτικού περιεχομένου της Μεγάλης Ιδέας, είναι όπως είδαμε, η ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικού κινήματος που αφαιρεί από τη προσδοκόμενη μελλοντική «ελληνική αυτοκρατορία» το μεγαλύτερο μέρος της βαλκανικής της ενδοχώρας². Ως διαδικασία «εθνικής αφύπνισης», η βουλγαρική «αναγέννηση» ή «παλιγγενεσία» (възраждане) ακολουθεί σχεδόν πιστά το τριφασικό σχήμα του Μίροσλαβ Χροχ για τη διαμόρφωση των «μικρών» ευρωπαϊκών εθνών: σε μια πρώτη φάση, που ολοκληρώνεται γύρω στα 1840, κύκλοι διανοουμένων ή και μεμονωμένα άτομα, τα οποία κατά κανόνα ήρθαν σ' επαφή με τις νεωτερικές έννοιες του έθνους και του «εθνισμού» μέσω της ελληνικής παιδείας και των κηρυγμάτων του νεοελληνικού Διαφωτισμού, αναζητούν τις ιστορικές ρίζες του «γένους» τους και προωθούν τη φιλολογική καλλιέργεια και χρήση των ντόπιων σλαβοβουλγαρικών ιδιωμάτων· σε μια δεύτερη φάση, από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 μέχρι το 1856, η ανάδειξη της βουλγαρικής εθνικότητας σε αντιδιαστολή -κι εν συνεχεία αντιπαλότητα- προς την κυρίαρχη ελληνική πολιτισμική σκευή του millet-i Rum γίνεται αντικείμενο συνειδητής δράσης ενός δικτύου πατριωτών «εθναποστόλων»· στην τρίτη και τελευταία φάση, που δρομολογείται με το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και το Χατ-ι Χουμαγιούν, οι παραπάνω ζυμώσεις αποκτούν τη δυναμική μαζικού κινήματος καθώς συναρθρώνονται με κοινωνικοοικονομικά συμφέροντα και δεκδικήσεις ευρύτερων ομάδων του πληθυσμού, «εθνικοποιώντας» δηλαδή κοινωνικές

¹ Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, *Πολιτικά ημερολόγια, πολιτικά σημειώσεις, πολιτικά επιστολαί*, Εν Αθήναις 1896, σ.138-9, 194, 118-9 & 153.

² Χαρακτηριστική η έκφραση αυτού του αισθήματος «εθνικής συρρίκνωσης» από τον Αναστάσιο Βυζάντιο (1878): «*Ιδέτε πού κατηντήσαμεν από του 1821 μέχρι σήμερα! Πάσα δεκαετία παρελθούσα περιέκοψε και τας ελπίδας και το γόητρόν μας. [...] Ο Ρήγας έβλεπε μέχρι του Ιστρου και μέχρι της Ερυθράς. Προ δέκα ακόμη ετών ηλιθίζομεν ότι μας έμενεν ο Αίμος. Σήμεραν δυσπιστούμεν και περί του Ολύμπου και περί των Ακροκεραυνίων. [...] Τα όρια της ιδανικής Ελλάδος πλησιάζουσι βαθμηδόν προς τα όρια της πραγματικής. Απωλέσαμεν μικρόν κατά μικρόν Σέρβους, Ρωμούνους και Βουλγάρους· και ήδη φευ! κινδυνεύομεν ν' απωλέσωμεν και τους Αλβανούς, τουτέστι τους θυρωρούς του οίκου μας!*» (Σκοπετέα 1988, σ.335). Για μια πιο πρώιμη διατύπωση του ίδιου σκεπτικού: *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γερουσίας κατά την πρώτην σύνοδον της έκτης βουλευτικής περιόδου*, Εν Αθήναις 1860, σ.679-82.

αντιθέσεις που σε προηγούμενες περιόδους είτε θα εγγράφονταν θεσμικά στο παραδοσιακό οθωμανικό πλαίσιο είτε θα περιορίζονταν σε άκαρπες τοπικές εξεγέρσεις¹.

Κινητήρια δύναμη αυτής της εθνικής «αφύπνισης» υπήρξε αρχικά η εμφάνιση μιας παροικιακής αστικής τάξης βουλγάρων εμπόρων στη Μολδοβλαχία και τη Νότια Ρωσία (με επίκεντρο την Οδησό), κυρίως όμως η ανάπτυξη πρωτοκαπιταλιστικών σχέσεων στις ορεινές κοινότητες της κεντρικής Βουλγαρίας κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αι., η συνακόλουθη επέκταση της εμπορευματικής οικονομίας στη βουλγαρική ύπαιθρο και η ανάδυση μιας νέας τάξης βουλγάρων καπιταλιστών που διεκδικεί από την εκκλησιαστική ιεραρχία την προτεραιότητα της διαμεσολάβησης των τοπικών κοινωνιών στις οθωμανικές κρατικές δομές. Στη διατριβή του για τη διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων της Φιλιππούπολης, ο Ανδρέας Λυμπεράτος καταδεικνύει με σαφήνεια πώς οι συγκρούσεις στο εσωτερικό των κυρίαρχων τάξεων για τον έλεγχο αυτής της διαμεσολάβησης «εθνικοποιήθηκαν» στην πορεία, προσδίδοντας στην ελληνοβουλγαρική διαμάχη το κρίσιμο κοινωνικό βάθος που επέτρεψε το μετασχηματισμό της από απλή φιλολογική διάσταση σε πολιτική αναμέτρηση ικανή να διχάσει κάθετα τις τοπικές κοινωνίες. Μια μερίδα μεγαλοαστών συνδέθηκε με την παραδοσιακή ελληνορθόδοξη ελίτ, βασίζοντας την οικονομική και πολιτική κυριαρχία της στην άμεση κι αδιαμεσολάβητη εκμετάλλευση της υπαίθρου, ενώ μια άλλη μερίδα πρόκρινε μια ηγεμονική στρατηγική εκπροσώπησης των παραγωγικών τάξεων της επαρχίας στους κεντρικούς θεσμούς· στην πορεία, αυτή η δεύτερη μερίδα -ή μάλλον οι ριζοσπαστικότερες πτέρυγές της- εξελίχθηκε στον πυρήνα του «βουλγαρικού κόμματος» της πόλης, υπερασπιζόμενη την ύπαιθρο απέναντι στην οικονομική αφαιμάξή της απ' το μητροπολίτη κι ανασηματοδοτώντας θετικά τα προηγούμενα αρνητικά στερεότυπα σε βάρος της σλαβοφωνίας ή της «βουλγαροσύνης», αποσειόντας δηλαδή το στίγμα του «χοντροκέφαλου χωριάτη» που τα συνόδευε². Η υποστήριξη αυτών των αστικών στρωμάτων του εσωτερικού και της διασποράς τροφοδότησε τη βουλγαρική πνευματική «αναγέννηση» των μέσων του 19^{ου} αι., με τη χρηματοδότηση της λειτουργίας σχολείων, φιλολογικών κύκλων, εκδοτικών εγχειρημάτων κι αναγνωστηρίων³. Κέντρα πνευματικής καλλιέργειας, ιδεολογικής διαμόρφωσης και πολιτικής ζύμωσης, τα τελευταία εξαπλώθηκαν ραγδαία στο εσωτερικό της χώρας μεταξύ 1856 και 1876, συγκροτώντας τη σπονδυλική στήλη του μαζικού εθνικού κινήματος⁴. Ο «ανθελληνικός»

¹ Για το σχήμα: Hroch 1985. Για τη «βουλγαρική παλιγγενεσία»: Stavrianos 1958, σ.364-80· Λάσκαρις 1978, σ.246-75· Πετρόπουλος 1954· Λυμπεράτος 2009· Μαραγκός 2009· Jelavich 1983, τ.Α', σ.335-48· Николай Генчев, *Българското Възраждане*, 4^η αναθ. έκδοση, Σόφια 1995· M.S. Anderson, *The Eastern Question*, Λονδίνο 1966, σ.162-4· Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος, *Η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων και η εμφάνιση βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1974.

² Λυμπεράτος 2009, σ.157-514 (αναλυτικά) & 515-33 (συμπεράσματα). Πρβλ. Ματάλας 2002, σ.36-8· Μαραγκός 2009, σ.247.

³ Андреас Либератос, «Финансиране на училищата на Балканите през век. Някои бележки въз основа на примери от Пловдив и Габрово», σε Π. Μιitev – В. Рачева (съст.), *Балканските измерения на фамилията Мустакови*, Σόφια 2008, σ.266-74.

⁴ Philip Shashko, «Bulgarian Literary and Learned Societies during the 1850s-1870s», *Southeastern Europe*, 1 (1974), σ.16-20.

χαρακτήρας αυτού του τελευταίου και η εκ μέρους του πλήρης και πανηγυρική άρνηση της ελληνικής κουλτούρας ήταν δεδομένα, αφού η διάρρηξη της πολιτισμικής -κι εν συνεχεία της πολιτικής- ενότητας του millet-i Rum, με τον κάθετο διαχωρισμό της βουλγαρικής από την προϋπάρχουσα (νεο)ελληνική νοερή κοινότητα, συνιστούσε βασικό όρο (και λόγο) της ύπαρξής του.

Η εικόνα που έχουμε για τις σχέσεις μεταξύ ελληνόφωνων και σλαβόφωνων χριστιανών («Ελλήνων» και «Βουλγάρων») πριν από τη βουλγαρική «παλιγγενεσία» είναι αρκετά αντιφατική –και υποκειμένη, κατά κανόνα, σε αναχρονιστικές ερμηνείες που αντανακλούν το εθνικό και πολιτικό κλίμα μέσα στο οποίο γράφτηκαν τα αντίστοιχα κείμενα. Πάγια θέση της εθνικ(ιστικ)ής βουλγαρικής ιστοριογραφίας, διαμορφωμένη κατά τα ύστερα στάδια της «παλιγγενεσίας» ή αμέσως μετά, θέλει π.χ. το βουλγαρικό λαό να υποφέρει επί αιώνες από την οργανωμένη προσπάθεια «αποεθνικοποίησης» κι εξελληνισμού του εκ μέρους του «φαναριώτικου κλήρου». Εντελώς διαφορετική είναι η προσέγγιση μιας πλειάδας βούλγαρων ιστορικών, που ήδη από τα τέλη του 19^{ου} -και κυρίως στη διάρκεια του 20^{ου}- αιώνα τεκμηρίωσαν πειστικά την απουσία οργανωμένου εξελληνιστικού σχεδίου εκ μέρους του Πατριαρχείου πριν από την εμφάνιση του εθνικού βουλγαρικού κινήματος¹. Ορισμένες πάλι αναλύσεις του 19^{ου} αι. προβάλλουν μια εξιδανικευτική εικόνα απόλυτης αδελφосύνης κι απουσίας τριβών μεταξύ των γλωσσοπολιτισμικών συνιστωσών του millet-i Rum στο παρελθόν. Ο γραμματέας της Εξαρχίας υποστηρίζει έτσι το 1885 ότι μέχρι το 1860 στην πόλη της Θεσσαλονίκης δεν υπήρχε «ο παραμικρός ανταγωνισμός, οι παραμικρές διχογνωμίες μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων»². το ίδιο ακριβώς υποστηρίζει το 1896 για όλη τη Μακεδονία ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου, σε μια αναδρομική εκ μέρους του υπηρεσιακή σκιαγράφιση του μακεδονικού ζητήματος, επιρρίπτοντας την ευθύνη για την «έγερση της διαμάχης μεταξύ των Βουλγάρων και του Πατριαρχείου» σε μηχανοραφίες των ρωμαιοκαθολικών ιερωμένων³.

Κάποιες άλλες πηγές της εποχής μας δίνουν, ωστόσο, αρκετά διαφορετική εικόνα για τα πατροπαράδοτα συναισθήματα των σλαβόφωνων «Βουλγάρων» (ή μιας τουλάχιστον μερίδας τους) απέναντι στους ελληνόφωνους «Γκρέκους». Στο μνημειώδες έργο του για την «Ευρωπαϊκή Τουρκία» που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1840, ο Αμί Μπουέ διαπιστώνει π.χ. πως «υπάρχει μια παλιά αντιπάθεια μεταξύ των Ελλήνων και των ομοθρήσκων τους των Βουλγάρων και των Σέρβων», η οποία εκφράζεται με την πεισματική άρνηση των μεν να μάθουν τη γλώσσα των δε: «οι δυο γλώσσες», ελληνικά και -εν γένει- σλαβικά, διευκρινίζει, «δεν

¹ Иванов 1912, σ.158-86· Юрдан Трифонов, «Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново», *Списание на БАН –Клон Историко-Филологичен и Философско-Обществен* 8 (1917), σ.1-42· Маркова 1976, σ.46-59· Zina Markova, «Le Patriarchat de Constantinople et la vie culturelle bulgare au XVIIIe siècle et durant les premières décennies du XIXe siècle», *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα*, Θεσ/νίκη 1980, σ.227-37· Nadja Danova, «Les Bulgares vus par les intellectuels grecs à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècles», *στο ίδιο*, σ.157-67. Ως πρώτο δείγμα αυτής της ιστοριογραφικής αναθεώρησης αναφέρεται ένα άρθρο του Ιβάν Σισμάνοφ το 1894.

² Шопов 1885, σ.440.

³ Дракул 1995, σ.168-9.

μιλιούνται ταυτόχρονα παρά μόνο από τους εμπόρους ή στις περιοχές όπου Βούλγαροι κι Έλληνες είναι ανακατωμένοι, όπως στο Τεκίρ Ντάγ και τη Νότια Μακεδονία»¹. Για «άσπονδον και πεπαλαιωμένον μίσος προς τους Γραικούς», που εμπόδισε τους «ομογενείς» του ν' απολαύσουν τα αγαθά της ελληνικής παιδείας, κάνει λόγο την ίδια χρονιά σε επιστολή του και ο βούλγαρος διαφωτιστής Ράινο Πόποβιτς –οπαδός ο ίδιος της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης, ως του κατεξοχήν διαθέσιμου στις τότε συνθήκες διαύλου πνευματικής καλλιέργειας και κοινωνικής ανόδου². «*Η μεγάλη πλειονότης των κατοίκων της επαρχίας ταύτης αποστρέφεται τον Έλληνα*», πληροφορεί τέλος το 1883 την Αθήνα για τους σλαβόφωνους Μακεδόνες ο πατριάρχης Ιωακείμ, βασιζόμενος πιθανότατα στην πρόσφατη προσωπική εμπειρία του ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης³.

Πριν υιοθετήσουμε ωστόσο κατά γράμμα αυτή την τελευταία εκδοχή, καλό είναι να λάβουμε υπόψη τα κοινωνικά συμφραζόμενα του «μίσους» που καταγράφει. Ο καλύτερος οδηγός γι' αυτό είναι το ίδιο το κείμενο που θεωρείται ως η πρώτη δημόσια -και κυρίως γραπτή- εκδήλωση «αφύπνισης» της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης: η «Σλαβοβουλγαρική Ιστορία» του μοναχού Παΐσιου Χιλεντάρσκι (1762). Προϊόν της περιρρέουσας εχθρικής ατμόσφαιρας που επικρατούσε σε παραδοσιακούς σλαβικούς κύκλους της νότιας Βαλκανικής απέναντι στη διπλή διαδικασία εξαστισμού κι εξελληνισμού των ανερχόμενων εμποροβιοτεχνικών στρωμάτων, «*τελευταίος εκπρόσωπος του βουλγαρικού μεσαίωνα*» και συνάμα «*προάγγελος του ρομαντικού εθνικισμού του 19ου αιώνα*», το έργο του Παΐσιου συνιστά μια οξύτατη καταγγελία όχι μόνο της «αποεθνοποίησης» των σλαβόφωνων αστών αλλά και των κοινωνικοοικονομικών πρακτικών που διαπλέκονται με αυτή. Καταφεύγοντας στην Αγία Γραφή, κατεξοχήν πεδίο αναφοράς της προκαπιταλιστικής ιδεολογίας, ο συγγραφέας ψέγει τον στερεοτυπικό «βούλγαρο» αστό των ημερών του για ταξική και ταυτόχρονα πολιτισμική προδοσία του «γένους» του: «*Ντρέπεσαι μπροστά στους σοφούς και στους εμπόρους και τους εκλαμπρότατους της γης για το γένος και τη γλώσσα σου, γιατί είναι οι βούλγαροι απλοϊκοί και δεν υπάρχουν ανάμεσά τους πολλοί έμποροι και συγγραφείς και πονηροί και εκλαμπρότατοι της γης στον καιρό μας, αλλά οι περισσότεροι από αυτούς είναι απλοί ζευγολάτες και σκαφτιάδες και βοσκοί και απλοϊκοί τεχνίτες. Εγώ θα σου απαντήσω σύντομα σε αυτό. Από τον Αδάμ ως τον Δαβίδ και τον δίκαιο Ιωακείμ, το Ιωσήφ τον νυμφίο, πόσοι δίκαιοι και άγιοι προφήτες και πατριάρχες ονομάστηκαν μεγάλοι στη γη και μπροστά στο Θεό –δεν υπήρχε ανάμεσά τους κανένας έμπορος ή παμπόνηρος και υπερόπτης όπως οι τωρινοί πονηροί, που τους εκτιμάς και τους θαυμάζεις και έλκεσαι από τη γλώσσα τους και τα ήθη τους. Όλοι εκείνοι οι δίκαιοι προπάτορες ήταν γεωργοί και βοσκοί, απλοϊκοί και άκακοι*»⁴. Επανερχόμενοι στην παραδοσιακή ταύτιση του «βούλγαρου» με το γεωργό και του «έλληνα» με τον έμπορο ή τον

¹ Βουέ 1840, τ.Β', σ.40.

² Μαραγκός 2009, σ.279.

³ Καρδαράς 1998, σ.213.

⁴ Μαραγκός 2009, σ.124' για τη σχετική ανάλυση: σ.123-8 & 166.

αστό, που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, διαπιστώνουμε έτσι πως η μεταξύ τους προεθνική εχθρότητα μπορεί να μην είναι παρά η μεταγραφή κοινωνικών αντιθέσεων στο ιδίωμα της εποχής. Την προσέγγιση αυτή συμεριζεται και ο Ιβάν Σισμάνοφ, ο πρώτος βούλγαρος λόγιος που αμφισβήτησε (εν έτει 1894) την κυρίαρχη εθνικιστική εκδοχή για το «ελληνοβουλγαρικό» παρελθόν: ίσαμε τις δεκαετίες του 1830 και 1840, επισημαίνει, «οι τεταμμένες σχέσεις μεταξύ των δυο αυτών στοιχείων οφείλονταν περισσότερο σε ταξικό μίσος παρά σε αντίθετες εθνικές επιδιώξεις»¹. Η βουλγαρική «εθνική αφύπνιση» θα πολιτικοποιήσει αυτή την ταξική αντιπαλότητα, προσδίδοντάς της εθνικό περιεχόμενο κι εναρμονίζοντάς την με τα συμφέροντα των κοινωνικών στρωμάτων που ηγούνται της όλης «παλιγγενεσίας».

Η πολεμική των «σλαβοβούλγαρων» διαφωτιστών κατά του «ελληνικού κλήρου» και του «ελληνισμού» θα επικεντρωθεί σε δυο κυρίως σημεία: στις προσπάθειές τους για εξάλειψη της σλαβικής γλώσσας και φιλολογίας, αφ' ενός, και στην εκκλησιαστική και οικονομική καταπίεση των «Βουλγάρων» από τους ελληνόγλωσσους αρχιερείς, αφ' ετέρου.

Όσον αφορά το πρώτο, το υποτιθέμενο πρόγραμμα εξελληνισμού των Σλάβων της Βαλκανικής απ' το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, αυτό όπως είδαμε έχει αμφισβητηθεί όχι μόνο από τους (έλληνες και μη) προασπιστές της «οικουμενικότητας» της Ορθοδοξίας, αλλά και από βούλγαρους ιστορικούς που -κατά τα άλλα- ενστερνίζονται πλήρως τα βασικά ερμηνευτικά σχήματα της κυρίαρχης στη χώρα τους εθνικής αφήγησης. Ιδιαίτερη κριτική έχει δεχθεί ένα στερεότυπο επιχείρημα των σλαβοβούλγαρων «εθναποστόλων» και πρώιμων ιστοριογράφων, σύμφωνα με το οποίο ο ελληνικός κλήρος επιδόθηκε επί αιώνες στη συστηματική καταστροφή σλαβικών χειρογράφων και εικόνων. Στην πραγματικότητα, όπως επισημαίνει η Ζίνα Μάρκοβα, «δεν είναι γνωστή ούτε μια μαρτυρία» για παρόμοια δραστηριότητα μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αι., στη βουλγαρική δε επικράτεια έχουν διασωθεί 1.860 τουλάχιστον σλαβικά χειρόγραφα, τα οποία συνήθως είχαν αντιγραφεί από κληρικούς με την ενθάρρυνση ή καθοδήγηση των προϊσταμένων τους αρχιερέων². Η ίδια ιστορικός αναφέρει πως οι πρώτες πληροφορίες για καταστροφή σλαβικών βιβλίων από έλληνες ιερείς ανάγονται στο 1784 (στο Ντερμέντε της Θράκης) και το 1792 (στη μονή Αγ. Μάρκου στα Σκόπια), ενώ ένα τρίτο περιστατικό, το κάψιμο «παλιών συλλογών και εικόνων» το 1823 στο χωριό Τσερόβενε κατ' εντολήν του μητροπολίτη Σόφιας Ιωακείμ, παραμένει αρκετά ασαφές: «παρόμοια παραδείγματα», τονίζει, «θα πρέπει να γίνονται δεκτά με ορισμένη επιφύλαξη, καθώς δεν είναι γνωστές οι αρχικές πηγές απ' τις οποίες έχουν αντληθεί»³. Το πιο ακραίο -και συνάμα δημοφιλές- τέτοιο παράδειγμα, η υποτιθέμενη καταστροφή της μεσαιωνικής πατριαρχικής βιβλιοθήκης του Βέλικο Τίρνοβο από τον εκεί μητροπολίτη Ιλαρίωνα κατά τη δεκαετία του

¹ Danova 1980, σ.157.

² Маркова 1976, σ.47.

³ Στο ίδιο, σ.55. Για το περιστατικό του 1784, βλ. επίσης Иванов 1912, σ.162. Για ένα δείγμα προπαγανδιστικής αναφοράς στο περιστατικό του 1823, ανακυκλωμένο μέσω κάποιου γάλλου συγγραφέα: Siméon Radeff, *La Macédoine et la renaissance bulgare au XIXe siècle*, Σόφια 1918, σ.104.

1820, έχει αποδειχθεί πλήρως κατασκευασμένο· στην πραγματικότητα, ο Παρίων -που ως επικεφαλής της υπηρεσίας λογοκρισίας του Πατριαρχείου είχε κάνει στην Κωνσταντινούπολη κάποια (όχι σλαβικά αλλά προοδευτικά) έντυπα- υποστήριξε οικονομικά και πολιτικά το άνοιγμα του πρώτου βουλγαρικού σχολείου στο Γκάμπροβο (1835) και τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στην καθομιλουμένη βουλγαρική γλώσσα¹. Στο μακεδονικό χώρο, τα αναφερόμενα περιστατικά χρονολογούνται ως επί το πλείστον μετά το 1840: στο Βέλες απ' τον υπέργηρο λαρισαίο μητροπολίτη Ιγνάτιο (1839-41)² και στο Κιλκίς απ' τον Πολυανής Ανθιμο (1840-41)³, στη μονή Τρέσκαβετς του Περλεπέ απ' τον Πελαγονίας Γεράσιμο⁴, στη μονή Παναχράντου του Κίτσεβο απ' τον Διβρών Μελέτιο (1848)⁵, στη Στρούγκα από τον επίτροπο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου κατ' εντολήν του Αχριδών Διονυσίου (1850)⁶.

Ακόμη κι αν όλες αυτές οι καταγγελίες ανταποκρίνονται σε αληθινά συμβάντα, αυτά τα τελευταία μπορούν να ερμηνευθούν όχι τόσο ως δείγματα της παραδοσιακής πολιτικής του Πατριαρχείου απέναντι στη σλαβική εκκλησιαστική φιλολογία, όσο ως σπασμωδικές αντιδράσεις απέναντι στο ανεγειρόμενο πλέον «βουλγαρικό ζήτημα»: τη διεκδίκηση εκκλησιαστικής αυτοτέλειας στη βάση της εθνογλωσσικής ιδιαιτερότητας, διεκδίκηση που έθετε σε αμφιβήτηση τα προνόμια της κυρίαρχης ελληνόφωνης ηγετικής κάστας του millet-i Rum. Η κάστα αυτή, δομημένη προνομιακά γύρω από τα ανώτερα κλιμάκια του Πατριαρχείου, έλεγχε σε μεγάλο βαθμό τους διορισμούς αρχιερέων, διαιωνίζοντας «την πολιτιστική και ιδεολογική κυριαρχία του ελληνόφωνου κλήρου πάνω στο σύνολο των ορθοδόξων της περιοχής»⁷. Για την περιφρούρηση της προνομιακής πρόσβασής της στα ηγετικά εκκλησιαστικά αξιώματα, αποκαλυπτικό είναι το περιστατικό που μνημονεύει ο ημιεπίσημος χρονογράφος του Πατριαρχείου, Μανουήλ Γεδεών: όταν στις 30 Ιουλίου 1822 προτάθηκε στη γενική συνέλευση η ανάρρηση στον πατριαρχικό θρόνο του μητροπολίτη Σερρών Χρύσανθου, σλαβόφωνου γεννημένου στο Ντόλνο Γραμματίκοβο Καϊλαρίων (νυν Κάτω Γραμματικό Εορδαίας), ο καλύμνιος μητροπολίτης Δέρκων Ιερεμίας κατάφερε να ματαιώσει την εκλογή

¹ Για την αποδόμηση του μύθου: Трифонов 1917. Συμπληρωματικά: Λάσκαρις 1978, σ.248-50· James Clarke, «Parion of Tirnovo in the light of historical criticism», *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Européennes*, Σόφια 1969, σ.269-78. Ως απλή νύξη: Иванов 1912, σ.169. Δείγματα της αναπαραγωγής του, ακόμη κι από συγγραφείς κάθε άλλο παρά ταυτισμένους με το βουλγαρικό εθνικισμό: Eliot 1908, σ.251-2· Rinon 1908, σ.123· Γιάννης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα 1931, σ.12-3. Για την αναπαραγωγή του από τους λογίους, τους προπαγανδιστές, ακόμη και τα σχολικά εγχειρίδια της βουλγαρικής «παλιγγενεσίας»: Αρετόν 2006, σ.277-94· συνοπτικότερα: Nikolay Aretov, «The kidnapped identity and the myth of the book burning», *Balkan Studies* 42/1-2 (2001), σ.79-88.

² Кънчов 1970, σ.217. Η ενέργεια του μητροπολίτη, κατά τα άλλα «ανεκτικού» απέναντι στη σλαβική γλώσσα και λειτουργία, αποδίδεται σε εντολές του Πατριαρχείου.

³ Шапкарев 1984, σ.161.

⁴ Шопов 1893, σ.348· Александар Трајановски, *Црквно-училишните општини во Македонија*, Σκόπια 1988, σ.92.

⁵ Снегаров 1932, σ.448. Το εγχείρημα φέρεται να επαναλήφθηκε από τον Διβρών Ανθιμο το Σεπτέμβριο του 1874, στο αποκορύφωμα δηλαδή της ελληνοβουλγαρικής εκκλησιαστικής αντιπαράθεσης, μετά την απομάκρυνση του εξαρχικού ηγουμένου -κι αργότερα μητροπολίτη- Κοσμά (όπ.π., σ.448-9).

⁶ Снегаров 1964, σ.48-9. Το γεγονός εντοπίζεται στις 15.7.1850, η ενυπόγραφη όμως σχετική εγγραφή στον κώδικα της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου είναι μεταγενέστερη (12.5.1876), μετά την επικράτηση του βουλγαρικού κόμματος στην κωμόπολη.

⁷ Τσουκαλάς 1977, σ.33-4.

του με το σκεπτικό πως «δεν έλειψαν οι γραικοί· διατί να γίνη πατριάρχης ο βούλγαρος;»¹. Καθόλα υπαρκτές, οι εθνοτικές αυτές στοιχίσεις και λογικές είχαν φυσικά τα όριά τους –στη συγκεκριμένη π.χ. περίπτωση δεν εμπόδισαν τελικά τον Χρύσανθο να καταλάβει το ανώτατο αξίωμα δυο χρόνια αργότερα και να γίνει ένας από τους τρεις σλαβόφωνους πατριάρχες (σε σύνολο 24) του 19^{ου} αι.². Όσον αφορά πάλι το διορισμό μητροπολιτών, τα οικονομικά κίνητρα φαίνεται πως έπαιζαν συχνά μεγαλύτερο ρόλο από την όποια καταγωγή των υποψηφίων³.

Απέναντι στη σλαβοφωνία του ποιμνίου της, η εκκλησιαστική ηγεσία επιδείκνυε συνήθως ένα μίγμα υπεροψίας κι αδιαφορίας. Ο εθνικός ιστορικός -και σχεδιαστής ταυτόχρονα της εθνικής πολιτικής- Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος θα στηλιτεύσει έτσι εκ των υστέρων σαν κατεξοχήν «ολίσθημα» του Πατριαρχείου την παράλειψή του να εξελληνίσει γλωσσικά όλους τους ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴. Στα τέλη ωστόσο του 18^{ου} κι ακόμη περισσότερο στις αρχές του 19^{ου} αι., καθώς ο νεοελληνικός Διαφωτισμός αποκτά όλο και πιο έντονα εθνικά χαρακτηριστικά, μια μερίδα λογίων (κληρικών και λαϊκών) θα προπαγανδίσει - και σε κάποιες περιπτώσεις θα δρομολογήσει- τέτοιου είδους εγχειρήματα. Αναφερθήκαμε ήδη στη δημόσια αντιπαράθεση του Νεόφυτου Δούκα με το Πατριαρχείο το 1810-15· την αντικατάσταση των ξένων «ιδιωμάτων» από την ελληνική γλώσσα είχε κηρύξει λίγο νωρίτερα ο Κοσμάς ο Αιτωλός⁵, ενώ με πολύ διαφορετικό σκεπτικό (και πρότυπο τις αντίστοιχες επεξεργασίες της Γαλλικής επανάστασης, για επιβολή ενός ενιαίου οργάνου επικοινωνίας ως προϋπόθεση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά) ο Ρήγας Βελεστινλής οραματίζεται ένα παμβαλκανικό δημοκρατικό κράτος όπου «η απλή των Ελλήνων γλώσσα» θα είναι «ως πλέον ευκατάληπτος»- η μόνη επίσημη⁶. Το σαφέστερα διατυπωμένο πρόγραμμα της περιόδου για γλωσσικό εξελληνισμό των «αλλογλώσσων» είναι ωστόσο το «Τετράγλωσσο Λεξικό» του Δανιήλ Μοσχοπολίτη (1794). Χρηματοδοτημένο απ' το μητροπολίτη Πελαγονίας Νεκτάριο που, σύμφωνα με την έμμετρη εγκωμιαστική εισαγωγή, το εξέδωσε «ρωμαΐκια γλώσσα θέλοντας τους πάντας να διδάξη / και τα βουλγαροαλβανικά ήθη να μεταλάξη», το πρωτόλειο αυτό εγχειρίδιο έθετε ως βραχυπρόθεσμο στόχο του την εξοικείωση των «αλλογλωσσων» χριστιανών με τα ελληνικά και ως στρατηγικό σκοπό του την πλήρη γλωσσική αφομοίωσή τους:

¹ Μανουήλ Γεδεών, *Εγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος*, Εν Κων/λει 1908, σ.ογ'. Παρόμοιο περιστατικό αναφέρεται και για την πατριαρχική εκλογή του 1835.

² Για τους 3 πατριάρχες «βουλγαρικής καταγωγής» (Ευγένιο Β', Χρύσανθο Α', Αγαθάγγελο Α'): Νεοκλής Καζάζης, *Το μακεδονικόν πρόβλημα*, Εν Αθήναις 1907, σ.152. Ο συνολικός αριθμός των πατριαρχών προκύπτει απ' τον επίσημο δικτυακό τόπο του Οικουμενικού Πατριαρχείου (www.ec-patr.org/).

³ Για έναν κατάλογο «βουλγάρων» μητροπολιτών κι άλλων αξιωματούχων του Πατριαρχείου στη διάρκεια του 10^{ου} αι., βλ. Καζάζης 1907, σ.152-3.

⁴ Παπαρρηγόπουλος 1971, τ.ΙΔ' [1886], σ.86-8.

⁵ Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.35.

⁶ Άρθρο 53 του «Συντάγματος» του Ρήγα, Λεάνδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήναι 1963, σ.161. Για το γαλλικό πρότυπο: M. de Certeau - D. Julia - J. Revel, *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois*, Παρίσι 1975. Για το πολιτικό σχέδιο του Ρήγα, όσον αφορά την ενσωμάτωση των βαλκανικών πληθυσμών στο ελληνικό έθνος: Κορδάτος 1931, σ.82-6' Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.35-6' Ματάλας 2002, σ.28.

*«Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Αλλόγλωσσοι χαρήτε
κι ετοιμασθήτε όλοι σας, Ρωμαίοι να γενήτε
βαρβαρικήν αφήνοντες γλώσσαν, φωνήν και ήθη
οπού στους απογόνους σας να φαίνονται σαν μύθοι.
Γένη σας να τιμήσετε, ομού και τας πατρίδας
τας Αλβανοβουλγαρικάς κάμνοντες Ελληνίδας».*

Παρά το γενικευτικό σχήμα, διαπιστώνουμε πάντως κι εδώ ότι το όλο σχέδιο έχει συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Το φυλλάδιο απευθύνεται στους νέους των μικροαστικών στρωμάτων της υπαίθρου, που δεν έχουν τη δυνατότητα συστηματικών σπουδών αλλά «θέλουν να μάθουν μερικά γράμματα και ολίγους λογαριασμούς δια να εξακολουθήσουν την πραγματεία ή την τέχνην των πατέρων των». Αυτοί που καλούνται (ή διευκολύνονται) να εξελληνιστούν δεν είναι γενικά οι αλλόγλωσσοι (και σίγουρα όχι οι γεωργοί, που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία τους) αλλά τα δυναμικότερα αστικά στρώματα που ασχολούνται με το εμπόριο:

*«Λαοί οι πριν αλλόγλωσσοι , αλλ' ευσεβείς τα θεία
Ρωμαίων ν' αποκτήσετε γλώσσαν και ομιλίαν
Μεγάλως ωφελούμενοι εις το επάγγελμά σας
Κι εις όλα τα εμπορικά επιχειρήματά σας»¹.*

Η εμβέλεια ενός παρόμοιου εκδοτικού πονήματος έχει φυσικά κάποια οφθαλμοφανή όρια –και σίγουρα αυτό δεν επαρκεί για ένα τόσο μακρόπνοο εγχείρημα, όπως η «μετάλλαξη» της γλώσσας και των «ηθών» ενός τόπου. Ο μηχανισμός στον οποίο ανατίθεται συνειδητά η διάδοση της ελληνομάθειας, ήδη από τα χρόνια αυτά του ύστερου Διαφωτισμού, είναι έτσι κυρίως (αν όχι αποκλειστικά) το σχολείο. Το *Τετράγλωσσο Λεξικό* αποδίδει π.χ. στο μητροπολίτη σπόνσορά του τη σύσταση σχολείων και την «εγκύμναση» των παιδιών «*με ρωμαίικα γράμματα*», στα πλαίσια ακριβώς της εκστρατείας του για εξελληνισμό των αλλογλώσσων². Παρόμοιες επισημάνσεις συναντάμε, λίγο πριν από την επανάσταση, και σε ανταποκρίσεις από τη μακεδονική ή ηπειρωτική ενδοχώρα³. Μέχρι όμως τα μέσα του 19^{ου} αι., η εκπαιδευτική πολιτική του Πατριαρχείου και των κατά τόπους αρχιερέων δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην καλλιέργεια και διάδοση της ελληνοφωνίας. Μεταξύ 1820 και 1850, εποχή κατά την οποία δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί το κλίμα και οι στρατηγικές

¹ Δανιήλ Μοσχοπολίτης, *Εισαγωγική διδασκαλία περιέχουσα λεξικόν τετράγλωσσον των τεσσάρων κοινών διαλέκτων ήτοι της απλής Ρωμαϊκής, της εν Μοισία Βλαχικής, της Βουλγαρικής και της Αλβανικής*, χ.τ.έ. 1802, σελ. ά.α., ποίημα με τίτλο «Στίχοι απλοί κατά αλφάβητον». Αναλυτικά για το έργο: Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.49-116. Ο ίδιος ο Δανιήλ τονίζει σε εισαγωγική «σημείωσιν» πως δεν γνωρίζει παρά μόνο τα ελληνικά και τα βλάχικα. Από σωζόμενη επιστολή του φαίνεται πως μεταφραστής του σλαβικού («βουλγαρικού») τμήματος, στη διάλεκτο της Οχρίδας, ήταν μάλλον ο εκεί Παπα-Στέφανος (Иван Снегаров, «Нови данни за българщината в Македония», *Македонски Преглед* 1/2 [1924], σ.55-6). Στη σλαβική ιστοριογραφία, το λεξικό επέχει πρωτεύουσα θέση απόδειξης των εξελληνιστικών σχεδίων· για μια -ενδεχομένως υπερβολική- σχετικοποίηση αυτής της στόχευσης, βλ. αντίθετα Иванов 1912, σ.162-6.

² Μοσχοπολίτης 1802, ό.π.· Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.50-1.

³ Πολίτης 1993, σ.67-8.

αμοιβαίου αποκλεισμού ανάμεσα στην ελληνική και τη σλαβική γλώσσα και παιδεία, κυρίαρχη πολιτική της εκκλησίας είναι «όχι ο αποκλεισμός κι η καταστολή αλλά, αντίθετα, ο έλεγχος και η ενσωμάτωση της βουλγαρικής γλώσσας στο *millet-i Rum*, αν και σε θέση υποδεέστερη από την ελληνική κουλτούρα και γλώσσα»¹. Ο μητροπολίτης Τρνόβου Ιλαρίων, ο ίδιος που κατηγορήθηκε όπως είδαμε για την υποτιθέμενη καταστροφή της βουλγαρικής πατριαρχικής βιβλιοθήκης, υποστήριξε το άνοιγμα του πρώτου σύγχρονου βουλγαρικού σχολείου στο Γκάμπροβο (1835), εγκαινίασε ένα άλλο στο Σόποτ (1838), συναίνεσε στην εισαγωγή (και) της σλαβονικής στη λειτουργία του ναού του Αγ. Νικολάου στο Τίρνοβο (1836) και πατρονάρισε τη μετάφραση των Γραφών στην καθομιλουμένη βουλγαρική απ' το Νεόφυτο Ρίλσκι (1831-40). Το σχολείο του Κιουστεντίλ, όπου τα σλαβονικά διδάσκονταν παράλληλα με τα ελληνικά, δημιουργήθηκε το 1816 απ' το μητροπολίτη Αυξέντιο· το πρώτο βουλγαρικό σχολείο της Κοπρίφστιτσα ευλογήθηκε το 1837 απ' τον Φίλιππουπόλεως Νικηφόρο, αυτό της Σόφιας το 1839 απ' τον εκεί μητροπολίτη Μελέτιο κ.ο.κ.². Στις αρχές δε της δεκαετίας του 1840, το Πατριαρχικό Τυπογραφείο της Κωνσταντινούπολης εκδίδει βουλγαρικά βιβλία εκκλησιαστικού περιεχομένου, σε μια προσπάθειά του να ελέγξει την (έτσι κι αλλιώς αναπτυσσόμενη) σχετική βιβλιοπαραγωγή³. Εντελώς διαφορετική είναι πάντως η στάση του Πατριαρχείου απέναντι στη μετάφραση των ιερών κειμένων, που μετά το 1832 αποδίδεται σε «φθοροποιές» επιδράσεις της προτεσταντικής προπαγάνδας και καταδικάζεται ρητά. «Συμβουλευτική επιστολή» του Πατριαρχείου καταδικάζει έτσι ρητά το 1836 «τας μεταφράσεις της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, τας γενομένας παρά των λουθηροκαλβινιστών ψευδοδιδασκάλων ή παρ' ομοθρήσκων και ομογενών ημών, οπαδών δε αυτών, εις τε την τουρκικήν, σερβικήν, αραβικήν, σλαβονικήν και άλλας τοιαύτας διαλέκτους», θεωρώντας τις επιβλαβείς όχι μόνο για την «ορθοδοξία» αλλά και για το «έθνος»⁴. Τρία χρόνια αργότερα, ειδική πατριαρχική εγκύκλιος όχι μόνο απαγορεύει «την χρήσιν και ανάγνωσιν γενικώς» των επίμαχων βιβλίων, αλλά και διατάζει τους κατά τόπους μητροπολίτες να τα «κατακαύσωσι πανδήμως»⁵. Στην απαγόρευση αυτή συμπεριλαμβανόταν και η βουλγαρική μετάφραση του Ευαγγελίου που προώθησε ο Ιλαρίων, όπως διαπιστώνουμε από τις δημοσιευμένες εντολές του Πατριαρχείου (1841) προς τη σερβική εκκλησία, τον μητροπολίτη του Σαμόκοφ και το μοναστήρι της Ρίλα, για απόσυρση των διαθέσιμων αντιτύπων της⁶.

¹ Andreas Lyberatos, «Men of the sultan: the beglik sheep tax collection system and the rise of a Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv», *Turkish Historical Review* 1(2010), σ.81-2.

² Иванов 1912, σ.168-9· Маркова 1976, σ.56-9· Lyberatos 2010, σ.81.

³ Григорович 1915, σ.51-2· Иванов 1917, σ.241· Маркова 1976, σ.56-9. Παρόμοια προσπάθεια ελέγχου της νεοελληνικής βιβλιοπαραγωγής είχε γίνει και το 1820, με την έκδοση «απανταχούσας» εγκυκλίου που προκάλεσε τη μίση των διαφωτιστών (Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, Αθήνα 1988, σ.48 κ.εξ.).

⁴ Μανουήλ Γεδεών, *Κανονικά διατάξεις των αγιωτάτων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Β', Κων/λις 1889, σ.272-3. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.46-7.

⁵ Γεδεών 1889, σ.289.

⁶ Καλλίνικος Δελικανής, *Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος*, Εν Κων/λει 1905, σ.755-7. Πρβλ. Иван Снегаров, «Първата българска печатница», *Македонски Преглед* XI/3-4 (1939), σ.35-6.

Αν τα μακραίωνα εξελληνιστικά σχέδια του Πατριαρχείου αποτελούν εθνικό μύθο της βουλγαρικής «παλιγγενεσίας», δεν συμβαίνει το ίδιο με την οικονομική καταπίεση εκ μέρους του ανώτερου κλήρου. Η γενικευμένη διαφθορά των αρχιερέων και η συστηματική απομύζηση του ποιμνίου τους, ανεξαρτήτως «γένους», ήταν δεδομένη και πήγαζε από το ίδιο το σύστημα αναπαραγωγής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας: ο μητροπολίτης αγόραζε τη θέση του αντί 15-80.000 γροσίων, δανειζόμενος από τοκογλύφους ή εκδίδοντας «*αυλικές ομολογίες*» επικυρωμένες από την Ιερά Σύνοδο, κι εν συνεχεία μετακυλούσε την εξυπηρέτηση αυτού του χρέους στις πλάτες των υφισταμένων του κληρικών και του ποιμνίου του¹. Οι εισπράξεις επιβάρυναν κυρίως τους χωρικούς, ενώ οι κάτοικοι των αστικών κέντρων απέφευγαν συνήθως να πληρώσουν². Ο φαύλος κύκλος που προκαλούσαν αυτές οι πρακτικές αποκτούσε όμως ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις στις εκκλησιαστικές εκείνες επαρχίες, όπου η απόσταση ανάμεσα στον αρχιερέα και το ποιμνίό του γιγαντωνόταν από το μεταξύ τους γλωσσικό φράγμα. «*Πηγή πλουτισμού μετά το 1767 δια τους αρχιερείς και τους περί αυτούς κληρικούς και λαϊκούς*», εξηγεί με αφοπλιστική ωμότητα ο Γεδεών, «*ήσαν αι επαρχίαι αι κατοικούμεναι υπό βουλγάρων, μέγαν έχουσαι χριστιανών αριθμόν, ούσαι πλούσιαι, από τε της σιτοπαραγωγής, από τε της κτηνοτροφίας· εκάστη των επισκοπών και μητροπόλεων αυτών έδιδεν εις τον αρχιερέα τουλάχιστον 40.000 χρυσών φράγκων κατ' έτος· η πρώτη δε περιοδεία του αρχιερέως ανά τα χωρία πάντα και τας κομπούλεις της επαρχίας αυτού απέφευγαν εις αυτόν και 100 και 150.000 φράγκων· η μητρόπολις Τορνόβου κατείχε την πρώτην θέσιν, ύστερον αυτής ετάττοντο το Κεσεντίλι, η Νυσσάβα (Σιάρκιοϊ), το Σαμακόβι· των ελληνικών επαρχιών επρώτερον η της Αδριανοπόλεως, η της Φιλιππουπόλεως, η των Βοδενών, η του Μελενίκου, όσον αφορά εις τα εκ των περιοδειών εισοδήματα· εγίνοντο δε αι περιοδείαι αύται κατά τριετίαν ή τετραετίαν*»³.

Η «νόμιμη» αυτή οικονομική αφαιμάξη συμπληρωνόταν συχνά από ποικίλες καταχρήσεις εξουσίας –προϊόντα, και αυτές, της αυταρχικής δομής κι αλληλοκάλυψης του εκκλησιαστικού μηχανισμού. Η μεγάλη πλειοψηφία των 8 μητροπολιτών της προξενικής περιφέρειας Βιτωλίων, ενημερώνει την άνοιξη του 1860 την Αθήνα ο έλληνας πρόξενος, «*φορολογούντες ασυνειδότως τους δυστυχείς χριστιανούς αποταμιεύουσι πλούτη, ή δια να πληρώσωσι τα χρέη εις ά υπέκυψαν δια να επιτύχωσι την ποιμαντικήν ράβδον ή δια να αφήσωσι κληρονομίας εις τους παρασίτους συγγενείς των ή δια δωροδοκιών αδρών να εκμηδενίσωσι τας κατ' αυτών κατακραυγάς*»⁴. «*Επίσκοποι και μητροπολίτες είναι ένοχοι πολλών πράξεων καταπίεσης και φιλαργυρίας, που, αν διαπράττονταν από Τούρκους, θα είχαν σηκώσει θύελλα*

¹ Ubicini 1854, τ.Β', σ.136-7' Λυμπεράτος 2009, σ.337-9' Μαρκοβα 1989, σ.91-2.

² Λυμπεράτος 2009, σ.342-7. Σύμφωνα με επιστολή του Νικομηδείας Διονυσίου προς τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών κατά τη σύνταξη των σχετικών Εθνικών Κανονισμών (1859), «*άχρι της σήμερον ουδεμιός πρωτευούσης οι κάτοικοι πληρώνουσι το ωρισμένον ετησίως εις τον αρχιερέα αυτών*» (Δημήτριος Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση*, Αθήνα 2003, σ.97).

³ Μανουήλ Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου 1800-1913*, Εν Αθήναις 1932, σ.284-5. Από τις 4 επαρχίες που χαρακτηρίζονται «ελληνικές», οι 3 αποτελούνταν ως επί το πλείστον (και η 4^η σε μεγάλο βαθμό) από σλαβόφωνους χριστιανούς.

⁴ ΙΑΥΕ 1860/99.1α, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίαις 10.5.1860, αρ.272.

διαμαρτυριών εκ μέρους των συμπαθούντων τους Χριστιανούς», αποφαινεται δυο μήνες αργότερα ο άγγλος συνάδελφός του, επιστρατεύοντας ένα πρόχειρο παράδειγμα: «Πριν από λίγες μόνο μέρες, ο επίσκοπος Βοδενών, ευρισκόμενος σε χρηματική ανάγκη, έστειλε κι απέσπασαν 1.000 γρόσια από ένα μικρό οικισμό 40 μόλις οικογενειών»¹. Ακόμη οξύτερος είναι ένας άλλος βρετανός διπλωμάτης: «Ο φαναριώτικος κλήρος στη Βουλγαρία, την Ανατολική Ρωμυλία και τη Μακεδονία λίγο απείχε από ένα σώμα άπληστων κι αισχροκερδών φοροσυλλεκτών, σταλμένο να γδάρει το σλαβικό πληθυσμό για λογαριασμό του Πατριάρχη της Κων/λης. Η απόκτηση της εύνοιάς τους περνούσε συνήθως από τις ερωμένες που διατηρούσαν φανερά, οι δε απαιτήσεις τους αποτελούσαν τρόπο για τις κοπέλες των χωριών ή για όσους ενδιαφέρονταν για την αγνότητα αυτών των τελευταίων»². Λεπτομερέστερες πληροφορίες για τις σχετικές επιδόσεις επιμέρους αρχιερέων, οικονομικές και μη, συναντάμε τόσο σε σλαβικές όσο και σε ελληνικές ή φιλελληνικές πηγές³. Παραστατικότατη είναι, τέλος, η εικόνα ενός παλιού μητροπολίτη Μογλενών που διατηρούσαν το 1891 στη μνήμη τους οι χωρικοί της έδρας του (Εμπόριο Καϊλαρίων) κι αναπαράγει ο Σόποφ: «Όταν πήγαινε να γυρίσει τα χωριά για να μαζέψει τ' αρχιερατικά του ζωνόταν σπάθη, κρέμαγε τουφέκι στον ώμο, έβαζε στο κεφάλι ένα ψηλό κόκκινο φέσι με μακριά φούντα και καβαλλίκευε εν γένει ακριβά και πρώτης κατηγορίας άλογα. Φοβόταν το ποίμνιό του»⁴.

Ας επισημανθεί παρεμπιπτόντως εδώ η σχετικά πρόσφατη απόπειρα αποκατάστασης της εικόνας του ανώτερου πατριαρχικού κλήρου, όσον αφορά τη στάση του απέναντι στο «βουλγαρικό» ποίμνιό του, με βάση τον ισχυρισμό πως οι όποιες τριβές αφορούσαν ως επί το πλείστον τις «αραιές» μητροπόλεις του παραδοσιακού κλίματος του Πατριαρχείου (στη σημερινή Βουλγαρία) κι όχι τις «πυκνότερες» μητροπόλεις του πάλαι ποτέ κλίματος της Αρχιεπισκοπής της Οχρίδας –διαφοροποίηση που, κατά το συγγραφέα, «αποδεικνύει» ότι, όσο στενότερη ήταν η επαφή του πληθυσμού με τους αρχιερείς, τόσο «καλύτεροι ποιμένες» αποδεικνύονταν αυτοί⁵. Η ελάχιστη πειστική αυτή προσέγγιση δεν βασίζεται όμως μόνο σε αυθαίρετους συλλογισμούς αλλά και σε χοντροκομμένη παραποίηση των διαθέσιμων στοιχείων, με παραπλανητική παραπομπή στις πηγές κι επινόηση ανύπαρκτων μητροπόλεων ή επισκοπών⁶.

¹ Charles Calvert προς Sir H. Bulwer, Salonica 20.7.1860, φωτοτυπική αναπαραγωγή σε Destani 2003, τ.Α', σ.30.

² Eliot 1908, σ.251.

³ Ενδεικτικά: Шапкарев 1984, σ.129-31, 163-5 & 168-71· Британски..., όπ.π. (2003), σ.189-90· Άμποτ 2005, σ.93-5· Μ.Γ. Δήμιτσας, *Τα περί της αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής, Αχρίδος και Βουλγαρίας*, Εν Αθήναις 1859, σ.88-90.

⁴ Шопов 1893, σ.229. Η ενδιάμεση «εθνικοποίηση» της αντίθεσης αποτυπώνεται στα σχόλια της γριάς καντηλανάφτισσας του (εξαρχικού πλέον) ναού του χωριού, όπου φυλάσσονταν τα οστά του μητροπολίτη: «Έτσι τους ήτανε γραφτό, να τους διαβάζονται βουλγάρικες προσευχές».

⁵ Pierre Voillery, «Le haut clergé phanariote et les bulgares. Oppresseur, prévaricateur ou bon pasteur? (1830-1860)», *Turcica* 35(2003), σ.81-123.

⁶ Αρχιερατικές «έδρες» Περλεπέ, Τίκφες, Ράντοβιτς, Πετριτσιού, Λατρόβου/Χορτερού (!), Καρατζόβας/Αλμωπίας, Φλώρινας, Πρέσπας (διαφορετική απ' της Οχρίδας) και Δεμίρ Χισάρ/Σιδηροκάστρου (σ.116). Ως πηγή αναφέρεται το βιβλίο του Κονόρτα (1998) χωρίς παραπομπή σε κάποια σελίδα· οι σχετικοί πίνακες του τελευταίου (σ.264-6) αφορούν ωστόσο «τοπωνύμια» κι όχι μητροπόλεις, με τη διευκρίνιση (σ.440) πως «ορισμένα αλλά όχι όλα»

Η υπερεκμετάλλευση του αγροτικού ιδίως ποιμνίου δεν αποτελούσε φυσικά «εθνικό» χαρακτηριστικό των «ελλήνων» αρχιερέων. Το διαπιστώνουμε μεταξύ άλλων από τις κατηγορίες που ο σλαβοβούλγαρος διαφωτιστής Κουζμάν Σαπκάρεφ απευθύνει κατά του («βουλγάρου» μεν αλλά) «*ακραία φιλόργυρου*» μητροπολίτη Πολυανής Παρθενίου (1859-66), για διασπάθιση της ρωσικής χορηγίας που είχε δοθεί υπέρ της βουλγαρικής σχολής θηλέων του Κιλκίς¹, καθώς και από τις παρεμφερείς καταγγελίες που θα διατυπωθούν τις επόμενες δεκαετίες σε βάρος εξαρχικών μητροπολιτών· παρακάτω θα δούμε πώς αυτές οι πρακτικές υπονόμισαν με τη σειρά τους την πολιτική ενότητα του millet-i Bulgar, συντελώντας στην ανάδυση μιας από τις εκδοχές του πρώιμου μακεδονισμού. Στη δεδομένη συγκυρία, ωστόσο, η δυσφορία για τις καταχρήσεις του ανώτατου κλήρου, σε συνδυασμό με την αλλαγή νοοτροπιών που παρατηρείται στη βάση της κοινωνίας και την αντικειμενική αύξηση των «δοσιμάτων» (αποτέλεσμα της προσπάθειας του Πατριαρχείου ν' αποπληρώσει το κλιμακούμενο χρέος του), αποτελεί το κοινωνικό υπόστρωμα πάνω στο οποίο αναπτύσσεται η εξέγερση των βουλγαρικών κοινοτήτων κατά της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Η «εθνικοποίηση» αυτής της εξέγερσης θα προκύψει στη συνέχεια ως μονόδρομος, καθώς «*η διοχέτευση της κοινωνικής δυσανεξίας στο 'πολιτισμικό' επίπεδο ήταν πιθανότατα περισσότερο συμβατή με την οθωμανική νομιμότητα*» της περιόδου απ' ό,τι η άμεση άρνηση συμμόρφωσης στις φορολογικές πιέσεις των μητροπολιτών².

Προς την ίδια κατεύθυνση θα λειτουργήσει επίσης η προστασία του βουλγαρικού εθνικού κινήματος από συγκεκριμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις και τους μηχανισμούς τους στην οθωμανική Ανατολή³. Σε μια πρώτη φάση, στη δεκαετία του 1840, η διαφοροποίηση του βουλγαρικού κλήρου απέναντι στο Φανάρι ενθαρρύνεται από τη γαλλική διπλωματία και τους συνδεδεμένους μ' αυτήν κύκλους των πολωνών εμικρέδων που έχουν καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη· στόχος του εγχειρήματος είναι ο περιορισμός της ρωσικής επιρροής που ασκείται μέσω του Πατριαρχείου και, ει δυνατόν, η προσέγγιση των Βουλγάρων με τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία. Αποκορύφωμα αυτής της πολιτικής αποτελεί το επίσημο γαλλικό αίτημα προς την Πύλη, το Γενάρη του 1849, για διορισμό βούλγαρου πατριάρχη ή υπαγωγή των «βουλγάρων» ιερέων στη σερβική εκκλησία – αίτημα το οποίο αποκρούστηκε με την εξήγηση ότι μια ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία θα ήταν πιο εύκολο να ελεγχθεί από τη Ρωσία απ' ό,τι ο παραδοσιακός οθωμανικός θεσμός του Πατριαρχείου⁴. Με το ξέσπασμα ωστόσο του Κριμαϊκού πολέμου η στάση της Γαλλίας επαναπροσδιορίστηκε, καθώς εκτιμήθηκε πως η εκκλησιαστική χειραφέτηση των Βουλγάρων μπορούσε τελικά να

αντιστοιχούσαν κάποτε (πολύ πριν από το 1767, οπότε το κλίμα της Αρχιεπισκοπής επανενσωματώθηκε στο Πατριαρχείο) σε εκκλησιαστικές επαρχίες. Αρκετά προβληματική είναι και η κατηγοριοποίηση απ' τον Voillery της στάσης των επιμέρους αρχιερέων απέναντι στο «βουλγαρικό» ποιμνίο τους.

¹ Шапкарев 1984, σ.202.

² Λυμπεράτος 2009, σ.431.

³ Για την αναλυτικότερη σχετική μελέτη της περιόδου ως το 1856, βλ. Маркова 1976, σ.165-91.

⁴ Маркова 1976, σ.176-7.

υπονομεύσει την οθωμανική κυριαρχία στην περιοχή. Την αντίστροφη πορεία ακολούθησε η ρωσική διπλωματία: αρχικά επιφυλακτική -αν όχι εχθρική- απέναντι στην υπονόμευση του κύρους της «Μεγάλης Εκκλησίας» από τους βούλγαρους «αντάρτες», σταδιακά τάσσεται υπέρ των μετριοπαθέστερων εκδοχών του βουλγαρικού κινήματος, που δεν απειλούσαν τυπικά τη θεσμική ενότητα του millet-i Rum· οι λόγοι που υπαγόρευσαν αυτή τη στροφή ήταν αφ' ενός μεν η ανησυχία της Πετρούπολης για την επιρροή του Παρισιού πάνω στην αναπτυσσόμενη βουλγαρική αστική τάξη, αφ' ετέρου δε η εμπλοκή των πανσλαβιστικών κύκλων στην άσκηση της αυτοκρατορικής εξωτερικής πολιτικής μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο. Στην πράξη, η γαλλική υποστήριξη θα εκφραστεί κυρίως με την υπόγεια ενθάρρυνση (και ενίοτε παροχή διπλωματικής προστασίας) προς την πρώτη γενιά στελεχών του βουλγαρικού κινήματος, ενώ η ρωσική θα πάρει τη μορφή αναπαραγωγής αυτού του δυναμικού (και πρόσδεσής του στη ρωσική πολιτική) δια της παροχής υποτροφιών σε ρωσικά εκπαιδευτικά ιδρύματα¹. Κοινός τόπος της πολιτικής και των δυο χωρών υπήρξε η αυξανόμενη συνειδητοποίηση του ειδικού βάρους των «Βουλγάρων» μεταξύ των «αλύτρωτων» χριστιανικών πληθυσμών του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως στις στρατηγικής σημασίας επαρχίες γύρω απ' την Κωνσταντινούπολη.

Αν η εκπαιδευτική «παλιγγενεσία» δρομολογήθηκε στις δεκαετίες του 1820 και 1830, η πρώτη επίσημη διατύπωση των στόχων του εθνικού βουλγαρικού κινήματος έγινε το 1844 από δυο ιερωμένους, τον Νεόφιτ Μπόζβελι και το μητροπολίτη Μακαριουπόλεως Ιλαρίωνα. Προσαρμοσμένα στην οθωμανική διοικητική αντίληψη, τα αιτήματά τους προς την Πύλη απέβλεπαν ουσιαστικά στη δημιουργία ενός «μιλέτ μέσα στο μιλέτ» με το διορισμό βουλγάρων αρχιερέων στις περιοχές που κατοικούνταν από ομοεθνείς τους, την ανέγερση βουλγαρικού ναού στην Κωνσταντινούπολη, την ελεύθερη λειτουργία βουλγαρικών σχολείων κι έκδοση εφημερίδων και βιβλίων, τη σύσταση μικτών τουρκοβουλγαρικών δικαστηρίων, ως εναλλακτική διέξοδος προς τα εκκλησιαστικά, και τη σύσταση μιας αντιπροσωπείας «πλήρως ανεξάρτητης απ' το Πατριαρχείο» για την υποβολή των βουλγαρικών αιτημάτων «απευθείας στην Υψηλή Πύλη»². Τον Ιούνιο του 1845, οι δυο ιερωμένοι αναγνωρίστηκαν από τα 24 βουλγαρικά εσνάφια της Κωνσταντινούπολης ως αντιπρόσωποί τους απέναντι στις αρχές· ακολούθησε η σύλληψή τους μ' εντολή του Πατριάρχη κι η εκτόπισή τους στο Άγιο Όρος, όπου ο Μπόζβελι πέθανε τρία χρόνια αργότερα³. Το αίτημα ωστόσο για ανέγερση βουλγαρικού ναού στο Φανάρι ικανοποιήθηκε το 1849 με ειδικό φερμάνι που εκδόθηκε από το σουλτάνο στο

¹ Маркова 1976, σ.188-9· Милена Тодоракова, «Славянските комитети в Русия и България (1858-1877 г.), по документите от съветските архиви», *Известия на Държавните Архиви* 57 (1989), σ.385-98. Γενικότερα για το πανσλαβικό κίνημα και τη ρωσική πολιτική στην περιοχή: Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια*, Αθήνα 2009· H.B. Sumner, «Russia and Panslavism in the eighteen-seventies», *Transactions of the Royal Historical Society* 18 (1935), σ.25-52.

² Маркова 1976, σ.114-20· Andreas Lyberatos, «The Ecumenical Patriarchate and the Bulgarian Church Question (1856-1872)», αδημοσίευστη μεταπτυχιακή διατριβή, University of Manchester, Μάντσεστερ 1995, σ.32.

³ Маркова 1976, σ.126-7 & 185-6· Λάσκαρις 1978, σ.258. Η ρωσική πρεσβεία εισηγήθηκε στο Πατριαρχείο τη μετάθεση του Μπόζβελι στην «ακίνδυνη» επαρχία Τραπεζούντας και, μετά την απειθείά του, παρενέβη για να μην εμποδιστεί η «πειθαρχική» σύλληψη κι εκτόπισή του.

όνομα του «βουλγαρικού μιλέτ» (millet-i Bulgar), σηματοδοτώντας την παρθενική εμφάνιση του τελευταίου στην οθωμανική διοικητική δικαιοταξία¹. Σημείο των καιρών: στην έκδοση του φερμανιού αλλά και στις πρακτικές πλευρές της ανέγερσης του ναού (δωρεά του ακινήτου) πρωταγωνίστησε ο Στεφανάκη μπέης Βογορίδης, φαναριώτης βουλγαρικής καταγωγής, πιστό στέλεχος του οθωμανικού κράτους με ελληνική παιδεία και κουλτούρα, κάθε άλλο παρά ταυτισμένος με την κοσμοαντίληψη και τα κυρήγματα του βουλγαρικού εθνικισμού. Βούλγαροι εθνικιστές θα ερμηνεύσουν την παρέμβασή του σαν ιδιοτελή προσπάθεια ελέγχου του κινήματος, μόλις αυτό άρχισε να παίρνει καθαρά πολιτικά χαρακτηριστικά, ενώ ακόμη κι η αποδοχή της δωρεάς του αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμού και διαβουλεύσεων στο εσωτερικό των βουλγαρικών εснаφίων της Πόλης. Το βέβαιο είναι, πάντως, πως η απλή αίσθηση δεσμών βάσει της σλαβικής καταγωγής (αυτό που ο ίδιος ο Βογορίδης αποκαλεί «*η φυλή μου*» και με σύγχρονους όρους αποδίδεται ως «εθνοτική ταυτότητα») μπορούσε ακόμα να συνυπάρχει με την «ελληνοθωμανική» πολιτική (εθνική) συνείδηση των ηγετικών κλιμακίων του millet-i Rum: έτσι εξηγείται και το γεγονός πως, ο ίδιος άνθρωπος που έγραφε στο σουλτάνο υπέρ «*της φυλής του*», λίγο αργότερα ξεκαθάριζε ότι δε θεωρεί τον εαυτό του «*ομογενή των Βουλγάρων*», όπως «*ενομιζόταν*»².

Εξαγγέλλοντας την αναδιάρθρωση των μιλέτ με βάση τις μεταρρυθμίσεις που «*ο χρόνος και η πρόοδος των φώτων και του πολιτισμού απαιτεί*», το Χατ-ι-Χουμαγιούν του 1856 θα προσφέρει το κατάλληλο πλαίσιο για την ανάπτυξη και θεσμική αποκρυστάλλωση του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, με τελική κατάλληλη την επίσημη αναγνώριση και πολιτική-οργανωτική συγκρότηση του «βουλγαρικού μιλέτ». Το Εθνικό Προσωρινό Συμβούλιο του millet-i Rum που συγκαλείται το 1858 κάτω από την επιμονή και καθοδήγηση της Πύλης αποτελεί το πρώτο δημόσιο βήμα για τη διατύπωση από τη βουλγαρική μειοψηφία (4 αντιπρόσωποι σε σύνολο 7 κληρικών και 38 λαϊκών) των αιτημάτων του κινήματος: αναλογική εκπροσώπηση του «ελληνικού» και «βουλγαρικού» πληθυσμού στην εθνοσυνέλευση του μιλέτ, δημοκρατική εκλογή των αρχιερέων από το ποίμνιό τους, όχι μετακύληση του βαρύτατου χρέους του Πατριαρχείου (7 εκατομμύρια γρόσια) στις πλάτες του πληθυσμού, αφού ο τελευταίος δεν μπορεί να θεωρηθεί υπόλογος για τις καταχρήσεις των μητροπολιτών που το συνομολόγησαν³. Η απόρριψη όλων των αιτημάτων από το Συμβούλιο ρίζοσπαστικοποιεί το βουλγαρικό κίνημα, που προσφεύγει στην Πύλη ζητώντας την αναγνώριση διακριτού μιλέτ. Η ρήξη θα επισημοποιηθεί στις 3 Απριλίου 1860, όταν, κατά την πασχαλινή λειτουργία στο βουλγαρικό ναό της Κωνσταντινούπολης, ο μητροπολίτης Μακαριουπόλεως Ιλαρίων αντί για το όνομα του Πατριάρχη μνημονεύει αυτό του σουλτάνου.

¹ Маркова 1976, σ.128-30· Lyberatos 1995, σ.32-3.

² Маркова 1976, σ.129· Μαργακός 2009, σ.290-301.

³ Lyberatos 1995, σ.44· Ματάλας 2002, σ.163-72. Για τη σύνθεση του Εθνικού Προσωπικού Συμβουλίου, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τις ζυμώσεις που καθόρισαν το διορισμό του, βλ. Σταματόπουλος 2003, σ.77-85. Για το χρέος του Πατριαρχείου και τη μετατροπή της αποπληρωμής του σε κρίσιμο διακύβευμα της ελληνοβουλγαρικής αντιπαράθεσης: Λυπεράτος 2009, σ.341-2· Σταματόπουλος 2003, σ.42, 57-8, 242-4, 250 & 262.

Η κίνηση αυτή θα επικυρωθεί το αμέσως επόμενο διάστημα με ψηφίσματα κοινοτήτων απ' όλη τη Βουλγαρία, που αποκηρύσσουν τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, διακόπτουν κάθε οικονομική εισφορά προς τους υφιστάμενους αρχιερείς κι αναγνωρίζουν ως «εθνάρχη» τον Ιλαρίωνα. Παρά την καθαίρεση κι εκτόπιση του Ιλαρίωνα και δυο ακόμη ιεραρχών (των Φιλιππουπόλεως Παΐσιου και πρώην Δυρραχίου & Βελισσού Αυξεντίου) απ' το Πατριαρχείο το Φεβρουάριο του 1861, η απόσχιση των Βουλγάρων απ' αυτό το τελευταίο αποτελούσε πια *de facto* πραγματικότητα. Ό,τι απέμενε, ήταν η *de jure* αναγνώρισή της από τις εκκλησιαστικές κι οθωμανικές αρχές και, κυρίως, ο θεσμικός καθορισμός του περιεχομένου και των ορίων της δικαιοδοσίας του υπό συγκρότηση μιλέτ¹.

Επί μια ολόκληρη δεκαετία, ο θεσμικός αυτός καθορισμός θ' αποτελέσει αντικείμενο παρατεταμένων διαπραγματεύσεων ανάμεσα στο Πατριαρχείο, το βουλγαρικό κίνημα, την Υψηλή Πύλη και -έμμεσα- τις διπλωματικές αποστολές της Ρωσίας και της Ελλάδας². Τα διακυβεύματα της όλης διεκυστίνδας ήταν ουσιαστικά τρία: η έκταση του κλίματος (εδαφικής επικράτειας) της βουλγαρικής εκκλησίας, ο βαθμός εκπροσώπησής της στα ηγετικά όργανα του (τυπικά ενιαίου) ορθόδοξου μιλέτ και η εκλογή των αρχιερέων από το ποίμνιό τους. Στην πραγματικότητα, βέβαια, αυτό το τελευταίο μπορούσε να καθορίσει την έκβαση και των άλλων δυο: όπως παρατηρούσε ήδη από το 1858 ο έλληνας πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, αν η «*η ιδέα του υποδεικνύειν ένα υποψήφιον [ιεράρχη] η επαρχία εις ήν πρόκειται να διορισθή νέος επίσκοπος [...] γίνη δόγμα της πλειοψηφίας*», τότε «*το βουλγαρικόν λεγόμενον ζήτημα λύεται αυτό καθ' εαυτού και αι μέχρι τούδε αποτυχούσαι προσπάθειαι της Βουλγαρικής προπαγάντας στεφανούνται ακόπως δια πληρεστάτης επιτυχίας*»³. Το Πατριαρχείο επέμενε ως εκ τούτου να περιορίσει εδαφικά τη βουλγαρική εκκλησιαστική αυτοδιοίκηση στα βόρεια του Αίμου, αποκλείοντας καταστατικά τις σλαβόφωνες ή μικτές εκκλησιαστικές επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης από την επέκταση του «βουλγαρισμού»: στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και η ελληνική διπλωματία, που από το 1861 θεωρούσε το παιχνίδι χαμένο στις «καθαυτό» βουλγαρικές περιοχές. Επιδίωξη του ρώσου πρέσβη Νικολάι Ιγνάτιεφ ήταν η διασφάλιση μιας εθνικής εκκλησιαστικής δομής για τους Βουλγάρους χωρίς να θιγεί η ενότητα του millet-i Rum και το κύρος του Πατριαρχείου, ενώ το βουλγαρικό κίνημα είχε τριχοτομηθεί σε «μετριοπαθείς» υποστηρικτές μιας συνδιαλλαγής με το Φανάρι, «εξτρεμιστές» οπαδούς της πλήρους εθνοθησκευτικής χειραφέτησης και «φιλοδυτικούς» κύκλους που φλέρταραν με την

¹ Λάσκαρις 1978, σ.259-62· Lyberatos 1995, σ.42-5· Маркова 1989, σ.21.

² Για λεπτομερείς περιγραφές κι αναλύσεις αυτής της διαπραγματεύσεως, βλ. Stavrianos 1958, σ.372-5· Λάσκαρις 1978, σ.263-70· Lyberatos 1995, σ.49-63· Ματάλας 2002, σ.211-54· Кирил Патриарх Български, *Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос*, Σόφια 1958· Δημήτριος Γόνης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Βουλγαρίας*, Αθηναι 1995, σ.129-40. Από πλευράς Πατριαρχείου, τα βασικά ντοκουμέντα κι ένα χρονικό παρατίθενται από τον Γεδεών (1908). Για τα απομνημονεύματα του ρώσου πρεσβευτή που πρωταγωνίστησε σε μεγάλο βαθμό στην όλη διαδικασία: Граф Н.П. Игнатиев, *Дипломатическу записки (1864-1874)*. *Донесения (1865-1876)*, τ.Α', Σόφια 2008 [π.έ. 1914-15], σ.66-70 & 436-54.

³ ΙΑΥΕ 1858/19.1, Α. Κουντουριώτης προς Υπ.Εξ. Α. Ραγκαβή, Εν Κων/λει 3.12.1858, αρ.97. Πρβλ. Lyberatos 1995, σ.42-3. Ευχαριστώ τον Αντρέα Λυμπεράτο για την παραχώρηση φωτοτυπίας του εγγράφου.

ιδέα της αποτίναξης του «ελληνικού ζυγού» δια της προσχώρησης στην Ουνία¹. Η οθωμανική κυβέρνηση, τέλος, αρχικά στήριζε το Πατριαρχείο αλλά κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης του 1866-69 στράφηκε στην ικανοποίηση των βουλγαρικών αιτημάτων, ως απάντηση στον ελληνικό αλυτρωτισμό και στα σχέδια για διαμόρφωση ενός παμβαλκανικού χριστιανικού απελευθερωτικού κινήματος. Η απόπειρα του μετριοπαθούς (και υποκείμενου στη ρωσική επιρροή) πατριάρχη Γρηγορίου Στ' να συνδιαλλαγεί, αποδεχόμενος το 1867 ένα καθεστώς ημιαυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας («βουλγαρικών Θέμα»), απέτυχε, καθώς η πλειοψηφούσα πλέον ριζοσπαστική τάση του βουλγαρικού κινήματος προτίμησε ν' αξιοποιήσει τη συγκυρία, τορπιλίζοντας τις διαπραγματεύσεις. Εξίσου αρνητική υπήρξε η στάση και της ελληνικής πρεσβείας: εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους είναι «επιβλαβής» οποιαδήποτε αποδοχή «της αρχής της ημιανεξαρτησίας της Βουλγαρικής εκκλησίας», ο πρέσβης Αλέξανδρος Ραγκαβής εξηγούσε το Μάιο του 1869 στην Αθήνα πως το Πατριαρχείο «ενίστατο μάλλον εις την γεωγραφικήν έκτασιν της Βουλγαρικής εκκλησίας όπου ομιλείται η Βουλγαρική, ενώ αύτη είναι της αρχής εκείνης συνέχεια φυσική», καθώς, «αν το αλλόγλωσσον των Βουλγάρων δικαίη αυτούς να έχωσιν αυτόνομον Εκκλησίαν, όπερ ουδόλως είναι ορθόν, επόμενον είναι να έχωσιν αυτήν όπου η αλλογλωσσία αύτη εκτείνεται»².

Το Φεβρουάριο του 1870 σουλτανικό φερμάνι θέσπισε τη δημιουργία μιας αυτοτελούς Βουλγαρικής Εξαρχίας, τυπικά μόνο υπαγόμενης στο Πατριαρχείο, με δική της ιερά σύνοδο, κανονισμό λειτουργίας κι αποκλειστική αρμοδιότητα όσον αφορά τη «διοίκηση των πνευματικών υποθέσεων» του μιλέτ των «ορθόδοξων Βουλγάρων»³. Η βασική καινοτομία του, σε σχέση με όλα τα προγενέστερα σχέδια, αφορούσε τη μακιαβελική ρύθμιση του κρίσιμου ζητήματος της εδαφικής επικράτειας του νέου οργανισμού. Αντί για τις 30 εκκλησιαστικές επαρχίες (σε σύνολο 49 της «ευρωπαϊκής Τουρκίας») που ζητούσε η βουλγαρική πλευρά το 1866, στην Εξαρχία υπάγονταν αυτοδίκαια μόλις 13 (η μία στη Μακεδονία) και ορισμένα τμήματα άλλων 2, έκταση ελαφρά μικρότερη ακόμη κι απ' ό,τι είχε αποδεχθεί ένα χρόνο νωρίτερα ο πατριάρχης Γρηγόριος⁴. ειδική διάταξη του άρθρου 10 πρόβλεπε, ωστόσο, τη δυνατότητα προσχώρησης στην Εξαρχία οποιουδήποτε άλλου «μέρους», εφόσον το ζητούσαν τα 2/3 των ορθόδοξων κατοίκων του. Παρά την προειδοποίηση του ίδιου άρθρου, πως «όποιος επιχειρήσει να ενσπείρει μ' αυτό το πρόσχημα αναταραχή και διχόνοια μεταξύ των κατοίκων θα τιμωρηθεί σύμφωνα με το νόμο», η πρόθεση της Πύλης να συντηρήσει στο διηνεκές την

¹ Маркова 1989, σ.26· Lyberatos 1995, σ.49-50· Ιγνάτιεφ προς Υπ.Εξ. Γκαρτσακόφ (Πέραν 29.10/10.11.1869), σε *Русия и българското национално-освобоодително движение 1856/1876. Документи и материали*, τ.Γ', Σόφια 2002, σ.377-8.

² ΑΥΕ 1869/ΑΑΚ/Αγ, Α. Ραγκαβής προς Υπ.Εξ. Θ. Δεληγιάννη, Εν Κων/λει 18.4.1869, ά.α. [αρ.εισ.185], λίαν εμπιστευτική.

³ Για το κείμενο του φερμανιού βλ. Schopoff 1904, σ.134-7· Γεδεών 1908, σ.243-7· Bérard 1987, σ.232-5. Ακολουθώντας μια πάγια πρακτική των βαλκανικών εθνικισμών, η έκδοση του ίδιου ντοκουμέντου απ' τη Βουλγαρική Ακαδημία (BAS 1978, σ.261-4) «διορθώνει» τα οθωμανικά τοπωνύμια του πρωτοτύπου, αντικαθιστώντας τα με τα σημερινά βουλγαρικά.

⁴ Βλ. τους αντίστοιχους χάρτες σε Ματάλας 2002, σ.372-3.

ενδοχριστιανική διαμάχη (και το δικό της «διαμεσολαβητικό» ρόλο) ήταν κάτι παραπάνω από προφανές.

Η εξάλειψη αυτής της ρύθμισης και η θεσμική θωράκιση του «ελληνισμού» με το σαφή και μόνιμο περιορισμό του βουλγαρικού μιλέτ σε συγκεκριμένη γεωγραφική επικράτεια θ' αποτελέσει το μείζονα στόχο Πατριαρχείου κι ελληνικής κυβέρνησης τα αμέσως επόμενα χρόνια· ήταν άλλωστε πια προφανές ότι, «από ένα σημείο και έπειτα, το Βουλγαρικό Ζήτημα είχε αναχθεί στο πώς ακριβώς θα 'διαμελισθεί' η Μακεδονία και η Θράκη» μεταξύ των δυο εθνικών εκκλησιών και στρατοπέδων¹. Οι μεσολαβητικές προσπάθειες του ρώσου πρέσβη για την εξεύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης που θα διέσωζε τυπικά την ηγεμονία και το κύρος του Πατριαρχείου κατέληξαν ωστόσο σε αποτυχία, εξαιτίας της σωρευτικής συνδρομής διάφορων παραγόντων (όπως η ταυτόχρονη ανάρρηση φιλοδυτικών δυνάμεων στις πρωθυπουργίες της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, το καλοκαίρι του 1872, ή η δραστηριότητα ελληνορθόδοξων τραπεζιτών που αποσκοπούσαν στον έλεγχο των ηγετικών κλιμακίων του millet-i-Rum δια της υπόθαλψης του ελληνορθόδοξου «εξτρεμισμού»)². Παρόμοιες διεργασίες παρατηρούνται και στο εσωτερικό του βουλγαρικού κινήματος, με την επικράτηση στο δημόσιο λόγο των αδιάλλακτων φωνών ήδη από το πρώτο εξάμηνο του 1871³. Αποτέλεσμα αυτής της άτυπης συμμαχίας των «δυο εξτρεμισμών» είναι η κλιμάκωση της μετωπικής σύγκρουσης των δυο εθνικισμών κατά τη διάρκεια του 1872: «πραξικοπηματική» λειτουργία τριών βουλγάρων μητροπολιτών στην Κωνσταντινούπολη μετά την άρνηση του πατριάρχη να τους χορηγήσει σχετική άδεια (6.1.), διακοπή των διαπραγματεύσεων απ' το Πατριαρχείο (7.1), αφορισμός του ενός από τους μητροπολίτες και καθαίρεση των άλλων δυο (15.1), υποβολή ενός «έσχατου σχεδίου» του Πατριαρχείου, με το οποίο αναιρούνται όλες οι μέχρι τότε «παραχωρήσεις» του κι αντιπροτείνεται μια «Εξαρχία του Αίμου» σε αυστηρά γεωγραφική - και ρητά όχι εθνική- βάση, στη βόρεια -και μόνο- Βουλγαρία (4.3), εκλογή ως Εξάρχου του μέχρι τότε μητροπολίτη Βιδύνης Άνθιμου (16.2) που ακυρώνει τον αφορισμό των βουλγάρων αρχιερέων (23.4) κι ανακηρύσσει την Εξαρχία ανεξάρτητη απ' το Πατριαρχείο (11.5), καθαίρεση του Άνθιμου από την Ιερά Σύνοδο (15.5), διαδηλώσεις των ελληνικών συντεχνιών υπέρ του σχίσματος (11.7 & 13.8) και σύγκληση στην Κωνσταντινούπολη μιας «τοπικής συνόδου» όλων των ορθόδοξων εκκλησιών της Αυτοκρατορίας (29.8). Η τελευταία θα κηρύξει στις 16 Σεπτεμβρίου σχισματικούς όχι μόνο τους εξαρχικούς αρχιερείς αλλά και όλο συλλήβδην το ποίμνιό τους: «πάντας τους κοινωνούντας και συμφρονούντας και συμπράττοντας αυτοίς», ακόμη κι εκείνους που απλώς «δέχονται ως κυρίας και κανονικάς τας ανιέρους αυτών

¹ Ματάλας 2002, σ.284. Για τις εξελίξεις της διετίας 1870-72, βλ. Lyberatos 1995, σ.63-9· Ματάλας 2002, σ.255-342· Σταματόπουλος 2003, σ.316-44· Γεδεών 1908, σ.419-598· Λάσκαρις 1978, σ.270-3· Кирил 1958, σ.127-98 & 297-516· Маркова 1989, σ.46-56· Richard Von Mach, *The Bulgarian Exarchate. Its history and the extent of its authority in Turkey*, Λονδίνο - Νεσατέλ 1907, σ.15-8· Граф Н.П. Игнатиев, *Дипломатическу записку (1864-1874). Донесения (1865-1876)*, τ.Β', Σόφια 2009, σ.604-50.

² Ματάλας 2002, σ.302-4. Για τη συμβολή των τραπεζιτών στην πρωμοδότηση των «εξτρεμιστών» και την επιβολή της «αντιφλετιστικής» εθνικιστικής γραμμής, βλ. επίσης Σταματόπουλος 2002, σ.314-5 & 339-44.

³ Маркова 1989, σ.40 & 47-8.

ευλογίας τε και ιεροπραξίας»¹. Ως νομιμοποιητική βάση της αποβολής επιστρατεύονται οι επεξεργασίες του Νεόφντου Δέρκων σχετικά με την «καινοφανή αίρεση» και «νεωτερική πλάνη» του «φυλετισμού»: σαν «φυλετισμός» περιγράφηκε δε «η διάκρισις και διεκδίκησις ή εξάσκησις αποκλειστικών δικαιωμάτων παρ' ατόμων ή ομάδων» βάσει της διαφορετικής «φυλετικής καταγωγής και γλώσσης» τους, πολύ δε περισσότερο «η εν τω αυτώ τόπω συγκρότησις ιδίων φυλετικών Εκκλησιών, πάντας μεν τους ομοφύλους αποδεχομένων, πάντας δε τους ετεροφύλους αποκλειουσών και υπό μόνων ομοφύλων ποιμένων διοικουμένων»². Η θεωρητικά «υπερεθνική» αυτή προσέγγιση δύσκολα υπέκρυπτε ωστόσο το βαθιά εθνικιστικό σκεπτικό που υπαγόρευσε τη συγκεκριμένη ρήξη: αν πιστέψουμε άλλωστε τον Μανουήλ Γεδεών, μετέπειτα Μέγα Χαρτοφύλακα κι επίσημο χρονογράφο του Πατριαρχείου, για την κάμψη των σχετικών αρχιερατικών ενδοιασμών χρειάστηκε η καταβολή 5.000 λιρών από τα μυστικά κονδύλια του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών³. Παρά τους αρχικούς δισταγμούς τους, οι πατριάρχες Αλέξανδρείας και Αντιοχείας συνυπέγραψαν τον «όρο» του σχίσματος, ενώ ο Ιεροσολύμων Κύριλλος αρνήθηκε διπλωματικά, με αποτέλεσμα την ταχύτατη ανατροπή του⁴. Το σχίσμα δεν θα ληφθεί επίσης υπόψη από τις ορθόδοξες εκκλησίες της Ρωσίας, της Σερβίας και της Ρουμανίας, που αρνήθηκαν να πάρουν μέρος στη σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, τασσόμενες υπέρ ενός φιλικού διακανονισμού του «γραικοβουλγαρικού ζητήματος»⁵.

Στρατηγικός στόχος της ανακήρυξης του σχίσματος ήταν ο γεωγραφικός περιορισμός της επικράτειας της Εξαρχίας, όχι πια με διοικητικά αλλά με πολιτικά μέσα: επισείοντας το κύρος του Πατριαρχείου, ως διαχρονικού εκφραστή κι εγγυητή της Ορθοδοξίας, και τρομοκρατώντας ιδεολογικά τη μερίδα εκείνη του ποιμνίου που δίσταζε να διαρρήξει κάθετα τις σχέσεις της μαζί του, προκειμένου να αποτραπεί η διαμόρφωση των απαιτούμενων από το φιρμάνι αυξημένων πλειοψηφιών για την προσχώρηση των σλαβόφωνων επαρχιών της Μακεδονίας στην Εξαρχία⁶. Παρά την ανυπαρξία δογματικής διαφοράς, ως πρακτική ο διαχωρισμός αυτός ανταποκρινόταν σε μια παράδοση αιώνων: στη ρωμαιοκαθολική λ.χ. φιλολογία της ίδιας εποχής για την οθωμανική Ανατολή, ακόμη και σε έργα κοσμικού χαρακτήρα, «σχισματικές» αποκαλούνται οι ορθόδοξες κοινότητες που υπάγονταν στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης⁷. Στην πράξη, φυσικά, η αποτελεσματικότητα του

¹ Γεδεών 1908, σ.427-32. Για μια εκτενή και διεισδυτική περιγραφή των εργασιών: Ματάλας 2002, σ.327-38.

² «Εκθεσις διαφωτίουσα την ετεροδιδασκαλίαν του φυλετισμού», σε Γεδεών 1908, σ.392-426 (εδώ, σ.405).

³ [Μ. Γεδεών], *Μία σελίς εκ της ιστορίας της συγχρόνου Εκκλησίας*, Εν Αθήναις 1874, σ.21. Πρβλ. Ματάλας 2002, σ.308-9.

⁴ Σύμφωνα με τον Γεδεών, ο πατριάρχης Άνθιμος παρέδωσε στην Υψηλή Πύλη έγγραφα που πιστοποιούσαν την οικονομική υποστήριξη του Κύριλλου προς την Κρητική Επανάσταση του 1866, με συνέπεια την αντικατάστασή του το Δεκέμβριο του 1872 (Γεδεών 1874, σ.30-2· Ματάλας 2002, σ.339-40).

⁵ Μαρκοβα 1989, σ.52· Καρδαράς 1998, σ.186. Για τις απαντήσεις της ρωσικής και σερβικής εκκλησίας στη πρόσκληση του Πατριαρχείου, βλ. Γεδεών 1908, σ.321-32 & 335-40.

⁶ Στη νότια κι ανατολική Θράκη, η κυριαρχία των ελληνόφωνων πληθυσμών στο εσωτερικό του χριστιανικού πληθυσμού καθιστούσε μια τέτοια εξέλιξη λιγότερο πιθανή (Ελένη Μπελιά, «Εκθεση Στυλ. Γονατά περί Θράκης, 1907», *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 24 [1981], σ.284).

⁷ Ενδεικτικά: Ubicini 1854, σ.115 κ.εξ.· Ν.-Α. Kubalski, *Tableau de l'Europe Orientale*, Παρίσι 1854, σ.168 & 171.

διαβήματος κρίθηκε στο πολιτικό πεδίο: εκεί όπου το βουλγαρικό κίνημα είχε ήδη επιβληθεί, διαμορφώνοντας όρους ηγεμονίας, η κήρυξη του σχίσματος απλά επιβεβαίωσε τις υφιστάμενες διαχωριστικές γραμμές και τους συσχετισμούς σε βάρος του Πατριαρχείου¹. Στις νοτιότερες όμως σλαβόφωνες μακεδονικές περιοχές, εκεί όπου οι «σλαβοβούλγαροι» διαφωτιστές κι εθναπόστολοι είτε δρούσαν ακόμη σε συνθήκες ημιπαρανομίας είτε διέθεταν οριακές απλώς πλειοψηφίες στο εσωτερικό των τοπικών κοινωνιών, η ανάπτυξη του «βουλγαρισμού» φαίνεται πως υπέστη σοβαρό πλήγμα. Δυο δεκαετίες μετά, ένας πρώτος απολογισμός του εγχειρήματος από τον Επαμεινώνδα Κυριακίδη διαπιστώνει έτσι πως «το Σχίσμα ωφέλησε διότι πληθυσμοί τινες μη έχοντες ιδίαν εθνικήν συνείδησιν, στερρώς όμως εχόμενοι της θρησκείας, ηδύναντο άνευ του Σχίσματος ν' αποπλανηθώσιν υπό των Βουλγάρων»². Στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα θα καταλήξει, πολύ αργότερα, κι ένα επιτελικό στέλεχος του Μακεδονικού Αγώνα, ο Αλέξανδρος Μαζαράκης: «Εις το σημείο όπου έφθασαν τα πράγματα», σημειώνει στα απομνημονεύματά του, «η κήρυξις του σχίσματος υπό του Πατριαρχείου υπήρξε πράξις πολιτική ωφέλιμος, σχεδόν σωτηρία δια τον μακεδονικόν Ελληνισμόν. Διότι εδημιούργησε χάσμα μεταξύ πατριαρχικών και σχισματικών το οποίον συνεκράτησε πολλούς σλαυοφώνους πληθυσμούς, έχοντας ανεπτυγμένον αντί εθνικού αισθήματος κυρίως το αίσθημα αφοσιώσεως προς το Πατριαρχείον, από του να προσελκυσθούν από την βουλγαρικήν προπαγάνδαν»³. Εκτίμηση που συμμερίζονται κι αρκετά άλλα μικρά και μεγάλα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού: «το σχίσμα έσωσε τον Ελληνισμό της Μακεδονίας»⁴, καθώς λειτούργησε ως «μεσότοιχος» παρεμποδίζοντας την επικοινωνία ανάμεσα στους εξαρχηκούς και «τους ημετέρους τους λαλούντας την γλώσσαν των»⁵.

Μολονότι ολοκληρωτικά αγνοημένες απ' την παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία, εξίσου -αν όχι περισσότερο- σημαντικές υπήρξαν οι στρατηγικές διαφωνίες και συγκρούσεις που σημάδεψαν την οργανωτική συγκρότηση της Εξαρχίας σε διοικητικό θεσμό του οθωμανικού κράτους και το συνακόλουθο μετασχηματισμό του βουλγαρικού κινήματος σε «κανονικό» μιλέτ. Η παραδοσιακή αντιπαράθεση «μετριοπαθών» κι «εξτρεμιστών» (όσον αφορά τις σχέσεις με τη ρωσική πρεσβεία και το Πατριαρχείο) διαπλέκεται σ' αυτή τη φάση με την αντίθεση συντηρητικών και φιλελευθέρων για τα χαρακτηριστικά του υπό διαμόρφωση θεσμικού πλαισίου του millet-i Bulgar. Οι συντηρητικοί επιδιώκουν τη συγκρότηση ενός εκκλησιαστικού μηχανισμού που αντιγράφει σε μεγάλο βαθμό τις υφιστάμενες δομές του Πατριαρχείου: πρωτοκαθεδρία και υψηλές αμοιβές του ανώτερου κλήρου, ισοβιότητα του Εξάρχου κι εκλογή του από ένα στενό κύκλο «γερόντων» κληρικών, περιορισμένη ανάμιξη του λαϊκού στοιχείου στη διαχείριση των κοινών, εκκλησιαστικό έλεγχο της εκπαίδευσης κ.ο.κ. Οι

¹ Маркова 1989, σ.46-7· Γεδεών 1908, σ.470-2.

² Ματάλας 2002, σ.350.

³ Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αιτιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1948, σ.56.

⁴ Αλέξανδρος Ζάννας, *Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις*, Θεσ/νίκη 1960, σ.9. Επίσης: Καζάζης 1907, σ.25 & 163· Αλμαζ [Αλ. Μαζαράκης], *Αι ιστορικά περιπέτεια της Μακεδονίας*, Αθήνησι 1912, σ.46 & 196. Πρβλ. Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928, τ.Β' (1865-1900)*, Εν Αθήναις 1930, σ.68-9.

⁵ *Εφημερίς* (Αθήνα), 3.6.1888, σ.1.

φιλελεύθεροι δημοκράτες, γνωστοί επίσης ως «νέοι» ή «κόκκινοι», διεκδικούν αντίθετα τη θεσμική αποκρυστάλωση των νεωτερικών αντιλήψεων και διεκδικήσεων του μαζικού κινήματος της προηγούμενης δεκαπενταετίας: εκλογή των αρχιερέων και των διοικητικών οργάνων, συλλογικότητα των διαδικασιών, ενεργό συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στις εκλογικές διαδικασίες και τη λήψη των αποφάσεων, παιδεία κατά κύριο λόγο κοσμική, όχι ισοβιότητα αλλά ορισμένη χρονικά θητεία του εξάρχου· οι πιο ακραίες τάσεις προπαγανδίζουν (και σε κάποιες περιοχές επιχειρούν να εφαρμόσουν) ένα σύστημα οικοδόμησης της Εξαρχίας «από τα κάτω», βασισμένο στην εκλογή όλων των οργάνων και την κυκλική εναλλαγή των αξιωμάτων¹.

Οι δυο τάσεις θ' αναμετρηθούν στην εξάμηνη «Εθνο-Εκκλησιαστική Συνέλευση» (Народно-Църковен Събор) που συγκαλείται στην Κωνσταντινούπολη από το Φεβρουάριο ως τον Ιούλιο του 1871 για να ψηφίσει το καταστατικό της Εξαρχίας. Στις εργασίες της μετέχουν 11 κληρικοί και 39 λαϊκοί από τις περιοχές που το φερμάνι απέδωσε στην Εξαρχία κι από 8 «διαφιλονικούμενες» ακόμη επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης². Η παρέμβαση του δημοκρατικού ρεύματος επιβάλλει την θέσπιση καταστατικών ρυθμίσεων όπως η εκλογή του εξάρχου για θητεία 4 χρόνων κάθε φορά (§ 5), η διοίκηση των «μη πνευματικών υποθέσεων» της Εξαρχίας από βμελές συμβούλιο λαϊκών υπό την προεδρία του εξάρχου (§ 8), η διοίκηση των επαρχιών από μικτά συμβούλια με σαφή πλειοψηφία λαϊκών (§ 12-13) και η πρόβλεψη συγκεκριμένων αμοιβών για τους αρχιερείς (§ 107-115). Η σφοδρή αντίσταση αρχιερέων και συντηρητικών θα περιορίσει αντίθετα κάπως την αντιπροσωπευτικότητα των διαδικασιών εκλογής του εξάρχου, των αρχιερέων και των μελών των μικτών συμβουλίων με την πρόβλεψη διαδοχικών ψηφοφοριών, κάποιες φορές αποκλειστικά και μόνο από σώματα ανώτερων κληρικών· καθοριστικός αποδεικνύεται πάντως σε κάθε περίπτωση ο ρόλος ενός μόνιμου σώματος «εκλεκτόρων» (3-5 ανά καζά ή ναχίε) με τριετή θητεία, επιλεγμένων με μυστική ψηφοφορία απ' τις εξαρχικές δημογεροντίες από προεπιλεγμένους καταλόγους υποψηφίων που καταρτίζουν τα επαρχιακά και τοπικά μικτά συμβούλια (§ 70-77). Σημείο των καιρών: στην προσπάθειά τους ν' αποκρούσουν το αίτημα για δημοκρατικές καινοτομίες, οι συντηρητικοί δε θα διστάσουν να επιστρατεύσουν την παραδοσιακή επιχειρηματολογία του Πατριαρχείου περί «αντικανονικότητας» των εκλογικών διαδικασιών στην εκκλησιαστική ζωή, ακόμη και να καταγγείλουν τις απόψεις των φιλελεύθερων σαν «προτεσταντικές» ή «σχισματικές»³...

Η οργανωτική αποκρυστάλωση της Εξαρχίας θα υπερκεραστεί ωστόσο στην πράξη απ' τη μεγάλη Ανατολική κρίση του 1875-78, που ανέτρεψε εκ βάθρων όλα τα δεδομένα του

¹ Маркова 1989, σ.31-6.

² Βοδενών, Νευροκοπίου, Αδριανούπολης, Οχρίδας, Πελαγονίας, Πολυανής, Σκοπίων και Στρωμνίτης. Για έναν πλήρη κατάλογο των συνέδρων, βλ. Христо Темелски (съст.), *Църковно-Народният Събор 1871 г.*, Σόφια 2001, σ.460-2.

³ Για τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης: Темелски 2001· Маркова 1989, σ.38-44· Demetrios Stamatopoulos, «The splitting of the Orthodox millet as a Secularization Process: the Clerical-Lay Assembly of the Bulgarian Exarchate (Istanbul 1871)», σε M. Stassinopoulou – I. Zelepis (eds), *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit*, Βιέννη 2008, σ.243-70.

«βουλγαρικού ζητήματος». Ήδη από τη δεκαετία του 1860, παράλληλα με την εξέλιξη της ελληνοβουλγαρικής εκκλησιαστικής διαμάχης, μια δεύτερη εκδοχή βουλγαρικού εθνικισμού κάνει σταδιακά την εμφάνισή της: ένα εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα το οποίο, με βάση κι ορμητήριο τη διασπορά, οραματίζεται και διεκδικεί την πλήρη απαλλαγή των Βουλγάρων από την οθωμανική κυριαρχία, ακολουθώντας το παράδειγμα της Σερβίας και της Ελλάδας¹. Στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, η απήχηση αυτού του ρεύματος φαίνεται πως στηρίζεται σ' ένα τμήμα της κοινωνικής βάσης του κινήματος που έδωσε τη μάχη κατά του Πατριαρχείου αλλά παραμένει επιφυλακτικό απέναντι στη διαφαινόμενη διαιώνιση κι αναπαραγωγή των «φαναριώτικων» αντιλήψεων και πρακτικών από τον εκκλησιαστικό μηχανισμό της Εξαρχίας. Σε κεντρικό επίπεδο η δυσφορία αυτή εκφράζεται δημόσια ήδη μέσα στο 1872, στην αρθρογραφία των επιφανέστερων εκπροσώπων της φιλελεύθερης διανόησης: αντιμέτωπος με τους εξαρχικούς μητροπολίτες που στιγματίζουν ομαδικά το αίτημα για δημοκρατικούς θεσμούς σαν αντιχριστιανικό, ο Τοντόρ Ικονόμοφ καταγγέλλει ότι «*το πνεύμα του Πατριαρχείου έχει μεταφερθεί στην ίδια μας την εκκλησία*» με αποτέλεσμα «*σκοταδισμό και φανατισμό αντί για μεγαλύτερη ωριμότητα κι ελευθερία σκέψης*»: η επαγγελία από τον Πέτκο Σλαβέικοφ μιας «*δεύτερης επανάστασης*» με «*πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα*», η οποία θα ολοκληρώσει το έργο του «εκκλησιαστικού» κινήματος, καταλήγει στη φυλάκισή του και το κλείσιμο της εφημερίδας του (της κωνσταντινοπολίτικης «Μακεντόνια»)². Παρόμοια συναισθήματα συναντάμε την ίδια εποχή και στη βάση του εξαρχικού κινήματος: «*Αυτούς τους ρασοφόρους πάλι εμείς θα τους ταΐζουμε και θα τους ντύνουμε*», εξηγεί π.χ. ο τσορμπατζής Μήτσο, πρωτεργάτης της βουλγαρικής «παλιγγενεσίας» στα περίχωρα της Στρώμνιτσας, στο μεγαλέμπορο από το Βέλες που του φέρνει τα νέα του επικείμενου διορισμού εξαρχικών επισκόπων· αντί γι' αυτούς, διευκρινίζει, θα προτιμούσε «*αυτό που έχουν οι Έλληνες, οι Σέρβοι, οι Βλάχοι κι όλοι οι άλλοι*»³. Εξίσου αποκαλυπτικό είναι τέλος το σύνθημα-σύμβολο του επαναστατικού αντικληρικαλισμού που διατύπωσε ο Λιούμπεν Καραβέλοφ (κι αργότερα θα εκφράσει επίσης τους μακεδόνες κομιτατζήδες): «*Η λευτεριά δε θέλει Έξαρχο, θέλει Καρατζά*»⁴. Στον αντίποδα αυτής της τάσης, επιφανείς εκπρόσωποι της «βουλγαροθωμανικής» αστικής τάξης και ηγετικές μορφές του εθνοθηρησκευτικού κινήματος θα ταχθούν ανοιχτά κατά των επαναστατών, πρωτοστατώντας στην υποβολή δηλώσεων νομιμοφροσύνης από βουλγαρικές κοινότητες μετά την εξέγερση του 1876⁵. Ακολουθώντας πιστά την παράδοση του Πατριαρχείου, η ίδια η Εξαρχία θα καταδικάσει ρητά την εξέγερση, ενώ δυο μητροπολίτες (οι

¹ Για το βουλγαρικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα: Stavrianos 1958, σ.375-80· Jelavich 1983, τ.Α', σ.345-8.

² Маркова 1989, σ.58-9.

³ Арсени Костенцев, *Спомени*, Σόφια 1983, σ.31.

⁴ Marinov 2006, σ.134. Επικεφαλής ανταρτοομάδας, ο Στέφαν Καρατζά σκοτώθηκε το 1868 απ' τον οθωμανικό στρατό.

⁵ Lyberatos 2010, σ.84.

Βάρνας Συμεών και Τσερβενού Γρηγόριος) θα καταδώσουν το 1875 στις αρχές τις επαναστατικές προπαρασκευές που υπέπεσαν στην αντίληψη τους¹.

Οι εξελίξεις της κρίσιμης τριετίας είναι γνωστές². Την άνοιξη του 1876 μια βραχύβια εξέγερση στις ορεινές κοινότητες της κεντρικής και νότιας Βουλγαρίας πνίγηκε στο αίμα, ο αντίκτυπος όμως των σφαγών προκάλεσε κύματα συμπάθειας προς τους επαναστάτες στη Δύση και, τελικά, την παρέμβαση των Δυνάμεων³. Το Δεκέμβριο του 1876, η διάσκεψη των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη αποφάσισε τη δημιουργία δυο αυτόνομων επαρχιών, της Δυτικής και της Ανατολικής Βουλγαρίας, στις οποίες περιλαμβάνονταν όλες οι περιοχές της Αυτοκρατορίας που απεικονίζονταν ως σλαβικές στο γαλλικό εθνολογικό χάρτη του Legean [Χάρτης Ι]. Η άρνηση της Πύλης να συμμορφωθεί οδήγησε τελικά στο ρωσοτουρκικό πόλεμο, την πανωλεθρία των οθωμανικών στρατευμάτων και την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (19 Φεβρουαρίου 1878), με την οποία εξαγγέλθηκε η δημιουργία μιας ανεξάρτητης Μεγάλης Βουλγαρίας: το νέο κράτος θα περιλάμβανε τα περισσότερα από τα εδάφη των «δυο Βουλγαριών» της διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης, συν όλα τα εδάφη της κεντρικής κι ανατολικής Μακεδονίας μέχρι το Αιγαίο και τα πρόθυρα της Θεσσαλονίκης [Χάρτης ΙΙ]. Η αντίδραση όμως των άλλων Δυνάμεων σ' αυτή τη ριζική ανατροπή των γεωπολιτικών ισορροπιών στην Εγγύς Ανατολή γρήγορα οδήγησε σε νέα διεθνή συνδιάσκεψη, στο Βερολίνο αυτή τη φορά, για την αναθεώρηση των μεταβολών. Το κείμενο της νέας συνθήκης (13 Ιουλίου 1878) περιορίζει τελικά την έκταση της Βουλγαρικής Ηγεμονίας στα δυτικά του Μοράβα και τα βόρεια του Αίμου, διατηρώντας την τυπική επικυριαρχία της Πύλης: στη βόρεια Θράκη δημιουργείται ένα δεύτερο, ημιαυτόνομο βουλγαρικό κράτος με τη «*διπλωματική ονομασία*» Ανατολική Ρωμυλία, ευρύτερα γνωστό ακόμη και σε ημειπίσημους κύκλους ως «*Νότια Βουλγαρία*» [Χάρτης ΙΙΙ]. Η σλαβόφωνη Μακεδονία επιστρέφεται τέλος στο σουλτάνο, με την υποχρέωση (βάσει του άρθρου 23 της συνθήκης) να της παραχωρήσει ένα καθεστώς εσωτερικής αυτοδιοίκησης παρόμοιο μ' εκείνο της Κρήτης⁴.

¹ Маркова 1989, σ.211 & 206-9.

² Stavrianos 1958, σ.393-412· Anderson 1966, σ.178-219· Λάσκαρης 1948, σ.275-300· Κωφός 2001· Castellan 1991, σ.315-21· Jelavich 1983, τ.Α', σ.352-61· της ίδιας, *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914*, Κέμπριτζ 1991, σ.166-78. Για την οθωμανική οπτική: Salih Munir Pasa, *La politique orientale de la Russie*, Κων/λη 2000 [Λωζάνη 1918], σ.98-176.

³ Για τις σφαγές του 1876 και τη σημερινή διαχείρισή τους από διαφορετικά ρεύματα της βουλγαρικής ιστοριογραφίας και πολιτικής τάξης, βλ. Λυμπεράτος 2008. Για το βασικό -κι αρκετά προβληματικό- δείγμα μιας «*αναθεωρητικής*» προσέγγισης: Martina Baleva, «*Η εικόνα του Μπατάκ στη συλλογική μνήμη των Βουλγάρων*», *Σύγχρονα Θέματα* 105 (4-6.2009), σ.33-41. Για παλιότερες ιστοριογραφικές αντιπαραθέσεις σχετικά με το ίδιο θέμα: Richard Millman, «*The Bulgarian Massacres Reconsidered*», *The Slavonic and East European Review* 58/2 (4.1980), σ.218-31· Philip Shashko, «*The Bulgarian Massacres of 1876 reconsidered: reaction to the April Uprising or premeditated attack?*», *Etudes Balkaniques* 4 (1986), σ.18-25.

⁴ Για τα κείμενα των αποφάσεων της Κωνσταντινούπολης, του Αγ. Στεφάνου και του Βερολίνου: Schoroff 1904, σ.221-338, 354-68 & 370-92. Για τις ονομασίες «*Ανατολική Ρωμυλία*» (ή «*Ρουμελία*») και «*Νότια Βουλγαρία*»: Σπύρος Καράβας, «*Η Μεγάλη Βουλγαρία και η 'μικρά ιδέα' εν έτει 1878*», *Τα Ιστορικά* 44 (6.2006), σ.13-8. Για τη «*διπλωματική ονομασία*»: Βλάχος 1954, σ.22.

Οι επιπτώσεις αυτής της διπλωματικής παλινδρόμησης υπήρξαν καθοριστικές. Για το βουλγαρικό εθνικισμό, αλλά και για την κοινή γνώμη που διαμορφώνεται σ' αυτή τη χώρα μετά το 1878, η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου αποκτά σχεδόν μυθικές διαστάσεις: η αναθεώρησή της, *πάλι*, γεννά ένα μύθο χαμένων πατρίδων και τροφοδοτεί αλυτρωτικά προγράμματα μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Στη βουλγαρική ιστοριογραφία η συνθήκη του Βερολίνου αναφέρεται σταθερά σαν «διαμελισμός» (разпокъсване) της Βουλγαρίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις, κι ας μην είχε αυτή η ιδεατή Βουλγαρία προλάβει ν' αποκτήσει οποιαδήποτε θεσμική υπόσταση. Ένα μέρος αυτού του «διαμελισμού» θ' αναιρεθεί βέβαια αρκετά γρήγορα: «*υβρίδιο μη βιώσιμο, για το οποίο θα μπορούσε να λεχθεί πως μαζί με το πιστοποιητικό της βάφτισής του ετοιμάστηκε κι αυτό του θανάτου του*»¹, η Ανατολική Ρωμυλία προσαρτάται επαναστατικό δικαίω στη Βουλγαρία το Σεπτέμβριο του 1885: οι αντιδράσεις των Δυνάμεων είναι αρκετά υποτονικές, η δε απόπειρα της Σερβίας ν' ακυρώσει *manu militari* την ένωση των δυο ηγεμονιών καταλήγει σε συντριβή του σερβικού στρατού στον πρώτο πόλεμο μεταξύ ομόδοξων βαλκανικών εθνών². Σε μεγάλο βαθμό, η εξέλιξη αυτή -η ένωση των «δυο Βουλγαριών»- ήταν προδιαγεγραμμένη από την ίδια τη σύνθεση του τοπικού πληθυσμού: σύμφωνα π.χ. με τον έλληνα υποπρόξενο Αθανάσιο Ματάλα, η προξενική επαρχία Φιλιπούπολης κατοικούνταν «*υπό 560.000 περίπου ψυχών*», εκ των οποίων 290.000 Βούλγαροι και 220.000 Τούρκοι έναντι μόλις 18.000 «*Ελλήνων και ελληνίζοντων Βλάχων*»³. βουλγαρική *πάλι* στατιστική του 1883 υπολόγιζε το συνολικό πληθυσμό της Ανατολικής Ρωμυλίας σε 815.946 άτομα, απ' τα οποία το 63% ήταν Βούλγαροι (513.560), το 21,4% Τούρκοι (174.700) και το 5,2% Έλληνες (42.654)⁴. Ήδη από την επομένη του συνεδρίου του Βερολίνου, τα διορατικότερα στελέχη της ελληνικής διπλωματίας κι εκκλησιαστικής ηγεσίας θεωρούσαν ως εκ τούτου σχεδόν βέβαιη τη μεσοπρόθεσμη ενοποίηση των δυο κρατών⁵.

Μετά το 1885 ο φόβος επανάληψης του «πραξικοπήματος», στη Μακεδονία τούτη τη φορά, στοιχειώνει τα διπλωματικά επιτελεία των ενδιαφερόμενων κρατών (με πρώτη και καλύτερη την Ελλάδα), που φοβούνται μήπως η προβλεπόμενη από το άρθρο 23 της συνθήκης του Βερολίνου μακεδονική αυτοδιοίκηση καταλήξει απλώς στη δημιουργία μιας «*τρίτης Βουλγαρίας*» προορισμένης να ενσωματωθεί στις υπόλοιπες. Στην πραγματικότητα, ωστόσο,

¹ Η διατύπωση ανήκει σ' έναν αυστριακό διπλωμάτη: Alfred Rappoport, *Au pays des martyrs*, Παρίσι 1927, σ.15.

² Για τη «βουλγαρική ενοποίηση» του 1885: Stavrianos 1958, σ.430-3· Anderson 1966, σ.230-1· Jelavich 1983, τ.Α', σ.368-71.

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1ε, Αθ. Ματάλας προς Υπ.Εξ., Εν Φιλιπούπολει 1.8.1876, αρ.162.

⁴ Ελένη Μπελιά, «Ο Αθανάσιος Ματάλας και η δράση του στην Ανατολική Ρωμυλία», *Λακωνικές Σπουδές* 6 (1982), σ.437. Της ίδιας τάξης πληθυσμιακά μεγέθη αποτυπώνουν και οι υπόλοιπες στατιστικές της εποχής: Δημήτρης Λουλές, *Η θέση των Ελλήνων απέναντι στην ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία*, Ιωάννινα 1991, σ.13-5· Ξανθίππη Κοτζαγεώργη, «Οι Έλληνες της Βουλγαρίας σε αριθμούς, 1888-1934», σε *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληνισμού*, Θεσ/νίκη 1999, σ.134-41 & 216-28· Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις, 1880-1908*, Θεσ/νίκη 2008, σ.65-6.

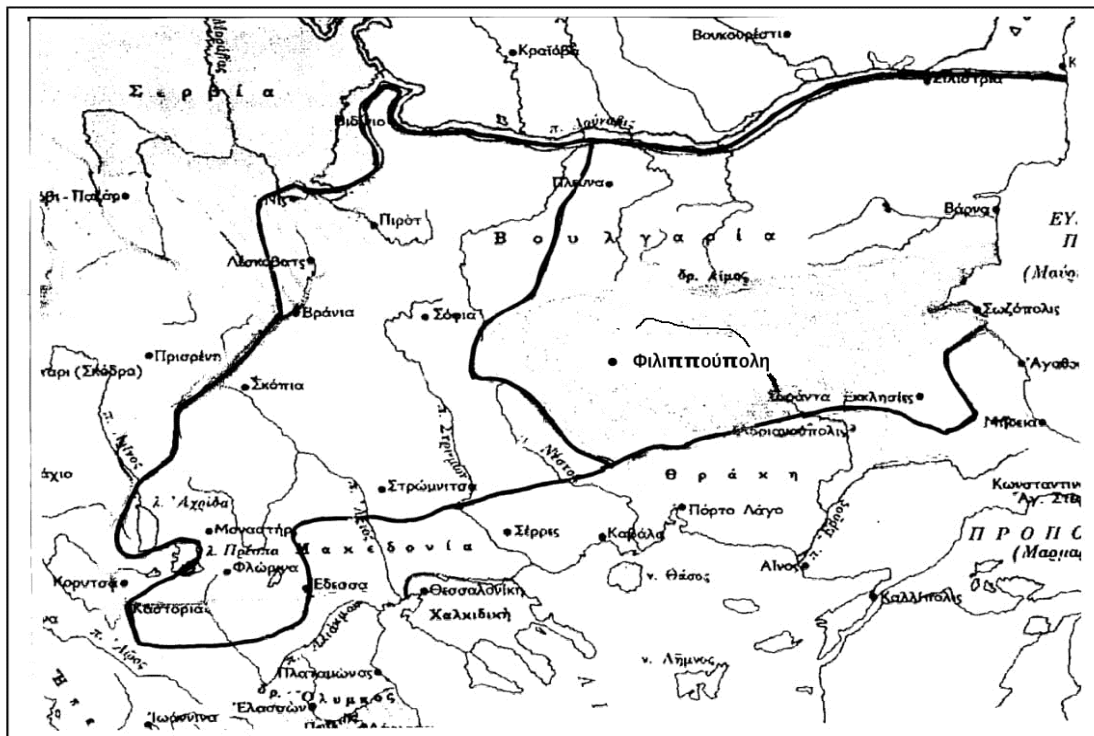
⁵ Καράβας 2006, σ.16-7 (Α. Κουντουριώτης, Κ. Παπαρηγόπουλος)· Καρδαράς 1998, σ.65 (πατριάρχης Ιωακείμ Γ').

στην περίπτωση της Μακεδονίας τόσο το «εθνολογικό» πληθυσμιακό υπόστρωμα όσο και οι πολιτικές συνθήκες διέφεραν τόσο, ώστε να επιβάλουν μια αρκετά πρωτότυπη εξέλιξη.

ΧΑΡΤΗΣ Ι

Οι δυο Βουλγαρίες (Ανατολική-Δυτική)

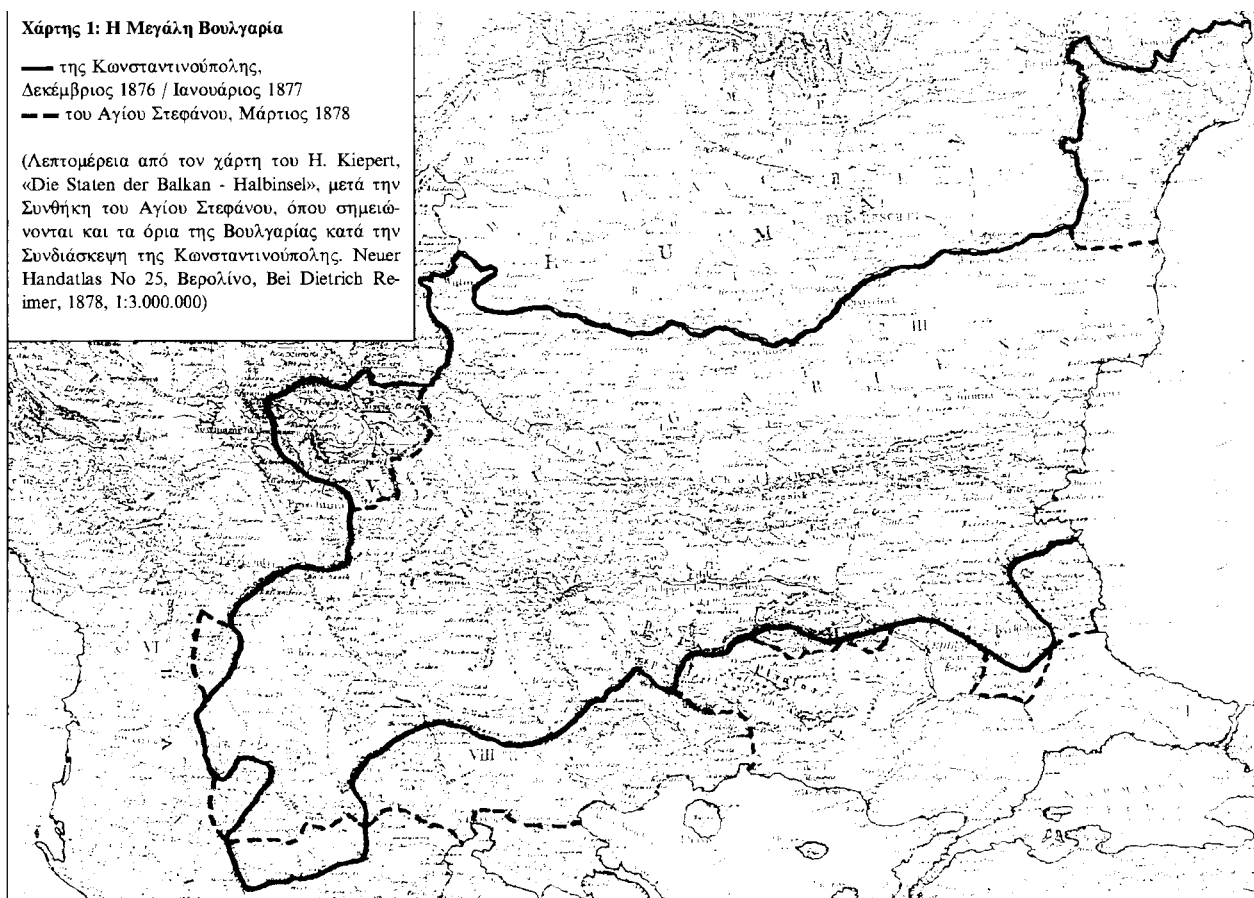
που χάραξε η συνδιάσκεψη των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη
(Δεκέμβριος 1876)

ΠΗΓΗ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΓ', Αθήναι 1977.

Η Μεγάλη Βουλγαρία του Αγ. Στεφάνου (1878)

σε σύγκριση με τη συνολική έκταση των δυο Βουλγαριών της συνδιάσκεψης του 1876

ΠΗΓΗ: Σπύρος Καράβας, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η ‘μικρά ιδέα’ εν έτει 1878», *Τα Ιστορικά*, 44 (6.2006), σ.5.

Η συνθήκη του Βερολίνου (1878)

ΠΗΓΗ: M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, Λονδίνο 1966.

Εκτός από τις αλλαγές συνόρων και τις νεοσύστατες ηγεμονίες της Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας, σημειώνονται επίσης τα όρια της θνησιγενούς «Βουλγαρίας του Αγ. Στεφάνου».

ΧΑΡΤΗΣ IV

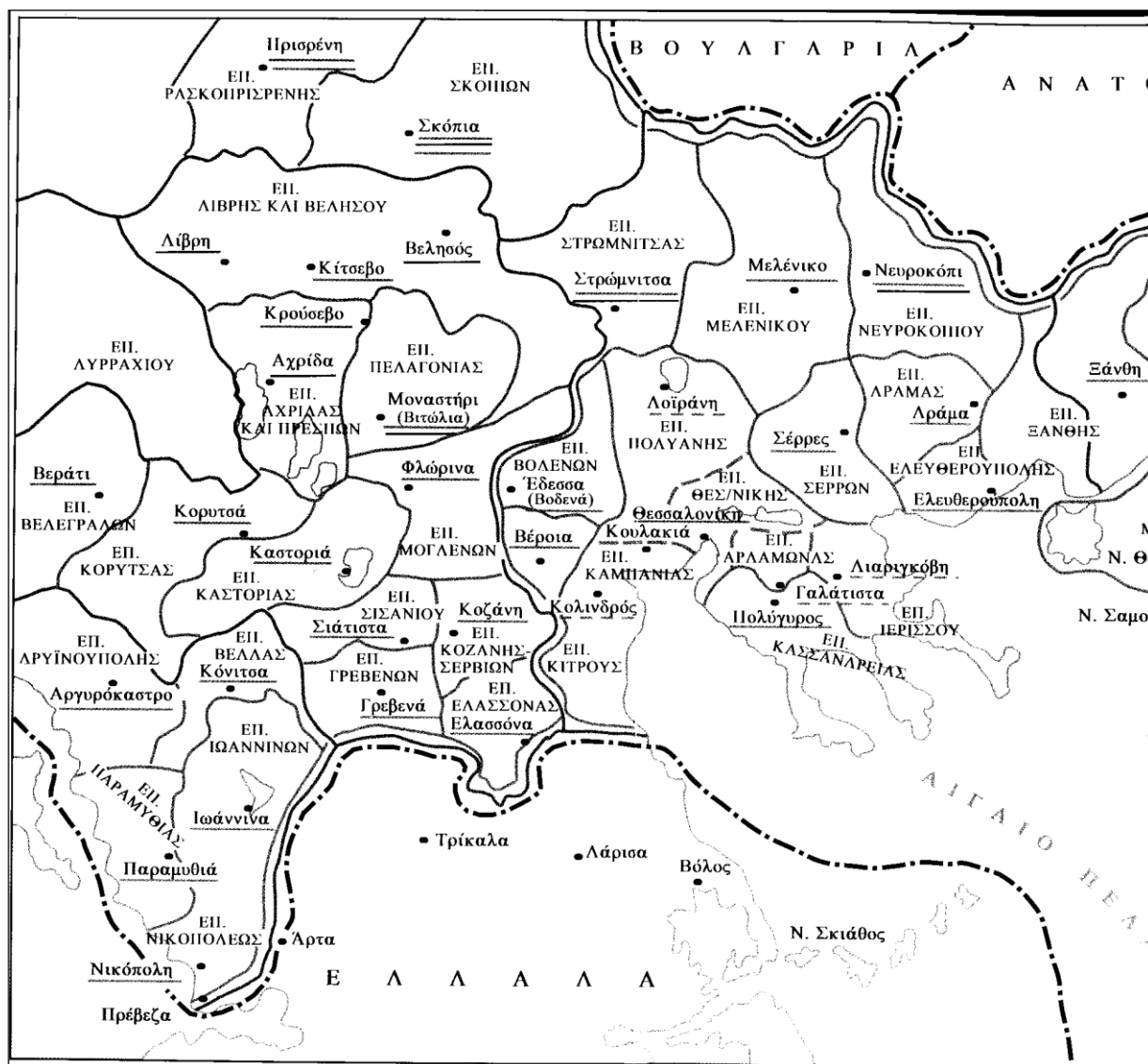
**Διοικητική διαίρεση
των βιλαετίων Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσσυφοπεδίου.**

ΠΗΓΗ: V. Colocotronis, *La Macédoine et l' Hellénisme*. Παρίσι 1919.

Με μαύρη παχιά γραμμή τα όρια των βιλαετίων, με διακεκομμένη αυτά των σαντζακιών και με λεπτή μαύρη γραμμή τα όρια των καζάδων.

Εκκλησιαστικές επαρχίες του Πατριαρχείου

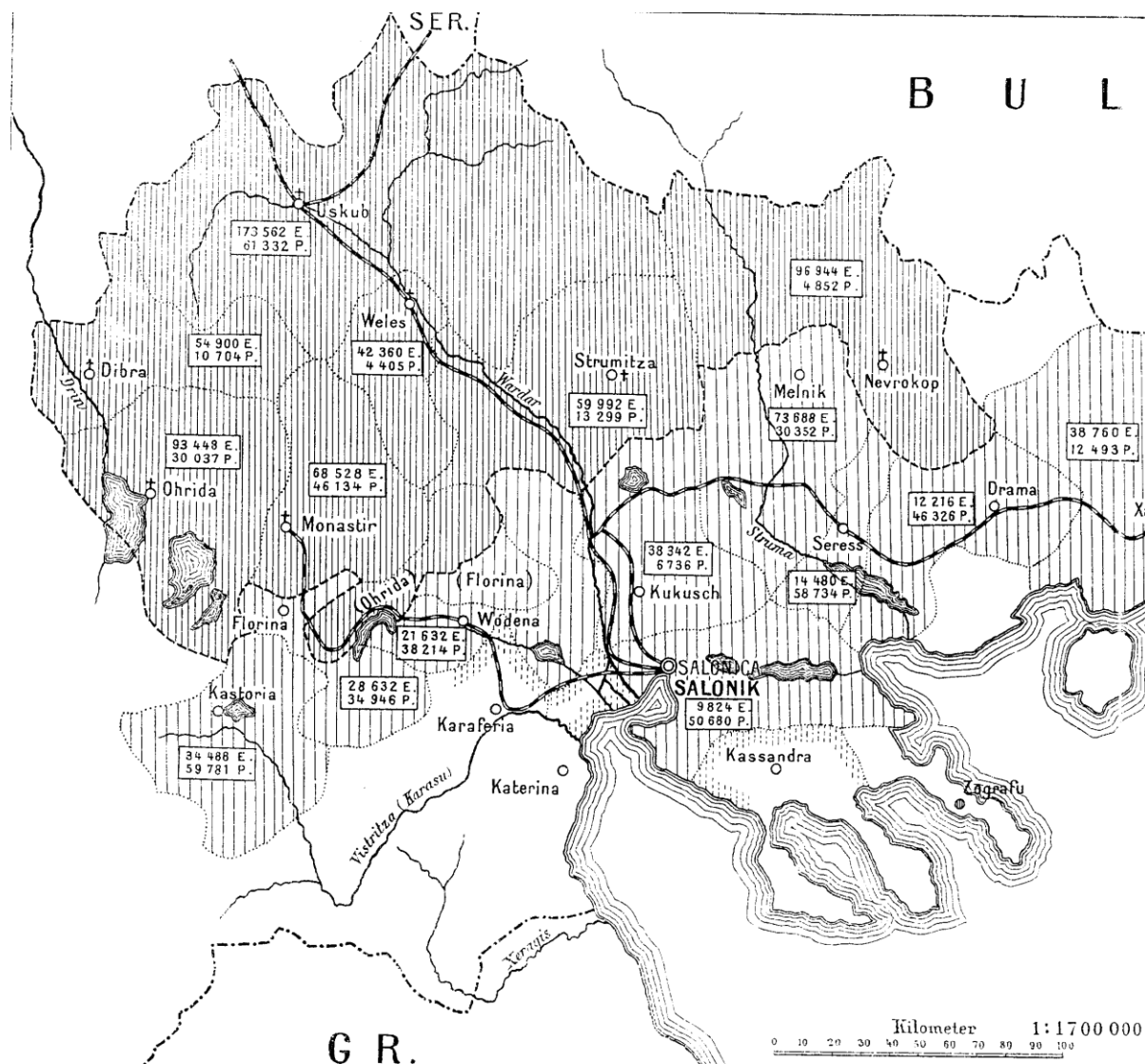
ΠΗΓΗ: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη*, Αθήνα 1998.

Τα όρια των μητροπόλεων με πλήρη διαγράμμιση (και οι έδρες τους με πλήρη υπογράμμιση), ενώ αυτά των υφιστάμενων τους επισκοπών με διακεκομμένη.

Η οριοθέτηση της επαρχίας Μογλενών είναι λανθασμένη.

Ο χαρτογράφος αγνοεί την ύπαρξη του παραδοσιακού θύλακα της επαρχίας Αχριδών στα δυτικά της Φλώρινας· για την έκτασή του, βλ. το Χάρτη VI.

Εκκλησιαστικές επαρχίες της Εξαρχίας

ΠΗΓΗ: Richard Von Mach, *The Bulgarian Exarchate*, Λονδίνο-Νεσατέλ 1907.

Με πυκνή διαγράμμιση οι επίσημα αναγνωρισμένες εξαρχικές μητροπόλεις (Σκοπίων, Οχρίδας, Βέλες, Διβρών, Νευροκοπίου, Στρώμνιτσας και Μοναστηρίου/ Πελαγονιάς).

Με αραιή διαγράμμιση οι εκκλησιαστικές επαρχίες δίχως εξαρχικό μητροπολίτη αλλά με αναγνωρισμένες εξαρχικές κοινότητες (Θεσσαλονίκης, Κιλκίς/ Πολυανής, Σερρών, Δράμας, Μελενίκου, Βοδενών, Φλώρινας/ Μογλενών, Καστοριάς).

Οι εντός πλαισίου αριθμοί εξαρχικών (E) και πατριαρχικών (P) κατοίκων προέρχονται από προπαγανδιστική στατιστική της Εξαρχίας κι είναι οφθαλμοφανώς εξογκωμένοι.

ΤΟ «ΣΛΑΒΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ» ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (1856-1876)

Στη Μακεδονία, το σλαβικό κίνημα εμφανίζεται μετά το 1850, με διαφορά φάσης δυο τουλάχιστον δεκαετιών σε σύγκριση με το αντίστοιχο φαινόμενο της Βουλγαρίας. Εκτός από την ηγεμονία του ελληνο-βλάχικου κι εβραϊκού κεφαλαίου στην οικονομία της περιοχής και την παρουσία αξιολόγου ελληνικού πληθυσμού στις νοτιότερες επαρχίες, ο εξελληνισμός των μικροαστικών στρωμάτων ήταν επίσης εδώ πιο προχωρημένος. «*Τα έξ σχεδόν όγδοα της Μακεδονίας κατοικούμενα υπό ομογλώσσων Βουλγάρων ολοι τα ελληνικά γράμματα σπουδάζουν και υπό των Ελλήνων Έλληνες ονομάζονται, εκτός των βορειοτέρων σλάβων, οίτινες προοδεύουσιν εις την σλαβονικήν*», γράφει με πικρία το 1852 ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ¹. Σύμφωνα με μεταγενέστερη έκθεση του ρώσου προξένου Βιτωλίων, Αλεξάντρ Ραστκόφσκι, μέχρι τα μέσα του ΙΘ΄ αι. «*η σλαβική γραφή*» χρησιμοποιόταν μόνο στον Περγλέ, το Κίτσεβο και τη Δίβρα². Ο συμπατριώτης του σλαβολόγος Βικτόρ Γκριγκόροβιτς αναφέρει απ' την πλευρά του το 1845 πως βρήκε σλαβικά σχολεία σε επτά σημεία της βόρειας Μακεδονίας (Στιπ, Βέλες, Νευροκόπι, Μπάνσκο, Τζουμαγιά, Ρίλα και μονή Αγ. Ιωάννη Ρίλας): «*σε όλη τη νότια Μακεδονία*», προσθέτει, «*απ' τη Θεσσαλονίκη ως την Οχρίδα κι από τα θεσσαλικά σύνορα μέχρι τα Σκόπια και το Μελένικο, όχι μόνο στις μητροπόλεις αλλά και στις εκκλησίες των χωριών η θεία λειτουργία τελείται στην ελληνική γλώσσα*»³. Η καταγραφή αυτή είναι βέβαια ατελής και εν μέρει εσφαλμένη, δεδομένου ότι, όπως προκύπτει από τις αναφορές του, ο Γκριγκόροβιτς δεν πέρασε καθόλου από τη Β.Δ. Μακεδονία. Στα Σκόπια ιδίως, η χρήση της παλαιοσλαβικής στην εκκλησία και το σχολείο δεν φαίνεται να σταμάτησε ποτέ, χάρη στην υπαγωγή της τοπικής μητρόπολης στη σερβική Αρχιεπισκοπή Ιπεκίου μεταξύ 1557 και 1766⁴. Στην Οχρίδα, αντίθετα, το φαινόμενο αυτό είναι άκρως περιθωριακό μέχρι και τη δεκαετία του 1850: ο Παρλίτσεφ θυμάται ότι το κυριλλικό αλφάβητο «*το γνώριζαν μόνο τρεις και ονομαζόταν σέρβικο*», ενώ ο Σαπκάρεφ διευκρινίζει πως «*δεν υπήρχε άνθρωπος που να γνωρίζει βουλγαρική ανάγνωση και γραφή, εκτός από μερικούς που το είχαν μάθει σε τόπους όπου το βουλγαρικό αλφάβητο ήταν εν ενεργεία, όπως στα Σκόπια, τη Δίβρα, τον Περγλέ και αλλού*»⁵. Στο δε Μοναστήρι, σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία, ακόμη και το 1860-61 «*δεν υπήρχε κανείς που να γνωρίζει καλά τη βουλγαρική γραπτή γλώσσα*»⁶. Ακόμη συντριπτικότερη υπήρξε η κυριαρχία

¹ Трайков 1964, σ.18.

² Дракул 1995, σ.169.

³ Григорович 1915, σ.208-9, 160-1, 166-7 & 157.

⁴ Маркова 1976, σ.97· Кирил Патриарх Български, *Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархията*, Σόφια 1971, σ.35. Στη μητρόπολη Σκοπίων ανήκε επίσης το Στιπ, ενώ το Βέλες, ο Περγλέ, το Κίτσεβο κι η Δίβρα υπάγονταν ως το 1767 στην Αρχιεπισκοπή Αχριδών.

⁵ Παρλίτσεφ 2000, σ.84· Шапкарев 1984, σ.40.

⁶ Шапкарев 1984, σ.39 & 112. Επίσης: Манчев 1982, σ.70.

του ελληνικού αλφαβήτου στις νοτιότερες σλαβόφωνες περιοχές: εν έτει 1888, στη Γκάλιστα (σημ. Ομορφοκκλησιά) το συμβόλαιο για την πρόσληψη βουλγαροδιδασκάλου συντάσσεται στα ελληνικά, «*επειδή κανείς στο χωριό δεν ήξερε να διαβάζει και να γράφει βουλγαρικά*»¹. Εξαιρετικά διαδεδομένη ήταν έτσι, τόσο στις καθημερινές συναλλαγές όσο και σε επισημότερες πρακτικές, η σύνταξη κειμένων στις τοπικές μεν σλαβικές διαλέκτους αλλά με χρήση του ελληνικού αλφαβήτου². Ακολουθώντας την ίδια πρακτική, οι οθωμανικές αρχές θα τυπώσουν το 1851 στη Θεσσαλονίκη το σλαβόγλωσσο κανονισμό των αγροτικών κοινοτήτων του εγιαλέτ Μοναστηρίου με ελληνικούς χαρακτήρες³.

Όπου υπήρχαν, τα σλαβικά εκπαιδευτήρια δεν ήταν συνήθως παρά θρησκευτικά «σχολεία του νάρθηκα» (килийни училища), με περιορισμένη κοινωνική εμβέλεια και μεσοπρόθεσμο στόχο κυρίως την επάνδρωση του εκκλησιαστικού μηχανισμού. Στην Κουτσέβιστα των Σκοπίων, σημειώνει π.χ. στα απομνημονεύματά του ο Ναθαναήλ Στογιάνοβιτς, το πρώτο -και μοναδικό σε όλη τη γύρω περιοχή- σχολείο άνοιξε το 1826 στην εκκλησία του χωριού με πρωτοβουλία του ηγουμένου της γειτονικής Μονής Αρχαγγέλων: «*μαζεύτηκαν τότε πάνω από 100 χωριατόπαιδα, όμως το σχολείο δε διατηρήθηκε πάνω από δυο χρόνια, τα δε παιδιά παράτησαν ένα-ένα τα μαθήματα και ξαναγύρισαν στις οικιακές τους χωριάτικες εργασίες*»⁴. Στον Περλεπέ πάλι, αφηγείται ο Σαπκάρεφ, πριν από την ανέγερση του κοινοτικού σχολείου το 1843 λειτουργούσαν μόνο κάποια «*ιδιωτικά, ούτως ειπείν, βουλγαρικά σχολεία*» σε σπίτια, «*όπου κάποιος ιερέας ή παλιός δάσκαλος ή ράφτης δίδασκε τα παιδιά με την πιο παλιά μέθοδο ή, καλύτερα, χωρίς την παραμικρή μέθοδο, με Ψαλτήρια κι Ωρολόγια, εκκλησιαστική ανάγνωση, εκκλησιαστική γραφή και 1-2 απ' τις απλούστερες αριθμητικές πράξεις με αριθμούς με τούρκικους χαρακτήρες*»⁵. Συχνά η ζωή αυτών των αυτοσχέδιων εκπαιδευτηρίων ήταν αρκετά σύντομη: στη Θεσσαλονίκη λ.χ. η συντεχνία των ραφτάδων, που αποτελούνταν ως επί το πλείστον από σλαβόφωνους Διβραίους και Κιτσεβίτες μη αφομοιώσιμους στην ελληνορθόδοξη κοινωνία της πόλης, προσέλαβε το 1833 έναν ιερωμένο για να διδάξει τα παιδιά της: το άτυπο αυτό σχολείο λειτούργησε σ' ένα χάνι για μια διετία κι η

¹ ЦДА, ф.1932к, оп.4, а.е.107, л.4, «Кратка автобиография на Иван Димитров Шишков».

² Καταγραφές τέτοιων κειμένων: Mazon & Vaillant 1938, σ.6-13· Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Ερασιστής* 57(1972), σ.72-9 & 104-11. Άλλα δείγματα: Снегаров 1932, σ.558 & 561-8 (αφιέρωμα πιστών στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος)· Снегаров σ.262-4 (αλληλογραφία, ιδιωτική και επίσημη)· Ξανθός 1954, σ.60 (ιδιωτικό συμφωνητικό)· Христов 1969, σ.191-2 (επιστολή)· Любомир Милетич, «Едно писмо от Бобошница (Корчанско) до Ексарха Антим I (1873 г.)», *Македонски Преглед* 9/1(1934), σ.17-36 (επιστολή προς τον Έξαρχο)· Кузман Георгиевски, «Две писма на македонски јазик со грчки букви од богатата трговска кореспонденција на трговската фирма 'Браќа Робев и Синови' и кожарството во Охрид во втората половина на XIX век», *Гласник* 1 (1974), σ.201-9 (εμπορική αλληλογραφία)· Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, «Σλαβικά κείμενα σε ελληνική γραφή: δύο επιστολές του κομιτατζή Αλοστόλ Πετκόφ», *Ιστορ*, 11 (12.1998), σ.53-68 (επιβολή «επαναστατικής φορολογίας»)· Зафир Белев, *Мемоарски записи за охридскиот заговор*, Охρίда 2001, σ.118-9 (απομνημονεύματα).

³ Милетич 1892, σ.378-82.

⁴ Натанаил Митрополит Охридско-Пловдискаго, «Жизнеописание (Автобиографични бележки)», *Сборник за Народни Умотворения, Наука и Книжнина* 25 (1909), σ.5.

⁵ Шапкарев 1984, σ.120.

διδασκαλία της παλαιοσλαβικής γινόταν χωρίς βιβλία¹. Οι διαθέσιμες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις για τα παραδοσιακά σχολεία «της Οκταήχου, των Ψαλτηριών και των Ωρολογίων», τόσο τα σλαβικά όσο και τα αντίστοιχά τους ελληνικά, τονίζουν επίσης τις περιορισμένες ικανότητες, την αδιαφορία και τον αυταρχισμό των -ημιμαθών συνήθως- δασκάλων, που περισσότερο ενδιαφέρονταν για τις άλλες ασχολίες τους, την τροφοδοσία τους ή την άμισθη εργασία των μαθητών στα κτήματά τους, παρά για οτιδήποτε άλλο². Ως εκ τούτου, σημειώνει το 1840 ο περιηγητής Αμί Μπουέ, στις σλαβόφωνες περιοχές της Μακεδονίας «ένας στους χίλιους ξέρει μόλις να διαβάξει κι ακόμη λιγότερο να γράφει», στη δε ύπαιθρο «βλέπουν ακόμη τα βιβλία σαν κάτι φτιαγμένο αποκλειστικά για τους ανθρώπους της εκκλησίας»³.

Τα δευτεροβάθμια ελληνικά σχολεία των αστικών κέντρων αποτελούσαν συνεπώς τη μοναδική ορατή διέξοδο για όσους επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Στο Μπάνσκο π.χ., όπου ως το 1858 λειτουργούσε υποτυπώδες σλαβικό γραμματοδιδασκαλείο με δάσκαλο μισθοδοτούμενο απ' τους γονείς των μαθητών, οι εύποροι κάτοικοι στέλνουν μετά το 1840 τα παιδιά τους στο ελληνικό σχολείο του Μελενίκου, «που ακουγόταν πολύ»⁴. Αντιμέτωπος με τη διάχυτη κατηγορία ότι, ως πρώην ελληνοδιδάσκαλος, συνέβαλε προσωπικά στα εξελληνιστικά σχέδια του Πατριαρχείου, ο Κουζμάν Σαπκάρεφ υπερασπίζεται στα απομνημονεύματά του αυτή την επιλογή ως τη μόνη εκπαιδευτική δυνατότητα που ήταν διαθέσιμη στα χρόνια του: «Εκεί όπου σπούδαζαν ελληνικά, βρέθηκαν στην εποχή μας κάποιοι μορφωμένοι γέροι, χωρίς να χάσουν την εθνικότητά τους· πού είναι όμως εκείνοι οι μορφωμένοι που βγήκαν από το τότε βουλγαρικό σχολείο, της εκμάθησης του Ψαλτηριού και του Ωρολογίου; Δεν υπάρχουν καθόλου, ούτε θα μπορούσαν να υπάρξουν»⁵.

Η ανάσχεση του εξελληνισμού και η καταπολέμηση της ηγεμονίας της ελληνικής γλώσσας στις σλαβόφωνες μακεδονικές περιοχές αποτελούν το βασικό στόχο των «εθναποστόλων» του σλαβοβουλγαρικού κινήματος κατά τις δεκαετίες του 1850 και 1860. «Ο χείμαρρος της ελληνικής γλώσσας θέλει γείνη εις τα ενταύθα ακάθεκτος εάν δε ληφθώσιν σοβαρά μέτρα», επισημαίνει το 1852 ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ στην προαναφερθείσα επιστολή του. «Πολλοί Σλαβοβούλγαροι εσπούδασαν και σπουδάζουσιν εις Αθήνας, και του καιρού προϊόντος, μετά της γλώσσας συμμορφώνονται και τα ήθη, και επομένως η εθνικότης συγχωνεύεται με τα αισθήματα»⁶. Όπως και στη Βουλγαρία, έτσι και στη Μακεδονία ο αρχικός πυρήνας της

¹ Иван Снегаров, «Възраждане на българщината в Солун», *Македонски Преглед* 1-2 (1936), σ.9. Σύμφωνα με τον Σόποφ, οι Διβραίοι δεν ήταν αφομοιώσιμοι στην ελληνική κοινότητα κυρίως λόγω της πατριαρχικής οικογενειακής δομής τους, που απαιτούσε την ενσωμάτωση της νέφης στην πολυεστιακή οικογένεια του συζύγου. Οι Έλληνες της πόλης απέφευγαν ως εκ τούτου συνειδητά να παντρεύουν τις κόρες τους -ή τις υπηρέτριές τους- με μετανάστες απ' αυτή την περιοχή (Шопов 1885, σ.441).

² Шапкарев 1984, σ.48-50· Костенцев 1984, σ.34-6· Παρλίτσεφ 2000, σ.34-8· Драгомиров 2005, σ.147-8 & 150.

³ Boué 1840, τ.Γ', σ.520-1.

⁴ Кънчов 2000, σ.420.

⁵ Шапкарев 1984, σ.43 (για τις σχετικές κατηγορίες, σ.106, 178-9 & 393). Η συγγραφή των απομνημονευμάτων ξεκίνησε το 1883 στη Θεσ/νίκη κι ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του 1890 στη Βουλγαρία. Από τα 25 χρόνια της διδασκαλικής του ζωής, ο Σαπκάρεφ εργάστηκε τα 11 ως ελληνοδιδάσκαλος και 14 ως βουλγαροδιδάσκαλος.

⁶ Трайков 1964, σ.18.

σλαβικής φιλολογικής αναγέννησης θα προέλθει από τη μεταστροφή σλαβόφωνων δασκάλων που μέχρι πρότινος επάνδρωναν τον ελληνόγλωσσο εκπαιδευτικό μηχανισμό. Η περίπτωση του Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ είναι απ' αυτή την άποψη χαρακτηριστική: γεννημένος στη Στρούγκα κι απόφοιτος της Ζωσιμαίας Σχολής των Ιωαννίνων, διακρίνεται για την προσήλωσή του στα ελληνικά γράμματα μέχρι τη στιγμή που, κάτω από την επίδραση των πανσλαβιστικών ιδεών, στρέφεται στις ρίζες του κι αποφασίζει να εργαστεί για την εισαγωγή της σλαβικής στη διδασκαλία και την εκπαίδευση. Καθοριστική στιγμή για τη μεταστροφή του αυτή, σύμφωνα με τα κατάλοιπα της αλληλογραφίας του, φαίνεται πως υπήρξε η συνάντησή του στην Οχρίδα το Μάιο του 1845 με το ρώσο σλαβολόγο Βικτόρ Γκριγκόροβιτς, που του ανέθεσε τη συλλογή λαογραφικού υλικού, την αναζήτηση σλαβικών μνημείων «εν λίθοις» και τη σύνταξη γραμματικής της μητρικής του γλώσσας¹. Μέχρι τότε, σύμφωνα με ισχυρισμούς απροσδιόριστης φερεγγυότητας, φέρεται να διακατεχόταν από αίσθηση υπεροχής απέναντι στα σλαβικά γράμματα (ή και μίσος γι' αυτά), ενώ διατυπώθηκαν κατηγορίες ακόμη και για υποτιθέμενη συνεργασία του «με τους έλληνες μητροπολίτες» στην καταστροφή σλαβικών συγγραμμάτων². Απόφοιτος του Γυμνασίου Ιωαννίνων με σπουδές στη Φιλοσοφική Αθηνών ήταν κι ο μικρότερος αδερφός του, Κωνσταντίν Μιλαντίνοφ, που με μεσολάβηση του Ντίμιταρ συνέχισε τις σπουδές του στη Μόσχα³. Στην Αθήνα σπούδασαν επίσης ο Γκριγκόρ Παρλίτσεφ κι ο Παρτένι Ζογκράφσκι, στην Κωνσταντινούπολη ο Θεοδόσιος Σιναΐτης κι ο Τέρπο Πόποφσκι· κάποιοι άλλοι ήταν απόφοιτοι ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας (Κουζμάν Σαπκάρεφ, Ράικο Ζινζίβοφ, Νεόφιτ Ρίλσκι, Γκιόργκι Ντίνκοφ) ή ελληνόγλωσσων μοναστηριών του Αγίου Όρους (πατήρ Γεράσιμος), ενώ ακόμη κι όσοι είχαν σλαβική εγκύκλια παιδεία δεν παρέλειψαν να τη συμπληρώσουν περνώντας από κάποιο ελληνικό εκπαιδευτήριο⁴. «Με βουλγαρική φλόγα κι ελληνική παιδεία» ήταν επίσης οι διανοούμενοι κι οι προεστοί που ηγήθηκαν στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα της Οχρίδας και των Βιτωλίων⁵. Αρκετοί απ' τους «εθναποστόλους» ξεκίνησαν την καριέρα τους ως ελληνοδιδάσκαλοι (π.χ. οι αδελφοί Μιλαντίνοφ, ο Σαπκάρεφ, ο Παρλίτσεφ, ο Ντίνκοφ και, για ένα μικρό διάστημα, ο Ζινζίβοφ) και μόνο στην πορεία στράφηκαν προς την καλλιέργεια και διάδοση των «σλαβοβουλγαρικών» γραμμάτων.

¹ Трайков 1964, σ.13-4 & 18. Για μια «περιγραφή» της συνάντησης, βασισμένη ως επί το πλείστον σε εικασίες: Ταχιάος 1974, σ.26-31. Ο γαμπρός και πρώτος βιογράφος του Μιλαντίνοφ, Κουζμάν Σαπκάρεφ, στα δικά του έργα δεν αναφέρει πάντως το παραμικρό για τη σχέση των δυο ανδρών –οι μόνες αναφορές του στον Γκριγκόροβιτς είναι αποκλειστικά φιλολογικού χαρακτήρα (Шапкарев 1984, σ.38, 47 & 68).

² Шапкарев 1984, σ.393. Ο Σαπκάρεφ, που διασώζει την πληροφορία, θωρεί τις σχετικές διαδόσεις συκοφαντία του ελληνικού κλήρου, που επιδίωκε μ' αυτό τον τρόπο «να παραλύσει τη δράση» του Μιλαντίνοφ.

³ Трайков 1964, σ.18, 70 & 121-50· БАН 1983, σ.126.

⁴ БАН 1983, σ.61, 72, 166, 171, 188, 203, 221 & 282· Шапкарев 1984, σ.28-9· Παρλίτσεφ 2000, σ.34-8, 48-51, 55-6 & 62-7· «Динков Георги», *Εγκυκλοπедия България*, Σόφια 1981, τ.Β', σ.354-5· Търпо Поповски, *Македонски Дневник*, Σόφια 2006, σ.13-4.

⁵ Радев 1994, σ.125 & 140-2. Στην Αθήνα είχε σπουδάσει κι ο αζάζ Γκιόργκι Γσακίροφ της Στρούγκας, το σπίτι του οποίου «ήταν κέντρο του βουλγαρισμού» της πόλης (НБКМ-БИА, кол.42, а.е.64, л.1-2, «Спомени на Славка Георгиева Чакърова»).

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες μαρτυρίες, καθοριστική τομή για τον εθνικό αναπροσανατολισμό των περισσότερων απ' αυτούς υπήρξαν δυο διαφορετικά είδη ερεθισμάτων: είτε η τραυματική εμπειρία κάποιου κοινωνικού αποκλεισμού που αποδόθηκε στη «βουλγαρική» καταγωγή τους είτε το «δημιουργικό» σοκ από την επαφή με τη ρομαντική εθνική ιδεολογία (της γλώσσας και της «φυλής») μέσω των κηρυγμάτων του ελληνικού εθνικισμού. Ο Παρλίτσεφ ισχυρίζεται λ.χ. στα απομνημονεύματά του πως η μεταστροφή του ολοκληρώθηκε στο άκουσμα του θανάτου των αδελφών Μιλαντίνοφ, από την όλη αφήγησή του είναι όμως προφανές πως το έδαφος είχε προετοιμαστεί προ πολλού από μια αλυσίδα βιωμάτων: τον καθημερινό («εθνικό» και κοινωνικό) ρατσισμό των αθηναίων συμφοιτητών του απέναντι στους σλαβόφωνους καστοριανούς εποχικούς εργάτες, τις προσωπικές δυσκολίες ένταξής του στην αθηναϊκή κοινωνία αλλά και τον επεισοδιακό αντίκτυπο της βράβευσής του στο Ράλλειο ποιητικό διαφωνισμό του 1860¹. Ήδη από την άνοιξη του 1860, κι ενώ το βουλγαρικό ζήτημα μαίνεται στην Κωνσταντινούπολη, αυτός αυτοπροσδιορίζεται δημόσια όχι ως «Μακεδών» (όπως υπέγραφε μέχρι τότε) αλλά ως «*Βούλγαρος φιλέλληνα*»: δείγμα κι αυτό ότι, παρόλη τη φήμη του «ελληνομανούς» που εξακολουθούσε να τον συνοδεύει στη γενέτειρά του², βρισκόταν πια στο κατώφλι της επιλογής ανάμεσα σε δυο ταυτότητες που σύντομα θα έπαυαν να θεωρούνται συμπληρωματικές³. Ο Τέρπο Πόποφσκι περιγράφει πάλι ως καθοριστική στιγμή για την εθνική «συνειδητοποίησή» του το ένθερμο κήρυγμα ενός καθηγητή της φιλοσοφίας, στο Κλασσικό Γυμνάσιο του Φαναρίου, κατά της ξενομανίας όσων «ομογενών» αποφεύγουν να εκπαιδεύουν τα τέκνα τους στη μητρική τους γλώσσα. Στα συμφραζόμενα της πολιτικής ρωμιοσύνης, η πατριωτική αυτή διδασκαλία αποσκοπούσε φυσικά στη θωράκιση της ελληνόγλωσσης παιδείας απέναντι στη γοητεία των (κοινωνικά ισχυρότερων) γαλλικών, αγγλικών κι οθωμανικών εκπαιδευτηρίων· στα αυτιά όμως του σλαβόφωνου μαθητή απ' το Κόσινετς της Καστοριάς ήχησε πολύ διαφορετικά: «*σημείωσα τα παραπάνω λόγια του καθηγητή στο τετράδιό μου*», θυμάται, «*και συνειδητοποίησα στη στιγμή πως είμαι Βούλγαρος και πρέπει να πεθάνω για το βουλγαρισμό*»⁴. Σε παρόμοια μήκη κύματος κινούνται και τα βιώματα άλλων μελλοντικών εθναποστόλων: ο πατήρ Γεράσιμος από το Τίρσιε της Φλώρινας αποκλείεται απ' την ιερωσύνη επειδή, όπως τον πληροφορεί ο ηγούμενος

¹ Παρλίτσεφ 2000, σ.62-7 & 71-80· Ματάλας 2002, σ.193-200· Βαΐτσα Χανή-Μουσιάδου, «Γρηγόριος Σταυρίδης-Παρλίτσεφ. Από θερμός φιλέλληνας, σφοδρός πολέμιος του ελληνισμού», *ΚΣΤ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 2006, σ.163.

² Κουζιάν Πασχάλοφ [Σαγκάρεφ] προς Γκ. Ρακόφσκι, Οχρίδα 29.3.1861, σε Τραϊκόβ 1966, σ.337. Ο Σταυρίδης / Παρλίτσεφ περιγράφεται ως ένας απ' τους τέσσερεις «βουλγαρομακεδόνες» της Οχρίδας που σπούδασαν στην Αθήνα κι εξελίχθηκαν σε ελληνόφρονες μαζί με τον έλληνα υπουργό Δικαιοσύνης και πανεπιστημιακό Μιχαήλ Ποτλή / Μπόντλε, τον Μαργαρίτη Δήμιτσα / Ντίμζοβιτς και τον Ιωάννη Σαπουντζιέφ. Πρβλ. Шапкарев 1984, σ.96-7. Για «*γρεκομάνους που φύτρωσαν από βουλγαρική σπορά, τους Παρλίτσεφ και Μαγκάρεφ* [λογοπαίγνιο με το Μαργαρίτης και το μαγκάρε = γαϊδούρι], *εννοώ τους Ντίμιτσεφτσι* [=Δήμιτσεφς]» κάνει λόγο σε επιστολή του το 1859 και ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ (Τραϊκόβ 1964, σ.92).

³ Ματάλας 2002, σ.199.

⁴ Ποποβσκι 2006, σ.14-6.

της Μονής Δοχειαρίου, οι υπόλοιποι καλόγεροι τον μισούν «γιατί είναι Βούλγαρος»¹. ο Ιβάν Ματζάροφ εμπεδώνει την «εθνική αφύπνισή» του όταν το ελληνικό Γυμνάσιο Σερρών αρνείται να του χορηγήσει πιστοποιητικό ολοκλήρωσης σπουδών λόγω «αγνωμοσύνης προς τον ελλητισμό»². ο Κουζμάν Σαπκάρεφ συγκλονίζεται όταν ένας συνάδελφός του του αποδεικνύει, με τη βοήθεια ενός σερβικού αναγνωστικού, πως και το μητρικό τους «ιδίωμα» επιδέχεται γραφή κι ανάγνωση³. μαθητής ακόμη στη Ρέσνα, ο πατέρας του Σιμεόν Ράντεφ εγκαταλείπει το ελληνικό σχολείο και καίει τα βιβλία του, όταν ένας εποχικός μετανάστης που γύρισε απ' την Κωνσταντινούπολη του επιδεικνύει ένα βουλγαρικό αλφαβητάρι⁴. Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, τους προύχοντες της Ζαγορίτσανης σοκάρει τέλος το 1868 η άρνηση του μητροπολίτη Καστοριάς να «χαραμίσει» κάποιο συντοπίτη τους δάσκαλο σπουδαγμένο στην Αθήνα, διορίζοντας τον -όπως του ζητάνε- στο χωριό τους⁵.

Η εξωτερική υποστήριξη

Από μόνα τους τα βιώματα όμως δεν αρκούν για να μετασχηματίσουν το τραύμα ή την ευχάριστη έκπληξη σε εθνική πολιτική στράτευση. Απαιτείται επίσης το κατάλληλο πολιτικό πλαίσιο και δίκτυο υποστήριξης, που θα δώσουν σ' αυτή την κινητοποίηση νόημα και προοπτική. Στην περίπτωση του πρώιμου σλαβικού κινήματος της Μακεδονίας, μεταξύ 1856 και 1870, αυτή η νοηματοδότηση, πλαισίωση κι υποστήριξη θα προέλθει από διάφορες πλευρές, ανταγωνιστικές μεταξύ τους αλλά συγκλίνουσες όσον αφορά τον τελικό στόχο: την εκπαιδευτική, εκκλησιαστική κι εθνική χειραφέτηση του σλαβόγλωσσου πληθυσμού από τις ελληνικές επιρροές.

Ο πρώτος -και ισχυρότερος- μηχανισμός είναι οι πανσλαβιστικοί κύκλοι της Ρωσίας και, από ένα σημείο και μετά, τα ρωσικά προξενεία. Το βιβλίο του ουκρανού Γιούρι Βενελίν «Παλαιοί και Νέοι Βούλγαροι» (Μόσχα 1829), που με τις ακραίες υπερβολές του άσκησε καθοριστική επίδραση στην «αφύπνιση» της πρώτης γενιάς βούλγαρων «εθναποστόλων», σημάδεψε λίγο αργότερα και την πρώτη γενιά μακεδόνων ομολόγων τους⁶. Ακόμη καθοριστικότερη είναι η συμβολή περιηγητών και προπαγανδιστών που επισκέπτονται στα μέσα του 19^{ου} αι. τις σλαβόφωνες μακεδονικές περιοχές, είτε αναζητώντας σλαβικές αρχαιότητες, χειρόγραφα κι άλλα τεκμήρια του απώτερου σλαβικού παρελθόντος (όπως ο Γκριγκόροβιτς το 1844-45)⁷, είτε για να οργανώσουν τα δίκτυα και τους μηχανισμούς της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας» (όπως ο Αλεξάνταρ Ρατσίνσκι, απεσταλμένος του

¹ «Биографични бележки за отец Герасим – Калугера», Б. Николов (съст.), *Борбите в Македонија*, Σόφια 2005, σ.8.

² «Автобиография на архимандрит Иона Маджаров», *Училищен Преглед*, 26/1 (1.1927), σ.87.

³ Шапкарев 1984, σ.66-7.

⁴ Радев 1994, σ.65-6.

⁵ Каратанасов 1935, σ.10-1.

⁶ Λάσκαρις 1978, σ.253-4· Μαραγκός 2009, σ.146-51· *Цариградски Вестник* (Κων/λη) 13.10.1851, σ.4.

⁷ Για τη στοχοθεσία του Γκριγκόροβιτς, βλ. τις εκθέσεις του προς τον προϊστάμενό του έφορο Παιδείας του Καζάν, Μιχαήλ Νικολάγιεβιτς Μούσιν (Γριγορόβιτς 1915).

Σλαβικού Κομιτάτου της Μόσχας το 1858-59)¹. Εκτός απ' την αδιαμφισβήτητη ιδεολογική επίδραση του ενδιαφέροντος μιας μεγάλης δύναμης και των επιφανών διανοουμένων της για τα κατάλοιπα του σλαβικού πολιτισμού και τη σλαβική ταυτότητα του τόπου², από πρακτική άποψη η ρωσική συμβολή στο «σλαβοβουλγαρικό» κίνημα παίρνει τη μορφή της οικονομικής επιχορήγησης σχολείων³, της πανηγυρικής δωρεάς εκκλησιαστικών βιβλίων, εικόνων και αμφίων⁴, της δωρεάν χορήγησης σχολικών εγχειριδίων⁵, της επ' αμοιβή δημοσίευσης ειδησεογραφικών ανταποκρίσεων κι εθνολογικών ή λαογραφικών αναλύσεων σε ρωσικά έντυπα⁶, κυρίως όμως θα εστιαστεί στην παροχή υποτροφιών για τις σπουδές νέων Μακεδόνων σε ρωσικά πανεπιστήμια και ιερατικές σχολές⁷. Οι σχετικές προετοιμασίες χρονολογούνται λίγο πριν από τον Κριμαϊκό πόλεμο, η πρώτη όμως ομάδα υποτρόφων από τη Μακεδονία στάλθηκε στη Ρωσία με ενέργειες του Ρατσίνσκι, του Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ και του Παρτένι Ζογκράφσκι το 1858-59⁸. Από τους 20 «Βουλγάρους» που έγιναν δεκτοί εκείνη τη χρονιά σε ρωσικά σχολεία, οι 6 προέρχονταν από τη Θράκη, 6 από τη Βόρεια Βουλγαρία («Μυσία») κι 8 απ' τη Μακεδονία· η επιλογή αυξημένου αριθμού Μακεδόνων, σύμφωνα με τον Μιλαντίνοφ, έγινε «*δια την πλειοτέραν αμάθειαν και σκότος*» της πατρίδας τους (όσον αφορά τα σλαβικά, εννοείται, γράμματα)⁹. Οι επιλεγθέντες έπρεπε να εφοδιαστούν από τον ιερέα της ενορίας τους με πιστοποιητικό πως είναι ορθόδοξοι, τέκνα ορθοδόξων και «*Βούλγαροι το γένος*» και να ταξιδέψουν με δικά τους χρήματα μέχρι την Οδησό¹⁰. Βασικό σύνδεσμο των Σλαβικών Κομιτάτων και του ρωσικού Υπουργείου Παιδείας με τις σλαβόφωνες οθωμανικές επαρχίες αποτελούσε η «Βουλγαρική Εφορία» της Οδησού¹¹. Με δικά της έξοδα σπούδασε λ.χ. σλαβική φιλολογία στο πανεπιστήμιο της Μόσχας ο Κωνσταντίν Μιλαντίνοφ· η σχετική συμφωνία που υπέγραψε το Νοέμβριο του 1856 τον δέσμευε να γυρίσει μετά την αποφοίτησή του στη Μακεδονία και να εργαστεί εκεί ως βουλγαροδιδάσκαλος, αλλιώς έπρεπε να

¹ Тодоракова 1989, σ.388· Трајановски 2004, σ.71-80. Για τον αντίκτυπο της «ουρανοπέμπτου αφίξεώς του» στον υφιστάμενο ήδη τοπικό σλαβοβουλγαρικό μηχανισμό, τον οποίο και χρηματοδότησε, βλ. Χριστοφ 1964, σ.74-5 & 103. Μετά την περιοδεία του, ο Ρατσίνσκι ανέλαβε πρόξενος στη Βάρνα (Шапкарев 1984, σ.610).

² Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που το ενδιαφέρον των ευρωπαίων περιηγητών για την ελληνική αρχαιότητα επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση της αντίστοιχης νεοελληνικής συνείδησης. Όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, έτσι κι εδώ μια παράπλευρη πτυχή αυτού του ενδιαφέροντος υπήρξε η αρπαγή πολιτιστικών θησαυρών και η αρχαιοκαπηλεία –συνγά με εμπλοκή των ίδιων των σλαβοβούλγαρων διαφωτιστών, που επιχειρούσαν είτε ν' αποκτήσουν προσβάσεις στο εξωτερικό (και να παγιώσουν τις ήδη υφιστάμενες) είτε να τονώσουν το ενδιαφέρον για την υπόθεσή τους (Трайков 1964, σ.18, 42, 47, 52, 62-5 & 67· Χριστοφ 1969, σ.501· Трајановски 2004, σ.76). Για την παρεμφερή διοχέτευση σλαβικών χειρογράφων κι αρχαιοτητήτων στη Σερβία: Натанаил 1909, σ.7· Цамбазовски 1960, σ.35 & 43-53· Елена Хаджиниколова, *Българите срещу сръбското проникване в Македонија (70-те години на XIX в.)*, Σόφια 2003, σ.40-3.

³ Шапкарев 1984, σ.91 (Οχρίδα) & 202 (Κιλκίς)· Тодоракова 1989, σ.394 (Κιλκίς)· ВАС 1978, σ.159 (Κιλκίς).

⁴ Трајков 1964, σ.98, 100 & 104-5· Манчев 1982, σ.84· Шапкарев 1984, σ.93-4· ВАС 1978, σ.157· Паскалева 1994, σ.174 & 270· Трајановски 2004, σ.79-80· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.44-5.

⁵ Трајановски 2004, σ.79-80.

⁶ Βλ. σχετική αγγελία του υπό έκδοση περιοδικού Парус το 1858 και τη διακίνησή της απ' τον Ντ. Μιλαντίνοφ, σε Трајков 1964, σ.77-9.

⁷ ВАС 1978, σ.152-3, 158, 170, 175, 186 & 226· Тодоракова 1989, σ.388· Паскалева 1994, σ.272-5· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 10.8.1872, αρ.314.

⁸ Трајков 1964, σ.18-9, 45 & 61· Шапкарев 1984, σ.79-80. Προηγήθηκε, σε ατομική βάση, ο Κ. Μιλαντίνοφ.

⁹ Трајков 1964, σ.61.

¹⁰ Στο ίδιο, σ.45, 61 & 65.

¹¹ Тодоракова 1989, σ.389.

επιστρέφει τα χρήματα¹. Απαντώντας στο ερώτημα πανσλαβικών κύκλων «*πώς η Ρωσία μπορεί να βοηθήσει τη Βουλγαρία*», ο ίδιος θα εισηγηθεί τη διάθεση 1.000.000 ρουβλίων, με τους τόκους των οποίων θα μπορούσαν να σπουδάζουν κάθε χρόνο 130 παιδιά και να καλύπτονται «*οδοιπορικά και άλλες ανάγκες*» –έτσι ώστε, ύστερα από 25 χρόνια, η «*σπορά*» αυτού του κεφαλαίου ν' αποδώσει μια «*λαμπρή σοδειά*»². Η δημοσιευμένη αλληλογραφία του αδερφού του (και συντονιστή της προσπάθειας) καταγράφει πάντως τους ενδοιασμούς κάποιων γονέων που, «*αγνοούντες τον προορισμόν των παιδών*», δεν πείθονταν εύκολα για τα «*φανερὰ πλεονεκτήματα*» αυτού του ξενητεμού³. Φαίνεται επίσης ότι, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, το κυνήγι υποψηφίων υποτρόφων πήρε τη μορφή λυσσαλέου ανταγωνισμού με τους αντίστοιχους ελληνικούς ή ελληνίζοντες μηχανισμούς, με τα παιδιά να αντιμετωπίζονται περίπου ως θηράματα ή εμπορεύματα. «*Τον έσωσα από τους γρεκομάνους [που] ήθελαν να τον στείλουν στην Αθήνα*», γράφει χαρακτηριστικά το Γενάρη του 1863 ο Βασίλ Ντιαμαντίεφ για ένα δεκαοχτάχρονο νέο από τα Βιτώλια. «*Τον έφερα μαζί μου στο Κιλκίς, τον κράτησα σχεδόν τέσσερεις μήνες κι ύστερα τον έστειλα με συστατική επιστολή στην Κωνσταντινούπολη στον Σάββα Φιλαρέτοφ, γραμματέα της πρεσβείας, για να τον στείλουν εκεί*». Πριν όμως φύγει για τη Ρωσία, ο νεαρός αρρώστησε και πήρε το δρόμο της επιστροφής· όταν συντάσσεται η επιστολή του «*προστάτη*» του βρίσκεται ήδη στο Κιλκίς, καθ' οδόν προφανώς προς τη γενέτειρά του⁴. Για την ανακοπή της αποστολής σπουδαστών στη Ρωσία θα κινητοποιηθούν τον ίδιο καιρό και οι οθωμανικές αρχές Μοναστηρίου, στήνοντας ολόκληρη σκευωρία στον εκεί ρώσο πρόξενο κι επιδιδόμενες στην καταναγκαστική «*προληπτική*» απόσπαση υπογραφών από γονείς, ότι δεν προτίθενται να στείλουν τα παιδιά τους εκεί⁵. Η παροχή υποτροφιών συνεχίστηκε πάντως και στις επόμενες δεκαετίες⁶.

Υποκείμενες σε αρκετά διαφορετικές προτεραιότητες και καταναγκασμούς, οι ρωσικές διπλωματικές αποστολές στην περιοχή είναι υποχρεωμένες να κινηθούν πολύ πιο προσεκτικά απ' ό,τι οι απεσταλμένοι των Σλαβικών Κομιτάτων, εξισορροπώντας την εύνοιά τους μεταξύ των διαφορετικών υποομάδων και συνιστωσών του millet-i Rum. Κεντρική ιδέα των αναλυτικών οδηγιών που ο πρώτος ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου Μιχαήλ Χίτροβο αφήνει στο γραμματέα και προσωρινό αντικαταστάτη του (29.1.1863) είναι λ.χ. η αυστηρή τήρηση ουδετερότητας απέναντι «*στα πολυάριθμα αντίζηλα κόμματα*» της ορθόδοξης κοινότητας, η

¹ Трайков 1964, σ.126-7. Παρόμοια δέσμευση -διδασκαλίας για 3 χρόνια ως ελληνοδιδάσκαλος- είχε αναλάβει ο ίδιος νωρίτερα απέναντι στους ευκατάστατους βλάχους προεστούς του Μεγάροβο που χρηματοδότησαν τις σπουδές του στην Αθήνα (Шапкарев 1984, σ.389· Трайков 1964, σ.18). Οι περισσότεροι από το πρώτο κύμα των υποτρόφων έμειναν όμως τελικά για πάντα στη Ρωσία (Шапкарев 1984, σ.79-80). Το 1868 την πρακτική της απόσπασης δηλώσεων επανόδου στις γενέτειρές τους υιοθέτησε και το Σλαβικό Κομιτάτο της Μόσχας για όλους τους βούλγαρους υποτρόφους (Тодорова 1989, σ.388).

² Трайков 1964, σ.122-3.

³ Στο ίδιο, σ.61.

⁴ Христов 1969, σ.31.

⁵ Паскалева 1994, σ.272-5 & 279.

⁶ Трајановски 2004, σ.89-103. Για τις αναμνήσεις μιας υποτρόφου του 1866-74: Царевна Миладинова-Алексијева, *Εποχή, γη και χορά*, Σόφια 1985, σ.10-32.

αποφυγή της ταύτισής του με κάποιο απ' αυτά για να μην προκληθεί η δυσφορία των υπολοίπων κι η προσπάθεια για συμφιλίωση των μεταξύ τους διαφορών¹. Έκφραση αυτής της πολιτικής «ίσων αποστάσεων» αποτελούσαν προφανώς οι (καταγεγραμμένες από τους αυστριακούς συναδέλφους του) δωρεές πολυτελών εκκλησιαστικών βιβλίων τόσο στους «βουλγαρικούς» όσο και στους «ελληνικούς» ναούς². Στην πράξη ωστόσο, και με δεδομένη τη θεσμική ανυπαρξία βουλγαρικού μιλέτ ως το 1870, αυτή η «ουδετερότητα» εκλαμβάνεται ευρύτατα ως (και εν πολλοίς ισοδυναμεί με) ουσιαστική υποστήριξη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος απέναντι στη «νόμιμη» ηγεσία του ορθόδοξου ποιμνίου. «*Ζωηρότατος, ραδιούργος και περιποιητικότατος*», ο Χίτροβο κατόρθωσε έτσι, σύμφωνα με τον τελικό απολογισμό της θητείας του απ' το γραμματέα του ελληνικού προξενείου (1865), «*να ερεθίση τους πανσλαβίζοντας και ν' ανάψη το πυρ, το οποίον εισέτι δεν ηδυνήθη το Πατριαρχείον να σβύση*»³. Από προηγούμενες εκθέσεις του έλληνα προξένου πληροφορούμαστε, πάντως, ότι ο ρώσοι διπλωμάτες δεν «*περιποιούνται*» μόνο «*τους Βουλγάρους*», αλλά «*διερεθίζωσιν αυτούς τε και άπαντας τους δεσποζομένους χριστιανούς ίνα διαρκώς έχωσι παράπονα κατά της Οθωμανικής Κυβερνήσεως*», «*συνδαυλίζουσι τα κινήματα των χριστιανών*» έναντι της, «*υποκινούσι στάσεις και ληστείας*» κι «*επιθυμούσι ει δυνατόν άπασαι αι Σλαβικαί φυλαί να δράζωσι τα όπλα*» κατά του καθεστώτος⁴. Το άνοιγμα του ρωσικού προξενείου στο Μοναστήρι, σημείο συνάντησης όλων των γλωσσοπολιτισμικών ομάδων κι εθνικών κινήματων του μακεδονικού χώρου, θα ερμηνευθεί από τους ήδη εγκαταστημένους εκεί υπόλοιπους προξένους σαν κίνηση ενίσχυσης του βουλγαρικού κινήματος κατά του Πατριαρχείου· με την επικείμενη λειτουργία του συνδέουν οι ίδιοι και το πρώτο κύμα βίαιης καταστολής των σλαβοβούλγαρων «εθναποστόλων» απ' τις οθωμανικές αρχές, κατά το δίμηνο που προηγήθηκε της εγκατάστασης του Χίτροβο στην πόλη (29.3.1861)⁵. Το σλαβοβουλγαρικό κίνημα ταυτίζουν άλλωστε αυτή την εποχή με τη Ρωσία όχι μόνο κάποιοι κληρικοί (όπως ο μητροπολίτης Στρωμνίτης, που το 1862 καταδίδει τον ενοχλητικό βουλγαροδιδάσκαλο της περιοχής του στις οθωμανικές αρχές σαν προερχόμενο δήθεν από τη «Μοσχοβία» και διδάσκοντα «*τα μοσχοβίτικα*»⁶) αλλά και ευρωπαίοι διπλωμάτες –όπως ο επικεφαλής του αυστριακού προξενείου στο Μοναστήρι, που την ίδια χρονιά σημειώνει σε αναφορά του ότι «*βουλγαρικός κλήρος ίσον ρωσικός*»⁷.

¹ Трајановски 2004, σ.81-8.

² Паскалева 1994, σ.174 & 189.

³ ΙΑΥΕ 1865/39.8, Α. Χατζηανδρέας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίαις 27.5.1865, αρ.97.

⁴ ΙΑΥΕ 1862/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίαις 12.2.1862, αρ.48 και 16.5.1862, αρ.139.

⁵ Трајков 1964, σ.216 & 231· Паскалева 1994, σ.122· ΙΑΥΕ 1861/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίαις 16.2.1861, αρ.44. Σύμφωνα με τον ίδιο το Χίτροβο, το προξενείο ιδρύθηκε για δυο λόγους: στρατιωτική κατασκοπία (το Μοναστήρι ήταν έδρα του τουρκικού στρατού της Ρούμελης) και στενότερη εποπτεία των αντιμαχόμενων προπαγανδών στο σημείο τομής «της σλαβικής, της αλβανικής, της ελληνικής και της βλάχικης εθνότητας», όπου ήδη «*συγκεντρώνονταν οι άκρες της δραστηριότητας της Ελληνικής Εταιρείας*» (Трајановски 2004, σ.81-2 [έκθεση του 1863] και Дракул 1995, σ.77 [έκθεση του 1879]).

⁶ Костенцев 1984, σ.26-8.

⁷ Паскалева 1994, σ.223.

Ο δεύτερος εξωτερικός παράγοντας που παρεμβαίνει υπέρ του σλαβοβουλγαρικού κινήματος της Μακεδονίας μετά το 1860 είναι ο σερβικός προπαγανδιστικός μηχανισμός που στήνεται στην περιοχή. Ήδη από το 1844 το «Υπόμνημα» (Начертање) του Ιλία Γκαράσανιν, η σερβική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας για ανασύσταση της αυτοκρατορίας του Στέφανου Δουσάν στα μελλοντικά ερείπια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρόβλεπε μια δέσμη εκπαιδευτικών, εκδοτικών και προπαγανδιστικών δραστηριοτήτων για την απόσπαση των Βουλγάρων απ' τη ρωσική επιρροή¹. Στο μακεδονικό χώρο, η στρατηγική αυτή επιλογή επέφερε την ικανοποίηση ή και υπόθαλψη αιτημάτων για αποστολή σχολικών κι εκκλησιαστικών βιβλίων από το Βελιγράδι προς διάφορες σλαβόφωνες κοινότητες (Σκόπια, Βέλες, Δίβρα, Οχρίδα, Κρίβα Παλάνκα), την παροχή υποτροφιών σε μακεδόνες μαθητές σε Γυμνάσια και ιερατικές σχολές της Σερβίας, την προστασία σλαβοδιδασκάλων ενώπιον της Πύλης ή απέναντι σε εχθρικούς μητροπολίτες και τη σύσφιξη προγενέστερων σχέσεων με ορισμένα μοναστήρια, τα οποία και πριν από το 1844 είχαν προσφύγει στην υλική βοήθεια της αυτόνομης Ηγεμονίας². Το ζήτημα των σερβικών βλέψεων στη βορειότερη Μακεδονία φαίνεται πως έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο στην αποτυχία των μυστικών ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων του 1861 για τη διανομή των βαλκανικών οθωμανικών εδαφών μεταξύ των δυο χωρών. Σύμφωνα με την ελληνική εκδοχή, βασισμένη στις εκθέσεις του έλληνα διαπραγματευτή (και πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη) Μάρκου Ρενιέρη, ο Γκαράσανιν δεν έφερε αντιρρήσεις στην ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό μερίδιο· το ενδεχόμενο μιας συνεννόησης με τους Βουλγάρους αντιμετωπίστηκε επίσης κατά τη διάρκεια των συνομιλιών, απορρίφθηκε όμως λόγω της απουσίας συγκροτημένου βουλγαρικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, της απουσίας φερέγγυων συνομιλητών από βουλγαρικής πλευράς και, πάνω απ' όλα, του έντονα φιλορωσικού προσανατολισμού της βουλγαρικής κοινωνίας και πολιτικής τάξης³. Σ' αυτό το τελευταίο συμφωνεί ουσιαστικά και η γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία, η οποία ωστόσο υποστηρίζει πως υπήρξαν σοβαρές διαφωνίες στο ζήτημα της βόρειας Μακεδονίας και τελική άτυπη συνεννόηση για διαμελισμό της περιοχής -που όμως δεν ενσωματώθηκε στο τελικό κείμενο⁴. Όπως και νάχε στην πραγματικότητα το ζήτημα, το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς η σερβική κυβέρνηση ανέβαλε επ'

¹ Βουλγαρική μετάφραση του «Υπόμνηματος»: Цочо Билярски (съст.), *Србските интриги и коварства срещу България (1804-1914). Дипломатически документи*, Σόφια 2009, σ.24-37. Βλ. επίσης Λάσκαρις 1978, σ.200-2· Dimitrije Djordjevic, *Ιστορία της Σερβίας 1800-1918*, Θεσ/νίκη 1970, σ.97-102.

² Λεπτομερή στοιχεία: Цамбазовски 1960, σ.28-36.

³ Της «εν αυτοίς ενδημίας ρωσικού πυρετού», σύμφωνα με τη διατύπωση του Ρενιέρη, που αναφέρει ως έναν ακόμη λόγο την «ηθική κατάσταση» των Βουλγάρων, «φυλής υποδεεστέρας των λοιπών εν Ανατολή» (Λάσκαρις 1978, σ.217). Για την ελληνική εκδοχή των διαπραγματεύσεων, βλ. επίσης S.Th. Lascaris, «La première alliance entre la Grèce et la Serbie», *Le Monde Slave* 9(1926), σ.4-12. Συνοπτικότερα: Stavrianos 1964, σ.85-7.

⁴ Djordjevic 1970, σ.148-50, με βάση το Αρχείο Γκαράσανιν. Με την εκδοχή αυτή συμφωνούν και τα απομνημονεύματα του Ιγνάτιεφ, που καθοδήγησε τον επόμενο γυρο ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων (Игнатиев 2008, σ.234-6). Για τη σερβική εκδοχή, βλ. επίσης Petar Milosavljević, «The Serbian-Greek Convention of 1861», σε Radovan Samardžić (ed.), *Greek -Serbian Cooperation 1830-1908*, Βελιγράδι 1982, σ.83-92.

αόριστον την επικύρωση των συμφωνιών, επικαλούμενη τη στρατιωτική της αδυναμία¹. Οι σλαβόφωνες μακεδονικές περιοχές θα βρεθούν στο επίκεντρο και των επόμενων ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων, που κατέληξαν στην υπογραφή της μυστικής συνθήκης του Φέσλαου για την από κοινού κήρυξη πολέμου κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (14/26.8.1867). Μπροστά την επιμονή των Σέρβων να προσαρτήσουν τη βόρεια Μακεδονία, η μελλοντική τύχη των περισσότερων «αλύτρωτων» επαρχιών (πλην Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, Ηπείρου και Θεσσαλίας) αφέθηκε εκκρεμής· ειδικό άρθρο πρόβλεψε ωστόσο «τον οφειλόμενο σεβασμό στις επιθυμίες του λαού» αυτών των περιοχών, ο οποίος, εφόσον συμμετείχε ενεργά στην πολεμική προσπάθεια, δικαιούνταν να επιλέξει ο ίδιος είτε την ενσωμάτωσή του σ' ένα από τα δυο κράτη είτε την αυτοτελή κρατική συγκρότησή του, στα πλαίσια μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας². Λίγο νωρίτερα, ύστερα από επαφές της βουλγαρικής «Αγαθοεργού Εταιρείας» με τη σερβική κυβέρνηση, «έν είδος βουλγαρικής εθνικής συνελύσεως» είχε επικυρώσει τον Απρίλιο του 1867 στο Βουκουρέστι ένα πρόγραμμα δυαδικού «Γιουγκοσλαβικού Βασιλείου» Σερβίας-Βουλγαρίας στα πρότυπα της νεότευκτης Αυστροουγγαρίας, με μονάρχη το σέρβο πρίγκηπα, ενιαίο νόμισμα και δυο επίσημες γλώσσες· συμφωνα με το σχέδιο, η Μακεδονία και η Θράκη περιλαμβάνονταν ρητά στο βουλγαρικό τμήμα³.

Άμεση απόρροια αυτής της ελληνοσερβικής λυκοφιλίας υπήρξε η εντατικοποίηση της σερβικής προπαγανδιστικής προσπάθειας στη Μακεδονία. Ήδη από το Φλεβάρη του 1862, την επαύριο δηλαδή της αποτυχίας του πρώτου γύρου των ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων, η κυβέρνηση Γκαράσανιν στρατολόγησε ως μυστικό πράκτορά της στην περιοχή τον εγκαταστημένο από καιρό στις Σέρρες σερβοβόσνιο λαογράφο κι αρχαιοκάπηλο Στέφαν Βέρκοβιτς, που λίγο νωρίτερα είχε εκδώσει στο κρατικό τυπογραφείο του Βελιγραδίου την πρώτη συλλογή με «δημοτικά τραγούδια των Μακεδόνων Βουλγάρων»⁴. Ως μείζων σκοπός της δραστηριότητάς του ορίστηκε η σύσταση μιας παράνομης οργανωτικής δομής για τη μελλοντική πρόκληση ένοπλων εξεγέρσεων στη Μακεδονία, ως ελλάσσων δε στόχος η προπαγανδιστική ζύμωση μεταξύ του τοπικού σλαβικού πληθυσμού, έτσι ώστε «κατά την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος, οι Μακεδόνες Σλάβοι να δηλώσουν πως είναι Σλάβοι κι όχι Έλληνες»⁵. Στην πράξη, μετά τις πρώτες διερευνητικές επαφές που τον πείθουν για το ανεφάρμοστο οποιοδήποτε επαναστατικού σχεδιασμού, ο Βέρκοβιτς θα κινηθεί σχεδόν

¹ Λάσκαρις 1978, σ.218-9· Milosavljević 1982, σ.88. Η Αθήνα ανταπέδωσε τον επόμενο Ιούνιο με την άρνησή της να παρέμβει κατά τη σερβοτουρκική κρίση του Βελιγραδίου.

² Lascaris 1926, σ.12-50· Stavrianos 1964, σ.96-107 & 277-85· Djordjevic 1970, σ.152-5· Λάσκαρις 1978, σ.222-6. Η συμπληρωματική στρατιωτική σύμβαση του 1868 πρόβλεπε σαφώς (§ 10) την καταβολή προσπαθειών από τη Σερβία για την εξώθηση των Βουλγάρων σε εξέγερση.

³ Ολόκληρο το σχετικό ντοκουμέντο: Stavrianos 1964, σ.275-6 και Билярски 2009, σ.63-5. Για την αρχική πρόταση της Εταιρείας προς τον Γκαράσανιν (14.1.67) για ένα «Σερβοβουλγαρικό» ή «Βουλγαροσερβικό» βασίλειο, χωρίς αναφορά στη Μακεδονία: Билярски 2009, σ.62-3. Επίσης Λάσκαρις 1978, σ.221-2· Djordjevic 1970, σ.138-9· Radef 1918, σ.241-2· Ichircoff 1907, σ.31-3.

⁴ Стефан Верковић, *Народне песме Македонски ђугара*, Βελιγράδι 1860. Φωτοτυπία του εξωφύλλου: BAS 1978, σ.173.

⁵ Арнаудов 1968, σ.80-1.

αποκλειστικά για την ενίσχυση της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας», συγκροτώντας σε πόλεις και (κάποια) χωριά ένα δίκτυο επαφών που σε μεγάλο βαθμό διαπλέκεται με αυτό της πρώτης γενιάς των «εθναποστόλων» και του άμεσου περιγυρού τους¹. Οπαδός της συνεργασίας κι αυτοτέλειας των νοτιοσλαβικών λαών, ο επικεφαλής του δικτύου θ' αποφύγει να καλλιεργήσει κάποια διακριτή σερβική εθνική ιδέα, περιοριζόμενος στην ενίσχυση της σλαβικής ταυτότητας απέναντι στην ρωμαϊκή/ελληνική και υποστηρίζοντας το βουλγαρικό κίνημα ως τέτοιο. Τα απομνημονεύματα ενός απ' αυτούς τους συνεργάτες του, του βουλγαροδιδασκάλου Αρσένι Κοστέντσεφ απ' την περιοχή της Στρώμνιτσας, μας πληροφορούν λ.χ. πως ο Βέρκοβιτς διένειμε στα χωριά σλαβικά εκκλησιαστικά βιβλία ως αντάλλαγμα για τη συλλογή λαογραφικού υλικού, είχε μετατρέψει το σπίτι του σε χώρο συνάντησης κάθε «Βουλγάρου» που επισκεπτόταν τις Σέρρες, χορηγούσε οικονομικά βοηθήματα και συστατικές επιστολές για το διορισμό δασκάλων σε χωριά της Β.Α. Μακεδονίας². Στις δικές του αναμνήσεις, ο τότε μαθητής Ιβάν Ματζάροφ θυμάται πάλι πως ο σέρβος πράκτορας συμβούλευε τα σλαβόφωνα παιδιά «να σπουδάζουν στα ελληνικά σχολεία, αφού δεν υπάρχουν βουλγαρικά κι η επιστήμη είναι μία σ' όποια γλώσσα και νάναι, αλλά να μην ξεχνούν πως είναι βουλγαρόπουλα, γιατί είναι ντροπή ν' αποκηρύσσει άνθρωπος την εθνότητά του»³. Η πολιτική του αυτή ταυτιζόταν άλλωστε σε μεγάλο βαθμό μ' εκείνη των προϊσταμένων του, που στη διάρκεια της δεκαετίας του 1860 διεξήγαγαν όπως είδαμε διαπραγματεύσεις με τις βουλγαρικές οργανώσεις της διασποράς και φιλοξενούσαν για ένα διάστημα στο Βελιγράδι την υπό συγκρότηση «βουλγαρική λεγεώνα» του Ρακόφσκι, εν αναμονή μιας δυναμικής επίλυσης του Ανατολικού Ζητήματος⁴. Στα τέλη ωστόσο της δεκαετίας του 1860 η σερβική πολιτική απέναντι στο βουλγαρικό (και το μακεδονικό) ζήτημα τροποποιείται ριζικά, ως απόρροια της παγίωσης ενός αυτοτελούς εθνικού βουλγαρικού κέντρου στην Κωνσταντινούπολη αλλά και εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων στη Σερβία (με καθοριστικότερη τη δολοφονία του πρίγκηπα Μιχαήλ Ομπρένοβιτς στις 29.5.1868). Πιστός στο αρχικό του πρόγραμμα, ο Βέρκοβιτς θα έρθει σε διαρκείς τριβές με τους προϊσταμένους του πριν απολυθεί οριστικά στις αρχές του 1876⁵. Σε μεταγενέστερη δε επιστολή του προς το βούλγαρο πρωθυπουργό Στεφάν Σταμπόλοφ υπενθυμίζει πως -αν και πράκτορας του Βελιγραδίου- δεν καλλιέργησε το σερβικό εθνικισμό σε μια κρίσιμη εποχή, «όταν οι Βούλγαροι στις πόλεις ντρέπονταν να πούνε πως είναι Βούλγαροι, στους δε χωρικούς τόσο είχε σβύσει κάθε

¹ Βλ. τη δημοσιευμένη εκτενή αλληλογραφία του με δεκάδες τοπικά στελέχη του σλαβικού κινήματος, από το διασωθέν προσωπικό του αρχείο (Χριστόφ 1969). Επίσης: Арнаудов 1968, σ.83-6· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λης, Σέρραι 18.8.1872, αρ.253· ΙΑΥΕ 1870/36.2, Α. Ευγενίδης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 2.1.1870, αρ.1.

² Костенцев 1984, σ.32, 42 & 39.

³ Маджаров 1927, σ.86.

⁴ Stavrianos 1964, σ.87-9· Radeff 1918, σ.230-41· Anderson 1966, σ.154-6· Λάσκαρις 1978, σ.221· Djordjevic 1970, σ.137-9.

⁵ Арнаудов 1968, σ.91-5.

αίσθημα εθνικής συνείδησης, ώστε τους ήταν αδιάφορο αν η θεία λειτουργία τελείται σε παλαιοσλαβική ή σε ελληνική γλώσσα»¹.

Συμπληρωματικό ρόλο στην υποστήριξη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος της Μακεδονίας έπαιξε τη δεκαετία του 1860 και η νοτιοσλαβική κίνηση που αναπτυσσόταν στις κροατικές περιοχές, με επιφανέστερο εκπρόσωπο τον καθολικό επίσκοπο του Τζάκοβο, Γιόζιπ Στροσμάγερ. Στα πρώτα της βήματα, η κίνηση αυτή θεωρούσε τους Βουλγάρους ως το τρίτο συστατικό έθνος (μαζί με τους Κροάτες και τους Σέρβους) του μελλοντικού γιουγκοσλαβικού κράτους. Στηριγμένος στα πλούσια εισοδήματα της μητρόπολής του, ο Στροσμάγερ ίδρυσε το 1866 τη Γιουγκοσλαβική Ακαδημία του Ζάγκρεμπ και χρηματοδότησε απλόχερα κάθε είδους σλαβικές πολιτιστικές δραστηριότητες, από τη Σλοβενία ίσαμε τη Βουλγαρία, μετέχοντας ταυτόχρονα στη δραστηριότητα του κροατικού Εθνικού Κόμματος και διεξάγοντας διαπραγματεύσεις με την κυβέρνηση Γκαράσανιν². Με δική του οικονομική υποστήριξη εκδόθηκε το 1861 η συλλογή «Βουλγαρικά Δημοτικά Τραγούδια» των αδελφών Μιλαντίνοφ, με λαογραφικό υλικό συγκεντρωμένο από το μακεδονικό κυρίως χώρο· μετά τη σύλληψη των δυο εθναποστόλων ο επίσκοπος κινήθηκε επίσης προς κάθε κατεύθυνση -αν και χωρίς επιτυχία- για τη σωτηρία τους³. Σε μεταγενέστερα χρόνια, η Παιδαγωγική Σχολή του Ζάγκρεμπ θα αναδειχθεί επίσης σε προνομιακό προορισμό υποτρόφων της Εξαρχίας, για την αναπαραγωγή του σκληρού πυρήνα του βουλγαρικού εκπαιδευτικού δυναμικού⁴.

Η τελευταία κατηγορία εξωτερικών στηριγμάτων της σλαβοβουλγαρικής «αφύπνισης» στο μακεδονικό χώρο, όπως άλλωστε και στο βουλγαρικό, προήλθε από τις προτεσταντικές και ρωμαιοκαθολικές ιεραποστολές.

Η εμπλοκή των πρώτων στη βουλγαρική «παλιγγενεσία» ξεκινά ήδη από το 1840, με την έκδοση στη Σμύρνη από τη Βιβλική Εταιρεία της πρώτης μετάφρασης της Καινής Διαθήκης στα βουλγαρικά, έργο του μοναχού Νεόφυτου Ρίλσκι σε συνεργασία -αρχικά τουλάχιστον- με το μητροπολίτη Τιρνόβου Ιλαρίωνα⁵. Στο βαλκανικό χώρο, αν εξαιρέσουμε κάποιες μικροομάδες «*γερμανών το γένος*» ιεραποστόλων που είχαν εγκατασταθεί στο Μοναστήρι και τη Θεσσαλονίκη με στόχο τον προσηλυτισμό των εκεί Εβραίων⁶, η προτεσταντική δραστηριότητα εγκαινιάζεται ουσιαστικά το 1858 με τη δημιουργία του πρώτου ιεραποστολικού «σταθμού» στην Αδριανούπολη· στη Μακεδονία αυτή η δραστηριότητα ξεκινά

¹ Στο ίδιο, σ.81.

² Για τον Στροσμάγερ και τη γιουγκοσλαβική κίνηση: Λάσκαρις 1978, σ.213-4· Stavrianos 1958, σ.461· Jelavich 1983, τ.Α', σ.319· Βανας 1984, σ.89-90. Για τις διαπραγματεύσεις με τον Γκαράσανιν: Djordjevic 1970, σ.135-7.

³ Трайков 1964, σ.139-41 & 240-63.

⁴ Николов 2001, σ.52-60.

⁵ Αναλυτικά για την εμπλοκή της Βιβλικής Εταιρείας στο έργο: Dony Donev, «The Story of the Bulgarian Bible», Paper Presented at the 2006 Annual Meeting of the Evangelical Theological Society in Washington D.C., www.pneumafoundation.org/resources/articlew/article_0025.pdf. Για το εξώφυλλο της 1^{ης} έκδοσης: ΒΑΗ 1983, σ.100.

⁶ ΙΑΥΕ 1865/39.8, Α. Χατζηανδρέας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 24.10.1864, αρ.324· ΙΑΥΕ 1865/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 5.8.1865, αρ.183· Vladimir Tsanoff, *Reports and Letters of American Missionaries referring to the Distribution of Nationalities in the former Provinces of European Turkey, 1858-1918*, Σόφια 1919, σ.15.

με μια διερευνητική περιοδεία το φθινόπωρο του 1860, εν μέρει ως «απάντηση» στη διείσδυση εκεί των ρωμαιοκαθολικών αποστολών, και κλιμακώνεται με την ίδρυση «σταθμών» στο Μοναστήρι (1873) και τη Θεσσαλονίκη (1894)¹. Εντυπωσιασμένοι απ' τη σλαβοφωνία της βαλκανικής ενδοχώρας και τη θετική υποδοχή που οι πληθυσμοί αυτοί επιφύλαζαν στη μετάφραση της Καινής Διαθήκης, οι επικεφαλής της κίνησης διατυπώνουν ευθύς εξαρχής τη θεωρία πως «οι Βούλγαροι παρουσιάζονται ως τα όργανα που επέλεξε η Θεία Πρόνοια, μέσω των οποίων η αλήθεια -όπως διατυπώθηκε απ' τον Ιησού- πρόκειται να διαδοθεί σε όλες τις άλλες φυλές της δυτικής Τουρκικής Αυτοκρατορίας»². Οι προτεστάντες ιεραπόστολοι ταυτίζονται ως εκ τούτου πλήρως με το βουλγαρικό εθνικό κίνημα, την επιχειρηματολογία του οποίου υιοθετούν κι αναπαράγουν άκριτα³. το 1861 οι επικεφαλής της αποστολής στην Κωνσταντινούπολη θα ζητήσουν μάλιστα επίσημα απ' το σουλτάνο να ικανοποιήσει τα εκκλησιαστικά αιτήματα των Βουλγάρων⁴. Στο μακεδονικό χώρο η δράση των ιεραποστολών επικεντρώνεται έτσι σχεδόν αποκλειστικά στο σλαβόφωνο πληθυσμό, που θεωρείται εκ προοιμίου βουλγαρικός· το κήρυγμα και μεγάλο μέρος των μαθημάτων των προτεσταντικών σχολείων διεξάγονται στη βουλγαρική γλώσσα⁵.

Στο πεδίο του προσηλυτισμού, οι προτεσταντικές ιεραποστολές θα σημειώσουν ελάχιστη επιτυχία. Η μοναδική αξιόλογη κοινότητα δημιουργήθηκε το 1870 στην κωμόπολη Μπάνσκο, γενέτειρα του Νεόφυτου Ρίλσκι, στη Β.Α. Μακεδονία. Σύμφωνα με το σχολικό επιθεωρητή της Εξαρχίας, το έδαφος εκεί είχε ήδη καλλιεργηθεί την προηγούμενη δεκαετία από τα νεωτερικά κηρύγματα των δραστήριων τοπικών ηγετών του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, δασκάλου και ιερέα, «ενάντια στο καλογεριλίκι και τις νηστείες»· συγκροτώντας έναν κύκλο πιστών που επιδόθηκε στη μελέτη της Αγίας Γραφής, τα στελέχη αυτά έγιναν σύμφωνα με τον Κάντσοφ «αιτία να φωλιάσει σ' αυτό τον τόπο ο προτεσταντισμός»⁶. Παρά τις πιέσεις της ορθόδοξης βουλγαρικής εκκλησίας, η μικρή αυτή κοινότητα θα επιβιώσει τα επόμενα χρόνια χάρη στην οργάνωσή της, την αμερικανική οικονομική υποστήριξη και τη γενικότερη συγκυρία –οι προτεστάντες προεστοί είναι, γαρ, οι μόνοι που δεν θα θιγούν από το κύμα άγριας καταστολής που ακολούθησε τη βουλγαρική επανάσταση του 1876⁷. Παρόμοια εξέλιξη αποτράπηκε την τελευταία στιγμή στο Βέλες, όπου στις αρχές του 1865 ογδόντα ορθόδοξες οικογένειες της πόλης (και «πολλές» από τα γύρω χωριά) εξέφρασαν την πρόθεση «ν' ασπασθώσι το δόγμα των διαμαρτυρομένων». Το ελληνικό προξενείο απέδωσε αυτή την εξέλιξη σε υπόγειες κινήσεις του άγγλου προξένου Κάλμπερτ, ο δε αυστριακός πρόξενος εκτιμούσε πως οι κάτοικοι επιδίωκαν ν'

¹ Tsanoff 1919, σ.12 & 15-6· Ömer Turan, «American Protestant Missionaries and Monastir, 1912-1917: Secondary Actors in the Construction of Balkan Nationalisms», *Middle Eastern Studies* 36/4(10.2000), σ.121-3.

² *The Missionary Herald* (10.1858), σε Tsanoff 1919, σ.8.

³ Π.χ. για τον βουλγαρικό «εθνικό» χαρακτήρα της Αρχιεπισκοπής Αχριδών ή για την «εμφανώς βουλγαρική καταγωγή» ακόμη και των ελληνόφωνων Μακεδόνων των νοτιότερων περιοχών (Tsanoff 1919, σ.10 & 16).

⁴ *Evangelical Christendom: its State and Prospects*. Vol.II, Λονδίνο 1861, σ.205-6.

⁵ Turan 2000, σ.126-8 & 134· Tsanoff 1919, σ.30-1.

⁶ Кънчов 2000, σ.421-2.

⁷ Στο ίδιο, σ.423-5. Επίσης: Tsanoff 1919, σ.14· Will Monroe, *Bulgaria and her People*, Βοστώνη 1914, σ.222.

αποκτήσουν αγγλική προστασία απέναντι στη μητρόπολη και τις αρχές· τελικά η αποσκίρτηση αποτράπηκε με διαμεσολάβηση του επισκόπου Περιστεράς, που συμφώνησε με τους κατοίκους να μειωθεί η εκ μέρους τους «μισθοδοσία» του μητροπολίτη από 50.000 σε 40.000 γρόσια το χρόνο¹. Οι υπόλοιπες κοινότητες που συγκροτήθηκαν κατά καιρούς, ως διακριτό «προτεσταντικό μιλέτ», κυρίως στα Γενιτσία και σε κάποια χωριά του Κιλκίς, υπήρξαν μάλλον ασθενικές². Εν έτει 1906, ο Μπρέλσφορντ θ' αποδόσει αυτή την αδυναμία στις διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις ιεραποστόλων και πληθυσμού: στα μάτια των Μακεδόνων, και δη των χωρικών, η ένταξη σε κάποια εκκλησία συνιστούσε όχι θρησκευτική ατομική υπόθεση αλλά πολιτική επιλογή αναζήτησης προστασίας απέναντι στην αυθαιρεσία των αρχών³. Οι προστατευτικές παρεμβάσεις εκ μέρους των (αγγλικών και άλλων) προξενείων κάθε άλλο παρά έλειπαν βέβαια –σύμφωνα με την παραστατικότετη διατύπωση ενός φιλοβούλγαρου αμερικανού δημοσιογράφου, ο προτεσταντισμός στη Μακεδονία δεν ήταν παρά «η σκιά των θωρηκτών μας»⁴. Προφανώς, όμως, η κάλυψη αυτή κρινόταν ανεπαρκής ως αντιστάθμισμα της κοινωνικής απομόνωσης (αλλά και του ασκητικού τρόπου ζωής) που συνεπαγόταν μια τέτοια «αλλαξοπιστία».

Στο εκδοτικό πεδίο, αντίθετα, η συμβολή των προτεσταντικών αποστολών στο βουλγαρικό κίνημα υπήρξε κάτι παραπάνω από καθοριστική. Το μηνιαίο περιοδικό «Зорница» (Αυγερινός), που εξέδωσε το 1864 η αποστολή της Κωνσταντινούπολης και το Δεκέμβριο του 1875 εξελίχθηκε σε εβδομαδιαία εφημερίδα, υπήρξε για ένα μεγάλο διάστημα το μοναδικό βουλγαρόγλωσσο έντυπο που κυκλοφορούσε ελεύθερα στη μακεδονική ενδοχώρα ως αντίπαλο δέος στις ελληνικές εφημερίδες της βασιλεύουσας⁵. Ακόμη σημαντικότερη αποδείχθηκε η παρέμβαση των αγγλοσαξόνων ιεραποστόλων στην υπό εξέλιξη διαμάχη, στο εσωτερικό του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, σχετικά με την επιλογή της διαλέκτου που θα χρησίμευε ως βάση της φιλολογικής βουλγαρικής γλώσσας. Πρωταγωνιστής της παρέμβασης αυτής υπήρξε ο αμερικανός διευθυντής της «Зорница» Ιλίας Ριγγς, συντάκτης το 1847 της πρώτης βουλγαρικής γραμματικής σε δυτικοευρωπαϊκή γλώσσα⁶. Η επιλογή του για αποκλειστική χρήση της «θρακικής» ανατολικοβουλγαρικής διαλέκτου ως εκφραστικό όργανο των εκδόσεων της ιεραποστολής και η εκστρατεία του για την εξ' υπαρχής μετάφραση της Αγίας Γραφής σε αυτήν (προς αντικατάσταση του έργου του Ρίλσκι, που ήταν συνταγμένο στη

¹ Паскалева 1994, σ.339· IAYE 1865/39.8, Α. Χατζηανδρέας προς Υπ./Εξ., Εν Βιτωλίοις 1.4.1865, αρ.48 και 15.4.1865, αρ.60.

² Turan 2000, σ.123 & 127-8.

³ Brailsford 1906, σ.74.

⁴ Sonnichsen 1909, σ.132. Πρβλ. και *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.610-6, για την επιτυχή αγγλική προξενική παρέμβαση υπέρ των διωκόμενων προτεσταντών της Στρώμνιτσας (1884).

⁵ Радев 1994, σ.93-4 & 228-31· Николов 1989, σ.17· Николов 2001, σ.102· Георгиев, «Моята...», όπ.π., σ.14.

⁶ Elias Riggs, *Notes on the Grammar of the Bulgarian language*, Σμύρνη 1847. Η έκδοση είχε χρηστικό χαρακτήρα, για τα μέλη των ιεραποστολών (Tsanoff 1919, σ.ix). Ο ίδιος συνέταξε επίσης γραμματική και λεξικό της αρμενικής, γραμματική της τουρκικής κι εγχειρίδιο εκμάθησης της αραμαϊκής.

«δυτικοβουλγαρική» -ή ανατολική σλαβομακεδονική- διάλεκτο της γενέτειράς του) συνέβαλαν ουσιαστικά στην τελική έκβαση αυτής της εθνικής φιλολογικής διαμάχης¹.

Σε πολύ διαφορετικό επίπεδο κινήθηκε η συμβολή των ρωμαιοκαθολικών αποστολών, η παρέμβαση των οποίων είχε σαφώς μαζικότερη -και πιο ξεκάθαρα πολιτική- διάσταση. Σε αντίθεση με τους προτεστάντες, οι καθολικοί ιεραπόστολοι στόχευαν όχι σε μεμονωμένους, ατομικούς προσηλυτισμούς (που θα είχαν ως αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση ή και τον εξοστρακισμό των νεοφωτίστων από τις τοπικές κοινωνίες) αλλά στο κέρδισμα ολόκληρων κοινοτήτων². Επιπλέον, δεν στόχευαν στη ριζική ιδεολογική «αναγέννηση» του ποιμνίου τους: η θεολογικά ευέλικτη κατασκευή της Ουνίας επέτρεπε στις προσερχόμενες κοινότητες να διατηρήσουν το ορθόδοξο τυπικό της λατρείας, αναγνωρίζοντας απλώς τον Πάπα ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή. Επί της ουσίας, η ουνίτικη κίνηση θ' αναδειχθεί ως παράπλευρη μερίδα του «ορθόδοξου» βουλγαρικού κινήματος, με το οποίο συμπλέει (τροφοδοτούμενη απ' τις αποτυχίες του) ως εναλλακτική εκδοχή εθνικής χειραφέτησης του ίδιου ακριβώς ποιμνίου και χαμηλόβαθμου -τουλάχιστον- μηχανισμού.

Στην ιδεολογία του ουνίτικου κινήματος, όπως αυτή αποτυπώνεται στα κείμενά του και στις αναφορές των πατρώνων του (των ρωμαιοκαθολικών βικαρίων της Κωνσταντινούπολης) προς το Congregatio Propaganda Fide της Ρώμης, μάταια θα ψάξει κανείς για θεολογικά στοιχεία. Η επιχειρηματολογία είναι καθαρά εθνική, με αναπαραγωγή των πιο ακραίων ιδεολογημάτων του βουλγαρικού κινήματος όσον αφορά το εθνολογικό τοπίο³ αλλά και το ιστορικό πλαίσιο της «ελληνοβουλγαρικής» διαμάχης, με έμφαση στα μεσαιωνικά χρόνια και άφθονα ρατσιστικά στερεότυπα, προσαρμοσμένα στις διχοτομικές προσλήψεις της ρωμαιοκαθολικής ιδεολογίας: «οι Βούλγαροι είναι εν γένει πειθήνιοι, ειρηνικοί, υπομονετικοί, εργατικοί και φιλόξενοι», ενώ «η ελληνική φυλή είναι πιο όμορφη, πιο πνευματώδης, πιο περήφανη, αλλά λιγότερο τίμια, λιγότερο θρησκευόμενη»⁴. η ρωσική επιρροή θεωρείται «διαφθορά»⁵, ο Κριμαϊκός πόλεμος αναγορεύεται σε έργο της Θείας Πρόνοιας⁶, η δε προσχώρηση των Βουλγάρων στον καθολικισμό ερμηνεύεται ως «επάνοδος» από το ελληνορθόδοξο «σχίσμα» στο αρχικό τους δόγμα, απ' όπου τους είχε απομακρύνει η «ελληνική

¹ Donev 2006, σ.16-20· Tsanoff 1919, σ.65-6. Ο τελευταίος αναφέρει χαρακτηριστικά (σ.ix) ότι τα 70 από τα πρώτα 100 βιβλία που κυκλοφόρησαν στην καθομιλουμένη βουλγαρική ήταν εκδόσεις των προτεσταντικών αποστολών.

² Pierre Voillery, «Un aspect de la rivalité franco-russe au XIXe siècle: les Bulgares. Pénétration française et missions catholiques», *Cahiers du Monde russe et soviétique* 21/1(1-3.1980), σ.39.

³ Η αρχική αίσθηση ενός πληθυσμού σε μεγάλο βαθμό «ελληνικού», αποτέλεσμα της ταύτισης «Ελλήνων» και Ορθοδόξων, αντικαθίσταται γρήγορα από την (εξίσου ψευδή) εικόνα 8 εκατομμυρίων πανταχού παρόντων Βουλγάρων –αποκαλυπτικότερη η αντιπαράβολή της περιγραφής της περιοδείας του αποστολικού βικαρίου Π. Μπρουνόνι στη Μακεδονία το καλοκαίρι του 1859, όπως δημοσιεύθηκε στο επίσημο περιοδικό της καθολικής προπαγάνδας, με τη λίγο μεταγενέστερη ημεπίσημη εξιστόρηση του ουνίτικου κινήματος στο ίδιο έντυπο: *Annales de la Propagation de la Foi*, 32(1860), σ.420-37, και 36 (1864), σ.446. Το τελευταίο μας πληροφορεί πως «η βουλγαρική φυλή» κατοικεί μεταξύ άλλων «στην αρχαία Μακεδονία, όπου βρίσκεται σε επαφή με τους Τούρκους», χωρίς την παραμικρή αναφορά στον εκεί ελληνικό -ή οποιοδήποτε άλλο- πληθυσμό.

⁴ *Annales de la Propagation de la Foi*, 37 (1865), σ.118.

⁵ Στο ίδιο, σ.119.

⁶ *Annales de la Propagation de la Foi*, 33 (1860), σ.244.

διπροσωπία» και «δολιότητα»¹. Για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των φιλορωσικών τάσεων επιστρατεύονται τέλος ψευδοεπιστημονικές «ανθρωπολογικές» προσεγγίσεις, σύμφωνα με τις οποίες οι Βούλγαροι -παρά τα επιφανόμενα- δεν είναι στην πραγματικότητα Σλάβοι αλλά ανάμιξη της «μογγολικής» με την «καυκασία και ινδογερμανική» φυλή².

Στο οργανωτικό επίπεδο, η ανάπτυξη της Ουνίας βασίζεται, όπως είπαμε, στη λειτουργία της ως εναλλακτική εκδοχή του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, στις φάσεις εκείνες κατά τις οποίες η ορθόδοξη εκδοχή του τελευταίου δείχνει να έχει παγιδευτεί σε θεσμικά και πολιτικά αδιέξοδα. Στο Μοναστήρι των αρχών της δεκαετίας του 1860, π.χ., το σχολείο των Λαζαριστών είναι το μονο που, χάρη στη γαλλική διπλωματική προστασία, εξακολουθεί να διδάσκει (και) τα βουλγαρικά, παρά τις επιδόσεις του μητροπολίτη Βενέδικτου στη βίαιη καταστολή των κάθε λογής αντιφρονούντων³. Ουνίτικο είναι επίσης το μοναδικό σλαβόφωνο σχολείο που λειτουργεί, την ίδια περίπου εποχή, στον καζά Γεντισών⁴. Η πρώτη μαζική κίνηση προσχώρησης στην Ουνία θα σημειωθεί τον Ιούλιο του 1859 στο Κιλκίς, ως απάντηση της τοπικής κοινότητας στις πιέσεις των πατριαρχικών επισκόπων· η ακύρωση της μεταπήδησης μέσα σε λίγους μήνες, όταν το Πατριαρχείο υποχωρεί στα αιτήματα του ποιμνίου του διορίζοντας τον επιθυμητό από αυτό βούλγαρο επίσκοπο, καταδεικνύει τόσο τα όρια όσο και τη «συνδικαλιστική» επί της ουσίας φύση της όλης κίνησης⁵. Σοβαρότερη από θεσμική άποψη υπήρξε η επίσημη προσχώρηση στην Ουνία 2.000 περίπου Βουλγάρων της Κωνσταντινούπολης το Δεκέμβριο του 1860, μετά την απόρριψη των αιτημάτων του βουλγαρικού κινήματος από την πατριαρχική Εθνοσυνέλευση. Τον Απρίλιο του 1861 ο Πάπας έχρισε στη Ρώμη ως αρχιεπίσκοπο της νέας εκκλησίας τον βούλγαρο αρχιμανδρίτη Ιωσήφ Σοκόλσκι, που σχεδόν αμέσως αναγνωρίστηκε από την Πύλη ως «εθνάρχης» του νεότευκτου μιλέτ. Παρά την υποστήριξη του από μια μερίδα του βουλγαρικού κινήματος, κι αυτό το εγχείρημα είχε ωστόσο σύντομο τέλος. Τον Ιούνιο του 1861 ο Σοκόλσκι επιβιβάστηκε σε ατμόπλοιο για τη Ρωσία, όπου έμελλε να περάσει το υπόλοιπο της ζωής του, αφού πρώτα πήρε τη συγχώρεση του πατριάρχη και παρήγγειλε στους πιστούς του να μην εμπιστεύονται την καθολική προπαγάνδα· η θεαματική αυτή μεταστροφή, μια από τις μεγαλύτερες επιτυχίες της ρωσικής διπλωματίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε, προκάλεσε την αποδιάρθρωση του

¹ *Annales de la Propagation de la Foi*, 33 (1860), σ.150· 36 (1864), σ.450 & 453, 37 (1865), σ.118. Η θεώρηση της Ορθοδοξίας ως «σχίσματος» διαφεύγει πλήρως από την ελληνορθόδοξη βιβλιογραφία, που νομίζει πως οι σχετικές αναφορές παραπέμπουν στο ελληνοβουλγαρικό «σχίσμα» του 1872 (Τιμόθεος Τιμοθεάδης, *Η Ουνία Γιαννιτών*, Γιαννιτσά 1992, σ.34).

² *Annales de la Propagation de la Foi*, 37 (1865), σ.118.

³ Кирил 1962, σ.96· Манчев 1982, σ.68 & 72· ΙΑΥΕ 1861/76.1, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 18.2.1861, αρ.145.

⁴ Τιμοθεάδης 1992, σ.30.

⁵ Шапкарев 1984, σ.178-85· Lyberatos 1995, σ.46-7· Кирил Патриарх Български, *Κατολιцеската пропаганда сред Българите през втората половина на XIX век (1859-1865)*, Σόφια 1962, σ.120-49· ΙΑΥΕ 1859/76.1, Π. Ζάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Πέραν 14.10.1859, Υπό εμπιστοσύνην, και συνημμ. «Αναφορά των κατοίκων Βουλγάρων Πολυανήνης προς τον Πάππα Πίον ΙΧ», Κουκούσι 12.7.1859.

εναπομείναντος μηχανισμού και σαφή υποχώρηση της όλης κίνησης¹. Το 1869 καταγράφονται επίσημα 2.000 ουνίτες σε όλη τη Μακεδονία και 9.000 στο σύνολο της Αυτοκρατορίας². Όπως θα δούμε παρακάτω, μια κάποια αναζωογόνηση θα έρθει μόνο μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, ως αποτέλεσμα των εσωτερικών συγκρούσεων που προκαλεί ο μετασχηματισμός του βουλγαρικού κινήματος σε ιεραρχικά δομημένο μιλέτ και η ανάδυση ενός πρώιμου -κι εν πολλοίς ενστικτώδους- μακεδονισμού.

Η δυναμική του ουνίτικου κινήματος στο κοινωνικό πεδίο διατηρεί φυσικά κάποια αυτοτέλεια απέναντι στους κεντρικούς χειρισμούς των διπλωματικών μηχανισμών και των εκκλησιαστικών ηγεσιών. Ένα πρώτο κίνητρο για τη μετατροπή των «ορθοδόξων» σε «παπιστάνους» συνιστούσε, κατά κοινή ομολογία, η απαλλαγή τους απ' τα δασίματα προς τους αρχιερείς αλλά και προς τον κατώτερο κλήρο: οι λιγοστοί βουλγαροουνίτες ιερείς, εξηγεί το επίσημο όργανο της Propaganda Fide εν έτει 1869, «έχουν οδηγηθεί στην ένδεια κι είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται για να κερδίσουν τα προς το ζην, γιατί δεν έχουν να περιμένουν τίποτα από τους πιστούς, που είναι κι αυτοί φτωχοί»³. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργούσαν η δωρεάν εκπαίδευση στη βουλγαρική και την (κοινωνικά ισχυρότατη) γαλλική γλώσσα, όπως και η παροχή δωρεάν στέγης και τροφής σε τέκνα οικογενειών ουνιτών· η επιβολή διδάκτρων και τροφείων στο Μοναστήρι το 1869 ήταν αρκετή για την άμεση απόσυρση των οικοτρόφων και το κλείσιμο του σχολείου ελλείψει μαθητών⁴. Όπως έχει άλλωστε επισημανθεί, παρόλο που το άνοιγμα των σχολείων έπρεπε θεωρητικά ν' ακολουθεί τη σύσταση των καθολικών κοινοτήτων, στην πράξη συνήθως προηγούνταν⁵. Δωρεάν διανεμόταν και η -τυπωμένη στο κρατικό τυπογραφείο της Βιέννης- βουλγαρόγλωσσα «κατήχηση» που συνέταξε ο επικεφαλής των λαζαριστών στο Μοναστήρι, αββάς Λεπαβέκ⁶. Για την ανάσχεση της «δυτικής προπαγάνδας» η ορθόδοξη εκκλησία θα καταφύγει έτσι στα ίδια μέσα, «μετακαλούσα τους γονείς» των υποτρόφων και «υποσχομένη τα προς περίθαλψιν και εκπαίδευσιν αυτών απαιτούμενα»⁷. Ακόμη σημαντικότερο ρόλο φαίνεται πως έπαιζαν κάποιες άλλες παροχές, όπως η παροχή δανείων για την αποπληρωμή χρεών ή την εξαγορά τσιφλικιών, άλλοτε με τόκο κι άλλοτε άτοκα· σε κάποιες περιπτώσεις οι χωρικοί αρνήθηκαν να επιστρέψουν τα χρήματα, ισχυριζόμενοι πως αποτελούσαν δώρο για την προσχώρησή τους στην Ουνία ή απειλώνοντας με επιστροφή στο Πατριαρχείο αν εξαναγκαστούν να τα καταβάλουν δια της βίας, ενώ δεν έλλειψαν και περιπτώσεις τέτοιων μεταστάσεων αμέσως μετά την αποπληρωμή του δανείου⁸. Καθοριστική υπήρξε τέλος η προσδοκία προστασίας, είτε από τα γαλλικά κι αυστριακά

¹ Για τις εξελίξεις του 1860-61: Ματάλας 2002, σ.184-9· Lyberatos 1995, σ.47-8· Кирил 1962, σ.155-282 & 422-36· *Annales de la Propagation de la Foi*, 33 (1860), σ.148-50 & 241-7 και 37 (1865), σ.121-5.

² *Annales de la Propagation de la Foi*, 41 (1869), σ.16.

³ Στο ίδιο, σ.16. Επίσης: Lyberatos 1995, σ.45· Паскалева 1998, σ.141.

⁴ Паскалева 1994, σ.233 και 1998, σ.150 & 170-1. Για την αποστολή υποτρόφων από τα Γενιτσα στη Θεσσαλονίκη: Τιμοθεάδης 1992, σ.31· *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη) 28.3.1862, σ.4.

⁵ Voillery 1980, σ.36-7.

⁶ Паскалева 1998, σ.122-3.

⁷ *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη), 28.3.1862, σ.4, για σχετικές ενέργειες της μητρόπολης Θεσσαλονίκης.

⁸ Паскалева 1994, σ.316 και 1998, σ.145, 233 & 280.

προξενεία είτε απευθείας από τους ίδιους τους ιεραποστόλους, προσδοκία κάθε άλλο παρά αδικαιολόγητη: η επίσημη εξιστόρηση π.χ. της περιουσίας του Λεπαβέκ στα χωριά του Τίκεφες το 1863 μας πληροφορεί ότι, με προσωπική παρέμβασή του στο μουδέρη κάποιου χωριού, απελευθέρωσε δυο πιστούς, πατέρα και γιό, που είχαν φυλακιστεί ως αποτέλεσμα απροσδιόριστων «*συκοφαντιών*»¹· για «*εξαπάτησιν ευαρίθμων ορθοδόξων*» απ' τους λαζαριστές «*δια ψευδών υποσχέσεων ότι δήθεν εις το μέλλον θα διατελώσιν ασύδοτοι*» κάνει λόγο, την ίδια χρονιά, και το ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου²· στα Γενιτσά, πάλι, η συγκρότηση του πρώτου πυρήνα ουνιτών αποδίδεται το 1862 από την ορθόδοξη κοινότητα σε υποσχέσεις για δραστική μείωση της φορολογίας, «*προστασίαν ξένην και προνόμια ιδιαίτερα, ότι θα συστήσωσι Κονσολάτα και άλλα παρόμοια*»³. Η τάση αυτή δεν παρατηρείται φυσικά μόνο στο μακεδονικό χώρο: και στο θρακιώτικο Μικρό Τίρνοβο, όπως έχει δείξει η πρόσφατη έρευνα του Ανδρέα Λυμπεράτου, η μαζική προσχώρηση κατοίκων στην Ουνία το 1862 οφειλόταν ακριβώς στην έλλειψη προστασίας τους από τη μητρόπολη Αδριανούπολης, μετά την ήττα του τοπικού «*κόμματος των πτωχών*» στη βίαιη αναμέτρησή του με τους τοκογλύφους τσορμπατζήδες⁴. Αρχικά τουλάχιστον, η στάση των οθωμανικών αρχών απέναντι στην όλη κίνηση φαίνεται πως υπήρξε αρκετά ευμενής, ως αντανάκλαση του συσχετισμού δυνάμεων αλλά και της αξιοποίησης της Ουνίας ως ανάχωμα στη ρωσική επιρροή⁵. Από τα μέσα ωστόσο της δεκαετίας του 1860 σημειώνεται στροφή, καθώς οι αρχές διαπιστώνουν πως η επέκταση του καθολικού μιλέτ διευρύνει επί της ουσίας την αμφισβήτηση της οθωμανικής εξουσίας⁶.

Εξίσου ενδιαφέροντες είναι και οι παράγοντες που έθεσαν οφθαλμοφανή όρια στην εμβέλεια και τις προοπτικές του όλου εγχειρήματος. Η βαθιά εγχαραγμένη στο ορθόδοξο ποίμνιο δυσπιστία απέναντι σε κάθε εκδοχή «*παπισμού*» κι η πατροπαράδοτη προσκόλληση των αγροτικών ιδίως πληθυσμών στο ορθόδοξο εκκλησιαστικό τυπικό έχουν επισημανθεί από πολλούς ιστορικούς σαν ανυπέρβλητα εμπόδια για τη μακροπρόθεσμη παγίωσή του. «*Το επεισόδιο της ουνίας*», παρατηρεί εύστοχα ο Παρασκευάς Ματάλας, «*φανερώνει ανάγλυφα τη βασική αντίθεση που είχε να αντιμετωπίσει το βουλγαρικό εθνικό κίνημα: έπρεπε να δημιουργήσει μια αυτόνομη θρησκευτική κοινότητα, δίχως όμως να έρθει σε σύγκρουση με τη ριζωμένη θρησκευτική συνείδηση των πληθυσμών που διεκδικούσε*»⁷. Εν έτει 1861 λ.χ. τρεις παπάδες χωριών του Μοναστηρίου που, ύστερα από σχετική παρότρυνση του βούλγαρου

¹ *Annales de la Propagation de la Foi*, 37 (1865), σ.140.

² ΙΑΥΕ 1863/39.8, Α. Χατζηανδρέας προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 2.10.1863, αρ.199.

³ *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη), 28.3.1862, σ.4· πρβλ. Τιμοθεάδης 1992, σ.23 & 25. Για τη διάψευση των επαγγελιών περί φορολογικής ατέλειας και τις συνέπειές της: Τιμοθεάδης 1992, σ.34. Γενικότερα για την τοπική κίνηση: Γιώργος Τουσίμης, «Ουνία Γενιτσών. Αρχές και εξέλιξη», *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1995, σ.359-77.

⁴ Ανδρέας Λυμπεράτος, «Θρησκεία και έθνος στη Θράκη του 19^{ου} αιώνα: ο βουλγαροουνιτισμός στο μικρό Τίρνοβο», *Τα Ιστορικά*, 48 (6.2008), σ.55-78.

⁵ Πασκαλέβα 1994, σ.315-6.

⁶ Πασκαλέβα 1994, σ.331-2 και 1998, σ.24 & 38· Τιμοθεάδης 1992, σ.31.

⁷ Ματάλας 2002, σ.188.

δασκάλου Βασίλ Μάντσοβιτς, είχαν ζητήσει εγγράφως την παροχή «*εκκλησιαστικών βιβλίων εκ της εν Γαλατά Ορθοδόξου εκκλησίας γεγραμμένα εις την Βουλγαρικήν γλώσσαν*», ανακάλεσαν γραπτά τις υπογραφές τους όταν «*επληροφορήθησαν δια καταλλήλου τρόπου*» πως ο εισηγητής της δωρεάς «*είναι απόστολος του καθολικισμού*» και τα επίμαχα βιβλία «*όλως καθολικά*»¹. Από αυθόρμητα αντιδυτικές διαθέσεις δεν διακατέχονταν άλλωστε μόνο οι απλοί αγρότες αλλά και ορισμένοι απ' τους επιφανέστερους σλαβοβούλγαρους εθναποστόλους: «*Γάρζυτε η φρένζιτε ζα νίστο νενέ μπόραετ*» («οι Έλληνες κι οι Φράγκοι δε μας ανακατώνουν για το τίποτα») σημειώνει π.χ. ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ στην προαναφερθείσα επιστολή του 1852· σλαβόγλωσση κι εντός εισαγωγικών, εμβόλιμη σ' ένα κείμενο συνταγμένο σε αρχαϊζουσα ελληνική, η ρήση ήταν κατά πάσα πιθανότητα συνηθισμένη στο περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνταν ο επιστολογράφος². Εξίσου σημαντικά μ' αυτές τις προϋπάρχουσες εγχαράξεις έμελλε πάντως ν' αποδειχθούν κάποια άλλα προβλήματα. Ως τάση του εθνικού βουλγαρικού κινήματος, το ουνίτικο ρεύμα διαπερνιόταν στο μαζικό επίπεδο από τα δυο βασικά στοιχεία του: (α) τη διεκδίκηση ενός «εθνικού» (τουτέστιν «ιθαγενούς») κλήρου σε όλα τα επίπεδα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και (β) μια ευρύτερη δημοκρατική προδιάθεση, επικεντρωμένη στο αίτημα για αιρετούς αρχιερείς. Οι αυταρχικές ιεραρχικές και «υπερεθνικές» δομές του ρωμαιοκαθολικού εκκλησιαστικού μηχανισμού ήρθαν αρκετά γρήγορα σε αντίθεση μ' αυτές τις διεκδικήσεις, ακυρώνοντας στην πράξη τη δυνατότητα της Ουνίας να λειτουργήσει ως εναλλακτική διέξοδος για τους σλαβοβούλγαρους εθνικιστές: ο διορισμός π.χ. πολωνών και γάλλων κληρικών επικεφαλής της καθοδηγητικής «Επιτροπής» της Κωνσταντινούπολης μετά την αποστασία του Σοκόλσκι, η προσπάθεια επιβολής του δυτικού δόγματος και η άσκηση απροκάλυπτων πιέσεων πάνω στο ανυπότακτο ποίμνιο με εργαλείο τις διοικητικές αρμοδιότητες της ηγεσίας του μιλέτ, όχι μόνο συνιστούσαν εκδηλώσεις πολιτισμικού ιμπεριαλισμού³ αλλά και συναγωνίζονταν σε ωμότητα τις καταπιεστικές πρακτικές των ορθόδοξων αρχιερέων⁴.

Ο πέμπτος κατά σειράν εξωτερικός (από γεωγραφική τουλάχιστον άποψη) παράγοντας που θα συμβάλει στη σλαβοβουλγαρική κίνηση της Μακεδονίας είναι η αντίστοιχη «παλιγγενεσία» στα εδάφη της σημερινής Βουλγαρίας και η συγκρότηση μιας εθνικής βουλγαρικής ηγεσίας στην Κωνσταντινούπολη. Από τη δεκαετία του 1830 και μετά, τα

¹ ΙΑΥΕ 1861/76.1, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 18.2.1861, αρ.145 και συνημμένη ελληνική μετάφραση της επιστολής των τριών ιερέων «*προς τον Κύριον Βασίλειον Μάντζοβιτζ*» (7.5.1861). Σύμφωνα με τον Έλληνα πρόξενο, ο Μάντσοβιτς απέσπασε τις αρχικές υπογραφές λέγοντας «*ότι εντροπή καθό Βούλγαροι να μεταχειρίζονται εις τας εκκλησίας των Ελληνικά βιβλία, εις περίστασιν καθ' ήν ο Βουλγαρισμός ζητά ελευθερίας και τ' αναμφισβήτητα δικαιώματά του*», η δε καταγγελία διαβιβάστηκε απ' το ρώσο πρόξενο Μοναστηρίου «*με σύντομον ανώνυμον διατριβήν εις όλας τας εκδιδόμενας Βουλγαρικάς εφημερίδας δια να την καταχωρήσουν*».

² Трайков 1964, σ.18.

³ Αν η καθοδήγηση από πολωνούς ιερωμένους δικαιολογείται π.χ. με βάση «*την φυλετική κοινότητα και γλωσσική συγγένεια*» των δυο λαών, για τη γαλλική επικυριαρχία επιστρατεύεται ένας λόγος απροκάλυπτα ιμπεριαλιστικός: «*οι ιερωμένοι του Τάγματος της Κοιμήσεως*», διαβάζουμε, «*με την ιδιότητά τους ως Γάλλων και τη γλώσσα τους έχουν μεγάλο κύρος πρεσβυτέρου*» (*Annales de la Propagation de la Foi* 37[1865], σ.128-9).

⁴ Για μια αναλυτική καταγραφή αυτών των στοιχείων: Кирил 1962, σ.294-361 & 436-42.

νεωτερικά σχολεία της Βουλγαρίας αποτελούν μια εναλλακτική σχολική διέξοδο για τη μερίδα εκείνη του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού που αρνείται να εντρυφήσει υπερβολικά στην «τσιγγάνικη» ελληνική γλώσσα¹. Αφού φοιτήσει στο γραμματοδιδασκαλείο του χωριού του, στο γειτονικό μοναστήρι και στα Σκόπια, ο μελλοντικός εξαρχικός μητροπολίτης Οχρίδας Ναθαναήλ Στογιάνοβιτς θα σταλεί λ.χ. το 1835 ως οικότροφος στο αλλολοδιδασκτικό σχολείο του Σαμόκοφ «στη Μαύρη Βουλγαρία (όπως οι Μακεδόνες ονόμαζαν τη Βουλγαρία)». Παρόλο που κι εκεί οι περισσότεροι μαθητές μαζί με την καθομιλουμένη βουλγαρική διδάσκονται -ως γλώσσα υψηλής κουλτούρας- και τα ελληνικά, ο ίδιος ο Ναθαναήλ κι ο (επίσης μακεδόνας) Γιορντάν Χατζηκονσταντίνοφ απ' το Βέλες θα διδαχθούν στη θέση τους την εκκλησιαστική σλαβονική². Φυσικά, αυτή η επιλογή εκπαιδευτικής μετανάστευσης δε μπορούσε ν' αφορά μεγάλο αριθμό παιδιών, παρά μόνο όσα οι οικογένειές τους διέθεταν τους αναγκαίους πόρους και τη βούληση για έναν τέτοιο αποχωρισμό. Συνέβαλε, ωστόσο, κι αυτή στη συγκρότηση του πρώτου πυρήνα εθναποστόλων που έδρασε τις επόμενες δεκαετίες στη Μακεδονία.

Ο καιρός των «εθναποστόλων»

Ως διαδικασία, η σλαβική «παλιγγενεσία» στη Μακεδονία θα περάσει από τρεις διακριτές φάσεις. Η πρώτη, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι., έχει υπόρρητα μόνο εθνικό χαρακτήρα και περιορίζεται στην παραγωγή κι εκτύπωση σλαβόγλωσσων βιβλίων. Η δεύτερη ξεκινά στη δεκαετία του 1850 κι επικεντρώνεται στη σχολική διδασκαλία της βουλγαρικής και την εισαγωγή της σλαβικής λειτουργίας στις εκκλησίες. Η τρίτη τέλος φάση εγκαινιάζεται λίγο πριν το 1860 και παίρνει τη μορφή μαζικής κινητοποίησης με στόχο τον πανηγυρικό διαχωρισμό από τους «Γραικούς», το διορισμό «βουλγάρων» μητροπολιτών και τη θεσμική συγκρότηση αυτοτελούς εθνικής εκκλησίας.

Η εθνικές ιστοριογραφίες της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ τοποθετούν την έναρξη αυτής της «αναγέννησης» στο έργο δυο κληρικών της Βόρειας Μακεδονίας (Ιωακείμ Κάρτσοφσκι και Κίριλ Πεϊτσίνοβιτς), οι οποίοι στις αρχές του 19^{ου} αι. εξέδωσαν στη Βουδαπέστη τα πρώτα βιβλία στις τοπικές σλαβομακεδονικές διαλέκτους³. Πρόκειται για έργα εκκλησιαστικού περιεχομένου, δίχως ορατό εθνικό περιεχόμενο πέρα από τη δεδηλωμένη (στους τίτλους) συγγραφή τους «σε απλή βουλγαρική γλώσσα» και τη χρηματοδότησή τους από μακεδόνες εμπόρους της διασποράς. Αρκετά διαφορετική είναι η περίπτωση του Νεόφυτου Ρίλσκι,

¹ Για τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό της ελληνικής γλώσσας σαν «τσιγγάνικης» (και συνεπώς άχρηστης), βλ. Натанаил 1909, σ.8. Για την ευρύτερη χρήση του από «βουλγαρομακεδόνες» εθνικιστές: Δ.Κ. Βογαζλής, «Ελληνες και Βούλγαροι», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 17 (1952), σ.108· του ίδιου, *Το Ηλίπ-ντέν*, Αθήναι 1961, σ.37.

² Натанаил 1909, σ.5-8.

³ Radeff 1918, σ.62-3· Ivanoff 1920, σ.81-2· Снегаров 1939, σ.9· БАН 1983, σ.26-60· UCM 1985, τ.Α', σ.194-5· Friedman 2000, σ.177· Marinov 2006, σ.63· Blaže Ristovski, *Macedonia and the Macedonian people*, Βιέννη 1999, σ.128.

μεταφραστή όπως είδαμε της Αγίας Γραφής στη διάλεκτο του Πιρίν και συντάκτη της πρώτης «σλαβοβουλγαρικής» Γραμματικής (Κραγκούγεβατς 1835). Στην εισαγωγή της γραμματικής του τονίζει ότι αποβλέπει στην εκπαίδευση «των φτωχών ομογενών μας», παρέχοντάς τους «εκείνα τα μέσα που είναι απαραίτητα (και τα οποία χρησιμοποιούν όλα τα μορφωμένα έθνη)»: δεδομένου ότι «τα ψαλτήρια και τα ωρολόγια δεν είναι σχολικά αλλά εκκλησιαστικά βιβλία», πρέπει «πρώτα να τυπωθούν στη βουλγαρική μας γλώσσα τα αναγκαία για τη διδασκαλία βιβλία, κι ύστερα η Παλαιά και Καινή Διαθήκη»¹. Μια πρόιμη εκδοχή εθνικής στράτευσης διακρίνει και το έργο του μοναχού Θεοδόσιου Σιναΐτη, που μεταξύ 1838 και 1843 λειτούργησε το πρώτο σλαβικό τυπογραφείο στη Θεσσαλονίκη με οικονομική υποστήριξη (από ένα σημείο τουλάχιστον και μετά) του Πεϊτσίνοβιτς². Στο «Βιβλίο για την εκμάθηση τριών γλωσσών, της σλαβοβουλγαρικής και της ελληνικής και της караμανλίδικης», που εξέδωσε το 1841, αναπαράγει πιστά το ελληνικό και το «βουλγαρικό» κείμενο του *Τετράγλωσσου Λεξικού* του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, προσθέτοντας μια τουρκική μετάφραση απευθυνόμενη στους τουρκόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς· ως αλφάβητο όμως χρησιμοποιεί και για τις τρεις γλώσσες αποκλειστικά το κυριλλικό, αντιστρέφει δε την υπόρρητη ιεράρχησή τους προτάσσοντας το «βουλγαρικό» κείμενο αντί του ελληνικού³. Το ίδιο το εγχείρημα της λειτουργίας σλαβικού τυπογραφείου στο μακεδονικό χώρο, πέρα από τις προφανείς εμπορικές διαστάσεις του, ισοδυναμούσε άλλωστε αντικειμενικά με ανάδειξη της περιοχής σε πολιτισμικό κέντρο της ευρύτερης σλαβοβουλγαρικής κίνησης⁴.

Η δεύτερη φάση της σλαβοβουλγαρικής κίνησης δρομολογείται με τη δράση των μαχητικών «εθναποστόλων», που εισάγουν τη σλαβική γλώσσα στο σχολείο και την εκκλησία ως πρώτο βήμα για την αποτίναξη του «φαναριώτικου» -ή «ελληνικού»- «ζυγού». Οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι όπως είδαμε ελληνοδιδάσκαλοι, που από ένα σημείο και μετά «αφυπνίστηκαν» κι άρχισαν να εργάζονται για την αντικατάσταση της ελληνικής γλώσσας από κάποια εκδοχή «σλαβοβουλγαρικής». Η μεταστροφή αυτή δεν έγινε αυτοστιγμί ούτε πανηγυρικά: πολλοί διαφωτιστές θα παραμείνουν για χρόνια ελληνοδιδάσκαλοι, υποκείμενοι διοικητικά στους πατριαρχικούς μητροπολίτες, δρώντας σε συνθήκες ημιπαρανομίας κι υπονομεύοντας εκ των ένδον το οικοδόμημα που επισήμως υπηρετούσαν. «Εμείς όλοι τότε είμασταν ελληνοδιδάσκαλοι, αλλά εργαζόμασταν ακαταπόνητα για τη βουλγαρική ιδέα», τονίζει χαρακτηριστικά στα απομνημονεύματά του ο Κουζμάν Σαπκάρεφ, για να αντιδιαστείλει λίγο παρακάτω τον δικό του «κλέφτικο» (харамийски) τρόπο εργασίας με τις αποκάλυπτες θεαματικές κινήσεις των επιγόνων του: «*Συνειδητοποιώντας την αδυναμία των μέσων και των οργάνων που διαθέταμε, παρόλο που ήξερα πως το δίκιο είναι με την πλευρά μας, ακολουθούσα*

¹ БАН 1983, σ.75-80.

² Για το πρώτο αυτό σλαβικό / βουλγαρικό τυπογραφείο της Θεσσαλονίκης, βλ. κυρίως Снегаров 1936, σ.10-1 και 1939, σ.28-61. Επίσης: Шопов 1893, σ.375-8' του ίδιου, *Из новата история на България в Турция*, Πλόβντιφ 1895, σ.5-27.

³ Κωνσταντακοπούλου 1988, σ.116-40.

⁴ Снегаров 1936, σ.54.

πάντοτε πολιτική ήρεμη και σιγανή, ταυτόχρονα όμως υπονομευτική και προπαρασκευαστική, ουδέποτε ανοιχτή· ποτέ δε συγκρούστηκα με τον αντίπαλο κατά πρόσωπο, ανοιχτά και φανερά, αλλά πάντοτε στα κρυφά και με ενέδρα»¹. Τα πρώτα του βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, αφηγείται, τα έκανε το 1857-58 στη Στρούγκα διανέμοντας βουλγαρικά αλφαβητάρια (που του είχε προμηθεύσει ο Μιλαντίνοφ) και παραδίδοντας μαθήματα 1-2 φορές τη βδομάδα σε επιλεγμένους μαθητές του ελληνικού σχολείου· η διαπίστωση της «ικανοποίησης των πολιτών» θα τον ωθήσει να διευρύνει σταδιακά τον κύκλο των μαθητών, ώσπου το 1859 οι ετήσιες εξετάσεις θα γίνουν επίσημα στα βουλγαρικά². Υπόγεια θα δρομολογήσει γύρω στο 1862 την εθναποστολική δράση του στην Οχρίδα και ο Γκριγκόρ Παρλίτσεφ, μετά την εξόντωση των αδελφών Μιλαντίνοφ· δημόσια θα εκδηλωθεί μόλις το Μάιο του 1868, όταν πια εκτιμά πως η ζύμωσή του έχει αποφέρει καρπούς κι οι συνθήκες είναι πλέον πρόσφορες για την επίσημη εισαγωγή της βουλγαρικής στην εκκλησία και το σχολείο³. Στη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς, σύμφωνα με τις αναμνήσεις του τότε μαθητή Ντίμιταρ Μπλαγκόεφ, ο ελληνοδιδάσκαλος Γκεόργκι Ντίνκοφ «τους πρώτους δυο-τρεις μήνες δήλωνε Έλληνας και, καθώς ήξερε εξαιρετικά την ελληνική γλώσσα, κανείς δεν μπορούσε να υποθέσει το αντίθετο». Αφού πρώτα κέρδισε την εκτίμηση των κατοίκων με την εισαγωγή νεωτερικών τρόπων διδασκαλίας (και την κατάργηση του παλιού αυταρχικού συστήματος που ήταν βασισμένο στο χαφιεδισμό και τις αλλεπάλληλες σωματικές τιμωρίες των μαθητών), προχώρησε κατόπιν στη διδασκαλία (και) της σλαβομακεδονικής, μ' ένα «αναγνωστικό γραμμένο σε μια βουλγαρική γλώσσα προσιτή εν γένει στους Μακεδόνες Βουλγάρους» – αρχικά στα κρυφά, «στους πιο προχωρημένους μαθητές», κι εν συνεχεία πανηγυρικά, με δημόσιο κήρυγμα «ότι πρέπει τα παιδιά να μάθουν 'βουλγαρικά', τη μητρική τους γλώσσα, επειδή είμαστε 'Βούλγαροι'»⁴. Στην παρανομία κινείται συνήθως και ο αρχικός πυρήνας των «βουλγαριστών» κάθε πόλης, μέχρις ότου καταστεί ορατή η αλλαγή των συσχετισμών κι η μητρόπολη βρεθεί αντιμέτωπη με τετελεσμένα γεγονότα. Στο Νευροκόπι των αρχών της δεκαετίας του 1860, μας πληροφορεί π.χ. ο μητροπολίτης Θεοδώρητος, η «σπείρα» των πρωτεργατών του βουλγαρικού κινήματος «μετά μεγίστης μυστικότητας εργασθείσα» κατόρθωσε να προσεταιριστεί ορισμένους προκρίτους, ανάμεσά τους «και αυτόν των εκ των Αποστολιδών αδελφών Μιχαήλ όστις, καίπερ ομόσας τον βουλγαρικών όρκον, ουχ ήττον εν τω φανερώ απετέλει μέλος της Ελλην. Κοινότητος, δι' οικογενειακούς πάντως λόγους»⁵. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο ηγέτης του βουλγαρικού κινήματος στο Κιλκίς υποστηρίζει πως «όταν ο

¹ Шапкарев 1984, σ.106 & 317.

² Στο ίδιο, σ.74-6.

³ Παρλίτσεφ 2000, σ.84-5 & 88.

⁴ Димитър Благоев, «Учителю Динката (Една страница от историята на Македония)» (1885), σε Д. Благоев, *Избрани исторически съчинения*, т.А', Σόφια 1985, σ.38-41. Βλ. επίσης Каратанасов 1935, σ.11-2. Απέναντι στη μητρόπολη, που τον κάλεσε σε απολογία, πρόβαλε αντίθετα το επιχείρημα πως μονάχα με τη χρήση της μητρικής τους γλώσσας μπορούν τα «βουλγαρόπουλα» να μάθουν σωστά τα ελληνικά (*Македония* [Κων/νη], 48 [1869], απόσπασμα αναδημοσιευμένο σε Иванов 1917, σ.332).

⁵ Νευροκοπίου Θεοδώρητος [Βασματζίδης], «Ιστορικάτινες πληροφορίες περί της ενταύθα Ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος από της εμφανίσεως του βουλγαρικού ζητήματος και εντεύθεν», *Македонικά* 2 (1941-1952), σ.414-5.

δρόμος είναι στραβός δεν μπορείς να βαδίσεις ευθεία, πρέπει κι εσύ να ελίσσεσαι γιατί αλλιώς θα σπας το κεφάλι σου στους τοίχους»¹.

Ως δάσκαλοι στα ελληνόγλωσσα σχολεία, οι σλάβοι προπαγανδιστές προσπαθούν να πείσουν μαθητές και γονείς για τα προσόντα της εκπαίδευσης στη μητρική τους γλώσσα², επικαλούνται το παράδειγμα της Σερβίας για ν' αποσεισουν τη βαθιά ριζωμένη προκατάληψη περί κατωτερότητας των σλαβικών γραμμάτων³ και καταφεύγουν στην εκκλησιαστική χρήση της σλαβονικής για να υπογραμμίσουν τη σημασία του διαβήματος. Ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ, αφηγείται ο συνεργάτης του Ράικο Ζινζίβοφ, «ήταν βαθιά πεισμένος πως ο ασφαλέστερος τρόπος για να εξοικειωθεί ο λαός με αυτό ήταν η θεία λειτουργία [...] Ένας αγειορίτης μοναχός, βούλγαρος το γένος, που είχε σπουδάσει θρησκευτικά στο Κίεβο κι ήταν καλά εξοικειωμένος με τη σλαβική γλώσσα και τις διαλέκτους της, κλήθηκε από τη Θεσσαλονίκη. [...] Μετά το Ευαγγέλιο, σύμφωνα με τα έθιμά μας, έβγαλε ένα σοφότατο λόγο στο λαό, αποδεικνύοντας ότι η Ορθόδοξη πίστη δεν απαγορεύει σε κανένα έθνος να τελεί τη θεία λειτουργία στη δική του γλώσσα. [...] Δεν είναι ανάγκη να πώ πόσο δυνατή ήταν η εντύπωση που έκανε η σλαβονική γλώσσα, διαβασμένη στην εκκλησία, στις καρδιές και τα μυαλά των Βουλγάρων»⁴. «Πολλοί ψαλμοί, μεταφρασμένοι στη μακεδονική διάλεκτο, διαβάζονταν στην εκκλησία κι ενέπνεαν στους χριστιανούς ιερό δέος», συμπληρώνει -αναφερόμενος στη δική του δράση- ο Παρλίτσεφ. «Όταν ο αναγνώστης δεν μου άρεσε, τότε γινόμουν ο ίδιος αναγνώστης»⁵. Στα κείμενα του Μιλαντίνοφ η μητρική γλώσσα ταυτίζεται επανειλημμένα με το μητρικό γάλα, την «ανάκτησιν» του οποίου διεκδικεί το σλαβοβουλγαρικό κίνημα⁶· η εμμονή κάποιων σλαβόφωνων Μακεδόνων στα ελληνικά γράμματα (η «γραικομανία») εξισώνεται, αντίθετα, με την «αναισθησία» και την «αμάθεια»⁷. Συμπληρωματική προς αυτό το συναισθηματικό-ορθολογικό κήρυγμα, αλλά καθόλου δευτερεύουσα, είναι η τυπική εθνική κατήχηση με βάση την αφήγηση των ένδοξων στιγμών του μεσαιωνικού βουλγαρικού παρελθόντος⁸.

Αναπόσπαστο στοιχείο της «παλιγγενεσίας» συνιστά επίσης η συγκέντρωση και δημοσίευση λαογραφικού υλικού από διάφορες σλαβόφωνες κοινότητες της Μακεδονίας – εγχείρημα εκ των ουκ άνευ για τις «εθνικές αφυπνίσεις», σε μια εποχή που η νεογέννητη λαογραφία αναζητά στα «αυθεντικά» στοιχεία του παραδοσιακού πολιτισμού όχι μόνο τα

¹ Шапкарев 1984, σ.403.

² Каратанасов 1935, σ.11-2· Костенцев 1984, σ.14-5 & 30· Шапкарев 1984, σ.76· Благоев 1985, σ.41· UCM 1985, τ.Α', σ.207 & 214· Παρλίτσεφ 2000, σ.84· «Биографични бележки», όπ.π. (2005), σ.10.

³ BAS 1978, σ.191.

⁴ BAS 1978, σ.193-4. Το μεταφρασμένο απόσπασμα της επιστολής δεν αναφέρει τον τόπο του συμβάντος.

⁵ Παρλίτσεφ 2000, σ.84-5.

⁶ Трайков 1964, σ.36, 43, 43, 73, 87, 94 & 105.

⁷ «Ω πόσον δε λυπούμαι δια την εν Στρουμνίτη αναισθησίαν, αμάθειαν και γραικομανίαν. Πόσον δ' ευχής έργον εΐη, εάν δια φιλογενούς τινος δαπάνης διετηρείτο αυτόθι εις σλαβοδιδάσκαλος θηλάζων την νεολαίαν το μητρικό γάλα» (Ντ. Μιλαντίνοφ προς αρχιμανδρίτη Άνθιμο της Μονής Ζωγράφου, Εν Κουκουσίω 27.5.1859, σε Трайков 1964, σ.87).

⁸ BAS 1978, σ.192· БАН 1983, σ.170· Шапкарев 1984, σ.290· Παρλίτσεφ 2000, σ.84· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.14, 22, 28 & 40. Ως πηγή χρησιμοποιούνταν συνήθως η πρώτη αποσπασματική έκδοση της *Σλαβοβουλγαρικής Ιστορίας* του Παΐσιου (1844), τα βιβλία του Βενελίν και του Ρακόφσκι και σερβικά εγχειρίδια.

κατάλοιπα της συλλογικής μνήμης, αλλά και το αποτύπωμα της «εθνικής ψυχής»¹. Οι σημαντικότερες συλλογές εκδόθηκαν όπως είδαμε απ' τον Στέφαν Βέρκοβιτς το 1860 στο Βελιγράδι κι από τους αδελφούς Μιλαντίνοφ το 1861 στο Ζάγκρεμπ· μικρότερης εμβέλειας παρόμοια εγχειρήματα συναντάμε όμως και σε επιστολές άλλων «εθναποστόλων» προς τον Ρακόφσκι και την εφημερίδα του². Το αποκορύφωμα αυτής της αναζήτησης θα έρθει ωστόσο στο γύρισμα της δεκαετίας, με την «ανακάλυψη» από τον Βέρκοβιτς ενός ολόκληρου έπους, της «Σλαβικής Βέδας» (Веда Словена), βάσει του οποίου ο βουλγαρικός εθνικισμός μπορούσε να διεκδικήσει τα πρωτεία της ιστορικής παρουσίας στα Βαλκάνια κι ένα μεγάλο μέρος της αρχαιοελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Το μνημειώδες αυτό έργο υποτίθεται πως είχε ανασυσταθεί με βάση άγνωστα δημοτικά ποιήματα των Πομάκων (που ως σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι ήταν ανεπηρέαστοι από τις μορφωτικές κι ιδεολογικές εγχαράξεις της ελληνικής εκπαίδευσης), πρωτοπαρουσιάστηκε το 1867 στη Μόσχα και το 1871 στην έγκυρη γαλλική «Επιθεώρηση των Δύο Κόσμων»³, θεωρήθηκε έγκυρο από τον απεσταλμένο του γαλλικού Υπουργείου Παιδείας ελληνιστή γάλλο πρόξενο της Φιλιππούπολης⁴ κι εκδόθηκε το 1874 στο Βελιγράδι⁵, γρήγορα όμως έμελλε να αποδειχθεί μια ακόμη από τις ψευδοεπιστημονικές παραχαράξεις που σημάδεψαν την «αναγέννηση των εθνών»: δημιουργός της «Βέδας» δεν ήταν παρά ένας άσημος πρώην ελληνοδιδάσκαλος στο Τερλίζ Νευροκοπίου και το Κρούσοβο Σερρών, ο Ιβάν Γκολογκάνοφ, στενός συνεργάτης του Βέρκοβιτς στις λαογραφικές έρευνές του και στέλεχος του τοπικού σλαβοβουλγαρικού κινήματος. Η πλαστογραφία αποκαλύφθηκε από ευρωπαίους και βούλγαρους σλαβολόγους, ο Βέρκοβιτς διασύρθηκε διεθνώς ως απατεώνας, το βέβαιο είναι ωστόσο πως το δημιούργημά του δεν οικοδομήθηκε στο κενό: στοιχεία των ψευδοϊστορικών κατασκευών της «Βέδας» συναντάμε ήδη στο δημοφιλές έργο του Βενελίν και, σε ακόμη μεγαλύτερη δοσολογία, στις αντίστοιχες επεξεργασίες του Ρακόφσκι⁶.

Ως αποτέλεσμα του συστήματος των μιλέτ (όπου ο μητροπολίτης έχει αποφασιστικό λόγο για τα εκπαιδευτικά πράγματα των κοινοτήτων) και του συνακόλουθου ανταρτοπόλεμου, η συγκρότηση του σλαβοβουλγαρικού σχολικού δικτύου υπήρξε σχετικά αργή και με αρκετές παλινδρομήσεις. Στην Οχρίδα π.χ. το πρώτο -νυχτερινό- σλαβικό σχολείο ξεκινά σε συνθήκες ημιπαρανομίας τον Οκτώβριο του 1858 στη λαϊκή συνοικία Μεσόκαστρο, για να κλειστεί ένα χρόνο αργότερα από τις οθωμανικές αρχές· ένα δεύτερο, στη φτωχοσυνοικία Κοσίνιτσα,

¹ Βλ. π.χ. την εισαγωγή του βιβλίου των αδελφών Μιλαντίνοφ: Братя Миладиновци, *Български народни песни*, Ζάγκρεμπ 1861, ιδίως σ. vii. Για τη συλλογή του υλικού, βλ. Трайков 1964, σ. 13, 18, 32 & 67.

² Σχετικές επιστολές των Κυριάκου Δαρζηλοβίτη και Κοσμά Πασχάλη (=Κουζμάν Σαπκάρεφ), σε Трайков 1957, σ. 776 & 796 και 1966, σ. 153 & 337. Για την αποστολή και δημοσίευση λαογραφικού υλικού στην κωνσταντινοπολίτικη Македония το 1870: Костенцев 1984, σ. 68.

³ Albert Dumont, «Souvenirs de la Roumélie», *Revue des Deux Mondes* 15.10.1871, σ. 548-69.

⁴ Auguste Dozon, *Rapports sur une mission littéraire en Macédoine*, Παρίσι 1873.

⁵ Стефан Веркович, *Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба*, Βελιγράδι 1874. Το 1881 εκδόθηκε και δεύτερος τόμος, στη Ρωσία αυτή τη φορά: *Веда Словенах. Обрядни песни от язическо време, упазени от устно предание при Македонско-Родопските Българо-Помаци*, Αγία Πετρούπολη 1881.

⁶ Αναλυτικά για τη «Σλαβική Βέδα»: Арнаудов 1968.

λειτουργεί κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1860 με διαλείμματα, ενίοτε μεταμφιεζόμενο σε ελληνόγλωσσο· στις κεντρικές συνοικίες, βουλγαρικά εκπαιδευτήρια θα εμφανιστούν μονάχα το 1867-68, μετά την ανάπτυξη του πολιτικού-εκκλησιαστικού κινήματος ενάντια στον έλληνα μητροπολίτη και τη δημιουργία ειδικού ταμείου από τους μετανάστες μαστόρους στην Κωνσταντινούπολη¹. Στο Κιλίκις, το πρώτο βουλγαρικό σχολείο ιδρύεται το φθινόπωρο του 1857 με ρωσική χρηματοδότηση και δασκάλους τον Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ και τον Ράικο Ζινζίβοφ, που υπέγραφε ακόμη ως 'Ξενοφών'. Τον επόμενο Ιούνιο οι προύχοντες θα ζητήσουν ρωσική επιχορήγηση για το άνοιγμα στην πόλη κι ενός «Σλαβικού Γυμνασίου»: ο Μιλαντίνοφ το οραματίζεται «ως προπύργιον [κατά] της γραικομανίας» στην ευρύτερη περιοχή, ο ρώσος πράκτορας Ρατσίνσκι συγκαταναεύει με στόχο την μετατροπή του σε φυτώριο ιερέων και δασκάλων που «θα σπείρουν στη χώρα τον καλό σπόρο του ορθόδοξου Σλαβισμού», το σύντομο όμως φλερτ της κοινότητας με την Ουνία θα ακυρώσει τελικά την υλοποίηση του σχεδίου². Στη Θεσσαλονίκη όπου, όπως έχουμε δει, ένα βραχύβιο σλαβικό συντεχνιακό σχολείο λειτούργησε στις αρχές της δεκαετίας του 1830, το πρώτο νεωτερικό «βουλγαρικό» σχολείο εγκαινιάστηκε το 1866 στο σπίτι του (έλληνα πολίτη) Κωνσταντίνου Δαρζηλοβίτη, με δασκάλα την κόρη του, Σλάβκα Ντίνκοβα και διδασκαλία δίγλωσση, στα ελληνικά και τα βουλγαρικά. Θα κλείσει το 1868, για λόγους που οι διαθέσιμες πηγές δεν αποσαφηνίζουν πειστικά. Ο εχθρικά διακείμενος προς τους ντόπιους Μακεδόνες βούλγαρος προπαγανδιστής Στέφαν Σαλγκαντζέφ, συντάκτης αυτά τα χρόνια του βουλγαρικού τμήματος της επίσημης εφημερίδας του βιαλετίου, ισχυρίζεται λ.χ. πως το σχολείο έκλεισε λόγω του αρραβώνα της δασκάλας στα Βοδενά, όπου και πέθανε λίγο αργότερα, αλλά και του τερματισμού της επιχορήγησής του από κάποιον πλούσιο βούλγαρο ευεργέτη³. Με βάση την αφήγηση του ίδιου του Δαρζηλοβίτη, ο Σόποφ υποστηρίζει αντίθετα πως το σχολείο έκλεισε εξαιτίας του πρόωρου θανάτου της Ντίνκοβα, αναφέρει όμως παρεμπιπτόντως τον αρραβώνα της (χωρίς λεπτομέρειες) και τονίζει την αδιαφορία της τοπικής χριστιανικής κοινότητας: «Το άνοιγμα του σχολείου της Σλάβκα δεν έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση, πέρασε σχεδόν απαρατήρητο και μεταξύ των Βουλγάρων και μεταξύ των Ελλήνων»⁴. Όσο για τη μεταγενέστερη βουλγαρική ιστοριογραφία, αυτή λύνει συνήθως το

¹ *Съветник* (Κων/λη), 6.1.1864, σ.2· Евтим Спространов, «По възраждането в град Охрид», *Сборник на Народни Умотворения, Наука и Книжнина*, 13 (1896), σ.622-4, 632-6 & 644-5 & 648· Иван Снегаров, «Град Охрид. Исторически очерк», *Македонски Преглед*, IV/3 (1928), σ.70-6. Με αρκετές διαφορές: Шапкарев 1984, σ.85-6 & 89-91. Επίσης: BAS 1978, σ.168 & 211-4· UCM 1985, τ.Α', σ.214· Трайков 1966, σ.673-4· Παρλίτσεφ 2000, σ.88-9.

² Трайков 1964, σ.36, 48 & 56-7· BAS 1978, σ.149-51· Трајановски 2004, σ.71-5 & 79-80.

³ Стефан Салгънджиев, *Лични дела и спомени по възраждането на солунските и серски Българи*, Πλόβντιφ 1906, σ.23. Σύμφωνα με δημοσιευμένες επιστολές του αδερφού της, Γκιόργκι Ντίνκοφ, ο αρραβώνας της Ντίνκοβα έγινε στις 24.10.1868, το δε Φεβρουάριο του 1869 ήταν βαριά άρρωστη (Χρισтов 1969, σ.353 & 371)· κατά την εναρκτήρια δε τελετή του νέου σχολείου, το Σεπτέμβριο του 1869, αναφέρεται ρητά ως «μακαρίτισσα» (*Турция* [Κων/λη], 20.9.1869, όπως παρατίθεται σε Стоян Райчевски, *Възраждането в Македония. Архив Юрдан Анастасов*, Σόφια 2009, σ.621).

⁴ Шопов 1885, σ.445-6. Ως δείγματα της αδιαφορίας «των Ελλήνων» αναφέρονται το γεγονός ότι ο τοπικός ιερέας έκανε αγιασμό στα εγκαίνια του σχολείου και η συμμετοχή ελληνόπουλων στα (ελληνόγλωσσα) μαθήματα. Η «ελάχιστη επίδραση» στους «Βουλγάρους» εξηγείται, πάλι, με το σκεπτικό ότι «η εθνική συνείδηση δεν είχε ακόμη αφυπνιστεί σ' αυτούς, και εκτός αυτού το άνοιγμα σχολείου από μια κοπέλα ήταν ασήμαντη, αδύναμη υποκίνηση για να

πρόβλημα επεκτείνοντας αυθαίρετα τη λειτουργία του σχολείου -και τη ζωή της εθναποστόλου δασκάλας- μέχρι το 1878¹. Στην πραγματικότητα, ένα δεύτερο βουλγαρικό σχολείο δημιουργήθηκε το 1869 από τη νεοσύστατη και άκρως μειοψηφική βουλγαρική κοινότητα της πόλης· και η δική του όμως πορεία κάθε άλλο παρά απρόσκοπτη υπήρξε². Στις βορειότερες πάλι περιοχές, όπου η παλαιοσλαβική διδασκόταν από καιρό στα μοναστήρια και τα σχολεία των πόλεων, διακυβεύματα της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας» υπήρξαν κυρίως η μετατροπή του παραδοσιακού γραμματοδιδασκαλείου σε «εθνικό» θεσμό (που εκτός από την εκμάθηση γραφής κι ανάγνωσης εγχαράσσει επίσης στους μαθητές τα βασικά στοιχεία της εθνικής ιδεολογίας), η καταπολέμηση της ελληνικής εκπαίδευσης, η δημιουργία σχολείων θηλέων κι η επέκταση του σχολικού δικτύου στην ύπαιθρο³.

Δίπλα στα σχολεία, καθοριστικό ρόλο για την επέκταση του σλαβοβουλγαρικού κινήματος διαδραματίζει επίσης η κυκλοφορία των βουλγαρικών εφημερίδων και περιοδικών, τόσο των κωνσταντινουπολίτικων (Цариградски Вестник, България, Македония, Советник, Гайда, Български Книжици κλπ) όσο και του «Κύκνου του Δούναβη» (Дунавски Лебед) που εξέδιδε το 1860-61 στο Βελιγράδι ο Ρακόφσκι⁴. Συνδρομές βουλγαρικών εφημερίδων της Πόλης προσφέρονται συχνά δωρεάν από «φιλοπάτριδες Βουλγάρους» προς συγκεκριμένα σλαβόφωνα χωριά της Μακεδονίας, ως συμβολή στην εθνική τους «αφύπνιση» και διασύνδεση με το εθνικό κέντρο⁵. Για τη διακίνηση, πάλι, του «Κύκνου» στις κεντρικές μακεδονικές επαρχίες, πολύτιμα στοιχεία αντλούμε από τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του ίδιου του Ρακόφσκι με το σαλονικιό βιβλιοπώλη (και πρώην τυπογράφο) Κυριάκο Δαρζηλοβίτη, θείο της Ντίσκοβα, που είχε αναλάβει την εγγραφή συνδρομητών. Οι τελευταίοι ταυτίζονται με το σκληρό πυρήνα του κινήματος και ταυτόχρονα λειτουργούσαν ως άτυποι ανταποκριτές του εντύπου στη μακεδονική ενδοχώρα· ο αριθμός τους παρέμεινε εξαιρετικά περιορισμένος, από τα γραφόμενά τους διαφαίνεται ωστόσο πως το φύλλο κυκλοφορούσε χέρι με χέρι σ' έναν ευρύτερο κύκλο αναγνωστών⁶. Για ορισμένους απ' αυτούς, η πρόσβαση στα βουλγαρικά έντυπα θ' αποτελέσει και το βασικό έναυσμα για να μάθουν ανάγνωση και γραφή στο

μπορέσει να επιφέρει τον αναγκαίο κλονισμό, να αφυπνίσει το αίσθημα που τόσα χρόνια ύπνωττε». Σύμφωνα με τον Αρσένι Κοστέντσεφ, βουλγαροδιδάσκαλο απ' τη γειτονική περιοχή της Στρώμνιτσας, στο σχολείο φοιτούσαν 24 «βουλγαρόπουλα» και 4 «ελληνόπουλα» (Κοστέντσεφ 1984, σ.37).

¹ Ενδεικτικά: Radeff 1918, σ.175· «Динкова, Славка Константинова», *Енциклопедия България*, τ.В', Σόφια 1981, σ.355· Милен Куманов, *Македония. Кратък исторически справочник*, Σόφια 1993, σ.91. Εξαιρέση αποτελεί ο Ιβάν Σνεγκάροφ (1937) που, παρά τη σοβαρότητά του, σπανίως λαμβάνεται υπόψη.

² *Русия и българското...*, όπ.π., σ.492-3 & 497· Салгънджиев 1906, σ.27-35 & 43-8.

³ Кънчов 1970, σ.135-52 (Σκόπια) & 229-43 (Βέλες)· Шапкарев 1984, σ.136-7 (Περλεπές)· Христо Шалдев, «Гр. Прилеп за своите училища», *Македонски Преглед* 11 (7.1924), σ.46-55· Силвана Сидоровска-Чуловска, *Преродбата во Велес и Велешко од почетокот на XX век до 1912 година*, Σκόπια 2004, σ.65-114.

⁴ Радев 1994, σ.66· Шапкарев 1984, σ.109-10.

⁵ *Гайда* (Κων/λη) 13.7.1863, σ.27-8· *Право* (Κων/λη) 14.4.1869, 31.3.1873 και 4.5.1873· *Напредък* (Κων/λη) 23.11.1874· Снегаров 1937, σ.153.

⁶ Трайков 1957, σ.621-2, 627, 756 & 775-8· Трайков 1966, σ.152-9, 476, 510, 616, 659-61, 683, 723-5, 748-52, 763-4 & 842-3. Πρβλ. Шапкарев 1984, σ.353-4, για τη δραστηριότητά του ως άτυπου ανταποκριτή, τόσο του «Κύκνου» όσο και βουλγαρικών εντύπων της Κωνσταντινούπολης· επιστολές του προς το Ρακόφσκι σε Трайков 1957, σ.794-6 και 1966, σ.336-9 & 605-6.

κυριλλικό αλφάβητο, σε προχωρημένη συχνά ηλικία¹. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας κυριαρχεί ωστόσο ακόμη σε τέτοιο βαθμό, ώστε εφημερίδες όπως η Μακεδονία του Σλαβέικοφ δημοσιεύουν σλαβόγλωσσες ανταποκρίσεις με το ελληνικό αλφάβητο², ο δε Μιλαντίνοφ αισθάνεται την ανάγκη να διακινήσει την αγγελία έκδοσης της България «μεταφρασμένην από το Βουλγαρικών εις την ελληνικήν προς γνώσιν των φιλοβουλγάρων και Βουλγάρων»³. Σε αρχαΐζουσα ελληνική συντάσσεται το 1861 και μια έμμετρη καταγγελία του Πατριαρχείου μετά την καθαίρεση των πρώτων βουλγάρων μητροπολιτών, με το στιχουργό να περνά -πραγματικά και συμβολικά- στη μητρική του γλώσσα στον τελευταίο μόλις στίχο: «Πατριάρχ' απελπισμένων, επισκόπων παμμιάρων / Παναγρίων, παμφθορέων, παναθέων Γενιτζάρων/ [...] / Ανάθεμά σε, Πατριάρχα, ανάθεμα τους περί σε, / Σούροβη γλαβή, γλούπαβη γλαβή, πόλνη στ βέταρ βσε»⁴. Κάτοικοι πάλι του σλαβόφωνου χωριού Χομόντος (σημ. Μητρούση) των Σερρών, «ηλεκτρισθέντες δια την μητρικήν γλώσσαν», ζητούν από τον Μιλαντίνοφ να τους στείλει «ευαγγέλια, αποστόλους και τοιαύτα εκκλησιαστικά βιβλία εις την καθομιλουμένην βουλγαρικήν με ελληνικά γράμματα, όπως καθηδυνθέντες άρξωνται και ούτοι της δια των σλαβικών γραμμάτων εκπαιδεύσεως»⁵. Η Дунавски Лебед θ' αρχίσει τέλος κάποια στιγμή να δημοσιεύει ανταποκρίσεις εκτός από τα βουλγαρικά και στα γαλλικά, ικανοποιώντας σχετικό αίτημα του ανταποκριτή της στη Θεσσαλονίκη. Ο τελευταίος θεωρούσε μια τέτοια δίγλωσση αναγραφή «αναγκαία», έσπευσε δε να ενημερώσει το Ρακόφσκι πως κάποιοι αναγνώστες «ευχαριστήθησαν πολύ αναγιγνώσκοντες γαλλιστί» τα κείμενά του για την καταπίεση του χριστιανικού πληθυσμού⁶.

Η σλαβοβουλγαρική «παλιγγενεσία» δεν είχε φυσικά μόνο δημιουργικές πλευρές. Όπως κάθε εθνικό κίνημα, συνοδεύτηκε από εκδηλώσεις φυσικής ή συμβολικής βίας, με πρώτα θύματα τα υλικά σύμβολα της πολιτιστικής ηγεμονίας του αντιπάλου: τα ελληνικά βιβλία, ιδίως τα σχολικά και δευτερευόντως τα εκκλησιαστικά. Κάποιες φορές αυτή η βία ασκείται στον ιδιωτικό χώρο των «αφυπνιζόμενων» εθναποστόλων, ως διαβατήρια τελετή αποκλήρυξης του προηγούμενου βίου κι αποσκορακισμού των ελληνικών επιρροών: ως μαθητής, ο πατέρας Ράντεφ καίει π.χ. ο ίδιος τα σχολικά του βιβλία, όταν διαπιστώνει πως και η μητρική του

¹ Ο Κυριάκος Δαρζηλοβίτης, ο τυπογράφος που εκδίδει στη Θεσσαλονίκη «όλα τα εν χρήσει τοις σχολείοις ελληνικά βιβλία», αρχίζει «να αναγιγνώσκη την βουλγαρικήν γλώσσαν» το 1860 και ζητά απ' το Ρακόφσκι να του αγοράσει «μίαν καλλιγραφίαν (λέπον πισμον) και βιβλίον τι βοηθητικόν» (Τραϊκόβ 1957, σ.621 & 756). Ο αδερφός του Κωνσταντίνος αναφέρει πάλι το 1861 ότι «χάρις εις τον Θεόν εις 40 ημέρας έμαθα να γράφω βουλγαριστί μόνος μου τα αναγκαϊότερα» (Τραϊκόβ 1966, σ.661).

² Αναπαραγωγή ανταποκρίσεων σε Иванов 1917, σ.317-8 (Ρέσνα 1867), 329-30 (Στρώμνιτσα 1869) & 338 (Κόσινετς 1870).

³ Траϊκόβ 1964, σ.82.

⁴ Στίχοι του Ιωσήφ Ντεϊνέλοφ, σε Траϊκόβ 1966, σ.210. Ο τελευταίος στίχος σημαίνει «ζερά κεφάλια, ανόητα κεφάλια, όλο αέρα γεμάτα».

⁵ Στο ίδιο, σ.67-8.

⁶ Траϊκόβ 1966, σ.725 & 738. Λίγο νωρίτερα, ο ίδιος είχε προτείνει τα άρθρα του να δημοσεύονται «και ελληνιστί δια να γνωρίζουν και εν Μακεδονία», μια τέτοια πρακτική ήταν όμως αντίθετη με τη στρατηγική υποκατάστασης και παραγκωνισμού της λόγιας ελληνοφωνίας που ευαγγελιζόταν ο βουλγαρικός εθνικισμός.

γλώσσα επιδέχεται γραφή¹. Συχνότερα όμως η βία παίρνει επιθετική μορφή, με την πανηγυρική ή συστηματική καταστροφή των πολιτισμικών ερεισμάτων του αντιπάλου. Τον Αύγουστο του 1860, το πρώτο βήμα της κινητοποίησης κατά του μητροπολίτη Σκοπίων Ιωακείμ συντελείται με την εκδίωξη του έλληνα ψάλτη και το πέταγμα των ελληνικών βιβλίων έξω από την εκκλησία². Το 1869 στο Μοναστήρι οπαδοί του βουλγαρικού κόμματος εισβάλλουν σε ελληνικό σχολείο και καταστρέφουν όλα τα βιβλία³. Την ίδια χρονιά στον Περλεπέ η επικράτηση της «βουλγαρικής» πλειοψηφίας πάνω στην ελληνίζουσα «αλβανοβλάχικη» μειοψηφία επισφραγίζεται με την έξωση της τελευταίας απ' το κοινοτικό σχολείο, την απομάκρυνση των ελληνοδασκάλων και το κάψιμο των αναγνωστικών τους⁴. Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η μυστική -πλην τελετουργική- διαδικασία καταστροφής των ελληνικών λατρευτικών βιβλίων της ίδιας πόλης, στις αρχές της δεκαετίας του 1860, από το ντόπιο βουλγαροδιδάσκαλο κι ένα μαθητή του: αφού έκλεψαν τα βιβλία από την εκκλησία, «με την εκπονή κάθε μήνα έκαμαν κι από ένα 'Μηνιαίο' -του μήνα που πέρασε- έως ότου σταδιακά τα έκαψαν όλα»⁵.

Ακόμη συμβολικότερη είναι μια άλλη πρακτική που συνοδεύει την ανάπτυξη της σλαβικής κίνησης, τόσο στο μακεδονικό όσο και στο βουλγαρικό χώρο: ο «επαναβουλγαρισμός» των βαφτιστικών και οικογενειακών ονομάτων των εθναποστόλων, με την αποποίηση των ελληνικών ονομάτων και την αντικατάστασή τους από σλαβικά. Ο Γρηγόριος Σταυρίδης (ξανα)γίνεται έτσι Γκριγκόρ Κάρστεβιτς Παρλίτσεφ, ο Κοσμάς Πασχάλη υπογράφει από ένα σημείο και μετά ως Κουζμάν Σαπκάρεφ, ο Ξενοφών Ζινζίβοφ αποκηρύττει το αρχαιοελληνικό βαφτιστικό του για το «βουλγαρικό» Ράικο, η Κλεαρέτη Δαρζηλοβίτη μετονομάζεται σε Σλάβκα Ντίνκοβα κι η Κατερίνα Πέτκοβα σε Στανισλάβα Μπαλκάνοβα⁶. Με την επικράτηση του βουλγαρικού κόμματος, η τάση αυτή θα γενικευθεί: στην Οχρίδα, σημειώνει ο Ράντεφ, «είχαν ήδη εκβουλγαρίσει ένα από τα ελληνικά ονόματα. Η Βασίλκα [Βασιλική] λεγόταν Τσάρεβα. Στη δε Ρέσνα έγινε εκβουλγαρισμός των ξένων ονομάτων δια της μετάφρασης. Έτσι ο Στάβρε έγινε Κάρστε, ο Σωτήρης Σπας, ο Θεοχάρης Μπόζινταρ, ο Ιγνάτιος (λατινικό όνομα) Ογκνένκα, η Τοντόρκα Μπογδάνα κοκ»⁷. Εξαίρεση σ' αυτή την προσαρμογή φαίνεται ότι συνιστούν οι «αριστοκρατικές» οικογένειες των ηγετών του κινήματος: τα

¹ Радев 1994, σ.66.

² Трайков 1966, σ.184-5· Кънчов 1970, σ.155-6· Петър Петров - Христо Темелски, *Църква и църковен живот в Македония*, Σόφια 2003, σ.66.

³ Паскалева 1998, σ.214.

⁴ FO 78/2102, Calvert προς Пр. Κων/λης, Monastir 24.11.1869, No 21, *Британски...*, όπ.п. (2003), σ.235.

⁵ Шапкарев 1984, σ.134. Ο μαθητής που μετείχε στο βανδαλισμό (Κ. Πομένοφ) εξελίχθηκε αργότερα σε υπουργό της Βουλγαρίας.

⁶ BAS 1978, σ.153-4· Трайков 1964, σ.151-3, 160-2, 176, 183, 192 & 196· Шапкарев 1984, σ.327· *Новини* (Κων/λη), 21.4.1892, σ.3· Илия Галчев, *Българското самосъзнание на населението в Македония през Възраждането*, Σόφια 2005, σ.203-4. Για την υιοθέτηση ελληνικών ονομάτων από ηγετικά στελέχη της βουλγαρικής «παλιγγενεσίας» κατά την πρώτη, «ελληνίζουσα» φάση του βίου τους: Πετρόπουλος 1954, σ.11. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο Σάμπι Στόικοφ που έγινε Σάββας Στεφανίδης για να καταλήξει στο όνομα με το οποίο πέρασε στην Ιστορία (Γκεόργκι Ρακόφσκι).

⁷ Радев 1994, σ.243.

περισσότερα παιδιά των αδελφών Ρόμπεφ στο Μοναστήρι διατηρούν τα αρχικά τους ονόματα Πηνελόπη, Ευριπίδης, Αχιλλέας, Φωτεινή, Τηλέμαχος ή Περικλής· ο «επαναβουλγαρισμός» επέρχεται ομαλά στην επόμενη γενιά, με την απόδοση ως επί το πλείστον σλαβικών βαφτιστικών, ακόμη κι εκεί συναντάμε ωστόσο δυο Ευφροσύνες και μια Χρυσάνθη¹. Στο πεδίο των οικογενειακών επωνύμων, η εθνικοποίηση ή η αλλαγή εθνικού στρατοπέδου συνοδεύεται συνήθως από αντίστοιχη προσαρμογή των καταλήξεων. Σε μια πρώιμη φάση, διαδεδομένη πρακτική ήταν η αντικατάσταση της τουρκικής κατάληξης –ογλου ή της ελληνικής –ίδης με τη σερβική –ιτς· αργότερα, υπό την επίδραση όσων σπούδασαν στη Ρωσία, το –ιτς μετατράπηκε συνήθως σε –εφ ή –οφ². Όπως και στα βαφτιστικά, έτσι κι εδώ συναντάμε συχνά περισσότερες της μιας εκδοχές να υποδηλώνουν το ίδιο άτομο: ο Βασίλ Μάντσεφ ή Μάντσοφ π.χ. στην προξενική αλληλογραφία της δεκαετίας του 1860 απαντάται συνήθως ως Μάντσοβιτς³, ο Σαγκάρεφ εκτός από ‘Πασχάλη’ υπογράφει επίσης ως ‘Πασχάλωφ’, ‘Πασκάλοφ’ ή ‘Πασχαλιτς’⁴, ενώ ο Ντίμιταρ Μίλαντινοφ πειραματίζεται με διάφορους τύπους (‘Δημήτριος Μηλαδύν’ ή ‘Μηλαδύνης’, ‘Μλαδύνος’ ή ‘Μλαδύνης’) πριν καταλήξει στην οριστική μορφή ‘Δ.Χρ. Μηλάδυνοβ’⁵.

Ο εθνικός χαρακτήρας αυτού του σλαβοβουλγαρικού κινήματος έχει αναδειχθεί σε μήλο της έριδος μεταξύ των επίσημων ιστοριογραφιών της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ⁶. Για τους βούλγαρους ιστορικούς, ο συχνός αυτοπροσδιορισμός των πρωτεργατών του σλαβικού κινήματος στη Μακεδονία ως «Βουλγάρων», «Βουλγαρομακεδόνων» ή «Σλαβοβουλγάρων» πιστοποιεί χωρίς την παραμικρή αμφιβολία πως το όλο κίνημα δεν ήταν παρά η τοπική έκφραση της ευρύτερης βουλγαρικής «παλιγγενεσίας», με τη Μακεδονία να αναδεικνύεται μάλιστα σε «εστία» και «λίκνο» της αφύπνισης του σύγχρονου βουλγαρικού έθνους⁷. Η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ ισχυρίζεται, αντίθετα, πως η σλαβική «αναγέννηση» (преродба) ή «αφύπνιση» (будење) στο μακεδονικό χώρο υπήρξε ένα ιθαγενές ρεύμα, που μονάχα η ανάγκη εξωτερικών συμμαχιών το οδήγησε κάτω από τις προστατευτικές -και συνάμα αφομοιωτικές- φτερούγες της Εξαρχίας, με αποτέλεσμα έντονες ενδοσλαβικές διενέξεις⁸. Η προσεκτική ανάγνωση των ντοκουμέντων της εποχής που επικαλούνται και οι δυό πλευρές οδηγεί, ωστόσο,

¹ Πλήρες γενεαλογικό δέντρο: Галчев 2005, σ.70.

² Clarke 1945, σ.157-8. Στην αλληλογραφία του με τον Ρακόφσκι το 1860-61 ο Κυριάκος Δαρζηλοβίτης υπογράφει π.χ. ως ‘Δερζήλοβιτς’ (Трайков 1957, σ.622, 756 & 776) ή ‘Δαρζηλοβίτς’ (Трайков 1966, σ.153, 476, 510 616, 683).

³ Паскалева 1994, σ.127 & 167· Трайков 1964, σ.216 & 235. IAYE 1864/76.1, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίσις 18.5.1861, αρ.145.

⁴ Снегаров 1937, σ.256-9· Трайков 1957, σ.794-8· Трайков 1964, σ.187-8.

⁵ Трайков 1964, σ.13-116.

⁶ Για μια συνοπτική αλλά διεισδυτική παρουσίαση της διαμάχης: Marinov 2006, σ.56-84.

⁷ Ischirkoff 1918, σ.35-40· Radeff 1918, σ.103-76· BAS 1978, σ.79 & 115-358· Кирил 1971· Петров - Темелски 2003· Goran Todorov - Nikolaï Žečev, «Documents ayant trait aux luttes des Bulgares pour une église et des écoles nationales en Macédoine vers le milieu du XIXe siècle», *Etudes Balkaniques*, 3 (1966), σ.173-239.

⁸ ИНИ 1969, τ.Β’, σ.35 κ.εξ.· INH 1979, σ.113-21· MASA 1993, σ.37-41· Blaže Koneski, *Towards the macedonian Renaissance (Macedonian books of the 19th century)*, Σκόπια 1961· Λαζάρ Κολίσεφσκι, *Πτυχές του μακεδονικού ζητήματος*, Σκόπια 1986, σ.155-66· Andrew Rossos, *Macedonia and the Macedonians. A History*, Στάνφορντ 2006, σ.82-7.

στο συμπέρασμα ότι έχουμε ουσιαστικά να κάνουμε με δυο εκ των υστέρων διαφορετικές εθνικές αναγνώσεις μιας και της αυτής ιστορίας. Ο ενιαίος χαρακτήρας του σλαβικού κινήματος στα εναπομείναντα ευρωπαϊκά εδάφη της Αυτοκρατορίας είναι εμφανής, παρά τις όποιες τοπικές διαφοροποιήσεις: κοινή η προσπάθεια για αποτίναξη της ελληνικής πολιτιστικής ηγεμονίας και της πολιτικής κυριαρχίας του ελληνόγλωσσου κλήρου, κοινά τα γενεσιουργά ερεθίσματα και οι ιστορικές αναφορές, κοινή τέλος από κάποιο σημείο και πέρα η οργανωτική διασύνδεση. Το καθοδηγητικό κέντρο του δεν βρίσκεται στη σημερινή Βουλγαρία αλλά στη βουλγαρική παροικία και πολιτικοεκκλησιαστική ηγεσία της Κωνσταντινούπολης: εκεί απευθύνονται διάφορες μακεδονικές κοινότητες, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1840, ζητώντας υλική υποστήριξη των σχολείων τους¹. Παρεμφερή αιτήματα αποστέλλονται και προς ορισμένες αναπτυγμένες κοινότητες της κεντρικής Βουλγαρίας (Φιλίππουπολη, Κάρλοβο, Κοπρίφτσιστα κλπ), που αναλαμβάνουν να συνδράμουν την «αφύπνιση» των μακεδόνων «ομογενών» τους με αποστολή χρημάτων και χορήγηση υποτροφιών σε μακεδονόπουλα για σπουδές στα δικά τους Γυμνάσια². Όπως διαπιστώνουμε από την αυτοβιογραφία του Παρλίτσεφ, η Κωνσταντινούπολη παραμένει πάντως το βασικό κέντρο μετεκπαίδευσης των υποψηφίων βουλγαροδιδασκάλων μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1860³. Συνδετικό κρίκο μεταξύ της κεντρικής ηγεσίας και των μακεδονικών κοινοτήτων αποτελούσαν, πέρα από τους ολιγάριθμους εθναποστόλους και τις εφημερίδες, κυρίως οι εποχικοί μετανάστες που πηγαionoέρχονταν ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τις γενέτειρές τους⁴. Παράλληλο συντονιστικό κέντρο, με συμπληρωματικό ρόλο προς αυτό της πρωτεύουσας, αποτελούσε η Μονή Ζωγράφου του Αγίου Όρους⁵. Το 1872 απέσπασε μάλιστα από την Πύλη άδεια λειτουργίας τυπογραφείου «*προς εκτύπωσιν βουλγαρικών εκκλησιαστικών και διδακτικών βιβλίων*», όμως ο βαλής Θεσσαλονίκης «*ανέστειλεν αυτήν*»⁶.

Καθοριστική τομή για τη διασύνδεση του κινήματος της Μακεδονίας με το καθοδηγητικό κέντρο της πρωτεύουσας φαίνεται πως υπήρξε η περιοδεία του Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ το 1860 για συγκέντρωση εισφορών από τη μακεδονική ενδοχώρα υπέρ του αναγειρόμενου νέου βουλγαρικού ναού της Κωνσταντινούπολης⁷. Ο ναός είχε θεμελιωθεί πριν από την επίσημη εκδήλωση της «ελληνοβουλγαρικής» ρήξης κι ο έρανος πραγματοποιήθηκε βάσει ειδικής εγκυκλίου του Πατριάρχη, από τις σχετικές όμως οδηγίες προς τον Μιλαντίνοφ

¹ Todorov - Žečev 1966, σ.183-97 & 202-3· BAS 1978, σ.139-41 & 144· Пламен Божинов, «За седалището на Екзархията или към въпроса на българския политически и духовен център в Цариград през 60-те години на XIX век», στο συλλογικό τόμο *Дојно Дојнов. 75 години наука, мъдрост и достојство, събрани в един живот*, Σόφια 2004, σ.165-78.

² BAS 1978, σ.219- & 271-2· Шапкарев 1984, σ.149.

³ Παρλίτσεφ 2000, σ.88.

⁴ Радев 1994, σ.53.

⁵ Трайков 1964, σ.18-9, 30, 74-5, 86-7, 94-5, 99 & 103-4.

⁶ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

⁷ Αναλυτικά γι' αυτή την περιοδεία: Шапкарев 1984, σ.41-4· Трайков 1964, σ.106-10 & 145-50. Ο σχετικός διορισμός του Μιλαντίνοφ, άνεργου μετά τη ρήξη του με την κοινότητα του Κιλκίς, εξαιτίας του φλερτ της με την Ουνία, και διωκόμενου από τους πατριαρχικούς μητροπολίτες, έγινε με εισήγηση του επισκόπου Παρτένι Ζογκράφσκι και του αρχιμανδρίτη Κλίμεντ της Μονής Ζωγράφου (Трайков 1964, σ.94-5, 103-4 & 145-6).

διαπιστώνουμε ότι, εκτός από αυτή καθαυτή τη συγκέντρωση χρημάτων, σκοπός της περιουσίας ήταν κυρίως η ζύμωση του πληθυσμού στην ιδέα της αυτοτελούς εκκλησιαστικής συγκρότησης: *«Η υπηρεσία την οποία αναλαμβάνετε εν ονόματι του βουλγαρικού έθνους [народ] είναι μεγάλη και αξιόπαινη. [...] Όταν πάτε σε κάποιο μέρος, θα μείνετε εκεί να μιλήσετε στο λαό για το όφελος που θα έχουμε από τη Βουλγαρική Εκκλησία κλπ, με μια λέξη να αφυπνίσετε τα εθνικά αισθήματα [народните чувства] και να τους προτρέψετε και διεγείρετε ο καθένας γενναιόδωρα να συνεισφέρει»*¹. Η επίσημη ονομασία του φορέα που οργάνωσε την προπαγανδιστική αυτή εξόρμηση ήταν «Εφορία της Εθνικής Βουλγαρικής Εκκλησίας» (Надзирателство на Народна Българска Църква)².

Ο εθνικός χαρακτήρας της σλαβοβουλγαρικής κίνησης είναι ωστόσο πολύ λιγότερο σαφής απ' όσο αφήνει να διαφανεί ο αυτοπροσδιορισμός των εθναποστόλων: από το λόγο και τις πράξεις των τελευταίων απουσιάζει ένας βουλγαρικός πατριωτισμός όπως αυτός που συναντάμε αργότερα, διαφοροποιημένος από (και σε αντιπαλότητα με) τις άλλες σλαβικές ταυτότητες της περιοχής –ιδιαίτερα τη σερβική. Βασική διαχωριστική γραμμή της εποχής είναι αυτή ανάμεσα στον Έλληνα και το Σλάβο: εξ ου και η σχετική σύγχυση στην ορολογία³, οι αναφορές σε μία ενιαία «σλαβική γλώσσα» και τις «διαλέκτους» της⁴, η προώθηση κάθε δυνατής σλαβικής γλωσσικής μορφής στην εκπαίδευση και τη λειτουργία. Ως δάσκαλος στον Περλεπέ, ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ χρησιμοποιεί λ.χ. έναν αχταρμά από παλαιοσλαβικά εκκλησιαστικά βιβλία, σερβικά σχολικά εγχειρίδια και βουλγαρικά βιβλία τυπωμένα στην Κωνσταντινούπολη. *«Ετσι η διδασκαλία γινόταν εν μέρει στα βουλγαρικά, εν μέρει στα σερβικά, εν μέρει στην εκκλησιαστική σλαβονική»*, θυμάται λίγο αργότερα ο συνεργάτης του Ράικο Ζινζίβοφ, *«όμως αυτό που είχε σημασία για τον Μιλαντίνοφ ήταν το γεγονός πως το ελληνικό σχολείο είχε προσβληθεί από σλαβική επιρροή κι ότι στο βουλγαρικό σχολείο, όπου νωρίτερα επιτρέπονταν μόνο θρησκευτικά βιβλία, είχε μπει πια μία τάξη στη διδασκαλία»*⁵. Ο ίδιος ο Μιλαντίνοφ γράφει πως *«αρκεί να διατηρείται Σλαβικόν αίσθημα και πάλιν ευρίσκομεν»*, στη δε αλληλογραφία του χρησιμοποιεί συχνά διατυπώσεις όπως *«το Πελασγο-Σλαβικόν έθνος»*, *«η σλαβοπελασγική μας γλώσσα»* (нашия славяно-пелазгически език), *«γλυκείαι αναμνήσεις Σλαβοβουλγαρικών αρχαιοτήτων»*, *«το ημέτερον Σλαβικόν γένος»*, *«η Σλαβική κοινή ημών Μητήρ»*, *«το πολυανθρωπότατο, το γενναιοτάτο, το φρονιμότατο και το ημερότατο σλαβικό μας γένος»* κ.ο.κ.: προβάλλει δε τον ισχυρισμό πως *«οι ομόγλωσσοι Βούλγαροι»* της Μακεδονίας είναι απόγονοι όχι μόνο των (φανταστικών) βασιλιάδων «Ιλλύρου» και «Κόλλεδα», που

¹ Трайков 1964, σ.147.

² Στο ίδιο, σ.148.

³ Ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ χρησιμοποιεί λ.χ. εναλλάξ τους όρους «σλαβικός», «σλαβονικός» και «βουλγαρικός», γιά να περιγράψει το ίδιο πράγμα: *«εν Στρούγκα αναγιγνώσκεται το βουλγαρικόν Ευαγγέλιον υπό τινος ιερέως γνωρίζοντος την σλαβονικήν»*, *«την σλαβικήν γλώσσαν έχομεν μητρικήν και προπατορικήν»*, *«εις την νυν καθομιλουμένην Βουλγαρικήν»* κ.ο.κ. (Трайков 1964, σ.18-9). Το ίδιο φαινόμενο συναντάμε και στα απομνημονεύματα του Παρλίτσεφ (2000, σ.84-8).

⁴ Трайков 1964, σ.42 & 70· BAS 1978, σ.193.

⁵ BAS 1978, σ.191.

ανέφερε η Ιστορία του Παΐσιου, αλλά και του (υπαρκτού) σέρβου αυτοκράτορα Στέφανου Δουσάν¹. Λίγο πριν από τη σύλληψη και το θάνατό του, είχε επίσης έρθει σε επαφή με το Σερβικό Σύλλογο του Βελιγραδίου, στον οποίο είχε στείλει λαογραφικό υλικό². Στο ίδιο μήκος κύματος, οι προεστοί του Κιλκίς, της Δοϊράνης και του Αβρέτ Χισάρ ξεκινούν το 1858 την επιστολή τους προς τον αυτοκράτορα της Ρωσίας με αναφορά στην καταγωγή του λαού τους από «το προϊστορικό Πελασγικό Βουλγαρομακεδονικό και ιστορικό Σλαβικό» γένος³. Ο Κωνσταντίν Μιλαντίνοφ, πάλι, εισηγείται στον Ρακόφσκι την αντικατάσταση της γεωγραφικής ονομασίας «Μακεδονία» με τον όρο «Δυτική Βουλγαρία», προκειμένου ν' αποφεύγονται συγχύσεις με την αρχαιότητα και να γίνει ευρύτερα αντιληπτός ο μη ελληνικός χαρακτήρας της περιοχής⁴. Ο ευρύτερα σλαβικός χαρακτήρας του κινήματος είναι εμφανής και στα αιτήματα για υλική βοήθεια που απευθύνονται από κάποιες κοινότητες προς τις αρχές «αδελφών» χωρών: ο έφορος του «βουλγαρικού σχολείου» της Οχρίδας ζητά το 1861 σερβικά εγχειρίδια από το μητροπολίτη Βελιγραδίου⁵, ο ιερέας του χωριού Μπούφι μεταφέρει την ίδια χρονιά σχολικά βιβλία από το Βελιγράδι στο χωριό του⁶, ενώ το χωριό Βλάχι του Πιρίν υποβάλλει το 1867 αίτημα προς το ρώσο πρέσβη Ιγνάτιεφ για εφοδιασμό του σχολείου του με «γραμματικές της καθαρά σλαβικής γλώσσας και άλλα βιβλία έστω και ρωσικής γλώσσας, τα οποία γνωρίζετε πως είναι χρήσιμα για το φωτισμό των νέων μας»⁷. Παρόμοια συμπεράσματα βγαίνουν από την επανειλημμένη πρόσληψη σέρβων δασκάλων στα «βουλγαρικά» ή «σλαβοβουλγαρικά» κοινοτικά σχολεία των Σκοπίων, του Βέλες, του Μοναστηρίου και του Περλεπέ⁸. Μολονότι οι ντόπιοι προεστοί αισθάνονται κάποιες φορές υποχρεωμένοι να διευκρινίσουν (ιδίως προς τους βουλγάρους χορηγούς) πως οι «Σέρβοι το γένος» δάσκαλοι «θα ρέπουν [κλονат] προς το Βουλγαρικό και Σλαβικό ιδίωμά μας»⁹, στην πράξη τα πράγματα ήταν πολύ πιο σύνθετα. Ο σέρβος πολιτικός πρόσφυγας Γκιόκα που υπηρέτησε στον Περλεπέ το 1861-62, πρώην «γραφέας σε κάποια σερβική επαρχία», δίδασκε π.χ. στα σερβικά, με σερβικά βιβλία γλώσσας και Ιστορίας¹⁰. Στο Βέλες, πάλι, προσελήφθη το 1860 ως βουλγαροδιδάσκαλος ένας σέρβος «τυχοδιώκτης» που οι ντόπιοι έμποροι βρήκαν στη Θεσσαλονίκη και «μιλούσε ένα κράμα σερβικής και βουλγαρικής γλώσσας»¹¹. «Από την περίπτωση αυτή», σχολιάζει ο Σαγκάρεφ, «εύκολα γίνεται αντιληπτό σε ποιο βαθμό εθνικής συνείδησης βρίσκονταν τότε οι κάτοικοι του Βέλες, όπως κι αυτοί του Περλεπέ που είδαμε παραπάνω: κάποιος Σέρβος, παντελώς άγνωστος,

¹ Трайков 1964, σ.36, 35, 38-9, 74, 100, 92 & 18.

² Στο ίδιο, σ.8.

³ Στο ίδιο, σ.56.

⁴ Στο ίδιο, σ.138.

⁵ Трайков 1966, σ.673-4.

⁶ Цамбазовски 1960, σ.73.

⁷ Христов 1969, σ.285.

⁸ Шопов 1893, σ.368-9· Todorov - Žečev 1966, σ.194-5· Кънчов 1970, σ.229-30, 240-6 & 262· Шапкарев 1984, σ.124-6 & 159-60· Паскалева 1998, σ.199· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.22-3· Цариградски Вестник (Κων/λη) 21.3.1859, σ.3.

⁹ Todorov - Žečev 1966, σ.194.

¹⁰ Шапкарев 1984, σ.126-7.

¹¹ Στο ίδιο, σ.158-9.

προσλαμβάνεται ως διευθυντής του βουλγαρικού σχολείου!». Αναφερόμενος δε στους κατοίκους του Κιλκίς την εποχή που χρημάτισε δάσκαλος στην πόλη τους (1865-72), ο ίδιος επισημαίνει ότι, «ως αρχάριοι στο βουλγαρισμό, τον συνέχεαν με το σερβισμό και με κάθε σλαβικό έθνος σε ένα και το αυτό πράγμα, το σλαβισμό»¹.

Η περίπτωση του Γιουντάν Χατζηκωνσταντίνοφ, του σημαντικότερου σλάβου εθναποστόλου στη βορειότερη Μακεδονία, συμπεκνώνει με χαρακτηριστικό τρόπο όλες αυτές τις «πανσλαβιστικές» αντιφάσεις. Γεννημένος στο Βέλες, εργάστηκε ως δάσκαλος στη γενέτειρά του, στα Σκόπια (1848-54) και στον Περλεπέ (1859-60), εκσυγχρονίζοντας σημαντικά τις μεθόδους και το περιεχόμενο της τοπικής εκπαίδευσης· τακτικός ανταποκριτής της κωνσταντινουπολίτικης εφημερίδας «Цариградски Вестник», ήρθε επανειλημμένα σε αντιπαράθεση με τους κατά τόπους μητροπολίτες και διώχτηκε βίαια απ' τη δουλειά και τους τόπους κατοικίας του, ώσπου την άνοιξη του 1861 εξορίστηκε σε «στασιαστές» για μερικά χρόνια στη Μ. Ασία όπου έχασε το ένα του μάτι. Σύμφωνα με τη βουλγαρική ιστοριογραφία υπήρξε ένας επιφανής -αν και κάπως ιδιόρρυθμος- εκπρόσωπος της βουλγαρικής «παλιγγενεσίας» στο μακεδονικό χώρο. Ο Κάντσοφ τον αποκαλεί «δάσκαλο, ακριτάτορα, κήρυκα και συγγραφέα», πάνω απ' όλα όμως τον περιγράφει σαν «έναν από τους σπάνιους ανένδοτους, φανατισμένους βούλγαρους πατριώτες που μπορούσε να γεννήσει η τοτινή εποχή»². Από τον Ράντεφ σκιαγραφείται πάλι σε «φανασιόπληκτος, επιρρεπής στην υπερβολή, φίλερις, προκλητικός» αλλά «κατά κοινή ομολογία ευγενής, αφιλοκερδής, γενναίος μέχρι απερισκεψίας και διακατεχόμενος από ένα μονάχα πάθος στον κόσμο, την πατρίδα του»³. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη μεγαλόστομη πανηγυρική διακήρυξη της βουλγαρικότητάς του⁴ και σε γραφικές υπερβολές του, όπως η παρετυμολόγηση της ονομασίας «Βούλγαρος» από τη λέξη «Θεός» (Бог)⁵ ή ο χαρακτηρισμός ως «Πομάκων» των κατοίκων της Οχρίδας και άλλων περιοχών που περιφρονούσαν τη μητρική τους γλώσσα⁶. Ο ίδιος όμως αυτός «ακραίος» βούλγαρος εθναπόστολος υπήρξε επί χρόνια στενός συνεργάτης των σερβικών αρχών που του πρόσφεραν πολιτική κάλυψη, του χορηγούσαν σχολικά βιβλία κι ενθάρρυναν την εκ μέρους του αναζήτηση μεσαιωνικών σλαβικών χειρογράφων και νομισμάτων, τα οποία στη συνέχεια αγόραζε ο Σύλλογος Σερβικών Αρχαιοτήτων στο Βελιγράδι⁷. Προτείνοντας στο σύλλογο το 1856 να εγκαταλείψει το διδασκαλικό επάγγελμα για να αφοσιωθεί αποκλειστικά στην

¹ Στο ίδιο, σ.159.

² Кънчов 1970, σ.138.

³ Radeff 1918, σ.84.

⁴ Με προσφιλέστερη την αποστροφή του (Цариградски Вестник 21.7.1851, σ.2) «αν με ρωτήσει κάποιος 'είσαι άνθρωπος του σχολείου ή Βούλγαρος', θα του απαντήσω αμέσως 'είμαι Βούλγαρος'» (Иванов 1917, σ.258· Radeff 1918, σ.84· Кънчов 1970, σ.144· ВАС 1978, σ.144· БАН 1983, σ.167).

⁵ Йордан X. Константинов, «Бог», Цариградски Вестник, 27.5.1851, σ.2-3. Прβл. БАН 1983, σ.167.

⁶ Цариградски Вестник, 9.8.1852, σ.2-3. Прβл. Иванов 1917, σ.264. Εξίσου περιφρονητικά αντιμετώπιζε τους σλαβόφωνους κατοίκους των νοτιότερων περιοχών, από τα Βοδενά και τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης ως το Κιλκίς και τη Δοϊράνη, εξαιτίας της «ανάμικτης» γλώσσας τους· τους θεωρούσε «ούτε Βουλγάρους ούτε Έλληνες ούτε Τούρκους» αλλά «χαμένους Βουλγάρους» (Йордан X. Константинов, «Болгарски», Цариградски Вестник 16.8.1852, σ.3).

⁷ Αναλυτικά γι' αυτή τη συνεργασία: Цамбазовски 1960, σ.36-57.

πατριωτική αυτή αρχαιοκαπηλεία με αντάλλαγμα τη σταθερή μισθοδοσία του απ' τη σερβική κυβέρνηση, ο Χατζήκωνσταντίνοφ δεν διστάζει μάλιστα να δηλώσει σερβική εθνικότητα: «*Όσπου όμως εμείς οι Σέρβοι να δυναμώσουμε, όλα τα μέρη θα ξεπέσουν γιατί οι Αγγλογάλλοι με ντορβάδες θα τα βάλουν στις συλλογές τους και θα διασπείρουν το λατινισμό στα μέρη μας –όλα αυτά τα είδα με τα ίδια μου τα μάτια, πώς κρύβουν τις αρχαιότητές μας και στη θέση τους τοποθετούν τις δικές τους*»¹. Ο σύγχρονός του Κουζμάν Σαπκάρεφ τον καταγγέλλει σαν «*σερβιστή τσαρλατάνο*», υπεύθυνο για τη βραχύβια «*δειξή του σερβικού αισθήματος*» στον Περλεπέ, κι αποκαλεί το σχολείο του στο Βέλες «*σερβοβουλγαρικό*»². Σε γενικές γραμμές, Σέρβοι και Βούλγαροι τον θεωρούσαν οι μεν ομοεθνή ή ομοϊδεάτη των δε³, ενώ για τις οθωμανικές αρχές δεν ήταν παρά ένας «*ρώσος πράκτορας*»⁴. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ακόμη και φορέας ενός πρώιμου, μη συγκροτημένου (σλαβο)μακεδονισμού: μετά την απομάκρυνσή του από το κοινοτικό σχολείο των Σκοπίων το 1854, μας πληροφορεί ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής Κάντσοφ, «*δημιουργήθηκε γύρω του ένας κύκλος απ' τους πιο αφυπνισμένους Βουλγάρους και κάθε βράδι το σπίτι του ήταν γεμάτο επισκέπτες, στους οποίους εξιστορούσε τις αφηρημένες θεωρίες του για τους αρχαίους Βουλγάρους, με τους οποίους ο Αλέξανδρος ο Μακεδών υπέταζε όλο τον κόσμο*»⁵...

Αντιφάσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό του σλαβοβουλγαρικού κινήματος προκαλεί επίσης η διαπάλη ανάμεσα στη συντήρηση και τη νεωτερικότητα. Σε πολλές περιοχές, το αίτημα για διδασκαλία και θεία λειτουργία στη μητρική γλώσσα του πληθυσμού ισοδυναμεί με ριζοσπαστική, δημοκρατική καινοτομία. Ενίοτε, μάλιστα, συνοδεύεται από πρωτοβουλίες που ανατρέπουν άρδην τις παραδοσιακές ιεραρχίες: στο Ρόμποβο της Στρώμιτσας, ο βουλγαροδιδάσκαλος Αρσένι Κοστέντσεφ πείθει λ.χ. το 1862 τους χωρικούς να χτίσουν πρώτα σχολείο κι ύστερα εκκλησία⁶. Αλλού, ωστόσο, η διατήρηση της σλαβικής στη λατρεία και την εκπαίδευση συνδέεται με τοπικές παραδόσεις καθαρά συντηρητικές, που στην «*κοσμοπολίτικη*» ελληνοφώνηση βλέπουν το όχημα αποσταθεροποιητικών νεωτερισμών. Στον Περλεπέ, πόλη που δεν ανεχόταν την παραμικρή νεωτεριστική «*μαϊμού*»⁷, προπομπός του σλαβοβουλγαρικού κινήματος υπήρξε ο αρχιερατικός επίτροπος Χρήστος Λογοθέτης: μέλος της τοπικής διοίκησης «*όπου τίποτα δεν γινόταν χωρίς τη μυαλωμένη κουβέντα και συμφωνία του*», γνώστης της τουρκικής και των σλαβικών γραμμάτων αλλά όχι της ελληνικής, απέσπασε

¹ Цамбазовски 1960, σ.44-5. Σε άλλη επιστολή της ίδιας χρονιάς δηλώνει απλώς «*σλάβος χριστιανός από την εποχή του [μεσαιωνικού σέρβου] πρίγκηπα Λάζαρ*» (στο ίδιο, σ.55). Για τον ακόμη πιο ακραίο, δημόσιο ισχυρισμό του περί συστηματικής καταστροφής των «*αρχαίων*» βουλγαρικών επιγραφών (ηλικίας «*χιλιάδων χρόνων*») κι αντικατάστασής τους μ' ελληνικές και λατινικές: Йордан X. Константинов, «Болгарски из Скопя. Ответ Г.С. Радулову», *Цариградски Вестник*, 21.3.1853, σ.3-4.

² Шапкарев 1984, σ.124-6 & 72.

³ Цамбазовски 1960, σ.56.

⁴ Паскалева 1994, σ.122.

⁵ Кънчов 1970, σ.152.

⁶ Костенцев 1984, σ.23-4.

⁷ Попов 1893, σ.33-4. Για την ιδιαίτερη προσήλωση των κατοίκων στο θρησκευτικό τυπικό: Шапкарев 1984, σ.139.

το 1832 φερμάνι για την ανέγερση της πρώτης τοπικής εκκλησίας στο όνομα της «ορθόδοξης βουλγαρικής κοινότητας» (bulgar-ortodox millet). Ο ίδιος παρότρυνε τους πολίτες «να φυλάνε το βουλγαρικό και να να μισούν το ξένο» και, από το «θρόνο» του στην εκκλησία, απέναντι σ' αυτόν του δεσπότη, δε δίσταζε να πατάσει τους παραβάτες: «Αν κάποιος από τους νέους, για να φανεί πως είναι μορφωμένος, έψαλλε στα ελληνικά», αφηγείται ο Σόποφ, «ο Χατζη-Χρήστο αμέσως του φώναζε: 'βρε παιδί, πότε ήρθες απ' το Μοριά; Δε σε ξέρω τίνοσ είσαι γιος; Ψάλε βουλγαρικά!'»¹. Από παρόμοιες αντιλήψεις διακατεχόταν και ο δεύτερος «προμαχώνας του βουλγαρισμού» στην πόλη, ο προύχοντας Χατζη-Μήρτσε Μπόμπολ².

Κοινωνικός συντηρητισμός κι αμυντική ξеноφοβία, σε συνδυασμό με ταπεινότερες επιδιώξεις, μπορούσαν να έχουν δραματικές επιπτώσεις στη ζωή κάποιων εθναποστόλων. Τα απομνημονεύματα της Στανισλάβα Μπαλκάνοβα για τις περιπέτειες της ίδιας και της χήρας μητέρας της Νεντέλια Πέτκοβα είναι από αυτή την άποψη αποκαλυπτικά. Γεννημένες στο Σόποτ της Βουλγαρίας, οι δυο γυναίκες εργάστηκαν ως βουλγαροδασκάλες στον Περλεπέ, το Μοναστήρι, την Οχρίδα, το Βέλες, τη Θεσσαλονίκη και τα Βοδενά: στις περισσότερες περιπτώσεις τα συμβόλαιά τους παραβιάστηκαν αγρίως από τις σχολικές εφορίες που, με πρόφαση άλλοτε τις αντιδράσεις των «γρεκομένων» κι άλλοτε την οικονομική στενότητα ή τις επαγγελματικές τους ασχολίες, αρνούσαν συνήθως να καταβάλλουν τα δεδουλευμένα: οι αναμνήσεις ιδίως της 15χρονης Στανισλάβα από τη θητεία της στο Μοναστήρι, όπου εγκαταλειμμένη κατέρρευσε από αστία, είναι πραγματικά συγκλονιστικές³. Ως βασική αιτία αυτής της συμπεριφοράς η Μπαλκάνοβα αναφέρει άλλοτε την αντίδραση των βλάχων προεστών της ορθόδοξης κοινότητας (Περλεπές), άλλοτε την αδιαφορία ή τις αντιζηλιές μεταξύ των ντόπιων προυχόντων (Βοδενά) κι άλλοτε την ενθουλάκωση της δωρεάς που προοριζόταν για τη λειτουργία του σχολείου (Μοναστήρι). Για τον Περλεπέ τουλάχιστον, τα απομνημονεύματα του Σαπκάρεφ υποδεικνύουν ωστόσο μια ακόμη διάσταση της ταλαιπωρίας των δυο γυναικών: τις αντιδράσεις της συντηρητικής τοπικής κοινωνίας, που «σκανδαλίστηκε» όχι μόνο απ' το υποτιθέμενο «κήρυγμα προτεσταντισμού» της Πέτκοβα (που «δεν είχε καμιά θρησκεία») αλλά και από την «ανήθικη» συμπεριφορά της: «νεαροί του δρόμου, σαν τάρροι, άρχισαν συχνά-πυκνά να επισκέπτονται το σχολείο θηλέων και τη διδασκαλική κατοικία», υποστηρίζει ο τότε ελληνοδιδάσκαλος, αποδίδοντας σ' αυτή την εμπειρία τη μετέπειτα εχθρική στάση των κατοίκων απέναντι στη λειτουργία οποιουδήποτε σχολείου θηλέων στην πόλη τους⁴. Όπως και να είχαν τα πραγματικά περιστατικά, είναι προφανές πως η παρουσία στην

¹ Шопов 1893, σ.358-9. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα πως, «αν ο Περλεπές διαφυλάχθηκε απ' την επιρροή του ελληνισμού κατά το πρώτο μισό του τρέχοντος [19^{ου}] αιώνα, αυτό οφείλεται στον καλό Χατζη-Χρήστο Λογοθέτη».

² Στο ίδιο, σ.359.

³ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.8-17 & 40.

⁴ Шапкарев 1984, σ.145-6 & 236. Χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, ένας άλλος βουλγαροδιδάσκαλος αναφέρει κι αυτός λακωνικά στα απομνημονεύματά του πως η Νεντέλια «καθώς δεν μπόρεσε να αντέξει την παλιά πειθαρχία και λογοκρισία, στην οποία υπόκειτο, εγκατέλειψε η ίδια τον Περλεπέ μετά το τέλος της σχολικής χρονιάς (1866-67) και με την κόρη της πήγε στην Οχρίδα, το Βέλες κι άλλες πόλεις. Το σχολείο θηλέων έμεινε κλειστό για δυο

πόλη δυο ασυνόδευτων ξένων γυναικών, η μια μάλιστα από τις οποίες 39χρονη χήρα, συνιστούσε από μόνη της σκάνδαλο για τα τοπικά ήθη. Η κατηγορία επί «προτεσταντισμών» κρεμόταν άλλωστε πάνω από κάθε ειδους αμφισβητία των παραδοσιακών αντιλήψεων: ο Κοστέντσεφ θ' αντιμετωπίσει κι αυτός παρόμοιες καταγγελίες εκ μέρους του αγράμματου «παραδοσιακού» συναδέλφου του στο κεφαλοχώρι Βατάσα του Τίρφες, επειδή διδάσκει πως η γη κινείται, με αποτέλεσμα την προσφυγή κάποιων κατοίκων στη μητρόπολη Στρωμνίτσης, τη σύλληψη κι εκδίωξή του από την επαρχία¹.

«Σλαβοβούλγαροι» εναντίον «Γρεκομένων»

Τρίτη και τελευταία φάση του σλαβοβουλγαρικού κινήματος ήταν, όπως είδαμε, η μαζική κινητοποίηση των τοπικών κοινωνιών (ή υπολογίσιμων μερίδων τους) για το διορισμό «βουλγάρων» μητροπολιτών και τη θεσμική συγκρότηση του millet-i Bulgar –είτε ως διακριτή εθνική οντότητα στο εσωτερικό ενός millet-i Ortodoks, είτε ως αυτοτελώς δομημένη εθνοθησκευτική κοινότητα. Η μετατροπή του «φιλολογικού» αγώνα, για την εισαγωγή της σλαβικής στο σχολείο και την εκκλησία, σε ανοικτά πολιτικό δεν πραγματοποιείται φυσικά στο κενό, ούτε διεξάγεται με βάση κάποιες αφηρημένες ιδέες για την ουσιοκρατική πρόσληψη της διαφορετικότητας: προκύπτει ως έκφραση συγκεκριμένων κοινωνικών αντιθέσεων ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις, ομάδες ή φατρίες κι εμπεριέχει διακυβεύματα καθαρά πολιτικού χαρακτήρα. Τα κοινωνικά μέτωπα, οι πολιτικές συμμαχίες και τα αντίστοιχα διακυβεύματα είναι αυτά που θα καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό την έκβαση κάθε αναμέτρησης σε τοπικό επίπεδο. Η προσωπικότητα του εκάστοτε μητροπολίτη διαδραματίζει συχνά καθοριστικό ρόλο, όχι όμως πάντα: εξίσου σημαντικές αποδεικνύονται οι (συνήθως τραυματικές) εμπειρίες του πληθυσμού από κάποιους προκατόχους του και -πολύ περισσότερο- οι «ευρύτεροι συνασπισμοί εξουσίας κι εκμετάλλευσης» που αυτός εκπροσωπεί κάθε φορά². Η επισκόπηση των κυριότερων επιμέρους αναμετρήσεων της περιόδου είναι αρκετά αποκαλυπτική επ' αυτού.

Βέλες

Στο Βέλες, τη μόνη εκκλησιαστική επαρχία της Μακεδονίας την οποία το φερμάνι του 1870 θα αποδώσει κατευθείαν στην Εξαρχία, πόλοι της σύγκρουσης ήταν η κοινότητα και ο

ολόκληρα χρόνια. *Κανείς δεν τολμούσε να αναφέρει στους Περλεπιώτες για δασκάλα*» (Никола Ганчев Еничерев, «Спомени от моето учителство в Прилеп», *Сборник от Български Народни Умотворения*, 20 [1904], σ.24). Πρβλ. την αναφορά του Σαλγκαντζιέφ για τη διατύπωση «βδελυρότατων συκοφαντιών» κατά της Νεντέλια και στη Θεσσαλονίκη –κατηγοριών απροσδιόριστων μεν, αλλά που «το γήρας της και μόνο αρκούσε για να κλείσει το στόμα των συκοφαντών» (Салгънджиев 1906, σ.46).

¹ Костенцев 1984, σ.36-7. Η ειρωνία είναι πως, λίγο αργότερα, ο ίδιος ο Κοστέντσεφ απέρριψε πρόταση του εγκαταστημένου στη Σμύρνη βιβλιοπώλη εξαδέλφου του, να γίνει προτεστάντης και να σταλεί για σπουδές στις ΗΠΑ (σ.39).

² Λυμπεράτος 2008, σ.66.

έλληνας μητροπολίτης Άνθιμος (1856-69). Αδύναμος χαρακτήρας, ακραία φιλάργυρος και χωρίς την παραμικρή γνώση σλαβικής γλώσσας, ο τελευταίος αποτελούσε χτυπητή αντίθεση με τον προκάτοχό του Αυξέντιο (1857-55), βούλγαρο απ' το Σαμόκοφ και μετέπειτα ηγετική μορφή του βουλγαρικού εκκλησιαστικού κινήματος. Ούτε ο Αυξέντιος ήταν υπεράνω χρημάτων, ανταποκρινόταν ωστόσο πλήρως στον «εθναρχικό» του ρόλο: διέθετε μέρος των εισοδημάτων του σε αγαθοεργίες και, το κυριότερο, χρησιμοποίησε τον (ήδη συσσωρευμένο) πλούτο του για να επιβληθεί -ως δανειστής- στην τοπική διοίκηση κι οθωμανική κοινωνία· ο αυταρχισμός κι η φιλαργυρία του αποξένωσαν μεν «πολλούς από τους επιφανέστερους πολίτες», ο «απλός λαός» όμως έβλεπε στο πρόσωπό του έναν αποτελεσματικό μηχανισμό προστασίας απέναντι στις «τουρκικές αυθαιρεσίες»¹. Η επιλογή του Πατριαρχείου να τον απομακρύνει απ' το Βέλες, σε συμμαχία με τους ντόπιους Οθωμανούς, προκάλεσε έτσι αντιδράσεις στην τοπική κοινωνία². Ο Άνθιμος αντίθετα επιχείρησε να προσεταιριστεί τους ισχυρότερους προεστούς, μετακυλώντας -προφανώς- το βάρος των δοσιμάτων στις κατώτερες τάξεις και καλλιεργώντας την εντύπωση πως θα συντασσόταν με τα αιτήματά τους προς την Κωνσταντινούπολη. Η ώρα της κρίσης ήρθε την άνοιξη του 1860, όταν ο μητροπολίτης απέρριψε πρόταση «των πρώτιστων πολιτών» να συνταχθεί με την υπό διαμόρφωση βουλγαρική εκκλησία, διαρρηγνύοντας τις σχέσεις του με το Πατριαρχείο και μισθοδοτούμενος από την κοινότητα³. Από κει και πέρα, οι κινήσεις του Άνθιμου απλά κλιμάκωσαν την αναμέτρησή του με την τοπική κοινωνία: τον καλοκαίρι του 1860 προσπάθησε ανεπιτυχώς να καταδώσει τους αντιπάλους του ως «στασιαστές», με αποτέλεσμα να εξαναγκαστεί να εγκαταλείψει την έδρα του· στις 27 Αυγούστου η κοινότητα απευθύνθηκε επίσημα στην «Εθνική Βουλγαρική Εκκλησία» της πρωτεύουσας, διακηρύσσοντας τη βουλγαρικότητα της επαρχίας («είμαστε εσαεί Βούλγαροι ομογενείς Σας») και ζητώντας την αποστολή «κατάλληλου εθνικού αρχιποιμένα»⁴. Η επάνοδος του μητροπολίτη το 1861 μαζί με το Μεγάλο Βεζίρη, κατά την περιοδεία του τελευταίου στη Μακεδονία, και η συνακόλουθη τρομοκρατική εκτόπιση του βουλγαροδιδασκάλου Γιορντάν Χατζηκωνσταντίνοφ όξυναν ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Το ίδιο και η απόπειρά του να συγκεντρώσει αναδρομικά τις αρχιερατικές εισφορές μιας τριετίας: η δημογεροντία αρνήθηκε να καταβάλει χρήματα και στη συνέχεια, κάτω από την πίεση των αρχών, άρχισε να διαπραγματεύεται τη μείωση των δοσιμάτων· στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν, όπως έχουμε δει, και κάποια χωριά που απείλησαν να μεταπηδήσουν στους προτεστάντες· επί μια οκταετία η αντιπαράθεση εξελίχθηκε έτσι σε πόλεμο θέσων, εν αναμονή της τελικής έκβασης του βουλγαρικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη⁵. Η επόμενη τομή θα σημειωθεί το

¹ Кънчов 1970, σ.220-1. Δεκαετίες μετά, «οι γέροι διηγούνται με θαυμασμό πώς έτρεμαν οι Τούρκοι αυτό το λεφτά δεσπότη» (στο ίδιο, σ.223).

² Στο ίδιο, σ.223.

³ Στο ίδιο, σ.246-7.

⁴ Кънчов 1970, σ.247-8· Трайков 1964, σ.110· Todorov - Žečev 1966, σ.203-6.

⁵ Todorov - Žečev 1966, σ.207-8· Кирил 1971, σ.34· Кънчов 1970, σ.248-54. Για μια αγγλόγλωσση σύνοψη της αφήγησης του Κάντσοφ: Aarbakke 2003, σ.38-40.

Δεκέμβριο του 1868, αμέσως μετά την πρώτη δημόσια παρέμβαση της Πύλης υπέρ της σύστασης αυτοτελούς βουλγαρικής εκκλησίας: στις 5 Δεκεμβρίου γενική συνέλευση των κατοίκων αποκήρυξε πανηγυρικά το Πατριαρχείο κι επιφόρτισε μια εξαμελή επιτροπή να διαπραγματευθεί με τον Άνθιμο την αποχώρησή του· ακολούθησε η επεισοδιακή απόπειρα κατάληψης του μητροπολιτικού μεγάρου από τη «βουλγαρική νεολαία» της πόλης, ψευδείς καταγγελίες του μητροπολίτη για πολύνεκρη αιματοχυσία μεταξύ «Βουλγάρων» και «Βλάχων», επέμβαση του οθωμανικών αρχών Μοναστηρίου και αντικατάσταση του Άνθιμου από το Φανάρι· η κοινότητα θα αρνηθεί ωστόσο ν' αναγνωρίσει τον αντικαταστάτη του, διαμηνύοντάς του πως είναι ανεπιθύμητος¹. Η τελική νίκη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος θα επικυρωθεί με το φερμάνι του 1870, που επιδίκασε την επαρχία στην Εξαρχία. Ως ειρωνία της τύχης, πρώτος εξαρχικός μητροπολίτης εξελέγη ο ίδιος ακριβώς κληρικός (ο πρώην Διβρών Γεννάδιος) που το Πατριαρχείο είχε επιλέξει την προηγούμενη χρονιά ως αντικαταστάτη του Άνθιμου και δεν έγινε δεκτός από την κοινότητα. Βλάχος στην καταγωγή, υπέργηρος και με προβληματική γνώση της σλαβονικής, είχε προσχωρήσει στο μεσοδιάστημα στην Εξαρχία, λόγω προσωπικών αντιθέσεων με τον πατριάρχη². Το 1872 θα εξαναγκαστεί σε παραίτηση και θ' αντικατασταθεί απ' το Δαμασκηνό, πάλαι ποτέ βουλγαροδιδάσκαλο στην ίδια πόλη³.

Με βάση τις διαθέσιμες πηγές, τα κοινωνικά μέτωπα της πολύχρονης αναμέτρησης ανάμεσα στο μητροπολίτη και την κοινότητα του Βέλες φαίνεται πως ήταν μάλλον απλά: ο Άνθιμος απέτυχε πλήρως να συγκροτήσει το δικό του «κόμμα» στην πόλη⁴, τόσο μεταξύ του πλειοψηφούντος σλαβικού πληθυσμού όσο και μεταξύ της βλάχικης μειονότητας. Η τελευταία είχε άλλωστε μάλλον περιθωριακή θέση στη δημόσια ζωή: όταν το 1854 οι Βλάχοι ζήτησαν τη χρηματοδότηση ελληνικού σχολείου από το ταμείο της εκκλησίας, το αίτημά τους απορρίφθηκε με επιχείρημα την άκρως περιορισμένη συμβολή τους στην ανέγερσή της⁵. Το βουλγαρικό κόμμα συγκέντρωνε, αντίθετα, τόσο την αφρόκρεμα της πόλης όσο και τα «χαμηλότερα στρώματα»· από τα τελευταία προέρχονταν όσοι κινήθηκαν το Δεκέμβριο του 1868 κατά της μητροπολιτικής κατοικίας, διέθεταν όμως τη δεδηλωμένη κάλυψη των προυχόντων, γόνοι των οποίων φέρονταν επίσης αναμειγμένοι στο εγχείρημα⁶. Σύμφωνα με τον άγγλο πρόξενο Μοναστηρίου, ο μουτεσαρίφης Αχμέτ Πασάς, που στάλθηκε να καταστείλει την «ανταρσία», δεν έκρυβε τον εντυπωσιασμό του «από τις ανώτερες τάξεις των Βουλγάρων, με τις οποίες συναντήθηκε στο Βέλες. Ανακάλυψε πως είναι μορφωμένοι, ειρηνικοί και νομοταγείς κι επιπλέον απολαμβάνουν το σεβασμό των μουσουλμάνων με τους οποίους ζουν φιλικά»⁷. Η όλη

¹ Кънчов 1970, σ.254-63· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.219-22· Паскалева 1998, σ.163-5 & 194.

² Кънчов 1970, σ.264, χωρίς αναφορά στο διορισμό του 1869. Για την ταυτοπροσωπία: Кирил 1971, σ.34.

³ Кънчов 1970, σ.265.

⁴ Στο ίδιο, σ.247.

⁵ Στο ίδιο, σ.221-2. Η έκδοση του φερμανιού είχε κοστίσει 36.000 γρόσια, που καταβλήθηκαν απ' το «βούλγαρο» κοτζάμπαση Χατζή-Οτσε, η ανέγερση δε του ναού περίπου 100.000· απ' αυτά, βλάχοι δωρητές είχαν καταβάλει μόλις 8.000.

⁶ *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.220-1· Паскалева 1998, σ.165· Кънчов 1970, σ.256-7.

⁷ *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.221.

αναμέτρηση διεξήχθη άλλωστε αποκλειστικά στο εσωτερικό του ορθόδοξου μιλέτ, με τους οθωμανούς συχνά στο ρόλο του επιδιαιτητή¹. Λιγότερο σαφή είναι τα κοινωνικά μέτωπα στην ύπαιθρο· σύμφωνα με μια μαρτυρία, πάντως, μεγαλέμποροι βιομηχανικών ειδών από την πόλη επιδίδονταν στην εθνική «αφύπνιση» κι «εμπύχωση» των χωρικών κατά τις επαγγελματικές τους μετακινήσεις στην ενδοχώρα².

Σκόπια

Σαφέστερα είναι τα διαθέσιμα δεδομένα για το κοινωνικό περιεχόμενο του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στα Σκόπια, μια από τις μεγαλύτερες τότε μακεδονικές μητροπόλεις, η εδαφική επικράτεια (κλίμα) της οποίας κάλυπτε το βορειότερο μισό της σημερινής ΠΓΔΜ. Η επαρχία διέθετε μια παράδοση νικηφόρας αντίστασης στους αρχιερείς ήδη από την πενταετία 1827-1832, όταν τέσσερεις διαδοχικοί μητροπολίτες είτε απομακρύνθηκαν λόγω των αντιδράσεων στην υπερφορολόγηση του ποιμνίου τους είτε υποχρεώθηκαν να συμβιβαστούν μαζί του στα κρίσιμα ζητήματα των «δοσιμάτων» και της διαχείρισης των μοναστικών εισοδημάτων. Παρόλο που στην παραδοσιακή βουλγαρική και σλαβομακεδονική ιστοριογραφία οι αντιστάσεις αυτές ερμηνεύονται ως το πρώτο σκίρτημα των αντίστοιχων εθνικών κινήματων, στην πραγματικότητα οι λαϊκές διεκδικήσεις περιορίζονταν στην αποστολή από το Πατριαρχείο κάποιου έντιμου ιεράρχη· ακόμη και το αίτημα του 1831-32 για διορισμό «βούλγαρου» μητροπολίτη συνδεόταν άμεσα με το πρόσωπο κάποιου συγκεκριμένου ντόπιου υποψηφίου. Η τελική επιλογή ενός ευέλκτου κληρικού που αποκατέστησε τα πιο χτυπητά λάθη των προκατόχων του, έψαλλε και στις δυο γλώσσες και προσεταιρίστηκε το πανίσχυρο τοπικό δίδυμο, του οθωμανού διοικητή Χαμιζή πασά και του χριστιανού βοηθού του προύχοντα Χατζητράικο, ήταν αρκετή για να εκτονώσει πλήρως την ένταση³. Οι καιροί δεν προσφέρονταν ακόμη για την πολιτικοποίηση αυτών των αντιθέσεων σε στρατηγικότερη -και δη εθνική- κατεύθυνση.

Πολύ διαφορετικές ήταν οι συνθήκες στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Ο τότε μητροπολίτης Ιωακείμ (1843-68), Έλληνας απ' την Κωνσταντινούπολη, έμαθε σλαβικά και λειτουργούσε και στις δυο γλώσσες, φροντίζοντας ταυτόχρονα να συγκροτήσει το δικό του «κόμμα» με σπονδυλική στήλη τους Βλάχους της πόλης και «*ψυχή*» δυο ηπειρώτες εμπόρους· το αντίπαλο κόμμα, με ηγέτες τους μεγαλεμπόρους αδελφούς Πόποβιτς, συσπείρωσε γύρω του την πλειοψηφία των σλάβων αστών κι «*επονομάστηκε βουλγαρικό*»⁴. Η ισορροπία μεταξύ των δυο παρατάξεων διατηρήθηκε ως την επαύριο του Κριμαϊκού πολέμου και τη βίαιη απέλαση

¹ Aarbakke 2003, σ.41.

² Костенцев 1984, σ.31-2.

³ Натанаил 1909, σ.5-6· Кънчов 1970, σ.130-5· Кирил 1970, σ. 35-6· Маркова 1976, σ.98-100· Петров-Темелски 2003, σ.61-4.

⁴ Кънчов 1970, σ.136-7 & 134.

του σλαβοβούλγαρου εθναποστόλου Γιορντάν Χατζηκωνσταντίνοφ απ' την πόλη, το Γενάρη του 1857· παρόλο που ο Ιωακείμ θέλησε να κατευνάσει τις αντιδράσεις μετέχοντας στον πρώτο δημόσιο εορτασμό της «βουλγαρικής» γιορτής των Κυρίλλου και Μεθοδίου (11.5.1858), η σύγκρουση είχε πια δρομολογηθεί¹. Το κίνημα κατά του μητροπολίτη συγκροτήθηκε ως συμμαχία του «βουλγαρικού κόμματος» της πόλης, με ηγέτη τον «*μυαλωμένο, θαρραλέο και ριψοκίνδυνο τσορμπατζή*» Γκεόργκι Καραϊόβοφ, και της υπαίθρου που υπέφερε -κυρίως αυτή- απ' τις εισπρακτικές καταχρήσεις του ποιμενάρχη². Το σχέδιο μάχης χαράχθηκε σε σύσκεψη «*των επιφανέστερων προκρίτων όλης της επαρχίας*», η δε επίθεση εξαπολύθηκε ταυτόχρονα σε δυο μέτωπα: τις υπερβολικές αρχιερατικές προσόδους και την υποτιθέμενη πρόθεση του ιεράρχη να επιβάλει την ελληνική γλώσσα στις εκκλησίες και τα σχολεία. Η επαρχία αρνήθηκε την άνοιξη του 1860 να καταβάλει δοσίματα· τα ελληνικά βιβλία πετάχτηκαν από την εκκλησία το ίδιο καλοκαίρι· το Σεπτέμβριο, οι έμποροι της πόλης προσυπέγραψαν αίτηση αντικατάστασης του Ιωακείμ με τον Ιλαρίωνα Μακαριουπόλεως· με το ίδιο αίτημα (και την απειλή προσχώρησης στην Ουνία σε περίπτωση μη ικανοποίησής του) συγκροτήθηκε το Μάρτιο του 1861 μεγάλη διαδήλωση έξω απ' τη μητρόπολη και το διοικητήριο, με συμμετοχή «*πολλών χωρικών από τα πέριξ, καλεσμένων επί τούτου από τους πολίτες*». Ο μητροπολίτης θα διατηρήσει τελικά τη θέση του χάρη στην ευελιξία του κι αλλεπάλληλες υποχωρήσεις: «*Ο οικονόμος της μητρόπολης, που συγκέντρωνε την αρχιερατική επιχορήγηση κι είχε καταστεί μισητός στο λαό, αντικαταστάθηκε. Ορίστηκε οι επίτροποι των εκκλησιών να μαζεύουν την επιχορήγηση κι αυτοί να την παραδίδουν στη μητρόπολη*». Την επόμενη χρονιά ο Ιωακείμ θα προσυπογράψει επίσης τον περιορισμό των ετήσιων εισοδημάτων του από 300.000 σε 120.000 γρόσια³. Το 1865 έφυγε ως συνοδικός στην Κωνσταντινούπολη, όπου και παρέμεινε μέχρι λίγο πριν από το θάνατό του το 1868. Ο διάδοχός του Παΐσιος, «*ελληνίζων Βούλγαρος*» από την περιοχή του Κιλκίς και πρώην διάκονός του, ευθύς εξαρχής αντιμετωπίστηκε εχθρικά από την παράταξη των νικητών. Στις 14.9.1869 μια «*λαϊκή συνέλευση*» αποκήρυξε πανηγυρικά το Πατριαρχείο για λογαριασμό όλης της επαρχίας· ακολούθησαν παρόμοια διαβήματα από τις κοινότητες πόλεων και χωριών και, το Νοέμβριο, η επίσημη σύσταση «βουλγαρικής κοινότητας» μ' επικεφαλής έναν αρχιμανδρίτη που ασκούσε τα καθήκοντα του millet-başı σε τοπικό επίπεδο⁴. Ο Παΐσιος θα παραμείνει πατριαρχικός μητροπολίτης ως το 1891, οι περισσότεροι όμως χριστιανοί της επαρχίας βρίσκονταν οριστικά έξω από τη δικαιοδοσία του.

¹ Στο ίδιο, σ.148-54· Петров-Темелски 2003, σ.64-5.

² «*Ο μητροπολίτης με τη βοήθεια των αρχών αποσπούσε κάθε χρόνο πάνω από 300.000 γρόσια από τον πληθυσμό. Μ' αυτά τα λεφτά ζούσε πλουσιπάροχα κι είχε μαζί του το κονάκι [την οθωμανική διοίκηση]. Ο Καραϊόβοφ έθεσε ως βασική πρόφαση για την πάλη με το μητροπολίτη αυτό το ζωτικό για τη μάζα των χωρικών ζήτημα*» (Κънчов 1970, σ.155).

³ Кънчов 1970, σ.155-7. Επίσης: Кирил 1970, σ.38· Петров-Темелски 2003, σ.65-6.

⁴ Кънчов 1970, σ.159-64· Кирил 1970, σ.38-9· Петров-Темелски 2003, σ.67-8· Райчевски 2009, σ.560-1.

Οχρίδα

Στην Οχρίδα, έδρα ως το 1767 της ανεξάρτητης αρχιεπισκοπής «Πρώτης Ιουστινιανής και πάσης Βουλγαρίας» κι ως εκ τούτου φορτισμένη με εξαιρετικά υψηλό υλικό και συμβολικό διακύβευμα, η αναμέτρηση πήρε κυρίως τη μορφή της μετωπικής σύγκρουσης ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και το μητροπολίτη Μελέτιο. Η ανάπτυξη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος συνδέεται όμως άμεσα και με μια σειρά από κοινωνικές αντιθέσεις: ανάμεσα στο «αριστοκρατικό» κέντρο της πόλης (Βαρόσι) και τα λαϊκά προάστεια των επήλυδων από την αγροτική ενδοχώρα (Μεσόκαστρο, Κοσίνιτσα)· ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο· ανάμεσα στην παραδοσιακή ηγετική τάξη, που εκπροσωπούσαν διαχρονικά από τη μητρόπολη, και τους μετανάστες οχριδινούς επιχειρηματίες και τεχνίτες στη Βλαχία και -κυρίως- στην Κωνσταντινούπολη. Η συμβολή αυτών των αντιθέσεων στη δρομολόγηση των αντιπαραθέσεων της δεκαετίας του 1860 περιγράφεται με σαφήνεια στις πρωτογενείς εξιστορήσεις των γεγονότων, παρά τις αξιολογικές μεταξύ τους διαφορές όσον αφορά το ρόλο επιμέρους ατόμων ή ομάδων¹. Το πρώτο βουλγαρικό σχολείο λειτούργησε π.χ. το 1858-59 στο Μεσόκαστρο στο σπίτι δυο σαμαράδων, με υποκίνηση και χρηματοδότηση από τη Μονή Ζωγράφου· τα μαθήματα γίνονταν το βράδυ και δωρεάν, οι δε μαθητές ήταν κυρίως ενήλικοι εργάτες². Στην Κοσίνιτσα χτίστηκε το 1860 το πρώτο «κανονικό» βουλγαρικό σχολείο, με πρωτοβουλία αυτή τη φορά κάποιων εποχικών μεταναστών στη Βλαχία κι ενθάρρυνση του Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ. Η οικονομική βάση προήλθε από εισφορές των ίδιων των κατοίκων, που προσέφεραν το υστέρημά τους σε μια κίνηση χειραφέτησης από τους «ελληνίζοντες» αστούς του κέντρου, που «τους περιγελούσαν πως φτιάχνουν αχυρώνα κι όχι σχολείο»· η ταξική υπεροψία των τελευταίων θα προστατεύσει το εγχείρημα από την καταστολή, αν και σε κάποιες περιόδους η διδασκαλία της βουλγαρικής γινόταν στα κρυφά, το δε σχολείο επίσημα θεωρούνταν ελληνόγλωσσο³. Στην πρώτη πάλι αντιπαράθεση της κοινότητας με το Μελέτιο, καθοριστική φαίνεται πως υπήρξε η συμβολή των χωρικών από τα περίξ, που είχαν υποφέρει από τη δράση του ως πρωτοσύγγελου ενός προηγούμενου ιεράρχη

¹ Διαφορές συχνά χαώδεις –και σίγουρα πολύ εντονότερες (και οξύτερες) απ' ό,τι συναντάμε στις εξιστορήσεις του σλαβοβουλγαρικού κινήματος άλλων περιοχών. Εκτός από την προσωπικότητα των επιμέρους αφηγητών, σημαντικό ρόλο φαίνεται πως έπαιξε εδώ το αυξημένο αρχικά ειδικό βάρος του «ελληνικού κόμματος» (και η συνακόλουθη διαφορά φάσης όσον αφορά την προσχώρηση διάφορων προσωπικοτήτων στο βουλγαρικό κίνημα), καθώς και η κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά τη δημιουργία εξαρχηκής μητρόπολης και τη συνύπαρξή της επί δεκαετίες με την πατριαρχική. Ακολουθώντας την κλασική ιστοπεδωτική πρακτική των εθνικών ιστοριογραφιών, η νεότερη βιβλιογραφία της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ προσπερνά ή αποσιωπά κατά κανόνα αυτές τις αντιφάσεις, προς όφελος μιας γραμμικής, ενιαίας και εύληπτης «εθνικά ορθής» αφήγησης.

² Спространов 1896, σ.622-3. Επίσης: BAS 1978, σ.212· Шапкарев 1984, σ.85-6. Σε σχετικό ύμνο, ως «κτήτωρ» του σχολείου αναφέρεται ο ρώσος τσάρος Αλέξανδρος –λεπτομέρεια που υπονοεί πως ο ρόλος της Μονής Ζωγράφου υπήρξε ίσως καθαρά μεσολαβητικός όσον αφορά τη χρηματοδότηση του σχολείου (Илия Пасков «Един документ за основаването на първото българско училище в Охрид», *Известия на Държавните Архиви*, 54 [1987], σ.151-3).

³ Μαρτυρία του ρώσου προξένου Χίτροβο, που το επισκέφθηκε στα μέσα του 1864 (BAS 1978, σ.213-4). Την επίσκεψη ακολούθησε η χρηματοδότηση του σχολείου από το ρωσικό προξενείο (Спространов 1896, σ.635· Снегаров 1928, σ.72). Για τα ταξικά χαρακτηριστικά: Спространов 1896, σ.632-4.

και την άνοιξη του 1860 «απειλήσαν τους προεστούς της Οχρίδας ότι, αν δεχθούν το Μελέτιο, θα έρθουν κάποια νύχτα και θα κάψουν το κτίριο της μητρόπολης μαζί με τον αρχιερέα»¹. Καθοριστική για την εξέλιξη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος υπήρξε η σύσταση ενός «ταμείου γουναράδων» από τους μετανάστες στην Κωνσταντινούπολη, για τη χρηματοδότηση των (καθαρά) σλαβικών σχολείων κι εν συνεχεία της θεσμικής απεξάρτησης απ' το Πατριαρχείο: «αυτό κατέστρεψε τον ελληνισμό στην Οχρίδα», αποφαινεται ο κυριότερος χρονογράφος του κινήματος, διευκρινίζοντας πως, εκτός από το αρχικό ποσό που συγκεντρώθηκε το καλοκαίρι του 1866 με έρανο, οι μεν μάστορες κατέβαλλαν στο ταμείο 10 γρόσια για κάθε φορτίο που έφερναν απ' την Ευρώπη, οι δε καλφάδες συνεισέφεραν ένα μεροκάματο το χρόνο². Όσον αφορά, τέλος, τα αστικά στρώματα της κεντρικής συνοικίας, αυτά φαίνεται πως προσχώρησαν στο σλαβοβουλγαρικό ρεύμα όταν η επικράτησή του άρχισε να είναι ορατή στον ορίζοντα. Ο Παρλίτσεφ θεωρεί π.χ. σημείο τομής την οικονομική χρεωκοπία του πλουσιότερου -και πιο επίφοβου- «γρεκομάνου» της πόλης, του Στέφανου Παππά ή Βλαντίκοφ, και πρώιμο δείγμα της μεταστροφής την ήπια μεταχείριση από τη δημογεροντία του εύπορου συναδέλφου και συναγωνιστή του, για τον εμπρηστικό λόγο που εκφώνησε κατά της καταπίεσης των σλαβικών γραμμάτων στις ετήσιες εξετάσεις του ελληνικού σχολείου, την άνοιξη του 1864³. Σαφέστερος είναι επ' αυτού ο Σπροστράνοφ: εκτός από το σκληρό πυρήνα που έμεινε μέχρι τέλους πιστός στο Μελέτιο, γράφει, «υπήρχαν κι εκείνοι που αρχικά ήταν γρεκομάνοι αλλά αργότερα, όταν είδαν πως ο γρεκομανισμός πέφτει, το δε εθνικό κόμμα [народна партия] ενισχύεται, παίρνει κεφάλι κι από μέρα σε μέρα κατακτά όλο και περισσότερα δικαιώματα, παράτησαν τα ελληνίζοντα αδέρφια τους και εισήλθαν στους κόλπους του βουλγαρισμού»⁴. Η ίδια ακριβώς μεταστροφή, κοιταγμένη απ' την αντίθετη πλευρά, περιγράφεται και στις αναμνήσεις ενός από τους επαναπομείναντες ελληνόφρονες, του βλάχου Αναστασίου Πηγεώνα: «Έμενον εντός», γράφει, «μη δυνάμενος να εξηγήσω την μετατροπήν των συμπολιτών μου, ίνα μην είπω την εξωφρένειαν» των ίδιων ανθρώπων που «πρότερον ησχύνοντο και εθεώρουν προσβολήν καιριωτάτην κατά της τιμής και υπολήψεως αυτών καλούμενοι Βούλγαροι ή Σιώπηδες και θεωρούμενοι ομαίμονες των πέραν του Αίμου κατοικούντων. Αναπολώ εις την μνήμην μου τα εις βάρος τούτων γενόμενα κατά την εποχήν

¹ Петров-Темелски 2003, σ.71. Για την πρωτογενή πηγή: Цариградски Вестник (Κων/λη), 7.5.1860, σ.2-3.

² Спространов 1896, σ.644-7.

³ Παρλίτσεφ 2000, σ.86-7. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει χρονολογία και, βάσει των συμφραζόμενων, το συμβάν τοποθετείται συνήθως στο 1862. Η ακριβής χρονολόγηση προκύπτει από την έκθεση του Χίτροβο: BAS 1978, σ.214.

⁴ Спространов 1896, σ.636-7. Από την κατηγορία αυτή ο συγγραφέας ξεχωρίζει κυρίως τις «αριστοκρατικές» οικογένειες των Ρόμεφ και Στρέζοφ. Για τον πατριάρχη των πρώτων, Κωνσταντίν Ρόμεφ, ο Ράντεφ αναφέρει πως «σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες συγχρόνων του μετείχε στο βουλγαρικό κίνημα, χωρίς όμως να παίρνει φανερά μέρος» και «κάποιοι τον θεωρούσαν γρεκομάνο» (Радев 1994, σ.125-6). Για τον ελληνοδιδάσκαλο πάλι Γιανάκη Στρέζοφ ή Ιωάννη Στρεζιδή, ο μεν ανημιός του Κουζμάν Σαπκάρεφ ισχυρίζεται πως «καθοδηγούσε την εθνική υπόθεση» και συνέταξε τα βασικά ντοκουμέντα του κινήματος (Шапкарев 1984, σ.105-6 & 478), ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι προσχώρησε σ' αυτό μόνο μετά την επικράτησή του (Спространов 1896, σ.655 & 663). Βέβαιο είναι πάντως ότι την άνοιξη του 1860 συνέταξε μια τουλάχιστον από τις διαμαρτυρίες της κοινότητας προς το Πατριαρχείο (Цариградски Вестник, 7.5.1860, σ.3). Μεγάλο μέρος της δεκαετίας του 1860 απουσίαζε απ' την Οχρίδα, όπου επέστρεψε ως βουλγαροδιδάσκαλος το 1873 (Шапкарев 1984, σ.478-9).

εκείνην σχόλια μεταξύ των μαθητών εν τοις σχολείοις». Αδυνατώντας μέχρι τέλους να ερμηνεύσει το φαινόμενο, θα το αποδώσει τελικά στη «διπλωματία των πανσλαβιστών» και τη «δια χρημάτων εξαγορά των ασυνειδήτων». Ο κοινωνικός μηχανισμός εθνικού προσεταιρισμού που σκιαγραφεί, κάπως διαφορετικός απ' όσα είδαμε μέχρι τώρα, αφορά προφανώς τη μεταπήδηση της πλειοψηφίας του ως τότε ελληνικού κόμματος στο βουλγαρικό: προηγήθηκε η «σαγήνευσις πολλών» από τους «πράκτορες του εκβουλαρισμού», και κατόπιν αυτούς τους (πρώην) ελληνίζοντες αστούς «ηκολούθησαν και οι λοιποί τυγχάνοντες, αμόρφωτοι και αγράμματοι και αναμφιβόλως στερούμενοι συνειδήσεως ελληνικής»¹.

Το χρονικό της αντιπαράθεσης ξεκαθαρίζει ακόμη περισσότερο αυτές τις κοινωνικές διεργασίες. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1840 η μητρόπολη έπεσε στα χέρια μιας σειράς ιεραρχών που -με μοναδική εξαίρεση τον Ιωαννίκειο, Αλβανό από το Ελμπασάν που δεν πρόλαβε να μακροημερεύσει (1859)- περιγράφονται όλοι ως στυγνοί εκμεταλλευτές, φιλάργυροι στον ακρότατο βαθμό, διώκτες κάθε παιδείας ή «έκφυλοι μέχρι το κόκκαλο». Ακόμη σημαντικότερη είναι ωστόσο η σκιαγράφηση των συμμαχιών που διαμορφώθηκαν την ίδια περίοδο γύρω απ' αυτό τον πόλο εξουσίας: το «μητροπολιτικό κόμμα» φέρεται να συγκροτήθηκε τη δεκαετία του 1840, επί Ιωσήφ, από μια μειοψηφία προκρίτων σταθερά προσδεδεμένων στην τοπική εκκλησιαστική εξουσία: όταν το 1846 ο Ιωσήφ αντικαταστάθηκε απ' το Διονύσιο, οι «ανέκαθεν μητροπολιτικοί» προσεταιρίστηκαν τον νέο ιεράρχη, η δε αντιπολίτευση συγκρούστηκε μαζί του ώσπου το 1853 πατάχθηκε με εκτόπιση των ηγετών της στο Άγιο Όρος². Η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι, κλιμακώνοντας τη σύγκρουση και προσδίδοντας σ' αυτές τις παραδοσιακές φατριαστικές έριδες εθνικό περιεχόμενο, ήταν η επιλογή του Πατριαρχείου να διορίσει στις αρχές του 1860 ως διάδοχο του εκλιπόντος Ιωαννικείου τον Μελέτιο, θρακιώτη Έλληνα που ως πρωτοσύγγελος του Διονυσίου επί μια δεκαετία είχε αφήσει εξαιρετικά κακές εντυπώσεις λόγω της αρπακτικότητας και του έκλυτου βίου του³. Με παρότρυνση του Μιλαντινοφ κι ενεργό ανάμιξη των πλούσιων συμπατριωτών τους στην Κωνσταντινούπολη, οι προεστοί είχαν ήδη ζητήσει επανειλημμένα το διορισμό μητροπολίτη μεταξύ συγκεκριμένων «βουλγάρων» ιεραρχών, χωρίς να θέτουν απευθείας ζήτημα εθνικότητας, το Φανάρι όμως αγνόησε επιδεικτικά τις προστάσεις τους, ακόμη κι όταν αυτές συνοδεύτηκαν από χιλιάδες υπογραφές⁴. Αψηφώντας τις εναντίον του αντιδράσεις, ο

¹ Πηγεών 1983, σ.355. Οι μόνοι μη «παραπεισθέντες», υποστηρίζει, ήταν οι κάτοικοι των δυο βλάχικων μαχαλάδων της πόλης.

² Шапкарев 1984, σ.52-4· Δήμιτσας 1859, σ.88-90.

³ Χαρακτηριστικές λεπτομέρειες: Спространов 1896, σ.637-8· Radeff 1918, σ.161-3.

⁴ Спространов 1896, σ.625-7· Шапкарев 1984, σ.98-107· Трайков 1964, σ.96· Кирил 1971, σ.53-6· Петров-Темелски 2003, σ.70-1. Οι τελευταίοι υποστηρίζουν ανακριβώς, με βάση δευτερογενείς πηγές, ότι ζητήθηκε ρητά ο νέος μητροπολίτης να είναι «Βούλγαρος». Παραπέμποντας στο πρωτογενές υλικό, ο Σπροστράνοφ τονίζει αντίθετα (1896, σ.626) πως, αν και αυτή ήταν όντως η πρόθεσή τους, «οι Οχριδινοί αρχικά δεν τολμούσαν να εκφράσουν φανερά τη σκέψη τους. Ζητούσαν να διοριστεί σόφρων και άγιος ποιμένας [...] αλλά δεν έλεγαν ότι πρέπει να γνωρίζει και τη βουλγαρική γλώσσα. Σε μια αίτησή τους προς τον πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο υπαινίσσονται [ότι πρέπει] 'να ανταποκρίνεται και στις σύγχρονες απαιτήσεις του λαού', να ξέρει δηλαδή βουλγαρικά και σε αυτά να νοουθετεί το ποιμνίο του».

Μελέτιος εγκαταστάθηκε στη μητρόπολη, συγκρότησε το δικό του «μικρό κόμμα» με τον πυρήνα των «*ανέκαθεν μητροπολιτικών*» και απέσπασε από την ύπαιθρο έναν αριθμό θετικών υπογραφών για το πρόσωπό του, υποχρεώνοντας τους υπόλοιπους προκρίτους σε μια τεταμένη συμβίωση μαζί του· το κύμα καταστολής της επόμενης άνοιξης, μετά τη σύλληψη του Μιλαντίνοφ, θα σταθεροποιήσει ακόμη περισσότερο την εξουσία του· το 1862 αισθάνεται πια αρκετά ασφαλής, ώστε να πετάξει έξω από τη μητρόπολη την εξαμελή δημογεροντία και να αναδειχθεί σε απόλυτο άρχοντα της επαρχίας¹.

Η απογοήτευση από την πλήρη αδιαφορία του Πατριαρχείου για τη γνώμη του ποιμίνου του επέφερε -ή διευκόλυνε- την «εθνικοποίηση» της αντιπαράθεσης, από τη στιγμή μάλιστα που υπήρχε ήδη διαμορφωμένο εναλλακτικό κέντρο αναφοράς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα έγγραφο που υπογράφεται απ' τους προκρίτους «*της πρώτης Ιουστινιανής ή Αχρίδος*» κι απευθύνεται προς τους «*αξιότιμους αντιπροσώπους του Βουλγαρικού έθνους*» στην πρωτεύουσα: «*ιδόντες ότι παρά πάσαν ελπίδαν η κοινή ημών Μήτηρ Μ. του Χριστού εκκλησία [δηλαδή το Πατριαρχείο] δεν έδωκεν ουδεμίαν ακρόασιν εις τας αλληπαλλήλους επιδοθείσας αυτή γενικάς αναφοράς ημών*», διαβάζουμε, και «*πληροφορηθέντες ότι ολόκληρον το Βουλγαρικόν έθνος μας, αγανακτούν δια τας αυτάς αιτίας κατά της Μ. του Χριστού εκκλησίας*» προσέφυγε στη βοήθεια του σουλτάνου, οι προεστοί ζητούν «*ως τμήμα του αυτού έθνους*»- από την ηγεσία της υπό διαμόρφωση βουλγαρικής εκκλησίας να μεσολαβήσει στην Πύλη για την ανασύσταση της αρχιεπισκοπής τους που είχε καταργηθεί το 1767 και «*παράνομως εσφετερίσθη αυτός ο Γραικικός κλήρος*»². Στη δημοσιευμένη εκδοχή του το ντοκουμέντο φέρει ημερομηνία 9 Απριλίου 1861, θεωρείται ωστόσο ενδεχόμενο να συντάχθηκε έναν ακριβώς χρόνο νωρίτερα³. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που ξεχωρίζει σ' αυτή την προσχώρηση στο πολιτικό σκεπτικό του βουλγαρικού κινήματος είναι η διεκδίκηση μιας αυτόνομης εκκλησιαστικής δομής με κέντρο όχι την Κωνσταντινούπολη ή τη Βουλγαρία, αλλά την ίδια την Οχρίδα. Αντίθετα από την κεντρική έκφραση του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, που χρησιμοποιεί το προηγούμενο της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής αποκλειστικά και μόνο ως επιχείρημα για την «κανονικότητα» -σύμφωνα με τις εκκλησιαστικές παραδόσεις- μιας εθνικής αυτονομίας στο εσωτερικό του ορθόδοξου μιλέτ⁴, εδώ το αίτημα της αυτοτέλειας είναι σαφώς γεωγραφικά προσδιορισμένο· συνδέεται με την εξιδανικευμένη πρόσληψη ενός σχετικά

¹ Спространов 1896, σ.627-31· Шапкарев 1984, σ.106-9· Трайков 1964, σ.96· Кирил 1971, σ.53-6· Петров-Темелски 2003, σ.70-1.

² Απόσπασμα του πρωτοτύπου σε Иванов 1917, σ.295. Ολόκληρο το κείμενο σε βουλγαρική μετάφραση: Спространов 1896, σ.626-7. Ο Ιβάνοφ περικόπτει κυρίως τους ύμνους των προεστών προς την οθωμανική εξουσία.

³ Спространов 1896, σ.626-7. Η εκτίμηση στηρίζεται σε κάποιες διατυπώσεις του κειμένου, κυρίως όμως στο γεγονός ότι τον Απρίλιο του 1861, μετά το κύμα διώξεων των πρωτεργατών του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στην περιοχή, δεν υπήρχαν καθόλου τα περιθώρια για μια τέτοια κίνηση. Συμπίπτει, άλλωστε, με τις πληροφορίες για «*αποκήρυξη*» του Πατριαρχείου από συνέλευση «*του λαού της επαρχίας*» λίγες μέρες νωρίτερα (4.4.60): Шапкарев 1984, σ.104-5. Προς την αντίθετη κατεύθυνση (του 1861) συνηγορεί μια αναφορά του αυστριακού πρέσβη (20.5.1861) σύμφωνα με την οποία μετά την άφιξη του πρώτου ρώσου προξένου στο γειτονικό Μοναστήρι (29.3.61) «*οι κάτοικοι του καζά της Οχρίδας ονειροπολούν περισσότερο από οποτεδήποτε να ιδρύσουν ένα βουλγαρικό ορθόδοξο πατριαρχείο στην Οχρίδα*» (Трайков 1964, σ.237).

⁴ Για τις περιπέτειες της εκατέρωθεν σχετικής επιχειρηματολογίας: Ματάλας 2002, σ.172-81.

πρόσφατου παρελθόντος αλλά και με τις φιλοδοξίες της τοπικής «αριστοκρατίας» για επάνοδο σε μια «χρυσή εποχή» –προφανώς, όχι μόνο απαλλαγής από το «ζυγό» του Φαναρίου αλλά και εκ νέου ηγεμονίας πάνω στις γειτονικές επαρχίες¹. Ο αμφιλεγόμενος «εθνικός» χαρακτήρας της ιστορικής αρχιεπισκοπής, που έφερε μεν τον τίτλο «πάσης Βουλγαρίας»² αλλά ήδη από αιώνες χρησιμοποιούσε ως επίσημη γλώσσα την ελληνική και η ανώτερη τουλάχιστον ιεραρχία της ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά εξελληνισμένη³, προσέδιδε άλλωστε σ’ αυτό το σχέδιο μια ιδιαίτερη «ευελιξία» και προσαρμοστικότητα σε περισσότερα του ενός εθνικά προγράμματα⁴.

Για τις διαθέσεις αυτές της τοπικής κοινωνίας, ανεξάρτητα από το σλαβοβουλγαρικό κίνημα αυτό καθαυτό, αποκαλυπτικό είναι ένα άλλο κείμενο της εποχής: το βιβλίο «*Τα περί της αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής, Αχρίδος και Βουλγαρίας*» που εξέδωσε το 1859 στην Αθήνα ο οχριδινός Μαργαρίτης Δήμιτσας (Ντίμιζοφ, Ντίμιζοβικ ή Ντίμιτσεφ κατά τους συμπατριώτες του σλαβοβούλγαρους εθναποστόλους⁵), ελληνοδιδάσκαλος με σημαντική παιδεία που είχε ήδη εκδηλωθεί δημόσια ως διώκτης του σλαβικού κινήματος και στο μέλλον θα εξελισσόταν σ’ έναν απ’ τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ελληνόφρονος μακεδονικής λογισύνης⁶. Το βιβλίο εκδόθηκε στην Αθήνα, από το δημοσιευμένο κατάλογο των συνδρομητών του διαπιστώνουμε ωστόσο πως απευθυνόταν κυρίως στο σώμα εκείνο των μακεδόνων λογίων που είχαν ελληνική παιδεία και, παρά την υπό εξέλιξη εθνική διαφοροποίηση ενός τμήματός τους, εξακολουθούσαν ν’ αποτελούν μια λίγο-πολύ ενιαία κοινωνική κατηγορία: μεταξύ των 172 ονομάτων του καταλόγου συναντάμε στελέχη της κοινότητας των οχριδινών εμπόρων της Κωνσταντινούπολης που πρωταγωνίστησαν στο βουλγαρικό κίνημα (Μάντσεφ, Παούντσεφ), τον εθναπόστολο σαλονικιο βιβλιοπώλη Κυριάκο Δαρζηλοβίτη, πρωτεργάτες του σλαβικού κινήματος στο Μοναστήρι (αδελφοί Ρόμπεφ, Ντίμκο Ράντεφ), μελλοντικά επιφανή στελέχη του ελληνικού μηχανισμού (όπως ο Αναστάσιος ‘Πηχιόν’ κ.ά.), αρκετούς από τους πρωτεργάτες του «Καζίνο», τον οχριδινό έλληνα πανεπιστημιακό και υπουργό Δικαιοσύνης & Παιδείας Μιχαήλ Ποτλή, τα τέκνα του Στέφανου

¹ Шапкарев 1984, σ.105. Ο συγγραφέας είχε γεννηθεί στο Βαρόσι και το 1859-61 υπηρετούσε ως δάσκαλος στην πόλη. Για την αντιζηλία Οχρίδας-Μοναστηρίου και την αντανάκλασή της στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα: Кирил 1971, σ.60· Темелски 2001, σ.365-6.

² Δελικανής 1905, σ.799, 807, 878 & 887· Снегаров 1932, σ.378-88. Κατά καιρούς συναντάμε και ακόμη «πολυεθνικότερες» προσφωνήσεις, όπως αυτή του 1499: «*Αρχιεπισκοπή της Α΄ Ιουστινιανής Αχριδών και Πάσης Βουλγαρίας, Σερβίας, Αλβανίας, Δευτέρας Μακεδονίας, Πόντου Δυτικού και των λοιπών*» (Δελικανής 1905, σ.792). Η αρχιεπισκοπή Ιπεκίου προσφωνούνταν, πάλι, «*Βουλγαρίας και πάσης Σερβίας*» (όπ.π., σ.911). Παρεμφερείς «εθνοτοπικοί» προσδιορισμοί απαντώνται και στον τίτλο ορισμένων μητροπολιτών, όπως της Καστοριάς («*υπέρτιμος και έξαρχος Παλαιάς Βουλγαρίας*») ή της Στρώμνιτσας («*υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Βουλγαρικής Μακεδονίας*»).

³ Иванов 1917, σ.81-2· Снегаров 1932, σ.279-80· Аданър 2002, σ.59· INH 1979, σ.87-8· Ν. Σβορώνος, «Η Μακεδονία από το 1430 ως το 1821. Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», σε *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.369.

⁴ Ματάλας 2002, σ.177.

⁵ Шапкарев 1984, σ.46, 69, 394 & 482· Трайков 1966, σ.337.

⁶ Βιογραφικά στοιχεία: «*Νεκρολογία. Μαργαρίτης Δήμιτσας*», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κων/νου Σκόκου* 1904, σ.404-5· Χαρίσης Πούλιος, «*Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας*», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 2(1909), σ.301-5· Παντελής Νίγδελης, «*Συμπληρωματικά στοιχεία για τη ζωή και το έργο των Μ. Δήμιτσα και Σ. Μερτζιδη*», *Μακεδονικά* 34(2003-4), σ.229-49.

Βλαντικόφ καθώς κι ένα μέρος της τοπικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας¹. Κεντρική ιδέα του βιβλίου, που αφιερώνεται στο ντόπιο τσορμπατζή Κωνσταντίνο Ρόμπη (Ρόμπεφ), είναι αφ' ενός η καταγγελία της κατάργησης της αρχιεπισκοπής σαν ενέργεια «αντιχριστιανική», «παράλογη», «αθέμιτη, παράνομη και αντικανονική»², αιτία «φρικτών και πολυειδών καταχρήσεων» σε βάρος του ποιμνίου, αφ' ετέρου η ανάπτυξη ενός σχεδίου ανασύστασής της με υποβολή σχετικού αιτήματος «των επαρχιών» προς το Πατριαρχείο και το σουλτάνο, ο οποίος αναμένεται να έχει και τον τελικό λόγο³. Πρώτο έργο του νέου αρχιεπισκόπου θα ήταν να ζητήσει την άποψη των κατοίκων για τους υφιστάμενους μητροπολίτες και, ανάλογα, να τους διατηρήσει ή αντικαταστήσει «δι' ετέρων καταλλήλων προσώπων»⁴. Το σημαντικότερο βήμα -και κεντρικό διακύβευμα της μεταβολής- θα αποτελούσε ωστόσο η απαλλαγή από την οικονομική υπερεκμετάλλευση του Πατριαρχείου, «διακοπτομένης μεν πάσης χρηματολογικής κοινωνίας προς τον της Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχην, ένεκα της οποίας τρία περίπου γροσίων εκατομμύρια κατ' έτος εκ μόνων των επαρχιών εκείνων μετά πολλής δραστηριότητος εισπραττόμενα μεταβιβάζονται, διαμενόντων δε απαραμειώτων των δικαιωμάτων της [οθωμανικής] Κυβερνήσεως όπως και προ της καθαιρέσεως»⁵. Εξίσου σημαντική καινοτομία έπρεπε να είναι «η άρσις των καταχρήσεων» των αρχιερέων με την καθιέρωση «τακτικής μισθοδοσίας» τους, πολύ χαμηλότερης από τα ως τότε έσοδά τους: 48.000 γρόσια το χρόνο για τον αρχιεπίσκοπο, 36.000 για το μητροπολίτη και 24.000 για τον επίσκοπο, αντί για τις 200-400.000 που φέρονται να εισπράττουν οι μητροπολίτες και 80-150.000 οι επίσκοποι· ως αντίτιμο των φορολογικών αυτών απαλλαγών, οι επαρχίες θα εισέφεραν άλλα τόσα για τη λειτουργία τυπογραφείου, το άνοιγμα σχολείων, την πρόσληψη επιπλέον δασκάλων και για υποτροφίες σπουδών για δασκάλους και (σε μικρότερη έκταση) μορφωμένους ιερείς⁶. Από εθνική άποψη, το όλο σχέδιο εμφανιζόταν ως απόλυτα ενταγμένο στις στοχεύσεις του ελληνικού εθνικισμού: η τοπική εκκλησιαστική αυτονομία θα καθιστούσε δυνατή την απόκρουση των δυτικών ιεραποστόλων, που χάρη στην πατριαρχική καταπίεση και διαφθορά βρίσκουν την ευκαιρία και «αποπλανώσι πολλά της Ορθοδόξου ποιμνής πρόβατα»· ταυτόχρονα, θα επέτρεπε την «διάδοσιν της [ελληνικής] παιδείας εις πάσας τας τάξεις» και την «εξάπλωσιν του Ελληνισμού εφ' όλων των άλλων στοιχείων, των μετά των Ελλήνων συμβιούντων», ακυρώνοντας στην πράξη τις προσπάθειες «των της Άρκτου Αποστόλων», που «υπό μυρίας

¹ Δήμιτσας 1859, σ.105-8. Συνολικά, 62 συνδρομητές από την Αθήνα (εκ των οποίων οι 9 αναγράφονται ως «Μακεδόνες», 10 ως «Αχρίδινοί» ή «Αυχινίδιοι», 4 «εκ Βελεσσού», 2 «εκ Βιτωλίων» κι 1 «Ολύμπιος», ενώ υπάρχουν κάμποσοι ακόμη επώνυμοι Μακεδόνες χωρίς κανένα προσδιορισμό), 82 από τα Βιτώλια, 12 απ' την Κωνσταντινούπολη, 9 απ' τη Θεσσαλονίκη, 5 απ' το Κρούσοβο και 2 από τα Σκόπια. Δεν αναγράφονται, δυστυχώς, οι συνδρομητές της ίδιας της Οχρίδας «ως και τινων άλλων μερών, επειδή δεν επεστράφησαν εισέτι αι αγγελίαι» (σ.108).

² Στο ίδιο, σ.79-86.

³ «Ο του Κράτους ηγεμών ο τον Κωνσταντινουπόλεως διορίζων Πατριάρχην», αποφαίνεται χαρακτηριστικά ο Δήμιτσας, «χαιρεί το δικαίωμα όπως πάντες οι προκάτοχοι Βυζαντινοί τε και Οθωμανοί αυτοκράτορες έπραττον, να διορίση αρχιεπίσκοπον και της πρώτης Ιουστινιακής Αχρίδος» (σ.96).

⁴ Στο ίδιο, σ.96.

⁵ Στο ίδιο, σ.97.

⁶ Στο ίδιο, σ.98-101.

μορφάς και προσχήματα αδιαλείπτως ουκ ολίγα απάγουσι πρόβατα προς τον εαυτόν σκοπόν και βλάβην του Ελληνισμού»¹. Λιγότερο προφανή είναι κάποια άλλα επιχειρήματά του: οι αναφορές π.χ. σε διακριτό «Μακεδονικόν έθνος», ως έναν από τους δυο «κλάδους του Πανελληνίου», αλλά και η άποψη πως οι Βούλγαροι, «συγγενεύοντες τοις Έλλησι κατά την γνώμην πολλών εθνολόγων» και «πολυπληθέστεροι όντες των αρχαίων κατοίκων» της Μακεδονίας, συγχωνεύτηκαν μαζί τους σε «έν μίγμα Ελληνο-Βουλγαρικόν», το οποίο εξελληνίστηκε «εν μέρει τουλάχιστον» χάρη στην πάλαι ποτέ αρχιεπισκοπή². Εντυπωσιακή είναι και η σειρά παράθεσης των αυτοκέφαλων εκκλησιών που επικαλείται ως πρότυπα: πρώτα η «ομόδοξος» Ρωσία, ύστερα η «αδελφή» Ελλάδα και τρίτη η Κύπρος³. Είναι προφανές ότι, στην κρίσιμη αυτή και μεταβατική για τη γενέτειρά του ιστορική στιγμή, ο Δήμιτσας επιχειρεί να εντάξει το ακροατήριό του σε μια νοερή «ελληνομακεδονική» κοινότητα η οποία είναι μεν συμβατή με τον ελληνικό εθνικισμό, ενσωματώνει όμως ταυτόχρονα ορισμένα στοιχεία της τοπικής συλλογικής μνήμης και -κυρίως- το βασικό κορμό των ντόπιων κοινωνικοοικονομικών αιτημάτων· αν εξαιρέσουμε τα σχέδια γλωσσικού εξελληνισμού, η σύμπτωση των προτάσεων του με τον κεντρικό πυρήνα των «βουλγαρικών» διεκδικήσεων (περιφερειακή αυτονομία, εκλογή των αρχιερέων απ' τους πιστούς, μισθοδοσία κι έλεγχος του ανώτερου κλήρου, έμφαση στην κοσμική παιδεία) είναι κάτι παραπάνω από εντυπωσιακή. Δεν είναι έτσι καθόλου τυχαία ούτε η αυτολογοκρισία στην οποία ο ίδιος υποβάλλεται σε μια δεύτερη εκδοχή του κειμένου του (προορισμένη για το αθηναϊκό, ελλαδίτικο ή αμιγώς ελληνικό κοινό) ούτε οι μεταγενέστερες επιθέσεις που δέχτηκε, ακριβώς λόγω του συγκεκριμένου βιβλίου του, σαν δήθεν «ένθερμος θιασώτης του βουλγαρισμού»⁴.

Η εξέλιξη του μητροπολιτικού ζητήματος της Οχρίδας καθόρισε άλλωστε σε μεγάλο βαθμό τα εθνικά χαρακτηριστικά του κινήματος που αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1860 για την απομάκρυνση του Μελετίου. Σύμφωνα με την εξιστόρηση του Εφτίμ Σπροστράνοφ, βασισμένη στις αφηγήσεις επιτελικών στελεχών του εγχειρήματος, το καθοδηγητικό κέντρο αυτού του κινήματος συγκροτήθηκε το 1864 σε κοινή σύσκεψη αστών, δημογερόντων και διανοουμένων της πόλης με δυο αντιπροσώπους από κάθε χωριό της επαρχίας. Αρχικά υιοθετήθηκε η παραδοσιακή μέθοδος των καταγγελιών στο Πατριαρχείο, επικεντρωμένων σε ηθικής κυρίως φύσης ανομήματα του ιεράρχη. Παρά τη δρομολόγηση ανακρίσεων με αποστολή ειδικής πατριαρχικής εξαρχίας, το Φανάρι φάνηκε όμως μέχρι τέλους απρόθυμο ν' αναθεωρήσει την αρχική επιλογή του. Η οριστική ρήξη, σύμφωνα με τις αφηγήσεις της βουλγαρικής πλευράς, επήλθε το 1868 όταν η Ιερά Σύνοδος, σε μια εντυπωσιακή επίδειξη συναδελφικής αλληλεγγύης, αποστόμωσε τους απεσταλμένους της κοινότητας με το σκεπτικό πως, εφόσον ούτε ο ίδιος ο Ιησούς υπήρξε εντελώς αναμάρτητος,

¹ Στο ίδιο, σ.98.

² Στο ίδιο, σ.στ'-ζ' & 73-4.

³ Στο ίδιο, σ.102.

⁴ Αναλυτικά: Ματάλας 2002, σ.178-9.

κάθε συζήτηση για τα πεπραγμένα του Μελετίου περιττεύει· ως απάντηση, η αντιπροσωπεία ανακοίνωσε την απόσχιση της επαρχίας απ' το Πατριαρχείο κι εγκατέλειψε την αίθουσα¹. Στην πραγματικότητα, η μετωπική αναμέτρηση είχε ήδη δρομολογηθεί, σε στενή συνάρτηση με τη γενικότερη ριζοσπαστικοποίηση του βουλγαρικού κινήματος: ήδη από τον Οκτώβριο του 1867, έγγραφο με χιλιάδες υπογραφές και σφραγίδες συνοικιών, χωριών, μοναστηριών κι εσναφίων ζητούσε από το Φανάρι την ανασύσταση της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής². Επικεφαλής του κινήματος σ' αυτή την τελική φάση βρίσκεται ο διευθυντής του κοινοτικού σχολείου Γκριγκόρ Παρλίτσεφ, ο βραβευμένος το 1860 στην Αθήνα ποιητής που θα συνθέσει και το εμβατήριο της τελικής εξόρμησης, προσδίδοντάς της καθαρά εθνικό περιεχόμενο: όχι πλέον σύγκρουση ποιμνίου και μητροπολίτη (ή έστω Πατριαρχείου), αλλά αγώνας «των Βουλγάρων» για να απαλλαγούν από τον «ελληνικό» ζυγό³.

Η σύλληψη κι εκτόπιση του Παρλίτσεφ στη Δίβρα, το Νοέμβριο του 1868, εγκαινιάζει την τελική φάση της σύγκρουσης: χιλιάδες λαού τον αποχαιρετούν πανηγυρικά, σε μια ανοικτή εκδήλωση απείθειας προς την εξουσία· η σχετικά γρήγορη επάνοδός του, για λίγες μέρες τον Ιανουάριο κι οριστικά τον Απρίλιο, καθιστά εμφανή στους πάντες την αλλαγή των συσχετισμών⁴. Την καταστολή δοκιμάζουν άλλωστε πια ακόμη και ηγετικά στελέχη του πατριαρχικού (ή «ελληνικού») κόμματος, όπως ο Στέφαν Βλαντίκοφ, όταν εκφράζουν δημόσια την αποδοκιμασία τους για την επιλογή της Πύλης ν' αναγνωρίσει διακριτή βουλγαρική εκκλησία⁵. Στις 24 Αυγούστου 1869 το βουλγαρικό κόμμα συγκροτεί επίσημα δική του κοινότητα, αρμόδια για τη διαχείριση των κοινών χωρίς υπαγωγή στο μητροπολίτη, μ'

¹ Спространов 1896, σ.631-2 & 638-47.

² Спространов 1896, σ.641· Кирил 1971, σ.57-8 & 91· Петров-Темелски 2003, σ.74. Είχε προηγηθεί η δημόσια ανάγνωση της πατριαρχικής «αθώωσης» του Μελετίου στις εκκλησίες (*Русия и бългaρскoтo...*, όπ.π., σ.28-9· ΙΑΥΕ 1867/ΑΑΚ/ΙΔ, Ε. Αντύπας προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Βιτωλίους 20.6.1867, αρ.131).

³ Οι κυριότεροι στίχοι, σε ελεύθερη μετάφραση: «*Εως τότε αδέρφια Βουλγάροι / ως τότε οι Έλληνες θα μας ποδοπατάνε / μέσω του φαναριώτικου κλήρου τους / την προσφιλή μας πατρίδα; / Αντε, να τους διώξουμε από μάς / απ' όλες τις βουλγαρικές πόλεις / να φονάξουμε όλοι με δυνατή φωνή / Φύγετε, Έλληνες, δε σας θέλουμε! / [...] / Πού είναι τα αρχαία μας συγγράμματα; / Πού είναι οι αρχαίοι συγγραφείς μας; / όλα, όλα τους έγιναν στάχτη / απ' την ελληνική φαναριώτικη κακία.*» (Спространов 1896, σ.650). Παρόλο που τα επόμενα χρόνια το τραγούδι αυτό υπήρξε «κάτι σαν εθνικό εμβατήριο» του βουλγαρικού κόμματος «όχι μόνο στην Οχρίδα αλλά και σ' όλη τη Μακεδονία» (Радев 1994, σ.121-2), ο ίδιος ο Παρλίτσεφ στις αναμνήσεις του αποφεύγει οποιαδήποτε σχετική αναφορά. Ένα άλλο ποίημα που, σύμφωνα με τον Σπροστράνοφ, «εμφύχωνε τότε τόσο τον πληθυσμό» της πόλης, παρουσιάζει ενδιαφέρον για την προβολή μιας ειδικά μακεδονικής ταυτότητας, έστω και ταυτισμένης με τη βουλγαρική: «*Ακούστε παιδιά, Μακεδόνες / κι όλα εσείς τα νέα αγόρια / ανέτειλε η πατρίδα / της παλληκαριάς μας. / Ω βουλγαρική μου εσύ λαέ / γιατί δε διώχνεις τον κακό φαναριώτη. / Ηρθε ο καιρός να επανέλθουμε / ελληνικά βιβλία να κάμνουμε / όπως μας έκαναν κι αυτοί / δικά μας βιβλία έκαιγαν! / Ν' ακουστεί στην Ευρώπη / το μνημειώδες έργο μας / προς βλάβην των φαναριωτών / για τη μακεδόνικη δόξα!*» (Спространов 1896, σ.650).

⁴ Η περιπέτεια του Παρλίτσεφ περιγράφεται αναλυτικότερα στις αναμνήσεις του (σ.88-127), σε αντίθεση με την άκρως συνοπτική αναφορά του στα όσα ακολούθησαν. Ως αρχική δικαιολογία για τη σύλληψη του οι αρχές επικαλέστηκαν την ανεύρεση επιστολής του πάλαι ποτέ ελληνοδιδάσκαλου Γκιόρτση, από τα συλληφθέντα μέλη του «Καζίνο» το 1860, με περιγραφή των κατορθωμάτων του ως μέλος («βουλγαρικής»;) ανταρτοομάδας που επέδραμε στο οθωμανικό έδαφος από τη Ρουμανία (*Британски...*, όπ.π. [2003], σ.218-9). Η απόλυση του Παρλίτσεφ επιτεύχθηκε με δωροδοκία του Διβρών Ανθιμου, μετέπειτα πρώτου εξαρχικού μητροπολίτη Βέλες, χάρη σε χρήματα που συγκεντρώθηκαν με δημόσιο έρανο (Παρλίτσεφ 2000, σ.123-4· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.22). Σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου, ο «αχάριστος προς τα Ελληνικά γράμματα» Σταυρίδης / Παρλίτσεφ είχε απολυθεί στα τέλη του 1867 από το μητροπολίτη «επειδή δια της διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσης προσεπάθει να εμπνεύσει την ιδέαν της ιδιαίτερας Βουλγαρικής εθνικότητας» (ΙΑΥΕ 1868/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 27.4.1868, αρ.55).

⁵ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.21.

επικεφαλής έναν ιερέα και συμμετοχή αντιπροσώπων των βασικών συνοικιών και της γειτονικής κωμόπολης Στρούγκα¹. Στις 15 Σεπτεμβρίου καταλαμβάνει το κεντρικό σχολείο της πόλης, όπου η διδασκαλία γινόταν ακόμη στα ελληνικά, και το μετατρέπει σε βουλγαρικό². Οι ιερείς της πόλης, που «βρέθηκαν μεταξύ δυο πυρών» και δίσταζαν να αποκηρύξουν το μητροπολίτη και το Πατριαρχείο, υπέστησαν οικονομικό πόλεμο: «Άρχισαν να μην τους δέχονται στα σπίτια και να τους διώχνουν. Δεν τους καλούσαν να εκπληρώσουν εκκλησιαστικές ανάγκες, δεν τους βοηθούσαν, τους μισούσαν και τους απειλούσαν. Αυτό κράτησε αρκετό καιρό. Στα σπίτια των ιερέων άρχισαν να νιώθουν πείνα και φτώχεια». Η τελική προσχώρησή τους στην παράταξη των νικητών, λίγο πριν από την ίδρυση της κοινότητας, έγινε σε δυο δόσεις, ενώπιον συνελεύσεων και, στη μια τουλάχιστον περίπτωση, κάτω από έντονη ψυχολογική πίεση³. Αξιοσημείωτη είναι η προσχώρηση ακόμη και των Βλάχων της πόλης: μοιλονότι στα απομνημονεύματά του ο Πηχεών τους θέλει «μηδόλως δεκασθέντες υπό των προπαγανδών, μηδέ παραπεισθέντες, ως οι λοιποί οι από της ελληνικής Ορθοδοξίας αποσχισθέντες»⁴, στην πραγματικότητα η βλάχικη συνοικία συνέπλευσε για ένα διάστημα με τους νικητές, εκπροσωπούμενη στη βουλγαρική κοινότητα, μέχρις ότου διαπίστωσε πως η συνύπαρξη δυο ανταγωνιστικών μητροπόλεων στο ίδιο εδαφικό κλίμα άφηνε περισσότερα περιθώρια ευελιξίας⁵.

Για το χαρακτήρα της μετωπικής αναμέτρησης των εθνικών κομμάτων της Οχρίδας αποκαλυπτικό είναι το σχήμα της «πολιτικής μέθης» στο οποίο καταφεύγει ο έλληνας πρόξενος στο Μοναστήρι για να περιγράψει τα τεκταινόμενα: «Αι ατυχείς κοινότητες της επαρχίας Αχρίδος», αναφέρει το Μάιο του 1871, «πλειότερον παρά εν πάσει άλλη εκ των εν Μακεδονία επαρχιών διατελούσι διηρημένοι εις δύο στρατόπεδα, εμπίπτοντα καθ' εκάστην εξ αποτυφλώσεως φυλετικών παθών εις παραλογισμούς, προάγοντας την καταστροφήν των ηθικών και υλικών συμφερόντων των, την κοινωνικήν αποσύνθεσιν και τέλος τον πολιτικόν μαρασμόν. Πάντες αυτόθι, ως και άλλοτε είπον, διατελούσιν υπό την επίδρασιν πολιτικής μέθης, ής επακόλουθον είναι η παρούσα κοινωνική θύελλα»⁶.

¹ Спространов 1896, σ.657· Шапкарев 1984, σ.261-2· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.236· Паскалева 1998, σ.200· Кирил 1971, σ.58· Петров-Темелски 2003, σ.74.

² Спространов 1896, σ.650.

³ Στο ίδιο, σ.652-4.

⁴ Πηχεών 1983, σ.354-5.

⁵ Η συμμετοχή της βλάχικης συνοικίας στη βουλγαρική κοινότητα αναφέρεται απ' τον Σπροστράνοφ (1896, σ.657), σε αγγλική προξενική αναφορά (FO 78/2149, Calvert προς Elliot, Monastir 26.2.1870, No 2) στην οποία παραπέμπει ο πατριάρχης Κίριλ (1971, σ.91) αλλά και σε λίγο μεταγενέστερη έκθεση του έλληνα προξένου (ΙΑΥΕ 1875/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 29.4.1875, αρ.148). Το 1889, οι Βλάχοι της πόλης είχαν ξαναπεράσει στην Εξαρχία (Βούρη 1999, σ.94 & 97· Weigand 2001, σ.178).

⁶ ΙΑΥΕ 1871/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.5.1871, αρ.112. Επίσης: ΙΑΥΕ 1871/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 12.1.1871, αρ.7.

Περλεπές - Μοναστήρι

Και στη γειτονική μητρόπολη Πελαγονίας, η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων και η «ελληνοβουλγαρική» διαμάχη κατά τη δεκαετία του 1860 θα επικαθοριστούν από την παρουσία ενός μισητού μητροπολίτη: του γνωστού μας Βενέδικτου, διώκτη κάθε πρωτοβουλίας που διαφεύγει από τον έλεγχό του –είτε πρόκειται για το ελληνόφρον «Καζίνο» είτε για τους σλαβοβούλγαρους «εθναποστόλους». Εξίσου ορατή είναι ωστόσο η διαφοροποίηση ανάμεσα στα δυο αστικά κέντρα της επαρχίας, το Μοναστήρι και τον Περλεπέ, με βάση τα αποκλίνοντα κοινωνικά αλλά και εθνοτικά τους χαρακτηριστικά.

Πόλη κατοικούμενη κατά πλειοψηφία από σλαβόφωνους χριστιανούς, μερικές εκατοντάδες Βλάχους και το μουσουλμανικό στοιχείο ν' αποτελεί μειοψηφία¹, ο Περλεπές διέθετε επίσημα αναγνωρισμένη «βουλγαρική ορθόδοξη» κοινότητα, στο όνομα της οποίας (bulgar orthodox milleti) είχε εκδοθεί το 1833 το φερμάνι για την ανέγερση της τοπικής εκκλησίας², κι οργανωμένο «βουλγαρικό» σχολείο ήδη από το 1843· το τελευταίο συστεγαζόταν με το ελληνικό σχολείο που λειτουργούσε για τα παιδιά των Βλάχων και κάποιων «Βουλγάρων» της πόλης³. Στη δεκαετία του 1850, ο ανταγωνισμός των δυο σχολείων -και γλωσσοπολιτισμικών ομάδων- εκφράστηκε κύρια με την πρόσληψη μορφωμένων δασκάλων και διακύβευμα το σχολικό-εθνικό προσανατολισμό των γόνων των ευκατάστατων σλαβόφωνων στρωμάτων: στην πόλη δίδαξαν ως ελληνοδιδάσκαλοι ο Παρλίτσεφ, ο Σαπκάρεφ, ο Ζινζίβοφ, ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ κ.ά., ενώ ως βουλγαροδιδάσκαλος ο Χατζηκωνσταντίνοφ⁴. Παρά το μικρό αριθμό τους, οι Βλάχοι «είχαν μεγάλη επιρροή στις κοινοτικές υποθέσεις»⁵. Η διατήρηση πάλι της σλαβικής γλώσσας στις εκκλησίες και τα σχολεία, απόρροια μιας κοινωνικά συντηρητικής αντίληψης, δεν συνεπαγόταν αυτόματα την ανάπτυξη μιας νεωτερικής εθνικής ιδεολογίας: ελληνοδιδάσκαλος εκεί κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1860, ο Κουζμάν Σαπκάρεφ ισχυρίζεται μάλιστα πως οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της πόλης «δεν είχαν εθνικό αίσθημα»· όπως διαφαίνεται από τις συμπληρωματικές εξηγήσεις του, η εκτίμησή του αυτή επισημαίνει κυρίως την απουσία ενός συγκροτημένου corpus συλλογικών ιστορικών αναφορών, το οποίο να υπερβαίνει την απλή αίσθηση της γλωσσοπολιτισμικής διαφορετικότητας και να λειτουργεί ως έμπνευση (και δικαιολογητική βάση) για την αμφισβήτηση της κηδεμονίας του «ελληνικού» ανώτερου κλήρου⁶. Οχυρωμένοι στο παραδοσιακό κάστρο τους κι απαλλαγμένοι από αμφισβητήσεις της κοινωνικής ηγεμονίας τους

¹ Οι σλαβόφωνοι χριστιανοί υπολογίζονται το 1900 μεταξύ 16.900 (Κάντσοφ) κι 21.860 (Εξαρχία)· η απόρρητη βουλγαρική στατιστική του γραμματέα της Εξαρχίας, Ντίμιταρ Μίσεφ, περιορίζει τον αριθμό τους σε 14.296 (ΠΔΑ, φ.1546κ, οπ.1, α.ε.383, λ.11). Στις βουλγαρικές στατιστικές καταχωρούνται σταθερά 420 Βλάχοι, τα δε πατριαρχικά *Επίσημα Έγγραφα* του 1906 καταμετρούν 51 «ελληνοβλαχικές» και 24 «φρομονίζουσες» οικογένειες (σ.μδ'). Οι μουσουλμάνοι υπολογίζονται τέλος σταθερά γύρω στις 6-7.000.

² Шопов 1893, σ.358.

³ Шалдев 1924, σ.49-50· Шапкарев 1984, σ.120-1.

⁴ Шапкарев 1984, σ.122-4.

⁵ Στο ίδιο, σ.136.

⁶ Στο ίδιο, σ.136-7.

στον περιβάλλοντα χώρο, οι σλαβόφωνοι προύχοντες δεν ένιωθαν κανένα πειστικό λόγο να έρθουν σε ρήξη με το Πατριαρχείο και τους μητροπολίτες του. Απεναντίας, όταν οι Βλάχοι συμπολίτες τους ήρθαν σε σύγκρουση με το Βενέδικτο, αυτοί διατήρησαν καλές σχέσεις μαζί του¹.

Η ανάπτυξη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος θα ξεκινήσει έτσι από τα κάτω: σε μια πρώτη φάση, οι εθναπόστολοι στρέφουν την προσοχή τους στην οργάνωση της «κατώτερης» και της «μεσαίας» τάξης της πόλης, αφήνοντας την ανώτερη «για αργότερα»². Η ανατροπή των συσχετισμών θα καθοριστεί από τη δυναμική παρέμβαση των αναδιοργανωμένων συντεχνιών – ουσιαστικά, μια αναίμακτη μικρή κοινωνική επανάσταση. Η πρώτη επίδειξη δύναμης θα γίνει στις 11 Μαΐου 1865, με τον πανηγυρικό γιορτασμό από τα εσνάφια της «βουλγαρικής» γιορτής των Κυρίλλου και Μεθοδίου, αμέσως μετά την αναχώρηση του μητροπολίτη –ως συνοδικού– για την πρωτεύουσα και τη συνακόλουθη δημιουργία ενός κάποιου κενού εξουσίας. Αξιοποιώντας τον αιφνιδιασμό των προεστών και της βλάχικης μειονότητας από τη δυναμική της λαϊκής κινητοποίησης, οι συντεχνίες θα επιβάλουν στη συνέχεια τη θεσμοποιημένη συμμετοχή τους στα κοινοτικά όργανα σε ποσοστό 50%· η δημογεροντία θ’ αναγκαστεί «να συμφωνήσει παρά τη θέλησή της»· σαλαμοποιώντας τους αντιπάλους του και προσεταιριζόμενο μια μερίδα παλιών προεστών, το βουλγαρικό κόμμα αναδεικνύεται έτσι σε πλειοψηφία, θέτει κάτω από τον έλεγχό του τους κοινοτικούς θεσμούς κι εκλέγει αξιωματούχους «με αίτηση των εσναφίων ή, σωστότερα, με δική μας επιταγή», διατηρώντας ταυτόχρονα για λόγους αρχής ως πρόεδρο τον αρχιερατικό επίτροπο. Η ταχύτητα των αλλαγών διασφάλισε την ενότητα της τοπικής σλαβόφωνης κοινωνίας καθώς, σε αντίθεση με αλλού, δεν αφέθηκαν στους αντιφρονούντες τα χρονικά περιθώρια για συγκρότηση αντίπαλου κόμματος³.

Ο εθνικός μετασχηματισμός της ορθόδοξης κοινότητας του Περγλέπ θα ολοκληρωθεί με τη διάσπασή της –ουσιαστικά, την αποβολή της βλάχικης μειονότητας, η οποία θα συγκροτηθεί στη συνέχεια σε αυτοτελή πατριαρχική κοινότητα (παρά τις εσωτερικές κι εκεί έριδες, που δρομολογούνται την ίδια περίοδο, ανάμεσα στο ελληνικό και το ρουμανικό κόμμα). Οι Βλάχοι αποσπών από το Πατριαρχείο διαταγή (σιγίλιο) για τακτική δίγλωσση λειτουργία στη μοναστική εκκλησία της πόλης, με το δεξιό χορό να ψάλλει στα ελληνικά, τον αριστερό στα σλαβονικά κι ανάγνωση του Ευαγγελίου και στις δυο γλώσσες· απορρίπτοντας αυτή τη συμβίωση που αφήνει περιθώρια για μεταγενέστερη διαφοροποίηση ενός τμήματος του σλαβόφωνου ποιμνίου, οι «Βούλγαροι» προσφεύγουν με τη σειρά τους στην Πύλη, ζητώντας είτε δυο διαδοχικές λειτουργίες (με πρώτη τη σλαβική) είτε το χωροταξικό διαχωρισμό των δυο κοινοτήτων, με την εκ μέρους τους καταβολή «αποζημίωσης» για ανέγερση χωριστής

¹ Στο ίδιο, σ.122-3.

² Στο ίδιο, σ.133.

³ Για την αναχώρηση του Βενέδικτου: ΙΑΥΕ 1865/39.8, Α. Χατζηανδρέας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 1.4.1865, αρ.48 και 15.4.1865, αρ.60· *Британски*, όπ.π. 2003, σ.193. Για τα γεγονότα στον Περγλέπ: Шапкарев 1984, σ.137-41.

εκκλησίας των Βλάχων¹. Το πολιτικό διακύβευμα της εκκλησιαστικής αυτής διαμάχης είναι φυσικά αξεδιάλυτα δεμένο με το οικονομικό: κύριο αίτημα της «βουλγαρικής μερίδος», αναφέρει τον Απρίλιο του 1868 ο έλληνας πρόξενος, είναι «να τεθεί ιδιαίτερος δίσκος βουλγαρικός εν τη εκκλησία και τινά άλλα σχετικά προς ταύτα, η δε άλλη απέκρουε τας αξιώσεις ταύτας ως αντικειμένους εις καθιερωμένην αρχήν»². Επιστρέφοντας απ' την Κωνσταντινούπολη το Μάιο του 1867 κι επισκεπτόμενος την πόλη για «να εισπράξη τους καθυστερουμένους μισθούς του», ο Βενέδικτος επιχειρεί να συμβιβάσει τα πράγματα και να ικανοποιήσει τους πάντες, με μοναδικό όμως αποτέλεσμα μικροεπεισόδια και την ολοκληρωτική πλέον ρήξη των σχέσεών του με την πλειοψηφούσα κοινότητα³. Στις 20 Ιουνίου 1867 η τοπική εκκλησία διακόπτει επίσημα τις σχέσεις της με το Φανάρι, μνημονεύοντας αντί για το όνομα του πατριάρχη «την Ιεράν εν Κων/λει Βουλγαρική Σύνοδον»: προηγήθηκε συλλογή υπογραφών σε κάθε ενορία, αρχικά απ' τους πολίτες κι εν συνεχεία από τους ιερείς (επ' απειλή αντικατάστασής τους), «για να μην υπάρξει καμιά διαφωνία και διάσπαση», σημειώνει ο Σαπκάρεφ, και «σχηματιστεί κόμμα του μητροπολίτη, το οποίο, όσο μικρό κι ασήμαντο καινάταν, θα μπορούσε όμως να επιφέρει άσχημες και ολέθριες συνέπειες, όπως έγινε σε πολλά άλλα μέρη»⁴. Το Μάρτιο του 1869 θ' ακολουθήσει η επίσημη σύσταση «βουλγαρικής» κοινότητας, ως τέτοιας⁵. Η τελευταία θα πάρει υπό τον πλήρη έλεγχο της την εκκλησία και το σχολείο, καταβάλλοντας στους Βλάχους 230 λίρες ως αποζημίωση⁶.

Πολύ διαφορετικά θα εξελιχθεί η διαμόρφωση κι αναμέτρηση των εθνικών κομμάτων στο Μοναστήρι, έδρα της μητρόπολης Πελαγονίας, σημαντικό διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο με πληθυσμιακή ισοδυναμία χριστιανών και μουσουλμάνων, το 30-40% του χριστιανικού πληθυσμού αποτελούμενο από Βλάχους και το υπόλοιπο κυρίως από σλαβόφωνους. Κεντρικό πρόσωπο της αντιπαράθεσης είναι κι εδώ ο μητροπολίτης Βενέδικτος (1853-1869), απ' ενός μεν λόγω των στενών σχέσεών του με τις οθωμανικές αρχές και την επανειλημμένη προσφυγή του σ' αυτές για την εξόντωση των κατά καιρούς πολιτικών του αντιπάλων⁷, απ' ετέρου δε λόγω της άμεσης εμπλοκής του στην τοπική οικονομική ζωή ως γαιοκτήμονας, μεγαλέμπορος και τοκογλύφος⁸. Εξαιρετικά ευέλικτος απέναντι στα ξένα

¹ Шапкарев 1984, σ.226-9· ΙΑΥΕ 1868/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.4.1868, αρ.55.

² ΙΑΥΕ 1868/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.4.1868, αρ.55.

³ Шапкарев 1984, σ.230-5· ΙΑΥΕ 1867/ΑΑΚ/ΙΔ, Ε. Αντύπας προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 20.6.1867, αρ.131.

⁴ Шапкарев 1984, σ.233. Επίσης: Иванов 1917, σ.324· Паскалева 1998, σ.125-6· *Русия и бългaрското...*, όπ.π., σ.43.

⁵ Иванов 1917, σ.324-5.

⁶ *Британски*, όπ.π. 2003, σ.235-6· Шапкарев 1984, σ.229.

⁷ Κι όχι μόνο στο Μοναστήρι: ως μητροπολίτης Βιδινίου, ο Βενέδικτος είχε εμπλακεί στην καταστολή της εκεί χριστιανικής εξέγερσης του 1851, καταδίδοντας στις αρχές μια εικοσαριά βούλγαρους προύχοντες που εκτελέστηκαν. Αυτός ήταν, σύμφωνα με τον άγγλο πρόξενο Κάλμπερτ, και ο λόγος της μετάθεσής του στην Πελαγονία (Кирил 1971, σ.46).

⁸ Σύμφωνα με τον αυστριακό πρόξενο Π. Όκουλι, ο Βενέδικτος είχε αγοράσει τσιφλίκια έναντι 1.500 λιρών και συμμετείχε με κεφάλαιο 3.000 λιρών στον εμπορικό οίκο των Αφών Οικονόμοφ, με έδρα τη Βιέννη (Паскалева 1998, σ.120). Ο ίδιος πρόξενος αναφέρει επίσης, παρεμπιπτόντως, τις τοκογλυφικές δραστηριότητες του μητροπολίτη (όπ.π., σ.114). Βλ. επίσης ανταπόκριση απ' τα Βιτώλια στην κωνσταντινουπολίτικη *Съветник*

προξενεία και τους αντιμαχόμενους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς, δεν δίσταζε να χειραγωγεί τις εθνοτικές κι εθνικές αντιθέσεις προς ίδιον όφελος: σύμφωνα π.χ. με τον έλληνα πρόξενο κήρυττε «οτέ μεν ότι είναι Βούλγαρος οτέ δε ότι είναι Βλάχος, εις δε τους Έλληνας ότι είναι Έλλην»¹. Ευθύς εξαρχής αντιμετώπισε εχθρικά τη σύσταση ελληνικού προξενείου στην έδρα του, ως «εισπήδηση» ενός εναλλακτικού πόλου εξουσίας στο ποίμνιό του· απέναντι στο ρωσικό προξενείο, εκπρόσωπο μιας Μεγάλης Δύναμης, επέδειξε αρχικά φιλική στάση, μόλις όμως διαπίστωσε τα όρια της πραγματικής εξουσίας του αποστασιοποιήθηκε πλήρως². Η μακιαβελική αυτή διαχείριση των εθνικών αντιπαλοτήτων απ' το μητροπολίτη θα κορυφωθεί στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1860, με τον προσεταιρισμό του βουλγαρικού κόμματος ως ανάχωμα στη γενικευμένη κατακραυγή του χριστιανικού πληθυσμού.

Ο ηγετικός πυρήνας του βουλγαρικού κόμματος της πόλης συγκροτείται πάλι από ένα στενό κύκλο μεγαλεμπόρων, τσιφλικάδων κι ενοικιαστών φόρων (Αφοι Ρόμπεφ, Ντίμκο Ράντεφ, Ηλία Τοντόρτσε, Γκιόργκι Χριστόφ), τον επικεφαλής των κρατικών ιατρικών υπηρεσιών του βιλαετίου γιατρό Κωνσταντίν Μισάικοφ κι έναν αριθμό επαγγελματιών μικρότερης εμβέλειας³. σύμφωνα με την εθνικά στρατευμένη ματιά του Συμεών Ράντεφ, αποτελούσαν μια συμμαχία «τσορμπατζήδων» και «διανοουμένων με βουλγαρική φλόγα κι ελληνική παιδεία», αντιμετώπη με «το προπόργιο εκείνο του ελληνισμού που εκπροσωπούσε στα Βιτώλια η γρεκομάνικη-βλάχικη μεγαλοαστική τάξη κάτω από την καθοδήγηση του έλληνα μητροπολίτη»⁴. Ο ανταγωνισμός με τους βλάχους αστούς, πανταχού παρών στη συνοπτική εξιστόρηση της κίνησης από τον Ράντεφ⁵, ήταν προφανώς αυτός που καθόρισε την περιέργη συμμαχία των πρωτεργατών της κίνησης με το λαομίσητο μητροπολίτη –σε συνδυασμό, φυσικά, με την οργανική ενσωμάτωσή τους στο οθωμανικό κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον: οι αδελφοί Ρόμπεφ εκτός από μεγαλέμποροι με εμπορικό οίκο στη Βιέννη ήταν επίσης προμηθευτές του τουρκικού στρατού⁶, ο Μισάικοφ στέλεχος του οθωμανικού δημοσίου, οι Ηλία Τοντόρτσε κι ο Ντίμκο Ράντεφ ενοικιαστές φόρων⁷. ειδικά για τον τελευταίο, στενό φίλο των ισχυρών μπέηδων της περιοχής κι επονομαζόμενο «Ντίμκο πασά», και την εκ μέρους του αμείλικτη εκμετάλλευση και καταπίεση της σλαβόφωνης υπαίθρου, εξαιρετικά εύγλωττες

(25.7.1864, σ.2), με αναλυτικά στοιχεία και τελική διαπίστωση πως ο Βενέδικτος «δεν είναι μόνο δεσπότης αλλά και σαράφης και έμπορος».

¹ ΙΑΥΕ 1867/ΑΑΚ/ΙΔ, Ε. Αντύπας προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Βιτωλίους 20.6.1867, αρ.131.

² Ο Βενέδικτος μετείχε π.χ. στα εγκαίνια του ρωσικού προξενείου (5.5.1861), ψάλλοντας μάλιστα στα σλαβονικά, ενώ σε αυτά του ελληνικού το 1860 «ούτε ο μητροπολίτης παρέστη ούτε έστειλε ιερέα» σύμφωνα με επισήμανση του αυστριακού προξένου (Πασκαλεβα 1994, σ.143). Για την αποστασιοποίηση: Πασκαλεβα 1994, σ.279. Για την εχθρότητα του μητροπολίτη απέναντι στο ελληνικό προξενείο: ΙΑΥΕ 1867/ΑΑΚ/ΙΔ, Ε. Αντύπας προς Πρεσβεία Κων/λεως, Εν Βιτωλίους 20.6.1867, αρ.131.

³ Βλ. τις σχετικές αναφορές του άγγλου και του αυστριακού προξένου: *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.234-5· Πασκαλεβα 1998, σ.199. Ειδικότερα για τον Μισάικοφ: Bernard Lory, «Un homme dans l'air du temps: le docteur Konstantin Michaykov (1807-1880), nationaliste et évergète à Bitola/Monastir», σε Μ. Anastassiadou-Dumont (s.l.d.), *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes*, Παρίσι-Κων/λη 2003, σ.295-312.

⁴ Радев 1994, σ.140 & 142. Για σύντομα υμνητικά βιογραφικά σημειώματα των πρωτεργατών, απαλλαγμένα από ενοχλητικές λεπτομέρειες, βλ. επίσης Radeff 1918, σ.166-7.

⁵ Radeff 1918, σ.164-70 (ιδίως σ.165-6).

⁶ Πασκαλεβα 1998, σ.146.

⁷ *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.234-5.

είναι οι εμπειριστατωμένες ανταποκρίσεις που δημοσιεύθηκαν το 1864 στο βουλγαρικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης¹. Αυτό που παραμένει κάπως απροσδιόριστο είναι, ωστόσο, η ακριβής χρονική στιγμή της συγκρότησης αυτού του πυρήνα. Σύμφωνα με τον Σαπκάρεφ, που υπηρέτησε ως βουλγαροδιδάσκαλος στην πόλη το 1874, οι αδελφοί Ρόμπεφ προσχώρησαν στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα μόλις κατά την τελευταία φάση του, ενώ ο αρχικός πυρήνας προερχόταν απ' τα κατώτερα στρώματα και κυρίως τους πρόσφατα εγκαταστημένους επήλυδες από την ενδοχώρα². Γεγονός αδιαμφισβήτητο είναι επίσης πως, επίσημα, το βουλγαρικό κίνημα και οι θεσμικές διεκδικήσεις του εμφανίζονται για πρώτη φορά μόλις το 1867, αμέσως μετά την εκδήλωση της διαμάχης ανάμεσα στο Βενέδικτο και την ηγεσία της ορθόδοξης κοινότητας³.

Η χρονική διαδοχή των γεγονότων επιτρέπει κι εδώ να προσδιοριστούν κάπως καλύτερα τα κοινωνικά και πολιτικά διακυβεύματα της διαμάχης. Μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1860, η μόνη βουλγαρική κίνηση στην πόλη είναι η λειτουργία του σχολείου του βούλγαρου Βασίλ Μάντσεφ –αρχικά στο εσωτερικό της ρωμαιοκαθολικής αποστολής κι αργότερα ως ιδιωτικό εκπαιδευτήριο «δίπλα στο αγγλικό προξενείο»⁴. Η εμβέλεια του όλου εγχειρήματος παραμένει αμφιλεγόμενη: το φθινόπωρο του 1864, ανώνυμη ανταπόκριση -πιθανότατα του ίδιου του Μάντσεφ- στη βουλγαρική εφημερίδα «Σοβέτνικ» της Κωνσταντινούπολης υποστηρίζει πως «σε καμιά ίσως μακεδονική πόλη οι Βούλγαροι δεν έχουν φτάσει σε τόση ηλιθιότητα ώστε και την εθνικότητά τους ν' απαρνούνται και να ντρέπονται να πουν πως είναι Βούλγαροι (σαν κάτι ξένο τους φαίνεται αυτό το όνομα), όσο στα Βιτώλια μας, όπου υπάρχει μόλις ένας ή ενάμιση, κι αυτοί επήλυδες απέξω, που να αναγνωρίζουν την καταγωγή τους κι ελεύθερα να λένε πως είναι Βούλγαροι»⁵. Από άλλη ανταπόκριση της ίδιας χρονιάς, συνταγμένη στην τοπική διάλεκτο, πληροφορούμαστε πάντως ότι μια παρόμοια πρωτοβουλία σημειωνόταν σε διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον: στη λαϊκή συνοικία Μπέλα Τσεσμέ οι κάτοικοι είχαν προσλάβει νεαρό δάσκαλο «που ήξερε ελληνικά και βουλγαρικά», όμως ο μητροπολίτης Βενέδικτος εισέβαλε στο σχολείο, ξέσχισε τα αναγνωστικά και του απαγόρευσε να διδάσκει στα βουλγαρικά⁶. σύμφωνα με μια τρίτη ανταπόκριση, στην -επίσης κωνσταντινοπολίτικη- «Γκάνιτα» αυτή τη φορά, το βιβλίο που «έδωσε την αφορμή στον έλληνα

¹ *Съветник* (Κων/λη) 11.7.1864, σ.3 και 18.7.1864, σ.3. Σύμφωνα με τον Μάντσεφ, ο Ντίμκο ήταν σαράφης στον οποίο είχε χορηγηθεί κατ' αποκλειστικότητα η συγκέντρωση των προσόδων μιας σειράς από οθωμανικά υπουργεία (ανάμεσά τους το Υπ. Στρατιωτικών) στο μεγαλύτερο μέρος της τότε Ευρωπαϊκής Τουρκίας (Манчев 1982, σ.69). Στην υμνητική πάλι παρουσίασή του, ο Συμεών Ράντεφ ισχυρίζεται πως «τα λαϊκά τραγούδια της Μακεδονίας είναι ακόμη γεμάτα από αναμνήσεις για τον πλούτο και τη δύναμή» του, χωρίς να προσδιορίζει την προέλευση της περιουσίας του. «Οι μεγαλύτεροι Τούρκοι τον μεταχειρίζονταν ως ίσο», προσθέτει «κανένας χριστιανός δεν είχε, το ΙΘ' αι. στη Μακεδονία, παρόμοιο status» (Radef 1918, σ.167).

² Шапкарев 1984, σ.246 & 244.

³ Calvert προς Eliot, Monastir 24.11.1869, No 21, σε *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.233· Τσάλλης 1932, σ.24-5.

⁴ Για μια γλαφυρή αυτοβιογραφική περιγραφή των ελγμών του Μάντσεφ ανάμεσα στη ρωμαιοκαθολική αποστολή, την οθωμανική διοίκηση και τα ευρωπαϊκά προξενεία της πόλης: Манчев 1982, σ.79-86. Για κάποιες ανομολόγητες πτυχές τους: Трайков 1984, σ.237· Паскалева 1994, σ.127.

⁵ *Съветник* 28.11.1864, σ.2 (ανταπόκριση με προέλευση «*Битоля*»). Επίσης: *Γαΐδα* (Κων/λη) 14.12.1863, σ.105.

⁶ *Съветник* 25.7.1864, σ.2 (ανταπόκριση με προέλευση «*Битоля*»).

μητροπολίτη να διώξει το δάσκαλο και να κλείσει το βουλγαρικό σχολείο» (ύστερα από λειτουργία 6 μόλις μηνών) ήταν «ένα μόνο ψαλτήρι», από αυτά όμως που εξέδιδαν οι προτεσταντικές αποστολές¹. Το καλοκαίρι του 1864 θα σημειωθεί και η πρώτη απόπειρα για εισαγωγή της σλαβικής λειτουργίας στο νεόδμητο ναό της Αγίας Κυριακής (Σφέτα Νεντέλια) στις παρυφές της πόλης. Σχετικό αίτημα, διαβάζουμε, υπέβαλαν «κάποιοι από τις συντεχνίες» στο μητροπολίτη, αυτό όμως τους απαγόρευσε «να ψαλλεί βουλγαρικά ακόμη και το 'Κύριε ελέησον'»· ως ελάχιστη παραχώρηση, επέτρεψε μόνο την ανάγνωση μιας ευαγγελικής περικοπής στην Ανάσταση, κι αυτή σε αυτοσχέδια μετάφραση (προφανώς στα σλαβομακεδονικά) από χειρόγραφο συνταγμένο με ελληνικούς χαρακτήρες –κίνηση που ο ανώνυμος ανταποκριτής ερμηνεύει σαν «κοροϊδία της γλώσσας» του². Λίγες μέρες μετά τη σύνταξη των παραπάνω γραμμών, επιχειρήθηκε η de facto εισαγωγή της σλαβονικής στη λειτουργία: ο Κόνε Ιλίεφ, «ένας νεαρός βούλγαρος που προηγουμένως είχε προσχωρήσει στην Ουνία κι ήταν μαθητευόμενος του λαζαριστή αβά κ. Λεπαβέκ», ανέβηκε στον άμβωνα κι άρχισε να ψάλλει· η ενέργεια είχε προσχεδιαστεί από τον Μάντσοφ, στο σχολείο του οποίου δούλευε ως δάσκαλος ο Ιλίεφ. Ακολούθησε επίθεση των «γρεκομάνων» κι άγριος ξυλοδαρμός του ψάλτη, που παραδόθηκε μισοπεθαμένος στις αρχές σαν «στασιαστής» για να απελευθερωθεί με παρέμβαση «του λαού» και να παραμείνει στο κρεβάτι κάμποσους μήνες³. Παρά τη μεταγενέστερη ανάδειξη του επεισοδίου σε ιστορικό ορόσημο της ανάπτυξης του βουλγαρικού κινήματος στην πόλη, οι αντιδράσεις του κοινού ήταν μάλλον συγκρατημένες: «τα ελληνάκια» (Гърчялиите), αναφέρει ο πρώτος ανταποκριτής, «διέδωσαν ότι έδειραν τον ψάλτη επειδή ήταν παπιστάνος, κι όχι επειδή ήταν Βούλγαρος», τον ισχυρισμό δε αυτό «πίστεψε σχεδόν όλος ο λαός»⁴. Τελικό αποτέλεσμα της ευρύτερης ζύμωσης υπήρξε πάντως η απόσπαση κάποιων βραχύβιων παραχωρήσεων: το φθινόπωρο του 1865 η κοινότητα προσλαμβάνει τον πρώην ελληνοδιδάσκαλο Γιόβαν Ζινζίβοφ ως βουλγαροδιδάσκαλο στο εσωτερικό του (ελληνικού) κοινοτικού σχολείου⁵· η κίνηση συμπίπτει χρονικά με την κρίση του ελληνικού σχολείου, αποτέλεσμα της αντιζηλίας των εκεί δασκάλων αλλά και της αδιαφορίας της κοινότητας για την επάνδρωσή του με ικανούς, καλά αμοιβόμενους εκπαιδευτικούς⁶. Παρόλο που ο Μάντσοφ διεκδικεί κι εδώ εύσημα για την προώθηση του ζητήματος, όχι μόνο δεν επιλέχθηκε για τη θέση του κοινοτικού βουλγαροδιδασκάλου αλλά λίγο αργότερα (10.4.1866) συνελήφθη και μεταφέρθηκε σιδηροδέσμιος στην Κωνσταντινούπολη⁷. Η απομάκρυνσή του θα σημάνει και το τέλος μιας εποχής, με το πέρασμα της καθοδήγησης του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στα

¹ Γαΐδα, 25.4.1864, σ.144.

² Съветник 25.7.1864, σ.2. Επίσης: Γαΐδα 25.4.1864, σ.144.

³ Съветник, 28.11.1864, σ.3· Паскалева 1994, σ.326-7· Манчев 1982, σ.84-5· Шапкарев 1984, σ.245-6.

⁴ Съветник, 28.11.1864, σ.3.

⁵ Паскалева 1994, σ.358. Η σχετική απόφαση πάρθηκε με 10 ψήφους έναντι 2, Lory 2003, σ.303.

⁶ ΙΑΥΕ 1865/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 1.9.1865, αρ.217. Σύμφωνα με τον πρόξενο, «η προς την παιδείαν αδιαφορία των ενταύθα ομογενών μας είναι μοναδική και αυτοί οι ίδιοι δεν αρνούνται ότι διατηρούσι τα σχολεία δι' απλούν μονον τύπον και ουδέποτε εφρόντισαν δια συνεισφοράν να φέρωσιν ικανούς διδασκάλους».

⁷ Lory 2003, σ.302· Манчев 1982, σ.88.

χέρια των μετριοπαθών προυχόντων, που προκρίνουν μια -ουδόλως συγκρουσιακή- στρατηγική άλωσης των θεσμών από τα μέσα.

Η δεύτερη αυτή φάση εγκαινιάζεται με την επάνοδο του Βενέδικτου, το Μάιο του 1867, και τη μετωπική σύγκρουσή του με την ηγεσία της πατριαρχικής κοινότητας. Μια πρώτη εκδήλωση απείθειας θα σημειωθεί σχεδόν αμέσως, όταν «*χριστιανοί τινες*» αρνούνται να υπογράψουν δήλωση ευμένειας που προσπαθεί να τους «*υφαρπάξει*» ο μητροπολίτης¹. Κεντρικό διακύβευμα της αναμέτρησης συνιστά ωστόσο το αίτημα της κοινότητας για διορισμό επιτροπής που θα ελέγχει τα έσοδα από εκκλησίες, μοναστήρια και δωρεές, θα έχει αποφασιστική γνώμη στη διαχείρισή τους και θα μισθοδοτεί το μητροπολίτη μ' ένα πάγιο ποσό, πολύ κατώτερο των μέχρι τότε προσόδων του (30.000 γρόσια το χρόνο)². Αιτήματα, δηλαδή, που σε άλλες περιοχές έχουν άρρηκτα συνδεθεί με το βουλγαρικό κίνημα, εδώ όμως προωθούνται απ' την «ελληνοβλάχικη» αστική τάξη· επικεφαλής της κίνησης ενάντια στο Βενέδικτο, ενημερώνει χαρακτηριστικά τη Βιέννη ο αυστριακός πρόξενος, είναι οι μεγαλέμποροι Λάλας και Νικαρούσης, «*οι πλουσιότεροι μεταξύ των χριστιανών*», με την ενεργό υποστήριξη -αν όχι ανάμιξη- των προξένων της Ελλάδας, της Αγγλίας και της Ρωσίας³. Η δέσμη των αιτημάτων τέθηκε το Σεπτέμβριο του 1867 σε κοινή συνεδρίαση δημογεροντίας κι εσναφίων, ο Βενέδικτος φέρθηκε σκαιά στους κοινοτικούς άρχοντες κι αυτοί προχώρησαν στη συγκέντρωση υπογραφών εναντίον του, ζητώντας απ' το Πατριαρχείο την απομάκρυνσή του⁴. Όταν η παραδοσιακή μέθοδος της συκοφαντίας των αντιπάλων του στις οθωμανικές αρχές δεν έπιασε τόπο, ο μητροπολίτης αποφάσισε να παίξει το χαρτί των εθνικών αντιθέσεων: προσέγγισε την ηγεσία του βουλγαρικού κόμματος, παραχωρώντας της την αποκλειστική χρήση του ναού της Σφέτα Νεντέλια με αντάλλαγμα τη σύνταξη δηλώσεων υποστήριξής του. Οι δηλώσεις αυτές υπογράφηκαν κυρίως από σλαβόφωνους χωρικούς, στη βάση της αντίθεσης υπαίθρου-πόλης: σύμφωνα με τον άγγλο πρόξενο, «*οι χωρικοί ξεγελάστηκαν ότι δήθεν υπογράφουν διαμαρτυρία εναντίον των κατοίκων του Μοναστηρίου, που υποτίθεται πως ήθελαν να βάλουν χέρι στα εισοδήματα των εκκλησιών και μοναστηριών των χωριών*»⁵. Στο ίδιο το Μοναστήρι, αντίθετα, η σύμπλευση του βουλγαρικού κόμματος με το μέχρι πρό τινος βουλγαροφάγο μητροπολίτη προκαλεί έντονες τριβές στο εσωτερικό του. Το κείμενο αίτησης για αποκλειστικά σλαβική λειτουργία στο ναό της Σφέτα Νεντέλια και διαχείριση από μια «*βουλγαρική επιτροπή*» των εισοδημάτων των «*μοναστηριών που ιδρύθηκαν από Βουλγάρους*» θα σχιστεί π.χ. επιδεικτικά από κάποιο «*βούλγαρο έμπορο*», στον οποίο δόθηκε για

¹ *Русия и българското...*, όπ.π., σ .43-4' ΙΑΥΕ 1867/ΑΑΚ/ΙΔ, Ε. Αντύπας προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 20.6.1867, αρ.131.

² Паскалева 1998, σ.102.

³ Στο ίδιο, σ.153-4, 103, 105 & 184.

⁴ Паскалева 1998, σ.103 & 127' *Русия и българското...*, όπ.π., σ .101-2' Кирил 1971, σ.47' Τσάλλης 1932, σ.20-2.

⁵ Кирил 1971, σ.47-8.

προσυπογραφή, ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την υπόθαλψη της ενδοχριστιανικής διαμάχης¹- μια «ακραία», πάλι, τάση του σλαβοβουλγαρικού κινήματος βολιδοσκοπεί στις αρχές του 1868 τον άγγλο πρόξενο για ενδεχόμενη μαζική προσχώρησή της στην προτεσταντική εκκλησία².

Η τελική αναμέτρηση των Βλάχων και των (λιγοστών) Ελλήνων της πόλης με το Βενέδικτο θα πάρει τις διαστάσεις πολιτικού κινήματος, ενώ το Πατριαρχείο αποφεύγει -ως συνήθως- την αντικατάσταση του κατηγορούμενου μητροπολίτη. Το Νοέμβριο του 1867 φτάνουν στο Μοναστήρι ως πατριαρχικοί έξαρχοι οι μητροπολίτες Βεροίας και Βερατίου, για να ελέγξουν την ακρίβεια των κατηγοριών· παραμένουν άπρακτοι επί ένα δίμηνο και το Γενάρη επιστρέφουν στις επαρχίες τους, καθώς ο Βενέδικτος αρνείται ν' απομακρυνθεί προσωρινά από την πόλη και, παρόντος του μητροπολίτη, κανείς απ' όσους υπέγραψαν την εναντίον του αναφορά δεν τολμά να προσέλθει να καταθέσει³. Η λαϊκή οργή θα εκφραστεί έτσι είτε σιωπηλά είτε με διαμαρτυρίες αποκλειστικά και μόνο των κατώτερων τάξεων: οι πιστοί αποχωρούν μαζικά από τη λειτουργία, όταν ανακοινώνεται πως θα ψάλλει ο μητροπολίτης, οι αυλόπορτες των σπιτιών των υποστηρικτών του βάζονται τη νύχτα με κατράμι, πάνω από εκατό «άνθρωποι του απλού λαού» περικυκλώνουν την κατοικία των εξάρχων, με «ύβρεις τόσο κατά του Πατριάρχη όσο και κατά του μητροπολίτη», κατηγορώντας ταυτόχρονα τους απεσταλμένους του Φαναρίου πως «είναι με την πλευρά του Πελαγονίας» επειδή αυτός τους κατέβαλε χρήματα απ' αυτά που συσώρευσε «ξεζουμίζοντας» τους πολίτες· η μομφή αφορά προφανώς το γεγονός ότι τα έξοδα της (ανύπαρκτης) ανάκρισης, εν προκειμένω 260 λίρες, καταβλήθηκαν απ' τον ίδιο το Βενέδικτο στους «ανακριτές» του, όπως έκανε πάντοτε⁴. Στο πλευρό του στέκονται και οι οθωμανικές αρχές, που στα Θεοφάνεια πλημμυρίζουν την πόλη με στρατό για ν' αποφευχθούν επεισόδια⁵. Τον Απρίλιο του 1868, μετά από νέα διαμαρτυρία, καταφτάνει στην πόλη ο «εφημέριος του Πατριαρχείου» Μεθόδιος για καινούριες ανακρίσεις. Η υποδοχή του από «πλήθος λαού» είναι πανηγυρική, ο Βενέδικτος καλεί το στρατό να επιβάλει την τάξη κι «ένοπλος δύναμις» μ' επικεφαλής τον οθωμανό μουτεσαρίφη προχωρεί στη βίαιη διάλυση των συγκεντρωμένων «δια του κοντακίου»⁶. Ήταν πιθανότατα η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι. Εκτιμώντας την αλλαγή του κλίματος, ο μητροπολίτης φεύγει τον Ιούλιο στην Κωνσταντινούπολη, για να χειριστεί από κοντά την κατάσταση. Δεν θα επιστρέψει ποτέ: τον Ιούνιο του 1869 το Πατριαρχείο τον μεταθέτει στη Βέροια, αντικαθιστώντας τον με τον Ιωαννίνων Παρθένιο. Μολονότι σύμφωνα με τον αυστριακό πρόξενο αρχικά επικράτησε δυσθυμία, επειδή ούτε ο Παρθένιος είχε ιδιαίτερα καλό όνομα στη μητρόπολή του, τελικά η

¹ Паскалева 1998, σ.115.

² Кирил 1971, σ.48· Паскалева 1998, σ.120.

³ Паскалева 1998, σ.111, 114-5 & 119.

⁴ Στο ίδιο, σ.114-5 & 120.

⁵ Στο ίδιο, σ.120.

⁶ ΙΑΥΕ 1868/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.4.1868, αρ.55. Ο Μεθόδιος αναχώρησε τελικά άπρακτος στις 10 Μαΐου, παραπέμποντας το ζήτημα «στην ευθυκρισία του πατριάρχη» (*Русия и българското...*, όπ.π., σ.236).

υποδοχή του τον Οκτώβριο είναι πανηγυρική¹. Με μια εξαίρεση: το βουλγαρικό κόμμα, που έχει ήδη προχωρήσει στη σύσταση δικής του αυτοτελούς κοινότητας τον προηγούμενο Μάιο, αρνείται ν' αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία οποιουδήποτε «έλληνα» ιεράρχη. Στις 26 Οκτωβρίου, γιορτή της αντίπαλης «ελληνικής» εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου, η ηγεσία του κόμματος οργανώνει λειτουργία στη Σφέτα Νεντέλια με μνημόνευση (όχι του μητροπολίτη ούτε του πατριάρχη αλλά) της βουλγαρικής Ιεράς Συνόδου της πρωτεύουσας. Παρά την προσφυγή του Παρθενίου στις οθωμανικές αρχές, οι τελευταίες θα προστατεύσουν τη βουλγαρική εκκλησία με στρατό προς αποφυγήν επεισοδίων –κίνηση που, στην πραγματικότητα, ισοδυναμεί με στήριξη των διασπαστών του millet-i Rum². Εξίσου άκαρπη θ' αποβεί η θεσμική επαναδιεκδίκηση της Σφέτα Νεντέλια απ' την πατριαρχική κοινότητα ή η συλλογή υπογραφών για την απομάκρυνση του Ντίμιταρ Ρόμπεφ απ' το διοικητικό συμβούλιο του σαντζακιού και του γιατρού Μισάικοφ απ' την πόλη³. Το Μάρτιο του 1870 το ιδρυτικό φερμάνι της Εξαρχίας θα γιορταστεί πανηγυρικά στη Σφέτα Νεντέλια, μ' ένα ανθοστόλιστο πορτραίτο του σουλτάνου τοποθετημένο για την περίπτωση σε περίοπτη θέση στον άμβωνα του ναού⁴.

Κιλίκις-Δοϊράνη

Η αντιπαράθεση πληθυσμού και μητροπολίτη, σε συνδυασμό με περιφερειακές αντιζηλίες, θα καθορίσει την εξέλιξη της εθνικής αντιπαράθεσης και στην επισκοπή Πολυανής, επαρχία όπου ο χριστιανικός πληθυσμός ήταν σχεδόν αποκλειστικά σλαβόφωνος, με επίκεντρο την πόλη του Κιλίκις και δευτερευόντως τη Δοϊράνη. Πέτρα του σκανδάλου αποτελεί εδώ ο επίσκοπος Μελέτιος (1848-58), ο οποίος διακρίθηκε για την επιβολή εξαιρετικά ψηλών αρχιερατικών εισφορών για κάθε ιεροπραξία, την πρωτοφανή (ακόμη και για τα μακεδονικά δεδομένα) απομύζηση του ποιμνίου του και την απροκάλυπτα σκανδαλώδη προσωπική του ζωή⁵. Η τοπική ιδιομορφία αφορά, ωστόσο, αφ' ενός μεν την εμπλοκή περισσότερων από δυο αντιμαχόμενα εθνοθησκευτικά κέντρα, αφ' ετέρου δε την κατάδειξη των ορίων μιας «νίκης» του σλαβοβουλγαρικού κινήματος εγκλωβισμένης στο θεσμικό πλαίσιο του millet-i Rum.

Πρωταγωνιστής του κινήματος στο Κιλίκις είναι ο προύχοντας Νάκο Στανίσεφ, μεγαλέμπορος υφασμάτων και σπορελαίου, αδιαφιλονίκητος ηγέτης της τοπικής χριστιανικής κοινότητας και σε μόνιμη αντιπαράθεση με τους κατά καιρούς επισκόπους της επαρχίας⁶. Το 1850 μετέχει σε μια πρώτη απόπειρα απομάκρυνσης του Μελετίου, με προσφυγή στο βαλή

¹ Паскалева 1998, σ.207. *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.232.

² Кирил 1971, σ.41-2. Паскалева 1998, σ.209. *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.233-4. Ο μουτσαρίφης δήλωσε πως είχε λάβει εντολή από την Πύλη να μην εμποδίζει πλέον την απόσχιση των Βουλγάρων απ' το Πατριαρχείο (Паскалева 1998, σ.214).

³ Кирил 1971, σ.51. *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.234-5.

⁴ Паскалева 1998, σ.226-7.

⁵ Γλαφυρές λεπτομέρειες: Шапкарев 1984, σ.162-5 & 168-71. Βλ. επίσης την αφήγηση του Ράικο Ζινζίβοφ για την πρώτη συνάντησή του ίδιου και του Μιλαντίνοφ με τον επίσκοπο, σε Туше Влахов, *Къкму и неговото минало*, Σόφια 1969, σ.74-5.

⁶ Βιογραφικά στοιχεία, Шапкарев 1984, σ.455-71.

Θεσσαλονίκης· παρά τη νομιμότητά της, η ενέργεια αυτή παραλίγο να επιφέρει ωστόσο την εκτόπιση των πρωτεργατών της, που σώθηκαν την τελευταία στιγμή χάρη στη μεσολάβηση του άγγλου προξένου¹. Η εμπειρία αυτή σημάδεψε πιθανότατα τόσο τον ίδιο το Στανίσεφ όσο την υπόλοιπη αντιπολίτευση στο δεσπότη, η οποία θα εξελιχθεί στο σλαβοβουλγαρικό κόμμα της επαρχίας. Στο εξής, προσαρμόζουν τις κινήσεις τους έτσι ώστε να διαθέτουν προστατευτική κάλυψη από τις διπλωματικές αποστολές και τους πολιτικο-εκκλησιαστικούς μηχανισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων: το 1857 βολιδοσκοπούν την προτεσταντική ιεραποστολή της Θεσσαλονίκης· το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς θέτουν σε λειτουργία βουλγαρικό σχολείο με ρωσική χρηματοδότηση· μέσα στο 1858 αρχίζουν, τέλος, διαπραγματεύσεις με τη ρωμαιοκαθολική αποστολή των Λαζαριστών και το γαλλικό προξενείο για το ενδεχόμενο προσχώρησης της πόλης και της επαρχίας στην Ουνία². Τον Απρίλιο του 1859 αντιπροσωπεία της κοινότητας πήγε στην Κωνσταντινούπολη για συνεννόηση με τον εκεί επικεφαλής του βουλγαροουνίτικου κόμματος Ντραγκάν Τσαγκόφ και στις 12 Ιουλίου υπογράφηκε αίτηση των κατοίκων της επαρχίας προς τον Πάπα για «ένωσή» τους με την καθολική εκκλησία υπό όρους³.

Το περιεχόμενο της αίτησης είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικό για τις ρίζες και -κυρίως- τους στόχους της όλης κίνησης. Ξεκινά με την καταγγελία της «αξιοθρήνητης κατάστασης» του Πατριαρχείου και των αρχιερέων του, μοναδική ενασχόληση των οποίων είναι «να μαζώνουν χρήματα εννόμως και παρανόμως και να στέλλωσι τα περισσεύοντα εις το Φανάρι εις το Γραικικόν Πατριαρχείον και εις τους υπερασπιστάς αυτών»· η έμφαση στην οικονομική εκμετάλλευση διαπερνά και το τμήμα του κειμένου που ασχολείται ειδικότερα με το Μελέτιο και την αδιαφορία του Πατριαρχείου απέναντι στις εκκλήσεις του ποιμνίου για αντικατάστασή του. Η ουσία του διαβήματος βρίσκεται όμως στους όρους που η κοινότητα θέτει για την προσχώρησή της στην Ουνία: αναγνώριση των πρωτείων του Πάπα αλλά διατήρηση του ορθόδοξου τυπικού κι όλων των κανόνων «της ημετέρας Ανατολικής Εκκλησίας, ως την εδέχθημεν από τους Αγίους Πατέρας και οικουμενικάς Συνόδους»· εκκλησιαστική λατρεία στην «παλαιά βουλγαρική ή σλαβική» γλώσσα· εκπαίδευση με «κυριωτέρα» τη «βουλγαρική γλώσσα με τα εθνικά της γράμματα και χαρακτήρας»· πάνω απ' όλα, όμως, εκλογή των αρχιερέων -που πρέπει «να είναι όλοι ανεξαιρέτως Βούλγαροι»- «από το λαόν» με απλή μόνο επικύρωσή της από τη Ρώμη⁴. Η δημοκρατική επιδίωξη εκλογής του τοπικού «εθνάρχη» (και νόμιμο

¹ Шапкарев 1984, σ.166-8.

² Влахов 1969, σ.77-8.

³ Кирил 1971, σ.122-3· Влахов 1969, σ.92-3· *Annales de la Propagation de la Foi*, 32(1860), σ.432-3. Την αίτηση υπέγραψαν οι 4 ιερείς κι όλες οι οικογένειες της πόλης εκτός από 40 (Влахов 1969, σ.4).

⁴ ΙΑΥΕ 1859/76.1, «Αναφορά των κατοίκων (Βουλγάρων) Πολιανήνης προς τον Πάπα Πίον ΙΧ» (Κουκούσι 12.7.1859), συνημ. σε Π. Ζάννος προς πρωθυπουργό Α. Κουντουριώτη, Πέραν 14.10.1859, ά.α., Υπό εμπιστοσύνην. Το βουλγαρικό πρωτότυπο -με περικοπές: Иванов 1917, σ.288-90· αποσπάσματα ΒΑΣ 1978, σ.155-6. Ο Ιβανόφ (και βάσει αυτού η Βουλγαρική Ακαδημία) περικόπτει το αίτημα εκλογής των αρχιερέων· η λογοκρισία συνδέεται, προφανώς, με την ενδιάμεση εγκατάλειψη αυτής της δημοκρατικής πρακτικής απ' τη Βουλγαρική Εξουσία. Σύμφωνα με τον Σαπκάρεφ, η αίτηση αποτελούσε τροποποίηση του αρχικού υποδείγματος που υπέβαλε ο Τσαγκόφ,

εκπροσώπου του χριστιανικού πληθυσμού απέναντι στην οθωμανική διοίκηση) είναι το ένα - ίσως το κρισιμότερο- ζητούμενο· εξίσου σαφής είναι ωστόσο η σύνδεση αυτής της επιδίωξης με την εθνική συλλογιστική και στοχοθεσία του βουλγαρικού κινήματος, η «εθνικοποίηση» της διαμάχης και η θεσμική διασφάλιση του σλαβικού χαρακτήρα της εκκλησίας και του σχολείου. Σύμφωνα με την αυτοβιογραφική περιγραφή του Ράικο Ζινζίβοφ, η πρώτη αντίδραση του Μελέτιου στο άνοιγμα βουλγαρικού σχολείου στο Κιλκίς ήταν η επίδειξη υπεροπτικής αδιαφορίας, αρκεί «να τον άφηναν ήσυχο»¹. Πολύ διαφορετικά αντέδρασε όμως όταν λίγο αργότερα διαπίστωσε την «εισπήδηση» των εθναποστόλων στα δικά του χωράφια: «μεταβάς εις το μνημονευθέν χωρίον», εξηγεί ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης, «και παραστάς κατά την Κυριακήν εις την λειτουργίαν λεγομένην Σλαβιστί δεν ηδυνήθη να λάβη άλλο μέρος, ως μη ειδώς τα λεγόμενα, αλλά μόνον ποιών το σημείον του Σταυρού επί του θρόνου ών, όταν θεώρει τους άλλους παραστώτας ποιούντας τούτο. Ευνόητον ο Αρχιερεύς ούτος συνέλαβε μίσος προς το ποιμνιόν του τούτο και ούτος μεν ήρχισε να φέρεται προς αυτούς δυσμενώς, εκείνοι δε να κάμωσιν αναφοράς προς την Μεγάλην Εκκλησίαν κατ' αυτού, ζητούντες την παύσιν του και την αντικατάστασίν του δι' άλλου επισκόπου Βουλγάρεως όμως και όχι άλλης φυλής ή καταγωγής»². Η περιγραφή του προξένου, συνταγμένη πιθανότατα βάσει αφήγησης του ίδιου του επισκόπου, περιέχει εμφανείς αναχρονισμούς κι ενδεχομένως αντανακλά μια προσπάθεια υπερτονισμού των «εθνικών» στοιχείων της διαφοράς· το ίδιο συμβάν περιγράφεται όμως και από σλαβικές πηγές ως σημείο τομής στη μετατροπή μιας κοινοτικής-εκκλησιαστικής αντιπαράθεσης σε «ελληνοβουλγαρικό» ζήτημα³. Οι ευρύτερες εξελίξεις δεν άφηναν, άλλωστε, ανεπηρέαστη καμιά πλευρά –αποκαλυπτική είναι π.χ. η τάση των ελλήνων διπλωματών να υποβαθμίζουν τις (πραγματικές) καταχρήσεις του Μελέτιου σαν περιθωριακή λεπτομέρεια σε σύγκριση με τις «ανθελληνικές προπαγάνδες», αδυνατώντας να συλλάβουν το κοινωνικό υπόβαθρο της σλαβοβουλγαρικής «αφύπνισης». Στοιχειώδη κατανόηση απέναντι στους κατοίκους επιδεικνύει μόνο ο προξενικός γραμματέας Συρμακέσης, αναγνωρίζοντας πως «εις τιαύτην περιέστησαν δεινήν θέσιν οι Βούλγαροι ούτοι, ώστε προς απαλλαγήν των δεινών των εξήτησαν να τεθώσιν υπό το σκήπτρον του Πάπα της Ρώμης», κι ενημερώνοντας την Αθήνα για κρίσιμες λεπτομέρειες του οικονομικού υπόβαθρου της υπόθεσης. Το ίδιο αυτό καλοκαίρι του 1859, όταν το Πατριαρχείο αποφάσισε τελικά να εκτονώσει την κατάσταση απομακρύνοντας τον Μελέτιο, η κοινότητα του Κιλκίς είχε προτείνει τρεις υποψήφιους αντικαταστάτες του –δύο «Βούλγαρους» κι ένα «βουλγαρόφιλο Βλάχο»· παρόλα αυτά, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης διόρισε στη θέση του, με πλειστηριασμό, τον επίσκοπο Πλαταμώνος Ιάκωβο⁴. Σύμφωνα με τον

με απάλειψη δυο άρθρων «που έδιναν στον Πάπα το δικαίωμα να αναμιγνύεται στις εκκλησίες και τα σχολεία», κι έφερε 130 υπογραφές (Шапкарев 1984, σ.178-9).

¹ Влахов 1969, σ.75-6.

² ΙΑΥΕ 1860/39.26, Ι. Αγκωνάκης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.9.1859, αρ.585.

³ Влахов 1969, σ.79-80. Πρβλ. ΒΑΣ 1978, σ.149-51.

⁴ Шапкарев 1984, σ.174· ΙΑΥΕ 1860/39.26, Ι. Αγκωνάκης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.9.1859, αρ.585. Ειρωνία της Ιστορίας: ο (κατά Σαπκάρεφ) «βουλγαρόφιλος Βλάχος» ήταν ο τότε επίσκοπος Πέτρος Αγαθάγγελος, που ως

Συρμακέση, η κατακύρωση έγινε με καταβολή 1.500 λιρών προς το Νεόφυτο, ποσό το οποίο θα αποσπούσε στη συνέχεια ο πλειοδότης από το ποίμνιό του¹. Όπως επισημαίνει άλλωστε ο πρόξενος, η Πολυανή θεωρούνταν «ευπρόσδοτος θρόνος», με ετήσια εισοδήματα που ξεπερνούσαν αυτό το ποσό, κι επιπλέον «κατά συνήθειαν οι χριστιανοί είναι υπόχρεοι να πληρώσωσι τα διπλάσια δικαιώματα» μετά από κάθε αλλαγή ιεράρχη². Και σ' αυτή την ανάλυση, ωστόσο, η τελική έμφαση θα δοθεί στην «εθνικοποίηση» της αρχικής «εκκλησιαστικής» διαφοράς: «Είναι άξιον παρατηρήσεως», τονίζει ο προξενικός γραμματέας, «ότι οι Βούλγαροι ούτοι κάτοικοι της Πολυανής ετήρουν άκραν σιωπήν φροντίζοντες μόνον περι της καλλιέργειας των γαιών των και περί ουδενός άλλου· προ δύο όμως ετών ήρξαντο ν' απαιτώσι την εις την εαυτών γλώσσαν θείαν μυσταγωγίαν και να έχωσιν αξιώσεις εθνικότητος. Εκ τούτου εικάζεται ότι υπάρχει υπόκρυφος δύναμις υποκινούσα αυτούς και κανονίζουσα τα διαβήματά των σύμφωνα με την επιθυμίαν της. Η σταθερά απόφασις αυτών δεν είνε ο εναγκαλισμός του Λυτικού δόγματος, ως εικάζεται, αλλ' η στιγμάτισις της πορείας της Μεγάλης Εκκλησίας και η επίτευξις επισκόπου Βουλγάρου δυναμένου ολίγον κατ' ολίγον ν' αναδείξη στοιχεία εθνικότητος υπέρ αυτών»³.

Πόσο σωστή ήταν αυτή η εκτίμηση το απέδειξαν οι εξελίξεις των αμέσως επόμενων εβδομάδων. Αντιμέτωπο με το σοκ «τριάντα χιλιάδων ορθοδόξων τους οποίους έχανε δωρεάν εν μία στιγμή η Ανατολική Εκκλησία», το Πατριαρχείο αποφασίζει στις 12 Σεπτεμβρίου να σταλεί επί τόπου ο Μακαριουπόλεως Ιλαρίων, «Βούλγαρος μεν την καταγωγήν, αλλ' ανήρ συνετός και ικανώτατος» (κι επιπλέον, μια από τις τρεις αρχικές επιλογές της κοινότητας) για να συμμαζέψει τα πράγματα⁴. Θα φτάσει στο Κιλκίς ταυτόχρονα με τον επικεφαλής των λαζαριστών της Κωνσταντινούπολης, αιδεσιμότητα Μπορέ· ο τελευταίος γίνεται δεκτός από τους κατοίκους με πανηγυρισμούς «ως Μεσσίας», σε αντίθεση με τον Ιλαρίωνα που «δεν είδεν εις προϋπάντησίν του ειμή τέσσαρας ή πέντε». Η αναμέτρηση των δυο μηχανισμών διαρκεί εβδομάδες, με πυρετώδη αλληλογραφία μεταξύ των απεσταλμένων και των κεντρικών επιτελείων. Αρκετά γρήγορα, ο Μπορέ διαπιστώνει την προσπάθεια της τοπικής ηγεσίας να διατηρήσει τον πλήρη έλεγχο του χώρου και ν' αποτρέψει την άμεση επαφή του με τον πληθυσμό. Ο Ιλαρίων αντίθετα «ιερουργεί σλαβιστί» στην τοπική εκκλησία «και την ιερατικήν αυτού ενδεδυμένος στολήν αναβαίνει το βήμα και λαλεί Βουλγαριστί προς τον λαόν»· εισηγείται

μητροπολίτης Βοδενών εξελίχθηκε -όπως θα δούμε παρακάτω- σε απηνή διώκτη του βουλγαρικού κινήματος της επαρχίας του.

¹ ΙΑΥΕ 1860/39.26, Σ.Β. Συρμακέσης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.10.1859, αρ.666. Βουλγαρικές πηγές της εποχής έκαναν, απ' την πλευρά τους, λόγο για 300.000 γρόσια, δηλαδή κάπου 3.000 λίρες (Βλαхов 1969, σ.90· Шапкарев 1984, σ.174). Ο Шапкарев, πάλι, επισημαίνει πως η αλλαγή των επισκόπων συνιστούσε μια ακόμη ευκαιρία έκτακτων προσόδων για κάθε νέο μητροπολίτη. Απ' τον πλειοδοτικό διαγωνισμό δεν απείχε ούτε η ίδια η κοινότητα του Κιλκίς, που προθυμοποιήθηκε να καταβάλει 50.000 γρόσια για την εκλογή κάποιου απ' τους εκλεκτούς της (Шапкарев 1984, σ.173-7).

² ΙΑΥΕ 1860/39.26, Ι. Αγκωνάκης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.9.1859, αρ.585.

³ ΙΑΥΕ 1860/39.26, Σ.Β. Συρμακέσης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.10.1859, αρ.666.

⁴ ΙΑΥΕ 1859/76.1, Π. Ζάννος προς πρωθυπουργό Α. Κουντουριώτη, Πέραν 14.10.1859, ά.α· Кирил 1962, σ.124· Влахов 1969, σ.95.

κατόπιν στο Πατριαρχείο «να ενδώση εις την πρώτην των Βουλγαρικών αυτών λαών απαίτησιν περί εκλογής επισκόπου της εφέσεως των» –κι επιτυγχάνει: «*Η Εκκλησία*», ενημερώνει την Αθήνα ο έλληνας πρέσβης, «δεν εδίστασε παντελώς ως προς την απόφασιν ήν ώφειλε να λάβη, ως εκ της ανάγκης των περιστάσεων». Στις 29 Οκτωβρίου χειροτονείται επίσκοπος ο Παρτένι Ζογκράφκι, λόγιος αρχιμανδρίτης γεννημένος στην περιοχή της Δίβρας, σπουδασμένος στις ιερατικές σχολές της Αθήνας και της Μόσχας, με πλούσιο συγγραφικό έργο, πρώην καθηγητής της παλαιοσλαβικής στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, διευθυντής της βουλγαρικής σχολής της Κωνσταντινούπολης κι ένα από τα επιτελικά στελέχη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος σ' ολόκληρο το μακεδονικό χώρο. Η πανηγυρική υποδοχή του στο Κιλκίς, στις 14 Νοεμβρίου, θα σημάνει την καθολική αποτυχία του ρωμαιοκαθολικού εγχειρήματος¹.

Μοναδική περίπτωση «βούλγαρου» αρχιερέα που διορίστηκε χάρη στη δράση του σλαβοβουλγαρικού κινήματος πριν από την ίδρυση της Εξαρχίας, ο Παρτένι Ζογκράφκι δεν θα παραμείνει ωστόσο στη θέση του για πολύ. Ένα μόλις μήνα μετά την εγκατάστασή του, ενημερώνει την εφορία της βουλγαρικής εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη ότι «*μερικοί κακοί και διεφθαρμένοι άνθρωποι*» στη Δοϊράνη οργανώνουν «*ίντριγκες και συνομοσίες*» εναντίον του, με καθοδηγητικό κέντρο την ίδια την (προϊστάμενή του) μητρόπολη Θεσσαλονίκης· ως μοναδική λύση προκρίνει την αναβάθμιση της επισκοπής του σε μητρόπολη, ώστε να απαλλαγεί θεσμικά από «*τις ίντριγκες των άλλων επισκόπων της μητρόπολης Θεσσαλονίκης αλλά κι από τις ίντριγκες των σαλονικιών ελλήνων τσορμπατζήδων*»². Ένα χρόνο μετά, και ως αποτέλεσμα καταγγελιών μιας εικοσάδας ευκατάστατων κατοίκων της Δοϊράνης που «*παραπονιούνται για μένα επειδή δεν τους δίνω να τρέφονται απ' τον ιδρώτα των φτωχών, όπως ήταν μαθημένοι*», το Πατριαρχείο ετοιμάζεται ν' αποστείλει εξάρχους για τη διερεύνηση των κατηγοριών· ο Παρτένι στην αρχή αισθάνεται μάλλον ασφαλής («*θα με τιμωρήσουν φρικτά*»), γράφει ειρωνικά, «*γιατί δεν παίρνω πολλά λεφτά και πληρώνω κερατιάτικα [ме жереμετισувам] και δεν προδίδω την πατρίδα κλπ κλπ*»), σύντομα όμως διαπιστώνει ότι, σε αντίθεση προς τις συνήθειες πρακτικές, οι έξαρχοι επιδιώκουν «*όχι να ειρηνεύσουν την επαρχία αλλά να τη διαταράξουν*», υποθάλλοντας τις εις βάρος του κατηγορίες³. Τον Αύγουστο του 1861 θα κληθεί στη Θεσσαλονίκη απ' το μητροπολίτη, κατηγορούμενος για σωρεία «*αντικανονικών πράξεων*». Το Νοέμβριο, η δίωξή του τροφοδοτεί μια έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των βουλγαρικών και των ελληνικών εφημερίδων της πρωτεύουσας: οι πρώτες διαμαρτύρονται για τη δίωξη ενός ιεράρχη που μείωσε την αρχιερατική επιχορήγηση στο μισό (από 20 σε 10 γρόσια ανά στέφανο), διέθεσε το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων του για τη

¹ ΙΑΥΕ 1859/76.1, Π. Ζάννος, όπ.π.· Кирил 1962, σ.124-7 & 130-5· Шапкарев 1984, σ.181-5· Манчев 1982, σ.61-5. Ο τελευταίος ήταν μέλος της αντιπροσωπείας των λαζαριστών και μεταξύ άλλων περιγράφει πως, κατά την επίσκεψή τους στο ναό του Αγ. Γεωργίου, κατέστρεψε αυτοπροσώπως την ελληνική επιγραφή του υπέρθυρου (σ.65).

² В. Томов, «Писма на Хаджи Партения като Кукушко-Полянски епископ», *Македонски Преглед*, 3-4 (1936), σ.109-10.

³ Στο ίδιο, σ.112-3.

λειτουργία των σχολείων, άνοιξε σχολεία στα χωριά, αντικατέστησε την ελληνική γλώσσα στα σχολεία και τις εκκλησίες με τη βουλγαρική κι επέβαλε «να μελετούν βουλγαρικά εκείνοι που σαν παπαγάλοι λειτουργούσαν στα ελληνικά, δίχως να καταλαβαίνουν τίποτα ούτε αυτοί που διάβαζαν, ούτε οι χριστιανοί που εκκλησιάζονταν»¹. οι δεύτερες απαντούν παραθέτοντας κατάλογο 15 κατηγοριών, για τις οποίες -υποστηρίζουν- ο Παρτένι καταδικάστηκε τόσο από την τοπική σύνοδο όσο και από τις οθωμανικές αρχές, γεγονός που πιστοποιεί πως «ου μόνον κωλύεται του είναι επίσκοπος, αλλά και όλως απόβλητος του ιερού περιβόλου, ως προσηνεχθείς τη μητρί εκκλησία αντιευαγγελικά όλως»². Η εξέταση του κατηγορητηρίου αποδεικνύει πάντως τον καθαρά πολιτικό χαρακτήρα των περισσότερων κατηγοριών, ανεξάρτητα από την ενδεχόμενη χάλκευσή τους: «καταδιωγμός της Γραικικής Εκκλησίας» με κλείσιμο των ελληνόγλωσσων σχολείων και των εκκλησιών, οι ιερείς των οποίων «δεν παρεδέχθησαν την εισαγωγήν βουλγαρικών βιβλίων», κάψιμο «Γραικικών Ευαγγελίων», αναθεματισμός «από θρόνου» και «εντός εκκλησίας των αναγιγνωσκόντων ελληνιστί», κατάρεις κι αφορισμοί «των μη αναγνωριζόντων το ανεξάρτητον και αυτοκέφαλον αυτού», προπαγάνδισή του αποχωρισμού «των Βουλγάρων από του αιρετικού Γραικικού πατριαρχείου», κυρίως όμως ότι «δήρυσεν πατέρα από υιόν, αδελφόν απ' αδελφού και φίλον από φίλου, μίσος εμπνεύσας αυτοίς αδιάλλακτον»³. Λιγότερο σοβαρή φαίνεται μια άλλη κατηγορία, ότι ο επίσκοπος ενέκρινε την πώληση ενός καταχρεωμένου μοναστηριού από τα 7 γειτονικά του χωριά στη Μονή Εικοσαφοινίσης, κατακρατώντας 25 οκάδες μπακίρια έναντι των «κανονικών δικαιωμάτων» που το μοναστήρι δεν ήταν σε θέση να του καταβάλει⁴. Αντιμέτωπος με το ενδεχόμενο να σταλεί εξορία, ο Παρτένι θα «δραπετεύσει» απ' τη Θεσσαλονίκη με ρωσικό πλοίο το Φεβρουάριο του 1862, καταφεύγοντας στο βουλγαρικό ναό της πρωτεύουσας υπό την προστασία της ρωσικής πρεσβείας⁵. Τον Απρίλιο θα διοριστεί μέλος της πενταμελούς «επιτροπής του βουλγαρικού έθνους» στις διαπραγματεύσεις με το Πατριαρχείο, κίνηση που θα σημάνει και τη δρομολόγηση της διαδικασίας αποκατάστασής του⁶. Τον Οκτώβριο στάλθηκε ως πατριαρχικός έξαρχος στην Κρήτη⁷, το Νοέμβριο διορίστηκε νέα τριμελής έξαρχία για την εξέταση των εις βάρος του κατηγοριών (με συμμετοχή κι ενός «βουλγάρου» αρχιερέα, του «διακεκριμένου θεολόγου» Πρεσλάβας Άνθιμου, μελλοντικού πρώτου Εξάρχου της ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας)⁸, την άνοιξη του 1863 αρχίζουν οι ανακρίσεις⁹, στα τέλη

¹ Цариградски Вестник (Κων/λη) 4.11.1861, σ.2-3, και «απαντητική» αναφορά στον Ανατολικό Αστήρα, 22.11.1861, σ.2. Πρβλ. Влахов 1969, σ.99· Трайков 1966, σ.660.

² Ανατολικός Αστήρ 27.12.1861, σ.3 και 14.2.1862, σ.3.

³ Ανατολικός Αστήρ, 14.2.1862, σ.3. Τέσσερεις κατηγορίες αφορούσαν «διοικητικά» παραπτώματα (αντικανονικές χειροτονίες ιερέων, γάμους και διαζύγια).

⁴ Ανατολικός Αστήρ, 5.4.1862, σ.3.

⁵ Влахов 1969, σ.102· Трайков 1964, σ.193· Ανατολικός Αστήρ 28.2.1862, σ.3.

⁶ Ανατολικός Αστήρ, 1.5.1862, σ.3.

⁷ Ανατολικός Αστήρ, 2.10.1862, σ.3.

⁸ Ανατολικός Αστήρ, 27.11.1862, σ.3· 12.2.1863, σ.3 και 5.3.1863, σ.3. Τα άλλα δυο μέλη ήταν οι μητροπολίτες Σισανίου και Κορυτσάς.

⁹ Съветник, 1.4.1863, σ.4.

της χρονιάς δικαιώνεται πανηγυρικά¹ και στις αρχές του 1864 επιστρέφει στην έδρα του². Για την αθώωσή του κινητοποιήθηκε όλος ο τοπικός μηχανισμός του βουλγαρικού κόμματος, με αποστολή αναφορών υπέρ του διωκόμενου ιεράρχη από διάφορες κοινότητες της επαρχίας του³. Πρόκειται για αδιαμφισβήτη θεσμική νίκη, η οποία έμελλε ωστόσο ν' αποδειχθεί εντελώς Πύρρεια: ήδη μέσα στο 1865 διατυπώνονται ξανά κατηγορίες εναντίον του, για επαφές με την Ουνία, φιλαργυρία και διασπάθιση 12.000 γροσιών που είχαν σταλεί από τη Ρωσία για το άνοιγμα σχολείου θηλέων⁴· το σημαντικότερο είναι, ωστόσο, πως αυτή τη φορά εκδηλώνονται εναντίον του όχι μόνο οι συνήθεις «ελληνόφρονες» αλλά και αξιόλογη μερίδα των ηγετών του βουλγαρικού κόμματος, μ' επικεφαλής τον ίδιο το Νάκο Στανίσεφ⁵. Μερίδα του βουλγαρικού Τύπου της Κωνσταντινούπολης μετέχει επίσης στις επιθέσεις, ενώ η δημόσια υπεράσπισή του αυτή τη φορά είναι αρκετά αμήχανη⁶. Μια κάποια εξήγηση γι' αυτή τη δραματική μεταστροφή διακρίνεται στη δημοσιευμένη αλληλογραφία του επισκόπου με το δανειστή του, τον μεγαλύτερο από το Κάλοφερ και μετέπειτα ηγετικό στέλεχος της Εξαρχίας στην πρωτεύουσα, Χρήστο Ταπτσιλέστοφ: η πίεση του τελευταίου πάνω στον Παρτένι να ξεπληρώσει τα χρέη που είχε συσσωρεύσει στο μεσοδιάστημα (132 λίρες ή 13.200 γρόσια) είναι εκεί κάτι παραπάνω από ευκρινής⁷. Η θητεία του πρώτου -και τελευταίου- «βούλγαρου» επισκόπου Πολυανής θα κλείσει έτσι το Σεπτέμβριο του 1867, δια της προαγωγής του σε μητροπολίτη Νυσάβας, στη βουλγαροσερβική μεθόριο⁸. Στη θέση του, μια αυτοσχέδια επιτροπή υπό την καθοδήγηση του μητροπολίτη και με συμμετοχή προεστών όπως ο Στανίσεφ επαναφέρει τον προ πολλού διωγμένο Μελέτιο –ανατροπή εντυπωσιακή, αποκαλυπτική της ρευστότητας των «εθνικών» και κοινωνικών συσχετισμών της περιόδου⁹.

Το κλείσιμο του κύκλου δεν παρουσιάζει την παραμικρή απόκλιση από τις συνήθεις διαδρομές της «ελληνοβουλγαρικής» αντιπαράθεσης. Η προσπάθεια του Μελέτιου να εισπράξει την αρχιερατική του επιχορήγηση αντιμετωπίστηκε με την άρνηση των κοινοτήτων να τον αναγνωρίσουν ως αρχιερέα και την αποχώρηση όλου συλλήβδην του εκκλησιασματος όταν επιχείρησε να λειτουργήσει στο Κιλκίς (23.8.1869). Η απάντηση του δεσπότη ήταν

¹ *Съветник*, 17.6.1863, σ.4· Томов 1936, σ.119· Влахов 1969, σ.102.

² *Съветник*, 2.3.1864, σ.4.

³ Για το συντονισμό αυτών των ενεργειών απ' τον ίδιο τον Παρτένι, βλ. τη μετάφραση «εγκυκλίου Βουλγαρικού γράμματός» του που δημοσιεύθηκε στον *Ανατολικό Αστέρα* (4.12.1862, σ.3).

⁴ Влахов 1969, σ.104-5· Шапкарев 1984, σ.202.

⁵ Шапкарев 1984, σ.188-9, 202 & 466· Влахов 1969, σ.103-4.

⁶ Влахов 1969, σ.104-5· *Γαΐδα*, 15.3.1865, σ.148.

⁷ Томов 1936, σ.119-20.

⁸ Влахов 1969, σ.105. Κι εκεί ωστόσο είχε προβλήματα με τον πληθυσμό, τα οποία ο μετέπειτα έξαρχος Ιωσήφ, ως απεσταλμένος διαμεσολαβητής της Εξαρχίας, απέδωσε στη «φιλαργυρία» και τις «αρπαγές» του. Το 1874 ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη όπου και πέθανε το 1876 (Екзарх Йосиф 1992, σ.56 & 827).

⁹ Ο Шапкарев ερμηνεύει το απροσδόκητο αυτό γεγονός βάσει της ανασφάλειας που προκάλεσε η δολοφονία του καϊμακάμη του Κιλκίς από κάποιο μουσουλμάνο και το ενδεχόμενο επίρριψης της ευθύνης στους χριστιανούς προύχοντες (Шапкарев 1984, σ.191-2). Υποστηρίζει επίσης ότι για τη μετάθεση του Παρτένι καθοριστικό ρόλο έπαιξε το «λάθος» του να γιορτάσει με κωδωνοκρουσίες το Πάσχα του 1866 στη Δοϊράνη, «λάθος» που ο ίδιος αποδίδει σε προβοκάτσια (σ.189-90).

αλληπάλληλες συλλήψεις, τόσο στην πόλη όσο και στα χωριά¹. Σύμφωνα με τον Σαγκάρεφ, βουλγαροδιδάσκαλο στο Κιλίκι αυτά τα χρόνια, ο Μελέτιος εγκαταστάθηκε τελικά μόνιμα στη Δοϊράνη μέχρι το θάνατό του το 1875. Στο Κιλίκι, ο πόλεμος θέσεων ανάμεσα στους οπαδούς του και το ανασυγκροτούμενο βουλγαρικό κόμμα θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια, με διακύβευμα κυρίως τον έλεγχο των σχολείων· η οριστική ρήξη θα επέλθει μόλις στις αρχές του 1871, όταν τέθηκε από τις οθωμανικές αρχές ζήτημα αναδρομικής καταβολής των αρχιερατικών εισφορών².

Νευροκόπι

Στο Νευροκόπι, τέλος, τα πρώτα δείγματα βουλγαρικού κινήματος εμφανίζονται αρκετά νωρίς, γύρω στο 1855, ως αποτέλεσμα των (εμπορικών και άλλων) επαφών με τη γειτονική Βόρεια Θράκη³. Καθοριστική θ' αποδειχθεί επίσης η συμβολή της αγροτικής ενδοχώρας, η ηγετική τάξη της οποίας στηρίζει αρκετά νωρίς το βουλγαρικό κόμμα της πρωτεύουσας του καζά: «λεφτάδες» χωρικοί με κεφάλαιο 2-3.000 λιρών και συνάμα «ένθερμοι πατριώτες», αλλά και έμποροι (όπως ο Νικόλα Ιβάνοφ απ' την Κοβατσόβιτσα ή ο Γκροζνάνοφ απ' το Σκρέμπατνο) εγκαταστημένοι στην πόλη κι «αυτοδίκαια» μέλη της τοπικής «βουλγαρικής κοινότητας», οι οποίοι όμως διατηρούν στενή σχέση με τα χωριά τους, τα συμφέροντα των οποίων διαμεσολαβούν στο κέντρο⁴. Ελληνικές και βουλγαρικές πηγές επισημαίνουν επίσης μια «γεωπολιτική» διχοτόμηση του καζά, με διαχωριστική γραμμή το ρου του Νέστου: στην αριστερή όχθη (βορειοδυτικό τμήμα ή Ντερβέντ Κολού) τα -σχετικά λιγοστά- χριστιανικά χωριά διατηρούσαν ανέκαθεν τη σλαβική γλώσσα στην εκκλησία και το σχολείο, ενώ στη δεξιά όχθη (ή Δεμίρ Κολού) εξίσου ριζωμένη ήταν η ελληνόγλωσση εκπαίδευση και λειτουργία⁵. Οι ρίζες αυτής της διαφοράς μπορούν ν' αναζητηθούν στη γεωγραφική εγγύτητα του νοτιοανατολικού τμήματος με τα ελληνόφωνα κέντρα, εκκλησιαστικά (επισκοπή Δράμας, μητρόπολη Σερρών) ή εμπορικά (Δράμα, Καβάλα, Σέρρες, Θεσσαλονίκη), στις δοσοληψίες της αριστερής όχθης με τις βορειότερες βουλγαρικές περιοχές αλλά και στην περικύκλωση των εκεί χριστιανικών χωριών από μουσουλμανικά πομακοχώρια, που προσέδιδε στη σλαβική lingua franca μια αυξημένη χρηστικότητα. Οι αναλύσεις της εποχής δεν αποφεύγουν ωστόσο να τους προσδώσουν «φυλετικό» -ή δυνάμει «φυλετικό»- περιεχόμενο: ανταπόκριση απ' το Νευροκόπι σε ελληνική εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης, εν έτει 1865, ισχυρίζεται έτσι πως οι κάτοικοι του Δερβέντ Κολού, «ως εκ του χαρακτήρος των και της διατηρήσεως της

¹ Влахов 1969, σ.106-10· Шапкарев 1984, σ.192-3· *Русия и българското...*, όπ.π., σ.500-1, 506 & 508.

² Шапкарев 1984, σ.195-6.

³ *Съветник* (Κων/λη) 21.10.1863, σ.3· *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη) 24.3.1865, σ.3· Ангел Даскалов, «Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини», *Македонски Преглед*, 1 (1931), σ.86 & 98-9· *ΙΑΥΕ* 1863/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 6.9.1863, αρ.180.

⁴ Кънчов 2000, σ.363· Даскалов 1931, σ.98-9.

⁵ *Ανατολικός Αστήρ* 24.3.1865, σ.3· Кънчов 2000, σ.339 & 363· Даскалов 1931, σ.86.

βουλγαρικής γλώσσας, παρέχουν, τρόπον τινά πιθανότητα βουλγαρικής καταγωγής», ενώ αυτοί του νοτιοανατολικού τμήματος «καίτοι λαλούντες την Βουλγαρικήν, εκ του χαρακτήρος των όμως, της διατηρήσεως της Ελληνικής γλώσσας, της μεγίστης προς αυτήν κλίσεώς των και των ηθών και εθίμων αυτών, παρέχουσι την βεβαιότητα Γραικικής καταγωγής»¹. λιγότερο φαντασιώδης, μια βουλγαρική πηγή τονίζει πάλι πως τα χωριά της δεξιάς όχθης, αντίθετα από εκείνα της αριστερής, ανήκαν στη «φυλετική» υποομάδα (φάρα) των Μρβάτσι². Σαφέστερη είναι μια άλλη εθνοτική πτυχή της εθνικής αντιπαράθεσης: η βλάχικη παροιμία της πόλης, μερικές δεκάδες οικογένειες επήλυδων απ' τη Μοσχόπολη, συγκροτεί κι εδώ το σκληρό πυρήνα του ελληνικού κόμματος, μαζί με τους -επίσης λιγοστούς- ελληνόφωνους εποίκους «εκ Μελενίκου»³.

Οι κοινωνικές συμμαχίες των δυο πλευρών θα καθορίσουν τα χαρακτηριστικά της αναμέτρησης. Ηγέτες του βουλγαρικού κόμματος, σύμφωνα με τον Ν.Ζ., ήταν «τρία ή τέσσερα άτομα εκ των ενταύθα λεγομένων Βουλγάρων, άνθρωποι σπουδαρχίδαι και εστιγματισμένοι δια το φιλοτάραχόν των, σπεύδοντες αείποτε δια θεμιτών και αθεμίτων μέσων να καταστάσι δημοτικοί και να κορέσωσι την φιλοδοξίαν των» –διατυπώσεις που παραπέμπουν ευθέως στην αντιπολίτευση της τοπικής κοινότητας. Στο εγχείρημά τους, οι «σπουδαρχίδαι» αυτοί διέθεταν, κατά την ίδια πηγή, την υποστήριξη της υπαίθρου στα αριστερά του ποταμού: «εξαπατήσαντες τινάς των συμπατριωτών των και χωρικών του Δερβέντ Κολού, ανθρώπους απονηρευτούς και απλοϊκούς τους μεν, τους δε χυδαίους και ταραξιάς, [...] κατώρθωσαν υπό το πρόσχημα εισαγωγής της Βουλγαρικής γλώσσας και άλλων ονειροπολήσεων, να διαταράξουν την προτέραν αρμονίαν και ησυχίαν της κομοπόλεώς μας». Το 1863 άρχισε να λειτουργεί στην πόλη βουλγαρικό σχολείο, ευτυχώς όμως ο «μειλίχιος και ευαγγελικός τρόπος» του επισκόπου Δράμας κι «ο συνδιαλλακτικός τρόπος της μερίδος των ευυπολήπτων και φρονίμων ενταύθα πολιτών και των εν τοις πράγμασιν» απέτρεψαν την ενδυνάμωση του βουλγαρικού κόμματος: «απομονωθέντων και στιγματισθέντων των πονηρών τοιούτων, πάσα ανωμαλία εξωμαλύνθη». Το βουλγαρικό σχολείο εξακολούθησε πάντως να λειτουργεί, «καθόσον τινές των εντοπίων νομίζουσιν ότι τοις χρησιμεύει δια τας μετά των βορειοτέρων επαρχιών σχέσεις των, όπου επικρατεί η βουλγαρική γλώσσα»⁴.

Σαφέστερες και πιο λεπτομερείς πληροφορίες αντλούμε από τις ανταποκρίσεις που δημοσιεύθηκαν την ίδια περίοδο στο βουλγαρικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης, σε συνδυασμό με την αλληλογραφία του Βέρκοβιτς και τη μεταγενέστερη εξιστόρηση του Κάντσοφ. Το βουλγαρικό σχολείο ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1862, με επιχορήγηση του «φιλόπατρι»

¹ *Ανατολικός Αστήρ* 24.3.1865, σ.3. Η ανταπόκριση στάλθηκε από το Νευροκόπι στις 25.2.1865. Ο συντάκτης της υπογράφει με τα αρχικά Ν.Ζ. και, από το περιεχόμενο, διαφαίνεται πως είναι ηγετικό στέλεχος της ορθόδοξης κοινότητας.

² Даскалов 1931, σ.86 & 84.

³ Кънчов 2000, σ.356-9' Θεοδώρητος 1941-52, σ.416-7. Για «συμβάντα μεταξύ των Ελληνοβλάχων και των λεγομένων Βουλγάρων» της πόλης κάνει λόγο και ο Ν.Ζ. στον *Ανατολικό Αστήρα* (όπ.π.)

⁴ *Ανατολικός Αστήρ*, 24.3.1865, σ.3-4.

βούλγαρου ευεργέτη Μιρόνοβιτς Τόσκοφ και δασκάλους απ' τη Βουλγαρία¹. Αντί για το κοινοτικό σχολικό κτίριο, στεγάστηκε σ' ένα ιδιωτικό χάνι εξαιτίας της αντίδρασης του ελληνικού κόμματος της πόλης· το τελευταίο, σύμφωνα με ανταπόκριση της «Σαβέντικ», αποτελούνταν από «κάποιους βλάχους μποζατζήδες (=παρασκευαστές και πωλητές της «μποζιά», τοπικού ροφήματος από κεχρί) κι έλληνες κουλουροπόδες, μαζί με κάποιους παραπλανημένους γρεκομένους απ' τους δικούς μας»². Ο επίσκοπος Δράμας Αγαθάγγελος, γνώστης της σλαβονικής από παλιότερη θητεία του στην Ερζεγοβίνη κι ενδιαφερόμενος κυρίως για την ακώλυτη είσπραξη των αρχιερατικών του, αρχικά δεν έφερε αντιρρήσεις· επέτρεψε μάλιστα τη συστέγασή του στο κοινοτικό σχολείο, όπως και στον αριστερό χορό της εκκλησίας να ψάλλει στα σλαβικά. Γρήγορα ωστόσο υποχρεώθηκε ν' αλλάξει πολιτική, όταν το ελληνικό κόμμα τον κατήγγειλε στο Πατριαρχείο σαν «φιλοβούλγαρο». Ως αποτέλεσμα αλληπάλληλων παρεμβάσεων στις αρχές, τρεις βουλγαροδιδάσκαλοι υποχρεώθηκαν τα επόμενα χρόνια να εγκαταλείψουν την πόλη, το σχολείο όμως εξακολούθησε να λειτουργεί³. Κατά πάσα πιθανότητα η διδασκαλία της βουλγαρικής γλώσσας συναντούσε ευρύτερες συναινέσεις, όπως διαπιστώνουμε από τις διαπραγματεύσεις του 1863-64 για ένα ενιαίο «ελληνοβουλγαρικό» κοινοτικό εκπαιδευτήριο⁴.

Παράλληλα προς τα παραπάνω, μια διαφορετική σύγκρουση καταγράφεται στις πηγές: η άρνηση των κοινοτήτων να πληρώσουν τις αυξημένες αρχιερατικές εισφορές που τους ζητά ο Αγαθάγγελος, επικαλούμενες τη βουλγαρική εθνικότητά τους: «άμα η προσφιλής βασιλική κυβέρνηση λύσει το βουλγαρικό ζήτημα κι αξιωθούν να έχουν καλόν ποιμένα από το γένος τους, τότε θα του δώσουν όποια αμοιβή τους πέφτει, αλλά αυτόν δεν τον αναγνωρίζουν για επίσκοπο, ούτε μπορούν να του δώσουν αμοιβή»⁵. Σύμφωνα μάλιστα με τον έλληνα πρόξενο Σερρών, Λαγκαδά, η άρνηση καταβολής της αρχιερατικής επιχορήγησης «κατά τον νέον κανονισμόν» προηγήθηκε των λοιπών «συμπτωμάτων Πανσλαβισμού», τουτέστιν των αιτημάτων για βουλγαρικό σχολείο, λειτουργία «μόνον βουλγαριστί» και «ίδιον αρχιερέα Βούλγαρον»⁶. Το αποτέλεσμα ήταν αλληπάλληλες προσφυγές του δεσπότη στις οθωμανικές αρχές και διώξεις προυχόντων⁷. Μέχρι το 1882 το Νευροκόπι υπαγόταν εκκλησιαστικά στην επισκοπή Δράμας· οι πολιτικοί κι «εθνολογικοί» συσχετισμοί δεν επέτρεπαν συνεπώς την αποτελεσματική διεκδίκηση βούλγαρου επισκόπου, ενώ ακόμη και στο επίπεδο του καζά τα πράγματα δεν ήταν

¹ Шопов 1893, σ.98.

² Съветник 21.10.1863, σ.3.

³ Съветник 1.4.1863, σ.4, 21.10.1863, σ.3 και 2.12.1863, σ.4· Кънчов 2000, σ.358-60· Даскалов 1931, σ.99-104· Христов 1969, σ.48-54. Επίσης: Θεοδώρητος 1941-52, σ.416-8. Για το συντονισμό των διώξεων απ' το ελληνικό προξενείο Σερρών: ΙΑΥΕ 1863/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 6.9.1863, αρ.180.

⁴ Даскалов 1931, σ.100-1· Съветник 21.10.1863, σ.3. Τη λειτουργία του απέρριψε, τελικά, το βουλγαρικό κόμμα.

⁵ Съветник 2.12.1863, σ.4. Ο μετέπειτα μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος αναφέρει πως, αμέσως μετά το διορισμό του το 1862 στην επαρχία, ο Αγαθάγγελος «ηξίωσε κατά την τότε επικρατούσαν συνήθειαν διπλήν» την αρχιερατική επιχορήγησή του· συνδέει δε αυτή την απαίτηση με την «ενδοτική» στάση του απέναντι στις «αξιώσεις» των «βουλγαριστών» (Θεοδώρητος 1941-52, σ.415-6).

⁶ ΙΑΥΕ 1863/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 6.9.1863, αρ.180.

⁷ Съветник 21.10.1863, σ.3 και 2.12.1863, σ.4· Γαΐδα 27.7.1863, σ.27-8· Тодоров - Жедев 1966, σ.209-16.

καθόλου δεδομένα. Το πρώτο επίσημο κείμενο αποκήρυξης του Αγαθάγγελου, το 1866-67, υπογράφηκε μόνο από τις κοινότητες της αριστερής όχθης του Νέστου· για την προσχώρηση των Μρβάτσι στο βουλγαρικό κόμμα θα χρειαστεί να περιμένουμε ως το Δεκέμβριο του 1869, όταν μια σύσκεψη προυχόντων των κυριότερων χωριών στο Γκαϊτανίνοβο κηρύχθηκε υπέρ της απόσχισής τους απ' το Πατριαρχείο¹. Ακόμη και τότε, όμως, κεφαλοχώρια όπως το Ζίρνοβο (σημ. Κάτω Νευροκόπι), το Ντόλιανι ή το Καράκιοϊ (σημ. Κατάφυτο Δράμας) θ' αρνηθούν να προσυπογράψουν την αίτηση προσχώρησης στην υπό σύσταση βουλγαρική εκκλησία². Η θεσμική δε συγκρότηση του βουλγαρικού μιλέτ στην περιοχή θα ολοκληρωθεί μόλις το Μάιο του 1871, με την εκλογή νέας κοινοτικής ηγεσίας από αντιπροσώπους όλου -σχεδόν- του καζά³.

Στρώμνιτσα, Φλώρινα, Βοδενά

Εκτός από τις παραπάνω επαρχίες, στις οποίες το σλαβοβουλγαρικό κίνημα κατέστη σταδιακά ηγεμονική δύναμη, υπήρξαν μια σειρά σλαβόφωνες περιοχές όπου οι πατριαρχικοί μητροπολίτες και το ελληνικό κόμμα κατώρθωσαν να διατηρήσουν τον έλεγχο της κατάστασης μέχρι το ξέσπασμα τουλάχιστον της Ανατολικής Κρίσης.

Στη Στρώμνιτσα λ.χ., η «γρεκομανία» της οποίας είχε εξοργίσει όπως είδαμε τον Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ, η σλαβική κίνηση παραμένει μέχρι τέλους περιθωριακή. Η παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία τονίζει την καθοριστική συμβολή της τοπικής μητρόπολης και των «εγκριτωτέρων εκ των πολιτών» στην απόκρουση «πάσης φανεράς και σκοτίας ενεργείας των οργάνων της τε Βουλγαρικής προπαγάνδας και της των Ευαγγελιστών»⁴. Πιο ρεαλιστής, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης επισήμαινε το 1870 ως κύριο λόγο της ισχύος του ελληνικού κόμματος το γεγονός ότι η περιοχή, «καίτοι κατοικουμένη υπό βουλγάρων, εις εμπορικήν όμως επιμειζίαν προς ελληνικάς πόλεις διατελούσα και υπό του συμφέροντος αγομένη», διέθετε προ πολλού αξιόλογα ελληνικά σχολεία⁵. Η βουλγαρική ιστοριογραφία, απ' την πλευρά της, εστιάζει την προσοχή της κυρίως στην απηνή καταδίωξη των βουλγαροδιδασκάλων και λοιπών εθναποστόλων από το μητροπολίτη Ιερόθεο (1862-75) και τον προύχοντα Μίτο Τσελεμπή⁶. Από τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με τις κοινωνικές διαστάσεις της εθνικής αντιπαράθεσης στην πόλη, διαπιστώνουμε πάντως ότι ένας πρόσθετος λόγος της αδυναμίας του βουλγαρικού κόμματος υπήρξε η απουσία ερεισμάτων του στην τοπική άρχουσα τάξη.

¹ Даскалов 1931, σ.106-7· Кънчов 2000, σ.359 & 340.

² Христов 1969, σ.414.

³ Даскалов 1931, σ.108.

⁴ Κων/νος Μπόνης, *Η Στρώμνιτσα*, Θεσ/νίκη 1961, σ.9 & 21-2· Αγγελόπουλος 1980, σ.61-2 & 66-78.

⁵ ΙΑΥΕ 1870/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.3.1870, αρ.213.

⁶ Салгънджиев 1906, σ.29-31· Костенцев 1984, σ.32-3 & 154· Иванов 1917, σ.314-5· ΒΑΣ 1978, σ.236. Οι διώξεις ήταν πραγματικές. Στα τέλη του 1875, η υπέρβαση κάθε μέτρου προκάλεσε μαζικές διαμαρτυρίες κατοίκων με τελική κατάληξη την απομάκρυνση του Ιερόθεου και του συνεργαζόμενου μ' αυτόν καϊμακάμη (Райчевски 2009, σ.707-8· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.294-6).

Καθοδηγητές και στήριγμά του ήταν οι μεγαλέμποροι αδερφοί Σούλεφ απ' το γειτονικό Βέλες, προμηθευτές επί πιστώσει «*όλων των στρωμνισιωτών εμπόρων βιοτεχνικών ειδών*»: ένας απ' αυτούς διδάσκει στις αρχές της δεκαετίας του 1860 την πρώτη ομάδα παιδιών (και, λίγο αργότερα, ντόπιους εμπόρους) γραφή κι ανάγνωση με το κυριλλικό αλφάβητο· με την «*ηθική και υλική υποστήριξη*» τους εγκαινιάστηκε το 1870 το πρώτο βουλγαρικό σχολείο και, σύμφωνα με τον Κοστέντσεφ, «*δαπάνησαν το λιγότερο είκοσι-τριάντα χιλιάδες λέβα στη Στρώμνιτσα για εθνικές υποθέσεις*»¹. Η πρώτη επεισοδιακή απόπειρα εισαγωγής της σλαβονικής στη λειτουργία έγινε το 1858, με την προσφυγή των ντόπιων «βουλγαριστών» σε παρεπιδημούντες φίλους τους απ' το Στιπ². Οι ντόπιοι αστοί, αντίθετα, εξακολούθησαν μέχρι τέλους να στελεχώνουν την ελληνική παράταξη³. Περιγράφοντας εν έτει 1870 το τοπικό βουλγαρικό κόμμα, πληροφοριοδότης του ελληνικού προξενείου υποστηρίζει σε αναφορά του πως «*οι μεν οπωσδήποτε σημαίνουντες οι και αρχηγοί αυτών*» είναι μόλις «*δύο ή τρεις, οι δε παρακολουθούντες αυτούς, κτίσται και γεωργοί κτηνωδέστατοι, ποτέ περισσότεροι των πενήκοντα*»⁴. Καθοριστική πρέπει να υπήρξε επίσης η μεγάλη πυρκαγιά του 1869, που μετέτρεψε την πόλη, την εκκλησία και τα σχολεία της σε ερείπια. Οικονομικά κατεστραμμένες, τόσο η βουλγαρική όσο κι η ελληνική κοινότητα προσέφυγαν τότε στην εξωτερική βοήθεια· το Πατριαρχείο κι η Αθήνα ανταποκρίθηκαν ταχύτατα, εκτιμώντας πως από στρατηγική άποψη η πόλη συνιστούσε τον κυριότερο «*φραγμό*» στην επέκταση της βουλγαρικής επιρροής «*μέχρι Θεσσαλονίκης*»⁵.

Εκτός από την κοινωνική ηγεμονία του ελληνικού κόμματος της Στρώμνιτσας, σημαντικό ενδεχομένως ρόλο έπαιξαν και οι κατά καιρούς συμμαχίες και τακτικοί ελιγμοί της ηγεσίας του. Η απόπειρα λ.χ. των εξαρχικών να χρησιμοποιήσουν ως χώρο λατρείας τα ερείπια της τοπικής εκκλησίας, καθαρίζοντας τα χαλάσματα με προοπτική την ανέγερση εκεί δικού τους ναού, κατεστάλη αυτοστιγμεί το Μάρτιο του 1870, μετά από απειλή του μητροπολίτη Ιερόθεου ότι θα εγκαταλείψει την πόλη και κινητοποίηση διακοσίων περίπου πατριαρχικών· οι ηγέτες των εξαρχικών στάλθηκαν σιδεροδέσμοι στη Θεσσαλονίκη, ο δε καϊμακάμης συμβούλευσε τους εναπομείναντες «*όπως υπάγωσι παρά τω Αρχιερεί και ζητήσωσι συγγνώμην*»⁶. Το καλοκαίρι του 1872, αντίθετα, ο ίδιος μητροπολίτης απέφυγε την ανάγνωση

¹ Костенцев 1984, σ.32· Салгънджиев 1906, σ.29· Иванов 1917, σ.329-30. Μια τουρκική λίρα ισοδυναμούσε με 23 λέβα.

² Костенцев 1984, σ.9-11.

³ Βλ. χαρακτηριστικά τον κατάλογο των 61 προκρίτων που μετείχαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στα ελληνικά σωματεία της πόλης: Αγγελόπουλος 1980, σ.89-90.

⁴ ΙΑΥΕ 1870/76.1, ανώνυμο αντίγραφο επιστολής, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.4.1870, αρ.233.

⁵ Δ. Παπακωνσταντίνου, *Υπόμνημα περί της καταστάσεως του Ελληνισμού εν τη επαρχία Στρωμνίτισης*, Εν Αθήναις 1882, σ.3-6· ΒΑΣ 1978, σ.277· Αγγελόπουλος 1980, σ.61-2. Οι διατυπώσεις για τη στρατηγική σημασία της πόλης ανήκουν στον επιθεωρητή Κ. Γιέρσο, ελληνοδάσκαλο εκεί το 1866 (Μπόνης 1961, σ.21). Βλ. επίσης Παπακωνσταντίνου 1882, σ.11.

⁶ ΙΑΥΕ 1870/76.1, επιστολή συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.4.1870, αρ.233 και «Εβδομαδιαία έκθεσις αριθ.3 των κατά Στρώμνιτσαν από της 14 μέχρι της 20^{ης} Απριλίου 1870», συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς

στις εκκλησίες της καθαίρεσης του βούλγαρου εξάρχου· εκτός από τις απειλές των «σφόδρα βουλγαριστών» ότι «θέλουσιν ζυλοκοπήσει εν τη Εκκλησία τον αναγνώστην», μας πληροφορεί ο πρόξενος Βατικιώτης, η στάση του καθορίστηκε κυρίως από την πίεση «των περί των Αρχιερέα Βουλγάρων, των φίλων των καθεστώτων», που δεν επιθυμούσαν μια ολοκληρωτική ρήξη με τους «βουλγαριστές» συμπολίτες τους για να μη διακοπεί «πάσα κοινωνική, εμπορική και γαμική επιμειξία» μεταξύ τους¹. Μια άλλη παράμετρος υπήρξε τέλος κι εδώ η αντίθεση πόλης-υπαίθρου, με τους τρεις βορειότερους καζάδες της επαρχίας (Ράντοβιτς, Μάλες και Τίκφες) ν' ακολουθούν το βουλγαρικό κίνημα της γειτονικής επαρχίας του Βέλες, κι όχι τη μητρόπολή τους².

Ακόμη λιγότερες πληροφορίες διαθέτουμε για τη Φλώρινα, έδρα της μητρόπολης Μογλενών. Η βουλγαρική ιστοριογραφία την κατατάσσει στις περιοχές όπου αξιόλογη σλαβοβουλγαρική κίνηση σημειώθηκε μόνο μετά τη δημιουργία της Εξαρχίας³. Η εκτίμηση αυτή επιβεβαιώνεται κι από ελληνικές αρχειακές πηγές: «οι χριστιανοί κάτοικοι της επαρχίας Φλωρίνης», αναφέρει το καλοκαίρι του 1872 ο πρόξενος Μοναστηρίου Λογοθέτης, «καίτοι πάντες Βούλγαροι το γένος όντες και πολλαχώς οχλοκοπηθέντες, δεν επηρεάσθησαν υπό του Πανσλαβισμού»⁴. Την άνοιξη του 1873, ο πρόξενος αναφέρει ξανά πως «ουδείς απολύτως εκ των ελληνοφρονούντων βουλγαροφώνων κατοίκων της επαρχίας Μογλενών (Φλωρίνης) εκηρύχθη μέχρι τούδε υπέρ της σχισματικής Εξαρχίας»⁵. Τους επόμενους μήνες μια μερίδα κατοίκων θα προσχωρήσει στους εξαρχικούς μ' επικεφαλής τον ιερέα Κωνσταντίν Γκουλάπτσεφ⁶, οι πληροφορίες που διαθέτουμε ωστόσο για τον τοπικό συσχετισμό δύναμης είναι εξαιρετικά αντιφατικές. Σε επιστολή της προς την Εξαρχία το Φεβρουάριο του 1874 η ίδια η βουλγαρική κοινότητα υποστηρίζει πως την ακολουθούν 240 ορθόδοξες οικογένειες σε σύνολο 300⁷. δυο μήνες αργότερα, ο αυστριακός πρόξενος Μοναστηρίου αναφέρει κι αυτός πως, από τις 320 χριστιανικές οικογένειες της πόλης, μόνο 63 «ψηφίζουν υπέρ του Πατριαρχείου, κι αυτό επειδή ο έλληνας μητροπολίτης τους φοβερίζει»⁸. Μεταγενέστερες ελληνικές πηγές ισχυρίζονται, αντίθετα, πως η εξαρχική κοινότητα του παπα Κωνσταντίν δεν

Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 27.4.1870, αρ.307. Συντάκτης του δεύτερου -ενδεχομένως και του πρώτου- κειμένου προκύπτει από τα συμφραζόμενα πως ήταν ο διευθυντής του ελληνικού σχολείου της πόλης.

¹ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 9.7.1872, αρ.541. Τον Οκτώβριο ο «όρος» του σχίσματος διαβάστηκε κανονικά, «ελληνιστί και βουλγαριστί», στην εκκλησία της πόλης (Γεδεών 1908, σ.469-70).

² Γεδεών 1908, σ.472· Αγγελόπουλος 1980, σ.100 & 79· Μαρκοβα 1989, σ.72-3 & 79-80· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, ανώνυμη επιστολή (Εν Στρωμνίτση 14.11.1872), συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913. Στις εκκλησίες των τριών καζάδων δε διαβάστηκε καν το 1872 ο «όρος» του σχίσματος, καθώς το διάβημα θεωρήθηκε «αλυσιτελές όλως ή μάλλον αδύνατον δη και κινδυνωδέστατον» (Γεδεών 1908, σ.473).

³ Μαρκοβα 1989, σ.73.

⁴ ΙΑΥΕ/1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 10.8.1872, αρ.314.

⁵ ΙΑΥΕ/1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 24.4.1873, αρ.128.

⁶ Ο Γκίόρτσο Πετρόφ τοποθετεί χρονικά την προσχώρηση στο 1874 (Петров 1896, σ.687).

⁷ Μαρκοβα 1989, σ.92.

⁸ Паскалева 2001, σ.141.

ξεπέρασε κατά τη δεκαετία του 1870 τις 50-70 οικογένειες, έναντι 450-500 πατριαρχικών¹. Γεγονός είναι πως το βουλγαρικό σχολείο που λειτούργησε στην πόλη μεταξύ 1874 και 1878 επιδοτούνταν από το Ταμείο Απόντων Σχολείων της Εξαρχίας –συνεπώς, η τοπική εξαρχική κοινότητα είτε ήταν σχετικά μικρή είτε απαρτιζόταν απ' τα φτωχότερα μόνο χριστιανικά στρώματα². Οι προσπάθειες πάλι της κοινότητας για ανέγερση δικού της ναού απορρίφθηκαν το 1874-75 εξαιτίας των αντιδράσεων κάποιων ντόπιων μουσουλμάνων, με την υποκίνηση ενδεχομένως της μητρόπολης³. Μια ερμηνεία αυτών των αντιφατικών δεδομένων μας παρέχουν τα απομνημονεύματα του βουλγαροδιδασκάλου Ναούμ Γκεοργκίεφ, γεννημένου το 1862 στο γειτονικό χωριό Νεβόλιανη (σημ. Σκοπιά). Μετά τη ρήξη των δυο παρατάξεων για τη γλώσσα της λειτουργίας, γράφει, το βουλγαρικό κόμμα της πόλης διέθετε αρχικά συντριπτική ηγεμονία, ακολουθούμενο από το σύνολο σχεδόν του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού (εκτός από «μια δεκαριά μόνο σπίτια τσορμπατζήδων») κι ελέγχοντας το μητροπολιτικό ναό. Η κακή όμως συμπεριφορά των ηγετών του, που καταδίωξαν τους ηττημένους αντί να τους ενσωματώσουν, ώθησε τους πατριαρχικούς προύχοντες ν' αντεπιτεθούν σ' έναν «αγώνα ζωής και θανάτου»· καθώς «και περισσότερους πόρους διέθεταν και ήταν πιο μυαλωμένοι και μορφωμένοι, απολαμβάνοντας και την εμπιστοσύνη των αρχών», οι παλιοί προεστοί «κατάφεραν σε διάστημα λίγων μόνο μηνών να μεταπείσουν το μεγαλύτερο τμήμα των πολιτών και να τους τραβήξουν μαζί τους και κατόπιν να ιδιοποιηθούν και την εκκλησία», περιορίζοντας τους «εναπομείναντες Βουλγάρους» σε 40 περίπου οικογένειες, υποχρεωμένες να εκκλησιάζονται στην κατοικία του εξαρχικού ιερέα⁴. Η αφήγηση αυτή συνάδει με την περιγραφή των γεγονότων από τον εγγονό του τότε πατριαρχικού ιερέα, σύμφωνα με την οποία το βουλγαρικό κόμμα κατόρθωσε για ένα διάστημα να εκκλησιάζεται στο μοναδικό ναό της πόλης (περιορίζοντας τους πατριαρχικούς στο νάρθηκα) χάρη στον προσεταιρισμό του τρίτου παπά της πόλης· όταν μετά από «πολλάς και φιλοτίμους προσπαθείας» ο τελευταίος επανέκαμψε στο Πατριαρχείο, «τότε πλέον δικαιωματικώς η εκκλησία περιήλθε και πάλιν εις τους πραγματικούς δικαιούχους», δηλαδή την πατριαρχική κοινότητα⁵.

Σαφώς περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε για την αναμέτρηση των εθνικών κομμάτων στα Βοδενά και για τους λόγους που το εκεί βουλγαρικό κόμμα, παρά τη δυναμική εμφάνισή του, παρέμεινε τελικά μειοψηφικό. Η πρώτη σχετική ζύμωση έγινε στα τέλη της

¹ ΑΦΔ/99/32, «Διάλεξις Τέγου Σαπουντζή (1954-5)», σ.2· Παντ. Παπαθανασίου, «Η βουλγαρική προπαγάνδα εις την Φλώριναν», *Αριστοτέλης*, 1 (1957), σ.24. Ο τελευταίος τοποθετεί λανθασμένα την εμφάνιση της «βουλγαρικής προπαγάνδας» στο 1883.

² Маркова 1989, σ.92 & 195.

³ Βούρη 1994, σ.20-1. Οι λόγοι της απόρριψης αναφέρονται σε άλλο έγγραφο του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου (αρ.451 της 7.11.74), το οποίο στάθηκε αδύνατο να εντοπιστώ σε κάποιο φάκελο. Σύμφωνα με μεταγενέστερη ανταπόκριση της κωνσταντινουπολίτικης *Hanpedък* απ' το Μοναστήρι (27.12.1875, σ.3), ο μητροπολίτης ώθησε τους μουσουλμάνους της πόλης να προσφύγουν στην Πύλη κατά της ανέγερσης του ναού, με επιχείρημα την εγγύτητα κάποιων μουσουλματικών σπιτιών (και της κατοικίας του μουφτή) προς το οικόπεδο που είχε ήδη αγοράσει γι' αυτό το σκοπό η εξαρχική κοινότητα.

⁴ Георгиев, «Моята...», όπ.π., σ.3-4. Ο συγγραφέας τοποθετεί χρονικά τη ρήξη στη Μεγάλη Εβδομάδα του 1870, πρόκειται όμως εμφανώς για παραχρονολόγηση.

⁵ Παπαθανασίου 1957, σ.24.

δεκαετίας του 1850 από τον Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ, που αναφέρει πως οι επαφές του εκεί, όπως και στη γειτονική Γκουμέντζα, ζητούν την αποστολή «σλαβοδιδασκάλου». Το αίτημα δεν φαίνεται να ικανοποιήθηκε, καθώς την εποχή αυτή «οι σλαβοδιδάσκαλοι σπάνιοι εισιν», συγκροτήθηκε όμως ένας πρώτος πυρήνας σε επαφή με το δίκτυο των εθναποστόλων¹. Τον Ιανουάριο του 1861 κάποιος περαστικός νέος, «Τίγγος λεγόμενος», κηρύσσει από άμβωνος «σλαβικές ιδέας» για να «αποπεμφθεί» από την πόλη κατά διαταγήν του μητροπολίτη· πρόκειται για το σαλονικό Γκιόργκι Ντίνκοφ, γιο του Κωνσταντίνου Δαρζηλοβίτη-Ντίνκα, σπουδασμένο στη Μόσχα κι ένα από τα βασικά στελέχη της σλαβοβουλγαρικής κίνησης σε όλο το μακεδονικό χώρο². Η δίωξή του είχε άμεση σχέση με τα παράπονα των κατοίκων για οικονομική αφαιμάξή τους απ' το μητροπολίτη Νικόδημο (1859-70), όπως διαπιστώνουμε από λίγο μεταγενέστερη εμπειριστατωμένη ανταπόκριση του ηγέτη του τοπικού βουλγαρικού κόμματος, Γκιόργκι Γκόγκοφ, στον «Κύκνο» του Ρακόφσκι: ούτε λίγο ούτε πολύ, κατά τον πρώτο χρόνο της θητείας του στα Βοδενά, ο συγκεκριμένος ιεράρχης φέρεται να είχε εισπράξει όχι μόνο διπλή την αρχιερατική του επιχορήγηση (285.000 γρόσια) αλλά κι ένα τριπλάσιο ποσό (891.925 γρόσια) με τη μορφή ειδικής φορολογίας του καπνού και άλλων ειδών, «φιλοτίμου» των ιερέων και των ενοριών, υποχρεωτικών εισφορών για ύδρευση και σχολεία κ.ο.κ.³ Οι κατηγορίες είχαν βάση, όπως διαπιστώνουμε από αναφορά του προξένου Μοναστηρίου, το Μάιο της ίδιας χρονιάς: ο Νικόδημος, διαβάζουμε, «αξιόλογος ων και ανήρ πεπαιδευμένος, ηδύνατο μάλιστα να περιποιήται και να συμβιβάζη το ποίμνιόν του, αλλ' η φιλαργυρία πού αφίνει και τούτον να βαδίση εις την ευθείαν οδόν; Αυτά δε είναι τα αίτια δι' ά ηύραν και εκεί οι Βούλγαροι καιρόν να διεγείρουν παράπονα και κατακραυγάς και ηναγκάσθη μόνος του ο μητροπολίτης να περιέρχεται διάφορα χωρία, δια να καταπαύση τα κατ' αυτού διατρέχοντα»⁴. Ο πρόξενος μας πληροφορεί πως είχε σταλεί αντιπροσωπεία στο Πατριαρχείο κατά του αρχιερέα: από την ανταπόκριση του Γκόγκοφ διαφαίνεται ότι βασικός κατηγορος του μητροπολίτη ενώπιον της Ιεράς Συνόδου ήταν ο Ντίνκοφ, ο δε Νικόδημος πλήρωσε κάποιο Χατζη-Ντίμκο από τα Γενιτσά, «βούλγαρο ζηλωτή» κατά τα άλλα, για να συγκεντρώσει υπογραφές από τα χωριά προς υπεράσπισή του⁵.

Η διαπλοκή του «ελληνοβουλγαρικού» και του «μητροπολιτικού» ζητήματος με την τοπική μικροπολιτική, τις διαμάχες και συμμαχίες των ισχυρών οικογενειών της πόλης, θα εμποδίσει τελικά τη μετατροπή του σλαβοβουλγαρικού κινήματος σε ηγεμονικό ρεύμα. Μετά το 1863, σύμφωνα με τον Σόποφ, το «κόμμα του μητροπολίτη», μ' επικεφαλής τον τσιφλικά Χατζη-Γκέλο, «για να κερδίσει δημοτικότητα κι επιρροή» θα συμμαχήσει με τους

¹ Трайков 1964, σ.68 & 102-3· Έδεσσαίος, «Έδεσσα (τέως Βοδενά)», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* Α' (1908), σ.215.

² ΙΑΥΕ 1861/76.1, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 16.2.1861, αρ.44.

³ Трайков 1966, σ.748-52· μεταφρασμένα αποσπάσματα, χωρίς τα συγκεκριμένα αριθμητικά στοιχεία: BAS 1978, σ.187-8. Η ανταπόκριση φέρει ημερομηνία 15.9.1861, στάλθηκε στον Ρακόφσκι μέσω Ντίνκοφ και δημοσιεύθηκε στις 3.10.1861. Μεταξύ άλλων, ο Νικόδημος κατηγορείται ότι εισέπραξε 15 λίρες (1.575 γρόσια) για να «συγχωρέσει» έναν αυτόχειρα και να επιτρέψει την ταφή του στη Γκουμέντζα.

⁴ ΙΑΥΕ/1861/76.1, Γ. Βαλλιάνος προς πρεσβευτή Κων/λης Μ. Ρενιέρη, Εν Βιτωλίοις 18.5.1861, αρ.145.

⁵ Трайков 1966, σ.752· BAS 1978, σ.188.

«βουλγαριστές» του Γκόγκοφ εισάγοντας στην εκκλησία την ανάγνωση ευαγγελικών περικοπών μεταφρασμένων «στην τοπική λαλιά»: η αντίπαλη μερίδα κατήγγειλε το μητροπολίτη στο Πατριαρχείο, ήρθε σ' επαφή «με τους ελληνοιστές [ελληνισтите] στη Θεσσαλονίκη και την Ελλάδα» κι αναγορεύθηκε σε «κέντρο της ανάπτυξης κι εδραίωσης του ελληνισμού» στην πόλη¹. Άλλες βουλγαρικές πηγές αποδίδουν τη συμβολική εισαγωγή της σλαβικής στη λειτουργία στην ανάγκη απόκρουσης των ουνιτών, που ήδη είχαν συγκροτήσει κοινότητα στα γειτονικά Γενισά κι επιχειρούσαν να επεκταθούν στα Βοδενά². Σύμφωνα πάλι με τον ελληνοδιδάσκαλο και γραμματέα του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, Δημήτριο Πλαταρίδη, αιτία της αρχικής διαφωνίας στους κόλπους της κοινότητας υπήρξε η άρνηση του αρχιερέα και της σχολικής εφορίας για αναβάθμιση του ελληνικού σχολείου της πόλης, απλά και μόνο λόγω της γενικότερης έχθρας τους προς τα γράμματα³. Στην πραγματικότητα φαίνεται πως ο Νικόδημος κατά τα πρώτα χρόνια της θητείας του επιχείρησε ν' αναβαθμίσει τα σχολεία της επαρχίας του, γρήγορα όμως προβληματίστηκε από τη διαπίστωση πως από το ποίμνιό του «ελλείπει το κεφάλαιον πάντων, η φιλομάθεια και ο ζήλος»⁴. Σε κάθε περίπτωση, η συμμαχία «μητροπολιτικών» και «βουλγαριστών» δεν μεταφράστηκε επ' ουδενί σε προσχώρηση της ορθόδοξης κοινότητας στο βουλγαρικό κίνημα. Το πρώτο βουλγαρικό σχολείο θα λειτουργήσει στην πόλη μόλις στα τέλη του 1869, με πρωτοβουλία του στενού πυρήνα του βουλγαρικού κόμματος: ο πρώτος δάσκαλος, Αγάπιος Βόινοφ, καταδιώχθηκε μέσα σε λίγες μέρες απ' το μητροπολίτη, ενδεχομένως λόγω (και) της ιδιότητάς του ως κληρικού⁵. Αρνητική στάση κράτησε επίσης η ηγεσία της κοινότητας απέναντι σε πρόταση των συντεχνιών για μετάφραση όλου του Ευαγγελίου στα σλαβομακεδονικά απ' το διάδοχο του Βόινοφ, Τέρπο Γιάνεφ (Πόποφσκι), έναντι 2.000 γροσίων⁶. Επεισοδιακή υπήρξε, τέλος, η πρώτη καθαρά σλαβική λειτουργία το 1866 στο ναό των Αγίων Αναργύρων απ' τον αρχιμανδρίτη Πάβελ Μποζιγκρόμπσκι, σλαβοβούλγαρο εθναπόστολο γεννημένο στο Κονίκοβο της Γκουμέντζας και πρωτοσύγγελο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στο μακεδονικό χώρο, ύστερα από πρωτοβουλία του Γκόγκοφ: ο μαθητής που άνοιξε την πόρτα της εκκλησίας αποβλήθηκε απ' το ελληνικό σχολείο, ο δε αρχιμανδρίτης διώχτηκε από την πόλη για να επανέλθει σ' αυτή μόνο

¹ Шопов 1893, σ.209.

² Кирил Патриарх Български, *Българската Екзархия в Одринско и Македония след освободителната война*, τ. Β', Σόφια 1970, σ.34-5. Για τις κινήσεις του ουνιτών στα Βοδενά αυτά τα χρόνια: Кирил 1971, σ.252. *Ανατολικός Αστήρ* 29.5.1863, σ.3.

³ Σύμφωνα με τον Πλαταρίδη, ο Νικόδημος πίστευε «ότι δεν χρήζει τοις νέοις ευρεία παιδεία και επιστημονικά γνώσεις πληρούσαι τον εγκέφαλον αυτών αέρος» αλλά άχρηστες «δια τας εν τη πατρίδι των εργασίας»: εκτός από την παρεμπόδιση «της προαγωγής των σχολείων», προσπαθούσε επίσης «δια πάσης θυσίας να παρακολύση τους μέλλοντας να μεταβώσιν εις την αλλοδαπήν εις ανώτερα εκπαιδευτήρια» (Δ[ημήτριος] Π[λαταρίδης], *Εκθεσις της κατά την επαρχίαν Βοδενών διανοητικής αναπτύξεως*, Εν Κων/λει 1874, σ.6).

⁴ Βοδενών Νικόδημος προς Σχολάρχη Χάλκης (15.9.1860), σε Γεώργιος Μεταλληνός, *Στα μονοπάτια της Ρωμηοσύνης*, Αθήνα 2008, σ.360. Επίσης: ΙΑΥΕ 1860/ΑΑΚ/Γ1, Ιω. Παπακωστόπουλος προς 'Εξοχώτατο', χ.τ., χ.χ. [φθινόπωρο 1860]: «Δημοσία εκπαιδευσις», *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη), 29.11.1861, σ.3.

⁵ BAS 1978, σ.255-6. Ποποφски 2006, σ.17-22.

⁶ Шопов 1893, σ.209. Ο ίδιος ο Πόποφσκι στα απομνημονεύματά του, γραμμένα σε μεγάλη ηλικία με αρκετά κενά και λάθη, δεν αναφέρει πάντως το παραμικρό.

μετά τη δημιουργία της Εξαρχίας¹. Οι «βουλγαριστές» εξακολούθησαν πάντως να διεκδικούν, όχι μόνο τη σχολική κι εκκλησιαστική χρήση της γλώσσας τους, αλλά και «ομογενή βούλγαρο μητροπολίτη»². Η ρευστή αυτή περίοδος κλείνει την άνοιξη του 1870 με τη διαδοχή του Νικόδημου απ' τον Αγαθάγγελο και την αναδιάταξη των ενδοκοινοτικών συσχετισμών: η ηγετική μερίδα του «μητροπολιτικού κόμματος» συνασπίζεται με τους ελληνόφρονες στο «κόμμα του νέου μητροπολίτη»: οι «βουλγαριστές» προχωρούν στη σύσταση βουλγαρικής κοινότητας και στις 11 Μαΐου καλούν επίσημα τον Πάβελ Μποζιγκρόμπσκι ν' αναλάβει καθήκοντα ιερέα στην πόλη, ως πρώτο βήμα για το διορισμό εξαρχικού αρχιερέα³: μια τρίτη τέλος μερίδα, μ' επικεφαλής τους προεστούς Λάζο Μπίντσεφ και Γιαννούση Ερμέντσε, ελίσσεται μεταξύ των δυο παρατάξεων υποστηρίζοντας αρχικά μεν τους «ελληνίζοντες» κι εν συνεχεία τους «βουλγαροσλάβους»⁴.

Η ακριβής χαρτογράφηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών, των απόψεων και των ελιγμών των αντίπαλων παρατάξεων δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση. Τα πράγματα αποδεικνύονται μάλλον απλά όσον αφορά το σκληρό πυρήνα της βουλγαρικής κοινότητας, που ο Πλαταρίδης κι οι ελληνικές προξενικές εκθέσεις της εποχής υπολογίζουν σε 50-100 οικογένειες⁵. Αδιαφιλονίκητος ηγέτης του υπήρξε ο Γκιόργκι Γκόγκοφ (στις ελληνικές πηγές: Γώγος), από τις σπάνιες μορφές «εθνικού ευεργέτη» του βουλγαρικού κινήματος στο μακεδονικό χώρο⁶: ιδιοκτήτης μιας «τεράστιας βιοτεχνίας παραγωγής κουκουλόσπορου» με εξαγωγές στην Ευρώπη⁷, διέθετε επίσης ένα μεγάλο χάνι στην πόλη κι απροσδιόριστη ακίνητη περιουσία στα πέριξ, ξόδεψε όμως τα πάντα στην υπόθεση της βουλγαρικής «παλιγγενεσίας»: η σύζυγός του, πλούσια ελληνίδα από τις Σέρρες, κατέληξε μετά το θάνατό του υπηρέτρια στη Βουλγαρία, ώσπου το 1894 της χορηγήθηκε τιμητική σύνταξη απ' το βουλγαρικό δημόσιο⁸. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 ο Γκόγκοφ στέγασε στο σπίτι του το βουλγαρικό σχολείο και μετέτρεψε τη «φάμπρικα» του σε εξαρχικό παρεκκλήσι⁹. Μια μετέπειτα διευθύντρια του βουλγαρικού σχολείου καταγράφει στις αναμνήσεις της τη θετική εικόνα που είχε αφήσει στην τοπική κοινωνία με την απλοχεριά του ως εργοδότη και τη φιλανθρωπία του¹⁰. Ελληνικά

¹ Христо Шалдев, «Народното пробуждане в Боймия», *Македонски Преглед* VI/4 (1930), σ.57-8.

² Ανώνυμη ανταπόκριση στην κωνσταντινοπολίτικη *Македония* (1867), αναδημοσιευμένη σε Иванов 1917, σ.317.

³ Για το κείμενο της πρόσκλησης: BAS 1978, σ.268-9.

⁴ Шопов 1893, σ.209-10· Πλαταρίδης 1874, σ.6.

⁵ Πλαταρίδης 1874, σ.6· Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002, σ.178· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 27.8.1872, αρ.689, και προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 12.9.1872, αρ.733· ΙΑΥΕ 1875/36.2, Γ. Λαγκαδάς προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 25.2.1875, αρ.204.

⁶ Για τη σχετική διαπίστωση: Logy 2003, σ.305.

⁷ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.13, «Мнение за спомените на Захария Шумлянска».

⁸ Шопов 1893, σ.201-3· Маджаров 1927, σ.92-3· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.26-7, 31 & 41-4. Η δασκάλα Στανισλάβα Μπαλκάνοβα, που έζησε για μεγάλο διάστημα στο σπίτι τους, αναφέρει πως το ζευγάρι «μεταξύ τους μιλούσαν ελληνικά αλλά μπροστά σε ξένους βουλγαρικά» (όπ.π., л.26).

⁹ Η εξαμελής «αντιβουλγαρική επιτροπή» που σχηματίστηκε το 1871 σε αναφορά της υποστηρίζει πως το παρεκκλήσι στεγάστηκε σε «φάβρικάν τινα του Μπουλγάρη Θεσσαλονικέως εμπόρου ής επιστατεί ο Γώγος» (Τίτος Καραντζάλης - Δημήτριος Γόνης, 'Κώδιξ της Αλληλογραφίας' του Βοδενών Αγαθάγγελου, Θεσ/νίκη 1975, σ.106).

¹⁰ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.13-4.

δημοσιεύματα της εποχής τον χαρακτηρίζουν αντίθετα «*τυχοδιώκτη*»¹, ενώ ακόμη περιφρονητικότερος είναι ο αντίπαλός του μητροπολίτης Νικόδημος: ο Γκόγκοφ, γράφει, «*κατήγετο εκ χαμερπεστάτης οικογενείας και εάν ήδη φέρει εν αυτώ σημείον τι ανθρωπισμού, τούτο οφείλεται εις την εν Ρωσία πολυετή διαμονήν του*»². Συνεργάτης του στις απαρχές τις σλαβοβουλγαρικής κίνησης ήταν ο Νούσε Τρύπτσε, ταχυδρόμος του ρωσικού προξενείου απ' τη γειτονική Τσερκόβιανη³, ενώ μετά το 1870 το βουλγαρικό κόμμα στελεχώθηκε με την προσχώρηση «*επιφανών πολιτών*», όπως οι προύχοντες αδελφοί Ζανέσεφ⁴. Λιγότερο σαφή είναι τα πράγματα όσον αφορά την κομματική βάση. Αναφορά «*αξιόπιστου και νοήμονος ιατρού*» προς το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης, τον Ιούλιο του 1872, υποστηρίζει λ.χ. πως η πλειοψηφία των εξαρχικών που κατέλαβαν το ναό των Αγίων Αναργύρων «*είναι αποδεδειγμένοι κλέπται και τυχοδιώκται*», η ακρίβεια παρόμοιων γενικόλογων κατηγοριών παραμένει ωστόσο αναπόδεικτη⁵. ο ακαρνάνας γιατρός της πόλης Επαμεινώνδας Σακκελαρόπουλος, συντάκτης πιθανότατα και των παραπάνω γραμμών, δεν διστάζει άλλωστε να χαρακτηρίσει σε άλλη επιστολή του «*ανθρώπους εξώλεις και προώλεις*» όλους συλλήβδην τους «*αρχηγούς των ταραξιών*»⁶. Αταυτοποίητη παραμένει επίσης η κατηγορία ενός ντόπιου ιστορικού, ότι το βουλγαρικό κόμμα της πόλης συγκροτήθηκε εν μέρει από οφειλέτες -και καταχραστές χρημάτων- της «*ελληνικής*» κοινότητας⁷. Περισσότερο αξιόπιστη φαίνεται αντίθετα η εκτίμηση του προξένου Βατικιώτη ότι, «*ενόσω μόνον ο Γώγος ήτο αρχηγός του βουλγαρισμού εν Βοδενοίς, ήτο αδύνατον ο αριθμός των βουλγαριστών να υπερβή τους 50, ό,τι και αν έκαμναν*», ενώ σε συνεργασία με τη μερίδα των Λάζου και Γιαννούση «*ο αριθμός των βουλγαριστών δύναται το πολύ να περιλάβη τας ημίσεις χριστιανικάς οικογενείας*» της πόλης⁸.

¹ Έδεσσαίος 1908, σ.215.

² ΙΑΥΕ 1870/36.2, [Βοδενών Νικόδημος], «Ο εν Βοδενοίς Πανσλαβισμός» (1870), έκθεση συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 27.5.1870, αρ.389. Σύμφωνα με τον πρόξενο, η «*διατριβή*» του μητροπολίτη απευθυνόταν στην Υψηλή Πύλη, με σκοπό «*να καταστήση γνωστά εις την Κεντρικήν Οθωμανικήν αρχήν, εάν τυχόν αγνοή έτι*», τις ρωσικές διασυνδέσεις του τοπικού βουλγαρικού κόμματος και των μουσουλμάνων προσπατών του. Ο αρχειοφύλακας του Υπ.Εξ. Γεώργιος Τουσίμης υποστηρίζει λανθασμένα πως είχε συνταχθεί για την ενημέρωση του ελληνικού προξενείου («*Η αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικής κοινότητας Βοδενών και οθωμανικής φεουδαρχικής οικογένειας Ντουρζή*», *Η Έδεσσα και η περιοχή της Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου*, Έδεσσα 1995, σ.238). Ένας τοπικός ιστορικός, πάλι, την αντιμετωπίζει ως τμήμα της έκθεσης του Βατικιώτη, αποδίδοντας στον πρόξενο τα γραφόμενα του μητροπολίτη. Παραποιεί μάλιστα το περιεχόμενό της, μετατρέποντας την οικογένεια του Γκόγκοφ από «*χαμερπεστάτη*» σε «*λαμπροτάτη*» (Κων/νος Σταλίδης, «*Ανεπιτυχείς προσπάθειες σλαβικής διεισδύσεως στην Έδεσσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα*», σε *Μακεδονικός Αγών. Επιστημονικό συνέδριο*, Θεσ/νίκη 2006, σ.97& 109-10).

³ Τουσίμης 1995, σ.241-2΄ *Русия и България...*, όπ.π., σ.530-1΄ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.28.

⁴ Шопов 1893, σ.210. Στον κώδικα του δεσπότη, ως «*βουλγαρισταί*» οι «*Τζανέσηδες*» αναφέρονται για πρώτη φορά στις 16.2.1871 (Καράντζαλης-Γόνης 1975, σ.96). Ήδη το Μάιο του 1870, πάντως, ο Ίτσο Ζανέσεφ ήταν το ένα από τα δυο μέλη της βουλγαρικής κοινότητας -μαζί με τον Γκόγκοφ- που συνεννοούνταν με τον Μποζιγκρόμπσκι (BAS 1978, σ.269).

⁵ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, ιδιωτική επιστολή (Εν Βοδενοίς 6.7.1872), συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 9.7.1872, σ.541.

⁶ ΙΑΥΕ 1871/76.1α, Ε. Σακκελαρόπουλος, Εν Βοδενοίς 20.5.1871, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.6.1871, αρ.425.

⁷ Στουγιαννάκης 1932, σ.256.

⁸ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 27.8.1872, αρ.689.

Στα κείμενα της εποχής, αυτό το δεύτερο κόμμα αναφέρεται συνήθως σαν «Γαριβαλδινού»¹. Από τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του μητροπολίτη Αγαθάγγελου γνωρίζουμε πως οι επικεφαλής του ανήκαν στον περίγυρο του προκατόχου του, προς τον οποίο έσπευσαν να διαμαρτυρηθούν για κάποιες επιλογές του νέου μητροπολίτη· αυτός, με τη σειρά του, θα συστήσει στο Νικόδημο «να συμβουλευέση τους κ.κ. Λάζον και Γιαννούσην και τους περί αυτούς να αλλάξωσι πολιτικήν και να μη έχωσι την αξίωσιν να αγαπώ μόνον αυτούς, τους δε άλλους να εξουθενώ, διότι το τοιούτον ούτε φρόνιμον είναι, ούτε δίκαιον»². Ένα περίπου χρόνο μετά, κι ενώ κορυφώνεται η σύγκρουση του δεσπότη με τους «βουλγαριστές», βρίσκουμε αυτούς τους δυο προκρίτους στην ηγεσία της εξαμελούς επιτροπής που συγκρότησε η πατριαρχική κοινότητα για την καταστολή «των οπαδών του βουλγαρισμού»³. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η αφήγηση της βουλγαροδασκάλας Σλανισλάβα Μπαλκάνοβα, τόσο για τις επιθέσεις που δεχόταν καθημερινά περνώντας έξω απ' το σπίτι του Λάζο Μπίντσεφ όσο και για την απόπειρα δολοφονίας της (με δηλητήριο στον καφέ) από τη γυναίκα του· επρόκειτο, γράφει, για «τους φοβερότερους γρεκομάνους» της πόλης⁴. Η επίσημη εμφάνιση των «γαριβαλδινών» και η τακτική συμμαχία τους με τους «βουλγαριστές» καταγράφονται από το ελληνικό προξενείο στα μέσα περίπου του 1872. Η Μπαλκάνοβα στις αναμνήσεις της αποδίδει την (προσωρινή) μεταστροφή της οικογένειας Μπίντσεφ στη μεταπήδηση του γιού τους, που από μαθητής στο ελληνικό γυμνάσιο Θεσσαλονίκης βρέθηκε εν μία νυκτί στη Σόφια⁵, το φαινόμενο όμως είχε ευρύτερες διαστάσεις. Το 1873-75 η δύναμη των «γαριβαλδινών» υπολογίζεται σε 120-130 οικογένειες, δυνάμει «ελληνοφρονούσες»· εξακολουθούν να θεωρούνται ως ο ρυθμιστής του τοπικού συσχετισμού δυνάμεων κι η ηγεσία τους διαπραγματεύεται με το προξενείο την απομάκρυνση του Αγαθάγγελου προκειμένου να επανέλθουν «προς την Ελληνικήν μερίδα»⁶· η ικανοποίηση του αιτήματός τους, το Δεκέμβριο του 1875, θα σημάνει και την παγίωση της ηγεμονίας του ελληνικού κόμματος. Ενδιαφέρουσα είναι σ' αυτό το σημείο η περιγραφή του Σόποφ για τις διαφωνίες των «γαριβαλδινών» με τους οπαδούς του Γκόγκοφ: οι πρώτοι πρότειναν μικτή γλώσσα στη λειτουργία των εκκλησιών (με τον αριστερό χορό να ψάλλει στα σλαβικά) και συστέγαση ή δίγλωσση λειτουργία των σχολείων της πόλης, το «βουλγαρικό κόμμα» απέρριψε ωστόσο κάθε συμβιβασμό στη βάση της πολιτικής αυτοτέλειας και της καθαρότητας: «ένα κεραμίδι νάχουμε, αλλά νάνα δικό μας»⁷. Δυο δεκαετίες αργότερα, ο γραμματέας της Εξαρχίας αναπολεί κάπως νοσταλγικά τη χαμένη

¹ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.28· Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002, σ.178· ΙΑΥΕ 1875/36.2, Γ. Λαγκαδάς προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 25.2.1875, αρ.204.

² Αγαθάγγελος προς Νικόδημο, Εν Βοδενούς 25.7.1870, σε Καράντζαλης-Γόνης 1975, σ.47-8.

³ Καράντζαλης-Γόνης 1975, σ.107. Για την επιτροπή: στο ίδιο, σ.105-7· ΙΑΥΕ 1871/76.1α, Ε. Σακκελαρόπουλος, Εν Βοδενούς 20.5.1871, όπ.π. Τα άλλα 4 μέλη ήταν οι Χ'΄Άγγελος (=Χατζη-Γκέλο), Χ'΄Τσιάμης, Πρώιος Μπίντσε και Γιοβάν Τάσκου.

⁴ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.31.

⁵ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.41. Ιδιάζουσα η ερμηνεία που δίνει η ίδια στον όρο «Γαριβαλδινού» (ακριβέστερα: «γαριβαρδι»): «μπογιά που μεταποιείται».

⁶ Πλαταρίδης 1874, σ.6· ΙΑΥΕ 1875/36.2, Γ. Λαγκαδάς προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 25.2.1875, αρ.204.

⁷ Шопов 1893, σ.210.

αυτή ευκαιρία· η αδυναμία του τοπικού εξαρχικού κόμματος, υποστηρίζει, είναι αποτέλεσμα κυρίως του ασφυκτικού αποκλεισμού του από τις (πάλαι ποτέ ενιαίες) κοινοτικές προσόδους, τις οποίες νέμονται πλέον κατ' αποκλειστικότητα οι αντίπαλοί του¹. Η κριτική αυτή προς το «σεκταρισμό» της τοπικής βουλγαρικής ηγεσίας δεν εμφανίστηκε μόνο εκ των υστέρων. Γύρω στο 1873, σημειώνει στις αναμνήσεις της η Μπαλκάνοβα, ο Γκόγκοφ δεχόταν έντονες πιέσεις από τον κεντρικό μηχανισμό της Εξαρχίας να εγκαταλείψει την «*διαλυτική για την κοινότητα*» πολιτική του², ενώ ακόμη πιο εύγλωττη είναι η πολυσέλιδη έκθεση που αυτός έστειλε το Μάιο του 1875 προς τον έξαρχο Ιωσήφ, καταγγέλλοντας τις «*ηλιθιότητες*» και τη «*φιλαργυρία*» της νέας τοπικής κοινοτικής ηγεσίας που ελεγχόταν από την οικογένεια Ζανέσεφ και τον είχε θέσει στο περιθώριο: εκτός από την απροθυμία τους να στηρίζουν οικονομικά την κοινότητα, όπως έκανε ο ίδιος, οι τελευταίοι κατηγορούνται επίσης ότι «*παρασύρονται από το πιο δόλιο κόμμα των γρεκομένων κι εργάζονται σύμφωνα με τη γνώμη των ίδιων των γρεκομένων, με τους οποίους έχουν και κοντινή συγγένεια*»³.

Με διαφορετικούς ρυθμούς εκδηλώνεται την ίδια περίοδο η «ελληνοβουλγαρική» διαμάχη στις τρεις κωμοπόλεις της επαρχίας. Στα Γεντισά, η συντριπτική πλειοψηφία των 400 χριστιανικών οικογενειών παραμένει πιστή στο Πατριαρχείο, μ' εξαίρεση μια δεκαριά οικογένειες που έχουν από το 1862 προσχωρήσει στην Ουνία κι από το 1865 διαθέτουν δική τους εκκλησία⁴. «*Βουλγαρικό κόμμα δεν υπάρχει· φιλέλληνες όλοι*», σημειώνει μια έκθεση τοπικού παράγοντα το 1877-78 προς τον έλληνα πρόξενο Θεσσαλονίκης –μαζί με τη διευκρίνιση ότι, μεταξύ των ουνιτών, συγκαταλέγονται και 3-4 «*οικία γυφτοχριστιανών*»⁵. Στη Γευγελή, από τις 290 χριστιανικές οικογένειες οι 35 έχουν προσχωρήσει το 1873 στο βουλγαρικό κόμμα, διατηρώντας σχολείο με 30 μαθητές έναντι 132 μαθητών και μαθητριών που έχουν τα τρία ελληνικά σχολεία της κωμόπολης⁶. Πολύ διαφορετική δυναμική είχε το σλαβοβουλγαρικό κίνημα στη Γκουμέντζα (σημ. Γουμένισσα). Το 1872 οι 400 χριστιανικές οικογένειες της κωμόπολης ήταν σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο «*διηρημέναι εξίσου εις βουλγαριστάς και εις γραικιστάς, κατέχοντας ανά μίαν εκκλησίαν, μη δυναμένης της μίας μερίδος να επικρατήσει της ετέρας*»⁷. την ίδια ακριβώς αναλογία καταγράφει τον επόμενο χρόνο κι ο Πλαταρίδης, προσθέτοντας πως «*οι βουλγαροφρονούντες επιδεικνύουσι περισσότερον ζήλον*» στον εκπαιδευτικό τομέα⁸. Καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του βουλγαρικού κόμματος έπαιξαν μια σειρά παράγοντες. Ο ένας ήταν ο αρχιμανδρίτης Πάβελ Μποζιγκρόμπσκι (ή

¹ Στο ίδιο, σ.206-7.

² ΠΔΑ, φ.1932κ, οπ.1, α.ε.105, λ.42.

³ ΗΑ-ΒΑΗ, φ.84, οπ.1, α.ε.619, λ.1-22, Γκ. Γκόγκοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Βοδενά 24.5.1875.

⁴ Τιμοθεάδης 1992, σ.29· Πλαταρίδης 1874, σ.22 & 24· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 12.9.1872, αρ.733.

⁵ Κωφός 1969, σ.139-40.

⁶ Πλαταρίδης 1874, σ.37. Ο Βατικιώτης το 1872 αναφέρει πως «*το Γιβγλίον εμμένει εις το καθεστώς*», χωρίς την παραμικρή πληροφορία για βουλγαρική κοινότητα (ΙΑΥΕ, όπ.π.). Ο Κάντσοφ, απ' την πλευρά του, γράφει πως το βουλγαρικό σχολείο της κωμόπολης πρωτολειτούργησε «*γύρω στο 1875*» (Κънязов 2000, σ.181).

⁷ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 12.9.1872, αρ.733.

⁸ Πλαταρίδης 1874, σ.33-4.

Χατζηπαύλος): σλαβοβούλγαρος εθναπόστολος γεννημένος στο γειτονικό χωριό Κονίκοβο, πρωτοσύγκελος του Πανάγιου Τάφου τη δεκαετία του 1860 και πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας Βοδενών το 1870, με συγγενείς και προσωπικές γνωριμίες στην κωμόπολη, αποτελούσε για την τοπική κοινωνία έναν εναλλακτικό πόλο εξουσίας απέναντι στο μητροπολίτη¹. Ο δεύτερος παράγοντας ήταν το παρακείμενο μετόχι της Μονής Ζωγράφου, το οποίο διέθετε μεγάλο διόροφο κτίριο στην κωμόπολη κι αξιόλογη κτηματική περιουσία στα περίξ· στο χώρο του λειτούργησε το βραχύβιο πρώτο ιδιωτικό σλαβικό σχολείο, με δάσκαλο τον «πνευματικό» διαχειριστή του, Χαραλάμπη Αϊνταρίνοφ². Ένας τρίτος παράγοντας ήταν η γειννίαση με το Κιλκίς: σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές, η πρώτη ζύμωση για το άνοιγμα κοινοτικού βουλγαρικού σχολείου έγινε από προύχοντες που είχαν επισκεφτεί αυτή την πόλη κι αποκομίσει θετικές εντυπώσεις από τις δημόσιες εξετάσεις των εκεί βουλγαρικών σχολείων³. Τον εθνικο-πολιτικό διαχωρισμό φαίνεται τέλος ότι διευκόλυνε η ύπαρξη δυο διαφορετικών εκκλησιών (Κοίμηση της Θεοτόκου και Άγιος Γεώργιος), που λειτούργησαν ως χώροι συσπείρωσης και υλική βάση των αντίπαλων παρατάξεων. Αναφέρεται μάλιστα πως κατά τα θυρανοίξια του δεύτερου ναού, το Σεπτέμβριο του 1869, ο μητροπολίτης Νικόδημος είχε «προειδοποιήσει» επ' αυτού τους κατοίκους: «Ως τώρα είχατε μια εκκλησία κι ήσασταν ένα *taraf* (κόμμα). Τώρα πια έχετε δυο εκκλησίες, γι' αυτό κοιτάζετε να μη χωριστείτε σε δυο *taraf*»⁴. Κατά πάσα πιθανότητα, ο ιεράρχης είχε κατά νου κάποιες προϋπάρχουσες ενδοκοινοτικές διενέξεις και το ενδεχόμενο «εθνοποίησής» τους.

Για τη δρομολόγηση της αναμέτρησης των εθνικών κομμάτων στη Γκουμέντζα, εξαιρετικά διαφωτιστικός είναι ο δημοσιευμένος κώδικας αλληλογραφίας του Βοδενών Αγαθάγγελου κατά τη διετία 1870-71. Οι σχετικές αναφορές ξεκινούν τον Αύγουστο του 1870, με την εγκατάσταση στην πόλη ενός μη κατονομαζόμενου βουλγαροδιδασκάλου, «*ίνα διδάξη Ελληνικά τε και Σλαβικά*»⁵. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον Χρήστο Ροντόπσκι, την έλευση του οποίου ο τοπικός ιστορικός Χρήστο Σάλντεφ τοποθετεί λανθασμένα στο 1867-68⁶. Ο μητροπολίτης αντέδρασε μ' επιτυχία, όχι κατά μέτωπον αλλά υπονομευτικά: «*Πληροφορήσας εμμέσως αυτούς ότι ο εν λόγω διδάσκαλος είναι ουχί μόνον εκ της βουλγαρικής προπαγάνδας αλλά και παπιστής, απέπεμμαν αυτόν, ειπόντες ότι δια να τον παραδεχθώσιν είναι*

¹ Шалдев 1930, σ.54-8· Καράντζαλης – Γόνης 1975, σ.90 & 92.

² Για το μετόχι εν γένει: Χριστο Шалдев, «Гумендже», *Македонски Преглед*, VI/2 (1930) [στο εξής: Шалдев 1930β], σ.47-8. Για τον Αϊνταρίνοφ: Шалдев 1930, σ.63. Ως χρονολογία λειτουργίας του σχολείου ο Σάλντεφ αναφέρει το 1866.

³ Кирил 1970, σ.604. Ήδη από το 1858 ο Μιλαντίνοφ αναφέρει αίτημα από την κωμόπολη για αποστολή «*σλαβοδιδασκάλου*» (Трайков 1964, σ.68).

⁴ Шалдев 1930, σ.62. Η λέξη *taraf* αποδίδεται ακριβέστερα ως «μερίδα» (F. Tuncay – Λ. Καρατζάς, *Τουρκοελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 2000, σ.711). Ο Σάλντεφ τοποθετεί τα θυρανοίξια στο 1864, προφανώς επειδή αυτή η χρονολογία είναι χαραγμένη στην προμετωπίδα του ναού· στην πραγματικότητα, όμως, αφορά τη θεμελίωσή του. Για την ακριβή ημερομηνία: Ынτος 1991, σ.15, 17 & 27-9.

⁵ Καράντζαλης – Γόνης 1975, σ.56.

⁶ Шалдев 1930, σ.63· του ίδιου, «Областта Боймия в Югозападна Македония», *Македонски Преглед*, VI/1 (1930), [στο εξής: Шалдев 1930α], σ.70. Απ' όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, ο Σάλντεφ είναι συνήθως αρκετά ακριβής στις περιγραφές του, όχι όμως και στις χρονολογίες που παραθέτει.

ανάγκη να εφωδιασθή δια συστατικού εκ του Αρχιερέως»· ως βάση της δεύτερης (και σαφώς πιο αποτελεσματικής) κατηγορίας επιστρατεύθηκε προφανώς το γεγονός ότι το δάσκαλο έφερε στην Γκουμέντζα ο Βενιαμίν Ματσούκοφσκι, σπουδασμένος μεν στη Ρωσία αλλά βουλγαροδιδάσκαλος στο ουνίτικο σχολείο των Γενιτσών¹. Παρά την αποτυχία του, ο ξενομερίτης εκπαιδευτικός θα παραμείνει στην κωμόπολη επί μήνες, «καταλύων εις το ξενοδοχείον και υποστηριζόμενος υπό ευαρίθμων τινών» –με καταβολή των εξόδων, υποστηρίζει ο Αγαθάγγελος, από τον Μποζιγκρόμπσκι². Το Νοέμβριο έχει κατορθώσει «να προσελκύση 2-3 ομοίους του και να φέρη ταραχάς και ανησυχίας πλείστας όσας» στους ευκατάστατους «τσιορμπατζήδες», που προσφεύγουν στο μητροπολίτη ζητώντας βοήθεια. Αυτός με τη σειρά του προσφεύγει στον καϊμακάμη κι ο δάσκαλος απελευνεται «με μαζμπατάν» (επίσημη αναφορά) στη Θεσσαλονίκη³. Επανέρχεται σχετικά σύντομα, καλείται να παρουσιαστεί στο διοικητικό συμβούλιο και παραμένει προσωρινά ελεύθερος «υπό εγγύησιν»· εγγυητές είναι ο Γκόγκοφ κι ο ηγέτης του τοπικού βουλγαρικού κόμματος, Δήμος Ρομανλής ή Ντίμο Ρουμαλίεφ⁴. Εκτιμώντας προφανώς πως είναι αδύνατο να τα βγάλουν πέρα με τις τοπικές αρχές, στις 3 Δεκεμβρίου φεύγουν και οι τρεις για τη Θεσσαλονίκη. Όταν ο βαλής τους απομπέμπει «μετ' οργής», οι δυο εγγυητές συνεχίζουν στις αρχές του 1871 για Κωνσταντινούπολη· ο Γκόγκοφ θα παραμείνει εκεί ως αντιπρόσωπος των Βοδενών στην ιδρυτική «Εθνο-Εκκλησιαστική Συνέλευση» της Εξαρχίας, ενώ ο Ρομανλής επιστρέφει στις 22 Φεβρουαρίου στη Γκουμέντζα με επίσημη άδεια λειτουργίας βουλγαρικού σχολείου⁵. Στο μεσοδιάστημα, ωστόσο, η αναμέτρηση έχει κλιμακωθεί. Το βουλγαρικό κόμμα έφερε νέο βουλγαροδιδάσκαλο, ο Αγαθάγγελος όμως του απαγόρευσε ρητά να διδάσκει με το αιτιολογικό ότι «δεν είναι εγχώριος και γνωστός»⁶. την παραμονή των Φώτων, ενώ ο μητροπολίτης βρισκόταν στην κωμόπολη, οι «βουλγαρισταί» κατέλαβαν την παλιά εκκλησία κι οργάνωσαν διαδήλωση «με τα παιδιά των» μπροστά στο μετόχι της Μονής Ιβήρων, όπου αυτός κατέλυε· «ολίγον έλειψε να έλθωσιν εις ξυλοκοπήματα»· ο Αγαθάγγελος προσέφυγε ξανά στον καϊμακάμη, επισυνάπτοντας αναφορά κατοίκων με την οποία ζητούνταν η τιμωρία των «ταραχοποιών», «προς ικανοποίησιν του Αρχιερέως μας και δια να προληφθώσι συνέπειαι δεινότεραι, φεσάτια [=ραδιουργίες] και δυστυχήματα ανεπανόρθωτα»· ακολούθησε επέμβαση της οθωμανικής χωροφυλακής, σύλληψη επτά «πρωταιτίων» και μεταγωγή τους στα Γενιτσά⁷. Σε εκδήλωση αλληλεγγύης, τους συλληφθέντες ακολούθησαν αυτοβούλως στην πρωτεύουσα του καζά και «άλλοι περί τους τεσσαράκοντα»⁸. Με την έννομη τάξη στο πλευρό του, ο

¹ Καράντζαλης – Γόνης 1975, σ.56 (και, με διαφορετικές διατυπώσεις, σ.57-8). Για τον Ματσούκοφσκι: Χριστοβ 1969, σ.80-5, 93-5, 105-6, 118-9, 142 & 180-2· Τραϊανόβσκι 2004, σ.89-97.

² Καράντζαλης – Γόνης 1975, σ.58 & 63.

³ Στο ίδιο, σ.67, 74 & 76.

⁴ Στο ίδιο, σ.74 & 78. Για τη σλαβική εκδοχή του ονόματος: Шалдев 1930α, σ.70.

⁵ Καράντζαλης – Γόνης 1975, σ.74, 97, 100 & 107.

⁶ Στο ίδιο, σ.78-9.

⁷ Στο ίδιο, σ.86-7, 92 & 98.

⁸ Στο ίδιο, σ.93.

μητροπολίτης καταθέτει αγωγή κατά των συλληφθέντων αλλά δεν φτάνει μέχρι το εδώλιο· στόχος του είναι να πατάξει την ανταρσία αποσπώντας δηλώσεις νομιμοφροσύνης, όχι να οριστικοποιήσει τη διάσπαση του ποιμνίου του: «επειδή οι βουλγαριστάι ούτοι προσέπεσαν εις μετάνοιαν και μετεχειρίσθησαν πολλούς μεσίτας εις το να τύχωσιν συγχωρήσεως», ενημερώνει το Πατριαρχείο, αλλά και «θεωρήσας εξευτελισμόν το να δικασθώ μετ' αυτών, ενέδωκα εις τας παρακλήσεις των και συνεχώρεσα αυτούς, αφού προηγουμένως έλαβον έγγραφον υπό τεσσάρων εξ αυτών των ισχυροτέρων»¹. Η συμβολή αυτή νίκη του αρχιερέα κάθε άλλο παρά ισοδυναμεί, ωστόσο, με συντριβή των αντιπάλων του. Το Μάρτιο υποβάλλεται στο βαλή επίσημο αίτημα για λειτουργία βουλγαρικού σχολείου, ο επανακάμψας απ' την πρωτεύουσα ηγέτης του κόμματος διακηρύσσει προς κάθε κατεύθυνση ότι δεν αναγνωρίζει ούτε αυτόν ούτε το Πατριαρχείο, τη Δευτέρα δε του Πάσχα (29.3.1871) σημειώνεται άγρια συμπλοκή στην οποία τραυματίζεται σοβαρά ο επικεφαλής των «γραικιστών», προεστός Δημήτριος Πέτσος². Το σημαντικότερο βήμα αποτελεί ωστόσο ο έλεγχος του ναού της Κοίμησης απ' τους «βουλγαριστές», με «κατάσχεσιν» του παγκαριού, αποβολή του παλιού επιτρόπου και διορισμό δικού τους³, χωρίς να διαρραγεί και τυπικά η ενότητα του ορθόδοξου μιλέτ: μέχρι το φθινόπωρο του 1872, εξηγεί στο προξενείο Θεσσαλονίκης κάποιος πληροφοριοδότης του, «οι περί τον Ρομανλήν εμνημόνευον πάντοτε του αρχιερέως» στην εκκλησία τους⁴. Το Δεκαπενταύγουστο του 1871, βουλγαρικό κόμμα κι Αγαθάγγελος θα συνυπάρξουν έτσι σε μια τεταμένη ισορροπία, με το μητροπολίτη να λειτουργεί διαδοχικά και στις δυο εκκλησίες της κωμόπολης παρουσία όλου συλλήβδην του ποιμνίου, τους δε «σφόδρα βουλγαριστάς» ν' απουσιάζουν μόνο από τον Άγιο Γεώργιο⁵. Η ρήξη θα ολοκληρωθεί μόνο το φθινόπωρο του 1872, όταν το βουλγαρικό κόμμα αρνείται να επιτρέψει τη δημόσια ανάγνωση του «σχίσματος» στη δική του εκκλησία, πετά έξω το μητροπολίτη και την ακολουθία του κι αποκηρύσσει επίσημα το Πατριαρχείο, συγκροτώντας δική του κοινότητα⁶.

Μελετώντας την αλληλογραφία του Αγαθάγγελου, διαπιστώνει κανείς πως, ενώ οι πόλεις αποτελούν την κεντρική σκηνή της αναμέτρησής του με τους «βουλγαριστές», το πραγματικό κέντρο βάρους της αντιπαράθεσης βρίσκεται αλλού: στην οικονομική ασφυξία που οι «απόστολοι» της βουλγαρικής κοινότητας επιβάλλουν στο μητροπολίτη, πείθοντας την ύπαιθρο να μην του καταβάλει την παραμικρή επιχορήγηση. «Τούτου ένεκα απαντώ δυσκολίας εις την είσπραξιν, διότι προφάσεις προφασιζόμενοι οι άνθρωποι δεν πληρώνουσι και δεν ηδυνήθην έως σήμερα να συνάξω τίποτε», σημειώνει ο δεσπότης τον Αύγουστο του 1870 κατά την επίσκεψή του στη Γευγελή, για να περάσει τον Ιανουάριο σε δραματικότερες διαπιστώσεις:

¹ Στο ίδιο, σ.93.

² Στο ίδιο, σ.104, 107 & 105.

³ Στο ίδιο, σ.120.

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, ανώνυμη επιστολή προς το Πρ. Θεσ/νίκης Εν Βοδενοίς 12.11.1872, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

⁵ Καράντζαλης – Γόνης 1975, σ.120.

⁶ Шалдев 1930, σ.64-6· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, ανώνυμη επιστολή 12.11.1872, όπ.π.

«Ο βίος των εν ταις υπό του βουλγαρισμού ταραττομέναις επαρχίαις Αρχιερέων είναι μαρτυρικός. Επί ολοκλήρους μήνας δεν ηδυνήθην να συνάξω ουδέ οβολόν εκ του σιτηρεσίου μου, και αναγκάζομαι εν τη στενοχωρία μου ταύτη να εξοικονομώ τα έξοδά μου, αγώγια, ταχυδρομικά, τηλεγραφικά και άλλα έκτακτα δια δανείων, και η θέσις μου είναι αξιολύπητος»¹. Παρόλο που οι «μαρτυρικοί» τόνοι είθισται ν' αποτελούν στερεότυπο της αρχιερατικής αλληλογραφίας (κι επιπλέον ορισμένες απ' αυτές τις επιστολές απευθύνονται προς πραγματικούς ή ενδεχόμενους δανειστές, οπότε δεν πρέπει να παίρνονται πάντα τοις μετρητοίς), η συχνότητα των σχετικών εγγραφών επιτρέπει να διαγνώσουμε ένα πραγματικό φαινόμενο: την εκμετάλλευση της εθνικής-εκκλησιαστικής διαμάχης απ' τον αγροτικό πληθυσμό, που κηρύσσει μια άτυπη στάση πληρωμών. «Το αγροίκον πλήθος», ενημερώνει ο Αγαθάγγελος τον προκάτοχό του στις 16 Φεβρουαρίου, «καιρόν ευρόν αρνείται την απότισιν των δικαιωμάτων μας, ανέχειαν και άλλας προφάσεις προφασιζόμενον»². Καθώς ο Μποζιγκρόμπσκι στέλνει γράμματα στις κοινότητες, υποστηρίζοντας πως «η σεβαστή Κυβέρνησις θα εκδώση φερμάνι να μην πληρώνωσι οι βουλγαρισταί σιτηρέσιον» στους πατριαρχικούς αρχιερείς³, οι χωρικοί διαπιστώνουν ότι έχουν πλέον τη δυνατότητα ν' αντιταχθούν στις απαιτήσεις του μητροπολίτη: «Μικρά ενάσκησις των δικαιωμάτων μου δύναται να τους φέρη εις τας αγκάλας του βουλγαρισμού. Όθεν ανέχομαι τα πάντα ίνα μη κηρυχθώσι βουλγαρισταί»⁴.

Ο ιδιότυπος αυτός συνδικαλισμός δε συνιστά ιδιομορφία των Βοδενών, αλλά φαινόμενο που συναντάμε σε όλες τις «εμπερίστατες», διαφιλονικούμενες επαρχίες. Σχολιάζοντας π.χ. την παραγγελία του Πατριαρχείου για συγκέντρωση της «ετησίως πεμπομένης συνδρομής υπέρ της εν Χάλκη θεολογικής σχολής», ο πρόξενος Μοναστηρίου θα επισημάνει το 1873 τη δομική διαφορά μεταξύ ελληνόφωνων (ή αλβανόφωνων) και σλαβόφωνων επαρχιών: «Ουδέν άτροπον και επιβλαβές προκύπτει εκ της εκτελέσεως των εαυτού διαταγών προς τους αρχιερείς Δεβρών, Σερβίων, Κοζάνης, Γρεβενών, Σισανίου, Γκορυστάς και Καστορίας, διότι παρά τούτοις πάσιν αποβαίνει ευχερής και μικρού δειν απαραιτήτος η ολοσχερής είσπραξις των κεκανονισμένων εκκλησιαστικών δικαιωμάτων, εις έκτισιν [sic] των οποίων υποβάλλονται τα εν ταις οικείαις επαρχίαις λογικά ποιμνία αυτών. Αλλ' η κατάσταση των επαρχιών Πελαγονείας, Σκοπίων, Πρέσπας και Μογληνών ως και άλλων τινών ευαρίθμων επαρχιών κατά την μέσην και βορειοανατολικήν Μακεδονίαν κειμένων είναι τοιαύτη, ώστε ελαχίστου μόνον μέρους των εκκλησιαστικών δικαιωμάτων επιτρέπει την είσπραξιν, καθ' όσον εν αυταίς, διατελούσας από πολλών ετών υπό την ποικίλην επίδρασιν των πανσλαβιστικών ραδιουργιών και πιέσεων, αποβαίνει επιβλαβεστάτη η δια καταναγκαστικών μέσων εκβίασις της εισπράξεως των αρχιερατικών δικαιωμάτων, τοσούτω μάλλον όσο πολλοί χριστιανοί βουλγαρόφωνοι, κάτοικοι των ειρημένων ανωτέρω τεσσάρων επαρχιών, ραδιουργούμενοι υπό πασλαβιστικών ομάδων

¹ Καράντζαλης – Γόνης 1975, σ.62 & 89-90.

² Στο ίδιο, σ.98. Επίσης: σ.66, 95, 101 & 107-8.

³ Στο ίδιο, σ.124.

⁴ Στο ίδιο, σ.128.

προεκφοβίζουν τους οικείους αρχιερείς ότι, εν περιπτώσει υλικής καθ' αυτών βίας προς πληρωμήν των καθυστερούντων, έχουσιν απόφασιν να αναρτήσωσι την σημαίαν της σχισματικής ανταρσίας»¹. Παραδείγματα αυτών των πρακτικών συναντάμε διάσπαρτα στη διπλωματική κι αρχιερατική αλληλογραφία. Στα περίχωρα π.χ. των Σερρών, οι κάτοικοι δυο τσιφλικιών αρνούνται τον Αύγουστο του 1872 στον απεσταλμένο του μητροπολίτη «την πληρωμήν των ετησίως δοθέντων αυτώ δικαιωμάτων, των γνωστών υπό τον τίτλον στεφανιάτικα, ειπόντες ότι δεν αναγνωρίζουσι τον Μητροπολίτην Σερρών ως νόμιμον εκκλησιαστικήν αυτών αρχήν»². το ίδιο κάνουν στην επαρχία Καμπανίας η (ως επί το πλείστον ελληνόφωνη) Κουλακιά και πολλά άλλα χωριά, απ' τα οποία «τινά μεν βουλγαρίζουσι, τινά δε απειθοῦσιν, εις έν δε, τους Γιουντσήδες, εμφωλεύει δια χρηματικής αιτίας η Ουνία»³. στην επαρχία Πολυανής, πάλι, μετά την παλινόρθωση του Μελέτιου «εν τοις πλείστοις των χωρίων δέχονται τον αρχιερέα αυτών και μνημονεύουσι του ονόματος αυτού, αποποιούνται δε μόνον την πληρωμήν του δικαιώματος αυτού»⁴. Απευθυνόμενος το Φεβρουάριο του 1875 στο Πατριαρχείο, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ απαριθμεί έτσι τα «τέσσερα κακά τα καταμαστίζοντα» την επαρχία του: «Ο βουλγαρισμός, η Ουνία, οι Αμερικανοί Απόστολοι και η εκ των τριών τούτων προελθούσα παντελής χαλάρωσις του θρησκευτικού αισθήματος και αυτών των ημετέρων, οὐς πρέπει ο ποιμήν μάλλον να περιποιήται παρά να ποιμαίνει, διότι αμέσως εν πάση απαρεσκεία αυτών έστω και περί όνου σκιάς τινος ακούει το είμαι βούλγαρος ή Ουνίτης ή προτεστάντης»⁵. Για τους σχεδιαστές της ελληνικής πολιτικής προκύπτει έτσι ένα ανυπέρβλητο δίλημμα: στις επαρχίες «όπου οι Βούλγαροι ραδιουργούμενοι υπό των σχισματικών ή αποκρούσουσιν εντελώς την υπό της Μ. Εκκλησίας εξάρτησιν[...] ή διατηρούσιν αυτήν λίαν χαλαράν», ενημερώνει στα τέλη του 1875 τον υπουργό Εξωτερικών το προεδρείο του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, «οι Αρχιερείς [...], εάν μεν είναι χρηστοί, στερούνται, πένονται, αποβάλλουσι την κατ' εκείνας τας χώρας αναγκαίαν αξιοπρέπειαν και επιρροήν και μαραίνεται ο ζήλος αυτών. Εάν δε είναι πλεονέκται πιέζουσι τον λαόν και διαρρηγνύουσι μάλλον τας υφισταμένας προς την Μ. Εκκλησίαν σχέσεις, ωθούντες πολλάκις και μη διανοουμένους τους ανθρώπους εις αποστασίαν από των πατρίων»⁶.

Μικτές επαρχίες

Η τελευταία κατηγορία περιοχών στις οποίες εκδηλώθηκε η αναμέτρηση Πατριαρχείου και σλαβοβουλγαρικού κινήματος είναι οι μικτές επαρχίες με αγροτικό πληθυσμό (κυρίως ή εν μέρει) σλαβόφωνο, αστικά όμως κέντρα ως επί το πλείστον ελληνόφωνα (Σέρρες, Δράμα,

¹ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 3.10.1873, αρ.264.

² ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λης, Σέρραι 18.8.1872, αρ.253. Πρβλ. Салгънджиев 1906, σ.74-8.

³ Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 2002, σ.182. Πρβλ. Γαΐδα (Κων/λη) 27.3.1865, σ.157.

⁴ Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 2002, σ.156. Πρβλ. Шапкарев 1984, σ.193.

⁵ Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 2002, σ.182.

⁶ Βούρη 1994, σ.33.

Καστοριά, Νάουσα, Δεμίρ Χισάρ, Μελένικο, Θεσσαλονίκη). Με δεδομένο τον αρνητικό γι' αυτό συσχετισμό δυνάμεων, το σλαβοβουλγαρικό κίνημα εκδηλώνεται εδώ πολύ λιγότερο δυναμικά με δυο κυρίως μορφές. Η πρώτη είναι η ανάδειξη κάποιων μεμονωμένων χωριών σε προπύργια του βουλγαρικού κόμματος, που απορρίπτουν τη δικαιοδοσία του πατριαρχικού μητροπολίτη κι εξελίσσονται σε κέντρα αναπαραγωγής του τοπικού εξαρχικού μηχανισμού κι ορμητήρια προπαγαδιστικών εξορμήσεων στις γύρω περιοχές. Η δεύτερη μορφή δράσης είναι η εμφύτευση «βουλγαρικών» θυλάκων στα αστικά κέντρα, βάσει κεντρικού σχεδιασμού, με σκοπό τη δημιουργία θεσμικών ερεισμάτων για την οργάνωση της υπαίθρου.

Στις Σέρρες, π.χ., η εξαρχική κοινότητα θα συγκροτηθεί την άνοιξη του 1872 από τον Στέφαν Σαλγκαντζιέφ, βούλγαρο από τη Στάρα Ζαγόρα, σταλμένο εκεί επί τούτου από το Βουλγαρικό Αναγνωστήριο της Κωνσταντινούπολης. Ο αρχικός πυρήνας αποτελείται είτε από πρόσφατα εγκαταστημένους στην πόλη χωρικούς είτε από επήλυδες άλλων περιοχών. Ο βοηθός του Κόστα Ζλατάνοφ ήταν λ.χ. πρώην ιπποκόμος του Μεγάλου Βεζίρη, με ενεργό δράση στις βουλγαρικές διαδηλώσεις της πρωτεύουσας. Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η κοινωνική σύνθεση της πρώτης κοινοτικής ηγεσίας: ένας ψαράς απ' το Στιπ, που *«ούτε αυτός ούτε η γυναίκα ή τα παιδιά τους ήξεραν ελληνικά»*, ένας παπουτσής, ένας καφτανατζής, δυο κολήγοι, ένας κάλφας σε μαραγκό, ένας μογιατζής, ο βουλγαροδιδάσκαλος, ο Ζλατάνοφ κι ένα άτομο απροσδιόριστου επαγγέλματος¹. Πρώτος στόχος του εγχειρήματος ήταν η «αφύπνιση» των σλαβόφωνων τριών λαϊκών συνοικιών της πόλης (Άνω & Κάτω Καμενίκια, Αραμπατζή μαχαλάς), ο πληθυσμός των οποίων *«είχε έρθει πρόσφατα απ' τα χωριά και διατηρούσε ακόμη τη γλώσσα και την εθνικότητά του –όχι όμως συνειδητά, αλλά από συνήθεια»*². Οι οδηγίες του Σαλγκαντζιέφ πρόβλεπαν είτε τη δημιουργία αυτοτελούς βουλγαρικού σχολείου είτε την επιδίωξη διορισμού του σε κάποιο από τα υφιστάμενα ελληνικά συνοικιακά εκπαιδευτήρια, ώστε στη συνέχεια *«να ξεμπερδέψει με την ελληνική γλώσσα και να την αντικαταστήσει με τη βουλγαρική»*³. Για πρακτικούς λόγους, επέλεξε τελικά την πρώτη λύση: υπέγραψε συμβόλαιο με την κοινότητα (που ο ίδιος ίδρυσε) για πενταετή δωρεάν διδασκαλία του κι άνοιξε σχολείο με 23 μαθητές στο σπίτι ενός μέλους της, ανάμεσα στα δυο Καμενίκια· το νοίκι καταβαλλόταν, όπως και ο μισθός του, απ' το Αναγνωστήριο της Κωνσταντινούπολης⁴. Αργότερα το σχολείο μετακινήθηκε στα Κάτω Καμενίκια, με βάση την εκτίμηση ότι *«εκεί δύναται να κερδίση οπαδούς»* η εξαρχική κίνηση· μεταφέρθηκε κατόπιν στον Αραμπατζή μαχαλά για να εγκατασταθεί, τέλος, στο «αριστοκρατικό» ελληνόφωνο

¹ Салгънджиев 1906, σ.63-4. Βλ. επίσης: Трайчев 1930, σ.20· Маркова 1989, σ.77 & 195· Йордан Поп-Георгиев – Ст. Шишков, *Българите в серското поле*, Πλόβντιφ 1918, σ.8-9· ΙΑΥΕ/1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 21.4.72, ά.α. και 28.7.1872, αρ.231· ΙΑΥΕ/1875/76.1α, Γ. Ευαγγελίδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 10.10.75, αρ.401.

² Салгънджиев 1906, σ.65. Πρβλ. Поп-Георгиев – Шишков 1918, σ.8-9· ΙΑΥΕ/1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης, όπ.π. (21.4.72).

³ Στο ίδιο, σ.64.

⁴ Στο ίδιο, σ.65.

Βαρόσι¹. Παρά τις βίαιες αντιδράσεις των Ελλήνων της πόλης (ο Σαλγκαντζιέφ κάνει λόγο για αφορισμούς από άμβωνος, οργανωμένες επιθέσεις εναντίον μαθητών και μελών της κοινότητας, ακόμη και για απόπειρες δολοφονίας του ίδιου και της εγγύου γυναίκας του, που απέβαλε ως αποτέλεσμα μιας τέτοιας επίθεσης), ο εξαρχικός μηχανισμός θα επιβιώσει τελικά χάρη στην προστασία των οθωμανικών αρχών και των ντόπιων μουσουλμάνων². Στην πορεία η κοινότητα ανασυγκροτείται υπό την προεδρία του αρχιμανδρίτη Θεοδόσιου Γκολογκάνοφ, με συμμετοχή μουχτάρηδων από χωριά που είχαν στο μεταξύ προσχωρήσει στην Εξαρχία³. Το τελευταίο βήμα πριν από το ξέσπασμα της Ανατολικής Κρίσης θα σημειωθεί το 1875 με το άνοιγμα παρεκκλησιού στο ισόγειο του βουλγαρικού σχολείου στα Καμενίκια, όπου σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές υπήρχαν ήδη 145 «εξαρχικά σπίτια»⁴. Ο αρχικός σχεδιασμός αποσκοπούσε στην ανέγερση εκκλησίας, η λήψη όμως «μέτρων τινών» απ' τον πατριαρχικό μηχανισμό θα ματαιώσει την αγορά οικοπέδου· τελικά, ακόμη και για το παρεκκλήσι θα χρειαστεί ειδικό ταξίδι του Σαλγκαντζιέφ στην Κωνσταντινούπολη και προσφυγή του στο Μεγάλο Βεζίρη για την απόσπαση της σχετικής άδειας⁵.

Πολύ μικρότερη επιτυχία σημείωσαν οι αντίστοιχες προσπάθειες σε άλλες πόλεις. Στην Καστοριά, επεισόδια σε βάρος του μητροπολίτη Νικηφόρου το 1869 με αφορμή το κλείσιμο κάποιων ναών χρωματίζονται εθνικά σε ανταπόκριση της κωνσταντινουπολίτικης Μακεδονία: «400 άνθρωποι των εσναφίων και μουχτάρηδες μαχαλάδων», διαβάζουμε, κατήγγειλαν το δεσπότη διακηρύσσοντας πως «είναι Βούλγαροι» και «θα εύρουν τρόπον εάν δεν τους ακολουθήσουν οι ιερείς των»⁶. Ίσως η περιγραφή υπερέβαλλε, ενδεχομένως η επίκληση της βουλγαροσύνης ν' αποτελούσε κι εδώ ένα ακόμη «συνδικαλιστικό» επιχείρημα· απουσιάζουν ωστόσο πληροφορίες για οποιαδήποτε συνέχεια της κινητοποίησης. Το 1872, πάλι, σύμφωνα με τον απολογισμό της χρονιάς από τον έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου, «τα σχέδια των πανσλαβιστών προς σύστασιν βουλγαρικού σχολείου και βουλγαρικής μητροπόλεως εν Καστορία εματαιώθησαν ένεκα των εγκαίρως ληφθέντων τοπικών μέτρων κατά των επί τινος μήνας συνταραζάντων και την πόλιν ταύτην και την Επαρχίαν Καστορίας αποστόλων του πανσλαβικού προσηλυτισμού»· σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές, το σχολείο που άνοιξε στην πόλη ο απεσταλμένος του Μακεδονικού Συλλόγου, Γκιόργκι Ντίνκοφ, κλείστηκε αρκετά σύντομα

¹ Трайчев 1930, σ.20· Кънчов 2000, σ.206-7· ΙΑΥΕ/1875/76.1^α, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.3.1875, αρ.232.

² Салгънджиев 1906, σ.65-70 & 80-6· Трайчев 1930, σ.20. Ο Κάντσοφ αναφέρει επίσης προστατευτικές παρεμβάσεις του Μιχάλ Μπέη, «ημιεξελληνισμένου Βλάχου», οι βούλγαροι υπηρέτες του οποίου ήταν αναμιγμένοι στην κίνηση (Кънчов 2000, σ.207). Άγνωστο αν είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Μιχαήλ εφένδη, που ο Σαλγκαντζιέφ είχε κατηγορήσει το 1872 ως επίβουλο κατά της ζωής του (Ποп-Γεоргиев – Шишков 1918, σ.8).

³ Салгънджиев 1906, σ.80-1. Μετείχαν οι μουχτάρηδες των χωριών Χριστός, Βίσιανι και Έλσιανι, μαζί με απλούς χωρικούς απ' το Ντουελί, το Γκόρνο Μπρόντι και το Γκόρνο Φράστани.

⁴ Баждаров 1929, σ.40.

⁵ ΙΑΥΕ/1875/76/.1^α, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.3.1875, αρ.232 και Γ. Γιαννόπουλος προς Πρ.Κων/λης Πέραν 15.3.75· Салгънджиев 1906, σ.87-93· *Напредък* (Κων/λη) 26.7.1875, σ.3 και 18.10.1875, σ.3. Επίσης: Кънчов 2000, σ.207· Трайчев 1930, σ.20· Маркова 1989, σ.77.

⁶ Иванов 1917, σ.332.

μετά από κινητοποίηση των ελλήνων προεστών και του μητροπολίτη¹. Στο Μελένικο η τοπική βουλγαρική κοινότητα συστάθηκε τον Οκτώβριο του 1872, κατά παραγγελία της κεντρικής εξαρχικής ηγεσίας, «για να συνταιριαστούν οι δυνάμεις της επαρχίας»². ένα βουλγαρικό σχολείο άρχισε να λειτουργεί το 1873 με μαθητές από την πόλη και τα γύρω χωριά, έκλεισε όμως δυο χρόνια αργότερα λόγω «συκοφαντιών» -κατά τον Σόποφ- των «γρεκομένων» στις αρχές³. Ακόμη χειρότερη ήταν η τύχη ανάλογου εγχειρήματος στο Δεμίρ Χισάρ, καθώς το υπό σύσταση σχολείο δεν λειτούργησε ποτέ μετά τις βιαιοπραγίες νεαρών εξαρχικών κατά του περιοδευόντος μητροπολίτη Βράτσας Νεόφουτου στο γειτονικό Κρούσοβο (σημ. Αχλαδοχώρι Σερρών), τον Ιούνιο του 1875⁴. Στη Δράμα και τη Νάουσα, τέλος, δεν καταγράφεται αυτή την περίοδο η παραμικρή απόπειρα για άνοιγμα βουλγαρικού σχολείου ή συγκρότηση εξαρχικής κοινότητας.

Με το μητροπολιτικό χαρακτήρα της, την πληθώρα ξένων σχολείων και την (έστω μειοψηφική) σλαβόφωνη χριστιανική παροικία της να συγκροτεί έναν πόλο διακριτό από τον ελληνόφωνο πυρήνα της χριστιανικής κοινότητας, η Θεσσαλονίκη αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Τα όρια της ανάπτυξης ενός τοπικού βουλγαρικού κόμματος είναι προφανή, εξίσου προφανής είναι όμως και η σημασία της πόλης για το βουλγαρικό εθνικισμό –σημασία υλική, γεωπολιτική αλλά και συμβολική, λόγω του αυξημένου βάρους που η «πόλη του Κύριλλου και του Μεθόδιου», το «λίκνο των σλαβικών γραμμάτων», αποκτά στο εθνικό φαντασιακό του σλαβοβουλγαρικού κινήματος⁵. Η πρώτη βουλγαρική κοινότητα συγκροτήθηκε το Φλεβάρη του 1868, με πρωτοβουλία του εθναποστόλου Γκιόργκι Ντίνκοφ και υπογραφές 830 «Βουλγάρων» της πόλης από 5 διαφορετικές συνοικίες κι 6 συντεχνίες (οικοδόμοι, ράφτες, ξυλουργοί, βυρσοδέμες, έμποροι και κτηνοτρόφοι-βοσκοί). Οργάνωσε τον πρώτο εορτασμό των Κυρίλλου και Μεθοδίου (11.5.1868) και μια λειτουργία στην παλαιοσλαβική στην εκκλησία της Παναγίας Δεξιάς (20.5.1868), αποσυντέθηκε όμως μετά την άρνηση του μητροπολίτη Νεόφουτου και των επιτρόπων να της παραχωρήσουν κάποια εκκλησία σε μόνιμη βάση⁶. Η ανασύστασή της θα γίνει το καλοκαίρι του 1869, με καταστατικό σκοπό την επαναλειτουργία του βουλγαρικού σχολείου, την ανέγερση ναού επ' ονόματι των Κυρίλλου και Μεθοδίου και την εκπροσώπηση, «*γραπτώς και προφορικάς*», των «Βουλγάρων» της πόλης

¹ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 3.1.1873, αρ.3· Каратанасов 1935, σ.13· Кирил 1970, σ.54· Маркова 1989, σ.92-3.

² Зина Маркова, «Църковнонационалното движение в Източна Македония през 70-те години на XIX в.», *Исторически Преглед* 3(1985), σ.21.

³ Шопов 1893, σ.128-9.

⁴ Кънчов 2000, σ.247-8. Για τον ξυλοδαρμό του μητροπολίτη: Салгънджиев 1906, σ.84-6· *Напредък* (Κων/λη) 2.8.1875, σ.3.

⁵ Βλ. χαρακτηριστικά δημοσιεύματα βουλγαρικών εφημερίδων του 1872-73 (Снегаров 1937, σ.248-50).

⁶ Снегаров 1937, σ.57-8. Το βιβλίο του Σνεγκάροφ αποτελεί τη διεξοδικότερη και καλύτερα τεκμηριωμένη παρουσίαση της βουλγαρικής κοινότητας της πόλης. Για την πρώτη φάση, βλ. επίσης Шопов 1885, σ.446-8, και -με αρκετές ανακρίβειες- Салгънджиев 1906, σ.27-8. Γεμάτη ανακρίβειες είναι επίσης η μοναδική σχετική αφήγηση που μπόρεσα να εντοπίσω από ελληνικής πλευράς: Χρ. Γουγούση, «Η παλιά Σαλονίκη. Αι αναμνήσεις μου», *Μακεδονία* 23.10.1927, σ.1-2.

απέναντι σε κάθε είδους αρχές¹. Τον Οκτώβριο του 1872 η κοινότητα θα προσχωρήσει επίσημα στην Εξαρχία, «εκλέγοντας» δικό της μητροπολίτη για μια ενιαία «επαρχία Θεσσαλονίκης, Πολυανής και Βοδενών»: η ενέργεια αυτή ακυρώθηκε ωστόσο από την Εξαρχία, που τον επόμενο μήνα διόρισε ως προσωρινό πρόεδρο της κοινότητας τον ιερέα Πέταρ Ντιμιτρόφ από το Ζάροβο του Λαγκαδά². Το καλοκαίρι του 1873 η ενορία του περιλαμβάνει 80 οικογένειες, ενώ την επόμενη χρονιά έχουν αυξηθεί σε 250³. Οι αρχικές φιλοδοξίες των ιδρυτών οραματίζονταν μια κοινότητα με ηγεμονικό ρόλο, συντονιστή και καθοδηγητή κάθε κίνησης του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στο μακεδονικό χώρο⁴. ρεαλιστικότερη, η Εξαρχία της ανέθεσε αρχικά την αποστολή συνδέσμου με την ενδοχώρα και κέντρου πληροφόρησης για τα τεκταινόμενα εκεί, κυρίως όμως μηχανισμού προστασίας των στελεχών που κατέφευγαν στην πόλη από διάφορες επαρχίες για να βρουν το δίκιο τους απέναντι στις διώξεις που υφίσταντο από τους κατά τόπους μητροπολίτες⁵. μετά το σχίσμα, ο έξαρχος θα επιδιώξει την αναβάθμισή της σε κεντρικό εκπρόσωπο των «Βουλγάρων» όλου του βιλαετίου, μέσω των οποίων θα έρχονταν σ' επαφή με το βαλή ακόμη και οι επίσημα αναγνωρισμένοι μητροπολίτες⁶. Στην πράξη, ωστόσο, η κοινότητα εμφανίζει μια στασιμότητα και διαρκή πσιωγυρίσματα, ως αποτέλεσμα αλληπάλλληλων εσωτερικών κρίσεων και διασπάσεων «σε νέους και γέρους, προοδευτικούς κι οπισθοδρομικούς, εθνικιστές κι ελληνόφιλους, τσορμπατζήδες και μη τσορμπατζήδες», μεταξύ διαφορετικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης ή ακόμη και σε τοπικιστική βάση: Διβράνοι εναντίον οπαδών των μεγαλεμπόρων αδελφών Παούντσεφ, που κατάγονταν απ' την Οχρίδα⁷. Οι διαμάχες αυτές, που από ένα σημείο και μετά διεξάγονται (και) μέσω των στηλών του βουλγαρικού Τύπου της Κωνσταντινούπολης, αποτελούσαν κατά κοινή ομολογία πολύ μεγαλύτερο εμπόδιο στην ανάπτυξη του εξαρχικού κινήματος απ' ό,τι η δραστηριότητα του Πατριαρχείου και των ελλήνων εθνικιστών⁸.

Τόσο στα δημοσιεύματα όσο και στις αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, οι κατηγορίες που διατυπώνονται κατά των κοινοτικών αρχόντων εστιάζονται σε δυο κυρίως άξονες: την πραγματική ή υποτιθέμενη υπεξαίρεση χρημάτων και τον ανεπαρκή εθνικό ζήλο, αν όχι τη συνειδητή προδοσία τους σε βάρος της εθνικής υπόθεσης⁹. Όσον αφορά το πρώτο, ανεξάρτητα από την αλήθεια ή μη των καταγγελλόμενων περιστατικών, γεγονός είναι πως η κοινότητα δεν διακρινόταν για την απλοχεριά της και πως τα εξαρχικά στελέχη -τα προερχόμενα ιδίως από

¹ Снегаров 1937, σ.59.

² Στο ίδιο, σ.85-6 & 108. Η «εκλογή» του ιερέα Νάρκισσου ως μητροπολίτη έγινε με 6 συνολικά ψήφους, από την ηγεσία προφανώς της κοινότητας και μόνο: από τους δυο άλλους υποψηφίους, ο ένας πήρε μια ψήφο κι ο δεύτερος καμία. Αργότερα ο Ντιμιτρόφ εξελέγη από την κοινότητα ως «μόνιμος» πρόεδρος της (όπ.π., σ.93).

³ Στο ίδιο, σ.113 & 122.

⁴ Στο ίδιο, σ.62 & 77.

⁵ Στο ίδιο, σ.80-1.

⁶ Στο ίδιο, σ.117 & 136.

⁷ Στο ίδιο, σ.79, 61-2, 129-30 & 270-2. Επίσης: Салгънджиев 1906, σ.28-35 & 43-8.

⁸ Македонία 6.10.1870 και διάφορα εξαρχικά στελέχη σε Снегаров 1937, σ.96 & 99. Για δείγματα τέτοιων δημοσιευμάτων: Снегаров 1937, σ.252-5. *Напредък* (Κων/λη) 30.11.1874, σ.2 & 14.12.1874, σ.3-4.

⁹ Για το τελευταίο: ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.33-5 & 47-8.

αλλού- αντιμετώπιζαν συχνά προβλήματα επιβίωσης λόγω των χαμηλών ή ακανόνιστων απολαβών τους σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος ζωής στην πόλη¹. Η «ομοούσια και αδιαίρετος τριάδα» που διοικούσε τις κοινοτικές υποθέσεις υποστήριζε, απ' την πλευρά της, πως το παρεκκλήσι που εγκαινιάστηκε το 1873 χτίστηκε χάρη σε δικές της δωρεές². Ακόμη και αυτή η δαπάνη έγινε, ωστόσο, μετά από αλλεπάλληλες άκαρπες εκκλήσεις της κοινοτικής ηγεσίας προς την Εξαρχία ν' αναλάβει αυτή εξ ολοκλήρου το κόστος της ανέγερσης³. Το δεύτερο σκέλος των κατηγοριών διατυπώνεται κυρίως από στελέχη προερχόμενα από τη Βουλγαρία, που δεν κρύβουν τη δυσπιστία ή και την περιφρόνησή τους για τους «Μακεδόνας αδελφούς», και συνδέεται με την εμφάνιση των πρώτων «μακεδονικών αποσχιστικών τάσεων» που θα μας απασχολήσουν παρακάτω· πάγιο συστατικό των κατηγοριών αποτελούν ωστόσο οι νύξεις για την απουσία «φυλετικής» καθαρότητας των ντόπιων στελεχών, τη διαπλοκή τους με πατριαρχικούς συγγενείς τους ή την απροθυμία τους να διαρρήξουν στις σχέσεις τους με τον πατριαρχικό κοινωνικό κι επαγγελματικό τους περίγυρο⁴. Πρόκειται, οφθαλμοφανώς, για την αντιπαράθεση δυο διαφορετικών κόσμων: οι επήλυδες Βούλγαροι, επαγγελματικά στελέχη χωρίς ρίζες στον τόπο, διαποτισμένοι με ριζικά διαφορετικές αντιλήψεις για τη «βουλγαρικότητα» και την ακολουθητέα εθνική στρατηγική, είναι λογικό να δυσφορούν για τις προσπάθειες των γηγενών να διατηρήσουν, στο μέτρο του δυνατού, τις ισορροπίες που τους συνδέουν με τον περιβάλλοντα χώρο. Πόσο μάλλον όταν αυτές οι ισορροπίες αμφισβητούν έμπρακτα την εθνική-πολιτική καθαρότητα των κεντρικών μηχανισμών, ακόμη και την επαύριο του σχίσματος. Εν έτει 1874 π.χ. το βουλγαρικό σχολείο, «σύμφωνα με την επιθυμία του λαού και κατ' εντολήν της κοινότητας», προσλαμβάνει δάσκαλο που εκτός από τα βουλγαρικά διδάσκει και τα ελληνικά –γλωσσική δεξιότητα απαραίτητη μεν για την επαγγελματική και κοινωνική επιβίωση στην πολυεθνική πόλη, η οποία όμως προκαλεί ανατριχίλα στους επήλυδες εθνικιστές⁵. Ο εορτασμός πάλι της «ημέρας των Κυρίλλου και Μεθοδίου» απ' τη βουλγαρική κοινότητα, όχι μόνο το 1871-1872 αλλά ακόμη και το 1873 γίνεται σε εκκλησίες που ελέγχει η μητρόπολη, με την επίσημη άδεια και (το 1871) συμμετοχή της τελευταίας. Το 1873 η εξαρχική κοινότητα θα δεχτεί ακόμη και την απαίτηση της «ελληνικής» δημογεροντίας να μνημονεύσει τον προκαθήμενό της Άνθιμο όχι ως «έξαρχο» αλλά ως «αρχιερέα», διατύπωση που θα μπορούσε να υπονοεί και τον ομώνυμό του πατριάρχη, προκειμένου να σωθούν εκατέρωθεν τα προσχήματα· ένας άλλος συμβιβασμός που επιβλήθηκε κατά την ίδια τελετή

¹ Πρόβλημα ανεπαρκούς μισθοδοσίας αντιμετώπιζε ακόμη κι ο πρόεδρος της κοινότητας, ιερέας Πέταρ Ντιμιτρόφ (Снегаров 1937, σ.86 & 108). Για τους δασκάλους: ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.35 & 40· Салгънджиев 1906, σ.43-6.

² Снегаров 1937, σ.255 (και σ.112-3, για τη διαφωνία των πηγών σχετικά με την προέλευση της χρηματοδότησης του έργου). Βέβαιο είναι, πάντως, ότι το μεγαλύτερο ποσό προήλθε από δωρεά της Μονής Ζωγράφου. Η «τριάδα» απαρτιζόταν από τους Ντίμιταρ Παούντσεφ, Πετρούς Σούμκοφ και Νάστε Στογιάνοφ (σ.99). Ο πρώτος ήταν απ' την Οχρίδα, ενώ οι άλλοι δυο απ' το Κρούσοβο (σ.91).

³ Στο ίδιο, σ.61 & 89.

⁴ Салгънджиев 1906, σ.23 & 34-5· *Ηαηρεδък* 14.12.1874, σ.3-4· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.36 & 47.

⁵ Снегаров 1937, σ.252-5. Πρβλ. *Ηαηρεдък* 14.12.1874, σ.3-4, όπου ο ανταποκριτής, που υπογράφει «Ένας Αλβανόφιλος», αναρωτιέται ειρωνικά: «Μήπως [ο δάσκαλος] ξέρει κι αρβανίτικα; Γιατί κι αυτά μας χρειάζονται!».

ήταν η απαγόρευση ιεροπραξίας του προέδρου των εξαρχικών, στον οποίο επιτράπηκε μόνο να ψάλλει¹. Η τελευταία αυτή εμπειρία θα επιβάλει στην κοινότητα την ανέγερση δικού της παρεκκλησιού (Ιούνιος 1873) κι αργότερα ναού, καθώς τα όρια -και το κόστος- των συνεννοήσεών της με την πατριαρχική μητρόπολη είχαν καταστεί πλέον προφανή.

Η μάχη των εκκλησιών

Ένα συμπέρασμα που προκύπτει από την επισκόπηση της ελληνοβουλγαρικής αναμέτρησης στις διαμφισβητούμενες επαρχίες είναι η καθοριστική σημασία που είχε για τις αντίπαλες παρατάξεις ο έλεγχος μιας τουλάχιστον εκκλησίας –ή, έστω, η ακώλυτη λειτουργία ενός δικού τους παρεκκλησιού. Εκτός από τη σταθερή οικονομική βάση που προσέφερε στην κοινότητα το παγκάρι, ο ευκτήριος οίκος αποτελούσε επίσης ένα νόμιμο χώρο συνάθροισης, ζύμωσης και (εθνικής) πολιτικοποίησης, σε μια εποχή που η κοινωνική ζωή ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με το θρησκευτικό εορτολόγιο. Εξαρχικό παρεκκλήσι, εξηγεί π.χ. το 1874 ένας ανταποκριτής βουλγαρικής εφημερίδας απ' τις Σέρρες, σημαίνει «*ότι θα τεθεί τέρμα στις ελληνικές εκκλησιαστικές ποινές, που επιβάλλονται καθημερινά σ' εκείνους που δηλώνουν φανερά Βούλγαροι*»· επί πλέον θα υπάρχει «*και νεκροταφείο για τους Βουλγάρους*», αχρηστεύοντας τις πιέσεις της μητρόπολης για ένορκη επάνοδο στο Πατριαρχείο όσων θέλουν να θάψουν κάποιο συγγενή τους². Καθόλου περίεργο, ως εκ τούτου, που οι αποτυχίες των κατά τόπους βουλγαρικών κομμάτων αποδίδονται συχνά στην αδυναμία τους να εξασφαλίσουν αυτή τη θεσμική προϋπόθεση. «*Στο βουλγαρικό Τύπο*» των αρχών της δεκαετίας του 1870, παρατηρεί ο Σνεγκάροφ, «*υπογραμμίζεται πως ο ναός είναι απαραίτητος όρος για την επιτυχία των Βουλγάρων στην πάλη τους με τους Έλληνες. Αν ο αγώνας των Στρωμιτισιωτών -γράφει μια ανταπόκριση- εναντίον του έλληνα μητροπολίτη είναι αποτυχημένος, ο κύριος λόγος είναι πως ξεκίνησαν με σχολείο προτού αποκτήσουν εκκλησία, 'η οποία να τους δίνει και να είναι επίσης κι ένα στήριγμα για το σχολείο, που θα αντλούσε τη ζωή του απ' την εκκλησία'»³. Η ίδια η φύση του οθωμανικού συστήματος των μιλέτ επέβαλλε, άλλωστε, την κεντρική εκπροσώπηση των χριστιανών από κάποιον κληρικό: μόνο με ιερωμένο πρόεδρο η όποια εξαρχική κοινότητα αποκτούσε νομική προσωπικότητα και «*πνευματικό εκπρόσωπο*» (ruhane vekili) αναγνωρισμένο απ' τη διοίκηση· για την παρουσία και νόμιμη δράση του τελευταίου, η ύπαρξη ναού ή παρεκκλησιού (paraz eni) ήταν πάλι απαραίτητη⁴. Στο θεσμικό επίπεδο, η αναβάθμιση αυτή πραγματοποιείται με το μετασχηματισμό των απλών «βουλγαρικών» κοινοτήτων σε*

¹ Снегаров 1937, σ.82-3, 88-9, 103-4 & 110· Шопов 1885, σ.448. Το 1871 η τελετή έγινε στην Παναγία Δεξιά, το 1872 στον Αγ. Αθανάσιο και το 1873 στον Αγ. Μηνά.

² *Нанредък* (Κων/λη) 19.10.1874, σ.3.

³ Снегаров 1937, σ.99-100.

⁴ Снегаров 1937, σ.80, 97 & 101· Салгънджиев 1906, σ.80.

«εκκλησιαστικές», ο πρόεδρος των οποίος αποκτούσε (ή διεκδικούσε) από τις αρχές την ιδιότητα του «εθνάρχη» σε τοπικό επίπεδο, ως άτυπος εξαρχικός ιεράρχης.

Η μετάβαση από το ένα καθεστώς στο άλλο δεν υπήρξε παντού δεδομένη. Εκεί όπου οι βουλγαρικές κοινότητες κυριαρχούσαν πολιτικά κι «εθνολογικά», η επισημοποίηση της ρήξης τους με τη θεσμική σκέπη του millet-i Rum υλοποιήθηκε σχεδόν αυτόματα: οι «Βούλγαροι» π.χ. του Βέλες ή του Περλεπέ δεν φαίνεται να είχαν το παραμικρό πρόβλημα ν' αποκοπούν από τους Βλάχους γείτονές τους, που συγκροτούσαν μικρές μειοψηφικές «κοινότητες μέσα στην κοινότητα» των ορθοδόξων και πολιτικά είχαν ήδη διαχωριστεί κάθετα απ' το σλαβοβουλγαρικό κίνημα. Αλλού όμως, εκεί όπου οι «βουλγαρικές» κοινότητες της δεκαετίας του 1860 δεν αποτελούσαν παρά μια εθνοτική συνισταμένη ενός αρκετά ευρύτερου ορθόδοξου συνόλου, η τελεσίδικη μετατροπή τους σε κύτταρα ενός χωριστού millet-i Bulgar συναντούσε συχνά σοβαρές αντιστάσεις. Στην περίπτωση π.χ. της Θεσσαλονίκης, μεγάλο μέρος των σλαβόφωνων «Βουλγάρων», ιδίως οι ευκατάστατοι και κοινωνικά πιο δικτυωμένοι στο εσωτερικό της τοπικής ορθόδοξης κοινωνίας, κάθε άλλο παρά επιθυμούσαν το θεσμικό και κοινωνικό αποχωρισμό από τους ελληνόφωνους, βλαχόφωνους κι αλβανόφωνους ομόδοξους συμπολίτες τους. Από την άλλη, η ενδεχόμενη παραμονή τους στο millet-i Rum μετά την ολοκλήρωση της «ελληνοβουλγαρικής» ρήξης έθετε επιτακτικά σ' αυτούς τους ανθρώπους ένα ζήτημα επανακαθορισμού της ταυτότητάς τους, έμπρακτης δηλαδή αποκήρυξης της εθνοτικής «βουλγαροσύνης» τους, καθώς αυτή θεωρούνταν πλέον ασύμβατη με την «ελληνικότητά» τους: σήμαινε επίσης διακοπή ενός μέρους των κοινωνικών σχέσεων πατρωνείας και διαμεσολάβησης των σλαβόφωνων λαϊκών τάξεων της πόλης και της ενδοχώρας της απ' τους ομόγλωσσους τους (και συχνά πρώην συντοπίτες τους) σλαβόφωνους τσορμπατζήδες, μεγαλοαστούς ή/και τσιφλικάδες. Εξ ού και η διαθεσιμότητα ορισμένων από τους τελευταίους να λειτουργήσουν διαμεσολαβητικά, προκειμένου να γεφυρωθεί, έστω και την τελευταία στιγμή, το επαπειλούμενο χάσμα μεταξύ «Ελλήνων» και «Βουλγάρων»: όταν την άνοιξη του 1873 η πατριαρχική δημογεροντία Θεσσαλονίκης απαγορεύει στους ιερείς της κοινότητας να επισκέπτονται στο εξής τα σπίτια απ' όπου πέρασε ο νεοδιορισμένος εξαρχικός μητροπολίτης Βέλες Δαμασκηνός, τα σκληροπυρηνικά στελέχη της βουλγαρικής κοινότητας ενθουσιάστηκαν, καθώς έτσι θα επιταχυνόταν ο εθνικός διαχωρισμός των δυο «στοιχείων»: στην αντίπερα όχθη, σημειώνει ο Σνεγκάροφ, *«δυο τρεις απ' τους πλουσιότερους Βουλγάρους συναντήθηκαν με τους έλληνες δημογέροντες και τους υπογράμμισαν τις συνέπειες του μέτρου τους. Τους συμβούλεψαν να μην ποδοπατούν την ελευθερία της συνείδησης, αλλά να παραχωρήσουν στους Βουλγάρους μιαν από τις εκκλησίες της πόλης, ακόμη και να εισάγουν τη βουλγαρική γλώσσα στα σχολεία τους, χωρίς να είναι υποχρεωτική για τα ελληνόπουλα, αν θέλουν να πετύχουν όλοι οι ορθόδοξοι της Θεσσαλονίκης να παραμείνουν κάτω από ένα*

φωτισμένο μητροπολίτη»¹. Εξίσου αποκαλυπτικό δείγμα αυτής της στάσης είναι και η επαφή του Ιωάννη Χατζηλαζάρου, «ενός από τους πλουσιότερους και με τη μεγαλύτερη επιρροή στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης», με τον ειδικό απεσταλμένο της Εξαρχίας, Τοντόρ Κούσεβιτς, το καλοκαίρι του 1872. Σύμφωνα με την έκθεσή του, ο Κούσεβιτς μετέφερε στο Χατζηλαζάρου τα χαιρετίσματα κι ένα πορτραίτο του εξάρχου, ζητώντας του να ηγηθεί της προσπάθειας «για εξύψωση του βουλγαρισμού» στην πόλη· αυτός τον δέχθηκε «πάρα πολύ ευγενικά», χάρη στη μεσολάβηση του γιατρού της ρωσικής πρεσβείας (και μελλοντικού γαμπρού του) Βασίλ Καρακανόφσκι, και «υποσχέθηκε να βρει πόρους για την ανέγερση βουλγαρικού ναού»². Τους αμέσως επόμενους μήνες, ο σαλονικιός μεγαλέμπορος θα παντρεύει την κόρη του με τον Καρακανόφσκι σε «μικτή» τελετή, με συλλειτουργία πατριαρχικών κι εξαρχικών ιερέων³. Το συμβάν έχει σημασία ακριβώς ως αποτύπωση της ρευστότητας μιας συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής στο δεδομένο χώρο: μετά την παγίωση του σχίσματος, οι Χατζηλαζάρου θα ταχθούν ολόψυχα με το Πατριαρχείο, αναδεικνυόμενοι σε ηγετικές φυσιογνωμίες του «ελληνισμού» της πόλης και της ευρύτερης περιοχής⁴.

Η καθοριστική σημασία της κατοχής των εκκλησιών για την ανάπτυξη των αντίπαλων εθνικών κομμάτων εξηγεί τον κλεφτοπόλεμο που το σλαβοβουλγαρικό κίνημα διεξάγει συχνά για τη διασφάλιση ενός τουλάχιστον ναού σε κάθε πόλη, αλλά και τις εξίσου βίαιες προσπάθειες των κατά τόπους πατριαρχικών να εμποδίσουν μια τέτοια εξέλιξη. Τα Χριστούγεννα λ.χ. του 1870 σημειώθηκαν συμπλοκές στην εκκλησία της Στρούγκας μεταξύ «πολλών φανατικών Βουλγαριστών, φερόντων ρόπαλα και εχόντων επί κεφαλής Διβράνον τινα Οθωμανόν» και του πατριαρχικού ιερέα, με αποτέλεσμα να χυθούν στο χώμα τα άχραντα μυστήρια. Ο μητροπολίτης Οχρίδας έσπευσε με χωροφύλακες ν' αποκαταστήσει την τάξη, η λειτουργία όμως τελέστηκε «εν μέσω βακχικών ασμάτων και καπνιζόντων σιγάρων»⁵. Στη γειτονική Οχρίδα, την παραμονή των Φώτων του 1871 «δεκάδες τινές ροπαλοφόρων Βουλγαριστών διέτρεχον τας οδούς της πόλεως, προσκαλούντες τους οπαδούς των να προσέλθωσι λίαν πρωί εις την Μητρόπολιν»: η εκκλησία «όρθρου βαθέως επληρώθη εγκαθέτων», δεν σημειώθηκε όμως το παραμικρό επεισόδιο. Αντίθετα, στη Ρέσνα «ηκίσθησαν εφ' ικανήν ώραν μεταξύ των οι πρόμαχοι των φυλετικών αξιώσεων», με αποτέλεσμα επέμβαση της «επιτοπίου Αρχής» και σύλληψη των «πρωταιτίων Βουλγαριστών»⁶. Δεν ήταν ούτε η πρώτη ούτε η τελευταία φορά: «παρά τω εν Ρέσνα ορθοδόξω ναώ», εξηγεί το Μάιο της ίδιας χρονιάς ο έλληνας πρόξενος, «είναι αδύνατον να τελεσθή η θεία μυσταγωγία κατά τας Κυριακάς και

¹ Снегаров 1937, σ.87 & 109. Για την πρωτότυπη πηγή, σε αρκετά διαφορετικό ύφος: *Πραβο* (Κων/λη) 27.4.1873, σ.3.

² Снегаров 1937, σ.84.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

⁴ Για τη «βουλγαρική καταγωγή» κι ελληνική εθνική δραστηριότητα της οικογένειας, σε συνδυασμό με την ταξική τους θέση ως γαιοκτημόνων κι αργότερα τραπεζίτων, βλ. Καράβας 2010, σ.134-43.

⁵ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 12.1.1871, αρ.7 και συνημμένη επιστολή 70 κατοίκων προς το Πατριαρχείο, Εν Στρούγκα 25.12.1870.

⁶ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 12.1.1871, αρ.7.

εορτασίμους ημέρας χωρίς να λάβωσι χώραν ρήξεις συνωδευόμενοι ενίοτε μετά τραυματισμών»¹. Το καλοκαίρι του 1873, αυτοκρατορικό διάταγμα παραχώρησε το ναό και στις δυο κοινότητες, για εκκλησιασμό «εναλλάξ επί δεκαπενθημερίαν»· σε περίπτωση διαφωνίας, οι αντιφρονούντες είχαν δικαίωμα να οικοδομήσουν δική τους εκκλησία². Τελικά η εκκλησία επιδικάστηκε μόνιμα στους πατριαρχικούς, με δικαίωμα των εξαρχικών να τη χρησιμοποιούν αποκλειστικά και μόνο για κηδείες³. Τα Χριστούγεννα πάλι του 1871 στο Μοναστήρι, διαβάζουμε σε αναφορά του έλληνα προξένου, ξέσπασαν κατά τη διάρκεια της λειτουργίας «φονικαί συγκρούσεις, τραυματισμοί, επιθέσεις κατά γυναικών και τέκνων και κραυγαί βρασματώδεις ένεκα φυλετικής αμίλλης περί την εν τοις χοροίς χρήσιν της ελληνικής και της σλαβικής γλώσσης, μεταξύ της αυτόθι βουλγαροσλαβικής συμμορίας και της φιλελληνικής κοινότητος»⁴. Παραμονές Δεκαπενταυγούστου του 1872, το κέντρο της αναμέτρησης μεταφέρεται στο Νευροκόπι. Στις 13 του μήνα «οι Έλληνες εισήγαγον δια του παραθύρου της εκκλησίας άνθρωπόν τινα, όστις ήνοιξε τας πύλας της εκκλησίας», τα κλειδιά της οποίας «προ καιρού αυθαιρέτως εκράτουν οι Βούλγαροι». Ο μητροπολίτης κατόρθωσε έτσι να λειτουργήσει, ανακοινώνοντας πως το ίδιο θα πράξει και το επόμενο διήμερο· όμως «τούτο μαθόντες οι Βούλγαροι μετέβησαν δια νυκτός εις την εκκλησίαν, 60 περίπου τον αριθμόν, οπλισμένοι δια ροπάλων και μαχαιρών και εκλείσθησαν εντός αυτής». Ο καϊμακάμης αρνήθηκε να υπακούσει στο κάλεσμα του δεσπότη για βίαιη εκδίωξη των καταληψιών, αντιπροτείνοντάς του «να προτρέψη αυτούς ν' ανοίξωσι την εκκλησίαν». Τη δυναμική λύση έδωσε όμως τελικά το τοπικό πατριαρχικό κόμμα: «Η ελληνική μερίς μαθάνουσα τα γενόμενα και επικεφαλής τιθείσα τον εκεί ελληνοδιδάσκαλον, νέον εντόπιον Κωνσταντίνον Π. Νικολαΐδην καλούμενον και υπό αγνών και θερμών ελληνικών αισθημάτων εμπνεόμενον, ώρμησεν εις την εκκλησίαν, έθραυσε τα παράθυρα αυτής, εισήλθεν εντός αυτής και συμπλακείσα μετά των Βουλγάρων κατόρθωσε να εξώση αυτούς του Ναού κακώς έχοντας· η εγχώριος Διοίκησης ουδέν μέρος έλαβεν εις την συμπλοκήν»⁵. Ο διαφιλονικούμενος κεντρικός ναός της πόλης κλείστηκε κατόπιν προσωρινά από τις αρχές για να παραχωρηθεί την επόμενη χρονιά στους «Γραικούς», με περιορισμό της εξαρχικής πλειοψηφίας σ' ένα μικρό συνοικιακό εκκλησάκι⁶. Παρόμοια επεισόδια σημειώθηκαν στη διάρκεια του 1874 και στη Μπογδάντσα⁷.

¹ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 11.5.1871, αρ.102.

² ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 5.9.1873, αρ.235.

³ Радев 1994, σ.69.

⁴ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 31.1.1873, αρ.30.

⁵ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λης, Σέρραι 25.8.1872, αρ.258.

⁶ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λης, Σέρραι 27.4.1863, αρ.134 και 25.5.1873, αρ.162. Τρεις δεκαετίες μετά, ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδόρτος υποστηρίζει πως η παραχώρηση έγινε με «απαρίθμηση» των οπαδών των δυο παρατάξεων κατά την οποία «ευρέθησαν πλειοψηφούντες οι ημέτεροι» (Θεοδόρτος 1941-52, σ.419). Όπως διαπιστώνουμε από τη σχετική προξενική αλληλογραφία, στην πραγματικότητα αυτή η καταμέτρηση δεν έγινε ποτέ καθώς τη διενέργειά της «απέκρουσεν η Ελληνική Κοινότης»· ο μητροπολίτης Δράμας ήταν αρχικά θετικός προς την ιδέα, όμως «επέισθη ότι το μέτρον τούτο και εις το δικαιον αντιβαίνει και εις το συμφέρον των εν Νευροκόπω ορθοδόξων απάδει». Η εκκλησία παραχωρήθηκε με απόφαση της Πύλης «προς τους «Γραικούς, ως κειμένη εν μέσω της συνοικίας αυτών και αφού οι Βούλγαροι κατέχουσι την ετέραν των εκεί εκκλησιών» (ΙΑΥΕ 1873/76.1, όπ.π).

⁷ Αθανάσιος Αγγελόπουλος, *Αι ξένα προπαγάνδες εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912*, Θεσ/νίκη 1973, σ.36-8.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η αναμέτρηση για την κατοχή κάποιου ναού παρατείνεται επί χρόνια, με διαδοχικά βίαια επεισόδια κατά τη διάρκεια των γιορτών ή όποτε δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία. Μια τυπική τέτοια περίπτωση αποτελούν τα Βοδενά της τριετίας 1870-72, για τα οποία διαθέτουμε αρκετά λεπτομερή πληροφόρηση από τον κώδικα αλληλογραφίας του μητροπολίτη Αγαθάγγελου κι από την ελληνική διπλωματική αλληλογραφία της εποχής. Μεταξύ Ιουλίου και Οκτωβρίου 1870, το βουλγαρικό κόμμα επιχειρεί να καθιερώσει de facto τη χρήση (και) της σλαβονικής γλώσσας στη λειτουργία του ναού των Αγίων Αναργύρων. Συμπλοκές σημειώνονται στις 19 Ιουλίου, στις αρχές Αυγούστου και ξανά το φθινόπωρο, όταν «οι παίδες των βουλγαριστών» αποπειράονται να διαβάσουν τον «Απόστολο» στα σλαβικά¹. στις μεγάλες γιορτές της 6^{ης} και 15^{ης} Αυγούστου ο μητροπολίτης αναθέτει τη φρούρηση του ναού στην οθωμανική χωροφυλακή². στα τέλη του μήνα εκδίδεται «αυστηρή» διαταγή του Βαλή Θεσσαλονίκης, «ίνα μη αναμινύεται τις εις τα εκκλησιαστικά, ουδέ να ψάλληται άλλη γλώσσα εκτός εκείνης εις την οποίαν ο Αρχιερέυς ψάλλει»³. Οι εξαρχικοί θα περάσουν στην αντεπίθεση, ανακοινώνοντας στη δημογεροντία πως δεν αναγνωρίζουν τον Αγαθάγγελο και κλιμακώνοντας τις ενέργειές τους: την 1^η Νοεμβρίου, γιορτή των Αγίων Αναργύρων κι ενώ ο μητροπολίτης λείπει σε περιοδεία, καταλαμβάνουν το ομώνυμο ναό κι εκκλησιάζονται στα σλαβικά: παρά τη σύλληψη και μεταγωγή 4 στελεχών τους στη Θεσσαλονίκη, στις 10 Νοεμβρίου επανέρχονται, σπάνε την κλειδωμένη πόρτα και ξαναλειτουργούν. Το πατριαρχικό κόμμα εξεγείρεται ενάντια στην «πρόκληση», οργανώνει διαδήλωση 500 ατόμων έξω απ' το διοικητήριο, απαιτεί από το μητροπολίτη «ή τα κλείθρα της εκκλησίας» ή την παραίτησή του και, τελικά, επιβάλλει τη θέλησή του: οι καταληψίες εκδιώκονται απ' τη χωροφυλακή (12.11), ο μοντεσαρίφης με διαταγή του παραγγέλλει να «παιδεύονται» στο εξής οι «ταραξίαι» (17.11), ο δε Αγαθάγγελος ανοίγει δια της βίας τη διαμφισβητούμενη εκκλησία, «ίνα μη μένη ερεθισμένος ο λαός»⁴. Ηττημένο στον πρώτο γύρο, το βουλγαρικό κόμμα προβαίνει σε μια τυπική δήλωση υποταγής στο μητροπολίτη, υποβάλλοντάς του ταυτόχρονα αίτηση για παραχώρηση του ναού κι αναγνώριση των ιερέων του⁵. Το αίτημα φυσικά δεν ικανοποιείται, οπότε ακολουθεί κι άλλη σύντομη κατάληψη (30.11) ή απόπειρες, με αυξανόμενες εκατέρωθεν δόσεις βίας. Στα μέσα λ.χ. Δεκεμβρίου ο Αγαθάγγελος αναφέρει ότι «τέσσαρας εκ των βουλγαριστών εξυλοκόπησαν οι του άλλου κόμματος, πολυαριθμότεροι όντες»⁶. κατά τον αγιασμό πάλι των υδάτων στις 6 Γενάρη, σύμφωνα με τον πρόξενο Μοναστηρίου, «συμβάσης ρήξεως μεταξύ ελληνιζόντων και βουλγαριστών, εφονεύθησαν εις δόξαν Θεού τρεις και

¹ Καράντζαλης-Γόνης 1975, σ.45, 52-3 & 64.

² Στο ίδιο, σ.53 & 57.

³ Στο ίδιο, σ.58.

⁴ Στο ίδιο, σ.64-73.

⁵ Στο ίδιο, σ.71 & 73.

⁶ Στο ίδιο, σ.78.

ετραυματίσθησαν επικινδύνως οκτώ»¹. Παράλληλα με το μαστίγιο της έννομης τάξης η μητρόπολη επιστρατεύει πάντως και το καρτό των παραχωρήσεων, στο καθαρά γλωσσικό (κι όχι «εκκλησιαστικό», δηλαδή πολιτικό) επίπεδο, με στόχο τη σαλαμοποίηση του αντιπάλου· σε συνεννόηση με τους προκρίτους, αποφασίζει το Δεκέμβριο να καλέσει τον ιερέα του χωριού Τσίτσιγκας (σημ. Σταυροδρόμι), «γιγνώσκοντα καλώς την σλαβονικήν», για να ιεουργεί εναλλάξ και στις τρεις εκκλησίες της πόλης, προκειμένου να απομονωθεί το αίτημα μόνιμης παραχώρησης των Αγίων Αναργύρων στους «σλαβιστές»². Το Φλεβάρη ο δεσπότης αισθάνεται έτσι αρκετά ισχυρός, ώστε να επιχειρήσει την τελειωτική συντριβή των αντιπάλων του: όταν ο εξαρχικός «ψευδοϊδερεύς» ενταφιάζει κάποιο «βουλγαριστή» στο νεκροταφείο της πόλης, προσφεύγει ξανά στις οθωμανικές αρχές απαιτώντας την καταστολή «παρομοίων ταραχών» κι αποσπώντας εμριναμέ που «απαγορεύει διαρρήδην τω ψευδοϊερεί πάσαν ιερατικήν πράξιν και εντός και εκτός της εκκλησίας», χωρίς αρχιερατική άδεια³. Ο τελευταίος όμως αρνείται να συμμορφωθεί και το βουλγαρικό κόμμα ξαναπερνά στην επίθεση. Στις 14 Μαρτίου σημειώνεται νέα απόπειρα κατάληψης των Αγίων Αναργύρων, αποκρούεται όμως από τους πατριαρχικούς με επτά εξαρχικούς τραυματίες⁴. στις 20 Μαρτίου τρεις εξαρχικοί συλλαμβάνονται «οπλοφορούντες» αργά τη νύχτα, ενώ «μετέβαιναν εις οικίαν τινά, όπως συνταχθώσιν μετά των λοιπών βουλγαριστών προς επίθεσιν κατά της εκκλησίας», ο δε Αγαθάγγελος ισχυρίζεται ότι «προελήθη μέγας κίνδυνος της πόλεως, καθόσον άλλως ηδύνατο να συμβή και αιματοχυσία και λεηλασία και τα παρόμοια»⁵. τη Δευτέρα της Πεντηκοστής (17.5) ο ναός τελικά καταλαμβάνεται, οργανώνεται περιφρούρηση και τρεις μέρες αργότερα αντιτάσσεται βία στην προσπάθεια εκκένωσής του, με τρεις χωροφύλακες τραυματίες και τρία στελέχη της βουλγαρικής κοινότητας στη φυλακή⁶. οι τελευταίοι «βουλγαρισταί σκαπανείς» θα εξέλθουν «αυθορμήτως» απ' το κτίριο στις 30 Μαΐου⁷. Στο περιθώριο των εξελίξεων, το ελληνικό κόμμα σχεδιάζει να αποκλείσει παντελώς τους εξαρχικούς από τη χρήση (και) του νεκροταφείου, ενώ το Πατριαρχείο -σαφώς πιο ευέλικτο- συνιστά να τους επιτρέπεται η χρήση εφόσον «ζητήσωσιν ημετέρους ιερείς, άνευ συνοδείας του ψευδοϊερέως αυτών»⁸. Τους επόμενους μήνες, ωστόσο, η ήττα του βουλγαρικού κόμματος θα ανατραπεί πλήρως από τις

¹ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 12.1.1871, αρ.7. Σε λίγο μεταγενέστερη αναφορά του προς την ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη (Εν Βιτωλίοις 20.1.1871, αρ.15), ο Λογοθέτης είναι λιγότερο συγκεκριμένος όσον αφορά τους αριθμούς: «εφονεύθησαν και ετραυματίσθησαν τινές». Παραδόξως, ο Αγαθάγγελος στην αλληλογραφία του δεν αναφέρει το παραμικρό σχετικά μ' αυτό το επεισόδιο. Την εποχή αυτή απουσιάζει στα Γενισιά, τη Θεσσαλονίκη, το Ζορμπά και τη Γκουμέντζα, σε επιστολή του δε προς το Πατριαρχείο στις 14.1.1871 υποστηρίζει πως «εις τα Βοδενά φαίνεται ότι τα πράγματα ηρεμούσι» (σ.92).

² Στο ίδιο, σ.75 & 77.

³ Στο ίδιο, σ.99-101.

⁴ Στο ίδιο, σ.102 & 107. Ο Αγαθάγγελος εκτιμά πως αυτό το τελευταίο επεισόδιο δεν ήταν παρά προβοκάτσια της κοινοτικής αντιπολίτευσης, που αφ' ενός μεν «ωπεκίνησε τους βουλγαριστάς» ενώ από την άλλη ενθάρρυνε τη βίαιη καταστολή τους, «ίνα επιπέση ευθύνη εις εμέ» (σ.103).

⁵ Στο ίδιο, σ.104-5.

⁶ Στο ίδιο, σ.110-3· ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.6.1871, αρ.425 και συνημ. επιστολή του Επ. Σακελλαρόπουλου, Εν Βοδενοίς 20.5.1871.

⁷ Καράντζαλης-Γόνης 1975, σ.119.

⁸ Στο ίδιο, σ.106 & 114.

κοινοτικές εξελίξεις –τη σύγκρουση του μητροπολίτη με τους Γαριβαλδινούς, την προσέγγιση των τελευταίων με τους εξαρχικούς και τη δραματική ανατροπή της στάσης των οθωμανικών αρχών υπέρ των «ταραξιών»¹. Την 1^η Ιουλίου 1872 ο ναός των Αγίων Αναργύρων καταλαμβάνεται για τελευταία φορά απ' τους εξαρχικούς, με πρωτοπόρους πλέον τους ανθρώπους των Λάζου και Γιαννούση· η βίαιη ανακατάληψή του απ' τους πατριαρχικούς (4.7) θα τιμωρηθεί για πρώτη φορά από τις αρχές, που συλλαμβάνουν, φυλακίζουν «*επί ικανάς ημέρας*» και καταδικάζουν «*ελληνιστές*» οπαδούς του μητροπολίτη «*ως πρωτουργούς της διαταράξεως της κοινής ησυχίας*»². Το σημαντικότερο πλήγμα στο ελληνικό κόμμα έρχεται ωστόσο στις 13 Αυγούστου, με την πρόταση του καιμακάμη για συγκέντρωση υπογραφών από τις δυο «μερίδες», «*γραικιστών*» και «*βουλγαριστών*», προκειμένου να διαγνώσει τον μεταξύ τους συσχετισμό. Φοβούμενο την απελευθέρωση μιας ανεξέλεγκτης δυναμικής, το ελληνικό κόμμα αρνείται να συμμορφωθεί μ' αυτή την άτυπη εφαρμογή του άρθρου 10 του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας, ενώ οι αντίπαλοί του εξαπολύουν καμπάνια για συλλογή υπογραφών. Η αντίθεση με το καλοκαίρι του 1870, τότε που ο Αγαθάγγελος εισηγούνταν στο Πατριαρχείο τη διενέργεια τοπικού δημοψηφίσματος ώστε να καταδειχθεί η αριθμητική καχεξία των «βουλγαριστών» και να μην τους παραχωρηθεί εκκλησία, είναι κάτι παραπάνω από εύγλωτη³. Η αναμέτρηση θα κλείσει προσωρινά με διαταγή της Πύλης για αμείλικτη καταστολή των «*πρωτουργών των ταραξιών*», ώστε να τερματιστούν «*αι μεταξύ Γραικών και Βουλγάρων φυλετικά διενέξεις*», κι εντολή του βαλή, αφ' ενός μεν να παραμείνουν οι Αγ. Ανάργυροι στα χέρια των εξαρχικών, αφ' ετέρου δε ν' ανασταλεί «*παν καταναγκαστικόν μέτρον σκοπούν την βεβιασμένην είσπραξιν των αρχιερατικών δικαιωμάτων*»⁴.

Η αντίστροφη ισορροπία και δυναμική παρατηρείται στην Οχρίδα κατά τη δεκαετία του 1870, με όλες τις εκκλησίες της πόλης στα χέρια των εξαρχικών. Το 1873 η πατριαρχική μητρόπολη προσέφυγε στην οθωμανική κυβέρνηση, διεκδικώντας το μητροπολιτικό ναό του Αγίου Κλήμεντα⁵. Μετά την άρνηση της εξαρχικής κοινότητας να συμμορφωθεί με το σχετικό εμριναμέ της διοίκησης, ο ναός θα αποδοθεί στις 22 Μαρτίου 1874 στο Μελέτιο με βίαιη καταστολή των αντιδράσεων από στρατιωτικά τμήματα· με απόφαση του τοπικού βουλγαρικού κόμματος, αντίσταση στους στρατιώτες πρόβαλαν «*σαν λέαινες*» αποκλειστικά και μόνο οι γυναίκες της κοινότητας, δέκα περίπου από τις οποίες τραυματίστηκαν από μαστίγια και ξιφολόγχες⁶. Τα γειτονικά σχολικά κτίρια παραδόθηκαν επίσης στο δεσπότη, που μετέτρεψε το

¹ Τουσίμης 1995, σ.245· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 6.9.1872, αρ.349.

² Τουσίμης 1995, σ.248· Στουγιαννάκης 1932, σ.240· Ποποβ 1893, σ.211· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, «*αδιαιτέρα επιστολή*», Βοδενά 6.7.1872.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 27.8.1872, αρ.689. Για την εισήγηση του μητροπολίτη (6.8.70): Γόνης-Καράντζαλης 1975, σ.54. Σύμφωνα με το Σόποφ, στη συλλογή υπογραφών που οργάνωσε το 1872 η εξαρχική παράταξη, μετείχαν «*όλα τα εσνάφια*» και οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης, «*εκτός από 20-30 οικογένειες του κόμματος του Χατζή-Γκέλοφ*» (Ποποβ 1893, σ.211).

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ.Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 19.10.1872, αρ.388.

⁵ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 5.9.1873, αρ.235.

⁶ Спространов 1896, σ.671-2· Шапкарев 1984, σ.267-8.

ένα από αυτά σε κατοικία του και το άλλο σε σταύλο για τα άλογά του¹. Μετά την άφιξη ωστόσο του πρώτου εξαρχικού μητροπολίτη, οι αρχές θα παραχωρήσουν ξανά μητρόπολη και σχολείο στο βουλγαρικό κόμμα, περιορίζοντας την πατριαρχική κοινότητα στο δευτερεύοντα ναό των Αγ. Αναργύρων².

Η διεκδίκηση της υπαίθρου

Η δεύτερη μορφή που πήρε το σλαβοβουλγαρικό κίνημα στις μικτές επαρχίες υπήρξε, όπως είδαμε, η περικύκλωση των αστικών κέντρων με τη μετατροπή κάποιων μεγάλων χωριών σε προπύργια και κέντρα αναπαραγωγής του τοπικού βουλγαρικού κόμματος. Η επισκόπηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών αυτής της διαδικασίας δεν είναι πάντοτε εύκολη, από τα διαθέσιμα όμως στοιχεία διαφαίνεται συχνά ο πρωταγωνιστικός ρόλος μιας μερίδας προχόντων, συχνά σε συμμαχία με αστούς προερχόμενους από την ύπαιθρο και σχετικά πρόσφατα εγκαταστημένους στις πόλεις.

Από τα απομνημονεύματα του Αρσένι Κοστέντσεφ πληροφορούμαστε λ.χ. πως η εγκατάσταση του πρώτου βουλγαροδιδασκάλου στο Ρόμποβο της Στρώμνιτσας, το Μάρτιο του 1860, υπήρξε έργο του τοπικού τσορμπατζή Μήτσο (ιδιοκτήτη 500-600 στρεμμάτων «καλά χωράφια», 60-70 βουβαλιών, 30-40 αλόγων κι εκατοντάδων άλλων ζώων), υπό την καθοδήγηση του -καταγόμενου απ' το χωριό- πλούσιου στρωμνισιώτη εμπόρου Χατζη-Τρέντο· η κοινωνική βαρύτητα των δυο φυσιογνωμιών ήταν αυτή που έπεισε τους -αρχικά διστακτικούς- χωρικούς³. Ο ίδιος τσορμπατζής χαρίζει σλαβικά βιβλία στους μικρούς μαθητές, πρωταγωνιστεί στη συγκέντρωση προσφορών για χτίσιμο εκκλησίας και σχολείου στο χωριό και παίρνει την πρωτοβουλία για την εισαγωγή της παλαιοσλαβικής στην εκκλησία του διπλανού χωριού⁴. Ένα μέρος των μαθητών του σχολείου είναι επίσης «παιδιά τσορμπατζήδων» από τα πέριξ, καθώς η εγγραμματοσύνη αφορά πρώτα και κύρια το ευπορότερο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού⁵. Όταν αντιμετωπίζει προβλήματα με τη μητρόπολη και -κατ' επέκταση- τις οθωμανικές αρχές, το εγχείρημα θα υποστηριχθεί από έναν σαλονικιο χανιτζή προερχόμενο απ' τον Περλεπέ κι από το γνωστό μας Γκιόργκι Γκόγκοφ των Βοδενών⁶. Οι ίδιοι οι χωρικοί θα κινητοποιηθούν τέλος για να υπερασπίσουν τον τσορμπατζή και το «βούλγαρο» ιερέα τους

¹ Шапкарев 1984, σ.265.

² Спространов 1896, σ.673· Шапкарев 1984, σ.268-70· Βούρη 1994, σ.21-2· Αθανάσιος Καραθανάσης, «Ανέκδοτα και άλλα παραλειπόμενα της Αχρίδος», σε Α. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία -Θεσσαλονίκη-Αχρίδα*, Θεσ/νίκη 2004, σ.402-4.

³ Костенцев 1984, σ.14-5. Ένα ενδιαφέρον συμπραζόμενο της στιχομυθίας, όπως μας την παραδίδει ο βουλγαροδιδάσκαλος, αφορά τον πιθανό αναπροσανατολισμό των εμπορικών συναλλαγών της κοινότητας μετά την αλλαγή του γραπτού γλωσσικού κώδικα. «*Τίνος θα γράφουμε βουλγαρικά και ποιος θα μας τα διαβάζει;*», ρωτά κάποιος χωρικός, για να πάρει την απάντηση πως, πλην της Στρώμνιτσας, υπάρχουν κι άλλες πηγές δόσολημιών: «*Θα γράφουμε στο Μάλες για δαδί, στο Τίφρες για ρακί κ.λπ.*».

⁴ Στο ίδιο, σ.17-9.

⁵ Στο ίδιο, σ.16.

⁶ Στο ίδιο, σ.21-2.

απέναντι στη μητρόπολη, προσφεύγοντας στον -έτσι κι αλλιώς ευνοϊκά διακείμενο- οθωμανό ιδιοκτήτη του χωριού¹.

Στην περιοχή πάλι της Δράμας, το σλαβοβουλγαρικό κίνημα θα στηριχθεί κατά κύριο λόγο σε δυο κεφαλοχώρια, την Πλέβνα (σημ. Πετρούσα) και την Προσοτσάνη.

Στο πρώτο, η σλαβική γλώσσα εισάγεται στην εκκλησία και το σχολείο την άνοιξη του 1870, μαζί με την «αθόρυβη» προσχώρηση της κοινότητας στην Εξαρχία· προσελήφθη βουλγαροδιδάσκαλος από τη Φιλιπούπολη και οι 5 ιερείς του χωριού «*μοχθούν να μάθουν να διαβάζουν βουλγαρικά*»². Καθοριστικός για την ήπια αυτή μετάβαση είναι κι εδώ ο ρόλος των ντόπιων προυχόντων: «*ο λόγος τους ήτανε νόμος· ό,τι έλεγαν, αυτό ακριβώς εκτελούνταν. Απολάμβαναν την εμπιστοσύνη όχι μόνο των ισχυρών μπέηδων της πόλης, αλλά και των κυβερνητικών κύκλων*»³. Ειδικά για τους μπέηδες, αποκαλυπτικές είναι κάποιες επιστολές βουλγαροδιδασκάλων προς το Στέφαν Βέρκοβιτς: ο Ταχίρ Ομέρ μπέης, διαβάζουμε, «*παρήγγειλε*» στις αρχές του 1870 στους κατοίκους «*να μην πληρώσουν προς το παρόν παραπάνω από 1 γρόσι ανά νοφούζι στο δεσπότη*» κι επιπλέον «*τους επέτρεψε και να σφραγίσουν τις αιτήσεις*» προσχώρησής τους στην υπό σύσταση βουλγαρική εκκλησία· δυόμιση χρόνια αργότερα, πληροφορούμαστε πάλι πως «*οι εδώ τσορμπατζήδες, απόντος του Ταχίρ μπέη με καμιά δουλειά δεν τολμούν να καταπιαστούν*»⁴. Η κοινωνική αυτή κάλυψη επιτρέπει στους κατοίκους να διώξουν στις 22 Ιανουαρίου 1872 με τη βία το μητροπολίτη Αγαθάγγελο απ' το χωριό τους: «*κακότροποι και κακοδαίμονες*», διαβάζουμε σε έκθεση του ιεράρχη, «*μετά μαχαιρών και ξύλων ανταπεξήλθον καθ' ημών ως επί ληστών και κακούργων και απέβαλλον ημάς εκ του χωριού κακήν κακώς, μηδέν κακόν εργασαμένους, τα δε Αρχιερατικά ημών και την λοιπήν συνήθην αποσκευήν εκύλιον τω βορβόρω και τη ακαθαρσία [...]. Μόλις υπεκφυγόντες τον ξυλισμόν και πάσαν άλλην καταισχύνην, δι' όλης της νυκτός υπό παχυλότατον σκότος επανήλθομεν εις Δράμαν σώσαντες εαυτούς και τους περί ημάς οικείους. Ταύτα δε πάντα υπέστημεν υπό των ως άνω χωρικών ότι γραικοί εγεννήθημεν και τη Μεγάλη Εκκλησία υπείκομεν, και ου συμμορφούμεθα τοις αυτών φρονήμασι*»⁵.

Στη γειτονική Προσοτσάνη, αντίθετα, η παρουσία μιας συμπαγούς βλάχικης παραιοκίας «*εξορίστων του Αλή πασά*» (Ali Paşa sürgünleri) παρέχει τον πυρήνα γύρω απ' τον οποίο συγκροτείται το αντίπαλο πατριαρχικό κόμμα, με συμμετοχή και μιας αξιόλογης μερίδας

¹ Στο ίδιο, σ.29-30.

² Ανταπόκριση του βουλγαροδιδασκάλου Στογιάν Τζανσέζοφ στη *Μακεδονία* (20.7.1870), σε Райчевски 2009, σ.207· Илия Галчев, *Българската просвета в солунския вилает*, Σόφια 2005, σ.249· Апостол Кочов, «Църковно-училищните борби в Драмско», *Македонски Преглед*, 5/2 (1929), σ.106.

³ Кочов 1929, σ.106. Прβл. Райчевски 2009, σ.207.

⁴ Христов 1969, σ.419 & 511.

⁵ Αναφορά του Αγαθάγγελου (25.1.1872), σε Йордан Поп-Георгиев – Ст. Шишков, *Българите в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско*, Πλόβνιφ 1918, σ.2-3. Παρόμοιο επεισόδιο αναφέρει ο Κότσοφ και κατά του διαδόχου του Αγαθάγγελου, μητροπολίτη Ιωαννίκιου, με πρωταγωνιστές 50 περίπου γυναίκες του χωριού, «*αρκετές*» απ' τις οποίες «*κλήθηκαν στο δικαστήριο και κάποιες καταδικάστηκαν σε φυλακή και πρόστιμα*» (Κочов 1929, σ.107). Επεισοδιακή αλλά όχι βίαιη υπήρξε και μια άλλη επίσκεψη του Ιωαννίκιου, στις 18.1.1877 (*Напредък* [Κων/λη] 25.2.1877, σ.3).

σλαβόφωνων κατοίκων¹. Σύμφωνα με μια πηγή, η διάσπαση της κοινότητας πραγματοποιήθηκε το Μάιο του 1870, με κλήση των κατοίκων να εγγραφούν κατά βούληση ως εξαρχικοί ή πατριαρχικοί· οι σχετικοί κατάλογοι σφραγίστηκαν κι υποβλήθηκαν στις αρχές, ο δε μέχρι τότε (ενιαίος) μουχτάρης, Ντίμιταρ Κατσόγλου, ανέλαβε στο εξής την ηγεσία της εξαρχικής κοινότητας². Ακολούθησαν διαδοχικές συμπλοκές των δυο παρατάξεων για τον έλεγχο της βασικής εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου και «ειρηνευτική» παρέμβαση του μητροπολίτη³, το βουλγαρικό κόμμα απέκτησε το 1874 τον έλεγχο του ναού και στις παραμονές της Ανατολικής Κρίσης το χωριό ήταν κατά το ήμισυ εξαρχικό⁴.

Στην περιοχή της Ζίχνας, σταθερό προπύργιο του βουλγαρικού κόμματος αποτέλεσε το Σκρίτζοβο, ορεινό κεφαλοχώρι με ισχυρή παράδοση ζωοκλοπής «*από αμνημονεύτων χρόνων*» και σκληραγωγημένους κατοίκους που «*εύκολα τα βγάζουν πέρα χωρίς οποιοσδήποτε ανέσεις, αλλά μισούν τρομερά τα χρέη*»⁵. Το Σεπτέμβριο του 1873 ο ελληνοδιδάσκαλος του χωριού αντικαταστάθηκε από βουλγαροδιδάσκαλο, μισθοδοτούμενο από τη «*βουλγαρική προπαγάνδα*» και συνοδευόμενο, σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο Σερρών, από ένα εφ' άπαξ βοήθημα 50 λιρών προς την κοινότητα⁶. Μετά από προσφυγή «*ουκ ολίγων*» κατοίκων του χωριού και προκρίτων της ευρύτερης περιοχής στον καιμακάμη, ο βουλγαροδιδάσκαλος εκδιώχτηκε όμως ταχύτατα από τις οθωμανικές αρχές «*ως σκανδαλοποιός*»⁷. Το αποτέλεσμα ήταν η διαίρεση του χωριού, με προσχώρηση της πλειοψηφίας στην Εξαρχία και κατάληψη της εκκλησίας απ' το βουλγαρικό κόμμα. Ο μητροπολίτης Δράμας προσέφυγε στο βαλή Θεσσαλονίκης, ζητώντας όχι την ανάκτηση του ναού και την τιμωρία των καταληψιών, αλλά τον εξαναγκασμό των κατοίκων στην καταβολή της οφειλόμενης προς αυτόν αρχιερατικής εισφοράς⁸. Ακολούθησε επίσκεψη του δεσπότη στο χωριό, ύστερα από πρόσκληση της εκεί «*ορθοδόξου μερίδος*», με αποτέλεσμα βίαια επεισόδια την επομένη των Χριστουγέννων: ο Ιωαννίκιος «*περικυκλώθη*

¹ Кочов 1929, σ.101· Γεώργιος Βουλτσιάδης, *Η Προσωπική μέσα από την ιστορία*, Θεσ/νίκη 1995, σ.34.

² Кочов 1929, σ.100-1.

³ Кочов 1929, σ.101-3· Χρισтов 1969, σ.511.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/78.1, Α. Παπαδόπουλος, «Κατάλογος Βουλγαρικών χωριών πρώην σχισματικών και μικτών υπαγομένων εις τας εκκλησιαστικές δικαιοδοσίας των Ιεραρχών Δράμας και Ξάνθης» (Εν Καβάλλα 10.9.1876), συνημ. σε αναφορά του ίδιου προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 12.9.1876, αρ.358· ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Α. Παπαδόπουλος προς Πρόξενο Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 12.06.1876, αρ.177 και 26.6.1876, αρ.224. Πρβλ. έκθεση του αυστριακού προξένου Θεσ/νίκης (12.5.1874), σε ΒΑΣ 1978, σ.219 και Кирил Патриарх Български, *Принос към Българския ъφрковен вѣпрос. Документи от австрийското консулство в Солун*, Σόφια 1961, σ.99 & 102.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.19. Οι διατυπώσεις είναι του 1912 κι ανήκουν στον τελευταίο εξαρχικό αρχιερατικό επίτροπο, αρχιμανδρίτη Κύριλλο.

⁶ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 1.11.1873, αρ.420. Ο πρόξενος αναφέρει ότι τα ¾ των αντρών του σλαβόφωνου χωριού γνώριζαν (και) την ελληνική, θεωρεί δε ως αποκλειστική αιτία της αλλαγής το «*ότι η Κοινότης απηλλάγη μεν της πληρωμής του Έλληνος διδασκάλου, όν τώως διετήρει, εισήγαγε δ' εις το Ταμείον της 50 λίρας*». Το σχολείο του χωριού είχε χτιστεί το 1866 (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.32). Για την αποστολή του βουλγαροδιδασκάλου φρόντισε ο νεοσύστατος Διδασκαλικός Σύλλογος Σερρών-Μελενίκου-Νευροκοπίου-Δράμας (Χρισтов 1969, σ.541).

⁷ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 9.11.1873, αρ.424· *Πраво* (Κων/λη) 5.11.1873, σ.3.

⁸ ΙΑΥΕ 1874/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 4.1.1874, αρ.2. Σύμφωνα με τον πρόξενο, ο Βαλής Μιδάτ Πασάς του «*εξέφρασεν την έκπληξίν του και την λύπην του συνάμα*» για την εθνικά ελλειμματική στάση του μητροπολίτη: «*Ωφειλον, μοι είπεν ο Διοικητής, οι Αρχιερείς των μικτών επαρχιών να παραβλέπωσιν εν μέρει το υλικόν αυτών συμφέρον χάριν του εθνικού*». Και ο πρόξενος καταλήγει: «*Είναι λυπηρόν τη αληθεία να εξελέγχεται η διαγωγή των Ελλήνων Αρχιερέων επί του προκειμένου ζητήματος ως αντεθνική υπό των Οθωμανών Διοικητών (εννοείται των δυσμενώς προς τον Βουλγαρισμόν διακεμένων)*».

υπό πενήντα περίπου χωρικών, εκακοποιήθη υπ' αυτών και ηναγκάσθη να εισέλθει εκ νέου εις το κατάλυμά του»· σύμφωνα μ' ένα τοπικό εξαρχικό στέλεχος, τον αρχιμανδρίτη Τεοντόσι Γκολογκάνοφ, «οι Σκριτζόβιτες έριζαν το μητροπολίτη στο χιόνι», ενέργεια που ο ίδιος χαρακτηρίζει «παλαβωμάρα»¹. Οι «πρωταίτιοι» των βιαιοπραγιών φυλακίστηκαν κι ο ιεράρχης ήταν βέβαιος πως «οι εν Σκριτζόβω αποσκιρτήσαντες, βλέποντες την υπεράσπισιν, ήν παρείχεν αυτό ο Διοικητής, θέλουσι μετανοήσει και θέλουσι παρακαλέσει αυτόν να μεσιτεύση παρά τω Διοικητή όπως αποφυλακισθώσιν οι αρχηγοί αυτών»². Βεβαιότητα που αποδείχθηκε τελικά ανεδαιφική: ο ελληνοδιδάσκαλος που στάλθηκε απ' το Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Σερρών διώχτηκε κακώς από τους κατοίκους³, ενώ τη χρηματοδότηση του βουλγαρικού σχολείου ανέλαβε το «Γαμείο Απόρων Σχολείων» της Εξαρχίας⁴. Το ελληνικό κόμμα περιορίστηκε σε «όχι περισσότερα από 7-8 σπίτια» και του παραχωρήθηκε το εκκλησάκι της Θεοτόκου, μισή ώρα έξω απ' το χωριό⁵.

Παρόμοιες διαδικασίες παρατηρούνται σε όλη την έκταση της νοτιότερης Μακεδονίας. Στον καζά Σερρών, κυριότερο προπύργιο του βουλγαρικού κινήματος υπήρξε το (επίσης ορεινό) κεφαλοχώρι Γκόρνο Μπρόντι (Άνω Βροντού)· καθοριστικό ρόλο στην πορεία του αυτή διεδραμάτισε ο ντόπιος τσορμπατζής Χατζη-Ντίμκο, πρόεδρος επίσης για κάποιο διάστημα της εξαρχικής κοινότητας Σερρών⁶. Μέσα στο 1870 έκανε την εμφάνισή της και η -απροσδιόριστης μαζικότητας- πατριαρχική παράταξη του χωριού, που από τους αντιπάλους της χαρακτηρίζεται αρχικά ως μερίδα (taraf) ή κόμμα (партия) του μητροπολίτη⁷ και στη συνέχεια ως «γρεκομάνοι»⁸. Σύμφωνα με ανταπόκριση του 1871, κεντρικό επιχείρημα για τη συγκρότηση του τοπικού πατριαρχικού κόμματος ήταν οι απειλές του μητροπολίτη και «των οπαδών του χωρικών» πως όσοι στηρίζουν το βουλγαρικό σχολείο και τη σλαβική λειτουργία θα υποχρεωθούν στη συνέχεια να συμβάλουν στην αποπληρωμή «30 εκατομμυρίων γροσίων που δαπάνησαν επί 12 χρόνια οι βούλγαροι αντιπρόσωποι»· η κινδυνολογία αυτή, διαβάζουμε, βρήκε ανταπόκριση σε «κάποιους φτωχούς» κατοίκους που «δεν ξέρουν τι να κάνουν, με δάκρυα εξομολογούνται αλλά φοβούνται μην είναι αλήθεια αυτό που τους λένε οι πράκτορες του κ. δεσπότη»⁹. Τα επόμενα χρόνια η αντιπαράθεση θα οξυνθεί με κατηγορίες των «γρεκομάνων» πως ο βουλγαροδιδάσκαλος «τους ζέσκισε τα ελληνικά βιβλία στην εκκλησία και δεν τους αφήνει

¹ ΙΑΥΕ 1874/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 4.1.1874, αρ.2· Χριστοφ 1969, σ.548-9. Επίσης: Кънчов 2000, σ.236· *Напредък* (Κων/λη) 14.7.1874, σ.2.

² ΙΑΥΕ 1874/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 1.2.1874, αρ.19. Λιγότερο αισιόδοξος, ο πρόξενος επισημαίνει πως, ακόμη κι αν «πραγματοποιηθώσιν» οι ελπίδες του μητροπολίτη, «η εκ φόβου προελευσόμενη μεταμέλεια των κατοίκων του Σκριτζόβου ουκ έσται βεβαίως ειλικρινής, εννοείται δ' ότι θέλει διαρκέσει εφ' όσον θέλει διαρκέσει και η ενταύθα διαμονή του νυν Διοικητού».

³ *Напредък* (Κων/λη) 14.7.1874, σ.2.

⁴ Маркова 1989, σ.195.

⁵ Кочов 1929, σ.109.

⁶ Баждаров 1929, σ.34-8.

⁷ Χριστοφ 1969, σ.437 & 446.

⁸ Στο ίδιο, σ.503 & 565.

⁹ *Македония* 17.3.1871, σε Райчевски 2009, σ.710-1.

να ψάλλουν σ' αυτήν ελληνικά»¹. Όπως και στη Γκουμέντζα, αφορμή για την οργανωτική συγκρότηση αυτής της «εθνικής» αντιπολίτευσης θα προσφέρει η ανέγερση το 1875 ενός δεύτερου ναού, όπου άρχισαν να εκκλησιάζονται «οι ελληνίζοντες, καθώς κι εκείνοι από τους χωρικούς στους οποίους πέφτει μακρινή η κάτω εκκλησία»². Στο δημόσιο λόγο του βουλγαρικού κόμματος, οι «γρεκομάνου» του χωριού δεν ήταν παρά «4-5 παράσιτα»³, χωρίς να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες, ο Γκιόργκι Μπαζντάροφ υποδεικνύει απ' την πλευρά του ως «κίνητρο» της διάσπασης της κοινότητας «τον ανταγωνισμό για πρωτεία μεταξύ επιφανών συγχωριανών» κι ένα μίγμα από «υλικό συμφέρον, θιγμένη φιλοδοξία, βουλγαρικό πείσμα κι ελληνική ίντριγκα»⁴.

Στο άλλο άκρο της νότιας Μακεδονίας, την περιοχή της Καστοριάς, το σλαβοβουλγαρικό κίνημα δρομολογείται στο γύρισμα της δεκαετίας του 1870 με την παράλληλη -κι από κάποιο σημείο και μετά συνδυασμένη- δράση τεσσάρων «εθναποστόλων»: του σαλονικιού Γκιόργκι Ντίνκοφ, απεσταλμένου του Μακεδονικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης, του μοναχού Γεράσιμου απ' το Τίρσια (σημ. Τρίβουνο), του Τέρπο Πόποφски απ' το Κόσινετς (σημ. Ιεροπηγή) και του Πέταρ Ορλόφ από τη Μπόμπιστα (σημ. Βέργα)⁵. Ο πρώτος προσελήφθη στη Ζαγορίτσανη (σημ. Βασιλειάδα), με μεσολάβηση των μοναστηριωτών προυχόντων Ρόμπεφ και Μισάικοφ, αρχικά ως ελληνοδιδάσκαλος: στην πορεία θα πείσει μαθητές και γονείς για τη χρησιμότητα της εκπαίδευσης στη μητρική γλώσσα –οπότε, «κατισχυσάντων αυτόθι των βουλγαροσλάβων», το ελληνικό αλληλοδιδασκαλικό σχολείο του χωριού «αντεκατεστάθη δια βουλγαρικού γραμματοδιδασκαλείου»⁶. Ο δεύτερος χρησιμοποίησε την περιουσία που κληρονόμησε από κάποιον αγιορείτη μοναχό για να χτίσει στο χωριό του εκκλησία και σχολείο, όπου στην πορεία εισήγαγε αντίστοιχα την παλαιοσλαβική και το ντόπιο ιδίωμα («езико», «τη γλώσσα») με κυριλική γραφή⁷. Ο τρίτος άνοιξε το καλοκαίρι του 1869 ένα βραχύβιο ιδιωτικό βουλγαρικό σχολείο στη γενέτειρά του, με τη σύμφωνη γνώμη των προκρίτων, πριν φύγει για να διδάξει επί διετία στα Βοδενά. Επέστρεψε το 1871, οπότε το ελληνικό σχολείο του χωριού αντικαταστάθηκε από βουλγαρικό, με δάσκαλο τον ίδιο: σύμφωνα με τον πρόξενο Λογοθέτη, η σχετική πρωτοβουλία ανήκε σε δυο κατοίκους (Δημ. Πάντσο και Ζήση Αντωνίου) που είχαν πολιτογραφηθεί έλληνες

¹ *Право* (Κων/λη) 23.6.1873, σ.3. Πρβλ. Райчевски 2009, σ.724.

² Баждаров 1929, σ.41, με λανθασμένη χρονολογία 1873. Πρβλ. Райчевски 2009, σ.724· Христов 1969, σ.437 & 565.

³ Ανταπόκριση απ' το χωριό (3.4.1877) στην εφ. *Напредък* 15.4.1877, σ.3. Πρβλ. Баждаров 1929, σ.46.

⁴ Баждаров 1929, σ.41-2.

⁵ Каратанасов 1935, σ.12.

⁶ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 3.1.1873, αρ.3· Каратанасов 1935, σ.10-4· Поповски 2006, σ.18, 21 & 29-31· Благоев 1985, σ.35-45.

⁷ «Биографични бележки за отец Герасим – Калугера», όπ.π., σ.9-10 & 12· Петров 1896, σ.700· Поповски 2006, σ.22 & 25· *Русия и българското...*, όπ.π., σ.245-6.. Η πρώτη πηγή, συνταγμένη στο Τορόντο με βάση τις αφηγήσεις συγχωριανών του μεταναστών, επιμένει πως ο Γεράσιμος γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Τίρσιε. Ελληνική πηγή τον θέλει αντίθετα «ξενομερίτη» (ΑΓТВ/3/265, Ηλ. Μπουζιώτης προς Γ. Τσόντο-Βάρδα, χ.χ.), ενώ σε έγγραφο της κοινότητας το 1883 ο ίδιος υπογράφει ως «αθωνίτης Διβράνος» (Γαλчев 2005, σ.292). Σύμφωνα με έκθεση του ρώσου προξένου Μοναστηρίου (17.6.1868), η έναρξη της σλαβόγλωσσης διδασκαλίας έγινε τον Αύγουστο του 1867 (*Русия...*, όπ.π.).

υπήκοοι¹. Την επόμενη χρονιά, η άρνηση της μητρόπολης να του χορηγήσει άδεια γάμου μετέφερε τη ρήξη από το γλωσσικό στο εκκλησιαστικό πεδίο: συνέλευση των χωρικών έδωσε εντολή στους τέσσερις ιερείς του χωριού να παντρεύουν το δάσκαλο χωρίς άδεια, ο μοναδικός δε από τους ιερείς που συμμορφώθηκε μ' αυτή την απόφαση μοιραία προσχώρησε κατόπιν στην Εξαρχία². Ο τέταρτος εθναπόστολος εργάστηκε κι αυτός ως βουλγαροδιδάσκαλος στο χωριό του και τα περίξ³. Η προσπάθειες για επέκταση του δικτύου αναχαιτίστηκαν όμως με εξαιρετική βία, όπως θα δούμε παρακάτω. Από τον έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου, ως μοναδικό επίσημα εξαρχικό χωριό του καζά αναφέρεται πάντως το 1872 το Βουλγαρομπλάτσι (σημ. Οξυά), για τις εξελίξεις στο οποίο δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία⁴.

Με δεδομένη τη μεταγενέστερη τοπική ηγεμονία του πατριαρχικού κόμματος, η πρόωμη εμφάνιση του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης και του Λαγκαδά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι πρώτες σχετικές κινήσεις παρατηρούνται στις αρχές της δεκαετίας του 1860, ως αποτέλεσμα της όξυνσης των σχέσεων μητροπολιτών και ποιμνίου που επέφερε η προσπάθεια εκσυγχρονισμού του καθεστώτος των αρχιερατικών επιχορηγήσεων από το Εθνικό Προσωρινό Συμβούλιο που αναλαμβάνει να συντάξει τους Εθνικούς Κανονισμούς του millet-i Rum. Η θέσπιση συγκεκριμένων ετήσιων ποσών που έπρεπε να εισπραχθούν ανά μητρόπολη, με βάση αυθαίρετες (και ενίοτε διογκωμένες) εκτιμήσεις των αντίστοιχων μεγεθών του ορθόδοξου πληθυσμού, ισοδυναμούσε στην πράξη με πρόσθετη τακτική φορολογική επιβάρυνση των κατοίκων και προκάλεσε αντιδράσεις που δεν άργησαν να πάρουν (και) εθνικά χαρακτηριστικά⁵. Στην επαρχία Θεσσαλονίκης, η υπερβολική εκτίμηση του ποιμνίου της σε «τουλάχιστον 5.000 στέφανα» (έναντι μόλις 3.776 που καταγράφηκαν τελικά) αλλά και το αυξημένο συνολικό ποσό που οι συμμαχίες του μητροπολίτη Νεόφυτου στο Φανάρι του είχαν επιδικάσει βάσει των Εθνικών Κανονισμών επέφεραν κατά τη «*διανομή του αρχιερατικού σιτηρεσίου*» την ακραία επιβάρυνση κάθε «στεφάνου» με ετήσια εισφορά 24,5 γροσίων, καταβλητέα σε δυο δόσεις στις γιορτές του Αγ. Γεωργίου και του Αγ. Δημητρίου⁶. Η πρώτη διαμαρτυρία εκδηλώθηκε από το ελληνόφωνο κεφαλοχώρι Λερίγκοβο (σημ. Αρναία) της Χαλκιδικής, που με αίτησή του προς τη μητρόπολη ζήτησε την επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς των δοσιμάτων· ο μητροπολίτης την κατέστειλε ειρηνικά, «πειθοντας» τους απεσταλμένους της κοινότητας για «*το λάθος εις ό*

¹ ΙΑΥΕ 1873/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 3.1.1873, αρ.3. Ο πρόξενος διευκρινίζει πως «*κατά των ρηθέντων ταραξιών ενεργήθησαν τα δέοντα*».

² Ποποβски 2006, σ.28 & 31.

³ Каратанасов 1935, σ.12 & 14-5.

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/ης, Εν Βιτωλίοις 10.8.1872, αρ.314. Από το χωριό αυτό καταγόταν ο αρχιμανδρίτης Πάβελ, συνεργάτης του Ντίσκοφ αυτά τα χρόνια (Καράτανасов 1935, σ.14). Τον Ιούνιο του 1872, ανταπόκριση της «Μακεδονία» καταγράφει την ύπαρξη εκεί βουλγαρικού σχολείου (Ραϊчевски 2009, σ.241).

⁵ Αναλυτικά για το μέτρο: Σταματόπουλος 2003, σ.96-9, 105-9 & 232-56. Για τις αντιδράσεις στην περιοχή του Μάλεζ, βλ. Γαϊδα (Κων/λη), 27.7.1863, σ.27-8.

⁶ Ανατολικός Αστήρ (Κων/λη), 22.1.1863, σ.2· 12.2.1863, σ.3 & 9.4.1863, σ.3. Πρβλ. Σταματόπουλος 2003, σ.236-7. Στην επαρχία Νικομηδείας, π.χ., η αντίστοιχη επιβάρυνση ήταν μόνο 11 γρόσια κι 22 παράδες (Ανατολικός Αστήρ, 19.3.1863, σ.3).

ευρέθησαν» κι επιρρίπτοντας την ευθύνη σε «ραδιουργίες» του τοπικού δασκάλου¹. Για τη συνέχεια της υπόθεσης πληροφορούμαστε από ανώνυμη εκτενή επιστολή κατοίκου του σλαβόφωνου χωριού Βισόκα (σημ. Όσσα Λαγκαδά) που στάλθηκε στις 20 Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς προς τη βουλγαρική εφημερίδα «Съветник» της Κωνσταντινούπολης. Όταν ο απεσταλμένος του μητροπολίτη κατέφθασε στο χωριό για να πείσει τους χωρικούς να καταβάλουν την επιχορήγηση, οι τελευταίοι αρνήθηκαν με επιχείρημα τη μη αντιπροσώπευσή τους στις διεργασίες σύνταξης των Εθνικών Κανονισμών και προβάλλοντας τη βουλγαρική ταυτότητά τους: «Ο επίσκοπος ήρθε στο χωριό, έκατσε στο ξενοδοχείο, επειδή τα σπίτια της Βισόκα έχουν χαμηλές πόρτες, αλλά και δεν τον ήθελαν. Κάλεσε τους τσορμπατζήδες, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ο Ντίμιταρ Μάλαμα, και τους είπε να του πληρώσουν σύμφωνα με το νέο κανονισμό της Εθνοσυνέλευσης τα αρχιερατικά, για τα οποία φέρει και βασιλικό ιραδέ [διάταγμα]. Οι Βισοκίτες του απάντησαν: 'Εμείς καμιά δική μας εθνοσυνέλευση δεν ξέρουμε να έχει γίνει, να κανόνισε πληρωμή των επισκόπων. Η Εθνοσυνέλευση για την οποία η ιερότητά Σας μιλάτε ήταν ελληνική κι αφορά τους Έλληνες και τους έλληνες επισκόπους. [...] Εμάς, που είμαστε Βούλγαροι, αυτό δε μας αφορά, παρά μόνο τους Έλληνες». Η απάντηση του επισκόπου, σύμφωνα πάντα με την επιστολή, ήταν να επιτιμήσει τα «χοντρά βουλγαρικά κεφάλια» των συνομιλητών του. Τελικά, όχι μόνο έφυγε άπραγος αλλά η στάση του χωριού βρήκε μιμητές στη γύρω περιοχή: «Μόνο το Αϊβάτοβο αναγκάστηκε να πληρώσει στο μητροπολίτη 17 τούρκικες λίρες, επειδή δεν τους εγκαινίαζε την εκκλησία. Ο Νεόφυτος αυτά τα λεφτά τα βάζει για μισθό του, ενώ οι χωρικοί τα βάζουν για καθαγιασμό της εκκλησίας τους. Μάθαμε πως από την πείνα πήγε στο Άγιο Όρος. Θεός χωρέσει τα κρίματά του!»².

Παρά το εντυπωσιακό αυτό ξεκίνημα, η Βισόκα δε θα προσχωρήσει τελικά στο αναπτυσσόμενο σλαβοβουλγαρικό κίνημα. Αναφερόμενη στη βραχύβια λειτουργία βουλγαρικού σχολείου στο χωριό το 1862-63, με δάσκαλο το Χριστόδουλο Μποζίνοφ απ' το γειτονικό Σωχό, η ίδια επιστολή επισημαίνει πως το άνοιγμά του έγινε «περισσότερο από περιέργεια», για να δουν οι κάτοικοι αν η σχολική αποτυχία των παιδιών τους οφειλόταν ή όχι στο «ελληνικό μάθημα». Παρόλο που οι δημόσιες εξετάσεις απέδειξαν τη χρησιμότητα της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας, το εγχείρημα δε φαίνεται να είχε συνέχεια· ο Μποζίνοφ παρέμεινε στο χωριό μέχρι τα τέλη Ιουνίου 1863, ως κοινοτικός γραφέας όμως κι όχι ως δάσκαλος³. Το 1868, πάλι, ο ιερέας Ιβάν κατέγραψε τα εκκλησιαστικά κηρύγματά του στην

¹ *Ανατολικός Αστήρ*, 22.1.1863, σ.2 ανώνυμη ανταπόκριση από Θεσσαλονίκη, συνταγμένη από το περιβάλλον του Νεόφυτου ή και από τον ίδιο το μητροπολίτη. Παρά την ελληνοφωνία των κατοίκων, βουλγαρική εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης θα σπεύσει να οικειοποιηθεί αυτή την αντίσταση σαν έκφραση της «πάλης Βουλγάρων και Ελλήνων» (Съветник, 2.9.1863, σ.3).

² *Съветник* (Κων/λη) 7.10.1863, σ.3. Αναδημοσίευση όλης της επιστολής: Ποπστοιлов 1979, σ.51-5 και, εν μέρει, σε Иванов 1917, σ.308. Η διασταύρωση των πληροφοριών με βάση ελληνικές αρχειακές πηγές στάθηκε αδύνατη. Η σωζόμενη αλληλογραφία του ελληνικού προξενείου Θεσ/νίκης, η επάνδρωση του οποίου ήταν εκείνη τη χρονιά εξαιρετικά πλημμελής λόγω (και) της μεταβατικής φάσης που περνούσε το ελληνικό κράτος μετά την έξωση του Όθωνα, δε δίνει την παραμικρή πληροφορία για τα τεκταινόμενα στην ενδοχώρα (ΙΑΥΕ 1863/36.2). Ο φάκελος, πάλι, του χωριού στα αρχεία της Μητρόπολης Θεσ/νίκης (ΑΙΜΘ/136) περιέχει μόνο μεταγενέστερα έγγραφα.

³ Χρ. Μποζίνοφ προς Στ. Βέρκοβιτς, Βισόκα 22.9.1863, σε Χριστοφ 1969, σ.75.

τοπική διάλεκτο, χρησιμοποιώντας ένα αυτοσχέδιο μικτό ελληνο-κυριλλικό αλφάβητο¹. Από πολιτική ωστόσο άποψη, η Βισόκα παρέμεινε αταλάντευτα μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου. Η εξέλιξη αυτή ενδεχομένως επικαθορίστηκε από το σχίσμα του 1872 και την έντονη -«μέχρι θρησκομανίας»- ευλάβεια των κατοίκων της, που μνημονεύεται σε κάποιες πηγές της εποχής². Ίσως πάλι ρόλο έπαιξε η παραδοσιακή αντιζηλία με το ομόγλωσσο γειτονικό Ζάροβο, που τη δεκαετία του 1870 εξελίχθηκε στο κατεξοχήν εξαρχικό προπύργιο της περιοχής³. Το βέβαιο είναι ότι, παρά την παρουσία 5-10 οικογενειών που εξακολούθησαν να «αγωνίζονται επίμονα για βουλγαρικό σχολείο κι εκκλησία»⁴ και την αποστολή σχολικών βιβλίων απ' το βουλγαρικό Μακεδονικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης⁵, το χωριό καταγράφεται σταθερά ως «μακεδονόφωνον» μεν, αλλά «εξελληνισθέν δια των σχολείων»⁶.

Την αντίθετη πορεία ακολούθησε το γειτονικό Ζάροβο. Σύμφωνα με τη μονογραφία που συνέταξε για το χωριό ο Αντόν Ποπστοϊλοφ, βουλγαροδιδάσκαλος εκεί στις αρχές του εικοστού αιώνα, η πρώτη επαφή των Ζαροβιτών με τα σλαβικά γράμματα έγινε το 1871 μέσω Κυλικίς. Όταν η μητρόπολη Θεσσαλονίκης απέρριψε το κοινοτικό αίτημα για ίδρυση βουλγαρικού σχολείου, η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων προσχώρησε το 1872 στην Εξαρχία. Το ελληνικό σχολείο που λειτουργούσε απ' το 1869 αντικαταστάθηκε με βουλγαρικό, με δάσκαλο αρχικά τον Αγάπιο Βοϊνόφ από το Κιουστεντίλ και κατόπιν τους Γκεόργκι Μάνοφ από τη Γκόρνα Τζουμαγιά (σημ. Μπλαγκόεβγκρατ) και Ντίμιταρ Μαβροντίεφ απ' το Γκαϊτανίνοβο του Νευροκοπίου⁷. Η λειτουργία του, σύμφωνα με άλλες πηγές, επιδοτήθηκε απ' το Μακεδονικό Σύλλογο και το Ταμείο Απόρων Σχολείων της Εξαρχίας⁸. Διαμετρικά αντίθετη είναι η περιγραφή της ίδιας διαδικασίας από τον έλληνα πρόξενο Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Βατικιώτη. Καθοριστικό ρόλο στη μεταπήδηση του «αξιολόγου χωρίου» απ' το Πατριαρχείο στην Εξαρχία, υποστηρίζει, διεδραμάτισε «ο φανατικότερος και αυθαδέστερος των βουλγαριστών» της Θεσσαλονίκης, Γεώργιος Κατής, που «ως ενοικιαστής της δεκάτης εξύβριζε και ηπείλει και κατεπίεζε πάντα ανθιστάμενον να κηρυχθή υπέρ της Βουλγαρικής Εξαρχίας και να πέμψη το τέκνον του εις το βουλγαρικόν σχολείον». Το τεχνικό μέρος του προσηλυτισμού ανέλαβε «φανατικός τις ιεροδιάκονος» -προφανώς ο Βοϊνόφ- που στάλθηκε στο χωριό ως βουλγαροδιδάσκαλος και, «αφού εκήρυξεν εις τας εκκλησίας άσπονδον μίσος κατά των γραικών, διότι είπεν οι γραικοί εσταύρωσαν τον Χριστόν, έλαβε κατοχήν του Σχολείου, έθραυσε τους Ελληνικούς πίνακας του σχολείου και κατέστρεψε παν ό,τι έφερε ελληνικά

¹ Иванов 1917, σ.308.

² Σιώρης Μακεδών, «Η ελληνορθόδοξος κωμόπολις Βυσόκα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β' (1909), σ.201-2.

³ Попстоилов 1979, σ.33.

⁴ Στο ίδιο, σ.41.

⁵ Снегаров 1937, σ.105.

⁶ ΑΚΜΑ/7α/2β, Κ.Μαζαράκης-Αιτιάν, «Γενικά πληροφορία περί του εθνικού φρονήματος των εν τη ζώνη των επιχειρήσεων κατοίκων» (1913), σ.1-2. Επίσης Σιώρης 1909, σ.202· Χατζηκυριακού 1962, σ.11.

⁷ Попстоилов 1979, σ.39-45.

⁸ Снегаров 1937, σ.105 & 153· Маркова 1989, σ.195.

γράμματα, και εν τη Εκκλησία και εν τη Σχολή, αντικαταστήσας αυτά δια βουλγαρικών». Παρά τον υπερτονισμό της άνωθεν επιβολής του «εκσλαβισμού», στην πραγματικότητα οι κοινωνικές συμμαχίες που καθόρισαν τη μετάβαση στο τοπικό επίπεδο ήταν πολύ πιο σύνθετες, όπως διαπιστώνουμε απ' τη συνέχεια της ίδιας έκθεσης: οι εξαρχικοί εθναπόστολοι, γράφει ο πρόξενος, «*τοσούτον εξηρέθισαν τους χωρικούς κατά των ολίγων προυχόντων, των αποκρουόντων τον βουλγαρισμόν, ώστε προ δύο εβδομάδων εξυλοκοπήθησαν ούτοι εντός της Εκκλησίας και εξεδιώχθησαν εκ της Εκκλησίας ως οπαδοί του γραικικού Πατριαρχείου και των γραικών, διότι ετόλμησαν να παραπονεθώσι κατά των ιερέων ότι έξυσαν εκ των εικόνων της Εκκλησίας τα ονόματα των αφιερωσάντων τας εικόνας γεγραμμένα δι' ελληνικών γραμμάτων*»¹. Εξίσου αντιφατική είναι η εικόνα που σκιαγραφεί, δυο χρόνια αργότερα, στις δημοσιευμένες επιστολές του ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ. Προσφεύγοντας στο βαλή για να ζητήσει την παρέμβασή του υπέρ της πατριαρχικής μειοψηφίας, περιγράφει μια διαδικασία βίαιης επιβολής του τοπικού εξαρχικού κόμματος και των προυχόντων πάνω στους χωρικούς: «*δια παντοίων απειλών και ύβρεων και καταπίεσεων οι παπάδες μετά των Κοτζαμπασίδων αναγκάζουσι τους απλουστέρους να υποκύπτωσι εις τας θελήσεις αυτών εναντίον της εαυτών συνειδήσεως, δι' απειλών προς εμπρησμόν των οικιών των και προς εκδίωξιν εκ του χωριού και ετέρων τοιούτων πτούσιν αυτούς μη δυναμένους να εκφρασθώσι ελευθέρως*»². Εντελώς διαφορετική ανάλυση επιστρατεύει ωστόσο ο ίδιος όταν απευθύνεται στον κωνσταντινουπολίτη Κωστάκη Εφένδη Λογάδη: ο καταγόμενος απ' το χωριό πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας Θεσσαλονίκης, παπα-Πέτρος (Πέταρ Ντιμιτρόφ), εξηγεί, «*άνεν τινος δικαιοδοσίας εκκλησιαστικής ή πολιτικής διαβουκολεί τους απλούς τούτους ανθρώπους προαγγέλλων αυτοίς την έλευσιν του χρυσού αιώνος*»³. Το τελικό συμπέρασμα που προκύπτει απ' τη διασταύρωση όλων αυτών των εκδοχών είναι πως η προσχώρηση του χωριού στην Εξαρχία συνοδεύτηκε (ή πρόκυψε) από μια ριζική αναδιάταξη των ηγετικών κλιμακίων της κοινότητας: η νέα ηγετική ομάδα συγκροτήθηκε στη βάση της συμμαχίας μιας μερίδας προυχόντων με την πλειοψηφία των «απλουστέρων» και με τους «βουλγαριστές» αστούς της Θεσσαλονίκης, ενάντια στη μερίδα εκείνη που είχε συνδέσει τις τύχες της με τη μητρόπολη και το συνασπισμό συμφερόντων που αυτή εκπροσωπούσε σε περιφερειακό επίπεδο.

Εκτός από το Ζάροβο, το σλαβοβουλγαρικό κίνημα θα επηρεάσει μερικούς ακόμη οικισμούς της περιοχής. Τον Απρίλιο του 1874 ο μητροπολίτης Ιωακείμ αναφέρει στο Πατριαρχείο πως από τα 50 περίπου χωριά της επαρχίας του, «*τρία ησπάσθησαν προ πολλού το σχίσμα και τρία αμφιρρέπουσι, τα δε λοιπά φαινομενικώς ησυχάζουσι*»⁴. Στο Μπουγκαρίεβο (σημ. Νέα Μεσημβρία) καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει το μοναστήρι του Αγ. Αθανασίου και η ηγουμένη του, μοναχή Πελαγία: με δική της πρωτοβουλία εισάγονται η παλαιοσλαβική στη

¹ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

² Καραθανάσης-Γριανταφυλλίδης 2002, σ.165.

³ Στο ίδιο, σ.166. Οι δυο επιστολές απέχουν μεταξύ τους μόλις ένα 24ωρο (22-23.8.1874).

⁴ Στο ίδιο, σ.155-6. Δυστυχώς δεν αναφέρονται τα ονόματα των χωριών.

λειτουργία, η βουλγαρική στο σχολείο και στέλνεται μια μελλοντική δασκάλα στο Κιλκίς για εκπαίδευση¹. Στο Ντουντουλάρ (σημ. Διαβατά) ανοίγει το 1874 βουλγαρικό σχολείο με επιδότηση της Εξαρχίας², στη Μπαλάφτσα (σημ. Κολχικό) διανέμονται το 1872-73 σλαβικά σχολικά βιβλία απ' το Μακεδονικό Σύλλογο και συνδρομές εφημερίδων από ανώνυμο «φιλόπατρι»³, ενώ για το Τοψίν (σημ. Γέφυρα) μεταγενέστερες μαρτυρίες αναφέρουν λειτουργία βουλγαρικού σχολείου το 1872⁴. Στο Σωχό, αντίθετα, οι κάτοικοι αρνούνται την άνοιξη του 1870 να υπογράψουν αναφορά, «βουλγαριστί γεγραμμένη και απευθυνομένη προς το εν Κων/πόλει Βουλγαρικών κοιμιτάτων», για σύσταση βουλγαρικού σχολείου και σλαβόγλωσση λειτουργία⁵. Οι σοβαρότερες αναμετρήσεις θα σημειωθούν ωστόσο σε δυο κεφαλοχώρια στρατηγικής σημασίας, το Ασβεστοχώρι (Κιρέτσκιοϊ, Βάροβο ή Πειζάνοβο) και τη Λιγοβάνη (σημ. Ξυλόπολη).

Το πρώτο, κατοικούμενο από 800 περίπου σλαβόφωνες και λιγοστές βλάχικες οικογένειες, μετατρέπεται τη δεκαετία του 1870 σε θέατρο αντιπαράθεσης των ανταγωνιστικών εκπαιδευτικών μηχανισμών: του αθηναϊκού Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, που χρηματοδοτεί το τοπικό ελληνικό σχολείο, και του Ταμείου Απόντων Σχολείων της Εξαρχίας, που τον Αύγουστο του 1874 στέλνει ως δάσκαλο στο χωριό τον Χρήστο Ζαχαρίεφ, Βούλγαρο από το Τατάρ Παζαρτζίκ, με βοηθό τον Ιβάν Αποστόλοφ, ψάλτη της εκκλησίας απ' το χωριό Βίσενι (σημ. Βυσιλιά) της Καστοριάς⁶. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των βουλγαροδιδασκάλων, η απήχηση του εγχειρήματός τους υπήρξε τέτοια ώστε πολύ σύντομα στο εξατάξιο ελληνικό σχολείο «δεν έμειναν παρά μόνο τα παιδιά των παπάδων, των εφτά βλάχικων και των 30 περίπου γρεκομάνικων σπιτιών»⁷. Η αντίδραση δεν άργησε να εκδηλωθεί με απειλητική επιστολή του μητροπολίτη Ιωακείμ προς τους «προκρίτους και λοιπούς απαξάπαντες ευλογημένους χριστιανούς» του χωριού (13.11): «Επειδή βλέπομεν ότι αι προσπάθειαι μας δεν έφερον το ποθούμενον τέλος και ο διδάσκαλος αυτός εξακολουθεί να έχη το σχολείον του και μερικοί από εσάς χωρίς να λογαριάσουν τον κίνδυνον στέλλουν εις αυτόν τα παιδιά των, δια τούτο χρέος μας αρχιερατικόν και πατρικόν θεωρούμεν να σας στείλωμεν το κυριαρχικόν αυτό γράμμα μας και να σας είπωμεν ότι ο διδάσκαλος αυτός δεν είναι ορθόδοξος αλλά σχισματικός και ήλθεν εις το χωριόν σας δια να σας κάμη και σας σχισματικούς. Δια τούτο δε εις το εξής όποιος στέλλει το παιδί του εις αυτόν θα θεωρείται ως σχισματικός και εξωεκκλησιασμένος και έξω από την ορθοδοξίαν και ως τοιούτον θα τον έχωμεν και ημείς. Δια

¹ Снегаров 1937, σ.78.

² Маркова 1989, σ.195.

³ *Πраво* (Κων/λη) 4.5.1873, σ.1' Снегаров 1937, σ.105 & 153.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, л.4, Ст. Симеонов, «Годишен рапорт за состоянето на учебното дело в солунската епархия през учебната 1911-1912 год.», Θεσ/νίκη 10.8.1912.

⁵ ΙΑΥΕ 1870/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.4.1870, αρ.233.

⁶ ΣΔΕΓ 1970, σ.84' Христо Захариев, «Български работи в Македония», *Напредък*, 18.1.1875, σ.4' Иван Апостоловски, «Отварянето на първото българско училище в село Киречкьой (Солунско)», *Македонски Преглед*, V/3 (1929), σ.77.

⁷ Апостоловски 1929, σ.79. Ο Ζαχαρίεφ κάνει επίσης λόγο για «30 σπίτια γρεκομάνων» κι αναφέρει πως το βουλγαρικό σχολείο παρακολουθούσαν «έως 200 παιδιά» (Захариев 1875, σ.3-4).

τούτο [...] να κυττάζετε μίαν ώραν προτήτερα να γλυτώσητε από αυτόν»¹. Ακολούθησε επίσκεψη του Ιωακείμ στο χωριό (24.11), παραίτηση της σχολικής εφορίας και διορισμός καινούριας με εγκύκλιο του μητροπολίτη (29.11)². Ύστερα από προσφυγή στελεχών του πατριαρχικού κόμματος στις οθωμανικές αρχές οι βουλγαροδιδάσκαλοι συνελήφθησαν, μεταφέρθηκαν με αστυνομική συνοδεία στη Θεσσαλονίκη, ανακρίθηκαν στο Διοικητικό Συμβούλιο από το βαλή παρουσία του δεσπότη και διατάχθηκαν να επιστρέψουν στις γενέτειρές τους· η επίσημη παρέμβαση της Εξαρχίας στην Πύλη τον Ιανουάριο του 1875 υπέρ του σχολείου θα πέσει στο κενό³. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Ζαχαρίεφ, αυτό που ενεργοποίησε την καταστολή ήταν η εκ μέρους του ανάγνωση του «Απόστολου» στα σλαβικά στην εκκλησία του χωριού, «σύμφωνα με την επιθυμία του χωριού»⁴. Στο «κυριαρχικό γράμμα» του μητροπολίτη δεν υπάρχει η παραμικρή σχετική αναφορά, η συλλογική όμως μνήμη της κοινότητας φέρεται να έχει διατηρήσει ένα παρόμοιο επεισόδιο, με βίαιη μάλιστα τροπή: ο αναγνώστης, διαβάζουμε σε μια τοπική ιστορία, εκδιώχθηκε «κακὴν κακῶς εκ της Εκκλησίας»⁵.

Στη Λιγκοβάνη, πάλι, χωριό που κατοικείται «υπό 1.200 περίπου κατοίκων, απάντων βουλγαρογλώσσων»⁶, η ελληνοβουλγαρική αντιπαράθεση μορφοποιείται από τη δεκαετία του 1870 στο σχηματισμό δυο αντίπαλων κομμάτων, λίγο πολύ ισοδύναμων από άποψη μαζικότητας, που θα παραμείνουν αντιμέτωπα ως το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εισαγωγή «κάποιας» σλαβικής στο σχολείο και την εκκλησία του χωριού έγινε το 1870 από το ντόπιο δάσκαλο Ιβάν Ματζάροφ⁷, απόφοιτο των ελληνικών σχολείων της Νιγρίτας και των Σερρών⁸: από την ελληνική τοπική ιστοριογραφία, ο πρώτος αυτός «βουλγαροαπόστολος» περιγράφεται ανακριβώς σαν «νέος μορφωθείς εις τα εν Θεσσαλονίκη ελληνικά και γαλλικά σχολεία»⁹. Το εγχείρημα υπήρξε μάλλον άτυπο, αφού το καλοκαίρι του 1872 ο έλληνας πρόξενος Σερρών δεν αναφέρει τίποτα σχετικό, τονίζοντας αντίθετα το άθλιο επίπεδο της παρεχόμενης εκπαίδευσης: το σχολείο του χωριού είναι «αληθής αχυρών», όπου «μόλις 20 παιδιά διδάσκονται παρά τινος αθλίου χωρικού», καθώς «οι χωρικοί δεν πληρώνουσι δια το Σχολείον, και αυτά τα 1.000 γρόσια άτινα δίδουν εις τον διδάσκαλον, με πολλήν δυσκολίαν τα

¹ Καραθανάσης–Τριανταφυλλίδης 2002, σ.172-3.

² Στο ίδιο, σ.105.

³ Захариев 1875, σ.4· Апостоловски 1929, σ.79-81· Снегаров 1937, σ.124 & 143.

⁴ Захариев 1875, σ.4.

⁵ «Λέγεται ότι Κυριακήν τινα απειπειράθη τις των εκ Βουλγαρίας Ασβεστοχωριτών ν' αναγνώση τον Απόστολον εις την Βουλγαρικήν. Εδέχθη όμως την επίθεσιν όλων, με ό,τι πρόχειρον υπήρχε, εκδιωχθείς κακὴν κακῶς εκ της Εκκλησίας» (Τσέκος 1957, σ.115). Το συμβάν τοποθετείται τη δεκαετία του 1890, συνδέεται όμως χρονικά με τη βραχύβια παραμονή στο χωριό «ενός Βουλγαροδιδασκάλου» (σ.114) και συνεπώς δεν μπορεί παρά να αφορά το 1874. Συμπληρώνεται δε με την πληροφορία ότι «κατά την διάρκειαν μιας άλλης νυκτός, όλοι οι εν Ασβεστοχωρίω ευρισκόμενοι ξένοι και ημέτεροι, οι εργασθέντες υπέρ της Βουλγαρικής προπαγάνδας, κακοποιηθέντες και καταπονηθέντες απεμακρύνθησαν αυτού, δια να μη επανέλθουν πλέον...» (σ.115).

⁶ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/νης, Εν Σέρραις 28.7.1872, αρ.231.

⁷ Снегаров 1937, σ.62, 78, 92 & 95· ανταποκρίσεις της «Μακεδονία» (21.3.1870 & 6.10.1870), σε Райчевски 2009, σ.631 & 635. Ο ίδιος ο Ματζάροφ τοποθετεί ανακριβώς την έναρξη των μαθημάτων και της σλαβικής λειτουργίας στο 1868 (Маджаров 1927, σ.88-9).

⁸ Маджаров 1927, σ.82-7.

⁹ Αθανάσιος Πάσχος, *Ιστορία της Λιγκοβάνης*, Θεσ/νίκη 1962, σ.1.

δίδουν οι επίτροποι της εκκλησίας»¹. Μετά το 1874, η επίσημη λειτουργία βουλγαρικού σχολείου χρηματοδοτήθηκε, φυσικά, από την Εξαρχία². Στο πολιτικό επίπεδο η δημόσια εμφάνιση της αντιπαράθεσης χρονολογείται το 1873-74, όταν «το ήμισυ περίπου» των κατοίκων προσχώρησε στην Εξαρχία κι ο σκληρός πυρήνας των πατριαρχικών συγκρότησε «αυτοβούλως» μια «αντιβουλγαρική επιτροπή»· πρώτο θύμα της τελευταίας ήταν ο μουχτάρης Στόγιο Τούγου, ο οποίος, παρότι χειροδίκησε σε βάρος των εξαρχικών που ζήτησαν να σφραγίσει δήλωση πως το χωριό κατοικείται από Βουλγάρους, θεωρήθηκε ωστόσο υπερβολικά μετριοπαθής κι η επιτροπή προσχώρησε στην αντικατάστασή του³. Έχοντας στις τάξεις του όλους τους ιερείς του χωριού, το εξαρχικό κόμμα κατέλαβε το καλοκαίρι του 1874 την εκκλησία, απαγορεύοντας την είσοδο στους αντιπάλους του και τη λειτουργία στα ελληνικά· όταν ο Θεσσαλονίκης Ιωακείμ επιχείρησε να επισκεφθεί το χωριό, οι εξαρχικοί κλείδωσαν το ναό αφού πρώτα αφαίρεσαν «παν το δια την λειτουργίαν χρήσιμον»⁴. Ο μητροπολίτης απάντησε διορίζοντας ως πατριαρχικό ιερέα τον εφημέριο του γειτονικού ελληνόφωνου χωριού Μπέροβα (σημ. Βερτίσκος), όμως τα βίαια επεισόδια δε σταμάτησαν: επιθέσεις των εξαρχικών κατά του πατριαρχικού ιερέα, φυλάκιση του εξαρχικού κοτζάμπαση απ' τις αρχές, ακόμη και συμπλοκές γύρω απ' την κολυμπήθρα με αποτέλεσμα τον πνιγμό δυο νεογέννητων νηπίων⁵. Η κατάσταση δεν θα εξομαλυνθεί ούτε μετά την απόφαση των οθωμανικών αρχών για κοινή χρήση του ναού και από τις δυο παρατάξεις εκ περιτροπής⁶.

«Ελληνοβούλγαροι» εναντίον «Βουλγαροσλάβων»

Απέναντι στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα και την εξάπλωσή του συγκροτείται σταδιακά ως αντίδραση, στις νοτιότερες ιδίως σλαβόφωνες περιοχές, το «ελληνικό κόμμα». Μια από τις πρώτες δημόσιες παρεμβάσεις προς αυτή την κατεύθυνση συνιστά η επώνυμη αρθρογραφία του Μαργαρίτη Δήμιτσα, σλαβόφωνου δασκάλου γεννημένου στην Οχρίδα κι αποφοίτου του Πανεπιστημίου Αθηνών, στον αθηναϊκό Τύπο το 1858 κατά της δραστηριότητας του πάλαι ποτέ δασκάλου του, Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ. «Μετά λύπης υπερβαλλούσης», γράφει, «πληροφορούμεθα εκ πηγής αξιοπίστου ότι εσχάτως εν τοις πέριξ της Θεσσαλονίκης και μάλιστα εις δύο κομποπόλεις ου πολύ μακράν αυτής κειμένας, Κουλκούντσι και Δογράνην καλουμένας, ο πανσλαβισμός ύψωσε την κεφαλήν αυτού [...]. Έτι δε μάλλον επιτείνεται η λύπη ημών, καθόσον μανθάνομεν ότι ως όργανα αυτή σκεύη πονηρά εύρεν δύο ως μη όφειλεν Μακεδόνας, ών τα ονόματα γινώσκοντες αποσιωπώμεν ήδη, επιφυλασσόμενοι ακολούθως να παραδώσωμεν εις

¹ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 28.7.1872, αρ.231.

² Μαρκова 1989, σ.195.

³ Καραθανάσης–Τριανταφυλλίδης 2002, σ.150 & 165· Πάσχος 1962, σ.1-2.

⁴ Καραθανάσης–Τριανταφυλλίδης 2002, σ.30, 89-90 & 165-6.

⁵ Καραθανάσης–Τριανταφυλλίδης 2002, σ.89· Снегаров 1937, σ.124· Πάσχος 1962, σ.3.

⁶ Πάσχος 1962, σ.4.

την κοινήν περιφρόνησιν, λαοπλάνους, την διδασκαλίαν του ελληνισμού επαγγελομένους [...]. Οι προμνησθέντες εργάται του σκότους έκπτωτοι πανταχόθεν της λοιπής Μακεδονίας ως είρηται γενόμενοι, κατέφυγον εις τα ειρημένα μέρη, εν οίς υπό το πρόσχημα των ελληνοδιδασκάλων δεκτοί γενόμενοι υπό των κατοίκων, προϊόντος του χρόνου κατώρθωσαν να εξαπατήσωσι και αποπλανήσωσι πολλούς εξ αυτών [...] ίνα τα μεν αλληλοδιδασκτικά σχολεία εις κοινά μεταβάλωσιν εισαγαγόντες εν αυτοίς και την σλαβονικήν γλώσσαν, τους δε παίδας αυτών αντί των Αθηνών να πέμπωσι του λοιπού εις Ρωσίαν». Στο κλείσιμο του άρθρου ο Δήμιτσας δεν περιοριζόταν στην καταγγελία, αλλά ζητούσε την άμεση λήψη κατασταλτικών μέτρων για την πάταξη των δυο «προδοτών» δασκάλων: «Προκαλούμεν την προσοχήν πάντων των Ελλήνων και σεμνουμένων επί ελληνισμό και την επαγρύπνισιν πάντων των τε αρμοδίων ποιμένων της εκκλησίας των και άλλοτε εν εκείνοις τοις μέρεσι αναπτυζάντων την απαιτουμένην δραστηριότητα, και των άλλων δυναμένων να συντελέσωσι λόγω τε και έργω εις την εξέλασιν των τοιούτων λυμεώνων του ελληνισμού και εις την αποδίωξιν αυτών μακράν των Μακεδονικών ορίων»¹.

Ενδοϋπηρεσιακά διατυπωμένες κι ως εκ τούτου απαλλαγμένες απ' το φόβο ότι θα ερμηνευθούν ως ενθάρρυνση της εχθρικής προπαγάνδας, οι εκτιμήσεις προξένων και ηγετικών στελεχών του υπό διαμόρφωση ελληνικού κόμματος διακρίνονται την ίδια περίοδο από μια αίσθηση επείγοντος -αν όχι πανικού- μπροστά στη διαφαινόμενη αποσύνθεση της ελληνικής επιρροής στη σλαβόφωνη μακεδονική ενδοχώρα. Οι «απόστολοι της Προπαγάνδας του Σλαβισμού», αναφέρει το Δεκέμβριο του 1859 ο πρόξενος Σερρών Κανακάρης, «εισίν εσπαρμένοι εν τη Μακεδονία προσπαθούντες να εμφυτεύσωσιν εις τους εν αυτή οικούντας και την Βουλγαρικήν λαλούντας κατοίκους την ιδέαν ότι ουδέν κοινόν έχουσι μετά των Ελλήνων, αλλ' ότι εισί καταταγωγής Σλαβικής, διό μετ' επιμονής εξήγειραν παρ' αυτοίς το αίσθημα και την τάσιν της ανορθώσεως του Σλαβικού στοιχείου»: ο κίνδυνος για τον ελληνισμό θεωρείται «ψηλαφητός» και «καθίσταται επάναγκες να ληφθή παν μέτρον δραστήριον προς αναχαίτησιν του κακού»². Ακόμη κατηγορηματικότερος είναι ο γεννημένος στην Τσαρίτσανη της Ελασσόνας σερραίος γιατρός Ιωάννης Θεοδωρίδης, την πολυσέλιδη έκθεση του οποίου διαβιβάζει ο Κανακάρης στο ΥΠΕΞ: σε αντίθεση με τις άκαρπες προσπάθειες προτεσταντών και καθολικών, διαβάζουμε, η «σλαβική προπαγάνδα» ενδέχεται να επιφέρει «διαμελισμόν του Ελληνικού Έθνους και της Ελληνικής γης», «αποπλανώντας» τους σλαβόφωνους Μακεδόνες με την ιδέα «ότι δεν είναι Έλληνες αλλά γνήσιοι Βούλγαροι» κι εμποδίζοντας «την ανάπτυξιν κι εκπολίτευσιν αυτών, ήτις δια της Ελλην. γλώσσης και δια της Ελληνικής παιδείας ήρξατο να εισάγηται παρ' αυτοίς»: η ανάσχεση αυτής της εθνογένεσης θεωρείται «ζήτημα ζωής και

¹ Μ.Γ. Δήμιτσας, «Μακεδονικά. Περί του εν τοις περίξ της Θεσσαλονίκης επιβουλευομένου ελληνισμού», *Αθηνά* 25.10.1858, σ.3-4. Για την αντίδραση του Μιλαντίνοφ, βλ. Τραϊκόφ 1964, σ.92, και Παπακρεβ 1984, σ.482. Ο Δήμιτσας δεν έμεινε πάντως στα λόγια: ως διευθυντής του ελληνικού Ημιγυμνασίου Θεσ/νίκης, το 1868 απέλυσε τον «βουλγαρίζοντα» συμπατριώτη και υφιστάμενό του Γιανάκη Στρέζοφ ή Ιωάννη Στρέζιδη (Τραϊκόφ 1964, σ.93· Παπακρεβ 1984, σ.479).

² ΙΑΥΕ 1860/76.1, Γ.Δ. Κανακάρης προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Σέρραις 19.12.1859, αρ.444, Εμπιστευτική.

θανάτου του μέλλοντος μεγαλείου της Ελληνικής φυλής διότι, αν αμελήσωμεν, κινδυνεύομεν μέγα μέρος του έθνους και το πολιτικώς κυριώτερον μέρος της Ελληνικής ημών κληρονομίας να απωλέσωμεν»¹. Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος κινούνται και οι εκτιμήσεις του προξένου Μοναστηρίου, στο άλλο άκρο της Μακεδονίας: ενώ «ο προς το δυτικόν δόγμα προσηλυτισμός» παραμένει «προς το παρόν ανίσχυρος» χάρη στην προσήλωση του πληθυσμού στην ορθοδοξία, ο «προσηλυτισμός εις τας Σλαβικάς ιδέας λαμβάνει καθ' εκάστην πλειοτέραν έκτασιν» χάρη στη ρωσική υλική και ηθική βοήθεια, την ίδρυση «διαφόρων σχολείων όπου διδάσκεται η Σλαβική γλώσσα» και το «φανατισμό των διευθυνόντων αυτά Αποστόλων»: η όλη κίνηση, εξηγεί, «δεν απαντά πρόσκομμα άλλο ει μη την ιδιωτικήν ενέργειαν ατόμων αγωνιζομένων δι' αξιωματικών προσπαθειών και δια των ενόντων αυτοίς μέσων να σταματήσωσι τον χειμαρρον όστις κινδυνεύει να παρασύρη τον Ελληνισμόν εν τη Μακεδονία»². Για «μιάσμα» που πρέπει να «εκκαθαρισθεί» τάχιστα γράφει το 1863 και ο διάδοχος του Κανακάρη στις Σέρρες, Λαγκαδάς: «αν δεν προληφθή», προειδοποιεί, «θα έχη τας πλέον δυσαρέστους συνεπείας, διότι η Μακεδονία κατοικείται, δυστυχώς, κατά τα δύο τρίτα μεταξύ των χριστιανών από Βουλγάρους, εις δε τας επαρχίας Σέρρας και Δράμαν, το εν πέμπτον μόνον μεταξύ των χριστιανών εισίν Έλληνες, οι δε λοιποί Βούλγαροι»³. Για «κακόν» που «προχωρεί βήμασι γιγαντιαίοις, απειλούν να καταπνίξη ό,τι Ελληνικόν εν ταις χώραις ταύταις» κάνει λόγο, τον Αύγουστο του 1864, και ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Γεώργιος Πάκμωρ⁴.

Ως αντίδοτο στην εξάπλωση του σλαβοβουλγαρικού «χειμάρρου», οι περισσότερες εκθέσεις εισηγούνται την επέκταση του ελληνικού σχολικού δικτύου με σκοπό τον προληπτικό γλωσσικό κι ιδεολογικό εξελληνισμό του σλαβόφωνου πληθυσμού. Μοναδικά μέσα για την ανάσχεση «του κακού», εξηγεί λ.χ. ο Θεοδορίδης, είναι είτε η (ακατόρθωτη δι' ιδίων μέσων) άμεση επέκταση του ελληνικού βασιλείου μέχρι τον Αίμο είτε μια «σοβαρά, δραστήριος και επίμονος σπουδή προς εξελλήνισιν των εν Θράκη και Μακεδονία Βουλγάρων»· γι' αυτό το τελευταίο απαιτούνταν η σύσταση ελληνικών αλληλοδιδασκτικών σχολείων στα μεγαλύτερα τουλάχιστον σλαβόφωνα χωριά, η επάνδρωσή τους με ελληνόφωνους δασκάλους «ειδήμονες και της Βουλγαρικής», η απαγόρευση της σλαβοφωνίας των μαθητών εντός του σχολείου, η «επιτήδειος» κατήχηση της νέας γενιάς «ότι εισίν Έλληνες απομαθόντες ένεκα των περιστάσεων την προγονικήν αυτών γλώσσαν», κυρίως όμως η συγκρότηση ενός κεντρικού μηχανισμού («Επιτροπής ή Εταιρείας») για την καθοδήγηση του όλου έργου⁵. «Διάδοσιν της Ελληνικής Παιδείας, εφ' ής μόνης δέον να στηρίζομεν τας ελπίδας μας», προκρίνει και ο πρόξενος Θεσσαλονίκης, ενώ ο συνεργαζόμενος μαζί του μητροπολίτης Στρωμνίτης Ιερόθεος εξηγεί

¹ Καράβας 2010, σ.235-41. Σύμφωνα με το γυμνασιάρχη Σεργών Καλοσύπη, ο Θεοδορίδης ήδη από το 1846, ως φοιτητής στην Πίζα, είχε σπεύσει να ενημερώσει τον πρωθυπουργό Κωλέτη για το «φοβερόν μυστικόν» της εξυφαινόμενης «σλαβικής εν Μακεδονία προπαγάνδας» (Ιωάννης Καλοσύπης, *Μακεδονία*, Εν Αθήναις 1886, σ.62).

² ΙΑΥΕ 1860/99.1^α, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 10.5.1860, αρ.272.

³ ΙΑΥΕ 1863/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 6.9.1863, αρ.180.

⁴ ΙΑΥΕ 1864/36.2, Γ. Πάκμωρ προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Θεσ/νίκη 9.8.1864, ά.α.

⁵ Καράβας 2010, σ.241-2.

πως μονάχα με την ίδρυση ελληνικών σχολείων «θέλει τεθή φραγμός εναντίον των έξωθεν ερχομένων εχθρών της τε θρησκείας και του εθνισμού»¹.

Σε θεσμικό επίπεδο, η ζύμωση θ' αρχίσει να αποδίδει καρπούς προς τα τέλη της δεκαετίας. Το 1867 το Υπουργείο Παιδείας εκτιμά πως «αναγκαιότατον και λυσιτελέστατον εις την εν Μακεδονία διάδοσιν και ανάπτυξιν του Ελληνισμού» είναι «το να συσταθώσι δημοτικά σχολεία, δημοσία δαπάνη συντηρούμενα, εις εκείνα ιδίως τα μέρη αυτής όπου η Ελληνική γλώσσα κινδυνεύει να κατακλυσθή υπό την επιρροήν ξένων προσπαθειών πολεμίων του Ελληνισμού», και ζητά απ' το ΥΠΕΞ να υποδείξει που ακριβώς πρέπει «να συστηθώσι τοιαύτα σχολεία»· το Υπουργείο Εξωτερικών με τη σειρά του απέστειλε «εμπιστευτική εγκύκλιο» προς τα κατά τόπους προξενεία, ζητώντας την «όσον τάχιον» υποβολή «σημειώσεως των μερών εκείνων» όπου «η ελληνική γλώσσα φαίνεται ασθενεστέρα», για τα περαιτέρω². Τον Απρίλιο του 1869 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ) και το 1871 στην οθωμανική πρωτεύουσα η Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα· την ίδια χρονιά, ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), που υφίστατο απ' το 1861, υιοθέτησε ως καταστατικό σκοπό του την οικονομική υποστήριξη ελληνικών σχολείων σε «άπορες» κοινότητες. Όπως είναι γνωστό, στα αμέσως επόμενα χρόνια ένας «κατακλυσμός συλλόγων» θα πλημμυρίσει τις νοτιότερες διαμφισβητούμενες μακεδονικές επαρχίες³, ως αποτέλεσμα της διοχέτευσης κονδυλίων από την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη αλλά και της ανάγκης των κατά τόπους «ελληνικών κομμάτων» να συγκροτηθούν πολιτικά και ν' αντεπιτεθούν στους «σλαβιστές». Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται και στην υπηρεσιακή αλληλογραφία των ελλήνων προξένων, που από κάποιο σημείο και μετά διαχωρίζουν πλέον πολιτικά τη σλαβόφωνη εθνοτική ομάδα των «Βουλγάρων» στις εθνικές υποκατηγορίες των «Ελληνοβουλγάρων» και των «Βουλγαροσλάβων»⁴.

Για την εσωτερική δυναμική του ελληνικού κόμματος, αλλά και τη διασύνδεσή του με τους μηχανισμούς του εθνικού κέντρου, αποκαλυπτική είναι η πρώτη έκθεση που ο Π.Α. Πηχιών στέλνει το 1866 απ' την Οχρίδα στο ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου, ζητώντας «προστασίαν και συνδρομήν παρά της Ελληνικής Κυβερνήσεως δια των ενταύθα Προξένων». Ελλάδα και Ρωσία, γράφει, είχαν μέχρι πρότινος «επιρροήν ίσην επί των εν Τουρκία ορθοδόξων εθνών», η μεν «ένεκα των κοινών παθημάτων», η δε «ως κραταιά πρόμαχος του Χριστιανισμού»· τα τελευταία όμως χρόνια, «αποκαλυφθέντος του καταχθονίου σκοπού δι' ών [sic] οι Ρώσσοι υπέθαλπτον τους Έλληνας, εσηματίσθη φιλογενής τις ασυνάρτητος μερίς, προσπαθούσα ν' αναχατίση το βίαιον ρεύμα των Ρωσικών φρονημάτων». Η μάχη με τη

¹ ΙΑΥΕ 1864/36.2, Γ. Πάκωφ, όπ.π., και συνημμένη επιστολή του Ιερόθεου, Εν Στρωμνίτζη 3.8.1864.

² ΙΑΥΕ 1867/77.2, υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (Χ. Χριστόπουλος) προς Υπ.Εξ., Εν Αθήναις 15.9.1867, αρ.7969 και «Εμπιστευτική εγκύκλιος» του Υπ.Εξ. προς τα προξενεία κι υποπροξενεία Θεσσαλονίκης, Βιτωλίων, Σερρών και Καβάλας Εν Αθήναις 20.9.1867, αρ.7051. Από άλλα έγγραφα προκύπτει πως απάντησαν τουλάχιστον τα προξενεία Βιτωλίων (4.10.1867, αρ.187) και Σερρών (6.10.1867, αρ.203), οι εν λόγω αναφορές τους όμως δεν περιέχονται στο φάκελο.

³ Η διατύπωση ανήκει στον Μανουήλ Γεδεών (1932, σ.202-3).

⁴ Κωστόπουλος 2004, σ.370-3.

σλαβική προπαγάνδα είναι ωστόσο άنيση, όχι μόνο επειδή «ο εθνισμός κατέστη ήδη ιδέα ιερά» αλλά και γιατί «υπέρ τούτου διασκορπίζονται άπειρα Ρωσικά χρήματα». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή των κοινωνικών χαρακτηριστικών της «φιλογενούς και ασυναρτήτου μερίδος» που προβάλλει ως αντίπαλο δέος του σλαβοβουλγαρικού κινήματος: «διδάσκαλοι τινές καί τινες άλλοι των εν Ελλάδι σπουδασάντων μετά τινων ομογενών», οι οποίοι, «ει και άνευ κέντρου και στηρίγματος κατώρθωσαν να διασώσωσι την Ελληνικήν γλώσσαν και τον Ελληνισμόν», έτσι ώστε η ελληνοφωνία «προϊσταται και ανθεί εισδύουσα και εις την καλύβην του πενεστάτου». Παρά την εύλογη υπερβολή, αυτό που σκιαγραφείται είναι κυρίως μια επαγγελματική κατηγορία -αυτή των λογίων ελληνοδασκάλων- με λαμπρό παρελθόν και παρόν, αμφίβολο όμως μέλλον, καθώς βρίσκεται αντιμέτωπη με το φάσμα της επερχόμενης κοινωνικής απαξίωσής της από την «ιερά ιδέα» ενός αντίπαλου «εθνισμού». Εξ ου και η ανάγκη παρέμβασης του εθνικού κέντρου, για την «προστασίαν και συνδρομήν» του υπό συγκρότηση κόμματος: «Οποίαν επιρροήν ήθελεν έχει η γλώσσα αύτη [η ελληνική] εάν έξωθεν υπεστηρίζετο. [...] Τότε μάτην ήθελεν καταρρέει τα υπέρογκα των Ρώσων ποσά, οι δε Ρωσσαπόστολοι ήθελεν προσκρούσει εις βράχους στερεούς, στηριζομένους υπ' ισχυράς ημετέρας χειρός. Η Ελλάς ούσα το κέντρον της Ανατολής και ο κυριότερος αυτής οφθαλμός πρέπει να είναι και ο πρώτος αυτής μοχλός, άγουσα και φέρουσα την ανατολήν προς Αιτήν». Εν κατακλείδι, τα πάντα βασιζόνταν πλέον «επί του πατριωτισμού των κατά την Μακεδονίαν Ελλήνων προξένων» και στην εκ μέρους τους στήριξη της ελληνόφρονος «μερίδος»¹.

Την εικόνα συμπληρώνουν κάποια στοιχεία που αντλούμε στο περιθώριο των βουλγαρικών εθνικιστικών αφηγήσεων της εποχής. Το 1852, ανώνυμος επιστολογράφος από τα Σκόπια ενημερώνει τους αναγνώστες σερβικής εφημερίδας πως οι αντιδράσεις κατά του Γιορντάν Χατζηκωνσταντίνοφ οφείλονταν κυρίως σε επαγγελματική αντιζηλία: με τη διδασκαλία του στην τοπική καθομιλουμένη «το ελληνικό σχολείο σχεδόν άδειασε, αφού κάθε γονιός προτιμά το παιδί του να μορφωθεί πρώτα στη μητρική του γλώσσα κι ύστερα, αν έχει καιρό, να μάθει μια ξένη»². Στην περιοχή πάλι της Οχρίδας, μας πληροφορεί ο Σαγκάρεφ, ο σκληρός πυρήνας της αντίστασης στην εισαγωγή της σλαβονικής στις εκκλησίες προήλθε από «κάποιους υπέργηρους ψάλτες και ιερείς» που «ήταν επόμενο να στερηθούν τη μέχρι τότε απόλαυσή τους να ψάλλουν και να λειτουργούν στα ελληνικά, καθώς λόγω ηλικίας ήταν αδύνατο να μάθουν βουλγαρική ανάγνωση»: όταν οι ηγέτες του σλαβοβουλγαρικού κινήματος παραγνώρισαν «απερίσκεπτα» την ανάγκη για «σταδιακή» κι «ανεπαίσθητη» αντικατάσταση της ελληνόγλωσσης λατρείας, η αρχική βάση για το διαχωρισμό των τοπικών κοινωνιών «σε

¹ ΙΑΥΕ 1866/39.8, Π.Α. Πηχιών, «Ο Ρωσικός και Ελληνισμός εν Μακεδονία» Εν Αχρίδι 5.1.1866, συνημ. σε Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 19.1.1866, αρ.16. Συντάκτης της επιστολής ήταν πιθανόν ο μετέπειτα πράκτορας του προξενείου, Αναστάσιος Πηγεών του Πορφυρίου. Σπουδαγμένος με υποτροφία στην Αθήνα, εργαζόταν τότε ως δάσκαλος στο ελληνικό σχολείο της Καστοριάς (Πηγεών 1983, σ.355, 366-7 & 376). Ενδεχομένως πάλι να πρόκειται για τον μικρότερο αδερφό του Πέτρο και το πατρώνυμό τους ν' αποδίδεται ως 'Ηλίας' (όπ.π., σ.355 & 372).

² Απόσπασμα άρθρου της βελιγραδινής *Шумадинка* (UCM 1985, τ.Α', σ.199-200).

δυο κόμματα που δεν υφίσταντο μέχρι τότε, το καθαρά βουλγαρικό και το γρεκομάνικο» είχε πια δημιουργηθεί¹. Εξίσου εύγλωττη είναι η περιγραφή του για το μίγμα καταναγκασμού κι επινοητικότητας με το οποίο διαχειρίστηκε παρόμοια ζητήματα το 1858 η κοινότητα του Κιλκίς: «Οι γέροι βασανίστηκαν να μάθουν βουλγαρική ανάγνωση· όποιος από τους ιερείς δεν έλεγε να συμμορφωθεί με τη νέα κατάσταση -να διαβάξει στα βουλγαρικά και στα βουλγαρικά να εκτελεί τις χριστιανικές ιεροπραξίες- δεν γινόταν δεκτός ούτε στα σπίτια, ούτε στην εκκλησία. Ως εκ τούτου όλοι αναγκάστηκαν, θέλοντας και μη, να συμμορφωθούν με τη γενική λαϊκή επιθυμία· κι όποιος απ' αυτούς, εξαιτίας του βαθιού γήρατός του δεν ήταν σε θέση να μάθει να διαβάξει, αναγκάστηκε να λειτουργεί και να προφέρει καθ' υπαγόρευση άλλου -να του ψιθυρίζουν στο αυτί κι αυτός να εκφέρει μεγαλόφωνα τις λέξεις στα βουλγαρικά»². Στην περιοχή της Στρώμνιτσας, τέλος, ο Κοστέντσεφ αναφέρει πως ο οικονόμος της μητρόπολης δεν είχε πρόβλημα με τη λειτουργία (και) στα σλαβικά κατά τις ιεροπραξίες του στα γύρω χωριά, τα οποία στερούνταν ναούς και ιερείς. Αντέδρασε όμως εξαιρετικά βίαια στην προοπτική ανέγερσης εκκλησίας στο χωριό Ρόμποβο, καθώς η ύπαρξή της θα επέφερε το διορισμό ιερέα και κατ' επέκταση σοβαρή απώλεια εισοδημάτων για τον ίδιο· φυσικά, η αντίδρασή του αυτή πήρε «εθνικό» χρώμα, ως αντίσταση στον «προτεσταντισμό» και τον «πανσλαβισμό»³.

Σε οργανωτικό επίπεδο, το ελληνικό κόμμα συγκροτείται όπως είδαμε σ' αυτή τη φάση κυρίως γύρω από τους πολιτιστικούς συλλόγους που ιδρύονται τη δεκαετία του 1870 στις σημαντικότερες μακεδονικές πόλεις και κωμοπόλεις. Πρώτος συστήθηκε το Μάιο του 1870 ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών⁴ κι ακολούθησαν οι Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι Θεσσαλονίκης (14.9.1872)⁵, Βοδενών (27.12.1872)⁶, Καστοριάς (11.2.1873)⁷ και Στρουμίτσης (9.1875)⁸, ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Γενιτσών 'Η Πέλλα' (1873)⁹, η Φιλοπρόδος Οργάνωσις 'Ηώς' της Προσοτσάνης (5.1873)¹⁰, η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης της Δράμας (7.1874)¹¹, οι σύλλογοι 'Φοίνιξ' της Κοζάνης¹², 'Πιερία' της Νάουσας κι

¹ Шапкарев 1984, σ.97.

² Στο ίδιο, σ.174. Στα Βοδενά, το ίδιο πρόβλημα έλυσε η μεταγραφή από τη βουλγαροδασκάλα των σλαβικών λειτουργικών κειμένων με ελληνικά στοιχεία (Σιβένας 1974, σ.60' ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.31 & 39).

³ Костенцев 1984, σ.18-20.

⁴ Lydia Papadakis, *Teaching the Nation. Greek Nationalism and Education in Nineteenth Century Macedonia*, Θεσ/νίκη 2006, σ.56' ΙΑΥΕ 1871/76.1^ο, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 11/6/1871, αρ.150.

⁵ Chassiotis 1881, σ.469' Papadakis 2006, σ.87-8.

⁶ Κανονισμός του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών, Εν Αθήναις 1873' Ιωάννης Σακαλλέρος, *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Βοδενών. Λογοδοσία των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι της 1^{ης} Ιανουαρίου 1874*, Εν Αθήναις 1874, σ.3' Αθανάσιος Καραθανάσης - Αντώνιος Σατραζάνης, *Τα πρακτικά του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας (1872-1874)*, Θεσ/νίκη 1991, σ.40-1 & 52-6.

⁷ Πηγεών 1983, σ.384-5' Εμμανουήλ Κουτσιαύτης, «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Καστοριάς και η δια της παιδείας θωράκιση του Ελληνισμού της πόλεως και της ευρύτερης περιοχής κατά του Πανσλαβισμού», *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου Μακεδονικός Αγώνας - Παύλος Μελάς. Εκατό έτη από το θάνατό του*, χ.τ.έ. 2005, σ.76-7.

⁸ Στέφανος Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίον αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1970, σ.66.

⁹ Πλαταρίδης 1874, σ.23-4' Παπαδόπουλος 1970, σ.74.

¹⁰ Παπαδόπουλος 1970, σ.22' Γεώργιος Παπάζογλου, *Παράλληλοι δρόμοι*, Κομοτηνή 2008, σ.188 κ.εξ.

¹¹ Παπαδόπουλος 1970, σ.19.

¹² Λιούφης 1924, σ.237.

‘Αριστοτέλης’ του Κρουσόβου, η Φιλοπροοδευτική Αδελφότης του Δεμίρ Χισάρ¹, η Συντηρητική Αδελφότης ‘Αμφίπολις’ της Αλιστράτης (26.12.1874)² κ.ο.κ. Μέχρι το ξέσπασμα της Ανατολικής Κρίσης, στο μακεδονικό χώρο καταγράφεται η ύπαρξη 25 τουλάχιστον τέτοιων σωματείων³. Η ελληνική ιστοριογραφία έχει μελετήσει αρκετά ικανοποιητικά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των σημαντικότερων απ’ αυτά, όσων ιδίως αναπτύχθηκαν στο ελληνόφωνο περιβάλλον των μεγαλύτερων πόλεων (Σέρρες, Θεσ/νίκη) και η δράση τους διαπλέχθηκε άμεσα με τους εκεί ισχυρούς κοινοτικούς ανταγωνισμούς. Παρόλο που «την εποχή αυτή δεν τίθεται ζήτημα σαφώς συγκροτημένης συνείδησης» αλλά «οι κοινωνικές συγκρούσεις χρειάζονται ακόμα το άλλοθι των προσωπικών διενέξεων για να πυροδοτηθούν», έχει επισημανθεί πως οι κεντρικοί αυτοί μακεδονικοί σύλλογοι συγκροτήθηκαν ως πολιτικό όχημα της συμμαχίας ανάμεσα στους ντόπιους «μπερατλήδες» μεγαλοαστούς (που ως ξένοι υπήκοοι ήταν θεσμικά αποκλεισμένοι από την επίσημη συμμετοχή στη διαχείριση των κοινών) με τις συντεχνίες και την ανώτερη μερίδα των μεσαιών αστικών στρωμάτων που διαπνέονταν από νεωτερικές διαθέσεις, σε αντιπαράθεση προς την παραδοσιακή ηγετική τάξη των κοινοτήτων, την παραδοσιακά συσπειρωμένη γύρω από τη μητρόπολη, η ιδεολογική κυριαρχία της οποίας βασιζόταν περισσότερο στις «παραδοσιακές μεταφυσικές θεωρίες» κι αντιλήψεις· εξ ου και η μεταξύ τους αναμέτρηση θα περιστραφεί συχνά γύρω από τις (πραγματικές ή υποτιθέμενες) προτεσταντικές επιρροές που διαποτίζουν την εισαγωγή ορθολογικών δαιμονίων στα εκεί ελληνικά σχολεία⁴. Ορατή είναι επίσης, παρά τις όποιες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ του «φαναριώτικου» ΕΦΣΚ και του «αλυτρωτικού» ΣΔΕΓ, η υπαγωγή της όλης κίνησης στη νέα στρατηγική της «ελληνοθωμανικής» συμμαχίας κατά του από βορράν «πανσλαβισμού». Ανάμεσα στα μέλη του συλλόγου των Σερρών συγκαταλέγεται π.χ. ο οθωμανός διοικητής του σαντζακίου, μουτεσαρίφης Χαϊντάρ Μπέης⁵· πρώτη ενέργεια του συλλόγου της Καστοριάς είναι να αναγορεύσει επίτιμο πρόεδρό του τον εκεί καϊμακάμη Φασλί Μπέη⁶· η εντυπωσιακότερη κίνηση θα σημειωθεί ωστόσο απ’ τον ίδιο τον αθηναϊκό ΣΔΕΓ, που ήδη από τα πρώτα του βήματα ανακηρύσσει επίτιμο μέλος του τον ίδιο το Μεγάλο Βεζίρη, Ααλή

¹ *Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Σύγγραμμα Περιοδικόν* [στο εξής: ΕΦΣΚ], τ.Θ’ (1874-75), *Εν Κων/λει* 1875, σ.184 και τ.Ι’ (1875-76), *Εν Κων/λει* 1877, σ.189-90.

² ΕΦΣΚ, Ι’ (1875-76), σ.191· Παπαδόπουλος 1970, σ.41· Κων/νος Χιώλος, *Η Αλιστράτη Σερρών*, Αθήνα 1981, σ.23-4· Κων/νος Κόντορας, *Η Αλιστράτη στο διάβα των αιώνων*, Θεσ/νίκη 2009, σ.441-63.

³ Κυριάκος Μπονίδης, «Η δραστηριότητα των Ελληνικών Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων στη Μακεδονία κατά την περίοδο 1869-1914», σε Ν.Π. Τερζής – Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσ/νίκη 1997, σ.63-6. Συμπεριλαμβάνω τους συλλόγους Γευγελής και Καστοριάς, το έτος ίδρυσης των οποίων αγνοεί ο συγγραφέας, καθώς και το σύλλογο Κρίβας (σημ. Γρίβα Κιλκίς), που δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο.

⁴ Λυδία Παπαδάκη, «Τοσοῦτοι οξύφρονι αλέκτορες αναφωνούντες ‘γρηγορείτε’: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 27 (12.1997), σ.302-322· Παπαδάκης 2006, σ.58-70· της ίδιας, «Η γερμανική προπαγάνδα στην καθ’ ημάς Ανατολή», *Ιστορ*, 10 (1997), σ.35-89.

⁵ Ιωάννης Θεοδωρίδης, *Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Εκθεσις των πεπραγμένων κατά το τρίτον από της συστάσεως αυτού έτος*, *Εν Κων/λει* 1873, σ.21 & 31.

⁶ Πηγεών 1983, σ.385· Κουτσιαύτης 2005, σ.80.

Πασά¹. Όσο για τον κωνσταντινουπολίτικο ΕΦΣΚ, αυτός μεταξύ των επίτιμων μελών του αριθμούσε «τα επιφανέστερα μέλη της τουρκικής κυβέρνησης, όπως ο Εδέμ πασάς, ο Σαΐντ Πασάς, ο Σαφέτ Πασάς, ο Μουνίφ Πασάς κ.ά.»².

Ελάχιστα έχει μελετηθεί, αντίθετα, η κοινωνική συγκρότηση και λειτουργία των μικρότερων συλλόγων στη σλαβόφωνη ενδοχώρα –αν εξαιρέσουμε, φυσικά, τις πατροπαράδοτες υμνολογίες περί «πολιτισμικής ανωτερότητας» του ελληνισμού³. Κατά πάσα πιθανότητα επανδρώνονταν, κι αυτοί, από μέλη των μεσαίων στρωμάτων: «επιστήμονες σπουδαγμένους τους περισσότερους στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας ή εκπροσώπους της ανερχόμενης αστικής τάξης», τους κατεξοχήν δηλαδή φορείς του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού στο τοπικό επίπεδο⁴. Ο πολλαπλασιασμός τους δεν υπήρξε άλλωστε ένα αυθόρμητο φαινόμενο, αλλά προϊόν συνειδητού σχεδιασμού του εθνικού κέντρου. Αμέσως μετά την ίδρυση του ΣΔΕΓ, το καταστατικό του διακινήθηκε απ' τον ελληνικό διπλωματικό μηχανισμό, κατ' εντολήν του Υπ.Εξ. Θεόδωρου Δηληγιάννη, προς αναζήτηση «συνδρομών υπέρ του κοινωφελούς τούτου έργου»⁵. Δυο χρόνια αργότερα, ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος θα διατάξει τις κατά τόπους ελληνικές διπλωματικές αποστολές να εργαστούν για τη σύσταση «τοιούτου συλλόγου παρ' εκάστη ελληνική κοινότητα» των «χωρών ένθα συναγωνίζεται ο ελληνισμός προς άλλα στοιχεία», προσέχοντας ιδιαίτερα τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και την πολιτική εμβέλεια των υπό συγκρότηση μηχανισμών: «θέλετε δε προ παντός έχει προ οφθαλμών ότι ίνα επιτρευχθή ο σκοπός προς όν συνιστάται ο σύλλογος, πρέπει ούτος να τυγχάνη της εμπιστοσύνης της κοινότητος και να είναι στοιχείον ομονοίας εν αυτή»⁶. Η τελική εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη της σχετικής υπηρεσιακής αλληλογραφίας είναι αυτή ενός «περίπλοκου πυραμιδικού συστήματος ενδοεπικοινωνίας» ανάμεσα στους κεντρικούς και τους τοπικούς συλλόγους, «σύμφωνα με το οποίο οι μικρότεροι επαρχιακοί σύλλογοι απευθύνονταν για τις λειτουργικές τους ανάγκες στους συλλόγους των πρωτευουσών και αυτοί, είτε απευθείας είτε μέσω των ελλήνων προξένων, μετέφεραν με τη σειρά τους τα σχετικά αιτήματα στους δυο κεντρικούς συλλόγους της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης»⁷. Στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκονταν οι βασικοί χρηματοδότες του δικτύου: ελληνορθόδοξοι μεγιστάνες της Πόλης (κυρίως τραπεζίτες που πλούτιζαν από την αναχρηματοδότηση του οθωμανικού χρέους, όπως ο Χρηστάκης Ζωγράφος ή ο Γεώργιος Ζαρίφης⁸) και το ελληνικό κράτος, δια της τροφοδοσίας του «ημιεπίσημου» ΣΔΕΓ με κονδύλια του Υπουργείου

¹ Σκοπετέα 1988, σ.154. Η αναγόρευση έγινε το 1869 κι ο Ααλή πασάς φέρει αύξοντα αριθμό 1 στο σχετικό κατάλογο (ΣΔΕΓ 1970, σ.64). Οι έλληνες πρόξενοι Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου τιμήθηκαν με τον ίδιο τρόπο μόλις το 1873 (σ.64 & 66).

² Chasiotis 1881, σ.454.

³ Για ένα τέτοιο (πρόσφατο) δείγμα: Κουτσιαύτης 2005, σ.75-88.

⁴ Κυριάκος Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλελευθέρων Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1996, σ.73.

⁵ ΙΑΥΕ 1869/77.3, εγκύκλιος Θ. Δηληγιάννη, Εν Αθήναις 10.9.1869, δημοσιευμένη σε ΣΔΕΓ 1970, σ.68-9.

⁶ ΙΑΥΕ 1871/77.3, Α. Κουμουνδούρος προς πρεσβείες και προξενεία, Εν Αθήναις 7.8.1871, αρ.6863.

⁷ Παπαδάκη 1997, σ.318. Η συγγραφέας έχει μελετήσει το αρχείο του ΣΔΕΓ.

⁸ Chasiotis 1881, σ.444-6· Μπονίδης 1997, σ.69· Εξερτζόγλου 1996, σ.22-4.

Εξωτερικών¹. Παρά τον τυπικά «ιδιωτικό» χαρακτήρα του, η πατρωνία του όλου δικτύου από το επίσημο ελληνικό κράτος ήταν όχι μόνο ορατή αλλά και ομολογημένη: οι κατά τόπους πρόξενοι στελέχωναν επίσημα τους κυριότερους συλλόγους, αλλού με την ιδιότητα του τακτικού μέλους (Θεσσαλονίκη)² κι αλλού με εκείνη του επίτιμου προέδρου (Σέρρες)³, επιθεωρούσαν τα σχολεία της υπαίθρου και πρωτοστατούσαν στη συμβιβαστική ρύθμιση «διαφορών μεταξύ των εγχωρίων»⁴. Όπως πληροφορούμαστε μάλιστα από «ιδιαιτέρα» αναφορά του προξένου Θεσσαλονίκης Βατικιώτη προς τον υπουργό, η εκ μέρους του διαχείριση αυτών των αντιθέσεων και η «επιτήδειος ενέργεια προς ενίσχυσιν [του] Ελληνικού φρονήματος» στη μακεδονική ενδοχώρα γινόταν σε απευθείας συνεργασία με τον ΣΔΕΓ, παρακάμπτοντας τις κεντρικές υπηρεσίες και την πολιτική ηγεσία του Υπουργείου⁵.

Τα ηγετικά κλιμάκια των τοπικών συλλόγων επανδρώνονται κατά κανόνα από μητροπολίτες, διευθυντές σχολείων, γιατρούς και επιφανείς φυσιογνωμίες της οικονομικής ζωής. Στην Καστοριά π.χ. το πρώτο διοικητικό συμβούλιο αποτελείται από το μητροπολίτη Νικηφόρο (ως πρόεδρο), τον κωνσταντινουπολίτη γραμματέα της μητρόπολης που διέθετε «ικανήν κτηματικήν περιουσίαν», έναν εργοστασιάρχη γουνοποιίας και ιδιοκτήτη υποκαταστημάτων «εις πολλές πόλεις», δυο γουνεμπόρους, έναν «τοκιστή δανείζοντα τους γουνεμπόρους», δυο γιατρούς, έναν πράκτορα του ελληνικού προξενείου και το γόνο μιας «από τας πλουσιωτέρας οικογενείας» της πόλης⁶. Στα Βοδενά, πάλι, από την ανάγνωση των πρακτικών του συλλόγου διαπιστώνουμε πως ένα από τα πιο δραστήρια στελέχη του είναι ο αντιπρόεδρος (κι επικεφαλής του ελληνικού κόμματος) τσιφλικάς Ευάγγελος Χατζηαγγέλου ή Χατζη-Γκέλο, ενώ ως γραμματείς υπηρετούν επί μισθώ οι ελληνοδάσκαλοι Δ. Ρίζος και Δ. Πλαταρίδης⁷. Πιο πολύπλοκες -αν και άτυπες- ιεραρχίες συναντάμε στα ακόμη χαμηλότερα κλιμάκια του μηχανισμού. Ο Μακεδονικός Σύλλογος των Σερρών καθοδηγεί λ.χ. και υποστηρίζει οικονομικά τη λειτουργία ελληνικών σχολείων όχι μόνο στο ομώνυμο σαντζάκι αλλά και σε χωριά της Καστοριάς, στα Σκόπια, τον Περλεπέ, τη Στρώμιτσα και τα Γενιτσά, διακηρύσσοντας τη φιλοδοξία του ν' αναδειχθεί σε συντονιστικό κέντρο της ελληνικής δραστηριότητας σ' ολόκληρη τη Μακεδονία: ο απολογισμός του για το 1872-73 αναφέρει

¹ Μπονίδης 1996, σ.83-4 και 1997, σ.69. Για τις σχετικές βασιλικές διαταγές, βλ. τους φ.77.3 του ΙΑΥΕ μεταξύ 1870 και 1877.

² Μ. Παπαδόπουλος, *Τέταρτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, Εν Θεσ/νίκη 1877, σ.40.

³ Ιωάννης Θεοδωρίδης, *Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως αυτού έτος*, Εν Κων/λει 1875, σ.33.

⁴ Θεοδωρίδης 1875, σ.16-7' ΣΔΕΓ 1970, σ.79. Το 1873 ο Βατικιώτης περιόδευσε γι' αυτό το σκοπό σε όλη τη νότια Μακεδονία, μαζί με το γραμματέα του ΣΔΕΓ -και τμηματάρχη του ΥΠΕΞ- Γρηγόριο Παπαδόπουλο (Πασκαλεβα 2001, σ.127-8).

⁵ «*Ενεργώ μεν όσον δύναμαι δραστηριώτατα προς υποστήριξιν του Ελληνισμού μετά των αρχιερέων και μετά των κοινοτήτων. Αλλά τας ενεργείας μου ταύτας δεν είναι δυνατόν ν' ανακοινώ εκάστοτε εις το Υπουργείον, διότι ούτε καιρός υλικός υπολείπεται προς τούτο, ουδ' ενδιαφέρει το Υπουργείον να μάθη τις και διατί διωρίσθη διδάσκαλος εις τούτο ή εκείνο το μέρος, τίνος αντιπράξεις υπερενίκησα, τίνας δυσχερείας εξωμάλωνα. Ταύτα συνοπτικώτατα ανακοινώ εκάστοτε εις τον Σύλλογον, οσάκις ζητείται παρ' αυτού συνδρομή, και εις τούτον διαβιβάζω ενίοτε την σχετικήν αλληλογραφίαν, ήτις πολλάκις είνε ενδιαφέρουσα, ως π.χ. η του Αγίου Βοδενών περί των εν Βοδενοίς πραγμάτων*» (ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς 'Εξοχότατο', Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, «ιδιαιτέρα» ά.α.).

⁶ Αναλυτικά σε Πηγεών 1983, σ.385-9.

⁷ Καραθανάσης - Σατραζάνης 1991, σ.57-79 & 128-37 (για τη μισθοδοσία του γραμματέα: σ.133).

μάλιστα αίτημα του συλλόγου Καστοριάς «να προσαρτηθή προς τον ημέτερον», το οποίο απορρίφθηκε με το σκεπτικό πως «αι υπερβολικά συγκεντρώσεις παραλύουσι την εκ φιλοτιμίας δραστηριότητα» των τοπικών κινήσεων¹. Λιγότερο φιλόδοξος, ο Φ.Σ. Βοδενών δέχεται αιτήματα κωμοπόλεων και χωριών για πρόσληψη και μισθοδοσία δασκάλων ή παροχή οικονομικών ενισχύσεων². ορισμένες απ' αυτές τις κοινότητες θα συνεισφέρουν με τη σειρά τους κάποια (μικρότερα) ποσά στο ταμείο του, ως «ελάφρυνση» ή δείγμα «ευγνωμοσύνης»³, ενώ άλλες θα τον ενημερώσουν στην πορεία για τη σύσταση των δικών τους συλλόγων⁴. Κάποιες φορές η διαμεσολάβηση του συλλόγου είναι καθαρά τεχνική: να βρει δάσκαλο για κάποιο χωριό με βάση τη διαθέσιμη από τους κατοίκους αμοιβή του⁵ ή να τυπώσει καταστατικό και να κατασκευάσει σφραγίδες για κάποια «υφιστάμενή» του φιλεκπαιδευτική αδελφότητα⁶. Η αλληλοϋποστήριξη των τοπικών συλλόγων παίρνει ακόμη τη μορφή της μαζικής αγοράς λαχείων του ενός από τον άλλο, αν και τα όρια μιας τέτοιας πρακτικής δεν άργησαν να γίνουν ορατά⁷. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ένα κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητο τμήμα των μελών προέρχεται από αλλού, συχνά και εκτός Μακεδονίας: από τα 184 μέλη του Μ.Φ.Σ. Σερρών το 1872-73, μόλις τα 86 (ή 46,7%) ζουν στην πόλη, 43 κατοικούν «αλλαχού της Μακεδονίας» και 55 σε άλλες χώρες ή περιοχές της Αυτοκρατορίας⁸. από τα 124 μέλη του Φ.Σ. Βοδενών (1873), οι 81 προέρχονται απ' την πόλη, 6 από γειτονικές κωμοπόλεις και χωριά, 14 απ' τη Θεσσαλονίκη, 13 από τη Νάουσα, 6 από το Μοναστήρι, 9 απ' την υπόλοιπη Μακεδονία, 3 από άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας και 10 απ' την Ελλάδα⁹. Ενδιαφέρουσες είναι τέλος οι ολιγομελείς καταστάσεις μελών των επαρχιακών συλλόγων που προέρχονται από τα γύρω χωριά: 1 έως 3 (το πολύ) άτομα ανά οικισμό –συνήθως ευκατάστατοι προύχοντες (όπως ο Αθανάσιος Κομπόκης στο Εγρί Δερέ ή ο Χρήστος Χατζη-Ντίνα Χαρίσης στο Όστροβο), ενίοτε επήλυδες από μακριά (όπως ο Αθ. Σουμέλης «εκ Σκόδρας της Αλβανίας» στην Αλιστράτη) ή ιερείς (όπως ο παπα-Αναστάσιος Καράτσια στο Βουλκογιάνοβο).

Πρώτιστος στόχος των ιδρυτών των συλλόγων, τόσο σε κεντρικό όσο και σε τοπικό επίπεδο, ήταν η «εθνική αφύπνιση» του ελληνισμού, η διασπορά και εμπέδωση μιας εθνικής ιδεολογίας προσανατολισμένης στην απόκρουση των κηρυγμάτων της σλαβοβουλγαρικής παλιγγενεσίας, που οι παραδοσιακές προεθνικές αντιλήψεις μιας ενιαίας ορθοδοξίας είχαν αποδειχθεί ανίκανες να διαχειριστούν. Οι τοπικοί σύλλογοι, εξηγεί το 1874 η απολογιστική

¹ Θεοδωρίδης 1873, σ.10-13 & 24 και 1875, σ.12-13.

² Καραθανάσης - Σατραζάνης 1991, σ.70 (Γευγελή), 70-1 & 134 (Γκουμέντζα), 74 & 131 (Γενιτσά), 74-8 (Μεσημέρι, Βερτεκόπ, Πρεμπόντιστα, Ποντ).

³ Στο ίδιο, σ.78 (Ποντ) & 134 (Γκουμέντζα).

⁴ Στο ίδιο, σ.130-1 (Κρίβα, Γκουμέντζα, Γευγελή).

⁵ Στο ίδιο, σ.135 (Τσίτσιγκας Γενιτσών).

⁶ Στο ίδιο, σ.130-1 (Κρίβα).

⁷ Στο ίδιο, σ.74 & 133. Στη δεύτερη περίπτωση, ο Φ.Σ. Βοδενών επέστρεψε τους λαχνούς που του έστειλε η γενιτσιώτικη 'Πέλλα', με το σκεπτικό ότι «τοιαύτα λαχεία πρέπει να περιορίζονται εντός των κόκλων της κοινότητας εν ή εκδίδονται».

⁸ Θεοδωρίδης 1873, σ.43. Από τους τελευταίους, 20 ζούν στην Αθήνα, 11 στη Σερβία και 4 στη Βιέννη.

⁹ Καραθανάσης - Σατραζάνης 1991, σ.81 & 90-2.

έκθεση του ΣΔΕΓ, είναι σαν «οξύφωνοι αλέκτορες, καθ' εκάστην εξεγείροντες τους Έλληνας εκ του ληθάργου της αμαθείας» για να σηκωθούν και ν' αντιμετωπίσουν τα γύρω έθνη που απειλούν να τους «κατακλύσωσι δια του όγκου και της υπεροχής» τους¹. Το ίδιο ακριβώς σχήμα επιστρατεύει και μια εφημερίδα της οθωμανικής πρωτεύουσας με αφορμή την ίδρυση της εκεί Μακεδονικής Αδελφότητας: «ανορθούντες την Μακεδονίαν εκ του ληθάργου αυτής», γράφει, σύλλογοι και σχολεία θα «καταστήσωσιν αυτήν ικανήν όπως απορραπίζη δια της γενικής ελληνικής παιδείας και αναπτύξεως τους φανατικούς αυτής πολεμίους», δηλαδή τις «βαρβαροφώνους Βαλκανιάδας Μούσας» που την απειλούν -κι εδώ- με «κατακλυσμόν»². Ο προληπτικός-αμυντικός χαρακτήρας του εγχειρήματος αποτυπώνεται ακόμη και στις ονομασίες ή τα καταστατικά τοπικών συλλόγων, όπως η «Συντηρητική Αδελφότης» της Αλιστράτης που έθετε ως στόχο της «την διάσωσιν του καθεστώτος εν τοις χριστιανικοίς χωρίοις του τμήματος Ζίχνης δια της διασώσεως των ελληνικών γραμμάτων»³. Σαφέστερα λέγονται τα πράγματα στην υπηρεσιακή αλληλογραφία, μακριά από βέβηλα μάτια: ο Φ.Σ. Καστοριάς, διαβάζουμε σε αναφορά του προξενείου Μοναστηρίου, εκτός από «την ηθικήν και υλικήν ενίσχυσιν των κατά την ομώνυμον επαρχίαν υφισταμένων ελληνικών εκπαιδευτηρίων», αποβλέπει επίσης στη «δια προσφόρων μέσων εξελλήνισιν των πολυαριθμών εν τη αυτή επαρχία βουλγαροφώνων χωρίων»⁴. Μέσα δράσης των συλλόγων είναι κυρίως η σύσταση και χρηματοδότηση σχολείων, η πρόσληψη, μισθοδοσία και αποστολή δασκάλων στην ενδοχώρα, η διανομή βιβλίων, η λειτουργία αναγνωστηρίων με ελληνικά βιβλία κι εφημερίδες, η χορήγηση υποτροφιών σε άπορους μαθητές, η «προστασία» και συλλογή ελληνικών αρχαιοτήτων με σκοπό να καταδειχθεί ο ανέκαθεν ελληνικός χαρακτήρας του τόπου παρά τη σλαβοφωνία του⁵. Λιγότερο προφανείς είναι κάποιες άλλες δραστηριότητες τοπικών συλλόγων, όπως η παροχή δανείων από τα αποθεματικά του Μ.Φ.Σ. Σερρών προς ιδιώτες, πρακτική που προκάλεσε αντιδράσεις στους κόλπους της τοπικής κοινωνίας⁶. Όπως όμως επισημαίνουν από πολύ νωρίς τα οξυδερκέστερα στελέχη αυτής της εθνικής εξόρμησης, η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων από μόνη της κάθε άλλο παρά αποτελούσε εγγύηση ανάσχεσης του «σλαβισμού»: σε τελική ανάλυση, ακόμη κι οι ίδιοι οι σλαβοβούλγαροι «εθναπόστολοι» υπήρξαν απόφοιτοι ελληνικών σχολείων⁷.

¹ Παπαδάκη 1997, σ.308.

² «Η Μακεδονική Φίλεκπαιδευτική Αδελφότης», *Κωνσταντινούπολις*, 22.9.1871, σ.2. Για «ανάληψιν από της νάρκης» κάνει λόγο και ο πρόεδρος του Μ.Φ.Σ. Σερρών (Θεοδωρίδης 1873, σ.11).

³ Χιώλος 1871, σ.23· Κόντος 2009, σ.446.

⁴ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 24.4.1873, αρ.128. Η ίδια διατύπωση επαναλαμβάνεται και τους επόμενους μήνες (5.9.1873, αρ.235).

⁵ Μπονίδης 1996, σ.117-89 και 1997, σ.76-99· Βούρη 1994, σ.30-6· Παπαδόπουλος 1877, σ.16-20· Θεοδωρίδης 1873 και 1875· Καραθανάσης - Σατραζάνης 1991· Κουτσιαύτης 2005, σ.83-6· ΣΔΕΓ 1970, σ.77-92.

⁶ Θεοδωρίδης 1873, σ.17.

⁷ Papadakis 2006, σ.50· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 28.5.1872, αρ.389· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 19.10.1872, αρ.388. Σχετικά συχνή είναι και η διαπίστωση πως η μέχρι τότε διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσης μεταξύ των σλαβόφωνων Μακεδόνων οφειλόταν κυρίως στην ανάγκη τους «να μάθωσιν την γλώσσαν του εμπορίου»: ΙΑΥΕ 1863/77.2, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ.

Εξ ου και οι ριζικές διαφωνίες που συναντάμε στους κόλπους του ελληνικού κόμματος και μηχανισμού, όσον αφορά την ακολουθητέα στρατηγική απέναντι στους «βουλγαριστές». Η πιο συνηθισμένη μορφή αυτών των διαφωνιών, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, παίρνει τη μορφή αιτιάσεων του πιο προωθημένου εθνικιστικού πυρήνα εναντίον των πατριαρχικών αρχιερέων, για την πραγματική ή υποτιθέμενη αδράνειά τους απέναντι στις κινήσεις των αντιπάλων. Στην επαρχία Καστοριάς, λ.χ., «*δύο των εφόρων των εν Γκορέντζη ελληνικών σχολείων*» διαμαρτύρονται το 1871 στο μητροπολίτη για την ανοχή του απέναντι στις προπαγανδιστικές δραστηριότητες της «*πανσλαβικής σπείρας*» του χωριού, χωρίς αποτέλεσμα¹. Στα Βοδενά, οι «*γραικιστές*» απαίτησαν το Νοέμβριο του 1870 απ' το μητροπολίτη «*ή τα κλείθρα της εκκλησίας*» που είχαν καταλάβει οι εξαρχικοί ή την παραίτησή του, προκειμένου να τον διαδεχθεί κάποιος «*δυνάμενος να προστατεύση τα δίκαιά των*»². Ακόμη μεγαλύτερη πίεση δέχτηκε το 1872-73 ο Θεσσαλονίκης Νεόφυτος, η πολιτεία του οποίου είχε έτσι κι αλλιώς προκαλέσει τη δυσφορία των χριστιανών ανεξαρτήτως εθνικού προσανατολισμού. Σύμφωνα με τη βούλγαρική ιστοριογραφία, η πειθαρχική κλήση του στο Πατριαρχείο το καλοκαίρι του 1872 συνδεόταν με την εκ μέρους του παραχώρηση άδειας στην εξαρχική κοινότητα της πόλης για τον εορτασμό της γιορτής των Κυρίλλου και Μεθοδίου στο ναό του Αγίου Αθανασίου³. Μολονότι η ρήξη του μητροπολίτη με την κοινότητα είχε ξεκινήσει κάπως νωρίτερα και συνδεόταν με τη διαχείριση αξιόλογων μοναστηριακών προσόδων, γεγονός είναι πως το εις βάρος του κατηγορητήριο εμπλουτίστηκε στην πορεία και με ισχυρισμούς περί «*βουλγαροφιλίας*» σε δημόσια μάλιστα ανακοίνωσή της, η νέα δημογεροντία φτάνει μέχρι να του χρεώσει (9.11.1872) σαν «*μιαρούς φίλους και φανερούς μυστικοσυμβούλους*» τους ηγέτες του τοπικού εξαρχικού κόμματος και «*χαλκοπροσώπους του εθνοφυλετισμού θιασώτας*» Κωνσταντίνο Δαρζηλοβίτη, Γκιόργκι Ντίνκοφ και Γεώργιο Κατή⁴. Στην πραγματικότητα, ο Νεόφυτος ανήκε στην μερίδα εκείνη των ιεραρχών που προσπαθούσαν να διατηρήσουν γέφυρες με το σλαβόφωνο τμήμα του ποιμνίου τους που δεν είχε προσχωρήσει στο εξαρχικό κίνημα κι ήταν αντίθετοι με την προοπτική του σχίσματος και της συνακόλουθης κάθετης ρήξης μεταξύ «*Ελλήνων*» και «*Βουλγάρων*»⁵. Η στάση του αυτή δεν ήταν φυσικά άσχετη με τη μακιαβελλική πρακτική της εκμετάλλευσης (ή και υπόθαλψης) των εθνοτικών αντιθέσεων του ποιμνίου από ιεράρχες που αντιμετώπιζαν προβλήματα νομιμοποίησης, όπως διαπιστώνουμε από την επιστράτευση των υπογραφών 40 «*προϊσταμένων βουλγαρογραικικών χωρίων* [της]

Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 24.1863, αρ.23 (Μοναστήρι)· ΙΑΥΕ 1870/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.3.1870, αρ.213 (Στρώμνιτσα).

¹ ΙΑΥΕ 1871/77.3, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 14.11.1871, αρ.254.

² Καράντζαλης-Γκόνης 1975, σ.72.

³ Снегаров 1937, σ.84-5.

⁴ *Νεολόγος* (Κων/λη) 3.1.1873, σ.2-3. Ο ισχυρισμός για σχέσεις του Νεόφυτου με το Δαρζηλοβίτη απαντάται και σε έκθεση του έλληνα προξένου (ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 12.9.1872, αρ.728).

⁵ Αναλυτικά για την ενδοκοινοτική κρίση του 1872-74: Δημήτρης Σταματόπουλος, «Εθνικοί ανταγωνισμοί και κοινοτική ανασυγκρότηση», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), σ.49-96.

Θεσσαλονίκης» προς υπεράσπισή του κατά το αποκορύφωμα της κρίσης¹. Οι αντίπαλοί του θα απειλήσουν πάλι ρητά με «χειραφέτησιν της Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης» απ' το Πατριαρχείο δια του «απαισίου μέτρου της αυτοδιοικήσεως» ή και με «συνεννόησιν μετ' άλλης εκκλησίας», στην περίπτωση που το Φανάρι δεν τους απαλλάξει απ' αυτόν². Κάποιοι δε απ' αυτούς ήρθαν όντως σ' επαφή με την προτεσταντική αποστολή και το γραμματέα του ρωσικού προξενείου Θεσσαλονίκης, προκαλώντας την ανησυχία του έλληνα προξένου μήπως ζητήσουν βοήθεια «ουχί ως Έλληνες, αλλ' ως Ελληνοβούλγαροι»³. Η ίδρυση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης κατά τη διάρκεια της κρίσης θα ερμηνευθεί έτσι ως μια ακόμη προσπάθεια του σκληρού πυρήνα του ελληνικού κόμματος, σε σύμπλευση με το προξενείο, να συγκροτήσει έναν εναλλακτικό (προς τη μητρόπολη και την ελεγχόμενη από αυτή σχολική εφορία) πόλο εξουσίας και διαχείρισης του εκπαιδευτικού δικτύου⁴. Η αντικατάσταση του Νεόφυτου απ' τον Ιωακείμ στις αρχές του 1874 εξομάλυνε μεν τις ενδοκοινοτικές εντάσεις, χωρίς όμως να εξαλείψει τις διαφορές στρατηγικής που τις τροφοδότησαν. Απευθυνόμενος προς τον πατριάρχη λίγους μήνες μετά τη διαδοχή, ο νέος μητροπολίτης δεν θα μπορούσε να είναι σαφέστερος: «μόνον η ασυλλόγιστος ενεργητικότητα δεν είναι το της θεραπείας μέσον», γράφει, αλλά απαιτείται μια ευέλικτη πολιτική προσεταιρισμού μερίδας του σλαβόφωνου πληθυσμού, προκειμένου να αποτραπεί η ολοκλήρωση της διάσπασης του ορθόδοξου μιλέτ. «Εάν», εξηγεί, «οι Αρχιερείς εν ώραις ανάγκης προκηρύττωσι ότι επιτρέπεται η χρήσις της βουλγαρικής γλώσσης εν τε ταις Εκκλησίαις και τοις σχολείοις, ότι καλόν είναι να σπουδάζωνται αμφοτέροι και ότι ο αγών ουχί αγών της γλώσσης εστίν ουδέ κινείται κατ' αυτής ή υπέρ αυτής, πιστεύω ότι συντελεί, αφαιρείται δε πολύ μέρος της των εχθρών επιβουλής»⁵. Στρατηγικός στόχος, με άλλα λόγια, έπρεπε να είναι η απομόνωση όχι των σλαβόφωνων «Βουλγάρων» εν γένει, αλλά της εθνικής πρωτοπορίας των «βουλγαριστών»: αλλιώς το σχίσμα κινδύνευε να μετατραπεί σε μπούμερανγκ, επισπεύδοντας την εθνική αφύπνιση της επίμαχης πληθυσμιακής ομάδας και συνεπώς τον εθνικό διαχωρισμό που υποτίθεται πως ήθελε να προλάβει.

Από τα καθοδηγητικά στελέχη του ελληνικού μηχανισμού, ως βασικό πρόβλημα εντοπίζεται ακριβώς το αντίθετο: οι αδράνειες και διαπλοκές των τοπικών κοινωνιών που εμποδίζουν την έγκαιρη και αποτελεσματική διαμόρφωση υγειονομικών ζωνών γύρω από το «μίασμα» του βουλγαρισμού. «Αυστυχώς μεταξύ των διακεκριμένων εν Σέρραις ομογενών δεν υπάρχει σύμπνοια, ένεκα ιδιαιτέρων συμφερόντων και αντιζηλιών», διαπιστώνει στις αρχές του 1870 ο έλληνας πρόξενος Ευγενίδης, «ατομικαί δε συμπάθειαι τινών προς μερικά όργανα βουλγαρικά και ιδίως προς τους καλογήρους της Μονής του Προδρόμου, χαλαρώνουν τας ενεργείας άλλων, ενώ όλοι ομού επιθυμούν την καταδίωξιν των εργαζομένων υπέρ της

¹ Ανατολικός Αστήρ (Κων/λη) 2.8.1872, σ.4.

² Ανακοίνωση της νέας δημογεροντίας (29.8.72), Νεολόγος 3.1.1873, σ.2.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 22.8.1872, αρ.672.

⁴ Σταματόπουλος 1998, σ.79.

⁵ Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 2002, σ.179-80.

διαδόσεως του βουλγαρισμού»¹. Οι προτεραιότητες του αντισλαβικού αγώνα επιβάλλουν αντίθετα την αναθεώρηση των κριτηρίων του εθνικού κέντρου απέναντι στους κατά τόπους αρχιερείς. «Ο Άγιος Αχριδών και Πρεσπών», σημειώνει για το Μελέτιο την άνοιξη του 1871 ο πρόξενος Λογοθέτης, «είναι εν πολλοίς επιλήψιμος διότι δια της ακαταλλήλου και αμοίρου εχεφροσύνης πολιτείας και της ευκαιροβουλίας του επλήγωσε πολυειδώς τα τε εν Αχρίδι συμφέροντα του Πατριαρχείου και του Ελληνισμού. [...] Είναι επίσης αληθές ότι εις τα δεινά ταύτα εν μέρει ώθησαν την επαρχίαν του η φιλαργυρία του, η ευκαιροβουλία και η δολομυθία του. Αλλ' αφού εγκαίρως δεν απεφάσισε το Πατριαρχείον την μετάθεσίν του, ως διαρρηγνύμεναι εβόων και αυταί αι σήμερον υποστηρίζουσαι τούτον φιλελληνικαί κοινότητες της επαρχίας του, δέον ήδη να υποστηριχθή εν τη θέσει του ως αναγκαίον κακόν δια το επίκαιρον της θέσεως των αυτών πραγμάτων, τα οποία και νουνεχέστατος εάν υποτεθή ο μέλλων να αντικαταστήση τον Πρεσπών, αδύνατον είναι να τα οικονομήση»². Ως αποτέλεσμα της άρνησης των περισσότερων σλαβόφωνων κοινοτήτων να καταβάλλουν στο εξής αρχιερατικές εισφορές, η όποια αυτοτέλεια των πατριαρχικών αρχιερέων -εν μέρει και του ίδιου του Πατριαρχείου- έχει άλλωστε ήδη πληγεί καιρία, με αποτέλεσμα να υποκύπτουν σταδιακά στην επικυριαρχία των χρηματοδοτών τους -είτε πρόκειται για την Αθήνα είτε για κάποιο ανταγωνιστικό κέντρο, όπως η Πετρούπολη ή το Βελιγράδι. Για την πρώτη εκδοχή, αποκαλυπτική είναι η πολυσέλιδη έκθεση που υπέβαλε το καλοκαίρι του 1873 στον έλληνα πρωθυπουργό Επαμεινώνδα Δεληγιώργη ένας απ' τους πιο μάχιμους αντιεξαρχικούς μητροπολίτες της περιόδου, ο Στρωμνίτης Ιερόθεος³. Υπενθυμίζοντας ότι «η Μεγάλη Εκκλησία [το Πατριαρχείο] ευρίσκεται εις δεινάς οικονομικάς δυσχερείας» και «η απορία χρημάτων καθιστώσα αυτήν ήττον ανεξάρτητον εξασθενίζει και την ηθικήν αυτής επέμβασιν και επιρροήν», ο ιεράρχης εξαρτά άμεσα την αναχαίτιση του «πανσλαβισμού» με προσφυγή στις οικονομικές δυνατότητες -και τη γαλαντομία- της επίσημης Αθήνας: «ου μόνον νεωτέρας επιτυχίας δεν δυνάμεθα να ελπίσωμεν», γράφει, «αλλά και θ' αναγκασθώμεν μετ' ου πολύ να εγκαταλείψωμεν το πεδίον εις την διάκρισιν του εχθρού, εάν μη επέλθη τάχιστα εις βοήθειαν αυτή η Ελληνική Κυβέρνησις». Οι τόνοι που επιστρατεύει είναι βέβαια εξώφθαλμα υπερβολικοί⁴ και πιθανότατα σχετίζονταν με την προσωπική του υπερχρέωση στην οικογένεια Άμποτ της Θεσσαλονίκης⁵, δεν παύουν όμως να αντικατοπτρίζουν μια υπαρκτή πραγματικότητα και να προδιαγράφουν μια αναπόφευκτη εξέλιξη. Πρόταση και ταυτόχρονα «παράκλησις» του Ιερόθεου ήταν η χορήγηση ενός πελώριου ποσού (τουλάχιστον 300-400.000 έως 1.000.000 δρχ. το χρόνο, τουτέστιν 1-2,5% του

¹ ΙΑΥΕ 1870/76.1, Α. Ευγενίδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 1.2.1870, αρ.61.

² ΙΑΥΕ 1871/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.5.1871, αρ.112.

³ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Στρωμνίτης Ιεροθεος προς πρωθυπουργό Επ. Δεληγιώργη, Εν Κων/λει 25.8.1873.

⁴ «Εάν ο πανσλαβικός χειμάρρος κατακλύση τας εντεύθεν του Σκομίου [=Ρίλα] και του Ορβήλου [=Πιρίν] επαρχίας», ισχυρίζεται, τότε ακόμη «και ο Όλυμπος έσται λίαν ασθενής φραγμός» στην προέλασή του προς νότον!

⁵ Σταματόπουλος 1998, σ.74. Ήδη από την άνοιξη του 1870, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης ενημέρωνε τους προϊσταμένους του ότι, σύμφωνα με εμπιστευτικές πληροφορίες του, «ο Άγιος Στρωμνίτης μη δυνάμενος ένεκα της βουλγαρικής εξεγέρσεως να εισπράξη τα δικαιώματά του εκ της Επαρχίας του ευρίσκεται εις λίαν δυσάρεστον θέσιν και σκέπτεται να απέλθη εκείθεν επιζητών άλλην επαρχίαν», εξέλιξη που ο ίδιος έκρινε ως «λίαν επιζήμιον» (ΙΑΥΕ 1870/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 27.4.1870, αρ.307).

συνολικού προϋπολογισμού του Βασιλείου) για την επιχορήγηση του Πατριαρχείου, την επέκταση του ελληνικού σχολικού δικτύου στη Μακεδονία και την «υποστήριξιν ή ολοσχερή συντήρησιν» των εκεί πατριαρχικών αρχιερέων που, «ως έχουσι νυν τα πράγματα, ούτε δύνανται ούτε συμφέρει ν' απαιτώσιν επιχορηγήσεις και δικαιώματα». Φροντίζει φυσικά να τοποθετήσει τον εαυτό του στην πρώτη σειρά των επιδοτουμένων¹, το σημαντικότερο είναι όμως η εκ μέρους του πρόβλεψη της πλήρους υπαγωγής του εκκλησιαστικού μηχανισμού στις επιλογές και τα κελεύσματα της ελληνικής διπλωματίας: ως χορηγός του Πατριαρχείου, η ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης «οφείλει να συμπράττη εις την εκλογήν των εν ταις μικταίς επαρχίαις Αρχιερέων, συνεννοουμένη μετά του προς διάδοσιν των Ελλ. Γραμμάτων Συλλόγου», ο δε ΣΔΕΓ, «υπό την ανωτάτην εποπτείαν» του ΥΠΕΞ, πρέπει ν' αναλάβει κατ' αποκλειστικότητα τόσο τη διαχείριση των χρημάτων που προορίζονται για σχολεία και αρχιερείς όσο και «την όλη φροντίδα περί των εν ταις επαρχίαις εκείναις εθνικών συμφερόντων», μετατρέποντας τις μητροπόλεις σε έμμισθα εξαρτήματά του.

Δίπλα στα κάθε λογής πολιτικά μέσα, για την ανάσχεση του «βουλγαρισμού» θα επιστρατευτεί επίσης συχνά η ωμή βία. Σε αντίθεση με την «κινηματική» βία του σλαβοβουλγαρικού κινήματος αυτής της περιόδου, βία συχνά συμβολική και δυνάμει «χειραφετική» (με την έννοια ότι εκδηλώνεται κυρίως ως αντίσταση κατά της εκκλησιαστικής αρχής, της αρμόδιας για τη διαχείριση των εσωτερικών υποθέσεων του ορθόδοξου μιλέτ), η βία του πατριαρχικού κόμματος αποσκοπεί στην εξόντωση ή τον παραδειγματικό ατομικό «σωφρονισμό» των σλάβων εθναποστόλων, έχει σαφή τρομοκρατικό χαρακτήρα και ασκείται ως έκφραση της εξουσίας του παραδοσιακού ηγετικού μηχανισμού του μιλέτ (και των περί αυτόν «φίλων των καθεστώτων») για την πάταξη κάθε λογής ανταρσιών ή αμφισβητήσεων. Τυπικό δείγμα: στη Στρώμνιτσα, ο βουλγαροδιδάσκαλος Αγάπιος Βοϊνόφ κι ο εξαρχικός παπα-Τοντόρ έπεσαν το Μάρτιο του 1872 θύμα δολοφονικής επίθεσης από στενούς συνεργάτες και υπαλλήλους του μητροπολίτη Ιερόθεου, που ξερίζωσαν τα γένια του ιερέα με μαχαίρι κι ανάγκασαν το δάσκαλο να εγκαταλείψει την πόλη². Στα Γενιτσά της δεκαετίας του 1860, πάλι, εναντίον του ουνίτη ιερέα Ντίμκο επιστρατεύθηκαν «προπηλακισμοί, δημόσιος διασυρμός πάνω σε ημίονο και άλλα πολλά», μέχρι και «περιορισμός κατ' οίκον επί ένα μήνα και περισσότερο»³. Τα απομνημονεύματα επήλυδων βουλγάρων δασκάλων είναι τέλος γεμάτα από περιγραφές μιας διαφορετικής, διάχυτης κοινωνικής βίας: τις καθημερινές επιθέσεις που δέχονταν στο

¹ Πρότασή του, «επί τη βάσει της επιχορηγήσεως και του κατά προσέγγισιν ελλείμματος εκάστου» ιεράρχη, ήταν να μισθοδοτούνται οι αρχιερείς Στρωμνίτησης, Πελαγονίας, Πρεσπών και Πολυανής με 10.000 δρχ (45.000 γρόσια) το χρόνο, οι Σκοπίων, Μελενίκου, Βέλες και Βοδενών με 8.000, ο Μογλενών με 7.000, οι δε Δράμας, Σερρών, Καστορίας, Δεβρών και Δυρραχίου με 4.000. Καθώς οι τότε μητροπολίτες Μελενίκου, Πελαγονίας και Καστορίας ήταν ήδη «πλουσιώτατοι», η επιδότηση εκεί θα ξεκινούσε από τους διαδόχους τους.

² «Новы чудеса гърко-фанариотот в Струмица», *Право* (Κων/λη) 10.4.1872, σ.2-3· Салгънджиев 1906, σ.30-1· Костенцев 1984, σ.33. Ο Σαλγκαντζιέφ αναφέρει ως θύμα μονάχα τον Βοϊνόφ, αποδίδοντάς του και όσα υπέστη ο ιερέας. Αποδίδει επίσης -μάλλον λανθασμένα- σ' αυτή τη βιαιοπραγία την αρκετά μεταγενέστερη μετάθεση του Ιερόθεου στα Βοδενά.

³ Τουσίμης 1995, σ.368. Κατά το συγγραφέα όλα αυτά «συνθέτουν 'υμνολόγιο' υπέρ των Γενιτσωτών, για την άμυνα και την εμμονή των όπως διαφυλάζουν την προγονική εθνο-εκκλησιαστική των παράδοση»...

δρόμο από τους ντόπιους Έλληνες ή (κυρίως) «γρεκομάνους» και τα παιδιά τους, που τους έκαναν το βίο αβίωτο ώστε να αναγκαστούν τα εγκαταλείψουν τον τόπο· παρόμοιες επιθέσεις δέχονταν συστηματικά καθ' οδόν και οι -συνήθως λιγοστοί- μαθητές των βουλγαρικών σχολείων σε αστικά κέντρα με ελληνική ή ελληνίζουσα πλειοψηφία¹.

Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση βίαιης καταστολής του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στα σπάργανά του σημειώθηκε ωστόσο στις αρχές της δεκαετίας του 1870 στην περιοχή της Καστοριάς. Την άνοιξη του 1871, η απόπειρα «αποστόλων της βουλγαροσλαβικής προπαγάνδας» για ζύμωση σε δυο γειτονικά σλαβόφωνα χωριά της Κορυτσάς, το Δρένοβο και τη Μπομποστίτσα, πατάσσεται *manu militari*: οι προπαγανδιστές, αναφέρει με ανακούφιση ο έλληνας πρόξενος, «απεπέμφθησαν εκείθεν άπρακτοι, αφού προλαβόντως εκακώθησαν ουκ ολίγον»². Την επόμενη χρονιά θα έρθει η σειρά των σλάβων «εθναποστόλων» της Καστοριάς, όπως ο «επάρατος» και «διαβόητος κατά τα μέρη ταύτα πανσλαβιστής» Γκιόργκι Ντίνκοφ, που επιχειρούν να ανοίξουν βουλγαρικό σχολείο στην πόλη³. Τον Αύγουστο του 1872 ο μητροπολίτης συγκαλεί «συνέλευσιν» πολιτών, «ίνα διαμαρτυρηθώσι παρά ταις επιτοπίαις αρχαίς κατά της εν τη πόλει εκείνη διαμονής σκανδαλοπλόκων τινών αποστόλων του πανσλαβισμού»: σε περίπτωση που «η διαμαρτύρησις δεν ήθελε ληφθή υπ' όψιν», αναφέρει ο πρόξενος Μοναστηρίου Λογοθέτης, «οι εγκριτώτεροι των προκρίτων προτίθενται να επιρίψωσιν εις τας Αρχάς την ευθύνην των εντεύθεν μελλουσών να προκύψωσι δυσαρέστων συνεπειών, διότι απόφασιν έχουσι να απελάσωσι τους ταραχοποιούς εκείνους δια παντός μέσου και τρόπου»⁴. Σχεδόν αμέσως ο καϊμακάμης συλλαμβάνει τον Ντίνκοφ «μετά δύο άλλων ομοίων του», εκ των οποίων «ο είς τηγχάνει έλλην πολίτης, συμπράττων και ούτος ατυχώς μετά των πανσλαβιστών», και τους στέλνει σιδηροδέσμιους στις φυλακές της Κορυτσάς· τους συλληφθέντες «ταραξίεις» συνοδεύει «μακρά έκθεσις» του καϊμακάμη «περί ενός εκάστου», με αποτέλεσμα να «θεωρείται ως επικειμένη η δια δικαστικής αποφάσεως εκ της επαρχίας Καστοριάς παντοτεινή απέλασίς» τους⁵. Φαίνεται όμως πως η έννομη δίωξη κάπου σκάλωσε, καθώς το φθινόπωρο οι συλληφθέντες κυκλοφορούσαν ελεύθεροι. Το ελληνικό κόμμα επιστράτευσε τότε διαφορετικά μέσα. «Οι εισβαλόντες» στην περιοχή «απόστολοι του Πανσλαβισμού», ενημερώνει περιχαρής την Αθήνα ο Λογοθέτης, «υβρισθέντες και προπηλακισθέντες τα σώματα εξεβλήθησαν εκείθεν επί τέλους». Με ιδιαίτερο ενθουσιασμό ο πρόξενος περιγράφει τη μεταχείριση κάποιου «Δημητριάδη», έλληνα πολίτη και υποτρόφου του Βελιείου κληροδοτήματος: «Άτομα μετεμφιεσθέντα συνέλαβον αυτόν εν τινι κόμη και αφού προηγουμένως εφήρμοσαν επί της κεφαλής του χαλινόν ίππου, περιήγαγον αυτόν τήδε κακεισε συρόμενον και μαστιγούμενον. Ο

¹ Манчев 1982, σ.71· Костенцев 1984, σ.71· Маджаров 1927, σ.92· Салгънджиев 1906, σ.68 & 97· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.16, 22-3, 28, 31 & 40-1. Прβλ. *Πраво* (Κων/λη), 26.10.1873, σ.3.

² ΙΑΥΕ 1871/76.1α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 11.5.1871, αρ.102. Ο πρόξενος επισημαίνει πως οι 300 περίπου «βουλγαρόφωνα οικογένεια» των δυο χωριών, «διατελούσαι πάντοτε ένεκα τοπικών λόγων υπό την άμεσον επίδρασιν των κατοίκων Γκοριτζάς, φιλοτιμούνται να καλώσιν εαντάς ελληνικάς».

³ Γεδεών 1908, σ.453-4· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 14.8.1872, αρ.319.

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 10.8.1872, αρ.314.

⁵ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 14.8.1872, αρ.319. Прβλ. Поповски 2006, σ.25.

παθών κατεμήνυσεν τους αυτουργούς των καθ' αυτού προπηλακισμών και ύβρεων ενόπιον των αρμοδίων Αρχών· αλλ' επειδή η ανάκρισις δεν κατώρθωσεν να αποδείξη την ταυτότητα των καταμηνυθέντων, οι τελευταίοι ηθωώθησαν»¹.

Η ταυτότητα του θύματος της παραπάνω αγριότητας παραμένει ασαφής². Ενδεχομένως πρόκειται για το ίδιο επεισόδιο που περιγράφει στα απομνημονεύματά του ο Αναστάσιος Πηγεών, ελληνοδιδάσκαλος και πράκτορας του ελληνικού προξενείου. Όταν δυο τοπικοί προπαγανδιστές της Εξαρχίας, «ο εν Κωστανέντσι Γρηγόριος και ο εν Μπομπίστη Βάντσος», διαβάζουμε, επισκέφθηκαν κάποια Κυριακή το σλαβόφωνο πατριαρχικό χωριό Γκόρεντσι (σημ. Κορησσός) για να ψάλλουν και κηρύξουν «βουλγαριστί» στην εκεί εκκλησία, «οι άγρυπνοι πρόμαχοι του Ελληνισμού Κ. Τσιούλκας, διδάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων εις Γκόρεντσαν και ο πιστός αυτού φίλος και συνεργάτης Γώγος, γινώσκων να κάμη χρήσιν της αγγλικής στρύπας, δεν επέτρεψαν εις τους επιδρομείς τούτους ουδέ να πατήσωσιν εις τον ονδάν της Εκκλησίας, λαβόντες οικτράν πείραν της θαυματουργού στρύπας, της οποίας έπρεπε να γενικευθή η χρήσις ανά πάσαν την Μακεδονίαν κατά των ανιέρων προσηλυτιστών»³.

Στο ίδιο χωριό είχε σημειωθεί δολοφονική απόπειρα, στα τέλη του 1870, κατά του Ντίνκοφ και του συνεργάτη του αρχιμανδρίτη Πάβελ απ' το γειτονικό Βουλγαρομπλάτσι. Οι μαρτυρίες των ντόπιων συναγωνιστών του Τέρπο Πόποφσκι και Σλάβκο Καρατανάσοφ αναφέρουν πως οι Ντίνκοφ και Πάβελ έπεσαν σε δολοφονική ενέδρα, δέχτηκαν πολλαπλά χτυπήματα από ρόπαλα στο κεφάλι και θα σκοτώνονταν αν δεν επενέβαιναν κάποιοι μουσουλμάνοι –«τυχαίοι διαβάτες» σύμφωνα με τον πρώτο, «Τουρκάλες» από το διπλανό μουσουλμανικό μαχαλά κατά τον δεύτερο⁴. Ως οργανωτή και ηθικό αυτουργό της επίθεσης, ο Καρατανάσοφ υποδεικνύει τον καταγόμενο από το Γκόρεντσι καστοριανό γιατρό Γιάννη Σόμοφ (Σιώμο): το ίδιο άτομο αναφέρεται και από τον Πηγεώνα ως ο καθοδηγητής της βίαιης πάταξης του εξαρχικού «προπαγανδιστικού μολύσματος». Στον πρόλογο του βιβλίου του που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1907, ο ντόπιος ελληνοδιδάσκαλος Τσιούλκας διεκδικεί πάλι συνθηματικά δάφνες γι' αυτό το «αξιομνημόνευτον κτύπημα περί τον όρθρον», ισχυριζόμενος μάλιστα πως ο ίδιος κι οι σύντροφοί του διώχθηκαν για την ίδια υπόθεση δικαστικά επί εννιάμηνο προτού αθωωθούν⁵. Δυο χρόνια αργότερα, η κακοποίηση του σλαβοβούλγαρου

¹ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 19.10.1872, αρ.388.

² Ως υπότροφος του Βελλείου κληροδοτήματος στην Αθήνα αναφέρεται από το συγχωριανό και μετέπειτα συνάδελφό του Ζλάτκο Καρατανάσοφ ο Πέταρ Ορλόφ από τη Μπόμπιστα, βουλγαροδιδάσκαλος στο χωριό του και τη Ζαγορίτσανη, δίχως όμως την παραμικρή αναφορά σε παρόμοιο επεισόδιο σε βάρος του (Καρατανάσοφ 1935, σ.12 & 14-5).

³ Πηγεών 1983, σ.383. Ως «αγγλική στρύπα» αποδίδεται προφανώς η λέξη stryppе, strype ή stripe, που στα αγγλικά της εποχής σήμαινε (και) «μαστίγωση» (*The Oxford English Dictionary*, Οξφόρδη 1933, τ.10^{ος}, σ.1146).

⁴ Ποποφσκι 2006, σ.30· Καρατανάσοφ 1935, σ.14· Ο Καρατανάσοφ τοποθετεί την επίθεση δίπλα στο νεκροταφείο κι αναφέρει πρόθεση των επιτιθέμενων να αποτελειώσουν τα θύματά τους θάβοντάς τα ζωντανά· ενδεχομένως όμως συγγέει το συμβάν με τη δολοφονική απόπειρα κατά του μοναχού Γεράσιμου στο Τίρσιε. Η χρονολόγηση του περιστατικού προκύπτει από ανταπόκριση της 14.1.1871 προς την πολιτική «Μακεδονία» (Ραϊчевσκι 2009, σ.60).

⁵ Κ.Ι. Τσιούλκας, *Συμβολαί εις την διγλωσσίαν των Μακεδόνων εκ συγκρίσεως της σλαβοφαναούς μακεδονικής γλώσσης προς την ελληνικήν*, Εν Αθήναις 1907, σ.ζ'-θ'. Ως θύματα αναφέρονται ο Ντίνκοφ και κάποιοι ανώνυμοι «Θεολόγος εκ Χάλλης».

εθναποστόλου θα επαναληφθεί με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα: «*προπηλακισθείς το σώμα υπό των ελληνοφρονούντων*», διαβάζουμε στον απολογισμό του προξένου Λογοθέτη για το 1872, ο Ντίνκοφ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την περιοχή¹. Στη δεύτερη αυτή επίθεση αναφέρονται ενδεχομένως οι δημοσιευμένες παιδικές αναμνήσεις του (γεννημένου και μεγαλωμένου στη Ζαγορίτσανη) Ντίμιταρ Μπλαγκόεφ, γενάρχη του βουλγαρικού και συνιδρυτή του ρωσικού σοσιαλισμού: ο Ντίνκοφ, διαβάζουμε, χτυπήθηκε στο κεφάλι από τα ρόπαλα «*συμμορίας αγνώστων*» που τον άφησε λιπόθυμο και μισοπεθαμένο· όταν ύστερα από ένα μήνα άρχισε να συνέρχεται, οι αρχές τον φυλάκισαν κι εν συνεχεία τον απέλασαν από την περιοχή². Τους αμέσως επόμενους μήνες ο μεν Σιώμος θ' αναλάβει γραμματέας, ο δε Πηχεών «*υπογραμματεύς*» του ελληνικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της Καστοριάς³.

Την ίδια ακριβώς περίοδο σημειώνεται η απόπειρα δολοφονίας ενός ακόμη εθναποστόλου, του μοναχού Γεράσιμου στο χωριό Τίρσια. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις συγχωριανών του που, ελαφρά παραλλαγμένες, συναντάμε τόσο σε ελληνικές όσο και σε βουλγαρικές πηγές, οι πατριαρχικοί ιερείς και προεστοί του χωριού τον «*συνέλαβαν*» μέσα στην εκκλησία, έφραξαν το στόμα του μ' ένα μαντήλι και δεμένο τον μετέφεραν στο γειτονικό νεκροταφείο για να τον σκοτώσουν και να τον θάψουν επιτόπου, σώθηκε όμως χάρη στην τυχαία παρέμβαση ενός φίλου του χωρικού⁴. Ο Λογοθέτης, πάλι, συγχέοντας πιθανότατα το περιστατικό αυτό με τα προηγούμενα, κάνει λόγο για (περισσότερους του ενός) «*μοναχούς εκ της εν τω αγίω όρει ρωσικής μονής*», που «*μετέδωκαν πανσλαβικά φρονήματα τοις βουλγαροφώνοις κατοίκοις τινών εκ των αυτόθι χωρίων*», και για βασανιστικό απλώς σωφρονισμό τους: «*Οι εν αυτοίς ιερείς, συνεννοηθέντες εν μία των παρελθουσών εορτών μετά τινων εκ των νοημονεστέρων προεστώτων χωρικών, συνέλαβον δια νυκτός τους πανσλαβιστάς εκείνους μοναχούς μεταβαίνοντας εις τας εκκλησίας του χωριού Τίρσια, και αφού εμαστίγωσαν αυτούς, τους απέλυσαν εφεξής δεινώς υβρισμένους και πολλές πληγές λαβόντας*»⁵. Πρόκειται ωστόσο για το ίδιο επεισόδιο, όπως διαπιστώνουμε από την περιγραφή της δικαστικής συνέχειάς του. Ο Γεράσιμος υπέβαλε μήνυση για την απόπειρα δολοφονίας του. Ελλείπει μαρτύρων κατηγορίας, οι μηνυθέντες αφέθηκαν αρχικά ελεύθεροι· ύστερα από σχετικό

¹ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 3.1.1873, αρ.3.

² Благоев 1985, σ.44-5. Ως τόπο της απόπειρας ο Μπλαγκόεφ αναφέρει ξανά το Γκόρεντσι, χρονικά δε την τοποθετεί στα τέλη του 1869. Μολονότι το κείμενό του γράφτηκε και δημοσιεύθηκε σε μικρή σχετικά χρονική απόσταση από τα γεγονότα, το 1885, η παραχρονολόγηση είναι βέβαιη: ως χρονολογία της εκδίωξης του Ντίνκοφ αναφέρεται π.χ. ο Μάρτιος του 1870. Εξίσου ενδεχόμενες είναι ως εκ τούτου και κάποιες άλλες συγχύσεις με τα περιστατικά της πρώτης επίθεσης.

³ Πηχεών 1983, σ.385.

⁴ Λεπτομερέστερη περιγραφή: «*Биографични бележки за отец Герасим – Калугера*», όπ.π., σ.10-12. Η απόπειρα τοποθετείται χρονικά στη χειμερινή γιορτή του Αγ. Νικολάου (6 Δεκεμβρίου), χωρίς μνημόνευση του έτους. Σε επιστολή του προς το Γεώργιο Τσόντο-Βάρδα, ο καστοριανός Ηλίας Μπουζιώτης αναφέρει (με βάση την αφήγηση κάποιου Μπάρμπα-Φώτη) πως «*τον καλόγηρον οι ιερείς Τηρσιών είχαν συλλάβει εντός της εκκλησίας και έθεσαν μανδήλιον εντός του στόματος ίνα τον πνίξωσι*», τοποθετεί όμως λανθασμένα το συμβάν στο 1858 (ΑΓΤΒ/3/265, Ηλ. Μπουζιώτης προς Βάρδα, χ.χ.). Συνοπτικότερα στις σημειώσεις ενός κοντοχωριανού βουλγαροδιδασκάλου: Γεорги Райков, «*Битие на българския народ в Македония при царуването на Турция до отстъпването и от Македония и изтезание на българския народ от гърците и сърбите*», σε Β. Νικολов (сът.), *Борбите в Македония*, Σόφια 2005, σ.25.

⁵ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 31.1.1873, αρ.30.

δημοσίευμα της κωνσταντινοπολίτικης φιλοεξαρχικής *Courrier d'Orient* διατάχθηκε επανεξέταση της υπόθεσης, οι αυτουργοί καταδικάστηκαν με βάση τις καταθέσεις δυο μουσουλμάνων χωροφυλάκων, παρενέβη ωστόσο προσωπικά ο μητροπολίτης στον καϊμακάμη, η δίκη επαναλήφθηκε και οι καταδικασθέντες αθωώθηκαν¹. Παρόμοια επαγρύπνηση, σύμφωνα με το Λογοθέτη, επιδείχθηκε και στο Ζέλενιτς (σημ. Σκλήθρο): αμέσως μετά το άνοιγμα βουλγαρικού σχολείου και τη διανομή σλαβικών βιβλίων από κάποιο «βουλγαροσλάβο διδάσκαλο», στα τέλη του 1872, «οι εμμείναντες πιστοί εις τα πάτρια κάτοικοι του χωριού, εν οίς τρεις ιερείς καί τινες των προυχόντων χωρικών συνδιασκεφθέντες επί του πρακτέου και συμβουλευθέντες και τον άγιον Καστοριάς, απεφάσισαν να προσβώσιν εις την δια της βίας απέλασίν του»². Πίεση ασκούνταν και στο ντόπιο βουλγαροδιδάσκαλο της Μπόμπιστα, «όν οι χωρικοί εκβιάζουσι δυσί θάτερον, ή να επικαλεσθή της εκκλησίας την επιείκειαν ή να εκλείψη εκ του χωριού αυτού»³.

Πόσο αποτελεσματικές υπήρξαν τελικά όλες αυτές οι αγριότητες; Όσον αφορά τα συγκεκριμένα χωριά, η μεσοπρόθεσμη αποτυχία της βίας ως μέσου καταστολής των σλαβικών φρονημάτων και διαθέσεων μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη: τα προπύργια του «σλαβισμού» στην περιοχή της Καστοριάς διατήρησαν αυτή τους την ιδιότητα κατά τις επόμενες δεκαετίες, τα περισσότερα δε τοπικά στελέχη είτε παρέμειναν στις θέσεις τους είτε αντικαταστάθηκαν από άλλα. Δυόμιση μόλις χρόνια μετά την «κάκωσιν» των πρώτων «εθναποστόλων» που έφτασαν μέχρι εκεί, ακόμη και η Μπομπόστιτσα της Κορυτσάς απηύθυνε τον Οκτώβριο του 1873 επιστολή προς τον Έξαρχο, προσφωνώντας τον «παναγιότατο πατέρα»⁴. Ανοιχτό παραμένει ωστόσο το ερώτημα της επιτυχίας των βιαιοτήτων στην εν γένει ανάσχεση του φιλοεξαρχικού «μολύσματος» –κατά πόσο, δηλαδή, οι επιθέσεις κατά των πρώτων σλαβοδασκάλων λειτούργησαν αποτρεπτικά για τους επίδοξους μιμητές τους, υποχρεώνοντας ακόμη και τα πιο ατίθασα χωριά ν' ακολουθήσουν μια πολιτική επισφαλούς συμβίωσης με τους πατριαρχικούς μητροπολίτες. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα μιας τέτοιας επαμφοτερίζουσας ισορροπίας αποτελεί η Ζαγορίτσανη: μολονότι τον «απελαθέντα» Ντίνκοφ διαδέχτηκε εκεί «ως σλαβοδιδάσκαλος Δανιήλ τις, πολίτης Έλλην, υιός Έλληνος διαμένοντος εν Αθήναις»⁵, στις αρχές του 1873 ο μητροπολίτης κλήθηκε να λειτουργήσει στο χωριό, «εδέχθη την μεταμέλειαν» των ντόπιων εξαρχικών «και ηυλόγησεν αυτούς»⁶. την ίδια χρονιά ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών επιδότησε το ελληνικό σχολείο της

¹ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 31.1.1873, αρ.30 και 24.4.1873, αρ.128. Σύμφωνα με τον πρόξενο, οι μάρτυρες κατηγορίας «διεφθάρησαν δια δωροδοκιών» απ' τους εξαρχικούς· σύμφωνα πάλι με τον ανώνυμο βιογράφο του Γεράσιμου, οι χωροφύλακες βρίσκονταν στο χωριό «για ιδιωτική τους υπόθεση» κι ενημερώθηκαν από το χωρικό που έσωσε το μοναχό. Η ίδια πηγή αναφέρει πως οι τρεις πατριαρχικοί ιερείς καταδικάστηκαν αρχικά σε 8μηνη φυλάκιση, αλλά «ο δεσπότης για να σώσει τους παπάδες του πήρε ο ίδιος πάνω του όλο το φταίξιμο».

² ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 31.1.1873, αρ.30.

³ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 24.4.1873, αρ.128.

⁴ Милетић 1934, σ.31-3.

⁵ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 3.1.1873, αρ.3.

⁶ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 31.1.1873, αρ.30.

κοινότητας με 5 λίρες το χρόνο¹, η Ζαγορίτσανη παρέμεινε τυπικά στο Πατριαρχείο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1890, διατηρώντας ταυτόχρονα βουλγαρικό σχολείο και τεταμμένες σχέσεις με την εκκλησιαστική αρχή². Κατά την επίσκεψη λ.χ. του νέου μητροπολίτη Ιλαρίωνα, τα Χριστούγεννα του 1874, «δεν βγήκε κανείς να τον υποδεχθεί και κανείς δεν τον συνόδευε» κατά τις μετακινήσεις του στο χωριό, κάποια μάλιστα παιδιά «του πετούσαν λάσπη και χαλίκια» καθώς περνούσε· στην εκκλησία οι κάτοικοι δεν έβγαλαν τα καπέλα τους ούτε του φίλησαν το χέρι, οι ψάλτες έψαλλαν στα σλαβικά κι, όταν αυτός αντέδρασε, οι επίτροποι του δήλωσαν πως δεν τον αναγνωρίζουν· μόλις επιχείρησε να λειτουργήσει, το εκκλησίασμα τον υποχρέωσε -με την κραυγή 'ανάξιος!' - να εγκαταλείψει το ναό³. Ο μητροπολίτης προσέφυγε στις αρχές, καταγγέλλοντας τους χωρικούς τόσο για τα εις βάρος του επεισόδια όσο και για «ύβρεις κατά των Αυτοκρατορικών Αρχών», με αποτέλεσμα τη σύλληψη έξι χωρικών και την απόσπαση «ομολογιών μεταμελείας». Παρά τη συμβολική νίκη του πατριαρχικού κόμματος, «η δήλωση μετανοίας των τε ταραξιόν τούτων και των συνενόχων αυτών» κάθε άλλο παρά ισοδυναμούσε ωστόσο με ουσιαστική «επάνοδόν» τους «εις τους κόλπους της εκκλησίας και εις τα πατροπαράδοτα»⁴.

Η βία του εξαρχικού κόμματος και των οπαδών είχε, όπως είδαμε, αυτή την περίοδο αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά, καθώς συνδέεται είτε με τη συμβολική άρνηση της αρχιερατικής εξουσίας είτε με τη διεκδίκηση των κοινοτικών εκκλησιών και σχολικών κτιρίων. Σε κάποιες ακραίες περιπτώσεις παίρνει τη μορφή παραδειγματικών τρομοκρατικών πληγμάτων, με στόχο τους ίδιους τους ιεράρχες. Η χαρακτηριστικότερη ίσως περίπτωση μιας τέτοιας ενέργειας υπήρξε η ενέδρα μερικών δεκάδων νεαρών εξαρχικών από τα χωριά Κρούσοβο και Κάρτσοβο του Δεμίρ Χισάρ (σημ. Αχλαδοχώρι και Καρυδοχώρι Σερρών) κατά του περιοδεύοντος επισκόπου Βράτσης Νεόφυτου, στις 23 Ιουνίου 1875. «Πολλές συγκεντρώσεων εν αυτώ αρχιεροπρεπείς αρετάς και ειδήμων της Βουλγαρικής», ο Νεόφυτος είχε διοριστεί απ' το Πατριαρχείο ειδικός απεσταλμένος του στις «εμπερίστατες» και «χρηζούσες συντονότερας προστασίας» επαρχίες Σερρών, Μελενίκου, Δράμας και Σαμόκοφ, «ίνα περιερχόμενος» την ενδοχώρα τους «συμπράττει και συναντιλαμβάνηται των αναγκών» των εκεί «ευσεβών και ορθοδόξων χριστιανών», που με τη σειρά τους εντέλλονταν να υπακούσουν στις «αρχιερατικές συμβουλές και παραινέσεις» του⁵. Βασική αποστολή του, όπως διαφαίνεται από σχετική ενημέρωση των ιερέων και προεστών της περιφέρειας Νευροκοπίου απ' τη μητροπολίτη Δράμας, ήταν να «επιδράση δεόντως επί των πνευμάτων των πεπλανημένων

¹ Πηγεών 1983, σ.390 & 392.

² Κωφός 1969, σ.14· Βούρη 1994, σ.72· Шопов 1893, σ.240-4· ΙΑΥΕ 1882/ΑΑΚ/Γ2, Καστορίας Κωστάντιος προς πρόξενο Γ. Δοκό, Καστορία 31.8.1882.

³ *Ηапpeдък* (Κων/λη) 21.6.1875, σ.3. Επίσης: Караганагов 1935, σ.14-5.

⁴ Βούρη 1994, σ.22-3· *Ηапpeдък* (Κων/λη) 21.6.1875, σ.3. Ως «ύβρεις κατά των αυτοκρατορικών αρχών» ερμηνεύθηκε προφανώς η καταγγελλόμενη εξύβριση «ακόμη και του βερατίου» του μητροπολίτη.

⁵ ΑΙΜΝ/67-68, Πατριαρχείο προς μητροπολίτες Σερρών, Δράμας, Μελενίκου και Σαμοκοβίου, 2.5.[1874].

αυτόθι αδελφών χριστιανών», επαναφέροντας τους εξαρχικούς στη δικαιοδοσία του Φαναρίου¹. Κατά την επίσκεψή του στο Κρούσοβο κάλεσε τους κατοίκους να επιστρέψουν στο Πατριαρχείο και λειτούργησε δια της βίας, με τη βοήθεια της χωροφυλακής και μοναδικό εκκλησίασμα τους λιγοστούς Βλάχους του χωριού. Μετά την αναχώρησή του απ' το ορεινό χωριό, όπου άφησε τη φρουρά του να προστατεύει την «ανακαταληφθείσα» εκκλησία, δέχτηκε καθ' οδόν επίθεση μιας ομάδας νέων που, με επικεφαλής τον (κατά Σαλγκαντζιέφ) «νεαρό κι ορμητικό, αλλά άπειρο ακόμα στον αγώνα» δάσκαλο Νικόλα Γκοστάνοφ, ξυλοκόπησαν άγρια τόσο τον ίδιο όσο και το διάκο του, προκαλώντας τους κατάγματα και ξυρίζοντάς τους «με γιαταγάκι». Ακολούθησαν ανακρίσεις, σύλληψη και δικαστική καταδίκη των ενόχων, ένας από τους οποίους θα πεθάνει στη φυλακή τα επόμενα χρόνια².

Εντελώς διαφορετικό κεφάλαιο συνιστά η βία που το εξαρχικό κόμμα άσκησε ως εξουσία, μετά την κατάκτηση των πρώτων μητροπόλεων, σε βάρος των κατά τόπους πατριαρχικών μειοψηφιών. Μια πτυχή της είναι οι καταγγελλόμενες στον ελληνικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης σποραδικές επιθέσεις εναντίον συγκεκριμένων πατριαρχικών και των σπιτιών τους, ως δράστες των οποίων φέρονται «*οι Βούλγαροι*» γενικά, χωρίς να είναι δυνατό να ελεγχθούν ούτε τα πραγματικά περιστατικά ούτε η φερεγγυότητα των σχετικών ειδήσεων³. Δε συμβαίνει το ίδιο με τη θεσμική πίεση που δέχτηκαν οι εναπομείνουσες πατριαρχικές κοινότητες από τους εξαρχικούς μητροπολίτες που, με βάση τα ως τότε δεδομένα του ορθόδοξου μιλέτ, θεωρούσαν απεριόριστη τη δικαιοδοσία τους πάνω σε όλο το ορθόδοξο ποιμνίο της επαρχίας τους. Η προσπάθεια του Πατριαρχείου να διατηρήσει τη δική του παράλληλη εκκλησιαστική δομή στις επαρχίες που επιδικάστηκαν στην Εξαρχία και η στήριξη αυτής της επιλογής από τις επίσημες οθωμανικές αρχές ουσιαστικά αντέστρεψαν τους ρόλους του παιχνιδιού μεταξύ των δυο εθνικών παρατάξεων: στο εξής είναι οι εξαρχικοί αυτοί που επικαλούνται τους κανόνες της εκκλησιαστικής νομιμότητας για να πατάξουν τους υπονομευτές της χριστιανορθόδοξης ενότητας και οι πατριαρχικοί εκείνοι που διεκδικούν δικαιώματα αυτοτελούς εθνοθησκευτικής οργάνωσης, βάσει του (κατά τα άλλα καταδικασμένου) «εθνοφυλετισμού».

Η οξύτερη σύγκρουση θα σημειωθεί στο Βέλες το Μάιο του 1874, γύρω από το δικαίωμα χρήσης του κοινοτικού νεκροταφείου. Οι σχέσεις μεταξύ της σλαβόφωνης εξαρχικής πλειοψηφίας και της βλάχικης πατριαρχικής μειοψηφίας της πόλης ήταν ήδη οξυμένες, όπως διαπιστώνουμε από τη δημοσιευμένη εντολή όλων των εξαρχικών εσναφίων προς τα μέλη τους (8.7.1873) «*να μην έχουν ούτε 'καλημέρα' ούτε 'καλησπέρα' με τους ελληνίζοντες Βλάχους, εκτός όταν έρχεται κάποιος απ' αυτούς σε βουλγαρικό μαγαζί ν' αγοράσει κάτι, τότε να*

¹ AIMN/69-70, Δράμας Ιωαννίκιος προς 'ευλαβεστάτους Ιερείς, τιμωτάτους προκρίτους και λοιπούς απαξάπαντας ευλογημένους χριστιανούς του τμήματος Νευροκόπου', Εν Αληστράτη 18.7.1874.

² *Ηαπρeдък* (Κων/λη) 2.8.1875, σ.3· Кънчoв 2000, σ.249 (π.έ. 1894)· Χρισтов 1969, σ.564-5· Салгънджиев 1906, σ.84-6.

³ Για ένα τυπικό δείγμα: *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη) 29.9.1873, σ.3.

κουβενιάζουν, αλλιώς δεν επιτρέπεται· κι αν κάποιος αγοράσει κάτι απ' αυτούς, να υπόκειται σε συντεχνιακή ποινή»¹. Ο πατριαρχικός μητροπολίτης Άνθιμος διεκδικούσε μια από τις δυο τοπικές κοινοτικές εκκλησίες, καθεμιά από τις οποίες βρισκόταν σε διαφορετική όχθη του Βαρδάρη, όταν ο θάνατος μιας Βλάχας και το αίτημα των συγγενών της να ταφεί από πατριαρχικούς ιερείς στο νεκροταφείο της διεκδικούμενης εκκλησίας (όπου βρισκόταν ο οικογενειακός της τάφος) μετέτρεψε ένα απλό ανθρωπιστικό ζήτημα σε αναμέτρηση γοήτρου των δυο κομμάτων. Ύστερα από μεσολάβηση του οθωμανού διοικητή της χωροφυλακής, όλες οι πλευρές συμφώνησαν να διαχωριστεί ένα τμήμα του νεκροταφείου αποκλειστικά για τους Βλάχους. Η μαζική ωστόσο βάση του βουλγαρικού κόμματος αρνήθηκε να δεχτεί την απόφαση, κατήγγειλε την «υποχωρητική» στάση του ποιμενάρχη της και κινητοποιήθηκε για να εμποδίσει την ταφή. Στις συμπλοκές που ακολούθησαν μαχαιρώθηκε θανάσιμα ένας εξαρχικός και τραυματίστηκαν εκατέρωθεν αρκετά άτομα. Η νεκρή κηδεύτηκε τελικά σε μοναστήρι μακριά από την πόλη, ο δε εξαρχικός μητροπολίτης Δαμασκηνός δέχθηκε επιπλήξεις σε λαϊκή συνέλευση «για τη μαλθακότητά του» και την επόμενη χρονιά ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη². Οι αρχές, απ' την πλευρά τους, αποφάσισαν να ασκήσουν διώξεις σε «καθαρά ιδιωτική-νομική» (διάβαζε: ταξική) βάση, «χωρίς να αναμιχθεί σ' αυτές το θρησκευτικό ζήτημα» (δηλαδή οι εθνοθρησκευτικές ηγεσίες)³. «Πολλοί μεν εκ των εγκριτωτέρων Βουλγαροσλάβων των λαθραίως παρωθησάντων τον όχλον εις την κατά της εξουσίας αντίστασιν κατώρθωσαν δια διαμαρτυρήσεων “περί της αθωότητός των” προσφυών και δι' άλλων ποικίλων μέσων να αποφύγωσι τας καταδιώξεις», αναφέρει σχετικά ο πρόξενος Λογοθέτης, «συνελήφθησαν δε ως ένοχοι μόνον και συνωδεύθησαν εις Θεσσαλονίκην δέσμια υπό του ημιτάγατος περί τα τεσσαράκοντα πρόσωπα, ανήκοντα εις την εργατικήν τάξιν, ίνα υποστάσι την υπό των νόμων επιβαλλομένην ποινήν»⁴. Στην απέναντι όχθη, ο φονιάς του εξαρχικού θα συλληφθεί στη Θεσσαλονίκη αλλά θ' αφεθεί ελεύθερος το 1875, όταν η εύνοια της οθωμανικής κυβέρνησης έχει αλλάξει οριστικά κατεύθυνση⁵.

Η οθωμανική επιδιαιτησία

Άμεση συνέπεια της κλιμακούμενης ελληνοβουλγαρικής αναμέτρησης υπήρξε η αναγόρευση των οθωμανικών αρχών, ακόμη και επιφανών ιδιωτών μουσουλμάνων, σε επιδιαιτητές των ενδοχριστιανικών διαφορών. Ως τοπικοί διαχειριστές του κρατικού μονοπωλίου της έννομης βίας, μουτεσαρίφηδες και καϊμακάμηδες είναι αυτοί που καθορίζουν

¹ *Πраво* (Κων/λη) 28.7.1873, σ.3.

² Кирил 1961, σ.104-11· Кънчов 1970, σ.268-70· Маркова 1989, σ.126-7· Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002:159-60· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.291-3· ΙΑΥΕ 1874/76.1, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 25.5.1874, αρ.181.

³ Οι διατυπώσεις ανήκουν στον αυστριακό πρόξενο Θεσσαλονίκης, Φον Κνάπιτς (Кирил 1961, σ.108).

⁴ ΙΑΥΕ 1874/76.1, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 25.5.1874, αρ.181.

⁵ Кънчов 1970, σ.270.

τα όποια περιθώρια ελεύθερης δράσης των αντίπαλων εθνικών κομμάτων· στην περίπτωση ιδίως των σλαβοβούλγαρων εθναποστόλων, πριν από τη σύσταση της Εξαρχίας και τη θεσμική κάλυψη των στελεχών της από τη σκέπη του millet-i Bulgar, η ανοχή των οθωμανών αξιωματούχων συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση ακόμη και για την πιο στοιχειώδη προπαγανδιστική ή εκπαιδευτική δραστηριότητα. Όλες οι πλευρές επιδίωκαν ως εκ τούτου την έννοια των αρχών, επιστρατεύοντας ανθρώπους και υλικούς πόρους για να εξασφαλίσουν τη νομιμότητα των δικών τους κινήσεων και την καταστολή των αντιπάλων τους. Κάθε εθνική βαλκανική ιστοριογραφία προτιμά βέβαια να τονίζει τη συνεργασία των αντιπάλων της με τον «τούρκο δυνάστη» και τις συνακόλουθες διώξεις των δικών της στελεχών· τα αντίθετα φαινόμενα, όποτε και όπως μνημονεύονται, αποδίδονται απλώς στη «νομιμότητα» ή στο αυταπόδεικτο «δίκιο» του οικείου εθνικού κινήματος.

Οι επιδιαιτητές θα εφαρμόσουν απ' την πλευρά τους με συνέπεια τον κανόνα του διαίρει και βασίλευε, ενισχύοντας κάθε φορά την πλευρά εκείνη που φαίνεται λιγότερο επικίνδυνη για τα κρατικά και κοινωνικά τους συμφέροντα. *«Η Οθωμανική Κυβέρνησις μέχρι τινος περιέθαλπε το Βουλγαρικών στοιχείον, διότι το θεώρει ως μεσότοιχον εις την εξάπλωσιν του Ελληνισμού εντός του Κράτους Αυτής»*, εξηγεί την άνοιξη του 1861 ο πρόξενος Μοναστηρίου, *«ήδη όμως ότε βλέπει ότι τούτο ήρξατο να λαβάνη έντασιν πέραν του δέοντος και ν' απαιτή δικαιώματα καθιστάμενα οσημέραι επιβλαβή εις Αυτήν, το κατατρέχει και ζητεί παντίοις τρόποις να περιστείλη τα όργανα τα υπενεργούντα εις την επέκτασιν αυτού. Δια τούτο παντού όπου και αν υπάρχουν κατά τα μέρη ταύτα διδάσκαλοι της Βουλγαρικής διαδίδοντες τοιαύτας ιδέας, όλους τους απέπεμψε, τον δε Δημήτριον Μελαδίνην ως ανήκοντα εις την Βουλγαρικήν εταιρείαν, αφού τον συνέλαβε και τον ανέκρινε και εξιχνιάσθη εξ όλης της αλληλογραφίας του οποιοί ήσαν οι σκοποί του, τον κατεδίκασε εις ενός χρόνου φυλάκισιν. Εσχάτως όμως τον απέπεμψε εις Κωνσταντινούπολιν δια να διαταχθή εκείθεν ο τόπος της εξορίας του»¹. Το πρώτο αυτό κύμα σφοδρής καταστολής του σλαβικού κινήματος συμπίπτει όπως είδαμε με την περιοδεία του Μεγάλου Βεζίρη στη μακεδονική ενδοχώρα και ταυτόχρονα συνιστά απάντηση της Πύλης στο άνοιγμα ρωσικού προξενείου στο Μοναστήρι. Ενοχοποιημένος από την αλληλογραφία του με το ρώσο πανσλαβιστή (και πρόξενο πλέον στη Βάρνα) Αλεξάνταρ Ρατσίνσκι, ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ μεταφέρθηκε στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης, στο νοσοκομείο των οποίων θα πεθάνει τον Ιανουάριο του 1862 από *«εξαντλητικό πυρετό»* μαζί με τον αδερφό του, που έσπευσε απ' το Ζάγκρεμπ να τον βοηθήσει και κατέληξε επίσης στη φυλακή². Από τη σλαβοβουλγαρική προπαγάνδα η απώλεια των δυο εθναποστόλων θ' αποδοθεί «στους» Έλληνες, όχι μόνο εξαιτίας της καθοριστικής συμβολής των πατριαρχικών μητροπολιτών Πελαγονίας και Αχρίδος στη δίωξή τους, αλλά και βάσει ανεπιβεβαίωτων ισχυρισμών περί*

¹ ΙΑΥΕ 1864/76.1, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 18.5.1861, αρ.145.

² Трайков 1964, σ.6-8 & 151-263· Шапкарев 1984, σ.414-34.

δηλητηρίασής τους στη φυλακή¹. Το αποτέλεσμα αυτών των πρώτων διώξεων υπήρξε εξαιρετικά αντιφατικό. Από τη μια, τρομοκράτησε τα στελέχη και την (υφιστάμενη ή δυνητική) μαζική βάση του σλαβικού κινήματος, επιβραδύνοντας αισθητά το ρυθμό ανάπτυξής του στο μακεδονικό χώρο. Από την άλλη, χαλύβδωσε μεσοπρόθεσμα την πρώτη γενιά των εθναποστόλων, μαθητών ή συνεργατών των δυο πρωτομαρτύρων. «*Εμείνα ακίνητος και άφωνος σαν άγαλμα, η καρδιά μου καταριόταν τον ελληνικό κλήρο*», περιγράφει τη σκηνή του ακούσματος της είδησης ο Παρλίτσεφ, φοιτητής τότε στην Αθήνα. «*Μάζεψα τα πράγματά μου και ξεκίνησα, με σταθερή την απόφαση να χαθώ ή να εκδικηθώ για τους Μιλαντίνοφ*»².

Στα επόμενα χρόνια, η στάση των οθωμανικών αρχών απέναντι στην ελληνοβουλγαρική αντιπαράθεση εμφανίζει διακυμάνσεις, ανάλογα με τη συγκυρία ή την προσωπική διαπλοκή των κατά τόπους αξιωματούχων με το ένα ή το άλλο κόμμα. Οι αποδέκτες της ευμένειας ακόμη και του ίδιου προσώπου μπορεί να ποικίλλουν από τόπο σε τόπο: εν έτει 1874, λ.χ., ο μουτσαρίφης Μοναστηρίου επιδεικνύει «φιλελληνική» στάση στη Ρέσνα και «φιλοεξαρχική» στην Οχρίδα³. Οι αποκλίσεις αυτές μπορεί να οφείλονται σε διαφορετική εκτίμηση των εκάστοτε περιστατικών, σε διαχείριση ενός διαφορετικού κάθε φορά συσχετισμού δυνάμεων αλλά και σε πολύ πιο πεζούς λόγους, όπως ο χρηματισμός των αρμόδιων αξιωματούχων από κάποια «προπαγάνδα». Η τελευταία αυτή πρακτική αναφέρεται συχνότατα σε προξενικές αναφορές κι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, τόσο ως κατηγορία (όταν αποδίδεται στους αντιπάλους) όσο και ως μέθοδος λύτρωσης των άδικα διωκόμενων ημετέρων (όταν ασκείται από τη «σωστή» πλευρά)⁴. Για τη συνολικότερη λογική της οθωμανικής διοίκησης, χαρακτηριστική είναι η εκτίμηση του έλληνα προξένου Μοναστηρίου το 1871: «*η τοπική Αρχή υπόσχεται μεν πάντοτε κατά τύπον την επέμβασίν της εις πρόληψιν ρήξεων προκουπτουσών εκ φυλετικών ερίδων, πράγματι όμως ενασμενίζεται να λαμβάνωσι χώραν τοιαύται*», αφ' ενός μεν για να «*ίδη καταπατουμένην υπό των οργάνων της την ιερότητα των ναών*», αφ' ετέρου δε επειδή τα όργανά της, «*εξαγοράζοντα ως επί το πολύ τας θέσεις των αντί χρημάτων, κερδοσκοπούσιν επί του βουλγαρικού ζητήματος*»: τελικό αποτέλεσμα είναι πως η διοίκηση «*τότε μόνον επεμβαίνει δραστηρίως όταν, υπό το πρόσχημα της αποκαταστάσεως της τάξεως, πρόκειται να τιμωρήση ποινικώς ή αληθέστερον ειπείν χρηματικώς*» τους πρωτεργάτες των επεισοδίων⁵. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870, ωστόσο, καθώς μια μερίδα του

¹ BAS 1978, σ.278· Παρλίτσεφ 2000, σ.80· Шапкарев 1984, σ.432-3. Τα επόμενα χρόνια, ο φόβος της δηλητηρίασης από «τους Έλληνες» διαπερνούσε όλο το σλαβοβουλγαρικό στελεχικό δυναμικό. «*Έξω από τη μητρόπολη, στην πόλη, σχεδόν δυο χρόνια δε δοκίμασα ξένο καφέ ούτε οποιοδήποτε ποτό*», σημειώνει π.χ. στα απομνημονεύματά του ο Ναθαναήλ Οχρίδας (Натанаил 1909, σ.65), ενώ η Νεντέλια Πέτκοβα, για να μην καταφύγει στον τοπικό γιατρό της Οχρίδας και φίλο του εκεί μητροπολίτη, προτίμησε να ταξιδέψει μέσα στο χειμώνα ως το Μοναστήρι (ЦДА, φ.1932κ, оп.1, а.е.105, л.20).

² Παρλίτσεφ 2000, σ.80. Ο μεταφραστής των απομνημονευμάτων αποδίδει λανθασμένα τη λέξη духовенство (κλήρος) του πρωτοτύπου σαν «πνεύμα».

³ ΙΑΥΕ 1874/76.1, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 30.5.1874, αρ.185.

⁴ Ενδεικτικά: Спространов 1896, σ.671 & 677· Костенцев 1984, σ.21-3, 25 & 63· Шапкарев 1984, σ.154, 167, 180, 265, 268 & 284· Радев 1994, σ.222· Паскалева 1998, σ.214· ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 22.9.1871, αρ.215.

⁵ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 12.1.1871, αρ.7.

βουλγαρικού εθνικού κινήματος αρχίζει να διεκδικεί τη χειραφέτηση όχι μόνο απ' το Πατριαρχείο αλλά και από την οθωμανική κυριαρχία, η στάση των αρχών μεταβάλλεται αργά αλλά σταθερά υπέρ του ελληνικού κόμματος¹. Η στροφή αυτή θα ολοκληρωθεί με το ξέσπασμα της Ανατολικής κρίσης το 1875 και τη βουλγαρική επανάσταση της επόμενης χρονιάς, καθώς η ελληνοτουρκική συμμαχία κατά της «πανσλαβικής απειλής» αποκτά ημιεπίσημο χαρακτήρα.

Ως απόρροια του συστήματος των μιλέτ, πριν από την επίσημη αναγνώριση κι οργανωτική συγκρότηση της Εξαρχίας και των μητροπόλεων της η εύνοια των οθωμανών διοικητών εκφράζεται με πολύ διαφορετική μορφή απέναντι σε «Έλληνες» και «Βουλγάρους». Για τους πατριαρχικούς μητροπολίτες και το ελληνικό κόμμα, μια θετικά προδιατεθειμένη διοίκηση μεταφράζεται σε διώξεις των θεσμικά ακάλυπτων σλαβοβούλγαρων διαφωτιστών· τα απομνημονεύματα όλων σχεδόν των σλάβων εθναποστόλων ξεχειλίζουν από περιστατικά συλλήψεων, ανακρίσεων, φυλακίσεων ή εκτοπίσεων τους, ύστερα από προσφυγή των ιεραρχών ή με βάση «συκοφαντικές» καταγγελίες του τοπικού ελληνικού κόμματος². Για το σλαβικό κίνημα, αντίθετα, η εύνοια των οθωμανών αξιωματούχων (ή κάποιων ισχυρών μουσουλμάνων παραγόντων) δεν σημαίνει συνήθως παρά απλή ανοχή της δραστηριότητάς του, σε πείσμα των επισκοπικών διαβημάτων για την πάταξή τους. «*Ο Γκόγκοφ ήταν πολύ στενός φίλος με τους μπέηδες Ντουρζίλοφτσι των Μογλενών*» κι έτσι ο μητροπολίτης Βοδενών «*δεν μπορούσε να κάνει τίποτα*» εναντίον του, εξηγεί π.χ. στις αναμνήσεις του ο Τέρπο Πόποφσκι³. Η ανασφάλεια αυτή εξηγεί τη γενικευμένη τάση της πρώτης γενιάς των εθναποστόλων να τονίζουν τη νομιμοφροσύνη τους προς όλες τις κατευθύνσεις: ακόμη κι ο Ντίνκοφ κατά τα πρώτα του βήματα στην περιοχή της Καστοριάς φρόντισε να εφοδιαστεί με «φιρμάν» (=άδεια διδασκαλίας) απ' τη Θεσ/νίκη, για να καθησυχάσει τους χωρικούς «*πως ο αγώνας του στρέφεται μόνο ενάντια στην ελληνική φθοροποιά επιρροή*» και δεν έχει αντικαθεστωτικό χαρακτήρα⁴. Με τον ίδιο τρόπο μπορεί επίσης να ερμηνευθεί η προσέγγιση οθωμανών αξιωματούχων απ' τους εθναποστόλους σε προσωπικό επίπεδο (ως δάσκαλοι π.χ. των παιδιών τους)⁵, ακόμη και οι πανηγυρικές εκδηλώσεις φιλοτουρκισμού στις οποίες προβαίνουν κατά καιρούς τα βουλγαρικά σχολεία ή ολόκληρες κοινότητες⁶. Λιγότερο αθώα είναι μια άλλη πρακτική: η πλειοδοσία νομιμοφροσύνης με σκοπό την υπονόμηση του αντιπάλου. Κατά την

¹ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 10.8.1872, αρ.314· ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 21.2.1873, αρ.45.

² Ενδεικτικά: Αποστολοβски 1929, σ.79-81· Костенцев 1984, σ.20-1, 26-9, 32-3 & 36-7· Манчев 1982, σ.73-8 & 86-91· Παρλίτσεφ 2000, σ. 88-127· Поповски 2006, σ.25-6· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.18-20 & 29. Το σωρευτικό αποτέλεσμα αυτών των διώξεων μας αποκαλύπτει ο έλληνας πρόξενος στο Μοναστήρι: οι βουλγαριστές, παρατηρεί εν έτει 1871, «*έχουσι το εθνικόν φρόνημα και το ατομικόν τοσούτον τεταπεινωμένον, ώστε εις μόνον χωροφύλαξ εμπνέει τρόμον εις ολόκληρον κόμην κατοικουμένην υπ' αυτών*» (ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 12.1.1871, αρ.7).

³ Поповски 2006, σ.21.

⁴ Благоев 1985, σ.42.

⁵ Салгънджиев 1906, σ.24-5· Манчев 1982, σ.71.

⁶ Салгънджиев 1906, σ.31-2· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.30-31.

κρίσιμη συνομιλία του με το Μεγάλο Βεζίρη το φθινόπωρο του 1860, προσπαθώντας ν' αποτρέψει τη σχεδιαζόμενη σύλληψή του ως «απεσταλμένου των Ρώσων», ο Βασίλ Μάντσεφ αντιπαραβάλλει τη νομιμόφρονα στάση των Βουλγάρων κατά τον πρόσφατο Κριμαϊκό πόλεμο στον «ύπουλο» χαρακτήρα του ελληνικού έθνους και το «στασιαστικό» παρελθόν «του έλληνα πατριάρχη» (προφανώς του Γρηγορίου του Ε'): ο ίδιος δε θα διστάσει να καταδώσει στους ευρωπαίους προξένους σαν «ρώσο πράκτορα» τον Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ (με τον οποίο μοιράστηκε για ένα μικρό διάστημα το ίδιο κελλί), να υποδείξει στις αρχές τα ελληνικά «ανατρεπτικά» βιβλία που κυκλοφορούσαν στα βιβλιοπωλεία του Μοναστηρίου και ν' αναλάβει υπηρεσία ως λογοκριτής των βιβλίων που διακινούνταν σε όλο το βίλαετι¹. Στο ίδιο μήκος κύματος, το βουλγαρικό κόμμα της Οχρίδας θα ζητήσει την άνοιξη του 1868 δια χειρός Παρλίτσεφ απ' το σουλτάνο «να απαγορευθή να διδάσκηται εις το κράτος του η Ελληνική γλώσσα, διότι πάσα λέξι αυτής περικλείται [sic] επανάστασις κατ' αυτού»². Φυσικά η πολιτική των αρχών δεν κρινόταν από τέτοιες επιδείξεις δουλοπρέπειας, αλλά από τη ρεαλιστική τους εκτίμηση για τις δυνατότητες επωφελούς υπόθαλψης των ενδοχριστιανικών αντιθέσεων³. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα κέρδη των «βουλγαροσλάβων» περιορίζονταν στη διασφάλιση της ίδιας πάνω κάτω νομιμότητας που δικαιωματικά απολάμβαναν οι πατριαρχικοί αντίπαλοί τους. Το επιβεβαιώνει με τον τρόπο του ο πρόξενος Λογοθέτης, όταν εν έτει 1872 εξηγεί ότι «τότε μόνον δύναται να επέλθη η ειρήνευσις» των επαρχιών που «συνταράσσει η πανσλαβική ραδιουργία, όταν η Υψηλή Πύλη σωφρονεστέραν οδόν τρεπομένη, αφαιρέσει από των Βουλγαροσλάβων το δοθέν παρ' αυτής από πολλού χρόνου θάρρος»⁴.

Ειδικότερη πτυχή της οθωμανικής υποστήριξης προς το σλαβοβουλγαρικό κίνημα αποτελεί η κάλυψη που παρέχουν στους εθναποστόλους τους ορισμένοι ιδιώτες μεν, αλλά πανίσχυροι σε τοπικό επίπεδο επιφανείς μουσουλμάνοι. Κάποιες φορές τα πράγματα είναι μάλλον απλά: στο Ρόμποβο λ.χ. της Στρώμνιτσας, το βουλγαρικό σχολείο και η σλαβική εκκλησία προστατεύονται απ' τον ιδιοκτήτη του χωριού, Αλίμ Μπέη –ως αποτέλεσμα της προσωπικής σχέσης του με τους κολήγους του αλλά και των απειλών τους ότι, σε αντίθετη περίπτωση, θα εγκαταλείψουν ομαδικά το τσιφλίκι⁵. Λιγότερο προφανή είναι τα πράγματα με τον δραμινό Ταχίρ Ομέρ Μπέη που, όπως είδαμε, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αποσκίρτηση του χωριού Πλέβνα απ' το Πατριαρχείο⁶. Παρόμοιο ρόλο φαίνεται πως διεδραμάτισε την ίδια

¹ Манчев 1982, σ.74-9 & 83-4. Οι κατηγορίες κατά του Μιλαντίνοφ δεν αναφέρονται φυσικά στα απομνημονεύματά του, αλλά καταγράφονται σε έκθεση του αυστριακού προξένου (Трайков 1964, σ.237' Паскалева 1994, σ.127). Για το σφράγισμα απ' την αστυνομία των βιβλιοπωλείων του Μοναστηρίου, την έρευνα για «βιβλία πραγματευόμενα κατά της Οθωμανικής Κυβερνήσεως ή εμπεριέχοντα ιδέας φιλελευθέρους» και τη φυλάκιση των βιβλιοπωλών μετά την ανακάλυψη και κατάσχεση «βιβλίων τινών εμπεριεχόντων άσματα του ιερού μας αγώνος [=του 1821] καιθώς και τινας τραγωδίας», βλ. ΙΑΥΕ 1863/77.2, Γ. Βαλλιάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 24.1.1863, αρ.23.

² ΙΑΥΕ 1868/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.4.1868, αρ.55. Εμπνευστής της «διαμαρτυρήσεως» θεωρήθηκε ο μοναστηριώτης γιατρός Μισάκοφ.

³ Το επισημαίνει π.χ. επανειλημμένα ο Σαλγκαντζέφ (1906, σ.32-3 & 65).

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 6.9.1872, αρ.349.

⁵ Костенцев 1984, σ.22-31.

⁶ Христов 1969, σ.419 & 511.

εποχή στα περίχωρα της Οχρίδας ο «ισχυρός οθωμανός» Αβδουραχμάν Αγάς: σύμφωνα με το Λογοθέτη είχε αναγορευθεί σε «μοχλόν των αυτόθι πανσλαβιστικών κοινοτήτων», «προστάτη των βουλγαριστών» και «αμείλικτο εχθρό των φιλελληνικών κοινοτήτων», υποστηρίζοντας ενεργά την «εκβουλγάρισιν των χωρίων, προτρέπων αυτά κατ' εισηγήσιν των βουλγαριστών όπως μη αναγνωρίζωσι του λοιπού το Πατριαρχείον και εξαποστέλλων πανταχού της ρηθείσης επαρχίας πράκτορας προς συλλογήν υπογραφών και σφραγίδων υπέρ της βουλγαρικής Εξαρχίας»· ως κίνητρό του ο πρόξενος υποδεικνύει τις βλέψεις του για το αξίωμα του ντερέμπεη και την πρόθεσή του να διορίσει το γαμπρό του δικαστή, δεν διευκρινίζει όμως πως αυτά τα δυο συνδέονταν με την ενδοχριστιανική διένεξη¹. Φυσικά, δεν τάσσονταν όλοι οι επιφανείς μουσουλμάνοι στο πλευρό των «πανσλαβιστών». Στην περιοχή του Άζοτ, ο αλβανός μπουλούκμπασης Σελμάν Αγάς κατέφυγε π.χ. στις αρχές της δεκαετίας του 1870 στη βία για να εμποδίσει τα σλαβόφωνα χριστιανικά χωριά να προσχωρήσουν στην Εξαρχία². Οι δε μπέηδες της Στρώμνιτσας, «οι πλείστοι ατομικοί φίλοι του αρχιερέως» Ιερόθεου, «υπεσχέθησαν αυτό να καταβάλωσι πάσαν προσπάθειαν ίνα διατηρήσωσι τους χωρικούς πιστούς τη Εκκλησία», εφόσον αυτός τους προσκόμιζε διάταγμα «αποκαλούν τους Βουλγάρους σχισματικούς και αιρετικούς»³.

Η εμβληματικότερη περίπτωση μουσουλμάνου υποστηρικτή των εξαρχικών υπήρξε ωστόσο αυτή του Σουλεϊμάν Ντουρζή της Καρατζόβας. «Εύπορος και ισχυρός οθωμανός, καταδιωχθείς υπό της οθωμανικής κυβερνήσεως δια πολιτικά αδικήματα», κατέφυγε για μια εξαετία στη Ρωσία, «απέκτησε δια πολιτογραφήσεως την ρωσικήν ιθαγένειαν» και το βαθμό του ταγματάρχη και το 1866 επέστρεψε στην πατρίδα του με τη νομική κάλυψη που -ελέω διομολογήσεων- του παρείχε η ξένη υπηκοότητα⁴. Η σχέση του με τη Ρωσία φαίνεται πως καθόρισε και τη στάση του απέναντι στη σλαβοβουλγαρική κίνηση: στα μέσα της δεκαετίας του 1860 φέρεται ως ένας απ' τους βασικούς χρηματοδότες του πρώτου βουλγαρικού σχολείου της Θεσσαλονίκης⁵. λίγο αργότερα περιγράφεται απ' τον έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου ως «υπέρμαχος του πανσλαβισμού δραστηριώτατος, καταρραδιουργών τα Βοδενά και τα πέριξ αυτών μέρη»⁶, ενώ ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Βατικιώτης τον θεωρεί σαν «το ισχυρότερον όργανον του ενταύθα ρωσικού προξενείου κατά τα μέρη εκείνα και τον δραστηριότερον μοχλόν των βουλγαρικών εξεγέρσεων» κατά του Πατριαρχείου⁷. Το κρίσιμο ζήτημα αφορά, βέβαια, τα ακριβή ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της υπόθαλψης. Οι βουλγαρικές μαρτυρίες της εποχής είναι μάλλον φειδωλές και, όταν αναφέρονται το ζήτημα, περιορίζονται στην προστασία που η οικογένεια Ντουρζή παρείχε στους ηγέτες του βουλγαρικού κόμματος απέναντι στο ελληνικό

¹ ΙΑΥΕ 1871/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.5.1871, αρ.112.

² Аврамов 1929, σ.20-3.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, ανώνυμη επιστολή προς το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης (Εν Στρωμνίτση 14.11.1872), συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 6.9.1872, αρ.349.

⁵ Костенцев 1984, σ.37.

⁶ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 6.9.1872, αρ.349.

⁷ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 19.6.1872, αρ.472, εμπιστευτικόν.

κόμμα και το μητροπολίτη¹. Ο Βατικιώτης, πάλι, σκιαγραφεί μια αρκετά διαφορετική εικόνα: οι Ντουρζήδες, γράφει, «μυριοτρόπως καταπιέζουνσι τους χριστιανούς και αυτούς έτι τους Τούρκους, κατά την κοινήν γνώμην ενέχονται εις πάσας τας ληστείας και πάντα τα διαπραττόμενα εγκλήματα» στην περιοχή και «απέβησαν ο φόβος και ο τρόμος των κατοίκων, οίτινες κατεπτοημένοι τον μεν εκ της Ρωσικής προστασίας ής απολαύει ο Σουλεϊμάν και εξ αυτού και οι λοιποί, το δε εκ της ατιμωρησίας, δεν αποτολμούσι να καταγγείλωσι τας εγκληματικές αυτών πράξεις, αναγκάζονται δε μάλλον να υποτάσσωνται εις τας θελήσεις των». Όταν το 1872 ασκήθηκαν διώξεις κατά των αδελφών Σουλεϊμάν και Μεχμέτ με βάση καταγγελίες προς τους περιοδεύοντες ελεγκτές (τζιορναλήδες) της Υψηλής Πύλης, ο πρόξενος κινητοποίησε την ελληνική, αγγλική και γερμανική πρεσβεία για να αποκρούσει τις παρεμβάσεις της ρωσικής και να αποτρέψει το ενδεχόμενο επιβίωσής τους, εκτιμώντας ότι στην περίπτωση αυτή «θέλουσι καταστή πανίσχυροι» με «πρώτη και άμεσον» συνέπεια «την υπερίσχυσιν του βουλγαρισμού εν Βοδενούς και την εκδίωξιν του αρχιερέως όπως ζητηθεί Βούλγαρος»². Όσον αφορά τα μέσα που ο Σουλεϊμάν Ντουρζή, «όργανον του πανσλαβισμού, μισότουρκος δ' εν ταυτώ και μισέλλην», χρησιμοποιούσε υπέρ του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, οι αναφορές του Βατικιώτη περιγράφουν ωστόσο όχι τόσο μια διαδικασία στυγνής επιβολής του «βουλγαρισμού» πάνω στους σλαβόφωνους χωρικούς, όσο μια τυπική «διχαστική» προσηλυτιστική δραστηριότητα: «Είτε λοιπόν δια της βίας και των απειλών, είτε δι' αμοιβών και υποσχέσεων παραπέθει τους ιερείς των χωρίων και τους χωρικούς να επανίστανται κατά του εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχείου και να επιζητούσι βούλγαρον αρχιερέα, την κατάλυσιν της Ελληνικής γλώσσης εν ταις εκκλησίας και των ελληνικών σχολείων και την σύστασιν βουλγαρικών και εν γένει συνταράσσει την επαρχίαν και ενσπείρει το μίσος και την διάκρισιν μεταξύ των απλοϊκών χωρικών»³. Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η έκθεση που ο Βοδενών Νικόδημος ετοίμασε το 1870, αμέσως μετά τη μετάθεσή του από τα Βοδενά στην Προύσα, για ν' ανοίξει τα μάτια της Πύλης «προς άρσιν του πολιτικού τούτου σκανδάλου»: ο Σουλεϊμάν, διαβάζουμε, «κατηχεί» υπέρ της Ρωσίας «ου μόνον χριστιανούς αλλά και οθωμανούς»: «αυτός κρατεί τους εκ του Βουλγαρικού Κομητάτου Κωνσταντινουπόλεως σταλέντας Κώδικας προς εγγραφήν βουλγάρων κατά το δέκατον άρθρον του φερμανίου: συνάξει τους απλοϊκούς και αγραμμάτους και τρέμοντας ενώπιόν του και τους καταγράφει ως αποσχιζομένους εκ του Πατριαρχείου: είτε δια της πειθούς, είτε δια των απειλών λαμβάνει παρά των μουχτάριδων τας σφραγίδας. Τα χωρία των Βοδενών, των Μογλενών και της Καρατζόβας

¹ Поповски 2006, σ.21. Η ύπαρξη και η δράση των αδελφών Ντουρζή αποσιωπώνται πλήρως στην εξιστόρηση του σλαβικού κινήματος των Βοδενών απ' το Σόποφ (Шопов 1893, σ.199-213), στο βιβλίο του Κίριλ Μλαντένοφ για την Καρατζόβα (Кирил Младенов, *Областта Мезлен в Македония. Историко-етнографски преглед и народностни борби*, Σόφια 1936), ακόμη και στα απομνημονεύματα της Στανισλάβα Μπαλκάνοβα, βουλγαροδασκάλας τότε στα Βοδενά (ЦДА, φ.1932κ, оп.1, а.е.105).

² ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 19.6.1872, αρ.472. Για την παρέμβαση στη γερμανική πρεσβεία, μέσω του προξένου της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη Ερρίκου Άμποτ: ΙΑΥΕ 1873/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 30.1.1873, αρ.88.

³ ΙΑΥΕ 1870/36.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 27.5.1870, αρ.389.

είναι μάνδρα άνευ κυνός εις τον μοσχοβίτην τούτον λύκον»¹. Όποια δόση αλήθειας κι αν είχαν τα παραπάνω, αποκαλυπτική είναι πάντως η παραμονή στο Πατριαρχείο των περισσότερων χριστιανικών χωριών και τσιφλικιών της Καρατζόβας, ακόμη κι εκείνων που αναφέρονται ως ιδιοκτησίες της οικογένειας². Την άνοιξη του 1870, σύμφωνα με επιστολή της εξαρχικής κοινότητας Βοδενών προς τη βουλγαρική ηγεσία της πρωτεύουσας, στην Εξαρχία είχαν προσχωρήσει όλα κι όλα τέσσερα χωριά της περιοχής³. Μεταξύ αυτών των εξαιρέσεων συγκαταλεγόταν προφανώς το Σαρακίνοβο, ιδιαίτερη πατρίδα του Πέτρου Μπόσκου, παλιού συνεργάτη των αδερφών Ντουρζή. Σύμφωνα με το Νικόδημο, ο Μπόσκος καταγγέλθηκε την ίδια εποχή από «χωρικούς τινάς» ότι κρυφά και «μόνον μετά τινων μουχτάρηδων συνεννοούμενος» σφράγισε αιτήσεις της κοινότητας υπέρ της Εξαρχίας⁴. Δυο χρόνια αργότερα, βασικό στοιχείο της δικογραφίας κατά των αδελφών Ντουρζή αποτελούσαν οι γραπτές αιτήσεις του χωριού προς τον Σουλεϊμάν, να μεσολαβήσει για την παροχή ρωσικής προστασίας και τον εφοδιασμό του με ρωσικά άμφια κι εκκλησιαστικά βιβλία⁵. Μια άλλη διάσταση της εμπλοκής των αδελφών Ντουρζή στη διαμάχη των τοπικών εθνικών κομμάτων φωτίζει η επισήμανση απ' το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωακείμ, πατριαρχικό απεσταλμένο στα Βοδενά το 1875, της στενής συνεργασίας τους με το «γαριβαλδινό» προύχοντα Λάζο Μπίντσε⁶. σύμφωνα πάλι με τον Σόποφ, η στροφή των «γαριβαλδινών» προυχόντων υπέρ του «βουλγαρισμού» σημειώθηκε το 1872 ως απόρροια παραπόνων «για τις καταχρήσεις τους» που ο πληθυσμός διατύπωσε στον περιοδεύοντα ελεγκτή Σεφκέτ πασά –τον ίδιο που άσκησε και τη δίωξη κατά των Ντουρζή⁷. Η χρονική σύμπτωση δεν φαίνεται καθόλου τυχαία. Μας παρέχει αντίθετα ένα πρόσθετο ερμηνευτικό κλειδί, τόσο για τις δαιδαλώδεις συμμαχίες που καθόρισαν τη διαμόρφωση των εθνικών διαχωριστικών γραμμών στην περιοχή, όσο και για την τελική καθήλωση του τοπικού εξαρχικού κόμματος μέχρι το γύρισμα του αιώνα.

¹ ΙΑΥΕ 1870/36.2, [Βοδενών Νικόδημος], «Ο εν Βοδενούς Πανσλαβισμός», συνημ. σε Κ. Βατικιώτης, όπ.π. (27.5.1870). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με τη διαβιβαστική έκθεση του προξένου Βατικιώτη, ο μητροπολίτης μέχρι την αποχώρησή του από τα Βοδενά διατελούσε «εις φιλικές σχέσεις μετά του Δορτζή, ενώ άπαν το ποίμνιόν του κατηκραύγαζε κατά των αυθαιρεσιών και των ληστειών αυτού». Η λεπτομέρεια αυτή αποσιωπάται διακριτικά από τους Τουσίμη (1995) και Σταλίδη (2006), παρόλο που στηρίζουν μεγάλο μέρος της αφήγησής τους στην εν λόγω έκθεση. Ο πρώτος την εμφανίζει ως απευθυνόμενη προς το ελληνικό προξενείο Θεσ/νίκης (σ.238), ενώ ο δεύτερος συγγέει πλήρως το κείμενο του Νικόδημου με την αναφορά του Βατικιώτη, αποδίδοντας στον προξένο τα γραφόμενα του ιεράρχη (σ.108-10).

² Πλαταριδής 1874, σ.20-2. Ως ιδιοκτησίες των Ντουρζή, ο Γ. Τουσίμης αναφέρει ενδεικτικά (1995, σ.237) τα χωριά Τσάκον Τσιφλίκ (σημ. Χρύσα), Κάμενικ (σημ. Πετριά) και Άρσεν (σημ. Αρσένι). Η ανάλυση του Τουσίμη, που ερμηνεύει μονοσήμαντα την εμφάνιση κι ανάπτυξη του τοπικού σλαβοβουλγαρικού κινήματος σαν «αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικής κοινότητας Βοδενών και οθωμανικής φεουδαρχικής οικογένειας Ντουρζή», είναι έτσι σε τελική ανάλυση παραπλανητική καθώς μεταφέρει τον ένα πόλο της εθνικής αντιπαράθεσης σχεδόν ολοκληρωτικά έξω απ' τη χριστιανική κοινότητα.

³ Темелеки 2001, σ.99.

⁴ ΙΑΥΕ 1870/36.2, «Ο εν Βοδενούς Πανσλαβισμός», όπ.π.. Το καλοκαίρι του 1870 ο Μπόσκος φέρεται να «διαπραγματεύεται την επιστροφήν του» στο Πατριαρχείο με το νέο μητροπολίτη μέσω του -μετέπειτα «γαριβαλδινού»- προύχοντα Γιαννούση (Καράντζαλης-Γόνης 1975, σ.57).

⁵ Τουσίμης 1995, σ.242-3.

⁶ Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002, σ.127. Σύμφωνα με τον Ιωακείμ, 10 από τα 110 χωριά της επαρχίας «έκλιναν προς το σχίσμα».

⁷ Шопов 1893, σ.210-1.

Το ξέσπασμα της Ανατολικής κρίσης θα τροποποιήσει όπως είδαμε ριζικά τις συμπάθειες των οθωμανών μπέηδων υπέρ του ελληνικού κόμματος. «Αποθέμενοι το απρόσιτον και υπέροπτον αυτών», αναφέρει τον Αύγουστο του 1875 ο πρόξενος Σερρών, «έγκριτοι Οθωμανοί πλησιάζουσι νυν φιλίως τους εκ των Ελλήνων χριστιανούς συμπολίτας αυτών, αφειδώς περιποιούμενοι και διαβεβαιούντες ότι νυν επί τέλους κατενόησαν την απάτην εν ή διετέλουν, υποστηρίζοντες την Βουλγαρικήν φυλήν και υποπτειόμενοι τους Έλληνας, οίτινες εισίν και έσονται οι μόνοι φίλοι και σύμμαχοι αυτών»¹. Τα αίτια της μεταστροφής είναι πολιτικά, αφού η Ρωσία είναι η δύναμη η «ανάπτουσα και αναρριπίζουσα τας επαναστατικάς ταραχάς εν τω Οθωμανικό Κράτει», κυρίως όμως ταξικά: ακόμη και οι «απλούστεροι» Τούρκοι, σημειώνει χαρακτηριστικά το Δεκέμβριο του 1876 ο Βατικιώτης, «αδιστάκτως διακηρύττουσιν ότι εάν πέρωται να παραδώσωσι τας χώρας ταύτας εις άλλην κυριαρχίαν, νόμιμοι διάδοχοι αυτών εισίν οι Έλληνες (ρουμ), παρά των οποίων κατέκτησαν αυτάς, ουχί δε ποτε οι γεωργοί των τσιφλικίων των Βούλγαροι»². Ενθουσιασμένη που οι Οθωμανοί κατάλαβαν επί τέλους «ότι επί βλάβη των αληθών συμφερόντων των ηνούν τον πανσλαβισμόν»³, η ελληνική διπλωματία θα σπεύσει να εκμεταλλευθεί τη συγκυρία. Ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Κοντόσταυλος θα επιτιμήσει μάλιστα ενδοϋπηρεσιακά τον Ιανουάριο του 1877 το Βατικιώτη, επειδή στις εκθέσεις του καταπιανόταν κυρίως με «τα εκ της τουρκικής εξουσίας δεινοπαθήματα των χριστιανών», θέτοντας σε δεύτερη μοίρα «το πρότιστον του Ελληνισμού συμφέρον, όπερ κείται εις την κατά του Σλαυισμού αντίπραξιν»: «Το τουρκικόν στοιχείον είναι βεβαίως ημίν μισαρόν», ξεκαθαρίζει, «αλλά βεβαίως επίσης είναι ημίν αναγκαίον όπως αντιστρατευθόμεν αποτελεσματικώς κατά του το μέλλον απειλούντος σλαυϊκού στοιχείου. Οι Τούρκοι έρχονται και θα παρέλθωσι, μ' όλας αυτών τας προς διατήρησιν απελπιστικάς αποπείρας, ενώ οι Σλαυοί επέρχονται και θα επέλθωσι αν κοινή και αμοιβαία υποστήριξις των άλλων στοιχείων δεν κατορθώση την αναχαίτησιν αυτών εις τας κρισίμους περιστάσεις εν αις διατελούμεν. [...] Πρέπει δε να έχωμεν υπ' όψιν ότι είναι λίαν πιθανόν να εξακολουθήσωσιν υπό άλλην μορφήν αι νυν διπλωματικά περί των ανατολικών πραγμάτων διαπραγματεύσεις, καθ' άς και άλλως η σύμπραξις και υποστήριξις της τουρκικής εξουσίας δύναται ν' αποβή ωφέλιμος εις τα ελληνικά συμφέροντα»⁴.

Η Εξαρχία στη Μακεδονία (1871-76): δημοψηφίσματα και τριβές

Πριν όμως φτάσουμε στην Ανατολική κρίση, το σλαβοβουλγαρικό κίνημα υφίσταται τους δικούς του μετασχηματισμούς, ως αποτέλεσμα της επίσημης αναγόρευσής του σε

¹ ΙΑΥΕ 1875/99.2^α, Νικολαΐδης προς πρωθ. Χ. Τρικούπη, Σέρραι 14.8.1875, αρ.339.

² Κωφός 1969, σ.24.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 10.8.1872, αρ.314.

⁴ Α. Κοντόσταυλος προς Κ. Βατικιώτη, Εν Αθήναις 5.1.1877, σε Ερατώ Ζέλλιου-Μαστοροκόστα, «Ανέκδοτα έγγραφα για το Μακεδονικό Αγώνα από τα αρχεία Σ.Γ. Αστεριάδη, Γ. Τσόντου», *Μακεδονικά*, 30(1995-96), σ.84-6.

διακριτό μιλέτ και της συνακόλουθης πολιτικής-οργανωτικής συγκρότησής του ως τέτοιο. Στο μακεδονικό χώρο η διαδικασία αυτή εξελίσσεται αρκετά διαφορετικά απ' ό,τι στη Βουλγαρία, καθώς το ιδρυτικό φερμάνι του 1870 αφήνει την εθνική ένταξη της περιοχής σε μια διαρκή εκκρεμότητα. Η σύνδεση του σλαβικού μηχανισμού της περιοχής με το ενιαίο εθνικό βουλγαρικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης είναι βέβαια δεδομένη, οι διαφορετικοί όμως ρυθμοί οικοδόμησης των θεσμών του millet-i Bulgar και η διαρκής απειλή μιας ολικής επαναφοράς στο *staus quo ante*, δια της εγκατάλειψης της περιοχής από την κεντρική ηγεσία στο πλαίσιο κάποιου συμβιβασμού με το Πατριαρχείο, αναπαράγουν μια εθνική απροσδιοριστία και «ρευστότητα» που θα εξελιχθεί στο κατεξοχήν ειδοποιό χαρακτηριστικό του μακεδονικού ζητήματος.

Στην Εθνο-Εκκλησιαστική Συνέλευση του 1871, η συμμετοχή αντιπροσώπων από τις μακεδονικές επαρχίες δεν θεωρούνταν καθόλου δεδομένη εκ των προτέρων. Οι εκλογικές οδηγίες του Προσωρινού Μικτού Συμβουλίου ανέφεραν αποκλειστικά και μόνο τις επαρχίες που το φερμάνι του 1870 επιδίκαζε ρητά στην Εξαρχία, χωρίς την παραμικρή πρόβλεψη για αντιπροσώπευση των διαφιλονικούμενων περιοχών¹. Κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών έγιναν κατ' αρχάς δεκτοί οι απεσταλμένοι των επαρχιών Πελαγονίας και Στρωμνίτσας², σύντομα όμως κάποιοι αντιπρόσωποι έθεσαν ζήτημα νομιμότητας της παρουσίας τους (και όλων εν γένει των μακεδόνων αντιπροσώπων, εκτός από αυτούς του Βέλες, η μητρόπολη των οποίων περιλαμβανόταν στο ιδρυτικό φερμάνι της Εξαρχίας). Το ζήτημα συζητήθηκε εκτενώς κατά την προπαρασκευαστική συνεδρίαση της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1871, με μια μερίδα αντιπροσώπων της βόρειας Βουλγαρίας και της πρωτεύουσας να επιμένει στον αποκλεισμό τους· η επιχειρηματολογία τους στηρίχθηκε κυρίως στην ανάγκη διασφάλισης της νομιμότητας της όλης διαδικασίας, από τα πρακτικά όμως της σχετικής συζήτησης είναι ορατή μια διάθεση μονοπώλησης της εθνικής οικοδόμησης από το πολιτικά πιο προωθημένο τμήμα του εξαρχικού κινήματος. Η αντίπαλη πλευρά, αποτελούμενη κυρίως από εκπροσώπους της Φιλιπούπολης και της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας, υποστήριξε αντίθετα πως η αποστολή μακεδόνων αντιπροσώπων στην Εθνοσυνέλευση αποτελούσε, αυτή καθαυτή, απόδειξη του βουλγαρικού χαρακτήρα των περιφερειών τους κατά τα απαιτούμενα 2/3³. Το επιχείρημα αυτό ήταν βέβαια σαθρό, αφού στις διαδικασίες εκλογής δε μετείχε το σύνολο του ορθόδοξου πληθυσμού κάθε περιοχής αλλά μόνο η οργανωμένη εξαρχική «πρωτοπορία» του· ανταποκρινόταν, ωστόσο, στη ζωτική πολιτική ανάγκη να συμπεριληφθεί πανηγυρικά το σλαβοβουλγαρικό κίνημα της Μακεδονίας, ανεξάρτητα από τον πλειοψηφικό ή μη χαρακτήρα του, στην υπό διαμόρφωση εθνική βουλγαρική κοινότητα⁴. Τελικά οι

¹ Άρθρο 10 του κανονισμού (περί του αριθμού των αντιπροσώπων κάθε επαρχίας), σε Темелски 2001, σ.158.

² Πρακτικά της 2^{ης} προπαρασκευαστικής συνεδρίασης (9.2.1871), στο ίδιο, σ.171.

³ Πρακτικά της 3^{ης} προπαρασκευαστικής συνεδρίασης (12.2.1871), στο ίδιο, σ.172-4.

⁴ Αναφερόμενες στις επίσημα εξαρχικές επαρχίες, οι εκλογικές οδηγίες πρόβλεπαν μια διαδικασία έμμεσης εκλογής σε δυο φάσεις. Ακόμη και στη «δημοκρατικότερη» πρώτη ψηφοφορία, δικαίωμα συμμετοχής είχαν μόνο 2 άτομα

Μακεδόνες έγιναν δεκτοί στο σώμα μετά από μια ένθερμη αγόρευση του Γαβριήλ Κράστεβιτς, ηγετικού στελέχους της μετριοπαθούς πτέρυγας της Εξαρχίας, εστιασμένη σ' αυτό ακριβώς το σημείο: μολονότι δεν υπήρχε σχετική εξουσιοδότηση από την Πύλη, υποστήριξε, ενδεχόμενη αποπομπή των αντιπροσώπων της Μακεδονίας θα σήμαινε όχι μόνο ανεπίτρεπτη υποχώρηση στις απαιτήσεις του Πατριαρχείου αλλά και έμπρακτη αμφισβήτηση εκ μέρους της Εθνοσυνέλευσης της βουλγαρικότητας της περιοχής¹. Στις εργασίες του σώματος εκπροσωπήθηκαν έτσι επτά μακεδονικές επαρχίες: Βοδενών, Νευροκοπίου, Οχρίδας, Πελαγονίας, Πολυανής, Σκοπίων και Στρωμνίτσας². Η παραλίγο απόρριψη των «παιδιών» της από τη «μητέρα» πατρίδα υπήρξε παρόλα αυτά μια τραυματική εμπειρία, που μεταβιβάστηκε στην επόμενη γενιά τοπικών στελεχών του εξαρχικού κόμματος³. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησε και η γενικότερη υπεροψία των υπόλοιπων αντιπροσώπων απέναντι στους Μακεδόνες, προϊόν της άνισης ανάπτυξης του βουλγαρικού κινήματος στις ιδιαίτερές τους πατρίδες. Όταν ο αντιπρόσωπος των Σκοπίων Στογιάν Κοστόφ πρότεινε λ.χ. τον αρχιμανδρίτη Πάβελ Μποζιγκρόμπσκι, ήδη πρόεδρο της εξαρχικής κοινότητας Βοδενών, για εγγραφή στον κατάλογο των υποψηφίων αρχιερέων, η εισήγησή του έγινε μεν δεκτή, με διατυπώσεις όμως που πιστοποιούν αυτή την άτυπη -και υποτιμητική για τους Μακεδόνες- κατηγοριοποίηση: *«Την Αυτού Οσιότητα συνιστά και ο κ. Γλαρίων Μακαριουπόλεως»*, διαβάζουμε στα πρακτικά, *«λέγοντας πως είναι καλός καλόγερος, με καλά φρονήματα κι επιθυμεί να διαφωτίσει τους συμπατριώτες του Μακεδόνες, αλλά η μόρφωσή του είναι λίγη. Τον συνιστά ωσαύτως και ο Στογιάν Τσομάκοφ, λέγοντας πως είναι επαρκώς χρήσιμος για το εθνικό έργο σ' εκείνες τις βουβές επαρχίες»*⁴.

Για την επίδραση του σχίσματος στη δυναμική της ανάπτυξης του εξαρχικού κινήματος στη νοτιότερη Μακεδονία, αρκετά διαφωτιστικές είναι οι τακτικές υπηρεσιακές εκτιμήσεις των εκεί ελληνικών προξενείων. Αμέσως μετά την επίσημη αναγνώριση των εξαρχικών κοινοτήτων από την Πύλη τον Ιούλιο του 1872, αναφέρει ο πρόξενος Μοναστηρίου, *«ως εκ συνθήματος πολλά βουλγαρόφωνα χωρία εκ των κειμένων κατά το ευρύ πελαγώνιον πεδίων και αλλαχού, πιστά μέχρι τούδε μένοντα εις το Πατριαρχείον, απεσκίστησαν και εκηρύχθησαν υπέρ της Βουλγαρικής Εξαρχίας»* μέσα σ' ένα τριήμερο⁵. Σταθερή εκτίμηση του ίδιου ήταν ότι *«δεν υπολείπεται άλλο μέσον σωτήριον ή η αποκήρυξις της Εξαρχίας ως σχισματικής»*, καθώς *«ο βουλγαρικός λαός, καίτοι απλούστατος ων και παρασυρόμενος ευχερώς υπό των ηγετών του, δεν*

από κάθε σημαντικό χωριό ή κομόπολη, προεπιλεγμένα απ' την τοπική εξαρχική ηγεσία *«μεταξύ των επιφανέστερων και καταλληλότερων ορθοδόξων χριστιανών κατοίκων»* (Темелски 2001, σ.156).

¹ Темелски 2001, σ.174-6. Για μια ημεπίσημη -και συνάμα προπαγανδιστική- περιγραφή της συνεδρίασης, με έμφαση στις τοποθετήσεις των μακεδόνων αντιπροσώπων (που ελάχιστα ή καθόλου δεν αποτυπώνονται στα επίσημα πρακτικά), βλ. Radeff 1918, σ.262-8.

² Για έναν πλήρη κατάλογο των συνέδρων, βλ. Темелски 2001, σ.460-2 και Маркова 1989, σ.324-6.

³ Николов 2001, σ.18.

⁴ Πρακτικά της 28^{ης} συνεδρίασης (1.6.1871), Темелски 2001, σ.357.

⁵ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 11.7.1872, αρ.275.

θέλει θυσιάσει την ορθοδοξίαν του υπέρ της σχισματικής Εξαρχίας»¹. «κατά τους οξυτέρους την διάνοιαν και πολυπειροτέρους περί τον χαρακτήρα του βουλγαρικού λαού», σημειώνει στις αρχές Σεπτεμβρίου 1872, «ελπίζεται ότι πολλά βουλγαρόφωνα χωρία εκ των κατά το πελαγώνειον, πριλάπειον και το της Πρέσπας πεδίων πολυαριθμών τοιούτων, άτινα επηρεασθέντα εκ των πανσλαβιστικών οχλοκοπημάτων και σκευωριών επαύσατο αναγνωρίζοντα την επ' αυτών πνευματικήν κυριαρχίαν της Μ. Εκκλησίας, θέλουσι μεταστή παρ' αυτήν, άμα κηρυχθή υπό της μεγάλης Τοπικής Συνόδου το κατά της αυτεπαγγέλτου Εξαρχίας και των οπαδών ταύτης σχίσμα»². Λιγότερο αισιόδοξος εμφανίζεται την ίδια περίοδο ο συνάδελφός του στη Θεσσαλονίκη, παρατηρώντας τις αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών στην καθαίρεση του εξάρχου. Σε πολλά μέρη, από τη Στρώμνιτσα μέχρι «το πλησιέστατον μίαν ώραν από της Θεσσαλονίκης απέχον βουλγαρόφωνον Κιρέτσκιοϊ», η σχετική απόφαση της Ιεράς Συνόδου δε διαβάστηκε στις εκκλησίες: υποπτεύεται μάλιστα πως το ίδιο έγινε οπουδήποτε «υπήρχε και η ελαχίστη υπόνοια ότι ήθελε προκληθή αντίστασις ή δυσαρέσκεια εκ της αναγνώσεως της καθαιρέσεως», αλλά «δεν είναι εύκολον να πληροφορηθώμεν θετικώς τούτο διότι και ιερείς και αρχιερείς συμφέρον έχουσι να αποκρύπτωσι την αλήθειαν». Το συμπέρασμα που βγάξει απ' αυτή την παράλειψη είναι απλό: «Καλόν είναι να γιγνώσκει το Πατριαρχείον», ενημερώνει τον Ιούλιο την προϊσταμένη του πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, «ότι και οι Βούλγαροι οι εμμένοντες πιστοί εις το Πατριαρχείον συμπαθούσι προς τους Βουλγάρους τους κηρυχθέντας υπέρ της Εξαρχίας, ότι συνδέονται μετ' αυτών δια διαφόρων συμφερόντων και πολλάκις δια στενής συγγενείας, δεν είναι δε οι φανατικοί οπαδοί των καθεστώτων όπως είναι φανατικοί οι υπέρμαχοι της Εξαρχίας, επομένως δεν πρέπει να προσδοκά παρ' αυτών ένθερμον υπεράσπισιν των καθεστώτων»³.

Το σχίσμα κηρύχθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου, οι πρώτες αντιδράσεις των άμεσα ενδιαφερόμενων υπήρξαν όμως αρκετά αντιφατικές. Ο σκληρός πυρήνας του εξαρχικού κινήματος υποδέχθηκε την είδηση με ικανοποίηση, ακόμη κι ενθουσιασμό, καθώς η οριστικοποίηση της ρήξης ανάμεσα στη βουλγαρική εκκλησία και το Πατριαρχείο εξάλειψε οριστικά κάθε πιθανότητα «ξεπουλήματος» της Μακεδονίας στο βωμό της διατήρησης της ενότητας του ορθόδοξου μιλέτ. «Εκ των Βουλγαροσλάβων Αχρίδος», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λογοθέτης, «οι μεν νοημονέστεροι εταράχθησαν σφόδρα επί τω ακούσματι του σχίσματος, οι δε απροβούλευτοι εγένοντο έξεδροι φρενών υπό χαράς επί τούτω»⁴. πανηγυρισμοί αναφέρονται ακόμη στην εξαρχική κοινότητα της Θεσσαλονίκης⁵ και μεταξύ των μεταναστών στην Κωνσταντινούπολη, που έστησαν χορό με γκάϊντες στο προαύλιο του βουλγαρικού ναού στο

¹ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 23.2.1872, αρ.52.

² ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 6.9.1872, αρ.349.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 9.7.1872, αρ.541.

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 19.10.1872, αρ.388.

⁵ Снегаров 1937, σ.85 & 107· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.34.

Φανάρι¹. Αρκετά διαφορετικός ήταν ωστόσο ο αντίκτυπος του εξοστρακισμού μεταξύ των λιγότερο στρατευμένων οπαδών του βουλγαρικού κόμματος και, ακόμη περισσότερο, στις τάξεις των επαμφοτεριζόντων. Στο Μοναστήρι και την ενδοχώρα του, μεταδίδει ο πρόξενος ένα μήνα μετά το σχίσμα, *«εκ των Βουλγάρων ικανοί ταλαντευόμενοι μέχρι τούδε μεταξύ Πατριαρχείου και Εξαρχίας εκηρύχθησαν ήδη οριστικώς υπέρ της Μ. Εκκλησίας»*: *«εν τη πόλει των Βοδενών και τω επαρχιακώ τμήματι αυτής»* το άκουσμα της είδησης *«παρήγαγεν έκπληξιν και ταραχήν εις τους αυτόθι Βουλγαροσλάβους»*, ενώ στην επαρχία Πελαγονίας *«διαλύονται μνηστεία συναφθείσαι μεταξύ Βουλγαροσλάβων και ελληνοφρονούντων Βουλγάρων χωρικών, οικούντων όμορα χωρία»*, ορισμένα από τα οποία, αν και *«προ πολλού απεσκιρτημένα»* απ' το Πατριαρχείο, *«προσήλθον ήδη ολομελώς εξαιτούμενα τας ευλογίας του μητροπολίτου»*². Στην προξενική περιφέρεια Θεσσαλονίκης, πάλι, η τομή έγινε ιδιαίτερα αισθητή στη γκρίζα ζώνη μεταξύ των δυο εθνικών παρατάξεων: *«η αποκήρυξις της βουλγαρικής Εξαρχίας ως σχισματικής»*, σημειώνει ο πρόξενος Βατικιότης, *«κατεπτώσθη τους μεταχειριζομένους τον βουλγαρισμόν ως μέσον ικανοποίησεως κομματικών παθών και συμφερόντων, ως μέσον αντιπολιτεύσεως κατά των Αρχιερέων ή ως μέσον πολιτικού προσηλυτισμού, διότι ο λαός δεν δύναται να παρακολουθήση μέχρι του σχίσματος τους δημαγωγούς τούτους»*. Ο εξαρχικός μηχανισμός αντέδρασε δυναμικά, προκαλώντας επεισόδια κατά τη δημόσια ανάγνωση του πατριαρχικού «Όρου» στις εκκλησίες της Γκουμέντζας *«και αλλαχού της επαρχίας Βοδινών»*, εμποδίζοντας την ανάγνωσή του στην επισκοπή Πολυανής και τη μητρόπολη Στρωμνίτσης, κυρίως όμως επιστρατεύοντας μια δέσμη προπαγανδιστικών επιχειρημάτων για να μειώσει τη σημασία του εχθρικού διαβήματος – από τον (εν μέρει αληθινό) ισχυρισμό πως *«ο Όρος του σχίσματος δεν ανεγνώσθη υπό των άλλων αυτοκεφάλων Εκκλησιών, καθό παράνομος»* μέχρι την επιθετική προβολή της εθνικής διάστασης του θέματος: ότι το σχίσμα *«ουδέν άλλο είνε ή αφορισμός του βουλγαρικού έθνους, εκτοξευόμενος κατ' αυτού υπό του Γραικικού κλήρου, διότι απετόλμησε να ζητήση βουλγάρους Αρχιερείς και βουλγαρικά σχολεία»*. Το αποτέλεσμα είναι μια μετέωρη κατάσταση -προσωρινής- ισορροπίας μεταξύ των δυο στρατοπέδων: *«Ο απλοϊκός Βούλγαρος μη δυνάμενος αμέσως να κατανοήση τα γενόμενα απέχει, ερευνά και ζητεί να πεισθή. Εμμένει πιστός εις την Μ. Εκκλησίαν και προσπαθεί να εύρη τρόπον να συμβιβάση εν τη συνειδήσει του την πίστην του προς το γόητρον του βουλγαρικού εθνισμού όπερ επιδεικνύουσιν αυτό η Εξαρχία και τα όργανά της»*. Εξίσου ορατός είναι ωστόσο ο κοινωνικός επικαθορισμός των επιμέρους στάσεων κι αντιδράσεων: *«Ένιαχού ο λαός είναι τσοσούτον αγροίκος ώστε παρακολουθεί τυφλώς τους ιερείς της κοινότητος εν ελλείψει ιδίας κρίσεως και πεποιθήσεως, προτιμών ν' αμαρτάνη μετά των ιερέων μάλλον ή να εμμείνη τη ορθοδοξία άνευ αυτών»*³. Αυτή η τελευταία πρακτική, της πρόσδεσης δηλαδή των κοινοτήτων (ή ενός τμήματός τους) στους

¹ Радев 1994, σ.68-9.

² ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίου 19.10.1872, αρ.388.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιότης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

ιερείς τους, ως εξατομικευμένους φορείς συγκεκριμένων κοινωνικών λειτουργιών, επιστρατεύεται και από την απέναντι πλευρά, ως ερμηνεία μιας εκδοχής «ελληνομανίας»: στη Ρέσνα, γράφει ο Ράντεφ, «δεν άκουσα ποτέ κάποιον γρεκομένο να λέει στους Βουλγάρους ‘δεν ερχόμαστε μαζί σας γιατί είμαστε σχισματικοί’. Οι λόγοι τους ήταν καθαρά συναισθηματικοί. Η βασική εξήγησή τους ήταν πως δε θέλουν ν’ απαρνηθούν τον ιερέα τους, που απ’ την πλευρά του δεν ήθελε να απαρνηθεί το μητροπολίτη: ‘Αυτός με χειροτόνησε’. Για τον ίδιο τον ιερέα οι γρεκομένοι έλεγαν, άλλοι ‘αυτός με πάντρεψε’, άλλοι ‘αυτός μου βάφτισε τα παιδιά’»¹.

Για ν’ ανατρέψουν αυτή την επισφαλή ισορροπία προς την επιθυμητή κατεύθυνση, τα αντιμαχόμενα εθνικά κέντρα εντείνουν μετά το 1872 τις προπαγανδιστικές εξορμήσεις τους. Ο βουλγαρικός μηχανισμός στηρίζεται κυρίως στους βουλγαροδιδασκάλους, που αναλαμβάνουν «να εμπνεύσουν εθνικό αίσθημα στους Μακεδόνες», διασκεδάζοντας τους φόβους που προκαλεί το σχίσμα ή η εξουσία του δεσπότη, και να καθοδηγήσουν τη διαδικασία συγκέντρωσης υπογραφών κι υποβολής δηλώσεων υπέρ της Εξαρχίας². Για την επέκταση του βουλγαρικού σχολικού δικτύου στις διαμφισβητούμενες περιοχές ιδρύθηκε το 1872 ο «Μακεδονικός Βουλγαρικός Σύλλογος» της Κωνσταντινούπολης, που τον Αύγουστο του 1874 παραχώρησε τη θέση του στην «Εφορεία Απόρων Σχολείων» της Εξαρχίας³. Οι οικονομικές δυσχέρειες της Εξαρχίας, σε συνδυασμό με την απροθυμία πολλών κεντρικών στελεχών της να προκαλέσουν ξανά το Πατριαρχείο με διείσδυση στις επαρχίες όπου αυτό διατηρούσε ακόμη τον έλεγχο της κατάστασης, περιορίζουν πάντως αισθητά στη συγκεκριμένη φάση την έκταση της ιδιόρρυθμα αλυτρωτικής αυτής προπαγάνδας: οι διατιθέμενοι πόροι παραμένουν άκρως περιορισμένοι (πολύ κατώτεροι από τα κεφάλαια που επιστρατεύουν την ίδια περίοδο ο ΣΔΕΓ και οι άλλοι ελληνικοί σύλλογοι)⁴, ενώ ακόμη κι η αντικατάσταση του Μακεδονικού Συλλόγου από την Εφορεία Απόρων Σχολείων αποδίδεται σε επιθυμία της εξαρχικής ηγεσίας να απαλείψει τον επίμαχο γεωγραφικό προσδιορισμό από τον τίτλο του προπαγανδιστικού της μηχανισμού⁵. Επί της ουσίας, ο βουλγαρικός μηχανισμός προσπαθεί ν’ αξιοποιήσει την ενίσχυση των διαχωριστικών γραμμών που επέφερε de facto η πατριαρχική καταδίκη, για να εμπεδώσει τη μετατροπή της εθνοτικής/ γλωσσολογικής «βουλγαρικής» ταυτότητας των σλαβόφωνων Μακεδόνων σε εθνική. «Οι απόστολοι της βουλγαρικής προπαγάνδας», αναφέρει το 1874 ο

¹ Радев 1994, σ.69.

² Επιστολή του δασκάλου Χρήστο Ζαχαρίεφ (Πλέβνα Δράμας 24.9.1872), σε Χριστοφ 1969, σ.511.

³ Маркова 1989, σ.191-5· Салгънджиев 1906:47· Снегаров 1937, σ.105 & 251-2. Για μια λεπτομερή αλλά αρκετά αντιφατική (και μάλλον συγχυσμένη) περιγραφή αυτής της διαδρομής, βλ. Хаджиниколова 2003, σ.64-124.

⁴ Τα συνολικά έξοδα του Μακεδονικού Συλλόγου το 1872-73 ήταν 36.039,50 και το 1873-74 30.987,70 γρόσια (Снегаров 1937, σ.251)· τα έξοδα της Εφορίας Απόρων Σχολείων το 1874-75 ήταν 41.351 γρόσια, απ’ τα οποία τα 25.517 δαπανήθηκαν για την έκδοση αδειών λειτουργίας των βουλγαρικών σχολείων (Маркова 1989, σ.195). Τα έξοδα μόνο του ΣΔΕΓ το 1874 ανήλθαν αντίθετα σε 70.366,25 δρχ (309.611,5 γρόσια), απ’ τα οποία οι 46.928,3 δρχ (206.484,5 γρόσια) δόθηκαν σε σχολεία, συλλόγους και κοινότητες, ως επί το πλείστον στη Μακεδονία (Ο Εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος, *Εκθέσεις των κατά το 1874 πεπραγμένων*, Αθήνησι 1875, σ.105). Οι εκκλήσεις του Μακεδονικού Συλλόγου προς τις εύπορες κοινότητες της καθαυτό Βουλγαρίας για βοήθεια θα μείνουν άκαρπες (*Πраво*, 18.5.1873, σ.4 και 29.10.1873, σ.3). Για τις πρακτικές συνέπειες αυτής της οικονομικής στενότητας επί του πεδίου της εθνικής αναμέτρησης, εξαιρετικά εύγλωττα είναι τα απομνημονεύματα της Στανισλάβα Μπαλκάνοβα: ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.39-40, 46 & 49-50· πρβλ. *Πраво*, 17.11.1873, σ.4.

⁵ Маркова 1989, σ.193.

πρόξενος Σερρών, κηρύττουν στους χωρικούς «*ότι το σχίσμα ουδέν άλλο είναι ή το δικαίωμα να έχωσιν Αρχιερέα και ιερείς ομογλώσσους, και ότι κατά τα άλλα μένουσι Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Πείθωσι δ' αυτούς ευκόλως περι τούτου λέγοντες ότι και η λειτουργία και αι εκκλησιαστικά τελεταί τελούνται ως και πρότερον*»¹.

Ο ελληνικός μηχανισμός, απ' την πλευρά του, επιχειρεί να εξουδετερώσει αυτά τα κηρύγματα σε δυο επίπεδα. Το ένα είναι η επέκταση του σχολικού δικτύου, για τη διάδοση της ελληνοφωνίας και την καλλιέργεια ελληνικής συνείδησης στο δυναμικότερο τμήμα της νέας γενιάς. Το δεύτερο αφορά τις ευρύτερες μάζες του ορθόδοξου σλαβόφωνου πληθυσμού, ιδίως του αγροτικού· η εθνική κατήχηση θεωρείται εδώ μάλλον αναποτελεσματική, οπότε η προπαγάνδα επικεντρώνεται αποκλειστικά στο θρησκευτικό πεδίο. Ήδη από το καλοκαίρι του 1872 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης εισηγείται την «*αποστολήν ιεροκηρύκων καταλλήλων όπως εξηγήσωσι εις τον βουλγαρικόν λαόν τα συμβαίνοντα*», τουτέστιν «*ότι ο Έξαρχος και η Έξαρχία είνε αντικανονικά και επομένως ότι οι οπαδοί αυτών εισίν αποσχισμένοι από της Ορθοδόξου Εκκλησίας*». Η «*εξηγήσεις*» αυτή, τονίζει, πρέπει να γίνει «*αμέσως και καθαρώς εις γλώσσαν καταληπτήν εις τον βουλγαρικόν λαόν*», αδιαφορώντας «*περί των αποτελεσμάτων της τοιαύτης ενεργείας, άτινα ενδεχομένως ν' αποβώσιν κατά της Μ. Εκκλησίας*»². Ακόμη κατηγορηματικότερος είναι ο ίδιος μετά την κήρυξη του σχίσματος: «*Εν ταις στιγμαίς ταύταις της σκέψεως, της εσωτερικής πάλης ήτις συγκροτείται εν τη συνειδήσει του βουλγαρικού λαού, του δισταγμού και του αμφιρρόπου αυτού, χρειάζεται να καταβληθή υπό της Μ. Εκκλησίας, υπό των Αρχιερέων, υπό ιεροκηρύκων και αποστόλων επίτηδες εκλεγμένων μεταξύ των ικανοτέρων αξιωματικών και υπαξιωματικών της Μ. Εκκλησίας, των γνωσκόντων την βουλγαρικήν, μεγίστη και επιτηδεία ενέργεια όπως ο βουλγαρικός λαός εξέλθη της πλάνης εις ήν ζητεί να τον εμβάλη η βουλγαρική Έξαρχία, επισείουσα αυτό το ψευδές γόητρον του φυλετισμού*». Γι' αυτό το έργο όμως «*χρειάζονται επιτήδεια όργανα ενεργείας, διότι μήτε οι υπάρχοντες Αρχιερείς αρκούσι μήτε μόνον η διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσης είνε τελεσφόρον μέσον προς αποσόβησιν του κινδύνου*»³. Για «*ανάγκη ν' αποσταλώσιν εις τα βουλγαρόφωνα της Μακεδονίας μέρη Ιερείς φιλοπάτριδες και την βουλγαρικήν καλώς γνωσκόντες ίνα φωτίσωσι τους χωρικούς ότι κηρυσσόμενοι σχισματικοί αποσπώνται καθ' ολοκληρίαν από της Ορθοδόξου Εκκλησίας*» κάνει λόγο, στις αρχές του 1874, και ο έλληνας πρόξενος Σερρών⁴.

Δυο σημεία αξίζει να προσεχθούν στις παραπάνω εισηγήσεις. Το πρώτο είναι η στρατιωτική αντίληψη που διαπερνά το λόγο των διπλωματών, η αναφορά σε «*αξιωματικούς*» κι «*υπαξιωματικούς*» της εκκλησίας, η αίσθηση πως το έθνος βρίσκεται σε πόλεμο· εξ ου και κρίνεται προτιμότερο οι διαχωριστικές γραμμές να χαραχθούν γρήγορα και ευκρινώς, έστω κι αν αυτό βλάψει προσωρινά το Πατριαρχείο επισπεύδοντας την απώλεια ενός τμήματος των

¹ ΙΑΥΕ 1874/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 1.2.1874, αρ.19.

² ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 9.7.1872, αρ.541.

³ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

⁴ ΙΑΥΕ 1874/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 1.2.1874, αρ.19.

επαμφοτεριζόντων. Το δεύτερο σημείο είναι η θεώρηση του επίδικου πληθυσμού. Η σταθερή, μ' άλλα λόγια, αναφορά σε «Βουλγάρους» και «βουλγαρικό λαό», που θεωρούνται ακόμη όχι εθνική αλλά απλή γλωσσοπολιτισμική/εθνοτική ομάδα, η ανεπιθύμητη πολιτικοποίηση (εθνική συγκρότηση) της οποίας μπορεί ν' αποφευχθεί με την επίκληση μιας προεθνικής -κι όχι «υπερεθνικής»- Ορθοδοξίας. Τα αποτελέσματα αυτής της στρατηγικής, στο σύντομο σχετικά διάστημα που μεσολαβεί μέχρι το ξέσπασμα της Ανατολικής κρίσης, δε φαίνεται πάντως να υπήρξαν ιδιαίτερα λαμπρά· το φθινόπωρο του 1876 ο Βατικιώτης καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι *«παρά τοις απλοϊκοίς τούτοις χριστιανοίς η έννοια του σχίσματος ή ουδόλως ή λίαν ασθενώς επενήργησεν»*¹. Παρόλη την υπεροπτική αντιμετώπισή τους σαν «απλοϊκών» και κατ' επέκταση ανίκανων ν' αποφασίσουν οι ίδιοι για το μέλλον τους, οι άμεσα ενδιαφερόμενοι είχαν άλλωστε το δικό τους τρόπο να χειρίζονται τις αντιθέσεις των μηχανισμών που διεκδικούσαν τη νομιμοφροσύνη τους: οι χωρικοί της πεδιάδας των Σερρών κι ενδεχομένως όλης της μακεδονικής υπαίθρου, εξηγεί στα τέλη του 1873 ο εκεί πρόξενος Νικόλαος Γεννάδης, *«ουδ' αυτοί οι ίδιοι γινώσκουσιν αν ήναι Βούλγαροι ή Έλληνες, βλέποντες δε την μεταξύ των δυο τούτων στοιχείων διαπάλην προσπαθούσι να επωφεληθώσιν εξ αυτής. Αδιαφορούντες αν τα τέκνα των θα σπουδάσωσι βουλγαρικά ή ελληνικά προτιμώνσιν εκείνα, άτινα δωρεάν δύνανται να διδαχθώσιν αυτοίς»*². Στην ίδια ακριβώς διαπίστωση καταλήγει άλλωστε και ο έξαρχος Άνθιμος: *«με την παραμικρή δυσαρέσκεια»*, εξηγεί το Νοέμβριο του 1874 στο ρώσο πρέσβη, *«οι πληθυσμοί των μικτών επαρχιών περνούν με ακραία ελαφρότητα από το βούλγαρο επίσκοπο στον έλληνα επισκοπο και το αντίστροφο»*, πρακτική που *«καθιστά σχεδόν αδύνατη οποιαδήποτε εκκλησιαστική διοίκηση»*³.

Σε αντίθετα με την ολοσχερή ένταξη στη μια ή την άλλη εθνική ιδεολογία και παράταξη, η πρόταξη της ταυτότητας του ορθόδοξου χριστιανού λειτουργεί εξάλλου αυτή την εποχή ως ασπίδα απέναντι στην πάντα ενδεχόμενη όξυνση των πραγμάτων. Τη στάση αυτή δεν υιοθετούν μόνο απλοί χωρικοί, αλλά και ελάχισσωνα στελέχη του μηχανισμού των μιλέτ. Όταν στις 14 Ιανουαρίου 1873 σημειώθηκε π.χ. δολοφονική απόπειρα κατά του επαμφοτερίζοντος εξαρχικού ιερέα της Οχρίδας, Παπαγιώργη, καθένα από τα δυο αντίπαλα εθνικά κόμματα έσπευσε να ρίξει την ευθύνη στο άλλο. Το θύμα, αντίθετα, φρόντισε να επιδείξει αξιοσημείωτη ουδετερότητα: *«Κατά τας επί κλίνης ανακρίσεις του ατυχούς τούτου ιερέως»*, διαβάζουμε στην έκθεση του έλληνα προξένου, *«ηρώτησαν αυτόν εν πρώτοις εις τίνα εθνικότητα ανήκει. Ο ανακριθείς απεκρίθη ότι είναι ιερεύς ορθόδοξος και ουδέν πλέον»*⁴.

Για τις χριστιανικές κοινότητες των διαφιλονικούμενων επαρχιών που είχαν αποσχιστεί απ' το Πατριαρχείο χωρίς να υπάγονται ακόμη σε κάποια εξαρχική μητρόπολη, η μεταβατική

¹ ΙΑΥΕ 1876/77.3, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, αρ.1182.

² ΙΑΥΕ 1873/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Σέρραι 1.11.1873, αρ.420. Επίσης: ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 11.6.1871, αρ.150.

³ Γυνάτιεφ προς Γκορτσακόφ, Πέρα 11/23.11.1874, αρ.230, σε Игнатиев 2009, σ.960.

⁴ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 31.1.1873, αρ.30.

αυτή φάση συνεπάγεται πάντως προβλήματα κάθε άλλο παρά θεολογικού χαρακτήρα. Ακόμη κι εκεί που υπάρχουν οργανωμένες εκκλησιαστικές κοινότητες αναγνωρισμένες απ' τις αρχές ως εκπρόσωποι του εξαρχικού πληθυσμού, η απουσία αρχιερέα επιφέρει πρακτικές και πολιτικοϊδεολογικές επιπλοκές. Τα πρακτικά της κοινότητας του Περλεπέ μας πληροφορούν λ.χ. ότι πολλά χωριά της περιοχής αρνούνται να παραλάβουν άδειες γάμου από τη δημογεροντία (στη θέση του δεσπότη ή αρχιερατικού επιτρόπου) και της «*προκαλούν μεγάλο πονοκέφαλο για τη μη έλευση του αρχιερέα*». Οκτώ πάλι χωριά θέλουν πάση θυσία καθαγιασμό των νεόδμητων εκκλησιών τους από μητροπολίτη –κατά προτίμηση εξαρχικό, την έλευση του οποίου περιμένουν χρόνια, όχι όμως από αρχιμανδρίτη ή απλό ιερέα. Ως υποκατάστατο μητρόπολης, η εξαρχική κοινότητα της πόλης βρίσκεται έτσι αντιμέτωπη με τις προσπάθειες της ελληνικής προπαγάνδας, που -κατά τα γραφόμενα- προσφέρει «*τεράστια χρηματικά ποσά*» για να καλέσουν τα χωριά τον πατριαρχικό μητροπολίτη Πελαγονίας, αλλά και με την απογοήτευση των κατοίκων. Οι τελευταίοι κατηγορούν την ηγεσία του βουλγαρικού κόμματος ότι τους παρέσυρε ν' αποσχιστούν απ' το Πατριαρχείο χωρίς να έχει διασφαλίσει το διορισμό εξαρχικού αρχιερέα, κι αρχίζουν να συζητάνε το ενδεχόμενο είτε επανόδου στο Πατριαρχείο είτε προσχώρησης στην Ουνία: ένα χωριό θα στείλει μάλιστα τελεσίγραφο τον Απρίλιο του 1875 ότι, αν η εκκλησία του δεν καθαγιαστεί από εξαρχικό μητροπολίτη, έστω κι άλλης επαρχίας, θα καλέσει επ' αυτού τον συνίτη αρχιεπίσκοπο¹. Οι διατυπώσεις της υπηρεσιακής αλληλογραφίας της κοινότητας, και οι φόβοι που εκφράζονται εκεί, παρουσιάζουν οφθαλμοφανείς αναλογίες με τα ισοδύναμά τους στα αντίστοιχα πατριαρχικά ντοκουμέντα: με υποσχέσεις και χρήματα, διαβάζουμε, «*ο φαναριώτης πράκτορας*» (ο πατριαρχικός ιερέας Περλεπέ) κι «*οι οπαδοί του οι Βλάχοι*» προσπαθούν «*να προσελκύσουν κάποιους απ' τους απλοϊκότερους*» (πο προστιτε) σλαβόφωνους κατοίκους της πόλης: όσον αφορά πάλι την ύπαιθρο, η κοινότητα ανησυχεί μήπως «*από απλοϊκότητα οι χωρικοί δεχτούν τα τεράστια ποσά που τους υπόσχεται ο ελληνικός σύλλογος για να εγκαινιάσουν τις εκκλησίες τους με πράκτορα του Φαναρίου*»². Ως μοναδική λύση, οι επικεφαλής ζητούν επανειλημμένα από την Εξαρχία να κινήσει τις διαδικασίες για το προβλεπόμενο δημοψήφισμα στην επαρχία Πελαγονίας, διαβεβαιώνοντάς την πως με το μέρος της θα ταχθούν πολύ περισσότερα από τα απαιτούμενα 2/3 του τοπικού ορθόδοξου πληθυσμού³. Η είδηση πως η Εξαρχία απέφυγε να συμπεριλάβει την Πελαγονία στον κατάλογο των αιτούμενων δημοψηφισμάτων για το 1875, ενέργεια που αποδίδεται σε «*διαβολή*» απροσδιόριστης προέλευσης, προκάλεσε «*σύγχυση και ταραχή*» στην επαρχία⁴.

Η ενεργοποίηση του άρθρου 10 του φερμανιού, με τη διενέργεια «*δημοψηφισμάτων*» (ακριβέστερα: «*απογραφών*» ή «*ερευνών*» [istilam] για τις εκκλησιαστικές επιλογές του κατά

¹ Лапе 1956, σ.72-80.

² Στο ίδιο, σ.72.

³ Στο ίδιο, σ.72, 74 & 77-8.

⁴ Στο ίδιο, σ.79-80.

τόπους ορθόδοξου πληθυσμού) συνιστά το κεντρικό πολιτικό διακύβευμα της περιόδου ανάμεσα στη δημιουργία της Εξαρχίας και το ξέσπασμα της Ανατολικής κρίσης. Όπως παραδόξως, η ελληνική βιβλιογραφία προτιμά να παρακάμπτει αυτό το ζήτημα, αποφεύγοντας συνήθως την παραμικρή σχετική αναφορά κατά την πραγμάτευση αυτής της φάσης του Μακεδονικού¹. Η ουσιώδης αυτή παράλειψη δεν οφείλεται μόνο στην απουσία προσβάσιμων σχετικών φακέλων στο αρχείο του Υπ.Εξ.: εναρμονίζεται επίσης πλήρως με τη στάση των ελληνικών υπηρεσιών και ιδεολογικών μηχανισμών της εποχής, που αρνούνταν κατηγορηματικά να δεχθούν οποιαδήποτε επίλυση του «βουλγαρικού ζητήματος» στη βάση της δημοκρατικής αρχής. Η επίμαχη παράγραφος του φερμανιού «πρέπει να εξοβελισθή δια παντός μέσου», διαβάζουμε στις απόρρητες οδηγίες του υπουργού Εξωτερικών Αλέξανδρου Κουμουندούρου προς την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, το Σεπτέμβριο του 1871, καθώς «διαϊωνίζουσα την πάλην» μεταξύ πατριαρχικών κι εξαρχικών «είναι ολεθριώτατον αντάλλαγμα των γενομένων τω Ελληνισμώ [εδαφικών] παραχωρήσεων και λίαν επιβλαβής εις αμφοτέρα τα μέρη»². Παρόμοιες ήταν οι εκτιμήσεις του έλληνα πρέσβη στην οθωμανική πρωτεύουσα³, ενώ με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια διατυπώνεται η απόρριψη των δημοψηφισμάτων στον τοπικό ελληνικό Τύπο. Επικαλούμενη την παράδοση του Μωάμεθ του Πορθητή, η πρώτη ελληνική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης καταγγέλλει από τα πρώτα της βήματα το «ακατανόητον μέσον» της καταμέτρησης ως μέθοδο επίλυσης της ελληνοβουλγαρικής διαμάχης: «αν υπάρξει μέσον τι προς διάκρισιν των σχισματικών από των εμμενόντων εις την πίστην και τα έθιμα των πατέρων αυτών, το μέσον τούτο δεν δύναται να ήναι η απογραφή», διαβεβαιώνει τους αναγνώστες της, αναρωτούμενη «τις η χρεία να εκφράση ο βουλγαρικός λαός ποίαν πνευματικήν διοίκησιν στέργει, αφ' ού απ' αιώνων είναι γνωστόν τίνα πίστην έχει και τίνα πνευματικήν διοίκησιν ακολουθεί;»⁴. Ακόμη αποκαλυπτικότερο είναι το συνοπτικό αλλά εύγλωττο δείγμα της αγοραίας ελληνικής επιχειρηματολογίας των ημερών που αναπτύσσεται στα ίδια δημοσιεύματα: «Και τι πρόκειται να ερωτήσωσιν οι ζαπτιέδες τους Βουλγάρους; Τι είσθε όταν διέβητε τον Αίμον και εγκατοκήσατε τας ωραίας χώρας, ας μέχρι σήμερον νέμεσθε; Βάρβαροι ειδωλολάτραι. Τις σας εκατήχησεν εις την πίστην του Χριστού; Δύο εκ Θεσσαλονίκης Έλληνες μοναχοί; Τις σας υπεστήριξε, σας ενεκαρδίωσε, σας εφώτισε, σας επεριποιήθη ως ίδια τέκνα; Η μεγάλη Εκκλησία. Τις σας απήλλαξε από των χειρών των Ιησουιτών; Η μεγάλη Εκκλησία. Τις σας καθοδήγησε μέχρι τούδε ώστε να έχητε εκπολιτισμού αξιώσεις; Η μεγάλη Εκκλησία. Τίνα πνευματικήν διοίκησιν ησπαζεσθε μέχρι τούδε; Την της Μεγάλης Εκκλησίας. Θέλετε σήμερον να απαρνηθήτε αυτήν; Ούτω μας λέγουσι. Πώς ονομάζουσι τους αχαρίστους; ...Αν οι ζαπτιέδες ήσαν

¹ Κωφός 2001, σ.36-7 & 50-4' του ίδιου, *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881*, Αθήνα 1981, σ.15-29 & 50-8' Κων/νος Βακαλόπουλος, *Μακεδονία και Τουρκία, 1830-1878*, Θεσ/νίκη 1987, σ.193' Ιωάννης Κολιόπουλος, «Η Μακεδονία στο επίκεντρο εθνικών ανταγωνισμών (1870-1897)», σε Ι. Κολιόπουλος – Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Αθήνα-Θεσ/νίκη 1992, τ.Α', σ.492-3' Βασίλης Γούναρης, «Μακεδονία 1871-1909», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2003, τ.5^ο, σ.261-2.

² ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Α. Κουμουندούρος προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήναις 14.9.1871, αρ.8071, Απόρρητος.

³ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Δ. Ραζής προς Υπ.Εξ., Εν Κων/λει 15.10.1871, αρ.3190, Απόρρητος.

⁴ «Η απογραφή», *Ερμής*, 4.7.1875, σ.1' «Και πάλιν επί την απογραφήν», *Ερμής* 18.7.1875, σ.1-2.

καρδιογνώσται, ή τουλάχιστον της ιστορίας κάτοχοι, βεβαίως τας ερωτήσεις ταύτας ήθελον απευθύνει εις τους Βουλγάρους»¹.

Αρκετά διαφορετική, όχι όμως και δημοκρατικότερη, είναι η διαχείριση του ίδιου ζητήματος κι από τις υπόλοιπες πλευρές. Εκτιμώντας ότι το άρθρο 10 αφαιρεί από τα χέρια του την πρωτοβουλία των διαμεσολαβήσεων προς όφελος της Πύλης, ο ρώσος πρέσβης Νικολάι Ιγνάτιεφ δρομολογεί σ' αυτή τη φάση ένα σχέδιο συμβιβασμού μεταξύ Εξαρχίας και Πατριαρχείου, για οριστική μεταξύ τους διανομή των «μικτών» επαρχιών. Η επιλεκτική ενεργοποίηση του άρθρου 10 έχει σ' αυτή την περίπτωση καθαρά εργαλειακό χαρακτήρα, ως θεσμική επικύρωση μιας προαποφασισμένης ρύθμισης: η συνεννόηση λ.χ. του Ιγνάτιεφ με τον οθωμανό υπουργό Εξωτερικό Ρασίντ Πασά, τον Ιούλιο του 1873, προβλέπει ότι «τέσσερεις ή πέντε μητροπόλεις θα παραχωρούνταν στην Εξαρχία, υπό το ρητό όρο ότι οι Βούλγαροι θα αποποιούνταν προς το παρόν κάθε περαιτέρω απαίτηση»². Ο Ρασίντ πασάς θεωρούσε κι αυτός την προκήρυξη δημοψηφισμάτων σαν μέσο επιβολής του πάνω στις αντιμαχόμενες εθνικές εκκλησίες, ώστε να επιλύσει τη διένεξη «προσκολώντας κάποιες από τις μικτές επαρχίες στην Εξαρχία και διακηρύσσοντας πως είναι το τελευταίο όριο των παραχωρήσεων, πέρα από τις οποίες η Πύλη δεν μπορεί να κάνει τίποτα για τους Βουλγάρους»³. Παρόμοια εργαλειακή λειτουργία των δημοψηφισμάτων διαφαίνεται και στην επιχειρηματολογία που ο Ναθαναήλ Στογιάνοβιτς, μελλοντικός εξαρχικός μητροπολίτης Οχρίδας, επιστρατεύει τον Αύγουστο του 1872 κατά τις τελευταίες διαπραγματεύσεις με το Πατριαρχείο πριν από την κήρυξη του σχίσματος: μολονότι «η πλειοψηφία στο σύνολο της Μακεδονίας είναι βουλγαρική», υποστηρίζει, «αυτή η πλειοψηφία καθώς εδώ και τόσον καιρό δεν έχει ακούσει ούτε στην εκκλησία ούτε στα σχολεία της διάβασμα στη μητρική της γλώσσα, κάτω από τη μακρά επιρροή του ελληνικού κλήρου, αν τη ρωτήσετε τι είναι, σας απαντά πως είναι ελληνική»: συμβουλεύει έτσι τους συνομιλητές του «να γίνουν δημοψηφίσματα σε όλες τις μακεδονικές επαρχίες, απ' τα οποία ενδεχομένως θα μείνουν στην εξαρχική επικράτεια όχι περισσότερες από 5 επαρχίες»⁴. Ο έξαρχος, απ' την πλευρά του, διαπραγματεύεται το 1873 με τον Ιγνάτιεφ και την Πύλη την άμεση παραχώρηση βερατιών διορισμού στους μητροπολίτες Πελαγονίας, Οχρίδας και Σκοπίων, ως στοιχειώδη «ικανοποίηση του εξτρεμιστικού κόμματος» των βουλγάρων εθνικιστών⁵. Οι τελευταίοι πάλι, σύμφωνα με τον Ιγνάτιεφ, θέλουν την υπαγωγή των διαμφισβητούμενων επαρχιών στην Εξαρχία όχι με δημοψήφισμα «αλλά βάσει στατιστικών δεδομένων που παρέχουν οι ίδιοι οι Βούλγαροι» ή τουλάχιστον με βάση συλλογικές αιτήσεις των κοινοτήτων (ματζάρια), χωρίς διερευνητική διαμεσολάβηση των οθωμανικών αρχών· ως επιχειρήματα επιστρατεύονται οι ισχυρισμοί πως «1. ο λαός είναι απογοητευμένος, 2. έχει

¹ «Και πάλιν επί την απογραφήν», όπ.π. Αποσπάσματα του άρθρου αναδημοσιεύθηκαν σχολιασμένα στην πολιτική *Напредък* (16.8.1875, σ.1-2).

² Ιγνάτιεφ προς πρίγκιπα Γκορτσακόφ, Μπουγιούκ Ντερέ 5/17.7.1873, αρ.202, σε Игнатиев 2009, σ.850.

³ Ιγνάτιεφ προς Γκορτσακόφ, Πέρα 10/22.1.1874, αρ.5, σε Игнатиев 2009, σ.990-2.

⁴ Натанаил 1909, σ.51.

⁵ Ιγνάτιεφ προς Γκορτσακόφ, Μπουγιούκ Ντερέ 5/17.7.1873, αρ.202, σε Игнатиев 2009, σ.852.

φοβηθεί και δεν μπορεί ελεύθερα να εκφραστεί, [και] 3. έχει ψυχρανθεί, καθώς βλέπει την αδυναμία της Εξαρχίας»¹. Στις ζυμώσεις του με τη βουλγαρική ηγεσία και τον πατριάρχη, αλλά και στις αναφορές του προς τους προϊσταμένους του, ο Ιγνάτιεφ ξεκαθαρίζει τέλος πως ο ίδιος θα προτιμούσε το διακανονισμό των εκκλησιαστικών ορίων Εξαρχίας-Πατριαρχείου με μυστική συμφωνία των δυο εκκλησιαστικών ηγεσιών, και όχι με προσφυγή στην ανεξέλεγκτη κρίση των τοπικών κοινωνιών. Το 1875 διαπραγματεύεται μάλιστα με τον έλληνα πρεσβευτή στην Πόλη, Ανδρέα Κουντουριώτη, «ένα σχέδιο διανομής της Μακεδονίας», το οποίο θα μπορούσαν να επιβάλουν κατόπιν στον έξαρχο και τον πατριάρχη².

Ο πρώτος γύρος δημοψηφισμάτων πραγματοποιήθηκε το 1872-73 στις επαρχίες Σκοπίων και Οχρίδας και κατέληξε σε σαρωτικές νίκες του εξαρχικού κόμματος. Βάσει των επίσημων αποτελεσμάτων, στην επαρχία Σκοπίων σε σύνολο 8.698 χριστιανικών σπιτιών τα 8.131 τάχθηκαν υπέρ της Εξαρχίας έναντι μόλις 567 που υποστήριξαν το Πατριαρχείο –ποσοστά, αντίστοιχα, 93,5% και 6,5%³. Σύμφωνα με τον Κάντσοφ, το Πατριαρχείο υπερψηφίστηκε από 150 περίπου σπίτια των Σκοπίων (συμπεριλαμβανομένων «όλων των Βλάχων» της πόλης), περίπου 50 σπίτια στο Κουμάνοβο, κάποια σπίτια στη Βράνια και μια δεκαριά χωριά⁴. Στην Οχρίδα, πάλι, σε σύνολο 15.551 χριστιανικών σπιτιών, 12.682 (81,5%) τάχθηκαν με την Εξαρχία και 2.869 (18,5%) με το Πατριαρχείο· η δύναμη του τελευταίου συγκεντρωνόταν στους ναχιέδες Πρέσπας, Ρέσνας και Δεμίρ Χισάρ, όπου η Εξαρχία συγκέντρωσε σαφή αλλά όχι συντριπτική πλειοψηφία (3.395 σπίτια σε σύνολο 6.074 ή 55,9%)⁵. Στα Βοδενά, αντίθετα, η απόπειρα του Βαλή Θεσσαλονίκης να ενεργοποιήσει τον Αύγουστο του 1872 το άρθρο 10 «όπως καταπαύση τας μεταξύ γραικιστών και βουλγαριστών έριδας» έμεινε μετέωρη, λόγω της αντίδρασης του τοπικού ελληνικού κόμματος και της άμεσης κινητοποίησης του ελληνικού διπλωματικού μηχανισμού⁶.

Τα δημοψηφίσματα δεν έγιναν με μυστική ψηφοφορία αλλά με αυτοπρόσωπη εμφάνιση των οικογενειάρχων ενώπιον των αρχών και κατάθεση δηλώσεων για την εθνική εκκλησία της επιλογής τους. Η διενέργειά τους συνοδεύτηκε, ως εκ τούτου, από μαζική κινητοποίηση των αντιμαχόμενων εθνικών κομμάτων και μηχανισμών για την απόσπαση όσο το δυνατό

¹ Ιγνάτιεφ προς Κόμη Τολστόϊ, Πέρα 28.2/12/3.1874, αρ.44, σε Игнатиев 2009, σ.912· Екзарх Йосиф 1992, σ.61.

² Игнатиев 2009, σ.640, 938 & 998-1000.

³ Панчо Дорев, «Народните борби в Македонија. Българщината в Битолско (според документи от турските държавни архиви)», *Македонски Преглед*, 3-4 (1936), σ.6· του ίδιου, *Κοστυρско в македонската револуцията. Οφфициални документи из тайните турски архиви на великото везирство и на Χιλμι Παша*, Σόφια 1937, σ.38. Λείπουν τα αποτελέσματα της περιοχής του Τέτοβο όπου, κατά τον Κάντσοφ, το Πατριαρχείο υποστηρίχθηκε από περίπου 60 σπίτια (Κънчов 1970, σ.170).

⁴ Кънчов 1970, σ.170.

⁵ Дорев 1936, σ.6 και 1937, σ.38. Η Μάρκοβα χρονολογεί λανθασμένα το δημοψήφισμα της Οχρίδας, όπως κι αυτό των Σκοπίων, στο δεύτερο εξάμηνο του 1873, παρασυρμένη προφανώς από την ημερομηνία των εγγράφων που αιτιολογούν την έκδοση των σχετικών βερατιών (Маркова 1989, σ.95-6). Στα απομνημνευμάτά του, ο Σαγκάρεφ υποστηρίζει πάλι πως η καταμέτρηση επαναλήφθηκε τρεις φορές, μετά από «ίντριγκες» του Πατριαρχείου· την τρίτη φορά τα αποτελέσματα υπήρξαν ακόμη ευνοϊκότερα για την Εξαρχία απ' ό,τι την πρώτη. Πιθανότατα, ωστόσο, συγγείι στις αναμνήσεις του την Οχρίδα με το Κιλκίς, για το οποίο ισχυρίζεται, λανθασμένα, ότι εκεί δεν έγινε ποτέ δημοψήφισμα (Шапкарев 1984, σ.264-5).

⁶ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ι. Καλλέργης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Κων/λει 17.8.1872, αρ.2462 και «Απόρρητος διαταγή» του ίδιου, αρ.1766· ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 27.8.1872, αρ.689.

μεγαλύτερης μερίδας του ιδιότυπου αυτού εκλογικού σώματος. Στα Σκόπια, υποστηρίζει ο Κάντσοφ, ο πατριαρχικός μητροπολίτης Παΐσιος «έλυσε το πουγγί του κι έδινε ρουσφέτια δεξιά κι αριστερά, σε υπαλλήλους, σε χωροφύλακες, σε κοινοτάρχες χωριών και ιερείς, αλλά δεν τα κατάφερε»¹. Ανταποκρίσεις της πολιτικής εφημερίδας «Πράβο», το φθινόπωρο του 1873, περιγράφουν την επιτυχή παρέμβαση της εξαρχικής κοινότητας της Κρίβα Παλάνκα που έπεισε κάποιους επαμφοτερίζοντες χωρικούς «να συνενωθούν με το έθνος» τους², εκφράζουν αμφιβολίες για τις προθέσεις των αρχών που διέταξαν επανάληψη της καταμέτρησης στην ίδια περιοχή³, ειρωνεύονται τους «γιαννιώτες κουλουρτζήδες» που έσπευσαν «ντυμένοι πασχαλιάτικα» να υπογράψουν υπέρ του Πατριαρχείου στο Κουμάνοβο⁴, καταγγέλλουν την κινητοποίηση της χωροφυλακής στη Βράνια υπέρ του πατριαρχικού μητροπολίτη⁵ κι επισημαίνουν την ύπαρξη κάποιων -λιγοστών- πατριαρχικών που αρνήθηκαν να υπογράψουν για οποιαδήποτε από τις δυο εκκλησίες «αλλά ελπίζουν, σαν άλογα με άδεια σακούλια, να υπαχθούν στο σερβικό Πατριαρχείο του Πετς, για το οποίο λένε πως θ' ανοίξει σύντομα ζήτημα»⁶. Διαφορετικής υφής και απείρως διαφωτιστικότερη είναι η περιγραφή του Σπροστράνοφ, για την πανστρατιά που έδωσε τη νίκη του βουλγαρικού κόμματος της Οχρίδας: «Η κοινότητα πήρε τότε προκαταβολικά μεγάλα μέτρα για να προετοιμάσει τον πληθυσμό. Ολόκληρο μήνα ο Παρλίτσεφ, ο Γ. Σαπουντζίεφ κι ο Ν. Σπροστράνοφ προετοιμάζαν δηλώσεις. Ο τελευταίος εκπλήρωνε επίσης και το ρόλο του διερμηνέα στο διοικητήριο μεταξύ των χωρικών και των αρχών. Άλλοι πάλι έστεκαν στο δρόμο έξω απ' την πόλη και προσκαλούσαν τους χωρικούς στο προσωρινό χάνι που είχε ετοιμαστεί στο σπίτι του Γκιόρτσε Μούστροφ, όπου να μείνουν και να τρέφονται δωρεάν, ακόμη και να παρουσιαστούν ενώπιον του καϊμακάμη. Κάποιοι τρίτοι, πάλι, που είχαν περισσότερη επιρροή πάνω στους χωρικούς, ολόκληρο μήνα τριγύριζαν στα χωριά και προπαγάνδιζαν μεταξύ των χωρικών, τους έπειθαν και τους δασκάλευαν να ψηφίσουν για την Εξαρχία κι όχι για το Πατριαρχείο. [Τα έξοδα για] όλα αυτά ανήλθαν σε περισσότερες από 100 λίρες, όμως ποιος λυπόταν εκείνο τον καιρό χρήματα, ενέργεια και δυνάμεις;»⁷

Εξίσου εύγλωττες για το διακύβευμα της όλης αντιπαράθεσης είναι οι ενστάσεις που πρόβαλε η πατριαρχική πλευρά μετά την ολοκλήρωση της καταμέτρησης στις δυο επαρχίες. Το πρώτο σχετικό δείγμα είναι ένα κείμενο που δημοσιεύθηκε στο «Νεολόγο» της Κωνσταντινούπολης, απευθυνόμενο στο Μεγάλο Βεζίρη κι υπογεγραμμένο από 8 ιερείς ή ηγουμένους, 20 προκρίτους και 15 κοινότητες χωριών της Οχρίδας που κατοικούνταν -κατά την εφημερίδα- από 553 οικογένειες: «Ότε εγένοντο ερωτήσεις τινές παρά της επιτοπίου αρχής

¹ Кънчов 1970, σ.170.

² *Право*, 8.10.1873, σ.2-3.

³ *Право*, 5.11.1873, σ.2.

⁴ «Пътешествіе от Скопія до Лясковец», *Право* 19.10.1873, σ.3.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ Ανταπόκριση του Н.М. Шишеджіев απ' τη Βράνια (4.11.1873), *Право* 26.11.1873, σ.3-4.

⁷ Спространов 1896, σ.675.

προς τους υποφαινομένους, τουτέστιν εις ποίαν εθνότητα ανήκει έκαστος και πού θέλει να υπάγεται πνευματικώς», διαβάζουμε, «πολλοί εξ ημών δεν ενοήσαμεν το πνεύμα των ερωτήσεων όπως αναλόγως αποκριθώμεν και κατά συνέπειαν οποίας πληροφορίας διεβίβασαν αι αρχαί περί τούτου αγνοούμεν· εσχάτως δε διαφωτισθέντες περί του σκοπού των ερωτήσεων, σπεύδομεν αυθορμήτως δια της παρούσης δουλικής ημών αναφοράς να διαβεβαιώσωμεν ότι, εις οιαδήποτε εθνότητα και αν ανήκωμεν, επιθυμούμεν όμως να διατελέσωμεν πνευματικώς αναπόσπαστα τέκνα του οικουμενικού πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μη ανεχόμενοι ουδένα νεωτερισμόν ή προσάρτησιν εις άλλην εκκλησιαστικήν αρχήν, καθώς και άλλων χωρίων και κομοπόλεων της επαρχίας ταύτης». Οι υπογράφωντες διαβεβαιώνουν, μάλιστα, την Πύλη ότι «το πλείστον μέρος των κατοίκων χριστιανών το αυτό επιθυμούσι»¹. Ακόμη σαφέστερα για το είδος της «παρεξήγησης» είναι τα ανάλογα διαβήματα του πατριάρχη Ιωακείμ Β΄ προς την Πύλη και τη ρωσική πρεσβεία, την άνοιξη του 1874. Σύμφωνα με τον Ιγνάτιεφ, ο πατριάρχης «υποστήριζε πως οι ψηφοφόροι παραπείστηκαν από τις ερωτήσεις που τους τέθηκαν», καθώς «ρωτήθηκαν αν ήθελαν να είναι Έλληνες ή Βούλγαροι, αντί να τους αφεθεί η επιλογή μεταξύ Πατριαρχείου κι Εξαρχίας»· η μετάθεση του ερωτήματος από το εκκλησιαστικό στο εθνικό πεδίο υπήρξε «άκρως επιζήμια για τα συμφέροντα της Μεγάλης Εκκλησίας», καθώς ωθούσε «τους μη σχισματικούς Βουλγάρους» να ταχθούν με την Εξαρχία². Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος θα κινηθεί όλη η πατριαρχική κι ελληνοθωμανική επιχειρηματολογία της περιόδου³. «Εν ταις επαρχίαις Σκοπίων και Πρεσπών», εξηγεί ο σαλονικός «Ερμής» το 1875, «οι ζαπτιέδες κατ' εισήγησιν των προυχόντων Βουλγάρων διετύπων εις τους απλοϊκούς χωρικούς όχι την ερώτησιν, αν στέργουν την πνευματικήν διοίκησιν του πατριαρχείου ή της σχισματικής εξαρχίας, αλλ' εάν είναι Βούλγαροι ή Έλληνες· δια της δολίας δε ταύτης ερωτήσεως χάνουσιν οι απονήρευτοι Βούλγαροι την πίστιν των πατέρων αυτών»⁴. Ανεξαρτήτως της βασιμότητας αυτών των ισχυρισμών, παρατηρούμε ότι, επί της ουσίας, το όλο επιχείρημα καταλήγει τελικά σε μπουμέρανγκ: από τη στιγμή που γίνεται επίσημα παραδεκτό πως το ερώτημα «Έλληνες ή Βούλγαροι» συνεπάγεται πανηγυρική επικράτηση των δευτέρων, η δε υπαγωγή στο Πατριαρχείο ή την Εξαρχία αποσυνδέεται από την εθνικότητα του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού, η ελληνική εθνική υπόθεση δείχνει να έχει χάσει από χέρι το παιχνίδι στην περιοχή.

Αντιμέτωπος με την προοπτική να χάσει τη μια μετά την άλλη τις σλαβόφωνες επαρχίες του, ο πατριάρχης Ιωακείμ ζήτησε την άνοιξη του 1874 τη διενέργεια των μελλοντικών δημοψηφισμάτων όχι από τις οθωμανικές αρχές αλλά από μικτή επιτροπή με συμμετοχή

¹ *Νεολόγος* (Κων/λη) 31.3.1873, σ.3. Η εφημερίδα ισχυρίζεται πως το κείμενο υπογράφεται κι από «άλλα χωρία των οποίων τα ονόματα εκ των σφραγίδων δεν αναγγινώσκονται».

² Ιγνάτιεφ προς Γκορτσάκοφ, Πέρα 14/26.3.1874, αρ.57, σε Игнатиев 2009, σ.920. Πρβλ. Екзарх Йосиф 1992, σ.57.

³ Βλ. π.χ. τις επισημάνσεις του αυστριακού προξένου Θεσ/νίκης (12.5.1874), σε Кирил 1962, σ.102 και BAS 1978, σ.319-20.

⁴ «Η απογραφή», *Ερμής* 4.7.1875, σ.1.

εκπροσώπων και των δυο αντιμαχόμενων εκκλησιαστικών μηχανισμών¹. Ύστερα από ενάμιση περίπου χρόνο παρελκυστικών παλινδρομήσεων, το Πατριαρχείο θα υποδείξει τελικά τον Αύγουστο του 1875 δυο αρχιερείς του ως μέλη της υπό σύσταση επιτροπής, στην οποία θα μετείχαν επίσης δυο εξαρχικοί αρχιερείς υπό την προεδρία ενός μουσουλμάνου δημόσιου λειτουργού². Η Εξαρχία, απ' την πλευρά της, κινητοποιεί την ίδια περίοδο τους τοπικούς μηχανισμούς της για τη συγκέντρωση υπογραφών και την υποβολή συλλογικών αναφορών στις αρχές, με αίτημα την ενεργοποίηση του άρθρου 10³. Η επίσημη προώθηση των σχετικών αιτημάτων από τον έξαρχο προς την Πύλη -με «τακρίρια»- προσαρμόζεται ωστόσο στην πράξη, όχι μόνο στις προτεραιότητες της υψηλής πολιτικής της βουλγαρικής ηγεσίας αλλά και σε πρακτικούς υπολογισμούς για τις πιθανότητες της κατά τόπους επικράτησης. Κλασικό παράδειγμα αποτελούν οι σχετικές διαβουλεύσεις της εξαρχικής ηγεσίας στο Μοναστήρι, όπως καταγράφονται στα απομνημονεύματα του Κουζμάν Σαπκάρεφ: «Σύμφωνα με τα λόγια του εκλιπόντος δόκτορα Κ. Μισάικοφ, από τα 24-25 χιλιάδες στέφανα της επαρχίας οι 15 χιλιάδες ήταν Βούλγαροι που αναγνώριζαν τη βουλγαρική εκκλησία, ενώ 9-10 χιλιάδες πατριαρχικοί γρεκομάνοι. 'Ακόμη 1.000 στέφανα μας χρειάζονται', πρόσθετε ο ίδιος, 'για να συμπληρωθούν τα 2/3 και να μπορούν να γίνουν δημοψηφίσματα επιτυχώς για εμάς' αλλά κι αυτά θ' αποκτηθούν μόλις ενωθεί μαζί μας το μεγάλο χωριό Μπούφι, που είναι ήδη καθ' οδόν για την προσχώρηση'»⁴.

Για την αντιμετώπιση στρατηγικότερων δυσχερειών, η Εξαρχία φλερτάρει μ' ένα πρόγραμμα επανασχεδιασμού των μελλοντικών επαρχιών της στο μακεδονικό χώρο. Το ζήτημα τέθηκε για πρώτη φορά στην Εθνοσυνέλευση του 1871 κι αφορούσε το σύνολο της εξαρχικής επικράτειας, για λόγους λειτουργικούς και για την αποφυγή δυσαναλογιών μεταξύ των υφιστάμενων επαρχιών· στην πράξη, ωστόσο, αυτή η ευρύτερη αναδιάταξη θα παραμείνει εκκρεμής μέχρι τη δημιουργία αυτόνομου βουλγαρικού κράτους⁵. Στην περίπτωση της Μακεδονίας, αντίθετα, η συνένωση κάποιων επαρχιών μπορούσε να οδηγήσει σε ανατροπή των δυσμενών εθνολογικών ή πολιτικών συσχετισμών κάποιων περιοχών, μέσω της ένταξής τους σε ευρύτερα σύνολα όπου το εξαρχικό κίνημα είχε (ή προσδοκούσε ν' αποκτήσει) την απαιτούμενη πλειοψηφία. Το χαρακτηριστικότερο δείγμα τέτοιας χαρτοκοπτικής συνιστά η εκλογή το 1873 του μητροπολίτη Δαμασκηνού ως ιεράρχη μιας διευρυμένης επαρχίας Βέλες-Στρώμνιτσας: με δεδομένη την ηγεμονία του βουλγαρικού κόμματος στους περιφερειακούς

¹ Игнатиев προς Γκορτσακόφ, Πέρα 14/26.3.1874, αρ.57, σε Игнатиев 2009, σ.920.

² Игнатиев προς Βαράνο ντε Τζόμνι, Μπουγιούκ Ντερέ 18/30.8.1875, αρ.208, σε Игнатиев 2009, σ.986-8.

³ Τέτοια «ματζάρια» υποβλήθηκαν σύμφωνα με τη βουλγαρική ιστοριογραφία από τις επαρχίες Οχρίδας και Πελαγονίας (1870), τον καζά Νευροκοπίου (1870-72), τις επαρχίες Πολυανής και Στρωμνίτσας (1872-73), τη βουλγαρική κοινότητα Θεσ/νίκης (1872), την επαρχία Δίβρας (1874-75) κλπ. (Маркова 1985, σ.17 & 21-2 και 1989, σ.74, 79, 93 & 96-7).

⁴ Шапкарев 1984, σ.247. Η ίδια ακριβώς ανάλυση σε Маркова 1989, σ.90, με βάση το αρχείο της Εξαρχίας. Ακόμη και το Μάιο του 1876, πάντως, το Μπούφι (σημ. Ακρίτας Φλώρινας) αναφέρεται ως αμιγώς πατριαρχικό (ΙΑΥΕ/1876/99.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 15.5.1876, αρ.191). Η τελική προσχώρησή του στην Εξαρχία έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1890.

⁵ Маркова 1989, σ.135-9.

καζάδες του Τίκφες, του Μάλες και του Ράντοβιτς, ο «γρεκομανισμός» της ίδιας της Στρώμνιτσας μετατρέποταν έτσι σε αμελητέα ποσότητα¹. Άλλες προτάσεις αφορούσαν την αποκοπή του Τίκφες από την επαρχία Στρωμνίτσης και την προσάρτησή του στην επαρχία Βέλες², την ενοποίηση των επαρχιών Δράμας, Σερρών και Μελενίκου³, τη σύσταση αυτοτελούς επαρχίας Περλεπέ με αποκοπή του ομώνυμου καζά από τη μητρόπολη Πελαγονίας και προσθήκη «χωρίων τινών της Πελαγονίας, Αχρίδος και Δεμίρ Χισάρ (εν τη επαρχία Πρεσπών)»⁴, τη συνένωση της επαρχίας Μογλενών και σλαβόφωνων χωριών της Καστοριάς με την επαρχία Πελαγονίας⁵, καθώς και την ενοποίηση των επαρχιών Θεσσαλονίκης, Βοδενών και Πολυανής σε μια πελώρια επαρχία με χριστιανικό πληθυσμό στη μεγάλη του πλειοψηφία σλαβόφωνο· σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, ωστόσο, η προτεινόμενη αλλαγή θα αποκρουστεί τελικά από το ίδιο το βουλγαρικό κόμμα της Θεσσαλονίκης⁶. Η αντίθεση του Πατριαρχείου και των μητροπολιτών του σ' αυτά τα σχέδια ήταν φυσικά δεδομένη, όπως και η δυναμική αντίδρασή τους σε κάθε απόπειρα παραγωγής τετελεσμένων γεγονότων. Όταν το Νοέμβριο του 1873 ο εξαρχικός μητροπολίτης Βέλες επιχείρησε να επισκεφτεί τη Στρώμνιτσα, με πρόσκληση της εκεί βουλγαρικής κοινότητας, «προς εκτέλεσιν εκκλησιαστικών χρεών», η έλευσή του αποκρούστηκε δια της βίας απ' το τοπικό ελληνικό κόμμα: στην είσοδο της πόλης «πλήθος χριστιανών Ορθοδόξων δι' οχλαγωγίας και απειλών παρεμπόδισαν αυτόν του εισελθείν, αποπέμψαντες αυτόν κακὴν κακώς, ξυλίσαντες και τον ιπποκόμον αυτού και τινα άλλον βουλγαριστήν»⁷. Εντελώς διαφορετικοί λόγοι θα επιβάλουν πάντως στο Πατριαρχείο μια παρόμοια, αν και άτυπη, ενοποίηση: την άνοιξη του 1876, η «εμπερίστατη» επαρχία Βελεσσών υπάγεται στην «εποπτεία» της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, διευθυνόμενη στο εξής όχι από μητροπολίτη αλλά από αρχιερατικό επίτροπο⁸.

Ο δεύτερος γύρος των δημοψηφισμάτων θα δρομολογηθεί το καλοκαίρι του 1875 σε τρεις επαρχίες: Πολυανής, Διβρών και Στρωμνίτσης. Χάρη στη δημοσιευμένη αλληλογραφία του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωακείμ κι ένα πανομοιότυπο ρεπορτάζ του σαλονικού «Ερμή» διαθέτουμε αρκετά στοιχεία για την εξέλιξη της καταμέτρησης στην πρώτη από τις τρεις⁹. Όταν το σχετικό διάταγμα της Πύλης έφτασε τον Απρίλιο του 1875 στο Διοικητικό Συμβούλιο Θεσσαλονίκης, ο Ιωακείμ προσπάθησε ανεπιτυχώς «να ματαιώσει την εκτέλεσιν

¹ Маркова 1989, σ.82· Кънчов 1970, σ.265.

² Маркова 1989, σ.74.

³ Христов 1969, σ.521· Маркова 1989, σ.78. Σύμφωνα με την ιστορικό Ζίνα Μάρκοβα, «μ' αυτό τον τρόπο οι πιο προχωρημένες σε εθνικοεκκλησιαστική αυτοοργάνωση περιοχές θα βοηθήσουν τις παραμελημένες να υπερνικήσουν την αδράνεια και το φόβο ενώπιον της ελληνικής εκκλησίας. Όμως η ένωση δεν πραγματοποιείται εξαιτίας των αντιτιθέμενων τοπικών συμφερόντων και φιλοδοξιών» (Маркова 1985, σ.23).

⁴ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.5.1871, αρ.112.

⁵ Маркова 1989, σ.91-2.

⁶ Снегаров 1937, σ.108· Маркова 1989, σ.82.

⁷ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Α. Παπαδόπουλος προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 28.11.1873, αρ.1318. Ελαφρά διαφορετική εκδοχή: Кънчов 1970, σ.267-8, με επίρριψη ευθυνών στο Δωρόθεο για την ατολμία του, που οδήγησε σε «αποθάρρυνση» και «οπισθοδρόμηση» του βουλγαρικού κινήματος της πόλης.

⁸ Αθανάσιος Αγγελόπουλος, «Η εποπτεία της Μητροπόλεως Θεσ/νίκης επί της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητας Βελεσσών (1876-1914)», *Μακεδονικά* 17(1977), σ.139-80.

⁹ Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002, σ.188-94· «Και πάλιν περίν την απογραφήν», *Ερμής* 18.7.1875, σ.1-2.

αυτού»· κατόπιν υπέβαλε αίτημα «να ορισθή επακριβώς ο τρόπος της εξετάσεως, διότι ομολογουμένως οι κάτοικοι εισίν βούλγαροι, εάν δε ερωτηθώσιν ή βούλγαροι εισίν ή γραικοί βεβαίως αποφανθήσονται υπέρ του πρώτου». Ο βαλής δέχτηκε την ένστασή του κι ειδοποίησε τους καϊμακάμηδες «όπως λίαν αμερολήπτως φρονήσωσι περί της εκτελέσεως της βεζυρικής διαταγής», εντέλλοντάς τους «να μη επιτρέψωσι την ερώτησιν, ήν διετύπουν προς τους χωρικούς οι προύχοντες της επαρχίας, βούλγαρος είσαι ή γραικός, καθότι ομολογουμένως πάντες οι κάτοικοι εισί βουλγαρόφωνοι». Παρά την προσωπική συμβολή του στη διατύπωση των ερωτημάτων, ο μητροπολίτης κατά το πέρασμά του από την περιοχή τον επόμενο μήνα πληροφορείται πως «η εξέτασις αποβαίνει υπέρ των σχισματικών» κι «ότι άπαντα τα χωρία, εκτός ευαρίθμων εξαιρέσεων, απεφάνθησαν υπέρ της ενώσεως αυτών μετά της Εξαρχίας». Δεν το βάζει όμως κάτω, καθώς είναι βέβαιος πως την εγκατάσταση εξαρχικού αρχιερέα στο Κιλκίς θ' ακολουθήσει «η παντελής απώλεια των επαρχιών Βοδενών και Στρωμνίτσας», ακόμη και των σλαβόφωνων περιχώρων της ίδιας της Θεσσαλονίκης. Προσφεύγει στο βαλή κατά των χωροφυλάκων που διενεργούσαν την απογραφή, κατηγορώντας τους ότι «περιεφέροντο εις τα χωρία κόπτοντες και ράπτοντες κατά το δοκούν αυτοίς», κι αποσπά διαταγή για επανάληψη της διαδικασίας αυτοπροσώπως απ' τον καϊμακάμη. Ο τελευταίος καλεί τις δημογεροντίες των χωριών να καταθέσουν ενώπιόν του τα σχετικά επίσημα στοιχεία, ούτε κι αυτή η μέθοδος ευνοεί όμως την ελληνική πλευρά, αφού οι προσερχόμενοι μουχτάρηδες και αζάδες κατηχούνται δεόντως απ' τους εξαρχικούς προκρίτους του Κιλκίς· σε όλη την πόλη, άλλωστε, «ουδείς υπάρχει γραικός ουδ' εκ των βουλγάρων αυτής τις γραικόφωνων», ενώ ακόμη κι οι ντόπιοι μουσουλμάνοι «χάριν φιλίας ή ιδιοτελείας» υποστηρίζουν τους εξαρχικούς. Κι αυτή ωστόσο η καταμέτρηση ακυρώνεται από το Idare Meclisi της Θεσσαλονίκης, μετά από μυστική συνεννόηση του Ιωακείμ με τον αντικαταστάτη του βαλή. Το δημοψήφισμα επαναλαμβάνεται έτσι για τρίτη φορά, με ανάθεση πλέον στις δημογεροντίες να συγκαλέσουν συνελεύσεις και να καταγράψουν δημόσια τις εκκλησιαστικές προτιμήσεις των κατοίκων. Ο μητροπολίτης δεν τρέφει βέβαια καμιά αυταπάτη για το τελικό αποτέλεσμα: «τι ωφελεί» η ακύρωση των αποτελεσμάτων, αναρωτιέται ήδη από τις 24 Μαΐου απευθυνόμενος στον πατριάρχη, «αφ' ού η εξέτασις επαναληφθήσεται, οι δε Βούλγαροι εν Κιλκισίω εισίν παντοδύναμοι»· «οσαιδήποτε απογραφαί και αν διαταχθούν εις το Αβρέτ Ισάρι, βέβαιον είναι ότι η πλειοψηφία θ' αποφανθή υπέρ της εξαρχίας», τον διαβεβαιώνουν άλλωστε και οι πηγές του στην τοπική διοίκηση. Ο πρώτος γύρος, κατά τις πληροφορίες του, κατέγραψε 4.500 εξαρχικά σπίτια έναντι μόλις 500 πατριαρχικών· σύμφωνα πάλι με τον έλληνα πρόξενο, «τα 4/5 των κατοίκων εξετασθέντα απεφάνθησαν υπέρ της Εξαρχίας και μόλις το 1/5 υπέρ του Πατριαρχείου»¹. Ο βουλγαρικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης αναφέρει απ' την πλευρά του πως ένα τουλάχιστον από τα τρία χωριά που στην πρώτη καταμέτρηση τάχθηκαν με το Πατριαρχείο, στη συνέχεια μεταπήδησε

¹ ΙΑΥΕ 1875/76.1^α, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 3.6.1875, αρ.571, συνοπτική κοινοποίηση του περιεχομένου της αναφοράς απ' το Υπ.Εξ. στην Πρεσβεία Κων/λης (Αθήνα) 17.6.1865, αρ.4906.

στην Εξαρχία¹. Με δεδομένο τον τρόπο λειτουργίας των οθωμανικών θεσμών, οι καθυστερήσεις αυτές θ' αποδειχθούν πάντως χρήσιμες στον ελληνικό μηχανισμό: με την κλιμάκωση της Ανατολικής κρίσης, η Πύλη δεν θα εκδόσει τελικά βεράτι διορισμού εξαρχικού αρχιερέα, η δε επισκοπή Πολυανής θα παραμείνει μέχρι το 1912 τύποις πατριαρχική, παρόλο που η συντριπτική πλειοψηφία του ορθόδοξου ποιμνίου της ουδέποτε επανέκαμψε στη «Μεγάλη Εκκλησία».

Αισθητά λιγότερες πληροφορίες διαθέτουμε για την εξέλιξη των δημοψηφισμάτων στις άλλες δυο επαρχίες. Στη Δίβρα, πληροφορείται στα τέλη Ιουνίου 1875 ο Ιωακείμ, οι εξαρχικές ψήφοι ξεπέρασαν τα απαιτούμενα 2/3². Ανταπόκριση της πολιτικής «Ναπρέντακ» υποστηρίζει πάλι στις αρχές Ιουλίου ότι, με ολοκληρωμένη σχεδόν την ψηφοφορία, υπέρ του Πατριαρχείου τάχθηκαν μόνο 2 χωριά και 20 σπίτια στην έδρα της μητρόπολης³. Τα επίσημα αποτελέσματα δε δημοσιεύθηκαν όμως τελικά από την Πύλη, με επίκληση «ατασθαλιών» που παρατηρήθηκαν κατά τη διεξαγωγή της ψηφοφορίας, ενώ ο διορισμός εξαρχικού μητροπολίτη αναβλήθηκε κι εδώ λόγω των κεντρικών εξελίξεων⁴. Στη Στρώμιτσα, τέλος, φαίνεται πως η καταμέτρηση δεν ξεκίνησε ποτέ, χάρη στην κωλυσιεργία του μητροπολίτη Ιερόθεου, αναβλήθηκε δε οριστικά μετά την επέκταση της εξέγερσης στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη⁵.

Μια τελευταία απόπειρα διευθέτησης των σχέσεων Εξαρχίας-Πατριαρχείου υπό την αιγίδα του Ιγνάτιεφ θα σημειωθεί το Φλεβάρη του 1876, στις παραμονές της βουλγαρικής επανάστασης της ίδιας χρονιάς. Μια μικτή επιτροπή που είχε συσταθεί για την επίλυση των επιμέρους «ελληνοβουλγαρικών» διαφορών, με δυο εκπροσώπους κάθε πλευράς υπό την προεδρία του διευθυντή της οθωμανικής Υπηρεσίας Θρησκευμάτων, κατέληξε σ' ένα σχέδιο 15 σημείων το οποίο φιλοδοξούσε να ρυθμίσει οριστικά τις σχέσεις των δυο εθνικών εκκλησιών. Το Πατριαρχείο θ' αναγνώριζε την Εξαρχία ως ανεξάρτητη ουσιαστικά βουλγαρική εκκλησία, με επίσημη έδρα εκτός Κωνσταντινούπολης και καθορισμένη εδαφική επικράτεια. Από την άλλη, όλες ανεξαιρέτα οι μακεδονικές επαρχίες θα επέστρεφαν στο Πατριαρχείο με αντάλλαγμα ορισμένες εδαφικές παραχωρήσεις του τελευταίου στη Βόρεια Θράκη. Οι «Βούλγαροι» των μακεδονικών επαρχιών διατηρούσαν το δικαίωμα να εκλέγουν δικούς τους ιερείς και χωροεπισκόπους για τις αμιγείς κοινότητες, υπαγόμενους στους πατριαρχικούς μητροπολίτες· στις «μικτές» κοινότητες των επικρατειών των δυο εκκλησιών, οι μειονότητες είχαν επιπλέον το δικαίωμα να διατηρούν δικά τους σχολεία και να χτίζουν δικές

¹ *Напрѣдък* 12.7.1875, σ.4.

² Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002, σ.194.

³ *Напрѣдък* 12.7.1875, σ.4.

⁴ Μαρκοβα 1989, σ.97.

⁵ *Напрѣдък* 12.7.1875, σ.4· Μαρκοβα 1989, σ.89. Απουσιάζει επίσης η παραμικρή σχετική νύξη στην ελληνική βιβλιογραφία για την πόλη (Μπόνης 1961, Αγγελόπουλος 1980). Ο βουλγαρικός Τύπος της πρωτεύουσας κατήγγειλε επίσης τον Αύγουστο του 1875 πως ο Ιερόθεος έστειλε προληπτικά χωροφύλακες στην ύπαιθρο για να αποσπάσουν με τη βία λευκά χαρτιά σφραγισμένα από τις κοινότητες (Ραϊчевски 2009, σ.706-7).

τους εκκλησίες, ενώ για τους υφιστάμενους ναούς προβλεπόταν διατήρηση του status quo¹. Για το βουλγαρικό εθνικισμό το σχέδιο αποτελούσε εκ πρώτης όψεως οπισθοδρόμηση, ακόμη και σε σχέση με τις προτάσεις του πατριάρχη Άνθιμου το 1871· εξ ου και οι αντιδράσεις των θυσιαζόμενων κοινοτήτων, ακόμη κι εκείνων που δεν είχαν ακόμη αποκτήσει δικό τους μητροπολίτη². Η δυνατότητα όμως συγκρότησης εκκλησιαστικών θυλάκων στο εσωτερικό των πατριαρχικών μητροπόλεων προωπιζόταν τη συνέχιση της εθνικής διαπάλης, με μόνη διαφορά την υπαγωγή της σ' ένα αμοιβαία αποδεκτό θεσμικό πλαίσιο: «όντας πλειοψηφία στα ¾ της Μακεδονίας», εξηγγεί ο Ιγνάτιεφ, «οι Βούλγαροι θα είναι εύκολο ν' ανακτήσουν αργότερα της λιγοστές επισκοπές που θα παραχωρούσαν σήμερα στους Έλληνες σύμφωνα με την προτεινόμενη ρύθμιση»³. Αυτός είναι και ο λόγος που («παραδόξως», κατά τη βουλγαρική ιστοριογραφία⁴) οι σοβαρότερες διαφωνίες σε κεντρικό επίπεδο θα προέλθουν απ' την ελληνική πλευρά. Με προτροπή (αν όχι κάτω από την πίεση) της επίσημης Αθήνας, ο πατριάρχης Ιωακείμ υπέβαλε στα τέλη Απριλίου δικό του «αντισχέδιο», το οποίο καθιστούσε πλέον αδύνατη οποιαδήποτε διαπραγμάτευση. Εκτός από κάποιες αλλαγές στο εδαφικό προς όφελος του Πατριαρχείου, η κυριότερη διαφορά του αφορούσε την απόδοση μειονοτικών δικαιωμάτων μονάχα στους «Έλληνες» της εξαρχικής επικράτειας, καταργώντας τις προβλεπόμενες από τη μικτή επιτροπή αντίστοιχες παραχωρήσεις προς τους «Βουλγάρους» του πατριαρχικού κλίματος, ακόμη και των μακεδονικών επαρχιών όπου υπήρχαν ήδη εξαρχικές μητροπόλεις⁵.

Η εμπειρία της βραχύβιας λειτουργίας των πρώτων εξαρχικών μητροπόλεων αποτελεί το τελευταίο κεφάλαιο της «κινηματικής» φάσης του βουλγαρικού εθνικισμού στην περιοχή, πριν από τη μετατροπή του Μακεδονικού σε ζήτημα διακρατικής -πρωτίστως- αντιπαράθεσης. Η εγκατάσταση των πρώτων εξαρχικών αρχιερέων στο μακεδονικό χώρο αντιμετωπίστηκε απ' όλες τις πλευρές σαν κίνηση καθοριστική για τις περαιτέρω προοπτικές του βουλγαρικού κινήματος στην περιοχή. Η αρχή έγινε το Μάρτιο του 1873 με το νέο μητροπολίτη Βέλες Δαμασκηνό. Στη Θεσσαλονίκη τον υποδέχθηκαν 300-400 «Βούλγαροι» απ' την πόλη και τα γύρω χωριά· σύμφωνα όμως με τον έλληνα πρόξενο, η υποδοχή υπήρξε κατώτερη των προσδοκιών του εξαρχικού μηχανισμού, καθώς πολλοί χωρικοί αλλά και «οι πλείστοι των ενταύθα βουλγαριστών δεν ηθέλησαν να έλθωσιν εις κοινωνίαν μετά του σχισματικού

¹ Για το πλήρες κείμενο: Игнатиев 2009, σ.1006-16· Evangelos Kofos, «Attempts at mending the Greek-Bulgarian ecclesiastical schism (1875-1902)», *Balkan Studies*, 25/2 (1984), σ.3690-75. Συνοπτική παρουσίαση: Κωφός 2001, σ.51-2· Снегаров 1929, σ.39-42.

² Για την αντίδραση της εξαρχικής κοινότητας Μοναστηρίου: А. Селищев, «Един протест на Българите в Битоля от 1876 година», *Македонски Преглед* 2 (1929), σ.85-9.

³ Ιγνάτιεφ προς Γκορτσακόφ, Πέρα 4/16.3.1876, αρ.91, σε Игнатиев 2009, σ.1004.

⁴ Маркова 1989, σ.266.

⁵ Ολόκληρο το κείμενο (στα γαλλικά): Игнатиев 2009, σ.1024-32 (και σχολιασμός απ' τον Ιγνάτιεφ, σ.1018-22). Για την αντίδραση της Εξαρχίας, ενδεικτική η σχετική εγγραφή (26.4) στο ημερολόγιο του μετέπειτα εξάρχου Ιωσήφ (Екзарх Йосиф 1992, σ.62). Ο Κωφός περιγράφει τις αντιδράσεις της ελληνικής κυβέρνησης (2001, σ.52-3), ισχυρίζεται όμως λανθασμένα πως οι διαπραγματεύσεις σταμάτησαν στις 29.4/11.5 «πριν ολοκληρωθεί η επεξεργασία των πατριαρχικών τροπολογιών» (σ.53).

Αρχιερέως»¹. Ενδεχομένως στην αυτοσυγκράτηση αυτή έπαιξε κάποιο ρόλο και η απόφαση της πατριαρχικής δημογεροντίας ν' απαγορεύσει στους ιερείς της κοινότητας να ιεουργούν στο εξής στα σπίτια όσων δέχθηκαν τον Δαμασκηνό². Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο Βατικιώτης εκτιμούσε πως έτσι κι αλλιώς «η διάβασις σχισματικού Αρχιερέως και η παρουσία αυτού εν Βελισσοίς θα έχη επιβλαβείς συνεπείας, διότι θα εξεγείρη τον ζήλον των σχισματικών αποκτώντων ήδη επίσημον κέντρον ενεργείας, θα ενθαρρύνη τους δειλούς μεταξύ αυτών, θ' αποθαρρύνη τους ημετέρους και εν γένει θα συντελέση όπως βαθμηδόν εξαλειφθή η φρικτή εντύπωσις ήν η λέξις σχισματικός εμποιεί το γε νυν εις τα πλήθη, αφού ουδεμία υφίσταται διάκρισις μεταξύ αυτών και των Ορθοδόξων»³. Ακόμη κατηγορηματικότερος προς αυτή την κατεύθυνση είναι, την επόμενη χρονιά, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ: υπενθυμίζοντας ότι «και αυτής της επαρχίας Θεσσαλονίκης τα πλείστα των περιχώρων κατοικούντων υπό Βουλγαροφώνων», δεν έχει «ουδεμία σχεδόν αμφιβολία ότι άμα τη αφίξει σχισματικού αρχιερέως οι πάντες σκανδαλισθήσονται, οι πλείστοι δε συνταχθήσονται αυτώ»⁴.

Γενική δοκιμή γι' αυτή την επίφοβη εξέλιξη αποτέλεσε η άφιξη στην περιοχή, το Νοέμβριο του 1873, του -χειροτονημένου μεν από την Εξαρχία αλλά όχι αναγνωρισμένου απ' τις οθωμανικές αρχές- «μητροπολίτη Θεσσαλονίκης κι Αρχιεπισκόπου πάσης Μακεδονίας», αρχιμανδρίτη Νείλου Ιζβόροφ. Στην προκυμαία της πόλης τον περίμενε ο Βέλες Δαμασκηνός «μετά των ενταύθα Βουλγάρων πολιτών και πολλών μοναχών Ρώσων Αγιορειτών»· κατά την πρώτη λειτουργία του στον τοπικό εξαρχικό ναό, αναφέρει το ελληνικό προξενείο, κάλεσε τους παρευρισκόμενους να «εμμείνωσι σταθεροί εις τας βουλγαρικός ανεξαρτήτους αρχάς των», έτσι ώστε «δια της ομονοίας και της προς τον εθνισμόν των αφοσιώσεως» να φτάσουν «εις το σημείον εκείνον δι' ού θα άρξωσιν εκκλησιαστικώς της Ανατολής»⁵. Ύστερα από μια βδομάδα συνεννοήσεων «μεθ' όλου του σχισματικού βουλγαρικού ποιμνίου του» και με «πάντας τους κατά τα βουλγαρικά χωρία ιερείς και προύχοντας βουλγαριστάς», ο Νείλος αναχωρεί στις 25 Νοεμβρίου για το Κιλκίς, «ένθα έτυχεν ενθουσιώδους παρά των κατοίκων υποδοχής και δια κωδωνοκρουσίας και εκκλησιαστικής τελετής συνωδεύθη μέχρι της οικίας εν ή κατέλυσεν»⁶. Διαπιστώνοντας ότι με την έλευση του Νείλου «εν Μακεδονία το βουλγαρικόν στοιχείον ήρχισε να υψώνη θρασεϊαν κεφαλήν και αναφανδόν να εργάζηται υπέρ του πανσλαβισμού», καθώς και ότι στην ίδια τη Θεσσαλονίκη οι εξαρχικοί «κατώρθωσαν να στήσωσι έδραν βουλγαρισμού άνευ ουδενός φόβου και μηδεμιάς εκ μέρους των κατοίκων αντιδράσεως», ο επικεφαλής του ελληνικού προξενείου θα ζητήσει επειγόντως στα τέλη Νοεμβρίου την αντικατάσταση του (μόνιμα απόντος στην πρωτεύουσα) μητροπολίτη Νεόφυτου, προκειμένου να γεφυρωθεί η

¹ Снегаров 1937, σ.86-7· *Πраво* (Κων/λη) 3.4.1873, σ.2-3· ΙΑΥΕ 1873/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 29.3.1873, αρ.319.

² Снегаров 1937, σ.87.

³ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 29.3.1873, αρ.319.

⁴ Καραθανάσης-Γριανταφυλλίδης 2002, σ.149.

⁵ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Α. Παππαδόπουλος προς Υπ.Εξ. & Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 20.11.1873, αρ.1276.

⁶ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Α. Παππαδόπουλος προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 28.11.1873, αρ.1318.

υφιστάμενη αντίθεση «*αρχιερατικών και μη*» και η πατριαρχική κοινότητα να περάσει στην αντεπίθεση¹. Η αμεσότητα της απειλής αποδεικνύεται αποτελεσματικότερη απ' τις πολύχρονες διαμαρτυρίες του ποιμνίου και στις 9 Ιανουαρίου 1874 ο Νεόφυτος αντικαθίσταται απ' τον Ιωακείμ². Καθοριστικότερη για την αποτροπή της απειλής θ' αποβεί ωστόσο η παρέμβαση δυο ανεπάντεχων συμμάχων του πατριαρχικού κόμματος: του ρώσου πρέσβη Ιγνάτιεφ και της Υψηλής Πύλης, που ερμηνεύουν -ορθά- την «αντικανονική» αποστολή του εξαρχικού αρχιερέα όχι μόνο ως ανοιχτή παραβίαση του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας αλλά και ως πραξικόπημα της σκληροπυρηνικής πτέρυγας της τελευταίας κατά των προσπαθειών για εξεύρεση ενός συμβιβαστικού *modus vivendi* μεταξύ των δυο εκκλησιών³. Μέσα στο Δεκέμβριο ο Νείλος καλείται από την Εξαρχία να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, κίνηση που πυροδοτεί έντονες αντιδράσεις των τοπικών εξαρχικών κοινοτήτων κι απειλές μεταπήδησής τους στην Ουνιά⁴.

Σαφώς εντυπωσιακότερη (κι από θεσμική άποψη πολύ πιο σημαντική) υπήρξε η πανηγυρική υποδοχή των δυο πρώτων εξαρχικών μητροπολιτών που διορίστηκαν το Μάρτιο του 1874, μετά τα δημοψηφίσματα του 1872 στα Σκόπια και -κυρίως- την Οχρίδα. Οι δυο αρχιερείς αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη στις 28 Μαρτίου. Ο Σκοπιών Δωρόθεος αναχώρησε την επομένη σιδηροδρομικά για την επαρχία του, όπου, σύμφωνα με ρεπορτάζ της εποχής, τον παρέλαβε τιμητική συνοδεία 2.500 ιππέων κι 120 αμαξιών⁵. Ακόμη θριαμβευτικότερη, πολυήμερη διαδρομή μέσω Γενιτσών, Βοδενών και Μοναστηρίου επιφυλάχθηκε στον Οχρίδας Ναθαναήλ, οργανωμένη από τα κατά τόπους βουλγαρικά κόμματα και κοινότητες. Από τις διαθέσιμες αφηγήσεις διαπιστώνουμε πως η έλευση εξαρχικού μητροπολίτη στην Οχρίδα επενδύθηκε με εξαιρετικά βαρύ ιδεολογικό και συναισθηματικό φορτίο, ως άτυπη «ανάκτηση» της ιστορικής «βουλγαρικής» Αρχιεπισκοπής, ύστερα από έναν αιώνα σφετερισμού της απ' τον «ελληνικό κλήρο»: ο Ναθαναήλ Στογιάνοβιτς, σύμφωνα με τα αφηγηματικά μοτίβα που επιστρατεύθηκαν για να περιγράψουν το γεγονός, δεν ήταν παρά ο άμεσος νόμιμος διάδοχος του πατριάρχη Αρσενίου που οι «φαναριώτικες ίντριγκες» απομάκρυναν το 1767⁶. Εξαιρετικά διαφωτιστικές λεπτομέρειες για την πορεία του, τις αντιδράσεις τοπικών παραγόντων αλλά και τα πολιτικά χαρακτηριστικά της διάβασης αντλούμε απ' τα απομνημονεύματα του ίδιου του μητροπολίτη, ανταποκρίσεις του βουλγαρικού Τύπου των ημερών, το έργο του Εφτίμ Σπροστράνοφ και άλλες πηγές⁷. Κατά την ολιγόημερη παραμονή του στη Θεσσαλονίκη, ο Ναθαναήλ γιορτάζει το Πάσχα στην εκεί εξαρχική εκκλησία, ανεβασμένος στον αρχιερατικό θρόνο «*με πλήρη αρχιερατική αμφίεση*» κι

¹ ΙΑΥΕ 1873/76.1, Α. Παπαδόπουλος προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 28.11.1873, αρ.1318.

² Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002, σ.16.

³ Игнатиев 2009, σ.878, 888 & 898-900· Снегаров 1937, σ.117-8· Μάρκοβα 1989, σ.83 & 264.

⁴ Снегаров 1937, σ.118-21 & 137-9.

⁵ Καραθανάσης-Τριανταφυλλίδης 2002, σ.149· ΒΑΣ 1978, σ.310-1.

⁶ Спространов 1896, σ.678· Радев 1994, σ.110· Παρλίτσεφ 2000, σ.133-4.

⁷ Натанаил 1909, σ.60-4· ΒΑΣ 1978, σ.311-7· Спространов 1896, σ.676-9· Радев 1994, σ.109-13· Παρλίτσεφ 2000, σ.133-4.

εν συνεχεία περιφέρεται από το τοπικό βουλγαρικό κόμμα σε σπίτια «και πλουσίων και φτωχών»¹. Στα Γενιτσά, «ο δρόμος κι από τις δυο πλευρές ήταν γεμάτος λαό, που είχε έρθει από τα παραδρόμια και κοντινά χωριά»², ενώ πανηγυρικότατη υπήρξε η υποδοχή του στα Βοδενά, με τους μαθητές του τοπικού βουλγαρικού σχολείου να ψάλλουν αναστάσιμα τροπάρια· ο Αγαθάγγελος απαγόρευσε στο Ναθαναήλ να λειτουργήσει στην επικράτεια της μητρόπολής του, αυτό όμως δεν εμπόδισε το βούλγαρο ιεράρχη να παραστεί στη λειτουργία που εξαρχικού ναού και να βγάλει λόγο στο εκκλησίασμα³. Ακολουθούν μια σειρά χωριά μεταξύ Βοδενών και Φλώρινας τα οποία, αν και απομακρυσμένα απ' την Οχρίδα, υπάγονταν παραδοσιακά στη μητρόπολή της ακριβώς ως «σταθμοί» του αρχιερέα της κατά τις μετακινήσεις του από και προς την Κωνσταντινούπολη. Στο Όστροβο (σημ. Άρνισσα) ο εξαρχικός μητροπολίτης φιλοξενείται στο σπίτι «του πρώτου τσορμπατζή» του χωριού κι επιτρόπου του πατριαρχικού μητροπολίτη Οχρίδας Μελετίου· σε μια κίνηση αποκαλυπτική της ρευστότητας των ημερών, «ο καλός και βουλγαρόκαρδος οικοδεσπότης» του παραδίδει προς ανάγνωση επιστολή του Μελετίου, που διέτασσε την κοινότητα να μη τον δεχτεί γιατί «δεν είναι Ναθαναήλ αλλά Σαταναήλ»⁴. Στη Βοσταράνη (σημ. Μελίτη) τον υποδέχονται «εκατοντάδες ιππείς» όχι μόνο από τα πέριξ αλλά και από την Οχρίδα, το Μοναστήρι, την Πρέσπα και το Κρούσοβο, για να τον συνοδεύσουν ως την πρωτεύουσα του σαντζακιού⁵. Στο Μοναστήρι τον περιμένει ένα πλήθος που οι ανταποκρίσεις εκτιμούν μεταξύ 12 και 20.000, συγκεντρωμένο στα πρόθυρα και τους κεντρικούς δρόμους της πόλης· ο Ναθαναήλ παραμένει εκεί μερικές μέρες, για επαφές με τις επίσημες αρχές και «τις πιο γνωστές προσωπικότητες, τόσο από τους Τούρκους όσο κι από τους βούλγαρους προεστούς», δεν θα του επιτραπεί όμως να λειτουργήσει⁶. Το τελευταίο και πιο θριαμβευτικό τμήμα της διαδρομής, από το Μοναστήρι ως την Οχρίδα, ξεκινά στις 12 Απριλίου: «σε όλο το δρόμο συνωσιζόταν ο λαός από τα γύρω χωριά· έκοβαν κλαδιά και τα έριχναν κάτω απ' τα πόδια των αλόγων του»· κατά την είσοδό του στην Οχρίδα, όπου οι συγκεντρωμένοι υπολογίζονταν σε 30.000, ο μητροπολίτης περπατά πάνω σε στρωμένα λουλούδια⁷. Δεν έλειψε ακόμη και το απαραίτητο «θαύμα», με μια ανάπηρη γυναίκα που περπάτησε μόλις την ευλόγησε ο αρχιερέας στο χωριό Τσάπαρι⁸. Η υποδοχή θα κορυφωθεί με την απαγγελία απ' τον Παρλίτσεφ, διευθυντή του βουλγαρικού σχολείου της πόλης, ενός ποιήματος που συνέθεσε ειδικά για την περίπτωση⁹. Στη δική του πάλι ομιλία, ο Ναθαναήλ καταφεύγει σε μοτίβα που συναντάμε στο λόγο κάθε σύγχρονου πολιτικού ηγέτη σε παρόμοιες ευκαιρίες: υποσχέσεις αμεροληψίας κατά την άσκηση των καθηκόντων του (ιδιαίτερα των

¹ Натанаил 1909, σ.60.

² Στο ίδιο, σ.61.

³ Στο ίδιο, σ.61· BAS 1978, σ.315-7.

⁴ Натанаил 1909, σ.61.

⁵ Спространов 1896, σ.677· Натанаил 1909, σ.62· BAS 1978, σ.314· Радев 1994, σ.109-10.

⁶ BAS 1978, σ.311-5· Натанаил 1909, σ.62.

⁷ Спространов 1896, σ.678.

⁸ Натанаил 1909, σ.62-3. Για μια απόπειρα ορθολογικής διαχείρισης του συμβάντος: Радев 1994, σ.110-2.

⁹ Спространов 1896, σ.679· Натанаил 1909, σ.63· Παρλίτσεφ 2000, σ.133-4.

δικαστικών), όχι προσωπικές χάρες ούτε κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ πλουσίων και φτωχών, «αφεντικών» κι «υπηρετών»¹.

Το ίδιο «μοντέρνα» υπήρξε και η συνέχεια: η απογοήτευση μεγάλης μερίδας του εξαρχικού πληθυσμού και, ακόμη περισσότερο, της οργανωμένης βάσης του σλαβοβουλγαρικού κινήματος από την έμπρακτη οικοδόμηση του millet-i Bulgar. «Πολλοί απ' τους σημαντικότερους και πλουσιότερους πολίτες είχαν εντελώς ρημαχτεί υλικά», επιδιδόμενοι σε προσωπικές κι οικονομικές θυσίες χάριν της εθνικής υπόθεσης, εξηγεί ο Σαπκάρεφ, «με την ελπίδα ότι μόλις αποκτήσουν βούλγαρο δεσπότη, αυτός σα με μαγικό ραβδί θα διορθώσει τα πάντα, θα άρει όλες τις δυσχέρειες –θα χτίσει σχολεία κι εκκλησίες, θα τους εφεύρει προσόδους, θα τους ξεπληρώσει τα χρέη, θα γιατρέψει τους πόνους και τις στενοχώριες του πληθυσμού, που αυτός υπέφερε απ' τους καταπιεστές, κοκ. Δυστυχώς όμως σύντομα έγινε αντιληπτό πως όλες αυτές οι ελπίδες δεν ήταν τίποτα άλλο παρά αυταπάτες, ελπίδες στηριγμένες στην άμμο». Εν μέρει αναπόφευκτη, καθώς «ο λαός εναπέθετε στο δεσπότη ελπίδες και για έργα εντελώς υπερφίαλα, τα οποία δεν ήταν επ' ουδενί της αρμοδιότητάς του», η απογοήτευση αυτή τροφοδοτήθηκε επιπλέον από τις συγκεκριμένες πρακτικές των εξαρχικών αρχιερέων, που δεν φάνηκαν και τόσο διαφορετικοί απ' τους προκατόχους τους, ώστε να δικαιολογούν τους αγώνες που δόθηκαν για την έλευσή τους: «Μια από τις βαρύτερες ατυχίες της Μακεδονίας», συνοψίζει ο Σαπκάρεφ, «υπήρξε κι αυτό, ότι οι πρώτοι βούλγαροι δεσποτάδες, όπως ο Πολυανής Παρθένιος, ο Οχρίδας Ναθαναήλ, ο Βέλες Δαμασκηνός και οι Σκοπίων Δωρόθεος και Κύριλλος (ακόμη κι ο μεταγενέστερος Μάξιμος) έτυχε να είναι ανάξιοι για το θρόνο τους, κάποιιοι δε απ' αυτούς και αδύναμοι χαρακτήρες, που δεν ήταν σε θέση να παλέψουν με τις δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες τους εμπιστεύθηκαν να διοικήσουν μακεδονικές επαρχίες»². Ως αποτέλεσμα της θεσμικής εκκρεμότητας που διέπει την εξαρχική παρουσία στην περιοχή, ελάχιστοι υποψήφιοι αρχιερείς δέχονται άλλωστε αυτά τα χρόνια να χειροτονηθούν μητροπολίτες στη Μακεδονία: ο αρχιμανδρίτης Γκριγκόρι Νεμτσόφ θ' αποποιηθεί μάλιστα το αξίωμα του (εν αναμονή) μητροπολίτη Πελαγονίας, παρά την εκλογή του απ' το εκεί βουλγαρικό κόμμα το καλοκαίρι του 1872, καθώς εποφθαλμιά την ασφαλή επαρχία του Ρουχτσούκ (σημ. Ρούσε) στη βόρεια Βουλγαρία³.

Για την πολιτεία των πρώτων εξαρχικών μητροπολιτών στη Μακεδονία και τις τριβές με το ποίμνιό τους, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι σχετικά άνισες. Ο Βασίλ Κάντσοφ αναφέρει π.χ. σχεδόν συνθηματικά ότι «για διάφορους λόγους ο Δωρόθεος δεν μπόρεσε να κρατηθεί στα Σκόπια κι ανακλήθηκε» στην Κωνσταντινούπολη⁴. Για τον πρώτο εξαρχικό μητροπολίτη Βέλες Γεννάδιο, βλάχο ιεράρχη που είχε έρθει σε σύγκρουση με το Πατριαρχείο,

¹ Натанаил 1909, σ.64.

² Шапкарев 1984, σ.272.

³ Маркова 1989, σ.89. Τελικά εξελέγη μητροπολίτης της επαρχίας Δοροστολο-Γσερβενού (όπ.π., σ.351). Για τη γενικότερη αποφυγή διορισμού στη Μακεδονία: Натанаил 1909, σ.50' Шапкарев 1984, σ.236.

⁴ Кънчов 1970, σ.171.

ο ίδιος αναφέρει την ολοσχερή απουσία μόρφωσης («δεν ήξερε ούτε καν να λειτουργεί καλά στα σλαβικά»), την προχωρημένη ηλικία, τη «φιλαργυρία» που τον ωθούσε να χειροτονεί ιερείς «ανά 20 σπίτια, χωρίς να ξέρει αν ήταν αυτοί εγγράμματοι ή όχι», καθώς και την πλήρη αδυναμία του απέναντι στις οθωμανικές αρχές. Στις αρχές του 1872, λίγο πριν το θάνατό του, υπέβαλε παραίτηση κι εγκατέλειψε την επαρχία¹. Ο διάδοχός του Δαμασκηνός, μετά την «αναποφασιστικότητα» που επέδειξε το 1873 στη Στρώμιτσα και το 1874 στη σύγκρουση του νεκροταφείου της πόλης, «έχασε σταδιακά κάθε επιρροή στο Βέλες, κατέστη εντελώς αδρανής» και το Σεπτέμβριο του 1875 ανακλήθηκε από την Εξαρχία «ύστερα από κάμποσα παράπονα από πλευράς των Βελεσιωτών προς την Εξαρχία»: η ακριβής φύση των παραπόνων δε διευκρινίζεται².

Πλουσιότερα είναι τα διαθέσιμα στοιχεία που αφορούν τον Οχρίδας Ναθαναήλ. Ο Παρλίτσεφ θεωρεί π.χ. πως «δεν είναι του παρόντος» (το 1885) να περιγράψει «τα λάθη» και το «ξεσκέπασμα» του μητροπολίτη, οπότε περιορίζεται σε μια συνοπτική περιγραφή της μεταξύ τους σύγκρουσης: «από την πρώτη κιόλας χρονιά που ανέλαβε τη μητρόπολη ο Ναθαναήλ το σχολείο αποδιοργανώθηκε», γράφει, κι ο ίδιος ο Παρλίτσεφ βρέθηκε υπό διωγμό, με αποτέλεσμα ν' αναγκαστεί να εγκαταλείψει την πόλη αναζητώντας δουλειά στη Στρούγκα, τη Σόφια και τη Θεσσαλονίκη³. Η ιστορικός Ζίνα Μάρκοβα καταγράφει ως βασική αιτία της δυσaréσκειας των κατοίκων της Οχρίδας κατά του μητροπολίτη την εκ μέρους του «μονοπρόσωπη» διεύθυνση των δημόσιων υποθέσεων της επαρχίας: διέλυσε τις υφιστάμενες εξαρχικές κοινότητες που μέχρι τότε διαχειρίζονταν τα κοινά, χωρίς να συγκροτήσει τα προβλεπόμενα από το καταστατικό της Εξαρχίας συλλογικά όργανα⁴. Σαφώς αναλυτικότερος είναι ο Σαπκάρεφ, που μεταξύ 1874 και 1878 υπηρέτησε ως βουλγαροδιδάσκαλος στην πόλη. Ο Ναθαναήλ, υποστηρίζει, ήταν «καλοπροαίρετος» κι «ήθελε να κάνει καλό, αλλά του έλειπε η αναγκαία επιδεξιότητα, σύνεση και διάνοια». Εξαιρετικά προβληματική υπήρξε επίσης η επιλογή των συνεργατών του: ο Χρήστο Μαλένκοφ, «ο κοντινότερος σύμβουλος και, λέγεται, αγαπημένος του», περιγράφεται σαν «το πιο διεφθαρμένο, το πιο βάνουσο και το πιο μοχθηρό πλάσμα, όχι μόνο ανάμεσα στο σινάφι των ιερέων αλλά και μεταξύ όλων των πολιτών»: η διαχείριση όλων των εκκλησιαστικών ταμείων της πόλης ανατέθηκε σ' έναν άλλο ευνοούμενο, που μετά τη φυγή του μητροπολίτη θ' αρνηθεί οποιαδήποτε απόδοση λογαριασμού· ο ίδιος ο μητροπολίτης αποφεύγει τέλος να πληρώσει -ή πληρώνει με δυσκολία- τις προμήθειές του στην τοπική αγορά, έτσι ώστε οι αγαθοεργίες του (όπως η συγκέντρωση και διατροφή πολλών ορφανών στη μητρόπολη) «γίνονταν σε ξένες πλάτες, με ξένα έξοδα»⁵. Εξίσου προβληματική θεωρούνταν από τους ντόπιους χριστιανούς η σχέση του με τις οθωμανικές αρχές και τους

¹ Στο ίδιο, σ.264-5.

² Στο ίδιο, σ.267-70.

³ Παρλίτσεφ 2000, σ.134-7.

⁴ Маркова 1989, σ.147.

⁵ Шапкарев 1984, σ.273-5.

ισχυρούς μουσουλμάνους της περιοχής: αγνοώντας παντελώς την τουρκική γλώσσα, είτε «εκμηδενιζόταν τελείως ενώπιον των τούρκων μπέηδων» είτε τους εμπιστευόταν αφελέστατα, εκθέτοντας τόσο τον εαυτό του όσο και το ποίμνιό του¹. Γι' αυτό το τελευταίο πρόβλημα, κάποιες νύξεις συναντάμε και στην (άκρως λακωνική όσον αφορά τη θητεία του) αυτοβιογραφία του Ναθαναήλ. «Οι Τούρκοι με υπολόγιζαν για μοσχοβίτη», υποστηρίζει, αποδίδοντάς το στην περήφανη στάση που κρατούσε απέναντί τους: κατά τη συνάντησή του π.χ. με το βαλή Βιτωλίων, γράφει, «δεν έσκυπα να προσκυνήσω και να φιλήσω την ποδιά του όπως έκανε, παρουσία μου, ένας άλλος βούλγαρος μητροπολίτης μας»².

Την εικόνα συμπληρώνει μια έκθεση του έλληνα προξένου Λογοθέτη για τα εσωτερικά προβλήματα του εξαρχικού κόμματος της Οχρίδας εν έτει 1875. «Διαιρεθέντες οι εν Αχρίδι βουλγαροσλάβοι», διαβάζουμε, «εσχημάτισαν δυο αντιπάλους προς αλλήλας μερίδας, την των μετριοφρονεστέρων, συγκεκριμένην εκ καταστηματαρχών και την των φανατικών, αποτελουμένην εξ ατόμων εμπαθών, ων τας προαιρέσεις υπαγορεύει η κακοβουλία των οργάνων του πανσλαβικού προσηλυτισμού». Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της κοινότητας αποτελούσε «ή τε απραξία του ποιμενάρχου τούτων Ναθαναήλ και αι, ένεκα των χρεών υφ' ών τυγχάνει βεβαρυμένος ούτος, μεγάλαι απαιτήσεις αυτού προς το ποίμνιόν του»· μεταξύ άλλων, ο ιεράρχης απαιτούσε από τους πιστούς να του καταβάλουν τις 1.500 λίρες που δαπάνησε στην Κωνσταντινούπολη για την έκδοση του βερατίου του, «προσέτι δε λίρας 1.400, οφειλομένας αυτό εκ καθυστερήσεως αρχιερατικών δικαιωμάτων»³. Τις οικονομικές αυτές τριβές πιστοποιεί και ο ίδιος ο μητροπολίτης, δίνοντάς τους φυσικά τη δική του ερμηνεία και περιεχόμενο: «Όλο τον καιρό της παραμονής μου στην επαρχία μου είμουνα διαρκώς σε θλίψη κι ανησυχία, τόσο από τις κρατικές αρχές όσο κι από τις ίντριγκες των ελλήνων δεσποτάδων», σημειώνει στις αναμνήσεις του. «Όχι λιγότερο υπέφερα και από την πενία, για την καθημερινή συντήρηση του εαυτού μου και των υπηρετών μου, επειδή λόγω της αντίδρασης των πολιτικών αρχών και των ελληνικών δολοπλοκιών, δεν μου ήταν δυνατό να λαμβάνω την αναγκαία συντήρηση από το υφιστάμενό μου ποίμνιο της επαρχίας»⁴.

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους ιδιοσυγκρασίες των βουλγάρων αρχιερέων, τα προβλήματα που εντοπίστηκαν συνδέονται άμεσα με ευρύτερα χαρακτηριστικά και δυσκολίες της οικοδόμησης του διοικητικού μηχανισμού της Εξαρχίας. Γενικότερο φαινόμενο είναι λ.χ. ο συγκεντρωτισμός της τελευταίας, η προσπάθειά της ν' αντιγράψει την ιεραρχική δομή του Πατριαρχείου σε βάρος των αποκεντρωμένων μορφών κοινοτικής αυτοοργάνωσης που εκ των πραγμάτων είχε υιοθετήσει στην προηγούμενη φάση το σλαβοβουλγαρικό κίνημα. Η αντικατάσταση λ.χ. μετά το 1870 των απλών «βουλγαρικών» κοινοτήτων από εκκλησιαστικές, απαραίτητη όπως είδαμε προϋπόθεση για ν' αναγνωριστούν από τις οθωμανικές αρχές ως

¹ Στο ίδιο, σ.275-6.

² Натанаил 1909, σ.67.

³ ΙΑΥΕ 1875/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 29.4.1875, αρ.148.

⁴ Натанаил 1909, σ.65-6.

θεσμικά όργανα ενός νέου (ή υπό συγκρότηση) μιλέτ, συνεπάγεται κατάργηση του αιρετού χαρακτήρα των προέδρων τους που στο εξής διορίζονται απευθείας από την Εξαρχία¹. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η σταδιακή υπαγωγή, μέσα στη δεκαετία του 1870, των εφοριών των βουλγαρικών σχολείων στον έλεγχο όχι πλέον των κοινοτήτων αλλά των εξαρχικών αρχιερέων². Η αντίθεση με τις πρακτικές που εφαρμόζονταν στην προηγούμενη - κινήματι- φάση, κι εξακολουθούν να εφαρμόζονται όπου δεν έχει ακόμη συγκροτηθεί εξαρχική μητρόπολη, είναι προφανής. Εν έτει 1874, η επιλογή νέου ιερέα στο χωριό Πέτερσκο (σημ. Πέτρες) της Φλώρινας έγινε π.χ. από την ίδια την κοινότητα, που εν συνεχεία ενημέρωσε απλώς την προϊστάμενή της κοινότητα Μοναστηρίου³. Εξίσου γενικευμένη πρακτική αποτελεί η μη καταβολή αρχιερατικών δοσιμάτων, με αποτέλεσμα έντονα οικονομικά και λειτουργικά προβλήματα: μέχρι και την Ανατολική κρίση του 1875-78, διαπιστώνει η μόνη σοβαρή μελέτη της περιόδου, οι εξαρχικές επαρχίες *«με δυσκολία καλύπτουν τα έξοδα για τη συντήρηση της τοπικής εκκλησιαστικής διοίκησης, των σχολείων και των άλλων παλλαϊκών ιδρυμάτων»*, όλες δε ανεξάρτητα εισφέρουν λιγότερα από τα προβλεπόμενα στο κεντρικό ταμείο⁴. Το αποτέλεσμα ήταν η Εξαρχία ως θεσμός να αδυνατεί να ικανοποιήσει τους οφειλέτες της, ορισμένοι απ' τους οποίους ταυτιζόνταν με ηγετικά της στελέχη· η σοβαρότερη σχετική επιπλοκή θα προκύψει το Φεβρουάριο του 1875, με την παραίτηση του μεγαλεμπόρου και τοκογλύφου Χρήστο Ταλπτσιλέστοφ απ' το Συμβούλιο Λαϊκών, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη μη αποπληρωμή ενός χρέους 3 εκατομμυρίων γροσίων προς τον ίδιο κι άλλους δυο πιστωτές, που το 1859 είχαν δανειοδοτήσει την ανέγερση του (ημιτελούς ακόμη) βουλγαρικού ναού της Πόλης⁵. Παρόμοια προβλήματα εκδηλώνονταν, ωστόσο, σε όλη την κλίμακα του μηχανισμού του millet-i Bulgar, με τη μη καταβολή εισφορών από τα χωριά στις «εκκλησιαστικές κοινότητες» των αστικών κέντρων, που με τη σειρά τους περιόριζαν τη δράση τους στη συντήρηση των δικών τους σχολείων⁶. Σοβαρότατες αντιπαραθέσεις σημειώθηκαν το 1871 στο εσωτερικό του εξαρχικού κόμματος της Οχρίδας για τον τρόπο κάλυψης των κοινοτικών ελλειμμάτων⁷, ενώ γενικευμένη υπήρξε την ίδια χρονιά η αντίδραση *«πλείστων καθαρώς βουλγαρικών κοινοτήτων»* του βιλαερτίου Μοναστηρίου στις απόπειρες να τους επιβληθούν έκτακτες εισφορές από τον κεντρικό μηχανισμό της Εξαρχίας⁸. Η στάση αυτή αποδίδεται κυρίως σε κεκτημένη ταχύτητα από τα χρόνια του αντιπατριαρχικού κινήματος, που καλλιέργησαν στον πληθυσμό τη «συνήθεια» να μην βάζει το χέρι στην τσέπη. Μπορεί ωστόσο να ερμηνευθεί και σαν ένδειξη μιας κουλτούρας αντίστασης των λαϊκών και μεσαίων τάξεων του ορθόδοξου μιλέτ στην

¹ Лапе 1956, σ.10.

² Маркова 1989, σ.195-6.

³ Галчев 2005, σ.290-1.

⁴ Маркова 1989, σ.150-1.

⁵ Στο ίδιο, σ.164-5 & 154. Σύμφωνα με τα πρακτικά της βουλγαρικής Ιεράς Συνόδου, το 1873 ο Ταλπτσιλέστοφ δάνειζε την Εξαρχία *«με το συνήθη τόκο 3% το μήνα»* (Снегаров 1937, σ.137). Πέθανε στις 27 Οκτωβρίου 1875 στην Κων/λη (*Ηапредък* 1.11.1875, σ.4).

⁶ Лапе 1956, σ.77, για την περιοχή του Περλεπέ.

⁷ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 22.9.1871, αρ.215.

⁸ ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Π. Λογοθέτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 14.11.1871, αρ.254.

υπερεκμετάλλευσή τους απ' την εκκλησιαστική ιεραρχία και τα προνομιούχα στρώματα που συγκροτούνταν γύρω απ' αυτή: «διώξαμε τους μεθύστακες και μας ήρθαν οι πειναλέοι», είναι μια ρήση της εποχής που αναπαράγεται σε άρθρο του 1875 –ο συγγραφέας του οποίου ζητά την απόσυρση των προβληματικών αρχιερέων σε κάποιο μοναστήρι, με το επιχείρημα πως η έλλειψη μητροπολιτών αποδείχθηκε τελικά λιγότερο επιζήμια στο βουλγαρικό λαό απ' ό,τι η κακή διαγωγή τους: παρόλο που η Μακεδονία δεν κατονομάζεται ρητά, από τα συμφραζόμενα όμως γίνεται φανερό πως δαχτυλοδεικτούμενοι είναι κυρίως οι δικοί της ιεράρχης¹.

Ο αντίκτυπος αυτών των απογοητεύσεων στην ελληνοβουλγαρική διαμάχη δεν θα πρέπει πάντως να υπερτιμηθεί. Το διαπιστώνουμε απ' την απάντηση του προξένου Βατικιώτη, τον Απρίλιο του 1876, σε σχετικό ερώτημα του Υπουργείου Εξωτερικών: στα δυο βασικά εξαρχικά κέντρα της περιφέρειάς του, το Βέλες και το Κιλκίς, αναφέρει, «ουδαμώς παρετηρήθησαν συμπτώματα μεταμελείας ή απογοητεύσεως προς την Βουλγαρικήν Εξαρχίαν και τους σχισματικούς Αρχιερείς [...]. Και εν τοις κέντροις τούτοις ως και παρ' άλλοίς τισι κοινότησι ένθα υπάρχουν σπουδαία μερίδες σχισματικών Βουλγάρων υπάρχουσι πρόκριτοι δυσαρεστημένοι, είτε κατά των Αρχιερέων είτε κατά της Εξαρχίας ως μη προστατευόντων επαρκώς τας αξιώσεις των, αλλ' αι δυσαρέσκειαι αύται ουδαμώς φέρουσι τον τύπον απογοητεύσεως προς το καθίδρυμα της Βουλγαρικής Εξαρχίας, πολλώ δε ήττον μεταμελείας επί τη κατά της Μ. Εκκλησίας ανταρσία». Απεναντίας, μάλιστα, κατά τις πρόσφατες εκλογές για την ανανέωση των χριστιανικών μελών των Διοικητικών Συμβουλίων των καζάδων, των σαντζακικών και του βιλαετίου Θεσσαλονίκης «οι απανταχού κορυφαίοι των βουλγαριστών συνεννοηθέντες προσεπάθησαν και επέτυχον να εκλέξωσι μεταξύ των χριστιανών αζάδων και σφόδρα βουλγαριστάς», στο δε Βέλες «κατόρθωσαν ν' αποκλείσωσι το εκ της αυτόθι Βλαχικής κοινότητος ανέκαθεν εκλεγόμενον μέλος του Συμβουλίου και να εκλέξωσι πάντας βουλγαριστάς σχισματικούς». Η μοναδική αλλαγή που ο πρόξενος εντοπίζει στη συμπεριφορά των εξαρχικών αφορά «ύφεσίν τινα του αγρίου φανατισμού, μεθ' ού πρότερον οι βούλγαροι σχισματικοί κατεφέροντο κατά τε της Μ. Εκκλησίας και των οπαδών της, υπεστήριζον δε τα της Εξαρχίας»· σε ορισμένες περιοχές η εξομάλυνση αυτή συνοδεύεται από προσπάθειες συνδιαλλαγής «των αρχηγών των βουλγαριστών» με τους πατριαρχικούς μητροπολίτες, «αλλ' οι τοιούτοι και ότε εκηρύχθησαν υπέρ της Εξαρχίας το έπραξαν ουχί εξ αισθήματος εθνικού αλλ' εξ αφορμών δυσαρεσκείας άς είχαν κατά των Αρχιερέων ή άλλων προκρίτων»².

¹ Юрдан С. Наумов, «Какви трябва да са нашите владици», *Напредък*, 19.4.1875, σ.2 και 26.4.1875, σ.2.

² ΙΑΥΕ 1876/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.4.1876, αρ.305. Για την εκλογική κινητοποίηση του εξαρχικού μηχανισμού: «Избиранията в областите», *Напредък* (Κων/λη) 7.2.1876, σ.1· «Избирателната борба», *Напредък* 22.2.1876, σ.1. Για μια κριτική της θεσμοποιημένης υποεκπροσώπησης των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων, ανεξαρτήτως του μεγέθους τους: «Реформи», *Напредък* 3.1.1876, σ.1-2.

Ο μακεδονικός «σεπαρατισμός»

Μια άλλη εκδοχή αντιδράσεων πήρε στη δεκαετία του 1870 τη μορφή της πρώτης «μακεδονικής αποσχιστικής κίνησης» (македонски сепаратизъм). Της προβολής δηλαδή της μακεδονικής εθνοτικής (και δυνάμει εθνικής) ιδιαιτερότητας στο εσωτερικό του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, σε αντιπαράθεση προς τα ήδη διαμορφωμένα χαρακτηριστικά του βουλγαρικού εθνικισμού, τους κεντρικούς φορείς του αλλά και τους καθαυτό (ή «άνω») Βουλγάρους. Η επίσημη ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ προσδίδει σ' αυτό το φαινόμενο τα χαρακτηριστικά εθνικού κινήματος, έστω και κάπως πρώιμου¹. τα τελικά συμπεράσματά της στηρίζονται όμως σε μεγάλο βαθμό, όπως θα δούμε παρακάτω, στην ωμή παραχάραξη κάποιων κρίσιμων ντοκουμέντων. Από την πλευρά της, η βουλγαρική ιστοριογραφία το θεωρεί απλώς σύμπτωμα της δυσλειτουργίας του εξαρχικού μηχανισμού κατά τα πρώτα χρόνια της μετατροπής του σε θεσμοποιημένο μιλέτ, όταν δεν αναζητά κάποιον «ξένο δάκτυλο» –είτε της καθολικής εκκλησίας, που φλερτάρισε με την όλη κίνηση, είτε της σερβικής προπαγάνδας είτε του οθωμανού μεγάλου βεζίρη, Μιδάτ Πασά, που φαίνεται πως την ενθάρρυνε στα πλαίσια της τακτικής του «διαίρει και βασιλεύει» απέναντι στο χριστιανικό στοιχείο. Παγιδευμένη σε μια ουσιοκρατική σύλληψη του έθνους, υποτιμά έτσι το γεγονός ότι, ως πολιτικό φαινόμενο, η εθνική διαφοροποίηση και συγκρότηση μπορεί κάλλιστα να προκύψει μέσα από παρόμοιες δυσλειτουργίες και τη σταδιακή πολιτικοποίηση κι «εθνοποίησή» τους². Παρόμοια προβλήματα αντιμετωπίζει και η ελληνική βιβλιογραφία, στον άκρως περιορισμένο βαθμό στον οποίο έχει μέχρι σήμερα καταπιαστεί με το συγκεκριμένο θέμα³.

Το κυριότερο πρόβλημα που συναντά ο ιστορικός στην προσπάθειά του να μελετήσει τα χαρακτηριστικά, τους στόχους και την εμβέλεια της μακεδονικής «αποσχιστικής» κίνησης της δεκαετίας του 1870 είναι το γεγονός ότι σχεδόν όλες οι σχετικές πηγές προέρχονται από το στρατόπεδο των αντιπάλων της: των στελεχών του εξαρχικού κινήματος που καταγγέλλουν την ύπαρξή της, άλλοτε δημόσια κι άλλοτε ενδοϋπηρεσιακά, ως επικίνδυνη για την ενότητα του βουλγαρικού μιλέτ και έθνους. Οι ίδιοι οι (φερόμενοι ως) «μακεδονιστές» παραμένουν συνήθως απελπιστικά βουβοί, όταν δεν επιχειρούν ν' αποσεισουν τις σχετικές κατηγορίες υπερτονίζοντας τη «βουλγαροσύνη» τους· η εξέλιξη αυτή δεν είναι καθόλου άσχετη με την ανυπαρξία οποιαδήποτε πολιτικής ή θεσμικής αποκρυστάλλωσης αυτού του ρεύματος και την επαγγελματική απορρόφηση των φορέων του στο σχολικό κι εκκλησιαστικό μηχανισμό του

¹ Koneski 1961· ИНИ 1969, τ.Β', σ.67-9· INH 1979, σ.140-1· Κολίσεφσκι 1986, σ.163-6· MASA 1993, σ.40· Ristovski 1999, σ.133-55· Rossos 2006, σ.85-7· INH 2008, σ.160-2.

² Маркова 1989, σ.85-9· Илија Тодев «Единството на българските възрожденски процеси в Мизия, Тракия и Македония», στο συλλογικό *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, τ.Α', Σόφια 1994, σ.16-23· Plamen Tzvetkov, «Le nationalisme en France et le nationalisme dans les Balkans», *Etudes Balkaniques*, 3-4 (1999), σ.27.

³ Σπυρίδων Σφέτας, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας*, Θεσ/νίκη 2003, σ.11-45. Σε αισθητά μικρότερο βαθμό, αυτή η ουσιοκρατική προσέγγιση είναι ορατή και στη δημοσιευμένη διατριβή της Άννας Αγγελοπούλου, *Ο Κ.Π. Μισίρκοφ (1874-1926) και η κίνηση των 'μακεδονιστών'*, Θεσ/νίκη 2004, σ.85-117.

millet-i Bulgar. Το πιθανότερο είναι πως επρόκειτο για τάση στο εσωτερικό του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, υπαρκτή μεν ως έκφραση και απόρροια της δυσφορίας που περιγράψαμε παραπάνω (εξ ου και οι επιθέσεις εναντίον της), η οποία όμως δεν πρόλαβε να μορφοποιηθεί σε συγκροτημένο εθνικό πολιτικό ρεύμα. Όχι μόνο εξαιτίας της προληπτικής καταστολής της από το μηχανισμό της Εξαρχίας αλλά και επειδή οι αντιθέσεις που την υπέθαλπαν ξεπεράστηκαν σχετικά γρήγορα από τις ευρύτερες κοσμοϊστορικές πολιτικές εξελίξεις του Ανατολικού Ζητήματος.

Η πρώτη σχετική αναφορά απαντάται σε άρθρο του Πέτκο Σλαβέικοφ με τίτλο «Το μακεδονικό ζήτημα», δημοσιευμένο τον Ιανουάριο του 1871 στην εφημερίδα του, την κωνσταντινοπολίτικη *Μακεδονία*¹. Ηγετικό στέλεχος όπως είδαμε της ριζοσπαστικής-φιλέλευθερης τάσης του βουλγαρικού κινήματος και συνάμα εκφραστής των μαξιμαλιστικών βλέψεων του βουλγαρικού εθνικισμού στο μακεδονικό χώρο, ο Σλαβέικοφ παίρνει ως αφορμή κάποια δημοσιεύματα του βουλγαρικού Τύπου σχετικά με την εμφάνιση των πρώτων σχολικών εγχειριδίων στις σλαβομακεδονικές διαλέκτους, για να καταγγείλει πως η όλη προσπάθεια έχει εθνικό κι όχι απλά φιλολογικό περιεχόμενο: *«Δεν θα μιλούσαμε ποτέ γι' αυτό το ζήτημα αν αφορούσε μονάχα μερικά σχολικά βιβλία, γιατί δε βλέπουμε ζημιά σ' αυτό, αν κάποιος θέλει τα παιδιά του να διδαχθούν στην πατρική του διάλεκτο. [...] Όλο το σφάλμα εδώ συνίσταται στο ότι δεν επιλέγεται ένας τέτοιος δρόμος που να επιφέρει όχι διαίρεση στις διαλέκτους, αλλά ένωση, συμφωνία. Όσο λανθασμένο είναι να διδάσκονται τα Μακεδονόπουλα στη διάλεκτο των Άνω Βουλγάρων, τόσο είναι σφάλμα κι αυτό, το να κατακερματίζεται η γλώσσα των σχολείων σε κάθε λογής διαλέκτους κι ο καθένας ν' ακολουθεί τη δικιά του χωρίς [να δίνει] την παραμικρή σημασία στις άλλες. Εν τοιαύτη περιπτώσει, κάθε διάλεκτος πρέπει να έχει τη δική της φιλολογία και καμιά δεν θα φτάσει σ' εκείνη την κατάσταση που πρέπει να έχει ως φιλολογία ενός ολόκληρου έθνους. Διαφορά στις διαλέκτους υπάρχει σε όλα τα ευρωπαϊκά έθνη κι ακόμη μεγαλύτερη απ' ό,τι σ' εμάς· κανένα όμως από αυτά τα έθνη δε σκέφτηκε να κατακερματίσει τη λόγια γλώσσα του σε πολλές διαλέκτους και φιλολογίες. Διάλεξαν μια μέση οδό και δέχθηκαν μια μόνο λόγια γλώσσα, η οποία είναι πλέον πιο προηγμένη σ' αυτούς. Αυτό έπρεπε να κάνουμε κι εμείς. Απ' όλες τις διαλέκτους έπρεπε να επιλέξουμε μια ενδιάμεση, η οποία να είναι κατανοητή σε όλες τις περιοχές, και σ' αυτή να μορφώνουμε τα παιδιά μας. Αυτό θα είναι και σωστό και λογικό και χρήσιμο, γιατί θα διατηρήσει την ενότητα του έθνους μας. [...] Όταν όμως στον κατακερματισμό υπεισέρχονται και άλλοι στόχοι, στόχοι για διαμελισμό του μη συγκροτημένου ακόμη [неустроеният още] έθνους μας, τότε ο καθένας έχει καθήκον ν' αντισταθεί σ' ένα τέτοιο κακό. Τέτοιο σκοπό φαίνεται να έχουν κάποιοι από τους Μακεδόνες αδελφούς μας, κι αυτό το σκοπό κρύβουν κάτω απ' το πέπλο της γλώσσας και των διαλέκτων της».*

¹ П.Р. Славейков, «Македонски-йт въпрос», *Μακεδονия* 18.1.1871. Αποσπάσματα μεταφρασμένα στα αγγλικά σε UCM 1985, τ.Α', σ.227-9 και (με λιγότερες περικοπές αλλά σοβαρά μεταφραστικά λάθη) στα ελληνικά, σε Σφέτας 2003, σ.28-33. Η μετάφραση του Πανεπιστημίου των Σκοπίων παραλείπει σχεδόν όλη την επιχειρηματολογία του Σλαβέικοφ κατά των «μακεδονιστών»· ο Σφέτας πάλι παραθέτει το ιστορικό σκέλος της, όχι όμως και το πολιτικό.

Ακολουθεί το πιο ενδιαφέρον τμήμα του άρθρου –η παράθεση των κεντρικών σημείων της ιδεολογίας των «μακεδονιστών», που σύμφωνα με τον Σλαβέικοφ διατυπώνεται σε δυο διαφορετικές εκδοχές. Η πρώτη παραπέμπει απευθείας στην αρχαιότητα: *«Πολλές φορές έχουμε ακούσει απ’ τους μακεδονιστές ότι δεν είναι Βούλγαροι αλλά Μακεδόνες, απόγονοι των Αρχαίων Μακεδόνων, και πάντοτε περιμέναμε κάποιες αποδείξεις γι’ αυτό, χωρίς να τις αναμείνουμε. Οι μακεδονιστές ποτέ δε μας φανέρωσαν πού βασίζονται αυτή την άποψή τους. Επιμένουν στη μακεδονική τους καταγωγή την οποία ουδόλως μπορούν να χαράξουν ως εκεί που πρέπει. [...] Αφού έζησαν οι αρχαίοι Μακεδόνες στα ίδια αυτά μέρη, γιατί κι οι σημερινοί κάτοικοι να μην είναι από μακεδονικό αίμα; Αυτοί είναι ολόκληροι Μακεδόνες [цели македонци], καταλήγουν οι μακεδονιστές, κι επαναπαύονται στη μεγάλη ανακάλυψή τους».* Η δεύτερη εκδοχή αφορά τον «αμιγώς σλαβικό» χαρακτήρα του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού, σε αντιδιαστολή προς την υποτιθέμενη «τουρκομογγολική» καταγωγή των Βουλγάρων: *«Κάποιοι Μακεδόνες διακρίνουν τους εαυτούς τους απ’ τους Βουλγάρους για άλλο λόγο, τον εξής: αυτοί είναι καθαροί Σλάβοι, ενώ οι Βούλγαροι είναι Τάταροι και δεν ξέρω τι».*

Τα πρώτα δείγματα αυτών των απόψεων, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, διατυπώνονταν ήδη «προ δεκαετίας», κατά τις απαρχές δηλαδή του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στο μακεδονικό χώρο. Ακόμη και μέχρι «πριν από κάνα-δυο χρόνια», ωστόσο, ο ίδιος τα θεωρούσε είτε «καλαμπούρι» είτε «φοβέρισμα» που οφειλόταν «στην έξαψη των όχι και τόσο σοβαρών λογομαχιών μας»: νεότερες όμως συζητήσεις του «με κάποιους Μακεδόνες» του «απέδειξαν πως η υπόθεση δεν είναι μόνο κούφια λόγια, αλλά σκέψη που πολλοί θέλουν να φέρουν στη ζωή». Η επιχειρηματολογία του εναντίον τους αναπτύσσεται σε δυο παράλληλα επίπεδα: το ιστορικό και το καθαρά πολιτικό. Στο πρώτο, ο Σλαβέικοφ τονίζει πως δεν έχουν βρεθεί επαρκή στοιχεία «ούτε για το τι ήταν αυτοί οι Μακεδόνες ούτε από ποια φυλή προέρχονταν», κυρίως όμως το γεγονός ότι «μετά την κατάκτηση της Μακεδονίας απ’ τους Ρωμαίους δεν υπάρχει πια ούτε ανάμνηση απ’ αυτούς τους Μακεδόνες»: ελλείψει στοιχείων, υποστηρίζει, «θα ήταν εξίσου μάταιο» να υποστηρίξει κανείς είτε την ύπαρξη είτε την απουσία καταγωγής των σημερινών Μακεδόνων απ’ τους αρχαίους, παρόλο που «μπορούμε να δεχτούμε κι εκείνη τη γνώμη, ότι δήθεν οι αρχαίοι Μακεδόνες ήταν Βούλγαροι, δηλαδή Σλάβοι». Το βαρύ πυροβολικό των επιχειρημάτων του ξεδιπλώνεται, ωστόσο, στο πολιτικό πεδίο: η εθνική σύμπλευση των Σλαβομακεδόνων με τους υπόλοποιους Βουλγάρους, εξηγεί, είναι αναγκαία και στις δυο πλευρές -και περισσότερο στους ίδιους- προκειμένου να μπορέσουν να συγκροτήσουν ένα επαρκώς ισχυρό κι αξιόπιστο έθνος απέναντι στα υπόλοιπα. «Όπως όλοι οι Βούλγαροι, οι μακεδόνες αδελφοί μας είναι τόσο απλοϊκοί κι αδύναμοι, ώστε η διαίρεση δε μπορεί παρά ν’ αναταράξει τα πνεύματα και να δημιουργήσει αντιπάλους. [...] Θα εμφανιστούν επομένως κόμματα κι αντιτιθέμενα συμφέροντα, θα προκύψουν διχόνοιες κι εσωτερική αδυναμία, κι από αυτά, εξωτερικές πιέσεις και σχίσματα. Απασχολημένοι με τους εσωτερικούς κανγάδες για το ποιοι είναι και ποιοι δεν είναι, οι Βούλγαροί μας της Μακεδονίας δε θα μπορούν να φυλαχτούν

απ' τις εξωτερικές επιβουλές κι από τις εχθρικές κτήσεις των Ελλήνων απ' το νότο και των Σέρβων απ' το βορρά. [...] Αν υπάρχει σήμερα βουλγαρικό έθνος κι αν αυτό έχει ακουστεί κι έχει αποκτήσει μια θέση ανάμεσα στα άλλα έθνη της Τουρκίας, αυτό το κατάφερε μόνο μέσω αυτού, του ότι συνενώθηκε κι απέδειξε την αριθμητική του σημασία· μέσω αυτού πάλι θα ενισχυθεί, μέσω αυτού θα βελτιώσει την κατάστασή του, μέσω αυτού θα φυλαχτεί κι από εξωτερικές επιβουλές. Η καλή κατάσταση σήμερα κερδίζεται περισσότερο με την ένωση σ' ένα σύνολο, κι όχι με τη διαίρεση σε μικρά κι ασήμαντα τμήματα». Ως θετικά παραδείγματα μιας τέτοιας εξέλιξης, ο βούλγαρος δημοσιογράφος και πολιτικός επικαλείται την πρόσφατη τότε ιταλική και γερμανική ενοποίηση. Εντυπωσιακή είναι πάντως η -καθαρά θεωρητική- παραχώρηση που κάνει στους αντιπάλους του (και κυρίως στη μερίδα εκείνη του αναγνωστικού του κοινού που ενδεχομένως επηρεάζεται ή θα μπορούσε να επηρεαστεί απ' αυτούς), αφήνοντας ανοιχτή την προοπτική ενός πολύ μεταγενέστερου εθνικού διαχωρισμού: «Όταν έρθουν άλλοι καιροί κι εγκαθιδρυθεί ισονομία όλων των εθνών μικρών και μεγάλων», διαβάζουμε, «τότε η διαίρεση μπορεί να δικαιολογηθεί. Προς τέτοιες μορφές συμβίωσης και πολιτικής ζωής βαδίζει η ανθρωπότητα, είναι όμως ακόμη πολύ μακριά».

Πόσο πραγματικά ήταν ωστόσο τα φαινόμενα κι οι τάσεις που περιγράφονται σ' αυτό το (αναμφισβήτητα ιστορικό) κείμενο; Για να δώσουμε οποιαδήποτε απάντηση, θα πρέπει να εξετάσουμε ένα προς ένα τα σημεία της ανάλυσης του Σλαβέικοφ.

Το πρώτο στοιχείο του «μακεδονισμού» που επισημαίνει είναι οι προσπάθειες για φιλολογική καλλιέργεια και σχολική διδασκαλία της σλαβομακεδονικής, σε αντιδιαστολή προς την ήδη διαμορφωμένη βουλγαρική γλώσσα. Αν θέλουμε ν' αποφύγουμε τους αναχρονισμούς που υπαγορεύει μια ουσιοκρατική-τελεολογική θεώρηση βασισμένη στις μεταγενέστερες εξελίξεις, όπως αυτή που διαπερνά τη σχετική φιλολογία της ΠΓΔΜ και των δυτικών συγγραφέων που πρόσκεινται στις θέσεις της¹, θα πρέπει να εντάξουμε αυτές τις διεργασίες στο ιστορικό τους πλαίσιο: την ύστερη δηλαδή φάση της διαμόρφωσης μιας λόγιας βουλγαρικής γλώσσας σε όλη την ευρύτερη περιοχή όπου σημειώνεται η σλαβοβουλγαρική εθνική «παλιγγενεσία»· η ενιαία αυτή θεώρηση επιβάλλεται, μεταξύ άλλων, κι από το γεγονός ότι οι ίδιοι οι ομιλητές και κωδικοποιητές αυτών των διαλέκτων τις εκλαμβάνουν σ' αυτή τη φάση ως επιμέρους ποικιλίες ενός και του αυτού γλωσσικού συνεχούς². Στην πορεία αυτή της φιλολογικής κωδικοποίησης της σύγχρονης βουλγαρικής παρατηρείται μια σταδιακή μετατόπιση από τα δυτικότερα προς τα ανατολικά ιδιώματα. Ενώ σε μια πρώτη φάση τα σημαντικότερα έργα γράφονται κυρίως σε δυτικοβουλγαρικές και μακεδονικές διαλέκτους, από το δεύτερο τέταρτο του ΙΘ' αι. το κέντρο βάρους της υπό διαμόρφωση φιλολογίας μεταφέρεται

¹ Lunt 1952, σ.3-4· Koneski 1961· Friedman 2000, σ.174-84, και σε πιο πρόωμη μορφή: Victor Friedman, «Macedonian Language and Nationalism during the Nineteenth and early Twentieth century», *Balkanistica* 2(1975), σ.83-98· Stoyan Pribichevich, *Macedonia. Its people and history*, Λονδίνο 1982, σ.111-3.

² Κάτι που παραδέχονται, έστω και διακριτικά, και οι δυτικοί γλωσσολόγοι που θεωρούν τις σχετικές επεξεργασίες σαν συνειδητή φιλολογική καλλιέργεια μιας λόγιας (σλαβο)μακεδονικής γλώσσας ήδη από τα μέσα του ΙΘ' αι. Ενδεικτικά: Friedman 1975, σ.83-4 και 2000, σ.173-7 & 197.

ανατολικότερα με τελική κατάληξη την επικράτηση της διαλέκτου του Βέλικο Τίρνοβο, πάνω στην οποία βασίστηκε η σημερινή βουλγαρική γλώσσα. Η εξέλιξη αυτή, που εξηγείται με βάση τους διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης του βουλγαρικού εθνικού κινήματος (και της συνδεδεμένης μ' αυτό καλλιέργειας των σλαβικών γραμμάτων) μεταξύ της βόρειας Βουλγαρίας, της βόρειας Θράκης και της Μακεδονίας, αποτυπώνεται μεταξύ άλλων και αριθμητικά: σύμφωνα με μια καταγραφή, μεταξύ 1800 και 1878 εκδόθηκαν συνολικά 1074 έργα 211 διαφορετικών συγγραφέων σε ανατολικοβουλγαρικές διαλέκτους, έναντι μόλις 178 έργων 52 συγγραφέων σε «δυτικοβουλγαρικές» (εκ των οποίων 92 μόλις έργα 21 συγγραφέων στα σλαβομακεδονικά)¹. Καθοριστικός για τη φιλολογική επικράτηση των ανατολικοβουλγαρικών μορφών υπήρξε όπως είδαμε και ο ρόλος του εκδοτικού μηχανισμού των προτεσταντικών ιεραποστολών, λεπτομέρεια που συνήθως αποσιωπά η «εθνικά υπερήφανη» βουλγαρική γλωσσολογία. Οι πειραματισμοί και οι συγκρούσεις μεταξύ των σλαβοβούλγαρων λογίων δεν περιορίζονταν ωστόσο στην επιλογή της διαλέκτου που θα χρησίμευε ως νόρμα της ενιαίας εθνικής γλώσσας, αλλά επεκτείνονταν και σε άλλα ζητήματα, εν μέρει κληρονομημένα από τα αντίστοιχα ελληνικά πρότυπα: αρχαϊστές οπαδοί της μεσαιωνικής σλαβονικής, δημοτικιστές υπέρμαχοι της χρήσης των ζωντανών διαλέκτων και «καθαρευουσιάνοι» που προκρίνουν την κατασκευή μιας «μικτής» γλώσσας διασταυρώνουν επίσης τα φιλολογικά ξίφη τους, ενίοτε σε συνδυασμό με τη μάχη των διαλέκτων².

Ειδικά για την περίπτωση των σχολικών εγχειριδίων, ως πρώτη συνειδητή χρήση των μακεδονικών διαλέκτων θεωρούνται δυο βιβλία (μια «Συνοπτική Ιερά Ιστορία» κι ένα αλφαβητάρι) που τύπωσε το 1857-58 στην Κωνσταντινούπολη ο Παρτένι Ζογκράφσκι· το πρώτο ήταν γραμμένο σχεδόν αποκλειστικά στη μητρική του διάλεκτο της Δίβρας, ενώ στο δεύτερο κατέβαλε προσπάθειες για επεξεργασία μιας «παμμακεδονικής» σλαβικής μορφής, με εγκατάλειψη των πιο ακραίων τοπικισμών. Σε θεωρητικά κείμενά του δημοσιευμένα την ίδια εποχή στο βουλγαρικό Τύπο της Κωνσταντινούπολης, ο Ζογκράφσκι θεωρεί τη «μακεδονική διάλεκτο» ως μια από τις «δυο βασικές διαλέκτους» μιας ενιαίας γλώσσας, δίπλα σ' αυτήν «που μιλιέται στη Βουλγαρία και τη Θράκη», κι ανακοινώνει την πρόθεσή του να την καταστήσει ευρύτερα γνωστή συντάσσοντας γραμματική «σε παραλληλισμό προς την άλλη». Το έργο του αυτό θα δεχτεί ωστόσο δημόσια επίθεση για τη χρήση «χαρακτηριστικών εκφράσεων της σερβικής γλώσσας» (την οποία ο ρωσοσπουδαγμένος συγγραφέας αποκαλεί παρεμπιπτόντως επίσης «διάλεκτο») κι ο ίδιος θα κατηγορηθεί ότι «θέλει να επιβάλει τη διάλεκτό του στους

¹ Marinov 2006, σ.74.

² Генчев 1995, σ.171-86· Тодев 1994, σ.21-2· Стоян Жерев et al., *История на българския книжовен език*, Σόφια 1989, ιδίως σ.45-151· Стефан Маленов, *История на българския език*, Σόφια 1979 [Βερολίνο-Λειψία 1929], σ.367-70· Елена Георгиева, «Създаване на новобългарския книжовен език като национален език», στο συλλογικό *Българската нация през Възраждането*, Σόφια 1989, σ.60-89. Συνοπτική παρουσίαση στα ελληνικά: Πετρόπουλος 1954, σ.7-8. Για μια αμυντικότερη προσέγγιση, ειδικά όσον αφορά τις σλαβομακεδονικές διαλέκτους: БАН–Институт на Български Език, *Единството на българския език в миналото и днес*, Σόφια 1978, σ.33-43.

υπόλοιπους Βουλγάρους»¹. Παρεμφερείς αντιδράσεις είχε προκαλέσει, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, και η δημοσίευση κειμένων του Γιορντάν Χατζηκωνσταντίνοφ στην πρώτη βουλγαρική εφημερίδα της Πόλης: «Όσο για τη γλώσσα του κ. Χατζηκωνσταντίνοφ», διαμαρτύρεται π.χ. κάποιος αναγνώστης, «ο καθένας μπορεί να δει γιατί είναι τόσο διαφορετική από τη δική μας γραπτή κι ομιλούμενη γλώσσα, ώστε όποιος τη διαβάσει για πρώτη φορά, θα του φανεί όχι ακριβώς ακατάληπτη αλλά κι εντελώς ξένη. [...] Να με συγχωρούν οι κάτοικοι των Σκοπίων και οι ομόγλωσσοί τους, γιατί κι αυτοί δεν καταλαβαίνουν ούτε μπορούν να μιλήσουν τη γλώσσα μας»².

Το αποφασιστικότερο βήμα θα σημειωθεί ωστόσο το 1867-68 με τη σύνταξη και κυκλοφορία μιας δέσμης σχολικών εγχειριδίων από δυο δασκάλους, τον Κουζμάν Σαπκάρεφ απ' την Οχρίδα και τον Ντίμιταρ Μακεντόνσκι απ' το Εμπόριο Καϊλαρίων (σημ. Εμπόριο Εορδαίας). Ο πρώτος εξέδωσε ανώνυμα στις αρχές του 1868 πέντε βιβλιαράκια «σε διάλεκτο πιο κατανοητή στους Μακεδόνες Βουλγάρους»: Αλφαβητάρι, Αναγνωστικό, Ιερά Ιστορία, Γεωγραφία και 'Πρώτες Γνώσεις'. το εγχείρημα χρηματοδοτήθηκε από τον Αντρέα Αναστάσοφ από τη Ρέσνα, «πωλητή εκκλησιαστικών βιβλίων στα πανηγύρια»³. Ο δεύτερος εξέδωσε το 1867-68 τρία βιβλία: μια «Ιερά Ιστορία για τα σχολεία της Μακεδονίας (στη μακεδονική διάλεκτο)», ένα «Αναγνωστικό για χρήση στα μακεδονικά σχολεία» (μαζί με τον οχριδινό Ντίμιταρ Ουζούνοφ) και μια «Συνοπτική Ορθόδοξη Κατήχηση»⁴. Και τα οκτώ βιβλία τυπώθηκαν στο τυπογραφείο της εφημερίδας «Μακεντόνγια» του Σλαβέικοφ, με τον οποίο οι συγγραφείς τους γνωρίζονταν προσωπικά· κατά πάσα πιθανότητα, αυτοί -ή κυρίως αυτοί- είναι οι «μακεδονιστές» στους οποίους ο Σλαβέικοφ επιτίθεται με το άρθρο του στις αρχές του 1871. Στα απομνημονεύματά του, γραμμένα τη δεκαετία του 1880 όταν το όλο ζήτημα φαινόταν πως είχε πλέον οριστικά κριθεί από τις ενδιάμεσες εξελίξεις, ο Σαπκάρεφ υποστηρίζει πως αποκλειστική πρόθεσή του ήταν να εφοδιάσει τα βουλγαρικά σχολεία της Μακεδονίας, που είχαν τότε «μεγάλη έλλειψη από εγχειρίδια», εξηγεί όμως ότι τα βιβλία του έγιναν ανάρπαστα ακριβώς λόγω της γλώσσας τους: «Μόλις βγήκαν απ' το τυπογραφείο, διεσπάρησαν ακαριαία σε όλα τα νεοσύστατα τότε βουλγαρικά σχολεία της Μακεδονίας –από 5.000 αντίτυπα κάθε βιβλιαράκι. Μέσα σε πέντε μήνες καταναλώθηκαν σα ζεστό ψωμί, υπήρξε δε ανάγκη και για δεύτερη έκδοση σε περισσότερα αντίτυπα. Αυτά τα βιβλιαράκια παντού έγιναν δεκτά κι επιβλήθηκαν γι' αυτό μόνο το λόγο, ότι η χρησιμοποιούμενη σ' αυτά γλώσσα ήταν πιο κατανοητή στα Μακεδονόπουλα, ενώ τα υφιστάμενα ως τότε εγχειρίδια στη θρακιώτικη διάλεκτο δύσκολα

¹ Koneski 1961, σ.25-38· Цариградски Вестник (Κων/λη) 9.2.1857, σ.3-4· БАН 1983, σ.195-202· Шапкарев 1984, σ.213· Тодев 1994, σ.21· Friedman 2000, σ.180· Αγγελοπούλου 2004, σ.95-7· Marinov 2006, σ.75.

² А.Ни.Т., «Болгарски», Цариградски Вестник (Κων/λη) 6.10.1851, σ.3. Прβλ. UCM 1985, τ.Α', σ.198.

³ Шапкарев 1984, σ.206-7· Koneski 1961, σ.50-1· БАН 1983, σ.221. Ο Αναστάσοφ διακινούσε τα βιβλία στη μακεδονική ενδοχώρα, επί πιστώσει των κατά τόπους βουλγαροδιδασκάλων ή κοινοτήτων (Маджаров 1927, σ.88-9· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.40).

⁴ БАН 1983, σ.353· «Македонски, Димитър Василев», Енциклопедия България, т.Δ', Σόφια 1984, σ.31· Бл[аже] Р[истовски], «Македонски, Димитар Василев», Македонска Енциклопедија, Σκόπια 2009, σ.879

γίνονταν κατανοητά απ' τους μαθητές των πρωτοβάθμιων σχολείων»¹. Το 1869-70 θα εκδώσει με δικά του έξοδα δυο ακόμη βιβλία, αυτή τη φορά για εκκλησιαστική χρήση, με περικοπές από το Ευαγγέλιο και τον Απόστολο στην παλαιοσλαβική και μετάφρασή τους στην καθομιλουμένη σλαβομακεδονική· το πρώτο τυπώθηκε στη «Μακεδονία» ενώ το δεύτερο, «επειδή το τυπογραφείο του Σλαβέικοφ δεν είχε ελεύθερο χρόνο», σ' έναν αρμένη τυπογράφο της Πόλης².

Αναφερόμενος τόσο στα δικά του βιβλία όσο και σ' αυτά των Παρτένι Ζογκράφσκι και Ντίμιταρ Μακεντόνσκι, ο Σαπκάρεφ τονίζει πως «συνέβαλαν πολύ στην εισαγωγή της βουλγαρικής γλώσσας» στις εκκλησίες και τα σχολεία της Μακεδονίας, εγγράφει δηλαδή την όλη κίνηση στο πλαίσιο του βουλγαρικού εθνικισμού³. Σαφέστερος όσον αφορά τις επιδιώξεις του είναι ωστόσο στις Εισαγωγές δυο εγχειριδίων του. Στην πρώτη, γραμμένη τον Ιανουάριο του 1868, διατυπώνει ουσιαστικά ένα πρόγραμμα όχι «απόσχισης» αλλά ισότιμης ενσωμάτωσης της σλαβομακεδονικής στη μελλοντική ενιαία λόγια βουλγαρική γλώσσα (και, μέσω αυτής, των ομιλητών της στο υπό διαμόρφωση ενιαίο βουλγαρικό έθνος): αντίθετα με ό,τι «εντελώς αδικαιολόγητα φοβούνται κάποιους απ' τους ανατολικούς αδερφούς μας», εξηγεί, πρόθεσή του δεν είναι «να απομακρυνθεί εντελώς από το ανατολικοβουλγαρικό ιδίωμα», καθώς «κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό για το έθνος μας», αλλά να συμβάλει «στην προσέγγιση κι ενοποίηση των δυο βασικών βουλγαρικών διαλέκτων, της Ανωβουλγαρικής και της Μακεδονικής, σε μια κοινή βουλγαρική γραπτή γλώσσα». Γι' αυτό και, εκτός από τα υπό έκδοση οκτώ βιβλία του, έχει επίσης στα σκαριά «μια Γραμματική με αρκετές παρατηρήσεις για τη μακεδονική διάλεκτο κι αντιπαραβολές με την ανωβουλγαρική», καθώς κι ένα «συνοπτικό λεξικό, χωρισμένο σε τρία μέρη: 1) περιεχόμενα Μακεδονικά, μεταφρασμένα σε Ανωβουλγαρικά, 2) Ανωβουλγαρικά, στα Μακεδονικά, και 3) ζενισμοί που απαντώνται στη γραπτή βουλγαρική διάλεκτο». Προϋπόθεση όμως για μια τέτοια εξέλιξη συνιστά η διαθεσιμότητα των ανατολικών «αδελφών» να αποτινάξουν τον (μη κατονομαζόμενο αλλά σκιαγραφούμενο με σαφήνεια) τοπικιστικό ηγεμονισμό τους: «για το χατίρι των Μακεδόνων αδελφών τους να βάλουν στη διάλεκτό τους και λιγούλακι μακεδονικό αλατάκι, έτσι ώστε οι απόγονοι του Κύριλλου και του Κλήμη να συναντούν λιγότερα βάσανα στην εκμάθηση της μητρικής τους γλώσσας»⁴. Η αναφορά σε «άκρως αδικαιολόγητες» υποψίες δείχνει ότι, στο επίπεδο τουλάχιστον της προφορικής πολιτικής ζύμωσης, το εγχείρημα των πρώιμων μακεδονιστών είχε διατυπωθεί προγραμματικά, έστω ως πρόθεση. Η βουλγαρική εκπαίδευση στη Μακεδονία, υποστηρίζει στη δεύτερη εισαγωγή του (Μάιος 1869), αντιμετωπίζει δυσκολίες όχι μόνο επειδή, ως αποτέλεσμα της μακροχρόνιας κυριαρχίας της ελληνόγλωσσης κυριαρχίας, «κανείς ούτε μικρός ούτε μεγάλος

¹ Шапкарев 1984, σ.207.

² Στο ίδιο, σ.210-2.

³ Στο ίδιο, σ.213.

⁴ [Κ. Шапкарев], *Голяма Българска Читанка*, Κων/λη 1868, σ.3-6, φωτοτυπική αναπαραγωγή, ΒΑΗ 1983, σ.224-7. Ο «παρακλητικός» τόνος δύσκολα κρύβει μια αντίστροφη τοπικιστική-πολιτιστική υπεροψία, όπως διαφαίνεται απ' το χαρακτηρισμό των Σλαβομακεδόνων ως απογόνων των δημιουργών του σλαβικού αλφαβήτου.

δεν ξέρει να διαβάζει Βουλγαρικά», αλλά και εξαιτίας των αντιστάσεων όσων βλέπουν εχθρικά «την ανατολικοβουλγαρική διάλεκτο», αποκαλώντας την περιφρονητικά «Σιόπηδες»¹. Επιχειρήματα υπέρ της καθιέρωσης μιας κοινά αποδεκτής ενιαίας γλώσσας θα αναπτύξει τον Ιούνιο του 1870 κι από τις στήλες της «Μακεδονία», προκειμένου «να σταματήσουμε αυτή τη Βαβυλωνία» στο εσωτερικό της σλαβοβουλγαρικής διανοήσης². Το τελευταίο αυτό κείμενό του θα προκαλέσει απάντηση του ίδιου του πρύτανη της βουλγαρικής ιστοριογραφίας Μαρίν Ντρίνοφ που, εξ ονόματος της Βουλγαρικής Φιλολογικής Εταιρείας (μετέπειτα Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών), καυτηριάζει τα σχέδια για τη «δημιουργία μιας τεχνητής νέας γλώσσας» σαν «αδύνατα, ανέφικτα» και πρωτοφανή σε παγκόσμια κλίμακα³. Το Νοέμβριο του 1870, η εφημερίδα «Πраво» δημοσιεύει ανώνυμη ανταπόκριση «ενός αληθινού Μακεδόνα», δασκάλου μέχρι πρότινος στη Ρέσνα, που εξαπολύει οξύτατες επιθέσεις κατά του Σαπκάρεφ, τόσο για τη γλώσσα των βιβλίων του (διάλεκτος της Οχρίδας -πόλης που ο αρθρογράφος τοποθετεί «στην Αλβανία κι όχι στη Μακεδονία»- η οποία «μέχρι χτες βρώμαγε ελληνισμό κι από την αλβανική φυλή είναι ριζικά παραμορφωμένη»), όσο και για την προσωπική του δραστηριότητα: μεταξύ άλλων, κατηγορείται πως επηρεάζει τις κοινότητες και τις σχολικές εφορίες να αρνούνται τα βιβλία που είναι γραμμένα στη λόγια βουλγαρική γλώσσα προς όφελος των δικών του, αλλά και ότι σπέρνει το διχασμό και «μίσος για καθετί βουλγαρικό» με δηλώσεις όπως το ρητορικό ερώτημα «απαλλαγήκαμε απ' τους Έλληνες για να γίνουμε Σιόπηδες;»⁴. Η καταγγελία του ψευδώνυμου ανταποκριτή συμπληρώνεται με σημείωση της σύνταξης, σύμφωνα με την οποία υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες «οδοιπόρων» ότι ο Σαπκάρεφ «έχει μοχθήσει να πείσει τα μακεδονικά μας αδέρφια πως άλλο Βούλγαρος και βουλγαρική γλώσσα κι άλλο Μακεδόνας και μακεδονική γλώσσα»⁵. Στην τελευταία σελίδα του ίδιου φύλλου παρατίθεται τέλος ανώνυμη επιστολή κάποιου δασκάλου απ' το Βέλες, που καταγγέλλει ότι ο «κ. Σαπκάρεβιτς» προσπάθησε να τον πείσει ότι τα βιβλία που στέλνει ο εξαρχικός μηχανισμός «δε θάπρεπε να διδάσκονται στα μακεδονικά σχολεία γιατί είναι βουλγαρική διάλεκτος, αλλά να πάρουμε απ' τα δικά του βιβλιαράκια, που είναι μακεδονική διάλεκτος»⁶. Είναι προφανές πως η δραστηριότητα

¹ Koneski 1961, σ.56.

² Σφέτας 2003, σ.24· Koneski 1961, σ.63-4.

³ *Μακεδονία* 31.7.1870, μεταφρασμένο απόσπασμα: Koneski 1961, σ.64-5. Πρβλ. Тодев 1994, σ.21· Marinov 2006, σ.77-8· Αγγελοπούλου 2004, σ.103-4. Ο Σαπκάρεφ θ' απαντήσει (*Μακεδονία* 8.9.1870) υπερασπιζόμενος τον ισχυρισμό του πως οι «Άνω Βουλγάροι» περιφρονούν τη μακεδονική διάλεκτο, την ακρίβεια του οποίου είχε επίσης αμφισβητήσει ο Ντρίνοφ.

⁴ 'Един истинен Македонец', «Една истина», *Πраво* (Κων/λη) 30.11.1870, σ.1-2. Πρβλ. Koneski 1961, σ.65-7.

⁵ «Една истина», όπ.π., σ.2.

⁶ «Πισмо пріяеклско», *Πраво* 30.11.1870, σ.4· αγγλική μετάφραση, σε UCM 1985, τ.Α', σ.226. Πρβλ. τις κατηγορίες «επί κερδοσκοπία» που ένας δάσκαλος από τη Βουλγαρία εξαπολύει στα απομνημονεύματά του κατά του Σαπκάρεφ: ενώ ο πρώην ελληνοδιδάσκαλος θα μπορούσε να καταρτίσει χρήσιμα εγχειρίδια της νέας ελληνικής για τα βουλγαρόπουλα του Περλεπέ που μελετούσαν τα ελληνικά ως ξένη γλώσσα, γράφει, «αυτός ήταν εντελώς απορροφημένος από την κερδοσκοπική σκέψη, να βγάλει όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρηματικό κέρδος καθώς μακεδόνισε τα σχολικά εγχειρίδια που είχε εκδόσει το βιβλιοπωλείο του Ντάνοφ, με καταλήξεις σε -аїки ή -ицем και με λέξεις και φράσεις της μακεδονικής διαλέκτου. Αυτά τα μεταποιημένα εγχειρίδια προπαγάνδιζε στις μακεδονικές κοινότητες να τα εισάγουν στα σχολεία τους. Με αυτό γενήθηκε μια υπόκοφη γκρίνια ενάντια στην ανοβουλγαρική

του δασκάλου και συγγραφέα βρισκόταν αντιμέτωπη με μια συντονισμένη επίθεση από πλευράς των προασπιστών της βουλγαρικής εθνικής ορθότητας. Ο ίδιος θ' απαντήσει λακωνικά από τις στήλες της ίδιας εφημερίδας, παραπέμποντας τη σύνταξη και τους αναγνώστες της στους προλόγους των βιβλίων του¹. Δυναμική παρέμβαση σ' αυτή την αντιπαράθεση αποτελεί και η δημόσια καταγγελία των «μακεδονιστών» απ' το Σλαβέικοφ, με την οποία ο εκδότης της «Македония» επισημοποίησε τη διάρρηξη των σχέσεών του με τους μέχρι πρότινος πελάτες του. Ουσιαστικά, το άρθρο που δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1871 ισοδυναμεί με απόπειρα να κλείσει μια δημόσια συζήτηση που διεξαγόταν τα προηγούμενα χρόνια από τις στήλες της ίδιας εφημερίδας, με τη διεύθυνσή της να σχολιάζει συνήθως αρνητικά -αλλά να μην αρνείται να δημοσιεύσει- κείμενα μακεδόνων ανταποκριτών κι αρθρογράφων συνταγμένα στις μητρικές τους διαλέκτους².

Από τα απομνημονεύματα του Σαπκάρεφ πληροφορούμαστε πάντως ότι το ενδεχόμενο μεταγλώττισης «στη μακεδονική διάλεκτο» των αναγνωστικών που προορίζονταν για τη Μακεδονία απασχόλησε το Σεπτέμβριο του 1869 το αρμόδιο Βουλγαρικό Αναγνωστήριο της Κωνσταντινούπολης. Εξελέγη μάλιστα και τριμελής σχετική επιτροπή από το Σλαβέικοφ, το βούλγαρο δημοσιογράφο Ιβάν Ναϊντένοφ και «κάποιο Σταμπόλσκι»· την τελευταία στιγμή, ύστερα από εισήγηση του Σλαβέικοφ, στη σύνθεσή της προστέθηκε κι ο ίδιος ο Σαπκάρεφ, ως ο κατάλληλος «Μακεδόνας που έχει καταπιαστεί και καταπιάνεται μ' αυτές τις δουλιές και ο οποίος γνωρίζει πολύ καλά τη μακεδονική διάλεκτο». Ακολούθησε «πλάγια ένσταση» ενός μέλους του αναγνωστηρίου και άτυπος αποκλεισμός του νέου μέλους: «Παρόλο που αποφασίστηκε η εκλεγμένη επιτροπή ν' αρχίσει αμέσως τις εργασίες της, όσο εγώ είμωνα στην Κωνσταντινούπολη δεν συνεδρίασε ούτε μια φορά. Τι έγινε αργότερα μ' αυτή, δε μπόρεσα να μάθω»³. Από την αλληλογραφία του βουλγαροδιδάσκαλου της Φλώρινας Ντίμιταρ Τίτκοφ με τον ταμία της Εξαρχίας Γκεόργκι Γκρούεφ (1874) διαπιστώνουμε πάντως ότι, σε ορισμένα τουλάχιστον κέντρα της Δυτικής Μακεδονίας, τα μακεδονικά εγχειρίδια του Σαπκάρεφ χρησιμοποιούνταν στις μικρότερες τάξεις του δημοτικού ενώ τα ανατολικοβουλγαρικά του Ντάνοφ στις μεγαλύτερες –αναπαράγοντας στη βάση της διάκρισης διαλέκτου/ λόγιας γλώσσας την καθ' ημάς «μεταβατική» σχολική διγλωσσία δημοτικής/ καθαρεύουσας⁴.

Το δεύτερο στοιχείο του «μακεδονισμού» που καυτηριάζει ο Σλαβέικοφ, η προβολή καταγωγικών μύθων που συνέδεαν τους σλαβόφωνους Μακεδόνες του 19^{ου} αι. με τη μακεδονική αρχαιότητα, απαντάται επίσης διάσπαρτο στη σλαβοβουλγαρική φιλολογία της

διάλεκτο. Σύντομα ο Σαπκάρεφ βρήκε συνεχιστή στο πρόσωπο του Ντ. Β. Μακεντόνσκι» (Ганчев Еничерев 1904, σ.21-2).

¹ *Право* 28.12.1870, σ.176.

² Για δείγματα τέτοιων σχολίων από τη διετία 1867-68: Boro Mokrov, «The Struggle for the Macedonian Language in Mid-Nineteenth Century», *Macedonian Review*, 2 (1981), σ.152-4.

³ Шапкарев 1984, σ.211-2. Το όλο επεισόδιο παρατίθεται ως δείγμα «της υπεροχής κάποιων από τους δικούς μας Άνω Βουλγάρους και της περιφρόνησης που αυτοί οι τελευταίοι έδειχναν προς τους Μακεδόνες αδελφούς τους».

⁴ Василка Тъпкова – Рая Займова, «За един български учител в Лерин през 70-те години на XIX век», *Македонски Преглед*, 3 (2002), σ.120.

εποχής. Υπάρχει καταρχάς ένα ολόκληρο corpus ψευδοϊστορικών κειμένων, στο έργο ιδίως του Ρακόφσκι και του Βέρκοβιτς, με βάση το οποίο κάθε λογής οραματιστές μπορούσαν να «τεκμηριώσουν» τη γενεαλογική σχέση των «Βουλγάρων» ή των Σλάβων της Μακεδονίας με τους διάσημους πάλαι ποτέ συντοπίτες τους. Εθναπόστολοι όπως ο Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ ή ο Γιορντάν Χατζηκωνσταντίνοφ υπήρξαν όπως είδαμε ένθερμοι οπαδοί αυτών των θεωριών, διαδίδοντάς τις στους μαθητές τους, ενώ ακόμη κι ο ίδιος ο Σλαβέικοφ αποκαλεί κάποια στιγμή το Μεγαλέξανδρο «πρόγονο» των Βουλγάρων¹. αλλεπάλληλες αναφορές στην αρχαιότητα συναντάμε επίσης σε επιστολή από τα Γενιτσά εναντίον του μητροπολίτη Βοδενών Νικόδημου, δημοσιευμένη το 1867 στη «Μακεδονία»². Το 1871, μας πληροφορεί ο πρόξενος Μοναστηρίου Πέτρος Λογοθέτης, το βουλγαρικό βιβλιοπωλείο που άνοιξε «εν τω μέσω της κεντρικωτέρας οδού της πόλεως» διεκδικεί ανοιχτά όχι μόνο τη μεσαιωνική σλαβική αλλά και την αρχαία μακεδονική κληρονομιά: «Όπως κινηθή η περιέργεια των έμπροσθεν αυτού διερχομένων, ανήρτησαν εντός του ιδίου την εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όν οι βουλγαρισταί κηρύττουσιν εν τη ημεροποτηρία των ως Βούλγαρον, προσέτι δε τας εικόνας των εφευρετών του βουλγαρικού αλφαβήτου, Μεθοδίου και Κυρίλλου»³. Εναρμονισμένοι μ' αυτές τις αντιλήψεις, τόσο ο Σαγκάρεφ όσο κι ο Μακεντόνσκι στα βιβλία τους κάνουν έτσι λόγο για ύπαρξη Σλάβων στη Μακεδονία ήδη από την εποχή του Απόστολου Παύλου⁴. Απαντώντας στο Σλαβέικοφ από τις στήλες της «Μακεδονία» (16.2.1871), ο δεύτερος θα υπερασπιστεί μάλιστα ανοιχτά τις κατηγορούμενες θεωρίες. Αφού υπενθυμίσει πως εκείνες ακριβώς τις μέρες είχε τεθεί ζήτημα μη συμμετοχής των αντιπροσώπων απ' τη Μακεδονία στη βουλγαρική Εθνοσυνέλευση, με επιχειρήματα μάλιστα που δεν αναγράφονται στα επίσημα πρακτικά αλλά πιθανότατα ακούστηκαν εκεί ή αντανακλούσαν ένα γενικότερο κλίμα (πρόθεση των Μακεδόνων για μεταφορά της έδρας της Εξαρχίας απ' την Κωνσταντινούπολη στην Οχρίδα, επιθυμία τους ν' αποκτήσουν «διαίτερη εκκλησιαστική ιεραρχία» αλλά και ισχυρισμοί πως «οι Μακεδόνες δεν είναι Βούλγαροι αλλά Βλάχοι κλπ»), ο «μακεδονιστής» βουλγαροδιδάσκαλος προσπαθεί να διασκεδάσει την καχυποψία με διαβεβαιώσεις για τη «βουλγαροσύνη» των Μακεδόνων χωρίς να εγκαταλείψει τη θέση του για ιστορική συνέχεια με την αρχαιότητα: «Μη φοβάστε, αδελφοί αντιπρόσωποι [...] Μάθετε λίγη ιστοριούλα ή μελετήστε τις ιστορικές φυσιογνωμίες και θα βεβαιωθείτε πως οι Μακεδόνες δεν είναι Βλάχοι ούτε κάποιο άλλο έθνος, αλλά καθαροί Βούλγαροι όπως εσείς· από εκεί θα μάθετε επίσης πως οι Μακεδόνες δεν εξαφανίστηκαν από

¹ Кънчов 1970, σ.152· Ristovski 1999, σ.104· Μαρτίνοφ 2006, σ.78. Για ψευδοϊστορικά κείμενα του Χατζηκωνσταντίνοφ, βλ. ενδεικτικά: Цариградски Вестник (Κων/λη) 12.7.1852 (σ.4)· 20.9.1852 (σ.4)· 30.5.1859 (σ.3-4). Βλ. επίσης απόσπασμα από δημοσίευμα του περιοδικού Читалище, το 1871, το οποίο ανάγει «τον πολιτισμό των Μακεδόνων Σλάβων» στην «εποχή του Αλέξανδρου» (UCM, τ.Α', σ.225-6).

² Иванов 1917, σ.320-1.

³ ΙΑΥΕ 1871/77.3, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.5.1871, αρ.112. Ο πρόξενος διευκρινίζει πως «τα πλείστα των εν αυτό βιβλίων εισίν εκτυπωμένα εν Κωνσταντινουπόλει, τα δε λοιπά εν Ρουχτσουκίω και Βουκουρεστίω».

⁴ БАН 1983, σ.230 & 354.

προσώπου γης, όπως κάποιοι επιτρέπουν στους εαυτούς τους να λένε, γιατί απ' όσο ξέρουμε δεν αμάρτησαν τόσο πολύ ώστε ν' ανοίξει η γη και να τους καταπιεί»¹.

Ενδιαφέρουσα είναι τέλος η μαρτυρία του Στέφαν Σαλγκαντζιέφ για ένα βουλγαροδιδάσκαλο απ' την Οχρίδα, συγγενή του προέδρου της βουλγαρικής κοινότητας Θεσσαλονίκης Παούντσεφ που τον προσέλαβε για να διδάξει στο κοινοτικό σχολείο της πόλης: «Είχε γεννηθεί από μάνα Βουλγάρα και πατέρα Κουτσόβλαχο κι ο ίδιος μιλούσε τα βουλγαρικά εντελώς λανθασμένα. Όταν ρωτιόταν σε ποιαν από τις παραπάνω εθνότητες ανήκει, απαντούσε: 'Εγώ δεν είμαι ούτε Βούλγαρος ούτε Έλληνας ούτε Βλάχος' είμαι καθαρός Μακεδόνας, όπως ήταν ο Φίλιππος κι ο Αλέξανδρος ο Μακεδόνας κι ο φιλόσοφος Αριστοτέλης'. Σ' αυτόν τον μικτής εθνικότητας φωστήρα εμπιστεύθηκαν την εκπαίδευση των βουλγαρόπουλων της Θεσσαλονίκης στη μητρική τους γλώσσα»².

Το τρίτο στοιχείο «μακεδονισμού» που καταγράφει ο Σλαβέικοφ, η απόρριψη του βουλγαρικού εθνικισμού σαν «ταταρικού» στο όνομα της σλαβικής καθαρότητας, υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα αποτέλεσμα της νέας τροπής που πήρε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1860 η σερβική προπαγάνδα στο μακεδονικό χώρο. Το 1871 αυτή η στροφή αποτυπώνεται για πρώτη φορά στα σερβικά σχολικά εγχειρίδια –συγκεκριμένα στη «Γεωγραφία» του Γιόβαν Ντραγκάσεβιτς, που προορίζεται για τη μέση εκπαίδευση κι υποστηρίζει πως «οι Μακεδόνες είναι οι αρχαιότεροι Σλάβοι της Ιλλυρικής χερσονήσου, ενδεχομένως και της Ευρώπης», διακριτοί από τους συγγενείς τους Σέρβους και Βούλγαρους³. Η πιο προωθημένη εκδοχή αυτής της προπαγάνδας κατά τη δεκαετία του 1870 υπήρξε η έκδοση απ' το κρατικό τυπογραφείο του Βελιγραδίου δυο αυτοσχέδιων «Λεξικών» του Γκιόργκι ή Τζόρτζε Πούλιεφσκι, συγχωριανού του Παρτένι Ζογκράφσκι απ' το Γκάλιτσνικ της Δίβρας, οικοδόμου το επάγγελμα κι εποχικού μετανάστη στη Σερβία. Εκφραστής ενός «λαϊκού» (σλαβο)μακεδονισμού και συνάμα αυτοπροσδιοριζόμενος ως «σέρβος πατριώτης» στην αλληλογραφία του με τις σερβικές αρχές και ως «Μιγιάκ» στην προμετωπίδα των βιβλίων του, ο Πούλιεφσκι στο «Τρίγλωσσο Λεξικό» του (1875) προτάσσει μια στοιχειώδη κατήχηση πολιτικής κι εθνικής αγωγής με τελικό συμπέρασμα πως «οι Μακεδόνες είναι λαός [народ] και ο τόπος τους είναι η Μακεδονία» που «δοξάστηκε στην εποχή του βασιλιά Μεγαλέξανδρου», αυτό δε που χρειάζονται ως λαός (ή ως έθνος) «για να διοικηθούν και να δυναμώσουν» είναι «να έχουν δικό τους βασιλιά και βασιλική διοίκηση»⁴. Η σλαβική γλωσσική μορφή που χρησιμοποιεί στο βιβλίο, αρκετά συγγενής προς τη σερβική, αποκαλείται «Σ-Μακεδονική» (С. Македонски), συντομογραφία που μπορεί να εκληφθεί είτε ως «Σλαβομακεδονική» είτε ως «Σερβομακεδονική» ή ακόμη και σαν

¹ Д.В. Македонский, «По македонски-йт въпрос», *Македония* 16.2.1871.

² Салгънджиев 1906, σ.34-5.

³ Църнушанов 1992, σ.23· Σφέτας 2003, σ.27-8· Ristovski 1999, σ.105-6· Καΐчев 2006, σ.152.

⁴ Ђорђе М. Пуљевски, *Речник од три језика*, Βελιγράδι 1875, σ.48-9 & 67. Πρβλ. μεταφρασμένα αποσπάσματα: UCM 1985, τ.Α', σ.294-5 και Σφέτας 2003, σ.42-3. Το αλυτρωτικό αυτό κήρυγμα δεν εμποδίζει πάντως το συγγραφέα να κοσμήσει το εξώφυλλο και τον πρόλογο του βιβλίου με πελώριους ύμνους προς το σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ.

«Παλαιομακεδονική»· ο συγγραφέας εξηγεί, κάπως συγκεχυμένα, πως τη χρησιμοποίησε «επειδή σ' εκείνο τον τόπο δεν είναι κατανοητή η βουλγαρική γλώσσα, αλλά εκείνη η γλώσσα έχει τη δική της διάλεκτο [των] Μιγιάτσι, που σημαίνει καθαρή κουβέντα, στην οποία είναι μεταφρασμένα και τα εκκλησιαστικά βιβλία από τους έλληνες Κύριλλο και Μεθόδιο, για το λαό μας»¹. Ανέκδοτο επί έναν αιώνα παρέμεινε ένα άλλο πόνημά του: η «Γενική Σλαβομακεδονική Ιστορία», γραμμένη στη Βουλγαρία (όπου κατέφυγε μετά το 1878) «στη σλαβική-μακεδονική διάλεκτο, για να την καταλαβαίνουν όλοι οι Σλάβοι της χερσονήσου». Οι απαρχές της παρουσίας των Σλάβων στη Μακεδονία τοποθετούνται εκεί στο «έτος 131 μετά τον κατακλυσμό», ενσωματώνοντας καθ' οδόν όλη την αρχαία ιστορία της περιοχής².

Σ' ένα αρκετά διαφορετικό επίπεδο, τη γλωσσική κι «εθνολογική» διαφορά των σλαβόφωνων Μακεδόνων με τους «κυρίως Βουλγάρους» θα επιχειρήσει να εκμεταλλευθεί, στο επίπεδο τουλάχιστον των σχεδιασμών επί χάρτου, και η ελληνική διπλωματία. Η αντιμετώπιση της «φυλετικής» προπαγάνδας της Εξαρχίας είναι κάτι «ευκατόρθωτον εν Μακεδονία και τη εντεύθεν του Αίμου χώρα», εκτιμά λ.χ. το Νοέμβριο του 1872 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Κ. Βατικιώτης, «διότι των εντεύθεν του Αίμου και των κατά την Μακεδονίαν Βουλγάρων και η γλώσσα και τα ήθη και τα έθιμα διαφέρουσιν ουσιωδώς των εκείθεν του Αίμου, και μετά Ελλήνων αείποτε ανατραφέντες και ανατρεφόμενοι και εμπορευόμενοι και τούτων την γλώσσαν εκμανθάνοντες ως χρησιμωτέραν, δεν αποφασίζουσιν ευκόλως να χωρισθώσιν απ' αυτών θρησκευτικώς»³. Την ίδια ακριβώς εκτίμηση μεταφέρει ο ίδιος και προς τον αθηναϊκό ΣΔΕΓ λίγους μήνες αργότερα⁴, ενώ ακόμη και στο φόρτε της Ανατολικής κρίσης δεν παύει να συνδέει τις δυσχέρειες της Εξαρχίας στην περιοχή με τη «φυλετική» διαφορά Σλαβομακεδόνων και Βουλγάρων: «Προσέτι ο εξωτερικός σχηματισμός των κατοίκων των βουλγαροφώνων Επαρχιών της Μακεδονίας, ιδίως δε των κατοίκων των πόλεων και των ορεινών χωριών ουδέν κοινόν έχων προς τον τύπον της κυρίως Βουλγαρικής φυλής, τα ήθη και έθιμα ομοιάζοντα τοις Ελληνικοίς, και αυτή η εν Μακεδονία λαλουμένη βουλγαρική γλώσσα τοσούτον διαφέρει της τραχείας γλώσσης των υπεραιμίων Βουλγάρων ώστε αυτή αποβαίνει σχεδόν ακατάληπτος και δυσπρόφερτος παρά τοις Μακεδόσι, πείθουσιν ότι οι βουλγαρόφωνοι της Μακεδονίας δεν είνε καταγωγής βουλγαρικής. Μολονότι δε τοσαύται κατεβλήθησαν προσπάθειαι και δαπάναι όπως πεισθώσιν οι Μακεδόνες ούτοι βουλγαρόγλωσσοι ότι εισίν ομογενείς αδελφοί των Βουλγάρων και να υποκύψωσιν εις την βουλγαρικήν Εξαρχίαν, δεν επείσθησαν πάντες, αλλ' εμμένουσιν οι πλείστοι πιστοί εις την Μ. Εκκλησίαν όπως και εις τον Ελληνισμόν. Ούτοι δε οι ίδιοι κηρύττουσιν

¹ Пуљевски 1875, σ.1. Στην αλβανόγλωσση εκδοχή του λεξικού, η ίδια γλώσσα αναγράφεται σαν «Шќиниум Македонисе», τουτέστιν «Αλβανομακεδονική». Στο «Τετράγλωσσο λεξικό» (1873), ο Πούλεφσκι την αποκαλεί πάλι «Σερβοαλβανική», σε αντιδιαστολή προς την «Αλβανική-Αρναούτικη». Οι υπόλοιπες γλώσσες των λεξικών είναι τα αλβανικά, τα τουρκικά και (στην περίπτωση του τετράγλωσσου) τα ελληνικά. Όλες οι γλώσσες έχουν γραφεί με το σερβικό κυριλλικό αλφάβητο. Για τη διαδικασία έκδοσης των δυο βιβλίων: Σφέτας 2003, σ.39-41. Για μια συνεκτική αποτίμηση του έργου του Πούλεφσκι: Marinov 2006, σ.148-51.

² [Ђорђе М. Пуљевски], «Славянско-Македонска Обща Историја», μεταφρασμένα αποσπάσματα και φωτοτυπία της πρώτης σελίδας του χειρογράφου: UCM 1985, τ.Α', σ.322-4 & 761.

³ ΙΑΥΕ 1872/76. Ιστ. Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

⁴ Papadakis 2006, σ.49-50.

ότι ουδέν κοινόν έχουσι προς τους υπεραιμίους Βουλγάρους, τους οποίους χλευαστικώς αποκαλούσι Σιόπηδες, και ότι εισί και θέλουσι και είνε Μακεδόνες»¹.

Οι αδυναμίες των παραπάνω εκτιμήσεων είναι, βέβαια, κάτι περισσότερο από ορατές: αυθαίρετη γεωγραφική οριοθέτηση των γλωσσικών και «φυλετικών» διαφορών με βάση τους εκάστοτε γεωπολιτικούς σχεδιασμούς και στόχους της ελληνικής διπλωματίας (αν οι πέραν του Αίμου «κυρίως» Βούλγαροι θεωρούνται εκ προοιμίου χαμένοι για τον Ελληνισμό και ως εκ τούτου «εθνολογικά» αλλότριτοι, οι δυνάμει «ομογενείς» περιλαμβάνουν αρχικά και τους βουλγαρόγλωσσους Θράκες για να περιοριστούν τελικά μόνο στους Μακεδόνες), εξίσου αυθαίρετη συναγωγή της «ελληνικότητας» από τη σλαβόφωνη «μακεδονικότητα», ολοσχερής παραγνώριση των κοινωνικοοικονομικών αιτίων των όποιων εθνικών-εκκλησιαστικών επιλογών (χαρακτηριστική η απόδοση en bloc «φυλετικών» χαρακτηριστικών στη διαφοροποίηση των πόλεων και των ορεινών περιοχών απ' τους αγρότες των τσιφλικιών αλλά και η αυθαίρετη -και πραγματολογικά λανθασμένη- «εθνικοποίηση» της τελευταίας). Το μόνο δε πρακτικό αποτέλεσμα που πρόκυψε απ' αυτές τις επεξεργασίες φαίνεται πως υπήρξε η προπαγανδιστική ανάδειξη 50.000 «Ελληνοβουλγάρων» σε ιδιαίτερη «φυλετική» ομάδα στους ελληνικούς (ή ελληνικής έμπνευσης) «εθνογραφικούς» χάρτες κι εθνολογικές στατιστικές της εποχής². Λαμβάνοντας υπόψη όλη την προηγούμενη, ενδοσλαβική δημόσια συζήτηση (ίχνη της οποίας δεν συναντήσαμε πάντως στις ελληνικές υπηρεσιακές εκθέσεις της εποχής), μπορούμε πάντως ν' αφήσουμε ανοιχτό το ενδεχόμενο αυτά τα προπαγανδιστικά ευρήματα ν' αντανακλούν σε κάποιο βαθμό και μια διαγνώσιμη δυσφορία ενός τμήματος των σλαβόφωνων Μακεδόνων απέναντι στην προοπτική ηγεμόνευσής τους από τους βορειανατολικότερους «κυρίως Βουλγάρους».

Αρκετά εύγλωττες είναι άλλωστε οι παρατηρήσεις του ίδιου του Σλαβέικοφ, στο επίμαχο άρθρο του, σχετικά με το υλικό υπόβαθρο του «μακεδονισμού». Καθοριστικός παράγοντας, κατά τη γνώμη του, ήταν οι φόβοι που προκαλούσε στο δυναμικό του εξαρχικού κινήματος της Μακεδονίας ο έλεγχος του κεντρικού μηχανισμού της Εξαρχίας από στελέχη προερχόμενα από άλλες περιοχές. «Ίσως», γράφει το 1871, «οι μακεδονιστές σκέφτονται πως οι Άνω Βούλγαροι θα κυριαρχούν πάντοτε στις εθνικές υποθέσεις, ως πολυαριθμότεροι και πιο αφυπνισμένοι, και πως οι Μακεδόνες θα μείνουν σε δεύτερη θέση. Αυτό σημαίνουν τα λόγια των μακεδονιστών: 'γλυτώσαμε απ' τους Έλληνες, για να υποταχθούμε σε άλλους;' Μια απλή περίπτωση, το ότι οι Άνω Βούλγαροι γράφουν μέχρι τώρα στη διάλεκτό τους χωρίς να δίνουν την παραμικρή σημασία στη μακεδονική, εκλαμβάνεται από τους μακεδονιστές σαν σημάδι υπεροχής των Άνω Βουλγάρων και ως επιδίωξη να διατάξουν»³.

¹ ΙΑΥΕ 1876/77.3, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, αρ.1182.

² Καράβας 2002, σ.58-66.

³ Π.Ρ. Славейков, «Македонски-йт въпрос», *Македония* 18.1.1871.

Αυτή η «αίσθηση υπεροχής» και η επιδίωξη των προερχόμενων από τη Βουλγαρία «να διατάζουν» δεν χρειάζονταν εξάλλου τη φιλολογική επικράτηση της ανατολικοβουλγαρικής διαλέκτου για να γίνουν αισθητές. Μια οιωνεί αποικιακή κουλτούρα είναι ορατή δια γυμνού οφθαλμού στα απομνημονεύματα των εξαρχικών στελεχών, μεσαιών και χαμηλόβαθμων, που στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1860 κατέφθασαν στη Μακεδονία για να συμβάλουν στην εθνική της «αφύπνιση» αλλά και για να λύσουν το επαγγελματικό τους πρόβλημα, αξιοποιώντας προς όφελός τους το χαμηλότερο βαθμό πνευματικής ανάπτυξης του εκεί σλαβικού πληθυσμού. Καποιες φορές, η διάχυτη καχυποψία (αν όχι εχθρότητα) που εκφράζουν απέναντι στα ντόπια στελέχη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος εξηγείται με βάση δικαιολογημένα παράπονα και τριβές από τη μεταξύ τους επαγγελματική σχέση: περιγράφοντας λ.χ. μιαν από τις αλλεπάλληλες παραβιάσεις των συμβολαίων που υπέγραφε με τις κοινότητες (εν προκειμένω, τη βουλγαρική κοινότητα της Οχρίδας), η νεαρή δασκάλα Στανισλάββα Μπαλκάνοβα καταλήγει στο συμπέρασμα πως «ο πατριωτισμός των αδελφών Μακεδόνων απλώνεται έξω απ' το πουγκί τους, αν τους το αγγίζεις, εκεί δεν υπάρχει»¹. Εξίσου ορατή, παρά τις ισχυρές δόσεις πατριωτικής αυτολογοκρισίας, είναι ωστόσο η υπεροψία και δυσπιστία των «καθάρων» Βουλγάρων απέναντι στο αζεκαθάριστο ακόμη από πολιτική-εθνική άποψη κοινωνικό τοπίο των σλαβόφωνων μακεδονικών κοινοτήτων, τους ενδιασμούς ή και τη δεδηλωμένη απροθυμία των ντόπιων στελεχών να διαρρήξουν ολοκληρωτικά τις σχέσεις τους με τους πατριαρχικούς συντοπίτες και ενίοτε στενούς συγγενείς τους. Η Μπαλκάνοβα περιγράφει π.χ. με έκδηλη δυσφορία το γεγονός ότι η σύζυγος του οικοδεσπότη της εξαρχικού προύχοντα των Βοδενών Ζάνο Ζανέσεφ, μοναχοκόρη πλούσιου «γρεκομάνου» που «δεν φοβόταν» τον άντρα της, «εκκλησιαζόταν στην ελληνική εκκλησία» και κάθε μήνα καλούσε πατριαρχικό ιερέα για να τελέσει αγιασμό στο σπίτι τους μετά από τον εξαρχικό ομολόγό του². Χαρακτηριστική είναι επίσης η ενημέρωση από την ίδια δασκάλα του άρτι αφιχθέντος συναδέλφου της από τη Σόφια Μιχαήλ Μπουμποτόνοφ, το 1872 στη Θεσσαλονίκη: «Του είπα ότι πρέπει να είναι προσεκτικός με τα λόγια του ακόμη και μπροστά στα ίδια τα μέλη της [βουλγαρικής] δημογεροντίας, γιατί πολλοί από τους τελευταίους ήταν ταυτόχρονα και Έλληνες και Βούλγαροι κι ότι πολλοί απ' τους ίδιους παίζουν παπατζιλίκι στις υποθέσεις της κοινότητας»³. Η μητέρα πάλι της Μπαλκάνοβα, Νεντέλια Πέτκοβα, καμάρωνε πως με το διδασκαλικό της έργο «ζαναγεννούσε τους σαλονικούς Βουλγάρους», εξυψώνοντας το εθνικό φρόνημά τους⁴. Τη χαρακτηριστικότερη όμως περιγραφή της αντιπαράθεσης των επήλυδων «διαφωτιστών» με τους ντόπιους «μακεδονιστές» μας παρέχουν οι δημοσιευμένες αναμνήσεις του Στέφαν Σαλγκαντζίεφ: «Εκείνο τον καιρό», γράφει αναφερόμενος στο 1870, «άρχισε να φουσά εκείνος ο άνεμος, του σχεδίου που τεκταινόταν από καιρό από κάποιους δυτικομακεδόνες

¹ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.20.

² ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.39.

³ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.36.

⁴ Салгънджиев 1906, с.45.

δασκάλους, σύμφωνα με το οποίο η μακεδονική νεολαία [έπρεπε] να περιοριστεί να διδάσκεται και ν' αναπτύσσεται αποκλειστικά στη μακεδονική διάλεκτο, και γι' αυτό το σκοπό είχαν αρχίσει να εκδίδουν και εξέδωσαν κάμποσα σχολικά εγχειρίδια σ' αυτή τη διάλεκτο». Στη Θεσσαλονίκη, τα σλαβομακεδονικά εγχειρίδια διακινούσε το κατάστημα ενός από τα ηγετικά στελέχη της τοπικής βουλγαρικής κοινότητας. Το ίδιο στέλεχος πρωταγωνίστησε το 1870 και στην εκδίωξη του (διορισμένου απ' την Κωνσταντινούπολη) βούλγαρου δασκάλου Στογιάν Μπόζκοφ, γεγονός που προκάλεσε υποψίες ότι ο τελευταίος διώχτηκε «με σκοπό ν' αντικατασταθεί μ' έναν απ' αυτούς τους δασκάλους που κήρυσσαν την παραπάνω ιδέα»· για τον ίδιο ακριβώς λόγο, εξηγεί ο Σαλγκαντζιέφ, ο ίδιος προσπάθησε να πείσει τον Μπόζκοφ να μην εγκαταλείψει τη θέση του¹. Η περιγραφή αυτή της ανοιχτής σύγκρουσης δυο υπό διαμόρφωση εθνικών «κομμάτων μέσα στο (σλαβοβουλγαρικό) κόμμα» ολοκληρώνεται με την εξιστόρηση των περιπετειών του βουλγαρικού σχολείου της πόλης στα χέρια των «μακεδονιστών»², οι οποίοι στα μάτια των εκ Βουλγαρίας εθναποστόλων ταυτίζονται λίγο-πολύ με το ντόπιο εξαρχικό δυναμικό: όταν η κοινότητα προσέλαβε ως δάσκαλο τον περαστικό Βενιαμίν Ματσούκοφσκι, διαβάζουμε, «όλοι έλεγαν ότι, ως γεννημένος Μακεδόνας, ο νέος δάσκαλος θα ικανοποιήσει τις προθέσεις του γνωστού κύκλου» της κοινοτικής ηγεσίας, «να γίνονται οι παραδόσεις στη μακεδονική διάλεκτο». Τελικά, όμως, αυτός «έβρισκε πιο διασκεδαστικά για τους μαθητές» τα εγχειρίδια που έστειλε το Βουλγαρικό Αναγνωστήριο της Κωνσταντινούπολης· τα προτιμούσαν επίσης «οι άλλοι πολίτες της Θεσσαλονίκης» (οι «εκτός κύκλου»), αποκλειστικά και μόνο επειδή διανέμονταν δωρεάν, «ενώ τα εγχειρίδια στη μακεδονική διάλεκτο έπρεπε να πληρωθούν»³. Η σκιαγράφηση των στρατοπέδων και του υλικού υπόβαθρου της αντιπαράθεσης είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, εμπεριέχει όμως μια κρίσιμη ανακρίβεια: ο Ματσούκοφσκι, που απ' τον Σαλγκαντζιέφ παρουσιάζεται σαν υπέρμαχος των (ανατολικο)βουλγαρικών βιβλίων, στην πραγματικότητα υπήρξε ο τελευταίος χρονικά επώνυμος «μακεδονιστής» δάσκαλος και συγγραφέας της περιόδου. Το Σεπτέμβριο του 1872 ανακοίνωσε από τις στήλες της εφημερίδας «Право» τη σύνταξη μιας Γραμματικής «της μακεδονικής διαλέκτου», προορισμένης να άρει τις δυσκολίες που προκαλούσαν στα μακεδονόπουλα οι αναντιστοιχίες της μητρικής τους γλώσσας με τη διδασκόμενη βουλγαρική γραμματική, και την πρόθεσή του να συγκεντρώσει συνδρομές για την έκδοσή της⁴. Ακολούθησε οξύτατη επίθεση εναντίον του από τις στήλες τόσο της ίδιας εφημερίδας όσο και του βουλγαρικού Τύπου της διασποράς, στη βάση της επιχειρηματολογίας του Σλαβέικοφ, με αποτέλεσμα τη ματαίωση της έκδοσης⁵. Για πρώτη φορά, οι επιθέσεις κατά του «μακεδονισμού» περιέλαβαν και την αναπαραγωγή αρνητικών στερεοτύπων για την ίδια την επίμαχη γλώσσα: «Τι θέλετε να πείτε μ' αυτό κ. Ματσούκοφσκι;»,

¹ Στο ίδιο, σ.34.

² Στο ίδιο, σ.34-5 & 43-7.

³ Στο ίδιο, σ.43. Συγγραφέας των μακεδονικών εγχειριδίων ήταν ο Σαπκάρεφ (όπ.π., σ.47-8).

⁴ В. Мачуковски, «Обявление за Българска Грамматика по македонско наречие», *Право* (Κων/λη) 18.9.1872, σ.4. Πρβλ. Koneski 1961, σ.83-4· Снегаров 1937, σ.98.

⁵ Koneski 1961, σ.83· Σφέτας 2003, σ.37-8· Αγγελοπούλου 2004, σ.102-3.

αναρωτιέται π.χ. ρητορικά ο Πέταρ Ιβανόφ από τη Στάρα Ζαγόρα. «*Δε συμφωνείτε πως όλοι οι Βούλγαροι πρέπει να έχουμε μια γραφή; Δε συμφωνείτε να είμαστε ενιαίοι; Δε συμφωνείτε όλοι οι Βούλγαροι να μιλάνε μια σωστή, καθαρή και λόγια γλώσσα; [...] Μη βάζετε σκέψεις πως η βουλγαρική γλώσσα στη Μακεδονία είναι κάτι ιδιαίτερο από αυτή στη Θράκη και τη Βουλγαρία. Μόνο που η επονομαζόμενη μακεδονική διάλεκτος είναι εντελώς διαβρωμένη από την αλβανική, σερβική, βλάχικη κι ελληνική λαλιά. Τούτη η διάλεκτος πρέπει να υποκλιθεί στους κανόνες των Βουλγαρικών Γραμματικών που έχουν μέχρι τώρα εκτυπωθεί. Αυτό το απαιτεί και η βουλγαρική γραφή και η βουλγαρική ενότητα*». Οι συντακτικές ιδιαιτερότητες της σλαβομακεδονικής καταγγέλλονται έτσι σαν «*ανωμαλίες*», μετά την «*αποβολή*» των οποίων «*η μακεδονική διάλεκτος θα μείνει καθαρά βουλγαρική και δε θα της χρειάζεται καινούρια γραμματική*»· το άρθρο κλείνει με την «*παράκληση*» προς το συγγραφέα «*ν' αναβάλει την έκδοση της γραμματικής του της μακεδονικής διαλέκτου, ώσπου οι Μακεδόνες να μην αρνούνται πως είναι Българу ή Бугару*»¹.

Οι αντιδράσεις στις δημόσιες επιθέσεις που δέχτηκαν τα εγχειρίδια του Σαπκάρεφ πιστοποιούν επίσης ότι από ένα υπολογίσιμο τμήμα της μακεδονικής σλαβοβουλγαρικής διανοήσης η επίθεση κατά των «μακεδονιστών» έγινε αντιληπτή ως σοβινιστική εκδήλωση σε βάρος της ιδιαίτερης συλλογικής γλωσσοπολιτισμικής τους ταυτότητας. Την αλληλεγγύη τους προς το συγγραφέα και τα εγχειρίδιά του εξέφρασαν έτσι με επιστολές τους όχι μόνο η βουλγαρική κοινότητα του Κιλκίς (όπου αυτός υπηρετούσε ως δάσκαλος) ή επώνυμοι Μακεδόνες από την ίδια πόλη, τον Περλεπέ και την Οχρίδα², αλλά ακόμη κι ο Γκριγκόρ Παρλίτσεφ που, παρά τη μεταξύ τους προσωπική έχθρα, αισθάνθηκε υποχρεωμένος να υπερασπιστεί τη γλώσσα του που κατηγορήθηκε «*ότι βρωμάει αλβανισμό κι ελληνισμό*»³. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που αντλούμε απ' αυτά τα υπερασπιστικά κείμενα για το επαγγελματικό υπόβαθρο της αντιπαράθεσης και την «εθνικοποίηση» των επιμέρους συμφερόντων που εκφράστηκαν μέσα απ' αυτή. Ο Παρλίτσεφ ειρωνεύεται π.χ. τον πρώην δάσκαλο της Ρέσνα που ξεκίνησε την επίθεση, ότι «*αυτό που τον πονά*» και το μόνο από τα γραφόμενά του που ανταποκρίνεται στην αλήθεια, είναι το γεγονός ότι τα βιβλία του Σαπκάρεφ εκτόπισαν από τα σχολεία τα ανταγωνιστικά εγχειρίδια των φιλιππουπολιτών Αδελφών Ντάνοφ. Η κοινότητα του Κιλκίς κάνει πάλι λόγο για «*ομοιοδέατες*» του Σλαβέικοφ «*απ' το βιβλιεμπόριο*», οι οποίοι δε διστάζουν να στοχοποιούν έμμεσα ολόκληρες κοινότητες· σε τελική ανάλυση, διαπιστώνει, «*οι σκέψεις για διαχωρισμό γεννιούνται στα κεφάλια κάποιων από τους ανωτέρω φλογερούς φιλοπάτριδες μας, οι οποίοι προτιμούν το ίδιον καλό από το*

¹ П. Иванов, «Българска граматика по македонско наречие от г-на Мачуковски», *Право* (Κων/λη) 30.10.1872, σ.3. Πρβλ. Koneski 1961, σ.84.

² Επιστολή της Βουλγαρικής Κοινότητας Κιλκίς (10.2.1871), *Право* 22.2.1871, σ.207· επιστολή 10 κατοίκων του Περλεπέ, με τίτλο «Црната душа» (Η μαύρη ψυχή), *Право* 22.2.1871, σ.22. Πρβλ. Влахов 1969, σ.117-8· Koneski 1961, σ.68-9.

³ Γ.С.П., επιστολή από Οχρίδα (22.2.1871), *Право*, 8.2.1871, σ.200. Πρβλ. *Право*, 28.6.1871, σ.71· Koneski 1961, σ.68.

πανεθνικό». Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι επιστολογράφοι του Περλεπέ: επισημαίνουν πως ο «αληθινός Μακεδόνας» που ξεκίνησε τη δημόσια επίθεση κατά του Σαγκάρεφ «είναι Βελεσιώτης», αφήνουν υπονοούμενα για σχέσεις του με το βουλγαρικό βιβλιοπωλείο της γενέτειράς του και τονίζουν πως επιχειρεί να δικαιολογήσει την επαγγελματική ανεπάρκειά του ως δασκάλου (εξαιτίας της οποίας απολύθηκε από την κοινότητα της Ρέσνα) με βάση την υποτιθέμενη «ανεπάρκεια» των σχολικών εγχειριδίων του Σαγκάρεφ. Για τη διαλεύκανση -κι επιβεβαίωση- αυτών των υπαινιγμών, πολύτιμες αποδεικνύονται οι δημοσιευμένες αναμνήσεις του βούλγαρου δασκάλου και βιβλιοπώλη Κωνσταντίν Μποσίλκοφ απ' την Κοπρίφστιτσα, που εκείνη την εποχή είχε ανοίξει το κεντρικό παράρτημα του βιβλιοπωλείου (κι εκδοτικού οίκου) των Αδελφών Ντάνοφ στο μακεδονικό χώρο¹. Το βιβλιοπωλείο είχε έδρα το Βέλες και η διακίνηση των βιβλίων γινόταν σε μεγάλο βαθμό μέσω κάποιων διδασκάλων, συχνά πρώην μαθητών του Μποσίλκοφ απ' την ίδια πόλη, οι οποίοι αναλάμβαναν να τα προωθήσουν στις κοινότητες που τους προσλάμβαναν ή εργάζονταν παράλληλα ως πλανόδιοι πωλητές. Βασισμένο στην πίστωση, το εν λόγω εμπόριο αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα και, σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου του Μποσίλκοφ, τα πραγματικά περιθώρια κερδοφορίας του ήταν μηδαμινά: είναι προφανές πως ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο μιας τόσο στενής αγοράς ήταν έντονος και δικαιολογούσε την επινόηση «εθνικών» επιχειρημάτων για την εκτόπιση των αντιπάλων. Παρόμοιες κατηγορίες αναφέρεται άλλωστε πως εκτόξευσε την ίδια ακριβώς εποχή -μέσω του ίδιου εντύπου- και ο Σαγκάρεφ, εναντίον της διευθύντριας του βουλγαρικού παρθεναγωγείου της Οχρίδας επειδή δεν ενέκρινε κάποια βιβλία του². Χάρη στις αναμνήσεις του Μποσίλκοφ μπορούμε, τέλος, να ταυτοποιήσουμε το πρόσωπο του «αληθινού μακεδόνα» επιστολογράφου της «Πраво»: πρόκειται για τον Γκεόργκι Μπογιατζίεφ από το Βέλες, βουλγαροδιδάσκαλο στη Ρέσνα για ένα διάστημα και μέλος του δικτύου προώθησης των βιβλίων του Ντάνοφ στο μακεδονικό χώρο³.

Η επισήμανση αυτού του υλικού υποστρώματος της δημόσιας εκστρατείας ενάντια στο «μακεδονισμό» δε θα πρέπει πάντως να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως το «εθνικό» διακύβευμα της όλης αντιπαράθεσης επινοήθηκε εκ του μηδενός. Είναι προφανές πως οι επιθέσεις κατά των «μακεδονιστών» αντλούν τα επιχειρήματά τους από ένα προϋπάρχον οπλοστάσιο τοπικιστικών αντιθέσεων και προκαταλήψεων που, αν και ανομολόγητες στον επίσημο λόγο του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, θεωρήθηκαν όχι μόνο επιδεκτικές πολιτικοποίησης/εθνοποίησης αλλά και πρόσφορες ως εργαλεία για την οικοδόμηση

¹ Кремена Зогова-Босилкова, «Книжарницата на Христо Г. Данов във Велес и делото на братя Босилкови», *Исторически Преглед* 11-12 (1992), σ.116-30 (το κείμενο των αναμνήσεων του Μποσίλκοφ στις σ.121-3).

² «Οхридските девически български и гръцки училища», *Πраво* 27.3.1871, σ.19' Γ.С.П. [Γκ. Παρλίτσεφ], επιστολή (Οχρίδα 14.4.1871), *Πраво* 3.5.1871, σ.39. Ο Παρλίτσεφ κατηγορεί τον Σαγκάρεφ ότι πουλά τα βιβλία του «υπερβολικά ακριβά», με αποτέλεσμα οι φτωχοί μαθητές ν' αδυνατούν να τα προμηθευτούν και η βουλγαρική εκπαίδευση στην πόλη να οπισθοδρομεί. Ο ίδιος ο Σαγκάρεφ, πάντως, μετά την αντίδραση (και) της τοπικής σχολικής εφορίας για το ανώνυμο δημοσίευμα που του αποδόθηκε, ισχυρίστηκε πως δεν είχε σχέση μαζί του (*Πраво*, 28.6.1871, σ.71' 16.8.1871, σ.99' 23.10.1871, σ.139).

³ Зогова-Босилкова 1992, σ.123. Βλ. και λίγο μεταγενέστερη επιστολή της σχολικής εφορίας της Οχρίδας, όπου ο εν λόγω αρθρογράφος αναφέρεται σαν «Μπ...φ» (*Πраво* 28.6.1871, σ.71).

περιφερειακών ή κλαδικών ηγεμονιών στο εσωτερικό του υπό συγκρότηση millet-i Bulgar¹. Όπως έγινε και λίγο νωρίτερα με τη διάρρηξη της ενότητας του ορθόδοξου μιλέτ στη βάση της γλωσσοπολιτισμικής αντίθεσης «Γραικών» και «Βουλγάρων», η επένδυση συγκεκριμένων υλικών συμφερόντων και στοχεύσεων στις ενδοσλαβικές τοπικιστικές και γλωσσικές αποκλίσεις εμπεριείχε κι εδώ τα σπέρματα -προς το παρόν μόνο αυτά- μιας δύναμει εθνικής διαφοροποίησης, όσο κι αν αυτό δύσκολα μπορούσε να γίνει ρητά παραδεκτό από «εθναποστόλους» που είχαν αναλώσει μεγάλο μέρος της ζωής τους στην καταπολέμηση της «γρεκομανίας» εν ονόματι του «βουλγαρισμού». Οξυύατη σύγκρουση του Παρλίτσεφ με το βούλγαρο παιδαγωγό Λουκά Νέιτσοφ θα σημειωθεί έτσι τον Αύγουστο του 1871 στη διδασκαλική διάσκεψη του Περλεπέ, σκοπός της οποίας ήταν η ομογενοποίηση της βουλγαρικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία: σύμφωνα με τον (παρόντα) Αρσένι Κοστέντσεφ, ήδη από την πρώτη μέρα των εργασιών ο Παρλίτσεφ «παράτησε τη διάσκεψη κι έφυγε στην Οχρίδα», αρνούμενος -παρά τις σχετικές παρακλήσεις- να επανέλθει². Τελικό αποτέλεσμα της διάσκεψης υπήρξε η αποδοχή της λόγιας βουλγαρικής γλώσσας ως όργανο διδασκαλίας από τους μακεδόνες δασκάλους³. Η θεσμική αυτή ήττα των «μακεδονιστών» δε σήμανε πάντως και ολοσχερή τερματισμό της δραστηριότητάς τους. Ο Κουζμάν Σαπκάρεφ προχώρησε λ.χ. το 1874 στην έκδοση του τελευταίου σχολικού του βιβλίου με τον εύγλωττο τίτλο «Μητρική Γλώσσα» (Мајчин јазик), διάλεκτο αμιγώς μακεδονική και τόπο έκδοσης όχι πια την Κωνσταντινούπολη αλλά τη Θεσσαλονίκη⁴. Κατά τη διδασκαλική του θητεία στον Περλεπέ το 1872-73 ο ίδιος ήρθε επίσης σε σύγκρουση με το βούλγαρο συνάδελφό του Νικόλα Γκάντσεφ Ενιτσέρεφ, που στα απομνημονεύματά του τον καταγγέλλει όπως είδαμε ως υποκινητή «της υπόκωφης γκρίνιας ενάντια στην ανωβουλγαρική διάλεκτο»⁵. Οι επιθέσεις του βουλγαρικού Τύπου εναντίον του εξακολούθησαν, κι αυτές, μέχρι το ξέσπασμα της Ανατολικής κρίσης⁶.

Στοιχεία αυτού του πρώιμου μακεδονισμού συναντάμε και σε μια άλλη αντιεξαρχική κίνηση της δεκαετίας του 1870: τη βραχύβια απόπειρα συγκρότησης μακεδονικής συνίτικης

¹ Βλ. π.χ. την αναφορά ενός ανώνυμου υποστηρικτή του Σαπκάρεφ -που υπογράφει ως 'Μακεδονικό Βουλγαρόπουλο'- στην ύπαρξη «*παραδειγμάτων συμφέροντος και διαχωρισμού [από τους Μακεδόνες] μεταξύ ορισμένων από τους Άνω αδελφούς μας*», για τα οποία όμως, ισχυρίζεται, «*δεν είχαμε ποτέ την αναιδεια να πούμε ή να σκεφτούμε κάτι, πόσο δε μάλλον να δημοσιεύσουμε*» (Право 8.3.1871, σ.6).

² Κостенцев 1984, σ.69 & 159. Πρβλ. Ганчев Еничерев 1904, σ.44-5, για μια περιγραφή των γεγονότων άκρως εχθρική προς τον Παρλίτσεφ και το μακεδόνα δάσκαλο Ιβάν Σούμκοφ, που επίσης εγκατέλειψε τη διάσκεψη. Αρκετά διαφορετική εκδοχή της αποχώρησης του Παρλίτσεφ, από έναν ανώνυμο περλεπιώτη σύνεδρο: «Беседа. Първия български учителски събор в Прилеп», Новини (Κων/λη), 28.1.1894, σ.3.

³ Marinov 2006, σ.78. «Беседа. Първия български учителски събор в Прилеп», Новини, 1.2.1894, σ.3. Δίχως την παραμικρή αναφορά σ' αυτό το διακύβευμα, ο βούλγαρος δάσκαλος Νικόλα Γκάντσεφ σημειώνει στα απομνημονεύματά του: «*Δεν ξέρω γιατί, όμως οι ντόπιοι μακεδόνες δάσκαλοι δεν είδαν με καλό μάτι αυτές τις συνελεύσεις του Περλεπέ κι ούτε ένας απ' αυτούς όχι μόνο δεν πήρε ενεργό μέρος σ' αυτές, αλλά ούτε καν παραβρέθηκαν!*» (Ганчев Еничерев 1904, σ.45).

⁴ БАН 1983, σ.221. Koneski 1961, σ.51. Αγγελοπούλου 2004, σ.114. ΜΑΝΥ 2009, σ.225. Στα απομνημονεύματά του, ο συγγραφέας αποσιωπά ολοκληρωτικά το τελευταίο αυτό βιβλίο.

⁵ Шапкарев 1984, σ.236-9. Ганчев Еничерев 1904, σ.21-2. Μεταξύ άλλων, ο Σαπκάρεφ κατηγορεί τον Γκάντσεφ (1984, σ.207) ότι κατακράτησε απάντησή του προς την εφημερίδα «Πράβο» για την επίθεση κατά του Ματσούκοφσκι, την οποία ο ίδιος του είχε εμπιστευθεί να ταχυδρομήσει.

⁶ Mokron 1981, σ.157-8. Ristovski 1999, σ.155. Αγγελοπούλου 2004, σ.102 & 105. Για μια εκτενή, εχθρική προς τον Σαπκάρεφ αλλά όχι ιδιαίτερα διαφοριστική επισκόπηση της όλης δημόσιας συζήτησης: Хаджиниколова 2003, σ.44-63.

εκκλησίας, ως διακριτό μιλέτ, από έξι σημαντικές «βουλγαρικές» κοινότητες της νότιας Μακεδονίας. Η υπόθεση ξεκίνησε το Νοέμβριο του 1873 ως επιθετική κίνηση της μαξιμαλιστικής πτέρυγας του κεντρικού εξαρχικού μηχανισμού, με αποστολή από τη βουλγαρική Ιερά Σύνοδο του επισκόπου Σμολαίων, αρχιμανδρίτη Νείλου Ιζβόροφ, ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης χωρίς προηγούμενο δημοψήφισμα ή έκδοση σουλτανικού βερατιού. Η «πραξικοπηματική» αυτή ενέργεια, που στόχο είχε να προβοκάρει μια «φιλική διευθέτηση» της «ελληνοβουλγαρικής» διένεξης σε βάρος του βουλγαρικού εθνικισμού, προκάλεσε όπως ήταν φυσικό έντονες αντιδράσεις εκ μέρους τόσο της Πύλης όσο και της ρωσικής πρεσβείας –κυρίως αυτής¹. Κάτω από έντονη πίεση, η Εξαρχία διέταξε στις 21 Δεκεμβρίου την επάνοδο του Νείλου στην Κωνσταντινούπολη, με τη δικαιολογία ότι «ολοκληρώθηκε η αποστολή του»². Ο αρχιμανδρίτης ήδη από τις 4 Δεκεμβρίου είχε στείλει επιστολή στην εξαρχική ηγεσία ξεκαθαρίζοντας πως «οι Βούλγαροι» της περιοχής αρνούνται οποιαδήποτε συνεννόηση με το Πατριαρχείο η οποία θα απέκλινε από την εφαρμογή του άρθρου 10 του φερμανιού· τρεις μέρες μετά την ανάκλησή του, έξι κοινότητες (Θεσσαλονίκης, Βοδενών, Κιλκίς, Στρώμνιτσας, Δοϊράνης και Μάλες) απαίτησαν από την Εξαρχία να πάρει πίσω την απόφασή της, απειλώντας ότι σε αντίθετη περίπτωση «είναι έτοιμες ν' αλλαξοπιστήσουν» προσχωρώντας σε άλλο δόγμα³. Σε συνεννόηση με το Νείλο, η βουλγαρική κοινότητα Θεσσαλονίκης θα βολιδοσκοπήσει αρχικά τον άγγλο πρόξενο Μπλαντ για το ενδεχόμενο μαζικής προσχώρησης των εξαρχικών Μακεδόνων στον προτεσταντισμό, με αντάλλαγμα την προστασία της βασίλισσας Βικτωρίας. Μετά την εντολή της αγγλικής πρεσβείας προς τον τελευταίο να «απόσχει από κάθε ανάμιξη στις θρησκευτικές υποθέσεις των ορθοδόξων», οι ενδιαφερόμενοι θα στραφούν προς την (πάντα πρόθυμη) καθολική αποστολή των Λαζαριστών της πόλης και το βουλγαροουνίτη αρχιεπίσκοπο Ανδριανουπόλεως Ραφαήλ, καλώντας ταυτόχρονα τις σημαντικότερες εξαρχικές κοινότητες της Ν.Α. Μακεδονίας (Μελενίκου, Δράμας, Νευροκοπίου και Πορροίων) να συντονίσουν από κοινού τον αγώνα τους κατά του Πατριαρχείου⁴. Στην αλληλογραφία της με τις απείθαρχες κοινότητες, η Εξαρχία τόνισε απ' την πλευρά της τον κίνδυνο οριστικής αχρήστευσης του άρθρου 10 μετά τη διάσπαση των «Βουλγάρων» της Μακεδονίας σε εξαρχικούς και ουνίτες⁵ και στις 12 Ιανουαρίου 1874 έστειλε τον Πέτκο Σλαβέικοφ στη Θεσσαλονίκη, με αποστολή «να γυρίσει τις κυριότερες πόλεις αυτής της χώρας, να συμφιλιώσει τα κόμματα» και «να καταστρέψει την Ουνία» που «απειλούσε να συγκεντρώσει στους κόλπους του καθολικισμού σχεδόν το ένα τρίτο

¹ Αποκαλυπτικές επ' αυτού οι υπηρεσιακές εκθέσεις του πρέσβη Ιγνάτιεφ προς τους προϊσταμένους του, Игнатиев 2009, σ.878, 888, 898-900 & 904-12. Επίσης: Маркова 1989, σ.83 & 264· Снегаров 1937, σ.117-8' του ίδιου, «Руските опити за предотвратяване и дигане на схизмата», *Македонски Преглед* V/1(1929), σ.33.

² Снегаров 1937, σ.119.

³ Στο ίδιο, σ.118-9 & 137.

⁴ Игнатиев 2009, σ.898-900· Кирил 1961, σ.92· Снегаров 1937, σ.119-20· Маркова 1989, σ.83.

⁵ Снегаров 1937, σ.120.

της Μακεδονίας»¹. Το εγχείρημα στέφθηκε μ' επιτυχία: κάποια τοπικά στελέχη επανήλθαν στην τάξη, ο δε Νείλος επέστρεψε στις αρχές Φεβρουαρίου στην πρωτεύουσα αναμένοντας το σουλτανικό βεράτι που θα τον έχριζε «Αρχιεπίσκοπο πάσης Μακεδονίας» –και το οποίο δεν του χορηγήθηκε ποτέ. Όπως παρατηρούσε στις 21.4.1874 ο αυστριακός πρόξενος Θεσσαλονίκης, η ουνίτικη κίνηση είχε πια εναντίον της «όλα τα άλλα εκκλησιαστικά κόμματα εκτός από το καθολικό κι επιπλέον την τουρκική και ρωσική επιρροή»· η αποφασιστική όμως τομή, εξηγεί, σημειώθηκε στα τέλη Μαρτίου με τη νόμιμη άφιξη στη Μακεδονία των πρώτων δυο εξαρχικών μητροπολιτών του άρθρου 10, καθώς πραγματικός στόχος των εμπνευστών της κίνησης δεν ήταν άλλος από «την απελευθέρωση των ομοεθνών τους από το ζυγό του Πατριαρχείου»².

Η εξέλιξη αυτή φαίνεται να δικαιώνει καταρχήν τους ισχυρισμούς της βουλγαρικής ιστοριογραφίας, σύμφωνα με την οποία η «δεύτερη Ουνία» που σημειώθηκε στο μακεδονικό χώρο (μετά τα γεγονότα του 1859 στο Κιλκίς) δεν ήταν παρά μια στρεβλή κι απεγνωσμένη εκδήλωση βουλγαρικού εθνικισμού, και να διαψεύδει τις επεξεργασίες των ιστορικών της ΠΓΔΜ, που βλέπουν σ' αυτήν ένα γηγενές κίνημα «αντίστασης» των σλαβόφωνων Μακεδόνων στη βουλγαρική «προπαγάνδα»³. Η φερεγγυότητα αυτής της απλουστευτικής προσέγγισης υπονομεύεται ωστόσο σε μεγάλο βαθμό από τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του ίδιου του Σλαβέικοφ με την εξαρχική ηγεσία της Κωνσταντινούπολης: έξι επιστολές του προς τον έξαρχο Άνθιμο και το (μετέπειτα έξαρχο) αρχιμανδρίτη Ιωσήφ Γιόφτσεφ, γραμμένες στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη μεταξύ 2.12.1873 και 19.3.1874, στις οποίες αναλύει το πλέγμα των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών αντιθέσεων που εξέθρεψαν την όλη κίνηση, περιγράφει συνοπτικά τις δικές του ενέργειες κι εισηγείται μέτρα για την αντιμετώπισή της. Η αρχική δημοσίευση των δυο σημαντικότερων απ' αυτά τα ντοκουμέντα, απ' τον ιερωμένο και ιστορικό Σλάβκο Ντίμεφσκι το 1972 σε περιοδικό των Σκοπίων, δημοσίευση στην οποία στηρίχθηκαν επί δυο περίπου δεκαετίες οι σχετικές αναλύσεις της σλαβομακεδονικής ιστοριογραφίας, συνοδευόταν από χοντροκομμένη χάλκευση των επίμαχων ιστορικών πηγών, με αυθαίρετες προσθαφαίρέσεις αποσπασμάτων προκειμένου να τονιστεί η εικόνα ενός συγκροτημένου «μακεδονικού» κινήματος εντελώς διακριτού από το υπό συγκρότηση millet-i Bulgar⁴. Ακόμη και στην αυθεντική τους μορφή, ωστόσο, οι εν λόγω

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.57· Цочо Билярски - Илија Пасков, «Писма на Петко Рачев Славейков по унията в Македонија през 1874 г.», *Векове*, 1(1989), σ.58.

² Кирил 1961, σ.96.

³ Για την πρώτη ερμηνεία: Маркова 1989, σ.83-8· Билярски -Пасков 1989· Тодев 1994, σ.31-2. Για τη δεύτερη: ИНИ 1969, τ.В', σ.132· ИНН 1979, σ.140-1· Ristovski 1999, σ.134-49· ИНН 2008, σ.158.

⁴ Славко Димевски, «Две писма на Петко Рачев Славейков за македонизмот», *Разглед* 5(1972), σ.557-66. Λεπτομερή βιογραφικά στοιχεία για τον Ντίμεφσκι σε МАНУ 2009, σ.462-3. Η πλαστογραφημένη εκδοχή των επιστολών περιλαμβάνεται, σε αγγλική μετάφραση, και στη συλλογή ντοκουμέντων του Πανεπιστημίου των Σκοπίων (UCM 1985, τ.Α', σ.237-42), ενώ σε ιταλική μετάφραση παρατίθεται στο βιβλίο του Μ. Ντόγκο για τους μακεδονιστές (Marco Dogo, *Lingua e nazionalità in Macedonia. Vicende e pensieri di profeti disarmati, 1902-1903*, Μιλάνο 1985, σ.71-6). Η τεκμηρίωση της πλαστογραφίας έγινε το 1989 από τους Τσότσο Μπιλιάρσκι και Ηλία Πάσκοφ (Билярски – Пасков 1989, σ.61-5), μαζί με τη δημοσίευση των πρωτότυπων ντοκουμέντων (σ.67-77). Η παραχάραξη γίνεται πλέον διακριτικά παραδεκτή και από την ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ (ενδεικτικά: Ristovski

επιστολές είναι εξαιρετικά σαφείς για το κοινωνικό υπόβαθρο της «δεύτερης Ουνίας» και τη διαπλοκή της με τα κηρύγματα των τότε «μακεδονιστών».

Στην πρώτη έκθεσή του προς τον έξαρχο, τον Ιανουάριο του 1874, ο Σλαβέικοφ φροντίζει να εντάξει την κίνηση υπέρ της Ουνίας σ' ένα ευρύτερο ρεύμα δυσπιστίας προς την Εξαρχία που έχει αναπτυχθεί στις μακεδονικές επαρχίες. Εν μέρει αυτή η δυσπιστία οφείλεται, γράφει, σε απογοήτευση από τη «βραδυκίνητη» διαδικασία εφαρμογής του άρθρου 10, που αφήνει εκτεθειμένες τις τοπικές βουλγαρικές κοινότητες και το ντόπιο στελεχικό δυναμικό στα κατασταλτικά μέτρα των πατριαρχικών αρχιερέων· οι θεσμικές αυτές δυσκολίες συμπληρώνονται με κηρύγματα *«πως οι Μακεδόνες Βούλγαροι ξεπουλιούνται απ' τον έξαρχο και τους άλλους βολεμένους δεσποτάδες»*, στα οποία προέβη μεταξύ άλλων κι ο ίδιος ο Νείλος¹. Το φλερτ με την Ουνία υπέθαλψαν επίσης από την Κωνσταντινούπολη ορισμένοι εξαρχικοί μητροπολίτες, δηλαδή ο Σκοπίων Δωρόθεος κι ο Οχρίδας Ναθαναήλ, ως μέσο πίεσης προς τη Ρωσία με βάση το προηγούμενο του 1859 –εκτίμηση την οποία συμμερίζεται κι ο μελλοντικός έξαρχος Ιωσήφ, που στο προσωπικό του ημερολόγιο κάνει λόγο για *«κωμωδία με την Ουνία»*². Από κει και πέρα όμως, επισημαίνει ο Σλαβέικοφ, η *«σοβαρή κι επικίνδυνη»* αυτή κίνηση τροφοδοτείται από μια σειρά εσωτερικές αντιφάσεις κι αντιθέσεις του ίδιου του σλαβοβουλγαρικού κινήματος. Κατ' αρχάς, *«φαίνεται πως ήδη πριν από την επίλυση του ζητήματος [δηλαδή το ιδρυτικό φιρμάνι της Εξαρχίας], στην πρώτη ακόμη αφύπνιση του πληθυσμού απ' αυτές τις χώρες, εξαιτίας ασυλλόγιστων κηρυγμάτων των στενοκέφαλων και κοντόφθαλμων ντόπιων πατριωτών γεννήθηκε κάποια δυσφορία των εδώ Βουλγάρων προς τους Βουλγάρους των βιλαετιών του Δούναβη και της Αδριανούπολης και κάποιος φθόνος για την πιο πρόωμη αφύπνισή τους και την πρόδηλη επικράτηση της γλώσσας τους στη φιλολογία»*³. Τη ζηλοτυπία αυτή ήρθε να ενισχύσει η συνειδητοποίηση πως η ως τότε επίλυση του βουλγαρικού ζητήματος λειτουργούσε *«μονάχα προς όφελος των παραδουνάβιων και θρακών Βουλγάρων»*· *«η προαναφερθείσα δυσφορία μετατράπηκε εύκολα σε καχυποψία προς τα στελέχη του ζητήματος και γέννησε στους ντόπιους πατριώτες την ολέθρια σκέψη να δράσουν μόνοι τους για τον εαυτό τους για την προαγωγή της δικής τους τοπικής διαλέκτου και, ακόμη παραπέρα, για δικιά τους ιδιαίτερη μακεδονική εκκλησιαστική ιεραρχία, βουλγαρική. Σκέψη που δυστυχώς ενισχύθηκε, όπως μπόρεσα να καταλάβω, απ' τον υπερβάλλοντα ζήλο ενός από τους μητροπολίτες μας, ο οποίος θέλοντας να ωφεληθεί και να ωφεληθεί, ασυναίσθητα αλλά πιθανόν και εσκεμμένα, το υποδαύλιζε ακόμη περισσότερο, άφησε να συρθούν και να διαδοθούν αυτές οι ολέθριες ιδέες από*

1999, σ.135, υπ.284). Φαίνεται άλλωστε πως ο Ντίμεφσκι είναι ειδικευμένος στις «εθνικά επωφελείς» παραποιήσεις πρωτογενών πηγών, όπως θα δούμε παρακάτω σχετικά με τον «Κανονισμό» της εξέγερσης του 1878 και την έκθεση του εξάρχου για τον Σκοπίων Θεοδόσιο.

¹ Билярски – Пасков 1989, σ.68-70.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.57.

³ Билярски – Пасков 1989, σ.68. Αντί για «Αδριανούπολης» (Одрински) στο πρωτότυπο ο Σλαβέικοφ γράφει «Οχρίδας» (Охридски), το λάθος είναι όμως προφανές.

κοινού με την εθνική συνείδηση σ' αυτές τις χώρες»¹. Την κατάσταση επιδεινώνει η συμπεριφορά στελεχών που έχουν έρθει από τη Βουλγαρία, όπως ο γεννημένος στη Σόφια (και διορισμένος από την Εξαρχία ως δάσκαλος στη Θεσσαλονίκη) Μιχαήλ Μπουμποτινόφ, που «θέλει να υποτάξει τα εξημμένα πνεύματα» και «ρίχνει λάδι στη φωτιά», με αποτέλεσμα να «έχει εξευτελίσει αρκετά την επιρροή της Εξαρχίας» στην πόλη², καθώς και η αίσθηση αποκλεισμού των Μακεδόνων από τις ανώτερες θέσεις της εξαρχικής ιεραρχίας. Το κυριότερο παράδειγμα γι' αυτή την τελευταία δόθηκε από την άρνηση της Εξαρχίας να χειροτονήσει τον αρχιμανδρίτη Χαρίτωνα Καρπούζοφ ως μητροπολίτη Δράμας-Νευροκοπίου, παρά την υπόδειξή του από τις εκεί κοινότητες· μολονότι ως αιτιολογία προβλήθηκε το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο, από πολλούς ο αποκλεισμός αποδόθηκε στη μακεδονική του καταγωγή³. Σε τελική όμως ανάλυση, κατά το Σλαβείοφ, «ο πιο επικίνδυνος εχθρός είναι αυτός: στους λιγοστούς εκείνους ασήμαντους φιλόδοξους Βουλγάρους απ' τη Μακεδονία, που η στενή αγάπη προς τη γενέτειρά τους και η ακατανόητη προτίμηση προς τη μητρική τους λαλιά τους παρακίνησε να εργαστούν για την επικράτησή της, προστίθεται τελευταία η σερβική κι η ελληνική προπαγάνδα, οι οποίες, δίχως ν' αποκαλύπτουν στον πληθυσμό τις υστερόβουλες σκέψεις τους, τους υποβάλλουν ιδέες πολύ καταστροφικές: π.χ. ότι δεν είναι Βούλγαροι αλλά Μακεδόνες, τουτέστιν κάτι ανώτερο από τους άλλους Βουλγάρους (απόγονοι του Αλεξάνδρου!), πως πρέπει νάναι ηγέτες και να έχουν τα πρωτεία στο βουλγαρικό έθνος, επειδή και η βουλγαρική εκκλησιαστική ιεραρχία ήταν και είναι δική τους. Με τέτοια κηρύγματα των ξένων, υποστηριζόμενα κι από τους απερίσκεπτους δικούς μας που ερεθίζουν τον πληθυσμό, έφτασαν να διαδίδουν αρκούντως αυτές τις σκέψεις και να τους στρώνουν τον ολέθριο δρόμο για απόσχιση. Πρώτος δε καρπός αυτών των κηρυγμάτων είναι η καχυποψία απέναντι στην Εξαρχία και η μυστική αντίπραξη στις επιδιώξεις της να τους ενώσει [προσαρτήσει] από εκκλησιαστική άποψη»⁴.

Εκτός από τα κηρύγματα των μακεδονιστών, το δρόμο για την Ουνία έστρωνε, πάντα σύμφωνα με το Σλαβείοφ, και μια παράπλευρη, αθέλητη επίπτωση του σχίσματος: ο εκκλησιαστικός εξοστρακισμός των Βουλγάρων και η μεταχείρισή τους ως σχισματικών, γράφει, «έκαναν τους ανθρώπους ν' αψηφούν το φόβητρο της αλλοπιστίας και να εξοικειωθούν με οποιαδήποτε παρωνύμια κι επιπλήξεις για την αρνησιθρησκεία και να γίνουν εντελώς αδιάφοροι προς την ονομασία ουνίτες και παπιστές»⁵. Προφανώς, η ευθύνη γι' αυτή την εξέλιξη δε βάραινε αποκλειστικά και μόνο το Πατριαρχείο αλλά όλους όσους ενέχονταν στην εθνικοποίηση του εκκλησιαστικού θεσμού και την εργαλειοποίηση της θρησκείας: η ανυποταξία του σλαβοβουλγαρικού κινήματος απέναντι στα θεοκρατικά επιχειρήματα των

¹ Στο ίδιο, σ.68. Σύμφωνα με βούλγαρους και σλαβομακεδόνες ιστορικούς, η διατύπωση «φωτογραφίζει» τον Οχρίδας Ναθαναήλ.

² Στο ίδιο, σ.69 & 73.

³ Στο ίδιο, σ.68. Πρβλ. Маркова 1989, σ.86. Για τις αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό του τοπικού βουλγαρικού κόμματος γύρω από την υποψηφιότητα του Καρπούζοφ: *Право* (Κων/λη) 30.4.1873 (σ.4), 7.5.1873 (σ.3-4), 11.5.1873 (σ.4), 1.6.1873 (σ.4), 25.8.1873 (σ.3).

⁴ Билярски – Пасков 1989, σ.74.

⁵ Στο ίδιο, σ.73-4.

αντιπάλων του κι ο συνακόλουθος εξορθολογισμός της θρησκευτικής πίστης συνέβαλαν εξίσου στην αποτίναξη του ιστορικά κληρονομημένου, προνεωτερικού φόβου απέναντι στην «αίρεση» . Φυσικά οι ρυθμοί αυτής της μεταβολής των συνειδήσεων δεν ήταν ενιαίοι σε όλο το φάσμα της εθνικής αντιπαράθεσης, κι αυτό μπορούσε να καταστεί αντικείμενο χειραγώγησης και πολιτικού σχεδιασμού. Ο Σλαβέικοφ καταγράφει έτσι μια θετική προδιάθεση των πατριαρχικών μητροπολιτών απέναντι στο βουλγαροουνίτικο ρεύμα, καθώς εκτιμούν πως η θεσμική αποκρυστάλωση και μαζικοποίησή του θα βοηθήσει στο ξεκαθάρισμα των αμυνών από τα ερίφια: *«ο περισσότερος πληθυσμός, συγκρατούμενος απ' το φόβητρο της αλλοπιστίας, δε θέλει να ριχτεί στην αγκαλιά της Ουνίας κι έτσι, αφ' ενός μεν θα έχουν οπαδούς κι ακολούθους, αφ' ετέρου δε, όλα τα ανήσυχα πνεύματα και οι πιο δραστήριοι άντρες και πατριώτες να πούμε, θ' αποτραβηχτούν με τους ουνίτες και, απασχολημένοι με τις διαφωνίες για την οικοδόμηση της νέας τους κοινωνίας, δεν πρόκειται να τσιγκλάνε και τόσο όσους τους έχουν μείνει πιστοί· τρίτο δε και κυριότερο, σκέφτονται πως έτσι θα παραλύσει η επιρροή της Εξαρχίας πάνω στον πληθυσμό»¹.*

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η σκιαγράφηση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων που τροφοδοτούν αυτή τη δυναμική. Επίκεντρο της κίνησης υπέρ της Ουνίας ήταν κυρίως το Κιλκίς, *«υποστηριζόμενο σήμερα αρκετά έντονα από την υπνώττουσα μέχρι τώρα Δοϊράνη, ενώ συμμετέχουν σ' αυτό φανερά η Στρώμνιτσα με το Μάλες και τα Βοδενά. Στο κατόπι τους κουτσαίνουν τα χωριά της Θεσσαλονίκης και των Σερρών, του Μελενίκου και της Δράμας»*. Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, η κατάσταση *«δεν είναι επικίνδυνη· όμως η Θεσσαλονίκη δεν είναι ακόμη βουλγάρικη πόλη και δε βρίσκεται επικεφαλής της κίνησης, ούτε έχει επιρροή στα άλλα μέρη και πόλεις για ν' αναπλάσει ή να σταματήσει την κίνηση»²*. Ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα ο απεσταλμένος της Εξαρχίας θεωρεί απεναντίας τις φυγόκεντρες τάσεις που εκδηλώνονται, ως αποτέλεσμα του χαμηλού ακόμη βαθμού εθνικής ολοκλήρωσης του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στο μακεδονικό χώρο, σε πόλεις όπως το Βέλες ή η Οχρίδα. Το πρώτο το θεωρεί *«κρυσφύγετο»* του μακεδονισμού και των αντιεξαρχικών διαθέσεων, εξέλιξη που ο ίδιος αποδίδει στη δυσφορία των κατοίκων απέναντι στον εκεί εξαρχικό μητροπολίτη αλλά και στην *«ιδιάζουσα φιλαρχία και πρόθεσή τους να κυριαρχήσουν πάνω στη Νότια Μακεδονία από εκκλησιαστική άποψη»³*. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει την ίδια περίοδο, μετά από περιοδεία του στη Βόρεια Μακεδονία, κι ο αυστριακός πρόξενος Κοσσυφοπεδίου, Λίπιχ: *«Θα πρέπει να έχουμε τουλάχιστον υπ' όψη»*, ενημερώνει τον Οκτώβριο του 1874 τη Βιέννη, *«πως*

¹ Στο ίδιο, σ.70.

² Στο ίδιο, σ.69-70.

³ Στο ίδιο, σ.70. Ποιητικότερος είναι στις παρατηρήσεις του μετά την επίσκεψή του εκεί: *«Οι Βελεσιάνοι φέρουν τον τύπο και το χαρακτήρα του τόπου όπου κείται η πόλη τους. Περήφανοι, απότομοι και υψηλόφρονες σαν τα απόκρημνα βράχια που τους περιτοιχίζουν, αλλά σαν αυτά επίσης άφοροι κι απροσπέλαστοι, περιορισμένοι και κοντόφθαλμοι όπως ο ορίζοντας του τόπου τους, ορμητικοί δε σαν τη ροή του Βαρδάρη, [...] πάντοτε διαχασμένοι ως πόλη και πάντοτε στρεφόμενοι οι μεν εναντίον των δε` έχουν επιφέρει και θα επιφέρουν ακόμη μεγάλο κακό ως οπαδοί αυτών των ιδεών»*. Προσθέτει μάλιστα ότι στην πόλη λειτουργούσε (και) σερβικό σχολείο και πως ο ίδιος *«συνέβαλε για να απομακρυνθεί ο σέρβος δάσκαλος»* (σ.74).

οι Βούλγαροι των Σκοπίων αρχίζουν να θεωρούν τους εαυτούς τους σαν ένα μακεδονικό απόκομμα του όλου έθνους, ξεχωριστό από τους επί της ουσίας Βουλγάρους του Δούναβη –τάση η οποία υποστηρίζεται ιδιαίτερα έντονα στο διανοούμενο Βέλες κι από κει διαδίδεται ζωνηρά. Αν αυτή θα έχει στο μέλλον πρακτικές συνέπειες δεν μπορεί ακόμη σε καμιά περίπτωση να προβλεφθεί»¹. Όσο για την Οχρίδα, ο Σλαβέικοφ σημειώνει πως οι κάτοικοί της «ξεγελιούνται και σήμερα» από τις υποσχέσεις ανασύστασης της εκεί Αρχιεπισκοπής, στην οποία θα υπάγεται όλη η Μακεδονία, έστω και μέσω της Ουνίας². Μια τέτοια εξέλιξη θεωρούν ως «μόνη σωτηρία» ακόμη κι επιφανή στελέχη του δυτικομακεδονικού σλαβοβουλγαρικού κόμματος, όπως ο Ντίμιταρ Ρόμπεφ³. Από τις αναφορές του Σλαβέικοφ διαπιστώνουμε επίσης ότι με την όλη ιδέα φέρονται να φλερτάρουν -ή ακόμη και να έχουν στρατευτεί ενεργά- αρκετά από τα κομβικά τοπικά στελέχη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος των νοτιότερων επαρχιών: ο πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας Πέταρ Ντιμιτρόφ στη Θεσσαλονίκη, ο διαχειριστής του μετοχίου της Μονής Ζωγράφου αρχιμανδρίτης Αβέρκιος, ο πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας Νευροκοπίου Χαρίτων Καρπούζοφ, ο πρώην αντιπρόσωπος της ίδιας επαρχίας στην πρωτεύουσα Κόστα Σαράφοφ, οι πρωτεργάτες του εξαρχικού κινήματος στην περιοχή της Δράμας Χατζη-Γεώργης και Γκιόργκι Ζεμπίλεφ, ο καθοδηγητής του κινήματος στο Μάλες Ντίμιταρ Ποπ-Γκεοργκίεφ Μπέροφσκι κ.ο.κ.

Από κοινωνική άποψη, το «αποσχιστικό» εγχείρημα οργανώνεται μ' άλλα λόγια από το μεσαίο εκείνο δυναμικό «εθναποστόλων» και καθοδηγητών, συνήθως δασκάλων ή ντόπιων αστών με βαρύνοντα ρόλο στις επαρχιακές υποθέσεις (αλλά πολύ «μικρών») σε σχέση με τους γραφειοκράτες και τους μεγαλοαστούς των ηγετικών κύκλων της Εξαρχίας στην Κωνσταντινούπολη), που ύστερα από μια δεκαετία στράτευσης στην υπόθεση του σλαβοβουλγαρικού εθνικισμού αισθάνεται προδομένο από την ηγεσία του κι εκτεθειμένο απέναντι στη μαζική του βάση. Την εικόνα μιας κίνησης στελεχών φιλοτεχνεί στις εκθέσεις του και ο αυστριακός πρόξενος Θεσσαλονίκης, Φον Κνάπιτς: «Φαίνεται πως ο θεοφιλέστατος επίσκοπος Νείλος παίζει το ρόλο όχι τόσο του οδηγητή όσο του οδηγούμενου, όσον αφορά δε τους λεγόμενους οπαδούς του, πρόκειται για μια αρκετά ασυνείδητη και άβουλη μάζα στα χέρια λιγοστών ηγετών, η οποία όμως, όπως πάνε πια οι δουλειές, θ' ακολουθήσει από δω και στο εξής τις υπαγορεύσεις των τελευταίων [...] Η καθοδήγηση των Βουλγάρων που δείχνουν κερδισμένοι απ' την Ουνία βρίσκεται στην πραγματικότητα στα χέρια μερικών μόνο προσώπων, που σκοπεύουν με κάθε κόστος ν' απελευθερώσουν τους ομοεθνείς τους απ' το 'ζυγό του Πατριαρχείου'». Η μαζική βάση συμεριζόταν πλήρως τον τελικό αυτό στόχο, εξηγεί, δίχως όμως να εμπλέκεται στους διπλωματικούς ελιγμούς της ηγεσίας ή έστω να τους γνωρίζει. Για να εξασφαλιστεί η νομιμοφροσύνη της, κοινοτάρχες και προεστοί είχαν «ετοιμάσει μυστικές

¹ П. Ников, «Австрийски консули в Турция за Българите в Македония», *Македонски Преглед*, 5-6 (1925), σ.114 & 126. Οι αμέσως επόμενες φράσεις της αναφοράς παραλείπονται στο δημοσίευμα.

² Билярски – Пасков 1989, σ.71-2.

³ Στο ίδιο, σ.74.

δηλώσεις, στις οποίες οι ίδιοι και οι άλλοι κάτοικοι δεσμεύονται, με τρόπο λιγότερο ή περισσότερο τυποποιημένο, σε περίπτωση που υπάρξει συνεννόηση [της Εξαρχίας] με το Πατριαρχείο, να ακολουθήσουν τον επίσκοπο» Νείλο, χωρίς να διευκρινίζεται σε ποια εκκλησία ή δόγμα θα προσχωρούσαν¹.

Για τη δυναμική του ρεύματος, ο Σλαβέικοφ δε φαίνεται να έχει την παραμικρή αμφιβολία. «Μπορώ ειλικρινά να Σας πω», γράφει στον Έξαρχο λίγο μετά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη, «πως αν ο αιδεσιμότατος Νείλος επιστρέψει με φερμάνι [που θα του επιτρέπει] να παραμείνει εδώ και να είναι [αναγνωρισμένος milletbaşı] γι' αυτές τις χώρες, θα τον δεχθεί όχι μόνο η επαρχία Πολυανής αλλά θα ενωθούν μαζί του και η Στρωμνίτης και η Βοδενών και πολλά από τα χωριά των επαρχιών Θεσσαλονίκης, Δράμας, Σερρών κλπ, πλάι όμως σ' αυτές θα κλονιστούν κι όλες οι άλλες μακεδονικές επαρχίες», με πρώτη και καλύτερη αυτή του Βέλες². Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις εκθέσεις για τον τρόπο δράσης του απεσταλμένου της Εξαρχίας είναι ελλιπείς, αρκετά όμως διαφωτιστικές. Απέκρυψε κατ' αρχήν την ύπαρξη και το σκοπό της αποστολής του: «δεν αναλαμβάνω να μπω σε ανοιχτό αγώνα», ενημερώνει στις 19 Φεβρουαρίου τον έξαρχο Άνθιμο, «για να μη διαπράξω φιάσκο κι εκθέσω περισσότερο και τον εαυτό μου και το έργο»· για τους ντόπιους συνομιλητές του, που κατά πάσα πιθανότητα αγνοούν την πρόσφατη επανασύνδεσή του με την εξαρχική ηγεσία, παραμένει έτσι η αντιηγετική προσωπικότητα που μόλις προ διετίας καλούσε σε μια «δεύτερη επανάσταση»³. Με αυτή την κάλυψη αποσπά εξομολογήσεις, συμφιλιώνει τοπικές αντιθέσεις και δρομολογεί την επάνοδο κάποιων στελεχών στο νομιμόφρον στρατόπεδο. Παίρνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά της «αποσχιστικής» κίνησης, οι προσπάθειές του θα εστιαστούν μόνο στα κομβικότερα στελέχη της. Στη Θεσσαλονίκη διαπραγματεύεται π.χ. τη μεταπήδηση των δυο κεντρικών τοπικών συνεργατών του Νείλου (του προέδρου της εξαρχικής κοινότητας και του διαχειριστή του μετοχίου της Μονής Ζωγράφου), συνεννοούμενος μαζί τους «να παραμείνουν υπό τη σημαία μας αλλά μυστικά μέχρι την κατάλληλη ώρα»: «εδώ δεν υπάρχει φόβος αν μείνουν αυτοί οι δυο πιστοί», αποφαινεται μετά τη συμφωνία, «γιατί ο Αβέρκιος έχει τους σημαντικότερους, ο δε παπα-Πέταρ όλο τον απλό κοσμάκη»⁴. Στο τέλος της περιόδου του εκτιμά πως οι παρεμβάσεις του έφεραν αποτέλεσμα και πλέον «μόνο το Κιλκίς και το Μάλες είναι ειλικρινώς υπέρ της Ουνίας»⁵.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό αυτή την τελευταία εκτίμηση. Μετά από πολύμηνες προσπάθειες για την εξασφάλιση σχετικής άδειας, το Δεκέμβριο του 1874 ο ουνίτης αρχιεπίσκοπος Αδριανούπολης Ραφαήλ Ποπόφ φτάνει στη Θεσσαλονίκη με εξουσιοδότηση να περιοδεύσει τη Μακεδονία για να εξετάσει την κατάσταση

¹ Кирил 1961, σ.92 & 96.

² Билярски – Пасков 1989, σ.70.

³ Στο ίδιο, σ.71. Όπως διαπιστώνουμε από την πρώτη κατά σειράν επιστολή, η επανασύνδεση ήταν εντελώς πρόσφατη κι έγινε με την ευκαιρία της συγκεκριμένης αποστολής (σ.67-8).

⁴ Στο ίδιο, σ.72.

⁵ Στο ίδιο, σ.75.

των ήδη υφιστάμενων εκεί ουνίτικων κοινοτήτων, χωρίς όμως δικαίωμα να προπαγανδίσει στον ευρύτερο χριστιανικό πληθυσμό¹. Κατά την επισκεψή του στο Κιλκίς, σύμφωνα με δική του αφήγηση προς τον αυστριακό πρόξενο Θεσσαλονίκης, η συντριπτική πλειοψηφία των εκεί ορθόδοξων οικογενειών προσχώρησε στην Ουνία (1.300-1.400 σε σύνολο 1.500 περίπου)· χωρίς να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες, ο Ιγνάτιεφ στις δικές του αναφορές κάνει λόγο για «κάποιες εντυπωσιακές επιτυχίες» του Ποπόφ και καταγράφει την έντονη ανησυχία στην ηγεσία της Εξαρχίας, που «πρόβλεπε ότι 3 ή 4 επαρχίες, οι κάτοικοι των οποίων είχαν απελπιστεί πως θα ξεφύγουν από την επιρροή του Πατριαρχείου, θα κατέληγαν να δεχτούν την ένωση με τη Ρώμη»². Στη βιογραφία πάλι του τοπικού ηγέτη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος Νάκο Στανίσεφ, ο Σαγκάρεφ αναγράφει ως μια από τις πιθανολογούμενες αιτίες του πρόωρου θανάτου του, το Μάρτιο του 1875, τον «καημό» του επειδή δε μπόρεσε ν' αποτρέψει την ανασύσταση της ουνίτικης «φωλιάς» στην πόλη³. Η εξέλιξη αυτή προηγείται της Ανατολικής κρίσης και διαψεύδει πανηγυρικά τους ισχυρισμούς της βουλγαρικής ιστοριογραφίας, σύμφωνα με τους οποίους το ουνίτικο εγχείρημα βρήκε τελικά ελάχιστη ανταπόκριση στο εσωτερικό του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού. Με παρέμβαση του Ιγνάτιεφ στην Πύλη ο Ραφαήλ ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το Μάρτιο του 1875⁴, μετά το ξέσπασμα όμως της βουλγαρικής επανάστασης οι οθωμανικές αρχές θα επιτρέψουν το 1877 την επίσημη εγκατάσταση του Νείλου στο Κιλκίς ως «εθνάρχη» του ουνίτικου μιλέτ⁵.

Ο τελικός απολογισμός των πρώιμων αυτών «αποσχιστικών» τάσεων οφείλει συνεπώς να πάρει αποστάσεις από τις επίσημες ερμηνευτικές εκδοχές της Σόφιας και των Σκοπίων. Μολονότι κάθε άλλο παρά συγκροτημένη κίνηση απαλλαγής απ' τη βουλγαρική ηγεμονία, όπως τις θέλει η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ, οι τάσεις αυτές απέχουν ωστόσο πολύ από το να συνιστούν μια απλή παράπλευρη εκδήλωση του βουλγαρικού εθνικισμού της εποχής· απεναντίας, εμπεριέχουν σαφώς τα σπέρματα μιας περιφερειακής (και δυνάμει εθνικής) διαφοροποίησης του σλαβικού κινήματος της Μακεδονίας απέναντι στην κυρίαρχη εκδοχή του βουλγαρικού εθνικισμού, όπως αυτός αποκρυσταλώνεται πλέον θεσμικά με τη συγκρότηση του millet-i Bulgar. Βρισκόμαστε συνεπώς μπροστά σε μια κλασική εκδήλωση της αντιφατικής διαδικασίας ενσωμάτωσης περιφερειακών «τοπικών κοινοτήτων» στη σύνολη φαντασιακή κοινότητα ενός υπό διαμόρφωση έθνους, φαινόμενο που, όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί, εμπεριέχει μια διπλή τάση: όσο πιο κοντά αυτές οι περιφερειακές συνιστώσες βρίσκονται στα όρια της εθνικής κοινότητας από άποψη γεωγραφίας, γλώσσας και νοοτροπιών, «τόσο περισσότερο διεκδικούν και μια ψηλότερη θέση στην κλίμακα πατριωτισμού της» ενώ την ίδια

¹ Кирил 1961, σ.124-5· Игнатиев 2009, σ.956. Συγκροτημένες ουνίτικες κοινότητες υπήρχαν ήδη στα Γενιτσά και τους Γιουντζήδες (σημ. Κύμινα) Θεσσαλονίκης.

² Кирил 1961, σ.127· Игнатиев 2009, σ.982-4. Πρβλ. Влахов 1969, σ.113-5.

³ Шапкарев 1984, σ.467 & 463. Για τη χρονολόγηση του θανάτου: BAS 1978, σ.323.

⁴ Маркова 1989, σ.83· Британски..., όπ.π. (2003), σ.294· Игнатиев 2009, σ.984.

⁵ Влахов 1969, σ.114· Αγγελόπουλος 1973, σ.99· Светлозар Елдъров, «Дневник на епископ Нил Изворов за пътуването му в Македония (1877-1878)», *Известия на Държавни Архиви*, 72 (1999), σ.233 & 236.

στιγμή φλερτάρουν -δύνητικά ή πραγματικά- με την απόσχιση απ' αυτή¹. Στην περίπτωση των σλαβόφωνων Μακεδόνων, αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών υπήρξε η παραγωγή ενός ιδεολογικού υποστρώματος, χωρίς θεσμική αποκρυστάλλωση, το οποίο θ' αποκτήσει εκ νέου νόημα μετά το συνέδριο του Βερολίνου και την καταφανώς διαφορετική πλέον πολιτική εξέλιξη Βουλγαρίας και Μακεδονίας. Στη διάρκεια ωστόσο της δεκαετίας του 1870, κι ιδιαίτερα μετά το 1875, τα όρια της όλης «αποσχιστικής» κίνησης καθορίστηκαν κυρίως από την αδυναμία της ν' ανταποκριθεί στο μείζον αίτημα των ημερών: τις απελευθερωτικές διαθέσεις του σλαβόφωνου χριστιανικού πληθυσμού για αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας και των μορφών κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης που συνδέονταν με αυτή. Μπροστά στην κοσμοϊστορική επαναχάραξη της Βαλκανικής από επαναστάσεις, πολέμους και γιγαντομαχίες της ευρωπαϊκής διπλωματίας, οι «μακεδονιστές» θα επαναπροσδιορίσουν κι αυτοί την πολιτική τους με βάση τις καινούριες συνθήκες.

¹ Παρασκευάς Ματάλας, «Ο Λεωνίδας, ο Γκρέκο κι ο Μεγαλέξανδρος: περί (τοπικών) ταυτοτήτων και άλλων τινών», στο συλλογικό *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού. Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα 2008, σ.99-109.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ (1876-1880)

Σύμφωνα με τα σχέδια του Κεντρικού Επαναστατικού Βουλγαρικού Κομιτάτου (ΒΡΙЦК) που οργάνωσε την εξέγερση του Απριλίου του 1876 στην κεντρική Βουλγαρία, το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας υπαγόταν στην 3^η επαναστατική περιφέρεια με καθοδηγητικό κέντρο τη Βράτσα· στην πράξη, ωστόσο, η επαναστατική προετοιμασία στις μακεδονικές περιοχές υπήρξε ασήμαντη, με αποτέλεσμα τη μη εμπλοκή τους στο κίνημα¹. Συνομοτικές κινήσεις και σποραδικές επαναστατικές προετοιμασίες καταγράφονται βέβαια από τις αρχές της δεκαετίας σε διάφορα σημεία της μακεδονικής ενδοχώρας, δεν φαίνεται όμως να έχουν συνέχεια ούτε κοινωνικό βάθος². Εξαιρετικά διαφωτιστικά αποδεικνύονται επ' αυτού τα απομνημονεύματα του Αρσένι Κοστέντσεφ, δασκάλου τότε στη Γκόρνα Τζουμαγιά: τις πυρετώδεις επαναστατικές ζυμώσεις και προετοιμασίες της προηγούμενης χρονιάς στην περιοχή διαδέχθηκε, μετά την είδηση της σφαγής του Μπατάκ, η νομοταγής προσμονή της έξωθεν απελευθέρωσης³. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί μια περιορισμένης έκτασης αγροτική εξέγερση που σημειώθηκε στις 8 Μαΐου στην περιοχή του Μάλες, βορειοανατολικά της Στρώμιτσας, για την «εθνική» πατρότητα και τα χαρακτηριστικά της οποίας ερίζουν μέχρι σήμερα οι ιστοριογραφίες της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ⁴. Το βέβαιο είναι πως σχεδιάστηκε έξω από τον έλεγχο του ΒΡΙЦК, αν και από κάποιο σημείο και μετά εν γνώσει των αντίστοιχων προετοιμασιών στη Βουλγαρία⁵. Οργανωτής της ήταν ο ντόπιος δάσκαλος και ηγετικό στέλεχος του τοπικού σλαβοβουλγαρικού κινήματος Ντίμιταρ Ποπ-Γκεοργίεφ Μπέροφски, από τους πρωτεργάτες της «αποσχιστικής» κίνησης υπέρ της Ουνίας και συνεργάτης του Βέρκοβιτς με τον οποίο διατηρούσε πυκνή αλληλογραφία. Ως πηγή έμπνευσης, ο ίδιος στις αναμνήσεις του αναφέρει τη σερβική εξέγερση της προηγούμενης χρονιάς στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ξεκινά όμως την αφήγηση των γεγονότων

¹ Генчев 1995, σ.390, 393 & 408. Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη του επαναστατικού κινήματος υπήρξε πάντως πολύ ευρύτερο φαινόμενο από μια αντίθεση Βουλγαρίας-Μακεδονίας: «*Ενώ οι εξεγερμένοι στην περιοχή της Σρέντνα Γκορά πέθαιναν κάτω απ' το τούρκικο γιαταγάνι, οι χωρικοί στη βορειοανατολική και βορειοδυτική Βουλγαρία, στην περιοχή της Σόφιας και τη Μακεδονία όργωναν ειρηνικά τη γη τους, ανέγγιχτοι από την εθνική τραγωδία*» (στο ίδιο, σ.408).

² Στα Βοδενά συγκεντρώθηκαν π.χ. το 1871 λίγα πολεμοφόδια, εν αναμονή «*κάποιας απρόβλεπτης αναταραχής ανάμεσα στο σουλτάνο, την Ελλάδα, τη Σερβία ή τη Ρωσία*», εν γνώσει των σχετικών προετοιμασιών του Βουλγαρικού Κομιτάτου αλλά χωρίς άμεση επαφή μαζί του (Ана Райкова, «Документи за националноосвободителното движение в Македония през 70-те години на XIX в.», *Исторически Преглед* 1[1968], σ.136).

³ Костенцев 1984, σ.79-86. Εξίσου εύλωττες είναι οι αναμνήσεις της Στατισλάβα Μπαλκάνοβα από την Κρίβα Παλάνκα (ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.68) και του Ιβάν Χατζηνικόλοφ από το Κιλκίς (Цочо Билярски, «Първите програмни документи на ВМОРО до есента на 1902 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 87 [2004], σ.262-4).

⁴ Ristovski 1999, σ.151-4· ИНИ 1969, τ.В', σ.82-4· ИН 1979, σ.124· ИН 2008, σ.163· Кьосев 1954, σ.49-50· Михало Миноски, «Новоокриени документи за револуционерната дейност на Димитар Поп Георгиев-Беровски», *Гласник* 16/3(1972), σ.141-57· Дойно Дойнов, «Националноосвободителните борби в Югозападна България в навечерието на кресненско-разложкото въстание», στο συλλογικό *Кресненско-Разложкото въстание 1878*, Σόφια 1970, σ.33-7' του ίδιου, «Движение в защита на санстефанския мирен договор», στο συλλογικό *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, т.А', Σόφια 1994, σ.38-9.

⁵ Дойнов 1970, σ.35-6 και 1994, σ.38.

με τα επεισόδια της Μεγάλης Παρασκευής του 1874 στο Μπέροβο, όταν ένα πλήθος «10-15 χιλιάδων λαού» έδωξε με τη βία το μητροπολίτη Ιερόθεο απ' την περιοχή συγκρουόμενο με ισχυρή δύναμη της οθωμανικής χωροφυλακής· ακολούθησαν μαζικές διώξεις (κυρίως «προεστών των χωριών»), φυγή και βαθειά παρανομία του ίδιου του Μπέροφσκι στην Κωνσταντινούπολη κι εν συνεχεία στη Θεσσαλονίκη¹. Από πολιτική άποψη, ο όλος σχεδιασμός εντασσόταν στο γενικότερο επαναστατικό κλίμα μεταξύ των χριστιανών Σλάβων της Αυτοκρατορίας, υπερβαίνοντας τις εσωτερικές διαχωριστικές γραμμές κι αντιθέσεις της προηγούμενης περιόδου: μεταξύ των συνεργατών του Μπέροφσκι στη Θεσσαλονίκη συγκαταλέγεται ακόμη και η άκρως εχθρική προς τους μακεδονιστές βουλγάρα δασκάλα Στανισλάβα Μπαλκάνοβα, στην οποία ο ίδιος έδωσε μια εικόνα λιονταριού για να την κεντήσει στο επαναστατικό λάβαρο². Η εξέγερση ξεκίνησε με επίθεση μερικών δεκάδων ενόπλων εναντίον φοροεισπρακτόρων και χωροφυλάκων στο χωριό Ράζλοφτσι, επιλογή από μόνη της αρκετά εύγλωττη για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του εγχειρήματος· από παλιότερη έκθεση του Βέρκοβιτς πληροφορούμαστε άλλωστε ότι στα φτωχά ορεινά χωριά της περιοχής, που συντηρούσαν μια παραδοσιακή κουλτούρα ανυπακοής προς την κεντρική εξουσία και όπου η οπλοφορία αποτελούσε συνήθη πρακτική, η οθωμανική καταπίεση γινόταν αισθητή κυρίως μέσω της βαριάς φορολογίας³. Σε κάθε περίπτωση, η έκταση του κινήματος υπήρξε αρκετά περιορισμένη: μετά το πρώτο χτύπημα και την επέμβαση του οθωμανικού στρατού, ο καταδιωκόμενος ένοπλος πυρήνας που επιζεί στα βουνά για περισσότερο από ενάμιση χρόνο δεν ξεπερνά τα 30-40 άτομα⁴. Οι πόροι για την προετοιμασία της εξέγερσης σύμφωνα με τον Μπέροφσκι προήλθαν από την πώληση της προσωπικής του περιουσίας κι από εισφορές κάποιων μυημένων· άγγλοι διπλωμάτες αναμετέδιδαν απ' την πλευρά τους πληροφορίες ότι στην περιοχή κυκλοφορούσε «μεγάλη ποσότητα ρουβλίων», ενώ ελληνικές προξενικές εκθέσεις τονίζουν τις παλιότερες σχέσεις του επικεφαλής της με το Βελιγράδι⁵. Μετά το ξέσπασμα του ρωσοτουρκικού πολέμου και τις ήττες του οθωμανικού στρατού το αντάρτικο της περιοχής θα αναζωπυρωθεί, με τα ίδια λίγο πολύ κοινωνικά χαρακτηριστικά: «εν τω διαμερίσματι Μελενίκου και περί το όρος Μάλεσχ ανεφάνησαν συμπτώματα στασιαστικά», ενημερώνει το Δεκέμβριο του 1877 ο πρόξενος Σερρών Παπακωστόπουλος, «καθόσον εκ πολλών χωριών, ως έμαθον, εξεδιώχθησαν οι εισπράκτορες των δημοσίων φόρων, εξ άλλων δε Τουρκικών τσιφλικίων οικουμένων υπό βουλγαροφώνων χριστιανών εξεδιώχθησαν οι χαβαλίδες (επιστάτες Οθωμανοί)»⁶.

¹ Миноски 1972, σ.143-5. Για το επεισόδιο του 1874: Βακαλόπουλος 1987, σ.118· ΒΑΣ 1978, σ.321-2· Καραθανάσης -Τριανταφυλλίδης 2002, σ.157.

² Миноски 1972, σ.142· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.62.

³ Арнаудов 1958, σ.299.

⁴ Чолов 2003, σ.134-5 & 193.

⁵ Миноски 1972, σ.145-6· Британски, όπ.п. 2003, σ.296-7· Κωφός 1969, σ.84-5.

⁶ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Ι. Παπακωστόπουλος προς Χ. Τρικούπη, Εν Σέρραις 29.12.1877, αρ.296. Βλ. επίσης Κωφός 1969, σ.81 & 84.

Με τη γενίκευση των πολεμικών συγκρούσεων στα Βαλκάνια, η ενεργός συμμετοχή σλαβόφωνων Μακεδόνων σ' αυτές θα πάρει τη μορφή της εθελοντικής κατάταξης -απόδημων κυρίως μεταναστών- στα σερβικά και ρωσικά στρατεύματα και του σχηματισμού ανταρτοομάδων. Υπολογίζεται ότι «έως χίλιοι» Μακεδόνες εντάθηκαν στη «Βουλγαρική Εθνοφρουρά» του ρωσικού στρατού, ενώ απροσδιόριστος αριθμός μαχητών μετείχε σε αντάρτικα αποσπάσματα που έδρασαν στο πλευρό των σερβικών κι εν συνεχεία των ρωσικών μονάδων¹. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, το ένοπλο δυναμικό προήλθε σε μεγάλο βαθμό από παραδοσιακούς ληστές κι επαγγελματίες πολεμιστές, πολλοί από τους οποίους είχαν επανδρώσει τα παλιότερα εγχειρήματα της «Λεγεώνας» του Ρακόφσκι και των βουλγαρικών ανταρτοομάδων της δεκαετίας του 1860². Μολονότι στις πηγές τα μέλη αυτών των ανταρτοομάδων αναφέρονται συνήθως ως «Βούλγαροι» (κι από την ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ σαν «Μακεδόνες»), στην πραγματικότητα η εθνοτική σύνθεσή τους υπήρξε περισσότερο περίπλοκη, σε αντιστοιχία με το γλωσσοπολιτισμικό μωσαϊκό των βαλκανικών χριστιανικών κοινοτήτων. Από την άλλη, ένας αριθμός χριστιανών Μακεδόνων στρατολογείται στις βοηθητικές υπηρεσίες του οθωμανικού στρατού, με τη συνεργασία των κατά τόπους μητροπολιτών και κοινοτήτων³.

Αν οι επαναστατικές κινήσεις στο μακεδονικό χώρο υπήρξαν το 1876-77 σχετικά υποτονικές, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις βιαιότητες των οθωμανικών αρχών και των ντόπιων μουσουλμάνων σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού. Δίπλα στα «προληπτικά» κατασταλτικά μέτρα, τις συλλήψεις και σποραδικές δημόσιες εκτελέσεις τοπικών στελεχών του βουλγαρικού κόμματος που κατηγορήθηκαν για ανατρεπτική προπαγάνδα⁴, την παράσταση κλέβει κυρίως η εξαπόλυση ενός κύματος ανεξέλεγκτης τρομοκρατίας, λεηλασιών, βιασμών και άλλων αγριότητων από δυναμικά στοιχεία των εγχώριων μουσουλμανικών κοινοτήτων, τσερκέζους ή τούρκους πρόσφυγες, παραδοσιακούς ληστές και στίφη επιστρατευμένων ατάκτων (*başıbozuk*, «βασιβουζούκοι»). Στην περιοχή της Δράμας, όλα τα σλαβόφωνα χωριά υφίστανται π.χ. συστηματική λεηλασία το Μάιο του 1876, ταυτόχρονα με την καταστολή της βουλγαρικής εξέγερσης στη γειτονική Ροδόπη⁵. Το καλοκαίρι έρχεται η σειρά της υπαίθρου της Στρώμνιτσας να κατακλυστεί από μικροομάδες ένοπλων μουσουλμάνων που *«περιέρχονται ελευθέρως και εις έκαστον χωρίον μένοντες 2-3 ημέρας τρώγουσι, πίνουσι, βιάζουσι τας*

¹ Дойнов 1970, σ.38-9.

² Για την αυτοβιογραφία ενός τέτοιου πολεμιστή, του Χρήστο Μακεντόνσκι από το Γκόρνο Τοντοράκ (σημ. Άνω Θεοδωράκι) του Κιλίκι: *Записки на Христо Н. Македонски 1852-1877*, Σόφια 1983. Για την αντίστοιχη διαδρομή του βοεβόδα Γλιο Μαρκόφ απ' το Μάλεσ: Чолов 2003, σ.67, 159-60 & 196. Πρβλ. τα απομνημονεύματα ενός διάσημου ομολόγου τους από το Σλίβεν της Βουλγαρίας: Панаїот Хитов, *Спомени от хаїдугството*, Σόφια 1975.

³ Шапкарев 1984, σ.277, για τη στρατολόγηση 9 νέων της Οχρίδας και το ρόλο του εξαρχικού μητροπολίτη Ναθαναήλ Γσάρας 1968, σ.272, για τη βοήθεια που προσέφερε «βιαστικώς» (=αναγκαστικά) στην «κυβέρνηση» ένα ελληνόφωνο χωριό της Ανασελίτσας.

⁴ Όπως του δασκάλου Ντίμιταρ Μαρκόφ που απαγχονίστηκε στο κέντρο της Γκόρνα Τζουμαγιά (Κοστκνцев 1984, σ.85-6).

⁵ ΙΑΥΕ 1876/99.1ζ, Α. Παππαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 15.5.1876, αρ.138.

γυναίκας, αρπάζουσιν ό,τι εύρουσι και τους αρέσει και ζητούσι χρήματα παρά πάντων των χωρικών αδιακρίτως ως φόρον, ξυλίζοντες ανηλεώς ή κρεμώντες εκ της μέσης ή άλλως τιμωρούντες τον μη δίδοντα»¹. Στην ύπαιθρο των Σερρών και του Δεμίρ Χισάρ ο εκεί έλληνας πρόξενος καταγράφει συστηματικές λεηλασίες ολόκληρων χωριών από ομάδες βασιβουζούκων και σποραδικούς φόνους προεστών ή άλλων χωρικών, επισημαίνοντας ότι «δεν υπήρξε καμμία διάκρισις μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων, ελεηλατήθησαν δε όχι μόνον τα χωρία τα κατοικούμενα από Βουλγάρους αλλά και τα κατοικούμενα από καθαρώς Έλληνας»². Στις ίδιες τις Σέρρες, μαθητές των τουρκικών σχολείων οργάνωσαν στις 16 Ιουνίου επιθέσεις κατά των προσόψεων των χριστιανικών κατοικιών, σπάζοντας πορτοπαράθυρα υπό το βλέμμα και με παρότρυνση των δασκάλων τους, με αποτέλεσμα το κλείσιμο του παζαριού της πόλης για μια τουλάχιστον βδομάδα³. Σποραδικά «ατακτήματα», με «προσβολές» γυναικών στους δρόμους και σπασίματα τζαμιών στα χριστιανικά προάστεια αναφέρονται ακόμη και στη Θεσσαλονίκη, όπου ήδη από το Δεκέμβριο του 1875 κυκλοφορούν έντονες φήμες για επικείμενη σφαγή των χριστιανών· η βία στην πόλη θα κορυφωθεί ξαφνικά το Μάιο του 1876, όταν οι πρόξενοι της Γαλλίας και της Γερμανίας δολοφονούνται από μουσουλμανικό όχλο εξαγριωμένο με αφορμή την αποτροπή του εξισλαμισμού μιας νεαρής σλαβόφωνης Μακεδόνισσας⁴. Παρόμοια κατάσταση επικράτησε και στην περιοχή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κιλκίς. Το σλαβόφωνο Αμπάρκιοι δέχτηκε π.χ. το καλοκαίρι του 1876 επιδρομή από «στίφος βασιμπουζούκων και άλλων ενόπλων Τούρκων», που «εσύλησε και εβεβήλωσε την εκκλησίαν» και «απέστειλε φορτία λαφύρων εις τα οικεία χωρία»· η ίδια συμμορία επέδραμε εν συνεχεία στα ελληνόφωνα χωριά Δριμύγκλαβα και Μπάλτζα, όπου «πλην το φαγοπότι και των άλλων ύβρεων, εφορολόγησε και χρηματικώς τους κατοίκους, οίτινες καταλιπόντες το χωρίον διεσκορπίσθησαν φεύγοντες τας κακώσεις και την ατίμωσιν»⁵. Το Κιλιντίρ, σλαβόφωνο τσιφλίκι «ανήκον εις τον έλληνα υπήκοον Γ. Χαρίση», δέχτηκε κι αυτό δυο διαδοχικές επιθέσεις το Μάιο και τον Ιούλιο. Την πρώτη φορά λεηλατήθηκε από 300 περίπου επιστράτους, «επιτεθέντες και κατ' αυτού του ιδιοκτήτου, μόλις διαφυγόντος τον έσχατον κίνδυνον», ενώ τη δεύτερη από 400 μουσουλμάνους που «διέπραξαν τα αίσχιστα»· ο επιστάτης έφυγε «νύκτωρ εις Κιλκίσιον», ενώ «οι δυστυχείς

¹ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, επιστολή μη κατονομαζόμενου αποστολέα προς το ελληνικό προξενείο Θεσ/νίκης (Εν Στρουμίση 5.7.1876), συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 14.7.1876, αρ.761.

² ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Ι. Παπακωστόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Σέρραις 13.7.1876, αρ.210. Επίσης: ο ίδιος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 2.7.1876, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 14.7.1876, αρ.761· ΙΑΥΕ 1876/99.1^ε, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.7.1876, αρ.724.

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 21.6.1876, αρ.638· ΙΑΥΕ 1876/99.1ε, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.7.1876, αρ.724.

⁴ Για τα «ατακτήματα» και τις φήμες επικείμενης σφαγής: ΙΑΥΕ 1876/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/νης, Εν Θεσ/νίκη 28.12.1875, αρ.1231 και 29.12.1875, αρ.1238· ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.12.1875, αρ.1240, 24.2.1876, αρ.167 και 3.3.1876, αρ.194. Για το φόνο των προξένων: Снегаров 1937, σ.158-9· Απόστολος Βακαλόπουλος, «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά τον Μάιο 1876 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό ζήτημα», *Μακεδονικά*, 2 (1953), σ.193-262.

⁵ ΙΑΥΕ/1876/99.1^α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 24.8.1876, αρ.987· ΙΑΥΕ 1876/99.1^ε, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.7.1876, αρ.724. Το Φεβρουάριο του 1877 το χωριό θα ξαναδεχτεί επιδρομή «*Οθωμανών τινων από των περιόικων μαχαλάδων*», που λήστευαν κοσμήματα και χρήματα στη διάρκεια ενός γάμου (Ερμής Θεσ/νίκη 11.2.1877, σ.1).

χωρικοί υπέστησαν τα πάνδεινα» ή «διανυκτέρευσαν εις τους παρακειμένους λόφους κρυπτόμενοι». Στο γειτονικό Ακ Μπουνάρ, πάλι, «βασίζουζούκοι επετέθησαν πυροβολώντας μάλιστα κατά του ενοικιαστού αυτού Γ. Βλάχη, υπηκόου Έλληνοζ»¹. Παρόμοια τύχη υπέστησαν και τα τσιφλίκια του προξένου των ΗΠΑ Περικλή Χατζηλαζάρου, Μπαχτιάρ και Γιάνες, οι κάτοικοι των οποίων κατέφυγαν για προστασία στα γειτονικά βουνά και δάση². Βιασμοί «γυναικών και κορασίων» διαπράττονται το Μάιο από διερχόμενους επιστράτους στο Ζάροβο του Λαγκαδά, ενώ τον Ιούλιο στην Πλέβνα της Δράμας βασιβουζούκοι «απέκοψαν τα γεννητικά μόρια νέου τινός, μη δυνηθέντος του πατρός αυτού να πληρώση τα ζητούμενα λύτρα»³. Στην Καρατζόβα, ντόπιοι μουσουλμάνοι από τη Νότια, το Νοβοσέλο και το Πρόντρομ πραγματοποιούν το ίδιο καλοκαίρι συστηματικές επιδρομές στα γύρω χριστιανικά, σλαβόφωνα και βλάχικα χωριά: «Αι οικίαι των διηπάγησαν και απεγυμνώθησαν, τα δε λάφυρα μετεκομίσθησαν εν πλήρει μεσημβρία και υπό τα όμματα πάντων εις Νότια και τα άλλα τουρκικά χωρία, γυναίκες και παρθένοι ητιμάσθησαν και επί δεκαπέντε ημέρας αι χριστιανικαί οικογένειαι κατέφυγον εις τα όρη κρυπτόμεναι, ενώ οι επιδρομείς κατεγίνοντο εις την διαρπαγήν των χωρίων. Όσοι δε ετόλμησαν να προστατεύσωσι την τιμήν και την περιουσίαν των εκακώθησαν μέχρι θανάτου ή μόλις διέφυγον τον θάνατον»⁴. Στη Δυτική Μακεδονία, πεδινά κεφαλοχώρια όπως η Κατράνιτσα (σημ. Πύργοι) ή το Εξισού (σημ. Ξινό Νερό) εγκαταλείπονται τον Ιούνιο του 1876 απ' τους κατοίκους τους και λεηλατούνται «υπό των εκείθεν διαβαινόντων εθελοντών» που από τα γειτονικά Καϊλάρια (σημ. Πτολεμαΐδα) κατευθύνονται προς το σερβικό μέτωπο⁵. Η προξενική αλληλογραφία της διετίας 1876-78, τόσο η ελληνική όσο και η ευρωπαϊκή, βρίθει από παρόμοιες περιγραφές⁶. Ιδιαίτερα σκληρή μεταχείριση φαίνεται πως επιφυλάχθηκε σε στελέχη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος άμεσα ταυτισμένα με το ρωσικό μηχανισμό: στην περιοχή π.χ. των Βοδενών, ο Νούσε Τρύπτσε, στενός συνεργάτης του «αρχιβουλγαριστή» Γκόγκοφ και ταχυδρόμος του ρωσικού προξενείου, ακρωτηριάστηκε και κάηκε ζωντανός από μουσουλμάνους της Καρατζόβας⁷. Σχετικά ηπιότερη υπήρξε αντίθετα η κατάσταση στις νοτιότερες ελληνόφωνες επαρχίες: «η Χαλκιδική και το τμήμα το μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βερροίας, το καλούμενον Ρουμλούκι ως κατοικούμενον υπό Ελλήνων, ως και τα αλλαχού Ελληνικά χωρία υπέστησαν ελάχιστα εν σχέσει προς τα άλλα μέρη τα κατοικούμενα υπό Βουλγάρων», παρατηρεί τον Ιούλιο του 1876 ο πρόξενος Βατικιώτης⁸. Ακόμη κι όταν

¹ ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 28.5.1876, αρ.536· ΙΑΥΕ 1876/99.1ζ, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.7.1876, αρ.724· ΙΑΥΕ 1876/99.1α, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 24.8.1876, αρ.987.

² Αναφορά του Χατζηλαζάρου (16.7.1876), σε Shashko 1986, σ.18-25.

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 28.5.1876, αρ.536· ΙΑΥΕ 1876/99.1ε, Α. Παπαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 19.7.1876, αρ.265.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/99.1α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 24.8.1876, αρ.987.

⁵ ΙΑΥΕ 1876/99.1ε, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.7.1876, αρ.724.

⁶ ΙΑΥΕ 1876/99.1α-ζ, διάφορα έγγραφα· Κωφός 1969 passim· Πασκαλεβα 2001, σ.320-1, 331-4, 338-41, 355-7, 364-7 & 370-1· Βριτανσκι, όπ.π. 2003, σ. 316-9. Βλ. και τις καταγγελίες που δημοσιεύονταν τακτικά στις στήλες του σαλονικού Ερμή.

⁷ ΠΔΑ, φ.1932κ, όπ.1, α.ε.105, λ.28.

⁸ ΙΑΥΕ 1876/99.1α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 14.7.1876, αρ.761. Ο πρόξενος αποδίδει αυτή την εξέλιξη σε δυο πιθανά αίτια: «είτε διότι τα τμήματα ταύτα εισίν απόκεντρα οι δ' εν αυτοίς Τούρκοι ολιγαριθμότεροι,

υπάρχουν υποψίες ή κυκλοφορούν φήμες για επικείμενη απόβαση εκεί ελλήνων ανταρτών, οι αρχές της Χαλκιδικής περιορίζονται στον εξαναγκασμό των χριστιανών κατοίκων «να επιτηρώσι υπ' ευθύνην των τα παράλια»¹. η βαρύτερη σχετική καταγγελία που εντόπισα στους σχετικούς φακέλους του Υπ.Εξ. αφορά μουσουλμάνους «ωπλισμένους από ποδών μέχρι κεφαλής, μεταβαίνοντες εις τας οικίας των ευόρων κατοίκων, εσθιοντες, πίνοντες και πυροβολούντες, λαμβάνοντες τη βία χρήματα και ζητούντες παρά του μουχτάρη πυρίτιδα, σφαίρας και τα παρόμοια»².

Φυσικά, η στάση του μουσουλμανικού πληθυσμού κάθε άλλο παρά είναι ενιαία. Στη Γκόρνα Τζουμαγιά (σημ. Μπλαγκόεβγκρατ), μουσουλμάνοι και χριστιανοί πρόκριτοι συνεννοήθηκαν π.χ. αμέσως μετά την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου για αμοιβαία αλληλοπροστασία των δυο κοινοτήτων: «οι Τούρκοι να προστατεύσουν εμάς τους Βουλγάρους απ' τους Τσερκέζους και τους βασιβουζούκους, κι εμείς αυτούς απ' τους Ρώσους και τους κομιτατζήδες»· η συμφωνία, σημειώνει αυτοκριτικά ο βουλγαροδιδάσκαλος που μας παραδίδει την πληροφορία, τηρήθηκε μεν απ' τους μουσουλμάνους (με κοινή ένοπλη απόκρουση των επιδρομέων τσερκέζων προσφύγων), όχι όμως κι από τους χριστιανούς μετά τη νίκη των ρωσικών όπλων³. Αντιμέτωπες με την απώλεια κάθε ελέγχου στη μακεδονική ενδοχώρα, οι ίδιες οι οθωμανικές αρχές θα ευνοήσουν άλλωστε κάποιες φορές τη λήψη παρόμοιων μέτρων: «η τοπική αρχή έπεμψε πέντε εκ των ενταύθα βέηδων εις διάφορα χωρία της επαρχίας», αναφέρει τον Ιούλιο του 1876 ο έλληνας πρόξενος Σερρών, «δια να διορίσωσι τα εφράμια (φύλακας χριστιανούς και οθωμανούς ομού) όπως φυλάξωσι τα χωρία από νέας επιδρομάς των Μπασιμποζούκων και Κιρκασιών»⁴.

Άμεση απόρροια αυτής της κατάστασης είναι η γενίκευση των αλυτρωτικών προσδοκιών και διαθέσεων στο εσωτερικό του χριστιανικού μακεδονικού πληθυσμού, με υποχώρηση των εθνικών και πολιτικών διαχωριστικών γραμμών της προηγούμενης περιόδου. Η παρέμβαση ιδίως της ευρωπαϊκής διπλωματίας μετά τις σφαγές του Μπατάκ για μια ειρηνική επίλυση του βουλγαρικού ζητήματος θα λειτουργήσει καταλυτικά σε βάρος της επιρροής του πατριαρχικού κόμματος. «Χρειάζεται αληθώς υπεράνθρωπος δύναμις όπως άνθρωποι υφιστάμενοι τα δεινά αγροίκου και φανατικωτάτης ετεροθρήσκου τυραννίας, μήτε την τιμήν, μήτε την ζωήν, μήτε την περιουσίαν σεβομένης, απογυμνούσης δε τους πάντας και καταπιεζούσης δι' αφορήτου φορολογίας, αντιστώσιν εις το δέλεαρ της αυτονομίας και αυτοδιοικήσεως την οποίαν τσοσούτον ισχυροί προστάται επιδεικνύουσιν εις τους Μακεδόνας Βουλγαρογλώσσους», εξηγεί τον Οκτώβριο του 1876 ο Βατικιώτης. «Ουδεμία επομένως αμφιβολία ότι εάν παρασχεθή αυτονομία εις την Βουλγαρίαν, την Βοσνίαν και Ερζεγοβίνη υπό την εγγύησιν των Δυνάμεων, οι

είτε διότι επεδείξαντο θάρρος και αμυντικήν θέλησιν ισχυροτέραν». Το δεύτερο δεν επιβεβαιώνεται, πάντως, από καμιά πηγή.

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 3.8.1876, αρ.863.

² ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Γ. Ζερβίδης προς Κ. Βατικιώτη, Αδάμ 28.9.1876.

³ Костенцев 1984, σ.86, 88 & 95.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Ι. Παπακωστόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Σέρραις 13.7.1876, αρ.210.

βουλγαρόγλωσσοι της Μακεδονίας, καίτοι δι' αρρήκτου δεσμού κοινής ιστορίας και κοινών αισθημάτων συνδεδόμενοι μετά των άλλων συνοίκων αυτοίς φυλών, θα προτιμήσωσι της αφορήτου δουλείας την αυτονομίαν, του ελληνισμού τον βουλγαρισμόν και πάντα αυτού τα παρεπόμενα». Ο πρόξενος θεωρεί μάλιστα «ουδόλωσ απίθανον» ακόμη και το ενδεχόμενο «πολλοί μη βουλγαρόγλωσσοι [να] προσποιηθώσιν ότι εισίν και αυτοί βούλγαροι, όπως δυνηθώσιν να μετάσχωσι των επαγγελλομένων αγαθών»¹. Η εικόνα αυτή δε θ' αλλάξει μέσα στη διετία απεναντίας, ενισχύεται απ' τον πολλαπλασιασμό των ταλαιπωριών, την κλιμάκωση των κινδύνων και την παράλληλη αύξηση των προσδοκιών. Καταπιέσεις και κακοδιοίκηση, επαναλαμβάνει στις αρχές του 1878 ο Βατικιώτης, «αναγκάζωσι τους Χριστιανούς και άκοντας να ρίπτωνται τυφλοί όμμασιν εις τας αγκάλας παντός επαγγελλομένου την σωτηρίαν των», ενώ ακόμη σαφέστερος είναι την ίδια χρονιά ο πράκτορας του προξενείου Μοναστηρίου, Αναστάσιος Πηχεών: «Οι Χριστιανοί κάτοικοι των μερών τούτων εις τοιαύτην περιήλθον κατάστασιν», γράφει από τη Χρούπιστα (σημ. Άργος Ορεστικό) της Καστοριάς, «ώστε ου μόνον ρωσσοβουλγαρικής συμμορίας αλλά και ινδοσινικής συμμορίας με ανοικτάς αγκάλας θέλουσι δεχθή, εάν αύται προκηρύξωσι την από του υπάρχοντος ζυγού απελευθέρωσιν»². Στο άλλο άκρο της Μακεδονίας, τα ίδια ακριβώς διαπιστώνει τον Ιούνιο του 1877 και ο πρόξενος Καβάλας: «Πάντες σχεδόν εν τη αγανακτήσει των, είτε Βουλγαρόφωνοι, και εξ αυτών των τέως σχισματικών, ως και οι αμιγείς Έλληνες, φαίνονται τουλάχιστον διατεθειμένοι να προστρέξωσιν εις την σημαίαν εκείνην, είτε ρωσσικήν είτε ελληνικήν, ήτις πρώτη ήθελε φανεί εν μέτρω τινί ισχύος και τάξεως και μετά τινα προσυνηννόσιν εν ταις χώραις ταύταις προς ενίσχυσιν αυτών και διεύθυνσιν. Φόβος δε υπάρχει μη προλάβη τον Ελληνισμόν η δύναμις και το γόητρον των υπέρ της χειραφετήσεως των Χριστιανών αγώνων του Σλαβισμού, του από πολλών ετών τοσαύτα και μετά τοσαύτης επιμονής ενεργούντος εν Μακεδονία υπέρ εαυτού και προς βλάβην της ημετέρας εθνότητος»³.

Η ανταπόκριση του ελληνικού κράτους απέναντι σ' αυτές τις απελευθερωτικές προσδοκίες θα είναι επί της ουσίας μηδαμινή. Σε όλη τη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης, οι κυβερνήσεις της Αθήνας παλινωδούν ανάμεσα στη διατήρηση της υφιστάμενης στρατηγικής της αντισλαβικής ελληνοτουρκικής σύμπραξης και στις απραγματοποίητες φαντασιώσεις μιας δυναμικότερης πολιτικής εκτός από τη στρατιωτική αδυναμία του Βασιλείου και τη σχέση του θρόνου με την Αγγλία, η αυτοσυγκράτηση αυτή επικαθορίζεται επίσης σε μεγάλο βαθμό από την πεποίθηση πως οποιαδήποτε ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας στα κεντρικά Βαλκάνια λειτουργεί de facto υπέρ των σλαβικών εθνικών κινημάτων, ακυρώνοντας τη Μεγάλη Ιδέα μιας

¹ ΙΑΥΕ 1876/77.3, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, αρ.1182. Ενάμιση χρόνο αργότερα, οι αρχικές υποψίες έχουν μετατραπεί σε βεβαιότητα: «τις αμφιβάλλει ότι θα προτιμήσωσι να γίνωσι Βούλγαροι και αυτοί οι Έλληνες παρά να μείνωσιν υπό την τουρκικήν κυριαρχίαν και διοίκησιν;» (Βατικιώτης προς Δηλιγιάννη, 2.2.1878, σε Κωφός 1969, σ.93).

² Κωφός 1969, σ.178 & 340.

³ Στο ίδιο, σ.250.

χερσονήσου υπό ελληνική ηγεμονία¹. Η αρνητική αυτή στάση δεν αφορά μόνο την προοπτική δημιουργίας μιας Μεγάλης Βουλγαρίας αλλά ακόμη και τα μετριοπαθή αγγλικά μεταρρυθμιστικά σχέδια για εγκαθίδρυση τοπικών αυτονομιών, με αυτοδιοικούμενους δήμους 5-10.000 κατοίκων, στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους. «Οι δήμοι δια της πανδήμου ψηφοφορίας θέλουσιν εκλέγει τα συμβούλια και τους δημάρχους, θα υφίσταται εν αυτοίς επιτόπιος αστυνομία και χωροφυλακή και θα εισαχθή η επιτόπιος γλώσσα δια την σύνταξιν των επισήμων πράξεων», ενημερώνει σχετικά στις αρχές Δεκεμβρίου 1876 τον προϊστάμενό του υπουργό ο έλληνας πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, για να εξηγήσει αμέσως μετά ότι, παρόλο που μια τέτοια ρύθμιση «θα έχη ως αποτέλεσμα την πραγματικήν υπεροχήν του χριστιανικού στοιχείου», εμπεριέχει ωστόσο σοβαρούς κινδύνους για τα ελληνικά συμφέροντα: «η εισαγωγή της επιτοπίου γλώσσης εις τους δήμους δια τας επισήμους πράξεις εξ ανάγκης θα δημιουργήση Βουλγαρικούς Δήμους εν Θράκη και Μακεδονία», άρα «ο στρατηγός Ιγνάτιεφ θα επηρεάση το συνέδριον χωρίς να έχη ανάγκην να οριοθετήση την Βουλγαρίαν»².

Ως τα τέλη του 1877, η ελληνική πολιτική επικεντρώθηκε έτσι στην πάση θυσία αποτροπή κάθε απόπειρας για εξέγερση του ελληνικού ή ελληνόφωνος πληθυσμού των αλύτρωτων οθωμανικών επαρχιών. «Ταις υμετέραις οδηγίαις επόμενος και υπό των εν τη Υμετέρα επιστολή αναμφισβήτητων αληθειών εμφορούμενος, κατήγγειλα Υμίν εκάστοτε και καταπολέμησα πάσαν τάσιν ή απόπειραν προς συμμετοχήν οιοδήποτε τμήματος της Μακεδονίας εις επαναστατικά κινήματα διαρκούσης της εξεγέρσεως των άλλων Σλαυικών φυλών», τονίζει χαρακτηριστικά τον Ιανουάριο του 1877 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης, απευθυνόμενος στον υπουργό Εξωτερικών. «Προπαρεσκεύασα συγχρόνως τα πράγματα εις εντόνους διαδηλώσεις προς ενίσχυσιν της Υψ. Πύλης [...] και εξήγειρα την ενταύθα κοινήν γνώμην Χριστιανών τε και Τούρκων όπως επιζητή διαρρήδην αμοιβαίαν σύμπραξιν και υποστήριξιν προς καταπολέμησιν κοινού και μεγίστου εχθρού»· δυστυχώς, προσθέτει, «απρόοπται περιστάσεις» ματαίωσαν την προγραμματισμένη δημοσίευση στον τοπικό 'Ερμή' «σειράς σπουδαίων άρθρων σκοπούντων να καταδείξωσι την ανάγκην ήτις επιβάλλεται εις τε το Οθωμανικόν και το Ελληνικόν στοιχείον εν Μακεδονία να αφήσωσι τας ιστορικάς αυτών εχθροπαθείας και προκαταλήψεις και ειλικρινώς να συνεργασθώσιν όπως αποσοβήσωσι τον από του σλαυισμού απειλούμενον κατά της κοινής πατρίδος κίνδυνον»³.

Για τις συγκεκριμένες μορφές που πήρε αυτή η «καταπολέμησις» των επαναστατικών εγχειρημάτων απ' τον ελληνικό διπλωματικό μηχανισμό, εξαιρετικά αποκαλυπτική είναι μια αναφορά του προξένου Μοναστηρίου Πέτρου Λογοθέτη. Στα τέλη Ιουνίου 1876, γράφει, ο ομόλογός του στη Θεσσαλονίκη τον ενημέρωσε «απορρήτως» -με «ιδιαιτέρον γράμμα»- ότι «έξ βουλγαρόγλωσσοι, ορμώμενοι εκ της επαρχίας Καστορίας» έφτασαν εκεί ατμοπλοϊκά από την

¹ Καράβας 2006· Κωφός 2001, σ.43-4, 55-6 & 155.

² ΙΑΥΕ 1876/99.1^ε, Α. Κουντουριώτης προς Α. Κοντόσταυλο, Πέραν 3.12.1876, αρ.4632, εμπιστευτική.

³ Κωφός 1969, σ.75-6.

Αθήνα, «ένθα διέτριβον επαγγελλόμενοι τον οικοδομικόν εργάτην, ίνα εξεγείρωσιν υπό σλαβικήν σημαίαν εις επανάστασιν την περί Καστορίαν ύπαιθρον χώραν προς εξυπηρέτησιν ξένων πολιτικών και συμφερόντων»· επικεφαλής της ομάδας ήταν κάποιος Λάζαρος Ρούκας, επίσης καστοριανός κι «εμπνεόμενος υπό αισθημάτων μισελληνικωτάτων». Οι οθωμανικές αρχές θεώρησαν ύποπτους τους έξι μετανάστες, τους συνέλαβαν και τους μετήγαγαν στο Μοναστήρι, στο βιλαέτι του οποίου υπαγόταν η ιδιαίτερή τους πατρίδα, ο δε Βατικιώτης ζητούσε από τον εκεί πρόξενο «να ενεργηθή ό,τι εφικτόν προς ματαίωσιν του επαναστατικού σχεδίου των απεγνωσμένων τούτων ανθρώπων». Έτσι, «μετά τας αναγκαίας ερεύνας περί της ηθικής ποιότητος και αυτών και του ηγέτου τούτων Λάζου Ρούκα μίαν ημέραν προ της ενταύθα αφίξεώς των προεξετέθησαν τα κατ' αυτούς, ούτως ώστε και η απόπειρα αυτών περί εξεγέρσεως επαναστατικού κινήματος εν τη επαρχία Καστορίας ολοσχερώς εματαιώθη και αυτοί ούτοι συνεπεία της προς το γενικόν Διοικητήν του Νομού Βιτωλίων εκθέσεως του γενικού Διοικητού του Νομού Θεσσαλονίκης εφυλακίσθησαν ενταύθα άμα τη αφίξει των κατά διαταγήν του προτελευταίου, προπιθεμένου, ως μανθάνω, να αποστείλη αυτούς προσεχώς φρουρουμένους υπό στρατιωτικής δυνάμεως εν Κωνσταντινουπόλει»¹. Όπως προκύπτει από τη διασταύρωση άλλων πηγών, οι έξι καστοριανοί «ελληνοβούλγαροι» είχαν όντως σταλεί στην περιοχή ως «απόστολοι» από το επαναστατικό δίκτυο του Λεωνίδα Βούλγαρη, έμειναν φυλακισμένοι επί τετράμηνο κι απελευθερώθηκαν χάρη στη μεσολάβηση κάποιου «επιφανούς συμπατριώτη τους» εγκαταστημένου στην οθωμανική πρωτεύουσα· η κατάδοσή τους αποδίδεται από τον μεν Βούλγαρη σε φιλοβρετανούς έλληνες πολιτικούς, από το δε περιβάλλον των συλληφθέντων στην ηγεσία του ελληνόφρονος Μακεδονικού Συλλόγου της Αθήνας².

Πυροσβεστικές παρεμβάσεις των ελληνικών προξενείων προκαλούν και οι ζυμώσεις άλλων ελληνικών οργανώσεων, όπως η αθηναϊκή «Αδελφότης», απεσταλμένοι της οποίας περιέρχονται στα μέσα του 1876 τον Όλυμπο, τη Χαλκιδική και διάφορα μέρη της Ν.Δ. Μακεδονίας βολιδοσκοπώντας τις διαθέσεις του ελληνικού πληθυσμού και τις τεχνικές δυνατότητες οργάνωσης ανταρτοπόλεμου. Ενημερώνοντας εμπιστευτικά τον προϊστάμενό του (και άκρως σλαβόφοβο) υπουργό Αλέξανδρο Κοντόσταυλο για τις σχετικές ζυμώσεις που διεξάγονταν κρυφά από τα ελληνικά προξενεία, ο Βατικιώτης εξηγεί τους λόγους της αντίθεσής του σ' αυτή τη δραστηριότητα με βάση κυρίως τις διαφορετικές προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ενώ η «Αδελφότητα», γράφει, βλέπει τις επαναστάσεις «των ομόρων ελληνικών επαρχιών» ως υποκατάστατο της στρατιωτικής αδυναμίας του ελληνικού βασιλείου και μέσο πίεσης για την απόσπαση μεταρρυθμίσεων υπέρ των χριστιανών, στην πραγματικότητα μια τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε «να διακυβεύση τα ύψιστα συμφέροντα του Ελληνισμού», ανοίγοντας το δρόμο για την ικανοποίηση των σλαβικών βλέψεων· απεναντίας,

¹ ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Βιτωλίοις 1.7.1876, αρ.246.

² Λεωνίδας Βούλγαρης, *Αποκαλυφθήτω αλήθεια*, Αθήνησι 1878, σ.90· *Στοά* (Αθήνα) 21.1.1877, σ.3-4· Тане Пеев, «Българската легия в Гърция през 1887 г. (извадки от моите спомени)», *Македонски Преглед* III/4(1927), σ.34.

αν η ευρωπαϊκή διπλωματία «*επιτύχη την ειρηνοποίησιν της Ανατολής, παρέχουσα αυτονομίαν εις τας σλαβικές επαρχίας και επεκτείνουσα την Βουλγαρίαν άχρι της Θεσσαλονίκης και του Ολύμπου*», τότε -και μόνο τότε- πρέπει ο Ελληνισμός «να σκεφθή περί της ενόπλου αμύνης ή διεκδικήσεως των δικαιωμάτων του»¹. Ως δεύτερο επιχείρημα κατά των «*τυχοδιωκτισμών*» επιστρατεύεται το αδιέξοδο του ένοπλου αλυτρωτισμού χωρίς καθολική στρατιωτική εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο: «*οποιονδήποτε κίνημα επαναστατικόν εν Ολύμπω*», υποστηρίζει ο Βατικιώτης, «*δεν θα είναι σπουδαίον*» και «*θα καταπνιγή εις το αίμα των πέριξ φιλησύχων Χριστιανών*»· για να έχει άλλωστε λόγο ύπαρξης, μια τέτοια ενέργεια θα έπρεπε να στοχεύει «*ουχί τον Όλυμπον, όν ουδείς πλην των Τούρκων αμφισβητεί, αλλά την κυρίως Μακεδονίαν την οποίαν ζητούσι να μας αρπάσωσι*», κι ένας τέτοιος σχεδιασμός είναι πρακτικά αδύνατος². Μετά την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου, η οικουμενική κυβέρνηση Κανάρη φλερτάρει πάντως για ένα μικρό διάστημα με την υπόθαλψη επαναστατικών κινήματων στη Μακεδονία, παρέχοντας κάλυψη και τεχνική υποστήριξη στην υπό κατάρτιση βαλκανική λεγεώνα του Βούλγαρη, η προσωρινή όμως καθήλωση των ρωσικών στρατευμάτων στο μέτωπο της Πλέβνας επέφερε αρκετά γρήγορα την εγκατάλειψη της όλης προσπάθειας³. Σε κεντρικότερο επίπεδο, το Πατριαρχείο έσπευσε να συμπαραταχθεί ολόψυχα με την πολεμική προσπάθεια του οθωμανικού κράτους εκδίδοντας ειδικές εγκυκλίους, αναγνωστές στους ναούς κάθε Κυριακή και γιορτή, «*υπέρ του θριάμβου των αυτοκρατορικών όπλων*» και καλώντας το χριστιανορθόδοξο ποιμνιο να επιδείξει «*υποταγήν προς το θεόθεν ταχθέν ημίν βασιλείον κράτος, υπό την αιγίδα και προστασίαν του οποίου το ημέτερον έθνος απ' αιώνων ήδη ζει, διασώζων την θρησκείαν, την γλώσσαν και τας παραδόσεις αυτού, [...] απαρτίζον μέλος σπουδαιότατον της υψηλής ταύτης αυτοκρατορίας*»⁴.

Εκτός από τη στρατιωτική αδυναμία του ελληνικού βασιλείου και τη μακραιώνη παράδοση υποταγής του Πατριαρχείου στην Υψηλή Πύλη, οι επιλογές αυτές καθορίστηκαν επίσης από το κοινωνικό υπόβαθρο των κοινών ταξικών συμφερόντων ελλήνων και οθωμανών προυχόντων απέναντι στη διαφαινόμενη σλαβική πληβειακή απειλή. Το υπόβαθρο αυτό καταγράφεται ευκρινέστερα στις πηγές όσον αφορά τις επιλογές και προθέσεις της μουσουλμανικής πλευράς: οι Τούρκοι της Μακεδονίας, εξηγεί ήδη από το Δεκέμβριο του 1876 ο Βατικιώτης, «*αδιστακτως διακηρρύττουσιν ότι εάν πέπρωται να παραδώσωσι τας χώρας ταύτας εις άλλην κυριαρχίαν, νόμιμοι διάδοχοι αυτών εισίν οι Έλληνες (ρούμ), παρά των οποίων κατέκτησαν αυτάς, ουχί δε ποτέ οι γεωργοί των τσιφλικίων των Βούλγαροι*»⁵. Καθώς οι ρωσικές στρατιές προελαύνουν προς νότον, συνοδευόμενες από βίαια ξεσπάσματα της σλαβόφωνης

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 2.11.1876, αρ.1265, εμπιστευτική.

² Κωφός 1969, σ.77-8.

³ Κωφός 1969, σ.27-8· Κωφός 1981, σ.86-7· Βούλγαρης 1878, σ.156-94· Πеев 1927, σ.38-9.

⁴ *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη) 22.4.1876, σ.3· 27.4.1876, σ.1 & 18.5.1876, σ.1· Κωφός 2001, σ.95· Καράβας 2006, σ.8. Στις εκκλησίες της Κρήτης, η ανάγνωση της εγκυκλίου εμποδίστηκε απ' τους πιστούς.

⁵ Κωφός 1969, σ.24.

αγροτιάς εναντίον των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων¹, τα δείγματα οθωμανικού φιλελληνισμού θα πολλαπλασιαστούν. «Είναι αληθώς αξιοσημείωτος η εκ μέρους των Τούρκων εκδηλωθείσα πανταχόθεν ζωηρά επιθυμία να ιδωσιν εγκαθιδρυμένην εν Μακεδονία την ελληνικήν κυριαρχίαν και ανυπομόνως αναμένοντας αυτήν», επαναλαμβάνει τον Ιανουάριο του 1878 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης· ο συνάδελφός του στο Μοναστήρι καταγράφει κι αυτός την προτίμηση «των νοημονεστέρων και επισημοτέρων βέηδων» για υπαγωγή τους στους ήδη διαμορφωμένους «συνταγματικούς και ανεξιθρήσκους θεσμούς της Ελλάδος» αντί για «την κυριαρχίαν των Βουλγάρων, φυλής αγρίας, παντός πολιτισμού αμοιρούσης και μόλις τώρα μελλούσης να συνταχθεί εν έθνει», κάτω από την οποία «φρονούσιν ότι θέλουσι στερηθή παντός δικαιώματος επ' αυτών των ακινήτων ιδιοκτησιών των»· παρόμοιες διαθέσεις εκφράζουν το Φεβρουάριο οι Τούρκοι των Σερρών και το Μάρτιο αυτοί της Καβάλλας, διακηρύσσοντας «ότι προτιμώσι να τεθώσι υπό το σκήπτρον του βασιλέως των Ελλήνων και μείνουσι ευχαρίστως εις τας εστίας των παρά υπό τον Βούλγαρον ηγεμόνα και αναγκασθώσιν ούτω ν' αναχωρήσωσιν εγκαταλείποντες και απάσας τας κτηματικές περιουσίας των»². Από χριστιανικής πλευράς, τα οικονομικά συμφέροντα των ελληνορθόδοξων μεγαλοαστών της Κωνσταντινούπολης, που ήλεγχαν τα ηγετικά κλιμάκια του Πατριαρχείου, «ήταν τόσο στενά συνδεδεμένα με την Αυτοκρατορία, ώστε η υποδαύλιση ένοπλων κινημάτων με στόχο τη βίαιη ανατροπή της υφιστάμενης κατάστασης δεν τους ήταν ιδιαίτερα αρεστή», καθώς με τη διάλυση της Αυτοκρατορίας «θα καταστρέφονταν οι περιουσίες [τους] και τα 'άγια των αγίων' του γένους»³. Στην ίδια τη Μακεδονία, διαγνώσιμη είναι πάλι μια πόλωση ανάμεσα στα ελληνορθόδοξα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο, όσον αφορά τον προσδιορισμό του κύριου εχθρού⁴. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, αυτό που κυριαρχεί είναι οι απελευθερωτικές προσδοκίες· ακόμη κι η καφενειακή «πολεμική εξέγερσις της Ελλάδος» το φθινόπωρο του 1876, αναφέρει ο Βατικιώτης, «εξήγειρε πανταχού τον ενθουσιασμόν των Ελληνιζόντων Βουλγάρων»⁵.

Ο Ιγνάτιεφ στην Αθήνα: εκδοχές της μακεδονικής ταυτότητας

Ακόμα πιο ευδιάκριτη καθίσταται η διαπλοκή κοινωνικών αντιθέσεων κι εθνικών επιλογών στο εσωτερικό μιας γεωγραφικά εντοπισμένης κοινότητας (της μακεδονικής παροικίας των Αθηνών) σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή: την τετραήμερη επίσκεψη του στρατηγού Ιγνάτιεφ στην ελληνική πρωτεύουσα, την επαύριο της πρεσβευτικής συνδιάσκεψης στην Κωνσταντινούπολη (16-19.1.1877). Με αφορμή την παρουσία του κατεξοχήν

¹ Дойнов 1970, σ.41.

² Κωφός 1969, σ.91, 186, 258 & 280.

³ Κωφός 2001, σ.33-4 & 72-3. Πρβλ. Κωφός 1981, σ.56-7, για τα «ελληνοοθωμανικά» σχέδια του τραπεζίτη Γ. Ζαρίφη.

⁴ Κωφός 2001, σ.36.

⁵ Κωφός 1969, σ.20.

εκπροσώπου του «πανσλαβισμού», δυο διαφορετικές συγκεντρώσεις οργανώνονται στις 18 Ιανουαρίου στο κέντρο της Αθήνας. Στην πρώτη, που πραγματοποιήθηκε το μεσημέρι έξω από το ξενοδοχείο του στρατηγού, μετείχαν μερικές δεκάδες άτομα που από τις περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες αναφέρονται σαν «Βούλγαροι κτίσται, εν Αθήναις εργαζόμενοι»¹. ακριβέστερα ρεπορτάζ κάνουν λόγο για «περί τους 100 των εν Αθήναις οικοδόμων (κτιστών και ξυλουργών), εκ Μακεδονίας το πλείστον καταγομένων»² ή για «πεντήκοντα περίπου τσούσιδες, δηλαδή μακεδόνας βουλγαροφώνους, ών τινες όμως είνε έλληνες τα φρονήματα, άλλοι δε βούλγαροι, πάντες δ' αμφίβολοι τας διαθέσεις και απαίδευτοι, πενήκοντα εξ εκείνων οίτινες επαγγέλλονται εν Αθήναις τους κτίστας»³. Σύμφωνα με την πιο αποστασιοποιημένη περιγραφή, οι συγκεντρωμένοι «ήρξαντο ζητωκραυγάζοντες υπέρ του Έθνους, του Βασιλέως, της Μακεδονίας και των άλλων δούλων επαρχιών και υπέρ του κ. Ιγνατιέφ», στον οποίο επιτροπή επέδωσε ψήφισμα «εκ μέρους των Μακεδόνων»: το κείμενο ήταν «γεγραμμένον βουλγαριστί» αλλά, σύμφωνα τουλάχιστον με την εκδοχή του που δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες, δεν απέκλινε από τα συνήθη πλαίσια του ελληνικού αλυτρωτισμού: υπενθύμιζε πως «όχι μόνον οι Σλαύοι, αλλά και όλαι αι άλλα υπόδουλοι επαρχίαι υπό την Τουρκίαν υποφέρουσι πανδείνους κακώσεις υπό της φοβεράς μάστιγος της Τουρκίας ένεκα της συνήθους κακοδιοικήσεως αυτής» και καλούσε την «κραταιά» Ρωσία «να θεωρήση και νυν εν ίση μοίρα πάντες τους δεδουλωμένους λαούς, οίτινες από τόσων αιώνων στενάζουσιν υπό τον βαρύν ζυγόν της οθωμανικής δυναστείας». Ο Ιγνάτιεφ, απ' την πλευρά του, παρέλαβε το ψήφισμα και, κατά την ίδια πηγή, ζήτησε από τους επιδότες να μείνουν ήσυχοι («ντα μαλτσέτι», επί λέξει: «να σιωπήσετε»)⁴. Ακόμη κι η απλή εκδήλωση υποστήριξης προς το πρόσωπο του ρώσου διπλωμάτη θεωρήθηκε ωστόσο πρόκληση, με αποτέλεσμα «οι άλλοι Μακεδόνες» της Αθήνας να συγκροτήσουν τη δεύτερη, βραδινή διαδήλωση της ημέρας. Αφετηρία της ήταν τα γραφεία του επίσημου Μακεδονικού Συλλόγου της πρωτεύουσας, μετείχαν δε «διακόσιοι περίπου Μακεδόνες, μεταξύ των οποίων φοιτηταί, λόγιοι, πάντες αξιότιμοι άνδρες, εις ούς εγένετο γνωστόν ότι οι άθλιοι εκείνοι τσούσιδες ως μακεδόνες εξεδήλωσαν δια της αναφοράς τα σλαβικά των φρονήματα»⁵. Οι διαδηλωτές κατευθύνθηκαν αρχικά στο σπίτι του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, τον οποίο εν συνεχεία εντόπισαν να παρακολουθεί κάποια θεατρική παράσταση· του υπέβαλαν ψήφισμα διαμαρτυρίας και «παρεκάλεσαν αυτόν να δώσει

¹ *Παλιγγενεσία* (Αθήνα) 19.1.1877, σ.2. Επίσης: *Μέλλον* 20.1.1877, σ.3· *Ημέρα* 21.1.1877, σ.3.

² *Στοά* (Αθήνα) 19.1.1877, σ.1.

³ *Εφημερίς* (Αθήνα) 19.1.1877, σ.3-4.

⁴ *Στοά* 19.1.1877, σ.1. Το κείμενο του ψηφίσματος δημοσιεύθηκε επίσης στην *Παλιγγενεσία* (19.1.77, σ.2) και την *Εφημερίδα* (20.1.77, σ.3). *Στοά* κι *Εφημερίς* διατήρησαν επιφυλάξεις για τη γνησιότητά του, ενώ η *Ημέρα* έγραψε ότι «απαξιοί» να το αναπαράγει, «ως ανάξιον προσοχής» (21.1.77, σ.4). Στα απομνημονεύματά του, ο ίδιος ο Ιγνάτιεφ αναφέρεται πάντως συνοπτικά μόνο στις συναντήσεις του με την ελληνική πολιτική ηγεσία, την οποία προσπάθησε να καθησυχάσει για τις ρωσικές προθέσεις ώστε να μετάσχει στον επικείμενο πόλεμο με την Τουρκία (H.Π. Игнатиев, *Записки 1875-1878*, Σόφια 1986, σ.213 & 522-3).

⁵ *Εφημερίς* 19.1.1877, σ.4. Άλλα ρεπορτάζ κάνουν λόγο για «Μακεδόνας πάσης τάξεως» (*Ημέρα*, *Μέλλον*), «πολυπληθείς Μακεδόνας, λογίους ως επί το πλείστον άνδρας» (*Στοά*) και «Μακεδόνας σπουδαστάς του πανεπιστημίου και των γυμνασίων και επιτηδευματίας» (*Παλιγγενεσία*).

τας δεούσας εξηγήσεις όπου δει»· παρήλασαν κατόπιν στο Σύνταγμα μέσω της Ερμού, χαιρετώντας «δια ζητωκραυγών τας πρεσβείας όλας πλην της ρωσικής» και διαλύθηκαν φωνάζοντας συνθήματα «υπέρ της Μακεδονίας και των δικαιωμάτων αυτής ως χώρας ελληνικής». Έξω από το «ξενοδοχείον της Αγγλίας», όπου κατέλυε ο Ιγνάτιεφ, τραγουδιέται από «τους νεωτέρους», ενδεχομένως για πρώτη φορά σε δημόσιο χώρο, το «πατριωτικόν άσμα» που τις επόμενες δεκαετίες θ' αναγορευθεί στο κατεξοχήν εμβατήριο του ελληνομακεδονισμού: «Του πανσλαβισμού η ψώρα / Μακεδόνας δεν μολύνει / ουδέ τους απομακρύνει / από τον ελληνισμόν. / Θάλλη, θάλλη και μια μέρα / που θα ξεσχισθούν συνθήκαι / π' όποιος σ' άλυσον εμβήκε / πάλι ελεύθερος θα βγη. / Είμαι Έλλην όχι Σλαύος / ζεύρω την καταγωγήν μου / κι η ελληνική ψυχή μου / ελευτέρα πάντα ζη»¹. Μια τρίτη συγκέντρωση θα οργανωθεί την επομένη κατά την αναχώρηση του Ιγνάτιεφ, πάλι από «τους εν φρονούντας των Μακεδόνων», με σκοπό τη βίαιη καταστολή των «τσούσιδων» αν αυτοί αποτολμούσαν να τον αποχαιρετήσουν με εκδηλώσεις «αντικειμένως εις τα αισθήματα των γνησίων τέκνων της Μακεδονίας». Η έγκαιρη κινητοποίηση της αστυνομίας ώστε «να προλάβη παν των τσούσιδων κίνημα» απέτρεψε όμως τελικά οποιαδήποτε ενέργεια, «αν και ούτοι αθρόοι και αύθις έσπευσαν εις τον σταθμόν του σιδηροδρόμου»².

Η επισκόπηση του αθηναϊκού Τύπου των ημερών, ομόθυμοι κατά τα άλλα στην καταδίκη της αποκοτιάς των «απλοϊκών» Μακεδόνων της πρώτης συγκέντρωσης και στην επικρότηση των «λογίων» Ελληνομακεδόνων της δεύτερης, αποκαλύπτει τις πολλαπλές κοινωνικές και πολιτικές διαχωριστικές γραμμές, στη διατομή των οποίων συγκροτούνται οι διαφορετικές εκδοχές μακεδονικού πατριωτισμού της ανομοιογενούς παροικίας. Το πρώτο -και πανθομολογούμενο- δίπολο είναι το ταξικό: όλα τα δημοσιεύματα τονίζουν, λιγότερο ή περισσότερο περιφρονητικά, την εργατική ιδιότητα κι αγραμματοσύνη των χειροκροτητών του Ιγνάτιεφ σε αντιδιαστολή προς την κοινωνική επιφάνεια των αντιπάλων τους. Δε λείπουν μάλιστα και κάποιες χοντροκομμένες ειρωνίες για την αδυναμία τους να καταλάβουν κάποιες δημοσιογραφικές ερωτήσεις ή για το ότι, όπως ήταν συγκεντρωμένοι μπροστά σ' ένα γειτονικό γαπί, «εφαίνοντο ως αν είχαν αφήσει το έργον της τοιχοποιΐας και επερίμενον να τους πληρώση το ημερομίσθιον» ο ρώσος διπλωμάτης³. Συμπληρωματικό προς το ταξικό είναι το δεύτερο δίπολο, το εθνοτικό: από την εχθρική «Εφημερίδα» οι σλαβόφωνοι οικοδόμοι αποκαλούνται π.χ. διαρκώς «τσούσιδες», «τσιούσηδες» ή «κιούσηδες», προσωνύμιο που παραπέμπει στη μητρική τους γλώσσα και το οποίο, όπως διαπιστώνουμε από σχετική αναφορά στο βιβλίο του Λεωνίδα Βούλγαρη, χρησιμοποιούνταν με καθαρά προσβλητικό νόημα⁴. Ομοειδή ρατσιστικά

¹ Οι πλήρεις στίχοι από την *Εφημερίδα*, που θεωρεί μάλιστα το άσμα «γνωστόν» (19.1.77, σ.4). Η *Στοά* και η *Ημέρα* το αναπαράγουν με μικρολάθη, αποσιωπώντας το δεύτερο τετράστιχο περί «ξεσχίσματος συνθηκών» κλπ.

² *Εφημερίς* 20.1.1877, σ.3.

³ «Επεισόδια», *Εφημερίς* 19.1.1877, σ.4-5.

⁴ Βούλγαρης 1878, σ.126. Μαζί με κάποια αυτοσχέδια παράγωγά της («τσουσιδικόν κίνημα», «τσουσοφίλητος στρατηγός»), η λέξη επαναλαμβάνεται -με πλάγια μάλιστα γράμματα- 16 φορές στο φύλλο της 19.1 και πέντε φορές σ' αυτό της επομένης. Στο ελληνικό λεξικό του ΙΘ' αι., η λέξη «τσούσης» υποδηλώνει τον ξενομερίτη και

στερεότυπα επιστρατεύουν και οι διαδηλωτές του Μακεδονικού Συλλόγου, στο ψήφισμα που επέδωσαν στον πρωθυπουργό και τις εφημερίδες: «ουδείς ευ φρονών θέλει ποτέ φαντασθή», διακηρύσσουν, «ότι η πολυπληθής παροικία των ενταύθα Μακεδόνων», η «αριθμούσα πολλούς πεπαιδευμένους άνδρας», θα ήταν δυνατό ν' αντιπροσωπευτεί «υπό δεκάδος χονδροκέφαλων ανθρώπων» και δη «αμφιβόλου καταγωγής»: η λέξη «χονδροκέφαλος» συνιστούσε την πιο κλασική ελληνική ρατσιστική βρισιά της εποχής, ειδικά των Βουλγάρων¹. Από την άλλη υπάρχουν ενδείξεις ότι, για ένα τμήμα τουλάχιστον των συμμετασχόντων, η εκδήλωση υπέρ του Ιγνάτιεφ εμπεριείχε ψήγματα -τουλάχιστον- εθνοτικής χειραφέτησης, σε μια Αθήνα όπου η σλαβογλωσσία ισοδυναμούσε με κοινωνικό στίγμα και συχνά αποκρυπτόταν². Ακόμη πιο πολιτικός είναι ο τρίτος διαχωρισμός, ο εκκλησιαστικός: «το κίνημα δεν ήτο αυθόρμητον», εξηγεί στους αναγνώστες της η «Παλιγγενεσία», «αλλ' υπεκινήθη υπό εκείνων οίτινες προέτρεψαν άλλοτε ενίους των ενταύθα Βουλγάρων να δεχθώσι το σχίσμα και να φοιτώσιν εις τον ρωσικόν ναόν. Όθεν οι μεν πορεύονται ήδη εις τον ελληνικόν, οι δε εις τον ρωσικόν, καταραδιουργηθέντες υπό σπείρας γνωστής ανθρώπων»³. λίγες μέρες μετά, η «Ημέρα» καταγγέλλει με τη σειρά της «την παρά τον ναόν του Νικοδήμου κρυπτομένην έχιδναν του Πανσλαβισμού» που, εκμεταλλευόμενη «την αμάθειαν και απλοϊκότητα τινών ενταύθα Μακεδόνων κτιστών [...] έπεισεν αυτούς ώστε να ονομάζονται Βούλγαροι»⁴. Όσο για την τέταρτη διαχωριστική γραμμή, τη στάση των Μακεδόνων της Αθήνας απέναντι στο οθωμανικό καθεστώς, αυτή θα επισημανθεί μονάχα από τον άνθρωπο που οργάνωσε την «υποδοχή» του Ιγνάτιεφ κι υπογράφει το ψήφισμα που του επιδόθηκε –τον οικοδόμο Ζήση Ρούκα από το Κόσινετς (σημ. Ιεροπηγή) της Καστοριάς, στις απαντητικές επιστολές του προς τον αθηναϊκό Τύπο που δημοσίευσε η μετριοπαθής «Στοά». Η επιχειρηματολογία του κινείται σε δυο άξονες. Πρώτον, η αντιπαράθεση με την ηγεσία του Μακεδονικού Συλλόγου, μέλος του οποίου υπήρξε κι ο ίδιος, προκλήθηκε αποκλειστικά και μόνο από τη συνεργασία του τελευταίου με τις

αλλόγλωσσο οικοδόμο, με σαφώς υπεροπτική -αν όχι περιφρονητική- χροιά' εξαιρετικά εύγλωττο επ' αυτού το γνωστό δίστιχο του Σουρή για τις δημοτικές εκλογές του 1883 στην άρτι απελευθερωμένη Θεσσαλία και Άρτα: «Όλοι αρχή θα θέλουνε, όλοι θα κάνουν κόμμα / θα γίνουν υποψήφιοι κι οι Τσουσηδες ακόμα». Στην ελληνική Μακεδονία των μέσων του 20^{ου} αι., ο ίδιος όρος υποδήλωνε κυρίως τον Ηπειρώτη (για μια προσπάθεια ετυμολογίας του, βλ. το -μάλλον άκαρπο- δημόσιο διάλογο που διεξήχθη από τις στήλες της εφημερίδας *Μακεδονία* 18.9.1957 κ.εξ.).

¹ *Εφημερίς* 19.1.1877, σ.5' *Στοά* 19.1.1877, σ.2' *Παλιγγενεσία* 19.1.1877, σ.2-3. Για τη βρισιά «χονδροκέφαλος», ενδεικτικά: Ubicini 1854, τ.Β', σ.175' Костенцев 1984, σ.39' Салгънджиев 1906, σ.52 & 74' Μισίρκοφ 2003, σ.155' Јордан X. Констан[тинов], «Χρονολογία», *Цариградски Вестник* (Κων/λη) 12.7.1852, σ.4' «Пріятелско писмо», *Πраво* (Κων/λη) 10.5.1871, σ.42' «Гърци и Българи», *Юго-Западна България* (Σόφια), 25.1.1894, σ.2' Βασίλης Γούναρης, «Ελληνική βαλκανιογνωσία», σε Κιτρομηλίδης – Σκλαβενίτης 2004, σ.246.

² Пеев 1927, σ.33. Ο συγγραφέας κατέφυγε στην Αθήνα από την Κωνσταντινούπολη το Μάιο, μετά τα γεγονότα, και βασίζει την περιγραφή του σε αφηγήσεις του Λεωνίδα Βούλγαρη και συντρόφων του στην (κατ' αυτόν) «βουλγαρική λεγεώνα». Η περιγραφή του είναι εξώφθαλμα υπερβολική: «εντυπωσιακή υποδοχή» του Ιγνάτιεφ από «μερικές χιλιάδες» καστοριανούς 'Βουλγάρους', «τρεις μνημειώδεις μέρες» εκδηλώσεων κλπ. Ο ισχυρισμός του -που αποδίδεται στον ίδιο το Βούλγαρη- ότι «οι Αθηναίοι για πρώτη φορά έγιναν μάρτυρες τέτοιου βουλγαροσλαβικού οίστρου στην έκφραση των πατριωτικών φρονιμάτων των Καστοριανών μας» φαίνεται ωστόσο πως αποδίδει, έστω και στρεβλά, την εσωτερικευμένη αίσθηση της ομάδας που οργάνωσε τις εκδηλώσεις. Εξίσου εύγλωττη είναι η μαρτυρία του για τη λειτουργία στην Αθήνα δικτύων αλληλεγγύης στη βάση της σλαβοφωνίας, με τα οποία διαπλεκόταν το εγχείρημα του Βούλγαρη (σ.30-2).

³ *Παλιγγενεσία* 19.1.1877, σ.2.

⁴ *Ημέρα* 21.1.1877, σ.2.

οθωμανικές αρχές: «οι πατριώται μου οι ζητήσαντες από την Ρωσσίαν προστασίαν», εξηγεί, «ηρνήθησαν υπογραφήν εις την αναφοράν την σταλείσαν εκ μέρους εκείνων εις την συνδιάσκεψιν [της Κων/λης], και οι οποίοι έλεγαν μετά στόμφου ότι ημείς καλά περνώμεν με τους Τούρκους». Ακόμη βαρύτερες είναι οι κατηγορίες που διατυπώνει εναντίον της ηγεσίας του Συλλόγου, ότι το προηγούμενο καλοκαίρι κατέδωσε στο διοικητή Θεσσαλονίκης ως επαναστάτες κάποιους Μακεδόνες που επέστρεφαν στις ιδιαίτερές τους πατρίδες τους «φέροντες αρκετά χρήματα, ιδικά των και άλλων», με αποτέλεσμα τη σύλληψη και βασανιστική παραμονή τους στη φυλακή επί μήνες· πρόκειται για μια στρογγυλεμένη εκδοχή της υπόθεσης που έχουμε ήδη δει, με πρωταγωνιστή τον (πιθανότατα συγγενή κι οπωσδήποτε συγχωριανό του) Λάζαρο Ρούκα¹. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, ο επιστολογράφος ξεδιπλώνει τη δική του εκδοχή μακεδονικού πατριωτισμού, επικεντρωμένη στην απελευθερωτική επαγγελία· φροντίζει βέβαια να καταθέσει τα αναγκαία διαπιστευτήρια ελληνοφροσύνης, ταυτόχρονα όμως καταγγέλλει τον εθνικό διαχωρισμό των Μακεδόνων σαν εξωγενή πρακτική ταυτισμένη με την υποταγή στην οθωμανική εξουσία: κατήγοροι του ίδιου και των «πατριωτών» του, γράφει, είναι κάποιοι «εκ των ενταύθα εντροφόντων και εν τοις καφενείοις και θεάτροις καταναλισκόντων την ημέραν αυτών, οίτινες ουδόλωσ πάσχουσι και έρχονται να θέσωσι τον δαυλόν της διχονοίας, διαιρούντες την Μακεδονίαν εις Έλληνας και Βουλγάρους, ενώ οι καθαροί Μακεδόνες είναι γνήσιοι Έλληνες, Έλληνες οίτινες δεν δύνανται εν ουδεμία περιπτώσει να συνταυτισθώσι με τους βεβηλώσαντας παν ιερόν αυτών και σφαγιάσαντας τους προπάτοράς των και αυτήν την ύπαρξιν της ποτέ ενδόξου Μακεδονίας, και οι οποίοι ουδέποτε θ' ανεχθώσι να συνταυτισθή το σύμβολον των χριστιανών μετά της ημισελήνου εις σημαίαν»². Η ανταπόδοση τόσο της ταξικής περιφρόνησης (αυτή τη φορά σε βάρος των άεργων «λογίων») όσο και της άρνησης αναγνώρισης της «μακεδονικότητας» του αντιπάλου είναι προφανής, όπως και η διακριτική ενσωμάτωση των «Βουλγάρων», ως ανομολόγητης συνισταμένης μιας «ελληνομακεδονικότητας» που φαντάζει πια σαν κατάλοιπο αλλοτινών καιρών. Στα κείμενά τους και οι δυο πλευρές αυτοπροσδιορίζονται άλλωστε ως «Μακεδόνες» (ποτέ «Βούλγαροι»). Στην περίπτωση της ομάδας του Ρούκα, η επιλογή αυτή θα μπορούσε και να συνιστά απλό προστατευτικό τέχνασμα, γνωστό από άλλες περιπτώσεις³· η αποστροφή του κατά του «διχασμού» των Μακεδόνων σε εθνική βάση, κατάστασης που λογικά βιώνονταν με ιδιαίτερη ένταση στο μικρόκοσμο της αθηναϊκής παροικίας, καθιστά ωστόσο πιθανότερο το αντίθετο. Το επιβεβαιώνει, με τον τρόπο της, η στιχομυθία που παραθέτει ειρωνικά η σλαβοφάγα «Εφημερίδα», μεταξύ του δημοσιογράφου της και κάποιου ανώνυμου «τσούτση» διαδηλωτή

¹ Στοά 20.1.1877, σ.4 και 21.1.1877, σ.3-4.

² Στοά 20.1.1877, σ.4.

³ Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1840, ο Γκεόργκι Ρακόφσκι κι οι συνεργάτες του στην Ελλάδα χρησιμοποιούσαν π.χ. την επωνυμία «Μακεδονική Εταιρία» για να καταστήσουν λιγότερο ύποπτη στα μάτια των ελληνικών αρχών μια καθαρά βουλγαρική οργάνωση. Βούλγαρος απ' το Κότελ, ο ίδιος ο Ρακόφσκι θα πάρει το ψευδώνυμο «Γεώργιος Μακεδών»· με αυτό, πιστοποιημένο από ελληνικό διαβατήριο, θα κινηθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Ν. Τράκοφ, «Ανέκδοτα ελληνικά έγγραφα περί του Γ.Σ. Ρακόβσκου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* ΙΓ' [1938], σ.121-2).

έξω απ' το κατάλυμα του Ιγνάτιεφ: «-Τι είσθε εσείς; -Μακεδόνες. -Τι Μακεδόνες; -Αμ ξέρω κι εγώ; -Βρε, Έλληνες είσθε ή Βούλγαροι; -Αμ ξέρω κι εγώ;»¹.

Παρόμοια «ρευστότητα», σήμα κατατεθέν του μεταβατικού χαρακτήρα των ημερών, συναντάμε και στην «εθνική ταυτότητα» του εγχειρήματος του Λεωνίδα Βούλγαρη, με το οποίο ταυτίστηκε από φίλους κι εχθρούς το διάβημα προς τον Ιγνάτιεφ². «Εξελληνισμένος βούλγαρος πατριώτης» σύμφωνα με τη βουλγαρική ιστοριογραφία, «φυσιογνωμία έντονα πατριωτική, που το μόνο της τρωτό ήταν η υπέρμετρη, ρομαντική ίσως, πίστη στη βαλκανική ιδέα και τις ένοπλες εξεγέρσεις ως μοναδικών μέσων για την πραγματοποίηση των πόθων του Ελληνισμού» κατά την ημιεπίσημη ελληνική, ο ίδιος ο Βούλγαρης υπήρξε ίσως ο τελευταίος πολιτικός εκφραστής μιας παμβαλκανικής επαναστατικής αντίληψης που αντιμετώπιζε έθνη και κυβερνήσεις ως ισότιμους δυνητικούς συνομιλητές στον αγώνα για την υλοποίηση του αντιθωμανικού απελευθερωτικού οράματος. Γιος του χιλίαρχου Αναστάσιου Βούλγαρη, σλαβόφωνου αγωνιστή του '21 από το Μάλες, και της ελληνίδας συζύγου του Ειρήνης, διοικητής της «Εμμίσθου Πολιτοφυλακής» Αθηνών το 1870 και βουλευτής το 1873, συνεργάστηκε κατά καιρούς με τις κυβερνήσεις της Ελλάδας, της Σερβίας, της Βρετανίας και της Ρωσίας, μετέχοντας αυτοπροσώπως σε μια ολόκληρη αλυσίδα από αποτυχημένες εξεγέρσεις ή προπαρασκευές εξεγέρσεων επί δυόμιση δεκαετίες, για να εξελιχθεί μετά το 1880 σε ηγετικό στέλεχος του (αρκετά συντηρητικότερου) συλλόγου «Ανατολική Ομοσπονδία»³. Στο βιβλίο που εξέδωσε το 1878 στην Αθήνα, ως απάντηση στις εναντίον του κατηγορίες, φροντίζει να εντάξει τις προσπάθειές του στο πλαίσιο ενός σλαβόφιλου μεν αλλά ελληνικού σε τελική ανάλυση χριστιανικού αλτρωτισμού, αν και σε σαφή απόκλιση από την αυτονόητη στοχοθεσία της εποχής: οι εισηγήσεις του π.χ. προς την κυβέρνηση Δελιγιώργη το Μάιο του 1877 πρόβλεπαν αρκετά προωθημένα ελληνικά σύνορα στην Ήπειρο, «ως προς την κατάταξιν δε της εθνικότητος της Μακεδονίας, τούτο ήθελεν αποφασισθή δια της πλειονότητος των κατοίκων»⁴. Με παρόμοιο σκεπτικό, της μακροπρόθεσμης εξυπηρέτησης των ελληνικών στρατηγικών συμφερόντων, θα επιχειρήσει ο ίδιος να υποστηρίξει κατά τη δεκαετία του 1880 και την πρότασή του για δημιουργία ανεξάρτητου αλβανομακεδονικού κράτους, συστατικού

¹ *Εφημερίς* 19.1.1877, σ.5. Ας σημειωθεί πάντως πως η στοχοποίηση του Ζήση Ρούκα δεν υπήρξε καθόλου ανώδυνη, καθώς οδήγησε σε απόπειρα δολοφονίας του (Βούλγαρης 1878, σ.126).

² Χαρακτηριστικές οι μπηχτές της *Εφημερίδος* (19.1.1877, σ.4), περί διάθεσης «δημοσίων χρημάτων δι' ιδιωτικάς στρατολογίας» σε «έναν εκ των καταγγελλθέντων ως υποκινητών της κομικής εκδηλώσεως των τσούσιδων». Η *Παλιγγενεσία*, πάλι, θέλει τον Βούλγαρη να είναι ο μόνος, μαζί με το Ζήση Ρούκα, που αποχαίρεται τον Ιγνάτιεφ στον Πειραιά (20.1.1877, σ.4).

³ Βιογραφικά στοιχεία για τον Αναστάσιο Βούλγαρη: Тодоров – Трайков 1971, σ.56-89. Για τον Λεωνίδα Βούλγαρη 1878' Κωφός 1969, 1981 και 2001, *passim*' Κολιόπουλος 1992, σ.488' Пеев 1927, σ.32-44' Ели Скопетеа, «Грчка и сарадња на Балкану (1875-1878): случај Леониде Вулгарија», *Историјски Часопис*, 28 (1981), σ.89-104' Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903). Борба за Балкан*, Βελιγράδι 1992, σ.185-98' Varban Todorov, «Greek Politics in the '70s of the 19th Century and the Idea of a Balkan Federation», *Etudes Balkaniques*, 3 (1993), σ.91-112' του ίδιου, *Greek Federalism during the Nineteenth Century*, Μπάουλντερ - Ν. Υόρκη 1995' Λουκιανός Χασιώτης, *Η Ανατολική Ομοσπονδία*, Θεσ/νίκη 2001, σ.49 κ.εξ. Για τους χαρακτηρισμούς: Кирил 1969, σ.467' Κωφός 1981, σ.63.

⁴ Βούλγαρης 1878, σ.139. Για τη Θράκη, το σχέδιο εναπέθετε την πρωτοβουλία των ρυθμίσεων «εις τας λοιπάς δυνάμεις».

μέλους μιας Ανατολικής Ομοσπονδίας¹. Από την άλλη, η σωζόμενη αλληλογραφία του πιστοποιεί ότι στις επαφές του με στελέχη της σερβικής κυβέρνησης ή του βουλγαρικού εθνικού κινήματος ο ίδιος δε δίσταζε να επικαλείται, ως τεκμήριο αξιοπιστίας ή καλών προθέσεων, την εν μέρει σλαβική καταγωγή του². Το 1876-77 ο Βούλγαρης θα συνεργαστεί αρχικά με τη σερβική κυβέρνηση κι εν συνεχεία με τη ρωσική (μέσω της επαφής του με τον Ιγνάτιεφ), διατηρώντας σταθερά ανοιχτούς τους διαύλους επικοινωνίας με τις διαδοχικές κυβερνήσεις της Αθήνας, χάρη στην ανοχή -αν όχι και υλική υποστήριξη- των οποίων λειτουργεί το καλοκαίρι του 1877 το μυστικό στρατόπεδο εκπαίδευσης της λεγεώνας του στη Σαλαμίνα³. Από τις δημοσιευμένες αναμνήσεις του βούλγαρου συνεργάτη του Τάνε Πέεφ (ή Αθανασίου Πρίμα) πληροφορούμαστε επίσης ότι τα μέλη της οργάνωσης μετέχουν στα φιλοπόλεμα αθηναϊκά συλλαλητήρια των ημερών, με κεντρικό -εκ μέρους τους- ομιλητή τον ήδη γνωστό μας Παπα-Κωνσταντίν από το Μπούφι⁴. Μετά την αποφυλάκισή του απ' τις φυλακές της Θεσσαλονίκης, ο τελευταίος είχε κατέβει τον Ιούνιο του 1876 στην Αθήνα «μετά του υιού του όπως ζητήσει πόρον ζωής», συνοδευόμενος (εν αγνοία του) από «συστάσεις» του προξένου Βατικιώτη προς την ελληνική αστυνομία για παρακολούθησή του, καθώς θεωρούνταν ύποπτος «ή ως κατάσκοπος της Τουρκίας ή ως όργανον των βουλγαριστών όπως ο εν Αθήναις προ πολλού διατρίβων Γεώργιος Κ. Δίγκωφ»⁵.

Βραχύβιες «παλινοστήσεις»

Στην ίδια τη Μακεδονία, η βουλγαρική επανάσταση του 1876 κι ο ρωσοτουρκικός πόλεμος προσφέρουν αντίθετα στον ελληνικό μηχανισμό μια πρώτης τάξης ευκαιρία για ανάκτηση του εδάφους που είχε χαθεί στη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου. Εκτός από την αποτελεσματική προστασία των «ημετέρων», ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Κοντόσταυλος αναθέτει έτσι στα ελληνικά προξενεία μια πρόσθετη έκτακτη αποστολή: «οι

¹ Χασιώτης 2001, σ.68-71.

² Скопеева 1981, σ.98· Терзић 1992, σ.185· Тодоров Николај, «Писмо на Л. Вулгарис до П. Хитов», *Исторически Преглед*, 1 (1967), σ.99.

³ Ο ρόλος του Βούλγαρη ως μυστικού διαμεσολαβητή του πρωθυπουργού Κουμουνδούρου αποτυπώνεται αρκετά ευκρινώς στις επιστολές του προς το σέρβο αρχιμανδρίτη Φιρμιλιανό και τον Υπ.Εξ., Γιόβαν Ρίσιτις: ΑJP/18/7/496, Λ. Βούλγαρης προς 'Φίλτατο', Αθήναι 4/16.6.1876· ΑJP/18/7/5/542, Λεωνίδας προς 'Αγαπητό Ιεροδιάκονο', Αθήναι 18.7.1876· ΑJP/26/12/738, 741, 742 & 743, Λ. Βούλγαρης προς 'Αγαπητό φίλο' [=Ρίσιτις], Αθήνα 20.11.1876, 5.12.1876, 2.1.1877 & 22.1.1877, σερβική μετάφραση των πρωτοτύπων.

⁴ Пеев 1927, σ.35-6. Η παρουσία του παπα-Κωνσταντίν δε στάθηκε πάντως δυνατό να εντοπιστεί στα ρεπορτάζ του αθηναϊκού τύπου. Το δυναμικότερο απ' αυτά τα συλλαλητήρια (16.5.1877), στο οποίο σημειώθηκαν μικροσυγκρούσεις με τη χωροφυλακή και κατέληξε στην πτώση της κυβέρνησης Δεληγιώργη, είχε οργανωθεί από τη φεντεραλιστική οργάνωση «Δημοκρατική Ομοσπονδία της Ανατολής», γνωστότερη (από τον τίτλο του εντύπου της) ως «Ρήγας». Για την τελευταία, βλ. Χασιώτης 2001, σ.21-48.

⁵ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 9.6.1876, αρ.570. Σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές, ο Ντίγκωφ αρθρογραφούσε εκείνη την εποχή «υπέρ της βουλγαρικής εθνικής υπόθεσης» στο ρωσόφιλο *Αιών*, πέθανε όμως μέσα στο 1876, γεγονός που εξηγεί και την πλήρη απουσία του από τις εξελίξεις των επόμενων χρόνων (ΙΟ.ΙΙ. «Γεорги Динката», *Светлина*, Π/IV [4.1892], σ.79-80). Ο καθηγητής Νικόλα Τράικοφ του αποδίδει μάλιστα συγκεκριμένη ένημερη συνηγορία της βουλγαρικής επανάστασης του 1876, που παρομοιάζεται με το 1821, δημοσιευμένη ανώνυμα στην εφημερίδα (*Αιών*, 24.6.1876, σ.3· Трайков 1957, σ.626).

Έλληνες περιφανώς σήμερον δια των πραγμάτων αποδεικνύοντες τας ειρηνικάς και φιλικάς αυτών προς την Τουρκικήν εξουσίαν διαθέσεις», διαβάζουμε σε απόρρητη εγκύκλιο που εξέδωσε το Μάιο του 1876 αμέσως μετά τις σφαγές του Μπατάκ, «δικαιούνται βεβαίως προς αναγνώρισιν τουλάχιστον της διαγωγής αυτών να τύχωσι της ειλικρινούς και αποτελεσματικής υποστηρίξεως της Υ. Πύλης προς ανάκτησιν και ενίσχυσιν των πατροπαραδότων αυτών δικαίων, των αναφερομένων εις ό,τι οι άνθρωποι ιερώτερον έχουσιν εν τω κόσμω, τουτέστιν τας εκκλησίας αυτών. Μέγα επομένως και πρόδηλον έχουσι καθήκον οι Πρόξενοι της Ελλάδος, δραστηρίως άμα και ευσυνειδήτως εκ των περιστάσεων επωφελοόμενοι, να έλθωσιν εις συνεννοήσεις μετά των αρμοδίων Αρχιερέων, ισχυροί επίκουροι, κατά το πνεύμα των ανωτέρω εξηγήσεων, της αναξιοπαθούσας ημών εκκλησίας. Η περίστασις είναι εύθετος και δικαίως ηθέλομεν κατακριθή επί αβελτηρία ή δύναμαι ειπείν 'επί προδοσία', αν ηθέλομεν αφήσει αυτήν να παρέλθει ακάρπευτος»¹.

Ήδη από την εποχή των εξεγέρσεων σε Βοσνία-Ερζοβίνη, το κλίμα στις επαρχίες αντιστράφηκε ριζικά κατά των εξαρχικών· τοπικοί διοικητές θετικά διατεθειμένοι απέναντί τους αντικαταστάθηκαν με «φιλέλληνες» κι οι αρχές ευνοούσαν πλέον ανοιχτά το πατριαρχικό κόμμα· «από τινος χρόνου», εξηγεί το Μάιο του 1876 ο Βατικιώτης «αι Τουρκικαί Διοικήσεις έλαβον εντολήν όπως υποστηρίζωσι τους Αρχιερείς της Μ. Εκκλησίας και τους αναγνωρίζοντας αυτήν χριστιανούς απέναντι των οπαδών της Εξαρχίας»². Μετά την εξέγερση τα πράγματα δυσκόλεψαν ακόμη περισσότερο για το βουλγαρικό μηχανισμό, με μαζικές συλλήψεις τοπικών στελεχών του, είτε στη βάση υποψηίων είτε ως απόρροια υπηρεσιακής μεροληψίας, τελικό δε αποτέλεσμα τον αποκεφαλισμό και πολιτικό αφοπλισμό της οργανωμένης του βάσης³. Στην περιοχή του Νευροκοπίου λ.χ. όλοι οι βουλγαροδιδάσκαλοι συνελήφθησαν το 1876, για να αφεθούν ελεύθεροι μετά την υπογραφή δηλώσεων αναγνώρισης του Πατριαρχείου· ο μόνος που δεν υπέγραψε ήταν ο Κόστα Σαράφοφ, ηγετικό στέλεχος των ντόπιων «μακεδονιστών» κατά το προηγούμενο διάστημα, που δήλωσε πως είναι διατεθειμένος να φιλήσει το χέρι του σουλτάνου, όχι όμως και του έλληνα δεσπότη⁴. Στο Μοναστήρι, οι αρχές συνέλαβαν κι εκτόπισαν τον Ιούνιο του 1876 το γιατρό Μισάικοφ κι «άλλους έξ πανσλαβιστάς»· στη Θεσσαλονίκη, πάλι, έκλεισαν το βουλγαρικό βιβλιοπωλείο της πόλης και φυλάκισαν το βιβλιοπώλη⁵. Αντιμέτωπη με την καταστολή, η Εξαρχία θα προσπαθήσει να σώσει την κατάσταση με δουλοπρεπείς επιδείξεις νομιμοφροσύνης: καταδικάζει πανηγυρικά την

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Α. Κοντόσταυλος προς Πρ. Θεσ/νίκη, Εν Αθήναις 12.5.1876, αρ.4024.

² ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 12.5.1876, αρ.440. Πρβλ. Салгънджиев 1906, σ.93-6.

³ Салгънджиев 1906, σ.96-7· Снегаров 1937, σ.135· Кирил 1969, σ.355· Шапкарев 1984, σ.278-2· Француски..., όπ.π., σ.349, 367-8 & 376.

⁴ Салгънджиев 1906, σ.97.

⁵ Logy 2003, σ.308-9· ΒΑΣ 1978, σ.336-7· Снегаров 1937, σ.135· ΙΑΥΕ 1876/99.1α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 30.6.1876, αρ.244· ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 3.8.1876, αρ.865.

εξέγερση του Απριλίου¹, εκδίδει όπως και το Πατριαρχείο εγκυκλίους που διατάσσουν το ποιμνίο να παραμείνει στη διάρκεια του πολέμου νομοταγές έναντι των «κατεστημένων αρχών»² και, το κυριότερο, αντικαθιστά εν μέσω κρίσης τον έξαρχο Άνθιμο, στον οποίο η Πύλη δεν έχει εμπιστοσύνη, με το μέχρι τότε μητροπολίτη Λοφτσού Ιωσήφ³. Αμέσως μετά την ανάρρησή του, ο νέος έξαρχος συνεννοείται με το Μεγάλο Βεζίρη για την πολιτική που θ' ακολουθήσει «ως θρησκευτικός ηγέτης του λαού, απέναντι σ' αυτόν κι απέναντι στην τουρκική εξουσία»: δεν αντιδρά στην εκτόπιση του προκατόχου και τριών στενών συνεργατών του, συνεργάζεται με την Πύλη για την ανάκληση στην πρωτεύουσα των «ύποπτων» μητροπολιτών Σκοπίων και Οχρίδας και, στη διάρκεια του πολέμου, θα παρασημοφορηθεί δυο φορές απ' το σουλτάνο⁴. Σε τοπικό επίπεδο, όπου η ανασφάλεια ήταν απείρως μεγαλύτερη, βουλγαροδιδάσκαλοι κι εξαρχικές κοινότητες μετέχουν σε πανηγυρικές τελετές υπέρ των οθωμανικών όπλων, αυτοδικαιολογούμενοι με βάση τις πατροπαράδοτες συνταγές ψυχολογικής διαχείρισης της υποταγής: «όλοι εμείς», γράφει για μια τέτοια δοξολογία στη Γκόρνα Τζουμαγιά ο Κοστέντσεφ, «ακομπανιάρουμε [το 'νίκα τοις βασιλεύσι'] και κοιταγόμαστε, πως αυτή η προσευχή μας είναι για το ρώσο βασιλιά κι όχι για τον τούρκο»⁵.

Μια άλλη μέθοδος αυτοπροστασίας είναι η επάνοδος μεμονωμένων ατόμων, οικογενειών και ολόκληρων χωριών (ή των εξαρχικών «μερίδων») τους στο Πατριαρχείο. «*Εν Μακεδονία και μάλιστα τη μεσημβρινή*», εξηγεί το καλοκαίρι του 1876 ο πρόξενος στη Φιλιππούπολη Αθανάσιος Ματάλας, «μη εγκατασταθείσης εκεί εισέτι βουλγαρικής εκκλησιαστικής αρχής, οι βουλγαρόφωνοι δεν έχουν να προστρέξωσιν εν πάσει ανάγκη ή εις αυτόν τον Έλληνα αρχιερέα», στον οποίο προσφέρεται μοναδική ευκαιρία «και της Εξαρχίας να τους αποσπάση και τελείως να τους εξελληνίση», ανοίγοντας σχολεία με τη συνδρομή των προξενικών αρχών και «διά τινων θυσιών της Ελλ. Κυβερνήσεως» –οικονομικών, εννοείται⁶. Στα αστικά κέντρα, η εξέλιξη αυτή ακολουθεί τα τυπικά χαρακτηριστικά της διαρροής οπαδών σε περίπτωση κρίσης μιας πολιτικής παράταξης: «*Τα μέλη που συνιστούσαν την κοινότητα άρχισαν ο ένας μετά τον άλλο ν' απομακρύνονται*», θυμάται για τις Σέρρες ο Σαλγκαντίτζεφ. «*Οι*

¹ Маркова 1989, σ.211.

² «Οκружно писмо» (15.4.1877), *Напредък* (Κων/λη) 27.5.1877, σ.3-4· «Οκружно писмо на Н.Бл. Българскиѣи Екзарх» (30.5.1877), *Напредък* 3.6.1877, σ.2. Προς διασκέδαση προφανώς των εντυπώσεων, στο δεύτερο φύλλο δημοσιεύεται και το κείμενο της αντίστοιχης εγκυκλίου του Πατριάρχη, «Οκружно писмо на Н.О. Вселенскія Πατριарх» (25.4.1877), όπ.π..

³ Маркова 1989, σ.159-61· Von Mach 1907, σ.19-20. Η αλλαγή έγινε με τηλεσίγραφο του οθωμανού υπουργού Εξωτερικών προς τη βουλγαρική Ιερά Σύνοδο (7.4.77) κι εκλογή του Ιωσήφ (24.4.77) από ειδικό σώμα, το οποίο δεν προβλεπόταν από κανένα καταστατικό και «στο οποίο κυριαρχούν ευθέως οι εξαρτημένοι από την Πύλη δημόσιοι υπάλληλοι» (Маркова 1989, σ.161).

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.64- 6· Маркова 1989, σ.229. Στο ημερολόγιό του ο Ιωσήφ σημειώνει πως προβληματίστηκε αν θα έπρεπε ν' αποδεχθεί την εκλογή του, πρυτάνευσε όμως η σκέψη του ότι, σε αντίθετη περίπτωση, «η κυβέρνηση θα με πάρει για οπαδό του Άνθιμου και θα με βάλει στο μάτι» (όπ.π., σ.64). Για το κλίμα έντονης ανασφάλειας -αν όχι πανικού- που κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου επικρατούσε στα ηγετικά κλιμάκια της Εξαρχίας, βλ. Натанаил 1909, σ.67-8.

⁵ Костенцев 1984, σ.87. Η συνταγή ίσχυε όχι μόνο σε πολεμικούς καιρούς αλλά και σε ειρηνικότερους: «Όταν τραγουδάς για τον τούρκο βασιλιά, να σκέφτεσαι το ρώσο», συμβούλευε π.χ. τον Συμεών Ράντεφ ο πατέρας του, με αφορμή παρόμοιες σχολικές τελετές κατά τη δεκαετία του 1880 (Радев 1994, σ.97).

⁶ ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Αθ. Ματάλας προς Υπ.Εξ., Εν Φιλιππουπόλει 31.8.1876, αρ.191.

οικογένειες που αναγνώριζαν την Εξαρχία, η μια μετά την άλλη πέρασαν στην ελληνική πλευρά», παραλίγο μάλιστα να τις ακολουθήσει ακόμη κι ο ιερέας του τοπικού εξαρχικού παρεκκλησιού¹. Θεαματικότερες και πολιτικά απείρως σημαντικότερες είναι φυσικά οι μεταπηδήσεις των χωριών, καθώς τροποποιούν δραματικά το χάρτη των εθνικών συσχετισμών στη μακεδονική ενδοχώρα, επιτρέποντας στο ελληνικό κόμμα ν' ανασυγκροτήσει ή ν' ανανεώσει τα κατά τύπους ερείσματά του.

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι πρώτες «παλιννοστήσεις» σημειώθηκαν στις επαρχίες που γειτνιάζαν με τις επαναστατημένες βουλγαρικές περιοχές. «Ελήφθη φροντίς όπως άπαντα τα σχισματικά χωρία της επαρχίας Νευροκοπίου ζητήσωσι δι' αιτήσεώς των προς την Τοπικήν Αρχήν εκεί και τον αποσταλέντα εκ Κωνσταντινουπόλεως Έξαρχον Άγιος Βράτσης Παΐσιον, όπως ενωθώσι μετά της Μ. Εκκλησίας», αναφέρει στα μέσα Ιουνίου 1876 ο έλληνας υποπρόξενος Καβάλας. «Δυστυχώς όμως όλα τα χωρία ταύτα άλλα μεν εντελώς κατεστράφησαν, άλλα ελεηλατήθησαν και λεηλατούνται υπό των Βασιβουζούκηδων»². Τις επόμενες μέρες επανέρχονται στο Πατριαρχείο οι εξαρχικές μερίδες δυο μεγάλων χωριών της Δράμας (Προσοτσάνη, Πλέβνα) κι ένα αμιγώς εξαρχικό χωριό της Ζίχνας (Καλαπότι): μέχρι τα μέσα δε Ιουλίου, σε ολόκληρη την προξενική περιφέρεια δεν έχει μείνει ούτε μια κοινότητα πιστή στην Εξαρχία³. Στον περιοχή πάλι των Σερρών, οι κάτοικοι έξι χωριών υποβάλλουν τον Ιούνιο «κοινάς αναφοράς» ότι, «κατανοήσαντες την απάτην, εις ήν περιέπεσον πρό τινων ετών αποσκιρτήσαντες της Εκκλησίας των Ορθοδόξων και προσκολληθέντες εις την των σχισματικών εξαρχίαν, μετανοούσιν εφ' οίς διεπράξαντο, και κηρύττοντες εαυτούς πιστούς μεν υπηκόους της Σεβαστής ημών Κυβερνήσεως, οπαδούς δε της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας των ορθοδόξων, τέκνα πνευματικά αυτής και ακριβείς φύλακας των πατροπαράδοτων δογμάτων, αναγνωρίζουσι τον τε Οικουμενικόν Πατριάρχην και τον Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Σερρών ως θρησκευτικούς αρχηγούς, εξαιτούμενοι την προστασίαν αυτών»⁴. Αν και η αιτούμενη προστασία δεν αποδεικνύεται πάντοτε αποτελεσματική⁵, ως τα τέλη της χρονιάς η εξαρχική παρουσία είχε εκμηδενιστεί πλήρως στους καζάδες Σερρών, Ζίχνας και Νευροκοπίου και συρρικνωθεί δραματικά στους καζάδες Μελενίκου, Πετριτσιού και Δεμίρ Χισάρ⁶. Με κατάλληλη

¹ Салганджиев 1906, σ.97 & 99-100.

² ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Α. Παππαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 12.6.1876, αρ.177.

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Α. Παππαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 26.6.1876, αρ.224· ΙΑΥΕ 1876/76.1, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 19.7.1876, αρ.268· ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 2.8.1876, αρ.295. Επίσης: ΙΑΥΕ 1876/78.1, Α. Παππαδόπουλος, «Κατάλογος Βουλγαρικών χωριών πρώην σχισματικών και μικτών υπαγομένων εις την εκκλησιαστικήν δικαιοδοσίαν των Ιεραρχών Δράμας και Ξάνθης», Εν Καβάλλα 10.9.1876.

⁴ Πρακτικά δημογεροντίας Σερρών (23.6.76), σε Поп-Георгиев – Шишков 1918, σ.11-2. Πρόκειται για τα χωριά Άνω Βροντού, Τσουτσουλίγκοβο (σημ. Αναγέννηση), Μετόχι, Νεβόλιανη (σημ. Βαμβακιά), Έλσιανη (σημ. Καρπερή) και Ράμνα (σημ. Ίσωμα Κιλκίς).

⁵ Λίγο μετά την επιστροφή του στο Πατριαρχείο, το Τσουτσουλίγκοβο δέχτηκε π.χ. επιδρομή και «κατεστράφη ολοσχερώς» από βασιβουζούκους, με αποτέλεσμα «πολλοί χωρικοί [...] εκ των ζυλισμών και βασάνων [να] πνέουσι τα λοιπίθια» (ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Ι. Παπακωστόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 13.7.1876, αρ.210).

⁶ Αναλυτική στατιστική του προξένου Παπακωστόπουλου (10.12.1876), σε Λυδία Παπαδάκη, «Στατιστικομανίας παρεπόμενα: εθνολογικές κατηγοριοποιήσεις του πληθυσμού των οθωμανικών Σερρών (1876)», *Ιστορ.*, 13 (3.2002), σ.11-20. Στον καζά Δ. Χισάρ αναγράφονται 7 εξαρχικές κοινότητες με 820 οικογένειες σε σύνολο 58 χριστιανικών

«υποκίνηση», κατά τον υποπρόξενο, για τον επαναπατρισμό των απολωλότων προβάτων εργάστηκαν «πολλοί» ελληνορθόδοξοι ντόπιοι, «υποδείξαντες αυτοίς ως μέσον διασώσεώς των την μετάνοια και την προσέλευσίν των εις την Μ. Εκκλησίαν»· ιδιαίτερες ενέργειες προς αυτή την κατεύθυνση κατέβαλε «ο ενταύθα προσωρινώς διαμένων καπνέμπορος ομογενής Οδυσσεύς Ταχτιντζής, όστις και αυτός μόνος και δια της αποστολής των ανθρώπων του, δαπανών ουχί ευκαταφρόνητα χρηματικά ποσά, περιέτρεχε τα χωρία αφ' ενός μεν υποκινών τους Έλληνας Χριστιανούς ίν' ανακτώσι τας εκκλησίας και τα άλλα δικαιώματα αυτών, άτινα είχαν αφαιρέσει οι σχισματικοί, αφ' ετέρου δε υπεδείκνυε τοις σχισματικούς Βουλγάροις ως μέσον της σωτηρίας αυτών την εις τους κόλπους της Μ. Εκκλησίας προσέλευσίν των»¹. Οι τοπικοί αρχιερείς, αντίθετα, σε μια πρώτη φάση επέδειξαν «αδιαφορίαν» κι αργότερα έθεσαν σε κίνδυνο την όλη διαδικασία με τη φιλοχρηματία τους: επισκεπτόμενος π.χ. το Καλαπότι (σημ. Πανόραμα) αμέσως μετά την επιστροφή του στο Πατριαρχείο, ο μητροπολίτης Δράμας «δεν έδειξε χρηστήν διαγωγήν», απαιτώντας απ' τους κατοίκους «ως αμοιβήν λίρας οθωμανικάς 70», απ' τις οποίες τελικά «μετά πολλών βασάνων έλαβε τας 30»².

Παρά την αρχική βεβαιότητα του υποπροξένου πως «η μετάνοια των σχισματικών Βουλγάρων δεν είναι υποκριτική και πρόσκαιρος η προσέλευσίς των», η ευρωπαϊκή παρέμβαση κι η προοπτική της χορήγησης «νέων προνομίων προς τον Έξαρχον των Βουλγάρων» ανατρέπουν ξανά το σκηνικό³. Το φθινόπωρο οι «πρώην εξαρχικοί» της Προσοτσάνης «απεσκήρτησιν αύθις εκ της Μ. Εκκλησίας», προκαλώντας φόβους για γενικευμένη αντιστροφή του φιλοπατριαρχικού ρεύματος. Το εγχείρημά τους παρέμεινε ωστόσο μεμονωμένο και στις αρχές Δεκεμβρίου «λίαν μεταμελημένοι φαίνονται ήδη δια την πράξιν των ταύτην», καθώς η εκκλησία της κωμόπολης παρέμεινε στην αποκλειστική νομή των πατριαρχικών⁴. Την ίδια πορεία ακολούθησαν μέσα στο 1877 και οι εξαρχικοί της γειτονικής Πλέβνας με παρόμοια αποτελέσματα, όπως διαπιστώνουμε απ' τον εκνευρισμό του έλληνα προξένου για τη στάση του επιχώριου μητροπολίτη: «ο Άγιος Δράμας», ενημερώνει τους προϊσταμένους του στα τέλη της χρονιάς, «ουχί μόνον εις ουδέν μέχρι τούδε διάβημα προέβη όπως επιδιώξη την προσέλευσιν εις την Μ. Εκκλησίαν των επιθυμούντων ν' αποβάλωσι το σχίσμα Βουλγάρων κατοίκων των χωρίων Προσοτσιάνης και Πλεύνης, αλλά και εξακολουθεί διεκνύων την αυτήν προς αυτούς δυσμένειαν και καταπιέζει δια των οργάνων της εξουσίας, καθά επιστέλλουσιν ημίν εκείθεν οι

οικισμών και 5.685 οικογενειών· το Πετρίτσι 8 κοινότητες και 1.265 οικογένειες σε σύνολο 40 και 3.346, ενώ στο Μελένικο 36 κοινότητες και 1.710 οικογένειες σε σύνολο 63 και 5.160. Δεν υπάρχει ούτε ένα χωριό με χριστιανικό πληθυσμό αμιγώς εξαρχικό. Στις αναμνήσεις του, ο Σαλγκαντζιέφ υποστηρίζει πως μοναδικό εξαρχικό χωριό σε όλη την περιοχή παρέμεινε το Γκαϊτανίνοβο (Салганджиев 1906, σ.100), στην προξενική όμως στατιστική αυτό φέρεται σαν πατριαρχικό (Παπαδάκη 2002, σ.19, αρ.66).

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Α. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 2.8.1876, αρ.295.

² Για την αδιαφορία: ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Α. Παπαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 12.6.1876, αρ.177· ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 2.8.1876, αρ.295. Για τις χρηματικές απαιτήσεις: ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, ο ίδιος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 26.6.1876, αρ.224.

³ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Α. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 2.8.1876, αρ.295· ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, ο ίδιος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 12.9.1876, αρ.356.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Α. Παπαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 3.12.1876, αρ.446.

πρόκριτοι των χωριών»¹. Η ανάμνηση της επεισοδιακής εκδίωξής του απ' το δεύτερο χωριό ήταν προφανώς υπερβολικά νωπή, ώστε στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ιεράρχης να ξεχνά «την Ιεράν αυτού αποστολήν και την διαταγήν του Πατριαρχείου». Αρκετά διαφορετικά ιεραρχεί τις προτεραιότητες της συγκυρίας το τοπικό πατριαρχικό κόμμα, αποφασισμένο να διατηρήσει «και ενόπλιως εν ανάγκη» την ηγεμονία του πάνω στις αντίπαλες μερίδες· προς αυτή την κατεύθυνση το εξωθούν το φθινόπωρο του 1876 και οι ντόπιοι μουσουλμάνοι, που «επιδιώκουν μετά σπουδής την μεταξύ των Ελλήνων Χριστιανών και Βουλγάρων διαίρεσιν, υποκινούντες τους Έλληνας όπως επιτεθώσι κατά των Βουλγάρων». Ο παρασυρμός των χριστιανών «εις εμφυλίους ρήξεις» θα ματαιωθεί όμως τελικά χάρη με παρέμβαση του έλληνα προξένου, που κάλεσε «πάντας τους Έλληνας προκρίτους των μικτών Βουλγαρικών χωριών» και «κατέστησε αυτούς προσεκτικούς εξηγήσας τα καταχθόνια σχέδια των Οθωμανών»².

Ο καταναγκαστικός επαναπατρισμός των εξαρχικών στο Πατριαρχείο δεν περιορίστηκε οστόσο στις περιοχές κοντά στο θέατρο της βουλγαρικής εξέγερσης. Στο άλλο άκρο της Μακεδονίας, ο πρόξενος Μοναστηρίου Λογοθέτης αναμένει στα τέλη Ιουνίου «ως πιθανή» την «υπό των τοπικών Αρχών κατάσχεσιν των υπό των Βουλγαροσλάβων διαρπαγέντων από πολλού ναών, μονών, εκκλησιαστικών και μοναστικών κτημάτων» και την «εις τους Έλληνας και ελληνοφρονούντας απόδοσιν αυτών»³. Τρεις βδομάδες αργότερα ο ίδιος καταγράφει την «σποράδη» επάνοδο «εις τους κόλπους της Μ. Εκκλησίας πολλών χωριών εκ των αποσκιρτησάντων υπέρ της Εξαρχίας»· για ν' ακολουθήσει όμως την ίδια πορεία «το πλείστον του βουλγαροσλαβικού στοιχείου», εκτιμά, προϋπόθεση αποτελεί η επίσημη ανάκληση του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας από την Πύλη⁴. Σημαντικές επιτυχίες για το πατριαρχικό κόμμα αποτελούν το φθινόπωρο του 1876 η ανάκτηση των επτά εξαρχικών χωριών της επαρχίας Φλώρινας⁵ και, στη διάρκεια της επόμενης χρονιάς, των 48 από τα 54 εξαρχικά χωριά του Μοριχόβου κι 70 από τα 90 εξαρχικά χωριά του Περλεπέ· «η επάνοδος αυτή των Σχισματικών εις τα πάτρια», επισημαίνει τον Ιανουάριο του 1878 ο διευθύνων γραμματέας του προξενείου, «αίτιαν έχει την υπό των εγχωριών Αρχών συστηματικήν καταδίωξιν των οπαδών της Βουλγαρικής Εξαρχίας, της οποίας επωφελήθη ο Μητροπολίτης Πελαγονίας εν τη συνήθη χαρακτήρα φερούση περιοδεία του και υπό της παντελούς ελλείψεως διανοητικής και ηθικής μορφώσεως παρά τοις χωρικοίς»⁶.

Παρόμοια συλλογιστική αναπτύσσει και ο Βατικιώτης, στις αναφορές του για τα τεκταινόμενα στην προξενική περιφέρεια Θεσσαλονίκης. «Αι κατά των βουλγαριστών ενεργούμεναι συλλήψεις και αι κατ' αυτών υπόνοιαι των επιτοπίων αρχών», γράφει στις αρχές

¹ ΙΑΥΕ 1877/ΑΑΚ/Ε2, Α. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 29.12.1877, αρ.565.

² ΙΑΥΕ 1876/76.1, Α. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 6.11.1876, αρ.417.

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 30.6.1876, αρ.244.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/99.1^α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 21.7.1876, αρ.284.

⁵ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 21.10.1876, αρ.427.

⁶ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Θ, Ν. Σκοτιδής προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 5.1.1878, αρ.8. Το απόσπασμα έχει λογοκριθεί από τη δημοσιευμένη εκδοχή του εγγράφου (Κωφός 1969, σ.184), δίχως επισήμανση της απάλειψής του.

Ιουνίου 1876, σε συνδυασμό με τις διαδόσεις επικείμενης κατάργησης της Εξαρχίας, «παρέπεισαν τους προκρίτους τινων βουλγαριζόντων χωριών να ζητήσωσι χάριν τουλάχιστον της ίδιας ασφαλείας ν' αποσκιρτίσωσι της εξαρχίας επανερχόμενοι εις τους κόλπους της Μ. Εκκλησίας. Η σύλληψις όμως του [έλληνα γιατρού] Σακκελαροπούλου εν Στρουμνίτη, η ανάκρισις εις ήν υπεβλήθη ενταύθα ο Μητροπολίτης Στρουμνίτης, αι υπόνοιαι ας εκδηλούσιν οι Τούρκοι και κατά της Ελλάδος ανέστειλον την τάσιν ταύτην»¹. Στις εκθέσεις του των επόμενων μηνών, ο πρόξενος επανέρχεται τακτικά στα παράπονά του για την απροθυμία των οθωμανικών αρχών «να υποβοηθήσωσι τας ενεργείας των Αρχιερέων» για την ανάκτηση του απολωλότος ποιμνίου τους –τουλάχιστον στον επιθυμητό απ' τον ίδιο βαθμό². Καταγράφει παρόλα αυτά μια σειρά επιτυχιών: την ανάκτηση απ' το Πατριαρχείο 34 χωριών του Ράντοβιτς, 14 χωριών του Μάλες, τα οποία μετά την αποτυχία της τοπικής εξέγερσης «προσήλθον εις τον Αρχιερέα δηλώσαντα την μεταμέλειάν των», και 8 χωριών της Γευγελής, «κατά πλείστον σχισματικών», οι εξαρχικές μερίδες των οποίων «επανήλθον εις τους κόλπους της Μ. Εκκλησίας» κατά την εκεί περιοδεία του μητροπολίτη Βοδενών³. «Παρόμοια αποτελέσματα επετεύχθησαν και εν τη επαρχία Πολυανής», σημειώνει στις αρχές Οκτωβρίου, περιγράφοντας την «απόσπασιν από του σχίσματος» 34 χωριών, 895 σπιτιών και 1.028 «στεφάνων» του καζά Αβρέτ-Ισάρ κι ελπίζοντας «ότι θα προσέλθωσιν εις τους κόλπους της Μ. Εκκλησίας άλλα 24 χωριά, 2.625 σπία και 3.724 «στέφανα» από την ίδια περιοχή⁴. «ο δε Άγιος Στρουμνίτης», προσθέτει, «ποιείται νυν τας διατριβάς εν τη περιοχή Τίκφες αναμένων και πάλιν ευχάριστα αποτελέσματα»⁵. Απαραίτητη προϋπόθεση για το στερέωμα των κατακτήσεων, θεωρείται ωστόσο «η συνδρομή και υποστήριξις υπό των τοπικών αρχών» κι η διάθεση αξιόλογον χρηματικών μέσων «προς μίσθωσιν οργάνων καταλλήλων προς εξυπηρέτησιν του Ελληνισμού και προς εξουδετέρωσιν των εναντίον και υπόπτων». Η φύση του εγχειρήματος ήταν τέτοια, ωστόσο, που και σ' αυτήν ακόμη την περίπτωση τίποτα απολύτως δεν μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένο: «πολλάκις ιστόν Πηνελόπης υφαίνομεν, σήμερον μεν προσκτώντες, αύριον δε δια μηδαμινών ενίστε αιτίων αποβάλλοντες τα κεκτημένα»⁶.

Σαφέστερη εικόνα για τη διαδικασία και τις μεθόδους με τις οποίες επιχειρούνταν η ανάκτηση του χαμένου εδάφους μας δίνει μια εκτενέστατη έκθεση του γραμματέα της μητρόπολης Βοδενών Γ. Αδαμαντίδη προς το προξενείο Θεσσαλονίκης, σχετικά με την

¹ ΙΑΥΕ 1876/99.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 9.6.1876, αρ.568.

² ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 14.7.1876, αρ.761, 11.8.1876, αρ.924 κι 6.10.1876, αρ.1181.

³ ΙΑΥΕ 1876/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 1.7.1876, αρ.661· ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 21.7.1876, αρ.789 και 11.8.1876, αρ.924.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, αρ.1181· ΙΑΥΕ 1876/76.1, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 13.10.1876, αρ.1202 και συνημ. «Κατάλογος χωριών του Αβρέτ-Ισάρ άτινα ασπασθέντα προ χρόνων το σχίσμα και μεταμεληθέντα ήδη επέστρεψαν εις την Ορθοδοξίαν».

⁵ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, αρ.1181.

⁶ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, αρ.1181.

περιοδεία του μητροπολίτη Ιερόθεου στην περιοχή της Γευγελής¹. Επισκεπτόμενος τη Μαρζέντσα, «χωρίον κείμενον εις απόστασιν ¼ της ώρας εκ Γευγελίου και συγκείμενον εκ 40 οικιών αποκλειστικών χριστιανικών», το οποίο «είχε παγιδευθή εις τον βουλγαρισμόν και το σχίσμα προ τινων ετών», ο αρχιερέας «κατόρθωσε να επαναγάγη άπαντας τους κατοίκους εις την οδόν της ορθοδοξίας» ύστερα από διήμερες σκληρές διαπραγματεύσεις, «τα μεν παρακαλών, τα δ' απειλών»· «λαβών πρόνοιαν κατά της υποτροπιάσεως του κακού», φρόντισε για τη σύσταση ελληνικού σχολείου στο χωριό και, «βλέπων ότι οίκοθεν ηδυνάτουν να επαρκέσωσιν εις μίσθωσιν διδασκάλου, υπεσχέθη αυτοίς συνδρομήν 600 γρ[οσίων]». Ακολούθησε η Σμόκφιτσα, χωριό 80 οικογενειών με ωραίο διάφορο σχολείο, βυθισμένο όμως σε «δυσπερίγραπτον κακοδαιμονίαν», αποτέλεσμα της οξύτατης κομματικής διαμάχης που προηγήθηκε της επικράτησης των βουλγαριστών· σύμφωνα με στατιστική του προξενείου, 50 οικογένειες ήταν τον Αύγουστο του 1876 εξαρχικές και 30 πατριαρχικές². Ο γραμματέας της μητρόπολης κάνει λόγο για «μία των συνήθων μετά πόλεμον εικόνων» και καταφεύγει σε σχεδόν πολεμική ορολογία για να περιγράψει τη νίκη του μητροπολίτη επί του εχθρού: «Επί 4 ημέρας εμόχθει εις επιστροφήν των αποπεπλανημένων τούτων προβάτων και απετύγγανεν· τέλος εκάμφθησαν. Ευχαί συγχωρητικάί ανεγνώσθησαν και εδόθη ο προς αλλήλοις ασπασμός της αγάπης· επανήλθον εις την μάνδραν της ορθοδοξίας αποπτύσαντες το σχίσμα· υπεσχέθησαν δε ουδέποτε τουντεύθεν να εξέλθωσιν αυτής ουδέ ν' αποδιώξωσι τα Ελληνικά γράμματα, υπέρ των οποίων διέθεσαν μεν αυτοί όσα ηδύναντο, υπεσχέθη δ' ο αρχιερέυς το συμπλήρωμα ήτοι 1.000 γρ. εις μίσθωσιν διδασκάλου νοήμονος, δραστηρίου και έχοντος κατά το μάλλον ή ήττον γνώσιν της αποστολής του». Στη Νέγκορτσα, τέλος, μικτό χωριό οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του οποίου πίεζαν όλο και περισσότερο τους χριστιανούς συγχωριανούς τους «κατά τον χρόνον της αποστασίας των και της εκκλησιαστικής αναρχίας», καθοριστικό ρόλο θα παίξει «η προηγηθείσα φήμη του αρχιερέως ως κεκτημένου ειδικήν ικανότητα εις τελεσφόρον υπεράσπισιν των χριστιανικών συμφερόντων»· δόθηκαν ωστόσο κι εδώ οι συνήθειες υποσχέσεις για οικονομική βοήθεια 1.000 γροσίων υπέρ του σχολείου κι αποστολή «ελληνικών εκκλησιαστικών βιβλίων εις αντικατάστασιν των βουλγαρικών». Μετά τη συμφωνία, «η μεταμέλεια και η εις την ορθοδοξίαν επιστροφή εξεδηλώθη επισήμως», η δε «θεία μυσταγωγία ετελέσθη εν τη ελληνική γλώσση εν τω υπαίθρω ιερώ χώρω της προ τινος χρόνου πυρποληθείσης εκκλησίας». Λιγότερο σαφή είναι τα πράγματα για τα υπόλοιπα χωριά της ίδιας επαρχίας, την επάνοδο των οποίων στο Πατριαρχείο ο πρόξενος Θεσσαλονίκης είχε βιαστεί ν' ανακοινώσει ήδη προ μηνός: ο γραμματέας εξηγεί πως «οι εν Γεβγελίω σχισματικοί» εξακολουθούν να τα επηρεάζουν, οπότε για την «επιστροφή» τους «παρίσταται αναγκαία η συνδρομή των πολιτικών Αρχών». Σοβαρά προβλήματα δημιουργούν ωστόσο οι κεντρικές διπλωματικές εξελίξεις, καθώς «οι βουλγαρισταί απέβησαν

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Γ. Αδαμαντίδης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Γεβγελίω 21.9.1876, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, αρ.1181.

² ΙΑΥΕ 1876/99.1^ο, «Τμήμα Γεβγελίου της Εκκλησιαστικής Περιφέρειας Βοδενών», πίνακας συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 11.8.1876, αρ.924.

τολμηρότεροι μετά την ομόθυμον συνήγορον φωνήν της Ευρώπης υπέρ της αυτοδιοικήσεως αυτών».

Η μάχη των «διαμαρτυρήσεων»

Η διεθνοποίηση (και συνακόλουθα η αυξημένη προοπτική επίλυσης) του βουλγαρικού ζητήματος μεταθέτει το φθινόπωρο του 1876 το κέντρο βάρους της αναμέτρησης των εθνικών μηχανισμών και κομμάτων από την Υψηλή Πύλη στις ευρωπαϊκές αυλές και στα Υπουργεία Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων. Αντί για πανηγυρικές αποσκιρτήσεις απ' το ένα οθωμανικό μιλέτ στο άλλο, η έκφραση των εθνικών επιλογών του διεκδικούμενου πληθυσμού θα πάρει έτσι άλλη μορφή, προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις των καιρών: την υπογραφή εξίσου πανηγυρικών «διαμαρτυρήσεων» από κοινότητες και συλλόγους, με τυπικό παραλήπτη την Πύλη ή και απευθείας τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις που κρατούν στα χέρια τους τα κλειδιά του μέλλοντος της περιοχής. Σε αντίθεση με τα κείμενα των μεταπηδήσεων, που διατυπώνονται με βάση την παραδοσιακή χριστιανορθόδοξη εκκλησιαστική ορολογία, οι «διαμαρτυρήσεις» προσαρμόζουν το λεξιλόγιο και την επιχειρηματολογία τους σε νεωτερικά δεδομένα, ενσωματώνοντας στοιχεία του εθνικιστικού λόγου της εποχής· εξ ου και, στις πιο προωθημένες εκδοχές τους, επιστρατεύονται ακόμη και σήμερα από τις εθνικιστικές ιστοριογραφίες και προπαγάνδες σαν δείγματα του «πραγματικού φρονήματος» των αντίστοιχων κοινοτήτων –ή, κατ' επέκταση, και ολόκληρου του χριστιανικού μακεδονικού πληθυσμού.

Ο πρώτος γύρος της μάχης των διακηρύξεων ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1876, με την υποβολή βουλγαρικού υπομνήματος προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Βουλγαρίας στην οποία θα περιλαμβανόταν και η Μακεδονία¹. Ως απάντηση, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης σκέφτηκε «να διενεργήση επιτηδίως» την υπογραφή αναφορών από κοινότητες της περιφέρειάς του προς τον ίδιο και το μητροπολίτη, «ότι ουδαμώς οι Βούλγαροι της Μακεδονίας στέργουσι την προσάρτησίν των εις την Βουλγαρίαν, ουδ' επιθυμούσι να χωρισθώσι από των αδελφών και συνοίκων αυτών Ελλήνων, μεθ' ών τους συνδέει κοινή Ιστορία, κοινά παθήματα, κοινοί πόθοι και αγώνες»· τον απέτρεψε όμως προσωρινά η ιδέα «των ανυπερβλήτων σχεδόν δυσχερειών προς υπογραφήν τοιούτων αναφορών», το χρηματικό κόστος του εγχειρήματος και ο φόβος μήπως έτσι «εγερθή αντίδρασις» που θα επιφέρει τα αντίστροφα αποτελέσματα. Για κάθε ενδεχόμενο προπαρασκεύασε ωστόσο το έδαφος με «όργανα τινά» και στις 6 Οκτωβρίου ζήτησε τη γνώμη του προϊσταμένου του υπουργού, ενημερώνοντάς τον ταυτόχρονα «ότι τοιαύται ενέργειαι απαιτούσι και χρηματικάς δαπάνας, διότι ουδείς αποφασίζει να καταλίπη το έργον του αμισθί, οι δε πλείστοι των βουλγάρων είνε

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, ά.α. Για το υπόμνημα: Генчев 1995, σ.420.

φιλοχρήματοι, άγονται δε από συμφέροντα μάλλον ή εκ πεποιθήσεων»¹. Κατά σύμπτωση, την ίδια ακριβώς μέρα ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Κοντόσταυλος παραγγέλλει στα γενικά προξενεία Μακεδονίας, Ηπείρου, Θεσσαλίας και Θράκης να οργανώσουν τη συγκέντρωση αναφορών από τις ορθόδοξες κοινότητες προς το σουλτάνο, με αίτημα την ισότιμη μεταχείριση όλων των χριστιανικών εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας· είχε ήδη προηγηθεί η αυθόρμητη υποβολή αναφορών κατά των βουλγαρικών διεκδικήσεων από φιλεκπαιδευτικούς ή άλλους συλλόγους της Θράκης και της Κωνσταντινούπολης, με έντονες συνήθως δηλώσεις αφοσίωσης προς το οθωμανικό καθεστώς². Προς αποφυγή τέτοιων παρεκκλίσεων, το ΥΠΕΞ φρόντισε να διαβιβάσει στον Πατριάρχη σχετικό υπόδειγμα αναφοράς, το Πατριαρχείο όμως το επαναδιατύπωσε επί το νομιμοφρονέστερον και το υπέβαλε στο Μεγάλο Βεζίρη για τη σχετική έγκριση³. Ο αθηναϊκός ΣΔΕΓ, απ' την πλευρά του, ζήτησε από τους μητροπολίτες να οργανώσουν την αποστολή προς τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις «ενυπογράφων αναφορών των κατοίκων της Μακεδονίας διακηρυττόντων εαυτούς Έλληνας την καταγωγήν και το φρόνημα και την Μακεδονίαν χώραν ελληνικήν»· ο Βατικιώτης θεώρησε ωστόσο την υπογραφή παρόμοιων δηλώσεων απολύτως αδύνατη⁴.

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών των ζυμώσεων, το Προξενείο Θεσσαλονίκης θα υποβάλει έτσι τελικά στις κοινότητες πέντε διαφορετικά είδη ψηφισμάτων, προσαρμοσμένα σε διαφορετικά target group δυνητικών υπογραφών:

- Υπάρχει καταρχάς το σχέδιο ψηφίσματος του Πατριαρχείου, με κεντρική ιδέα την «απαίτησιν υπέρ του Ελληνικού Έθνους των προνομίων, άτινα η Ευρώπη ζητεί υπέρ των επαναστατησασών επαρχιών»⁵. Πρόκειται για ένα τυποποιημένο τετράφυλλο έντυπο, απευθυνόμενο στον πατριάρχη και προσαρμοσμένο ολοκληρωτικά στα οθωμανικά στερεότυπα: «ως πιστοί υπήκοοι» οι υπογράφοντες απευθύνονται «ταπεινώς εις τον Υψηλόν Θρόνον του κραταιοτάτου ημών άνακτος Σουλτάν Χαμίτ Χαν, ούτινος είησαν τα έτη πολλά και ευδαίμονα», εκδηλώνοντας την «ευγνώμονα χαρά» τους για «τας ευγενείς τάσεις και τας σπουδαίας προσπάθειάς του τε κραταιοτάτου Σουλτάνου και της Υψ. Αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως εις το να βελτιώσωσι την ομολογουμένως κακήν κατάστασιν του Κράτους δια της παραχωρήσεως τελείας ισότητος εις πάντας τους υπηκόους αδιακρίτως και δια της εισαγωγής κοινών και ελευθέρων μεταρρυθμίσεων εις το νυν εν ισχύϊ κυβερνητικόν σύστημα» κι εκφράζοντας συνάμα την «μεγάλην έκπληξιν και βαθειάν λύπην» τους για το αίτημα των ευρωπαϊκών Δυνάμεων να παραχωρηθούν «διοικητικά προνόμια και άλλα πολιτικά ωφελήματα εις μόνας τας επαναστατημένας Σλαβικάς επαρχίας». Η απόκρουση αυτών των τελευταίων γίνεται με πλειοδοσία νομιμοφροσύνης απέναντι στην Πύλη: αν ικανοποιηθεί το αίτημα «περί

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 6.10.1876, ά.α.

² Κωφός 2001, σ.73-4.

³ Στο ίδιο, σ.74.

⁴ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 4.11.1876, αρ.1266.

⁵ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 4.11.1876, αρ.1266.

εξαιρετικών προνομίων των επαναστατημένων περιοχών», προειδοποιεί το ψήφισμα, «τότε είναι κίνδυνος να θεωρηθώσι τα πολιτικά ωφελήματα ως γέρας των επαναστάσεων και των αιμάτων· αρχή εν γένει μεν κακή, ιδίως δε ολεθριωτάτη δια την Αυτοκρατορίαν ταύτην, ήτις υπό τοσούτων κατοικείται εθνών». Γι' αυτό και, παρόλο που σε περίπτωση παραχώρησης εξαιρετικών προνομίων, «ταύτα έπρεπε να παραχωρηθώσιν εις το ημέτερον έθνος και δια την ανέκαθεν πολιτικήν θέσιν και σημασίαν αυτού εν τω Κράτει και διότι από της κυριαρχίας του ημετέρου έθνους εκυρίευσε και έλαβε την αυτοκρατορίαν ταύτην ο ένδοξος κατακτητής Σουλτάν Μεχμέτ», οι υπογράφωντες, «έχοντες προ των οφθαλμών το γενικόν συμφέρον και την ειρηνικήν συμβίωσιν πάντων των λαών της Αυτοκρατορίας», διακηρύσσουν ότι «αποκρούουν όλαις δυνάμεσι την ιδέαν ταύτην»¹.

Το ίδιο το Προξενείο θα ετοιμάσει δυο διαφορετικά σεν με δυο ψηφίσματα το καθένα. Το πρώτο απευθύνεται στους ελληνόφωνους Μακεδόνες και περιλαμβάνει δυο διαφορετικές αναφορές. Μια προς το Πατριαρχείο, «μηδάλως προσβάλλουσα τα καθεστώτα», η οποία «ηδύνατο αβλαβώς να καταστή γνωστή εις τας τοπικάς Αρχάς» και προοριζόταν να χρησιμεύσει ως κάλυψη για την προσυπογραφή της δεύτερης «διαμαρτυρήσεως», η οποία απευθυνόταν προς τις Δυνάμεις. Το δεύτερο σεν περιλάμβανε επίσης δυο κείμενα με τους ίδιους αποδέκτες, το περιεχόμενό του όμως είχε διατυπωθεί ώστε να μπορεί να υπογραφεί από «τας Βουλγαροφώνους επαρχίας» χωρίς «να απαντήσει δυσκολίας», τις οποίες «ενδεχομένως» θα προκαλούσε η υποβολή του πρώτου². Η αντιπαραβολή των εν λόγω κειμένων, που όλα στόχευαν στην εξυπηρέτηση του ίδιου σκοπού, είναι εξαιρετικά αποκαλυπτική για την προσαρμοστικότητα της εθνικής ιδεολογίας στις ιδιαιτερότητες των επιμέρους γλωσσοπολιτισμικών, περιφερειακών κλπ συνιστωσών μιας υφιστάμενης ή υπό συγκρότηση εθνικής νοερής κοινότητας. Και τα τέσσερα σχέδια κατασκευάζουν μια μακεδονική ελληνικότητα (ή μια ελληνική μακεδονικότητα), με κοινή συνισταμένη την απόκρουση των ισχυρισμών «Βουλγάρων τινών» που περιφέρονται στη Δυτική Ευρώπη προσπαθώντας να εντάξουν τη Μακεδονία στην υπό σύσταση αλύτρωτη Βουλγαρία· οι μεταξύ τους διαφορές λένε ωστόσο πολλά για το ετερόκλητο μίγμα από υλικές επαγγελίες και συμφέροντα, ιεραρχικές ταξινομήσεις κι ιδεολογήματα που οι (κατά Χόμπσμπομ) «πωλητές» της εθνικής πολιτικής προσφέρουν στη συγκεκριμένη περίπτωση στους πελάτες τους σαν ενιαίο πακέτο³.

• Η πιο απλή εκδοχή είναι αυτή που προορίζεται για τη «διαμαρτύρηση» των ελληνόφωνων Μακεδόνων: «η Μακεδονία», διακηρύττουν, «κατοικείται κατά το πλείστον μεν υπό Ελλήνων, εν μέρει δε υπό τινων Αλβανών και Βλάχων και Βουλγαροφώνων Ελλήνων κοινών πάντων έχόντων την ιστορίαν, κοινά τα αισθήματα, κοινούς τους πόθους». Ο βουλγαρικός εθνικισμός δεν έχει ιστορικά δικαιώματα στην περιοχή, αφού «γνωστόν είναι το

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, έντυπο σχέδιο δήλωσης, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 4.11.1876, αρ.1266.

² ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 4.11.1876, αρ.1266.

³ Για την πρωτότυπη διατύπωση: Hobsbawm 1990, σ.78-9.

παρελθόν της Μακεδονίας κατά τους αρχαίους χρόνους, ότε οι Βούλγαροι ήσαν έτι μακράν της Ευρώπης», ενώ το μεσαιωνικό παρελθόν της χώρας απλά επιβεβαιώνει την «απότομον διαφορά ημών των Ελλήνων Μακεδόνων και των Βουλγάρων». Οι υπογράφοντες διακηρύσσουν πως «ουδέποτε έπαυσαν αισθανόμενοι την ελληνικήν αυτών καταγωγήν» και ξεκαθαρίζουν πως «ουδέποτε θα ανεχθώσι την τοιαύτην μετά των Βουλγάρων συγχώνευσιν», για να καταλήξουν σε μια σιβυλλική διατύπωση για το εθνικό «παρελθόν, παρόν και μέλλον» τους¹.

• Στη δεύτερη εκδοχή διαμαρτυρίας, την προοριζόμενη να υπογραφεί από τους σλαβόφωνους Μακεδόνες, η διαχωριστική γραμμή της αντίθεσης μεταφέρεται από το δίπολο Έλληνες-Βούλγαροι στο εσωτερικό του σλαβόφωνου βαλκανικού πληθυσμού. «Ημείς οι κατά μέγα μέρος της Μακεδονίας οικούντες Βουλγαρόγλωσσοι», διαβάζουμε, «θεωρούμεν καθήκον μας διαμαρτυρηθόμεν καθ' οιουδήποτε τυχόν γεννησομένης αποφάσεως τεινούσης εις το συνάψη μεν ημάς προς τους πέραν του Αίμου διαιτωμένους Βουλγάρους, αποχωρήση δε από τους κατά την Μακεδονίαν συνοίκους και αδελφούς ημών Ελληνομακεδόνας». Η σημασία της σλαβοφωνίας υποτιμάται ρητά δια της υπαγωγής της στο (υποτίθεται «κατώτερο») καθεστώς της προφορικής μόνο επικοινωνίας: «Αληθές μεν είναι ότι εκληρονομήσαμεν παρά των πατέρων μας ως λαλουμένην γλώσσαν την Βουλγαρικήν, δια της οποίας συνδεόμεθα προς τους πέραν του Αίμου χριστιανούς, αλλά συγχρόνως παρ' αυτών τούτων των πατέρων μας εκληρονομήσαμεν εγγραφομένην γλώσσαν την Ελληνικήν και ου μόνον δι' αυτής τηρούμεν την αλληλογραφίαν μας αλλά και δι' αυτής και εν αυτή αναπτύσσομε το πνεύμα μας και αποκτώμεν τας οιασδήποτε γνώσεις μας και αυτήν εύρομεν πατροπαραδότως καθιερωμένην εν τοις ναοίς ημών ως γλώσσαν εν η τελούμεν τας θρησκευτικάς τελετάς μας». Σαφώς σημαντικότερη απ' αυτή την αμυντική παραδοχή είναι ωστόσο η διατύπωση των «θετικών» συστατικών στοιχείων αυτής της σλαβόφωνης μακεδονικής ταυτότητας, που προτείνεται ως συνεκτική εθνική ιδεολογία στο εντόπιο στελεχικό δυναμικό του ελληνικού κόμματος: «Ενώ ούτως έχει το της γλώσσης, πλείστα άλλα είναι τα συνδέοντα ημάς αρρήκτως μετά των άλλων Ελληνογλώσσων αδελφών μας, ου μόνον αυτή αύτη η Μακεδονική γη, ήτις είναι κοινή εις πάντας τροφός και της οποίας το όνομα μόνον προφερόμενον αρκεί να υπενθυμίση την δι' αυτής λαμπρώς και επωφελώς επιδράσασάν ποτε επί της Ανατολής ευγενή εικόναν του Ελληνικού πολιτισμού, και τα ήθη και τα έθιμά μας και αι συγγενικά επιμειζία και τα ποικίλα εμπορικά συμφέροντά μας. [...] Ούτε τα ισχυρά μέσα, άτινα οι βουλγαρισταί διέθετον, ούτε η προστασία της οποίας ετύγγανον ήρκουν να διαρρηξώσι τας ανέκαθεν υφισταμένας μεταξύ ημών και των λοιπών Ελληνογλώσσων αδελφών μας δεσμούς, πλήρη έχοντες πεποίθησιν ότι η Μακεδονία, ώσπερ το πάλαι, ούτω και νυν θέλει αναδειχθή και τιμηθή δια του Ελληνικού πολιτισμού»².

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Σχέδιο «Α1», συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 4.11.1876, αρ.1266.

² ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Σχέδιο «Α2», συνημ. σε Κ. Βατικιώτης, όπ.π.

Εμπορικά συμφέροντα, εντοπιότητα, κοινότητα ηθών και εθίμων, επιμειξίες, «κομματική» ταυτότητα εμπεδωμένη από τις εθνικές-πολιτικές συγκρούσεις των τελευταίων δεκαετιών· κυρίως, όμως, η αίγλη ενός ιστορικού παρελθόντος που λειτουργεί ως τίτλος ευγενείας στη διεθνή αγορά –και χάριν της οποίας αξίζει κανείς να θέσει σε δεύτερη μοίρα την αίσθηση του ανήκειν στην εθνοτική ομάδα «των πατέρων» του. Όχι όμως και ν' αρνηθεί εντελώς αυτή την τελευταία: αν κάτι εντυπωσιάζει στη συγκεκριμένη διακήρυξη, δεν είναι η προβολή της «ελληνικότητας» ή της «μακεδονικότητας» αλλά η επιλογή των συντακτών της να διατυπώσουν μια συνεκτική, ιδιαίτερη ταυτότητα του επίμαχου πληθυσμού, αντί αυτός να διαχυθεί προπαγανδιστικά στον πολύγλωσσο πολτό του millet-i Rum. Επιλογή εξαιρετικά εύγλωττη όσον αφορά την εικόνα που οι επιτόπιοι σχεδιαστές της εθνικής πολιτικής έχουν για τη στρατηγικά κρίσιμη αυτή εγχώρια πελατεία τους, για τη στάση της απέναντι στο εθνικό κέντρο που τη διεκδικεί αλλά και απέναντι στους ελληνόφωνους «αδελφούς», με τους οποίους είναι προφανές ότι δεν επιθυμεί καθόλου να ταυτιστεί. Το κείμενο, θυμίζω, έχει διατυπωθεί για να εκπροσωπήσει τους σλαβόφωνους Μακεδόνες που εκτιμάται πως είναι διατεθειμένοι ν' αντισταθούν στην προοπτική ενσωμάτωσής τους στη Βουλγαρία, αλλά θα πρόβαλλαν δυσκολίες στην προσυπογραφή μιας διακήρυξης πως είναι «Έλληνες Μακεδόνες». Από κοινωνική και πολιτική άποψη, οι δυνητικοί υπογραφείς κινούνταν προφανώς στην ίδια εκείνη γκριζα ζώνη -διαφοροποίησης από τους «Σιόπηδες» και φλερτ με το αρχαιομακεδονικό παρελθόν- που ο Σλαβέικοφ επισήμαινε λίγο νωρίτερα σαν «τον πιο επικίνδυνο εχθρό» του βουλγαρικού εθνικισμού στη μακεδονική ενδοχώρα.

- Μια ενδιάμεση εκδοχή σλαβόφωνου ελληνομακεδονισμού αναπτύσσεται τέλος στο σχέδιο αναφοράς προς το Πατριαρχείο που προοριζόταν για «τας βουλγαροφώνους επαρχίας». Μαζί με την ευνόητη έμφαση στο σχίσμα, η μετάβαση απ' τη μακεδονικότητα στην ελληνικότητα είναι εδώ πολύ πιο σαφής: *«Καίτοι δε πλείστοι εξ ημών Βουλγαρόφωνοι όντες, τρέφομεν όμως ελληνικήν καρδίαν και φρόνημα· διότι ως Μακεδόνες ανήκομεν τη Μακεδονία· η δε Μακεδονία αναντιρρήτως ήν και αεί έσεται ελληνική χώρα, η οποία και το πάλαι ως πατρίς του μεγάλου Αλεξάνδρου και του Αριστοτέλους τα μέγιστα εξυπηρέτησε τω Ελληνισμώ και σήμεραν έτι ο πλεονάζων ελληνικός πληθυσμός αυτής διασώζει αριδείλως τον ακραιφνή και γνήσιον ελληνικόν αυτής χαρακτήρα· αλλά και ημείς, Παναγιώτατε, εάν εκ διαφόρων καιρικών περιστάσεων συνέβη να ευρεθώμεν Βουλγαρόφωνοι, ουδέποτε όμως επαύσαμεν βαθέως συναισθανόμενοι την Ελληνικήν ημών καταγωγήν, [...] ουδ' εφαντάσθημεν ποτέ ότι είναι δυνατόν να συνταυτισθώμεν φυλετικώς ή και θρησκευτικώς μετά των σχισματικών κατοίκων της Βουλγαρίας, ενώ κατοικούμεν την Μακεδονίαν».* Σε μια αποστροφή αρκετά περίεργη για κείμενο απευθυνόμενο στην εκκλησιαστική αρχή που έχει καταδικάσει παρόμοιες τάσεις ως αντιχριστιανική αίρεση, οι υπογράφωντες διατρανώνουν τέλος ότι αποκρούσουν «μετά σφοδράς

αγανακτήσεως πάσαν διασάλπισιν κατά του Ελληνικού ημών φυλετισμού» εκ μέρους των «σχισματικών»¹.

Η τελική έκβαση αυτής της υπόρρητης αντιπαράθεσης ανάμεσα στις αποκλίνουσες εκδοχές ελληνομακεδονισμού δεν αποτυπώνεται με σαφήνεια στις πηγές. Το βέβαιο είναι πως, κατά τη διάρκεια και μετά την αποτυχία της πρεσβευτικής συνδιάσκεψης, η εκστρατεία συλλογής υπογραφών συνάντησε -σύμφωνα με το Βατικιώτη- «απροσδόκητον επιτυχίαν»². Από τα συμφραζόμενα διαπιστώνουμε πως η ικανοποίηση του προξένου οφειλόταν στο γεγονός της προσυπογραφής «ουχί απλώς των τυπικών εκείνων αναφορών των εκ Κωνσταντινουπόλεως αποσταλεισών» (το κείμενο των οποίων ως κι ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ είχε σπεύσει να χαρακτηρίσει «επιβλαβέστατον εις τας συμφέροντα του Ελληνικού Έθνους, ωφέλιμον δε μόνον εις την Τουρκικήν Κυβέρνησιν»³), «αλλ' εντόνων και ελληνοπρεπόν διαμαρτυρήσεων δι' ών οι κάτοικοι της Μακεδονίας, μάλιστα δε οι βουλγαρόφωνοι, οιωνεί προαισθανόμενοι τον από της Συνδιασκέψεως κίνδυνον διεκήρυττον δημοσία ότι ήθελον αποκρούσει και δια των εσχάτων μέσων τον αποχωρισμόν των από του Ελληνισμού και την προσάρτησίν των εις την Βουλγαρίαν»⁴. Η συγκέντρωση των υπογραφών έγινε κατά εκκλησιαστικές επαρχίες, υπό την άμεση καθοδήγηση των οικείων μητροπολιτών που ήταν αρμόδιοι για την «επικύρωσή» τους⁵ και με ενεργό ανάμιξη του προξενικού μηχανισμού⁶: η τελική αποστολή των αναφορών στην Κωνσταντινούπολη πραγματοποιήθηκε απ' το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωακείμ και τον πρόξενο Βατικιώτη⁷. Η ακριβής όμως τύχη των πολλαπλών «σχεδίων» του τελευταίου δεν διευκρινίζεται ούτε η αριθμητική αναλογία μεταξύ των δυο εκδοχών «διαμαρτυρήσεων». Όσον αφορά τις «ελληνοπρεπείς», καθοριστικός για τη σύνταξή τους φαίνεται πως υπήρξε ο ρόλος των Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων και της ελληνομαθούς διανοήσης των σλαβόφωνων αστικών κέντρων που ενδεχόταν να κατακυρωθούν στην αντίπαλη πλευρά. Διάσημα είναι δυο τέτοια κείμενα, δημοσιευμένα σε ελληνικές εφημερίδες της Αυτοκρατορίας: το πρώτο απ' τον Φ. Σ. Στρωμνίτη⁸, το δεύτερο από μη κατονομαζόμενους «λογίους» των Βοδενών⁹. Παρά τη μεταγενέστερη ανάδειξή τους σε κατεξοχήν πειστήρια της εθνικής συνείδησης των σλαβόφωνων Μακεδόνων, η αντιπροσωπευτικότητα αυτών των ντοκουμέντων δεν είναι πάντως αυταπόδεικτη. Ενάμιση μήνα μετά τη «διαμαρτύρηση» του συλλόγου της Στρώμνιτσας, π.χ., η εκεί πατριαρχική κοινότητα θα συγκροτήσει «πάνδημον διαδήλωσιν ενώπιον του διοικητηρίου» και θα εκδώσει ένα πολύ διαφορετικό ψήφισμα «του χριστιανικού

¹ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Σχέδιο «Β», συνημ. σε Κ. Βατικιώτη, όπ.π.

² Βατικιώτης προς Κοντόσταυλο (18.1.1877), σε Κωφός 1969, σ.75.

³ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 4.11.1876, αρ.1266.

⁴ Κωφός 1969, σ.75.

⁵ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Α. Παπαδόπουλος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 3.12.1876, αρ.446.

⁶ Κωφός 1969, σ.75.

⁷ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 15.12.1876, αρ.1439, εμπιστευτική.

⁸ Κωφός 1969, σ.23 & 317. Η «διαμαρτύρησης» υπογράφηκε στις 5.12.1876 και δημοσιεύθηκε στον *Νεολόγο*.

⁹ «Υπόμνημα προς το εν Κωνσταντινουπόλει συνέδριον των μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων», *Ερμής* (Θεσ/νίκη) 4.1.1877.

λαού της πόλεως», σαφώς αντιβουλγαρικό και πλήρως ευθυγραμμισμένο με την πολιτική «του κραταιοτάτου ημών Άνακτος Σουλτάν Αβδούλ Χαμίτ», απαλλαγμένο όμως από την παραμικρή νύξη ταύτισης με το ελληνικό έθνος¹.

Ο δεύτερος γύρος της μάχης των αναφορών, με πολύ περισσότερους παίκτες τούτη τη φορά, διεξήχθη την άνοιξη του 1878, ανάμεσα στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το συνέδριο του Βερολίνου. Εξαρχικές κοινότητες κι «αντιπρόσωποι» διαφόρων επαρχιών απευθύνουν εκκλήσεις στο ρωσικό στρατό να προελάσει στη Μακεδονία παρά την ανακωχή² και προς τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις να μην αναθεωρήσουν τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου³. Παρεμφερείς εκκλήσεις συντάσσονται από τη σερβική «Επιτροπή Προσφύγων Παλαιάς Σερβίας και Μακεδονίας», με αίτημα την υπαγωγή των δυο περιοχών στο Βελιγράδι⁴. Στο χορό των ψηφισμάτων θα μπουν επίσης οι μουσουλμανικές κοινότητες της Μακεδονίας, ή μάλλον οι προύχοντές τους, συντάσσοντας «τη επινεύσει ει μη τη υποκινήσει των τουρκικών αρχών» αναφορές στις οποίες υπενθυμίζουν πως αποτελούν «το ήμισυ του όλου πληθυσμού της Μακεδονίας» και -το κυριότερο- τους βασικούς ιδιοκτήτες της γης «ής απλοί καλλιεργηταί παρείδημοι εισίν οι Βούλγαροι Χριστιανοί»⁵. Η τελευταία αυτή κίνηση βρήκε έδαφος κυρίως στην Κεντρική κι Ανατολική Μακεδονία. Στο Μοναστήρι, αντίθετα, ο (ως επί το πλείστον αλβανικός) μουσουλμανικός πληθυσμός απέφυγε να προσέλθει στο δημαρχείο της πόλης και να υπογράψει τη σχετική «διαμαρτύρηση», στάση που ο εκεί έλληνας πρόξενος ερμήνευσε ως σιωπηλή εκδήλωση δυσaráσκειας απέναντι στο ενδεχόμενο παράτασης της οθωμανικής κυριαρχίας, την οποία «αι αδιάλειπται φορολογίαί» και «συνεχείς στρατολογίαί» είχαν «καταστήσει αφόρητον και εις πλείστους των μουσουλμάνων»· ως εναλλακτική λύση, «οι Τουρκαλβανοί κάτοικοι Δίβρας» θα ζητήσουν απ' την αγγλική πρεσβεία της Πόλης «όπως, ει δυνατόν, τεθώσιν υπό αγγλικήν προστασίαν»⁶. Το ενδεχόμενο συνυπογραφής κοινών ψηφισμάτων από μουσουλμάνους κι ορθόδοξους πατριαρχικούς εξετάζεται επίσης, με πρωτοβουλία συνήθως των αρχών ή οθωμανών προυχόντων κι αντιφατικά αποτελέσματα⁷. Δεν λείπουν και λιγότερο διαυγείς πρωτοβουλίες: έλληνας διερμηνέας του αγγλικού προξενείου Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει αναφορές από χριστιανικά χωριά των Πιερίων πως «είναι

¹ Ψήφισμα της 11.1.1877, *Ερμής* (Θεσ/νίκη) 28.1.1877, σ.2, και Αγγελόπουλος 1980, σ.272-3. Οι υπογράφοντες διαλαλούν ότι «επί τόσα έτη αγωνισθέντες δια παντοίων μέσων και θυσιών κατά του Πανσλαβισμού» έμειναν «πιστοί προς την Σεβαστήν ημών Κυβέρνησιν, την Μεγάλην Εκκλήσιαν και απαρσάλευτοι από των πατροπαραδότων εθνικών ημών παραδόσεων», αυτοπροσδιορίζονται όμως αποκλειστικά ως «χριστιανοί»· η λέξη «Έλληνες» και τα παράγωγά της απουσιάζουν παντελώς από το κείμενο.

² BAS 1978, σ.350-1 & 355-6· Дойно Дойнов, *Κομιтетите 'Εдинство'*, Σόφια 2006, σ.39-40.

³ BAS 1978, σ.356-8· Салгънджиев 1906, σ.103 & 108· Дойнов 1970, σ.44 και 2006, σ.45-50.

⁴ Шлијерџенић 1958, σ.155-7· Georgevitch 1918, σ.245-53· Цамбазовски 1960, σ.141· Шапкарев 1984, σ.286-7· Станислав Краков, *Пламен Четништва*, Βελιγράδι 2009 (π.έ. 1930), σ.17-9. Από τη Μακεδονία, το Βελιγράδι διεκδικούσε επίσημα την ενσωμάτωση των Σκοπίων, του Βέλες, της Δίβρας και του Στιπ (Djordjevic 1970, σ.199).

⁵ Κωφός 1969, σ.129-30.

⁶ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Γ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.4.1878, αρ.119.

⁷ Κωφός 1969, σ.137-8, 143-4 & 280-1· ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Γ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.4.1878, αρ.119.

ευχαριστημένοι με την Τουρκική Διοίκηση»¹, ο δε υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας στην Καβάλα ζυμώνει τους μουσουλμάνους της Δράμας να ζητήσουν εγγράφως να τεθεί η Μακεδονία υπό αυστριακή κατοχή². Με «μυστικήν ειδικήν αποστολήν εκ μέρους της Τουρκικής Κυβερνήσεως και της Αγγλικής Πρεσβείας» ο απόστρατος άγγλος λοχαγός Τζ. Σίντζ, «ιδιοκτήτης τσιφλικίου παρά την Βέρροϊαν» και υπάλληλος της οθωμανικής αστυνομίας, περιοδεύει τέλος κατά το πρώτο εξάμηνο του 1878 στη μακεδονική ενδοχώρα, συγκεντρώνοντας «εθνογραφικά» στοιχεία και άλλες πληροφορίες κατά των βουλγαρικών αξιώσεων· αρχικά επιφυλακτική, η υποδοχή του από το κατά τόπους ελληνικό κόμμα εξελίσσεται στην πορεία σε θριαμβευτική, η δε «εθνολογική στατιστική» που καταρτίζει -με βάση ελληνικούς κυρίως ισχυρισμούς- θα χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογητική βάση της βρετανικής πολιτικής υπέρ της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή³.

Η αντίστοιχη ελληνική προσπάθεια θα αποκαλύψει, με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια απ' ό,τι αυτή του 1876-77, τις διαφορετικές στρατηγικές τις οποίες Αθήνα και Πατριαρχείο προωθούν στο εσωτερικό του ελληνικού κόμματος μετά τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Στις αρχές Μαρτίου, ένα τυποποιημένο σχέδιο αναφοράς στέλνεται από την Κωνσταντινούπολη στις μακεδονικές επαρχίες για συγκέντρωση υπογραφών. Με ημερομηνία 15.2.1878 κι αναφορά στο προηγούμενο του 1876, το κείμενο διαμαρτύρεται για τις «λυπηρότατες φήμες» περί επέκτασης της Βουλγαρίας στη Μακεδονία χωρίς αυτή να έχει κατακτήσει «δικαιώματι πολέμου την χώραν ημών», ισχυρίζεται πως «οι πέραν του Αίμου Βούλγαροι παρ' ημίν ζώσιν ως επίλυδες και ως ξένοι επιδραμόντες κατά διαφόρους καιρικές περιστάσεις» και χαρακτηρίζει τη Μακεδονία «τόπον όλως ελληνικόν, ιστορικώς και από πάσας τας απόψεις». Το τελικό αίτημά του είναι μάλλον ασαφές, κατηγορηματικά αντίθετο όμως στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου: «να παραχωρηθή εις την αγαπητήν ημών πατρίδα, την Μακεδονίαν, σύστημα διοικητικόν και πολιτικόν σύμφωνον τη θελήσει, τοις εθίμοις και τοις παραδόσεσι ημών, εξασφαλίζον την τύχην ημών και κεχωρισμένην και ανεξάρτητον όλως της νέας ηγεμονίας της Βουλγαρίας»⁴. Η σχετική πρωτοβουλία αποδόθηκε στον έλληνα τραπεζίτη του σουλτάνου Γεώργιο Ζαρίφη, βασικό χρηματοδότη του δικτύου των ελληνικών συλλόγων κι οραματιστή μιας μελλοντικής ελληνοοθωμανικής «δυναδικής μοναρχίας» στην οποία θα απορροφούνταν το ελληνικό βασίλειο, «τη προτροπή της Πύλης και ίσως και του Αγγλου Πρεσβευτού»· εκτίμηση του έλληνα πρέσβη, ενδεικτική του κλίματος των ημερών, ήταν πως «δυστυχώς ο κ. Ζαρίφης, χωρίς να το

¹ Κωφός 1969, σ.146. Ο διερμηνέας Ιω. Μπίτσιος ήταν ιδιοκτήτης δυο τουλάχιστον τσιφλικιών στην περιοχή (Κωφός 1992, σ.131).

² Κωφός 1969, σ.282-4.

³ Στο ίδιο, σ.92-3, 111-2, 130, 181-2, 195, 197, 263-4, 267, 275 & 281-2· Салгънджиев 1906, σ.103-7. Για τη στατιστική του Σίντζ, βλ. «Return showing Male Population in Pashalik of Salonica (Macedonia)», συνημ. σε Colonel Synge to Sir A.H. Layard, Salonica 12.6.1878, φωτοτυπική αναπαραγωγή σε Destani 2003, τ.Α', σ.331-4. Παρότι εκτιμά πως «αι εκθέσεις του Captain Synge έσονται εννοϊκά εις τον Ελληνισμόν», είναι χαρακτηριστικό πως ο Βατικιώτης δεν τρέφει καμιά απολύτως εκτίμηση για το συντάκτη τους: «Ο κύριος ούτος δεν ήτο ο κατάλληλος προς τοιαύτας εθνογραφικές ερεύνas επί χώρας, οία η Μακεδονία, επί των τυχόν της οποίας δύνανται ν' ασκήση μεγίστην επιρροήν η επιπόλαιος και ανεπιστήμων έρευνα» (Κωφός 1969, σ.130).

⁴ Κωφός 1969, σ.111 & 314-5.

εννοεί, γίνεται όργανον της Πύλης πιστεύων ότι ενεργεί υπέρ του Ελληνισμού»¹. Καθάρως αλυτρωτικό, εναρμονισμένο με τη ρευστότητα και τα αυξημένα διακυβεύματα των ημερών, είναι αντίθετα το σχέδιο ψηφισμάτων που προωθεί στα μέσα Μαρτίου η ελληνική κυβέρνηση: οι προξενικές αρχές, διαβάζουμε, πρέπει να «ενεργήσουν επιτηδείως» για τη σύνταξη αναφορών με τις οποίες οι κάτοικοι θα δηλώνουν όχι μόνο «ότι αποκρούουσι την υπαγωγή της Επαρχίας εις την Βουλγαρικήν Ηγεμονίαν» αλλά και ότι, «Έλληνες όντες το γένος, έναν έχουσι πόθον, επί δικαιωμάτων προαιωνίων στηριζόμενοι, τον πόθον της μετά της Ελλάδος ενώσεως της χώρας των». Οι οδηγίες του υπουργού Εξωτερικών τονίζουν την ανάγκη οι αλυτρωτικές αυτές διακηρύξεις «να υπογραφώσιν υπό πάντων των Ελλήνων το γένος αδιακρίτως της γλώσσης και των περί αυτών προβαλλομένων αμφιβολιών και αξιώσεων», θεωρούν «προτιμώτερον το αντισλαμικόν της δηλώσεως να είναι πλήρες και πειστικόν» αλλά και να μην κινηθεί καθόλου η διαδικασία, αν υπάρχει πιθανότητα τα εν λόγω κείμενα «να αξιωθώσι ολίγων τινών υπογραφών» μόνο².

Η τελική έκβαση του εγχειρήματος κατέληξε σε πανωλεθρία της αθηναϊκής αλυτρωτικής γραμμής και πλήρη επικράτηση του «ελληνοθωμανισμού» του Πατριαρχείου. Δέκα μέρες μετά την αποστολή των υποδειγμάτων, ο Βατικιώτης ξεκαθαρίζει στους προϊσταμένους του πως «αναφοράι συντεταγμένοι κατά την υπό του Υπουργείου υποδεικνυομένην έννοιαν δεν είναι δυνατόν να υπογραφώσι» στην περιφέρειά του κι ότι το ίδιο διαπιστώνουν επίσης οι συνάδελφοί του στις Σέρρες και την Καβάλα³. Στις Σέρρες, ακόμη και μια αναφορά στην οποία «δεν εξεφράζετο μεν διαρρήδην η ευχή της μετά της Ελλάδος ενώσεως της Μακεδονίας, αλλ' υπεννοείτο», τελικά στάθηκε αδύνατο να υιοθετηθεί· ως αιτίες της αποτυχίας, ο πρόξενος αναφέρει την απώλεια εμπιστοσύνης των κατοίκων στην αποτελεσματικότητα παρόμοιων διαβημάτων μετά το προηγούμενο του 1876, την άρνηση «των δειλοτέρων» να αντιστρατευτούν «γεγονός όπερ θεωρούσι τετελεσμένον», αλλά και το φόβο «ουκ ολίγων» από τους Έλληνες της πόλης «μη αι αναφοράί έξωσι μόνον αποτέλεσμα το να επαναφέρωσι την χώραν ταύτην εις το προ του πολέμου καθεστώς, αναντιρρήτως αφόρητον»⁴. Το πατριαρχικό σχέδιο ψηφίσματος, διακινούμενο απ' τους κατά τόπους μητροπολίτες, θα έχει απεναντίας αρκετά καλύτερη τύχη. Στην προξενική περιφέρεια Καβάλας υπογράφεται «παραχρήμα»⁵· στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης εκδηλώνονται απροσδιόριστες «ραδιουργίαι και αντιδράσεις, καταστήσασαι ενιαχού δυσχερεστάτην και προβληματικήν την υπογραφήν» του⁶· στην επαρχία Πελαγονίας αποσπά τις υπογραφές «των δημογερόντων, ικανού αριθμού λογίων ανδρών,

¹ Στο ίδιο, σ.111. Για το «ελληνοτουρκικό» όραμα του Ζαρίφη: Κωφός 1981, σ.56-7.

² Εγκύκλιοι Θ. Δεληγιάννη (20-21.3.1878), σε Κωφός 1969, σ.296-8. Παρά τον εισηγούμενο «αντισλαμικό» χαρακτήρα των δηλώσεων, ο υπουργός θεωρεί πάντως πιθανή την προσυπογραφή τους ακόμη κι από το μουσουλμανικό πληθυσμό...

³ Κωφός 1969, σ.135.

⁴ Στο ίδιο, σ.264-5. Για το επίμαχο κείμενο, με λανθασμένες όμως πληροφορίες περί της τύχης του: Πέννας 1966, σ.179-81.

⁵ Κωφός 1969, σ.285-6.

⁶ Στο ίδιο, σ.135.

πολλών εμπόρων και τας σφραγίδας των προϊσταμένων των συνοικιών» της πόλης «μετά των υπογραφών των προκρίτων πολλών χωρίων και κεφαλοχωρίων»¹. το ίδιο κείμενο προσυπογράφεται και στην Κοζάνη και, μέσω του προξενείου, προωθείται στην Κωνσταντινούπολη «δια τα περαιτέρω»². Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο Φ. Σ. Στρώμνιστας, που στις 12 Μαρτίου εκδίδει ξανά ένα κείμενο, πλήρως ευθυγραμμισμένο με τις σταθερές του ελληνικού εθνικισμού –στην ελληνοθωμανική, έστω, εκδοχή του: «Ὀντες Μακεδόνες και απόγονοι των ευγενεών εκείνων εκπολιτιστών της Ασίας», διακηρύσσουν τα μέλη του, «κατ' ουδένα τρόπον θέλομεν και δεχόμεθα να αποτελέση η πατρίς ημών βουλγαρική μερίδα. [...] Τα λείψανα των εν τη χώρα ημών αρχαιοτήτων είναι άπαντα ελληνικά· αι σκέψεις ημών πάσαι, φιλικαί, εμπορικαί, συγγενικαί, ελληνικαί· εν τοις ιερείς ημών ναοίς ελληνιστί ποιούμεν τας ιεροτελεστίας· εν τοις σχολείοις ημών μόνη η ελληνική γλώσσα διδάσκεται, ενώ σχολείον σλαβικόν ουδέποτε υπήρξεν εν Στρουμίσι· [...] Ομολογούμεν ότι υπάρχει εν ημίν ως κοινή γλώσσα μιζοβάρβρος τις βουλγαρική· ήδη όμως το πλείστον των ανδρών, όλοι οι νεώτεροι, το τέταρτον των γυναικών ομιλούσι την ελληνικήν [...]. Δεν θέλομεν να υπαχθώμεν υφ' οιονδήποτε σλαβικόν ζυγόν, διότι είμεθα και θέλομεν να ήμεθα Μακεδόνες και σταθερόν μέλος της μεγάλης Ελληνικής Οικογενείας· αποστρεφόμεθα και αποτροπιαζόμεθα τον σλαβικόν ζυγόν πολύ πλείον του τουρκικού, διότι οι μεν Τούρκοι εσεβάσθησαν τα πάτρια ημών ήθη και έθιμα, άθικτα σχεδόν άφησαν τα θρησκευτικά καθεστώτα, ανεπηρέαστους τας πατροπαραδότους ημών κοινότητας, δεν εκώλυσαν και κατ' ελάχιστον τας ημετέρας προσπαθείας υπέρ της προόδου και ιδίως τον εθνισμόν ημών δεν κατεδίωξαν, η δε Ρωσσία, έχοντας υπ' όψιν την φρικώδη τύχην της ταλαίνης Πολωνίας, πεπείσμεθα ότι ουδέν τούτων θέλει σεβασθή· ο ταναντία φρονών, εκουσίως ή εξ αγνοίας οικτρώς αυταπατάται». Επί του πρακτέου, η έκκληση «σωτηρίας της χώρας ημών από του ρωσισμού» συμπυκνώνεται στο (ασαφές) αίτημα υπαγωγής των απογόνων «του Φιλίππου και Αλεξάνδρου» σε «οιανδήποτε άλλην πεπολιτισμένην αρχήν»³. Δυο μήνες αργότερα, οι πατριαρχικοί κάτοικοι της πόλης φέρονται ωστόσο να προσυπογράφουν και το σχέδιο αναφοράς που διακινούν οι οθωμανικές αρχές, παρακαλώντας «ίνα μείνωσιν ως μέχρι τούδε υπό την κυριαρχίαν του Σουλτάνου»⁴.

Η στάση των σλαβόφωνων Μακεδόνων απέναντι σ' αυτό τον πόλεμο των υπογραφών εμφανίζει άλλωστε έντονες διακυμάνσεις από τόπο σε τόπο, ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν σε κάθε περιοχή αλλά και το βαθμό εμπλοκής του αρμόδιου μητροπολίτη στη σχετική καμπάνια. Στην ελληνική βιβλιογραφία τονίζεται π.χ. ιδιαίτερα ότι το ρεκόρ υποστήριξης της πατριαρχικής αναφοράς σημειώθηκε -«παρά πάσαν προσδοκίαν»- στην

¹ Στο ίδιο, σ.201-2.

² Στο ίδιο, σ.203-4· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.327-8.

³ Κωφός 1969, σ.317-20.

⁴ Στο ίδιο, σ.143.

επαρχία Σκοπίων, με συγκέντρωση 14.000 υπογραφών¹. Με δεδομένη την ουσιαστική ανυπαρξία ελληνικού κόμματος στην περιοχή, το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με βάση δυο παράγοντες: την εξαιρετικά βίαιη καταστολή του τοπικού εξαρχικού κόμματος από τις οθωμανικές αρχές² ή το δυνάμει «αυτονομιστικό» περιεχόμενο του διακινούμενου κειμένου. Σαφώς μικρότερη επιτυχία σημείωσε το ίδιο διάβημα σε κάποιες νοτιότερες σλαβόφωνες περιοχές. Στην Οχρίδα π.χ., λόγω και της «*ασυγγνώστου ελλείψεως πολιτικού θάρρους*» του τοπικού ιεράρχη, η συλλογή των υπογραφών ξεκίνησε αργά και τα αποτελέσματά της υπήρξαν μάλλον ισχνά. Παρόμοια συμπεριφορά κι επιδόσεις επέδειξε και ο μητροπολίτης Κορυτσάς, το ανατολικό τμήμα της επαρχίας του οποίου περιλάμβανε μερικές δεκάδες σλαβόφωνους οικισμούς³. Στην Καστοριά, «*πολλοί άθλιοι προεστώτες διαφόρων χωρίων*» θ' ανακαλέσουν προσωρινά τις υπογραφές τους κάτω από την πίεση του «*ενασκούντος σπουδαίαν τοπικήν επιρροήν*» μουσουλμάνου Μπεχλούλ Μπέη και τις φήμες ότι η προσυπογραφή της αναφοράς ισοδυναμεί με αίτηση ενσωμάτωσης στην Ελλάδα και θα επιφέρει «*απηνή καταδίωξιν παντός υπογράψαντος αυτήν κατά τον στρατιωτικόν νόμον*»· για την ανατροπή του κλίματος θα απαιτηθεί περιοδεία του μητροπολίτη, «*καταπιεσθέντος παντοιοτρόπως*» από τον ελληνικό μηχανισμό «*μετά πολλές ταλαντεύσεις και προφάσεις*»⁴. Η μεγαλύτερη αντίσταση θα προβληθεί ωστόσο στην επαρχία Φλωρίνης. «*Πολλοί των εν τη πεδιάδι Καγλιαρίου βουλγαρογλώσσων χριστιανών, οπαδών του Πατριαρχείου, υποκινούμενοι και ραδιουργούμενοι νυν υπό των πανσλαβιστών πλειότερων και συστηματικώτερον ή εν τω παρελθόντι, ήρξαντο δυστυχώς υποκύπτοντες εις την επίδρασιν των πανσλαβιστικών αντενεργειών, και επομένως αποποιούνται να υπογράψωσι και σφραγίσωσι την διαμαρτύρησιν*», αναφέρει χαρακτηριστικά στις 4 Μαΐου ο πρόξενος Μοναστηρίου. «*Προς εξουδετέρωσιν των αντενεργειών τούτων εξήλθεν εις περιοδείαν ο άγιος Φλωρίνης*», μαζί με «*άλλα τινά όργανα εκ των ειλικρινώς αφοσιωμένων εις τον Ελληνισμόν, όπως παραστήσωσιν εις τους δυστροπούντας εκείνους χωρικούς ότι δεν πρέπει να επιμείνωσι παρουσιάζοντες δυσυπέβλητα κωλύματα εις την προκειμένην υπόθεσιν και ότι γίνονται εν τη απλοϊκότητι των θύματα επικινδύνου εις τα αληθή συμφέροντά των κακοβουλίας*»⁵. Παρά την όλη κινητοποίηση, οι χωρικοί πάντως τελικά δε θα πεισθούν: «*Η ήττον επιτυχής διαμαρτύρησις ως προς την πληθύν των υπογραφών και σφραγίδων είναι η της Φλωρίνης*», εξηγεί στα τέλη του μήνα ο Λογοθέτης, αποδίδοντας την αποτυχία στην «*απειρία*» του μητροπολίτη «*περί την διεξαγωγήν τοιαύτης φύσεως υποθέσεων*»:

¹ Στο ίδιο, σ.207. Επίσης: Κωφός 2001, σ.156· Παντελής Βυσσούλης, *Ο Μακεδονικός Ελληνισμός*, Αθήνα 1982, σ.36· Ηλίας Πλιόγκας, *Το μακεδονικό ζήτημα*, Αθήνα 1992, σ.29.

² Μεταξύ Δεκεμβρίου 1877 και Απριλίου 1878, η εξαρχική μητρόπολη είχε πλήρως αποκεφαλιστεί με τη σύλληψη κι εκτόπιση του αρχιερατικού επιτρόπου κι αρκετών ιερέων, το κεντρικό βουλγαρικό σχολείο της πόλης είχε μετατραπεί σε στρατόνα, ένα άλλο σχολείο σε νοσοκομείο, ο εξαρχικός ναός σε αποθήκη πυρομαχικών κ.ο.κ., (Φρανιγσκι. . ., όπ.π., σ.368-9).

³ Κωφός 1969, σ.207· ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 4.5.1878, αρ.133 και 3.6.1878, αρ.170. Για την Οχρίδα, πρβλ. Шапкарев 1984, σ.285.

⁴ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 22.4.1878, αρ.113· ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Γ, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.4.1878, αρ.119.

⁵ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 4.5.1878, αρ.133.

«αποδυσπετήσας δι' ἣν ἀπήντησε κατ' ἀρχάς βουλγαροσλαβικὴν ἀντίδρασιν πολλαχού της ἐπαρχίας του, ἀντί δια της ἐπιμονῆς και των καταλληλοτέρων μέσων να καταπολεμήσῃ αὐτήν και να ἐπιδιώξῃ την ἐπιτυχίαν του ἔργου, ὡς συνέβη και ἐν ἄλλοις διαμερίσμασι της κατ' ἐμὲ προξενικῆς περιφερείας, ἐπανεκάμψεν της περιοδείας εἰς την Φλώριναν ἀνευ του προσδοκωμένου αποτελέσματος και, πρὸς ἀπαλλαγὴν του ἀπὸ νεωτέρων μόχθων και ἐνεργειῶν», υπέβαλε στο Πατριαρχεῖο την ἀναφορά «ὡς εἶχεν, καίτοι φέρουσιν σχετικῶς ὀλιγαριθμούς υπογραφὰς και σφραγίδας»¹. Ἐξαιρετικὰ εὐγλωττη ὅσον ἀφορὰ τις διαδικασίες, την ἐπιμονὴν και τα ἐπιχειρήματα που ἀπαιτοῦνταν για την ἀπόσπασή του αὐτοῦ τοῦ εἶδους των δηλώσεων, ἡ παραπάνω ἔκθεσις μπορεῖ να συνδυαστεῖ με τις ἐκτιμήσεις του Βατικιώτη, στις ἀρχές της χρονιάς, για την ἀπήχηση της εἰσόδου της Ἑλλάδας στον πόλεμο: «Οἱ Ἕλληνας της Μακεδονίας πιστεύω ὅτι θα στέρξωσιν εἰς πάσαν θυσίαν ἀν' ἡ Ἑλλάς κατέλθῃ εἰς τον ἀγῶνα, διότι ἐπλήρωσαν την ἐθνικὴν των φιλοτιμίαν ἀι πρόοδοι των Σλαύων και ἡ ἀποκατάστασις των Βουλγάρων. Περὶ των Βουλγαροφόνων ἀμφιβάλλω. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι γαιοκτῆται πολλὴν ἀσκούσιν ἐπ' αὐτῶν ἐπιρροήν, πιστεύω ὅτι και οὗτοι θα ἐκδηλώσωσιν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει φιλελληνικὰ ἀισθήματα»².

Ἡ στάσις των «μακεδονιστῶν» της προηγούμενης φάσεως σ' αὐτὸν τὸν πόλεμον των μηχανισμῶν δὲν φαίνεται καθόλου ἐνιαία. Ὀρισμένοι, ὅπως θα δοῦμε παρακάτω, πρωταγωνίστησαν στην ἐνοπλὴ ἐξέγερσις κατὰ των ἀποφάσεων του συνεδρίου του Βερολίνου. Ὁ Ντίμιταρ Ρόμπεφ, πάλι, βουλευτὴς Μοναστηρίου στο βραχύβιο ὀθωμανικὸ Κοινοβούλιον το 1876-77, θα βολιδοσκοπήσῃ τὸ Μάιον τοῦ 1878 -πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Βερολίνο- τὴ σερβικὴ κυβέρνησις για τὴ σύστασις μιᾶς ἀυτόνομης Μακεδονίας³. Για τὴ δραστηριότητα κάποιων ἄλλων, ἀποκαλυπτικὰ εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα του Σαπκάρεφ σχετικά με τὴ δραστηριότητα του ἰδιοῦ και του Ντίμιταρ Παούντσεφ στο Βελιγράδι τὴν ἀνοίξις τοῦ 1878: ἐνοχλημένοι ἀπὸ τὴ «σιχαμερὴ και γελοία» πλαστογράφηση των υπογραφῶν μακεδόνων μεταναστῶν και προσφύγων υπὲρ της προσάρτησεως των περιοχῶν τους στη Σερβία ἢ τὴν παραμονὴν τους στην ὀθωμανικὴ Ἀυτοκρατορία, γράφει, «πασχίσαμε να σταματήσωμε τὴν προσυπογραφή τέτοιων ψεύτικων ντοκουμέντων, ἀλλὰ βρήκαμε τὸ μπελά μας. Παραπονεθήκαμε ἀκόμη και στον πρίγκηπα Μίλαν μέσω του γραμματέα του. Ὡς ἀπάντησις στα παράπονά μας, μας ζητήθηκε σχέδιον ἀναφορὰς το ὁποῖο εμεῖς θεωρούσαμε κατὰλληλον. Ἐτοιμάσαμε [ἓνα] τέτοιον και τὸ παραδώσαμε, ἀλλὰ δὲν ἐγκρίθηκε ἀπ' τον πρίγκηπα, καθὼς δὲν ἦταν σύμφωνον με τὴν σερβικὴν βλέψιν»⁴. Οἱ ἀντιφάσεις που περικλείει ἡ παραπάνω ἀφήγησις εἶναι ἐξαιρετικὰ ὀφθαλμοφανεῖς:

¹ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης πρὸς Υπ.Εξ., Ἐν Βιτωλίοις 21.5.1878, ἀρ.151. Ὅλο τὸ ἀπόσπασμα ἔχει λογοκριθεῖ ἀπὸ τον Εὐάγγελον Κωφό (1969, σ.207) κατὰ τὴ δημοσίευσή του ἐγγράφου, χωρὶς ἀναφορὰ της ἀτάλειψής του.

² ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Ι, Κ. Βατικιώτης πρὸς Υπ.Εξ. Θ. Δηληγιάννη, Ἐν Θεσ/νίκῃ 25.1.1878, ἀρ.73. Ἡ δευτέρη φράσις ἔχει ἀπαλειφθεῖ κατὰ τὴ δημοσίευσή του ἐγγράφου ἀπ' τον Εὐ. Κωφό (1969, σ.91). Σχετικὴ ὑποσημείωσις πληροφορεῖ τον ἀναγνώστη πὼς ἡ παράλειψις ἀφορὰ ἀπόσπασμα «περὶ ἀντιδράσεως Τούρκων δια κατάρρησιν της Μ. Βεζυρείας»...

³ ИНИ 1969, τ.Β', σ.91.

⁴ Шапкарев 1984, σ.286-7.

«πλαστογράφηση» υπογραφών αλλά και παράλληλες διαβουλεύσεις για τη διατύπωση «κατάλληλου» κειμένου, «αγανάκτηση» και ταυτόχρονα συνεργασία με τις σερβικές αρχές στο ανώτατο δυνατό επίπεδο... Λαμβάνοντας υπόψη πως οι αναμνήσεις γράφονται μεταξύ 1883 και 1895, όταν ο Σαγκάρεφ αγωνίζεται για μια σταθερή θέση στις τάξεις (και το πάνθεο) του βουλγαρικού εθνικισμού, έχει κανείς την υποψία ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα δεν επιχειρείται παρά η συγκάλυψη μιας εθνικά ανορθόδοξης δραστηριότητας δια της φραστικής πατριωτικής πλειοδοσίας· η ουσία βρίσκεται στην υποβολή του σχεδίου, το περιεχόμενο του οποίου ουδόλως διευκρινίζεται, και στην υποψία που οι ισχυρισμοί περί «πλαστογραφίας» αφήνουν να διαφανεί, για την ενδεχόμενη τελική προσυπογραφή κάποιου άλλου κειμένου. Το γεγονός ότι ο Σαγκάρεφ, μετά τη φυγή του από την Οχρίδα στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, κατέφυγε τελικά -ύστερα από την ανακωχή και τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου- στο Βελιγράδι (για εμπορικούς, ισχυρίζεται, λόγους) έχει πιθανόν κι αυτό τη σημασία του.

Στην ίδια τη Μακεδονία, ο πόλεμος των ψηφισμάτων εμπεριέχει ενίοτε κάποιες βίαιες πτυχές. Τον Απρίλιο του 1878, η απόπειρα των εξαρχικών της Πλέβνας (σημ. Πετρούσα) να συγκεντρώσουν υπογραφές υπέρ της συνθήκης του Αγ. Στεφάνου από τα σλαβόφωνα χωριά της Δράμας αποκρούστηκε με κινητοποίηση του ελληνικού προξενικού μηχανισμού, που έστειλε επί τόπου τον πρόεδρο της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας της Προσοτσάνης, ηπειρώτη γιατρό Νικόλαο Λιάμη¹. Δυο βδομάδες μετά, κατά τη νυχτερινή λειτουργία της Μεγάλης Πέμπτης στον ελεγχόμενο απ' τους πατριαρχικούς ναό της Προσοτσάνης, ο γιατρός θα δεχτεί άγριο ξυλοκόπημα (που οι πηγές της εποχής περιγράφουν σαν δολοφονική απόπειρα) από μερικές δεκάδες ροπαλοφόρους εξαρχικούς του χωριού².

Οι εξεγέρσεις του 1878

Οι αναφορές των υπόδουλων χριστιανών δεν λήφθηκαν, ως γνωστόν, τελικά καθόλου υπόψη στον τελικό διακανονισμό του Βερολίνου· στην καλύτερη περίπτωση, οι διακηρύξεις τους χρησιμοποιήθηκαν ως προσχήματα σ' ένα διπλωματικό παζάρι όπου ως μοναδικό αξιόπιστο επιχείρημα πρυτάνευε η ισορροπία γεωπολιτικών συμφερόντων και -σε τελική ανάλυση- στρατιωτικών δυνατοτήτων των μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων³. Την ίδια ουσιαστικά τύχη επρόκειτο να έχει και η δεύτερη εκδοχή αντιδράσεων που σημειώθηκε στο μακεδονικό χώρο: οι «ένοπλες διαμαρτυρήσεις» του 1878-79 με τη μορφή αντιοθωμανικών εξεγέρσεων σε διάφορα σημεία της περιπόθητης επαρχίας. Εν μέρει πυροδοτημένες από τα ενδιαφερόμενα εθνικά επιτελεία, οι εξεγέρσεις αυτές του 1878-79 προέκυψαν επίσης ως

¹ Κωφός 1969, σ.284.

² Αναλυτική πραγμάτευση του επεισοδίου σε Παπάζογλου 2008, σ.223-36.

³ Stavrianos 1958, σ.412. Για το διπλωματικό παρασκήνιο πριν και κατά το συνέδριο του Βερολίνου: Anderson 1966, σ.199-219· Λάσκαρις 1978, σ.292-300.

αυθόρμητες αντιδράσεις μιας μερίδας του χριστιανικού πληθυσμού στην ολοσχερή κατάρρευση της δημόσιας τάξης, την πρόσθετη επιβάρυνσή του από την πολεμική φορολογία¹ και στις πιέσεις -ή διώξεις- τις οποίες υπέστη από τις δεκάδες χιλιάδες μουσουλμάνους πρόσφυγες της Βουλγαρίας και της Νότιας Σερβίας που κατέκλυσαν την περιοχή ακολουθώντας τα ηττημένα οθωμανικά στρατεύματα².

Αναλύοντας αυτό το «τοπικό στοιχείο» των μακεδονικών εξεγέρσεων, ο γάλλος στρατιωτικός ακόλουθος στην Κωνσταντινούπολη λοχαγός Ντε Τορσί καταγράφει το Νοέμβριο του 1878 «τρεις-τέσσερις διαφορετικές εστίες αντίστασης στην τουρκική εξουσία, οι οποίες είναι λίγο πολύ ικανές να γεννήσουν εκ νέου αρκετά σοβαρές συρράξεις» χάρη στο συγκερασμό μιας «έρπουσας» και «χρόνιας» παραδοσιακής ανταρσίας ημιληστρικού χαρακτήρα με την έξωθεν πολιτική και λογιστική υποστήριξη. Οι αρχικοί πυρήνες, επισημαίνει, «συγκροτούνται από άνδρες αηδισμένους από τις καταχρήσεις του τουρκικού καθεστώτος, κατά το ήμισυ εξεγερμένους και κατά το ήμισυ ληστές, που ανέμεναν τα γεγονότα στα ορεινά καταφύγιά τους, προετοιμαζόμενοι δια της λεηλασίας και του φόνου για την απελευθερωτική αποστολή τους. Έρχεται μια ευνοϊκή συγκυρία, όπως η ρωσική παρουσία ή η δυσφορία της Ελλάδας, κι αυτές οι συμμορίες, διογκωμένες κι εφοδιασμένες με ανώτερα μέσα δράσης, είναι ικανές να παίξουν έναν πολιτικό ρόλο». Τρεις από τις τέσσερις επαναστατικές εστίες της Μακεδονίας, εκτιμά, «έχουν κυρίως βουλγαρικό ή σερβικό χαρακτήρα κι είναι αποκλειστικά σλαβικών τάσεων», ενώ η τέταρτη «είναι πάνω απ' όλα ελληνική»³. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, τόσο η «εθνική» σύνθεση όσο και ο εθνικός προσανατολισμός αυτών των εγχειρημάτων καθορίζεται από πολύ πρακτικότερους παράγοντες, με προεξάρχουσα την προσδοκία απαλλαγής απ' την οθωμανική κυριαρχία. Στις «σλαβικές» εξεγέρσεις «παρασύρονται» έτσι όχι μόνο σλαβόφωνοι πατριαρχικοί αλλά και ελληνόφωνοι, Αρβανίτες ή Βλάχοι, ενώ στο «ελληνικό» αντάρτικο της Ν.Δ. Μακεδονίας συναντάμε επίσης εξαρχικούς καπετάνιους και στελέχη της «βουλγαρικής» παροικίας των Αθηνών.

Βόρεια Μακεδονία

Η πρώτη εστία εντοπίζεται στη Βόρεια Μακεδονία κι εκδηλώνεται τον Ιανουάριο του 1878, αμέσως μετά την ανακωχή, ως προσπάθεια κάποιων ανταρτοομάδων που συνόδευαν το σερβικό στρατό να επεκτείνουν την «απελευθερωμένη ζώνη» στις περιοχές του Κουμάνοβο και της Κρίβα Παλάνκα. Το εγχείρημα πήρε αρκετά μαζικές διαστάσεις, με συμμετοχή 3-4.000 ντόπιων αγροτών κι αποστολή 2.000 όπλων από τη σερβική στρατιωτική διοίκηση τον

¹ Αναλυτικότερη περιγραφή, όσον αφορά την Πιερία, Κωφός 1992, σ.84-93. Βλ. επίσης Τσάρας 1968, σ.272, για καταγραφή αυτών των επιβαρύνσεων ενός τυπικού ελληνόφωνου χωριού της Ν.Δ. Μακεδονίας (Λιμπόχοβο Ανασελίτσας) στο ημερολόγιο του τοπικού ιερέα.

² Κωφός 1969, σ.257. Φρανιυεκι..., όπ.π., σ.296, 300, 368 & 375-6. Британски..., όπ.π. (2003), σ.416 & 452.

³ Φρανιυεκι..., όπ.π. (1969), σ.272-3.

Απρίλιο· μετά τη γενικευμένη αντεπίθεση του οθωμανικού στρατού και την ανακατάληψη στις αρχές Ιουνίου της Κρίβα Παλάνκα, ένα μέρος των εξεγερμένων θα καταφύγει συν γυναιξί και τέκνοις στη σερβική ζώνη της Βράνια ενώ ένα άλλο θ' αναδιπλωθεί ως αντάρτικο στο όρος Κόζιακ¹. Παρόμοια κατάληξη είχε και η απόπειρα οικοδόμησης μιας εμβρυώδους επαναστατικής διοίκησης στην περιοχή του Μάλες, με τους χριστιανούς κατοίκους της περιοχής να κατεφεύγουν για τη σωτηρία τους ομαδικά στη ρωσική ζώνη κατοχής². Η σποραδική αποστολή ανταρτοομάδων από τη Σερβία στην περιοχή θα συνεχιστεί πάντως ως τα τέλη του 1880, με φθίνουσα -όπως και αλλού- δραστηριότητα³. Ο εθνικός χαρακτήρας των κινήσεων ήταν αδιαμφισβήτητα σλαβικός και μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε πως η μεγάλη μάζα των εξεγερμένων θα καλωσόριζε την υπαγωγή της σε οποιοδήποτε από τις δυο γειτονικά βαλκανικά σλαβικά κράτη. Υπάρχει άλλωστε το παράδειγμα των περιοχών της Βράνια, της Νις και του Πιρότ, που περιλαμβάνονταν στη Μεγάλη Βουλγαρία του Αγ. Στεφάνου αλλά η συνθήκη του Βερολίνου επιδίκασε τελικά στη Σερβία, χωρίς ο «βουλγαρικός» πληθυσμός τους να αντισταθεί σ' αυτή την εξέλιξη⁴.

Όλυμπος

Στο άλλο άκρο της Μακεδονίας, το ελληνικό αντάρτικο του Ολύμπου δρομολογήθηκε το Φεβρουάριο του 1878 ως προέκταση του κινήματος της Θεσσαλίας, με το οποίο και συγγέεται συχνά στην παλιότερη ελληνική και ξένη ιστοριογραφία⁵. Παρά τις διαθέσεις όσων μετείχαν σ' αυτό, ο κεντρικός σχεδιασμός του δε στόχευε ωστόσο στην απελευθέρωση των υπόδουλων χριστιανών, αλλά στην «προσωρινή» διατήρηση της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή. «*Ενώ οι εξεγέρσεις στην Κρήτη, Θεσσαλία και Ήπειρο απέβλεπαν βασικά να θέσουν θέμα προσάρτησης των επαρχιών αυτών στο ελληνικό βασίλειο*», εξηγεί ο επίσημος ιστορικός της περιόδου (κι επί δεκαετίες εμπειρογνώμων του ελληνικού Υπ.Εξ.) Ευάγγελος Κωφός, «για τη Μακεδονία το ενδεχόμενο αυτό εμφανιζόταν απομακρυσμένο, αν όχι αδύνατο. Αντίθετα, ο κίνδυνος να περιληφθή η επαρχία στο σχεδιαζόμενο διευρυμένο βουλγαρικό κράτος διαγραφόταν απειλητικός. Γι' αυτό, κύριο μέλημα όσων σχεδίαζαν εξεγέρσεις στα μακεδονικά εδάφη ήταν να

¹ Djordjević 1965, σ.147-8· ИНИ 1969, τ.В', σ.87-9· Дойнов 1970, σ.41· Краков 2009, σ.11-7.

² Дойнов 1970, σ.42-3.

³ Чолов 2003, σ.247-8· Светлозар Елдъров, *Сръбската въоръжена пропаганда в Македония (1901-1912)*, Σόφια 1993, σ.25.

⁴ Aarbakke 2003, σ.57· Зина Маркова, «Екзархията - изразител на българската общност», σε МНИ 1994, σ.84-5.

⁵ Ιωάννης Νοτάρης (επιμ.), *Αρχείον Στεφάνου Νικ.Δραγούμη. Ανέκδοτα έγγραφα για την επανάσταση του 1878 στην Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1966, σ.14-20· Σβορώνος 1990, σ.107· Djordjević 1965, σ.142. Το ίδιο το θεσσαλικό αντάρτικο πυροδοτήθηκε άλλωστε -σχεδόν κατά λάθος- από την αποτυχημένη απόπειρα του Λεωνίδα Βούλγαρη να κατευθυνθεί με 130 εθελοντές, ως επί το πλείστον Μακεδόνες, στα παράλια της Κατερίνης. Λόγω της τρικυμίας, 85 αντάρτες αποβίβαστηκαν τελικά στο Πήλιο· οι υπόλοιποι 45 μ' επικεφαλής τον «οπλαρχηγό Μπούφη», πιθανότατα το γνωστό μας Παπα-Κωνσταντίν αρνήθηκαν να πολεμήσουν στη Θεσσαλία και κατέβηκαν στη Σκόπελο (Βούλγαρης 1878, σ.204-15· Κωφός 1969, σ.31-2 και 2001, σ.143-4· Μιλτιάδης Σεϊζάνης, *Η πολιτική της Ελλάδος και η επανάσταση του 1878 εν Μακεδονία, Ήπειρω και Θεσσαλία*, Εν Αθήναις 1878, σ.203-19' [Μιχ. Πασχάλης κ.ά.], *Η εν Αργιά επανάσταση και η διαγωγή του Λεωνίδα Βούλγαρη*, χ.τ.έ. [1878], σ.1-2).

εμφανίσουν την ελληνική παρουσία στη διαφιλονικούμενη επαρχία με τέτοιο τρόπο, ώστε οι ευρωπαϊκές δυνάμεις να συνειδητοποιήσουν τη σημασία και τη ζωτικότητα του ελληνικού παράγοντα στην περιοχή και να εναντιωθούν στην ενσωμάτωσή της στη Βουλγαρία»¹. Καθοδηγητικό όργανο του εγχειρήματος υπήρξε η νεοσύστατη «Μακεδονική Επιτροπή» που συγκροτήθηκε στις αρχές του 1878 στην Αθήνα με πρόεδρο τον πανεπιστημιακό Ιωάννη Πανταζίδη και πραγματικό ηγέτη το δικηγόρο και πολιτικό Στέφανο Δραγούμη². Αυτή, με τη σειρά της, αντλούσε την εξουσία της από την ημιεπίσημη «Κεντρική Επιτροπή» που είχε σχηματιστεί τον Ιούλιο του 1877 με συνένωση των υφιστάμενων ως τότε αλυτρωτικών οργανώσεων «Εθνική Άμυνα» και «Αδελφότης», υπό τον έλεγχο της πολιτικής και οικονομικής ελίτ του βασιλείου³. Με τη σύσταση της Κ.Ε. υλοποιήθηκαν ουσιαστικά οι εισηγήσεις του Βατικιώτη, για προληπτική υπαγωγή του μακεδονικού δικτύου της «Αδελφότητας» στον έλεγχο της επίσημης Αθήνας⁴. Ανεξέλεγκτες φυσιογνωμίες, όπως ο Λεωνίδας Βούλγαρης, αποκλείστηκαν φυσικά και από τα δυο σώματα⁵. Η πραγματική στοχοθεσία της εξέγερσης επιβεβαιώνεται, μεταξύ άλλων, από την ενόχληση του προξένου Βατικιώτη για τους «εμπρησμούς τζιφλικίων» απ' τους επαναστάτες που «ενεποίησαν κακήν εντύπωσιν παρά τοις Οθωμανοίς» της Θεσσαλονίκης –και τη συνακόλουθη εντολή του προς τους επικεφαλής «να σπεύσωσι δια προκηρύξεώς των αποδοκιμάζοντες τοιαύτας πράξεις κηλιδούσας την ιερότητα του αγώνος και διακηρύττοντες ότι η τιμή, η ζωή και η ιδιοκτησία πάντων ανεξαιρέτως οφείλουν να είναι σεβαστά κλπ»⁶.

Η εξέγερση του Ολύμπου ξεκίνησε στις 16 Φεβρουαρίου 1878 με την απόβαση 500 περίπου εθελοντών στο Λιτόχωρο, μ' επικεφαλής το λοχαγό Κοσμά Δουμπιώτη, την υποδοχή τους απ' τους κατοίκους «μετά φανών και λαμπάδων», το σχηματισμό «επαναστατικής κυβερνήσεως» από «λίαν αξιότιμα πρόσωπα» της περιοχής με πρόεδρο τον προεστό Ευάγγελο Κοροβάγκο (18.2) και την έκδοση προκήρυξης, σύμφωνα με την οποία «οι αντιπρόσωποι των διαφόρων κοινοτήτων της Μακεδονίας ανεκήρυξαν την ένωσιν της Μακεδονίας με την μητέρα Ελλάδα»⁷. Τις αμέσως επόμενες μέρες η εξέγερση επεκτάθηκε στην περιοχή του Κολινδρού, όπου ο επίσκοπος Κίτρος Νικόλαος, μνημένος στην «Αδελφότητα» από την προηγούμενη

¹ Κωφός 2001, σ.146.

² Στο ίδιο, σ.148· Παπαδόπουλος 1970, σ.68· Νοτάρης 1966, σ.38 & 375-6.

³ Στην Κ.Ε. μετείχε ο τότε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας (και πρώην πρέσβης στην Πόλη) Μάρκος Ρενιέρης, οι επιχειρηματίες Μιχαήλ Μελάς και Ιωάννης Κωστής, ο Στέφανος Δραγούμης, πανεπιστημιακοί, στρατιωτικοί κ.ά. (Νοτάρης 1966, σ.11).

⁴ ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 2.11.1876, αρ.1265.

⁵ Κωφός 1969, σ.31. Ακόμη και η ίδια η σύσταση της Μακεδονικής Επιτροπής, στην επίσημη λογοδοσία της αιτιολογείται ως προληπτική αντενέργεια στο «θρυλλούμενο» παρόμοιο κίνημα της οργάνωσης του Βούλγαρη: «ανθρώπων εν μεν Μακεδονία αποκρουσμένων, ενταύθα δε, αδίκως μεν ίσως, αλλ' οπωσδήποτε θεωρουμένων ως έχοντων σχέσεις αμφιβόλους προς τους προστάτας της εποφθαλμιώσης επί την Μακεδονίαν βουλγαρικής φυλής» (Νοτάρης 1966, σ.38 & 375).

⁶ Βατικιώτης προς Μακεδονική Επιτροπή Αθηνών Εν Θεσ/νίκη 8.3.1878, σε Νοτάρης 1966, σ.243. Εκτός από εμπρησμούς τσιφλικίων, οι καταδικαστέες πράξεις περιλάμβαναν επίσης το φόνο 2 Τούρκων και 2 Εβραίων «εν Κολινδρώ» και την απαγωγή 2 Εβραίων για λύτρα.

⁷ Σεϊζάνης 1878, σ.152-7· Κωφός 1969, σ.96-101 και 2001, σ.148. Για το κείμενο της προκήρυξης: Σεϊζάνης 1878, σ.155-6.

χρονιά, είχε οργανώσει μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου ένα στοιχειώδες συνομοτικό δίκτυο σε αρκετά χωριά¹. Κάτω από τη στρατιωτική ηγεσία του κλεφτοκαπετάνιου Βαγγέλη Χοστέβα, η αρχική ένοπλη δύναμη των επαναστατών συγκροτήθηκε εδώ κυρίως από 100 ελληνόφωνους κολλήγους των οικισμών Παλατίτσα, Μπάρμπες και Κούτλες (σημ. Βεργίνα), τους οποίους ο «φιλόπατρις» σαλονικιός τσιφλικάς Παπαγεωργίου με το γαμπρό και επιστάτη του είχαν «*ήδη προπαρασκευάσει προς επανάστασιν*»². Από τους ονομαστικούς καταλόγους 440 προσφύγων αγωνιστών που βρέθηκαν στο αρχείο του επισκόπου, διαπιστώνουμε πως η εξέγερση επεκτάθηκε κυρίως σε ελληνόφωνους οικισμούς των καζάδων Κατερίνης, Βεροίας και -οριακά- Θεσσαλονίκης³. Στο κίνημα δεν μετείχαν τα τσιφλίκια Κίτρος κι Αγιάνης· οι ιδιοκτήτες τους αδελφοί Μπίτσιου, διερμηνέας του αγγλικού προξενείου Θεσσαλονίκης κι ανταποκριτής του αγγλικού πρακτορείου αντίστοιχα, ύψωσαν στα κτήματά τους την αγγλική σημαία και απέτρεψαν τους Αρβανιτόβλαχους της περιοχής από οποιαδήποτε ανάμιξη. Δεν μετείχε επίσης το σλαβόφωνο τσιφλίκι Λιμπάνοβο (σημ. Αιγίνιο), όπου είχαν συγκεντρωθεί οι κυνηγημένοι αλβανοί επιστάτες και φύλακες των γύρω κτημάτων. Στον Κολινδρό, πάλι, οι προύχοντες επιχείρησαν να ειδοποιήσουν τις αρχές της Βεροίας και συντάχθηκαν (τυπικά) με το εγχείρημα μόνο όταν ο Χοστέβας απείλησε τις ζωές τους⁴. Στις 4 Μαρτίου η ενιαία ηγεσία των επαναστατών απηύθυνε κάλεσμα στους υπόλοιπους Μακεδόνες να «*συρρεύσουν πάντες περί την ιεράν σημαίαν της ελευθερίας*» για να προστατεύσουν τον «εθνισμό» τους που «*κινδυνεύει*», υπενθυμίζοντας τα κλέη της αρχαιότητας κι επικαλούμενη το νικηφόρο παράδειγμα των άλλων βαλκανικών χωρών (της Βουλγαρίας συμπεριλαμβανομένης), που «*ήδη απηλευθερώθησαν δια των ρωσικών όπλων*», ενώ οι Έλληνες έμειναν «*έσχατοι πάντων των ανατολικών λαών εις το ευγενές στάδιον της ελευθερίας*»⁵. Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό, η εξέγερση θα κατασταλεί ωστόσο ταχύτατα απ' τον οθωμανικό στρατό με τη συνδρομή εκατοντάδων ατάκτων από τις γύρω περιοχές. Ύστερα από μια σειρά άκαρπες αψιμαχίες, οι μεν άμαχοι που είχαν καταφύγει κατά χιλιάδες στα βουνά επέστρεψαν στις εστίες τους αποδεχόμενοι τις προσφορές αμνηστείας των αρχών, οι δε ένοπλοι κατέφυγαν στο αντάρτικο της γειτονικής Θεσσαλίας συμεριζόμενοι την τύχη του. Η καταστολή του κινήματος θα επισφραγιστεί με την πυρπόληση του Λιτόχωρου, της Ραψάνης και μερικών ακόμη χωριών, δεκάδες φόνους και πολύ περισσότερες βιαιοπραγίες σε βάρος αμάχων⁶. Ο Κίτρος Νικόλαος, που βγαίνοντας στο βουνό πυρπόλησε ο ίδιος το δεσποτικό αρχονταρίκι του ως ένδειξη

¹ Κωφός 1992, σ.81, 103-7 & 123. Σύμφωνα με τα απομνημονεύματά του, ο Νικόλαος μύησε 2-3 από «τους φρονιμότερους» και «έγκριτους» σε κάθε χωριό και το σύνολο των ανδρών του ορεινού οικισμού Μποτίγια, απέφυγε όμως για λόγους ασφαλείας οποιαδήποτε μύηση στην Κατερίνη, τα περίχωρά της και -κυρίως- στον Κολινδρό, τους «άνανδρους και προδοτικούς» κατοίκους του οποίου προτίμησε να φέρει ενώπιον τετελεσμένων γεγονότων.

² Στο ίδιο, σ.127-32 & 150.

³ Στο ίδιο, σ.223-37. Ένας αριθμός προσφύγων προερχόταν επίσης από τη Βέροια και τη Νάουσα.

⁴ Στο ίδιο, σ.131 & 136-48· Σεϊζάνης 1878, σ.164-70· Νοτάρης 1966, σ.274· Κωφός 1969, σ.102-5.

⁵ Νοτάρης 1966, σ.270-2· Παπαδόπουλος 1970, σ.91-3.

⁶ Σεϊζάνης 1878, σ.170-200· Παπαδόπουλος 1970, σ.73-107· Νοτάρης 1966, σ.185-205 & 221-6· Κωφός 1969, σ.33-5, 108-33 & 147-55 και 2001, σ.149.

διάρρηξης κάθε σχέσης με την οθωμανική τάξη πραγμάτων, θα καταφύγει στη Λαμία εργαζόμενος ως καθηγητής και θα πεθάνει το 1882 σε ηλικία μόλις 42 ετών¹.

Δυτική Μακεδονία

Πολύ λιγότερο σαφή είναι τα πράγματα με την τρίτη εστία εξεγέρσεων του 1878, στη Δυτική Μακεδονία, στην περιοχή μεταξύ Βόρειας Πίνδου, Πρεσπών, Μοναστηρίου και Μοριχόβου. Ο γάλλος στρατιωτικός ακόλουθος τη θεωρεί όπως είδαμε «*αποκλειστικά σλαβικών τάσεων*», η παλιότερη ελληνική ιστοριογραφία την αγνοεί πλήρως, ενώ η νεότερη την έχει πολιτογραφήσει ως ένα ξέσπασμα ακαθοδήγητο και γηγενές, πλην καθαρά ελληνικό². Σε αντίθεση με το καθαρά σλαβικό κίνημα της Βόρειας Μακεδονίας και το καθαρά ελληνικό του Ολύμπου, τόσο η σύνθεση όσο και οι στοχεύσεις των εξεγερμένων υπήρξαν εδώ αρκετά συγκεκριμένες. Κατ' αρχάς, απουσιάζει κάθε οργανωτική σχέση με τις επιτροπές της Αθήνας ή κάποιο άλλο οργανωτικό κέντρο: η έξοδος των «*ληστανταρτών και επαναστατών*» στο βουνό, την άνοιξη του 1878, πρόκυψε περισσότερο ως αυθόρμητη κίνηση αυτοάμυνας απέναντι στις κλιμακούμενες βιαιότητες μουσουλμανικών «*στιφών*», παραστρατιωτικού ή καθαρά ληστρικού χαρακτήρα, παρά ως απόρροια κάποιου πολιτικού σχεδίου³. Στα τέλη του 1877, ο διευθύνων γραμματέας του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου Νικόλαος Σκοτίδης είχε λάβει από την Αθήνα οδηγίες να καλλιεργήσει το έδαφος για ενδεχόμενο μελλοντικό κίνημα, όμως «*η ιδιόρρυθμος κατάσταση*» της γλωσσοπολιτισμικής κι εθνικής πολυμορφίας της περιοχής και η απουσία «*γενναίου φρονήματος*» των πατριαρχικών προκρίτων τον έκαναν να εκτιμά πως η κατάσταση ήταν αισθητά διαφορετική απ' ό,τι «*εν ταις λοιπαίς υποδούλοις ελληνικαίς επαρχίαις*». Οι ενέργειές του δεν ξεπέρασαν έτσι το στάδιο των απλών βολιδοσκοπήσεων, κυρίως στις νοτιότερες ελληνόφωνες ή μικτές περιοχές (Κοζάνη, Καστοριά), όπου η προσδοκία της απελευθέρωσης φάνταζε ρεαλιστικότερη κι οι επιχώριοι μητροπολίτες «*συνέπραττον*» στις σχετικές ζυμώσεις⁴. Στην περιοχή της Κοζάνης φέρεται μάλιστα να συγκροτήθηκε το Φεβρουάριο του 1878 μια «*Προσωρινή Κυβέρνησις της Επαρχίας Ελιμείας*», πλαισιωμένη από ένοπλους ντόπιους, εν αναμονή της άφιξης στρατιωτικών δυνάμεων ή ανταρτικών σωμάτων απ' την Ελλάδα· ύστερα όμως από την εξέγερση του Ολύμπου το σχεδιαζόμενο κίνημα «*ανεστάλη*», λόγω της απροθυμίας των Ελλήνων της Βέροιας να το συνδράμουν αλλά και γιατί οι ιθύνοντες θεώρησαν περιττή μια δεύτερη «*ένοπλον διαμαρτύρησιν*» πριν από το συνέδριο του Βερολίνου⁵. Η εμφάνιση κι ο πολλαπλασιασμός των πρώτων ανταρτοομάδων το Μάιο-

¹ Για την πυρπόληση: Σεϊζάνης 1878, σ.170-1. Για τα μετέπειτα: Κωφός 1992, σ.44.

² Η «*πολιτογράφηση*» αυτή ξεκινά με τον Νοτάρη (1966) κι εμπεδώνεται κυρίως από το Κωφό (1969) .

³ Κωφός 1969, σ.40 και 2001, σ.149· ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 3.6.1878, αρ.171 16.6.1878, αρ.194 και 22.6.1878, αρ.202.

⁴ Αναλυτική έκθεση Ν. Σκοτίδη προς τον υπουργό Θ. Δηλιγιάννη (10.2.1878), σε Κωφός 1969, σ.187-94.

⁵ Νοτάρης 1966, σ.299-304 (οι λόγοι της «*αναστολής*» στις σ.302-3) κάπως διαφορετικά: Κωφός 1969, σ.39-40 και 2001, σ.149. Πρβλ. Νοτάρης 1966, σ.228, 242 & 253· Λιούφης 1924, σ.111-3. Ως γραμματέας της παραλίγο

Ιούνιο, ύστερα από την κατάλυση του αντάρτικου της Θεσσαλίας με βρετανική προξενική διαμεσολάβηση, αντιμετώπιστηκε αρχικά επιφυλακτικά από την Αθήνα, ώσπου -μετά το Βερολίνο- η ελληνική διπλωματία ανακάλυψε ότι μπορεί να αξιοποιήσει τη μακεδονική αναταραχή ως μέσο πίεσης προς την Υψηλή Πύλη για την παραχώρηση της Θεσσαλίας και της Άρτας¹. Το κίνημα, διαπιστώνει έτσι τον Ιούνιο ο πρόξενος Μοναστηρίου, «*πηγάζει εκ του τόπου*» κι «*είναι αυτοσυντήρητον*»². Τον Αύγουστο του 1878 οι «*επαναστάται*» που έχουν συγκεντρωθεί στο Πέλιστερ και το Βίτσι, με «*γενικόν αρχηγείον*» το βλαχόφωνο Πισοδέρι, υπολογίζονται πια σε 1.500 και, «*υπό διαφόρους ιθαγενείς οπλαρχηγούς, περιφέρονται κατά στίφη*» εκδηλώνοντας την πρόθεσή τους «*να μείνωσιν επί πολύ ακλόνητοι διεξάγοντες εν αμύνη εναγωνίους, αιματηράς και πεισματώδεις συμπλοκάς· επιτίθενται δε μόνον εν επιτηδείαις ενέδραιοι*»³. Παρά τις επαφές των σημαντικότερων οπλαρχηγών με το ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου, «*ούτινος αξιούσι να ώσι όργανα*»⁴, και τη βεβαιότητα του προξένου Λογοθέτη πως «*το επαναστατικόν τούτο κίνημα*» διεξάγεται «*υπό ελληνικήν σημαία*»⁵, οι εξεγερμένοι δεν θα προβούν ωστόσο στην παραμικρή δημόσια διακήρυξη κάποιων πολιτικών στόχων, όπως είναι η καθιερωμένη πρακτική των εθνικών και κοινωνικών κινημάτων του ΙΘ΄ αι. Η εικόνα που προκύπτει, τόσο από την ελληνική προξενική αλληλογραφία όσο κι από αναφορές ευρωπαίων προξένων, είναι αυτή μιας κίνησης χωρίς δεδηλωμένο πολιτικό χαρακτήρα ή διεδικήσεις που να υπερβαίνουν το βραχυπρόθεσμο στόχο της προστασίας του χριστιανικού πληθυσμού από τα στρατιωτικά αποσπάσματα και τις μουσουλμανικές συμμορίες⁶. Το στελεχικό δυναμικό του κινήματος προερχόταν από επαγγελματίες πολεμιστές και «*βασιλείς των ορέων*», γεγονός που διευκόλυνε την ταχύτατη εξέλιξη μιας μεγάλης μερίδας των «*σταυραετών*», από τα μέσα Αυγούστου και μετά, σε καθαρά ληστρικές συμμορίες⁷. Λιγότερο προφανείς είναι οι στρατηγικότερες επιλογές και διαθέσεις της μεγάλης μάζας των εξεγερμένων, ιδίως απέναντι στο κρίσιμο πολιτικό ζήτημα των ημερών: τις εναλλακτικές προοπτικές για τον τόπο τους που συνεπάγονταν οι συνθήκες του Αγ. Στεφάνου και του Βερολίνου. Τα δημοσιευμένα αποσπάσματα της αλληλογραφίας του Πηχεώνα αφήνουν π.χ. να διαφανεί πως η απογοήτευση λόγω της «*διαθρυλλουμένης ανακωχής*» στη γειτονική Θεσσαλία

«κυβέρνησης» φέρεται ο Αναστάσιος Πηχεών, ο ίδιος όμως στα απομνημονεύματά του δεν αναφέρει σχετικά το παραμικρό. Σε πείσμα όλων των διαθέσιμων πηγών, ο Βασίλης Γούναρης αποφαινεται απ' την πλευρά του (2003, σ.263) πως «*η κυβέρνηση αυτή ανέλαβε, με την ασθενή υποστήριξη των Αθηνών, να δείξει ότι οι ελληνικές εδαφικές βλέψεις δεν περιορίζονταν στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία*» κι ότι «*την προσπάθεια αυτή συνέδραμαν χιλιάδες ένοπλοι που έφτασαν ίσως τις 15.000!*»

¹ Κωφός 1969, σ.40-2, 213 & 299-302.

² ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 16.6.1878, αρ.194. Η βεβαιότητά του αυτή θα διατηρηθεί μέχρι τέλους –του 1878 τουλάχιστον: «*Από των πρώτων ημερών του παρελθόντος Απριλίου μέχρι τούδε*», γράφει στις 22.11.1878, στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου «*εστάθμευον μόνον Έλληνες αρματολοί και επαναστάται*» (Κωφός 1969, σ.245).

³ Κωφός 1969, σ.226 & 214 (αναφορές του προξένου Π. Λογοθέτη, 3.9.1878 και 6.8.1878).

⁴ Στο ίδιο, σ.213.

⁵ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 16.6.1878, αρ.194.

⁶ Για την πρόταξη αυτού του στόχου, ήδη από το Μάιο: Κωφός 1969, σ.208. Για σχετικές εκθέσεις του αυστριακού προξενείου Μοναστηρίου (Ιούλιος 1878): Πασκαλέβα 2001, σ.376-8 & 381-6.

⁷ Κωφός 1969, σ.215, 221, 226-30, 233, 335-7 & 341-2. Τσάρας 1968, σ.273-6. Πηχεών 1983, σ.397. Koliopoulos 1987, σ.193-206.

συνοδεύτηκε από (προφορικές τουλάχιστον) δηλώσεις, ακόμη κι ελληνόφωνων Μακεδόνων, ότι μετάνιωσαν για την προσυπογραφή της πατριαρχικής «*διαμαρτυρήσεως*» κατά του Αγ. Στεφάνου¹. Πολύ πιο εύγλωττη είναι η επιλογή μερικών εκατοντάδων επαναστατών να καταφύγουν, μετά την εξάντληση της εξέγερσης και την έλευση του χειμώνα, όχι στη γειτονική Ελλάδα αλλά στην υπό ρωσική κατοχή Ανατολική Ρωμυλία². Χωρίς να συνεπάγεται απαραίτητα κάποιον ήδη παγιωμένο εθνικό προσανατολισμό, η ενέργεια αυτή υποδηλώνει τουλάχιστον την αναζήτηση ενός νέου, πρόσθετου ή εναλλακτικού καθοδηγητικού κέντρου και πολιτικού πάτρωνα («*πολικού αστέρος*», κατά την εύστοχη διατύπωση του Πηχεώνα)³. Από αναφορά του Βατικιώτη πληροφορούμαστε μάλιστα πως οι εξεγερμένοι της Δυτικής Μακεδονίας «*και εγγράφως και δια μυστικών πρακτόρων προσεκαλούντο να ενωθώσι μετά των εκ Βουλγαρίας επιδρομέων*» (στην εξέγερση, προφανώς, της Κρέσνας) κι ότι το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης κινητοποιήθηκε για ν' αποτρέψει ένα τέτοιο ενδεχόμενο, πείθοντας «*τας πλείστας των ληστανταρτικών συμμοριών [...] να διαλυθώσι και να εισέλθωσι κατά μέγα μέρος εις το Ελληνικόν*»⁴. Καθόλου συμπτωματικά, πολλοί Δυτικομακεδόνες που κατέφυγαν στη Βουλγαρία θα επιστρέψουν την επόμενη άνοιξη στον τόπο τους ως μέλη καθαρά «βουλγαροσλαβικών» -πια- ανταρτοομάδων.

Η εθνοτική καταγωγή των ηγετών της δυτικομακεδονικής εξέγερσης αντικατοπτρίζει, κι αυτή, την πληθυσμιακή ποικιλομορφία της περιοχής. Ο «*στρατιωτικά διαπρεπέστερος*» οπλαρχηγός Βασίλειος Ζούρκας αναφέρεται ως γεννημένος στην Καστοριά (και -λογικά- ελληνόφωνος)⁵: ο Νικόλαος Κορδίστας ή Κόλε Γκίτζα ήταν Αλβανός απ' την Κορυτσά⁶, ο Μάρκος Καραγιώργος ελληνόφωνος απ' το Βουρβουτσικό (σημ. Επταχώρι) της Καστοριάς⁷, ο Καταραχιάς Βλάχος από τη Σαμαρίνα⁸, ο Στέφο Νικόλοφ σλαβόφωνος από τη Μπέσφίνα (σημ. Σφήκα) της Καστοριάς⁹, όπως και ο συγχωριανός του Δημήτριος Νταλίπης¹⁰ ή ο Μαλάμος από το Νεστράμι (σημ. Νεστόριο)¹¹. Σλαβόφωνοι ήταν και πολλοί απ' τους απλούς «*ιθαγενείς*» αντάρτες, καθώς κι από εκείνους που στρατολογήθηκαν μεταξύ των μεταναστών στην Ελλάδα, όπως οι Μήτη Ντόντσεφ και Κόστα Σαπάζοφ από τη Μόκραйна της Καστοριάς (σημ. Βαρικό

¹ Πηχεών 1983, σ.418. Έδρα του Πηχεώνα ήταν τότε η Κοζάνη, πόλη που δε περιλαμβάνονταν στη Βουλγαρία του Αγ. Στεφάνου και, μετά τη δημιουργία της τελευταίας, ήταν επόμενο να περιέλθει σχετικά σύντομα στο ελληνικό βασίλειο.

² Κωφός 1969, σ.43 & 241-2· ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 11.4.1879, αρ.353 και 'Είς Μακεδών' προς Βατικιώτη, Εν Ορεστίδι 10.5.1879, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 15.5.1879, αρ.503. Ο Κωφός προσπαθεί να διασκεδάσει αυτή την επιλογή ισχυριζόμενος ότι στην Ανατολική Ρωμυλία (σημερινή ΝΑ Βουλγαρία) «*το κλίμα είναι ηπιώτερον*» ...

³ Κωφός 1969, σ.340.

⁴ Στο ίδιο, σ.178.

⁵ Γεώργιος Κορίτζιας κ.ά., *Τα ανδραγαθήματα του αρματολού Μακεδόνας Βασιλείου Ζούρκα*, Αθήνησι 1880, σ.3. Για το χαρακτηρισμό: Κωφός 1969, σ.222.

⁶ Κολιοπούλος 1987, σ.205· ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 11.4.1879, αρ.353.

⁷ Τσάρας 1968, σ.273.

⁸ Κολιοπούλος 1987, σ.206.

⁹ Чолов 2003, σ.241· Κωφός 1969, σ.217, 224· ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 11.4.1879, αρ.353. Παρόλο που στις πηγές της εποχής ο Στέφος αναφέρεται ρητά ως «*Βούλγαρος*», ο Κων/νος Βακαλόπουλος (1983, σ.24) τον πολιτογραφεί σαν «*Έλληνα οπλαρχηγό*», προφανώς λόγω εντοπιότητας.

¹⁰ Κωφός 1969, σ.364.

¹¹ Στο ίδιο, σ.233 & 235.

Φλώρινας)¹ ή ο Ναούμ Λαζάρου Ρούκας απ' το Κόσινετς (σημ. Ιεροπηγή). Συγχωριανός κι ενδεχομένως συγγενής του Λάζαρου και του Ζήση Ρούκα, που είδαμε νωρίτερα να συνεργάζονται με το Λεωνίδα Βούλγαρη, ο τελευταίος υπήρξε επίσης ηγετική μορφή της «βουλγαρικής παροικίας» των Αθηνών ίσαμε τις αρχές του εικοστού αιώνα και ξενοδόχος της ΕΜΕΟ στη Σόφια στη συνέχεια². Η εθνοτική αυτή ποικιλία φαίνεται να επιβεβαιώνει, ακόμη μια φορά, την εικόνα ενός «παγχριστιανικού» αντιοθωμανικού κινήματος. Σαφώς λιγότερες είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την παρουσία ή τη διαμόρφωση πολιτικά συγκροτημένων «σλαβικών τάσεων» στις τάξεις του αντάρτικου, πριν από την κατάρρευσή του. Παρόμοιοι ισχυρισμοί διατυπώθηκαν στον (όχι απαραίτητα καλά πληροφορημένο) ευρωπαϊκό Τύπο των ημερών και ο πρόξενος Λογοθέτης έσπευσε να τους διαψεύσει ενδοϋπηρεσιακά, τονίζοντας ότι «Βούλγαρος επαναστάτης δεν ενεφανίσθη άχρι τούδε» -Νοέμβριος του 1878- στην περιφέρειά του³. Από την άλλη, είναι βέβαιο πως οι φορείς παρόμοιων αντιλήψεων απέφευγαν να έρθουν σ' επαφή με τους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους: ο (κατά Βατικιώτη «Βούλγαρος») βοεβόδας Στέφο Νικόλοφ, από τους πρωτεργάτες της εξέγερσης, στις εκθέσεις του Λογοθέτη αναφέρεται π.χ. απλά και μόνο σαν «Στέφος τις»⁴.

Μοναδική εξαίρεση στη σιωπή των πηγών αποτελεί μια επιστολή γραμμένη στα ελληνικά με ημερομηνία 30 Μαΐου 1878 και τόπο σύνταξης το «βουνό Ιαλιά», η οποία στάλθηκε στο μητροπολίτη Μογλενών Γερμανό και αντίγραφο της εντοπίστηκε στον οικείο φάκελο των αρχείων του Υπ.Εξ.⁵. Ο συντάκτης της υπογράφει σαν «Αδελφός Καραμπατάκη, Νεγουσιανός» (Ναουσαίος), παραπέμποντας στον -προ πολλού νεκρό- κλεφτοκαπετάνιο του Ολύμπου, αρχηγό του Βαγγέλη Χοστεβά, που το 1876-77 είχε συνεργαστεί με την «Αδελφότητα» και την οργάνωση του Βούλγαρη⁶. προς το τέλος της επιστολής αυτοπροσδιορίζεται επίσης ως «Λαζάρ Βόηδα Μακεδόνας», αποκαλύπτοντάς μας ενδεχομένως το πραγματικό του βαφτιστικό. Ξεκινά με τη δράση του κατά τους προηγούμενους μήνες (15.1.-23.4.1878) ως «άγνωστου επαναστάτη της Θεσσαλίας» υπό τις διαταγές του Δημητράκη Σούτσου, γιού του επικεφαλής των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων κατά την τριήμερη εισβολή τους στη Θεσσαλία τον Ιανουάριο, στρατηγού Σκαρλάτου Σούτσου –ισχυρισμός λογικά βάσιμος, αν λάβουμε υπόψη την οργή που εκφράζει για την εγκατάλειψη των επαναστατών και τις πληροφορίες που αντλούμε επ' αυτού από άλλες πηγές⁷. Κατόπιν, εξηγεί,

¹ Анастас Симеонов, *Мокрени (моето родно село)*, Βάρνα 1931, σ.8.

² «Наум Руков», *Македония* (Σόφια), 4 (6.1903), σ.18. Χειρόγραφο αντίγραφο του δημοσιεύματος φυλάσσεται και στο προσωπικό αρχείο του, στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας (НБКМ-БИА, φ.564, а.е.1, л.1).

³ Κωφός 1969, σ.245.

⁴ Στο ίδιο, σ.217.

⁵ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Αδελφός Καραμπατάκη προς 'Μητροπολίτη της Φλώρινας', βουνό Ιαλιά 30.5.1878, συνημ. σε Π. Λογοθέτη προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίου 11.6.1878, αρ.183. Πρόκειται για τη μοναδική επιστολή από τη Μακεδονία που περιέχεται στο φάκελο και δεν αναπαράγεται στη συλλογή εγγράφων που εξέδωσε το 1969 το ΙΜΧΑ με επιμέλεια του Ευάγγελου Κωφού.

⁶ Κωφός 1969, σ.25-7, 80 & 82 και 2001, σ.59, 61 & 87· Σεϊζάνης 1878, σ.164-5· Βούλγαρης 1878, σ.152. Για βιογραφικά στοιχεία του πριν από το 1876: Βακαλόπουλος 1987, σ.159· Γιάννης Κολιόπουλος, *Οι ληστές*, Αθήνα 1979, σ.146 & 151.

⁷ Νοτάρης 1966, σ.48-50. Για το Δημήτριο Σούτσο και το «σώμα εθελοντών» του: Σεϊζάνης 1878, σ.335 κ.εξ.

ανέλαβε «με ρωσική διαταγή επαναστάτης της Μακεδονίας». Η διαδρομή του αυτή συμπίπτει μ' εκείνη του Ναούμ Ρούκα και των συντρόφων του, μεταξύ των οποίων συναντάμε επίσης τους Στέφο και Νταλίτη¹. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι μια μορφή δημοτικής αρκετά κοντινή σ' αυτή των αγωνιστών του '21, απαλλαγμένη πλήρως από καθαρευουσιάνικα στοιχεία: πιθανότατα πρόκειται για σλαβόφωνο μετανάστη που έζησε για αρκετό διάστημα στο ελληνικό βασίλειο ή στις ελληνόφωνες περιοχές της Θεσσαλίας, όπου παραδοσιακά απασχολούνταν εποχικοί εργάτες από τη Δυτική Μακεδονία. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το αυθόρμητο πέρασμα απ' τους αρχικά αυτοσυγκρατημένους τόνους και τα ρεαλιστικά αιτήματα της επιστολής στην επιθετική εκδήλωση εχθρότητας προς ο,τιδήποτε σχετίζεται με τον «ελληνισμό», στο όνομα μιας μακεδονικότητας που (παρεμπιπτόντως) ταυτίζεται με τη βουλγαροσύνη. Ολόκληρο το κείμενο, με την ορθογραφία του, έχει ως εξής:

«Εν Βουνώ Ιαλιά τη 30 Μαΐου 1878

Τιμιώτατε Άγιε Δέσποτα Μητροπολίτα της Φλώρινας προσκυνούμεν σε με όλους τους συντρόφους μου. Σας πληροφορούμαι το καθέκαστόν μοι από δέκα πέντε Ιανουαρίου ήμην επαναστάτης άγνωστος της Θεσσαλίας μέχρι του Αγίου Γεωργίου με τον Σούτζιον Σκαρλάτον Υιός του Δημητράκη· από εκείνον τον καιρόν ως εδώ είμαι με Ρωσική διαταγή επαναστάτης της Μακεδονίας. Λοιπόν σας γράφω και σας ομολογώ άμα το παρόν μου γράμμα λάβει να μου στείλη με τον επιφέροντα το όνομά μου 100 οκάδας ψωμί, 50 οκάδ. ρίζη, 25 οκάδ. ρώμη, 20 φορέματα δια είκοσι λεβέντες Μακεδόνες. Τα φορέματα με ταις φουστανέλαις τους και με τζαρούχια τελατένια, το ερχόμενον Σάββατον το βράδι εις του παππά το σπήτι να τα στείλλης το δίχως άλλο το σγλιγορώτερον, η δε, το ψωμί, το ρύζη, το ρώμη, τετράδι βράδι εις το σπήτι του ιερέως να τα φέρης και εγώ απ' εκεί τα λαμβάνω, έτερον σας γράφω και 1.000 λίραις οθωμανικαίς δια 200 λεβέντας Μακεδόνας δι' έξοδα, διότι έχω να λάβω 13 μήνας μισθόν από την ελληνικήν Κυβέρνησιν. Και η Αγιοσύνη Σας κάμετε καλά με την ελληνικήν Κυβέρνησιν. Διότι Έλληνας με τον Έλληνα συμφωνούν η δε Έλληνας και Μακεδών δεν συμφωνούν και τα όσα σου γράφω θέλεις από εαυτού Σου, θέλεις από τους Έλληνας τα συνάζεις, ει δε από Μακεδόνα γνήσιον Βούλγαρον να μη σας γελάση ο νους Σας και πάρει ούτε οβολόν, αν μάθω πως πήρες οβολόν, έπειτα έχω δύναμιν με τούτο θέλημα να μπω μέσα εις την πόλιν ταύτην, από το παλάτιόν Σου να σε βγάλω έξω και να σε γδώρω και την προβιά σου να σου την γεμήσω άχειρον, διατί θα πης θα σε κάμω τούτο: διότι πούτانا Ελλάδα, Κερατάδες Υπουργοί επήραν τον κόσμον στον λαιμόν και γύμνωσαν την πτώχειαν, θα κάμω μίαν ανδρείαν εις έναν Έλληνα Αρχιερέα δια να γνωρισθώ και ακουσθώ εις όλην την οικουμένην και πάλιν σας λέγω τα όσα σας γράφω να μην τα βάλης υποκάτω εις το προσκεφάλι σου διότι έχω στο χέρι το λιθάρι και την καρηδιάν, διότι έχω απόφασιν να χαθούμε όλοι οι σύντροφοι δι' έναν έπαινον να γνωρισθούν οι Μακεδόνες με τους Έλληνας τους ψεύτηδας, ταις λίραις, ένα κιοστέκη και ένα χαιμαλή εντός δέκα ημερών να τα

¹ «Наум Рукон», *Μακεδονия* (Σόφια), 4 (6.1903), σ.18.

ετοιμάσης, το κιοστέκη να είναι στο στήθος πλάκα από δράμια 300, το χαϊμαλή δράμια 150 με όλην την τάξιν, στο χαϊμαλή να γραφθή 'Λάζαρ Βόηδα Μακεδόνας'. Ταύτα σας τα γράφω και καθώς γνωρίζης κάμε, ταύτα και υγιάινε προσκυνώ Σας. Ο σπλαρχηγός Αδελφός Καραμπατάκη Νεγουσιτιανός».

Ύστερα από κάποιες μέρες σιωπής, λόγω φόβου αλλά «και του τρόπου του επελθόντος περιστατικού» (πιθανότατα την υπαινισσόμενη στην επιστολή διαμεσολάβηση κάποιου υφιστάμενου του φλωρινιώτη ιερέα), ο μητροπολίτης θα κοινοποιήσει την επιστολή στο Βαλή και στο ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου, ζητώντας προστασία¹. Ο πρόξενος, απ' την πλευρά του, θα θεωρήσει την όλη υπόθεση προπαγανδιστικό τέχνασμα «βουλγαροσλαβικών τινων οργάνων» τα οποία «πειρώνται να παραγάγωσι σύγχυσιν πνευμάτων και πάταγον ηχηρόν, ότι υφίστανται εν Μακεδονία επαναστατικάι συμμαορίαί βουλγαροσλαβικάι»: «Βαθεία και ακριβής έρευνα πραγμάτων», καθησυχάζει τους προϊσταμένους του, «αμφισβητεί την ύπαρξιν τοιαύτης σλαβικής συμμαορίας και αποδεικνύει αυτήν πλάσμα εσχάτης χυδαιολογίας ατόμων, ανηκόντων εις την υποστάθμην της βουλγαρικής κοινωνίας»· ακόμη κι αν όμως «τοιαύτη συμμαορία αποδειχθή έχουσα ύπαρξιν, όπερ απίστευτον, εικάζεται ότι θέλει καταστροφή εξάπαντος υπό άλλων πολυαρίθμων συμμαοριών χριστιανικών αντιθέτων προς αυτήν πολιτικών φρονημάτων»². Η κλιμακωτή αυτή επιχειρηματολογία δεν είναι βέβαια και πολύ πειστική, καθώς θυμίζει περισσότερο εξορκισμό παρά εξονυχιστική αναζήτηση της αλήθειας. Από την άλλη, οι απειλές κατά του μητροπολίτη φαίνεται πως έμειναν χωρίς συνέχεια· στη δεδομένη συγκυρία, μια εικοσαμελής ανταρτοομάδα δεν αποτελούσε άλλωστε ιδιαίτερα υπολογίσιμο μέγεθος. Η επιστολή του «αδελφού Καραμπατάκη» ή «Λάζαρ βοεβόδα» διατηρεί έτσι το μυστήριό της – και την αξία της, ως τεκμήριο της μεταστροφής μιας μερίδας των λαϊκότερων στρωμάτων απ' τον «ελληνοβουλγαρισμό» στο «βουλγαρομακεδονισμό».

Εξίσου αντιφατικές υπήρξαν οι επιπτώσεις της εξέγερσης στις τοπικές συνειδήσεις και πολιτικές συμπεριφορές, όπως διαπιστώνουμε από μεταγενέστερες αφηγήσεις. Γεννημένος το 1882 στο Σμαρντές (σημ. Κρυσταλλοπηγή) της Καστοριάς, χωριό με ιδιαίτερα μαζική συμμετοχή στο αντάρτικο της περιόδου³, ο κοιμιτατζής Πάντο Κλιάσεφ σημειώνει λ.χ. στα απομνημονεύματά του πως «αυτό το κίνημα το ονομάζουν 'ανταρσίγιατα' [андарсията, 'η ανταρσία']» κι ότι «από εκείνο τον καιρό έχει ξεφυτρώσει το εξεγερσιακό πνεύμα [бунтовнически дух] στην περιοχή της Καστοριάς»⁴. Όπως θα διαπιστώσουν ωστόσο το 1904 οι μακεδονομάχοι, η ληστρική μετεξέλιξη των «σταυραετών» άφησε στην περιοχή και κάποιες

¹ ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Μογλενών Γερμανός προς Π. Λογοθέτη, Φλώρινα 7.6.1878, συνημ. σε Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 11.6.1878, αρ.183.

² ΙΑΥΕ 1878/ΑΑΚ/Θ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 11.6.1878, αρ.183.

³ Чолов 2003, σ.230-2, 234 & 240-1.

⁴ Кляшев 1925, σ.16.

πολύ διαφορετικές εγχαράξεις: την απροθυμία μιας μεγάλης μερίδας του ελληνόφωνου ιδίως παραμεθρίου πληθυσμού να συνδράμει οποιοδήποτε ένοπλο εγχείρημα¹.

Ανατολική Μακεδονία

Η σημαντικότερη από τις εξεγέρσεις της περιόδου σημειώθηκε το φθινόπωρο του 1878 στη Β.Α. Μακεδονία, στις περιοχές της Κρέσνας και -δευτερευόντως- του Ραζλόκ. Εκατοντάδες επαναστάτες προερχόμενοι απ' τη γειτονική Βουλγαρική Ηγεμονία εξουδετέρωσαν στις 5 Οκτωβρίου τη στρατιωτική φρουρά της Κρέσνας και στις επόμενες μέρες υπέταξαν τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της περιοχής, ισοπεδώνοντας συστηματικά τα χωριά και τις συνοικίες τους: οργάνωσαν κατόπιν μια «απελευθερωμένη ζώνη» που γρήγορα επεκτάθηκε ως τα πρόθυρα του Μελένικου, για να ανακτηθεί σταδιακά απ' τον οθωμανικό στρατό μέχρι τα τέλη της επόμενης άνοιξης: στο μεσοδιάστημα, τα ένοπλα σώματα των δυο πλευρών αφιερώθηκαν περισσότερο στην καταστροφή των αντίπαλων οικισμών παρά στις μεταξύ τους συγκρούσεις. Πολύ πιο βραχύβιο υπήρξε το επαναστατικό εγχείρημα στον καζά του Ραζλόκ, με την κατάληψη στις 8 Νοεμβρίου του Μπάνσκο και της Ντομπρίνιστα από 400 αντάρτες, το «εξαήμερο βασίλειο» των οποίων υπέκυψε ταχύτατα στα πλήγματα στρατού και βασιβουζούκων².

Ο εθνικός χαρακτήρας της εξέγερσης αποτελεί, για μιαν ακόμη φορά, αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στις ιστοριογραφίες της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ. Σύμφωνα με την πρώτη, το εγχείρημα της Κρέσνας δεν ήταν παρά η φυσική προέκταση του «παμβουλγαρικού» εθνικού κινήματος των προηγούμενων χρόνων, με αποκλειστικό στόχο την αναβίωση της Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου: οι αιματηρές διενέξεις στο εσωτερικό του πρόκυψαν από απλές διαφωνίες για την ακολουθητέα πολεμική τακτική ή από την αντιπαράθεση των ντόπιων βουλγάρων επαναστατών με τους κάθε λογής «τυχοδιώκτες» (ή και ξένους πράκτορες), τους οποίους διάφοροι συγκυριακοί παράγοντες ενέπλεξαν με την καθοδήγησή της³. Κατά την ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ, αντίθετα, επρόκειτο για ένα κίνημα γηγενές, ανεξάρτητο σε μεγάλο βαθμό από το εθνικό βουλγαρικό κίνημα και κράτος κι

¹ Κων/νος Μαζαράκης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Θεσ/νίκη 1963, σ.39· Καραβίτης 1994, σ.65, 145 & 779· Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Α', σ.90.

² Για τα γεγονότα του Ραζλόκ: Кънчов 2000, σ.425-8· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.350 & 400-8· Р. Д. 'Р', *Пътни бележки за шестдневното разложско царуване*, Σόφια 1884. Για τη συστηματική καταστροφή των μουσουλμανικών οικισμών και συνοικιών: Кънчов 2000, σ.429· *Француски...*, όπ.π., σ.295-6· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.350· Българска Академия на Науките, *Кресненско-Разложкото въстание 1878*, Σόφια 1970 [στο εξής: БАН 1970], σ.116-7. Ενδιαφέρουσα η θετική αποτίμηση αυτής της «εθνοκαθαρτήριας» πολιτικής απ' το Βατικιάτη, που τη συγκρίνει με την «ανθρωπιστική» αλλά απρόσφορη τακτική των ελληνικών ανταρτομάδων (Κωφός 1969, σ.169-70).

³ Кирил Патриарх Български, *Спротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание*, Σόφια 1955· Силянов 1933, σ.15-6· БАН 1970· Hristo Hristov, «The Kresna-Razlog Uprising and the National Unity of the Bulgarians», *Bulgarian Historical Review*, 1 (1979), σ.43-51· Дойно Дойнов, «Кресненско-Разложкото въстание», στο συλλογικό *Национално-освободително движение на македонските и тракиските Българи*, τ.Α', Σόφια 1994, σ.54-71. Αρκετά διαφορετική -και απείρως πιο ενδιαφέρουσα- είναι στις αποτιμήσεις της η βουλγαρική ιστοριογραφία της σταλινικής περιόδου: Къосев 1954, σ.60-9.

επιπλέον επικίνδυνο για (αν όχι εχθρικό προς) τις «μεγαλοβουλγαρικές βλέψεις» στο μακεδονικό χώρο· γι' αυτό και οι πολιτικοί εκφραστές αυτών των βλέψεων το έπνιξαν ουσιαστικά εν τη γεννέσει του, καταστέλλοντας αμείλικτα τους φορείς της αυτοτελείας του απέναντι στη Βουλγαρική Ηγεμονία, περιορίζοντας τεχνητά την εμβέλειά του κι εγκαταλείποντάς το κατόπιν στο έλεος του οθωμανικού στρατού¹. Στην πραγματικότητα, οι δυο ανταγωνιστικές ιστοριογραφίες συμφωνούν απόλυτα όσον αφορά τη ροή των γεγονότων (οι πηγές τους είναι εξάλλου κοινές, με μια και μοναδική εξαίρεση), διαφωνώντας όμως κάθετα όσον αφορά την αποτίμηση κι ερμηνεία τους. Και οι δυο εθνικές αναγνώσεις της εξέγερσης παρακάμπτουν επίσης όσα χαρακτηριστικά της υποβάλλουν σε δοκιμασία τα τελικά ερμηνευτικά σχήματα.

Η οργανωτική σχέση της εξέγερσης με το βουλγαρικό εθνικισμό υπήρξε κάτι παραπάνω από προφανές. Συντονιστικό όργανό της ήταν οι επιτροπές «Ενότητα» (Единство) που συγκροτήθηκαν σε αστικά κέντρα της Βουλγαρίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας το καλοκαίρι του 1878 για να οργανώσουν την αντίσταση στις αποφάσεις του Βερολίνου, με κυριότερη αυτή της Σόφιας που είχε και τον αποφασιστικό λόγο². Ως τόπος συγκέντρωσης, στρατωνισμού κι επιμελητείας των ανταρτοομάδων χρησιμοποιήθηκαν οι παραμεθόριες επαρχίες του Κιουστεντίλ (που παρέμεινε στη Βουλγαρική Ηγεμονία) και κυρίως της Γκόρνα Τζουμαγιά (που τον Ιούλιο του 1879 αποδόθηκε ξανά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από την επιτροπή χάραξης των νέων συνόρων)³. εθελοντές, όπλα, πολεμοφόδια και χρήματα συγκεντρώνονταν από το δίκτυο της «Ενότητας» σε όλη τη Βουλγαρία κι από τις βουλγαρικές παρουκίες της διασποράς⁴. η έκκληση των εξεγερμένων «προς τους αδελφούς Βουλγάρους και Σλάβους» για βοήθεια (10.11.1878), δημοσιευμένη στον ημειπίσημο βουλγαρικό Τύπο της Φιλιππούπολης μετά την έναρξη της τουρκικής αντεπίθεσης, διαβεβαιώνει ότι στις φλέβες τους «*ρρέει το αίμα του Κρούμου και του Συμεών*» και υπογράφεται από μια «Προσωρινή Βουλγαρική Διοίκηση της Μακεδονίας»⁵. Η στοχοθεσία των επαναστατών ήταν απόλυτα σαφής όσον αφορά την αντίθεσή τους στη συνθήκη του Βερολίνου, την παραμονή δηλαδή της Μακεδονίας στην οθωμανική κυριαρχία. Η τετράχρωμη σημαία τους είχε μια κάθετη κόκκινη και τρεις οριζόντιες λωρίδες, που αντιπροσώπευαν τα ισάριθμα τμήματα της Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου και τη διαφορετική μοίρα τους: μια λευκή με ρωσικό αετό και την επιγραφή «*Ελεύθερη Βουλγαρία*», μια χρυσή ή γαλάζια με «*βουλγαρικό λιοντάρι*» και τη λέξη «*Θράκη*»

¹ ИНИ 1969, т.В', σ.93-103· INH 1979, σ.128-3· INH 2008, σ.165-6· MASA 1993, σ.49-50· Ivan Katardzhiev, *The Macedonian Uprising in Kresna 1878*, [Σκόπια 1980], <http://www.makedon.org/kresna/>, προσπέλαση 4.7.2001· Михајло Миноски, «Борбата на месните македонски водачи за зачувување на самостојноста во раководењето со кресненското востание», *Гласник*, 17/1 (1973), σ.85-113.

² Αναλυτικά για τις επιτροπές «Ενότητα»: Дойнов 2006. Το παράρτημα της Γκόρνα Τζουμαγιά, άμεσα υπεύθυνο για την εξέγερση, ιδρύθηκε στις 3 Οκτωβρίου.

³ Για την αποκατάσταση της οθωμανικής κυριαρχίας στη Γκ. Τζουμαγιά, βλ. Костенцев 1984, σ.99-102.

⁴ Дойнов 1994, σ.104-6· Кирил 1955, σ.86.

⁵ Кирил 1955, σ.121-2· БАН 1970, σ.134-5· BAS 1978, σ.375-6.

και μια μαύρη με νεκροκεφαλή, σταυρωτά κόκκαλα και την επιγραφή «*Δύστυχη Μακεδονία*»¹. Την ίδια σαφήνεια συναντάμε και στη γραπτή απάντηση των εξεγερμένων χωριών του Μελενίκου προς το τελεσίγραφο που τους έστειλε ο οθωμανός καϊμακάμης: «*Σαν είδαμε ότι στο συνέδριο του Βερολίνου οι ευρωπαϊκές δυνάμεις μας άφησαν ζανά στη διοίκησή Σας, πήραμε τα όπλα και δεν θα τα παρατήσουμε ώσπου να ενωθούμε με τη Βουλγαρική Ηγεμονία, όπως έστερξε να μας αφήσει κι ο ίδιος ο σουλτάνος Χαμίτ, στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου*»². Από την άλλη, ευδιάκριτη είναι επίσης η διαθεσιμότητα μιας τουλάχιστον μερίδας των εξεγερμένων ν' αποδεχθούν οποιασδήποτε εναλλακτική εκδοχή απαλλαγής τους από την οθωμανική κυριαρχία. Το Δεκέμβριο του 1878, ο γάλλος πρόξενος της Σόφιας βολιδοσκοπείται π.χ. ακόμη και για το ενδεχόμενο στρατιωτικής κατοχής της Μακεδονίας «*από στρατεύματα μιας ουδέτερης δύναμης, με σκοπό να σωθούν οι ζωές των χριστιανών*» κατοίκων της³. Δεν είναι άλλωστε οι μόνοι που επιδεικνύουν παρόμοια προσαρμοστικότητα απέναντι στο ενδεχόμενο παραμονής στον «Οίκο του Ισλάμ»: οι Έλληνες των Σερρών, πληροφορεί το Σεπτέμβριο του 1878 την Αθήνα ο εκεί πρόξενός της, δεν πανηγυρίζουν καθόλου για τις αποφάσεις του Βερολίνου που τους απάλλαξαν από «*την κυριαρχία των Βουλγαροσλάβων*»: έχουν αντίθετα πέσει «*εις απελπισμόν ίσον προς τας ελπίδας ας είχαν συλλάβει και έτρεφον*», ενώ ακόμη κι όσοι αντιλαμβάνονται «*τι σημαίνει σλαβική εν Μακεδονία επικράτησις, λυπούνται και αδημονούσι διότι και η χώρα αυτή δεν υπήχθη εις την Ανατολικήν Ρωμυλίαν*»⁴.

Η ίδια η σύνθεση του επαναστατικού υποκειμένου απέχει αρκετά από την εικόνα μιας «εθνικά καθαρής» κινητοποίησης. Μεταξύ των 12 οπλαρχηγών του «μακεδονικού στρατού» που συγκεντρώνονται στις αρχές του 1879 στο Κιουστεντίλ συγκαταλέγονται ένας Έλληνας (ονόματι Γεώργιος Καραϊσκάκης), ένας τουλάχιστον Βλάχος, ένας Σέρβος κι ένας Ρώσος⁵ Ανάμεσα στους «βουλγάρους» συναδέλφους τους συναντάμε επίσης έναν τουλάχιστον ακραίο «μακεδονιστή» (Γκιόργκι Πούλεφσκι), ενώ ηγετικό ρόλο στην εξέγερση διαδραμάτισε ένας άλλος μακεδόνας «σεπαρατιστής», ο Ντίμιταρ Ποπ-Γκεοργκίεφ Μπέροφσκι. Ακόμη πιο πολυεθνική υπήρξε η σύσταση των ηγετικών κλιμακίων των επαναστατών: Ρώσοι, Πολωνοί, Μαυροβούνιοι, Ερζεγοβίνιοι, Σέρβοι, Κροάτες κι άλλοι επαγγελματίες του πολέμου, στρατολογημένοι απ' το καθοδηγητικό επιτελείο της «Ενότητας» μεταξύ του δυναμικού του «*πανσλαβιστικού κόμματος*»⁶. Η ποικιλομορφία αυτή λιγοστεύει φυσικά όσο κατεβαίνουμε

¹ Дойнов 1994, σ.66. Guilford Palgrave to the Marquess of Salisbury, Sofia 9.12.1878, No.20, σε *Британски...* (2003), σ.383-4. Για τετράχρωμη σημαία «*μετά σταυρού και λέντος και επιγραφήν 'Ελευθερία της Μακεδονίας'*» κάνει λόγο κι ένας πληροφορητής του έλληνα προξένου Βατικότη απ' το Βέλες (Κωφός 1969, σ.165).

² БАН 1970, σ.141-2.

³ J. Schefer à W. Waddington, Σόφια 3.1.1879, σε *Француски...*, ό.π., σ.301.

⁴ Κωφός 1969, σ.267.

⁵ Кирил 1955, σ.109-10 & 286-300. Ο Πέταρ Τσόλοφ υποστηρίζει λανθασμένα πως ο Καραϊσκάκης ήταν Βούλγαρος από το Ρούσε (Чолов 2003, σ.231): στον κατάλογο εθελοντών της «Ενότητας» (20.3.1879) ο ίδιος οπλαρχηγός αναφέρεται αντίθετα ως προερχόμενος «*από την Ελλάδα*» (Кирил 1955, σ.286).

⁶ Η έκφραση ανήκει στον αυστριακό πρόξενο Σόφιας, Τσβάντενεκ: *Британски...*, ό.π., (2003), σ.420. Από τους στρατιωτικούς ηγέτες της εξέγερσης, ο «αταμάνος» Αντάμ Καλμίκοφ ήταν Ρώσος, ο Λουίς Βόιτκεβιτς Πολωνός παντρεμένος με «Βουλγάρα» του Βέλες, ο Μίροσλαβ Χουμπμάγιερ Ερζεγοβίνιος, ο Ντράγκουτιν Βάλτερ Κροάτης, ο Στέφαν Σρέτκοβιτς Σέρβος, ο Πέκο Πάβλοβιτς Μαυροβούνιος κ.ο.κ.

προς τη μαζική βάση, όπου υπερτερούν σαφώς οι σλαβόφωνοι χωρικοί του Πιρίν κι οι ομόγλωσσοί τους πρόσφυγες απ' την υπόλοιπη Μακεδονία. Ακόμη κι εδώ, όμως, τα πράγματα δεν είναι καθόλου ενιαία. Μεταξύ των 30 μαχητών της «φιλιππουπολίτικης» ανταρτοομάδας του Ηλία Σιμόνοβιτς συναντάμε π.χ. 8 σλαβόφωνους δυτικομακεδόνες και τρεις ελληνόφωνους ή Βλάχους (από τη Βέροια, την Κοζάνη και τον Κολινδρό), παρόλο που όλοι τους καταγράφονται με σλαβικά επώνυμα¹. από τα 70 μέλη της ανταρτοομάδας του Πάβλε Γιάνεφ οι 7 τουλάχιστον είναι Βλάχοι, ενώ υπάρχουν επίσης 19 από σλαβόφωνα χωριά της Καστοριάς, 7-10 Αλβανοί, 1 Σέρβος, 1 Ερζεγοβίνιος και 4 τουλάχιστον Έλληνες (2 από την Ανασελίτσα, 1 από τη Σμύρνη κι 1 «από την Αραβία»)², ενώ σχετικά πιο ομοιογενής είναι η ανταρτοομάδα του Καραϊσκάκη: από τα 73 γνωστά μέλη της (σε σύνολο 103), τα 62 προέρχονται απ' τη περιοχή Φλώρινας-Καστοριάς, τα 23 δε από ένα και μοναδικό χωριό (Σμαρντές Καστοριάς, σημ. Κρυσταλλοπηγή Φλώρινας)³. Από τη βουλγαρική ιστοριογραφία αυτή η πολυμορφία συνήθως παρακάμπτεται ή αποσιωπάται προς όφελος μιας καθαρά εθνικιστικής αφήγησης, δεν λείπουν όμως και κάποιες απόπειρες «εθνικά ορθής» πραγμάτευσής της. Οι σέρβοι εθελοντές, διαβάζουμε στο σοβαρότερο σχετικό έργο, προσήλθαν «λόγω μίσους για την τουρκική τυραννία, άλλοι ήταν επαγγελματίες λησταντάρτες, κάποιοι τρίτοι πάλι ήταν πράκτορες της σερβικής κυβέρνησης»· η συμμετοχή πάλι των Ελλήνων «δεν προκαλούσε δυσφορία» στους βούλγαρους πολεμιστές, «παρόλο που υπήρχαν υποψίες απέναντί τους» και «κάποιοι έλληνες πατριώτες θέλησαν να προσχωρήσουν στην εξέγερση εμπνεόμενοι από ελληνικές εθνικές επιδιώξεις → αγωνιστούν για τη Μακεδονία ως ελληνική χώρα»· η προπαγανδιστική αξία της παρουσίας Ελλήνων στις τάξεις των επαναστατών ήταν άλλωστε αυτονόητη, καθώς έτσι «η αντίσταση της Μακεδονίας στη συνθήκη του Βερολίνου παρουσιάστηκε ως παλαιό έργο»⁴. Όπως και στην περίπτωση των βαλκάνιων αγωνιστών του '21, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι, σε περίπτωση επιτυχούς έκβασης της εξέγερσης, μεγάλο μέρος αυτού του πολυεθνικού ένοπλου δυναμικού θα ενσωματωνόταν λιγότερο ή περισσότερο ομαλά στη φανταστική κοινότητα της νέας εθνικής οντότητας. Η φορά των εξελίξεων υπήρξε όμως εδώ ριζικά διαφορετική.

Σαφώς καθοριστικότερη θ' αποδειχθεί η πολιτική αντίθεση ανάμεσα στις «ντόπιες δυνάμεις» των εξεγερμένων του Πιρίν, τους επήλυδες διοικητές τους και το καθοδηγητικό κέντρο της «Ενότητας». Η τελευταία, παραδέχεται η βουλγαρική ιστοριογραφία, επιθυμούσε τη μετατροπή του Πιρίν (και των «μετόπισθεν» του Κιουστεντίλ) σε βάση για τη διάχυση ενός προπαγανδιστικά βολικού ανταρτοπολέμου σε διάφορα σημεία της Μακεδονίας, χωρίς σοβαρή οργάνωση του πληθυσμού· οι ντόπιοι βοεβόδες θεωρούσαν αντίθετα πως η εξέγερση έπρεπε να

¹ Чолов 2003, σ.222-3. Σύμφωνα με το ελληνικό προξενείο Φιλιππούπολης, ο Σιμόνοβιτς «κατήγετο από την Θεσσαλονίκη και είχε συμμετάσχει εις ελληνικάς εξεγέρσεις» (Κωφός 1969, σ.95)· ο συγγραφέας τον συγγέει με τον Τλιο Μαρκόφ.

² Кирил 1955, σ.288-9· Чолов 2003, σ.240-1.

³ Кирил 1955, σ.286-7· Чолов 2003, σ.231-2. Από το Σμαρντές ήταν επίσης το 11% των ανδρών του Γιάνεφ.

⁴ Кирил 1955, σ.81-2. Ανάλογη διερεύνηση των κινήτρων των εξεγερμένων «Βουλγάρων» θεωρήθηκε φυσικά περιττή.

σταθεροποιηθεί οργανωτικά στο Πιρίν πριν επεκταθεί, αργά και σταδιακά, σε άλλες περιοχές. Σοβαρές διαφωνίες υπήρχαν και για το καθοδηγητικό κέντρο του κινήματος, καθώς οι οπλαρχηγοί του «εσωτερικού», με επικεφαλής τον πρώην «σεπαρατιστή» Ποπ-Γκεοργκίεφ και τον οπλαρχηγό Στογιάν Καραστοϊλοφ από τη Στάρτσιστα του Νευροκοπίου (σημ. Περιθόρι Δράμας), έβλεπαν στην «Ενότητα» -τόσο το κέντρο της Σόφιας όσο και το τοπικό παράρτημα της Γκόρνα Τζουμαγιά- απλώς ένα δίκτυο επιμελητείας και υποστήριξης, όχι την πολιτική τους ηγεσία¹. Η αντιπαλότητα «εσωτερικών» και καθοδηγητικού κέντρου ενισχύθηκε από την τυχοδιωκτική κι αλαζονική συμπεριφορά των «ξένων» στελεχών, με κατάληξη τη μεταξύ τους δυναμική αναμέτρηση: οι βοεβόδες καθαίρεσαν τους επήλυδες στρατιωτικούς ηγέτες Καλμίκοφ και Βόϊτκεβιτς, αναγορεύοντας τον Στογιάν Ποπστοϊλοφ ως «προσωρινό» γενικό αρχηγό τους (21.10)· η «Ενότητα» της Τζουμαγιάς ζήτησε από την καθοδήγηση της Σόφιας την απομάκρυνση του Ποπ-Γκεοργκίεφ (25.10)· ενημερωμένη απ' τον Καλμίκοφ για τα καθέκαστα, η «Ενότητα» της Σόφιας διέταξε απ' την πλευρά της τη σύλληψή του κι έστειλε τριμελή «Επιτροπεία», στην οποία είχε παραχωρηθεί απόλυτη εξουσία για να επαναφέρει την τάξη στις γραμμές των επαναστατών (30.11)· ο Ποπ-Γκεοργκίεφ συνελήφθη και μεταφέρθηκε στο Κιουστεντίλ, ενώ ο βοεβόδας Ποπστοϊλοφ δολοφονήθηκε κι εν συνεχεία, δίκην νομικής επικύρωσης του φόνου, «καταδικάστηκε σε θάνατο» για διάφορα αδικήματα (25.11). Στα τέλη Νοεμβρίου, η επαναστατημένη ζώνη βρισκόταν πια στα όρια του εμφυλίου πολέμου, με τους πολυάριθμους οπαδούς του Ποπστοϊλοφ είτε να την εγκαταλείπουν είτε να εξαπολύουν φονικές επιθέσεις κατά των αντίπαλων στελεχών².

Η βουλγαρική και η σλαβομακεδονική ιστοριογραφία συμφωνούν πως ο Δεκέμβριος του 1878 σηματοδοτεί το πέρασμα από την πρώτη στη δεύτερη φάση της εξέγερσης, με την ολοκληρωτική υπαγωγή της στον έλεγχο του καθοδηγητικού κέντρου της Σόφιας. Η «τυχοδιωκτική» πολυεθνική στρατιωτική ηγεσία απομακρύνεται κι η πολιτική ηγεσία παραδίδεται σε μια «Κεντρική Επιτροπή» απαρτιζόμενη από δυο μόνο πρόσωπα: τον εξόριστο εξαρχικό μητροπολίτη Οχρίδας Ναθαναήλ και τον ανερχόμενο βούλγαρο πολιτικό αστέρα Στεφάν Σταμπολόφ, αντιπρόσωπο της «Ενότητας» του Βέλικο Τίρνοβο· το Μάρτιο θα προστεθεί ένας ακόμη Βούλγαρος, ο αντιπρόσωπος της «Ενότητας» του Ρούσε, Νικόλα Ομπρέτενοφ³. Ο Ναθαναήλ διηύθυνε την εξέγερση απ' το Κιουστεντίλ, επισκεπτόμενος πολύ σπάνια την επαναστατημένη ζώνη, ενώ ο Σταμπολόφ πηγαινοερχόταν ανάμεσα στη Σόφια, το Κιουστεντίλ και το Τίρνοβο. Ο Ποπ-Γκεοργκίεφ θα επιστρέψει στην Κρέσνα, όχι ως επιτελάρχης πλέον αλλά ως απλός μαχητής –κι όταν επιχειρεί να οργανώσει τον πληθυσμό με

¹ Кирил 1955, σ.86-7 & 90-2.

² Кирил 1955, σ.90-4 & 123-4· БАН 1970, σ.125-6 & 130-2· Дойнов 1994, σ.63· Миноски 1972, σ.148-9 και 1973, σ.92-105. Μέλος τότε του «δικαστικού συμβουλίου» της Γκόρνα Τζουμαγιά, ο Αρσένι Κοστέντσεφ θεωρεί πως «με το θάνατο του βοεβόδα Στογιάν πέθανε και η υπόθεση της Κρέσνα» (Костенцев 1984, σ.98). Παρόμοιες, αν και λιγότερο μελοδραματικές, ήταν οι διαπιστώσεις του αυστριακού προξένου της Σόφιας (*Британски...* 2003, σ.423).

³ Кирил 1955, σ.80 & 94-100· Дойнов 1994, σ.63-5· Натанаил 1909, σ.74-5. Σ' ένα από τα τελευταία έγγραφα της (6.5.1879), η Κ.Ε. αυτοαποκαλείται «Βουλγαρο-Μακεδονική» (Кирил 1955, σ.231-4· ВАС 1978, σ.385-7).

βάση τις δικές του αντιλήψεις συλλαμβάνεται ξανά, κατηγορούμενος για το φόνο δυο Ελλήνων του Μελενίκου ως υπόπτων για κατασκοπεία¹. Στρατιωτικός διοικητής αναλαμβάνει πάλι ένας «ξένος», ο ερζεγοβίνιος Μίροσλαβ Χουμπμάγερ, για ν' απομακρυνθεί όμως κι αυτός λόγω τριβών με τους ντόπιους οπλαρχηγούς². Η αυλαία θα πέσει την άνοιξη του 1879, όταν με τη βελτίωση του καιρού και τη συγκέντρωση ισχυρών δυνάμεων ο οθωμανικός στρατός περνά σε γενική αντεπίθεση, ενώ ο ρωσικός αρχίζει να εκκενώνει τη Γκόρνα Τζουμαγιά³. Αυτό που κυρίως επέβαλε την εγκατάλειψη του εγχειρήματος ήταν ωστόσο οι νέες κρατικές προτεραιότητες της Βουλγαρικής Ηγεμονίας: «στις 25 Μάη, πήγα στο χωριό Πάντες της Τζουμαγιάς κι απέλυσα τους εθελοντές, να πάνε όλοι στα μέρη τους», σημειώνει λακωνικά στις αναμνήσεις του ο Ναθαναήλ, συνδέοντας αυτή την εξέλιξη με την εκλογή του πρίγκηπα Αλεξάντρ Μπάτενμπεργκ ως ηγεμόνα της χώρας⁴. Παρόμοια στροφή σημειώθηκε και στην Ανατολική Ρωμυλία, με το διορισμό από την Πύλη ως (βούλγαρου) γενικού διοικητή του Αλέξανδρου Βογορίδη ή «Αλέκο Πασά»⁵.

Η εθνοποίηση αυτών των αντιθέσεων δεν υπήρξε φυσικά μια αυτόματη διαδικασία αλλά, το πολύ πολύ, μια δηνητική εξέλιξή τους, στο βαθμό μάλιστα που η βουλγαρική εθνική ταυτότητα κάθε άλλο παρά είχε παγιωθεί στις συνειδήσεις του εμπλεκόμενου σλαβόφωνου πληθυσμού. Όταν ο Ποπ-Γκεοργκίεφ γνωστοποιεί στην «Ενότητα» της Τζουμαγιάς πως «οι ξένοι παίζουν κωμωδία με την ιερή εθνική υπόθεση», εννοεί κυρίως τους επήλυδες αλλοεθνείς αξιωματικούς⁶. η έννοια του «ξένου» μπορούσε όμως προοπτικά να διασταλεί, περιλαμβάνοντας όλους τους μη Μακεδόνες ή ακόμη και τους Μακεδόνες που είχαν συρρεύσει από απομακρυσμένες περιοχές. Παρά τις προσπάθειες των ιστορικών της ΠΓΔΜ να προσδώσουν στις «ενδογενείς δυνάμεις» της εξέγερσης το χαρακτήρα «παμμακεδονικής» αντίστασης στη βουλγαρική πατρωνεία, από τις πηγές διαφαίνεται άλλωστε πως ο τοπικός πατριωτισμός τους μάλλον δεν ξεπερνούσε τις κορυφογραμμές του Πιρίν (ή, το πολύ πολύ, το ρου του Στρυμόνα) –εξ ου και οι αντιδράσεις των ντόπιων οπλαρχηγών στην προοπτική μιας προπαγανδιστικής διάχυσης του αντάρτικου στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, σε βάρος της τοπικής άμυνας. Κοινωνική βάση των «ενδογενών» δυνάμεων αποτέλεσαν κυρίως οι παραδοσιακοί επαγγελματίες λησταντάρτες· οι ευκατάστατοι ντόπιοι τσορμπατζήδες κατηγορήθηκαν αντίθετα απ' τον Ποπ-Γκεοργκίεφ για ανομολόγητα σχέδια συνεργασίας με την οθωμανική εξουσία, οι δε χωρικοί κατά την τελευταία φάση της εξέγερσης αρνούνταν πια

¹ Миноски 1972, σ.152 και 1973, σ.105-10.

² Кирил 1955, σ.100, 109· Миноски 1973, σ.110. Επί ηγεσίας Χουμπμάγερ, τα υπηρεσιακά έγγραφα του «μακεδονικού στρατού» συντάσσονταν στα σερβοκρατικά (Кирил 1955, σ.136-8 & 142-4).

³ Кирил 1955, σ.113.

⁴ Натанаил 1909, σ.75.

⁵ Дойнов 1994, σ.69-70.

⁶ БАН 1970, σ.137.

να τροφοδοτήσουν τις ανταρτοομάδες των «απελευθερωτών» τους¹. Η πρόταξη πάλι του «καθαρά μακεδονικού χαρακτήρα» του εγχειρήματος υποστηρίχθηκε ακόμη κι από την άκρως βουλγαρική «Ενότητα» της Σόφιας, που διαφώνησε με την απόφαση των οπλαρχηγών να δώσουν στις πρώτες ανταρτοομάδες ονομασίες επιφανών βουλγάρων και ρώσων αξιωματούχων, εκθέτοντας διεθνώς τα αδελφά κράτη². Οι πηγές, παρόλα αυτά, διατηρούν την αντιφατικότητά τους: σύμφωνα π.χ. με την αφήγηση του μητροπολίτη Μελενίκου Προκόπιου προς το αγγλικό προξενείο Θεσσαλονίκης, οι επαναστάτες της επαρχίας του «*αυτοαποκαλούνται 'Μακεδόνες'*» και του ζήτησαν μεγάλη ποσότητα χρημάτων έναντι απόδειξης, «*λέγοντας πως τα χρήματα θα του επιστραφούν όταν αυτοί θ' αποκτήσουν τη χώρα τους 'Μακεδονία'*»: τα εισαγωγικά είναι του άγγλου συντάκτη της έκθεσης, που θεώρησε αξιοσημείωτη αυτή την απόκλιση από το στερεοτυπικό λόγο του βουλγαρικού εθνικισμού³. Η εμπειρία των τριβών του 1878-79 θ' αφήσει επιπλέον παρακαταθήκες για το μέλλον: όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, η σύγκρουση μεταξύ «ενδογενών» κι «εξωγενών» επαναστατικών δυνάμεων ισοδυναμεί με τις «*απαρχές της μετέπειτα διάσπασης του μακεδονικού επαναστατικού κινήματος σε σεντραλιστές και βερχοβιστές*»⁴.

Το σημαντικότερο στοιχείο που η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ επικαλείται για να αποδώσει στην εξέγερση του 1878 το χαρακτήρα ενός αυτοτελούς εθνικού κινήματος διακριτού απ' το βουλγαρικό ομολόγό του, είναι οι «Κανονισμοί της Μακεδονικής Εξεγερσιακής Επιτροπής» (Македонски Востанически Комитет) που φέρονται να συντάχθηκαν στα τέλη του 1878, «πιθανόν» απ' τον Ντίμιταρ Ποπ-Γκεοργκίεφ, και να εντοπίστηκαν απ' το σλαβομακεδόνα ιστορικό Σλάβκο Ντίμεφσκι στο προσωπικό αρχείο του βούλγαρου πατριάρχη Κίριλ. Η πρώτη έκδοση των «Κανονισμών» έγινε το 1980 στα Σκόπια (σε σλαβομακεδονική μετάφραση) κι ακολούθησε η αγγλόγλωσση δημοσίευσή τους σε εκδόσεις προορισμένες για το διεθνές κοινό⁵: σήμερα θεωρούνται σημείο αναφοράς στο οποίο παραπέμπουν σταθερά οι ιστοριογραφικές επεξεργασίες της γειτονικής μας χώρας, επίσημες και μη⁶. Πρόκειται για ένα σχινοτενές -και συχνά αντιφατικό- σύνολο 211 άρθρων, χωρίς ενιαία δομή: άλλα από αυτά είναι σαφείς διατάξεις κανονιστικού χαρακτήρα (ακόμη και για μικροζητήματα όπως οι άσκοποι πυροβολισμοί των επαναστατών ή η κατανομή των καταλυμάτων τους στα σπίτια των χωρικών⁷), άλλα αφορούν βραχυπρόθεσμους

¹ Кирил 1955, σ.90· Миноски 1972, σ.152-3 και 1973, σ.108-11. Για λόγους ασφαλείας, οι επαναστάτες είχαν άλλωστε επιβάλει έντονους περιορισμούς στις κινήσεις των κατοίκων από και προς την «απελευθερωμένη ζώνη» (Миноски 1972, σ.152· *Британски...*, ό.π., 2003, σ.405).

² Για τη διαφωνία: Кирил 1955, σ.86. Για τις ονομασίες: БАН 1970, σ.116.

³ FO 195/1189, Edward Barker to Sir Henry Austin Layard, Salonica 2.11.1878, No 92, σλαβομακεδονική μετάφραση σε *Британски...*, ό.π. (2003), σ.347. Αναφορά του ίδιου: Βακαλόπουλος 1987, σ.208, με αρχειακή ένδειξη FO 195/1196/336.

⁴ Кирил 1955, σ.92.

⁵ UCM 1985, τ.Α', σ.267-84· Slavko Dimevski, «The Rules and the Constitution of the Macedonian Rebel Committee in the Kresna Uprising», *Macedonian Review*, 2 (1983), σ.150-76.

⁶ MASA 1993, σ.50· Ristovski 1999, σ.159· INH 2008, σ.166.

⁷ § 30 & 26-27.

πολιτικοστρατιωτικούς σχεδιασμούς (όπως η αποστολή ανταρτοομάδων στα ενδότερα της Μακεδονίας, υπό την ηγεσία μάλιστα συγκεκριμένων οπλαρχηγών¹) ενώ κάποια τρίτα αποτελούν στρατηγικές διακηρύξεις αρχών και στρατηγικών στόχων ή ξεκαθαρίζουν τις σχέσεις της εξέγερσης με τις γειτονικές χώρες. Η τελευταία αυτή κατηγορία είναι φυσικά εκείνη που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς διατυπώνει ένα πρόγραμμα σαφούς διαχωρισμού του μακεδονικού από το βουλγαρικό εθνικισμό, τις θεσμικές αποκρυσταλλώσεις και τα σύμβολά του. Η μοναδική αναφορά ιστορικού χαρακτήρα, στο προοίμιο των «Κανονισμών», αφορά «το μακεδονικό στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου»: ευθύς εξαρχής διακηρύσσεται πως «στην εξέγερση παίρνουν μέρος εκείνοι οι άνθρωποι από τη Μακεδονία που αισθάνονται Μακεδόνες κι επιθυμούν την ελευθερία της χώρας τους»: η Βουλγαρία τίθεται σε ίση ακριβώς μοίρα (μιας «αδελφής» αλλά σε τελική ανάλυση ξένης) χώρας με τη Σερβία: η Εξαρχία καταγγέλλεται για «στενές επαφές» και «μεγάλη φιλία» με «την τουρκική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης», καθώς «σκέφτεται πως ικανοποιώντας τους Τούρκους θα αποκτήσει κάποια επιρροή πάνω τους, ώστε να μπορεί να στείλει πνευματικούς ηγέτες (δεσπότες) στη Μακεδονία», στάση την οποία η Επιτροπή «δεν εγκρίνει» επειδή «διασπά τις συγκεντρωμένες λαϊκές δυνάμεις και δένει τα χέρια της Μακεδονίας»: ο μακεδονικός κλήρος καλείται, ως εκ τούτου, «να μην εκτελεί τις εντολές της Εξαρχίας και να συνενωθεί με τον εξεγερμένο λαό της Μακεδονίας ως την απελευθέρωση», με τη διαβεβαίωση πως «το εκκλησιαστικό ζήτημα στη Μακεδονία θα λυθεί κι αυτό αργότερα»². Ορισμένες απ' αυτές τις σαφώς μακεδονίζουσες διατυπώσεις σχετικοποιούνται ή αναιρούνται ωστόσο από διπλανά άρθρα: εκτός από όσους «αισθάνονται Μακεδόνες» (§ 2), στην εξέγερση μπορούν να συμμετάσχουν επίσης «όλοι οι κάτοικοι της Μακεδονίας ανεξαρτήτως θρησκείματος ή εθνικότητας, αρκεί ν' αγαπούν την ελευθερία» (§3) αλλά και «όλοι οι άνθρωποι από γειτονικές και μακρινές χώρες που συμπαθούν τους Μακεδόνες» (§4). Ακόμη πιο αντιφατικά αποτυπώνονται στο ίδιο ντοκουμέντο οι στρατηγικοί στόχοι της εξέγερσης: «απελευθέρωση της Μακεδονίας, της χώρας των αγίων Σλάβων διαφωτιστών και δασκάλων Κυρίλλου και Μεθοδίου» (§9): «οργάνωση της Μακεδονίας ως αυτόνομο κράτος, με πολιτική και πολιτιστική αυτονομία στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή έξω απ' αυτήν, εφόσον το επιτρέψουν οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις» (§145): υπάρχει ακόμη και πρόβλεψη για «Τούρκο επίτροπο» (κομισάριο), τον οποίο η επαναστατική Επιτροπή «θα ενημερώσει πως η εξέγερση είναι προς όφελος των ίδιων των Τούρκων κι ότι καλό θα ήταν να μην αντιταχθούν αυτοί στην εξέγερση και να παραμείνουν να ζήσουν στην αυτόνομη χώρα της Μακεδονίας, που είναι πατρίδα τους» (§185). Στο ίδιο μήκος κύματος μ' αυτή την τελευταία διάταξη, ειδικό άρθρο απαγορεύει μάλιστα, και δη «αυστηρότατα», «τη διάδοση μίσους σε θρησκευτική βάση», διακηρύσσοντας πως «δεν πρέπει να γίνεται καμιά διάκριση μεταξύ των εθνικοτήτων, γιατί όλοι είναι ισότιμοι

¹ § 125.

² Προοίμιο και § 2, 186-7, 191-3 & 200-1.

πολίτες υπό την προστασία των νόμων της μακεδονικής πολιτείας» (§156). Όσο για τις εθνότητες της υπό απελευθέρωση περιοχής, αυτές καταγράφονται παρεμπιπτότως ως εξής (§15): «κάθε Χριστιανός ή Μουσουλμάνος Μακεδόνας, Τούρκος, Αλβανός, Βλάχος ή οποιοσδήποτε άλλος αποδειχθεί αντίπαλος της εξέγερσης, θα αναζητηθεί και, όταν βρεθεί, θα τιμωρηθεί κατάλληλα»· από την παράθεση απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά όχι μόνο στους μακεδονοποιημένους Βουλγάρους αλλά και στον ελληνικό πληθυσμό του γειτονικού Μελένικου, η στάση του οποίου απέναντι στο εγχείρημα προκαλούσε (όπως διαπιστώνουμε από την περιπέτεια του Ποπ-Γκεοργκίεφ) ερωτήματα κι ανησυχίες στους επαναστάτες. Σε σύνολο 211 άρθρων, τέλος, η λέξη «Μακεδονία» και τα παράγωγά της εμφανίζονται όχι λιγότερες από 163 φορές.

Σύμφωνα με τη βουλγαρική ιστοριογραφία, οι εν λόγω «Κανονισμοί» δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια χροντροκομμένη πλαστογραφία με σκοπό την ιδιοποίηση του βουλγαρικού χαρακτήρα του κινήματος από το (σλαβο)μακεδονικό εθνικισμό. Δυο εκτενή άρθρα του ακαδημαϊκού Χρίστο Χρίστοφ και του -ειδικευμένου στην αποδόμηση του μακεδονισμού- Κόστα Τσαρνουςάνοφ επιδίδονται στην τεκμηρίωση αυτού του ισχυρισμού με βάση μια γκάμα επιχειρημάτων φιλολογικού, ιστορικού και αρχαιολογικού χαρακτήρα¹. Κατ' αρχάς, υποστηρίζουν, ούτε το επίμαχο έγγραφο ούτε ο κατονομαζόμενος φάκελος υπάρχει στο αρχείο του πατριάρχη Κίριλ που παραδόθηκε μετά θάνατον στα κρατικά αρχεία: το τελευταίο αποτελείται από 1318 φακέλους, ενώ ο Ντίμεφσκι υποστηρίζει πως άντλησε το έγγραφο από το φάκελο Νο 2341· σε σύνολο 32 σελίδων του εγγράφου, η έκδοση των Σκοπίων παραθέτει επιπλέον φωτοτυπίες μόνο των 10, κι αυτές «ακραία δυσανάγνωστες». Αυτό που δεν αμφισβητείται, πάντως, είναι η προσωπική σχέση του πλαστογράφου με τον εκλιπόντα εκκλησιαστικό ηγέτη, κάτοχο του αρχείου και ιστορικό: σύμφωνα με τον Τσαρνουςάνοφ, ο «κατάσκοπος και ψεύτης» Ντίμεφσκι «φιλοξενήθηκε» από τον πατριάρχη «κι εκμεταλλεύθηκε τη στέγη και την τράπεζά» του, «παρουσιάζόμενος σαν Βούλγαρος από τη [γιουγκοσλαβική] Μακεδονία»². Από φιλολογική άποψη, εκτός από την οφθαλμοφανή προχειρότητα, τα μεταφραστικά λάθη και τις παραλείψεις της σλαβομακεδονικής μεταγραφής, επισημαίνεται σημαντική διαφορά ανάμεσα στο «πρωτότυπο» κείμενο των φωτοτυπιών και τη βουλγαρική ορθογραφία της εποχής, με απουσία ενός φωνήεντος που χρησιμοποιούνταν τότε (αλλά καταργήθηκε σε μεταγενέστερες απλοποιήσεις) και λανθασμένη χρήση κάποιων άλλων· αρκετά περίεργα είναι επίσης τα κρούσματα λανθασμένης χρήσης του οριστικού άρθρου, που

¹ Христо Христов, «По следните на една историко-документална фалшификация», *Исторически Преглед*, 4 (1983), σ.100-6· Коста Църнушанов, «За още един фалшификат на скопските историци», *Военно-Исторически Сборник*, 3 (1984), σ.94-113. Ο Χρίστοφ υπήρξε επικεφαλής του Ινστιτούτου Ιστορίας της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών μεταξύ 1962 και 1989. Ο Τσαρνουςάνοφ γεννήθηκε στον Περλεπέ και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου υπηρέτησε ως επιθεωρητής των βουλγαρικών σχολείων στην περιοχή Μοναστηρίου, για να εξελιχθεί μεταπολεμικά σε δάσκαλο της σερβοκροατικής στη βουλγαρική Στρατιωτική Ακαδημία, διευθυντή των σλαβομακεδονικών εκπομπών του Ράδιο Σόφια κι εκλαϊκευτή της κατά καιρούς επίσημης γραμμής απέναντι στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία (Marinov 2006, σ.453 & 507-9).

² Църнушанов 1984, σ.95.

αφήνουν να διαφανεί πως ο (πιθανότατα σερβοκροάτης) συντάκτης κάποιων παραγράφων δεν ήταν επαρκής γνώστης ούτε καν των σλαβομακεδονικών διαλέκτων. Ακόμη σοβαρότερες υποψίες προκαλούν οι αναχρονισμοί που παρατηρούνται στους «Κανονισμούς»: η αναφορά λ.χ. στην Κωνσταντινούπολη ως έδρα του εξάρχου (ενώ αυτός μεταξύ Ιουνίου 1878 και Ιανουαρίου 1880 είχε καταφύγει στη Φίλιππούπολη, η δε μελλοντική έδρα της Εξαρχίας δεν είχε ακόμη τελεσίδικα προσδιοριστεί), στον «πρίγκηπα» της Βουλγαρίας (που ακόμη δεν είχε εκλεγεί) ή στην άρνηση των οθωμανικών αρχών να εφαρμόσουν το άρθρο 23 της συνθήκης του Βερολίνου περί εσωτερικής αυτοδιοίκησης της Μακεδονίας (άρνηση που διατυπώθηκε μετά το 1880 –άλλωστε, ήταν παράλογο να διατυπωθεί παρόμοιο αίτημα από ένα κίνημα που διεκδικούσε ρητά την εκ βάθρων κατάργηση της συνθήκης). Άκρως αναχρονιστικές -αν και αυτό δεν επισημαίνεται από τους βούλγαρους ιστορικούς- είναι επίσης οι διακηρύξεις καταδίκης του «θρησκευτικού μίσους», σεβασμού της εθνικής διαφορετικότητας και ενθάρρυνσης της παραμονής του μουσουλμανικού πληθυσμού στις εστίες του, τη στιγμή που η εξέγερση υιοθετούσε στην πράξη (και συχνά στο λόγο της) την ακριβώς αντίθετη πολιτική. Το συντριπτικότερο πλήγμα στη φερεγγυότητα του «ντοκουμέντου» δόθηκε όμως από τον εντοπισμό μιας σειράς αυθεντικών πρωτογενών πηγών, ενίοτε αρκετά μεταγενέστερων, τμήματα των οποίων έχουν ενσωματωθεί επιλεκτικά στους «Κανονισμούς» δια της μεθόδου της κοπτοραπτικής. Το μητρώο του Σλάβκο Ντίμεφσκι περιλαμβάνει άλλωστε, όπως έχουμε ήδη δει, ένα ακόμα κρούσμα αποδεδειγμένης πλαστογραφίας: την παραποίηση των επιστολών του Σλαβέικοφ για το συνίτικο κίνημα.

Η αξία των «Κανονισμών» ως ιστορικού ντοκουμέντου είναι ως εκ τούτου μηδαμινή. Ακόμη κι ο ίδιος ο Ντίμεφσκι ισχυρίζεται άλλωστε πως η μαζική απήχισή τους υπήρξε ανύπαρκτη, καθώς δεν τέθηκαν ποτέ σε εφαρμογή. *«Δυστυχώς», γράφει, το εξαιρετικό αυτό ντοκουμέντο «που πιστοποιεί τόσο καθαρά τις απόπειρες του σκλαβωμένου μακεδονικού λαού να συγκροτηθεί ως έθνος στο δικό του εθνικό κράτος, έπεσε στα χέρια της Κεντρικής Επιτροπής της Σόφιας, δόθηκε για κοίταγμα, και καταχωνιάστηκε βαθιά στα αρχεία»¹. Η αυτοαναίρεση αυτού του ατεκμηρίωτου ισχυρισμού είναι, φυσικά, κάτι παραπάνω από εξώφθαλμη: η μακεδονική επαναστατική ηγεσία παραδίδει το καταστατικό πρόγραμμά της «για κοίταγμα» στα χέρια εκείνων ακριβώς από τους οποίους θέλει να διαχωριστεί κάθετα –κι επιπλέον, αποδεικνύεται ανίκανη να παράξει κάποιο αντίγραφο (ή νέα εκδοχή) του «εξαφανισμένου» εγγράφου! Εντελώς διαφορετικά ζητήματα προκύπτουν, ωστόσο, από την προσεκτική εξέταση των σχετικών αιτιάσεων κι επιχειρημάτων της βουλγαρικής ιστοριογραφίας. Η επίκληση, κατ' αρχήν, των πρωτογενών πηγών που χρησιμοποίησε ο Ντίμεφσκι αμφισβητεί ευθέως το «εθνικά ορθό» σχήμα περί αμιγώς βουλγαρικού χαρακτήρα της εξέγερσης –αφού κάποια τμήματα των πλαστών «κανονισμών» αναπαράγουν πραγματικές αιτιάσεις για την πολιτική της Εξαρχίας² ή*

¹ Dimevski 1983, σ.158.

² Църнушанов 1984, σ.108.

και πειραματισμούς για μια εναλλακτική έξοδο από την οθωμανική κυριαρχία. Το εξίσου εκτενές «καταστατικό» του «Βουλγαρομακεδονικού Συνδέσμου» του Ρούσε, συνταγμένο το 1880, προσομοιάζει π.χ. τόσο στους «Κανονισμούς του 1878», ώστε να θεωρείται από την πρόσφατη βουλγαρική ιστοριογραφία ως μια ακόμη πιθανή πηγή του Ντίμεφσκι¹.

Απείρως σημαντικότερη από τον όποιο σχεδιασμό επί χάρτου υπήρξε ωστόσο μια άλλη, αδιαμφισβήτητη εξέλιξη του 1878 στο πεδίο των συλλογικών αντιλήψεων: η απογοήτευση μιας μερίδας σλαβόφωνων Μακεδόνων, τόσο της επαναστατικής πρωτοπορίας όσο και απλών κατοίκων των εξεγερμένων περιοχών, από τη στάση του βουλγαρικού κράτους και των -ελεύθερων πλέον- πολιτών του απέναντί τους. «*Σε συμβουλεύω να μην έρθεις εδώ με τους ανθρώπους σου, καθώς εδώ κάτι κακό συμβαίνει*», γράφει π.χ. τον Ιούνιο του 1879 ο βοεβόδας Γκιόρκι Πούλεφσκι σ' ένα μακεδόνα μετανάστη απ' τη Σερβία που εξέφρασε τη διάθεση να προσχωρήσει κι αυτός στο κίνημα. «*Οι Βούλγαροι μας κάνουν κόλπα*», εξηγεί, χρησιμοποιώντας τον Οχρίδας Ναθαναήλ, «*που είναι Μακεδόνας αλλά τείνει προς τους Βουλγάρους*»: «*Περιμένουμε πολύ καιρό με τις ανταρτομάδες μας να πάμε να πολεμήσουμε στο τούρκικο, αλλά δε μας αφήνουν. [...] Οι στρατιώτες μου διαλύονται σιγά σιγά κι εγώ ο ίδιος δεν έχω κανένα λόγο να περιμένω. Αν έχεις στ' αλήθεια 1000 με 2000 εθελοντές, ζήτα βοήθεια από τη σερβική κυβέρνηση. Πιστεύω πως είναι πιο ανθρώπινοι. Τότε θα ενωθώ μαζί σας με την ανταρτομάδα μου κι άλλοι θ' ακολουθήσουν, για να χτυπήσουμε τους Τούρκους απ' το βορρά. Μη δώσεις αυτό το γράμμα σε κανένα, για να μην το βρει ο άγιος Ναθαναήλ*»². Οι αντιβουλγαρικοί αυτοί τόνοι είναι ίσως αναμενόμενοι από την πένα ενός μακεδονιστή που είχε ήδη συνεργαστεί με το Βελιγράδι κι αυτοπροσδιοριζόταν, όπως είδαμε, ως «Σλαβομακεδόνας» (ή και «Σερβομακεδόνας»). Παρόμοια όμως αποξένωση των μακεδόνων προσφύγων στη Βουλγαρία διαπιστώνει, σε επίσημη μάλιστα εγκύκλιό της, και η τριμελής «Κεντρική Επιτροπή» των Ναθαναήλ, Σταμπολόφ και Ομπρέτενοφ: «*Πολλοί απ' τους χωρικούς που είχαν καταφύγει μέσω Τζουμαγιάς σε κοντινές περιοχές της Ηγεμονίας, σα δεν βρήκαν εκεί αδελφική υποδοχή, επέστρεψαν στα χωριά τους. Έχουν αποφασίσει να πεθάνουν καλύτερα στις πάτριες εστίες τους παρά να περιπλανιούνται ανεπιθύμητοι και κατατρεγμένοι σε ξένα χωριά*». Παρόμοια συναισθήματα -και ρητορικά ερωτήματα- γεννά στους συντάκτες του ίδιου κειμένου, κύκνειου άσματος κατά κάποιον τρόπο της εξέγερσης, η αδιαφορία του ευρύτερου βουλγαρικού κοινού απέναντι στη μακεδονική υπόθεση. Αποκαλυπτική είναι εδώ η σταδιακή στροφή από τις εκκλήσεις ηθικής τάξης στην επιχειρηματολογία γεωπολιτικού-εκκλησιαστικού χαρακτήρα: «*Οι Βούλγαροι της Ηγεμονίας ζέχασαν τα πάσχοντα αδέρφια τους και δεν θέλουν να τους παράσχουν το αδελφικό τους χέρι στον πιο δύσκολο γι' αυτούς καιρό; Να βάλει κάθε*

¹ Дойнов 1994, σ.64· Marinov 2006, σ.108. Η σύνταξη του «καταστατικού» του 1880 από τον «*τυχοδιώκτη*» κρόατη Βάλτερ, που μετείχε ενεργά στην εξέγερση της Κρέσνας, θα μπορούσε να ερμηνεύσει μεταξύ άλλων και τα προαναφερθέντα γραμματικά ή συντακτικά λάθη που έχουν εντοπιστεί στους «Κανονισμούς» του 1878.

² Γκιόρκι Πούλεφσκι προς Ντέσποτ Μπάτζοβιτς [Κιουστεντίλ] 8.6.1879, αγγλική μετάφραση σε UCM 1985, τ.Β', σ.288-9.

απελευθερωμένος Βούλγαρος το χέρι στην καρδιά και ν' αναρωτηθεί, τι οφείλει να κάνει τώρα, όταν η φωτιά της εξέγερσης φλέγεται ακόμη στη Μακεδονία και τ' αδέρφια του με ματωμένα δάκρυα στα μάτια τους τον παρακαλούν να τους έρθει σε βοήθεια. [...] Έτσι κάνουν οι Τούρκοι με τ' αδέρφια μας τους Μακεδόνες, και διάφοροι ξένοι προτεστάντες και καθολικοί μισιονάριοι, εκμεταλλεζόμενοι την ανυπεράσπιστη κι απελπιστική κατάσταση τους κι αποδεικνύοντάς τους πως οι απελευθερωμένοι Βούλγαροι δεν έχουν κατά νου να τους βοηθήσουν σε τίποτα, τους προσηλυτίζουν στην πίστη τους»¹.

Ο επίλογος της εξέγερσης θα γραφτεί την άνοιξη του 1879, μ' ένα απονενομημένο διάβημα επέκτασής της στο άλλο άκρο της Μακεδονίας. Έξι ανταρτοομάδες με 600 περίπου ενόπλους, σε μεγάλο ποσοστό Δυτικομακεδόνες, διασχίζουν στα τέλη Μαρτίου τα σύνορα: δυο απ' αυτές, μ' επικεφαλής το γνωστό μας παπα-Κωνσταντίν απ' το Μπούφι, εγκαθίστανται στην περιοχή του Μάλες, ενώ οι υπόλοιπες θα κατευθυνθούν μέσω Μοριχόβου προς την περιοχή Φλώρινας-Καστοριάς. Αρχηγοί τους ήταν ο έλληνας οπλαρχηγός Καραϊσκάκης, ο καστοριανός Καρακώστας κι οι σλαβόφωνοι βοεβόδες Στέφο Νικόλοφ απ' τη Μπέσφίνα της Καστοριάς, Στόγιαν Στόιτσεφ απ' το Μπούφι Μοναστηρίου και Πάβλε Γιάνεφ ή Παύλος Λιάτος από το Ζέλοβο των Κορεστίων (σημ. Ανταρτικό Φλώρινας)². Σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου, ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις επιχείρησαν να τους εγκλωβίσουν στο Μοριχόβο, διέφυγαν όμως χάρη στο γεγονός ότι οι εκεί χωρικοί υπέδειξαν στους επικεφαλής αξιωματικούς *«πάσας τας παρόδους πλην μιας, ήτις εκ κακοβουλίας των οδηγών κατελήφθη αφρούρητος και δι' ής, διελθούσα την νύκτα απαρατήρητος, η βουλγαρική συμμορία προήλασεν εις την πελαγονικήν πεδιάδα»*³. Η καταδίωξη θα συνεχιστεί ωστόσο αμείλικτη στις περιοχές Φλώρινας, Πρεσπών και Κορεστίων. Στα Κορέστια, σύμφωνα με ντόπιο πληροφοριοδότη του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης, *«ο αυτοκρατορικός στρατός, τακτικός τε και άτακτος, διενήργησεν αποκλεισμόν ίνα δια της ασιτίας εξαναγκάσωσι τους επιδρομείς ή να παραδοθώσιν ή να διαλυθώσι διασπειρόμενοι τήδε κακείσε»*: συνέβη τελικά το δεύτερο, ενώ δυο αντάρτες σκοτώθηκαν *«υπό των ατάκτων»* και μια εικοσαριά αιχμαλωτίστηκαν ή παραδόθηκαν στις αρχές. Το σημαντικότερο πλήγμα στο εγχείρημα δόθηκε ωστόσο από τη συνθηκολόγηση του ίδιου του βοεβόδα Πάβλε: *«καταθέσας τα όπλα προ των ποδών του Αμπεδίνη και λαβών παρ' αυτού όρκους πίστεως εγένετο βλάμης αυτού και ήδη ένοπλος συνοδεύει τον αποσπασματάρχην τούτον εν τε τη πόλει Καστορία και εν τω περιχώρω, ένθα μεταβαίνει προς καταδίωξιν των συμμοριών· αι καταθέσεις του Παύλου τούτου προκάλεσαν συλλήψεις πολυαρίθμων χωρικών,*

¹ Εγκύκλιος της Κ.Ε. προς τις κατά τόπους επιτροπές «Ενότητα», Κιουστεντίλ 28.5.1879, σε Κιριλ 1955, σ.233, και ΒΑΗ 1970, σ.152-3.

² Κιριλ 1969, σ.452-3. Για καταλόγους μελών των σημαντικότερων ανταρτοομάδων: Чолов 2003, σ.231-2, 234-5 & 240-2. Στα μέσα Απριλίου, φήμες έφεραν ως αρχηγούς τους τον «αλβανό» Νικό Γκίζα ή Κορδίστα, το «βούλγαρο» Στέφο Νικόλοφ και «τον εν Αθήναις γνωστότατον Παππά Κώστα από το Μπούφι της επαρχίας Βιτωλίων, όστις στρατολογών πέρυσι εν Αθήναις όπως εξέλθη εις Μακεδονίαν μετέβη έπειτα εις Βουλγαρία» (ΙΑΥΕ 18798/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 11.4.1879, αρ.353).

³ ΙΑΥΕ 1879/99.2, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 26.4.1879, αρ.190. Για παρόμοια κινητοποίηση κατά την προσέγγιση των ανταρτοομάδων στη σιδηροδρομική γραμμή Μιτρόβιτσα-Θεσσαλονίκη, βλ. Κιριλ 1969, σ.448-52.

ών τα τέκνα και οι συγγενείς υπάρχουν εν ταις συμμαρτίαις των επιδρομέων, ενεργουμένας μετά σπανίας δραστηριότητος»¹. Σύμφωνα με τις καταθέσεις ορισμένων απ' τους παραδοθέντες, ο Οχρίδας Ναθαναήλ τους είχε διαβεβαιώσει στο Κιουστεντίλ «πως η εξέγερση στη Μακεδονία είναι πια εντελώς προετοιμασμένη και με την εμφάνισή τους χιλιάδες Μακεδόνες θα ενωθούν μαζί τους»². Σε μια εμφανή προσπάθεια να ελαφρύνουν τη θέση τους, κάποιοι άλλοι αιχμάλωτοι θα ισχυριστούν πως αποστολή τους ήταν όχι να σηκώσουν επανάσταση αλλά να «προασπίσωσι τας επαρχίας Καστορίας, Φλωρίνης και Βιτωλίων, ούσας βουλγαρικής κατά την συνθήκην του Αγίου Στεφάνου, κατά πάσης επιδρομής Ελληνικού στρατού ή Ελληνικών ανταρτικών συμμαρτίων»³. Λίγο μετά την εμφάνιση των ανταρτοομάδων, ο έλληνας πρόξενος Μοναστηρίου είχε από την πλευρά του εκφράσει φόβους μήπως η «ασύνετος» πολιτική των «εν τοις πράγμασι οθωμανών» ωθήσει τους πατριαρχικούς της περιοχής σε ενεργό σύμπραξη με «το εκ Βουλγαρίας προερχόμενον στίφος»· «ο κίνδυνος εν τη περιστάσει ταύτη είναι μέγας και δια τους οθωμανούς και δια τους Έλληνας», γράφει, «τότε δε μόνον δύναται να προληφθή, όταν οι οθωμανοί, λογικώτερον εξετάζοντες τα κατ' αυτούς, παύσωσιν αθεμιτουργούντες σκανδαλωδώς κατά του ελληνικού στοιχείου και όταν συμπράξωσι μετ' αυτού εις απόκρουσιν των νέων βουλγαρικών εις την Μακεδονίαν επιδρομών και εις κατάπνιξιν της δια τούτων επιδιωκομένης εξεγέρσεως»⁴. Στις οδηγίες του προς τον Πηχεώνα, ο Βατικιώτης απ' την πλευρά του υποστηρίζει «ότι εις τον μεταξύ βουλγαρικού και σλαβικού και τουρκικού στοιχείων ανταγωνισμόν, το γε νυν το ελληνικόν στοιχείον πρέπει να μείνει ουδέτερον»⁵. Τελικά, οι χωρικοί θα επιδείξουν -κατά το Βατικιώτη- «πληρεστάτην αδιαφορίαν»⁶ και οι επιζήσαντες «λησταντάρται» θα περιορίσουν τη δραστηριότητά τους στις ανάγκες της απλής επιβίωσης: στα τέλη Μαΐου, π.χ. «η εν τη περιφερεία Κουρέστης διατηρουμένη συμμαρτία του Καραϊσκάκη διατελεί ηρεμούσα και αρκουμένη μόνον εις την ζήτησιν τροφών εκ των κατοίκων των περί αυτήν χωρίων»⁷. Εκμεταλλευόμενος την κήρυξη αμνηστείας, ο βοεβόδας Στόγιαν Στόιτσεφ θα παραδοθεί με τη σειρά του στις αρχές τον Ιούλιο⁸.

Επαναστατικά κατάλοιπα

Απόπειρες και σχέδια επανάληψης των εξεγέρσεων του 1878 παρατηρούνται και τα επόμενα χρόνια σε διάφορα σημεία της μακεδονικής ενδοχώρας. Στις δυτικότερες περιοχές, οι

¹ ΙΑΥΕ 1879/99.2, 'Είς Μακεδών' προς 'Φιλόπατριν', Εν Ορεστίδι 10.5.1879, συνημ. σε Κ. Βατικιώτη προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 15.5.1879, αρ.503' το δεύτερο έγγραφο εντοπίστηκε, διαχωρισμένο, στο φ. ΙΑΥΕ 1879/76.1.

² Кирил 1969, σ.451.

³ ΙΑΥΕ 1879/99.2, 'Είς Μακεδών', όπ.π.

⁴ ΙΑΥΕ 1879/99.2, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίαις 26.4.1879, αρ.190.

⁵ Πηχεών 1983, σ.422. Η «ουδετερότητα» αυτή δεν εμπόδιζε πάντως τον πρόξενο να εκφράζει τον ενθουσιασμό του για την εξολόθρευση «των εκ Βουλγαρίας ληστανταρτικών σιφών» απ' τον οθωμανικό στρατό (σ.421-2).

⁶ ΙΑΥΕ 1879/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 15.5.1879, αρ.503.

⁷ ΙΑΥΕ 1879/99.2, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίαις 27.5.1879, αρ.236.

⁸ Кирил 1969, σ.453.

σχετικές ζυμώσεις αποκαλούνται στις σλαβικές ιστοριογραφίες «συνομοσία της Οχρίδας» (οχридска съзаклятие, οχридски заговор) ή «εξέγερση των Μπρσγιάκ» (брсјачка буна)¹. Όπως προκύπτει από τις σχετικές μαρτυρίες κι αφηγήσεις, επρόκειτο κυρίως για επαφές διάφορων συνομοτικών ομάδων που είχαν συσταθεί στο Κρούσοβο, την Οχρίδα, τον Περλεπέ, το Κίτσεβο και την ενδοχώρα τους καθώς και σε αρκετά ορεινά χωριά του Δεμίρ Χισάρ Μοναστηρίου, με ομάδες ένοπλων χριστιανών που επιβίωσαν στα βουνά ως αντίπαλο δέος των μουσουλμανικών συμμοριών. Ως συνδετικός κρίκος αυτών των κινήσεων έδρασαν κάποιες ανταρτοομάδες που έστειλε στην περιοχή στα τέλη του 1880 από το Κιουστεντίλ ο Οχρίδας Ναθαναήλ, με οδηγίες για προμήθεια όπλων και διατήρηση χαμηλών τόνων ως τη στιγμή της επαγγελόμενης εξέγερσης· οι εγκύκλιοι του εξόριστου μητροπολίτη διαβάστηκαν από τους επήλυδες οπλαρχηγούς σε συσκέψεις μνημένων που πραγματοποιήθηκαν σε ιδιωτικές κατοικίες με την ευκαιρία ονομαστικών εορτών και στο μοναστήρι του Σλέπτεσε κατά τον εορτασμό των Φώτων, συνοδεύονταν δε από προφορικές υποσχέσεις εξωτερικής βοήθειας. Όταν όμως μια ομάδα μνημένων επισκέφτηκε την Καθαρά Δευτέρα του 1881 το ρώσο πρόξενο Μοναστηρίου για να εξακριβώσει την αλήθεια των ισχυρισμών περί μαζικής αποστολής όπλων μέσω των ρωσικών διπλωματικών αποστολών, αυτός έκαψε το (γραπτό) αίτημα που του υπέβαλαν και τους αποθάρρυνε από οποιαδήποτε επαναστατική δραστηριότητα². Λίγο αργότερα το όλο δίκτυο εξαρθρώθηκε από τις αρχές, με δεκάδες -κι εν συνεχεία εκατοντάδες- συλλήψεις αστών και χωρικών σε όλη την περιοχή³. Δεκαοχτώ από τους επιφανέστερους συλληφθέντες, μεταξύ των οποίων ο οχριδινός προύχοντας Κωνσταντίν Ρόμπεφ κι ο αδερφός του μητροπολίτη Ναθαναήλ, Ζλάτκο Μπόικιν, οδηγήθηκαν τον Ιούνιο του 1881 στο κακουργιοδικείο Μοναστηρίου· αποτελούμενο από 3 μουσουλμάνους, έναν εβραίο και το γνωστό μας από την υπόθεση του «Καζίνο» βλάχο έμπορο Γιώργη Τσάλη, το δικαστήριο καταδίκασε 4 από τους κατηγορούμενους (ανάμεσά τους και τον αδερφό του Ναθαναήλ) σε ισόβια κάθειρξη κι άλλους 9 σε πενταετή φυλάκιση, αθώνοντας τον Ρόμπεφ και τους υπόλοιπους τέσσερεις⁴. Παρά τη μεταγενέστερη απόδοση θρυλικών διαστάσεων στην όλη συνομοσία, οι πραγματικές διαστάσεις του εγχειρήματος δεν φαίνεται πάντως να ξεπέρασαν το επίπεδο των διερευνητικών επαφών κι ενός πρώτου εράνου μεταξύ των μνημένων. Στις λεπτομερείς αναμνήσεις του, γραμμένες λίγο μετά την αποφυλάκισή του το 1890, ο καταδικασμένος σε ισόβια οχριδινός μαγαζάτορας Ζαφίρ Μπέλεφ περιγράφει μάλιστα ένα κλίμα αρκετά απρόθυμης συμβολής και διαρκούς αμφιβολίας για τις προοπτικές του εγχειρήματος, στο οποίο ο ίδιος φαίνεται ότι συμμετείχε περισσότερο ως προέκταση των

¹ Djordjević 1965, σ.147-8· Кирил 1969, σ.469-74· ИНИ 1969, τ.В', σ.103-6· Белев 2003· *Британски...*, όπ.π. 2003, σ.552-4· Николов 1989, σ.19-20· Ламбо Автов, «Един епизод из вѡрѡжѡните борбите през 1880-1881 година», *Илюстрация Илинден*, 1/7 (1.1936), σ.7-9· Вера Антиќ, «Две необавени писма од Коста Групчевиќ во врска со охридскиот заговор и Григор Прличев», *Гласник* 17/1 (1973), σ.245-55.

² Белев 2003, σ.12-3, 49-51 & 123.

³ Белев 2003, σ.13-4 & 52 κ.εξ· *Британски...*, όπ.π. 2003, σ.553-4· Кирил 1969, σ.470-1.

⁴ Εκτενής περιγραφή της δίκης σε έκθεση του διερμηνέα του ρωσικού προξενείου (12.6.1881), σε Белев 2003, σ.122-7. Επίσης: Кирил 1969, σ.472-3· Логy 2011, σ.428.

κοινωνικών σχέσεων του¹. Αρκετά διαφορετική είναι η αυτοβιογραφική περιγραφή της ενθουσιώδους εξόδου στο βουνό τριών νεαρών συμπολιτών του που, οπλισμένοι μόνο με μαχαίρια, έσπευσαν να προσχωρήσουν στην ανταρτομάδα κάποιου καπετάν Μίτσο απ' το Κίτσεβο· κι αυτοί όμως επρόκειτο γρήγορα ν' απογοητευθούν και να τα παρατήσουν, όταν συνειδητοποίησαν ότι «αντάρτης άοπλος ίσον ένα είδος υπηρέτη»². Εχθρική προς τις επαναστατικές ζυμώσεις υπήρξε επίσης η εξαρχική κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που ήδη από τον Ιανουάριο του 1881 έσπευσε να ενημερώσει για τα τεκταινόμενα το εκεί ρωσικό προξενείο, ζητώντας του να παρέμβει «όπου δει» για τη διάλυση των ανταρτομάδων³. Στην ορεινή ζώνη του Πορέτσει, μεταξύ Περλεπέ, Κρουσόβου και Κίτσεβο, κεντρικό ρόλο στην παρατεταμένη ένοπλη αυτοάμυνα κατά των μουσουλμανικών συμμοριών και των τσερκέζων εποίκων διαδραματίζουν πάλι τέσσερεις οπλαρχηγοί που από τη γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία θεωρούνται προσκείμενοι «στη σερβική δράση»⁴. Ένας απ' αυτούς, ο Ηλία Ντελία από το Μάλο Ίλινο διεκδικείται επίσης από τη βουλγαρική ιστοριογραφία, από τον έλληνα δε πρόξενο Μοναστηρίου αναφέρεται ως «Βούλγαρος λήσταρχος». Κύκναιο άσμα της δράσης του ήταν η εμφάνισή του την άνοιξη του 1881 στην περιοχή του Δεμίρ Χισάρ με τριάντα άντρες «υπό τον τίτλον Βουλγάρων επαναστατών», περιμένοντας την έκρηξη του πιθανολογούμενου τότε ελληνοτουρκικού πολέμου για τη Θεσσαλία «όπως εξεγείρωσιν εν τη Βορειοδυτική Μακεδονία επανάστασιν βουλγαρικήν τη συνδρομή της Βουλγαρικής Ηγεμονίας». Ο πόλεμος τελικά δεν ήρθε κι η ομάδα αιχμαλωτίστηκε τον Ιούλιο απ' το στρατό για ν' αφεθεί λίγο αργότερα ελεύθερη, αφού πρώτα τα μέλη της «ανεκρίθησαν και ωμολόγησαν ότι ηπατήθησαν παρ' ανθρώπων Βουλγάρων εκ των οικούντων εν Σοφία»⁵.

Εξίσου άκαρπες υπήρξαν οι αντίστοιχες προσπάθειες των αρχών της δεκαετίας του 1880 και στην Ανατολική Μακεδονία. Τον τόνο έδωσε εδώ κυρίως η καλοκαιρινή διείσδυση «βουλγαρικών συμμοριών» από τη γειτονική Βουλγαρία κι Ανατολική Ρωμυλία, η δραστηριότητα των οποίων κυμαινόταν συνήθως μεταξύ παραδοσιακής ληστείας, εθνικής προπαγάνδας και ξεκαθαρίσματος προσωπικών λογαριασμών. Εκτός από την εγγύτητα των καινούριων συνόρων, ένας πρόσθετος παράγοντας που συνέβαλε σ' αυτή την ενδημική ληστανταρτική παρουσία ήταν η δραματική επιδείνωση του επιπέδου ζωής του χριστιανικού πληθυσμού -των ορεινών ιδίως περιοχών- την επαύριο του πολέμου. Ως συνδυαστικό αποτέλεσμα μιας κακής σοδειάς, της εκτίναξης των τιμών των τροφίμων, των έκτακτων φορολογικών επιβαρύνσεων και της αναληψίας των οθωμανικών αρχών (που επέτρεψαν τον έκτακτο εφοδιασμό σε σιτηρά των μουσουλμανικών μόνο οικισμών), ο χειμώνας του 1879-80 συνοδεύτηκε από κρούσματα θανατηφόρου λιμού στον καζά Νευροκοπίου, ενώ ανθρώπινα

¹ Белев 2003, σ.25-56.

² Автов 1936, σ.9.

³ Кирил 1969, σ.474 & 488· Шапкарев 1984, σ.306-9.

⁴ Djordjević 1965, σ.150.

⁵ Чолов 2003, σ.250· ΙΑΥΕ 1881/ΑΑΚ/Β, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 15.7.1881, αρ.785.

θύματα από την πείνα και το ψύχος σημειώθηκαν ακόμη και μέσα στις Σέρρες: «εις τας Τσιφλίκ εκάστη οικογένεια αγοράζει μίαν οκάν αλεύρου όπερ τρώγει αναμιγνύουσα με χόμα», αναφέρει χαρακτηριστικά το Φλεβάρη του 1880 ο έλληνας πρόξενος Σερρών, επισημαίνοντας πως «απελπισμός κατέχει τους ανθρώπους τούτους και ουκ ολίγοι εισίν οι ανυπομόνωσ περιμένοντες να μετριασθή ο χειμών όπως επιδοθώσιν εις τον ληστρικόν βίον»¹. Στον καζά Ζίχνας, ένας πληροφοριοδότης του προξένου καταμετρούσε τον ίδιο καιρό τρεις ντόπιες συμμορίες με 47 συνολικά μέλη, προερχόμενα όλα από χωριά της περιοχής². Μια απ' αυτές της συμμορίες, μ' επικεφαλής το «μυαλωμένο» Στογιάν Κοστόφ από το Σκρίτζοβο, θα παραμείνει εν ενεργεία (χάρη στην αυστηρή πειθαρχία, τις σχέσεις της με τον πληθυσμό αλλά και τη «μανιάδη λύσσα» με την οποία τιμωρούσε τους καταδότες) μέχρι και το 1893, όταν ο αρχηγός της αποσύρθηκε στη Βουλγαρία για ν' ασχοληθεί με το εμπόριο³. Διαφορετική ήταν συνήθως η τύχη των καθαρά πολιτικών ανταρτοομάδων που, οργανωμένες από μια πανσπερμία βραχύβιων κομιτάτων, εξορμούσαν κατά καιρούς από τη Βουλγαρία ή την Ανατολική Ρωμυλία για να αποδεκατιστούν λίγο μετά το πέρασμα των συνόρων από τον οθωμανικό στρατό⁴. Σε μια τέτοια προσπάθεια, τον Ιούνιο του 1885, θα βρει το θάνατο στην περιοχή του Τίκφες και ο πάλαι ποτέ «αταμάνος» της εξέγερσης του 1878, ρώσος απόστρατος αξιωματικός Αδάμ Καλμίκοφ⁵. Δεν ήταν ο μόνος από τα υπολείμματα του «πανσλαβιστικού κόμματος» της Ανατολικής Κρίσης που παρέμεινε στρατευμένος στην υπόθεση της ανατροπής των αποφάσεων του Βερολίνου: το Σεπτέμβριο του 1888 συνελήφθη π.χ. στο Κρούσοβο των Σερρών «ξένος τις, όστις παρουσιάζετο ποτέ μεν ως ρώσος βοτανολόγος, άλλοτε δε ως αξιωματικός ρώσος και εις μυστικές συνεννοήσεις μετά των βουλγάρων είρχετο, [...] προσπαθών να διεγείρη αυτούς εις επανάστασιν, υποσχόμενος ότι ο βουλγαρικός στρατός εντός ολίγου θα εισέλθη εις την Μακεδονίαν και θα ελευθερώση αυτούς εκ της δουλείας»: στους ανακριτές του, «το συλληφθέν άτομο κατέθεσεν ότι ονομάζεται Λάμπρος Γεωργίου

¹ ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, Ι. Παπακωστόπουλος προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 1.2.1880, αρ.23, και προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Σέρραις 14.1.1880, αρ.7, και 2.2.1880, αρ.28. Πρβλ. ΙΑΥΕ 1880/4.1, Α. Παππαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 1.6.1880, αρ.182.

² ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, 'Θεράπων και φίλος' προς 'Φίλο και Κύριο', Εν Σέρραις 28.1.1880. Βοεβόδες ήταν ο Στογιάν απ' το Γκιουρετζίκ (σημ. Γρανίτης Δράμας), ο Κων/νος Μπότζιος ή Κωνσταντίν Ντελη-Ολάν απ' την Καρλίκοβα (σημ. Μικρόπολη) κι ο Στογιάν Κοστόφ απ' το Σκρίτζοβο (σημ. Σκοπιά). Πρβλ. Чолов 2003, σ.253.

³ Кънчов 2000, σ.237. Яне Сандански, «Спомени», στη συλλογή του Любомир Милетиш, *Движението отсам Вардара и борбата с вѣрховистите*, Σόφια 1927, σ.11-2. Για διαδοχικά φονικά «βουλγάρων» χωρικών και προεστών, στα οποία προέβη η εν λόγω συμμορία το 1888 «εκ παθών ατομικών και σκοπών παραδειγματισμού»: ΑΣτΔ/29/154, Δ. Βιτάλης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 28.3.1888, αρ.85. Δυο χρόνια μετά την «απόσυρσή» του, ο παλαιίμαχος κλεφτοκαπετάνιος συμμετείχε στη βραχύβια επιδρομή των βερχοβιστών στο Πιρίν, για να σκοτωθεί το ίδιο καλοκαίρι κατά τη διάρκεια ενός τυπικού ληστρικού εγχειρήματος –την απόπειρα απαγωγής ενός τούρκου τσιφλικά έξω από την Αλιστράτη (Силианов 1933, σ.57-8).

⁴ Για την αφήγηση της άδοξης κατάληξης ενός τέτοιου εγχειρήματος, δυο μόλις μέρες μετά τη διάβαση των συνόρων, από έναν επιζήσαντα, βλ. Кънчов 2000, σ.432-3.

⁵ Кирил 1955, σ.78. Чолов 2003, σ.253-4.

Μαντζάροβιτς, καταγόμενος εκ Βοσνίας», έφερε δε διαβατήριο της Αυστροουγγαρίας και «τέσσαρα παράσημα, βουλγαρικών, σερβικών, ρουμανικών και ρωσικών πιθανόν»¹.

Μοναδικό αποτέλεσμα όλης αυτής της δραστηριότητας υπήρξε ωστόσο η ακόμη μεγαλύτερη επιβάρυνση των συνθηκών διαβίωσης του αλύτρωτου πληθυσμού, που μετατράπηκε σε στόχο των δρακόντειων κατασταλτικών μέτρων των οθωμανικών αρχών². Ακόμη και η δημοφιλέστερη σχετική ενέργεια, η εξολόθρευση της μουσουλμανικής πολιτοφυλακής του τσερκέζου Χατζή Γιουσούφ τον Απρίλιο του 1881 έξω απ' το Καρακιοϊ του Νευροκοπίου (σημ. Κατάφυτο Δράμας), είχε ως αποτέλεσμα να ρημαχτεί το συγκεκριμένο κεφαλοχώρι με την εκτόπιση 40 αρρένων κατοίκων του στη Μ. Ασία και την εγκατάσταση μόνιμης στρατιωτικής φρουράς που ζούσε σε βάρος των κατοίκων³. Εξ ου και η μεταγενέστερη διαπίστωση του Ανώταστου Μακεδονικού Κομιτάτου, εν έτει 1902, πως οι αντάρτες που «διέσχιζαν την Ανατολική Μακεδονία κατά τους καλοκαιρινούς μήνες» της δεκαετίας του 1880 τελικά «δεν βρήκαν απήχηση στην ψυχή του πληθυσμού»⁴. Η διάθεση απαλλαγής από το οθωμανικό καθεστώς κάθε άλλο παρά εξέλιπε, φυσικά: «ας λείψωσιν οι τούρκοι και ας μας κυβερνήσωσι και αυτοί οι αθίγγανοι», λένε το 1881 «σχεδόν πάντες» οι χριστιανοί, σύμφωνα με τον πρόξενο Σερρών· η απελευθερωτική αυτή προσδοκία δεν έχει όμως πια αποδέκτη τα επαναστατικά κομιτάτα, αλλά τα «σχέδια ξενικής [διάβαζε: αυστριακής] κατοχής, εις ήν ο τόπος ήρχισε πιστεύη»⁵.

Η διαπλοκή των ανταρτοομάδων με τη διαμάχη των εθνικών κομμάτων δεν είναι σ' αυτή τη φάση καθόλου αυτονόητη. Τα πρώτα χρόνια μετά το 1878, η κοινή διάθεση αποτίναξης της οθωμανικής κυριαρχίας, η μικτή σύνθεση πολλών ανταρτοομάδων και διπλωματικοί καταναγκασμοί των ηγετικών κλιμακίων του βουλγαρικού μηχανισμού επέφεραν την πρόταξη μιας απελευθερωτικής στοχοθεσίας που υπερέβαινε, τουλάχιστον στα λόγια, τις εθνικές-κομματικές αντιθέσεις του πρόσφατου παρελθόντος. Το φθινόπωρο του 1881, ο έλληνας πρόξενος Σερρών συνδέει έτσι απλώς την παρουσία «βουλγαρικών συμμοριών, υποθαλαπομένων υπό του βουλγαρικού πληθυσμού» στους καζάδες Μελενίκου, Πετριτσιού, Τζουμαγιάς και Δεμίρ Χισάρ, με την ταυτόχρονη επανεμφάνιση εκεί ενός «σμήνους βουλγάρων διδασκάλων» που «περιτρέχουσι τα βουλγαρόφωνα χωρία, τα εμμένοντα εις την Μεγάλην Εκκλησίαν,

¹ ΑΣΤΔ/29/158, Δ. Βιτάλης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 7.10.1888, αρ.246. Επίσης: Στ. Νοβάκοβιτς προς Υπ.Εξ. Τσέντα Μιγιάτοβιτς, Κων/λη 31.10.1888, Νο.189, σε Клемент Цамбазовски, *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. IV/3 (1888-1889)*, Βελιγράδι 1987, σ.261-2.

² Кънчов 2000, σ.162, 170, 272, 313-4, 333, 343, 365-6.

³ Кънчов 2000, σ.333· Баждаров 1929, σ.50-2· Чолов 2003, σ.252-3. Ο Τσόλοφ τοποθετεί τη συμπλοκή στις 25.6.1883, αποδίδοντάς τη σε σύμπραξη 4 διαφορετικών ανταρτοομάδων· ο Μπαζντάροφ κι ο Κάντσοφ την αποδίδουν στο βοεβόδα Ζεμπίλεφ, τοποθετώντας τη χρονικά στα τέλη της άνοιξης του 1880 και στο 1882, αντίστοιχα. Στην πραγματικότητα συνέβη στις 7 Απριλίου 1881 κι από τον έλληνα πρόξενο Σερρών αποδίδεται στους «ληστάρχους» Κώνστα Κούκουλιτς «εκ Προγείων» και Γεώργιο Κρέμενλη (ΙΑΥΕ 1881/ΑΑΚ/Β, Ι. Παπακωστόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Κουμουνδούρο, Εν Σέρραις 8.4.1881, αρ.93). Για τη δράση του Χατζή Γιουσούφ ως αποσπασματάρχη: ΙΑΥΕ 1880/4.1, Ι. Παπακωστόπουλος προς Χ. Τρικούπη, Εν Σέρραις 5.5.1880, αρ.94.

⁴ Цочо Билярски (съст.), *Княжество България и македонският въпрос. Протоколи от конгресите на Върховния Македоно-οδρινски Комитет, 1895-1905*, Σόφια 2002, σ.283.

⁵ ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, Ν. Μπέτσος προς Α. Κουντουριώτη, Εν Σέρραις 26.10.1881, αρ.245.

ραδιουργούν και παντίοις τρόποις επιδιώκουσι την καταστροφήν των παρά τοις βουλγαροφώνοις ελληνικών σχολείων, αποπλανώντες και διαστρέφοντες των χωρικών τας συνειδήσεις»· προς επίρρωση των υποψηφίων του δεν έχει όμως ούτε ένα κρούσμα ενδοχριστιανικής βίας πολιτικού χαρακτήρα ν' αναφέρει¹. Χτυπητή εξαίρεση σ' αυτό τον κανόνα αποτελεί ο βοεβόδας Γκιόργκι Ζεμπίλεφ από το Γκόρνο Μπρόντι (σημ. Άνω Βροντού) των Σερρών, εξαρχικό κεφαλοχώρι που στη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης είχε υπαχθεί -όπως είδαμε- στον έλεγχο του νεότευκτου, μειοψηφικού τοπικού πατριαρχικού κόμματος που υποστηριζόταν απ' τις οθωμανικές αρχές. Στις 25 Απριλίου 1880, Παρασκευή της Διακαινισμού, ο Ζεμπίλεφ μπήκε με την πολυμελή ανταρτομάδα του εν ώρα λειτουργίας στην εκκλησία του χωριού, έκαψε τα ελληνικά εκκλησιαστικά βιβλία, ξυλοκόπησε τον πατριαρχικό ιερέα με την εικόνα των Κυρίλλου και Μεθοδίου (επειδή είχαν εξορυχθεί τα μάτια των αγίων) κι υποχρέωσε τους πατριαρχικούς προύχοντες να τον προσκυνήσουν². Η ενέργειά του αυτή έθεσε σε λειτουργία έναν κύκλο αλυσισιδωτών αντεκδικήσεων μεταξύ των δυο κοινοτήτων: οι πατριαρχικοί προεστοί κατέφυγαν στις αρχές, καταγγέλλοντας ως ηθικούς αυτουργούς την ηγεσία του αντίζηλου κομματος· ακολούθησαν μαζικές συλλήψεις ντόπιων εξαρχικών και της οικογένειας του βοεβόδα, που αποδεκατίστηκε στις φυλακές· το βουλγαρικό σχολείο έκλεισε ξανά κι ο πατριάρχης της βουλγαρικής «παλιγγενεσίας» στο χωριό, Χατζη-Ντίμκο, διέφυγε ως πρόσφυγας στη Βουλγαρία· οι αρχές εξόπλισαν πολιτοφυλακή από ντόπιους πατριαρχικούς, διορίζοντας τον ηγέτη τους Χατζη-Ντίμιταρ Παπαντόνοφ μουδέρη του νεοσύστατου τοπικού ναχιέ³. Ακόμη αγριότερος ήταν ο δεύτερος γύρος. Τον Ιούλιο του 1883 ο αδερφός του βοεβόδα, Ντίμιταρ Ζεμπίλεφ, σκοτώθηκε σε μάχη με το στρατό και 40 χριστιανούς πολιτοφύλακες του Χατζη-Ντίμιταρ· το κεφάλι του εκτέθηκε σε κοινή θέα στη γενέτειρά του και διαπομπεύθηκε δημόσια από τον εκεί πατριαρχικό Παπα-Γιάννη· δυο βδομάδες αργότερα, ο οπλαρχηγός σκότωσε ίδιους χερσί για εκδίκηση τέσσερα μέλη της οικογένειας του ιερέα κι έναν ανήλικο φίλο τους που τους συνόδευε⁴. Ακόμη σκληρότερος φαίνεται πως υπήρξε ο Ζεμπίλεφ με τους καταδότες, για τη μεταχείριση των οποίων υπάρχουν ανατριχιαστικές περιγραφές⁵. Ο θάνατός του, λίγο αργότερα, είχε κι αυτός μια λανθάνουσα

¹ ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, Ν. Μπέτσος προς Α. Κουντουριώτη, Εν Σέρραις 26.10.1881, αρ.245.

² Баждаров 1929, σ.48-9· Кънчов 2000, σ.313· «Εκ Μακεδονίας», *Νεολόγος* (Κων/λη) 2.6.1880, σ.3· ΙΑΥΕ 1880/4.1, Ι. Παπακωστόπουλος προς πρωθ. Χ. Τρικούπη, Εν Σέρραις 29.4.1880, αρ.88.

³ Баждаров 1929, σ.49-55 & 59· Кънчов 2000, σ.313-4· ΙΑΥΕ 1880/4.1, Ι. Παπακωστόπουλος προς Χ. Τρικούπη, Εν Σέρραις 5.5.1880, αρ.94· FO 78/3553/165 & 169, Capety to Blunt, Serres 6.7.1883, No.16, και 10.7.1883, No.17. Τον Αύγουστο η ίδια συμμορία απήγαγε έναν ιερέα του χωριού ζητώντας λύτρα, με αδιευκρίνιστο αποτέλεσμα (ΙΑΥΕ 1880/4.1, Ι. Παπακωστόπουλος προς Χ. Τρικούπη, Εν Σέρραις 22.8.1880, αρ.178).

⁴ Баждаров 1929, σ.56-7· FO 78/3553/165 & 169, Capety to Blunt, Serres 10.7.1883, No.17, και 23.7.1883, No.21. Εν έτει 1904, το Πατριαρχείο απέδωσε το φόνο των 4 χωρικών στην ΕΜΕΟ, μεταχρονολογώντας τον κατά 17 ολόκληρα χρόνια σαν συμβάν του Ιουλίου του 1900 (*Κατάλογος των υπό των οργάνων του Βουλγαρικού Κομιτάτου δολοφονηθέντων Ορθοδόξων εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα τελευταία πέντε έτη*, Εν Κων/λει 1904, σ.16-7)· αναπαραγωγή του ίδιου λάθους σε Οικουμενικό Πατριαρχείο 1906, σ.κστ'-κζ'. Για την επισήμανσή του, με αναγραφή όμως επίσης λανθασμένης χρονολογίας (1884): C. Bojan, *Les Bulgares et le Patriarche Œcumenique*, Παρίσι 1905, σ.137.

⁵ Οικουμενικό Πατριαρχείο 1904, σ.16-7 (περιπτώσεις υπ' αρ.199-200 & 207-208), επίσης παραχρονολογημένες· Bojan 1905, σ.137-8.

εθνική (ή έστω εθνοτική) απόχρωση: παρά την ύπαρξη αρκετά αποκλινοσών εκδοχών, ως φονιάδες του αναφέρονται σχεδόν πάντα κάποιοι Βλάχοι¹. Τα σωζόμενα δημοτικά τραγούδια για το πρόσωπό του δεν περιέχουν απεναντίας την παραμικρή αντιπατριαρχική νύξη, καθώς αναδεικνύουν σε μοναδικό στόχο του «των μπέηδων τα κονάκια»².

Μια διαφορετική εκδοχή «εθνοποίησης» της ληστανταρτικής δράσης συναντάμε στο τελεσίγραφο που ένας άλλος «βούλγαρος» οπλαρχηγός των ημερών, ο βοεβόδας Κώστας Κούκου (ή Κόστα Γκεοργκίεφ Κούκοτο) απ' το χωριό Λάκκος των Σερρών, απήλυσε το Φλεβάρη του 1880 μέσω του μητροπολίτη στους σερραίους αστούς ζητώντας συγκεκριμένα (μεγάλα) ποσά απ' τον καθένα τους για να μην «κάψει την πόλιν» και για να τους επιτρέψει να κυκλοφορούν στην ύπαιθρο: «*Εις τους λογιωτάτους όσοι ευρίσκονται εις την πόλιν μας πολλάκις έχομεν ομιλήσει μερικά ταπεινά λόγια, αλλ' αυτοί ούτε τα ανέγνωσαν αλλά τα επάτησαν. Οποία τιμήν πρέπει να δώσωμεν εις τοιούτους; Να τους αφήσωμεν ελευθέρους ή να κάμωμεν την αγριότητά μας; αλλά θα είπουν ότι αυτοί δεν φοβούνται διότι είναι πολίται. Να μη λέγουν ποτέ τούτο. Ελπίζω με την θείαν βοήθειαν, εάν δεν δείξουν τα όσα ομιλήσω παρακάτω, να τους σφάξω μέσα εις την πολιτείαν ένα προς ένα, και ύστερα την πολιτείαν ανάπτω. [...]. Δεν είναι αυτό να μαζεύουν τα γεννήματα ώστε να αποθνήσκουν από την πείναν και εις βεγγίλια [υπενουικιάσεις φόρων] τους έχουν και δεν τους φθάνει αυτό αλλά τους παραδίδετε εις την φυλακήν και αποθνήσκουν μέσα, δεν έχετε να γείνητε πρόθυμον να τους βγάλητε αλλά λέγετε ας ψοφούν οι Βούλγαροι». Η αντίθεση πόλης-υπαιθρου διαπερνά ακόμη και τη διατύπωση της απειλής: η καταβολή των χρημάτων αποτελεί όρο για «γενική συγχώρεσιν», αλλιώς οι αστοί θα στερηθούν όλα εκείνα τα στοιχεία της ευμάρειας και του ιδιαίτερου πολιτισμού τους, όπως αυτά γίνονται αντιληπτά απ' τον πληθυσμό των χωριών: «δεν θα ηξεύρητε ούτε τον περίπατον ούτε τους καφενέδες ούτε τα Τζιφλίκια». Το έγγραφο φέρει κυκλική σφραγίδα με την επιγραφή «*Μακεδονικός Στρατός - σφραγίδα αρχηγού επιτελείου - 1880*» στα βουλγαρικά και κλείνει με μια απεγνωσμένη διαβεβαίωση: «δεν φοβούμαι, όπως σκότωσαν τον πατέρα μου ας σκοτώσουν κι εμένα»³.*

Προς επίρρωση των ισχυρισμών του, ο βοεβόδας Κούκο είχε ήδη προελάσει απειλητικά με «πολυαριθμούς ληστές» στα προάστεια των Σερρών, συγκρουόμενος με την τοπική χωροφυλακή και προκαλώντας πανικό στους κατοίκους⁴. Η ευδιάκριτη στην επιστολή του πρόθεση εκπροσώπησης των «βουλγάρων» χωρικών απέναντι στους «λογιώτατους» αστούς εκμεταλλευτές τους επιβεβαιώνεται από τις παρατηρήσεις του αναπληρωτή έλληνα προξένου Κωνσταντίνου Καπέτη: «εκτός του ληστρικού δύναται ν' αποδοθή και πολιτικός χαρακτήρ» στο εγχείρημα, ενημερώνει το Βατικιώτη, καθώς είναι βέβαιο πως η πολυμελής ανταρτοομάδα που

¹ Баждаров 1929, σ.58. Μια άλλη λιγότερο φερέγγυα πηγή υποστηρίζει πως ο Ζεμπίλεφ σκοτώθηκε το Νοέμβριο του 1883 σε συμπλοκή με το στρατό (Чолов 2003, σ.252).

² Баждаров 1929, σ.58-9· Илия Манолов, *Революционната народна песен от Македонија*, Σόφια 1994, σ.56-7.

³ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κώστας Κούκου βοεβόδας προς μητροπολίτη Σερρών Ναθαναήλ (11.2.1880), συνημ. σε Κ.

Καπέτης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 22.2.1880, αρ.46.

⁴ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κ. Καπέτης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Σέρραι 13/25.2.1880, ά.α.

πολιορκεί την πόλη «ούτε ν' αναπτυχθή αλλ' ούτε και να διατηρηθή επί μακρόν ηδύνατο εάν τα βουλγαρόφωνα χωρία δεν υπεβοήθουν ούτως ειπείν αυτήν χορηγούντα τροφάς και άσυλον»¹. Παρόμοια συμπεράσματα υποβάλλει και η στάση του βοεβόδα που, για να προφυλάξει προφανώς τη μαζική του βάση από αντίποινα, σε επόμενη επιστολή του σπεύδει να διαψεύσει κάθε τέτοια σχέση². Μετά την άφιξη στρατιωτικών ενισχύσεων απ' τη Θεσσαλονίκη, το ενδιαφέρον του θα στραφεί σε εφικτότερους στόχους. Στα τέλη Φεβρουαρίου, επικεφαλής 150 περίπου ενόπλων επιτίθεται μέρα μεσημέρι στη Ζηλιάχοβα, πρωτεύουσα του καζά Ζίχνας, «με την πρόθεσιν ίνα καύση το Διοικητήριον»· «αποτυχόν τούτου, έκαυσε την οικίαν του Μουχαρέμ Βέη»³. Ο τραυματισμός του οπλαρχηγού κατά την αποχώρησή του απ' την κωμόπολη θα σημάνει και το τέλος αυτής της ιδιότυπης *Jacquerie*. Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς θα προδοθεί το κρυψόφυτό του (μια σπηλιά του Μενοικίου, «ουχί μακράν του χωρίου του»), θα συλληφθεί και θα φυλακιστεί ισόβια στη Μυτιλήνη⁴. Λίγες μέρες αργότερα θα παραδοθεί στις αρχές κι ο γραμματικός του⁵.

Εξίσου αντιφατική υπήρξε η διαχείριση αυτής της ένοπλης δραστηριότητας από τα πολιτικά κέντρα που την προηγούμενη περίοδο στήριζαν το σλαβοβουλγαρικό κίνημα. Ο ρωσικός μηχανισμός ήταν έντονα αρνητικός απέναντι σ' ένα αντάρτικο, το οποίο είχε αποδειχθεί ανίκανο ν' απειλήσει ουσιαστικά την οθωμανική κυριαρχία: «το μεγαλύτερο κι ουσιαστικότερο κίνδυνο στη Μακεδονία αποτελεί η διάθεση του απογοητευμένου χριστιανικού πληθυσμού να μεταναστεύσει στη Βουλγαρία και τη Ρωμυλία», εξηγεί τον Ιούνιο του 1879 στους προϊσταμένους του ο Μιχαήλ Χίτροβο, πολιτικός επίτροπος Μακεδονίας κατά το σύντομο διάστημα μεταξύ της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και του συνεδρίου του Βερολίνου· τροφοδοτώντας την αναρχία της υπαίθρου και νομιμοποιώντας τα κατασταλτικά μέτρα των οθωμανικών αρχών, η παρουσία των ανταρτοομάδων απλά ενίσχυε αυτή την τάση φυγής, εξυπηρετώντας στην πράξη τα σχέδια της Πύλης για αλλαγή του εθνολογικού τοπίου με εγκατάσταση μουσουλμάνων προσφύγων και άλλων εποίκων⁶. Με ελαφρά διαφορετικό σκεπτικό, τα ένοπλα κινήματα θα αποκηρυχθούν ρητά και από το μηχανισμό της Εξαρχίας, στο ειδικό φυλλάδιο που εξέδωσε ψευδώνυμο το 1885 ο αρχιγραμματέας της: «Αγνοείτε πόσον βλάπτουσι αι πατριωτικάί αύται επιδρομαί τα αποσπάσματα αυτά, το βουλγαρικών έργον εν Μακεδονία! [...] Μετά την διάβασιν εκάστου αποσπάσματος οι βούλγαροι διδάσκαλοι και προεστώτες ολοκλήρων περιφερειών φυλακίζονται και εξορίζονται, τα δε σχολεία δια παντός κλείονται. Αύτη είναι η μόνη αιτία δια την οποίαν πολλά χωρία και ιδίως παρά τα σύνορα

¹ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κ. Καπέτης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 22.2.1880, αρ.46.

² ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κώστας Κούκου προς μητροπολίτη Σερρών (15.2.1880), συνημ. σε Κ. Καπέτης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 22.2.1880, αρ.46: «διότι ηζεύρεις Αγιε Γέροντα ότι αυτόν τον χειμώνα μόνος μου τρέφω τα στρατεύματά μου, εάν σεις νομίζητε ότι χορηγίατα μας τρέφουν, μόνοι μας τρεφόμεθα».

³ ΙΑΥΕ 1880/4.1, απόσπασμα αναφοράς άγνωστου αποστολέα, Εν Σέρραις 29.2.1880. Σύμφωνα με τον Κάντσοφ, στόχος της επίθεσης ήταν το θησαυροφυλάκιο του διοικητηρίου, που βρέθηκε όμως κενό (Κънчов 2000, σ.236-7).

⁴ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Ι. Παπακωστόπουλος προς Αλ. Κουμουνδούρο, Εν Σέρραις 14.11.1880, αρ.249· Кънчов 2000, σ.237.

⁵ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Ι. Παπακωστόπουλος προς Αλ. Κουμουνδούρο, Εν Σέρραις 28.11.1880, αρ.261.

⁶ Μ. Χίτροβο προς Ν.Κ. Γκις, 15.6.1879, σε Дракул 1995, σ.90-2.

μένουσι και θέλει μένει άνευ σχολείων. [...] Η μετάβασις ή διάβασις βουλγαρικών συμμοριών εντός ή πλησίον ενός χωρίου προκαλεί πολύ συχνά και τον εμπρησμόν και την παντελή καταστροφήν αυτού του χωρίου. [...] Αμέσως μετά το Βερολίνειον συνέδριον ήρχισεν η εξάλειψις της βουλγαρικής νεολαίας και οργανωτικής μερίδος εν Μακεδονία, διότι τα μακεδονικά κομητάτα ευρίσκοντο εις τα σύνορα και καθ' εκάστην έπεμπον ανάρτας όπως εξεγείρωσι τους κατοίκους. Η εξάλειψις παρετείνετο επί πολύν χρόνον μετά ταύτα, διότι οι Βούλγαροι κομήται καθ' έκαστον έαρ και καθ' έκαστον φθινόπωρον, άνευ ουδενός οργανισμού, άνευ αρχηγών και ωρισμένων τινων σκοπών, διέβαινον τα σύνορα όπως βοηθήσωσι τους αδελφούς αυτών. Αλλά μακράν του να βοηθήσωσιν αυτούς, συνείργουν εις την εξάλειψιν παντός ανεπτυγμένου, παντός ζώντος και οργανωτικού στοιχείου εν Μακεδονία. [...] Δώσατε καιρόν, αφήσατε τους Μακεδόνας ησύχους από τας ανισχύρους αυτάς και ασκόπους επαναστατικάς συμμορίας, δια να αφυπνισθώσι και ενισχυθή παρ' αυτοίς η εθνική συνείδησις. Την Μακεδονίαν θέλομεν διατηρήσει βουλγαρικήν μόνον δια των σχολείων»¹.

Οι κυβερνήσεις της Σόφιας και του Βελιγραδίου φαίνεται αντίθετα πως φλέρταραν κατά καιρούς με την υπόθαλψη μιας ελεγχόμενης αναταραχής στη Μακεδονία, ως μέσο πίεσης προς την οθωμανική κυβέρνηση για την επίτευξη στόχων συχνά άσχετων προς το μέλλον της περιοχής. Σύμφωνα π.χ. με τον Συμεών Ράντεφ, ο αντιπρόεδρος της βουλγαρικής Βουλής Ζαχάρι Στογιάνοφ κι άλλα στελέχη του κυβερνώντος κόμματος απείλησαν το 1887 την Πύλη «με εξέγερση στη Μακεδονία» για να την αναγκάσουν να ταχθεί με το μέρος της Αντιβασιλείας στην αντιπαράθεσή της με τη Ρωσία για το καθεστωτικό ζήτημα της Βουλγαρίας· ως αντανάκλαση αυτού του «διπλωματικού» χειρισμού, τα στελέχη του εξαρχικού κόμματος στη μακεδονική ενδοχώρα υπέστησαν αστυνομικές έρευνες κατ' οίκον κι άλλα έκτακτα μέτρα ασφαλείας². Από σερβικής πλευράς, η εθνικιστική εταιρεία «Μεγάλη Σερβία» θα στείλει το 1891 ανταρτοομάδες στη βόρεια Μακεδονία, με χρηματοδότηση του δήμου Βελιγραδίου και στόχο την ένοπλη υποστήριξη του σερβικού προπαγανδιστικού μηχανισμού, ενώ η Θεολογική Σχολή του ημιεπίσημου «Συλλόγου του Αγίου Σάββα» παρέχει στους μακεδόνες υποτρόφους της έναν ολόκληρο κύκλο καθαρά στρατιωτικής εκπαίδευσης, προετοιμάζοντάς τους για ενδεχόμενη μελλοντική ανάληψη ένοπλης δράσης³.

Αρκετά διαφορετικές ανησυχίες διακατέχουν την ίδια εποχή τον ελληνικό μηχανισμό. Ο κίνδυνος μιας δραματικής ανατροπής των εθνολογικών ισορροπιών σε βάρος του χριστιανικού στοιχείου λόγω της προσφυγικής «εποικίσεως» και της «υπερόγκου αυξήσεως του τουρκικού πληθυσμού» επισημαίνεται βέβαια κι εδώ ήδη από τις αρχές του 1878, πριν από τη συνθήκη του

¹ Οφέϊκωφ [Атанас Шопов], *Η Μακεδονία κατά την χλιετηρίδα του Αγίου Μεθοδίου, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσης καταστάσεως του βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Φιλιππούπολις 1885, σ.106-8 & 113. Η ελληνική ιστοριογραφία κατά κανόνα προσπερνά τον πολιτικό χαρακτήρα και τις δεδηλωμένες στοχεύσεις του σημαντικού αυτού φυλλαδίου, περιοριζόμενη στην προπαγανδιστική αξιοποίηση κάποιων δυσμενών για τη βουλγαρική επιρροή διαπιστώσεων κι «ομολογιών» του.

² Радев 1994, σ.227 & 92.

³ Елдьоров 1993, σ.26-7.

Αγίου Στεφάνου¹· μετά το Βερολίνο, πατριαρχικές κοινότητες των μεγάλων αστικών κέντρων και προξενεία θα προσπαθήσουν ν' αποτρέψουν την σχεδιασμένη εμφύτευση προσφυγικών οικισμών σε στρατηγικά κρίσιμα σημεία της υπαίθρου². Ως σημαντικότερο όμως πρόβλημα, κατά τα πρώτα τουλάχιστον μεταπολεμικά χρόνια, σκιαγραφείται ο κίνδυνος «παρασυρμού» του πατριαρχικού ή και του ελληνόφωνου ακόμη μακεδονικού πληθυσμού από τις απελευθερωτικές επαγγελίες της σλαβικής προπαγάνδας. Την άνοιξη του 1879, το προξενείο Καβάλας θα παρέμβει έτσι δυναμικά «*δια των Ελλήνων προκρίτων των χωρίων Προσοτζιάνης και Πλεύνας*» για να παρεμποδίσει 28 «*Ελληνας Χριστιανούς εκ διαφόρων μικτών χωρίων*», οι οποίοι «*διαφθαρέντες δια χρημάτων*» ετοιμάζονταν ν' ακολουθήσουν εξήντα περίπου εξαρχικούς συντοπίτες τους στη Βουλγαρία «*ως εθελονταί εις τα εκεί διαμένοντα εισέτι βουλγαρικά επαναστατικά σώματα*»³. Ακόμη μεγαλύτερη ανησυχία προκαλεί την ίδια εποχή στο Βατικιώτη η πληροφορία πως οι εποχικοί εργάτες που επέστρεψαν από τη Θράκη στα χωριά τους στην περιοχή της Καστοριάς, «*ου μόνον Βουλγαρόφωνοι αλλά και Ελληνόφωνοι*», εκδηλώνουν ανοιχτά τη δυσφορία τους για την πολιτική της Αθήνας κατά το προηγούμενο διάστημα και «*αναφανδόν κηρύττουσιν ότι η Γαλλική και η Ελληνική Κυβέρνησις εματαίωσαν τα προς απελευθέρωσιν των χριστιανών της Ανατολής σχέδια της χριστιανικωτάτης Ρωσσίας και ότι προς την εκματαίωσιν τούτων μετεχειρίσθησαν τους Έλληνας Ιεράρχας και τους εγκριτωτέρους πολίτας, οίτινες υπείκοντες εις τας επινεύσεις των δύο τούτων Κυβερνήσεων συνέταξαν και υπέγραψαν αναφοράς προς Ευρωπαϊκάς δυνάμεις και εξήτησαν την διαιώνισιν του Τουρκικού ζυγού*»⁴. Με έκδηλη πάλι ικανοποίηση ο πρόξενος Σερρών μεταδίδει την επόμενη χρονιά τους ισχυρισμούς συλληφθέντων «*Ελληνοφώνων ληστών*», πως «*οι βούλγαροι σύντροφοί των προσεφέροντο προς αυτούς βαναύσως και εχθρικώς*»⁵. Προβληματισμό προκαλούν τέλος στον πρόξενο Καβάλας Αριστείδη Παπαδόπουλο τα πολύ διαφορετικά μηνύματα που παίρνει από «*τους ημετέρους προύχοντας*» της Ανατολικής Μακεδονίας. Ορισμένοι απ' αυτούς ζητούν εμπιστευτικά οδηγίες «*αν πρέπει και ούτοι να σχηματίσωσιν ετέρας συμμορίας ληστανταρικής εξ Ελλήνων, ίνα κτυπήσωσι τας των ληστανταρτών βουλγάρων και καταδιώξωσι δια των αυτών μέσων, ήτοι αιχμαλωσιών και ληστειών, τους βουλγάρους κατοίκους των μικτών χωρίων*», ενώ κάποιοι άλλοι του προτείνουν επίσης σχηματισμό «*ληστανταρτικών ελληνικών σωμάτων*» αλλά με εντελώς διαφορετικό πρόγραμμα: «*υποστηρίζουσιν ότι τα Ελληνικά Χριστιανικά σώματα ανάγκη να ενωθώσι μετά των βουλγαρικών προς τον σκοπόν του να παρεμποδίζωσι πάντοτε αυτά από του να διαπράττωσι κακουργίας κατά των Χριστιανών Ελλήνων κατοίκων, από κοινού δε*

¹ Κωφός 1969, σ.84.

² ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 12.2.1880, αρ.125· ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 19.9.1880, αρ.407.

³ ΙΑΥΕ 1879/58.3, Ι. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 9.4.1879, αρ.134.

⁴ ΙΑΥΕ 1879/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 1.3.1879, αρ.202, και συνημμένο αντίγραφο επιστολής «*ανταποκριτού συνήθως ακριβείς διαβιβάζοντος ειδήσεις*» (Καστορία 25.2.1879).

⁵ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Ι. Παπακωστόπουλος προς πρωθ. Χ. Τρικούπη, Εν Σέρραις 19.5.1880, αρ.101.

εξακολουθήσωσι να κτυπήσωσι τους Οθωμανούς»¹. Και στις δυο περιπτώσεις ο πρόξενος θ' αποτρέψει τους εισηγητές «από του μελετωμένου τούτου απενενοημένου κινήματος», προωθώντας στη θέση του ένα άλλο σχέδιο: τη μετατροπή του πατριαρχικού κόμματος και του ελληνικού μηχανισμού σε ημιεπίσημους συνεργάτες των οθωμανικών διωκτικών αρχών.

Αυθόρμητες τάσεις συνεργασίας με τις αρχές κατά των «βουλγάρων» ληστανταρτών συναντάμε αυτή την εποχή σε διάφορες πατριαρχικές κοινότητες, ιδίως όπου η σύγκρουση των τοπικών εθνικών κομμάτων είχε ήδη βαφτεί με αίμα. Τυπικό δείγμα αποτελεί η κινητοποίηση πάνω από 500 κατοίκων της Ζηλιάχοβας, της Προσοτσάνης και της Αλιστράτης, «*χριστιανών τε και οθωμανών*», για την πολιορκία της πολυμελούς ανταρτομάδας του βοεβόδα Στογιάν Γκορνίτσαλη κατά τη διάρκεια ενός γάμου στην ιδιαίτερή του πατρίδα, το χωριό Γκόρνιτσα της Ζίχνας (σημ. Καλή Βρύση Δράμας)². Ο Παπαδόπουλος θα τις συστηματοποιήσει, συνεννοούμενος επ' αυτού με τον υποστράτηγο Σουκρή Πασά, επικεφαλής των ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων που στάλθηκαν στην περιοχή για να επιβάλουν την τάξη. Επισκεπτόμενος την Καβάλα για τον εφοδιασμό των μονάδων του, ενημερώνει την Αθήνα ο πρόξενος, ο Σουκρή «*εθεώρησε αναγκαίον να πληροφορηθή την κατάστασιν της δημοσίου ασφαλείας του Διαμερίσματος Δράμας και ιδίως περί των βουλγαρικών ληστανταρτικών κινήματων, τας πληροφορίας δε ταύτας ενόμισε καλόν εμπιστευτικώς παρ' ημών μόνον να ζητήση*». Δράττοντας την ευκαιρία να καταστείλει από τη ρίζα «*τας εργασίας των διαφόρων πανσλαυστικών κομητάτων προς διαφθοράν των Ελληνικών αισθημάτων των κατοίκων δια της υπισχνουμένης αυτοίς ανεξαρτησίας*», ο εκπρόσωπος του ελληνικού κράτους θα υποδείξει στον οθωμανό στρατηγό ένα πλήρες «*σχέδιον στρατιωτικής καταδιώξεως*» των βουλγαρικών ανταρτομάδων, με κατανομή των μονάδων του «*όπως καταλάβωσι τας παρ' ημών υποδειχθείσας επικαίρους θέσεις εν ταις ρηθείσαις επαρχίαις, ίνα διακόψωσι την συγκοινωνίαν των ληστανταρτών μετά των βουλγαρικών χωρίων της επαρχίας Νευροκοπίου*»: το σημαντικότερο σκέλος της μεταξύ τους συνεργασίας παίρνει ωστόσο τη μορφή συγκεκριμένων υποδείξεων προς τους κατώτερους αξιωματικούς «*με τίνας των εκείσε Ελλήνων Χριστιανών να συνεννοούνται, τίνων εκ των σχισματικών βουλγάρων προυχόντων και οποίων εκ των μετερχομένων εξ αυτών δήθεν το εμπόριον των καπνών και ανηκόντων εις το εν Σοφία Βουλγαρικών κομιτάτων να επιβλέπωσι τας κινήσεις καθώς και πάσαν άλλην σχετικήν πληροφορίαν δυναμένην να συντελέση εις επίτευξιν της καταστροφής των ληστανταρτικών σωμάτων και την ματαίωσιν των κατά του Ελληνισμού καταχθονίων πανσλαυστικών ενεργειών*». Το αποτέλεσμα αυτής της ελληνοτουρκικής σύμπραξης υπήρξε άμεσο: «*εν διαστήματι εικοσαήμερω κατωρθώθη εν διαφόροις μέρεσι δι' επανειλημμένων συμπλοκών*

¹ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Α. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 24.2.1880, αρ.32, Κατεπείγουσα-Απόρρητος.

² ΙΑΥΕ 1880/4.1, Α. Παπαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 24.2.1880, αρ.32. Η «*οκτάωρος μάχη*» έγινε στις 11.2.80 και κατέληξε σε αιχμαλωσία 7 «*ληστανταρτών*» και τραυματισμό του βοεβόδα, που το ίδιο βράδι επανήλθε στο χωριό «*και ελεηλάτησε 5 οικίας Ελλήνων Χριστιανών*». Ακολούθησε νέα συμπλοκή, πάντα στη Γκόρνιτσα, με αποτέλεσμα το θάνατο του Στογιάν και τη διάλυση της 25μελούς συμμορίας (ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κ Καπέτης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 22.2.1880, αρ.46).

πλείστους μεν των ληστανταρτών να φονεύσωσι και να συλλάβωσι, τους λοιπούς δε να διασκορπίσωσιν εν τοις όρεσι και τοις μικτοίς χωρίοις της επαρχίας Δράμας, ένθα απεκρύβησαν». Μοναδικό ζητούμενο πλέον, κατά τον πρόξενο, ήταν η μονιμοποίηση της νικηφόρας αυτής πρακτικής: να «διατηρηθή ο υπάρχων στρατός εις τας θέσεις του, συνεννοούμενος πάντοτε μετά των υποδειχθέντων παρ' ημών προυχόντων Ελλήνων Χριστιανών, οίτινες μόνοι είναι εις θέσιν να επιτηρώσι τας ενεργείας των συγχωρίων των σχισματικών βουλγάρων και των υποθαλπόντων τα ληστανταρτικά κινήματα μελών του βουλγαρικού κομητάτου Σόφιας, μέχρις ότε αναγνωρίσωσιν οι υπέρ του εκσλαυισμού των μερών τούτων εργαζόμενοι το αδύνατον της επιτεύξεως των καταχθονίων σχεδίων των»¹.

Δεν πρόκειται για μεμονωμένη περίπτωση αλλά για γενικότερη τάση, όπως διαπιστώνουμε από λίγο μεταγενέστερη αναφορά του προξένου Μοναστηρίου, Γεωργίου Δοκού: «πληροφορηθείς ιδιαιτέρως ότι εν Φιλιππουπόλει διοργανούνται ληστρικά συμμαχία εκ Βουλγάρων» με αρχηγούς τον Παπα-Κωνσταντίνο απ' το Μπούφι και το Στέφο Νικόλοφ απ' τη Μπέσφινα και σκοπό «να πήξωσι το ορμητήριον αυτών εν τοις όρεσι της Κορέστης και του Περιστερίου», γράφει, «ειδοποίησα εμπιστευτικώς τον ενταύθα Γεν. Διοικητήν όπως λάβη τα κατάλληλα μέτρα προς καταδίωξιν αυτών»². Η συνέχεια της υπόθεσης αποτυπώνεται σε μια - φαινομενικά άσχετη- αναφορά του ίδιου προξένου, τέσσερεις μήνες αργότερα: «Εκ της επαρχίας Κουρέστης», διαβάζουμε, «ανεκοίνωσάν μοι ότι αι καταπιέσεις των επί της καταδίωξεως της ληστείας αποσπασμάτων και ο εκτοπισμός των ως υπόπτων θεωρουμένων έφερον εις απόγνωσιν τους χωρικούς. Ούτω 15 κάτοικοι εξ εκάστου των χωρίων Κονόμπλατι, Τίρσια και Στάτιστα της επαρχίας εκείνης προσκληθέντες υπό των εν Καστορία Αρχών ηρνήθησαν να μεταβώσιν εκεί, εισί δε έτοιμοι να τραπώσιν ένοπλοι την προς τα όρη οδόν άμα αι Αρχαί επιμείνουσι ζητούσαι αυτούς»³. Είναι προφανές πως οι πληροφορίες του Δοκού αξιοποιήθηκαν δεόντως από τους παραλήπτες: η μεν επίμαχη ανταρτοομάδα δε φαίνεται να διέσχισε ποτέ τα σύνορα, τα προληπτικά όμως κατασταλτικά μέτρα λειτούργησαν τελικά ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία.

Στους αντίποδες αυτής της πρακτικής θα κινηθεί ένα άλλο τμήμα των πατριαρχικών κοινοτήτων, επιβεβαιώνοντας τους παραδοσιακούς δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών του πάλαι ποτέ ενιαίου ορθόδοξου μιλέτ. Το πιο χαρακτηριστικό ίσως δείγμα αποτελεί η κινητοποίηση των ορθόδοξων (και σε μεγάλο βαθμό ελληνικών) συντεχνιών της Θεσσαλονίκης υπέρ των 180 περίπου εξαρχικών κατοίκων του Βέλες που εκτοπίστηκαν μαζικά το φθινόπωρο του 1880 στη Χαλκιδική, μετά το φόνο 5 μουσουλμάνων από τη συμμορία των Καταρραχιά και Καλόγηρου. Δεκανενιά εσνάφια προσυπέγραψαν έκκληση προς τον πατριαρχικό μητροπολίτη Καλλίνικο να μεσολαβήσει για την απελευθέρωσή τους, με θετικά σε μεγάλο

¹ ΙΑΥΕ 1880/4.1, Α. Παππαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 1.6.1880, αρ.182.

² ΙΑΥΕ 1883/Α/8/2, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 31.3.1883, αρ.263.

³ ΙΑΥΕ 1883/Α/8/2, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 27.7.1883, αρ.519. Τα σημερινά ονόματα των χωρίων είναι αντίστοιχα Μακροχώρι, Τρίβουνο και Μελάς.

βαθμό αποτελέσματα: ύστερα από διάβημα του δεσπότη στο Βαλή, 165 εκτοπισθέντες επαναπατρίστηκαν στα τέλη Ιανουαρίου 1881, ενώ 19 άλλοι παρέμειναν υπό αστυνομική κράτηση¹. Οι προσπάθειες για δρομολόγηση μιας συνεργασίας που θα υπερέβαινε τις εθνοκομματικές αντιπαλότητες του πρόσφατου παρελθόντος στο όνομα ενός κοινού απελευθερωτικού σκοπού δεν περιορίστηκαν ωστόσο στα «κλησανταρτικά» ή τα ανθρωπιστικά διαβήματα. Σε μια τουλάχιστον περίπτωση, επιχειρήθηκε ν' αποκτήσουν και μακεδονικό εθνικό πρόσημο.

Ένα αίνιγμα: η «μακεδονική κυβέρνηση» του 1880

Στις 20 Ιουλίου 1880, το αγγλικό προξενείο Θεσσαλονίκης παρέλαβε ένα φάκελο με το «πρακτικόν» της ίδρυσης μιας «Προσωρινής Κυβερνήσεως της Μακεδονίας» από «αντιπροσώπους των διαφόρων επαρχιών της Μακεδονίας, εκλεγθέντες προσωρινώς παρά του Μακεδονικού λαού», οι οποίοι φέρονταν να έχουν συνέλθει στις 21 Μαΐου «εν τω όρει Γραμμέν της Επαρχίας Οστρόβου». Αντίγραφα του ίδιου ντοκουμέντου διανεμήθηκαν ταυτόχρονα και στα υπόλοιπα προξενεία των ευρωπαϊκών Δυνάμεων². Το κείμενο ήταν συνταγμένο σε «πολύ καλή ελληνική γλώσσα» και διακήρυττε ως στόχο της νεοσύστατης «κυβέρνησης» να «εργασθή δραστηρίως εν πλήρει μυστικότητι» για την επίτευξη ενός καθεστώτος αυτονομίας σύμφωνα με το άρθρο 23 της συνθήκης του Βερολίνου, με στρατηγικό σκοπό «την αναγέννησιν της αρχαίας Μακεδονίας». Ως μέσα για την υλοποίηση αυτής της στοχοθεσίας η απόφαση παρέθετε μια γκάμα κλιμακούμενων επιλογών, από την προσφυγή στις Μεγάλες Δυνάμεις ή την επιτήρηση του ρυθμού εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων μέχρι την ένοπλη πάλη «δια μόνου του Εθνικού συνθήματος 'η Μακεδονία δια της Μακεδονίας'». Ο μακεδονικός εθνικισμός της διακήρυξης συμπληρωνόταν με αναφορές στο Μέγα Αλέξανδρο και τον Αριστοτέλη, αλλά και με την

¹ *Британски*, όπ.π. 2003, σ.496-8 500 & 502. Για το φόνο των μουσουλμάνων, τις μαζικές συλλήψεις κι εκτοπίσεις: Ristovski 1999, σ.172-3· *Британски*, όπ.π., σ.493-6. Πρβλ. ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 12.11.1880, αρ.1276 (χωρίς την παραμικρή αναφορά στους Καταρραχιά & Καλόγηρο). Εικοσιοκτώ «Βούλγαροι εκ Πριλάπου, Βέλες και Τίκφες» καταδικάστηκαν τελικά «επί λησταποδοχή εις τριετή φυλάκισιν» στις φυλακές της Ρόδου (ΙΑΥΕ 1883/Α/8/2, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 28.9.1883, αρ.681).

² FO/78/3136, Blunt to the Groschen, Salonica 24.7.1880, No.152, σλαβομακεδονική μετάφραση: *Британски*, όπ.π. 2003, σ.464-5· το ίδιο ντοκουμέντο επίσης σε FO 195/1323/407-409 (Βακαλόπουλος 1983, σ.86)· Κιριλ 1969, σ.462-4 (με βάση έκθεση του αυστριακού προξενείου)· Ristovski 1999, σ.161-2 (με βάση έκθεση του ρωσικού προξενείου). Για τις διατυπώσεις του «Πρακτικού» χρησιμοποίησα αντίγραφο του πρωτότυπου ελληνικού κειμένου, από το Αρχείο Ευάγγελου Κωφού (Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα Θεσσαλονίκης), που μου παραχώρησε σε φωτοτυπία ο Γιώργος Πετσιβας. Με κάποιες διαφορές, ελάσσονες όσον αφορά το ίδιο το κείμενο κι ουσιαστικές όσον αφορά τις σφραγίδες και τον κατάλογο των υπογραφόντων, το «Πρακτικό» δημοσιεύθηκε σε Γ. Πετσιβας, *Ο νέος Μακεδονικός Αγών*, Αθήνα 2008, σ.339-42. Σε αντιπαραβολή χρησιμοποιήθηκε και η αγγλική μετάφραση του ίδιου κειμένου (FO 195/1323/411-416), προσφορά επίσης του Γ. Πετσιβα. Αρκετά προβληματική είναι αντίθετα η αγγλική μετάφραση που περιέχεται στη συλλογή ντοκουμέντων του Πανεπιστημίου των Σκοπίων (UCM 1985, τ.Α', σ.289-91), λόγω των διαδοχικών επαναμεταφράσεων: η αρχική εκδοχή, εντοπισμένη στα αρχεία του ρουμανικού Υπ.Εξ., αποτελούσε ήδη μετάφραση του πρωτοτύπου στα γαλλικά· μεταφράστηκε εν συνεχεία στα σλαβομακεδονικά για την αρχική έκδοση της συλλογής (1981) κι από εκεί στα αγγλικά, με αποτέλεσμα σοβαρές αποκλίσεις από το αυθεντικό κείμενο. Τα ονόματα 32 ατόμων που φέρονται να υπογράφουν το «Πρακτικό» παραθέτει επίσης ο Χρίστο Αντόνοφски, με πηγή σχετική έκθεση του ρουμανικού προξενείου Θεσσαλονίκης: Χρίστο Ανδοновски, «Привремената влада на Македонија (Мај-Јуни 1880)», στο συλλογικό *Македонија во Источната Криза 1875-1881*, Σκόπια 1978, σ.380.

εξαγγελία της πρόθεσης για καταπολέμηση των «εθνολογικών διαιρέσεων εις Γραικούς, Αλβανούς, Σλάβους, Βλάχους Οθωμανούς»: δημιουργημένες «επί πολιτικό σκοπό», διαβάζουμε, οι διαιρέσεις αυτές διευκόλυναν «τους κατακτητάς» που «δια της επιτηδείας ταύτης πολιτικής των ζητούν ν' αποσυνθέσωσι την πάλαι ποτέ ένδοξον Μακεδονίαν προς καταστροφήν της Εθνικής ημών υπάρξεως ενσπείροντες την δάδαν της διχονοίας». Ως μέλη της προσωρινής κυβέρνησης αναγράφονταν οι «Βασίλειος Σόμος, Αναστάσιος Δημήτροβιτς και Αλή–Εφέντι (Αλβανός)». Το πρακτικό υπογραφόταν από τον «πρόεδρο της Προσωρινής Εθνοσυνελεύσεως της Μακεδονίας», το όνομα του οποίου έχει μεταγραφεί (η παραφραστεί) αρκετά διαφορετικά στις επιμέρους διαθέσιμες εκδοχές του ντοκουμέντου: Σάρπος ή Σάρπας (και πιθανότατα Τάρπος, δηλαδή Търпо) Βασιλείου στο ελληνικό αντίγραφο του προξενείου Θεσσαλονίκης που έχω στη διάθεσή μου και στην αυστριακή μεταγλώττισή του, Βασίλ Σίμο στο μετάφραση του αγγλικού προξενείου, ενώ στη ρωσική εκδοχή φέρεται ως «δυσανάγνωστο». Εξίσου δυσανάγνωστο φέρεται σε όλες τις εκδοχές το όνομα του συνυπογράφοντος γραμματέα, ενώ αυτό του (επίσης συνυπογράφοντος) «στρατιωτικού διοικητή» μεταγράφεται απ' το αυστριακό προξενείο ως «Κραμόντος»: το διαθέσιμο ελληνικό αντίγραφο το θεωρεί αντίθετα δυσανάγνωστο, κάνοντας μάλιστα λόγο για «προσωρινό [κι όχι στρατιωτικό] αρχηγό», η δε αγγλική μετάφραση δεν αναφέρει κανέναν άλλο πέρα απ' τον πρόεδρο. Τα πρωτότυπα «πρακτικά» έφεραν 4 σφραγίδες στη ρωσική εκδοχή και 2 στην αγγλική¹. Το συνοδευτικό τέλος κείμενο, το απευθυνόμενο στα επιμέρους προξενεία υπό μορφήν «απόφασης υπ' αριθ. 3» της «προσωρινής κυβέρνησης», υπογράφεται από τα τρία μέλη της (και, στην περίπτωση της ρωσικής εκδοχής, το γραμματέα Νικόλα Τράικοφ): στην αγγλική εκδοχή ο πρόεδρος αναγράφεται εδώ ως «Σάρπας Βασιλείου», στη ρωσική ως «Βασίλειος Σίμου» και στην αυστριακή ως «Βασίλ Σίμον».

Η ταυτότητα των αποστολέων αποτέλεσε αίνιγμα τόσο για τους παραλήπτες του όσο και για την ηγεσία της τοπικής πατριαρχικής κοινότητας, την οποία έσπευσαν αυτοί να βολιδοσκοπήσουν λαμβάνοντας υπόψη τη γλώσσα του κειμένου και τις αρχαιομακεδονικές αναφορές. «Όχι μόνο οι συνάδελφοί μου της Αυστρίας και της Ιταλίας αλλά και οι τουρκικές αρχές, όπως κι ο έλληνας μητροπολίτης με τα ηγετικά μέλη της κοινότητάς του αγνοούσαν πλήρως την ύπαρξη αυτού του πολιτικού κινήματος», ενημερώνει στις 24 Ιουλίου τον προϊστάμενό του πρέσβη ο άγγλος πρόξενος Τζον Μπλαντ, επισημαίνοντας την ανυπαρξία «μέχρι στιγμής» σχετικών πληροφοριών από την ενδοχώρα και μεταφέροντας την εκτίμηση του μητροπολίτη πως η προκήρυξη «είναι έργο κάποιου σλαβικού κομιτάτου που εδώ κι ορισμένο καιρό επιδίδεται στη συγγραφή επικλήσεων προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, προς το συμφέρον του παμβουλγαρικού κινήματος»². Ο αυστριακός ομολογός του συνέκρινε το κείμενο με

¹ Ristovski 1999, σ.161· FO 195/1323/411 & 416. Βλ. επίσης Πετσιβας 2008, σ.342, για αντίγραφα 3 ακόμη σφραγίδων, πιθανότατα από κάποια άλλη εκδοχή του επίμαχου κειμένου που φυλάσσεται στο Αρχείο Κωφού.

² FO/78/3136, Blunt to Groschen, Salonica 24.7.1880, No.152, σε *Британски*, όπ.π. 2003, σ.464.

δημοσιεύματα του «Νεολόγου» και του «Courrier d'Orient», τόνισε πως οι υπογράφωντες είναι πρόσωπα παντελώς άγνωστα στην τοπική πολιτικοκοινωνική σκηνή κι αναμετέδωσε τις αντικρουόμενες εκτιμήσεις που κυκλοφορούσαν στους προξενικούς κύκλους: άλλοι το θεωρούσαν έργο των «πανσλαβιστών», άλλοι κάποιων ελληνικών κύκλων, ενώ δεν έλλειψαν και τα σενάρια πως επρόκειτο για δημιούργημα του οθωμανικού Γραφείου Τύπου¹. Ο ρουμάνος πρόξενος επισήμανε αντίθετα ότι σχετικές φήμες κυκλοφορούσαν «εδώ και κάμποσο καιρό» στη Θεσσαλονίκη, αναμετέδωσε όμως κι αυτός τα αποκλίνοντα σενάρια που κυκλοφορούσαν όσον αφορά την πατρότητα του κειμένου: «ρωσικό τέχνασμα» για την υποδαύλιση μακεδονικής εξέγερσης, «ελληνικό έργο» με στόχο την άσκηση πίεσης στην Πύλη για την παραχώρηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (που τελούσε υπό διαπραγματεύση μετά το Βερολίνο) ή «τουρκικός ελιγμός» ώστε να εκτεθούν οι Έλληνες ενόψει των ίδιων διαπραγματεύσεων². Απορίες γέννησε ακόμη κι η τοποθεσία που φερόταν να φιλοξένησε την «εθνοσυνέλευση» («όρος Γραμμέν» στο ελληνικό κείμενο, «Mount Grimmon» στην αγγλική μετάφραση, «Γκρεμέν Τεκέ» στην αυστριακή εκδοχή): καθώς οι πρόξενοι στάθηκε αδύνατο να εντοπίσουν μια τέτοια τοποθεσία στην περιφέρεια του Οστρόβου (σημ. Άρνισσα Πέλλας), θεώρησαν τελικά πως το μυστηριώδες τοπωνύμιο παρέπεμπε στο (αρκετά δυτικότερο) όρος Γράμμος.

Όπως διαπιστώνουμε από τη σχετική αναφορά του αυστριακού προξένου, η πρώτη δημόσια εμφάνιση της μυστηριώδους «κυβέρνησης» προηγήθηκε χρονικά της αποστολής των ντοκουμέντων στα προξενεία της Θεσσαλονίκης. Ενάμιση μήνα νωρίτερα, στις 3 Ιουνίου 1880, η εφημερίδα «Νεολόγος» της Κωνσταντινούπολης πληροφορούσε το κοινό της ότι σε (μη κατονομαζόμενες) αθηναϊκές εφημερίδες «εδημοσιεύθη περίεργος είδησις», σύμφωνα με την οποία «επίσημον πρακτικόν συντεταγμένον επί των κορυφών όρους τινός της Μακεδονίας φέρον δε υπογραφάς και σφραγίδας πολλών ελληνικών κοινοτήτων και την της προσωρινής επαναστατικής κυβερνήσεως του Ολύμπου απεστάλη εις τον κ. Γλάδστονα». Η εφημερίδα δίνει κάποιες -όχι ιδιαίτερα ακριβείς- πληροφορίες για το περιεχόμενό του και διευκρινίζει πως δεν θα πίστευε την είδηση, «αν δεν ανέγραφεν αυτήν και ο Ανατολικός Ταχυδρόμος της πόλεώς μας, ουχί διαμεύδων αλλά καταπολεμών αυτήν»: ο λόγος για την «Courrier d'Orient», έντυπο ταυτισμένο με το βουλγαρικό μηχανισμό, απ' τον οποίο και χρηματοδοτούνταν³. Όπως διαπιστώνουμε από το απόσπασμα του δημοσιεύματός της που ο «Νεολόγος» παραθέτει σ' ελληνική μετάφραση, η φιλοβουλγαρική εφημερίδα κατήγγειλε σαν «νέαν μηχανοραφίαν των Ελλήνων της Μακεδονίας» την πρόσφατη άφιξη στην οθωμανική πρωτεύουσα «τριών επιτρόπων, απεσταλμένων δήθεν της προσωρινής μακεδονικής κυβερνήσεως», οι οποίοι «επέδωκαν προς τους ξένους πρεσβευτάς δήθεν αντίγραφον των αποφάσεων συνελεύσεως τινός

¹ Кирил 1969, σ.462-3, με βάση την αναφορά υπ' αριθ.86/28.7.1880.

² Στο ίδιο, σ.465, με βάση αναφορά της 31.7.1880.

³ Кирил 1970, σ.87· Илчев 1995, σ.98, 106, 225 & 241.

ελλήνων προκρίτων συνελθούσης επί του όρους Γράμμου, παρά την Όστροβαν». Η αντίδραση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, πέρα από αυτή καθαυτή τη διάψευση, η «*Courtier*» φέρεται να γνωρίζει κάποια πράγματα για την ταυτότητα των υπογραφόντων: «*Δυνάμεθα να διαβεβαιώσωμεν δια του θετικωτέρου τρόπου, ότι η ρηθείσα προσωρινή κυβέρνησις ουδέποτε υπήρξεν, ότι η προκειμένη συνέλευσις δεν εγένετο, και ότι αι δήθεν αποφάσεις αυτής εισί μύθος. Οι Μακεδόνες θα εκπλαγώσι μεγάλως πληροφορούμενοι υπό των εφημερίδων Κωνσταντινουπόλεως την εν τη χώρα αυτών ύπαρξιν προσωρινής κυβερνήσεως, όπερ είναι τέχνασμα επινοηθέν υπό ελληνικού διαβουλίου εν Θεσσαλονίκη συνελθόντος. Επομένως οι πρεσβευταί καλώς θα πράξωσι ρίπτοντες εις το κάμιντρον το συνταγέν και υπογραφέν πρακτικόν υπό των κυρίων Βασίλη Σάμου, Αναστασίου Δημητρίεβιτς και Αλή εφέντη. Ο τελευταίος μάλιστα είναι πτωχός Τούρκος κάτοικος Βιτωλίων, εξαπατηθείς υπό των πονηρών παληκαρίων. Ταύτα προς γνώσιν των ενδιαφερομένων*». Ο «*Νεολόγος*», απ' την πλευρά του, μολονότι ξεκαθαρίζει πως «*ασπάζεταιται τας αμφιβολίας περί υπάρξεως προσωρινής κυβερνήσεως*», διατυπώνει ωστόσο την εκτίμηση ότι «*ίσως πρόκειται περί απλού διαβήματος των Μακεδόνων*» και μόνο η εχθρότητα του φιλοβουλγαρικού οργάνου απέναντι στο εγχείρημα, αφήνει να εννοηθεί, καθιστά το τελευταίο πολλαπλά ενδιαφέρον¹.

Δέκα μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1881, η «*Προσωρινή Κυβέρνηση*» ξαναχτύπησε μ' ένα νέο κείμενό της, από το Κιουστεντίλ της Βουλγαρίας αυτή τη φορά. Το «*Μανιφέστο*», όπως επιγραφόταν, ήταν συνταγμένο στα γαλλικά, έφερε τις ίδιες σφραγίδες μ' εκείνο του 1880, απευθυνόταν στο ρώσο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη κι υπογραφόταν από τον πρόεδρο Βασίλειο Σίμο, το γραμματέα Νικόλα Τράικοφ και τέσσερα νέα μέλη: τον Πέτρο Γιοβάνοφ, τον Χρίστε Γκιόργκοφ, κάποιον Κώστα που υπέγραφε με ελληνική γραφή αλλά δυσανάγνωστο επώνυμο κι έναν τέταρτο, η υπογραφή του οποίου ήταν στα ελληνικά αλλά επίσης δυσανάγνωστη². Το περιεχόμενο του μανιφέστου ήταν ακόμη πιο γενικόλογο από το κείμενο του προηγούμενης χρονιάς, εξίσου όμως επίμονο στην πρόταξη ενός μακεδονικού εθνικισμού: περιείχε ξανά αναφορές στην αρχαία Μακεδονία του Μεγαλέξανδρου και του Αριστοτέλη, κατήγγειλε τα σχέδια των «*ξένων κυβερνήσεων*» να «*καταστρέψουν την εθνικότητά μας*» και τη «*διαίρεση των Μακεδόνων σε αναρίθμητες εθνότητες*», έκανε λόγο για «*σκλαβιά που τα γύρω έθνη επέβαλαν*» στη Μακεδονία παράλληλα με τις «*βαριές αλυσίδες*» του σουλτάνου, συγκέντρωνε τα πυρά του ενάντια στα σχέδια «*διαμελισμού*» της περιοχής και την ενδεχόμενη αυστριακή στρατιωτική κατοχή (που, όπως είδαμε, συζητιόταν έντονα σαν μελλοντικό σενάριο εκείνη την περίοδο), για να καταλήξει σε μια έκκληση προς τους Μακεδόνες να «*θυμηθούν*» και «*να μην αποκηρύττουν την καταγωγή τους*»³.

¹ «*Τελευταία ειδήσεις. Η κατάσταση*», *Νεολόγος* (Κων/λη) 3.6.1880, σ.3.

² Ristovski 1999, σ.169.

³ Αγγλική μετάφραση του πρωτοτύπου: UCM 1985, τ.Α', σ.291-2.

Η αντιμετώπιση αυτών των ντοκουμέντων από τις τρεις ενδιαφερόμενες βαλκανικές ιστοριογραφίες υπήρξε διαμετρικά αντίθετη. Αυτή της γιουγκοσλαβικής ΣΔ Μακεδονίας έσπευσε φυσικά να προβάλει το σχηματισμό μιας (έστω και σκιάδους) «μακεδονικής κυβέρνησης» ήδη την επαύριο του Βερολίνου και της Κρέσνα, διευρύνοντας σταδιακά τη σημασία του γεγονότος: ενώ στην επίσημη «Ιστορία του Μακεδονικού Λαού» που εκδόθηκε το 1969 τονίζεται πως η εν όλω «κυβέρνηση» δεν αναμίχθηκε στα γνωστά ένοπλα εγχειρήματα της περιόδου και διατυπώνεται η εκτίμηση πως «κατά τα φαινόμενα υπήρξε έργο κάποιου από τα ξένα κράτη τα οποία ήταν αντίθετα στη διείσδυση της Αυστροουγγαρίας στα Βαλκάνια»¹, το πρόσφατο ομώνυμο εγχειρίδιο του ίδιου φορέα όχι μόνο εμφανίζει την ίδρυσή της σαν «αποτέλεσμα των ενεργειών του σοβαρού ένοπλου κινήματος που εμφανίστηκε στη Νότια Μακεδονία» μετά το Βερολίνο, αλλά και συνδέει τη μετέπειτα αδρανοποίησή της με το κύμα συλλήψεων που κατέστειλε τη «συνομοσία της Οχρίδας»². Παρόμοια εξέλιξη παρατηρείται και στην ανεπίσημη ή ημιεπίσημη σλαβομακεδονική βιβλιοπαραγωγή, συχνά στα όρια της σοβαρότητας: ενώ ο αιγιάτης συγγραφέας Χρίστο Αντόνοφσκι την αναδεικνύει απλώς ως «εμφανές ποιοτικό άλμα στην οπτική των παραγόντων του κινήματος για την επίλυση του μακεδονικού ζητήματος μέσω της αυτονομίας, λαμβάνοντας υπόψη την ίδια τη μακεδονική πραγματικότητα» και ως ένδειξη έμμεσης αναγνώρισης της δυνητικής εμβέλειας του μακεδονισμού από ελληνικής πλευράς³, ο ακαδημαϊκός Μπλάζε Ρίστοφσκι παραδέχεται μεν ότι «δε γνωρίζουμε ποια υπήρξε η απήχηση αυτών των εκκλήσεων», για ν' αποφανθεί αμέσως μετά ότι «δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως έγιναν δεκτές απ' το λαό της Μακεδονίας»⁴. Η βουλγαρική ιστοριογραφία, απ' την πλευρά της, ασχολείται μόνο περιθωριακά με το ζήτημα: το πρόσφατο συλλογικό έργο του Μακεδονικού Επιστημονικού Ινστιτούτου της Σόφιας δεν αφιερώνει π.χ. στην «προσωρινή κυβέρνηση» ούτε μια σειρά, ενώ η σοβαρότερη σχετική πραγμάτευση (αυτή του πατριάρχη Κίριλ εν έτει 1969), εκτός από την ταυτοποίηση του εγχειρήματος με το πρόσωπο του Λεωνίδα Βούλγαρη θα τονίσει επίσης την απουσία οποιασδήποτε επιρροής του στους εθνικούς προσανατολισμούς του μακεδονικού πληθυσμού και τον «αντικειμενικό» ρόλο του, ως φορέα εξυπηρέτησης των ελληνικών κρατικών συμφερόντων⁵.

Εξίσου περιθωριακά ασχολήθηκε, τέλος, με το θέμα κι η ελληνική ιστοριογραφία. Τον Ιανουάριο του 1973, ο εμπειρογνώμων του ΥΠΕΞ Ευάγγελος Κωφός ανακοίνωσε δημόσια ότι «προ διμήνου, αναδιφώντας στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, βρήκε την κλειδα του μυστηρίου» της επίμαχης κυβέρνησης: «Η προκήρυξη εκείνη πράγματι υπήρχε. Βρήκα μάλιστα αντίγραφο του ελληνικού πρωτοτύπου της. Από τη μελέτη της σχετικής αλληλογραφίας του

¹ ИНИ 1969, τ.Β', σ.107.

² ИНН 2008, σ.167-8.

³ Андоновски 1978, σ.375-8.

⁴ Ristovski 1999, σ.170.

⁵ МНИ 1994' Кирил 1969, σ.463 & 467-8.

Γενικού προξένου της Θεσσαλονίκης Πέτρου Λογοθέτη και του πρεσβευτού μας στην Κωνσταντινούπολη Ανδρέα Κουντουριώτη με τον υπουργό των Εξωτερικών Χαρίλαο Τρικούπη, αποδεικνύεται ότι η ιδέα ξεκίνησε από την Αθήνα και οφείλεται στον Λεωνίδα Βούλγαρη, τον ανήσυχο αυτόν επαναστάτη που φοβόταν ότι η αποκλειστική απασχόληση της κυβερνήσεως με το θεσσαλικό ζήτημα δημιουργούσε κινδύνους για την Μακεδονία»¹. Στην επεξεργασμένη μορφή της διάλεξής του, που κυκλοφόρησε το 1974, ο ίδιος εξηγεί πως «ιδέα του Βούλγαρη ήταν να προκαλέσει ένα ομαδικό ξεσήκωμα των χωρικών και ν' αναγκάσει τις Μεγάλες Δυνάμεις να επιβάλουν ένα καθεστώς αυτονομίας, ανάλογο μ' εκείνο της Ανατολικής Ρωμυλίας. Το σχέδιό του προέβλεπε την συνεργασία όλων των καταπιεζομένων εθνοτήτων που ζούσαν στη Μακεδονία. Εν τούτοις ο έλεγχος θα παρέμενε σε ελληνικά χέρια και θα εξυπηρετούσε ελληνικούς σκοπούς. Γι' αυτό, άλλωστε, έστειλε ανθρώπους του στην Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη για να επιτύχουν την συμπαράσταση του Έλληνα Προξένου και του Πατριάρχου Ιωακείμ Γ'. Και οι δυο όμως τον απέτρεψαν κι η προσπάθεια ναυάγησε πριν καλά καλά ξεκινήσει». Η επίμαχη προκήρυξη του 1880, διαβάζουμε στο ίδιο κείμενο, «φέρει μεν ένδειξη προέλευσης την περιοχή Οστρόβου, αλλά στην πραγματικότητα είχε συνταχθεί στην Αθήνα και είχε αποσταλή στον Έλληνα Πρόξενο Θεσσαλονίκης -ίσως και στον Ρώσο συνάδελφό του- από τον Όλυμπο, όπου είχε αποβιβασθεί ο Βούλγαρης με μερικούς συντρόφους». Προς επίρρωση της αφήγησής του, ο εμπειρογνώμων του ΥΠΕΞ παραπέμπει σε επτά έγγραφα της σχετικής προξενικής αλληλογραφίας, όλα προγενέστερα της αποστολής των «πρακτικών» του 1880 στα ευρωπαϊκά προξενία της Θεσσαλονίκης². Σε ορισμένα απ' αυτά παραπέμπει, σε μεγαλύτερο έργο του, και ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, προσθέτοντας επιπλέον κάποια από τα στοιχεία του Μπλαντ και υιοθετώντας πλήρως την ανάλυση του Κωφού³. Σοβαρά ερωτηματικά προκαλεί ωστόσο το γεγονός ότι κανένα απ' αυτά τα έγγραφα δεν είναι σήμερα προσβάσιμο στα αρχεία του ΥΠΕΞ, ούτε υπάρχει στις καρτέλες του οποιαδήποτε ένδειξη για την ύπαρξη σχετικού φακέλου ή υποφακέλου⁴. Επιπλέον, ο ίδιος ο Κωφός αποφεύγει την

¹ «Αποκαλύψεις. Πώς κατασκευάζεται μία 'Ιστορία' για ένα 'έθνος' υπό κατασκευήν. Διάλεξις-καταπέλτης του κ. Ευάγγ. Κωφού», *Μακεδονική Ζωή*, 2.1973, σ.11. Η διάλεξη δόθηκε στην αίθουσα της ΕΜΣ στις 16.1.1973.

² Ευάγγελος Κωφός, *Η Μακεδονία στην γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία*, Θεσ/νίκη 1974, σ.23. Τα έγγραφα δίνονται χωρίς στοιχεία φακέλου και προέρχονται απ' το Προξενείο Θεσ/νίκης (13.7.1880, αρ.798 και τηλεγράφημα της 3/15.7.1880), την Πρεσβεία Κων/λης (14.6.1880, αρ.1862 και 16.6.1880, αρ.1988) και τον Υπ.Εξ. Χαρίλαο Τρικούπη (τηλεγράφημα προς Βατικιότητα, 4/16.8.1880, και έγγραφα προς Κουντουριώτη, 10.6.1880, αρ.632 κι 633). Ο συγγραφέας ισχυρίζεται (σ.22) ότι μετά το πρώτο σχετικό δημοσίευμα στην ΠΓΔΜ (εφημερίδα *Нова Македонија* 2.2.1968) ο ίδιος «προβληματίστηκε» και «μελέτησε διάφορα αρχεία, βρετανικά και γαλλικά, αλλά χωρίς αποτέλεσμα».

³ Βακαλόπουλος 1983, σ.86-8. Ο συγγραφέας παραπέμπει σ' ένα ακόμη έγγραφο του Προξενείου Θεσσαλονίκης (4.6.1880, αρ.597). Την ίδια εκτίμηση αναπαράγει -σε ελληνοπρεπέστερη μάλιστα εκδοχή- και ο Βασίλης Γούναρης (2003, σ.265).

⁴ Ερευνήθηκαν όλοι οι φάκελοι που θα μπορούσαν να περιέχουν κάτι σχετικό: 1880/4.1 (Ληστεία εις ελληνικών τμήμα Ευρωπαϊκής Τουρκίας), 1880/19.1 (Πρεσβεία Κων/λεως), 1880/36.2 (Προξενείο Θεσ/νίκης), 1880.99.1 (Περί κατασχέσεως όπλων του εν Θεσ/νίκη ελληνικού προξενείου), 1880/99.2β (Μακεδονορουμανικό ζήτημα και προπαγάνδα), 1880/99.2γ (Πρεσβεία Κων/λεως), 1880/99.2δ (Αναφοραί προξενικών αρχών Μακεδονίας), 1880/ΑΑΚ/Δ (Βερολίνοιον Συνέδριον), 1881/19.1 (Πρεσβεία Κων/λεως), 1881/36.2 (Προξενία Θεσ/νίκης, Καβάλας κ.ά.), 1881/37.13 (Προξενία Φιλίππουπόλεως & Αδριανουπόλεως), 1881/99.1 (Κατάστασις εν Μακεδονία και Κρήτη), 1881/ΑΑΚ/Β (Ληστεία. Δημοσία ασφάλεια), 1881/ΑΑΚ/Ε (Προξενείο Βιτωλίων), 1882/5.1 (Εκθέσεις προξενικών αρχών - Μακεδονία), 1882/ΑΑΚ/Γ2 (Προξενείο Βιτωλίων), 1882/ΑΑΚ/Γ4 (Προξενείο

παραμικρή σχετική αναφορά στα μεταγενέστερα αναλυτικά έργα του για την περίοδο, έστω και με τη μορφή υποσημείωσης¹, ενώ δεν υπήρξε επίσης καμιά ενασχόληση με το «μανιφέστο» του 1881 και τη σχετική παραφιλολογία που θα μας απασχολήσει παρακάτω. Μπορούμε ως εκ τούτου βάσιμα να υποθέσουμε ότι, παρά την προσπάθεια ανάδειξης του Λεωνίδα Βούλγαρη σε έναν ακόμη παρεξηγημένο εθνικό παράγοντα, η όλη υπόθεση δεν υπήρξε τόσο απλή.

Ο ηγετικός ρόλος του Λεωνίδα Βούλγαρη θα πρέπει φυσικά να θεωρηθεί δεδομένος. Έχει άλλωστε δημοσιοποιηθεί για πρώτη φορά όχι το 1972-73 (με τη διάλεξη του Κωφού) ή έστω το 1969 (όταν εκδόθηκε το βιβλίο του πατριάρχη Κίριλ) αλλά σχεδόν αμέσως μετά τα γεγονότα, από έναν εξίσου μυστηριώδη συνεργάτη του «*ανήσυχου επαναστάτη*»: τον γαριβαλδινό ιταλό πολιτικό και φιλόλογο Μάρκο Αντόνιο Κανίνι, που το 1882 εξέδωσε στο Τορίνο ένα αυτοβιογραφικό φυλλάδιο περιγράφοντας, μεταξύ άλλων, την παραλίγο προσωπική συμμετοχή του στο εγχείρημα. «*Είμουν αναποφάσιτος*», γράφει για μια επίσκεψή του στην Αθήνα στις αρχές του 1881, «*αν έπρεπε να επιστρέψω στην Ιταλία [...] ή να δεχτώ την πρόταση ενός φίλου που με καλούσε να πάω στη Μακεδονία. [...] Ήταν ο φίλος μου Λεωνίδας Βούλγαρης, παλιός αλλά ελάχιστα τυχερός αγωνιστής για την απελευθέρωση των υπόδουλων λαών της Τουρκίας. [...] Είχε τώρα οργανώσει ένα κόμμα [partito] στη Μακεδονία, το οποίο θα διακήρυσσε 'Εμείς οι Μακεδόνες μιλάμε ή ελληνικά ή βουλγαρικά ή αλβανικά αλλά δεν θέλουμε ν' αποτελέσουμε τμήμα ούτε της Ελλάδας ούτε της Βουλγαρίας ούτε της Αλβανίας' ακόμη λιγότερο θέλουμε να υποταχθούμε στην Αυστρία ή στη Ρωσία. Είμαστε πάνω απ' όλα Μακεδόνες και θέλουμε την ανεξαρτησία της Μακεδονίας, που θα γίνει κατόπιν ένα μέλος της Ανατολικής ή Βυζαντινής συνομοσπονδίας'. Ήταν οι ιδέες που για τριάντα χρόνια είχα διαδόσει, αυτές που είχαν εμπνεύσει το φίλο. Είχαν σχηματίσει μια προσωρινή κυβέρνηση στη Ροδόπη και με καλούσε να πάρω μέρος. Είδα και τις διακηρύξεις που προετοιμαζόντουσαν. Είχαν όπλα λίγα, αλλά καλά. Τους έλλειπε μια διεύθυνση, μια ώθηση και μια ορισμένη ποσότητα χρημάτων. Δεν ήταν έκπληξη που οι Μακεδόνες φίλοι της αυτονομίας της χώρας στερούνταν χρημάτων. Το κόμμα είχε συγκροτηθεί μακριά από κάθε ρωσική ή αυστριακή δολοπλοκία: είχε επίσης αντίθετους τους φανατικούς οπαδούς της ένωσης με τη Βουλγαρία και της ένωσης με την Ελλάδα». Η κίνηση βρισκόταν πάντως σ' επαφή με τον ιταλό πολιτικό Μπουσκαλιόνι, που «*ήξερε για τα πάντα*» και «*σχετιζόταν επίσης με άλλους συνωμότες της Βαλκανικής χερσονήσου*». Στόχος της, καταλήγει ο Κανίνι, ήταν «*να εκραγεί η επανάσταση στη Μακεδονία και να σύρουμε την Ελλάδα να πάρει μέρος στον αγώνα*». Ο ίδιος όμως δεν μπόρεσε τελικά να συμμετάσχει, καθώς η ξαφνική κατάρρευση της υγείας του το Μάρτιο του 1881 τον καθήλωσε στο κρεβάτι για ενάμιση χρόνο, αναγκάζοντάς τον να επιστρέψει στην Ιταλία².*

Θεσ/νίκης). Επισημαίνω την απουσία του υποφακέλου 1880/99.2α, αγνώστου περιεχομένου, όταν τον Απρίλιο του 2011 μελέτησα το σχετικό φάκελο.

¹ Κωφός 1981 και 2001.

² Marco-Antonio Canini, *Storia di un libro*, Τορίνο 1882, σ.16-7 & 20. Πρβλ. Francesco Guida, «Marco Antonio Canini e la Grecia: Un mazziniano suo malgrado», *Balkan Studies* 2(1979), σ.381-2. Για την προϊστορία της

Η μετατόπιση της έδρας της «Προσωρινής Κυβέρνησης» από το Όστροβο στη Ροδόπη δεν είναι προϊόν φαντασίας ή λάθους. Στις δικές του δημοσιευμένες αναμνήσεις, ένας άλλος συναγωνιστής του Βούλγαρη -από τη «λεγεώνα» της Αθήνας αυτή τη φορά- καταγράφει συνοπτικά τις αποτυχημένες προσπάθειες του παλαίμαχου επαναστάτη γι' αναζήτηση ερεισμάτων στις νεοσύστατες Ηγεμονίες κι επαναστρατολόγηση ενός παραδοσιακού κλεφτοκαπετάνιου, παλιού συνεργάτη του, που είχε πλέον στραφεί σε καθαρά ληστρικές δραστηριότητες: «*Το 1880 ο Λεωνίδας είχε έρθει στη Φιλιππούπολη να ζητήσει βοήθεια από την τότε κυβέρνηση της Ρωμυλίας να σχηματίσει ανταρτοομάδες και να φύγει για τη Μακεδονία, αλλά καθώς αυτή δεν του δόθηκε, έστειλε ειδικό απεσταλμένο στη Ροδόπη να συναντηθεί με τον Μαλάμα και να τον πείσει να εγκαταλείψει τη ληστεία και να ενωθεί μαζί του να δράσουν στο εσωτερικό της Μακεδονίας για να κατακτήσουν δικαιώματα αυτονομίας. Ο Μαλάμας δε συμφώνησε κι ο Λεωνίδας, ψυχικά νεκρός, γύρισε πίσω στην Αθήνα*»¹.

Η επαφή με το Μαλάμα ενδεχομένως δεν ήταν η μοναδική βολιδοσκόπηση του είδους. Όταν το καλοκαίρι του 1880 οι Καταρραχιάς και Καλόγηρος εγκατέλειψαν τα παραδοσιακά λημέρια τους στον Όλυμπο για να μεταφέρουν τη δράση τους σε βορειότερες σλαβόφωνες περιοχές μέχρι και το Βέλες, ο ρώσος πρόξενος Θεσσαλονίκης κατέγραψε κάποιες διαδόσεις, σύμφωνα με τις οποίες «*η Προσωρινή Μακεδονική Κυβέρνηση κλιμακώνει ξανά τη δράση της*»². Οφείλουμε ωστόσο να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί απέναντι σ' αυτά τα σενάρια καθώς ο Καταρραχιάς, βλάχος από τη Σαμαρίνα κι «*αιμοβρότερος πάντων*» των ομολόγων του, διακρίθηκε την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο για τις ληστρικές δραστηριότητές του σε βάρος (και) του χριστιανικού μακεδονικού πληθυσμού. Το Σεπτέμβριο του 1880 έστειλε π.χ. απειλητική επιστολή στο χωριό Πάτελι (σημ. Άγιος Παντελεήμονας) της Φλώρινας, τσιφλίκι της πολιτίσσας ελληνίδας υπηκόου Ελένης Σαραπατά, απαιτώντας απ' τους κολλήγους κατοίκους του την καταβολή 600 λιρών «*επ' απειλή πυρπολήσεως του χωριού των*»· στο γειτονικό Γκορνίτσοβο (σημ. Κέλλη) «*ενέπρησε τρεις οικίας χριστιανών*», ενώ λίγο νωρίτερα είχε απαγάγει για λύτρα ένα χριστιανό κι ένα μουσουλμάνο από τα Βοδενά³. Άλλες βιαιότητες του σε βάρος των ίδιων ή γειτονικών χωριών καταγγέλθηκαν απ' το βουλγαρικό Τύπο της Φιλιππούπολης σαν εκστρατεία της «*ελληνικής προπαγάνδας*» για καθυπόταξη των βουλγαρικών κοινοτήτων και του «*αφυπνιζόμενου*» βλάχικου κινήματος της περιοχής⁴. Πηγές της εποχής παραθέτουν μάλιστα απειλητικά σημειώματα που ο Καταρραχιάς έστειλε σε σλαβόφωνα χωριά απαιτώντας την εκδίωξη των βουλγαροδιδασκάλων ή των εξαρχικών ιερέων

εμπλοκής του Κανίνι στις ελληνικές και βαλκανικές υποθέσεις: Stavrianos 1964, σ.79-81· Λιάκος 1985, σ.140, 146, 183-4 & 209-10. Για τη σχέση του Λ. Βούλγαρη με το κίνημα των Γαριβαλδινών: Λιάκος 1985, σ.137, 139 & 208.

¹ Пеев 1927, σ.44.

² Έκθεση υπ' αριθ. 697 της 18.8.1880, όπως αναφέρεται σε Ristovski 1999, σ.172.

³ ΙΑΥΕ 1880/99.2δ, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 19.9.1880, αρ.407. Για τη βλάχικη καταγωγή του Καταρραχιά: Κολιοπούλου 1987, σ.206.

⁴ Кирил 1969, σ.360 & 384.

τους προκειμένου ν' αποφύγουν την καταστροφή¹. Μολονότι το διαθέσιμο αρχειακό υλικό δεν επιβεβαιώνει την ύπαρξη κάποιου κεντρικού σχεδιασμού, από πλευράς τουλάχιστον του ελληνικού διπλωματικού μηχανισμού², αυτού του είδους η δραστηριότητα δε συνάδει καθόλου με το παμβαλκανικό, απελευθερωτικό προφίλ της κίνησης του Βούλγαρη.

Η πιο εύγλωττη πηγή που διαθέτουμε για την «Προσωρινή Κυβέρνηση» του 1880-81 είναι ένας (κατά δήλωσή του) πρώην συνεργάτης του Βούλγαρη: ο βαρόνος Γιομπστ φον Γκούντλαχ απ' το Μεκλεμβούργο, πρώην αξιωματικός -όπως υποστήριξε- του ελληνικού και του γερμανικού στρατού, φυσιογνωμία καταφανώς τυχοδιωκτική που στα τέλη της άνοιξης του 1881 επισκέφθηκε διαδοχικά τα προξενεία της Αγγλίας και της Ρωσίας σε Αδριανούπολη και Θεσσαλονίκη πουλώντας πληροφορίες για τις κινήσεις και τα σχέδια των συντρόφων του κατά το αμέσως προηγούμενο διάστημα. Σύμφωνα με την έκθεση που υπέβαλε επ' αυτού στον άγγλο πρόξενο Αδριανούπολης Κάλμπερτ, η συγκρότηση της «Προσωρινής Κυβέρνησης» υπήρξε όντως αποτέλεσμα της συνάντησης «μιας επιφανούς προσωπικότητας της Μακεδονίας κι ενός ορισμένου αριθμού οπλαρχηγών» στο Όστροβο, τον Ιούνιο του 1880· η κίνηση απέβλεπε στην αποφυγή της αυστριακής κατοχής με τη δημιουργία μιας αυτόνομης Μακεδονικής Ηγεμονίας, μέλους μιας μελλοντικής Βαλκανικής Ομοσπονδίας· σύνθημά της ήταν «*Η Μακεδονία στους Μακεδόνες*» και μέλη της «*οπαδοί από διάφορες φυλές και θρησκείες: Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι κι Αλβανοί*». Πρόεδρος της κυβέρνησης είχε οριστεί «*κάποιος Βασίλης Σίμου*», όμως «*ο πραγματικός αρχηγός του κινήματος*» βρισκόταν τον Απρίλιο του 1881 στη Φιλιππούπολη κι ο βαρόνος δήλωσε «*δεσμευμένος να κρατήσει μυστικό το όνομά του*». Ως «*γραμματείς*» της οργάνωσης ανέφερε το μουσουλμάνο Αλή Μπέη, «*που τώρα βρίσκεται φυλακισμένος στη Θεσσαλονίκη*», και το «*βούλγαρο*» Γκιόργκεβιτς, ενώ ως μέλη τους «*Σιμιόνι, Σωτήρη, Ξένο, Βελέντζα, Μαλάμο, Τσαντάρο και Ζήση Ράνκοφ*». Εκτός απ' τον (ενδεχομένως Ιταλό) Σιμιόνι, όλοι οι τελευταίοι περιγράφονται ως Έλληνες· δυο απ' αυτούς ήταν γνωστοί κλεφτοκαπετάνιοι (ο Βελέντζας κι ο Μαλάμας που -όπως είδαμε- φέρεται να απέρριψε τις σχετικές προτάσεις), ενώ «*Ζήσης Ράνκοφ*» μπορεί κάλλιστα να είναι, με ένρινη καστοριανή προφορά, ο γνωστός μας απ' την υποδοχή του Ιγνάτιεφ Ζήσης Ρούκας. Τον ίδιο το Βούλγαρη, ο Φον Γκούντλαχ στην έκθεσή του τον αναφέρει παρεμπιπτόντως μόνο, ως μέλος του κοιμητώου στη Φιλιππούπολη: «*κάποιος Λεωνίδας Βούλγαρης, γεννημένος στη Σπάρτη της Ελλάδας, που έλαβε μέρος σε όλες σχεδόν τις εξεγέρσεις κατά της τουρκικής εξουσίας που σημειώθηκαν τα τελευταία χρόνια*»· ο ηγετικός του ρόλος επιβεβαιώνεται ωστόσο έμμεσα, από την αναλυτική αναφορά του πληροφοριοδότη στην «*κοσμοπολίτικη*» και «*φιλελεύθερη*» ιδεολογία του. Άλλα μέλη του κοιμητώου της Φιλιππούπολης, κατά την ίδια πάντα περιγραφή,

¹ Chirol 1881, σ.85-6· Димитър Спиров, *Македония и нейните претенденти*, Σόφια 1890, σ.46-7.

² Η διάπραξη λ.χ. «*ληστειών και αιχμαλωσιών*» από τους Καταρραχιά και Καλόγηρο στα σλαβόφωνα χωριά Πάτελι κι Εξίσου (σημ. Ξινό Νερό) την άνοιξη του 1880, που από τον Κίριλ παρατίθεται σαν αντιβουλγαρική πολιτική ενέργεια (1969, σ.360), από το Βατικιώτη αναφέρεται ως καθαρά ληστρική δραστηριότητα που πρέπει να κατασταλεί (ΙΑΥΕ 1880/4.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 18.3.1880, αρ.267).

ήταν ο «ελληνομακεδόνας σπλαρχηγός» καπετάν Τσέλης, ο «βούλγαρος» Γιοβάνοβιτς, ο «πλούσιος φιλιππουπολίτης αρτοποιός» Μιχαήλος κι ο βούλγαρος συμπολίτης του Στάβρο Χρήστοφ. Σαφώς γαργαλιστικότεροι αλλά πολύ αμφίβολης φερεγγυότητας ήταν οι ισχυρισμοί του βαρώνου πως η όλη κίνηση υποστηριζόταν από τον ηγεμόνα της Ανατολικής Ρωμυλίας Αλέξανδρο Βογορίδη, διατηρούσε αλληλογραφία με τον έλληνα πρωθυπουργό Κουμουνδούρο, σχετιζόταν με τον εκδότη της εφημερίδας «Φιλιπούπολη» Νικολαΐδη, διέθετε 800 περίπου ένοπλους εθελοντές -στην πλειοψηφία τους Έλληνες- που πέρασαν πρόσφατα στη Βουλγαρία κι άλλους 200 -ως επί το πλείστον Βουλγάρους- στη Ροδόπη, σχεδίαζε δε εκτεταμένες τρομοκρατικές ενέργειες (εμπρησμούς δημόσιων κτιρίων, ανατινάξεις τρένων κλπ) στη Μακεδονία αμέσως μετά το διακανονισμό των ελληνοτουρκικών συνόρων στη Θεσσαλία. Όσον αφορά την προσωπική του ανάμιξη, ο Φον Γκούντλαχ ισχυρίστηκε πως είχε μεταφράσει στα γαλλικά το πρόσφατο «Μανιφέστο» (απόσπασμα του οποίου απομνημόνευσε) και πως αποστασιοποιήθηκε λόγω της απέχθειάς του για τη σχεδιαζόμενη τυφλή αιματοχυσία¹. Τα ίδια περίπου ο γερμανός τυχοδιώκτης αφηγήθηκε το Μάιο στον άγγλο πρόξενο Θεσσαλονίκης Τζον Μπλαντ και τον Ιούνιο στο ρώσο συνάδελφό του Νικολάι Σκριάμπιν, επιχειρώντας ταυτόχρονα να «τα πουλήσει και σ' άλλους πελάτες»². Η αφήγησή του στον Σκριάμπιν περιείχε ωστόσο μια αξιοσημείωτη προσθήκη: ο βασικός πυρήνας της οργάνωσης είχε ήδη εγκαταλείψει τη Φιλιπούπολη κι ο Βούλγαρος είχε συλληφθεί στη Θεσσαλονίκη αλλά κατόρθωσε να διαφύγει· καινούρια ήταν επίσης η πληροφορία (αν η σχετική αναγραφή δεν οφείλεται σε παρανόηση του ακροατή) πως η «Προσωρινή Κυβέρνηση» είχε μεταφερθεί ξανά στο Όστροβο³. Όσον αφορά τη σοβαρότητα των αποκαλύψεων, ο άγγλος πρόξενος Φιλιπούπολης, που είχε ήδη δεχτεί ανάλογη επίσκεψη στο παρελθόν, εκτιμούσε πως ένα μέρος τουλάχιστον από τα λεγόμενα του Γκούντλαχ ήταν απλές υποθέσεις ή κατασκευές, καθώς «φαίνεται απίθανο οποιοδήποτε επαναστατικό κίνημα με σοβαρούς στόχους να του έχει αποκαλύψει οποιαδήποτε μυστικά, σημαντικά σχέδια τα οποία θέλει να παραμείνουν κρυφά»· στερούμενα κάθε σοβαρότητας θεώρησε ιδίως τα περί ανάμιξης του Αλέκο Πασά, ενώ για τα μεγέθη των εθελοντών επισήμανε ότι στην περιφέρειά του «δεν υφίσταται, τουλάχιστον αριθμητικά, τέτοιος άνεργος πληθυσμός απ' τον οποίο θα μπορούσαν να στρατολογηθούν χωρίς να τραβήξουν την προσοχή»⁴. Καλού κακού, ορισμένοι τουλάχιστον από τους προξένους φρόντισαν πάντως να ενημερώσουν τις οθωμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης για τις καταγγελίες⁵.

¹ FO 294/11, Calvert to Goschen, Andrinople 24.4.1881, No.5 και συνημμένη έκθεση του Φον Γκούντλαχ, σε *Британски*, όπ.π. (2003), σ.537-42.

² FO 78/3317, Blunt to the Earl of Dufferin, Salonica 21.6.1881, No.68, στο ίδιο, σ.550-1.

³ Σκριάμπιν προς Πρεσβεία Κων/λης, Θεσ/νίκη 14.6.1881, No.211, αγγλική μετάφραση σε Ristovski 1999, σ.170-2, και σλαβομακεδονική σε Славко Димевски et.al., *Македонската Лига и Уставот за државно уредување на Македонија*, Σκόπια 1985, σ.358-62. Περίληψη του ίδιου εγγράφου: Кирил 1969, σ.466-7.

⁴ FO 195/1361, Jones to Plunket, Plovdiv 13.6.1881, Confidential, σε *Британски*, όπ.π. (2003), σ.546-7.

⁵ Ristovski 1999, σ.172.

Κάπου εδώ τελειώνουν οι πληροφορίες που αντλούμε από το διαθέσιμο πρωτογενές υλικό¹. Τις τελευταίες δεκαετίες, η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ έχει ωστόσο προσθέσει μια σειρά ψηφίδες που είναι αδύνατο να διασταυρωθούν από άλλες πηγές, στη δε επεξεργασία τους έχει διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο ο όχι ιδιαίτερα φερέγγυος Σλάβκο Ντίμεφσκι². Η σημαντικότερη απ' αυτές τις πληροφορίες αφορά τη συνεργασία (ή απόπειρα συνεργασίας) της «Προσωρινής Κυβέρνησης» του Βούλγαρη με το «Βουλγαρομακεδονικό Σύνδεσμο» (Българо-македонска Лига) του οχριδινού Βασίλ Ντιαμαντίεφ, οργάνωση που ιδρύθηκε στις αρχές του 1880 στο Ρούσε με πολιτικό πρόγραμμα τη μετατροπή της Μακεδονίας σε αυτόνομη ηγεμονία και η οποία, απ' ό,τι φαίνεται, διέθετε ελάχιστα μέλη³. Σύμφωνα με τη σχετική περιγραφή, που υποστηρίζει ότι βασίζεται σε ημερολογιακές εγγραφές του ίδιου του Βούλγαρη, οι επικεφαλής της «Προσωρινής Κυβέρνησης» επισκέφθηκαν τον Ιούλιο του 1880 στο Πιρίν τον παραδοσιακό σπλαρχηγό Ίλιο Μάρκοφ από το Μάλες, με τον οποίο κατέληξαν σε συνεννόηση για δράση ανεξάρτητη από τις κυβερνήσεις της Αθήνας και της Σόφιας, ενώ ο Ντιαμαντίεφ προσανατολιζόταν περισσότερο σε μια διακρατική συνεργασία⁴. Παρά την οφθαλμοφανή διόγκωση της σημασίας αυτών των επαφών, και τις προσπάθειες να επινοηθούν ή υπονοηθούν διασυνδέσεις με άλλες ένοπλες δραστηριότητες στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, οι πιο σοβαροί ιστορικοί της ΠΓΔΜ υποχρεώνονται πάντως να παραδεχθούν πως η όλη κίνηση «*παρέμεινε αρκετά περιορισμένου χαρακτήρα, καθώς δεν απολάμβανε την υποστήριξη κάποιου βαλκανικού κράτους*»⁵.

Κάνοντας μια τελική αποτίμηση των ζυμώσεων και των διακηρύξεων που συνδέθηκαν με την «Προσωρινή Κυβέρνηση» του 1880-81 θα πρέπει συνεπώς να διακρίνουμε ανάμεσα στην άμεση (μηδενική ή άκρως περιορισμένη) απήχησή τους στις χριστιανικές κοινότητες της περιοχής και στη σημασία τους ως προπομπών μεταγενέστερων τάσεων. Όπως ορθά επισημαίνεται, τα κείμενα της Προσωρινής Κυβέρνησης και του Μακεδονικού Συνδέσμου «*έχουν κυριολεκτικά 'ξεθαφτεί' απ' τους σημερινούς ιστορικούς*», χωρίς να έχουν αφήσει «*πρακτικά οποιοδήποτε ίχνος στις δημόσιες συζητήσεις του τέλους του 19^{ου} αι.*»⁶. Από την άλλη,

¹ Το 1923 ο σέρβος ιστορικός Βλάνταν Τζόρτζεβιτς δημοσίευσε τη διακήρυξη κάποιας «Εταιρείας 'Η Μακεδονία στους Μακεδόνες'», με ένδειξη «Κωνσταντινούπολη 15.4.1891» και περιεχόμενο πανομοιότυπο σχεδόν με το «Μανιφέστο» του 1881· οι όποιες διαφορές προσεγγίζουν μάλιστα ακόμη περισσότερο την περιγραφή του Κανίνι – υπάρχει π.χ. ρητή αναφορά στη γλωσσική και θρησκευτική ποικιλομορφία των Μακεδόνων (UCM 1985, τ.Α', σ.293-4). Και το κείμενο αυτό αποδίδεται στο Βούλγαρη, έχουν διατυπωθεί δε ερωτηματικά για τη σωστή αναγραφή της χρονολογίας (Ristovski 1999, σ.169).

² Димевски et.al. 1985, σ.133-41· Ristovski 1999, σ.168-9. Ως πηγή, ο Ρίστοφσκι χρησιμοποιεί αποκλειστικά το κείμενο του Ντίμεφσκι.

³ Димевски et.al. 1985· Ristovski 1999, σ.163-7 & 174-5. Για το «Βουλγαρομακεδονικό Σύνδεσμο» του Ντιαμαντίεφ, βλ. επίσης Кирил 1969, σ.461-2· МНИ 1994, σ.96· Αγγελοπούλου 2004, σ.136-7· Дойнов 2006, σ.274-80· Константин Пандев, *Национално-освободителното движение в Македония и Одринско, 1878-1903*, Σόφια 2000 (π.έ.1979), σ.42-3.

⁴ Димевски et.al. 1985, σ.136-7· Ristovski 1999, σ.168-9. Ας σημειωθεί πάντως ότι, ενώ στο δημοσιευμένο απόσπασμα απ' το ημερολόγιο του Βούλγαρη ο Ίλιο Μάρκοφ φέρεται ως απολύτως εχθρικά διακείμενος απέναντι στη Σόφια, ο ίδιος το 1885 μετείχε στο σερβοβουλγαρικό πόλεμο· επικεφαλής σώματος εθελοντών του βουλγαρικού στρατού με συναρχηγό τον Ντίμιταρ Поп-Γκεοργκιέφ (Чолов 2003, σ.273).

⁵ Ristovski 1999, σ.169. Για την αντίθετη άποψη: Димевски et.al. 1985, σ.141.

⁶ Marinov 2006, σ.109.

ακόμη και οι βούλγαροι πολέμιοι του μακεδονισμού αναγνωρίζουν πως «κάποιες υγιείς ιδέες» των κειμένων αυτών αναπαράγονται στο γύρισμα του αιώνα στα καταστατικά και λοιπά ντοκουμέντα της ΕΜΕΟ¹. Ο Βασίλ Ντιαμαντίεφ του «Συνδέσμου» θα παραμείνει ενεργός στο βουλγαρομακεδονικό κίνημα, αρχικά ως εκδότης της εφημερίδας «Μακεντόνσκι Γκλας» κι αργότερα ως μέλος του Ανώτατου Μακεδονικού Κομιτάτου της Σόφιας². Ο Λεωνίδας Βούλγαρης, πάλι, θα διατηρήσει αυτούσιο τον πολιτικό πυρήνα των σχεδιασμών του για μια αυτόνομη «ελευθέρα Μακεδονία» (ή «Αλβανο-Μακεδονία»), συστατικό μέλος μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας, αναπροσανατολίζοντας τη δραστηριότητά του από τις άκαρπες επαναστατικές απόπειρες στις διπλωματικές διαβουλεύσεις και πολιτικο-ιδεολογικές ζυμώσεις σε παμβαλκανικό επίπεδο³. Η αντανάκλαση αυτών των ζυμώσεων στο βαλκανικό σοσιαλιστικό κίνημα και τη νέα γενιά μακεδόνων επαναστατών θεωρείται επίσης κάθε άλλο παρά δευτερεύουσα⁴. Ως αποτέλεσμα της αποτυχίας των ένοπλων εγχειρημάτων, το κέντρο βάρους της συζήτησης για μια (έστω και προσωρινή) βιώσιμη επίλυση του Μακεδονικού έχει άλλωστε την ίδια περίοδο μετατοπιστεί κυρίως στο θεσμικό πεδίο της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων που η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε υποσχεθεί ως υποκατάστατο της ανακληθείσας απελευθέρωσης.

Η αδύνατη μεταρρύθμιση

Σύμφωνα με το άρθρο 23 της συνθήκης του Βερολίνου, η οθωμανική κυβέρνηση όφειλε «να εφαρμόσει με ευλάβεια» τον Οργανικό Νόμο του 1868 στην Κρήτη και «ανάλογους κανονισμούς, προσαρμοσμένους στις τοπικές ανάγκες, στα άλλα τμήματα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας». Για τη δρομολόγηση της μεταρρύθμισης προβλεπόταν μάλιστα συγκεκριμένη διαδικασία: «Η Υψηλή Πύλη θα επιφορτίσει ειδικές επιτροπές, στο εσωτερικό των οποίων το ιθαγενές στοιχείο θα εκπροσωπηθεί ευρέως, να επεξεργαστούν τις λεπτομέρειες αυτών των νέων κανονισμών σε κάθε επαρχία. Τα σχέδια οργανισμού που θα προκύψουν απ' αυτές τις εργασίες θα υποβληθούν για εξέταση στην Υψηλή Πύλη η οποία, πριν εκδόσει τις πράξεις εφαρμογής τους, θα λάβει υπόψη τη γνώμη της ευρωπαϊκής επιτροπής που θα συσταθεί για την Ανατολική Ρωμυλία»⁵.

Στην πράξη, οι παραπάνω προβλέψεις παρακάμφθηκαν πλήρως από τις οθωμανικές αρχές, που υιοθέτησαν μια δική τους διαδικασία, έτσι ώστε ν' αποφύγουν οποιαδήποτε

¹ Кирил 1969, σ.463.

² Αγγελοπούλου 2004, σ.137· Дойнов 2006, σ.280· Пандев 2000, σ.45-50, 92-3, 97, 102 & 110· Куманов 1993, σ.87-8· Борис Николов, *ВМОРО. Војводи и ръководители (1893-1934)*, Σόφια 2001, σ.46.

³ Χασιώτης 2001, σ.67-72· Todorov 1993, σ.534-5 και 1995, σ.121-38.

⁴ Todorov 1995, σ.136-7.

⁵ Schoroff 1904, σ.380· Χρήστος Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας - Θράκης - Ηπείρου μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878)*, Αθήνα 1996, σ.58.

αξιόλογη «εκπροσώπηση του ιθαγενούς στοιχείου»¹. Το Νοέμβριο του 1878 η Υψηλή Πύλη διόρισε μια δική της επιτροπή για την επεξεργασία ενός σχεδίου «Οργανικού Νόμου» των ευρωπαϊκών βιλαετιών, το οποίο θα χρησίμευε ως βάση στις περαιτέρω διαβουλεύσεις. Ακολούθησε, την επόμενη χρονιά, η εντολή προς τους βαλήδες των βιλαετιών Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Ιωαννίνων κι Αδριανούπολης για τη σύσταση τοπικών επιτροπών, επιφορτισμένων με την επεξεργασία και συμπλήρωση αυτού του σχεδίου. Η σύνθεση των επιτροπών αυτών αποκαλύπτει την οφθαλμοφανή προσπάθεια των αρχών να ελέγξουν πλήρως τη διαδικασία, τόσο στο εθνοθησκευτικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο. Η 21μελής επιτροπή που διορίστηκε το Νοέμβριο του 1879 στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης περιλάμβανε λ.χ. αρχικά 10 μουσουλμάνους, 7 χριστιανούς και 3 εβραίους, αποτελούνταν δε «*το πλείστον εξ υπαλλήλων της Κυβερνήσεως*»· στις αρχές Δεκεμβρίου ανασχηματίστηκε με την απομάκρυνση κάποιων υπαλλήλων, την αύξηση των χριστιανών εκπροσώπων σε 8 και τον περιορισμό των εβραίων σε δύο². Από τους 10 μουσουλμάνους της τελικής εκδοχής, οι 8 ήταν στελέχη της διοίκησης κι οι υπόλοιποι 2 «*κτηματίαι*», μ' επικεφαλής το μουφτή και το δήμαρχο, ενώ από τους εβραίους μετείχαν ένας αντιπρόσωπος του αρχираββίνου κι ένα μέλος του Δ.Σ. του βιλαετίου. Οι 8 χριστιανοί ήταν όλοι Έλληνες: ο μητροπολίτης Καλλίνικος, ο βοηθός του βαλή Α. Κωνσταντινίδης-Πασάς, ένα μέλος του Δ.Σ. του βιλαετίου, 2 δικαστικοί, 2 πρώην δικαστικοί κι ένας «*κτηματίας εκ Σερρών*»³. Στο βιλαέτι Αδριανούπολης, η αντίστοιχη επιτροπή συγκροτήθηκε από 5 μουσουλμάνους, 3 Έλληνες, 2 Βουλγάρους κι 1 Αρμένιο· στο βιλαέτι Ιωαννίνων, παρά τη σαφή πλειοψηφία του ελληνορθόδοξου πληθυσμού, διορίστηκαν 12 μουσουλμάνοι, 7 χριστιανοί κι 1 εβραίος, ενώ στο βιλαέτι Μοναστηρίου η εκπροσώπηση των μη μουσουλμάνων περιορίστηκε σε 3 πατριαρχικούς κι 1 εξαρχικό⁴. Την άνοιξη του 1880 οι επιτροπές ολοκλήρωσαν το έργο τους και στις 17 Απριλίου ο οθωμανός υπουργός Εξωτερικών ενημέρωσε τις Δυνάμεις πως τα τελικά σχέδια είναι έτοιμα να υποβληθούν στην ευρωπαϊκή επιτροπή που είχε ήδη επεξεργαστεί το Σύνταγμα της Ανατολικής Ρωμυλίας κι αποτελούνταν από εκπροσώπους των 6 Δυνάμεων που είχαν υπογράψει τη συνθήκη του Βερολίνου. Η τελευταία μετακόμισε τον Ιούνιο από τη Φιλιππούπολη στην Κωνσταντινούπολη και στις 11 Αυγούστου παρέδωσε στην Πύλη το τελικό «Σχέδιο Νόμου για τα Βιλαέτια της Ευρωπαϊκής Τουρκίας», μαζί με μια συνοπτική απολογιστική έκθεσή της⁵.

Η παρέμβαση των χριστιανικών εθνικών κέντρων και μηχανισμών σ' αυτή τη διαδικασία πήρε δυο μορφές, σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματικές μεταξύ τους. Η πρώτη ήταν η ενεργός συμμετοχή των αντιπροσώπων τους (πρωτίστως των πατριαρχικών μητροπολιτών) στις

¹ Αναλυτικά γι' αυτή τη διαδικασία: Πολυχρονιάδης 1913, σ.35-6· Кирил 1969, σ.410-42· Κωφός 1981, σ.148-51 και 2001, σ.211-4· Καρδαράς 1996, σ.39-63· Силянoв 1933, σ.11-3· Βακαλόπουλος 1983, σ.24-6.

² ΙΑΥΕ 1879/99.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 30.11.1879, αρ.1195, και 8.12.1879, αρ.1218. Πρβλ. Кирил 1969, σ.410.

³ Πλήρης ονομαστικός κατάλογος: ΙΑΥΕ 1879/99.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 8.12.1879, αρ.1218.

⁴ Кирил 1969, σ.410.

⁵ Για τα πλήρη κείμενα: Schoroff 1904, σ.392-464 (νομοσχέδιο) και 464-6 (έκθεση).

εργασίες των επιτροπών, ενώ η δεύτερη ασκήθηκε εξωθεσμικά, είτε σε διπλωματικό-διακρατικό επίπεδο είτε με την κινητοποίηση των αντίστοιχων εθνικών κομμάτων και την υποβολή αιτημάτων, προτάσεων και διεκδικήσεων προς τις επιτροπές, την Πύλη και τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Ένα μέρος αυτών των διεκδικήσεων είναι κοινό στα υπομνήματα πατριαρχικών κι εξαρχικών και αφορά την έμπρακτη κατοχύρωση της ισονομίας χριστιανών και μουσουλμάνων (με την αναλογική συμμετοχή τους στα διοικητικά όργανα, το δικαστικό σώμα και τα σώματα ασφαλείας) ή οικονομικά και φορολογικά μέτρα (όπως η απαλλαγή των αγροτών από το φόρο επιτηδεύματος)¹. Αξιοσημείωτες διαφορές παρατηρούνται ωστόσο σε σχέση με τις «εθναρχικές» αρμοδιότητες των αρχιερέων: το υπόμνημα που κατέθεσαν π.χ. το Μάιο του 1880 προς την ευρωπαϊκή επιτροπή πέντε εξαρχικές κοινότητες της Μακεδονίας (Μοναστηρίου, Περλεπέ, Οχρίδας, Βέλες και Φλώρινας) ζητούσε μεταξύ άλλων τον αποκλεισμό μητροπολιτών και μουφτήδων από τα διοικητικά όργανα και περιορισμό τους στα αυστηρά θρησκευτικά τους καθήκοντα· η Εξαρχία, αντίθετα, διεκδικούσε την ίδια εποχή κυρίως την αποκατάσταση του προπολεμικού θεσμικού καθεστώτος της, με το διορισμό «εθναρχών» μητροπολιτών στις μακεδονικές επαρχίες².

Επί της ουσίας, η αντιπαράθεση των εκφραστών του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού θα επικεντρωθεί σε τρία βασικά ζητήματα: (α) στη νέα διοικητική οριοθέτηση και δομή των μακεδονικών περιοχών, (β) στην καθιέρωση δεύτερης (ή και τρίτης) επίσημης γλώσσας σε κάθε βιλαέτι και (γ) στο θεσμικό καθεστώς της Εξαρχίας στις οθωμανικές επαρχίες.

Το πρώτο ζήτημα εμφανίστηκε με δυο σκέλη: αν θα επαναχαραχθούν (και με ποια κριτήρια) τα υφιστάμενα βιλαέτια και ποια θα είναι η εσωτερική δομή τους. Όσον αφορά το πρώτο, ο βουλγαρικός μηχανισμός κατέθεσε στις 19 Δεκεμβρίου 1879 υπόμνημα με 102 υπογραφές και κύριο αίτημα τη σύσταση ενός ενιαίου βιλαετίου «*με συνένωση όλων των επαρχιών και καζάδων που κατοικούνται κατά πλειοψηφία από Βουλγάρους κι από τους οποίους αποτελείται η Μακεδονία, τουτέστιν αυτούς της Δίβρας, Οχρίδας, Καστοριάς, Φλώρινας, Μοναστηρίου, Βοδενών, Μελενίκου, Σερρών, Δράμας, Δοϊράνης, Βέλες, Σκοπίων, Παλάνκα, Τζουμά, Στιπ κλπ*»³. Η ελληνική πλευρά απάντησε τον Ιούλιο του 1880 αντιπροτείνοντας τη δημιουργία δυο χωριστών βιλαετίων, Βόρειας και Νότιας Μακεδονίας, με σκοπό την αποτροπή της βουλγαρικής κυριαρχίας πάνω στο σύνολο της περιοχής και την αποκοπή του ελληνικού και του (ήδη ή δυνάμει) ελληνόφρονος πληθυσμού από την επιρροή του βουλγαρικού εθνικισμού· στους φιλικά διακείμενους αντισλαβικούς διπλωματικούς κύκλους, το σχέδιο θα προβληθεί σαν αναγκαίο για την «εξισορρόπηση» των τριών βασικών εθνικών ομάδων της περιοχής («Ελλήνων», «Βουλγάρων» και «Τούρκων») και, πολύ περισσότερο, για τη

¹ Καρδαράς 1996, σ.47-50· Кирил 1969, σ.421-3.

² Кирил 1969, σ.422· Екзарх Йосиф 1992, σ.89-97.

³ Кирил 1969, σ.420 και φωτοτυπία του γαλλόγλωσσου πρωτοτύπου στις σ.479-82.

μετατροπή της Νότιας Μακεδονίας σε «φραγμό κατά των κατακτητικών σχεδίων της Βουλγαρίας» στην περιοχή¹. Δημόσια, πάλι, εμφανίστηκε ως πρόταση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία, βάσει της οποίας διατυπώθηκε η διχοτομική ελληνική πρόταση. Απαντώντας στο ερώτημα του πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη (17.6.1880) «αν προκειμένου ν' ανοργανισθώσιν αι Επαρχίαι της Ευρωπαϊκής Τουρκίας κατά τας διατάξεις της Βερολινείου Συνθήκης συμφέρει υπό Ελληνικήν έποψιν να διατηρηθή η ενότης της Μακεδονίας ή προτιμότερον είναι να διαιρεθί εις Βορείαν και μεσημβρινήν Μακεδονίαν», οι δυο βασικοί πρόξενοι στην περιοχή θα ταχθούν αναφανδόν υπέρ της δεύτερης λύσης. «Εάν διοικητικώς διατελέση ενωμένη σύμπασα η Μακεδονία», προειδοποιεί χαρακτηριστικά από το Μοναστήρι ο Πέτρος Λογοθέτης, «η εν τοις μεσημβρινοίς και βορειοδυτικοίς μέρεσιν αυτής υπάρχουσα νυν αποχρόντως βουλγαρική μειονοψηφία προσλαμβάνουσα επίκουρον το κατά την βόρειον πολυπληθέστερον βουλγαρικόν στοιχείον θα δυνηθή ου μόνον να καταστήση ασφαλεστέραν υπέρ αυτής της πλειονοψηφίαν κατά την εν Θεσσαλονίκη μέλλουσαν να εδρεύση συνέλευσιν, αλλ' είναι έτι φόβος μη, δια της προσθήκης του μεγάλου τούτου βουλγαρικού χειμάρρου, αποβή αναποδράστως δια του χρόνου υπέρτερος του ελληνικού φυλετικός διαιτητής της αυτής χώρας και ίσως εν τέλει και ανατροπεύς παντός αμυντικού μέσου, εξ εκείνων, ών το ελληνικόν ποιούμενον μέχρι τούδε χρήσιν παρίστα αυτούς μέχρι σήμερον ευαριθμότερους αυτού. Πλην τούτου, ουκ ολίγοι των εν τη μεσημβρινή Μακεδονία Βουλγάρων κατοίκων, συνοικούντες και συμβιούντες μετ' άλλων βουλγαροφώνων ειλικρινώς αφοσιωμένων εις τον Ελληνισμόν και μετά Ελλήνων, παρέχουσιν επί του παρόντος εξ ανάγκης δείγματα πλαστής αφοσίωσεως εις αυτόν· αλλ' είναι φόβος μη εν ευθετωτέρω τινός δι' αυτούς καιρώ, καθ' όν αποτελεσθή η διοικητική ενότης της Μακεδονίας, αποκαλύψωσιν επιβούλους προς την ελληνικήν εθνότητα προαιρέσεις, ενώ νυν έχοντες υπ' όψιν την αριθμητικήν υπεροχήν των εν τη μεσημβρινή και βορειοδυτική Μακεδονία Ελλήνων, αποφεύγουσι να εκθέσωσι μετά παρρησίας τας αληθείς αυτών εθνικάς προαιρέσεις ενώπιον των συνοίκων αυτοίς Ελλήνων». Ως εκ τούτου, καταλήγει, «αν θεωρηθή απαραίτητος η ενότης της Μακεδονίας και κηρυχθή η διχοτομία αυτής απαράδεκτος [...], οιαδήποτε ζωή και ενέργεια και αν καταβληθώσι προς επιτυχίαν της πλειονοψηφίας εν τη ειρηνένη Συνελεύσει, το ελληνικόν στοιχείον θα διατελέση μειοψηφούν και το μέλλον της Μακεδονίας έσται σκοτεινόν»³.

Ακόμη σαφέστερος είναι ο συνάδελφός του στη Θεσσαλονίκη, Κωνσταντίνος Βατικιώτης: «Η σύστασις μιας αυτονόμου Μακεδονικής επαρχίας περιλαμβανούσης σύμπασαν την Μακεδονίαν κατά τα φυσικά και γεωγραφικά αυτής όρια», εκτιμά, «θα είχε το πλεονέκτημα

¹ FO 32/520, υπόμνημα Χ. Τρικούπη προς τον άγγλο επιτετραμμένο Έντουιν Κόρμπετ, συνημ. σε Corbet to Earl of Granville, Athens 30.7.1880, No.263, σλαβομακεδονική μετάφραση σε *Британски*, όπ.π. 2003, σ.470-1. Επίσης: Κωφός 1981, σ.150-1 και 2001, σ.213· Βακαλόπουλος 1983, σ.25.

² Кирил 1969, σ.435.

³ ΑΕΚ/1880/67-69 & 71, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις [2.7.1880], αρ.275.

ν' αποχωρίση οριστικώς τους εν Μακεδονία βουλγαροφώνους κατοίκους από τους Υπεραιμείους Βουλγάρους, αφ' ων άλλως τε διαφέρουσιν εν πολλοίς και κατά το γλωσσικόν ιδίωμα και κατά την προφοράν και κατά τα ήθη και έθιμα, και να συνυφάνη, ούτως ειπείν, αυτούς έτι μάλλον μετά των άλλων εν Μακεδονία συνοίκων λαών, μεθ' ών συνδέονται στενότερον και φυσικώς και ιστορικώς και δια της ταυτότητος των ποικίλων αναγκών και συμφερόντων κοινωνικών ή εμπορικών. Αλλ' εν τη Μεγάλη ταύτη αυτονόμω Επαρχία ο αμιγής ελληνισμός ήθελε κατέχει μικράν τινα γωνίαν αφ' ής ουδεμία ελπίς ότι θα ηδύνατο δια της υπερτέρας νοημοσύνης και δραστηριότητος να επικρατήσει εν τη διοικήσει της χώρας, τουναντίον μάλιστα κίνδυνος είναι μήπως καταπονηθή υπό του πολυπληθεστέρου όγκου των άλλων λαών, του βουλγαρικού τουτέστι και του τουρκικού». Η παλιότερη κοινωνική και πολιτισμική επικυριαρχία του ελληνικού πληθυσμού, που «καίτοι σμικρός, κατέχων όμως την πνευματικήν Αρχήν και τα εμπορικά κέντρα, εξήσκει μείζονα ηθικήν και υλικήν επίδρασιν επί των άλλων συνοίκων λαών των μη μουσουλμανικών και επ' αυτών έτι των κρατούντων μουσουλμάνων» έχει περάσει άλλωστε ανεπιστρεπτί, οι δε εξελίξεις των τελευταίων χρόνων «μετέβαλον τοσούτον τα πράγματα, ώστε νυν και αυτοί οι εν Βοδενοίς βουλγαρόφωνοι οίτινες υπέγραφον προ τριετίας το περίφημον εκείνο φιλελληνικόν Υπόμνημα προς την εν Κωνσταντινουπόλει Συνεδρίασιν των Μεγάλων Δυνάμεων, παρεπίσθησαν να υπογράψωσιν βουλγαρικής αναφοράς προς την εν Κων/πόλει εδρεύουσαν διεθνή Επιτροπήν υπό αντίθετον όλως έννοιαν». Η μοναδική λύση προβάλλει, ως εκ τούτου, σχεδόν αυτόματα: «Τούτων ένεκα κρίνεται προτιμώτερος προς το συμφέρον του Ελληνισμού ο διχασμός τοιουτοτρόπως ώστε να ήνε δυνατή ισχυρά επίδρασις του ελληνισμού επί του ενός μέρους, εγκαταλιπομένου του ετέρου εις την επίδρασιν είτε του βουλγαρισμού είτε ετέρων στοιχείων»¹. Ως προτιμότερη διαχωριστική γραμμή ο Βατικιώτης επιλέγει τον άξονα Πιρίν-Τσέρνα-Πρέσπα, ελάχιστα διαφορετικό από τη γραμμή Κρούσοβο-Περλεπές-Μορίχοβο-Στρώμνιτσα-Μπέλες που υποδεικνύει ο Λογοθέτης². Η πρότασή του, που θα υιοθετηθεί πλήρως από την κυβέρνηση Τρικούπη και τον ελληνικό προπαγναδιστικό μηχανισμό (ακόμη και με τις παραλείψεις της, όπως η μη αναγραφή του καζά Καστοριάς), καταλήγει στη διαμόρφωση μιας Βορειοδυτικής Μακεδονίας κυριαρχούμενης εντελώς από Σλάβους και Μουσουλμάνους και μιας «Μεσημβρινοανατολικής» η οποία θα περιλαμβάνει όλο το βιαλέτι Θεσσαλονίκης εκτός απ' τον καζά του Βέλες, τον καζά Γρεβενών (που τότε υπαγόταν ακόμη στο βιαλέτι Ιωαννίνων), το ναχιέ Μοριχόβου κι 9 καζάδες του βιαλετίου Μοναστηρίου (Μοναστηρίου, Φλώρινας, Καστοριάς, Κορυτσάς, Κολόνιας, Ανασελίτσας, Καϊλαρίων, Κοζάνης και Σερβίων). Με βάση τους υπολογισμούς του Βατικιώτη, ακόμη και σ' αυτό το τελευταίο βιαλέτι οι «καθαροί Έλληνες» θ' αποτελούσαν βέβαια μειοψηφία της τάξης του 22,5% (350.000 σε σύνολο 1.560.000 περίπου κατοίκων), θα ήταν δηλαδή πολύ λιγότεροι από τους μουσουλμάνους (623.000 ή 39,9%) και τους «Βουλγαροφώνους» ή «Βουλγάρους» (οι όροι

¹ ΑΕΚ/1880/48-51, Κ. Βατικιώτης προς Χ. Τρικούπη, Θεσ/νίκη 24.6.1880, αρ.684.

² ΑΕΚ/1880/51-52, Κ. Βατικιώτης, ό.π.· ΑΕΚ/1880/70-71, Π. Λογοθέτης, ό.π.

χρησιμοποιούνται εναλλάξ για να περιγράψουν το ίδιο ακριβώς σύνολο ανθρώπων), που υπολογίζονται σε 429.000 ή 27,5%· το υπόλοιπο 10,1% του πληθυσμού αποτελείται από Εβραίους (52.000), «Ελληνοβλάχους και Ελληνοαλβανούς» (45.000), «Αλβανούς» (50.000) και «άλλους» (11.000). Οι συσχετισμοί αυτοί θεωρούνταν ωστόσο αρκετά ευνοϊκοί για την εθνική υπόθεση, καθώς «το μεν Ελληνικόν και το Βουλγαρικόν στοιχείον ευρίσκονται εν ίση σχεδόν μοίρα, ο δε τουρκικός πληθυσμός δεν υπερτερεί κατά τοσούτον ώστε να ήνε δυνατόν να καταπιέζη τα άλλα στοιχεία είτε μόνα είτε συνηνωμένα»¹. Τελικά, όλοι αυτοί οι σχεδιασμοί έμειναν βέβαιοι στα χαρτιά, καθώς η μεταρρυθμιστική απόπειρα ουδόλως επιχείρησε να θίξει τον αριθμό και τα όρια των υφιστάμενων βιλαετιών. Η θεωρητική διχοτόμηση της Μακεδονίας επί χάρτου, με αποκλειστικό γνώμονα τις δυνατότητες επιβολής του ελληνικού κόμματος στο εσωτερικό του χριστιανικού πληθυσμού, θα επικυρωθεί ωστόσο «επιστημονικά» τα αμέσως επόμενα χρόνια, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, με την (ενεργό μέχρι σήμερα) θεωρητική κατασκευή περί «ιστορικής Μακεδονίας».

Όσον αφορά την εσωτερική διοικητική δομή των μακεδονικών βιλαετιών, το υπόμνημα που κατέθεσαν στις 5 Μαΐου 1880 οι πέντε εξαρχικές κοινότητες πρότεινε την κατάργηση της υφιστάμενης διοικητικής διαίρεσης σε σαντζάκια και καζάδες και την αντικατάστασή του από ένα αποκεντρωμένο σύστημα με βασικό διοικητικό κύτταρο το δήμο (nahiye ή müdirlik)². Η ελληνική πλευρά εναντιώθηκε κατηγορηματικά σε μια τέτοια εξέλιξη και, με υπόμνημα του πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη, ανέλαβε να εξηγήσει στις φιλικές της (τουλάχιστον) διπλωματικές αποστολές τους κινδύνους που συνεπαγόταν μια τέτοια επιλογή: «Λεδομένου ότι στις σημαντικότερες πόλεις της Θράκης και της Μακεδονίας το βουλγαρικό στοιχείο δεν είναι πλειοψηφικό», ενώ «αποτελεί την πλειοψηφία στα χωριά», διαβάζουμε, με την ανάδειξη του ναχιέ σε βασική διοικητική μονάδα «θα ασκεί επιρροή πάνω στις πόλεις κι η ισορροπία θα διαταραχθεί σε βάρος των άλλων φυλών. Συνεπώς, πρέπει να διατηρηθεί η υφιστάμενη διοικητική διαίρεση»³. Όπως ήταν λογικό, η παραδοχή αυτή ερμηνεύθηκε από τους παραλήπτες ως ευθεία ομολογία της «κυριαρχίας των Βουλγάρων ή των Σλάβων σε σχέση προς το ελληνικό στοιχείο» στις επίμαχες περιοχές⁴. Για όσους διατηρούσαν κάποιες αμφιβολίες, αποκαλυπτικές ήταν άλλωστε οι προειδοποιήσεις του κωνσταντινοπολίτικου «Νεολόγου» των ημερών προς τους εκπροσώπους των Δυνάμεων, να μην επαναλάβουν στη Μακεδονία το «ατυχές πείραμα» της Ανατολικής Ρωμυλίας, αποδεχόμενοι το «ζυγό της πλειονοψηφίας» πάνω στις μειονότητες. Τελικά, όπως θα δούμε παρακάτω, η αρμόδια ευρωπαϊκή επιτροπή ανέδειξε μεν το ναχιέ σε βασικό κύτταρο της προβλεπόμενης διοικητικής οργάνωσης, διατηρώντας ωστόσο παράλληλα ως ενδιάμεσους κρίκους τον καζά και το σαντζάκι⁵.

¹ ΑΕΚ/1880/52-54, Κ. Βατικιώτης προς Χ. Τρικούπη, Θεσ/νίκη 24.6.1880, αρ.684.

² Кирил 1969, σ.422.

³ FO 32/520, υπόμνημα Χ. Τρικούπη, ό.π., σ.470.

⁴ FO 32/520, Ed. Corbet to Earl of Granville, Athens 30.7.1880, No.263, σε *Британски*, ό.π. 2003, σ.469.

⁵ «Αι μεταρρυθμίσεις και οι ελληνικοί πληθυσμοί», *Νεολόγος* 3.6.1880, σ.2.

Η ενδεχόμενη καθιέρωση κι άλλων επίσημων γλωσσών δίπλα στα τουρκικά/οθωμανικά αποτέλεσε το δεύτερο σημείο ελληνοβουλγαρικής αναμέτρησης. Κεντρικός στόχος του ελληνικού μηχανισμού ήταν η αναγνώριση της ελληνικής ως δεύτερης επίσημης γλώσσας μετά τα τουρκικά, με ταυτόχρονο αποκλεισμό της βουλγαρικής από παρόμοια θεσμική αναβάθμιση. Ο οργανικός Νόμος της Ανατολικής Ρωμυλίας, τον οποίο ο βουλγαρικός μηχανισμός πρόβαλλε ως υπόδειγμα για τις διεκδικήσεις των εξαρχικών κοινοτήτων¹, πρόβλεπε την ισότιμη επίσημη χρήση 4 γλωσσών (βουλγαρικά, τουρκικά, γαλλικά κι ελληνικά), παρά το πολύ μικρό μέγεθος της εκεί ελληνογλώσσης κοινότητας· η χρήση της ελληνικής περιορίστηκε ωστόσο στην πράξη, με τη συνήθη πρακτική των «ερμηνευτικών» διατάξεων, στις περιοχές με ελληνόφωνο το 1/3 τουλάχιστον του πληθυσμού². Στη Μακεδονία η βασική αντιπαράθεση διεξήχθη στην επιτροπή του βιλαετίου Θεσσαλονίκης, γύρω από το άρθρο 21 του προτεινόμενου σχεδίου το σχετικό με τη γλώσσα των δικαστηρίων. Η αρχική διατύπωση όριζε πως «*αι αποφάσεις των Δικαστηρίων συντάσσονται εις την τουρκικήν ως επίσημον γλώσσαν του Κράτους*», προβλέποντας την έκδοση «*επικεκυρωμένων μεταφράσεών*» τους «*εις πάσαν άλλην γλώσσαν ομιλουμένην υπό της πλειονοψηφίας των κατοίκων τόπου τινός*»· όριζε, επίσης, ότι «*εκ των δικαστών προτιμώνται οι κάτοχοι των εγχωρίων γλωσσών*» και πως «*ανακριταί θα διορίζονται εκ των ειδοτών τας εντοπίους γλώσσας*»³. Ο μητροπολίτης Καλλίνικος διεκδίκησε την ισότιμη αναγνώριση της ελληνικής, απειλώντας ότι σε αντίθετη περίπτωση η ελληνορθόδοξη αντιπροσωπεία θα μπούκοτάρει τις εργασίες της επιτροπής⁴. Το σώμα διασπάστηκε, με 9 μέλη να θέλουν επίσημη γλώσσα μόνο την τουρκική κι 11 να έχουν διχαστεί μεταξύ της καθιέρωσης ως δεύτερης γλώσσας της ελληνικής ή «*της πλέον γνωστής*» χριστιανικής (που από τον πρόξενο Βατικιώτη ταυτιζόταν επίσης με την ελληνική)⁵. Ο ρώσος πρόξενος υποστήριξε το ελληνικό αίτημα, θεωρώντας το ως ένα πρώτο βήμα για την παράλληλη επισημοποίηση (και) της βουλγαρικής, ενώ ο άγγλος συνάδελφός του επέμεινε στην αποκλειστικότητα της τουρκικής, μεμφόμενος «*τους εισαγαγόντας την πρότασιν περί παραδοχής και της ελληνικής γλώσσης [...], φρονών ότι δια της αξιώσεως ταύτης θα εγερθώσι αι αυταί αξιώσεις και εκ μέρους των βουλγαροφώνων και των Βλάχων και των Ισραηλιτών και πάσης άλλης φυλής κατοικούσης τυχόν εν τω τόπω*», με τελικό αποτέλεσμα την έγερση μαζικών διεκδικήσεων για τη θεσμική κατοχύρωση της βουλγαρικής⁶.

Αυτό το τελευταίο ενδεχόμενο επέβαλε, τελικά, την αναδίπλωση και της ελληνικής πλευράς: «*Εάν ήθελε τυχόν καθιερωθή ως γλώσσα επίσημος και γραπτή η Βουλγαρική, είτε μόνη είτε και μετά της Ελληνικής*», εξηγεί ο Βατικιώτης στον αυστριακό συνάδελφό του, «*ήθελεν*

¹ Το κείμενο του είχε δημοσιευθεί γι' αυτό το σκοπό σε ειδικό φύλλο της προτεσταντικής εφημερίδας *Зорница*, του μόνου βουλγαρικού εντύπου που κυκλοφορούσε τότε ελεύθερα στο εσωτερικό της Μακεδονίας (Радев 1994, σ.93).

² Κωφός 1981, σ.146-7 και 2001, σ.210.

³ ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 18.12.1879, αρ.1246.

⁴ Кирил 1969, σ.416.

⁵ ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 11.12.1879, αρ.1224.

⁶ Кирил 1969, σ.417· ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 11.12.1879, αρ.1224.

άντικρυς αναιρεθή ο σκοπός της Βερολινείου συνθήκης και υποκατασταθή εις αυτόν ο δια της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου επιδιωκόμενος. Τουτ' έστιν η επικράτησις του βουλγαρικού στοιχείου καθ' άπασαν την Μακεδονίαν και η προοδοποίησις της ενώσεως αυτής μετά της Βουλγαρίας», αφού «τα βουλγαρικά κομιτάτα» δε θα δυσκολεύονταν πλέον «να πείσωσι τους βουλγαροφώνους κατοίκους ν' αποσκορακίσωσιν ως άχρηστον την Ελληνικήν γλώσσαν και να εισαγάωσιν εις τας Εκκλησίας και τα σχολεία των την Βουλγαρικήν ως γλώσσαν επίσημον και αναγκαίαν εις τας μετά των αρχών σχέσεις των, και δη και εις την εθνικήν των αποκατάστασιν». Απευθυνόμενος στον προϊστάμενό του υπουργό, ο ίδιος τονίζει πως «δεν του φαίνεται αναξία προσοχής» η εκτίμηση πως «η προσθήκη και της Ελληνικής γλώσσης μετά την Τουρκικήν αναγκαίως θα γεννήση την αξίωσιν της παραδοχής και της Βουλγαρικής γλώσσης δια τους βουλγαροφώνους κατοίκους, η παραδοχή δε ταύτης θα συνεπαγάγη αναγκαίως την ανατροπήν του εκκλησιαστικού και σχολικού καθεστώτος εν ταις μικταίς λεγομέναις επαρχίαις, τας κατοικουμένας αποκλειστικώς σχεδόν υπό βουλγαροφώνων κατοίκων»¹. Όταν τέλος ο μητροπολίτης ζητά τη γνώμη του για το ενδεχόμενο «να προκληθώσιν αναφοραί» του ελληνικού πληθυσμού υπέρ της καθιέρωσης της ελληνικής «ως επικρατούσης», ο πρόξενος θα τον αποτρέψει με το σκεπτικό ότι «τοιούτη ενέργεια ήθελεν προκαλέσει την αντίδρασιν και τον ανταγωνισμόν και ήθελε μεταφέρει την πάλην από της Επιτροπής εις επισφαλές στάδιον»². Το αποτέλεσμα ήταν να ψηφιστεί τελικά η αρχική διατύπωση κι αποκλειστική επίσημη γλώσσα να παραμείνει η τουρκική. Στη συνέχεια, η ελληνική διπλωματία θα περιορίσει τις προσπάθειές της για θεσμική αναβάθμιση (μόνο) της ελληνικής στο ασφαλέστερο γι' αυτήν πεδίο της αφανούς διπλωματικής ζύμωσης, χωρίς φυσικά το παραμικρό αποτέλεσμα³. Παρόμοια διατύπωση θα υιοθετηθεί τελικά και από την ευρωπαϊκή επιτροπή της Κωνσταντινούπολης, στο άρθρο 22 του τελικού νομοσχεδίου: η τουρκική αναγορεύεται σε μοναδική επίσημη γλώσσα, με πρόβλεψη μετάφρασης των νόμων, των διαταγών κι εγκυκλίων του βαλή καθώς και κάθε σημαντικού διατάγματος, εγκυκλίου ή επίσημης έκδοσης «στις βασικές γλώσσες του τόπου»⁴.

Το θεσμικό καθεστώς και η εδαφική δικαιοδοσία της Εξαρχίας αποτέλεσαν το τρίτο μεγάλο σημείο τριβής. Μεταξύ Ιουνίου 1878 και Ιανουαρίου 1880 ο έξαρχος είχε καταφύγει όπως είδαμε στη Φιλιππούπολη, με εξαίρεση μια σύντομη επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη το Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 1878⁵. Η συνθήκη του Βερολίνου δεν ανέφερε το παραμικρό σχετικά με το μεταπολεμικό καθεστώς της Εξαρχίας: η μοναδική συναφής διάταξη, το άρθρο 62 περί θρησκευτικής ελευθερίας, πρόβλεπε ότι «η ελευθερία κι εξωτερική άσκηση όλων των λατρειών διασφαλίζονται για όλους, και κανένα εμπόδιο δεν μπορεί να τεθεί

¹ ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 11.12.1879, αρ.1224.

² ΙΑΥΕ 1879/99.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 18.12.1879, αρ.1246.

³ *Български*, όπ.π. 2003, σ.471· Καρδαράς 1996, σ.54-6.

⁴ Schoroff 1904, σ.395.

⁵ Екзарх Йосиф 1992, σ.68-89.

είτε στην ιεραρχική οργάνωση των διαφόρων κοινοτήτων [communions] είτε στις σχέσεις τους με τους πνευματικούς αρχηγούς τους»¹. Επικαλούμενος τους εκκλησιαστικούς κανόνες που απαγορεύουν τη συνύπαρξη δυο ομόδοξων αρχιερέων στην ίδια επαρχία, ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ θα διεκδικήσει με υπομνήματά του προς τον άγγλο αντιπρόσωπο στην επιτροπή Ντράμοντ Γουόλφ (16.5.1879) και την Υψηλή Πύλη (12.1.1880) τον αποκλεισμό της Εξαρχίας από τις επαρχίες που απέμειναν στην οθωμανική επικράτεια, ακόμη κι από την -τύποις οθωμανική- Ανατολική Ρωμυλία, και τον περιορισμό της εδαφικής δικαιοδοσίας της στη Βουλγαρική Ηγεμονία². Την εκκλησιαστική αυτή επιχειρηματολογία συμπλήρωνε, φυσικά, η καθαρά πολιτική: ενδεχόμενη παραμονή του εξάρχου στην Ανατολική Ρωμυλία ή την Κωνσταντινούπολη κι αποστολή βουλγάρων επισκόπων στη Μακεδονία, προειδοποιεί τον Γουόλφ ο Ιωακείμ, ισοδυναμεί με αναβίωση της Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου μέσα σε μια δεκαετία· αντικανονικό έτσι κι αλλιώς, το φερμάνι του 1870 είναι πια «*παρελθόν*» αφού αναφερόταν σ' ένα βουλγαρικό λαό υποκείμενο στο σύνολό του στην οθωμανική κυριαρχία· στο εξής, η βουλγαρική εκκλησία πρέπει να οικοδομηθεί όπως η σερβική, που δεν έχει καμιά δικαιοδοσία πάνω στους αναμφισβήτητα σερβικούς πληθυσμούς της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και του Κοσσυφοπεδίου³. Προς την οθωμανική κυβέρνηση, ο πατριάρχης θα επικαλεστεί ένα επιπλέον στοιχείο: το βουλγαρικό Σύνταγμα του 1879, το άρθρο 39 του οποίου διακηρύσσει ότι «*η Βουλγαρική Ηγεμονία, αποτελούσα τμήμα της βουλγαρικής εκκλησιαστικής επικράτειας, εξαρτάται από εκκλησιαστικής πλευράς από την ανώτατη ηγεσία της βουλγαρικής εκκλησίας, οπουδήποτε και να βρίσκεται αυτή*» –διατύπωση με «*σκοπόν κατάδηλον*», που κατά τον Ιωακείμ επιβάλλει την άμεση ακύρωση του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας, την εκδίωξη της ηγεσίας της από την επικράτεια της Αυτοκρατορίας και την υπαγωγή όλων των ορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου στη αποκλειστική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου⁴. Το αίτημα του Ιωακείμ υιοθετήθηκε πλήρως από την ελληνική κυβέρνηση, με ενσωμάτωσή του στο υπόμνημα του Τρικούπη προς τις Δυνάμεις⁵, αλλά -ατύπως- και από τη ρωσική διπλωματία, που ευνοούσε ένα συμβιβασμό μεταξύ των δυο ορθόδοξων εκκλησιών στη βάση του εδαφικού διαχωρισμού σύμφωνα με τα νέα κρατικά σύνορα⁶. Στελέχη του βουλγαρικού εθνικού κινήματος και κράτους, όπως ο πατριάρχης της βουλγαρικής ιστοριογραφίας Μαρίν Ντρίνοφ, έβλεπαν επίσης θετικά μια μετακίνηση της έδρας της Εξαρχίας από την

¹ Schoroff 1904, σ.390.

² Καρδάρης 1998, σ.67-9 & 87-90.

³ Στο ίδιο, σ.67-9.

⁴ Στο ίδιο, σ.87. Ο πατριάρχης παραπέμπει σε λάθος άρθρο (35). Για το Σύνταγμα του 1879: Кирил 1970, σ.235 (διατύπωση § 39) & 198-204 (επεξεργασία)· Маркова 1994, σ.86· Константин Пандев, «Народностна дейност на Българската Екзархия (1878-1902 г.)», *Исторически Преглед*, 1 (1986), σ.24.

⁵ *Британски...*, όπ.п. (2003), σ.471.

⁶ Екзарх Йосиф 1992, σ.68-71, 76, 79, 98-100, 103, 113 & 122-4· Кирил 1969, σ.11-225· Снегаров 1929α, σ.44 και 1929β, σ.1-11· Пандев 1986, σ.25· Маркова 1994, σ.77· της ίδιας, «Дейността на Българската Екзархия в Македония и Одринска Тракия», МНИ 1994, σ.121-3· Христо Темелски, «Църковно-националната борба в Македония от 1870 до 1913 г.», *Македонски Преглед* 1(2000), σ.43.

Κωνσταντινούπολη στην Οχρίδα¹. Από το προσωπικό ημερολόγιο του εξάρχου διαπιστώνουμε πως αντίστοιχος προβληματισμός επικρατούσε, αρχικά τουλάχιστον, και στα ηγετικά κλιμάκια της Εξαρχίας· αρκετά γρήγορα επικράτησε ωστόσο η εκτίμηση πως η παραμονή του εξάρχου στην οθωμανική πρωτεύουσα ήταν αναγκαία προκειμένου να διασφαλιστεί η παρουσία του εξαρχικού μηχανισμού στις σλαβόφωνες επαρχίες της οθωμανικής Θράκης και κυρίως της Μακεδονίας². Η σταδιακή επιβολή αυτής της επιλογής σε συμμάχους κι αντιπάλους δεν υπήρξε φυσικά καθόλου εύκολη υπόθεση: για να αρθούν οι ρωσικές αντιρρήσεις, η Εξαρχία χρειάστηκε λ.χ. να καταφύγει για μια ακόμη φορά στο παλιό τέχνασμα του εκβιασμού της ορθόδοξης προστάτιδας με την απειλή προσχώρησης στην Ουνία³. Όταν πάλι η Πύλη πίεσε τον Ιωσήφ να ξεκαθαρίσει τις σχέσεις του με την Ηγεμονία και το Σύνταγμά της, αυτός ανέπτυξε στους οθωμανούς αξιωματούχους ένα σχέδιο ουσιαστικής αυτονόμησής του από τη Σόφια δια της παραχώρησης στην Εξαρχία αρκετών επαρχιών σε Μακεδονία και Θράκη για τη σύσταση τοπικής Ιεράς Συνόδου και τη συντήρηση του μηχανισμού της αποκλειστικά και μόνο από το οθωμανικής υπηκοότητας ποιμνιό του⁴. Το όλο ζήτημα θα μείνει έτσι εκκρεμές ως τα τέλη του 1883, οπότε η διατήρηση της Εξαρχίας στην οθωμανική επικράτεια και η παραμονή του εξάρχου στην Κωνσταντινούπολη επισημοποιήθηκαν με την πανηγυρική ακρόαση του τελευταίου απ' το σουλτάνο⁵.

Η επιβεβαίωση της συμβολικής παρουσίας του εξάρχου στην οθωμανική πρωτεύουσα δεν συνεπαγόταν ωστόσο αυτόματα κι επισημοποίηση της δράσης του εξαρχικού μηχανισμού στις μακεδονικές επαρχίες. Το σημαντικότερο πρακτικό ζήτημα, αυτό του διορισμού εξαρχικών αρχιερέων ως επίσημα αναγνωρισμένων εθναρχών, θα παραμείνει έτσι εκκρεμές μέχρι τέλους. Ακόμη κι η σχετική ρύθμιση (άρθρο 286) του νομοσχεδίου που επεξεργάστηκε η ευρωπαϊκή επιτροπή αφήνει εδώ την πρωτοβουλία στα χέρια των οθωμανικών αρχών: «Οι αρχιερείς και οι αξιωματούχοι των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων θα λαμβάνουν, όπως και στο παρελθόν, το χρίσμα τους από την Υψηλή Πύλη. Αν μια χριστιανική κοινότητα στερείται ποιμένες του δόγματός της και υποβάλει σχετικό αίτημα, η αυτοκρατορική κυβέρνηση πρέπει να ερευνήσει χωρίς καθυστέρηση αν το αίτημα δεν εγείρει αντιρρήσεις και, σ' αυτή την περίπτωση, να το ικανοποιήσει»⁶. Ήδη από την πρώτη συνομιλία του με το Μεγάλο Βεζίρη, το Νοέμβριο του 1878, ο Ιωσήφ είχε ζητήσει την αποστολή εξαρχικών επισκόπων στη Μακεδονία «για την

¹ Темелски 2000, σ.43.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.68-9, 76 & 113.

³ Маркова 1994, σ.79.

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.115-6.

⁵ Von Mach 1907, σ.25· Пандев 1986, σ.26· Петров – Темелски 2003, σ.114· Маркова 1994, σ.125-8. Για τα διαμειφθέντα κατά την ακρόαση (17.12.1883): Екзарх Йосиф 1992, σ.126-7. Εκτίμηση του Ιωσήφ, μετά τις συνομιλίες του με το σουλτάνο και το Μ. Βεζίρη, ήταν πως όφειλε την αναγνώρισή του στο γεγονός ότι ο ρώσος πρέσβης «έχει ζητήσει να απομακρυνθεί ο εξάρχος απ' την Κωνσταντινούπολη και πως οι Τούρκοι ποτέ δεν κάνουν αυτό που θέλουν οι Ρώσοι» (όπ.π., σ.128).

⁶ Schoroff 1904, σ.456. Πρβλ. Екзарх Йосиф 1992, σ.96, για τις κατ' ιδίαν σχετικές διαπιστώσεις του εξάρχου. Μια ρύθμιση ευνοϊκότερη για την Εξαρχία προτάθηκε απ' τον άγγλο αντιπρόσωπο Φιτζμόρις, χωρίς αποτέλεσμα (Пандев 1986, σ.24).

ειρήνευση των πνευμάτων» εκεί, υποβάλλοντας μάλιστα στην Πύλη και σχετικό κατάλογο επαρχιών ως πρώτο βήμα, κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, διεκδίκησε την έκδοση βερατίων για τις τρεις μητροπόλεις που είχαν ήδη αναγνωριστεί ως εξαρχικές κατά την προηγούμενη δεκαετία¹. Οι ήδη εκτεθειμένοι (και φυγάδες) μητροπολίτες Οχρίδας Ναθαναήλ και Σκοπίων Κύριλλος εξαναγκάστηκαν το 1880-81 σε παραίτηση, για να διευκολυνθεί η έκδοση βερατίων για τους διαδόχους τους². Η απόπειρα ωστόσο του εξάρχου στις αρχές του 1883 να λειτουργήσει de facto την Ιερά Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη με δυο μητροπολίτες της Ανατ. Ρωμυλίας κατεστάλη ταχύτατα από τις οθωμανικές αρχές, που υποχρέωσαν τους μητροπολίτες να επιστρέψουν στις έδρες τους και τον επικεφαλής της βουλγαρικής εκκλησίας ν' αποσυρθεί για διακοπές³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κι εδώ οι στρατηγικοί σχεδιασμοί επί χάρτου των στελεχών του βουλγαρικού μηχανισμού, καθώς εμφανίζουν μια αποκαλυπτική συμμετρία με τις αντίστοιχες επεξεργασίες των ελλήνων ομολόγων τους. Σε αντίθεση προς τις μεγαλοϊδεατικές διακηρύξεις περί «ενιαίου λίκνου του βουλγαρισμού», οι ρεαλιστικές εισηγήσεις επικεντρώνονται κι εδώ στη «θυσία» των πιο αμφίβολων περιοχών για τη θεσμική κατοχύρωση και πολιτική διασφάλιση της ενδιάμεσης ζώνης. Ο Μαρίν Ντρίνοφ θα υποβάλει π.χ. τον Αύγουστο του 1878 στο ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Αλεξέι Λαμπανόφ σημείωμα στο οποίο κατανέμει τις μακεδονικές και θρακικές επαρχίες σε τέσσερα διαφορετικά υποσύνολα: (α) επαρχίες που ήδη είχαν κριθεί ως εξαρχικές και θα έπρεπε να παραμείνουν τέτοιες (Βέλες, Σκόπια, Οχρίδα), (β) επαρχίες όπου ήδη πριν από την Ανατολική κρίση είχε δρομολογηθεί από τις αρχές η διαδικασία προσχώρησής τους στην Εξαρχία και δεν θα παρουσιάζονταν δυσκολίες για την ολοκλήρωσή της (Δίβρα, Πολυανή, Στρώμνιτσα), (γ) επαρχίες χωρίς ελληνικό πληθυσμό με κυρίαρχο το «βουλγαρικό» στοιχείο που μπορούν εύλογα να διεκδικηθούν απ' την Εξαρχία (Μελένικο, Πελαγονία, Μογλενά, Βοδενά) και (δ) επαρχίες στις οποίες υπάρχει και ελληνόφωνος πληθυσμός, η προσχώρησή τους στην Εξαρχία «δεν είναι εύκολη» και η διεκδίκησή τους θα πρέπει ίσως «να εναποτεθεί στο μέλλον» (Σέρρες, Καστοριά, Δράμα, Θεσσαλονίκη, Αδριανούπολη)⁴. Ακόμη πιο πραγματιστής, ο εξάρχος Ιωσήφ στις συνομιλίες του με το ρώσο πρέσβη τον Ιανουάριο του 1881 αποδέχεται το ενδεχόμενο «να αφεθούν στο Πατριαρχείο» εννιά νοτιότερες επαρχίες (Καστορίας, Μογλενών, Βοδενών, Θεσσαλονίκης, Σερρών, Δράμας, Ξάνθης, Μαρωνείας κι Αδριανουπόλεως) ως αντάλλαγμα για την άρση του σχίσματος και την αναγνώριση της εξαρχικής δικαιοδοσίας στις βορειότερες περιοχές⁵. Σε αντίθεση με τους ομοειδείς ελληνικούς σχεδιασμούς, οι εισηγήσεις αυτές διακρίνονται ωστόσο από άκρως ανεδαφικές εκτιμήσεις της εθνολογικής πραγματικότητας του

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.71-2.

² Маркова 1994, σ.128.

³ Пандев 1986, σ.25· Темелски 2000, σ.46· Екзарх Йосиф 1992, σ.114-9.

⁴ Кирил 1969, σ.25.

⁵ Екзарх Йосиф 1992, σ.100.

τόπου, αποκαλυπτικές της αυτοπεποίθησης -και της ανωριμότητας- του νεαρού ακόμη βουλγαρικού εθνικισμού. Ο Ιωσήφ ισχυρίζεται π.χ. επανειλημμένα στο ημερολόγιό του ότι στη Μακεδονία υπάρχουν ενάμιση εκατομμύριο αλύτρωτοι Βούλγαροι, ότι την κατοικούν «*οκτώ μέρη Βούλγαροι κι ένα μέρος Έλληνες*», συνεπώς «*είναι βουλγαρική χώρα*» κ.ο.κ.¹

Η ευρωπαϊκή επιτροπή παρέδωσε, όπως είδαμε, το τελικό σχέδιο νόμου στην Πύλη τον Αύγουστο του 1880. Επρόκειτο για ένα εκτενές συνταγματικό κείμενο το οποίο κατοχύρωνε σε γενικές γραμμές τις ατομικές ελευθερίες (§ 3-19) και την ισονομία των κατοίκων ανεξαρτήτως θρησκείας ή εθνικότητας (§ 2 & 21), προβλέποντας μια διοικητική οργάνωση με δυο ισχυρούς πόλους: το δήμο (*nahiye*) και το βιλαέτι, διατηρώντας τους καζάδες και τα σαντζάκια ως ενδιάμεσες αλλά αποδυναμωμένες βαθμίδες. Οι σημαντικότερες ρυθμίσεις αφορούσαν την εκβάθρων αναδιοργάνωση της Δικαιοσύνης (§ 215-263), τη ρητή πρόβλεψη για διορισμό μη μουσουλμάνων καϊμακάμηδων και μουτεσαρίδηδων στους καζάδες και τα σαντζάκια όπου οι μη μουσουλμάνοι αποτελούν την πλειοψηφία (§ 21) και την εξίσου ρητή απαγόρευση χρησιμοποίησης άτακτων «βοηθητικών» σωμάτων για την επιβολή της δημόσιας τάξης (§ 25), την πλήρη ελευθερία θρησκευτικής οργάνωσης κι επικοινωνίας των αναγνωρισμένων θρησκευτικών κοινοτήτων «*με τους πνευματικούς ηγέτες τους, γηγενείς ή ξένους*» (§ 277), την υποχρεωτική πρωτοβάθμια εκπαίδευση στη γλώσσα των μαθητών (§ 269 & 274), την ελεύθερη σύσταση σχολείων από ιδιώτες (§ 268), την ελεύθερη διδασκαλία κάθε γλώσσας «*ζωντανής ή νεκρής*» στα κοινοτικά σχολεία (§ 274), τη δημόσια χρηματοδότηση των τελευταίων ανάλογα με τη φορολογική συμβολή των αντίστοιχων κοινοτήτων (§ 265), κυρίως όμως τη θεσμοθέτηση της δημοκρατικής αρχής για την εκλογή των συλλογικών οργάνων σε όλα τα επίπεδα (§ 24 & 179-214) με παράλληλη διατήρηση στοιχείων του κοινοτισμού των μιλέτ, όπως η αυτοδίκαιη εκπροσώπηση των «εθναρχών» αρχιερέων στα Δ.Σ. βιλαετιών και σαντζακιών (§ 67 & 114) ή η επίσημη εκπροσώπηση των εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων από την αναγνωρισμένη ηγεσία τους (§23)². Στη συνοδευτική έκθεσή της, η επιτροπή εκτιμούσε πως ο Οργανικός αυτός Νόμος μπορούσε να εφαρμοστεί σε όλες τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων των νησιών του Αιγαίου, με εξαίρεση «*ορισμένα τμήματα της Αλβανίας*» και -όσον αφορά το διοικητικό μόνο σκέλος- τα περίχωρα της οθωμανικής πρωτεύουσας³. Μολονότι απείχε πολύ από τα όνειρα ανεξαρτησίας ή αυτονομίας που έτρεφε η μεγάλη πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού, η όλη ρύθμιση συνιστούσε αδιαμφισβήτητη τομή σε σχέση με το υφιστάμενο καθεστώς –εξ ου και, τελικά, δεν εφαρμόστηκε ποτέ⁴. «*Εσσεί ανεφάρμοστον*» παρέμεινε και το (πολύ συντηρητικότερο)

¹ Στο ίδιο, σ.72-3 & 116-7. Η ψευδαίσθηση του «1½ εκατομμυρίου Βουλγάρων» εξακολουθεί να στοιχειώνει το λόγο του εξάρχου ακόμη και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα (Величко Георгиев - Стайко Трифонов, *Εκzarx Йосиф I. Писма и доклади*, Σόφια 1994, σ.222).

² Schoroff 1904, σ.392-464.

³ Στο ίδιο, σ.465-6.

⁴ Μια πρώτη ένδειξη για τις προθέσεις της Πύλης αποτελεί η σχετική ανακοίνωση του οθωμανικού Υπ. Εξωτερικών (3.10.1880) που, με αρκετά συγκεκριμένο λεξιλόγιο, θέτει ως προϋπόθεση εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων να μην

«μεταρρυθμιστικό» διάταγμα που εκδόθηκε τον Απρίλιο του 1896 για να καθυστερήσει τις ευρωπαϊκές αντιδράσεις μετά τις σφαγές των Αρμενίων της Κωνσταντινούπολης¹. Στο γύρισμα του αιώνα, η εφαρμογή του άρθρου 23 της συνθήκης του Βερολίνου αποτελεί έτσι παρελθόν για όλες τις Δυνάμεις, ενώ -παρά τους σχετικούς φόβους της Αθήνας- ακόμη και οι κυβερνήσεις της Σόφιας αποφεύγουν πια να θέσουν ζήτημα εφαρμογής του². Στο εξής, η αντιπαράθεση των εθνικών κέντρων, μηχανισμών και κομμάτων για τον έλεγχο των μακεδονικών επαρχιών θα διεξαχθεί σ' ένα θεσμικό και κοινωνικό περιβάλλον τυπικά οθωμανικό.

«οδηγούν σε απόσχιση των επίμαχων επαρχιών της Αυτοκρατορίας», να «διασφαλίζουν την πλήρη κυριαρχία της Υψηλής Πύλης» σ' αυτές και «να είναι σε πλήρη αρμονία με τα δικαιώματα και συμφέροντα της Αυτοκρατορίας» (όπ.π., σ.467).

¹ Πολυχρονιάδης 1913, σ.36· Силинов 1933, σ.62-3. Για το κείμενο του διατάγματος: Schoroff 1904, σ.528-31· UCM 1985, τ.Α', σ.439-42 (σε αρκετά κακή αγγλική μετάφραση).

² ΑΑΡ/6, Δ. Κουντουριώτης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Ρώμη 18.4.1901, αρ.125· ΑΑΡ/6, Κλ. Ραγκαβής προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Βερολίνο 21.4/4.5.1901, αρ.185· ΑΑΡ/6, Alexandropoulos προς Υπ.Εξ., St Peterbourg 25.4.1901, Corie, ά.α.· ΑΑΡ/6, Delyanni προς Υπ.Εξ., Paris 29.4.1901, Αντίγραφο τηλεγραφήματος, ά.α.· ΑΑΡ/6, Γ. Μάνος προς πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη, Εν Βιέννη 29.4/12.5.1901, αρ.195.

Μέρος Γ΄.

ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

ΕΘΝΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ

Η φάση του Μακεδονικού Ζητήματος που εγκαινιάζεται μετά το συνέδριο του Βερολίνου εμφανίζει μια καθοριστική ειδοποιό διαφορά σε σχέση με την προηγούμενη: καθοδηγητικά κέντρα της αντιπαράθεσης των κατά τόπους εθνικών κομμάτων δεν είναι πια οι ηγεσίες των χριστιανικών μιλέτ της Κωνσταντινούπολης αλλά τα εθνικά κράτη που έχουν σχηματιστεί εκτός οθωμανικής επικράτειας. Πατριαρχείο κι Εξαρχία διαθέτουν φυσικά κάποια περιθώρια αυτονομίας, εξαιρετικά συρρικνωμένα όμως σε σχέση με την προηγούμενη φάση, καθώς η αδυναμία τους να συντηρηθούν αυτοτελώς (άμεση απόρροια της λυσσαλέας διαμάχης τους για τον προσεταιρισμό του διαμφισβητούμενου ποιμνίου) καθυποτάσσει επί της ουσίας τις εθνικές εκκλησίες στα κελεύσματα των αντίστοιχων εθνικών κρατών που από «σύμμαχοι» μετατρέπονται σε *de facto* επικυρίαρχους. Η οικονομική και πολιτική αυτή εξάρτηση συνοδεύεται απ' την εντεινόμενη εκκοσμίκευση του λόγου των αντιμαχόμενων παρατάξεων, σε βάρος της προεθνικής εκκλησιαστικής επιχειρηματολογίας: ακόμη και στην περίπτωση του ελληνικού κόμματος, η τελευταία μετατρέπεται όλο και περισσότερο σ' ένα τυπικό κέλυφος καθώς ο βασικός μηχανισμός ιδεολογικής εγχάραξης -το σχολείο- εκφέρει ένα λόγο ως επί το πλείστον κοσμικό.

Για τα αντιμαχόμενα βαλκανικά κράτη, ο αγώνας δρόμου για την κατάκτηση της Μακεδονίας αποτελεί το κλειδί για την ηγεμονία (ή -σε περίπτωση αποτυχίας- την περιθωριοποίηση) στην ευρύτερη περιοχή, σε μιά εποχή που η προβλεπόμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιτρέπει κάθε λογής φαντασιώσεις για την κάλυψη του διαφαινόμενου κενού εξουσίας. Η αίσθηση του κατεπείγοντος και ιστορικού χαρακτήρα της αναμέτρησης αποτυπώνεται πανηγυρικά στην εκατέρωθεν εθνικιστική φιλολογία. «*Το μέλλον ημών έγκειται εν Μακεδονία, εν τη εξεγέρσει και ανυψώσει των Μακεδόνων Βουλγάρων*», διακηρύσσει ο γραμματέας της Εξαρχίας Ατανάς Σόποφ στο φυλλάδιο που εξέδωσε ψευδώνυμα το 1885 ως συμπύκνωση του πολιτικού προγράμματος της ηγεσίας του millet-i Bulgar. «*Το ημέτερον μεγαλείον, η μέλλουσα ημών υπαρξίς ως κράτους επί της χερσονήσου του Αίμου δεν είναι παρά εκεί. Άνευ της Μακεδονίας βουλγαρικόν κράτος επί της χερσονήσου του Αίμου είναι άνευ σημασίας, άνευ ιδέας*»¹. Πανομοιότυπη γλώσσα χρησιμοποιούν, την ίδια ακριβώς εποχή, τα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού. «*Η Μακεδονία είναι χώρα άνευ της οποίας η Ελλάς δεν δύναται να υπάρξη*», αποφαινεται το 1885 ο πράκτορας του Υπ.Εξ. Μιχαήλ Χρυσόχοου. «*Απεθαύμαζον άλλοτε την Θεσσαλίαν και είχαν δίκαιον, αλλ' ηγνόουν την Μακεδονίαν. Η χώρα αύτη έχει τοιαύτας καλονάς, οίας ουδαμού πιστεύω ότι δύναται τις ν' απαντήση. [...] Η Μακεδονία έχει πεδιάδας και κοιλάδας πολλάς, διασχίζεται υπό ποταμών*

¹ Οφέικωφ 1885, σ.3. Για τη λειτουργία και απήχηση του φυλλαδίου: Villari 1905, σ.143· Bérard 1987, σ.240-1. Ο Ευάγγελος Κωφός το αποδίδει λανθασμένα όχι στον Σόποφ αλλά στον πολύ μεταγενέστερο γραμματέα της Εξαρχίας, Ντίμιταρ Μίσεφ (Kofos 1964, σ.13).

μεγάλων και έχει λίμνας όπως καμία χώρα εις ίσον χρόνον. Έχει όρη πολλά και μεγάλα και δάση άπειρα και πόλεις όσας δεν έχει η Ελλάς άπασα νυν»¹. «Άνευ Μακεδονίας δεν υπάρχει ελληνικόν μέλλον», συμπληρώνει την επόμενη χρονιά ο πρώην γυμνασιάρχης Κοζάνης και Σερρών Ιωάννης Καλοσύτης, στο βιβλιαράκι που συνέταξε «κατά προτροπήν» του Χαριλάου Τρικούπη. «Άνευ Μακεδονίας δεν πρόκειται να υπάρξει Ελλάς ούτε μικρά ούτε μεγάλη. Η Μακεδονία είναι το προπύργιον της ελληνικής αυθυπαρξίας και η εγγύησις του μεγάλου αυτής μέλλοντος. [...] Η Μακεδονία είναι η κλεις του ανατολικού ζητήματος. Ο κύριος της Μακεδονίας είναι ο ηθικός ηγεμών της Ανατολής ολοκλήρου»². Ως αποδεικτικά στοιχεία επιστρατεύονται κι εδώ «ο αμύθητος πλούτος», οι συγκοινωνιακοί κόμβοι (ιδίως τα λιμάνια), η στρατηγική γεωγραφική θέση και τα «θεοφρούρητα σύνορα» της περιοχής, που εξασφαλίζουν «την άμυναν των νοτιώτερον κειμένων ελληνικών χωρών και την προστασίαν των προς ανατολάς παμμεγίστων συμφερόντων του ελληνισμού»³. Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος κινούνται και οι παρατηρήσεις του Αθανασίου Ευταξία, στο φυλλάδιο που τύπωσε το 1880 «ως χειρόγραφον» για την εμπιστευτική ενημέρωση των σχεδιαστών της εθνικής πολιτικής: «κέντρον και πυρήν» της τότε Ευρωπαϊκής Τουρκίας χάρη στην «ευρείαν έκτασιν και μεγάλην γονιμότητα του εδάφους αυτής, τα πολλά και πλούσια μεταλλεία, ά περικλείει εν τοις κόλποις αυτοίς» αλλά και «την εξαίρετον γεωγραφικήν αυτής θέσιν», η Μακεδονία «έχει ιδιαιτέραν σημασίαν δια τον ελληνισμόν, ου μόνον δια τας ιστορικές αυτής αναμνήσεις, αλλά και διότι δι' αυτής άγει η οδός, εφ' ής και μόνης ούτος έχει να επεκτείνη και επί τας λοιπάς ανατολικώτερον αυτής κειμένας ελληνικάς χώρας τα όρια αυτού, και ής άνευ θα περιορίζεται αυτός εις μόνην την μικράν γωνίαν γης, ήν τανόν κέκτηται»⁴. Παρεμφερές γεωπολιτικό σκεπτικό υιοθετεί τέλος ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, όταν την άνοιξη του 1884 οριοθετεί επί χάρτου τις ελληνικές βλέψεις στην περιοχή: «Αν ποτέ το ελληνικόν βασίλειον μέλλη να λάβη έκτασιν χωρογραφικήν κατά τας υποδούλους ελληνικάς χώρας, η έκτασις αύτη δεν ωφελεί να επέλθη δια της προσλήψεως μόνον των αμφισβητουμένων ελληνικών νήσων. Απαραίτητον είναι να προσλάβωμεν ήπειρον χώραν προ πάντων, ήτοι χώραν ικανήν να αποτελέση τον κορμόν κράτους αξίου να λαμβάνηται υπ' όψιν εν τη Ανατολή. [...] Μόνον ηπειρωτικός όγκος αξιόλογος δύναται να καταστήση την Ελλάδα κράτος ικανόν να ωφεληθή και εκ των θαλασσίων και νησιωτικών αυτής πλεονεκτημάτων. Τον όγκον τούτον δεν δύναται να εύρη άλλοθι ή εν Μακεδονία»· εκτός των άλλων πλεονεκτημάτων της, η τελευταία «αποτελεί τον κυριώτατον δεσμόν, δι' ού συνάπτεται ο ενταύθα Ελληνισμός προς τον επέκεινα, και είναι επομένως ο αληθής ομφαλός του περί το Αιγαίον συγκεντρουμένου απανταχόθεν Ελληνικού έθνους»⁵.

¹ ΑΧΤ/4/241^α, Μ. Χρυσόχοου προς Κ. Ισχύμαχο, Εν Θεσ/νίκη 22.10.1885. Για τη χρηματοδότηση του συντάκτη από τα μυστικά κονδύλια του Υπ.Εξ. «δι' υπηρεσίας υπέρ εθνικών συμφερόντων»: ΑΣτΔ/30/44.

² Καλοσύτης 1886, σ.8, 96 & 24. Για την εμπλοκή του Τρικούπη στη σύνταξη του βιβλίου: Πέννας 1966, σ.419.

³ Καλοσύτης 1886, σ.23-4, 10-5 & 29-30.

⁴ Αθανάσιος Ευταξίας, Το έργον του Ελληνισμού εν Μακεδονία, Εν Αθήναις 1880, σ.7. Πρβλ. Καράβας 2010, σ.253.

⁵ ΑΣτΔ/214/7, ΣΔΕΓ (πρόεδρος Κ. Παπαρρηγόπουλος, γραμματεύς Γ. Ζολώτας) προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Αθήνησι 11.3.1884, αρ.243.

Δεν πρόκειται για εμπνεύσεις της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής και μόνο. Δυο δεκαετίες αργότερα, η ίδια συλλογιστική αναπτύσσεται -επί το σφαιρικότερο- στο βιβλίο του δικηγόρου Ιωάννη Χοϊδά: «*Δια τους Σέρβους και Βουλγάρους*», γράφει, «*η προσάρτησις της Μακεδονίας θα ήνοιγε την προς την Μεσόγειον θύραν, άνευ της οποίας η Σερβία και η Βουλγαρία θα παραμείνωσι διαρκώς απλά πολιτικά συντρίμματα, εξαρτώμενα από των ναυτικών αυτών γειτόνων. Ενώ ο ελληνισμός κάτοχος της Μακεδονίας θα εύρισκεν εν αυτή τον σιτοβολώνα αυτού, εν δε τη μελλούση ελληνική κοινωνία οι αγροτικοί αυτής πληθυσμοί θα απετέλουν το αναγκαίον αντιστάθμισμα εις τους ναυτικούς της Ελλάδος πληθυσμούς· χωρίς να μας διαφύγη συνάμα ότι ουδέποτε η Ελλάς θα ηδύνατο να παραιτηθή των δυο σταθμών, τους οποίους αι ελληνικόταται της Καβάλλας και Ξάνθης πόλεις αποτελούσιν επί της οδοῦ, ήτις θα ωδήγει αυτήν από της Θεσσαλονίκης εις την Αγίαν Σοφίαν. [...] Η Βουλγαρία έχει ανάγκην λιμένος επί του Αρχιπελάγους, όπως αποκτήσῃ την πολιτικήν και εμπορικήν αυτής ανεξαρτησίαν και πάσῃ εξαρτωμένῃ υπό των Ρώσων, κατόχων της Μαύρης Θαλάσσης, και των Τούρκων, κατόχων των στενών. Δια δε την Ελλάδα αποβαίνει απαραίτητος η αδιάκοπος μεταξύ Αθηνών και Πόλεως γραμμὴ λιμένων και αποικιών»¹. Οι μελλοδραματικοί τόνοι επαναλαμβάνονται σε άρθρα, ομιλίες και λαϊκότερες εκδόσεις², θα επαναδιατυπωθούν δε επί το ιδεαλιστικότερον από τον Ίωνα Δραγούμη, σε μιά φράση-κλισέ που θα γίνει το θούριο της εθνικής εξόρμησης των επόμενων χρόνων: «*Αν τρέξουμε να σώσουμε τη Μακεδονία, η Μακεδονία θα μας σώση. Θα μας σώση από τη βρώμα όπου κυλιόμαστε, θα μας σώση από τη μετριότητα κι από την ψοφιοσύνη, θα μας λυτρώση από τον αισχρό τον ύπνο, θα μας ελευθερώση. Αν τρέξουμε να σώσουμε τη Μακεδονία, εμείς θα σωθούμε!*»³*

Η ίδια αίσθηση επείγουσας γεωπολιτικής αναγκαιότητας κυριαρχεί στη φιλολογία και του τρίτου βασικού διεκδικητή της περιοχής, του σερβικού εθνικισμού. «*Αν δεν εξασφαλίσει για τον εαυτό της την έξοδο στη θάλασσα του Αιγαίου την ημέρα εκείνη κατά την οποία θα επέλθει ο διαμελισμός της Τουρκίας, τότε η Σερβία θα καταστραφεί*», διακηρύσσει χαρακτηριστικά το 1903 ο Σφέτα Σίμιτς, ενώ ένας άλλος συγγραφέας της ίδιας εποχής είναι ακόμη σαφέστερος: «*Θ' απαιτήσουμε τη Μακεδονία και θα αγωνιστούμε γι' αυτή, ανεξάρτητα από το εάν και πόσοι Σέρβοι κατοικούν εκεί, τίνος το ιστορικό ή εθνογραφικό δικαίωμα υπερισχύει και τι είπαν διάφοροι ταξιδιώτες για το λαό που κατοικεί στη Μακεδονία. Μας είναι απαραίτητη, πρέπει να την έχουμε, δεν έχουμε άλλη διέξοδο*»⁴. Ήδη από το 1887, σε «*όλους ακαδημαϊκή*» συνομιλία του με τον έλληνα πρσβεβυτή στο Βελιγράδι, ο βασιλιάς Μίλαν

¹ Χοϊδάς 1908, σ.23-4. Η λέξη *αδιάκοπος* υπογραμμισμένη στο πρωτότυπο.

² «*Η Μακεδονία*», *Εφημερίς* (Αθήνα), 8.5.1888, σ.1' «*Ξενικά εν Μακεδονία ενέργειαι*», *Εφημερίς*, 15.5.1888, σ.2' «*Καιρός να ρηθή η αλήθεια*», *Εφημερίς*, 28.6.1888, σ.1' Εταιρεία ο Ελληνισμός, *Τα δίκαια του Ελληνισμού εν Μακεδονία και Θράκη*, Εν Αθήναις 1895, σ.69' Κ., «*Μακεδονία*», *Ελληνισμός*, 11.1900, σ.481-4' *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β' (1909), σ.87' «*Το μέγα του Ελληνισμού δράμα*», *Το Κράτος* (Αθήνα), 7.8.1903, σ.1' Αθανάσιος Ευταξίας, «*Η Μακεδονία*», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ' (1911), σ.73.

³ Ίδας, *Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, Αθήνα γχ (π.έ. 1907), σ.15.

⁴ Κων/νος Κατσάνος, «*Η Μακεδονία των Σέρβων, 1870-1941*», σε *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο*, Αθήνα 2008, σ.220-1.

φρόντισε άλλωστε να ξεκαθαρίσει πως «εγνώριζεν ότι η Νότιος Μακεδονία κατοικείτο υπό Ελλήνων, αλλ' ότι εάν η Σερβία επρόκειτο να υπάρξει και εν τω μέλλοντι ως Κράτος, έδει να έχη και διέξοδον και λιμένας εις την θάλασσαν»¹.

Οριοθετήσεις και διαπραγματεύσεις

Παρά τους μεσσιανικούς τόνους της εκατέρωθεν εθνικιστικής φιλολογίας, τα βαλκανικά πολιτικά επιτελεία επιδεικνύουν την ίδια εποχή αξιοσημείωτο ρεαλισμό όσον αφορά την οριοθέτηση των πραγματικών βλέψεών τους πάνω στα αλύτρωτα μακεδονικά εδάφη. Και στις τρεις χώρες είναι ορατή μια διάσταση ανάμεσα στη μαξιμαλιστική ρητορική που επικρατεί στο δημόσιο λόγο και στις προσπάθειες των διαχειριστών της κρατικής πολιτικής για τη χάραξη εφικτών στόχων ή, ακόμη περισσότερο, για την εξεύρεση ενός συνδιαλλακτικού *modus vivendi* με τους ομόλογούς τους φορείς των ανταγωνιστικών εθνικισμών. Αυτή η ευελιξία -και τα όριά της- δεν είναι φυσικά ταυτόσημα για όλους τους βαλκανικούς εθνικισμούς· σε κάθε περίπτωση επικαθορίζονται, αντίθετα, από τις αποκλίνουσες γεωπολιτικές προτεραιότητες και κυρίως από το διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο των αντίπαλων επεκτατικών προγραμμάτων.

Δυναμικότερος απ' όλους, ο βουλγαρικός εθνικισμός διεκδικεί την άρση του «διαμελισμού» της Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου με κάποιες προσαυξήσεις γεωπολιτικού χαρακτήρα. Κινητήρια δύναμή του αποτελούν οι (σλαβο)μακεδονικές κοινότητες προσφύγων και μεταναστών που μετά το 1878 εισρέουν στην Ηγεμονία, συγκροτώντας ένα ισχυρό λόμπι που συντηρεί τα αλυτρωτικά οράματα και πιέζει την κρατική ηγεσία να τα υλοποιήσει. Το 1888, 54.462 κάτοικοι της Βουλγαρίας (οι 20.135 στην πρώην Ανατολική Ρωμυλία) ήταν «γεννημένοι στην Τουρκία», απ' τους οποίους οι 30-32.000 εκτιμάται ότι προέρχονταν από τη Μακεδονία· το 1893 η επίσημη απογραφή κατέγραψε 66.971 τουρκομερίτες, εκ των οποίων οι 38-40.000 Μακεδόνες². Αισθητά μεγαλύτεροι αριθμοί αναφέρονται στο γύρισμα του αιώνα: σύμφωνα με το βρετανό διπλωματικό πράκτορα στη Σόφια το 1900 οι Μακεδόνες της Βουλγαρίας υπολογίζονται «μεταξύ 100 κι 150.000, ένα μέρος των οποίων είναι μόνιμα εγκαταστημένο, ενώ οι περισσότεροι αποτελούν έναν κυμαινόμενο πληθυσμό που είναι δύσκολο να ελεγχθεί»³. ο πρωθυπουργός Στοϊλοφ σε έγγραφό του το 1896 κάνει πάλι λόγο για «περισσότερους από 150.000 πρόσφυγες»⁴. Η παρουσία των Μακεδόνων είναι ιδιαίτερα αισθητή στη βουλγαρική πρωτεύουσα, καθώς στις αρχές του αιώνα αποτελούν πάνω από το ένα τέταρτο του πληθυσμού της (18-20.000 σε σύνολο 70.000 περίπου

¹ ΑΣΤΔ/22/189, Β. Νάζος προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγραδίω 19.2.1887, αρ.43, εμπιστευτικόν.

² Кънчов 1900, σ.23-4.

³ FO 78/5079, F.H. Eliot to the Marquess of Salisbury, Sofia 30.3.1900, No.37, σλαβομακεδονική μετάφραση σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.697. Άλλες πηγές της εποχής τους ανεβάζουν σε «πάνω από 200.000» το 1902 (Draganov 1906, σ.17).

⁴ Σφέτας 2008, σ.241.

κατοίκων)¹. Οι ίδιες πηγές τονίζουν το αυξημένο ειδικό βάρος τους στο εσωτερικό της βουλγαρικής δημόσιας διοίκησης, της διανοήσης και του στρατού: σχεδόν το 40% των δημοσίων υπαλλήλων (15.000 σε σύνολο 38.000), το 37% των ιερέων (1.262 στους 3.412), το 50% των μητροπολιτών (4 στους 8), το 26,7% των δασκάλων (2.300 στους 8.600) και το 33,3% των αξιωματικών (430 στους 1.289) φέρονται ως μακεδονικής καταγωγής². Μολονότι οι τελευταίοι αυτοί αριθμοί είναι κατά πάσα πιθανότητα υπερβολικοί, προϊόντα συνειδητής προσπάθειας των βουλγάρων εθνικιστών της εποχής να υπερτονίσουν την οργανική διασύνδεση ανάμεσα στο εθνικό κέντρο και τις αλύτρωτες επαρχίες³, η δυναμική παρουσία αυτού του στοιχείου στη βουλγαρική πολιτική και κοινωνική ζωή δεν μπορεί ν' αμφισβητηθεί. Από την παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία, η ερμηνεία αυτού του δυναμισμού θα πάρει ενίοτε ρατσιστικές αποχρώσεις: οι μακεδόνες πρόσφυγες και μετανάστες, υποστηρίζει λ.χ. ο Κωνσταντίνος Άμαντος, «κατέλαβον σπουδαίας θέσεις εν τω στρατώ και εν τη διοικήσει διότι ήσαν πολύ δεξιότεροι των εντοπίων, ως ανάμικτοι μεθ' αίματος Ελληνικού ή Βλαχικού»⁴. Στην πραγματικότητα, το κλειδί της όποιας επιτυχίας βρισκόταν κυρίως στα κοινωνικά χαρακτηριστικά της επίμαχης ομάδας, η σπονδυλική στήλη της οποίας προερχόταν από την αφρόκρεμα του εξαρχικού κόμματος της προηγούμενης περιόδου: πολλοί από τους πετυχημένους Βουλγαρομακεδόνες της Σόφιας ήταν γόνιμοι ήδη επιφανών, πλούσιων και κοινωνικά δικτυωμένων οικογενειών του Μοναστηρίου, της Οχρίδας ή άλλων μακεδονικών πόλεων⁵. Μετά το 1878, μεγάλο μέρος της σλαβοβουλγαρικής διανοήσης από την Οχρίδα, το Βέλες και τον Περγλέπε κατέφυγε στις νεοσύστατες Ηγεμονίες, με σκοπό την κατάληψη δημοσίων θέσεων ή σε αναζήτηση μιας πιο ελεύθερης ζωής⁶. Εξαρχικοί προεστοί κωμοπόλεων και μεγάλων χωριών έστειλαν επίσης τα παιδιά τους για σπουδές στο εθνικό κέντρο· τα

¹ Draganov 1906, σ.17· Dakin 1966, σ.48· Perry 1988, σ.35· «Précis of an article in 'Information' of March 8, 1901», συνημ. σε Sir F. Plunkett to the Marquess of Lansdowne, σε *Turkey, No 1 (1903). Correspondence Respecting the Affairs of the South-Eastern Europe*, Cd.1403, Λονδίνο 2.1903 [στο εξής: *Blue Book*, 1(1903)], σ.19. Το 1893 ήταν γύρω στο 1/6: 7.670 σε σύνολο 46.593 (Кънчов 1900, σ.24).

² Dakin 1966, σ.48· Perry 1988, σ.35· «Précis...», ό.π., σ.19-20.

³ Εν έτει 1896, η επίσημη απογραφή των δημοσίων υπαλλήλων της Ηγεμονίας -πλην κληρικών- κατέγραψε λ.χ. μόλις 955 γεννημένους στα τρία βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσσυφοπεδίου σε σύνολο 20.509, ποσοστό 4,66%· απ' αυτούς οι 167 υπηρετούσαν στο Υπουργείο Πολέμου, οι 150 περίπου ως αξιωματικοί (Кънчов 1900, σ.24). Μια ριζική ανατροπή των συσχετισμών μέσα σε μια πενταετία φαίνεται μάλλον απίθανη. Το 1900-01 καταγράφονται μόλις 22 ιερείς, «πρόσφυγες από τη Μακεδονία», τοποθετημένοι σε ενορίες της Ηγεμονίας (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.175, л.47, «Списък на свещениците, бежанци из Македония, настанени на енории в Богохранимото Княжество»). Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν κι από τη εθνοτοπική σύνθεση των αλυτρωτικών «αδελφοτήτων» των αξιωματικών του βουλγαρικού στρατού μετά το 1897. Σύμφωνα με την επίσημη επετηρίδα στελεχών του βουλγαρικού στρατού που καταρτίστηκε την 1.3.1903, σε σύνολο 3.672 αξιωματικών (εν ενεργεία, εφέδρων και αποστράτων) γεννημένοι στη Μακεδονία ήταν 177 ή μόλις 4,8% (Николай Янакиев, «Македонските българи – офицери от българската армия и Горноджумајското въстание», *Македонски Преглед*, 4 [1992], σ.121). Μια μεταγενέστερη προπαγανδιστική έκδοση αναφέρει 96 ιερείς, 568 εκπαιδευτικούς και 1.378 άλλους υπαλλήλους μακεδονικής καταγωγής στη Βουλγαρία του 1911, καταγράφοντας επιπλέον ονομαστικά 453 μακεδόνες αξιωματικούς του βουλγαρικού στρατού ως το 1918 –ενώ, δηλαδή, είχαν πια μεσολαβήσει οι Βαλκανικοί κι ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, με τη μαζική έξοδο προσφύγων από την ελληνική Μακεδονία αλλά και την εξίσου μαζική στρατολογία Σλαβομακεδόνων από το βουλγαρικό στρατό στις «απελευθερωμένες» -προσωρινά ή οριστικά- περιοχές (Comité Executif Macédonien, *Les Macédoniens dans la vie culturo-politique de la Bulgarie*, Σόφια 1919, σ.26 & 88-103).

⁴ Κων/νος Άμαντος, *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος*, Εν Αθήνας 1923, σ.63-4.

⁵ Για συγκεκριμένες περιπτώσεις: Радев 1994, σ.125 (Οχρίδα)· Николов 2001, σ.14 (Μοναστήρι).

⁶ Шапкарев 1984, σ.292-3· Кънчов 1970, σ.277-8.

επόμενα χρόνια, με δεδομένη την έλλειψη επαρκούς αριθμού μορφωμένων Βουλγάρων, πολλοί από τους μακεδόνες υπότροφους των Ηγεμονιών ή τους αποφοίτους των βουλγαρικών Γυμνασίων της Μακεδονίας έβρισκαν στη Βουλγαρία ασφαλέστερες και καλύτερα αμοιβόμενες θέσεις εργασίας¹. Άλλοι πάλι Μακεδόνες, εμπορευόμενοι και τεχνίτες, φρόντισαν το 1878-79 ν' αγοράσουν σε «καλή τιμή» ιδιοκτησίες μουσουλμάνων που εγκατέλειπαν τη Βουλγαρία, πλουτίζοντας από τη συγκυριακή διαφορά στις τιμές των ακινήτων μεταξύ των δυο περιοχών². Κατά κανόνα η μετακίνηση αφορούσε τα πιο δυναμικά και μορφωμένα τμήματα του πληθυσμού, με αποτέλεσμα οι Μακεδόνες της Βουλγαρίας να θεωρούνται «*τολμηρότεροι, εξυπνότεροι και πιο φιλόδοξοι από τους γηγενείς της Ηγεμονίας*»³. Η άλλη όψη του νομίσματος ήταν η αποστράγγιση των εξαρχικών κοινοτήτων της Μακεδονίας απ' το προϋπάρχον στελεχικό δυναμικό τους: «*Οι Μακεδόνες εκτίουσι σήμεραν εν είδος ποινής χάριν των απελευθερωθέντων αδελφών των*», θρηνεί έτσι το 1885 ο γραμματέας της Εξαρχίας. «*Ευθύς μετά τον πόλεμον εν Μακεδονία δεν απέμεινε βουλγαρική νεολαία, δεν έμειναν άξιαι λόγου κοινότητες, δεν έμειναν οι έμποροι και οι εύποροι πολίται οι πρό του πολέμου υπάρχοντες. Αυτοί σήμεραν εισίν ή έποικοι εν Βουλγαρία και Ανατολική Ρωμυλία ή εξωρισμένοι εν Ασία ή καθειργμένοι εν ταις υγραίς φυλακαίς της Μακεδονίας*»⁴.

Η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία το 1885 θα προκαλέσει αντιφατικές αντιδράσεις σ' αυτό το λόμπι. Οι μακεδόνες σπουδαστές στη Φιλιπούπολη μετείχαν π.χ. ενεργά στο ενωτικό κίνημα που σχεδιάστηκε από τα αλυτρωτικά δίκτυα της «Ενότητας», του ίδιου μηχανισμού που είχε καθοδηγήσει και την εξέγερση της Κρέσνα· οι συνάδελφοί τους στη Σόφια τήρησαν αντίθετα εχθρική στάση απέναντι στο εγχείρημα, καθώς διέβλεπαν πως η ένωση των δυο ηγεμονιών «*θα ρίξει σε δεύτερη μοίρα*» την απελευθέρωση της Μακεδονίας⁵. Αρνητικά αποτιμά αυτή την εξέλιξη στις αναμνήσεις του και ο οχριδινός Γκεόργκι Μπέλεφ, μετέπειτα ηγετικό στέλεχος του βερχοβιστικού κινήματος: αντιρωσική προβοκάτσια «*πρακτόρων*» και παρασυρμένων «*φιλοπάτριδων Βουλγάρων*», που «*διέσυρε το μακεδονικό ζήτημα κι έθαψε την αυτονομία της Μακεδονίας*»⁶. Ο απολογισμός του είναι εν μέρει σωστός: το «πραξικόπημα» του 1885 επέφερε τη δεκαετή ρήξη μεταξύ Σόφιας κι Αγίας Πετρούπολης, ενίσχυσε τη ρωσική διπλωματική υποστήριξη προς τις σερβικές βλέψεις κι επέβαλε νέες ιεραρχήσεις στη βουλγαρική εξωτερική πολιτική, σε βάρος του μακεδονικού αλυτρωτισμού· το ίδιο το εγχείρημα του 1885 απέβλεπε άλλωστε εν μέρει στην παροχέτευση

¹ Кънчов 1900, σ.23 και 2000, σ.79-80· Χοϊδάς 1908, σ.252· НБКМ-БИА, кол.42, а.е.64, л.1· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.311, л.76-77, έξαρχος Ιωσήφ προς υπουργό Εξωτερικών & Θρησκευμάτων, Κων/λη 7.5.1908, Νο.104. Για μια έκδηλα περιφρονητική περιγραφή αυτής της αναζήτησης από ένα στέλεχος της Εξαρχίας: Добри Ганчев, *Спомени*, Βέλικο Τίрноβο 2005, σ.165-8.

² Киров-Мајски 1994, σ.48-9.

³ Eliot 1908, σ.330.

⁴ Οφέικωφ 1885, σ.5-6.

⁵ Για τη μετάβαση από την «Ενότητα» στο Μυστικό Βουλγαρικό Κεντρικό Επαναστατικό κομιτάτο (БТЦРК), που οργάνωσε το κίνημα του 1885: Дойнов 2006, σ.268-335. Για τους σπουδαστές: Христо Станишев, «Спомените ми по македонския въпрос», σε И. Бурилкова – Ц. Билярски, *От София до Костур*, Σόφια 2003, σ.70.

⁶ Георги Белев, «Македонските легални организации в България», σε И. Бурилкова – Ц. Билярски, *όπ.π.*, σ.11.

του υφιστάμενου αλυτρωτικού δυναμικού προς την «ασφαλή» κατεύθυνση της Φιλιππούπολης, αντί για μια επικίνδυνη στρατιωτική αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹. Από την άλλη, ωστόσο, ο αντίκτυπος της έστω και μερικής ανατροπής των αποφάσεων του Βερολίνου στο εσωτερικό της Μακεδονίας, και ιδίως στο ηθικό του τοπικού βουλγαρικού κόμματος, δεν θα πρέπει καθόλου να υποτιμηθεί: οι σλαβόφωνοι εξαρχικοί ή κρυπτοεξαρχικοί, σημειώνει στις αναμνήσεις του ο κομιτατζής Σρέμπρεν Ποπ-Πέτροφ από το Εξισού (σημ. Ξινό Νερό) της Φλώρινας, «είδαν πως η Τουρκία δεν έχει κουράγιο να συγκρουστεί πολεμικά με τη Βουλγαρία κι αυτό το περιστατικό τόνωσε το κουράγιο των Μακεδόνων»². Αρκετοί παλιοί πολεμιστές από τη Μακεδονία, ακόμη και «σεπαρατιστές» όπως ο Ντίμιταρ Ποπ-Γκεοργκίεφ, μετείχαν επίσης ενεργά στο σερβοβουλγαρικό πόλεμο που ακολούθησε, επανδρώνοντας τις ανταρτοομάδες που συγκροτήθηκαν κι έδρασαν στο πλευρό του βουλγαρικού στρατού³. Ως αποτέλεσμα αυτής της συμμετοχής, διαπιστώνει μερικά χρόνια αργότερα ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης, η ένοπλη σύγκρουση των δυο σλαβικών χωρών «μεγάλως συνετέλεσε εις την ενίσχυσιν του εθνικού φρονήματος των εν Μακεδονία Βουλγαροφώνων και συνέσφιγξε τους συνδέοντας αυτούς μετά της ελευθέρας Βουλγαρίας δεσμούς»⁴. Καθοριστική ήταν τέλος η αίσθηση μιας ριζικής αλλαγής του περιφερειακού συσχετισμού δυνάμεων, καθώς η ενωμένη Βουλγαρία του 1885 ήταν αισθητά μεγαλύτερη σε έκταση και πληθυσμό από τα αντίζηλά της βαλκανικά χριστιανικά κράτη⁵.

Η αυξημένη αυτή ισχύς και το γόητρο που τη συνοδεύει θα αξιοποιηθούν την επόμενη δεκαετία από το «βούλγαρο Βίσμαρκ» Στέφαν Σταμπολόφ, μέλος της τριμελούς αντιβασιλείας το 1886-87 και πρωθυπουργό μεταξύ 1887 και 1894, για τη βελτίωση των θέσεων του βουλγαρικού εθνικισμού στο εσωτερικό της Μακεδονίας. Ηγέτης του αντιρωσικού Εθνο-Φιλελεύθερου κόμματος, ο Σταμπολόφ υιοθέτησε μια εξωτερική πολιτική προσέγγισης της Πύλης με σκοπό τη γεφύρωση του θεσμικού χάσματος ανάμεσα στην Εξαρχία και το Πατριαρχείο. Η στρατηγική του για τη μακροπρόθεσμη επίλυση του μακεδονικού ζητήματος σύμφωνα με τα βουλγαρικά συμφέροντα βασιζόταν στην αντίληψη ότι αυτό που προείχε ήταν η νόμιμη ανάπτυξη του εκκλησιαστικού και σχολικού μηχανισμού της Εξαρχίας, προκειμένου να κερδηθεί πολιτικά η συντριπτική πλειοψηφία (ή και η ολότητα) του σλαβόφωνου

¹ Αγγελοπούλου 2004, σ.138-40.

² Сребрин Поп-Петров, «Македонското дело преди и през 1895 г. в България», *Илюстрация Илинден*, 7/57 (5.1934), σ.9.

³ Ως «μακεδονικές» φέρονται 6 από τις 92 «βουλγαρικές ανταρτοομάδες» που μετείχαν στον πόλεμο (Чолов 2003, σ.257-316). Για τη συμμετοχή του Ποп-Γκεοργκίεφ: Чолов 2003, σ.273. Пантелей Георгиев, *Участие на втори пeши стрyмски полк и кyстендилската македонска доброволческа дружина в сръбско-българската война през 1885 г.*, Σόφια 2005, σ.47-52. Εναντίον της Σερβίας πολέμησαν ακόμη και μαυροβούνιοι οπλαρχηγοί (Чолов 2003, σ.259). Από την καταγραφή του Τσόλοφ διαφαίνεται πάντως ότι πολλοί εθελοντές στρατολογήθηκαν με την προοπτική μιας επικείμενης σύρραξης με τους Οθωμανούς κι απλώς οι εξελίξεις τους έφεραν αντιμέτωπους με τους ομόδοξους εισβολείς.

⁴ Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 31.5.1893, αρ.419, σε Βούρη 1994, σ.243.

⁵ Η Βουλγαρία του 1885-1912 είχε έκταση 94.053 km² και πληθυσμό 4.330.000 κ. (το 1911), έναντι 48.589 km² και 2.900.000 κ. (1910) της Σερβίας κι 63.606 km² και 2.631.952 κ. (1907) της Ελλάδας (Stavrianos 1958, σ.420 & 457. Мопгое 1914, σ.10. Γ.В. Дeрτyлyς, *История του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα 2005, τ.Α', σ.239 & τ.Β', σ.977). Η Βουλγαρία του Αγίου Στεφάνου εκτεινόταν σε 163.000 km² (Djordjevic 1970, σ.200).

χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής, να εκλείψει ο «γρεκομανισμός» και η ελληνική επιρροή να περιοριστεί στους νοτιότερους, ελληνόφωνους καζάδες. Στο διπλωματικό επίπεδο, το όλο ζήτημα παρουσιαζόταν όχι ως διεθνής αλλά σαν «εσωτερική» διαφορά μεταξύ της Πύλης και της (τυπικά υποτελούς σε αυτή) Βουλγαρικής Ηγεμονίας¹. Η τεχνική του Σταμπολόφ συνδύαζε ακραίες εκδηλώσεις νομιμοφροσύνης με καλά υπολογισμένες συγκυριακές επιδείξεις πυγμής. Το 1889 κατέδωσε στο σουλτάνο τις προτάσεις του σέρβου πρωθυπουργού Νικόλα Πάσιτς για μια αντιτουρκική συμμαχία και τον Ιούνιο του 1891 έκανε το ίδιο με την εισήγηση του Χαρίλαου Τρικούπη -αρχηγού τότε της αξιωματικής αντιπολίτευσης στην Ελλάδα- προς τη Σόφια και το Βελιγράδι για τη σύσταση αντιοθωμανικής Βαλκανικής Συμμαχίας και τη διανομή της Μακεδονίας μεταξύ των τριών χωρών². το 1890-91 θα προτείνει μάλιστα στην Πύλη, ως εγγύηση για την επιδιωκόμενη σιδηροδρομική σύνδεση Σόφιας-Σκοπίων, τη σύναψη στρατιωτικής συμφωνίας για τη μεταφορά του οθωμανικού στρατού μέσω των βουλγαρικών σιδηροδρόμων και την ενίσχυσή του σε περίπτωση πολέμου με 50.000 βούλγαρους στρατιώτες³. Από την άλλη, δε δίστασε το καλοκαίρι του 1890 να σταματήσει την καταβολή του φόρου υποτελείας της Ανατολικής Ρωμυλίας προς την Πύλη και την άνοιξη του 1894 ν' απειλήσει με ανάκληση του διπλωματικού πράκτορα της Βουλγαρίας στην Κωνσταντινούπολη και διακοπή των συνομιλιών για το σιδηροδρομικό⁴. Ως αποτέλεσμα αυτού του συνδυασμού, ο βούλγαρος πρωθυπουργός κατάφερε ν' αποσπάσει σταδιακά μια σειρά θεσμικές παραχωρήσεις εξαιρετικά κρίσιμες για την ανάπτυξη των εξαρχικών κοινοτήτων στο μακεδονικό χώρο: σουλτανικά βεράτια για την εγκατάσταση τεσσάρων μητροπολιτών στα Σκόπια και την Οχρίδα (5.7.1890), το Βέλες και το Νευροκόπι (27.4.1894)· άδεια έκδοσης βουλγαρικής εφημερίδας από την Εξαρχία (1890)⁵· αναγνώριση και στον εξαρχικό κλήρο της ειδικής δωσιδικίας του πατριαρχικού κι αρμενικού (4.4.1891)⁶· επίσημη εντολή της Υψηλής Πύλης προς τους βαλήδες Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου να μην παρεμποδίζουν τις εθελοντικές μεταπηδήσεις απ' το Πατριαρχείο στην Εξαρχία (Ιουλ. 1891)⁷· θεσμική εξομοίωση των βουλγαρικών κοινοτικών σχολείων με τα ελληνικά και τα σερβικά, με επισημοποίηση της υπαγωγής τους στους κατά

¹ Για την πολιτική του Σταμπολόφ: Stavrianos 1958, σ.434-8· Monroe 1914, σ.73-86· R.J. Crampton, *A short history of Modern Bulgaria*, Κέμπριτζ 1987, σ.31-7· Β. Τανκοβα, «Политиката на правителството на Стефан Стамболов по националния въпрос», σε МНИ 1994, σ.221-41.

² Stavrianos 1958, σ.521-2 και 1964, σ.133-5· Djordjevic 1970, σ.280· Τανκοβα 1994, σ.236-7· Σφέτας 2008, σ.184-91· Αλέξης Κύρου, *Οι βαλκανικοί γείτονές μας*, Αθήναι 1962, σ.89-90. Για τη μακροπρόθεσμη συλλογιστική του Σταμπολόφ, ενδιαφέρουσες είναι οι κατ' ιδίαν συμβουλές του προς τον έλληνα διπλωματικό πράκτορα στη Σόφια: «Οι μικροί λαοί δέον ν' αναμείνωσι μέχρις ού συμπλακώσιν οι μεγάλοι, ριπτόμενοι τότε θαρραλέως προς το μέρος του νικητού, αλλά μόνον κατά την εσχάτην στιγμήν» (ΑΧΤ/6/0/α, Κ. Ραγκαβής προς Χ. Τρικούπη, Σοφία 15.1.1890).

³ Τανκοβα 1994, σ.236. Το 1886, κατά τη φάση αναζήτησης ηγεμόνα που θα διαδεχόταν τον Μπάτενμπεργκ, ο Σταμπολόφ πρότεινε πάλι την αναγόρευση του σουλτάνου σε ανώτατο άρχοντα (και) της Βουλγαρίας, με βάση το δυαδικό μοντέλο της Αυστροουγγαρίας (Von Mach 1907, σ.27-8).

⁴ Τανκοβα 1994, σ.232-5 & 240-1· Εκзарх Йосиф 1992, σ.284-9 & 334-5· Σφέτας 2008, σ.171-81 & 191-3.

⁵ Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Новини* (Νέα) κυκλοφόρησε στην Κωνσταντινούπολη στις 27.9.1890.

⁶ *Сбирка от документи за уредбата и духовните правдини на Българската Екзархия*, Κων/λη 1909, σ.5 & 34.

⁷ Von Mach 1907, σ.29· Темелски 2000, σ.48· Воин Божинов, *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия, 1878-1913*, Σοφία 1982, σ.60. Πρβλ. Εκзарх Йосиф 1992, σ.314-5.

τόπους αρχιερείς ή προέδρους των εξαρχικών κοινοτήτων (13.4.1894)¹. Παρά τις μεταξύ τους τριβές για το δυναστικό ζήτημα και την κρίση των ρωσοβουλγαρικών σχέσεων, επί της ουσίας ο βούλγαρος πρωθυπουργός συμπορεύτηκε στις στρατηγικές του επιλογές με την Εξαρχία, καθώς η τελευταία ήταν εξίσου αντίθετη στην υπόθαλψη επαναστατικών εγχειρημάτων στη Μακεδονία: «δεν υπάρχει άλλη σωτηρία για τη βουλγαρική εθνότητα στη Μακεδονία εκτός από την εκπαίδευση», σημειώνει χαρακτηριστικά το 1885 στο ημερολόγιό του ο εξάρχος Ιωσήφ, ελπίζοντας ότι μετά την ένωση των δυο ηγεμονιών θα «έρθει συντηρητικότερο υπουργείο» και «Βουλή με μεγαλύτερη κατανόηση», που «θα μπορούν να χορηγούν χρήματα για το εκπαιδευτικό έργο στη Μακεδονία, το οποίο είναι το μοναδικό μέσο για την αφύπνιση του εθνικού αισθήματος»². Ταυτόχρονα, ο Σταμπολόφ κατέστειλε βίαια κάθε μακεδονική αλυτρωτική κίνηση στο έδαφος της Βουλγαρίας, διακηρύσσοντας πως η διαχείριση του μακεδονικού ζητήματος ανάγεται στην αποκλειστική αρμοδιότητα της επίσημης κρατικής ηγεσίας³. Η πολιτική αυτή προκάλεσε την ανοιχτή εχθρότητα των αλυτρωτικών κύκλων εναντίον του, με αποτέλεσμα διαδοχικές δολοφονικές απόπειρες σε βάρος του και τελικά το θάνατό του: ένα χρόνο μετά την αποπομπή του από τον Φερδινάνδο το Μάιο του 1894, όταν ο πρίγκηπας αποφάσισε ν' αποκαταστήσει τις σχέσεις του με τη Ρωσία, θα δολοφονηθεί κτηνωδώς τον Ιούλιο του 1895 στο κέντρο της Σόφιας από τρεις Μακεδόνες⁴.

Οι διάδοχοι του Σταμπολόφ θα υιοθετήσουν μια επαμφοτερίζουσα πολιτική, αποδοκιμάζοντας τυπικά αλλά επί της ουσίας ανεχόμενες (και υπογείως συνεργαζόμενες με) το μακεδονικό αλυτρωτικό κίνημα. Ορισμένες ωστόσο σταθερές της στρατηγικής του «βούλγαρου Βίσμαρκ» θα εξακολουθήσουν επί της ουσίας να εφαρμόζονται, τόσο από τις «φιλωρωσικές» κυβερνήσεις των Κωνσταντίν Στοϊλόφ (1894-99) και Στογιάν Ντάνεφ (1902-03) όσο κι από τις «φιλοδυτικές» των Βασίλ Ραντοσλάβοφ (1899-1901), Ράτσο Πετρόφ (1903-06), Ντίμιταρ Πετκόφ (1906-07) και Πέταρ Γκούντεφ (1907-08). Η ουδετερότητα της Βουλγαρίας στον ελληνoturκικό πόλεμο του 1897 προσέφερε λ.χ. στη Σόφια ως αντάλλαγμα το διορισμό τριών ακόμη εξαρχικών μητροπολιτών στο Μοναστήρι, τη Δίβρα και τη Στρώμνιτσα και το άνοιγμα «εμπορικών πρακτορείων» (ουσιαστικά προξενείων) στη Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι, τα Σκόπια και τις Σέρρες⁵. Στο επίπεδο του πολιτικού προσωπικού και των εθνικών σχεδιασμών του, μια κάποια συνέχεια είναι άλλωστε ορατή σε όλη την περίοδο από το συνέδριο του Βερολίνου ως τους Βαλκανικούς. Δώδεκα χρόνια πριν

¹ *Сбирка от документи...*, όπ.π., σ.37-8. Γαλλική μετάφραση σε Schoroff 1904, σ.471-2, με λανθασμένη όμως χρονολογία (12/24.4.1893). Πρβλ. Екзарх Йосиф 1992, σ.331-2 & 335.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.132. Βλ. επίσης τον εκ μέρους του θετικότατο απολογισμό της πρωθυπουργίας Σταμπολόφ, με αφορμή τη δολοφονία του τελευταίου (στο ίδιο, σ.376-8).

³ Για μια εκτενή εκλαΐκευση αυτής της γραμμής: Спиров 1890, σ.51-68.

⁴ Stavianos 1958, σ.437-8' Белев 2003, σ.11-2' Monroe 1914, σ.79-83' Σφέτας 2008, σ.111-2' Дончо Даскалов, *Политически уйдѣства в новата история на България*, Σόφια 1999, σ.30-3. Η επαναπροσέγγιση ανάμεσα στη Βουλγαρία και τη Ρωσία επισφραγίστηκε το Φεβρουάριο του 1896 με την (επανα)βάπτιση του διαδόχου Βόρι ως ορθοδόξου και την αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δυο χωρών.

⁵ Σφέτας 2008, σ.251-5' Радослав Попов, *Балканската политика на България 1894-1898*, Σόφια 1984, σ.160-4 & 198-201.

από την πρωθυπουργοποίησή του, ο Στοϊλόφ είχε συντάξει π.χ. το 1883 ως υπουργός Εξωτερικών ένα εκτενές μνημόνιο για την πολιτική της χώρας στο Μακεδονικό, οι βασικοί άξονες του οποίου ελάχιστα διέφεραν απ' τη στρατηγική που ακολούθησε στη συνέχεια ο Σταμπολόφ. «Καθώς το τελικό ζήτημα θα κριθεί με τη δύναμη των όπλων», εξηγεί, «τα πάντα εξαρτώνται από το ποιος θα είναι ταχύτερα στη θέση του και με ποιον θα είναι ο πληθυσμός»· για να εκπληρώσει το ρόλο του Πεδεμοντιού της «βουλγαρικής ενοποίησης», η Ηγεμονία πρέπει ως εκ τούτου να επιδιώξει πάση θυσία τον προσεταιρισμό των σλαβόφωνων Μακεδόνων με την καλλιέργεια σ' αυτούς σταθερής βουλγαρικής εθνικής συνείδησης: «Κάθε Μακεδόνας να είναι διαποτισμένος με τη σκέψη ότι στη Σόφια ενδιαφέρονται για την τύχη του, για το παρόν του και το μέλλον του. Πρέπει να διαμορφωθεί στους Βουλγαρομακεδόνες το αίσθημα της εθνικής αυτοσυνειδησίας, πρέπει μικροί και μεγάλοι να γνωρίζουν ότι έχουν βουλγαρικό αίμα και να υπερηφανεύονται γι' αυτό. Μονάχα όταν το πετύχουμε αυτό, μονάχα τότε θα μπορούμε να πούμε ότι η βουλγαρική εθνότητα στη Μακεδονία είναι παγιωμένη, ότι η δράση της ξένης προπαγάνδας έχει ματαιωθεί. [...] Για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τα ακόλουθα μέσα: 1) εκπαίδευση (σχολεία) στη μεγαλύτερη έκταση, 2) μια καλή οργάνωση που θα παρακολουθεί τις εξελίξεις στη Μακεδονία και θα είναι σε θέση σε μια δεδομένη στιγμή έγκαιρα και επιτυχώς να εκτελέσει σε ολόκληρη τη Μακεδονία και Αλβανία μια διαταγή της ηγεμονικής κυβέρνησης, 3) σύνδεση των βουλγαρικών σιδηροδρόμων με τους μακεδονικούς. Εξυπακούεται ότι για την εκπλήρωση αυτού του προγράμματος, η ηγεμονική κυβέρνηση πρέπει να συνεργάζεται με την Εξαρχία»¹.

Όσον αφορά τις βλέψεις του στο μακεδονικό χώρο, ο βουλγαρικός εθνικισμός εμφανίζει πολύ μικρότερη ελαστικότητα απ' ό,τι οι αντίπαλοί του. Η «βουλγαρική Μακεδονία», εξηγεί το 1885 στη μπροσούρα του ο Σόποφ, φτάνει «μέχρι Βερροίας, Σιάτιστας και Κοριτζάς» –αρκετά νοτιότερα, δηλαδή, από τη γραμμή του Αγίου Στεφάνου· περιλαμβάνει επιπλέον τη Θεσσαλονίκη, που «πρέπει να είναι η κυρία πύλη» του μελλοντικού ισχυρού βουλγαρικού κράτους, ενώ απροσδιόριστη τύχη επιφυλάσσεται στα ανατολικότερα παράλια που «εξαιρούνται» –μόνο αυτά– από τη φιλοτεχνημένη εικόνα μιας καθολικής «βουλγαρικής πλειονοψηφίας»². Προς βορράν, όριο της βουλγαρικής Μακεδονίας του Σόποφ είναι φυσικά ο Σκάρδος³. Στο κλασικό έργο του για τον πληθυσμό της Μακεδονίας, ο σχολικός επιθεωρητής και βουλευτής Βασίλ Κάντσοφ κατασκευάζει κι αυτός το 1900 μια (οριακή) βουλγαρική πλειονοψηφία στην επίμαχη περιοχή, εξαιρώντας ρητά τους «θεσσαλικούς» καζάδες της Κατερίνης και των Σερβίων κι υπολογίζοντας χωριστά τη «βουλγαρική Μακεδονία του Αγίου

¹ Εκτενή αποσπάσματα του σχεδίου σε Σφέτας 2008, σ.42-4. Για μια σκιαγράφιση της μετασταμπολοφικής περιόδου: Stavrianos 1958, σ.439-41· Jelavich 1983, τ.Β', σ.37-40· Crampton 1987, σ.37-50. Βλ. επίσης τις εύστοχες παρατηρήσεις ενός διάσημου παρατηρητή για τα δομικά χαρακτηριστικά της βουλγαρικής πολιτικής σκηνής ως το 1912: Λέον Τρότσκι, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί πόλεμοι*, Αθήνα 1993, σ.115-25.

² Οφέικωφ 1885, σ.100-1 (Βέροια-Σιάτιστα-Κορυτσά), 3 (Θεσ/νίκη) & 103 (παράλια). Για την οριοθέτηση της «βουλγαρικής Μακεδονίας» προς νότον με βάση τη γραμμή Βέροια-Σιάτιστα-Κορυτσά, βλ. επίσης Σπιροβ 1890, σ.16-7.

³ Οφέικωφ 1885, σ.101.

Στεφάνου»· οι συνημμένοι χάρτες του, με την ποσοστιαία κατανομή του ελληνικού και βουλγαρικού πληθυσμού ανά καζά, υποδεικνύουν επίσης διακριτικά το -δυνητικό τουλάχιστον- διαχωρισμό των νοτιότερων ελληνόφωνων περιοχών από τα εδάφη που διεκδικεί η Σόφια¹. Παρόμοια συμπεράσματα μπορεί κανείς να βγάλει κι από το μεταγενέστερο (και σαφώς προπαγανδιστικότερο) γαλλόγλωσσο πόνημα του Ντίμιταρ Μίσεφ, διαδόχου του Σόποφ στη γραμματεία της Εξαρχίας, που ταξινομεί τους μακεδονικούς καζάδες σύμφωνα με την «επικρατούσα» σ' αυτούς χριστιανική εθνότητα, ελληνική ή βουλγαρική². Στην πράξη, η ελληνόφωνη ζώνη θα εξαιρεθεί de facto από τη διενέργεια της βουλγαρικής προπαγάνδας, καθώς αυτή η τελευταία επικεντρώνεται στην εθνική κατήχηση κι οργάνωση του σλαβόφωνου αποκλειστικά πληθυσμού³. Παρά τις περί του αντιθέτου επίσημες διακηρύξεις, κατά τις βολιδοκοπήσεις τους προς την Αθήνα μεταξύ 1880 και 1908 οι ιθύνοντες της Σόφιας θα εισηγηθούν άλλωστε επανειλημμένα την από κοινού χάραξη «σφαιρών επιρροής» στη Μακεδονία, με βάση όχι τη γραμμή διαχωρισμού ελληνοφωνίας-σλαβοφωνίας αλλά τους τρέχοντες κάθε φορά «εθνολογικούς» συσχετισμούς ή και καθαρά γεωπολιτικές στοχεύσεις (η Θεσσαλονίκη στην Ελλάδα, η Καβάλα στη Βουλγαρία)· μετά τη δυναμική είσοδο της Σερβίας στο παιχνίδι, ηγετικές μορφές όπως ο διπλωμάτης και μελλοντικός πρωθυπουργός Ιβάν Γκέσοφ (1.1898) ή ο πρωθυπουργός Κωνσταντίν Στούλοφ (1.1899) θα διαβεβαιώσουν μάλιστα τους έλληνες συνομιλητές τους πως το όραμα του Αγίου Στεφάνου θεωρείται πλέον «*παρωχημένο*» απ' τη μεγάλη πλειοψηφία των βουλγάρων πολιτικών και πολιτών⁴. Όπως όμως επισήμαινε το 1904 με αφορμή τη βραχύβια σερβοβουλγαρική προσέγγιση ένας έλληνας διπλωμάτης, τα όρια για την άσκηση μιας τέτοιας ρεαλιστικής πολιτικής περιορίζονταν δραματικά από την εμβέλεια των κυρίαρχων μαξιμαλιστικών ιδεολογημάτων: «*Δεδομένου όντως ότι πας βούλγαρος πολιτικός είτε ιδιώτης φρονεί ότι τα δικαιώματα της εαυτού πατρίδος εκτείνονται εφ' ολοκλήρου της Μακεδονικής χώρας, πάσα παραχώρησις επί του θέματος τούτου θα θεωρηθή ως έργον αντιπατριωτικώτατον, ουδεμία δε συνεννόησις προς οιονδήποτε θα γίνη αποδεκτή ευχαρίστως παρά των Βουλγάρων, εφ' όσον εξακολουθεί υφιστάμενον εκκρεμές το Μακεδονικόν ζήτημα*»⁵. Μετά την απομάκρυνση του Σταμπολόφ μοναδικό κέντρο εξουσίας στην πολιτική ζωή της Σόφιας αποτελούσε άλλωστε ο ίδιος ο Φερδινάνδος, που διακατεχόταν από το μεγαλομανές

¹ Кънчов 1900, σ.289-98 & συνημ. χάρτες No. 7 & 9. Στον πρόλογο ο συγγραφέας παραθέτει ως έναν από τους λόγους που τον ώθησαν στην έκδοση, την ανάγκη «να απελευθερωθούμε κι εμείς οι ίδιοι από τις ανταπάτες που τώρα είναι ιδιαίτερα επικίνδυνες για τα μικρά έθνη της χερσονήσου» (ό.π., σ.ν).

² D.M. Vrancoff [Димитър Мишев], *La Macédoine et sa population chrétienne*, Παρίσι 1905, σ.97-235 & 250-5.

³ Γεγονός που αναγνωρίζεται από τους έλληνες μακεδονομάχους: «*Οι Βούλγαροι*», γράφει ο στρατηγός Αλέξανδρος Μαζαράκης, «*περιώρισαν την εναντίον του ελληνισμού λυσσόδη αυτών πάλην επί των σλαβοφώνων πληθυσμών. Ουδαμώς έθιξαν τους κατοίκους της ελληνοφώνου ζώνης, νοτίως δηλαδή της γραμμής διαχωρισμού των δύο γλωσσών*» (1948, σ.61). Επίσης: Αλμαζ 1912, σ.61-2· Κάκκαβος 1972, σ.61· ΑΑΑ/1.2, Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Βιτωλίοις 6.4.1900, αρ.125. Διακριτικότερα: Μαζαράκης 1937, σ.4· Καραβίτης 1994, σ.933. Η παραδοχή αυτή αναπαράγεται και στην επίσημη ιστορία του ΓΕΣ (ΔΙΣ 1979, σ.48).

⁴ Σφέτας 2008, σ.34-6, 47-51, 92-4, 157-9, 261-4 & 418-9.

⁵ ΙΑΥΕ 1904/57, Ν. Θεοτόκης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Sofia 25.11.1904, No.1381.

σύνδρομο μιας μελλοντικής κατάκτησης όχι μόνο της Μακεδονίας αλλά και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης¹.

Στην Ελλάδα, πάλι, η διεκδίκηση της Μακεδονίας νομιμοποιείται στο δημόσιο λόγο με βάση όχι μόνο τα «ιστορικά δίκαια» (που προκύπτουν από τη συνέχεια με την αρχαιότητα) ή την «εθνολογική» επιχειρηματολογία (που εδράζεται στην ταύτιση του millet-i Rum με τον «ελληνισμό»), αλλά και με επιχειρήματα καθαρά οικονομικής ή γεωπολιτικής φύσης. Αν ο βουλγαρικός εθνικισμός παραπαίει ανάμεσα στο όραμα του Αγίου Στεφάνου και τη διαπραγμάτευση ρεαλιστικότερων λύσεων, οι ελληνικές κυβερνήσεις οριοθετούν στα μέσα της δεκαετίας του 1880 τις βλέψεις τους στο μακεδονικό χώρο έχοντας κατά νου κυρίως αυτούς τους δυο τελευταίους στόχους: να διασφαλίσουν δηλαδή αφ' ενός μεν ένα όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα από τις οικονομικά πιο προσοδοφόρες και στρατιωτικά υπερασπίσιμες μακεδονικές επαρχίες, κι αφ' ετέρου έναν εδαφικό διάυλο που θα συνδέει το ελληνικό βασίλειο με τα απώτατα *irredenta* της βασιλεύουσας. Πρόκειται ουσιαστικά για την ολοκλήρωση της διαδικασίας που ξεκίνησε το 1880 με τη κατάστροψη και υποβολή σχεδίων διοικητικού διαμελισμού της οθωμανικής Μακεδονίας σε δυο βιλαέτια, βόρειο και νότιο, με σκοπό τη διαμόρφωση εθνολογικών συσχετισμών στοιχειωδώς ευνοϊκών για την ελληνική υπόθεση. Μετά τη ματαιώση των υπεσχημένων μεταρρυθμίσεων, η διπλωματική αυτή άσκηση επί χάρτου θα συνεχιστεί στο εσωτερικό του ελληνικού μηχανισμού εν όψει του μελλοντικού διαμελισμού της περιοχής.

Σε μια πρώτη φάση στις ζυμώσεις αυτές φαίνεται πως συμμετείχε το 1880-83 και ο πατριάρχης Ιωακείμ, οι γνωμοδοτήσεις του δε στάθηκε ωστόσο δυνατό να εντοπιστούν σε κάποιο αρχείο². Γνωρίζουμε μόνο μια γενικότερη συνοπτική εκτίμησή του, τον Αύγουστο του 1883, σύμφωνα με την οποία «*απαρασάλευτο*» προς βορράν όριο «*των σκέψεων και ενεργειών*» του ελληνικού μηχανισμού όφειλε να είναι ο άξονας Δυρράχιο–Περλεπές–Στρώμνιτσα–Μελένικο–Νευροκόπι–Αδριανούπολη–Σωζόπολη. Στο σύνολο αυτής της έκτασης, υποστηρίζει, *ο Ελληνισμός υπερτερεί καθ' όλα και καθ' αυτήν την γλώσσαν έτι κέκτηται τα 7/10*», ενώ ακόμη και στο μακεδονικό τμήμα της «*τα 6/10 του όλου πράγματος είναι ημέτερα*»³. Η υπεραισιόδοξη αυτή προσέγγιση έρχεται ωστόσο σε ευθεία σύγκρουση με άλλα κείμενα του Ιωακείμ, της ίδιας ακριβώς περιόδου, σύμφωνα με τα οποία «*οι [χριστιανοί] κάτοικοι εν Μακεδονία τουλάχιστον εισί κατά τα 9/10 βούλγαροι ή βουλγαρόφωνοι και κατά το έν δέκατον έλληνες*»⁴. Είναι προφανές ότι, ως πολιτικός ηγέτης εξαρτημένος μεν οικονομικά από την Αθήνα αλλά όχι υφιστάμενός της, ο πατριάρχης προσάρμοζε κάθε φορά το λόγο και τις

¹ Stavrianos 1958, σ.436· Dotation Carnegie 1914, σ.40-1.

² Evangelos Kofos, «Dilemmas and orientations of Greek policy in Macedonia, 1878-1886», *Balkan Studies*, 21/1 (1980), σ.48.

³ Ιωακείμ Γ' προς πρέσβη Ανδρέα Κουντουριώτη (8.8.1883), σε Καρδαράς 1998, σ.208-9.

⁴ Σφέτας 2008, σ.56 (ομιλία του Ιωακείμ στην Ιερά Σύνοδο, Μάρτιος 1883).

αναλύσεις του στις πολιτικές ανάγκες της στιγμής: οι χριστιανοί της Μακεδονίας θεωρούνταν έτσι κατά πλειοψηφία «ημέτεροι», προκειμένου να μην περιοριστούν τα σχετικά κονδύλια του εθνικού κέντρου, και ταυτόχρονα «βούλγαροι ή βουλγαρόφωνοι», όταν έπρεπε να τεκμηρωθεί η ανάγκη αποτροπής οποιασδήποτε νομιμοποίησης της αντίζηλης βουλγαρικής εκκλησίας, έστω και ως «σχισματικής».

Αισθητά σοβαρότεροι υπήρξαν οι αντίστοιχοι σχεδιασμοί των επιτελικών στελεχών του εθνικού κέντρου. Οι δυο βασικές εισηγήσεις της εποχής, πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε τελικά το 1884 ο ιδεατός διαχωρισμός της Μακεδονίας σε τρεις διαφορετικές ζώνες, συντάχθηκαν από τον πρόξενο Θεσσαλονίκης Πέτρο Λογοθέτη και τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ, εθνικό ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.

Η έκθεση του Λογοθέτη συντάχθηκε στις 8 Φεβρουαρίου, τιτλοφορείται «*περί της συγχρόνου Ελληνικής Μακεδονίας και της Μακεδονίας εν γένει*» και προτείνει το διαχωρισμό της επίμαχης περιοχής σε δυο τμήματα, προς βορράν και νότον αντίστοιχα μιας τεθλασμένης γραμμής που περνά βορείως της Στρούγκας, της Οχρίδας, της Ρένας, του Μοναστηρίου, του Περλεπέ, του Μοριχόβου, του Δεμίρ Καπού, της Στρώμνιτσας, του Πετριτσιού, του Μελενίκου και του Νευροκοπίου. Στο βόρειο τμήμα, παραδέχεται, «*ουδεμίαν έχομεν ούτε δυνάμεθα να έχωμεν εύλογον εθνικήν αξίωσιν*», αφού «*ο χριστιανικός πληθυσμός ολοκλήρου του τμήματος τούτου αποτελείται εκ Βουλγάρων, κεκηρυγμένων οπαδών της Εξαρχίας, βουλγαριστί εκκλησιαζομένων, βουλγαριστί εκπαιδευομένων, βουλγαρικήν συνείδησιν έχόντων και μη διανοουμένων να γείνωσι ποτέ κοινωνοί των πόθων της ελληνικής εθνότητος, αλλ' ευχομένων και εργαζομένων υπέρ της εκτάσεως των ορίων της βουλγαρικής ηγεμονίας επί της χώρας, ήν οικούσιν*». Στις περιοχές των Σκοπίων και του Κίτσεβο υπάρχουν βέβαια ακόμη αρκετά σλαβόφωνα πατριαρχικά χωριά, όμως και αυτών οι κάτοικοι «*ουδεμίαν άλλην εθνικήν συνείδησιν έχουσιν, ή ότι είναι Βούλγαροι και ανήκουσιν εις την ολομέλειαν του βουλγαρικού έθνους*». Μοναδική εξαίρεση αποτελούν δυο αποκομμένες μεταξύ τους «*μικραί ελληνικάι κοινότητες*» στις πόλεις των Σκοπίων και του Βέλες, οι οποίες θα πρέπει να υποστηρίζονται από την Αθήνα «*όπως διατηρώσιν ακμαίον το εθνικόν αίσθημα αυτών και παρενοχλώσι τους Βουλγάρους εν τοις κέντροις των*». Εντελώς διαφορετική είναι σύμφωνα με τον πρόξενο η κατάσταση στο νότιο τμήμα, το οποίο «*δύναται ευλόγως να ονομασθή ελληνική Μακεδονική χώρα*» καθώς «*αι επ' αυτού εθνικάι αξιώσεις εισίν εύλογοι, διότι κατ' αντιπαράθεσιν προς τας άλλας εν αυτό φυλάς το ελληνικόν στοιχείον είναι το πολυπληθέστερον*». Προς επίρρωση της άποψής του, ο Λογοθέτης παραθέτει μάλιστα κάποιες χονδρικές εκτιμήσεις των εθνολογικών μεγεθών στα δυο τμήματα. Το μεν βόρειο, υποστηρίζει, κατοικείται από 350.000 «Βουλγάρους» κι 700.000 «Τούρκους», ενώ στο νότιο «*ο ελληνικός πληθυσμός συμποσούται εν όλω εις 1.073.000*» σε σύνολο 1.954.000 κατοίκων, συνιστά δηλαδή απόλυτη πλειοψηφία της τάξης του 55 %· το υπόλοιπο 45 % αποτελείται από «Τούρκους» (565.000 ή 28,9%), «σχισματικούς» (190.000 ή 9,7%), βούλγαρους συνίτες (20.000) και προτεστάντες (5.000),

ρουμανίζοντες Βλάχους (16.000) κι Εβραίους (85.000). Οι αριθμοί αυτοί έχουν φυσικά σημασία μόνο ως τεκμήρια του τρόπου σκέψης του εισηγητή κι όχι ως αποτύπωση πραγματικών μεγεθών. Ο κατά Λογοθέτην «ελληνικός πληθυσμός» δεν είναι άλλωστε στο σύνολό του ελληνόφωνος αλλά απαρτίζεται σε σημαντικό βαθμό από αλλόγλωσσους πατριαρχικούς –«Ελληναλβανούς», «Ελληνοβλάχους» κι «Ελληνοβουλγάρους», σύμφωνα με τη δική του ορολογία. Εξ ου και ο πρόξενος αισθάνεται υποχρεωμένος να προβεί σε μια δεύτερη διχοτόμηση, της «ελληνικής μακεδονικής χώρας» αυτή τη φορά, σε δυο «ζώνες» (βόρεια και νότια) με κριτήριο τη γλώσσα και, δευτερευόντως, τη σταθερότητα του «εθνικού φρονήματος» του αντίστοιχου «ελληνικού πληθυσμού». Η διαχωριστική γραμμή των δυο ζωνών ακολουθεί σε γενικές γραμμές -αλλά όχι πάντα- το όριο διαχωρισμού της ελληνοφωνίας από τη σλαβοφωνία: εντάσσει στη νότια ζώνη ένα τμήμα του καζά Καστοριάς, ολόκληρο το Βέρμιο (της σλαβόφωνης Κατράνιτσας συμπεριλαμβανομένης), τη σλαβόφωνη άμεση ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης και τον καζά Δράμας, ενώ αφήνει απέξω ολόκληρους τους καζάδες Σερρών (με τα Νταρνακοχώρια και τον ως επί το πλείστον ελληνόφωνο ναχιέ της Νιγρίτας) και Ζίχνας. Στο βαθμό που μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τη σκέψη του Λογοθέτη, μένει με την αίσθηση ότι πραγματικό κριτήριό του είναι η αίσθηση που έχει κάθε φορά για το βαθμό διασφάλισης των εθνικών θέσεων στις αντίστοιχες περιοχές: ο χριστιανικός πληθυσμός της νότιας ζώνης περιγράφεται σαν «καθαρός ελληνόφωνος, ακεραϊάν την εθνικήν συνείδησιν έχων», ενώ αυτός της βόρειας απλά «αφοσιωμένος εις το Πατριαρχείον, χρώμενος τη ελληνική γλώσση εν ταις εμπορικαίς συναλλαγαίς και εν ταις ανταποκρίσεις αυτού»· παρόλο που ο συντάκτης της έκθεσης διαβεβαιώνει πως ο εν λόγω πληθυσμός «θεωρεί εαυτόν ως μέλος της ελληνικής εθνότητος», φροντίζει ωστόσο ταυτόχρονα να υπενθυμίσει ότι «εντός του αυτού τμήματος γίνονται προ ικανών ετών και εξακολουθούσι γενόμενα κατά τας τοπικάς χρείας πού μεν μετά μείζονος, πού δε μεθ' ήσσοнос εντάσεως εθνικαί ενέργειαι» και να υποδείξει διακριτικά τους καζάδες ή ναχιέδες στους οποίους απαιτείται «μείζων έντασις» αυτών των ενεργειών. Ορισμένες απ' αυτές τις περιοχές, όπως ο καζάς του Αβρέτ Χισάρ ή το Τίκφες, στην πραγματικότητα, βρίσκονταν ήδη από χρόνια έξω από κάθε ελληνική επιρροή¹.

Συνταγμένη ένα μήνα αργότερα, έχοντας λάβει υπόψη την εισήγηση του Λογοθέτη και με δηλωμένη την πρόθεση του συντάκτη της να τη διορθώσει, η έκθεση Παπαρρηγόπουλου καταφεύγει κι αυτή σ' ένα τριφασικό σχήμα, προσφιλέστατο άλλωστε στις κατά καιρούς αναλύσεις του εθνικού ιστορικού². Όπως ο πρόξενος, έτσι κι ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ θεωρεί τη νοτιότερη από τις τρεις ζώνες «αναμφισβήτως ελληνικήν» και τη βορειότερη «αναμφισβήτως

¹ Για το πλήρες κείμενο της έκθεσης Λογοθέτη: Κων/νος Βακαλόπουλος, *Το Μακεδονικό Ζήτημα (1856-1913)*, Αθήνα 2009 (π.έ. 1988), σ.34-45.

² ΑΣτΔ/214/7, Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Αθήνησι 11.3.1884, αρ.243. Το έγγραφο συνοπογράφει και ο γραμματέας του ΣΔΕΓ, Γ. Ζολώτας. Για την προϊστορία των χρησιμοποιούμενων αναλυτικών σχημάτων: Σπύρος Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», σε Π. Κιτρομηλίδης – Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2004, τ.Α', σ.149-69.

αλλοτρίαν του Ελληνισμού, προσήκουσα δε τοις Βουλγάροις κατά το πλείστον και τοις Αλβανοίς κατά το δυτικώτατον ελάχιστον μέρος». Διαφωνεί όμως κάθετα όσον αφορά την κρίσιμη μεσαία ζώνη, την οποία αυτός -σε αντίθεση με το Λογοθέτη- δεν θεωρεί τμήμα της «ευλόγως ελληνικής μακεδονικής χώρας» αλλά «αμφισβητούμενη υπό Ελλήνων και Βουλγάρων καθ' όλον αυτής το πλάτος»· διαφορά που, όπως επισημαίνει, «δεν είναι ασήμαντος εν τοις πράγμασι». Άμεσα επηρεασμένες από αυτή τη διαφορετική εκτίμηση των συσχετισμών είναι και οι αποκλίσεις του Παπαρρηγόπουλου από τις προτάσεις του Λογοθέτη και όσον αφορά τη χάραξη των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στις τρεις ζώνες: ενσωματώνει στη νότια, την «ως επί το πλείστον καθαρώς Ελληνικήν κατά το γλωσσικόν στοιχείον και την εθνικήν συνείδησιν», τα βλαχόφωνα χωριά του Γράμμου και τις Πίνδου, τους εν μέρει ελληνόφωνους καζάδες Σερρών και Ζίχνας· μεταφέρει στη διαμφισβητούμενη μεσαία ζώνη ένα μέρος από τα αλλόγλωσσα περίχωρα της Κορυτσάς, της Καστοριάς, των Καϊλαρίων και της Κατράνιτσας· εντάσσει τέλος στις οριστικά χαμένες βορειότερες περιοχές, αν και με κάποια αμφιθυμία, τον Περγλέ και τα περίχωρά του. Ορισμένες φορές η ταξινόμηση επιβάλλεται από πραγματικές τάσεις, διαφαινόμενες ή απλά κατ' εκτίμηση: οι αλβανόφωνοι π.χ. της Κορυτσάς, παρόλο που «δεν ομιλούσι και την Ελληνικήν πάντες ως γλώσσαν οικείαν αλλά μόνον οι πεπαιδευμένοι, οι παιδευόμενοι και οι αποδημήσαντες εις ελληνικάς χώρας», περιλαμβάνονται τελικά στην ελληνική ζώνη με το σκεπτικό ότι «επικρατεί παρ' αυτοίς σήμερον ακραιφνές Ελληνικόν φρόνημα» κι επιπλέον «φιλοτιμούνται να εξελληνισθώσιν». Αλλού, πάλι, τα κριτήρια που επιλέγονται είναι περισσότερο γεωπολιτικά: η περιφέρεια της Δράμας και του κάτω Νέστου, «ήτις σχεδόν ολόκληρος προς τα μεσημβρινά μεν είναι τουρκική, προς τα βόρεια δε βουλγαρόφωνος» καταχωρείται κι αυτή στην «καθαρώς ελληνική» ζώνη «χάριν της συνεχείας του Μακεδονικού Ελληνισμού προς τον εν Θράκη και διότι η βουλγαρική επιρροή αυτούθι είναι ασήμαντος απέναντι της ημετέρας και της των Τούρκων». Οι τελευταίοι, όπως και οι συμπαγέστατοι ομόθρησκοί τους των Καϊλαρίων και του Σαρί Σαμπάν προεξοφλούνται άλλωστε ως σύμμαχοι κατά την ύστατη ώρα της εθνικής αναμέτρησης: «οπωσδήποτε και αν διάκεινται προς ημάς τα νυν, επελθούσης της κρίσεως ή θέλουσιν αποδημήσει ή θέλουσι προτιμήσει βεβαιώς της βουλγαρικής την Ελληνικήν κυριαρχίαν».

Το πιο ενδιαφέρον τμήμα της έκθεσης Παπαρρηγόπουλου είναι αυτό που αφορά τη διαφιλονικούμενη, σλαβόφωνη μεσαία ζώνη: «Οι κάτοικοι της ζώνης ταύτης», τονίζει, «είναι εν γένει ειπεὶν Βουλγαρόφωνοι κατά το πλείστον αυτής μήκος, από Ροδόπης μέχρι των λιμνών Πρέσπης και Αχρίδος»· παρά την ύπαρξη τουρκικών, βλαχόφωνων ή αλβανόφωνων νησίδων, «τα στοιχεία ταύτα ουδαμού διακόπτουσι σπουδαίως την συνέχειαν των Βουλγαροφώνων», ενώ «ουδαμού ομιλείται η Ελληνική γλώσσα ως μητρική, πλην του Μελενίκου και εν μέρει του Νευροκόπου». Το ελληνικό κόμμα στηρίζεται κατά κύριο λόγο στους βλαχόφωνους, αφού «τα αποτελέσματα της ρουμανικής προπαγάνδας υπάρχουσιν άχρι τούδε σχετικώς ασήμαντα», και λιγότερο στους σλαβόφωνους, τους οποίους ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ τριχοτομεί (κατά την

προσφιλή του συνήθεια) σε «καθαρώς ελληνίζοντας», «σχισματικούς αναφανδόν βουλγαρίζοντας» και «αδιαφόρους ή κρύφα βουλγαροφρονούντας». Παραδέχεται μεν πως «οι ορθόδοξοι Ελληνίζοντες βουλγαρόφωνοι της μέσης ταύτης ζώνης πλειονοψηφούσιν απολύτως μέχρι σήμερα» κι αναλύει λεπτομερώς τους κατά τόπους υφιστάμενους συσχετισμούς, θεωρεί όμως πολύ πιθανή τη μεσοπρόθεσμη ανατροπή αυτής της επισφαλούς ισορροπίας. Σε περίπτωση κατάλυσης της οθωμανικής κυριαρχίας, ξεκαθαρίζει, «δύσκολον είναι να παραδεχθώμεν ότι όλοι οι νυν ελληνίζοντες βουλγαρόφωνοι θέλουσιν εξακολουθήσει μένοντες πιστοί εις ημάς», ενώ ακόμη και χωρίς αυτήν «αι παρούσαι προσφυνείς περιστάσεις» θα παρέλθουν ανεπιστρεπτί μόλις αποφοιτήσουν οι «ειρηνικαί λεγεώνες» των «ιερέων, διδασκάλων και άλλων εγχωρίων πρακτόρων» που εκπαιδεύουν τα διδασκαλεία κι οι ιερατικές σχολές του αντιπάλου: «διότι, μη λησμονώμεν ότι ο εχθρός έχει σύμμαχον φύσει το ομόγλωσσον και το ομότροπον εν τη μέση ζώνη, εισορμά δε και όπου δύναται εις την νοτίαν, εις Θεσσαλονίκην, εις Σέρρας, εις Καστοριάν». Η σχετικά απαισιόδοξη αυτή εκτίμηση επιβάλλει μια στρατηγική ευέλικτη, που αξιοποιεί μεν την ευνοϊκή συγκυρία για να βελτιώσει στο μέτρο του δυνατού τις δυνατότητες και τις θέσεις του ελληνικού κόμματος¹, έχει όμως κατά νου την εκ των προτέρων χάραξη πολλαπλών γραμμών αναδίπλωσης: «Ενδεχόμενον είναι να θυσιασθώσιν εν ανάγκη τα βορειότατα, η Αχρίς, ο Περλεπές, το Κρούσοβον, μέρος του Μοριχόβου και του Νευροκόπου, παρατεινόμενα σημεία της γραμμής, χαρασσομένης νέας ταύτης, επιτηδείας προς την φύσιν των τόπων. Εν εσχάτη αποτυχία δέον να δεχθώμεν και νοτιωτέραν έτι ενιαχού γραμμήν, ήτις όμως να περιλαμβάνη πάντοτε εις την Ελληνικήν Μακεδονίαν τα Βιτώλια, το Γεβγιλί, την Στρούμιτζαν και το Μελένικον, από τούτου δε να φέρεται δια της πλησιεστάτης φυσικής διευθύνσεως προς την Ροδόπην, έστω και αποκλειομένου του Νευροκόπου. Ταύτα είναι τα όρια εις τα οποία εν τη εσχάτη ώρα δύνανται να περισταλώσιν αι αξιώσεις ημών. Μέχρις ού όμως φθάση η ώρα εκείνη, ημείς δέον να εμμένωμεν εργαζόμενοι ως μέχρι τούδε απαραμειώτως και εις τα σχετικώς ευρύτερα, τα κατά πρώτον βαθμόν δια της παρούσης εκθέσεως οριζόμενα. Εν τω καθήκοντι χρόνω πρέπει να έχωμεν και ημείς τι να θυσιάσωμεν εν Μακεδονία, διότι και ο πολέμιος θα θυσιάση εαν ημείς προσλάβωμεν ήν αξιούμεν Μακεδονίαν».

Χωρίς να υπεισεέλθουν φυσικά σε παρόμοιες λεπτομέρειες, οι ιθύνοντες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής θα υιοθετήσουν και θα προβάλουν δημόσια αυτή τη θεωρία των τριών ζωνών. Η δημοσιοποίησή της έγινε για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1885 απ' τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, με δηλώσεις του προς τον αγγλικό Τύπο κατά τη διάρκεια

¹ Επιδίωξη που περιγράφεται με όρους καθαρά στρατιωτικούς, παρόλο που αφορά τον πολιτικοϊδεολογικό προσεταιρισμό ανθρώπων και τοπικών μικροκοινωνιών: «Ανάγκη να υποστηρίζωμεν έτι μάλλον τα κατεχόμενα υφ' ημών κέντρα και προ πάντων τους διαμέσους σταθμούς, να εξουδετερώσωμεν δε δια συντόνου αντιδράσεως τας απαύστους επιδρομάς του εχθρού, εκβάλλοντες αυτόν εξ ών κατέχει σημείων ή περιστέλλοντες αυτόν εν αυτοίς, αποκωλύοντες δε αυτόν να καταλάβη όσα απειλεί».

μιας επίσκεψής του στο Λονδίνο¹. Λιγότερο τυχερή ήταν μια μεταγενέστερη προσπάθεια του ίδιου να αναλύσει το ίδιο σχήμα σε συνομιλία του με κάποιον ανώνυμο ανταποκριτή της Manchester Guardian. Απαντώντας στην παρατήρηση του συνομιλητή του ότι στη Μακεδονία «το βουλγαρικόν στροιχείον μεγάλως επικρατεί του ελληνικού εις το εσωτερικόν της επαρχίας», ο Τρικούπης φέρεται να δήλωσε πως τα πάντα είναι ζήτημα κατάκτησης κι αφομοίωσης: «Ο Τούρκος εκλείπει, είπε, και πολύ ταχέως. Όταν έλθη ο μέγας πόλεμος, ως αφεύκτως θα συμβή μετά τρία, πέντε, οκτώ έτη, η Μακεδονία θα γίνη ελληνική ή βουλγαρική κατά τον νικήσαντα. Αν την λάβωσιν οι Βούλγαροι, δεν αμφιβάλω ότι εντός ολίγων ετών θα είναι ικανοί να εκσλαβίσωσι τον πληθυσμόν μέχρι των θεσσαλικών συνόρων. Αν ημείς την λάβωμεν, θα τους κάμωμεν όλους Έλληνας μέχρι της Ανατολικής Ρωμυλίας. Το πολύ των κατοίκων δεν είναι κεκηρυγμένης εθνικότητος· είναι έτοιμοι να δεχθώσι τον εγκολαφθησόμενον επ' αυτών τύπον»². Όπως αναμενόταν, η δημοσίευση μιας τέτοιας παραδοχής προκάλεσε πολιτικό σεισμό στην Αθήνα, με τον αντιπολιτευόμενο Τύπο να κατηγορεί τον πρωθυπουργό ότι «αι περι Μακεδονίας δοξασίαι» του «δεν συμβιβάζονται προς τας εθνικάς ημών αξιώσεις»³. Η κυβέρνηση έσπευσε να διευθετήσει επίσημα τη συνέντευξη, υποστηρίζοντας πως «η δημοσιευθείσα εν τω 'Φύλακι της Μαγχεστρίας' αφήγησις συνομιλίας δήθεν του ανταποκριτού της εφημερίδος εκείνης προς τον πρωθυπουργόν κ. Τρικούπην είναι όλως φαντασιώδης»⁴. Ο ίδιος ο Τρικούπης, μιλώντας κατ' ιδίαν στον άγγλο πρέσβη Έντμουντ Μόνσον θα υποστηρίξει πως ουδέποτε παραχώρησε οποιαδήποτε συνέντευξη κι ότι η ανταπόκριση συντάχθηκε βάσει υποθέσεων· ο Μόνσον πάλι ανέφερε στο Λονδίνο, επικαλούμενος την εμπιστευτική αλληλογραφία της πρεσβείας, ότι συντάκτης της επίμαχης ανταπόκρισης «μπορεί να ήταν» ο γνωστός άγγλος αρχαιολόγος Άρθουρ Έβανς, που παρεπιδημούσε στην Αθήνα κατά το κρίσιμο διάστημα κι, απ' ό,τι φαίνεται, είχε μια σχετική «συνδιάλεξη» με τον έλληνα πρωθυπουργό⁵. Με δεδομένη τη φύση παρόμοιων συνομιλιών, είναι αδύνατο φυσικά να γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό οι όποιες εκμυστηρεύσεις του τελευταίου παρεξηγήθηκαν ή παραποιήθηκαν απ' το συνομιλητή του. Το βέβαιο είναι ότι, κατά τη «διορθωτική» συζήτησή του με τον πρεσβευτή, ο Τρικούπης ανέλυσε ξανά το ήδη διαμορφωμένο «τριζωνικό» σχήμα, περιορίζοντας την ισχύ των παρατηρήσεών του για τη μελλοντική αφομοίωση των Μακεδόνων στη διαμφισβητούμενη

¹ Καράβας 2004, σ.166-7.

² *The Manchester Guardian*, 6.7.1889, αναδημοσίευση στην αθηναϊκή *Εφημερίδα*, 4/16.7.1889, σε *Περί Χαριλάου Τρικούπη εκ δημοσιευμάτων από του Μαΐου 1884 εν είδει ημερολογίου*, τ.Δ', Εν Αθήναις 1909, σ.54 (το αγγλικό πρωτότυπο στις σ.49-50)· πρβλ. Σπύρος Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τ.Β', Αθήναι 1966, σ.215. Η ανάλυση του Τρικούπη συνοδευόταν απ' την επισήμανση του ανταποκριτή πως «η άγνοια και προκατάληψις των Ελλήνων ως προς την αληθή αναλογίαν των φυλών εν Μακεδονία τοιαύτη είναι, ώστε ουδείς δημόσιος ανήρ θα τολμήση να ομιλήση κατ' άλλην έννοιαν περί των ελληνικών εκεί αξιώσεων».

³ «Η Μακεδονία εγκατελείφθη;», *Ελλάς* (Αθήνα) 9.6[=7].1889, σ.3.

⁴ «Επίσημος διάψευσις», *Παλιγγενεσία*, 5.7.1889, σ.1· *Ωρα*, 6.7.1889, σ.1.

⁵ FO 32/607, E. Monson to the Marquess of Salisbury, Athens 19.7.1889, No.175, σε *Βριτανσκι...*, όπ.π. (2005), σ.217-8. Σε αρκετά μεταγενέστερο δημοσίευσμά του για το μακεδονικό ζήτημα (1903), ο Έβανς αναφέρει παρεμπιπτόντως πως είχε «προσωπική αντίληψη» των απόψεων του Τρικούπη για τους εθνολογικούς συσχετισμούς στην περιοχή (BAS 1978, σ.541-2).

μεσαία ζώνη¹. Το ίδιο ακριβώς σχήμα ανέλυσε διεξοδικότερα στον ίδιο πρέσβη και μερικούς μήνες αργότερα, μαζί με το ιστορικό των μέχρι τότε αποτυχημένων ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων². Από τη διασταύρωση των κειμένων διαπιστώνουμε έτσι πως, επί της ουσίας, η διάψευση αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά την υποτιθέμενη πρωθυπουργική αμφισβήτηση της ελληνικότητας της (ελληνόφωνης) νότιας ζώνης «μέχρι των θεσσαλικών συνόρων». Αποκαλυπτικό είναι επίσης το γεγονός ότι το πλήρες κείμενο της συνέντευξης συμπεριλήφθηκε στη μεταθανάτια πολύτομη συλλογή δημοσιευμάτων «περί Χαριλάου Τρικούπη», όχι όμως και η συνοπτική επίσημη διάψυσή της³. Σε κάθε περίπτωση, η επίδραση του τριζωνικού σχήματος υπήρξε τόσο καταλυτική για την πρόσληψη της μακεδονικής εθνολογικής πραγματικότητας από την οργανική διάνοηση του ελληνικού εθνικισμού, ώστε έναν ολόκληρο αιώνα μετά τους Βαλκανικούς πολέμους το ίδιο αυτό σχήμα εξακολουθεί να επιστρατεύεται ως αναλυτικό εργαλείο από το μεγαλύτερο μέρος της εθνικά ορθής εγχώριας ιστοριογραφίας⁴.

Ακόμη σημαντικότερη, όσον αφορά τις μέχρι σήμερα επιβιώσεις της, υπήρξε η ιδεολογική επένδυση του παραπάνω σχήματος με την επινόηση μιας υποτιθέμενης «ιστορικής Μακεδονίας», η οποία ταυτιζόταν με τα εδάφη που διεκδικούσε ο ελληνικός εθνικισμός –και μόνον αυτά. Το Δεκέμβριο του 1884 ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Κοντόσταυλος ζήτησε με επιστολή του απ' τον Παπαρρηγόπουλο «να υποστηρίξει ιστορικά ότι τα παρά των Βουλγάρων εις την Μακεδονίαν αποδιδόμενα όρια δεν είναι τα της κυρίως Μακεδονίας, αλλ' άλλα όσον οίον τε συμπίπτοντα προς το μέρος εκείνο της χώρας ταύτης εις το οποίον ο Ελληνισμός δύναται να παρασταθή οπωσδήποτε επικρατών»⁵. Η αρχική ιδέα ανήκε στον πρόξενο Φιλιππούπολης Νικόλαο Γεννάδη, με βάση το σκεπτικό ότι, σε περίπτωση εφαρμογής του άρθρου 23 της συνθήκης του Βερολίνου, η αντιπροσώπευση του συνόλου των μακεδονικών επαρχιών δεν αποκλείεται να κατέληγε σε βουλγαρική πλειοψηφία· ως εκ τούτου, υποστήριξε ο πρόξενος, ενώ «οι Πανσλαβισταί μίαν και αδιαίρετον θέλουσι την Μακεδονίαν», οι Έλληνες «συμφέρον μέγα είχομεν και έχωμεν να να πλάσωμεν νέον γεωγραφικόν όρον εν Μακεδονία, ήτοι να διαιρέσωμεν την Μακεδονίαν εις βόρειον και νότιον, και την τελευταίαν ταύτην να διεκδικήσωμεν ως ελληνικήν χώραν»⁶. Με το κύρος του εθνικού ιστορικού και τη γνώση του πεδίου, ο Παπαρρηγόπουλος θα αρνηθεί ωστόσο να ικανοποιήσει

¹ Monson to the Marquess of Salisbury (19.7.1889), στο ίδιο, σ.217-8.

² FO 32/608, Monson to the Marquess of Salisbury, Athens 12.10.1889, No.281, στο ίδιο, σ.218-20.

³ *Περί Χαριλάου Τρικούπη...*, ό.π., σ.46-55.

⁴ Ενδεικτικά: Κωφός 1977, σ.381· του ίδιου, «Αγώνες για την απελευθέρωση (1830-1912)», σε Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.452· Βακαλόπουλος 1983, σ.20-1· Κολιόπουλος 1992, σ.502· Gounaris 1993, σ.7· Διευθύνσεις Ιστορίας Στρατού [ΔΙΣ], *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, Αθήνα 1979, σ.48-9· Κέντρο Αποδήμων Μακεδόνων – Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Μακεδονία. Ιστορία και πολιτική*, Αθήνα 1989, σ.14· ΥΠΕΠΘ, *Μακεδονία. Ιστορία και πολιτική*, Αθήνα 1992, σ.18· Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών*, Αθήνα 2003, σ.30. Συχνά η υιοθέτηση του αρχικού σχήματος γίνεται με παραπλανητικό υπερτονισμό της ύπαρξης ελληνόφωνων πληθυσμών (και) στη «μεσαία» ζώνη. Για αναπαραγωγές της «διζωνικής» ταξινόμησης του Λογοθέτη: Βλάχος 1935, σ.91-4· Βακαλόπουλος 2009, σ.34.

⁵ ΙΑΥΕ 1884/ΑΡΧ.Β/7, Υπ.Εξ. [Αλ. Κοντόσταυλος] προς ΣΔΕΓ, Εν Αθήναις 12.12.1884, αρ.1854 εμτ.

⁶ ΙΑΥΕ 1884/ΑΡΧ.Β/7, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Philippopolis 3.12.1884, αρ.933.

το αίτημα του Υπ.Εξ., εξηγώντας καταλεπτώς τους λόγους που του επέβαλλαν μια τέτοια στάση: «*Τα υπάρχοντα ιστορικά διδόμενα καθιστάσι δυστυχώς αδύνατον την απόδειξιν του θέματος τούτου. Η κατά πρώτον γνωστή γενομένη Μακεδονία περιωρίζετο εις τα περί Βιτώλια και Γρεβενά πεδία, μη αφικνουμένη μέχρι της θαλάσσης. Η δ' επί Φιλίππου ηπλώθη δια μιας από του Ολύμπου μέχρι της Μοισίας (ήτοι της Σερβίας και της Βουλγαρίας) και της Ιλλυρίας και Ηπείρου μέχρι της Θράκης και του Αιγαίου Πελάγους. [...] Τα όρια λοιπόν τα οποία οι Βούλγαροι αποδίδουν εις την Μακεδονίαν είναι ουδέν άλλο ή τα όρια της του Φιλίππου Μακεδονίας. Αλλά η αναβίωσις των ορίων τούτων δεν είναι έργον των Βουλγάρων. Μήπως αυτοί ημείς λέγοντες Μακεδονίαν δεν εννοούμεν ό,τι και οι Βούλγαροι; Τούτο δε ουχί σήμερα μόνον, αλλά πρόπαλαι»¹. Στοιχειώδης επισκόπηση της ως τότε σχετικής ελληνικής βιβλιοπαραγωγής αποδεικνύει του λόγου το αληθές: ακολουθώντας το Στράβωνα και τον Πτολεμαίο², το όρος Σκάρδος (Σαρ Νταγ ή Σάρ Πλάνινα) αναγράφουν ως βόρειο σύνορο της Μακεδονίας όχι μόνο ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος στην άκρως επίσημη «Ιστορία» του³ αλλά και συγγραφείς όπως ο Μελέτιος Μήτρου⁴, ο Αθανάσιος Ψαλλίδα⁵, ο Βασίλειος Νικολαΐδης⁶, ο Μαργαρίτης Δήμιτσας⁷ ή ο Ιωάννης Καλοστύπης⁸. το ίδιο ακριβώς ισχύει επίσης για τους χάρτες ελληνικής προέλευσης⁹ και για τους ευρωπαϊούς ιστορικούς, γεωγράφους και συντάκτες εγκυκλοπαιδικών λημμάτων¹⁰, ενώ ακόμη εντυπωσιακότερη είναι η οριοθέτηση της Μακεδονίας με βάση το Σκάρδο από τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια Γεωγραφίας, τόσο αυτά που εκδίδονταν στο ελληνικό βασίλειο¹¹ όσο και από την αντίστοιχη βιβλιοπαραγωγή της Κωνσταντινούπολης¹². «*Εκ των ιστορικών αυτών γεγονότων και της σημασίας καθ'ήν υφ' ημών αυτών γίνεται χρήσις του ονόματος Μακεδονία*», προειδοποιεί έτσι τον υπουργό ο*

¹ ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Αθήναις 3.1.1885, αρ.1738.

² *Strabonis Geographica*, Βερολίνο 1852, τ.Α', σ.376-7' *Claudii Ptolemaei Geographia*, Λειψία 1843, τ.Α', σ.192-3, 132-3 & 180-1.

³ Παπαρρηγόπουλος 1969, τ.Στ', σ.7-8.

⁴ *Μελετίου Γεωγραφία παλαιά και νέα*, Εν Βενετία 1807, σ.248.

⁵ Χαριτάκης 1931, σ.55.

⁶ Nicolaidy 1859, τ.Α', σ.17.

⁷ Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας. Μέρος πρώτον. Χωρογραφία*, Αθήνησι 1870, σ.5' του ίδιου, *Μακεδονικά. Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας. Μέρος δεύτερον. Τοπογραφία*, Αθήνησι 1874, σ.1-3' του ίδιου, *Επίτομος ιστορία της Μακεδονίας, προς χρήσιν των ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων της Μακεδονίας*, Αθήνησιν 1879, σ.3 & 8' του ίδιου, *Γεωγραφία φυσική και πολιτική*, Εν Αθήναις 1885, σ.110.

⁸ Καλοστύπης 1886, σ.9' ανώνυμη 2^η επαυξημένη έκδοση του ίδιου βιβλίου, Εν Πειραιεί 1896, σ.26' Ιωάννης Βασδραβέλλης, «*Εν χειρόγραφον του γυμνασιάρχου Σερρών Καλοστύπη 'περί Μακεδονίας'*», *Σερραϊκά Χρονικά*, 5 (1969), σ.251.

⁹ Κ. Κόλμαν, «*Χάρτης του Οθωμανικού Κράτους ήτοι Ευρωπαϊκή και Ασιατική Τουρκία*», Εν Αθήναις 1852' Γ. Κατελούζος, «*Χάρτης της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας*», κλίμαξ 1:400.000, Εν Βουκουρεστίω 1867.

¹⁰ Άκρως δευματοληπτικά: Th. Desseines-du-Désert, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Παρίσι 1863, σ.9-10' M.-N. Bouillet, *Dictionnaire Universel d'Histoire et de Géographie*, Παρίσι 1878, σ.1147' «*Macédoine. Géographie contemporaine*», *La Grande Encyclopédie*, Παρίσι χ.χ., τ.22^{ος}, σ.864.

¹¹ Ι.Π. Κοκκώνης, *Γεωγραφία στοιχειώδης*, Εν Αθήναις 1839, σ.137, 1846, σ.110 και 1861, σ.103' Πολυτίμη Κούσκουρη, *Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδος*, Αθήνησιν 1854, σ. 91' Αναστάσιος Πολυζωΐδης, *Τα γεωγραφικά, κατά το ενεστώσ και παρελθόν*, Εν Αθήναις 1859, τ.Β', σ.133 & 136' Σ. Σταθόπουλος, *Στοιχειώδης σειρά γεωγραφικών μαθημάτων*, Εν Αθήναις 1871, σ.45 & 60 και 1874, σ.61' Γεώργιος Κρέμμος, *Ιστορική Γεωγραφία της Αρχαίας, μεσαιωνικής και Νέας Ελλάδος. Βιβλίον Α'.* *Ελληνική Χερσόνησος*, Αθήνησι 1878, σ.24.

¹² Π. Παπαρρυσίου, *Στοιχεία γεωγραφίας*, Εν Κων/λει 1884, σ.281' Κων/νος Ζαχαριάδης – Ανδρέας Σπάθαρης, *Στοιχειώδης Γεωγραφία*, Εν Κων/λει 1888, σ.80' Β.Α. Μυστακίδης, *Γεωγραφικόν εγχειρίδιον*, τ. Α', Εν Κων/λει 1893, σ.133.

Παπαρρηγόπουλος, «καθίσταται πρόδηλον ότι ουδένα έχομεν τρόπον ν' αποδείξωμεν ως πλάσμα των Βουλγάρων τα υπ' αυτών εις την χώραν ταύτην αποδιδόμενα όρια και επ' ουδεμίας ιστορικής βάσεως δυνάμεθα να στηρίζωμεν νέαν της Μακεδονίας οριοθέτησιν επί τω υφ' υμών υποδεικνυομένω σκοπώ. Εάν γράφοντες προς το Υπουργείον διηρέσαμεν την Μακεδονίαν εις τρία τμήματα, επράξαμεν τούτο δια να ορίσωμεν πού αυτής ουδεμίαν έχομεν ελπίδα επιτυχίας, πού αναμφισβήτητως πλεονεκτούμεν και πού ανταγωνιζόμεθα προς τους Βουλγάρους μετά τινος πιθανότητος ότι θέλομεν κατισχύση, αν όχι καθ' ολοκληρίαν, τουλάχιστον εφ' ικανόν μέρος. Νέον όμως γεωγραφικόν όρον, οίον προτείνει ο κύριος Γεννάδης, ούτε ότε συνετάσσομεν τον Πίνακα των Ελληνικών χωρών εδημιουργήσαμεν, ούτε νυν ηθέλομεν συμβουλευση πλαστή, δια τον απλούστατον λόγον ότι ουδείς ήθελεν αποδεχθή αυτόν· ούτε οι Βούλγαροι, οίς και δεν συμφέρει, ούτε οι Οθωμανοί, οίτινες κανενός είδους Μακεδονίαν δεν γνωρίζουσιν ή τουλάχιστον δεν αναγνωρίζουσιν· ούτε ίσως αυτοί οι φίλα ημίν φρονούντες, αφού είναι βέβαιον ότι και ημείς αυτοί ελέγομεν άχρι τούδε Μακεδονίαν ό,τι και οι Βούλγαροι»¹.

Παρά τις κατηγορηματικές αντιρρήσεις του εθνικού ιστορικού, οι επεξεργαστές της προπαγανδιστικής τομής θα επιβάλουν ωστόσο τελικά τη γραμμή τους στην επίσημη και ημιεπίσημη επιχειρηματολογία, λανσάροντας το πρωτοφανές σχήμα μιας «ιστορικής» Μακεδονίας διαφορετικής από την (ασύμφορη για τις ελληνικές επιδιώξεις) «γεωγραφική» οριοθέτηση της ίδιας περιοχής· με ελάχιστονες μικροδιαφορές κατά περίπτωση, το βόρειο σύνορο αυτής της «ιστορικής» Μακεδονίας συμπίπτει συνήθως με την οριοθέτηση προς βορράν της παπαρρηγοπούλειας «μεσαιάς ζώνης». Η εθνικά ωφέλιμη αυτή κατασκευή θα δημοσιοποιηθεί σταδιακά με βιβλία², χάρτες³ κι ημιεπίσημα προπαγανδιστικά φυλλάδια⁴, κυρίως όμως θα υιοθετηθεί πανηγυρικά από τη μεταγενέστερη (ιδίως τη μετεμφυλιακή) εθνικά ορθή ιστοριογραφία, που θα την αναγορεύσει σε συνώνυμο της μιας και μοναδικής αλήθειας για το τι «είναι» και τι «δεν είναι» Μακεδονία⁵. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, η

¹ ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Αθήναις 3.1.1885, αρ.1738.

² Καζάκης 1907, σ.388-9· Αλμαζ 1912, σ.9-10· Α.Π. Νικολαΐδης [Ηλίας Παπαναστασίου], *Διάλεξις περί της συγχρόνου γενέσεως και εξελίξεως του βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Εν Λευκωσία [=Χανιά] 1908, σ.7-14.

³ «Χάρτης Διοικητικός του εδάφους των βιλαετιών Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Κοσσυφοπεδίου συν τω των γειτόνων βιλαετιών Σκόδρας, Ιωαννίνων, Αδριανουπόλεως, κατανεμεμημένου εις πέντε Επαρχίας (Provinces) Αλβανίας, Ηπείρου, Σκοπίων, Θράκης, Μακεδονίας», Λιθ. Θ. Παπαχρυσάνθου, Αθήνησι χ.χ.· «Χάρτης της Μακεδονίας κατά τον του του καθηγητού Ερ. Κήπερτ», Λιθογρ. Μ. Εργίνου, χ.χ.· Έμμεσα η οριοθέτηση αυτή (Κρούσοβο-Περλεπές-Καφαντάρ-Στρώμνιτσα) υποβάλλεται και από το «Χωρογραφικό χάρτη Μακεδονίας (κατά τον του Αυστριακού Επιτελείου)» του λιθογραφείου Γ. Κοντογόνη (1:200.000, Αθήνησι 1912), που αποκλείει ωστόσο ταυτόχρονα και τις περιοχές στ' ανατολικά της γραμμής Δοϊράνη-Αβρέτ Χισάρ· ίσως όμως αυτή η επιλογή να σχετιζόταν λιγότερο με τις θεωρητικές κατασκευές περί Μακεδονίας και περισσότερο με τις πρακτικές ανάγκες του ελληνικού στρατού, για τον οποίο οφθαλμοφανώς προοριζόταν ο εν λόγω χάρτης.

⁴ *Η Μακεδονία και αι μεταρρυθμίσεις. Υπόμνημα του εν Αθήναις Μακεδονικού Συλλόγου*, Αθήνησιν 1903, σ.6-7 & 9-10 και ένθετος «Χάρτης του εδάφους των βιλαετιών Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Κοσσυφοπεδίου»· Γνάσιος Μακεδόνος [Στέφανος Δραγούμης], *Μακεδονική κρίσις. Β'. Μεταρρυθμισις, Μακεδονία και Ελλάς*, Αθήνησιν 1903, σ.38-9· του ίδιου, *Μακεδονική κρίσις, Γ'. 1903-1904*, Εν Αθήναις 1906, σ.120.

⁵ Colocotronis 1919, σ.18-50 και συνημ. «Ιστορικός χάρτης της Μακεδονίας», μεταξύ των σ.38-39· Zotiades 1961, σ.17· Βακαλόπουλος 1969, σ.1· Μ. Σακελλαρίου, «Εισαγωγή», σε *Μακεδονία. 4000 χρόνια...*, όπ.π. (1982), σ.10· Ιωάννης Κολιόπουλος, «Η νεότερη Μακεδονία», σε Ι. Κολιόπουλος – Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Αθήνα-Θεσ/νίκη 1992, τ.Α', σ.10· Gounaris 1993, σ.ix. Χωρίς προφανώς να μπει στον κόπο να κοιτάξει κάποιο γεωφυσικό χάρτη της Βαλκανικής, ο καθηγητής του ΑΠΘ Αθανάσιος Καραθανάσης φτάνει μάλιστα μέχρι του σημείου να διαβεβαιώσει το αγγλόγλωσσο κοινό του πως, «όσον αφορά τη Μακεδονία, είναι ενδιαφέρον να

οριοθέτηση αυτή δεν έγινε ωστόσο καθολικά αποδεκτή από τους ελλαδίτες μακεδονολογούντες και μακεδονομάχους, καθώς ερχόταν σε αντίθεση όχι μόνο με τα ως τότε επιστημονικά δεδομένα αλλά και με το όραμα μιας λίγο-πολύ «ελληνικής χερσονήσου». Ο Σκάρδος θα εξακολουθήσει έτσι μέχρι το 1912 ν' αποτελεί το βόρειο σύνορο της Μακεδονίας για ουσιαστικά ολίγους Έλληνες συγγραφείς¹, δημοσιολόγους² και χαρτογράφους³, όπως και για μια υπολογίσιμη μερίδα στελεχών των αθηναϊκών μακεδονικών συλλόγων, που κατηγορούν ανοιχτά ως μειοδότες όσους μεταθέτουν προς νότον τα σύνορα «της ελληνικότητας χώρας»⁴. Οι αποκλίσεις αυτές προκαλούν φυσικά σύγχυση, δίνοντας συχνά στους εξωτερικούς παρατηρητές την εντύπωση πως οι ελληνικές βλέψεις «δεν έχουν γεωγραφικά όρια»⁵. Σ' ένα αρκετά διαφορετικό επίπεδο, σφοδρή κριτική θα δεχτεί ενδοϋπηρεσιακά, ως ανεδαφική, ακόμη και η οριοθέτηση των «ζωνών» του 1884: «*Η υπό του μακαρίτου Λογοθέτου διαγραφείσα ευρεία γραμμή της ενεργείας ημών εις ουδέν άλλο ήγαγεν αποτέλεσμα*», εκτιμά π.χ. το 1890 ο τότε πρόξενος Μοναστηρίου Γουλιέλμος Φοντάνας, «*ή να εξασθενήση ημάς και παρ' αυτή τη ελληνική γραμμή*», καθώς οι διαθέσιμοι πόροι διασκορπίστηκαν αναποτελεσματικά σε μεγάλη έκταση εξασθενίζοντας το ελληνικό κόμμα ακόμη «*και εν Καστορία, ήτις περιβάλλεται υπό πλείστων βουλγαρικών χωρίων, άπερ δεν διάκεινται συμπαθώς προς τον ελληνικόν αγώνα και δύναται εν δεδομένη στιγμή να καταστήσωσιν δυσχερή την αποτελεσματικήν διεκδίκησιν γραμμής μέχρι Κορυτσάς*»· βορειότερα, εξηγγεί, «*εξαιρουμένης της περιπτώσεως της δια των όπλων κατακτήσεως, ουδέποτε δυνάμεθα να ελπίσωμεν ότι θα κατακτήσωμεν εθνολογικώς την προς βορράν πεδιάδα της Πελαγονίας μέχρι Περγλέ, καθώς επίσης ούτε το διαμέρισμα Αχρίδος, εν ή πλην της Ρέσνης και τινων χωρίων κατά τας Πρέσπας, βασιλεύει αδιαφιλονικήτως ο Βουλγαρισμός*»⁶.

Παρόμοιες αποκλίσεις μεταξύ ρομαντισμού και ρεαλισμού εμφανίζουν και οι σερβικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία. Η υλική βάση του σερβικού επεκτατισμού έχει σχεδόν αμιγώς οικονομικό-γεωπολιτικό χαρακτήρα, καθώς συνδέεται με την αναζήτηση θαλάσσιας «εξόδου»

υποσημειώσουμε ότι σύμφωνα με τους χαρτογράφους αυτή εκτείνεται μέχρι το όρος Σκάρδος (Σαρ Πλάνινα), το οποίο κείται νοτίως των Σκοπίων. Αυτό σημαίνει πως τα Σκόπια ήταν εκτός ορίων ιστορικής Μακεδονίας» (Athanasios Karathanassis, «Some observations on the European cartographers with regard to 15th -18th century Macedonia», *Balkan Studies*, 32/1 [1991] σ.9).

¹ Χοϊδάς 1908, σ.21· Ευταξίας 1911, σ.70· Cléanthes Nicolaidès, *La Macédoine*, Βερολίνο 1899, σ.22· Μιχαήλ Χρυσόχου, *Ο Ελληνισμός εθνολογικώς και τοπογραφικώς. Μακεδονία*, Εν Αθήναις 1904, σ.23, 7-10 & 32· Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, *Η Μακεδονία και ο Ελληνισμός. Η δύναμις και τα δίκαια αυτού*, Αθήνησιν 1904, σ.8-9.

² «Η Μακεδονία», *Εφημερίς* (Αθήνα) 8.5.1888, σ.1.

³ ΑΣΤΔ/217/21, «Χάρτης της Μακεδονίας, Αλβανίας και Ηπείρου», με υπότιτλο «*εκδίδεται προς αναζωπύρωσιν του Ελληνικού των Μακεδόνων και Αλβανών φρονήματος*»· «Χάρτης των Κεντρικών Χωρών της Χερσονήσου του Αίμου», κλίμαξ 1:1.700.000, Λιθογρ. Κ. Γρουνδμαν εν Αθήναις, χ.χ.· «Χάρτης του Παμβάλκανικου πολέμου» (σχεδιασμός: Ηλ. Ι. Οικονομόπουλος), κλίμαξ 1:1.750.000, Αθήνησι χ.χ. [1912-13].

⁴ Ιωάννης Βλάσσης, *Περί των Μακεδονικών λόγος*, Εν Αθήναις 1904, σ.7· Θεοχάρης Γερογιάννης, *Η Μακεδονία προδιδομένη. Λόγος του προέδρου του Κεντρικού Μακεδονικού Συλλόγου κατά του Υπομνήματος του κ. Στεφάνου Δραγούμη περί διαίρεσεως της Μακεδονίας εις ζώνας φυλετικών επιρροών*, Αθήνησι 1906.

⁵ FO 78/4569, έκθεση C.N. Eliot (1894) σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.331. Για την αντίθεση ανάμεσα στο εξωπραγματικό «*ιμπεριαλιστικόν-εθνικιστικόν πρόγραμμα*» των «*εθνικιστικών εταιρειών*» της Αθήνας και το «*σταθερόν και μετριοπαθέστερον πρόγραμμα εθνικών διεκδικήσεων*» που επεξεργάστηκε ο Τρικούπης, βλ. επίσης Βλάχος 1935, σ.22-4.

⁶ Βούρη 1992, σ.67.

του περικλειστού βασιλείου. Μετά την κατάληψη της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστροουγγαρία το 1878, μοναδική διέξοδος του Βελιγραδίου προς αυτή την κατεύθυνση απέμεινε η κοιλάδα του Αξιού και το Αιγαίο· ο στρατηγικός αυτός αναπροσανατολισμός θα επισφραγιστεί με τις μυστικές συμφωνίες του 1881 και 1889 ανάμεσα στο Βελιγράδι και τη Βιέννη, με τις οποίες η τελευταία ανέλαβε να υποστηρίξει ενδεχόμενη μελλοντική επέκταση της Σερβίας προς το νότο¹. Ως αποτέλεσμα αυτής της στροφής, η ως τότε περιθωριακή ενασχόληση σερβικών εθνικιστικών κύκλων με τη Μακεδονία θα αντικατασταθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1880 από ένα συστηματικό πρόγραμμα πολιτικής κι εκπαιδευτικής διείσδυσης με στόχο τον προσεταιρισμό μιας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης μερίδας του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού και τη συγκρότηση ενός ισχυρού σερβικού κόμματος, η ύπαρξη και δραστηριότητα του οποίου θα νομιμοποιούσε αυτές τις διεκδικήσεις. Η στρατηγική αυτή θα παραμείνει σε ισχύ και μετά την κατάργηση των αυτροσερβικών συμφωνιών το 1896 και το σταδιακό αναπροσανατολισμό της σερβικής εξωτερικής πολιτικής προς τη Ρωσία².

Όσον αφορά την οριοθέτηση των σερβικών βλέψεων στο μακεδονικό χώρο, διακρίνουμε κι εδώ δυο σχολές στο δημόσιο λόγο³. Η μια, η «μαξιμαλιστική», εκφράζεται από συγγραφείς όπως ο Μίλος Μιλόγεβιτς (1871-73)⁴, ο Τζόρτζε Πόποβιτς (1878) ή ο Σπυρίδων Γκόπτσεβιτς (1889)⁵, αποτυπώθηκε οπτικά στον «εθνογραφικό χάρτη των σερβικών χωρών» που εξέδωσε το 1891 η «Πανεπιστημιακή Νεολαία» του Βελιγραδίου⁶ και διεκδικεί ως «*Αληθινή ή Παλαιά Σερβία*» όλα τα εδάφη μέχρι τον Αλάκμονα και τις ακτές του Αιγαίου. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και το σύνολο σχεδόν των σερβικών σχολικών εγχειριδίων⁷. Η δεύτερη σχολή, η «ρεαλιστική», διεκδικεί ως σερβικές -ή δυνάμει σερβικές- τις σλαβόφωνες μακεδονικές περιοχές μέχρι τα σημερινά περίπου ελληνικά σύνορα (συν τις περιοχές Φλώρινας και -νίστε-Βοδενών), αφήνοντας θεωρητικά κάποια περιθώρια συνδιαλλαγής με τους αντίζηλους εθνικισμούς. Στην πράξη, ωστόσο, και αυτή η σχολή επεκτείνει σταθερά τις βλέψεις της στο μακεδονικό χώρο μέσα στη δεκαετία του 1880. «*Οι Σέρβοι πατριώται ολοέν αυζάνουσι τας*

¹ Wilkinson 1951, σ.94-5· Djordjevic 1970, σ.221-3 & 248· Stavrianos 1958, σ.515-6· Anderson 1966, σ.231 & 269· Κατσάνος 2008, σ.211-2· Aarbakke 1992, σ.87· Аданър 2005, σ.115· Васил Поповић, *Источно питање*, Βελιγράδι 1928, σ.148-9· Wayne Vucinich, *Serbia between East and West*, Στάνφορντ 1954, σ.172-4· Весела Трајкова, «Србската пропаганда в Македонија до 1893 г. и борбата срещу неа», *Македонски Преглед*, 2 (1994), σ.23-4 & 34.

² Djordjevic 1970, σ.253-4, 260-1 & 303-4· Βλάχος 1935, σ.177.

³ Βλάχος 1935, σ.30-1· Djordjevic 1970, σ.270-1· Κατσάνος 2008, σ.222-4· έκθεση Eliot (1894) σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.331· ΑΣτΔ/22/216 & 217, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγραδίω 13.9.1888, αρ.154 και 6.10.1888, αρ.175.

⁴ Το 1873, η Σερβική Επιστημονική Εταιρεία (μετέπειτα Ακαδημία) αρνήθηκε να εκδώσει το έργο του Μιλόγεβιτς, επισημαίνοντας τις αντιεπιστημονικές παραποιήσεις που αυτό περιείχε· η σχετική τεκμηρίωση έγινε απ' το μετέπειτα υπουργό και διπλωμάτη Στογιάν Νοβάκοβιτς (Wilkinson 1951, σ.93· Κατσάνος 2008, σ.222).

⁵ Spiridion Gorcevic, *Makedonien und Alt-Serbien*, Βιέννη 1889· του ίδιου, «Die ethnographische Verhältnisse Makedoniens und Altserbiens», *Dr A. Petermann's Mitteilungen*, 35 (2.3.1889), σ.57-68. Πρβλ. ΑΣτΔ/22/229, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγραδίω 24.4.1889, αρ.131. Για την ειρωνική αντιμετώπιση των ισχυρισμών του συγγραφέα απ' την ελληνική κι ευρωπαϊκή βιβλιογραφία: Wilkinson 1951, σ.96-103· Bérard 1987, σ.250-71· Villari 1905, σ.149-50· Καζάζης 1907, σ.80-4· Χοϊδάς 1908, σ.56-65· Γ. Αδαμαντίδης, «Ο τραγέλαφος εν τη στατιστική», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Ε' (1912), σ.112.

⁶ Αναλυτική περιγραφή σε Wilkinson 1951, σ.106-9. Πρβλ. ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/6, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγραδίω 28.6.1891, αρ.168.

⁷ Кайчев 2006, σ.158-67.

προς νότον αξιώσεις αυτών», επισημαίνει χαρακτηριστικά τον Ιούνιο του 1889 ο έλληνας επιτετραμμένος στο Βελιγράδι, Ιωάννης Μουσικός. «Οι μετριοπαθέστεροι τούτων ήσαν άλλοτε ευχαριστημένοι και με μόνην την Παλαιάν Σερβίαν [δηλαδή το Κοσσυφοπέδιο και το σαντζάκι του Νόβο Παζάρ], είτα προχώρησαν μέχρι Σκοπίων και Βελεσσών· σήμερον οι αυτοί μετριοπαθείς εγείρουν αξιώσεις επί των Βιτωλίων και μέχρι της Θεσσαλονίκης ενώ οι υπερφίαλοι (chauvinistes) αξιούσι μέχρι του Αλιάκμονος ποταμού. [...] Τα σερβικά συλλαλητήρια του 1885 εκήρυττον ως Σερβικήν Μακεδονίαν μόνον την μέχρι Εριγώνος (Τσέρνας) ποταμού και εντός της πεδιάδος των Βιτωλίων μέχρι Φλωρίνης εκτεινομένην χώραν (τους γνωστούς 17 ναχιέδες)· σήμερον ο Σύλλογος του Αγίου Σάββα δεν χωρίζει ούτε αυτήν την Θεσσαλονίκην από των Σερβικών αξιώσεων»¹. Αποκαλυπτικές γι' αυτή τη μεταστροφή είναι οι επιπλήξεις που ο πανεπιστημιακός καθηγητής γεωγραφίας Βλάντιμιρ Κάριτς δέχτηκε το 1883, επειδή σε σχολικό εγχειρίδιο που συνέταξε διέκρινε τη Μακεδονία (όχι μόνο) σε «σερβική» (αλλά) και σε «βουλγαρική»· η σχετική διαχωριστική γραμμή περνούσε από το Βίτσι, τη Νότια και μέσω της οροσειράς του Μάλες ανέβαινε ως τα σερβοβουλγαρικά σύνορα της εποχής². Η χαρτογραφική αποτύπωση αυτής της οριοθέτησης, που από το μεγαλοϊδεατικό κατεστημένο του Βελιγραδίου καταγγέλθηκε σαν «εθνικά μειοδοτική», από την ελληνική διπλωματία της εποχής ερμηνεύθηκε φυσικά ως επιθετική κίνηση κατά των ελληνικών αξιώσεων³. Σε γενικές γραμμές, οι επεξεργασίες των «ρεαλιστών» συμπορεύονταν με τους αντίστοιχους αναπροσανατολισμούς της σερβικής εξωτερικής πολιτικής για διαπραγμάτευση με την Αθήνα και τη Σόφια του αμοιβαίου καθορισμού «σφαιρών επιρροής» στα μακεδονικά εδάφη. Όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, η ρεαλιστική αυτή πολιτική θα επενδυθεί ιδεολογικά με την «επιστημονική» επαναχάραξη των ορίων μεταξύ «Παλαιάς Σερβίας» και Μακεδονίας, με υπαγωγή στην πρώτη όλων των περιοχών που διεκδικούνταν ως αναφανδόν σερβικές και περιορισμό της δεύτερης στα εδάφη που προορίζονταν για «παραχώρηση» στους αντίζηλους εθνικισμούς. Η τομή εγκαινιάζεται με το χάρτη του καθηγητή Μ. Βεσελίνοβιτς που εξέδωσε το 1888 η ημιεπίσημη Εταιρεία του Αγίου Σάββα και διεθνοποιείται την επόμενη χρονιά με τον τυπωμένο στη Βιέννη χάρτη του Γκόπτσεβιτς. Και οι δυο εντάσσουν τις βορειότερες μακεδονικές περιοχές στην Παλαιά Σερβία, οριοθετώντας τη Μακεδονία λίγο βορειότερα από τα σημερινά ελληνικά σύνορα· εκτός απ' αυτούς, επισημαίνει στα τέλη του 1888 ο έλληνας επιτετραμμένος στο Βελιγράδι, «και πολλοί άλλοι εν Σερβία περιπίπτουσιν εσχάτως εκουσίως εις το αυτό λάθος, του να κατατάσσωσι τας περί τα Σκόπια, Κουμάνοβον και Βελισσά

¹ ΑΣτΔ/10/41, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Βελιγραδίω 4.6.1889, ά.α., ιδιαιτέρα.

² Кайчев 2006, σ.152 & 168. Πρβλ. Wilkinson 1951, σ.97, για ομοειδή χάρτη του ίδιου το 1887· Војводић 2003, σ.30-3· ΑΣτΔ/22/220, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγραδίω 19.11.1888, αρ.240. Σύμφωνα με το Ανώτερο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, ο συγγραφέας όφειλε να χαρακτηρίσει σαν «σερβικές» ακόμη και τις ενσωματωμένες στη Βουλγαρία περιοχές της Σόφιας και του Κιουστεντίλ. Ο σχετικός χάρτης, που επίσης απορρίφθηκε από το συμβούλιο, οριοθετούσε τη «Σερβική Μακεδονία» χωρίς εθνικό χαρακτηρισμό των υπόλοιπων μακεδονικών εδαφών: ΑΣτΔ/10/45, *Карта Српске Земље. Проф. В. Карића*. Литографија Мирослава Јорговића, у Београду 1882, κλίμακα 1:2.000.000.

³ ΑΣτΔ/10/40, Στ. Δραγούμης προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήναις 13.8.1886, αρ.1981 εμπ.

περιφέρειας εις την Παλαιάν Σερβίαν»¹. Σοβαρότεροι συγγραφείς όπως ο Γιόβαν Τσφίγιτς θα επιχειρήσουν στη συνέχεια να παγιώσουν τη νέα θεωρία, επικαλούμενοι τη σύγχυση ανάμεσα στις κατά καιρούς οριοθετήσεις της Μακεδονίας και το χαρακτηρισμό ορισμένων περιοχών σαν «σερβικών» από παλιότερους περιηγητές ή γεωγράφους². Κι εδώ, ωστόσο, ο νεωτερισμός αυτός δε θα γίνει καθολικά αποδεκτός, με κυριότερη απόκλιση την εμμονή των σχολικών βιβλίων στην παραδοσιακή οριοθέτηση της περιοχής³. Ακόμη και η αποδοχή του δε συνεπαγόταν ωστόσο απαραίτητα και την αποποίηση των σερβικών βλέψεων στις νοτιότερες μακεδονικές επαρχίες, όπως διαπιστώνουμε από το άκρως σοβινιστικό οδοιπορικό που εξέδωσε γι' αυτές ακριβώς τις τελευταίες το 1906 ο διπλωμάτης Ιβάν Ίβανιτς⁴.

Σφαίρες επιρροής:

Το πραγματικό πεδίο δοκιμαστικής εφαρμογής των «ρεαλιστικών» λύσεων αποτέλεσαν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των τριών κρατών για το διαχωρισμό της οθωμανικής Μακεδονίας σε αμοιβαία αποδεκτές «σφαίρες επιρροής» διαπραγματεύσεις που διαξάγονταν πάντα διμερώς, ακόμη κι όταν προϋπέθεταν ή υπονοούσαν μια ευρύτερη συμφωνία και σύμπραξη. Μ' εξαίρεση την τελευταία (και νικηφόρα) βαλκανική συμμαχία του 1912, κι αυτήν προσωρινά μόνο, όλες αυτές οι διαβουλεύσεις απέτυχαν να επεξεργαστούν ένα βιώσιμο *modus vivendi* μεταξύ των αντίζηλων βαλκανικών εθνικισμών. Παραμένουν ωστόσο εξαιρετικά διαφωτιστικές για τη βαθύτερη συλλογιστική, τις αληθινές στοχεύσεις και τα όρια της ευελιξίας των τελευταίων σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε.

• Μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, μέσα στη δεκαετία του 1880 καταγράφονται έξι τουλάχιστον διαδοχικές βολιδοσκοπήσεις ή διαπραγματεύσεις, όλες με πρωτοβουλία της Σόφιας⁵. Και τα έξι διαβήματα απορρίφθηκαν τελικά από τις ελληνικές κυβερνήσεις, που αρχικά θεωρούσαν «άκαιρη» κάθε αμοιβαία συνεννόηση για σφαίρες επιρροής κι αργότερα έβλεπαν με καχυποψία τις βουλγαρικές βλέψεις πάνω στη σλαβόφωνη μακεδονική ενδοχώρα. Οι ιθύνοντες πάλι της Βουλγαρίας, από τον διπλωματικό πράκτορα (πρεσβευτή) στην Αθήνα Μάρκο Μπαλαμπάνοφ ως τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Μπάτενπεργκ, «προσέφεραν» στην Αθήνα τη Θεσσαλονίκη με αντάλλαγμα την ελληνική αναγνώριση των μελλοντικών «δικαιωμάτων» τους στην Καβάλα (ως ναυτική έξοδο στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο), απέφυγαν ωστόσο

¹ Wilkinson 1951, σ.99· ΑΣΤΔ/22/221, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγραδίου 20.11.1888, αρ.241.

² Slijeprčević 1956, σ.13-6· Georgevitch 1918, σ.1-6· Поповић 1928, σ.153-4· Κατσάνος 2008, σ.223.

³ Καϊчев 2006, σ.161-3.

⁴ Иван Иванович, *Македонија и македонци. Опис земље и народа. Путопис*, Βελιγράδι 1906. Ο συγγραφέας θεωρεί ως σύνορο Μακεδονίας – Παλαιάς Σερβίας τα στενά του Δεμίρ Καπού (σ.229), Σέρβους όλους τους σλαβόφωνους κατοίκους της περιοχής από τη Φλώρινα μέχρι το Νευροκόπι και τη Δράμα, σερβικές πόλεις μια σειρά ελληνόφωνα κέντρα όπως το Μελένικο (σ.50), η Βέροια (σ.236) ή η Καστοριά (σ.292-3), «εκτουρκισμένους Σέρβους» τους Πομάκους (σ.107) κι εκφράζει τη λύπη του για το γεγονός ότι, παρά την υποτιθέμενη σερβική καταγωγή του πληθυσμού της, «η Χαλκιδική είναι σήμερα χαμένη για το σερβισμό» (σ.240).

⁵ Σφέτας 2008, σ.34-6, 47-51, 92-4 & 157-9· Kofos 1984, σ.356· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.218-9· Константинова 2008, σ.155-9.

συστηματικά οποιαδήποτε δέσμευση για τον ακριβή εδαφικό διαχωρισμό των εκατέρωθεν βλέψεων στην ενδοχώρα· εισηγούμενοι την οριοθέτησή τους είτε βάσει αφηρημένων αρχών («της πλειοψηφίας» ή «της σημερινής εθνολογικής σύνθεσης») είτε με προσφυγή σε κάποια απροσδιόριστη «διεθνή διάσκεψη», επανέθεταν επί της ουσίας στο τραπέζι τον εθνικό διαχωρισμό βάσει της μητρικής γλώσσας και τα δημοψηφίσματα του άρθρου 10 του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας. Η ελληνική κυβέρνηση, αντίθετα, ήδη από το 1883 είχε ξεκαθαρίσει πως η όποια οριοθέτηση έπρεπε να γίνει με βάση την «εθνοκρατικήν γραμμήν, την δικαιότερον διαιρούσαν τους συμμιγείς τούτους πληθυσμούς»· η επιλογή του όρου «εθνοκρατική» αντί του «εθνολογική» παρέμπεμπε οφθαλμοφανώς στον ομώνυμο χάρτη του Κίπερτ, ο οποίος είχε σχεδιαστεί το 1878 με φροντίδα του ΣΔΕΓ και σκεπτικό την υπόδειξη συνόρων «ουχί επί του πληθυσμού και της γλώσσης», αλλά με βάση «τα φυσικά όρια, τας ιστορικές απαιτήσεις και τας φυλετικές παραδόσεις» της φερόμενης ως «κυρίως εννοικούσης φυλής»¹. Πάγιο διακύβευμα των διαπραγματεύσεων ήταν άλλωστε η ενδεχόμενη άρση του σχίσματος, γεγονός που εξηγεί τόσο τις βουλγαρικές πρωτοβουλίες όσο και την απροθυμία της ελληνικής πλευράς να παραιτηθεί απ' αυτό που θεωρούσε -και σωστά- ως το σημαντικότερο θεσμικό όπλο της.

Αρκετά διαφορετικά είναι τα χαρακτηριστικά του δεύτερου γύρου των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων, μεταξύ 1896 και 1899, ύστερα δηλαδή από την εγκατάσταση εξαρχικών αρχιερέων σε τέσσερεις -κι εν συνεχεία επτά- μητροπόλεις της Μακεδονίας. Όπως εύστοχα επισήμαινε ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου, κινητήρια δύναμη της νέας αυτής προσέγγισης μεταξύ των δυο βασικών διεκδικητών της Μακεδονίας υπήρξε κυρίως η απειλή που αισθάνονταν και οι δυο πλευρές από τις προσπάθειες του σερβικού και του ρουμανικού εθνικισμού να διεμβολίσουν τα «ασφαλή» μετόπισθεν των αντίστοιχων εθνικών κομμάτων (οι Σέρβοι τις εξαρχικές κοινότητες της βόρειας Μακεδονίας, οι ρουμάνοι τους Βλάχους της «μεσαιάς ζώνης»)· σε περίπτωση συμφωνίας κι αλληλοϋποστήριξης Ελλήνων και Βουλγάρων, εκτιμούσε ο ίδιος διπλωμάτης, τα περιθώρια επιβίωσης των υπόλοιπων εθνικισμών πρακτικά θα εκμηδενίζονταν². Παρά την επίσημη ρητορική περί «ιστορικών δικαίων» και «αλύτρωτων αδελφών», το ουσιαστικό διακύβευμα της όλης διεγκυστίνδας ήταν άλλωστε καθαρά οικονομικό και γεωπολιτικό: όπως εξήγησε ο βούλγαρος διπλωματικός πράκτορας στην Κωνσταντινούπολη Πέταρ Ντιμιτρόφ προς τον άγγλο διπλωμάτη Φράνσις Έλιοτ το Νοέμβριο του 1896, βασικό εμπόδιο στην οριοθέτηση των σφαιρών επιρροής αποτελούσαν οι αλληλοαποκλειόμενες βλέψεις της Βουλγαρίας για έξοδο στο Αιγαίο και της Ελλάδας για εδαφική συνέχεια με την Κωνσταντινούπολη. Αν η ελληνική κυβέρνηση δεχόταν να παραχωρήσει στη Σόφια τα παράλια του Αιγαίου «κοντά στις Σέρρες», εξηγούσε ο ίδιος λίγο αργότερα στον άγγλο πρεσβευτή στην Αθήνα, η ελληνική ζώνη θα

¹ Σφέτας 2008, σ.47. Αναλυτικά για τον «εθνοκρατικό» χάρτη του Κίπερτ (στην πραγματικότητα, του Παπαρρηγόπουλου) και τη συλλογιστική του: Καράβας 2003, σ.79 κ.εξ.

² Дракул 1995, σ.171.

μπορούσε κάλιστα να περιλάβει 400.000 «Βουλγάρους» έναντι μόλις 150.000 «Ελλήνων» της βουλγαρικής¹. Στην πράξη, καμιά από τις δυο πλευρές δεν φάνηκε ωστόσο διατεθειμένη να κάνει το πρώτο βήμα, ξεκαθαρίζοντας επίσημα στην άλλη τις βλέψεις της. Η Σόφια συνδύαζε τα υπόγεια παζάρια με τις ζυμώσεις για βραχυπρόθεσμη μετατροπή της Μακεδονίας σε «προνομιούχο» (δηλαδή ημιαυτόνομη) επαρχία της Αυτοκρατορίας· το αποφασιστικό πλήγμα στην επιδιωκόμενη συνεννόηση δόθηκε ωστόσο από τη βουλγαρική ουδετερότητα, έναντι θεσμικών ανταλλαγμάτων στη Μακεδονία, κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Τελικά, οι συνομιλίες διακόπηκαν οριστικά στις αρχές του 1900 από τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών Άθω Ρωμάνο².

- Θεωρητικά ευκολότερες, αφού καμιά από τις δυο χώρες δεν είχε βλέψεις πάνω στο σύνολο του μακεδονικού χώρου, οι ελληνοσερβικές διαπραγματεύσεις δυο δεκαετιών αποδείχθηκαν εξίσου άκαρπες. Το κυριότερο εμπόδιο ήταν κι εδώ γεωπολιτικής φύσης: παρά την αρχική ανυπαρξία σερβικού κόμματος στο μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, ο βασικός στόχος του Βελιγραδίου στην περιοχή (το λιμάνι της Θεσσαλονίκης) επέβαλλε την πρόταξη διεκδικήσεων τόσο πρωθημένων, που καμιά ανταγωνιστική δύναμη δεν θα ήταν διατεθειμένη να τις ικανοποιήσει έστω και κατά προσέγγιση –αφού, μάλιστα, ο σερβικός εθνικισμός δεν ήταν εκ των πραγμάτων σε θέση να προβεί σε ανάλογες παραχωρήσεις αλλού. Η απουσία υφιστάμενων ερεισμάτων που θα μπορούσαν να θυσιαστούν αποτελεί ωστόσο για το σερβικό εθνικισμό πηγή όχι μόνο αδυναμίας αλλά και αυτοπεποίθησης: στο διπλωματικό παίγνιο μηδενικού αθροίσματος που συνιστά η όλη διεκδυστίνδα, το Βελιγράδι δεν έχει τίποτα να χάσει και, όπως απέδειξε η τελική έκβαση του Μακεδονικού, πάμπολλα να κερδίσει. Εξ ου και η «θρασύτητα» που οι εκπρόσωποί του επιδεικνύουν στις διαπραγματεύσεις με την Αθήνα και τη Σόφια ή η κλιμάκωση των απαιτήσεών του στο πέρασμα του χρόνου, παράλληλα με την οικοδόμηση ενός –έστω και ισχνού– σερβικού κόμματος στη μακεδονική ενδοχώρα.

Για τους έλληνες πολιτικούς και διπλωμάτες, τα διλήμματα είναι αντίθετα πολύ απτά: *«Συμφέρει μεν ίσως να έχωμεν εν τη περιφερεία Σκοπείων τους Σέρβους ενισχυμένους, αντιμετώπους των Βουλγάρων. Αλλά συμφέρει τη Ελλάδα, προ παντός, να μη ενδυναμώσωμεν αυτούς επί βλάβη των ημετέρων δικαίων»*, εξηγεί τον Αύγουστο του 1886 ο υπουργός Εξωτερικών Στέφανος Δραγούμης· αν το Πατριαρχείο αποδεχτεί το αίτημα του Βελιγραδίου για διορισμό σέρβων αρχιερέων στη βόρεια Μακεδονία, προειδοποιεί, *«κινδυνεύομεν μετά μικρόν να ιδώμεν τας επομένας αξιώσεις υπερπηδώσας τα εύλογα όρια, άπερ προθύμως ημείς πρώτοι αναγνωρίζομεν ως μελλοντά ποτε να επιτρέψωσι την φιλίαν γειτνίασιν Ελλάδος και Σερβίας»*. Το κρίσιμο ζήτημα δεν αφορά τόσο τη γλώσσα της λειτουργίας, όπου κάλιστα μπορεί να χρησιμοποιείται άτυπα η παλαιοσλαβική, αλλά την καλλιέργεια εθνικού φρονήματος

¹ Στο ίδιο, σ.460 & 476.

² Σφέτας 2008, σ.241-4, 250, 255-9, 261-6 & 268· Попов 1984· Британски..., όπ.π. (2005), σ.483-4· Константинова 2008, σ.264-7.

στον τοπικό πατριαρχικό πληθυσμό: αν η σερβική κυβέρνηση, γράφει, θέλει «όχι μόνον γνώστας της σερβικής γλώσσης τους εκεί επισκόπους της Ελλ. Εκκλησίας, αλλά το γένος Σέρβους και εν Σερβία μάλιστα ποτισθέντας το ελεύθερον σερβικόν αίσθημα, όπως δι' αυτών προβιβάση το πολιτικόν αυτής μέλλον», τότε είναι «ανάγκη, προπαντός, ν' ασφαλισθώμεν ημείς κατά πάσης εν τη αναπτύξει αυτού υπερβασίας»¹. Ακόμη σαφέστερος για τη φύση του κινδύνου θα είναι, σε πολυσέλιδη αναφορά του προς το Δραγούμη, ο επιτετραμένος της Ελλάδας στο Βελιγράδι: «Όσον αφορά την συνδρομήν την προς τους Σέρβους χορηγητέαν προς ενίσχυσιν των εν Μακεδονία εθνικών αυτών προσπαθειών», γράφει τον Ιούνιο του 1889, «νομίζω ότι ουδεμία παραχώρησις συμφέρει ημίν να γένηται αυτοίς υπό της ημετέρας Εκκλησίας πριν ή επέλθη επίσημος συμφωνία επί των βλέψεων και αξιώσεων αμφοτέρων των Κρατών εν Μακεδονία και καθορισθή σαφώς η γραμμή, πέραν της οποίας ούτε οι Έλληνες να εγείρωσιν αξιώσεις εθνικής οικείας ούτε οι Σέρβοι να αντιδρώσι προς ημάς εν τη ημετέρα ζώνη δι' ιδρύσεως σχολείων και χρήσεως άλλων μέτρων προσηλυτιστικών παρά τω εγχωρίω πληθυσμώ». Αλλιώς, τονίζει, είναι πολύ πιθανόν «ότι και οι εντός της σφαίρας των ελληνικών συμφερόντων μένοντες σλαυόφωνοι [θα] ζητήσουσι παρά της Μεγάλης εκκλησίας την άδειαν της χρήσεως της παλαιοσλαβικής διαλέκτου εν ταις εκκλησίαις αυτών. Δια τούτο απαιτείται προσοχή εάν και υπό ποιους όρους συμφέρει να βοηθήσωμεν τους Σέρβους χωρίς να βλάψωμεν συνάμα τα οικεία συμφέροντα»².

Στις αρχές του 1885, ο βασιλιάς Μίλαν στις συνομιλίες του με τον έλληνα πρέσβη Δεληγιάννη υποστήριζε ακόμη πως μόνο η βόρεια Μακεδονία ήταν (ή έπρεπε να γίνει) σερβική, ενώ η νότια ήταν ελληνική κι οι μεσαίες επαρχίες μπορούσαν ν' αποτελέσουν αντικείμενο συνδιαλλαγής μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας³. Πιο συγκεκριμένα ζητήματα τέθηκαν στις συνομιλίες του φθινοπώρου της ίδιας χρονιάς, σχετικά με το ενδεχόμενο κοινής απαίτησης εδαφικών «αποζημιώσεων» από την Πύλη για την αποδοχή της ένωσης Βουλγαρίας–Ανατολικής Ρωμυλίας: ο έλληνας πρέσβης πρότεινε ως βόρειο όριο των ελληνικών διεκδικήσεων τη γραμμή Οχρίδα–Κρούσοβο–Τσέρνα–Στρώμνιτσα–Νευροκόπι–Μελένικο κι ο σέρβος συνομιλητής του Στόγιαν Νοβάκοβιτς την αποδέχθηκε, με αντάλλαγμα μια τελωνειακή ελεύθερη ζώνη στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης⁴. Η συνεννόηση έμεινε όμως τελικά μετέωρη, καθώς το Βελιγράδι αντί για ελληνοτουρκικό τελεσίγραφο προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία προτίμησε να κηρύξει τον πόλεμο στη Βουλγαρία· η ταπεινωτική συντριβή του στα πεδία των μαχών κάθε άλλο παρά μετρίασε ωστόσο τις απαιτήσεις του. Κατά τον επόμενο γύρο ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων, το 1888 μεταξύ του προέδρου της ημιεπίσημης εθνικιστικής Εταιρείας του Αγίου Σάββα (ДСС) και του έλληνα επιτετραμμένου Ιωάννη Μουσικού, ο πρόεδρος της ДСС Σφέτομιρ Νικολάγιεβιτς θα δεχτεί ως έσχατη

¹ ΑΣτΔ/10/40, Στ. Δραγούμης προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήναις 13.8.1886, αρ.1981 εμπ.

² ΑΣτΔ/10/41, Ι. Μουσικός προς Στ. Δραγούμη, Εν Βελιγραδίω 4.6.1889, ιδιαίτερα, ά.α.

³ Evangelos Kofos, «Greek – Serbian relations and the Question of Macedonia, 1879-1896», σε Radovan Samardžić (ed.), *Greek – Serbian Cooperation 1830-1908*, Βελιγράδι 1982, σ.95.

⁴ Kofos 1982, σ.96-7 & 102-5· Константинова 2008, σ.195-6· ΑΣτΔ/22/211, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγραδίω 7.9.1888, αρ.146.

παραχώρηση και «*σύνορον μεταξύ της σφαίρας των ελληνικών και της σφαίρας των σερβικών συμφερόντων*» το τόξο Οχρίδα-Πρέσπα-Πέλιστερ-Βίτσι-Βέρμιο-Γευγελή-Ροδόπη, αφήνοντας στη σερβική ζώνη τις πόλεις Οχρίδα, Μοναστήρι, Φλώρινα, Στρώμνιτσα, Νευροκόπι και Μελένικο, στη δε ελληνική τις Κορυτσά, Καστοριά, Βοδενά, Κιλκίς, Σέρρες και Δράμα. Κάθε πλευρά θα μπορούσε να διατηρεί σχολεία στα μεγάλα αστικά κέντρα της άλλης, όχι όμως και στα χωριά, ενώ στη σερβική ζώνη θα διορίζονταν απ' το Πατριαρχείο σέρβοι αρχιερείς. Όπως ήταν φυσικό, η Αθήνα «*δε δέχθηκε μ' ενθουσιασμό*» αυτές τις προτάσεις¹. Ο έλληνας πρόξενος στην περιοχή είχε άλλωστε χαρακτηρίσει τις σερβικές αξιώσεις «*επί των καθαρώς ελληνικών μερών, των οριζομένων υπό της γραμμής του Λογοθέτου*» (στη «μεσαία» ζώνη μ' άλλα λόγια) σαν «*εντελώς φαντασιώδεις, καθόσον ουδαμού υπάρχουσι Σέρβοι την καταγωγήν, την γλώσσαν και τας τάσεις*»². Το 1890 οι συνομιλίες συνεχίστηκαν, αυτή τη φορά ανάμεσα στους πρεσβευτές των δυο χωρών στην Κωνσταντινούπολη, Νικόλαο Μαυροκορδάτο και Στόγιαν Νοβάκοβιτς. Οι Σέρβοι «παραχώρησαν» στην ελληνική πλευρά τη Φλώρινα, τη Στρώμνιτσα, το Νευροκόπι και το Μελένικο, κρατώντας το Μοναστήρι, την Οχρίδα και τα βορειότερα μέρη· ο Μαυροκορδάτος απ' την πλευρά του άνοιξε «*συζήτησιν περί Βιτωλίων, Περγεπέ και Κρουσόβου*», τροποποιώντας τις σερβικές προτάσεις στο δυτικότερο τμήμα κι ανεβάζοντας τις ελληνικές διεκδικήσεις «*από Κρουσόβου εις (Άνω) Δίβραν*». Απαιτητικότερος ήταν το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς ο αντιβασιλιάς Γιόβαν Ρίσιτιτς, διεκδικώντας για το Βελιγράδι όλα τα εδάφη «*από Δοϊράνην και άνω*». Στην αντίστροφη κατεύθυνση κινήθηκε το 1892 η εισήγηση του έλληνα προξένου Δοκού, που ανέβασε την ελληνική ζώνη ίσαμε το Δεμίρ Καπού³. Αποκορύφωμα και ταυτόχρονα πιστοποίηση της αποτυχίας των προσπαθειών για οριοθέτηση των ελληνοσερβικών βλέψεων στο μακεδονικό χώρο υπήρξαν οι επίσημες διαπραγματεύσεις της κυβέρνησης Τρικούπη με το σέρβο πρεσβευτή στην Αθήνα, Βλαντάν Τζόρτζεβιτς, τον Αύγουστο του 1892. Η σερβική πλευρά πρότεινε το διαχωρισμό της Μακεδονίας σε τρεις ζώνες: μια σερβική στα βόρεια του απώτατου ορίου των ελληνικών αξιώσεων, μια ελληνική στα νότια των αντίστοιχων σερβικών και μια «ουδέτερη», μέσα στην οποία οι δυο χώρες θα έπρεπε να συντονίζουν τις ενέργειές τους· μόλις όμως ο Τζόρτζεβιτς έθεσε ως «μειζονες» σερβικές βλέψεις τη γραμμή Καστοριά-Στρώμνιτσα-Νευροκόπι-Μελένικο

¹ Kofos 1982, σ.97-9 & 105-6· Κωνσταντινόβα 2008, σ.197· ΑΣτΔ/22/216 & 219, Ι. Μουσικός προς Υπ.Εξ., Εν Βελιγράδιω 13.9.1888, αρ.154 και 17.11.1888, αρ.235· ΑΣτΔ/22/219^α, Σ. Νικολάεβιτς προς Ι. Μουσικό, Βελιγράδιον 16.11.1888. Σε προσωπική έκθεσή του προς τον προϊστάμενό του υπουργό, ο Μουσικός υποστήριξε ότι, σε κατ' ιδίαν συζητήσεις τους, ο Νικολάγεβιτς «*εφάνη κλίνων να παραδεχθή ως γραμμίν των ορίων την στενήν κοιλάδα του Τσέρνα (Εριγώνος)*», ουδέποτε όμως τόλμησε να την υποδείξει «*ως σύνορα των αμοιβαίων αξιώσεων*» κατά τις συνεδριάσεις της ΔСС (ΑΣτΔ/10/41, Ι. Μουσικός προς Στ. Δραγούμη, Εν Βελιγράδιω 4.6.1889, ά.α.). Για το δημόσιο λόγο του προέδρου, αποκαλυπτική είναι άλλωστε η εισήγησή του στην πρώτη δημόσια συνεδρίαση της Εταιρείας (24.8.1886): ως σύνορα του σερβικού έθνους πρόβαλε εκεί το Αιγαίο, την Αδριατική, το όρος Βίτσα και τον ποταμό Ίσκαρ, αναγορεύοντας σε αλύτρωτους Σέρβους «*«υποδουλωμένους στους Βουλγάρους»*» ακόμη και τους κατοίκους της ...Σόφιας (Βοјводић 1999, σ.20-2).

² Κ. Πανουργιάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίωις 27.9.1885, αρ.563, σε Βούρη 1994, σ.119.

³ ΑΣτΔ/10/43, χειρόγραφο προσωπικό σημείωμα του Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, με καταγραφή των σερβικών κι ελληνικών προτάσεων της τριετίας 1890-92.

και ως «ελάσσονες» τη γραμμή Οχρίδα-Μοναστήρι-Περλεπές-Στρώμιτσα, ο έλληνας υπουργός Εξωτερικών Στέφανος Δραγούμης διέκοψε τις συνομιλίες¹.

Το εγχείρημα δε θα επαναληφθεί παρά μόνο στα τέλη της δεκαετίας. Το Δεκέμβριο του 1896, ο σέρβος πρέσβης στην Αθήνα Π. Μαρίνκοβιτς σε συνέντευξή του υποστήριξε ότι, προκειμένου να υπάρξει ελληνοσερβική συμμαχία κατά της Εξαρχίας, το Βελιγράδι ήταν διατεθειμένο να «παραχωρήσει» τη Θεσσαλονίκη στους Έλληνες με «αντάλλαγμα» τα Σκόπια και το Μοναστήρι· η αντίδραση του αθηναϊκού Τύπου υπήρξε, εννοείται, έντονα αρνητική². Τον Ιούνιο του 1899 ο βασιλιάς Αλέξανδρος έστειλε στην Αθήνα το γραμματέα του Μιχαήλ Μιλίτσεβιτς για να διαπραγματευθεί με την ελληνική κυβέρνηση «τον καθορισμόν ζώνης επιρροής εκατέρου των δύο κρατών εν Μακεδονία» και την ικανοποίηση του σερβικού αιτήματος για διορισμό σέρβων μητροπολιτών στα Σκόπια και το Βέλες. Ως αντιπαροχή για το δεύτερο, συμφωνήθηκε καταρχήν το σταδιακό κλείσιμο των σερβικών προξενείων των Σερρών, της Θεσσαλονίκης και -ενδεχομένως- του Μοναστηρίου³. Όσον αφορά τις «ζώνες επιρροής», οι δυο πλευρές σημείωσαν επί χάρτου τα απόλυτα όρια των διεκδικήσεών τους: η ελληνική (μπλε) γραμμή ξεκινούσε λίγο νότια της Δίβρας, περνούσε πάνω απ' το Κρούσοβο και τον Περλεπέ, έτεμνε τον Αξιό στα βόρεια του Δεμίρ Καπού και μέσω Μάλες έφτανε στη Ροδόπη, αφήνοντας στην ελληνική ζώνη το Μελένικο και το Νευροκόπι· η σερβική (γκρίζα) γραμμή χαράχθηκε πολύ νοτιότερα, από το Γράμμο στο Μουρίκι κι από εκεί μέσω της λίμνης του Οστρόβου στο Μορίχοβο, τον Αξιό (νοτίως του Δεμίρ Καπού), το Στρυμόνα (νοτίως του Μπούτκοβο), το Δεμίρ Χισάρ και το Πιρίν στα νότια του Νευροκοπίου⁴. Τελικά, φαίνεται ότι προς στιγμινή επικράτησε σε μεγάλο βαθμό η ελληνική γραμμή, καθώς η σερβική κυβέρνηση πιεζόταν να εξασφαλίσει την έγκριση της Αθήνας για το διορισμό του αρχιμανδρίτη Φιρμιλιανού ως νέου μητροπολίτη Σκοπίων⁵. Σύμφωνα με μεταγενέστερο έγγραφο του υπουργού Εξωτερικών Άθω Ρωμάνου, «αι δύο Κυβερνήσεις συνεφώνησαν όπως παύσωσιν επιχορηγούσαι είτε αμέσως είτε εμμέσως τα εις την ζώνης της άλλης επικρατείας λειτουργούντα σχολεία των, άμα τη ανταλλαγή των συμφωνιών»· το Πατριαρχείο διόρισε ωστόσο τον Φιρμιλιανό πριν ολοκληρωθεί η συμφωνία, οπότε η Αθήνα ανέστειλε κάθε περαιτέρω συνεννόηση, «μη έχοντας κανένα συμφέρον από την εξακολούθηση των διαπραγματεύσεων»⁶. Το Φλεβάρη του 1900 το Βελιγράδι επιχείρησε να αναθερμάνει τις σχέσεις του με την Αθήνα,

¹ Kofos 1982, σ.101· Κωνσταντινόβα 2008, σ.201· Τραικόβα 1994, σ.34-5· Адањър 2005, σ.117· Djordjevic 1970, σ.274. Βλ. επίσης τις οδηγίες του σερβικού Υπ.Εξ. προς το Τζόρτζεβιτς (14.12.1862), ενόψει πιθανής επανάληψης των διαπραγματεύσεων: Методија Манојловски, «Еден извештај за поделба на сфери на влијание за пропаганда во Македонија и Албанија», *Историја*, XLI/1-2 (2005), σ.117-20.

² «Ελλάς και Σερβία. Συνομιλία με τον επιτετραμμένον της Σερβίας», *Ακρόπολις* 13.12.1896. Πρβλ. Κωνσταντινόβα 2008, σ.252.

³ ΑΑΡ/3, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Βελιγραδίου, [Αθήνα] 24.11.1899, αρ.2254 εμπ. Πρβλ. Терзић 1992, σ.362-3.

⁴ ΑΑΡ/3, αντίτυπο ελληνικού «Χάρτη των Κεντρικών Χωρών της Χερσονήσου του Αίμου» με χαραγμένες με μολύβι την «ελληνική» και τη «σερβική» γραμμή.

⁵ Djordjevic 1970, σ.276-7. Πρβλ. ΑΑΡ/3, χειρόγραφο σκαρίφημα μιας μόνο γραμμής, με μικροδιαφορές από την «ελληνική» στο δυτικό άκρο του χάρτη και τοπωνύμια γραμμένα με λατινικούς χαρακτήρες.

⁶ ΑΑΡ/3, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Βελιγραδίου, [Αθήνα] 24.11.1899, αρ.2254 εμπ. Πρβλ. Βλάχος 1935, σ.186-7.

κλείνοντας σε ένδειξη καλής θέλησης το προξενείο του στις Σέρρες· το τελευταίο βρισκόταν έξω απ' την περίμετρο των απώτατων σερβικών βλέψεων κι επιπλέον η λειτουργία του είχε ήδη ουσιαστικά παραλύσει¹. Η ελληνική κυβέρνηση απέφυγε όμως σταθερά την επανάληψη των συνομιλιών σε κεντρικό επίπεδο². Μόλις τον Οκτώβριο του 1901 οι πρόξενοι των δυο χωρών στο Μοναστήρι, Μιχαήλο Ρίσιτις και Σταμάτης Κιουζέ-Πεζάς, θα προβούν σε μια ανεπίσημη «συμφωνία κυρίων» για αποκλειστικά σερβική δραστηριότητα στα βόρεια της γραμμής Κρουσόβου-Περλεπέ, αποκλειστικά ελληνική στα νότια του Μοναστηρίου κι αμοιβαία ανοχή και συνεργασία κατά των εξαρχικών στη «μικτή» ενδιάμεση περιοχή³. Όπως διαπιστώνουμε από τις εκθέσεις του Πεζά που προηγήθηκαν, η συμφωνία υπαγορεύθηκε από την κοινή αίσθηση ότι τα αμοιβαία συμφέροντα των δυο πλευρών, «εξ ίσου απειλούμενα υπό των Βουλγάρων, υπεχρέουν ημάς εις φιλικήν συνεννόησιν και ποιάν τινα κοινοπραξίαν». Όσον αφορά την ελληνική πλευρά, καθοριστική υπήρξε η εκτίμηση πως η ανάπτυξη του σερβικού κόμματος στις βορειότερες περιοχές σε βάρος του βουλγαρικού θ' ανέκοπτε τις υφιστάμενες τάσεις επέκτασης του τελευταίου στις νοτιότερες επαρχίες, σε βάρος της ελληνικής επιρροής. Επιφυλάξεις προκαλούσε βέβαια το ενδεχόμενο πριμοδότησης ενός ακόμη ανταγωνιστή, καθώς «δια του τρόπου αυτού δημιουργείται βαθμηδόν προς το Ελληνικό και Βουλγαρικό και Σερβικός παράγων εν τω Μακεδονικό ζήτηματι δυνάμενος εις το μέλλον να βλάψη τα συμφέροντα ημών»· ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση ο έλληνας πρόξενος θεωρούσε ωστόσο ύψιστη προτεραιότητα τη μεσοπρόθεσμη αποτροπή της σερβικής διείσδυσης νοτίως του Μοναστηρίου, εκτιμώντας ότι η προπαγάνδα του Βελιγραδίου «υπό το πρόσχημα της ορθοδοξίας τυγχάνει πολύ επικινδυνότερα της βουλγαρικής δια τα σλαβόφωνα ορθόδοξα χωρία». Το έναυσμα για την τελική συνομολόγηση του διακανονισμού παρείχε άλλωστε η προσπάθεια ενός πατριαρχικού προύχοντα από το χωριό Ράκοβο να αποσπάσει εκβιαστικά χρήματα από το ελληνικό προξενείο με την απειλή μεταπήδησης του χωριού στο σερβικό κόμμα⁴.

- Παρά την υπογραφή διακρατικών συμφωνιών το 1897 και το 1904, παρόμοια κατάληξη είχαν και οι σερβοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις. Βασικό εμπόδιο στην επίτευξη μιας βιώσιμης συνεννόησης υπήρξαν κι εδώ οι ασύμβατες γεωπολιτικές στοχεύσεις των δυο εθνικισμών, σε συνδυασμό με την ανισομέρεια των αντίστοιχων εθνικών κομμάτων. Το πάγιο σερβικό αίτημα για καθορισμό «σφαιρών επιρροής» αντέφασκε με την αδυναμία του Βελιγραδίου στο ουσιαστικό πεδίο της αντιπαράθεσης: αρχικά τουλάχιστον, το σερβικό κόμμα

¹ ΙΑΥΕ 1900/2, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 21.2.1900, αρ.44· Βλάχος 1935, σ.189· Терзић 1992, σ.364· Константинова 2008, σ.258. Το προξενείο εγκαινιάστηκε το 1897. Ήδη από το Φλεβάρη του 1899 ο πρόξενος Μπράνισλαβ Νούσιτις είχε απολύσει τους πράκτορές του, «απελπισθείς περί του δυνατού της προκοπής του έργου» του, και τον Ιούνιο εγκατέλειψε την πόλη (ΙΑΥΕ/1899/Προξενεία Μακεδονίας, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 21.6.1899, αρ.137).

² Константинова 2008, σ.258-9.

³ Βούρη 1992, σ.63· Битоски 1968, σ.159· Димески 1982, σ.341· Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσ/νίκη 1986, σ.37.

⁴ ΙΑΥΕ 1901/67, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Μοναστηρίω 18.6.1901, αρ.413, και προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 25.9.1901, αρ.811. Για την υπόθεση του Ράκοβο, βλ. παρακάτω.

συνιστούσε λιγότερο έναν υπολογίσιμο αντίπαλο και περισσότερο μια δυνητική απειλή για την επιρροή της Εξαρχίας στο εσωτερικό των σλαβόφωνων μακεδονικών κοινοτήτων που είχαν ήδη διαρρήξει κάθε πολιτική σχέση με τον «ελληνισμό»: εξ ου και η απροθυμία της Σόφιας να προσδώσει σ' αυτό το ενδεχόμενο μια εκ των προτέρων θεσμική υπόσταση, αναγνωρίζοντας στη σερβική προπαγάνδα αποκλειστικά δικαιώματα σε τμήμα του μακεδονικού χώρου το οποίο θεωρούνταν ήδη κατά μεγάλη πλειοψηφία εξαρχικό. Εν έτει 1896, ο έξαρχος Ιωσήφ θεωρούσε έτσι ρεαλιστικότερη προοπτική μια ελληνοβουλγαρική συνεννόηση με αμοιβαία ανταλλάγματα παρά τη σερβοβουλγαρική προσέγγιση, καθώς οι Σέρβοι «δεν είχαν τίποτα για να δώσουν έναντι της όποιας παραχώρησης θα μπορούσε να τους κάνει η Βουλγαρία»¹.

Μια και μοναδική φορά η σχετική πρωτοβουλία προήλθε από τη Σόφια: το Σεπτέμβριο του 1885, αμέσως μετά την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας, ο πρίγκηπας Αλέξανδρος Βάτενμπεργκ εισηγήθηκε στο σέρβο ομόλογό του Μίλαν Ομπρένοβιτς «μια ειλικρινή και εγκάρδια συνεννόηση για τη σφαίρα επιρροής των λαών μας, για τα γεωγραφικά όρια εντός των οποίων πρέπει να περιοριστούν η δραστηριότητά μας και οι διεκδικήσεις μας», προκειμένου να «διευκολυνθεί κι επιταχυνθεί» η επίλυση του Ανατολικού ζητήματος². Το Βελιγράδι απέρριψε την πρόταση και λίγο αργότερα κήρυξε τον πόλεμο στη Βουλγαρία. Η ήττα των σερβικών όπλων στο πεδίο της μάχης, η διεθνής αποδοχή των τετελεσμένων της Φιλιππούπολης κι η ραγδαία ανάπτυξη του βουλγαρικού σχολικού δικτύου στο μακεδονικό χώρο θα σηματοδοτήσουν τη ριζική αλλαγή των συσχετισμών μεταξύ των δυο εθνικισμών, αντιστρέφοντας πλήρως τη φορά των μελλοντικών σερβοβουλγαρικών διαβουλεύσεων.

Τον Αύγουστο του 1889 η κυβέρνηση Σταμπολόφ απέρριψε όπως είδαμε κατηγορηματικά (κι εν συνεχεία κατέδωσε στην Πύλη) την πρόταση του σέρβου πρωθυπουργού Πάσιτς για αντιοθωμανική βαλκανική συμμαχία και διανομή της Μακεδονίας³. Μετά την ανατροπή της, ο Φερδινάνδος κι οι πρωθυπουργοί του θα ακολουθήσουν μια διαλλακτικότερη στάση, αρνούμενοι ωστόσο να επικυρώσουν οποιαδήποτε οριστική κατανομή σφαιρών επιρροής στη διαφιλονικούμενη οθωμανική επαρχία. Ο σημαντικότερος γύρος διαπραγματεύσεων σημειώθηκε το 1896-97, μετά την αναγνώριση του βούλγαρου ηγεμόνα από τη Ρωσία και το σουλτάνο και τη βραχύβια ανακίνηση του Ανατολικού Ζητήματος από την αναδιάταξη των συμμαχιών των Μεγάλων Δυνάμεων, τις σφαγές των Αρμενίων και το ένοπλο κίνημα της «μεταπολιτευτικής επιτροπής» στην Κρήτη⁴. Μια πρώτη συζήτηση φαίνεται πως είχε ο Φερδινάνδος το Μάρτιο του 1896 στην Κωνσταντινούπολη με το σέρβο πρεσβευτή εκεί, Βλαντάν Τζόρτζεβιτς⁵. Ένα μήνα αργότερα, κατά την επίσημη επίσκεψη των Φερδινάνδου και

¹ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.461.

² Σφέτας 2008, σ.94.

³ Γόργιεν 2003, σ.35-6· Σφέτας 2008, σ.185· Stavrianos 1958, σ.521-2.

⁴ Για τις ευρύτερες εξελίξεις της περιόδου, βλ. Anderson 1966, σ.253-68.

⁵ Γόργιεν 2003, σ.40. Παραπέμποντας σε σερβικά διπλωματικά αρχεία, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως ο βούλγαρος ηγεμόνας συμμερίστηκε σε μεγάλο βαθμό τη σερβική άποψη για το «φρευστό» εθνικό χαρακτήρα των Σλάβων της Μακεδονίας, ως βάση για τη συνεννόηση των δυο κρατών. Στη λεπτομερέστατη διατριβή του για τη βαλκανική

Στοιλόφ στο Βελιγράδι, οι σέρβοι ομόλογοί τους Αλέξανδρος και Νοβάκοβιτς θα θέσουν ρητά ζήτημα εξόδου της χώρας τους στο Αιγαίο, προτείνοντας το διαχωρισμό της Μακεδονίας σε δυο ζώνες -δυτική κι ανατολική- κατά μήκος του Στρυμόνα. Η βουλγαρική πλευρά απέρριψε ρητά την πρόταση¹. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν ωστόσο, με το Βελιγράδι να εμμένει στη χάραξη «σφαιρών επιρροής» ως αναγκαία προϋπόθεση για οποιοδήποτε κοινό διάβημα για μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία². Στις αρχές του 1897, ο βούλγαρος πρωθυπουργός ανέθεσε στο γραμματέα της Εξαρχίας Ατανάξ Σόποφ και στον επιτελάρχη του στρατού Στεφάν Παπρίκοφ να εξετάσουν την πιθανότητα να ικανοποιήσει το σερβικό αίτημα «χωρίς να δεσμευθεί σε τίποτα που να μη συμφωνεί με τα βουλγαρικά εθνικά συμφέροντα»³· έχοντας λάβει προκαταβολικά τη διαβεβαίωση πως το υπουργικό συμβούλιο αντιτίθεται αποφασιστικά σε κάθε σχέδιο διανομής, τα δυο στελέχη θα ορίσουν τη γραμμή Σκάρδος-Δρίνος-Οχρίδα ως αδιαπραγμάτευτο εθνολογικό και πολιτικό «σύνορο του βουλγαρικού στοιχείου στη Βόρεια Μακεδονία»⁴. Λιγότερο κατηγορηματικός ή απλά διπλωματικότερος, ο ίδιος ο Στοιλόφ σε συνομιλία του με το σέρβο πρέσβη στη Σόφια (2.2.1897) θα παραπέμψει τον καθορισμό σφαιρών επιρροής σε «*πιο οικείες [ποιντιμνι] συνομιλίες*» μεταξύ των δυο ηγεμόνων⁴. Οι συνομιλίες αυτές διεξήχθησαν στα τέλη του ίδιου μήνα, κατά την τετραήμερη επίσκεψη του βασιλιά Αλέξανδρου στη Σόφια (17-20.2.1897), και κατέληξαν στην υπογραφή δυο διακρατικών μυστικών συμφωνιών. Η πρώτη, γραπτή και υπογεγραμμένη από τους δυο ηγεμόνες και τους πρωθυπουργούς τους, πρόβλεπε την κοινή αντιμετώπιση «*όλων των ζητημάτων που αφορούν τα συμφέροντα του σερβικού και του βουλγαρικού έθνους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*», την αποχή από μονομερείς πολιτικές ή στρατιωτικές ενέργειες που θα έθεταν σε κίνδυνο το status quo «*στην Ανατολή*» και, το κυριότερο, την αμοιβαία ανοχή κι αλληλοϋποστήριξη στο μακεδονικό χώρο ενόψει μιας πιθανής μελλοντικής συνεννόησης για το εδαφικό: «*Όσο δεν εγκρίνεται με αμοιβαία συνεννόηση η σφαίρα των σερβικών και βουλγαρικών συμφερόντων στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*», διαβάζουμε στο άρθρο 3, «*οι δυο κυβερνήσεις αναλαμβάνουν την υποχρέωση όχι μόνο να μην παρεμποδίζουν η μια την άλλη, αλλά και να αλληλοϋποστηρίζονται στα εθνικά, εκκλησιαστικά και σχολικά ζητήματα*»⁵. Η δεύτερη - και εξίσου μυστική- «προφορική συμφωνία» των δυο πλευρών έθεσε ως κοινό στόχο την προάσπιση του status quo και της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την εκ

πολιτική της Σόφιας κατά την πενταετία 1894-98, ο βούλγαρος ιστορικός Ραντοσλάφ Ποπόφ αποφεύγει, αντίθετα, την παραμικρή αναφορά στη συγκεκριμένη συνάντηση (Ποпов 1984, σ.77).

¹ Ποпов 1984, σ.86-7· Γοργιέβ 2003, σ.40.

² Јованче Донеv, «Документи за Српско-Бугарскиот таен договор за Македонија од 1897 година», *Гласник*, 26/2-3 (1982), σ.221.

³ Ποпов 1984, σ.133-4.

⁴ Ρ. Ντάνιτς προς Υπ.Εξ. Μ. Μιλοβάνοβιτς, Σόφια 3.2.1897, Νο.20, σε Донеv 1982, σ.224.

⁵ Για το σερβικό κείμενο της συμφωνίας: Донеv 1982, σ.225-6. Για το βουλγαρικό: Билярски 2009, σ.161. Η δεύτερη εκδοχή παραλείπει το άρθρο 4, που αφορούσε την υποβολή της συμφωνίας για προσυπογραφή στον ηγεμόνα του Μαυροβουνίου –όπως κι έγινε, στις 24.3.1897. Το άρθρο 4 απαντάται ωστόσο σε μια άλλη εκδοχή του βουλγαρικού κειμένου, υποκλαπείσα το 1904 από πράκτορα της Αυστρίας στη Σόφια κι εντοπισμένη στα διπλωματικά αρχεία της Βιέννης (Донеv 1982, σ.230· Evrof Walters, «The Serbo-Bulgarian Secret Treaty of 1897», *The Slavonic and East European Review*, 28/71 [1950], σ.498)

μέρους τους απρόσκοπτη αποδοχή ενδεχόμενης αυτονομίας ή ένωσης της επαναστατημένης Κρήτης με την Ελλάδα¹, την ουδετερότητά τους σε πιθανό ελληνοτουρκικό πόλεμο, την αδιαφορία τους για οποιασδήποτε εξέγερση στην (ελληνόφωνη) νότια Μακεδονία και την παρέμβασή τους μόνο «αν η επανάσταση επεκταθεί στην κατοικούμενη από Σλάβους βόρεια Μακεδονία» και σημειωθούν σφαγές χριστιανικών πληθυσμών σε περιοχές που συνορεύουν με τις δυο χώρες· σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, προβλεπόταν η ανάληψη κοινής στρατιωτικής δράσης και συμφωνία -μετά το τέλος των εχθροπραξιών- «για το τι πρέπει να ανήκει» στην καθεμιά².

Στην πράξη, οι μυστικές συνθήκες του 1897 δρομολόγησαν τη μη εμπλοκή των δυο σλαβικών κρατών στον ελληνοτουρκικό πόλεμο της ίδιας χρονιάς, έναντι θεσμικών ανταλλαγμάτων από πλευράς της Πύλης. Λιγότερο σαφείς είναι οι πρακτικές επιπτώσεις του άρθρου 3, για αμοιβαία ανοχή και υποστήριξη της εκατέρωθεν εθνικής προπαγάνδας. Η βουλγαρική ιστοριογραφία προσπαθεί συστηματικά να υποβαθμίσει αυτή τη διάσταση των συμφωνιών, όχι πάντα με πειστικό τρόπο³. Από το ημερολόγιο του εξάρχου Ιωσήφ γνωρίζουμε ότι στις 31.3.1897 ο σέρβος πρεσβευτής του ζήτησε «να υπαγορεύσει στους υφισταμένους του υπαλλήλους να μην παρεμποδίζουν το άνοιγμα σερβικών σχολείων κι εκκλησιών»: εκτός από την πάγια σερβική θεωρία ότι «στη Μακεδονία δεν υπάρχουν Βούλγαροι αλλά Σλάβοι», το αίτημα συνοδεύτηκε από την απειλή προσχώρησης της Σερβίας σε μια τριαδική μοναρχία με την (ήδη δυαδική) Αυστροουγγαρία, που θα καταλάμβανε στη συνέχεια τη Θεσσαλονίκη. Ο εξάρχος ζήτησε πιο συγκεκριμένες εξηγήσεις: «Του είπα πως εγώ ξέρω τη Μακεδονία για βουλγαρική και δε μπορώ να μην υπερασπιστώ καθετί βουλγαρικό από οποιαδήποτε προπαγάνδα, εκτός αν η βουλγαρική κυβέρνηση με ενημερώσει πως υπάρχει συμφωνία κι ότι καθορίστηκε σφαίρα επιρροής μεταξύ Βουλγαρίας και Σερβίας στη Μακεδονία. Τον ρώτησα αν υπάρχει τέτοια συμφωνία. Απάντησε πως όχι, πως αυτό είναι μια λεπτομέρεια την οποία βρήκαν φρόνιμο να μην επιλύσουν τώρα, αλλά πως η Εξαρχία δεν πρέπει να αντιδρά στο έργο τους γιατί αυτή η αντίδραση θα μπορούσε να βλάψει την κοινή συμφωνία για το μέλλον των δυο λαών. Του είπα πως όλα καλά, μα εγώ δεν ηγούμαι της πολιτικής του βουλγαρικού έθνους και δε μπορώ να βγω απ' το δρόμο που μου έχει χαραχτεί χωρίς ενημέρωση -εμπιστευτική έστω- κι εντολές απ' τη βουλγαρική κυβέρνηση»⁴. Παρόμοια έλλειψη πληροφόρησης, όπως διαπιστώνουμε από την ίδια πηγή, επικρατούσε και στα ηγετικά στρώματα του βουλγαρικού διπλωματικού μηχανισμού. Επιστρέφοντας από τη Σόφια, ο διπλωματικός πράκτορας στην Κωνσταντινούπολη Ντίμιταρ Μαρκόφ ενημερώνει π.χ. τον εξάρχο για τις γενικές γραμμές της συμφωνίας, όχι όμως και για

¹ Αρχικά, η Σερβία θεωρούσε ότι, στην περίπτωση ενσωμάτωσης της Κρήτης στο ελληνικό βασίλειο, Σόφια και Βελιγράδι έπρεπε ν' απαιτήσουν εδαφικά ανταλλάγματα. Λαμβάνοντας υπόψη το προηγούμενο της Ανατ. Ρωμυλίας και προσβλέποντας σε μια μελλοντική ενσωμάτωση της Μακεδονίας, οι βουλγαρικές κυβερνήσεις θεωρούσαν αντίθετα αναπαλλοτρίωτο το δικαίωμα των Κρητικών να ενωθούν με το εθνικό τους κέντρο (Ποпов 1984, σ.130-1· Ѓорѓиев 2003, σ.41-2).

² Донеv 1982, σ.231· Билярски 2009, σ.161-2.

³ Για ένα εκτενέστατο παράδειγμα: Ποпов 1984, σ.134-51.

⁴ Екзарх Ѓосиф 1992, σ.405.

το κρίσιμο ζήτημα: «*Αν υπάρχει συνεννόηση ποιος θα πάρει τι στη Μακεδονία δεν του ειπώθηκε, αυτός όμως υποθέτει πως θα υπάρχει*»¹. Μεταγενέστερες εξομολογήσεις κυβερνητικών παραγόντων προς τον προκαθήμενο της Εξαρχίας επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός *modus vivendi*, βάσει του οποίου η Σόφια «*επέτρεψε*» την εγκατάσταση του σέρβου μητροπολίτη Φιρμιλιανού στα Σκόπια: στις αρχές του 1900 είχε όμως καταστεί πια νεκρό γράμμα, καθώς οι διάδοχοι του Στοϊλοφ έπεισαν το Φερδινάνδο «*να εγκαταλείψει αυτή τη συμφωνία ως επιζήμια*»². Την πιο ενδιαφέρουσα πλευρά της όλης συνεννόησης φαίνεται πως αποτέλεσε η «*ανεπίσημη*» πρόταση του βούλγαρου πρωθυπουργού προς τους συνομιλητές του, για δημιουργία μιας κοινής εκκλησιαστικής δομής με ανασύσταση του πάλαι ποτέ σερβικού Πατριαρχείου του Πετς. Παρά τους ισχυρισμούς της βουλγαρικής ιστοριογραφίας πως η ανακίνηση του θέματος δεν ήταν παρά ένας αντιπερισπασμός που αποσκοπούσε στην καθυστέρηση της ενθρόνισης του Φιρμιλιανού³, ο διπλωματικός πράκτορας της Σόφιας στην Κωσταντινούπολη είχε δεχτεί οδηγίες να βοηθήσει το σέρβο ομόλογό του στη θεσμική προώθηση του ζητήματος – με αποτέλεσμα, τόσο αυτός όσο και ο έξαρχος να συμπεράνουν «*πως η βουλγαρική κυβέρνηση συμφώνησε με τη σερβική η Επαρχία Σκοπίων να γίνει σερβική*», αποδεχόμενη την άποψη «*ότι ο πληθυσμός της Μακεδονίας δεν είναι βουλγαρικός αλλά σλαβικός, πάνω στον οποίο μπορούν και οι Σέρβοι να προπαγανδίζουν, κι όποιος θέλει ν' αναγνωρίζει ό,τι θέλει*»⁴. Όποια κι αν υπήρξε η πραγματική στόχευση του Στοϊλοφ, και αυτό το εγχείρημα σκόνταψε όμως τελικά στον ίδιο σκόπελο με τις προηγούμενες απόπειρες σερβοβουλγαρικής συνδιαλλαγής: τη χάραξη των εδαφικών ορίων διαχωρισμού της «*σερβικής*» και της «*βουλγαρικής*» συνιστώσας στο εσωτερικό της σχεδιαζόμενης «*ενιαίας*» εκκλησιαστικής επικράτειας⁵.

Το ίδιο περίπου σενάριο ξετυλίχθηκε και το 1903-04, μετά την εξέγερση του Ίλιντεν. Τον Αύγουστο του 1903 απεσταλμένος του σέρβου βασιλιά Πέτρου βολιδοσκόπησε τη βουλγαρική κυβέρνηση για από κοινού κήρυξη πολέμου κατά της Τουρκίας με εκ των προτέρων διανομή της Μακεδονίας: η Σερβία θα έπαιρνε τις περιοχές Σκοπίων, Βιτωλίων και Οχρίδας, η δε Βουλγαρία τις υπόλοιπες. Η απάντηση που πήρε, σύμφωνα με το γραμματέα του Φερδινάνδου, ήταν πως «*δεν υπάρχει Βούλγαρος που θα δεχτεί να θίξει τέτοιο ζήτημα κι ότι εκείνη η κυβέρνηση που θα επιτρέψει στον εαυτό της να μπει σε παρόμοιες διαπραγματεύσεις θα διωχτεί δια ροπάλου*»⁶. Ακολούθησαν μυστικές συνομιλίες στις αρχές του 1904, με

¹ Στο ίδιο.

² Ενημέρωση του έξαρχου απ' τον πρωθυπουργό Ιβάντσεφ μέσω του γραμματέα της Εξαρχίας Ντίμιταρ Μίσεφ (Φλεβ. 1900), στο ίδιο, σ.466.

³ Попов 1984, σ.143-51.

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.405.

⁵ Попов 1984, σ.148· Славко Димевски, «Дипломатска активност околу разрешувањето на црковното прашање во Македонија (1897-1898). Документи од српското Министерство на надворешни работи», *Гласник*, 9/1 (1965), σ.257-69.

⁶ Билярски 2009, σ.185.

αντικείμενο τη σύναψη συνθηκών φιλίας και συμμαχίας¹. Το αρχικό σχέδιο που κατέθεσε η βουλγαρική πλευρά προσέδιδε στη συμμαχία όχι μόνο αμυντικό αλλά κι επιθετικό χαρακτήρα: οι δυο χώρες θα υποστήριζαν τις υπό εξέλιξη (κι ευρωπαϊκή εποπτεία) μεταρρυθμίσεις, με «*λογικό αίτημα*» την αυτονομία των οθωμανικών βιλαετιών της Παλιάς Σερβίας, της Μακεδονίας και της Θράκης· στην περίπτωση όμως «*αποτυχίας*» των μεταρρυθμίσεων θα παρενέβαιναν «*από κοινού, με όλες τις δυνάμεις και τα μέσα που διαθέτουν*» για «*την εγκαθίδρυση στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Κοσσυφοπεδίου (τη Μακεδονία και την Παλαιά Σερβία) και το βιλαέτι της Αδριανούπολης αυτόνομης διοίκησης, υπό την εγγύηση χριστιανών γενικών διοικητών εγκεκριμένων απ' τις Μεγάλες Δυνάμεις*»². Η σερβική πλευρά αποδέχτηκε κατ' αρχήν την προοπτική της μακεδονικής αυτονομίας, έθεσε όμως ζήτημα επακριβούς διαχωρισμού της Μακεδονίας από την Παλαιά Σερβία (με όλο το βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου να περιέρχεται στη δεύτερη και την πρώτη να περιορίζεται στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου)³. Ουσιαστικά, το αίτημα του προληπτικού διαμελισμού της Μακεδονίας επανερχόταν έτσι απ' το παράθυρο: «*Δεν τρέφουμε καμιά αυταπάτη για το μακεδονικό ζήτημα*», εξήγησε π.χ. χωρίς περιστροφές ο σέρβος πρωθυπουργός Γκρούιτς στο βούλγαρο διπλωματικό πράκτορα Χεσαπτσήφ. «*Γνωρίζουμε καλά πως η αυτόνομη Μακεδονία θα ενσωματωθεί στο κράτος σας. Η 'υποσημείωσή' μας [για την οριοθέτηση Μακεδονίας – Π. Σερβίας] προβλέπει αυτήν ακριβώς την περίπτωση*»⁴. Η βουλγαρική κυβέρνηση, απ' την πλευρά της, είχε αποφασίσει να «*αποκλείσει οριστικά*» κάθε ιδέα για διαμελισμό της περιοχής και διέταξε τους διαπραγματευτές της στο Βελιγράδι «*να μη δεχθούν επ' ουδενί*» παρόμοια οριοθέτηση⁵. Η τελική (μυστική) συνθήκη συμμαχίας που υπογράφηκε στις 31 Μαρτίου 1904 είχε έτσι κυρίως αμυντικό χαρακτήρα, εναντίον οποιουδήποτε επιχειρούσε να θίξει την εδαφική ακεραιότητα ή τις δυναστείες των δυο χωρών ή να καταλάβει στρατιωτικά τα τρία βιλαέτια που προσδιορίζονταν σαν «*Μακεδονία και Π. Σερβία*», χωρίς διαχωρισμό των ορίων των δυο περιοχών. Τα δυο κράτη αναλάμβαναν επίσης την υποχρέωση «*να χειρίζονται κι επιλύουν από κοινού όλα τα ζητήματα που απορρέουν κατ' ουσίαν και πνεύμα από την παρούσα συνθήκη*» και, σε περίπτωση διαφωνίας, να υποβάλουν τη διαφορά τους στη μεσολάβηση του ρώσου αυτοκράτορα ή, αν αυτός αρνηθεί, στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης⁶. Ειδική διάταξη ενός «*τελικού πρωτοκόλλου*» πρόβλεπε, επίσης, πως «*τα δυο σύμμαχα κράτη θα καταβάλουν προσπάθειες για να επιτευχθεί αμοιβαία ανοχή μεταξύ των ομοεθνών τους στην Οθωμανική*

¹ Για μια εκτενή -κι αρκετά γλαφυρή- περιγραφή των διαπραγματεύσεων απ' τον τότε βούλγαρο διπλωματικό πράκτορα στο Βελιγράδι: Χριστοφορ Χεσαπчиев, *Служба на България в чужбина*, Σόφια 1993, σ.51-160. Συνοπτικότερα: Ευάγγελος Κατσάρας, «Οι σερβοβουλγαρικές προσεγγίσεις του 1904 και του 1912», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΚΣτ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 2006, σ.248-54.

² Χεσαпчиев 1993, σ.76-7.

³ Χεσαпчиев 1993, σ.78-81 & 84· Κατσάρας 2006, σ.249.

⁴ Χεσαпчиев 1993, σ.85.

⁵ Χεσαпчиев 1993, σ.56 & 86-7· Билярски 2009, σ.196-7.

⁶ Για το κείμενο της συνθήκης: Χεσαпчиев 1993, σ.102-4· Κατσάρας 2006, σ.250-1· Билярски 2009, σ.190-1.

*Αυτοκρατορία»*¹. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ο προσωρινός χαρακτήρας της συνεννόησης κι η αμοιβαία δυσπιστία μεταξύ των τύποις συμμάχων ήταν ορατή στους πάντες² και πολύ σύντομα θα επιβεβαιώνονταν από την αιματηρή αναμέτρηση των αντίστοιχων εθνικών κομμάτων στο βορειομακεδονικό χώρο.

Εθνική προπαγάνδα και οικοδόμηση

Εκτός από το πεδίο των διαπραγματεύσεων, οι αντίπαλοι εθνικοί μηχανισμοί εμφανίζουν μια αξιοσημείωτη συμμετρία και σε εκείνο της κύριας αποστολής τους στο μακεδονικό χώρο: της εκστρατείας για την εγχάραξη της επιθυμητής εθνικής συνείδησης σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο τμήμα του διαμφισβητούμενου πληθυσμού, έτσι ώστε τη στιγμή της μελλοντικής επίλυσης του Ανατολικού Ζητήματος καθένας τους να βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση απέναντι στους ανταγωνιστές του.

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο ιδεολογικός και γλωσσικός εξελληνισμός των σλαβόφωνων Μακεδόνων αποτελούσε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 κεντρικό στόχο των μηχανισμών του ελληνικού βασιλείου στην περιοχή. Μετά το Βερολίνο, η στοχοθεσία αυτή επιβεβαιώνεται ξανά στα προγραμματικά κείμενα των επιτελικών στελεχών αυτών των μηχανισμών: για «εξελλήνησιν» και «παντελή εξομοίωσιν των χριστιανικών λαών» της Μακεδονίας «προς τον ελλητισμόν» κάνει λόγο το 1880 ο Αθανάσιος Ευταξίας³· την «εξοικείωσιν των ξενογλώσσων Μακεδόνων προς τον Ελλητισμόν» συνιστά το 1884 ο Παπαρρηγόπουλος στο γνωστό υπόμνημά του για τις «τρεις ζώνες», εξηγώντας πως το εξελληνιστικό εγχείρημα θα πρέπει να επικεντρωθεί στους «νυν ελληνίζοντας βουλγαροφώνους» με στόχο την «κραταίωσιν της ελληνικής αυτών συνειδήσεως», όσο υπάρχουν ακόμη «αι παρούσαι προσφυείς περιστάσεις»⁴· κεντρικός στόχος του ΣΔΕΓ, βάσει του κανονισμού συνεργασίας του με την κυβέρνηση Τρικούπη που συντάχθηκε το 1882, είναι τέλος «η δια παντός εφικτού τρόπου διέγερσις και κραταίωσις της εθνικής συνειδήσεως και του εθνικού φρονήματος εις τον ενοικούντα Ελληνικόν, Ελληνογενή και Ελληνίζοντα πληθυσμόν» των αλύτρωτων επαρχιών⁵. Η ανταπόκριση προξένων και μητροπολιτών σ' αυτό το καθήκον αντανακλάται στην υπηρεσιακή αλληλογραφία: στόχο της ίδρυσης ελληνικών σχολείων σε κεφαλοχώρια της Καστοριάς αποτελεί σύμφωνα με προξενική έκθεση «η τε εξημέρωσις των ηθών και η ολοσχερής εξελλήνισις των εν εκείνοις κατοίκων», ο δε τοπικός ιεράρχης διαβεβαιώνει τον πρόξενο «ότι κύριον αυτού μέλημα θα ήτο να καταστήση όσον ένεστι

¹ Хесапчиев 1993, σ.106· Κατσάρας 2006, σ.252-3· Билярски 2009, σ.195.

² Βλ. π.χ. τις επιστημονικές του Χεσαπτσήφ, που κατά τα άλλα δηλώνει πως ο ίδιος πίστευε σε μια ειλικρινή συνεννόηση: Хесапчиев 1993, σ.117-8. Επίσης: Донеv 1982, σ.227-8.

³ Ευταξίας 1880, σ.27 & 21. Πρβλ. Καράβας 2010, σ.274 & 268.

⁴ ΑΣτΔ/214/7, Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Αθήνησι 11.3.1884, αρ.243.

⁵ Βούρη 1994, σ.37.

ελληνικωτέραν την χώραν, ής την ποιμαντορίαν το έθνος ενεπιστεύθη αυτό»¹. Την πιο ενδιαφέρουσα εισήγηση συναντάμε ωστόσο σε επιστολή του πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ προς τον έλληνα πρεσβευτή στην Πόλη, Ανδρέα Κουντουριώτη, το Σεπτέμβριο του 1883. Αποδεχόμενος πλήρως το αξίωμα πως «πρέπει να επιδιωχθή η πολιτική κατήχησις προ πάντων των κατοίκων της Μακεδονίας ως αλλογλώσσων και αλλοίων πολιτικών τάσεων», ο προκαθήμενος του Φαναρίου επισημαίνει ταυτόχρονα ότι το σύνθημα «η Μακεδονία ήτον, εστι και έσται ελληνική» αποδεικνύεται σ΄ αυτή την περίπτωση άκρως αλυσιτελής: «Ο επί της ρήτρας ταύτης βασιζόμενος τρόπος της ενεργείας ουδόλως εστί ο κατάλληλος δια την Μακεδονίαν, επειδή οι κάτοικοι αυτής εισί σλαβόφωνοι, έχουσι δε τάσεις πολιτικές τεινούσας εις την μετά της σλαβικής οικογενείας συγχώνευσιν αυτών. Η μεγάλη πλειονότης των κατοίκων της επαρχίας ταύτης είτε εξ εμφύτου φυσικού είτε εκ προηγουμένης άλλης πολιτικής κατηχήσεως αποστρέφεται τον Έλληνα και τας πολιτικές αυτού ενεργείας, ώστε οσάκις ακούει τας περί Ελληνισμού και Ελλήνων αγορεύσεις αυτού μανιωδώς εξεγείρεται και ομνύει πόλεμον αμείλικτον κατ΄ αυτού». Ως εκ τούτου, εξηγεί ο πατριάρχης, «η πολιτική κατήχησις δέον να γίνηται τεχνηέντως δια των προξένων άνευ μεν κόμπου εθνολογικού, μετά μεγάλης δε πολιτικής πειστικότητος, αφελώς δε δια των αρχιερέων [και] εμβριθώς δια των διδασκάλων και ιατρών, διδασκόντων (τοις μεγάλοις) δια πολιτικολογικών επιχειρημάτων ότι το υπό πάσαν έποψιν συμφέρον αυτών απαιτεί την της μελλούσης τύχης αυτών ένωσιν μετά του Ελληνικού Βασιλείου, εις ό επικουρικώς και άνευ στόμφου και ερίδων να παρεισάγεται το εθνολογικόν ως τι άρτυμα· και τέλος δια του εφημερίου και του κοτζάμπαση επ΄ αμοιβή υποχρεωμένων να διατηρώσι φανατικώς το εκκλησιαστικόν καθεστώς και το ελληνικόν σχολείον». Το τελευταίο «χρησιμεύει δια μεν την παρούσαν γενεάν ως έν των δολωμάτων, εις δε την μέλλουσαν ως πολιτικόν και εθνικόν εργαστήριον»². Δεν πρόκειται καθόλου για συγκυριακή έμπνευση, όπως διαπιστώνουμε από την επανάληψη της ίδιας ακριβώς συλλογιστικής σε επιστολές του Ιωακείμ προς τον κωνσταντινουπολίτη τραπεζίτη Μενέλαο Νεγρεπόντη πριν από επτά και στον έλληνα πρόξενο Θεσσαλονίκης μετά από δεκατρία ολόκληρα χρόνια³.

Παρόλες τις μεγαλόστομες προπαγανδιστικές διακηρύξεις περί «προαιωνίου μακεδονικού ελληνισμού», η υπηρεσιακή αλληλογραφία προξένων και πρακτόρων δεν παύει άλλωστε να τονίζει τη «ρευστότητα» ή και την παντελή απουσία εθνικού φρονήματος του σλαβόφωνου πληθυσμού της περιοχής –τουλάχιστον των μερίδων του εκείνων που παραμένουν ή ενδέχεται να επιστρέψουν στο Πατριαρχείο και αποτελούν το target group του εξελληνιστικού εγχειρήματος. «Ούτε οι Βλαχόφωνοι ούτε οι Βουλγαρόφωνοι έχουσιν ελληνικήν συνείδησιν· και οι μάλλον πιστοί και αφοσιωμένοι εις τον ημέτερον αγώνα, εξαίρεσει ολίγων

¹ Στο ίδιο, σ.23 & 62.

² Καρδαράς 1998, σ.212-4.

³ Ιωακείμ προς Μ. Νεγρεπόντη (16.11.1876), σε Καράβας 2006, σ.30· Ιωακείμ προς Α. Παπαδιαμαντόπουλο (29.11.1896), δημοσιευμένη σε Αθανάσιος Καραθανάσης, «Ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄, η Αθήνα και το Φανάρι. Περίοδος εθνικών περιπετειών», στο συλλογικό *Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ ο Μεγαλοπρεπής*, Θεσ/νίκη 1994, σ.168-9.

οίτινες εξεπαιδύθησαν και έμειναν έτη πολλά εν Ελλάδι ή εν τω μέσω καθαρών ελληνικών κοινοτήτων, θεωρούσιν εαυτούς Βλάχους ή Βουλγάρους», υποστηρίζει λ.χ. το 1890 ο πρόξενος Μοναστηρίου Γουλιέλμος Φοντάνας¹, ενώ μια δεκαετία αργότερα ο διάδοχός του Σταμάτης Κιουζέ-Πεζάς ανησυχεί «ένεκα της ρευστότητας της συνειδήσεως και του χαρακτήρος των σλαβοφώνων της Μακεδονίας κατοίκων»². ο υποπρόξενος Καβάλας Γεώργιος Σάρρος κάνει την ίδια εποχή λόγο για «πληθυσμούς κυμαινομένους και αμφιβόλου φρονήματος, παρ' οίς το αίσθημα της ελληνικής εθνότητος ή ουδόλως υφίσταται ή διατελεί τοσούτον αμυδρόν και ασθενές, ώστε προθύμως και ακωλύτως παρέχουσιν εαυτούς ευχείριστον λείαν εις τους δυναμένους οποσδήποτε να εκμεταλλευθούν την οικονομικήν αυτών θέσιν»³. «πρόκειται περί πληθυσμών ταλαντευομένων, επτοημένων, άνευ φρονήματος και υπό το κράτος της ανάγκης και των πιέσεων διατελούντων», εκτιμά το 1904 ο συνάδελφός του Ευθύμιος Κανελλόπουλος⁴, ενώ ο σχολικός επιθεωρητής Χατζηκυριακού κάνει λίγο αργότερα λόγο για «συρφετόν άνευ συνειδήσεως και αρχών» στα Γενιτσά⁵. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτή η «ρευστότητα» αφορά βέβαια περισσότερο την αδυναμία του εξωτερικού παρατηρητή (ιδίως όταν αυτός παρατηρεί από θέσεις εξουσίας) ν' αποκρυπτογραφήσει με βεβαιότητα τις πραγματικές πεποιθήσεις και διαθέσεις του πληθυσμού που υπόκειται στην (επίσημη ή ανεπίσημη) δικαιοδοσία του: αναφερόμενος στους σλαβόφωνους εποχικούς μετανάστες από τη Δυτική Μακεδονία, ο νομάρχης Λάρισας επισημαίνει έτσι το 1902 πως «εισίν ούτοι εν χαρακτήρα αλλοπρόσαλλοι και δεν δύναται τις να δίδη εις αυτούς πολλήν πίστην ή μάλλον χρειάζεται πολλή παρατηρητικότης του επιβλέποντος ίνα διαγνώση βασίμως τα μύχια αισθημάτα των»⁶. Οφθαλμοφανής είναι επίσης η απογοήτευση των επίλυδων στελεχών από την απροθυμία των τοπικών κοινοτήτων να υπαχθούν στη νόρμα της επιζητούμενης εθνοποίησής τους. Δείγματα αυτής της απογοήτευσης συναντάμε ακόμη και σε αναφορές για προπύργια του πατριαρχικού κόμματος: αναφερόμενος στην πόλη του Μοναστηρίου, ο συντάκτης μιας έκθεσης προς τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη υποστηρίζει στα μέσα της δεκαετίας του 1880 ότι «παρά τοις ημετέροις δυστυχώς δεν υπάρχει δυστυχώς το αίσθημα ζωηρόν και αγρόν»⁷, ο δε Μιχαήλ Χρυσόχου διαπιστώνει το 1891 πως «ολίγοι έχουσι την συνείδησιν της εθνικότητός των»⁸. αναφερόμενος στην ευρύτερη προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου, ο έλληνας πρεσβευτής στην Πόλη τονίζει κι αυτός την «έλλειψιν παρά τοις εκεί οικούσιν επαρκούς αισθημάτος εθνισμού»⁹. Εντυπωσιακότερη απ' όλες, λόγω της ταυτότητας του συντάκτη της, είναι ωστόσο η κατηγορηματική υπηρεσιακή διαπίστωση του Ίωνα Δραγούμη -εν έτει 1903- ότι στη σλαβόφωνη ύπαιθρο των Σερρών «περί

¹ ΑΣΤΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ., Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890.

² ΙΑΥΕ 1902/65, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 15.1.1902, αρ.1048.

³ ΑΥΕ 1900/65, Γ. Σάρρος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 16.2.1900, αρ.36 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ 1904/69 και ΑΣΚΙ/ΚΑΠ, Ε. Κανελλόπουλος προς Υπ.Εξ., Α. Ρωμάνο, Εν Καβάλλα 26.3.1904, αρ.129.

⁵ Χατζηκυριακού 1962, σ.22.

⁶ ΙΑΥΕ 1902/65, Νομάρχης Λαρίσης Δ. Φανδρίδης προς πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη, Εν Λαρίση 15.6.1902, αρ.εισ.1480.

⁷ ΑΧΤ/4/145^α, ανώνυμη και αχρονολόγητη [~1885] έκθεση για το Μοναστήρι.

⁸ Μ. Χρυσόχου προς Υπ.Εξ., Α. Δεληγιώργη, Εν Αθήναις 25.2.1891, σε Βούρη 1994, σ.203.

⁹ ΙΑΥΕ 1901/58, Ν. Μαυροκορδάτος προς Πρ. Θεσ/νίκης, [Κων/λη] 26.2.1901, αρ.145-153.

εθνικής συνειδήσεως ουδέ λόγος δύναται να γίνη», καθώς «πολλαχού επιτόπιοι κομματικοί λόγοι, αλλαχού δε χρηματικοί λόγοι, δημιουργούσι την ορθοδοξίαν ή το σχίσμα εν τοις χωρίοις»¹.

Παρά τις οφθαλμοφανείς ποιοτικές διαφορές στο περιεχόμενο και τις δυσκολίες της εθνικής κατήχησης, η βουλγαρική προπαγάνδα εστιάζεται κι αυτή στην οικοδόμηση μιας εθνικής νοεράς κοινότητας δια της μετατροπής της σλαβόφωνης «βουλγαρικής» εθνοτικής ομάδας σε εθνική. Είδαμε ήδη πως αυτή η στόχευση βρίσκεται στον πυρήνα του προγραμματικού ντοκουμέντου που υπέβαλε τον Ιανουάριο του 1883 ο υπουργός Εξωτερικών Στοϊλοφ προς τον πρίγκηπα Αλέξανδρο, χαράσσοντας τις βασικές κατευθυντήριες της βουλγαρικής πολιτικής στο Μακεδονικό. «*Παρά τοις Μακεδόσι Βουλγάροις δεν είναι ανεπτυγμένον ως δει το εθνικόν αίσθημα*», παραδέχεται δημόσια το 1885 το βασικό πολιτικό φυλλάδιο της Εξαρχίας, «*πρέπει λοιπόν να εξεγερθή το αίσθημα αυτό παρ' αυτοίς, να τοις χορηγηθώσι τα απαιτούμενα προς τούτο μέσα*»². Εξίσου τυπική παράθεση αυτής της στοχοθεσίας συναντάμε και στον εκτενή απολογισμό του εξάρχου Ιωσήφ προς τη βουλγαρική Ιερά Σύνοδο για την τετραετία 1897-1900: «*Στην Εξαρχία*», γράφει, «*εναπόκειται το βαρύ ιστορικό καθήκον να συγκεντρώσει κάτω από τη δικαιοδοσία της όλους τους Βουλγάρους στα βιλαέτια της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, να τους αναπτύξει εθνική συνείδηση κι αγάπη προς την εθνικότητα και τη γλώσσα και να τους καλλιεργήσει το πανεθνικό ιδεώδες: όλοι οι Βούλγαροι εμφορούμενοι από ένα πνεύμα, μια ροπή και μια πίστη, συσπειρωμένοι κάτω από τις φτερούγες της προπατορικής τους Εκκλησίας και αποτελούντες ένα υγιές κι ανθεκτικό σώμα, ικανό να προασπιστεί και να διατηρήσει την ατομικότητά του σε κάθε ενδεχόμενο της αυτοκρατορίας*»³. Με παρόμοιο λεξιλόγιο περιγράφεται η ίδια αποστολή σε εμπιστευτικό έγγραφο του πρωθυπουργού Ράτσο Πετρόφ προς τον έξαρχο: καλλιέργεια «*ισχυρότερης συνείδησης μεταξύ των ομοεθνών μας και κυρίως πληρέστερη συγκέντρωση κάτω από τη Βουλγαρική Εκκλησία εκείνων των παρασυρμένων αδελφών μας, οι οποίοι παραμένουν ακόμη κάτω από ξένη πνευματική δικαιοδοσία κι έτσι απαρνούνται τη γλώσσα και την εθνικότητά τους, αποκοπή αυτών των αδελφών μας από το στραβό δρόμο, συγκέντρωση όλων των Βουλγάρων της Τουρκίας σ' ένα αποκρυσταλωμένο και συμπαγές εθνοτικό σύνολο [етническо цяло]*»⁴.

Σαφέστερος για τα χαρακτηριστικά και τα όρια αυτού του καθήκοντος είναι ο Ιωσήφ σε συνομιλία του το 1902 με τον αρχιγραμματέα του σουλτάνου, Ταζίν μπέη: «*Η Εξαρχία έχει για αποστολή να λυτρώσει τους Βουλγάρους της Μακεδονίας από τις διάφορες θρησκευτικές ή αλλογενείς προπαγάνδες, να τους συγκεντρώσει υπό τη δικαιοδοσία της και να τους κάνει Βουλγάρους, γιατί έχουν μείνει πολύ πίσω στην εθνική τους συνείδηση κι ανάπτυξη. Ονομάζονται*

¹ Πετσίβας 2000, σ.627.

² Οφέκωφ 1885, σ.80-1.

³ Илия Пасков, «Изложение на Екзарх Йосиф до Св. Синод на Българската Църква за църковно-училищното дело в Македония и Одринско (1897-1900 г.)», *Известия на Държавните Архиви*, 59 (1990), σ.398. Πρβλ. τη στοχοθεσία του «εκκλησιαστικού-σχολικού» έργου της Εξαρχίας, όπως περιγράφεται απ' το γραμματέα της Ντίμιταρ Μίσεφ: «*να συνδέσει όλους τους Βουλγάρους της χερσονήσου με τις ίδιες ιδέες, τον ίδιο πολιτισμό, τις ίδιες σκέψεις*» (ЦДА, ф.1546к, оп.1, а.е.391, л.12).

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.176, л.86, πρωθ. Ρ. Πετρόφ προς έξαρχο Ιωσήφ, Σόφια 12.5.1905, αρ.325.

Βούλγαροι, αισθάνονται τέτοιοι, υπάρχουν όμως και αρκετοί που πολύ λίγο αισθάνονται και δίνουν σημασία στην εθνικότητά τους»¹. Η ομολογία αυτή δεν οφείλεται σε στιγμιαία κρίση αυτοπεποίθησης ή σε κάποιο δυσδιάκριτο διπλωματικό ελιγμό, όπως διαπιστώνουμε από την επανάληψη του ίδιου μοτίβου σε διάφορα σημεία του ημερολογίου του εξάρχου: «οι Βούλγαροι στη Μακεδονία απέχουν πολύ από το να έχουν αποκτήσει συνείδηση της εθνικότητάς τους», διαμηνύει τον Ιανουάριο του 1900 στον πρωθυπουργό Τοντόρ Ιβάντσοφ, ενώ λίγο νωρίτερα περιγράφει στον πρώην υπουργό Εξωτερικών (και μελλοντικό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη) Γκριγκόρ Νάτσοβιτς «το ιστορικό παρελθόν της Μακεδονίας, το οποίο εξηγεί τη σημερινή της πνευματική και υλική κατάσταση, την απουσία εθνικής συνείδησης παντού ή [την] αδύναμη συνείδηση, την απουσία πατριωτισμού, [την] επιθυμία μόνο να έρθει κάποιος να τους βοηθήσει»· ακόμη και το 1910, ύστερα από δεκαετίες εθνικού προσηλυτισμού, ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας εξακολουθεί να διατηρεί την πεποίθηση πως «ο ίδιος ο βουλγαρικός πληθυσμός [της Αυτοκρατορίας] είναι αγροτικός, φτωχός και με αδύναμη συνείδηση»². Παρόμοιες εκτιμήσεις, σύμφωνα με την ίδια πηγή, έτρεφαν και άλλα ηγετικά στελέχη του βουλγαρικού μηχανισμού. Συζητώντας λ.χ. το Μάρτιο του 1906 με το γραμματέα του Ντίμιταρ Μίσεφ, τον εκπρόσωπό του στην Πύλη (καπού-κεχαγιά) Ατανάς Νάτσοφ και το σχολικό επιθεωρητή Αναστάς Ναούμοφ, ο Ιωσήφ καταγράφει ως κοινό συμπέρασμα ότι, «αν αφαιρέσεις το σαντάκι των Σερρών και της Δράμας δώθε του Βαρδάρη, η Β.Δ. και Ν.Δ. Μακεδονία είναι χωρίς εθνική συνείδηση –και Σέρβοι γίνονται και Έλληνες, όποιος τους διαφεντεύσει»³. Εξαιρετικά εύγλωττες για την ουσιοκρατική πρόσληψη της μακεδονικής εθνολογικής πραγματικότητας απ' το «θρακομοισικό» σκληρό πυρήνα του βουλγαρικού κρατικού μηχανισμού, οι εθνοτοπικές αυτές κατηγοριοποιήσεις αναλύονται με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια σ' ένα άλλο σημείο του ίδιου ημερολογίου. Σε συνομιλία του με τον έξαρχο το 1896, ο σχολικός επιθεωρητής Βασίλ Κάντσοφ «διαιρεί το βουλγαρικό πληθυσμό της Μακεδονίας σε τρεις κατηγορίες: 1) Στα σαντζάκια Σερρών και Δράμας ο πληθυσμός είναι θρακικός, στο δε ανατολικό τμήμα του σαντζακιού των Σκοπίων Σιόπηδες, που δεν ενδίδουν στη σερβική προπαγάνδα. 2) Σκόπια, Τέτοβο, Βέλες, Περλεπές, Κίτσεβο, Οχρίδα, Δίβρα, Μοναστήρι – βιαστικός κατά το λεγόμενο και ζωνηρός, ευφνης, πανούργος, κερδοσκόπος. Αυτός είναι που πλημμυρίζει τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και τη Σερβία κι ενδίδει στη σερβική προπαγάνδα για χρήματα. 3) Καστοριά, Φλώρινα, Βοδενά και Θεσσαλονίκη είναι άλλη λαλιά, υποκείμενος δε βαθειά σε ελληνική επιρροή και πολύ αζύπνητος [много неبودено] όσον αφορά την εθνική του συνείδηση, αλλά δεν κινδυνεύει να εξελληνιστεί σύντομα»⁴. Πιο διακριτικά, οι «ενδοβουλγαρικές» αυτές ιεραρχήσεις παρεισφρύουν και στην επίσημη υπηρεσιακή αλληλογραφία. Όταν θέλει να τονίσει την εθνική «καθαρότητα» των σλαβόφωνων περιχώρων

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.509.

² Στο ίδιο, σ.464, 458-9 & 741.

³ Στο ίδιο, σ.600-1.

⁴ Στο ίδιο, σ.407-8.

της Καστοριάς, ο έξαρχος διατυπώνει έτσι τον επιστημονικά αστήρικτο αλλά ιδεολογικά αποκαλυπτικό ισχυρισμό πως «από άποψη γλώσσας κι ενδυμασίας οι Καστοριανοί είναι καθαροί Θράκες»¹.

Απουσία εθνικής συνείδησης των σλαβόφωνων Μακεδόνων διαπιστώνουν, τέλος, τα επιτελικά στελέχη και του τρίτου διεκδικητή της περιοχής. «Όπως κάποτε στο Μεσαίωνα παντού στην Ευρώπη, έτσι και σήμερα στις περιφέρειες της προπαγάνδας μας στη Μακεδονία μάταια θα ψάξουμε για εθνικό αίσθημα στο λαό», πληροφορεί λ.χ. εν έτει 1891 τον προϊστάμενό του υπουργό ο σέρβος πρόξενος Σκοπίων, Βλάντιμιρ Κάριτς –ο ίδιος που, ως γεωγράφος, είχε κατεβάσει τη «σερβική Μακεδονία» μέχρι τη Φλώρινα και τα Βοδενά. «Τέτοιο αίσθημα δεν υπάρχει και, αφού δεν υπάρχει, δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο, ούτως ειπείν, της προπαγάνδας μας. Έχω παρακαλέσει κάμποσες φορές τον προκάτοχό σας να συμφιλιωθεί με αυτό το γεγονός, γιατί όσο αυτό δε γίνεται θα υπολογίζουμε σε ψευδή δεδομένα και με την προπαγάνδα δε μπορούμε να κάνουμε τίποτα»².

Εκτός από τη στρατηγική στόχευση της σφυρηλάτησης εθνικών συνειδήσεων, οι αντιμαχόμενοι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί συμμερίζονται επιπλέον τις ίδιες μεθόδους και γεωστρατηγικές λογικές. Αποκαλυπτική είναι λ.χ. η εκατέρωθεν έμφαση στη διασφάλιση κυρίως των απώτατων «οχυρών» του οικείου εθνικού κόμματος, με οφθαλμοφανή σκοπό την «περίφραξη» των αντίστοιχων *impedimenta*. «Καταλαμβάνοντας τα βόρεια της Μακεδονίας μέρη, θέλομεν ευκολώτερον συγχωνεύσει και τα εν τω κέντρω ταύτης βουλγαρικά χωρία, ήτοι θα κατορθώσωμεν κατά του Βουλγαρικού της Μακεδονίας πληθυσμού ό,τι ούτοι επιδιώκουσιν ενταύθα κατά του Ελληνικού», συμβούλευε ήδη από το 1876 ο πρόξενος στη Φιλιππούπολη Αθανάσιος Ματάλας³, ενώ ο Παπαρρηγόπουλος θα εισηγηθεί το 1884 ως πρώτο βήμα την ανάκτηση του ελέγχου στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης: «Κυριώτατον είναι να διατηρηθή και οικειωθή προς τον Ελληνισμόν η αμέσως προς βορράν της Θεσσαλονίκης μεσογαία. Η χώρα αυτή της μέσης ζώνης, εξαπλουμένη εκατέρωθεν του Αζιού, ορίζεται απ' άρκτου υπό των ορέων της Καρατζόβας, της λίμνης Δοϊράνης και της σειράς Κουρσά [σημ. Κρούσια], χωρεί δε από του ορίου τούτου σφηνοειδώς προς την νοτιάν ζώνην και προς την θάλασσαν. Μόνον δια της επικρατήσεως ημών εν τη χώρα ταύτη η Θεσσαλονίκη εξασφαλίζεται, και Μακεδονία βιώσιμος ελληνικώς αποτελείται. Τουτέστι μόνον εν τη χώρα ταύτη επικρατούντες δυνάμεθα να αξιούμεν και Στρούμιτζαν και Μελένικον και Βιτώλια. Ομοίας επιμελείας έχουσιν ανάγκην επείγουσαν και τα προς βορράν της λίμνης Βόλβης μέχρις Σερρών, και περαιτέρω τα μεταξύ Νευροκόπου και Δράμας και μεταξύ ταύτης και της Καβάλλας μέρη, όπως διαφυλαχθή η συνέχεια προς τον εν Θράκη Ελληνισμόν. Κατά τον αυτόν βαθμόν, ίσως δε και συντονώτερον, δέον να επιμεληθώμεν του περί την Καστορίαν και Φλώριναν Ελληνισμού, χάριν τε των Βιτωλίων και χάριν ασφαλείας

¹ Пасков 1990, σ.416.

² Β. Κάριτς προς Μ. Τζόρτζεβιτς, Σκόπια 12.3.1891, Νο.12, σε Клемент Цамбазовски, *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. V/2 (1891)*, Βελιγράδι 1991, σ.150. Πρβλ. Кайчев 2006, σ.167.

³ ΙΑΥΕ 1876/99.1ε, Αθ. Ματάλας προς Υπ.Εξ., Εν Φιλιππουπόλει 1.8.1876, αρ.162.

αυτής της νοτίας ζώνης»¹. Στην πράξη, η έμφαση δόθηκε στις προσπάθειες διατήρησης προκεχωρημένων φυλακίων του ελληνικού κόμματος όπως η Στρώμνιτσα και το Μοναστήρι². Κι αυτό, παρόλο που σε τοπικό επίπεδο διατυπώθηκε ενίοτε και η αντίστροφη στρατηγική: «*Η επαρχία Καστοριάς*», εκτιμά το 1883 ο πρόξενος Μοναστηρίου Δοκός, «είναι αναμφισβήτητος η μόνη, εκ των έχουσών σπουδαίων βουλγαρόφωνον πληθυσμόν, εν ή ευκόλως δύναται να διαδοθή η ελληνική γλώσσα και να κραταιωθή το εθνικόν φρόνημα. Εφ' όσον δε θα καθίσταται αύτη ελληνικωτέρα, επί τσοούτον θα επιδρά επί των λοιπών παρακειμένων αυτή βουλγαροφώνων Επαρχιών σπουδαίως συντελούσα εις την εν αυταίς διάδοσιν της ελληνικής γλώσσης»³. Την ίδια ακριβώς λογική εξυπηρετεί η διατήρηση προωθημένων θέσεων σε περιοχές εκτός εθνικών βλέψεων, προορισμένων να θυσιαστούν ως ανταλλάγματα κατά το τελικό ξεκαθάρισμα. «*Εμείς οι Έλληνες δεν έχουμε εδώ καθόλου πολιτικά συμφέροντα*», εξηγεί με αποπλιστική ειλικρίνεια ο πρόξενος Σκοπίων Ιωάννης Στουρνάρας στο σέρβο ομόλογό του το 1890, όμως «*μας χρειάζεται παροικία για το λογαριασμό, σαν έρθει η ώρα' γιατί αν πείτε κάποτε 'οι Σέρβοι έχουμε παροικία και σχολείο στο Μοναστήρι', εμείς πάλι θα πούμε πως έχουμε δικά μας στα Σκόπια. Εδώ, λοιπόν, αγάπες δεν έχει*»⁴.

Από βουλγαρικής πάλι πλευράς, θυμίζει ο Ράντεφ, πρώτη προτεραιότητα ήταν «να διασφαλιστούν τα δυτικά σύνορα του βουλγαρικού λαού» κι εν συνεχεία τα βόρεια, με ανάκτηση των μητροπόλεων Οχρίδας και Σκοπίων· ακόμη αποκαλυπτικότερη είναι η στάση της κυβέρνησης Στοϊλοφ, που το 1897 προτιμούσε έστω και δυο μόνο νέα μητροπολιτικά βεράτια στα δυτικά του Αξιού (Μοναστήρι-Δίβρα) αντί για πέντε στην «ασφαλέστερη» (για τις βουλγαρικές επιδιώξεις) ανατολική όχθη του ίδιου ποταμού⁵. Ο σχεδιασμός της Εξαρχίας για την τετραετία 1897-1900, μαζί με τη θεσμική κατοχύρωση των περιφερειών που θεωρούνταν ήδη πολιτικά κερδισμένες (με απόσπαση βερατίων για τις μητροπόλεις Πελαγονίας, Διβρών, Στρωμνίτσης, Πολυανής και Μελενίκου), απέβλεπε κυρίως στον προσεταιρισμό των απώτατων «εθνολογικών ορίων» του «βουλγαρισμού»: την ανάπτυξη του βουλγαρικού σχολικού και κοινοτικού δικτύου στις «παραμεθόριες» προς την ελληνόφωνη ζώνη μικτές επαρχίες της Καστοριάς και της Ζίχνας, στο Ν. και Ν.Δ. τμήμα του βίλαετίου της Αδριανούπολης και στο

¹ ΑΣΤΔ/214/7, Κ. Παπαρηγόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Αθήνησι 11.3.1884, αρ.243.

² Για τη Στρώμνιτσα, εξαιρετικά εύγλωττες είναι οι επισημάνσεις του σχολικού επιθεωρητή Γιέρσου: αν η πόλη «πέση εις βουλγαρικές χείρας», σημειώνει το 1882, «άλλον φραγμόν μέχρι Θεσσαλονίκης δεν θα απαντήση το λωσσαλέον βουλγαρικόν στοιχείον» (Μπόνης 1961, σ.21). Για το Μοναστήρι και την προς βορράν ενδοχώρα του, εξίσου χαρακτηριστική είναι η επιχειρηματολογία με την οποία ο (προαλειφόμενος ως) γραμματέας της ΕΕΕΕΠ απέκρουε το 1891 τις προτάσεις του εκεί προξένου Φοντάνα για αναδίπλωση σε μια νοτιότερη γραμμή «ενεργείας» και διεκδικήσεων: «*Αν ηθέλομεν αποφασίσει να στηριχθώμεν επί του Ελληνισμού των οπωσούν μεσημβρινωτέρων χωρών, αμφίβολος θα απέβαινεν η επιτυχής ενίσχυσις του μεσημβρινωτέρου κέντρου [=της Καστοριάς], εν ή περιπτώσει οι αντίπαλοι κατακλύζοντες τα βορειότερα καθίστων αυτά οχυρότερα ηθικώς και εθνολογικώς –διότι ούτω μάλλον συγκεντρωμέναις και βαρύτεραις δυνάμεσι θα κατέστρεφον τα νοτιότερα ημών κέντρα*» (ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας», Εν Αθήναις 3.5.1891, Μέρος Β', σ.31).

³ Βούρη 1994, σ.65. Ακόμη σαφέστερος προς την ίδια κατεύθυνση είναι, μια επταετία αργότερα, ο διάδοχός του Γουλιέλμος Φοντάνας (ΑΣΤΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890).

⁴ Β. Κάριτς προς πρωθυπουργό Σ. Γκρούιτς, Σκόπια 21.2.1890, Νο.65, σε Клемент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србује. VI/1 (1890)*, Βελιγράδι 1988, σ.137.

⁵ Радев 1994, σ.108 & 196· Ποпов 1984, σ.186.

σλαβόφωνο τρίγωνο μεταξύ Βοδενών, Φλώρινας και Καϊλαρίων. Η περιοχή ειδικά της Καστοριάς προοριζόταν ν' αποτελέσει «το πιο ρωμαλέο προπύργιο απέναντι στον ελληνισμό, [πάνω] στην ίδια την εθνογραφική γραμμή που διαχωρίζει το βουλγαρικό στοιχείο απ' το ελληνικό»: στόχος της προγραμματισμένης «βαθιάς διείσδυσης» του εξαρχικού μηχανισμού ήταν «να την ξεκαθαρίσει απ' το γρεκομανισμό και να την προετοιμάσει έτσι ώστε να μπορεί κάποια μέρα να περάσει στη σειρά εκείνων των επαρχιών για τις οποίες [η Εξαρχία] σκοπεύει να ζητήσει βεράτια στην πρώτη ευνοϊκή ευκαιρία»¹. Η ίδια ακριβώς λογική επιβάλλει αρκετά διαφορετικές στοχεύσεις κατά την κατάρτιση του προϋπολογισμού της Εξαρχίας για το 1908: ο σχολικός επιθεωρητής Στέφαν Λαφτσίεφ προτείνει μείωση των κονδυλίων για τις περιοχές της Στρώμνιτσας ή της Αδριανούπολης, οι οποίες λόγω γεωγραφικής εγγύτητας είναι ευκολότερο να ενσωματωθούν στη Βουλγαρία, κι επικέντρωση της κύριας προσπάθειας στο «πολεμικό μέτωπο» των Σκοπίων και του Βέλες, πάλαι ποτέ εξαρχικών προπυργίων που απειλούνταν από τη σερβική προέλαση². Για την αντιμετώπιση της τελευταίας δε λείπουν τέλος οι εισηγήσεις ενός αντιπερισπασμού, με προπαγανδιστική διείσδυση στα είκοσι περίπου «βουλγαρικά» χωριά των σερβικών επαρχιών βορείως του Σαρ Νταγ ή ακόμη και στο ίδιο το Κοσσυφοπέδιο, ώστε να κλονιστεί η αυτοπεποίθηση που προκαλεί στο Βελιγράδι η αίσθηση ότι δεν έχει επί της ουσίας τίποτα να χάσει³.

Ο σερβικός τέλος εθνικισμός επικέντρωσε καταρχάς τις προσπάθειές του στην προσφορότερη γι' αυτήν επαρχία Σκοπίων. Σύμφωνα με σχετική εισήγηση του προξένου Κάριτς (11.1.1891), η τελευταία προοριζόταν ν' αποτελέσει την «κύρια επιχειρησιακή βάση της προπαγάνδας μας στη Μακεδονία» χάρη στη γεωγραφική εγγύτητά της και τη συνακόλουθη «σχετικά ισχυρότερη επιρροή» της Σερβίας πάνω στον τοπικό πληθυσμό: οι γειτονικές περιοχές του Κουμάνοβο και του Τέτοβο, οι μοναδικές στη βόρεια Μακεδονία όπου είχαν διατηρηθεί «φανερói οπαδοί του Πατριαρχείου, επομένως και δικοί μας» προσφέρονταν επίσης ως δυνητικά προπύργια του σερβικού κόμματος αλλά και ως «οπισθοφυλακές» της μελλοντικής επέκτασης προς το νότο⁴. Σχεδόν ταυτόχρονα, ωστόσο, το Βελιγράδι φροντίζει να προωθήσει τις θέσεις του μέχρι την Οχρίδα, το Μοναστήρι, τη Γευγελή και τα Βοδενά, τα απώτατα δηλαδή όρια της «ρεαλιστικής» εκδοχής των βλέψεών του στο μακεδονικό χώρο⁵. Η κατανομή των κονδυλίων που πρόκρινε η προξενική διάσκεψη του Βελιγραδίου για τη σερβική προπαγάνδα στις αλύτρωτες οθωμανικές επαρχίες τον Απρίλιο του 1891 είναι απ' αυτή την άποψη εξαιρετικά εύγλωττη: 20.000 δηνάρια το χρόνο για το Προξενείο Σκοπίων και 21.000 για το Προξενείο Μοναστηρίου, έναντι 7.000 για το Προξενείο Θεσσαλονίκης και μόλις 9.500

¹ Пасков 1990, σ.405, 407, 412-6 (το απόσπασμα στη σ.416).

² Стефан Лафчиев, *Спомени за Българската Екзархия*, Σόφια 1994, σ.42.

³ Στο ίδιο, σ.44: Величко Георгиев - Стайко Трифонов, *Гръцката и сръбската пропаганда в Македония*. (*Краят на XIX – началото на XX век*), Σόφια 1995, σ.417-8.

⁴ Цамбазовски 1991, σ.56.

⁵ Για την εκκλησιαστική επαρχία Βοδενών (και ιδιαίτερα τα Γενιτσά), αποκαλυπτικοί είναι οι σχεδιασμοί που ακολούθησαν σχετική συνεννόηση με το μητροπολίτη Βοδενών Ιερόθεο: Β. Λιότιτς προς Μ. Τζόρτζεβιτς, Θεσ/νίκη 14.6.1891, αρ.94, σε Цамбазовски 1991, σ.249-51.

για το Προξενείο της Πρίστινα, το αρμόδιο για τους καθαρά σερβικούς πληθυσμούς του Κοσσυφοπεδίου¹. Κατά την τελευταία τριετία του ΙΘ΄ αι. ο διπλωματικός μηχανισμός του Βελιγραδίου επιχείρησε μάλιστα να οργανώσει σερβικό κόμμα ακόμη και στις Σέρρες, ως αντίρροπο στο μικρό ελληνικό κόμμα της πόλης των Σκοπίων, η προσπάθεια αυτή εγκαταλείφθηκε ωστόσο αρκετά γρήγορα ως παντελώς αποτυχημένη.

Την άλλη όψη αυτής της στρατηγικής αποτελεί η ουσιαστική εγκατάλειψη όσων περιοχών ή οικισμών εκλαμβάνονταν ως ασφαλή μετόπισθεν. Στην επαρχία Δράμας, οι επιδοτήσεις της λειτουργίας ελληνικών σχολείων σε σλαβόφωνα κεφαλοχώρια χρονολογούνται π.χ. ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, ενώ για την οικονομική στήριξη των αντίστοιχων σχολείων σε τουρκόφωνα χριστιανικά χωριά θα χρειαστεί να περιμένουμε το γύρισμα του αιώνα². Στην προξενική περιφέρεια Ελασσόνας χρηματοδοτούνται ελληνικά σχολεία μόνο στα λιγοστά βλαχοχώρια, δίχως την παραμικρή συμβολή του εθνικού κέντρου στην εκπαίδευση των πάμπολλων ελληνόφωνων οικισμών³. στον καζά Σερρών στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων επιδοτείται η λειτουργία ελληνικών σχολείων μόνο στα σλαβόφωνα χωριά, ενώ στα ελληνόφωνα το σύνολο της δαπάνης είναι υπόθεση των τοπικών κοινωνιών⁴. Η ίδια ακριβώς πρακτική απαντάται και στη βουλγαρική πλευρά. Στα ανατολικά του Αξιού, διαπιστώνει το 1903 ο δυτικομακεδόνας κληρικός Τόμα Νικόλοφ, «ο τόπος είχε παραμεληθεί από εκπαιδευτική άποψη, ξεχασμένος καθώς ήταν από την Εξαρχία. Θεωρούνταν πως, αφού είναι κοντά στη Βουλγαρία, είναι ασφαλής»⁵. Η συλλογιστική αυτή καταγγέλλεται από έναν εξαρχικό σχολικό επιθεωρητή ως υπεύθυνη για τις επιτυχίες των αντίπαλων εθνικών κομμάτων σε κάποιες απομονωμένες ορεινές ζώνες της κεντρικής Μακεδονίας: «Αποκλειστικά υπεύθυνοι γι' αυτή την κοντόφθαλμη πολιτική», γράφει, «ήταν η [βουλγαρική] κοινότητα Περλεπέ, η μητρόπολη και η Εξαρχία. Σ' αυτήν ακριβώς την πολιτική οφείλεται η επιτυχία και η διείσδυση της σερβικής προπαγάνδας στο Πόρετς και της ελληνικής στο Μορίχοβο [...]. Κάποια στιγμή θυμηθήκαμε τα διαπραχθέντα λάθη, ήταν όμως αργά. Τώρα πλέον και πόρους αλύπητα και ανθρώπινα θύματα δώσαμε πολλά, αλλά μάταια –το κακό μόνο απλωνόταν»⁶. Παρόμοια λογική

¹ Цамбазовски 1991, σ.267. Η υπερχρηματοδότηση του Προξενείου Μοναστηρίου καθίσταται σαφέστερη αν αναλογιστούμε ότι στην τοπική αρμοδιότητα του Προξενείου Σκοπίων υπαγόταν τόσο το σαντζάκι Σκοπίων όσο και ο καζάς του Βέλες, που μέχρι το Μάρτιο του 1901 ανήκε διοικητικά στο σαντζάκι Θεσ/νίκης.

² ΑΣτΔ/30/19, πολυγραφημένος κατάλογος δαπανών της ΕΕΕΕΠ για το σχ. έτος 1891-92' ΙΑΥΕ 1897/ΑΑΚ/Ε, «Προξενική περιφέρεια Καβάλλας. Σχολ. έτος 1896-1897», συνημ. σε ΕΕΕΕΠ προς Πρ. Καβάλλας, Εν Αθήναις 8.8.1896, αρ.320' ΙΑΥΕ 1900/5, Π. Τζανέτος, «Πίναξ των ανά την επαρχίαν Δράμας-Ζιχνών ελληνικών σχολείων», Εν Καβάλλα 20.5.1900' ΙΑΥΕ 1907/79, αναλυτικός «πίναξ προϋπολογισμού» της ΕΕΕΕΠ για τα σχολικά έτη 1905-06 και 1906-07.

³ ΑΣτΔ/30/19, πολυγραφημένος κατάλογος δαπανών της ΕΕΕΕΠ για το σχ. έτος 1891-92' ΙΑΥΕ 1901/65, πολυγραφημένος αναλυτικός προϋπολογισμός της ΕΕΕΕΠ για τη Β' & Γ' τετραμηνία του σχ. έτους 1900-01, συνημ. σε ΕΕΕΕΠ προς Υπ.Εξ., Εν Αθήναις 20.4.1901, αρ.82.

⁴ ΑΓΔΜ/55/12-65, σχολικά δελτία για 53 χριστιανικά χωριά του καζά Σερρών, συμπληρωμένα από τους κατά τόπους δασκάλους (1913) με πληροφορίες για το σχολικό καθεστώς κάθε οικισμού.

⁵ Николов 1989, σ.133.

⁶ Трайчев 1930, σ.72. Επίσης: Трайчев 1923, σ.18.

υπαγορεύει και τις περικοπές εκπαιδευτικών δαπανών του Βελιγραδίου, στις περιοχές όπου το σερβικό κόμμα έχει πλέον σταθεροποιηθεί¹.

Κοινά για όλους τους αντιμαχόμενους είναι επίσης τα μέσα, οι θεσμοί και οι τεχνικές που επιστρατεύονται σ' αυτή την προσπάθεια εθνικής οικοδόμησης. «*Λεδομένου ότι οι συναθροίσεις και διάφορες άλλες μορφές πολιτικής διαφώτισης απαγορεύονται από τις αρχές της Υψηλής Πύλης, αυτή η προπαγάνδα έχει δυο μόνο διόδους ανοιχτές: της γλώσσας και της εκκλησίας*», συνοψίζει εν έτει 1894 ένας άγγλος διπλωμάτης. «*Κάθε φυλή στηρίζεται στα σχολεία για να διδάσκει τη γλώσσα της και να τη χρησιμοποιεί στις εκκλησίες της, όσο αυτό είναι δυνατό, μέσω των μητροπολιτών της, γι' αυτό και τα εκκλησιαστικά προβλήματα αποκτούν μεγάλη σημασία*»². Προϋπάρχοντες θεσμοί της οθωμανικής χριστιανοσύνης και «*θεμέλιος λίθος κάθε εθνικότητας στην Ανατολή*» σύμφωνα με μια διατύπωση της εποχής³, μηχανισμοί αλληλένδετοι και σε μεγάλο βαθμό αλληλοτροφοδοτούμενοι, οι εκκλησιαστικές αρχές και τα σχολικά δίκτυα επιφορτίζονται με μια διπλή λειτουργία: από τη μια, αποτελούν τα βασικά όργανα προσηλυτισμού του μακεδονικού πληθυσμού στη μια ή την άλλη εθνική ιδέα, μηχανισμούς εγχάραξης της εθνικής ιδεολογίας σε άτομα κι ομάδες «*φρευστής συνειδήσεως*» και διαύλους διάδοσης των εθνικών μύθων στο κοινωνικό σώμα· από την άλλη, η ίδια η ύπαρξή τους προσφέρει τα αποδεικτικά στοιχεία για την απήχηση της κάθε προπαγάνδας -και, κατ' επέκταση, για την υπεροχή ή την αδυναμία της αντίστοιχης εθνικής κοινότητας- στο συγκεκριμένο χώρο.

Η εκκλησία

Η σημασία των εκκλησιαστικών μηχανισμών στην εθνική διαπάλη είναι αυτονόητη, με δεδομένη την αναγόρευσή τους από το σύστημα των μιλέτ σε μοναδικούς νόμιμους φορείς της εθνικής ταυτότητας των υπηκόων της Αυτοκρατορίας: οι επίσημοι συσχετισμοί ανάμεσα στα αντιμαχόμενα εθνικά κινήματα συνάγονται από τα μεγέθη του ποιμνίου των αντίστοιχων εθνικών εκκλησιών, η δε επιλογή εθνικού στρατοπέδου δημοσιοποιείται κι επισημοποιείται με την προσχώρηση στον αντίστοιχο εκκλησιαστικό οργανισμό. Η ύπαρξη του τελευταίου αποτελεί επιπλέον αναγκαία συνθήκη για την προώθηση της προπαγανδιστικής δραστηριότητας των αντιμαχόμενων εθνικών κέντρων, αφού οι επίσημα αναγνωρισμένες θρησκευτικές αρχές είναι οι μόνες αρμόδιες για τον καθορισμό της γλώσσας στην οποία τελείται η λειτουργία και διεξάγεται η εκπαίδευση, για το διορισμό, τη μετάθεση και την παύση

¹ Анет Стойчев et.al., «Документи за Българската просвета и култура в Скопската епархия (1908-1912)», *Известия на Института по История*, 29 (1986), σ.289.

² Британски..., όπ.π. (2005), σ.328-9. Πρβλ. Brailsford 1906, σ.61-2· R.W. Setton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, Λονδίνο 1917, σ.129.

³ Michel Paillarès, *Η Μακεδονική θύελλα*, Αθήνα 1994 (π.έ. Παρίσι 1907), σ.374. Πρβλ. «Ξενικά εν Μακεδονία ενέργειαν», *Εφημερίς* (Αθήνα), 15.5.1888, σ.1: «*Δύο είναι την σήμερον τα κυριώτατα όπλα, δι' ών οι υπενάντιοι πολεμούσιν ημάς εν Μακεδονία, η θρησκεία και η παιδεία*».

του διδακτικού προσωπικού των σχολείων, ακόμη και για το άνοιγμα των τελευταίων εφόσον η τοπική κοινότητα του αντίστοιχου μιλέτ περιλαμβάνει 30 τουλάχιστον νοικοκυριά¹. Η οθωμανική τέλος διοικητική δομή και παράδοση αναγνωρίζει τον κλήρο -ιδίως τον ανώτερο- ως το μόνο αποδεκτό εκπρόσωπο του χριστιανικού πληθυσμού ενώπιον της πολιτικής εξουσίας.

Αθήνα και Φανάρι

Με δεδομένη τη μακράιωνη λειτουργία και παράδοσή του, το Πατριαρχείο διαθέτει ένα σαφές θεσμικό προβάδισμα απέναντι στους αντιπάλους του. Το κλίμα των μητροπόλεων του καλύπτει όλο το διαμφισβητούμενο μακεδονικό χώρο και η εκ μέρους του μη αναγνώριση της «σχισματικής» Εξαρχίας του επιτρέπει να διατηρεί αρχιερείς ακόμη και σε περιοχές (όπως η μητρόπολη Διβρών και Βελισσού) όπου το ποιμνίο του συνιστά απειροελάχιστη μειοψηφία μεταξύ του χριστιανορθόδοξου πληθυσμού· οποιαδήποτε ήττα δεν θεωρείται έτσι τελεσίδικη καθώς, θεωρητικά τουλάχιστον, υπάρχει πάντα η θεσμική δυνατότητα της «Μεγάλης Εκκλησίας» για αντεπιθέσεις με σκοπό την ανάκτηση του χαμένου εδάφους ή -τουλάχιστον- την πλαγιοκόπηση του αντιπάλου. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου πάνω (και) σε περιοχές που βρίσκονται έξω από τις αλυτρωτικές βλέψεις του ελλαδίτικου εθνικισμού κι ο ολοσχερής διοικητικός διαχωρισμός του απ' την ελλαδική Εκκλησία ήδη από το 1833 του προσδίδουν τέλος έναν αδιαμφισβήτητο «οθωμανικό» χαρακτήρα, που στο καθαρά πολιτικό πεδίο εμπεδώνεται με ασκήσεις ισορροπίας μεταξύ ελληνικής και ρωσικής πρεσβείας. Τη θεσμική βαρύτητά του πιστοποιεί μεταξύ άλλων και η έκβαση του λεγόμενου «προνομιακού ζητήματος», η επιτυχημένη αντίστασή του στις διαδοχικές εκσυγχρονιστικές προσπάθειες της Πύλης να περιορίσει την αποκλειστική δωσιδικία των αρχιερέων σε ζητήματα όπως η ρύθμιση των οικογενειακών και κληρονομικών διαφορών του ποιμνίου τους, ο ποινικός κολασμός (προσωποκράτηση) των υφισταμένων τους κληρικών ή η διδασκαλία (και) της τουρκικής γλώσσας στα ορθόδοξα κοινοτικά σχολεία. Η σοβαρότερη σχετική απόπειρα -το 1890- αποκρούστηκε με προσωρινή παραίτηση του πατριάρχη Διονυσίου, αυτοανακήρυξη της εκκλησίας «εν διωγμώ» και κλείσιμο των ελληνορθόδοξων εκκλησιών επί μήνες· η αναμέτρηση έληξε τον Ιανουάριο του 1891 με την έκδοση σουλτανικού διατάγματος που επαναβεβαίωσε πλήρως τα αμφισβητηθέντα «προνόμια»².

¹ Aarbakke 2003, σ.73. Το προαπαιτούμενο αυτό αφορούσε μονάχα τα κοινοτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, που τελούσαν υπό τη διαχείριση των μιλέτ κι απολάμβαναν, θεωρητικά τουλάχιστον, αυξημένη κρατική προστασία. Στην Αυτοκρατορία λειτουργούσαν και δυο άλλοι τύποι σχολείων: τα κρατικά οθωμανικά ιδρύματα (που ίσαμε το Χουριέτ δεν διαπλέκονται με την εκπαίδευση των ραγιάδων) και τα ιδιωτικά σχολεία -τα τελευταία, σαφώς πιο ευάλωτα απέναντι στις αρχές.

² Εξερτζόγλου 1992, σ.69-70· Σταυρίδης 1977, σ.322· Βλάχος 1935, σ.124-5. Με παραίτηση του Ιωακείμ Γ' αντιμετώπιστηκε και η αμέσως προηγούμενη απόπειρα περιορισμού των πατριαρχικών προνομίων το 1883-84· στην πραγματικότητα, όμως, η απομάκρυνση του πατριάρχη οφειλόταν κυρίως στη σύγκρουσή του με την Αθήνα

Άμεση απόρροια αυτής της θεσμικής αυτοτέλειας, οι τριβές της περιόδου ανάμεσα στην Αθήνα και το Φανάρι έχουν ερμηνευθεί από μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας σαν ένδειξη (ή και απόδειξη) της ύπαρξης δυο διαφορετικών στρατηγικών στα καθοδηγητικά κλιμάκια του πατριαρχικού στρατοπέδου: μιας «εθνικιστικής», που εκπορευόταν από το ελληνικό κράτος, και μιας «οικουμενικής», στηριγμένης στη μακραίωνη κουλτούρα του Πατριαρχείου¹. Στην πραγματικότητα, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, οι όποιες αντιπαραθέσεις δεν ανάγονταν σε κάποιο διαφορετικό ιδεολογικό υπόστρωμα, αφού στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. οι δυο πλευρές μοιράζονταν πλέον ουσιαστικά την ίδια «εθνική» ανάγνωση περί του ελληνισμού και (κυρίως) των εχθρών του, αλλά στις διαφορετικές μακροπρόθεσμες πολιτικές στοχεύσεις των δυο εθνικών κέντρων, που επικαθόριζαν και την καθημερινή διαχείριση της εθνικής πολιτικής στη μικροκλίμακα: το μεν Πατριαρχείο απέβλεπε στη διατήρηση της Αυτοκρατορίας εφόσον αυτή διασφάλιζε την κυριαρχία του πάνω στο χριστιανορθόδοξο ποίμνιο, ενώ οι ελληνικές κυβερνήσεις προάσπιζαν μεν την οθωμανική ακεραιότητα αλλά σε προσωρινή μόνο βάση, εν αναμονή ενός ευνοϊκότερου συσχετισμού δυνάμεων που θα επέτρεπε τον επωφελέστερο δυνατό διαμελισμό του Μεγάλου Ασθενούς². Εξίσου σημαντικό ρόλο στην αντιπαράθεση των δυο κέντρων διαδραμάτιζαν κάποια άλλα - μεσοπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα- διακυβεύματα. Η δημοσιευμένη αλληλογραφία του (κατεξοχήν «οικουμενιστή») Ιωακείμ Γ' με την κυβέρνηση Τρικούπη αποκαλύπτει λ.χ. περίτρανα τις επιπλοκές που προκαλούσε η όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση του οικονομικά καταχρεωμένου Φαναρίου από τις χρηματικές επιχορηγήσεις της Αθήνας³. Υποστηρίζοντας ότι τα οικονομικά προβλήματα της «Μεγάλης Εκκλησίας» οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στη δραστική απώλεια πόρων που της επέφερε η (αθηναϊκής έμπνευσης) κήρυξη του σχίσματος, ο πατριάρχης μετακύλησε έτσι το 1881 στον προϋπολογισμό του ελληνικού βασιλείου τις ανείσπρακτες πρόσθετες εισφορές που το Φανάρι είχε επιβάλει θεωρητικά μετά το 1878 σε ναούς και μοναστήρια: ένα χρόνο μετά απειλούσε πάλι πως, αν δεν του εξασφαλιστεί «*χορηγία τις διηνεκής και ασφαλής παρά των ορθοδόξων κυβερνήσεων δια την συντήρησιν του Θρόνου*», θα επιβάλει στο ποίμνιό του το «*επιβλαβές τοις χριστιανοίς*» μέτρο της πρόσθετης φορολογίας «*εκ πέντε γροσίων χρυσών δι' έκαστον στέφανον*» και θ' αναθέσει «*την ασφαλή είσπραξίν*» του στις οθωμανικές αρχές⁴. Τις τριβές όξυνε επιπλέον η χαώδης διαφορά αντιλήψεων ανάμεσα

για τα πρωτεία στη διαχείριση της εθνικής πολιτικής (Εξερτζόγλου 1992, σ.66-8· Σταυρίδης 1977, σ.220-1· Καρδαράς 1996, σ.337-57 και 1998, σ.35-6 & 277-85).

¹ Ενδεικτικά: Kofos 1964, σ.21-2· Kitromilides 1990, σ.55-9· Καρδαράς 1996, σ.14-6· Μεταλλινός 2008, σ.113-4· Αθανάσιος Αγγελόπουλος, «Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον έναντι των εμπεριστάτων επαρχιών του κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα», *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ.36-7.

² Ματάλας 2002· Αναγνωστοπούλου 1997, σ.419-38· Σπύρος Καράβας, «Πρόξενοι και μητροπολίτες στη Μακεδονία. Η περίπτωση του Παρθενίου Πολυανής (1899-1907)», *Αρχειοτάξιο*, 5 (5.2003), σ.26-7.

³ Καρδαράς 1996, σ.235-66 και κυρίως 1998, σ. σ.96-7, 99, 101, 108-14, 116-22, 139-42, 147-50, 152-9, 166-8 & 196-8. Έξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι οικονομικές διαπραγματεύσεις -και οι συνακόλουθοι εκβιασμοί- σχετικά με την υπαγωγή της άρτι απελευθερωθείσας Θεσσαλίας και Άρτας στην ελλαδική Εκκλησία (όπ.π. 1998, σ.111-22).

⁴ Καρδαράς 1998, σ.159, 105-7 & 148-9.

στη φιλελεύθερη Αθήνα και την αυτοκρατορική Κωνσταντινούπολη: τυπικό δείγμα οι απαιτήσεις του Ιωακείμ «να τεθεί φυλακή τω στόματι» των αθηναίων δημοσιογράφων για τις εθνικές ενέργειες στη Μακεδονία και να λογοκρίνεται προληπτικά το «απροκάλυπτον επαναστατικόν πνεύμα των διδακτικών βιβλίων και προγραμμάτων»¹, όπως και η ανοιχτά εκφρασμένη εχθρότητά του προς τους «καθηγητάς», την «κομματική δημοκόπο πάλη», τους «δημοσιολόγους και πολιτευτάς» της Αθήνας². Αναγνωρισμένος «εθνάρχης» ενός ποιμνίου που ξεπερνούσε αριθμητικά (και διέθετε πολύ περισσότερο πλούτο από) τους υπηκόους του ελεύθερου βασιλείου, ο προκαθήμενος του Φαναρίου δύσκολα δεχόταν τέλος ν' αφήσει την πρωτοκαθεδρία της εκπροσώπησης του «ελληνισμού» στους ιθύνοντες του «κρατιδίου» –εξ ου και η ιδιωτικά εκφρασμένη δυσφορία του Ιωακείμ για το γεγονός ότι οι κυβερνήτες των Αθηνών τον αντιμετώπιζαν «ως τον παπά της Καπνικαρέας ή του Δαφνίου, μη εννοούντες ότι ο Πατριάρχης είναι ισότιμος του Πρωθυπουργού αν ουχί ανώτερος»³.

Στο μακεδονικό χώρο, οι αντιθέσεις αυτές μορφοποιούνται κυρίως ως διαφορετική στρατηγική αφομοίωσης των αλλόγλωσσων πληθυσμών στην υπό αναδόμηση νοερή κοινότητα του millet-i Rum. «Ανάγκη να ορίσωμεν τι εννοούμεν εν Μακεδονία Ελληνισμόν», εξηγεί το Μάιο του 1882 ο πατριάρχης στον πρόεδρο του αθηναϊκού Συλλόγου. «Αν εννοούμεν μόνον τους καθαρούς Έλληνας απωλόλαμεν. Όπως νυν έχουσι τα πράγματα, ο επίσημος Ελληνισμός της Μακεδονίας δέον να περιλάβη πάντας τους εις την ορθόδοξον Εκκλησίαν υποτασσομένους»⁴. Η ψευδώνυμα «οικουμενική» αυτή προσέγγιση αφήνει ανοιχτούς για κάθε ενδεχόμενο τους διαύλους συνδιαλλαγής με τους ανταγωνιστικούς προς τον ελληνικό εθνικισμούς, ενώ απέναντι στις ελληνικές κυβερνήσεις επιχειρείται να νομιμοποιηθεί ως αυτοσυγκράτηση κι «υπεκφυγή πάσης ρήξεως προς τους εναντίους, ίνα μη υφιστάμεθα δημοσία ήττας αισχράς και απωλείας»⁵. Οι διαπραγματεύσεις για μια ενδεχόμενη άρση του σχίσματος υπό ρωσική κηδεμονία και οι κατά καιρούς παραχωρήσεις του Πατριαρχείου προς το σερβικό κόμμα αποτελούν, όπως θα δούμε παρακάτω, τα κυριότερα σημεία τριβής ανάμεσα στην Αθήνα και το Φανάρι για την υποχωρητικότητα του τελευταίου απέναντι στη «σλαβική πλημμυρίδα». Όχι όμως και τα μόνα. Εν έτει 1883, ο Ιωακείμ συμβουλεύει π.χ. τον υφιστάμενό του μητροπολίτη Αχριδών να καθαγιάσει αυτοπροσώπως το νεόδμητο ρουμανικό ναό του Κρουσόβου, αρκεί ν' αποσπάσει απ' το αντίστοιχο τοπικό κόμμα βεβαίωση «πλήρους υποταγής εις τας κυριαρχικάς διαταγάς και τα κανονικά αυτής επί της εκκλησίας δίκαια»: στον έλληνα πρέσβη, ο πατριάρχης θα δικαιολογήσει αυτή την επιλογή με βάση την ανάγκη διατήρησης των αποκλινουσών εθνικών τάσεων σ' ένα ανεπίσημο επίπεδο, διαχειρίσιμο στους κόλπους της «Μεγάλης Εκκλησίας»: αλλιώς, γράφει, «υπάρχει φόβος μην εξωθήσωμεν τους ανθρώπους εις την έναρξιν φανεράς του

¹ Στο ίδιο, σ.125 & 244.

² Καραθανάσης 1994, σ.165-6· Evangelos Kofos, «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the irredentist policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies*, 4/2 (1986), σ.112.

³ Καραθανάσης 1994, σ.164.

⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Χ. Τρικούπη, [Κων/λη] 20.5.1882, σε Καρδαράς 1998, σ.124.

⁵ Καραθανάσης 1994, σ.170. Πρβλ. Βλάχος 1935, σ.108-10 & 125-8.

αρχιερέως αποκηρύξεως, ότε θα δημιουργηθή επισήμως και ζήτημα εκκλησιαστικόν ρουμουνικόν» στη Μακεδονία¹.

Η ακριβής φύση της σύγκρουσης των δυο εθνικών κέντρων καθίσταται ιδιαίτερα ορατή όταν ερχόμαστε σ' επαφή με το κατεξοχήν διακύβευμα της αντιπαράθεσης: τον πολιτικό έλεγχο του ορθόδοξου μιλέτ μέσα από τη χρηματοδότηση των κατά τόπους αρχιερέων. Εισηγούμενος το 1882 την απευθείας επιδότηση των μητροπολιτών απ' την ελληνική κυβέρνηση μέσω του ΣΔΕΓ κι όχι έμμεσα μέσω του Πατριαρχείου, ο Παπαρρηγόπουλος δε μασά τα λόγια του για τη σκοπιμότητα της προτεινόμενης ρύθμισης: «*Η αντιμισθία θέλει ορίζεται αναλόγως της σπουδαιότητος εκάστου θρόνου, των δυσχερειών προς άς έχει να παλαίση και της προθυμίας και της ικανότητος, ήν ο της Μητροπόλεως προκαθήμενος θέλει δείξει εις την ενδεχομένην των δυσχερειών τούτων εξομάλυνσιν. [...] Η εθνική αύτη θυσία γίνεται επί τω σκοπώ του να έχωμεν τους εν Μακεδονία και Θράκη ανωτάτους της Εκκλησίας λειτουργούς αρωγούς απροφασίστους εις τους προς ενίσχυσιν του κατά τας χώρας εκείνας Ελληνισμού ημετέρους αγώνας. Πρόδηλον δε ότι τω Συμβουλίω του Συλλόγου ανήκει ιδίως να κρίνη μεν ασφαλέστερον επί του ζήλου, της ειλικρινείας και της δεξιότητος της αρωγής ταύτης, να επάγη δε εγκαίρως την απαιτουμένην θεραπείαν εν περιπτώσει αμελείας, κακοβουλίας ή αναικανότητος, είτε διακόπτον προσωρινώς το επίδομα ως προς τον υπαίτιον, είτε και όλως αποκόπτον τούτο εάν πεισθή ότι είνε αδιόρθωτος»*: ως αποτέλεσμα αυτού του συνδυασμού μαστιγίου και καρότου, εξηγεί ο εθνικός ιστορικός κι επικεφαλής του «ανεπισήμου τμήματος» του ελληνικού Υπ.Εξ., «*επί τέλους ημείς θέλομεν αποβή οι πραγματικοί κύριοι των Ιεραρχών εκείνων*»². Όπως ήταν αναμενόμενο, η δραστική αυτή μετατόπιση των πόλων εξουσίας προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των άμεσα θιγόμενων. Υπερασπιζόμενος το μονοπώλιο της εξουσίας πάνω στους υφισταμένους του, ο πατριάρχης Ιωακείμ σπεύδει κι αυτός να επικαλεστεί -τι άλλο;- την ανάγκη προστασίας των εθνικών συμφερόντων, επισείοντας τον κίνδυνο περαιτέρω αυτονόμησης των κατά τόπους μητροπολιτών: «*Τα μεγάλα και σπουδαία της Εκκλησίας και του Γένους συμφέροντα επιτακτικώς επιβάλλουσι ενταύθα το συγκεντρωτικόν σύστημα της ενεργείας και ουχί το αντίθετον*», προειδοποιεί τον έλληνα πρέσβη Κουντουριώτη. «*Οι αρχιερείς ουδόλως πρέπει να να εννοήσωσιν ότι δύνανται να λαμβάνωσι χορηγίας σήμεραν υπό του μέρους τούτου και αύριον υπό του ετέρου. Τούτο υπό την έποψιν της πολιτικής, της εθνολογικής των ημετέρων ενταύθα πραγμάτων όψεως, έτι δε και της εκκλησιαστικής τάξεως και πειθαρχίας, εστίν ολεθριώτατον*»³.

Ο προκαθήμενος του Φαναρίου είχε άλλωστε πρόσφατη πείρα πως τα εθνικά κονδύλια μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την απροσχημάτιστη επιβολή των επιλογών του χρηματοδότη. Όταν το Μάιο του 1882 Ιωακείμ και Παπαρρηγόπουλος διαφώνησαν σχετικά με

¹ Καρδαράς 1998, σ.199-200, 210 & 225-6.

² Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Χ. Τρικούπη, Εν Αθήναις 18.6.1882, σε Βούρη 1994, σ.41-2. Πρβλ. Kofos 1986, σ.110-1· Αναγνωστοπούλου 1997, σ.430.

³ Ιωακείμ Γ' προς Α. Κουντουριώτη (15.12.1882), σε Καρδαράς 1998, σ.151.

τρεις μητροπολίτες της Μακεδονίας που η Αθήνα θεωρούσε εθνικά επιβλαβείς, ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ δε δίστασε να συνδέσει την ικανοποίηση «της ημετέρας απαιτήσεως» (για απομάκρυνσή τους) με τη συνέχιση της επιδότησης του Πατριαρχείου: «υπέδειξα δε», διαβάζουμε σε επιστολή του προς τον πρωθυπουργό, «ότι άλλως δεν πιστεύω η Ελληνική Κυβέρνησις να εξακολουθήση χορηγούσα τα εθνικά χρήματα, ίνα διαπαιδαγωγείται εν τοις καιριωτέροις»¹. Με τον ίδιο ακριβώς στόχο -την αναγκαστική επιβολή της αντικατάστασης κάποιων μητροπολιτών- η απειλή θα επαναληφθεί από την ελληνική κυβέρνηση και το 1891². Απ' την πλευρά του, ο Ιωακείμ ίδρυσε το 1880 τη «Φιλεκπαιδευτική Φιλανθρωπική Αδελφότητα 'Αγαπάτε Αλλήλους'» ως μηχανισμό ευθέως ανταγωνιστικό προς τον αθηναϊκό Σύλλογο, φιλοδοξώντας να ελέγξει συγκεντρωτικά το ελληνικό εκπαιδευτικό έργο στις αλύτρωτες περιοχές και «να ανυψώση την Μεγάλην του Γένους Σχολήν εις Πανεπιστήμιον», φυτώριο εγγράμματων στελεχών ανταγωνιστικό προς το Εθνικό Καποδιστριακό ίδρυμα της Αθήνας³.

Πρόξενοι και μητροπολίτες

Ακόμη εντονότερες τριβές σημαδεύουν, σε τοπική κλίμακα, τις σχέσεις των διπλωματικών εκπροσώπων του ελληνικού κράτους με τους επιχώριους πατριαρχικούς μητροπολίτες. Με σπάνιες εξαιρέσεις, οι τελευταίοι πιστώνονται συνήθως ενδοϋπηρεσιακά από τους προξένους με πληθώρα ανομημάτων που σχετίζονται με την ποιμαντορία ή την προσωπική τους ζωή κι υποσκάπτουν το κύρος τους απέναντι στο ποίμνιο και τις οθωμανικές αρχές· συχνότατες είναι επίσης οι επικρίσεις για ανικανότητα, χλιαρότητα ή αδιαφορία απέναντι στις εχθρικές προπαγάνδες, ενίοτε και για συνεργασία μαζί τους με το αζημίωτο⁴. Ορισμένες φορές, οι κατηγορίες εθνικής και ηθικής τάξης διαπλέκονται. Ο Πελαγονίας Κοσμάς Ευμορφόπουλος (1895-1900) πιστώνεται λ.χ. όχι μόνο με συνειδητή αδιαφορία για την εξαρχηκή προέλαση και συνεργασία επί χρήμασι με τη σερβική προπαγάνδα, αλλά και με εθνικά επιβλαβή απομύζηση της υπαίθρου, δημόσια επιδεικτική «κατάλυσιν της νηστείας», «τάσιν προς τα κοσμικά και τας φαγοποσίας», «αναίσχυντον αργυρολογίαν, μέθην, διασκεδάσεις και γυναικοθηρίαν» που έχουν μετατρέψει τη μητρόπολη και τα μοναστήρια του κλίματός του σε εστίες αλλεπάλληλων σκανδάλων⁵. Ο κωνσταντινουπολίτης διάδοχός του Αμβρόσιος Σταυρινός «ψιθυρίζεται παρά πολλών» ότι στη γενέτειρά του «μετήρχετο τον αυτοκρατορικών

¹ Κ. Παπαρηγόπουλος προς 'πρόεδρο', [Κων/λη] 18.6.1882, σε Καρδαράς 1998, σ.129.

² Βλάχος 1935, σ.128.

³ Κοφός 1986, σ.112-3· Σωκράτης Καπλανέρης, «Ιωακείμ ο Γ' και η ίδρυση της Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητας», σε *Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής*, Θεσ/νίκη 1994, σ.121-45 (ιδίως σ.144, την αρνητική αντίδραση του έλληνα πρέσβη). Ως πρότυπο της Αδελφότητας, που αρχικά προτάθηκε να ονομαστεί «Πανελλήνιος», ο πατριάρχης πρόβαλλε την Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση (Καπλανέρης 1994, σ.122· Καρδαράς 1998, σ.85).

⁴ Καραβάς 2003, σ.36-9· Βούρη 1999, passim. Για μια καταφανώς απολογητική (υπέρ των μητροπολιτών) παρουσίαση της σχετικής αντιπαράθεσης κατά την περίοδο 1878-84: Καρδαράς 1996, σ.211-33.

⁵ Βούρη 1999, σ.210-26. Πρβλ. τους χαρακτηρισμούς του Π. Τσάλλη για τον ίδιο μητροπολίτη: «σώφρων, πατριώτης και άνθρωπος του καθήκοντος» (1932, σ.61).

κατάσκοπον», ιδιότητα για την οποία ακόμη και ο ίδιος ο βαλής θα εξομολογηθεί στο ρώσο πρόξενο πως «εφοβείτο αυτόν». Επιπλέον, ενημερώνει την Αθήνα ο πρόξενος Μοναστηρίου, «οι εχθροί αυτού διηγούνται εν πάσει λεπτομερεία, προσάγοντες και μαρτυρίας, διαφόρους ανηθικούς πράξεις καταγιγνώσκοντες αυτό ασέλγειαν και δη παρά φύσιν», με αποτέλεσμα ειρωνικά σχόλια του οθωμανού διοικητή ότι «το ελάττωμα της παιδεραστίας δεν έπρεπε ν' αποτελή παρά τοις χριστιανοίς κεφάλαιον κατηγορίας, αφού κέκτηται αυτό και ο ενταύθα Μητροπολίτης»· όσον αφορά τέλος τη στάση του απέναντι στα εθνικά κόμματα, ο Αμβρόσιος «φωράται ολίγον κατ' ολίγον επανερχόμενος εις τας αρχαίας αυτού σερβικάς φιλίας και συμπαθείας»¹. Καταγράφοντας τις παρεμφερείς επιδόσεις άλλων ιεραρχών, ο πρόξενος Ναπολέον Μπέτσος θεωρεί έτσι εν έτει 1894 «απορίας άξιον πώς όλος αυτός ο κόσμος, ο μητρικήν γλώσσαν έχων την βουλγαρικήν, δεν αποσκιρτά όπως απαλλαγή τοιούτων θρησκευτικών Αρχηγών», και καταλήγει: «Μετά τοιαύτης Ιεραρχίας, πώς είναι δυνατόν να μη προοδεύσωσιν εν Μακεδονία οι Βούλγαροι και εκτοπίσωσιν ημάς πανταχόθεν όπου λαλείται η βουλγαρική γλώσσα, απαφίοντες εις ημάς την ευχαρίστησιν να διαμαρτυρώμεθα επί καταπατήσει των κανόνων της Ορθοδοξίας εκεί όπου όλος ο χριστιανικός κόσμος εγκατέλιπεν ημάς;»²

Αγνοούμε φυσικά σε ποιο βαθμό η προξενική αναμετάδοση αυτών των «αμαρτημάτων», ηθικής ιδίως τάξης, συνδέεται με (και πηγάζει από) την «επιβλαβή» στάση των εν λόγω ιεραρχών στο εθνικό ζήτημα, με αντίστοιχη επίδειξη διακριτικότητας όταν οι μητροπολίτες συνεργάζονταν δίχως τριβές με τα ελληνικά προξενεία³. Από την άλλη, είναι σχεδόν αδύνατο να βρεθεί μητροπολίτης που να μην του καταλογίζεται αρπακτικότητα σε βάρος του ποιμνίου του ή/και του δημόσιου κορβανά: από τους Καστορίας Φιλάρετο και Κορυτσάς Φιλόθεο που «εφωράθησαν νοσφιζόμενοι το εκπαιδευτικόν χρήμα»⁴ μέχρι τον Αχριδών Αλέξανδρο που, παρά τη μετάθεσή του στο Μελένικο, παρέμενε στην πρώην έδρα του «όπως εισπράξη δια των εγχωρίων Αρχών τα προ χρόνου καθυστερούμενα της επιχορηγήσεώς του, πιέζων τους υπ' αυτόν Χριστιανούς, δυσαρσετών και κατά την αποχώρησίν του ζητών να συμπληρώση δια των βιαίων τούτων μέτρων την καταστροφήν και δημιουργήσει μείζοντας δυσκολίας εις τον διάδοχόν του»⁵, το ίδιο μοτίβο «αργυρολογίας» περιγράφεται σταθερά στις προξενικές εκθέσεις ως ένα από τα βασικά προβλήματα στις σχέσεις ιεραρχών και ποιμνίου –και, κατ' επέκταση, ως ανασχετικός παράγοντας για την αντοχή των κατά τόπους ελληνικών κομμάτων. Όταν ο αρχιερέας απουσίαζε ή δεν είχε ακόμη διοριστεί νέος, την αφαιμάξη του πληθυσμού αναλάμβανε συνήθως ο αντιπρόσωπός του ή ο πρωτοσύγγελος της μητρόπολης⁶. Ακόμη κι ο μακεδονομάχος Γερμανός Καραβαγγέλης, εκτός από την αχαλίνωτη φιλοδοξία που τον ώθησε

¹ ΙΑΥΕ 1901/55, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 1.12.1901, αρ.938.

² Βούρη 1999, σ.148 & 151.

³ Για ένα τέτοιο ενδεχόμενο: *Το Αρχεῖον του εθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου. Α' Μητροπολίτης Δράμας, 1902-1910*, Αθήνα 2000, σ.326.

⁴ Βούρη 1999, σ.150. Επίσης: ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/1, Γ. Γιαννόπουλος προς πρόεδρο ΕΕΕΕΠ, Εν Βιτωλίοις 18.7.1891, αρ.258.

⁵ Στο ίδιο, σ.122.

⁶ Βούρη 1994, σ.157-8.

να ζητήσει την υποστήριξη της ρωσικής πρεσβείας για να διεκδικήσει -αρχιμανδρίτης ακόμη- το θρόνο του πατριάρχη Αλεξανδρείας σε αντιπαράθεση με τον εκλεκτό της Αθήνας¹, πιστώνεται με την κατηγορία ότι συνέδεσε την εθνική του δράση με τον ατομικό πλουτισμό. Οι εις βάρος του δημόσιες αιτιάσεις για ιδιοποίηση «ενός αρκετά ογκώδους χρηματικού ποσού, δια τον αγώνα δήθεν, το οποίον όμως άγνωστον πού εξοδεύετο, διότι εις ουδένα έδιδε λογαριασμόν», παραμένουν φυσικά αναπόδεικτες²· δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με την εκ μέρους του εκβιαστική έγερση υπέρμετρων οικονομικών απαιτήσεων προς το ελληνικό ΥΠΕΞ προκειμένου να μεταβεί στην «εμπερίστατη» έδρα του, εκβιασμό που τεκμηριώνεται πλήρως από τη σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία³.

Εντυπωσιακή ήταν επίσης η προθυμία με την οποία πολλοί ιεράρχες προσέφευγαν στις οθωμανικές αρχές για να ικανοποιήσουν προσωπικές απαιτήσεις ή να εκδικηθούν το ποίμνιό τους. Τυπικό δείγμα ο Ελασσώνος Άνθιμος, που μετά τη «*δια παντοίων καταπιεστικών μέσων είσπραξιν της επιχορηγήσεώς του*» το 1889 «*ήρchiσε να προβαίνει εις συκοφαντίας κατά πολλών αθώων χριστιανών εις τας ενταύθα τοπικάς Αρχάς λόγω εκδικήσεως δια γελοίας όλως αφορμάς*»⁴. Αντιμέτωπος με ποικίλες αιτιάσεις εκ μέρους του ελληνικού διπλωματικού μηχανισμού, ο Πολυανής Παρθένιος αντιτάσσει πάλι τη διπλή του ιδιότητα ως «*Ιεράρχου της Ορθοδοξίας*» και «*υπαλλήλου της σεβαστής Αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως*», βάσει των οποίων καταγγέλλει τα «*φιλοτάραχα και παρείσακτα*» στοιχεία τόσο στην προϊστάμενή του μητρόπολη Θεσσαλονίκης όσο και στους οθωμανούς διοικητές⁵. Διαφορετικής τάξης προβλήματα προκαλούσε η άγνοια από πολλούς ιεράρχες, όχι μόνο των διαλέκτων του ποιμνίου τους αλλά ακόμη και της τουρκικής γλώσσας που ήταν απαραίτητη στις σχέσεις τους με τις αρχές⁶. Ειδική κατηγορία αρχιερέων κι αντικείμενο ιδιαίτερης επιτήρησης από τις

¹ ΙΑΥΕ/1900/31, «Βιογραφικόν Σημείωμα του Μητροπολίτου Καστορίας κ. Γερμανού Καραβαγγέλη, Υπερτίμου και Εξάρχου Άνω Μακεδονίας».

² Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Α΄, σ.111· Φιλόλαος Πηχεών, «Απομνημονεύματα», σε Νικόλαος Βασιλειάδης, *Μακεδονική προσωπογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Θεσ/νίκη 2007, σ.171. Για απλές «υποψίες» όσον αφορά τη «*τιμιότητα περί τα χρηματικά*» του Καραβαγγέλη: Ι. Δραγούμης προς Στ. Δραγούμη, [Μοναστήρι] 18.7.1903, σε Πετσιβάς 2000, σ.189. Το ίδιο ισχύει και με τις καταγγελίες για την εκ μέρους του ιδιοποίηση της βοήθειας της Επικρούρου των Μακεδόνων Επιτροπής προς τα θύματα του Ίλντεν: ΙΑΥΕ 1904/56, Κ. Δ. Φίλιου προς Θεσ/νίκη Αλέξανδρο, Εν Καστορία 27.1.1904.

³ ΙΑΥΕ/1901/55, Ν. Μαυροκορδάτος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Κων/λει 5.2.1901, αρ.92 εμπ.· ΙΑΥΕ 1901/55, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήναις 16.2.1901, αρ.εμπ. 293, και προς πρόξενο Μοναστηρίου, Εν Αθήναις 17.2.1901, αρ.175· ΙΑΥΕ 1901/34, Ν. Μαυροκορδάτος προς Α. Ρωμάνο, Εν Κων/λει 2.3.1901, αρ.140 εμπ. Η απαίτηση ικανοποιήθηκε εν μέρει, με την καταβολή 150 λιρών ως «*έξοδα εγκαταστάσεως*»: ΙΑΥΕ 1901/65, απόφαση του Υπ. Συμβουλίου (Εν Αθήναις 16.6.1901) κι απόδειξη παραλαβής (Εν Νεστραμιάω 15.8.1901). Χωρίς αναφορά στο πραγματικό διακύβευμα, ο αντίκτυπος του σκανδάλου αποτυπώνεται έμμεσα και στις δημοσιευμένες αναμνήσεις του ίδιου του μητροπολίτη (Γερμανός Καραβαγγέλης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Θεσ/νίκη 1958, σ.7). Αποκαλυπτική είναι επίσης η πληροφορία του προξένου Μοναστηρίου, λίγους μήνες μετά την εγκατάσταση του Καραβαγγέλη στην Καστοριά, ότι ο νέος μητροπολίτης «*μεταβαίνουν εις τα χωρία της επαρχίας του απαιτεί την προκαταβολήν της επιχορηγήσεώς του προ πάσης εκ μέρους του ιεροτελεστίας*», πρακτική που κάνει τον πρόξενο ν' αναρωτηθεί αν «*πολύ ταχέως θα αναγκασθώμεν και τούτον να κατατάξωμεν εις την χορείαν των άλλων φιλοχρημάτων συναδέλφων του*» (Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 11.10.1901, αρ.857, σε Αντρέας Ανδρέου, *Κώπτας [1863-1905]*, Αθήνα 2002, σ.90-1).

⁴ ΙΑΥΕ 1890/ΑΑΚ/Ι, Α. Παππαδόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Ελασσώνι 3.10.1889, αρ.864, απόρρητον.

⁵ Κάρabas 2003, σ.33.

⁶ Βούρη 1999, σ.211 & 223-4· Κънчов 2000, σ.131· ΙΑΥΕ 1879/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Ν. Μαυροκορδάτο, Εν Θεσ/νίκη 8.3.1879, αρ.235· ΑΣΤΔ/209/109, Ε. Στουγιαννάκης προς Στ. Δραγούμη, Εν Εδέεση 23.8.1909.

κεντρικές υπηρεσίες αποτελούσαν τέλος οι λιγοστοί υψηλόβαθμοι κληρικοί σλαβικής καταγωγής που υπηρέτησαν μετά το 1870 στο μακεδονικό χώρο. Εξ ορισμού ύποπτοι για ενδεχόμενη μελλοντική αποστασία ή ανοχή προς τους εξαρχικούς, χρήσιμοι από την άλλη ως ανάχωμα στην περαιτέρω εθνική συνειδητοποίηση του «νομιμόφρονος» σλαβόφωνου πληθυσμού, από τη μια φέρουν το στίγμα του «Βούλγαρου» κι από την άλλη διαθέτουν πολύ μεγαλύτερα περιθώρια ευελιξίας απ' ό τι οι άσχετοι με τον τόπο «γραικοί» συνάδελφοί τους.

Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση μητροπολίτη αυτής της κατηγορίας υπήρξε ο Μελενίκου Προκόπιος (1875–1891). Γεννημένος στο σλαβόφωνο χωριό Μελεγκίτσι της Νιγρίτας, υπηρέτησε για χρόνια στην Ερζεγοβίνη πριν εγκατασταθεί στο στρατηγικά κρίσιμο Μελένικο τον Ιούλιο του 1875· από ανταπόκριση του βουλγαρικού Τύπου της Κωνσταντινούπολης γνωρίζουμε πως για την εκλογή του, ως «*βουλγάρου δεσπότη αλλά από το Πατριαρχείο*», συγκέντρωνε το 1874 υπογραφές στα χωριά κάποιος πλούσιος χωρικός της περιοχής¹. Κατά τα πρώτα χρόνια της ποιμαντορίας του δε φάνηκε να διαφέρει από τους άλλους ιεράρχες όσον αφορά την αμείλικτη καταστολή της εξαρχικής κίνησης: έκλεισε το βουλγαρικό σχολείο της πόλης το 1875 και ξανά το 1881, αμέσως μετά την επαναλειτουργία του²· καταδίωξε τους βουλγαροδιδασκάλους και, σύμφωνα με την περιγραφή του Κάντσοφ, «*πολλοί φυλακίστηκαν κατόπιν επιμονής του*»³. Ήδη το Μάιο του 1882 βρίσκεται ωστόσο στο στόχαστρο του ΣΔΕΓ κι ο Παπαρρηγόπουλος απαιτεί από τον πατριάρχη Ιωακείμ τη μετάθεσή του. Η φύση των εις βάρος του κατηγοριών, εκτός από αυτή καθαυτή τη «*βουλγαρική καταγωγή*» του, δεν φαίνεται όμως ακόμη αποσαφηνισμένη. Όταν έρχεται αντιμέτωπος με τις αντιρρήσεις του πατριάρχη, ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος σπεύδει άλλωστε να ζητήσει από την Αθήνα να τον εφοδιάσουν με συγκεκριμένα στοιχεία, καθώς είχε «*χρείαν όχι απλών αιτιάσεων αλλά και αποδείξεων*» –τις οποίες, προφανώς, δε διέθετε όταν έκανε το διάβημα⁴. Ένα χρόνο μετά, ο Ιωακείμ αντιτάσσει στις συνεχιζόμενες πιέσεις της ελληνικής πρεσβείας για απομάκρυνση του Προκοπίου το επιχείρημα πως «*η επίσημος ποιμαντική ενέργεια αυτού ουδόλως επιμαρτυρεί*» όσα «*κατά καιρούς ελέχθησαν ή εγράφησαν*» εναντίον του «*ως σλαυοφίλου*». Στερούμενο από τη μια «*αδιάψευστα τεκμήρια της σλαυοφίλου αυτού διαγωγής*» κι από την άλλη φοβούμενο «*μεγαλείτερον σάλον και βλάβην*», το Πατριαρχείο απέφυγε έτσι να τον μεταθέσει· καλού κακού, φρόντισε πάντως να περιορίσει κάπως την εδαφική δικαιοδοσία του, διορίζοντας «*επίσκοπον τιτουλάριον, άνδρα δόκιμον και ικανόν, εις το διαμέρισμα Δεμίρ Ισσάρ [σημ. Σιδηρόκαστρο] της επαρχίας Μελενίκου, το οποίον είναι σπουδαιότατον δια τα*

¹ *Напрѣдък* (Κων/λη), 19.10.1874, σ.3. Για την εγκατάσταση: *Ερμής* (Θεσ/νίκη), 18.7.1875, σ.2. Βιογραφικά στοιχεία: Κънчов 2000, σ.281· Ελευθέριος Ταπεινός, «Εκκλησιαστική ιστορία της Επαρχίας Μελενίκου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 24.7.1892, σ.167-8. Ο εχθρικά διατεθειμένος απέναντί του πρόξενος Σερρών τον θέλει αντίθετα -και λανθασμένα- «*καταγόμενον εκ της παρά τω Δεμίρ-Ισσάρ κόμης Κούλας*», πάνω στα σημερινά ελληνοβουλγαρικά σύνορα (ΑΕΚ/1884/206, Ν. Φουντούλης προς Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Σέρραις 7.7.1884, αρ.129).

² Кирил 1970, σ.43.

³ Кънчов 2000, σ.281. Πρβλ. Маркова 1985, σ.24-5· Кирил 1969, σ.354.

⁴ Καρδαράς 1998, σ.120-1.

ελληνικά συμφέροντα»¹. Από ανταπόκριση της εποχής πληροφορούμαστε πως «*επίσκοπος Δαφνουσίας*» χρίστηκε ο Μεθόδιος, πρώην αρχιδιάκονος του μητροπολίτη Σερρών και «*Σερραίος την πατρίδα*», μ' άλλα λόγια ελληνόφωνος². Οι εξηγήσεις αυτές κάθε άλλο παρά έπεισαν ωστόσο το σκληρό πυρήνα του ελληνικού κόμματος και τα διπλωματικά κλιμάκια της Αθήνας στην περιοχή, όπως διαπιστώνουμε από τον καταγισμό δημοσιευμάτων κατά «*του αναξίου τούτου ιεράρχου*» που είδαν το φως σε έντυπα των δυο πρωτευουσών κατά τους αμέσως επόμενους μήνες. Ο μητροπολίτης Μελενίκου κατηγορείται εκεί ότι «*σχεδόν αναπέτασε την σημαίαν του Βουλγαρισμού, συντελών εις την σύστασιν των Βουλγαρικών σχολείων και επιτρέπων την ανάγνωσιν της Βουλγαρικής γλώσσης εν ταις εκκλησίαις Πετρίτσης*», ότι «*συντελεί εις την εξόντωσιν παντός ελληνικού και δικαίως, διότι κατάγεται μεν εκ γονέων βουλγάρων (εκ του χωρίου Μελενικισίου), διήλθε δε τον πλείστον αυτού βίον εν Μοστάρη της Ερζεγοβίνης*», ότι «*κατά τας συναναστροφάς περί ουδενός άλλου διηγείται εις τα πνευματικά τέκνα αυτού ή περί Σερβικών και Βουλγαρικών ιστοριών και κατορθωμάτων*», ότι καλύπτει τους «*παμβουλγαριστάς επιτρόπους*» του Πετριτσιού που, «*Βούλγαροι τυγχάνοντες, κατεσπατάλησαν εις αντεθνικούς και αντεκκλησιαστικούς σκοπούς τα των εκκλησιών εισοδήματα*», ότι ο επίτροπός του στο Πετρίτσι «*συνήνεσε να παραδώσει την ελληνικήν σχολήν τοις βουλγαροδιδασκάλοις*» κι ότι ο ίδιος «*αναφανδόν θέλει να βλάβη τα ζωτικώτατα συμφέροντα των πνευματικών αυτού τέκνων*» και «*να διαιρέση την απέραντον αυτού επαρχίαν εις δύο αντιμετώπα στρατόπεδα*» ως πληροφοριοδότες φέρονται κατά περίπτωση οι έφοροι κι ο ελληνικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Πετριτσιού, ανώνυμοι τοπικοί ανταποκριτές και κάποια ακατανόμαστη «*διαυγής πηγή*»³.

Διαφωτιστικότερη για την πραγματική φύση του προβλήματος είναι μια άλλη πηγή: η πολυσέλιδη έκθεση -ενδεχομένως μια από τις πολλές- που ο πρόξενος Σερρών Νικόλαος Φουντούλης έστειλε τον Ιούλιο του 1884 στον προϊστάμενό του υπουργό Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, με στοιχεία κατά του ιεράρχη που έπρεπε να διαβιβαστούν στο Πατριαρχείο⁴. Το βαρύ πυροβολικό της έκθεσης είναι τρία αποσπάσματα επιστολών του ίδιου του Προκόπιου, οι οποίες διοχετεύθηκαν στο προξενείο «*εμπιστευτικώς*» από τους αποδέκτες τους ή υποκλάπηκαν από ντόπιους ελληνοδασκάλους. Ως κατεξοχήν ενοχοποιητικό στοιχείο ο πρόξενος θεωρεί επιστολή του μητροπολίτη προς τον πρωτοσύγγελο του στο Πετρίτσι (18.11.1883), «*δι' ής ομολογεί ότι είνε χριστιανός ορθόδοξος Μακεδών και ότι χορηγεί τοις εν Πετρίτση την άδειαν να ψάλλωσιν εν ταις εκκλησίαις του Αγίου Νικολάου και Παναγίας και σλαβιστί. Η ρήσις 'εγώ είμαι χριστιανός ορθόδοξος, Μακεδών, και όσοι κατοικούν την Μακεδονίαν λέγονται Μακεδόνες'*», εκτιμά ο πρόξενος, «*είναι συμβολική και δηλοί ότι αυτός*

¹ Στο ίδιο, σ.193-4.

² «*Εκ Μακεδονίας*», *Ακρόπολις* (Αθήνα), 7.3.1884, σ.4.

³ *Νεολόγος* (Κων/λη) 1.12.1883, σ.2, και 12.12.1883, σ.1' *Ακρόπολις* (Αθήνα) 27.11.1883, σ.2, 1.12.1883, σ.2-3, 15.12.1883, σ.3, 14.2.1884, σ.2, κι 7.3.1884, σ.4. Μνημονεύονται επίσης δημοσιεύματα των πολιτικών εφημερίδων *Αυγή* και *Ανατολικός Αστήρ* (30.11.1883), τα φύλλα των οποίων στάθηκε αδύνατο να βρω.

⁴ ΑΕΚ/1884/206-212, Ν. Φουντούλης προς Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Σέρραις 7.7.1884, αρ.129.

και οι λοιποί Μακεδόνες είνε Βούλγαροι». Το γεγονός ότι η ίδια άδεια λειτουργίας στα παλαιοσλαβικά περιέχει ταυτόχρονα τη ρητή απαγόρευση «ουχί βουλγαρικά» δε σχετικοποιεί καθόλου τα πράγματα, αφού «εννοεί την απαγόρευση της Μεγάλης Εκκλησίας του να κυκλοφορώσιν αι εις την βουλγαρικήν διάλεκτον μεταφράσεις των Ευαγγελίων και Αποστόλων, ως μη συμφωνούσαι τω Ελληνικώ πρωτοτύπω· ουχ' ήττον όμως αφ' ετέρου επιτρέπει να ψάλλωσιν εις τας εκκλησίας Πετρίτσης σλαβονιστί». Η δεύτερη επιβαρυντική επιστολή απευθυνόταν «προς τους εν τη βουλγαροφώνω συνοικία εφόρους και προκρίτους Κάτω Τζουμαγιάς», γνωστοποιώντας τους την άδεια της Πύλης και του Πατριαρχείου «να μανθάνωσι τα τέκνα των και τας τρεις διαλέκτους, Ελληνικά, Τουρκικά και βουλγαρικά», με την (άκρως προκλητική κατά τον Φουντούλη) κατακλείδα ότι «θα ηυχαριστείτο πλειότερον εάν τα πνευματικά του τέκνα εμάνθανον όλας τας γλώσσας του κόσμου». Το τρίτο γράμμα, τέλος, απευθυνόμενο στον υφιστάμενο του μητροπολίτη επίσκοπο Δαφνουσίας, αμφισβητεί ευθέως την ελληνικότητα της αρχαίας Μακεδονίας, αφού «ο πατήρ του μεγάλου Αλεξάνδρου δεν καλείται κατά την Ελλάδα φωνήν βασιλεύς, αλλά κατά την σλαβονικήν Κράλην» κι ο Προκόπιος «παραπέμπει τον βουλόμενον να μάθη εκτενέστερον τα περί της καταγωγής του Μακεδόνοσ Φιλίππου εις τον Γ' Ολυνθιακόν του Δημοσθένους». Επί της ουσίας, πάντως, η ουσιαστικότερη κατηγορία αφορά κι εδώ την ανοχή -αν όχι ενθάρρυνση- που ο ιεράρχης επιδεικνύει απέναντι στην εξάπλωση της βουλγαρικής παιδείας: «Ο,τι χωρίον ή κόμη ζητήση απ' αυτού σχολείον βουλγαρικόν αμέσως επιτρέπει την άνοιξιν [sic] άνευ ουδεμίας αντιρρήσεως. Προ διετίας ουδέν σχολείον βουλγαρικόν ελειτούργει εν τη Επαρχία του, ήδη απαντώνται τοιαύτα εν Μελενίκω, Καλλιμάντση, Πετρίτση, Τζουμαγιά, Πρώγια, Γερμάνη και Κρτσόβα». Τελικό συμπέρασμα του προξένου είναι ότι «εάν ο βούλγαρος το γένος Άγιος Μελενίκου ετύγχανεν ανέκαθεν κεκηρυγμένος σχηματικός, ήθελεν είσθαι προτιμώτερον δι' ημάς, διότι ουδεμία θα ενεπιστεύετο αυτώ εκκλησία, και πολλώ μάλλον η γειτνιαζούσα προς την βουλγαρικήν ηγεμονίαν Μελενίκου· υπό το πρόσχημα όμως του πιστού τέκνου της Μεγ. Εκκλησίας, ο Μελενίκου διαπράττει τοιαύτα κατά του Ελληνισμού και παρέχει τοιαύτας πολυτίμους εκδουλεύσεις τοις εχθροίς ημών βουλγάροις, όσας σπάνιοι ίσως επίσκοποι βούλγαροι ηδυνήθησαν να ενεργώσι μέχρι τούδε υπέρ του έθνους των».

Η εικόνα που προκύπτει από την παραπάνω έκθεση είναι αρκετά σαφής και συνάδει με όλα όσα γνωρίζουμε από άλλες πηγές για τον «βούλγαρο το γένος» πατριαρχικό μητροπολίτη Μελενίκου: ότι, δηλαδή, δεχόμενος τις επιθέσεις του σκληρού πυρήνα του ελληνικού κόμματος της επαρχίας του (και των ελλαδιτών καθοδηγητών του), άλλαξε από κάποιο σημείο ριζικά στάση απέναντι στην ανάπτυξη του βουλγαρικού σχολικού δικτύου και τη σλαβική εκκλησιαστική λειτουργία¹. τα επίμαχα αποσπάσματα της αλληλογραφίας του διαπερνώνται ταυτόχρονα από ένα «μακεδονισμό» που διεκδικεί το σλαβικό χαρακτήρα του αποφεύγοντας

¹ Кънчов 2000, σ.281-2.

να ευθυγραμμιστεί με τον ακραιφνή «βουλγαρισμό» της Εξαρχίας. Η συνολική αυτή αποτίμηση προσπερνά βέβαια τη δυναμική εξέλιξη της στάσης του αρχιερέα απέναντι στη σλαβική ταυτότητα του ίδιου και του ποιμνίου του, παράλληλα με τις εναντίον του επιθέσεις και ως αντίδραση προς αυτές. Από την ημειπίσημη ιστορία της Εξαρχίας γνωρίζουμε π.χ. ότι λίγο αργότερα, κατά πάσα πιθανότητα την άνοιξη του 1885, η τελευταία αποκατέστησε γραπτή επικοινωνία με τον Προκόπιο, με αφορμή «ένα προσωπικό συζυγικό ζήτημα» στο χωριό Πέτροβο του Δεμίρ Χισάρ¹. Εν έτει 1894 ο Βασίλ Κάντσοφ μας πληροφορεί επίσης ότι, μετά τη στροφή του, το Πατριαρχείο τον κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη ως συνοδικό για να τον απομακρύνει από την επαρχία του, επανήλθε όμως σε αυτήν ύστερα από κινητοποίηση των εκεί κοινοτήτων που απείλησαν με άμεση μεταπήδηση στην Εξαρχία αν δεν επιστρέψει². Από την άλλη, το τοπικό βουλγαρικό κόμμα απέφυγε συνειδητά να φέρει σε δύσκολη θέση το μητροπολίτη, υπονομύοντας τη θέση του απέναντι στο Φανάρι: ο επικεφαλής του (και συνάμα «στενός σύμβουλος» του μητροπολίτη) βουλγαροδιδάσκαλος Κωνσταντίν, σημειώνει ο Σόποφ, «ήταν της γνώμης πως δεν πρέπει να πικράνουν τα γηρατειά του ποιμενάρχη» με απόσχιση απ' το Πατριαρχείο, «αφού αυτός επιτρέπει στο ποιμνίο του να εξελιχθεί στην εθνικότητα, τη γλώσσα και τη ζωή του»³. Το αποτέλεσμα ήταν ο Προκόπιος να μείνει στη θέση του μέχρι το θάνατό του, τον Αύγουστο του 1891⁴, παρά τις εντονότερες πιέσεις του ελληνικού διπλωματικού μηχανισμού προς το Πατριαρχείο, μέχρι την τελευταία κυριολεκτικά στιγμή, για «έξωσίν» του⁵. Μολονότι ο έλληνας πρόξενος Σερρών και οι συνεργάτες του στην ενδοχώρα θεωρούσαν τους σχετικούς φόνους του Πατριαρχείου «υπερβολικούς» αν όχι «ανυπόστατους»⁶, τη διαδοχή του Προκοπίου από τον επίσκοπο Δαφνουσίας ακολούθησε μέσα στους επόμενους μήνες η ομαδική μεταπήδηση των περισσότερων χωριών της επαρχίας στην Εξαρχία⁷.

Λιγότερο τυχεροί υπήρξαν κάποιοι άλλοι σλαβόφωνοι ιεράρχες, εξίσου ενδοτικοί απέναντι στο «βουλγαρισμό», όπως ο στενημαχίτης Καστορίας Ιλαρίων (1874-80) ή ο Νευροκοπίου Γρηγόριος (1888-92), που για το λόγο αυτό απομακρύνθηκαν από τις επαρχίες τους –ο πρώτος με μετάθεση στη Θεσσαλία κι ο δεύτερος με εξαναγκασμό σε παραίτηση⁸. Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, η σλαβική καταγωγή θεωρούνταν συχνά από τους έλληνες διπλωμάτες επαρκής λόγος για τον αποκλεισμό ακόμη και κατώτερων κληρικών από

¹ Кирил 1970, σ.43, με αναφορά σε έγγραφο της 12.4.1885.

² Кънчов 2000, σ.281-2.

³ Шопов 1893, σ.131.

⁴ *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 30.8.1891, σ.210· *Новини*, 5.9.1891, σ.2 και 19.9.1891, σ.1· ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/1, Α. Μεταξάς προς Υπ.Εξ. Α. Δεληγιάννη [=Δεληγεώργη], Εν Σέρραις 1.9.1891, αρ.266.

⁵ ΙΑΥΕ 1892/ΑΡΧ.Β/4, Ν. Μαυροκορδάτος προς Υπ.Εξ. Α. Δεληγεώργη, Εν Νεοχωρίω 29.6.1891, αρ.1744· ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/1, ο ίδιος προς Α. Δεληγεώργη, Εν Νεοχωρίω 11.7.1891, αρ.1744, και 29.7.1891, αρ.2117· ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/1, Α. Μεταξάς προς Α. Δεληγεώργη, Εν Σέρραις 25.8.1891, αρ.256.

⁶ ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/1, Α. Μεταξάς προς Α. Δεληγεώργη, Εν Σέρραις 25.8.1891, αρ.256· συνημμένες επιστολές του επισκόπου Δαφνουσίας (Δεμίρ Ισάριον 15.8.1891) και των Φ. Ταπεινού (Εν Σέρραις 18.8.1891), Δ. Δαμάνη (Εν Δτσιουμαγιά 23.8.1891) και Π. Ζωγραφίδη (Εν Σέρραις 24.8.1891).

⁷ Кънчов 2000, σ.437· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.9-19, Για τις πρώτες κινήσεις: ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/1, Α. Μεταξάς προς Α. Δεληγεώργη, Εν Σέρραις 18.9.1891, αρ.275.

⁸ Για τον πρώτο: Поповски 2006, σ.31-8· Георгиев, «Моята...», όπ.π., σ.15· Πηγεών 1983, σ.393 & 400-2. Για το δεύτερο: Θεοδώρητος 1941-52, σ.430-3· *Новини*, 21.4.1892, σ.2· *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 31.7.1892, σ.170.

διευθυντικές ή στρατηγικά σημαντικές θέσεις: το διαπιστώνουμε, μεταξύ άλλων, από την εισήγηση του προξένου Γουλιέλμου Φοντάνα το 1889 για εκδίωξη των ντόπιων «*ψευδορθοδόξων ιερέων*» από τη μονή του Οσίου Ναούμ της Οχρίδας κι αντικατάστασή τους «*δι' Ελλήνων το γένος*»¹.

Παρόλη την ιδιαιτερότητά του, ο Προκόπιος δε φαίνεται άλλωστε να υπερέβη το αποδεκτό από το Πατριαρχείο πλαίσιο διαχείρισης της γλωσσοπολιτισμικής διαφορετικότητας του ποιμνίου του. Το διαπιστώνουμε από τις διαδοχικές αντιπαραθέσεις της περιόδου, μεταξύ Φαναριού και Αθήνας, γύρω από το ίδιο επίδικο ζήτημα: τη δυνατότητα λειτουργίας βουλγαρικών σχολείων σε σλαβόφωνες πατριαρχικές κοινότητες, υπό την αιγίδα των οικείων μητροπολιτών, ως μέσο αποτροπής της μεταπήδησής τους στην Εξαρχία και του ολοσχερούς «εκβουλγαρισμού» των «εμπερίστατων» επαρχιών. Σε επιστολή του προς τον Παύλο Καρολίδη, ο πρώην (και μελλοντικός) πατριάρχης Ιωακείμ Γ' υποστηρίζει λ.χ. πως «*η εκκλησία δέον ν' ανεχθή την διδασκαλίαν της βουλγαρικής γλώσσης, όπου αυτή είναι αναγκαία ή απολύτως απαιτείται*», υποστηρίζοντας ότι με την ικανοποίηση αυτού του αιτήματος από το Πατριαρχείο διασκεδάζεται ο κίνδυνος εθνικής κατήχησης των σλαβόφωνων μακεδονόπουλων σε ανθελληνική βάση: «*Εν τη σχολή τη βουλγαρική διδάσκεται το μίσος κατά του Έλληнос και παν ό,τι τερατώδες, εν τη ελληνική σχολή η βουλγαρική γλώσσα ουδέν κακόν θα φέρει*»². Το 1890 στο Φανάρι «*επικρατεί η γνώμη ότι εκ καθήκοντος της επιβάλλεται να αποδεχθή ως πιστά τέκνα τους μετανοούντας και επιστρέφοντας*» σε αυτήν εξαρχικούς, «*έστω και αν ως όρος της υποταγής ταύτης τίθεται η τέλεσις της ιεροτελεστίας μόνον σλαβιστί*»³. Με παρόμοιο προφανώς σκεπτικό, ο μακεδόνας πατριάρχης Νεόφυτος έστειλε το 1892 οδηγίες στο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης για τη στάση του απέναντι στο τμήμα εκείνο του σλαβόφωνου ποιμνίου του που ζητούσε «*την σύστασιν Βουλγαρικών σχολείων και την εισαγωγήν της Βουλγαρικής εν τοις ναοίς*»: παροχή «*ευκολιών τινών καθόσον αφορά την εν τοις σχολείοις διδασχίν, ως προς δε το ζήτημα της λειτουργίας να πολιτευθή αυτός δι' απλών υποσχέσεων*»⁴. Η αντίδραση του ελληνικού διπλωματικού μηχανισμού σ' αυτές τις επιλογές ήταν κατηγορηματική: «*Ουδόλως συμφέρει να επιτρέψωμεν την εισαγωγήν της Βουλγαρικής εν ταις εκκλησίαις και τοις σχολείοις, διότι τότε το νυν υπολειπόμενον Ορθόδοξον Βουλγαρόφωνον Ελληνικόν εν Μακεδονία στοιχείον θα μεταβληθή εις Ορθόδοξον Βουλγαρικόν*», ξεκαθαρίζει π.χ. στους προϊσταμένους του ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Γεώργιος Δοκός. «*Προτιμότερον δε είναι να μένωσιν ολίγοι μεν αλλ' αληθείς Ελληνικάι κοινότητες μετά της γλώσσης ημών εν τοις ναοίς και τοις σχολείοις υπό Έλληνας το φρόνημα κληρικούς και διδασκάλους μεταδίδοντας τας Ελληνικάς ιδέας ή ν'*

¹ Βούρη 1999, σ.102.

² Καραθανάσης 1994, σ.173.

³ Βλάχος 1935, σ.126.

⁴ ΙΑΥΕ 1893/Β/Προξενεία, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 14.12.1892, αρ.1100. Ιδιαίτερη πατριδα του Νεόφυτου ήταν το ελληνόφωνο Κιούπκιοϊ της Ζίχνας, νυν Πρώτη Σερρών. Υπηρέτησε για μια τριετία ως γραμματέας της Στρωμνίτισης Ιερόθεου και το 1887-91 χρημάτισε μητροπολίτης Πελαγονίας (Σταυρίδης 1977, σ.341-3).

αναχαιτίσωμεν προς στιγμήν την προς το σχίσμα ή την Ουνίαν αποσκίρτησίν τινων και να γείνωμεν άπαντες Σλαύοι Ορθόδοξοι. Αν εισαχθή η Βουλγαρική εν ταις εκκλησίαις και τοις σχολείοις των Ορθοδόξων Σλαυοφώνων κοινοτήτων, θα καταλάβωσι τας θέσεις ιερέων και διδασκάλων εν αυταίς, ωσαύτως την διαχείρισιν των περιουσιών των όργανα των ξένων προπαγανδών, διότι ημείς δεν έχομεν διδασκάλους γνώστας της Βουλγαρικής, ουδέ θα εδέχοντο τούτους οι χωρικοί». Βέβαιος πως «η Μ. Εκκλησία θα παρασκευάση τον εκσλαυισμόν της Μακεδονίας αν επιτρέψη την εισαγωγήν της Βουλγαρικής εν τοις σχολείοις και τοις ναοίς των Ορθοδόξων σλαυοφώνων χωριών», ο πρόξενος θεωρεί ότι σ' αυτή την περίπτωση «άσκοπον όλως είνε να παρέχωμεν χορηγήματα εις σχολεία και επιδόματα εις Αρχιερείς, να ματαιοπονώμεν δε εργαζόμενοι εν τη χώρα ταύτη». Μόνη αποδεκτή παραχώρηση, «αζήμιος και αφοπλίζουσα τους προτείνοντας το επιχείρημα της χρησιμότητος της Βουλγαρικής εις τους έχοντας εν Βουλγαρία και Σερβία συμφέροντα σλαυοφώνους της Μακεδονίας», θα ήταν «η συν τη Ελληνική διδασκαλία της Βουλγαρικής ή της Σερβικής εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις, αν είχομεν διδασκάλους Έλληνας το φρόνημα γινώσκοντας γραμματικώς και τας γλώσσας ταύτας, αλλά τοιούτοι διδάσκαλοι δεν ευρίσκονται νυν»¹.

Παρά τις έντονες αποκλίσεις κι αντιπαραθέσεις, το ένστικτο της επιβίωσης επέβαλλε τελικά στα δυο εθνικά κέντρα του «ελληνισμού» όχι μόνο τη συνεργασία κατά του κοινού εχθρού αλλά και το χαμήλωμα των τόνων για τις ομολογημένες ανεπάρκειες του ιερατείου. Το Μάιο του 1891 το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών θα διατάξει τους προξένους του «να καταβάλλωσιν εφεξής πάσαν προσπάθειαν όπως διατελώσιν εις αρμονικάς σχέσεις» με «τους ιεράρχας και τους ισχύοντας εκ των ημετέρων ομοεθνών», χωρίς να προβαίνουν σε αδιέξοδες συγκρίσεις με «τον τέλειον τύπον Ιεράρχου, και ως αντιπροσώπου της Εκκλησίας και ως οργάνου εθνικής ενεργείας» που ενδεχομένως έχουν στο νου τους. «Δεν πρέπει να λησμονώμεν», τονίζει η σχετική εγκύκλιος, «ότι πολλοί των ιεραρχών τούτων ούτε την υλικήν ανεξαρτησίαν έχουσιν ούτε την προσήκουσαν εκπαίδευσιν και ανατροφήν προς το έργον αυτών. [...] Το Πατριαρχείον δεν διαθέτει όσους θέλομεν ικανούς και αξίους ιεράρχας, επομένως η καταγγελία αυτών και η δυσφήμισις είναι μάλλον χειροτέρευσις ή βελτίωσις των πραγμάτων και συμφέρον έχομεν ν' ανεχώμεθα τα κακώς κείμενα όταν τα βελτίονα δεν είναι δυνατά»². Ακόμη σαφέστερη είναι η αναλυτική εγκύκλιος που το Υπουργείο εξέδωσε το Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς, εξηγώντας τους λόγους που επέβαλλαν μια τέτοια ανοχή και συνεργασία: πρέπει ν' αποφευχθεί οποιαδήποτε αφορμή θα μπορούσε να ερμηνευθεί «ως μειούσα την ακεραιότητα και ανεξαρτησίαν της εξουσίας του Πατριάρχου ως εθνάρχου των ραγιαδων Ελλήνων και εξουσιοδότη των μητροπολιτών»: βάσει του συστήματος των μιλέτ, προεστοί και μητροπολίτες είναι οι απαραίτητοι δίαυλοι για την προστασία των ομογενών ενώπιον των οθωμανικών

¹ ΙΑΥΕ 1893/Β/Προξενεία, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 14.12.1892, αρ.1100. Ευχαριστώ τη Σοφία Βούρη για την παραχώρηση φωτοτυπίας του εγγράφου.

² Βούρη 1999, σ.106-8.

αρχών· πρέπει ως εκ τούτου ν' αποφεύγεται πάση θυσία η «αλλαζονική ή οιωνεί προϊσταμένη προς τους Μητροπολίτας συμπεριφορά, οίαν μετήλθον ενίοτε εκ κενότητος τινές των προξενικών υπαλλήλων», όπως και κάθε ανάδειξη των προξένων σε «κομματάρχας» των αντιπολιτευόμενων μερίδων· απευκταία είναι από την άλλη και η καλλιέργεια υπερβολικά στενών επαφών που θα υπονόμει τη σχέση των ιεραρχών με την οθωμανική διοίκηση, καθώς «Τούρκος Διοικητής δεν είναι δυνατόν ν' ανεχθή υπέρ το δέον συχνάς και οικείας σχέσεις μεταξύ Έλληνας και του Τούρκου υπαλλήλου [δηλαδή του μητροπολίτη] προ των οφθαλμών του»¹. Πολλές απ' αυτές τις διαπιστώσεις είναι άλλωστε κοινές και στις δυο ηγεσίες: κατά τη δεύτερη πατριαρχία του, το 1902, ο Ιωακείμ ο Γ' δεν έχει π.χ. κανένα πρόβλημα να παραδεχτεί στο γραμματέα της ελληνικής πρεσβείας «ότι πλείστοι ιεράρχαι εισίν ακατάλληλοι αλλά η αντικατάστασις αυτών είναι δύσκολος ως εκ των πολλών διατυπώσεων και ιδίως της ελλείψεως προσώπων κεκτημένων την προσήκουσαν καταλληλότητα»².

Η πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια της Αθήνας να ελέγξει αυτή τη διαδικασία σημειώθηκε στο γύρισμα του αιώνα, με την κατάρτιση ενός συγκεντρωτικού «μητρώου μητροπολιτών» από το Υπουργείο Εξωτερικών. Η σχετική εγκύκλιος που στάλθηκε το Φεβρουάριο του 1900 σε όλους τους προξένους της Αυτοκρατορίας έδινε οδηγίες για την ομοιόμορφη ταξινόμηση των πληροφοριών που αφορούσαν το βιογραφικό, τις σπουδές, την επαγγελματική διαδρομή, τα προσόντα αλλά και «το εθνικόν φρόνημα» κάθε ιεράρχη, με διευκρινήσεις «αν αι περί του τελευταίου αυτού κρίσεις βασίζονται επί της πολιτείας αυτού εν ορισμέναις περιστάσεσι»³. Μολονότι η ίδια συλλογή στοιχείων προβλεπόταν και για τους εξαρχικούς και ουνίτες αρχιερείς, αρχιερατικούς επιτρόπους ή προέδρους αστικών κοινοτήτων, είναι προφανές ότι το φακέλωμα αφορούσε πρώτα και κύρια τα «ημέτερα» στελέχη, αποκαλύπτοντας σε ποιο βαθμό ο συσχετισμός δύναμης είχε κριθεί πια υπέρ της Αθήνας. Όσο για την ποιότητα των παρασχεθέντων πληροφοριών, θα πρέπει μάλλον να είμαστε λιγότερο κατηγορηματικοί, καθώς οι περισσότεροι πρόξενοι αποδείχθηκαν μάλλον απρόθυμοι να επαναλάβουν σε τόσο επίσημο επίπεδο όσα καταμαρτυρούσαν στις επιμέρους εκθέσεις τους. Το «μητρώο» του Δράμας Φιλόθεου περιορίζεται λ.χ. στη λακωνική διατύπωση: «Το Σ. Υπουργείον έχει πληροφορίας περί αυτού. Επιβάλλεται η εκ Μακεδονίας μετάθεσις του»⁴. Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι η καρτέλα του Πελαγονίας Αμβρόσιου: ο ίδιος πρόξενος που την επόμενη χρονιά τον κατηγορεί ως παιδεραστή και σερβόφιλο, εδώ τον υμνεί σαν «φιλογενή» κι έναν «εκ των ολιγίστων διαπρεπών ιεραρχών του Οικουμενικού θρόνου»⁵.

¹ Βούρη 1994, σ.207-20 και 1999, σ.108-21.

² Βούρη 1999, σ.246.

³ ΙΑΥΕ 1900/5, Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνος προς Προξενεία, Εν Αθήναις 21.2.1900, αρ.321 εμπ. Πρβλ. Βούρη 1999, σ.239-40.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/31, Π. Τζανέτος, «Πίναξ των εν τη περιφέρεια του Υποπροξενείου Καβάλλας Μητροπολιτών και Επισκόπων του Οικουμενικού θρόνου», Εν Καβάλλα 25.5.1900, συνημ. σε Π. Τζανέτος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 25.5.1900, αρ.132 εμπ.

⁵ Βούρη 1999, σ.241.

Η Εξαρχία: ανασυγκρότηση και τριβές

Σε αντίθεση με το Πατριαρχείο, η Εξαρχία ξεκινά το 1878 πρακτικά από το μηδέν και σταδιακά μόνο οικοδομεί ένα αντίπαλο οργανωτικό δέος. Η οριστική παραμονή του εξάρχου στην Κωνσταντινούπολη κρίθηκε όπως είδαμε μόλις στα τέλη του 1883· σε όλη τη δεκαετία του 1880, η βουλγαρική εκκλησία παρέμεινε ωστόσο χωρίς επίσημες θεσμικές απολήξεις στο μακεδονικό χώρο: βουλγαροδιδάσκαλοι και κοινότητες, παρά τις σχέσεις τους με την Εξαρχία και (συχνά) τη χρηματοδότησή τους από αυτήν, υπάγονται τυπικά στους επιχώριους πατριαρχικούς μητροπολίτες με τους οποίους διατηρούν σχέσεις οριακής ανοχής εν είδει ισορροπίας του τρόμου¹. Μέσα στη δεκαετία του 1890 αποσπάστηκαν διαδοχικά βεράτια για 7 μητροπόλεις (Οχρίδας, Σκοπίων, Βέλες, Νευροκοπίου, Πελαγονίας, Στρώμνιτσας και Δίβρας), το εδαφικό κλίμα των οποίων απλωνόταν το 1898 στο βορειότερο μισό του μακεδονικού χώρου². Εξίσου αν όχι περισσότερο σημαντικές υπήρξαν δυο άλλες ρυθμίσεις της ίδιας περιόδου, σχετικά με το θεσμικό καθεστώς του βουλγαρικού μηχανισμού στις «μικτές» επαρχίες που στερούνταν εξαρχικούς ιεράρχες. Τον Ιούλιο του 1891 ο μεγάλος βεζίρης Κιαμίλ πασάς με εγκύκλιό του προς τους βαλλήδες Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου επέτρεψε σε όσους οθωμανούς υπηκόους ήθελαν ν' αναγνωρίσουν ως πνευματική αρχή τους την Εξαρχία να οργανώσουν αυτοτελώς τις εκκλησίες και τα σχολεία τους μέσω των (κληρικών) προέδρων των κατά τόπους βουλγαρικών κοινοτήτων, απαλλασσόμενοι από την κηδεμονία των πατριαρχικών αρχιερέων³. Η θεσμική αυτή τομή επικυρώθηκε και γενικεύθηκε με σουλτανικό ιραδέ και τεσκερέ του οθωμανικού Υπ. Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων (13.4.1894), βάσει των οποίων οι διορισμένοι από την Εξαρχία πρόεδροι των βουλγαρικών κοινοτήτων στις πρωτεύουσες των καζάδων αναγνωρίστηκαν επίσημα ως «εθνάρχες» του εξαρχικού πληθυσμού των αντίστοιχων περιφερειών, αρμόδιοι για τη διαχείριση των τοπικών εκκλησιαστικών και σχολικών υποθέσεων ελλείψει εξαρχικού μητροπολίτη⁴. Το 1892 υπήρχαν 33 τέτοιοι πρόεδροι στο μακεδονικό χώρο κι άλλοι 4 στην οθωμανική Θράκη⁵. Μετά το 1898 ο

¹ Βλ. π.χ. τα απομνημονεύματα του Τέρπο Πόποφски για την περιοχή της Καστοριάς: Поповски 2006, σ.32-59. Για τη χρηματοδότηση του βουλγαρικού σχολικού δικτύου μέσω Εξαρχίας: Божинов 1982, σ.43-4· Георгиев - Трифонов 1994, in passim.

² Βλ. τον ένθετο χάρτη στο βιβλίο του Von Mach (1907).

³ Von Mach 1907, σ.29· Темелски 2000, σ.48· Божинов 1982, σ.60· П.Д. Атебе, «Българската екзархия», *Летоструй* (Κων/λη), 1 (1909), σ.149. Το επίσημο όργανο της Εξαρχίας υπενθυμίζει έτσι το Σεπτέμβριο του 1892 σε κύριο άρθρο του πως «οι πρόεδροι και οι κοινότητες εκτελούν χρέη μητροπολιτών, συνεπώς έχουν και την ευθύνη αυτών των τελευταίων» (Новини [Κων/λη] 15.9.1892, σ.1).

⁴ Για το κείμενο του διατάγματος: *Сбирка от документи...*, όπ.π., σ.37-8· Schoroff 1904, σ.471-2. Για την κοινοποίησή του στην Εξαρχία: Атебе 1909, σ.149-50. Για τις διαπραγματεύσεις με τον έξαρχο που προηγήθηκαν της έκδοσης του σχετικού σουλτανικού ιραδέ: Екзарх Йосиф 1992, σ.331-2 & 335. Βλ. επίσης: Von Mach 1907, σ.29· Божинов 1982, σ.130-1· Георгиев - Трифонов 1994, σ.202· Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian Question (1893-1908)*, Μπάουλντερ 1998, σ.32-3. Σε πολλές πηγές ως χρονολογία έκδοσης αναγράφεται λανθασμένα το 1893. Η ρύθμιση επιβεβαιώθηκε κι αποσαφηνίστηκε με νεότερο τεσκερέ στις 24.7.1901 (Γεоргиев - Трифонов 1994, σ.202).

⁵ Божинов 1982, σ.75. Δεκαεπτά κοινότητες βρίσκονταν στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκης, Βοδενών, Βέλες, Γευγελής, Κιλκίς, Καβαντάρ, Ράντοβιτς, Στρώμνιτσας, Δοϊράνης, Γκουμέντζας, Σερρών, Μπαϊρακλή Τζουμαγιά, Πετριτσιού, Μελενίκου, Νευροκοπίου, Μαχομίας [σημ. Ραζλόκ] και Γκόρνα Τζουμαγιά), εννιά στο

έξαρχος εξακολουθεί να ζητά από την Πύλη την επέκταση της δικαιοδοσίας του και την έκδοση νέων σουλτανικών διαταγμάτων (βερατιών), καταθέτοντας περιοδικά σχετικές αιτήσεις (τακρίρια) στο αρμόδιο Υπουργείο κι επαναφέροντας τακτικά το ζήτημα στις συνομιλίες του με ανώτατους οθωμανούς αξιωματούχους¹. Στο μακεδονικό χώρο διεκδικεί τις μητροπόλεις «Κιλίκης-Θεσσαλονίκης» και «Μελνίκου-Σερρών», σχεδιασμένες επί χάρτου με βάση την πρακτική που εγκαινιάστηκε τη δεκαετία του 1870, προκειμένου να υπερκεραστούν οι απρόσφοροι εθνολογικοί και πολιτικοί συσχετισμοί κι ο εξαρχικός μηχανισμός να δικαιολογήσει την παρουσία του στα (εχθρικά προς αυτόν) σημαντικότερα αστικά κέντρα της νότιας Μακεδονίας². Η δραστική αλλαγή του κλίματος στους κόλπους της οθωμανικής ηγεσίας μετά την ανάπτυξη του επαναστατικού κινήματος της ΕΜΕΟ θα οδηγήσει ωστόσο όλα αυτά τα διαβήματα σε αποτυχία. Μετά το 1908 η Εξαρχία θα διορίσει σε επτά «μικτές» επαρχίες της Μακεδονίας «διευθύνοντες» αρχιμανδρίτες (управляващи епархиите), οι οποίοι λειτουργούν - και αναγνωρίζονται άτυπα από τις αρχές- ως οιοωνεί μητροπολίτες³.

Παρά τις σχετικές προβλέψεις του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας, μετά το 1878 δεν τίθεται άλλωστε πια ζήτημα για δημοψηφίσματα ή οποιαδήποτε άλλη καταγραφή της βούλησης του ποιμνίου των μικτών επαρχιών προκειμένου αυτό να υπαχθεί θεσμικά στη μια ή την άλλη εθνική εκκλησία. Η όλη υπόθεση δεν εκλαμβάνεται πλέον ως ζήτημα εκκλησιαστικής οργάνωσης των ορθόδοξων οθωμανών υπηκόων, όπως στη δεκαετία του 1870, αλλά ως προέκταση των διακρατικών σχέσεων της Πύλης με τα αντίστοιχα εθνικά κράτη και -όπως πάντα- τις ενδιαφερόμενες Μεγάλες Δυνάμεις· με αυτά τα κέντρα διεξάγονται οι διαπραγματεύσεις για την έκδοση των βερατιών ή τη ματαίωσή της, χωρίς οι επιλογές των ίδιων των Μακεδόνων να ληφθούν υπόψη ούτε καν ως τυπικό νομιμοποιητικό επιχείρημα. Αποκαλυπτική γι' αυτή την απώθηση κάθε δημοκρατικού σκεπτικού είναι η περιγραφή στο ημερολόγιο του εξάρχου της συνομιλίας του με το μεγάλο βεζίρη και τους αρμόδιους υπουργούς (9.10.1897), λίγο πριν την παραχώρηση των τριών τελευταίων μητροπόλεων: *«Μου λένε πως θα δώσουν βεράτια, αλλά σύμφωνα με το φερμάνι θα έπρεπε να γίνουν δημοψηφίσματα, για τα οποία χρειάζεται κάμποσος καιρός ώσπου να διεξαχθούν. Τους απάντησα πως δεν υπάρχει ανάγκη για δημοψήφισμα, επειδή ο Πατριάρχης δεν αναγνωρίζει το φερμάνι και δε συμμορφώνεται μ' αυτό. [...] Αρκεί να γνωρίζει η κυβέρνηση σε ποιες επαρχίες υπάρχει*

βιλαέτι Μοναστηρίου (Μοναστηρίου, Φλώρινας, Εμπορίου, Καστοριάς, Περλεπέ, Κίτσεβο, Ρέσνας, Γκάλιτσικ και Δίβρας) κι επτά στο βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου (Τέτοβο, Γκόστιβαρ, Κράτοβο, Κότσανα, Κουμάνοβο, Παλάνκα και Στιπ).

¹ Ενδεικτικά: Екзарх Йосиф 1992, σ.440, 490-1, 504, 512 & 523· Георгиев - Трифонов 1994, σ.202.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.490· Георгиев - Трифонов 1994, σ.202. Ταυτόχρονα διεκδικούνταν βεράτια και για δυο επαρχίες της Θράκης (Αδριανούπολης και Ξάνθης-Γκιουμουλτζίνας).

³ *Албум – Алманах 'Македонија'*, Σόφια 1931, κεφ. VI, σ.89· Темелски 2000, σ.50· Светлозар Елдџров, «Църковно-религиозното дело на Екзархията», σε МНИ 1997, σ.81-2. Πρόκειται για τις επαρχίες Καστοριάς, Φλώρινας, Βοδενών, Θεσσαλονίκης-Κιλίκης, Σερρών, Μελνίκου και Δράμας. Στην υπηρεσιακή αλληλογραφία τους, οι «διευθύνοντες» χρησιμοποιούν χαρτιά με το λογότυπο των αντίστοιχων μητροπόλεων (ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е. 403, 438 & 458-461, διάφορα έγγραφα).

βουλγαρική πλειοψηφία, κι αυτό σας είναι από καιρό γνωστό από τις κρατικές στατιστικές. Για το Νευροκόπι δώσατε ήδη, χωρίς να κάνετε δημοψήφισμα»¹.

Ως νεωτερισμοί, οι θεσμικές αυτές παραχωρήσεις ήταν επίσης κατά κανόνα πιο ευάλωτες στις κατά καιρούς υπαναχωρήσεις των οθωμανικών αρχών απ' ό,τι τα αντίστοιχα «προνόμια» του Πατριαρχείου. Λίγους μήνες μετά την έκδοση της εγκυκλίου του Κιαμίλ πασά, ο διάδοχός του Τζαβέτ πασάς έδωσε λ.χ. οδηγίες να περιοριστεί διοικητικά η διαρροή των σλαβόφωνων κοινοτήτων από το Πατριαρχείο προς την Εξαρχία². Τον Οκτώβριο του 1891 ο βαλής Θεσσαλονίκης κάλεσε έτσι την ηγεσία της εκεί εξαρχικής κοινότητας και τους ξεκαθάρισε ότι θεωρεί την ύπαρξη της τελευταίας παράνομη, αργότερα ζήτησε να του προσκομιστεί γραπτή άδεια για τη λειτουργία των βουλγαρικών σχολείων της πόλης κ.ο.κ.³ Το 1898 πάλι ο βαλής Μοναστηρίου απέκλεισε αυθαίρετα το νεοδιόριστο εξαρχικό μητροπολίτη της έδρας του από το διοικητικό συμβούλιο του βιλαετίου, όπου μετείχαν αυτοδίκαια ο πατριαρχικός ομολόγός του και οι άλλοι εθνοθρησκευτικοί αρχηγοί, «*δυσχυριζόμενος ότι τοιαύται είναι αι εκ Κωνσταντινουπόλεως διαταγαί*»⁴. Στις αρχές του 1902 ο έξαρχος διαμαρτύρεται στην Πύλη για μη αναγνώριση των εξαρχικών προέδρων, αποκλεισμό τους (όπως και ορισμένων μητροπολιτών, π.χ. της Δίβρας) από τα διοικητικά συμβούλια κι αντιμετώπιση των αναφορών τους ως νομικά ανυπόστατων⁵. Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, η Εξαρχία μετά το 1890 αποτελεί αναγνωρισμένο οθωμανικό θεσμό λίγο-πολύ ισότιμο με τα υπόλοιπα μιλέτ. Το αναγνωρίζει πρώτος και καλύτερος ο προκαθήμενός της, όταν αποκρυπτογραφεί με κλασική φαναριώτικη συλλογιστική τις αποχρώσεις της εύνοιας των ηγεμόνων. «*Σ' εμένα έδωσαν τη δεύτερη θέση μεταξύ των πνευματικών αρχηγών, τουτέστιν με τοποθέτησαν πριν από τον αρμένιο και τον αρμενοκαθολικό πατριάρχη, οι οποίοι έχουν αξιώσει να περνούν πριν από εμένα ως πατριάρχες κατά τα παλιά θέσμια*», σημειώνει π.χ. περιχαρής στο ημερολόγιό του στις 12.3.1898, κάνοντας τον απολογισμό του επίσημου γεύματος για το γάμο της κόρης του σουλτάνου, ενώ ακόμη πιο εντυπωσιακός είναι ο χειρισμός που επιφυλάσσει στις επίσημες αντιδράσεις για την εκ μέρους του αποκήρυξη της εξέγερσης του 1902: «*Μετά την ομιλία του πατριάρχη εν ονόματι όλων των πνευματικών αρχηγών και την απάντηση*», γράφει αναφερόμενος στην τότε γιορτή του σουλτάνου (4.11.1902), «*η Αυτού Μεγαλειότης αμέσως στράφηκε προς εμένα και, αφού με επαίνεσε για τις φρόνιμες συμβουλές που έχω δώσει στο ποιμνίό μου στις τωρινές συνθήκες κι έχω συμβάλει στην ειρήνευση, μου εξέφρασε την ικανοποίησή της γι' αυτό και δέχθηκε την προσφώνησή μου, και τότε στράφηκε και δέχθηκε την προσφώνηση του έλληνα και του αρμένιου πατριάρχη. [...] Αυτή η δημόσια ευχαριστία της Αυτού*

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.411.

² Темелски 2000, σ.48-9' ЦДА, ф.1546к, оп.1, а.е.391, л.2-3, [Димитър Мишев], «Конспект за църковно-училищното дело в вилаетите» (1912-13).

³ Божинов 1982, σ.59.

⁴ Βούρη 1999, σ.211.

⁵ Георгиев - Трифонов 1994, σ.202-3.

Μεγαλειότητος υπήρξε έκπληξη όχι μόνο για εμένα αλλά για τους πάντες, ενώ για τον έλληνα πατριάρχη ήταν σαν ηθικό πλήγμα»¹.

Ένα άλλο πεδίο ομοιότητας με την κουλτούρα και τη στρατηγική του Πατριαρχείου είναι η ανομολόγητη αλλά ουσιαστική αντίθεση του εξάρχου στον κεντρικό στόχο του βουλγαρικού (και δη του βουλγαρομακεδονικού) εθνικισμού: το αίτημα για εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που εκκρεμούν απ' το 1878 και την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος αυτοδιοίκησης ή αυτονομίας στα μακεδονικά βιλαέτια. Στις συνομιλίες του με οθωμανούς αξιωματούχους, ευρωπαίους διπλωμάτες κι εκπροσώπους του βουλγαρικού κράτους, ο έξαρχος Ιωσήφ τονίζει επανειλημμένα πως αυτό που τον ενδιαφέρει είναι όχι η επιβολή ενός δημοκρατικότερου θεσμικού πλαισίου αλλά η διασφάλιση περισσότερων μητροπόλεων, η κατίσχυση της Εξαρχίας ως οθωμανικού θεσμού πάνω στα αντίζηλα μιλέτ. *«Εγώ θα υπερασπιστώ ενώπιον της Αυτού Μεγαλειότητος τις εκκλησίες, τα σχολεία, τα ηθικοθρησκευτικά δίκαια των Βουλγάρων στα βιλαέτια, είμαι όμως αντίθετος στην έγερση πολιτικών μεταρρυθμίσεων γιατί αυτές δε μπορούν να γίνουν παρά με ξένη ανάμιξη, η οποία είναι εξίσου επιζήμια τόσο για την Τουρκία όσο και για τους Βουλγάρους ως λαό»*, εξηγεί λ.χ. το Δεκέμβριο του 1894 στο διοικητή της ανακτορικής φρουράς, διαβεβαιώνοντάς τον πως τα ποιμνιά του *«θέλουν από την κυβέρνηση να τους διαφυλάξει την εθνικότητα, τη γλώσσα, την Εκκλησία· όσο για πολιτικές/αστικές [граждански] μεταρρυθμίσεις, γι' αυτό δεν ενδιαφέρονται παρά μόνο οι νέοι που δεν έχουν καριέρα, όμως αυτοί είναι λιγοστοί και δε μπορούν γι' αυτό το ζήτημα να παθιάσουν την κοινή γνώμη και να παρασύρουν την κυβέρνηση και το λαό»²*. Δεν πρόκειται για διπλωματικό ελιγμό αλλά για ανάπτυξη των πραγματικών θέσεων του εθνάρχη του millet-i Bulgar, όπως διαπιστώνουμε απ' τον προσωπικό απολογισμό του για το 1895: *«Σαν ξεφύτρωσε το αρμενικό ζήτημα, οι Βούλγαροι σκέφτηκαν πως είναι ευκαιρία να επωφεληθούν [και] να ζητήσουν μεταρρυθμίσεις σύμφωνα με το άρθρο 23 της συνθήκης του Βερολίνου, μεταρρυθμίσεις στις οποίες εγώ δεν πιστεύω. Γι' αυτό έβαλα στόχο να παρακαλέσω για την απόκτηση πέντε επαρχιών, κάτι το οποίο είναι στην αρμοδιότητά μου ν' απαιτώ και το οποίο είναι πολύ πιθανότερο κι εφικτό απ' ό,τι οι μεταρρυθμίσεις»³*. Στο μεσοδιάστημα, το ίδιο σκεπτικό έχει αναπτυχθεί από τον Ιωσήφ σε διάφορες παραλλαγές προς κάθε δυνατό αποδέκτη, με τις κατάλληλες κάθε φορά προσαρμογές όσον αφορά τη σκοπιμότητα του βασικού αιτήματος⁴.

Όπως και το Πατριαρχείο, η Εξαρχία έχει άλλωστε ανοιχτά μέτωπα με το εθνικό της κέντρο, στο βαθμό που η μεταξύ τους διαμάχη για την ηγεμονία στην εκπροσώπηση του έθνους είναι ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος. Η μεταξύ τους σχέση είναι κι εδώ πρώτιστα οικονομική: ο προϋπολογισμός της Εξαρχίας εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από την

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.426 & 510.

² Στο ίδιο, σ.344-5.

³ Στο ίδιο, σ.377.

⁴ Στο ίδιο, σ.347 (Μ. Βεζίρης), 348 (άγγλος πρέσβης), 348-9 (αρχηγός αυτοκρατορικής φρουράς), 349-51 (αυστριακός πρέσβης), 354 (βούλγαρος διπλωματικός πράκτορας) & 366 (αυστριακός πρέσβης).

(ανεπίσημη αλλά ευρύτατα αντιληπτή) επιχορήγησή του από τη Σόφια και -ως το 1885- τη Φιλιππούπολη. Θεωρητική βάση αυτής της χρηματοδότησης αποτελεί η εισπραξη των εκκλησιαστικών εισφορών του «απελευθερωμένου» ποιμνίου από τον κρατικό μηχανισμό των δυο ηγεμονιών, που μεταβιβάζει εν συνεχεία αυτά τα ποσά στην ηγεσία της βουλγαρικής εκκλησίας, δηλαδή την Εξάρχια¹. Στην πράξη όμως αυτή η εξάρτηση επιτρέπει την άσκηση κάθε λογής πιέσεων με την απειλή περικοπής ή και ολοσχερούς διακοπής της επιχορήγησης, όπως διαπιστώνουμε από τις γραπτές διαμαρτυρίες του εξάρχου προς το Σταμπολόφ². Ακόμη συχνότερες ήταν οι τριβές για το ύψος του σχολικού προϋπολογισμού και τις προτεραιότητες στη διοχέτευση των σχετικών κονδυλίων³. Ήδη από το 1883 ο διορισμός από τη Σόφια του μακεδόνα εκπαιδευτικού Ιωσήφ Κοβάτσεφ ως λογιστή του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Εξαρχίας προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Ιωσήφ, που αρνήθηκε επίμονα να του αναθέσει την παραμικρή αρμοδιότητα⁴. Διαφορετικής τάξης επιπλοκές προκαλούνται από τις κατά καιρούς κρίσεις των σχέσεων κράτους-εκκλησίας στην ίδια τη Βουλγαρία ή από τη διπλωματική διεκδυστίδα γύρω από τη (μη) αναγνώριση του Φερδινάνδου⁵, ενώ ορατή είναι επίσης μια λανθάνουσα αναμέτρηση των ηγετικών εγώ του εξάρχου Ιωσήφ και του πρίγκηπα Φερδινάνδου για το ποιος απ' τους δυο ενσαρκώνει στη συλλογική συνείδηση την ενότητα του βουλγαρικού έθνους⁶.

Ηγετικά στελέχη του εξαρχικού μηχανισμού θα ασκήσουν εκ των υστέρων έντονη κριτική στο «καλογεριλίκι», τις ίντριγκες, το νεποτισμό, τις καταχρήσεις, την απέχθεια προς τα μορφωμένα στελέχη, την «αποπνικτική ατμόσφαιρα» και την απουσία «δημιουργικής στρατηγικής» που επικρατούσαν στα ανώτατα κλιμάκια του⁷. Ο ίδιος ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας, Ντίμιταρ Μίσεφ, στη «σύννομη του εκκλησιαστικού-εκπαιδευτικού έργου στα Βιλαέτια» που συνέταξε το 1912-13 υποστηρίζει λ.χ. ανοιχτά πως η καθοδήγηση του millet-i Bulgar έπρεπε μετά το 1878 να μεταφερθεί «από την Κωνσταντινούπολη, όπου έμεινε μόνο ένας έξαρχος, στη Σόφια, όπου βρίσκεται η κυβέρνηση που ενσαρκώνει τα ιδεώδη του έθνους και δίνει οδηγίες, όπου βρίσκεται επίσης το βουλγαρικό πολιτισμικό κέντρο που επεξεργάζεται και καλλιεργεί αυτά τα ιδεώδη»: «ο ρόλος της βουλγαρικής κυβέρνησης», εξηγεί, «δεν εξαντλείται στη χορήγηση κονδυλίων για το εκκλησιαστικό-σχολικό έργο. Πρώτο και μέγιστο καθήκον της

¹ Кирил 1970, σ.175· Маркова 1994, σ.124.

² БАН, *Личният архив на Стефан Стамболов*, т.Π, Σόφια 1995, σ.175-9.

³ Кирил 1970, σ.183-94· Божинов 1982, σ.43 & 238-40· Екзарх Йосиф 1992, σ.130-2, 456-7 & 470· Маркова 1994, σ.124· Георгиев - Трифонов 1994, in passim.

⁴ Кирил 1970, σ.189.

⁵ Von Mach 1907, σ.27· Димитър Йоцов, *Дипломатически сплетни около Екзархията и македонския въпрос*, Σόφια 2000, σ.29 κ.εξ..

⁶ Αποκαλυπτική η ευμενής αναπαραγωγή στο ημερολόγιο του Ιωσήφ κάθε αρνητικής σκιαγράφησης του Φερδινάνδου απ' τους κατά καιρούς υπηρεσιακούς συνομιλητές του (ενδεικτικά: Екзарх Йосиф 1992, σ.499, 596, 612 & 710-1) αλλά και η έμμεση σχετική ομολογία του δίκην αυτοκριτικής σε προχωρημένη ηλικία (στο ίδιο, σ.733). Βλ. επίσης τις διαπιστώσεις του επικεφαλής του Εκπαιδευτικού Τμήματος τη Εξαρχίας (1906-09) για τις προσωπικές αντιλήψεις του Ιωσήφ αλλά και το γενικότερο «κλίμα στους κύκλους της Εξαρχίας» ότι μόνο αυτή η τελευταία -κι όχι ο θρόνος ή οι «πολιτικάντηδες» της Σόφιας- εκπροσωπεί πραγματικά τα εθνικά βουλγαρικά συμφέροντα: Лафчиев 1994, σ.29-30, 72 & 114.

⁷ Трайчев 1930, σ.12-3, 37-8 & 72-3· Лафчиев 1994, σ.38, 49, 87 & 105-14· Йоцов 2000, σ.97-9.

είναι να καθοδηγεί αυτό το έργο και μόνο αυτή να δίνει οδηγίες επ' αυτού»¹. Σε αντίθεση με τον Μίσεφ, που αποδίδει σε ελλιπή ανάμιξη του βουλγαρικού κράτους τα σύνδρομα συγκεντρωτισμού, «υπαλληλοποίησης» και μαρασμού της εσωτερικής ζωής των εξαρχικών κοινοτήτων στο μακεδονικό χώρο, κάποιιο άλλοι θ' αποδώσουν τα ίδια αυτά φαινόμενα στον αντίθετο ακριβώς παράγοντα: στην προσπάθεια των απεσταλμένων της Σόφιας να ελέγξουν ασφυκτικά την κοινοτική ζωή κι εκπαίδευση στην περιοχή, επιβάλλοντας ένα καθεστώς αυταρχισμού και ιεραρχικής υποταγής άμεσα ευθυγραμμισμένο με τις κομματικές και πολιτικές διαμάχες που ταλανίζουν τη Βουλγαρική Ηγεμονία. Στην ψευδώνυμη μπροσούρα του «Ο Σταμπολοφισμός και οι αντιπρόσωποί του στη Μακεδονία», ο Πέταρ Ποπάρσοφ περιγράφει λ.χ. με τα μελανότερα χρώματα τη διαμόρφωση μετά το 1892 μιας κλίκας «προνομιούχων» στελεχών γύρω από τον επήλυδα επικεφαλής του εκπαιδευτικού τμήματος της Εξαρχίας (κι έμπιστο της Σόφιας) Νικόλα Λαζάροφ, την καλλιέργεια ενός κλίματος χαφιεδισμού και διαφθοράς, τις διώξεις αντιφρονούντων δασκάλων με τη ρετινιά του «σεπαρατιστή» και τη μετατροπή της δημόσιας ζωής των εξαρχικών κοινοτήτων σε θέατρο αντιπαραθέσεων ανάμεσα στα αλληλομισούμενα κι αλληλοϋπονομευόμενα «κόμματα» του Λαζάροφ και του εξάρχου².

Ανεξάρτητα από την όποια ανάμιξη των βουλγαρικών κυβερνήσεων, η επιβολή κατά τη δεκαετία του 1890 ενός αυταρχικού, συγκεντρωτικού μοντέλου διαχείρισης των υποθέσεων της Εξαρχίας επιβεβαιώνεται από πολλές πηγές, με πρώτο και καλύτερο τον ίδιο τον έξαρχο Ιωσήφ. Στον εκτενή απολογισμό που απευθύνει το 1900 προς τη Ιερά Σύνοδο της Βουλγαρίας, ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας επικαλείται π.χ. το δίκαιο του πολέμου για να υπερασπιστεί την εκ μέρους του μη εφαρμογή των δημοκρατικών διατάξεων του καταστατικού του 1871: το καταστατικό αυτό, υποστηρίζει, «είναι δημιούργημα άλλου καιρού, άλλων συνθηκών κι άλλων τάσεων», καθώς οι συντάκτες του «δε μπορούσαν να προβλέψουν τις φάσεις απ' τις οποίες καταδικάστηκε να περάσει το εκκλησιαστικό έργο στις μικτές επαρχίες. Πρόβλεπαν μια Εξαρχία μ' επαρχίες καθαρές κι οργανωμένες, κι όχι μια Εξαρχία που πολεμά σε κάθε συνοικία, σε κάθε πόλη και χωριό με βουλγάρους ελληνομανείς, βουλγάρους συνίτες, βουλγάρους σερβομανείς, μαζεύοντας κομματιαστά τη δικαιοδοσία της σπίτι-σπίτι»· σε αντίθεση με τις εκ των προτέρων «καλοδομημένες» εκκλησιαστικές επαρχίες της μετέπειτα Ηγεμονίας που παραχωρήθηκαν στην Εξαρχία με το φερμάνι του 1870, καταλήγει, στη Μακεδονία «από το 1880 μέχρι σήμερα η Εξαρχία βρίσκεται σε διαρκή πόλεμο και, όπως συνηθίζεται σε καιρό πολέμου, οι τύποι και οι νόμοι, καλοί και ωφέλιμοι εν καιρώ ειρήνης, αναστέλλονται όπως όλα όσα εμποδίζουν τους κατακτητικούς σκοπούς»³. Η ίδια ακριβώς συλλογιστική θα επιστρατευθεί από τους υφισταμένους του, ακόμη και στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, για να

¹ ЦДА, ф.1546к, оп.1, а.е.391, л.2.

² Вардарски [Петър Поп-Арсов], *Стамболовщината в Македония и нейните представители*, Βιέννη (=Σόφια) 1894, σ.8 κ.εξ.

³ Пасков 1990, σ.402.

ανασταλεί κάθε αποκέντρωση εξουσιών στις «εμπερίστατες» -τουλάχιστον- μικτές επαρχίες¹. Αποκαλυπτική για τις αυταρχικές αντιλήψεις που διακατέχουν τα ανώτερα κλιμάκια της Εξαρχίας είναι και η δημοσιευμένη εκτίμηση του Σόποφ, εν έτει 1893, ότι τα προβλήματα της βουλγαρικής κοινότητας της Προσοτσάνης οφείλονταν κυρίως στην απουσία ενός αδιαμφισβήτητου και συγκεντρωτικού τοπικού ηγέτη ικανού, όπως το «κρίαρι-οδηγός», να συσπειρώσει γύρω του τα «πρόβατα» του «ποιμνίου»².

Ο σταδιακός περιορισμός της αυτονομίας των κοινοτήτων αποτελεί την εμβληματικότερη (και συνάμα πιο αμφιλεγόμενη) πτυχή αυτής της πολιτικής. Μετά το ξέσπασμα της Ανατολικής κρίσης και την εκδίωξη των εξαρχικών μητροπολιτών από τις έδρες τους, οι εξαρχικές κοινότητες των αστικών κέντρων υποκατέστησαν de facto τους απόντες αρχιερείς στις διοικητικές (και εν μέρει τις δικαστικές) αρμοδιότητές τους, εκδίδοντας ακόμη και διαζύγια³. Ήδη από το 1882 το βουλγαρικό κράτος επεξεργάστηκε έναν ενιαίο τύπο καταστατικού για τις κοινότητες της Μακεδονίας, με σκοπό την υπαγωγή τους στον κεντρικό έλεγχο της Εξαρχίας⁴. Οι κοινότητες διατήρησαν παρόλα αυτά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1890 πολλές τοπικές ιδιομορφίες τους, «*ανωμαλία*» που η Εξαρχία αποφάσισε να επιλύσει δια παντός καταρτίζοντας το 1896 έναν ενιαίο κανονισμό για τον τρόπο εκλογής, τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες των κοινοτικών οργάνων και των σχολικών εφοριών⁵. Το μοντέλο που προκρίθηκε ήταν φυσικά άκρως συγκεντρωτικό κι ελάχιστα δημοκρατικό. «*Στις πρωτεύουσες των καζάδων όπου δεν υπάρχει βούλγαρος μητροπολίτης, ο πρόεδρος της βουλγαρικής κοινότητας καταλαμβάνει σημαντική θέση*», εξηγεί το 1907 στην ημιεπίσημη πραγματεία του ο γερμανός συγγραφέας Ρίχαρντ Φον Μαχ. «*Ο πρόεδρος διορίζεται από την Εξαρχία ή από την κοινότητα κατά διαταγήν της Εξαρχίας. Πρέπει να είναι κληρικός και μεγάλη φροντίδα λαμβάνεται ώστε σ' αυτές τις θέσεις να μη διορίζονται παρά μόνο ικανά πρόσωπα. Το κοινοτικό συμβούλιο αποτελείται από 2 έως 3 κληρικούς και 5 έως 7 λαϊκούς, που εκλέγονται όλοι από την κοινότητα και υπηρετούν για ένα χρόνο*»⁶. Στην πράξη, όπως παραδέχεται και μια αφήγηση κάθε άλλο παρά εχθρική προς την Εξαρχία, «ο αποκλεισμός του εκλεγμένου λαϊκού στοιχείου

¹ Τυπικό δείγμα η εισήγηση του αρχιερατικού επιτρόπου Δράμας Κύριλλου (29.6.1912) για κατάργηση του νεοσύστατου επαρχιακού συμβουλίου: «*Επειδή η εδώ επαρχία είναι μια από τις πιο αδύνατες κι αζεκαθάριστες από πολιτιστική κι εθνική άποψη` επειδή για πολύ καιρό ακόμη εδώ δεν μπορούμε να έχουμε καταρτισμένους ανθρώπους, οι οποίοι να εκδηλώνουν ειλικρινή αμεροληψία κατά την επίβλεψη των σημαντικότερων τουλάχιστον ζητημάτων του εκκλησιαστικού-σχολικού έργου` επειδή τέτοιοι άνθρωποι, [...] είναι επιβλαβείς και συχνά εμποδίζουν και ματαιώνουν τις πρωτοβουλίες και των καλύτερων εργατών, απαραίτητο είναι να γίνει μια εξαίρεση και να καταργηθεί το επαρχιακό συμβούλιο για ορισμένο καιρό*» (ЦДА-φ.246к, оп.1, а.е.462, л.33-4).

² Шопов 1893, σ.70. Το απόσπασμα πρωτοδημοσιεύθηκε ανώνυμα στην εφημερίδα της Εξαρχίας (*Новини*, 17.4.1892, σ.3).

³ Кирил 1969, σ.547-8 & 606-11 (γενικά)` Трайчев 1930, σ.12 (Περλεπές)` Радев 1994, σ.74 (Ρέσνα). Εύγλωττο δείγμα αυτής της υποκατάστασης αποτελούν οι αγγελίες εξαρχικών κοινοτήτων στην εφημερίδα της Εξαρχίας σχετικά με εκκρεμείς υποθέσεις διαζυγίων. Ενδεικτικά: *Новини* 9, 12 & 16.2.1893 (Μελένικο), 8, 12 & 15.10.1893 (Μοναστήρι), 22.2, 25.2 & 1.3.1894 (Μοναστήρι), 2 & 6.12.1894 (Μελένικο), 3, 10 & 13.1.1895 (Περλεπές), 2, 6 & 9.6.1895 (Καστοριά).

⁴ Кирил 1969, σ.626-9` Лапе 1956, σ.10` Ѓоргиев 2003, σ.99. Το καταστατικό συνέταξε ο οχριδινός Ναούμ Σπροστράνοφ κι ενέκρινε ο υπουργός Εξωτερικών & Θρησκευμάτων Κωνσταντίν Στοιλόφ.

⁵ Лапе 1956, σ.10` Пасков 1990, σ.403. Ο χαρακτηρισμός αυτής της ποικιλομορφίας ως «*ανωμαλίας*», με χρήση μάλιστα της αντίστοιχης ελληνικής λέξης (аномалия), ανήκει στον ίδιο τον έξαρχο Ιωσήφ.

⁶ Von Mach 1907, σ.38-9.

από τη διοίκηση της Εκκλησίας έδωσε αποφασιστική υπεροχή στους προέδρους των κοινοτήτων» απέναντι στα υπόλοιπα μέλη¹. Σε πολλές πάλι περιπτώσεις η ομογενοποιητική αυτή παρέμβαση επέφερε δραματική ανατροπή των τοπικών συσχετισμών, με τον παραγκωνισμό συλλογικοτήτων (όπως οι συντεχνίες) που είχαν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα της προηγούμενης περιόδου, προς όφελος των εκλεκτών του κεντρικού μηχανισμού. Προκάλεσε ως εκ τούτου έντονες αντιδράσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό του βουλγαρικού κόμματος, με τελική κατάληξη τη διαμόρφωση ενός «αντιεξαρχικού» ρεύματος, το οποίο συγκέντρωσε στις γραμμές του όλους τους δυσαρεστημένους από τη νέα πολιτική, και την αναγέννηση του «μακεδονισμού» που οι εξελίξεις του 1875-78 είχαν βίαια εξουδετερώσει. Η εξέλιξη αυτή τροφοδότησε με τη σειρά της το επαναστατικό κίνημα της ΕΜΕΟ, υπονομεύοντας κι εν συνεχεία ακυρώνοντας την «εξελικτική» στρατηγική που δρομολογούσαν οι βουλγαρικές κυβερνήσεις και η Εξαρχία. Το 1909 αυτή η εξέλιξη θα επισφραγιστεί με την καθολική υπηρεσιακή υπαγωγή των προέδρων των κοινοτήτων, που ως τότε αλληλογραφούσαν απευθείας με την Εξαρχία, στους «διευθύνοντες» αρχιμανδρίτες των αντίστοιχων μητροπόλεων².

Ο συγκεντρωτισμός της Εξαρχίας δεν περιορίστηκε, ωστόσο, στην καθυπόταξη των κοινοτήτων και του διδασκαλικού προσωπικού. Εξίσου κρίσιμη αλλαγή στις αρχικές δομές της αποτέλεσε μετά το 1878 η μονοπρόσωπη διοίκηση του εξάρχου Ιωσήφ, δίχως τα συλλογικά όργανα (Ιερά Σύνοδο και Μικτό Συμβούλιο) που πρόβλεπε το καταστατικό του 1871. Τυπικά, η μη σύστασή τους οφειλόταν στην άρνηση των οθωμανικών αρχών να επιτρέψουν τη λειτουργία στη δική τους επικράτεια μιας ενιαίας εκκλησιαστικής δομής με τη γειτονική αυτόνομη (επί της ουσίας: ανεξάρτητη) Βουλγαρία· η δημιουργία μιας Ιεράς Συνόδου ειδικά για τις οθωμανικές επαρχίες ήταν επίσης για ένα διάστημα αντικειμενικά αδύνατη λόγω της απουσίας ικανού αριθμού αναγνωρισμένων ιεραρχών³. Από το 1895 και μετά, όταν διαθέτει πλέον 4 τουλάχιστον μητροπολίτες, ο εξάρχος θα ζητήσει επανειλημμένα από την Πύλη την άδεια για να προχωρήσει στη σύσταση των προβλεπόμενων οργάνων –άδεια που θα του δοθεί μόνο μετά τη νεοτουρκική επανάσταση του 1908⁴. Επί της ουσίας, ωστόσο, είναι εμφανές πως έκανε ό,τι μπορούσε για να υπονομεύσει το αίτημά του: άλλοτε ομολογεί πως η πίεση για την προβολή του προέρχεται από τη Σόφια, καθιστώντας το κόκκινο πανί για τους αποδέκτες⁵. άλλοτε το συνδέει υποχρεωτικά με την παραχώρηση κι άλλων επαρχιών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εύρυθμη λειτουργία των σωμάτων, εξηγώντας παράλληλα πως για τον ίδιο η

¹ Сялянов 1933, σ.120. Ο παραγκωνισμός της λαϊκής βούλησης αντανάκλαται και στο ύφος με τον οποίο ανακοινώνονται οι διορισμοί και οι μεταθέσεις των προέδρων από την Εξαρχία. Ενδεικτικά: *Новини*, 30.11.1893, σ.2, και 3.5.1896, σ.2.

² Николов 1989, σ.303.

³ Кирил 1970, σ.208-11· Ъцов 2000, σ.45-7· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.330.

⁴ Για την υποβολή σχετικών αιτημάτων, ενδεικτικά: Екзарх Ъосиф 1992, σ.400-1 (14.1.1897), 597 (11.3.1906) & 659 (24.1.1908)· Георгиев - Трифонов 1994, σ.284-9 (10.3.1906). Η Ιερά Σύνοδος συγκροτήθηκε στις 19.11.1908 και το Μικτό Συμβούλιο μόλις στις 26.4.1911 (Елдьров, 1997, σ.81).

⁵ Екзарх Ъосиф 1992, σ.401.

ικανοποίησή του «έρχεται σε δεύτερο πλάνο»¹. Από ένα σημείο και μετά ο ίδιος εκτιμά, άλλωστε, πως τα συλλογικά όργανα «θα είναι όργανα της βουλγαρικής κυβέρνησης και του πρίγκηπα», περιορίζοντας σημαντικά τα δικά του περιθώρια ελιγμών: «η διοίκηση θα γίνει για μένα με τη σύνοδο δυσκολότερη, δεν είναι προς το συμφέρον μου», σημειώνει το Μάρτιο του 1906 στο ημερολόγιό του, «είναι όμως χρέος μου και μπορεί να είναι καλύτερα για μένα, για την τιμή και την ησυχία μου»². Τον Απρίλιο του 1910, ενώ η σχετική αλλαγή έχει πλέον δρομολογηθεί, οι αντιλήψεις του δε φαίνεται να έχουν αλλάξει: «Αν ήμουν νεότερος, θα μπορούσα να διοικήσω ακόμη 30 χρόνια χωρίς σύνοδο και χωρίς συμβούλιο»³. Στο δικό του πάλι ημερολόγιο, ο βούλγαρος πρέσβης Μιχαήλ Σαράφοφ καταγράφει τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς την αρνητική προδιάθεση του Ιωσήφ «απέναντι στους μητροπολίτες και τα λαϊκά μέλη» του υπό σύσταση Μικτού Συμβουλίου, καθώς «φαίνεται πως του είναι δύσκολο να εργάζεται συλλογικά και νοσταλγεί τον παλιό τρόπο διοίκησης»⁴. Η αντίθεση του προκαθήμενου της Εξαρχίας στο σχηματισμό συλλογικών οργάνων ήταν άλλωστε κοινό μυστικό, τόσο στους ευρωπαϊούς πρεσβευτές που συνομιλούσαν μαζί του (και στους οποίους επικαλούνταν συνήθως τεχνικές δυσκολίες ή επέσειε τον κίνδυνο διάβρωσης των οργάνων από «καταδότες της αστυνομίας»), όσο και στους κατά καιρούς βούλγαρους συνεργάτες του⁵. «Είναι προφανές πως ο έξαρχος θέλει να μιμηθεί τον πάπα και δε δέχεται να μειωθεί η τωρινή ισχύς του με το διορισμό εκκλησιαστικών και λαϊκών συμβούλων», επισήμαινε εύστοχα, ήδη το 1894, ένας βρετανός διπλωμάτης⁶.

Οι εσωτερικές αντιθέσεις και τριβές στα ανώτερα κλιμάκια της Εξαρχίας αποτελούσαν άλλωστε αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα. Εντυπωσιασμένη από την κοινωνική δυναμική του βουλγαρικού κινήματος, η παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία κι αρκετά στελέχη του ελληνικού μηχανισμού τείνουν συνήθως να εξιδανικεύουν την οργάνωση και τη συνοχή της αντίπαλης εκκλησίας, σκιαγραφώντας μια πλασματική εικόνα «στρατιωτών» άψογα εκπαιδευμένων και τυφλά αφοσιωμένων στην εθνική τους υπόθεση: οι εξαρχικοί κληρικοί, γράφει χαρακτηριστικά το 1894 ο πρόξενος Μοναστηρίου Μπέτσος, «διακρίνονται εκ της αμέμπτου περιβολής των, εκ της στάσεώς των, εκ του φανατισμού των, εκ της εμπνεύσεως ήν λαμβάνωσι παρά του Εξαρχου, του μεγάλου τούτου βουλγάρου πατριώτου»⁷. μια δεκαετία μετά, ο ομόλογός του Σπύρος Λεβίδης θεωρεί κι αυτός δεδομένο πως «οι Βούλγαροι Μητροπολίται διακρίνονται δια τον ζήλον και την αυταπάρνησιν αυτών περί την εκτέλεσιν των ανατεθέντων αυτοίς καθηκόντων»⁸. Αρκετά διαφορετική είναι ωστόσο η εικόνα που αποκομίζει κανείς εκ των ένδον, διαβάζοντας τα απομνημονεύματα μικρών και μεγάλων στελεχών του εξαρχικού

¹ Στο ίδιο, σ.402-3.

² Στο ίδιο, σ.596.

³ Στο ίδιο, σ.733.

⁴ Михаил Сарафов, *Дипломатически Дневник 1909-1912*, Σόφια 2008, σ.122.

⁵ Εκθεση Eliot (1894), σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.330-1· Ъоцов 2000, σ.45 & 142-3.

⁶ Εκθεση Eliot (1894), σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.331.

⁷ Βούρη 1999, σ.147.

⁸ Βούρη 1994, σ.333.

μηχανισμού. Στις σελίδες τους παρελαύνουν αρχιερείς μικρόψυχοι, όπως ο Πελαγονίας Γρηγόριος που αρνήθηκε να συνδράμει νομικά υφιστάμενό του δάσκαλο που είχε προβλήματα με την επικύρωση του διπλώματός του, επειδή αυτός όταν διορίστηκε δεν του είχε υποβάλει τα σέβη του¹. νωθοί κι αδιάφοροι όπως ο Διβρών Κοσμάς, που μόνιμα εγκαταστημένος στο Μοναστήρι απαξιούσε ν' ασχοληθεί με τα τεκταινόμενα στην επαρχία του², ή οι Νευροκοπίου Παρίων και Βέλες Αυξέντιος, που απέφευγαν να επισκεφθούν τα χωριά τους μ' αποτέλεσμα να θεριέψει το σερβικό κόμμα³. αυταρχικοί όπως ο Οχρίδας Γρηγόριος, που αρνιόταν επίμονα ν' αποδώσει οποιοδήποτε λογαριασμό ή να συνεργαστεί με την κοινότητα και συμπεριφερόταν υποτιμητικά προς τους παλαιάμαχους του εθνικού κινήματος ντόπιους κληρικούς⁴. αμόρφωτοι και διεφθαρμένοι, όπως ο Οχρίδας κι εν συνεχεία Σκοπίων Συνέσιος⁵. καταχραστές, όπως οι Στρωμνίτης Γεράσιμος και Πελαγονίας Αυξέντιος, που ιδιοποιήθηκαν το χρηματικό απόθεμα της Εξαρχίας το προοριζόμενο για την εξαγορά τουρκικών τσιφλικιών προς όφελος των ακτημόνων για ν' αγοράσουν πολυτελή «ιδιόκτητα σπίτια σε αρκετά ψηλές τιμές»⁶. Την αποκαλυπτικότερη πηγή αποτελεί κι εδώ το ημερολόγιο του ίδιου του εξάρχου Ιωσήφ. Όταν το 1899-1900 η κατάσταση στη Μακεδονία άρχισε να εκτραχύνεται, διαβάζουμε, οι Πελαγονίας Γρηγόριος και Βέλες Αυξέντιος επιδίωξαν να την εγκαταλείψουν για τα ασφαλή μετόπισθεν της Βουλγαρίας «με κάποια εύλογη δικαιολογία»⁷. Ακόμη πιο εντυπωσιακό είναι το πορτραίτο που ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας φιλοτεχνεί το 1907 για τον υφιστάμενό του Σκοπίων Συνέσιο –και, παρεμπιπτόντως, για το ποίμνιο που τον υφίσταται: «Είναι πρώτης ποιότητας ηδονιστής, όλη του τη ζωή μόνο με δασκαλίτσες και γυναίκες καταγινόταν, το μυαλό του ήταν πάντοτε στα βρακιά [...]. Δε φοβάται το Θεό, δε ντρέπεται τον κόσμο, δε φοβάται την πνευματική του ηγεσία γιατί ξέρει πως δε θα τον συμμαζέψουμε. Ο ντόπιος πληθυσμός είναι αδύναμος, για να μπορέσει να τον βάλει στο χρέος του. Είναι ένας ντερέμπεης. Εκτός από τα λεφτά, άλλο Θεό δεν έχει: λεφτά, λεφτά και πάλι λεφτά, λεφτά που ζοδεύει στις γυναίκες και για την παραμικρή αγαθοεργία δεν έχει δώσει 5 παράδες, ούτε θα δώσει. [...] Όσο για την εθνικότητά του, είναι Βούλγαρος, έχει βουλγαρικό αίσθημα, όχι όμως βαθύ πατριωτισμό [...]. Ενώπιον της τουρκικής εξουσίας κάνει καλή φιγούρα, ξέρει πώς να κρατηθεί: κουτσομπόλης καλός είναι και γνωστικός, με κουράγιο κι αποφασιστικός –αυτά του αρκούν. Φαναριώτικη σχολή, πρακτική και πονηριά. [...]. Ο πληθυσμός της επαρχίας είναι χωρικοί, δεν έχει επιφανείς πολίτες, καλλιεργημένους κι ιδεαλιστές ανθρώπους, αλλά ανθρώπους απλοϊκούς, πρόβατα που φοβούνται την εξουσία, χωρίς ηγέτες και δίχως ποιμένα. Με τέτοιο έδαφος, γίνεται αντιληπτό

¹ Карамфилов 2005, σ.27.

² Йоцов 2000, σ.99. Πρβλ. Трайчев 1930, σ.87. Георгиев – Трифонов 1995, σ.326.

³ Трайчев 1930, σ.56. Ο συγγραφέας, δάσκαλος κι εν συνεχεία επιθεωρητής των βουλγαρικών σχολείων, καταγράφει «ως εξαίρεση στους γνωστούς του μητροπολίτες» τον Οχρίδας Βόρι (1911-13), που είχε την «άριστη ιδιότητα για έναν 'καλό ποιμένα'» να επισκέπτετα τακτικά το ποίμνιό του (σ.83).

⁴ Радев 1994, σ.132-3 & 246.

⁵ Трайчев 1930, σ.17. Радев 1994, σ.115-6.

⁶ Лафчиев 1994, σ.104-5 & 111.

⁷ Екзарх Йосиф 1992, σ.462, 471 & 481.

πώς ο σερβισμός βρίσκει έδαφος και ρίχνει σπόρο. Η διανοήσή μας είναι με αρνητικές ιδιότητες, επαναστατική και ηλίθια, δεν ξέρει τι θέλει και ποιος την οδηγεί»¹. Από ρωσική προξενική έκθεση του 1902 διαπιστώνουμε πάντως ότι, αν οι παραπάνω κατηγορίες κατά του Συνέσιου - και ακόμη χειρότερες- αποτελούσαν κοινό τόπο για το ποιμνίό του, τα περί ανυπαρξίας αντιδράσεων εκ μέρους του τελευταίου ήταν το λιγότερο άδικα: «όχι μια φορά στραφήκαμε προς τον έξαρχο με αναφορές καλυμμένες με χιλιάδες υπογραφές, ζητώντας την απομάκρυνση του δεσπότη ο οποίος με τη συμπεριφορά του όχι μόνο χάνει τη λαϊκή αξιοότητα αλλά τσαλαπατά στη λάσπη και την ίδια μας την πίστη», υποστήριξε σε συνεδρίαση της τοπικής βουλγαρικής κοινότητας ο έμπορος και δημογέροντας Άντρο Ντίμκοφ, όμως «ο έξαρχος, ενδιαφερόμενος μόνο για την πολιτική κι όχι να υποστηρίξει την καθαρότητα της πίστης, δε θέλησε να δώσει την παραμικρή σημασία στην έκκλησή μας, παρόλο που η υπόθεση έπρεπε ηθικά να ενδιαφέρει και τον ίδιο»².

Κατά γενική ομολογία, ο ίδιος ο έξαρχος Ιωσήφ βαρυνόταν άλλωστε με εξαιρετικά προβληματικές επιλογές συνεργατών του και, κυρίως, με το συστηματικό κουκούλωμα των καταχρήσεών τους. Ο αρχιλογιστής κι ανεξέλεγκτος διαθέτης των κονδυλίων της Εξαρχίας Κοσταντίν Σελτζοβαλιέφ κατηγορήθηκε π.χ. το 1906 από «όλους τους υπαλλήλους» της ότι «έκαψε το αρχείο για να καταστρέψει τα ίχνη των βρώμικων λογαριασμών του». Όταν ο βούλγαρος διπλωματικός πράκτορας στην Κωνσταντινούπολη ζήτησε την απομάκρυνσή του, ο έξαρχος Ιωσήφ απείλησε με παραίτηση για να μην αποχωριστεί το συνεργάτη του³. Ο πρωτοσύγγελος της Εξαρχίας Βόρις, συγκάτοικος του εξάρχου κι αργότερα μητροπολίτης Οχρίδας, ιδιοποιήθηκε κονδύλι 1.000 περίπου λιρών χωρίς να υποστεί το παραμικρό⁴. Λιγότερο τυχερός, ο σχολικός επιθεωρητής Αναστάς Ναούμοφ απολύθηκε διακριτικά το 1907 όταν διαπιστώθηκε ότι, κατά τη διεύθυνση του Εκπαιδευτικού Τμήματος το 1905-06, άφησε

¹ Στο ίδιο, σ.655-6. Διακριτικότερος, καθώς γράφει για το ευρύ κοινό, ο Τράιτσεφ αναφέρει συνθηματικά πως ο Συνέσιος ήταν «γέρος αλλά ατίθασος σα φρουρός» (Трайчев 1930, σ.17). Ο Ράντεφ, πάλι, επισημαίνει ότι συνοδευόταν από δυο «πολύ όμορφους διάκους»· ο ένας (Νεόφυτος) τον διαδέχτηκε το 1909 ως μητροπολίτης Σκοπίων ενώ ο άλλος, «ημιελληνικής καταγωγής, δεν έκανε καριέρα» (Радев 1994, σ.115). Ενδεικτική της δημόσιας εικόνας του ιεράρχη είναι τέλος η άτυπη ανάδειξή του σε μέτρο σύγκρισης: εν έτει 1907, ο διπλωμάτης Αντρέι Τόσεφ αναφέρει π.χ. ότι και ο Βελεσσών Αυξέντιος «διακατέχεται από ορισμένες από τις ιδιότητες του μπάμπια-Συνέσιου όσον αφορά το γυναικείο φύλο» (Петър Свирачев – Дарина Илиева, «Поверителен доклад от Андрей Тошев по Македонския въпрос от 1907 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 64 [1992], σ.105).

² Σύμβουλος Β. Μασκόφ προς Πρ. Κων/λης, Σκόπια 15.5.1902, No.54, σε Дракул 1995, σ.426. Σύμφωνα με την ίδια έκθεση, ο Ντίμκοφ κατήγγειλε πως «ο Συνέσιος διάγει έκλυτη ζωή, 'σα να είναι κανένας ταβερνιάρης', διατηρεί ανοιχτά κάμποσες ερωμένες και 'γόησες' ταυτόχρονα, βιάζει τις δασκάλες, ενθαρρύνει το λαό σε βιαιότητες κι αταξίες κι όταν -αφού εκληρωθούν οι επιθυμίες του- ο κόσμος μπει στη φυλακή, τότε αυτός δεν κουνάει ούτε δαχτυλάκι όχι μόνο για να τους σώσει ή να πάρει δικηγόρο, αλλά και για την απλή ανακούφιση της μοίρας των φυλακισμένων» (στο ίδιο, σ.423). Μετά τη δημόσια αυτή καταγγελία και την άρνησή του να προσυπογράψει ψήφισμα που υπέβαλε ο Συνέσιος κατά του σέρβου ομολόγου του, ο τολμηρός προεστός υπέστη διώξεις εκ μέρους του μητροπολίτη και των συνεργαζόμενων μαζί του οθωμανών αξιωματούχων (σ.427-8).

³ Ъоцов 2000, σ.145. Πρβλ. Екзарх Ъосиф 1992, σ.602 & 623· Георгиев – Трифонов 1994, σ.272-3. Πρόκειται για την πυρκαγιά που κατέστρεψε στις 6.12.1904 τα γραφεία της Εξαρχίας στο Ορτάκιοϊ, με αποτέλεσμα τη μετεγκατάστασή τους στο Πέραν (Лафчиев 1994, σ.45· Георгиев – Трифонов 1994, σ.220-1). Η προνομακική μεταχείριση του Σελτζοβαλιέφ από τον έξαρχο, σε πείσμα «των φημών» και «της κοινής γνώμης», συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια: Сарафов 2008, σ.96 & 162.

⁴ Екзарх Ъосиф 1992, σ.661-2· Лафчиев 1994, σ.87. Στο ημερολόγιό του ο Ιωσήφ χαρακτηρίζει τον Βόρι «εγκληματία» που «καταχράστηκε την εμπιστοσύνη του», η απαξία αυτή ουδόλως απέτρεψε όμως τη μετέπειτα προαγωγή του σε μητροπολίτη.

λογιστική «τρύπα» 1.000 τουλάχιστον λιρών χωρίς αποδείξεις¹. Απολογούμενος κατ' ιδίαν επ' αυτού, ο ίδιος ο έξαρχος προτιμούσε πάντως να επιρρίπτει την ευθύνη για το χαμηλό επίπεδο των υφισταμένων του μητροπολιτών όχι σε κακή επιλογή αλλά στις αντικειμενικές συνθήκες της νέας εποχής: ενώ μέχρι το 1878 η κυριότερη κι ασφαλέστερη προοπτική επαγγελματικής σταδιοδρομίας για τη βουλγαρική διανοήση ήταν μέσω της εκκλησίας, η ίδρυση βουλγαρικού κράτους άνοιξε νέες -και σαφώς ελκυστικότερες- προοπτικές απασχόλησης, με αποτέλεσμα την έλλειψη μορφωμένων κληρικών².

Στους υπηρεσιακούς κι αυτοβιογραφικούς απολογισμούς τους για το εξαρχικό έργο στη Μακεδονία, τα στελέχη από τη Βουλγαρία δεν περιορίζονται ωστόσο στην καταγγελία μεμονωμένων ατόμων αλλά σκιαγραφούν μια συνολικά προβληματική εικόνα. Απολυμένος από την Εξαρχία λόγω των προσπαθειών του να θωρακίσει θεσμικά το βουλγαρικό σχολικό δίκτυο απέναντι στις παντοειδείς αυθαιρεσίες και καταχρήσεις των κατά τόπους μητροπολιτών, ο επικεφαλής του Εκπαιδευτικού Τμήματος Στέφαν Λαφτσίεφ σκιαγραφεί ένα συμπαγές σώμα ανώτερων κληρικών *«οι οποίοι μόνο ένα σκοπό στη ζωή τους είχαν (όπως όλοι οι μικρής καλλιέργειας άνθρωποι που το κύμα της ζωής από ιδιοτροπία ξέβρασε στις κορυφές), κι αυτός ο σκοπός ήταν η ασυνείδητη ιδιοτελής εκμετάλλευση, υλικά και ζωώδικα, της εξουσίας που τους είχε δοθεί»*³. Εξίσου σοβαρές είναι οι αιτιάσεις για την απροθυμία των περισσότερων ιεραρχών να συνεργαστούν με τα κατά τόπους βουλγαρικά «εμπορικά πρακτορεία», όπως ακριβώς έκαναν και οι πατριαρχικοί συνάδελφοί τους με τα ελληνικά προξενεία. *«Πρέπει εν γένει ν' αναγνωριστεί ότι, με λιγοστές εξαιρέσεις, όσον αφορά τους μητροπολίτες, αρχιερατικούς επιτρόπους και προέδρους κοινοτήτων δε στεκόμαστε καλά στη Μακεδονία»*, διαβάζουμε στην πολυσέλιδη έκθεση του διπλωμάτη Αντρέι Τόσεφ (1907). *«Οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι άνθρωποι αδιάφοροι, νωθροί και σκέφτονται πριν απ' όλα την προσωπική τους ησυχία. Με τα πρακτορεία μας είναι σχεδόν πάντα και παντού σε κρυφό, αν όχι εμφανή ανταγωνισμό. Πολλοί απ' αυτούς φτάνουν μέχρι του σημείου να αρνούνται στους πράκτορές μας κάθε διευκόλυνση, ιδίως στη συγκέντρωση στοιχείων είτε για τις εκκλησιαστικές-σχολικές υποθέσεις μας είτε για άλλα κοινωνικά ή οικονομικά ζητήματα, για τα οποία θα μπορούσαν να συγκεντρώσουν ακριβέστατα στοιχεία χάρη στους αντιπροσώπους τους παντού στην ενδοχώρα»*⁴.

Σε διαφορετικό επίπεδο, παρόμοια κριτική για το μορφωτικό ή το «εθνικό» επίπεδό του δέχεται και ο κατώτερος κλήρος, τόσο ο εξαρχικός όσο και ο πατριαρχικός. Σε αντίθεση με τους αρχιερείς, που σε μεγάλο ποσοστό προέρχονται εκτός Μακεδονίας, οι απλοί παπάδες -

¹ Лафчиев 1994, σ.26-7. Екзарх Йосиф 1992, σ.615-6, 623 & 661. Μετά τη δρομολόγηση των ανακρίσεων, ο Ναούμοφ ισχυρίστηκε ότι διέθεσε τα χρήματα για την εξαγορά οθωμανών αξιωματούχων και τον τερματισμό ανακρίσεων σε βάρος της Εξαρχίας, δίχως όμως να ενημερώσει ούτε τον έξαρχο ούτε τους αντικαταστάτες του· ατύπως, η διασπάθιση αποδόθηκε στο πάθος του για τη χαρτοπαιξία. Σε κάθε περίπτωση, το ποσό των 1.000 λιρών ήταν υπερβολικά μεγάλο: η θεσμοποιημένη π.χ. εξαγορά του οθωμανού επιθεωρητή των βουλγαρικών σχολείων Χαλίλ εφέντη, για να μην ελέγχει το περιεχόμενο των κρίσιμων μαθημάτων της Ιστορίας, της Γεωγραφίας και της Βουλγαρικής Φιλολογίας, δεν ξεπερνούσε τις 25 λίρες το χρόνο (Лафчиев 1994, σ.61-3).

² Лафчиев 1994, σ.74-7.

³ Στο ίδιο, σ.113.

⁴ Свирачев – Илиева 1992, σ.105.

ιδίως των χωριών- επιλέγονται κατά κανόνα μεταξύ των κατοίκων της γενέτειράς τους ή διαδέχονται τους (επίσης ιερείς) γονείς τους. Η απουσία σταθερής μισθοδοσίας καθιστά το επάγγελμα του ιερέα λιγότερο ελκυστικό απ' αυτό του δασκάλου· παραμένει ωστόσο πολύ πιο ασφαλές απέναντι στην αυθαιρεσία των οθωμανικών αρχών αλλά και των μητροπολιτών (αφού η θητεία του ιερέα είναι ισόβια κι όχι ενιαύσια, όπως του δασκάλου), ενώ αισθητά πιο περιορισμένα είναι και τα μορφωτικά προαπαιτούμενά του. Η συνδρομή όλων αυτών των παραγόντων καταλήγει στη διαμόρφωση ενός επαγγελματικού στρώματος, τα πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του οποίου στοιχειωδώς μόνο διαφοροποιούνται από εκείνα της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού.

«Άπας ο εν Μακεδονία κατώτερος κλήρος, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι απλοϊκός, αμαθής και αγροίκος· ένεκα δε της αγροικίας και της αμαθείας του καθίσταται πολλαχού αμφίρροπος ως προς την εθνικήν συνείδησίν του», διαπιστώνει το Σεπτέμβριο του 1883 ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης Πέτρος Λογοθέτης, εκτιμώντας ταυτόχρονα ότι οποιαδήποτε προσπάθεια για δραστική βελτίωση αυτού του επιπέδου είναι όχι μόνο καταδικασμένη ν' αποτύχει, αλλά και θα δημιουργήσει πρόσθετα προβλήματα. *«Εάν υποτεθή ότι προσλαμβάνονται πολλαχόθεν της Μακεδονίας νέοι πεπροκομμένοι δια του δώρου της ευφυίας και μορφωθέντες εν τινι των μεγάλων εθνικών κέντρων»*, εξηγεί, *«είναι αναμφίβολον ότι αποστελλόμενοι εις διάφορα της Μακεδονίας μέρη δεν θα ευδοκιμήσωσι, διότι οι πανταχού αυτής υπάρχοντες αγροίκοι ιερείς, φοβούμενοι απώλειαν των ενοριακών αυτών θέσεων, θα καταρραδιουργήσωσιν αυτούς ενώπιον της Εγχωρίου Εξουσίας ως επιβουλευομένους τα καθεστώτα, όπως επιτύχωσι της απελάσεως αυτών εκ των χωριών και κομποπόλεων»*. Η ίδια μοίρα περιμένει και την ενδεχόμενη *«αλλαχόθεν αποστολήν ιερέων, διότι ούτοι όσον δεξιώς και αθορύβως αν υποτεθή ότι θα εργασθώσι, θα παρέχωσι πάντοτε ταις τοπικαίς αρχαίς υπονίαις ότι είναι πτηνά έξεδρα, ελθόντα προς εκπλήρωσιν ξένου τινός πολιτικού σκοπού»* και *«θα διαβάλλονται υπό των οργάνων των αντιπάλων ημών ενώπιον των τοπικών αρχών ως πρόσωπα ύποπτα»*. Το μόνο που μένει είναι ως εκ τούτου ο προσεταιρισμός και η αξιοποίηση του υφιστάμενου, προβληματικού δυναμικού: *«δεν υπολείπεται ημίν ή να χειραγωγώμεν επιτηδείως και δεξιώς τους υπάρχοντας ιερείς, ποιούμενοι εν ταυτώ επιτοπίως και δυνατήν τινα βελτίωσιν της καταστάσεως αυτών μη προσκρούουσιν εις τας τοπικάς εθνικάς ανάγκας»*¹. Στις ίδιες ακριβώς εκτιμήσεις, σε τόνο αντικειμενικά κάπως πιο απολογητικό, θα προβεί τον επόμενο μήνα και ο πατριάρχης Ιωακείμ. *«Περί του ενοριακού κλήρου της Μακεδονίας»*, γράφει στον έλληνα πρεσβευτή, *«ούτε καταλλήλους ατυχώς και ικανούς έχω να διαθέσω δια τας ενοριακάς ανάγκας των τοσούτων μυριάδων χωριών της Μακεδονίας, απάντων αλλογλώσσων· αν δε*

¹ Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 27.9.1883, αρ.1256, σε Χρήστος Καρδαράς, «Συμβολή στη μελέτη της δράσης του Γενικού Προξένου Θεσσαλονίκης Πέτρου Λογοθέτη (1881-1885)», *ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1994, σ.425-6.

στρατολογήσω τους τυχόντας, εις μάτην ο κόπος και το αργύριον· λυπηρόν αλλ' αληθές»¹. Και η δική του πρόταση κινείται, ως εκ τούτου, στο ίδιο μήκος κύματος με αυτή του Λογοθέτη: «Ο ιερεύς και ο κοτζάμπασης του χωριού είναι η βάση της όλης ενεργείας και το κυριωδέστερον μέρος της επιτυχίας», οπότε πρέπει «επ' αμοιβή να διατηρώσι φανατικώς το εκκλησιαστικόν καθεστώς και το ελληνικόν σχολείον»². Η στρατηγική αυτή, του «επ' αμοιβή» προσεταιρισμού, θα παραμείνει μέχρι τέλους η σπονδυλική στήλη της ελληνικής προσπάθειας για ανάσχεση των αντίπαλων προπαγανδών στο μακεδονικό χώρο, με ευνόητες επιπτώσεις όσον αφορά το επίπεδο του επιλεγόμενου προσωπικού: ακόμη και το 1904, μια επαρχική πόλη όπως η Γευγελή έχει «εντελώς απαιδεύτους» πατριαρχικούς ιερείς, «εκ των οποίων ο μιν εις μέχρι της στιγμής της χειροτονίας του επαγγέλλετο τον αμαζηλάτην, ο δε έτερος τον καφεπόλην»³. Στα αρχεία που μελετήσαμε στάθηκε πάντως αδύνατος ο εντοπισμός οποιασδήποτε στατιστικής αποτύπωσης των μορφωτικών ή άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών του πατριαρχικού κλήρου της περιοχής, ώστε να υπάρξει κάποια ποσοτική τεκμηρίωση των παραπάνω εκτιμήσεων⁴.

Σαφώς πλουσιότερα δεδομένα έχουμε για τον κατώτερο κλήρο της Εξαρχίας, χάρη στις λεπτομερείς στατιστικές που υπέβαλαν κάθε χρόνο οι κατά τόπους μητροπολίτες, αρχιερατικοί επίτροποι και σχολικοί επιθεωρητές. Μια συγκεντρωτική καταγραφή του 1912, στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, καταμετρά 1.216 ιερείς σε όλη την οθωμανική Μακεδονία και Θράκη. Απ' αυτούς, σχεδόν τα δυο τρίτα (789 ή 64,9%) έχουν «πρωτοβάθμια» μόνο μορφωση, η συντριπτική δε πλειοψηφία των υπολοίπων (350 ή 28,8%) «ενδιάμεση»· «δευτεροβάθμια» παιδεία έχει μόλις το 6,3% (77 ιερείς), ενώ δεν υπάρχει ούτε ένας απλός κληρικός με ανώτερη⁵. Ακόμη πιο διαφωτιστικά είναι τα επιμέρους διαθέσιμα στοιχεία διαφόρων επαρχιών. Από τους 13 εξαρχικούς ιερείς του καζά Στρώμνιτσας το 1896, μόνο ο ένας (κάτοικος της πόλης και πρώην χρυσοχόος το επάγγελμα) φέρεται να έχει φοιτήσει σε τριτάξιο ημιγυμνάσιο· επτά είναι πρώην γεωργοί, 2 σαμαράδες, 1 έμπορος, 1 ράφτης κι 1 δάσκαλος –ακόμη κι ο τελευταίος καταγράφεται ωστόσο ως απόφοιτος του (στοιχειώδους) σχολείου του χωριού του και μόνο⁶. Από τους 65 ιερείς της εκκλησιαστικής επαρχίας Θεσσαλονίκης το 1910, μόλις οι 11 έχουν περάσει έστω και για μια χρονιά από δευτεροβάθμιο σχολείο (Ημιγυμνάσιο, Γυμνάσιο, Ιερατική Σχολή), ελληνικό ή βουλγαρικό, και άλλοι 3 από δευτεροβάθμια βουλγαρική Παιδαγωγική Σχολή· 15 έχουν φοιτήσει σε κανονικό πρωτοβάθμιο σχολείο ενώ 24 είναι

¹ Καρδαράς 1998, σ.225.

² Στο ίδιο, σ.214.

³ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, «Δευτέρα έκθεσις περί των διαμερισμάτων Γενιτσών-Γευγελής», Εν Σέρραις 21.5.1904, αρ.10, εμπιστευτική, σ.36-7.

⁴ Κατά πάσα πιθανότητα, τέτοιου είδους στατιστικά στοιχεία δεν συγκεντρώνονταν καν από το μηχανισμό του Πατριαρχείου. Στη διαθέσιμη π.χ. αναλυτική καταγραφή του περιεχομένου των κωδίκων της μητρόπολης Νευροκοπίου απουσιάζει η παραμικρή σχετική αναφορά (Βασίλειος Λαούρδας, *Η Μητρόπολις Νευροκοπίου, 1900-1907*, Θεσ/νίκη 1961, σ.227-70).

⁵ Jordan Kolev, «The Bulgarian Exarchate as a national institution and the position of the clergy (1878-1912)», *Études Balkaniques*, 2 (1991), σ.53. Πρβλ. Елдъров 1997, σ.85.

⁶ Петко Балджиев, «Списъци на българските свещеници в струмишка каза - струмишка епархия, 1896 г., и в солунска епархия, 1910 г.», *Църковно-Исторически Архив*, 1 (1981), σ.142-3.

απόφοιτοι παραδοσιακών σχολείων του νάρθηκα (килийни училища) ή γνωρίζουν οριακά γραφή και ανάγνωση –κατηγορίες στις οποίες λογικά ανήκουν κι οι υπόλοιποι 12, για τους οποίους απλά πληροφορούμαστε ότι πέρασαν από το (απροσδιόριστης κατηγορίας) ελληνικό ή βουλγαρικό σχολείο του χωριού τους. Το 78,5% του όλου δυναμικού έχει ως εκ τούτου, στην καλύτερη περίπτωση, στοιχειώδη μόνο παιδεία¹. Ακόμη πιο πρωτόγονη κατάσταση επικρατεί στη γειτονική επαρχία Βοδενών όπου, σύμφωνα με την έκθεση του εξαρχικού διευθύνοντος για το 1909, «εξαιρέσει λίγων, μετρημένων στα δάχτυλα, όλοι οι ιερείς είναι με μοναστηριακή παιδεία στην ελληνική γλώσσα, εκτελούν μηχανικά τη λειτουργία κι εξισώνονται με τη μάζα» του πληθυσμού· μετά την προσχώρησή τους στην Εξαρχία, «πολλοί απ' αυτούς παλεύουν να μάθουν την εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα, όμως σ' αυτό τους εμποδίζει η γενική έλλειψη βιβλίων εκκλησιαστικής σλαβικής παντού στις εκκλησίες»². Απόφοιτοι «μοναστηριακών» και πρωτοβάθμιων σχολείων ή παντελώς αυτοδίδακτοι είναι επίσης το 1911 τα δυο τρίτα των εξαρχικών ιερέων της επαρχιών Πελαγονίας³ και του καζά του Κίτσεβο⁴. Την εικόνα αυτή συμπληρώνουν οι υπηρεσιακές αποτιμήσεις για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτού του δυναμικού. Τυπικό δείγμα από την ετήσια έκθεση του 1911 για τη μητρόπολη Πελαγονίας: «Η συντριπτική πλειοψηφία των ιερέων της επαρχίας εκτελούν επιμελώς από τυπικής πλευράς τις λειτουργικές τους υποχρεώσεις [...]. Με μεμονωμένες μόνο εξαιρέσεις, στους περισσότερους ιερείς απουσιάζει όμως πραγματική συνείδηση λειτουργήματος, αφοσίωση στο αξίωμα διαποτισμένη από τη συνείδηση του ποιμαντικού χρέους και των ευθυνών που απορρέουν απ' αυτό. Η αιτία γι' αυτό το θλιβερό γεγονός είναι ότι ο κλήρος έχει χαμηλή κουλτούρα, χωρίς επαρκή εκπαίδευση και προετοιμασία. Δεν κάνει τίποτα για την αυτομόρφωσή του και, ευθυγραμμισμένος σχεδόν με τη μάζα των χωρικών, βλέπει το αξίωμά του σαν ένα συνηθισμένο επάγγελμα, σαν μέσο διατροφής. Επιπλέον οι περισσότεροι απ' αυτούς ασπάστηκαν την ιερωσύνη όχι από πραγματική κλίση προς αυτήν, όχι από συνειδητή κλίση προς το ποιμαντικό λειτούργημα, αλλά απλά και καθαρά για βιοπορισμό. Εξ ου και δεν ενθουσιάζονται από υψηλότερους σκοπούς. Ευτυχή εξαίρεση αποτελούν λιγοστοί πιο μορφωμένοι και συνειδητοί ιερείς οι οποίοι, διαποτισμένοι από το χρέος της εθνικής συνείδησης κάθε στιγμή, εμφανίζονται ως αληθινοί φρουροί για την προστασία των εθνικών συμφερόντων από τις παντοδύναμες ραδιουργίες και βλέψεις των εχθρικών προπαγανδών»⁵. Όταν αυτό το επίπεδο διαπιστώνεται στις παραμονές

¹ Στο ίδιο, σ.144-7.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.403, л.122-3, Противерей Тома Николов, «Рапорт за състоянието на Воденска Епархия през 1909 година», Воден 29.3.1910.

³ 50 ιερείς σε σύνολο 73. Απ' τους υπόλοιπους 23, οι 19 είχαν βγάλει κάποιες τάξεις Ημιγυμνασίου ή Γυμνασίου, 3 είχαν παρακολουθήσει άτυπα μαθήματα στην πρωτοβάθμια Ιερατική Σχολή Σκοπίων κι 1 είχε φοιτήσει σε Ιερατική Σχολή (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.165, «Годишен отчет за състоянието на Пелагонийската епархия през 1910/11 учебна година», Битоля 31.10.1911).

⁴ 18 ιερείς σε σύνολο 26. Άλλοι 3 ήταν απόφοιτοι της Α' ή Β' τάξης Ημιγυμνασίου και 3 είχαν περάσει από κάποια Ιερατική Σχολή (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.9, Нишавски Епископ Иларион, «Общ годишен рапорт за състоянието на църковно-училищното дело в Кичевския духовен район, Дебърска епархия», Кичево 31.8.1911, No1098).

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.166, «Годишен отчет за състоянието на Пелагонийската епархия през 1910/11 учебна година», Битоля 31.10.1911.

των Βαλκανικών πολέμων, ύστερα από τρεις δεκαετίες συστηματικής εκπαιδευτικής διείσδυσης, εύκολα μπορεί κανείς να φανταστεί την κατάσταση που επικρατούσε πριν από τη δρομολόγηση αυτής της τελευταίας.

Το επίπεδο τέλος των εισοδημάτων του κατώτερου κλήρου φαίνεται να παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις, όχι μόνο μεταξύ πόλης και χωριού αλλά και από περιοχή σε περιοχή, καθώς οι παπάδες κατά κανόνα «*συντηρούνται αποκλειστικά από τον πληθυσμό που εξυπηρετούν*». Το 1911 στην επαρχία Πελαγονίας αυτό σήμαινε ετήσια έσοδα 50-80 λιρών στις πόλεις ή τα πεδινά χωριά και 20-60 λιρών στα ορεινά¹. Στην επαρχία Βοδενών, αντίθετα, όπου οι ιερείς συντηρούνταν «*από τα τυχερά και ετήσια πληρωμή σε είδος, 20-30-40 οκάδες τροφή το χρόνο ανά σπίτι*», τα ετήσιο εισόδημά τους το 1909 δεν ξεπερνούσε τις 25 λίρες στην πόλη και τις 15 λίρες στα χωριά· ήταν, ως εκ τούτου, αναγκασμένοι «*να καλλιεργούν τη γη και να τρέφουν μεταξοσκώληκες, όπως ο ίδιος ο πληθυσμός*»².

Οι συχνές μεταπηδήσεις κατώτερων κληρικών από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία (και τούμπαλιν) καθιστούν άλλωστε αδιανόητη οποιαδήποτε ποιοτική διαφοροποίηση του δυναμικού των δυο εκκλησιών. Από τους 13 εξαρχικούς ιερείς του καζά Στρώμνιτσας το 1896, οι 5 είχαν χειροτονηθεί ως πατριαρχικοί· το ίδιο και 20 από τους 65 ιερείς της επαρχίας Θεσσαλονίκης το 1910, όπου συναντάμε επίσης 6 πρώην ουνίτες³. Στην επαρχία Βοδενών το 1909 η συντριπτική πλειοψηφία των εξαρχικών ιερέων προέρχεται από τις τάξεις του Πατριαρχείου, γεγονός που προκαλεί έντονες αμφιβολίες στον άμεσο προϊστάμενό τους πρωθυερέα Τόμα Νικόλοφ για την όποια συμβολή τους στο έργο της εθνικής διαμόρφωσης και διαπαιδαγώγησης: «*Εθνική συνείδηση μπορεί να υποτεθεί μόνο τους ιερείς που τέλειωσαν βουλγαρικό σχολείο και χειροτονήθηκαν από βουλγάρους αρχιερείς. Με τη διανοητική κατάσταση του κλήρου που περιγράψαμε πιο πάνω δε μπορεί να γίνει εν γένει λόγος για εθνική συνείδησή του, δε μπορεί ακόμη ν' απαλλαγεί από τις επιρροές του ελληνισμού τον οποίο υπηρετούσε μέχρι χθες*»⁴.

Άρση του σχίσματος:

Ορατή στις παραπάνω γραμμές, η περιχαράκωση των ηγετικών στελεχών των δυο εκκλησιών εντός των διαχωριστικών γραμμών που χάραξε το σχίσμα του 1872 επιβεβαιώνεται επίσης πανηγυρικά από τις εξελίξεις στο κεντρικό επίπεδο –συγκεκριμένα, από την αποτυχία των επανειλημμένων προσπαθειών του ρωσικού παράγοντα να επιβάλει την άρση του σχίσματος με αμοιβαίες παραχωρήσεις. Κεντρική ιδέα του εγχειρήματος συνιστούσε η αποκατάσταση της ενότητας της βαλκανικής Ορθοδοξίας υπό ρωσική ηγεμονία, με περιορισμό

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.163, όπ.π.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.403, л.122-3, όπ.π.

³ Балджиев 1981, σ.142-7.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.403, л.123, όπ.π.

της εδαφικής δικαιοδοσίας της Εξαρχίας στην απελευθερωμένη Βουλγαρία (κι απομάκρυνση του εξάρχου απ' την Κωνσταντινούπολη) έναντι της θεσμοθέτησης ορισμένων «εθνικών» δικαιωμάτων για το βουλγαρικό πληθυσμό της οθωμανικής Μακεδονίας και Θράκης εντός Πατριαρχείου¹.

Μια πρώτη απόπειρα προς αυτή την κατεύθυνση σημειώθηκε όπως είδαμε στις αρχές της δεκαετίας του 1880, προτού η Πύλη αναγνωρίσει επίσημα την παρουσία του εξάρχου στην πρωτεύουσά της. Ο επόμενος γύρος θα σημειωθεί το 1895-96, παράλληλα με την αποκατάσταση των σχέσεων ανάμεσα στη Ρωσία και το βουλγαρικό θρόνο. Η εναρκτήρια επαφή έγινε από το βούλγαρο γιατρό της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (και γαμπρό του πατριαρχικού προύχοντα της Θεσσαλονίκης, Χατζηλαζάρου) Βασίλ Καρακανόφσκι προς τον έλληνα πρέσβη Μαυροκορδάτο κι ακολούθησαν παρόμοιες βολιδοσκοπήσεις του έλληνα γιατρού του σουλτάνου Καραθεοδωρή από τη βουλγαρική κυβέρνηση και του Μαυροκορδάτου από το βούλγαρο ομόλογό του· οι ουσιαστικές διαπραγματεύσεις σημειώθηκαν ωστόσο στο πλαίσιο -και το περιθώριο- της επίσημης επίσκεψης του Φερδινάνδου στη βασιλεύουσα, την άνοιξη του 1896. Η επίσημη ρωσική εισήγηση συμπυκνώθηκε τελικά στην άρση του σχίσματος, τον περιορισμό της δικαιοδοσίας της Εξαρχίας στη Βουλγαρία και την εγκατάσταση του εξάρχου στη Σόφια, με αντάλλαγμα την εκλογή βουλγάρων μητροπολιτών στις επαρχίες με βουλγαρική πλειοψηφία και βουλγάρων επισκόπων (με αποκλειστική δικαιοδοσία πάνω στο βουλγαρικό ποίμνιο) όπου αυτό αποτελούσε μειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού². Τελικά, η πρόταση απορρίφθηκε απ' όλους τους ενδιαφερόμενους. Στη συνάντησή του με το Φερδινάνδο (24.3.1896), ο πατριάρχης Άνθιμος Ζ΄ απαίτησε την προληπτική κατάργηση του ιδρυτικού φερμανιού της Εξαρχίας ως προϋπόθεση για την έναρξη οποιωνδήποτε επίσημων συνομιλιών· η ανελαστική στάση του, που οδήγησε στην κατάρρευση των διαπραγματεύσεων, πρόκυψε από προηγούμενη συνεννόησή του με την ελληνική πρεσβεία, που ανησυχούσε για το ενδεχόμενο πατριαρχικών «*παραχωρήσεων πέραν του δέοντος επιβλαβών υπό πολιτικήν έποψιν*» και άρσης του σχίσματος «*από αφετηρίας πανσλαβιστικής*»³. Η πάση θυσία διατήρηση του σχίσματος θεωρούνταν άλλωστε από τους έλληνες προξένους της Μακεδονίας *conditio sine qua non* για την προστασία των εθνικών συμφερόντων στην περιοχή⁴. Εξίσου (αν όχι περισσότερο) αρνητική απέναντι στο ρωσικό σχέδιο υπήρξε όμως και η άλλη πλευρά –για την ακρίβεια, το τμήμα της εκείνο που προοριζόταν να θυσιαστεί στο βαθμό της αποκατάστασης της πανορθόδοξης

¹ Αναλυτικά γι' αυτές τις διαπραγματεύσεις: Kofos 1984, σ.358-68· Σφέτας 2008, σ.226-35 & 269-75· Снегаров 1929, σ.10-7· Пасков Илия – Билярски Цочо, «Документи за някои страни от дейността на Екзарх Йосиф I след 1901 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 46 (1983), σ.131-47.

² Σφέτας 2008, σ.231· Екзарх Йосиф 1992, σ.382.

³ Για την ανελαστικότητα του Άνθιμου: Kofos 1984, σ.363. Για τη συνεννόηση: Σφέτας 2008, σ.228. Στελέχη της ρωσικής πρεσβείας εξακολούθησαν πάντως να πιστεύουν πως το Πατριαρχείο ήταν πιθανό τελικά ν' αποδεχθεί το σχέδιο έναντι ρωσικής οικονομικής βοήθειας, καθώς «*από υλική άποψη έχει πολύ καταπέσει*» (Екзарх Йосиф 1992, σ.390).

⁴ Kofos 1984, σ.360· Σφέτας 2008, σ.234-5.

«οικουμενικότητας». Το ημερολόγιο του εξάρχου Ιωσήφ είναι αποκαλυπτικό για τον αγώνα δρόμου που ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας πραγματοποίησε εκείνες τις μέρες, επισκεπτόμενος τη μια πρεσβεία μετά την άλλη, για ν' αποτρέψει αυτό το διακανονισμό¹. Ακόμη πιο οργισμένες ήταν οι αντιδράσεις των εξαρχικών κοινοτήτων της Μακεδονίας, που κατήγγειλαν ανοιχτά τον υπό συζήτηση συμβιβασμό σαν «ξεπούλημα»², ενώ ο γραμματέας της Εξαρχίας Σόποφ εξέδωσε ειδικό φυλλάδιο όπου καταδίκασε το όλο σχέδιο σαν προβοκάτσια εκπορευόμενη από τους «εχθρούς του Σλαβισμού και της ρωσικής επιρροής στη Βουλγαρία»³. Η επιχειρηματολογία όλων αυτών των αντιδράσεων εστιάζεται ως επί το πλείστον στην άρνηση της εκ νέου υπαγωγής των «Μακεδόνων Βουλγάρων» στο Φανάρι, με παράλληλο τονισμό της απουσίας οποιασδήποτε θρησκευτικής ή άλλης ουσίας του σχίσματος. Από την ανάγνωση των εν λόγω κειμένων διαπιστώνουμε πως ο σκληρός πυρήνας του εξαρχικού μηχανισμού, στο επίπεδο τουλάχιστον της οργανωμένης βάσης, βίωσε την όλη διαπραγμάτευση αφ' ενός μεν ως άμεση απειλή για το θεσμικό status που είχε διασφαλίσει με τους αγώνες των τελευταίων δεκαετιών (και το οποίο θα έπρεπε να επαναδιαπραγματευθεί εξαρχής στο νέο καθεστώς) κι αφ' ετέρου ως ευθεία προσβολή των νεωτεριστικών ιδεών που είχε αναγκαστικά ενστερνιστεί και προβάλλει μετά το 1872, ως απάντηση στην κήρυξη του σχίσματος. Η νεωτερικότητα αυτή αντανακλάται ακόμη και στην ολοκληρωτικά «εθνοποιημένη» (και κάθε άλλο παρά «εκκλησιαστική») επιχειρηματολογία των ηγετικών στελεχών της Εξαρχίας: «Όλα αυτά είναι πολύ καλά, αλλά προϋποθέτουν πως το Πατριαρχείο θα παραμείνει ελληνικό, όργανο του Ελληνισμού, προαιώνιος εχθρός της βουλγαρικής εθνότητας, κι αυτή η προϋπόθεση είναι αδιανόητη», απαντά λ.χ. ο Ιωσήφ στο ρώσο πρέσβη Νελίντοφ, κατά την πιο κρίσιμη συνομιλία τους (25.3.1896). «Δεν υπάρχει καμιά εγγύηση για την ανάπτυξη και την πρόοδο της εθνότητας μας, αν δεν είναι κάτω από την πνευματική δικαιοδοσία της Εξαρχίας»⁴. Ο Σόποφ πάλι τονίζει πως στο όλο σχέδιο προβλέπονται μεν κάποιοι ιεράρχες σλαβόγλωσσοι ή βουλγαρικής καταγωγής, όμως «δε λέγεται τίποτα για βουλγαρικά σχολεία και δασκάλους, για βουλγαρική γλώσσα στις εκκλησίες», τα ζητήματα δηλαδή στα οποία συμπυκνωνόταν πλέον η εθνική αποστολή (αν όχι ο λόγος ύπαρξης) μιας αυτοτελούς βουλγαρικής εκκλησίας⁵. Τελικά, τόσο η κυβέρνηση της Σόφιας όσο και η ρωσική διπλωματία κι εκκλησία υποχώρησαν μπροστά στον κίνδυνο να χάσουν δια παντός τα στρατηγικά τους ερείσματα στο εσωτερικό του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού⁶.

Σαφώς μικρότερης εμβέλειας υπήρξε η τρίτη κατά σειρά ζύμωση για άρση του σχίσματος, μετά την επανεκλογή στον πατριαρχικό θρόνο του «οικουμενιστή» Ιωακείμ Γ΄

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.382-8.

² Αποσπάσματα τηλεγραφημάτων σε Снегаров 1929, σ.15-6.

³ Атанас Шопов, *Въпроса за водиганието на схизмата*, Σόφια 1896 (εδώ, σ.26-8).

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.382.

⁵ Шопов 1896, σ.14. Η ίδια επιχειρηματολογία είχε αναπτυχθεί ψευδώνυμα από το Σόποφ και στο βασικό φυλλάδιο της Εξαρχίας, μια δεκαετία νωρίτερα: Οφέικωφ 1885, σ.81-90.

⁶ Екзарх Йосиф 1992, σ.388· Σφέτας 2008, σ.232-3.

(1901). Δημοσιεύματα στο ρωικό Τύπο για διεξαγωγή διαπραγματεύσεων κι επικείμενη συνεννόηση διαψεύστηκαν επίσημα από την Εξαρχία σαν «φήμες χωρίς την παραμικρή βάση»¹. Από το ημερολόγιο του εξάρχου δεν προκύπτει άλλωστε οποιαδήποτε σχετική διαπραγμάτευση², ενώ οι θέσεις των δυο πλευρών παρέμειναν αμετακίνητες. Αναλυτικό υπόμνημα του Αθανάσιου Ευταξία που κοινοποιήθηκε στο νέο πατριάρχη ως συμπύκνωση των απόψεων της επίσημης Αθήνας αντιμετώπιζε π.χ. το σχίσμα σαν ένα σωτήριο «ηθικό φραγμό» στη σλαβική επέκταση κι έθετε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την άρση του τον εκ των προτέρων αποκλεισμό της σλαβόγλωσσης εκκλησιαστικής λειτουργίας στα νότια της γραμμής Νευροκόπι-Μελένικο-Στρώμνιτσα-Τσέρνα-Μονστήρι-Οχρίδα, στο «ρεαλιστικό» με άλλα λόγια όριο των ελληνικών βλέψεων³. Εξίσου σταθερός, ο εξάρχος Ιωσήφ θα επαναλάβει κι αυτός τον Ιούλιο του 1901 στον αυστριακό πρεσβευτή το σκεπτικό του, σύμφωνα με το οποίο «οι Βούλγαροι στο τουρκικό δε μπορούν να έχουν άλλη εγγύηση για την εθνική τους ανάπτυξη παρά μόνο μια βουλγαρική Εξαρχία ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο, ό,τι ακριβώς δε θέλουν οι Έλληνες»⁴.

Πολύ λιγότερο φιλόδοξη, η απαίτηση του Πατριαρχείου για εξωτερική διαφοροποίηση του εξαρχικού κλήρου από τον «ορθόδοξο» θα έχει κι αυτή την ίδια τύχη. Ήδη από την επαύριο του σχίσματος, ιεράρχες όπως ο Στρωμνίτης Ιερόθεος τόνιζαν την «ανάγκη επιβολής διακριτικού τινος σημείου εις τον σχισματικόν κλήρον», υποστηρίζοντας ότι σε διαφορετική περίπτωση «το σχίσμα είναι ακατάληπτόν τι και απίστευτον, φόβος δε μη και οι εναπομένοντες περιπέσωσι δια του χρόνου λεληθότος εις την πλάνην»⁵. Το αίτημα γι' αυτή την αλλαγή υποβάλλεται σταθερά από το Φανάρι στις διαπραγματεύσεις του με την Πύλη και τη ρωσική πρεσβεία κατά τη δεκαετία του 1870⁶, επαναφέρεται από τον Ιωακείμ Γ' τον Ιανουάριο του 1880⁷ κι εξακολουθεί να προβάλλεται τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1890, κατά τις ζυμώσεις που προηγούνται της έκδοσης των βερατιών για τους εξαρχικούς μητροπολίτες⁸. «Η απαγόρευση του παραδοσιακού ενδύματος στο βουλγαρικό κλήρο και η επίσημη απόδοση στην εκκλησία του του χαρακτηρισμού 'σχισματική' θα είχαν σοβαρές συνέπειες», επισημαίνει ένας διεισδυτικός ξένος παρατηρητής, εκτιμώντας πως «οι φανατικοί και τυπολατρικοί πληθυσμοί» θ' αντιμετώπιζαν αρνητικά μια τέτοια οφθαλμοφανή τομή ως προς τις εκκλησιαστικές τους παραδόσεις⁹. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος που ακόμη και η ουνίτικη εκκλησία, μαζί με τη

¹ Снегаров 1929, σ.16-7' Пасков – Билярски 1984, σ.121-4.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.493-4, 496 & 500.

³ Kofos 1984, σ.365' Σφέτας 2008, σ.273.

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.494.

⁵ Γεδεών 1908, σ.474.

⁶ Игнатиев 2009, σ.634-6 & 792' Натанаил 1909, σ.58.

⁷ Καρδαράς 1998, σ.88-9.

⁸ Βούρη 1999, σ.131-3 & 146-8' Σφέτας 2008, σ.177 & 194' Bérard 1987, σ.151' Пандев 1986, σ.22' Yosmaoğlu-Turner 2005, σ.164-5' *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/νη) 30.9.1886, σ.450, και 21.7.1890, σ.226-7' ΑΣτΔ/28/174, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 22.7.1890.

⁹ Bérard 1987, σ.351. Βλ. επίσης τις σχετικές παρατηρήσεις ενός παλαιάμαχου έλληνα προξένου (ΑΣτΔ/28/33, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 9.11.1887, αρ.1419) αλλά και τις διαπιστώσεις του Πολυανής Ιωακείμ (1891) για τις επιπτώσεις της ενδυματολογικής ομοιότητας στον παρασυρμό των «απλών» κατοίκων της επαρχίας του από

διατήρηση του ορθόδοξου εκκλησιαστικού τυπικού, απέφυγε οποιαδήποτε διαφοροποίηση στο σχήμα των ιερών της¹. Το πατριαρχικό αυτό αίτημα ουδέποτε έγινε ωστόσο δεκτό από την Πύλη, κατά πάσα πιθανότητα επειδή ακριβώς θα υπονόμεινε την επιδιωκόμενη ρευστότητα μεταξύ των αντίπαλων εθνικών παρατάξεων.

Προτεσταντισμός και Ουνία

Μολονότι από εθνική άποψη εγγράφονται σαφώς στο πεδίο του βουλγαρικού εθνικισμού, η ουνίτικη εκκλησία και οι προτεσταντικές αποστολές δεν παύουν να συγκροτούν δευτερεύοντες πόλους αυτού του εθνικισμού ανταγωνιστικούς προς την Εξαρχία. Η σύγχρονη βουλγαρική ιστοριογραφία προτιμά συνήθως να υποβαθμίζει αυτή την αντίθεση τονίζοντας το βουλγαρικό πατριωτισμό των σλαβόφωνων προτεσταντών², από την Εξαρχία όμως οι προτεσταντικές αποστολές αντιμετωπίζονταν ως μια ακόμη από τις «αιρετικές προπαγάνδες» που «*παραλύουν, διασπών και καταστρέφουν το λαό*», «*κλονίζοντας*» ή απλά «*σκανδαλίζοντας τα θρησκευτικά αισθήματά*» του· ειδικά η παροχή δωρεάν εκπαίδευσης σε φτωχά παιδιά καταγγέλλεται το 1882 από τον ίδιο τον έξαρχο σαν «*επιβλαβής για την ορθοδοξία και ταυτόχρονα για την εθνικότητα, που είναι αμφίβολο αν ακόμη και μετά από έναν αιώνα θα μπορέσει ν' αναρρώσει και να ξεκαθαριστεί από τη σπαραξικάρδια μόλυνση*»³. Η προστασία του ποιμνίου κι η επαναφορά των απολωλότων προβάτων στην ορθή πίστη συνιστούσε έτσι βασικό καθήκον του εξαρχικού μηχανισμού. Το 1888 η Εξαρχία προχώρησε στην ίδρυση ενός πλήρως επιδοτούμενου τριθέσιου ημιγυμνασίου στο Μπάνσκο «*για να αντιδράσει στον προτεσταντισμό*»⁴, ενώ οι κατά καιρούς παλινοστήσεις προτεσταντικών οικογενειών στη βουλγαρική εκδοχή της Ορθοδοξίας δημοσιεύονταν στην εφημερίδα της σαν θριαμβευτικά πολεμικά ανακοινωθέντα⁵. Στους ετήσιους απολογισμούς αρχιερατικών επιτρόπων, μητροπολιτών και σχολικών επιθεωρητών η «προτεσταντική προπαγάνδα» καταγράφεται επίσης στους εχθρικούς σχηματισμούς⁶. Από το Πατριαρχείο, πάλι, ο προτεσταντισμός αντιμετωπιζόταν ως προπομπός της εξαρχικής προέλασης: η εμφάνιση προτεσταντή ιεροκήρυκα στις Σέρρες το 1885 αντιμετωπίζεται σαν «*ενίσχυσις του βουλγαρικού ζητήματος*

εξαρχικούς και ουνίτες: Αθανάσιος Καραθανάσης – Γεώργιος Τριανταφυλλίδης, *Η επισκοπική σύνοδος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης*, Θεσ/νίκη 1994, σ.78.

¹ «Το σκάνδαλον των Ουνιτών», *Φάρος της Μακεδονίας*, 13.1.1888, σ.2· Γ. Δοκός προς Πρ. Κων/λης, *Εν Θεσ/νίκη* 3.7.1890, αρ.693, σε Ιωάννης Μανίκας, «Το τάγμα των Λαζαριστών στη Θεσσαλονίκη και η Ουνία», *Μακεδονικά*, 35 (2005-06), σ.221.

² Για ένα χαρακτηριστικό δείγμα: Веселин Трайков, «Протестантското движение», σε МНИ 1997, σ.100-3.

³ Εξαρχος Ιωσήφ προς Υπ. Εξωτερικών & Θρησκευμάτων της Βουλγαρίας, Κων/λη 25.12.1882, σε Георгиев – Трифонов 1994, σ.26-8.

⁴ Кънчов 2000, σ.425.

⁵ Ενδεικτικά: *Новини* 15.11.1890, σ.3.

⁶ ЦДА, ф.246κ, оп.1, а.е.460, л.69· ЦДА, ф.246κ, оп.1, а.е.461, л.179-80· ЦДА, ф.246κ, оп.1, а.е.462, л.42.

υπό το πρόσχημα της θρησκείας»¹, ενώ η επίσημη αναγνώριση προτεσταντικής κοινότητας στη Δράμα το 1905 προκάλεσε την έντονη αντίδραση του μητροπολίτη Χρυσόστομου, που θεωρούσε πως «κατά το υπόδειγμα τούτο αφεύτως θα σχηματισθή και Βουλγαρική σχισματική κοινότης» στην πόλη². Στην πράξη, όπως διαπιστώνουμε από μια λίγο μεταγενέστερη αφήγηση, η εθνική αντιπαράθεση μεταφέρθηκε στο εσωτερικό της εν λόγω κοινότητας, με αποβολή της ελληνικής μειοψηφίας από τη βουλγαρική πλειοψηφία³. Στο γύρισμα του αιώνα μοναδικό αξιόλογο προτεσταντικό κέντρο παραμένει αυτό του Μπάνσκο, στην περιοχή του Πιρίν, που το 1901 θα γίνει παγκοσμίως γνωστό χάρη στην απαγωγή της αμερικανίδας ιεραποστόλου Έλεν Στόουν⁴. αισθητά μικρότερες κοινότητες πιστών υπάρχουν στη Στρώμνιτσα⁵, το Ράντοβιτς⁶, τα Γενιτσά⁷, τις Σέρρες⁸, τη Δράμα⁹, τις πρωτεύουσες των τριών βιλαετιών¹⁰ και σε δυο χωριά του Κιλκίς (Κάτω Θοδωράκι και Μεζντουρέκ)¹¹. Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, ένας απροσδόκητος παράγοντας θα ενισχύσει ωστόσο την απήχηση των προτεσταντικών αποστολών, και μάλιστα σε περιοχές όπου αυτές δεν είχαν ως τότε την παραμικρή παρουσία. Σύμφωνα με υπηρεσιακή έκθεση της εποχής, «αξιοσημείωτος είναι η πρόοδος των δογμάτων των Ευαγγελιστών» στα Κορέστια της Καστοριάς, φαινόμενο που αποδίδεται στη μαζική υπερατλαντική μετανάστευση: «Οι χωρικοί ελπίζοντες φαίνεται ότι ασπαζόμενοι το δόγμα τούτο θέλουσι τύχει πλέον ευνοϊκής προστασίας και ευκολωτέρας

¹ «Επιχώρια», *Φάρος της Μακεδονίας* (Θεσ/νίκη), 21.8.1885, σ.1-2. Πρβλ. Βασίλης Γούναρης, «Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τις ανταποκρίσεις του 'Φάρου της Μακεδονίας' (φθινόπωρο 1885)», *Μακεδονικά*, 23 (1983), σ.152.

² Χρυσόστομος 2000, σ.78-9 & 82-3.

³ Upward 1908, σ.156.

⁴ Για τη συγκεκριμένη υπόθεση: Laura Beth Sherman, *Fires on the mountain. The macedonian revolutionary movement and the kidnapping of Ellen Stone*, Μπάουλντερ 1980· Mercia MacDermott, *For freedom and perfection. The life of Yané Sandansky*, Λονδίνο 1988, σ.63-93. Σύμφωνα με την προπαγανδιστική στατιστική του γραμματέα της Εξαρχίας, στις αρχές του 20ου αιώνα κατοικούσαν στην κομόπολη 400 «Βούλγαροι προτεστάντες» κι άλλοι 472 σε 6 ακόμη χωριά του ίδιου καζά (Brancoff 1905, σ.108). Η αντίστοιχη ελληνική στατιστική φέρει το Μπάνσκο να κατοικείται κατ' αποκλειστικότητα από 5.000 «προτεστάντας βουλγαρίζοντες», αγνοώντας πλήρως τις υπόλοιπες κοινότητες (Αθανάσιος Χαλκιάπουλος, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Εν Αθήναις 1910, σ.65).

⁵ 144 «Βούλγαροι προτεστάντες» στην πόλη κι άλλοι 480 σε 7 χωριά του καζά, σύμφωνα με το Brancoff (σ.166).

⁶ 240 «Βούλγαροι προτεστάντες» στην πόλη κι άλλοι 80 στο γειτονικό χωριό Ράκλις, σύμφωνα με το Brancoff (σ.138).

⁷ Brancoff 1905, σ.102 (80 άτομα)· Χαλκιάπουλος 1910, σ.28 (30 άτομα)· Turan 2000, σ.123 (54 πιστοί το 1911). Ελληνική υπηρεσιακή στατιστική του 1913-13 κατέγραψε 66 «Ευαγγελικούς» στην πόλη και μια βμελή οικογένεια στο χωριό Βούδριστα ή Σαρή Καδή (ΑΓΔΜ/52/31, «Πίναξ εμφαίνων τον πληθυσμόν της περιφερείας Γενιτσών κατά τας παραμονάς του πρώτου πολέμου», [1913]).

⁸ 128 «Βούλγαροι προτεστάντες» στην πόλη σύμφωνα με υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας (ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.176, λ.143) και το βιβλίο του Brancoff (1905, σ.128). Οι ελληνικές στατιστικές δε μνημονεύουν καθόλου την ύπαρξή τους.

⁹ Μόλις 32 «Βούλγαροι προτεστάντες» σύμφωνα με το Brancoff (σ.204) κι 108 κατά το μητροπολίτη Χρυσόστομο (2000, σ.79), 168 προτεστάντες -χωρίς εθνικό χαρακτηρισμό- σύμφωνα με δημοσιευμένη ελληνική στατιστική (Λάζαρος Χαρισιάδης, «Επαρχία Δράμας. Στατιστική του πληθυσμού και των σχολείων της επαρχίας Δράμας του 1910-1911», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 5 [1912], σ.199).

¹⁰ Σύμφωνα με το Brancoff υπήρχαν 80 προτεστάντες στη Θεσσαλονίκη (σ.218), 36 στο Μοναστήρι (σ.166) και 48 στα Σκόπια (σ.114). Στη Θεσσαλονίκη ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής Σιμεόνοφ καταγράφει το 1912 μόλις 50 άτομα (ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.460, λ.123), ενώ στο Μοναστήρι επίσημη ελληνική στατιστική του 1912-13 μετρά 49 «Διαμαρτυρούμενους» (ΑΣΣ/12, πολυγραφημένος «Ειδικός Στατιστικός Πίναξ κατοίκων πόλεως Μοναστηρίου»· ΑΕΒ/6/166, «Πίναξ στατιστικός κατ' εθνικότητας των κατοίκων της πόλεως Μοναστηρίου»).

¹¹ Brancoff 1905, σ.98· ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.460, λ.135 & 137. Το 1912 ζούσαν επίσης 19 προτεστάντες στο ίδιο το Κιλκίς.

αποκαταστάσεως εις Αμερικάν -την γην ταύτην της επαγγελίας όλων των κατοίκων της υπαίθρου χώρας- προσέρχονται αθρόοι εις την νέαν ταύτην αίρεσιν»¹.

Πολύ πιο επίφοβη τόσο για το εξαρχικό όσο και για το πατριαρχικό στρατόπεδο είναι η δράση της Ουνίας, καθώς ο μηχανισμός της υιοθετεί παρόμοιο με αυτά συνδυασμό ατομικών κινήτρων, συλλογικής οργάνωσης και ξένης πατρωνείας. Ήδη κατά τη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης, η επίσημη εγκατάσταση του Νείλου Ιζβόροφ ως «βουλγαροουνίτη» επισκόπου στο Κιλκίς το 1877 θα συνοδευθεί από τη μαζική προσχώρηση στην Ουνία του εξαρχικού πληθυσμού της πόλης και 32 χωριών της επαρχίας Πολυανής. Η μετατόπιση αυτή δεν είναι φυσικά άσχετη με τις βιαιότητες που ακολούθησαν τη βουλγαρική επανάσταση του 1876, θα διατηρηθεί όμως και την επαύριο των ειρηνευτικών συνθηκών του 1878: εν έτει 1879, σε σύνολο 1.040 χριστιανικών οικογενειών της πόλης οι 1.010 υπάγονται στην Ουνία κι οι υπόλοιπες 30 στο Πατριαρχείο². Την ίδια κατάσταση θα βρει στα τέλη του 1881 κι ο Κουζμάν Σαπκάρεφ, επιστρέφοντας στην πόλη ως εξαρχικός δάσκαλος: «Από 1.500 περίπου βουλγαρικά σπίτια, μόνο 35 είχαν μείνει πιστά στην πατροπαράδοτη ορθόδοξη πίστη τους· εκκλησίες και σχολεία μαζί με τις περιουσίες και τα έσοδά τους είχαν περάσει στα χέρια των καθολικών [...], οι δε υπόλοιπες 35 οικογένειες και κάθε ορθόδοξος βούλγαρος συμπεριφέρονταν σα μισητοί γρεκομάνοι»³. Την άνοιξη του 1879 ο Νείλος περιοδεύει στους γειτονικούς καζάδες Γευγελής, Δοϊράνης και Στρώμνιτσας, συγκροτώντας ένα δίκτυο ουνίτικων κοινοτήτων σε χωριά όπως η Μπογδάντσα, το Μούιν, το Σέχοβο [σημ. Ειδομένη] και το Σλοπ [σημ. Δογάνη]⁴. Σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο Θεσσαλονίκης, η επιτυχία του οφειλόταν αφ' ενός μεν στην εξαγορά «των χριστιανών των άχρι τούδε ανθισταμένων εις τας ενεργείας του, ιδίως δε των κατά τα χωρία ιερέων» κι αφ' ετέρου στην εκμετάλλευση της καταπίεσης του εξαρχικού πληθυσμού και την προσαρμοστικότητα του κηρύγματός του προς το εκάστοτε ακροατήριο: «μύρια επαγγελλόμενος εις τους απλοϊκούς κατοίκους, ποικίλην δε γλώσσαν λαλών κατά τας περιστάσεις, κατώρθωσε ν' αποπλανήση αυτούς εις τον ουνιτισμόν, τους μεν φανατικώτερους των βουλγαριστών παραπειθων ότι ο Ουνιτισμός είνε πρόσχημα όπερ και αυτός εξ ανάγκης περιβάλλεται όπως ευκολώτερον αφαιρέση τον περιούσιον βουλγαρικών λαόν της Μακεδονίας από των ονόχων του Φαναριωτικού κλήρου και συγκρατήσας αυτόν υπό την σκέπην του υπαγάγη εν ευθετωτέρω χρόνω εις την Βουλγαρικήν Εξαρχίαν ή εις αυτοκέφαλον βουλγαρικήν εκκλησίαν, τους δ' απλοϊκώτερους παραπλανά ότι υπό τον Ουνιτισμόν απαλλαχθήσονται πάσης από των

¹ ΑΓΤΒ/4/023, δισέλιδη δακτυλογραφημένη έκθεση με υπογραφή 'N.', χ.χ. [1911-12]. Συντάκτης της είναι κατά πάσα πιθανότητα ο υπολοχαγός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, τότε επικεφαλής του 'Κέντρου Καστοριάς' (Νεόκοσμος Γρηγοριάδης *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1966, σ.53-63). Πρβλ. τη μαρτυρία ενός αμερικανού ανταποκριτή για τη βολιδοσκόπηση της προτεσταντικής αποστολής Μοναστηρίου από έναν εξαθλιωμένο εξαρχικό της πόλης που, την επαύριο του Ίλιντεν, ήθελε να μάθει «πόσα λεφτά μπορούσε να λάβει αν αυτός κι η οικογένειά του γίνονταν 'Αμερικάνοι'» (Moore 1906, σ.146).

² Αγγελόπουλος 1973, σ.99.

³ Шапкарев 1984, σ.319-20.

⁴ ΙΑΥΕ 1879/76.1, Κ. Βατικιώτης προς ΣΔΕΓ, Εν Θεσ/νίκη 1.5.1879, αρ.445, και προς Πρ. Κων/λης, 20.5.1879, αρ.536. Πρβλ. Ιωάννης Σκούρτης, «Ο ουνίτης επίσκοπος του Κιλκίς Νείλος Ιζβόροφ (δεύτερο μισό 19^{ου} αι.)», σε *ΙΖ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1997, σ.247-51.

τοπικών Αρχών καταπίεσεως προστατευόμενοι υπό πασών των καθολικών δυνάμεων και ότι είνε κεκαλυμένη παράστασις της Βουλγαρικής Εξαρχίας κλπ»¹. Με τα τοπικά εξαρχικά κόμματα να τελούν σε κατάσταση ημιπαρανομίας, η αποκλίνουσα αυτή εκδοχή του βουλγαρικού εθνικισμού τείνει κάποια στιγμή να πάρει το χαρακτήρα χιονοστιβάδας: στις αρχές του 1880 κυκλοφορούν π.χ. φήμες στο Μοναστήρι πως και «οι εν Φλωρίνη σχισματικοί διαπραγματεύονται μετά των ενταύθα πρακτόρων της Δυτικής Προπαγάνδας, όπως κηρυχθώσιν Ουνίται και τεθώσιν υπό την προστασίαν του Πάπα»². το φθινόπωρο πάλι του 1881, η πλειοψηφία των κατοίκων της Γκουμέντζας -προφανώς το πρώην εξαρχικό κόμμα- προσχωρεί όντως στην Ουνία, χάρη στη γαλλική προστασία που εξουδετέρωσε τις συνδυασμένες πιέσεις των τοπικών οθωμανικών αρχών και του έλληνα μητροπολίτη³. Την ίδια χρονιά ο Νείλος επισκέπτεται επίσημα τη Ρώμη, ο πάπας Λέων ΙΓ΄ τον δέχεται σε ακρόαση και εγκρίνονται οι προτάσεις του για δημιουργία μιας ουνίτικης ιερατικής σχολής στη Θεσσαλονίκη⁴. Πρόκειται για το απόγειο του ουνίτικου κινήματος και την αρχή της αναδίπλωσης. Ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού των διπλωματικών αποστολών Γαλλίας κι Αυστροουγγαρίας για τον έλεγχο της κίνησης, των τριβών που προκλήθηκαν από προσωπικές αντιζηλίες και της άρνησης του Νείλου να ευθυγραμμιστεί πλήρως με το καθολικό ιερατείο των Λαζαριστών, ο τελευταίος θα απομακρυνθεί τελικά από την περιοχή στα τέλη του 1883, δια της προαγωγής του σε αρχιεπίσκοπο με έδρα την Κωνσταντινούπολη· τη δεκαετία του 1890 θα επιστρέψει στην Εξαρχία και θα καταφύγει στη Σόφια, όπου και παρέμεινε μέχρι το θάνατό του το 1905⁵. Την αποχώρησή του από τη Μακεδονία ακολούθησε ένα πρώτο κύμα μεταπηδήσεων στην Εξαρχία⁶. εξίσου σημαντικός παράγοντας για την αντιστροφή του ρεύματος φαίνεται ωστόσο πως υπήρξε η επίσημη αναγνώριση, την ίδια ακριβώς εποχή, του θεσμικού καθεστώτος της τελευταίας από την Πύλη⁷. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 οι ουνίτικες κοινότητες αρχίζουν έτσι να φυλλορροούν, όχι όμως με το θεαματικό τρόπο που είχαν καταρρεύσει η «πρώτη» και η «δεύτερη» Ουνία το 1859-61 και το 1874.

Η οργανωτική δομή της βουλγαροουνίτικης εκκλησίας, όπως θεσπίστηκε το 1883, περιλάμβανε δυο επισκοπές: της Θράκης, με έδρα την Αδριανούπολη, και της Μακεδονίας, με τυπική έδρα τη Θεσσαλονίκη και ουσιαστική το Κιλκίς. Επικεφαλής της δεύτερης ήταν αρχικά ο Λάζαρ Μλαντένοφ από το Μπάνσκο (1883-94) και κατόπιν ο Επιφάνιος Σάνοφ από το Καζανλίκ (1895-1913)⁸. Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1880 ο Μλαντένοφ

¹ ΙΑΥΕ 1879/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 20.5.1879, αρ.536.

² ΙΑΥΕ 1880/99.2δ', ανώνυμη επιστολή (Εν Βιτωλίοις 3.2.1880), συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ. Δηληγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 27.2.1880, αρ.177.

³ Σκούρτης 1997, σ.259.

⁴ Σκούρτης 1997, σ.261-2· Αγγελόπουλος 1973, σ.100.

⁵ Σκούρτης 1997, σ.262-7· Αγγελόπουλος 1973, σ.101· «Архиепископ Нил Изворов», βιογραφικό σημείωμα στο δικτυακό τόπο της Καθολικής Αποστολικής Εξαρχίας της Σόφιας (<http://www.kae-bg.org/index.php?act=content&rec=65>).

⁶ Αγγελόπουλος 1973, σ.101· Σκούρτης 1997, σ.265-6· Кирил 1969, σ.143.

⁷ Кирил 1969, σ.142· Кънчов 2000, σ.178.

⁸ Светлозар Елдъров, «Българското униатство в Македония и Тракия», σε МНИ 1997, σ.97-8.

επιχείρησε να επεκτείνει τη δικαιοδοσία του προς δυσμάς, αξιοποιώντας την οικονομική δυσπραγία των χωρικών και τη ρευστότητα του τοπικού πατριαρχικού κόμματος· η επίσημη επίσκεψή του στα Γενιτσά τον Οκτώβριο του 1888 κατέληξε μεν σε απαγόρευση περιοδείας του στην ύπαιθρο μετά από κινητοποίηση της μητρόπολης Βοδενών και της δημογεροντίας, επέφερε όμως μαζικοποίηση της τοπικής συνίτικης κοινότητας με απόσπαση αξιόλογης μερίδας των ντόπιων πατριαρχικών¹. Ακόμη μεγαλύτερους φόβους προκαλούσε την ίδια εποχή στους έλληνες διπλωμάτες το ενδεχόμενο η αντιρωσική στροφή της Βουλγαρίας να επισφραγιστεί με την ολοσχερή προσχώρηση της επίσημης βουλγαρικής εκκλησίας στον καθολικισμό: στην περίπτωση αυτή, προειδοποιεί το 1887 ο πρόξενος Μοναστηρίου Κων/νος Πανουριάς, αφ' ενός μεν «*οι σχισματικοί Βούλγαροι της Μακεδονίας, ων τεταραγμένη τυγχάνει η συνείδησις, θα παρακολουθήσωσιν επί τέλους εις τον καθολικισμόν τους εν Βουλγαρία*», αφ' ετέρου δε «*η διάδοσις του καθολικισμού παρά τοις Βουλγάροις της Μακεδονίας θα κινδυνεύη να επεκταθή και επιδράση και επί των λοιπών βουλγαροφώνων κοινοτήτων, διότι αύται, ως μη καθολικάί, θα στερούνται της προστασίας του Πάπα και των ισχυρών καθολικών δυνάμεων, ήν απεριόριστον θα λαμβάνωσιν οι λοιποί καθολικοί Βούλγαροι*»· τελικά, «*κατά μικρόν και ανεπαισθήτως άπασα η Μακεδονία εκτός του προς νότον αυτής αμιγούς Ελληνικού πληθυσμού θα εκκαθολικισθή*»². Διαφορετικού είδους ανησυχίες διακατείχαν τον εξαρχικό μηχανισμό, που προβληματιζόταν για το ενδεχόμενο μονιμοποίησης και γενίκευσης της αρχικά «αμυντικής» προσφυγής των κατά τόπους βουλγαρικών κομμάτων στην καθολική προστασία: στην περίπτωση παράτασης της αδυναμίας της Εξαρχίας να στείλει αρχιερείς στις επαρχίες ή εξαναγκασμού της σε «άνευ όρων συμφιλίωση» με το Πατριαρχείο, διαμηνύει το Δεκέμβριο του 1882 στη Σόφια ο εξάρχος Ιωσήφ, «*ολόκληρος ο χριστιανικός πληθυσμός θ' ακολουθήσει, Θεός φυλάξοι, το παράδειγμα των Κιλκισιωτών*», όπου «*ο καθολικισμός πιάνει ρίζες, τα κλαδιά των οποίων απλώνονται άσχημα στα πέριξ χάρη στην αντιχριστιανική συμπεριφορά του ελληνικού κλήρου*», επιτρέποντας στους «αιρετικούς» προπαγανδιστές «*να μορφώνουν τη νιότη φανατικά στο πνεύμα του καθολικισμού, έτσι ώστε ανεπαίσθητα με την πάροδο του χρόνου, ώσπου να σταλούν αρχιερείς από την Ι. Εξαρχία, να βρεθούν καθαροί καθολικοί, εχθρικοί προς την ίδια την Εξαρχία*»³. Ο ίδιος φόβος εκφράζεται δημόσια και στο φυλλάδιο που εξέδωσε η Εξαρχία το 1885 για να προπαγανδίσει τις βασικές κατευθύνσεις της πολιτικής της στην περιοχή, μαζί με τη ρητή καταδίκη της «αμυντικής» προσχώρησης μακεδονικών κοινοτήτων

¹ Για μια περιγραφή των γεγονότων με βάση τα επίσημα κείμενα και τις πρώτες θριαμβολογίες του πατριαρχικού μηχανισμού: Τιμοθεάδης 1992, σ.40-50. Εν έτει 1889, ανώνυμο άρθρο του Βασίλ Κάντσοφ στο βουλγαρικό περιοδικό της Θεσσαλονίκης Книжници за Прочит αναφέρει, αντίθετα, πως «*περίπου το 1/3 του βουλγαρικού πληθυσμού [της πόλης] δέχθηκε πέρσι την Ουνία*» κι ότι στο συνίτικο σχολείο φοιτούν 80-90 παιδιά (Кънчов 2000, σ.464). Η μαζικότητα αυτή εξηγεί, άλλωστε, και το γεγονός της μαζικής μετάστασης Ουνιτών της πόλης στην Εξαρχία το 1894 (Τιμοθεάδης 1992, σ.51-2). Σύμφωνα με πληροφορίες του έλληνα προξένου στο Μοναστήρι, ο Μλαντένοφ διέθετε την υποστήριξη του σουλτάνου για την απόσπαση κοινοτήτων από την Εξαρχία -όχι όμως, απ' ότι φαίνεται, κι από το Πατριαρχείο (ΙΑΥΕ 1888/ΑΡΧ.Β/7, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Βιτωλίοις 3.10.1888, αρ.704).

² ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 25.11.1887, αρ.839.

³ Георгиев – Трифонов 1994, σ.27.

στην Ουνία σαν εξυπηρέτηση των κατακτητικών βλέψεων της Αυστρίας σε βάρος της σλαβικής ενότητας αλλά και «της ιδέας της ακεραίας Βουλγαρίας»¹. Ιδιαίτερα επίφοβη θεωρήθηκε απ' όλες τις πλευρές η αναβάθμιση του καθολικού σεμιναρίου του Ζεϊτινλίκ, στα πρόθυρα της Θεσσαλονίκης, σε καλά οργανωμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα με οικότροφους μαθητές και δυο διαφορετικές κατευθύνσεις: πρακτικής κατάρτισης και μέσης εκπαίδευσης· ως γλώσσες διδασκαλίας χρησιμοποιούνταν σ' αυτό τα βουλγαρικά και τα γαλλικά, το δε πρόγραμμα της μέσης σχολής του ήταν εναρμονισμένο με αυτό του Βουλγαρικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης². Εξίσου ή ακόμη περισσότερο αποτελεσματική για το ριζώμα της Ουνίας σε τοπικό επίπεδο αποδείχθηκε η δημιουργία το 1892 καθολικής μονής στο χωριό Πάλιουρτσι της Γευγελής από τις «Αδελφές της Ευχαριστίας», που εκτός των άλλων παρείχαν δωρεάν ιατρικές υπηρεσίες και φάρμακα στο γύρω πληθυσμό³. Σ' ένα διακηρυκτικότερο επίπεδο, τέλος, η σημαντικότερη επίδειξη δύναμης των Ουνιτών θα γίνει τον Ιούλιο του 1890 με την πανηγυρική θεμελίωση της εκκλησίας των Κυρίλλου και Μεθοδίου στη βορειοδυτική είσοδο της Θεσσαλονίκης –έτσι ώστε, επισημαίνει έντρομος ο έλληνας πρόξενος, «οι εκ της πύλης του Αξιού, της κυριωτέρας εισόδου της Θεσσαλονίκης ερχόμενοι χωρικοί [να] βλέπωσι πρώτον τον μεγαλοπρεπή ναόν των Βουλγαροουνιτών»⁴.

Για μια ακόμη φορά, η προοπτική αυτού του μηχανισμού (και της αντίστοιχης «νοερής κοινότητας» που επιχειρούσε να οικοδομήσει) κρίθηκε ωστόσο από τις εσωτερικές αντιθέσεις του. Ως αποτέλεσμα των τριβών του Μλαντένοφ με την άκαμπτη ηγεσία του τάγματος των Λαζαριστών, αλλά και της σταδιακής ενίσχυσης των εξαρχικών που περιόριζε αντικειμενικά τις δυνατότητες επέκτασης του ποιμνίου του, ο ουνίτης επίσκοπος Μακεδονίας εγκατέλειψε την έδρα του το φθινόπωρο του 1894 και το Δεκέμβριο μεταπήδησε στην Εξαρχία, για να επιστρέψει δυο χρόνια αργότερα ξανά στον καθολικισμό και να καταφύγει στη Ρώμη όπου πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του⁵. Η αποχώρησή του συνοδεύτηκε από τον αποδεκατισμό της ουνίτικης κοινότητας του Κιλκίς, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας προσχώρησε επίσης ξανά στην Εξαρχία⁶. Στις αρχές του εικοστού αιώνα ο αριθμός των Ουνιτών της Μακεδονίας υπολογίζεται σε 4.000 περίπου, η μεγάλη πλειοψηφία των οποίων παραμένει γεωγραφικά εντοπισμένη στον καζά του Αβρέτ Χισάρ⁷. Η περιχαράκωση αυτή οδηγεί ανακλαστικά στη

¹ Οφέικωφ 1885, σ.16-24.

² Елдѣров 1997, σ.100· Ιωάννης Σκούρτης, «Το βουλγαρικό καθολικό Σεμινάριο στο Ζεϊτινλίκ (1858-1914)», σε *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1995, σ.219-34.

³ Елдѣров 1997, σ.100· Ξανθός 1954, σ.72. Οι «Αδελφές της Ευχαριστίας» ιδρύθηκαν το 1889 (και διευθύνονταν) από τα αδέρφια Ιωσήφ κι Ευφροσύνη-Μαρία-Χριστίνα Αλοάτι. Βιογραφικά στοιχεία: *Албум-Алманах* 1931, κεφ. VI, σ.75.

⁴ Γ. Δοκός προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 3.7.1890, αρ.693, σε Μανίκας 2005-06, σ.220-2.

⁵ «Επίσκοπος Лазар Младенов», βιογραφικό σημείωμα στο δικτυακό τόπο της Καθολικής Αποστολικής Εξαρχίας της Σόφιας (<http://kae-bg.org/?act=content&rec=53>).

⁶ Αγγελόπουλος 1973, σ.102.

⁷ Έκθεση του εξάρχου Ιωσήφ στα τέλη του 1903 δίνει ένα συνολικό αριθμό 2.442 Ουνιτών, παραλείποντας όμως αρκετά χωριά· ο πρόξενος Σόποφ κάνει λόγο το 1909 για 3.644, ενώ επίσημη οθωμανική στατιστική της ίδιας περιόδου τους ανεβάζει σε 4.648 και καθολικές πηγές κάνουν γενικά λόγο για «πάνω από 7.000» (Елдѣров 1997, σ.96-7). Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, η λεπτομερέστατη υπηρεσιακή στατιστική του βούλγαρου

σταδιακή χαλάρωση της επαγρύπνησης της Εξαρχίας: αν στις αρχές της δεκαετίας του 1890 η Ουνία αντιμετωπίζεται σαν «μόλυνση» επικίνδυνη για τον εθνικό-εκκλησιαστικό κορμό¹ κι εξωτερικοί παρατηρητές διαπιστώνουν ότι «ρήγμα χωρίζει εξαρχικούς και ουνίτας»², από το 1904 και μετά ο εξαρχικός μηχανισμός διαπιστώνει πως η στρατηγικότερη απειλή για την ηγεμονία του στη σλαβόφωνη ζώνη προέρχεται από την ελληνική και (κυρίως) τη σερβική προέλαση³. Η τελευταία αναμέτρηση μεταξύ των δυο εκκλησιαστικών κέντρων μηχανισμών θα σημειωθεί το 1903 στην περιοχή του Κιλκίς, με τις ομαδικές προσχωρήσεις εξαρχικών χωρικών στην Ουνία ως αποτέλεσμα της εξαιρετικά βίαιης εκστρατείας αφοπλισμού τους από τον οθωμανικό στρατό και της προσδοκίας για στοιχειώδη έστω προστασία τους από τις διπλωματικές αποστολές της Γαλλίας και της Αυστρίας⁴. στις αρχές της επόμενης χρονιάς κάποια απ' αυτά τα χωριά θα επιστρέψουν στην Εξαρχία, σχεδόν ταυτόχρονα με την ομοειδή μεταπήδηση των λιγοστών πατριαρχικών κοινοτήτων της περιοχής⁵.

Το Πατριαρχείο και οι Σέρβοι

Εντελώς διαφορετική -και σαφώς πιο εύθραυστη- είναι η θεσμική βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η ανάπτυξη του σερβικού μηχανισμού και κόμματος. Η ύπαρξη αυτόνομου σερβικού κράτους (και δικής του εκκλησίας) ήδη από το 1830-31 προσέδιδε επί δεκαετίες στη σερβική προπαγάνδα έναν καθαρά αλτρωτικό χαρακτήρα, δίχως την παραμικρή απόπειρα εγγραφής του «σερβισμού» στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο: οι Σέρβοι του Κοσσυφοπεδίου και οι «σερβίζοντες» Σλάβοι της Μακεδονίας εξακολουθούσαν να υπάγονται στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, χωρίς να διαθέτουν (ή να προσπαθούν ν' αποκτήσουν) δικό τους μιλέτ. Η τομή σημειώθηκε το 1885, με την εγκατάλειψη του παραδοσιακού στόχου της άμεσης υπονόμευσης της οθωμανικής κυριαρχίας και την απόφαση της κυβέρνησης Γκαράσανιν ν' αξιοποιήσει τις δυνατότητες πολιτικής διείσδυσης που πρόσφεραν οι οθωμανικοί θεσμοί: αρχιτέκτονας αυτής της στροφής υπήρξε ο τότε υπουργός Εσωτερικών Στόγιαν Νοβάκοβιτς, μετέπειτα πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη (1886-92 & 1897-1900) και για ένα μικρό

σχολικού επιθωρητή Στογιάν Σιμεόνοφ καταμετρά 3.364 «Βούλγαρους Ουνίτες» στους 5 καζάδες της επαρχίας, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων (3.109 άτομα) ζούσε στην πόλη και σε 12 χωριά του καζά Κιλκίς. Στον καζά Θεσσαλονίκης καταγράφονται 75 άτομα στην πόλη και 55 στους Γιουντζήδες (σημ. Κύμινα), στους καζάδες Λαγκαδά και Βέροιας κανείς, ενώ το μοναδικό ουνίτικο χωριό του καζά Δοϊράνης (η Πιράβα, με 125 Ουνίτες) μόλις είχε υπαχθεί στη μητρόπολη Στρώμνιτσας (ЦДА, φ.246к, оп.1, а.е.460, л.123-45).

¹ Кънчов 2000, σ.188 (κείμενο δημοσιευμένο το 1893). Επίσης: Пасков 1990, σ.430· Георгиев-Трифонов 1994, σ.56-7.

² ΑΣτΔ/116/110, Κ. Χατζηλαζάρου προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 15.9.1892.

³ Елдьров 1997, σ.96.

⁴ Πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας Κιλκίς Ιερομόναχος Νεόφυτος προς έξαρχο Ιωσήφ, Κιλκίς 12.7.1903, σε Николай Тодоров et al., *Освобоditелната борба на България в Македония и Одринско, 1902-1904*, Σόφια 1978, σ.297-301.

⁵ Елдьров 1997, σ.96, για επτά χωριά (Μεζντουρέκ, Ρόσλοβο, Τοντόροβο, Κοτζά Ομερλή, Μπεγλερή, Γκαρμπασέλ, Ζένσκο). Για την ταυτόχρονη μεταπήδηση των πατριαρχικών κοινοτήτων Αμάτοβο και Γιάνες: ЦДА, φ.246к, оп.1, а.е.258, л.27-30.

διάστημα πρωθυπουργός κι υπουργός Εξωτερικών (1895-96)¹. Με δεδομένη την αρχική αδυναμία του σερβικού κόμματος, το Βελιγράδι θ' αποφύγει ωστόσο σε μια πρώτη φάση την υπόθαλψη διεκδικήσεων για τη σύσταση αυτοτελούς σερβικού μιλέτ. Η στρατηγική του εστιάζεται αντίθετα στην αξιοποίηση της προστατευτικής ομπρέλας του Πατριαρχείου, για τη διεκδίκηση ενός τμήματος του ποιμνίου του και τη σταδιακή μετατροπή των «ορθόδοξων Σλάβων» της Μακεδονίας σε «Σέρβους»². Αυτό που προτείνει στο Φανάρι είναι η αποκατάσταση μιας «οικουμενικότητας» των πατριαρχικών θεσμών όχι πλέον σε προεθνική ή υπερεθνική αλλά σε πολυεθνική βάση: αναγνώριση και θεσμική κατοχύρωση του σερβικού εθνικού χαρακτήρα του πατριαρχικού ποιμνίου των βορειότερων μακεδονικών επαρχιών, με αντάλλαγμα την απόσπαση από την Εξαρχία του τμήματος εκείνου των οπαδών της που δεν έχει διαμορφώσει ακόμη σαφή βουλγαρική συνείδηση αλλά μια σλαβική εν γένει ταυτότητα εχθρική προς τη «γραικική» εκκλησία και τους αρχιερείς της. Η συνεννόηση ανάμεσα στο Βελιγράδι και το Πατριαρχείο και η αναγνώριση της σερβικής προτεραιότητας σε ορισμένες περιοχές θα μπορούσε ταυτόχρονα να λειτουργήσει ως υποκατάστατο των διακρατικών διαβουλεύσεων με την Αθήνα, όσον αφορά το εκκρεμές ζήτημα της οριοθέτησης των ελληνοσερβικών βλέψεων. Θεωρητικά, άλλωστε, οι σχέσεις ανάμεσα στο Φανάρι και το Βελιγράδι υπάγονταν στο ίδιο ακριβώς καθεστώς με τη σχέση Αθήνας-Πατριαρχείου: το τελευταίο είχε αναγνωρίσει το 1879 το αυτοκέφαλο της σερβικής εκκλησίας, ως απόρροια της επίσημης αναβάθμισης της Σερβίας σε ανεξάρτητο κράτος, έναντι διαβεβαιώσεων πως οι Σέρβοι θα παραμείνουν εσαεί «πιστοί και αφοσιωμένοι ορθόδοξοι υιοί» κι υποστηρικτές του κύρους της «Μεγάλης Εκκλησίας»³. Το όλο εγχείρημα είχε επιπλέον τη σαφή υποστήριξη της ρωσικής διπλωματίας, που στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890 προωθεί τη βαλκανική πολιτική της κυρίως μέσω της πατρωνείας του σερβικού εθνικισμού⁴.

Η στάση του Πατριαρχείου απέναντι σ' αυτή την πρόκληση θα καθοριστεί από τρεις αντίρροπους παράγοντες: τη διάθεση ανάκτησης του χαμένου εδάφους και την ενθάρρυνση της ρωσικής διπλωματίας από τη μια, τις αντιδράσεις της επίσημης Αθήνας από την άλλη. Όταν το

¹ Цамбазовски 1960, σ.206.

² Βλ. πχ. τις επισημάνσεις του άγγλου πρέσβη στο Βελιγράδι, Έντμοντ Φέιν (2.1.1897), σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.472. Εξαιρέση αποτέλεσε η βραχύβια δημόσια συζήτηση για ενδεχόμενη ανασύστασης του Πατριαρχείου του Πετς (1896-97), ιδέα που σύντομα εγκαταλείφθηκε λόγω και των ρωσικών αντιδράσεων (Αγγελόπουλος 1970, σ.273· Djordjevic 1970, σ.275).

³ Αγγελόπουλος 1981, σ.110.

⁴ Βλάχος 1935, σ.76, 179 & 184· Berard 1900, σ.67· Villari 1905, σ.152· Moore 1906, σ.187-8· Jelavich 1991, σ.238. Για τις σχετικές συνεννοήσεις ανάμεσα στους πρέσβεις των δυο χωρών, Νοβάκοβιτς και Νελίντοφ, το 1890-91: Цамбазовски 1988, σ.288-90, και 1991, σ.116-7, 185-8 & 339-41. Πρβλ. τη «φιλική» παραδοχή του συμβούλου της ρωσικής πρεσβείας στην Κων/λη Γιαντόφσκι προς τον έλληνα πρέσβη Μαυροκορδάτο, εν έτει 1893, ότι «*το όργανον σήμερον της Ρωσικής ενεργείας είναι οι Σέρβοι*» (Βούρη 1999, σ.134). Μετά την επίσημη αναγνώριση του Φερδινάνδου το 1896 η ρωσική πολιτική ευνοούσε θεωρητικά εξίσου τα δυο σλαβικά βαλκανικά κράτη (Дракул 1995, σ.231-2· Ministère des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques français 1871-1914*, 1ère serie – tome XIV, Παρίσι 1957, σ.9-11), στην πράξη όμως λειτουργούσε υπέρ του σερβικού εθνικισμού, όπως φάνηκε στο μητροπολιτικό ζήτημα των Σκοπίων (βλ. παρακάτω). Οι βούλγαροι διπλωμάτες απέδιδαν επίσης κάθε σερβική επιτυχία σχεδόν αποκλειστικά στην πατρωνεία των ρώσων προξένων: Георгиев – Трифонов 1995, σ.293-4, 324, 417, 491 & 493· Любомир Милегић, «Един документ за руската политика спрема Македонија (1897 г.)», *Македонски Преглед*, 4/4 (1928), σ.99-106.

Φεβρουάριο του 1885 η σερβική κυβέρνηση ζήτησε από τον πατριάρχη Ιωακείμ Δ΄ το διορισμό σέρβων αρχιερέων στις μητροπόλεις του Πρίζρεν, των Σκοπίων, της Δίβρας, του Μοναστηρίου και της Οχρίδας έναντι χρηματοδότησης του Πατριαρχείου με 1.000 λίρες το χρόνο για κάθε μητρόπολη, η ελληνική κυβέρνηση «συμβούλευσε» το Φανάρι ν' αποφύγει την ικανοποίηση του αιτήματος μέχρις ότου το Βελιγράδι συναινέσει σ' έναν αποδεκτό από την Αθήνα διακανονισμό των εκατέρωθεν «σφαιρών επιρροής». Τελικά ο Ιωακείμ απάντησε μεν θετικά, έθεσε όμως τέτοιες τυπικές προϋποθέσεις που ήταν αδύνατο να καλυφθούν από οποιονδήποτε σέρβο κληρικό¹. Οι διαπραγματεύσεις επαναλήφθηκαν το 1887, με αντικείμενο τόσο το διορισμό αρχιερέων όσο και τη νομιμοποιητική κάλυψη της σερβικής εκπαιδευτικής διείσδυσης από τα πατριαρχικά προνόμια². Μολονότι η απάντηση του Πατριαρχείου κινήθηκε επισήμως στα ίδια επίπεδα με την προηγούμενη φορά, στην πράξη μια πρώτη σύμπλευσή του με τη σερβική προσπάθεια ήταν ήδη ορατή: τον Απρίλιο του 1887 έδωσε εντολή στους μητροπολίτες Σκοπίων και Θεσσαλονίκης να συνεργάζονται με τα νεοσύστατα σερβικά προξενεία των εδρών τους «*δια πάσαν υπόθεσιν δυναμένην τυχόν ίνα έχη πως σχέσιν*» με αυτά³. Το Φεβρουάριο του 1891 «*επέστησε την προσοχήν*» πέντε μητροπολιτών στα «*παράπονα*» των Σέρβων, σύμφωνα με τα οποία «*τινές των αρχιερέων παρέχουσιν αφορμάς υπονοίας*» για διακρίσεις «*μεταξύ των διαφόρου φυλής Ορθοδόξων*», και τους διέταξε «*συνοδική αποφάσει*» να παρέχουν «*επιμελώς την πρόθυμον αυτών αρχιερατικήν προστασίαν και αρωγήν πάσιν ανεξαιρέτως τοις υπό την ποιμαντορίαν αυτών ορθοδόξοις Χριστιανοίς*»⁴. Ειδικότερη εντολή δόθηκε τον ίδιο μήνα στη μητρόπολη Σκοπίων, να προστατεύσει έναντι των αρχών το νεοσύστατο σερβικό σχολείο που είχε συσταθεί «*δια τους παίδας των Ορθοδόξων Σλαύων*» της πόλης, καθώς με το κλείσιμό του υπήρχε κίνδυνος «*μη οι γονείς των παιδων, ελλείψει ιδίου σχολείου, αποστειλλωσιν αυτούς εις το των σχισματικών*»⁵. Το σημαντικότερο βήμα αποτέλεσε ωστόσο η εισαγωγή σέρβων σπουδαστών στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, προκειμένου να δημιουργηθεί μια δεξαμενή μελλοντικών υποψηφίων ιεραρχών⁶.

Στο μεσοδιάστημα, το Βελιγράδι θα καλλιεργήσει το έδαφος προωθώντας έναν εφικτότερο στόχο: τη σύσταση σερβικών εκκλησιαστικών κοινοτήτων στα αστικά κέντρα και σε κάποια στρατηγικά κεφαλοχώρια της σλαβόφωνης μακεδονικής ενδοχώρας. Η κατευθυντήρια γραμμή χαραχθηκε από τον Νοβάκοβιτς με το σκεπτικό πως «*η εκκλησιαστική-*

¹ Цамбазовски 1960, σ.153-4· Kofos 1982, σ.100. Οι υποψήφιοι μητροπολίτες έπρεπε: α) να είναι οθωμανοί υπήκοοι, β) να είναι απόφοιτοι Θεολογικής ή Φιλολογικής σχολής, γ) να είναι ήδη κληρικοί, δ) να γνωρίζουν ελληνικά, ε) να έχουν καλή συμπεριφορά, στ) να μην έχουν εκτεθεί ενώπιον της Πύλης και ζ) να έχουν εγγραφεί στον κατάλογο υποψηφίων αρχιερέων του Πατριαρχείου.

² Трајковица 1994, σ.32· Клемент Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије. IV/2 (1886-1887)*, Βελιγράδι 1986, σ.119-22, 132-4, 154-7, 161-3 & 331-5. Το αίτημα επαναλήφθηκε το 1891, ξανά χωρίς αποτέλεσμα (Βλάχος 1935, σ.178-9).

³ Αγγελόπουλος 1981, σ.122· Цамбазовски 1986, σ.161-3. Της εγκυκλίου (24.4) προηγήθηκε «δωρεά» 150 λιρών (20.4) από τη σερβική κυβέρνηση προς το Πατριαρχείο (Цамбазовски 1986, σ.154-7).

⁴ Αγγελόπουλος 1981, σ.122-3. Πρόκειται για τους πέντε μητροπολίτες, στις έδρες των οποίων το Βελιγράδι ζητούσε το διορισμό σέρβων αρχιερέων.

⁵ Στο ίδιο, σ.123.

⁶ Στο ίδιο, σ.111-4· Војводић 2003, σ.68.

σχολική κοινότητα είναι ο θεμέλιος λίθος για την επιβίωση των εθνών κάτω από ξένη εξουσία», καθώς «εκπληρώνει τις λειτουργίες ενός εθνικού κράτους» σε μοριακό επίπεδο¹. Στόχος ήταν κι εδώ η αξιοποίηση του οθωμανικού θεσμικού πλαισίου για τη δημιουργία νόμιμων πυρήνων επιφορτισμένων με την καλλιέργεια της σερβικής εθνικής ιδέας και την προβολή συγκεκριμένων διεκδικήσεων –επί λέξει, σύμφωνα με τον πρωθυπουργό Σάβα Γκρούιτς, «η δημιουργία ενός νόμιμου σώματος μέσα στο ίδιο το τουρκικό έδαφος, το οποίο θα μπορούσε να διακρίνεται στην πρώτη γραμμή του πολιτιστικού κι εθνικού μας αγώνα, εξοπλισμένο με όλα τα μέσα που του δίνει η νομική του υπόσταση, και πίσω από το οποίο οι προπαγανδιστές μας θα έπαιρναν θέση στη δεύτερη και την τρίτη γραμμή, ενώ οι επίσημοι αντιπρόσωποί [μας] θα εργάζονταν μόνο ως μυστικά όργανα»². Η αρχή έγινε στην Κωνσταντινούπολη, με αξιοποίηση της ρήξης ανάμεσα στην εκεί ορθόδοξη δαλματική παροικία και την ελληνική ενορία όπου αυτή παραδοσιακά εκκλησιαζόταν· ο Νοβάκοβιτς αποδέχθηκε το αίτημα των Δαλματών για βοήθεια, υπό τον όρο ότι η υπό σύσταση σερβική κοινότητα και η εκκλησία της «θα είναι επίσης ανοιχτές στους Μακεδόνες και Παλαιοσέρβους» της βασιλεύουσας³. Στις αρχές του 1890 ιδρύθηκε η πρώτη «Σερβο-Μακεδονική Εκκλησιαστική Κοινότητα Βιτωλίων» (Српско-Македонска црквено-школска Општина у Битољу), συλλογικότητα που για ένα διάστημα λειτουργούσε σε συνθήκες παρανομίας χωρίς ν' αναγνωρίζεται ως κοινότητα ούτε καν από το τοπικό σερβικό προξενείο⁴. Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς ο πρόξενος Μοναστηρίου Ντιμίτριγια Μπόντι ανακοίνωσε στους προϊσταμένους του το σχηματισμό μιας «ορθόδοξης εκκλησιαστικής κοινότητας» στην περιοχή του Πόρετς, η οποία διέθετε 12 μέλη (τα 2 ιερείς) και φιλοδοξούσε να εκπροσωπήσει 36 σλαβόφωνα χωριά· αποκαλυπτική για τον καθοδηγητικό ρόλο του προξενείου ήταν τόσο η προαναγγελία της σύστασής της όσο και η εισήγηση του προξένου για μισθοδοσία των μελών της για έναν τουλάχιστον χρόνο⁵. Με παρόμοιες διαδικασίες συγκροτήθηκαν «ορθόδοξες» (δηλαδή σερβικές) κοινότητες στον Περλεπέ και το Κίτσεβο το 1891, στην Οχρίδα, το Γκάλιτσνικ, το Κρούσοβο και τη Δίβρα το 1892⁶. Ουσιαστικά δεν επρόκειτο για κοινότητες αναγνωρισμένες επίσημα από τις εκκλησιαστικές κι οθωμανικές αρχές, αλλά για το προπαγανδιστικό πρόπλασμά τους: πυρήνες που «έπαιζαν σημαντικό ρόλο υπέρ της σερβικής προπαγάνδας» και «προετοίμασαν το έδαφος για το άνοιγμα των σερβικών σχολείων» σε διάφορα σημεία των βιλαετιών Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης⁷. Αρκετά διαφορετικά εξελίχθηκε η κατάσταση στο σαντζάκι των Σκοπίων, πέρα δηλαδή από τα απώτατα όρια των ελληνικών βλέψεων. Εκεί, με εξαίρεση την ίδια την πόλη των Σκοπίων όπου

¹ Цамбазовски 1960, σ.207.

² Σ. Γκρούιτς προς Σ. Νοβάκοβιτς (26.7.1889), στο ίδιο, σ.210.

³ Στο ίδιο, σ.208-9. Η όσωση οθωμανών και αυστριακών υπηκόων δεν πρέπει να υπήρξε πάντως ιδιαίτερα εύκολη: πριν από την ίδρυση της κοινότητας, διαβάζουμε, «η επιμονή κι η διπλωματικότητα του Νοβάκοβιτς κατάφερε να υπερκεραστούν ορισμένες αντιθέσεις που υφίσταντο μεταξύ Μακεδόνων και Δαλματών».

⁴ Στο ίδιο, σ.211.

⁵ Στο ίδιο, σ.211-2.

⁶ Στο ίδιο, σ.212-3.

⁷ Στο ίδιο, σ.213.

υφίστατο ήδη «ελληνοβλαχική» κοινότητα, οι πατριαρχικοί αρχιερείς συνήθως προθυμοποιούνταν να καλύψουν θεσμικά τη σύσταση σερβικών κοινοτήτων, διορίζοντας οι ίδιοι τους επικεφαλής αρχιερατικούς επιτρόπους· η διαδικασία αυτή υιοθετήθηκε στο Τέτοβο το 1890, στο Κράτοβο, τα Κότσανα και το Μπέροβο το 1891, στο Γκόστιβαρ, την Κρίβα Παλάνβκα και το Στιπ το 1892. Η σλαβική λειτουργία στις εκεί πατριαρχικές εκκλησίες ήταν ελεύθερη κι οι μητροπολίτες δε δίσταζαν ν' αναγνωρίσουν ως ορθόδοξους ακόμη και όσους ιερείς αποσκιρτούσαν από την Εξαρχία έχοντας χειροτονηθεί όχι από πατριαρχικό αλλά από «σχισματικό» (δηλαδή τύποις «μη ορθόδοξο») αρχιερέα¹.

Παράλληλα με τη σύσταση «ορθόδοξων» κοινοτήτων κι εν αναμονή του διορισμού σέρβων μητροπολιτών, το Βελιγράδι επιχειρεί να καλύψει θεσμικά τη διείσδυσή του δια του προσεταιρισμού των υφιστάμενων πατριαρχικών αρχιερέων. Στην προσπάθειά του αυτή θα σημειώσει αδιαμφισβήτητες επιτυχίες, όπως διαπιστώνουμε από την ελληνική προξενική αλληλογραφία της εποχής. *«Είνε γνωστόν ότι η εθνική συνείδησις του ανωτέρου ημών κλήρου είνε λίαν ελαστική»*, συνοψίζει την κατάσταση εν έτει 1902 ο πρόξενος Μοναστηρίου Κιουζέ-Πεζάς, επισημαίνοντας ότι *«έχομεν πολλά ατυχώς μέχρι τούδε παραδείγματα κληρικών οίτινες, υπό το πρόσχημα ότι υπερμαχοῦσι των συμφερόντων δήθεν της ορθοδοξίας της μη ποιουμένης φυλετικής διακρίσεις, φροντίζουσι να πληρώσι το θυλάκιον αυτών υπηρετούντες ζένα φυλετικά συμφέροντα. Κατά πολλών και εν τοις Πατριαρχείοις και εν ταις επαρχίαις ελλήνων ιεραρχών διετυπώθησαν κατά καιρούς τοιαύται, ουχί ανυπόσταται επί φιλοσερβισμό κατηγορίαί, έργον δε συνέσεως ήθελεν είναι εάν δι' ελληνοσερβικής τινος συνεννοήσεως ηδυνάμεθα ν' αφαιρέσωμεν τους οδόντας τοιούτων όφρων, όπως μη δύνανται να δάκνωσι και δηλητηριάζωσι το εθνικόν ημών σώμα»*². Πολλές φορές, οι ενέργειες των μητροπολιτών δεν αποκλίνουν ιδιαίτερα από τις πατριαρχικές οδηγίες: ο Αχριδών Αλέξανδρος απευθύνει το 1891 προς το βαλή τακρίριο διαμαρτυρίας για το κλείσιμο τριών σχολείων της επαρχίας του *«ών οι διδάσκαλοι έδειξαν τάσεις σερβικάς»*³, ο Σκοπίων Μελέτιος υποστηρίζει το εκεί σερβικό κόμμα σε πλήρη σύμπλευση με το Φανάρι⁴, ο Πελαγονίας Κοσμάς συζητά δημόσια το 1898 για τη συνεργασία του με τους Σέρβους *«δυσχυρισθείς ότι έχει διαταγάς τοιαύτας εκ των Πατριαρχείων»*⁵. Άλλες φορές, αυτό που οδηγεί στη συνεργασία είναι κυρίως η προτεραιότητα του αντιεξαρχικού αγώνα. Ο Πολυανής Ιωακείμ, αναφέρει το 1891 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Βλάντιμιρ Λιότιτς, *«έχει τεθεί στη διάθεσή μας ελπίζοντας μας και μέσω ημών ζανάρθει πίσω το διαφυγόν ποιμνιό του»*⁶. Ο Στρωμνίτης Καλλίνικος δηλώνει κι αυτός πως *«συμπαθεί»* τους Σέρβους, τη γλώσσα των οποίων μιλά χάρη σε παλιότερη θητεία του στη Νις, υπόσχεται πως *«θα σπεύσει σε βοήθειά τους στους καυγάδες»* με τους εξαρχικούς και υποδεικνύει στους απεσταλμένους του

¹ Στο ίδιο, σ.213-4

² ΙΑΥΕ 1902/65, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 15.1.1902, αρ.1048.

³ Βούρη 1999, σ.123.

⁴ Στο ίδιο, σ.135.

⁵ Στο ίδιο, σ.220.

⁶ Цамбазовски 1991, σ.299.

προξενείου κάποια χωριά με «*λαό που μιλά καθαρά σερβικά και γιορτάζει τη σλάβα*» –την οικογενειακή γιορτή που ο σερβικός εθνικισμός έχει πολιτογραφήσει σαν το κατεξοχήν τεκμήριο «σερβισμού»¹. «*Λαμβάνοντας υπόψη την κακή κατάσταση στην οποία οδηγεί τη Μεγάλη Εκκλησία η βουλγαρική κι η καθολική προπαγάνδα*», ακόμη και ο (πάλαι ποτέ σλαβοφάγος) Βοδενών Ιερόθεος δηλώνει πρόθυμος να βοηθήσει τη σερβική υπόθεση στην επαρχία του, «*ευλογώντας*» τα σερβικά σχολεία που θα του ζητηθούν και προστατεύοντας τους σερβοδιδασκάλους². κατά τα εγκαίνια τέλος του σερβικού προξενείου Μοναστηρίου, τον Απρίλιο του 1889, ο Πελαγονίας Νεόφυτος δηλώνει διατεθειμένος να συνδράμει τη σερβική δραστηριότητα κατά της Εξαρχίας, αρνούμενος να δεχτεί την παραμικρή χρηματική αμοιβή έστω και υπό μορφή «*τυχηρών*»³. Η συμμόρφωση με τις οδηγίες του Πατριαρχείου ή η πρόταξη του αντιβουλγαρισμού δεν αποκλείουν φυσικά το ενδεχόμενο η φιλοσερβική στάση των αρχιερέων να λειτουργεί σε βάρος του τοπικού ελληνικού κόμματος –όπως στην περίπτωση της απομάκρυνσης από τον Πελαγονίας Αμβρόσιο του «*ελληνίζοντος το τε φρόνημα και την γλώσσαν*» ηγουμένου της μονής Ταξιαρχών και παράδοσης της τελευταίας «*εις τον σερβίζοντα ιερέα*» του γειτονικού χωριού Λισολιά⁴. Ορισμένοι πάλι ιεράρχες κατηγορούνται ενδοϋπηρεσιακά για τακτικό χρηματισμό από το Βελιγράδι: σύμφωνα π.χ. με τον πρόξενο Μοναστηρίου και τον πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, ο «*ανάπηρος τον νουν και τελείως ασυνείδητος*» Αχριδών Άνθιμος μισθοδοτούνταν στα μέσα της δεκαετίας του 1890 με 220 χρυσά εικοσόφραγκα το χρόνο για να παρέχει υποστήριξη «*εις πάσαν σερβικήν υπόθεσιν*»⁵, ο δε ομώνυμός του Διβρών και Βελισσού με άλλα 150 για τον ίδιο σκοπό⁶. Από το δημοσιευμένο σερβικό αρχειακό υλικό γνωρίζουμε πως η πολιτική της συστηματικής εξαγοράς πατριαρχικών αρχιερέων κι αρχιερατικών επιτρόπων δρομολογήθηκε από το διπλωματικό μηχανισμό του Βελιγραδίου στα τέλη της δεκαετίας του 1880 κι επικυρώθηκε από την προξενική διάσκεψη του 1891⁷. ο Σκοπίων Παΐσιος φέρεται μάλιστα να έχει θέσει ήδη από το φθινόπωρο του 1888 τους σέρβους συνομιλητές του ενώπιον του διλήμματος «*ή δώστε χρήματα, όσα πρέπει κι όπου πρέπει, ή αφήστε μας στην ησυχία μας*»⁸. Κάποιες φορές, η ισορροπία των μητροπολιτών μεταξύ «ελληνισμού» και «σερβισμού» φαίνεται άλλωστε πως κρινόταν από το ύψος των εκατέρωθεν επιχορηγήσεων: «*Αν ο άνθρωπος αυτός δεν κατέστη ημίν επιβλαβέστερος και ανεκόπη η προς τους σέρβους συνεννόησίς του*», γράφει το 1900 για τον Μογλενών Ιωαννίκειο ο πρόξενος

¹ Στο ίδιο, σ.300.

² Цамбазовски 1991, σ.249. Ενημερώνοντας επ' αυτού το Βελιγράδι, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Βλάντιμιρ Λιότιτς σημειώνει παρεμπιπτόντως πως ο παλαίμαχος μητροπολίτης «*μιλά καλά την τοπική μακεδονική διάλεκτο*».

³ Цамбазовски 1987, σ.413-5. Τρεις μήνες αργότερα ο ίδιος ιεράρχης περιγράφεται απ' το σέρβο πρόξενο ως εξαιρετικά μορφωμένος και «*ελευθερόφρων*», με την επισήμανση ότι δεν απαγορεύει σλαβική λειτουργία στα χωριά της δικαιοδοσίας του (στο ίδιο, σ.478-9).

⁴ ΙΑΥΕ 1901/55, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 1.12.1901, αρ.938, απόρρητος.

⁵ Βούρη 1999, σ.137-42 & 150-1.

⁶ Στο ίδιο, σ.140 & 142. Ένα χρόνο αργότερα, ο Διβρών κατηγορείται από τον πρόξενο ότι «*προσφέρει υπηρεσίας εις τους Σέρβους επινεύσει [απλώς] των εν Φαναρίω*», χωρίς αναφορά σε χρηματισμό (στο ίδιο, σ.150).

⁷ Цамбазовски 1987, σ.292-4, και 1991, σ.207.

⁸ Цамбазовски 1987, σ.297.

Μπέτσος, «τούτο οφείλεται εις τον φόβον μη απωλέση τα καθυστερούμενα αυτώ επιδόματα, ών μικρά ποσά δεν έπαυσα δίδων αυτώ κατά καιρούς, και εις την αυστηράν του Προξενείου επαγρύπνησιν εφ' όλων των πράξεών του»¹. Υπάρχουν τέλος ιεράρχες που εκδηλώνουν δημόσια την προθυμία τους να υπηρετήσουν (και) τη σερβική υπόθεση, ακόμη και σε περιοχές όχι ιδιαίτερα πρόσφορες γι' αυτήν. Κατά τα εγκαίνια του σερβικού προξενείου Σερρών το 1897, διαβάζουμε σε λίγο μεταγενέστερη προξενική αναφορά, ο χοροστατών Δράμας Φιλόθεος «ηυχήθη υπέρ ευημερίας και μακροβιότητος του Αυτοκράτορος [sic] της Σερβίας Μιλάνου και υπέρ της υπ' αυτού κατακτήσεως της παλαιάς Σερβίας ενώ παρίστατο εκεί ο Τούρκος Διοικητής μετά πολλών άλλων υπαλλήλων, οίτινες ευτυχώς ηγνόουν την Ελληνικήν γλώσσαν»².

Στην οριακή περίπτωση του ηπειρώτη πατριάρχη Άνθιμου Ζ' (1895-97), αυτή η αντιπαράθεση εκκλησιαστικής ηγεσίας κι ελληνικής διπλωματίας θα εκδηλωθεί στο ανώτατο επίπεδο. Σε συνομιλία του με το γραμματέα της ελληνικής πρεσβείας Ευγένιο Ζαλοκώστα το Μάρτιο του 1895, ένα μόλις δίμηνο μετά την εκλογή του, ο Άνθιμος θα αναπτύξει εκτενώς ένα πρόγραμμα συνεργασίας με τους Σέρβους κι εγκατάλειψης της «απομόνωσης» του Πατριαρχείου, δηλαδή της μονομερούς ταύτισής του με τον ελληνισμό: «Διεπράξαμεν πολλά και ασύγνωστα σφάλματα, ως Εκκλησία ημείς, υμείς ως Κράτος. Είναι καιρός να επανορθώσωμεν και να ενισχύσωμεν τας παραλυσάσας εθνικάς ημών δυνάμεις. Δια της Ρωσίας δυνάμεθα να επιτύχωμεν την άρσιν του σχίσματος, εάν δε δεν είναι εφικτή συνάντησις ημών μετά των Ρωμούνων, τοιαύτη όμως δεν είναι αδύνατος, αποβαίνει μάλιστα απαραίτητος μετά των Σέρβων. Απορώ πως εις Οικουμενικός Πατριάρχης, ο προκάτοχός μου, αφού υπεσχέθη εις τον Σέρβον Βασιλέα να διωρίση Σέρβους επισκόπους, ετόλμησε ν' αθετήση την υπόσχασίν του. Διατί να μη ικανοποιήσωμεν τας ευλόγους και δικαίας αξιώσεις των Σέρβων εν τη παλαιά Σερβία, εν επαρχίαις δηλαδή εν αίς ουδέν ημείς θα δυνηθώμεν ποτέ να διεκδικήσωμεν μετ' ελπίδος επιτυχίας; Ούτω πολιτευόμενοι, δεικνύμεθα ότι εμφορούμεθα εξ ιδεών ισότητος και δικαιοσύνης, προσεταιριζόμεθα την φιλίαν και την σύμπραξιν ομοθρήσκου και πολλά τα κοινά συμφέροντα εχούσης Φυλής, λαμβάνομεν τα προσήκοντα παρ' αυτής ανταλλάγματα και εξερχόμεθα εκ της απελπιστικής απομονώσεως εν ή διατελούμεν»³. Εξίσου αποκαλυπτική για τη διάσταση απόψεων μεταξύ των δυο εθνικών κέντρων είναι η απάντηση του Ζαλοκώστα. Πρόβλημα, κατά το γραμματέα (κι εκπρόσωπο στη συζήτηση) της ελληνικής πρεσβείας δεν συνιστά μόνο η προβολή «αυθαιρέτως» πρωθημένων σερβικών διεκδικήσεων «ένθα ουδείς σερβικός πληθυσμός υφίσταται» ή η «ανειλικρίνεια και δολιότητα» των ιθυνόντων του Βελιγραδίου, που επιζητούν να «επωφεληθώσι εκ της εν Τουρκία υπεροχής ημών χωρίς να δύνανται να προσφέρωσιν ημίν εν τη αδυναμία των θετικών τι όφελος». Ασύμβατη με τις ελληνικές στοχεύσεις είναι και η ουσία της σερβικής πολιτικής, η προβολή με άλλα λόγια και υπεράσπιση της σλαβικής ταυτότητας

¹ ΙΑΥΕ 1900/68, Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Βιτωλίοις 11.5.1900, αρ.72.

² ΙΑΥΕ 1899/Προξ. Μακεδονίας, Ι. Στορνάρης προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 25.4.1899, αρ.204.

³ Βούρη 1999, σ.161-2.

του σλαβόγλωσσου μακεδονικού πληθυσμού, πρακτική που υπονομεύει άμεσα όλα τα θεωρήματα του αντιεξαρχικού αγώνα: οι Σέρβοι, εξηγεί, «*επιδιώκουν ν' ανατρέψουν καθεστώς εν τη εκκλησία, το οποίον ημείς συμφέρον έχομεν ίνα συγκρατήσωμεν· δεν είναι επίφοβοι ως έθνος, διότι είναι ασθενέστεροι ημών, αλλ' εάν τους συνδράμωμεν θα προσπαθήσωσι κατά το δυνατόν να επωφεληθώσι και, ενώ αυτοί δεν θα δυνηθώσι να κερδήσωσι σπουδαίον όφελος, θα παραλύσωσιν εν τούτοις τας ημετέρας δυνάμεις*»¹. Η αντίθεση, φυσικά, δεν επιλύθηκε. Ο Άνθιμος υποστήριξε τα σερβικά αιτήματα «*των χριστιανών ορθοδόξων σλαβικής εθνικότητας*» για «*ανέγερσιν ιδίων σχολείων*» και διδασκαλία «*εν τη μητρική αυτών γλώσση*»², επέλεξε τον Ιανουάριο του 1896 το σέρβο αρχιμανδρίτη Διονύσιο Πέτροβιτς ως μητροπολίτη Ρασκοπρισρένης (δηλαδή Κοσσυφοπεδίου)³ και με την «υπερεθνική» στρατηγική του υπέθαλπε το αίτημα για διακριτή καταγραφή ενός σερβικού «μιλέτ μέσα στο (ρουμ) μιλέτ»⁴. Αποτέλεσμα αυτής της «*υποστηρίξεως και προστασίας εκ μέρους του Οικουμενικού θρόνου*» ήταν, σύμφωνα με τους έλληνες προξένους στην περιοχή, να «*χωρεί ολοέν το έργον των Σέρβων εν Μακεδονία*», σε βάρος όχι μόνο του βουλγαρικού αλλά και του ελληνικού κόμματος· κάποιιοι μάλιστα, όπως ο πρόξενος Μοναστηρίου Μπέτσος, έκαναν λόγο ακόμη και για «*αντεθνικόν πρόγραμμα*» που ο Άνθιμος είχε αρχίζει να εφαρμόζει ήδη από την εποχή της θητείας του ως μητροπολίτης Κορυτσάς το 1893-94⁵.

Η αποκαλυπτικότερη ίσως περίπτωση της διττής φύσης κάποιων πατριαρχικών μητροπολιτών, ως συνεργατών κι εκφραστών του ελληνικού και του σερβικού εθνικισμού ταυτόχρονα, αποτελεί ο Δεβρών και Βελισσού Πολύκαρπος Θεολογίδης (1900-07). Γεννημένος στο ελληνόφωνο χωριό Προβίστα (σημ. Παλαιοκώμη) του καζά Ζίχνας, απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και της Σερβικής Ακαδημίας του Βελιγραδίου⁶, ο εν λόγω ιεράρχης περιγράφεται από τον έξαρχο Ιωσήφ ως «*Έλληνας την καταγωγή αλλά Σέρβος στην καρδιά*» και «*όργανο της σερβικής προπαγάνδας*»⁷. Την ίδια περίπου εκτίμηση συμμερίζονται έλληνες παρατηρητές της εποχής⁸, ο βούλγαρος πρόξενος Μοναστηρίου⁹ κι απεσταλμένοι του σερβικού Υπ.Εξ. στην περιοχή¹⁰, ενώ από ρώσους διπλωμάτες ο διορισμός του θεωρήθηκε τομή για την πρόοδο της σερβικής επιρροής στη βόρεια Μακεδονία¹¹. Αμέσως μετά το

¹ Στο ίδιο, σ.162-3.

² Στο ίδιο, σ.164.

³ Терзић 1992, σ.351-2· Иван Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Βελιγράδι - Νόβι Σαντ 1902, σ.119. Ως τότε ο Διονύσιος ήταν πρωτοσύγγελος της μητρόπολης Σκοπίων και υποψήφιος διάδοχος του εκεί έλληνα μητροπολίτη Μεθόδιου.

⁴ Βούρη 1999, σ.201.

⁵ Στο ίδιο, σ.175 & 179. Βιογραφικά στοιχεία για τον Άνθιμο, αν και όχι ιδιαίτερα διαφωτιστικά γι' αυτές τις αντιθέσεις: Σταυρίδης 1977, σ.363-77.

⁶ Βούρη 1999, σ.245· Αγγελόπουλος 1977, σ.174-5.

⁷ Георгиев - Трифионов 1994, σ.179-80.

⁸ Δημήτριος Φιλίπιδης, *Το Φιρμιλιάνειον Ζήτημα*, Εν Αθήναις 1903, σ.60-1· «Οι Σέρβοι και η Μητρόπολις Δίβρης», *Εμπρός* (Αθήνα) 9.5.1907, σ.2.

⁹ Α. Τόσεφ προς πρωθ. Ρ. Πετρόφ, Μπίτολια 14.1.1904, Νο.22, σε Георгиев - Трифионов 1995, σ.324.

¹⁰ Александар Апостолов, «Еден нов документ за положбата на Македонија кон крајот на XIX и почетокот на XX век», *Гласник*, 7/1 (1963), σ.258.

¹¹ Дракул 1995, σ.285 & 290.

διορισμό του επέβαλε την αναγραφή του σλαβόφωνου ποιμνίου του στα δελτία ταυτότητας (nüfus tezkeresi) ως «millet-i Sırp», παρόλο που η ύπαρξη σερβικού μιλέτ δεν αναγνωριζόταν ακόμη από τις οθωμανικές αρχές¹. κατά τη διάρκεια της επταετούς θητείας του, ενενήντα σλαβόφωνα χωριά της επαρχίας του αποσπάστηκαν από την Εξαρχία και προσχώρησαν -ως «σερβικά»- στο Πατριαρχείο². Από δημοσιευμένη έκθεσή του προς τον υπουργό Εξωτερικών Νικόλα Πάσιτς (25.2.1904) διαπιστώνουμε επίσης πως ο Πολύκαρπος συνεργαζόταν στενά με τη σερβική κυβέρνηση, υποβάλλοντάς της εκτενείς περιγραφές των δραστηριοτήτων του και διαχειριζόμενος προπαγανδιστικά κονδύλια της³. Η ταύτιση του με τη σερβική υπόθεση θεωρείται σ' αυτές τις αναφορές του δεδομένη, κυρίως όμως εντυπωσιάζει η υποστήριξη που εκδηλώνει προς το σερβικό κόμμα στις αντιπαραθέσεις του με τους «Ελληνοβλάχους» για τα «εκκλησιαστικά ζητήματα» του Βέλες και του Κίτσεβο⁴. Απευθυνόμενος ωστόσο στο Πατριαρχείο, ο μητροπολίτης δεν παραλείπει την ίδια στιγμή να διατρανώνει την ελληνική εθνικότητά του, εξισώνοντας τους «όπουλους Σέρβους» με «τους ασπόνδους εχθρούς του έθνους ημών Βουλγάρους» και ζητώντας χρήματα για την αποπεράτωση του ελληνικού σχολείου στο Κίτσεβο, προκειμένου «το έθνος ημών [να μην] εκτίθεται απέναντι των σχισματικών Βουλγάρων και Σέρβων»⁵.

Με το «ελληνικό» ποίμνιο της επαρχίας του περιορισμένο σε μερικές δεκάδες οικογένειες Βλάχων, μερίδα των οποίων διεκδικούνταν ήδη από το υπό διαμόρφωση ρουμανικό κόμμα⁶, πρόβλημα με τη δράση του Πολύκαρπου είχε βέβαια κυρίως το βουλγαρικό στρατόπεδο, από το οποίο ο «έλληνας την καταγωγή και σέρβος την καρδιά» ιεράρχης αποσπούσε τους «ορθόδοξους Σλάβους» του. Εξ ου και ο έξαρχος Ιωσήφ επέδωσε ευθύς εξαρχής αναφορά στην Πύλη ζητώντας την ακύρωση του διορισμού του, με το επιχείρημα πως το κύριο έργο του θα είναι «να εκσερβίσει τους Βουλγάρους εκείνου του τόπου» διασπώντας τις κοινότητές τους, «οξύνοντας τα πνεύματα» και προκαλώντας «πονοκεφάλους στην κυβέρνηση»· όσο για τις θρησκευτικές ανάγκες των λιγοστών πατριαρχικών Βλάχων της επαρχίας, αυτές - διαβάζουμε στην αναφορά- θα μπορούσαν να εκπληρώνονται από έναν απλό «έλληνα ή βλάχο ιερέα»⁷. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η ισορροπία μεταξύ δυο διαφορετικών εθνικών κέντρων φαίνεται πως είχε τελικά τα όριά της. Στα τέλη του 1906, ο ευέλκτος μητροπολίτης φέρεται από το ρώσο πρόξενο Μοναστηρίου να επιθυμεί να παραιτηθεί (ακριβέστερα: να έχει υποβάλει τρεις διαδοχικές παραιτήσεις που δεν έγιναν δεκτές) καθώς, παρά τις αδιαμφισβήτητες επιτυχίες του, «απεχθάνεται την επαρχία του» και «στενοχωριέται που τον θεωρούν σερβόφιλο

¹ Трајановски 2004, σ.215.

² Αγγελόπουλος 1970, σ.282.

³ Љубен Лапе, «Еден извештај од 1904 год. за културно-просветните и политичките прилики во Дебарско-Велешката епархија», *Гласник*, 18/3 (1974), σ.185-223.

⁴ Στο ίδιο, σ.191-2 & 213-6. Για τη διένεξη στο Κίτσεβο, βλ. επίσης Αγγελόπουλος 1981, σ.148-53.

⁵ Αγγελόπουλος 1977, σ.174-6.

⁶ Αναλυτικά γι' αυτή την αντιπαράθεση: Αγγελόπουλος 1977, σ.151-8 & 165-74.

⁷ Георгиев - Трифонов 1994, σ.180-1.

και τον μέμφονται ότι βλάπτει τα συμφέροντα της ελληνικής εκκλησίας»¹. Τελικά παραιτήθηκε οριστικά το Μάρτιο του 1907, ύστερα από τη δεύτερη κατά σειρά δολοφονική απόπειρα εξαρχικών κοιμητηζήδων εναντίον του και τον «παράπλευρο» φόνο του πατριαρχικού ιερέα του Κίτσεβο². Στη θέση του το Πατριαρχείο έστειλε τον ως τότε επίσκοπο Πολυανής Παρθένιο, τα σλαβόφωνα όμως χωριά της επαρχίας αρνήθηκαν να τον αναγνωρίσουν ζητώντας την εκλογή σέρβου μητροπολίτη στη θέση του³. Ο τελικός συμβιβασμός επιτεύχθηκε μόλις το Μάρτιο του 1910, με το διορισμό του σέρβου αρχιμανδρίτη Βαρνάβα ως «επισκόπου βοηθού» του Παρθενίου και την τιμητική ανάκληση του τελευταίου ως συνοδικού στην Κωνσταντινούπολη⁴. Η εκλογή του Βαρνάβα, «πρωθιερέως της σερβικής πρεσβείας» της Κωνσταντινούπολης, συνέπεσε χρονικά με την επίσημη επίσκεψη εκεί του σέρβου βασιλιά Πέτρου και την εκ μέρους του δωρεά 10.000 χρυσών φράγκων προς το Πατριαρχείο· τις αμέσως επόμενες μέρες, το Φανάρι αισθάνθηκε πάντως υποχρεωμένο να διαψεύσει ως «ανυπόστατη» τη φημολογία πως επίκειτο και δεύτερη χειροτονία σέρβου επισκόπου, τούτη τη φορά «δια τα μέρη του νομού Μοναστηρίου και ιδία τον Περγλέπ»⁵.

Το Φιρμιλιάνειο Ζήτημα

Το αποφασιστικό βήμα κι επιστέγασμα των προσπαθειών για εγκατάσταση σέρβων αρχιερέων στη βόρεια Μακεδονία αποτέλεσε η περιπετειώδης εκλογή του αρχιμανδρίτη Φιρμιλιανού Ντράζιτς ως πατριαρχικού μητροπολίτη Σκοπίων –το «Φιρμιλιάνειο ζήτημα», όπως έμεινε στη βιβλιογραφία της εποχής. Η διορισμός του επιβλήθηκε κυρίως από τις έντονες διπλωματικές πιέσεις των κυβερνήσεων της Σερβίας και της Ρωσίας προς το Πατριαρχείο και την Πύλη, συνοδευτήκε όμως σε τοπικό επίπεδο από μια παρατεταμένη, πολυετή διαμάχη ανάμεσα στο «ελληνοβλαχικό» και το «σερβικό» κόμμα της πατριαρχικής κοινότητας της πόλης, με διακύβευμα τη γλώσσα λειτουργίας και τον έλεγχο των εσόδων του μητροπολιτικού ναού του Σωτήρος. Στην προσπάθειά του να συγκρατήσει ένα μέρος του σλαβόγλωσσου ποιμνίου του από την προσχώρηση στην Εξαρχία, ο μητροπολίτης Παΐσιος είχε καθιερώσει τη δεκαετία του 1880 την τέλεση δίγλωσσης λειτουργίας, με το δεξιό χορό να ψάλλει στα ελληνικά και τον αριστερό στα παλαιοσλαβικά· όμως τον Απρίλιο του 1890 αυτή η

¹ Καλ προς Πρ. Κων/λης, Μοναστήρι 8.10.1906, Νο.164, σε Дракул 1998 (τ.Ε'), σ.179. Ο πρόξενος δεν παραλείπει να σχολιάσει: «Είναι βαρύ να βλάπτονται τα ελληνικά συμφέροντα σε χώρα όπου δεν υπάρχει ούτε ένας Έλληνας».

² Αγγελόπουλος 1977, σ.175.

³ Εκκλησιαστική Αλήθεια, 13.4.1907 (σ.225), 4.5.1907 (σ.266), 11.5.1907 (σ.295) & 12.10.1907 (σ.624)· Γεοργιγιέβ – Τριφονοβ 1995, σ.408, με κατάλογο των πρώτων 19 χωριών που αρνήθηκαν να δεχτούν τον Παρθένιο αμέσως μετά την εκλογή του. Το φθινόπωρο του 1908 ο μητροπολίτης αναγνωριζόταν μόνο από τις δυο μικρές «ελληνικές» κοινότητες του Βέλες και του Κίτσεβο, ενώ τα 90 «σερβικά» χωριά της επαρχίας δεν τον αναγνώριζαν ούτε κατέβαλλαν την παραμικρή εισφορά στον ίδιο ή στο Πατριαρχείο (Αγγελόπουλος 1970, σ.277 & 282-3).

⁴ Εκκλησιαστική Αλήθεια (Κων/πολη), 27.3.1910, σ.92· «Ο διορισμός του σέρβου επισκόπου Διβρόν», Εμπρός (Αθήνα) 21.3.1910, σ.4· Αγγελόπουλος 1970, σ.278-83 και 1981, σ.153· Καράβας 2003, σ.27.

⁵ Για την επίσκεψη: Εκκλησιαστική Αλήθεια, 18.3.1910 (σ.82-3 & 87-8), 27.3.1910 (σ.89-92), 1.4.1910 (σ.97-8) και 8.4.1910 (σ.107). Για τη δωρεά: Εκκλησιαστική Αλήθεια, 27.3.1910, σ.92, και 14.4.1910, σ.117. Για τη διάψευση: Εκκλησιαστική Αλήθεια, 8.4.1910, σ.105.

παραχώρηση ανακλήθηκε, πυροδοτώντας την ανοιχτή σύγκρουση ανάμεσα στα δυο κόμματα. Σύμφωνα με τη λίγο μεταγενέστερη εκδοχή του έλληνα προξένου, η σλαβική λειτουργία καταργήθηκε με πρωτοβουλία του ίδιου του αρχιερέα ως «*αλυσιτελής ή μάλλον ως σφάλμα*»¹. Η βουλγαρική εξιστόρηση των ίδιων γεγονότων απ' τον Κάντσοφ, σαφώς φιλικότερη προς την ελληνική πλευρά, ερμηνεύει την επανεπιβολή της αποκλειστικά ελληνόγλωσσης λειτουργίας ως αντίδραση της τοπικής πατριαρχικής κοινότητας -όπου «*δέσποζαν οι Βλάχοι*»- στις προσπάθειες του μητροπολίτη να την εκσερβίσει². Η δημοσιευμένη αλληλογραφία του σερβικού προξενείου επιβεβαιώνει τέλος την παλιότερη συνεργασία του Παΐσιου με το σερβικό μηχανισμό (αν και οι επιμέρους εκτιμήσεις διαφέρουν αισθητά όσον αφορά το βαθμό πραγματικής αφοσίωσής του στη σερβική υπόθεση³), αποδίδει δε την κατάργηση της σλαβικής λειτουργίας στις πιέσεις του ελληνικού κόμματος και προξενείου της πόλης, σε συνδυασμό με προσωπικά τραύματα του μητροπολίτη από την κακομεταχείριση που του επιφύλαξαν κάποιοι ανώτεροι σέρβοι αξιωματικοί κατά την απελευθέρωση της Βράνια το 1878 και την απουσία ηθικής ικανοποίησής του από το Βελιγράδι⁴. Η στροφή του Παΐσιου συμπίπτει επίσης χρονικά με την απαίτηση επιδότησής του από την Αθήνα με ετήσιο επίδομα 150 λιρών, επ' απειλή παραίτησής του· φοβούμενο την ενδεχόμενη διαδοχή του από «*Σέρβον Αρχιερέα*» ή την εξαγορά του «*εκ των σερβικών προσφορών*», το ελληνικό προξενείο έσπευσε να συνηγορήσει υπέρ της ικανοποίησης του αιτήματος⁵. Το σερβικό προξενείο έκανε ρελάνς, εγγράφοντας στον προϋπολογισμό του για το 1891 κονδύλι 4.000 δηναρίων (περίπου 200 λιρών) για την επιδότηση του μητροπολίτη ως «*πράκτορα*», η απόπειρα όμως ν' αποσπαστεί έναντι 50 λιρών η συναίνεσή του για το άνοιγμα του πρώτου σερβικού σχολείου της πόλης έπεσε στο κενό, καθώς ο Παΐσιος απάντησε ότι «*δε δουλεύει για λεφτά αλλά σύμφωνα με το νόμο*»⁶. Ο ιεράρχης θα έρθει έτσι αντιμέτωπος με το νεοσύστατο σερβικό κόμμα, που μ' επικεφαλής το

¹ Βούρη 1999, σ.196· Nicolaidès 1899, σ.160· AAR/2, Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Σκοπείσις 19.12.1896, αρ.286.

² Кънчов 1970, σ.175.

³ Ο Παΐσιος χαρακτηρίζεται «*φίλος των Σέρβων*» απ' τον πρωθυπουργό Μίλουτιν Γκαράσανιν (1885), «*παλιός φίλος μας*» από το στέλεχος του Υπ. Παιδείας Ζάρια Πόποβιτς (1888) και «*δικός μας ψυχή τε και πνεύματι*» από τον υποπρόξενο Πέταρ Μανόλοβιτς (1888). «*Καλό φίλο των Σέρβων*» τον αποκάλεσε και ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ', σε συνομιλία του με τον πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Εβρέμ Γκρούιτς (1881). Ο υποπρόξενος Τζόρτζε Πόποβιτς εκτιμούσε αντίθετα το 1888 πως «*ο γέρο μητροπολίτης θέλει να εξασφαλίσει τα νότα του*» απέναντι στις αρχές κι αποφεύγει να εκτεθεί ανοίγοντας σερβικά σχολεία· για την κάμψη των αντιστάσεών του, εισιγήθηκε ως εκ τούτου τη μισθοδοσία του με 4.000 δηνάρια το χρόνο. Σαφώς εχθρικότερος, ο διάδοχός του Βλάντιμιρ Κάριτς ανέφερε το 1890 πως «*ο μητροπολίτης Παΐσιος δεν είναι Έλληνας αλλά εξελληνισμένος Μακεδόνας από το Κιλίκις*», μισθοδοτούμενος απ' την ελληνική κυβέρνηση, που «*τους Σέρβους τους θεωρεί Έλληνες και τους άνοιξε ελληνικό σχολείο όπου τα παιδιά μας πάνε και μαθαίνουν ελληνικά*»· όσο για την παραδοσιακή χρηματοδότηση κάποιων σερβικών σχολείων της ενδοχώρας από το Βελιγράδι μέσω του μητροπολίτη, ο Κάριτς διαπίστωσε πως ο Παΐσιος δεν ήξερε ούτε και τα ονόματα των «*επιδοτούμενων*» δασκάλων (Клемент Цамбазовски, *Граѓа за историју македонског народа из Архива Српје. IV/1 [1879-1885]*, Βελιγράδι 1985, σ.123 & 328· Цамбазовски 1986, σ.168-72· Цамбазовски 1987, σ.42, 232 & 293· Цамбазовски 1988, σ.37· Војводић 2003, σ.295, 334, 337 & 371).

⁴ Για το ρόλο του ελληνικού κόμματος και προξενείου: Цамбазовски 1988, σ.137 & 370· Војводић 2003, σ.87, 337, 354 & 365-71. Για τον προπηλακισμό του Παΐσιου και τις σχετικές διαμαρτυρίες του προς το Βελιγράδι: Цамбазовски 1986, σ.131 και 1988, σ.387· Војводић 2003, σ.338.

⁵ ΙΑΥΕ/1891/ΑΑΚ/Δ, Ιω. Στουρνάρας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Σκοπείσις 28.5.1890, αρ.127. Όπως διαπιστώνουμε από έκθεση του Κάριτς, το σερβικό προξενείο πληροφορήθηκε ακόμη και το ακριβές ύψος του επιδόματος (Војводић 2003, σ.367).

⁶ Για το κονδύλι: Цамбазовски 1991, σ.210. Για την αποτυχημένη απόπειρα: στο ίδιο, σ.247-8.

μεγαλέμπορο Χατζηκώστα Πάντσοβιτς και τους προύχοντες αδελφούς Ιωάννου Γιοβάνοβιτς ζητά τη μετονομασία της πατριαρχικής κοινότητας σ' «ελληνοσερβική» και την επανεισαγωγή της σλαβικής γλώσσας στην εκκλησία. Σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο, η απόσπαση των προύχοντων από την «ελληνική» κοινότητα οργανώθηκε «δι' υλικών παροχών, θεμιτών και αθεμιτών» από το σερβικό προξενείο¹. Η δημοσιευμένη αλληλογραφία του τελευταίου επιβεβαιώνει αυτή την κατηγορία, τουλάχιστον όσον αφορά την προσπάθεια του προξένου Κάριτς να προσεταιριστεί τον «πάμπλουτο γρεκομάνο» Χατζηκώστα –γεννημένο στη Σκόπσκα Τσέρνα Γκόρα αλλά μεγαλωμένο στη Βοσνία και καλό ομιλητή της σερβικής, μετέπειτα εργοστασιάρχη της πρώτης τοπικής ζυθοποιίας σε κοινοπραξία με μια σερβική εταιρεία και τον οθωμανό πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου². Τη διαμόρφωση του κόμματος ακολούθησε, μέσα στο 1891, η κινητοποίηση του σερβικού (και ρωσικού) διπλωματικού μηχανισμού για αντικατάσταση του μητροπολίτη³.

Ο Παΐσιος παραιτήθηκε τελικά το καλοκαίρι του 1891 «λόγω γήρατος»⁴. Τον διαδέχθηκε ο μέχρι τότε μητροπολίτης Διβρών Μεθόδιος, Έλληνας από τις Σέρρες με αρκετά αντιφατικό παρελθόν όσον αφορά τη διαχείριση των σλαβικών διεκδικήσεων: από τη μια ξεκίνησε το 1884 την αρχιερατική του καριέρα ως επίσκοπος Δαφνουσίας, διορισμένος προκειμένου να περιοριστεί η δικαιοδοσία του «βουλγαρογενούς» Μελενίκου Προκόπιου στο ζωτικό για τα ελληνικά συμφέροντα τμήμα του Δεμίρ Χισάρ⁵: από την άλλη, ως μητροπολίτης Διβρών το 1887-91 είχε διευκολύνει τη σερβική διείσδυση στην επαρχία του κι επιχορηγούνταν από το Βελιγράδι με 2.000 δηνάρια το χρόνο⁶. Την επαύριο της εκλογής του υποσχέθηκε στη σερβική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης να επαναφέρει τη δίγλωσση λειτουργία στο μητροπολιτικό ναό, όταν εγκαταστάθηκε όμως στα Σκόπια υπαναχώρησε κάτω από την πίεση του ελληνικού μηχανισμού⁷. Για να καταλαγιάσει τις διεκδικήσεις του σερβικού κόμματος αντιπρότεινε στα τέλη του 1893 την «ανέγερσιν ιδίας εκκλησίας δια τους Σλαυοφώνους κατοίκους» της πόλης, μέτρο που απορρίφθηκε από το Πατριαρχείο ως «όλως ασύμφορον, άτε συνεπαγόμενον την διαίρεσιν μεταξύ των ορθοδόξων κατοίκων και την διάσπασιν και εξασθένισιν της κοινής ενεργείας υπέρ των αληθών της κοινότητος συμφερόντων». Προτάσσοντας την ενότητα της κοινότητας, το Φανάρι συνηγόρησε αντίθετα στη μερική ικανοποίηση των σερβικών αιτημάτων και το Φεβρουάριο του 1894 διέταξε το μητροπολίτη «να επαναγάγη εν τοις χοροίς της αυτόθι εκκλησίας το πρόην καθεστώς, το ψάλλειν δηλαδή ελληνιστί μεν εκ του δεξιού χορού,

¹ Βούρη 1999, σ.196. Πρβλ. Кънчов 1970, σ.176-7.

² Цамбазовски 1988, σ.58-9, 136 & 260· Војводић 2003, σ.353, 572-3 & 576-7.

³ Цамбазовски 1991, σ.164, 218-9, 248, 308-9, 317-9, 331-2 & 337-8· Војводић 2003, σ.553 & 565.

⁴ Војводић 2003, σ.105· *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/λη), 19.7.1891, σ.161· ΙΑΥΕ 1891/ΑΡΧ.Β/1, Ν.

Μαυροκορδάτος προς Υπ.Εξ. Α. Δεληγεώργη, Εν Νεοχωρίω 19.7.1891, αρ.2019.

⁵ Για την ταυτοπροσωπία: «Νεκρολογία.Ο Μητροπολίτης Σκοπείων Μεθόδιος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 22.11.1896, σ.320.

⁶ Цамбазовски 1991, σ.205, 210, 329 & 393.

⁷ Цамбазовски 1991, σ.393-4· Војводић 2003, σ.124-5, 155-6 & 161.

σλαβωνιστί δ' εκ του αριστερού»¹. Εντελώς αντίθετη στάση κράτησαν τα δυο εκκλησιαστικά κέντρα στο σχολικό ζήτημα, όπως διαπιστώνουμε από τη σχεδόν ταυτόχρονη επίπληξη του Μεθοδίου για την έκδοση πιστοποιητικών *«γεγραμμένων σερβιστί μόνον»* και τη ρητή πατριαρχική εντολή *«όπως τα δια το νέον σχολικόν έτος εκδοθησόμενα ενδεικτικά δια τους εν τη επαρχία [του] διδασκάλους ώσι συντεταγμένα ελληνιστί τε και σερβιστί»*². Είναι προφανές πως το ζήτημα της γλώσσας, παρά το αυξημένο συμβολικό βάρος του, αποτελούσε μια μόνο από τις παραμέτρους της όλης αντιπαράθεσης. Το πιστοποιούν οι εκατέρωθεν ειρωνίες για το μικτό χαρακτήρα και των δυο κομμάτων (τη συμμετοχή δηλαδή ενός συγκριτικά μεγάλου ποσοστού Σλάβων στο «ελληνοβλαχικό» και Βλάχων ή Αρβανιτών στο «σερβικό»)³, ενώ ακόμη αποκαλυπτικότερη είναι η μετέπειτα συζήτηση γύρω από τη διαχείριση των εσόδων του ναού και των περιουσιακών στοιχείων της κοινότητας⁴. Το βέβαιο είναι πάντως πως από κάποιο σημείο και μετά ο Μεθόδιος συνεργάστηκε σε τέτοιο βαθμό με τη σερβική πλευρά, ώστε από τον ελληνικό μηχανισμό θεωρούνταν πλέον *«τυφλόν όργανον της σερβικής προπαγάνδας»*⁵. μετά το θάνατό του, θα προβληθεί μάλιστα από τον Υπ.Εξ. Στόγιαν Νοβάκοβιτς σαν πρότυπο οικουμενικού ιεράρχη που *«ενδιαφερόταν μόνο για τις ποιμαντικές, σχολικές κι αστικές ανάγκες των πιστών του, χωρίς να ασχολείται με την πολιτική»* και ο οποίος, *«δεδομένου ότι οι πιστοί του ήταν κυρίως Σέρβοι, τους επέτρεπε να χρησιμοποιούν τη σερβική γλώσσα στις εκκλησίες και τα σχολεία»*⁶. Η ανεκτική αυτή πολιτική εφαρμόστηκε κυρίως στην ενδοχώρα της επαρχίας, όπου η συγκρότηση σερβικών κοινοτήτων σε δευτερεύοντα αστικά κέντρα και κεφαλοχώρια επέτρεψε μια κάποια ανασυγκρότηση του πατριαρχικού ποιμνίου που είχε σαρωθεί στην ελληνοβουλγαρική αναμέτρηση των προηγούμενων δεκαετιών. Στην ίδια την πόλη των Σκοπίων, αντίθετα, η αντίσταση της πλειοψηφικής «ελληνοβλαχικής» μερίδας υπήρξε σφοδρή και κατάφερε να μπλοκάρει την εφαρμογή της πατριαρχικής εντολής για δίγλωσση λειτουργία. Ακόμη και το Πάσχα του 1896, δυο ολόκληρα χρόνια μετά την έκδοση της σχετικής διαταγής, η απόπειρα του αρχιερέα *«μετά των συμμάχων του»* να την εφαρμόσουν *«απέτυχεν οικτρώς»*, καθώς σε δυο διαδοχικά επεισόδια (23 Μαρτίου και 14 Απριλίου) το ελληνικό κόμμα έδιωξε δια της βίας από το ναό όχι μόνο τους σέρβους ανταγωνιστές του αλλά και τον ίδιο το μητροπολίτη⁷.

Αντιμέτωπο με μια κρίση που κινδύνευε να καταστεί ανεξέλεγκτη, το Πατριαρχείο έστειλε στα Σκόπια το μητροπολίτη Οχρίδας Αμβρόσιο για να τη διευθετήσει. Αμέσως μετά

¹ Αγγελόπουλος 1981, σ.130-1.

² Στο ίδιο, σ.129.

³ Nicolaïdès 1899, σ.165· Кънчов 1970, σ.79-81· Магов 2004, σ.27. Για μια αντιπαραβολή των εκατέρωθεν εκδοχών, βλ. επίσης Aarbakke 2003, σ.91-5.

⁴ Βούρη 1999, σ.171-2 & 199· Nicolaïdès 1899, σ.165· ΑΑΡ/2, Υπ.Εξ. Α. Σκουζές προς Βασιλικάς Πρεσβείας, Εν Αθήναις 8.1.1897, αρ.3342 εμπ.

⁵ Βούρη 1999, σ.196-7· ΑΑΡ/2, Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Σκοπείοις 19.12.1896, αρ.286· ΑΣτΔ/213/1, Αγγιάλου Βασίλειος, «Όλως εμπιστευτική έκθεσις περί του Σκοπειακού ζητήματος», Εν Πύργω 20.12.1903. Για πτυχές της συνεργασίας του Μεθοδίου με το σερβικό μηχανισμό: Цамбазовски 1960, σ.229-30.

⁶ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.468-9.

⁷ Βούρη 1999, σ.197· ΑΑΡ/2, Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Σκοπείοις 19.12.1896, αρ.286.

την άφιξή του, ο τελευταίος έσπευσε να διαβεβαιώσει τον έλληνα πρόξενο «*δια του εκφραστικωτέρου τρόπου ότι εμφορείται υπό ακραιφνών ελληνικών αισθημάτων και ότι δια των ενεργειών του θέλει προστατεύσει την ημετέραν Κοινότητα, έχουσαν άλλωστε, ως επείσθη εκ της μελέτης του ζητήματος, πληρέστατα δίκαιον, ενώ οι Σέρβοι επιδιώκουσι δια της εισαγωγής της σλαβωνικής γλώσσης εις τον αριστερόν χορόν του ελληνικού ναού την βαθμιαίαν συγχώνευσιν και σφετερισμόν των κτημάτων της ελληνικής κοινότητος*». Πρόξενος και πατριαρχικός απεσταλμένος θα καταρτίσουν έτσι ένα «*κοινό πρόγραμμα*» διαχείρισης του προβλήματος: απόρριψη της μικτής λειτουργίας κι αντιπρόταση για δεύτερη σλαβική λειτουργία, μετά την ελληνική· σε περίπτωση απόρριψης αυτής της λύσης από το σερβικό κόμμα, το τελευταίο θα καταγγελλόταν στο Φανάρι ως κακόπιστο και θα ζητιόταν η επιβολή ελληνόγλωσσης αποκλειστικά λατρείας¹. Η ηγεσία του ελληνικού κόμματος συμφώνησε με το όλο σχέδιο, «*υπό τον ρητόν όρον ίνα αναγραφή εν Συνοδική αποφάσει ότι οι Σέρβοι, εις ούς παραχωρείται υπό των Ελλήνων η τέλεσις εν τω ελληνικό ναώ δευτέρας λειτουργίας σλαωνιστί, ουδέν δικαίωμα έχουσιν επί των κτημάτων και του ναού της ελληνικής Κοινότητος και της διαχειρίσεως αυτών*», καθώς και ότι «*η ελληνική του ναού επιτροπεία θα παραμένη και κατά την δευτέραν σλαωνικήν λειτουργίαν δια την διαχείρισιν οιουδήποτε και εκ ταύτης εισοδήματος του ναού*»². Ύστερα από έναν πρώτο γύρο διαπραγματεύσεων, ο Αμβρόσιος πρότεινε τελικά στο σερβικό κόμμα την τέλεση σλαβικής λειτουργίας μια φορά κάθε τέσσερεις Κυριακές και τα ανάλογα έσοδα από το παγκάρι³. Επιπλέον, το (μυστικό) κοινό πρόγραμμά του με τον έλληνα πρόξενο πρόβλεπε ότι, μετά τη διευθέτηση της χρήσης του ναού, «*δέον να εξετασθή [και] το ως προς τον σερβίζοντα Μητροπολίτην κ. Μεθόδιον έτερον μέρος*» του προβλήματος⁴.

Η ελληνοσερβική αυτή αναμέτρηση δεν επρόκειτο όμως να κριθεί αποκλειστικά και μόνο με βάση τοπικούς συσχετισμούς δυνάμεων –ούτε καν κυρίως βάσει αυτών. Ήδη κατά την επίσημη επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη, τον Ιούνιο του 1894, ο σέρβος βασιλιάς Αλέξανδρος είχε υποβάλει στον πατριάρχη Νεόφυτο Η΄ το αίτημα (κι αποσπάσει την υπόσχεση) για διορισμό σέρβου μητροπολίτη στην περιπόθητη βορειομακεδονική επαρχία⁵. Όταν όμως ο Μεθόδιος πέθανε ανεπάντεχα στις 15 Νοεμβρίου 1896, η Ιερά Σύνοδος έσπευσε την αμέσως επόμενη μέρα να επιλέξει ως διάδοχό του τον Αμβρόσιο, που βρισκόταν ήδη στα Σκόπια ως πατριαρχικός έξαρχος⁶. Η απόφαση αυτή προκάλεσε εξέγερση του τοπικού

¹ Βούρη 1999, σ.171-2.

² Στο ίδιο, σ.172.

³ Трајановски 2004, σ.117.

⁴ Βούρη 1999, σ.172.

⁵ Αγγελόπουλος 1970, σ.274· Βούρη 1999, σ.162· ΑΣτΔ/213/1, Αγκιάλου Βασίλειος, «Όλωσ εμπιστευτική έκθεσις περί του Σκοπειακού ζητήματος», Εν Πύργω 20.12.1903. Ακολουθώντας πιστά την επίσημη γραμμή του Πατριαρχείου, ο μεν Νικολαΐδης χαρακτηρίζει την υπόσχεση «*σερβικό ψέμα*» (1899, σ.163-4), ο δε Φιλιππίδης αναφέρεται μονο στην υποβολή σχετικού αιτήματος προς το σουλτάνο χωρίς την παραμικρή αναφορά στον πατριάρχη (1903, σ.3, 7-8 & 10). Ο Νεόφυτος Η΄ παρατήθηκε τέσσερεις μήνες αργότερα, στις 25.10.1894 (Σταυρίδης 1977, σ.349).

⁶ *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/λη), 22.11.1896, σ.313 % 320· *Εμπρός* (Αθήνα), 20.11.1896, σ.2· Nicolaïdès 1899, σ.162-3· Трајановски 2004, σ.116. Για τα παρασκήνια της εκλογής: ΑΣτΔ/213/1, Αγκιάλου Βασίλειος, όπ.π.

σερβικού κόμματος, που στις 21 Νοεμβρίου κατέλαβε το μητροπολιτικό ναό αρνούμενο να δεχτεί το νέο ιεράρχη, συγκέντρωσε αναφορές προς το σουλτάνο και τον πατριάρχη απαιτώντας την ανάκλησή του και συγκρότησε ένα «Σερβικό Επαρχιακό Συμβούλιο» με πρόεδρο τον αρχιμανδρίτη Νικηφόρο Πέριτς για «να διεκπεραιώνει τις υποθέσεις της μητρόπολης και να υπερασπίζει τα δίκαια του λαού»¹. Οι οθωμανικές αρχές έκλεισαν κατά τη συνήθειά τους την εκκλησία μέχρι να ηρεμήσουν τα πράγματα: την παρέδωσαν στον Αμβρόσιο για τα Χριστούγεννα και την ξανάκλεισαν, όταν η γιορτινή λειτουργία μετατράπηκε σε πεδίο μάχης². Από τις διαθέσιμες περιγραφές διαπιστώνουμε πως, εκτός από αναμέτρηση προξενικών μηχανισμών, η όλη σύγκρουση αντανακλά επίσης την αντίθεση πόλης-υπαιθρου: το ελληνικό κόμμα φέρεται να διαθέτει σαφή πλειοψηφία στο εσωτερικό της πατριαρχικής κοινότητας της πόλης³, ενώ οι αντίπαλοί του αντλούν τις δυνάμεις τους από την περιφέρεια, κινητοποιώντας τους εναπομείναντες πατριαρχικούς χωρικούς κι ελέγχοντας τις «σερβικές» πατριαρχικές κοινότητες της ενδοχώρας. Όταν ο Αμβρόσιος απευθύνεται π.χ. τον Ιανουάριο στην κοινότητα των Κοτσάνων, ο εκεί αρχιερατικός επίτροπος θα του απαντήσει «ότι καμιά 'ελληνική' κοινότητα δε βρίσκεται σ' αυτή την πόλη και περιοχή, επειδή όλος ο πληθυσμός είναι σλαβικός: ότι κανείς από τους μαθητές του εκεί ορθόδοξου σχολείου δε θέλει να σπουδάσει σ' ελληνικά σχολεία: ότι αυτός -ο πρωθιερέας- και η κοινότητα δεν τον αναγνωρίζουν για δεσπότη τους και γι' αυτό τον παρακαλούν στο εξής να μην τους στείλει οποιοδήποτε έγγραφο»⁴. Ακόμη σαφέστερη είναι αυτή η διάσταση στα επεισόδια του Νοεμβρίου, όταν σύμφωνα με τον αθηναϊκό Τύπο «χιλιάδες Σέρβοι εκ των πέριξ χωρίων περιεκύκλωσαν τον Ελληνικόν σχολειόν, εισέβαλον άγριοι εις τον Ελληνικόν ναόν και έκαυσαν τα ελληνικά βιβλία»⁵. Η πολιτική αυτή κινητοποίηση θα συμπληρωθεί με διπλωματικές παρεμβάσεις της σερβικής κυβέρνησης κι εκκλησίας προς το Πατριαρχείο και το σουλτάνο, για ανάκληση του διορισμού του Αμβροσίου και αντικατάστασή του από σέρβο μητροπολίτη: οι εκκλήσεις προς το Πατριαρχείο συνοδεύονται από την απειλή ανασύστασης του Πατριαρχείου του Πετς, ενώ στελέχη του τοπικού σερβικού κόμματος θέτουν επίσης σε εφαρμογή τη δοκιμασμένη εκβιαστική συνταγή των βολιδοσκοπήσεων προς την κατεύθυνση του Βατικανού⁶. Μετά από ρωσική παρέμβαση, ο σουλτάνος θα αρνηθεί τελικά να υπογράψει το βεράτι διορισμού του Αμβροσίου και η Πύλη θα

¹ Трајановски 2004, σ.118· Иванић 1906, σ.122· Цамбазовски 1960, σ.215-6. Στο συμβούλιο μετείχαν οι πρωθιερείς των σερβικών κοινοτήτων του Τέτοβο, του Κουμάνοβο και του Πρέσεβο κι 9 πολίτες των Σκοπίων. Η σύγκρουση διανθίστηκε με κατηγορίες ότι ο -έτσι κι αλλιώς υπέργηρος- Μεθόδιος δηλητηριάστηκε από «τους Έλληνες» (Nicolaidès 1899, σ.163· *Εμπρός*, 28.11.1896, σ.1). Μερίδα του αθηναϊκού Τύπου ανταπέδωσε, ισχυριζόμενη πως «υπάρχουσιν υπόνοιαι ότι εδηλητηριάσθη υπό των Σέρβων» (*Εμπρός*, 25.11.1896, σ.2).

² ΑΑΡ/2, Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Σκοπείους 25.12.1896, αρ.291· «Ελιθοβολήθη ο μητροπολίτης Σκοπίων», *Εμπρός*, 28.12.1896, σ.2· «Η εκκλησία των Σκοπείων παραμένει κλειστή», *Εμπρός*, 10.1.1897, σ.2. Για μια κατ' ιδίαν περιγραφή των επεισοδίων από ένα βουλγαροδιδάσκαλο και στέλεχος της ΕΜΕΟ: Билярски 2004, σ.26-7.

³ Nicolaidès 1899, σ.165.

⁴ Трајановски 2004, σ.120-1.

⁵ «Η φοβερά στάσις εν Μακεδονία», *Εμπρός*, 26.11.1896, σ.1-2. Μιλώντας στην ελληνική Βουλή, ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Σκουζές επιβεβαίωσε αυτή την αντίθεση, περιορίζοντας όμως τον αριθμό των διαδηλωτών σε «70 χωρικούς» («Έλληνες και Σέρβου», *Εμπρός*, 29.11.1896, σ.1).

⁶ Трајановски 2004, σ.121-2· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.470-1 & 474-5·

ζητήσει επίσημα απ' το Πατριαρχείο την αποδοχή των σερβικών αξιώσεων¹. Το Φανάρι δοκίμασε αρχικά να ελιχθεί, εισηγούμενο στον Αμβρόσιο την τέλεση χριστουγεννιάτικου «*συλλείτουργου τεσσάρων ιερέων, δύο Ρωμαίων και δύο Σλαύων*», με δίγλωσση λειτουργία «*δεξιά ελληνιστί [κι] αριστερά σλαωνιστί*»², κι εν συνεχεία ν' αντισταθεί, αρνούμενο ν' ανακαλέσει την απόφασή του κι αφήνοντας κλειστή την επίμαχη εκκλησία³. Υποχρεώθηκε ωστόσο τελικά να συνθηκολογήσει, σώζοντας μονάχα τα προσχήματα: ύστερα από πολύμηνες διαβουλεύσεις, στις 29 Αυγούστου 1897 η Ιερά Σύνοδος «*απεφάσισε τον διορισμόν του αρχιμανδρίτου Φιρμιλιανού ως πρωτοσυγκέλου του μητροπολίτου Σκοπείων κ. Αμβροσίου*» και διευθύνοντας ουσιαστικά τη μητρόπολη· ο τύποις προϊστάμενός του είχε άλλωστε ήδη απομακρυνθεί από την έδρα του κατά τη διάρκεια του σύντομου ελληνοτουρκικού πολέμου των προηγούμενων μηνών⁴.

Ο Φιρμιλιανός ήταν σέρβος υπήκοος, απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Αθήνας, ηγετικό στέλεχος της αλυτρωτικής «Εταιρείας του Αγίου Σάββα», άτυπος πρεσβευτής της Σερβίας στην ελληνική πρωτεύουσα το 1875-82 και πρύτανης της Μεγάλης Σχολής του Βελιγραδίου· αυτό δεν εμπόδιζε όμως την ταχύτατη πολιτογράφησή του ως οθωμανού υπηκόου «*εκ γενετής*», με ειδικό σουλτανικό διάταγμα⁵. Με τη μητρόπολη σε σερβικά πλέον χέρια επί της ουσίας, το φερμάνι για την τυπική επικύρωση της εκλογής του Αμβροσίου δεν άργησε να εκδοθεί⁶. Η ναυαρχίδα του εθνικιστικού Τύπου της Αθήνας έσπευσε ν' αποδώσει τη συνθηκολόγηση του Πατριαρχείου σε χρηματισμό του Μεγάλου Λογοθέτη Σταυράκη Αριστάρχη μπέη⁷, ήταν όμως προφανές πως ο συσχετισμός δυνάμεων αποδείχθηκε συντριπτικός για τις προοπτικές του ελληνισμού στη συγκεκριμένη περιοχή. Η ίδια εφημερίδα μπορεί άλλωστε να διαρρύνει τα μιάτια της «*προ του κινδύνου της καταπτώσεως νέου εν Σκοπείοις ελληνικού προχώματος*» μετά την αποποίηση «*πάσης εθνολογικής αξιώσεως*» της Ελλάδας επί του Κοσσυφοπεδίου⁸, αισθανόταν όμως υποχρεωμένη ν' αναγνωρίσει -ακόμη κι αυτή- πως «*τα Σκόπεια κείνται εις την εκτός της ελληνικής ζώνης Μακεδονίαν*»⁹. Η τομή ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1899, με την εκλογή του Φιρμιλιανού ως μητροπολίτη Σκοπίων και τη μετάθεση του Αμβροσίου στη μητρόπολη Πελαγονίας¹⁰.

¹ *Εμπρός*, 2.12.1896, σ.2, και 10.1.1897, σ.2.

² Αγγελόπουλος 1981, σ.133.

³ *Εμπρός*, 11.1.1897, σ.2.

⁴ «Το ζήτημα των Σκοπείων έληξε», *Εμπρός*, 5.9.1897, σ.1· Иванић 1906, σ.122· Трајановски 2004, σ.123.

⁵ *Εμπρός*, 5.7.1897, σ.1 και 29.8.1897, σ.1· Φιλιππίδης 1903, σ.14-5. Για τη σχέση του Φιρμιλιανού με την Εταιρεία του Αγ. Σάββα: Војводић 1999, σ.8 & 27-30. Για τη δράση του στην Αθήνα και τις αναλύσεις του για την Ελλάδα και τους Έλληνες: Терзић 1992, σ.193-9 & 231-8. Μεταξύ άλλων, ο θεολόγος αρχιμανδρίτης θεωρούσε τους Έλληνες «*φίλους των Άγγλων και μεγάλους εχθρούς των Σλάβων*», στάση που ο ίδιος απέδιδε «*στον πλούτο του εγγλέζικου ταμείου και στο εβραϊκό [τσιφούτικο] πνεύμα που κυβερνά τόσο στην Αθήνα όσο και στο Λονδίνο*» (σ.234).

⁶ *Εμπρός*, 21.9.1897, σ.2.

⁷ «Τα εν Κων/πόλει. Το ζήτημα Σκοπείων», *Εμπρός*, 29.8.1897, σ.1.

⁸ «Καλλίτερον από τώρα», *Εμπρός*, 12.12.1896, σ.1.

⁹ «Έλληνες και Σέρβου», *Εμπρός*, 29.11.1896, σ.1.

¹⁰ Φιλιππίδης 1903, σ.16· Иванић 1906, σ.122· Билярски 2009, σ.165.

Ο διορισμός του Φιρμιλιανού σηματοδοτεί το τέλος της πρώτης φάσης του μητροπολιτικού ζητήματος των Σκοπίων και τη μετάβαση σ' ένα νέο γύρο αντιπαραθέσεων, που διεξάγεται σε δυο μέτωπα και με τρεις -πλέον- παίκτες. Το πρώτο μέτωπο, κληρονομιά και προέκταση της προηγούμενης φάσης, είναι ανάμεσα στην ηγεσία της ελληνοβλαχικής κοινότητας της πόλης και το σέρβο ιεράρχη. Ο τελευταίος απέτυχε το φθινόπωρο του 1897 να συμβιβάσει τις δυο μερίδες του ποιμνίου του: το σερβικό κόμμα ζητούσε σλαβική λειτουργία και τα εισοδήματα από την ακίνητη περιουσία του μητροπολιτικού ναού, παραχωρώντας όλα τα έσοδα από το παγκάρι, ενώ το ελληνικό δεχόταν να παραχωρήσει μόνο μια λειτουργία κάθε μήνα και διεκδικούσε το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων της κοινότητας¹. Τον Ιούλιο πάλι του 1898, ο Φιρμιλιανός προχώρησε στην πανηγυρική ίδρυση μιας σερβικής κοινότητας πλήρως διακριτής από την υφιστάμενη «ελληνοβλαχική»². Οι σχέσεις του μ' αυτή την τελευταία θα οξυνθούν ακόμη περισσότερο μετά την εκλογή του και ιδίως μετά την επίσημη χειροτονία του, τον Ιούνιο του 1902³. Κατόπιν η «ελληνική» κοινότητα διασπάστηκε, με σταδιακή διαφοροποίηση κάποιων προεστών υπέρ της αναγνώρισης του μητροπολίτη· την τελική λύση έδωσε ωστόσο η δυναμική παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης, που επέφερε την απομόνωση των αδιάλλακτων στοιχείων⁴. Το Πατριαρχείο παρενέβη κι αυτό κατασταλτικά, επιπλήττοντας την απείθαρχη δημογεροντία για την «*επίμεμπτον πολιτείαν*» της κι ανακαλώντας τον αρχιερατικό επίτροπο Ειρηναίο «*επειδή απετόλμησε συνεχίσει την αντιπειθαρχικήν προς την νόμιμον αρχήν στάσιν*» του· τον Οκτώβριο του 1902 έστειλε στα Σκόπια το διάκονο Ιερόθεο Ανθουλίδη με την εντολή να προβεί στην εκλογή νέας κοινοτικής ηγεσίας και να βρει οικόπεδο για την ανέγερση μιας δεύτερης, «ελληνικής» εκκλησίας⁵. Ο τελικός διακανονισμός, που επικυρώθηκε με πατριαρχικό σιγίλιο, πρόβλεπε την αυτοτελή συγκρότηση μιας «*αυτοδιοικήτου ελληνικής κοινότητας*» με δική της ενορία, δημογεροντία, εκκλησιαστική επιτροπή και σχολική εφορία, δικό της ναό (Αγ. Μηνάς) «*οσονούπω οικοδομηθησόμενον*», ιδιότητα σχολεία, απόλυτο δικαίωμα επιλογής των ιερέων και των δασκάλων της (που ο σέρβος μητροπολίτης μπορούσε ν' απομακρύνει μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις «*αναγομένας εις τα ήθη, την ευσέβειαν και την σώφρονα και κοσμίαν βιοτήν*») και θεσμοποιημένη συμμετοχή κάποιων δικών της μελών στα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Το κρίσιμο περιουσιακό ζήτημα λύθηκε με παραχώρηση στη σερβική κοινότητα του υφιστάμενου μητροπολιτικού ναού έναντι 40.000 φράγκων και του κοινοτικού χανιού έναντι 600 λιρών, τη μεταβίβαση στον Αγ. Μηνά της μέχρι τότε περιουσίας του ναού του Σωτήρος που προερχόταν από εισφορές μελών της ελληνικής κοινότητας και την επιπρόσθετη χρηματοδότηση της τελευταίας μέσω Πατριαρχείου με «*ετησίαν χορηγίαν δισχιλίων φράγκων προερχομένην εξ*

¹ Трајановски 2004, σ.123-4.

² Цамбазовски 1960, σ.216.

³ Φιλίπιδης 1903, σ.18-23 & 37-43· Αγγελόπουλος 1981, σ.136-7· Βακαλόπουλος 1986, σ.245-8.

⁴ Φιλίπιδης 1903, σ.44-5 & 49-50.

⁵ Φιλίπιδης 1903, σ.43· Αγγελόπουλος 1981, σ.137-9· Βακαλόπουλος 1986, σ.248.

επιδόματος ευσεβών δωρητών» (ακριβέστερα: της σερβικής κυβέρνησης)¹. Το Φεβρουάριο του 1903 στάλθηκε από το Φανάρι ως «ιεραρχικώς προϊστάμενος» της ελληνικής κοινότητας ο αρχιμανδρίτης Παΐσιος Παπαπαΐσιου, η ανέγερση ωστόσο του νέου ναού καθυστέρησε επί χρόνια· το 1905 το Πατριαρχείο θα επιβάλει έτσι ξανά την «προσωρινή» ρύθμιση της εναλλάξ λειτουργίας ανά εβδομάδα, με εξαίρεση τις μεγάλες χριστιανικές γιορτές «καθ' ός η λειτουργία δέον να τελήται από κοινού Ελληνιστί και Σλαβιστί», με κατανομή των εσόδων και των εξόδων «εξ ημισείας»². Ανεξαρτήτως λεπτομερειών, αυτό που επισφράγησε η θεσμοποίηση της αυτονομίας της «ελληνικής» κοινότητας ήταν βέβαια η οριστικοποίηση του ελέγχου της μητρόπολης Σκοπίων από το σερβικό κλήρο: μετά τον πρόωρο θάνατό του το Δεκέμβριο του 1903, τον Φιρμιλιανό θα διαδεχθούν οι επίσης σέρβοι μητροπολίτες Σεβαστιανός (1904-05) και Βικέντιος (1905-15)³. Ο λογότυπος της αλληλογραφίας της μητρόπολης είναι πλέον δίγλωσσος, στα ελληνικά και τα σερβικά⁴, το δε Πατριαρχείο παρεμβαίνει μόνο για να ελέγξει την τήρηση κάποιων στοιχειωδών ισορροπιών. Το Νοέμβριο π.χ. του 1902 θα παρατηρήσει στο Φιρμιλιανό ότι, «προκειμένου περί μελών της εν Σκοπείοις ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος», οι άδειες γάμου «δέον να εκδίδονται ελληνιστί και άνευ του επιθέτου μεταβολής» (σε –ιτς)⁵.

Το δεύτερο -και πολύ σοβαρότερο- μέτωπο μετά το 1897 το ανοίγουν οι φορείς του βουλγαρικού εθνικισμού, που αρνούνται να δεχτούν την εγκατάσταση ενός σέρβου επικεφαλής της πατριαρχικής μητρόπολης –αφού αυτός, σε αντίθεση με τους προκατόχους του ποιμενάρχες λιγοστών «Ελλήνων και Βλάχων παροίκων», τη δική τους ακριβώς σλαβική μαζική βάση αποσκοπεί να διεμβολήσει. «Η επαρχία είναι καθαρά βουλγαρική», εξηγεί ο έξαρχος Ιωσήφ στο ρώσο πρέσβη Ζινόβιεφ, «συνεπώς ο διορισμός σέρβου δεσπότη, με τον οποίο αναγνωρίζεται σερβική εθνότητα και δίνεται στους Σέρβους το δικαίωμα να διαταράζουν την επαρχία, είναι εναντίον των δικαιωμάτων της βουλγαρικής εκκλησίας κι εναντίον της βουλγαρικής εθνότητας, τις οποίες εγώ έχω τεθεί να υπερασπίζομαι και φέρω ευθύνη για το ζεδόντιασμά τους»⁶. Στην υπηρεσιακή αλληλογραφία του με την Πετρούπολη, ο Ζινόβιεφ θα επισημάνει απ' την πλευρά του πως το πραγματικό διακύβευμα της παρουσίας σέρβου μητροπολίτη αφορά όντως «τη

¹ Για το κείμενο του συγγιλίου: Αγγελόπουλος 1981, σ.140-4. Επίσης: Φιλιππίδης 1903, σ.50· Γεοργιγιεβ - Τριφονοβ 1994, σ.321-3· Βακαλόπουλος 1986, σ.249-55. Για την ταυτότητα των «ευσεβών δωρητών»: Βακαλόπουλος 1986, σ.244. Στην πράξη, η καταβολή του επιδόματος δεν υπήρξε πάντα απρόσκοπτη: ΙΑΥΕ 1906/72, διαμαρτυρία της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Σκοπίων προς τον πατριάρχη (Σκόπια 21.8.1906), συνημ. σε Α. Σακτούρης προς Υπ.Εξ., Εν Σκοπείοις 28.8.1906, αρ.714 εμπ.

² Αγγελόπουλος 1981, σ.144-9.

³ Για το θάνατο του Φιρμιλιανού: *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 12.12.1903, σ.522· Τραϊανόβσκι 2004, σ.311· Билярски 2009, σ.164-5. Για τους διαδόχους του: Αγγελόπουλος 1981, σ.118· «Ο μητροπολίτης Σκοπείων», *Σκριπ* (Αθήνα) 19.1.1904, σ.1· «Η μητρόπολις Σκοπείων», *Εμπρός* (Αθήνα) 17.10.1905, σ.4· ΙΑΥΕ 1906/72, Α.Σακτούρης προς Υπ.Εξ., Εν Σκοπείοις 26.12.1905, αρ.308. Για τη συνειδητοποίηση του οριστικού χαρακτήρα της αλλαγής, αποκαλυπτική είναι η ελληνική διπλωματική αλληλογραφία αμέσως μετά το θάνατο του Φιρμιλιανού (ΑΑΡ/8, τηλεγραφήματα Γρυπάρη προς Υπ.Εξ., Ρέγα 10/23, 11/24, 12 & 14.12.1903 και απάντηση του Υπ.Εξ. Αθω Ρωμάνου, Αθήνες 12.12.1903).

⁴ «Ορθόδοξος Μητρόπολις Σκοπίων / Православна Скопска Метрополија», με δίγλωσσες επίσης ενδείξεις χρονολογίας και αριθμού πρωτοκόλλου: «Εν Σκοπείοις / У Скопљу», «αριθ. / др.» (ΑΓΤ, Σκοπίων Βικέντιος προς Βελισσού Παρθένιο, Εν Σκοπείοις 21.10.1908, αρ.1439).

⁵ Αγγελόπουλος 1981, σ.140.

⁶ Екзарх Йосиф 1992, σ.459.

μελλοντική τύχη σημαντικού τμήματος της Μακεδονίας»: αφ' ενός μεν οι Σέρβοι σχεδιάζουν να χρησιμοποιήσουν την πόλη ως εφελτήριο για «να διευρύνουν την επιρροή τους στα ανατολικά του ποταμού Βαρδάρη», σε περιοχές δηλαδή όπου μέχρι τότε η Εξαρχία δεν αντιμετώπιζε την παραμικρή εξωγενή απειλή, αφ' ετέρου δε οι Βούλγαροι «φοβούνται πως με την εμφάνιση σέρβου μητροπολίτη στο διοικητικό κέντρο του βιλαετίου του Κοσυφοπεδίου, τμήμα του μακεδονικού πληθυσμού που σήμερα αναγνωρίζει την πνευματική εξουσία του βούλγαρου εξάρχου δε θα διστάσει να επιστρέψει στην Οικουμενική εκκλησία, την οποία εγκατέλειψε μόνο και μόνο για να μην υποτάσσεται στους έλληνες μητροπολίτες»¹. Οι αντιδράσεις κατά του Φιρμιλιανού δεν θα περιοριστούν ως εκ τούτου στο σκληρό πυρήνα του τοπικού βουλγαρικού κόμματος -όπως έγινε με το ελληνικό- αλλά θα εκπορευθούν από τα ηγετικά κλιμάκια του βουλγαρικού μηχανισμού, τόσο στη Σόφια όσο και στην Κωνσταντινούπολη.

Η σερβοβουλγαρική συμφωνία του 1897 είχε όπως είδαμε ως συνέπεια την ελαχιστοποίηση των βουλγαρικών αντιδράσεων στην αρχική εγκατάσταση του Φιρμιλιανού στα Σκόπια, ως πρωτοσύγγελου κι ουσιαστικού διευθυντή της μητρόπολης. Τα αποτελέσματα αυτής της αδράνειας θεωρήθηκαν καταστροφικά για τη βουλγαρική επιρροή στην περιοχή: ενάμιση μόλις μήνα μετά την πατριαρχική απόφαση, ο πρόξενος Ντίμιταρ Ρίζοφ εκτιμούσε πως «η άνευ όρων και ανταλλαγμάτων συνθηκολόγηση των σκοπιανών Βουλγάρων ίσαμε τώρα, έχει επιφέρει τρομερό πλήγμα στη βουλγαρική υπόθεση κι ενδεχομένως παγίωσε για πάντα τη σερβική προπαγάνδα σ' αυτό το βιλαέτι»². μεταγενέστερος υπηρεσιακός απολογισμός της σερβοβουλγαρικής αναμέτρησης στη βόρεια Μακεδονία εντοπίζει επίσης το 1897 ως το έτος τομής, από το οποίο και μετά «ανοίγουν τα περισσότερα από τα [σερβικά] σχολεία που υπάρχουν τώρα στην περιοχή των Σκοπίων και καλλιεργείται η ιδέα για τη συσταση χωριστής σερβικής κοινότητας με αναγνωρισμένη σερβική εθνότητα στη χώρα»³. Η συνειδητοποίηση αυτών των αποτελεσμάτων θα επιβάλει στη Σόφια τη ριζική επανεξέταση της πολιτικής της στο συγκεκριμένο ζήτημα. Όταν τον Οκτώβριο του 1899 το Πατριαρχείο επισημοποίησε την παρουσία του σέρβου αρχιμανδρίτη, εκλέγοντάς τον ως μητροπολίτη πλέον της επαρχίας, η κυβέρνηση Ιβάντσοφ και ο ίδιος ο Φερδινάνδος προσωπικά θα απευθύνουν απειλητικά τελεσίγραφα προς την Πύλη, αποποιούμενες «κάθε ευθύνη για τις συνέπειες» αυτής της εκλογής και «για τη φυσική αγανάκτηση κι απογοήτευση που θα επικρατήσει σε όλο το βουλγαρικό έθνος ενάντια στην επικυρίαρχη αρχή»⁴. Παρόμοιες απειλές εκτοξεύθηκαν δια της διπλωματικής οδού και προς τον πατριάρχη, για τη λήψη αντιποίνων σε βάρος των πατριαρχικών κοινοτήτων κι εκκλησιών της Βουλγαρίας⁵. Απ' την πλευρά του, ο έξαρχος Ιωσήφ διαμαρτυρήθηκε επίσημα στην Πύλη κι ανεπίσημα στους πρεσβευτές της Ρωσίας και της Αυστρίας, στέλνοντας

¹ Трајановски 2004, σ.174.

² Георгиев – Трифонов 1995, σ.260.

³ Πρόξενος Σκοπίων Τ. Νέντκοφ προς Υπ.Εξ. Ντ. Σταντσόφ, Σκόπια 15.10.1907, στο ίδιο, σ.417.

⁴ Билярски 2009, σ.165-8· Георгиев – Трифонов 1995, σ.279 & 283-4· Екзарх Йосиф 1992, σ.459.

⁵ Георгиев – Трифонов 1995, σ.284-5.

παράλληλα τον αρχιγραμματέα του στα Σκόπια για να οργανώσει τις τοπικές αντιδράσεις¹. Σ' ένα αρκετά διαφορετικό επίπεδο, εθνικιστικοί κύκλοι της ΕΜΕΟ θα γνωστοποιήσουν στο βουλγαρικό προξενείο την απόφασή τους να δολοφονήσουν τον Φιρμιλιανό, αν αυτός χειροτονηθεί μητροπολίτης, στήνοντάς του ενέδρα σε κάποιο σιδηροδρομικό σταθμό κατά την επιστροφή του στα Σκόπια· αποκαλυπτική για την οξύτητα των αντιδράσεων είναι η έγκριση του σχεδίου από τον πρόξενο Πέεφ, που εκτιμά πως «δεν υπάρχει άλλη διέξοδος για την εθνική υπόθεση» και ότι, παρόλο που οι τοπικές εξαρχικές κοινότητες «θα υποφέρουν» λόγω των συνακόλουθων κατασταλτικών μέτρων, «εν πάσει περιπτώσει οι θυσίες αυτές θα είναι ολωσδιόλου ασήμαντες σε σχέση με το τρομερό κακό, τον όλεθρο που αυτή η χειροτονία επιφέρει στην αρτιότητα της Μακεδονίας»². Τελικά η πίεση έπιασε προσωρινά τόπο κι ο σουλτάνος υποσχέθηκε στο βούλγαρο διπλωματικό πράκτορα Ιβάν Γκέσοφ την παράταση του υφιστάμενου καθεστώτος μέχρις ότου, «όστερα από την αναγκαία σκέψη επί του ζητήματος, ν' αποφανθεί οριστικά ποιο τέλος θα του δώσει»³.

Επί δυόμιση χρόνια το Φιρμιλιανείο ζήτημα θα παραμείνει έτσι θεσμικά εκκρεμές, με τον έξαρχο και τον Γκέσοφ ν' αποσπούν διαδοχικές μικρές αναβολές από την Πύλη ή τη ρωσική πρεσβεία, άλλοτε προκειμένου ν' αποτραπούν βίαιες αντιδράσεις «του βουλγαρικού πληθυσμού» της επαρχίας κι άλλοτε για να δοθεί μια ανάπαυλα στις φιλορωσικές κυβερνήσεις της Σόφιας ενόψει εκλογικών ή άλλων δοκιμασιών⁴. Στο μεσοδιάστημα θα επιχειρηθεί αντισερβική συνεργασία με το τοπικό ελληνικό κόμμα⁵ και την ελληνική κυβέρνηση⁶ και θα διαμνηυθεί στο νέο πατριάρχη η προθυμία της Εξαρχίας «να προβεί σε παραχωρήσεις προς την Οικουμενική εκκλησία στις διαμάχες για τις εκκλησίες της Μακεδονίας μόνο στην περίπτωση που ο παναγιώτατος Ιωακείμ συμφωνήσει ν' ανακαλέσει την υποψηφιότητα του αρχιμανδρίτη Φιρμιλιανού και προσφέρει το θρόνο των Σκοπίων σε άλλο πρόσωπο, Έλληνα της δικής του επιλογής»· το τελευταίο αυτό άνοιγμα θ' ακυρωθεί ωστόσο από τις πιέσεις τού ρώσου πρέσβη, που επισείει -κι αυτός- στο Πατριαρχείο τον κίνδυνο επιδείνωσης «της ανησυχητικής κατάστασης στη Μακεδονία»⁷. Οι ζυμώσεις της διετίας συνοδεύονται από δουλοπρεπείς εκκλήσεις της εξαρχικής κοινότητας των Σκοπίων προς το σουλτάνο, ν' απομακρύνει το Φιρμιλιανό από την πόλη «επειδή αυτός ζημιώνει όχι μόνο εμάς τους Βουλγάρους αλλά είναι και ο πιο κακός άνθρωπος για το κράτος», εναντίον του οποίου έχει γράψει «επαναστατικά βιβλία»

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.455-61. Για τη μορφή των αντιδράσεων: *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.671· Весела Трайкова, «Българската Екзархия в борбата против чуждите пропаганди», σε МНИ 1995, σ.89.

² Πέεφ προς Υπ.Εξ., Σκόπια 12.11.1899, σε Георгиев – Трифонов 1995, σ.286. Λίγες μέρες αργότερα, ο άγγλος πρόξενος Ραφαήλ Φοντάνας αναφέρεται σε απειλές κατά της ζωής του Φιρμιλιανού, εκτιμώντας πως «αυτές δεν πρέπει ν' αργηθούν» αλλά «να ληφθούν μέτρα για να εμποδιστεί η υλοποίησή τους». Ο Πέεφ έσπευσε ωστόσο να τον καθησυχάσει (16.11.1899) με τη διαβεβαίωση πως οι αντιδράσεις θα περιοριστούν σε μαζικές κινητοποιήσεις κι ότι «ο κ. Φιρμιλιανός δεν πρέπει να φοβάται για την προσωπική του ασφάλεια» (*Британски...*, όπ.π. [2005], σ.671).

³ Билярски 2009, σ.168.

⁴ Георгиев – Трифонов 1995, σ.303-5 & 311-5· Екзарх Йосиф 1992, σ.482.

⁵ Георгиев – Трифонов 1995, σ.300-1· Трајановски 2004, σ.190-1.

⁶ Σφέτας 2008, σ.265 & 280.

⁷ Αναφορά του Ζινόβιεφ (6/19.7.1901) σε Трајановски 2004, σ.183.

και διεξάγει συνομιλίες με την Ελλάδα τον καιρό της Ανατολικής κρίσης: ταυτόχρονα, η κοινότητα ζητά την εκδίωξη όλων «των σέρβων προπαγανδιστών που διασπούν το βουλγαρικό πληθυσμό, διαφθείρουν την πίστη του και τα αισθήματα αφοσίωσης» προς τις αρχές, «υποβάλλοντάς του επαναστατικές ιδέες για κάποιο αχανές κράτος του σέρβου βασιλιά Δουσάν»¹. Παρόλο που συνοδεύεται από μεγαλόστομες διακηρύξεις νομιμοφροσύνης κι υποσχέσεις επανόδου «στον ευλογημένο εκείνο καιρό της αδερφικής αγάπης μεταξύ του πληθυσμού που επί αιώνες ολόκληρους ενέπνεε το λαό, για να μπορούμε ήρεμα και γαλήνια ν' απευθύνουμε ύμνους προς το Θεό για τη μακροήμερευση του προσφιλούς μας Αφέντη», και το διάβημα αυτό θα πέσει ωστόσο στο κενό.

Ο τελευταίος γύρος του Φιρμιλιάνειου Ζητήματος θα εγκαινιαστεί την 1^η Φεβρουαρίου του 1902 με την επίδοση ρωσικού τελεσίγραφου για την άμεση χειροτονία του σέρβου μητροπολίτη. «Η αυτοκρατορική κυβέρνηση θεωρεί το αίτημα της σερβικής κυβέρνησης απόλυτα βάσιμο», ξεκαθάρισε ο Ζινόβιεφ προσωπικά στο σουλτάνο «Η εξέλιξη των υποθέσεων της Βαλκανικής Χερσονήσου εξαρτάται σε πολλά από τη στάση της Ρωσίας, συνεπώς για την ίδια την Τουρκία θα ήταν παραπάνω από άβολο να αγνοήσει την επιθυμία της αυτοκρατορικής κυβέρνησης, ικανοποιώντας τους βούλγαρους ριζοσπάστες»². Όπως διαπιστώνουμε από τις αναφορές του ρώσου πρέσβη, το διακύβευμα αφορούσε πλέον τη δημόσια εικόνα της Αγίας Πετρούπολης, όσον αφορά την ικανότητά της να επιβληθεί στην Πύλη «ανεξαρτήτως οποιουδήποτε κόστους»: «Δε μπορούμε να υποχωρήσουμε μπροστά στους Βουλγάρους», γράφει στις 29.3.1902, «και να μη διακινδυνεύσουμε να πλήξουμε το κύρος μας στα μάτια τόσο της Τουρκίας όσο και όλων των Βαλκανικών λαών»³. Απέναντι στις προσπάθειες του Αβδούλ Χαμίτ να κερδίσει χρόνο, ο Ζινόβιεφ θα πολλαπλασιάσει έτσι τα διαβήματά του, κλιμακώνοντας τις απειλές, παρέχοντας διαβεβαιώσεις πως η Ρωσία θα συγκρατήσει τις αντιδράσεις της Σόφιας κι εξουσιοδοτώντας τις οθωμανικές αρχές να καταστείλουν δια τις βίας οποιεσδήποτε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας σε τοπικό επίπεδο⁴. Όσο για την πειθάρχηση της βουλγαρικής κυβέρνησης, αυτή θα επιτευχθεί με εξίσου αποφασιστικό τρόπο. Στις διαμαρτυρίες του βούλγαρου διπλωματικού πράκτορα, ο ρώσος πρέσβης απαντά πως δεν καταλαβαίνει «βάσει ποιού δικαιώματος οι Βούλγαροι θεωρούν την επαρχία Σκοπίων δική τους», ξεκαθαρίζει πως η Ρωσία «αναγνωρίζει ως απολύτως νόμιμες τις βλέψεις των σκοπιανών Σέρβων» και καταλήγει σε μια απροσχημάτιστη επίδειξη ιμπεριαλιστικής λογικής: «Θεώρησα αναγκαίο να του καταστήσω σαφές», γράφει στον προϊστάμενό του υπουργό, «πως για τις υποθέσεις της Βαλκανικής χερσονήσου ο πρώτος λόγος πρέπει ν' ανήκει στη Ρωσία κι ότι θεωρώ ακραία παράλογο από πλευράς των Βουλγάρων να αντιτίθενται σήμερα στα μέτρα που εγκρίνει η Αυτοκρατορική Κυβέρνηση, στην οποία οι Βούλγαροι είναι πλήρως υποχρεωμένοι για την τωρινή

¹ Георгиев – Трифонов 1995, σ.303-4.

² Αναφορά του Ζινόβιεφ (8/21.2.1902), σε Дракул 1995, σ.329-30.

³ Στο ίδιο, σ.330 & 391.

⁴ Στο ίδιο, σ.369-70, 390, 404-6 & 413-5.

τους υπόσταση και από την καλή διάθεση της οποίας εξαρτάται κυρίως το μέλλον τους»¹. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο ρώσος υπουργός Εξωτερικών κόμης Λάμσοντορφ θα προειδοποιήσει τη Σόφια πως οποιαδήποτε αντίδραση στη χειροτονία του Φιρμιλιανού ή πιεστική απαίτηση ανταλλαγμάτων εκ μέρους της Πύλης «μπορεί να έχει άμεσες συνέπειες στις οικονομικές συνομιλίες του Παρισιού και να επιδράσει αρνητικά στο προσεχές ταξίδι του πρίγκηπα Φερδινάνδου στη Ρωσία»². Παρά τις μεγαλόσχημες διακηρύξεις αλληλεγγύης όλων των πολιτικών ηγετών της Βουλγαρίας προς τον έξαρχο και τις εκκλήσεις τους προς την Εξαρχία «να δράσει τολμηρά», η θεαματική αναδίπλωση του εθνικού κέντρου θα επιβάλει έτσι τελικά μια πολιτική αποδοχής των τετελεσμένων. Ο Φερδινάνδος επισκέφτηκε τον Ιούνιο την Πετρούπολη κι η κυβέρνηση Ντάνεφ σύναψε στο Παρίσι το δάνειο των 106 εκατομμυρίων φράγκων που διασφάλισε την πολιτική της επιβίωση, συμβουλευοντας τον έξαρχο ν' αποκαταστήσει τις σχέσεις του με τη ρωσική πρεσβεία και διαμηνύοντάς του πως το Φιρμιλιάνειο ζήτημα «έπρεπε να τελειώσει όπως τέλειωσε»³. Ο έξαρχος, που το Μάρτιο ζητούσε από τον απεσταλμένο του σουλτάνου Νετζίπ μπέη την έκδοση νέων μητροπολιτικών βερατίων ως προϋπόθεση για την έμπρακτη συναίνεσή του, τελικά έλαβε ως μοναδική ικανοποίηση ένα οθωμανικό παράσημο⁴. Ακόμη διακριτικότερες υπήρξαν οι αντιδράσεις στα ίδια τα Σκόπια: ύστερα από μια επεισοδιακή σύσκεψη κοινοτικών παραγόντων, κατά την οποία εκδηλώθηκε δημόσια η άρνηση μιας μειοψηφίας να συγκρουστεί με τις αρχές υπερασπιζόμενη την αποκλειστική δικαιοδοσία της Εξαρχίας στην επαρχία, ο σκληρός πυρήνας του βουλγαρικού κόμματος περιορίστηκε να υποβάλει στο βαλή ένα κείμενο διαμαρτυρίας υπογραφόμενο από 18 εσνάφια και 366 πολίτες· κάποια δυναμικότερα μέτρα που είχαν αρχικά αποφασιστεί, όπως η οργάνωση μιας «πελώριας διαδήλωσης» ή το κλείσιμο του παζαριού και των εκκλησιών, αναβλήθηκαν τελικά με εύσημο τρόπο⁵.

Εντυπωσιακότερες αλλά σε τελική ανάλυση εξίσου ατελέσφορες αποδείχθηκαν οι αντιδράσεις της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, που αρνήθηκε να επιτρέψει την προγραμματισμένη (και άκρως συμβολική) χειροτονία του σέρβου αρχιερέα στη μακεδονική πρωτεύουσα. Ο Φιρμιλιανός χειροτονήθηκε τελικά στις 15 Ιουνίου στη σταυροπηγιακή Μονή Σκαλωτής της μητρόπολης Αίνου, κοντά στο Δεδεαγάτς (σημ. Αλεξανδρούπολη), από τρεις συνοδικούς μητροπολίτες που στάλθηκαν επί τούτου απ' την Κωνσταντινούπολη. Παρόντες στην τελετή ήταν ο επιχώριος μητροπολίτης, ο χριστιανορθόδοξος τοπικός καϊμακάμης, οι γραμματείς των προξενείων της Σερβίας και της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη κι οι υποπρόξενοι της Ρωσίας και της Ελλάδας, στο Δεδεαγάτς⁶.

¹ Αναφορά του Ζινόβιεφ (22.3.1902), σε Дракул 1995, σ.379-80.

² Κόμης Λάμσοντορφ προς πρεσβευτή στη Σόφια Α. Μπαχμέτεφ (16.5.1902), σε Трајановски 2004, σ.194.

³ Екзарх Йосиф 1992, σ.516-21.

⁴ Στο ίδιο, σ.511-2 & 516.

⁵ Георгиев – Трифонов 1995, σ.318-9· Дракул 1995, σ.422-31.

⁶ Φιλίππιδης 1903, σ.31-7· Иванић 1906, σ.122· Георгиев – Трифонов 1995, σ.320-1· Трајановски 2004, σ.195-6.

Σερβικό μιλέτ:

Το διορισμό σέρβων αρχιερέων στη βόρεια Μακεδονία θα επισφραγίσει, την επαύριο της εξέγερσης του Ίλιντεν, η επίσημη αναγνώριση από την Πύλη της ύπαρξης σερβικής εθνότητας στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για πρώτη φορά σχετικό αίτημα είχε υποβληθεί το 1894 κατά την επίσημη επίσκεψη του βασιλιά Αλέξανδρου στην Κωνσταντινούπολη¹. Η διεκδίκηση αυτή δε συνοδευόταν από κάποιο σχέδιο για την οικοδόμηση διακριτής σερβικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας αλλά περιοριζόταν στην πιστοποίηση της «πολυεθνικής» φύσης του ορθόδοξου μιλέτ και τη συνακόλουθη νομιμοποίηση της σύστασης σερβικών κοινοτήτων, της λειτουργίας σερβικών σχολείων και του διορισμού σέρβων αρχιερέων στο εσωτερικό ενός ενιαίου «οικουμενικού» εκκλησιαστικού μηχανισμού². Το Σεπτέμβριο του 1903 η οθωμανική κυβέρνηση έκανε το πρώτο βήμα για την ικανοποίηση του αιτήματος με την έκδοση ειδικού σουλτανικού διατάγματος (ιραδέ)· το τελευταίο διέτασσε το γενικό επιθεωρητή Χιλμή πασά να συστήσει ειδική επιτροπή υπό την προεδρία του (και συμμετοχή ενός Σέρβου μεταξύ των μελών της), ώστε να καταμετρηθούν οι Σέρβοι των ευρωπαϊκών βιλαετιών και να ληφθούν τα αναγκαία μέτρα για την επίσημη θεσμοθέτηση του millet-i Sırp³. Η αλλαγή έγινε αντιληπτή ως «ανταμοιβή της νομιμόφρονος στάσεως, την οποίαν ετήρησεν η σερβική κυβέρνηση κατά την διάρκεια των ταραχών» του προηγούμενου καλοκαιριού στο μακεδονικό χώρο⁴ και στην πράξη πρόσφερε τη δυνατότητα ίδρυσης αυτοτελών κοινοτήτων και σχολείων «επί τη απλή εγκρίσει των οθωμανικών αρχών άνευ της μεσολαβήσεως των κατά τόπους εκπροσώπων του οικουμενικού Πατριαρχείου αρχιερέων»⁵. Το ενδεχόμενο ν' αναγνωριστεί επίσης η δυνατότητα δημιουργίας μιας διακριτής σερβικής εκκλησιαστικής δομής αφέθηκε μεν ανοιχτό, παραπέμφθηκε όμως σ' ένα απροσδιόριστο μέλλον⁶ και δεν υλοποιήθηκε μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους. Μια δεύτερη συνέπεια του διατάγματος, εξίσου σημαντική τόσο από προπαγανδιστική όσο και από ουσιαστική άποψη, ήταν η δυνατότητα διορισμού σέρβων αντιπροσώπων σε διάφορους οθωμανικούς θεσμούς και υπηρεσίες –από τα διοικητικά συμβούλια καζάδων και βιλαετιών μέχρι τα κατά τόπους «γραφεία νοφουζίων» που ήταν αρμόδια για την έκδοση των οθωμανικών δελτίων ταυτότητας (nüfus tezkeresi). Όπως επισήμαινε το Φεβρουάριο του 1904 ο μητροπολίτης Βέλες Πολύκαρπος στο σέρβο υπουργό Εξωτερικών, η πρόσφατη τοποθέτηση

¹ Терзић 1992, σ.350. Για ένα πλήρες ιστορικό των διαπραγματεύσεων Βελιγραδίου-Πύλης για τη θεσμική αναγνώριση σερβικού μιλέτ: Милош Јагодић, «Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894-1910», *Историјски Часопис*, 56 (2008), σ.343-54.

² Βούρη 1999, σ.201· Βλάχος 1935, σ.284-5· Трајановски 2004, σ.215-6.

³ Ministère des Affaires Étrangères, *Documents Diplomatiques. Affaires de Macédoine, 1903-1905*, Παρίσι 1905 [στο εξής: Livre Jaune 1905], σ.33-4. Πρβλ. Vucinich 1954, σ.123-4.

⁴ Βλάχος 1935, σ.284.

⁵ Στο ίδιο, σ.285. Επίσης: Mr Thesinger to the Marquess of Lansdowne, Βελιγράδι 30.9.1903 (ν.η.μ.), σε *Turkey, No 2 (1904). Further Correspondence respecting the Affairs of the South-Eastern Europe*, Cd.1879, Λονδίνο 2.1904 [στο εξής: *Blue Book*, 2 (1904)], σ.49-50.

⁶ *Blue Book*, 2 (1904), σ.50.

του διευθυντή του σερβικού σχολείου της πόλης σ' αυτή την τελευταία θέση είχε καθοριστική σημασία «γιατί κατά τη μεταπήδηση κάποιου χωριού από τη βουλγαρική στη σερβική πλευρά, [αυτός] έχει δικαίωμα να έρθει με την ειδική επιτροπή που ανακρίνει αυτούς που μεταπηδούν», διασφαλίζοντας ότι «δεν θα ασκηθεί κάποια πίεση ή δε θα γίνει κάποια απάτη» εκ μέρους κάποιων άλλων μελών της επιτροπής¹.

Παρά την προφανή σημασία της, η τομή του 1903 είχε ωστόσο ορισμένα όρια. Η επίσημη αναγνώριση σερβικής εθνότητας δεν επέφερε π.χ. αυτόματα τη χωριστή καταγραφή της κατά την απογραφή πληθυσμού των αμέσως επόμενων χρόνων, γνωστή ως «απογραφή του Χιλμή πασά». Το αποτέλεσμα ήταν η ολοσχερής στατιστική εξαφάνιση των Σέρβων όχι μόνο στη Μακεδονία αλλά ακόμη και στο Κοσσυφοπέδιο ή στον καζά του Πρέσεβο, στη σημερινή νότια Σερβία: οι μεν Σέρβοι του Κοσσυφοπεδίου καταχωρούνται έτσι στα υπηρεσιακά αποτελέσματα της απογραφής στο «millet-i Bulgar», ενώ εκείνοι της Μακεδονίας και του Πρέσεβο στο «millet-i Rum»². Εξίσου ρευστή θα παραμείνει και η αναγνώριση κάποιων άλλων «εθνικών» δικαιωμάτων. Εν έτει 1906, η λειτουργία σερβικής εκκλησίας στην πόλη του Περγλέπε καλύφθηκε π.χ. θεσμικά δια του χαρακτηρισμού της ως μετοχίου του Αγίου Όρους κι όχι ως κοινοτικού ναού· η επίσημη μετατροπή της σε «κανονική» εκκλησία, με την ανέγερση καμπαναριού, θα γίνει μόνο μετά τη συνταγματική αλλαγή του 1908³. Όσο για τη σύσταση αυτοτελούς σερβικής εκκλησιαστικής δομής στις οθωμανικές επαρχίες, η σχετική συζήτηση θα συνεχιστεί -σε αρκετά χαμηλούς τόνους- μέχρι και τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, δίχως ποτέ να υλοποιηθεί⁴.

Το σχολείο

Δίπλα στην εκκλησία, το σχολείο υπήρξε όπως είδαμε ο δεύτερος πυλώνας γύρω από τον οποίο οργανώθηκε η συγκρότηση κι αναμέτρηση των εθνικών μηχανισμών. Θεσμός νεωτερικός και φορέας εκσυγχρονιστικών αντιλήψεων, επιφορτίζεται από τα καθοδηγητικά κέντρα αυτών των μηχανισμών με τέσσερεις διαφορετικές -και συμπληρωματικές μεταξύ τους- λειτουργίες.

¹ Лапе 1974, σ.191.

² Karpat 1985, σ.166-9. Αρκετά διαφορετικά είναι τα ημεπίσημα αποτελέσματα της ίδιας απογραφής, όπως δόθηκαν από τον ίδιο το Χιλμή στο γάλλο δημοσιολόγο Ρενέ Πινόν: οι ορθόδοξοι χριστιανοί του βιλαετίου Κοσσυφοπεδίου διαχωρίζονται εκεί ισομερώς σε «Πατριαρχικούς» και «Εξάρχικούς», ενώ στο βιλαέτι Μοναστηρίου αναγράφονται χωριστά 8.461 «Πατριαρχικοί Σέρβοι» (Pinon 1908, σ.143-4).

³ Дракул 1998, σ.174· ΙΑΥΕ 1908/59, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ. Εν Μοναστηρίω 12.09.1908, αρ.1019.

⁴ Για ένα ύστερο δείγμα των σχετικών προβληματισμών, βλ. τη συνομιλία του βούλγαρου επιτετραμένου στη Βιέννη με το σέρβο πρεσβευτή στην Πέστη, Τζόρτζε Σίμιτς (30.4.1912), σε Георгиев – Трифонов 1995, σ.510-1.

Ιδεολογική εγγάραξη

Η πρώτη λειτουργία αφορά την ανάδειξη του στον κατεξοχήν διάυλο μετάγγισης της εθνικής ιδεολογίας από τις απελευθερωμένες βαλκανικές χώρες προς τις χριστιανικές κοινότητες της περιοχής. Η αποστολή αυτή αποτυπώνεται με κάθε σαφήνεια, τόσο στους επιτελικούς σχεδιασμούς και τις οδηγίες των εθνικών κέντρων προς το διδασκαλικό δυναμικό, όσο και στα απομνημονεύματα των ίδιων των εκπαιδευτικών. Το ελληνικό σχολείο, εξηγεί εν έτει 1883 στον πρέσβη Κουντουριώτη ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ', χρησιμεύει «*ως πολιτικόν και εθνικόν εργαστήριον*» για τη νέα γενιά των σλαβόφωνων Μακεδόνων, οι δε δάσκαλοι «*προς τοις γράμμασι πρέπει να διδαχθώσι τον τρόπον της κατηχήσεως*»¹. «*Πρωτίστη αναντιρρήτως και σπουδαιοτάτη αποστολή των ημετέρων εκπαιδευτηρίων και πανταχού μεν, ιδία δε εν ταις εμπεριστάταις επαρχίαις, είναι όπως, προς τω θρησκευτικώ αισθήματι και μάλιστα και πλείον ίσως τούτου ενταύθα, διεγείρωσιν εν τη καρδιά της μαθητιώσης νεολαίας το εθνικόν φρόνημα*», συμπληρώνει δυο δεκαετίες αργότερα ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος². Από τους έλληνες διπλωμάτες θεωρείται δεδομένο πως οι δάσκαλοι «*εισί προ παντός απόστολοι της εθνικής ιδέας, ουχί δ' όργανα εκμαθήσεως γραμματικών τύπων*»³, ενώ διατυπώνεται ακόμη και η άποψη πως «*ή δεν πρέπει να υπάρχωσιν εν Μακεδονία Ελληνικά εκπαιδευτήρια ή ο σκοπός αυτών δέον να ή καθαρώς προσηλυτιστικός*»⁴. Εξίσου σαφείς είναι, σε μεταγενέστερα χρόνια, και οι επικεφαλής των ένοπλων ελληνικών σωμάτων: όταν δυο ελληνοδασκάλες τον ρωτούν τον Ιούλιο του 1906 «*τι να κάμωσι*», ο μακεδονομάχος οπλαρχηγός Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας τους «*συνιστά*» απλώς «*ν' αναθρέψωσι την νέαν γενεάν εθνικώτερον και ανδρικότερον*», διευκρινίζοντας ότι «*άλλην προσωπικήν απαίτησιν δεν έχωμεν*»⁵. Την ίδια αντίληψη συμμαρτίζονται και πολλοί από τους άμεσα εμπλεκόμενους εκπαιδευτικούς: «*Εργάτρια κι εγώ της Εθνικής Ιδέας*», εξηγεί στις αναμνήσεις της η Αγγελική Μεταλλινού, «*εδίδαξα στα βουλγαρόφωνα χωριά της Μακεδονίας, όχι βέβαια μόνον τα γράμματα του συντακτικού και της Γραμματικής, αλλά κυρίως της Πατρίδος*»⁶. Βασική υποχρέωση «*του σημερινού Δημοδιδασκάλου εν τη καθ' ημάς χώρα, υπό της εκκλησίας και του γένους επιβαλλομένη*» και «*ίσως σπουδαιοτέρα της γραμματικής*», τονίζει το 1905 στον προϊστάμενό του επιθεωρητή ο Γεώργιος Αθανασιάδης, δάσκαλος στο σλαβόφωνο Νταούτ Μπαλί (σημ. Ωραιόκαστρο) της Θεσσαλονίκης, είναι «*η παρά τω απλώ λαώ μετάδοσις της Εθνικής ημών ιδέας*», μετάδοση που

¹ Καρδαράς 1998, σ.213 & 207.

² Λαούρδας 1961, σ.112.

³ ΙΑΥΕ 1904/69.2, Ε. Κανελλόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Καβάλλα 26.3.1904, αρ.129, εμπιστευτικόν.

⁴ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήνας 5.1890.

⁵ Τσόντος-Βάρδας 2006, τ. Β', σ.57.

⁶ Αγγελική Μεταλλινού, «Αναμνήσεις της διδασκαλικής μου ζωής», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη*, 1 (1925), σ.62. Εξίσου εύγλωττες είναι οι αναμνήσεις πέντε διδασκαλισών που φυλάσσονται στο αρχείο του ΙΜΧΑ (φ.Ζ12): από τις πέντε αυτοβιογραφούμενες, μόνο η μία (Ελένη Λασκαρίδου, εγγρ.ΙΙΙ-2) θεωρεί άξιο μνημόνευσης το καθαρά εκπαιδευτικό της έργο, έστω και στην «εθναποστολική» εκδοχή του.

γίνεται «παρά μιν τοις μαθηταίς δια των καθημερινών μαθημάτων, εις δε τους άνδρας δια των διαφόρων συναναστροφών και Εθνικής κατηχήσεως»¹.

Η ίδια ακριβώς συλλογιστική αναπτύσσεται και στους κόλπους του εξαρχικού μηχανισμού. Κύριος στόχος των βουλγαρικών σχολείων, εξηγεί σε απολογιστικό κείμενό του ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας Ντίμιταρ Μίσεφ, ήταν «να αφυπνίσουν παντού την εθνική συνείδηση» –τη βουλγαρική, εννοείται². Απευθυνόμενος το 1886 προς τη νεοδιόριστη διευθύντρια του βουλγαρικού σχολείου των Βοδενών, ο επικεφαλής του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Εξαρχίας είναι έτσι εξαιρετικά σαφής όσον αφορά την αποστολή της: «Μη λησμονείτε, δις Βασιλέβα, ιδίως την κατάσταση της βουλγαρικής υποθέσεως στα Βοδενά και ότι θα πρέπει να μη φεισθείτε ουδενός, για να βελτιωθούν εκεί οι εθνικές μας θέσεις»³. Η εθναποστολική αυτή αντίληψη δεν περιορίζεται στο εσωτερικό των σχολικών αιθουσών, παραμένει δε αυτούσια ως τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων. «Ο βούλγαρος δάσκαλος πρέπει να είναι όχι μόνο δάσκαλος των μικρών, αλλά και των ενηλίκων», τονίζει το 1911 ο επίσκοπος Νισάβας Ιλαρίων στον υπηρεσιακό απολογισμό του για το εκπαιδευτικό έργο στο Κίτσεβο⁴, διατύπωση που επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσια στις αυτοβιογραφικές σημειώσεις του καθηγητή στη Θεσσαλονίκη κι εν συνεχεία διπλωμάτη Αντρέι Τόσεφ⁵, ενώ αναλυτικότερος είναι την επόμενη χρονιά ο σχολικός επιθεωρητής Θεσσαλονίκης Στογιάν Σιμεόνοφ: «Κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες στις οποίες ζει ο λαός μας, ο δάσκαλος πρέπει να είναι και ο πρώτος καθοδηγητής του. Να γιατί σ' εμάς με τη λέξη δάσκαλος δεν γίνεται ούτε πρέπει να γίνεται αντιληπτός ο επαγγελματίας σχολικός λειτουργός αλλά ο δάσκαλος-κοινωνικός παράγοντας, ηγέτης του λαού σε όλες τις κοινωνικές στιγμές, όπου τα συμφέροντα του έθνους το επιβάλλουν»⁶. Ιδίως στα χωριά που έχουν πρόσφατα προσχωρήσει στην Εξαρχία ή αποτελούν θέατρο αναμέτρησης με την «ελληνική προπαγάνδα», σημειώνει αλλού ο ίδιος επιθεωρητής, ο βουλγαροδιδάσκαλος είναι «περισσότερο δημόσιος παράγοντας παρά δάσκαλος» και «το σχολείο καλείται να παίξει άλλο ρόλο, εξωεκπαιδευτικό: γύρω από το σχολείο και το δάσκαλο πρέπει να συσπειρωθούν όλοι οι Βούλγαροι που έχουν αποκηρύξει το Πατριαρχείο»⁷. Ακολουθώντας μια πάγια πρακτική, ο συνάδελφός του στη Φλώρινα βαθμολογεί έτσι την ίδια εποχή τους υφισταμένους του δασκάλους όχι μόνο «ως καθηγητές» αλλά και με κριτήριο την «ευελιξία και [το] ενδιαφέρον [τους] για το εθνικοεκπαιδευτικό έργο»⁸. Η στοχοθεσία αυτή δε

¹ ΙΑΥΕ 1905/57, Γ. Αθανασιάδης προς Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων, Εν Θεσ/νίκη 20.9.1905.

² ЦДА, ф.1546к, оп.1, а.е.391, л.11.

³ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.12, «Спомени на Захария Шумлянска».

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.10, Нишавски Епископ Иларион, «Общ годишен рапорт за състоянието на Църковно-Училищното дело в Кичевският духовен район, Дебърска Епархия», Кичево 31.8.1911, No1098.

⁵ Андрей Тошев, *Бегли спомени за Македония*, 2^е εκδ. [1942], σ.8.

⁶ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, Ст. Симеонов, «Годишен рапорт за състоянието на учебното дело в Солунската епархия през учебната година 1911-1912 год.», Солун 10.8.1912, σ.16.

⁷ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.156-7, Ст. Симеонов, «Рапорт на ревизията на основните училища в Солунско и Лъгадинско през учебната 1911-1912 година», Солун 1.5.1912. Οι παρατηρήσεις αφορούν τα χωριά Σαρίτσι (σημ. Βαλτοχώρι) και Τοψίν (σημ. Γέφυρα) της Θεσσαλονίκης.

⁸ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.122, Ф. Чочков, «Годишник за вървежа на учебното дело в Леринската епархия през 1911-1912 година», Лерин 15.7.1912.

θεωρείται υπηρεσιακό μυστικό αλλά επαναλαμβάνεται δημόσια σε όλους τους τόνους: «ο δάσκαλος», διακηρύσσει το 1898 σε κύριο άρθρο του το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Εξαρχίας, «είναι καθοδηγητής και παιδαγωγός του έθνους», γι' αυτό κι «έχει δικαίωμα ν' απαιτεί περισσότερη και σοβαρότερη εργασία στο πεδίο της ηθικής αναγέννησης και ανάπτυξης της μάζας»¹. Τελικός στόχος της εθνικής κατήχησης, όπως επισημαίνει το 1901 ο ρώσος πρόξενος Σκοπίων, είναι «να μετατρέψει τους μαθητές από απρόσωπους Μακεδόνες σε φανατικούς της βουλγαρικής υπόθεσης»². Η στρατηγική αυτή επιδίωξη αντανακλάται, θεωρητικά τουλάχιστον, ακόμη και στη μισθολογική πολιτική του εξαρχικού μηχανισμού: «κατά τον καθορισμό του μισθού κάθε δασκάλου», διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε σχετική εγκύκλιο του 1907, μητροπολίτες και πρόεδροι των αστικών εξαρχικών κοινοτήτων έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη «όχι μόνο τα μορφωτικά προσόντα και την προϋπηρεσία του δασκάλου, αλλά και την πείρα του, τις αποδεδειγμένες επιτυχίες και την εργατικότητα του, την επιδειχθείσα επιμέλεια και τον πόθο του να υπερασπίζεται τα συμφέροντα της εκκλησίας και του έθνους από τις ξένες προπαγάνδες»³. Παρόμοια συλλογιστική, που αναδεικνύει ως κύριο προσόν των υποψηφίων δασκάλων όχι τόσο «τους παιδαγωγικούς τίτλους» όσο την ικανότητα «πολιτικής δουλειάς» και «προπαγάνδας» συναντάμε και στη σερβική υπηρεσιακή αλληλογραφία της εποχής⁴. Αναφερόμενος δε τον Ιούνιο του 1889 στους υποτρόφους της Εταιρείας του Αγίου Σάββα, ο πρόεδρός της τους χαρακτηρίζει «καλούς μαχητές για την εθνική μας ιδέα, για την ιδέα της σερβικής ενότητας»⁵.

Στην εγχάραξη της επιθυμητής εθνικής ιδεολογίας δεν αποβλέπουν μόνο τα επίσημα κοινοτικά σχολεία, αλλά και οι δάσκαλοι που εμφυτεύονται από τους οικείους μηχανισμούς στα σχολεία κοινοτήτων του αντίπαλου μιλέτ. Αυτή η υπόγεια εθναποστολική πρακτική χαρακτηρίζει, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κυρίως τη δράση του πρώιμου σλαβοβουλγαρικού κινήματος, συνεχίστηκε όμως από τους εξαρχικούς δασκάλους στις περιοχές όπου η θεσμική κυριαρχία του Πατριαρχείου παρέμενε συντριπτική. Τυπικό παράδειγμα συνιστά η επαρχία Καστοριάς, διαδοχικοί μητροπολίτες της οποίας καταπολέμησαν μεν αποφασιστικά κατά τη δεκαετία του 1880 κάθε τάση αποσκίρτησης προς την Εξαρχία, αλλά «εξ ασυγγνώστου πλεονεξίας επέτρεψαν εις ορθόδοξα βουλγαρόφωνα χωρία ν' ανοιχθώσι προς τοις ελληνικοίς και βουλγαρικά σχολεία, χωριστά ή υπό την αυτήν στέγην και εν ιδίοις διαμερίσμασιν», εφόσον οι κάτοικοι «έμενον εν τω φανερώ ορθόδοξοι και επλήρωναν την αρχιερατικήν επιχορήγησιν»· το 1892 υπήρχαν έτσι στην εν λόγω επαρχία μόνο 5 εξαρχικά χωριά (σε σύνολο 72 σλαβόφωνων κι 22 αλβανοσλαβόφωνων οικισμών), λειτουργούσαν όμως

¹ Новини (Κων/λη), 3.1.1898, σ.1.

² Трајановски 2004, σ.178.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.312, л.156, Българската Екзархия – Училищ. Отдел, «Окръжно», Цариград 31.7.1907, No.3931.

⁴ Цамъазовски 1986, σ.11-2.

⁵ Војводић 2003, σ.141. Πρβλ. Апостолов 1963, σ.258, για μια μεταγενέστερη (1901) υπηρεσιακή αποτίμηση αυτών «των πρώτων αποστόλων της σερβικής ιδέας στη Μακεδονία», από τους οποίους «λίγοι έμειναν πιστοί στην εθνική αποστολή τους».

βουλγαρικά σχολεία σε 30 περίπου πατριαρχικά χωριά¹. Παρόμοια πρακτική εφαρμόστηκε και στη γειτονική επαρχία Μογλενών. Αποστολή αυτών των σχολείων, εξηγεί το 1896 ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου Ραστκόφσκι, ήταν να προετοιμάσουν το έδαφος για τη μελλοντική προσχώρηση των χωριών στην Εξαρχία: «εξηγούν στον πληθυσμό το δικαίωμά του να εκφράζει ανοιχτά τη συμμετοχή του στη βουλγαρική φυλή, διαλύουν τις προκαταλήψεις του κατά της Εξαρχίας οι οποίες περιέχονται στις κατηγορίες περί σχίσματος, καλούν τον πληθυσμό για το δικό του όφελος να φέρει δίπλα του τον εθνικό του κλήρο»². Πολύ λιγότερο αποτελεσματικός υπήρξε ο σχεδιασμός του εξάρχου Ιωσήφ, εν έτει 1884, για το άνοιγμα βουλγαρικών σχολείων σε πόλεις όπως η Δράμα κι η Καβάλα, όπου «η Εξαρχία δεν έχει καθόλου οπαδούς, παρόλο που υπάρχουν Βούλγαροι», ώστε «ν' ανοίξει δρόμος» για το σχηματισμό τοπικών βουλγαρικών κομμάτων³.

Η παραπάνω μεθοδολογία δεν υπήρξε βουλγαρική αποκλειστικότητα. Ήδη από το 1882 ο Παπαρρηγόπουλος, ως πρόεδρος του ΣΔΕΓ, είχε εισηγηθεί στον πρωθυπουργό Τρικούπη μια παρόμοια στρατηγική για την ελληνική εκπαιδευτική διείσδυση στη σλαβόφωνη ενδοχώρα: «*Εν χωρίω βουλγαρικώ ορθοδόξω*», διαβάζουμε στην έκθεσή του, «*ή υπάρχουσι ολίγοι τινές Έλληνες ή ελληνίζοντες ή δεν υπάρχουσιν. Εν τη πρώτη περιπτώσει δικαιούμεθα να συστήσωμεν ελληνικόν σχολείον. Εν τη δευτέρα όμως, μάλιστα εάν οι Βούλγαροι αντιστάσι, δεν νομίζω συνετόν να επιμείνωμεν, διότι οι εκ Σοφίας και Φιλιππουπόλεως απόστολοι θα ώσι έτοιμοι να ωφεληθώσιν εκ τούτου, ίνα αποσπάσωσι το χωρίον από των κόλπων της Μ. Εκκλησίας. Αλλά επί των καθαρώς βουλγαρικών τούτων χωριών ημπορούμεν έτερόν τι να πράζωμεν. Ημπορούμεν να προτείνωμεν τον διορισμόν Έλληνος διδασκάλου εν τη βουλγαρική σχολή και εις τούτο ιδίως έχει πολλούς τρόπους ο κλήρος να μας βοηθήση. Εάν δε επιτύχωμεν επιτήδειον Έλληνα διδάσκαλον, και αν παράσχωμεν αυτώ ολίγας τινάς χορηγίας, ίνα καταστήση υποτρόφους τους μάλλον ευδοκιμούντας περί την εκμάθησιν της ελληνικής παιδας, αδύνατον δεν είναι να δημιουργήσωμεν και να προαγάγωμεν ζώπυρόν τι Ελληνισμού»⁴. Παρόμοια πρόταση, με αυστηρά γεωπολιτικό όμως σκεπτικό, κάνει έξι χρόνια αργότερα και ο πρόξενος Μοναστηρίου Κωνσταντίνος Πανουριάς: προκειμένου να δημιουργηθούν βορειότερα προχώματα και ν' «*αποφασισθή ευχερέστερον η τύχη της πόλεως των Βιτωλίων*», γράφει, «*νομίζω ότι πρέπει να θυσιάσωμεν ποσόν τι χρηματικόν δια τα μεταξύ Βιτωλίων και Πριλάπου κείμενα χωρία, όπως και δια τα μεταξύ Βιτωλίων και Κρουσόβου, όπως εγκαταστήσωμεν διδασκάλους εις τινα τούτων και δημιουργήσωμεν ελληνιζούσας κοινότητας, αν και εις τούτο πολλές δυσκολίας θ' απαντήσωμεν, καθόσον πάντα σχεδόν βουλγαρίζουσι*»⁵. Η πρακτική εφαρμογή αυτών των σχεδιασμών, ή άλλων παρεμφερών, γίνεται αντιληπτή κυρίως από τις αντιδράσεις κάποιων -πατριαρχικών*

¹ Βούρη 1994, σ.137-8. Βλ. επίσης ανταπόκριση από τη Ζαγορίτσανη στην εφημερίδα της Εξαρχίας: *Новини* 14.2.1891, σ.2.

² Απολογιστική έκθεση Ραστκόφσκι για το 1895 (Μοναστήρι 6.2.1896, Νο.144), σε Дракул 1995, σ.170.

³ Γεοργιέβ – Τριφονοβ 1994, σ.125.

⁴ Καρδαράς 1998, σ.130.

⁵ Βούρη 1994, σ.152.

ακόμη- κοινοτήτων¹. Εν έτει 1884, ενημερώνει π.χ. την Αθήνα ο πρόξενος Μοναστηρίου, «οι κάτοικοι ορθόδοξων χωριών ως οι του Ζελιαντισίου, του Κωστενετσίου, του Στρεμπρένου, απέδιωξαν, πρωτοστατούντων και προτρεπόντων αυτούς των ορθοδόξων ιερέων, τους υπό του Προξενείου αποσταλέντας διδασκάλους». Η ίδια αναφορά ερμηνεύει αυτού του είδους τις αντιδράσεις ως έκφραση δυσαρέσκειας των κοινοτήτων για «τας καταπίεσεις και τα βίαια μέτρα» του τοπικού μητροπολίτη σε μια μάλιστα περίπτωση (Άνω Νεστράμι), επισημαίνεται πως η πρόσληψη «του υπό της Εξαρχίας αποσταλέντος βούλγαρου διδασκάλου» ακολούθησε τον ξεσηκωμό του χωριού «κατά του Αγίου Καστορίας, διαζεύξαντος αυθαιρέτως και παρανόμως νέον χωρικών»². Στη Ζαγορίτσανη, αντίθετα, προηγήθηκε το 1881 η σύσταση βουλγαρικού σχολείου με χρήματα των μεταναστών του χωριού στην Κωνσταντινούπολη κι ακολούθησε το 1882 το άνοιγμα ελληνικού με κονδύλια του ΣΔΕΓ. Τα δυο σχολεία συστεγάστηκαν στο ίδιο κτίριο, προκειμένου ν' αποφευχθούν «διχασμοί και διαιρέσεις και εντεύθεν κακοφανείς επικρίσεις». Καθοριστική αποδείχθηκε εδώ η ευελιξία του μητροπολίτη Κωσταντίου, που επέβαλε το διορισμό ως ελληνοδασκάλου ενός ντόπιου νέου, «αποφοίτου του Γυμνασίου Αθηνών και εμπορουμένου υπό ορθοδόξων φρονημάτων», ελπίζοντας στον «προσεταρισμόν των συγγενών και φίλων αυτού», στη μελλοντική επίδρασή του «επί του πνεύματος των κατοίκων» και στη «βαθμηδόν παράλυσιν των ενεργειών του βουλγαροδιδασκάλου»³. Επεισοδιακή υπήρξε τέλος η εξελίξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων στο Εμπόριο, «το μεγαλύτερο και πλουσιότερο» σλαβόφωνο χωριό των Καϊλαρίων, πάλαι ποτέ έδρα της μητρόπολης Μογλενών και άτυπο καθοδηγητικό κέντρο της γύρω περιοχής⁴. Το 1883 το Εμπόριο απέκτησε μεγαλοπρεπές σχολικό κτίριο, με πρωτοβουλία του «εν Οδησσώ διαμένοντος» μετανάστη Κ.Χ. Βίζα που πρόσφερε 100 λίρες· η αποπεράτωση του έργου έγινε ωστόσο με χρήματα της κοινότητας, που κατέβαλε και τη μερίδα του λέοντος (πάνω από 250 λίρες)⁵. Ως τότε, στο (πατριαρχικό) χωριό δίδασκε επί δυο δεκαετίες ο ντόπιος ιερέας Δημήτρης –αρχικά μόνο στα ελληνικά, κατόπιν και στα σλαβικά με βιβλία που του προμήθευσε ο «σεπαρατιστής» συγχωριανός του Ντίμιταρ Μακεντόνσκι⁶. Το Φεβρουάριο του 1883 άρχισε να λειτουργεί κανονικά βουλγαρικό σχολείο, με δάσκαλο τον Αρσένι Κοστέντσεφ από το Στιπ και χρηματοδότηση από την Εξαρχία, ενώ η κοινότητα «κατ' επανάληψιν

¹ Στο ίδιο, σ.61 & 153.

² ΑΕΚ/1884/174-5, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 30.5.1884, αρ.280. Τα χωριά είναι τα σημερινά Σκλήθρο, Ιεροπηγή, Ασπρόγεια και Άνω Νεστόριο.

³ ΙΑΥΕ 1882/ΑΑΚ/Γ2, Μητροπολίτης Καστορίας προς πρόξενο Γ. Δοκό, Καστορία 31.8.1882, και απάντηση του προξένου, χ.χ., ά.α.· *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 23.12.1881, σ.195· Кирил 1970, σ.70· Βούρη 1994, σ.60-1 & 72. Η συνέχιση της λειτουργίας του βουλγαρικού σχολείου διασφαλίστηκε με επιδοτήσεις της Εξαρχίας (Γεωργιέβ – Трифонов 1994, σ.68).

⁴ Шопов 1893, σ.228· Γεωργιέβ – Трифонов 1994, σ.164.

⁵ Βούρη 1994, σ.75-7. Στις μεταγενέστερες εξιστορήσεις, η κοινοτική συμβολή στην ανέγερση του κτιρίου κατά κανόνα αποσιωπάται (ενδεικτικά: ΑΠΚ, Ι. Ηλιάκης προς Υπ.Εξ., Εν Κοζάνη 22.1.1920, σ.59-60· ΑΓΔΔΜ/6.4, Ι. Παπαϊωάννου, «Εκθεσεις περί της από αρχαιοτάτων χρόνων Ελληνικής συνθέσεως του πληθυσμού της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Εορδαίας», Εν Πτολεμαΐδι 15.2.1942, αρ.Ε.Π.20, σ.8-9).

⁶ Шопов 1893, σ.231· Илия Иванов, «Църковно-учебното дело в Кайларска околия – Емборски район», *Илюстрация Илинден*, 6 (96), 1938, σ.13-4.

απεποιήθη να δεχθή Έλληνα διδάσκαλον» μισθοδοτούμενο από το ΣΔΕΓ¹. Ακολούθησε τον Αύγουστο η απόπειρα εγκατάστασης ελληνοδασκάλου από το διερμηνέα του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου Χρήστο Γραικό, όχι όμως και από το «γηραιό» μητροπολίτη Μογλενών Κωνστάντιο που, «φοβούμενος δήθεν τα σχόλια και τας παρατηρήσεις των τοπικών Αρχών και των κορυφαίων της Φλωρίνης Οθωμανών», αρνήθηκε να τους συνοδεύσει. Ο διερμηνέας παρουσίασε το δάσκαλο στους προκρίτους, εξηγώντας πως η διδασκαλία θα γίνεται αποκλειστικά στα ελληνικά κι η μισθοδοσία του θα καταβάλλεται «υπό του κ. Βίζα» και του ΣΔΕΓ· ο ιερέας κι ένας προεστός αντέδρασαν, επιμένοντας στη διδασκαλία (και) της βουλγαρικής με επιχείρημα τη συχνή μετανάστευση των χωρικών στη Σερβία και τη Βουλγαρία, ενώ οι «περί τον κ. Βίζαν» απέφυγαν ν' αντιπαρατεθούν σθεναρά μαζί τους· ο Γραικός πέρασε τότε στην αντεπίθεση, ξεκαθαρίζοντας πως η συμβολή του ομογενούς στην ανέγερση του σχολείου έγινε «προς εκμάθησιν της ελληνικής γλώσσης» μόνο και πως οι χωρικοί «αδικούσι την ορθοφροσύνην επιμένοντες να εισαγάγωσιν την Βουλγαρικήν γλώσσαν εις σχολήν, ής ο ιδρυτής τυγχάνει Έλλην». Η ανάγνωση σχετικής επιστολής του Βίζα -η οποία περιείχε μάλιστα «απειλητικήν τινά έκφρασιν»- εξαγρίωσε τους «Βουλγαροσλαύους», που ζήτησαν να επιστραφούν στον ευεργέτη τα χρήματά του «εν ή περιπτώσει ούτος ήθελεν επιμείνει εις την εγκατάστασιν αποκλειστικώς Έλληνος διδασκάλου»· τελικά, ο διερμηνέας με τον ελληνοδιδάσκαλο εγκατέλειψαν το χωριό «άνευ αποτελέσματος»². Στο επόμενο διάστημα μεγάλο μέρος των κατοίκων προσχώρησε επίσημα στην Εξαρχία, το βουλγαρικό σχολείο συστεγάστηκε με το ελληνικό και το Εμπόριο εξελίχθηκε σε «ισχυρότατον προπύργιον των Βουλγάρων κατά του Ελληνισμού»³.

Βασικό όχημα για την εγχάραξη της εθνικής ιδεολογίας στη νέα γενιά ήταν το ίδιο το περιεχόμενο των μαθημάτων –ιδίως αυτών της φιλολογίας, της ιστορίας και της γεωγραφίας, που εκ των πραγμάτων προσφέρονταν για την οριοθέτηση των ανταγωνιστικών νοερών κοινοτήτων στο χώρο και το χρόνο και τα οποία ήδη αποτελούσαν βασικούς (και παραπληρωματικούς) μηχανισμούς διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης στα σχολεία των απελευθερωμένων εθνικών κέντρων⁴. Αναφερόμενοι στην οθωμανική Μακεδονία θα πρέπει ωστόσο να κάνουμε ένα διπλό διαχωρισμό, με βάση τη διαφοροποίηση μεταξύ των

¹ Βούρη 1994, σ.61· Шопов 1893, σ.231· Костенцев 1984, σ.130-1.

² Χ. Γραικός προς Πρ.Βιτωλίων, Εν Βιτωλίοις 16.8.1883, αρ.620, σε Βούρη 1994, σ.75-7. Πρβλ. Βακαλόπουλος 1983, σ.129, για μια χτυπητά διαφορετική παρουσίαση της υπόθεσης με βάση την ίδια πηγή.

³ Иванов 1938, σ.14· Костенцев 1984, σ.139· Георгиев – Трифонов 1994, σ.164· ΑΣΤΔ/29/120, Ι. Μακούλης, «Χάρτης της προξενικής περιφέρειας Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 27.9.1889· ΑΓΤΒ/4/018, Αθ. Ιατρού, «Περιφέρεια Καϊλαρίου του Νομού Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 17.8.1909, σ.1-2.

⁴ Για τη Βουλγαρία και τη Σερβία: Кайчев 2006. Για την Ελλάδα: Κουλούρη 1988. Ήδη από το 1871, στις οδηγίες του προς τους προξένους για «την διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων εις τας χώρας της Ανατολής» το αθηναϊκό ΥΠΕΞ τόνιζε ότι «πρέπει να καταβληθή ιδιαίτερη προσοχή ως προς την ιστορίαν, διότι δια ταύτης, καλώς διδασκομένης, μορφούται κυρίως εις πολίτην ο μαθητής της μέσης εκπαίδευσως» (ΣΔΕΓ 1970, σ.79). Στην αλληλογραφία του με τις τοπικές σχολικές εφορίες, ο ΣΔΕΓ ήταν ακόμη πιο σαφής: δημόσια «ακρόαματα περί της γεωγραφίας και της ιστορίας της χώρας», διαβάζουμε σε επιστολή του 1870, «ίσως φωτίσωσι την εθνικήν των πολλών συνείδησιν» (Εμμανουήλ Κουτσιαύτης, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Καστοριά το ΙΘ' αιώνα*, Καστοριά 2001, σ.172).

εκπαιδευτικών βαθμίδων από τη μια και ανάμεσα στα επίσημα προγράμματα και την πραγματική διδασκαλία από την άλλη.

Στα πρωτοβάθμια σχολεία η διδασκαλία των μαθημάτων της ιστορίας και της γεωγραφίας είναι συνήθως ανύπαρκτη, ως αποτέλεσμα των συνθηκών διδασκαλίας αλλά του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των δασκάλων. Στα μονοθέσια ελληνικά σχολεία των χωριών, ένα τυπικό πρόγραμμα συνταγμένο «*επί τη βάσει του προγράμματος του εν τω διδασκαλείω προτύπου και επί τη βάσει των τοπικών απαιτήσεων*» περιλάμβανε στις αρχές του εικοστού αιώνα έξι μαθήματα («γλωσσικόν», θρησκευτικά, αριθμητική, πατριδογραφία, πραγματογνωσία και τεχνικά), αμφίβολο είναι όμως σε ποιο βαθμό υλοποιούνταν στην πράξη¹. Από τις εκθέσεις των επιθεωρητών για τα ελληνικά σχολεία των χωριών διαπιστώνουμε πως η αποστολή του δασκάλου σ' αυτά (και το ενδιαφέρον του επιθεωρητή) εξαντλούνταν κατά κανόνα στη διδασκαλία γραφής, ανάγνωσης κι αριθμητικής ή -στην περίπτωση των «ξενόφωνων» οικισμών- στη στοιχειώδη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας². Ακόμη και σε ελληνόφωνους οικισμούς, η απαίτηση κάποιου δασκάλου για εφοδιασμό του με «*γεωγραφικούς πίνακας*» μπορούσε να θεωρηθεί παραπλανητική³. Κάπως διαφορετική ήταν η κατάσταση στα πρωτοβάθμια σχολεία των μεγάλων αστικών κέντρων· κι εδώ όμως η διδασκαλία της μεν ελληνικής γλώσσας αποσκοπούσε κυρίως στην εκμάθηση των γραμματικών και συντακτικών τύπων της καθαρεύουσας και της αττικής διαλέκτου, ενώ η ιδεολογική εγχάραξη επαφιόταν κυρίως στα θρησκευτικά. Τα τελευταία καλύπτουν περίπου το 10% του συνολικού εξαιτούς προγράμματος της Αστικής Σχολής Μοναστηρίου το 1887: 18 ώρες σε σύνολο 182, έναντι 15 της ιστορίας και μόλις 6 της γεωγραφίας· στα δυο «πλήρη» τετρατάξια Δημοτικά της ίδιας πόλης το μάθημα της γεωγραφίας είναι άκρως περιορισμένο, ενώ η ιστορία διδάσκεται μόνο στην τελευταία τάξη και περιλαμβάνει κάποια «*βιογραφικά στοιχεία*» από την ελληνική αρχαιότητα⁴. Η πρωτοκαθεδρία των θρησκευτικών επιβεβαιώνεται κι από τον ημικκλησιαστικό χαρακτήρα του Διδασκαλείου που λειτουργεί με πρωτοβουλία του ΣΔΕΓ στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 1883 και 1889, με προϊστάμενο έναν αυταρχικό αρχιμανδρίτη – αποκαλυπτική επ' αυτού η ενδοϋπηρεσιακή απόφαση του Παπαρρηγόπουλου, εν έτει 1885, ότι η «*υποσκέλις*» των ελληνικών σχολείων της υπαίθρου απ' τα βουλγαρικά οφειλόταν πρωτίστως στην ανεπαρκή θρησκευτικότητα των ελληνοδασκάλων που περιφρονούσαν «*τα θεμελιώδη δόγματα της πίστεως εκείνης δ' ής κυρίως επί χιλιάδων ετών και επέκεινα εσώθη το έθνος*», δεν τηρούσαν «*τους κεκανονισμένους τύπους της πατρίου ημών εκκλησίας*», δεν εκκλησιάζονταν τακτικά ούτε εν γένει εκπλήρωναν «*τα επιβεβλημένα εις τον ορθόδοξον*

¹ ΙΑΥΕ 1906/9, Θ. Κουκουλούδης προς Γεν. Επιθεωρητή Ε. Μπουντόνα, Εν Καϊλί 19.9.1906.

² Παπαδόπουλος 1975 & 1976· Σοφία Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, Αθήνα 2005, σ.251-85.

³ Βούρη 2005, σ.255.

⁴ Σοφία Βούρη, «*Η ελληνική εκπαίδευση στο σαντζάκι Μοναστηρίου, 1870-1904. Η εθνική διάσταση*», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988, σ.205-7.

χριστιανόν καθήκοντα»¹. Η δοσολογία αυτή θα διατηρηθεί ακόμη και στο εκσυγχρονιστικό αναλυτικό πρόγραμμα που κατάρτισε το 1908 ο επιθεωρητής Ευθύμιος Μπουντώνας για τις «αστικές σχολές» και τα νηπιαγωγεία της Μακεδονίας: ιστορία και γεωγραφία καταλαμβάνουν εδώ από 10 ώρες σε σύνολο 182 των εξατάξιων σχολείων, έναντι 14 των θρησκευτικών, 16 της αριθμητικής κι 64 της ελληνικής γλώσσας· σκληρός πυρήνας της πολιτικής κατάρτισης παραμένει η «εκκλησιαστική ιστορία», η ύλη της οποίας περιλαμβάνει ευκρινώς τη χάραξη των ιδεολογικών μετώπων απέναντι στα «σχίσματα» του 1054 και του 1872².

Η ίδια κατάσταση επικρατεί λίγο-πολύ και στα πρωτοβάθμια βουλγαρικά σχολεία, επίσημη αποστολή των οποίων είναι η παροχή βασικών γνώσεων «στο μεγάλο μέρος του πληθυσμού»³. Η αυτοβιογραφική περιγραφή του Βασίλ Ντραγκομίροφ για τα «ναρθηκοσχολεία» των περιχώρων της Στρώμνιτσας κατά τη δεκαετία του 1880 είναι από κάθε άποψη αποκαλυπτική: δάσκαλοι που το μόνο που μαθαίνουν στους μαθητές είναι να κρατούν τον ίσο όταν αυτοί ψάλλουν ή το πολύ πολύ κάποια κολυβογράμματα, γονείς και κηδεμόνες που από το σχολείο περιμένουν μονάχα «να βάλει μυαλό» στα παιδιά τους, παραμένοντας καχύποπτοι απέναντι στο νεωτερισμό μιας διδασκαλίας βασισμένης όχι στην καταπίεση αλλά στο «παιχνίδι»⁴. Για τα «κανονικά» πρωτοβάθμια βουλγαρικά σχολεία, που υπάγονταν στο σχολικό δίκτυο της Εξαρχίας και σταδιακά αντικατέστησαν τα «ναρθηκοσχολεία» μέσα στις επόμενες δεκαετίες, μια αρκετά καλή εικόνα μας δίνουν οι αναλυτικές εκθέσεις των σχολικών επιθεωρητών στο τέλος της όλης περιόδου, λίγο πριν τους Βαλκανικούς πολέμους. Τα μαθήματα που εξετάζει ο Στογιάν Σιμεόνοφ επιθεωρώντας το 1911-12 τα δημοτικά σχολεία των καζάδων Θεσσαλονίκης, Βέροιας και Λαγκαδά είναι συνήθως ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και (σπανιότερα) θρησκευτικά, πατριδογνωσία ή φυσιογνωσία· από το περιεχόμενο των εξεταζόμενων κειμένων είναι προφανές πως η εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών περνά κυρίως από τα κείμενα των αναγνωστικών και της πατριδογνωσίας⁵. Στην επαρχία Καστοριάς, αντίθετα, ο επιθεωρητής Αχίλ Μίντζοφ διαπιστώνει την ίδια εποχή πως «τα μαθήματα θρησκευτικά, φυσιογνωσία και πατριδογνωσία διδάσκονται σε μικρή έκταση», ενώ υπάρχουν δάσκαλοι που «παραδίδουν μόνο ανάγνωση, γραφή και αριθμητική» κι «από τα άλλα μαθήματα

¹ Παπαρρηγόπουλος προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ. Θ. Δηλιγιάννη, Εν Αθήναις 5.7.1885, αρ.630, σε Βούρη 1994, σ.109-13. Για το συγκεκριμένο Διδασκαλείο και τους αποφοίτους του, που -σύμφωνα με μεταγενέστερη εκτίμηση του ίδιου του ΣΔΕΓ- ήταν «κατάλληλοι για μοναστήρια μάλλον παρά ελεύθερα άτομα διατεθειμένα να αγωνιστούν για την εκπλήρωση της εθνικής αποστολής τους»: Παπαδάκης 2006, σ.116-7.

² Βούρη 2005, σ.314-34 (η «εκκλησιαστική ιστορία» στις σ.315-6). Βλ. και την πληροφορία που παραθέτει παρεμπιπτόντως στα απομνημονεύματά του ένας ντόπιος δάσκαλος της (ως επί το πλείστον ελληνόφωνης) Κουλακιάς: κατά την είσοδο των μακεδονομάχων στο χωριό το 1906, γράφει, «εδίδασκον το Βουλγαρικόν Σχίσμα εις την Ε' τάξιν» (Κράββας 2009, σ.39).

³ Έξαρχος Ιωσήφ προς βούλγαρο Υπ.Εξ., Κων/λη 4.7.1898, σε Георгиев – Трифонов 1994, σ.177.

⁴ Драгомиров 2005, σ.147-8, 150 & 157.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.147-53, Ст. Симеонов, «Рапорт на ревизията на основните училища в Берско и в града Солун през учебната 1911-1912 година», Солун 10.3.1912· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.155-61, Ст. Симеонов, «Рапорт на ревизията на основните училища в Солунско и Лъгадинско през учебната 1911-1912 година», Солун 1.5.1912.

διδάσκουν ελάχιστα κι αυτά παπαγαλιστί, όσο τους χρειάζεται για κάποια επιθεώρηση»¹. Στα σερβικά τέλος σχολεία, τα προγράμματα που επεξεργάστηκε το 1898-99 το Υπουργείο Εξωτερικών του Βελιγραδίου για τα στοιχειώδη εκπαιδευτήρια των χωριών και για τα διτάξια «Αστικά σχολεία» των πόλεων πρόβλεπε, στη μεν πρώτη περίπτωση 4 ώρες ιστορίας και γεωγραφίας τη βδομάδα (σε σύνολο 29), ενώ στη δεύτερη μόλις 3 ώρες (σε σύνολο 33) σε κάθε τάξη².

Βαρύ πυροβολικό της ιδεολογικής εγχάραξης σε όλα τα σχολικά δίκτυα συνιστούν τα δευτεροβάθμια εκπαιδευτήρια, τα οποία αποσκοπούν στην κατάρτιση του ντόπιου διδασκαλικού προσωπικού και του εν γένει στελεχικού δυναμικού των αντίστοιχων εθνικών κομμάτων· χάρη σ' αυτήν ακριβώς τη στόχευση, και το συνακόλουθα αυξημένο ενδιαφέρον των κεντρικών μηχανισμών, έχουμε άλλωστε αρκετά καλύτερη εικόνα για το πρόγραμμα διδασκαλίας τους απ' ό,τι για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η ιστορία κι η γεωγραφία συνιστούν εδώ πάγια στοιχεία της διδακτέας ύλης με περιεχόμενο που μοιράζεται ανάμεσα στις γενικές εγκυκλοπαιδικές γνώσεις και την εθνική διαπαιδαγώγηση και την ιστορική ύλη να μην επεκτείνεται ποτέ πέρα από την Αναγέννηση³. Βάσει της οθωμανικής νομοθεσίας τα σχολικά εγχειρίδια, τόσο αυτά που εισάγονται από τα εθνικά κέντρα όσο κι εκείνα που τυπώνονται στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας, υποβάλλονται σε προληπτική λογοκρισία εκ μέρους των οθωμανικών αρχών⁴. Ο έλεγχος αυτός παρακάμπτεται συνήθως με τον τακτικό χρηματισμό των αρμόδιων αξιωματούχων⁵, πρακτική που δεν αποτρέπει κάποιες περιστασιακές διώξεις των υπεύθυνων σχολικών εφοριών, καθηγητών και βιβλιοπωλών για τη χρήση και διακίνηση εκπαιδευτικού υλικού, το περιεχόμενο του οποίου κρίνεται «προσβλητικό» για την κρατούσα ισλαμική θρησκεία, προβάλλει τους ηγεμόνες άλλων κρατών ή αναφέρεται στις εθνικές επαναστάσεις των γειτονικών βαλκανικών χωρών⁶. Προς αποφυγήν παρεξηγήσεων η

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.134, А. Минджов, «Рапорт по ревизията на българските училища в Костурската епархия през учебната 1911-1912 година», Костур 26.5.1912.

² Цамбазовски 1960, σ.284-5. Για τα θρησκευτικά, οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι 3 και 2 ώρες.

³ Για τα ελληνικά σχολεία: Βούρη 1988, σ.199-207 & 289-300· Papadakis 2006, σ.131-93 & 211-2· Αγγελόπουλος 1980, σ.276-83. Για τα σερβικά: Цамбазовски 1960, σ.280-2. Για τα βουλγαρικά: Божинов 1982, σ.66· Николов 2001, σ.12· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.29-57, «Рапорт за училишна ревизията в Сяр, Солун, Битоля, Крушово и Прилеп през 1911-1912 уч. година», Цариград 10.4.1912.

⁴ Βούρη 1988, σ.249-50. Βάσει του «νόμου περί τυπογραφείων» του 1888, παρόμοιες ρυθμίσεις ίσχυαν για κάθε είδος βιβλίου ή άλλου εντύπου που τυπωνόταν, κυκλοφορούσε ή εισαγόταν στην οθωμανική επικράτεια (Νικολαΐδης 1891, σ.4296-8).

⁵ Лафчиев 1994, σ.61-3. Πρβλ. την καταγγελία ενός «πολιτικού πράκτορα» του βιλαετίου Θεσσαλονίκης για την απουσία ελέγχου των σχολικών προγραμμάτων και βιβλίων Ιστορίας των εκεί ελληνικών και βουλγαρικών Γυμνασίων, με αποτέλεσμα τα σχολεία αυτά να «εμπνέουν μίσος και φρίκη κατά της οθωμανικής κυριαρχίας» στους μαθητές και «να τρέφουμε στον κόρφο μας φίδια που αργότερα θα μας δηλητηριάσουν» (Γιουσούφ Εφέντη προς Δντή Πολιτικών Υποθέσεων του βιλαετίου Αρτίν Αφέντη, Θεσ/νίκη 1.7.1886, σε Sinan Kuneralp – Gül Tokay [eds], *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One. The Macedonian Issue 1879-1912*, Κων/νη 2011, τ.Α', σ.74-5).

⁶ Βούρη 1988, σ.256-8· Τσάλλης 1932, σ.46-9· ΙΑΥΕ 1882/5.1, Υπ.Εξ. προς ΣΔΕΓ, [Αθήνα] 19.5.1882, αρ.4014· ΑΣτΔ/29/122, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ., Βιτώλια 2.7.1890, κρυπτογραφικών τηλεγράφημα· ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 14.4.1899, αρ.83, και 27.4.1899, αρ.93. Οι απαγορεύσεις έθιγαν και εκπαιδευτικό υλικό κάθε άλλο παρά πολιτικού χαρακτήρα, όπως μαρτυρά η άρνηση των οθωμανικών αρχών επί μια τετραετία (1900-04) να επιτρέψουν τον εκτελωνισμό ενός φορτίου με εργαλεία φυσικοχημείας από τη Πράγα προοριζόμενο για τα βουλγαρικά σχολεία της Οχρίδας και του Κρούσοβο (Дракул 1997, σ.101-4).

εφημερίδα της Εξαρχίας δημοσιεύει έτσι τακτικά τους καταλόγους των σχολικών βιβλίων που είχαν εγκριθεί απ' το οθωμανικό Υπουργείο Παιδείας¹, ο έλληνας γυμνασιάρχης Μοναστηρίου ζητά από τους συγγραφείς των σχολικών βιβλίων Ιστορίας και Γεωγραφίας «ν' αφαιρέσωσι» προληπτικά από τα έργα τους «τα επιλήψιμα χωρία»², ενώ ο σερβικός μηχανισμός θα προσπαθήσει να διευκολύνει τη διείσδυσή του αρχικά αλλάζοντας τα εξώφυλλα των χειριδίων κι εν συνεχεία τυπώνοντας στην Κωνσταντινούπολη όλο το αναγκαίο γι' αυτόν -κι εγκεκριμένο από τις αρχές- εκπαιδευτικό υλικό³.

Με το επίσημο σχολικό πρόγραμμα υποκειμένο (θεωρητικά τουλάχιστον) σε αυστηρό έλεγχο, καθοριστική για την εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών αποδεικνύεται έτσι η προσωπική συμβολή των επιμέρους «εθναποστόλων» εκπαιδευτικών, η προφορική διδασκαλία των οποίων ήταν συνήθως απαλλαγμένη από παρόμοιους εξωτερικούς καταναγκασμούς. Ο Σιμεόν Ράντεφ περιγράφει π.χ. στα απομνημονεύματά του πώς στο Γυμνάσιο Μοναστηρίου ο Γκιόρτσο Πετρόφ μετέτρεπε το μάθημα της γεωγραφίας σε περιγραφή «των ορίων της βουλγαρικής πατρίδας», τονίζοντας με έξαψη «το αναπόσπαστο της Μακεδονίας από τη βουλγαρική ολότητα», αλλά και πώς ένας άλλος καθηγητής τους δίδασκε βουλγαρική ιστορία με χαμηλωμένη φωνή κι επτασφράγιστα παράθυρα, «για να μην ακούγεται έξω», πρακτική που τύλιγε το μάθημα σε «μια ατμόσφαιρα μυστικότητας»⁴. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι δημοσιευμένες αναμνήσεις άλλων μαθητών του ίδιου σχολείου: από μια μερίδα τουλάχιστον των διδασκόντων, οι μαθητές (ιδίως αυτοί των μεγαλύτερων τάξεων και μελλοντικοί δημοδιδάσκαλοι) εκπαιδεύονταν ως «απόστολοι της ελευθερίας»⁵ και στελέχη της εθνικής υπόθεσης, κατηχούμενοι «πώς να αγωνιστούν για την πνευματική αφύπνιση κι απελευθέρωση του λαού από την ελληνική σκλαβιά»⁶. Βουλγαρική ιστορία διδασκόταν και στο Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης, «εννοείται, εκτός του επίσημου σχολικού προγράμματος»⁷. Παρόμοια διαπαιδαγώγηση επιφυλάσσεται και στις μελλοντικές βουλγαροδιδασκάλες: «αυτά τα όμορφα κορίτσια», γράφει για τις μαθήτρίες της στο παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης τη δεκαετία του 1890 η Ζαχαρία Σουμλιάνσκα, «μαζί με την εκπαίδευσή τους έπρεπε να πάρουν καλή ανατροφή και να βαφτιστούν στη φλόγα της φιλοπατρίας, για να γίνουν στη συνέχεια καλές κι επίμονες

¹ Ενδεικτικά: *Новини* 6.9.1894 (σ.3-4), 9.9.1894 (σ.4), 13.9.1894 (σ.4), 27.9.1894 (σ.4). Με ειδική ανακοίνωσή της, η Εξαρχία επίσης «παρακαλεί τους βιβλιοπώλες και εκδότες» να της στείλουν από ένα αντίτυπο κάθε βιβλίου που προορίζουν για σχολική χρήση, ώστε να ζητηθεί η σχετική άδεια: *Новини* 20.9.1894 (σ.1), 23.9.1894 (σ.1), 4.10.1894 (σ.4) & 7.10.1894 (σ.4). Βλ. επίσης τη μαρτυρία του Μποζιλ Ράινοφ, καθηγητή στο βουλγαρικό Γυμνάσιο Θεσ/νίκης κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, για την προληπτική αυτολογοκρισία των βιβλίων που είχαν σταλεί από τη Φιλιππούπολη: *Божил Райнов, «Спомени от Солун (1881-83)», Македонски Преглед*, 1 (1931), σ.118.

² *ΙΑΥΕ* 1902/63, Γυμνασιάρχης Μοναστηρίου Λ. Ζουμετικός προς Πρ. Μοναστηρίου, *Εν Μοναστηρίω* 16.7.1902, συνημ. σε Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς ΕΕΕΕΠ, *Εν Μοναστηρίω* 26.7.1902, ά.α.

³ *Цамбазовски* 1960, σ.175 & 295· *Цамбазовски* 1987, σ.163-7, 393-5, 445-7, 552-6, 606-8, 623-4, 630-1 & 656-9. Το ενδεχόμενο μιας παρόμοιας λύσης εξετάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1890 κι από τον ελληνικό μηχανισμό (Βούρη 1988, σ.251-2).

⁴ *Радев* 1994, σ.146-7.

⁵ *Киров-Мајски* 1994, σ.63.

⁶ *Поп-Христов* 1953, σ.8.

⁷ *Кирил Пърличев, 36 години във ВМРО. Спомени*, Σόφια 1999, σ.6.

μαχήτριες του βουλγαρισμού και να δείξουν στα ομογενή αδέρφια τους τον αληθινό δρόμο για την επιτυχία και την προκοπή», συμβάλλοντας έτσι «στην ανάπτυξη και την παγίωση του βουλγαρισμού σ' αυτή την περιοχή»¹. Όσο για το ακριβές περιεχόμενο της εθνικής κατήχησης, αυτό εξελίσσεται στο χρόνο με βάση το περιρρέον κλίμα και τις διαθεσιμότητες των ημερών: στο Νευροκόπι των αρχών του 20^{ου} αιώνα το μάθημα του βουλγαρικού σχολείου διανθίζεται έτσι ακόμη κι από επαναστατικά τραγούδια, τα οποία γίνονται μεν αντιληπτά στον περιβάλλοντα χώρο αλλά «κανείς δεν τολμά να προδώσει» στις αρχές καθώς «ξέρει τι τον περιμένει»².

Την ίδια περίπου εικόνα αποκομίζουμε και από τις αφηγήσεις αποφοίτων των ελληνικών σχολείων, στα αστικά τουλάχιστον κέντρα. Ο Αλέξανδρος Ζάννας αναφέρει πως στο δημοτικό σχολείο που παρακολούθησε στη Θεσσαλονίκη «τα εθνικά τραγούδια έδιναν και έπαιρναν» κι ότι στο Γυμνάσιο της ίδιας πόλης «το μάθημα των θρησκευτικών το είχε αντικαταστήσει συζητήσεις για την βουλγαρική προπαγάνδα και την επιβαλλόμενη ελληνική άμυνα, για τις εθνικές υποχρεώσεις όλων μας να εργασθούμε σκληρά, για να απελευθερώσουμε τη Μακεδονία»³. Ακόμη γλαφυρότερες είναι οι αναμνήσεις του Γεωργίου Μόδη από την πρωτοβάθμια Αστική Σχολή του Μοναστηρίου: «Στην πέμπτη τάξη είχαμε δάσκαλο κάποιον Ιωαννίδη, απ' τη Στρώμνιτσα νομίζω, άτσαλο, άτακτο, μεθύστακα [...] Ενθουσιώδης όμως πατριώτης, μας έλεγε πολλά στο μάθημα για τον Λεωνίδα, τον Μέγα Αλέξανδρο, τον Βουλγαροκτόνο, για τους ήρωες του 1821 και μας έκαμε όταν βγαίναμε έξω να τρέχουμε να βρούμε παιδιά Βουλγαρικών ή Ρουμανικών σχολείων για να τους σπάνουμε τα κεφάλια...»⁴. Αποκαλυπτικά για το περιεχόμενο αυτής της συμπληρωματικής εθνικής κατήχησης, που δεν περιλαμβανόταν στα σχολικά προγράμματα και βιβλία, είναι επίσης εννέα γραπτά διαγωνίσματος μαθητών του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης στο μάθημα της γεωγραφίας (1892), τα οποία φυλάσσονται στο αρχείο Στέφανου Δραγούμη: οι επαναλαμβανόμενοι κοινοί τόποι των απαντήσεων των μαθητών στο (γενικό αλλά εμβληματικό) θέμα «περί Βουλγάρων» αποτελούν ίσως την πιο ζωντανή αποτύπωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας της εποχής για το Μακεδονικό, όπως ακριβώς αυτή γινόταν κτήμα της νέας γενιάς⁵. Την εικόνα συμπληρώνουν οι έντυπες «οδηγίες προς τους διδασκάλους» που συνέταξε το 1906-07 ο Ίων Δραγούμης, κωδικοποιώντας για τα σχολεία της Θράκης την προηγούμενη μακεδονική εμπειρία του: «Καθ' εκάστην πρωίαν εις το σχολείον οι μαθηταί μετά την προσευχήν πρέπει να ερωτώνται υπό του διδασκάλου: 'Τι είσθε'. Να αποκρίνονται δε όλοι ομού με ισχυράν φωνήν: 'Είμεθα Έλληνες'. Αμέσως δε έπειτα να ερωτάται υπό του διδασκάλου ή της διδασκαλίσης: 'Και ποίοι είναι οι χειρότεροί μας εχθροί;' Να

¹ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.24-5.

² Трайчев 1930, σ.48.

³ Ζάννας 1960, σ.12 & 39-40.

⁴ Μόδης 2004, σ.38.

⁵ ΑΣτΔ/31/5-13, «Διαγωνισμός εις την Γεωγραφίαν του μαθητού της Βας Γυμνασιακής τάξεως [...]», Εν Θεσ/νίκη 8.6.1892. Για το περιεχόμενο των γραπτών, βλ. αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

αποκρίνονται δε όλοι ομού πάλιν: 'Οι χειρότεροί μας εχθροί είναι οι Σλαίοι και οι Βούλγαροι'. Τούτο δέον να επαναλαμβάνηται καθ' εκάστην τακτικώτατα»¹.

Εκτός από τη διδασκαλία στην τάξη, η εθναποστολική δράση των δασκάλων περνούσε όμως όπως είδαμε κι από την ευρύτερη, εξωσχολική δραστηριότητά τους στον περιβάλλοντα χώρο. Η δράση αυτή περιλαμβάνει τη λειτουργία κυριακάτικων σχολείων για τον εγγραμματισμό και την επιμόρφωση του ενήλικου πληθυσμού και των δυο φύλων², το ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων³, τη δημιουργία τοπικών πολιτιστικών ή γυναικείων συλλόγων⁴, κυρίως όμως τη ζύμωση των τοπικών κοινωνιών. Εν έτει 1892, το αθηναϊκό καθοδηγητικό κέντρο του ελληνικού σχολικού δικτύου θα αναθέσει με εγκύκλιό του ρητά στους διευθυντές και καθηγητές των Γυμνασίων το «ιερό» έργο της «*επιδράσεως των ημετέρων ιδεών επί των εκτός του σχολείου*» (δημογερόντων, εφόρων, γονέων και «*ηλικιωμένων*» εν γένει) και της δημόσιας αντίκρουσης «*των απατηλών διαστροφών, μεθ' ών οι αλλόφυλοι διασείουσι τους εις τας ημετέρας εθνικάς και θρησκευτικάς παραδόσεις στερρώς τέως προσκειμένους*»· για τη διευκόλυνση αυτού του προπαγανδιστικού καθήκοντος υπόσχεται μάλιστα να στείλει «*περίληψίν τινα των υπό των πολεμίων εθιζομένων επιχειρημάτων κατά της εθνικής ημών επιρροής και κατά των εθνικών ημών τίτλων*» μαζί με τις «*αντιρρήσεις*» που έχουν αντιτάξει σ' αυτά οι «*ημέτεροι*» προπαγανδιστές κι επιστήμονες, ενώ δεν παραλείπει να προτείνει και σχετική βιβλιογραφία για την περαιτέρω τεκμηρίωση –την «*Ιστορία*» του Παπαρρηγόπουλου και τα «*Μακεδονικά*» του Δήμιτσα⁵. Στην περίπτωση των βουλγαροδασκάλων, η πιο δυναμική εκδοχή αυτής της δραστηριότητας παίρνει τη μορφή της προσχεδιασμένης καλλιέργειας διαπροσωπικών σχέσεων με τις σλαβόφωνες πατριαρχικές οικογένειες ώστε να διευκολυνθεί η «*εθνική αφύπνισή*» τους. Στο Μποσίλοβο της Στρώμνιτσας ο Βασίλ Ντραγκομίροφ συναναστρέφεται έτσι περισσότερο τους «*γρεκομάνους*» του χωριού, για να το «*ειρηνεύσει*» αρχικά και να το προσελκύσει κατόπιν στην Εξαρχία⁶. στις Σέρρες, ο Γκεόργκι Τράιτσεφ κι οι συνάδελφοί του επισκέπτονται συστηματικά τα σπίτια μικτών οικογενειών με κάθε κοινωνική αφορμή (ονομαστικές γιορτές κλπ), παρόλο που οι ίδιοι δεν είναι ιδιαίτερα αρεστοί στις ελληνόφωνες συζύγους, για να επιβραδύνουν ή αποτρέψουν ον ολοσχερή εξελληνισμό τους⁷. ακόμη πιο προωθημένες κρίνονται οι παρεμφερείς επιδόσεις του

¹ ΑΙΔ//IV/24.6.13γ, έντυπο μονόφυλλο με τίτλο «Οδηγία προς τους δασκάλους των εν Θράκη ελληνικών σχολείων».

² Божинов 1982, σ.140-4· Трайчев 1930, σ.11· Николов 1989, σ.16-7· Николов 2001:40 & 50· НБКМ-БИА, кол.42, а.е.64, л.1-2· НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.18-9. Οδηγίες για τη σύσταση και πληροφορίες για τη λειτουργία των κυριακάτικων σχολείων δημοσιεύονταν επίσης συχνά στην εφημερίδα της Εξαρχίας. Ενδεικτικά: *Новини*, 7.2.1892 (σ.1), 21.4.1892 (σ.2), 23.8.1894 (σ.3), 27.9.1894 (σ.3) & 15.11.1897 (σ.1-2).

³ Τσώπρος 1992, σ.46· Трайчев 1930, σ.6· Карамфилов 2005, σ.24-5· НБКМ-БИА, кол.42, а.е.64, л.13.

⁴ Βούρη 2005, σ.259-60· НБКМ-БИА, кол.42, а.е.64, л.1-2. Η δημιουργία συλλόγων κι η συμμετοχή των δασκάλων σ' αυτούς αποτελούσε δραστηριότητα που λαμβανόταν υπόψη στις ετήσιες επιθεωρήσεις των βουλγαρικών σχολείων (ενδεικτικά: Стойчев et.al. 1986, σ.305-7· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.121· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, л.63-5· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462 л.22-3 & 158-9).

⁵ Επιτροπή προς Ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (25.1.1892), σε Βούρη 1994, σ.224-6.

⁶ Драгомиров 2005, σ.164.

⁷ Трайчев 1930, σ.21.

προϊσταμένου τους διευθυντή της Παιδαγωγικής Σχολής Αναστάς Ναούμοφ, καθώς είναι όχι μόνο καλός ομιλητής της ελληνικής γλώσσας αλλά και παντρεμένος με Ελληνίδα της Θεσσαλονίκης¹. Εντελώς διαφορετική λογική επικρατεί στο ελληνικό στρατόπεδο, τα επιτελικά στελέχη του οποίου ευθύς εξαρχής όχι μόνο δεν επιδίωκαν αλλά και αποθάρρυναν με κάθε τρόπο αυτού του είδους τις κοινωνικές συναναστροφές, φοβούμενα ότι «αν πλησιάσωμεν τον συμπαγή ενταύθα βουλγαρικόν όγκον κινδυνεύομεν ν' απορροφηθώμεν υπ' αυτού»².

Την εκτενέστερη περιγραφή μιας τέτοιας προσηλυτιστικής δραστηριότητας, με ειδική μάλιστα αναφορά στην έμφυλη διάστασή της, μας παρέχουν τα αδημοσίευτα απομνημονεύματα της Ζαχαρία Σουμλιάνσκα, διευθύντριας του βουλγαρικού σχολείου των Βοδενών μεταξύ 1886 και 1892. «Ανέλαβα», γράφει, «ό,τι οι άντρες, είτε κοινωνικά στελέχη είτε δάσκαλοι, δε μπορούσαν να κάνουν. Όσο και να προσπαθεί, ο άντρας δε μπορεί να προσελκύσει τα παιδιά έτσι όπως μπορεί μια γυναίκα. Για τον άντρα είναι άβολο -ακόμη και αδύνατο με τα τότε ήθη- να γυρνάει από σπίτι σε σπίτι, όπως μπορούσε να κάνει μια γυναίκα. Άρχισα να επισκέπτομαι τα βουλγαρικά σπίτια ένα-ένα. Πήγαινα όχι μόνο στα σπίτια των εξαρχικών Βουλγάρων αλλά και σ' αυτά των πατριαρχικών. Κατέβαλα προσπάθειες να αφηνίσω την εθνική συνείδηση προπαντός των γυναικών, οι οποίες έχουν πάντα τη δυνατότητα να την υποβάλουν κατόπιν στους άντρες τους. Και να τραβήξω κοντά μου τα παιδιά, είτε μοιράζοντας καραμέλλες και δώρα είτε με χάδια και φιλιά. Δεν παρέλειπα να πιάνω κουβέντα με τα παιδιά και τις γυναίκες στο δρόμο. Είχα δε ικανοποιητικά αποτελέσματα. Από μέρα σε μέρα, από βδομάδα σε βδομάδα, ο αριθμός των παιδιών του βουλγαρικού σχολείου μεγάλωνε». Εκτός από το ατομικό επίπεδο, η ίδια στρατηγική προσέγκυσης εφαρμοζόταν και συλλογικότερα: «Κατά τις μεγάλες γιορτές μαζευόμασταν μαζί ιερείς, δάσκαλοι και [εξαρχικοί] προεστοί κι επισκεπτόμασταν ομαδικά τους εορτάζοντες. Αυτό έδωσε καλά αποτελέσματα, γιατί διήγειρε τη συνείδηση των θαμώνων. Το χειμώνα διοργανώναμε συχνές βεγγέρες στο ένα ή το άλλο σπίτι και καλούσαμε και κάμποσους γρεκομάνους γείτονες. Όταν έβλεπαν οι τελευταίοι πόσο εγκάρδια ζουν οι εξαρχικοί και πως σέβονται κι αγαπούν ο ένας τον άλλο, πολλές φορές έσπευδαν να εγκαταλείψουν το Πατριαρχείο και να στεγαστούν στην πραγματική τους μητέρα, τη Βουλγαρική Εξαρχία. Εκτός αυτού, στις όμορφες μέρες του καλοκαιριού, του φθινοπώρου και της άνοιξης επιχειρούσαμε συχνά κοινές εκδρομές 10-20 ανθρώπων σε κοντινά μέρη, χωρίς να παραλείπουμε στο πήγαιν' έλα να περάσουμε από τους ελληνικούς μαχαλάδες. Και μ' αυτό καταφέραμε αρκετά πράγματα»³.

Πιθανότατα εξιδανικευτική, η παραπάνω αφήγηση παραμένει αν μη τι άλλο χρονικά και τοπικά εντοπισμένη· ενδεχομένως αντικατοπτρίζει το κλίμα μέσα στο οποίο κινούνταν το συμπαγές αλλά μειοψηφικό βουλγαρικό κόμμα μιας πόλης σλαβόφωνης μεν αλλά πλειοψηφικά «ελληνίζουσας», σε εποχές αρκετά δύσκολες για το βουλγαρικό κίνημα και ταυτόχρονα

¹ Στο ίδιο, σ.23.

² Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 7.6.1883, αρ.395, σε Βούρη 1994, σ.61-2.

³ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.15-8, «Спомени на Захария Шумлянска».

ελπιδοφόρες, καθώς η προοπτική μιας ριζικής ανατροπής των συσχετισμών δεν είχε ακόμη χαθεί από τον ορίζοντα κι οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των εθνικών κομμάτων δεν είχαν προλάβει να χαραχθούν με αίμα. Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, αντίθετα, η σταθερά επαναλαμβανόμενη μεμψιμοιρία των σχολικών επιθεωρητών της Εξαρχίας για την «αδιαφορία» των ντόπιων βουλγαροδιδασκάλων για τα κοινά, τη «δημοσιούπαλληλική» νοοτροπία τους και την απουσία οποιουδήποτε ενδιαφέροντος για την καταπολέμηση των αντίπαλων προπαγανδών αφήνει να διαφανεί η ενδιάμεση διαμόρφωση μιας άλλης πραγματικότητας. Η τακτική κάθοδος των βουλγαροδιδασκάλων από τα περίχωρα του Περλεπέ στην πόλη κάθε Σαββατοκύριακο προβληματίζει λ.χ. σοβαρά την άνοιξη του 1912 τον απεσταλμένο του εξάρχου επιθεωρητή, καθώς «*αυτές ακριβώς είναι οι μέρες κατά τις οποίες μπορούν να συναντιούνται με τους χωρικούς*» και «*να ενεργούν δραστήρια για την εξασθένιση της σερβικής προπαγάνδας*»: η καθαρά σωφρονιστική μέθοδος που επιλέγει για την καταστολή αυτής της πρακτικής, διατάσσοντας τον υφιστάμενό του επαρχιακό επιθεωρητή και ζητώντας από τον επιχώριο αρχιερατικό επίτροπο να προχωρήσουν στον πειθαρχικό κολασμό των «*παρεκτρεπομένων*», μας προσφέρει ωστόσο ένα πρόσθετο ερμηνευτικό κλειδί γι' αυτή την απουσία εθνικού ενθουσιασμού¹.

Αναπαραγωγή στελεχών

Η δεύτερη λειτουργία των σχολικών δικτύων, μετά την ιδεολογική εγχάραξη, είναι αυτή της αναπαραγωγής του ντόπιου στελεχικού δυναμικού των εθνικών κομμάτων. Πρώτη προτεραιότητα σ' αυτό το πεδίο αποτελεί η κατάρτιση ενός διδασκαλικού σώματος κατά το δυνατόν ομοιογενούς, ικανού ν' ανταποκριθεί στην εθνική αποστολή του από τεχνική και - ιδίως- πολιτική άποψη. Δευτερεύουσα σημασία αποδίδεται στη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του κλήρου, ενώ από ένα σημείο και μετά τα αντιμαχόμενα επιτελεία προβληματίζονται σοβαρά όσον αφορά την ικανότητα των σχολείων τους να προσφέρουν στους αποφοίτους εναλλακτικές προοπτικές απασχόλησης, είτε στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας είτε στην οθωμανική διοίκηση. Οι προβληματισμοί αυτοί (και οι συνακόλουθοι σχεδιασμοί) δεν είναι φυσικά καθόλου απαλλαγμένοι από κοινωνικά συμφραζόμενα: αντανακλούν απεναντίας, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, τόσο την ταξική σύνθεση των εκατέρωθεν εθνικών κομμάτων όσο και τις στρατηγικές κοινωνικής μηχανικής των εν λόγω επιτελείων για βελτίωση των θέσεών τους στο μακεδονικό χώρο.

Ο αρχικός σχεδιασμός του ελληνικού μηχανισμού, όπως αποτυπώνεται στη σχετική εγκύκλιο του ΥΠΕΞ «*προς τους εν Ανατολή προξένους*» (1871), πρόβλεπε ένα ευέλικτο

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.458, π.30 & 56-7. Ο συντάκτης της έκθεσης φροντίζει άλλωστε ταυτόχρονα να καυτηριάσει το ενδιαφέρον των ίδιων δασκάλων για το συνδικαλιστικό τους κίνημα και τη συμμετοχή τους στο μπόϊκοτάζ της εφημερίδας της Εξαρχίας.

σύστημα στελέχωσης των ελληνικών σχολείων προσαρμοσμένο στις υφιστάμενες διαθέσιμότητες και τις οικονομικές δυνατότητες των επιμέρους κοινοτήτων: τα σχολεία των χωριών, που «*δεν είναι δυνατόν να καταβάλλωσιν όσα απαιτούσιν οι έξωθεν προσκαλούμενοι*», μπορούν να επανδρώνονται με ντόπιους αποφοίτους των δημοτικών σχολείων ή παρθεναγωγείων των κοντινότερων πόλεων· για τα μεγαλύτερα χωριά και κωμοπόλεις, ως «*δημοδιδάσκαλοι ανωτέρου βαθμού*» κρίνονται επαρκείς οι απόφοιτοι των μακεδονικών Γυμνασίων, ενώ τα Γυμνάσια πρέπει να στελεχωθούν με καθηγητές εκπαιδευμένους στην Ελλάδα¹. Η πραγματικότητα υστερούσε βέβαια ακόμη κι ως προς αυτές τις ρεαλιστικές προδιαγραφές: από τους επτά π.χ. καθηγητές του Γυμνασίου Μοναστηρίου το 1870, μόνο δυο προέρχονται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, οι δε υπόλοιποι είναι απόφοιτοι Διδασκαλείων ή Γυμνασίων². Κατά τη δεκαετία του 1880, στους κόλπους των επιτελικών στελεχών του ελληνικού μηχανισμού αναπτύσσεται έτσι ένας αρκετά έντονος διάλογος σχετικά με τις δέουσες προτεραιότητες της ελληνικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία: για την ευόδωση του εθνικού έργου πρέπει να δοθεί έμφαση στη μέση ή στη στοιχειώδη παιδεία; Το διακύβευμα της επιλογής αφορά τόσο το περιεχόμενο της κεντρικής στόχευσης (καλλιέργεια ελληνικής εθνικής συνείδησης βασισμένη στην αρχαιοκεντρική παιδεία ή γλωσσικός εξελληνισμός) όσο και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εθνικής οικοδόμησης. Τασσόμενη αναφανδόν υπέρ των δευτεροβάθμιων κυρίως σχολείων, η ηγεσία του ΣΔΕΓ θα στηρίζει την επιχειρηματολογία της όχι μόνο στην ανάγκη συγκρότησης ενός ικανοποιητικού αριθμού δυνάμει ελληνοδιδασκάλων «*αμφοτέρων των γενών*», αλλά και στην καθαρά πολιτική προτεραιότητα της στήριξης του ελληνικού κόμματος στα δυναμικά μεσοαστικά στρώματα των μακεδονικών πόλεων: «*τα της μέσης παιδείσεως σχολεία διαπλάττοντα την προηγμένην κοινωνικήν τάξιν*», γράφει το 1883 ο Παπαρρηγόπουλος, «*παρέχουσιν εις το εθνικόν έργον τα κατά χώρας απαραίτητα υπέροχα όργανα της διαδόσεως και ενισχύσεως του ελληνικού φρονήματος και συνδέουσι ποικιλοτρόπως τας περιφερείας μετά των κέντρων δια δεσμού λυσιτελεστάτου*»· ακόμη και στην καλύτερη δυνατή εκδοχή της, υποστηρίζει, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση «*μη εξευγενιζομένη κατά τε την καρδίαν και το πνεύμα υπό των ιδρυμάτων εν οίς φοιτώσιν οι νέοι της μέσης τάξεως, οι αληθώς ειπείν κρατούντες εις τας χείρας αυτών το μέλλον του έξω Ελληνισμού, [...] ήθελεν αποβή ακέφαλος*»³. Στους αντίποδες αυτής της λογικής, ο πρόξενος Μοναστηρίου Γουλιέλμος Φοντάνας αποφαίνεται το 1890 ότι στη σλαβόφωνη προξενική περιφέρειά του «*τα Γυμνάσια δεν απεδείχθησαν ωφέλιμα*», καθώς «*κατεπλημμύρισαν την Μακεδονίαν εξ αμαθών διδασκάλων, χωρίς να διαπλάσσωσι πολίτας και πατριώτας*»· οι απόφοιτοί τους «*υπό έποψιν εθνικήν εισί πτώματα, υπό εκπαιδευτικήν δε όλως ακατέργαστοι*», ακριβώς λόγω των ταξικών δομών στις οποίες είχε επενδύσει ο Παπαρρηγόπουλος: «*Τα απολυτήρια -εννοώ μέγα μέρος αυτών- δίδονται*

¹ ΣΔΕΓ 1970, σ.78-9.

² Βούρη 1992, σ.155.

³ Βούρη 1994, σ.88.

χαριστικώς ένεκα της προς τους εφόρους και προκρίτους υποτακτικής θέσεως του Γυμνασιάρχου και των Καθηγητικών Συλλόγων ή και των εν τω τόπω συγγενικών ή προσωπικών αυτών σχέσεων», κατά προτροπή δε του μητροπολίτη και της σχολικής εφορίας «*χάριν δήθεν εθνικών λόγων εδόθησαν εν πλήρει επιγνώσει απολυτήρια διπλώματα εις εντελώς αγραμμάτους και κηφήνας*» οι οποίοι «*επιζητώσιν αμέσως θέσιν διδασκαλικήν*». Λαμβάνοντας υπόψη «*τας ανάγκας του τόπου*» και την «*κοινωνικήν και πολιτιστικήν και ηθικήν κατάστασιν αυτού*», εκτιμά, «*συντελεί περισσότερον προς τον ημέτερον σκοπόν η στοιχειώδης δημοτική διδασκαλία, αρκεί αύτη να έχη αποκλειστικώς εθνικόν χαρακτήρα*»¹.

Οι ίδιοι παράγοντες και τα ίδια διλήμματα κυριαρχούν και στους υπηρεσιακούς προβληματισμούς για τις ειδικευμένες σχολές κατάρτισης δασκάλων. Το πρώτο Διδασκαλείο που λειτουργεί μεταξύ 1876 και 1882 στη Θεσσαλονίκη έχει «*αριστοκρατικό*» χαρακτήρα κι οι τριετείς σπουδές του σαφώς υπερτιμούν τις αντοχές των αποφοίτων των επαρχιακών σχολείων². Η διάδοχη μορφή του (1883-89) είχε όπως είδαμε έντονα θρησκευτικό και ιδρυματικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να κριθεί τελικά εξίσου ακατάλληλη για την αποστολή του. Παρά το αξιοσημείωτο επίπεδό του, το επίσης βραχύβιο Διδασκαλείο Σερρών (1872-75) τέθηκε κι αυτό εκτός μάχης εξαιτίας της εμπλοκής του στις οξύτατες τοπικές κομματικές διαμάχες αλλά και της σχέσης του με προτεσταντικούς κύκλους της Γερμανίας³. Το ακριβώς αντίθετο πρόβλημα εντοπίζεται στα Υποδιδασκαλεία που λειτούργησαν στο Μοναστήρι (1884-88) και τη Θεσσαλονίκη (1901-12) με σπουδαστές σχεδόν αποκλειστικά από την αγροτική ενδοχώρα. Το πρώτο το παρακολούθησαν 186 συνολικά νέοι, όλοι οικοτρόφοι του ελληνικού κράτους, κι έκλεισε μετά από αλληπάλληλες αλλαγές διευθυντών, κατηγορίες για οικονομικές καταχρήσεις και «*φατριαστικές*» διενέξεις που προκάλεσαν την επέμβαση των οθωμανικών αρχών· ο ίδιος ο πρόξενος Μοναστηρίου Γεώργιος Δοκός που το 1883 είχε εισηγηθεί την ίδρυσή του, το 1888 θα ζητήσει -ως πρόξενος Θεσσαλονίκης πλέον- το κλείσιμό του, υποστηρίζοντας ότι τόσο αυτό όσο και το ομοειδές του Οικοτροφείο Σερρών «*ουδένα άλλον καρπόν φέρουσι ή να παρασκευάζωσι διδασκάλους αμαθεστάτους, οίτινες, εκτός του ότι ουδεμίαν έχουσι συνείδησιν της αποστολής των [...], ως εκ της ασημάντου αξίας των δεν ευρίσκουσι άρτον και αναγκάζονται να μισθώνται υπό των Βουλγάρων*»⁴. Το δεύτερο, διετούς αρχικά και κατόπιν τριετούς φοίτησης, αποδείχθηκε μακροβιότερο ως «*πρόχειρον φάρμακον της δεινής πληγής των δημοδιδασκάλων*»⁵. Μέσα σε μια δεκαετία δέχτηκε τριακόσιους σπουδαστές, σχεδόν όλους από την ενδοχώρα, σε μεγάλο ποσοστό υποτρόφους του ελληνικού κράτους και κατά το ένα τέταρτο ορφανούς –συνήθως τέκνα πεσόντων του ελληνικού κόμματος⁶. Ούτε κι εδώ το

¹ ΑΣΤΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890.

² Papadakis 2006, σ.98-9.

³ Papadakis 2006, σ.49-80· Παπαδάκη 1997· Παπαδόπουλος 1970, σ.51-2.

⁴ Βούρη 1988, σ.234-41 και 1992, σ.158-60.

⁵ Γεν. Επιθεωρητής Ευθ. Μπουντώνας (5.7.1910), σε Βούρη 2005, σ.344.

⁶ Ευστράτιος Βαχάρογλου, «Η οργάνωση και λειτουργία του Υποδιδασκαλείου και Οικοτροφείου Αρρένων στη Θεσσαλονίκη τα τελευταία έτη της οθωμανικής κυριαρχίας (1901/1902-1912/1913)», *Μακεδονικά*, 34 (2003-04),

επίπεδο των αποφοίτων κρινόταν πάντως ικανοποιητικό: με αφορμή το δάσκαλο του χωριού Κλίσαλι, «ζωηρόν μεν αλλά στερούμενον επαρκών πνευματικών γνώσεων» και «υποπίπτοντα εις σφάλματα μόλις τολμήση να εξέλθῃ του κεχαραγμένου υπό του προγράμματος κύκλου της διδασκαλίας», ο σχολικός επιθεωρητής Άγγελος Παπαζαχαρίου αποφαινεται το 1909 πως «τοιούτοι δυστυχώς είναι οι πλείστοι εκ των αποφοίτων του Υποδιδασκαλείου και μάλιστα οι εκ των ξενόφωνων μερών, οίτινες ουδέ την ελληνικήν γλώσσαν ευχερώς δύνανται να ομιλώσιν»¹. Για το περιεχόμενο και το επίπεδο της εκπαίδευσής τους μας πληροφορεί μια επιστολή του 1904 προς το Στέφανο Δραγούμη: «Οι μαθηταί ούτοι είναι χωργιάται αλλόφωνοι τελειώσαντες την πρώτην ή και δευτέρα Ελληνικού. Παραδίδονται δε μαθήματα νεοελληνικής διαλέκτου και πρακτικής αριθμητικής και εν γένει μαθήματα της δευτέρας Ελληνικού τα οποία ως αλλόφωνες δεν δύνανται να μάθωσιν παρά μετά μεγίστου κόπου. Κυριώτερος δε σκοπός της ενταύθα παιδείσεως είναι να συνηθίσουν οι αλλόφωνες την νέαν Ελληνικήν να προφέρουν και ομιλήσουν αυτήν ελευθέρως, επίσης μανθάνουν και ολίγην Εκκλησιαστικήν μουσικήν και τοιουτοτρόπως μετά διετή φοίτησιν αποστέλλονται εις τα διάφορα χωρία διδάσκαλοι και ψάλται με μισθόν μη επαρκούντα προς διατήρησιν των ιδίων»². Αν δεν υπήρχε η απειλή των ανταγωνιστικών εθνικισμών, το ποτήρι θα μπορούσε βέβαια να θεωρηθεί μισογεμάτο· τουλάχιστον σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες, όταν ο πρόξενος Βιτωλίων ήταν αδύνατο να συνεννοηθεί με τον (τύποις) ελληνοδιδάσκαλο κάποιου σλαβόφωνου χωριού της Φλώρινας «άνευ της παρουσίας Διερμηνέως»³. Αρκετά σοβαρότερη ήταν αντίθετα η κοινωνική διάσταση του προβλήματος: δυο χρόνια μετά τη λειτουργία του πρώτου Υποδιδασκαλείου στο Μοναστήρι, ο εκεί πρόξενος καταγράφει την αδυναμία του να διορίσει 13 αποφοίτους σε ισάριθμα χωριά, καθώς αυτό συνεπαγόταν απόλυση των προκατόχων τους κι ενδεχόμενο κλονισμό των τοπικών ενδοκοινοτικών ισορροπιών⁴. Η εκπαίδευση πάλι των κοριτσιών, αισθητά πιο περιορισμένης έκτασης κι αρχικά επικεντρωμένη στα αστικά κέντρα και τα μεγαλύτερα χωριά⁵, είχε παραδοσιακά ανατεθεί στις αποφοίτους των παρθεναγωγείων (ή κάποιων τάξεών τους). Μόλις το 1907 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη με πρωτοβουλία του γενικού επιθεωρητή Ευθύμιου Μπουντώνα ένα Υποδιδασκαλείο Θηλέων διευτούς φοίτησης, προορισμένο να εκπαιδεύει νηπιαγωγούς ειδικά για τα «ξενόφωνα» μέρη, με μια τριανταριά μαθήτριες σε κάθε τάξη⁶. Με εισήγηση του Μπουντώνα θα γίνει και η τελική διαμόρφωση του δευτεροβάθμιου ελληνικού

σ.377-403. Από την αποδελτίωση του καταλόγου των 299 μαθητών προκύπτει ότι 94 (31,4%) προέρχονταν από πόλεις, 26 από κωμοπόλεις κι 170 (56,8%) από χωριά· οι μισοί ακριβώς (149 ή 49,8%) προέρχονταν από σλαβόφωνους οικισμούς, 68 (22,7%) από ελληνόφωνους, 36 από μικτούς, 22 από βλάχικους κι 7 από αλβανόφωνους ή αλβανικούς, ενώ σε 17 περιπτώσεις η γλώσσα του οικισμού προέλευσης δε στάθηκε δυνατό να διευκρινιστεί.

¹ Βούρη 2005, σ.270.

² ΑΣτΔ/208/85, Α. Παπαναούμ προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 20.10.1904.

³ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890.

⁴ Βούρη 1992, σ.160.

⁵ Η αναλογία αγοριών-κοριτσιών στα ελληνικά σχολεία από 7:1 τη δεκαετία του 1870 μειώνεται δραστικά σε 2,5:1 μετά το 1890. Για τους σχετικούς πίνακες: Βούρη 1988, σ.119.

⁶ Βούρη 2005, σ.133· Βαχάρογλου 2003-04, σ.401-2.

παιδαγωγικού δικτύου (1911), που στο μακεδονικό χώρο περιλαμβάνει δυο νέα Διδασκαλεία (Αρρένων και Θηλέων) και δυο μονοτάξια Υποδιδασκαλεία στη Θεσσαλονίκη κι ένα διτάξιο Υποδιδασκαλείο στο Μοναστήρι¹.

Παράλληλα με τη σύσταση Διδασκαλείων, ο ελληνικός μηχανισμός θα καταφύγει κατά καιρούς σε διάφορα μέσα για να καλύψει τα κενά σε ειδικευμένο προσωπικό ή να αναβαθμίσει το επίπεδο του υπάρχοντος. Τα καλοκαίρια του 1906 και του 1908 η γενική επιθεώρηση Θεσσαλονίκης οργάνωσε εκπαιδευτικά σεμινάρια για δασκάλους, ανακοινώνοντας πως η συμμετοχή σ' αυτά «θέλει ληφθή υπ' όψιν κατά τους προσεχείς διορισμούς»². Στο πρώτο πήραν μέρος 115 δάσκαλοι και δασκάλες και στο δεύτερο 160³. Η σωζόμενη ονομαστική κατάσταση των συμμετασχόντων του 1906 μας προσφέρει ένα δείγμα για τη μελέτη των χαρακτηριστικών του «προηγμένου» διδασκαλικού δυναμικού της εποχής: από τους 57 δασκάλους, οι 25 (43,8%) είναι απόφοιτοι Γυμνασίου, 1 απόφοιτος του Υποδιδασκαλείου Θεσ/νίκης, 22 (39%) έχουν τελειώσει μια ή περισσότερες τάξεις Γυμνασίου, 2 είναι απόφοιτοι Αστικού (6τάξιου δημοτικού) σχολείου και 5 απροσδιόριστης παιδείας· από τις 58 δασκάλες, οι 52 (89,7%) είναι απόφοιτες κάποιας εκδοχής παρθενωγωγείου και 4 Αστικών σχολείων· σχεδόν οι μισοί κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη, η μεγάλη δε πλειοψηφία των υπολοίπων από ελληνόφωνες πόλεις και χωριά⁴. Παρόμοιο σεμινάριο πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1906 και στην περιφέρεια Μοναστηρίου⁵. Το 1909 το Υπουργείο Εξωτερικών αρνήθηκε ωστόσο να χρηματοδοτήσει νέα σεμινάρια, εκτιμώντας ότι τα πενιχρά αποτελέσματα δε δικαιολογούσαν τη δαπάνη της διοργάνωσής τους⁶. Εξίσου αρνητικό θα είναι την επόμενη χρονιά απέναντι σε μια άλλη εισήγηση, του προξένου Μοναστηρίου αυτή τη φορά, για ταχύρρυθμη παραγωγή δασκάλων για τα μικρότερα χωριά με αποστολή στην Ελλάδα 20 αποφοίτων δημοτικού από κάθε προξενική περιφέρεια, για να εκπαιδευτούν μέσα σε ένα χρόνο κυρίως ως ψάλτες και προπαγανδιστές. Επισημαίνοντας ότι οι απόφοιτοι αυτής της ιδιόμορφης σχολής «θα είναι από κάθε άποψιν κατώτεροι των σημερινών υποδιδασκάλων της Μακεδονίας», καθώς «ούτε η ηλικία ούτε η μόρφωσις τοιούτων μαθητών εγγυάται σοβαρώς δια το έργον» τους είτε ως δασκάλων είτε ως προπαγανδιστών, το Υπουργείο θα υπενθυμίσει παράλληλα την κοινωνική διάσταση του ζητήματος: «Δεν πρέπει άλλως να συνεχίσωμεν την εσπευσμένην και σπασμωδικήν ενέργειαν προς παρασκευήν δασκάλων, διότι αυξάνομεν τους κακούς παράγοντας της εκπαιδεύσεως και αναλαμβάνομεν υποχρεώσεις δημιουργούσας δυσχερείας σοβαράς δια το μέλλον»⁷.

¹ Βούρη 2005, σ.341-60 (για την εισήγηση) & 104-5 (για την υλοποίηση).

² Στο ίδιο, σ.464.

³ Βούρη 1992, σ.166-7, και 2005, σ.100-1.

⁴ Βούρη 2005, σ.461-7. Η Θεσσαλονίκη αναγράφεται ως «πατρίς» 8 δασκάλων και 43 διδασκαλισσών· από ελληνόφωνα κέντρα προέρχονται 30 δάσκαλοι κι 8 δασκάλες, ενώ από σλαβόφωνα 20 δάσκαλοι και δασκάλες (οι 7 απ' το Ασβεστοχώρι).

⁵ Βούρη 1992, σ.166.

⁶ Στο ίδιο, σ.168. Η αρχική εισήγηση του επιθεωρητή Παπαζαχαρίου εκτιμούσε σε 200 περίπου λίρες τη δαπάνη για τα οδοιπορικά και την 20ήμερη συντήρηση 150 δασκάλων (Βούρη 2005, σ.312-3).

⁷ Βούρη 2005, σ.102-3.

Αμφιλεγόμενα υπήρξαν τα αποτελέσματα και του δεύτερου μέτρου για τη βελτίωση του επιπέδου των ελληνικών σχολείων –της αποστολής οικοτρόφων στην Αθήνα για την εκπαίδευσή τους εκεί ως νηπιαγωγών στο ιδιωτικό Διδασκαλείο της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Το όλο πρόγραμμα εγκαινιάστηκε το 1903 και διήρκεσε μέχρι το 1911 τουλάχιστον, με τριετή φοίτηση και 12-15 υποτρόφους το χρόνο¹. Σύμφωνα με τους έλληνες προξένους, το αρκετά υψηλό κόστος του κάθε άλλο παρά δικαιώθηκε από τα πράγματα: εκπαιδευμένες σ' ένα αναπτυγμένο αστικό περιβάλλον με βάση τις προοδευτικές παιδοκεντρικές παιδαγωγικές θεωρίες του Φρέμπελ, οι απόφοιτες θεωρούνταν «πανθομολογουμένως ανεπαρκείς» για τις συνθήκες της μακεδονικής ενδοχώρας και η μέθοδός τους ανίκανη να «εξελληνίση τον χωρικόπαιδα του Περιστερίου και του Μοριχόβου, όπου κατ'ανάγκη θα τοποθετηθώσιν αι Φρεβελιαναί πληθυνόμεναι κατ' έτος»· επιπλέον πρόβαλλαν «αξιώσεις μεγάλων μισθών και απαιτήσεις θέσεων» που το ελληνικό κόμμα δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσει, σε αντίθεση με τις «ευπειθεστέρας και προθυμοτέρας προς διορισμόν εις οιαδήποτε θέσιν» απόφοιτες του εγχώριου Υποδιδασκαλείου². Αρκετά διαφορετική περίπτωση αποτελεί μια άλλη κατηγορία υποτρόφων που στάλθηκαν για εκπαίδευση στην επικράτεια (και με έξοδα) του ελληνικού κράτους: οι γόνοι επιφανών ή πολιτικά κρίσιμων στελεχών του κατά τόπους ελληνικού κόμματος, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα ως οικοτρόφοι (στο Λύκειο Δέλλιου της Αθήνας, στο Άσυλον Μακεδόνων του Βόλου ή το Εκπαιδευτήριο 'Καποδίστριας' της Κέρκυρας) για να εισαχθούν αργότερα στην Σχολή Ευελπίδων, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ή σε ανώτερες εμπορικές κι επαγγελματικές σχολές³. Λιγότερο τυχεροί ήταν οι γόνοι λαϊκότερων ή πολιτικά ασήμαντων οικογενειών, τους οποίους ο ελληνικός μηχανισμός τοποθετούσε ως «μαθητευόμενους» σε βιοτεχνίες κι εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά, με αποτέλεσμα έντονη δυσφορία από τη διάψευση των προσδοκιών που τους είχαν καλλιεργηθεί πριν την αποδημία⁴. Ένας πολύ μικρός αριθμός υποτρόφων απήλαυσε τέλος ανώτερες σπουδές στο εξωτερικό –όπως τα μελλοντικά στελέχη του πρώτου Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης που ο ΣΔΕΓ έστειλε στις αρχές της δεκαετίας του 1870 για επιμόρφωση στη Γερμανία⁵ ή ο εθνολόγος Γεώργιος Σαγιαξής που σπούδασε επί μια δεκαετία στη Λειψία, τη Βιέννη και το Βερολίνο⁶.

Στην απέναντι πλευρά, η βουλγαρική εκπαίδευση στη Μακεδονία οργανώνεται με βάση ένα σχέδιο που υπέβαλε το 1880 στον έξαρχο Ιωσήφ ο πάλαι ποτέ «σεπαρατιστής» Κουζμάν Σαγκάρεφ. Το σχέδιο αυτό πρόβλεπε την ανάδειξη της Θεσσαλονίκης σε κέντρο του συστήματος με τη σύσταση εκεί πλήρους Γυμνασίου αρρένων και θηλέων με τα οικοτροφεία

¹ Στο ίδιο, σ.120-35.

² Στο ίδιο, σ.127 & 136.

³ Αναλυτικά στο ίδιο, σ.163-240. Επίσης: *Αρχαία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου*, Νάουσα 2002 [στο εξής: *Αρχαίο Βερμίου 2002*], σ.337-9.

⁴ *Αρχαίο Βερμίου 2002*, σ.326, 334, 336, 338, 342-3 & 346-8.

⁵ Βούρη 1994, σ.32-3· Papadakis 2006, σ.96-7.

⁶ Βούρη 2005, σ.91-2. Η γνωστότερη συμβολή του Σαγιαξή στην εφαρμοσμένη βαλκανική πολιτική του ελληνικού κράτους υπήρξε η συμμετοχή του το 1925, μαζί με τον τέως επιθεωρητή Παπαζαχαρίου, στη συγγραφική ομάδα του βραχύβιου σλαβομακεδονικού αναγνωστικού *Abecedar* (Κωστόπουλος 2000, σ.97).

τους, τα οποία θα προσέλκυαν υποτρόφους απ' όλη την ενδοχώρα: τη δημιουργία Ημιγυμνασίου και τριτάξιου Παρθεναγωγείου στο Μοναστήρι, τα Σκόπια και τις Σέρρες και τη συγκρότηση ενός δικτύου διτάξιων ή τριτάξιων αστικών σχολείων (κласни училища) στις σημαντικότερες δευτερεύουσες πόλεις: την «προσωρινή ή μόνιμη», τέλος, οικονομική υποστήριξη όσων βουλγαρικών σχολείων χρειαζόταν για τη διατήρηση κι επέκταση αυτού του δικτύου. Η διοχέτευση της βοήθειας θα δινόταν από τη Σόφια και τη Φιλιππούπολη όχι απευθείας, αλλά μέσω της Εξαρχίας¹. Η υλοποίηση του σχεδίου ξεκίνησε σχεδόν αμέσως, με την ίδρυση των δυο κεντρικών ιδρυμάτων: του Γυμνασίου Αρρένων «Κύριλλος και Μεθόδιος» το 1881/2 και του Γυμνασίου Θηλέων «Ο Ευαγγελισμός» το 1882/3 με πρώτη διευθύντρια την κόρη του Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ, Τσάρεβνα². Για τη στέγασή τους αγοράστηκαν μεγαλοπρεπή σχολικά κτίρια, με έξοδα της κυβέρνησης της Ανατολικής Ρωμυλίας, που ανέλαβε επίσης τη μισθοδοσία του προσωπικού και τη συντήρηση των οικοτρόφων³.

Η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως εκπαιδευτικού κέντρου έγινε με κριτήρια πολιτικά, παρά τις αρχικές ενστάσεις ηγετικών στελεχών της Εξαρχίας (του ίδιου του εξάρχου συμπεριλαμβανομένου) και τις προσπάθειες ενός αρκετά ισχυρού ενδοεκκλησιαστικού λόμπι να την αντικαταστήσει με τον Περλεπέ –έδρα ενός ήδη βιώσιμου εκτεταμένου σχολικού πυρήνα και, το κυριότερο, ιδιαίτερη πατρίδα του προσωρινού αντικαταστάτη του εξάρχου, αρχιμανδρίτη Μετόντι Κούσεφ⁴. Τα επιχειρήματα που πρόβαλαν οι οπαδοί αυτής της δεύτερης λύσης ήταν ότι: (α) η Θεσσαλονίκη «είναι ελληνική πόλη» και στερείται την απαραίτητη πληθυσμιακή βάση για τη στήριξη των Γυμνασίων, σε αντίθεση προς τον «καθαρά βουλγαρικό» Περλεπέ με τους 800 μαθητές των πρωτοβάθμιων σχολείων του, (β) το υψηλό κόστος ζωής εκεί επέβαλλε πολλαπλάσιες δαπάνες για τη συντήρηση των υποτρόφων απ' ό,τι ο Περλεπέ και (γ) η Θεσσαλονίκη, ως πόλη «πολύάνθρωπη και με ανομοιογενή πληθυσμό, συνεπώς διεφθαρμένη», θα ασκούσε αρνητική επίδραση στους μαθητές, ενώ στον Περλεπέ, «μικρότερο και με καθαρά βουλγαρικό πληθυσμό, οι μαθητές θα διατηρούσαν την αγνότητα των ηθών τους». Για την αντίκρουσή τους, ο Σαπκάρεφ κι οι ομοϊδεάτες του θ' αντιτάξουν ένα καθαρά γεωπολιτικό σκεπτικό και ταυτόχρονα μια διαμετρικά αντίθετη αντίληψη για την εθνική οικοδόμηση: (α) τα προτεινόμενα Γυμνάσια δεν απευθύνονται στον πληθυσμό μιας πόλης μόνο αλλά σε όλη τη Μακεδονία, γεωγραφικό κέντρο και άτυπη αλλά ουσιαστική

¹ Божинов 1982, σ.34· Шапкарев 1984, σ.294-7. Αποδίδω ως «αστικά σχολεία» το βουλγαρικό υπηρεσιακό όρο класни училища (αυτολεξί: «σχολεία με τάξεις»), για να τονιστεί η αντιστοιχία τους με τα ομοειδή ελληνικά. Στη λαϊκή ορολογία της εποχής αναφέρονται ενίοτε και σαν «ημιγυμνάσια» ή «προγυμνάσια» (Πоп-Χρισтов 1953, σ.8).

² Божинов 1982, σ.35· Снегаров 1937, σ.165-8· Райнов 1931, σ.117-8· Миладинова-Алексијева 1985, σ.94-9· Ганчев 2005, σ.185-8· Наум Кайчев, «Просветният живот в Солун (1878-1908)», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Σόφια 1992, σ.49-52· Giorgos Tousimis, «The Bulgarian High School in Thessaloniki», *Balkan Studies*, 42/1-2 (2001), σ.69-77.

³ Божинов 1982, σ.36 & 240· Райнов 1931, σ.119· Снегаров 1937, σ.166-7.

⁴ Шапкарев 1984, σ.297 & 309-14· Божинов 1982, σ.34· Кайчев 1992, σ.49-50· Георги Кандиларов, *Българските гимназии и основи училища в Солун*, Σόφια 1930, σ.16-7. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του συμπλατρίωτη του Γκιόρτσο Πετρόφ, ο Κούσεφ υπονόμεισε εξίσου αποφασιστικά για τοπικιστικούς λόγους και το νεοσύστατο Ημιγυμνάσιο Μοναστηρίου (Гьорчо Петров, *Спомени*, Σόφια 1927, σ.4-5).

πρωτεύουσα της οποίας είναι η Θεσσαλονίκη. Η τελευταία δεν είναι μεν βουλγαρική πόλη (ούτε ελληνική, άλλωστε, αλλά «περισσότερο εβραϊκή»), τα περίχωρά της κατοικούνται όμως από σλαβικό πληθυσμό, όπως και μεγάλο μέρος της μακεδονικής ενδοχώρας, (β) η πολυάνθρωπη και πολυεθνική φύση της Θεσσαλονίκης θα προετοιμάσει καλύτερα τους μαθητές για την πραγματική ζωή και για ενδεχόμενη συνέχιση των σπουδών τους στο εξωτερικό, απ' ό,τι η επαρχιώτικη, «μοναστηριακή» ζωή στον απομονωμένο Περλεπέ, (γ) ο ανοιχτός χαρακτήρας της πόλης και η παρουσία των ευρωπαϊκών προξενείων προστατεύει αντικειμενικά τα σχολεία από αυθαίρετες κατασταλτικές ενέργειες των αρχών, σε αντίθεση με την ενδοχώρα όπου το κλείσιμό τους μπορεί να διαταχθεί ανεμπόδιστα ανά πάσα στιγμή, και (δ) η Θεσσαλονίκη, ως βιτρίνα και παράθυρο της Μακεδονίας προς τον έξω κόσμο, προσδίδει στη βουλγαρική εκπαιδευτική παρουσία μια ασύγκριτα μεγαλύτερη προπαγανδιστική εμβέλεια: «Ο Περλεπές είναι μια απόμερη πόλη στο εσωτερικό της επαρχίας. Ποιος θα μας δει, ποιος θα μας ακούσει, πως κι εμείς οι Βούλγαροι καταλαβαίνουμε τι είναι επιστήμη και πως έχουμε κι εμείς ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα; Θα μας δουν και θα μας ακούσουν, εννοείται, τα ερείπια των πύργων του [μεσαιωνικού] Κράλη Μάρκο και οι χωρικοί του Μοριχόβου που κατεβαίνουν για το παζάρι! Ενώ εμείς έχουμε πιεστική ανάγκη για ευρύτερη, ευρωπαϊκή γνωριμία, η οποία αποκτάται μόνο σε πόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη κι η Θεσσαλονίκη»¹. Τελικά επικράτησε η επιχειρηματολογία -και κυρίως η δράση- του Σαγκάρεφ, ο ίδιος όμως δεν έμελλε να χαρεί τους καρπούς της επιτυχίας του, αφού το Σεπτέμβριο του 1881 μετατέθηκε εκδικητικά στο γειτονικό Κυκλίκ με πρόσχημα την καταπολέμηση της εκεί Ουνίας². Για να καλυφθεί εσπευσμένα το κενό, ο εκ Βουλγαρίας διάδοχός του διορίστηκε «τυχαία» ενώ ήταν περαστικός από την Κωνσταντινούπολη³.

Βασικό χαρακτηριστικό του βουλγαρικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης, καθοριστικό για τη συμβολή του στη διαδικασία της «βουλγαρομακεδονικής» εθνικής συγκρότησης, υπήρξε ο γεωγραφικά πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας του. Από τους 488 συνολικά μαθητές του που αποφοίτησαν μεταξύ 1886 και 1913, οι 448 προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, 11 από τη Θράκη, 3 από την Κωνσταντινούπολη κι 26 από τη Βουλγαρία· η πρώτη φουρνιά των τελευταίων μεταφέρθηκε στο ίδρυμα το 1882 από τα Γυμνάσια της Σόφιας και της Φιλιππούπολης, κατά πάσα πιθανότητα για να διευκολύνει -ως «μαγιά»- την

¹ Шапкарев 1984, σ.311-3· Кайчев 1992, σ.50.

² Шапкарев 1984, σ.314-7· Георги Стрезов, «Спомени от ученишкия ми живот в солунската Българска Гимназия» (1^η δημοσίευση 1913), σε Константин Пандев, *Борбите в Македония и Одринско, 1878-1912. Спомени*, Σόφια 1982, σ.46.

³ Божил Райнов, «Две години в Солун» (1934), σε Пандев 1982, σ.37. Ο ίδιος αναφέρει επίσης ότι στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη μ' εντολή του Κούσεφ να προσέξει ιδιαίτερα «αν οι ντόπιοι κάτοικοι είναι σε θέση να επιφορτιστούν με τη συντήρηση του σχολείου» (ό.π.). Και στις δυο εκδοχές αναμνησεών του που έχω υπόψη μου αποφεύγει οποιαδήποτε αναφορά στο πρόσωπο του Σαγκάρεφ –σιωπή εξαιρετικά εύγλωττη, ιδίως αν λάβουμε υπόψη τις αυτοκριτικές επιστολές του που δημοσιεύει ο τελευταίος (1984, σ.315-6). Εξίσου σιωπηλός είναι επί του προκειμένου και ο τότε γραμματέας της Εξαρχίας, γεννημένος κι αυτός στη Βουλγαρία, που στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη για να οργανώσει την αλλαγή φρουράς (Ганчев 2005, σ.185-8).

ομογενοποίηση των υπόλοιπων με βάση το «σωστό» πρότυπο¹. Το εύρος της γεωγραφικής διασποράς αποτυπώνεται στο δημοσιευμένο ονομαστικό κατάλογο των αποφοίτων: μόλις 15 από την ίδια τη Θεσσαλονίκη κι άλλοι 11 από πέντε χωριά του ομώνυμου καζά, έναντι 282 από 34 άλλα αστικά κέντρα κι 140 από 79 χωριά 30 διαφορετικών καζάδων· η μεγάλη πλειοψηφία των χωριατόπουλων προέρχεται από το βιλαέτι Θεσσαλονίκης (95 απόφοιτοι από 53 χωριά, έναντι 41 από 23 χωριά του βιλαετίου Μοναστηρίου και μόλις 13 από 10 χωριά του σαντζακίου Σκοπίων)· συνολικά, 196 απόφοιτοι προέρχονταν από το βιλαέτι Θεσσαλονίκης, 128 από το βιλαέτι Μοναστηρίου κι 124 από το βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου². Η ίδια περίπου διασπορά, με πολύ πυκνότερη όμως εκπροσώπηση των αστικών κέντρων, εμφανίζεται και στις 586 απόφοιτες του Γυμνασίου Θηλέων: 38 είναι Σαλονικιές, άλλες 184 προέρχονται από 17 πόλεις κι 20 χωριά του ίδιου βιλαετίου, 195 από 9 πόλεις και 13 χωριά του βιλαετίου Μοναστηρίου κι 169 από 10 πόλεις και 3 χωριά του βιλαετίου Κοσσυφοπεδίου· 520 από τις 686 απόφοιτες (ποσοστό 88,7%) προέρχεται από αστικά κέντρα· από τις 66 χωριατοπούλες, ακριβώς οι μισές προέρχονταν από το βιλαέτι Θεσσαλονίκης, έναντι μόλις 3 από το βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου³. Οι αναμνήσεις μαθητών και καθηγητών τονίζουν ιδιαίτερα αυτή την ποικιλομορφία, ιδίως όταν αναφέρονται στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ιδρύματος, παρόλες τις μεταξύ τους διαφορές οπτικής. Η αφήγηση του γραμματέα της Εξαρχίας Ντόμπρι Γκάντσεφ ξεχειλίζει π.χ. από την υπεροψία της «εκπολιτιστικής» αποστολής του εθνικού κέντρου, που μεταμορφώνει τους πολύχρωμους ιθαγενείς σε μελλοντικούς αξιοσέβαστους αστούς: το φθινόπωρο του 1881, διαβάζουμε, τα πρώτα παιδιά «φτάνουν κατά ομάδες. Χωριατόπουλα τα περισσότερα, ιδίως αυτά από την περιοχή των Σερρών. Ντυμένα με τη χωριάτικη τους φορεσιά, με καλπάκια και τσαρούχια. Κάποια συνοδευόμενα από τους πατεράδες τους. Γαϊδούρια ή ισχνά ορεσίβια μουλάρια φορτωμένα με σακούλια, βελέντζες, κουρελούδες, βαδίζουν μπροστά τους. Με περιέργεια σταματούν οι περαστικοί Έλληνες να δουν τη γραφική 'χωριάτικη' σύναξη. [...] Τα παιδιά έφεραν μαζί τους και και τον αδιαχώριστο από το χωριάτικο σώμα θησαυρό, τις ψείρες. Αηδιαστικά παράσιτα σέρνονταν στα δωμάτια ήδη από τις πρώτες μέρες, μετά από κάμποσες διανυκτερεύσεις. Έπρεπε να παρθούν μέτρα. [...] Σε δυο-τρεις βδομάδες τα παιδιά μεταμορφώθηκαν. Από ρακένδυτα και ψειριασμένα χωριατόπουλα βγήκαν ομοιόμορφα ντυμένοι μαθητές, με βαθυκύανα κουστουμάκια, σουλουπωμένα, κομψά, με κόκκινα φεσάκια στα κεφάλια αντί για τα φθαρμένα καλπάκια. Δυο δυο στη σειρά τριγύριζαν σε ορισμένους από τους πιο βασικούς δρόμους της Θεσσαλονίκης. Να φαίνονται κι ο κόσμος να τα βλέπει»⁴. Λιγότερο οριενταλιστική, η ματιά ενός από τους πρώτους μαθητές προτιμά να εστιάσει στην

¹ Για τους αριθμούς: Кандиларов 1930, σ.106-7. Για την εισαγωγή μαθητών το 1882/3: Пандев 1982, σ.46.

² Кандиларов 1930, σ.104-7 (και πλήρης ονομαστικός κατάλογος στις σ.88-102). Έχουν διορθωθεί τα γεωγραφικά λάθη του προτοτύπου, καθώς ο συγγραφέας αγνοεί τον καζά του Πέχτσεβο, συγχέει το Μελεγκίτσι των Σερρών με το Μελένικο (σ.95 & 105), υπάγει δε τους καζάδες Στρώμιτισας και Τίκφες στο βιλαέτι Σκοπίων, την Καβάλα στη Θράκη και τους καζάδες Τέτοβο και Γκόστιβαρ στο βιλαέτι Μοναστηρίου.

³ Στο ίδιο, σ.177-8 (και ονομαστικός κατάλογος στις σ.157-76).

⁴ Ганчев 2005, σ.187-8.

ομογενοποιητική λειτουργία αυτού του «παμμακεδονικού» ιδρύματος, ως μηχανισμού παραγωγής μιας ενιαίας ταυτότητας: «Μέσα σ' ένα μήνα μαζεύτηκαν 130 ψυχές απ' όλες τις άκρες της Μακεδονίας με κάθε λογής παρδαλές φορεσιές, λιγότερο ή περισσότερο γραφικές, και με προετοιμασία ακόμη πιο παρδαλή. [...] Ήρθαν από τις περιοχές της Καστοριάς, της Φλώρινας, των Βιτωλίων, της Οχρίδας, της Δίβρας, των Σκοπίων, του Βέλες, του Περλεπέ, της Δράμας, των Σερρών και του Ραζλόκ –ολόκληρη κοσμοσυρροή. Ραζλοκίτες και Καστοριανοί ήταν πολύ χαρακτηριστικοί, οι μεν με την αρχαϊκή λαλιά και την αρβανίτικη φορεσιά τους, οι δε χοντροκομμένοι βουνίσιοι με τραχειά προφορά, αληθινοί γίγαντες! Ήταν ένα μίγμα, απ' το οποίο έπρεπε να φτιαχτεί μια πάστα, ένα ζύμαρι. Και το ζύμαμα ξεκίνησε»¹. Η πορεία αυτής της ομογενοποίησης είναι ορατή στα απομνημονεύματα των μεταγενέστερων μαθητών, που αποτυπώνουν μια σταδιακή εξασθένηση των (αρχικά κυρίαρχων, απ' ό,τι φαίνεται) τοπικιστικών συσσωματώσεων και αντιθέσεων. Αν στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1880 οι μαθητές χωρίζονται κυρίως σε «Περλεπιώτες» και «Βελεσιάνους», με τους προερχόμενους από άλλα μέρη να πρέπει να επιλέξουν την ένταξή τους στη μια απ' τις δυο ομάδες², στα μέσα της επόμενης δεκαετίας αυτοί οι διαχωρισμοί δείχνουν να έχουν εξασθενήσει³ και στα τέλη της υποχωρούν εντελώς. Ενώ στο Οικοτροφείο Σκοπίων η κοινωνική ζωή των μαθητών εξακολουθούσε να καθορίζεται από την «παιδική 'ταξική' πάλη» αστόπαιδων-χωριατόπαιδων και την αυθόρμητη συσπείρωση σε ομάδες συντοπιτών, θυμάται ο κρατοβίτης Πάβελ Σάτεφ, στο Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης αυτές οι ομαδοποιήσεις είχαν παραχωρήσει πλήρως τη θέση τους στην οργανωμένη διαβίωση κατά ηλικιακές ζώνες και -στις μεγαλύτερες τάξεις- στην πολιτική αντίθεση μεταξύ οπαδών της ΕΜΕΟ και της Εξαρχίας⁴.

Οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που κατέστησαν δυνατή αυτή την εθνοποιητική όσμωση περιγράφονται αρκετά ζωντανά από τον Γκεόργκι Καντιλάροφ, διευθυντή του Γυμνασίου κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1880: «Καθώς η συλλογική ζωή έφερνε κοντά τους μαθητές», γράφει, «αυτοί γνωρίζονταν μεταξύ τους, γίνονταν οικείοι, αχώριστοι φίλοι και σύντροφοι», γεγονός που «τους προκαλούσε την περιέργεια να γνωριστούν και με τις γενέτειρες, χωριά και πόλεις, με τη ζωή, τα ήθη και τα έθιμα των συμπατριωτών τους. [...] Όταν οι μαθητές έφευγαν στα σπίτια τους για διακοπές, ευχάριστο ήταν το θέαμα των αμοιβαίων δώρων και κατευοδίων τους, με υποσχέσεις ν' αλληλογραφούν, οι δε δάσκαλοι τους συμβούλευαν στις γενέτειρές τους να συγκεντρώσουν εθνογραφικό υλικό και να ερευνήσουν εν γένει καθετί το αξιοσημείωτο. Στην αρχή της σχολικής χρονιάς, τα γραφτά των μαθητών διαβάζονταν, γινόταν συζήτηση πάνω σ' αυτά κι ακούγονταν όλα με γενικό και ζωηρό ενδιαφέρον. Μ' αυτό τον τρόπο οι γνώσεις των μαθητών του Γυμνασίου για την πατρίδα τους, σε σύνδεση με τη Βουλγαρία, διευρύνονταν κι εμπλουτίζονταν, και αυτή τους γινόταν προσφιλέστερη

¹ Пандев 1982, σ.45-6.

² Николов 1989, σ.20-1.

³ Карамфилов 2005, σ.10 & 15.

⁴ Шатев 1983, σ.28-9 & 32 κ.εξ.

και πιο αγαπητή». Την όλη διαπαιδαγώγηση επισφράγιζε η καθημερινή οπτική επαφή των μαθητών με «το εκτενές διάγραμμα μιας ενιαίας Μακεδονίας» που, αποτυπωμένο «στο χάρτη του αυστριακού γενικού επιτελείου», βρισκόταν «πάντα μπροστά στα μάτια τους»¹.

Οι πολιτικές επιπτώσεις αυτής της συνύπαρξης αποδείχθηκαν καθοριστικές για την εξέλιξη του μακεδονικού ζητήματος τα επόμενα χρόνια. Μοναδικό δευτεροβάθμιο ίδρυμα παραγωγής βουλγαροδιδασκάλων μέχρι το 1896², «βουλγαρικό κάστρο στο κέντρο του ελληνισμού» και «φυτώριο αγωνιστών για τη βουλγαρική εθνότητα», μηχανισμός παραγωγής «επίφοβων δυνάμεων» και διασποράς τους σε όλη τη Μακεδονία³, το βουλγαρικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης συγκρότησε ουσιαστικά μέσα σε δυο δεκαετίες ένα νέο κοινωνικό στρώμα με αποφασιστικό λόγο για το μέλλον της περιοχής: μια βουλγαρομακεδονική ελίτ υποψηφίων δασκάλων, ποτισμένη με τα νάματα του βουλγαρικού εθνικισμού και δεμένη με τους συντροφικούς δεσμούς που πλέκει η πολύχρονη κοινή διαβίωση στο ίδιο ίδρυμα, η συνυφασμένη με την επίγνωση (κι αργότερα την ψευδαίσθηση) ενός κοινού λαμπρού μέλλοντος. Η αυτοβιογραφική αφήγηση του Γκιόργκι Στρέζοφ, ενός από τους επτά πρώτους αποφοίτους του Γυμνασίου εν έτει 1886, είναι αποκαλυπτική για τις προσδοκίες που επενδύθηκαν αρχικά από το βουλγαρικό μηχανισμό και τις εξαρχικές κοινότητες σ' αυτή τη νέα γενιά εκκολλητόμενων στελεχών: «*χαϊδεμένα παιδιά της τύχης*», οι μαθητές της σειράς του απολάμβαναν «*όλα τα προνόμια*» και ζούσαν «*μια περίοδο μέθης*», καθώς τόσο οι δάσκαλοί τους όσο και η γύρω εξαρχική κοινωνία έβλεπαν στα πρόσωπά τους το μελλοντικό «*φορέα των ιδανικών της πατρίδας*»: αμέσως μετά την παραλαβή του απολυτήριου διπλώματός του από τα χέρια του οθωμανού βαλή, ο ίδιος ζήτησε να διοριστεί δάσκαλος στο Μοναστήρι και το αίτημά του ικανοποιήθηκε αυτοστιγμί, «*με ετήσιο μισθό 80 λιρών*»⁴. Οι επόμενες φουρνιές αποφοίτων θα είναι ωστόσο όλο και λιγότερο τυχερές, καθώς η υπερπροσφορά ειδικευμένων αποφοίτων τροποποιεί ριζικά τους κανόνες στην αγορά εργασίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, η οιοική αποικιακή συμπεριφορά των απεσταλμένων της Σόφιας έμελλε να προσθέσει σ' αυτή τη διάψευση των προσδοκιών μιας γρήγορης κοινωνικής ανόδου τη σταδιακή απογοήτευση από το εθνικό κέντρο, με τελικό αποτέλεσμα τη γέννηση κι ανάπτυξη ενός νέου, επαναστατικού (βουλγαρο)μακεδονισμού. Όπως εύλωττα επισημαίνει ο Συμεών Ράντεφ, οι υλικές και πολιτικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αυτού του ρεύματος δημιουργήθηκαν από την κοινή θητεία στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης όσων αποτέλεσαν στη συνέχεια τη σπονδυλική στήλη του βουλγαρικού διδασκαλικού σώματος στα σχολεία της Μακεδονίας: ανθρώπων που μοιράζονταν τις ίδιες εμπειρίες, θετικές ή τραυματικές, έναν ενιαίο κώδικα σκέψης και ταυτόχρονα «*γνώριζαν καλά ο ένας τον άλλο*» κι «*ο καθένας ήξερε πόση εμπιστοσύνη μπορεί να*

¹ Кандиларов 1930, σ.46.

² Георгиев – Трифонов 1994, σ.177-8. *Албум–Алманах* 1931, κεφ. VI, σ.93.

³ Радев 1994, σ.155-6.

⁴ Пандев 1982, σ.50-1.

έχει σε ποιόν»¹. Σ' ένα στρατηγικότερο επίπεδο, οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνουν τη θεωρία του Μπένεντικτ Άντερσον για τον καθοριστικό ρόλο που διεδραμάτισαν στη συγκρότηση των νοερών εθνικών κοινοτήτων της περιφέρειας οι εκπαιδευτικές και υπηρεσιακές διαδρομές των μελών της ιθαγενούς αποικιακής γραφειοκρατίας και διανόησης, η εθνική συνείδηση των οποίων οριοθετήθηκε γεωγραφικά σε μεγάλο βαθμό από τις σχολικές ή υπηρεσιακές γνωριμίες και φιλίες τους, τους τόπους που γνώρισαν (ή θα μπορούσαν να είχαν γνωρίσει) μέσα από τις μεταθέσεις ή τα σχολεία τους, καθώς και από το γεωγραφικό «κέντρο» αυτών των διαδρομών².

Εκτός από το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης, η αναπαραγωγή του εξαρχικού στελεχικού δυναμικού θ' ανατεθεί σταδιακά και σε μια σειρά άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το 1884 επιχειρήθηκε η λειτουργία μιας Ιερατικής Σχολής στον Περλεπέ, η οποία κλείστηκε από τις αρχές ύστερα από 4 μήνες λόγω έλλειψης σχετικής άδειας από το σουλτάνο· με απόφαση του εξάρχου, ένα μέρος από τους μαθητές της μεταφέρθηκε «αθόρυβα» στην Ιερατική Σχολή της Αδριανούπολης, που λειτουργούσε από την προηγούμενη χρονιά με την ανοχή της Πύλης³. Ακολούθησε το 1891 η ίδρυση ανώτερης Ιερατικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη, η οποία τελούσε υπό την άμεση εποπτεία του εξάρχου Ιωσήφ και δεχόταν αποφοίτους των τριτάξιων βουλγαρικών Γυμνασίων, με στόχο την αναπαραγωγή της ανώτερης εξαρχικής εκκλησιαστικής ελίτ: «από τις τάξεις της θα βγουν οι μελλοντικοί επίσκοποι της βουλγαρικής Εκκλησίας», εξηγεί εν έτει 1907 μια ημιεπίσημη πραγματεία⁴. Μετά την αποφοίτησή τους και πριν τη χειροτονία τους, οι σπουδαστές της έπρεπε να εργαστούν επί μια πενταετία ως δάσκαλοι σε σχολεία της Μακεδονίας ή της Θράκης· σε σύνολο 78 αποφοίτων ως το 1907, μόνο 32 χειροτονήθηκαν τελικά (και 16 συνέχισαν σε ρωσικές Θεολογικές Σχολές), οι δε υπόλοιποι παρέμειναν δάσκαλοι ή εξακολούθησαν τις σπουδές τους σε άλλους τομείς (γιατροί κλπ)⁵. Η απροθυμία αυτή εξηγεί προφανώς και τη ρύθμιση που συναντάμε σε μεταγενέστερες προκηρύξεις της σχολής, σύμφωνα με την οποία οι εγγραφόμενοι έπρεπε μαζί με τα υπόλοιπα δικαιολογητικά (πιστοποιητικό βάπτισης και σπουδών «τουλάχιστον 3^{ης} τάξης κρατικού ή κοινοτικού σχολείου», διαγωγή κοσμιωτάτη και «εξέχουσα» επίδοση στα μαθήματα) να προσκομίζουν επίσης «γραπτή δέσμευση» του σπουδαστή και των γονέων ή κηδεμόνων του πως, «όταν τελειώσει τα μαθήματα της σχολής, θα δεχτεί το ιερατικό αξίωμα το αργότερο μέχρι την ηλικία των 27 ετών», αλλιώς «θα επιστρέψει το ποσό που δαπανήθηκε κατά τη φοίτησή του»⁶. Η επιμόρφωση πάλι απλών εφημερίων για τις εξαρχικές ενορίες της Μακεδονίας ανατέθηκε στις τριτάξιες κατώτερες

¹ Радев 1994, σ.156-7.

² Άντερσον 1997, σ.91-6 & 180-185.

³ Кирил 1970, σ.71-4· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.107, л.2-3. Για το άνοιγμα της σχολής: Οφέικωφ 1885, σ.53-6.

⁴ Von Mach 1907, σ.39. Για τη σχολή αυτή, βλ. επίσης: Јлафчиев 1994, σ.58-9· *Новини* (Κων/λη) 25.8.1895, σ.4, και 28.8.1898, σ.4· *Вестни* (Κων/λη) 7.7.1900, σ.4.

⁵ Von Mach 1907, σ.39.

⁶ «Обявления», *Вестни* (Κων/λη), 7 & 21.8.1900, σ.4. Σύμφωνα με την ίδια προκήρυξη, το κόστος των «διδάκτρων» της σχολής ανερχόταν στις 20 λίρες το χρόνο. Για την απουσία παρόμοιας πρόβλεψης στις ομοειδείς προκηρύξεις παλιότερων ετών, βλ. *Новини* (Κων/λη), 25 & 28.7.1895, σ.4, και 28.8.1898, σ.4.

Ιερατικές Σχολές που συστάθηκαν στα Σκόπια το 1895 και στο Μοναστήρι το 1911¹. Σημαντικές τροποποιήσεις επήλθαν με το πέρασμα του χρόνου και στο κοσμικό σκέλος των εξαρχικών σχολείων. Τα Ημιγυμνάσια Σκοπίων και Σερρών αναβαθμίστηκαν το 1895 και 1896 σε παιδαγωγικές σχολές, με κατάργηση του παιδαγωγικού τμήματος του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης, ενώ το Ημιγυμνάσιο Μοναστηρίου αναβαθμίστηκε κι αυτό το 1899 σε 7τάξιο Κλασικό Γυμνάσιο². Αξιοσημείωτος είναι τέλος ο αριθμός των υποτροφιών που χορηγήθηκαν σε σλαβόφωνους Μακεδόνες από το βουλγαρικό κράτος για σπουδές σε ευρωπαϊκές χώρες. Μεταξύ 1879 και 1892 καταγράφονται τουλάχιστον 60 υπότροφοι ή παραλήπτες εφάπαξ βοηθημάτων, από τους οποίους οι 17 σπούδασαν στη Ρωσία, 14 στην Αυστροουγγαρία (6 στο Ζάγκρεμπ, 5 στην Τσεχία και 4 στην Αυστρία), 8 στην Ελβετία, 4 στη Γαλλία, 3 στη Γερμανία, 2 στο Βέλγιο και 2 σε περισσότερες από μια χώρες³. Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, όπως πληροφορούμαστε από τα απομνημονεύματα του παιδαγωγού Κόστα Νικόλοφ που σπούδασε το 1895-97 στο Ζάγκρεμπ με υποτροφία της Εξαρχίας⁴.

Τελικό αποτέλεσμα όλης αυτής της δραστηριότητας υπήρξε η παραγωγή ενός γηγενούς διδασκαλικού σώματος, από τις τάξεις του οποίου στελεχώθηκε η συντριπτική πλειοψηφία των θέσεων του βουλγαρικού σχολικού δικτύου της Μακεδονίας. Σύμφωνα με δημοσιευμένη υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας, το 96% των 974 εκπαιδευτικών (824 δασκάλων κι 150 διδασκαλισσών) που υπηρετούσαν το 1894 στα οθωμανικά βιλαέτια της Μακεδονίας-Θράκης είχε γεννηθεί στην ίδια περιοχή: 326 στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης, 336 στο βιλαέτι Μοναστηρίου, 152 στο σαντζάκι Σκοπίων, 119 στο βιλαέτι Αδριανούπολης κι 1 στο σαντζάκι της Τσατάλτζας, έναντι μόλις 28 προερχόμενων από τη Βουλγαρία κι 11 από αλλού ή με απροσδιόριστο τόπο γέννησης⁵.

Πολύ πιο πρόσφατος και ατελής, ο σερβικός εκπαιδευτικός μηχανισμός θα βασιστεί αρχικά για την αναπαραγωγή του στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της ίδιας της Σερβίας. Η πρώτη φουρνιά σερβοδιδασκάλων για τα σχολεία της «Παλαιάς Σερβίας» και της Μακεδονίας θα εκπαιδευτεί το 1888-91 στην ταχύρρυθμη «Προπαρασκευαστική Σχολή» της ημικρατικής αλυτρωτικής Εταιρείας του Αγίου Σάββα (ДСС), με χρηματοδότηση από το σερβικό Υπουργείο Εξωτερικών. Οι σπουδαστές της σχολής, απόφοιτοι του νυχτερινού σχολείου που είχε ανοίξει η εταιρεία την προηγούμενη χρονιά για μετανάστες από την Παλαιά Σερβία και τη Μακεδονία, ήταν γύρω στους 50 κι ακολουθούσαν ένα πρόγραμμα αντίστοιχο με αυτό των σερβικών ημιγυμνασίων, με προσθήκη κάποιων παιδαγωγικών μαθημάτων⁶. Στα τέλη του 1890

¹ Von Mach 1907, σ.40· Χρ. Караманджуков, «Нашето учебно дело в Турция», *Летоструй*, 3 (1911), σ.147· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.53.

² *Новини*, 23.8.1896, σ.4· *Албум-Алманах* 1931, κεф. VI, σ.89· Георгиев – Трифонов 1994, σ.177-8.

³ Иван Танчев, «Младежи от Македония, учили в европейски учебни заведения с материална помощ от българската държава (1879-1892 г.)», *Македонски Преглед*, 4 (1991), σ.143-50

⁴ Николов 2001, σ.52-7.

⁵ «Отечествата на нашите учители», *Новини*, 10.1.1895, σ.1. Ελάχιστοι διαφορετικοί αριθμοί σε Божинов 1982, σ.80.

⁶ Цамбазовски 1960, σ.184-6 & 274.

η ДСС προχώρησε στην δημιουργία Θεολογικής-Διδασκαλικής Σχολής τετραετούς φοίτησης, με σκοπό τη συστηματικότερη παραγωγή δασκάλων και ιερέων για τα αλύτρωτα οθωμανικά εδάφη· το πρόγραμμα διδασκαλίας που εγκρίθηκε ήταν εντατικό και περιλάμβανε στρατιωτικά μαθήματα, ενώ άκρως στρατιωτικοποιημένη προβλεπόταν και η διαβίωση των υποτρόφων σπουδαστών. Η καινοτομία αυτή τράβηξε την προσοχή του οθωμανού πρεσβευτή στο Βελιγράδι, που απαίτησε (και επέβαλε) την απόσυρση όλων των υποτρόφων του σερβικού δημοσίου από τα σχολεία της Εταιρείας και τη διασπορά τους στις «κανονικές» Παιδαγωγικές Σχολές του Βελιγραδίου, της Νις και του Αλέξινatz¹. Η κατάσταση θ' αλλάξει ριζικά στα τέλη της δεκαετίας, μετά την ανάπτυξη του σερβικού σχολικού δικτύου στο σαντάκι Σκοπίων, τον καζά του Βέλες και -εν μέρει- το βιλαέτι Μοναστηρίου. Τον Ιούλιο του 1898 η διάσκεψη των διευθυντών των δευτεροβάθμιων σερβικών σχολείων στο Βελιγράδι προβληματίζεται σοβαρά για το ενδεχόμενο της μαζικής παραγωγής υποψηφίων δασκάλων από σερβικά Γυμνάσια που θα λειτουργούν στο έδαφος των ίδιων των «αλύτρωτων» επαρχιών. Το τελικό πόρισμα, που θα επικυρωθεί το Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς από το σερβικό Υπ.Εξ., αντιγράφει επί της ουσίας το σχέδιο του Σαγκάρεφ δυο δεκαετίες νωρίτερα: το σερβικό εκπαιδευτικό σύστημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρέπει να περιλαμβάνει ένα κεντρικό Γυμνάσιο στη Θεσσαλονίκη (για προπαγανδιστικούς κυρίως λόγους), ένα δεύτερο Γυμνάσιο στην Κωνσταντινούπολη (με αποστολή την προετοιμασία των μαθητών του για εισαγωγή στις τριτοβάθμιες κρατικές οθωμανικές σχολές, ώστε να δημιουργηθεί εν καιρώ μια κάστα χριστιανών ανώτερων υπαλλήλων της Αυτοκρατορίας στενά συνδεδεμένη με τη σερβική προπαγάνδα), ένα Διδασκαλείο στα Σκόπια κι ένα δίκτυο τριτάξιων προγυμνασίων ή διτάξιων Αστικών Σχολών στα δευτερεύοντα αστικά κέντρα της Μακεδονίας και της Παλαιάς Σερβίας, με αποστολή (α) την κατάρτιση ενός τμήματος της νέας γενιάς, που θα επιστρέψει κατόπιν στην ιδιωτική επαγγελματική ζωή, και (β) τη διοχέτευση ενός μέρους των αποφοίτων στα σερβικά Γυμνάσια και Διδασκαλεία. Η δημιουργία αυτών των τελευταίων θεωρούνταν επίσης απαραίτητη για ν' αποφευχθεί η διαρροή των αποφοίτων των σερβικών δημοτικών σχολείων στα ελληνικά και -κυρίως- τα βουλγαρικά Ημιγυμνάσια². Μερικούς μήνες αργότερα, η προξενική διάσκεψη του Ιανουαρίου του 1899 θ' αποφασίσει τη μετακίνηση όλων των υποτρόφων του σερβικού κράτους που φοιτούσαν σε σχολεία της Σερβίας σε αντίστοιχα ιδρύματα της οθωμανικής επικράτειας, έτσι ώστε τα μελλοντικά στελέχη του σερβικού κόμματος να εξοικειωθούν ήδη από τα μαθητικά τους χρόνια με τις συνθήκες και τις απαιτήσεις της εθνικής προπαγάνδας³. Οι ζυμώσεις αυτές θα ολοκληρωθούν με τη διεθνητική διάσκεψη του Ιουλίου του 1900, που δρομολογεί τη σταδιακή ομογενοποίηση των τριών σερβικών Γυμνασίων (Θεσσαλονίκης,

¹ Цамбазовски 1960, σ.186-9 & 274-5· Краков 2009, σ.140. Για τη σχετική απόφαση (23.8.1891): Војводић 2003, σ.279-80· για τις αντιδράσεις της ДСС και άλλων παραγόντων: Војводић 2003, σ.280-95. Σύμφωνα με ονομαστικό κατάλογο της Εταιρείας, το 1891 στη Θεολογική-Διδασκαλική Σχολή φοιτούσαν 43 υπότροφοι από τους 65 συνολικά που επιδοτούσε το Υπ.Εξ. (Војводић 2003, σ.284-6).

² Цамбазовски 1960, σ.278-9 & 283.

³ Στο ίδιο, σ.285.

Μοναστηρίου και Σκοπίων), την αναβάθμιση του Διδασκαλείου Σκοπίων σε επτατάξιο και το μετασχηματισμό της Οικοκυρικής Σχολής της ίδιας πόλης σε Παρθεναγωγείο κατάρτισης διδασκαλισσών¹.

Ιδιαίτερους προβληματισμούς προκαλεί στους καθοδηγητικούς μηχανισμούς και των τριών εθνικών κέντρων το δίλημμα ενδεχόμενης αξιοποίησης των σοβαρών κρατικών οθωμανικών σχολών για τη διείσδυση στον κρατικό μηχανισμό με μια γενιά οθωμανών υπαλλήλων προερχόμενων από τα οικεία εθνικά κόμματα. Ο σχεδιασμός του Βελιγραδίου περιλάμβανε όπως είδαμε σαφώς μια τέτοια πολιτική με δημιουργία ειδικού Γυμνασίου στην Κωνσταντινούπολη, η εξωγενής όμως φύση του εγχειρήματος ήταν τόσο προφανής ώστε προκάλεσε την άρνηση των αρχών να κάνουν δεκτούς τους αποφοίτους στις ανώτερες οθωμανικές σχολές, ώσπου το 1900 προτάθηκε το κλείσιμό του². Στην περίπτωση του ελληνικού κόμματος και μηχανισμού, η μακραίωνη φαναριώτικη παράδοση και η τρέχουσα ιδεολογία της («πρόσκαιρης» έστω) προάσπισης του οθωμανικού status quo καθιστούσε την πρόσβαση στις οθωμανικές κρατικές σχολές ζήτημα προσωπικής μάλλον ανέλιξης παρά συλλογικό διακύβευμα: στην αυτοβιογραφία ενός Έλληνα από το Μελένικο που σταδιοδρόμησε δια της φοίτησής του στα «τουρκικά» σχολεία, διευκρινίζεται σαφώς πως η εν λόγω φοίτηση υπήρξε ατομική επιλογή του ίδιου του μαθητή, που απέβλεπε στην καλοπληρωμένη θέση του βοηθού καϊμακάμη (kaymakam muavinî) –και μάλιστα σε αντίθεση προς τα σχέδια του πατέρα του, που τον προόριζε για δάσκαλο, απόφοιτο του ελληνικού Γυμνασίου Σερρών· η εθνική δικαιολόγηση αυτής της επιλογής πραγματοποιείται, φυσικά, με επίκληση των «ανεκτιμήτων υπηρεσιών» που «προσέφερον οι μεγάτοι φαναριώται ομογενείς εις το υπόδουλον γένος»³. Εντελώς διαφορετικούς προβληματισμούς κι αντιδράσεις προκαλούσε αντίθετα το ίδιο ζήτημα στους κόλπους της εξαρχικής κοινότητας, καθώς η επιδίωξη στελέχωσης του οθωμανικού κράτους με «ημετέρους» λειτουργεί εκ των πραγμάτων ανταγωνιστικά προς το επικείμενο της απελευθέρωσης με το οποίο είναι συνυφασμένος ο βουλγαρικός αλυτρωτισμός της εποχής. Η επιλογή της Εξαρχίας για ειρηνική εξέλιξη στο πλαίσιο των οθωμανικών θεσμών συνοδεύτηκε από μια πολιτική υποτροφιών σε μακεδόνες μαθητές για σπουδές στο Αυτοκρατορικό Λύκειο του Γαλατά Σεράι, στην Κωνσταντινούπολη, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890⁴. Μετά το 1903 η πολιτική αυτή συμπληρώθηκε με υποτροφίες για την εισαγωγή εξαρχικών μαθητών και στα περιφερειακά κρατικά Γυμνάσια (Idadiye)⁵. Σύμφωνα με το σχολικό επιθεωρητή Στέφαν Λαφτσίεφ, το πρόγραμμα διακόπηκε το

¹ Στο ίδιο, σ.288-90.

² Στο ίδιο, σ.289. Για την αρχική σχετική εισήγηση του Νοβάκοβιτς (10.8.1890): Цамбазовски 1988, σ.390-2.

³ Τσώπρος 1992, σ.46-7.

⁴ Радев 1994, σ.158· Георгиев – Трифонов 1994, σ.178. Μια άλλη εκδοχή της ίδιας στρατηγικής ήταν η παροχή υποτροφιών σε αριστούχους αποφοίτους του βουλγαρικού Γυμνασίου για σπουδές στις κρατικές σχολές Ιατρικής και Δικαίου, ακόμη και προσωπικές παρεμβάσεις του εξάρχου στον οθωμανό υπουργό Παιδείας προκειμένου να διευκολυνθεί η εισαγωγή τους σ' αυτές (Антон Димитров, «Спомени», σε Т. Петров – Ц. Билярски, *ВМОРО през погледа на неините основатели*, Σόφια 2002, σ.138-40).

⁵ Лафчиев 1994, σ.50

1907 μετά από δική του προφορική παρέμβαση στον έξαρχο Ιωσήφ για τις «επιβλαβείς συνέπειες» αυτής της φοίτησης στην εθνική συνείδηση των υποτρόφων¹. Όπως όμως μας πληροφορούν οι αναμνήσεις ενός απ' αυτούς τους σπουδαστές, ο ίδιος ο έξαρχος από πολύ νωρίς φοβόταν τη μετατροπή των υποτρόφων του στο βουλγαρικό ισοδύναμο της (άκρως νομιμόφρονος ακόμη) «αρμενικής διανοήσης», και γι' αυτό αποθάρρυνε ρητά την εκ μέρους τους άριστη εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας². Για να ελαχιστοποιηθούν οι συνέπειες του ιδρυματισμού σε «τουρκικό» περιβάλλον, η αλλαγή πολιτικής συνοδεύτηκε από τη μερική απόσυρση των ήδη υποτρόφων κάθε Παρασκευή, για ταχύρρυθμη εθνική διαπαιδαγώγησή τους στα τοπικά βουλγαρικά Γυμνάσια με το πρόσχημα της θρησκευτικής κατάρτησης³.

Γλωσσική αφομοίωση

Η τρίτη κατά σειρά λειτουργία των σχολικών δικτύων είναι η προσπάθεια για γλωσσική ομογενοποίηση κι αφομοίωση του επίμαχου χριστιανικού πληθυσμού στις νόρμες της αντίστοιχης εθνικής κοινότητας. Για προφανείς λόγους, η σημασία και η έμφαση αυτής της λειτουργίας είναι εντελώς διαφορετική σε κάθε σχολικό μηχανισμό.

Για την ελληνική πλευρά, αντιμέτωπη με το «εθνολογικό» φράγμα της σλαβοφωνίας της μακεδονικής ενδοχώρας, ο γλωσσικός εξελληνισμός των σλαβόφωνων πατριαρχικών συνιστά όρο *sine qua non* για την παγίωση της πολιτικής επιρροής της. «*Η παντελής των λαών τούτων εξελληνισμός*» με την «*ταχύτεραν εκμάθησιν της ελληνικής γλώσσας*» και την «*ευρύτεραν διάδοσιν αυτής μεταξύ των οικογενειών*» αναγορεύεται σε βασικό στόχο των ελληνικών φιλεκαπαιδευτικών συλλόγων στις «*ξενόφωνες*» περιοχές ήδη από τη δεκαετία του 1870⁴. Τα πρώτα ψήγματα αυτής της στρατηγικής διατυπώνονται, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήδη στις απαρχές της ελληνοβουλγαρικής αντιπαράθεσης. Η προτεραιότητα αυτή επαναλαμβάνεται σε κάθε σχεδιασμό ή εισήγηση εθνικής πολιτικής κατά τις επόμενες δεκαετίες. «*Προς διατήρησιν της Μακεδονίας ελληνικής απαιτείται, προς τη διατηρήσει των βουλγαροφώνων εν τη ορθοδόξω πίστει, και ο εξελληνισμός αυτών*», αποφαινεται χαρακτηριστικά στα τέλη του 1903 ο Ίων Δραγούμης. «*Η προσέλευσις σχισματικών χωρίων εις την ορθοδοξίαν μικράν έχει δι' ημάς σημασίαν εφ' όσον δεν ηδυνάμεθα να εξελληνίσωμεν τους κατοίκους των χωρίων τούτων, εθίζοντες αυτούς εις την ελληνικήν γλώσσαν και την χρήσιν αυτής. Εφ' όσον το χωρίον λαλεί το σλαβικόν ιδίωμα, επί τοσούτον οι Σλαύοι θέλουσι διεκδικήσει τούτο, οσονδήποτε μεσημβρινώς και αν κείται το χωρίον, και εν μέσω οσονδήποτε*

¹ Στο ίδιο, σ.50-2. Ο Λαφτσίεφ αναφέρει πως η αρχική διαπίστωσή του πρόκυψε από εκτενείς συνομιλίες του με ομάδες αυτών των σπουδαστών· ο έξαρχος, προσθέτει, ακολούθησε την ίδια μέθοδο για ν' αποφανθεί τελικά πως «*το κακό ήταν ακόμη μεγαλύτερο απ' ό,τι του το είχα παρουσιάσει*» (σ.51).

² Радев 1994, σ.173-4. Το συμβάν τοποθετείται γύρω στο 1895.

³ Лафчиев 1994, σ.52-3.

⁴ Εισήγηση του «*αντιπροσώπου διαφόρων Μακεδονικών Συλλόγων*» Ι. Πανταζίδη προς το Α' Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων (Αθήνα 1879), σε ΣΔΕΓ 1970, σ.87-9.

πλήθους Ελληνικών πληθυσμών και αν εύρηται τοποθετημένον. Εκ του κινδύνου τούτου συνάγεται η ανάγκη όπως προσπαθώμεν, και εξηγείται ο λόγος δι' ού του έργου ημών εν Μακεδονία και Θράκη πρώτιστον μέλημα αείποτε υπήρξεν η προσπάθεια να εξελληνίσωμεν τους σλαυοφώνους». Όσο για το νόημα αυτού του εξελληνισμού, είναι κι αυτό εξίσου σαφές: «*Η εκμάθησις της γλώσσης δεν αρκεί· απαιτείται και χρήσις αυτής οικιακή. Η ελληνική γλώσσα ίνα εξελληνίση πρέπει να εισέλθη εις την καλύβην του χωρικού*»¹.

Στην προσπάθειά του αυτή, ο ελληνικός μηχανισμός δεν ανακαλύπτει βέβαια την Αμερική. Τα δυναμικότερα και πιο καταρτισμένα στελέχη του αντλούν αντίθετα τις εμπνεύσεις τους από την προϋπάρχουσα ευρωπαϊκή εμπειρία και τεχνογνωσία για την αφομοίωση είτε γηγενών μειονοτήτων είτε αποικιακών λαών. Στην Οχρίδα των μέσων του 19^{ου} αι. ο Μαργαρίτης Δήμιτσας χρησιμοποιεί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του συντοπίτη κι ομοϊδεάτη του Αναστασίου Πηγεώνα, ένα «*σύστημα διδασκαλίας όμοιον και απαράλλακτον προς το επινοηθέν υπό της γαλλικής Ακαδημίας δια τους αραβοφώνους κατοίκους της Αλγερίας και των άλλων γαλλικών αποικιών*»². Η ομοιότητα αυτή μπορεί βέβαια να ήταν συμπτωματική· ίσως μάλιστα ο πρωτοπόρος ελληνοδιδάσκαλος ακόμη και να προηγήθηκε των εξ Εσπερίας σοφών. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με το γενικό σχολικό επιθεωρητή Ευθύμιο Μπουντόνα, που εν έτει 1907 εισηγείται την αναδιαμόρφωση του προγράμματος των δημοτικών σχολείων της Μακεδονίας «*προς τον σκοπόν του εξελληνισμού, συνδυάζοντες πάλιν την ενταύθα πείραν με τα εν σλαυοφώνοις χώραις της Γερμανίας τελούμενα, όπου πεφωτισμένη Κυβέρνησις και σοφοί επιθεωρηταί σχολείων, διευθυνταί διδασκαλείων και διδάσκαλοι [...] συνειργάσθησαν από καιρού και συνεργάζονται εις μελέτην και καθορισμόν των ευνοϊκωτέρων όρων της λειτουργίας του διγλώσσου σχολείου εκδίδοντες και ιδιαίτερα αναγνωστικά και μελέτας και οδηγούς και ίδιον περιοδικόν, την *Zweispracheige του Rzesnitze*»³. Όπως ο ίδιος ο Μπουντόνας επισήμανε, τα προβλήματα της γλωσσικής αφομοίωσης δεν ήταν άλλωστε αποκλειστικά ελληνικά: «*τούτο γίνεται παντού, όπου Κυβερνήσεις επιδιώκουσι παρόμοιον προς ημάς σκοπόν*»⁴. Στα γαλλικά παιδαγωγικά περιοδικά της εποχής αναπτύσσεται π.χ. έντονος διάλογος για τα υπέρ και τα κατά του «σήματος» (signe ή signal), ενός συστήματος αυτοχαφιδισμού και τιμωρίας των μαθητών που μιλούσαν στο σχολείο τα απαγορευμένα μητρικά «ιδιώματά» τους, ως ηθικά αποδεκτής και τεχνικά αποτελεσματικής μεθόδου για την εξάλειψη αυτών των τελευταίων⁵.*

Για να μπουν τα ελληνικά «*εις την καλύβην του χωρικού*», ένας μόνο δρόμος υπήρχε: ο γλωσσικός εξελληνισμός του γυναικείου φύλου, ώστε η ελληνική να υποκαταστήσει σταδιακά τη σλαβική ως μητρική γλώσσα ανατροφής της νέας γενιάς. «*Τόπος τις δεν δύναται να θεωρηθή*

¹ Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 4.12.1903, αρ.[326], σε Πετσιβας 2000, σ.625-7.

² Πηγεών 1983, σ.359.

³ Βούρη 2005, σ.295.

⁴ Στο ίδιο, σ.294.

⁵ Philippe Martel, «L'héritage révolutionnaire: de Coquebert de Montbret à Deixorine», σε Henri Giordan (s.l.d), *Les minorités en Europe*, Παρίσι 1992, σ.114-5. Για τη χρήση του «σημαδιού» στην ελληνική Μακεδονία του Μεσοπολέμου: Κωστόπουλος 2000, σ.378-80.

ως εξελληνισθείς εφόσον αι γυναίκες δεν εξελληνισθώσι κατά την γλώσσαν», εκτιμά χαρακτηριστικά το 1902 ο πρόξενος Μοναστηρίου Κιουζέ-Πεζάς, «διότι η εν τη οικογενειακή εστία λαλουμένη κυριως γλώσσα και ουχί η εν τη αγορά αποτελεί ισχυρόν εθνολογικόν γνώρισμα»¹. Λαμβάνοντας υπόψη «πόσον επηρεάζει το έργον της σχολής η υπό των γονέων και δη των μητέρων άγνοια της υπό των τέκνων αυτών σπουδαζομένης γλώσσης», ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος τονίζει κι αυτός το Μάιο του 1904 την «ανάγκη της διαδόσεως της Ελληνικής γλώσσης και μεταξύ των γυναικών» των (λιγοστών) πατριαρχικών κοινοτήτων της επαρχίας του, «ών αι πλείσται ουδέ γρω Ελληνικόν λαλούσιν», παρόλο που από την άποψη του εθνικού-κομματικού πατριωτισμού «ου μόνον αμιλώνται προς τους άνδρας αλλά και υπερβαίνουσιν αυτούς»². Οι επισημάνσεις αυτές, για την κομβική σημασία της γυναικείας εκπαίδευσης, αντανακλώνται και στις εκτιμήσεις της απέναντι πλευράς ή ευρωπαίων παρατηρητών όχι ιδιαίτερα ευμενών απέναντι στην ελληνική υπόθεση: ο Σλαβέικοφ φέρεται να έχει αποφανθεί, εκεί γύρω στο 1870, πως «οι Έλληνες είναι ηλίθιοι» αφού δεν έδωσαν έγκαιρα προτεραιότητα στα σχολεία θηλέων για «να εξελληνίσουν τις προγιαγιάδες, τις γιαγιάδες, τις μανάδες και τις αδερφές μας, ώστε κι εμείς σήμερα να είμαστε Έλληνες»³, ο δε Μπρέλσφορντ εκτιμά εν έτει 1906 πως, «αν οι Έλληνες είχαν καταβάλει για να εκπαιδεύσουν τις γυναίκες της Μακεδονίας τον ίδιο κόπο που κάνουν για να εξελληνίσουν τους άντρες, όλη η Βαλκανική χερσόνησος μπορεί να ήταν σήμερα ελληνική»⁴.

Η λύση του προβλήματος θα επιχειρηθεί, ήδη από τη δεκαετία του 1870, με τη δημιουργία παρθεναγωγείων και -κυρίως- νηπιαγωγείων ή «νηπιοπαρθεναγωγείων»⁵. Από τους προξένους τα νηπιαγωγεία θεωρούνται ως «η πρώτη και μόνιμη βάση πάσης περαιτέρω εθνικής διδασκαλίας»⁶, η δε ίδρυσή τους αποτελεσματικό μέσο ακόμη και για την απόσπαση μαθητριών από τα τοπικά βουλγαρικά σχολεία⁷. «Εν τη πόλει Φλωρίνης θεωρώ εντελώς περιττήν την υφ' ημών διατήρησιν Παρθεναγωγείου, εν ώ η πόλις κυρίως νηπιαγωγείου έχει ανάγκην», υποστηρίζει το 1902 ο Κιουζέ-Πεζάς. «Κατά την τελευταίαν εκείσε μετάβασίν μου δεν εύρον εν τω Παρθεναγωγείω πλείους των 14 μαθητριών, διηρημένας εις 5 τάξεις, χάριν δ' αυτών μισθοδοτούμεν δύο παρθεναγωγούς και ο Άγιος Μογλενών απευθύνεται προς τους ανά την υφήλιον πάσαν ομογενείς προς συλλογήν συνδρομών υπέρ ανεγέρσεως Παρθεναγωγείου! [...] Προς διάδοσιν της ημετέρας γλώσσης εν Φλωρίνη δεν επαρκώσι βεβαίως αι δύο ή τρεις μαθήτριάι αι απολυόμεναι κατ' έτος εκ του τετρατάκτου Παρθεναγωγείου, ανάγκη δε πάσα παρίστατο προ καιρού ο Άγιος Μογλενών να είχε μεριμνήσει περί συστάσεως δύο καλών

¹ Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς ΕΕΕΕΠ, Εν Μοναστηρίω 4.1902, αρ.202, σε Βούρη 1994, σ.313.

² Λαούρδας 1961, σ.113 & 115. Ο λόγος για τις πατριαρχικές μερίδες των χωριών Στάρτσιστα (σημ. Περιθώρι Δράμας) και Τσερέσοβο (σημ. Παγονέρι).

³ Костенцев 1984, σ.59.

⁴ Brailsford 1906, σ.183.

⁵ Βούρη 1994, σ.23, 63-5, 311 & 313· Παπαδόπουλος 1975, σ.138 & 140-1· ΙΑΥΕ 1901/59, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 12.7.1900, αρ.244 εμπ· ΙΑΥΕ 1904/52, Κ. Κυπραίος προς ΕΕΕΕΠ, Εν Μοναστηρίω 17.7.1903, αρ.522.

⁶ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, 4.1890.

⁷ ΙΑΥΕ 1901/59, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 12.7.1900, αρ.244 εμπ

νηπιαγωγείων, άτινα μετά της αστικής των αρρένων σχολής ήθελον εξελληνίση την νέαν γενεάν, ως εγένετο εν Μοναστηρίω»¹. Η λειτουργία αυτή των νηπιαγωγείων ήταν εν γνώσει των τοπικών κοινοτήτων, ή τουλάχιστον των ηγετικών στελεχών τους, όπως διαπιστώνουμε από τη σχετική αλληλογραφία τους με τις πατριαρχικές μητροπόλεις². Κάποιες φορές, ιδίως μετά τη δρομολόγηση της ένοπλης αντιπαράθεσης, το άνοιγμα νηπιαγωγείων σε κάποια σλαβόφωνα χωριά γίνεται σχεδόν καταναγκαστικά, όπως διαπιστώνουμε από έγγραφο του 1904 προς τους εφοροεπιτρόπους της πατριαρχικής κοινότητας του Κλίσαλι (σημ. Προφήτης Λαγκαδά). Οι τελευταίοι ενημερώνονται πως «η Ευσεβής Πηγή» -δηλαδή το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης- «απεφάσισε την ίδρυσιν και νηπιαγωγείου παρά τη υμετέρα κοινότητα, όπως τα τέκνα υμών από νεαρής ηλικίας εκμανθάνωσι την προγονικήν αυτών γλώσσαν ήτις είναι η Ελληνική»· μετά την παράθεση των στοιχείων της διορισμένης νηπιαγωγού, που «διετάχθη να μεταβή αμέσως» στο χωριό και ν' αρχίσει μαθήματα, οι παραλήπτες διατάσσονται με τη σειρά τους να μεριμνήσουν «περί εξευρέσεως καταλλήλου κτιρίου δια νηπιαγωγείον, εάν το υπάρχον σχολείον δεν επαρκή» και να προτρέψουν «πάντας τους κατοίκους του χωρίου τους έχοντας νήπια να στείλωσιν αυτά εις το Νηπιαγωγείον, ίνα μη αποδειχθή ο διορισμός του νηπιαγωγού άσκοπος, υμείς δε θεωρηθήτε ως μη θέλοντες την ανάπτυξιν των τέκνων σας»³.

Στόχος του εξελληνιστικού εγχειρήματος δεν είναι απλά ο εφοδιασμός των σλαβόφωνων πατριαρχικών με μια πρόσθετη γλωσσική δεξιότητα, αλλά ο ριζικός μετασχηματισμός του γλωσσικού τοπίου των διεκδικούμενων περιοχών· η αρχική καλλιέργεια της διγλωσσίας δε συνιστά έτσι παρά το πρώτο στάδιο μιας διαδικασίας, κατάληξη της οποίας πρέπει να είναι η ολοσχερής «απόσβεσις του βαρβαροφώνου ιδιώματος»⁴. Η τελική αυτή επιδίωξη διατυπώνεται με κάθε ευκαιρία στη σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία: όταν ο σχολικός επιθεωρητής Παπαζαχαρίου εισηγείται π.χ. τον Ιανουάριο του 1906 την ανέγερση δεύτερου νηπιαγωγείου κι ενός ακόμη «διδαστηρίου» στη σλαβόφωνη γενέτειρά του, τονίζει πως αυτά είναι αναγκαία «ίνα αποβή τελεσφόρος η εθνική εργασία εν τω σπουδαίω τούτω κέντρω και εξελληνισθή οριστικώς ο Σωχός, αποσκορακιζομένης δια παντός της λαλουμένης παρεφθαρμένης Σλανομακεδονικής γλώσσης»⁵.

Προϋπόθεση για την εξάλειψη της μητρικής γλώσσας ήταν, φυσικά, η επιβολή απαγορεύσεων της χρήσης της, στο σχολικό τουλάχιστον περιβάλλον. Ήδη από το 1879, ο εκπρόσωπος των μακεδονικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων ζητούσε να δοθούν οδηγίες στις νηπιαγωγούς «να μη επιτρέπωσιν εν τω σχολείω να λαλήται άλλη γλώσσα παρά την ελληνικήν»⁶. Ο διοικητικός αυτός καταναγκασμός μπορούσε (ή έπρεπε) να συμπληρωθεί με τον ιδεολογικό,

¹ ΙΑΥΕ 1902/2, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς ΕΕΕΕΠ, εν Μοναστηρίω 20.7.1902, αρ.383.

² ΑΙΜΘ/114, μουχτάρης και σχολική εφορία Αειβατίου προς μητροπολίτη Θεσ/νίκης, Εν Αειβατίω 4.7.1898.

³ ΙΑΥΕ 1904/74, «εκ του Γραφείου» προς τους «Εφοροεπιτρόπους της Ελληνικής Κοινότητος Κλήσσιαλη», Εν Θεσ/νίκη 23.8.1904, αρ.117. Η κοινότητα επιφορτίζεται επίσης να χορηγήσει «κατοικίαν και καύσιμον ύλην» στη νηπιαγωγό, καθώς και «μερος του μισθού της μικρόν εάν, εννοείται, δύνασθε».

⁴ Λαούρδας 1959, σ.101.

⁵ Βούρη 2005, σ.274-5.

⁶ ΣΔΕΓ 1970, σ.88.

προσαρμοσμένο κατάλληλα στις κοσμοαντιλήψεις των τοπικών κοινωνιών: εισηγούμενος εν έτει 1876 το γλωσσικό εξελληνισμό της Ροδόπης, ο πρόξενος Φιλιππούπολης Αθανάσιος Ματάλας εξηγεί πως «οι νηπιαγωγοί δέον να ώσιν ούτω κατηρτισμένοι, ώστε να εμπνεύσωσιν εις τα νήπια των βουλγαροφώνων χωρίων τον έρωτα προς την εκμάθησιν της Ελληνικής γλώσσης και την πεποίθησιν και πίστιν ότι οι ομιλούντες άλλην ταύτης εισίν αιρετικοί, σχηματικοί και δια το πυρ το αιώνιον»¹. Με το πέρασμα του χρόνου, η προσοχή των αρμοδίων άρχισε να εστιάζεται όλο και περισσότερο στην ανάγκη αυτό το «τεχνητό ελληνικό περιβάλλον»² να συνδυαστεί με την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποκοπή των παιδιών από το σλαβόφωνο οικογενειακό περίγυρό τους, προκειμένου το έργο του σχολείου να μην παρεμποδίζεται (ή και ακυρώνεται) από αντίρροπες γλωσσικές κι ιδεολογικές επιρροές. Στο βιβλιαράκι που εξέδωσε το 1905 για τη μακεδονική σλαβοφωνία, ο πρώην σχολικός επιθεωρητής Μπουκουβάλας εξηγεί πως «τα νηπιαγωγεία θα έδει να αντικαταστήσουν τον μητρικόν οίκον εν τη μαθήσει της ελληνικής γλώσσης. Διότι τα παιδιά διάγουν πλείονας ώρας εις τα νηπιαγωγεία και αναστρέφονται μετά των Ελληνίδων διδασκαλισσών πλείονα χρόνον της ημέρας ή μετά των μητέρων των. Διότι οι παίδες ούτοι, εγειρόμενοι την πρωίαν και μόλις προφθάνοντες να ανταλλάξουν ολίγας λέξεις μετά των μελών των οικογενειών των, σπεύδουν από της 7^{ης} και 8^{ης} πρωινής εις την σχολήν και συναναστρέφονται εις πάσας τας σχέσεις του βίου των μετά της διδασκαλίσσης μέχρι της 5^{ης} εσπερινής συνεχώς. Εννεάωρος λοιπόν μετ' Ελληνίδος μητρός, της διδασκαλίσσης, διαμονή, θα επήρκει να καταπνίξη την ολιγόωρον επίδρασιν της φυσικής μητρός»³. Η αποκοπή αυτή δε στόχευε μόνο τα νήπια αλλά ακόμη και τις μεγαλύτερες ηλικίες που αποφοιτούσαν από τα ελληνικά σχολεία, ιδιαίτερα τις μελλοντικές νέες μητέρες. Φοβούμενος πως οι απόφοιτες του ελληνικού παρθεναγωγείου των Βοδενών, πάνω στις οποίες «στηρίζομεν την ελπίδα της εις το μέλλον διαδόσεως της [ελληνικής] γλώσσης» στην πόλη, ώσπου να παντρευτούν και να γίνουν μητέρες «θα έχωσιν απωλέση και την περί το Ελληνιστί διαλέγεσθαι ευχέριαν και την προς την Ελληνικήν γλώσσαν αγάπην, καθόσον μέχρι της αποκαταστάσεώς των θα διαλέγωνται επί πολλά έτη Βουλγαριστί», ο Μπουκουβάλας εισηγήθηκε π.χ. το 1900 ως επιθεωρητής τη μετατροπή του σχολείου από πενταετές σε επταετές⁴. Παρόμοιο μέτρο, προσαρμοσμένο βέβαια στις τοπικές συνθήκες, εισηγείται το 1907 στον οπλαρχηγό Βάρδα για τα χωριά του Πέλιστερ ένας μοναστηριώτης τραπεζικός υπάλληλος: «Δέον να ενεργήσωμεν, όπως αι μεγάλοι κόραι εδώ, αι γνωρίζουσαι Ελληνικά γράμματα, να μεταβαίνωσιν εις το σχολείον και υπό την επίβλεψιν της διδασκαλίσσης να κεντώσιν, όπως μη απομανθάνωσιν την Ελληνικήν. Την εργασίαν τουτέστιν, ήν κάμνωσιν εν τω οίκω, να την κάμνωσιν εκεί. (Μέσον προς εξοβελισμόν της Μακεδονικής δια των μητέρων)»⁵. Σε βιομηχανικά

¹ ΙΑΥΕ 1876/99.1ε, Αθ. Ματάλας προς Υπ.Εξ., Εν Φιλιππούπολει 1.8.1876, αρ.162.

² Η διατύπωση, θετικά φορτισμένη, ανήκει στο γενικό επιθεωρητή Μπουντώνα (Βούρη 2005, σ.295).

³ Γεώργιος Μπουκουβάλας, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία βουλγαροφώνων*, Εν Καΐρω 1905, σ.41.

⁴ Βούρη 1994, σ.309.

⁵ Βάρδας 2003, τ. Β', σ.481.

κέντρα όπως η Νάουσα και τα Βοδενά ο σχολικός μηχανισμός υποκαθίσταται τέλος ως «τεχνητό ελληνικό περιβάλλον» από τα εργοστάσια τοπικών στελεχών του ελληνικού κόμματος. Τα νηματουργεία Τσίτση και -από το Σεπτέμβριο του 1908- Λόπη στα Βοδενά, διαβάζουμε π.χ. στον υπηρεσιακό απολογισμό του Μακεδονικού Αγώνα για το σαντζάκι Θεσσαλονίκης, «επέχουσιν θέσιν μεγάλων σχολείων» καθώς «τα πλείστα των εργαζομένων κορασίων, σλαβόφωνα όντα, εθίζονται εις την ελληνικήν γλώσσαν εν τοις εργαστηρίοις τούτοις»¹. Ο δε Ίων Δραγούμης, στο αφομοιωτικό πρόγραμμα που υπέβαλε το Δεκέμβριο του 1903 στο Υπ.Εξ. εισηγείται την οικονομική υποστήριξη ελληνόκτητων εργοστασίων με τον όρο να «επιβληθή η Ελληνική γλώσσα εις τους εργάτας επί ποιή αποπομπής»².

Τα τελικά αποτελέσματα αυτής της εκστρατείας παρέμειναν, ωστόσο, αρκετά αντιφατικά –και, οπωσδήποτε, πολύ κατώτερα των αρχικών προσδοκιών ή των μακροπρόθεσμων στοχεύσεων που έθεταν οι σχεδιαστές της ελληνικής πολιτικής. Το διαπιστώνουμε από τη διαρκή απαισιοδοξία που αναδύουν οι εκθέσεις προξένων, σχολικών επιθεωρητών, επήλυδων πρακτόρων και οπλαρχηγών, οι οποίοι έρχονται αντιμέτωποι με την αποτυχία των προσπαθειών για δραστική αλλαγή του γλωσσικού τοπίου ακόμη και στα πατριαρχικά προπύργια της μακεδονικής ενδοχώρας. Η απαισιοδοξία αυτή διασταυρώνεται ενίοτε με τις σαρκαστικές ομοειδείς επισημάνσεις της αντίπαλης πλευράς: «Το μόνο εντελώς εξελληνισμένο που βρήκα στα Γενιτάς», γράφει στις αρχές της δεκαετίας του 1890 ο Σόποφ, είναι «τα γυναικεία βαφτιστικά ονόματα. Εκεί πλέον οι Βουλγάρες είναι Πηνελόπη, Ευλαμπία, Ευτέρπη, Αθηνά, Ασπασία κοκ», όμως «δεν ξέρουν ούτε τα ονόματά τους να προφέρουν σωστά, όχι να μιλήσουν ελληνικά»³. Οι προοπτικές και τα όρια του εξελληνισμού διαφέρουν φυσικά σημαντικά από περιοχή σε περιοχή, καθώς επικαθορίζονται από μια πλειάδα κοινωνικών (και κατά κανόνα εξωσχολικών) παραγόντων. Η εγγύτητα της ελληνόφωνης ζώνης ή ελληνόγλωσσων αστικών κέντρων συντελεί λ.χ. αποφασιστικά σ' αυτή τη διαδικασία, καθώς προσφέρει αφ' ενός μεν τα κίνητρα για τον εφοδιασμό με μια κοινωνικά χρήσιμη επικοινωνιακή δεξιότητα όσο και τις ευκαιρίες πρακτικής άσκησης κι εμπέδωσής της. Οι παρατηρήσεις του επιθεωρητή Δημητρίου Σάρρου για τα σχολεία του καζά Θεσσαλονίκης το 1906 είναι απ' αυτή την άποψη αρκετά εύλωτες: ενώ σε σλαβόφωνες κωμοπόλεις και χωριά που γειτονεύουν με τη μακεδονική πρωτεύουσα ή την ελληνόφωνη ζώνη η ελληνική γλώσσα «οσημέραι διαδίδεται» και «τείνει να καταστή οικογενειακή», λίγο παραπέρα «η γνώσις και διάδοσις της ελληνικής είναι άκρως περιορισμένη»⁴. Εξίσου σημαντική είναι η διαφορά

¹ ΑΑΣΝ/4/352, «Εκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφέρεια Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1908», σ.17-8. Σύμφωνα με την έκθεση το εργοστάσιο Τσίτση «δίδει άρτον εις 500 περίπου εργάτας και ιδίως εργάτιδας». Αμερικανός δημοσιογράφος που το επισκέφτηκε το 1906 παρατήρησε επίσης πως «από τους εκατοντάδες εργαζόμενους λίγοι ήταν ενήλικοι ` οι περισσότεροι ήταν κορίτσια 8-14 ετών» (Sonnichsen 1909, σ.16). Για το ρόλο του ίδιου εργοστασίου ως «κραταιού στήριγματος του Ελληνισμού», χωρίς αναφορά όμως στη γλωσσική παράμετρο, βλ. Στουγιαννάκης 1932, σ.257-8.

² Πετσίβας 2000, σ.631.

³ Шопов 1893, σ.184.

⁴ Παπαδόπουλος 1975, σ.117-8, 120-1, 129, 134-5, 139 & 142.

ανάμεσα στην ύπαιθρο και τα σλαβόφωνα αστικά κέντρα, αλλά και μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών κι επαγγελματικών ομάδων που κατοικούν σ' αυτά τα τελευταία. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, ενδιαφέρον και συμφέρον για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας είχαν κυρίως όσοι ασχολούνταν μ' εμποροβιοτεχνικές δραστηριότητες ή μετανάστευαν για βιοποριστικούς λόγους σε ελληνόφωνες περιοχές· δε συνέβαινε όμως το ίδιο με το μεγάλο όγκο του αγροτικού πληθυσμού, «την πολυαριθμότερη και κατεξοχήν σλαβόφωνη κοινωνική τάξη», που διατηρούσε «ελάχιστη ή και καμιά συνάφεια με την ελληνική κουλτούρα»¹. Σε 165 από τα 181 χωριά του καζά Μοναστηρίου, αναφέρει π.χ. το 1883 ο πρόξενος Δοκός, «οι κάτοικοι γεωργοί αποκλειστικώς όντες, ουδέποτε απέρχονται των χωρίων των και ουδόλως εννοούσι την ελληνικήν»². Στα αστικά κι εμπορικά κέντρα της ίδιας περιοχής, αντίθετα, ο συνάδελφός του Δημήτριος Καλλέργης καταγράφει δυο δεκαετίες αργότερα τη σταδιακή ελληνοφώνηση όχι μόνο των μεγαλοαστών αλλά και των λαϊκότερων στρωμάτων: «εις Μοναστήριον και Φλώριναν και εις τα βλαχόφωνα χωρία», υποστηρίζει, «όπου η Ελληνική γλώσσα προ 15 ακόμη ετών ήτο μεν πάντοτε εν χρήσει αλλά κατείχε την θέσιν ήν η Γαλλική και η Αγγλική κατέχουσιν εν Ελλάδι, ήτο δηλονότι η δευτέρα γλώσσα της ανεπτυγμένης τάξεως των μεγαλεμπόρων και επιστημόνων, είνε σήμερον γλώσσα του λαού»³. Εξίσου σαφή είναι τα κοινωνικά συμφραζόμενα και στο Ασβεστοχώρι της Θεσσαλονίκης, όπου το 1906 σύμφωνα με τον επιθεωρητή Σάρρο την ελληνική γλώσσα «γνωρίζουσι και φιλοτιμούνται να μεταχειρίζονται πάντες οι νεώτεροι», με αποτέλεσμα «η επιχωριάζουσα σλαβομακεδονική γλώσσα οσημέραι [να] περιορίζεται υπό της δια των σχολείων και των νέων διαδιδόμενης ελληνικής»⁴. Αναφερόμενος στην πατριαρχική κωμόπολη Μπαϊρακλή Τζουμαγιά (σημ. Ηράκλεια Σερρών), ο Βασίλ Κάντσοφ διαπιστώνει πάλι πως τα ελληνικά σχολεία είχαν ήδη κατορθώσει στη δεκαετία του 1880 να εξελληνίσουν γλωσσικά τα βλαχόφωνα παιδιά της, ενώ «τα βουλγαρικά σπίτια λίγο είναι εκτεθειμένα στον κίνδυνο, γιατί στο μεγαλύτερο μέρος τους, ως αγρότες, δεν αφήνουν τα παιδιά τους πολύν καιρό να μελετήσουν και δε μπορούν να μάθουν καλά την ελληνική γλώσσα»⁵. Η περιστασιακή μόνο φοίτηση των αγροτόπαιδων στα σχολεία λόγω της απασχόλησής τους στις οικογενειακές αγροτικές εργασίες είναι φαινόμενο που παρατηρείται τόσο στα σλαβόφωνα όσο και στα ελληνόφωνα χωριά⁶, οι επιπτώσεις της όμως στο έργο των σχολείων είναι πολύ διαφορετικές ανάλογα με τη μητρική γλώσσα των μαθητών· στα ελληνόφωνα χωριά, το πρόβλημα περιορίζεται στο χαμηλό επίπεδο γνώσεων και στον ανεπαρκή εθνικό ή παιδαγωγικό φρονηματισμό, όπως ακριβώς συμβαίνει την ίδια περίοδο με την ελλιπή φοίτηση των

¹ Βούρη 1988, σ.89-90.

² Βούρη 1994, σ.48.

³ ΙΑΥΕ 1904/75, Δ. Καλλέργης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Μοναστηρίω 25.8.1904, αρ.637.

⁴ Παπαδόπουλος 1975, σ.117-8.

⁵ Кънчов 2000, σ.245.

⁶ Μελά 1964, σ.260 (Οροβνικ Πρέσπας)· Βούρη 2005, σ.264 (Στεφανινά Χαλκιδικής) & 273 (Σαρίτσι Θεσ/νίκης)· Παπαδόπουλος 1975, σ.124-5 (Λαϊνά Θεσ/νίκης), 127 (Επανομή) & 128 (Καραμπουρούν)· ΑΓΤΒ/13, Γ. Βάρδας, «Κατάστασις γενική», χ.χ. [26.5.1907], σ.5γ· ΙΑΥΕ 1901/59, Α. Γιαννούλης και Γ.Μ. Λάκης, Εν Δράμα 18.5.1900, συνημ. σε Γ. Σάρρο προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 22.5.1900, αρ.128 εμπ. (Προσοτσάνη).

σλαβόφωνων μαθητών στα βουλγαρικά σχολεία των χωριών¹. Μετά το 1904 οι μακεδονομάχοι επιβάλλουν δια της βίας την τακτική φοίτηση των μαθητών, η συνταγματική αλλαγή του 1908 κι ο τερματισμός της ένοπλης αντιπαράθεσης θα επαναφέρουν όμως τα πράγματα στη «φυσιολογική» τους κοιτίδα: *«εκκλιπόντος του εκ των ελληνικών σωμάτων φόβου»*, αναφέρει τον Ιούνιο του 1909 ο επιθεωρητής Παπαζαχαρίου, *«εφέτος εν απάση τη χώρα οι μαθηταί απεσύρθησαν σχεδόν από των αρχών Μαρτίου από των σχολείων»*².

Κοινωνικό υπόβαθρο έχουν, σε τελική ανάλυση, ακόμη και φαινομενικά «τεχνικοί» παράγοντες όπως η κυριαρχία της καθαρεύουσας, την οποία πολλά στελέχη της εποχής καταγγέλλουν ως ένα από τα βασικά εμπόδια στη λειτουργική ελληνοφώνηση των αλλόγλωσσων πατριαρχικών³. Η έμφαση του σχολείου -ακόμη και νηπιαγωγείων!- στη μηχανική αποστήθηση κι απαγγελία ακατανόητων αρχαιοελληνικών κειμένων μπορεί να υπονόμειε καιρία το έργο της ελληνικής εκπαίδευσης, αποτελούσε όμως προέκταση της πολιτικοϊδεολογικής συγκρότησης των ηγετικών κύκλων του εγχώριου ελληνικού κομματος: όπως εξηγεί στο φυλλάδιό του ο τέως σχολικός επιθεωρητής Μπουκουβάλας, όταν ο ίδιος ζητούσε από τις δασκάλες *«αντί πάντων τούτων των ψιττακισμών»* να διδάσκουν τα παιδιά το βασικό λεξιλόγιο της καθομιλουμένης ελληνικής, αυτές του απαντούσαν ότι σε μια τέτοια περίπτωση *«θα δυσηρέστουν τους εν τη κοινότητι άρχοντας»*, οι οποίοι εκτιμούσαν το έργο τους με κριτήριο τις δημόσιες απαγγελίες *«κατά την εορτήν των τριών Ιεραρχών και κατά την πανήγυριν των εξετάσεων»*⁴.

Το καθοριστικότερο πρόβλημα που αναδύεται από τις εκθέσεις των στελεχών του ελληνικού μηχανισμού δεν είναι ωστόσο άλλο από τη φυσική αντοχή της μητρικής γλώσσας απέναντι στις προσπάθειες παραγκωνισμού της. Ακόμη και στα «ελληνίζοντα» αστικά κέντρα, η καλή εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας κάθε άλλο παρά συνεπάγεται αυτόματα τη χρήση της στο οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον: *«Η ελληνική θεωρείται εν Βοδενοίς ως γλώσσα πάντη ξένη, της οποίας γίνεται χρήσις εν εσχάτη ανάγκη, οσάκις δηλαδή ο έτερος των διαλεγόμενων αδυνατεί να συνεννοηθεί δια της Βουλγαρικής»*, παρατηρεί το 1900 ο επιθεωρητής Μπουκουβάλας, τονίζοντας πως ακόμη και *«οι μαθητές εντός αυτών των αιθουσών των παραδόσεων, οσάκις μένωσιν άνευ διδασκάλων, διαλέγονται προς αλλήλους Βουλγαριστί μηδ' αυτών των τε ανωτέρων τάξεων εξαιρουμένων»*⁵. Εξωτερικοί παρατηρητές όλων των αποχρώσεων θα επισημάνουν, κι αυτοί, το συσφειο χαρακτήρα του όλου

¹ Καραμαντζουков 1911, σ.149· ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.403, λ.220· ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.459, λ.123 & 133· ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.460, σ.17-8· ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.461, λ.166-7· ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.462, λ.155.

² Βούρη 2005, σ.311. Για την επιβολή της τακτικής φοίτησης απ' τους μακεδονομάχους: Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.650· ΑΓΤΒ/13, Γ.Βάρδας, «Κατάστασις Γενική», όπ.π., σ.5γ' ΑΜΑΠΔ-Ζ/3.1.3, Γρ. Ζάκας – Ν. Λαχτάρας, «Γενική διαταγή προς απάσας τας Ελληνικάς Κοινοτήτας», Μακεδονία 27.9.1906.

³ Papadakis 2006, σ.138-51· Βούρη 1992, σ.123-4, 127, 131 & 141-2· ΣΔΕΓ 1970, σ.89· «Οι ξενόφωνοι και τα σχολεία μας», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 3 (1913), σ.324-6· Γιάννης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, Αθήνα 1974 (π.έ. 1927), σ.119-26· Ελένη Μπελιά, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς τη Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών», σε *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, Θεσ/νίκη 1987, σ.39.

⁴ Μπουκουβάλας 1905, σ.42-3.

⁵ Βούρη 1994, σ.302 & 305.

εγχειρήματος. «Παρόλες τις προσπάθειες του παπά και του δασκάλου, οι χωριάτες εδώ δε δειχνουν διάθεση να φωτιστούν· με τους ξένους προσπαθούν να μιλήσουν ελληνικά, μεταξύ τους όμως χρησιμοποιούν μόνο τα σλάβικα», διαπιστώνει το 1892 ο γάλλος ελληνιστής Μπεράρ¹, ενώ ο Μπρέισλφορντ είναι εξίσου κατηγορηματικός όσον αφορά τις πόλεις: «Είδα το εξαιρετικό ελληνικό Παρθεναγωγείο στο Μοναστήρι, όπου οι Βλάχες κοπέλες διδάσκονται επίπονα ν' αναλύουν τον Ξενοφώντα τους. Είναι εύκολο ν' απαγορεύσεις κάθε βλάχικη λέξη μέσα στην τάξη. Έξω όμως στα σκαλιά, όταν η Ουρανία τσακώνεται με την Ασπασία για τη σπασμένη της κούκλα, τα αισθήματά της τα εκφράζει σε αβίαστα και φυσικά βλάχικα. Κι ό,τι ισχύει για τους Βλάχους, ισχύει εξίσου για τους Αλβανούς»². «Οι απόστολοι της Βουλγαρικής και Ρουμουνικής προπαγάνδας έχουν το προτέρημα να διδάσκωσιν εις τους παιδιάς την μητρικήν των γλώσσαν», συνοψίζει εν έτει 1891 ο πρόξενος Γουλιέλμος Φοντάνας, «ενώ ημείς και κατά τούτο μειονεκτούμεν, ότι είμεθα ηναγκασμένοι να διδάσκωμεν τούτοις γλώσσαν ξένην αυτοίς»³.

Για να έχει το εγχείρημα του γλωσσικού εξελληνισμού κάποια πιθανότητα επιτυχίας, το σχολικό έργο θα επιχειρηθεί έτσι στην πορεία να συμπληρωθεί με μια σειρά άλλα μέτρα. Το πιο απλό, αλλά και το πιο δύσκολο εφαρμόσιμο στην πράξη, ήταν η απαγόρευση της δημόσιας τουλάχιστον σλαβοφωνίας. Αδιανόητο στην ενδοχώρα, το μέτρο αυτό φαίνεται πως εφαρμόστηκε σε κάποιο βαθμό σε κοινότητες που ήδη βρίσκονταν στο μεταίχμιο του εξελληνισμού. Στο Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης, διαβάζουμε σε μια αυτοβιογραφική αφήγηση δημοσιευμένη το 1909 στο Ημερολόγιο του Μακεδονικού Συλλόγου της Αθήνας, «αι ολίγισται Αγραφιώτικαι οικογένειαι» που αποτελούσαν την τοπική ηγετική τάξη (και τους «αξιεπαίνους κερβέρους των πατρίων») επέβαλαν τη δημόσια ελληνοφωνία τόσο στους ντόπιους συγχωριανούς τους όσο και στους διερχόμενους μουσουλμάνους μικροπωλητές· σύμφωνα πάντα με την ίδια πηγή, η γλωσσική αυτή αλλαγή συνοδεύτηκε από την αντίστοιχη ενδυματολογική, καθώς «τη προτροπή των αρμοδίων αι αξιέπαινοι μητέρες [...] μετέβαλον και αντικατέστησαν και την χονδροειδεστάτην αμφίεσίν των την ονομαζομένην Παϊζάνκαν δια της κομψοτάτης και Ελληνικωτάτης Αγραφιώτικης, ήτις ονομάζεται Βλάχικα και ής ομοία είνε περίπου και η των Λιτοχωριτών»⁴. Ο πραγματικός βαθμός επιβολής αυτών των αλλαγών παραμένει βέβαια απροσδιόριστος: δεδομένου ότι τόσο η σλαβοφωνία όσο και η συνύπαρξη των τοπικών ενδυμασιών διατηρήθηκαν στην κωμόπολη για μερικές ακόμη δεκαετίες, η μεταβολή πιθανότατα περιορίστηκε στο τμήμα εκείνο της τοπικής κοινωνίας που ήταν έτοιμο ν' αφομοιωθεί στην τοπική ηγετική τάξη αποποιούμενο τη σλαβικότητά του⁵. Ένας περαστικός

¹ Bérard 1987, σ.363.

² Brailsford 1906, σ.184.

³ Βούρη 1994, σ.183. Ένα χρόνο νωρίτερα, ο ίδιος διαπίστωνε ότι στα ελληνικά νηπιαγωγεία και κατώτερα σχολεία «πού μεν η Βλαχική γλώσσα, πού δε η Βουλγαρική συχνά και φυσικά έρχεται εις τα χείλη των διδασκάλων και των μαθητών» (ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, 4.1890).

⁴ Γρηγόριος Δημόπουλος, «Αι παιδικαί μου αναμνήσεις. Νεοχώριον (Ασβεστοχώριον)», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β (1909), σ.173-6.

⁵ Για τις εθνοτικές ομάδες που κατοικούσαν στο Ασβεστοχώρι (Αγραφιώτες Βλάχοι, σλαβόφωνοι Μακεδόνες «Παϊζάνοι», εποχικά μετακινούμενοι Βλάχοι από τα Μεγάλα Λειβάδια), τις γλώσσες και τις ενδυμασίες τους:

ρώσος αξιωματικός, απ' αυτούς που στις αρχές του εικοστού αιώνα είχαν αναλάβει την αναδιοργάνωση της οθωμανικής χωροφυλακής, περιγράφει πάντως ένα καθεστώς εξωτερικής προσαρμογής σ' αυτές τις οδηγίες (ή απαγορεύσεις) κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα: ενώ το καλοκαίρι του 1904 έγινε δεκτός στο Ασβεστοχώρι μ' ενθουσιασμό, δυο χρόνια αργότερα ο σλαβικός χαιρετισμός του απαντήθηκε, «σκυθρωπά και ζοφερά», μ' ένα ελληνόγλωσσο «καλημέρα κύριε»¹. Ο ίδιος καταθέτει επίσης τη μαρτυρία του για το χωριό Κλίσσαλι (σημ. Προφήτης) του Λαγκαδά, όπου ο φόβος των μακεδονομάχων είχε επιβάλει την ίδια εποχή μια οριακή κι επίπλαστη δημόσια ελληνοφωνία, ενώ στην οικογενειακή εστία μιλιόντουσαν μόνο τα σλαβικά².

Αποτελεσματικότερα σχέδια εξελληνισμού περιστράφηκαν γύρω από την εκτίμηση ότι «προς εξελληνισμόν των ξηνογλώσσων απαιτείται συμφυρμός ελληνογλώσσων μετά τούτων»³. «Το σχολείον χρησιμεύει προς διδασχίν της γλώσσης της Ελληνικής, ήτις δια τους βουλγαροφώνους είναι ζένη γλώσσα», επισημαίνει χαρακτηριστικά το 1903 ο Ίων Δραγούμης, «αλλά προς εθισμόν των χωρικών εις την χρήσιν της Ελληνικής γλώσσης απαιτείται η προς Έλληνας καθημερινή επικοινωνία (εμπορική, εργατική, επιγαμία, απλή συναναστροφή)»⁴. Για τη μεθόδευση αυτού του «συμφυρμού», ο ίδιος ο Δραγούμης εισηγείται διάφορες ενέργειες: εποικισμό ελληνόφωνων καλλιεργητών σε τσιφλίκια σλαβόφωνων περιοχών αγορασμένα από το ελληνικό κράτος, εκπαίδευση σλαβόφωνων παιδιών «εν Ελλάδι και Κωνσταντινουπόλει», διοχέτευση της ελληνικής μετανάστευσης προς τη Μακεδονία κ.ο.κ.⁵ Παρόμοια σχέδια επεξεργάστηκαν και τα περισσότερα από τα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού που ασχολήθηκαν κατά καιρούς με το αντικείμενο⁶, με ρεαλιστικότερη την ιδέα του «αποικισμού» ελληνόφωνων εμπόρων απ' το Μελένικο στο γειτονικό Πετρίτσι και τη Γκόρνα Τζουμαγιά – στη μεν πρώτη περίπτωση «προς διάδοσιν της γλώσσης και ενίσχυσιν του εθνικού φρονήματος», ενώ στη δεύτερη με προοπτική «τον καταρτισμόν συμπαγούς και ισχυράς ελληνικής κοινότητος»⁷. Ο ενοφθαλμισμός της ελληνοφωνίας θα επιχειρηθεί ακόμη και στο μοριακό επίπεδο μεμονωμένων οικογενειών, με τη σύσταση το Δεκέμβριο του 1904 ειδικού ταμείου «προς προικοδότησιν κοριτσιών ελληνοφώνων χωρίων, δια να τα πανδρεύσωμεν με νέους σλαυοφώνους προς επικράτησιν της ελληνικής γλώσσας εις το σπίτι»⁸.

Αν ο ελληνικός μηχανισμός βρίσκεται αντιμέτωπος με τη σισύφεια προσπάθεια της αντικατάστασης των τοπικών διαλέκτων από μια εντελώς ξένη προς αυτές λόγια γλώσσα, η

Τσέκος 1957, σ.18-33 & 38-43· Χριστίνα Αραμπατζή – Αναστασία Χατζηγεωργίου, *Ασβεστοχώρι. Ιστορία - Παράδοση*, Θεσ/νίκη 2000, σ.9-20 & 52-61. Παρά τη διακριτή καταγωγή κι ενδυμασία τους, οι Αγραφιώτες ήταν ήδη σλαβόφωνοι στα τέλη του ΙΗ' (Αραμπατζή-Χατζηγεωργίου 2000, σ.18).

¹ Сурин 1927, σ.17.

² Στο ίδιο, σ.20-3.

³ ΙΑΥΕ 1905/68, Ι. Δραγούμης προς Ε. Μπουντόνα, 28.4.1908.

⁴ Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 4.12.1903, σε Πετσιβας 2000, σ.627.

⁵ Στο ίδιο, σ.628-9.

⁶ Για μια αναλυτική επισκόπηση: Καράβας 2010, σ.110 κ.εξ.

⁷ Περικλής Αργυρόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών (απομνημονεύματα)*, Θεσ/νίκη 1957, σ.69.

⁸ Περικλής Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1970, σ.54-5 & 41.

αντίστοιχη αποστολή των βουλγαρικών και των σερβικών σχολείων κινείται σε εδάφη σαφώς πιο βατά. Και οι δυο σχολικοί μηχανισμοί επιδιώκουν να προσαρμόσουν τη γλώσσα των μαθητών στις οικείες λόγιες σλαβικές γλώσσες, με εγκατάλειψη των «τοπικισμών» στη γραμματική, την προφορά και το λεξιλόγιό τους. Η προσπάθεια αυτή είναι σαφώς δυσκολότερη για τους σερβοδιδασκάλους, καθώς η σερβοκροατική απέχει πολύ περισσότερο από τις σλαβομακεδονικές διαλέκτους κι επιπλέον ένα αξιοσημείωτο ποσοστό των μαθητών τους είχε συνήθως φοιτήσει για κάποιο διάστημα σε βουλγαρικά σχολεία. Αναφερόμενος π.χ. στους υποτρόφους του σερβικού κράτους που σπούδαζαν στο Βελιγράδι, ο πρόεδρος της Εταιρείας του Αγίου Σάββα ενημερώνει το 1889 τον υπουργό Εξωτερικών πως «η επίδοση των μικρών μαθητών στη σερβική γλώσσα είναι ικανοποιητική», σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους που «ήταν όλοι τους για 9 ή 10 χρόνια σε βουλγαρικά σχολεία κι έχουν αποκοπεί από τη μητρική τους λαλιά»¹. Ακόμη σοβαρότερα προβλήματα προκαλούσε η επάνδρωση του σερβικού σχολικού μηχανισμού, σε μια πρώτη τουλάχιστον φάση, με αποφοίτους βουλγαρικών σχολείων που αγνοούσαν ουσιαστικά τη σερβική². Η απόσταση των σλαβομακεδονικών διαλέκτων από τα σερβικά ποικίλλει επιπλέον έντονα από τόπο σε τόπο, όπως διαπίστωσε ο ίδιος ο Στόγιαν Νοβάκοβιτς το Νοέμβριο του 1886, συνομιλώντας με μαθητές του Βουλγαρικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης από διάφορες περιοχές της ενδοχώρας³. Για το γεφύρωμα του χάσματος ο Νοβάκοβιτς θα καταφύγει έτσι στη χρησιμοποίηση της σλαβομακεδονικής ως μεταβατικού οχήματος για τη διευκόλυνση της σερβοφώνησης, προωθώντας τη σύνταξη κι εκτύπωση σλαβομακεδονικών αλφαβηταρίων για τα σερβικά σχολεία της Μακεδονίας. Το αλφάβητο που χρησιμοποιούνταν σ' αυτά τα εγχειρίδια ήταν το σερβικό και το περιεχόμενό τους ήταν γραμμένο κατά τα πρώτα 2/3 στα σλαβομακεδονικά και κατά το τελευταίο 1/3 σε καθαρά σερβική γλώσσα⁴.

Μολονότι επίσημα θεωρεί τις σλαβομακεδονικές διαλέκτους καθαρά βουλγαρικές, ο εκπαιδευτικός μηχανισμός της Εξαρχίας ασκεί κι αυτός τη δική του αφομοιωτική γλωσσική πολιτική με στόχο τη μεσοπρόθεσμη εξάλειψη των «τοπικισμών» και την αντικατάσταση των «ιδιωμάτων» από την εθνικά ορθή γλωσσική νόρμα. «Καταβάλαμε προσπάθεια να μιλάμε καθαρή, φιλολογική γλώσσα, όμως η επιρροή των διαλέκτων ήταν έντονα αισθητή στην προφορά», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ράντεφ στις αναμνήσεις του από το Γυμνάσιο Μοναστηρίου, εκφράζοντας παράλληλα την ικανοποίησή του επειδή όπου φοίτησε υπήρχαν «καλοί δάσκαλοι» που του έμαθαν να χειρίζεται «έτσι καλά τη βουλγαρική φιλολογική γλώσσα»

¹ Σφέτομρ Νικολάγιεβιτς προς Υπ.Εξ. Σάβα Γκρούιτς, Βελιγράδι 30.6.1889, σε Βοјводић 2003, σ.141.

² Цамбазовски 1987, σ.467 & 569.

³ Цамбазовски 1986, σ.73. Ενώ με τα παιδιά που προέρχονταν από τη Β. και ΒΔ Μακεδονία (Σκόπια, Κουμάνοβο, Περγλεπές, Βέλες, Δίβρα) η αμοιβαία συνεννόηση υπήρξε σχετικά εφικτή, κάτι τέτοιο στάθηκε εντελώς αδύνατο με τους μαθητές από τις νοτιοανατολικές επαρχίες των Σερρών, του Νευροκοπίου και του Μελενίκου. Прβλ. Кандиларов 1930, σ.38-9.

⁴ Στ. Νοβάκοβιτς προς Υπ.Εξ. Τσ. Μιγιάτοβιτς, Κων/λη 21.5.1888, Νο.102, σε Цамбазовски 1988, σ.148-9. Για την πορεία και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αυτού του σερβογενούς μακεδονισμού, βλ. αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο.

–παρόλο που, όπως επίσης γράφει, η μητρική διάλεκτός του εξακολουθούσε ν’ αποτελεί σημείο αναγνώρισης και δίαυλο κοινωνικής δικτύωσης κατά τις μετέπειτα σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη¹. Θεωρητικά, η χρήση των τοπικών διαλέκτων δεν αποθαρρύνεται: προπαγανδιστική έκδοση του 1909, απευθυνόμενη στο μακεδονικό πληθυσμό, επικαλείται απεναντίας ως απόδειξη του βουλγαρικού χαρακτήρα των «μακεδονικών ιδιωμάτων» το γεγονός ότι «οι μαθητές στο βουλγαρικό σχολείο στη Μακεδονία τσακώνονται μεταξύ τους στο δικό τους, μακεδονικό ιδίωμα, ενώ στο σερβικό σχολείο αλλάζουν τη γλώσσα τους σε σερβική και μιλούν πλέον σερβικά»². Εντελώς διαφορετική εικόνα προκύπτει ωστόσο από τις εκθέσεις των σχολικών επιθεωρητών της Εξαρχίας, στις παραμονές ιδίως των Βαλκανικών πολέμων, όταν το ζήτημα της αυτοτέλειας της σλαβομακεδονικής γλώσσας έχει πια τεθεί πολιτικά στο τραπέζι. Η χρήση των μακεδονικών διαλέκτων από μαθητές και δασκάλους, η επιβίωση γλωσσικών «τοπικισμών» και ο «λανθασμένος τονισμός» των λέξεων καταγράφονται εκεί ως πρόβλημα, με τους επιθεωρητές να στιλιτεύουν το φαινόμενο ή να δίνουν οδηγίες για την εξάλειψή του. Η επανάληψη αυτής της πρακτικής σε αναφορές διαφορετικών στελεχών για σχολεία πολύ διαφορετικών περιοχών αφήνει να διαφανεί πως δεν πρόκειται για εκδηλώσεις ατομικής ευαισθησίας ή ιδιορρυθμίας, αλλά για την εφαρμογή μιας κεντρικά σχεδιασμένης πολιτικής.

Στο Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης, ο επιθεωρητής Στογιάν Σιμεόνοφ καταγράφει λ.χ. τον Απρίλιο του 1912 σαν ελάττωμα κάποιου καθηγητή το γεγονός ότι «δεν έχει απαλλαγεί από επαρχιωτισμούς, βάζει μη λόγιο τόνο στις λέξεις κλπ»· στο Γυμνάσιο Μοναστηρίου, παλιός δάσκαλος μ’ εθνικούς αγώνες κι εξορίες στην πλάτη του κατηγορείται την ίδια εποχή ότι «χρησιμοποιεί επαρχιωτισμούς και παρατονισμούς»· ενός άλλου «η ομιλία του είναι εντελώς εσφαλμένη» και «κάνει τα ίδια λάθη, τα οποία εξέθεσα και κατά την περσινή επιθεώρησή του στα Σκόπια»· «μάζα επαρχιωτισμών βρίθι στην ομιλία» κάποιου τρίτου, ενώ ακόμη και ο ικανότατος Αντόν Κετσκάροφ, για τον οποίο ο Σιμεόνοφ εκφράζεται με τα καλύτερα λόγια, «δεν έχει απαλλαγεί από επαρχιωτισμούς και παρατονισμό κάποιων λέξεων, π.χ. *оръзу, тогав, разнява* κλπ»³. Στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, ο ίδιος επιθεωρητής σημειώνει ότι στο χωριό Νάρες η ανάγνωση των μαθητών «υποφέρει από λάθη προφοράς» κι ότι στο Γκράντομπορ «το μάθημα έχει μαθευτεί καλά, αλλά η αφήγηση χρωματίζεται με πολλούς επαρχιωτισμούς»· ευτυχώς όμως, «παρόλο που τα παιδιά εκδήλωσαν ελατωματικότητα στον τονισμό, η δασκάλα επιμελώς διόρθωνε κάθε λάθος»⁴. Στο Γκόρνο Κοπάνοβο της Βέροιας, πάλι, ο Σιμεόνοφ επιστράτη την προσοχή των δασκάλων «ώστε να χρησιμοποιούνται λιγότεροι επαρχιωτισμοί» και «στο σχολείο να κοιταχθεί να υιοθετηθεί η καθαρή λόγια βουλγαρική γλώσσα»⁵. Παρόμοιες συστάσεις («να χρησιμοποιεί λιγότερους επαρχιωτισμούς στη δουλειά») κάνει και στο δάσκαλο του

¹ Радев 1994, σ.142-3, 192 & 160.

² А. Пиронков, «Зашо македонците са българи», *Летоспруги* (Κων/λη), 1 (1909), σ.137.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.45, 49, 51 & 53.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.158-9. Τα χωριά είναι τα σημερινά Ν. Φιλαδέλφεια και Πεντάλοφος.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.147. Τα χωριά λέγεται σήμερα Κοπάνος.

γειτονικού Ντόλνο Κοπάνοβο, ενώ στη Βέστιτσα διαπιστώνει με ικανοποίηση πως «ο δάσκαλος δίνει προσοχή και στον τονισμό των λέξεων –εδώ οι επαρχιωτισμοί είναι πολύ πιο σπάνιοι μεταξύ των μαθητών, χάρη στις προσπάθειες του δασκάλου»¹. Στο Κράτοβο, ο συνάδελφος του Στ. Ιωσήφοφ σημειώνει σε έκθεσή του πως επέστησε «την προσοχή του δασκάλου στην ανάγνωση, καθώς και στη χρησιμοποίηση της λόγιας γλώσσας –να μη λένε οι μαθητές ‘я δεше γчимеле’ αντί για ‘аз бях’»². Στην περιοχή τέλος της Καστοριάς, ο επιθεωρητής Αχίλ Μίντζοφ καταγράφει ως μείζον πρόβλημα το γεγονός ότι οι δάσκαλοι σε αρκετά χωριά «μιλούν τη ντόπια διάλεκτο, τη μητρική τους», πρακτική που ταξινομεί στην ίδια κατηγορία με την ασυνειδησία ή τη διδακτική ανεπάρκεια, για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως θα ήταν «καλύτερα δίχως δασκάλους παρά με τέτοιους ανίκανους»³. Την εικόνα συμπληρώνουν οι δημοσιευμένες αναμνήσεις του Στέφαν Λαφτσίεφ από τη θητεία του ως επικεφαλής του εκπαιδευτικού τμήματος της Εξαρχίας (1906-09): βασικό προσόν του γραμματέα του τμήματος, γράφει, ήταν ότι, «ως φιλόλογος, επέμενε η αλληλογραφία του τμήματος να διεξάγεται σε καθαρή λόγια βουλγαρική, προφυλαγμένη από διάφορες διαλέκτους, τοπικισμούς, ζενισμούς κλπ»⁴.

«Τεκμήρια φυλετικής ζωτικότητας»

Η τέταρτη και τελευταία λειτουργία που εκπληρώνουν τα αντιμαχόμενα σχολικά δίκτυα στη Μακεδονία είναι η συμβολή τους στην εξωστρεφή προπαγάνδα των αντίστοιχων εθνικών κέντρων, ως «τεκμήρια» της εθνικής συνείδησης του πληθυσμού, της αριθμητικής δύναμης και της «ζωτικότητας» των αντίστοιχων εθνοτήτων. Το επιχείρημα αυτό επιστρατεύεται πρώτα και κύρια από την ελληνική πλευρά, που διατηρεί το προβάδισμα στον εκπαιδευτικό τομέα, προκειμένου ν’ αντισταθμιστεί το αρνητικό γι’ αυτή δεδομένο της ξενοφωνίας του μακεδονικού πληθυσμού. «Το εθνικόν φρόνημα εκσημαίνεται προ πάντων υπό της εκπαιδύσεως ήν οι γονείς εις τα τέκνα αυτών παρέχουσιν», διαβάζουμε π.χ. σε πρωτοσέλιδο δημοσίευμα της ημεπίσημης «Παλιγγενεσίας» εν έτει 1889. «Πάντες οι της Μακεδονίας Βουλγαρόφωνοι χριστιανοί, όσοι υπέρ της συντηρήσεως ελληνικών σχολείων δαπανώσι και εις ελληνικά σχολεία πέμπουσι τα τέκνα αυτών, είναι δικαίω τω λόγω έλληνες πλήρη εθνικήν συνείδησιν κεκτημένοι. Το από των σχολείων γνώρισμα τούτου του εθνικού φρονήματος είναι το πολυτιμότεον πάντων, καταρρίπτον παν κακόβουλον εναντίον επιχείρημα. Καθότι αν αι άλλαι στατιστικάί είναι δυσχερέσταται τον καταρτισμόν και την εξέλεξιν, πάσης δε νοθείας επιδεικτικάί, μόνη η των σχολείων στατιστική μετά του πληθυσμού της εν αυτοίς νεολαίας είναι ευχερεστάτη τον

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.148 & 150. Τα χωριά είναι τα σημερινά Χαρίεσσα και Αγγελοχώρι Ημαθίας.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.28.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.134.

⁴ Лафчиев 1994, σ.37.

καταρισμόν, ανεπίδεκτος δε πάσης νοθείας και δη αμφισβητήσεως»¹. Παρόμοια επιχειρηματολογία αναπαράγεται σε σύμπασα την ελληνική βιβλιογραφία κι αρθρογραφία της εποχής², ενώ υιοθετείται ακόμη κι από ευρωπαίους διπλωμάτες εχθρικά διακείμενους προς το βουλγαρικό εθνικισμό και τη διασάλευση του οθωμανικού status quo, όπως ο στρατιωτικός ακόλουθος της αγγλικής πρεσβείας ταγματάρχης Τρότερ³. Οι πρώτες στατιστικές των ελληνικών σχολείων ως διπλωματικό επίχειρημα καταρτίστηκαν στη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης από τον διπλωμάτη Ιωάννη Γεννάδιο⁴ κι από τους Φιλολογικούς Συλλόγους της Κωνσταντινούπολης⁵. το 1896 θα τυπωθεί στη Θεσσαλονίκη ειδικό φυλλάδιο με αναλυτική καταγραφή των ελληνικών σχολείων στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου κατά την προηγούμενη σχολική χρονιά⁶. παρόμοια έκδοση για όλη την «Ευρωπαϊκή Τουρκία» κυκλοφορεί ανώνυμα το 1902 στην Πόλη από το Πατριαρχείο⁷, μαζί με μια γαλλόγλωσση συνοπτική σύγκριση του ελληνικού και του βουλγαρικού σχολικού δικτύου στα τρία νοτιότερα βιλαέτια⁸. Τα αμέσως επόμενα χρόνια, η ίδια δέσμη επιχειρημάτων -επιμελώς επεξεργασμένη- θ' αποτελέσει τον πυρήνα της επίσημης και ημιεπίσημης ελληνικής προπαγάνδας για το Μακεδονικό: σχετικό άρθρο, δημοσιευμένο το 1904 στο γαλλόγλωσσο αθηναϊκό «Bulletin d'Orient» και συνοδευόμενο (ειδικά για τους συνδρομητές του εντύπου) από λεπτομερή στατιστική των ελληνικών και λοιπών σχολείων⁹, θα αναπαραχθεί με τη μορφή ειδικού φυλλαδίου¹⁰ και θα μεταφραστεί σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, άλλοτε ανώνυμα¹¹ κι άλλοτε με την υπογραφή κάποιου ομογενούς¹². Κείμενα κι αριθμοί συμπληρώνονταν από έναν ανώνυμο πολύχρωμο χάρτη με τα ελληνικά, βουλγαρικά, σερβικά και ρουμανικά σχολεία των

¹ «Στοιχειώδεις μακεδονικά μελέται», *Παλιγγενεσία*, 1.8.1889, σ.2.

² Ενδεικτικά: Στάνφορντ 1877, σ.31-4· Καλοστόπης 1886, σ.55-69· Nicolaïdès 1899, σ.122-47· Σπηλιωτόπουλος 1904, σ.43-4 & 81-2· Paillarès 1907, σ.454· Α.Κ. [Γεώργιος Καραπαναγιώτης], *Η αγγλική Κρανή Βίβλος περί Μακεδονίας, σχολιασθείσα*, Εν Αθήναις 1891, σ.15 & 17-20· Νεοκλής Καζάζης, *Η Μακεδονία και τα ελληνικά δίκαια*, Αθήνησιν 1903, σ.134-5· Jeanne Stephanopoli, *Grecs et Bulgares en Macédoine*, Αθήνα 1903, σ.3-6· L. Coromilas, «The difficulties of the Macedonian problem», *Broad Views*, 2.1904, σ.120-1· «Η ευγλωττία των αριθμών», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 8.7.1803, σ.1· «Ενώπιον του πολιτισμού», *Εμπρός* (Αθήνα), 7.8.1903, σ.1· Χ. Χρηστοβασίλης, «Τα εν Μακεδονία ελληνικά δίκαια ιστορικά και στατιστικώς», *Ελληνισμός*, 9 (1903), σ.683-7· Εταιρεία ο Ελληνισμός, *Ο Ελληνισμός εν Μακεδονία*, Εν Αθήναις 1909, σ.47-51 & 56-7. Αντιρρήσεις: «Η στατιστική των σχολείων», *Καιροί* (Αθήνα), 8.8.1903, σ.1.

³ Βούρη 1994, σ.189· ΑΣΤΔ/214/9, ανυπόγραφο επιστολή, Εν Βιτωλίοις, τέλη Δεκεμβρίου 1884. Ο Τρότερ είχε σταλεί το 1884-85 για να ελέγξει (επί της ουσίας: να διαψεύσει) τους ισχυρισμούς του φιλοβούλγαρου βέλγου καθηγητή Λαβελέ περί ανυπόφορης καταπίεσης των χριστιανών της Μακεδονίας από τους Οθωμανούς.

⁴ Στάνφορντ 1877, σ.35-6.

⁵ *Memorandum des Sylloges Grecs de Constantinople*, Κων/λη 25/6.4.1878, «Annexe. Tableaux statistiques».

⁶ *Στατιστική των Ελληνικών σχολείων εν τοις βιλαετίοις Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου της Μακεδονίας κατά το σχολικόν έτος 1894-1895*, Εν Θεσ/νίκη 1896. Τα στοιχεία αναδημοσιεύθηκαν αμέσως στον αθηναϊκό Τύπο, με τις απαραίτητες φυσικά συγκρίσεις: «Οι Βούλγαροι εν Μακεδονία. Τα σχολεία τους και τα σχολεία μας», *Ακρόπολις*, 15.4.1896, σ.3.

⁷ *Πίναξ γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών σχολείων*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1902.

⁸ *Tableau comparatif des écoles Helleniques et Bulgares dans les vilayets de Monastir, Salonique et Andrinople*, χ.τ.έ., χ.χ. Τα τεχνικά χαρακτηριστικά του φυλλαδίου (σχήμα, τυπογραφικοί χαρακτήρες, ορολογία κι οργάνωση της ύλης) είναι πανομοιότυπα με αυτά του προηγούμενου βιβλίου.

⁹ «Écoles chrétiennes de Macédoine», *Bulletin d'Orient*, 46 (12.11.1904), σ.1.

¹⁰ ΑΣΣ/12, «Écoles chrétiennes de Macédoine».

¹¹ *The Population of Macedonia. Evidence of the Greek Schools*, Λονδίνο 1905. Για την εκτύπωση του φυλλαδίου: ΙΑΥΕ 1906/76.4, αποφάσεις του Υπ. Συμβουλίου (11.2.1905) και του βασιλιά Γεωργίου Α' (8.3.1905).

¹² «Φυλλάδιον του εν Πετρούπολει κ. Γ. Παπαμιχαήλ, δημοσιευθέν Ρωσιστί», σύμφωνα με τον αθηναϊκό Τύπο που παραθέτει ελληνική μετάφρασή του («Αι στατιστικά των εν Μακεδονία σχολείων», *Εμπρός*, 22.7.1905, σ.1-2, και 23.7.1905, σ.1-2).

βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, σχεδιασμένο από τη χαρτογραφική υπηρεσία του ελληνικού στρατού υπό την καθοδήγηση του στρατιωτικού ακολούθου της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, λοχαγού Πάτροκλου Κοντογιάννη, και τυπωμένο στο Παρίσι με έξοδα του ελληνικού Υπ. Εξωτερικών, «*τη φροντίδι*» του οποίου είχε συγκεντρωθεί «*άπασα η ύλη*»¹. Σκοπός του εγχειρήματος ήταν, φυσικά, «*η διάδοσις παρά τη κοινή γνώμη*» της προνομακικής «*εκπαιδευτικής και συνεπώς φυλετικής θέσεως*» του ελληνισμού στη Μακεδονία². Αντίτυπα του χάρτη και του συνοδευτικού στατιστικού πίνακα αναρτήθηκαν κατ' εντολήν του Υπ.Εξ. στα κατά τόπους ελληνικά προξενεία, τα γυμνάσια και τα ελληνικά σχολεία των κεντρικότερων οικισμών, ενώ ο υπουργός Εξωτερικών Άθως Ρωμάνος θα τονίσει με ειδική εγκύκλιό του το «*υπέρτατον συμφέρον να δώσωμεν όσον οίον τε μείζονα διάστασιν εις τον χάρτην και την συνοδεύουσαν αυτόν μελέτην, όπως διαμορφώσωμεν την εν Ευρώπη κοινήν γνώμην περί της αληθούς δυνάμεως των οικούντων την Μακεδονίαν χριστιανικών στοιχείων*»³. Μερικότερες εκδοχές του ίδιου χάρτη, ανά βιλαέτια, τυπώθηκαν τρία χρόνια αργότερα στη Ρώμη από το λιθογραφείο Agostini, πάντα με έξοδα του ελληνικού Υπ.Εξ., για να επισυναφθούν στο (ελληνικής χρηματοδότησης) σύγγραμμα του δημοσιολόγου Amadori-Virgilj· η κίνηση απέβλεπε στον επηρεασμό «*των επιστημόνων και των πνευματικών εκλεκτοτέρων*», ενώ για τη διείσδυση στον «*απολύτως γενικώτερον και ευρύτερον κύκλον του χύδην κοινού*» μελετήθηκε το ενδεχόμενο να κυκλοφορήσουν και ως ταχυδρομικά δελτάρια⁴. Το όλο εγχείρημα αποδείχθηκε τελικά μακροβιότερο από τους σχεδιασμούς που το γέννησαν: η συναγωγή της «αριθμητικής υπεροχής» του ελληνισμού βάσει του αριθμού των ελληνικών σχολείων παρέμεινε κεντρικό αξίωμα της ελληνικής ιστοριογραφίας επι δεκαετίες, ενώ οι ανώνυμοι σχολικοί χάρτες του Κοντογιάννη αποτελούν μέχρι τις μέρες μας τη δημοφιλέστερη

¹ ΙΑΥΕ 1904/58.4, Α. Ρωμάνος προς διάφορους αποδέκτες, Αθήνησι 29.10.1904, αρ.3722, και προς Υπ. Στρατιωτικών, Αθήνησι 11.12.1903, αρ.3929. Ο χάρτης τυπώθηκε σε 2.500 αντίτυπα και ο συνοδευτικός στατιστικός πίνακας σε 2.000· 100 χάρτες ήταν «ενυφασμένοι», για ανάρτηση σε σχολικές αίθουσες και δημόσια γραφεία. Τα συνολικά έξοδα της εκτύπωσης ανήλθαν σε 5.250 χρυσά φράγκα (ΙΑΥΕ 1904/58.4, Ε. Ethard προς Ν. Λεβίδη, Paris 18.10.1904, συνημ. σε Ν. Δεληγιάννης προς Υπ.Εξ., Εν Παρισίους 7/20.10.1904, αρ.1011· απόφαση του βασιλιά Γεωργίου Α΄ για την καταβολή του ποσού, υπογεγραμμένη από το διάδοχο Κων/νο, Εν Αθήναις 28.10.1904· Ν. Δεληγιάννης προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, [Παρίσι] 17/30.10.1904, αρ.1351). Για την επεξεργασία και διόρθωση του χάρτη, το Υπ.Εξ. διέταξε τα οικεία προξενεία «*να υποβάλουν το ταχύτερον και ει δυνατόν εντός 15μέρου τας παρατηρήσεις*» τους «*επί παντός σημείου*», αφού προηγηθεί «*επιμελής έλεγχος των στατιστικών πληροφοριών και των εθνολογικών χαρακτηρισμών*» (ΙΑΥΕ 1904/58.4, Υπ.Εξ. προς προξενεία, Αθήνησι 25.5.1904, αρ.εμπ.1860). Ακόμη κι έτσι δεν αποφεύχθηκαν ωστόσο κάποια χτυπητά λάθη, όπως διαπιστώνουμε από τις αντιδράσεις ορισμένων παραληπτών (ΙΑΥΕ 1904/58.4, Α. Αννινος προς Υπ.Εξ., Καβάλλα 26.11.1904, αρ.472· Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 15.11.1904, αρ.760εμπ, και 16.12.1904, αρ.841εμπ). Η ελληνική εκδοχή του συνοδευτικού πίνακα: WAP/Χάρτες, «*Σχολεία ελληνικά, βουλγαρικά, σερβικά, ρουμανικά εν Μακεδονία*». Για μια γενική αποτίμηση: Wilkinson 1951, σ.135.

² ΙΑΥΕ 1904/58.4, Ν. Δεληγιάννης προς Υπ.Εξ., Εν Παρισίους 18/31.10.1904, αρ.1062.

³ ΙΑΥΕ 1904/58.4, Α. Ρωμάνος προς διάφορους αποδέκτες, Αθήνησι 29.10.1904, αρ.εμπ.3722, και Τμήμα Α΄ - Εμπιστευτικόν Γραφείον προς προξενεία, Αθήνησι 30.10.1904, αρ.εμπ.3722.

⁴ ΙΑΥΕ 1905/78.2, Χ. Μητσόπουλος προς Υπ.Εξ., Ρώμη 8/21.12.1907, αρ.1087. Η εκτύπωση είχε σχεδόν ολοκληρωθεί στα μέσα του 1908 (ΙΑΥΕ 1905/78.2, Χ. Μητσόπουλος προς Υπ.Εξ., Ρώμη 1/14.5.1908, αρ.334). Εκτός από τα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, η σειρά συμπληρώθηκε με δυο ακόμη χάρτες για τα βιλαέτια Αδριανούπολης και Ιωαννίνων. Μια «*ηλαττωμένη*» μορφή του αρχικού χάρτη προοριζόταν το 1904 να ενσωματωθεί σε «*δημοσιευθησομένη περί Μακεδονίας μελέτη*» του Κλεάνθη Νικολαΐδη, η οποία τελικά δεν είδε το φως της δημοσιότητας (ΙΑΥΕ 1904/58.4, Χ. Μητσόπουλος προς Υπ.Εξ., Ρώμη 23.12.1904, αρ.1061).

οπτικοποίηση της ελληνικής θέσης για τον εθνολογικό χαρακτήρα της περιοχής πριν το 1912¹. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις φαίνεται πως η εξωστρεφής προπαγανδιστική λειτουργία των ελληνικών σχολείων επισκίαζε κάθε άλλη: «Ο πολύς αριθμός των μαθητών και σχολείων σπουδαίαν βεβαίως θα έχη σημασίαν κατά την εν τω μέλλοντι διακανόνησιν του ζητήματος της Μακεδονίας, την σημασίαν δε ταύτην φρονώ ότι πρέπει να μην παρίδωμεν», υποστηρίζει π.χ. το 1887 ο πρόξενος Μοναστηρίου Κων/νος Πανουριάς², ενώ ο διάδοχός του Γουλιέλμος Φοντάνας εκτιμά το 1890 πως, «υπό καθαράν εθνικὴν ἔποψιν, τα εν ταις επαρχίαις Πελαγονίας, Πρεσπών και Μογλενών ελληνικά σχολεία δεν δύνανται να θεωρηθώσιν ως σπουδαίος παράγων, αλλά μόνον ίσως κατ' εξωτερικὴν υπόστασιν και κυρίως στατιστικὴ εἶναι δύναμις, επιτρέπουσα ἡμῖν να παρατάξωμεν αριθμούς σχολείων και μαθητῶν, ανωτέρους πάσης ἄλλης κοινότητος»³. Η πειστικότητα της σχετικής επιχειρηματολογίας προϋπέθετε ωστόσο μια μικρή λαθροχειρία: την απόκρυψη της καθοριστικής οικονομικής συμβολής του ελληνικού κράτους στην ανάπτυξη του ελληνικού σχολικού δικτύου στη σλαβόφωνη ενδοχώρα (και τη συνακόλουθη τεχνητή εξομοίωση αυτής της τελευταίας με τα ελληνόφωνα ή βλαχόφωνα αστικά κέντρα που δεν περίμεναν τις επιχορηγήσεις της Αθήνας για ν' αναπτύξουν τα δικά τους, αυτοτελή εκπαιδευτικά ιδρύματα). Το 1899 ο Κλεάνθης Νικολαΐδης και το 1908 ο Γεώργιος Χοϊδάς δε διστάζουν έτσι να ισχυριστούν, σε πείσμα όσων ήταν ήδη γνωστά στους πάντες, πως «η ελληνική κυβέρνηση ποτέ μέχρι σήμερα δεν ἔδωσε χρήματα για τα σχολεία της Μακεδονίας» και πως τα ελληνικά σχολεία της περιοχής συντηρούνταν αποκλειστικά και μόνο από τις τοπικές κοινότητες, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που τροφοδοτούνταν από τις «ξένες προπαγάνδες»⁴.

Η αντίδραση του βουλγαρικού μηχανισμού σ' αυτή την επιχειρηματολογία δε θα αμφισβητήσει τον πυρήνα της συλλογιστικής της αλλά θα επικεντρωθεί στην προσπάθεια αποδόμησης των επιμέρους στοιχείων. Σύμφωνα με τον ἑλληνα πρεσβευτὴ στη Σόφια, η αρχική δημοσίευση του Bulletin d'Orient «παρήγαγε δυσάρεστον εντύπωσιν εν Βουλγαρία», με τους ημεπίσημους κρατικούς προπαγανδιστές να τονίζουν τον -δύσκολα επαληθεύσιμο- συγκεντρωτικό χαρακτήρα των δεδομένων (σε επίπεδο καζά), τον αποκλεισμό του σαντζακίου Σκοπίων και την παρεμβολή «περιφερειῶν ανηκουσῶν εις την Ἡπειρον μάλλον και Θεσσαλίαν, ως οι καζάδες Κορυτσάς, Κολωνίας, Σταρόβου, Ανασελίτσης, Κοζάνης, Γρεβενῶν, Σερβίων,

¹ Για την επιχειρηματολογία: Βλάχος 1935, σ. 221-3 (με διακριτική παραδοχή των αδυναμιῶν που οδηγούν σε εξαγωγή αυθαίρετων συμπερασμάτων)· Dakin 1966, σ.19· Βακαλόπουλος 1986, σ.26. Για τους χάρτες: *Ιστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ.ΙΔ', Αθήνα 1977, σ.227-9· *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικῆς ιστορίας και πολιτισμοῦ*, Αθήνα 1982, σ.459 & 463· *Ιστορικὴ & ἔθνολογικὴ Ἐταιρεία της Ἑλλάδος, Βαλκανικοὶ πόλεμοι. Ἑλληνικὴ λαϊκὴ εἰκονογραφία*, Αθήνα 1992, σ.317-8.

² Βούρη 1994, σ.142.

³ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, 4.1890. Ο Παπαρρηγόπουλος, πάλι, θα καταφύγει το 1883 σε παρόμοια επιχειρήματα για να επιβάλει την ἔμφαση στη Μέση Εκπαίδευση: «η ὑπαρξίς και ακμή καλῶς συγκεκριομένηων σχολείων εν ταις υπερεχούσαις πόλεσιν ἔχει και τούτο το σπουδαιότατον επακολούθημα, ὅτι εις τους ἔξωθεν ἐξετάζοντας τους εν ανατολή εθνικούς αγῶνας τα τοιαῦτα ἰδρύματα ἐμποιοῦσι πίστιν εις την βιοτικὴν δύναμιν και υπεροχὴν του ἔθνους του διατηροῦντος ταῦτα» (Βούρη 1994, σ.88).

⁴ Nicolaïdès 1899, σ.136 & 132· Χοϊδάς 1908, σ.75. Το βιβλίο του Νικολαΐδη ἦταν ημεπίσημη ἔκδοσις, ὄχι μόνο πληρωμένη αλλά και επιμελημένη ὅσον αφορά το περιοχεσόμενὸ της ἀπὸ την ἑλληνικὴ πρεσβεία του Βερολίνου (ΙΑΥΕ 1899/ΑΡΧ.Β/5, διάφορα ἔγγραφα).

Ελασσώνος κλπ»¹. Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος θα κινηθεί και η πολεμική του γραμματέα της Εξαρχίας, που το 1905 εξέδωσε στο Παρίσι τη δική του -εξίσου προπαγανδιστική- στατιστική για το χριστιανικό πληθυσμό και τα σχολεία της Μακεδονίας: διαχωρισμός των ελληνικών σχολείων σε «προπαγανδιστικά» και «γνήσια» βάσει της γλώσσας των οικισμών που τα στεγάζουν, τονισμός της διαφορετικής εξέλιξης της ελληνικής εκπαίδευσης στην ελληνόφωνη και τη σλαβόφωνη ζώνη, αμφισβήτηση της φερεγγυότητας των προβαλλόμενων αριθμών, «αποκατάσταση» της συνολικής εικόνας της «γεωγραφικής Μακεδονίας» με προσθαφαίρεση καζάδων κ.ο.κ.². Αντίθετα από τις ελληνικές σχολικές στατιστικές, οι βουλγαρικές προτιμούν επίσης να εστιάσουν την προσοχή του αναγνώστη στη δυναμική εξέλιξη του διαρκώς επεκτεινόμενου βουλγαρικού σχολικού δικτύου (με παράθεση συγκριτικών πινάκων της αύξησης σχολείων, δασκάλων και μαθητών από χρόνο σε χρόνο) κι όχι σε κάποιο στατικό συσχετισμό δυνάμεων³. Αξίζει να σημειωθεί πως την ίδια ακριβώς άποψη συμεριζόταν (αποκλειστικά και μόνο ενδοϋπηρεσιακά, εννοείται) ο Ίων Δραγούμης: αναλύοντας στον προϊστάμενό του υπουργό την άποψή του για το ασύμφορο της δημοσίευσης οποιωνδήποτε στατιστικών από τον ελληνικό μηχανισμό, ο πρωτεργάτης του Μακεδονικού Αγώνα διατυπώνει το Μάρτιο του 1906 την εκτίμηση πως ακόμη και «η των σχολείων της Μακεδονίας [στατιστική] είνε κατά το φαινόμενον μόνον εύλωτος υπέρ ημών, κατ' αληθείαν δε συμφέρει πολύ πλέον εις τους Βουλγάρους. Και είνε εύλωτοι υπέρ των Βουλγάρων αι οιασδήποτε προελεύσεως στατιστικάί των σχολείων της Μακεδονίας και της Θράκης, διότι προ τεσσαρακονταετίας ουδέν βουλγαρικών σχολείον ήτο δυνατόν να σημειωθή εφ' οιουδήποτε χάρτου»⁴.

Παρόμοια συλλογιστική, αν και σε σαφώς πιο περιορισμένη κλίμακα, επικρατεί και στα ηγετικά κλιμάκια του σερβικού μηχανισμού. Το επισημαίνει ο πανεπιστημιακός Σίμα Τόμιτς σε έκθεση που υπέβαλε στον υπουργό Εξωτερικών Μιχαήλο Βούιτς το 1901, μετά από δύομιση χρόνια εθνογραφικών και γλωσσολογικών ερευνών στη Βόρεια και Δυτική Μακεδονία: «αποστολή των σερβικών σχολείων» της περιοχής, διαπιστώνει απογοητευμένος, «είναι ν' αποτελούν εμπορικό μόνο σήμα της σερβικής εθνότητας» και «των σερβικών βλέψεων, όχι όπλο για τη διάδοση της εθνικής ιδέας»⁵.

Σε πείσμα των εκατέρωθεν προπαγανδιστών, η «εθνική συνείδηση» (στο βαθμό που υπήρχε) ήταν άλλωστε ένας μόνο από τους παράγοντες που επικαθόριζαν την ανάπτυξη των σχολικών δικτύων στη Μακεδονία –και, οπωσδήποτε, όχι ο πιο σημαντικός. Εξαιρετικά κρίσιμη αποδείχθηκε αντίθετα η στάση των οθωμανικών αρχών, τόσο σε τοπικό όσο και σε

¹ ΙΑΥΕ 1904/58.4, Ν. Θεοτόκης προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, Sofia 22.12.1904, Νο 1489. Επιπλέον, τονίζεται ο «παρωχημένος» χαρακτήρας των στοιχείων, καθώς στο μεσοδιάστημα 140 πατριαρχικά χωριά είχαν μεταπηδήσει μαζικά στην Εξαρχία.

² Brancoff 1905, σ.62-75.

³ Brancoff 1905, σ.69. Караманджуков 1911, σ.145. «Числото на училищата, учениците и учителите в българските училища в вилаетите през учебната 1895-96 година», *Новини*, 17.6.1897, σ.1.

⁴ ΑΙΔ/ΙΥ/17.1.1, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Δεδαγάτς 9.3.1906, αρ.80, σ.16.

⁵ Апостолов 1963, σ.259.

κεντρικό επίπεδο. Σύμφωνα με το νόμο του 1869 για τη δημόσια εκπαίδευση, κοινοτικά και ιδιωτικά σχολεία έπρεπε να είναι εφοδιασμένα με άδεια λειτουργίας από το Υπ. Παιδείας της Κωνσταντινούπολης και υπάγονταν σε κρατικό έλεγχο των προγραμμάτων, των βιβλίων και των διδακτικών προσόντων του προσωπικού τους. Αρμόδιες γι' αυτό τον έλεγχο ήταν οι «σχολικές επιτροπές» (mearif komisyonu) που συγκροτήθηκαν στις πρωτεύουσες των βιλαετιών μετά το 1880¹, αποτελούμενες κυρίως από τοπικούς αξιωματούχους με μειωμένη εκπροσώπηση των μη μουσουλμανικών μιλέτ². Για την ίδρυση κάποιου σχολείου, η ενδιαφερόμενη κοινότητα υπέβαλλε σχετικό αίτημα στο μητροπολίτη κι αυτός το προωθούσε στον τοπικό καϊμακάμη, που με τη σειρά του το έστειλε για έγκριση στο σχολικό επιθεωρητή του σαντζακιού, αρμόδιο να διαπιστώσει κατά πόσο υπήρχε ο απαραίτητος αριθμός των 30 οικογενειών του οικείου μιλέτ και να εκδώσει τη σχετική άδεια στο όνομα του μητροπολίτη· όπου δεν υπήρχε εξαρχικός αρχιερέας, τις αρμοδιότητές του ασκούσε ο πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας της πρωτεύουσας του καζά³. Τα σερβικά σχολεία θεωρούνταν ιδιωτικά κι όχι κοινοτικά, οπότε η άδεια λειτουργίας τους εκδιδόταν με αίτηση και στο όνομα κάποιου ιδιώτη «αντιπροσώπου» (muteveli)⁴. Η όλη διαδικασία μπορούσε να παραταθεί επ' αόριστον και, ελλείψει θεσμικής κάλυψης από κάποιο μητροπολίτη, η αίσια διεκπεραίωσή της προϋπέθετε συνήθως το χρηματισμό των αρμόδιων αξιωματούχων⁵. Στην περίπτωση ιδίως των σερβικών σχολείων, το άνοιγμά τους θεωρούνταν αδύνατο «χωρίς εξαγορές και δώρα» προς τις τοπικές αρχές⁶. Ακόμη σημαντικότερη για την εύρυθμη λειτουργία (και τη δημόσια εικόνα) των εκπαιδευτηρίων αποδεικνυόταν η άσκηση του ελέγχου από τις σχολικές επιτροπές, που αποτελούσαν τη βαλβίδα ρύθμισης του όλου συστήματος σύμφωνα με τις εκάστοτε πολιτικές συμπάθειες και προτεραιότητες της οθωμανικής εξουσίας. Το φθινόπωρο του 1882 στο Μοναστήρι, η εξέταση των ελληνοδασκάλων από την επιτροπή έγινε π.χ. «μόνον κατά τύπους δια να μη φανή ότι υποβάλλει μόνον τους Βουλγάρους εις έλεγχον», ενώ οι βουλγαροδιδάσκαλοι εξετάστηκαν «αυστηρώς» και τα «επιλήψιμα» βιβλία τους της γεωγραφίας κατασχέθηκαν⁷. Μετά τα «Πηγεωνικά» του 1887 ήρθε ωστόσο η σειρά των ελληνικών σχολείων να δεχτούν την πίεση των αρχών, με διαδοχικές συλλήψεις και δίκες γυμνασιάρχων, καθηγητών και βιβλιοπωλών για βιβλία που κρίθηκαν προσβλητικά για την κρατούσα θρησκεία ή περιείχαν αναφορές στην (απαγορευμένη) νεότερη Ιστορία⁸. «Μόλις η Βουλγαρία άρχιζε τίποτα γυμνάσια ή μετακίνηση στρατιωτικών τμημάτων στα σύνορα, όλα αυτά αντανακλώνταν αρνητικά πάνω σ' εμάς τους Μακεδόνες, ιδίως πάνω στο εκκλησιαστικό-σχολικό έργο», θυμάται χαρακτηριστικά ένας βουλγαροδιδάσκαλος από τον Περλεπέ. «Άρχιζαν να σκαρφίζονται διάφορες προφάσεις για

¹ Божинов 1982, σ.33· Βούρη 1988, σ.250.

² Για την πλήρη σύνθεση της επιτροπής Μοναστηρίου το 1882, βλ. Βούρη 1988, σ.250.

³ Von Mach 1907, σ.40-1.

⁴ ΙΑΥΕ 1902/65, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 15.1.1902, αρ.1048.

⁵ Божинов 1982, σ.42.

⁶ Дракул 1995, σ.249· ΙΑΥΕ 1902/65, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 15.1.1902, αρ.1048.

⁷ Βούρη 1988, σ.251.

⁸ Βούρη 1988, σ.257-8· Τσάλλης 1932, σ.46-8.

να παρθούν τα πιο περισταλτικά μέτρα, που παρεμπόδιζαν την ανάπτυξη του εκκλησιαστικού-σχολικού έργου. Μια μέρα θα ζητήσουν από τους βουλγαροδιδασκάλους να δώσουν εξετάσεις (κρατικές) για το δικαίωμα να διδάσκουν, άλλη φορά θα αρχίσουν έλεγχο των διπλωμάτων, μια τρίτη φορά θα ελεγχθούν τα προγράμματα, οι κανονισμοί· τα εγχειρίδια θα πρέπει να λογοκριθούν, κι άλλες κι άλλες προφάσεις, παρόλο που αυτά τα βασανιστήρια ήταν μόνο για τον τύπο»¹. Σε ήρεμους καιρούς, αντίθετα, ο όλος έλεγχος ήταν υπόθεση ρουτίνας και οι όποιες ελλείψεις μπορούσαν να διορθωθούν με την επιβολή απλού προστίμου ή να κουκουλωθούν από τα χριστιανικά μέλη των επιτροπών, χωρίς άλλες επιπτώσεις². Στην περίπτωση τέλος των ελληνοδασκάλων, μεγάλη μερίδα των οποίων (ιδίως στα αστικά κέντρα) ήταν έλληνες υπήκοοι, ένα ακραίο κατασταλτικό μέτρο που σπάνια εφαρμοζόταν ήταν η μαζική απέλασή τους³.

Μια δεύτερη κατηγορία παραγόντων που επηρεάζει την ανάπτυξη των σχολικών δικτύων είναι η ελκυστικότητα, το κοινωνικό κύρος και η πρακτική ωφέλεια των σχολείων κάθε πλευράς. Η κατοχή π.χ. και ανέγερση εντυπωσιακών σχολικών κτιρίων δεν αποβλέπει μόνο στην κάλυψη των καθαρά λειτουργικών εκπαιδευτικών αναγκών αλλά λειτουργεί ταυτόχρονα σαν πολος έλξης των αμφιταλαντευομένων γονέων και μαθητών. Η στόχευση αυτή αποτυπώνεται ευκρινώς στις σελίδες των προπαγανδιστικών εκδόσεων της εποχής: μεγάλο μέρος της εικονογράφησης των «Μακεδονικών Ημερολογίων» που εκδίδονται στην Αθήνα αποτελείται π.χ. από φωτογραφίες επιβλητικών ελληνικών σχολείων διαφόρων μακεδονικών πόλεων⁴, ενώ εξίσου εύγλωττες είναι οι θριαμβευτικές περιγραφές των ίδιων «*θαυμασίων και μεγαλοπρεπών κτιρίων*» που αποτελούν -όπως διαβάζουμε σε άρθρο για τη Μπαϊρακλή Τζουμαγιά των Σερρών- «*το σέμνωμα μεν της Κοινότητος, το κάρφος δε τοις εχθροίς ημών*»⁵. Η ύπαρξη επιβλητικών κτιρίων δε συνεπάγεται βέβαια αυτόματα εξίσου ψηλό επίπεδο παρεχόμενης εκπαίδευσης, κάτι που ομολογείται διακριτικά στην υπηρεσιακή αλληλογραφία⁶, η προπαγανδιστική τους λειτουργία εκπληρώνεται όμως στο ακέραιο, όπως διαπιστώνουμε από τις παραδοχές κι αντιδράσεις της (εκάστοτε) αντίπαλης πλευράς. Ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος αποδίδει π.χ. το 1904 την υποχώρηση της ελληνικής εκπαίδευσης στην πόλη στην

¹ Трайчев 1930, σ.22-3. Για τη σχετική εμπειρία της πρώτης φουρνιάς βουλγαροδιδασκάλων μετά το 1878, βλ. Костенцев 1984, σ.113-5.

² Трайчев 1930, σ.23· Райнов 1982, σ.41· Костенцев 1984, σ.114-5 & 124· Димитров 2002, σ.137-8· Καραμφίλοβ 2005, σ.27.

³ Το 1897 απελάθηκαν π.χ. μαζικά «*με το μαστίγιο*» οι έλληνες πολίτες δάσκαλοι των Σερρών (Трайчев 1930, σ.23). Σύμφωνα με το γραμματέα του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου (1878), «*απανταχού της Μακεδονίας οι πλείστοι των διδασκάλων εισίν υπήκοοι Έλληνες*» (Πηγεών 1983, σ.419).

⁴ Μακεδονικόν Ημερολόγιον, 1 (1908), σ.115 & 117 (Μοδέστειος Σχολή Πισοδερίου), 170 (Παρθεναγωγείο Μοναστηρίου), 274 (Γυμνάσιο Μοναστηρίου), 275 (Αστική Σχολή Μοναστηρίου), 261 (Μπ. Τζουμαγιά), 267 (Νεγκοβάνη) & 315 (Βοδενά)· Μακεδονικόν Ημερολόγιον, 2 (1909), σ.55 (Μοναστήρι), 220 (Φλώρινα) & 300 (Γευγελή)· Μακεδονικόν Ημερολόγιον, 3 (1910), σ.61 & 326 (Μελένικο), 141 (Σιάτιστα), 161 (Γυμνάσιο Θεσ/νίκης), 172 & 177 (Μοναστήρι)· Μακεδονικόν Ημερολόγιον, 4 (1911), σ.230 (Τσοτύλι), 247 (Λύκειο Νούκα Θεσ/νίκης), 259 (Γευγελή), 271 & 273 (Βλάστη)· Μακεδονικόν Ημερολόγιον, 5 (1912), σ.109 (Παρθεναγωγείο Φλώρινας).

⁵ Αμύντωρ Μακεδνός, «*Η πεδιάς των Σερρών και η πόλις Βαρακλή-Τζιουμαγιά*», Μακεδονικόν Ημερολόγιον, Α' (1908), σ.261. Για παρόμοιες περιγραφές: Αρβανίτης 1908, σ.170-1· Χατζηκυριακού 1962 (π.έ. 1906), σ.20, 58, 141 & 144.

⁶ Βούρη 1999, σ.82.

«οικονομική καχεξία» της εκεί πατριαρχικής κοινότητας, «ήτις δεν επιτρέπει μείζονας δαπάνας υπέρ των εκπαιδευτικών αναγκών», τη στιγμή που οι αντίπαλοί της είχαν «προικιστεί» από την Εξαρχία «δι' ωραίου και επιδεικτικωτάτου σχολικού κτιρίου»¹. Παρόμοια, ο γραμματέας της Εξαρχίας εξηγεί το 1893 ότι, για τον «υπνώτονα» σλαβόφωνο πληθυσμό, «ένα μεγαλοπρεπές σχολείο, ένα όμορφο και μεγάλο κτίριο, το οποίο με το ύψος και τα χρώματά του ξεπερνά όλα τα άλλα κτίρια της πόλης, αξίζει περισσότερο απ' ό,τι τα συμφέροντα και τα αισθήματα ενός ολόκληρου έθνους, τον προσελκύει περισσότερο απ' όσο η ίδια του η εθνικότητα κι η ίδια του η γλώσσα»². Δυο δεκαετίες αργότερα, ο σχολικός επιθεωρητής Μίντζοφ εκτιμά πως το χαμηλό, σκοτεινό κι ακατάλληλο κτίριο του βουλγαρικού εκπαιδευτηρίου της Καστοριάς «στην παρούσα στιγμή δε μπορεί να σταθεί καλά ενώπιον της αλλόπιστης και αλλογενούς κοινωνίας της πόλης»³, ενώ ο διευθύνων την εξαρχική μητρόπολη Βοδενών, Τόμα Νικόλοφ, ιεραρχεί ως μια από τις βασικές αιτίες της συνεχιζόμενης απήχησης της «ελληνικής προπαγάνδας» το γεγονός ότι «τα σχολεία της, με την υψηλή ελκυστικότητά τους, την εσωτερική άνετη επίπλωση και τις μεγάλες αυλές τους προσελκύουν αρκετά παιδιά παρασυρμένων Βουλγάρων»⁴. Παρόμοιες είναι οι εκτιμήσεις και του διευθύνοντος το βουλγαρικό προξενείο Σερρών, Μαρκόφ: «εκεί που ο πληθυσμός δεν είναι επαρκώς αφομοιωμένος», γράφει το φθινόπωρο του 1904, οι Έλληνες «χτίζουν τα καλύτερα σχολεία» –όπως στη Μπαϊρακλή Τζουμαγιά, όπου το 1902 οικοδομήθηκε με δαπάνες κάποιου ευεργέτη «υπέροχο κτίριο για το τριτάξιο ελληνικό σχολείο», ή στη σλαβόφωνη συνοικία Καμενίκια των Σερρών, όπου «με πόρους από την Αθήνα έχει χτιστεί το πιο όμορφο σχολικό κτίριο» της πόλης, «υποδειγματικά τακτοποιημένο»⁵. Ορισμένες απ' αυτές τις παρατηρήσεις επαναλαμβάνονται σταθερά ως τους Βαλκανικούς πολέμους, όπως διαπιστώνουμε από τον ετήσιο απολογισμό της εξαρχικής μητρόπολης Σερρών, τον Ιούλιο του 1912, σχετικά με την επείγουσα ανάγκη ν' ανεγερθεί βουλγαρικό ημιγυμνάσιο με οικοτροφείο στη Μπαϊρακλή Τζουμαγιά: «Η κομόπολη έχει βουλγαρική φυσιογνωμία -η ομιλούμενη γλώσσα είναι βουλγαρική και πολλοί είναι καθ' οδόν να αναγνωρίσουν την πάτριά τους πνευματική δικαιοδοσία- αλλά σα βλέπουν τους γρεκομάνους, ότι καθετί βουλγαρικό ωχριά μπροστά στο ελληνικό, δεν τολμούν ν' αποκληθούν Βούλγαροι. Χωρίς αυτές τις θυσίες και μ' αυτές τις συνθήκες ο αγώνας είναι αδύνατος και άκαρπος»⁶. Με τον ίδιο τρόπο ερμηνεύει και ο επικεφαλής της εξαρχικής μητρόπολης Δράμας την αντοχή του ελληνικού κόμματος της Προσοτσάνης: «Η αντίθεση ανάμεσα στο δικό τους και το δικό μας σχολείο, ένα

¹ Λαούρδας 1961, σ.80.

² Шопов 1893, σ.206. Прβл. Офείков 1885, σ.50.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.127, А. Минджов, «Рапорт по ревизията на българските градски училища в Костурската епархия през учеб. 1911-1912 година», Костур 5.5.1912.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.403, л.231, Протоиерей Тома, «Годишен рапорт за положението и състоянието на българските училища в Воденска епархия през учебната 1909-1910 година», Воден 27.7.1910.

⁵ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.6-9, Т. Марκόф προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Сяр 14.10.1904, No 619.

⁶ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.160, Архимандрит Евгений, «Годишен рапорт за състоянието на учебното дело в Сярската епархия през учеб. 1911-1912 година», Сяр 2.7.1912, No 994.

μισογκρεμισμένο χάνι, γέρνει ακόμη περισσότερο τη ζυγαριά προς όφελός τους»¹. Σε διπλωματικότερο επίπεδο, ο ίδιος ο έξαρχος θα τονίσει τον Ιούνιο του 1905 στη Σόφια την ανάγκη για μαζική οικοδόμηση σχολικών κτιρίων σε πόλεις και χωριά, επικαλούμενος τις ανάγκες τόσο του διδακτικού έργου όσο και τις εξώστρεφης προπαγάνδας: «*Η θλιβερή κατάσταση των σχολικών μας κτιρίων*», γράφει, «*δεν είναι μόνο επιβλαβής για την υγεία των δασκάλων και των μαθητών, αλλά επίσης χτυπά άσχημα στα μάτια των ξένων, ιδίως όταν βλέπουν τι μνημειώδη και όμορφα κτίρια έχουν αναγείρει οι άλλες εθνότητες*»· η επισήμανση συνοδεύεται από το αίτημα διάθεσης ενός πρώτου κονδυλίου 6.500 λιρών, μαζί με τη διευκρίνιση πως το «*να περιμένει κανείς από τον πληθυσμό να αναγείρει κτίρια με δικούς του πόρους είναι αδιανόητο, πολύ περισσότερο τώρα, όταν έχει ρημαχθεί οικονομικά και σε κάθε βήμα του μπαίνουν εμπόδια στο εμπόριο και το βιοπορισμό*»². Παρόμοια έκκληση απευθύνει και τον Ιούλιο του 1908³.

Η κάλυψη αυτών των κτιριακών αναγκών θα γίνει με πολλούς τρόπους. Κάποιες φορές είναι τα εθνικά κέντρα αυτά που σπεύδουν σε βοήθεια των τοπικών κοινοτήτων, χρηματοδοτώντας την οικοδόμηση ή την αγορά κτιρίων αντίστοιχων προς τις βλέψεις της οικείας εθνικής ιδέας: στη Θεσσαλονίκη, π.χ., «*το πιο όμορφο σπίτι του προαστείου, μέσα στους κήπους, στην άκρη της θάλασσας, αγοράστηκε από τη Σερβία και μετατράπηκε σε σερβικό γυμνάσιο*»⁴. Άλλοτε πάλι το κενό καλύπτουν οι δωρεές ομογενών ευεργετών, ντόπιων και μη: το μεγαλοπρεπές βουλγαρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης αγοράστηκε από το μεγιστάνα Εβλόγι Γκεοργκίεφ⁵, τα ελληνικά εκπαιδευτήρια του Μοναστηρίου χτίστηκαν κι εξοπλίστηκαν με χρήματα αποδήμων ομογενών⁶, ενώ μια σειρά εντυπωσιακών σχολικών κτιρίων που ο ελληνικός μηχανισμός οικοδομεί μετά το 1887 σε μικρότερα αστικά κέντρα (Γευγελή, Στρώμνιτσα, Δοϊράνη, Νευροκόπι, Πετρίτσι, Ασβεστοχώρι, Μπ. Τζουμαγιά, Καμενίκια) χρηματοδοτήθηκαν από το κληροδότημα του ξενιτεμένου ηπειρώτη Αναστασίου Τσουφλη, που το 1870 αφιέρωσε με διαθήκη μεγάλο μέρος της περιουσίας του «*υπέρ συστάσεως νέων Ελληνικών εκπαιδευτηρίων εν Τουρκία*»· στην αρμόδια διαχειριστική επιτροπή μετείχαν, βάσει της διαθήκης, οι εκάστοτε μητροπολίτες Αθηνών, πρυτάνεις του Εθνικού Πανεπιστημίου και υπουργοί Εσωτερικών κι Εξωτερικών του ελληνικού βασιλείου⁷. Για την ανέγερση των νέων εκπαιδευτηρίων κινητοποιούνται επίσης συχνά οι ίδιες οι ενδιαφερόμενες κοινότητες – ακριβέστερα, ο σκληρός πυρήνας των τοπικών εθνικών κομμάτων, με ή χωρίς εξωτερική υποστήριξη. Η ανέγερση του τριώροφου ελληνικού σχολείου της Γουμέντζας μεταξύ 1879 και

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.42, Архимандрит Кирил, «Отчет за вървежа на учебното дело в Драмската епархия през 1911/912 год.», Драма 29.6.1912.

² Георгиев – Трифонов 1994, σ.234-5.

³ Божинов 1982, σ.240-1.

⁴ Bégard 1900, σ.182.

⁵ Божинов 1982, σ.240· Γαλчев 2005, σ.309.

⁶ Μόδης 2004, σ.35-40.

⁷ Σ.Ν.Δ., «Τα Τσουφλεια εκπαιδευτήρια εν Μακεδονία», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 2 (1909), σ.298-301. Βλ. επίσης τις αναμνήσεις ενός παλιού μαθητή στη Γευγελή: Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες αυτοβιογραφίας*, τ.Α', Αθήνα 1970, σ.59-60.

1882 πραγματοποιήθηκε λ.χ. με τη σωρευτική συνδρομή ενός εράνου στον οποίο εισέφεραν 76 οικογένειες της κωμόπολης, μιας δωρεάς του πλούσιου ντόπιου Τάνου Ζελέγκου και της επιχορήγησης της Φιλεκαπαιδευτικής Αδελφότητας του Πατριαρχείου, που διέθεσε γι' αυτό το σκοπό «*το ήμισυ του κληροδοτήματος των ερριτίμων κκ. Ζαφειροπούλου και Αργέντη*»¹. Το βουλγαρικό σχολείο της ίδιας κωμόπολης στεγάστηκε αρχικά σ' ένα παλιό εργοστάσιο επεξεργασίας μεταξιού, αγορασμένο με 500 λίρες που «*μετρήθηκαν αμέσως*» στον ιδιοκτήτη από την εξαρχική κοινότητα· το 1911, το παλιό κτίριο γκρεμίστηκε κι ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων². Ορισμένες φορές, η διάθεση επικράτησης δια του εντυπωσιασμού επισκιάζει κάθε σκέψη ορθολογικής διαχείρισης των σχετικών κονδυλίων: ο σχολικός επιθεωρητής και ο διευθύνων την εξαρχική μητρόπολη Δράμας διαπιστώνουν έτσι το 1912 πως οι βουλγαρικές κοινότητες σε κάποια μικτά χωριά χτίζουν «*υπερβολικά μεγάλα*» σχολεία που «*θα καταβροχθίσουν πολλούς πόρους, είναι όμως πλέον αργά για να διορθωθεί το λάθος*»: ο δεύτερος εξηγεί μάλιστα στους χωρικούς του Εγρί Δερέ, που ξέμειναν από χρήματα και ζητάνε τη βοήθεια της Εξαρχίας, πως το φταίξιμο είναι δικό τους, αφού το υπό ανέγερση κτίριο ξεπερνά κατά πολύ τις ανάγκες τους, και γι' αυτό «*δεν πρέπει να παραπονιούνται αλλά πρέπει να φροντίσουν να βρουν υλικά μέσα να το τελειώσουν, για να μην τους κοροϊδεύουν οι πατριαρχικοί συγχωριανοί τους*»³.

Η περίπτωση του καζά Φλώρινας αποτυπώνει αρκετά καλά τη συμβολή αυτού του εθνοπολιτικού ανταγωνισμού στην ποιοτική αναβάθμιση των σχολικών κτιρίων. Το πρώτο σχολείο της πόλης χτίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1860 με φροντίδα του μητροπολίτη Μογλενών Μελέτιου και στις επόμενες δεκαετίες παρέμεινε στα χέρια της πατριαρχικής κοινότητας⁴. Από την τοπική εξαρχική κοινότητα, αντίθετα, οι σχολικές ανάγκες θα τεθούν αρχικά σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την προσπάθεια οικοδόμησης δικού της ναού. Το 1883 χτίστηκε βουλγαρικό σχολείο με κονδύλι 50 λιρών που έστειλε η Εξαρχία, πέντε όμως χρόνια αργότερα το κτίριο εκκενώθηκε για να στεγάσει το εξαρχικό παρεκκλήσι της πόλης, το δε

¹ *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 22.9.1882, σ.802-3· Χρήστος Ίντος, «Η εκπαίδευση στη Γουμένισσα κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας (1870-1912)», σε Ν. Τερζής – Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσ/νίκη 1997, σ.176-8. Ο ντόπιος βουλγαροδιδάσκαλος κι ιστοριοδίφης Χρήστο Σάλντεφ υποστηρίζει, απ' την πλευρά του, πως το κτίριο «*χτίστηκε απ' όλο τον πληθυσμό της πόλης το 1880-85 για να χρησιμοποιηθεί τόσο για βουλγαρικό όσο και για σχολείο*» αλλά, καθώς «*το φιρμάνι και η άδεια είχαν εκδοθεί στο όνομα του έλληνα μητροπολίτη*», αυτός «*όταν το κτίριο ολοκληρώθηκε, το δήλωσε για δικό του και για ελληνικό σχολείο*» (Шалдев 1930β, σ.50). Ο ισχυρισμός περιέχει ενδεχομένως κάποια ψήγματα αλήθειας, όπως διαπιστώνουμε από τις συνθηματικές αναφορές της Εκκλησιαστικής Αλήθειας σε «*ζιζάνια*» που οι ντόπιοι «*φυλετισταί*» έσπειραν «*προς διακόλυσιν του έργου*», με αποτέλεσμα την προσωρινή διακοπή των εργασιών ώσπου να σπεύσει σε βοήθεια η Αδελφότητα του Πατριαρχείου (όπ.π., σ.803). Κατά πάσα πιθανότητα, το τοπικό βουλγαρικό κόμμα μετείχε στην ανέγερση ως τμήμα της (προσωρινά επανενωμένης) πατριαρχικής κοινότητας κι αργότερα διεκδίκησε ανεπιτυχώς ένα μέρος του κτιρίου· η εξαρχική κοινότητα της κωμόπολης ανασυγκροτείται άλλωστε κι αναγνωρίζεται επίσημα μόλις το 1884-85 (Кирил 1969, σ.571 & 605).

² Шалдев 1930β, σ.49-50.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.20 & 22, М. Хърлев, «Доклад по положението на церк.-училищното дело в Драмската епархия», Драма 10.3.1912· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.52-3, Αρχιμανδρίτης Κίριλ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Драма 14.7.1912, No 1310.

⁴ Петров 1896, σ.685· *Ανατολικός Αστήρ* (Κων/λη), 17.1.1862, σ.3.

σχολείο μετακόμισε «σε στενά κι απόμερα ενοικιαζόμενα σπίτια»¹. Τα έσοδα του παρεκκλησιού χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για την ανέγερση του εξαρχικού ναού του Αγίου Παντελεήμονα, που θεμελιώθηκε το 1890². στο μεσοδιάστημα, μάλιστα, οι εξαρχικοί πλούχοντες παρεμπόδισαν τους δασκάλους ακόμη και να συγκεντρώσουν εθελοντικές εισφορές για τις ανάγκες των σχολείων, προκειμένου να μην περιοριστούν οι εισφορές για την εκκλησία³. Το μονομέρως αυτό ενδιαφέρον θα καυτηριαστεί διακριτικά ακόμη κι από την επίσημη εφημερίδα της Εξαρχίας: «*Ο Φλωρινιώτες*», διαβάζουμε σε ανταπόκριση του 1895, «*κατόρθωσαν να χτίσουν τον όμορφο ναό του Αγ. Παντελεήμονα, που στέκεται στολίδι του χριστιανικού δρόμου. Θάπρεπε οι πολίτες να νοιαστούν λίγο περισσότερο για την ανέγερση κι ενός ωραίου σχολικού κτιρίου*»⁴. Η αλλαγή του κλίματος θα έρθει μόλις το 1906, όταν, «*προς ενίσχυση της εν Φλώρινη θέσεως ημών*», το ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου αγοράζει με 1.500 λίρες «*εκ των απροβλέπτων*» κονδυλίων του τα αρχοντικά του οθωμανού Ιζέτ Μπέη, «*ίνα χρησιμοποιηθώσιν ως σχολεία αρρένων και θηλέων*»⁵. Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, τα κτίρια αυτά είναι τα μοναδικά που έχει στην αποκλειστική κατοχή του το ελληνικό κόμμα σε όλη την επαρχία. Από το βουλγαρικό μηχανισμό θεωρούνται σαν ένας από τους βασικούς λόγους επιβίωσης της «γρεκομανίας» στη Φλώρινα, που πρέπει ν' απαντηθεί στο ίδιο επίπεδο: «*Η ανέγερση στην πόλη του μεγαλοπρεπούς βουλγαρικού σχολείου, το ισόγειο και ο πρώτος όροφος του οποίου έχουν ήδη ανεγερθεί*», διαβάζουμε σε έκθεση του σχολικού επιθεωρητή Τσότσκοφ το 1912, «*θα επιφέρει μεγάλη επανάσταση στη λογική αυτών των αδερφών μας*»⁶.

Σαφώς εντονότερη υπήρξε η δυναμική του ίδιου φαινομένου στην ύπαιθρο του καζά, χάρη στην οικονομική ρευστότητα που προσέφερε η εισροή των υπερατλαντικών μεταναστευτικών εμβασμάτων. Η τελευταία έκθεση του βούλγαρου σχολικού επιθεωρητή καταγράφει μια εκτεταμένη προσπάθεια αντικατάστασης των «ακατάλληλων» ή παλιών σχολικών κτιρίων, με δαπάνη των ίδιων των κοινοτήτων κάτω από τη δική του καθοδήγηση⁷. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται από τις εκθέσεις του Κωνσταντίνου Ιωαννίδη, επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων της περιφέρειας Μοναστηρίου το 1907-12 (και Φλώρινας-Καστοριάς στη

¹ Галчев 2005, σ.276-7· Кирил 1969, σ.569· Петров 1896, σ.684-5 & 687.

² Петров 1896, σ.685. Μετά το 1912 ο Αγ. Παντελεήμονας χρησιμοποιήθηκε ως μητροπολιτικός ναός της πόλης, με κατάλληλες «διαρρυθμίσεις» ώστε να συγκαλυφθεί στο μέτρο του δυνατού η «σλαβική τεχνοτροπία» του, ώσπου το 1971 κατεδαφίστηκε και ξαναχτίστηκε σε «βυζαντινό» ρυθμό· η θεμελίωση της νέας εκκλησίας έγινε αυτοπροσώπως από το δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο (Κωστόπουλος 2000, σ.282-3).

³ Петров 1896, σ.690.

⁴ *Новини* (Κων/λη), 15.8.1895, σ.1. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Γκιόρτσο Πετρόφ: «*Κανείς στη Φλώρινα δεν παραλαμβάνει εφημερίδα, σε κανένα σπίτι δε βρίσκεται βιβλίο για διάβασμα*», οι δε κάτοικοι «*τσιγκουνεύονται πολύ να ζοδεούν για εκκλησία και σχολεία*» καθώς «*δε λαχταρούν τα σχολεία και την επιστήμη*» (Петров 1896, σ.685 & 690-1). Παρεμφερείς είναι οι διαπιστώσεις και του έλληνα προξένου Φοντάνα κατά το πέρασμά του από την πόλη το Σεπτέμβριο του 1889 (Βούρη 1999, σ.90).

⁵ ΙΑΥΕ 1906/82, Υπ.Εξ. Α. Σκουζές προς Προξενεία Θεσ/νίκης & Μοναστηρίου, Αθήνησι 23.8.1906, αρ.1099. Αναλυτικά για τη διαδικασία της αγοράς τους: Τέγος Σαπουντζής, «*Φλώρινα*», *Αριστοτέλης*, 8 (3-4.1958), σ.50-1.

⁶ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.125, Ф. Чочков, «*Годишник за вървежа на учебното дело в Леринската епархия през учеб. 1911-1912 година*», Φλώρινα 15.7.1912.

⁷ Από τα 39 σχολικά κτίρια της επαρχίας, τα 22 θεωρούνται «κατάλληλα» για χρήση κι από τα υπόλοιπα 17 τα 13 βρίσκονται σε διαδικασία αντικατάστασης. Όλες οι σχετικές δαπάνες (81.155 γρόσια) επιβάρυναν αποκλειστικά και μόνο τις κοινότητες, χωρίς την παραμικρή συνεισφορά της Εξαρχίας (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.120 & 124).

συνέχεια), κατά τις περιόδους του στην περιοχή μετά την απελευθέρωση. «Οι Βούλγαροι εν τω ιστορικό συναγωνισμό αυτών προς την Ελλ. ιδέαν, υπερτερούντες ημάς εν τη καθόλου δράση, εφρόντισαν να κοσμήσωσι τας μεγαλειτέρας Κοινότητας της Μακεδονίας δια των θετικωτέρων συμβόλων της εκπαιδύσεως», σημειώνει χαρακτηριστικά. «Προς τον σκοπόν τούτον ίδρυσαν τα ωραία ευρύχωρα και υψηλά διδαστήρια εις τα κυριώτερα σημεία της περιφέρειάς Φλωρίνης, ως εις Εξή-Σου, Ζελενίτσι, Μπούφι, Άρμενσκον, Τύρσιαν και αλλαχού». Σχεδόν όλα τα «περίλαμπρα» ή ακόμη και τα απλώς «κατάλληλα» κτίρια που επιθεωρεί το 1918 και χρονολογούνται πριν το 1912 αναφέρονται έτσι ως «ιδρυθέντα υπό της άλλοτε Βουλγαρικής κοινότητος», ενίοτε με τη διευκρίνιση πως η ανέγερσή τους έγινε «υπό των κατοίκων αυτών άνευ της ελαχίστης συνδρομής από μέρος της Βουλγ. Κυβερνήσεως»: μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Μοδέστειος Σχολή του Πισοδερίου, κτίριο «τριώροφον, πελώριον, δυσανάλογον προς το μέγεθος της Κοινότητος», χτισμένο το 1903 από ένα ντόπιο αγιορείτη μοναχό «δια δαπάνης 3-4 χιλιάδων τουρκικών λιρών, άς συνέλεξεν δι' εράνων περιελθών την Ελλάδα και την Ρουμανίαν»¹. Μολονότι δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο, θα πρέπει να προστεθεί εδώ και το σχολείο του γειτονικού Ζέλοβο (σημ. Ανταρτικό), που οικοδομήθηκε το 1911 με εμβάσματα μεταναστών για λογαριασμό της πατριαρχικής κοινότητας². Παρόμοια συμπεράσματα, σε αρκετά διαφορετική όμως κλίμακα, προκύπτουν και από την υπηρεσιακή επισκόπηση των σχολικών κτιρίων των χωριών της εκπαιδευτικής περιφέρειας Γενιτσών-Γουμέντζας το 1913-14: σε σύνολο 12 ελληνικών κι 22 βουλγαρικών σχολείων που λειτουργούσαν εκεί το 1912, ως «επαρκή» (τουλάχιστον) κρίνονται τα κτίρια του 25% των ελληνικών έναντι 77% των βουλγαρικών³.

Αναντίρρητη υπήρξε, σύμφωνα με όλες τις πηγές, η πρωτοκαθεδρία των βουλγαρικών σχολείων και στον εφοδιασμό τους με εποπτικό υλικό και τεχνικά μέσα διδασκαλίας. Το καμάρι της βουλγαρικής εκπαίδευσης είναι βέβαια το πρακτικό γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης, όπου μεταξύ άλλων στεγάζεται μετά το 1893 και ο μοναδικός μετεωρολογικός σταθμός της Μακεδονίας⁴, η καθοριστική όμως διαφορά σημειώνεται στα σχολεία της ενδοχώρας. Το

¹ ΓΑΚΦ/ΑΒΕ112/29, Κ. Ιωαννίδης προς Εποπτικό Συμβούλιο Ε.Π. Φλωρίνης, Εν Φλωρίνη 20.4, 1.5 και 31.5.1918, σ.19-84. Για τη Μοδέστειο Σχολή: ΓΑΚΦ/ΑΒΕ112/29, επιθεωρητής Μ. Σταβάρος, Εν Φλωρίνη 18.10.1922, σ.130. Για τα σημαντικότερα απ' αυτά τα κτίρια, βλ. επίσης: Κούφης 1990, σ.37, και 1994, σ.66-7· Χρυσούλα Βοσκοπούλου, Μπούφι / Ακρίτας. Ιστορία και αρχιτεκτονική, [Φλώρινα] 2001, σ.18-21· της ίδιας, «Το δημοτικό Σχολείο Ξυνού Νερού (Εξισού)», *Εταιρία*, 37 (1.2003), σ.37-44.

² Τάκης Κύρου, *Ο καπετάν Παύλος Κύρου*, Φλώρινα 1978, σ.15-7· Χρυσούλα Βοσκοπούλου, *Ζέλοβο / Ανταρτικό. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, [Φλώρινα] 2003, σ.18-9. Σύμφωνα με μια τοπική πηγή, στην ανέγερση του κτιρίου που εξελίχθηκε σε «κάρφος της Βουλγαρικής προπαγάνδας» συνέβαλε με δωρεά 80 λιρών και η χήρα του Παύλου Μελά (Ράλλης 1958, σ.49). Μάλλον ως απάντηση, την επόμενη χρονιά το βουλγαρικό σχολείο του χωριού «επισκευάστηκε σημαντικά» από την εξαρχηκή κοινότητα και τη σχολική εφορία, παρόλο που αυτές διατελούσαν σε ρήξη με το διευθυντή και την προϊσταμένη τους εξαρχηκή μητρόπολη (ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.459, π.132-3 & 136).

³ ΑΓΔΜ/52, «Εκπαιδευτική Περιφέρεια Γενιτσών-Γουμέντζας», χ.χ. Υπάρχουν επίσης τρία χωριά με σχολεία και των δύο κοινοτήτων, για τα οποία όμως δε διευκρινίζεται ποιο κτίριο αφορούν οι αναγραφόμενοι χαρακτηρισμοί, και 5 χωριά που διέθεταν μεν σχολικά κτίρια αλλά όπου το 1912 δε λειτουργούσε κανένα σχολείο.

⁴ Καϊчев 1992, σ.91-2· Γαλчев 2005, σ.297· Кандиларов 1930, σ.30, 54 & 63-4· Bernard Lory, «Solun, ville slave ?», σε Gilles Weinstein (ed.), *Salonique 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Παρίσι 1992, σ.133. Για τον εξοπλισμό του Γυμνασίου «δια φυσικών και χημικών εργαστηρίων», εν γένει, ως προπαγανδιστικό επιχείρημα: Οφέικωφ 1885, σ.49-50.

διαπιστώνουμε από τις εκθέσεις των σχολικών επιθεωρητών, που ταξινομούν τα σχολεία των χωριών με βάση το επίπεδο εφοδιασμού τους σε «σχολικά βοηθήματα» («επαρκές» / «ανεπαρκές» / «χρειάζεται συμπλήρωση») και διαβιβάζουν αιτήματα ή προβαίνουν στις δέουσες συστάσεις προς τους διευθυντές και τις σχολικές εφορίες¹. κυρίως όμως το επιβεβαιώνουν οι διαπιστώσεις της ελληνικής πλευράς, ως παρεμπόδιτες περιγραφές των βουλγαρικών σχολείων από τοπικά στελέχη² ή ως συγκριτικές υπηρεσιακές καταγραφές του σχολικού εξοπλισμού μετά την απελευθέρωση. Στην εκπαιδευτική περιφέρεια Γενιτσών-Γουμέντζας, π.χ., τα μόνα εποπτικά μέσα που βρίσκει το 1913-14 η ελληνική διοίκηση σε σχολεία της περιοχής (αριθμητήρια, χάρτες, υδρόγειος σφαίρα, εικόνες ζωολογίας ή Παλαιάς και Καινής Διαθήκης) είναι αυτά των πρώην βουλγαρικών εκπαιδευτηρίων· υπάρχει μια και μοναδική εξαίρεση, το ελληνικό σχολείο του χωριού Καδίνοβο (σημ. Γαλατάδες), ακόμη κι εκεί όμως διευκρινίζεται πως οι εικόνες που βρέθηκαν είναι «βουλγαρικές» –κατάλοιπο προφανώς των προηγούμενων χρόνων, όταν το χωριό ήταν αμιγώς εξαρχικό³. Μεταξύ άλλων, η Εξαρχία είχε προσλάβει ειδικό υπάλληλο, τον πολωνό εμικρέ Γιουλιάν Σουμιλιάνσκι, επιφορτισμένο με την ταρίχευση ζώων και πουλιών για εφοδιασμό των βουλγαρικών σχολείων⁴. Στις εκθέσεις των ελλήνων επιθεωρητών η ύπαρξη εποπτικού υλικού σημειώνεται απεναντίας μάλλον σπάνια και κατά κανόνα αφορά τα σχολεία κάποιων κωμοπόλεων· εξίσου σποραδικές είναι και οι επισημάνσεις της πλήρους απουσίας τους⁵. «*Εποπτικά μέσα διδασκαλίας δεν κοσμοῦσι πλην ελαχίστων εξαιρέσεων τα σχολεία μας*», σημειώνει έτσι μια δεκαετία μετά την απελευθέρωση ο γενικός επιθεωρητής όλης της περιοχής από την Καστοριά μέχρι την Πέλλα, «*αισχύνομαι δε να είπω ότι και αι ελάχισται αύται εξαιρέσεις κατά το πλείστον οφείλονται εις βουλγαρικήν κληρονομίαν*»⁶.

Η ομοιόμορφη ένδυση των μαθητών αποτελεί επίσης διαφημιστικό ατού, σε μια κοινωνία όπου η ύπαρξη στολής παραπέμπει αυτόματα στην άσκηση δημόσιας εξουσίας. Τυπικό δείγμα, η περιγραφή του Συμεών Ράντεφ για την αίσθηση που προκαλούσε, ως μαθητής του Λυκείου Γαλατά Σαράι της Κωνσταντινούπολης, κατά τις καλοκαιρινές διακοπές στη γενέτειρά του: «*Η στολή μου έκανε μεγάλη εντύπωση. Οι Τούρκοι με σταματοῦσαν για να με κοιτάζουν. Κανένα από τα παιδιά τους δεν είχε εμφανιστεί έτσι ντυμένο. Έδιναν συγχαρητήρια*

¹ Ενδεικτικά: ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.23, 147-53 & 155-8· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, σ.9-11. Πρβλ. Трайчев 1930, σ.58, για μια λεπτομερή καταγραφή του τεχνικού εξοπλισμού των σχολείων του Περλεπέ.

² Καραβαγγέλης 1958, σ.24.

³ ΑΓΔΜ/52, «Εκπαιδευτική Περιφέρεια Γενιτσών-Γουμέντζας», χ.χ.

⁴ Алѳум–Алманах 1931, κεφ. VI, σ.90· НБКМ–БИА, кол.42, а.е.66, л.25-6 & 28.

⁵ Παπαδόπουλος 1975, σ.119 (Ασβεστοχώρι) & 123 (συστάσεις στο διευθυντή της Μπάλτζας για αγορά τους)· Παπαδόπουλος 1976 (απουσία οποιασδήποτε αναφοράς)· Βούρη 1994, σ.303 & 307 (έλλειψη οργάνων στα σχολεία των Βοδενών)· Βούρη 2005, σ.254, 271 & 273 (επισήμηση έλλειψης).

⁶ ΙΑΥΕ 1924/1, έκθεση Ι. Κατσουρά (Εν Κοζάνη 18.9.1924), συνημ. σε Ι. Κατσουράς προς ΣΔΕΓ, Εν Κοζάνη 20.9.1924, αρ.2072. Πρβλ. ΙΑΥΕ 1912/123, έκθεση του μητροπολίτη Μογλενών & Φλωρίνης Πολυκάρπου (20.8.1920): «*Η εσωτερική διακόσμησης είναι δυστυχώς πολύ ελλιπής κατ' αντίθεσιν προς την πολυτελή διακόσμησην των Βουλγαρικών σχολείων επί Τουρκοκρατίας με λαμπρούς γεωγραφικούς χάρτας, εικόνας και είδη πραγματογνωσίας, όργανα φυσικής και χημείας και άλλα υπό της παιδαγωγικής υποδεικνύμενα, τα οποία δυστυχώς κατά την κατάληψιν των μερών τούτων υπό του στρατού μας κατεστράφησαν και διηρπάγησαν εντελώς*».

στον πατέρα μου, αλλά με πόνο στην καρδιά»¹. Εξίσου εύγλωττη είναι η απαγόρευση που επιβλήθηκε στους πρώτους μαθητές του βουλγαρικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης να βγουν από το χώρο του σχολείου επί τρίμηνο, ώσπου να ετοιμαστούν οι στολές τους –μέτρο που απέβλεπε όχι μόνο στον κοινωνικό έλεγχό τους αλλά και στον προσχεδιασμένο εντυπωσιασμό της κοινωνίας της πόλης από τη μετατροπή των «επαρχιωτόπουλων» σε ομοιόμορφη και πειθαρχημένη μαζα². Κάποιες φορές, αυτός ο μετασχηματισμός θα επιχειρηθεί ακόμη και στο επίπεδο του χωριού. Το διαπιστώνουμε από τις αναμνήσεις της «ενθουσιώδους και μεθοδικής» σαλονικιάς δασκάλας Ελένης Λασκαρίδου, σχετικά με τη δραστηριότητα που ανέπτυξε το 1900-02 για να τα βγάλει πέρα με τις «τρομερά δυσμενείς συνθήκες» που αντιμετώπιζε στο σλαβόφωνο Στογιάκοβο της Γευγελής: «Έρρασα μόνη μου δι' όλας τας μαθητριάς μπλε φορέματα με άσπρα περιλαίμια και τους μαθητάς άσπρα υποκάμισα με μπλε παντελόνια», σημειώνει στις αναμνήσεις της. «Η εντύπωση υπήρξεν αρίστη· ήρχισαν τότε αι προστριβαί μεταξύ Σερβικής και Βουλγαρικής Σχολής. Επήλθε διάστασις και ήρχισαν αθρόως να έρχονται τα παιδιά στο Ελληνικό Σχολείο»³. Ακόμη πιο κρίσιμες για την προσέλκυση γονέων και μαθητών αποδεικνύονταν φυσικά οι άμεσες ή έμμεσες οικονομικές παροχές εκ μέρους των αντίπαλων μηχανισμών: δωρεάν βιβλία, σίτιση και υποτροφίες, κίνητρα με τα οποία θα ασχολουθούμε εκτενώς παρακάτω.

Το κοινωνικό κύρος κάθε ιδρύματος έπαιζε κι αυτό σημαντικό ρόλο στις επιλογές γονέων και μαθητών, όπως και οι επαγγελματικές προοπτικές των αποφοίτων του. Η δημόσια εικόνα των σχολείων, τόσο των επιμέρους εκπαιδευτηρίων όσο και της συνολικής εκπαιδευτικής δομής κάθε εθνικού μηχανισμού, διαμορφωνόταν σε μεγάλο βαθμό από τις δημόσιες τελικές εξετάσεις που πραγματοποιούνταν στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς. Στα δευτεροβάθμια σχολεία των μεγάλων αστικών κέντρων αυτές οι εξετάσεις έπαιρναν τη μορφή κοινωνικής εκδήλωσης, με συμμετοχή ανώτερων οθωμανών αξιωματούχων, ευρωπαϊών προξένων και της τοπικής «αριστοκρατίας»⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στα ελληνικά σχολεία του Μοναστηρίου, η επισημότητα του συμβάντος υπογραμιζόταν από τη συμμετοχή της στρατιωτικής μπάντας, «η οποία επαιάνιζεν εις την αυλήν των σχολείων καθ' όλην την διάρκειαν της τελετής»⁵. Η όλη διαδικασία εμπεριείχε αρκετή δόση σκηνοθεσίας, καθώς οι μαθητές εξετάζονταν συνήθως στα μαθήματα που αποτελούσαν το δυνατότερο χαρτί τους,

¹ Радев 1994, σ.197.

² Райнов 1931, σ.118, και 1982, σ.39-40.

³ AIMXA/Z12/Π12, «Η εθνική δράσις της διδασκαλίσσης Ελένης Λασκαρίδου», σ.2. Για το χαρακτηρισμό: Παπαδόπουλος 1975, σ.123.

⁴ Για τα ελληνικά σχολεία: Τσάλλης 1932, σ.38-40· Αγγελική Μεταλλινού, *Παλαιά Θεσσαλονίκη εικονογραφημένη*, τ.Β', Θεσ/νίκη 1940, σ.16-7 & 20-7· Αντώνιος Σαχτούρης, *Αναμνήσεις εκ του διπλωματικού μου σταδίου (1897-1933)*, Εν Καίρω 1951, σ.45-6· *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 12.6.1903 (σ.1), 14.6.1903 (σ.2), 24.6.1903 (σ.2-3), 26.6.1903 (σ.1), 8.6.1904 (σ.2-3) & 3.7.1904 (σ.1). Για τα βουλγαρικά: Шопов 1893, σ.264· Трайчев 1930, σ.19 & 24· Райнов 1931, σ.119· Тошев 1942, σ.17-8· Радев 1994, σ.154-5· Галчев 2005, σ.300· *Новини*, 11.7.1891 (σ.3), 18.7.1891 (σ.2), 2.7.1893 (σ.3), 18.7.1897 (σ.4), 1.7.1905 (σ.3-4) & 3.7.1907 (σ.4). Για τα σερβικά: Цамбазовски 1960, σ.275.

⁵ Τσάλλης 1932, σ.39-40.

ακριβώς για να κερδηθούν οι εντυπώσεις του κοινού¹ στα βουλγαρικά Γυμνάσια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, αποκορύφωμα της επιτυχίας θεωρούνταν συνήθως ο εντυπωσιασμός του βαλή από την πραγματοποίηση πειραμάτων χημείας². Παρόμοιες εξετάσεις πραγματοποιούνταν και στις μικρότερες πόλεις ή κωμοπόλεις, ακόμη και στα χωριά, συχνά με συμμετοχή ομοϊδεατών από τα γύρω μέρη· οι ενθουσιώδεις περιγραφές που δημοσιεύονταν στον ομοεθνή (τοπικό ή πολιτικό) Τύπο συνιστούσαν μια πρόσθετη μορφή διαφήμισης, αλλά κι ένα συμπληρωματικό μέσο διάχυσης των βασικών μηνυμάτων της αντίστοιχης εθνικής προπαγάνδας³. Σε κάποια μάλιστα χωριά, όπου οι άντρες έπαιρναν παραδοσιακά από το Μάρτιο το δρόμο της εποχικής μετανάστευσης, στις ετήσιες εξετάσεις είχαν προστεθεί και εξαμηνιαίες, για να μπορούν αυτοί να τις παρακολουθήσουν⁴. Για τον ευρύτερο πληθυσμό, που αποτελούσε τη δυνητική πελατεία των αντίζηλων εκπαιδευτικών δικτύων, οι τελετές αυτές πρόσφεραν συνήθως τη δυνατότητα να συγκρίνει ιδίους όμμασι το έργο τους: στην Οχρίδα του 1890, θυμάται ο Ράντεφ, εξαρχικοί και πατριαρχικοί παρακολουθούσαν τις εξετάσεις τόσο του ελληνικού όσο και του βουλγαρικού σχολείου, ο δε συναγωνισμός των διδασκαλισσών «γινόταν αφορμή για σχόλια στην πόλη»⁵.

Μια εκδοχή αυτού του κύρους αποτελούσε ο βαθμός ανοχής που κάθε σχολείο απολάμβανε από τις από τις οθωμανικές αρχές και η συνακόλουθη ασφάλειά του απέναντι στην (υφιστάμενη ή δυνητική) κρατική καταστολή. «Από την ίδια την οργάνωσή τους, την εύρυθμη λειτουργία τους, τα ελληνικά σχολεία λειτουργούν αφ' εαυτού προπαγανδιστικά», εξηγεί ένας βούλγαρος διπλωμάτης το 1904. «Ουδέποτε εισέρχονται σ' αυτά αστυνομικοί και χωροφύλακες. Οι μαθητές κι οι γονείς τους δε βλέπουν ποτέ τους δασκάλους τους να σέρνονται από χωροφύλακες και στρατιωτικούς. Ουδέποτε οι μαθητές κινδυνεύουν να χάσουν τη χρονιά τους. Αυτά τα πράγματα ασκούν μεγάλη επιρροή στους σώφρονες βουλγάρους γονείς, παρά τα βουλγαρικά αισθήματά τους»⁶. Δυο δεκαετίες νωρίτερα, τα μέτρα προστασίας των μαθητών του βουλγαρικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης κατά τις μετακινήσεις τους στην πόλη και στις εξοχές ερμηνεύονταν αντίθετα από τη λαϊκή βάση του βουλγαρικού κόμματος ως απόδειξη θεσμικής ισχύος. «Ιδιαίτερα χαροποιούσε τους Μακεδόνες Βουλγάρους», διαβάζουμε στις αναμνήσεις του πρώτου διευθυντή του σχολείου, «ότι τα παιδιά τους κυκλοφορούν στην πόλη σαν πρόξενοι, με καβάσηδες [σωματοφύλακες] και ζαπτιέδες [χωροφύλακες]»⁷.

¹ Стрезов 1982, σ.48.

² Тошев 1942, σ.18· Радев 1994, σ.155.

³ Ενδεικτικά: «Εξετάσεις Ασβεστοχωρίου», *Ερμής*, 24.6.1875 (σ.1), 27.6.1875 (σ.2) & 1.7.1875 (σ.2)· *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 3.7.1903 (σ.1-2), 12.7.1903 (σ.1), 17.7.1903 (σ.2), 24.7.1903 (σ.2) & 3.7.1904 (σ.2)· *Новини*, 27.6.1891 (σ.3), 11.7.1891 (σ.3), 18.7.1891 (σ.3), 19.7.1891 (σ.3), 9.6.1892 (σ.2), 20.6.1897 (σ.3), 1.7.1897 (σ.3), 15.7.1897 (σ.3-4), 22.7.1897 (σ.4), 1.8.1897 (σ.3-4), 8.8.1897 (σ.3), 26.6.1898 (σ.3), 23.6.1898 (σ.3) & 30.6.1898 (σ.2-3)· *Вести*, 23.7.1899, σ.2· *Цариградски Гласник* (Κων/λη), 6.6.1902 (σ.3) & 13.6.1902 (σ.3). Επίσης: Τσέκος 1957, σ.84-5· Трайчев 1930, σ.37 & 49· Томов 1953, σ.9· Цамбазовски 1960, σ.275· Тъпкова – Займова 2002, σ.122 & 128-9.

⁴ *Новини*, 4.4.1891, σ.4, ανταπόκριση από το Κομανίτσοβο της Καστοριάς (10.3.1891).

⁵ Радев 1994, σ.232.

⁶ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.9, Т. Марκόφ προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Σέρρες 14.10.1904, No 619.

⁷ Райнов 1982, σ.40.

Οι καθοριστικότεροι παράγοντες για την επιλογή των δευτεροβάθμιων σχολείων ήταν ωστόσο το περιεχόμενο της εκπαίδευσης που αυτά παρείχαν και οι επαγγελματικές προοπτικές των αποφοίτων τους. Συγκρίνοντας τα ελληνικά και βουλγαρικά γυμνάσια της Μακεδονίας, οι πηγές της εποχής συμφωνούν ότι τα πρώτα χαρακτηρίζονταν από μια υπερβολική προσήλωση στην κλασική φιλολογία, ενώ τα δεύτερα, πρακτικότερα και σαφώς επηρεασμένα από το σύγχρονο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα, εστίαζαν την προσοχή τους κυρίως στη διδασκαλία των φυσικομαθηματικών και των ξένων γλωσσών (ιδίως της τουρκικής και της γαλλικής, που αποτελούσαν διαβατήρια για την απασχόληση στη δημόσια διοίκηση και το εμπόριο)¹. «Στην πρώτη επίσκεψη των δυο σχολείων, ελληνικού και βουλγαρικού, η διαφορά χτυπά στο μάτι», τονίζει χαρακτηριστικά στις αρχές του εικοστού αιώνα ο ελληνιστής Βικτόρ Μπεράρ. «Το ένα βάζει στα χέρια των μαθητών το δοκιμαστικό σωλήνα, τον άλλο δε θάχει παρά ένα Δημοσθένη και θα ορκίζεται στις δόξες του Μαραθώνα»². Η αντίθεση αυτή πρέπει πάντως να ιδωθεί ως μια δυναμική διαδικασία, η πρόσληψη της οποίας από τις επιμέρους κοινωνικές τάξεις και υποομάδες του ενδιαφερόμενου πληθυσμού γινόταν με αρκετά διαφορετικούς ρυθμούς. Για μια κατηγορία προκρίτων, όχι απαραίτητα ταυτισμένων με το ελληνικό κόμμα, η κλασική ελληνική παιδεία ήταν λ.χ. επενδεδυμένη με μια διάχυτη αίσθηση «ανωτερότητας» και κοινωνικού κύρους που δύσκολα μπορούσε να παρακαμφθεί· παρά τη φθίνουσα επιρροή της στην ενδοχώρα, η ελληνική γλώσσα εξακολουθούσε επίσης ν' αποτελεί τη *lingua franca* των τοπικών εμπορικών συναλλαγών, η δε προοπτική επαγγελματικής αποκατάστασης στα ανώτερα κλιμάκια του αναπτυσσόμενου ελληνικού σχολικού δικτύου ήταν σε μια πρώτη φάση αρκούντως ελκυστική³. Εν έτει 1889, ο πρόξενος Μοναστηρίου διαπιστώνει έτσι ότι μόλις το ένα δέκατο των μαθητών στα ελληνικά σχολεία της Οχρίδας αποτελείται από γόνους του τοπικού πατριαρχικού κόμματος: «οι λοιποί εισί τέκνα σχισματικών ή βλαχιζόντων, αποστέλλουσι δε ούτοι τους υιούς των εις τα Ελληνικά σχολεία ουχί εκ συμπαθείας προς ημάς ή ζήλου προς τα ελληνικά γράμματα, αλλ' όπως μάθωσιν αυτήν [την ελληνική γλώσσα] δια τας ανάγκας του εμπορίου των»· μετά την αποφοίτησή τους, οι μαθητές «απομένωσιν, ως οι γονείς αυτών, σχισματικοί και φανατικοί Βούλγαροι»⁴. Την επόμενη δεκαετία παιδιά επώνυμων εξαρχικών οικογενειών φοιτούν στην ελληνική Αστική Σχολή και το Γυμνάσιο του Μοναστηρίου, προτού η όξυνση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων οδηγήσει τη σχολική εφορεία στην εκδίωξή τους⁵. Για ορισμένους απ' αυτούς, όπως για το Γκεόργκι Ράντεφ, εγγονό του «Ντίμκο πασά» και γιο του επιφανούς εξαρχικού προύχοντα Πέτκο Ράντεφ, η φοίτηση στο ελληνικό σχολείο της πόλης συνιστούσε προϋπόθεση για τις μετέπειτα σπουδές τους στο

¹ Eliot (1894) σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.329 & 331-2· Bérard 1900, σ.177-8· Villari 1905, σ.144· Brailsford 1906, σ.203· Βούρη 1994, σ.192· Μόδης 2004, σ.64· Божинов 1982, σ.52 & 66· АГТВ/4/018, Αθ. Ιατρού, «Περιφέρεια Καϊλάριου του Νομού Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 17.8.1909, σ.2· ΙΑΥΕ 1904/69.2, Ε. Κανελλόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Καβάλλα 26.3.1904, αρ.129 εμπ.

² Victor Bérard, *Pro Macedonia*, Παρίσι 1904, σ.46.

³ Dakin 1966, σ.19· Βούρη 1994, σ.87-8 & 144· Αμποτ 2005, σ.92.

⁴ Γ.Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Βιτωλίους 5.11.1889, αρ.683, σε Βούρη 1999, σ.94.

⁵ Μόδης 2004, σ.37 & 61· Георгиев – Трифоноу 1995, σ.256.

πανεπιστήμιο της Αθήνας¹. Στην περιοχή της Καστοριάς, πάλι, η ανάγκη εκμάθησης της ελληνικής από τους σλαβόφωνους εποχικούς μετανάστες στην Ελλάδα προοιωνίζεται σύμφωνα μ' έναν έλληνα πρόξενο τη μακροήμερευση των εκεί ελληνικών σχολείων, ακόμη και την «ανάπτυξιν του [ελληνικού] εθνικού φρονήματος δι' αυτών»².

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 τα αδιέξοδα αυτών των επιλογών άρχισαν ωστόσο να καθίστανται προφανή. Ήδη το φθινόπωρο του 1888 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Δοκός επισήμανε «κατ' επανάληψιν» στο μητροπολίτη, τους εφόρους και τους προκρίτους της εκεί ελληνικής κοινότητας «την ανάγκην της τροποποιήσεως του ημετέρου εκπαιδευτικού συστήματος εν τη εμπορική ταύτη πόλει, εν ή το εμπόριον είνε εις χείρας των ξένων και δεν δύνανται οι εκ των σχολείων εξερχόμενοι να εύρωσι θέσιν εις εμπορικά καταστήματα, εις τράπεζας, εις την διεύθυνσιν του μονοπωλείου των καπνών, εις την του σιδηροδρόμου ή εις πρακτορεία αν δεν γνωρίζωσι ξένας γλώσσας»· η πρότασή του για επαρκή διδασκαλία της γαλλικής και της τουρκικής γλώσσας σε όλα τα σχολεία αρρένων της πόλης θα μείνει ωστόσο επί της ουσίας νεκρό γράμμα³. Τον Απρίλιο του 1890 είναι οι έφοροι των ελληνικών σχολείων της Θεσσαλονίκης αυτοί που κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, επισημαίνοντας στην Αθήνα τη «λίαν αναγκαία και κατεπείγουσα» ανάγκη «τροποποιήσεως του ήδη ισχύοντος κλασικού συστήματος» του εκεί Γυμνασίου, οι απόφοιτοι του οποίου «ουδεμίαν δύνανται να εξεύρωσι βιοποριστικήν εργασίαν» εκτός από ελληνοδιδάσκαλοι, «ο αριθμός των οποίων υπερπλέονασε πλέον»· τα προβλήματα που εντοπίζονται είναι κυρίως η «ανεπαρκής μάθησις των ξένων γλωσσών» και η «παντελής έλλειψις εμπορικών μαθημάτων»⁴. Τους κινδύνους που εγκυμονεί μακροπρόθεσμα αυτός ο υπερπληθυσμός θα τονίσει λίγο αργότερα κι ένας παλαίμαχος εκπαιδευτικός από το Μπλάτσι των Καϊλαριών: στα Γυμνάσια της Μακεδονίας, προειδοποιεί τον έλληνα πρωθυπουργό, «καταρτίζονται ανωφελώς μόνον άπειροι νεανίσκοι, οίτινες μη ευρίσκονες παρ' ημίν εργασίαν, τρέπονται προς τας ξένας προπαγάνδας και πολεμούσιν ημάς δια των ιδίων ημών όπλων»⁵. Παρόμοιες εισηγήσεις γίνονται την ίδια εποχή και από έλληνες προξένους στην περιοχή⁶, δίχως όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα, καθώς τα κοινωνικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα του κλασικισμού έχουν βαθιές ρίζες στις «ελληνίζουσες» ντόπιες ηγετικές τάξεις⁷. Η γοητεία της εκπαίδευσης στη μητρική γλώσσα κι η αυξανόμενη μετανάστευση μορφωμένου εργατικού δυναμικού στη Βουλγαρία θ' αντιστρέψουν έτσι

¹ Георгиев – Трифонов 1995, σ.267, για την ιδιότητα του Ράντεφ ως φοιτητή της Νομικής Αθηνών (1897).

² Γ. Δοκός προς ΣΔΕΓ, Εν Βιτωλίοις 11.6.1883, αρ.434, σε Βούρη 1994, σ.65. Πρβλ. τις εκτιμήσεις του αρχιγραμματέα της Εξαρχίας για την καθοριστική συμβολή αυτής της μετανάστευσης στην πρόοδη επέκταση της ελληνογλώσσας εκπαίδευσης στη σλαβόφωνη ενδοχώρα της Καστοριάς (Шопов 1893, σ.246-7).

³ ΑΣτΔ/28/86, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 29.12.1888, αρ.1718.

⁴ Βούρη 1994, σ.161-2.

⁵ Π. Κωνσταντινίδης προς Χ. Τρικούπη, Εν Πειραιεί 4.9.1894, στο ίδιο, σ.265. Παρεμφερείς παρατηρήσεις για τους υποτρόφους της Ιερατικής Σχολής Μοναστηρίου: ΑΣτΔ/29/51, Πελαγονείας Νεόφυτος προς 'κ. Αγαμέμνονα', Εν Βιτωλίοις 23.9.1887.

⁶ Στο ίδιο, σ.189-90· ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890· ΙΑΥΕ 1904/69.2, Ε. Κανελλόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Καβάλλα 26.3.1904, αρ.129 εμπ.

⁷ Ειδικά για την περίπτωση του Μοναστηρίου, βλ. Βούρη 1992, σ.130-7.

σταδιακά τη φορά των πραγμάτων: στην πόλη των Γενιτσών και το Γκόρεντσι της Καστοριάς, ακόμη και τα παιδιά «γρεκομένων ιερέων» φοιτούν τη δεκαετία του 1890 στα τοπικά βουλγαρικά σχολεία¹. Αλλού, η σχολική διαφοροποίηση υπαγορεύεται από εθνικές αντιθέσεις στους κόλπους των (τυπικά ενιαίων) πατριαρχικών κοινοτήτων: τα ελληνικά σχολεία της Ρέσνας παρακολουθούν κυρίως τα βλαχόπουλα της κωμόπολης, ενώ πολλά παιδιά σλαβόφωνων πατριαρχικών προτιμούν τα βουλγαρικά σχολεία, παρά το χαμηλότερο επίπεδό τους². Συχνότατο είναι, τέλος, το πέρασμα των μαθητών από τη μια εθνική εκπαιδευτική δομή στην άλλη. Μετά το τριτάξιο ελληνικό δημοτικό σχολείο της γενέτειράς του, ο ελληνόφωνος μελενικιώτης Ιβάν Αναστάσοφ συνέχισε π.χ. τις σπουδές του στο βουλγαρικό ημιγυμνάσιο και την Παιδαγωγική Σχολή των Σερρών³: οι κατάλογοι των υποτρόφων του σερβικού Υπ.Εξ. συγκροτούνται από αποφοίτους ελληνικών και βουλγαρικών πρωτοβάθμιων σχολείων⁴: στο γύρισμα της δεκαετίας του 1890, Σόφια και Βελιγράδι επιδίδονται σε κανονικότατο πόλεμο πρακτόρων για την υφαρπαγή των εκατέρωθεν υποτρόφων, με καθοριστικές επιπτώσεις στην εμφάνιση της πρώτης γενιάς συγκροτημένων «μακεδονιστών»⁵. Στα Βοδενά δε του 1900, ο επιθεωρητής Μπουκουβάλας παρατηρεί με δυσφορία ότι «πολλοί τα τέκνα των επί τινα μεν έτη αποστέλλουσιν εις το Ελληνικόν σχολείον, είτα δε εις το Βουλγαρικόν»⁶.

Ανάλογοι προβληματισμοί διατυπώνονται και στο εσωτερικό του σερβικού μηχανισμού για την πολιτική λειτουργία και τις προοπτικές απορρόφησης των αποφοίτων των δικών του εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Όπως διαπιστώνει το 1901 ο πανεπιστημιακός Σίμα Τόμιτς, ο ρόλος των μεν πρωτοβάθμιων σερβικών σχολείων των χωριών «περιορίζεται σε τυπική μόνο ύπαρξη», ενώ τα μεσαία σχολεία των αστικών κέντρων «δεν είναι παρά φάμπρικες υποψηφίων για διδασκαλικές και άλλες έμμισθες θέσεις, δίχως το παραμικρό άλλο υψηλό καθήκον»⁷.

Ελαφρά διαφορετικά -αλλά σε τελική ανάλυση ομοειδή- προβλήματα επαγγελματικής αποκατάστασης θα συναντήσουν στην πορεία και οι απόφοιτοι των βουλγαρικών σχολείων. Με τις χριστιανικές επαγγελματικές συντεχνίες και την οικονομική ζωή των νοτιότερων τουλάχιστον αστικών κέντρων ελεγχόμενες σε μεγάλο βαθμό από Έλληνες και Βλάχους, οι εργασιακές προοπτικές όσων δεν διέθεταν ήδη κάποια οικονομική επιφάνεια περιορίζονταν συνήθως στο δίπολο διδασκαλική καριέρα ή μετανάστευση⁸. Το γεγονός αυτό άργησε βέβαια να γίνει αντιληπτό σε όλη του την έκταση από τον ελληνικό μηχανισμό. Ακόμη και το 1904, ο έλληνας επιτετραμμένος στην Καβάλα θεωρεί λ.χ. τη βουλγαρική εκπαίδευση ως πρότυπο για τις κοινωνικές στοχεύσεις που θα έπρεπε να υιοθετήσει και η ελληνική: οι απόφοιτοι των

¹ Шопов 1893, σ.180-1· ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.95, л.2.

² Николов 2001, σ.37. Για τη σύγκριση: Βούρη 1994, σ.92.

³ Иван Анастасов-Гърчето, «Спомени», σε Л. Милетич, *Движението отсам Вардара и борбата с бърховистите*, Σόφια 1927, σ.133.

⁴ Ενδεικτικά: Цамбазовски 1988, σ.445-6 & 530-1· Цамбазовски 1991, σ.366-7, 373 & 375.

⁵ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, στο κεφ. 8.

⁶ Βούρη 1994, σ.301.

⁷ Апостолов 1963, σ.261.

⁸ Dakin 1966, σ.22· Георгиев – Трифлнов 1994, σ.178.

ελληνικών σχολείων, τονίζει, «οι ολίγα εκμαθόντες γράμματα, απαξιούσι σχεδόν να επιδοθώσιν εις την καλλιέργειαν των πατρικών κτημάτων, απαρνούμενοι δε την πατρικήν στέγην και το χωρίον τρέπονται προς τας πόλεις, επιδιώκοντες θέσεις υπαλλήλων εν γραφείοις ή εμπορικούς καταστήμασι, προτιμώντες ενίοτε και αυτήν την θέσιν μαγείρου εν μεγάλω κέντρω (κατέχω τοιαύτα παραδείγματα) της επιδόσεως εις το γεωργικόν επάγγελμα των πατέρων των. Αποστερούνται δ' ούτω τα χωρία εκείνων ακριβώς των στοιχείων, άτινα θα ήσαν μάλλον επωφελή. Δεν συμβαίνει όμως το αυτό παρά τοις Βουλγάροις. Λαμβάνοντες ούτοι πρακτικήν τινα μόρφωσιν εγκαθίστανται εις αυτάς πολλάκις τας γαίας, ας φεύγουσιν οι ημέτεροι, νυμφευόμενοι δ' εν νεαρά ηλικία αποκτώσι πολυμελείς οικογενείας και πληθύνονται»¹. Η περιγραφή αυτή ενδεχομένως αποτυπώνει με ακρίβεια μια πραγματική εξέλιξη (την αστυφιλία των ελληνικών κομμάτων της μακεδονικής ενδοχώρας και τη σταδιακή αντικατάστασή τους από την προσκολλημένη στη γη «βουλγαρική» αγροτιά), αγνοεί ωστόσο εκωφαντικά τόσο τις αντίστοιχες πρακτικές που παρατηρούνταν μεταξύ των αποφοίτων του βουλγαρικού σχολικού δικτύου όσο και τη σχετική δημόσια συζήτηση.

Σε μια πρώτη φάση, οι δημόσιες αντιπαραθέσεις για τα χαρακτηριστικά των βουλγαρικών σχολείων της Μακεδονίας αφορούσαν κυρίως τη σχέση του περιεχομένου των προγραμμάτων με τη στοχοθεσία της εθνικής οικοδόμησης. Εν έτει 1891, ο Γκεόργκι Στρέζοφ ασκεί λ.χ. έντονη κριτική στον πρακτικό χαρακτήρα των παρεχόμενων γνώσεων, προκρίνοντας μια πιο «πατριωτική» διαπαιδαγώγηση αλά ελληνικά: «Οι μαθητές των ελληνικών Γυμνασίων της Θεσσαλονίκης», υποστηρίζει με μια εμφανή δόση υπερβολής, «σχεδόν όλοι βουλγαρόπουλα, βγήκαν φοβεροί γρεκομάνοι και διώκτες καθετί βουλγαρικού. Δε μπορώ να εγκωμιάσω για τις ίδιες δυνατότητες και τους δικούς μας μαθητές. Στα δικά μας σχολεία τα πρωτεία δίνονται στα φυσικομαθηματικά, σε βάρος πολύ σημαντικότερων μαθημάτων –Ιστορία, Γεωγραφία και βουλγαρική γλώσσα. Είναι εκπληκτική η αδιαφορία μας για ό,τι είναι δικό μας κι εδώ υστερούμε πολύ σε σχέση με τους Έλληνες»· ως εκ τούτου, η αλλαγή πλεύσης «είναι επείγουσα ανάγκη, αν δε θέλουμε να δούμε τους τροφίμους μας πράκτορες ξένων προπαγανδών»². Λίγο αργότερα ο γραμματέας της Εξαρχίας επικρίνει σαν «άρρωστο πρακτικισμό», που εξοπλίζει «το μυαλό αλλά όχι και ψυχή» των μακεδονόπουλων, την υπερβολική προσήλωση των δασκάλων στα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες σε βάρος της βουλγαρικής γλώσσας και πατριδογνωσίας³. Στο ίδιο μήκος κύματος θα κινηθεί, στα τέλη της δεκαετίας, και η προσκείμενη στο Ανώτατο Μακεδονικό Κομιτάτο εφημερίδα «Αυτονομия»⁴. Σε ενδοϋπηρεσιακό επίπεδο, αντίθετα, περισσότερες ανησυχίες προκαλεί η ορατή εξάντληση των περιθωρίων απορρόφησης των αποφοίτων στον εκπαιδευτικό μηχανισμό και ο συνακόλουθος

¹ ΙΑΥΕ 1904/69.2, Ε. Κανελλόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Καβάλλα 26.3.1904, αρ.129 εμπ. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου επίσης σε ΑΣΚΙ/ΚΑΠ.

² 'Z' [Γ. Στρέζοφ], «Два санджака в Източна Македония» (1891), όπως παρατίθεται σε Божинов 1982, σ.53.

³ Шопов 1893, σ.240-1.

⁴ Божинов 1982, σ.136.

κίνδυνος δημιουργίας ενός «επιστημονικού προλεταριάτου» με απρόβλεπτες παρενέργειες για τους εθνικούς σχεδιασμούς¹. Η πιο ενδιαφέρουσα συζήτηση θα διεξαχθεί ωστόσο δημόσια στο βουλγαρικό Τύπο της Ηγεμονίας και της Κωνσταντινούπολης το φθινόπωρο του 1893, ταυτόχρονα σχεδόν με τις υπόγειες διεργασίες που κατέληξαν στην ίδρυση της ΕΜΕΟ.

Το ζήτημα άνοιξε στις 2 Οκτωβρίου η αλυτρωτική εφημερίδα της Σόφιας «Νοτιοδυτική Βουλγαρία», μ' ένα ημιανώνυμο άρθρο που έφερε τον τίτλο «*Η διανοήση και τα σχολεία στη Μακεδονία*». Αντικείμενό του ήταν η αποτυχία των δευτεροβάθμιων βουλγαρικών σχολείων να διαμορφώσουν μια νέα πραγματικότητα στο μακεδονικό χώρο εξυψώνοντας το βουλγαρικό φρόνημα του ντόπιου σλαβικού πληθυσμού: «*Πού χάνονται όλοι εκείνοι οι νέοι που τελειώνουν τα τετρατάξια σχολεία στη Μακεδονία και το πλήρες γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης; Προς μεγάλη μου λύπη, δε μπορώ να τους βρω πουθενά. Αυτές οι νεανικές δυνάμεις που τελειώνουν τα Προγυμνάσια και το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης εξατιμίζονται σαν να μην υπήρξαν, χάνονται, και οι αδερφοί μας εκεί είναι πάντα τέτοιοι, όπως ήταν προτού υπάρξουν αυτά τα όμορφα και τακτοποιημένα σχολεία, κι ακόμη πιο αμβλύνοες, πιο απαθείς, πιο απελπισμένοι. Σαν βλέπει κάποιος άνθρωπος τι είδους είναι ο λαός εκεί, άθελά του αναρωτιέται: γιατί δημιουργήθηκαν τόσα σχολεία σ' αυτή τη χώρα κι από χρονιά σε χρονιά γίνονται όλο και μεγαλύτερες θυσίες; [...] Είμαστε αναγκασμένοι παρά τη θέλησή μας να πούμε πως αυτό το Γυμνάσιο και τα άλλα σχολεία μας δίνουν νέους κατάλληλους μόνο για δασκάλους κι εντελώς ακατάλληλους για οποιαδήποτε άλλη δουλειά: ενώ, πάλι, η πλήρης σειρά δασκάλων έχει από καιρό συμπληρωθεί στη Μακεδονία. Ως εκ τούτου, όλοι οι μορφωμένοι νέοι που πρέπει να μείνουν εκεί, καθώς δε βρίσκουν άλλα μέσα διαβίωσης εκτός από το δασκαλίκι, υποχρεώνονται με συντριβή καρδιάς να μανταλώνουν τα πατρικά τους σπίτια, να φεύγουν και ν' αναζητούν την τύχη και το βιοπορισμό τους σε άλλες χώρες». Η Μακεδονία, υποστηρίζει ο συγγραφέας, «*δε χρειάζεται πεινασμένους μορφωμένους, αλλά χρειάζεται επαγγελματίες εργάτες μυαλωμένους, με κατανόηση και συνετούς. Ανθρώπους που, όταν τελειώνει η εκπαίδευσή τους, δε θα φεύγουν από εκεί, αλλά εκεί θα μένουν κι εκεί θα βρίσκουν τους πόρους διατροφής τους και δε θα περιμένουν να γίνουν δάσκαλοι, συνεπεία του οποίου η τιμή των δασκάλων έχει πέσει τόσο, ώστε οι απόφοιτοι του Γυμνασίου να θεωρούν τυχερούς τους εαυτούς τους αν βρουν θέση έστω και για 500 λέβα*». Άλλωστε, «*μπορεί να περιμένει κανείς τίποτα καλό απ' αυτούς τους δασκάλους, όταν αυτοί είναι στην πλειονότητά τους**

¹ Εκθέσεις των προξένων Θεσ/νίκης Ατανάς Σόποφ και Σκοπίων Ντίμιταρ Ρίζοφ το 1898 (Божинов 1982, σ.135-6). Η διατύπωση περί «επιστημονικού προλεταριάτου» γίνεται σε αναφορά του Ρίζοφ· στο περιθώριο του εγγράφου, ο πρίγκηπας Φερδινάνδος έχει σημειώσει στα γαλλικά: «πολύ σωστά». Για το ίδιο ζήτημα, εξίσου εύγλωττες είναι και οι εκ των υστέρων παρεμφερείς διαπιστώσεις ηγετικών στελεχών του μηχανισμού της Εξαρχίας (Ганчев 1995, σ.188-9' ЦДА, ф.1546к, оп.1, в.е.391, л.5-6) αλλά και δημοσίευμα του ρώσου περιηγητή καθηγητή Μιλιούκοφ που αντανακλά τις απόψεις τους (Проф. Милуков, «Писма из Македония», *Пряпорец*, 12.9.1898, σ.2). Βλ. επίσης τις μεταγενέστερες επισημάνσεις του Γκεόργκι Μπέλεφ, μέλους της Νεανικής Μακεδονικής Συντροφιάς και στελέχους του βερχοβιστικού κινήματος: μετά το 1890, γράφει στις αναμνήσεις του, «τα βουλγαρικά σχολεία κατατάσσθηκαν όλο και περισσότερο να βγάζουν μαζικά διανοουμένους κατάλληλους μόνο για δασκάλους και ιερείς. Δημιουργήθηκε έτσι ένα διδασκαλικό προλεταριάτο το οποίο, απροετοίμαστο για άλλη εργασία, κραύγαζε μπροστά στο φούρνο της Εξαρχίας: *ψομί! ψομί!*» (Георги Белев, «Поява и развитие на революционното движение в Македония», *Илюстрация Илинден*, 4/24 [3.1930], σ.14).

πιο απογοητευμένοι, πιο απαθείς από τον ίδιο τον πληθυσμό· πως όμως πάλι μπορεί κανείς να περιμένει ενεργητικότητα κι επιμέλεια από ένα δάσκαλο που δουλεύει έναν ολόκληρο χρόνο για 200 λέβα ή για ακόμη λιγότερο;»¹

Η συζήτηση θα συνεχιστεί τις επόμενες βδομάδες με υποβολή θετικών προτάσεων από άλλους αρθρογράφους: να ενισχυθεί η εκμάθηση της τουρκικής, της επίσημης γλώσσας της αυτοκρατορίας, ώστε οι απόφοιτοι των βουλγαρικών σχολείων να απορροφηθούν (και) στην οθωμανική δημόσια διοίκηση². να δοθεί αντίθετα έμφαση στα γαλλικά, προκειμένου το πλεονάζον δυναμικό να βρει δουλειά στις ευρωπαϊκές σιδηροδρομικές εταιρείες³. Η σημαντικότερη παρέμβαση σημειώθηκε ωστόσο από την ίδια την Εξαρχία, που με κύριο άρθρο της δικής της εφημερίδας ανέλαβε να υπερασπιστεί τα αποτελέσματα του έργου της, μέσα πάντα στα όρια του εφικτού: «*Δεν είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχει βουλγαρική διανοήση στα βιλαέτια. Πριν από χρόνια όντως δεν υπήρχε, σήμερα όμως, χάρη στην ελευθερία και την ισονομία που χορηγούνται από την Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητος του Σουλτάνου, μια ορισμένη βουλγαρική διανοήση υφίσταται και με φρόνημα και φιλοπατρία εργάζεται εντός των ορίων του αισθήματος πίστης και νομιμοφροσύνης προς το κράτος. Διανοήση τέτοια, όπως γίνεται αντιληπτή και υφίσταται στα ευρωπαϊκά κράτη δεν έχουμε, εννοείται. Έχουμε όμως τη διανοήση που μπορεί να ετοιμαστεί μέσα σε τόσο λίγα χρόνια, έχουμε τη διανοήση που προσομοιάζει στις συνθήκες και την κοινωνία μας. [...] Πού πήγαν ως τώρα οι απόφοιτοι του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης; ρωτά ο κ. αρθρογράφος. Πηγαίνετε σε κάθε πόλη των βιλαετίων και θα τους δείτε. Είναι δάσκαλοι στις πόλεις και τα χωριά, καταγίνονται με το ευγενές επάγγελμα της εθνικής παιδείας και αφύπνισης». Πάνω απ' όλα, το όργανο της Εξαρχίας θ' αμφισβητήσει τον ισχυρισμό ότι τα περιθώρια απορρόφησης των αποφοίτων στο εκπαιδευτικό σύστημα είχαν πια εξαντληθεί: «*Οι Βούλγαροι των βιλαετίων χρειάζονται ακόμη πιο έμπειρους δασκάλους για τα χωριά. Οι μέχρι τώρα δάσκαλοι των χωριών τις περισσότερες φορές αποδείχθηκαν ακατάλληλοι λόγω της περιορισμένης ή ανύπαρκτης γραμματοσύνης τους. Έμπειροι δάσκαλοι για τα χωριά σπάνια βρίσκονται σήμερα: το Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης μαζί με το Παιδαγωγικό του Τμήμα και τα άλλα τετρατάξια σχολεία πρέπει να μας τους δώσουν*»⁴. Προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας της, η εφημερίδα παραθέτει σε επόμενο φύλλο και στατιστικά στοιχεία για την επαγγελματική εξέλιξη των σπουδαστών του Γυμνασίου: σε σύνολο 171 αποφοίτων, οι 91 παρέμειναν στη Μακεδονία ή επέστρεψαν σ' αυτή μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στο εξωτερικό· απ' αυτούς οι 86 είναι δάσκαλοι, 5 έμποροι και 3 υπάλληλοι· δυο μόνο εργάζονται ως δάσκαλοι «*έξω από την πατρίδα τους*», 48 συνεχίζουν τις σπουδές τους αλλού,*

¹ Ε. С-в [Ефτίм Спросотраноф;], «Интелигенцията и училищата в Македония», *Юго-Западна България*, 2.10.1893, σ.3-4.

² Επιστολή με τα αρχικά Γ.Κ., *Юго-Западна България*, 30.10.1893, σ.4.

³ Α.Ρ., «По въпроса на интелигенцията в вилаетите», *Юго-Западна България*, 20.11.1893, σ.2-3.

⁴ *Новини* (Κων/λη), 5.11.1893, σ.1.

ενώ των υπόλοιπων 27 αγνοείται η τύχη¹. Το κλείσιμο της συζήτησης, με την ανταπάντηση ενός από τους αρχικούς αρθρογράφους, θα καταστήσει ωστόσο προφανή τη διαφορά οπτικής των δυο πλευρών. Η κριτική της «Νοτιοδυτικής Βουλγαρίας» στη στρατηγική της Εξαρχίας επικεντρώνεται σε δυο σημεία, σαφώς αλληλένδετα μεταξύ τους: το βαθμό εθνικής και κοινωνικής στράτευσης των διανοουμένων, από τη μια, σε συνάρτηση με τη δραματική υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των εθναποστόλων του βουλγαρισμού στη Μακεδονία, από την άλλη. «*Διανοουμένους, που είχαν ως καθήκον τη βελτίωση της κατάστασης του λαού τους κι εργάζονταν ειλικρινά για το συμφέρον της κοινωνίας, παλιότερα είχαμε αρκετούς, ενώ τώρα ελάχιστους*», υποστηρίζει· εξίσου παραπλανητική είναι η αμφισβήτηση του υπερπληθυσμού των δασκάλων, αφού «*αυτοί έγιναν τόσο πολλοί, ώστε πολύς κόσμος υπηρετεί μόνο για να βρίσκεται σε δουλειά και να μη στερηθεί τον επιούσιο, με ετήσιο μισθό 10-15 τούρκικες λίρες, κι επιπλέον στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς υπόκειται στον ανταγωνισμό των νέων αποφοίτων του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης ή κάποιου άλλου, τετρατάξιου σχολείου*»².

Το δασκαλίκι ως επάγγελμα

Η επισκόπηση των συνθηκών εργασίας των δασκάλων στους ειρηνικούς ακόμη καιρούς, πριν από την ανάπτυξη του επαναστατικού κινήματος και τη μετατροπή της εθνικής-κομματικής διαμάχης σε εμφύλιο πόλεμο, φωτίζει αρκετά καλά το περιεχόμενο αυτών των αντεγκλήσεων. Στη σλαβόφωνη ιδίως ενδοχώρα το διδασκαλικό επάγγελμα εξακολουθεί ως τις αρχές του αιώνα να είναι επενδυμένο με σημαντικό κοινωνικό κύρος, απότοκο του σεβασμού που οι αμόρφωτοι χωρικοί αισθάνονται απέναντι στους ανθρώπους των γραμμάτων αλλά και της παραδοσιακής υποτίμησης της χειρωνακτικής απέναντι στη διανοητική εργασία³. Η επιστροφή από τα θρανία της μέσης εκπαίδευσης στην καλλιέργεια των χωραφιών ήταν αδιανότητη τόσο για τους ίδιους τους αποφοίτους όσο και για τις οικογένειές τους· τυπικό δείγμα, η αυτοβιογραφική περιγραφή του έντονου αισθήματος κοινωνικής υποβάθμισης που βίωσε ένας δεκαεπτάχρονος απόφοιτος του Ημιγυμνασίου Σκοπίων όταν το 1898 ο καϊμακάμης του Κράτοβο δεν του επέτρεψε λόγω ηλικίας να διδάξει στο εκεί βουλγαρικό σχολείο κι αναγκάστηκε ν' ασκήσει άλλο -μη κατονομαζόμενο- επάγγελμα⁴. Αυτό το κύρος αμφισβητούνταν βέβαια, σε ορισμένα τουλάχιστον πεδία της κοινωνικής ζωής, από τους φορείς άλλων σχέσεων εξουσίας (ευκατάστατους πλούχοντες ή ανθρώπους των όπλων), όπως πιστοποιεί ο περιφρονητικός όρος «*δασκαλάκια*» (даскалчета) που χρησιμοποιήθηκε στις

¹ *Новини*, 26.11.1893, σ.1.

² Γ.Κ., «Българската интелигенция в Юго-Западна България», *Юго-Западна България*, 27.11.1893, σ.2-3.

³ Arthur D. Howden Smith, *Fighting the Turk in the Balkans. An American's adventures with the Macedonian revolutionaries*, Ν.Υόρκη-Λονδίνο 1908, σ.115, για το δέος των χωρικών απέναντι στους κατόχους βιβλίων.

⁴ Π. Завоев, «Как разсипахме лозето на поп Йована», *Илюстрация Илinden*, 2 (5.1927), σ.8.

αρχές του εικοστού αιώνα για ν' αμφισβητήσει στο σημειολογικό πεδίο την πολιτική ηγεμονία των καθοδηγητικών στελεχών της ΕΜΕΟ¹.

Όσον αφορά τους μισθούς, διαπιστώνεται επίσης ένα πολύ μεγάλο χάσμα μεταξύ πόλης και χωριού αλλά και μεταξύ διευθυντικών στελεχών και απλών διδασκόντων. Το χάσμα αυτό απαντάται και στα τρία σχολικά δίκτυα. Στα ελληνικά σχολεία του βιλαετίου Μοναστηρίου, το 1883 ο ετήσιος μισθός του γυμνασιάρχη είναι 160 οθωμανικές λίρες, ενώ των δασκάλων που συντηρεί ο ΣΔΕΓ στα μεγάλα χωριά και κωμοπόλεις, μόλις 35 λίρες². στα μικρότερα πάλι χωριά, εξηγεί το 1887 ο πρόξενος Πανουριάς, «είναι αληθές ότι υπάρχουν διδάσκαλοι άνευ πτυχίου τινός, καθότι είναι απολύτως αδύνατον πτυχιούχοι διδάσκαλοι να δεχθώσι θέσιν αποφέρουσιν αυτοίς 12-15 ή και 20 οθωμ. λίρας ετησίως, άς πληρώνονται οι διδάσκαλοι πολλών μικρών χωριών»³. ο διάδοχός του Γουλιέλμος Φοντάνας αναφέρεται πάλι το 1890 σε «5λίρους, 10λίρους και 15λίρους διδασκάλους» των χωριών, οι οποίοι «μόλις γινώσκουσι την Ελληνικήν γλώσσαν, εάν δεν αγνοώσιν αυτήν εντελώς»⁴. Ασφαλέστερα συμπεράσματα προκύπτουν από τους ετήσιους προϋπολογισμούς της Επιτροπής δια την Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (ΕΕΕΕΠ), του ημεπίσημου οργάνου που διαδέχθηκε το 1887 το Σύλλογο ως ο βασικός δίαυλος χρηματοδότησης του ελληνικού σχολικού δικτύου της Μακεδονίας από την κυβέρνηση της Αθήνας. Το 1891-92, οι μισθοί των «δημοδιδασκάλων» που καταβάλλονται από την ΕΕΕΕΠ στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης κυμαίνονται μεταξύ 24-48 λιρών το χρόνο, ενώ αυτός ενός «γραμματοδιδασκάλου» ανέρχεται σε μόλις 6 λίρες· οι νηπιαγωγοί εισπράττουν 18-40 λίρες. Σαφώς μεγαλύτερη είναι η μισθολογική ψαλίδα της ίδιας χρονιάς στο βιλαέτι Μοναστηρίου: από 10 έως 60 λίρες οι δάσκαλοι, 30-50 λίρες οι παρθεναγωγοί και 10-45 λίρες οι νηπιαγωγοί. Οι επιμέρους μισθοί των καθηγητών του Γυμνασίου δεν διευκρινίζονται, όπως και οι αμοιβές πολλών από τους δασκάλους των χωριών, για τα οποία αναγράφεται μόνο η συνολική «συνδρομή» της ΕΕΕΕΠ για τη λειτουργία των σχολείων τους⁵. Στην πράξη, οι μισθοί που καταβάλλονταν φαίνεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις ήταν μικρότεροι από τους αρχικά προβλεπόμενους. Όλα εξαρτιόντουσαν από τις διαπραγματευτικές δυνατότητες των άμεσα ενδιαφερόμενων· ο πρόξενος Δοκός διαμαρτύρεται έτσι το 1893 για το γεγονός ότι «οι διδάσκαλοι μανθάνουσιν εκ του Αρχιερέως και των εφόρων, εις ούς ανακοινώ τον προϋπολογισμόν, το οριζόμενον ποσόν και επιμένουσι να λάβωσιν αυτό ολόκληρον», με αποτέλεσμα ν' «αποβαίνει δυσχερής η ελάττωσις» της συνολικής δαπάνης⁶. Το 1899-1900 στην προξενική περιφέρεια Θεσσαλονίκης οι μισθοί των «δημοδιδασκάλων»

¹ Герджиков 1928, σ.32· Μόδης 2004, σ.65· Анастас Янков, «Моите възпоменания по македоно-одринския въпрос», σε И. Бурилкова – Ц. Билярски, *От София до Костур*, Σόφια 2003, σ.124.

² Βούρη 1994, σ.64.

³ Στο ίδιο, σ.151. Ο ίδιος αναφέρει αισθητά μεγαλύτερους μισθούς στην πόλη της Οχρίδας: 50 λίρες η «παιδαγωγός» κι 66 ο ελληνοδιδάσκαλος Πέτρος Πηγεών (όπ.π., σ.152).

⁴ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890.

⁵ ΑΣτΔ/30/129, πολυγραφημένος πίνακας με την αναλυτική κατανομή δαπανών της ΕΕΕΕΠ κατά το σχολικό έτος 1891/2, χωρίς ημερομηνία ή αριθμό πρωτοκόλλου. Ο υποφάκελος τιτλοφορείται «Οικονομικά ΕΕΕΕΠ (Υπ. Εξωτερικών) 1891-93».

⁶ ΙΑΥΕ 1894/ΑΑΚ/Β, Γ. Δοκός προς Πρ. ΕΕΕΕΠ, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1893, αρ.667.

κυμαίνονται μεταξύ 12 και 42 λιρών το χρόνο, των «γραμματοδιδασκάλων» μεταξύ 6 και 15 λιρών και των νηπιαγωγών μεταξύ 10 και 22 λιρών· οι διευθυντές των πρωτοβάθμιων Αστικών Σχολών της Γκουμέντζας, της Μπογδάντσας και της Δοϊράνης είναι 40-50 λίρες¹. Το 1902-03 η διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Θεσ/νίκης μισθοδοτείται με 135 λίρες το χρόνο, ενώ οι «δημοδιδάσκαλοι» της υπαίθρου με 25-32 κι οι «γραμματοδιδάσκαλοι» με μόλις 8-10²· την επόμενη σχολική χρονιά ο μισθός της διευθύντριας έχει ανέβει στις 150 λίρες, ενώ των «δημοδιδασκάλων» κυμαίνεται μεταξύ 15-34 και των «γραμματοδιδασκάλων» μεταξύ 8-19 λιρών³. Το 1903-04 ο μισθός ενός καθηγητή στο Γυμνάσιο Μοναστηρίου είναι 72 λίρες το χρόνο, ενώ οι αμοιβές των δασκάλων στα γύρω χωριά κινούνται συνήθως μεταξύ 5 και 12 λιρών⁴· την ίδια χρονιά στο σαντζάκι Σερρών ο γυμνασιάρχης εισπράττει 130 λίρες, οι απλοί καθηγητές 50-100 λίρες, ο διευθυντής της Αστικής Σχολής στα σλαβόφωνα Καμενίκια 45 λίρες κι η υφισταμένη του νηπιαγωγός 20 λίρες⁵. Ακόμη πιο ακραίες διαφοροποιήσεις συναντάμε το 1906-07 στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου: οι δάσκαλοι πολλών χωριών της Καστοριάς πληρώνονται από 3 έως 5 3 λίρες το χρόνο, ενώ οι συνάδελφοί τους στο Πισοδέρι και τη Φλώρινα 60 λίρες, στην Κλεισούρα 38 και σε κάποια σλαβόφωνα πατριαρχικά χωριά της Φλώρινας ή των Καϊλαριών 25 λίρες· η συνηθέστερη αμοιβή των δασκάλων είναι 20 λίρες, των νηπιαγωγών 16-20 και των παρθεναγωγών 20-45, ενώ στον ίδιο και τον αυτό οικισμό (τη βλαχόφωνη Μιλόβιστα) ο ένας δάσκαλος παίρνει 48 λίρες κι ο άλλος μόλις 2⁶. Παρόμοια εικόνα προκύπτει και από τις διαθέσιμες πηγές για συγκεκριμένα σχολεία. Στο Ασβεστοχώρι της Θεσσαλονίκης, κωμόπολη με σχετικά καλά οργανωμένη κι εύρυθμη κοινότητα, το βιβλίο εσοδων-εξόδων της σχολικής εφορίας μεταξύ 1888-89 και 1908-09 αποτυπώνει μια ψαλίδα που κυμαίνεται από 160% (16-38 λίρες) το 1890-91 μέχρι 733% (7,5-55 λίρες) το 1905-06, με τη μέση διαφορά να κινείται συνήθως μεταξύ 250-333%⁷. Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, το 1896-97 ο ετήσιος μισθός του γυμνασιάρχη είναι 14.000 γρόσια, των διευθυντριών της Αστικής Σχολής και του Παρθεναγωγείου από 9.000, του μέσου καθηγητή 7.000, ενώ του μέσου δασκάλου 3.000 και της δασκάλας 2.500⁸. Στην Καστοριά, πάλι, τη δεκαετία του 1880 οι

¹ ΙΑΥΕ 1900/67, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ καταβληθέντων εκπαιδευτικών κλπ χορηγημάτων της Επιτροπής προς ενίσχυσιν της Ελληνικής εκκλησίας και παιδείας της Α΄ τετραμηνίας του σχολ. έτους 1899-1900», Εν Θεσ/νίκη 24.2.1900. Στους πίνακες αναγράφονται τόσο τα «καταβληθέντα» του τετραμήνου όσο και τα «προϋπολογισθέντα» για όλη τη χρονιά.

² ΙΑΥΕ 1903/58.2, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ καταβληθέντων εκπαιδευτικών κτλ χορηγημάτων υπό της ΕΕΕΕΠ δια την Γ΄ τετραμηνίαν 1902-1903», Θεσ/νίκη 22.12.1903.

³ ΙΑΥΕ 1904/52, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ εκπαιδευτικών κτλ χορηγημάτων καταβληθέντων υπό της προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας Επιτροπής δια την Α΄ τετραμηνίαν 1902-1903», Εν Θεσ/νίκη 14.4.1904.

⁴ ΙΑΥΕ 1904/52, Β. Ελλην. Προξενείον Μοναστηρίου, «Προϋπολογισμός εκπαιδευτικών κλπ χορηγημάτων κατά το σχολ. έτος 1903-1904», συνημ. σε Κ. Κυπραίος προς ΕΕΕΕΠ, Εν Μοναστηρίω 17.7.1903, αρ.522.

⁵ ΙΑΥΕ 1904/52, Β. Ελλην. Προξενείον Σερρών, «Προϋπολογισμός εκπαιδευτικών κλπ χορηγημάτων κατά το σχολ. έτος 1903-1904», συνημ. σε Ιω. Στορνάρης προς ΕΕΕΕΠ, Εν Σέρραις 15.7.1903, αρ.127.

⁶ ΙΑΥΕ 1907/79, αντίστοιχος προϋπολογισμός της προξενικής περιφέρειας Μοναστηρίου για το σχ. έτος 1906-07, συνημ. σε Ν. Ξυδάκης προς ΕΕΕΕΠ, Εν Μοναστηρίω 1.8.1906, αρ.505.

⁷ ΙΑΜ/ΣΑ/14-64, σ.5, 11, 15, 19, 25, 31, 35, 39, 47, 51, 55, 61, 65,69, 73, 79, 83, 89, 93, 99, 101, 103 & 105.

⁸ Ματίνα Παπαγεωργίου, «Θέματα εκπαιδευτικού προσωπικού και χρηματοδότησης των σχολείων», *Τα Ελληνικά Σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1994, σ.262-3.

αμοιβές των δασκάλων στα σχολεία της πόλης κυμαίνονται από 3 έως 55 λίρες το τρίμηνο¹. Ορατή είναι επίσης μια γενική τάση μείωσης των μισθών στο πέρασμα του χρόνου, αποτέλεσμα προφανώς της αυξανόμενης υπερπροσφοράς υποψηφίων ελληνοδασκάλων: στην Οχρίδα, ο μισθός του δασκάλου του ελληνικού σχολείου περικόπτεται κατά 66% μέσα σε μια δεκαετία, από 60 λίρες το χρόνο το 1891-92 σε μόλις 20 λίρες το 1906-07· στη Ζαγορίτσανη, το άθροισμα των μισθών των δυο ελληνοδασκάλων το 1902-04 (35 λίρες) ισούται με όσα εισέπραττε ο καθένας τους μια δεκαετία νωρίτερα· στο Ζέλενιτς ο δάσκαλος αμείβεται με 30 λίρες το χρόνο το 1891-92 έναντι μόλις 18 το 1902-04· στο Κόσινετς, τα αντίστοιχα ποσά είναι 35 λίρες το 1891-92 και 20 το 1902-07, στο Γκόρεντσι 25 λίρες το 1891-92 και 20 το 1903-07, στο Γκόπεσι 45 λίρες το 1891-92 κι 27 το 1902-04· ακόμη μεγαλύτερη μείωση σημειώνεται στο Εμπόριο Καϊλαρίων, από 50 λίρες το 1891-92 σε 20 το 1902-04, και στο Αϊβάτι Θεσσαλονίκης, από 35 λίρες το 1891-92 σε 12 το 1899-00. Μια κάποια αύξηση των μισθών παρατηρείται στην ύπαιθρο μόνο μετά το 1904, με τη δρομολόγηση των ένοπλων συγκρούσεων, τη συνακόλουθη αύξηση των διαθέσιμων κονδυλίων αλλά και των κινδύνων που αντιμετώπιζαν οι δάσκαλοι των χωριών, καθώς και την εκ μέρους τους ανάληψη πρόσθετων καθηκόντων άμεσα σχετιζόμενων με τη δράση των ελληνικών ανταρτομάδων.

Εξίσου μεγάλη ψαλίδα συναντάμε και στους μισθούς των βουλγαροδιδασκάλων, όπου στις διαφορές διευθυντών-υφισταμένων και πόλης-υπαιθρου προστίθεται μια έντονη ανισομέρεια αμοιβών μεταξύ των εκπαιδευτικών που είχε προσλάβει η Εξαρχία και όσων μισθοδοτούνταν απευθείας από τις κοινότητες. Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του εξάρχου Ιωσήφ για το σχολικό έτος 1883-84, οι διευθυντές των βουλγαρικών Γυμνασίων κι Ημιγυμνασίων αμείβονταν με 160-260 λίρες το χρόνο, οι καθηγητές των Γυμνασίων με 110-200 λίρες κι οι δάσκαλοι των Ημιγυμνασίων ή Αστικών Σχολών με 45-160 λίρες· για τους δασκάλους των χωριών προβλέπονταν αρχικά μισθοί 20-50 λιρών αλλά τελικά τους καταβλήθηκαν από 15-65 λίρες, ανάλογα με τις ιδιορρυθμίες της κατά τόπους αγοράς². Για το σχολικό έτος 1905-06, ο αντίστοιχος προϋπολογισμός πρόβλεπε μισθούς καθηγητών 80-184 λιρών στα Γυμνάσια κι 120-200 λιρών στην Ιερατική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, μισθούς δασκάλων 24-145,5 λιρών στις Αστικές Σχολές και 10-42 λιρών στα στοιχειώδη πρωτοβάθμια σχολεία· ο μισθός του διευθυντή του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Εξαρχίας ήταν 384 λίρες, των επιθεωρητών 150-360 λίρες, των διευθυντών των Γυμνασίων 220 λίρες και του πρύτανη της Ιερατικής Σχολής 300 λίρες³. Ακόμη και οι χαμηλότερες βαθμίδες αυτής της κλίμακας αποτελούσαν ωστόσο την «αριστοκρατία» της βουλγαρικής εκπαίδευσης, καθώς οι αμοιβές των «κοινοτικών» δασκάλων ήταν πολύ χαμηλότερες από αυτές των «εξαρχικών». Ως κοινοτικός δάσκαλος στο Βαρόσι του Περλεπέ το 1878-81, ο Τόμα Νικόλοφ αμοιβεται τον

¹ Κουτσιαύτης 2001, σ.190.

² Σχολικοί προϋπολογισμοί της Εξαρχίας για το 1883/4 και την τριετία 1883/6, σε Γεοργιγιεβ-Τριφονοβ 1994, σ.61-9 & 81-99.

³ Στο ίδιο, σ.224-69.

πρώτο χρόνο με 3 λίρες (και τροφή-ένδυση από το γειτονικό μοναστήρι) και στη συνέχεια με 5 λίρες, η δε πρόσληψη του το 1881-82 στην πόλη συνεπάγεται αυτόματα μισθολογική αναβάθμιση στις 10 λίρες¹. Ο Γκεόργκι Ποπχρήστοφ αμοιβεται με 18 λίρες το χρόνο το 1893-94 ως εξαρχικός δάσκαλος της γενέτειράς του, όντας απόφοιτος του Ημιγυμνασίου Μοναστηρίου, και με 30 λίρες ως δάσκαλος της κωμόπολης Καβαντάρτσι το 1896-97, αφού στο μεσοδιάστημα αποφοίτησε από το διετές Παιδαγωγικό Τμήμα του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης· το 1898-99 στον Περλεπέ ο μισθός του έχει περιοριστεί σε 26 ναπολεόνια (22,6 λίρες), ενώ το 1901-02 εισπράττει ως κοινοτικός δάσκαλος στη Φλώρινα 24 λίρες². Ο Βλαντιμίρ Ντραγκομίροφ μισθοδοτείται με 12 λίρες το χρόνο στο χωριό Πόπτσεβο της Στρώμνιτσας το 1901 και με 18 λίρες στη γειτονική Βελιούσα το 1904-05³. Σαφώς δραματικότερη είναι η εικόνα που περιγράφει σε ανώνυμη επιστολή του το 1896 προς την εφημερίδα της Εξαρχίας ένας δάσκαλος από τα απομονωμένα χωριά του Μοριχόβου: «*Το χωριό Βιτόλιστα δε θέλει να δώσει τροφή στο δάσκαλό του, γι' αυτό ο δάσκαλος επιζητεί με δικά του έξοδα, το χωριό Πόλτσιστα δίνει για κάθε παιδί από μια οκά λαρδί, καμιά οκά μπιζέλια κι ένα δέκατο του κοιλού ρύζι, οπότε για 15-20 παιδιά θα μαζευτούν μόλις 100 γρόσια σιτάρι, μπιζέλια και λαρδί· στο χωριό Μπέσιστα το ίδιο όπως και στην Πόλτσιστα, μόνο που δυστυχώς μόνο το υποσχέθηκαν αλλά δεν το εκπλήρωσαν*»⁴. Υπάρχουν φυσικά κάποιες εξαιρέσεις: στον παραμεθόριο καζά της Γκόρνα Τζουμαγιά, οι κονοτήτες δίνουν «*μισθούς μεγαλύτερους από τους καθορισμένους*» από την Εξαρχία «*κι επιπλέον τροφή, κατάλυμα, φωτισμό και θέρμανση*»· στην πρωτεύουσα του εν λόγω καζά οι μισθοί είναι στις αρχές του αιώνα 30-35 λίρες, η δε κοινότητα προκαταβάλλει ένα μέρος τους ήδη από τις αρχές του φθινοπώρου, προκειμένου οι δάσκαλοι να προμηθευτούν έγκαιρα τα απαραίτητα είδη προτού οι τιμές ακριβύνουν στη διάρκεια του χειμώνα και ν' αφοσιωθούν έτσι απερίσπαστοι στο εκπαιδευτικό τους έργο⁵. Ακόμη και στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, πάντως, πάνω από τους μισούς βουλγαροδιδασκάλους της επαρχίας Θεσσαλονίκης (65 στους 112) αμείβονταν με 10-30 λίρες το χρόνο⁶.

Αυτές οι μισθολογικές αποκλίσεις αιτιολογούνται εν μέρει από τις εξίσου ακραίες διαφορές μορφωτικού επιπέδου που συνυπάρχουν στο εσωτερικό κάθε εθνικής σχολικής δομής. Σύμφωνα π.χ. με την επίσημη στατιστική της Εξαρχίας, από τους 984 βουλγαροδιδασκάλους που υπηρετούσαν κατά το σχολικό έτος 1893-94 στην οθωμανική επικράτεια 34 ήταν απόφοιτοι ανώτερων σχολών, 65 είχαν σπουδάσει σε παιδαγωγικά τμήματα, 74 ήταν απόφοιτοι επτατάξιου Γυμνασίου, 24 απόφοιτοι Ιερατικών Σχολών και 5

¹ Николов 1989, σ.14, 16 & 18.

² Поп-Христов 1953, σ.8-9, 15 & 25.

³ Драгомиров 2005, σ.156 & 169.

⁴ «Дописки», *Новини*, 27.8.1896, σ.4. Το οθωμανικό κοιλό ισοδυναμούσε με 22 οκάδες (Λύντια Τρίχα, *Εμπόριο και στατιστικές στη Μακεδονία*, Πρέσπες [=Φλώρινα] 1995, σ.53).

⁵ ЦДА, ф.246κ, оп.1, а.е.461, л.163· Драгомиров 2005, σ.183-5.

⁶ ЦДА, ф.246κ, оп.1, а.е.460, σ.15.

είχαν κάποια ειδική παιδεία –με άλλα λόγια, μόλις το ένα πέμπτο των διδασκόντων είχε ολοκληρώσει τουλάχιστον τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση· περίπου οι μισοί (483 άτομα ή 49%) είχαν μόνο πρωτοβάθμια εκπαίδευση (155 απόφοιτοι γραμματοδιδασκαλείων και 328 απόφοιτοι μιας από τις 3 τάξεις Ημιγυμνασίου), ενώ το υπόλοιπο 30% είχε περάσει από κάποια γυμνασιακή τάξη¹. Το επίπεδο αυτό θα βελτιωθεί σταδιακά, όμως ακόμη και στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων κάθε άλλο παρά έχει ομογενοποιηθεί. Αν στην επαρχία Θεσσαλονίκης υπάρχει μόνο ένας απόφοιτος πρωτοβάθμιου σχολείου σε σύνολο 112 διδασκόντων (ενώ το 39% έχει πλήρη και το 49% ημιτελή γυμνασιακή ή παιδαγωγική εκπαίδευση)², σε πιο περιφερειακές επαρχίες η κατάσταση θυμίζει τους μέσους όρους του 1894: το σχολικό έτος 1911-12 πλήρη γυμνασιακή ή παιδαγωγική παιδεία έχει μόνο το 21% των βουλγαροδιδασκάλων στην επαρχία Φλώρινας, το 16% στην επαρχία Νευροκοπίου και το 15% στην επαρχία Σερρών· ο μεγάλος όγκος των διδασκόντων αποτελείται κι εδώ από άτομα με ημιτελή μέση εκπαίδευση, ενώ οι απόφοιτοι γραμματοδιδασκαλείων έχουν μειωθεί σε αμελητέα μεγέθη³. Λιγότερο συστηματικά είναι τα στατιστικά δεδομένα που διαθέτουμε για το προσωπικό των ελληνικών σχολείων, κι εδώ είναι πάντως ορατή μια παρόμοια ποικιλομορφία⁴. Εκτός από αυτές τις διαφορές, το εύρος της μισθολογικής ψαλίδας και στις δυο εκπαιδευτικές δομές αντανακλά επίσης συγκεκριμένες κοινωνικές ιεραρχήσεις κι αντιλήψεις που διαποτίζουν τόσο τις τοπικές κοινωνίες όσο και τις ηγετικές τάξεις των εθνικών κέντρων. Η αριστοκρατική στόχευση του Παπαρρηγόπουλου στον ιδεολογικό προσεταιρισμό της «*προηγμένης κοινωνικής τάξεως*» των χριστιανικών κοινοτήτων της Μακεδονίας θα προκαλέσει το 1886 τη δριμύτατη κριτική του Μαργαρίτη Δήμιτσα για τις υπέρογκες αμοιβές που ο ΣΔΕΓ χορηγούσε στα διευθυντικά στελέχη των ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας –αμοιβές ασύγκριτα ψηλότερες, όχι μόνο από εκείνες των απλών δασκάλων της περιοχής, αλλά και από τις αντίστοιχες των ομολόγων τους διευθυντών και καθηγητών στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, παρόλο που το κόστος ζωής στις μακεδονικές πόλεις ήταν αισθητά χαμηλότερο⁵. Σοβαρότεροι είναι οι τριγμοί στο εσωτερικό του εξαρχικού στρατοπέδου, όπου αυτή η ψαλίδα εμπεριέχει και μια δεύτερη, εθνοτοπική διάσταση: οι μισθοί των επήλυδων εκπαιδευτικών από τη Βουλγαρία, στελεχών με ανώτερη μόρφωση αλλά και στενότερες διασυνδέσεις με τα ηγετικά κλιμάκια της Εξαρχίας, είναι κατά κανόνα μεγαλύτεροι από εκείνους των ντόπιων συναδέλφων τους⁶.

¹ Божинов 1982, σ.80-1.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, σ.14. Αξιοσημείωτος είναι και ο βαθμός ανανέωσης του προσωπικού: πάνω από τα ¾ των δασκάλων έχουν προϋπηρεσία κάτω των 10 χρόνων ενώ μόλις 8% υπηρετούσε πριν το 1896.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.121· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.461, л.160-1· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.153.

⁴ Βούρη 2005, σ.109-10 & 461-7.

⁵ Βούρη 1994, σ.129-30. Σύμφωνα με το Δήμιτσα, ένας γυμνασιάρχης έπαιρνε 7.500 δρχ στη Θεσ/νίκη, 7.000 δρχ στο Μοναστήρι και 4.200 δρχ στην Αθήνα, ενώ ένας απλός καθηγητής 3-3.500 δρχ στην Αθήνα και 4-5.000 στη Μακεδονία.

⁶ Για το μορφωτικό επίπεδο: Божинов 1982, σ.80. Για τη μισθολογική ανισότητα: Димитар Влахов, *Мемоари*, Σκόπια 1970, σ.19· Цамбазовски 1986, σ.53. Οι μισθοί αυτοί ήταν κι εδώ αισθητά ανώτεροι από τους αντίστοιχους του εθνικού κέντρου (ЦДА, ф.1546к, оп.1, а.е.391, л.18).

Με δεδομένη την ιστορική διαμόρφωσή του ως προϊόν της συλλογικής αντίδρασης στην αυθαιρεσία των πατριαρχικών μητροπολιτών, το βουλγαρικό κόμμα βιώνει επίσης πιο τραυματικά την αναπαραγωγή αντίστοιχων αυθαιρεσιών στο εσωτερικό του όσον αφορά τους μισθούς και την υπηρεσιακή εξέλιξη των δασκάλων του. «Μια άλλη αιτία για τις συχνές παρεξηγήσεις ανάμεσα στο διδασκαλικό σώμα και την Εξαρχία», διαβάζουμε στην άκρως απόρρητη έκθεση που συνέταξε το 1907 ο διπλωμάτης Αντρέι Τόσεφ για τα προβλήματα του βουλγαρικού μηχανισμού στη Μακεδονία, «είναι η έλλειψη αυστηρά καθορισμένων κανόνων σχετικά με το διορισμό και τις προαγωγές των δασκάλων. Είναι λυπηρό ότι σε σχέση μ' αυτό επικρατεί αρκετά μεγάλη ακαταστασία. Με το να μην υπάρχουν αυστηρά καθορισμένα προσόντα, δεν είναι σπάνιο να συναντήσεις δασκάλους που έχουν αποφοιτήσει μαζί και τοποθετημένους κάτω από τις ίδιες συνθήκες, να λαμβάνουν διαφορετικές αμοιβές. Σε άλλες περιπτώσεις πάλι, δάσκαλοι με ημιτελή μέση εκπαίδευση αμοιβονται καλύτερα από εκείνους που έχουν πλήρη τέτοια παιδεία». Το χαρακτηριστικότερο από τα παραδείγματα που παραθέτει αφορά τρεις καθηγητές στη Θεσσαλονίκη, με πανομοιότυπη εκπαιδευτική διαδρομή και προσόντα, από τους οποίους ο ένας (το ιδρυτικό μέλος της ΕΜΕΟ Χρήστο Μπαταντζιέφ) έπαιρνε 96 λίρες το χρόνο ενώ οι άλλοι δυο (Ιβάν Μπλαγκόεφ και Μπάνιο Κούσεφ) από 145,5 λίρες¹. «Εκείνο τον καιρό βασίλευε το καπρίτσιο κι η κατάδοση», θυμάται πάλι για την εικοσαετία 1889-1908 ο Γκεόργκι Τράιτσεφ, εξαρχικός δάσκαλος κι εν συνεχεία σχολικός επιθεωρητής. «Αρκούσε η λήψη από την Εξαρχία κάποιας ανώνυμης επιστολής από άγνωστο πρόσωπο αναφερόμενης στο δάσκαλο· ή ο πρόεδρος της κοινότητας, ιερωμένος πάντα, να πει ότι κάποιος δάσκαλος είναι μη νομιμόφρων –αμέσως ακολουθούσε μετάθεση από τη μια άκρη της εξαρχικής επικράτειας στην άλλη ή απόλυση. Έρευνα, ανάκριση, ακρόαση και λοιπές μέθοδοι για το συμφέρον των δασκάλων και του σχολικού έργου ήταν τότε άγνωστα στην Εξαρχία. Αργά, πολύ αργά, μόνο όταν συστάθηκε στην Εξαρχία μικτό συμβούλιο, στο οποίο μπήκαν και λαϊκοί, κι αυτό μετά πλέον από το Χουριέτ, έγινε αισθητή μια βελτίωση για το δάσκαλο»². Την εικόνα συμπληρώνουν οι πειθαρχικές περικοπές μισθών από τους μητροπολίτες ή τους προέδρους των κοινοτήτων, με επιβολή προστίμων που έφταναν μέχρι 10-25% των ετήσιων αμοιβών (ο μητροπολίτης Βέλες Αυξέντιος κατακράτησε π.χ. το 1898 τη μισθοδοσία ενός τριμήνου, ως τιμωρία για μια διήμερη απεργία των δασκάλων της πόλης)³, αλλά και τα κρούσματα δραστηκής μείωσης των μισθών των κοινοτικών δασκάλων με σκοπό τον εξαναγκασμό πολιτικά ανεπιθύμητων εκπαιδευτικών σε παραίτηση⁴.

Οι διαδικασίες με τις οποίες προσλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί, τόσο από τον ελληνικό όσο και το βουλγαρικό μηχανισμό, είναι επίσης αποκαλυπτικές για τη συνάρθρωση πολλαπλών

¹ Свирачев – Илиева 1992, σ.112.

² Трайчев 1930, σ.12-3.

³ Манол Пандевски, *Учителското движење во Македонија (1893-1912)*, Σκόπια 1962, σ.40.

⁴ Поп-Χρισтов 1953, σ.30 (προσπάθεια του Πελαγονίας Γρηγορίου το 1900-01 να ξεκαθαρίσει τα κοινοτικά σχολεία της επαρχίας του από «τους κομιτατζήδες») Драгомиров 2005, σ.179-80 (απότομη μείωση του μισθού του «σεντραλιστή» κοινοτικού δασκάλου από το «βερχοβιστή» κοινοτάρχη).

δικτύων εξουσίας στο εσωτερικό αυτών των μηχανισμών αλλά και για τα όποια περιθώρια κινήσεων των ίδιων των άμεσα ενδιαφερομένων. Οι πληροφορίες των διαθέσιμων πηγών φωτίζουν διαφορετικό μέρος του όλου φάσματος για το κάθε εθνικό κόμμα, λόγω της διαφορετικής προέλευσης του διαθέσιμου υλικού: αν για τους βουλγαροδιδασκάλους υπάρχει ένα αρκετά πλούσιο corpus προσωπικών μαρτυριών που επιτρέπει να δούμε την κατάσταση με τα μάτια των «από κάτω», η απουσία παρόμοιου υλικού από την πλευρά των ελληνοδασκάλων περιορίζει την εικόνα μας στους προβληματισμούς και τις αντιθέσεις των ηγετικών στελεχών του πατριαρχικού μηχανισμού –και πάλι όχι σε όλο το εύρος του τελευταίου, καθώς ο γραπτός λόγος των μητροπολιτών, δομημένος με βάση ένα συγκεκριμένο συνήθως τυπικό, δεν είθισται να εμπεριέχει αναφορές στους προβληματισμούς που υπαγόρευαν τις εκάστοτε αποφάσεις. Παρόλα αυτά, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τα φαινόμενα (και τα προβλήματα των ανθρώπων) ήταν λίγο-πολύ κοινά και στους δυο μηχανισμούς: η έλλειψη μονιμότητας στην απασχόληση των βουλγαροδιδασκάλων κι ο αυξανόμενος ανταγωνισμός που προκλήθηκε από τη ραγδαία αύξηση των αποφοίτων των βουλγαρικών σχολείων έχουν το αντίστοιχό τους και στην ελληνική εκπαίδευση, όπως μαρτυρεί η προαναφερθείσα πτωτική τάση του επιπέδου των μισθών των ελληνοδασκάλων, έστω κι αν δεν διαθέτουμε μαρτυρίες που να μας περιγράφουν τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις των ίδιων των (προσωρινά ή δυνάμει) απασχολούμενων. Αποκαλυπτικό είναι άλλωστε ένα σχόλιο του «Φάρου της Μακεδονίας», τον Ιούνιο του 1888: η Θεσσαλονίκη, διαβάζουμε, «επλημμύρισε διδασκάλων και διδασκαλισσών» ενόψει των διορισμών για τη νέα σχολική χρονιά: «και τρέχουσιν οι ατυχείς τήδε κακείσε, εκλιπαρούντες ένα διορισμόν έστω και με μισθόν κατώτερον εκείνου, όν ελάμβανεν ο προκάτοχος αυτών»¹.

Στην ελληνική πλευρά, η σημαντικότερη καταγεγραμμένη εξέλιξη αφορά τη σταδιακή υποκατάσταση της παραδοσιακής αρμοδιότητας των κοινοτήτων και του επιχώριου μητροπολίτη από την πρωτοκαθεδρία των διπλωματικών αρχών. «Πάσαι αι κοινότητες ανεγνώρισαν ήδη το Γενικόν Προξενείον ως το μόνον δικαιούμενον να προβαίη εις την εκλογήν και τον διορισμόν των διδασκάλων», θριαμβολογεί περιχαρής τον Ιούλιο του 1900 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Ευγενιάδης, υπογραμμίζοντας ότι «τοιούτο δικαίωμα ανεγνώρισαν τω Γεν. Προξενείω και πλείσται των κοινοτήτων των ουδέν παρ' αυτό λαμβανουσών επίδομα»· «αν εξαιρέσωμεν και αύθις την Στρούμνιτζαν, ίσως δε και την Δοϊράνην, αίτινες παρασύρονται υπό των Αρχιερέων», καταλήγει, «ουδέν κέντρον υπάρχει μη υποτασσόμενον εις τας αποφάσεις αυτού»². Δεκατρία χρόνια νωρίτερα, ο συνάδελφός του στο Μοναστήρι θεωρούσε, αντίθετα, απαραίτητη τη συνεργασία των προξένων με τους μητροπολίτες, καθώς «ο διορισμός των διδασκάλων εις τας μικτάς μάλιστα κοινότητας εξαρτάται εξ απαιτήσεων τοπικών» που το εθνικό

¹ Φάρος της Μακεδονίας (Θεσ/νίκη), 23.6.1888, σ.2, όπως παρατίθεται σε Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα», *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ.347.

² ΙΑΥΕ 1901/59, Ε. Ευγενιάδης προς Πρόεδρο ΕΕΕΕΠ, Εν Θεσ/νίκη 9.7.1900, αρ.242 εμπ.

κέντρο δεν ήταν δυνατόν να έχει υπόψη του στο δέοντα βαθμό¹. Εκτός από την «ποιότητα» των υποψηφίων, καθοριστική για την όποια επιλογή θεωρούνταν επίσης «η ισχύς των διδασκάλων εις τина κοινότητα και η επιθυμία των καθ' εκάστων κοινοτήτων»². Όπως διαπιστώνουμε από έγγραφα κοινοτήτων που φυλάσσονται στα αρχεία του Υπ.Εξ., για την προάσπιση των επιλογών τους οι τελευταίες δε δίσταζαν να καταφύγουν στον εκβιασμό ότι θα προχωρήσουν στο κλείσιμο των σχολείων τους αν δεν προσληφθούν (ή επαναδιοριστούν) συγκεκριμένοι δάσκαλοι³. Κάποιες φορές η επιλογή των εκπαιδευτικών από τις σχολικές εφορίες φαίνεται πως ήταν λίγο πολύ οικογενειακή υπόθεση⁴. Αρκετά συχνές ήταν επίσης οι αναμετρήσεις μεταξύ εφορειών, μητροπόλεων κι ελληνικών προξενείων υπέρ των προστατευομένων τους, με προσφυγή σε κάθε λογής πιεστικά μέτρα. Το Σεπτέμβριο του 1888, η κοινότητα Ασβεστοχωρίου διαμαρτύρεται π.χ. στον πρόεδρο της Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητας του Πατριαρχείου ότι ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης «κρατεί τους διδασκάλους της Αδελφότητος εις απεργίαν [=ανεργία] επιμένων να παύσωμεν ένα των υπό της Κοινότητος συμφωνηθέντων διδασκάλων και αντικαταστήσωμεν τούτον δια διδασκαλιστού». Όταν η εφορία κι η δημογεροντία αρνήθηκαν να απολύσουν «από δύο ήδη μηνών εργαζόμενον και κρατούντα εις χείρας του συμβόλαιον, όπερ δύναται να φέρη πολλές ταραχάς εις την κοινότητα», ο μητροπολίτης τους απείλησε ότι, «αν δεν παύσωμεν τον διδάσκαλον, το κληροδότημα είναι πεπαυμένον»· αυτό το τελευταίο αφορούσε προφανώς την επιχορήγηση των σχολείων της κοινότητας από την Αδελφότητα μέσω της μητρόπολης, όπως διαπιστώνουμε από την καταγγελία των προκρίτων ότι ο αρχιερέας «την απειλήν ταύτην πολλάκις επαναλαμβάνει ωσει το κληροδότημα είναι συνεισφορά τις αυτού, με την οποίαν θέλει να φοβίζη και καταπιέζη την Κοινότητα»⁵. Ο εκβιασμός πιθανότατα έπιασε τόπο, καθώς δυο μήνες αργότερα η εφορεία παραιτήθηκε κι η μητρόπολη επανέλαβε την καταβολή κάποιων χρημάτων για τη λειτουργία των σχολείων⁶. Δυο δεκαετίες αργότερα, ελληνικό προξενείο Σερρών και μητρόπολη Δράμας διασταυρώνουν τα ξίφη τους για τη δασκάλα Αγγελίδου, διορισμένη στο χωριό Εγρί Δερέ της Ζίχνας και προστατευόμενη του μητροπολίτη Χρυσόστομου, κατηγορούμενη όμως από τον ελληνικό μηχανισμό για σχέσεις με το «κόμμα εκείνο, όπερ ειχε τάσεις βουλγαριστικάς»· μετά την απομάκρυνσή της από το ελληνικό κοινοτικό εκπαιδευτήριο, η Αγγελίδου «συνεννοήθη μετά της βουλγαριζούσης μερίδος και ήνοιξε νέον σχολείον, εν ώ διδάσκει εν μέρει μεν

¹ Κ. Πανουριάς προς ΕΕΕΕΠ, Εν Βιτωλίοις 9.7.1887, αρ.454, σε Βούρη 1994, σ.143.

² Κ. Πανουριάς προς ΕΕΕΕΠ, Εν Βιτωλίοις 10.9.1887, αρ.641, σε Βούρη 1994, σ.151.

³ ΙΑΥΕ 1906/9, εφοροεπίτροποι Διαβατών προς απροσδιόριστο παραλήπτη (μητρόπολη ή ελληνικό προξενείο) «εις Θεσσαλονίκη», Εν Διαβατώ 12.7.1906· ΙΑΥΕ 1906/9, 31 πατριαρχικοί κάτοικοι Δοϊράνης προς 'Παναγιώτατο', Εν Δοϊράνη 21.8.1906.

⁴ ΙΑΥΕ 1906/9, έφοροι Τσουφλείου Εκπαιδευτηρίου Γευγελής προς Μητρόπολη Θεσ/νίκης, Εν Γευγελή 27.7.1906. Δυο από τους τρεις επιλεγέντες δασκάλους κι ένα από τα τρία μέλη της εφορίας φέρουν το ίδιο επώνυμο (Βαφόπουλοι).

⁵ Δημογεροντία & Εφορεία Ασβεστοχωρίου προς Ε. Ευγενίδη, Εν Ασβεστοχωρίω 24.9.1888, φωτοτυπία σε Αραμπατζή-Χατζηστεργίου 2000, παράρτημα υπ' αριθ. 5.

⁶ ΙΑΜ/ΣΑ, Βιβλίο εσοδων-εξόδων της περιόδου 1888-1909, σ.4-6. Το 1888-89 τα συνολικά έξοδα των σχολείων ανήλθαν σε 266 λίρες, από τις οποίες η μητρόπολη κατέβαλε περίπου 38 κι η Αδελφότητα της Κων/λης άλλες 52.

βουλγαριστί, εν μέρει δε ελληνιστί»¹. Οι αντιθέσεις αυτές μπορούσαν να εκτραχυνθούν στον απόλυτο βαθμό: όταν ο διευθυντής των ελληνικών σχολείων των Γενιτσών Ιωάννης Παπαβασιλείου (και πράκτορας του Προξενείου Θεσσαλονίκης με το ψευδώνυμο «Δημ. Σφέτσος» ή «Λυγκεύς») έρχεται σε ανοιχτή αντιπαράθεση με την κοινοτική εφορεία, υποστηρίζοντας πως αυτή «δεν έχει το δικαίωμα να επεμβαίνει εις τα σχολικά δια τον λόγον του ότι οι διδάσκαλοι δεν πληρώνονται πλέον από την κοινότητα, ής τα οικονομικά σπουδαίως ηλαττώθησαν εσχάτως, αλλά από το Κέντρον», ο αρχιερατικός επίτροπος θα τον καταδώσει τον Ιανουάριο του 1908 στις οθωμανικές αρχές με αποτέλεσμα τη σύλληψή του².

Η εμπλοκή των ίδιων των εκπαιδευτικών στις τοπικές διενέξεις ή ακόμη και η υπόθαλψή τους δεν ήταν καθόλου σπάνιο φαινόμενο. Εν έτει 1906, ο δάσκαλος του χωριού Τεκελί (σημ. Σίνδος) της Θεσσαλονίκης Γεώργης Βροσδάνης, «δημότης Πατρέων» όπως ο ίδιος σημειώνει, ενημερώνει π.χ. τον επιθεωρητή Μπουντώνα πως «εν τη ειρηνιμένη κοινότητι εδημιουργήθησαν παρά του προκατόχου του διδασκάλου πολλά κόμματα» κι «εκλιπαρεί» να μετατεθεί ξανά στη Δοϊράνη, «ένθα προηγουμένως εδιορίσθη»³. Τρεις μήνες αργότερα, ο επιθεωρητής παραλαμβάνει την καταγγελία 27 κατοίκων του γειτονικού χωριού Καϊλί (σημ. Βραχιά) κατά της εκεί ελληνοδασκάλας, την οποία η κοινότητα δηλώνει πως αδυνατεί να πληρώσει με «τον υφ' Υμών καθοριζόμενον μισθόν»: «στηρίζουσα τας ελπίδας της επί τω κομματισμώ του χωρίου», διαβάζουμε, η δασκάλα έχει ήδη προσελκύσει κάποιους από τους χωρικούς «εις το κόμμα της», «δεν παύει ενεργούσα παντί σθένει εις σχηματισμόν ισχυρωτέρου κόμματος» και, κυρίως, «διατελεί εν διηνεκή διαπληκτισμόν προς τον διδάσκαλον και ιερέα», σε βάρος του οποίου διαδίδει ότι κατά την πρόσφατη παραμονή του στη Θεσσαλονίκη «επήγαινε εις τα Δημόσια» (δηλαδή τα πορνεία). Αιτήματα για την άμεση απομάκρυνσή της έχουν ήδη υποβληθεί στο Μπουντώνα με ανώνυμο έγγραφο σφραγισμένο με την κοινοτική σφραγιδα κι από τον ιερέα, που μεταξύ άλλων την κατηγορεί ότι «καταλαμβάνει τον χορόν εν τη Εκκλησία και ψάλλει δίκην θεατρίνης»: η επιστολή των 27 κλείνει με μια αδιευκρίνιστη πλην σαφή απειλή: «ενέλιπδες όντες ότι η Υ.Ε. θέλει απαλλάξη ημάς του ανωτέρω αναισχύντου όντος, ίνα μη...»⁴. Από τα έγγραφα του ίδιου φακέλου διαπιστώνουμε επίσης ότι, για πολλούς κοινοτάρχες και χωρικούς, εξίσου σημαντική με τα σχολικά καθήκοντα των δασκάλων -αν όχι ακόμη σημαντικότερη- ήταν η χρησιμοποίησή τους ως ψαλτών στις τοπικές εκκλησίες. Το προηγούμενο καλοκαίρι, τρεις πρόκριτοι του Καϊλί είχαν ζητήσει π.χ. από τη μητρόπολη «να

¹ Σπύρος Καράβας, «Για τη Μακεδονία στις αρχές του αιώνα: μαρτυρίες ελλήνων απεσταλμένων», *Τα Ιστορικά*, 27 (12.1997), σ.332-3.

² ΑΣτΔ/208/161, Γ.Δ. Διδασκάλου προς Στ. Δραγούμη, Εν Γενιτσοίς 25.8.1906. Το φθινόπωρο του 1905 στο σχολείο είχε τοιχοκολληθεί «αισχροτάτη σάτυρα εναντίον του κ. Σφέτσου παριστάνουσα [αυτόν] ως ακολασταίνοντα μετά των διδασκαλισσών και του εκ των διδασκάλων κ. Βαλσαμή» (Χρήστος Χατζής, Γιαννιτσά. Ιστορική επισκόπηση, Γιαννιτσά 2008, σ.51-2). Για την κατάδοση: Γεώργιος Τουσίμης, «Ο οπλαρχηγός Λάζος Μπαροβίτσαλης (Βάσει ανέκδοτου αρχαιικού υλικού)», *Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα*, 15 (1996), σ.26.

³ ΙΑΥΕ 1906/9, Γ. Βροσδάνης προς Ε. Μπουντώνα, Εν Τεκελή 23.9.1906.

⁴ ΙΑΥΕ 1906/9, Ιερομόναχος Μελέτιος προς 'Πανιερώτατο', Εν Καϊλί 9.12.1906. ΙΑΥΕ 1906/9, ανώνυμη επιστολή προς 'Πανιερώτατο', Εν Καϊλί 10.12.1906. ΙΑΥΕ 1906/9, επιστολή 27 κατοίκων προς Ε. Μπουντώνα, Εν Καϊλί 17.12.1906.

μας στείλει διδάσκαλον και ψάλτην το δυνατόν ογληγορότερον διότι μένομεν χωρίς ψάλτην», καθώς «μετά την λήξιν των μαθημάτων ο [προηγούμενος] διδάσκαλος ανεχώρησεν»· υποβάλλουν μάλιστα αίτημα για διορισμό συγκεκριμένου προσώπου, η μη ικανοποίηση του οποίου εξηγεί ίσως τον κατοπινό πόλεμο κατά της δασκάλας¹. Το Σεπτέμβριο, πάλι, ο δάσκαλος του Τοψίν (σημ. Γέφυρα) ενημερώνει το Μπουντώνα πως έχει «ανάγκην βοηθού, αφ' ενός μεν δια την Εκκλησίαν διότι είμαι μόνος ψάλτης, δεξιός και αριστερός, και η φωνή μου δεν βοηθά τόσον, αφ' ετέρου δε έχω και άλλας εργασίας τας οποίας εάν δεν κλείσω το σχολείον δεν επιβλέπονται»². Παρόμοια ιεράρχηση προτεραιοτήτων διαφαίνεται και στην επιστολή με την οποία ο αρχιερατικός επίτροπος Μελέτιος Κοτρόζος ζητά από τον επιθεωρητή Σάρρο το διορισμό συγκεκριμένου δασκάλου στα Γενιτσά, «όπου και ως πατριώτης τα μάλα θα συντελέση υπέρ του επιδιωκομένου εθνικού σκοπού μας, και ως ιεροψάλτης εν τη εκκλησία μας τους εκκλησιαζομένους θα ευχαριστήση»³. Δεν πρόκειται για φαινόμενο αποκλεισικά και μόνο των πατριαρχικών κοινοτήτων: και στα εξαρχικά χωριά, διαπιστώνει με θλίψη τον Ιούλιο του 1912 ο επικεφαλής της βουλγαρικής μητρόπολης Σερρών, ο μέσος κάτοικος «το σχολείο το θεωρεί πολυτέλεια, το δε δάσκαλο τον εκτιμά και τον πληρώνει επειδή του ψάλλει στην εκκλησία»⁴.

Στη βουλγαρική πλευρά, αυτό που αποτυπώνεται στις διαθέσιμες μαρτυρίες είναι κυρίως η αίσθηση ανασφάλειας και διαρκούς εκκρεμότητας που βιώνει το διδασκαλικό προσωπικό εξαιτίας της απουσίας οποιασδήποτε διασφάλισης της απασχόλησής του. «Παράδοση της Εξαρχίας ήταν κάθε σχολικό έτος να ξαναδιορίζει τους δασκάλους· δεν υπήρχε η σημερινή σταθερότητα», σημειώνει το 1930 στα απομνημονεύματά του ο Τράιτσεφ⁵, ενώ ο Συμεών Ράντεφ στα δικά του είναι ακόμη πιο γλαφυρός όταν περιγράφει την καθημερινή αδημονία των υποψηφίων εν αναμονή των ετήσιων διορισμών: «Το ταχυδρομείο στη Ρέσνα εφτανε μια φορά τη βδομάδα, την Κυριακή. Το καλοκαίρι οι δάσκαλοι κι εκείνοι που περίμεναν να γίνουν δάσκαλοι πήγαιναν οι ίδιοι ν' αναζητήσουν τις επιστολές. Νωρίς την Κυριακή, αντί να πάνε στην εκκλησία, τριγυρούσαν γύρω από το ταχυδρομείο. Κάποιες φορές ο ταχυδρόμος αργούσε κι έμεναν να περιμένουν δίχως να φάνε για μεσημέρι. Αυτή η βασανιστική αίσθηση του αγνώστου επαναλαμβανόταν κάθε χρονιά»⁶. Άλλα πάλι απομνημονεύματα αποκρυπτογραφούν τους μηχανισμούς διορισμού στο επίπεδο της κοινότητας. Ο Τόμα Νικόλοφ πρωτοδιορίστηκε το 1878 στο χωριο Βαρός του Περλεπέ με πρωτοβουλία του τοπικού τσορμπατζή, εξετάστηκε αρχικά από τον ίδιο και στη συνέχεια από τους γονείς των μαθητών, με τους οποίους και

¹ ΙΑΥΕ 1906/9, Ιωάνης Καρατουλάμα, Γεόργε Καμπούτα & Χρίστο Δάλε προς 'Σεβασμιώτατο', Εν Καϊλί 17.7.1906.

² ΙΑΥΕ 1906/9, δάσκαλος Τοψίν (όνομα δυσανάγνωστο) προς Ε. Μπουντώνα, Εν Τοψίν 17.9.1906. Οι «άλλες εργασίες» σχετίζονταν, πιθανότατα, με την ένοπλη δράση των ελληνικών σωμάτων στην περιοχή.

³ ΙΑΥΕ 1906/9, Μελέτιος Κοτρόζος προς Δ. Σάρρο, Εν Γενιτσοίς 12.8.1906.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.152, Архимандрит Евгений, «Годишен рапорт за състоянието на учебното дело в Сярската епархия през учеб. 1911-1912 година», Сяр 2.7.1912, No 994. Βλ. επίσης την άρνηση των κατοίκων του χωριού Ρίλα ν' αποδεχθούν το 1879 ως δάσκαλο τον Ιβάν Χατζηνικόλοφ, επειδή δεν ήξερε να ψάλλει (Билярски 2004, σ.265).

⁵ Трайчев 1930, σ.18.

⁶ Радев 1994, σ.117-8.

διαπραγματεύθηκε την αμοιβή του· η ύπαρξη δυο υποψηφίων επέφερε προσωρινά διχασμό της κοινότητας¹. Στο γειτονικό Περλεπέ η πρακτική αυτή συνεχίστηκε και μετά την άφιξη το 1881 των πρώτων δασκάλων που διορίστηκαν απευθείας από την Εξαρχία, καθώς τα κενά συμπληρώθηκαν από ντόπιους βάσει της παραδοσιακής διαδικασίας². Ο Ιβάν Σίσκοφ προσελήφθη το 1888 από την κοινότητα του χωριού Γκάλιστα της Καστοριάς, με προτροπή του τοπικού ιερέα και συμφωνία των χωρικών, ύστερα από την εκ μέρους του ανάγνωση του Απόστολου «στα βουλγαρικά» το Δεκαπενταύγουστο στην εκκλησία του χωριού· το συμβόλαιο της πρόσληψής του συντάχθηκε στα ελληνικά από τον ίδιο, υπογράφηκε και σφραγίστηκε απ' το μουχτάρη, ο ίδιος ανέλαβε δε να ενημερώσει τηλεγραφικά την Εξαρχία³. Μια πιο πολύπλοκη διαδικασία περιγράφεται στα απομνημονεύματα του Βασίλ Ντραγκομίροφ για την πρόσληψη του ίδιου κι ενός φίλου του, αποφοίτων του παιδαγωγικού τμήματος του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης, σε χωριά της Στρώμνιτσας: όταν το καλοκαίρι του 1901 υπέβαλαν σχετική αίτηση στον εξαρχικό μητροπολίτη Γεράσιμο, αυτός τους ειρωνεύθηκε ξεκαθαρίζοντάς τους ότι «στην επαρχία του δεν υπάρχει θέση γι' αυτούς»· τελικά όμως προσελήφθησαν και οι δυο μέσω του γραμματέα της μητρόπολης, πρώην δασκάλου τους, που σ' αυτά τα ζητήματα φαίνεται πως είχε μεγαλύτερη ισχύ από τον ίδιο το μητροπολίτη⁴. Παράκαμψη του μητροπολίτη θα γίνει από τον ίδιο δάσκαλο και το 1907, δια του διορισμού του απευθείας από την Εξαρχία μέσω του σχολικού επιθεωρητή⁵. Οι επιπτώσεις όλων αυτών των αντικρουόμενων παρεμβάσεων στο εκπαιδευτικό έργο ήταν βέβαια άκρως αμφιλεγόμενες: στις παιδικές αναμνήσεις του, ο Ράντεφ τονίζει π.χ. την εξάρτηση του ημιμαθούς αλλά «μεγάλου φιλοπάτριδος» κοινοτικού δασκάλου της Ρέσνα από τους προύχοντες, στα παιδιά των οποίων επιφύλασσε ειδική μεταχείριση, σε αντιδιαστολή προς τον «εξαρχικό» συνάδελφό του που, μορφωμένος κι ανεξάρτητος από την τοπική κοινωνία, απολάμβανε το σεβασμό και την αγάπη των μαθητών⁶. Ο ίδιος ο Ράντεφ περιγράφει ωστόσο με δυσφορία την άρνηση της Εξαρχίας να λάβει υπόψη τη γνώμη των κοινοτήτων κατά τις μεταθέσεις των δασκάλων⁷. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε επίσης ότι προβλήματα δημιουργούσε η άρνηση της Εξαρχίας ως το 1907 να διορίζει τους δασκάλους στις γενέτειρές τους⁸. Η ανάθεση ουσιαστικών αρμοδιοτήτων στις κοινότητες μετά το Χουριέτ, απόρροια του δραστικού περιορισμού των χρηματικών επιδοτήσεων της Εξαρχίας, φαίνεται από την άλλη πως ενέτεινε τα φαινόμενα εξάρτησης. Τον Αύγουστο του 1912, ο σχολικός επιθεωρητής Νευροκοπίου αποφαίνεται έτσι πως «είναι μεγάλο λάθος η ανάθεση στις εκκλησιαστικές-σχολικές εφορίες των χωριών να προσλαμβάνουν δασκάλους, γιατί αυτοί ως ημιμαθείς ελάχιστα εκτιμούν το σχολείο, δε γνωρίζουν τις ανάγκες του

¹ Николов 1989, σ.13-4.

² Στο ίδιο, σ.18.

³ ЦДА, ф.1932к, оп.4, а.е.107, л.3-4, «Кратка автобиография на Иван Димитров Шишков».

⁴ Драгомиров 2005, σ.155-6.

⁵ Το ίδιο, σ.187.

⁶ Радев 1994, σ.99-100.

⁷ Στο ίδιο, σ.118-9.

⁸ Трайчев 1930, σ.56.

και κατά την πρόσληψη των δασκάλων έχουν υπόψη μόνο ένα: να είναι ο δάσκαλος όσο το δυνατόν πιο φτηνός και να είναι δικός μας άνθρωπος, έστω κι αν είναι ανεπαρκώς καταρτισμένος»¹.

Η μετανάστευση ενός μέρους των αποφοίτων των εξαρχικών σχολείων της Μακεδονίας στη Βουλγαρία αποτελούσε λογική συνέπεια αυτής της κατάστασης –ιδίως όσον αφορά τους αποφοίτους των Γυμνασίων, που μπορούσαν σχετικά εύκολα να βρουν ικανοποιητική απασχόληση εκεί. Συμπληρωματική ώθηση σ' αυτή την έξοδο έδινε η παντελής απουσία κοινωνικής ασφάλισης στην οθωμανική επικράτεια: *«κάθε δάσκαλος που ήθελε να εξασφαλίσει για τον εαυτό του σύνταξη γήρατος»*, διαβάζουμε σε σχετική μελέτη, *«έπρεπε έγκαιρα και παρά τη θέλησή του να μεταναστεύσει στη Βουλγαρία»*². Για πολλούς, ακόμη σημαντικότερη ήταν η προσωπική ασφάλεια που απολάμβαναν στο ελεύθερο εθνικό κέντρο, σε αντίθεση με τις απειλές που κρέμονταν σε μόνιμη βάση πάνω από τα κεφάλια τους στην οθωμανική επικράτεια. Όταν τον Αύγουστο του 1881 ο γραμματέας της Εξαρχίας Ντόμπρι Γκάντσεφ περιηγήθηκε τις νεοσύστατες ηγεμονίες αναζητώντας υποψήφιους δασκάλους για τη Μακεδονία, βρήκε έτσι σχεδόν μηδενική ανταπόκριση: *«από τους παλιούς μακεδόνας δασκάλους»* που είχαν καταφύγει εκεί στη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης, θυμάται ο Αρσένι Κοστέντσεφ, *«κανείς δεν ήθελε να χαλάσει την ησυχία του εδώ στη Βουλγαρία και να πάει ξανά να βασανιστεί και να σφαχτεί με τους Τούρκους»*: ακόμη περισσότερο, οι βολιδοσκοπούμενοι *«δεν ήθελαν να πάνε εκεί όπου δεν υπήρχε άλλοτε [βουλγαρικό] σχολείο»*, καθώς αυτό προοιωνιζόταν αναπόφευκτες συγκρούσεις με τις αρχές και το ελληνικό κόμμα³. Όπως ο ίδιος ο Γκάντσεφ εξηγεί στα απομνημονεύματά του, το πρόβλημα λύθηκε τελικά δια του οικονομικού καταναγκασμού: φρόντισε να *«απολυθούν από τις θέσεις τους όλοι εκείνοι που δεν επιθυμούν να πάνε δάσκαλοι στις γενέτειρές τους»* και τους έστειλε στη Μακεδονία *«σε ομάδες των 5-6 ατόμων»*⁴. Το επόμενο καλοκαίρι, η Εξαρχία απαγόρευσε τη μετάβαση των δασκάλων της στις ελεύθερες ηγεμονίες κατά τη διάρκεια των διακοπών, το μέτρο όμως ανακλήθηκε γρήγορα καθώς απειλούσε να αποκόψει κάθε δεσμό των αποκλεισμένων με το εθνικό κέντρο⁵. Οι αντιφάσεις δε σταματούν εδώ: η διαρκής διαρροή εγγράμματων Μακεδόνων προκάλεσε όπως είδαμε κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1890 τις αντιδράσεις μιας μερίδας βουλγάρων εθνικιστών, την ίδια όμως στιγμή ενθαρρυνόταν αντικειμενικά από τη σαφή προτίμηση που η Εξαρχία έδινε στους «άνω» Βουλγάρους κατά την επάνδρωση των επιτελικών και διευθυντικών θέσεων του μηχανισμού της στη Μακεδονία.

Ως γενικός επιθεωρητής του βουλγαρικού Υπ. Παιδείας, ο Στέφαν Λαφτσίεφ θα εισηγηθεί το 1895 τη λήψη απαγορευτικών μέτρων για τον τερματισμό αυτής της

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.461, л.162-3, Уч. Инспектор Н. Арнаудов, «Годишен рапорт за състоянието на учебния дело в Неврокопската епархия през учебната 1911/912 година», Неврокоп 20.7.1912, No 2006.

² Пандевски 1962, σ.40.

³ Костенцев 1984, σ.103.

⁴ Ганчев 2005, σ.183-4.

⁵ Кирил 1970, σ.184-5.

«ανωμαλίας»: «Ούτε ένας από τους αποφοίτους των εξαρχικών Γυμνασίων να μην προσλαμβάνεται για δημόσια υπηρεσία στη Βουλγαρία. Όλοι πρέπει να μείνουν να εργαστούν στη Μακεδονία και τη Θράκη», εφόσον «έχουν προετοιμαστεί για εκεί» και «δεν πρέπει ο πληθυσμός να στερηθεί τη διανόησή του». Η απαγόρευση έγινε τυπικά δεκτή, στην πράξη όμως οι βουλγαρικές αρχές δε δίσταζαν να την παρακάμπτουν με διάφορα προσχήματα ή προσποιούμενες ότι την αγνοούν¹. Τα όρια του όλου συστήματος θα γίνουν έτσι ορατά σε ενδοϋπηρεσιακό επίπεδο μόλις το Μάρτιο του 1908, όταν το οθωμανικό Υπουργείο Δικαιοσύνης ενημερώνει την Εξαρχία ότι «στο εξής οι δάσκαλοι που χρειάζονται για τα βουλγαρικά σχολεία των βιλαετιών της Ρούμελης πρέπει να επιλέγονται μεταξύ του πληθυσμού αυτών των βιλαετιών». Καθώς στο σχολικό μηχανισμό της Εξαρχίας υπηρετούσαν εκείνη τη στιγμή 45 βούλγαροι υπήκοοι, ο έξαρχος Ιωσήφ ζήτησε από τη Σόφια να καταρτίσει καταλόγους «εκείνων των δασκάλων στη Βουλγαρία που έχουν γεννηθεί στη Μακεδονία και δεν έχουν γίνει ακόμη βούλγαροι υπήκοοι», ώστε να καλυφθεί το κενό· ταυτόχρονα, ζήτησε να καταγραφούν οι γεννημένοι στη Μακεδονία σπουδαστές ανώτερων σχολών της Βουλγαρίας που επρόκειτο ν' αποφοιτήσουν εκείνη τη χρονιά, «και σ' αυτούς τους νέους να μη δοθεί υπόσχεση για διδασκαλικές θέσεις στην Ηγεμονία, ώσπου η Εξαρχία να γνωστοποιήσει στο Υπ. Παιδείας ποιους από αυτούς θα διορίσει στην υπηρεσία της»². Με τη βοήθεια προφανώς του Λαφτσίεφ, που στα απομνημονεύματά του διεκδικεί δάφνες γι' αυτές τις ρυθμίσεις, ο έξαρχος θα προχωρήσει το Μάιο του 1908 στην εισήγηση ακόμη δραστικότερων μέτρων. Κύριο πρόβλημα του χαμηλού επιπέδου επάνδρωσης των βουλγαρικών σχολείων στα χωριά, υποστηρίζει, είναι η μετανάστευση κι επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων της μέσης εκπαίδευσης στη Βουλγαρία: «Άλλοι από ολιγοψυχία, άλλοι δελεασμένοι από την αδελφική υποδοχή που βρίσκουν στην ελεύθερη Ηγεμονία κι άλλοι από την καλύτερη αμοιβή που λαμβάνουν εκεί για το μόχθο τους, όχι μόνο στο διδασκαλικό αλλά και σε όλα τα υπόλοιπα επαγγέλματα, εγκαταλείπουν εθελοντικά την υπηρεσία στα βιλαέτια για ν' αναζητήσουν τέτοια στην επικράτεια της ελεύθερης Βουλγαρίας και μ' αυτό συμβάλλουν ακόμη περισσότερο στην αραίωση των γραμμών των στελεχών του εκκλησιαστικού-σχολικού μας έργου». Για την ανάσχεση του κακού, ο Ιωσήφ ζητά έτσι από τη βουλγαρική κυβέρνηση «να μην προσφέρεται διδασκαλική ή υπαλληλική θέση σε κανένα νέο από τη Μακεδονία και την περιοχή της Αδριανούπολης, ο οποίος υπήρξε δάσκαλος ή προετοιμάστηκε για δάσκαλος», εκτός αν προσκομίσει ειδικό πιστοποιητικό της Εξαρχίας ότι «έχει εκτεθεί ενώπιον των αρχών» και ως εκ τούτου «δε μπορεί να προσληφθεί στην υπηρεσία της»³. Το Φλεβάρη του 1912 το αίτημα θα υποβληθεί ξανά, προς την αντίστροφη όμως κατεύθυνση: τούτη τη φορά είναι ο βούλγαρος

¹ Лафчиев 1994, σ.55.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.311, л.71, Έξαρχος Ιωσήφ προς βούλγαρο Υπ.Εξ., [Κων/λη] 7.4.1908, No.90, εμπιστευτικό.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.311, л.76-77, Έξαρχος Ιωσήφ προς βούλγαρο Υπ.Εξ., Κων/λη 7.5.1908, No.104, εμπιστευτικό.

πρωθυπουργός Ιβάν Γκέσοφ αυτός που, μέσω του πρεσβευτή του στην Κωνσταντινούπολη, ζητά από τον Έξαρχο «να μην πηγαίνουν οι Μακεδόνες στη Βουλγαρία αλλά να μένουν εδώ στο τούρκικο, να [τους] παρέχεται τέτοια εκπαίδευση, ώστε να μη μπορούν να καταλαμβάνουν θέσεις εκεί»¹.

Εκτός από τη φυγή, μια άλλη μορφή αντιδράσεων θα πάρει τη μορφή απεργιακών και άλλων δυναμικών κινητοποιήσεων, τόσο του διδασκαλικού δυναμικού όσο και των υποτρόφων των σημαντικότερων ιδρυμάτων. Το συνδικαλιστικό κίνημα των εξαρχικών δασκάλων αναπτύχθηκε βέβαια σε μαζική κλίμακα κυρίως μετά τη συνταγματική τομή του 1908, συνεπώς η εξιστόρησή του εκφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας διατριβής· κάποια πρώτα δείγματά του ανιχνεύονται ωστόσο και στην προηγούμενη περίοδο. Ο αμερικανός δημοσιογράφος Άλμπερτ Σόσινεν αναφέρει π.χ. παρεμπιπτόντως ένα συντονισμένο απεργιακό αγώνα των δασκάλων της περιοχής του Δεμίρ Χισάρ του καζά Μοναστηρίου για μισθολογικές αυξήσεις, γύρω στο 1906². Το 1900 πάλι απεργούν οι δάσκαλοι του Βέλες, διαμαρτυρόμενοι για την ακύρωση από τη σχολική εφορία της αποβολής του γιου ενός πλούσιου τσορμπατζή· παρά την ενεργό υποστήριξη μιας μερίδας των πολιτών, η κινητοποίηση αυτή θα παταχθεί με προσφυγή του μητροπολίτη στις οθωμανικές αρχές και μαζικές απολύσεις³. Το 1906-07 οι δάσκαλοι της ίδιας πόλης θ' απεργήσουν ξανά, αυτή τη φορά ενάντια στην απόφαση της σχολικής εφορίας ν' απολύσει ένα ζευγάρι συναδέλφων τους επειδή διατηρούσαν ερωτικό δεσμό, η απεργία όμως έσπασε τελικά με παρέμβαση της τοπικής ΕΜΕΟ, στέλεχος της οποίας ήταν και ο συντηρητικός διευθυντής των βουλγαρικών σχολείων της πόλης⁴.

Μαθητικές ανταρσίες

Πολύ πιο διαδεδομένες την περίοδο που εξετάζουμε υπήρξαν οι ανταρσίες των μαθητών των βουλγαρικών γυμνασίων, κατά κανόνα με την ανάμιξη, παρότρυνση και δημόσια υποστήριξη μιας μερίδας του διδασκαλικού προσωπικού (και, από ένα χρονικό σημείο και μετά, των αντιτιθέμενων οργανώσεων και κομμάτων που συγκροτήθηκαν στο εσωτερικό των εξαρχικών κοινοτήτων). Η πρώτη τέτοια ανταρσία σημειώθηκε το 1883-84 στο Οικοτροφείο του Γυμνασίου Αρρένων της Θεσσαλονίκης, εναντίον του «εκμεταλλευτή» και «αλαζόνα» γάλλου επιστάτη Φερντινάν Μπερτράν, με υποκίνηση του γυμνασιάρχη Γκεόργκι Καντιλάροφ που ήθελε (και πέτυχε) ν' αποκτήσει τον έλεγχο του οικοτροφείου⁵. Την επόμενη χρονιά οι

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.777. Στο δικό του ημερολόγιο ο πρέσβης αναφέρει τη συνάντηση και την ύπαρξη προσωπικής επιστολής του Γκέσοφ προς τον Έξαρχο, όχι όμως και πληροφορίες για το περιεχόμενό της (Сарафов 2008, σ.238).

² Sonnichsen 1909, σ.154-5.

³ Алексо Мартулков, *Моето учество во револуционерните борби на Македонија*, Σκόπια 1954, σ.73-6.

⁴ Трайчев 1930, σ.53.

⁵ Стрезов 1982, σ.48-9· Николов 1984, σ.21. Αδιευκρίνιστος παραμένει ο βαθμός ανάμιξης του ρωσικού προξενείου, που ήδη από το 1882 απαιτούσε πειστικά την απομάκρυνση του Μπερτράν και την εξάλειψη του μικτού εθνικού χαρακτήρα του «γαλλοβουλγαρικού» οικοτροφείου (Кирил 1969, σ.586-92).

οικότροφοι εξεγέρθηκαν κατά του αυταρχικού, ρωσοσπουδαγμένου «ιησουΐτη» Καντιλάροφ που τους ανάγκαζε να προσεύχονται τέσσερις φορές τη μέρα και να εκκλησιάζονται τακτικά. Το εγχείρημα καθοδηγούνταν από έναν κύκλο παραγκωνισμένων πρώην καθηγητών που, μ' επικεφαλής τον Τράικο Κιτάντσεφ, συνομοτούσαν κατά του διευθυντή από τη Σόφια: η ανταρσία ωστόσο κατεστάλη κι οι «πρωταίτιοι», μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν ορισμένες μετέπειτα ηγετικές φυσιογνωμίες της ΕΜΕΟ όπως ο Γκιόρτσο Πετρόφ ή ο Πέρε Τόσεφ, διώχτηκαν απ' το σχολείο και υποχρεώθηκαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη Φιλιππούπολη¹. Τελικά ο Καντιλάροφ θ' απομακρυνθεί στις αρχές του 1888, ως αποτέλεσμα της παραίτησης τριών καθηγητών και μιας ακόμη μαθητικής εξέγερσης. Από το σέρβο πρόξενο η νέα αυτή αναταραχή ερμηνεύθηκε ως προϊόν της σύγκρουσης ανάμεσα στο «ρωσόφιλο» και το «ρωσόφοβο» κόμμα των βουλγαρικών κοινοτήτων², η σύγχρονη σλαβομακεδονική ιστοριογραφία του προσδίδει χαρακτηριστικά μιας λανθάνουσας εθνικής χειραφέτησης³, ενώ από το ημερολόγιο του εξάρχου Ιωσήφ διαπιστώνουμε πως οι τρεις καθηγητές επικεντρώνονταν στον αυταρχισμό και την εν γένει κακή συμπεριφορά του διευθυντή⁴. Το βέβαιο είναι ότι, παρά την ικανοποίηση των αιτημάτων των ανταρτών, οκτώ «πρωταίτιοι» (ανάμεσά τους τα μελλοντικά ιδρυτικά μέλη της ΕΜΕΟ Ντάμε Γκρούεφ και Πέταρ Ποπάρσοφ) αποβλήθηκαν δια παντός και πολλοί άλλοι μαθητές τιμωρήθηκαν με κατάργηση των υποτροφιών ή μείωση της διαγωγής τους⁵. Με παρέμβαση πρακτόρων του σερβικού προξενείου οι διωχθέντες κατέφυγαν τους επόμενους μήνες στο Βελιγράδι, για να συνεχίσουν τις σπουδές τους ως υπότροφοι της Εταιρείας του Αγίου Σάββα, τελικά όμως έμελλε ν' ακολουθήσουν, όπως θα δούμε εκτενώς σε επόμενο κεφάλαιο, μια πολύ πιο πολύπλοκη εθνική διαδρομή.

Ο δεύτερος και σημαντικότερος γύρος μαθητικών ανταρσιών στα βουλγαρικά γυμνάσια σημειώνεται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1890, ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης επαναστατικών διαθέσεων στους κόλπους της σλαβόφωνης μακεδονικής νεολαίας. Οι εθνικές ιστοριογραφίες της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ τείνουν να προσδίδουν σ' αυτά τα ξεσπάσματα κυρίως εθνικό περιεχόμενο, από τις αφηγήσεις των ανθρώπων που μετείχαν σ' αυτά προκύπτει ωστόσο η προβολή συγκεκριμένων αιτημάτων που αφορούσαν είτε το αυταρχικό πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων είτε τις υλικές συνθήκες ζωής των οικοτρόφων. Από τις ίδιες

¹ Стрезов 1982, σ.49 (ανταρσία) & 45-6 (συμπεριφορά Καντιλάροφ)· Петров 1927, σ.5· Славко Димевски, *Просветната политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија*, Σκόπια 1960, σ.21-5.

² Цамбазовски 1987, σ.43-4.

³ Ισχυριζόμενη π.χ. ότι τα αιτήματα των εξεγερμένων περιλάμβαναν και «την εισαγωγή της μακεδονικής 'διαλέκτου' στη διδασκαλία» (Димески 1982, σ.120) ή απλά με γενικόλογους συλλογισμούς (Димевски 1960, σ.26-7). Η προβολή σχετικού αιτήματος αναφέρεται και από τον πολύ σοβαρότερο Κλίμεντ Τζαμπάζοφски (Цамбазовски 1960, σ.191). Παρά την οφθαλμοφανή σημασία του, το έγγραφο στο οποίο αυτός παραπέμπει δεν περιλαμβάνεται, ωστόσο, στην εκτενή συλλογή ντοκουμέντων που ο ίδιος εξέδωσε το 1987 στο Βελιγράδι.

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.216. Για μια -όχι ιδιαίτερα διαφωτιστική- περιγραφή των γεγονότων απ' τον ίδιο το διευθυντή: Кандиларов 1930, σ.47-52.

⁵ Кандиларов 1930, σ.50-2· Димевски 1960, σ.28. Σε σύνολο 192 μαθητών αποβλήθηκαν 8 ενώ άλλοι 28 εγκατέλειψαν το Γυμνάσιο με δική τους πρωτοβουλία.

αφηγήσεις διαπιστώνουμε, επίσης, πως η ύπαρξη ανταγωνιστικών εθνικών σχολικών δικτύων και η συνακόλουθη (θεωρητική τουλάχιστον) δυνατότητα μεταπήδησης των μαθητών από το ένα στο άλλο λειτουργούσε προστατευτικά για τους εκάστοτε εξεγερμένους, θέτοντας όρια στην αποτελεσματικότητα -αλλά και τη σκοπιμότητα- των όποιων κατασταλτικών μέτρων. Το 1894 οι τελειόφοιτοι μαθητές του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης εγκατέλειψαν μαζικά το οικοτροφείο, διαμαρτυρόμενοι για την αποβολή ενός συμμαθητή τους που, παρά τη σχετική απαγόρευση του επιστάτη, βγήκε από την αίθουσα για να ικανοποιήσει φυσική του ανάγκη· η αντιπαράθεση έληξε με υποχώρηση του διευθυντή Μιχαήλ Σαράφοφ και ανάκληση του δρακόντειου κανονισμού που αυτός είχε επιβάλει¹. Την επόμενη χρονιά οι μαθητές ανήφισαν την απαγόρευση -για λόγους «ηθικής τάξης»- της συμμετοχής τους στο καρναβάλι κι η διεύθυνση του οικοτροφείου αποφάσισε την παραδειγματική αποβολή 40 οικοτρόφων, τελικά όμως ο Σαράφοφ έδωσε χάρη στους «αντάρτες» κάτω από την πίεση της τοπικής εξαρχικής κοινότητας². Στα μέσα της δεκαετίας του 1890 οι τελειόφοιτοι του Ημιγυμνασίου Σκοπίων εγκαταλείπουν επιδεικτικά το εκεί οικοτροφείο, διαμαρτυρόμενοι για την παραίτηση δυο αγαπημένων τους επιστατών· φοβούμενη τον προσεταιρισμό τους από το σερβικό προξενείο, η διεύθυνση θ' αποφύγει τη λήψη οποιουδήποτε πειθαρχικού μέτρου σε βάρος των μαθητών³. Μια 24ωρη απεργία πείνας των σπουδαστών της Παιδαγωγικής Σχολής των Σκοπίων, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την κακή ποιότητα του συσιτίου τους, θα καταλήξει αντίθετα το Μάιο του 1898 στη δια παντός αποβολή του σοσιαλιστή σπουδαστή Αλέξο Μαρτούλκοφ απ' όλα τα βουλγαρικά σχολεία⁴. Εναντίον του επιστάτη του οικοτροφείου θα στραφεί το Φεβρουάριο του 1900 και η αποχή των σπουδαστών της Παιδαγωγικής Σχολής Σερρών, την οποία ο αντιφρονών Γκεόργκι Τράιτσεφ αποδίδει σε ιδιοτελή κίνητρα κάποιων (μη κατονομαζόμενων) υποκινήτων καθηγητών⁵. Η Εξαρχία απάντησε κι εδώ με κλείσιμο τμημάτων, υποχρέωση των μαθητών να επανεγγραφούν κι αποβολή μιας δεκαριάς απ' αυτούς «*δια παντός απ' όλα τα [βουλγαρικά] σχολεία στην Τουρκία*»⁶.

Καθαρά πολιτικά υπήρξαν αντίθετα τα κίνητρα της εξέγερσης των μαθητών του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης κατά του διευθυντή Αναστάς Ναούμοφ, το Φεβρουάριο του 1897, παρόλο που κι εδώ η αφορμή δόθηκε από μια προσωπική διένεξη μεταξύ καθηγητών προσκείμενων στις αντίπαλες παρατάξεις των οπαδών της Εξαρχίας και της ΕΜΕΟ. Πίσω από

¹ Кандиларов 1930, σ.50-2· Димевски 1960, σ.34-6. Αρκετά διαφορετική είναι η περιγραφή των περιστατικών της ίδιας (;) ανταρσίας από τον τότε καθηγητή Γκιόρτσο Πετρόφ (Петров 1927, σ.31-2).

² Иван Гарванов, «Спомени», σε *Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов*, Σόφια 1927, σ.112.

³ Христо Коцев «Страници из спомените ми», *Македонија*, 9.1922, σ.50-1.

⁴ Мартулкоф 1954, σ.30-2. Αρχικά η αποβολή αφορούσε μόνο το τοπικό σχολείο, διευρύνθηκε όμως μετά την «αυθάδη» γραπτή απάντηση του μαθητή προς το σχολικό συμβούλιο της πόλης. Στα απομνημονεύματά του ο Μαρτούλκοφ γράφει πως η τοπική ΕΜΕΟ μεσολάβησε για την ανάκληση της τιμωρίας του εφόσον αποκηρύξει δημόσια τις σοσιαλιστικές πεποιθήσεις του, υποσχόμενη ότι θα του χορηγηθεί ακόμη και υποτροφία, αυτός όμως αρνήθηκε να το κάνει.

⁵ Трайчев 1930, σ.29-30. Πρβλ. Пасков 1990, σ.416.

⁶ Божинов 1982, σ.148.

τους καταληψίες οικοτρόφους ή ενάντιά τους τάχθηκαν όχι μόνο οι αντίστοιχες μερίδες του διδασκαλικού προσωπικού αλλά και τα αντιμαχόμενα κόμματα της εξαρχικής κοινωνίας της πόλης: υπέρ της ανταρσίας οι «οργανωμένοι» στην ΕΜΕΟ, υπέρ του διευθυντή οι «άνθρωποι της Εξαρχίας». Η αναμέτρηση έληξε με νίκη των πρώτων, παρά τη φήμη «δαμαστή των απεργιών» που συνόδευε το μεσολαβητή, επικεφαλής του εκπαιδευτικού τμήματος της Εξαρχίας, Νικόλα Λαζάροφ· οι επικεφαλής του «εξαρχικού» κόμματος μετατέθηκαν αλλού και κανείς από τους αντάρτες δεν τιμωρήθηκε, προς μεγάλη απελπισία των «νομιμοφόρων» που στην προσωπική τους αλληλογραφία αναρωτιόντουσαν πώς θα μπορέσουν να συμβιώσουν με τους νικητές υφισταμένους και μαθητές τους¹. Αξεδιάλυτα από το κεντρικό πολιτικό διακύβευμα της αντιπαράθεσης ήταν άλλωστε τα κοινωνικά συμφραζόμενά του: «Ο αγώνας μας», ενημερώνει την επαύριο της κατάληψης ένας νομιμόφρων καθηγητής το μηχανικό Χρήστο Στανίσεφ, ηγετικό στέλεχος του Ανώτατου Μακεδονικού Κομιτάτου της Σόφιας, «είναι για το νόμο, για την αρχή του ιδρύματος. Επιθυμία μας είναι να διαφυλάξουμε ενώπιον της μαθητών και του λαού την τιμή του ιδρύματος και της ηγεσίας του από τη ντροπή που του ετοιμάζαν σκοτεινοί άνθρωποι με τα βρώμικα μέσα τους. Το καταφέραμε όμως; Όχι, γιατί ο διευθυντής Λαζάροφ αποδείχθηκε κότα, και μάλιστα κότα πιο φοβισμένη από οποιαδήποτε κότα. Άφησε τους μαθητές ατιμώρητους, έδωσε το Ναούμοφ, έδωσε τον Αγγέλοφ, έδωσε και τον Κολιούσεφ απ' το οικοτροφείο. Αυτή η λύση δόθηκε στο ζήτημα κι αύριο το Γυμνάσιο ανοίγει. Πώς θα κοιτάμε εμείς αυτούς τους αντάρτες μαθητές; Σε τι θα μετατραπεί τούτο το Γυμνάσιο; Τι μας ετοιμάζει αυτό για το μέλλον; Ληστές και διεφθαρμένους ανθρώπους, άλλο τίποτα»². Ένας άλλος «νομιμόφρων» καθηγητής από τη Βουλγαρία, ο φυσικομαθηματικός Ιβάν Γκαρβάνοφ, θα επανέλθει στα μαθήματα με περίστροφο στην τσέπη για λόγους ασφαλείας³.

Παρά τον ενίοτε προσωποπαγή ή συγκυριακό τους χαρακτήρα, όλες αυτές οι αντιθέσεις και συγκρούσεις αποκρυσταλλώνονται τελικά στην κυρίαρχη αντίθεση που, από τα μέσα της δεκαετίας και μετά, θα καθορίσει τις τύχες όχι μόνο των εξαρχικών κοινοτήτων αλλά και όλης της Μακεδονίας: τη δρομολόγηση ενός επαναστατικού κινήματος το οποίο, ξεκινώντας ως αποκλίνουσα εκδοχή του βουλγαρικού αλυτρωτισμού, θ' αμφισβητήσει στην πορεία όχι μόνο το ειρηνικό πρόγραμμα της Εξαρχίας και των υποστηρικτών του οθωμανικού status quo αλλά και τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των εθνικών κομμάτων –οριακά δε, ακόμη και τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των διαφορετικών γλωσσοπολιτισμικών και θρησκευτικών ομάδων που κατοικούν στην περιοχή. Η απονενομημένη κραυγή του νομιμόφρονος καθηγητή, που μόλις παραθέσαμε, θα επαναληφθεί έτσι κατά κόρον τα επόμενα χρόνια από κάθε γωνιά της μακεδονικής κοινωνίας που αισθάνεται ως απειλή τη διασάλευση των ισορροπιών που πρόκυψαν από το συνέδριο του Βερολίνου. Για τη διασάλευση αυτών των ισορροπιών (και των

¹ Гарванов 1927, σ.113-5· Шатев 1983, σ.33-9· Карамфилов 2005, σ.15-7· Валентин Китанов – Цочо Билярски (επιμ.), *Иван Гарванов. Спомену, документи, материали*, Σόφια 2005 [στο εξής: Гарванов 2005], σ.137-9.

² Гарванов 2005, σ.138.

³ Гарванов 1927, σ.115.

εξουσιών που βασίζονταν σε αυτές), χαρακτηριστική είναι άλλωστε μια άλλη μαθητική ανταρσία: η πολυήμερη κατάληψη του βουλγαρικού οικοτροφείου Μοναστηρίου, το Μάιο του 1899, από τους 140 οικοτρόφους του με την ενεργό συμπαράσταση μιας μεγάλης μερίδας του εξαρχικού πληθυσμού της πόλης.

Το συμβάν που πυροδότησε την τελευταία αυτή ανταρσία ήταν ο δημόσιος διαπληκτισμός, κατά την επίσημη εορτή των Κυρίλλου και Μεθοδίου (11.5.1899), ανάμεσα στον εξαρχικό μητροπολίτη Γρηγόριο και το σοσιαλιστή δάσκαλο Ιβάν Τσόκοφ σχετικά με τη σλαβική εκδοχή του γλωσσικού ζητήματος –την αντίθεση ανάμεσα στην παλαιοσλαβική «καθαρεύσουςα» και τις καθομιλούμενες διαλέκτους, της μακεδονικής συμπεριλαμβανομένης. Ο βούλγαρος γυμνασιάρχης Αντόν Ποπ-Στοϊλοφ δεν είχε προλάβει να τελειώσει την πανηγυρική ομιλία της ημέρας, διαβάζουμε στη σχετική αναφορά του αυτόπτη ρώσου προξένου, «*όταν ένας απ' τους εκπροσώπους της εξημμένης νεολαίας, ο δάσκαλος Τσόκοφ, ανέβηκε με δική του πρωτοβουλία στο βήμα κι άρχισε να αποδεικνύει την καθυστέρηση των ιδεών των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, το πεπαλαιωμένο και ακατανόητο της γλώσσας τους για τον τωρινό λαό, που μέσω του σχολείου και της εκκλησίας θέλει ν' αναπτύξει τη γλώσσα και την εθνικότητά του, και γι' αυτό ο ρήτορας παραξενευόταν πώς ο μητροπολίτης τη θεία λειτουργία δεν την τελεί στην τωρινή καθομιλουμένη αλλά, εξαιτίας του απαίσιου συντηρητισμού του, εμμένει στην εκκλησιαστική σλαβική*». Ακολούθησε η επιδεικτική αποχώρηση του βούλγαρου και του ρώσου προξένου, μαζί με «*όλους τους γέροντες της βουλγαρικής κοινότητας*». Η δημογεροντία ζήτησε την απόλυση του αυθάδη εκπαιδευτικού· ο μητροπολίτης, «*φοβούμενος ότι και άλλοι δάσκαλοι, οπαδοί του Τσόκοφ, θα εγκαταλείψουν το Γυμνάσιο στην αρχή των εξετάσεων*», προσπάθησε να κερδίσει χρόνο, ενώ «*το κόμμα του Τσόκοφ*» κολλούσε στην πόλη πολυγραφημένες αφίσες κατά του Γρηγορίου¹. Παρόλο που σύμφωνα με τις αναμνήσεις ενός από τους εξεγερμένους μαθητές ο Τσόκοφ δεν ήταν μέλος της ΕΜΕΟ, ο μηχανισμός της τελευταίας έσπευσε να τον υπερασπιστεί αξιοποιώντας την αναμέτρησή του με τον (εχθρικό προς την οργάνωση) μητροπολίτη². Όταν ο καθηγητής απολύθηκε τηλεγραφικά από την Εξαρχία, οι μαθητές του Γυμνασίου κατέβηκαν σε αποχή καταλαμβάνοντας το οικοτροφείο «*οπλισμένοι με μαχαίρια, ακόμη και με περίστροφα*»: τα εσνάφια της πόλης οργάνωσαν συγκεντρώσεις αλληλεγγύης με ομιλίες «*στη μακεδονική γλώσσα*», ανέλαβαν την τροφοδοσία των καταληψιών ως το τέλος της σχολικής χρονιάς και απηύθυναν έκκληση προς την Εξαρχία να υποχωρήσει· το βουλγαρικό προξενείο και η μητρόπολη προσέφυγαν στις οθωμανικές αρχές ζητώντας επέμβαση της αστυνομίας κατά των εξεγερμένων μαθητών, επιφανείς πολίτες μ' επικεφαλής το Νικολάι Ρόμπεφ παρενέβησαν όμως κατευναστικά, προασπιζόμενοι τα μετριοπαθέστερα αιτήματα των τελευταίων (π.χ. να τους επιστραφούν τα τροφεία που είχαν καταβάλει για το υπόλοιπο της χρονιάς). Τελική κατάληξη υπήρξε το

¹ Ρασκόφσκι προς Πρ. Κων/λης, Μοναστήρι 12/24.5.1899, Νο.49, σε Дракул 1995, σ.267-8.

² Киров-Мажски 1994, σ.73-5.

προσωρινό κλείσιμο του Γυμνασίου με αποβολή 18 μαθητών απ' όλα τα σχολεία της Εξαρχίας¹.

Σχολείο και κοινωνία

Παρόλα τα προβλήματά τους, ενδογενή κι εξωγενή, τα σχολικά δίκτυα όλων των πλευρών θα γνωρίσουν μια πρωτοφανή ανάπτυξη μέσα στις τρεις δεκαετίες που μεσολαβούν ανάμεσα στον τερματισμό της Ανατολικής κρίσης και το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων. Κατά καιρούς έχουν εγερθεί αμφισβητήσεις της φερεγγυότητας ή της ακρίβειας των επιμέρους στατιστικών στοιχείων, τόσο από τις αντιμαχόμενες προπαγάνδες ή τους ευρωπαϊούς διπλωμάτες όσο και από νεότερους ερευνητές, που επισημαίνουν την προβολή αντιφατικών αριθμών για την ίδια χρονιά από εξίσου επίσημες ή ημιεπίσημες πηγές². Παρόμοια προβλήματα παρουσιάζει και η μοναδική μέχρι σήμερα προσπάθεια συνολικής καταγραφής των ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας κατά τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, καθώς ο συγγραφέας βασίζεται αποκλειστικά και μόνο σε ελληνικές προπαγανδιστικές εκδόσεις και τους σχολικούς χάρτες του Κοντογιάννη (τα οποία αντιπαραθέτει στην εξίσου προπαγανδιστική στατιστική του Brancoff), χωρίς να έχει μελετήσει το παραμικρό αρχειακό υλικό, με αποτέλεσμα να δίνει εντελώς πλασματική -και παραφουσκωμένη- εικόνα του ελληνικού σχολικού δικτύου³. Παρά τις εκατέρωθεν υπερβολές, αυτό για το οποίο δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία είναι ωστόσο η ευρύτερη, γενική τάση πολλαπλασιασμού των σχολείων κι επέκτασής τους από τα αστικά κέντρα στην αγροτική ενδοχώρα. Ως τάξη μεγέθους, τα διαθέσιμα αριθμητικά δεδομένα μας επιτρέπουν να συνάγουμε τρία βασικά συμπεράσματα⁴:

¹ Киров-Мажски 1994, σ.75-9· Димески 1982, σ.287-94 (με βάση κυρίως το αρχείο της εξαρχικής μητρόπολης)· Ρασκόφσκι προς Πρ. Κων/λης, Μοναστήρι 25.5.1899, No.53, σε Дракул 1995, σ.269-70.

² Brancoff 1905, σ.63-8· *Blue Book*, 1 (1903), σ.226· Βίτοσκι 1968, σ.97-8· Yosmaoglu-Turner 2005, σ.212-5 & 225. Ο Μπράνκοφ -δηλαδή ο γραμματέας της Εξαρχίας Ντίμιταρ Μίσεφ- είναι αρκετά εύστοχος όταν επισημαίνει την προβολή εντελώς διαφορετικών αριθμών για τα ελληνικά σχολεία της ίδιας διετίας (1877-78) από τις στατιστικές των Ελληνικών Συλλόγων, του Χασιώτη και του έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι· παρόμοια όμως απόκλιση συναντάμε και στα δεδομένα για τα βουλγαρικά σχολεία μιας και της αυτής σχολικής χρονιάς (1886/7) που προβάλλει ημιεπίσημα η Εξαρχία: *Лоза*, 6.1894, σ.28-9· *Летосμрѝ*, 3 (1911), σ.145 & 149.

³ Παπαδόπουλος 1970, σ.219-35 (πίνακες) & 246-58 (βιβλιογραφία). Η αντιπαραβολή των στοιχείων του Παπαδόπουλου με τις διαθέσιμες ελληνικές και βουλγαρικές υπηρεσιακές καταγραφές της εποχής είναι εξαιρετικά αποκαλυπτική για το μέγεθος της υπερβολής. Στην ύπαιθρο του καζά Γενιτσών, πλην Γενιτσών και Γκουμέντζας, η ελληνική διοίκηση κατέγραψε λ.χ. το 1912 συνολικά 13 ελληνικά κι 21 βουλγαρικά σχολεία (ΑΓΔΜ/52, «Εκπαιδευτική Περιφέρεια Γενιτσών - Γουμέντζης» – έχουν αφαιρεθεί 2 ελληνικά και 3 βουλγαρικά σχολεία χωριών που ως το 1912 ανήκαν στους γειτονικούς καζάδες Θεσσαλονίκης και Γευγελής)· ο Παπαδόπουλος αναφέρει όμως 27 ελληνικά σχολεία στα χωριά και 5 στην πόλη έναντι μόλις 10 βουλγαρικών, βασιζόμενος στο χάρτη του Κοντογιάννη και σε μια προπαγανδιστική έκδοση του 1909 (σ.75-6 & 222). Μικρή αλλά εύγλωττη λεπτομέρεια: ενώ η στατιστική του υποτίθεται πως αφορά τα τελευταία χρόνια πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους (σ.219), ο συγγραφέας αγνοεί πλήρως ακόμη και την ύπαρξη του καζά Καρτζόβας που είχε συσταθεί ήδη από το 1906!

⁴ Για την εξαγωγή των συμπερασμάτων χρησιμοποιήθηκαν (και διασταυρώθηκαν) οι εξής πηγές: Βούρη 1988 και 1994· Στάνφορντ 1877· Hassiotis 1881, σ.498-501· *Memorandum des Sylloges Grecs de Constantinople*, Κων/λη 25/6.4.1878· Καλοστύπης 1886, σ.57-64· *Blue Book*, 1 (1903), σ.226-7· *Στατιστική των Ελληνικών σχολείων εν τοις βλατείοις Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου της Μακεδονίας κατά το σχολικόν έτος 1894-1895*, Εν Θεσ/νίκη 1896· Πίναξ γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών σχολείων, Εν Κωνσταντινουπόλει 1902· *Tableau comparatif des écoles Helleniques et Bulgares dans les vilayets de Monastir, Salonique et Andrinople*· ΑΣΤΔ/31/2, «Στατιστικός

Πρώτον, τη ραγδαία επέκταση του σχολικού δικτύου στο σύνολό του και της υπαγωγής σ' αυτό ενός όλο και μεγαλύτερου ποσοστού της νέας γενιάς των χριστιανών Μακεδόνων. Στο βιλαέτι Μοναστηρίου, π.χ., ο Παπαρρηγόπουλος καταγράφει το 1882-83 μέσω του ελληνικού προξενικού μηχανισμού 400 σχολεία όλων των χριστιανικών εθνοτήτων με 22.091 μαθητές· το 1896 ο συνολικός αριθμός έχει ανέβει σύμφωνα με τους υπολογισμούς του βρετανικού προξενείου σε 556 σχολεία και 37.630 μαθητές, ενώ στις αρχές του εικοστού αιώνα η επίσημη ελληνική στατιστική δίνει 575 σχολεία και 41.022 μαθητές, στους οποίους θα πρέπει να προστεθούν και 6.000 περίπου μαθητές που φοίτησαν στα βουλγαρικά σχολεία χωρίς να ολοκληρώσουν τη χρονιά¹. Στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης αναφέρονται κάπου 600 σχολεία στα μέσα της δεκαετίας του 1880, 820 μια δεκαετία αργότερα κι 900 στο γύρισμα του αιώνα· ακόμη εντυπωσιακότερη εξέλιξη σημειώνεται στις μακεδονικές επαρχίες του βιλαετίου Σκοπίων, όπου τα σχολεία από 80 περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1880 ξεπερνούν τα 250 το 1896 και τα 300 το 1902². Στο σύνολο της Μακεδονίας (εκτός από τους καζάδες Κατερίνης, Σερβίων και Γρεβενών), η επίσημη στατιστική της Εξαρχίας καταμετρά 1.601 χριστιανικά σχολεία κάθε είδους με 2.798 δασκάλους και 87.237 μαθητές κατά το σχολικό έτος 1902-03· για τα δυο νοτιότερα βιλαέτια, η ίδια στατιστική δίνει 1.291 σχολεία, 2.263 δασκάλους και 73.776 μαθητές, ενώ η αντίστοιχη ελληνική στατιστική του Κοντογιάννη 1.611 σχολεία, 2.527 δασκάλους κι 78.590 μαθητές³.

Το δεύτερο συμπέρασμα αφορά τη σταδιακή αλλαγή των συσχετισμών μεταξύ των αντίζηλων εθνικών δικτύων. Αν στις αρχές της δεκαετίας του 1880 τα ελληνικά σχολεία κυριαρχούν σχεδόν παντού εκτός από το σαντζάκι των Σκοπίων, τα δε σερβικά σχολεία είναι ουσιαστικά ανύπαρκτα, στα μέσα της δεκαετίας του 1890 τα βουλγαρικά σχολεία επικρατούν στο βορειότερο μισό του βιλαετίου Μοναστηρίου κι ανταγωνίζονται τα ελληνικά στις περισσότερες σλαβόφωνες περιοχές του βιλαετίου Θεσσαλονίκης, ενώ τα σερβικά αποτελούν πια το ένα τρίτο των χριστιανικών σχολείων στις μακεδονικές επαρχίες του βιλαετίου Σκοπίων. Στο γύρισμα του αιώνα, η στατιστική της Εξαρχίας για το σύνολο της Μακεδονίας κατά το σχολικό έτος 1902-03 αντιπαραθέτει 859 βουλγαρικά σχολεία σε 538 ελληνικά (πλην των

πίναξ των εν Μακεδονία Ελληνικών Σχολείων» (1888)· ΑΣτΔ/31/4, «Écoles Helléniques, Bulgares, Roumains et Serbes en Macédoine» Nicolaidēs 1899, σ.138-42· Παπαδόπουλος 1970, σ.219-35· *Лоза*, 6.1894, σ.28-9· Brancoff 1905· Караманджуков 1911· Божинов 1982· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.176, л.117-57· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.545-53· Цамбазовски 1960, σ.237 & 244· Цамбазовски 1986, 1987 και 1988· Иванић 1902, σ.108-11· Георгиев-Трифонов 1995, σ.307-10 & 359-64.

¹ Βούρη 1994, σ.83-4· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.546-7· ΑΣτΔ/31/4, «Écoles Helléniques, Bulgares, Roumains et Serbes en Macédoine». Οι υπολογισμοί του βρετανικού προξενείου για το 1896 αναφέρουν 89 βουλγαρικά σχολεία λιγότερα απ' αυτά που δίνει ανά καζά η επίσημη στατιστική της Εξαρχίας για την ίδια χρονιά (*Новини* 20.6.1897, σ.1).

² Καλοστύπης 1886, σ.57-8 & 63-4· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.553· ΑΣτΔ/31/4, «Écoles Helléniques, Bulgares, Roumains et Serbes en Macédoine» *Лоза*, 6.1894, σ.28-9· Караманджуков 1911, σ.145· Иванић 1902, σ.111.

³ Brancoff 1905, σ.246-7· ΑΣτΔ/31/4, «Écoles Helléniques, Bulgares, Roumains et Serbes en Macédoine». Από την ελληνική στατιστική έχει αφαιρεθεί ο (θεσσαλικός) καζάς της Ελασσόνας. Η πρόσθεση των -κατά Μπράνκοφ- σχολείων του βιλαετίου Σκοπίων στα δεδομένα της ελληνικής στατιστικής για τα υπόλοιπα δυο βιλαέτια μας δίνει 1.971 σχολεία· προσθέτοντας πάλι τα σχολεία των 3 νοτιότερων καζάδων -όπως τα δίνει η ελληνική στατιστική- στο σύνολο του Μπράνκοφ έχουμε 1.716 σχολεία.

τριών νοτιότερων καζάδων, όπου σύμφωνα με την ελληνική στατιστική λειτουργούν 108 σχολεία), 135 σερβικά, 43 ρουμανικά κι 26 ουνίτικα ή προτεσταντικά· στα δυο νοτιότερα βιλαέτια, οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι 648 βουλγαρικά, 532 ελληνικά, 48 σερβικά, 38 ρουμανικά κι 25 ουνίτικα ή προτεσταντικά¹. Η ελληνική στατιστική του Κοντογιάννη, με σημείο αναφοράς το ίδιο έτος για τα ελληνικά σχολεία και το 1899-00 για τα βουλγαρικά, απαριθμεί στα δυο νοτιότερα βιλαέτια 948 ελληνικά σχολεία (συν 50 στο θεσσαλικό καζά της Ελασσόνας) έναντι μόλις 521 βουλγαρικών, 53 σερβικών και 49 ρουμανικών². Μετά το 1904 οι αντίπαλοι εθνικοί μηχανισμοί σταματούν να δημοσιεύουν αναλυτικές στατιστικές καθώς η αμφίπλευρη ένοπλη βία καθιστά αυτού του είδους την επιχειρηματολογία όλο και λιγότερο πιστευτή, τροποποιώντας παράλληλα τα δεδομένα επί του πεδίου με τέτοια ταχύτητα, ώστε κάθε καταγραφή να καθίσταται σχεδόν αυτόματα παρωχημένη: «ως έχουσι τα πράγματα», επισημαίνει χαρακτηριστικά τον Οκτώβριο του 1904 ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης, «η εξακρίβωσις αυτή θα διαψεύδη διαρκώς εαυτήν, αφού διηνεκώς μεταβάλλονται η εθνικότης και το θρήσκευμα των κατοίκων»³. Για τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων διαθέτουμε έτσι μόνο αποσπασματικά στοιχεία. Από τις απόρρητες υπηρεσιακές στατιστικές των βουλγάρων επιθεωρητών (που εκτός από τα δικά τους καταγράφουν επίσης εξονυχιστικά και τα σχολεία των αντίπαλων «ξένων προπαγανδών») και από σποραδικές εκθέσεις ελληνικών υπηρεσιών συνταγμένες στη διάρκεια ή την επαύριο των Βαλκανικών πολέμων διαπιστώνουμε πάντως μια σαφή προώθηση των βουλγαρικών θέσεων ως προς τις ελληνικές στις περισσότερες διαμφισβητούμενες περιοχές μετά το 1908. Σε απόλυτα μεγέθη το βουλγαρικό σχολικό δίκτυο φτάνει στο αποκορύφωμά του το σχολικό έτος 1909-10, υποχωρεί ωστόσο τα επόμενα χρόνια: σύμφωνα με μια υπηρεσιακή στατιστική που φυλάσσεται στο προσωπικό αρχείο του τότε γραμματέα της Εξαρχίας, ο αριθμός των βουλγαρικών σχολείων στα τρία βιλαέτια αυξάνεται ραγδαία από 788 το 1907-08 σε 1.072 το 1908-09 και σε 1.137 το 1909-10, για να μειωθεί κατόπιν ελαφρά σε 1.123 το 1910-11 και σε 1.081 το 1911-12· ο αριθμός των μαθητών αυξάνεται κι αυτός από 54.578 το 1907-08 σε 60.811 το 1908-09 κι 66.794 το 1909-10, για να υποχωρήσει κατόπιν σε 63.442 το 1910-11 και σε 58.032 το 1911-12⁴. Μολονότι εμφανίζουν αξιοσημείωτες διαφορές στα επιμέρους νούμερα, οι δημόσιες στατιστικές της Εξαρχίας της ίδιας περιόδου επιβεβαιώνουν και με το παραπάνω αυτή την τάση⁵. Η υποχώρηση αυτή δεν φαίνεται καθόλου άσχετη με την επιλογή της Σόφιας και της Εξαρχίας να μεταθέσουν μετά το 1910 μεγάλο μέρος του βάρους της συντήρησης των σχολείων από τον προϋπολογισμό του βουλγαρικού κράτους στις πλάτες των κατά τόπους εξαρχικών κοινοτήτων⁶.

¹ Brancoff 1905, σ.246-7.

² ΑΣΤΔ/31/4, «Écoles Helléniques, Bulgares, Roumains et Serbes en Macédoine».

³ ΙΑΥΕ/1904/78, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 5.10.1904, αρ.620 εμπ.

⁴ ЦДА, ф.1546к, оп.1, а.е.381, л.17.

⁵ «Българското училище», *Вестни* (Κων/λη), 22.5.1910, σ.1· Караманджуков 1911, σ.149.

⁶ Трайчев 1930, σ.93· Пандевски 1962, σ.122-8 & 131-3· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.121-3· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, л.27-8· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.153-5.

Η τρίτη και τελευταία διαπίστωση αφορά τις ιδιαίτερες τάσεις που παρατηρούνται στην ανάπτυξη κάθε σχολικού δικτύου με βάση τις ιδιομορφίες των επιμέρους περιοχών, τις ενδιάμεσες θεσμικές αλλαγές, την εξέλιξη των κοινωνικών προτύπων αλλά και τις γεωπολιτικές ανάγκες του εθνικού ανταγωνισμού. Στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης διαπιστώνεται π.χ. μια σταθεροποίηση του αριθμού των ελληνικών σχολείων από τα μέσα ήδη της δεκαετίας του 1880 (σε λίγο περισσότερα από 500), με σταδιακή αύξηση του αριθμού των μαθητών τους (από 27.000 τη δεκαετία του 1880 σε 37.500 κατά τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων). Λιγότερο ομοιόμορφοι ρυθμοί παρατηρούνται στο βιλαέτι Μοναστηρίου, όπου η ελληνική εκπαίδευση καθλώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 στα «ξενόφωνα» σαντζάκια Μοναστηρίου και Κορυτσάς αλλά εξακολουθεί να επεκτείνεται ραγδαία στο ως επί το πλείστον ελληνικόφωνο σαντζάκι Σερβίων¹. Τα βουλγαρικά σχολεία αυξάνονται σταθερά στα δυο νοτιότερα βιλαέτια, με μια αναδίπλωση όπως είδαμε μετά το 1910 λόγω των μέτρων «οικονομικής εξυγίανσης» της Εξαρχίας· η πιο ενδιαφέρουσα εξέλιξη παρατηρείται ωστόσο στο βιλαέτι Σκοπίων, οι μακεδονικές επαρχίες του οποίου αποτελούσαν ίσαμε τις αρχές της δεκαετίας του 1890 τα ασφαλή μετώπισθεν του βουλγαρικού κόμματος: ενώ μεταξύ 1886 και 1892 ο αριθμός των βουλγαρικών σχολείων και των μαθητών τους παραμένει εδώ λίγο πολύ σταθερός (70-85 σχολεία και 3-4.500 μαθητές), υπερδιπλασιάζεται ξαφνικά τα επόμενα χρόνια ως απάντηση στη νομιμοποίηση του σερβικού σχολικού δικτύου: 184 σχολεία κι 7.113 μαθητές το 1896-97, 190 σχολεία κι 9.455 μαθητές το 1899-00, 239 σχολεία και 14.334 μαθητές το 1908-09. Όσο για τα σερβικά σχολεία, ο αριθμός τους αυξάνεται αργά και σταθερά στο βιλαέτι Σκοπίων κατά τη δεκαετία του 1890, με σημείο εκκίνησης την έκδοση επίσημης άδειας για τη λειτουργία τους το Μάιο του 1893, ενώ στα δυο νοτιότερα βιλαέτια την αρχική «έκρηξη» μετά τη νομιμοποίησή τους το 1897 ακολουθεί η καθήλωση σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Η αποτυχία αυτή θ' αναγνωριστεί σιωπηρά το 1909-10, όταν το Βελιγράδι προχωρά στο κλείσιμο όλων των σερβικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης².

Αυτά όσον αφορά τον ποσοτικό απολογισμό της ανάπτυξης και λειτουργίας των εκπαιδευτικών δικτύων. Ποια υπήρξαν, όμως, τα ποιοτικά αποτελέσματα αυτής της δραστηριότητας όσον αφορά τον εξεθνικισμό της τότε μακεδονικής κοινωνίας, τη συγκρότηση κι εμπέδωση των αλληλοαποκλειόμενων εθνικών νοερών κοινοτήτων στο μυαλό και την καρδιά των χριστιανικών μαζών της περιοχής μεταξύ 1880 και 1912; Οι εκατέρωθεν εθνικές ιστοριογραφίες θεωρούν αυτή τη διαδικασία εκ των προτέρων δεδομένη· στην κλασική τους μάλιστα εκδοχή, ερμηνεύουν την ανάπτυξη των σχολικών δικτύων σαν αποτέλεσμα (κι όχι παράγοντα διαμόρφωσης) της αντίστοιχης εθνικής συνείδησης του πληθυσμού. Στην πραγματικότητα, όχι μόνο η καλλιέργεια μιας τέτοιας συνείδησης έπεται χρονικά της

¹ Στο σαντζάκι Μοναστηρίου καταγράφονται 46 σχολεία το 1870-71, 35 το 1878-79, 105 το 1894-95, 108 το 1901, 125 (εκ των οποίων τα 53 «μη ενεργά») το 1904 κι 113 το 1906· στο σαντζάκι Σερβίων μόλις 16 το 1870-71, 88 το 1878-79, 126 το 1894-95 και 211 στις αρχές του εικοστού αιώνα.

² ΙΩΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.460, π.69.

ανάπτυξης των σχολικών δικτύων αλλά θα πρέπει επίσης να διακρίνουμε ανάμεσα στα επάλληλα κοινωνικά στρώματα που μετείχαν σ' αυτή τη διαδικασία, με διαφορετικό τρόπο και διαφορετικές το καθένα στοχοθεσίες και ιεραρχήσεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ένας πυρήνας μαθητών -των δευτεροβάθμιων ιδίως σχολείων- αποφοιτούσε από τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα έχοντας πλέον ενσωματώσει όλα τα βασικά συστατικά στοιχεία της αντίστοιχης εθνικής ιδεολογίας, έτοιμος σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και ν' αυτοθυσιαστεί στο βωμό της· η πολυπλοκότητα και οι αντιφάσεις που σημάδεψαν τις εθνικές διαδρομές πολλών απ' αυτούς τους αποφοίτους μας επιβάλλουν πάντως μια κάποια αυτοσυγκράτηση, τόσο απέναντι στις κατά καιρούς διακηρύξεις τους όσο και απέναντι στις τελικές, εθνικά στρογγυλεμένες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις τους. Το πιο κρίσιμο ερώτημα δεν αφορά όμως το βαθμό εξεθισμού μιας ελίτ μεσαίων στελεχών, όσο την πραγματική εμβέλεια του εγχειρήματος στις ευρύτερες μάζες: σε ποιο βαθμό το εθνικό μήνυμα έφτασε στην «καλύβη του χωρικού», στο εργαστήρι του τεχνίτη ή στο μαγαζί του μικρεμπόρου και, πολύ περισσότερο, σε ποιο βαθμό αφομοιώθηκε απ' αυτούς τους τελευταίους, επικαθορίζοντας συνειδητά τις προσωπικές και συλλογικές επιλογές τους;

Ο βαθμός διείσδυσης των σχολικών δικτύων στη μακεδονική κοινωνία της εποχής αποτελεί μια πρώτη ένδειξη κι επιβάλλει μια κάποια σχετικοποίηση. Ακόμη και στο μέγιστο βαθμό της ανάπτυξής τους, τα σχολικά δίκτυα δεν καλύπτουν ούτε το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού ούτε καν το σύνολο των οικισμών κάθε εθνικού κόμματος. Εν έτει 1909, κατά το απόγειο δηλαδή της βουλγαρικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία, σχολεία λειτουργούν σε 702 μόνο από τα 1.820 εξαρχικά χωριά –ποσοστό μόλις 38,5%, με εξίσου εντυπωσιακές περιφερειακές αποκλίσεις (54,6% των χωριών στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης, 34,7% στο βιλαέτι Μοναστηρίου κι 25,1% στο βιλαέτι Σκοπίων)¹. Την εικόνα συμπληρώνουν ο αρκετά ψηλός βαθμός σχολικής διαρροής, η περιστασιακή φοίτηση και τα αξιοσημείωτα ποσοστά παιδιών που ουδέποτε πέρασαν την πόρτα κάποιου σχολείου: στους πέντε καζάδες της επαρχίας Θεσσαλονίκης, το 31,3% των εγγεγραμμένων μαθητών παράτησε το 1911-12 το σχολείο στη μέση της χρονιάς, ενώ απ' όσους το τέλειωσαν προβιβάστηκε μόνο το 56,8%· από τους μαθητές των πρωτοβάθμιων σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης, τα μισά σταμάτησαν μετά από τη 2^η από τις 4 τάξεις, στο δε προγυμνάσιο έφτανε μόλις το 13%². Την ίδια χρονιά, στην επαρχία Νευροκοπίου γράφτηκε στα βουλγαρικά σχολεία μόνο το 65% και στην επαρχία Σερρών μόνο το 61% των παιδιών 7-12 ετών· στην πρώτη, η επιπλέον σχολική διαρροή («*νωρίς την άνοιξη*»), για να εργαστούν τα παιδιά στα χωράφια) υπολογίστηκε σε 29,8%³. Στην επαρχία Φλώρινας, η αντίστοιχη διαρροή ήταν 31,2% το 1910-11 και 31,7% το 1911-12⁴. Αν και δε διαθέτουμε παρόμοιες λεπτομερείς στατιστικές για τα ελληνικά ή τα σερβικά σχολεία,

¹ Божинов 1982, σ.310.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, л.17-8.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.461, л.166-7 ЦДА-ф.246к, оп.1, а.е.462, л.155.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.123.

από τις διαθέσιμες περιγραφές προκύπτει πως και σ' αυτά η πρόσβαση της νέας γενιάς των πατριαρχικών κοινοτήτων κινούνταν, στην καλύτερη περίπτωση, σε παρόμοια επίπεδα.

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί πως το σχολικό έργο ελάχιστα επηρέαζε το μεγαλύτερο μέρος του γυναικείου πληθυσμού, καθώς η πρόσβαση των κοριτσιών στην εκπαίδευση υπήρξε αρκετά περιορισμένη ακόμη και στα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. «Σε πολλά χωριουδάκια στην επαρχία τα κορίτσια ελάχιστα φοιτούν στο σχολείο», επισημαίνει χαρακτηριστικά ο βούλγαρος επιθεωρητής Στογιάν Σιμεόνοφ τον Αυγουστο του 1912. «Αυτό το φαινόμενο χτυπά ιδιαίτερα έντονα στο μάτι στα ορεινά χωριά, όπως το Ζάροβο, η Λιγκοβάνη, το Μεζντουρέκ κ.ά. Τον καιρό των επιθεωρήσεων δε χάσαμε ευκαιρία να εξάρουμε τη σημασία της μόρφωσης για τη γυναίκα. Άλλα χωριουδάκια πάλι, ιδίως τα πεδινά, στέλνουν πολύ λίγα παιδιά στο σχολείο, σε σύγκριση με όσα υπάρχουν στο χωριό. Είναι φανερό πως η δουλειά στα χωράφια και στο σπίτι κατακρατά πολλά από τα μεγαλύτερα παιδιά»¹. Στην επαρχία Νευροκοπίου οι μαθήτριες αποτελούν την ίδια εποχή το 11,2- 34,8% του σχολικού πληθυσμού· «κατάσταση ανώμαλη», επισημαίνει ο εκεί επιθεωρητής, που «μιλά από μόνη της για λογαριασμό του πληθυσμού, πώς οι πολίτες μας δε θεωρούν το ίδιο και τα δυο φύλα κι ότι, σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους, είναι περιττή η εκπαίδευση των κοριτσιών, έστω για γραφή κι ανάγνωση»². Στις Σέρρες, πάλι, ο συνάδελφός του διαπιστώνει πως ο σχολικός αποκλεισμός των κοριτσιών «είναι εμφανέστερος» στα ορεινά προπύργια του βουλγαρικού κόμματος κι εκτιμά πως «είναι απαραίτητο ν' αναπτυχθεί η μεγαλύτερη αγκιτάτσια για την προσέλκυση των κοριτσιών στο σχολείο, επειδή, πάνω απ' όλα, οι μορφωμένες μητέρες θα επιδράσουν υπέρ της μορφωτικής και κοινωνικής εξύψωσης των αγροτικών μαζών»³. Παρόμοια κατάσταση επικρατεί και στα ελληνικά σχολεία, με τις μαθήτριες να κινούνται συνήθως μεταξύ ενός τρίτου κι ενός έκτου του συνολικού αριθμού των μαθητών, ενώ δεν είναι καθόλου σπάνια ακόμη μικρότερα ή και μηδενικά ποσοστά⁴. Είναι προφανές πως ο μεγάλος όγκος των σλαβόφωνων γυναικών, αυτή η (κατά Καραβίδα) «κιβωτός των ειδικών γνώσεων της πατριάς, των παραδόσεων κλπ» με τον καθοριστικό ρόλο στην αναπαραγωγή της παραδοσιακής κοσμοθεωρίας κι ιδεολογίας των αγροτικών σλαβομακεδονικών κοινοτήτων, ελάχιστα -ή μόνο έμμεσα- ερχόταν σ' επαφή με τα οiwονεί νεωτερικά κηρύγματα των εθνικών σχολικών δικτύων. Θα το υπογραμμίσει με τον τρόπο του ο επιθεωρητής των βουλγαρικών σχολείων της Καστοριάς, όταν την άνοιξη του 1912 ιεραρχεί την απόκτηση ναού σ' ένα «μικτό» χωριό της δικαιοδοσίας του ως πολιτικά πιο επείγουσα από την οικοδόμηση σχολείου· «αλλοιώς», προειδοποιεί, «η κραταίωση της εξαρχηκής δικαιοδοσίας σ' αυτό το χωριό δεν είναι δυνατή,

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.460, π.17.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.461, π.167.

³ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.462, π.155. Πρβλ. τους αριθμούς μαθητών και μαθητριών που καταγράφει ανά χωριό ο προκάτοχός του το φθινόπωρο του 1909: Γαλчев 2005, σ.139-45.

⁴ Εκθέσεις των επιθεωρητών Α.Παπαζαχαρίου (18.1.1906) και Ε. Μπουντόνα (17.1.1906), σε Βούρη 2005, σ.251-85, και του επιθεωρητή Δ. Σάρρου (10.7.1906), σε Παπαδόπουλος 1975 & 1976· Πίναξ γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών σχολείων, Εν Κωνσταντινουπόλει 1902, σ.66-175.

επειδή η θεοσεβούμενη Βουλγάρια δε μπορεί για πολύ καιρό να μείνει χωρίς εκκλησία και να καταστεί αντικείμενο πικρόχολων επιθέσεων κι αγοραίων εμπαιγμών από πλευράς των γρεκομένων»¹.

Σχετικά αμφιλεγόμενα παραμένουν επίσης τα ποιοτικά αποτελέσματα αυτής της διείσδυσης. Ακόμη και στα βουλγαρικά σχολεία που διακρίνονταν για τη σχετικά απλοποιημένη μορφή της εθνικής-πολιτικής κατήχησής τους, απαλλαγμένα καθώς ήταν από τις επιπλοκές που η «αλλοφωνία» των μαθητών προκαλούσε στο έργο των ελληνοδασκάλων, η τελική εμπέδωση της εθνικής ιδεολογίας από τους μικρούς μαθητές κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη. Δεν είναι μόνο οι γενικόλογη γκρίνια των επιθεωρητών της Εξαρχίας, που ακόμη και στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων περιγράφουν το εκπαιδευτικό έργο στα σχολεία των μικρότερων χωριών σαν «*παρωδία*», ιδίως όσον αφορά τα μαθήματα που συνδέονταν με την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος². Πολύ πιο εύγλωττο είναι το συμβάν που καταγράφει σε υπηρεσική του έκθεση ο σχολικός επιθεωρητής της επαρχίας Σκοπίων, Στέφαν Ιωσήφοφ: όταν την τελευταία μέρα του 1911 επισκέφθηκε το σχολείο του χωριού Σφέτι Νίκολε, στον καζά του Στιπ, απηύθυνε στα παιδιά μια σειρά ερωτήσεις εθνικοθρησκευτικού περιεχομένου («*Τι εθνικότητας είσαι; Ποιος είναι ο θρησκευτικός μας ηγέτης; Ποιος είναι μητροπολίτης μας σ' αυτή την επαρχία;*»), όμως «*οι μαθητές δεν μπόρεσαν να δώσουν ικανοποιητικές απαντήσεις στα εν λόγω ερωτήματα*»³. Θα πρέπει ως εκ τούτου να λάβουμε σοβαρά υπόψη την εκτίμηση που έχει διατυπωθεί σχετικά πρόσφατα, σύμφωνα με την οποία η σημαντικότερη συνεισφορά των πρωτοβάθμιων σχολείων των χωριών στη συγκρότηση των εθνικών κομμάτων υπήρξε όχι αυτό καθαυτό το διδακτικό τους έργο, όσο η λειτουργία τους ως συμβολικών διακυβευμάτων κατά την εθνοποίηση των τοπικών κοινωνικών αντιπαράθεσεων και συγκρούσεων⁴.

Το χρήμα

Καθοριστικός για τη διαμόρφωση κι ανάπτυξη των εθνικών κομμάτων υπήρξε επίσης ο ρόλος του χρήματος που τα αντιμαχόμενα εθνικά κέντρα διοχέτευσαν για τη σταθεροποίηση και την προώθηση των θέσεών τους στην περιοχή. Μέχρι το 1878, η εξωτερική χρηματοδότηση (από τη Ρωσία, τη Σερβία, την Ελλάδα και τις εκατέρωθεν παροικίες της

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.137, Ахил Минджов, «Рапорт по ревизията на българските училища в Костурската епархия през учебната 1911-1912 година», Костур 26.5.1912. Η παρατήρηση αφορά το χωριό Λίτσιστα (σημ. Πολυκάρπη).

² Για τη συγκεκριμένη διατύπωση: ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.123, Ср. Чочков, «Годишник за вървежа на учебното дело в Леринската епархия през 1911-912 година», Лерин 15.7.1912.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.23, Ст. Йосифов, «Рапорт по ревизията на класните и основни смесени училища през учебната 1911/912 год.», Шип 21.6.1912. Αξίζει να σημειωθεί πως ο καζάς του Στιπ ταξινομούνταν την προηγούμενη χρονιά από το σχολικό επιθεωρητή ως αυτός με την κατεξοχήν αναπτυγμένη βουλγαρική «εθνική συνείδηση» των κατοίκων του (Стойчев et.al. 1986, σ.291).

⁴ Yosmaoglu-Turner 2005, σ.244-5.

διασποράς) είναι σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις πολύ λιγότερο σημαντική από τους εγχώριους πόρους των αντίπαλων παρατάξεων· οι τελευταίες τροφοδοτούνται σε μεγάλο βαθμό από τα έσοδα των τοπικών κοινοτήτων, που αποτελούν κι ένα από τα διακυβεύματα -ενδεχομένως το σημαντικότερο- των κατά τόπους αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων. Μετά την Ανατολική κρίση, τα ενδιαφερόμενα βαλκανικά κράτη αναγορεύονται αντίθετα στο βασικό χρηματοδότη της εθνικής αντιπαραθέσης, επιδιώκοντας -και σταδιακά αποκτώντας- τον πλήρη έλεγχο των τοπικών μηχανισμών. Η μελέτη των προϋπολογισμών των υπηρεσιών που ανέλαβαν αυτό το έργο πιστοποιεί το αυξανόμενο ειδικό βάρος αυτών των κονδυλίων στη λειτουργία των εκπαιδευτικών, εκκλησιαστικών και λοιπών εθνικών μηχανισμών του μακεδονικού χώρου, ενώ ακόμη αποκαλυπτικότερα είναι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της δραστηριότητας που αποτυπώνονται στις σχετικές εκθέσεις και υπηρεσιακές εισηγήσεις.

Από ελληνικής πλευράς, ο αθηναϊκός Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ) εξακολούθησε τα πρώτα χρόνια μετά το 1878 να συνιστά το βασικό διάυλο εξωτερικής χρηματοδότησης του ελληνικού κόμματος και μηχανισμού στη Μακεδονία. Το 1882 ειδική συμφωνία του με την κυβέρνηση Τρικούπη τον αναγόρευσε σε «*ανεπίσημον τμήμα του επί των Εξωτερικών Υπουργείου, επιτετραμμένον ειδικώς την υπέρ της εθνολογικής ενισχύσεως του Ελληνισμού ενέργειαν εν Θράκη, Μακεδονία, Ηπείρω, Αλβανία και οπουδήποτε αλλαγού της Ανατολής κριθή αναγκαίον*»· το ΥΠΕΞ αναλάμβανε την υποχρέωση να καλύπτει τις σχετικές δαπάνες του Συλλόγου βάσει αναλυτικού προϋπολογισμού που θα υπέβαλλε αυτός κάθε Νοέμβριο, ενώ προβλέπονταν και συμπληρωματικές προσαυξήσεις «*εκ του κονδυλίου των Απροβλέπτων*»¹. Μέσα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1880 η κρατική χρηματοδότηση μέσω ΣΔΕΓ κλιμακώθηκε έτσι σταθερά, από 100.000 δρχ το 1879 σε 288.000 δρχ το 1882, 417.646 δρχ το 1883, 532.306 δρχ το 1884 και 555.898 δρχ το 1885². Αισθητά μικρότερα ήταν τα ποσά που διατέθηκαν το ίδιο διάστημα στη Μακεδονία απευθείας μέσω των εκεί προξενείων³. Η διαθέσιμη υπηρεσιακή αλληλογραφία προδίδει έτσι την ύπαρξη μιας έρπουσας αντιπαραθέσης μεταξύ Υπουργείου και Συλλόγου για την πρωτοκαθεδρία στην καθοδήγηση του εθνικού έργου στις αλύτρωτες περιοχές, καθώς και συνεχείς τριβές για τις καθυστερήσεις στην εκταμίευση των σχετικών κονδυλίων⁴. Τελική κατάληξη όλων αυτών υπήρξε η απόσυρση του ΣΔΕΓ τον Ιανουάριο του 1887 και η ανάθεση των ως τότε καθηκόντων του σε μια νέα υπηρεσία «*υπό την άμεσον διεύθυνσιν του επί των Εξωτερικών Υπουργού*», με την ονομασία

¹ Βούρη 1994, σ.36-9 & 90. Για τη σχετική εισήγηση του Παπαρρηγόπουλου: Καρδαράς 1998, σ.132-3.

² Βούρη 1988, σ.159 (για το 1879)· ΑΣτΔ/30/41, πίνακας με τίτλο «Κεφάλαιον Δ, αριθ. 2» (δηλαδή «*απρόβλεπται δαπάναι κανονιζόμεναι δια Βασιλικών Διαταγμάτων*») και την κατανομή των ετήσιων σχετικών πληρωμών του Υπ.Εξ. το 1882-86.

³ Μόλις 991,50 δρχ μέσω προξενείου Σερρών το 1883-84, 4.301,76 δρχ μέσω προξενείου Θεσσαλονίκης και 25754,2 δρχ μέσω προξενείου Μοναστηρίου καθ' όλη την τριετία 1884-86 (ΑΣτΔ/30/41).

⁴ Βούρη 1988, σ.170-4, και 1994, σ.89-93 & 113-5. Για μια αρκετά ωραιοποιημένη εικόνα της σχέσης των δυο μηχανισμών: Ελένη Μπελιά, «Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ.3^{ος}, Αθήνα 2003, σ.184-6.

Επιτροπή για την Ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (ΕΕΕΕΠ)¹. Παρά την άμεση θεσμική υπαγωγή της στο ΥΠΕΞ, η εν λόγω επιτροπή κρίθηκε πάντως σκόπιμο «να θεωρήται παρά πάντων, εν τε τη ελευθέρα και δούλη Ελλάδι, ως ανεξάρτητον και αυτοπτελές σωματείον, οποίον ακριβώς εθεωρήθη ανέκαθεν και ο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος»². Ως συμπλήρωμα της τακτικής κάλυψης των δαπανών της από τον κρατικό προϋπολογισμό, η ελληνική κυβέρνηση της ανέθεσε το 1892 τη διαχείριση μιας σειράς κληροδοτημάτων, τα έσοδα των οποίων προορίζονταν για τη χρηματοδότηση του ελληνικού εκπαιδευτικού έργου στην οθωμανική επικράτεια³. Το 1910 η ΕΕΕΕΠ μετονομάστηκε τέλος σε «Επιτροπή Ευαγών Σκοπών», με μόνιμο πρόεδρο τον εκάστοτε υπουργό Εξωτερικών και πολιτικοστρατιωτική οργανωτική διάρθρωση που αντανάκλούσε τις αλλαγές που είχε επιφέρει στο μεσοδιάστημα η στρατιωτικοποίηση της αλτρωτικής δραστηριότητας⁴.

Οι προϋπολογισμοί της ΕΕΕΕΠ υποδιαιρούνταν, κατά κανόνα, σε τρία μέρη: (α) χορηγήματα προς τον εκκλησιαστικό μηχανισμό του Πατριαρχείου, (β) επιδοτήσεις της λειτουργίας των ελληνικών σχολείων, και (γ) «διάφορα έξοδα». Το ύψος τους καθοριζόταν κάθε χρόνο με την υποβολή από την υπηρεσία ενός σχεδίου «εσωτερικού προϋπολογισμού» στον υπουργό και την επεξεργασία του από το υπουργικό συμβούλιο, που είχε και τον τελικό λόγο⁵· στην πράξη αυτό σήμαινε περικοπές των αρχικών προβλέψεων, άλλοτε επουσιώδεις κι άλλοτε δραστικές⁶. Αρχικά διατηρήθηκε η αυξητική τάση που εγκαινιάστηκε επί ΣΔΕΓ, σύντομα όμως η δημοσιονομική κρίση του ελληνικού δημοσίου επέβαλε ένα σταδιακό περιορισμό των δαπανών, με δραστικότερες μειώσεις κονδυλίων μετά τη χρωκοπία του 1893, για να επανέλθουμε σε μια σταδιακή αύξησή τους μεταξύ 1899 και 1905⁷:

¹ ΑΣτΔ/30/2, βασιλικό διάταγμα του Γεωργίου Α΄ για την ίδρυση της ΕΕΕΕΠ, Εν Αθήναις 24.1.1887. Ο ΣΔΕΓ εξεκολούθησε να επιδοτεί ένα μικρό αριθμό σχολείων με κονδύλια του ΥΠΕΞ: Βούρη 1994, σ.233· ΙΑΥΕ 1902/2, «Πίναξ επιδομάτων του προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου της δευτέρας τετραμηνίας του σχ. έτους 1901-1902 καταβληθησομένων υπό του επί των Εξωτερικών Υπουργείου» (καταβολή 52 λιρών σε δασκάλους 17 χωριών της Δυτ. Μακεδονίας)· ΙΑΥΕ 1907/79, Ν. Ξυδάκης προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 28.9.1906, αρ.679 και συνημμένος πίνακας επιδομάτων του ΣΔΕΓ -μέσω ΕΕΕΕΠ- σε 14 χωριά, συνολικού ύψους 160 λιρών το 1905-06 και 98 το 1906-07.

² ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Προξενικά Διάφορα, Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμης προς πρεσβείες & προξενεία, Εν Αθήναις 30.1.1887, αρ.850 (ευχαριστώ τη Σοφία Βούρη για την παραχώρηση φωτοτυπίας του εγγράφου). Η προσχηματική αυτή συγκάλυψη μπορεί να θεωρηθεί εν μέρει τουλάχιστον επιτυχής, στο βαθμό που οι φορείς των αντίπαλων εθνικισμών εξεκολούθησαν επί δεκαετίες ν' αναφέρουν ως χρηματοδότη «τον ελληνικό σύλλογο». Η κρατική επιδότηση του ΣΔΕΓ ήταν βέβαια όχι μόνο κοινό μυστικό αλλά και δημόσια ομολογημένη (Hassiotis 1881, σ.221).

³ ΑΣτΔ/30/3, Β.Δ. της 22.10.1892.

⁴ ΑΣτΔ/30/6, Σχέδιο Β.Δ. για τη σύσταση της ΕΕΣ· ΑΣτΔ/30/4, Γεώργιος Α΄ προς πρωθ. Στ. Δραγούμη, Αθήνησι 23.6.1910· ΑΣτΔ/30/5, Στ. Δραγούμης προς Γεώργιο Α΄, Εν Αθήναις 25.6.1910.

⁵ ΑΣτΔ/30/2, Β.Δ. της 24.1.1887, § 7· ΑΣτΔ/30/3, Β.Δ. της 22.10.1892, § 6· ΑΑΡ/4, Β.Δ. της 3.4.1893, § 9.

⁶ Χαρακτηριστικός ο σταδιακός περιορισμός των δαπανών στους προϋπολογισμούς της ΕΕΕΕΠ κατά την τριετία 1890-93: ΑΣτΔ/30/10 & 18 (1890-1), 15 & 12 (1891-92) και 22 & 13 (1892-93).

⁷ ΑΣτΔ/30/36, «Υπουργείον Εξωτερικών. Δαπάναι επί του Κεφαλ. Δ΄ άρθρ. 2 του προϋπολογισμού. Σχολικόν έτος 1886-1887»· ΑΣτΔ/30/18, «Πίναξ εξόδων της ΕΕΕΕΠ κατά το Σχολικόν έτος 1890-1891»· ΑΣτΔ/30/22, «Προϋπολογισμός εξόδων της ΕΕΕΕΠ δια την χρήσιν του Σχολικού έτους 1892-1893»· ΑΣτΔ/30/13, σημείωμα με τις δαπάνες των 3 κατηγοριών ανά προξενική περιφέρεια για τα έτη 1891-92 και 1893-93· ΑΑΡ/4, «Πίναξ του προϋπολογισμού των εξόδων προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και παιδείας ανά τας τουρκικάς επαρχίας Μακεδονίαν, Θράκην, Ανατολικήν Ρωμυλίαν, Ήπειρον και Αλβανίαν δια το σχολ. έτος 1898-1899 και 1899-1900»· ΙΑΥΕ 1907/79, «Πίναξ του προϋπολογισμού των εξόδων προς ενίσχυσιν [...]» (όπ.π.), για την Α΄ και τις Β΄-Γ΄ τετραμηνίες του σχολικού έτους 1905-06.

ΔΑΠΑΝΕΣ (σε δραχμές)	1886-7	1890-1	1891-2	1892-3	1898-9	1899-0	1905-6
Εκπαιδευτικές	486.044	424.281	416.668	427.230	258.780	299.953	444.757
Εκκλησιαστικές	159.320	166.840	112.857	115.500	70.859	76.533	105.124
Λοιπές	36.926	145.470	105.900	8.220	3.240	3.240	2.160
ΣΥΝΟΛΟ	683.290	736.591	635.425	550.950	332.879	379.726	552.041

Η μερίδα του λέοντος απ' αυτά τα χρήματα προοριζόταν σταθερά για τη Μακεδονία. Στους προϋπολογισμούς του 1890-91 και 1891-92 το 73,4% των εκπαιδευτικών κονδυλίων πιστώνεται στα έξι προξενεία της Μακεδονίας, ποσοστό που ανεβαίνει σε 76,3% το 1898-99 κι 78,1% το 1899-00, για να κρατηθεί στο 77% το 1905-06. Η ανισομέρεια αυτή θα διατηρηθεί και μετά το 1908, σε ποσοστά που κινούνται μεταξύ 60% κι 88%¹.

Στη βουλγαρική πλευρά η διοχέτευση των χρημάτων της Σόφιας στο μακεδονικό χώρο γινόταν όπως είδαμε μέσω της Εξαρχίας, με τη νομική μορφή της απόδοσης των εκκλησιαστικών εισφορών που οι βουλγαρικές αρχές εισέπρατταν για λογαριασμό της Εξαρχίας από το ποίμνιό της στις δυο ηγεμονίες: η τυπική επικυριαρχία του σουλτάνου πάνω στις τελευταίες προσέδιδε μέχρι το 1908 σ' αυτή τη συναλλαγή έναν πλασματικό χαρακτήρα «εσωτερικής» (κι όχι «εξωτερικής») χρηματοδότησης. Στην πραγματικότητα, η βουλγαρική κυβέρνηση ενέκρινε τους προϋπολογισμούς που της υπέβαλλε η Εξαρχία –με τις αναμενόμενες φυσικά περικοπές, προσαρμογές και διορθώσεις². Υπήρχαν τρεις βασικές κατηγορίες εξόδων: (α) συντήρηση των εξαρχικών αρχιερέων, (β) συντήρηση των σχολείων και (γ) συντήρηση των «εμπερίστατων» εξαρχικών κοινοτήτων³. Το μεγαλύτερο μέρος πήγαινε κι εδώ στις εκπαιδευτικές δαπάνες: από τις 85.184 τουρκικές λίρες του προϋπολογισμού της Εξαρχίας για το 1905-06, για τον οποίο διαθέτουμε λεπτομερή στοιχεία, οι 58.468 (ή 68,6%) αφορούν τη χρηματοδότηση σχολείων κι οικοτροφείων κι άλλες 4.222 (4,95%) τη λειτουργία του κεντρικού Εκπαιδευτικού Τμήματος: 6.204 λίρες (7,3%) προορίζονται για τη συντήρηση των αρχιερέων, 4.504 (5,3%) για τη συντήρηση αρχιερατικών επιτρόπων και στελεχών των εξαρχικών κοινοτήτων και 11.774 (13,8%) για «ειδικά έξοδα» όπως η ανέγερση, αγορά ή επισκευή σχολικών κτιρίων, η αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό, η οικονομική υποστήριξη απόρων πρώην βουλγαροδιδασκάλων κλπ⁴. Οι αριθμοί αυτοί αντιπροσωπεύουν πάντως το απόγειο των βουλγαρικών δαπανών στην περιοχή: τρία μόλις χρόνια νωρίτερα, ο συνολικός

¹ ΙΑΥΕ 1913/ΑΑΚ/2, Αντώνιος Παναγιωτάκος (γραμματέας του Εθνικού Λογιστηρίου), «Πίναξ των εις τας διάφορους προξενικάς αρχάς αποσταλέντων από του έτους 1909-1913 ποσών δι' εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά επιδόματα».

² Божинов 1982, σ.238-40. Για τη ζωντανή περιγραφή μιας τέτοιας διαπραγμάτευσης, σε καιρούς οικονομικής κρίσης: Екзарх Йосиф 1992:470. Επίσης: ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.311, л.3-5, Έξαρχος Ιωσήφ προς βούλγαρο Υπ.Εξ., Κων/λη 29.5.1907, Νο.108, εμπιστευτικό.

³ Георгиев – Трифонов 1994, σ.210.

⁴ Προϋπολογισμός της Εξαρχίας για το 1905-06 (Κων/λη 8.6.1905), σε Георгиев – Трифонов 1994, σ.241-69.

προϋπολογισμός της Εξαρχίας δεν ξεπερνούσε τις 37.374,5 λίρες, ενώ το 1896-97 ανερχόταν σε 972.915 λέβα (42.300 λίρες) και το 1897-98 σε 939.748 λέβα (40.858 λίρες)¹.

Στην περίπτωση τέλος του σερβικού μηχανισμού, η χρηματοδότησή του μετά το 1891 και τον παραμερισμό της Εταιρείας του Αγίου Σάββα (έτσι κι αλλιώς όχι ιδιαίτερα δραστήριας στο μακεδονικό χώρο) ανατίθεται απευθείας στα σερβικά προξενεία, με καθορισμό μάλιστα του ύψους των κονδυλίων που θα διέθετε το καθένα τους για προπαγανδιστικό έργο – συνολικά, σε μια πρώτη φάση, 48.000 δηνάρια το χρόνο². Από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 τα σχετικά κονδύλια απογειώνονται κι εδώ, σε ευθεία αναλογία με την ανάπτυξη του σερβικού σχολικού δικτύου: από μόλις 37.515 δηνάρια το 1894 σε 221.326 δηνάρια το 1896, 422.455 το 1897, 618.531 το 1898 κι 693.511 το 1899. Πάνω από το μισό αυτών των ποσών διοχετεύεται στο προξενείο των Σκοπίων, με τα προξενεία Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου να μοιράζονται σε παραλλάσσουσες αναλογίες το υπόλοιπο³. Σε μια ευρύτερη κλίμακα, υπολογίζεται ότι κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας κάπου 200.000 στερλίνες διοχετεύονταν κάθε χρόνο στη Μακεδονία από τις αντίπαλες εθνικές προπαγάνδες⁴.

Η συμβολή της εξωτερικής χρηματοδότησης στην ανάπτυξη και λειτουργία των εθνικών μηχανισμών και κομμάτων του μακεδονικού χώρου δύσκολα θα μπορούσε να υποτιμηθεί. Οι εθνικές ιστοριογραφίες έχουν βέβαια προσπαθήσει να συσκοτίσουν όσο γίνεται περισσότερο αυτή τη διάσταση, αποσιωπώντας ή υποβαθμίζοντας τη συμβολή των εθνικών κέντρων στην εκπαιδευτική και λοιπή εθνική δραστηριότητα των «αλύτρωτων ομογενών». Σ' ένα βαθμό, αυτή η συσκοτίση βαδίζει απλώς πάνω στα ίχνη της κρατικής προπαγάνδας εκείνων των χρόνων. Εν έτει 1899 ο Κλεάνθης Νικολαΐδης ισχυρίζεται π.χ. με κάθε σοβαρότητα πως «η ελληνική κυβέρνηση ποτέ μέχρι σήμερα δεν έδωσε χρήματα για τα σχολεία της Μακεδονίας»⁵, ενώ το 1907 η ημιεπίσημη περιγραφή της Εξαρχίας από ένα γερμανό δημοσιολόγο αναφέρει σαν μοναδικό πόρο τις εισφορές του ποιμνίου της, παραπέμποντας στο καταστατικό της που είχε συνταχθεί πριν το 1878⁶. Νεότεροι ιστορικοί θα προσθέσουν τη δική τους πινελιά σ' αυτή

¹ Божинов 1982, σ.239· Γόργιευ 2003, σ.101. Αναφερόμενος στον κρατικό προϋπολογισμό του 1895, ο Κλεάνθης Νικολαΐδης επισημαίνει πως η επιχορήγηση της Εξαρχίας από τη Σόφια ανερχόταν σε 907.432 φράγκα (δηλαδή 39.450 λίρες), προσθέτει όμως ακόμη 262.465 φράγκα διαφόρων κονδυλίων του Υπ. Παιδείας υποστηρίζοντας - λανθασμένα- ότι κι αυτά προορίζονταν για τη Μακεδονία (Nikolaïdes 1899, σ.121).

² Цамбазовски 1991, σ.267.

³ Цамбазовски 1960, σ.243-4. Ο συγγραφέας δεν παραθέτει στοιχεία για τις δαπάνες του βραχύβιου προξενείου Σερρών.

⁴ Β. Γούναρης, «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου», σε *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Θεσ/νίκη 1990, σ.135. Μια στερλίνα ισοδυναμούσε με 1,1 περίπου τουρκική λίρα. Κατά το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου το δηνάριο, η δραχμή, το λέβα και το γαλλικό φράγκο ήταν ισότιμα («ζώνη του φράγκου»· μια τουρκική λίρα άξιζε κάτι λιγότερο από 23 φράγκα, δηνάρια, δραχμές ή λέβα (Αρβανίτης 1909, σ.150· Τρίχα 1995, σ.44-6· Цамбазовски 1991, σ.516· Γεοργιευ – Τριφονοβ 1994, σ.55 & 137· ЦДА, φ.246, оп.1, а.е. 311, л.100· *Νεολόγος* [Κων/λη] 27.3.1896, σ.3· *Εμπρός* [Αθήνα] 15.5 & 13.9.1909, 28.7 & 10.12.1911). Για τις κατά καιρούς διακυμάνσεις της δραχμής σε σχέση με το φράγκο: Δερτιλής 2005, τ.Α', σ.536-7.

⁵ Nikolaïdes 1899, σ.136. Βλ. επίσης τον ισχυρισμό του (σ.132) ότι τα μεν ελληνικά σχολεία συντηρούνται αποκλειστικά από τις κοινότητες, ενώ αυτά των άλλων εθνοτήτων από τις ξένες «προπαγάνδες».

⁶ Von Mach 1907, σ.37. Εξίσου παραπλανητικά παρουσιάζεται και η επιδότηση των βουλγαρικών σχολείων: «Οι απαραίτητοι πόροι για τη συντήρηση των σχολείων καταβάλλονται σε πολλές περιπτώσεις από την κοινότητα· όπου οι εισφορές είναι ανεπαρκείς, η Εξαρχία καλύπτει το έλλειμμα» (σ.40).

τη συγκάλυψη, σχετικοποιώντας την οικονομική συμβολή των εθνικών κέντρων στην εκπαιδευτική προσπάθεια. Στην ημιεπίσημη διατριβή του που δημοσιεύθηκε το 1970 κι εξακολουθεί μέχρι τις μέρες μας ν' αποτελεί έργο αναφοράς, ο Στέφανος Παπαδόπουλος υποστηρίζει λ.χ. ότι «για τα ελληνικά σχολεία της Μακεδονίας κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ξοδευονταν κάθε χρόνο 1.500.000 φράγκα περίπου. Από το ποσό αυτό το 1.000.000 προέρχονταν από εισοδήματα των κοινοτήτων, 250.000 περίπου από προσωπικές εισφορές των κατοίκων και από δωρεές εντοπίων και αποδήμων, και τα υπόλοιπα από οικονομικές ενισχύσεις των συλλόγων»¹. Μοναδική πηγή στην οποία παραπέμπει είναι ωστόσο όχι κάποιο αρχαικό υλικό, αλλά η ανέκδοτη (ώς το 1969) πρώτη εκδοχή του φυλλαδίου του γυμνασιάρχη Ιωάννη Καλοστύπη, γραμμένη στις αρχές της δεκαετίας του 1880². Πέρα από τον παντελώς ατεκμηρίωτο κι οφθαλμοφανώς προπαγανδιστικό χαρακτήρα αυτής της «εκτίμησης», που αντιφάσκει μάλιστα με άλλα σημεία του ίδιου χειρογράφου³, είναι προφανές πως ο συντάκτης της δε διέθετε προφητικές ικανότητες για να υπολογίσει προκαταβολικά το ύψος και την προέλευση των ελληνικών εκπαιδευτικών δαπανών της επόμενης τριακονταετίας. Από τις εθνικά ορθές τοπικές μελέτες, ακόμη και τις σχετικά πρόσφατες που έχουν χρησιμοποιήσει αρχαικό υλικό της εποχής, η χρηματοδότηση αυτή παρακάμπτεται επίσης συνήθως ως δευτερεύουσα ή αυτονόητη –και, σε κάθε περίπτωση, άσχετη με τον «αδιαμφισβήτητα ελληνικό» εθνικό προσανατολισμό των Μακεδόνων⁴. Το βουλγαρικό ισοδύναμο του Παπαδόπουλου, ο Βόιν Μποζίνοφ, προτιμά πάλι να υποβαθμίσει την εξωτερική χρηματοδότηση της Εξαρχίας μέσω της σύγκρισης του προϋπολογισμού της με αυτόν της Ηγεμονίας: ακόμη και στο αποκορύφωμα των δαπανών του το 1907, γράφει, «ο εξαρχικός προϋπολογισμός δεν αποτελεί ούτε το 2% αυτού του βουλγαρικού κράτους», τη στιγμή που «στα βιλαέτια [της Μακεδονίας και της Θράκης] ζούσε τότε πάνω από το 1/3 του βουλγαρικού λαού»: το όλο κονδύλι (1.975.114 λέβα) δεν διέφερε καν ως τάξη μεγέθους από τα προβλεπόμενα έξοδα της Αυλής του Φερδινάνδου για την ίδια χρονιά (1.950.000 λέβα)⁵. Στην πραγματικότητα τα προβαλλόμενα μεγέθη των εκατέρωθεν «βουλγαρικών» πληθυσμών είναι

¹ Παπαδόπουλος 1970, σ.228-9. Ο ίδιος ισχυρισμός επαναλαμβάνεται και σε μεταγενέστερο κείμενο του ίδιου: Στέφανος Παπαδόπουλος, «Η Παιδεία στη Μακεδονία και η συμβολή της στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την επιτυχία του Μακεδονικού Αγώνα», *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, Θεσ/νίκη 1987, σ.26. Για τον ημιεπίσημο χαρακτήρα της διατριβής, η εκπόνηση της οποίας εντασσόταν στο πλαίσιο του κεντρικού κρατικού προπαγανδιστικού σχεδιασμού: ΑΦΔ/129/98, «Σχέδιον μελέτης της νεωτέρας ιστορίας της Μακεδονίας καταρτισθέν υπό του ιδρύματος Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου», σ.6.

² Βασδραβέλλης 1969, σ.253-4.

³ Λίγο νωρίτερα, ο Καλοστύπης εκτιμά τη συνεισφορά των Συλλόγων σε μόλις 10% «του συνόλου των [ελληνικών] εκπαιδευτικών δαπανών» στη Μακεδονία (σ.241).

⁴ Παπαϊωάννου 1996, σ.231-7· Κουτσιαύτης 2001, σ.193-4· Τιμόθεος Τιμοθεάδης, *Η Παιδεία στον καζά Γιαννιτσών 1870-1912*, Θεσ/νίκη 1998, σ.15-7, 81 & 221· Αντώνης Παππού, «Τα Ελληνικά Σχολεία στον ναχιγιέ (περιφέρεια) του καζά Βοδενών», σε Γ. Κιουτούτσκας – Ν. Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Έδεσσα 2007, σ.187-203.

⁵ Божинов 1982, σ.240.

ανακριβή¹, ενώ το ίδιο κριτήριο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ακόμη μεγαλύτερη υποβάθμιση της εξωγενούς «ελληνικής προπαγάνδας»: ως ποσοστό των δημόσιων δαπανών του ελληνικού κράτους, οι προϋπολογισμοί της ΕΕΕΕΠ το διάστημα 1886-1906 κινούνται μεταξύ 0,32% και 0.64%, πολύ κάτω από τους αντίστοιχους βουλγαρικούς².

Ποια ήταν όμως τα πραγματικά ποσοστά της συμβολής των ενδιαφερόμενων βαλκανικών κρατών στη λειτουργία των εθνικών μηχανισμών του μακεδονικού χώρου; Ας ξεκινήσουμε με τον πιο πολυσυζητημένο τομέα: την εκπαίδευση. Αν εξαιρέσουμε τα σερβικά σχολεία, που χρηματοδοτούνται μέχρι τελευταίου δηναρίου από το Βελιγράδι³, γεγονός είναι πως η λειτουργία των υπόλοιπων εκπαιδευτικών δικτύων εν μέρει μόνο καλύπτεται από τα κονδύλια των εθνικών κέντρων. Το 1891-92 η ΕΕΕΕΠ χρηματοδοτεί εν όλω ή εν μέρει τα σχολεία 386 μακεδονικών πόλεων και χωριών· το 1893-94 ο αριθμός των επιδοτούμενων οικισμών έχει μειωθεί σε 355 περίπου, σε σύνολο 733 οικισμών στους οποίους λειτουργούν ελληνικά σχολεία⁴· το 1900-01 οι επιδοτούμενοι οικισμοί έχουν ξανά αυξηθεί σε 454, σε σύνολο 779 οικισμών με ελληνικά σχολεία⁵. «*Εάν μη υπήρχον τα κληροδοτήματα δι' ών σχολεία πλείστων όσων Μακεδονικών κέντρων συντηρούνται, εάν μη υπήρχον οι πόροι ούς εκάστη σχεδόν Μακεδονική κοινότης κέκτηται, ούτε το τριπλάσιον ίσως του ποσού του νυν δαπανωμένου υπό του Κράτους θα επήρκη δια τας εκπαιδευτικές ανάγκας της Μακεδονίας*», εκτιμά το 1904 σε υπηρεσιακό του έγγραφο ο πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης⁶. Η αναλυτική στατιστική του Πατριαρχείου που δημοσιεύθηκε το 1902 αναγράφει ως συνολικές «ετήσιες δαπάνες συντηρήσεως» των ελληνικών σχολείων των τριών βιλαετιών το ποσό των 783.040 φράγκων, τριπλάσιο των εκπαιδευτικών δαπανών της ΕΕΕΕΠ για τα σχολεία της ίδιας περιοχής κατά την ίδια εποχή⁷. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι αριθμοί αυτοί επιβεβαιώνονται ως τάξη μεγέθους από τη διαθέσιμη προξενική αλληλογραφία⁸, ενώ αλλού εμφανίζονται σοβαρές

¹ Η Βουλγαρία το 1911 είχε 4.330.000 κατοίκους, πολύ πάνω από το τριπλάσιο του συνολικού σλαβόφωνου πληθυσμού της οθωμανικής Μακεδονίας και Θράκης. Μέρος του τελευταίου υπαγόταν άλλωστε στο Πατριαρχείο και ουδόλως επιβάρυνε τον προϋπολογισμό της Εξαρχίας, ώστε η σύγκριση του Μποζινόφ να έχει κάποιο νόημα.

² Για τους προϋπολογισμούς της ΕΕΕΕΠ, βλ. τον παραπάνω πίνακα. Για τα αριθμητικά μεγέθη των δημόσιων δαπανών του ελληνικού κράτους την ίδια περίοδο: Δερτιλής 2005, τ.Β', σ.1046.

³ Цамбазовски 1960, σ.282· ΙΑΥΕ 1900/67, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 26.3.1900, αρ.113 εμπ.

⁴ ΑΣΤΔ/30/129· ΙΑΥΕ 1894/ΑΑΚ/Β, πολυγραφημένος αναλυτικός προϋπολογισμός της ΕΕΕΕΠ για το 1893-94. Για το σύνολο των οικισμών χρησιμοποιώ την τυπωμένη Στατιστική του 1896 για το 1894-95 (όπ.π.). Στο αρχείο του Υπ.Εξ. δε στάθηκε δυνατό να εντοπίσω αναλυτικό κατάλογο των επιδοτούμενων χωριών του 1894-95· σύμφωνα με τη σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία, ο αριθμός των ελληνικών σχολείων δε φαίνεται πάντως να είχε τροποποιηθεί αισθητά σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά.

⁵ ΙΑΥΕ 1901/67, προϋπολογισμοί ΕΕΕΕΠ για την α' & β'-γ' τετραμηνία του σχ. έτους 1900-01· Πίναξ γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών σχολείων, Εν Κωνσταντινουπόλει 1902, σ.66-175 & 260-7.

⁶ ΙΑΥΕ 1904/70, Γ. Θεοτόκης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Αθήνησι 28.7.1904, αρ.εμπ.πρωτ.2593.

⁷ Πίναξ γενικός..., όπ.π., σ.66-175 & 260-7· ΙΑΥΕ 1901/65, «Πίναξ του προϋπολογισμού των εξόδων προς ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας ανά τας Τουρκικάς Επαρχίας Μακεδονίαν, Θράκην, Ανατολικήν Ρωμυλίαν, Ήπειρον και Αλβανίαν δια το σχολικόν έτος 1900-1901». Το σύνολο των εκπαιδευτικών δαπανών της ΕΕΕΕΠ για τα 6 μακεδονικά προξενία ανερχόταν αυτή τη χρονιά σε 11.160 οθωμανικές λίρες ή 253.443,6 δραχμές.

⁸ Πίναξ..., όπ.π., σ.102-5 & 116-9· ΙΑΥΕ 1900/5, Π. Τζανέτος, «Πίναξ των ανά την επαρχίαν Δράμας και Ζιχνών ελληνικών σχολείων. Σχολ. Έτος 1899-1900», Εν Καβάλλα 20.5.1900.

αποκλίσεις¹. Βασική αδυναμία της όλης εικόνας είναι ωστόσο ότι ισοπεδώνει τις επιμέρους, πολύ διαφορετικές πραγματικότητες: τα χορηγήματα της Αθήνας δε διανέμονται ισόρροπα σε όλη την έκταση του μακεδονικού χώρου αλλά επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες περιοχές και πληθυσμιακές υποομάδες, η εκπαίδευση των οποίων καθορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό (αν όχι σχεδόν αποκλειστικά) από τα κονδύλια του ελληνικού κράτους. Η αντιπαραβολή του αναλυτικού προϋπολογισμού της ΕΕΕΕΠ για το σχολικό έτος 1900-01 με την εδαφική διασπορά των ελληνικών σχολείων όπως καταγράφεται στην πατριαρχική στατιστική του 1902 είναι αρκετά αποκαλυπτική για την άνιση αυτή διοχέτευση των επιδοτήσεων της Αθήνας, σε αντίστροφη αναλογία προς την έκταση της ελληνοφωνίας και τον ηγεμονικό ρόλο της ελληνικής παιδείας μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού κάθε περιοχής²:

ΠΡΟΞΕΝΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	Οικισμοί με ελληνικά σχολεία	Επιδοτούμενοι από ΕΕΕΕΠ	%
Θεσσαλονίκης	250	147	58,8
Μοναστηρίου	203	189	93,1
Σερρών	105	77	73,3
Καβάλας	41	22	53,6
Σκοπίων	3	3	100,0
Ελασσόνας	177	16	9,0
ΣΥΝΟΛΟ	779	454	58,9

Εξίσου καθοριστική αποδεικνύεται και η συμβολή των κονδυλίων της Σόφιας στην ανάπτυξη της βουλγαρικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία. Το 1893-94 η Εξαρχία χρηματοδοτεί πλήρως το 57% των πρωτοβάθμιων σχολείων (348 σε σύνολο 609), όπου φοιτά το 49% των μαθητών, και εν μέρει τα υπόλοιπα 261, η λειτουργία των οποίων στηρίζεται κατά κύριο λόγο στις κοινότητες: από τα 62 ημιγυμνάσια και γυμνάσια, τα 43 συντηρούνται επίσης από την Εξαρχία ενώ 39 αποκλειστικά από τις κοινότητες³. Σε σχέση με τις αρχές της δεκαετίας του 1880 ορατή είναι η επέκταση της δαπάνης από τα μεγάλα εκπαιδευτήρια των αστικών κέντρων (πρωτίστως της Θεσσαλονίκης) προς τα στοιχειώδη σχολεία των μικρότερων οικισμών, ο αριθμός των οποίων έχει πολλαπλασιαστεί στο μεσοδιάστημα⁴. Μιάμιση δεκαετία μετά, το 1907-08, η Εξαρχία καταβάλλει τους μισθούς όλων των δευτεροβάθμιων ιδρυμάτων (Γυμνασίων, Ιερατικών Σχολών, Παιδαγωγικών Σχολών και 5τάξιων Παρθεναγωγείων) και των δασκάλων 55 ημιγυμνασίων, τα έξοδα των Οικοτροφείων καθώς και βοηθήματα

¹ Αποκαλυπτική λ.χ. η πελώρια διαφορά ανάμεσα στις «ετήσιες δαπάνες» των 8 σχολείων του καζά Περλεπέ που αναγράφονται στην πατριαρχική στατιστική (σ.130-1) και τους πραγματικούς μισθούς των εκεί δασκάλων που κατέβαλε κατά το ίδιο διάστημα η ΕΕΕΕΠ (ΙΑΥΕ 1901/67, όπ.π.).

² Πίναξ γενικός..., όπ.π., σ.66-175 & 260-7. ΙΑΥΕ 1901/67, αναλυτικοί εκπαιδευτικοί προϋπολογισμοί της ΕΕΕΕΠ για την α' & β'-γ' τετραμηνία του σχ. έτους 1900-01. Δεν έχουν συνυπολογιστεί κάποια -λίγα- χορηγήματα που δεν αφορούσαν σχολεία αλλά μόνο ιερείς. Η ανισομέρεια είναι ακόμη πιο εντυπωσιακή στο εσωτερικό κάποιων περιφερειών: στην προξενική περιφέρεια Ελασσόνας τα χορηγήματα αφορούν π.χ. σχεδόν αποκλειστικά βλαχοχώρια, ενώ στις Καβάλας ούτε ένα από τα 11 σχολεία της (ελληνοφωνής) Θάσου δεν επιχορηγείται.

³ Божинов 1982, σ.77.

⁴ Για αναλυτικούς εκπαιδευτικούς προϋπολογισμούς της Εξαρχίας κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1880: Георгиев – Трифонов 1994, σ.81-99 & 121-37.

συνολικού ύψους 14.964 λιρών σ' έναν απροσδιόριστο αριθμό πρωτοβάθμιων σχολείων¹. Σε ορισμένες πόλεις, όπως ο Περλεπές ή το Βέλες, οι κοινότητες εξακολουθούν να συντηρούν οι ίδιες τα σχολεία τους, προασπιζόμενες το δικαίωμα να επιλέγουν το εκπαιδευτικό προσωπικό, η δε Εξαρχία διορίζει και πληρώνει μόνο τους διευθυντές². Πρόκειται όμως για εξαιρέσεις: σε γενικές γραμμές, το βάρος της κεντρικής χρηματοδότησης παραμένει εδώ πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι εν γένει στα ελληνικά σχολεία. Από την αλληλογραφία του εξάρχου διαπιστώνεται μάλιστα πως υπήρξαν κοινότητες (όπως αυτή του Στιπ) που, ενώ αρχικά κατέβαλλαν οι ίδιες τα έξοδα λειτουργίας των σχολείων τους, στο γύρισμα του αιώνα προσέφυγαν κι αυτές στα κονδύλια της Εξαρχίας επικαλούμενες την υπερχρέωσή τους κι απειλώντας ότι σε αντίθετη περίπτωση θα βάλουν λουκέτο στα τοπικά ημιγυμνάσια³. Για τον επιμερισμό των εκπαιδευτικών δαπανών μεταξύ Εξαρχίας και κοινοτήτων, μια καλή εικόνα μας δίνει ο παρακάτω συγκεντρωτικός πίνακας για το σχολικό έτος 1901-02⁴:

ΒΙΛΑΕΤΙ	Βουλγ. σχολεία	Συντηρούμενα από			Δαπάνη (τουρκ. λίρες)		
		Εξαρχία	Εξαρχία και Κοινότητες	Κοινότη.	Εξαρχίας	Κοινοτ.	Σύνολο
Θεσσαλονίκης	330	105	136	89	13.545,50	2.640,00	16.185,50
Μοναστηρίου	225	101	140	15	8.614,50	1.957,25	10.571,75
Σκοπίων	167	95	58	14	3.277,00	4.731,00	8.008,00
ΣΥΝΟΛΟ	702	301	334	118	25.437,00	9.328,25	34.765,25

Η εικόνα αυτή αλλάζει ριζικά στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, με την απόφαση της Εξαρχίας να μετακυλήσει σημαντικό μέρος των εκπαιδευτικών δαπανών στις πλάτες των τοπικών κοινωνιών. Πρόκειται για ένα σχέδιο που ο εξάρχος Ιωσήφ είχε διατυπώσει τουλάχιστον από το 1900, όπως διαπιστώνουμε από σχετική έκθεσή του προς την Ιερά Σύνοδο της Σόφιας, εκτιμώντας ότι μόνο «*οι συνειδητές θυσίες*» του πληθυσμού «*για τα σχολεία που μορφώνουν τα παιδιά του*» μπορούν να εμπεδώσουν οριστικά στη συνείδησή του τη βουλγαρική εθνικότητα και «*να τον εξυψώσουν στα δικά του μάτια και στα μάτια του κόσμου*», αποδεικνύοντας πως η Εξαρχία «*δεν είναι προπαγάνδα αλλά κατέχει και την ψυχή και την καρδιά και το βαλάντιο του ποιμνίου της*»: η ανάληψη των εκπαιδευτικών εξόδων θεωρούνταν επίσης από τον προκαθήμενο της βουλγαρικής εκκλησίας ως το αναγκαίο πρώτο βήμα για την επανεπιβολή αρχιερατικών εισφορών, έτσι ώστε μελλοντικά το ποίμνιο να συντηρεί όχι μόνο τα σχολεία αλλά και «*τους ποιμένες που φροντίζουν για την ψυχή και φυλάνε την πίστη και την εθνικότητά του*»⁵. Οι ταραγμένες εξελίξεις της πρώτης δεκαετίας του εικοστού

¹ Божинов 1982, σ.239.

² Божинов 1982, σ.241· Трайчев 1930, σ.11.

³ Георгиев – Трифонов 1994, σ.212.

⁴ Έξαρχος Ιωσήφ προς βούλγαρο υπουργό Εξωτερικών, Κων/λη 25.6.1902, αρ.42, σε Георгиев – Трифонов 1994, σ.210-1. Έχουν διορθωθεί τα αθροιστικά λάθη του πρωτοτύπου όσον αφορά τον αριθμό των σχολείων. Στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου οι κοινότητες επιβαρύνονταν επίσης με την παροχή στέγης και τροφής σε 74 κι 119 δασκάλους αντίστοιχα.

⁵ Пасков 1990, σ.404.

αιώνα ανέβαλαν τελικά την εφαρμογή αυτής της μεταρρύθμισης για ευθετότερους καιρούς, η έλευση των οποίων σημειώθηκε το 1910-11 με τη φαινομενική σταθεροποίηση του Χουριέτ. Η εφαρμογή των αλλαγών πραγματοποιήθηκε ωστόσο εξαιρετικά άνισα, με πρώτιστο κριτήριο την αποφυγή εντάσεων που μπορούσαν να κλονίσουν την ηγεμονία του βουλγαρικού κόμματος στις διαμφισβητούμενες περιοχές· ο ίδιος ο Ιωσήφ είχε άλλωστε εξαρχής επισημάνει πως η όλη απόπειρα έπρεπε «να γίνει διαδοχικά και, τον πρώτο καιρό, στα μέρη όπου ο ευλαβής πληθυσμός είναι πιο ώριμος κι επαρκώς ανθεκτικός για να διατηρήσει την πίστη και την εθνικότητά του αφ' ενός, αφ' ετέρου δε πιο εύπορος κι έτοιμος να υποστεί θυσίες για τα σχολεία»¹. Τελικό αποτέλεσμα, όπως διαπιστώνουμε από τις απολογιστικές εκθέσεις κάποιων μητροπόλεων, υπήρξε η αυξημένη επιβάρυνση των κοινοτήτων που θεωρήθηκαν σταθερά προσκολλημένες στο εξαρχικό στρατόπεδο, με ταυτόχρονη «προσωρινή» απαλλαγή όσων εξακολουθούσαν ν' αποτελούν πεδίο μάχης ανάμεσα στα αντιμαχόμενα εθνικά κόμματα². Ο ενδεικτικός πίνακας που ακολουθεί, με τις εκπαιδευτικές δαπάνες της Εξαρχίας και των κοινοτήτων -σε χρυσά γρόσια- κατά την τελευταία χρονιά της οθωμανικής κυριαρχίας (1911-12), αποτυπώνει εξαιρετικά εύγλωττα αυτή την ανισομέρεια:

ΕΠΑΡΧΙΑ	Χρηματοδότηση			ΣΥΝΟΛΟ
	από την Εξαρχία	απ' τις κοινότητες	από άλλες πηγές	
Θεσσαλονίκης ³	237.482,59	96.163,91	-	333.646,60
Σερρών ⁴	47.000,00	68.176,00	-	115.176,00
Δράμας ⁵	56.141,50	81.852,75		137.894,25
Φλώρινας ⁶	144.613,00	155.456,00	19.522,00	319.591,00
<i>Καζάς Φλώρινας</i>	<i>88.172</i>	<i>146.900</i>	<i>19.522</i>	<i>254.594</i>
<i>Καζάς Καϊλαριών</i>	<i>56.441</i>	<i>8.556</i>	-	<i>64.997</i>
Σκοπίων ⁷	571.259,50	359.854,16	-	931.113,66

Έτσι κι αλλιώς, ο παράγοντας που καθόριζε σε μεγάλο βαθμό το ύψος και τη διανομή των σχολικών επιδοτήσεων δεν ήταν τόσο οι εκπαιδευτικές ανάγκες των τοπικών κοινωνιών, όσο οι πολιτικές ανάγκες των ίδιων των εθνικών κέντρων για τη διεύρυνση ή τη διατήρηση της επιρροής τους στις αντίστοιχες περιοχές. Το επαναλαμβάνουν σε τακτά διαστήματα και με κάθε ευκαιρία τα ίδια τα επιτελικά στελέχη των αντίπαλων μηχανισμών, ιδίως όταν προσπαθούν να πείσουν τις κυβερνήσεις τους για την αναγκαιότητα κάποιων δαπανών. «Σπουδαία ελάττωσις ή απάλειψις των χορηγημάτων θα προκαλέση δυσaréσκειαν των κοινοτήτων υπερβάλλουσας και, το χειρίστον, αποσκήρτησιν ίσως αυτών εις τους σχισματικούς»,

¹ Στο ίδιο.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.19-24, М. Хърлев, «Доклад по положението на церк.-училищното дело в Драмската епархия», Драма 10.3.1912.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.460, л.4-44.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.158.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.41.

⁶ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.124

⁷ Стойчев et.al. 1986, σ.305.

προειδοποιεί π.χ. τον πρόεδρο της ΕΕΕΕΠ τον Ιούλιο του 1887 ο πρόξενος Μοναστηρίου Πανουριάς, ενώ εξίσου σαφής είναι πέντε χρόνια αργότερα κι ο διάδοχός του Ναπολέων Μπέτσος: *«Ουδέν χωρίον ελληνικόν υπάρχει εν τη επαρχία Πελαγονείας, ουδαμού σχεδόν είναι καταληπτή η ελληνική γλώσσα και παρά των αγραμμάτων, ως επί το πολύ, διδασκάλων ουδεμία εν τοις πλείστοις των χωρίων γίνεται εργασία. Ήθελον εκφράσει γνώμην να καταργηθώσι τα περισσότερα των χορηγημάτων, αν δεν μ' εδέσμευεν ο φόβος ότι διά της άρσεως των χρηματικών παροχών ήθελεν κοπεί και ο λεπτός δεσμός όστις συνδέει τα χωρία προς την ημετέραν Μητρόπολιν και αν δεν επειθόμην ότι διά της δαπάνης ταύτης εξαγοράζομεν φαινομενικώς την υποταγήν των έτι μη αποσκιρτισάντων από του Πατριαρχείου πληθυσμών»¹. Την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία επιστρατεύει, απευθυνόμενος στο βουλγαρικό ΥΠΕΞ, και ο έξαρχος Ιωσήφ: ενδεχόμενη διακοπή της χρηματοδότησης των βουλγαρικών σχολείων του Μοναστηρίου, γράφει το Μάιο του 1884, θα επέφερε το κλείσιμό τους και *«φοβερό πλήγμα για το βουλγαρισμό»*, αφού *«λόγω της αδυναμίας και της κακής οργάνωσής της η κοινότητα δεν θα είναι σε θέση να συντηρήσει σχολείο αρρένων, ούτε καν μονοτάξιο»*· αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, προσθέτει, δίχως τα κεντρικά κονδύλια *«όλο σχεδόν το σαντζάκι θα μείνει χωρίς υποφερτά και καλά οργανωμένα σχολεία, κάτι το οποίο εξαιρετικά άσχημα θα επιδράσει τόσο στο βουλγαρισμό όσο και στο κύρος της Εξαρχίας»*. Στην επαρχία πάλι του Βέλες, εξηγεί ο ίδιος το 1895, *«είμαστε πλέον υποχρεωμένοι να συντηρούμε όλους τους δασκάλους, για να μην γίνουν δεκτοί σερβοδιδάσκαλοι»². Ακόμη πιο κατηγορηματικός είναι τέλος τον Ιούνιο του 1902, όταν υπερασπίζεται τον προϋπολογισμό του παρά την κρίση που μαστίζει τα οικονομικά του εθνικού κέντρου: «Μόλις η Εξαρχία διακόψει τα επιδόματά της για τη συντήρηση των σχολείων σ' αυτά τα μέρη, τα βουλγαρικά σχολεία θ' αντικατασταθούν στη στιγμή με ελληνικά και σερβικά κι οι εκκλησίες σταδιακά θα περάσουν στα χέρια των πατριαρχικών, μόλις στο χωριό αποσχιστούν από την Εξαρχία μερικά σπίτια. Δίχως εξαρχικό επίδομα, ούτε σε ένα από τα χωριά των Σκοπίων δε θα υφίσταται βουλγαρικό σχολείο, το ίδιο σχεδόν θα γίνει και στα άλλα βιλαέτια, εκτός από μερικές δεκάδες χωριά όπου δίπλα στο βουλγαρικό σχολείο, με δάσκαλο με αδύναμη προετοιμασία και πενιχρή αμοιβή, θα εμφανιστεί ελληνικό ή σερβικό σχολείο με καλούς δασκάλους, πλουσιοπάροχα αμοιβόμενους από τις προπαγάνδες»³. Όσο για το σερβικό μηχανισμό, εξίσου εύγλωττη είναι η αντίδραση του προξένου Μοναστηρίου Μιχαήλο Ρίστιτς στη δραστική περικοπή του προϋπολογισμού του προξενείου του το 1901: *«Κάθε μείωση θα καταστρέψει εκείνο το θεσμό που θα την υποστεί [...] Αν σμικρυνθεί ο αριθμός των δασκάλων, θα κλείσει το σχολείο· αν καταργηθεί ο μισθός του αντιπροσώπου [στο όνομα του οποίου έχει εκδοθεί η άδεια], θα κλείσει το σχολείο· αν καταργηθεί ο μισθός του πράκτορα, θα χαθεί το χωριό· αν καταργηθεί το βοήθημα στην κρατική σχολική επιτροπή, θ' αρχίσει να παρενοχλεί και***

¹ Βούρη 1994, σ.142 & 231.

² Георгиев – Трифонов 1994, σ.125-6 & 174.

³ Στο ίδιο, σ.212.

να μετρά: αν καταργηθούν οι έκτακτες δαπάνες, θα είναι αδύνατη οποιαδήποτε εργασία του Προξενείου»¹.

Το όπλο των υποτροφιών

Αν τα σχολεία απευθύνονταν στον ευρύτερο πληθυσμό, η αποτελεσματικότερη κι ευρύτερα διαδεδομένη μορφή παρέμβασης στο επίπεδο των τοπικών ελίτ υπήρξε η χορήγηση υποτροφιών στα παιδιά των προκρίτων ως αντάλλαγμα της στρατολόγησής τους στην εθνική υπόθεση. Οι υποτροφίες αυτές «αποτελούν εν των κυριωτάτων δελεασμάτων του προσηλυτισμού», διαπιστώνει το 1882 ο Παπαρρηγόπουλος, αναφερόμενος στη δράση των ξένων προπαγανδών, για να στηρίξει λίγο αργότερα τις ελπίδες του στο ίδιο φάρμακο: «κράτιστον δε των ημετέρων όπλων», γράφει το 1884 στον υπουργό Εξωτερικών, «είναι η δια υποτροφιών παρασκευή ιερέων, διδασκάλων και άλλων εγχωρίων πρατόρων, λαμβανομένων εκ των εχόντων επιρροήν οίκων των κοινοτήτων»². Δέκα χρόνια μετά, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Δοκός εκτιμά κι αυτός πως το μέτρο αυτό «είνε εν των ισχυροτέρων προσηλυτιστικών μέσων, καθόσον διά μίας υποτροφίας υιού ιερέως ή προκρίτου συγκρατείται ολόκληρον χωρίον»³. Καθοριστικό κριτήριο της επιλογής των υποτρόφων δεν αποτελούσαν οι δεξιότητες κάποιων άπορων μαθητών, όπως συμβαίνει σε κάθε «κανονικό» προνοιακό σύστημα, αλλά το ακριβώς αντίθετο: η κοινωνική επιφάνεια (και η συνακόλουθη πολιτική χρησιμότητα) των γονέων. Από την εισήγηση του Δοκού το 1883 να «προσλαμβάνωνται ως υπότροφοι» στις υπό σύσταση ιερατικές σχολές «οι υιοί ισχυουσών οικογενειών εκ βουλγαροφώνων χωρίων»⁴ μέχρι την παρεμπόδιση υπόμνηση του Κορομηλά, δυο δεκαετίες αργότερα, πως οι υπότροφοι του Οικοτροφείου της Αλυστράτης «άπαντες είνε εξ οικογενειών σημαινουσών εν τοις Βουλγαροφώνοις χωρίοις»⁵, η ταξική προέλευση της εκκολλητόμενης νέας γενιάς στελεχών του ελληνικού κόμματος αποτελεί ακλόνητη σταθερά στο λόγο των επιτελών του διπλωματικού μηχανισμού. «Υπότροφοι γίνονται δεκτοί μόνον υιοί και θυγατέρες εκείνων οίτινες έχουσιν επιρροήν εν τοις χωρίοις και ταις πόλεσι και δύνανται να ωφελήσωσι τον αγώνα», διαβάζουμε π.χ. στη δέσημη προτάσεων που ο χαλκιδαίος γιατρός Ανδρέας Αρβανίτης, εθνικός πράκτορας μόνιμα εγκαταστημένος από χρόνια στο Μοναστήρι, υποβάλλει το 1899 στην ΕΕΕΕΠ, υπενθυμίζοντας ότι «δεν πρόκειται περί φιλανθρωπίας αλλά περί αγώνος κατά των Βουλγάρων»⁶. Τη σαφέστερη διατύπωση αυτού του ταξικού προσανατολισμού (και του σύμφυτου με αυτόν κοινωνικού αποκλεισμού) συναντάμε σε πολυσέλιδη έκθεση του

¹ Димески 1982, σ.339-40.

² Βούρη 1994, σ.39. ΑΣτΔ/214/7, Κ. Παπαρρηγόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Αθήνησι 11.3.1884, αρ.[243]. Στο μεγαλύτερο μέρος της πρόσφατης ελληνικής βιβλιογραφίας, ως χρονολογία του εγγράφου αναγράφεται -λανθασμένα- το 1888.

³ Βούρη 1994, σ.244.

⁴ Στο ίδιο, σ.96.

⁵ ΙΑΥΕ 1905/57, Α.Δ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 14.4.1905, αρ.253εμπ.

⁶ ΑΥΕ 1901/65, Α. Αρβανίτης προς 'πρόεδρο', Εν Βιτωλίου 4.1.1899.

διερμηνέα του ελληνικού προξενείου στο Μοναστήρι, Χρήστου Γραικού, προς τον υπουργό Εξωτερικών Στέφανο Δραγούμη το 1887: *«Υπότροφοι ελληνόφωνοι και ξενόφωνοι ως επί το πλείστον δέον να προσλαμβάνονται και εκ των οικογενειών εκείνων αίτινες σημαίνουν κατά το μάλλον ή ήττον παρά ταις κοινότησι, να δύνανται να επιδρώσι και εν εθνική ανάγκη να διαθέτωσι ψήφους υπέρ ημών, διότι δεν δύναμαι να εννοήσω κατά τι δύνανται να φανώσιν ημίν χρήσιμοι υπότροφοι έχοντες γονείς ή συγγενείς της κατωτάτης κοινωνικής υποστάθμης, εστερημένοι ισχυρών συγγενών και μη απολαύοντες μηδεμιάς συμπαθείας εν τη πατρίδι των, τουναντίον δε εγείροντες την καταφοράν και την καταφρόνησιν των συμπολιτών αυτών, οίτινες εκ κακίας σπέρματος της πολυχρόνου δουλείας μηδαμώς ανέχονται αυτούς είτε εν λόγοις είτε εν έργοις»¹. Η κοινωνική αυτή επιλεκτικότητα προκαλούσε ωστόσο αντιδράσεις, που με τη σειρά τους έθεταν σε δοκιμασία τό κύρος του όλου μηχανισμού. Όταν π.χ. τον Ιούνιο του 1904 ο πρόξενος Κορομηλάς αποφάσισε να στείλει στην Αθήνα ως υπότροφο το δωδεκάχρονο πρωτότοκο γιο του Ηλία Πάσχου, πατριαρχικού προκρίτου του μικτού χωριού Λιγκοβάνη *«όστις πρωτοστατεί από ετών εν τω ζητήματι της αυτόθι ελληνικής εκκλησίας»*, κάποιοι οικογενειάρχες του τοπικού ελληνικού κόμματος έσπευσαν να διαμαρτυρηθούν γι' αυτή την κραυγαλέα εύνοια, αντιπροτείνοντας μάλιστα ως θετικό υπόδειγμα την αντίστοιχη πρακτική των εξαρχικών να *«τραβούν ψήφον»* για την ανάδειξη των υποτρόφων².*

Τα κριτήρια που καθορίζουν την πολιτική υποτροφιών του βουλγαρικού μηχανισμού είναι κάπως λιγότερο ευανάγνωστα, με δεδομένη τη ρητή απεύθυνσή του (και) στην πληβειακή μάζα των πόλεων και της υπαίθρου. Δεν υπάρχει ωστόσο η παραμικρή αμφιβολία πως τα παιδιά των προκρίτων συνιστούσαν κι εδώ ένα προνομοιακό target group. *«Οι ενταύθα πράκτορες της πασλαυιστικής προπαγάνδας προσλαμβάνουσι κατά εκατοντάδας εις τα εν τη πόλει ταύτη και τα εν Θεσσαλονίκη Βουλγαρικά Διδασκαλεία υποτρόφους, ών οι πλείότεροι ανήκουσιν εις οικογενείας ισχυρούσας εν τοις προμνησθείσι βουλγαροφώνοις χωρίοις, παρασκευάζοντες ούτω δι' αυτών, κατά την μετά τρία περίπου έτη επάνοδον αυτών εις τα χωρία των ως διδασκάλων, την αποσκήρτησιν από της Μεγάλης Εκκλησίας των εν λόγω χωρίων»*, διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε έκθεση του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου το 1884³. αναφερόμενος πάλι στο σερβοβουλγαρικό ανταγωνισμό για την προσέλκυση υποτρόφων στο σαντζάκι Σκοπίων, ο ίδιος ο έξαρχος σημειώνει το 1902 πως αυτή η διαπάλη επικεντρώθηκε *«στους γιους των επιφανών προεστών των χωριών»*⁴. Ακόμη πιο εύγλωττες είναι οι σποραδικές επισημάνσεις στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των υποτρόφων που συναντάμε στις μαθητικές αναμνήσεις μεσαίων στελεχών του βουλγαρικού κόμματος. Η Ζαχαρία Σουμλιάνσκα επιλέχθηκε το 1879 ως η μοναδική μακεδόνισσα υπότροφος του Γυμνασίου της Φιλιπούπολης

¹ ΑΣτΔ/116/108, Χ. Γραικός προς Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 16.8.1887.

² Για την υποτροφία: ΜΜΑ 1996, σ.1992' ΙΑΥΕ/1904/73, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 9.9.1904, αρ.541 εμπ. Για τη διαμαρτυρία: ΙΑΥΕ 1904/69, 9 κάτοικοι Λιγκοβάνης προς 'Παναγιώτατο', χ.χ.

³ ΑΕΚ/1884, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 31.3.1884, αρ.196.

⁴ Георгиев – Трифонов 1994, σ.196-7.

επειδή ήταν ορφανή κόρη τοπικού στελέχους του βουλγαρικού κινήματος στο Μοναστήρι, εμποροβιοτέχνη το επάγγελμα· η επιλογή της έγινε από τη διευθύντρια του Παρθεναγωγείου κι επικυρώθηκε από την τοπική σχολική-εκκλησιαστική εφορία¹. Ο Κόστα Νικόλοφ περιγράφει λεπτομερώς τις αντίστοιχες διαδικασίες που καθόρισαν την ανοδική διαδρομή του (επιλογή του από τους δασκάλους του στη Ρέσνα για το Ημιγυμνάσιο Μοναστηρίου, από το διδασκαλικό συμβούλιο του ημιγυμνασίου για το Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, από την Εξαρχία και τον Οχρίδας Γρηγόριο για παιδαγωγικές σπουδές στο Ζάγκρεμπ), δεν αναφέρει ωστόσο το παραμικρό για τα κριτήρια που επικράτησαν, ούτε καν γι' αυτά που προβλήθηκαν ως επίσημη αιτιολογία². Ο συνονόματός του Τόμα Νικόλοφ από το Κίτσεβο δεν έχει απεναντίας κανένα πρόβλημα να σημειώσει πως η υποτροφία στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης του χορηγήθηκε από το συντοπίτη του πρόεδρο της εξαρχικής κοινότητας, στη βάση της κοινής καταγωγής τους³. Γιος κολήγων από το Αϊβάτι, ο Αντόν Ντιμιτρόφ περιγράφει από την άλλη την κραυγαλέα ταξική διαφοροποίηση που επικρατούσε στη στέγαση των μαθητών του βουλγαρικού σχολείου της Θεσσαλονίκης ως το 1881 κι αφήνει νύξεις για την κυριαρχία του οικογενειακού βύσματος κατά τη μεταγενέστερη απονομή των υποτροφιών στο Γυμνάσιο της ίδιας πόλης⁴. Παρόμοιες εμπειρίες καταθέτει κι ένα άλλο φτωχόπαιδο, ο Νικόλα Κίροφ Μάισκι από το Κρούσοβο: το πρώτο επίδομα του χορηγήθηκε απ' το μητροπολίτη Οχρίδας Μεθόδιο ως επιβράβευση για την ένθερμη ομιλία με την οποία ως μαθητής τον προϋπάντησε σε κάποια εκδήλωση· όταν όμως η αίτησή του για υποτροφία στο Οικοτροφείο Μοναστηρίου παρέμεινε για καιρό αναπάντητη, του προτάθηκε μέσω τρίτων η μεσολάβηση του τοπικού εισαγγελέα εφετών στα μέλη της επιτροπής⁵. Την εμπλοκή των υποτροφιών στα τοπικά παιχνίδια εξουσίας επιβεβαιώνουν επίσης τα γραφόμενα του Συμεών Ράντεφ για την πικρία που προκάλεσε στον εξαρχικό προεστό Γιαννάκη Στρέζοφ, «αφηνιστή κι οδηγητή» του βουλγαρικού κινήματος στη Ρέσνα, ο παραγκωνισμός που η άλλη ισχυρή οικογένεια της κωμόπολης -οι Τατάρτσεφ- επιφύλαξε στα δικά του παιδιά, καθώς «κανένα απ' αυτά δεν έφτασε μέχρι το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης»⁶. Από την αυτοβιογραφική αφήγηση του Βασίλ Ντραγκομίροφ για τη φοίτησή του στην παιδαγωγική σχολή των Σκοπίων διαπιστώνουμε, τέλος, πως ακόμη και το ύψος των τροφείων καθοριζόταν σε τελική ανάλυση από μια αέναη διαπραγμάτευση ανάμεσα στο σχολικό μηχανισμό και τους εξατομικευμένους φτωχούς μαθητές⁷.

Μαθητές και γονείς δεν περιορίζονταν ωστόσο πάντοτε στο εσωτερικό μιας και της αυτής εθνικής εκπαιδευτικής δομής. Η διαπραγματευτική τους ικανότητα αυξανόταν από την ύπαρξη ανταγωνιστικών μεταξύ τους δυνητικών επιλογών, καθώς τα αντίπαλα κέντρα διέθεταν

¹ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.3 & 5.

² Николов 2001, σ.11-2, 14 & 52.

³ Николов 1989, σ.20.

⁴ Димитров 2002, σ.136.

⁵ Киров-Мајски 1994, σ.54-5 & 59-60.

⁶ Радев 1994, σ.104-6.

⁷ Драгомиров 2005, σ.153-4.

χρήμα και κόπο για τον προσεταιρισμό τους. «*Τα παιδιά έγιναν ένα πολύτιμο εμπόρευμα για το οποίο οι αντίζηλοι προπαγανδιστές πλήρωναν σε ρευστό*», συνοψίζει λακωνικά ο βρετανός ιστορικός Σέτον-Ουότσον, επισημαίνοντας πως «*υπήρξαν πατεράδες με επιχειρηματικό πνεύμα που διένειμαν ομοιόμορφα την εύνοιά τους, με αποτέλεσμα να μην είναι καθόλου ασυνήθιστη η συνύπαρξη σε μια και την αυτή οικογένεια τριών αδελφών με διαφορετική ο καθένας τους εθνικότητα*»¹. Δεν πρόκειται καθόλου για συγγραφική υπερβολή. «*Προύχοντες ιδιοτελείς εξεβίαζαν τα προξενεία*» θυμάται ο Περικλής Αργυρόπουλος, παραθέτοντας ένα συγκεκριμένο παράδειγμα από την περιοχή των Σερρών: «*Προύχων εις τα Πορρόϊα, μη επιτυχών την πρόσληψιν του μεγαλύτερου γιού του ως υποτρόφου εις το ελληνικόν γυμνάσιον, τον ενέγραψε εις ρουμανικόν σχολείον και εδημιούργησε ρουμανικήν κοινότητα εις Άνω Πορρόϊα. Το επόμενον έτος, μη επιτυχών την πρόσληψιν του δευτεροτόκου υιού ως υποτρόφου, τον ενέγραψεν εις βουλγαρικόν σχολείον και εσχημάτισε βουλγαρικήν κοινότητα εις Κάτω Πορρόϊα*»². Κατά τη μετακίνησή τους από το ένα εθνικό οικοτροφείο στο αντίπαλό του, μαθητές και μαθήτριες μετέφεραν επίσης -ή και επαύξαιναν- τα κεκτημένα δικαιώματά τους στις αντίστοιχες υποτροφίες³. Οι ενδιαφερόμενες προπαγάνδες αναλάμβαναν επίσης συνήθως τα έκτακτα έξοδα της μεταπήδησης⁴. Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει πάντως να ξεχνάμε πως και αυτή η κινητικότητα υπήρξε σε μεγάλο βαθμό ταξικά επικαθορισμένη: ανάλογα με την κοινωνική προέλευση ή την πολιτική εμβέλεια των οικογενειών τους, κάποια παιδιά ήταν πιο επιθυμητά ως υπότροφοι από πολλά άλλα. Ειδική κατηγορία, λόγω του κύρους των ιδρυμάτων αλλά και της εξώστρεφης προπαγανδιστικής εμβέλειάς της, αποτέλεσε τέλος η πολυετής αναμέτρηση μεταξύ του βουλγαρικού και του σερβικού μηχανισμού για την απόσπαση των εκατέρωθεν υποτρόφων των γυμνασίων τους στη Θεσσαλονίκη, τα Σκόπια, τη Σόφια και το Βελιγράδι. Το πιο γνωστό επεισόδιο αυτής της αντιπαράθεσης, η ομαδική φυγή των μαθητών του βουλγαρικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης στο Βελιγράδι κι από εκεί στη Σόφια το 1888-90, θα μας απασχολήσει αναλυτικά παρακάτω λόγω της καθοριστικής συμβολής του στη γέννηση ενός διακριτού μακεδονικού εθνικού κινήματος κατά τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα.

Πρόεκταση της ίδιας συλλογιστικής αποτελεί η άτυπη μισθολογική πλειοδοσία των αντιμαχόμενων εθνικών κέντρων, προκειμένου να διατηρήσουν το διδακτικό προσωπικό τους ή ν' αποσπάσουν δασκάλους του αντιπάλου σε κρίσιμες περιοχές. «*Λέον ν' αυξηθώσιν οι μισθοί των διδασκάλων αναλόγως προς τους μισθούς ούς λαμβάνωσιν οι υπό των αντιπάλων ημών συντηρούμενοι συνάδελφοί των*», διαπιστώνει το Φεβρουάριο του 1891 ο πρόξενος

¹ Seton-Watson 1917, σ.129-30.

² Αργυρόπουλος 1970, σ.56. Βλ. και την αναφορά παρεμφερών περιπτώσεων από τον Frederick Moore (1906, σ.147).

³ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.387, λ.76, Μητρόπολη Πελαγονίας (πρωτοσύγκελος ιερομόναχος Γκόραζντ) προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μπίτολια 20.10.1908, Νο.2091.

⁴ Στον απολογισμό του ελληνικού Προξενείου Θεσ/νίκης για τη διαχείριση των κονδυλίων της ΕΕΕΕΠ διαβάζουμε π.χ. ότι 1½ λίρα καταβλήθηκε στο μετέπειτα σχολικό επιθεωρητή Κωνσταντίνο Ιωαννίδη «*δι' οδοιπορικά έξοδα αυτού και δυο μαθητών, ούς απέσπασεν εκ του Σερβικού Σχολείου από Θεσσαλονίκης εις Στρώμιτζαν*» (ΙΑΥΕ 1900/67, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ...», όπ.π. [24.2.1900]).

Μοναστηρίου¹, στο ίδιο μήκος κύματος με τον Βοδενών Ιερόθεο που υπογράμιζε κι αυτός λίγο νωρίτερα πως οι εξαρχηκοί των Γενιτσών «άπαντας τους διδασκάλους των αμοίβουσι δια διπλασιών και πλέον μισθών ή ημείς τους ημετέρους»². Παρόμοια ανάγκη αυξήσεων υποδεικνύει στις αρχές του εικοστού αιώνα ο βούλγαρος πρόξενος Μοναστηρίου για την περιοχή του Κίτσεβο, όπου «οι βούλγαροι δάσκαλοι λαμβάνουν κατά μέσο όρο 14 τουρκικές λίρες ενώ οι σέρβοι 33,6 ναπολεόνια»³. Η ίδια πρακτική εφαρμοζόταν και για τα υπόλοιπα τοπικά στελέχη των εθνικών κομμάτων –ή επιστρατευόταν από αυτά, σε αναζήτηση καλύτερων όρων εργασίας. «Ελάχιστον ηθέλωμεν δαπανά ποσόν υπέρ ιερών και άλλων πρακτόρων, αν η Σερβική προπαγάνδα δεν προσεπάθει να παρασύρει αυτούς διαθέτουσα πλείστα των όσων ημείς χορηγούμεν», εξηγεί το 1901 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Ευγενιάδης· παρά την αποτυχία της, τονίζει, η σερβική διείσδυση προκαλεί «δυσχερείας ανυπερβλήτους» στον ελληνικό μηχανισμό καθώς «εξαναγκάζει ημάς να δαπανώμεν υπέρογκα σχετικώς ποσά, εκεί ένθα συναντώμεν αυτήν παλαιούσαν και προσπαθούσαν να εγκατασταθή, όπως δυνηθώμεν ούτω να εξουδετερώσωμεν τας ενεργείας αυτής». Για τη δυναμικότερη απόκρουση του κακού ο πρόξενος θα εισηγηθεί -τι άλλο;- τη διάθεση ενός κονδυλίου 400-500 λιρών για τη μαζική εξαγορά «των χάριν του χρήματος Σερβιζόντων», όπως «ο εν Δοϊράνη διαμένων και Πατριώτης καλούμενος, όστις προθύμως θέλει εγκαταλείψη τον Σερβισμόν, ως μοι edήλωσεν, αντί τριακονταλίρου ετησίας αμοιβής»⁴. Αναφερόμενος πάλι στους πατριαρχικούς προύχοντες της Γκουμέντζας, ο ίδιος πρόξενος υπενθυμίζει με άλλη ευκαιρία πως «γνωστόν τυγχάνει ότι μόνο δια χρημάτων και παντοίων ετέρων παροχών δυνάμεθα να συγκρατώμεν αυτούς»⁵.

Στο λόγο των υπευθύνων, η αφειδής διάθεση χρημάτων θεωρείται έτσι *conditio sine qua non* για την ευόδωση του εκπαιδευτικού έργου. Χαρακτηριστική η αναφορά του Παπαρρηγόπουλου, εν έτει 1882, στο συνδυασμό «των μικρών μηχανημάτων και των μεγάλων χρηματικών θυσιών, δι' ών και μόνον επιτρέπεται να ελπίσωμεν επιτυχίαν»⁶, ακόμη χαρακτηριστικότερες οι αλληπάλληλες ομοειδείς επισημάνσεις των προξένων: «δει δη χρημάτων», γράφει το Φεβρουάριο του 1891 από το Μοναστήρι ο Γεώργιος Γιαννόπουλος, εξηγώντας πως «αι παρούσαι της Μακεδονίας περιστάσεις απαιτούσι, ουχί πλέον οικονομίας, αλλά γενναίας χρηματικής θυσίας όπως δυνηθώμεν ν' ανταπεξέλθωμεν κατά του οσημέραι επαπειλούντος ημάς εκ μέρους των αντιπάλων ημών κινδύνου»: «δια την εθνικήν εργασίαν εν Μακεδονία απαιτούνται χρήματα», επαναλαμβάνει δυο χρόνια αργότερα από τη Θεσσαλονίκη ο Γεώργιος Δοκός, τονίζοντας -κι αυτός- πως «θα έχωμεν ανάγκην χρηματικών θυσιών δια να

¹ Βούρη 1994, σ.188.

² ΑΣτΔ/28/176, Βοδενών Ιερόθεος προς πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη, Εν Θεσ/νίκη 4.10.1890.

³ ΠΔΑ, φ.246, οπ.1, α.ε.176, λ.163, Ζ. Ντόμπρεφ προς διπλωματικό πράκτορα Κων/λης, [Μοναστήρι ~1906], Νο. 104. Το ναπολεόνι (20 γαλλικά φράγκα) ισοδυναμούσε με 0,87 τουρκική λίρα.

⁴ ΙΑΥΕ 1903/7, Ε. Ευγενιάδης προς πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη, Θεσ/νίκη 24.12.1901, αρ.441 εμπ.

⁵ ΑΣτΔ/208/206, Ε. Ευγενιάδης προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900.

⁶ Καρδαράς 1998, σ.130.

καταπολεμήσωμεν τους εχθρούς ημών δια των μέσων, ών αυτοί ποιούνται χρήσιν»¹. Οι δαπάνες αυτές δεν περιορίζονταν αποκλειστικά και μόνο στη χρηματοδότηση των σχολείων. Σ' ένα τυπικό έγγραφο του είδους, ο Γιαννόπουλος εισηγείται π.χ. το 1891 «να ορισθή αρκούν τι χρηματικόν ποσόν και να υπάρχη πάντοτε πρόχειρον εις την διάθεσιν του προξένου, όστις, άνευ προηγουμένης εγκρίσεως της κυβερνήσεως να δύναται να χρησιμοποιή αυτό (α) εις την εξώνησιν συνειδήσεων και διαφθοράν των υπαλλήλων και ισχυρών οσάκις ήθελε υποδείξη τούτο η ανάγκη (β) εις την αμοιβήν ιερέων τινών των χωρίων, όπως ούτω καθιστώμεν τούτους προθύμους εις εξυπηρέτησιν των ιδεών ημών & ενισχύωμεν το εν αυτοίς ενυπάρχον διάπυρον, διδομένης της αμοιβής αναλόγως της ικανότητος εκάστου και της υπηρεσίας του (γ) εις την υλικήν υποστήριξιν προκρίτων χωρίων τινών, όπως ούτω καταστήσωμεν τους τοιούτους πειθήνια όργανα ημών»².

Πράκτορες και μεταπηδήσεις

Αξιόλογα ποσά καταβάλλονταν έτσι σ' ένα γαλαξία έμμισθων ή ευκαιριακών συνεργατών και σε κάθε λογής τοπικούς παράγοντες, ορισμένοι από τους οποίους αναφέρονται στην υπηρεσιακή αλληλογραφία ως «πράκτορες» ενώ άλλοι με διάφορες, συμπληρωματικές ιδιότητές τους. Οι ετήσιοι προϋπολογισμοί της ΕΕΕΕΠ περιέχουν ειδική κατηγορία δαπανών για τις αμοιβές των «πρακτόρων» της στην προξενική περιφέρεια Θεσσαλονίκης. Στα τέλη της δεκαετίας του 1880 ο σχετικός κατάλογος περιλαμβάνει συνολικά 9-10 άτομα, τα οποία «παρελήφθησαν από της εποχής του Συλλόγου»: δυο απ' αυτά (οι Κων/νος Γεώρσης και Σωτήριος Αστεριάδης) εργάζονται στο προξενείο, δυο άλλα είναι κεντρικά στελέχη του ελληνικού μηχανισμού στη Γευγελή (ο γιατρός Δημήτριος Κυβερνίδης) και τη Στρώμιτσα (ο πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Δημήτριος Ζωγραφίδης ή Ζωγράφος), ενώ οι υπόλοιποι 5-6 εργάζονται ως ιερείς σε προκεχωρημένα φυλάκια του ελληνικού κόμματος (Γευγελή, Μπογκνάντσα, Ματσίκοβο, Δοϊράνη). Οι ετήσιες αμοιβές τους κυμαίνονται από 90-120 λίρες (Ζωγράφος, Γεώρσης) μέχρι 8 λίρες (αρχιμανδρίτης Γρηγόριος της Μπογκνάντσα)³. Το 1890-91 ο κατάλογος παραμένει αρχικά αυτούσιος, στην πορεία όμως διαγράφονται τρία άτομα (Γεώρσης, Κυβερνίδης κι ένας ιερέας), τα οποία εξαφανίζονται κι απ' τον προϋπολογισμό της επόμενης χρονιάς: η διακοπή της μισθοδοσίας τους οφειλόταν πιθανότατα σε οικονομικούς λόγους, όπως πιστοποιεί και η δραστική μείωση των υπόλοιπων αμοιβών, στα

¹ Βούρη 1994, σ.191, 189, 248 & 244.

² Στο ίδιο, σ.187.

³ ΑΣτΔ/30/30, χειρόγραφη κατάσταση πληρωμών με τίτλο «Πράκτορες». Ο ακριβής αριθμός των πρακτόρων παραμένει απροσδιόριστος, καθώς το έγγραφο αναφέρεται σε μισθοδοτούμενους «ιερείς» -γενικά- της Δοϊράνης. Για τη δράση του Κυβερνίδη, βλ. Илия Докторов, *Революционната борба в Гевгелийско по спомените на Илия Докторов*, Σόφια 2004 σ.61-3. Γι' αυτή των Γεώρση (ή Γιέρσου) και Ζωγράφου: Μπόνης 1961, σ.21-7' Αγγελόπουλος 1980, σ.62, 67, 75, 85 & 271-3' ΑΣτΔ/28/154-155, Στρωμνίτσης Καλλίνικος προς Γ. Μπούμπουρα και Δ. Καϊρή, Εν Στρωμνίτση 6.5.1890' ΑΣτΔ/28/169γ, Γ. Δοκός προς Πρόεδρο ΕΕΕΕΠ, Εν Θεσ/νίκη 24.4.1890, αρ.421. Για τον Αστεριάδη: ΥΠΕΞ, *Επετηρίς του επί των Εξωτερικών Υπουργείου*, Εν Αθήνας 1910, σ.173.

ψηλότερα τουλάχιστον κλιμάκια¹. Στο γύρισμα του αιώνα ο αριθμός των πρακτόρων αντίθετα πολλαπλασιάζεται: το 1899-00 είναι 26 άτομα, όλα ιερείς εκτός από έναν επίτροπο εκκλησίας²- το 1903-04 αναγράφονται 29 «πράκτορες» (25 ιερείς και 4 πρόκριτοι χωριών), που θα γίνουν 35 την επόμενη χρονιά³.

Με εξαίρεση τον αρχικό κατάλογο των «*παραληφθέντων*», οι πράκτορες των υπόλοιπων προξενείων της Μακεδονίας δε φιγουράρουν στους προϋπολογισμούς της επιτροπής⁴. Οι σχετικές πληρωμές του προξενείου Μοναστηρίου καταχωρούνται στις καταστάσεις «*απροβλέπτων δαπανών*» που αυτό υποβάλλει κατά καιρούς στην Αθήνα. Η ανάγνωση των σχετικών πινάκων και κυρίως των δικαιολογητικών που τους συνοδεύουν επιτρέπει πάντως ν' αποκτήσουμε μια πολύ καλύτερη εικόνα για τις χρηματοδοτούμενες πρακτικές απ' αυτή που δίνουν οι απρόσωποι προϋπολογισμοί της ΕΕΕΕΠ. Ας σταθούμε σ' ένα τυπικό δείγμα: την «*κατάστασιν πληρωμής απροβλέπτων δαπανών*» του σχολικού έτους 1900-01 που υπέβαλε το Σεπτέμβριο του 1901 στους προϊσταμένους του ο πρόξενος Σταμάτης Κιουζέ-Πεζάς, μαζί με μια εκτενή αναλυτική έκθεση και τα πρωτότυπα των αποδείξεων που υπέγραψαν οι παραλήπτες⁵. Ο κατάλογος περιέχει 35 πληρωμές συνολικού ύψους 100 λιρών, όσο και το αντίστοιχο κονδύλι του προξενείου κατά τη διάρκεια μιας φυσιολογικής χρονιάς· πολλοί από τους υπογράφοντες είναι υπάλληλοι του προξενείου ή απλά μεσάζοντες, που πιστοποιούν την παράδοση του ποσού στον τελικό δικαιούχο. Κάποια από τα χρήματα έχουν δοθεί για οδοιπορικά, κάποια άλλα «*δι' απρόβλεπτα έξοδα*» που δεν προσδιορίζονται, δυο πληρωμές αφορούν «*αμοιβήν*» ή «*αποζημίωσιν*» κατασκόπων ενώ από μια καταβολή έχει γίνει για την έκδοση άδειας σχολείου, «*λόγω εξόδων δια τον Βασιλικόν στρατόν*» και για την «*αγορά δημοσιευμάτων ρουμανικής προπαγάνδας*». Δέκα λίρες είναι η αμοιβή «*δι' εθνικής υπηρεσίας*» του οθωμανού διερμηνέα του βιλαετίου, Ουλβί Μπέη, «*χρησιμεύοντος πολυειδώς εν τω Γενικό Διοικητηρίω*», κι άλλες τόσες έχουν διατεθεί στο χριστιανό μουαβίνη (βοηθό καϊμακάμη) Καστοριάς Ι. Κωλέττη, «*παρέχοντα ημίν ικανάς υπηρεσίας κατά την ομολογίαν και του Αγίου Καστοριάς*», την τακτική πλέον μισθοδοσία του οποίου ο πρόξενος εισηγείται στα κεντρικά⁶. Τα περισσότερα όμως κονδύλια έχουν διατεθεί για την εθνική ανάκτηση ή διατήρηση κάποιων οικισμών: δυο λίρες δόθηκαν ως «*δώρον εις τον ιδιοκτήτην του χωρίου Λάγγας Μουλάν*

¹ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Δ, «Πίναξ του προϋπολογισμού των εξόδων προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας [...] δια την χρήσιν του σχολ. έτους 1890-91», Εν Αθήναις 20.9.1890· ΑΣΤΔ/30/19, κατάλογος δαπανών της ΕΕΕΕΠ για το σχ. έτος 1891-92.

² ΙΑΥΕ 1900/67, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ...», όπ.π. (24.2.1900), και συμπληρωματικός πίνακας, Εν Θεσ/νίκη 11.5.1900.

³ ΙΑΥΕ 1904/52, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ εκπαιδευτικών κλπ χορηγημάτων [...] καταβληθέντων δια την Α' τετραμηνίαν του σχολ. έτους 1903-1904», Εν Θεσ/νίκη 14.3.1904· ΙΑΥΕ 1905/68, Λ. Κορομηλάς προς πρόεδρο ΕΕΕΕΠ, Εν Θεσ/νίκη 12.5.1905, αρ.323 εμπ.

⁴ Ο «μεταβατικός» πίνακας αναφέρει ονομαστικά μόνο τον Αναστάσιο Πηγεώνα, στην Καστοριά, με ετήσιο μισθό 100 λιρών (ΑΣΤΔ/30/30).

⁵ ΙΑΥΕ 1901/64, Στ. Κιουζέ-Πεζάς, «Κατάστασις πληρωμής απροβλέπτων δαπανών γενομένων εν τη περιφερεία του Β. τούτου Προξενείου κατά το σχολ.έτος 1900-1901», Εν Μοναστηρίω 23.9.1901, συνημ. σε Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 24.9.1901, αρ.803.

⁶ Για μια τέτοια «εθνική υπηρεσία» του Κωλέττη: Αντρέας Ανδρέου, *Fragmenta Macedonica*, Αθήνα 2001, σ.40.

Μουσταφάν προς επιστροφή των κατοίκων του χωριού εις την ορθοδοξίαν»¹, 5 λίρες «προς δωροδοκίαν του Αστυνόμου Φλωρίνης, ίνα παρακαλυθῆ ἡ ἐκδοσις αδείας προς σύστασιν ρωμουνικού σχολείου εν Πισοδερῶ»², μια λίρα στον αρχιερατικό επίτροπο του χωριού Βοσταράνι (σημ. Μελίτη) Ναούμ Αναστάς «δι' ἀπρόβλεπτα ἐξοδα χάριν του ἐκκλησιαστικού ζητήματος της εν λόγω Ορθοδόξου Ἑλλην. Κοινότητος»³, 175 γρόσια «δια δικηγορικάς συμβουλὰς περὶ ζητημάτων νομικῶν μεταξύ Ορθοδόξων και Σχισματικῶν των χωρίων Διχόβου και Μπρούσνικ»⁴, κ.ο.κ. Τα ἴδια ντοκουμέντα φωτίζουν και κάποιες πιο περίπλοκες διαδρομὲς ἐθνικῶν κονδυλίων: 25 λίρες δόθηκαν π.χ. ἀπὸ τον Πεζά «τω Ἁγίῳ Μογλενών, ὅστις ἐξ υπερβολικῶν ζήλου και παρά την ἐμὴν γνώμην προκατέβαλε 50 λίρας τῶ Καϊμακάμη Καϊλιρίου και τῶ ἐκεῖ γνωστῷ Τζεμάλ Βέη οἵτινες υπεσχέθησαν ἐξ ἀρχῆς την επιστροφήν σχισματικῶν χωρίων και την εις ἡμὰς παράδοσιν της εν Ἐμπορίῳ κεντρικῆς Ἐκκλησίας του Ἁγίου Μηνά. Και το πρῶτον μεν της συμφωνίας μέρος ἐπραγματοποιήθη δια της προσελεύσεως των χωρίων Τρεπίστης και Δουρουτλάρ, οὐχὶ δε και το δευτερον και ἐνεκα τούτου κατέβαλον τῶ Ἁγίῳ Μογλενών το ἡμισυ του υπ' αὐτοῦ ὡς ἄνω προκαταβληθέντος ποσού, δηλώσας αὐτῷ αιτουμένῳ και τας ἐτέρας 25 λίρας, ὅτι αὐτάς θέλω καταβάλλῃ μόνον ἐάν παραδοθῆ ἡμῖν ἡ κεντρικὴ ἐκκλησία, διότι ρητῶς συνεβούλευσα αὐτόν να μὴ προκαταβάλλῃ τι, ὅ,τι δ' ἐπραξεν ἐναντίον της συμβουλῆς μου ἐπραξεν ὑπὸ ατομικὴν του αποκλειστικῶς εὐθύνην»⁵. Διαφορετικῆς τάξης ἐπιπλοκὲς θα ἐπιβάλλουν τέλος κάποιες ἄλλες, παράλληλες δαπάνες για τὴ διατήρησιν του χωριού Ράκοβο (σημ. Κρατερό Φλώρινας). Στις 12 Ἰουνίου ὁ υποψήφιος ἐφημέριος Βασίλι Παπαηλία εἰσπράττει 3 λίρες «δι' ἔκτακτα ἐξοδα προς καταπολέμησιν ἐνεργειῶν ξένων προπαγανδῶν εν τῶ εἰρημένῳ χωρίῳ»· σύμφωνα με τον Πεζά, τὰ χρήματα δόθηκαν «προς προπαρασκευὴν της χειροτονίας ἡμετέρου ἱερέως εν Ρακόβῳ, δυναμένου να ἐξουδετερώσῃ τας φιλοσερβικὰς τάσεις του προκρίτου Ρίστε, περὶ οὗ ἔγραψα τῶ Σ. Υπουργείῳ εν σχέσει προς την σερβικὴν προπαγάνδαν». Ἐπειδὴ ὁ φόβος φυλάει τὰ ἔρημα, ὁ πρόξενος σπεύδει ὡστόσο στις 18 Σεπτεμβρίου να καταβάλλῃ ἄλλες 10 λίρες στον «προρρηθέντα» σερβόφιλο προεστό. «Ἐθεώρησα φρόνιμον», ἐξηγεί στην Αθήνα, «να μὴ ἐπαναπαυθῶ εις τας καθησυχαστικὰς δηλώσεις του προξένου της Σερβίας κ. Ρίστιτς και να ἐξαλείψω τὰ σπέρματα πάσης δυσαρρεσκείας, ἣν προουκάλεσεν ἡ ἀδέξιος πολιτικὴ του Ἁγίου Πελαγωνείας»· ὁ κοινοτάρχης Ρίστε Τάλε σημειώνει πάλι στην ἀπόδειξιν ὅτι τὸ ποσὸ εἰσπράχθηκε «δι' ἐκκλησιαστικὰς ἀνάγκας του χωριού»⁶.

¹ ΙΑΥΕ 1901/64, ἀπόδειξιν του παραλήπτη Π. Μάρκου (Ἐν Μοναστηρίῳ 15.5.1901).

² ΙΑΥΕ 1901/64, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., ὅπ.π.

³ ΙΑΥΕ 1901/64, ἀπόδειξιν του παραλήπτη Ν. Αναστάς (Βοσταράνι 25.6.1901). Σύμφωνα με τον ἐπιχώριον μητροπολίτη, στο χωριὸ τὸ 1901 κατοικοῦσαν 60 ἐξαρχικὲς κι 9 πατριαρχικὲς οἰκογένειες (ΙΑΥΕ 1900/3, Πρεσπῶν & Αχριδῶν Ανθιμος, «Στατιστικὸς Πίναξ του Χριστιανικοῦ και ἰδία του Ορθοδόξου πληθυσμοῦ της Ἐπαρχίας Πρεσπῶν & Αχριδῶν», Ἐν Κρουσόβῳ 14.3.1901).

⁴ ΙΑΥΕ 1901/64, ἀπόδειξιν του παραλήπτη δικηγόρου Ν. Τσιγγαρά (24.7.1901).

⁵ ΙΑΥΕ 1901/64, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., ὅπ.π.

⁶ ΙΑΥΕ 1901/64, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., ὅπ.π., και ἀποδείξεις των 'Βασίλει Παπαηλία' (12.6.1901) και 'Μου[χ]τάρη Ράκοβο Ρίστε Τάλε' (18.9.1901). Τὴ δευτέρην εἰσπραξὴν «ἐπιβεβαιῶ» με τὴ σφραγίδα του μητροπολίτη Πελαγονίας. Για τὴν ἱστορία, ἀς αναφερθεῖ πῶς ἡ συγκεκριμένη ὑπόθεση δεν τέλειωσε ἐδῶ: ἀκόμη και τὴν ἀνοίξιν

Αν και πιο αποσπασματικές, οι βουλγαρικές πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας δεν αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία για τις ομοειδείς δραστηριότητες του εξαρχικού μηχανισμού. Από τα απομνημονεύματα του Τέρπο Πόποφσκι πληροφορούμαστε π.χ. ότι, μεταξύ 1880 και 1883, εκτός από κοινοτικός δάσκαλος στη γενέτειρά του εργαζόταν επίσης ως «υπάλληλος για ειδικές αποστολές» της Εξαρχίας, με αντικείμενο τη σύνταξη ειδικών αναφορών που στέλνονταν στην Κωνσταντινούπολη μέσω Μοναστηρίου και συχνά αναδημοσιεύονταν -ανώνυμα προφανώς- στο βουλγαρικό Τύπο¹. Ακόμη σαφέστερος είναι ο έξαρχος Ιωσήφ όταν το φθινόπωρο του 1894 ζητά από τη Σόφια ένα έκτακτο κονδυλι 600 λιρών για την «απόκρουση της προπαγάνδας» των Σέρβων στη βόρεια Μακεδονία: «Μας είναι αναγκαίοι μερικοί διανοούμενοι, τολμηροί και φιλοπάτριδες υποψήφιοι, τους οποίους να μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ως παράγοντες στην περιοχή των Σκοπίων και αλλού»². Ένα χρόνο αργότερα, ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας θα εισηγηθεί τη χορήγηση κι άλλων χρημάτων -2.000 λιρών αυτή τη φορά- για την κλιμάκωση της αναμέτρησης με το Βελιγράδι. Ανάμεσα στα μέτρα που προτείνει περιλαμβάνεται η προσφυγή στη «βοήθεια κάποιων προσώπων μ' επιρροή» για τη ματαίωση της λειτουργίας σερβικού σχολείου στο Μοναστήρι, τονίζοντας παράλληλα ότι «χρειάζονται γενικά πόροι για κάποιους ιερείς και μουχτάρηδες που έχουν επιρροή στον τοπικό πληθυσμό και μπορούν να βοηθήσουν στη συγκράτησή του»³.

«Η βουλγαρική προπαγάνδα δεν φείδεται κόπων και δαπανών προκειμένου ν' αποκτήσει προσήλυτους και πολλοί από τους υποστηρικτές της βουλγαρικής παράταξης στο Πετρίτσι και σε άλλες περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας λαμβάνουν μηνιαίο μισθό», καταγγέλλει δημόσια στις αρχές του αιώνα ένας ανεπίσημος συνεργάτης του ελληνικού ΥΠΕΞ. «Αυτή είναι μια από τις μεθόδους που έχουν υιοθετήσει αυτοί οι όψιμοι αλιείς ψυχών, μια αρκετά πρακτική μέθοδος, παρ' ό,τι αρκετά δαπανηρή και όχι πάντοτε επιτυχής. Υπάρχουν ακόμα και στο Πετρίτσι άνθρωποι που δεν προτίθενται να πωλήσουν την ψυχή τους για χάρη του αργύρου»⁴. Αν παρακάμψει κανείς την οφθαλμοφανώς στρατευμένη μονομέρεια του συγγραφέα, η περιγραφή του δε διαφέρει ιδιαίτερα από την αφήγηση του Ντόμπρι Γκάντσεφ, πρώτου γραμματέα της Εξαρχίας μετά το 1878, σχετικά με τις δυσκολίες που συνάντησε η ανοικοδόμηση του εξαρχικού δικτύου στη μακεδονική ενδοχώρα την επαύριο της Ανατολικής κρίσης και τα μέσα που επιστρατεύθηκαν για την υπερνίκησή τους: «Η πρώτη δουλειά του εξάρχου ήταν να οργανωθούν οι εκκλησιαστικές-σχολικές κοινότητες. Γράφτηκαν γι' αυτό εγκύκλιοι, δόθηκαν παραινήσεις. Οι επιστολές απευθύνονταν στα γνωστότερα πριν τον πόλεμο πρόσωπα, κληρικούς ή

του 1902 ο μητροπολίτης αρνείται να χειροτονήσει τον εκλεκτό του προξενείου, Παπαηλία, στάση που σύμφωνα με τον πρόξενο «αφήνει το χωρίον υπό το κράτος μεγάλης δυσαρεσκείας, ήν μόλις και μετά βίας καταστέλλω επί μήνας ήδη» (ΙΑΥΕ 1902/61, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 29.4.1902, αρ.208).

¹ Поповски 2006, σ.39.

² Георгиев – Трифонов 1994, σ.172.

³ Στο ίδιο, σ.174.

⁴ Άμποτ 2005, σ.155.

λαϊκούς. Όπου δεν υπάρχει μορφωμένος ιερέας, εκεί αναζητούνται λαϊκοί για πρόεδροι των κοινοτήτων. Σε πολλά μέρη ο βουλγαρισμός αγοράζεται με λεφτά. Στα Σκόπια πρόεδρος της βουλγαρικής κοινότητας διορίζεται από την Εξαρχία ο Καραϊόβεφ. Δικαιολογήθηκε πως δε μπορούσε ν' αφήσει το εμπόριό του για τις εθνικές υποθέσεις. Του ορίστηκε μηνιαία επιχορήγηση 10 λιρών. Άλλη παρόμοια εξαγορά έγινε με κάποιον Παπα-Κωνσταντίν στη Φλώρινα. Δεν του φτάνει επιχορήγηση 5 τούρκικων λιρών, συν ο γιος του να σταλεί να μάθει γράμματα σε κάποιο βουλγαρικό σχολείο. Για να μπορεί, σα σπουδάσει, ν' αντικαταστήσει τον πατέρα του. Ο γιος σπούδασε, τέλειωσε στη Ρωσία κάποιο σχολείο, αλλά στη Μακεδονία δε γύρισε. Έμεινε να διδάσκει κομμουνισμό στη Βουλγαρία. Αυτός είναι ο γενάρχης του βουλγαρικού κομμουνισμού –ο διάσημος τον καιρό του Γκουλάπτσεφ»¹.

Ακόμη πιο καθοριστική είναι η εξάρτηση του σερβικού μηχανισμού από τα διαθέσιμα (και δαπανώμενα) κονδύλια. «Προπαγάνδα δε μπορεί να διεξαχθεί δίχως χρήματα», ξεκαθαρίζει στο Βελιγράδι ο πρόξενός του στα Σκόπια το Νοέμβριο του 1888, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα ότι τα ποσά που ζητά γι' αυτό το σκοπό «είναι τόσο λίγα, που χάνονται απέναντι στα ρωσικά εκατομμύρια που έχουν οι Βούλγαροι στη διάθεσή τους κι απέναντι στις εκατοντάδες χιλιάδες που η Ρουμανία δε λυπάται να ξοδέψει για προπαγάνδα στους 30.000 μόλις Βλάχους της Μακεδονίας. [...] Η Σερβία ίσαμε τώρα, εδώ και τόσα χρόνια, δεν ξόδεψε σχεδόν τίποτα για τη σερβική ιδέα σε τούτες τις χώρες: γι' αυτό τώρα πρέπει να δώσει πολλά, να προσπαθήσει ν' ανακτήσει αυτό που από δική της αμέλεια έχασε. Ή το ένα ή το άλλο: είτε να εργαστούμε όπως πρέπει είτε να σηκώσουμε εντελώς τα χέρια»². Εξίσου σαφής είναι και ο συνάδελφός του στο Μοναστήρι, δύομιση χρόνια αργότερα: «Η Μακεδονία είναι για μας ζωτικό ζήτημα. Για να σταθεροποιήσουμε τις βάσεις της αποστολής μας σε τούτα τα μέρη χρειάζεται χρήμα: για να καταφέρουμε να ανοίξουμε σχολεία σε τούτα μέρη κι έτσι να συντρίψουμε τη βουλγαρική προπαγάνδα, χρειάζεται παρομοίως χρήμα. Για να καταφέρουμε να διατηρήσουμε εν γένει το στοιχείο μας και μ' αυτό τον τρόπο να ετοιμάσουμε το έδαφος για το μέλλον μας, να κερδίσουμε δε τις τουρκικές αρχές ώστε να μη βάζουν εμπόδια στην αποστολή μας, χρειάζεται ξανά χρήμα. Συνεπώς η επιτυχία μας, αφού έχουμε έρθει τελευταίοι εδώ, εξαρτάται αποκλειστικά απ' αυτό, αν θα έχουμε και θα ξοδέψουμε αρκετό χρήμα και μόνο (στο βιλαέτι Βιτωλίων για την ώρα τουλάχιστον 100-120.000 δηνάρια)»³. Ο κατάλογος πληρωμών του ίδιου προξενείου για το 1891 περιλαμβάνει 46 συνολικά παραλήπτες: 25 δασκάλους, 6 «πράκτορες», 3 βιβλιοπώλες, 2 ιερείς, μια χήρα «εθνομάρτυρος», τον επικεφαλής της σερβικής κοινότητας Μοναστηρίου και τα 12 μέλη της αντίστοιχης κοινότητας του Κίτσεβο⁴· μισθό έπαιρναν και τα 12 μέλη της κοινότητας του Πόρετς, ενώ τον Αύγουστο θα εγκριθεί επίσης η μισθοδοσία 7 μελών της υπό

¹ Ганчев 2005, σ.159. Για τον Σπίρο Γκουλάπτσεφ και τις θέσεις του για το Μακεδονικό, βλ. Αγγελοπούλου 2004, σ.173-8.

² Τζόρτζε Πόποβιτς προς Υπ. Παιδείας Βλάνταν Τζόρτζεβιτς, Σκόπια 30.11.1888, Νο.98, σε Цамбазовски 1987, σ.297.

³ Ντιμίτριγιε Μπόντι προς Υπ.Εξ. Γιόβαν Τσάι, Μπίτολια 29.6.1891, Νο.207, σε Цамбазовски 1991, σ.276.

⁴ Цамбазовски 1991, σ.162-4.

σύσταση κοινότητας του Περλεπέ, με 250 δηνάρια το εξάμηνο ο καθένας¹. Ο αντίστοιχος προϋπολογισμός του προξενείου Σκοπίων για την ίδια χρονιά επικεντρώνεται κυρίως σε στελέχη της οθωμανικής διοίκησης και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, τα οποία χαρακτηρίζονται ως (έμμισθοι) «πράκτορες»: οι μητροπολίτες Σκοπίων και Βελισσού με 4.000 και 2.000 δηνάρια το χρόνο, ο υπεύθυνος παιδείας του βιλαετίου με 1.440, ο διευθυντής της αστυνομίας Σκοπίων με 1.200, ο πρωθιερέας του Βέλες με 960 κι ο παπα-Γιόβαν στα Σκόπια με 720· ο ίδιος κατάλογος περιλαμβάνει επίσης έναν επώνυμο κάτοικο των Σκοπίων (με 720 δηνάρια), έναν καλόγερο του Τέτοβο (με 460) κι 1-2 μη κατονομαζόμενους «επιφανέστατους πολίτες» του Βέλες, ενώ προβλέπονται επίσης κονδύλια για τις πόλεις Τέτοβο, Κουμάνοβο, Κράτοβο, Στιπ και για δυο χωριά των Σκοπίων –ανάμεσά τους η Κουτσέβιτσα, ιδιαίτερη πατρίδα του πάλαι ποτέ εξαρχικού μητροπολίτη Οχρίδας Ναθαναήλ². Στα Κότσανα, πάλι, μισθοδοτούνται την ίδια χρονιά από τα «κονδύλια απροβλέπτων» του προξενίου Σκοπίων ένας δάσκαλος, ένας ιερέας κι ένας «πράκτορας», με 40, 60 και 40 δηνάρια αντίστοιχα³. Κάποιοι από τους πράκτορες είναι πρώην εθελοντές στους πολέμους του 1876-78 και του 1885-86 ή μακεδόνες μετανάστες στη Σερβία, που μετά την εκδήλωση του σερβικού ενδιαφέροντος για τη Μακεδονία έσπευδαν οι ίδιοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους είτε στην Εταιρεία του Αγίου Σάββα είτε απευθείας στην κυβέρνηση του Βελιγραδίου· σε μια τυπική τέτοια περίπτωση, ο Σλάβε Τάλεβιτς απ' τον Περλεπέ προτείνει στον πρωθυπουργό Γκρούιτς να σταλεί στη γενέτειρά του για να διαδόσει με το αζημίωτο «μια γενική σερβική ιδέα»⁴. Άλλοι πάλι στρατολογούνται επιτόπου από τους προξένους. Υπενθυμίζοντας «την ανάγκη να χρησιμοποιήσουμε για την αποστολή μας σ' αυτά τα μέρη πράκτορες οι οποίοι θα εργάζονται για την υπόθεσή μας εν γένει διαδίδοντας τη σερβική ιδέα», ο πρόξενος Μοναστηρίου ενημερώνει π.χ. το Δεκέμβριο του 1890 τον πρωθυπουργό Σάβα Γκρούιτς ότι «στην Οχρίδα βρίσκεται κάποιος έμπορος Ντιμίτριγιε Γκρντάνοβιτς, άνθρωπος γνωστός και με επιρροή», που ως τότε «ανήκε στο βουλγαρικό κόμμα» αλλά τον τελευταίο καιρό «είδε την πλάνη του κι άρχισε να συμπαθεί έντονα το έργο μας», έστειλε μάλιστα και τα παιδιά του στη Σερβία: «θα μπορούσαμε να τον χρησιμοποιήσουμε ως πράκτορα» με μισθό 80 δηναρίων το μήνα, εξηγεί, διευκρινίζοντας πως ο υποψήφιος έχει ήδη βολιδοσκοπηθεί και «υπόσχεται ότι θα βγει ανοιχτά να εκπροσωπήσει ο σερβικό έργο» στην πόλη⁵. Άλλες φορές, προαπαιτούμενο της μισθοδοσίας ήταν η έμπρακτη επίδειξη προσηλυτιστικού έργου: το 1890-91 ο Τζόρτζε Βελιάνοβιτς στάλθηκε π.χ. ως «πράκτορας» του προξενείου στην περιοχή της Άνω Πρέσπας, όπου «όλα τα χωριά ήταν σχισματικά»· διανέμοντας σερβικά βιβλία και κηρύσσοντας τη σερβική ιδέα έπεισε 7 χωριά να επιστρέψουν στο Πατριαρχείο κι άνοιξε σχολείο με τον εαυτό του ως

¹ Στο ίδιο, σ.310-2 & 390.

² Στο ίδιο, σ.209-12.

³ Στο ίδιο, σ.330-1.

⁴ Цамбазовски 1988, σ.381-2. Για άλλες περιπτώσεις: Цамбазовски 1987, σ.274-5, και 1988, σ.542-9.

⁵ Ντ. Μπόντι προς πρωθ. Σ. Γκρούιτς, Μπίτολια 16.12.1889, No.377, σε Цамбазовски 1988, σ.603.

σερβοδιδάσκαλο· ως επιστέγασμα αυτής της επιτυχίας, ο πρόξενος Μπόντι εισηγείται το Μάιο του 1891 την αναδρομική πρόσληψή του με μηνιαίο 47 δηναρίων¹. Παρόμοια σχέση με το Βελιγράδι ανέπτυξαν μετά το 1885 και μια σειρά στελέχη του σερβόφιλου μακεδονισμού (Ναούμ Έβροβιτς, Κόστα Γκρούπτσεβιτς κ.ά), η περίπτωση των οποίων θα μας απασχολήσει αναλυτικά παρακάτω. Ειδική κατηγορία πρακτόρων του σερβικού μηχανισμού αποτελούσαν τέλος οι βιβλιοπώλες, επιφορτισμένοι με τη διάδοση των σερβικών (ή «σερβομακεδονικών») σχολικών εγχειριδίων στη σλαβόφωνη μακεδονική ενδοχώρα. Η απασχόλησή τους γινόταν βάσει συμβολαίου που τους παραχωρούσε για μερικά χρόνια το μονοπώλιο διακίνησης των σερβικών εγχειριδίων στη συγκεκριμένη περιοχή, με ποσοστά επί των κερδών και κατ' αποκοπή μηνιαία αποζημίωση². Μαζί με τα σχολικά βιβλία διακινούνταν και παλαιοσλαβικά εκκλησιαστικά, τόσο για οικονομικούς λόγους όσο και ως δίαυλος εξοικείωσης των αναγνωστών με τη σερβική γλώσσα μέσω μιας τρίτης, κοινής σε όλη την περιοχή εκδοχής των σλαβικών γραμμάτων³.

Οι αποζημιώσεις και λοιπές «προνοιακές» παροχές προς παλαιμάχους και οικογένειες θυμάτων, φυλακισμένους, φυγάδες ή άλλους αναξιοπαθόντες «ημετέρους» αποτελούν ένα άλλο κεφάλαιο του οικονομικού υπόβαθρου όλων των εθνικών κομμάτων. Ήδη από το 1891 το σερβικό προξενείο Σκοπίων καταβάλλει π.χ. σύνταξη στην οικογένεια του παπα-Στογιάν, ιερέα στο χωριό Λαμπούνιστα της Οχρίδας, ο φόνος του οποίου την προηγούμενη χρονιά αποδόθηκε στη «βουλγαρική προπαγάνδα»⁴. Η Εξαρχία, απ' την πλευρά της, εξακολουθεί να μισθοδοτεί όλους τους συλληφθέντες υπαλλήλους της μέχρι τη δίκη τους (όχι όμως και μετά την καταδίκη τους)⁵. Στην ελληνική πλευρά, ο προϋπολογισμός των «εθνικών δαπανών» στην περιφέρεια Μοναστηρίου για το 1909 περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την καταβολή «βοηθημάτων» συνολικού ύψους 1.603 φράγκων κάθε μήνα σε 127 χήρες πεσόντων του ελληνικού κόμματος⁶. Διαφοριστικότερες όσον αφορά τις λεπτομέρειες αυτών των πρακτικών είναι κάποιες άλλες πηγές. Τον Απρίλιο π.χ. του 1902 η ελληνική κυβέρνηση χορηγεί 150 λίρες στον ιερέα του χωριού Ζουπάνιστα της Καστοριάς, Αργύρη, πρόσφυγα στην Αθήνα «ένεκα του κινδύνου όν διέτρεχεν η ζωή του δια τας εις τας εθνικάς υποθέσεις ενεργείας του»⁷. Ένας άλλος παπάς, ο Δημήτριος Οικονομίδης από το Σρέμπρενο (σημ. Ασπρόγεια), γιος δολοφονημένου ιερέα και πράκτορα του προξενείου Μοναστηρίου, θα προσφύγει στη συνδρομή του Στέφανου Δραγούμη

¹ Ντ. Μπόντι προς Υπ.Εξ. Μ. Τζόρτζεβιτς, Μπίτολια 27.5.1891, Νο.181, σε Цамбазовски 1991, σ.219.

² Цамбазовски 1987, σ.480-5, 515-6 & 532-5 για τη διαδικασία και το κείμενο του συμβολαίου πρόσληψης του βιβλιοπώλη Στέριο Νέροβιτς στο Μοναστήρι (1889)· στο ίδιο, σ.591-2, για το βιβλιοπώλη Κότσε Γιοβάνοβιτς στα Σκόπια.

³ Цамбазовски 1988, σ.257-9.

⁴ Цамбазовски 1988, σ.160 & 164· επίσης σ.188-9, για την υποβολή σχετικού αιτήματος από τη χήρα του ιερέα, Χριστίνα Πόποβιτσα (3.4.1891).

⁵ ЦДА, φ.246, оп.1, а.е.311, л.91-92, Έξαρχος Ιωσήφ προς υπουργό Εξωτερικών, [Κων/λη] 5.9.1907, Νο1, «Προσωπικό κι εμπιστευτικό».

⁶ ΑΠΔ/23, «Προϋπολογισμός του 1909 των δαπανών της εθνικής ενεργείας εν τη περιφέρεια Μοναστηρίου».

⁷ ΙΑΥΕ 1902/64, σχετική απόφαση του Υπ. Συμβουλίου (Συνεδρίασις ΙΘ' - Πράξις 58, Εν Αθήναις 5.4.1902) κι εντολή του βασιλιά Γεωργίου Α' (Εν Αθήναις 13.4.1902).

για να διατηρήσει το status του ως ηγέτης του τοπικού ελληνικού κόμματος. Υπενθυμίζοντας πως ο πατέρας «εδαπάνησε, πωλήσας το κύριον κτήμα της οικογενείας, ένα υδρόμυλον εν χωρίω Κουτσκοβιάνι και δάνειον συνήψεν 100 τουρκικών λιρών χάριν εθνικής ενεργείας (π.χ. ανεγέρσεως ελληνικού σχολείου εν Λαένι, ιδρύσεως κρήνης εν τω ιδίω χωρίω κλπ)», ο Δραγούμης ενημερώνει το ΥΠΕΞ πως ο γιος «ευρίσκεται νυν εν δυσχερεία οικονομική», η οποία «επαυξάνεται ένεκα των υποχρεώσεων προς την οικογένειάν του (αποτελουμένην εκ της μητρός του και αγάμου ορφανής αδελφής)», για να καταλήγει στη διαπίστωση πως «ευνόητον καθήκον επιβάλλει την χορηγίαν αυτώ χρηματικής συνδρομής, ίνα τηρήση εθνοπρεπώς την θέσιν του έναντι των συμπατριωτών του Μακεδόνων, προ των οποίων ουδέποτε επιτρέπεται να φανή εγκαταλελειμμένος και απροστάτευτος παρά των εν τη ελευθέρα πατρίδι αρμοδίων»¹. Λιγότερο ένθερμος αλλά εξίσου αποφασιστικός είναι ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Ευγενιάδης, όταν στα τέλη του 1902 αναζητά τρόπους για την ανακούφιση ενός άλλου τοπικού εθνικού στελέχους: «Εις τον εν Γουμέντιση Ιωάννην Οικονόμου, ούτινος ανεγνώρισα την προς ημάς αφοσίωσιν», γράφει στον Υπ.Εξ. Αλέξανδρο Σκουζέ, «παρέσχον πάντοτε αμέριστον την συνδρομήν μου και εκτός λιρών 15, ας εκ διαλειμμάτων εχορήγησα αυτώ ως βοήθημα και ετέρων 10 χορηγηθεισών αυτώ παρά του ενταύθα τραπεζίτου κ. Αγγελάκη τη θερμή συστάσει μου, πολλάκις κατέβαλον προσπαθείας όπως δυνηθώ να πείσω τινά των ενταύθα ομογενών και ξένων ίνα χορηγήση αυτώ δάνειον επί υποθήκη των εν Γουμέντιση κτημάτων του. Αλλά δυστυχώς ο κ. Οικονόμου τόσο κακώς διεχειρίσθη την περιουσίαν του και τόσα ανέλαβε χρέη, άτινα ουδέποτε ηδυνήθη να εξοφλήση, ώστε απώλεσε πάσαν εμπιστοσύνην, ουδ' είνε δυνατόν να υπάρξη τις εν Θεσσαλονίκη ο δεχόμενος να δανείση αυτώ έστω και μίαν λίραν. Αν εν Κων/πόλει τη μεσολαβήσει της Α.Θ.Π. του Οικουμενικού Πατριάρχου καταστή δυνατή η συνομολόγησις δανείου επί υποθήκη των κτημάτων του, θα είνε ευχής έργον, διότι αν παύση πιεζόμενος υπό βαρυτάτων αναγκών θα είνε δύσκολον να καταστή χρήσιμος εις τον εθνικόν αγώνα τον διεξαγόμενον εν τω διαμερίσματι Γουμέντζης»².

Η δημιουργία και συντήρηση τεχνητών μειοψηφικών κοινοτήτων σε περιοχές όπου κυριαρχεί ο αντίπαλος, με σκοπό την παρενόχλησή του αλλά και ως εφελτρία για την ενδεχόμενη μελλοντική επέκταση των οικείων κομμάτων, συνιστά μια ακόμη τεχνική προσφιλή και στα τρία εθνικά κέντρα. «Όπως είναι γνωστό, στη Θεσσαλονίκη δεν υπάρχουν τέτοιοι Βούλγαροι που να συστήσουν κοινότητα και σχολική εφορία ως αντιπρόσωποι του βουλγαρικού πληθυσμού και να ζητήσουν άδεια για το άνοιγμα βουλγαρικών σχολείων σ' αυτή την πόλη», εξηγεί ωμά το Μάιο του 1884 στο βουλγαρικό ΥΠΕΞ ο έξαρχος Ιωσήφ. «Σε μια τέτοια περίσταση, η [οθωμανική] κυβέρνηση θα έκλεινε οπωσδήποτε τα σχολεία. Εννοείται πως για ν' αποφύγουμε παρόμοιο ενδεχόμενο έπρεπε να δημιουργήσουμε τεχνητά κοινότητα στη Θεσσαλονίκη και να συντηρούμε Βουλγάρους, όπερ και επετεύχθη με τη σύσταση της λεγόμενης

¹ ΑΣτΔ/207/97, Στ. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., χ.χ. [><5.1904].

² ΙΑΥΕ 1902/65, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Θεσ/νίκη 13.12.1902, αρ.428 εμπ.

σχολικής εφορίας. Αυτή η σχολική εφορία μας είναι ταυτόχρονα απαραίτητη και για τα υφιστάμενα εν γένει σχολεία στη Μακεδονία, καθώς σε πολλές περιπτώσεις παρίσταται ενώπιον των τοπικών αρχών ως ο μοναδικός υπερασπιστής και στήριγμα των αδικημένων δασκάλων που έχουν ανάγκη υπεράσπισης, τους βοηθά να εκδώσουν διπλώματα, διευκολύνει δε οικονομικά ακόμη και τους διορισμένους από την Εξαρχία»¹. Τις ίδιες περίπου λειτουργίες κάλυπτε και η συντήρηση σχολικής εφορίας στις Σέρρες, όπου τη δεκαετία του 1880 η Εξαρχία «δεν έχει δυνατότητα να συντηρεί σχολεία» στα γύρω χωριά². Σύμφωνα με τον προϋπολογισμό που συνόδευε αυτές τις επισημάνσεις, ο πρόεδρος της σχολικής εφορίας στη Θεσσαλονίκη έπαιρνε μισθό 50 λιρών το χρόνο, ο γραμματέας 100 κι ο ταμίας 157, ενώ στις Σέρρες μισθοδοτούνταν μόνο ο πρόεδρος με 35 λίρες³.

Στην περίπτωση του ελληνικού κόμματος, αυτού του είδους οι πρακτικές επικεντρώνονται κυρίως στην ύπαιθρο: «δεν περιστοιχούμεθα υπό αμιγούς στοιχείου, το δε νυν υπάρχον υπάρχει και θα υπάρξει συγκρατούμενον δι' ών διατίθεμεν τεχνητών μέσων», παραδέχεται ήδη το 1883 στον έλληνα πρόξενο Μοναστηρίου ο μητροπολίτης Πελαγονίας⁴. Μια δεκαετία αργότερα, ο πρόξενος Ναπολέον Μπέτσος περιγράφει λεπτομερώς τα μέσα με τα οποία διατηρούνται μειοψηφικοί πατριαρχικοί θύλακες σε κάποια στρατηγικά σλαβόφωνα σημεία της Δυτικής Μακεδονίας: στο Εμπόριο Καϊλαρίων το προξενείο κι η ΕΕΕΕΠ καταβάλλουν 102 λίρες το χρόνο για τη λειτουργία του σχολείου και διάφορα επιδόματα προκειμένου να κρατηθούν 50-60 οικογένειες σε σύνολο 220, «ήτοι δι' εκάστην οικογένειαν πληρώνομεν δύο σχεδόν λίρας κατ' έτος»: στο Εξισού (σημ. Ξινό Νερό) της Φλώρινας «δαπανώμεν λίρας 60, εκ των 300 δ' οικογενειών του χωριού τούτου μόνον 40 είναι ορθόδοξοι, συγκρατούμενοι υπό των αδελφών Γραμματικού, οίτινες έχουσι, φαίνεται, το μερίδιόν των εκ του χορηγήματος του σχολείου»: στο Ζέλενιτς της Καστοριάς (σημ. Σκλήθρο Φλώρινας), οι 30 οικογένειες του χωριού που παραμένουν στο Πατριαρχείο σε σύνολο 230 «αποτελούνται εκ της οικογενείας Γραμμενοπούλου και των συγγενών αυτοίς αλλ' ο Γραμμενόπουλος ούτος, ο φαινόμενος ημίν αφοσιωμένος, λαμβάνει 30 λίρας δια τον ένα υιόν του, όστις είναι διδάσκαλος ημέτερος εν τω χωριώ, 15 δε λίρας δια τον άλλον υιόν του, όστις ως υπότροφος σπουδάξει εν τω ενταύθα Γυμνασίω, εν όλω δε δαπανώμεν προς συγκράτησιν των 30 τούτων οικογενειών 83 λίρας, ήτοι περίπου 3 λίρας ανά οικογένειαν»: στην Οχρίδα, τέλος, το ελληνικό κράτος καταβάλλει «100 λίρας χάριν 15 μόνον οικογενειών, αίτινες απέμειναν ημίν εν μέσω κόσμου καθ' ολοκληρίαν ξένου προς ημάς»⁵.

Συγκριτικά ακόμη μεγαλύτερες υπήρξαν, όπως έχουμε ήδη δει, οι αντίστοιχες επιδόσεις του σερβικού μηχανισμού. Σύμφωνα με το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης, ακόμη και οι

¹ Εξαρχος Ιωσήφ προς Υπ.Εξ., Κων/λη 21.5.1884, Νο.403, σε Γεοργιέβ – Трифоноβ 1994, σ.122.

² Στο ίδιο, σ.124.

³ Στο ίδιο, σ.130 & 133.

⁴ Γ. Δοκός προς Πρόεδρο ΕΕΕΕΠ, Εν Βιτωλίοις 8.12.1883, αρ.851, σε Βούρη 1994, σ.96.

⁵ Ν. Μπέτσος προς ΕΕΕΕΠ, Εν Βιτωλίοις 15.7.1893, αρ.84, σε Βούρη 1994, σ.235, 239 & 231-2.

περίπου 200 «σερβίζουσες» οικογένειες της πόλης μισθοδοτούνταν στο γύρισμα του αιώνα με 120-140 δηνάρια το χρόνο από το Βελιγράδι καθεμιά¹. Όχι μόνο οι βούλγαροι εθνικιστές, που αντιμετωπίζουν όλους συλλήβδην τους «σερβομανείς» σαν «εξαγορασμένους Βουλγάρους», αλλά και πολλοί εξωτερικοί παρατηρητές διατηρούν έτσι μέχρι και τις αρχές του εικοστού αιώνα αρκετές επιφυλλάξεις για τη «γνησιότητα» (και κυρίως τη σταθερότητα) αυτής της εθνικής επιλογής. «Πέρα από το βόρειο τμήμα του βιλαετίου Κοσσυφοπεδίου, οι μόνοι Σλάβοι που αυτοαποκαλούνται Σέρβοι είναι εκείνοι που πληρώνονται για να το κάνουν», αναφέρει το 1894 ο Τσαρλς Έλιοτ², ενώ ο Ευγενιάδης εκτιμά το 1901 πως «υπέρ της Σερβικής ιδέας εργάζονται ωνηταί μόνον ομάδες, ουδέν έχουσαι αίσθημα και ουδέν υπέρ αυτής ειλικρινές ενδιαφέρον», άρα «το μέχρι σήμερα αγορασθέν υπό των Σέρβων έδαφος δεν δύναται να θεωρηθή κεκτημένον»³. Υπενθυμίζοντας πως οι μαθητές του Σερβικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης «είναι όλοι υπότροφοι, όλοι τους συντηρούμενοι, ντυμένοι και μεταφερόμενοι με έξοδα του προξενείου», ο Βικτόρ Μπεράρ θεωρεί κι αυτός πως «είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς ποια μπορεί να είναι τα πραγματικά συναισθήματα και οι βλέψεις τους όταν η Σερβία πάψει να τους τρέφει»⁴. Λιγότερες αμφιβολίες τρέφει πάντως ο ρώσος πρόξενος Θεσσαλονίκης Ιλαριόνοφ: «δίχως μόνιμη υλική υποστήριξη», αποφαινεται κατηγορηματικά τον Απρίλιο του 1898, «αυτοί που έχουν αρχίσει να αυτοονομάζονται Σέρβοι θα ζαναγίνουν Βούλγαροι»⁵.

Το αποκορύφωμα αυτού του παιγνίου μηδενικού αθροίσματος συνιστά η επιδότηση των μεταπηδήσεων από τη μια εθνική παράταξη στην άλλη, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Οι μεταγραφές στελεχών συνοδεύονται συχνά από οικονομικά ανταλλάγματα, συνήθως με τη μορφή της εξασφάλισης ενός μόνιμου εισοδήματος. Τον Αύγουστο π.χ. του 1883 ο εξαρχικός ιερέας Πέτρος του Εξισού (σημ. Ξινό Νερό Φλώρινας) εξαγοράζεται από το ελληνικό Προξενείο Μοναστηρίου με τη μεσολάβηση των εκεί «ολιγαρίθμων ημετέρων οπαδών του Πατριαρχείου», έναντι ετήσιας επιχορήγησης 24 λιρών· έστω κι αισθητά μειωμένος, ο μισθός του θα εξακολουθήσει να καταβάλλεται κατά τις επόμενες δυο δεκαετίες, μέχρι το φόνο του από κομιτατζήδες τον Αύγουστο του 1904⁶. Το ίδιο αυτό καλοκαίρι του 1904, ο ελληνικός μηχανισμός προσεταιρίζεται τον αρχιμανδρίτη Διονύσιο, «τέως πρόεδρον της εν Γιαννιτζοίς βουλγαρικής κοινότητος», διορίζοντάς τον στη θέση του πατριαρχικού αρχιερατικού επιτρόπου με «αποζημίωσιν» 30 λιρών το χρόνο από το Γενικό Προξενείο

¹ ΙΑΥΕ 1900/67, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 26.3.1900, αρ.113 εμπ.

² Британски..., όπ.π. (2005), σ.331.

³ ΙΑΥΕ 1903/7, Ε. Ευγενιάδης προς πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη, Θεσ/νίκη 24.12.1901, αρ.441 εμπ.

⁴ Bérard 1900, σ.183.

⁵ Έκθεση Σ. Ιλαριόνοφ (22.4.1898, No.167), σε Дракул 1995, σ.249.

⁶ Για την εξαγορά: Βούρη 1994, σ.77-8. Για τη μισθοδοσία: ΑΣτΔ/30/189, λεπτομερής πίνακας δαπανών της ΕΕΕΕΠ το 1891-92· ΙΑΥΕ 1903/63, Κ. Κυπραίος, «Κατάστασις πληρωμής εκπαιδευτικών κλπ χρηρηγημάτων της εκκλησιαστικής περιφέρειας Μογλενών κατά το σχολ. έτος 1902-1903», Εν Μοναστηρίω 12.11.1903. Φυσικά, όχι μόνο η μισθοδοσία αλλά και η μεταπήδηση του ιερέα αποσιωπούνται από τη δημόσια εκδοχή της τοπικής ιστορίας: Γεώργιος Περδίκας, «Πέτρος Παπαπέτρου», *Αριστοτέλης*, 15 (5-6.1959), σ.13-5· Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Αφανείς γηγενείς μακεδονομάχοι (1903-1913)*, Θεσ/νίκη 2008, σ.173.

Θεσ/νίκης¹. Για την καταπολέμηση πάλι του σερβικού κόμματος στον Περλεπέ, ο εκεί εξαρχικός αρχιερατικός επίτροπος εισηγείται το Δεκέμβριο του 1908 στη μητρόπολη Πελαγονίας την «πλαγιοκόπησή» του δια της «αρωγής σε κάποιες δυσσαρεστημένες μονάδες ανάμεσα στις γραμμές του»· ζητά ως εκ τούτου «να προβλεφθεί πίστωση, όχι για τίποτα πελώρια ποσά», διευκρινίζοντας ταυτόχρονα ότι το «πόσες τέτοιες περιστάσεις θα εμφανιστούν στη διάρκεια της χρονιάς και κυρίως τι ποσό θα χρειαστεί για την εκμετάλλευσή τους» ο ίδιος «δεν μπορεί να το προσδιορίσει ούτε κατά πιθανή προσέγγιση»². Εκτός από τα ίδια τα επώνυμα στελέχη, αντικείμενο εξαγοράς μπορούσαν επίσης να γίνουν οι άτυποι υποκινητές των μεταπήδησεων –τοπικοί παράγοντες λιγότερο εμφανείς, η γνώμη των οποίων διεδραμάτιζε ωστόσο καθοριστικό ρόλο στον πολιτικό προσανατολισμό των κοινοτήτων. Αναφερόμενος π.χ. στην πρόσφατη παλιννόστηση τεσσάρων χωριών του Μοριχόβου, ο πρωτοσύγγελος της εξαρχικής μητρόπολης Πελαγονίας εκτιμά τον Ιανουάριο του 1909 ότι, εκτός από ένα βοήθημα 1½ λίρας προς το νεοδιορισθέντα εκεί ιερέα, απαραίτητο είναι να χορηγηθούν «άλλες 25-30 λίρες για αρωγή σε διάφορα πρόσωπα γεννημένα στα εν λόγω χωριά, τα οποία εξυπηρέτησαν και θα εξυπηρετήσουν στο εγγύτατο μέλλον σχετικά με το ζήτημα»³. Στην εσωτερική αλληλογραφία των επιτελικών κλιμακίων, οι πρακτικές αυτές νομιμοποιούνται κατά κανόνα ως ανταπάντηση στις ομοειδείς ενέργειες των αντιπάλων. Τυπικό δείγμα η εισήγηση του Γεωργίου Τσορμπατζόγλου, διερμηνέα της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη κι ειδικού απεσταλμένου της ελληνικής κυβέρνησης στην κεντρική Μακεδονία την άνοιξη του 1904, «να θεραπευθή ομοιοπαθητικώς η υπό του Βουλγαρικού χρυσίου δηλητηριασθείσα συνείδησις» κάποιων εξαρχικών στελεχών στο Ματσίκοβο της Γευγελής (σημ. Εύζωνοι Κιλκίς)⁴. «Οι Έλληνες χτυπάνε το έθνος μας με το χρήμα, είναι λοιπόν επιβεβλημένο σε κάποιες περιπτώσεις κι εμείς να το χρησιμοποιήσουμε, παρόλο που έχουμε συνείδηση πως το μέσο δεν είναι καθόλου ηθικό», κλείνει μια παρόμοια εισήγησή του το 1909 ο πρωτοσύγγελος της εξαρχικής μητρόπολης Πελαγονίας⁵. Κάποιες φορές, πάλι, η αποσκίρτιση δεν αποτελεί ατομική επιλογή αλλά προϊόν σχεδιασμού μιας μερίδας τουλάχιστον της τοπικής κοινωνίας, με σκοπό την εκμετάλλευση των ευκαιριών που δημιουργεί ο ανταγωνισμός των εθνικών κέντρων: η μεταπήδηση στους Σέρβους ενός από τους δυο εξαρχικούς ιερείς του χωριού Ρούνταρι του Κράτοβο, ανακαλύπτει την άνοιξη του 1901 ο μητροπολίτης Σκοπίων, πραγματοποιήθηκε με εντολή του τοπικού εξαρχικού μουχτάρη προκειμένου να εξοικονομηθούν 16 λίρες «κρατικά λεφτά» που ο ίδιος είχε καταχραστεί και «οι Βούλγαροι» αρνήθηκαν να του χορηγήσουν για να ξελασπώσει⁶. Ας σημειωθεί πάντως ότι δεν κατέληγαν όλες οι σχετικές εισηγήσεις σε έγκριση των προτεινόμενων δαπανών. Το αίτημα του προέδρου της εξαρχικής κοινότητας Γενιτσών για

¹ ΙΑΥΕ 1904/73, Α. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 5.7.1904, αρ.354 εμπ.

² ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.387, π.80, Ιερομόναχος Γκόραζντ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μπίτολια 31.12.1908, Νο.2508.

³ ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.387, π.82, Ιερομόναχος Γκόραζντ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μπίτολια 10.1.1909, Νο.76.

⁴ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, «Εκθεσις αριθ.10», Εν Σέρραις 21.5.1904, σ.32.

⁵ ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.387, π.83, Ιερομόναχος Γκόραζντ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μπίτολια 10.1.1909, Νο.76.

⁶ ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.175, π.32-33, Σκοπίων Συνέσιος προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σκόπια 17.5.1901, Νο.948.

έκτακτο κονδύλι 20-30 λιρών με σκοπό την καταπολέμηση του ελληνικού και του σερβικού κόμματος στη Γκουμέντζα απορρίφθηκε λ.χ. ρητά τον Αύγουστο του 1909 από το Μικτό Συμβούλιο της Εξαρχίας, με το σκεπτικό πως η τελευταία «*δε διαθέτει περισσευούμενα ποσά*»¹. Η προαναφεσθείσα εισήγηση του εξαρχικού αρχιερατικού επιτρόπου Περλεπέ συνάντησε επίσης την κατηγορηματική αντίθεση του επαρχιακού συμβουλίου Πελαγονίας, που έκρινε ότι μια πολιτική «*ατομικών χρηματικών επιδοτήσεων κι εξαγορών*» μελών του σερβικού κόμματος «*είναι όχι μόνο απρόσφορη αλλά και επιβλαβής, επειδή διαφθείρει τις πλατιές μάζες και πολύ περισσότερο τα πιο αδύναμα στοιχεία τους*»². Εξίσου άκαρπο αποδείχθηκε και το αίτημα των προκρίτων του Αμάτοβο (σημ. Άσπρος Κιλκίς), μετά την προσχώρηση του χωριού στην Εξαρχία το Μάρτιο του 1904, να χορηγηθεί από την τελευταία στον ιερέα «*το ετήσιο επίδομα 6 λιρών το οποίο ελάμβανε από την ελληνική προπαγάνδα 'Σύλλογος'*». Παρά τη συνηγορία του προέδρου της εξαρχικής κοινότητας Κιλκίς, που προειδοποίησε πως «*αλλιώς δύσκολα μπορεί να παραμείνει αυτό το χωριό*» στους κόλπους της βουλγαρικής εκκλησίας, ο εξάρχος Ιωσήφ απάντησε πως «*η Εξαρχία δεν μπορεί να χορηγεί επίδομα για τη συντήρηση των εφημερίων της*», οι οποίοι «*πρέπει να βγάζουν τα προς το ζην από την ενορία τους*», αντιπροτείνοντας την ανάθεση στον εν λόγω ιερέα και κάποιου «*άλλου κοντινού χωριού*» προκειμένου ν' αυξηθούν οι δυνατότητες βιοπορισμού του³.

Με χρηματισμό των προκρίτων μπορούσε να επιτευχθεί η αποσκίρτηση όχι μόνο μεμονωμένων ατόμων ή οικογενειών αλλά και ολόκληρων κοινοτήτων. Σε μια τυπική περίπτωση, ο «*βουλγαρίζων και ισχυρότατος*» προύχοντας της Μπάροβιτσα (σημ. Καστανερή) της Γουμέντζας Κώστας Γκάτσος διαπραγματεύθηκε το φθινόπωρο του 1901 με το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης την επιστροφή του χωριού του στο Πατριαρχείο έναντι 25 λιρών, τις οποίες ο πρόξενος με πολύ παζάρι κατέβασε σε 10 λίρες και απλή υπόσχεση πρόσθετων μελλοντικών παροχών. Η αλλαγή επιβλήθηκε από τον προεστό με κάθε άλλο παρά ήπιο τρόπο: «*Ο βούλγαρος διδάσκαλος εξεδιόχθη, το σχολείον εκλείσθη και ο αποπειραθείς να ψάλλη εν τη Εκκλησία τον απόστολον Σλαυωνιστί εδάρη παρ' αυτού και απεπέμφθη της εκκλησίας, συμπεριλαμβών και το εις τεμάχια σχισθέν εκκλησιαστικόν βιβλίον. Ούτω το χωριόν ανήκει πλέον ολόκληρον ήδη εις ημάς και εν τω ημετέρω σχολείω φοιτάσι πάντα των κατοίκων τα τέκνα, του ειρημένου Κώστα Γκάτσου προασπίζοντος την ορθοδοξίαν και απειλούντος πάντα όστις ήθελε τολμήσει να κλίνη υπέρ των σχισματικών*»⁴. Αλλού, η αλλαγή μιλέτ πρόκυπτε ως το αποτέλεσμα κάπως συλλογικότερων διαδικασιών. «*Το αρχαιότερον εις το σχίσμα περιπεσόν χωριόν, το*

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.387, λ.143, Προθιερέας Τόμα Νικόλοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Γενιτσά 13.7.1909, Νο.608· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.387, λ.145, Πελαγονίας Αυξέντιος προς Τόμα Νικόλοφ, Κων/λη 28.8.1909, Νο.1339.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.387, λ.76, Ιερομόναχος Γκόραζντ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μπίτολια 20.10.1908, Νο.2091.

³ ΠΔΑ-φ.246κ, οπ.1, α.ε.258, λ.27, Γκ. Μαντίσεφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Κιλκίς 20.3.1904, Νο.114· ΠΔΑ-φ.246κ, οπ.1, α.ε.258, λ.29, Έξαρχος Ιωσήφ προς Πρόεδρο Βουλγαρικής Κοινότητας Κιλκίς, Κων/λη 3.8.1904, Νο.355.

⁴ ΙΑΥΕ/1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 10.11.1901, αρ.393 εμπ. Το χωριό είχε προσχωρήσει στην Εξαρχία το φθινόπωρο του 1899 (ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, λ.40-1). Ο ίδιος πρόκριτος είχε επίσης διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη σύσταση της τοπικής οργάνωσης της ΕΜΕΟ, εν έτει 1897 (Αργιρ Μανασιέβ, «Спомени», σε И. Бурилкова – Ц. Билярски, *Македонија в пламъци*, Σόφια 2003, σ.126).

μεγαλύτερον εκ των περίξ αυτού, το από 20 ετών δουλεύον τη σχισματική εξαρχία και εξ 180 οικιών συνιστώμενον Τίρσιε τελείως επανέρχεται και προσέρχεται εις τους κόλπους της ορθοδοξίας δια των καταλλήλων ενεργειών της Μητροπόλεώς μου και των καλών αυτής φίλων», ενημερώνει περιχαρής τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς το προξενείο Μοναστηρίου ο μητροπολίτης Μογλενών: «Οι πρόκριτοι τούτου εξάκις προσήλθον εις την Μητρόπολιν και αύριον περιμένονται ίσως δια τελευταίαν φοράν. Όλο το ζήτημα έγκειται εις την κατάθεσιν είκοσι λιρών ως παρακαταθήκης έν τινι εμπειπιστευμένω μέρει ή ατόμω, όπερ, τότε μόνον θα δοθή αυτοίς, όταν επισήμως δηλώσωσιν ταις τε ενταύθα πολιτικαίς αρχαίς και τη Μητροπόλει Καστορίας ή Μογλενών ότι αποπύοντες το σχίσμα επανέρχονται εις τους κόλπους της Ορθοδοξίας. Λοιπόν τι πρέπει να λεχθή αυτοίς αύριον και πάλιν προσερχομένοις; [...] Ούτοι εις ουδένα έχουσιν εμπιστοσύνην όπως παρακαταθέσωμεν το ποσόν τούτο, αμή μόνον εις τον κ. Γήλου Λάζον και προς αυτόν και μόνον»¹. Ο πρόξενος έσπευσε φυσικά να διαβεβαιώσει τον ιεράρχη πως το ζητούμενο ποσό «είνε ανά πάσαν στιγμήν εις την υμετέραν διάθεσιν», υποσχόμενος να του το στείλει «άμα ως ήθελε πραγματοποιηθεί ή εξασφαλισθεί η εις την ορθοδοξίαν προσέλευσις του χωρίου»². Η επίσημη προσχώρηση του Τίρσιε (σημ. Τρίβουνο) στο Πατριαρχείο έγινε το Σεπτέμβριο του 1901, με υποβολή σχετικής αναφοράς στην κατά τόπον αρμόδια μητρόπολη Καστορίας³. Το προξενείο Μοναστηρίου έσπευσε αμέσως να χορηγήσει εκπαιδευτικό επίδομα στο «εσχάτως προσηλυτισθέν» χωριό⁴, όχι όμως και το υπεσχημένο εικοσάλιρο. Η καταβολή του τελευταίου στον ταμία της μητρόπολης Μογλενών Γκίλου Λάζου και από αυτόν στους προκρίτους θα γίνει στις 25 Αυγούστου 1902, έναν ολόκληρο χρόνο μετά την αρχική συνεννόηση⁵. Η καθυστέρηση δεν οφειλόταν σε τεχνικούς λόγους αλλά σε έλλειψη εμπιστοσύνης: «ανέμενον να παγιωθή η εκεί θέσις ημών», εξηγεί την άνοιξη του 1902 ο πρόξενος, «όπως μη καταβάλωμεν τας 20 λίρας σήμεραν και αύριον αποσκιρτήση και αύθις το χωρίον»⁶.

Γνώστες καλοί του πεδίου της αντιπαράθεσης, οι εκκλησιαστικοί μηχανισμοί δεν έπαυαν ως εκ τούτου να υπενθυμίζουν στους προϊσταμένους τους και στα εθνικά κέντρα τη σημασία της ετοιμότητας για την αξιοποίηση παρόμοιων ευκαιριών. Τον Αύγουστο του 1900 ο επίσκοπος Πολυανής Παρθένιος εισηγείται π.χ. στο ελληνικό Υπ.Εξ. «να διατεθή αποκλειστικώς υπέρ της επαρχίας Πολυανής χρηματικόν τι ποσόν, το οποίον να χρησιμεύη υπέρ των σχισματικών χωρίων των θελότων να προσέλθωσι πάλιν εις την ορθοδοξίαν», το οποίο «να είνε πάντοτε υπό την κατοχήν του αρμοδίου και διατίθεται πάντοτε εκ συμφώνου υπ' αυτού και του επισκόπου»⁷. Ανάλογες προτάσεις διατυπώνονται και στην απέναντι πλευρά: «για την

¹ ΙΑΥΕ 1901/55, Μογλενών Ιωαννίκειος προς Πρ. Μοναστηρίου, Εν Φλωρίνη 7.8.1901.

² ΙΑΥΕ 1901/55, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Ιωαννίκειο, Εν Μοναστηρίω 8.8.1901, αρ.640.

³ ΙΑΥΕ/1901/55, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 30.9.1901, αρ.827.

⁴ Βούρη 1994, σ.315.

⁵ ΙΑΥΕ 1902/61, Γήλου Λάζου, «Απόδειξις δια λίρας Τουρκίας είκοσιν», Εν Φλωρίνη 25.8.1902.

⁶ ΙΑΥΕ 1902/61, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 29.4.1902, αρ.208.

⁷ ΑΣτΔ/116/109, Επίσκοπος Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900.

αποδοχή των Ουνιτών και τη συντήρηση των δασκάλων και κάποιων ιερέων τους απαιτούνται επίσης νέοι πόροι», τονίζει στο δικό του Υπ.Εξ. ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας τον Οκτώβριο του 1895¹, μια δεκαετία μετά την εισήγηση της υφιστάμενης του κοινότητας Γευγελής προς την Εξαρχία για ενίσχυση των χωριών που αποσκιρτούν από την Ουνία με 20 λίρες². Ακόμη πιο εύλωτη είναι η πλειοδοσία των εκατέρωθεν προσφορών, όταν ο ανταγωνισμός για κάποιο φαινομενικά ελάχιστο οικισμό φτάνει στο αποκορύφωμά του. Όταν στα τέλη του 1908 η ελληνική πλευρά προσεταιρίστηκε τον πρώην βοεβόδα Τράικο Ζόικα, δυσανεστημένο από το γεγονός ότι «οι Βούλγαροι δε μπορούν να τον συντηρήσουν» μετά το Χουριέτ, η ιδιαίτερη πατρίδα του τελευταίου -το χωριουδάκι Ζί(χ)οβο του Μοριχόβου- μετατράπηκε ξαφνικά σε μήλο της έριδας των δυο κομμάτων. Ο πρώην μακεδονομάχος Μπραγιάν(νης) πέρασε εκεί την πρωτοχρονιά, διανέμοντας σιτάρι στους φτωχούς κατοίκους «για να τραφούν, με τον όρο να του το ξεπληρώσουν όποτε μπορούν»· οι χωρικοί καλωσόρισαν την προσφορά του, απομονώνοντας τον συγχωριανό τους υπότροφο στην εξαρχική Ιερατική Σχολή Σκοπίων (κι εκκολαπτόμενο μελλοντικό τους ιερέα) που προσπάθησε να τους «αποτρέψει από την πρόθεσή τους να ευθυγραμμιστούν με τους [έλληνες] αντάρτες»· περισσότερο όμως φάνηκαν να συγκινούνται από την εξώφθαλμα υπερβολική υπόσχεση του Μπραγιάννη ότι θα επανέλθει για να τους διανείμει «από 10 λίρες ανά σπίτι». Διαπιστώνοντας τον κίνδυνο απώλειας του χωριού, ο εξαρχικός μηχανισμός έσπευσε να εμποδίσει τη διαφαινόμενη απόσχιση ανακτώντας τον εντόπιο opinion leader: ύστερα από έντονη διαπραγμάτευση, ο βουλγαροδιδάσκαλος της γειτονικής Βιτόλιστα κατέβαλε στον πρώην βοεβόδα πέντε λίρες από το ταμείο της κοινότητάς του, έναντι της υπόσχεσης να κρατήσει το Ζίοβο στη δικαιοδοσία της Εξαρχίας. Ενημερώνοντας τη βουλγαρική μητρόπολη για τα καθέκαστα, ο αρχιερατικός επίτροπος Περλεπέ θα εισηγηθεί τις επόμενες μέρες τη συστηματοποίηση αυτής της πρακτικής: «Χωρίς αμφιβολία στο εξής σίγουρα θα εμφανιστούν πολλές ακόμη περιπτώσεις, όπου για τη διατήρηση του πληθυσμού κάτω από τη δικαιοδοσία της Εξαρχίας θα πρέπει να γίνουν μεγάλες χρηματικές θυσίες. Γι' αυτό παρακαλώ την Υψηλότητά σας να ενεργήσετε τα δέοντα στην Ιερά Εξαρχία ώστε να χορηγηθεί, όσο το δυνατόν ταχύτερα, ένα ποσό με το οποίο να μπορούμε ν' ανταποκριθούμε σε τέτοιες απρόβλεπτες περιπτώσεις, για ν' αποτρέπουμε και ν' αποκρούουμε τις επιδιώξεις της ελληνικής προπαγάνδας»³.

¹ Георгиев – Трифонов 1994, σ.174.

² Кирил 1970, σ.594.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.15, Ιερομόναχος Διονύσιος προς Πελαγονίας Αυξέντιο, Περλεπές 12.1.1909, αρ.59· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.21, ο ίδιος προς Αυξέντιο, Περλεπές 3.1.1909, Νο.11· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.5-6, Ιερομόναχος Γκόραζντ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μπίτολια 22.12.1908, Νο.2490.

Εμπερίστατοι αρχιερείς

Εκτός από σχολεία, προκρίτους και πράκτορες, το χρήμα των εθνικών κέντρων τροφοδοτούσε επίσης τον κεντρικό εκκλησιαστικό μηχανισμό. Στο ελληνικό στρατόπεδο, ένα μέρος αυτής της χρηματοδότησης έχει άμεσο χαρακτήρα και παίρνει τη μορφή της καταβολής ετήσιων επιδομάτων από την ΕΕΕΕΠ στους «εμπερίστατους» ιεράρχες με στόχο την οικονομική επιβίωση και τον πολιτικό έλεγχο τους, καθώς και την αποφυγή των τριβών που θα συνεπαγόταν ενδεχόμενη απόπειρα είσπραξης της αρχιερατικής επιχορήγησης από το ποίμνιό τους¹. Το 1884 το ελληνικό ΥΠΕΞ καταβάλλει συνολικά 1.230 λίρες σε δέκα αρχιερείς, ποσό που θα διατηρηθεί και την επόμενη χρονιά με την προσθήκη ενός επιδόματος 80 λιρών στον επικεφαλής της νεοσύστατης μητρόπολης Νευροκοπίου². Το 1887-88 οι πληρωμές στο μακεδονικό χώρο έχουν περιοριστεί σε επτά αρχιερείς, ενώ για τρεις άλλους διευκρινίζεται πως τα επιδόματά τους δεν καταβλήθηκαν «*συστάσει της εν Κων/πόλει πρεσβείας*», για («πειθαρχικούς» προφανώς) λόγους που δε διευκρινίζονται³. Οι σχετικοί κατάλογοι περιλαμβάνουν όχι μόνο τους ιεράρχες των επαρχιών που έχουν αποψιλωθεί από ποίμνιο μετά τη μαζική μεταπήδηση των ορθόδοξων κατοίκων τους στην Εξαρχία, αλλά κι εκείνους των σλαβόφωνων περιοχών που παραμένουν ακόμη σε μεγάλο βαθμό πατριαρχικές· όσον αφορά πάλι το ύψος των επιδομάτων, τη μερίδα του λέοντος εισπράττει ο μητροπολίτης Βοδενών (180 λίρες) κι ακολουθούν οι μητροπολίτες Σκοπίων (150), Πελαγονίας (140), Στρωμνίτης, Πολυανής, Πρεσπών, Διβρών, Βελισσού και Νευροκοπίου (από 120), Μογλενών (100) και Δράμας (από 60)⁴. Οι καταβολές θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια, με τις αναμενόμενες φυσικά περικοπές μετά τη χρεωκοπία του ελληνικού δημοσίου το 1893. Όπως και στις υπόλοιπες δαπάνες, η τάση αυτή θα αντιστραφεί ριζικά μετά το 1900 για να μειωθεί ξανά δραστικά μετά το Χουριέτ: το 1898-99 το σύνολο των αρχιερατικών επιδομάτων που καταβάλλει η ΕΕΕΕΠ (εντός κι εκτός Μακεδονίας) είναι μόλις 900 λίρες, το 1900-01 ανεβαίνει ελαφρά σε 1.190 λίρες (εκ των οποίων οι 1.020 στη Μακεδονία), ενώ το 1905-06 φτάνει τις 2.179 λίρες· το 1909 τα επιδόματα εννιά αρχιερέων κι αρχιερατικών επιτρόπων της Μακεδονίας δεν ξεπερνούν αντίθετα τις 475,5 λίρες, για ν' αυξηθούν το 1910 -με την ενδιάμεση προσθήκη ενός ακόμη παραλήπτη- σε 910,5 λίρες, το 1911 σε 1.120 και το 1912 σε

¹ Εν έτει 1900, ο Μελενίκου Λεόντιος υπενθυμίζει π.χ. σε Πατριαρχείο κι ελληνική πρεσβεία «*ότι ο σπουδαιότερος πόρος προς εαυτού συντήρησιν είναι η επιχορήγησις αυτή· τούτο δε διότι ούτε τολμά να ζητήση από τα χωρία της Επαρχίας του τα προς την Μητρόπολιν του καθυστερούμενα*», καθώς «*τα χωρία ταύτα πάσχοντα οικονομικώς απειλούσι προσχώρησιν προς τους σχισματικούς Βουλγάρους*» (ΙΑΥΕ 1900/67, Ν. Μαυροκορδάτος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Κων/λει 18.1.1900, αρ.37 εμπ). Το 1902, πάλι, ο πατριάρχης Ιωακείμ υπενθυμίζει στον Βοδενών Νικόδημο «*ότι ακριβώς δια τούτο παρέχονται επιδόματα υπό τε της ευσεβούς πηγής [=της ελληνικής κυβέρνησης] και της Μεγάλης Εκκλησίας εις τας εμπεριστάτους μητροπόλεις, ίνα μη πιέζονται τα αμφιβόλου πεποιθήσεως άπορα χωρία εις την καταβολήν των προς τον Αρχιερέα οφειλών των*» (ΙΑΥΕ 1902/64, Ν. Μαυροκορδάτος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Κων/λη 23.9.1902, αρ.664 εμπ).

² ΑΣτΔ/30/43, ανυπόγραφο σημείωμα με την κατανομή των αρχιερατικών χορηγιών το 1884 & 1885.

³ ΑΣτΔ/30/28, «Εμπερίστατοι Αρχιερείς λαβόντες επίδομα» για το 1887 & 1888.

⁴ ΑΣτΔ/30/28 & 43, όπ.π.: ΑΣτΔ/30/29, «Πληρωθέντα επιδόματα εις Εμπεριστάτους Αρχιερείς» (1887-89).

1.150¹. Σε μια μερίδα των ίδιων μητροπολιτών απευθύνεται όπως είδαμε και ο σερβικός μηχανισμός, εξαγοράζοντας κι αυτός την εύνοιά τους με χρήματα και ταξινομώντας ενδοϋπηρεσιακά κάποιους απ' αυτούς ως «πράκτορες» του. Έμμεση επιχορήγηση των ιεραρχών συνιστά ωστόσο σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και η επιδότηση της λειτουργίας ελληνικών σχολείων στα χωριά: εν έτει 1887, ο πρόξενος Μοναστηρίου Πανουριάς διατυπώνει έτσι ενδοϋπηρεσιακά «υπονοίας τινάς» ότι οι μητροπολίτες της περιφέρειάς του ευνοούν τον ανεξέλεγκτο πολλαπλασιασμό των σχολικών επιδομάτων προς τις κοινότητες απλώς και μόνο «όπως καταστήσωσιν ευκολωτέραν την εκ μέρους των κοινοτήτων πληρωμήν της προς αυτούς επιχορηγήσεως»². Το 1901 ο υπουργός Εξωτερικών Άθως Ρωμάνος θα διατάξει επίσης τη χορήγηση «εις τους Μητροπολίτας εκείνους οίτινες διακρίνονται επί ζήλω και αφοσιώσει εις το καθήκον των» κάποιων «μικρών προκαταβολών» από τα κονδύλια των προξενείων τα προοριζόμενα για «απροβλέπτους εθνικάς ανάγκας», προκειμένου οι -μάλλον σπάνιοι- «καλοί ιεράρχες», οι «επιθυμούντες να εργασθώσι εθνικώς», να μη στερούνται τα αναγκαία γι' αυτό το σκοπό «μέσα της ενεργείας»: η διάθεση των χρημάτων απ' τους αρχιερείς θα γινόταν δίχως «άλλην τινά απόδειξιν ή την της παραλαβής του ποσού», με ενδεχόμενη «συνοπτικήν τινα έκθεσιν» του προξένου για τα πρόσωπα των παραληπτών³. Η παραχώρηση είναι εντυπωσιακή, δεδομένου ότι επανειλημμένα είχαν εκφραστεί ενδοϋπηρεσιακά υπόνοιες (ή και βεβαιότητα) για διασπάθιση από κάποιους μητροπολίτες ακόμη και εκπαιδευτικών κονδυλίων⁴.

Στο βουλγαρικό στρατόπεδο, αρχιερείς και ιερωμένοι πρόεδροι εκκλησιαστικών κοινοτήτων μισθοδοτούνται όπως είδαμε στο σύνολό τους και σε τακτική βάση από τον προϋπολογισμό της Εξαρχίας. Εκτός από τα νεωτερικά (κι εν μέρει «στρατιωτικά») πρότυπα, βάσει των οποίων έχει στηθεί οργανωτικά ο μηχανισμός του βουλγαρικού κράτους και της εκκλησίας του, η διαφορά αυτή οφείλεται και στην κοινωνική κληρονομιά του σλαβοβουλγαρικού κινήματος της προηγούμενης περιόδου –την παράδοση, με άλλα λόγια, απείθειας στους μητροπολίτες και άρνησης καταβολής των αρχιερατικών εισφορών από τη μαζική βάση του βουλγαρικού κόμματος, πρακτική που διευκολύνεται ακόμη περισσότερο από ανταγωνισμό των εθνικών κομμάτων. «Κάτω από τις παρούσες συνθήκες είναι αδιανόητη η συντήρηση των μητροπολιτών μας με τη συγκέντρωση της αρχιερατικής επιχορήγησης», τονίζει το 1902 ο έξαρχος Ιωσήφ: η αδυναμία αυτή, διευκρινίζει, οφείλεται εν μέρει στη φτώχεια του εξαρχικού ποιμνίου, κυρίως όμως στο γεγονός ότι «με τη σημερινή εξαχρείωση εξαιτίας των προπαγανδών, ακόμη κι αν ο πληθυσμός είναι σε κατάσταση να πληρώσει την εισφορά, εμείς δε

¹ ΑΑΡ/4, «Πίναξ του προϋπολογισμού [...]», όπ.π.· ΙΑΥΕ 1901/59, [ΕΕΕΕΠ] «Προϋπολογισμός σχολικού έτους 1900-1901», πολυγραφημένο· ΙΑΥΕ 1907/79, «Πίναξ του προϋπολογισμού των εξόδων» της ΕΕΕΕΠ για την Α' και τις Β'-Γ' τετραμηνίες του σχ. έτους 1905-06· ΙΑΥΕ 1913/ΑΑΚ/2, «Πίναξ των εις τας διάφορους προξενικάς αρχάς αποσταλέντων από του έτους 1909-1913 ποσών δι' εκπαιδευτικά & εκκλησιαστικά επιδόματα)».

² Βούρη 1994, σ.151.

³ ΙΑΥΕ 1901/58, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Σερρών, Αθήνησι 27.9.1901, αρ.2261. Μολονότι τυπικά αφορά κυρίως το νέο μητροπολίτη Μελενίκου, το έγγραφο έχει σαφώς κανονιστικό χαρακτήρα, όπως υποδηλώνει η ταυτάριθμη κοινοποίησή του προς το Προξενείο Θεσ/νίκης «μετά της παρακλήσεως να συμμορφωθήτε και υμείς προς τας εν αυτό σαστάσεις εάν παρουσιασθή περίστασις τις ανάλογος».

⁴ Βούρη 1994, σ.324· Βούρη 1999, σ.150.

μπορούμε να τη μαζέψουμε. Στις επαρχίες Σκοπίων, Διβρών, Στρώμνιτσας και Μοναστηρίου είναι παντελώς αδύνατη η προσφυγή σε παρόμοιο μέτρο, στο οποίο δεν προσφεύγουν εκεί ούτε οι πατριαρχικοί μητροπολίτες». Εξίσου απαραίτητη, εξηγεί, είναι η μισθοδοσία των προέδρων των εξαρχικών κοινοτήτων, που «αποτελούν τους βασικούς μοχλούς για την εδραίωση της βουλγαρικής υπόθεσης» στους διαμφισβητούμενους καζάδες ως αντίπαλο δέος στους πατριαρχικούς αρχιερείς: «Αν δεν υπάρχουν αυτοί, δεν υπάρχει κανείς να υπερασπιστεί ενόπιον των τουρκικών αρχών τα συμφέροντα του βουλγαρικού πληθυσμού, χωρίς δε μια τέτοια υποστήριξη αυτός [ο πληθυσμός] δε θα μπορούσε να κρατηθεί και θα εξαναγκαζόταν ν' αναγνωρίσει ξανά το Πατριαρχείο και να περάσει κάτω από την προστασία των μητροπολιτών και των αρχιερατικών τους επιτρόπων»¹.

Γιατροί και φαρμακοποιοί

Εκτός από τις πάγιες δαπάνες που περιγράψαμε ως τώρα, η συμβολή του χρήματος των εθνικών κέντρων στην ανάπτυξη των αντίστοιχων κομμάτων του μακεδονικού χώρου εκτείνεται επίσης σε μια πλειάδα ad hoc καταβολών, που συνήθως εγγράφονται στα κονδύλια «απροβλέπτων» κι αποσκοπούν είτε στην κάλυψη εξατομικευμένων αναγκών μεμονωμένων «ημετέρων» είτε στη διενέργεια έκτακτων προπαγανδιστικών εγχειρημάτων. Μια κατηγορία τέτοιων παρεμβάσεων προνοιακού και συνάμα προπαγανδιστικού χαρακτήρα συνιστά η αποστολή ασθενών για θεραπεία στην Αθήνα, τη Σόφια και το Βελιγράδι. Τεκμήρια αυτής της πρακτικής συναντάμε διάσπαρτα σε διάφορους φακέλους του Υπ. Εξωτερικών ή προσωπικών αρχείων. Τον Ιούλιο του 1901 ο υπουργός Εξωτερικών Άθως Ρωμάνος «συνιστά» π.χ. εγγράφως στην εφορία του 'Ευαγγελισμού' έναν απόφοιτο του ελληνικού Γυμνασίου Θεσ/νίκης «ελθόντα ενταύθα ίνα υποστή εγχείρησιν», παρακαλώντας να εισαχθεί στο νοσοκομείο για τη «δέουσα νοσηλεία»². Ακόμη σαφέστερος είναι τον Απρίλιο του 1904 στη συστατική επιστολή του προς το ίδιο νοσοκομείο ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Ευγενιάδης: «Συνιστώντες υμίν θερμώς τον επιδότην του παρόντος ομογενή χωρικών εκ Βλαδόβου Κωνσταντίνον Δ. Στόικον, απερχόμενον τη συνοδεία του συγχωρίου του ιερέως Π' Χρήστου Κύρτση εις Αθήνας όπως υποβάλη εις θεραπείαν τον πάσχοντα οκταετή υιόν του Δημήτριον, παρακαλούμεν υμάς όπως ευαρεστούμενοι παράσχητε αυτώ την εν τω υπό την διεύθυνσιν υμών Νοσοκομείω ιατρικήν περίθαλψιν δωρεάν, καθ' ό προκειμένου περί απόρου οικογενειάρχου, Μακεδόνοσ δε καταγομένου εξ επικαιροτάτου εθνικού κέντρου, όν αι εν Ελλάδι παρασχεθησόμεναι αυτώ ευκολίαι θέλουσι βεβαίως εγκαρδιώσει»³. Για δωρεάν εξετάσεις στέλνει τον Αύγουστο του 1905 στην Αθήνα το δάσκαλο του Αρρεναγωγείου Βοδενών και

¹ Георгиев – Трифонов 1994, σ.212-3.

² ΙΑΥΕ 1901/64, Α. Ρωμάνος προς Εφορίαν του Θεραπευτηρίου 'Ευαγγελισμός', Αθήνησι 9.7.1901, ά.α.

³ ΑΣτΔ/209/129, Ε. Ευγενιάδης προς Διεύθυνση 'Ευαγγελισμός', Εν Θεσ/νίκη 12.4.1904, ά.α.

«υιόν δημογέροντος» ο εκεί μητροπολίτης Στέφανος, μαζί με «ολίγα ροδάκινα, προϊόν της ταπεινής μου παροικίας» προς το μεσολαβητή δεσπότη της Θεσσαλονίκης· για έναν άλλο πατριαρχικό, «πάσχοντα τους οφθαλμούς», που «δεν είναι εις θέσιν να πληρώση τα έξοδα καίτοι φιλότιμος και ευδιάθετος», αρκεί απ' ό,τι φαίνεται η ίδια διαμεσολάβηση για την εξεύρεση «του μάλλον καταλλήλου και εμπείρου ιατρού» στην πρωτεύουσα του βιλαετίου¹. Στη Θεσσαλονίκη καταλήγει το 1907 για ιατρικές εξετάσεις και ο πάσχων από ρευματισμούς αρχιερατικός επίτροπος -και μοναδικός πατριαρχικός ιερέας- του Βέλες, εφοδιασμένος με συστατική επιστολή του μητροπολίτη Παρθενίου προς τον έλληνα πρόξενο για την τακτοποίησή του «ως δει και όπου δει»². Προκειμένου πάλι ο «χωλαίνων τον πόδα» γιος του έλληνα αστυφύλακα στο Μοναστήρι Ναούμ Κωνσταντινίδη να εισαχθεί στο Υποδιδασκαλείο Θεσσαλονίκης, ως ανταμοιβή του πατέρα «όστις πολλές παρέχει ημίν υπηρεσίας», το παιδί στάλθηκε από το προξενείο στην Αθήνα «ίνα δι' εγχειρήσεως ιαθή η πάθησις αυτού»³. Σοβαρότερη υπήρξε η περίπτωση του ανάπηρου γιου του προκρίτου Μποζίν Αργυρίου απ' το Τοψίν (σημ. Γέφυρα) της Θεσσαλονίκης, η γυναίκα του οποίου σκοτώθηκε το Σεπτέμβριο του 1904 κατά την επίθεση κομιτατζήδων εναντίον του σπιτιού τους. Καθώς ο πατέρας «μείνας άνευ συζύγου αδυνατεί να περιποιηθεί» το παιδί, αυτό στέλνεται το Φλεβάρη του 1905 μέσω προξενείου Θεσσαλονίκης στο Αρεταίειο Νοσοκομείο της Αθήνας· ύστερα από σχετική βολιδοσκόπηση, η εφορεία του τελευταίου έχει εκ των προτέρων ξεκαθαρίσει πως «ασμένως θα γίνη δεκτόν προς θεραπείαν και περίθαλψιν δωρεάν το τέκνον του τσαύτα παθόντος χάριν του Ελληνικού ονόματος»⁴. Μολονότι δεν αναγράφεται στη σχετική αλληλογραφία, το γεγονός πως η εν λόγω οικογένεια ήταν από τον Απρίλιο του 1904 η μοναδική εναπομείνασα πατριαρχική σε όλο το χωριό, κρατώντας μάλιστα στα χέρια της τα κλειδιά της μοναδικής εκεί εκκλησίας, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την ταχύτατη και άκρως αποτελεσματική κινητοποίηση διπλωμάτων και λοιπών υπαλλήλων⁵. Μετά το 1904 αποστολές ασθενών στην Αθήνα για θεραπεία αναλαμβάνει, παράλληλα προς τις προξενικές αρχές ή τα δίκτυα των μακεδονικών συλλόγων, και ο πολιτικοστρατιωτικός μηχανισμός του Μακεδονικού Αγώνα⁶.

Συμπληρωματική πτυχή αυτών των υγειονομικών παροχών υπήρξε η οικονομική διευκόλυνση της εγκατάστασης γιατρών και φαρμακοποιών στη μακεδονική ενδοχώρα ή και η απευθείας αποστολή τους από τα εθνικά κέντρα για να εργαστούν ως πράκτορες σε συγκεκριμένες περιοχές. Ήδη από το 1875 η ηγεσία του ΣΔΕΓ εκτιμούσε πως οι γιατροί, ιδίως «όταν τύχωσιν έχοντες ζωηρόν το αίσθημα της φιλοξενείας», μπορούσαν ν' αποτελέσουν

¹ ΙΑΥΕ 1905/82, Βοδενών Στέφανος προς 'Σεβασμιώτατο', Εδέσση 9.8.1905 και Εν Βοδενόις 20.11.1905.

² Αγγελόπουλος 1977, σ.147.

³ ΙΑΥΕ 1905/58, Ν. Ευδάκης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Μοναστηρίω 19.11.1905, αρ.1094.

⁴ ΙΑΥΕ 1905/57, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 4.1.1905, αρ.5 εμπ' ΙΑΥΕ 1905/57, Υπ.Εξ. προς ΔΣ Αρεταίειου Νοσοκομείου, Εν Αθήναις 21.1.1905, αρ.εμπ.πρ.263, και απάντηση της εφορείας του νοσοκομείου, Εν Αθήναις 29.1.1905, αρ.28' ΙΑΥΕ 1905/49, Δσις Δκής Αστυνομίας Αθηνών-Πειραιώς προς Υπ.Εξ., Εν Αθήναις 12.2.1905, αρ.2597.

⁵ Γεωργιέβ - Τριφονοβ 1995, σ.44. Πρβλ. Дракул 1995, σ.433.

⁶ Αρχείο Βερμίου 2002, σ.328-9, 344-6, & 381.

«ισχυρούς μοχλούς πολιτικής ενεργείας εν ταις ειρημέναις χώραις», όμως «επειδή αι χώραι εκείναι δεν παρέχουσιν ούτε βίον άνετον, ούτε χρηματικήν ωφέλειαν δυναμένην να εξασφαλίση την δίαιταν άνδρός επιστήμονος και τυχόν οικογενειάρχου, ήταν «ανάγκη να ενθαρρύνηται η προθυμία των διατεθημένων να μεταβώσιν εις τας χώρας εκείνας δια τινος χρηματικής βοήθειας»¹. Σε ίση μοίρα ως φορείς της ελληνικής προπαγάνδας ταξινομούσε γιατρούς και δασκάλους το 1883 και ο πατριάρχης Ιωακείμ, ενώ ο Υπ.Εξ. Αλέξανδρος Κοντόσταυλος φρόντισε το 1883-84 να δρομολογήσει «την αποστολήν εξ Ελλάδος ιατρών εις διάφορα κέντρα της Μακεδονίας», θεωρώντας τη σαν ένα σημαντικό μέτρο για «την διάδοσιν των ελληνικών ιδεών και την ενίσχυσιν του ελληνισμού» εκεί². Με την ενέργεια αυτή διαφώνησαν ωστόσο επιτελικά στελέχη του ελληνικού διπλωματικού μηχανισμού, όπως ο πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Γεώργιος Δοκός. Ο τελευταίος θεωρούσε το όλο σχέδιο όχι μόνο υπερβολικά δαπανηρό αλλά και πολιτικά προβληματικό, εκτιμώντας ότι θα πυροδοτούσε παντοειδείς αντιδράσεις «των κατά τόπους ενασκούντων το επάγγελμά των επιστημόνων και εμπειρικών ιατρών» κατά των εισαγόμενων ανταγωνιστών τους· προς επίρρωση των λόγων του, απαριθμεί μάλιστα μια τριανταριά ονόματα «εντοπίων επιστημόνων ιατρών, χριστιανών Ελλήνων υπηκόων της Υψηλής Πύλης», εγκατεστημένων ήδη σε δεκάξι διαφορετικά αστικά κέντρα, οι οποίοι, «εγχώριοι όντες, απολαύοντες συγγενικών συμπαθειών, τυγχάνοντες δε άνδρες διαπρέποντες επί φιλοφρονήσει και φιλοπατρία, καθίστανται άνύποπτοι ταις τοπικαίς αρχαίς και επομένως υπό εθνικήν έποψιν εργάζονται επωφελώς»³. Η επιχειρηματολογία του δεν ήταν καθόλου αμελητέα: καθώς οι ντόπιοι γιατροί αποτελούσαν συνήθως ηγετικές μορφές του ελληνικού κόμματος, οποιαδήποτε εξωγενής διακινδύνευση της επαγγελματικής και κοινωνικής ηγεμονίας τους απειλούσε να προκαλέσει όσα ακριβώς υποτίθεται πως ήθελε να προλάβει. Από την άλλη, η σχετικά αραιή παρουσία τους στην ενδοχώρα άφηνε υπολογίσιμα κενά, που μπορούσαν να καλυφθούν από απεσταλμένους της Αθήνας χωρίς σοβαρό ρίσκο. Το 1887 και ξανά το 1890-92 σημειώνεται έτσι εγκατάσταση ενός αριθμού ελλαδιτών γιατρών-εθναποστόλων σε ελάσσονα κέντρα με παρότρυνση της κυβέρνησης Τρικούπη και ειδικότερα του Υπ.Εξ. Στέφανου Δραγούμη⁴. Οι γνωστότεροι ανάμεσά τους υπήρξαν ο υδραίος Γ. Αγγελόπουλος κι ο Άγγελος Σακελλαρίου από τα Βίλλια της Αττικής.

Ο πρώτος εγκαταστάθηκε το 1887 στη Ρέσνα και, σύμφωνα με τον τότε πρόξενο Μοναστηρίου, «δια του τε ζήλου αυτού και της γνώσεως της αλβανικής» συνέβαλε «εις την ανάπτυξιν του αυτόθι Ελληνικού φρονήματος». Αντιμέτωπος με προβλήματα επιβίωσης, «διότι

¹ Βούρη 1994, σ.33-4.

² Καρδαράς 1998, σ.214· Γ. Τουσίμης, «Κοινωνική και εθνική συμβολή των γιατρών της Μακεδονίας κατά την προετοιμασία και διεξαγωγή του Μακεδονικού Αγώνα», σε *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, Θεσ/νίκη 1987, σ.401.

³ Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 27.9.1883, αρ.1256, σε Καρδαράς 1994, σ.426-8.

⁴ Για τις προπαρασκευαστικές βολιδοσκοπήσεις: Βακαλόπουλος 1983, σ.47-8· Τουσίμης 1987, σ.401. Δυστυχώς, ο οικείος φάκελος (ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Γ1, *Ήπειρος-Αλβανία, Προξενία Μακεδονίας. Απαντήσεις επί της υπ' αριθ.2873 του 1890 εγκυκλίου περί ιατρών εις την Μακεδονίαν*), μολονότι προσπελάσιμος από το καλοκαίρι του 2015 στη διαδικτυακή μορφή των αρχείων του Υπ.Εξ., δεν περιλαμβάνει πια τα σχετικά έγγραφα· στο εξώφυλλό του, το δεύτερο σκέλος των περιεχομένων έχει μάλιστα τεθεί πρόσφατα σε αγκύλες, με προσθήκη της ένδειξης x.

μόνον αντί 15 λιρών είχε προσυμφωνήσει την εκεί διαμονήν του», μετακινήθηκε το 1890 «τη επιμόνω απαιτήσει του ελληνικού προξενείου» στην Οχρίδα, όπου έμεινε μέχρι τον πόλεμο του 1897 «χρησιμεύων και ως αντιπρόσωπος και πράκτωρ» του· το 1899 επανήλθε για να βρει «το φαρμακείον του σεσυλημένον και την κατοικίαν του διηρπαγμένην» και το 1901 μετακόμισε στο Μοναστήρι. Εκεί εργάστηκε μια οκταετία, άλλοτε ως διευθυντής του κοινοτικού νοσοκομείου κι άλλοτε «ως απλούς γιατρός», πάντοτε όμως σε επαφή με το προξενείο και «υπέρ των εθνικών συμφερόντων, παρέχων δωρεάν την εργασίαν του υπέρ των εις αυτών προσφευγόντων ασθενών εκ των ημετέρων, νοσηλεύων και παρέχων άσυλον εν τω οίκω του εις αντάρτας, μεταβαίνων συχνάκις εις τας φυλακάς προς επίσκεψιν των ασθενούντων ημετέρων και εν γένει χρησιμεύων ως εις εκ των πιστοτέρων και μάλλον αφοσιωμένων εθνικών εργατών». Παρόλες τις υπηρεσίες του, δεν κατάφερε ωστόσο τελικά να στεριώσει στον τόπο: το 1907 απολύθηκε απ' τη θέση του και το 1908 κόπηκαν τα προξενικά επιδόματα που του χορηγούνταν «ίνα μη λιμοκτονήσῃ αυτός και η οικογένειά του»: αποκλεισμένος ουσιαστικά από την τοπική αγορά εργασίας «ένεκα της υπάρξεως πολλών εγχωρίων ιατρών», εγκαταστάθηκε προσωρινά στη Στρούγκα και στις αρχές του 1909 απηύθυνε απεγνωσμένη έκκληση προς τον υπουργό Εξωτερικών και το διάδοχο Κωνσταντίνο, εκλιπαρώντας τους για «κατάλληλόν τινα θέσιν εις Αθήνας ή εν τινι δήμω της ελευθέρας Ελλάδας» προκειμένου να «επουλώσει τα εκ της επί 22 έτη εν Μακεδονία εργασίας του δεινά»¹. Παρόλη την εθνική δράση του, η εικόνα που άφησε στην αντίπαλη πλευρά υπήρξε ωστόσο μάλλον θετική, αν κρίνουμε απ' όσα γράφει γι' αυτόν στις νεανικές αναμνήσεις του ο Συμεών Ράντεφ².

Πολύ διαφορετική υπήρξε η περίπτωση του (επίσης αρβανίτη) Άγγελου Σακελλαρίου, που το 1892 εγκαταστάθηκε «τη συστάσει της Κυβερνήσεως» Τρικούπη στη Γκουμέντζα, όπου και θα παραμείνει ουσιαστικά μέχρι το θάνατό του το 1909. Ακολουθώντας «του εθνικού αισθήματος τας υπαγορεύσεις και τας εξ Αθηνών και Θεσσαλονίκης συστηματικώς παρεχομένας οδηγίας», εξηγεί σε μεταγενέστερη (1901) επιστολή του προς τον υπουργό Εξωτερικών Άθω Ρωμάνο, επιδόθηκε «εις την ανοργάνωσιν και την μεθοδικήν ανάπτυξιν της τε κατά των ξένων επεμβάσεων εθνικής αμύνης και του όλου εθνικού έργου εν τη Βουλγαροφώνω περιφερεία» του³. Σύμφωνα μ' ένα ντόπιο βιογράφο του, γόνο επιφανούς πατριαρχικής οικογένειας της κωμόπολης που τον γνώρισε προσωπικά, η δράση του Σακελλαρίου κινήθηκε σε τρεις άξονες: (α) διενέργεια εθνικής προπαγάνδας στους χωρικούς, «μη αφίνων ευκαιρίαν να εμψυχώνη και να τονώνη την Ελληνικήν των ιδεολογίαν και να καλλιεργή την αποστροφήν των προς τους Βουλγάρους», (β) συγκρότηση ενός δικτύου πρακτόρων στα χωριά «εξ εμπίστων ιερέων, χωρικών σλαυοφώνων και διδασκάλων», το οποίο εξελίχθηκε στους «πρώτους πυρήνας εξ

¹ Βούρη 1999, σ.91· ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας», Εν Αθήναις 3.5.1891, Παράρτημα Β', σ.β' ΙΑΥΕ 1910/Α/18, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 4.3.1909, αρ.162, και Γ. Αγγελόπουλος προς Υπ.Εξ. Γ. Μπαλτατζή & Διάδοχο Κων/νο, Εν Μοναστηρίω 28.1.1909.

² Радев 1994, σ.150-1.

³ ΑΣτΔ/208/212, Α. Σακελλαρίου προς 'Υπουργό', [Αθήνα] 22.5.1901.

εγκρίτων σλαυοφώνων δια την τοπικήν άμυναν και αντίδρασιν εναντίον της Βουλγαρικής προπαγάνδας», και (γ) τακτική ενημέρωση του εθνικού κέντρου για τις κινήσεις του αντιπάλου, είτε μέσω του προξενείου Θεσσαλονίκης είτε μέσω ενός αυτόνομου «μυστικού ταχυδρομείου» που «είχεν οργανώσει εξ εμπίστων και αφοσιωμένων σλαυοφώνων οπαδών του, δια του οποίου επικοινωνεί με τους ιθύνοντας τον όλον Εθνικόν αγώνα εξ Αθηνών»¹. Μετά το 1897 η εθνική δραστηριότητά του θα διαπλακεί ωστόσο σε μεγάλο βαθμό με τις κατασταλτικές εξορμήσεις των οθωμανικών αρχών, με τις οποίες ο αλβανόφωνος γιατρός συνεργάζεται δημόσια και επίσημα κατά των κομιτατζήδων. Εδώ θα σταθούμε σε μια δευτερεύουσα πτυχή, άμεσα σχετιζόμενη με την επίσημη επαγγελματική του ιδιότητα: τον ανταγωνισμό του με το ντόπιο συνάδελφό του Ιωάννη Άλιο ή Ιβάν Άλιεφ. Ήδη από το Δεκέμβριο του 1899, ο Σακελλαρίου υποδεικνύει στο ελληνικό προξενείο τον Άλιο σαν «επίτιμο πρόεδρο» της τοπικής ΕΜΕΟ – πληροφορία που ο πρόξενος Ευγενιάδης αρνείται να πιστέψει, επισημαίνοντας πως ο Άλιος «εξυπηρετεί επίσης τα συμφέροντα ημών», παρά τις εις βάρος του διαδόσεις «των εν Γουμέντζη αντιθέτων του ημετέρων» που προσπαθούν να «τον αποκλείσουσιν ούτω από πάσης αναμίξεως εις τα κοινοτικά πράγματα»². Από τη βουλγαρική βιβλιογραφία γνωρίζουμε πως ο Άλιος/ Άλιεφ, δυο δεκαετίες μεγαλύτερος του Σακελλαρίου και επίσης σπουδαγμένος στην Αθήνα, προσχώρησε τελικά στην Εξαρχία μετά το νεοτουρκικό κίνημα και διορίστηκε έμμισθος σχολίατρος στα Γενιτσά, με αποστολή «να προσφέρει δωρεάν ιατρική βοήθεια στο βουλγαρικό πληθυσμό της πόλης και του ναχιέ»³. στάθηκε ωστόσο αδύνατο να εντοπίσω οποιαδήποτε πληροφορία για προγενέστερη κομιτατζήδικη δράση του. Κατά πάσα πιθανότητα, η περίπτωση του επιβεβαιώνει την πρόβλεψη του Δοκού, σχετικά με τις ενδεχόμενες παρενέργειες της όξυνσης του επαγγελματικού ανταγωνισμού που μοιραία θα επέφερε η εγκατάσταση των επήλυδων ελλαδιτών γιατρών-πρακτόρων. Βέβαιο είναι, επίσης, ότι στο μεσοδιάστημα η τοπική κοινωνία είχε βιώσει την πλήρη και θριαμβευτική επικράτηση του Σακελλαρίου στο εσωτερικό του τοπικού ελληνικού κόμματος, με σημείο εκκίνησης την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του από την ΕΜΕΟ το Δεκέμβριο του 1900 και αποκορύφωμα τον πανηγυρικό γάμο του με μια ντόπια κοπέλα τον Ιανουάριο του 1906.

Η περιγραφή της γαμήλιας τελετής από τον αθηναϊκό Τύπο των ημερών δεν αφήνει την παραμικρή αμφιβολία πως αυτή αναδείχθηκε από τον ελληνικό μηχανισμό σε μείζον προπαγανδιστικό συμβάν, συμβολική επιβεβαίωση των δεσμών της ελληνίζουσας Μακεδονίας με τη μητέρα πατρίδα αλλά και επίδειξη δύναμης στο αποκορύφωμα του Μακεδονικού Αγώνα. Κουμπάρος του ζεύγους ήταν ο Ίων Δραγούμης, οικογενειακός φίλος του γαμπρού κι υποπρόξενος τότε στο Δεδεαγάτς, στον οποίο και αποδίδεται η σκηνοθεσία της όλης

¹ Χρήστος Πίπος, «Η εθνική δράσις του ιατρού Αγγέλου Σακελλαρίου εναντίον της εν Γουμένιτση Βουλγαρικής προπαγάνδας», *Μακεδονικός Αγών*, 8 (1.12.1929), σ.3.

² ΙΑΥΕ/1900/2, Α. Σακελλαρίου προς 'Εξοχότατο', Γουμέντζα 17.12.99. Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 26.12.1899, αρ.193 εμπ.· ο ίδιος προς Α. Σακελλαρίου, Θεσ/νίκη 5.1.1900.

³ Γαλчев 2005, σ.415. Βιογραφικά στοιχεία επίσης σε *Αλβυμ-Αλμαναχ* 1931, σ.110. Μετά τους Βαλκανικούς και τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, ο Ιβάν Άλιεφ βρέθηκε πρόσφυγας στη Βουλγαρία και πέθανε στο Νευροκόπι το 1919.

«ζωντανής Εθνικής παραστάσεως»· ως «παρακούμπαρος» συμμετέχει ο υποπρόξενος Θεσσαλονίκης Φίλιππος Κοντογούρης, ενώ παρέστησαν επίσης «πλέον των 30 υπαλλήλων όλων των Προξενείων και υποπροξενείων Μακεδονίας», ο μουδέρης και ο [οθωμανός] φρούραρχος της κωμόπολης «μεθ' όλης της φρουράς». Η γαμήλια πομπή, διαβάζουμε στο εκτενές ρεπορτάζ του «Εμπρός», ημιεπίσημου οργάνου των μακεδονομάχων, «εξεκίνησεν εκ του μυρσινοστολίστου ελληνικού σχολείου αντικαθιστώντος την οικίαν του γαμβρού ιατρού και εκείθεν προπορευομένων των μαθητών και μαθητριών των ελληνικών σχολείων με ομοιομόρφους στολάς φερούσας κυανολεύκους ταινίας και υπό την συνοδείαν των διευθυντών και διευθυντριών των, έφθασεν εις τον οίκον της νύφης, όπου λειχειμονούσα νεάνις τη προσέφερεν ανθοδέσμην εξ λευκών ανθέων, δεμένων δια ταινίας εφ' ής ανεγράφετο 'η Ελλάς σε στεφανώνει'. [...] Πανταχόθεν οι κάτοικοι έρραινον τους νεονύμφους με σερπαντέν εθνικού χρώματος, έφερον δε πάντες του αυτού χρώματος εις τα στήθη των κονκάρδας. Το εσπέρας εφωταγωγήθη το Ελληνικόν σχολείον και εψάλη ο Εθνικός ύμνος δια πρώτη φοράν, όταν η πομπή διήρχετο προ του μέρους εις το οποίον είχε γίνει η δολοφονική απόπειρα κατά του ιατρού κ. Σακελλαρίου υπό των Βουλγάρων»¹. Ακόμη σαφέστερος για τα συμφραζόμενα αυτής της επίδειξης είναι, στην εξίσου εκτενή περιγραφή του, ο ντόπιος βιογράφος του γαμπρού: «Εις τον σταθμόν δύναμις στρατιωτική 100 περίπου ανδρών, μερίμνη του Σακελλαρίου, ανέμεινε τους προσκεκλημένους να τους εξασφαλίση καθ' οδόν εκ Βουλγαρικής επιδρομής. [...] Ο Σακελλαρίου εν μέσω των κουμπάρων του διασχίζει την Βουλγαρόπληκτον Γουμένιτσαν ηγουμένης της μουσικής. Τουρκικός στρατός περιβάλλει την πομπήν, δια τον φόβον Βουλγαρικής επιθέσεως εκ των οικιών. Οι Βουλγαρίζοντες εκ των παραθύρων των οικιών των παρηκολούθουν με φανατισμόν και λύσσαν την Ελληνοπρεπή εκείνην εικόνα». Στο «πολυτελέστατον και πλουσιώτατον» δείπνο παρακάθησαν, τέλος, «υπερδιακόσια άτομα φιλικά και αντιπροσωπείαι των Ελληνικών κοινοτήτων της υπαίθρου χώρας», όπως και «ο διοικητής των Τουρκικών δυνάμεων της επαρχίας Γουμένιτσης με δεκάδα Αξιωματικών του»².

Παραμένει ασαφές ποιος ακριβώς πλήρωσε τα έξοδα της παραπάνω «εθνικής παραστάσεως». Βέβαιο είναι πάντως πως ο ίδιος ο Σακελλαρίου δε διακρινόταν για την οικονομική άνεσή του: «εκ της επιστήμης αυτού ελάχιστα απολαμβάνει ένεκα του λόγου ότι την ιατρικήν του συνδρομήν παρέχει κατά το πλείστον δωρεάν», πληροφορεί λ.χ. τον Ευγενειάδη ο προϊστάμενός του υπουργός το Δεκέμβριο του 1903, μαζί με την εντολή να του χορηγηθεί «χρηματικόν τι βοήθημα»³: το Μάιο του 1904 το Προξενείο Θεσσαλονίκης του καταβάλλει έτσι «ως βοήθημα» 20 λίρες⁴, ποσό απείρως μικρότερο από τις 350 που ο ίδιος διεκδικεί ως αμοιβή

¹ «Μακεδονικοί γάμοι. Μαρία Γ. Χατζηστοϊάννου - Α.Ι. Σακελλαρίου», *Εμπρός*, 9.2.1906, σ.2. Ως υποπρόξενος και «παρακούμπαρος» το άρθρο αναφέρει, εκ παραδρομής μάλλον, κάποιον Κοντορέπα –όνομα που αντιστοιχεί μεν σε υπαρκτό πρόσωπο, ντόπιο πράκτορα της Οργάνωσης Θεσσαλονίκης, όχι όμως και σε διπλωμάτη (ΑΣτΔ/209/122 Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.86).

² Χρήστος Πίπος, «Η εθνική δράσις...», όπ.π., *Μακεδονικός Αγών*, 10 (15.2.1930), σ.15-6.

³ ΙΑΥΕ/1908/69, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Αθήνησι 22.12.1903, αρ.4050 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ/1908/69, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α.Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 8.5.1904, αρ.219 εμπ.

«δι' όσας προσήνεγκεν υπηρεσίας»¹. Γνώμη του προξένου Κορομηλά ήταν άλλωστε πως, από τη στιγμή που ο ίδιος ο γιατρός «εξαντληθείς υλικώς και ηθικώς θέλει να φύγη εκείθεν εγκαθιστάμενος εν Θεσσαλονίκη, [...] ο μόνος τρόπος να τον κρατήσωμεν εν Γουμέντζη είνε ν' αναβάλωμεν την περί τούτου απόφασιν, να τω δώσωμεν δ' απεναντίας μόνον τα μέσα ίνα ζήση ακόμη επί τινα χρόνον εκεί χωρίς να πένεται»· «νομίζω», καταλήγει, «ότι 50 λίρες κατ' έτος θ' αρκέσωσι»². Έξι μήνες μετά το γάμο του, με απόφαση του υπουργού Εξωτερικών του χορηγείται άλλη μια έκτακτη «χρηματική συνδρομή» 45 λιρών³, μέσα όμως στο 1907 ο Κορομηλάς θα διατάξει από την Αθήνα το κόψιμο «επί τινας μήνας του μηνιαίου επιδόματός» του, εκνευρισμένος από την «αυτόβουλον ανάμιξίν του εις εθνικάς τινας υποθέσεις, εις άς δεν ηθέλαμεν ν' αναμιχθή» και «προς εξαναγκασμόν του εις αποχήν από ενεργειών μη εγκρινομένων υπό του Γεν. Προξενείου»⁴. Τον Οκτώβριο του 1907, διαπιστώνοντας «ότι ο κ. Σακελλαρίου ήρχισεν να υποφέρει εκ τούτου πέραν του μέτρου όπερ επιθυμούμεν», ο διευθύνων το προξενείο του προτείνει «όπως καταλίπη την Γουμέντζαν και έλθη να εγκατασταθή εις Θεσσαλονίκην, όπου πολλές ηδύνατο να παράσχη ημίν υπηρεσίας –διότι γνωρίζει πάσας τας γλώσσας του τόπου και θα τω ήτο εύκολον ν' αποκτήση πελατείαν μεταξύ των ξενοφώνων των εν Θεσσαλονίκη εγκατεστημένων και των αυτόσε ερχομένων εκ του εσωτερικού, πελατείαν ήτις θα εβελτίου ασφαλώς μετά πάροδον ολίγων μηνών την οικονομικήν αυτού θέσιν, ώστε να μην έχη πλέον ανάγκην υλικής εκ μέρους ημών υποστηρίξεως». Το κρίσιμο ζήτημα ήταν φυσικά ν' απομακρυνθεί ο γιατρός από την κωμόπολη, «ώστε να μην τρέχωμεν πλέον τον κίνδυνον να επαληθθώσιν αι 'παρεξηγήσεις', ως απεκάλει ο κ. Σακελλαρίου την μεταξύ μας διαφωνίαν»⁵. Η τελική συνεννόηση των δυο ανδρών κατέληξε στην κάλυψη από το προξενείο των εξόδων της μετακόμισης και τη μισθοδοσία του γιατρού για ένα διάστημα με το «ανέκαθεν πληρωνόμενον αυτό επίδομα»· παραμένει ωστόσο αμφίβολο αν τηρήθηκε τελικά, όπως διαπιστώνουμε από τη σχετική αλληλογραφία της επόμενης διετίας⁶. Σύμφωνα με το βιογράφο του, ο Σακελλαρίου πέρασε έτσι τους τελευταίους μήνες της ζωής του στη Γκουμέντζα, αγανακτισμένος με τις ελευθερίες που απολάμβαναν μετά το Χουριέτ οι πρώην κομιτατζήδες και θλιμένος για την αναποτελεσματικότητα των αντιβουλγαρικών διαβημάτων του «εις τας Τουρκικάς αρχάς»⁷. Μια «εσωτερική επιπλοκή του επολωθέντος τραύματός» του θα τον φέρει εσπευσμένα στην Αθήνα, όπου και θα πεθάνει στις 20 Δεκεμβρίου 1909, σε ηλικία 40 μόλις ετών, «μετά

¹ ΙΑΥΕ 1904/73, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 2.8.1904, αρ.409 εμπ.

² Στο ίδιο. Η εντολή να κρατηθεί στη Γκουμέντζα προερχόταν από την Αθήνα: ΙΑΥΕ 1904/73, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Αθήνησι 23.7.1904, αρ.εμπ.πρ.26565.

³ ΙΑΥΕ/1906/80.2, Υπ.Εξ. Α. Σκουζές προς Επίκουρον των Μακεδόνων Επιτροπήν, Εν Αθήναις 2.6.1906, αρ.1972 εμπ' ΙΑΥΕ 1906/80.1, Αθηνών Θεόκλητος προς Υπ.Εξ., [Αθήνα] 12.7.06, αρ.1479.

⁴ ΙΑΥΕ/1908/39, Κοντογούρης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Αθήναις 17.3.08, ά.α.

⁵ Στο ίδιο.

⁶ ΙΑΥΕ/1908/39, Α. Σκουζές προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Αθήναις 24.3.1908, αρ.1291' ΙΑΥΕ 1908/39, Α.

Παπαδιαμαντόπουλος προς Υπ.Εξ. Γ.Μπαλατζή, Εν Θεσ/νίκη 23.10.1908, αρ.1043 εμπ.

⁷ Χρ. Πίπος, «Η εθνική δράσις...», όπ.π., Μακεδονικός Αγών, 11-12 (25.3.1930), σ.4.

ολιγοχρόνιον νοσηλείαν» στον 'Ευαγγελισμό'¹. Παρά την πάνδημη αναγνώριση της ειλικρινούς στράτευσής του, οι πολιτικοί του προϊστάμενοι διατηρούσαν πάντως αρκετές αμφιβολίες κατά πόσο αυτή τελικά ωφέλησε την εθνική υπόθεση, καθώς *«εξήψε τα πάθη εις τον ύπατον βαθμόν, εγέννησεν αδιάλλακτα μίση και επεζέτεινε τον καθ' ημών φανατισμόν»*: δεδομένο θεωρούσαν, επίσης, πως όσα εισέπραξε από το δημόσιο ταμείο ήταν *«πολλά»* και *«ίσως δυσανάλογα προς τας υπ' αυτού παρασχεθείσας υπηρεσίας»*².

Οι επήλυδες πράκτορες δεν ήταν βέβαια οι μόνοι γιατροί που ζούσαν στη Μακεδονία και αναμίχθηκαν ενεργά στην εθνική διαμάχη. Ντόπιοι συνάδελφοί τους αναφέρονται επίσης πολύ συχνά ως ηγετικά στελέχη των τοπικών ελληνικών κομμάτων³, έχοντας ενίοτε δρομολογήσει την επαγγελματική τους σταδιοδρομία με την υλική υποστήριξη του εθνικού κέντρου. Τον Απρίλιο του 1906, το Υπουργείο Εξωτερικών δίνει λ.χ. εντολή στην «Επίκουρο των Μακεδόνων Επιτροπή» να καταβάλει 300 δρχ στο Γεώργιο Διδασκάλου, τελειόφοιτο της Ιατρικής στην Αθήνα κι αδερφό πατριαρχικού εφοροεπιτρόπου των Γενιτσών, *«ίνα αγοράση τα απαραίτητα ιατρικά εργαλεία και αναχωρήση εις Μακεδονίαν χάριν εθνικής εργασίας»*⁴· η αρωγή όμως αυτή δε φαίνεται αρκετή στο φέρελπι νέο, που τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς γράφει από τα Γενιτσά στο Στέφανο Δραγούμη ζητώντας *«δάνειον 35 λιρών»* κι απειλώντας ότι, στην αντίθετη περίπτωση, θα φύγει για την Αίγυπτο *«ένθα μη προσφέρονται θέσιν αρκετά επικερδή»*. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του επαγγέλματός του σε σχέση με τους υπόλοιπους πράκτορες που δρουν στην περιοχή, ιδίως όσον αφορά τη δυνατότητα διείσδυσης στο αγροτικό περιβάλλον: οι χωρικοί, εξηγεί, *«υπό το πρόσχημα ότι θέλουν να ίδουν τον Ιατρόν προς θεραπευτικούς σκοπούς με επλησιάσαν και εξέθησαν και με εκθέτουν τα βασανιστήρια τα οποία υποφέρουν και τας σκέψεις και τα αισθήματα υφ' ών εμπορούνται»*, εξ ου και η εκτίμηση πως *«εις όλα τα χωρία υπάρχουν οι κατάλληλοι σπινθήρες οίτινες θερμαινόμενοι καταλλήλως και υποστηριζόμενοι προσηκόντως δύνανται πολλά επιτελέσωσι, υπό την διεύθυνσιν όμως ανθρώπων δραστηρίων, ειλικρινών, και συναισθανομένων το ύψος της αποστολής των»*⁵. Στη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, το ελληνικό Κέντρο Θεσσαλονίκης θα στηριχτεί έτσι σε μεγάλο βαθμό για τη συλλογή πληροφοριών και τη μεταφορά οδηγιών σε γιατρούς της περιοχής, όπως ο Ι.Κ. Βλάχος ή ο «πρακτικός» Αντωνάκης Αντωνιάδης. Όπως διαπιστώνουμε από τα βιογραφικά και τη

¹ «Άγγελος Ι. Σακελλαρίου», *Εμπρός*, 21.12.1909, σ.3· Χρ. Πίπος, όπ.π.. Αναπαράγοντας προφανώς ένα τυπογραφικό λάθος του δεύτερου δημοσιεύματος, οι εκδόσεις του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα μεταθέτουν λανθασμένα τη χρονολογία του θανάτου του στο 1920: *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, Θεσ/νίκη 1996, σ.190· *Η ελληνική αντίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, Θεσ/νίκη 1997, σ.149.

² ΙΑΥΕ 1904/73, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 19.7.1904, αρ.385 εμπ' ΙΑΥΕ/1908/39, Κοντογούρης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Αθήναις 17.3.08, ά.α.

³ Τουσίμης 1987· Παπαϊωάννου 1996, σ.243-5· ΑΓΤΒ/4/012, Γραφείον Εθνικού Συνδέσμου προς Ανώτατον εν Αθήναις Μακεδονικών Κομμάτων, Καστορία 10.1.1909.

⁴ Τιμοθεάδης 1998, σ.101.

⁵ ΑΣτΔ/208/161, Γ.Δ. Διδασκάλου προς Στ. Δραγούμη, Εν Γενιτσοίς 25.8.1906.

σωζόμενη αλληλογραφία τους, οι τελευταίοι δε δίστασαν πάντως κατά καιρούς να προσφέρουν τις ίδιες υπηρεσίες και σε άλλους εργοδότες¹.

Από εθνική άποψη, το ελληνικό κόμμα κυριαρχεί πλήρως σ' αυτό το πεδίο: σύμφωνα με εκδόσεις της εποχής, προπαγανδιστικές μεν αλλά που δεν πρέπει να απέχουν πολύ στο σημείο αυτό από την αλήθεια, η συντριπτική πλειοψηφία των γιατρών της Μακεδονίας ήταν Έλληνες ή ανήκαν στο ελληνικό στρατόπεδο². Αντιμέτωπη μ' αυτό το δυσμενή συσχετισμό, η βουλγαρική προπαγάνδα θ' αμφισβητήσει πρώτα και κύρια την επαγγελματική επάρκεια των αντιπάλων της. «*Με εξαίρεση τα Βιτόλια, τις Σέρρες και σε κάποιο βαθμό τα Σκόπια, όπου υπάρχουν καλύτεροι και πιο μορφωμένοι θεραπευτές του λαού*», γράφει χαρακτηριστικά το 1893 ο Κάντσοφ, ο μεγάλος όγκος των γιατρών της μακεδονικής ενδοχώρας συγκροτείται από ημιμαθείς κι «*απεγνωσμένους τσαρλατάνους*» -«*Έλληνες, Βούλγαρους και Βλάχους*»- που «*πάνε κάθε χρονιά στην Αθήνα, μένουν εκεί ένα, δυο, σπανίως τρία χρόνια και γυρνάνε να γιατροκομήσουν στην Τουρκία*», απομυζώντας τους κατοίκους³. Η περιγραφή είναι μάλλον ακριβής –και, οπωσδήποτε, λιγότερο ευφάνταστη από κάποια άλλα προπαγανδιστικά στερεότυπα, σύμφωνα με τα οποία η Αθήνα έστελνε στη Μακεδονία γιατρούς επιφορτισμένους με την εξόντωση «*των σημαντικότερων και ικανότερων Βουλγάρων, των ηγετών της εθνικής υπόθεσης, με κάποιο μαστόρικο δηλητήριο*»⁴. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η λεπτομερής αφήγηση του Κάντσοφ για τη λυσσαλέα αντίθεση του επήλυδα βλάχου γιατρού Κυβερνίδη μ' ένα σλαβόφωνο συνάδελφο κι ανταγωνιστή του στη Γευγελή, γεννημένο στο Σωχό του Λαγκαδά και γιο πατριαρχικού ιερέα της Θεσσαλονίκης: «*Και οι δυο τους εκπαιδεύτηκαν στην Αθήνα και δε διαθέτουν κανένα δίπλωμα. Όμως ο ένας έχει λάβει από την [οθωμανική] κυβέρνηση το δικαίωμα να νοσηλεύει κι είναι τώρα αστικός γιατρός, ενώ ο δεύτερος, με τον οποίο συναντηθήκαμε, γιατροπορεύει χωρίς οποιοδήποτε δίπλωμα. Αυτοί οι δυο γιοι της επιστήμης μισιούνται φοβερά κι επιδιώκουν με κάθε δυνατή ευκαιρία να εκθέσουν ο ένας τον άλλο. Από την άλλη όμως είναι και οι δυο τους μανιώδεις ελληνόφιλοι, παρόλο που ούτε ο ένας ούτε ο άλλος δεν έλκει την καταγωγή του από ελληνικό γένος*»⁵. Την άλλη όψη του νομίσματος

¹ Για τον Ι.Κ. Βλάχο ή 'Σεραφεΐμ', βλ. κυρίως την ογκώδη επιστολογραφία του προς το Στέφανο Δραγούμη που φυλάσσεται στο αρχείο του τελευταίου (ΑΣτΔ/208/133-191). Επίσης: ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, «Εκθεσις αριθ.10», Εν Σέρραις 21.5.1904, σ.7-8' *Μακεδονία* (Θεσ/νίκη) 8, 14 & 15.3, 26.4, 7 & 10.5.1912' ΑΠΔ/22, πολυσέλιδη έκθεσή του («Μακεδονικά 1908») κι 7 επιστολές του (3.4-25.7.1908)' πρβλ. Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), *Το Αρχείο του στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή*, Αθήναι 1965, τ.Α', σ.369. Εκθέσεις του υπάρχουν και σε διάφορους φακέλους των αρχείων του Υπ.Εξ. (π.χ. ΙΑΥΕ 1905/92). Για τον Αντωνάκη: Ζάννας 1960, σ.34-7' Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.75' Δεμέστιχας 1964, σ.86' Μαζαράκης 1937, σ.29' ΑΣτΔ/208/92, Δ. Φιλιππίδης προς 'Συνταγματάρχη', Θεσ/νίκη 14.11.1905' ΙΑΥΕ 1911/62, Παπαδιαμαντόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 9.7.1911, αρ.581 εμπ.

² Σύμφωνα με το φυλλάδιο του Ανδρεάδη, «*αι επίσημοι στατιστικά αποκαλύπτουσιν επίσης ότι εις τα κεντρικά τμήματα της Μακεδονίας επί 96 Χριστιανών ιατρών οι 82 ήσαν Έλληνες*» (1905, σ.12)' ο Καζάζης πάλι παραπέμπει σε μια απροσδιόριστη «*απογραφή σε κάποια μέρη της Μακεδονίας*», η οποία κατέγραψε 82 Έλληνες γιατρούς έναντι 4 βουλγάρων (Kasasis 1903, σ.64).

³ Кънчов 2000, σ.136.

⁴ Шапкарев 1984, σ.469-70. Πρβλ. τον ισχυρισμό του Τόμα Νικόλοφ, ότι ο πρώτος πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας του Κίτσεβο δηλητηριάστηκε από Έλληνα γιατρό κατ' εντολήν του μητροπολίτη (Николов 1989, σ.11).

⁵ Кънчов 2000, σ.135. «*Αστικός*» (δηλαδή επίσημος) γιατρός ήταν ο καταγόμενος απ' το Σωχό. Η συνάντησή του Κάντσοφ με τον Κυβερνίδη οφειλόταν πιθανότατα στο ρόλο του τελευταίου ως πράκτορα' πρβλ. Weigand 2001,

αποτελούν οι κατηγορίες του κατώτερου πατριαρχικού κλήρου που κατέγραψε την ίδια εποχή στη Δυτική Μακεδονία ο Μπεράρ, σύμφωνα με τις οποίες «οι απεσταλμένοι του Έξαρχου» προπαγανδιστές ιερείς «λένε πως ξέρουν κι από αρρώστιες· γιατροκομούνε ανθρώπους και ζωντανά»¹. Βέβαιο είναι, επίσης, πως ο βουλγαρικός εθνικισμός δε διέθετε -αρχικά τουλάχιστον- τις υλικές προϋποθέσεις για ν' αντιτάξει μια παρόμοια δραστηριότητα στους αντιπάλους του: Ιατρική Σχολή το πανεπιστήμιο της Σόφιας απέκτησε μόλις το 1917², οι δε πρώτοι εξαρχικοί επιστήμονες γιατροί, τα σπουδαγμένα στη Ζυρίχη και το Βερολίνο ξαδέφρια Χρίστο και Μπόζιραντ Τατάρτσεφ από τη Ρέσνα, έδωσαν εξετάσεις στο Υγειονομικό Συμβούλιο της Πόλης για την απόκτηση της σχετικής επάρκειας το καλοκαίρι του 1892³. Όταν πλέον συγκροτήθηκε μια κρίσιμη μάζα εκπαιδευμένου δυναμικού, η πολιτική της Εξαρχίας και του βουλγαρικού κράτους κινήθηκε στα ίχνη ακριβώς της αντίστοιχης ελληνικής: προσχεδιασμένη κάλυψη των υφιστάμενων κενών σε πόλεις στρατηγικής σημασίας, έτσι ώστε ν' αμφισβητηθεί το ελληνικό μονοπώλιο και να διευκολυνθεί η επέκταση ή ισχυροποίηση των τοπικών βουλγαρικών μερίδων⁴. Ακόμη και τον Ιούλιο του 1912, ο επικεφαλής της εξαρχικής μητρόπολης Σερρών εισηγείται έτσι την «εγκατάσταση ενός βούλγαρου γιατρού στην πόλη, όπου οι Έλληνες έχουν τόσο πολλούς»⁵. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε πως ήδη από το φθινόπωρο του 1898 είχε εγκατασταθεί εκεί ένας ρωσοσπουδαγμένος εξαρχικός γιατρός από τον Περλεπέ, ο οποίος μάλλον δεν κατόρθωσε να στεριώσει στην τοπική κοινωνία⁶· προκειμένου ν' αποτρέψει την εγκατάστασή του στα σλαβόφωνα Καμενίκια, το ελληνικό προξενείο κατέβαλε την ίδια εποχή 60 λίρες σ' έναν έλληνα γιατρό για ν' ανοίξει ανταγωνιστικό ιατρείο στην ίδια συνοικία⁷. Το φθινόπωρο πάλι του 1903 το επιτελείο του βουλγαρικού στρατού εγκαθιστά στο Στιπ ένα ντόπιο γιατρό, μισθοδοτούμενο από το βουλγαρικό ΥΠΕΞ, ως επικεφαλής του κατασκοπευτικού του δικτύου στην περιοχή⁸.

Προϋπόθεση για την επαγγελματική επιτυχία όσων γιατρών εργάζονταν στην ενδοχώρα, προειδοποιεί το 1898 ο Σόποφ, ήταν ο εφοδιασμός τους με τα απαραίτητα φάρμακα: «ένας βούλγαρος γιατρός με δικό του φαρμακείο στη Γευγελή, το Νευροκόπι, το Κιλκίς, τα Βοδενά,

σ.272-3, για την αντίστοιχη συμπεριφορά του το 1890 απέναντι στο γερμανό βαλκανιολόγο, όταν αυτός επισκέφτηκε την πόλη.

¹ Bérard 1987, σ.362.

² Софийски Университет 'Св. Климент Охридски', «Академична история» (<http://www.uni-sofia.bg/>).

³ Татарчев 1928, σ.94· αγγελία του Χρίστο Τατάρτσεφ για την έναρξη και τις ώρες λειτουργίες του ιατρείου του στη Θεσ/νίκη (Новини [Κων/λη], 22.9.1892, σ.4)· αντίστοιχη αγγελία του Μπόζιραντ για τα Σκόπια (Новини, 3.11.1892, σ.4). Ο γιατρός Νικόλα Τάσκοφ, που μερικούς μήνες νωρίτερα είχε αποσπάσει τα εγκώμια ανταποκριτή της ίδιας εφημερίδας για το έργο του στα Βοδενά (Новини, 3.1.1892, σ.3), ανήκε προφανώς στην προηγούμενη κατηγορία.

⁴ Галчев 2005, σ.413-8· Георгиев – Трифонов 1995, σ.328· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.176, л.4, А. Σόποφ προς Пр. Κων/λης, Θεσ/νίκη 17.6.1905, No.1176.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л. 160, Архимандрит Евгений, «Годишен рапорт за състоянието на учебното дело в Сярската епархия през учеб. 1911-1912 година», Сяр 2.7.1912, No 994.

⁶ Трайчев 1930, σ.24· Вестни (Κων/λη), 17.11.1898, σ.3.

⁷ ΙΑΥΕ 1899/Пр.Μ., Ι. Στορνάρης προς πρωθυπουργό Α. Ζαΐμη, Εν Σέρραις 17.3.1899, αρ.171.

⁸ Светлозар Елдьоров, «Към историята на българското военно разузнаване в Османската империя и Вътрешната Македоно-Одринска Революционна Организация (1895-1908 г.)», Военно-Исторически Сборник, 2 (1990), σ.14-5.

όπου δεν υπάρχουν ιδιαίτερα φαρμακεία», εκτιμά, «θα μπορεί να συντηρηθεί» από μόνος του¹. Στα μεγάλα κέντρα, η εθνική στεγανοποίηση ακολουθούσε φυσικά άλλους δρόμους, όπως διαπιστώνουμε από διαφημιστική αγγελία της ίδιας χρονιάς για την ίδρυση «Βουλγαρικού Φαρμακείου» από το εσνάφι των εξαρχικών μπακάληδων της Θεσσαλονίκης. Το κατάστημα διευθυνόταν από μακεδόνα φαρμακοποιό σπουδαγμένο στη Λοζάνη, είχε μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα και συνεργαζόταν με γιατρούς που «μερικές ώρες την ημέρα» εξέταζαν εκεί δωρεάν όσους ήταν εφοδιασμένοι με πιστοποιητικό απορίας από την εξαρχική κοινότητα. Η χορήγηση των φαρμάκων σ' αυτούς τους τελευταίους γινόταν επίσης δωρεάν². Στο απέναντι στρατόπεδο, την ίδια ακριβώς συνταγή κοινωνικών παροχών θα επιστρατεύσει η «Φιλόπτωχος Αδελφότης» των Βοδενών: «με το Φαρμακείον το οποίον από ικανού χρόνου είχε», εξηγεί ένα ηγετικό στέλεχος του τοπικού ελληνικού κόμματος, «η Αδελφότης προσέφερεν εις πλείστους ουσιαστικά ωφελήματα, ιατρικήν περίθαλψιν και φάρμακα δωρεάν εις τους πτωχούς χορηγούσα και ποικιλοτρόπως ευεργετούσα τους ομογενείς μας»³.

Με σποραδικές εγκαταστάσεις γιατρών εγκαινιάστηκε, τέλος, και η σερβική πολιτική διείσδυση σε ορισμένες πόλεις της βόρειας Μακεδονίας⁴. Όπως θα περίμενε κανείς, η εμφάνισή τους προκάλεσε έντονες αντιδράσεις εκ μέρους όχι μόνο του εξαρχικού αλλά και του ελληνικού κόμματος, ιδίως εκεί όπου το τελευταίο στελεχωνόταν ήδη από πατριαρχικούς συναδέλφους τους. Όταν π.χ. το καλοκαίρι του 1887 κατέφθασαν στον Περγλέπε «δύο ερζεγοβίνιοι, ών ο μεν λέγει ότι θα μετέλθη τον ιατρόν, ο δε ότι θα καταρτίση σχολείον σερβικόν», ο εκεί «ημέτερος ιατρός» Λουκάς έσπευσε να καταγγείλει το γεγονός στις αρχές, με αποτέλεσμα να κληθούν «ενώπιον του Δημάρχου, όπως υποβληθώσιν εις μικράν ανάκρισιν περί του σκοπού της αφιζεύσεως των»⁵. Στο Βέλες, πάλι, όπου ένας γιατρός από το Κοσσυφοπέδιο «γιάτρευε δωρεάν και δε μπορούσες να τον υποτιμήσεις ως ομιλητή», ο βουλγαρικός μηχανισμός θα χρησιμοποιήσει το φθινόπωρο του 1899 ένα παντελώς άσχετο φονικό επεισόδιο μεταξύ ντόπιων πολιτών για να επιβάλει την απομάκρυνσή του από την πόλη⁶.

Τελωνεία κι εθνικά προσκυνήματα

Η χρηματική συμβολή των εθνικών κέντρων στην ανακούφιση «ημετέρων» στελεχών, παραγόντων ή απλών οπαδών δεν περιορίστηκε φυσικά στον ιατροφαρμακευτικό τομέα. Ανάλογα με την περίπτωση, μπορούσε να περιλαμβάνει ακόμη και κατ' εξαίρεσιν τελωνειακές διευκολύνσεις: τον Απρίλιο του 1906, ο υποπρόξενος Θεσσαλονίκης Φίλιππος Κοντογούρης

¹ Γαλчев 2005, σ.414.

² «Обявления. Българска Аптека в Солун», *Новини* (Κων/λη) 1, 3 & 8.5.1898, σ.4.

³ Στουγιαννάκης 1932, σ.257.

⁴ Καραμφίλοβ 2005, σ.6· Βοϊβodiћ 1999, σ.50-8· Цамбазовски 1960, σ.171· Цамбазовски 1986, σ.14-5, 198-9, 240-1, 250-3, 274-5, 283-8, 292-3 & 299-301.

⁵ ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 24.6.1887, αρ.404.

⁶ Мартулков 1954, σ.68-9.

ζητά π.χ. από το ΥΠΕΞ, «κατά παράκλησιν» του Προξενείου Μοναστηρίου, να δώσει εντολή στις μεθοριακές αρχές της Λάρισσας να «ευκολύνωσιν την αναχώρησιν εκ Θεσσαλίας» δυο «ημετέρων» από το χωριό Μάκοβο του Μοριχόβου, «οδηγούντων 900 αμνούς» στο χωριό τους, και «εν ανάγκη [να] δοθή αυτοίς ατέλεια»¹.

Άλλες πάλι φορές, η προσοικειώση των Μακεδόνων επιχειρείται να παγιωθεί μέσα από οργανωμένα ταξίδια στο ελεύθερο εθνικό κέντρο. Την άνοιξη του 1902, ο πατριαρχικός ιερέας Ιωάννης (Στογιάν Στόϊτσεφ) του χωριού Μεσημέρι των Βοδενών, γιος θύματος και στόχος δολοφονικής απόπειρας της ΕΜΕΟ, διακρινόμενος «*δια τας μεγίστας υπηρεσίας ας παρέχει εις τον εν Μακεδονία εθνικόν ημών αγώνα*», αποφασίζει να ταξιδέψει στην Αθήνα, «*υπό ιερού κινούμενος πόθου ίνα γνωρίση την πρωτεύουσαν της Ελλάδος*». Διαπιστώνοντας πως ο ιερέας «*το πρώτον ήδη εις μεγάλην πόλιν ερχόμενος, μη ομιλών δε καλώς και την ελληνικήν, έχει απόλυτον ανάγκην προστάτου και οδηγού*» κατά το ταξίδι του, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης τον εφοδιάζει με συστατική επιστολή προς κάποιον μητροπολίτη (πιθανότατα τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών), ζητώντας από τον παραλήπτη να τον αναλάβει «*υπό την προστασίαν*» του και να του χορηγήσει «*την πολύτιμον αυτού συνδρομήν*», επεξηγώντας με το σαφέστερο δυνατό τρόπο το διακύβευμα της εθνικής αυτής υπηρεσίας: «*Ο Παπα Ιωάννης επανερχόμενος εις Μακεδονίαν μετά την επίσκεψιν της ελληνικής πρωτεύουσας θα εργασθή βεβαίως μετά μείζονος θάρρους και αφοσιώσεως, προσδοκώ δ' ότι η Υμετέρα Σεβασμιότης θέλει προνοήση όπως θερμανθή έτι μάλλον εν Αθήναις ο ενθουσιασμός υφ' ού ο πατριώτης ούτος ιερεύς κατέχεται υπέρ παντός ελληνικού*»². Παρόμοια στόχευση είχε και η επίσκεψη του οπλαρχηγού Κότε από τη Ρούλια των Κορεστίων (γνωστότερου ως καπετάν Κώτα) στην Αθήνα το Φεβρουάριο του 1904, λίγους μήνες μετά την επαμφοτερίζουσα συμπεριφορά του κατά την εξέγερση του Ίλιντεν. Μολονότι ως τυπικός λόγος της πρώτης και τελευταίας αυτής καθόδου του Κώτα στην ελληνική πρωτεύουσα επιστρατεύτηκε η επιθυμία του να δει τα παιδιά του, που μόλις είχαν εισαχθεί ως υπότροφοι στο Λύκειο Δέλλιου αλλά αντιμετώπιζαν κάποια προβλήματα αποδοχής³, οι πραγματικές διαστάσεις του ταξιδιού διευκρινίζονται σε επιστολή του μητροπολίτη Καστοριάς προς το Στέφανο Δραγούμη: «*Ο Κώτες*», γράφει, «*μετ' ολίγας ημέρας θα φθάσει εις την Ελλάδα, και παρακαλώ πολύ να τον κολακεύητε και τον βαπτίσητε εις την κολυμβήθραν του Σιλωάμ, εις τρόπον ώστε επιστρέφων να διαπράξη περισσότερα των όσων μέχρι σήμερον έπραξεν· ανάγκη να κολακευθή πολύ παρ' Υμών και λόγω και έργω, να δείξη ο Ελληνισμός ζωηρώς την προς αυτόν ευγνωμοσύνην του, διότι θα μας χρησιμεύση αργότερον, και εκτός αυτού θα παραδειγματίση το τοιούτον τους άλλους*»⁴. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αθήνα, ο απείθαρχος πολέμαρχος περιορίστηκε -απ' ό,τι ξέρουμε- σε κάποιους περιπάτους με

¹ ΙΑΥΕ 1906/82, Κοντογούρης προς Υπ.Εξ., Salonique 15/28.4.1906, αρ.εισαγ.1266.

² ΙΑΥΕ 1902/61, Ε. Ευγενιάδης προς 'Σεβασμιώτατο', Θεσ/νίκη 28.4.1902, αρ.448.

³ Για τη μεταφορά κι εγκατάσταση των παιδιών του Κότε στην Αθήνα: Κοντούλης 1931, σ.31· Ναούμ Σπανός, *Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος*, Θεσ/νίκη 1957, σ.33-5· ΙΑΥΕ 1903/63, Ν. Σπανός προς Υπ.Εξ., Αθήνησι 30.1.1903. Για τα προβλήματα: Μελά 1964, σ.247.

⁴ ΑΣτΔ/206/168, Καστοριάς Γερμανός προς Στ. Δραγούμη, Καστορία 18.1.1904.

τους συντρόφους του στο κέντρο της πόλης, ντυμένοι «με την συνήθη της τάξεώς των ενδυμασίαν»· εν έτει 1949, ωστόσο, η εμφυλιοπολεμική πένα του Μιχάλη Καραγάτση θα του προσφέρει αναδρομικά μια τελετουργική συνάντηση με τον ίδιο το διάδοχο Κωνσταντίνο – συνάντηση η οποία, αν και εντελώς φανταστική, δεν άργησε να ενσωματωθεί στην εθνικά ορθή αφήγηση για την εποχή και τους ανθρώπους της¹.

Μαζικότερες διαστάσεις θ' αποκτήσει αυτό το προσκύνημα δυο χρόνια αργότερα, με την ευκαιρία της «Μεσολυμπιάδας» των Αθηνών (9-19.4.1906), στην οποία «απεστάλησαν από πλείστα Μακεδονικά χωρία σλαυόφωνοι, επέστρεψαν δε ενθουσιασμένοι»². Μια πρώτη αρχή είχε γίνει το 1896, κατά τη διάρκεια των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, όταν σύμφωνα με την ανταπόκριση αθηναϊκής εφημερίδας από τη Θεσσαλονίκη «οι Μακεδόνες εγένοντο δις Μακεδόνες, απειράκις πλειότερον Έλληνες»³. Το 1906, ο αρχικός σχεδιασμός πρόβλεπε τη μαζική συμμετοχή μακεδόνων αθλητών στους αγώνες· είχαν μάλιστα σταλεί και οι σχετικές οδηγίες στους ελληνικούς γυμναστικούς συλλόγους και τα σχολεία της Μακεδονίας, ζητώντας τους να αναζητήσουν μεταξύ των χωρικών «νέους δυναμένους μετά κανονικήν προπόνησιν να αμφισβητήσωσιν ευέλιπδες το άθλον εις τους δρόμους, τα άλματα και την λιθοβολίαν» και να φροντίσουν ώστε αυτοί «να λάβωσιν αμέσως τας αναγκαίας περί προπονήσεως και διαίτης οδηγίας»⁴. Στην πρόσκληση αυτή ανταποκρίθηκαν τελικά 13 αθλητές, όλοι μέλη του «Συλλόγου Φιλομούσων» της Θεσσαλονίκης⁵. Σαφώς μαζικότερη υπήρξε αντίθετα η καθαρά τουριστική συμμετοχή Μακεδόνων στους αγώνες, οργανωμένη κι αυτή μέσω των ελληνικών προξενείων. Από τη διπλωματική αλληλογραφία των ημερών πληροφορούμαστε πως η οργανωτική επιτροπή της Μεσολυμπιάδας ήθελε «δια προπαγάνδαν» να έρθουν θεατές από τη μακεδονική ύπαιθρο, «Βουλγαρόφωνοι ή Βλαχόφωνοι»· ζήτησε μάλιστα από το Προξενείο Θεσσαλονίκης να στείλει υπαλλήλους του σε αναζήτηση 65 «σημαινόντων απόρων» από 13 συγκεκριμένες περιοχές, διευκρινίζοντας πως θα φιλοξενούνταν στο αθηναϊκό «Άσυλο των Μακεδόνων» κι ότι το «χρηματικόν ζήτημα κανονισθήσεται»⁶. Με άλλα έγγραφα, δόθηκαν από το προξενείο εντολές για «πάσαν περιποίησιν παρά των αρμοδίων» προς συγκεκριμένους

¹ Μ. Καραγάτσης «Μακεδονομάχου», *Η Βραδυνή* 30.5.1949, σ.1 & 5. Για την αναπαραγωγή της κατασκευής: Τσάμης 1975, σ.165· Κύρου 1978, σ.39· Νικόλαος Κοεμτζόπουλος, *Καπετάν Κώττας*, Αθήναι 1968, σ.119-22· Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, *Κώττας. Ματωβαμμένες λίμνες*, Αθήναι 1969, σ.121-8 –το τελευταίο, βραβευμένο από την Ακαδημία Αθηνών. Για την ανυπαρξία οποιασδήποτε σχετικής αναφοράς από τους οργανωτές ή αυτόπτες μάρτυρες του ταξιδιού του Κόττε: Μελά 1964, σ.189-92· Κοντούλης 1931, σ.31-4· Πάνος Παπασταμάτης, *Ο σπαρχηγός καπετάν Λάκης Πύρζας*, χ.τ.έ. 1960. Δεν υπάρχει επίσης η παραμικρή σχετική πληροφορία στα αρχεία των (κατεξοχήν αρμόδιων) Στέφανου Δραγούμη και Παύλου Μελά, ούτε σε αυτό του ΥΠΕΞ.

² Μαζαράκης 1948, σ.73.

³ «Ο αντίκτυπος των Αγώνων εις Μακεδονίαν», *Ακρόπολις*, 15.4.1896, σ.1: «Πολλοί εκ των επισκεφθέντων τας Αθήνας ήσαν εκ του εσωτερικού, εκ των μερών εκείνων όπου οζύς υφίσταται ο μετά των φυλετικών μας εχθρών ανταγωνισμός. Μετέβησαν εις Αθήνας, είδον, ησθάνθησαν και ήντησαν νέας δυνάμεις δια τον μέγαν αγώνα».

⁴ Επιστολή του επιθεωρητή Ευθ. Μπουντόνα, Θεσ/νίκη 4.12.1905, σε MMA 1997, σ.205.

⁵ «Ποιοί οι Μακεδόνες αθληταί», *Εμπρός* (Αθήνα), 7.4.1906, σ.2. Για την εμπλοκή του ελληνικού προξενείου στην όλη διαδικασία, βλ. χαρακτηριστικά ΙΑΥΕ 1906/82, Φ. Κοντογούρης προς Υπ.Εξ., [Θεσ/νίκη] 20.3.1906, αρ.173.

⁶ ΙΑΥΕ 1906/82, 'Αθως' προς Προξενείο Θεσ/νίκης, [Αθήνα] 1.4.1906, αρ.εισ.1159/1.4.06. Τα «τμήματα» στα οποία έπρεπε να αναζητηθούν επισκέπτες ήταν: Φλώρινα, κάμπος Μοναστηρίου, Μορίχοβο, Βοδενά, Καρατζόβα, Βογδάντσα, Στρώμνιτσα & Βαλάντοβο, Τσέστοβο, Πετρίτσι, Σέρρες, Τζουμαγιά, Βροντού και Δράμα. Το προξενείο διατάχθηκε επίσης να επιδιώξει «έκπτωσιν ναύλων».

Μακεδόνες, «εξασφαλιζομένης της διατροφής αυτών, της κατοικίας και των μέσων όπως παρακολουθήσωσιν ανέτως πάσας τας αυτόθι τελεσθησομένας εορτάς»¹. Η συμπαγέστερη ομάδα αποτελούνταν από 150-200 άτομα, συμπεριλαμβανομένων των 13 αθλητών και της φιλαρμονικής μπάντας της κοινότητας Μοναστηρίου. Μετά τον απόπλου τους από τη Θεσσαλονίκη στις 4 Απριλίου, το προξενείο παρήγγειλε «ει δυνατόν να γίνη αυτοίς ποια τις υποδοχή [στον] Πειραιά εκ μέρους συλλόγων»· ο αθηναϊκός Τύπος μας πληροφορεί πάλι πως «η επί της δεξιώσεως επιτροπή» τους «υπεδέχθη επί του πλοίου», απ' όπου «εξήλθον εν ενθουσιώδη αληθώς διαδηλώσει ζητωκραυγάζοντες 'Ζήτω η Ελλάς', 'Ζήτω η Ελληνική Μακεδονία'»· «παιανίζούσης της Φιλαρμονικής του Μοναστηρίου παρήλασαν την παραλιακήν λεωφόρον Μιαούλη μέχρι του σιδηροδρομικού σταθμού εν αποθεωτική διαδηλώσει και απεριγράπτω συγκινήσει του πλήθους»· στο σταθμό της Ομόνοιας τους περίμεναν μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής των Αγώνων και πλήθος κόσμος, για να τους οδηγήσουν «προπορευομένης της μουσικής και της σημαίας των»· μέσω Σταδίου και Συντάγματος στο μέγαρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας για την επίσημη τελετή της υποδοχής². Κατά την τελετή έναρξης της Ολυμπιάδας η φιλαρμονική των Βιτωλίων κατέχει επίσης κεντρική θέση, δίπλα στην είσοδο του Σταδίου, οι δε μακεδόνες θεατές προσέρχονται οργανωμένα και καταλαμβάνουν μια κερκίδα δίπλα στους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού· είναι, άλλωστε, αρκετά ευδιάκριτοι «με τα φεσάκια των, τα οποία εκοκκίνιζον σαν παπαρούνες μέσα σε μαύρο κάμπο»³. Τα ρεπορτάζ των ημερών καταγράφουν τη διαδρομή τους στην ελληνική πρωτεύουσα, από τη μια πανηγυρική δημόσια εκδήλωση στην άλλη: «εξοχικόν γέυμα εις την ρωμαντικήν θέσιν Γαλάτσι», οργανωμένο από τον αθηναϊκό Μακεδονικό Σύλλογο 'Μέγας Αλέξανδρος', παρουσία επώνυμων μακεδονομάχων (Βάρδας, Μαζαράκης) και του προξένου στο Μοναστήρι Νικολάου Ξυδάκη, με άφθονους πανηγυρικούς λόγους κι επιστροφή στο Σύνταγμα υπό μορφήν παρέλασης⁴· «πανηγυρική δεξίωσις» στην αίθουσα του ίδιου συλλόγου με ομιλίες του Στέφανου Δραγούμη, του εθνικού ποιητή Μαρτσούκα και του παλαίμαχου δασκάλου Κωνσταντίνου Τσιούγκα⁵· οργανωμένη μετάβαση στην τουρκική πρεσβεία, «όπου εγένοντο τρυφερώτατα δεκτοί, του κυρίου Πρέσβεως ερωτήσαντος αυτούς πώς περνούν ενταύθα» και τους προσφέρθηκαν «διάφορα αναψυκτικά και γλυκίσματα»⁶· συμμετοχή στην κηδεία ενός συμπατριώτη τους που, τραυματισμένος από κομιτατζήδες, είχε σταλεί στην Αθήνα για νοσηλεία αλλά υπέκυψε στη διάρκεια των αγώνων⁷. Σύμφωνα με τα ίδια ρεπορτάζ, η στάση του κοινού απέναντί τους υπήρξε αξιοσημείωτα ενθουσιώδης: «Οι Μακεδόνες πανταχού όπου μεταβαίνουν απολαμβάνουν

¹ ΙΑΥΕ 1906/82, Φ. Κοντογούρης προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 12.4.1906, ά.α., συστατική επιστολή για τον Χρήστο Έξαρχο από τη Μπαλκαμένη της Καστοριάς. Επίσης: ΙΑΥΕ 1906/82, Υπ.Εξ. προς Επιτροπήν Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήνησι 8.4.1906, αρ.1202, σχετικά με τους Βαλαβάνη και Παπα-Δημήτριο, αγνώστων λοιπών στοιχείων.

² ΙΑΥΕ 1906/82, Φ. Κοντογούρης προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 4.4.1906, αρ.195 εμπ.· «Αφιξίς Μακεδόνων», *Εμπρός*, 7.4.1906, σ.2· «Η χθεσινή παρέλασις των Μακεδόνων», *Ακρόπολις*, 8.4.1906, σ.4.

³ *Ακρόπολις*, 10.4.1906, σ.2.

⁴ «Το αλησμόνητον χθεσινόν γέυμα των Μακεδόνων», *Ακρόπολις*, 8.4.1906, σ.1.

⁵ «Δεξίωσις των Μακεδόνων», *Ακρόπολις*, 14.4.1906, σ.4.

⁶ «Η χθεσινή των εκ Μακεδονίας αδελφών», *Ακρόπολις* 10.4.1906, σ.4.

⁷ «Η χθεσινή κηδεία ενός θύματος των Βουλγάρων», *Ακρόπολις*, 16.4.1906, σ.1.

ιδιαιτέρων περιποιήσεων και γίνονται αντικείμενο των ενθουσιωδεστέρων εκδηλώσεων», μας πληροφορεί λ.χ. η «Ακρόπολις». «Εις οιονδήποτε κέντρον και αν υπάγουν δεν τους αφήνουν να πληρώσουν. Χθες μεταβάντες εις το ζυθοπωλείον η 'Ηβη' εκάθισαν εις μεγάλον κύκλον και αφού έπιον ζύθον ήγειραν διαφόρους προπόσεις. Κατά το διάστημα της παρουσίας των, οι θαμώνες του ζυθοπωλείου δεν έπαυσαν να τους καμαρώνουν, όταν δε ανεχώρησαν οι παρακολουθούντες αυτούς πατριώται δεν επέτρεψαν εις αυτούς να πληρώσουν»¹. Προεξοφλείται, φυσικά, πως «οι Μακεδόνες αδελφοί θ' αντλήσωσιν εκ των τελετών αυτών νέας δυνάμεις και νέα διδάγματα»². Ορισμένοι επισκέπτες φαίνεται πάντως πως είχαν εκ των προτέρων φροντίσει να συνδύασουν το τερπνόν μετά του ωφελίμου: «Ομογενής εκ Μακεδονίας», διαβάζουμε τις ίδιες μέρες στην «Ακρόπολι», «κατέχει σπουδαιότητα και μεγάλης αρχαιολογικής αξίας εικόνα, την οποίαν είνε διατεθειμένος να πωλήση μόνον αντί ενός εκατομμυρίου. Οι βουλόμενοι ας παρουσιασθώσιν εις τα γραφεία μας δια τα περαιτέρω»³.

Οι πρακτικές επιπτώσεις αυτών των ταξιδιών πάνω στο εθνικό φρόνημα των προκυνητών αποτελούν αρκετά διαφορετικό ζήτημα. Ο παπα-Στογιάν Στόιτσεφ εξακολούθησε φυσικά να δρα ως ηγετικό στέλεχος της ελληνικής παράταξης του χωριού του, μέχρι τη δολοφονία του από τους κομιτατζήδες στις αρχές του 1905· είναι ωστόσο προφανές πως η στρατεύσή του αυτή σφυρηλατήθηκε περισσότερο από τοπικούς παράγοντες και κυρίως τον οικογενειακό φόρο αίματος, παρά από τη γοητευτική επίδραση της ελληνικής πρωτεύουσας⁴. Από το ημερολόγιο του Βάρδα διαπιστώνουμε πάντως ότι, για μια σειρά ελάσσονα στελέχη, η εμπειρία της παρακολούθησης της «Μεσολυμπιάδας» αποτελούσε όντως σημείο αναφοράς αλλά και ευκαιρία δικτύωσής τους με τον κεντρικό μηχανισμό των μακεδονομάχων⁵. Υπήρξαν, φυσικά, και περιπτώσεις όπου η επαφή με το εθνικό κέντρο επέδρασε τελικά προς την αντίθετη κατεύθυνση. Τυπικό δείγμα η αναφορά του οπλαρχηγού Δικώννμου-Μακρή σ' ένα νεαρό πολεμιστή του από το Κόσινετς της Καστοριάς, πρώην κομιτατζή, που το Νοέμβριο του 1906 τον ακολούθησε στην Αθήνα: «οι δικοί μας εδώ», αφηγείται, «αφού τον γύρισαν στην αρχή σε κάμποσα μεγάλα σπίτια για να τον θαυμάσουν οι κυρίες σαν νάταν κανένα αρκούδι, έπειτα δεν τον κοίταζαν πια καθόλου. Το παιδί δυστύχησε, πείνασε και, όταν ξαναβρέθηκε πίσω στη Μακεδονία, πήγε πάλι στο Βουλγαρικό Κομιτάτο»⁶.

Αντίστοιχες διαδρομές συναντάμε και στα αντίπαλα εθνικά στρατόπεδα. «Να δει τη Βουλγαρία, ήταν το όνειρο των ονείρων για τον υπόδουλο», σημειώνει σε κάποιο σημείο των απομνημονευμάτων του ο κρουσοβίτης Νικόλα Κίροφ⁷, ενώ στα δικά του ο Μιχαήλ Ντουμπαλάκοφ απ' το Σωχό περιγράφει τη «σχεδόν θρησκευτική έκσταση» που τον κατέλαβε

¹ «Ο ενθουσιασμός υπέρ των Μακεδόνων», *Ακρόπολις* 8.4.1906, σ.4.

² «Ο εθνικός μας θησαυρός. Οι αδελφοί μας Μακεδόνες», *Ακρόπολις* 8.4.1906, σ.1.

³ *Ακρόπολις* 9.4.1906, σ.4.

⁴ Μεταλλινού 1925, σ.63-4· Μαζαράκης 1937, σ.22-4· Οικ. Πατριαρχείο 1906, σ.75-7· Bojan 1905, σ.140.

⁵ Βάρδας 2003, τ.Β', σ.234 & 460.

⁶ Γεώργιος Δικώννμος-Μακρής, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, Θεσ/νίκη 1959, σ.68.

⁷ Киров-Мажеки 1994, σ.87.

όταν το 1895 μετακόμισε ως μαθητής από τη Θεσσαλονίκη στη βόρεια Βουλγαρία, όπου ο αδερφός του υπηρετούσε ήδη ως αξιωματικός του στρατού¹. «Κατά την είσοδό μου στη Βουλγαρία με κατέλαβε έντονη ψυχική ταραχή», θυμάται για την αντίστοιχη δική του εμπειρία το 1879 ο Ιβάν Χατζηνικόλοφ, ιδρυτικό στέλεχος αργότερα της ΕΜΕΟ. «Άρχισα να κλαίω κι έκλαμα για ώρα από χαρά, που βλέπω και πατώ ελεύθερη βουλγαρική γη. Έβγαλα απ' το κεφάλι μου το φέσι, το ξέσχισα και το πέταξα μακριά. Γονάτισα και φίλησα πολλές φορές την ελεύθερη γη. Και σήμερα, 53 χρόνια από τότε, όταν σκέφτομαι εκείνη τη στιγμή μου 'ρχεται να κλάψω»². Η ανάμνηση αυτή δεν αποτρέπει πάντως το συγγραφέα να σημειώσει, σε άλλο σημείο της ίδιας αφήγησης, την απογοήτευσή του από το εθνικό κέντρο, όταν διαπίστωσε ότι «και η δική μας, η βουλγαρική διοίκηση έχει πολύ παλαιοτουρκικό πράμα»³.

Τσιφλίκια κι εποικιστικά σχέδια

Πολύ πιο φιλόδοξα υπήρξαν κάποια άλλα σχέδια οικονομικής διείσδυσης των εθνικών κέντρων στις διαμφισβητούμενες περιοχές. Αντιμέτωπα με τον όγκο του σλαβόφωνου πληθυσμού της ενδοχώρας, μια σειρά επιτελικά στελέχη του ελληνικού μηχανισμού θα σχεδιάσουν κατ' επανάληψη διάφορα προγράμματα εξαγοράς τσιφλικιών κι εποικισμού της υπαίθρου με ελληνόφωνους γεωργούς. Ήδη από το 1876 ο κωνσταντινουπολίτης Αντώνιος Ψυχάρης, σύνδεσμος της ελληνικής πρεσβείας με το Πατριαρχείο, επισημαίνει τη ζωτική ανάγκη να «αποικισθή» η σλαβόφωνη υπαίθρος Μελενίκου-Σερρών με αγορά κτημάτων και αποστολή «ολίγων κατ' ολίγων ελληνικών οικογενειών» –ή ακόμη κι «ελληνοβλαχικών και αλβανικών ως ευκολώτερον»⁴. Το 1883 ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' εισηγείται αυτοπροσώπως ως «άριστον μέτρον» την οργανωμένη «μετανάστευσιν των περί την Βάρναν και τον Πόντον ομογενών εις την Μακεδονίαν», τονίζει όμως πως αυτή πρέπει να οργανωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε «να μην διεγείρη υπονοίας παρά τη Πύλη»· θεωρεί μάλιστα τον εποικισμό με Έλληνες της Βάρνας προσφορότερο, «δια τε το επείγον και το ασκανδάλιστον». Όσον αφορά το τεχνικό (και νομικό) μέρος της υπόθεσης, ο πατριάρχης προτείνει δυο δρόμους: είτε οι ομογενείς έποικοι «να φανώσιν αγορασταί τσιφλικίων εν τω λεκανοπεδίο της Στραυμνιτζής, τα οποία να κατοικήσωσι τη γνώσει της Πύλης», είτε κάποιος «τραπεζιτικός οίκος» της Πόλης «να αγοράση τοιαύτα τσιφλίκια εις τα διαμερίσματα Δράμας, Σερρών και Θεσσαλονίκης» και να τα εποικίσει κατόπιν σταδιακά με Έλληνες, σε προσωρινή υποτιθέται βάση. Και στις δυο περιπτώσεις ο έθνικός σχεδιασμός έπρεπε πάντως να μείνει άκρως απόρρητος και «ούτε αυτοί οι μεταναστεύσαντες» να μη γνωρίζουν «ότι ταύτα γίνονται δια λογαριασμόν της Ελληνικής

¹ Михаил Думбалаков, *През пламъците на живота и революцията*, τ.Α', Σόφια 1933, σ.17.

² Иван Хаджиниколов, «Спомените ми в свързка с Революционната Организация», σε Билярски 2004, σ.265.

³ Στο ίδιο, σ.258. Η επισήμανση αυτή έχει περικοπεί στη διασκευή των απομνημονευμάτων που δημοσιεύθηκε μετά το θάνατο του Χατζηνικόλοφ («Младежки революционни копнежи. Из записките на Ив. х. Николов», *Илюстрация Илинден*, 67-68 [5-6.1935], σ.7-9' αναδημοσίευση σε Петров – Билярски 2002, σ.93-7).

⁴ Καράβας 2003, σ.66-7, και 2010, σ.107-8.

Κυβερνήσεως»¹. Παρόμοια εισήγηση κάνει ενδοϋπηρεσιακά το 1891 στο ελληνικό ΥΠΕΞ ο υπό πρόσληψη γραμματέας της ΕΕΕΕΠ, Οδυσσέας Ιάλεμος: διάρρηξη «της συνεχείας του εδάφους, εφ' ού εργάζονται οι αντίπαλοι, και της επιβλαβεστάτης βουλγαροφωνίας» με «αγορά μεγάλων εν Μακεδονία και Θράκη (εν τη πρώτη προπάντων) κτημάτων υπό τινων εκ των ημετέρων πλουσίων» κι εγκατάσταση εκεί «πολυαρίθμων ομογενών εκ των τήδε κακείσε διασπειρομένων και απολυμένων δια τον Ελληνισμόν»². Την επόμενη χρονιά έρχεται η σειρά του σαλονικιού τσιφλικά Κωνσταντίνου Χατζηλαζάρου να προτείνει στον Υπ.Εξ. Στέφανο Δραγούμη την «εγκατάστασιν εν ελληνικοίς κτήμασι ελλήνων ραγιάδων αγροτών ως των επί των ακτών της Μαύρης θαλάσσης, ών πολλοί κατ' έτος αποξενούνται εν Ρωσσία, ή εκ των εν τη Ανατολ. Ρωμυλία», ως μέσο ανάσχεσης της εθνικής και κοινωνικής χειραφέτησης των σλαβόφωνων κολλήγων, που «φανατιζόμενοι δια χρημάτων τινών, κατέστησαν αυθάδεις και υπερφίαλοι»· «τοιούτον συνοικισμόν πολλοί θ' αποδεχόμεθα ασμένως», διαβεβαιώνει, «αρκεί μόνον η Κυβέρνησις ν' ανελάμβανε τα οδοιπορικά των μέχρι της εγκαταστάσεώς των»³. Παρόμοιες εισηγήσεις θα κάνει και ο αδερφός του, Χρήστος Χατζηλαζάρου, στον πρόξενο Ευγενειάδη το 1901⁴. Ενοφθαλμισμό ελληνόφωνων γεωργών στα τσιφλίκια προτείνει επίσης όπως είδαμε ο Ίων Δραγούμης από τις Σέρρες το Δεκέμβριο του 1903, εισήγηση που θα επαναλάβει για τον ευρύτερο μακεδονοθρακικό χώρο το 1906 ως πρόξενος Δεδεαγάτς: «αγορά όσον οίον τε πλειόνων γαιών, και αν έτι δεν πρόκειται περί αμέσου αυτών καλλιιεργείας» και «εποικισμός αυτών δι' Ελλήνων γεωργών είτε εγχωρίων είτε εξ άλλων Ελληνικών χωρών μεταγομένων», σε συνδυασμό με την «παρεμπόδισιν της μεταναστεύσεως Ελλήνων γεωργών εις ξένας χώρας»⁵.

Το ανθελληνικό πογκρόμ του 1905-06 στη Βουλγαρία και η συνακόλουθη έξοδος μεγάλου μέρους της εκεί ελληνικής μειονότητας θα προσδώσουν σ' αυτά τα σχέδια το χαρακτήρα του άμεσα υλοποιήσιμου, προσφέροντας στον ελληνικό μηχανισμό ένα δυνάμει εποικιστικό δυναμικό. Τον Αύγουστο του 1906 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Λάμπρος Κορομηλάς βολιδοσκοπεί έτσι το Χιλμή Πασά για το «τι θα έπραττεν η Τουρκία εάν οι φεύγοντες εκ Βουλγαρίας Έλληνες ήρχοντο ν' αποκατασταθώσιν εν Μακεδονία». Διαβιβάζοντας στην Αθήνα την καταρχήν θετική απάντηση του συνομιλητή του («όσον αφεώρα εις αυτόν δεν θα ανθίστατο εις την εγκατάστασιν των»), σπεύδει να προσθέσει τη δική του ένθερμη συνηγορία για το εποικιστικό σχέδιο, επισημαίνοντας ταυτόχρονα τις μεγάλες χρηματικές απαιτήσεις του εγχειρήματος: «Φρονώ ότι πρέπει να επιδιώξωμεν το πράγμα αθορύβως, ίνα τοποθετήσωμεν έλληνας, γεωργούς ιδίως, εις επίκαιρα σημεία, και κόψωμεν την συνέχειαν των βουλγαροφώνων πληθυσμών. Απαιτούνται αληθώς δαπάναι προς τούτο, διότι οι μετανάσται δεν θα θελήσωσι να

¹ Ιωακείμ Γ' προς Α. Κουντουριώτη, [Κων/λη] 24.10.1883, σε Καρδαράς 1998, σ.241-2.

² ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημεθώσεις περί Μακεδονίας», Εν Αθήναις 3.5.1891, Μέρος Β', σ.2-3.

³ ΑΣτΔ/116/110, Κ. Χατζηλαζάρου προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 15.9.1892.

⁴ Καράβας 2010, σ.140-1.

⁵ ΑΙΔ/ΙΥ/17.1.1, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Δεδεαγάτς 7.3.1906, αρ.80.

υπηρετήσωσιν εις τσιφλίκια αλλά θα ελκυσθώσιν εάν ελπίσωσι να αποκτήσωσι γαίας. Αγνοώ πώς έχουσι νυν τα του προϋπολογισμού, και εάν είνε εις θέσιν να δαπανήση το Κράτος, βοηθούν την εγκατάστασιν ταύτην. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μέτρον τούτο θα ενισχύση καταπληκτικώς τον Ελληνισμόν. Εάν δύναται να διαθέση ποσόν τι η Κυβέρνησις, θα δεήση να οργανώσωμεν ιδίαν υπηρεσίαν, όπως γείνη αθορύβως και επωφελώς το πράγμα»¹. Το 1908 ο πρεσβευτής της Ελλάδας στη Σόφια ζητά πάλι από τα υφιστάμενά του προξενεία της Φιλιππούπολης και του Πύργου «όπως υποδείξωσιν αρμοδίως εις τους προτιθεμένους να εγκαταλείψωσι το βουλγαρικών έδαφος ομογενείς, ότι η εγκατάστασις αυτών εν Μακεδονία και Θράκη θ' απέβαινε και δι' αυτούς συμφέρουσα και τα εθνικά ημών συμφέροντα θα προήγεν»². Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και κάποιοι πατριαρχικοί βιομήχανοι της σλαβόφωνης ενδοχώρας, οι οποίοι επιδίωξαν να επανδρώσουν τα εργοστάσιά τους με «οικογενείας εξ Ανατολικής Ρωμυλίας» που θα τους προμήθευε ο ελληνικός πολιτικοδιπλωματικός μηχανισμός, υποσχόμενοι «κατοικίαν δωρεάν και άλλας τινάς ευκολίας επί πλέον των ήδη εις τους εντοπίους εργάτας παρεχομένων»³. Τα επόμενα χρόνια, μια ακόμη κατηγορία υποψήφιων εποίκων κάνει την εμφάνισή της στις προξενικές εκθέσεις: «Λαζοί» και άλλοι Πόντιοι, η διοχέτευση της μετανάστευσης των οποίων προς την Ελλάδα (αντί της Ρωσίας) αποτελούσε επίσης εθνικό ζητούμενο εκείνα τα χρόνια, προκειμένου ν' αποφευχθεί ο μακροπρόθεσμος εκσλαβισμός τους⁴. Οι πρώτες ζυμώσεις προς αυτή την κατεύθυνση χρονολογούνται ήδη από τη δεκαετία του 1880, παρέμειναν όμως στη σφαίρα των αρχικών βολιδοσκοπήσεων για να επαναληφθούν ξανά στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα⁵. Το Μάρτιο του 1909 ο πρόξενος Σερρών Αντώνιος Σαχτούρης θα εισηγηθεί έτσι την οργανωμένη εγκατάσταση «ελληνοφώνων γεωργικών οικογενειών λαζών ή Καυκασίων ή άλλων προσφύγων» σε επιλεγμένα τσιφλίκια της περιφέρειάς του, «ούτως ώστε ο νυν αμιγής των πεδιάδων πληθυσμός ν' αποβή μικτός»⁶. Σύμφωνα μάλιστα με τον επικεφαλής της ημιεπίσημης Πανελληνίου Οργανώσεως, συνταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλή, ο Σαχτούρης είχε ήδη αρχίσει διαπραγματεύσεις με «ελληνικάς οικογενείας Λαζών, ών νομίζει ευχερή την εγκατάστασιν» –ο δε Δαγκλής ζητούσε απ' τον υπουργό Εξωτερικών να μεσολαβήσει για το ενδεχόμενο κάποιες απ' αυτές να εγκατασταθούν όχι στον κάμπο των Σερρών αλλά σε συγκεκριμένα ελληνόκτητα τσιφλίκια του Μοναστηρίου, «όπως χρησιμεύσωσιν ως στήριγμα και τόπος διαμονής» των ελλήνων «κατηχητών» της γύρω περιοχής⁷.

¹ ΙΑΥΕ 1906/82, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 18.8.1906, αρ.εμπ.432.

² ΙΑΥΕ 1908/2, Ε. Ζαλοκώστας προς Υπ.Εξ. Γ. Μπαλτατζή, Σοφία 20.9.1908, Νο 728.

³ 'Κάλμας' προς Κέντρον Α, [Θεσ/νίκη] 20.11.1906, σε Αρχείο Βερμίου 2002, σ.407-8.

⁴ Artemi Xanthopoulou-Kyriakou, «The Migration of Pontic Greeks from the Russian Caucasus to Macedonia (1912-1914)», *Balkan Studies*, 37/2 (1996), σ.271-5· Γιάννης Παπαδόπουλος, «Σχέδια εποικισμού πριν από την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Προσπάθειες για οργανωμένη μετακίνηση των Ποντίων στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, 32 (2012), σ.153-7.

⁵ Παπαδόπουλος 2012, σ.157-66.

⁶ Α. Σαχτούρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 6.3.1909, αρ.144, σε Ποπ-Γεοργιγιεβ-Шишков 1918, σ.47. Πρβλ. Καραβας 2010, σ.303.

⁷ Π.Γ. Δαγκλής προς Υπ.Εξ., Αθήνα 19.2.1909, αρ.125, σε Λευκοπαρίδης 1965, τ.Α', σ.380-1.

Λιγότερο ριζοσπαστική εκδοχή του ίδιου σχεδίου αποτελούσαν οι προτάσεις για εξαγορά τσιφλικιών με σκοπό όχι τον εποικισμό αλλά τον εξαναγκαστικό εξελληνισμό των σλαβόφωνων κολλήγων τους. Η πρώτη συγκροτημένη σχετική εισήγηση διατυπώθηκε το 1880 από τον Αθανάσιο Ευταξία, στην εμπιστευτική μελέτη που τύπωσε «ως χειρόγραφον» για ένα μικρό αριθμό επιλεγμένων ειδημόνων¹. Μέσα στις επόμενες τρεις δεκαετίες συναντάμε έναν καταγισμό αλληπάλληλων ομοειδών προτάσεων από κάθε λογής στελέχη ή συνεργάτες του ελληνικού μηχανισμού και τοπικούς οικονομικούς παράγοντες, η παρουσίαση και ανάλυση των οποίων έγινε πρόσφατα με ολοκληρωμένο τρόπο από τον ιστορικό Σπύρο Καράβα². Σε γενικές γραμμές, ορατή είναι πάντως μια σταδιακή μετατόπιση από την αρχική έμφαση στο βαρύνοντα ρόλο του ιδιωτικού κεφαλαίου ομογενών μεγιστάνων (ή απλά μεγαλοεπιχειρηματιών) στην τελική ολοκληρωτική ανάθεση του εθνικού αυτού έργου στα μυστικά κονδύλια του ελληνικού κράτους³. Όπως έχει επισημανθεί, οι ελληνικές τράπεζες μπορεί να πρόσφεραν επαγγελματική κάλυψη στη δράση πρακτόρων του ΥΠΕΞ στην οθωμανική επικράτεια, δεν ήταν όμως διατεθειμένες να χρηματοδοτήσουν μείζονες αλλά ανασφαλείς επενδύσεις για εθνικούς και μόνο λόγους: εν έτει 1911, π.χ., η πρόταση για χρηματοδότηση της εξαγοράς του τουρκικού τσιφλικιού Μελεγκίτσι των Σερρών από τους πατριαρχικούς κολλήγους του απορρίφθηκε ρητά από την Τράπεζα Ανατολής, με το σκεπτικό ότι «τα ενυπόθηκα δάνεια εξέρχονται του κύκλου των εργασιών της»⁴. Ακόμη πιο αποτρεπτικά λειτουργούσε το επισφαλές πολιτικό περιβάλλον για τους ιδιώτες ομογενείς επενδυτές, παρά το δέλεαρ του σχετικά χαμηλού κόστους της εξαγοράς τους: «Σχετικώς με την αγοράν τσιφλικιών προς εποικισμόν Ελλήνων εις Βουλγαρικάς περιφερείας μου έγραφαν από την Θεσσαλονίκην ότι η ευκαιρία ήτο μοναδική», σημειώνει χαρακτηριστικά στα απομνημονεύματά του ο Περικλής Αργυρόπουλος. «Τα τσιφλίκια ένεκα της ανωμάλου καταστάσεως εις την ύπαιθρον χώραν ήσαν φθηνά και δεν συναντούσαμε δυσκολίες εκ μέρους των οθωμανικών αρχών, διότι φυσικά οι Τούρκοι ευνοούσαν την εγκατάστασιν Ελλήνων εν μέσω Βουλγάρων [...]. Και εδώ ετέθη πάλιν ζήτημα ανευρέσεως χρημάτων· ίσως να ευρίσκαμε χρήματα εις Αίγυπτον. Έγιναν προσπάθειαι, αλλά το ζήτημα δεν επροχώρησε. Δεν ήτο εύκολον επιχειρηματίαι να έλθουν εις επαναστατημένην χώραν να εγκατασταθούν»⁵. Ακόμη και για το ελληνικό κράτος, μια εκτεταμένη παρέμβαση σ' αυτό το πεδίο ήταν ωστόσο επί της ουσίας αδιανόητη: λαμβάνοντας υπόψη τις συστάσεις του ΥΠΕΞ ν' αποφύγει την εισήγηση «μέτρων ών μεν είνε η χρησιμότης αποδεδειγμένη, αλλ' η εφαρμογή προσκόπτει κατ' αντυπερβλήτων δυσχερειών», ο πρόξενος Μοναστηρίου Κωνσταντίνος Δημαράς εξηγεί στα τέλη του 1908 ότι στις προτάσεις του για την εθνική πολιτική μετά το

¹ Ευταξίας 1880· Καράβας 2010, σ.38-111 & 247-96. Πρβλ. Χατζηιωσήφ 1993, σ.143-6, και Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Ταξίδια στα Βαλκάνια. Το Μακεδονικόν υπό έποψιν οικονομικήν», *Κυριακάτικη Αυγή*, 20.8.2006, σ.24.

² Καράβας 2010, σ.129 κ.εξ.

³ Στο ίδιο, σ.222.

⁴ Χατζηιωσήφ 1993, σ.158-9.

⁵ Αργυρόπουλος 1970, σ.57. Βλ. και επιστολή του προς Κορομηλά, στο παράρτημα της πρώτης έκδοσης των απομνημονευμάτων (Αργυρόπουλος 1957, σ.62).

Χουριέτ παρέλειψε συνειδητά κάθε «μνείαν της αγοράς μεγάλων αγροτικών κτημάτων, του ενοικισμού εν αυτοίς πληθυσμού εκ της ελληνοφώνου ζώνης [...] και άλλων τινών μέτρων, άτινα εξέρχονται της συνήθους εθνικής εργασίας, αλλά και απαιτώσι δαπάνας οπωσδήποτε υπερόγκους»¹. Στην πράξη, κάποια εθνικά κονδύλια θα διατεθούν για πολύ πιο περιορισμένους στόχους. Η σοβαρότερη προσπάθεια επιχειρήθηκε στην περιφέρεια του προξενείου Σερρών, πάνω απ' το ένα τέταρτο του προϋπολογισμού «απροβλέπτων δαπανών» του οποίου για το 1909 (200 λίρες το μήνα σε σύνολο 760) προοριζόταν για «εγκατάστασιν ομογενών εις τσιφλίκια, ενοικιάσιν και αγοράν κτημάτων»². Από τη διαθέσιμη προξενική αλληλογραφία δεν διαπιστώνεται, παρόλα αυτά, οποιαδήποτε σχετική αγορά ως το 1912. Κατά πάσα πιθανότητα, οι λόγοι θα πρέπει ν' αναζητηθούν στις νέες συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή λόγω της πολιτικής σταθεροποίησης που επέφερε η επανάσταση των Νεοτούρκων: «μετά την μεταπολίτευσιν», ενημερώνει την Αθήνα ο πρόξενος το Μάρτιο του 1909, «οι ιδιοκτήται αυτών [των τσιφλικιών] δεν πωλούσι πλέον ή ζητούσι τιμάς μωθώδεις»³. Ο ελληνικός μηχανισμός φαίνεται έτσι ότι περιορίστηκε στον αγώνα για απλή ενοικίαση κάποιων -ήδη ελληνοκτητων- κτημάτων, με σκοπό τον εκτοπισμό των εξαρχικών κολλήγων τους. Τυπική περίπτωση αποτελεί το Τζουμά Μαχαλέ (σημ. Λιβαδιά Σιντικής), τσιφλίκι ιδιοκτησίας του Δημοσθένη Χατζηλαζάρου, εξαρχικό ήδη από το 1900⁴. Τον Ιούνιο του 1909 το προξενείο ζητά από το ΥΠΕΞ να συνεννοηθεί με το διαμένοντα στην Αθήνα τσιφλικά και να κλείσει μαζί του συμφωνία «πενταετούς ενοικιάσεως αντί 200 λιρών ετησίως». Το χωριό, εξηγεί, «επίκαιρον έχον θέσιν και συγκεντρούν πολλούς εκ των πέριξ χωρίων καλλιεργητάς», έγινε εξαρχικό «από οκταετίας, αφ' ότου δηλαδή ενοικιάζεται εις τους αδελφούς Δημτσίους, σχισματικούς εκ Πορρωίων», και ως εκ τούτου εκτιμάται ότι θα γίνει «πάλιν ορθόδοξον δια της υφ'ήμών ενοικιάσεως αυτού»: ο αντιπρόσωπος όμως του ιδιοκτήτη στις Σέρρες, Παρίσης, «προτιμά ένεκα διαφόρων λόγων να ενοικιάζη αυτό εις Βουλγάρους», εξ ου και η ανάγκη κεντρικής παρέμβασης⁵. Η παρέμβαση αυτή δεν απέδωσε, ωστόσο, και το Μάρτιο του 1910 ο Παρίσης ετοιμάζεται να «αναμισθώσει» το κτήμα «εις βουλγάρους», παρόλο που υπάρχουν και «ημέτεροι» υποψήφιοι ενοικιαστές, «υπό ευνοϊκωτέρους μάλιστα ή οι σχισματικοί όρους». Το προξενείο ζητά έτσι απευθείας από τον προϊστάμενό του υπουργό «να προβή εις τας δεούσας συστάσεις» προς τον τσιφλικά, «ίνα ούτος ρητάς δώση οδηγίας εις τον ενταύθα αντιπρόσωπόν του, όπως τουλάχιστον μεταξύ δύο προσφορών επί ίσοις όροις προτιμήση την υπό ημετέρων

¹ ΙΑΥΕ 1908/59, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 26.12.1908, αρ.1400.

² ΑΠΔ/23, Ειδικών Γραφείων Σερρών, «Προϋπολογισμός των απροβλέπτων δαπανών του Προξενείου Σερρών του 1909», 1.2.1909. Ο αντίστοιχος προϋπολογισμός του Προξενείου Καβάλας που φυλάσσεται στον ίδιο φάκελο (Εν Καβάλλα 10.1.1909), προβλέπει για «ενοικιάσιν κτημάτων» μόλις 5 λίρες το μήνα, σε σύνολο δαπανών 290,5 λιρών.

³ Поп-Георгиев-Шишков 1918, σ.47.

⁴ ΙΑΥΕ 1910/Β/53, Σ. Πολυχρονιάδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 17.6.1909, αρ.386' ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.65, свещ. Д. Цирнов, «Рапорт за състоянието на Баракли-Джумайския духовен район през полугодиято на учебната учебната 1911-1912 година», Баракли Джумая 8.2.1912, Νο181.

⁵ ΙΑΥΕ 1910/Β/53, Σ. Πολυχρονιάδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 17.6.1909, αρ.386.

γενομένην»¹. Εκτιμώντας την κρισιμότητα του ζητήματος, ο υπουργός θα συναντηθεί αυτοπροσώπως με το Χατζηλαζάρου, που τον διαβεβαιώνει πως «έγραψεν και πάλιν θα γράψη τω κ. Παρίση» να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις του προξενείου². Ακόμη κι αν τελικά ο αντιπρόσωπος «συμμορφώθηκε», ο εθνικός προσανατολισμός του τσιφλικιού παρέμεινε ωστόσο αμετάβλητος: επισκεπτόμενος το Τζουμά Μαχαλέ στις αρχές του 1912, ο εξαρχικός αρχιερατικός επίτροπος της Μπαϊρακλή Τζουμαγιά ενημερώνει την προϊστάμενή του μητρόπολη Σερρών πως ο οικισμός κατοικείται από 62 εξαρχικές, 32 τουρκικές και 10 τσιγγάνικες οικογένειες³.

Ευτυχέστερη κατάληξη είχε μια άλλη πρακτική, που προϋπέθετε την ύπαρξη πληθυσμιακών ερεισμάτων στον τοπικό πληθυσμό: η εγγύηση από τα ελληνικά προξενία της εξαγοράς τσιφλικιών από «ημέτερους» ντόπιους αγρότες –όχι επιχειρηματίες. Τσιφλίκι δυο αλβανών μπέδων της Καστοριάς, κατοικούμενο από 15 αλβανόφωνες χριστιανικές οικογένειες, το Έλοβο –ή μάλλον τα χωράφια του- αποτελούσε μήλο της έριδας τριών γειτονικών χωριών: της ως επί το πλείστον αλβανόφωνης Μπελκαμένης (σημ. Δροσοπηγή), του ως επί το πλείστον σλαβόφωνου Γκόρνο Κότορι (σημ. Άνω Υδρούσα) και του αμιγώς σλαβόφωνου Κουτσκοβενι (σημ. Πέρασμα). Όταν το φθινόπωτρο του 1906 οι ιδιοκτήτες γνωστοποίησαν την πρόθεσή τους να το «εκποιήσουν» έναντι 3.000 λιρών, η κοινότητα της Μπελκαμένης ζήτησε από την Τράπεζα της Ανατολής δάνειο 1.500 λιρών, εξοφλητέο σε 2 χρόνια, για να συμπληρώσει το τίμημα: ο πρόξενος Μοναστηρίου Ξυδάκης έσπευσε να συνηγορήσει, επισείοντας τον κίνδυνο αγοράς της έκτασης από «τους Βουλγάρους» των δυο άλλων χωριών που πλειοδοτούσαν προσφέροντας 4.000 λίρες⁴. Τελικά το δάνειο χορηγήθηκε ύστερα από κεντρική συνεννόηση της τράπεζας με το ΥΠΕΞ, το οποίο εγγυήθηκε για την αποπληρωμή του⁵. Οι κάτοικοι της Μπελκαμένης αγόρασαν το μισό τσιφλίκι από τον ένα ιδιοκτήτη και το μοίρασαν σε 99 μερίδια: το υπόλοιπο αγοράστηκε από την κοινότητα στις αρχές του 1909, με τη βοήθεια ενός δεύτερου –πολύ μικρότερου- δανείου από την ίδια τράπεζα⁶. Η όλη διαδικασία συνοδεύτηκε από βίαια επεισόδια: το Μάιο του 1907 ανταρτοομάδα της ΕΜΕΟ επέδραμε κατά του οικισμού, καίγοντας το ελληνικό σχολείο και πέντε σπίτια⁷: τον Ιανουάριο πάλι του 1909 σημειώθηκε συμπλοκή κατοίκων της Μπελκαμένης με «πολυπληθείς βουλγάρους» του Κότορι που «έκοπταν το δάσος» του τσιφλικιού, με αποτέλεσμα κάποιους ελαφρούς τραυματισμούς⁸.

¹ ΙΑΥΕ 1910/Β/53, Π. Μεταξάς προς Υπ.Εξ., Δ. Καλλέργη, Εν Σέρραις 30.3.1910, αρ.107.

² ΙΑΥΕ 1910/Β/53, Δ. Καλλέργη προς Πρ. Σερρών, Εν Αθήναις 15.4.1910, αρ.551.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.65, Д. Цирнов, όπ.π.

⁴ Ν. Ξυδάκης προς Υπ.Εξ., Α. Σκουζέ, Μοναστήρι 4.11.1906, αρ.738, σε ΜΜΑ 1997, σ.310-2.

⁵ ΙΑΥΕ 1906/76.4, Τράπεζα της Ανατολής προς Υπ.Εξ., Εν Αθήναις 19.11/1.12.1906, ά.α.

⁶ ΙΑΥΕ 1910/Α/18, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 27.2.1909, αρ.183. Κίτσος Γιαγγιώργος, *Μπελκαμένη*, Αθήνα 2000, σ.143-4. Με βάση κοινοτικό έγγραφο του χωριού, ο Γιαγγιώργος αναφέρει ως συνολικό τίμημα της εξαγοράς 6.000 λίρες.

⁷ ΙΑΥΕ 1907/92, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 2.6.1907, αρ.366. ΙΑΥΕ 1907/92, δακτυλογραφημένο «Απόσπασμα Ημερολογίου», εγγραφή της 21.5.1907.

⁸ ΙΑΥΕ 1910/Α/18, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 28.1.1909, αρ.98.

Η τελική αποτυχία των σχεδίων για ελληνικό εποικισμό της μακεδονικής υπαίθρου δεν πρέπει πάντως ν' αναζητηθεί μόνο στην οικονομική στενότητα του ελληνικού δημοσίου. Εξίσου καθοριστική αποδείχθηκε σε τελική ανάλυση η αδυναμία των σχεδιαστών της εθνικής πολιτικής να βρουν μια κρίσιμη μάζα υποψηφίων εποίκων, με τους όρους που προδιέγραφαν οι κοινωνικές δομές του ελληνικού κόμματος. «Οι Έλληνες της Πελοποννήσου π.χ. ή του Καυκάσου, των νήσων, της Μικράς Ασίας, ουδόλως αν μη δύσκόλως θα εδέχοντο να μετοικίσωσιν εις έδαφος τουρκικόν, εις χώραν μη παρέχουσιν αυτοίς κρείττονας όρους ζωής», ομολογεί το Δεκέμβριο του 1903 ο Ίων Δραγούμης. «Πλην τούτου οι βουλγαρόφωνοι δέχονται να καλλιεργώσι την γην ως δουλοπάροικοι ενώ Έλληνας τοιούτους, πλην Θεσσαλών, Ευβοέων και Μακεδόνων τινών, δεν γνωρίζω»¹. Στην περίπτωση των Ποντίων, τα όποια εποικιστικά όνειρα αποθάρρυνε επιπλέον η παταγώδης αποτυχία της πρόσφατης απόπειρας για πύκνωση των καλλιεργητών της Θεσσαλίας². Οι Έλληνες πάλι της Βουλγαρίας, στους οποίους τόσες ελπίδες είχαν προς στιγμινή επενδυθεί, δε φάνηκαν καθόλου διατεθειμένοι να ξαναμπλέξουν στην αντιπαράθεση με το βουλγαρικό εθνικισμό και, στο βαθμό που επέλεξαν τον εκπατρισμό, προτίμησαν να εγκατασταθούν με ασφάλεια στην επικράτεια του ελεύθερου ελληνικού κράτους³. Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί η καχυποψία του οθωμανικού κράτους απέναντι σε παρόμοια εξωγενή προγράμματα «δημογραφικής μηχανικής»: χαρακτηριστικό δείγμα, η αποθάρρυνση το 1867-69 μιας βρετανικής πρότασης για εποικισμό της Μακεδονίας με «πλεονάζοντες» (και πολιτικά επικίνδυνους για το αγγλικό στέμμα) ιρλανδούς αγρότες⁴.

Η Πύλη διέθετε άλλωστε το δικό της πρόγραμμα για την τροποποίηση των πληθυσμιακών συσχετισμών σε στρατηγικά κρίσιμες περιοχές της Μακεδονίας μέσω του εποικισμού μουσουλμάνων προσφύγων (mohacir) από την Κριμαία, τη Βοσνία ή την Ανατολική Ρωμυλία. Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, ένα μικρό ποσοστό από τους 100.000 Τατάρους και 500.000 Τσερκέζους πρόσφυγες που κατέφυγαν στα εδάφη της Αυτοκρατορίας κατέληξε στη Μακεδονία: 5-10.000 Τσερκέζοι στην αραιοκατοικημένη -τότε- πεδιάδα των Σερρών, περίπου 500 στη Δράμα, κάπου 5.000 στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης και 450 οικογένειες στην περιοχή της Κατερίνης· ο Κάντσοφ αναφέρει επίσης τρεις αμιγείς οικισμούς Κιρκασιών στα περίχωρα του Μοναστηρίου, του Κουμάνοβο και του Σαρί Γκιόλ της Φλώρινας (Σφέτι Τοντόρ ή Τσερκέζ-κιοϊ, σημ. Λιμνοχώρι)⁵. Στον καζά Κατερίνης, ένα μέρος των εποίκων εγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα κι οι υπόλοιποι στο ως τότε χριστιανικό χωριό Τόχοβα, προκαλώντας τη «βαθμηδόν» απομάκρυνση των 15-20 γηγενών οικογενειών του «εις άλλα πλησιόχωρα τσιφλίκια». Ο οικισμός μετονομάστηκε σε Αζιζιέ κι αποτέλεσε εστία

¹ Πετσιβας 2000, σ.629.

² Παπαδόπουλος 2012, σ.166-72· Ισαάκ Λαυρεντίδης, «Η κατά το 1895-1907 μετοικεσία Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις Ελλάδα», *Αρχείον Πόντου*, 31 (1971-72), σ.395-515.

³ Για την έξοδο και προσφυγική εγκατάσταση Ελλήνων της Βουλγαρίας μέχρι το 1912, βλ. Theodora Dragostinova, *Between Two Motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*, Ίθακα 2011, σ.48-55.

⁴ Καράβας 2010, σ.116-8· Παπαδόπουλος 2012, σ.163-4.

⁵ Вайганд 1998, σ.44· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.302-3 & 310-1· Кънчов 1900, σ.116-7.

ληστρικών επιδρομών στα πέριξ, ώσπου την επαύριο της εξέγερσης του 1878 οι οθωμανικές αρχές εκτόπισαν ομαδικά τους Τσερκέζους κατοίκους του στη Βηρυτό, αντικαθιστώντας τους με «*ήμερους και φιλήσυχους*» Βόσνιους πρόσφυγες¹. Η επέκταση του εποικισμού στη Θεσσαλία κατά την πρώτη φάση της Ανατολικής κρίσης αναχαιτίστηκε από τις έντονες διαμαρτυρίες της Αθήνας². μετά το Βερολίνο, η Πύλη θα ενθαρρύνει αντίθετα την εγκατάσταση μουσουλμάνων προσφύγων κι αλβανών εποίκων στη νέα σερβοτουρκική μεθόριο³, ενώ ακόμη και στο γύρισμα του αιώνα υφίστανται κρατικές «επιτροπές μεταναστών» (muhacirin komisyonu) στις Σέρρες και τους παραμεθόριους καζάδες της Γκόρνα Τζουμαγιά και του Ραζλόκ⁴. Η συστηματικότερη όμως προσπάθεια αλλαγής του εθνολογικού χάρτη σε στρατηγικής σημασίας σημεία της Μακεδονίας θα σημειωθεί μόλις το 1910, ως απόρροια -και σκέλος- της εθνικιστικής πολιτικής του Νεοτουρκικού Κομιτάτου. Κάτω από την καθοδήγηση του Νιαζίμ μπέη, ένα κονδυλι 200.000 λιρών θα διατεθεί για τον εποικισμό 9.000 περίπου Βοσνίων μουσουλμάνων σε μια εικοσαριά οικισμούς, από την Κατερίνη και τα Καϊλάρια ως το Τέτοβο⁵. Και τούτη τη φορά, η μαζικότερη εγκατάσταση εντοπίστηκε στην περιοχή της Κατερίνης, με τη δημιουργία ενός «πρότυπου χωριού» για 1.200 οικογένειες στο Ελευθεροχώρι⁶. Εξίσου προφανείς ήταν οι στρατηγικές στοχεύσεις των σχεδιαστών του εποικισμού στην περίπτωση του παραμεθόριου καζά της Γκόρνα Τζουμαγιά⁷ ή στο εξαρχικό χωριουδάκι Βέτερσκο του Βέλες, το οποίο «*δεν ήταν σημαντικό λόγω του μεγάλου αριθμού των σπιτιών ή του πλούτου αλλά είχε ειδικότερη σημασία ως ένας από τους κυριότερους διαύλους που χρησιμοποιούσαν οι βουλγαρικές ανταρτομάδες για να διασχίσουν το Βαρδάρη*»⁸. Κι αυτό το φιλόδοξο πρόγραμμα οδηγήθηκε ωστόσο σε πλήρη αποτυχία εξαιτίας της προχειρότητας του σχεδιασμού του, της οικονομικής κακοδιαχείρισης, της κοινωνικής σύνθεσης των εποίκων (σε μεγάλο βαθμό μικροαστοί ή περιθωριακά στοιχεία των αστικών κέντρων κι όχι αγρότες) αλλά και της αδυναμίας των ορεσίβειων Βοσνίων να προσαρμοστούν στα ως επί το πλείστον πεδινά και ελώδη εδάφη όπου τους οδήγησαν οι νεοτουρκικές υπηρεσίες· η ελονοσία εξολόθρευσε πάνω από το 10% των εποίκων μέσα σε λίγους μήνες και μια χιλιάδα τουλάχιστον από τους επιζήσαντες προτίμησαν τελικά να καταφύγουν στο οικείο αστικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης⁹.

¹ Κωφός 1992, σ.99-102, και 1969, σ.155· Βασδραβέλλης 1952, σ.551.

² Κωφός 2001, σ.58· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.300-3.

³ Georges Gaulis, «Bulgarie et Macédoine», *Revue de Paris*, 1 (1902), σ.89.

⁴ Αναστάσιος Ιορδάνογλου, «Οι Σέρρες και η ευρύτερη περιοχή τους στις οθωμανικές επετηρίδες», σε *Η Νιγηρίτα δια μέσου της Ιστορίας*, Θεσ/νίκη 2000, σ.296-7.

⁵ Daikn 1966, σ.405. Αναλυτικός κατάλογος αυτών των προσφυγικών οικισμών σε Destani 2003, τ.Β', σ.233-4. Για την κατανομή των εποίκων ανά καζά, σύμφωνα με πίνακα του σερβικού προξενείου Θεσ/νίκης (4.5.1911): Глигор Тодоровски, «Српски документи за состојбата на муаџирите во Македонија (1906-1911)», *Гласник*, 26/2-3 (1982), σ.214-5.

⁶ Destani 2003, τ.Β', σ.233-4 & 237.

⁷ Στο ίδιο, σ.234.

⁸ Πρόξενος Σκοπίων Π. Γκαβρίλοβιτς προς σερβικό Υπ.Εξ., Σκόπια 15.9.1911, No.2150, σε Тодоровски 1982, σ.218.

⁹ Destani 2003, τ.Β', σ.235-7· Тодоровски 1982, σ.213-6.

Για το βουλγαρικό μηχανισμό το ζήτημα της αγοράς τσιφλικιών εμφανίζεται με αρκετά διαφορετικούς όρους, ακριβώς λόγω της εθνοτικής σύνθεσης του αγροτικού πληθυσμού των πεδιάδων και του απελευθερωτικού περιεχομένου που αυτοδίκαια θα αποκτούσε η διανομή των κτημάτων στους (συνήθως ήδη εξαρχικούς) καλλιεργητές τους· μείζον ζητούμενο ήταν η απαλλαγή των σλαβόφωνων κολλήγων όχι μόνο από τους οθωμανούς, χριστιανούς κι εβραίους τσιφλικάδες αλλά και από τους «αλλογενείς» (δηλαδή έλληνες) αστούς των πόλεων, εμπόρους ή τοκογλύφους, η οικονομική επιβολή των οποίων πάνω στους παραγωγούς μεταφραζόταν σε πολιτική κυριαρχία του ελληνικού κόμματος πάνω σε μεγάλη μερίδα της υπαίθρου. Δε λείπουν, ωστόσο, κι εδώ κάποια εποικιστικά σχέδια, λιγότερο ίσως δονκιχωτικά από τα αντίστοιχα ελληνικά, με στόχο τη «διόρθωση» ανεπιθύμητων τοπικών συσχετισμών. Χαρακτηριστικό δείγμα, οι προτάσεις που διατυπώνονται σε εμπιστευτική έκθεση του επικεφαλής του εμπορικού πρακτορείου Σερρών προς τον πρωθυπουργό Ράτσο Πετρόφ, τον Οκτώβριο του 1904: «*Συμβαίνει συχνά να πουλιούνται τσιφλίκια σε πολύ συμφέρουσα τιμή. Πρόσφατα στην περιοχή του Λαγκαδά φαγώθηκε ένα τσιφλίκι 13.000 στρεμμάτων για 2.000 λίρες. Σ' αυτό το τσιφλίκι μπορούν να τρέφονται πλούσια 100 σπίτια, έχοντας το καθένα 130 στρέμματα. Όλα τα τσιφλίκια που πουλιούνται μπορούν να αγοράζονται από την αγροτική μας τράπεζα μέσω διαφόρων εμπόρων και να παραδίδονται στους χωρικούς-κολλήγους με εμπρόθεσμη αποπληρωμή. Τώρα οι κολλήγοι δίνουν στο μπέη το 1/2 της παραγωγής, το οποίο είναι πολύ περισσότερο απ' αυτό που οι χωρικοί θα πλήρωναν για την εξόφληση του κεφαλαίου και την αποπληρωμή των τόκων του. Μ' αυτό το μέτρο μπορούμε κατά περίπτωση να εποικίσουμε βουλγαρικές παροικίες χωρίς διακοπή μέχρι την παραλία*»¹. Τον Ιούλιο πάλι του 1912 ο επικεφαλής της εξαρχικής μητρόπολης Δράμας, αρχιμανδρίτης Κύριλλος, εισηγείται στον έξαρχο Ιωσήφ την αγορά του Τσάι Τσιφλίκ, στα πρόθυρα της πόλης, με σκοπό τη δημιουργία γεωργικής σχολής αλλά και το διακριτικό εποικισμό της (ως επί το πλείστον μουσουλμανικής και δευτερευόντως ελληνικής) πόλης με μια εξαρχική παροικία. Το κτήμα έχει έκταση 1.200 στρέμματα, «*συνορεύει με τον ελληνικό μαχαλά 'Βαρόσι'*» κι ένα μέρος του θα μπορούσε να παραχωρηθεί «*σε μηδαμινή τιμή*» σε εξαρχικές οικογένειες επήλυδων, για να χτίσουν εκεί τα σπίτια τους «*και μ' αυτό τον τρόπο να δημιουργηθεί στην πόλη της Δράμας καθαρά βουλγαρική συνοικία σε δική μας γη*»². Το όλο πρόγραμμα διαθέτει και μια πτυχή πολιτικού καταναγκασμού, ανάλογη με τα σχέδια των επιτελών του ελληνικού κόμματος για «*υποδούλωσιν*» των κολλήγων στα ελληνόκτητα τσιφλίκια³. «*Η εύφορη γη αυτού του τσιφλικιού*», επισημαίνει ο Κύριλλος, «*τώρα καλλιεργείται απ' τους πατριαρχικούς γρεκομάνους των γύρω χωριών: Δρένοβο, Βισοτσάνη και Πλέβνα. Μόλις αγοραστεί αυτό το τσιφλίκι από*

¹ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.14, Т. Марκόφ προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Σέρρες 14.10.1904, No.619.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.55-6, Αρχιμανδρίτης Κίριλ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Драма 14.7.1912, No 1310. Στην πόλη, σύμφωνα με άλλη έκθεση του ίδιου, κατοικούσαν ήδη 224 εξαρχικοί (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.31, Архимандрит Кирил, «Отчет за вървежа на учебното дело в Драмската епархия през 1911/912 год.», Драма 29.6.1912).

³ Γι' αυτή την τελευταία: Καράβας 2010, σ.184-5.

Βουλγάρους, τότε το συμφέρον θα αναγκάσει και τους πατριαρχικούς από τα εν λόγω χωριά, οι οποίοι θα χρησιμοποιούν πάλι την πλεονάζουσα γη που δε χρειάζεται στη Γεωργική Σχολή, να περάσουν στη δικαιοδοσία της Ιεράς Εξαρχίας»¹.

Κατά την εφαρμογή αυτής της πολιτικής πρόκυψαν ωστόσο επιπλοκές, όχι πολύ διαφορετικές από τα προβλήματα του ελληνικού μηχανισμού: δυσκολία εξεύρεσης των απαραίτητων κονδυλίων, απροθυμία των βουλγαρικών τραπεζών να επεκτείνουν τις δανειοδοτήσεις τους στη Μακεδονία, διαφορετικές προτεραιότητες μιας μερίδας εξαρχικών ιεραρχών. Το φθινόπωρο του 1907 η Εξαρχία αποφάσισε λ.χ. την αγορά δυο τσιφλικιών του Χασάν Μπέη των Γενιτσών –το ένα δίπλα στην πόλη, το άλλο στο εξαρχικό χωριό Πιλορίκ (σημ. Πενταπλάτανο). Η διαπραγμάτευση έγινε από τον πρόεδρο της τοπικής εξαρχικής κοινότητας, τα χρήματα (65.000 λέβα) θα καταβάλλονταν ως δάνειο στην Εξαρχία από την Εθνική Τράπεζα της Βουλγαρίας· ως εικονικό αγοραστή το προξενείο Θεσσαλονίκης πρότεινε τον εξαρχικό τραπεζίτη της πόλης, Ντάμιαν Κόντοφ, που θα μεταπουλούσε τα κτήματα «σε χωρικούς και αστούς» των Γενιτσών, παρακρατώντας για λογαριασμό της Εξαρχίας την κυριότητα μέχρι την αποπληρωμή τους από τους νέους ιδιοκτήτες². Στις αρχές του 1908 η τράπεζα ζήτησε από το βουλγαρικό κράτος να εγγυηθεί την αποπληρωμή των δανείων, όρο που η κυβέρνηση της Σόφιας απέρριψε ως «*ακατάλληλο και αδύνατο*»³. Η αδυναμία ή απροθυμία του βουλγαρικού κράτους να επιδοτήσει εκτεταμένες αγορές τσιφλικιών αποτυπώνεται και σε άλλο έγγραφο της ίδιας εποχής: χορηγώντας τον Ιούνιο του 1908 στην Εξαρχία 200 λίρες «για να χρησιμεύσει ως καπάρο του υπό διαπραγμάτευση τσιφλικιού» Βλαντάγια της Δοϊράνης (σημ. Ακρίτας Κιλκίς), ο ΥΠΕΞ Στογιάν Παπρίκοφ σπεύδει ταυτόχρονα να διευκρινίσει ότι το υπουργείο του «*δε διαθέτει πιστώσεις για παρόμοιους σκοπούς και, αν οι αποστελλόμενες τώρα 200 λίρες δεν επαρκούν να ικανοποιήσουν πλήρως αυτή την αγορά, επιθυμητό είναι να μη δοθούν*»⁴. Αν όμως στην ελληνική πλευρά –με εξαίρεση τους αλβανόφωνους κατοίκους της Μπελκαμένης- οι σχετικές προτάσεις υποβάλλονταν συνήθως από παράγοντες εξωτερικούς προς τις κοινότητες, η Εξαρχία και τα βουλγαρικά προξενεία βομβαρδίζονταν κυρίως από αιτήματα των ίδων των κολλήγων για δανειοδότηση της μετεξέλιξής τους σε ιδιοκτήτες. Προπύργιο του βουλγαρικού κόμματος στην πεδιάδα των Σερρών, το Γκόρνο Καρατζάκιοϊ (σημ. Μονοκκλησιά) αποφάσισε π.χ. το Μάιο του 1906 ν' απαλλαγεί από τον ιδιοκτήτη του Αλή Πασά έναντι 1.200 λιρών, «*από τις οποίες οι χωρικοί πλήρωσαν μόνο 1.000 με τη συνεργασία του εδώ πλούσιου εμπόρου γρεκομάνου Νικόλα Μοσκόφ*». Ενάμιση χρόνο μετά, κι

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.462, π.56, Αρχιμανδρίτης Κίριλ, όπ.π.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.312, π.69-70, 72-3 & 75, Α. Σόποφ προς έξαρχο Ιωσήφ, Θεσ/νίκη 20.10.1907, Νο.1129, άκρως εμπιστευτικό, 10.11.1907, Νο.1212, εμπιστευτικό, 18.11.1907, Νο.1231, άκρως εμπιστευτικό, και 19.11.1907, Νο.1235, αυστηρά εμπιστευτικό· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.312, π.74, ο ίδιος προς Υπ.Εξ. Ντ. Στάντσοφ, Θεσ/νίκη 18.11.1907, Νο.1232· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.313, π.166-7, Υπ.Εξ. Ντ. Στάντσοφ προς έξαρχο Ιωσήφ, Σόφια 5.11.1907, Νο.6111, και απάντηση του εξάρχου, Κων/λη 9.11.1907, Νο.113, εμπιστευτικό· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.313, π.139, Βουλγαρική Εθνική Τράπεζα προς Υπ.Εξ., Σόφια 28.5.1907, Νο.2437.

³ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.313, π.18, Υπ.Εξ. Σ. Παπρίκοφ προς έξαρχο Ιωσήφ, Σόφια 23.2.1908, αρ.1308.

⁴ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.311, π.100, Υπ.Εξ. Σ. Παπρίκοφ προς έξαρχο Ιωσήφ, Σόφια 21.6.1908, αρ.4861, εμπιστευτικό.

ενώ έχουν μεσολαβήσει οι καταστροφικές πλημμύρες του Μαρτίου 1907, η κοινότητα προσφεύγει στο βουλγαρικό προξενείο Σερρών ζητώντας βοήθεια για την αποπληρωμή των υπόλοιπων 200 λιρών, ώστε «ν' αποκτήσουν και την οικονομική απελευθέρωση του χωριού τους». Υπενθυμίζοντας ότι πρόκειται για «το πιο καθαρό και υγιές εξαρχικό χωριό» της περιοχής, που λίγο νωρίτερα είχε πληρώσει αυτή του τη στράτευση με ομαδική σφαγή κατοίκων και καταστροφές περιουσιών απ' τους μακεδονομάχους, ο διευθύνων το προξενείο Κ. Γκέροφ συνηγορεί στην ικανοποίηση του αιτήματος, εισηγούμενος στον προϊστάμενό του υπουργό τη χορήγηση μέσω της Εθνικής Τράπεζας δανείου «με μικρό τόκο σε κάποιον πιο εύπορο χωρικό» που θ' αναλάβει να υποδείξει το προξενείο¹. Πιο επιφυλακτικός στέκεται ο ίδιος απέναντι στο αίτημα των κολλήγων του Δερβέντι (σημ. Ακριτοχώρι) για δανειοδότησή τους με 1.300 λίρες προκειμένου να εξαγοράσουν το τσιφλίκι, την αξία των κτημάτων του οποίου οι ίδιοι εκτιμούν σε «πάνω από 10.000 λίρες»· παρόλο που οι χωρικοί, προς επίρρωση του διαβήματός τους, ισχυρίζονται πως το τσιφλίκι επωφθαλμιούν επίσης «πλούσιοι Έλληνες και μπέηδες μ' επιρροή», ο βούλγαρος διπλωμάτης περιορίζεται να διαβιβάσει την πληροφορία στη Σόφια ζητώντας απ' τους προϊσταμένους του να του γνωστοποιήσουν «το ταχύτερο δυνατό» την απόφασή τους². Εκτός από το μέγεθος του αιτούμενου ποσού, η στάση του αυτή επηρεάζεται ενδεχομένως κι από τη θέση του χωριού στην εθνική διαπάλη: παρόλο που από τον Γκέροφ περιγράφεται σαν κατοικούμενο από «καθαρούς Βουλγάρους», το Δερβέντι εξακολουθούσε το 1907 να παραμένει -έστω και «κατά τύπους μόνον»- πατριαρχικό³.

Ακόμη πιο προβληματική υπήρξε η εξέλιξη που περιγράφει στα απομνημονεύματά του ο διευθυντής του εκπαιδευτικού τμήματος της Εξαρχίας, Στέφαν Λαφτσίεφ. Ύστερα από συμφωνία με τη βουλγαρική κυβέρνηση, τα αξόδευτα υπόλοιπα κάθε ετήσιου προϋπολογισμού της βουλγαρικής εκκλησίας περνούσαν σ' ένα ειδικό «Απόθεμα Τσιφλικιών», με σκοπό την εξαγορά τουρκικών ιδιοκτησιών και τη διανομή τους σε ακτήμονες εξαρχικούς -«προπαντός κολλήγους»- με ευνοϊκούς όρους αποπληρωμής και απώτερο σκοπό «οι Βούλγαροι να γίνουν σταδιακά κύριοι όλης της καλλιεργούμενης επιφάνειας στη Μακεδονία». Στις αρχές του 1909, ενώ ο Λαφτσίεφ κι ο έξαρχος Ιωσήφ απουσίαζαν από την Κωνσταντινούπολη για λόγους υγείας, το μικτό συμβούλιο της Εξαρχίας αποφάσισε να διαθέσει όλο το απόθεμα για την αγορά όχι τσιφλικιών, αλλά πολυτελών μεγάρων για τους μητροπολίτες Στρωμνίτης και Πελαγονίας⁴.

Εκτός από την ύπαιθρο, εποικιστικά σχέδια καταρτίζονται -αν και σε σαφώς μικρότερη έκταση- και για κάποια αστικά κέντρα. Τυπικό δείγμα αποτελεί η εισήγηση του γιατρού Ι.Κ. Βλάχου προς το Δραγούμη, τον Αύγουστο του 1906, για τη σύσταση «ελληνικής κοινότητας» στο Κιλκίς με την επιδοτούμενη εγκατάσταση εκεί ελληνόφωνου γιατρού, δασκάλου, κουρέα,

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.313, л.125, Διευθύνων Κ. Γκέροφ προς Υπ.Εξ. Ντ. Στάντσοφ, Σέρρες 29.8.1907, Νο.565.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.313, л.125-6, Κ. Γκέροφ, όπ.π.

³ ΙΑΥΕ 1907/53, πολυσέλιδη δακτυλογραφημένη έκθεση του προξένου Α. Σακτούρη για το 1907, σ.17.

⁴ Лафчиев 1994, σ.104-5 & 111.

καφετζή και μαγείρου και την πρόσληψη ντόπιου υπηρετικού προσωπικού για την επάνδρωση των κατώτερων κλιμακίων¹. Την επόμενη χρονιά, ο πρόξενος Σερρών Σαχτούρης προτείνει πάλι, ως «μέσον ενισχύσεως ημών εν Πετρισιώ», την οργανωμένη «εκείσε εγκατάστασιν ομογενών εμπόρων ή άλλων εκ Μελενίκου ή αλλαχόθεν»². Η εμπιστευτική έκθεση Μαρκόφ το 1904 προβλέπει το άνοιγμα ενός «βουλγαρικού μεγάλου καταστήματος» σε καθένα από τα τρία διαμφισβητούμενα νοτιότερα αστικά κέντρα του σαντζακίου Σερρών (Σέρρες, Δεμίρ Χισάρ και Μπαϊρακλή Τζουμαγιά), εφοδιασμένου «με όλα τα πράγματα που χρειάζονται οι χωρικοί», με στόχο την εκτόπιση από την αγορά της μερίδας εκείνης των ντόπιων ελλήνων εμπόρων που ήταν προσανατολισμένη κυρίως στην κάλυψη (κι εκμετάλλευση) των αναγκών της υπαίθρου· τα καταστήματα αυτά, διευκρινίζει, θα έπρεπε να επιχορηγούνται απ' το βουλγαρικό κράτος με «σημαντικά ποσά, υπό μορφήν επιδότησης, άτοκου ή προθεσμιακού δανείου», αφού «είναι δύσκολο να βρεθούν καλοί Βούλγαροι οι οποίοι ν' αναλάβουν με δικά τους μέσα την εργασία». Ως συμπληρωματικές πτυχές, η ίδια εισήγηση πρόβλεπε τρία «βουλγαρικά χάνια», καθώς κι «εμπορομεσιτικά γραφεία» που «θα έχουν ως καθήκον να προαγοράζουν από τους Βουλγάρους τα ακατέργαστα προϊόντα τους (καπνό, σιτάρι, σουσάμι, βαμβάκι, γλυκάνισο, δέρματα κλπ), για να χάσουν τους πελάτες οι έλληνες έμποροι»³. Παρά το λανθάνοντα αντικαπιταλισμό της έκθεσης και τη θεωρητική έμφαση στην υπερεκμετάλλευση των (βουλγάρων) αγροτών από τους (έλληνες) αστούς, τελικό στόχο του εγχειρήματος αποτελεί πάντως όχι η χειραφέτηση της υπαίθρου, αλλά η υποκατάσταση του αλλοεθνούς καθοδηγητικού-εκμεταλλευτικού πυρήνα από τον ημέτερο: «όταν πνευματικά κι οικονομικά σταθούμε γερά στις Σέρρες και διεξάγουμε τον αγώνα με περισσότερα [υλικά] μέσα και μεγαλύτερη ενεργητικότητα», εξηγεί ο Μαρκόφ, «τότε μόνο ο γύρω πληθυσμός θα αισθανθεί τη δύναμή μας και ο ίδιος θ' αρχίσει να νιώθει εθνική περηφάνεια. Προς το παρόν δε βλέπει παρά την αδυναμία μας, τη φτώχεια και στο σχολείο και στην εκκλησία, και στην πόλη και στα χωριά. Μέχρι τώρα βλέπει αστούς και πλούσιους μόνο Έλληνες, στους οποίους ο Βούλγαρος θέλοντας και μη πρέπει να υποτάσσεται»⁴.

Την άλλη πλευρά του ίδιου νομίσματος αποτελούν οι εισηγήσεις του Ίωνα Δραγούμη, ως προξένου Δεδεαγάς, για τη δυναμική ανάσχεση της αστικοποίησης του σλαβόφωνου πληθυσμού της Μακεδονίας και της νότιας Θράκης προκειμένου ν' αποτραπεί η ανάδυση μιας «βουλγαροσλαβικής» αστικής τάξης και ν' αποκρουστεί η «ειρηνική δια διηθήσεως κατάκτησις (ή κατάκλισις)» των πόλεων από το βουλγαρικό εθνικισμό. Μεταξύ άλλων μέτρων, ο Δραγούμης προτείνει την επιδότηση της εγκατάστασης στα αστικά κέντρα ελληνόφωνων ειδικευμένων εργατών και μικροεπαγγελματιών για να εκτοπιστούν από την αγορά οι σλαβόφωνοι ομότεχνοί τους: «όπου φερ' ειπείν παρατηρείται ζήτησις κτιστών ή γαλακτοπωλών,

¹ Σπύρος Καράβας, «Περί κοινότητος ελληνικής εν Κιλκίς, 1901'», *Αρχειοτάξιο*, 4 (5.2002), σ.29.

² ΙΑΥΕ 1907/53, έκθεση Α. Σαχτούρη για το 1907, όπ.π., σ.19.

³ ΙΔΑ, φ.176κ, οπ.1, α.ε.2064, λ.14, Τ. Μαρκόφ προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Σέρρες 14.10.1904, Νο.619. Ο συντάκτης της έκθεσης εκτιμά ότι από τα 40 περίπου μαγαζιά των Σερρών που εμπορευόνταν τσαρούχια, το μισά τουλάχιστον να έβγαιναν εκτός μάχης από τον ανταγωνισμό με τα επιδοτούμενα βουλγαρικά καταστήματα.

⁴ ΙΔΑ, φ.176κ, οπ.1, α.ε.2064, λ.15, Τ. Μαρκόφ, όπ.π.

να μετακαλώνται και υποστηρίζονται Έλληνες κτίσται η γαλακτοπόλαι, ακριβώς όπως, εκεί όπου υπάρχει ζήτησις διδασκάλων μετακαλούνται ως διδάσκαλοι Έλληνες». Παρόλο που «αι ειρηνικώταται αύται εργασίαι εν ανάγκη δύνανται να φθάσωσι και μέχρι της βίας», γράφει, το κυριότερο μέσο που πρέπει να επιστρατευθεί σ' αυτό το εγχείρημα είναι τα χρήμα: «Προς υποστήριξιν του οικονομικού πολέμου απαιτείται να ριφθή χρήμα ελληνικόν άφθονον εις τας χώρας ταύτας. Ελλείπει ικανού αριθμού Ελλήνων εν αυταίς, ας γίνη χρήσις ελληνικού χρήματος. Δια τούτου επιβάλλεται συνήθως τις, βοηθούσης και της θελήσεως προς τούτο». Επισημαίνει ωστόσο ταυτόχρονα τον κίνδυνο ο οικονομικός αυτός πόλεμος να μετατραπεί σε μπουμερανγκ, επιταχύνοντας τις διαδικασίες εθνικής συνειδητοποίησης των σλαβόφωνων πολιτών σε αντιπαλότητα προς τον ελληνικό εθνικισμό, γεγονός που επιβάλλει όλες αυτές οι κινήσεις να εκτελούνται εν απορρήτω. Οι διατυπώσεις του παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, ακριβώς λόγω της ωμής «φυλετικής» λογικής που τις διέπει: «Η θέσις ημών απέναντι των Σλαυοφώνων είνε λίαν δύσκολος, διότι, ενώ διεκδικούμεν αυτούς (τουλάχιστον τους ορθοδόξους) ως προσκειμένους εις τον ελληνικόν πολιτισμόν και την ημετέραν θρησκείαν, ή ως εκ της αναμίξεως αυτών μεθ' Ελλήνων, ανήκοντας εις το Γένος ημών, εξ άλλου αναγκαζόμεθα να καταπολεμώμεν την αύξησιν και την ανάπτυξιν αυτών. Δι' ό, όπου είνε δυνατόν να εξελληνίζωμεν αυτούς έχει καλώς· όπου όμως δεν είνε δυνατόν τούτο, ανάγκη να συναγωνιζόμεθα προς αυτούς οικονομολογικώς, ο δε συναγωνισμός είνε ειρηνικός πόλεμος. Τουλάχιστον εις τούτο συμφέρει να προσέχωμεν να μη γίνηται δηλαδή φανερά εις τους Σλαυοφώνους η πρόθεσις ημών, ο σκοπός του συναγωνισμού. Μετακαλούντες και εγκαθιστώντες π.χ. Ηπειρώτας κλιβανείς και αρτοποιούς εις πόλεις όπου είνε εγκατεστημένοι Σλαυοφώνοι τοιούτοι, να μη φανερώνομεν το τεχνητόν και προσχεδιασμένον της τοιαύτης εγκαταστάσεως. Ομοίως η αντικατάστασις των Σλαυοφώνων υπηρετών οικιών και καφενειών ελληνικών, συμφέρει να γίνηται αθορύβως». Δίνοντας ο ίδιος το παράδειγμα για τις λιγότερο δαπανηρές πρακτικές που ενδείκνυται να υιοθετηθούν προς αυτή την κατεύθυνση, περιγράφει στην ίδια έκθεση την προσωπική πίεση που ασκεί -ως καταναλωτής- στον ξενοδόχο του, ώστε αυτός «να εκδιώξη δυο Σλαυοφώνους σχισματικούς υπηρέτας του ξενοδοχείου του»: «Μετά τινας αντιρρήσεις περί του λίαν συμφέροντος μισθού όν πληρώνει εις αυτούς, παρεδέχθη τέλος ίνα μέχρι τέλους του μηνός διώξη αυτούς όπως προσλάβη Έλληνας. Παρήλθον δύο μήνες έκτοτε, παρά δε τας επανειλημμένας συστάσεις μου, οι υπηρέται δεν ηλλάχθησαν. Διέκοψα τότε την εκ του ξενοδοχείου του παραγγελίαν τροφής. Διερωτήσαντά με περί του αιτίου, υπέμνησα αυτόν την υπόσχασίν του και εβεβαίωσα αυτόν ότι άμα ως αντικατασταθώσιν οι υπηρέται θα γίνω πάλιν πελάτης του. Εις άλλους ερωτώντας είπον ότι ήθελον απλώς να δοκιμάσω και άλλου ξενοδοχείου τροφήν. Ταύτα ως παράδειγμα· αλλά χρειάζεται γενίκευσις των τοιούτων και άλλων μέσων και συστηματοποιήσις αυτών και αυστηρά εφαρμογή. Η δε τοιαύτη ενέργεια ημών συμφέρφει ενίοτε να εξικνεΐται και μέχρι της βίας, τόσον εναντίον της ραθυμίας των ημετέρων όσον και εναντίον της βίας των αντιπάλων (κηρυκτότων π.χ. οικονομικόν πόλεμον κατά των ελληνικών καταστημάτων και κατά των πόλεων εσχάτως).

Προς τούτο επέιγυσα τυγχάνει, ως και δι' άλλας ενεργείας, η ανάγκη εγκαταστάσεως δικτύου ημετέρων πρακτόρων οίτινες, εν ανάγκη και τη βοήθεια ανθρώπων της εμπιστοσύνης των, να μεταχειρίζονται και ένοπλον βίαν»¹. Παρόμοιες συστάσεις, για την αντικατάσταση των σλαβόφωνων υπηρετών από «ορθοδόξους ελληνοπαιδας εκ Χαλκιδικής» και τη διακοπή κάθε «εργολαβικής συναλλαγής» με τα σλαβόφωνα «ανθρωπόμορφα τέρατα» που εργάζονταν ως ράφτες, χτίστες και εν γένει τεχνίτες, δημοσιεύονται την ίδια εποχή και στον τοπικό ελληνικό τύπο². Η συστηματικότερη εφαρμογή αυτής πολιτικής, στο πλαίσιο και με τα μέσα του Μακεδονικού Αγώνα, θα γίνει τους επόμενους μήνες στην πόλη της Θεσσαλονίκης, με καθοδηγητή το alter ego του Ίωνα –τον υπολοχαγό Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη³.

Στις πόλεις κυρίως απέβλεπαν και τα εποικιστικά σχέδια που δρομολογούνται γύρω στο 1890 στο Βελιγράδι. Στην προξενική διάσκεψη του Απριλίου του 1891 προτάθηκε ο εποικισμός Σέρβων από τη Σουμαδιά στο κέντρο της Μακεδονίας κι ο υπουργός Εξωτερικών Μιχαήλο Τζόρτζεβιτς επιφυλάχθηκε ν' αποφανθεί μετά την οργάνωση της σχολικής κι εκκλησιαστικής προπαγάνδας⁴. Από το δημοσιευμένο αρχειακό υλικό της εποχής διαπιστώνουμε πάντως πως η εγκατάσταση «εποίκων» (κολονιστι) στα Σκόπια και το Μοναστήρι υπήρξε περισσότερο απόρροια ιδιωτικών πρωτοβουλιών με την άτυπη στήριξη των εκεί προξενείων. Ο πρόξενος Μοναστηρίου Ντιμίτριγιε Μπόντι συνηγορεί π.χ. το Νοέμβριο του 1890 στο αίτημα ενός ράφτη, που «ως ξένος» δε μπορεί να τα βγάλει πέρα με τα 280 ραφεία της πόλης, να του δοθούν οδοιπορικά για να εγκατασταθεί στον Περλεπέ, όπου ο ανταγωνισμός φαίνεται πολύ μικρότερος⁵. τον Αύγουστο του 1891, ο ίδιος πρόξενος στηρίζει την έκκληση ενός πανδοχέα για έκτακτο βοήθημα 150 δηναρίων, επισημαίνοντας πως είναι ο μόνος από τους τρεις σέρβους εποίκους στο Μοναστήρι που δεν έχει ενισχυθεί οικονομικά, παρόλο που το κατάστημά του επιγράφεται «σερβικό καφενείο» και λειτουργεί σαν «καμπαναριό του σερβισμού» εκεί⁶. λίγες μέρες μετά, ένας μοναστηριώτης καμαριέρης στο Βελιγράδι ζητά από το σερβικό ΥΠΕΞ να χρηματοδοτήσει τον οικογενειακό επαναπατρισμό του ως «σέρβου εποίκου»⁷. Ένας άλλος εθελοντής, «πρώην πανδοχέας και ποτοποιός κι ύστερα καφετζής», εισηγείται από τη Νις στον πρωθυπουργό Πάσιτς την αποστολή στα Σκόπια επιτηδευματιών με τις οικογένειές τους, που θ' αναλάβουν να διαδώσουν «τα σερβικά έθιμα» στην τοπική κοινωνία· για το ξεκίνημα ενός πανδοχείου, υποστηρίζει, χρειάζεται «αρκετά μεγάλο κεφάλαιο» 5-6.000 δηναρίων, ενώ για ένα ποτοποιείο αρκούν 1.500-2.000 δηνάρια⁸. Μεγαλύτερης εμβέλειας εγχείρημα φαίνεται πως υπήρξε η συμφωνία της ίδιας χρονιάς για τη

¹ ΑΙΔ//IV/17.1.1, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Δεδεαγάτς 9.3.1906, αρ.80, σ.11 & 17-21.

² Κς, «Οι περί την Δράμαν συνοικισμοί», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 7.9.1904, σ.1-2.

³ ΑΠΚ/25, «Εκθεσις Υπολοχαγού Αθαν. Μ. Σουλιώτου», συνημ. σε Αθ. Σουλιώτης προς Σ/χη Π. Δαγκλή, Εν Αθήναις 22.2.1907 [=1908]. Για μια ωραιοποιημένη εκ των υστέρων εκδοχή αυτής της δραστηριότητας: Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959.

⁴ Цамбазовски 1991, σ.266.

⁵ Цамбазовски 1988, σ.587-8.

⁶ Цамбазовски 1991, σ.316 & 358-9.

⁷ Στο ίδιο, σ.380-1.

⁸ Στο ίδιο, σ.350.

δημιουργία της πρώτης ζυθοποιίας στα Σκόπια, με τη μορφή κοινοπραξίας ανάμεσα σ' ένα σέρβο ζυθοποιό από το Βάλιεβο, το ντόπιο έμπορο (και στέλεχος του τοπικού σερβικού κόμματος) Χατζηκόστα και το μουσουλμάνο πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου, Ρουστέμ Σαλίχ μπέη. Την ανέγερση του εργοστασίου θ' ακολουθούσε η εισαγωγή ειδικευμένων εργατών από τη Σερβία· με τη μελλοντική αύξηση του αριθμού τους, εκτιμά ο υποπρόξενος Τσόχατζιτς, «μπορούμε να ελπίζουμε πως η παροιμία μας θ' αναπτυχθεί ζωντανά»¹. Το 1899, η επιχείρηση θα σχεδιάσει την επέκταση των εργασιών της από τα Σκόπια στο Μοναστήρι, με τη δημιουργία ενός δεύτερου εργοστασίου εκεί². Όπως και αλλού, έτσι κι εδώ καθοριστικό ρόλο στην έκβαση των όποιων σχεδίων έπαιζε ωστόσο η κοινωνική σύνθεση του ανθρώπινου δυναμικού: «Οι έποικοι προέρχονται συνήθως από τις τάξεις των φτωχών μαστόρων, χωρίς οποιαδήποτε κεφάλαια», εξηγεί τον Αύγουστο του 1891 ο πρόξενος Μοναστηρίου· «λόγω της φτώχειας τους δε μπορούν να επιβιώσουν ούτε να πάρουν δάνεια», οπότε «γρήγορα ξεπέφτουν κι εγκαταλείπουν αυτά τα μέρη»³.

Τραπεζικά όνειρα

Η τραπεζική διείσδυση, ως μηχανισμός δυναμικής τουλάχιστον οικονομικής υποστήριξης των κατά τόπους αντίστοιχων εθνικών κομμάτων, προβάλλει έτσι ως αναγκαιότητα για τους σχεδιαστές της αλυτρωτικής πολιτικής όλων των εθνικών κέντρων. Ήδη από το 1883 ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' παροτρύνει την ελληνική κυβέρνηση «να προμηθεύσει τοις κατοίκους» 2-3 τραπεζικά υποκαταστήματα με κεφάλαια 100-150.000 λιρών σε Θεσσαλονίκη, Σέρρες και Μοναστήρι, για την «υποστήριξιν του εμπορίου» και τη «χορηγία τροφής εις τους ημετέρους και ελληνοφρονούντας»⁴, κυρίως όμως για τον πολιτικό προσεταιρισμό των σλαβόφωνων αγροτών: «Ρίψατε δέκα χιλιάδας λίρας εις το λεκανοπέδιον της Στρωμνίτισης», γράφει, «ίνα ιδήτε αμέσως την αλλοίωσιν»⁵. Φροντίζει ωστόσο να προειδοποιήσει πως τα υποκαταστήματα «αυτά πρέπει να φέρωσιν ιδιωτικόν χαρακτήρα, ει δυνατόν δε και υπηκοότητα μη ελληνικήν», και να συστήσει ως ενδιάμεσους μια σειρά ομογενείς καπιταλιστές της βασιλεύουσας (Στεφάνοβικ, Μαυρογορδάτο, Ευγενίδη, Ζαρίφηδες). Φυσικά, τη χρηματική βάση «απαιτείται να θέση η Ελληνική Κυβέρνησις, διότι οι κεφαλαιούχοι άνευ ασφαλείας τινός αδύνατον να αναλάβωσιν επιχείρησιν τοιαύτην ρισκοκινδυνεύοντες τα χρήματα αυτών. Ο τραπεζίτης και ο έμπορος σπεύδει εκεί όπου προβλέπει ασφαλές και βέβαιον κέρδος· τοιούτον δε τι ως εκ της γενικής θέσεως και καταστάσεως αυτής η

¹ Στο ίδιο, σ.260. Επίσης: Βοјводић 2003, σ.576-7.

² Георгиев – Трифонов 1995, σ.280.

³ Цамбазовски 1991, σ.358-9.

⁴ Καρδαράς 1998, σ.208.

⁵ Στο ίδιο, σ.215.

Μακεδονία δεν παρουσιάζει»¹. Η τελευταία αυτή παραδοχή φωτίζει προφανώς τους λόγους για τους οποίους δυο δεκαετίες αργότερα η παρουσία ελληνικών τραπεζών εξακολουθεί να παραμένει ζητούμενο, παρόλες τις ενδιάμεσες διαβεβαιώσεις πως η ίδρυση των πολυπόθητων υποκαταστημάτων «ου μόνον θέλει επενέγκη κεραυνοβόλα αποτελέσματα εθνικής ωφελείας αλλά θέλει αποφέρει πλείστα κέρδη εις την Τράπεζαν»² κι ότι, με μια πολιτική διανεμοδότησης έναντι ετήσιου τόκου 10%, «θα εβαπτίζοντο εις γνησίους απογόνους του Περικλέους όλοι οι Βούλγαροι και οι Βουλγαρόφωνοι ιδιοκτήται, οι σήμερον δανειζόμενοι μίαν λίραν τον Μάρτιον αποδίδοντες μίαν και ημίσειαν περί τα μέσα Μαΐου»³. Η εμπειρία των γηγενών από την πραγματική λειτουργία των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, όπου και όπως αυτά έκαναν τελικά την εμφάνισή τους, υπήρξε άλλωστε συχνά πηγή απογοητεύσεων και νέων αντιθέσεων: τυπικό δείγμα, οι «υπερβολικές και άδικες επικρίσεις» που δεχόταν στις αρχές του εικοστού αιώνα ο διευθυντής «του νεοσυσταθέντος υποκαταστήματος της Τραπεζής Ανατολής στο Μοναστήρι», με τελικό παραλήπτη τα ηγετικά κλιμάκια του ελληνικού μηχανισμού⁴. Οι επιπλοκές αυτές δεν εμποδίζουν πάντως τους επιτελείς του ελληνικού μηχανισμού να θεωρούν πως, με κεφάλαιο 300.000 δρχ και τη σύσταση κτηματικής τράπεζας, «η Μακεδονία μετά πενταετίαν το πολύ θα είνε ψυχικώς Ελληνική, εν ώ ουδέποτε ήτο»⁵.

Εξίσου -αν όχι ακόμη περισσότερο- μετέωρα θα παραμείνουν και τα ομοειδή σχέδια του βουλγαρικού μηχανισμού. Το άνοιγμα υποκαταστήματος της βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας στις Σέρρες αποτελεί βασικό πυλώνα της έκθεσης Μαρκόφ το 1904⁶· το 1909 ο εξαρχικός αρχιερατικός επίτροπος Γενιτσών θεωρεί απαραίτητη την παρουσία βουλγαρικής τράπεζας στη Θεσσαλονίκη, για να δανειοδοτεί τους εξαρχικούς χωρικούς «σε δύσκολες ώρες» και να μην προσφεύγουν αυτοί «στις προπαγάνδες»⁷· την ίδια λύση προκρίνει το καλοκαίρι του 1912 και η εξαρχική μητρόπολη Σερρών, εκτιμώντας πως, αν «από οικονομική άποψη δε μπορούμε να μετρηθούμε με τους Έλληνες, σημαντικά όμως θα ελαφρύνει τον πληθυσμό των χωριών ένα τραπεζικό υποκατάστημα της 'Γαλλο-Ρωσο-Βουλγαρικής' Τράπεζας, που κανονίζεται τελευταία»⁸. Η απουσία μεγαλοαστικών ερεισμάτων στην Κωνσταντινούπολη και η συγκριτικά μεγαλύτερη ανασφάλεια που προκαλεί στην Πύλη η δυναμική του βουλγαρικού εθνικισμού θα εμποδίσουν ωστόσο μέχρι τέλους το άνοιγμα ενός τέτοιου ιδρύματος στο μακεδονικό χώρο –σε αντίθεση με την πολύ λιγότερο επικίνδυνη Σερβία, η Βεοградска

¹ Στο ίδιο, σ.225.

² Ίων Δραγούμης (4.12.1903), σε Πετσίβας 2000, σ.631. Επίσης: Καράβας 2010, σ.167-73· Καζάκης 1899, σ.319-23· ΙΑΥΕ 1904/52, Κ. Κυπραίος προς ΕΕΕΕΠ, Εν Μοναστηρίω 17.7.1903, αρ.522· ΙΑΥΕ 1904/69, Ε. Κανελλόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Καβάλλα 26.3.1904, αρ.129 εμπ· ΑΔΙΣ/92/28Α, Μ. Τσαμαδός προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 8.9.1906, αρ.263· ΙΑΥΕ 1907/53, έκθεση Α. Σακτούρη, όπ.π., σ.22-3.

³ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας», όπ.π., Εν Αθήνας 3.5.1891, Μέρος Β', σ.11-2.

⁴ Αργυρόπουλος 1970, σ.58.

⁵ Έκθεση του Προξενείου Θεσσαλονίκης (1904) από το αρχείο της Π.Σ. Δέλτα, σε Καράβας 2010, σ.173.

⁶ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.15, Т. Μαρκόφ προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Σέρρες 14.10.1904, No.619.

⁷ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.144, Прωθιερέας Τόμα Νικόλοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Γενιτσά 13.7.1909, No.608.

⁸ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.160, Архимандрит Евгений, «Годишен рапорт за състоянието на учебното дело в Сярската епархия през учеб. 1911-1912 година», Сяр 2.7.1912, No 994.

Zadruga της οποίας είναι, όπως έχουμε δει, παρούσα στη Θεσσαλονίκη ήδη από το 1908. Όσο για τη ρουμανική προπαγάνδα, η χρηματοπιστωτική «επίρρωσις» της επιχειρήθηκε με την εγκατάσταση το 1906 στη μακεδονική πρωτεύουσα μιας μικτής συγγοροουμανικής τράπεζας, ετερόρρυθμης θυγατρικής της Pester Hungarische Commercial Bank της Βουδαπέστης και της Marmorosch Bank του Βουκουρεστίου¹.

Ο σιδερένιος λώρος

Η προοπτική σιδηροδρομικής σύνδεσης της μακεδονικής ενδοχώρας με τα εθνικά κέντρα συνιστά ένα ακόμη πεδίο σχεδιασμών, ζυμώσεων κι αλληλοϋπονομεύσεων. Προνομιακή είναι κι εδώ η θέση της Σερβίας, που ήδη από το 1888 έχει συνδεθεί με τα Σκόπια και τη Θεσσαλονίκη σε εφαρμογή ειδικής διάταξης της συνθήκης του Βερολίνου². Η ελληνική διπλωματία επιδιώκει κι αυτή μια παρόμοια σύνδεση της Λάρισας με τη Θεσσαλονίκη και το Μοναστήρι, εκτιμώντας ότι με τη διευκόλυνση της συγκοινωνίας και των εμπορικών συναλλαγών εκατέρωθεν των συνόρων «δύνатаι να συνδεθή μεθ' ημών και να εμπνευσθή εθνικού φρονήματος η χώρα αύτη», ακόμη και να καταστεί «εντελώς ελληνική», ή ότι τουλάχιστον θα στραφεί «προς την Ελλάδα το ρεύμα των ήδη εις την Ηγεμονίαν της Βουλγαρίας μεταναστεύόντων» Μακεδόνων³. Η σιδηροδρομική γραμμή Πειραιάς-σύνορα άρχισε να κατασκευάζεται το 1902 κι ολοκληρώθηκε το 1909⁴. Η Πύλη γνώριζε ωστόσο πολύ καλά τις μακροπρόθεσμες συνέπειες μιας τέτοιας σύνδεσης κι έτσι, παρόλες τις διαπραγματεύσεις και την κινητοποίηση διαφόρων ομάδων πίεσης (όχι μόνο «ημετέρων» ή εβραίων μεγαλεμπόρων αλλά ακόμη και μουσουλμάνων προκρίτων), το όλο σχέδιο δεν υλοποιήθηκε μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους⁵. Την ίδια ακριβώς τύχη είχαν και οι αντίστοιχες βουλγαρικές βολιδοσκοπήσεις και πιέσεις τριών δεκαετιών⁶. Ήδη από τις αρχές του 1883, το στρατηγικό πρόγραμμα του Στοϊλοφ αναγόρευσε τη «σύνδεση των βουλγαρικών σιδηροδρόμων με τους μακεδονικούς» σε μια από τις τρεις βασικές σταθερές της μακεδονικής πολιτικής της Σόφιας⁷. Κεντρικό στόχο αποτελούσε η κατασκευή και λειτουργία της γραμμής Σόφια-Κιουστεντίλ-Κουμάνοβο-Σκόπια, με δευτερεύουσα εκδοχή τη σύνδεση Κιουστεντίλ-Στιπ-Γκράντσκο-Μοναστήρι, ενώ σοβαρές επιφυλάξεις προκάλεσε η οθωμανική πρόταση του 1892 για μια εντελώς διαφορετική γραμμή κατά μήκος του Στρυμόνα, η οποία θα συνέδεε το βουλγαρικό σιδηροδρομικό δίκτυο με την υπό κατασκευή γραμμή Θεσσαλονίκη-Κωνσταντινούπολη. Η τελευταία αυτή εκδοχή υποστηριζόταν από το επιτελείο του οθωμανικού στρατού κι απέβλεπε

¹ ΙΑΥΕ 1906/82, Α.Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 23.9.1906, αρ.569 εμπ.

² Gounaris 1993, σ.46-50. Για το σχετικό § 38 της συνθήκης: Schopoff 1904, σ.385-6.

³ Εκθέσεις του Γ. Δοκού (1883) σε Βούρη 1994, σ.50-1 & 96-7.

⁴ Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Αθήνα 1982, σ.126-33.

⁵ Gounaris 1993, σ.58-9· Παπαγιαννάκης 1982, σ.132-3.

⁶ Ангел Джонев, «Отношението на България към проектите на османската империя за железопътното им свързване в Македония», σε *100 години от илюндено-преображенското въстание*, Σόφια 2005, σ.353-66.

⁷ Σφέτας 2008, σ.44· Джонев 2005, σ.354.

στη δυνατότητα ταχείας μεταφοράς οθωμανικών στρατευμάτων στα βουλγαρικά σύνορα σε περίπτωση κρίσης· παρότι οικονομικά πιο συμφέρουσα, για τον ίδιο ακριβώς λόγο την απέρριπτε το βουλγαρικό ΓΕΣ. Όσο για το εθνικό διακύβευμα των δυο επιλογών, αρκετά σαφής είναι η υπηρεσιακή ανάλυση του «εμπορικού πράκτορα» στη Θεσσαλονίκη Σόποφ στο γύρισμα του αιώνα: «*Θεωρώ πως η χώρα από το Στρυμόνα ως τα βουλγαρικά σύνορα είναι δική μας, αλλά και το βουλγαρικό στοιχείο εκεί δεν κινδυνεύει τόσο, όσο κινδυνεύει στο βιλαέτι Κοσσυφοπεδίου. [...] Όταν το ζήτημα ιδωθεί απ' αυτή την άποψη, απαραίτητο είναι να προκριθεί η ταχεία κατασκευή της γραμμής Κιουστεντίλ-Κουμάνοβο-Σκόπια, επειδή αυτή θα είναι ένα είδος φραγμού κατά της διείσδυσης διαφόρων ξένων επιρροών και δυνάμεων μεταξύ του βουλγαρικού πληθυσμού σε όλη τη βόρεια και κεντρική Μακεδονία*»¹. Παρά τη σχετική ρύθμιση της τουρκοβουλγαρικής συνθήκης του 1904, την επίσημη έναρξη διμερών διαπραγματεύσεων το 1907 και την υπογραφή μιας καταρχήν συμφωνίας τον Απρίλιο του 1912 για την κατασκευή της γραμμής Σόφια-Σκόπια, η υλοποίηση του προγράμματος έμεινε τελικά κι εδώ στα χαρτιά².

Το μπαξίσι της εξουσίας

Αξιοσημείωτο ποσοστό των εκατέρωθεν εθνικών δαπανών προορίζεται, τέλος, για τον τακτικό ή έκτακτο χρηματισμό των κάθε λογής οθωμανικών αρχών –από το βαλή ή το μουτεσαρίφη μέχρι τον τελευταίο γραφέα και χωροφύλακα. Στην πολιτική φιλολογία της εποχής, αλλά και στη σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία, επαναλαμβανόμενο στερεότυπο συνιστά η απόδοση των κατά καιρούς επιτυχιών του αντιπάλου στο «χρυσίον» και τον «πακτωλό» που αυτός διαθέτει για την εξαγορά όχι μόνο του τοπικού πληθυσμού αλλά και των επιδιαιτητών της εθνικής διαμάχης. Στην πραγματικότητα, όλες οι πλευρές κατέφευγαν συστηματικά σ' αυτό το μέσο, εντάσσοντας μάλιστα προληπτικά τα σχετικά κονδύλια στους αντίστοιχους προϋπολογισμούς τους. Σχετικές υποδείξεις συναντάμε διάσπαρτες σε κάθε λογής εκθέσεις προς τα κεντρικά επιτελεία: σε μια τυπική περίπτωση, ο πρόξενος Μοναστηρίου συνιστά εν έτει 1890 στον υπουργό Εξωτερικών «*να διατεθή ποσόν προς εξώνησιν συνειδήσεων ισχυόντων Οθωμανών ιδίως εν τη επαρχία Καστορίας*»³· σε μια άλλη, ο επίσκοπος Πολυανής εκτιμά πως «*καλόν θα ήτο να διετίθετο μικρόν τι ποσόν και προς εξαγοράν διαφόρων κυβερνητικών υπαλλήλων*»⁴. Εξίσου σαφή είναι τα ίχνη αυτής της πρακτικής σε προϋπολογισμούς κι απολογισμούς δαπανών. Ο απολογισμός π.χ. του «*εν Αθήναις Κέντρου*» των μακεδονομάχων για το βιλαέτι Μοναστηρίου του 1908 περιλαμβάνει 1.595 δρχ που

¹ Джонев 2005, σ.358.

² Για τις διαπραγματεύσεις αυτές: Сарафов 2008· Джонев 1985, σ.359-63· του ίδιου, «Железопътното свързване на България с Македония през второто управление на стамболовистите», σε *100 години от рилския конгрес на ВМОРО*, Κιουστεντίλ 2006, σ.89-124.

³ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890.

⁴ ΑΣτΔ 116/109, Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900. Επίσης: Ιωάννης Σκούρτης, *Ανέκδοτο κατάστιχο της αλληλογραφίας του Πολυανής Παρθενίου (1900)*, Θεσ/νίκη 2002, σ.263.

δόθηκαν ως «έξοδα αστυνομίας»¹ στους προϋπολογισμούς «απροβλέπτων δαπανών» των προξενείων Σερρών και Καβάλας για το 1909 αναγράφονται πάλι 20 και 10 λίρες αντίστοιχα για «δωροδοκίας»². Οι Εξαρχία κατέβαλλε κάθε χρόνο 25 λίρες στον οθωμανό επιθεωρητή των βουλγαρικών σχολείων για να μην ελέγχει το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων· στους επίσημους ισολογισμούς, μας πληροφορεί ο Λαφτσίεφ, τα ποσά αυτά καταχωρίζονταν σαν «επίδότηση συγγραφέα για την προετοιμασία λεπτομερέστερου τουρκοβουλγαρικού και βουλγαροτουρκικού λεξικού»³.

Την πιο αποκαλυπτική ίσως καταγραφή παρόμοιων πρακτικών μας δίνουν τα απομνημονεύματα του βουλγαροδιδασκάλου κι εθναποστόλου Αρσένι Κοστέντσεφ, που παραθέτει αναλυτικά τα κατά καιρούς έξοδά του για την παράκαμψη των εμποδίων που έθεταν στη δράση του οι αντίπαλοι μηχανισμοί ή η αδηφαγία των τοπικών αξιωματούχων. Τυπικό δείγμα, ο απολογισμός της διετούς προσπάθειάς του για το άνοιγμα και τη λειτουργία βουλγαρικού σχολείου στη Στρώμνιτσα (1881-83): «Έπρεπε να εξαγοράσω τον εκατόνταρχο, επειδή στο χέρι του είναι οι χωροφύλακες, το γραμματέα του καϊμακάμη και τον τηλεγραφήτη και μ' αυτό τον τρόπο μάθαινα όλα τα μυστικά σχετικά με τις βουλγαρικές υποθέσεις· εξαγόρασα επίσης το γραμματέα του σαλονικιού βαλή και το σαλονικιό τηλεγραφήτη κι έτσι έσωσα όχι μόνο τον εαυτό μου αλλά και πάνω από εκατό ανθρώπους από τις ασιατικές φυλακές». Με δεδομένο τον τρόπο λειτουργίας της οθωμανικής διοίκησης, η έγκαιρη πληροφόρηση ισοδυναμούσε με δυνατότητα προληπτικής παρέμβασης και ακύρωσης ποικίλων κατασταλτικών μέτρων που αποφασίζονταν σε κατώτερα κλιμάκια της ιεραρχίας, συχνά ως αποτέλεσμα -κι εδώ- δωροδοκιών του αντιπάλου. Μια μέρα π.χ. ο γραμματέας του καϊμακάμη της Στρώμνιτσας αποκαλύπτει στον Κοστέντσεφ πως εναντίον του έχει κατατεθεί μήνυση για κομιτατζήδικη δράση στη γενέτειρά του κι απαγχονισμούς μουσουλμάνων όταν υπηρετούσε ως δικαστής στην απελευθερωμένη Βουλγαρία. Η συνέχεια ήταν αυτονόητη: «κανονίσαμε για μια λίρα να μου δώσει αντίγραφο της μήνυσης και να με προειδοποιεί για την εξέλιξή της στη διοίκηση και να την κρατήσει και να μην τη φέρει στο συμβούλιο για δυο μέρες»⁴. Εξίσου αποκαλυπτική είναι και η «εξομολόγηση» του ίδιου συγγραφέα, σε κάποιο άλλο σημείο των απομνημονευμάτων, για το ύψος και κυρίως τη φύση των οικονομικών συναλλαγών του με τις οθωμανικές αρχές: «από τότε που γεννήθηκα, πέντε παράδες φόρο δεν έχω δώσει σε Τούρκο, αλλά μπαξίσια έχω δώσει πάνω από 600 λίρες»⁵.

Εξυπακούεται πως αυτή η διαθεσιμότητα παρήγαγε μια αυτόνομη δυναμική, ωθώντας κάθε λογής αξιωματούχους να συντηρούν τις τοπικές διαμάχες σε διαρκή εκκρεμότητα ώστε να

¹ ΑΠΔ/23, «Απολογισμός του 1908 του εν Αθήναις Κέντρου του τμήματος Μοναστηρίου (Κατά τον υπό του κ. Μομφεράτου συνταχθέντα απολογισμόν του 1908)».

² ΑΠΔ/23, Ειδικόν Γραφείον Σερρών, «Προϋπολογισμός των απροβλέπτων δαπανών του Προξενείου Σερρών του 1909», 1.2.1909· ΑΠΔ/23, [Ε. Αννινος-Καβαλλιεράτος], «Προξενείον Καβάλας. Προϋπολογισμός των απροβλέπτων δαπανών του έτους 1909», Εν Καβάλλα 10.1.1909.

³ Лафчиев 1994, σ.60-1.

⁴ Костенцев 1984, σ.131.

⁵ Στο ίδιο, σ.127.

εισπράττουν απ' όλες τις πλευρές ταυτόχρονα. «Οι Έλληνες μου έδωσαν εκατό λίρες για να σας κλείσω το σχολείο, δώστε μου εσείς πενήντα για να σας το ανοίξω», θα πει λ.χ. ο καϊμακάμης της Στρώμιτσας στον Κοστέντσεφ το 1882¹. Παρόμοια πλειοδοσία ελληνικού και βουλγαρικού μηχανισμού αναφέρει στα δικά του απομνημονεύματα ο Τέρπο Πόποφσκι, περιγράφοντας τη δικαστική δίωξή του το 1885 από τις αρχές της Καστοριάς². «Διευθυντής της ενταύθα Αστυνομίας», εξηγεί το 1904 στον προϊστάμενό του υπουργό ο έλληνας πρόξενος Μοναστηρίου, «είνε ο Κιαμίλ Βέης, διεφθαρμένος και πονηρός Κιρκάσιος ουδέν έχων ιερόν ούτε όσιον. Τον εδωροδοκήσαμεν πολλάκις, αλλ' ως θετικώς γνωρίζω, λαμβάνει επίσης χρήματα και από τους Βουλγάρους και από τους Ρουμούνους. Δι' αυτόν η Μακεδονία και η σημερινή θέσις του Μακεδονικού ζητήματος είναι απλούστατα μία εμπορική επιχείρησις και τίποτε άλλο»³. Παρόμοιες επισημάνσεις απαντώνται συχνά στην υπηρεσιακή και προσωπική αλληλογραφία⁴. Κάποιες φορές, η απομύζηση γίνεται μεν από διαφορετικά πρόσωπα, η μεταξύ τους συμπαιγνία είναι όμως ορατή στους πάντες: το 1901 στο Κράτοβο, όπου ο αρχιαστυνόμος θεωρείται «εξαγορασμένος και όργανο των Σέρβων», ο φίλος του Ταραράτ Κιατίτης προτείνει στον εξαρχικό αρχιερατικό επίτροπο να «σταματήσει την [σερβική] προπαγάνδα» έναντι 10 λιρών⁵. Άλλοτε, πάλι, η εναλλαγή αξιωματούχων ακυρώνει προϋπάρχουσες ευκαιρίες: όταν το 1896 οι αρχές του Μοναστηρίου απορρίπτουν το αίτημα λειτουργίας σερβικού σχολείου στην πόλη κι ο βαλής Αμπντούλ Κερίμ «δε δωροδοκείται», ο ρώσος πρόξενος σημειώνει ψυχρά πως «για την αποτυχία του υπαίτιο είναι το ίδιο το σερβικό προξενείο, αφού δε συμφώνησε να δοθεί στον πρώην βαλή Φαϊκ Πασά το μαπαζίσι των 1.000 λιρών που αυτός ζητούσε για να επιτρέψει το άνοιγμα του σχολείου»⁶.

Κρίσεις και παρενέργειες

Οι οικονομικές κρίσεις στα εθνικά κέντρα κι οι συνακόλουθες περικοπές των διαθέσιμων κονδυλίων έχουν φυσικά άμεσο αντίκτυπο στην εμβέλεια και το κύρος της αντίστοιχης προπαγάνδας στη Μακεδονία. «Επήλθον εν τέλει αι οικονομικαί του Κράτους δυσχέρειαι, αίτινες ηνάγκασαν ημάς να περικόσωμεν σπουδαίως τα εκπαιδευτικά χορηγήματα ημών καθ' όν χρόνον οι εθνικοί ημών αντίπαλοι επολλαπλασίασαν αυτά και συνέστησαν ίδια σχολεία όπου διελύθησαν τα ημέτερα», διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε έκθεση του έλληνα προξένου Θεσσαλονίκης κατά τις παραμονές της χρεωκοπίας του 1893. «Η καθυστέρησις επί τοσούτον χρόνων των μισθών των διδασκάλων εμάρανε τον ζήλον αυτών. Η υπό της

¹ Στο ίδιο, σ.126. «Τελικά», εξηγεί ο Κοστέντσεφ, «έδωσα τριάντα λίρες και το ανοίξαμε».

² Ποποφσκι 2006, σ.52.

³ ΙΑΥΕ 1904/70, Δ. Καλλέργης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Μοναστηρίω 1.10.1904, αρ.949.

⁴ Χαρακτηριστική η επισήμανση ενός επιφανούς σαλονικιού τσιφλικά προς τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών για τον καϊμακάμη του Κιλκίς εν έτει 1892: «φίλος των σουνιτών, φίλων δε πλειότερον την χρηματολογίαν, νέμεται τον τόπον από οκταετίας περίπου» (ΑΣΤΔ 116/110, Κ. Χατζηλαζάρου προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 15.9.1892).

⁵ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.175, π.32-3, Σκοπίων Συνέσιος προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σκόπια 17.5.1901, Νο.948.

⁶ Ραστκόφσκι προς Κ.Α. Γκουμπαστόφ, Μοναστήρι 4.2.1897, Νο.18, σε Дракул 1995, σ.194-5.

δημοσιογραφίας διασαλπισθείσα οικονομική του Κράτους κατάσταση εμείωσε μείως το γόητρον ημών απέναντι των εν Μακεδονία χριστιανών και τας ελπίδας αυτών περί απελευθερώσεώς των δι' ημών»¹. Για το βουλγαρικό μηχανισμό, η ώρα μιας παρόμοιας κρίσης θα έρθει το 1899-1900, με τη δραματική έλλειψη ρευστότητας που προκάλεσε η καταστροφική διαχείριση του σιδηροδρομικού ζητήματος της πρώην Ανατολικής Ρωμυλίας. «Η κυβέρνηση δεν έχει λεφτά, αλλά ελπίζει πως οι τράπεζες θα της δώσουν, για να θέσει σε κίνηση την κρατική μηχανή και συνεπώς θα κατατεθούν και για το σχολικό έργο εδώ», σημειώνει στο ημερολόγιό του στις 19.9.1899 ο έξαρχος: ένα μήνα αργότερα συμπληρώνει απελπισμένος πως η «οικονομική κατάσταση στη Βουλγαρία [φτάνει] μέχρι χρεωκοπίας», για να συνοψίσει στον τελικό απολογισμό της χρονιάς: «Φέτος χρήματα σχεδόν δεν έρχονται και το σχολικό έργο υποφέρει από τη μείωση του ποσού εδώ και 2-3 χρόνια, και από τη μη έγκαιρη άφιξη χρημάτων εξαιτίας της έλλειψης χρυσού στη Βουλγαρία και της οικονομικής κρίσης»². Ακόμη πιο δραματικοί είναι οι τόνοι που χρησιμοποιεί το επόμενο φθινόπωρο προς το βούλγαρο υπουργό Εξωτερικών, εκλιπαρώντας για την άμεση αποστολή 300.000 λέβα προκειμένου να μην καταρρεύσει οσονούπω ο (απλήρωτος από καιρό) σχολικός μηχανισμός της Εξαρχίας: «Οι σκαπανείς της υπόθεσης αναγκάζονται από τη βία των πραγμάτων να πεινάνε, να ταπεινώνονται για ένα κομμάτι ψωμί μπροστά σε διάφορους κερδοσκόπους και νταραβεριτζήδες και σε συμπλήρωμα όλων αυτών να κοροϊδεύονται από δικούς και ξένους, πως η Εξαρχία φαλίρησε, πως ο βουλγαρικός λαός εξάντλησε τις υλικές του δυνάμεις και ως εκ τούτου δεν υπάρχει λόγος πια για φιλοφρονήσεις μαζί του, όταν αυτός έφτασε μέχρις εκεί, ώστε οι ηγέτες του, οι διαφωτιστές του να απλώνουν χείρα βοήθειας δεξιά κι αριστερά. Άσχημο πράγμα! Οι δάσκαλοι σέρνονται για χρέη στα δικαστήρια και τις φυλακές από κερδοσκόπους πιστωτές, τόσο ξένους όσο και δικούς, Βουλγάρους: τα Οικοτροφεία δεν έχουν ακόμη πληρώσει τα χρέη τους στους προμηθευτές για την περασμένη σχολική χρονιά, και τούτη τη χρονιά μετά βίας μπόρεσαν να βρουν νέους προμηθευτές για να βγάλουν δυο μήνες: αλλά κι αυτό δεν βοηθά. [...] Αν μέχρι το τέλος του μήνα δεν πληρωθούν τα χρέη των οικοτροφείων κι οι μισθοί των δασκάλων, κλείνουν τα οικοτροφεία κι οι δάσκαλοι εγκαταλείπουν τα σχολεία, για να μην είναι υπεύθυνοι απέναντι στη συνείδησή τους και την κοινωνία, ότι με όλη την αφέλειά τους πίστεψαν ότι μπορεί να γίνει δουλειά χωρίς λεφτά ψωμί και να τρέφονται οι οικογένειες μόνο με πατριωτικές ιδέες»³. Η δραματική αυτή κατάσταση δεν εμπόδισε, πάντως, τον προκαθήμενο της βουλγαρικής εκκλησίας ν' αγοράσει στις αρχές της κρίσης (8.4.1899) την έπαυλη του Λεόν Μπέη, όπου ο ίδιος κατοικούσε επί 19 χρόνια, έναντι 204.000 γροσιών «από άδειες γάμων»⁴.

¹ Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 31.5.1893, αρ.419, σε Βούρη 1994, σ.244.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.455-6 & 462. Για την κρίση του 1899-1900, τη συνακόλουθη αγροτική αναταραχή και την κατάρρευση της κυβέρνησης Στοϊλοφ: Crampton 1987, σ.40-4' Екзарх Йосиф 1992, σ.466-7.

³ Εξάρχος Ιωσήφ προς Υπ.Εξ., Κων/λη 21.10.1900, Νο.23 εμπιστευτικό, σε Георгиев – Трифонов 1994, σ.189-90. Λακωνικότερη επανάληψη της ίδιας έκκλησης έγινε και πέντε μέρες αργότερα (σ.190).

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.462.

Από τους τροφίμους των κονδυλίων και το ευρύτερο δίκτυο των εθνικώς ανησυχούντων σε κάθε χώρα, οι όποιες περικοπές καταγγέλλονται άλλωστε σαν ασύγγνωστη ολιγωρία (αν όχι συνειδητή μειοδοσία) απέναντι στον «πακτωλό» των αντίπαλων προπαγανδών. «Οι πλείστοι των Συλλόγων εξέλιπον και, αν τινες διασώζονται έτι, ούτοι επαύσαντο σχεδόν ενεργούντες», θρηνεί λ.χ. η αθηναϊκή «Ελλάς» ήδη από το 1889, καθώς η κυβέρνηση Τρικούπη επιχειρεί ένα στοιχειώδες συμμάζεμα της ακραίας σπατάλης του ΣΔΕΓ. «Αι πλείστα των συνδρομών εστείρευσαν και, αν τινες εξακολουθώσιν έτι παρεχόμεναι, αύται δεν εξαρκούσι πλέον ή δεν διατίθενται επιμελώς»¹. Ακόμη δραματικότερες είναι οι δημόσιες αντιδράσεις μετά τη χρεωκοπία του 1893: οι Μακεδόνες, διαβάζουμε το 1894 σε χαρακτηριστική ανταπόκριση από το Μοναστήρι, μεταπηδούν ομαδικά στην Εξαρχία επειδή «αηληπίσθησαν πλέον εκ της αστοργίας της μητρός των Ελλάδος», οι διπλωματικοί αντιπρόσωποι της οποίας περιορίζουν τα έξοδά τους «εις ψευδοεπιδείξεις και λουκούλεια γεύματα μετά των εκάστοτε τούρκων διοικητών»· ο ΣΔΕΓ «αρνείται να μισθοδοτή καθηγητάς και διδασκάλους δια τας μεγαλόπολεις και ενίας των μεγάλων κωμοπόλεων της Μακεδονίας, ενώ τα μικρότερα χωρία, τα και υφιστάμενα αλληπαλλήλους εφόδους υπό των προπαγανδιστών Βουλγάρων, εγκαταλείπει εις την τύχην των»². Παρόμοια γκρίνια αναπτύσσεται και στις εκθέσεις των δυνητικών παραληπτών του εθνικού χρήματος, ιδίως των πατριαρχικών αρχιερέων. «Οι αρμόδιοι παραβλέποντες όλως την υψίστην σημασίαν» της επισκοπής Πολυανής «υπό έποψιν χωρογραφικήν» επιδεικνύουν «αδιαφορίαν και ακηδείαν ου μην αλλά και αστοργίαν προς την επαρχίαν ταύτην», καταγγέλλει π.χ. το 1900 σε έκθεσή του προς το ΥΠΕΕ ο εκεί επίσκοπος Παρθένιος, ζητώντας να διατεθή υπέρ αυτής ποσόν ανάλογον της σημασίας και των αναγκών της προς εξυπηρέτησιν των εθνικών συμφερόντων»· μεταξύ των αναλυτικών προτάσεών του για τις σχετικές δαπάνες, περίοπτη θέση περιλαμβάνει -φυσικά- η αύξηση του δικού του επιδόματος³. Σε δική του έκθεση προς τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, ο Βοδενών (και πρώην Στρωμνίτης) Ιερόθεος θεωρεί «απόλυτον και κατεπείγουσα ανάγκην» τον εφοδιασμό του ελληνικού μηχανισμού «δι' επαρκών οπωσούν μέσων, διότι άλλως άνευ και της ελαχίστης αμφιβολίας και έθνος και εκκλησία απώλωλεν εν Μακεδονία». Τα περί ου ο λόγος μέσα είναι, εννοείται, χρηματικά: «όπως καταπνιχθή εν Γενιτσοίς και τοις περιχώροις ο Βουλγαρισμός και διατηρηθή η επαρχία μου τη εκκλησία και τω έθνει είναι απόλυτος και αναπόφευκτος ανάγκη εφέτος μεν [...] να δαπανηθώσιν υπέρ τας πεντακοσίας λίρας, κατόπιν δε, ετησίως και δι' ολίγον μάλλιστα καιρόν, αφ' ού νομίζω ότι ευρισκόμεθα εις το τέρμα του αγώνος, θα αρκώσι πεντακόσiai λίραι εκτός των τακτικώς προσφερομένων»⁴.

Αν και σε αισθητά χαμηλότερους τόνους, από τον ενδοϋπηρεσιακό και (σπανίως) το δημόσιο διάλογο δε λείπουν και κάποιες επικρίσεις για τις παρενέργειες αυτής της πολιτικής. Ο

¹ «Η Μακεδονία εγκατελείφθη», *Ελλάς* (Αθήνα), 9.7.1889, σ.3.

² Πελαγόνιος, «Ο εν Μακεδονία Ελληνισμός», *Φωνή των Έξω Ελλήνων* (Βόλος), 4.11.1894, σ.4.

³ ΑΣτΔ/116/109, Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», *Εν Θεσ/νίκη* 20.8.1900.

⁴ ΑΣτΔ/28/176, Βοδενών Ιερόθεος προς πρωθυπουργόν Χ. Τρικούπη, *Εν Θεσ/νίκη* 4.10.1890.

ΣΔΕΓ θα παρονομαστεί κάποια στιγμή ειρωνικά σε «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Χρημάτων»¹, η δε ομοειδής σερβική Εταιρεία του Αγίου Σάββα αποκαλείται κατ' ιδίαν από τον πρόξενο Κάριτς «Εταιρεία Εκμετάλλευσης του Πατριωτισμού των Λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου»². Ακόμη πιο διαφωτιστική είναι η εξατομικευμένη κριτική συγκεκριμένων τοπικών στελεχών. Τυπικό δείγμα οι καταγγελίες του προξένου Μοναστηρίου Ναπολέοντα Μπέτσου για δυο καλοπληρωμένους δασκάλους της περιφέρειάς του, τον οχριδινό Πέτρο Πηγεώνα και το μπλατσιώτη Πέτρο Κωνσταντινίδη. Ο πρώτος, «*μακαρίως καρπούμενος το αρκετά παχύ επίδομα των 60 λιρών*» που του καταβάλλει κάθε χρόνο το προξενείο, αποφεύγει ακόμη και να πληροφορήσει τους εργοδότες του για τις παρενέργειες αυτής της πολιτικής στη μικροσκοπική τοπική πατριαρχική κοινότητα· αποτελούμενη από 15 μόλις οικογένειες «*εν μέσω κόσμου καθ' ολοκληρίαν ξένου προς ημάς*», αυτή η τελευταία έχει διχαστεί «*εις δύο φατρίες αλληλομαχούσας*» που δε διστάζουν να φτάσουν «*μέχρι προδοσιών και καταγγελιών*» στις αρχές, προκειμένου να ιδιοποιηθούν το πολυπόθητο επίδομα: «*εκβληθείς υπό της Εφορίας*» απ' το ελληνικό σχολείο, ο Πηγεών διδάσκει «*εν ιδιωτικώ σμικρώ οικήματι παιδιά τινά*», υποστηριζόμενος από τον πρώην μητροπολίτη Πρεσπών κι «*αδιαφορών δια τα συμβαίνοντα, διότι σκοπός αυτού δεν ήτο η εργασία αλλ' η απόκτησις του μισθού*»³. Ακόμη χειρότερα είναι τα πράγματα με τον δεύτερο, «*επωφελούμενον της προξενικής αγνοίας και απειρίας και εμπορευόμενον τα εκπαιδευτικά και άλλα ζητήματα*» του καζά Καϊλαρίων, όπου ως δάσκαλος του Εμπορίου ασκούσε «*φαινομενικώς εποπτικήν εργασίαν*». Σύμφωνα με το Μπέτσο, «*ο νέος ούτος ο γινώσκων τα κοινά γράμματα και μη εστερημένος ευφυΐας δεν εσυνήθισε ποτέ να εργασθή, θεωρήσας ως και ήτο ευκολώτερον και επικερδέστερον το επάγγελμα του πατριώτου*». Μετά τη μετάθεσή του απ' το Εμπόριο στο Τίρνοβο εγκατέλειψε τη Μακεδονία και τον Αύγουστο του 1894 κατέφυγε στην Αθήνα, «*καραδοκών την επάνοδον της εποχής εκείνης καθ' ήν τόσα και τόσα παράσιτα εκ του εθνικού χρήματος ετρέφοντο, δημιουργήσαντα δυσχερείας και ζητήματα και περιπετείας ή εις προδοσίας καταλήξαντα*»· επιπλέον, «*εν Αθήναις άνευ θέσως και χρημάτων παραμένων, ο Π. Κωνσταντινίδης κατώρθωσε να εκδίδη και εφημερίδα δαπάνη, ως κοινώς πιστεύεται, της Τουρκικής Πρεσβείας εγκωμιάζων εν μέσαις Αθήναις και στεφανώνων τον Σουλτάνον, καθ' όν χρόνον ούτος κατεπάτει τα προνόμια της Μεγάλης Εκκλησίας και εξέδιδε φερμάνια εις τους Βουλγάρους αρχιερείς*»⁴. Για τον έλληνα πρόξενο, είναι προφανές πάντως ότι το πρόβλημα δεν περιορίζεται σε μια-δυο ατομικές περιπτώσεις αλλά αφορά μια ολόκληρη κοινωνική κατηγορία τροφίμων των εθνικών κονδυλίων: «*οι ανά το στόμα την πατρίδα και τα συμφέροντα αυτής φέροντες, οι εκλιπαρούντες και μύρια μετερχόμενοι τεχνάσματα όπως*

¹ Γελοιογραφία του *Ασμοδαίου* (1884), σε Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα 1986, ένθετο μεταξύ των σ.368-9.

² Цамбазовски 1960, σ.198.

³ Ν. Μπέτσος προς ΕΕΕΕΠ, Εν Βιτωλίοις 15.7.1892, σε Βούρη 1994, σ.231-2.

⁴ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Βιτωλίοις 12.6.1899, αρ.127 εμπ. Πρβλ το υπόμνημα του Κωνσταντινίδη προς τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη «περί της εν Μακεδονία θέσεως του Ελληνισμού» (Εν Πειραιεί 4.9.1894), σε Βούρη 1994, σ.254-67.

προσενέγκωσιν υπηρεσίας», αποφαινεται, «απεδείχθη εκ μακράς πείρας ότι είναι ή τυχοδιώκται ή ανίκανοι να μετέλθωσι πάσαν άλλην εργασίαν, εξ ής να πορισθώσιν εντίμως τα προς το ζην· αποτυγχάνοντες δε του σκοπού των προσφεύγουσιν εις την προδοσίαν προς τους Τούρκους και τούτους αντί χρημάτων υπηρετούντες ή προσφεύγοντες από της ελληνικής φιλοπατρίας εις την ρουμανικήν, την σερβικήν, την βουλγαρικήν, καθόσον αρχικός αυτών σκοπός και κύριον ελατήριον δεν ήτο η φιλοπατρία, υπέρ ής εφαινοντο κοπτόμενοι, αλλά το ακόπως ζην και εκμεταλλεύεσθαι τας περιστάσεις»¹.

Επιστέγασμα αυτής της κριτικής θ' αποτελέσουν οι καταγγελίες της «διαφθοράς» κι «εθνικής ασυνειδησίας» των Μακεδόνων, με έμφαση στην κουλτούρα συναλλαγής με τα αντιμαχόμενα εθνικά κέντρα που αυτοί έχουν αναπτύξει στο πέρασμα του χρόνου. Όπως διαπιστώνουμε από το διαθέσιμο αρχαικό υλικό, η αντίληψη αυτή συνιστά κοινό τόπο στο εσωτερικό όλων ανεξαιρέτα των εθνικών επιτελείων· ουδέποτε όμως διατυπώνεται δημόσια και πανηγυρικά, μ' εξαίρεση τις διαμαρτυρίες των ίδιων των Μακεδόνων για τη συνακόλουθη περιφρονητική αντιμετώπισή τους. Υπάρχουν βέβαια κάποιοι εξωτερικοί παρατηρητές που δε διστάζουν να εκφράσουν ανοιχτά αυτή τη διάχυτη αντίληψη. «Δώστε λεφτά και θ' αγοράσετε ακόμη και το Σύλλογο των Ελλήνων», δηλώνει το 1881 στους βούλγαρους συνομιλητές του ένας εβραϊος μεσίτης της Θεσσαλονίκης², ένας ρώσος πρόξενος θεωρεί το 1901 δεδομένο ότι χιλιάδες μακεδονόπουλα θα προσέφευγαν στις «εθνικές» εκπαιδευτικές υπηρεσίες ακόμη και μιας κινέζικης αποστολής προκειμένου να τραφούν κι ενδυθούν δωρεάν³, ενώ ένας γάλλος πρόξενος θα δηλώσει χαριτολογώντας στον Μπρέιλσφορντ «ότι μ' ένα κονδύλι ενός εκατομμυρίων φράγκων θ' αναλάμβανε να κάνει όλη τη Μακεδονία γαλλική. Αυτός θα κήρυττε πως οι Μακεδόνες είναι οι απόγονοι των γάλλων σταυροφόρων που κατέκτησαν τη Θεσσαλονίκη το δωδέκατο αιώνα, τα δε φράγκα θα κανόνιζαν τα υπόλοιπα»⁴. Πολύ πιο εντυπωσιακές απ' αυτή την εξωτερική ειρωνική ματιά είναι ωστόσο οι αντίστοιχες παραδοχές των ίδιων των εθνικών επιτελείων που διασταυρώνουν τα ξίφη τους για τον προσεταιρισμό του επίμαχου πληθυσμού.

«Φαίνεται ότι οι κάτοικοι της επαρχίας ταύτης υπήρξαν εις πολλά μέρη εκπεφυλισμένοι, αλλάζοντες ευκόλως θρησκείαν και εθνικότητα», αποφαινεται εν έτει 1900 ο Πολυανής Παρθένιος⁵, λίγα χρόνια μετά τον τσιφλικά Χατζηλαζάρου που καυτηρίαζε τους «απλοϊκούς» ότι «δελεάζονται δια 5 ή 6 λιρών ίν' αποβάλωσι την πάτριον θρησκείαν»⁶. «Πολλάκις απεδείχθη η ηθική διαφθορά των Ελληνοβλάχων», αποφαινεται το 1890 ο πρόξενος Μοναστηρίου⁷, για «φάυλους πλειστηριαστάς της συνειδήσεώς των» κάνει λόγο ο συνάδελφός

¹ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Βιτωλίοις 12.6.1899, αρ.127 εμπ.

² Ганчев 2005, σ.187.

³ Α.Β. Амфиатеатров, *Земля на раздором*, Σκόπια 1990 (π.έ. Μόσχα 1903), σ.46.

⁴ Brailsford 1906, σ.103.

⁵ ΑΣτΔ/116/109, Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900.

⁶ ΑΣτΔ/116/110, Κ. Χατζηλαζάρου προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 15.9.1892.

⁷ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890.

του στις Σέρρες το 1900¹, «*συρφετόν άνευ συνειδήσεως και αρχών*» χαρακτηρίζει το 1906 «*το πλείστον του χριστιανικού πληθυσμού των Γενιτσών*» ο σχολικός επιθεωρητής Χατζηκυριακού², ενώ το 1899 ο γιατρός και πράκτορας στο Μοναστήρι Ανδρέας Αρβανίτης εξηγεί στην Αθήνα πως «*ο κόσμος εδώ διεφθάρη εις απίστευτον βαθμόν, και όσοι δύνανται να πράξωσι τι υπέρ ημών θέλουσι και κάποιαν παροχήν*»³. Εξίσου προβληματική εμφανίζεται η κατάσταση στα διαμφισβητούμενα χωριά, όπου σύμφωνα με τον πρόξενο Σερρών «*οι χωρικοί μεταβάλλουσι θρησκείαν [=μιλέτ] ευκολώτερον παρ' ό,τι τις εξ ημών αλλάσσει ενδύματα*»⁴. «*Η καθ' ημάς ελληνική*» κοινότητα «*ευρίσκεται εν τελεία αποσυνθέσει*», διαπιστώνει το 1903 στο Εμπόριο Καϊλαρίων ο επιθεωρητής Αναστάσιος Νάλτσας. «*Εθνικόν φρόνημα δεν υπάρχει, άγονται και φέρονται υπό καθαρώς συμφεροντολογικών ρημάτων*». Στο χωριό υπήρχαν επίσημα 175 εξαρχικές κι 22 ή 39 πατριαρχικές οικογένειες, την πραγματικότητα θ' αναλάβει όμως να εξηγήσει στον επιθεωρητή ένας ντόπιος πατριαρχικός προύχοντας: «*την αλήθειαν αν θέλεις, 3 ή 4 οικογένειαι είνε ημέτεραι και 4-5 βουλγαρικάι, αι λοιπαί κατά το χρήμα που θα βγη*»⁵. Την ίδια εικόνα συμμερίζεται κατά την παραμονή του στη Γευγελή στη διάρκεια του Α' Βαλκανικού πολέμου κι ο συνταγματάρχης Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, μετέπειτα διοικητής του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στη Μικρασία: «*Ο κόσμος είναι πολύ πρόστυχος εδώ και πολύ Μακεδόνες, μ' εννοείς*», γράφει χαρακτηριστικά στη γυναίκα του τον Απρίλιο του 1913. «*Πατριωτισμός είναι το συμφέρον και η ανάγκη*»⁶.

Παρόμοιες εκτιμήσεις συναντάμε και στη βουλγαρική πλευρά, και δη στο ψηλότερο δυνατό επίπεδο. «*Χθες είμουνα στο Ορτάκιοϊ και συναντήθηκα με την Αυτού Αγιότητα*», σημειώνει π.χ. στις 18.7.1904 στο ημερολόγιό του ο βούλγαρος διπλωματικός πράκτορας στην Κωνσταντινούπολη, Γκριγκόρ Νάτσοβιτς. «*Συζητήσαμε για πολλά πράγματα, άκουσα όμως ένα καινούριο, καινούριο επειδή βγαίνει από το στόμα του Εξάρχου. Σύμφωνα με αυτόν, οι Μακεδόνες είναι έτοιμοι ν' ασπαστούν όποια εθνικότητα και νάναι, μόνο και μόνο για να βγάλουν λεφτά. Ο Εξάρχος τους άκουσε να λένε πως είναι καλό να υποκρίνονται σερβικά αισθήματα μόνο και μόνο για να παίρνουν κι από τους Σέρβους λεφτά. 'Ας μας στείλουν κι οι Σέρβοι λίγα λεφτά, έλεγαν, για να σπουδάσουμε τα παιδιά'. 'Τέτοιοι είναι αυτοί', προσθέτει»⁷. Η*

¹ ΙΑΥΕ/1900/68, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α.Ρωμάνο, Εν Σέρραις 31.8.1900, αρ.272.

² Χατζηκυριακού 1962, σ.22.

³ ΙΑΥΕ 1901/65, Α. Αρβανίτης προς πρόεδρο [ΕΕΕΕΠ], Εν Βιτωλίοις 4.1.1899.

⁴ ΑΔΙΣ 92/28Α/54, Μ. Τσαμαδός προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 10.2.1906, αρ.15.

⁵ ΙΑΥΕ 1904/76, Α. Νάλτσας προς πρόξενο Κ. Κυπραίιο, Εν Μοναστηρίω 6.6.1903, συνημ. σε Κυπραίιος προς πρωθυπουργό Δ. Ράλλη, Εν Μοναστηρίω 1.10.1903, αρ.787.

⁶ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913). Επιστολές προς τη σύζυγό του Κούλα*, Αθήνα 1998, σ.242.

⁷ Валентин Китанов, Григор Начович и Българо-турското споразумение от 1904 г., Σόφια 2004, σ.483. Η συνομιλία δεν καταγράφεται καθόλου στο ημερολόγιο του εξάρχου. Δυο μήνες νωρίτερα (19.5), ο Ιωσήφ είχε εκφράσει ξανά παρόμοια δυσφορία, αυτή τη φορά όμως για κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο κι όχι για τους Μακεδόνες εν γένει: «*Ο συντάκτης της σερβικής εφημερίδας στην Κων/νη*», σημειώνει στις 19.5.04 ο Νάτσοβιτς το ημερολόγιό του, «*είναι πολύ γνωστός του Εξάρχου, γιατί ο αδερφός του υπήρξε βούλγαρος υπότροφος και τώρα ζει στη Βουλγαρία. Αυτός ο συντάκτης είπε στον Έξάρχο: Ας έρθουν στη Μακεδονία Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Βλάχοι κ.ο.κ. με τα λεφτά τους κι ας τα ζοδεύουν εκεί, για να επωφελούμαστε εμείς οι Μακεδόνες, να σπουδάσουμε, να πλουτίζουμε. Πού είναι το κακό σ' αυτό;*» (στο ίδιο, σ.482).

επισήμανση του Νάτσοβιτς, πως τα παραπάνω είναι «καινούρια» μόνο και μόνο επειδή τα συμερίζεται ο προκαθήμενος της Εξαρχίας, δεν είναι καθόλου τυχαία: στον καθημερινό λόγο των Βουλγάρων της Ηγεμονίας, «μακεδονικές πόρτες» αποκαλούνται την ίδια εποχή οι πόρτες που ανοιγοκλείνουν προς οποιαδήποτε κατεύθυνση τις σπρώξει κανείς¹, ενώ αρκετά διαδεδομένος ήδη από τη δεκαετία του 1890 είναι ο εκ μέρους τους προσβλητικός χαρακτηρισμός των Μακεδόνων σαν «θα-μου-δωσεις-άκηδες» (кемидадешковци) και η περιφρονητική απαξίωση του πατριωτισμού τους με τις εκφράσεις -στα σλαβομακεδονικά- «*θα μου δώσεις λεφτά, θα με κάμω Βούλγαρο*» (ке ми дадеш пари, ќе ми чинам Бугарин) ή «*σφραγίδα μου είναι, κι εδώ τη βάνω κι εκεί τη βάνω*» (мюхиор ми е, и овде го клаам и онде го клаам)².

Η ίδια περίπου απαξιοτική αποστροφή για το «εμπόριο με την εθνική συνείδηση», που στη Μακεδονία «έχει καταστεί σύνηθες γεγονός»³, κυκλοφορεί και στο εσωτερικό του σερβικού μηχανισμού: «*δώσε λεφτά, θα γίνω Σέρβος, δε δίνεις, γίνομαι ό,τι θέλω*»⁴. Ακόμη πιο εύλωτη είναι η εξομολογητική αποστροφή του γεωγράφου Βλάντιμιρ Κάριτς για τη φύση της σχέσης του με το ντόπιο πληθυσμό στα Σκόπια, όπου υπηρετεί ως σέρβος πρόξενος: «*Το τρίτο το οποίο χρειάζομαι*», γράφει τον Ιανουάριο του 1891 στον πρωθυπουργό Σάβα Γκρούιτς, «είναι ν' αγοράζω ιερείς, κοινοτάρχες και να εξαγοράζω τούρκους υπαλλήλους. Όποτε σκέφτομαι αυτόν τον ακραία εξαχρειωμένο λαό, πάντα μου έρχεται στο νου ο ήρωας του Γκόγκολ στις 'Νεκρές Ψυχές', ο Τσιτσικόφ, που αγοράζει νεκρές ψυχές. Εδώ η ψυχή είναι για πούλημα, αυτό το γεγονός πρέπει να το αναγνωρίσουμε με απόγνωση»⁵.

Μολονότι ανταποκρίνονται σε υπαρκτές πραγματικότητες, συμπεριλαμβανομένης της αυτοδιάψευσης των ίδιων των αντίζηλων εθνικών προπαγανδών, οι παραπάνω αφορισμοί αδυνατούν ωστόσο να ερμηνεύσουν σφαιρικά το αντιφατικό φαινόμενο της εθνικής συγκρότησης στο μακεδονικό χώρο κατά τις ύστατες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Η συλλογική «εξαγορά» των Μακεδόνων από το χρήμα των εθνικών κέντρων δε μπορεί π.χ. να εξηγήσει την εμμονή του σκληρού πυρήνα των αντίπαλων εθνικών κομμάτων -στο μικροεπίπεδο ιδίως του χωριού- στη διατήρηση των θέσεων και της ταυτότητάς τους, ακόμη κι όταν αυτή η τελευταία συνεπαγόταν προσωπικές θυσίες δυσανάλογες προς τις όποιες προσόδους: αν η εθνική διαπάλη ήταν αποκλειστικά και μόνο υπόθεση κονδυλίων, τότε στο

¹ Βογαζλής 1952, σ.107.

² Вардарски 1894, σ.35· «Книжина», *Свобода* (Σόφια), 12.2.1892, σ.3· Христо Коцев «Страници из спомените ми», *Македонија*, 11.1922, σ.51-2. Για την αναπαραγωγή της πρώτης φράσης και από τη φιλοσερβική προπαγάνδα: Ν.Ν. Δουρνοβό, *Έχουσιν άραγε οι Βούλγαροι ιστορικά δικαιώματα εν Μακεδονία, Θράκη και Παλαιά Σερβία;*, Μόσχα 1895, σ.35. Από το μακεδονιστή μακεδονολόγο Π. Ντραγκάνοφ, η αρχική δημόσια διατύπωσή της αποδίδεται στο βούλγαρο Π. Σλαβέκοφ (Ристовски 2007, σ.167).

³ Καθηγητής Σίμα Τόμιτς προς σέρβο Υπ.Εξ., Βελιγράδι 14.10.1901, σε Апостолов 1963, σ.262.

⁴ Църнушанов 1992, σ.34. Πρβλ. τη δήλωση μακεδόνα χωρικού προς σέρβο πρόξενο που αναπαράγει ανεκδοτολογικά το 1903 ένας ρώσος δημοσιογράφος: «Όσο παίρνω από εσάς λεφτά, ο πατριωτισμός μου λέει πως είμαι Σέρβος, μόλις όμως αδειάσει η τσέπη μου, αρχίζει να με διαβεβαιώνει πως είμαι Βούλγαρος» (Амфитеатров 1990, σ.46).

⁵ Β. Κάριτς προς Σ. Γκρούιτς, Σκόπια 11.1.1891, Νο.13, σε Цамбазовски 1991, σ.57.

γύρισμα του αιώνα δε θα χρειαζόταν να χυθεί καθόλου αίμα. Η εθνική ιδεολογία έχει κι αυτή τη δική της υλικότητα, καθώς διαπλέκεται με ποικίλες κοινωνικές αντιθέσεις τις οποίες πολιτικοποιεί ως εθνικές. Για μια πλήρη εικόνα, θα πρέπει ως εκ τούτου να εξετάσουμε δυο ακόμη πτυχές του εθνικού φαινομένου, αλληλένδετες μεταξύ τους: την ιδεολογία και κυρίως την κοινωνική πρακτική των αντίπαλων εθνικών παρατάξεων.

ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ:

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ, ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Ο χαρακτηρισμός των εθνικών οντοτήτων του μακεδονικού χώρου ως «κομμάτων» δεν αποτελεί νεολογισμό, προκειμένου να διευκολυνθεί η μελέτη των διαδικασιών της εθνικής συγκρότησης στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία. Ο ίδιος ακριβώς όρος απαντάται σε μαζική κλίμακα στο δημόσιο λόγο, την εθνική φιλολογία και την υπηρεσιακή αλληλογραφία εκείνης της εποχής, και χρησιμοποιείται απ' όλες τις πλευρές για να περιγραφεί μια ζώσα πραγματικότητα: η καθαρά πολιτική λειτουργία των αντιμαχόμενων εθνικών παρατάξεων ως συλλογικότητων που εκπροσωπούν συγκεκριμένα συμφέροντα, διαθέτουν συγκεκριμένες οργανωτικές δομές και προτείνουν στη μαζική τους βάση συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές διεξόδου από την κρίση της Αυτοκρατορίας –είτε τη μακροπρόθεσμη υπαγωγή σε κάποιο από τα αντίζηλα χριστιανικά βαλκανικά κράτη είτε, στην περίπτωση μιας πτέρυγας του ελληνικού κόμματος, το μετασχηματισμό του οθωμανικού κράτους εκ των έδων και την ανάδειξη των ελληνορθόδοξων αστών σε άρχουσα τάξη μιας αναγεννημένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Εκτός από το «κόμμα», για την υποδήλωση αυτής της πραγματικότητας χρησιμοποιούνται επίσης οι ομοειδείς όροι «μερίς», «φατρία» και «παράταξις», καθώς και πιο σύνθετες εκφράσεις που παραπέμπουν σε συνθήκες και μεθόδους καθαρά πολιτικού ανταγωνισμού.

Ήδη από τη δεκαετία του 1870, οι έλληνες πρόξενοι αναφέρονται π.χ. σε «ελληνική μερίδα»¹, «ορθόδοξον [=πατριαρχική] μερίδα»², «ελληνοφρονούσα μερίδα»³, μερίδες «γραικιστών» και «βουλγαριστών»⁴, σε «κόμμα υπέρ της Εκκλησίας» (=του Πατριαρχείου)⁵, ακόμη και σε «κομματάρχη του βουλγαρισμού»⁶: «διαρθεθείσα εις δύο στρατόπεδα πολέμια προς άλληλα», γράφει χαρακτηριστικά το 1871 ο Πέτρος Λογοθέτης, «η κοινωνία της Αχρίδος διατελεί εν πλήρει πολιτική μέθη»⁷. Στην ίδια ορολογία καταφεύγουν επίσης τοπικά στελέχη του Πατριαρχείου και του ελληνικού εθνικισμού: για «κόμμα του Πανσλαβισμού» κάνει λόγο ήδη το 1859 ο γιατρός Θεοδωρίδης⁸, για «βουλγαρικό κόμμα» γράφει κάποιος ανώνυμος πληροφοριοδότης του ελληνικού προξενείου από τα Γενισά⁹ και ο Φ.Σ. Βοδενών στο πανηγυρικό «Υπόμνημά» του¹⁰, ενώ ο μητροπολίτης Βοδενών σημειώνει το Δεκέμβριο του

¹ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 25.8.1872, αρ.258.

² ΙΑΥΕ 1874/76.1, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 4.1.1874, αρ.2.

³ ΙΑΥΕ 1871/76.1α, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 11.6.1871, αρ.150.

⁴ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 27.8.1872, αρ.689, και προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 12.9.1872, αρ.733.

⁵ ΙΑΥΕ 1872/76.1στ, επιστολή από Στρώμνιτσα (14.11.72), συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

⁶ Στο ίδιο.

⁷ ΙΑΥΕ 1871/76.1α, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 12.1.1871, αρ.7.

⁸ Καράβας 2010, σ.238.

⁹ Κωφός 1969, σ.140.

¹⁰ Ερμής (Θεσ/νίκη) 4.1.1877, σ.6.

1870 ότι «τέσσαρας εκ των βουλγαριστών εξυλοκόπησαν οι του άλλου κόμματος»¹. Η χρήση αυτής της ορολογίας θα γενικευτεί ως το γύρισμα του αιώνα: «ελληνικόν κόμμα»², «βουλγαρικόν κόμμα»³, «σερβικόν κόμμα»⁴, «ρουμανικόν κόμμα»⁵, «ρουμουνικόν κόμμα»⁶, «ημέτερον κόμμα»⁷, «ημετέρα μερίς»⁸, «ορθόδοξος μερίς»⁹, «σχισματική μερίς»¹⁰, «ελληνική μερίς»¹¹, «ελληνίζουσα μερίς»¹², «ελληνοφρονούσα μερίς»¹³, «βουλγαρική μερίς»¹⁴, «βουλγαρίζουσα μερίς»¹⁵, «ρουμουνική μερίς»¹⁶, «ρωμουνίζουσα μερίς»¹⁷, «σερβική μερίς»¹⁸ και ούτω καθεξής. «Πολλάκις εν τω αυτώ χωρίω υπάρχει μερίς ορθοδόξων και μερίς σχισματικών», εξηγεί τον Ιούλιο του 1903 στον πρωθυπουργό Δημήτριο Ράλλη ο πρόξενος Μοναστηρίου Κυπραίος¹⁹. το 1889 στο Ζίρνοβο Νευροκοπίου «εσχηματίσθησαν τα λεγόμενα κόμματα, Ελληνικά και Βουλγαρικά», θυμάται -δεκαετίες αργότερα- ένας ντόπιος κάτοικος²⁰. σύμφωνα με την τοπική βιογραφία κάποιου μακεδονομάχου ιερέα, το 1896 πέντε οικογένειες του χωριού Χόλιστα «εσχημάτισαν Βουλγαρικόν κόμμα»²¹. το ίδιο έγινε και στο Νέρετ της Φλώρινας το 1898, όταν με την προσχώρηση μιας μερίδας των κατοίκων στην Εξαρχία «εις το

¹ Γόνης – Καραντζαλής 1975, σ.78.

² ΙΑΥΕ 1900/65, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 9.2.1900, αρ.34 εμπ (Δ. Χισάρ)· ΙΑΥΕ 1906/81, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 8.8.1906, αρ.1, λίαν απόρρητος (περιφέρεια Μοναστηρίου)· Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 20.9.1905, αρ.629, σε MMA 1997, σ.185 (Καρατζόβα).

³ Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.237 (Ζέλοβο)· ΙΑΥΕ 1900/5, Σπ. Κωνσταντινίδης προς πρόξενο Ευγενειάδη, Εν Λαγκαδά 19.9 & 12.10.1899 (Σωχός)· ΙΑΥΕ 1900/2, ο ίδιος προς Ευγενειάδη, [Λαγκαδάς] 19.4.1900 (Σωχός)· ΙΑΥΕ 1906/81, Δημητρώπουλος προς 'αγαπητή αδελφή', χ.τ. 12.12.1906, συνημ. σε Γ. Πρόξενος Δ. Μπότσης προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, Ν. York 13/26.12.1906, ά.α. (Ζέλοβο Καστοριάς)· Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 26.8.1906, αρ.447, σε MMA 1997, σ.301 (καζάς Γευγελής)· ΑΙΜΘ/143/Ε, Εφοροεπίτροποι Τεκελί προς μητροπολίτη Θεσ/νίκης, Εν Τεκελί 20.11.1893 (Τεκελί Θεσ/νίκης)· ΑΠΔ/25, ανυπόγραφο 25σέλιδο κείμενο απολογισμού του Μ. Αγώνα, σ.6 (Ασβεστοχώρι, Αειβάτι, Νεοχωρούδα, Τεκελί, Βαλμάδα, Γιουντζίδες).

⁴ ΙΑΥΕ 1905/67, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 20.10.1905, αρ.747.

⁵ Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 20.9.1905, αρ.629, σε MMA 1997, σ.184 (Καρατζόβα)· ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 26.8.1906, αρ.447, σε MMA 1997, σ.301 (καζάς Γευγελής).

⁶ ΙΑΥΕ 1905/82, Λ. Ενυάλης προς Υπ.Εξ., Εν Ελασσώνι 29.7.1905, αρ.353 (Περιβόλι).

⁷ Λαούρδας 1961, σ.6· Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.587 (Μπουφ)· ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ι. Στορνάρης προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 30.1.1899, αρ.144· ΙΑΥΕ 1905/49, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 11.9.1905, αρ.248 (Βοδενά)· ΑΜΑΠΔ-Ζ/1.3, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., [Αθήνα] 18.1.1907, αρ.1, απόρρητον· ΑΣτΔ/209/112, Δ. Ρίζος προς Στ. Δραγούμη, Εν Εδέεση 18.9.1905 («κόμμα υπέρ ημών» στο Πόζαρ).

⁸ ΙΑΥΕ 1901/55, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 1.12.1901, αρ.938 εμπ (Λισολιά Μοναστηρίου)· ΑΓΤΒ/4/9, Γ. Τσόντος (:) προς Παμικό Ζυμβρακάκη, χ.χ. (τέλη 1908).

⁹ *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 20.5.1909, σ.157· Ιωάννης Βλάχος, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχόν Μελενίκου. Εκθέσεις των μητροπολιτών Ειρηναίου και Αιμιλιανού, Σερραϊκά Χρονικά*, 8 (1979), σ.102.

¹⁰ *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 20.5.1909, σ.157· Λαούρδας 1961, σ.31· Πηγεών 1983, σ.424.

¹¹ Αλμαζ 1912, σ.65· ΑΑΣΝ/4/352, «Εκθεσεις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφερεία Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1908», σ.13 (Γιάντισστα Βέροιας)· ΙΑΥΕ 1906/81, Ν. Ξυδάκης προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, Εν Μοναστηρίω 11.12.1906, αρ.832 (Πισοδέρι).

¹² Δεμέστιχας 1964, σ.29.

¹³ 1871/76/1^α, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 11.06.1871, αρ.150.

¹⁴ Αλμαζ 1912, σ.65· ΙΑΥΕ 1902/65, Γ. Σάρρος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 28.6.1902, αρ.201 (Προσοτσάνη)· Βάρδας 2003, τ.Α', σ.251 (Ζέλοβο)· ΑΓΤΒ/4/9, Γ. Τσόντος (:) προς Παμικό Ζυμβρακάκη, χ.χ. (τέλη 1908)· *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 6.5.1909, σ.142, και 20.5.1909, σ.157.

¹⁵ Μπόνης 1961, σ.21 (Στρώνιτσα)· ΑΑΣΝ/4/352, «Εκθεσεις των γεγονότων...», όπ.π., σ.19 (Μπάχοβο & Τσερνέσοβο Καρατζόβας).

¹⁶ Βάρδας 2003, τ.Α', σ.251 (Πισοδέρι)· ΙΑΥΕ 1905/82, Λ. Ενυάλης προς Υπ.Εξ., Εν Ελασσώνι 29.7.1905, αρ.353 (Αβδέλλα).

¹⁷ Βλάχος 1979, σ.118.

¹⁸ Φιλιππίδης 1903, σ.9 (Σκόπια).

¹⁹ ΙΑΥΕ/1903/50, Κ. Κυπραίος προς Δ. Ράλλη, Εν Μοναστηρίω 10.7.1903, αρ.518 εμπ.

²⁰ Λαούρδας 1961, σ.224.

²¹ Μελισσοτόπιος, «Βιογραφία του εκ Μελισσοτόπου (Χολίστης) της Καστοριάς μακεδονομάχου ιερέως [Παπαχρήστου]», *Φωνή του Λαού* (Φλώρινα), 22.2.1931, σ.2.

φιλησυχώτατον εκείνο χωρίον εσχηματίσθησαν έκτοτε δύο κόμματα»¹. «Εις όλα τα χωριά που ήταν βουλγαρόφωνοι διαιρέθησαν σε δύο κόμματα» και «μαλώνανε για τις εκκλησίες· οι μεν Έλληνες ήσαν ορθόδοξοι και ζητούσαν την εκκλησία και μαλώνανε, οι δε Βούλγαροι ήταν σχισματικοί», διαβάζουμε στις αναμνήσεις ενός ελληνόφωνου μακεδονομάχου από τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης². «ισχυρά κόμματα Ελληνικά και Βουλγαρικά» συναντά το 1905 σε χωριά των Βοδεωνών ο μακεδονομάχος καπετάν Ακρίτας³, για «εθνικόν αγώνα εκ μέρους και των δυο παρατάξεων των Ελλήνων και των Βουλγάρων» στη Νέγκορτσα κάνει λόγο η δασκάλα Μαρία Οικονόμου στα απομνημονεύματά της⁴, ενώ στα δικά του ο Γερμανός Καραβαγγέλης περιγράφει τις επεισοδιακές λειτουργίες του «με το ελληνικό κόμμα» στα χωριά των Κορεστίων το 1901 και στο Νεστράμι (σημ. Νεστόριο) το 1906⁵. Στην Κάτω Βροντού η εκκλησία λειτουργεί το 1901 εκ περιτροπής «κατόπιν συνεννοήσεως των δυο κομμάτων» του χωριού⁶, οι εκεί εξαρχικοί έχουν κατηγορηθεί το 1899 για τη δολοφονία «του ενός εκ των δυο ηγετών του ημετέρου κόμματος»⁷, ενώ στη γειτονική Άνω Βροντού δολοφονείται το 1904 από κοιμητοζήδες «ο εκείθεν πρόκριτος Αλέξιος Μαρίνος, πολίτης ήσυχος και αβλαβής, εις ουδένα κόμμα ανήκων ορισμένως, δηλούμενος στέ μεν ως σχισματικός, στέ δε ως ορθόδοξος, κατά τας περιστάσεις και τας ανάγκας του»⁸. Σε κάποια πάλι πατριαρχικά χωριά του Μοναστηρίου «υπήρχε πάντοτε κόμμα εν κρυπτώ βουλγαρίζον», επισημαίνει το 1911 ο πρόξενος Μαυρουδής⁹. Παρόμοιες διατυπώσεις συναντάμε και σε υπηρεσιακή χαρτογράφηση της «πολιτικής καταστάσεως» των Καστανοχωρίων που φυλάσσεται στο αρχείο Τσόντου Βάρδα: σε κάποια χωριά «υπάρχη κόμμα Βουλγαρικόν αλλά δεν τολμά επησήμος να παρουσιασθή», αλλού «είρχησεν να παρουσιάζητε κόμα ελληνικόν», ενώ σε μια τρίτη περίπτωση ο συντάκτης του εγγράφου προειδοποιεί πως, «εάν αποκοπούν χρήματα εμμίσθων, θα παρ[ουσιασθή] Κόμ[μα] Βουλγαρ[ικόν]»¹⁰.

Στη βουλγαρική πλευρά, προξενικές εκθέσεις κάνουν επίσης λόγο για «δυο κόμματα», ελληνικό και βουλγαρικό στο Πρόσνικ των Σερρών¹¹ ή σερβικό και βουλγαρικό στο Βέλες¹². Ανταπόκριση του 1891 στην επίσημη εφημερίδα της Εξαρχίας αναφέρει πως «οι κάτοικοι της Γκουμέντζας είναι χωρισμένοι σε δυο κόμματα: βούλγαροι-εξαρχικοί και γρεκομάνοι»¹³.

¹ ΑΣτΔ/207/85, «Εκθεσις Ιερέως Παπακωνσταντίνου (Νερετίου)», χ.χ. [καλοκαίρι 1903]. Επίσης: ΑΣτΔ/207/89, ο ίδιος προς τον Υπ. Εξωτερικών της Ελλάδος, χ.χ.

² Αθανάσιος Καραθανάσης, «Τα απομνημονεύματα του Γεωργίου Κουτσούρη εκ Μπάλτσας (Μελισσοχωρίου)», στο βιβλίου του ίδιου, *Πραγματεία περί Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1990, σ.260.

³ Μαζαράκης 1937, σ.24.

⁴ ΙΜΧΑ Ζ12/ΠΙ3, «Η εθνική δράσις της διδασκαλίσεως Μαρίας Οικονόμου-Μωυσιάδου», σ.3.

⁵ Καραβαγγέλης 1958, σ.11 & 57.

⁶ ΙΑΥΕ 1901/58, Ι. Στορνάρης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 17.11.1901, ά.α.

⁷ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ι. Στορνάρης προς Πρ. Κων/λης, Εν Σέρραις 30.1.1899, αρ.144.

⁸ ΙΑΥΕ 1904/70, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 10.12.1904, αρ.366.

⁹ ΙΑΥΕ 1911/62, Ν. Μαυρουδής προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 16.3.1911, αρ.179.

¹⁰ ΑΓΤΒ/4/019, χειρόγραφος πίνακας με πληροφορίες για τον πληθυσμό, τη γλώσσα, τους δασκάλους και την εθνική συμπεριφορά 35 χωριών των Καστανοχωρίων.

¹¹ Ν. Σεμένοφ προς Πρ. Κων/λης, Σέρρες 24.3.1910, Νο.143, σε Γεοργιεν-Τριφονοβ 1995, σ.244.

¹² Π. Ντιμιτρόφ προς Υπ.Εξ. Γκ. Νάτσοβιτς, Κων/λη 2.12.1894, Νο.2171, στο ίδιο, σ.253.

¹³ *Новини* (Κων/λη), 3.1.1892, σ.3 (ανταπόκριση από Γκουμέντζα, 16.12.1891).

αργότερα γίνεται λόγος για «το ουνίτικο κόμμα» της Γευγελής¹ και για τα «δυο κόμματα, εξαρχικούς και πατριαρχικούς» του Ντόλνο Μπρόντι², ενώ ακόμη κι ο ίδιος ο εξαρχος Ιωσήφ στην αλληλογραφία και το ημερολόγιό του κάνει λόγο όχι μόνο για «σερβικό» ή «σερβομάνικο κόμμα»³ αλλά και για «το βουλγαρικό κόμμα» κάποιων χωριών⁴. Την ίδια ορολογία χρησιμοποιούν ηγετικά στελέχη του εξαρχικού μηχανισμού όπως ο αρχιγραμματέας Ατανάς Σόποφ⁵, ο σχολικός επιθεωρητής Βασίλ Κάντσοφ⁶, ανώτεροι κληρικοί⁷ και, ενίοτε, το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Εξαρχίας⁸. Στις παιδικές του αναμνήσεις από τη δραστηριότητα του Γκιόργκι Ντίνοφ στη Ζαγορίτσανη, ο σοσιαλιστής Ντίμιταρ Μπλαγκόφ περιγράφει τη «δημιουργία δυο κομμάτων στο χωριό» και την προσπάθεια του εθναποστόλου «να υποστηρίξει το βουλγαρικό κόμμα» στο γειτονικό Γκόρεντσι⁹. Με παρόμοιους όρους περιγράφουν την ελληνοβουλγαρική διαμάχη στο Γκόρνο Μπρόντι Σερρών ο Γκιόργκι Μπαζντάροφ¹⁰, στη Μποέμιτσα της Γευγελής ο Χρήστο Σάλντεφ¹¹ και στα χωριά της Δράμας και της Ζίχνας ο Αποστόλ Κότσοφ¹². Για «βουλγαρικό κόμμα», «τα δυο κόμματα» εξαρχικών και γρεκομάνων και για «σερβομάνικο κόμμα» κάνουν λόγο στα απομνημονεύματά τους οι κοιμητοζήδες Πάντο Κλιάσεφ, Σλαβέικο Άρσοφ και Μιχαήλ Νικόλοφ¹³, ενώ στα δικά του ο συνταγματάρχης Αναστάς Γιάνκοφ καταγράφει τη συμβουλή του προς τους χωρικούς της Καστοριάς «να μη διχοτομούν το λαό σε κόμματα, Έλληνες και Βουλγάρους»¹⁴. Την ίδια ορολογία συναντάμε και στις σερβικές πηγές της εποχής: «βουλγαρικό κόμμα»¹⁵, «ελληνικό κόμμα»¹⁶, «πατριαρχικό

¹ *Новини* 14.4.1892, σ.3 (ανταπόκριση από Γευγελή, 15.3.1892).

² *Вестни* (Κων/νη), 4.1.1902, σ.2 (ανταπόκριση από Γκ. Μπρόντι, 12.12.1901).

³ *Екзарх Йосиф* 1992, σ.344 («σερβικό κόμμα» στο Πασάκιοι του Βέλες), 429 & 453 («σερβομάνικο κόμμα» στο Κουμάνοβο).

⁴ Георгиев-Трифонов 1994, σ.164 (Εμπόριο Καϊλαρίων).

⁵ Οφέικωφ 1885, σ.67 («δύο κόμματα» Βουλγάρων σε πόλεις και χωριά: «Βούλγαροι εξαρχικοί και Βούλγαροι φαναριώται, ελληνίζοντες»)· Шопов 1893, σ.68 («εξαρχικό και γρεκομάνικο κόμμα» Προσοτσάνης), 70 («βουλγαρικό κόμμα» Προσοτσάνης), 205 («δυο κόμματα, γρεκομάνικο και βουλγαρικό» των Βοδενών), 211 («βουλγαρικό κόμμα» Βοδενών) & 232 («γρεκομάνικο κόμμα» στο Παλιοχώρι Καϊλαρίων).

⁶ Кънчов 1970, σ.170 («βουλγαρικό κόμμα» Δοϊράνης), 173 («σερβικό κόμμα» Σκοπίων)· Кънчов 2000, σ.187 («βλάχικο κόμμα» στη Λούμπνιτσα), 199 («μικρό γρεκομάνικο κόμμα» στο Πετρίτσι), 232 («κόμμα» Ελλήνων και Βλάχων στη Γκόρνα Τζουμαγιά), 249 («γρεκομάνικο κόμμα» Γκόρνο Μπρόντι), 321 («κόμμα» ελληνικό στη Στάρτσιστα Νευροκοπίου) & 451 («σερβομάνικο κόμμα» στα Κότσανα).

⁷ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.39, Πρωτοσύγγελος Γκόραζντ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Βιτόλια 11.2.1909, No.302 (απόπειρα δημιουργίας «σερβομάνικου κόμματος» σε χωριό του Перлеπέ)· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.63, Иеромонах Горазд, «Спорни църкви в Пелагонийската Епархия», Битоля 2.7.1909 («σερβομάνικο κόμμα» σε χωριό του Перлеπέ)· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.69, Αρχιερατικός Επίτροπος Перлеπέ προς Μητρόπολη Πελαγονίας, Перлепές 4.9.1908, No.1001 («τα δυο κόμματα» -ελληνικό και βουλγαρικό- στο Σρέντο Γκρчи).

⁸ *Новини*, 14.4.1892, σ.3 («ουνίτικο κόμμα» Γευγελής).

⁹ Благоев 1885, σ.41 & 44.

¹⁰ Баждаров 1929, σ.41 («γρεκομάνικο κόμμα»), 44 («πατριαρχικό κόμμα»), 59 («ελληνικό κόμμα»), 60 («βουλγαρικό κόμμα») & 62 («γρεκομάνικο κόμμα»).

¹¹ Христо Шалдев, «Из революционните борби в Паяк планина», *Илюстрация Илинден*, 4/34 (6.1931), σ.15 («δυο κόμματα, εξαρχικοί και πατριαρχικοί»).

¹² Кочов 1929, σ.1006 («ελληνικό κόμμα» Πλέβνας), 108 («ελληνικό κόμμα» Γκόρνιτσας κι Εγρί Дерέ), 109 («γρεκομάνικο κόμμα» Σκρίτζοβο) & 110 («ελληνικό κόμμα» Βόλακα).

¹³ Кляшев 1925, σ.11 & 111· Арсов 1925, σ.15· Николов 1937, σ.21.

¹⁴ Янков 2003, σ.149.

¹⁵ Иванић 1906, σ.50· Тодоровски 1979, σ.169· Цамбазовски 1985, σ.59-60· Цамбазовски 1987, σ.186· Цамбазовски 1988, σ.399· Цамбазовски 1991, σ.249 & 398.

¹⁶ Цамбазовски 1988, σ.136-7, 177 & 399· Цамбазовски 1991, σ.249· Апостолов 1963, σ.261· Иванић 1902, σ.124, και 1906, σ.6 & 50· Аданър 2002, σ.20.

γρεκομάνικο κόμμα»¹, «καθολικό κόμμα»², «σερβικό κόμμα»³, «ημέτερον κόμμα» (наша странка)⁴. Στην περίπτωση μάλιστα του γεωγράφου Γιόβαν Τσβίγιτς, η χρήση της συνοδεύεται από σχετική ανάλυση απευθυνόμενη στο ευρωπαϊκό κοινό, με ταυτόχρονη προβολή του ισχυρισμού πως τα εθνικά κόμματα αφορούν μόνο «ένα μικρό κλάσμα του πληθυσμού, καθώς οι προπαγάνδες δεν έχουν ακουμπήσει τη μάζα»⁵. «Στη Μακεδονία το εθνικό ζήτημα μετατρέπεται σε κομματικό», εξηγεί το 1901 σε έκθεσή του προς το σερβικό ΥΠΕΞ ο απεσταλμένος του στην περιοχή λαογράφος καθηγητής Σίμα Τόμιτς⁶, ενώ ένας από τους πρώτους ιστοριογράφους της σερβικής εκδοχής του Μακεδονικού Αγώνα αναφέρεται σε βουλγαρικό και σερβικό κόμμα, εξηγώντας πως «ο όρος εθνότητα και κόμμα ήταν μικτός»⁷. Η γενικευμένη χρήση αυτής της ορολογίας απ' όλες τις πλευρές οδηγεί κάποιες φορές σε ιδιότυπα γλωσσικά υβρίδια: σλαβόφωνοι πατριαρχικοί χωρικοί στο Ζίρνοβο Νευροκοπίου θα χρησιμοποιήσουν -στα σλαβικά- την ελληνική εκφορά της λέξης («българско кома», «гърцко кома»)⁸, ενώ ο πρόξενος Σερρών Τσαμαδός καταγράφει εν έτει 1905 το «αφελές» αίτημα κάποιων χωρικών ν' απογραφούν «εις την βουλγαρικήν παρτίδα» (παράφραση, προφανώς, του «бугарска партија»)⁹· οι σέρβοι διπλωμάτες, απ' την πλευρά τους, χρησιμοποιούν εναλλάξ τόσο τη δυτικότερη λέξη «партија» όσο και την καθαρά σερβική «странка». Στην καθομιλουμένη, η χρήση του οθωμανικού όρου *taraf* (=κόμμα, μερίδα) φαίνεται πως ήταν επίσης αρκετά διαδεδομένη¹⁰. Σε «μακεδονικό κόμμα», διακριτό από το «βουλγαρικό», αναφέρονται τέλος οι χωρικοί της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου που εξέτασε το 1914 για λογαριασμό της κυβέρνησης Βενιζέλου ο ελβετός πανεπιστημιακός Ρούντολφ Ράις¹¹· η παλιότερη χρήση του όρου που έχω επισημάνει σε λόγιο κείμενο έγινε το 1897, στο δεύτερο βιβλίο περί Μακεδονίας του γάλλου δημοσιολόγου Βικτόρ Μπεράρ¹².

Ακολουθώντας το παράδειγμα των άμεσα εμπλεκόμενων, ευρωπαίοι παρατηρητές, δημοσιολόγοι και διπλωμάτες κάνουν κι αυτοί με τη σειρά τους λόγο για «κόμματα». Τον όρο αυτό χρησιμοποιούν στις εκθέσεις, τις αναμνήσεις και τα βιβλία τους άγγλοι, αυστριακοί και

¹ Цамбазовски 1988, σ.128.

² Цамбазовски 1991, σ.249.

³ Иванић 1906, σ.109· Апостолов 1963, σ.253 & 256· Цамбазовски 1991, σ.119.

⁴ Цамбазовски 1991, σ.98.

⁵ Για την ορολογία: Cvijic 1906, σ.117 («σερβικό κόμμα»), 264 («ελληνικό κόμμα»), 120 & 264 («βουλγαρικό κόμμα»)· Cvijic 1915, σ.78-9 («βουλγαρικό κόμμα», «ελληνικό κόμμα»), «σερβικό κόμμα»). Για τον ισχυρισμό: Cvijic 1915, σ.74.

⁶ Апостолов 1963, σ.257.

⁷ Краков 2009 (π.έ. 1930), σ.48.

⁸ Шопов 1893, σ.85.

⁹ ΑΔΙΣ 92/28Α/54, Μ. Τσαμαδός προς Υπ.Εξ, Εν Σέρραις 10.2.1906, αρ.15. Για τη χρήση του ίδιου τύπου στα σλαβικά («партиди» αντί «партии»), βλ. επίσης αναφορά χωρικών της Οχρίδας προς το ρωσικό προξενείο Μοναστηρίου (1904), σε Дракул 1997, σ.52.

¹⁰ Шалдев 1930, σ.62· Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.559, εγγραφή της 20.3.1907 για τη συνομιλία του οπλαρχηγού μ' ένα χωρικό από το Μπούφι: «δηλώ ότι θα πάθη αυτός και οι άλλοι, έχοντες κτήματα εκεί, αν δεν ενεργήσωσι ταχέως να φανή κόμμα (Ταράφι) Ελληνικόν εις το χωρίον των».

¹¹ Rudolf Reiss, *Sur la situation des bulgarophones et des musulmans dans les nouvelles provinces grecques*, χ.τ.έ. 1915, σ.105.).

¹² Bérard 1900 (π.έ. 1897), σ.249-52.

ρώσοι διπλωμάτες¹, ευρωπαίοι αξιωματικοί που το 1904-08 επάνδρωσαν το μηχανισμό εποπτείας και μεταρρύθμισης της οθωμανικής χωροφυλακής², περιηγητές και συγγραφείς ποικίλου βεληνεκούς και διακατεχόμενοι από κάθε λογής -και βαθμού- συμπάθειες προς τη μια ή την άλλη πλευρά της εθνικής διαμάχης³. Σε αυτόν καταφεύγουν ακόμη και οθωμανοί αξιωματούχοι: «*Είχαμε εδώ τρία κόμματα (Έλληνες, Βούλγαρους και Βλάχους) που δαπανούσαν 100 λίρες το μήνα· τώρα θα έχουμε τέσσερα*», φέρεται να δήλωσε ο βαλής Μοναστηρίου στο άκουσμα της επικείμενης λειτουργίας σερβικού προξενείου στην έδρα του⁴.

Την εικόνα ολοκληρώνουν οι εκατέρωθεν διατυπώσεις σχετικά με τον καθαρά πολιτικό χαρακτήρα της εθνικής αντιπαράθεσης. «*Από μια άποψη, φυλή στη Μακεδονία είναι απλώς ένα πολιτικό κόμμα*», αποφαίνεται στο γύρισμα του αιώνα ο άγγλος διπλωμάτης Φράνσις Έλιοτ⁵, ενώ ο έλληνας πρόξενος Σερρών Τσαμαδός διαπιστώνει -κι αυτός- το 1906 ότι «*την σήμερα 'ορθοδοξία' και 'σχίσμα' είναι δύο πολιτικά κόμματα*»⁶. Στην περιοχή της Καστοριάς, εξηγεί το 1902 στο αθηναϊκό κοινό ο μακεδόνας δικηγόρος Αθανάσιος Αργυρός, μετέπειτα πρόεδρος του συλλόγου 'Μέγας Αλέξανδρος', «*το θρησκευτικόν και εθνικόν ζήτημα παίζει περίπου τον ρόλον των κομματικών παρ' ημίν ζητημάτων*»⁷. Επισημαίνοντας ότι «*μεταξύ των βουλγαροφώνων πληθυσμών, οι εμμείναντες εν τω Ελληνισμώ ουδεμίαν άλλην διαφοράν έχουσιν από τους οπωσδήποτε εις τον βουλγαρισμόν προσχωρήσαντας ειμή το μεταξύ αυτών, κατά τα τελευταία έτη, δημιουργηθέν εθνικόν θρησκευτικόν χάσμα*», ο μακεδονομάχος Αλέξανδριος Μαζαράκης φροντίζει το 1912 να διευκρινίσει ότι, «*παρά τοις μάλλον αμορφώτοις εκ των πληθυσμών τούτων*» το εν λόγω χάσμα «*προσλαμβάνει πολλάκις μορφήν πολιτικής ή κομματικής διαφοράς*»⁸. Αναφερόμενος στην εκστρατεία του ελληνικού μηχανισμού ενόψει της οθωμανικής απογραφής πληθυσμού του 1905, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Λάμπρος Κορομηλάς δεν παραλείπει πάλι να επισημάνει πως «*η εργασία ομοιάζει προς ψηφοθηρίαν, οι δε Μακεδόνες, οι προς τόσα ανίκανοι, και εις τούτο είνε λίαν αδέξιοι*»⁹. Ακόμη πιο εύγλωττες είναι

¹ F.R. Bridge, *Austro-Hungarian documents relating to the Macedonian Struggle, 1896-1912*, Θεσ/νίκη 1976, σ.73, 81, 84, 108, 197 & 254· Pissurica to Sir A. Biliotti, Monastir 3.3.1902, *Blue Book*, 1 (1903), σ.142· Shipley to Sir N. O'Connor, Monastir 12.12.1904, *Blue Book*, 2 (1905), σ.34· Shipley to Townley, Monastir 27.10.1904, στο ίδιο, σ.45· Shipley to O'Connor, Monastir 10.3.1905, 27 & 29.3.1905, *Blue Book*, 3 (1905), σ.77, 94 & 95· *Blue Book*, 3 (1908), σ.135· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.497· Паскалева 1994, σ.116-7· Yosmaoglu 2005, σ.115· Дракул 1995, σ.169, 173, 195 & 234· Дракул 1998 (V), σ.222· Eliot 1908, σ.321 & 331.

² Λοχαγός Παλτανόφ προς στρατηγό Σαστάκ, Θεσ/νίκη 11.1.1905, No.5, σε Ρ. Славейков, «Из дейността на руските жандармерийски офицери в Македония през 1904 г.», *Македонски Преглед*, 1 (1929), σ.111· ο ίδιος προς Σόστακ, Θεσ/νίκη 11.1.1905, No.6, σε Дракул 1998 (τ.ΙV), σ.33· Major Anley, «Report on the Disturbances which took place at Visocan in January 1905», Drama 18.1.1905, *Blue Book*, 3 (1905), σ.125.

³ Brailsford 1906, σ.xi, 72, 92, 106, 160, 198, 212 & 314· Durham 1905, σ.viii, 68, 77, 85, 121-2, 166, 169, 175-6, 179, 203 & 212· Bérard 1987, σ.157· Bérard 1900, σ.249· Άμποτ 2005, σ.101, 155 & 169· McKenzie & Irby 1867, σ.38· Villari 1905, σ.122-3· Moore 1906, σ.155· Barre 1909, σ.99· Weigand 2001, σ.58, 74, 84, 88, 155, 163, 165, 176, 254, 256 & 262-3· John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans*, Λονδίνο 1912 [π.έ. 1906], σ.15 & 176· Проф. Милуков, «Писма из Македония», *Пряпорец*, 12.9.1898, σ.2· Messimy, «La situation des parties en Macédoine», *La Revue*, 1.1.1905, σ.6.

⁴ Bérard 1987, σ.250.

⁵ Eliot 1908, σ.271.

⁶ ΑΔΙΣ 92/28Α/54, Μ. Τσαμαδός προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 10.2.1906, αρ.15.

⁷ «Αποκαλύψεις επί των αποκαλύψεων. Το ζήτημα εις την θέσιν του», *Εμπρός* (Αθήνα) 8.6.1902, σ.2.

⁸ Άλμας 1912, σ.196.

⁹ ΙΑΥΕ 1905/55, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 19.5.1905, αρ.342 εμπ.

οι οδηγίες που το Κέντρο Θεσσαλονίκης δίνει, την ίδια περίπου εποχή, στο μακεδονομάχο οπλαρχηγό καπετάν Πετρίλο μετά την εγκατάστασή του στο Βάλτο των Γενιτσών: «*Δεν γνωρίζω εις ποίας σχέσεις ευρίσκεσαι μετά των χωρικών του διαμερίσματός σου, είναι ανάγκη όμως να τας καλλιεργήσεις. Να μη λησμονώμεν ότι κατά το πλείστον καλλιεργώμεν κόμμα Ελληνικόν και όχι εθνικόν Ελληνικόν ιδέα, η ιδέα θα σχηματισθή αφού συμπηχθή το κόμμα. Επομένως πρέπει να φερώμεθα προς αυτούς, ως προς εκλογείς εν παραμοναίς εκλογών*»¹.

Η χρήση αυτής της ορολογίας δεν περιορίζεται όμως στα αναγνωρισμένα εθνικά στρατόπεδα και μόνο· συχνά επεκτείνεται για να υποδηλώσει και τις εσωτερικές τους αντιθέσεις, όταν αυτές μορφοποιούνται ως συγκροτημένες παρατάξεις, που τίποτα δεν αποκλείει ν' αποκρυσταλλωθούν με τη σειρά τους σε εθνικές. Στο Γκράντομπορ (σημ. Πεντάλοφος) της Θεσσαλονίκης, σημειώνει π.χ. ο επιθεωρητής Γεώργιος Σάρρος το 1906, «*οι ημέτεροι είναι διηρημένοι εις δύο κόμματα, ών οι αρχηγοί ερίζουσι δι' ατομικά μάλλον συμφέροντα ή εθνικά*»². Ο Γκεόργκι Τράιτσεφ θυμάται ότι το Καβαντάρτσι του 1890 ήταν μεν αμιγώς εξαρχικό, αλλά «*γνωστό σαν μια από τις πιο κομματισμένες πόλεις*», που «*μόνο η Ρέσνα, ίσως, το ξεπερνούσε σε κομματισμό*»³. αναφερόμενος το 1891 σ' αυτή την τελευταία, ο Βασίλ Κάντσοφ σκιαγραφεί με μελανά χρώματα την οξύτατη διαμάχη ανάμεσα «*στα δυο κόμματα που παλεύουν μανιωδώς μεταξύ τους*», έχοντας διχοτομήσει ακόμη και την κοινοτική σφραγίδα⁴. Στις αρχές του εικοστού αιώνα η πατριαρχική κοινότητα Γενιτσών έχει κι αυτή διχαστεί, σύμφωνα με τον πρόξενο Κορομηλά, «*εις δύο μισούμενα και αλληλοκαταγγελλόμενα κόμματα*»⁵. το 1896 ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου περιγράφει, τέλος, τη διαίρεση του τοπικού «*βλάχικου κόμματος*» σε δυο «*κόμματα*» (του ρουμανικού προξενείου και του Απόστολου Μαργαρίτη) και, λίγο αργότερα, τη διαμόρφωση δυο «*εχθρικών κομμάτων*» στο εσωτερικό της πατριαρχικής κοινότητας της πόλης⁶. Η ίδια ορολογία επιστρατεύεται τα επόμενα χρόνια για να περιγράψει και τις αντιμαχόμενες παρατάξεις των κομιτατζήδων: «*εν εκάστω χωρίω*» των Γενιτσών «*εγεννήθη κόμμα βερχοβιστών καταπολεμών τους τσεντραλιστάς*», διαβάζουμε σε ελληνική προξενική έκθεση του 1906⁷, ενώ τις ίδιες περίπου μέρες ο μητροπολίτης Μελενίκου αναφέρει το φόνο από το βοεβόδα Σαντάνσκι οπαδών «*του αντιθέτου βουλγαρικού κόμματος*»⁸. Ο όρος έχει άλλωστε τη δική του προϊστορία στην περιοχή, σαφώς προγενέστερη των ανταγωνιστικών «*εθνικών αφυπνίσεων*»: χρησιμοποιείται π.χ. από τον άγγλο περιηγητή

¹ «Προμηθεύς» προς «Πετρίλο» (29.8.1905), σε Π. Μαυρίκος, *Ο τελευταίος πολεμιστής*, Αθήνα 1993, σ.115. Την ίδια ακριβώς μεταφορά χρησιμοποιεί στα απομνημονεύματά του ένα επιτελικό στέλεχος του Κέντρου: «*Δια να δώσω μίαν εικόνα των τότε διαξαγομένων προπαγανδών, δεν θα διστάσω να τας παρομοιάσω προς πολιτικά σαλόνια προεκλογικής περιόδου εις κοινοβουλευτικά κράτη*» (Κάκκαβος 1972, σ.63).

² Παπαδόπουλος 1975, σ.121.

³ Трайчев 1930, σ.9-10.

⁴ Кънчов 2000, σ.38.

⁵ ΙΑΥΕ 1904/73, Α. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 5.7.1904, αρ.354 εμπ. Αναλυτικότερα γι' αυτή τη διαμάχη: ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, «*Δευτέρα έκθεσις περί των διαμερισμάτων Γενιτσών-Γευγελής*», Εν Σέρραις 21.5.1904, αρ.10, εμπιστευτική, σ.2-5.

⁶ Дракул 1995, σ.172-3 & 179.

⁷ Α. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 26.8.1906, αρ.447, σε MMA 1997, σ.301.

⁸ Βλάχος 1979, σ.103.

Ουίλιαμ Μάρτιν Λικ για να περιγράψει τις αντίπαλες φατρίες των ελλήνων προεστών της Νάουσας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα¹. Από μια μερίδα προπαγανδιστών θα υιοθετηθεί, τέλος, με σκοπό την υποτίμηση των αντίπαλων εθνικών κινημάτων: απευθυνόμενος στο ευρωπαϊκό κοινό, ο Κλεάνθης Νικολαΐδης το 1899 προβάλλει έτσι τον ισχυρισμό ότι μονάχα το ελληνικό στοιχείο της Μακεδονίας συνιστά «πραγματική» εθνότητα, ενώ στη βουλγαρική, σερβική και ρουμανική πλευρά «δεν υπάρχουν παρά μόνο εθνικά κόμματα»².

Ως τέτοια, τα αντίπαλα εθνικά κόμματα συγκροτούν, διατηρούν κι επεκτείνουν την πελατεία τους χάρη σ' ένα πλέγμα ιδεολογικών παραστάσεων, κοινωνικοπολιτικών επαγγελιών και υλικών πρακτικών. Αλληλένδετες μεταξύ τους παρά τις όποιες αποκλίσεις (ή και καταφανείς αντιφάσεις) που εμφανίζουν στο πέρασμα του χρόνου, από τόπο σε τόπο ή ανάλογα με τις επιμέρους μερίδες της εθνικής πελατείας, οι συνιστώσες αυτού του πλέγματος αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο της εθνικής διαπάλης και η μελέτη τους καθίσταται απαραίτητη για τη βαθύτερη κατανόησή της.

Η ιδεολογία των εθνικών κομμάτων

Σύνολο ιδεών κι αντιλήψεων που αποτελεί κοινό κτήμα μιας ανθρώπινης ομάδας και ταυτόχρονα αφετηρία, πηγή έμπνευσης και νομιμοποιητική βάση των κοινωνικών πρακτικών της, η (όποια) ιδεολογία έχει μια εμπράγματη υπόσταση ανεξάρτητη από την πραγματολογική «ορθότητα» ή τη λογική συνοχή των συστατικών της στοιχείων: συνδυάζει περιγραφές κι αναλύσεις με κρίσεις και προτροπές, συγκροτώντας την ομάδα ως ενιαίο σύνολο με εσωτερικούς δεσμούς αλληλεγγύης και συγκεκριμένες στοχεύσεις. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, το σύνολο αυτό εκπληρώνει τρεις διακριτές κι αλληλοσυμπληρούμενες λειτουργίες: μια περιγραφική ή εξηγητική (παροχή ενός *corpus* γνώσεων και δοξασιών για την ερμηνεία του κόσμου), μια δεοντολογική ή παραγγελματική (παραγωγή στόχων με κατανομή ρόλων κι ευθυνών) και μια συνεκτική ή παραμυθητική (νοηματοδότηση της κοινωνικής δράσης με τρόπο που να διασφαλίζει τη συνοχή της ομάδας)³. Στην περίπτωση της εθνικής ιδεολογίας, οι λειτουργίες αυτές αποσκοπούν στη διασφάλιση των όρων αναπαραγωγής της εθνικής οντότητας με την ίδρυση, την προστασία ή -στην περίπτωση που μας απασχολεί- την επέκταση του εθνικού κράτους και την υπαγωγή σ' αυτό κάθε «αλύτρωτης» πληθυσμιακής ομάδας. Η περιγραφική δε λειτουργία της εθνικής ιδεολογίας έγκειται στον καθορισμό των συστατικών στοιχείων της εθνικής ταυτότητας, βάσει των οποίων η εθνική ομάδα οριοθετείται απέναντι στις υπόλοιπες και οι επιμέρους συνιστώσες της (εθνοτικές, τοπικές, κοινωνικές)

¹ Leake 1835, τ.Γ', σ.285.

² Nikolaïdes 1899, σ.126. Την ίδια ανάλυση υιοθετεί κι ο ιταλός φιλέλληνας Τζιοβάνι Αμαντόρι-Βιρτζίλι, το βιβλίο του οποίου για «το ζήτημα της Ρούμελης» εκδόθηκε με κονδύλια του ελληνικού Υπ.Εξ. (Amadori-Virgilij 1908, σ.93-122).

³ Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1992, σ.43-7.

αναγνωρίζονται ως τμήματα ενός ενιαίου όλου. Με δεδομένο τον «κατά βάση πολιτισμικό προσδιορισμό της εθνικής ιδιαιτερότητας»¹, ο σχηματισμός αυτής της ταυτότητας «συνίσταται στον καθορισμό της κληρονομιάς κάθε έθνους» και πραγματοποιείται με την αυτοσχέδια συναρμολόγηση μιας πλειάδας «συμβολικών και υλικών στοιχείων» που αντλούνται από ομοειδείς πρωτογενείς κατηγορίες: γλώσσα, θρησκεία, ιστορικές αναφορές που εγκαθιστούν μια όσον το δυνατόν συνεκτικότερη αίσθηση συνέχειας μ' ένα λαμπρό απώτερο παρελθόν, λαογραφικά στοιχεία που πολιτογραφούνται ως εθνικά καθώς και μια ολόκληρη δέσμη στερεοτυπικών αναπαραστάσεων, ταυτοτικών προσδιορισμών και προκαταλήψεων που κληρονομούνται από τις προεθνικές κοινωνίες για να «εθνοποιηθούν» κάτω από εντελώς διαφορετικές συνθήκες².

Για την αποδοχή, την αφομοίωση κι αναπαραγωγή αυτής της ιδεολογίας, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν μια σειρά παράγοντες, αντικειμενικοί κι υποκειμενικοί: το επίπεδο αλφαριθμητισμού και η έκταση γραπτής επικοινωνίας στο εσωτερικό της υπό διαμόρφωση εθνικής κοινότητας, οι εκλαϊκευτικές δυνατότητες των μηχανισμών που διατυπώνουν την εθνική ιδεολογία, η εμβέλεια των συμβολισμών που αυτοί επιλέγουν, κυρίως όμως η εκ μέρους τους ακριβής εκτίμηση της «εθνικής βούλησης», των συλλογικών δηλαδή διαθέσεων κι επιλογών των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων που καλούνται να συγκροτήσουν το έθνος ή (στην περίπτωση μας) να ενταχθούν σε αυτό στη δεδομένη χρονική συγκυρία³. Καθοριστικότερος απ' όλους αυτούς τους παράγοντες είναι η ικανότητα εκπροσώπησης των συλλογικών συμφερόντων αυτών των ομάδων, πραγματικών ή πλασματικών: όπως τονίζει ο Μίροσλαβ Χροχ, «η εθνική ιδεολογία είναι αποτελεσματική όπου αντανακλά, έστω και ως αυταπάτη, τα συμφέροντα των ομάδων στα οποία απευθύνεται ή τουλάχιστον περιέχει εν μέρει το είδος του προγράμματος που προσεγγίζει τα συμφέροντά τους»⁴.

Όπως έχει επίσης επισημανθεί, η εθνική ιδεολογία διαμορφώνεται σε δυο διαφορετικά επίπεδα: τη λόγια διατύπωση μιας «εθνικής θεωρίας» (ως *συστηματική απόπειρα κωδικοποίησης, οργάνωσης και λογικής επεξεργασίας της εθνικιστικής ιδεολογίας από επώνυμους φορείς της*), από τη μια, και τη «διάχυτη» πρόσληψή της από το κοινωνικό σώμα (ή τις επιμέρους μερίδες του), με τη μορφή του «εθνικού φρονήματος», από την άλλη⁵. Στην περίπτωση των αντίπαλων εθνικισμών που αναπτύσσονται στο έδαφος της ύστερης οθωμανικής Μακεδονίας διαπιστώνουμε τη διαμόρφωση πολλαπλών επάλληλων εκδοχών των αντίστοιχων ιδεολογιών: αν οι βασικές κατευθύνσεις διατυπώνονται από τους λόγιους

¹ «Ο προσδιορισμός της εθνικής ιδιαιτερότητας είναι κατά βάση πολιτισμικός. Το επιχείρημα της καταγωγής, ακόμη και όταν διατυπώνεται με ανθρωπολογικούς όρους, (π.χ. Φυλή, Γένος κλπ) είναι στην ουσία του πολιτισμικό: υπογραμμίζει όχι τόσο την απευθείας και αμιγή φυλετική προέλευση του έθνους, όσο ότι το έθνος διαφυλάσσει πιστά κάποια ξεχωριστή πολιτισμική παρακαταθήκη» (Λέκκας 1992, σ.121-2).

² Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales*, Παρίσι 2001, σ.12-4.

³ Παντελής Λέκκας, «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας: εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα», στο *συλλογικό Έθνος - κράτος - εθνικισμός*, Αθήνα 1995, σ..246.

⁴ Hroch 1985, σ.12.

⁵ Λέκκας 1995, σ.236.

μηχανισμούς των εθνικών κέντρων εντός κι εκτός Αυτοκρατορίας (στην Αθήνα, τη Σόφια, το Βελιγράδι και την Κωνσταντινούπολη), με αναπροσαρμογή των αντίστοιχων προδιαγραφών των «μητρικών» νοερών εθνικών κοινοτήτων, η οικειοποίησή τους από τη βάση των εθνικών κομμάτων υλοποιείται με βάση τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις, τις νοοτροπίες, τα επιμέρους συμφέροντα και τις τοπικές αντιθέσεις αυτής της εντόπιας πελατείας. Μια πλήρης και σε βάθος μελέτη του αντικειμένου θα πρέπει ως εκ τούτου να καταγράψει αναλυτικά τις όποιες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην «κορυφή» και τη «βάση», το «κέντρο» και την «περιφέρεια» των εθνικών παρατάξεων, καθώς και τις (κάθε άλλο παρά αμελητέες) αποχρώσεις που εμφανίζει η προσοικείωση της εθνικής ιδεολογίας από τις επιμέρους κοινωνικές συνιστώσες κάθε κόμματος: αστούς και χωρικούς, αγρότες και γαιοκτήμονες, εμποροβιοτέχνες κι εργάτες, διανοούμενους και παραδοσιακά ένοπλα υποκείμενα. Καθώς η έκταση ενός παρόμοιου εγχειρήματος υπερβαίνει κατά πολύ τις διαστάσεις της παρούσας διατριβής, θα περιοριστούμε εδώ στη σκιαγράφηση των βασικών μόνο χαρακτηριστικών αυτών των ιδεολογιών και των διαφοροποιημένων προσαρμογών τους στα επιμέρους τοπικά ή κοινωνικά περιβάλλοντα.

Σε γενικές γραμμές, τα συστατικά στοιχεία που επιστρατεύονται για την οικοδόμηση των ανταγωνιστικών εθνικών ταυτοτήτων των χριστιανών Μακεδόνων μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: (α) θρησκευτικές/ εκκλησιαστικές διαφορές, (β) ιστορικές αναφορές, (γ) κατασκευή και διαχείριση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, και (δ) αμιγώς πολιτική επιχειρηματολογία.

1. Θρησκεία

Θεσμική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο ελληνικό και το βουλγαρικό κόμμα είναι η υπαγωγή τους σε χωριστά μιλέτ. Με δεδομένη την παντελή απουσία θεολογικής διαφοράς μεταξύ των δυο εκκλησιών, το σχίσμα του 1872 αναδεικνύεται στο κατεξοχήν σημείο διαχωρισμού μεταξύ των αντίπαλων εθνικών οντοτήτων· η εκατέρωθεν ερμηνεία του ορίζει τον τρόπο με τον οποίο ο εθνικισμός, *«μια νεωτερική ιδεολογία, μεταφράζεται στο τοπικό ιδίωμα μέσω ενός προϋπάρχοντος συμβολικού συστήματος»*¹.

Για το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και την ιεραρχία του, δικαιολογητική βάση του σχίσματος υπήρξε όπως είδαμε η καταδίκη της *«καινοφανούς αιρέσεως»* του *«φυλετισμού»*, της διεκδίκησης δηλαδή διακριτής εκκλησιαστικής οργάνωσης στη βάση όχι της εδαφικής επικράτειας αλλά της *«φυλετικής καταγωγής και γλώσσας»* μιας μερίδας του ποιμνίου. Ευθύς εξαρχής υπαγόμενη στις προτεραιότητες και τα κελεύσματα του ελληνικού εθνικισμού, η *«υπερεθνική»* αυτή συλλογιστική με το πέρασμα των χρόνων όλο και λιγότερο κρύβει ωστόσο

¹ Yosmaoğlu-Turner 2005, σ.23.

την ταύτιση του millet-i Rum με το ελληνικό έθνος. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτού του αντιφατικού λόγου αποτελεί το κείμενο της επίσημης «διαμαρτυρίας» προς τις οθωμανικές αρχές 19 πατριαρχικών μητροπολιτών της Μακεδονίας και της Θράκης, «εκπροσωπούντων άπαντα τον πληθυσμόν της εκκλησιαστικής περιφέρειάς αυτών», κατά τις μέρες της εξέγερσης του Ίλιντεν (10.8.1903). «Έλληνες, Βούλγαροι ορθόδοξοι, Άλβανοί και Βλάχοι», διαβάζουμε, «αποτελούν εν όλον συμπαγές ογκώδους πληθυσμού Μακεδονικού, ηνωμένον εν τη θρησκεία, εν ταις παραδόσεσι και εν ταις επιθυμίαις. Ακριβώς ο αδιάρρηκτος ούτος δεσμός, ο συνδέων τας τέσσαρας ταύτας εθνότητας, ερεθίζει τους νευροπαθείς σλαβιστάς, οίτινες διά παντοίων θυσιών μοχθοῦσιν όπως φέρωσι την διάσπασιν, την διαίρεσιν, τον αλληλοσπαραγμόν, όπως φανή πάσι τοις ανθρώποις η Μακεδονία σλαβική». Η ίδια διακήρυξη χαρακτηρίζει ωστόσο τις πατριαρχικές μητροπόλεις σαν «Γραικικάς Ορθοδόξους», σε αντιδιαστολή προς τους «υπ' αυτάς διατελούντας ευσεβείς ορθοδόξους χριστιανούς, διαφόρων μεν φυλών, πιστούς όμως τη ορθοδοξία και τη πίστει και ταις παραδόσεσι των πατέρων αυτών»¹. Λίγο αργότερα, η επίσημη πατριαρχική έκδοση των ντοκουμέντων του σχίσματος συνοδεύεται από εκτενή εισαγωγή του Μανουήλ Γεδεών, υπό την ιδιότητά του ως «μεγάλου χαρτοφύλακος και χρονογράφου της Μ. Εκκλησίας», στην οποία το Πατριαρχείο ταυτίζεται αποκάλυπτα με «το ελληνικόν έθνος» ήδη από τα βυζαντινά χρόνια². Στις λαϊκότερες πάλι εκδοχές της ελληνορθόδοξης προπαγάνδας, εκκλησιαστική κι εθνική ταυτότητα εξισώνονται πλήρως: «πας ο πιστός σήμεραν τω Οικουμενικό Πατριαρχείω εμμένων κάτοικος της Μακεδονίας είναι Έλλην, οιανδήποτε και αν λαλή γλώσσαν», διαβεβαιώνει το 1889 το αθηναϊκό αναγνωστικό κοινό ένας κωνσταντινουπολίτης ανταποκριτής, υποστηρίζοντας ότι, για «τον πολύν τον και αμαθή πληθυσμόν [...] το εκκλησιαστικόν φρόνημα αξίαν εθνολογικού εκτήσατο γνωρίσματος»³. Ακόμη πιο ακραία, μια αγγλόγλωσση ανάλυση του Λάμπρου Κορομηλά αποδίδει καθαρά «φυλετική» βάση στην όποια εκκλησιαστική επιλογή των σλαβόφωνων Μακεδόνων: μολονότι οι αρχαίοι μακεδονικοί πληθυσμοί απέκτησαν κοινή γλώσσα με τους επήλυδες σλάβους συντοπίτες τους στο πέρασμα των αιώνων, ισχυρίζεται, «αποδείχθηκε αδύνατο να συγχωνευτούν μαζί τους, αδύνατο να σχηματίσουν μια και την αυτή εθνική οντότητα»: έτσι, «όταν οι προπαγάνδες ήρθαν απ' έξω για να ανακατώσουν τη ζοφερή ζωή τους, ούτε η γραμματική ούτε το λεξιλόγιο αρκούσαν για να τους κάνουν να υιοθετήσουν τα καινοφανή εθνικιστικά ιδεώδη που τους παρουσιάστηκαν [...]. Το νέο δόγμα άγγιξε τις καρδιές μόνο εκείνων που έννοιωθαν κατά βάθος Σλάβοι. Στάθηκε αδύναμο να κλονίσει τις πεποιθήσεις εκείνων που ήξεραν πολύ καλά πως ανήκαν στον ελληνικό κόσμο». Για να στηρίξει τη «φυλετική» αυτή προσέγγιση, ο διπλωμάτης συγγραφέας ελαχιστοποιεί μάλιστα την επιρροή του Πατριαρχείου στην εθνική διαμάχη, με το επιχείρημα

¹ Οικουμ. Πατριαρχείο 1906, σ.4-7.

² Γεδεών 1908, σ.ε'-γστ'.

³ «Στοιχειώδεις μακεδονικά μελέται», *Παλιγγενεσία* (Αθήνα), 31.7.1889, σ.2, και 1.8.1889, σ.1-2.

ότι το τελευταίο, όντας οικουμενικό, «ουδέποτε παραδέχθηκε οποιαδήποτε φυλετική διάκριση στους κόλπους των πιστών του»¹.

Πολύ διαφορετική απ' αυτές τις εξωστρεφείς «εθνολογικές» ερμηνείες είναι η χάραξη των αντίστοιχων μετώπων στον καθημερινό λόγο του εκκλησιαστικού μηχανισμού και των κατά τόπους ελληνικών κομμάτων. Η εξαρχική κίνηση καταγγέλλεται εδώ πρωτίστως σαν εκδήλωση «διχόνοιας» και διάσπαση του πάλαι ποτέ ενιαίου ελληνορθόδοξου κόσμου, με όλες τις δυσάρεστες συνέπειες μιας τέτοιας διχαστικής εξέλιξης. Σύμφωνα π.χ. με το υπόμνημα του Φ.Σ. Βοδενών προς τις Μεγάλες Δυνάμεις (1876), «ο πανσλαυισμός ήλθεν εν τω μέσω ημών των βουλγαρογλώσσων κατοίκων της Μακεδονίας απρόσκλητος, και ευρών ημάς ου μόνον προς αλλήλους, αλλά και προς τους λοιπούς συνοίκους λαούς αδελφικός συζώντας μας διήρρεσεν, εμπνεύσας έχθραν άσπονδον μεταξύ στενοτάτων συγγενών και στενοτάτων φίλων, και ρήξεις μέχρις αίματος πολλαχού προκαλέσας, διέσεισε τας χριστιανικάς πεποιθήσεις των απλοϊκοτέρων διά της διδασκαλίας ολεθριωτάτων διδαγμάτων και της περιφρονήσεως και εξευτελίσεως ου μόνον της ιερωσύνης και των θρησκευτικών τελετών, αλλά και αυτής ταύτης της θρησκείας, την οποίαν απροκαλύπτως εφαινετο θεωρών ως μέσον επιτήδειον προς εξυπηρέτησιν πολιτικών σκοπών»². Τρεις δεκαετίες αργότερα, την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία αναπτύσσει στον περαστικό έλληνα επιθεωρητή ο ντόπιος ελληνοδιδασκάλος στο Σπάτοβο των Σερρών: «Αι προπαγάνδα δια των πλέον αισχρών μέσων διήρρεσαν τους πάντας, ενέσπειραν πάθη οζύτατα και μίσος θανάσιμον μεταξύ γονέων και τέκνων έτι, μεταξύ συγγενών, αδελφών, φίλων, συμπατριωτών. Δεν είνε βίος αυτός, αλλά πάλη θηρίων. [...] Εδώ δεν υπήρχε ούτε κατεδέχετο κανείς να λέγεται Βούλγαρος ή Εξαρχικός ή Σχισματικός μέχρι προ ολίγων ετών. Όλοι εξούσαν ομονοούντες, ηνωμένοι, ήσυχoi και ευτυχείς υπό την σκέπην της Ορθοδοξίας. Αλλά η προπαγάνδα εμηχανεύθη τα πάντα: υποσχέσεις, αργύριον, ψυχολογικήν βίαν, απειλάς. Ενώ δε ημείς εκοιμώμεθα αδρανούντες ή αδιαφορούντες, αυτοί ειργάζοντο»³. Η εικόνα ενός ειδυλλιακού παρελθόντος το οποίο χάθηκε εξαιτίας εξωτερικών επιβουλών που αναστάτωσαν την προαιώνια και θεόσταλη τάξη πραγμάτων είναι, φυσικά, εντονότερη στα κείμενα που απευθύνονται στους θεσμικούς εγγυητές αυτής ακριβώς της τάξης –τις οθωμανικές κρατικές αρχές: «Από τοςούτων αιώνων και ετών οι πρόγονοι ημών έζων εν ειρήνη και ησυχία υπό την αμφιλαφή σκιάν των κατά καιρούς ενδόξων Αυτοκρατόρων ημών Σουλτάνων, μηδένα ενοχλούντες και υπ' ουδενός ενοχλούμενοι», διαβάζουμε σε αναφορά του ελληνικού κόμματος της Κάτω Βροντούς (Ντόλνο Μπρόντι ή Βρόντι) προς το μουτεσαρίφη Σερρών, το φθινόπωρο του 1884. «Ότε όμως κατά το 1870 ο από Βορρά πλημμυρίσας εις τε την Θράκην και την Μακεδονίαν Βουλγαρισμός ενέσκηψε και εις την ημετέραν κομόπολιν και παρέπεισέ τινας των

¹ Coromilas 1904, σ.120-1. Την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία αναπτύσσει και ο Ανδρεάδης (1905, σ.14): «Το εθνικόν έμφυτον των πληθυσμών εκείνων δεν είναι τυφλόν. Ανταποκρίνεται εις την φυλετικήν αυτών καταγωγήν».

² «Υπόμνημα προς το εν Κωνσταντινουπόλει Συνέδριον των μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων», Ερμής (Θεσ/νίκη), 4.1.1877, σ.6.

³ Γ. Χατζηκυριακού, «Μακεδονικόν χωρίον και οι σχισματικοί», Εθνικόν Ημερολόγιον, 23 (1908), σ.366-7.

συγχωριανών ημών, υπέστημεν ουκ ολίγα δεινά. [...] Ότε δε εσχάτως απηλλάγημεν των δεινών τούτων χάριν εις την γενναιότητα του Αυτοκρατορικού ημών στρατού, ήρχισαν να φαίνονται και πάλιν τα αυτά συμπτώματα, διότι τινές των συγχωρικών ημίν, πεισθέντες υπό των εν Σέρραις βουλγαροδιδασκάλων, ήρχισαν και πάλιν να επανίστανται κατά των πατρίων, διότι θέλουσιν και πάλι να εγκαθιδρύσωσιν εις το χωρίον μας Βουλγαροδιδάσκαλον». Αντιστεκόμενα σθεναρά στην απόπειρα των ταραχοποιών «να ρίψωσι το πυρ της διχονοίας και διχοστασίας εν τω χωρίω μας», 74 μέλη της τοπικής κοινότητας ζητούν έτσι από το διοικητικό συμβούλιο του σαντζακίου ν' αποτρέψει ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ξεκαθαρίζοντας χωρίς περιστροφές τα κοινωνικά διακυβεύματα μιας τέτοιας επιλογής: «όσα δεινά υπέστημεν, [τα] υπέστημεν από Βουλγαροδιδασκάλους, διότι ούτοι εκίνησαν τους απλοϊκούς εις στάσιν κατά των εκκλησιαστικών ημών καθεστώτων, ούτοι εκίνησαν την νεολαίαν εις ληστανταρσίαν, ούτοι αναγιγνώσκοντες, τις οίδε πόθεν, εφημερίδας εις την αγοράν, ενώπιον των απλοϊκών, διέφθειραν τα πνεύματα και τα ήθη αυτών»¹. Παρόμοιες διακηρύξεις αφοσίωσης στην προαιώνια τάξη που εγκαθιδρύθηκε το 1453 διαπερνούν ακόμη και διακηρύξεις με διαφορετικούς (φαινομενικά τουλάχιστον) αποδέκτες. Παρόλο που απευθύνεται στις ευρωπαϊκές Δυνάμεις κι όχι στο σουλτάνο, το προαναφερθέν υπόμνημα του Φ.Σ. Βοδενών υποστηρίζει ότι, με τη δημιουργία της Εξαρχίας το 1870, «ο χριστιανικός κόσμος της Ανατολής είδε μετ' εκπλήξεως ότι η θέλησις του κατακτητού της Κωνσταντινουπόλεως, την οποίαν εσεβάσθησαν τεσσάρων αιώνων Σουλτάνοι, είχεν εξασθενήσει κατά την εποχήν εκείνην, εις τρόπον ώστε να αναδειχθή υπερτέρα και επισημοτέρα η θέλησις του [μεγάλου βεζίρη] Ααλή Πασά»².

Ανεξάρτητα από τα όποια αισθήματα για το οθωμανικό καθεστώς, στο λόγο του ελληνικού κόμματος διάχυτη είναι άλλωστε η αίσθηση μιας απειλούμενης κυριαρχίας που αποπνέει η θεσμική παράδοση κι οντότητα του millet-i Rum. Από την εκκλησιαστική ιεραρχία, τους ιδεολογικούς μηχανισμούς και τα τοπικά στελέχη του ελληνομακεδονικού εθνικισμού οι εξαρχικοί περιγράφονται στην καλύτερη περίπτωση σαν «οι αποσκιρτήσαντες εις το σχίσμα» (σε αντιδιαστολή προς τους «εμμένοντας εις τα πάτρια»), στερεότυπα δε ως «επιδρομείς»³, «ταραξίαι»⁴, «αναιδείς»⁵, «αυθάδεις»⁶, «ασεβείς»⁷ και «ταραχοποιοί»⁸. Εξίσου εύγλωττη είναι η χρήση διατυπώσεων όπως «λυσσαλέοι σχισματικοί»⁹, «Καινίται» και «ανθρωπόμορφα

¹ Βακαλόπουλος 1983, σ.143.

² Ερμής (Θεσ/νίκη), 4.1.1877, σ.6.

³ Ερμής (Θεσ/νίκη), 4.1.1877, σ.6· Παπακωνσταντίνου 1882, σ.7· Χρυσόστομος 2000, σ.198· Κουτσιαύτης 2010, σ.97-8.

⁴ Ερμής (Θεσ/νίκη), 4.1.1877, σ.6· Χρυσόστομος 2000, σ.5· Αγγελόπουλος 1973, σ.38· Αγγελόπουλος 180, σ.75· Βούρη 1994, σ.23· Γόνης - Καραντζαλής 1975, σ.36, 44, 52, 57-8, 62, 67, 72, 78 & 107· Αθανάσιος Αγγελόπουλος, «Στιγμιότυπα ιστορικά της επαρχίας Βοδενών (1876-1912)», σε Γ. Κιουτούτσκας - Ν. Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της*, Έδεσσα 2007, σ.223.

⁵ Χρυσόστομος 2000, σ.44.

⁶ Ερμής (Θεσ/νίκη), 4.1.1877, σ.6.

⁷ Αγγελόπουλος 2006, σ.223.

⁸ Γόνης - Καραντζαλής 1975, σ.55, 68, 73, 77, 80, 90 & 99· «Η βουλγαρική προπαγάνδα», *Νεολόγος* (Κων/λη) 27.2.1892, σ.2· ΙΑΥΕ 1904/69, Δ. Γραικός προς Πρ. Θεσ/νίκης, Κάρασουλη 16.5.1904.

⁹ Αγγελόπουλος 1973, σ.44· Κουτσιαύτης 2010, σ.99.

τέρατα»¹, «κακομήχανοι»², «μάστιξ»³, «εξωμότες», «αρνησίθρησκοι και αρνησιπάτριδες»⁴, «καθάρματα πολιτικής επιβούλου», «αγνώμονες υιοί της εκκλησίας», «ακόλαστοι»⁵, «έξωθεν λύκοι λυμαινόμενοι» τις εναπομείνασες πατριαρχικές κοινότητες⁶, «ολίγιστοι βάνουσοι και ασεβέστατοι»⁷, «αναρχικοί και ανατρεπτικοί»⁸, «άνθρωποι οκνηροί και φωνασκίας έργον έχοντες»⁹, «άφρονες και απεγνωσμένοι, φαντασθέντες ότι δύνανται ως η γαλή του μύθου να καταφάγωσι λείχοντες και αυτοί δια της γλώσσης των αιωνόβιον εκ χάλυβος και γρανίτου συμπεπηγμένον ακατάλυτον οικοδόμημα»¹⁰. Ο έξαρχος αποκαλείται «ρασοφόρος εωσφόρος» και «πρωτότοκος του Σατανά»¹¹, οι εξαρχικές κοινότητες και ναοί «παρασυναγωγές»¹², η Εξαρχία «ενσάρκωσις της εκκλησιαστικής διαιρέσεως και πρόξενιος των σκανδάλων μεταξύ των χριστιανών»¹³, το βουλγαρικό κίνημα «δύναμις του Σατανά», «σπορά ζιζανίων»¹⁴, «πολιτική σπείρα» υποστηριζόμενη από την «ωνητή επιστήμη»¹⁵, «σατανικόν και στασιαστικόν έργον»¹⁶, «δηλητηρίασις των συνειδήσεων των κατοίκων»¹⁷, «αναστάτωσις», «αποστασία από των πατριών», «απόπειρα προς εξέγερσιν» και «στάσις κατά της καθεστηκυίας εκκλησιαστικής αρχής»¹⁸. Προέκταση αυτής της συλλογιστικής αποτελεί κάποιες φορές η άρνηση ακόμη και της ύπαρξης βουλγαρικού έθνους, με την αντιστορική ερμηνεία του ορθόδοξου μιλέτ όχι ως προεθνικής κοινότητας πιστών αλλά σαν «ελληνικής» εθνικής οντότητας, από την οποία το βουλγαρικό κίνημα πρόκυψε ως τεχνητή και αφύσικη διάσπαση. Στην ελληνική βιβλιογραφία της εποχής συναντάμε έτσι αναλύσεις σύμφωνα με τις οποίες οι Βούλγαροι στερούνται τα «συστατικά στοιχεία της εθνικότητας» κι επινοήθηκαν τεχνητά ως έθνος από τους Ρώσους μετά

¹ Θεοδώρητος 1941-52, σ.441-2.

² Γόνης – Καραντζαλής 1975, σ.80.

³ Γόνης – Καραντζαλής 1975, σ.128.

⁴ «Η 'Νοβινή' και αύθις ελεγχόμενη», ανταπόκριση 'Μακεδόνας' από το Εμπόριο Καϊλαρίων, *Νεολόγος* (Κων/λη), 4.6.1892, σ.2.

⁵ Τσιούλκας 1907, σ.στ'.

⁶ *Φάρος της Μακεδονίας* (Θεσ/νίκη), 3.2.1893, σ.1, ανταπόκριση από Βισσώκα (31.1.1893).

⁷ Αγγελόπουλος 1973, σ.37.

⁸ Χρυσόστομος 2000, σ.216.

⁹ ΑΣΤΔ/207/1β, Ν. Πύρζας προς 'κ. Ν.', Εν Φλωρίνη 3.1.1904.

¹⁰ Χρυσόστομος 2000, σ.44.

¹¹ Θεοδώρητος 1941-52, σ.441 & 450.

¹² Χρυσόστομος 2000, σ.215· Γερομίχαλος Αθανάσιος, *Η εθνική δράσις του μητροπολίτου Πελαγονίας Ιωακείμ Φορόπουλου και αι εκθέσεις αυτού*, Θεσ/νίκη 1968, σ.45· ΙΑΥΕ 1900/3, Πρεσπών & Αχριδών Άνθιμος, «Στατιστικός πίναξ του χριστιανικού και ιδία του Ορθόδοξου πληθυσμού της Επαρχίας Πρεσπών & Αχριδών», Εν Κρουσόβω 14.3.1901. Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται ενίοτε και για τις σερβικές πατριαρχικές κοινότητες που έρχονταν σε ρήξη με τις «ελληνορθόδοξες»: ΙΑΥΕ 1897/Πρ.Μ., Σκοπείων Αμβρόσιος προς 'Σεβασμιώτατο Δέσποτα', Εν Σκοπείους 23.2.1897.

¹³ Μακεδών, «Η 'Νοβινή' και η εξ Εμπορίου ανταπόκρισις ημών», *Νεολόγος* (Κων/λη), 18.4.1892, σ.2.

¹⁴ «Το ζήτημα των Βουλγάρων», *Φάρος της Μακεδονίας* (Θεσ/νίκη), 8.10.1888, σ.1· «Η ευθεία οδός», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 28.6.1903, σ.1· ΑΓΤΒ/4/018, Αθ. Ιατρού, «Περιφέρεια Καϊλαρίου του Νομού Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 17.8.1909.

¹⁵ Τσιούλκας 1907, σ.ρκη'. Πρβλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/λη), 31.7.1899, σ.287.

¹⁶ Αγγελόπουλος 1980, σ.75.

¹⁷ Κουτσιαύτης 2010, σ.96· ΑΣΤΔ/209/109, Ε. Στουγιαννάκης προς Στ. Δραγούμη, Εν Εδέσση 23.8.1909· ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 13.9.1900, αρ.303· ΙΑΥΕ 1904/73, Γ.

Τσορμπιτζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, «Δευτέρα έκθεσις...», Εν Σέρραις 21.5.1904, αρ.10, σ.32.

¹⁸ Βούρη 1994, σ.22-3 & 33.

το 1829¹, ενώ εθναπόστολοι και πρωτεργάτες του βουλγαρικού εθνικισμού -ακόμη κι ο Παΐσιος Χιλαντάρσκι ή ο (ουκρανός!) Γιούρι Βενελίν- πολιτογραφούνται αναδρομικά σαν «Έλληνες»². Πιο εναρμονισμένο με τις εγχώριες νοοτροπίες, ένα αδημοσίευτο πόνημα των αρχών του εικοστού αιώνα που φυλάσσεται στο Αρχείο Δραγούμη αποφαίνεται πως «*αδίκως θρηνεί και κόπτεται η Βουλγαρική Εξαρχία δια το άστατον και αλλοπρόσαλλον του εν Μακεδονία ποιμνίου της. Το ποιμνιον δεν ακολουθεί τον ποιμένα, επειδή δεν γνωρίζει την φωνήν του, το ποιμνιον προήλθε εκ κλοπής και σφετερισμού. Ο Έξαρχος ο ποιμήν ούτος του σκότους, εισήλθεν εις την Ορθόδοξον μάνδραν ουχί δια της θύρας αλλά δια του φράκτου και εσφετερίσθη πρόβατα μη ειδότα αυτόν και την φωνήν αυτού*»³. Αν παραβλέψει κανείς τις ακρότητες, ο πυρήνας αυτής της πρόσληψης αντιστοιχεί σε μια υποκειμενική πρόσληψη καθ' όλα υπαρκτή –το γεγονός δηλαδή ότι, «*καθώς η διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας προηγήθηκε κατά μερικές δεκαετίες, η ανάδυση της αντίστοιχης βουλγαρικής μοιάζει -για τους Έλληνες- σαν μια αποστασία*»⁴. Ο ημεπίσημος ελληνικός Τύπος της Κωνσταντινούπολης προβάλλει έτσι, μεταξύ άλλων, τον ισχυρισμό πως αποκλειστική αρμοδιότητα για τον εθνικοεκκλησιαστικό προσανατολισμό των κοινοτήτων έχουν οι κατά τόπους κληρικοί κι όχι οι εκλεγμένοι κοινοτικοί άρχοντες⁵. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο ελληνικός τύπος της Θεσσαλονίκης ζητά το 1888 από τις αρχές ν' απαγορεύσουν την κατάρτιση ανεπίσημης «*στατιστικής απογραφής*» του πληθυσμού της επαρχίας Πολυανής από τους εξαρχικούς, υποστηρίζοντας πως «*η Υ. Πύλη δεν δύναται να βασισθή επί του πληθυσμού των κατοίκων, όπως επιτρέψη τη Εξαρχία τον διορισμόν επισκόπων, αλλ' επί προαιωνίων και αναλλοιώτων προνομίων, άτινα, ως γνωστόν, στερούνται οι βούλγαροι κάτοικοι*»⁶. Ορατή είναι πάντως μια σταδιακή εκκοσμίκευση του λόγου ακόμη και των πιο σκληροπυρηνικών μερίδων του ελληνικού κόμματος. Στους κώδικες π.χ. των ελληνορθόδοξων σωματείων της Στρώμνιτσας, ο επιχώριος εξαρχικός αρχιερέας ενώ ακόμη και το 1904 μνημονεύεται σαν «*ψευδεπίσκοπος*», τα επόμενα χρόνια αναγνωρίζεται αρχικά ως

¹ 'X', *Attention aux Balkans!*, Βουκουρέστι 1876 (για τη διακίνηση του φυλλαδίου απ' τον ελληνικό διπλωματικό μηχανισμό: ΙΑΥΕ 1876/ΑΑΚ/Β, Ν. Δεληγιάννης προς Υπ.Εξ., Εν Παρισίσις 27.11/9.12.1876, αρ.721) Καζάκης 1907, σ.14-21· Φ. Βιρβίλης, *Οι Βούλγαροι άλλοτε και σήμερα*, Εν Αθήναις 1904, σ.26-9. Το σχήμα θα παραμείνει ενεργό στη νεώτερη ημεπίσημη ή ακόμη και επίσημη ιστοριογραφία: Colocotronis 1919, σ.520-22· Ασπρέας 1930, σ.62-5· Τσάμης 1975, σ.21-33· ΔΙΣ 1979, σ.22-3.

² Nicolaïdès 1899, σ.12· Χοϊδάς 1908, σ.127-8 & 135-6· Καζάκης 1907, σ. 49.

³ ΑΣΤΔ/213/10, Αρχέλαος Ανθεμούσιος, «Μακεδονικά σελίδες. Βούλγαροι, αι επιδρομαί και τα όργια αυτών εν Μακεδονία» (1905), σ.46. Πρβλ. επιστολή από το σλαβόφωνο Εμπόριο Καϊλαρίων προς το Νεολόγο (18.4.1892, σ.2), σύμφωνα με την οποία «*τα όργανα των Βουλγάρων αποπειράονται ν' αποπλανήσωσι τους Χριστιανούς, αποσύροντες αυτούς της δικαιοδοσίας των από της ιδρύσεως του Χριστιανισμού έτι ταχθέντων ποιμεναρχών αυτών*». Επίσης: *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 28.6.1903, σ.1, και 1.7.1903, σ.1.

⁴ Ματάλας 2002, σ.40.

⁵ «*Τίνες δ' εν μία εκάστη κοινότητι εισίν αρμόδιοι ν' αναγνωρίζωσι πνευματικήν επικυριαρχίαν και να διαθέτωσιν εν γένει τα εκκλησιαστικά πράγματα της κοινότητος, οι ιερείς ή οι μουχτάρες, ούς διορίζουσι να εισπράττωσι μόνον τους βασιλικούς φόρους; Τις δ' επληρεξουσιοδότησεν αυτούς να εκθέτωσιν εις δημοπρασίαν την θρησκείαν του λαού;*» (Νεολόγος, 18.4.1892, σ.2).

⁶ «*Νέαι των βουλγάρων ενέργειαι*», *Φάρος της Μακεδονίας*, 22.6.1888, σ.1.

«βουλγαρεπίσκοπος» (1907), κατόπιν ως «σχισματικός Μητροπολίτης» και τέλος ως «Βούλγαρος μητροπολίτης» (1909)¹.

Σ' ένα λαϊκότερο επίπεδο, η ελληνική εθνική ιδεολογία και προπαγάνδα επισείει το φόβητρο του σχίσματος, καλλιεργώντας συνειδητά κάθε λογής σχετικές προλήψεις². «Πρόξενοι, διδάσκαλοι και ιατροί όσον το δυνατόν να επιδεικνύωσι φανατικότητα εις τα θρησκευτικά και εις αυτάς έτι όσον εγχωρεί τας δεισιδαιμονίας πλειότερον και της φαινομενικής των κληρικών, ν' αποφεύγωσιν πάσαν ελευθερίαν φρονημάτων κοινωνικών ή θρησκευτικών», συστήνει στους ελλαδίτες διπλωμάτες το 1883 ο πατριάρχης Ιωακείμ³ για «την διατήρησιν ή την επάνοδον εις το Οικ. Πατριαρχείον» των σλαβόφωνων «Βουλγάρων», εκτιμά το 1891 σε εισήγησή του προς το Υπ.Εξ. ο Οδυσσεάς Ιάλεμος, θα «ήτο ευχερέστερον να τους πείσωμεν ότι είναι Έλληνες ή τουλάχιστον ότι το συμφέρον αυτών είναι να θεωρώσιν εαυτούς Έλληνας και να τους προσελκύσωμεν διά τινων μέσων επιτηδείων καταδεικνύοντες αυτοίς τους μετά θάνατον κινδύνους της ψυχής των και τα δεινά της κολάσεως»⁴. δυο χρόνια αργότερα ο πρόξενος Θεσσαλονίκης συμβουλεύει με τη σειρά του τους πατριαρχικούς προκρίτους της πόλης να «απομακρύνωσι από των σχισματικών» τους νεοαφιχθέντες εξαρχικούς οικοδόμους, «πείθοντες αυτούς ότι άλλως γίνονται αιρετικοί και επισύρουσι καθ' εαυτών το ανάθεμα της Μ. Εκκλησίας»⁵. Στον καθημερινό λόγο οι εξαρχικοί ταυτίζονται συχνά -ως «αιρετικοί»- με τους «παπιστές»⁶ ή τους προτεστάντες⁷, όταν δε χαρακτηρίζονται «άθεοι» ή «αντίχριστοι»⁸, με επίκληση των αντικληρικαλιστικών τάσεων που εκδηλώνονται στην κοινωνικοπολιτική ζωή της ελεύθερης Βουλγαρίας⁹. Δημοφιλείς είναι επίσης οι αναφορές στην υποχρέωση της Εξαρχίας από το ιδρυτικό φερμάνι του 1870 να προμηθεύεται άγιο μύρο από το Πατριαρχείο, τη μη συμμόρφωσή της μ' αυτόν τον κανόνα και τη συνακόλουθη «ακυρότητα» των σχετικών

¹ Αγγελόπουλος 1980, σ.182-5, 203-4, 210 & 218. Ο μητροπολίτης Μελενίκου κάνει πάλι λόγο το 1904 όχι μόνο για «δήθεν αρχιποιμένα των Βουλγάρων» αλλά και για «ψευτοπαπάδες του Εξάρχου» ή «δήθεν ιερείς» (Βλάχος 1979, σ.93-5).

² Bérard 1987, σ.351· Moore 1906, σ.157.

³ Καραδαράς 1998, σ.214.

⁴ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας προς χρήσιν υπό του επί των Εξωτερικών Σ. Υπουργείου και της εν αυτώ επιτροπής της Εκκλησίας και της Παιδείας», Εν Αθήναις 3.5.1891, σ.53.

⁵ Βούρη 1994, σ.247-8.

⁶ «Οι Σχισματικοί είναι αλλαζόπιστοι, όπως οι Φράγκοι, οι Παπιστάνοι και οι Προτεστάνται. Η αλλαγή της πίστεως είναι το αισχρότερον πράγμα. Όπως δεν γίνεται ο Χριστιανός Μωαμεθανός, έτσι δεν πρέπει να γίνεται ούτε Σχισματικός ούτε Φράγκος» (ΑΙΔ//ΙV/20.1.4, ανώνυμη προκήρυξη του Ίωνα Δραγούμη «Προς τον λαόν της Θράκης», 1906-07). Επίσης: Γόνης - Καραντζάλης 1975, σ.56-8· ΑΣΤΔ/207/1β, Ν. Πύρζας προς 'κ. Ν.', Εν Φλωρίνη 3.1.1904. Πρβλ. τα προβλήματα αποδοχής που συνάντησε το 1889-90 στο Μοναστήρι ο κερκυραίος πρόξενος Γουλιέλμος Φοντάνας, λόγω του καθολικού δόγματός του: Bérard 1987, σ.283· Καζάζης 1899, σ.306-7· ΑΣΤΔ/29/84, Ι. Κωνσταντινίδης προς Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 8.12.1888· ΑΣΤΔ/29/85, Ι. Σαμαριναίος προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 27.12.1888.

⁷ Σύμφωνα π.χ. με επιστολή από τη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς προς την εφημερίδα της Εξαρχίας, «οι έλληνες δάσκαλοι πήγαιναν στα σπίτια και κήρυτταν πως ο βουλγαρικός Απόστολος είναι προτεσταντικός» (Новини 14.2.1891, σ.2). Επίσης: Георгиев, «Моята...», όπ.π., σ.15.

⁸ Αγγελόπουλος 1973, σ.52 & 46. Σύμφωνα πάλι με τον ελληνικό Τύπο της Θεσσαλονίκης, οι εξαρχικοί «δεν ηδύναντο να ώσι χριστιανοί» («Η ευθεία οδός», Αλήθεια, 28.6.1903, σ.1).

⁹ ΑΣΤΔ/213/10, Αρχέλαος Ανθεμούσιος, όπ.π., σ.56-8· Καζάζης 1903, σ.159-62· Καζάζης 1907, σ.195-7. Καθόλα υπαρκτές, οι τάσεις αυτές στηλιτεύονταν βέβαια εξίσου έντονα από το μηχανισμό της Εξαρχίας: Новини, 8.10.1890, σ.1.

μυστηρίων¹. Η ιδεολογική αυτή τρομοκρατία επικυρώνεται στην πράξη με την άρνηση των πατριαρχικών ιερέων να μεταλάβουν, να στεφανώσουν ή να διαβάσουν επιτάφια δέηση σε «σχηματικούς»². Σε οριακές περιπτώσεις, η ίδια πρακτική θα υιοθετηθεί από τον ελληνικό μηχανισμό και κατά του σερβικού κόμματος, παρόλο που το τελευταίο εξακολουθεί ν' αποτελεί τμήμα του «ορθόδοξου» πατριαρχικού ποιμνίου³.

Για την πρακτική προβολή αυτών των δοξασιών από τον ελληνικό μηχανισμό, μια πρώτη εικόνα μας προσφέρει το πασχαλιάτικο κήρυγμα του ελληνοδασκάλου στα σλαβόφωνα Κάτω Καμενίκια των Σερρών, εν έτει 1892, όπως καταγράφηκε από έναν περαστικό εξαρχικό που μετείχε στο εκκλησίασμα: «Ο δάσκαλος Λουκάς είπε πως οι Βούλγαροι είναι καταραμένοι από 318 πατέρες στην Κωνσταντινούπολη, γι' αυτό ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός θ' ανοίξει τις πύλες του παραδείσου μόνο για τους αληθινούς Έλληνες ορθοδόξους, ενώ οι Βούλγαροι μαζί με τους άλλους απίστευτους θα πεταχτούν έξω [...]. Γι' αυτό συμβούλεψε το λαό να φυλάγεται από τους Βουλγάρους, να μην έχει την παραμικρή σχέση μαζί τους, ούτε καλημέρα, ούτε καλησπέρα, ούτε δωσοληψίες, οι Βούλγαροι δεν έχουν βαφιστεί ωραία, ούτε έχουν μυρωθεί, γιατί το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης που μοιράζει το μύρο σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο δεν έχει δώσει τέτοιο στους Βουλγάρους κι οι κακόμοιροι οι Βούλγαροι έχουν μυρωθεί με κοινό λάδι. Όλη η ομιλία, που κράτησε καμιά ώρα, περιστρεφόταν διαρκώς γύρω απ' αυτές τις λίγες προτάσεις που παρέθεσα εδώ. Όμως οι περισσότερες από τις κουβέντες του ήταν ακατάληπτες, ίσως επειδή εκφέρονταν με αρκετά υψηλές φιλοσοφικές φράσεις»⁴.

Αυθεντικότερη πηγή για το ίδιο θέμα συνιστούν τα γραπτά των εξετάσεων της ίδιας χρονιάς για το μάθημα της γεωγραφίας στο ελληνικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, αντιπροσωπευτικό δείγμα των οποίων φυλάσσεται στο αρχείο Στέφανου Δραγούμη. Οι απαντήσεις των μαθητών στο πέμπτο και πολιτικά κρίσιμο ερώτημα («περί Βουλγάρων», γενικώς) μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια αρκετά καλή εικόνα της διάχυτης ιδεολογίας του ελληνικού κόμματος σχετικά με τον εθνικό του αντίπαλο, όπως αυτή μεταλαμπαδευόταν στη νέα γενιά μέσω του σχολικού μηχανισμού. «Οι Βούλγαροι υπό της εκκλησίας της ημετέρας εκηρύχθησαν σχηματικοί», εξηγεί το πιο συγκροτημένο γραπτό, «διότι ούτοι ήθελον να θέσωσι διδασκάλους Βουλγάρους και ιερείς Βουλγάρους εις τα χωρία και εις τούτο έκρυπτον πολιτικούς σκοπούς, διότι ήθελον να διδάσκωσι εις τους παιδιάς να έχωσι μίσος εναντίον των ορθοδόξων Ελλήνων, πράγμα όπερ δεν το επέτρεψεν η ημετέρα εκκλησία και αυτοί τότε έκαμον το σχίσμα και εκηρύχθησαν σχηματικοί. Αλλά οι Βούλγαροι δεν έχουσι θρησκείαν. Εκείνοι δε οίτινες λέγουσι ότι είναι ορθόδοξοι δεν είναι τίποτε. Διότι η ημετέρα εκκλησία αφ' ού άπαξ τους εκήρυξεν σχηματικούς δεν τους δίδει μύρον, ώστε οι Βούλγαροι δεν έχουσι μύρον, διότι ημείς

¹ Εκκλησιαστική Αλήθεια (Κων/λη), 31.10.1886, σ.553.

² Λαούρδας 1961, σ.9· Δ. Βογαζλής, *Το Σχίσμα και οι γραικομάνοι της Θράκης και Μακεδονίας*, Αθήνα 1955, σ.4.

³ Αγγελόπουλος 1973, σ.74· ΙΑΥΕ/1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 29.10.1901, αρ. 375εμπ· ΙΑΥΕ 1903/7, Ε. Ευγενιάδης προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ. Θ. Ζαΐμη, Εν Θεσ/νίκη 24.12.1901, αρ.441 εμπ.

⁴ «Из дописките ни», *Новини* (Κων/λη), 17.4.1892, σ.2.

γνωρίζομεν ότι το μύρον κατασκευάζεται εν Κωνσταντινουπόλει και διανέμεται εις τα άλλα κράτη, έπειτα οι Βούλγαροι δεν έχουσι κλήρον. Διότι άμα η ημετέρα εκκλησία τους εκήρυξε σχισματικούς τους καθήρεσε και τον κλήρον και εκείνοι οι κληρικοί οίτινες εχειροτονήθησαν υπό των καθηρεθέντων δεν είναι νόμιμοι, ώστε οι γάμοι των Βουλγάρων δεν είναι νόμιμοι και τα βαπτιζόμενα παιδιά δεν βαπτίζονται νομίμως, διότι είναι το αυτό να πάρω και εγώ ένα παιδί και να το βαπτίσω, ημπορώ βεβαίως να αναγνώσω τα γράμματα καλύτερον και από τον ιερέα αλλά λείπει ο τύπος και το βάπτισμα δεν είναι κατά τους αποστολικούς κανόνας. Ώστε εκ τούτων όλων συμπαιρένομεν ότι οι Βούλγαροι δεν έχουσι θρησκείαν, άρα λοιπόν οι Βούλγαροι είναι τίποτε είναι μια νούλα τέτοια: 0»¹. «Οι Βούλγαροι δεν έχουσι θρησκείαν διότι δεν έχουσι τύπον», συνοψίζει λακωνικότερα ένας άλλος μαθητής. «Οι ιερείς των δεν είναι ιερείς επειδή καθηρέθησαν από της Μεγάλης εκκλησίας, δεν είναι βαπτισμένοι διότι δεν έχουσι μύρον διότι το μύρον μόνον η Μεγ. Εκκλησία το κάμνει»². «Εις την θρησκείαν απαιτούνται δύο, τύπος και ουσία, επειδή όμως αυτοί δεν έχωσι ούτε τύπον ούτε ουσία διότι οι παπάδες των δεν είναι παπάδες αλλά είναι τίποτε διότι δεν χειροτονούνται επομένως και εγώ μπορώ να λειτουργήσω», επαναλαμβάνει κάπως συγχυσμένα ένας τρίτος, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «πρέπει ημείς οι Έλληνες να τους αποστρέφομεν και να προσπαθώμεν να μην υποχωρήσωμεν εις τους τιποτένιους Βουργάρους αλλά να τους καταδιώξωμεν εφ' όλης της ζωής μας και να καταστρέψωμεν τους σκοπούς των»³. Το ζήτημα του μύρου επανέρχεται στα περισσότερα γραπτά⁴, μια φορά μάλιστα με την (πραγματολογικά λανθασμένη) διευκρίνιση πως οι εξαρχικοί «λέγουσιν ότι τους δίδει η Ρωσία μύρον αλλά τούτο είναι ψευδές διότι και η Ρωσία τους θεωρεί σχισματικούς ως ημείς»⁵. Εξίσου συχνά συναντάμε την απόφαση πως οι Βούλγαροι είναι «τίποτε» ή «μηδενικά»⁶, καθώς και μια παρομοίωση που φαίνεται πως εντυπωσίασε ιδιαίτερα τους μαθητές: «ο κλήρος των Βουλγάρων δεν είναι κλήρος παρά καρναβάλι μετημφιεσμένων»⁷, «οι δε ιερείς αυτών είναι μετημφιεσμένοι δηλ. καρναβάλια»⁸, «τα πρόσωπα δεν είναι ιερά ειμή ως ημείς εις τα καρναβάλια»⁹. Σε ορισμένα γραπτά αντικατοπτρίζεται επίσης μια (σαφώς δευτερεύουσα) απόπειρα διαχωρισμού των σλαβόφωνων πατριαρχικών «Βουλγάρων» από τους υπόλοιπους: «Οι Βούλγαροι ως προς την θρησκείαν διαιρούνται εις 2. Εις Ορθόδοξους μη σχισματικούς οι οποίοι είναι ορθόδοξοι όπως ημείς και σχισματικούς οι οποίοι δεν είναι

¹ ΑΣτΔ/31/8, Ορέστης Χ. Βαζάκας, «Ενιαύσιος διαγωνισμός εις την Γεωγραφίαν υπό του μαθητού της Β' τάξεως Ορέστου Χ. Βαζάκα, 1892».

² ΑΣτΔ/31/6, γραπτό του Κων/νου Αδαμίδη, Θεσ/νίκη 8.6.1892.

³ ΑΣτΔ/31/7, «Διαγωνισμός Γεωγραφίας Γεωργίου Ιωάν. Σωσσιδίου» Εν Θεσ/νίκη 8.6.1892.

⁴ ΑΣτΔ/31/6, 8, 9, 11, 12 & 13.

⁵ ΑΣτΔ/31/9, «Ενιαύσιος διαγωνισμός επί της Γεωγραφίας του Μενελάου Κομποθέκρα μαθητού της Β' Γυμνασιακής τάξεως», Εν Θεσ/νίκη 6.7.1892. Για τη μετέπειτα δράση του εν λόγω μαθητή στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα, βλ. Σουλιώτης Νικολαΐδης 1959, σ.34 -9 & 54.

⁶ ΑΣτΔ/31/5, 7, 8, 9, 11, 12 & 13.

⁷ ΑΣτΔ/31/11, «Ενιαύσιος διαγωνισμός Γεωγραφίας του μαθητού Δημητρίου Ι. Χουζούρη».

⁸ ΑΣτΔ/31/9, «Ενιαύσιος διαγωνισμός...», όπ.π.

⁹ ΑΣτΔ/31/12, «Τετράδιον του Β' Εξαμηνιαίου Διαγωνισμού εις την Γεωγραφίαν υπό του μαθητού της Β' τάξ. του Γυμνασίου Ναούμ Κ. Καλγαρίτσα», 8.6.1892.

τίποτε»¹, «οι Βούλγαροι διαιρούνται εις δύο, εις ορθοδόξους και εις τίποτε»². Δε λείπει, τέλος, και μια -αρκετά κακοχωνεμένη, είν' αλήθεια- κινδυνολογική αναφορά στις ενδεχόμενες νομικές συνέπειες του «ανυπόστατου» των εξαρχικών ιεροπραξιών: «Πάς όστις νυμφευθεί βούλγαρος Ελληνίδαν και έχει αδελφόν ο Βούργαρος και αφού αποθάνει ο Βούλγαρος και έχει τέκνα τότε ο αδελφός δύναται να λάβη τα χρήματα του αδελφού διότι δεν υπάρχει κλήρος»³.

Ακόμη πιο ακραία επιχειρηματολογία επιστρατεύεται σε μια άλλη ελληνική πηγή της εποχής, τη σλαβόγλωσση «Διακήρυξη του Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου της Αθήνας προς τους αδελφούς μας Μακεδόνας» που τυπώθηκε το 1905 με ελληνικά γράμματα από το προξενείο Θεσσαλονίκης και διανεμόταν στα χωριά της ενδοχώρας⁴. «Όλοι οι άγιοι πέρα-πέρα είναι Έλληνες», διαβάζουμε εκεί, «κανείς ποτέ Βούλγαρος δεν άγιασε, διότι και οι Κύριλλος και Μεθόδιος είναι Έλληνες. Όλοι οι άγιοι, των οποίων τα ονόματα έχουν αι εκκλησίαι μας, είναι Έλληνες. Την κατάραν των θα έχωμεν εάν τας κάμωμεν βουλγαρικάς. [...] Το Ευαγγέλιον το έγγραψαν Ελληνικά οι Απόστολοι και μας το edίδαζεν ελληνικά ο Απόστολος Παύλος εις την Θεσσαλονίκην εις τους πατέρας μας. Πώς ημπορούμεν ημείς να το διαβάζωμεν βουλγαρικά ή βλαχικά, μέσα εις τον ίδιον τόπον, την Μακεδονίαν, όπου Εκείνος μας το edίδαζεν ελληνικά;»⁵. Τις διαβεβαιώσεις αυτές συμπληρώνουν οι αυστηρές εντολές προς τον πληθυσμό: «Ουδείς σχισματικός να εισέρχεται εις εκκλησίαν του χωρίου, διότι όλαι αύται φέρουν ονόματα αγίων Ελλήνων και ανήκουν από χιλιάδων ετών εις τον πατριάρχην. Οι σχισματικοί να κτίζουν ελεύθερα νέαν εκκλησίαν, εις την οποίαν όμως δεν επιτρέπομεν να έχουν εικόνας αγίων διότι όλοι οι άγιοι είναι Έλληνες. Ο παπάς των σχισματικών δεν επιτρέπομεν να έχει ενδυμασίαν πατριαρχικήν, ούτε γένεια, διότι θα του τα ξυρίσωμεν και μάλιστα χωρίς σαπούνι»⁶. Παραλλαγές του ίδιου μοτίβου συναντάμε και στο προφορικό κήρυγμα επώνυμων μακεδονομάχων προς τους χωρικούς, όπως αυτό αναπαράγεται σε εκδόσεις της εποχής. Κεντρικό ρόλο παίζει εδώ η αξιοποίηση της αρχαϊκής αντίληψης περί «ιερών γλωσσών» –στην προκειμένη περίπτωση για

¹ ΑΣτΔ/31/9, «Ενιαύσιος διαγωνισμός...», όπ.π.

² ΑΣτΔ/31/5, «Διαγωνισμός εις την Γεωγραφίαν του μαθητού της Βας Γυμνασιακής τάξεως Αθ. Δ. Δήμου», Εν Θεσ/νίκη 8.6.1892.

³ ΑΣτΔ/31/10, «Ενιαύσιος Διαγωνισμός επί της Γεωγραφίας υπό του μαθητού Γεωργίου Δ. Κώνστα», Εν Θεσ/νίκη 8.6.1892. Για το ανυπόστατο των μικτών γάμων, όταν αυτοί τελούνταν από εξαρχικούς ιερείς: Μ.Γ. Θεοτοκάς, «Τα κρατούντα περί μικτών γάμων εν τη Ορθοδόξω Ανατολική Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/λη), 31.7.1899, σ.291-3.

⁴ *Προκλαμάτσια να Ελληνομακεντόνσκη Κομιτέτ στ Άθινα Ζα νάσητε μπράτε Μακεντόντση, χ.τ, χ.χ.* (>16.2.1905). Το φυλλάδιο έχει εντοπιστεί σε δυο τουλάχιστον έντυπες μορφές. Η πρώτη, με το Μεγαλέξανδρο στο εξώφυλλο, βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του ΙΜΧΑ. Η δεύτερη, με ελαφρά διαφορετικό τίτλο («[...] ουφ Άθινα [...]»), φυλάσσεται στο αρχείο Στέφανου Δραγούμη, στον υποφάκελο με την αλληλογραφία του ανθυποπλοίαρχου Γ. Κακουλίδη (ΑΣτΔ/211/33). Κατά πάσα πιθανότητα συντάκτης της «Διακήρυξης» ήταν ο ίδιος ο Κακουλίδης, όπως αφήνει να διαφανεί το υστερικό αντιρωσικό και φιλοαγγλικό περιεχόμενο τόσο του φυλλαδίου όσο και άλλων γραπτών του (π.χ. ΑΣτΔ/211/31). Η ελληνόγλωσση μορφή της ίδιας προκήρυξης, με κάποιες ουσιώδεις μικροδιαφορές ως προς το σλαβικό κείμενο, εντοπίστηκε στο Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ απ' το Γιώργο Πετσιβα και δημοσιεύθηκε στο παράρτημα των απομνημονευμάτων του Ι. Καραβίτη (1994, σ.908-11)· φωτοτυπία και των δυο εκδοχών σε Πετσιβας 2008, σ.348-61. Για την κυκλοφορία του φυλλαδίου στην ενδοχώρα, βλ. τη σχετική αναφορά του βούλγαρου εμπορικού πράκτορα Σόποφ προς το διπλωματικό πράκτορα στην Κωνσταντινούπολη, Νάτσοβιτς (Θεσ/νίκη 24.4.1905, Νο.787, σε Γεοργιευ – Трифонов 1995, σ.54).

⁵ *Προκλαμάτσια...*, όπ.π., σ.3· Καραβίτης 1994, σ.909· Πετσιβας 2008, σ.354-5. Στη σλαβική μετάφραση, το «dίδαξε» αποδίδεται σαν «έψαλε» (πέεσε).

⁶ *Προκλαμάτσια...*, όπ.π., σ.5· Καραβίτης 1994, σ.910· Πετσιβας 2008, σ.358-9.

την υποτιθέμενη «ιερότητα» της ελληνικής γλώσσας, σε αντιδιαστολή προς τα σλαβικά ιδιώματα: «*Το ακούσατε τι είπεν ο Χριστός διά το έθνος μας, διά τον Ελληνισμόν μας, δια την γλώσσαν μας; Καμμία άλλη γλώσσα δεν ήτο ικανή να διατυπώση τα υψηλά δόγματα της θρησκείας μας. Έτσι εδοξάσθη ο Χριστός με τους Έλληνας και πολύ δικαίως είπε δι' ημάς τους Έλληνας τους πολύ τιμητικούς εκείνους λόγους 'Ελήλυθεν η ώρα ίνα δοξασθή ο Υιός του ανθρώπου'»¹.*

Η αντίκρουση αυτής της επιχειρηματολογίας από τη βουλγαρική πλευρά θα κινηθεί κι αυτή καταρχήν στο θρησκευτικό-εκκλησιαστικό πεδίο, επιχειρώντας ν' αντιστρέψει τους όρους της συζήτησης: αυτός που παραβιάζει τους θείους κανόνες, διασπώντας με το «φυλετισμό» τις χριστιανικές κοινότητες, δεν είναι η εθνική βουλγαρική εκκλησία αλλά το Πατριαρχείο, το οποίο ως «*βάση της ζωής του είχε όχι το ευαγγέλιο της Εκκλησίας του Χριστού αλλά το ευαγγέλιο του ελληνικού πατριωτισμού*» και η πολιτική του υπαγορευόταν ανέκαθεν «*υπό των δημοκοπικών και ασεβών ιδιοτροπιών του αδιορθώτου γραικοβυζαντινισμού*». Εξ ου και η αντικανονικότητα του σχίσματος, θεμελιωμένη όχι μόνο στην άρνηση των περισσότερων ορθόδοξων εκκλησιών να υιοθετήσουν τον «όρο» του 1872 αλλά και σε ευαγγελικές περικοπές: η λειτουργία και το κήρυγμα στη μητρική γλώσσα νομιμοποιούνται δια της επίκλησης των χωρίων των σχετικών με την επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος που προσέφερε στους αποστόλους το χάρισμα της πολυγλωσσίας, ενώ η συνύπαρξη τοπικών εκκλησιών κάτω από την ίδια πολιτική εξουσία κατά τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ερμηνεύεται σα νομιμοποίηση της εκκλησιαστικής συγκρότησης σε εθνική βάση. Με άλλα λόγια, «*το σχίσμα που κηρύχθηκε είναι παράνομο κι η βουλγαρική εκκλησία δεν είναι ούτε μπορεί να θεωρηθεί σχισματική*»². Το Πατριαρχείο παρουσιάζεται πάλι ετεροχρονισμένα σαν ελληνικός εθνικός θεσμός και όργανο αφομοιωτικής «εθνοκτόνας» πολιτικής ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια³. Με βάση την ίδια συλλογιστική και συνδυάζοντας τη θεωρητική ανάγκη με την πρακτική σκοπιμότητα, η εφημερίδα της Εξαρχίας δεν διστάζει ν' αποτίσει μεταθανάτιο φόρο τιμής σε πατριαρχικούς ιεράρχες όπως ο Μελενίκου Προκόπιος που αντιστάθηκαν έμπρακτα στο «φυλετισμό» -δηλαδή τον ελληνικό εθνικισμό- του Φαναρίου⁴. Στην καθημερινή τους προπαγάνδα, οι εξαρχικοί ιεροκήρυκες εκλαϊκεύουν την ίδια γραμμή: «*ο Θεός θέλει από τους λαούς να τον λατρεύουν καθένας στη δική του γλώσσα, οι Έλληνες στα ελληνικά, οι Ρώσοι στα ρώσικα και οι Σλάβοι στα βουλγάρικα*»⁵. Σε κρίσιμες περιστάσεις, το νεωτεριστικό αυτό κήρυγμα μπορούσε ωστόσο να συμπληρωθεί και με πιο παραδοσιακά επιχειρήματα. Στη

¹ Ράπτης 1910, σ.170-1, κήρυγμα του Χρυσόστομου παπα-Δράκου στη Σλήμνιστα στις Καστοριάς (τέλη 1904). Για την έννοια και λειτουργία της «ιερής γλώσσας» στους προκαπιταλιστικούς/ προεθνικούς σχηματισμούς, καθώς και για την υποχώρησή τους με την έλευση του εθνικού φαινομένου: Άντερσον 1997, σ.34-42 & 114-5.

² Ст. Поп-Георгиев, «Схизматична ли е българската църква?», *Летострγγί*, 1 (1909), σ.152-63. Για μια πρώτη, αναλυτική διατύπωση αυτής της επιχειρηματολογίας: *Το σχίσμα του Οικουμενικού Πατριάρχου Ανθίμου του Στ' και η Βουλγαρική Εξαρχία*, Εν Κων/πόλει 1873. Επίσης: Ατεбе 1909, σ.141-5' С., «Българите в вилаетите и Гърцките вестници», *Новини* (Κων/λη), 20.3.1892, σ.2-3.

³ Von Mach 1907, σ.8-10' Ατεбе 1909, σ.140.

⁴ *Новини*, 19.9.1891, σ.1.

⁵ Bérard 1987, σ.361 (περιγραφή μιας τέτοιας αντιπαράθεσης σε χωριουδάκι της Καστοριάς).

Γκάλιστα (σημ. Ομορφοκκλησιά) της Καστοριάς, ο ως τότε πατριαρχικός ιερέας Τεμέλκοφσκι θα ισχυριστεί λ.χ. το 1888 πως ήταν η εικόνα του Άη Γιώργη αυτή που του υπαγόρευσε ν' αλλάξει τη γλώσσα της λειτουργίας από τα ελληνικά στα παλαιοσλαβικά¹.

Πάνω απ' όλα, όμως, η Εξαρχία αυτονομιμοποιείται όχι σε εκκλησιαστική αλλά σε εθνική βάση –ως «*η πάτρια πνευματική αρχή*» (родно духовно началство) του βουλγαρικού πληθυσμού σε αντίθεση με την «*αλλογενή εκκλησία*» (инородна църква) του Πατριαρχείου. Η ορολογία που χρησιμοποιείται στα κείμενα των μεταπηδήσεων από τη μια εθνική εκκλησία στην άλλη αποτυπώνει μ' εξαιρετική ευκρίνεια αυτή τη διαφορά οπτικής μεταξύ των δυο εκκλησιαστικών μηχανισμών. Στις περιπτώσεις επανόδου από την Εξαρχία στο Πατριαρχείο, οι διατυπώσεις των διακηρύξεων και της σχετικής αλληλογραφίας έχουν πρωτίστως εκκλησιαστικό και δευτερευόντως εθνικό χαρακτήρα: στο γύρισμα του αιώνα, οι παλινοστούντες πρώην εξαρχηκοί του Σωχού αναγνωρίζουν π.χ. γραπτά τις «*ατόπους και αντικανονικές ενεργείας των*», με τις οποίες έθεσαν σε κίνδυνο «*τα τιμαλφέστερα των ανθρωπίνων αγαθών, την θρησκείαν και εθνικότητα*», ομολογούν «*ότι μεταμελήθησαν δι' όσα έπραξαν*» κι απευθύνουν επιστολή στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, «*δι' ής εξαιτούνται την άφεσιν και συγχώρησιν παρ' Αυτής*»: κεντρική μορφή στο όλο τυπικό είναι ο επιχώριος μητροπολίτης, εκφραστής και θεματοφύλακας της προαιώνιας τάξης του ορθόδοξου μιλέτ². Τα κείμενα των μεταπηδήσεων από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία χρησιμοποιούν αντίθετα διατυπώσεις σχεδόν εκκοσμικευμένες: το αποκηρυσσόμενο «κρίμα» έχει διαπραχθεί σε βάρος όχι του αρχιερέα αλλά του (βουλγαρικού) έθνους και της ίδιας της μετανούσας κοινότητας, που συνειδητοποιεί επιτέλους την πραγματική θέση και τα συμφέροντά της. «*Οι κάτωθι υπογραφόμενοι χωρικοί, κάτοικοι του χωριού Αμάτοβο του καζά Κιλκίς*», διαβάζουμε σε μια τέτοια δήλωση του 1904, «*μέχρι τώρα αναγνωρίζαμε τη δικαιοδοσία του Ελληνικού Πατριαρχείου. Συνειδητοποιώντας όμως τη βαθιά πλάνη μας, για την οποία εκκλησιαζόμαστε και σπουδάζουμε τα παιδιά μας στην ελληνική γλώσσα την οποία δεν καταλαβαίνουμε, και μ' αυτό διαπράττουμε ασυγχώρητο λάθος ενώπιον του Θεού και του έθνους μας, βασανίζοντας αυτά τα αθώα παιδάκια να σπουδάζουν ξένη γλώσσα την οποία δεν καταλαβαίνουν, ομόφωνα διακηρύσσουμε ότι αποκηρύσσουμε τη δικαιοδοσία του Ελληνικού Πατριαρχείου και σας παρακαλούμε να ευαρεστηθείτε να μας δεχθείτε στους κόλπους της πάτριάς μας Βουλγαρικής ορθόδοξης εκκλησίας, για να ακούμε το θείο Λόγο και την αλήθεια στη μητρική μας βουλγαρική γλώσσα*»³. Εθνοκεντρική επιχειρηματολογία απαντάται και σε λακωνικότερες (ή/και δουλοπρεπέστερες) εκδοχές παρόμοιων δηλώσεων: «*Οι κάτωθι υπογραφόμενοι Βούλγαροι κάτοικοι του χωριού Αραπλή Θεσσαλονίκης αναγνωρίζαμε λόγω πλάνης τη δικαιοδοσία του αλλογενούς ελληνικού Πατριαρχείου. Αποκηρύσσοντας σήμερα ολοκληρωτικά τη δικαιοδοσία του*

¹ ЦДА, ф.1932к, оп.4, а.е.107, л.3.

² ΑΙΜΘ 141/5, Ιερείς της Κομοπόλεως Σοχού προς Ι.Μ. Θεσ/νίκης, χ.χ.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.258, л.28, κοινότητα Αματόβου (μουχτάρης, ιερέας και 4 αζάδες) προς Έξαρχο Ιωσήφ, Αμάτοβο 20.3.1904.

ελληνικού Πατριαρχείου κι επιθυμώντας να περάσουμε στους κόλπους της Αγίας μας ορθόδοξης προπατορικής Βουλγαρικής Εκκλησίας, παρακαλούμε άκρως πειθήνια την Αγιότητά Σας να ευαρεστηθείτε να μας δεχθείτε στην υμετέρα δικαιοδοσία και προστασία»¹. «Οι κάτωθι υπογραφόμενοι κάτοικοι του χωριού Μπόζετς Γενιτσών, συνειδητοποιώντας σήμερα ότι μέχρι τώρα κοιμόμασταν σε βαθύ υπνο κι έχουμε τόσο ταπεινωθεί ώστε ν' απορρίπτουμε την εθνικότητά μας και ν' αναγνωρίζουμε το Πατριαρχείο, παρακαλούμε πειθήνια την Ευσέβειά Σας να μεσολαβήσετε στην Αυτού Αγιότητα [τον έξαρχο] και να ζητήσετε συγχώρηση για το λάθος και την πλάνη στα οποία έχουμε περιπέσει, για να μας περισυλλέξει κι εμάς τα παραπλανηθέντα πρόβατα στο αχανές εκκλησιαστικό ποίμνιό του και να μας συμπεριλάβει ως μέλη της αχανούς εκκλησιαστικής του αρχής»².

Στο μεταίχιμο των δυο άλλων εθνικισμών θα κινηθεί η ιδεολογία του σερβικού κόμματος, η θρησκευτική επιχειρηματολογία του οποίου οργανώνεται σε δυο παράλληλους άξονες: προβολή της σερβικής εθνικότητας και διεκδίκηση των αντίστοιχων εκκλησιαστικών θεσμικών εγγυήσεων και δικαιωμάτων από τη μια, υιοθέτηση μιας ευρύτερης ταυτότητας «πατριαρχικών Σλάβων» από την άλλη. Η δεύτερη εκδοχή χρησιμοποιείται συνήθως ως όχημα για τη σταδιακή μετάβαση ατόμων και κοινοτήτων στην πρώτη, με τη συνδρομή ενίοτε ενός σερβογενούς μακεδονισμού· κατά τα πρώτα ωστόσο χρόνια της σερβικής εμπλοκής στην περιοχή, αντίστοιχοι προβληματισμοί παρατηρούνται και στο εσωτερικό των επιτελικών μηχανισμών του Βελιγραδίου. «Ποιανής άλλης εθνικότητας μπορεί να είναι εκείνοι οι Μακεδόνες που δεν είναι ούτε Έλληνες, ούτε Βλάχοι, ούτε Αλβανοί, ούτε Τούρκοι, ούτε υπάγονται στην Εξαρχία;», αναρωτιέται λ.χ. σε αναφορά του ο Βλάντιμιρ Κάριτς το Νοέμβριο του 1889, για να καταλήξει δια της εις άτοπον απαγωγής στο συμπέρασμα ότι «στα Σκόπια υπάρχουν Σέρβοι»³. Στα νοτιότερα ιδίως διαμερίσματα, όπου η καθαυτό σερβική απήχηση υπήρξε ιστορικά μηδαμινή, η προβολή μιας ευρύτερης «ορθόδοξης σλαβικής» ταυτότητας επιτρέπει στο σερβικό εθνικισμό να επενδύσει στα αδύνατα σημεία των αντιπάλων του, αξιοποιώντας το φόβο το σχίσματος ενάντια στην Εξαρχία, την εμμονή στην ορθοδοξία απέναντι στους Ουνίτες και την ενεργό προάσπιση της σλαβοφωνίας απέναντι στο ελληνικό κόμμα.

Χαρακτηριστικό δείγμα αυτού του λόγου συνιστά η επίσημη αίτηση 45 κατοίκων του Στογιάκοβο προς το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τον Οκτώβριο του 1894, για τη λειτουργία σλαβικού σχολείου στο χωριό: «*Ημείς οι ορθόδοξοι από το χωρίον Στογιάκοβον πολλάκις και εγράψαμεν και είπαμεν εις τον Δεσπότην μας τον άγιον Πολυανής ότι μόνον με τα ελληνικά Γράμματα τα παιδιά μας δεν προοδεύουν, θέλομεν διδάσκαλον να ζεύρη να τα μανθάνουν και την*

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.258, λ.246, κοινοτάρχης Μήτρε Ζλατάνοφ και 26 κάτοικοι προς Έξαρχο Ιωσήφ, Αραπλή 8.9.1904.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.258, λ.85, οι δυο ιερείς και δεκάδες κάτοικοι του Μπόζετς προς τον εξαρχικό Αρχιερατικό Επίτροπο Γενιτσών, Μπόζετς 8.5.1904.

³ Β. Κάριτς προς πρωθυπουργό Σ. Γκρούιτς, Σκόπια 13.11.1889, Νο.125, σε Цамбазовски 1987, σ.632.

μητρική μας γλώσσα, ο Δεσπότης μας όμως φαίνεται δεν θέλει τα παιδιά μας να προοδεύουν και μας στέλνουν διδάσκαλον τον κ. Σιονίδης τον οποίον δεν θέλομεν διότι δεν ξέρη όπως ημείς θέλομεν. Δια τούτο παρακαλούμεν να μας δώσης την άδειαν να έχομεν διδάσκαλον κατά την θέλησίν μας, ούτε σχισματικός να είνε ούτε καθολικός αλλά ορθόδοξος όπως ημείς. Δια τούτο στέλνομεν τον Χρήστος Μήλκο και τον Κωνστανδίνος Δόνε από το χωρίον μας και παρακαλούμεν να μας δώσης την άδειαν διότι ημείς τόσα πολλά υποφέραμεν από τους καθολικούς μόνον και μόνον δια την ορθοδοξίαν. Ελπίζοντες ότι δεν ζητούμεν παράνομον πράγμα θα εισακουσθούμεν, διό και υποσημειούμεθα»¹. Σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές, την εποχή αυτή στο χωριό είχε διοριστεί από το Βελιγράδι σερβοδιδάσκαλος, χωρίς να υφίσταται ακόμη επίσημα σερβικό σχολείο². Τα επόμενα χρόνια μνημονεύεται η παρουσία εκεί μαυροβούνιου σερβοδιδασκάλου³ και η σταδιακή μετάγχιση της εθνικής διαφοροποίησης από το σχολείο στην εκκλησία: το 1898 σημειώθηκαν επεισόδια όταν οι «σερβίζοντες» επιχείρησαν με δικό τους ιερέα «να λάβουν μέρος εις την ιερουργίαν», απόπειρα που αποκρούστηκε «λόγω της οξείας αντιδράσεως της αυτόθι ελληνικής κοινότητος»⁴. Την επόμενη χρονιά, πάντως, ως αποτέλεσμα της αντεπίθεσης του ελληνικού μηχανισμού, «εξεδιώχθησαν τελείως οι Σέρβοι, προσήλθεν δε εις τον Ελληνισμόν και ο ιερεύς του χωρίου, Παπανικόλαος»⁵. Έστω και σε κάπως διαφορετικούς τόνους, η ίδια συλλογιστική διαπερνά και την αίτηση του νεοσύστατου σερβικού κόμματος Μοναστηρίου προς το Πατριαρχείο (18.12.1890): «Εδώ και πολύ καιρό υπήρξαμε παραπλανημένο ποίμνιο, το οποίο εγκατέλειπε τη Μεγάλη Εκκλησία για να προσχωρήσει στη σχισματική των Βουλγάρων», διακηρύσσουν οι υπογράφωντες «Σλάβοι», ζητώντας την ευλογία του πατριάρχη για τους ίδιους, τη «σλαβική κοινότητα» και το σχολείο τους⁶.

Η διεκδίκηση δηλαδή όχι μόνο σλαβικού σχολείου αλλά και σλαβόγλωσσης λειτουργίας πραγματοποιείται με αρκετά διαφορετικούς ρυθμούς από τόπο σε τόπο. Στα Σκόπια, το αίτημα για εισαγωγή της παλαιοσλαβικής γλώσσας στην εκκλησία συνιστά, όπως είδαμε, τη γενεσιουργό πράξη του τοπικού σερβικού κόμματος εν έτει 1890· στην περιοχή της Οχρίδας, αντίθετα, ο πρωτεργάτης (και πρωτομάρτυρας) της εκεί σερβικής κίνησης, ιερέας Στόγιαν Ρίστιτς, εξηγεί την ίδια χρονιά σε μια παρέα γάλλων περιηγητών πως οι εξαρχικοί «είναι αιρετικοί γιατί λένε ότι μπορεί να χρησιμοποιείται στη λειτουργία η βουλγάρικη γλώσσα, λες και η επιγραφή πάνω στο σταυρό του Χριστού δεν ήταν στα εβραϊκά, τα ελληνικά και τα λατινικά και λες και δεν είναι αυτές οι τρεις γλώσσες οι μόνες που δέχεται και καταλαβαίνει ο Θεός»⁷. Από τα επιτελικά στελέχη του ελληνικού μηχανισμού οι αποχρώσεις αυτές κρίνονται πάντως

¹ AIMΘ/141/539δ, κάτοικοι Στογιακόβου προς 'Παναγιώτατο Δέσποτα', Εν Στογιακόβου [sic] 10.10.1894, αρ.εισαγ.8589. Από τις 45 υπογραφές, οι 11 είναι στο κυριλλικό κι οι υπόλοιπες 34 στο ελληνικό αλφάβητο. Σύμφωνα με τον Κάντσοφ, στις αρχές της δεκαετίας του 1890 στο Στογιακόβο κατοικούσαν 115 ουνίτικες, 80 πατριαρχικές και 40 εξαρχικές οικογένειες (Кънчов 2000, σ.184).

² Божинов 1982, σ.91.

³ Николов 2001, σ.61.

⁴ Αγγελόπουλος 1973, σ.76.

⁵ ΑΣΤΔ/116/109, Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900. Πρβλ. Σκούρτης 2002, σ.255.

⁶ Цамбазовски 1988, σ.604-7.

⁷ Bérard 1987, σ.166.

αμελητέες μπροστά στο απειλητικό ενδεχόμενο της μακροπρόθεσμης διαμόρφωσης ενός ακόμη συγκροτημένου σλαβικού πόλου, εντός Πατριαρχείου αυτή τη φορά, που θα αχρηστεύσει τη λειτουργικότητα του σχίσματος για την ελληνική υπόθεση. «*Αν δεν παταχθώσιν οι δημιουργούμενοι ορθόδοξοι Σλαύοι*», προειδοποιεί το 1901 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης, «*δεν είναι απίθανον δια του χρόνου και χρήματος να επιτευχθή η ίδρυσις ορθόδοξων σλαβικών κοινοτήτων, εν αντιθέσει προς τας αναγνωριζούσας την Εξαρχίαν ήδη σλαβικάς τοιαύτας*», προτού το ελληνικό εκπαιδευτικό δίκτυο «*δυνηθή να εξελληνίση τους ορθόδοξους σλανοφώνους*»¹.

Για την Εξαρχία και το βουλγαρικό εθνικισμό, η ανάδυση του σερβικού κόμματος συνιστά πρόκληση ανάλογη μ' εκείνη που το σλαβοβουλγαρικό κίνημα αποτέλεσε για την ελληνική «οικουμενικότητα» του Πατριαρχείου: «διάσπαση» της «βουλγαρικής εθνότητας», όπως αυτή μορφοποιείται θεσμικά στο millet-i Bulgar, αλλά και του ευρύτερου σλαβόγλωσσου δυνητικού ποιμνίου του τελευταίου, από εξωγενείς σχεδιασμούς με την κακόβουλη σύμπραξη των οθωμανικών αρχών. Στο λόγο των ηγετικών κλιμακίων της βουλγαρικής εκκλησίας οι Σέρβοι παίρνουν έτσι την ίδια θέση που οι «σχισματικοί» κατέχουν στο λόγο του ελληνικού μηχανισμού: με «*τις επιδιώξεις να συστήσει τεχνητά δική της εθνότητα εκεί όπου ούτε η επίσημη στατιστική, ούτε το κρατικό αρχείο γνωρίζουν κάτι τέτοιο*», διαβάζουμε σε τακρίριο του εξάρχου Ιωσήφ προς το οθωμανικό Υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων το 1899, «*η σερβική προπαγάνδα παραβιάζει την εκκλησιαστική ειρήνη του ορθόδοξου πληθυσμού και τη γενική ησυχία του κράτους*»²: το 1902, πάλι, ο ίδιος διαμαρτύρεται προς το Μεγάλο Βεζίρη για το γεγονός ότι η «*σερβική προπαγάνδα*» απολαμβάνει «*πλήρη ελευθερία δράσης στις επιδιώξεις της να διαμελίσει κι εκσερβίσει*» το βουλγαρικό πληθυσμό, «*να χαλάσει μέσω των πρακτόρων της την ηρεμία του και να προκαλεί διενέξεις, να σφετερίζεται τις εκκλησίες και τα σχολεία του, να ανοίγει νέα τέτοια δίχως να κοιτάζει το νόμο, ακόμη και στις επτά επαρχίες που αναγνωρίζονται επίσημα ως βουλγαρικές*»³. Η συλλογιστική αυτή αναπτύσσεται όχι μόνο απέναντι στις οθωμανικές αρχές, πρακτική που θα δικαιολογούνταν ίσως από το ρόλο του εξάρχου ως οθωμανού «εθνάρχη» μιας κατηγορίας υπηκόων του σουλτάνου, αλλά και στην ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία του με τη Σόφια ή τις συνομιλίες του με ευρωπαϊούς διπλωμάτες: στις εκθέσεις και το ημερολόγιό του διαβάζουμε έτσι για «*τεχνητή ανάπτυξη και προστασία της σερβικής προπαγάνδας*» που «*απειλεί διαρκώς να διαμελίσει τον πληθυσμό μας και να σκοτώσει το αφυπνιζόμενο φρόνημά του*»⁴, για Σέρβους που «*έρχονται να μας διαμελίσουν την εθνότητα με τη βοήθεια των τουρκικών αρχών και με εξαγορά*»⁵, για «*κάποιους Βουλγάρους*» που, «*παρασυρμένοι από τη σερβική προπαγάνδα, ανακηρύσσονται Σέρβοι και οι*

¹ ΙΑΥΕ 1903/7, Ε. Ευγενιάδης προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ. Θ. Ζαΐμη, Εν Θεσ/νίκη 24.12.1901, αρ.441 εμπ.

² Ъоцов 2000, σ.92-3.

³ Георгиев – Трифонов 1994, σ.204.

⁴ Στο ίδιο, σ.173.

⁵ Екзарх Ъосиф 1992, σ.451.

κυβέρνηση βάσει της αρχής της ελευθερίας τους άφησε να αποκοπούν και να συστήσουν χωριστά σερβική κοινότητα», εξέλιξη που ισοδυναμεί με «μεγάλο κακό»¹, καθώς και για τη διευκόλυνση του σερβικού έργου από «την απλοϊκότητα και το αργυρόνητο του πληθυσμού»². Παρόμοια συλλογιστική και διατυπώσεις συναντάμε και σε αναφορές των προξένων («εμπορικών πρακτόρων») της Σόφιας στη μακεδονική ενδοχώρα³. Η υποχώρηση της επιρροής του ελληνικού κόμματος στο σαντζάκι Μοναστηρίου μετά τον πόλεμο του 1897 εκλαμβάνεται έτσι από το βουλγαρικό διπλωματικό μηχανισμό όχι μόνο ως ευκαιρία αλλά και ως δυνητική απειλή, μπροστά στο ενδεχόμενο το ελληνικό κόμμα να υποκατασταθεί ως εκφραστής της πατριαρχικής νομιμότητας από το σερβικό, το οποίο ενδεχομένως θα διαθέτει μεγαλύτερη διεισδυτικότητα στις σλαβόφωνες μάζες της περιοχής⁴. Ήδη από το 1882 ο έξαρχος Ιωσήφ θεωρούσε άλλωστε το σερβικό κίνδυνο μακροπρόθεσμα σοβαρότερο από τον ελληνικό, λόγω της συγγένειας των νοτιοσλαβικών γλωσσών αλλά και της υποστήριξης που απολάμβανε σ' εκείνη τη φάση το σερβικό εγχείρημα από την αυστριακή διπλωματία⁵.

Απόρροια της σύζευξης των εθνικισμών με τις υφιστάμενες εκκλησιαστικές δομές αποτελεί και η αρκετά γενικευμένη υιοθέτηση μιας «ιατρικής» ορολογίας για την περιγραφή (ή τον εξορκισμό) του αντιπάλου. Στην ελληνική φιλολογία της εποχής, η βουλγαρική παρουσία περιγράφεται συχνά σαν «λύμη», «δηλητηρίασις», «μόλυσμα» ή «μείασμα», με υπονοούμενες ή ρητές αναφορές στην προσδοκία «θεραπείας» του κακού⁶. Εξίσου χαρακτηριστικό είναι το βασικό αντισλαβικό εμβατήριο της εποχής, σύμφωνα με το οποίο «του βουλγαρισμού η ψώρα Μακεδόνας δεν μολύνει»⁷. τα πρωτεία αυτής της προσέγγισης ανήκουν ωστόσο στην πένα του Ίωνα Δραγούμη, που το 1906 περιγράφει ενδοϋπηρεσιακά την «κάθοδο» σλαβόφωνων κολλήγων στα τσιφλίκια της Μακεδονίας και της Θράκης «ως μόλυσμα ή ως ψώρα», εισηγούμενος τη λήψη δρακόνειων μέτρων «προς καταπολέμησιν της μολύνσεως των ελληνικών χωρών»⁸. Παρόμοιες διατυπώσεις συναντάμε και στη βουλγαρική πλευρά: ο έξαρχος Ιωσήφ αποκαλεί «μόλυνση» τη δραστηριότητα των καθολικών και προτεσταντικών

¹ Στο ίδιο, σ.453.

² Στο ίδιο, σ.483.

³ Георгиев – Трифонов 1995, σ.253.

⁴ Στο ίδιο, σ.255-7.

⁵ Георгиев – Трифонов 1994, σ.32-3.

⁶ Ενδεικτικά: Καλοσύτης 1886, σ.95· Μπόνης 1961, σ.26· Γόνης-Καράντζαλης 1975, σ.53, 55 & 92· Χρυσόστομος 2000, σ.57· Κουτσιαύτης 2010, σ.91 & 97· ΑΕΚ/1884/178, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 30.5.1884, αρ.280· ΙΑΥΕ 1871/76.1^α, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 11.06.1871, αρ.150· ΙΑΥΕ 1900/2, προεστοί Σωχού προς 'Αξιότιμο Κύριο', Σωχός 6.9.1899· ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 11.9.1900, αρ.300, 12.9.1900, αρ.301, και 13.9.1900, αρ.302· ΑΣΤΔ/116/109, Επίσκοπος Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900· ΑΓΤΒ/4/018, Αθ. Ιατρού, «Περιφέρεια Καϊλαρίου του Νομού Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 17.8.1909· ΑΣΤΔ/207/110, Παπα-Δημήτριος Διαμαντόπουλος προς Στ. Δραγούμη & Θ. Γερογιάννη, Εν Εμπορίω 14.1.1904· ΑΓΤΒ/4/9, Γ. Τσόντος (;) προς Παμίκο Ζυμβρακάκη, χ.χ. (τέλη 1908)· ΑΓΤΒ/16, «Το χωρίον Γραμματικών», Εν Καστορία 21.2.1904, σ.5.

⁷ Νικολαΐδης 1908, σ.28· Ξανθός 1954, σ.103. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το εμβατήριο αυτό τραγουδιόταν στην Αθήνα ήδη από τη δεκαετία του 1870. Σύμφωνα με το Δημήτρη Γληνό, «εψάλλετο εις όλα τα σχολεία της Ελλάδος μετά το 1900» (Φίλιππος Ηλιού, «Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός», στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων*, Αθήνα 1993, σ.261).

⁸ ΑΙΔ/IV/17.1.1, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Δεδεαγάτς 9.3.1906, αρ.80, σ.1, 19 & 13.

αποστολών¹ και «γιατρικό» τα μέτρα ανάσχεσης της σερβικής επιρροής², ενώ η επίσημη εφημερίδα της Εξαρχίας δημοσιεύει το 1890 ανταπόκριση από τη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με την οποία «ο ελληνισμός είναι αρρώστεια, η οποία συσκοτίζει και τυφλώνει την ευθυκρισία όχι μόνο των Ελλήνων αλλά και των ακολούθων τους, των νεογυρισμένων σε Έλληνες Βουλγάρων, Βλάχων κι Αλβανών»³.

2. Ιστορία

Η δεύτερη κατηγορία ιδεολογημάτων πάνω στην οποία βασίζεται η συγκρότηση των εθνικών κομμάτων αντλεί τα επιχειρήματά της από το ιστορικό παρελθόν της περιοχής και τις ποικίλες λόγιες ή λαϊκότερες ανασυστάσεις του. Η Ιστορία αντικαθιστά εδώ το Θεό ως πηγή νομιμοποίησης της νέας πολιτισμικής ταυτότητας που οι εθνικοί μηχανισμοί προτείνουν στην εγχώρια πελατεία τους: η προβολή των εκατέρωθεν «ιστορικών δικαίων» λειτουργεί ωστόσο ταυτόχρονα ως μηχανισμός παράκαμψης (ή και νοερής «διόρθωσης») του πραγματικού εθνολογικού πεδίου, καθώς και υποβολής ενός ιδεατού εθνικού χώρου με την παραπομπή σε μια επινοημένη, γεωγραφικά διαχωρισμένη «εθνική καθαρότητα» των αντίστοιχων *irredenta* πριν από την οθωμανική κατάκτηση⁴.

Αυτή η υπερβατική λειτουργία των «ιστορικών δικαίων» είναι εμφανής στο λόγο του ελληνικού εθνικισμού, τόσο στη δημόσια όσο και στην ενδοϋπηρεσιακή εκδοχή του. «*Ιστορικώς η Μακεδονία δεν δύναται να ανήκη ή κατά πρότον μεν λόγον εις τους αρχαιοτάτους αυτής κατοίκους και κυρίως τους Έλληνας, κατά δεύτερον δε εις τους από τεσσάρων αιώνων κρατούντας αυτής Οθωμανούς*», διατρανώνει χαρακτηριστικά το 1876 ο Φ.Σ. Βοδενών⁵, ενώ η σλαβόφωνη προκήρυξη του «Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου» το 1905 υπενθυμίζει πως «*η λέξη Μακεδονία είναι ελληνική κι υπάρχει χιλιάδες χρόνια πριν έρθουν απ' την Ασία οι άγριοι Ρώσοι και οι Βούλγαροι (Τάταροι) στην Ευρώπη*»⁶. Τη Μακεδονία και τη Θράκη, εξηγεί πάλι στον προϊστάμενό του υπουργό το 1906 ο Ίων Δραγούμης, «*πρέπει πρώτιστα προ πάντων οι διεκδικούντες αυτές Έλληνες να υπολαμβάνωσιν αυτές ως ελληνικές χώρας και ουχί ως χώρας εν αίς βιούσι πολυπληθείς Έλληνες –να διεκδικούσι δ' αυτές ομοίως ούτω*». Το ζήτημα δεν είναι καθόλου θεωρητικό, διευκρινίζει, αλλά σχετίζεται άμεσα με την πολιτική διαχείριση της γλωσσοπολιτισμικής κι εθνικής σύστασης του μακεδονικού πληθυσμού, ιδίως απέναντι στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και διπλωματία: «*Βεβαίως δεν θα ενείχε σπουδαίαν τινά σημασίαν το γεγονός ότι εσημειώθησαν Βούλγαροι τινες εν Αίνω π.χ. ή Καστορία, εάν το Ευρωπαϊκόν δημόσιον ήτο σύμφωνον προς ημάς, πιστεύον μεθ' ημών ότι αι χώραι εν αίς κείνται αι δύο αύται*

¹ Георгиев – Трифонов 1994, σ.26-8.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.483.

³ Новини, 27.12.1890, σ.3.

⁴ Γι' αυτό το τελευταίο, βλ. Yosmaoğlu 2005, σ.39.

⁵ Ερμής (Θεσ/νίκη), 4.1.1877, σ.1.

⁶ Προκλαμάτσια..., ό.π., σ.1' Καραβίτης 1994, σ.908' Πετσιβάς 2008, σ.350-1.

πόλεις είνε αναμφισβήτητως Ελληνικαί, ότι από των Ελλήνων αφηρέθησαν και εις τούτους θα επιστρέψωσιν. Αλλ' η κοινή γνώμη επιπολαίως λίαν κρίνει τα πράγματα κατά τας τρεχούσας θεωρίας περί του εν πάσιν αλαθήτου της πλειοψηφίας, περί ενότητας των δικαιωμάτων παντός επί γης ανθρώπου και περί του αξιώματος των εθνικοτήτων, άς πάσας έκαστος ερμηνεύει κατά την ιδίαν ικανότητα ή ανικανότητα αντιλήψεως. Επειδή λοιπόν λυμαίνονται την Ευρώπην θεωρία δημοκρατικής προελεύσεως, εν Μακεδονία δεν εξετάζουσιν οποίος ο από αμνημονεύτων χρόνων υφιστάμενος χαρακτήρ της χώρας, ή οποίος ο επικρατών πολιτισμός (culture) ή οποίος ο δεσπόζων των άλλων λαός (ηθικός και οικονομολογικός) αλλ' οποία η πλειοψηφία των ατόμων, κατά τας κοινοβουλευτικές συνθηθείας. [...] Δια τούτο δεν συμφέρει ημίν η δημοσίευσις τοιούτων [εθνολογικών] χαρτών ή [στατιστικών] πινάκων»¹. Στο ίδιο μήκος κύματος, το Πατριαρχείο θα επιτιμήσει έντονα το Μάιο του 1899 το μητροπολίτη Σερρών, επειδή ο τελευταίος σε τακρίριό του προς τις αρχές για το ζήτημα του χωριού Καλέντρα, «αντί του στηριχθήναι επί των συνήθων ισχυρών επιχειρημάτων, εφ' ών αείποτε η εκκλησία εδράζεται» σε παρόμοιες περιστάσεις, «παρεδέξατο την καταμέτρησιν των κατοίκων του χωριού Καλένδρας, συγκατανεύσας ούτως εις την αρχήν της λύσεως των τοιούτων ζητημάτων επί τη βάσει της πλειονότητας του αριθμού»². «Οι άλλες φυλές», συνοψίζει τις ελληνικές θέσεις ο Βικτόρ Μπεράρ, «περιπλανώμενες κι αργοπορημένες, δεν είναι παρά καταχραστές: το πολύ πολύ, μπορούν να γίνουν ανεκτές ως ένοικοι υποκείμενοι σε έξωση»³.

Συμπληρωματική αλλά καθόλου αμελητέα πτυχή αυτής της θεώρησης συνιστά η επίκληση του «ιστορικού κύρους» του Ελληνισμού –το οποίο, όπως διαβεβαιώνει ένας άγγλος συνεργάτης της ελληνικής προπαγάνδας, «αποτελεί στην πολιτική της Ανατολής έναν παράγοντα πολύ πιο ισχυρό απ' όσο είναι σε θέση ν' αντιληφθεί ο δυτικός νους», επιτρέποντας στην ελληνική πλευρά «να αντισταθμίσει τον όγκο των αριθμών»⁴. Η αριστοκρατική αυτή προσέγγιση επενδύεται συχνά με την τοπική εκδοχή των (ευρύτερα αποδεκτών εκείνα τα χρόνια) ρατσιστικών στερεοτύπων περί φυσικής ανωτερότητας των Ευρωπαίων απέναντι στις υπόλοιπες «φυλές» και του εκπολιτιστικού έργου της αποικιοκρατίας ως «φορτίο του λευκού ανθρώπου». Ο Ελληνισμός, διαβάζουμε σε φυλλάδιο που εξέδωσε το 1903 στα γαλλικά η Ιωάννα Στεφανόπολι, «συνιστά μόνιμη απειλή διάλυσης για όλες τις κατώτερες φυλές, με την έλξη που ασκεί σ' αυτές η δόξα και η ευφροσύνη του»⁵. την κοινή «εκπολιτιστική αποστολή» Ελλήνων και Γάλλων αποικιοκρατών εξυμνεί σε δημόσια ομιλία του τον Ιούλιο του 1904 μαθητής του Γυμνασίου Σερρών, ελπίζοντας προφανώς να σαγηνεύσει τον παριστάμενο

¹ ΑΙΔ/ΙV/17.1.1, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Δεδεαγάτς 9.3.1906, αρ.80, σ.13-4.

² Γεώργιος Κόκκινος, *Καλά Δένδρα (Καλένδρα ή Καλέντρα) Νομού Σερρών. Ιστοριογραφία-Λαογραφία*, Σέρρες 2009, σ.155-6 & 158. Το σημαντικότερο τμήμα του εγγράφου διακρίνεται στη φωτοτυπία του αλλά δεν αναπαράγεται εντός κειμένου.

³ Bégard 1900, σ.16.

⁴ Άμποτ 2005, σ.92.

⁵ Jeanne Stephanopoli, *Bulgares contre Hellènes. Appendice*, Αθήνα 1903, σ.4. Πρβλ. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, Θεσ/νίκη 1993, σ.155-6.

ευρωπαϊό αξιωματικό, ενώ ακόμη και στην αλληλογραφία της με τον οθωμανό Βαλή η ελληνορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης κρίνει σκόπιμο να επικαλεστεί την ίδια χρονιά την «πολιτιστική ανωτερότητα» των Ελλήνων ως επιχείρημα για τη λήψη κατασταλτικών μέτρων σε βάρος των εξαρχικών¹. Ακόμη σαφέστερη είναι η αναπαραγωγή αυτής της λογικής στα δημοφιλή εθνικά άσματα της εποχής, αδιαμφισβήτητους μάρτυρες της διάχυτης νοοτροπίας του ελληνικού κόμματος: «Καλύτερα στον τάφον / να είμαι Μακεδών / παρ' όνομα να έχω / βαρβαρικών λαών»², «Δεν θα την πάρουν, ω ποτέ! την γην του Αλεξάνδρου / του γόνου του περικλεούς της χώρας της ευάνδρου / την γην ήν επροσκύνησε η οικουμένη όλη / Δεν θα την πάρουν Βούλγαροι, επιδρομείς Μογγόλοι! / Δεν είναι άξιοι αυτής οι βάρβαροι, οι Ούννοι! / Δεν θα την πάρουν Βούλγαροι! Δεν θα την πάρουν Κρούμοι!»³, «Τι γυρεύουνε οι Σλαύοι στ' Αλεξάνδρου μας τη χώρα / τι γυρεύουνε οι Σέρβοι στου Σκεντέρμπεϋ τα μέρη / Ποιοι είν' αυτοί οι Μολδοβλάχοι που μπροστά μας βγαίνουν τώρα / Ποια 'ναι η καταγωγή τους; ποιος τους είδε, ποιος τους ξέρει; / Τι γυρεύουν, τι γυρεύουν εις της Νιάουσας το χώμα / Ρώσσοι, Σλάβοι και Ρωμούνοι, και οι Βούλγαροι ακόμα; / Ε! Γεννά ξεψυχισμένη, άγνωστη, χωρίς πατρίδα / Σκυλολόι πεινασμένο, αιμοδιψασμένοι λύκοι / που στου κόσμου το βιβλίο μια δεν έχετε σελίδα / που δεν έχετε μια δάφνη, που δεν έχετε μια νίκη / που δεν έχετε ακόμη ούτε γλώσσα να μιλήτε / Ποιος σας είπε στην Ελλάδα πως ποτέ θα κατεβήτε;»⁴. Για τη διάχυση αυτών των αντιλήψεων στη βάση του ελληνικού κόμματος, αποκαλυπτική είναι μια επιστολή των πατριαρχικών προεστών του Ζίρνοβο (σημ. Κάτω Νευροκόπι) προς το μητροπολίτη Νευροκοπίου εν έτει 1901. Τονίζοντας ότι έχουν δαπανήσει κάπου 600 λίρες για την εκκλησία και το ελληνικό σχολείο του χωριού «εκ του εγωισμού, της υψηλοφροσύνης μας ότι είμεθα απόγονοι των ενδόξων εκείνων της αρχαιότητας ανδρών», οι σλαβόφωνοι προύχοντες δε διστάζουν ν' αναφερθούν στους εξαρχικούς συγχωριανούς (και κατά πάσα πιθανότητα συγγενείς) τους με άκρως απαξιωτικούς φυλετικούς όρους: «οι Βούλγαροι, το άθλιον και βάρβαρον τούτο γένος»⁵. Η ιδεολογική πίεση αυτής της σύγκρισης δεν πρέπει να υπήρξε καθόλου αμελητέα, σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον. Για την αντιμετώπισή της, ο πρώτος εξαρχικός μητροπολίτης Βέλες Γεννάδιος αισθανόταν αναγκασμένος το 1870-72 να καταφύγει σε αυτοσχέδιες επινοήσεις, επικαλούμενος στα κηρύγματά του διάφορους ανύπαρκτους βούλγαρους «σοφούς» που υποτίθεται πως διέπρεπαν στην Ελλάδα και την Ευρώπη⁶.

¹ Yosmaoğlu 2005, σ.240-1 & 243.

² Ξανθός 1954, σ.102. Ελληνοδιδάσκαλος κι εθνικός πράκτωρ στην περιοχή της Γευγελής, ο συγγραφέας αναφέρει πως «τα άσματα ταύτα και παρόμοια άλλα εψάλλοντο κατά τους περιπάτους και τας εκδρομάς, οπότε οι νέοι και οι νεάνιδες καθήμενοι επί της χλόης καθ'ομάδας, ενθουσιασμένοι εξέσπον εις ζήτωκραυγάς και εις διαφόρους εκδηλώσεις, και δι' αυτών ακόμη εγιγαντώνετο το εθνικόν φρόνημα» (σ.103).

³ 'Μακεδών', «Δεν θα την πάρουν!», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.130-1. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, το ποίημα γράφτηκε τις μέρες του Ίλιντεν (Ιούλιος 1903) κι «εμελοποιήθη υπό Κερκυραίου μουσικοδιδασκάλου», οι δε παρτιτούρες του πωλούνταν από το Μακεδονικό Σύλλογο της Αθήνας.

⁴ Δημ. Κόκκος, «Στο Βούλγαρο», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β' (1909), σ.177-8.

⁵ Λαούρδας 1961, σ.45.

⁶ Радев 1994, σ.236-7. Σύμφωνα με το συγγραφέα, ο Γεννάδιος ήταν «μάλλον αλβανικής καταγωγής» (σ.235). Παρά την εκτίμηση του Ράντεφ, κάποιες από τις αναφορές του μπορεί πάντως να μην ήταν εντελώς φανταστικές: ο

Τα «ιστορικά δίκαια» είναι φυσικά εξίσου παρόντα και στο λόγο του βουλγαρικού εθνικισμού, σύμφωνα με τον οποίο η Μακεδονία υπήρξε το λίκνο των σλαβικών γραμμάτων και της βουλγαρικής παλιγγενεσίας¹. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στους παραδοσιακούς τίτλους κάποιων αρχιερέων της περιοχής, όπου οι αντίστοιχες επαρχίες χαρακτηρίζονται σαν τμήματα ή εκδοχές της Βουλγαρίας: «*υπέρτιμος και έξαρχος Παλαιάς Βουλγαρίας*» ο μητροπολίτης Καστοριάς, «*υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Βουλγαρικής Μακεδονίας*» αυτός της Στρώμνιτσας, «*αρχιεπίσκοπος πάσης Βουλγαρίας*» ο προκαθήμενος της Οχρίδας· ως αντίδραση στην ανάπτυξη του βουλγαρικού κινήματος και τη δημιουργία της Εξαρχίας, όλοι αυτοί οι τίτλοι τροποποιήθηκαν πάντως από το Πατριαρχείο μετά το 1870, με τη «Βουλγαρία» να μετατρέπεται συνήθως σε «*Άνω Μακεδονία*»². Για την επιβεβαίωση της ιστορικά αναγνωρισμένης «βουλγαρικότητας» του τόπου επιστρατεύονται από τους εξαρχικούς προπαγανδιστές διάφορες ελληνικές πηγές, ως επί το πλείστον εκκλησιαστικές, από το «*Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*» που εκδόθηκε τη δεκαετία του 1850 στην Αθήνα από τους πανεπιστημιακούς καθηγητές Ράλλη και Ποτλή με την έγκριση του Πατριαρχείου μέχρι τον ελληνόγλωσσο «*Βίο του Αγίου Κλήμεντος*» που συνέταξε στα βυζαντινά χρόνια ο αρχιεπίσκοπος Αχριδών Θεοφύλακτος³. Όπως και στην ελληνική περίπτωση, τα «ιστορικά δίκαια» επιστρατεύονται για να νομιμοποιήσουν κυρίως τη διεκδίκηση στρατηγικά κρίσιμων σημείων του μακεδονικού χώρου που από εθνολογική άποψη παραμένουν αλλότρια: «*Δε μου χρειάζεται να περιγράψω με λεπτομέρειες τη Θεσσαλονίκη*», ξεκαθαρίζει λ.χ. το 1893 στο περιηγητικό σύγγραμμά του, που εκπληρώνει το ρόλο συμπληρωματικής εθνικής κατήχησης κι αρχικά δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα της Εξαρχίας, ο γραμματέας της τελευταίας Ατανάς Σόποφ. «*Για τον καλό χριστιανό αρκεί να γνωρίζει ότι στη Θεσσαλονίκη έχουν διατηρηθεί ναοί, στους οποίους δίδαξε ο Απόστολος Παύλος· για τον καλό δε Βούλγαρο, αρκεί να γνωρίζει πως η Θεσσαλονίκη είναι το λίκνο των σλάβων πρωτοδασκάλων Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, ότι στη Θεσσαλονίκη άνοιξε το πρώτο βουλγαρικό τυπογραφείο και τυπώθηκε το πρώτο βουλγαρικό αναγνωστικό στις αρχές της τρέχουσας εκατονταετίας, ότι το πρώτο βουλγαρικό σχολείο στη Θεσσαλονίκη το άνοιξε η δεσποινίς Σλάβκα, κι επιπλέον ότι η Θεσσαλονίκη είναι σήμερα το σχολικό, πνευματικό κέντρο για τους Βουλγάρους των βιλαετίων. Αυτές είναι οι πιο χρήσιμες πληροφορίες που πρέπει να γνωρίζει κάθε Βούλγαρος*»⁴. Στο ίδιο

ανώνυμος «*δάσκαλος των δασκάλων*» της Αθήνας που επικαλείται, ταιριάζει π.χ. αρκετά με το πρόσωπο του οχριδινού καθηγητή Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μιχαήλ Ποτλή ή Μπόντλε(φ).

¹ Οφέικωφ 1885, σ.1-3· Σπиров 1890, σ.51· Војан 1905, σ.39-40· Пиронков 1909, σ.131-3· Иванов 1917, σ.84-91· Кайчев 2006, σ.100-3.

² Σπиров 1890, σ.18-21· Шопов 1895, σ.60-7· Ichircoff 1907, σ.65-6· Дримколов [Христо Матов], *Сръбските претензии в Западна България*, Σόφια 1897, σ.12.

³ Σπиров 1890, σ.18· Шопов 1895, σ.61· Bérard 1987, σ.159-60· Иванов 1917, σ.83. Για τη βασική πρωτότυπη πηγή: Γ.Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, τ.Ε', Αθήνησιν 1855, σ.520-1. Η αξία του επιχειρήματος παραμένει βέβαια αμφίβολη, ιδίως αν λάβουμε υπόψη κάποιους άλλους εκκλησιαστικούς τίτλους που οι βούλγαροι προπαγανδιστές προτιμούν ν' αγνοήσουν: ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης αποκαλείται π.χ. «*υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Θεσσαλίας*» (όπ.π., σ.514), χωρίς αυτό να θέτει την έδρα ή την επαρχία του εκτός μακεδονικού χώρου...

⁴ Шопов 1893, σ.169-70.

μήκος κύματος κινείται και το ποίημα του εθνικού ποιητή Ιβάν Βάζοφ που αναπαράγουν τα βουλγαρικά σχολικά εγχειρίδια: «Δεν τη δίνουμε! Όχι! Την αγαπημένη γη / τη γη των αγίων πατέρων ημών. / Δε δίνουμε τη στάχτη του Σαμουήλ, / της δόξας των δυο μας αγίων / Ναι, δικά μας είν' η Σαλονίκη, το Πιρίν κι η Ρίλα / και τα τραγούδια των τραγουδιστάδων τους»¹. Δε λείπει, τέλος, η προσπάθεια να επενδυθούν με ένα διπλωματικό επίχρισμα «μετροπάθειας» ακόμη κι οι μαξιμαλιστικότερες βουλγαρικές βλέψεις, μέσω της σύγκρισής τους με το ένδοξο παρελθόν των μεσαιωνικών σλαβικών εγκαταστάσεων και τσάρων: τα «φυσικά ιστορικά και εθνογραφικά σύνορα της Βουλγαρίας» προς νότον τοποθετούνται το 1890 από ένα βιβλιάρaki που απηχεί τις απόψεις της κυβέρνησης Σταμπολόφ στην Πελοπόννησο ή τις Θερμοπύλες, ο «ρεαλισμός» όμως υπαγορεύει στο συγγραφέα τον «περιορισμό» των αξιώσεων της Σόφιας στη Μακεδονία και μόνο².

Η αίσθηση των εθνικών δικαίων καλλιεργείται και θεμελιώνεται στις εκατέρωθεν ιστορικές αφηγήσεις για το παρελθόν της περιοχής, αφηγήσεις που αρθρώνονται σε τρία τουλάχιστον διακριτά αλλά επικοινωνούντα επίπεδα: λόγια ιστοριογραφία, σχολική ιστορία και καλλιέργεια ή αξιοποίηση μιας δέσμης από (συχνά παντελώς αντιεπιστημονικές) εκδοχές του παρελθόντος, οι οποίες προκύπτουν από το συγκερασμό λαϊκών παραδόσεων και συνειδητών λόγων παραχαράξεων. Το κατεξοχήν δε πεδίο αυτής της τρίσημης αλληλουχίας συνιστά η απώτερη, αρχαία μακεδονική ιστορία.

Για την ελληνική πλευρά, η αρχαιότητα αποτελεί φυσικά το κύριο ιστορικό νομιμοποιητικό επιχείρημα της διεκδίκησης του μακεδονικού χώρου: στην επίσημη εκδοχή της εθνικής ιστοριογραφίας, όπως κωδικοποιείται στο έργο του Παπαρρηγόπουλου κι αναπαράγεται σε όλη την κλίμακα του σχολικού μηχανισμού, η αρχαία Μακεδονία αποτελεί το φυσικό διάδοχο της κλασικής Ελλάδας και τον αναγκαίο κρίκο για τη μετάβαση στο «μεσαιωνικό ελληνισμό» του Βυζαντίου. Χρονικά το σχήμα αυτό συγκροτείται σε συνάρτηση (και παράλληλα) με τη διαμόρφωση της Μεγάλης Ιδέας και τη συγκεκριμενοποίηση των αλυτρωτικών βλέψεων του ελληνικού βασιλείου πάνω στο μακεδονικό χώρο· μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αι. οι αρχαίοι Μακεδόνες αντιμετωπίζονταν αντίθετα από τους έλληνες διαφωτιστές και ιστορικούς ως ξένα στοιχεία, η επικράτηση των οποίων σήμανε επί της ουσίας το τέλος της ελληνικής αρχαιότητας και την απαρχή του «ξενικού ζυγού» που υπέστη η Ελλάδα για πάνω από δυο χιλιετίες³. Η σταδιακή αποκατάστασή τους ως συστατικό στοιχείο της

¹ Каїчев 2006, σ.101-2.

² Спиров 1890, σ.55. Βλ. επίσης τα απομνημονεύματα του Ιβάν Χατζηνικόλοφ, για παρόμοιες μεγαλοϊδεατικές αντιλήψεις που ο ίδιος είχε διαμορφώσει ως μαθητής στο βουλγαρικό σχολείο του Κιλίκι (Билярски 2004, σ.258 & 260).

³ Αναλυτικά γι' αυτή την πρόσληψη: Πολίτης 1993, σ.39-47· Κουλούρη 1988, σ.36 & 71-3 (και σ.223, για τη διατύπωση «ξενικός ζυγός» σε εγχειρίδιο του 1867)· Αντώνης Λιάκος, «Εθνικές θεωρίες και αμφιβολίες», σε Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Εθνική Συνείδηση και ιστορική παιδεία*, Αθήνα 1994, σ.30-2· Παναγιώτης Στάθης, «Όψεις της διαμόρφωσης της εθνικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τον ΙΘ' αιώνα: η συμβολή των καθηγητών ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», στο ίδιο, σ.100-17. Για τη συνάρθρωση των επεκτατικών βλέψεων με τη διαμόρφωση του παπαρρηγοπούλειου σχήματος: Δημήτρης Ξιφαράς, «Η 'ακατάλυτη συνέχεια' του ελληνισμού: ορισμένες επίκαιρες σκέψεις για την 'εθνική ιστορία'», *Θέσεις*, 42 (1-3.1993), σ.57-80, & 43 (4-6.1993), σ.25-46.

ιστορικής διαδρομής του ελληνικού έθνους συμβαδίζει επίσης με τον αντίστοιχο προβληματισμό των ευρωπαϊών ιστορικών και γλωσσολόγων, που στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε εξακολουθούν να διχάζονται όσον αφορά την «ελληνικότητα» ή το «βαρβαρικό» χαρακτήρα των αρχαίων κατοίκων της περιοχής: από τους 25 συνολικά επιστήμονες που σύμφωνα με τη βιβλιογραφική καταγραφή του ακαδημαϊκού Μιχάλη Σακελλαρίου τοποθετήθηκαν δημόσια πάνω στο ζήτημα μέχρι το 1913, οι 11 υποστήριξαν την ελληνική καταγωγή των Μακεδόνων, 8 την απέρριψαν, 4 επέλεξαν μια ενδιάμεση θέση θεωρώντας τους συγγενικό φύλο ή μίγμα Ελλήνων και «βαρβάρων» ενώ 2 έκριναν πως δε διέθεταν στοιχεία για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων¹. Την επισφαλή αυτή ισορροπία παραδέχεται το 1896 και ο Γεώργιος Χατζηδάκις, ο πρώτος έλληνας γλωσσολόγος που επιχειρεί να κατοχυρώσει την ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων ως προϋπόθεση για την αποφασιστική διεκδίκηση της περιοχής από τον ελληνικό εθνικισμό: «*Το ζήτημα δεν είναι, όπως πολλοί παρ' ημίν νομίζουν, υπέρ του Ελληνισμού των Μακεδόνων ομοφώνως λελυμένον, πολλού δε και δει. [...] Ει και τα οψιφανή μεν αλλά γενναία τέκνα εκείνα της Ελλάδος τέκνα Ελληνικόν πολιτισμόν διέδωκαν και ως Έλληνες έδρασαν και Έλληνας εθεώρουν εαυτούς*», γράφει, «*ουχ ήττον παρά μεν τοις αρχαίοις πολιτικά αντιπάθειαι και περιορισμένη και πλημμελής των εθνολογικών σχέσεων αντίληψις, παρά δε τοις νεωτέροις μονομερής εξέτασις του ζητήματος και πολιτικοί σκοποί επί τοσούτον συνεβάλοντο εις την σύγχυσιν και αμφισβήτησιν αυτού, ώστε από των παλαιών χρόνων μέχρι σήμερον άλλοι μεν ονομάζουσι τους Μακεδόνας Έλληνας, άλλοι δε Ιλλυριούς, άλλοι δε Θράκας και άλλοι απλώς βαρβάρους, δεν καταλέγουσι δ' αυτούς εις ουδέν των γνωστών εθνών. [...] Εν δε τοις επ' εσχάτοις χρόνοις και οι γλωσσολόγοι και οι πλείστοι ιστορικοί αρνούνται τον Ελληνισμόν αυτών [...]. Ηξεύρω δ' ότι και πολλοί, αν μη πάντες οι νεώτεροι καθηγηταί της γλωσσικής και της ιστορίας εν Γερμανία, από της έδρας διδάσκουσιν ότι οι Μακεδόνες εξηλληνίσθησαν βάρβαροι και αλλόφυλοι όντες το αρχαίον*»².

Παρόμοιο νεωτερισμό αποτέλεσε η εισαγωγή αυτής της θεώρησης και στα ελληνικά σχολικά βιβλία. Εν έτει 1853, ο αρμόδιος καθηγητής Γενικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών έκρινε ως ακατάλληλο το εγχειρίδιο του Παπαρρηγόπουλου επειδή, μεταξύ πολλών άλλων «ιστορικών ανακρίβειών», αποκαλούσε τον Αλέξανδρο «*βασιλέα των Ελλήνων*»³. το 1888, αντίθετα, απορρίπτεται σχολικό βιβλίο επειδή δεν προβάλλει επαρκώς την ελληνικότητα της Μακεδονίας και το 1901 δίνεται εντολή να διαγραφεί από κάποιο άλλο «*η φράσις ότι ο Φίλιππος 'κατέβαλε την ελευθερίαν της Ελλάδος'*» με το αιτιολογικό ότι «*και η αρχή των Μακεδόνων ήτο Ελληνική*»⁴. Η επαγρύπνηση αυτή δεν φτάνει ωστόσο μέχρι την πλήρη ταύτιση

¹ Μ. Σακελλαρίου, «Αρχαία Μακεδονία. Οι κάτοικοι», σε *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.49 (κατηγοριοποίηση) & 534 (παραπομπές). Μεταξύ των 25 επιστημόνων συγκαταλέγονται ένας Έλληνας κι ένας Βούλγαρος, οι Γ. Χατζηδάκης και Γκ. Κατσάροφ.

² Γ. Ν. Χατζηδάκις, *Περί του Ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων*, Αθήνησι 1896, σ.1, 8 & 3.

³ Κουλούρη 1988, σ.164-8. Για το προσωπικό ενδεχομένως υπόβαθρο της απόρριψης, που όμως δεν αναιρεί την προβολή του επιχειρήματος: Δημαράς 1986, σ.135-7.

⁴ Κουλούρη 1988, σ.66, 333-4 & 459.

των αρχαίων Μακεδόνων με τους νοτιότερους Έλληνες, με αποτέλεσμα αντιφατικές αναφορές των σχολικών βιβλίων για τον εθνικό χαρακτήρα του επίμαχου πληθυσμού: σε κάποια εγχειρίδια διατυπώνεται η άποψη πως οι Μακεδόνες ήταν «φυλή» ή «λαός συγγενής των Ελλήνων», παρόλο που «θεωρούντο υπό των Ελλήνων ως βάρβαροι» και η πατρίδα τους «δεν εθεωρείτο ποτέ ως αποτελούσα μέρος της Ελλάδος»¹. αλλού οι μαθητές πληροφορούνται μονάχα πως «το βασίλειον της Μακεδονίας εθεμελιώθη υπό Έλληνας τινός εξ Αργους», χωρίς περιττές εθνολογικές διασαφήσεις², ή πως οι κάτοικοί του «κατ' ολίγον μόνον μέρος ήσαν ελληνικής καταγωγής»³. συχνά απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε παρόμοια ζητήματα, αφήνοντας τους μαθητές να ξεκαθαρίσουν μόνοι τους το νόημα της επανειλημμένης αντιδιαστολής «Μακεδόνων» και «Ελλήνων»⁴, ενώ συναντάμε επίσης τη διατύπωση πως «οι Μακεδόνες φαίνεται ότι ήσαν κράμα Πελασγικής και Ιλλυρικής καταγωγής, διό εκαλούντο υπό των Ελλήνων βάρβαροι ήτοι ξένοι», μολονότι «η δυναστεία των είλκε την καταγωγήν υπό του Καράνου, Αργείου ηγεμόνος»⁵. Ακόμη και το συνοπτικό εγχειρίδιο μακεδονικής ιστορίας που συνέταξε ο Μαργαρίτης Δήμιτσας ειδικά «προς χρήσιν των ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων της Μακεδονίας» διατυπώνει τη θεωρία πως οι αρχαίοι Μακεδόνες δεν ήταν παρά προέλληνες «Πελασγοί», που σταδιακά «εισήχθησαν εις τον κύκλον της υφισταμένης Ελληνικής συγγενείας»⁶. «Λαόν πελασγικόν υπό ηγεμόνας ελληνικής καταγωγής» και «συν τω χρόνω εξελληνισθέντα» θέλει τους Μακεδόνες και το σύγγραμμα του τέως γυμνασιάρχη Κοζάνης και Σερρών Ιωάννη Καλοστύπη, το οποίο κυκλοφόρησε το 1886 για τη διαφώτιση και κινητοποίηση της κοινής γνώμης⁷. Μονάχα ο Γεώργιος Σωτηριάδης, γεννημένος στο Δεμίρ Χισάρ (σημ. Σιδηρόκαστρο) και πρώην γυμνασιάρχης στη Φιλιππούπολη, υποστηρίζει ρητά πως «η διάλεκτος της μακεδονικής φυλής» ήταν «συγγενής προς την δωρικήν» και πως η μόνη διαφορά τους με τους νοτιότερους Έλληνες συνίστατο στο βαθμό της πολιτικής τους εξέλιξης – ότι, με άλλα λόγια, «οι Μακεδόνες είναι οι Έλληνες των ομηρικών χρόνων», καθώς «η βασιλεία και η αριστοκρατία άρχουσιν επί έθνοους γεωργών και χωρικών»⁸. Δίχως να υπεισέλθει σε εθνολογικές εξηγήσεις, το αρχικό σχήμα της αντιδιαστολής Ελλήνων και Μακεδόνων αναπαράγει και το δημοφιλέστερο αναγνωστικό των δημοτικών σχολείων (τόσο του ελληνικού

¹ Χαρίσης Πούλιος, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος κατά βιογραφίας*, Εν Αθήναις 1876, σ.561· *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος, συγγραφείσα μεν υπό του Άγγλου Θωμά Κέϊτλη, μεταφρασθείσα δε και εκδοθείσα υπό Σπυρίδωνος Αντωνιάδου*, Εν Αθήναις 1850, σ.526· Δημήτριος Παπαθεοδώρου, *Ιστορία της Ελλάδος μέχρι της υποταγής αυτής εις την Ρώμην*, Εν Αθήναις 1904, σ.252.

² Σωκράτης Τσιβανόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Εν Αθήναις 1890, σ.216.

³ *Σύνοψις παγκοσμίου ιστορίας συγγραφείσα μεν γερμανιστί υπό Γεργ. Ουηβήρου, μεταγλωτισθείσα δε υπό Α.Ι. Αντωνιάδου*, Εν Αθήναις 1884, σ.92.

⁴ Επαμεινώνδας Φραγκίστας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Αθήνησιν 1884, σ.163-75· Θεόδωρος Αποστολόπουλος, *Ελληνική Ιστορία δια τους μαθητάς των Δημοτικών Σχολείων*, Εν Αθήναις χ.χ., σ.68-9.

⁵ Δ.Η. Κυριακόπουλος, *Ιστορία Ελληνική από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν*, Εν Αθήναις 1884, σ.94.

⁶ Δήμιτσας 1879, σ.10 & 14. Σχετικά με τη σύνταξη του εγχειριδίου, βλ. επίσης τις επισημάνσεις του ίδιου σε μεταγενέστερη (1886) έκθεσή του: Βούρη 1994, σ.128-9.

⁷ Καλοστύπη 1886, σ.35.

⁸ Γεώργιος Σωτηριάδης, *Ιστορία των Αρχαίων Ανατολικών λαών και της Ελλάδος μέχρι της υποταγής αυτής εις τους Ρωμαίους*, Αθήνησιν 1894, σ.240. Βιογραφικά στοιχεία: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.ΚΒ', σ.729-30.

βασιλείου όσο και των αλύτρωτων ομογενών) κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, «Ο Γεροστάθης» του Λέοντος Μελά¹.

Το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρισης περιγράφει αρκετά εύγλωττα το 1890 σε έκθεσή του ο πρόξενος Μοναστηρίου Γουλιέλμος Φοντάνας: «*Παρευρεθείς κατά τας εξετάσεις του λήξαντος έτους ήκουσα μαθητού εξεταζομένου λέγοντος ότι οι Μακεδόνες εισίν Πελασγικής καταγωγής, αλλά την ορθήν ταύτην ιδέαν παρετήρησα ότι δεν εφρόντισεν ο διδάσκαλος να συνδέση μετά της γνώσεως ότι και οι Έλληνες εισίν ωσαύτως της αυτής Πελασγικής φυλής, όπως ούτως οι μαθηταί άνευ τινός βεβιασμένης διδασκαλίας αισθανθώσι μόνοι των ότι οι Μακεδόνες εισίν Έλληνες. Κατά την εξέτασιν του ιδίου μαθήματος παρετήρησα ότι οι μαθηταί εδιδάχθησαν άνευ προεισαγωγικής τινος ερμηνείας ότι ο Μ. Αλέξανδρος ήτον άσπονδος εχθρός των Ελλήνων. Εις μαθητάς, οίτινες ουδαμού άλλοθι ήκουσάν τι περί της ιστορίας της Ελλάδος και της Μακεδονίας, εκτός ίσως των υπό των Βουλγάρων και των Ρουμούνων τερατωδών επινοήσεων προς διαστροφήν της αληθείας, δεν είνε δύσκολον να φαντασθή τις οποίαν εντύπωσιν επιβλαβή θα προξενή τοιαύτη διδασκαλία. Ο διδάσκαλος της ιστορίας εξ άπειρίας και αγνοίας της αποστολής του ή μη ων εις θέσιν να φιλοσοφήση επί του πνεύματος των μαθητών του, ουχί βεβαίως εξ επιβούλου προθέσεως εδίδασκεν ούτω την ιστορίαν, διότι έτυχε να έχη ενώπιόν του τοιούτο κείμενον». Συμπέρασμα του Φοντάνα, αρκετά εύγλωττο για τα όρια και τις απαιτήσεις της σχολικής προπαγάνδας, ήταν πως «οι μαθηταί βεβαίως δέον προ παντός άλλου να διδαχθώσι την αλήθειαν, αλλ' αύτη δύναται, νομίζω, να τύχη καταλλήλου ερμηνείας όπως ή καταληπτή παρά του Μακεδονικού λαού, διότι ο λαός ούτος δεν έχη, ένεκα του πύσαντος αυτών ζυγού τόσων αιώνων, επί του εθνολογικού ζητήματος παραδόσεις τοιαύτας, αίτινες να δύνανται ν' αναπληρώσωσι τον διδάσκαλον»². Σχολιάζοντας τα παραπάνω σε ενδοϋπηρεσιακή βάση για λογαριασμό του ελληνικού ΥΠΕΞ και της ΕΕΕΕΠ, ο Οδυσσέας Ιάλεμος παραδέχεται ότι στις συνθήκες της Μακεδονίας ακόμη και το έργο του Παπαρρηγόπουλου μπορεί ν' αποδειχθεί παρεξηγήσιμο, γεγονός που επιβάλλει «να συνταχθή και λιθογραφηθή εγχειρίδιόν τι κατάλληλον δια τα εν Μακεδονία ημέτερα εκπαιδευτήρια και προσηκόντως παριστών [sic] τους τε δεσμούς των Μακεδόνων προς τους λοιπούς Έλληνας και τας των Βουλγάρων προς ημάς σχέσεις»: επιπλέον, εκτιμά, «θα πρέπει να δοθώσιν υπό της ενταύθα επιτροπής [ΕΕΕΕΠ] αι προσήκουσαι οδηγία προς τους εν Μακεδονία καθηγητάς και Γυμνασιάρχας περί της καταλλήλου διδασκαλίας της ιστορίας επί των ανωτέρω σκιαγραφηθεισών βάσεων»³. Η όλη αντίφαση δε φαίνεται πάντως να επιλύθηκε τα επόμενα χρόνια, όπως διαπιστώνουμε από την αυτοβιογραφική αναφορά της Μελομένης Αυγερινού στις «αμφιβολίες» που κάποιοι σλαβόφωνοι Μακεδόνες φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών έτρεφαν στις αρχές του αιώνα «περί της εθνικότητας του Μεγάλου Αλεξάνδρου». Η Αυγερινού το πληροφορήθηκε από ένα συμφοιτητή τους, ο οποίος της*

¹ Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αθήνα 2015, σ.239-85.

² ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 4.1890.

³ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας», Εν Αθήναις 3.5.1891, Μέρος Β', σ.59-63.

«εχρησίμευεν ως έμπιστον όργανον» και της εξήγησε «ότι τοιούτόν τι εις τα μέρη των εδιδάχθησαν» –δίδαχή που η ίδια έσπευσε φυσικά ν' αποδώσει στη «βουλγαρική προπαγάνδα». Οι «αμφιβολίες» των εν λόγω φοιτητών αντιμετωπίστηκαν τελικά δια της εθνικής κατήχησης στο ανώτατο δυνατό επίπεδο, με την πραγματοποίηση ειδικής διάλεξης του πανεπιστημιακού καθηγητή Ιστορίας Σπυρίδωνα Λάμπρου στον «Παρνασσό» το Φεβρουάριο του 1904¹.

Στην ίδια τη Μακεδονία, η αντίστοιχη εθνική διαπαιδαγώγηση πραγματοποιείται κυρίως μέσω του διαθέσιμου εποπτικού υλικού: ελληνόγλωσσες επιγραφές και νομίσματα επιστρατεύονται ως τεκμήρια, αν όχι της ελληνοφωνίας των αρχαίων Μακεδόνων, τουλάχιστον της εκ μέρους τους χρήσης της ελληνικής γλώσσας ως μοναδικού μέσου γραπτής επικοινωνίας, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους σύγχρονους σλαβόφωνους πατριαρχικούς συντοπίτες τους. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 ο Φ.Σ. Βοδενών θέτει ως καταστατικό στόχο του τη δημιουργία «*Αρχαιολογικού μουσείου συνισταμένου εξ αρχαίων νομισμάτων, αγαλμάτων, επιγραφών κτλ δωρουμένων ή αγοραζομένων υπό του Σύλλογου*», καταχωρώντας στα πρακτικά του τις σχετικές προσφορές «*φιλογενών*» κατοίκων της πόλης και των γύρω χωριών· η αντιγραφή ειδικά των ελληνόγλωσσων επιγραφών φαίνεται πως αποτελεί πρωταρχικό μέλημά του, όπως πιστοποιεί ο σχετικός «πίναξ» που περιλαμβάνεται στο βιβλίο των πρακτικών². Την ίδια εποχή, ο Φιλολογικός Σύλλογος της Κωνσταντινούπολης δημοσιεύει ελληνόγλωσσες επιγραφές από τη Μακεδονία, καταγγέλλοντας πως «*οι σλαβόγλωσσοι της χώρας κάτοικοι*» καταστρέφουν όσα μνημεία «*τον ελλητισμόν αυτής αναμνησκουσιν*» και παροτρύνοντας «*πάντας τους κηδομένους της ελληνικής τέχνης και ιστορίας*» -καθώς και τις οθωμανικές αρχές- «*να προνοήσωσι περί της σωτηρίας των πολυτίμων εκείνων λειψάνων*»³. Η συστηματική αντιγραφή τέτοιων επιγραφών από τους κατά τόπους ελληνοδασκάλους «*προς απόδειξιν της ανέκαθεν ελληνικότητας της Μακεδονίας*» ενθαρρύνεται από στελέχη του εκπαιδευτικού μηχανισμού, όπως ο σαλονικιός γυμνασιάρχης Σερρών Πέτρος Παπαγεωργίου, που προχώρησε και σε σειρά σχετικών δημοσιεύσεων σε έντυπα των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης⁴. Όπου αυτό είναι δυνατό, τα πρωτότυπα τεκμήρια μεταφέρονται για φύλαξη - και επίδειξη- στα κατά τόπους ελληνικά σχολεία⁵. Το 1903 ο Παπαγεωργίου συνεννοείται μάλιστα με το προξενείο Θεσσαλονίκης, ύστερα από σχετική παραγγελία του πρωθυπουργού Δημητρίου Ράλλη, για τη δημοσίευση «*μνημείων, ήτοι χειρογράφων, επιγραφών τάφων και εκκλησιών κλπ άτινα πάντα ελληνιστί γεγραμμένα καταδεικνύουσι το ελληνικόν φρόνημα των*

¹ Αυγερινού 1914, σ.80-1.

² Φ.Σ. Βοδενών 1873, σ.9-10· Καραθανάσης – Σατραζάνης 1991, σ.36-7, 54, 89, 93, 105, 124-9, 131 & 134-6.

³ Γ.Γ. Παπαδόπουλος, «Επιγραφαί εν Πελαγονία συλλεγείσαι», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, Ε' (1870-71), σ.1-5.

⁴ Αργυρόπουλος 1970, σ.33· Λαούρδας 1961, σ.215-8· Παπαγεωργίου 1894· του ίδιου, *Ναός εν Εδέσση Μακεδονίας (Βοδενοίς) και 14 επιγράμματα*, Αθήνησιν 1900· του ίδιου, «Θεσσαλονίκης αγροί. Το Νταούτ-Μπαλί και αι επιγραφαί αυτού», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Γ' (1910), σ.190-2· Π.Π., «Νευροκόπου επιγραφαί», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 21.9.1904, σ.1· Π.Π., «Επιγραφικά», *Αλήθεια*, 7.10.1904, σ.1· Αλ. Λέτσας, «Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου», *Μακεδονικά*, 1 (1940), σ.530-6. Παρόμοιο ανυπόγραφο δημοσίευμα: «Νέα αρχαιολογικά ευρήματα εν Θεσσαλονίκη», *Φάρος της Μακεδονίας* (Θεσ/νίκη), 1.4.1889, σ.3.

⁵ Χατζηκυριακού 1962, σ.141-2.

βουλγαροφώνων πολύ προ της απελευθέρωσης της Ελλάδος»· το εγχείρημα απέβλεπε «εις διαφώτισιν του Ευρωπαϊκού δημοσίου», παρόλο που ο ίδιος ο καθηγητής πίστευε προσωπικά «ότι αδύνατον ήτο ν' αντλήσωμεν εκ της ιστορίας ή άλλων εθνολογικών μελετών επιχειρήματα υπέρ ημών, προς απόκρουσιν των ισχυριζομένων ότι η γλώσσα καταδεικνύει την εθνικότητα»¹. Η συγκεντρωτικότερη στρατευμένη καταγραφή αυτού του αρχαιολογικού υλικού, τόσο του ελληνόγλωσσου όσο και του λατινόγλωσσου, θα γίνει στα τέλη του 19^{ου} αι. από το Μαργαρίτη Δήμιτσα, σ' ένα μνημειώδες δίτομο έργο, η έκδοση του οποίου χρηματοδοτήθηκε εν μέρει από τον τραπεζίτη Χρηστάκη Εφέντη Ζωγράφο². Μολονότι η ύπαρξη αυτών των τεκμηρίων θα προβληθεί ως προπαγανδιστικό εγχείρημα και προς την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη³, κύριος αποδέκτης αυτής της επιχειρηματολογίας είναι οι ίδιοι οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες: «Στα χωράφια που σκάβουμε, ποτέ δε βρίσκουμε καμιά βουλγαρική αρχαιότητα και καμιά πλάκα με βουλγαρική γραφή. Όλα είναι ελληνικά», τονίζει π.χ. η σλαβόγλωσση διακήρυξη του «Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου»⁴. τα ελληνικά μνημεία επικαλούνται ως απάντηση στο Έλιντεν ο μητροπολίτης κι οι πατριαρχικοί προύχοντες της Δράμας το Σεπτέμβριο του 1903⁵, αρχαία νομίσματα επιδεικνύουν οι ομόλογοί τους των Βοδενών προς τους ξένους δημοσιογράφους ως απόδειξη της ελληνικότητας του τόπου⁶ αλλά και ντόπιοι μακεδονομάχοι προς τους χωρικούς ως τεκμήρια της ελληνικότητας του Μεγαλέξανδρου⁷. Το ίδιο εγχείρημα προβαλλόταν και από τις στήλες του τοπικού ελληνικού Τύπου⁸. Επρόκειτο κατά πάσα πιθανότητα για ένα από τα πιο ισχυρά όπλα της ελληνικής προπαγάνδας, όπως διαπιστώνουμε από την παραδοχή του Σόποφ, εν έτει 1893, ότι πολλοί «ντόπιοι Βούλγαροι» των Γενιτσών «δίνουν μεγάλη σημασία σ' αυτά τα ελληνικά μνημεία, πάνω στα οποία βασίζουν ακόμη και την προέλευση και το παρελθόν τους»· εξίσου εύγλωττη είναι η απεγνωσμένη προσπάθεια του συγγραφέα (και γραμματέα της Εξαρχίας) να καταπολεμήσει αυτές τις αντιληψεις με την εκτενέστατη παράθεση μιας σειράς αντεπιχειρημάτων, επικεντρωμένων στη διαχρονική λειτουργία της ελληνικής ως γλώσσας των κυρίαρχων τάξεων και των μορφωμένων κατοίκων της περιοχής⁹. Σε παραδοσιακότερα περιβάλλοντα ο εντυπωσιασμός από τα μνημεία ήταν εξίσου υπαρκτός, όχι όμως και τα συνακόλουθα εθνολογικά συμπεράσματα: όταν το 1880 ο Βαλεντίν Τσίρολ επισκέπτεται ένα σλαβόφωνο πατριαρχικό οικισμό της δυτικής Μακεδονίας,

¹ ΙΑΥΕ 1903/73, Ε. Ευγενιάδης προς πρωθυπουργό Δ. Ράλλη, Εν Θεσ/νίκη 26.11.1903, αρ.500 εμπ.

² Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, τ.Α', Αθήνησιν 1896, τ.Β', Εν Αθήναις 1896. Συνολικά παρατίθενται 1.409 ελληνικές και 189 λατινικές επιγραφές από όλο το μακεδονικό χώρο, «εν οίς ουκ ολίγαι ανέκδοτοι» (σ.1ζ'). Για τη χρηματοδότηση του Β' τόμου απ' το Ζωγράφο: στο ίδιο, σ.ιβ'.

³ Nikolaïdes 1899, σ.231-60.

⁴ *Προκλαμάτσια...*, όπ.π., σ.1. Στο ελληνόγλωσσο πρωτότυπο, η φράση διατυπώνεται σε τρίτο πρόσωπο: «Εις τα χωράφια σας, που σκάπτετε, ποτέ δεν ήύρατε κανέν νόμισμα βουλγαρικών και καμμίαν πλάκα με γράμματα βουλγαρικά. Όλα είναι ελληνικά» (Καραβίτης 1994, σ.908).

⁵ Χρυσόστομος 2000, σ.45.

⁶ Upward 1908, σ.190.

⁷ Ράπτης 1910, σ.176· Κοντούλης 1931, σ.36-7· Άγγελος Χοτζίδης (επιμ.), *Ευθύμιος Καούδης. Ένας κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία. Απομνημονεύματα (1903-1907)*, Θεσ/νίκη 1996, σ.129-30.

⁸ «Η χώρα μας», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 23.9.1903, σ.1.

⁹ Шопов 1893, σ.184-7.

οι κάτοικοι του επιδεικνύουν ως αξιοθέατες «αντίκες» δυο αρχαιοελληνικές επιγραφές: ο ντόπιος ιερέας, σημειώνει ο άγγλος περιηγητής, «με διαβεβαίωσε πως ήταν μια εξαιρετη πέτρα για τον εξορκισμό των κακών πνευμάτων, αλλά πως ήταν ανώφελο να επιχειρήσω να διαβάσω την επιγραφή, καθώς ήταν γραμμένη στη γλώσσα του διαβόλου»¹. Το κυνήγι των αρχαιολογικών τεκμηρίων είχε πάντως και κάποιες απρόβλεπτες πτυχές, όπως διαπιστώνουμε από ιδιωτική επιστολή του προξένου Μοναστηρίου Ξυδάκη προς το Στέφανο Δραγούμη, εν έτει 1906: στέλνοντας στην Αθήνα «δύο δίσκους» που ο (μακαρίτης πλέον) πράκτοράς του παπα-Σταύρος Τσάμης προόριζε για «το Μουσείον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας», ο πρόξενος φροντίζει να προειδοποιήσει τον πρόεδρο του Μακεδονικού Συλλόγου πως «εκ της εξετάσεως των δίσκων εσχημάτισε την ιδέαν ότι εισί σλαβικής προελεύσεως, οπότε θα είναι ίσως προτιμώτερον να μείνωσιν αφανείς»².

Σ' ένα λαϊκότερο επίπεδο την υποστήριξη των ελληνικών θέσεων αναλαμβάνει έτσι η δημοφιλής μορφή του Μεγαλέξανδρου, ευρύτατα γνωστή σε όλη την Ανατολή από διάφορους θρύλους και κυρίως από τον ομώνυμο «μύθο» που κυκλοφόρησε στη διάρκεια του μεσαίωνα σε διάφορες γλώσσες³. Η ελληνική μορφή του «μύθου» κυκλοφορούσε από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ενώ οι αντίστοιχες σλαβικές -σερβική και βουλγαρική- εμφανίστηκαν κάπου χίλια χρόνια αργότερα⁴. Το ακριβές βάρος αυτής της παράδοσης στο εσωτερικό των σλαβόφωνων μακεδονικών κοινοτήτων παραμένει βέβαια απροσδιόριστο. Η συλλογή λαϊκών παραμυθιών και τραγουδιών που συγκέντρωσε από πατριαρχικές οικογένειες χωριών της Φλώρινας στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου ο γάλλος σλαβολόγος Αντρέ Μαζόν επιφυλάσσει λ.χ. μια μάλλον περιθωριακή θέση στο διάσημο στρατηλάτη της αρχαιότητας, πολύ κατώτερη από αυτή του μεσαιωνικού ηγεμόνα Μάρκο Κράλε ή φανταστικών ηρώων όπως ο Κώστα Λέρα⁵. Παντελώς διαφορετική υπήρξε η εντύπωση του ρώσου περιηγητή Γκριγκόροβιτς, επτά δεκαετίες νωρίτερα: «σε όλα τα μέρη που πέρασα», σημειώνει το 1845 σε υπηρεσιακή έκθεσή του σχετικά με τις τοπικές λαϊκές παραδόσεις, «δεν άκουσα άλλο όνομα παρά του Μ. Αλεξάνδρου και του Μάρκο Κράλιεβιτς»: θεωρεί ωστόσο πως ο δεύτερος αντιπροσωπεύει αυθεντικότερα τη «λαϊκή ψυχή», καθώς οι αναφορές στον Αλέξανδρο συνοδεύονται κατά κανόνα από αναφορές σε κάποια λόγια πηγή («δασκάλους που έχουν βιβλία

¹ Chirol 1881, σ.67-8.

² ΑΣΤΔ/207/80, Ν. Ξυδάκης προς Στ. Δραγούμη, Εν Μοναστηρίω 22.9.1906.

³ Για το μύθο αυτό και τις διάφορες εκδοχές του, βλ. την αναλυτική εισαγωγή του Α.Α. Πάλλη σε *Η φυλλάδα του Μεγ' Αλέξανδρου ή Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου του Μακεδόνα*, Αθήνα 1991 (π.έ. 1935), σ.13-80.

⁴ Πάλλη, όπ.π., σ.13. Η πρώτη σλαβική μετάφραση του έργου τοποθετείται από ελληνικές πηγές στο 10 αι. (Αμαντος 1923, σ.99). Σύμφωνα με βούλγαρους γλωσσολόγους, η πρώτη βουλγαρική μετάφραση χρονολογείται το ΙΔ' αι. σε μεταγενέστερους αιώνες ανάγεται μια άλλη μετάφραση του μύθου σε «σερβική σύνταξη», η οποία περιλαμβάνεται στη συλλογή του παπα-Σλάβκο απ' το Βέλες (Ангел Давидов et al, *История на българския език*, Σόφια 1982, σ.122-3). Η πρώτη «σλαβοβουλγαρική» έκδοση τυπώθηκε το 1844 στο κρατικό τυπογραφείο του Βελιγραδίου: *История на великиѣ Александра македонца, преведе от грѣцки Карловскиѣ Славено-Българскиѣ учителъ Христо П.Василуев Протопопович*, Βελιγράδι 1844. Σε σύνολο 1.587 συνδρομών που παρατίθενται στο τέλος του βιβλίου, μακεδονικής προέλευσης ήταν μόλις 46: 18 από τα Σκόπια, 7 από τα Κότσανα κι 21 από το Στιπ.

⁵ Mazon 1923, σ.97 & 189-90 (Αλέξανδρος), 186-98 (Μάρκο Κράλε), 198-200 (Κώστα Λέρα).

γι' αυτόν»¹. Σε κάθε περίπτωση, ο ελληνικός μηχανισμός αξιοποίησε πολλαπλά αυτή την αναγνωρίσιμη μορφή: ως πιστοποίηση της αρχέγονης ελληνικότητας του τόπου, ως πηγή κύρους για το ελληνικό κόμμα και την ελληνική εθνική ταυτότητα αλλά και ως αποδεικτικό στοιχείο της αρχαιοελληνικής καταγωγής των σλαβόφωνων Μακεδόνων. «Αυτός ο Μέγας Αλέξανδρος, παιδιά μου, αυτός ο βασιλεύς των πατέρων σας, έγεινεν όργανον του Θεού, διότι εις όλον τον κόσμον που εκυρίευσε διέδωκε την ωραίαν ελληνικήν γλώσσαν μας», κηρύσσει χαρακτηριστικά ο μακεδονομάχος Χρυσόστομος Παπα-Δράκος στα χωριά της Καστοριάς², ενώ νόμισμα με την κεφαλή του κοσμεί το εξώφυλλο της σλαβόγλωσσης διακήρυξης του Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου της Αθήνας, το κείμενο της οποίας τονίζει πως «αυτή η Μακεδονία» (η ελληνική) «γέννησε το μεγαλύτερο βασιλιά του κόσμου, τον Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος κυρίευσε όλο τον κόσμο»³. Στο αποκορύφωμα του Μακεδονικού Αγώνα, η ελληνική «Οργάνωση Θεσσαλονίκης» τύπωσε μάλιστα και κυκλοφόρησε φυλλάδια με «προφητείες» του Μεγαλέξανδρου, σύμφωνα με τις οποίες η μελλοντική απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον οθωμανικό ζυγό και η κατάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα ερχόταν από την Ελλάδα⁴. Το κείμενο είχε γραφτεί στα ελληνικά από τον επικεφαλής της οργάνωσης, υπολοχαγό Αθανάσιο Σουλιώτη, και μεταφραστεί στα σλαβομακεδονικά (με ελληνικά γράμματα) από ντόπιους συνεργάτες του⁵. Παρά τις χοντροκομμένες αβλεπίες που προδίδουν αμέσως την όλη πλαστογραφία⁶, η απήχηση του τεχνάσματος φαίνεται πως υπήρξε τελικά αρκετά ικανοποιητική. Ελάχιστα χρόνια μετά την εκτύπωσή τους, ένα αντίτυπο των «προφητειών» θα προσκομιστεί λ.χ. στο Σουλιώτη στην Κωνσταντινούπολη από κάποιον πατριαρχικό ιερέα: «σταχωμένες με πετσί αλλά και πολύ πια λερωμένες, του τις είχε δώσει σαν πολύ μυστηριώδες βιβλίο, ως είδος Αγαθαγγέλου, ένας σλανόφωνος χωρικός»⁷.

Πολύ διαφορετικό κι απευθυνόμενο σ' ένα οφθαλμοφανώς πιο λόγιο κοινό υπήρξε ένα άλλο προπαγανδιστικό εκδοτικό εγχείρημα της περιόδου: ο πολύχρωμος «Ιστοριοεθνολογικός Ατλας της Μακεδονίας» του Ιωάννη Πετρώφ –έργο πολυτελές, τυπωμένο στη Λειψία (1903) με το διακηρυγμένο στόχο να συμβάλει «εις την διάδοσιν ορθότερας τινός και δικαιοτέρας εκτιμήσεως των υπέρ της απολυτρώσεως της επαρχίας ταύτης επαλλήλων εθνικών αγώνων, ούς ηγωνίσθη ο Ελληνισμός κατά διαφόρους καιρούς της εθνικής δοκιμασίας και οίτινες κατέστησαν

¹ Григорович 1915, σ.179-80.

² Ράπτης 1911, σ.168.

³ Προκλαμάτσια..., όπ.π., σ.1· Καραβίτης 1994, σ.908· Πετσίβας 2008, σ.348-51.

⁴ ΑΑΣΝ/28/1/3/5, Προφητεία του μεγάλου Αλεξάνδρου, Εν Ενετία χ.χ.· ΑΑΣΝ/28/1/3/5^α, Πρεσκαζάνιε να Γκολέμ Αλεζάντρ, Βενετία χ.χ. Και τα δυο φυλλάδια υπάρχουν επίσης στο Αρχείο Π. Δαγκλή (φ.25). Ολόκληρο το ελληνικό κείμενο παρατίθεται ως παράρτημα των απομνημονευμάτων του πραγματικού τους συγγραφέα: Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.57-65.

⁵ Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.44.

⁶ Ο ψευδώνυμος εκδότης των «Προφητειών», Ιερομόναχος Αθανάσιος Μακεδών, υποτίθεται πως έγραψε τον πρόλογο και τα επεξηγηματικά σχόλια του φυλλαδίου «εν έτει σωτηρίω 1845» (Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.57· Πρεσκαζάνιε..., όπ.π., σ.4), γνωρίζει όμως και περιγράφει ως τετελεσμένα διάφορα γεγονότα πολύ μεταγενέστερα όπως η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881) ή η αυτονομία της Κρήτης (1898), χωρίς να διεκδικεί για τον εαυτό του μαντικές ικανότητες (Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.64· Πρεσκαζάνιε..., όπ.π., σ.16) .

⁷ Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Οργανωσις Κωνσταντινουπόλεως, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σ.57.

την *Μακεδονίαν μέλος αναπόσπαστον του όλου Ελληνικού οργανισμού*¹. Απόστρατος αξιωματικός του ρωσικού στρατού, παντρεμένος από το 1876 με Κρητικιά, εγκαταστημένος στην Αθήνα από το 1885 και δημιουργός δυο ακόμη ατλάντων, ενός γεωγραφικού της Κρήτης κι ενός ιστορικού «*του υπέρ της ανεξαρτησίας των Ελλήνων ιερού αγώνος*» (1887), ο συγγραφέας είχε από το 1890 δρομολογήσει την έκδοση ενός τετράτομου λευκώματος προβολής των ελληνικών ιστορικών δικαίων πάνω στη Μακεδονία, εκμαιεύοντας ευνοϊκά άρθρα στον Τύπο και συγκεντρώνοντας συνδρομές στο ελληνικό βασίλειο και τη διασπορά². Η «*αδιαφορία και αδράνεια*» του κοινού, σε συνδυασμό με τα οικονομικά προβλήματα των επόμενων χρόνων, καταδίκασε όμως το όλο πόνημα στην ανυπαρξία επί μίαν ολόκληρη δεκαετία³. Διαπιστώνοντας πως «*η έκδοσις του έργου υπό μόνου του συγγραφέως και άνευ Κυβερνητικής τινός χορηγίας είναι πάντη ανέφικτος, ένεκα της μεγάλης δαπάνης ήν θ' απαιτήση*», αλλά και εκτιμώντας «*την εθνικήν ωφέλειαν ήτις θα προκύψη εκ της ευρείας αυτού διαδόσεως, ήδη μάλιστα ότε απαύστως περί της Μακεδονίας γίνεται λόγος*», η κυβέρνηση Ζαΐμη θα χρηματοδοτήσει τον Ιούνιο του 1902 την εκτύπωση του πρώτου τόμου με 9.000 δραχμές, αφήνοντας στο συγγραφέα την ευθύνη της έκδοσης των υπόλοιπων τριών⁴. ο Πετρώφ διέθετε από άλλες πηγές 520 ακόμη δραχμές, τελικά όμως το έργο του παρέμεινε ημιτελές⁵. Παρά τις πομπώδεις διακηρύξεις περί διαφώτισης της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, στην πραγματικότητα αποδέκτης του άτλαντα δεν ήταν άλλος από το ίδιο το εγγράμματο ελληνικό κοινό, ιδίως το ομογενειακό, αφού χρησιμοποιούμενη γλώσσα δεν ήταν η «διεθνής» γαλλική αλλά η καθαρεύουσα ελληνική⁶. Η θεματολογικά ξεκάρφη αλλά περίοπτη παράθεση μιας οθωμανικής σημαίας δίπλα στον ελληνικό και το βυζαντινό θυρεό, ήδη από τη σελίδα του «προοιμίου», αφήνει μάλιστα να διαφανεί ότι πραγματικός στόχος του εγχειρήματος ήταν η τόνωση του εθνικού συναισθήματος όχι του ελλαδικού κοινού αλλά των ευκατάστατων «ημετέρων» της επίμαχης περιοχής⁷.

Η διαχείριση του αρχαίου παρελθόντος από τη βουλγαρική προπαγάνδα κινείται, φυσικά, σε αρκετά διαφορετικές παραμέτρους. Στο πεδίο των λόγιων επεξεργασιών και της

¹ Ιωάννης Πετρώφ, *Μακεδονία. Ιστορικοεθνολογικός άτλας της Μακεδονίας. τ.Α'. Αρχαία και Βυζαντιακή εποχή*, Εν Λειψία-Τάουχα 1903, σ.11.

² Βιογραφικά στοιχεία και λοιπές πληροφορίες: Κάρολος Φλέγκελ, *Λόγος υπέρ εκδόσεως του Μακεδονικού Άτλαντος του κ. Ιωάννου Πετρώφ*, Εν Καΐρω 1891, ιδίως σ.11-24· Γεώργιος Χιονίδης, «Ο εκ Μόσχας Ιωάν. Πετρώφ», *Νέα Εστία*, 1571 (1992), σ.78-83. Για τη σχετική αρθρογραφία: Πετρώφ 1903, σ.3-5.

³ Καθόλου συμπτωματικά, τα επιδοκιμαστικά δημοσιεύματα που παραθέτει ο συγγραφέας σταματούν στις παραμονές της χρεωκοπίας του 1893· εξαίρεση αποτελεί ένα και μοναδικό δημοσίευμα του πολιτικού *Νεολόγου* το 1901. Με «*αδιαφορίαν και αδράνειαν*» είχε επίσης αντιμετωπίσει «*η ελληνική και ιδιαίτέρως η αθηναϊκή κοινωνία*» και τον άτλαντα της Μεγαλονήσου, μέρος μόνο του οποίου εκδόθηκε «*τη φιλοπάτριδι συνδρομή της Βουλής της Κρήτης*» (Φλέγκελ 1891, σ.25 & 13).

⁴ ΙΑΥΕ 1904/67.1, Υπουργικόν Συμβούλιον, συνδριάσις ΚΗ' - πράξις 101, Εν Αθήναις 29.6.1903. Η ελληνική κυβέρνηση ως τέτοια δεν αναγράφεται στον πίνακα των «αρωγών» του βιβλίου (σ.7), όπου αντ' αυτής φιγουράρουν ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ', το Υπουργείο Εκκλησιαστικών & Δημ. Εκπαιδεύσεως, το Πανεπιστήμιο Αθηνών και διάφοροι παράγοντες, Έλληνες και Ρώσοι.

⁵ ΙΑΥΕ 1904/67.1, Ι. Πετρώφ προς Υπ.Εξ. Δ. Ράλλη, Αθήνησι 21.11.1903, αρ.εισ.3645· Χονίδης 1992, σ.81-2.

⁶ Σχετική διακριτική επισήμανση επίσης σε Φλέγκελ 1891, σ.13-4.

⁷ Πετρώφ 1903, σ.9. Η τιμή του βιβλίου (15 δραχμές ή φράγκα, περίπου 70 γρόσια) ισοδυναμούσε με τις δεκαήμερες απολαβές ενός καλοπληρωμένου δημοδιδασκάλου.

επίσημης εθνικής ιδεολογίας, η έμφαση δίνεται κυρίως στην αμφισβήτηση της ελληνικότητας των αρχαίων Μακεδόνων: απαντώντας στον ελληνικό τύπο της Πόλης, το δημοσιογραφικό όργανο της Εξαρχίας παραπέμπει π.χ. σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και πρωτίστως στο Δημοσθένη¹. Ημιεπίσημο κείμενο, συνταγμένο για τον εξοπλισμό των κατώτερων στελεχών του εξαρχικού μηχανισμού με τα βασικά στοιχεία της βουλγαρικής εθνικής κατήχησης, διατυπώνει πάλι εν έτει 1909 τον ισχυρισμό πως «οι πάλαι ποτέ Μακεδόνες του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του πατέρα του Φιλίππου ήταν θρακοϊλλυρικής καταγωγής κι απομεινάρια τους είναι οι σημερινοί Αρναούτηδες ή Αλβανοί», σε αντίθεση με τους νυν Μακεδόνες που είναι σλαβικής καταγωγής· ο ίδιος ο Αλέξανδρος, σύμφωνα με το ίδιο κείμενο, «δεν ήταν Έλληνας, όπως τον θέλουν οι Έλληνες», αλλά «ημιέλληνα» κάτοχος ελληνικής παιδείας όπως ακριβώς και ο (αναθρεμένος στη βυζαντινή αυλή) βούλγαρος τσάρος Συμεών². Σε επιστημονικό επίπεδο, η πρώτη συστηματική απόπειρα προς την ίδια κατεύθυνση αποδίδεται στον Γκαβρίλ Κατσάροφ, καθηγητή αρχαιολογίας κι αργότερα πρύτανη του πανεπιστημίου της Σόφιας, που το 1910 ανέλαβε ν' απαντήσει στο Χατζηδάκι από τις στήλες της παρισινής «Επιθεώρησης Ελληνικών Σπουδών», προβάλλοντας τη θεωρία πως «το μακεδονικό έθνος δεν ήταν καθαρή φυλή [race pure]» αλλά πρόκυψε «από τη συγχώνευση πολλών ετερογενών φυλών [tribus]» –Πελασγών, Θρακών και Ιλλυριών³. Όπως και στην περίπτωση του Χατζηδάκι, έτσι κι εδώ ο αναγνώστης διαπιστώνει πάντως ότι η όλη αντιπαράθεση διεξάγεται κυρίως στο έδαφος της ευρωπαϊκής επιστήμης, με την εκατέρωθεν επίκληση μιας πλειάδας (διαφωνούντων μεταξύ τους) ευρωπαίων -ιδίως Γερμανών- γλωσσολόγων και ιστορικών, με τους βαλκάνιους ιστορικούς να περιορίζονται στο ρόλο του εκτιμητή της δουλειάς τους βάσει των αντίστοιχων εθνικών επιταγών. Σ' ένα πιο πολιτικό κι όχι «επιστημονικό» επίπεδο, η οικειοποίηση της αρχαίας Μακεδονίας από την «αυτονομιστική» εκδοχή του βουλγαρομακεδονικού εθνικισμού γίνεται απλά δια της ομωνυμίας: στο γαλλόγλωσσο βιβλιάρκι του Αντόν Νταντάρ που κυκλοφόρησε ψευδώνυμο το 1900 στις Βρυξέλλες για να προπαγανδίσει τη μακεδονική αυτονομία, δυο σελίδες έχουν αφιερωθεί στους κατακτητικούς κι «εκπολιτιστικούς» άθλους του Φιλίππου και του Μ. Αλεξάνδρου, δίχως την παραμικρή ενασχόληση με τον «εθνικό» ή «φυλετικό» χαρακτήρα των υπηκόων τους⁴. Ας σημειωθεί, τέλος, πως τον ισχυρισμό φυλετικής συγγένειας ή και καταγωγής των καθ'αυτό Βουλγάρων από τους αρχαίους Μακεδόνες τον συναντάμε και σ' έναν τουλάχιστον από τους τέσσερεις διαφορετικούς καταγωγικούς μύθους που

¹ *Новини* (Κων/λη), 3.1.1891, σ.2.

² *Пиронков* 1909, σ.127-8.

³ Gawril Kazarow, «Sur la question de la nationalité des Anciens Macédoniens», *Revue des Études Grecques* (Παρίσι), 103-104 (1910), σ.243-54. Πρβλ. Colocotronis 1919, σ.104-6· Γ.Ν. Χατζηδάκις, *Και πάλιν περί του ελλητισμού των αρχαίων Μακεδόνων*, Εν Αθήναις 1911.

⁴ A. Brutus, *A propos d'un mouvement en Macédoine*, Βρυξέλλες 1900, σ.12-3.

επεξεργάστηκαν οι λόγιοι της βουλγαρικής παλιγγενεσίας κατά την ιστοριογραφική σύνθεση της δικής τους μεσαιωνικής «αρχαιότητας»¹.

Στην καθημερινή αντιπαράθεση των εθνικών κομμάτων, οι όποιες λόγιες επεξεργασίες έχουν άλλωστε ελάχιστη σημασία σε σύγκριση με βολικότερους ισχυρισμούς που επιστρατεύονται χωρίς την όποια απόπειρα τεκμηρίωσης: όπως διαπιστώνουμε από πληθώρα πηγών και αναμνήσεων της εποχής, η διάχυτη ιδεολογία κι επιχειρηματολογία του βουλγαρικού κόμματος περιλάμβανε αναφορές στην υποτιθέμενη βουλγαρική καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων και των διάσημων βασιλιάδων τους². Τη βασική πηγή έμπνευσης γι' αυτή τη διεκδίκηση φαίνεται πως προσέφεραν οι χαλκευμένες «Σλαβικές Βέδες» του Βέρκοβιτς. Παρά την ενδιάμεση απόδειξη της πλαστότητάς τους από βούλγαρους και άλλους σλάβους επιστήμονες, οι τελευταίες εξακολουθούσαν ν' αποτελούν δημοφιλή αναφορά όχι μόνο για χαμηλόβαθμους προπαγανδιστές αλλά και για μεσαία στελέχη του εξαρχικού μηχανισμού· αποκαλυπτική η καταχώρηση στο δημοσιογραφικό όργανο της Εξαρχίας των άρθρων ενός σχολικού επιθεωρητή που υπεραμύνεται της αυθεντικότητας των «ορφικών ύμνων», με την ίδια την εφημερίδα ν' αποφεύγει ρητά να πάρει θέση «*υπέρ ή κατά*»³. Όπως εύστοχα επισήμανε ένας έλληνας εθνικιστής λόγιος της εποχής, αυτές οι θεωρίες ισοδυναμούσαν με προβολή «*αζιώσεως δικαίων ιθαγενείας*» κι αυτοσχέδιο βουλγαρικό αντίλογο στην ελληνική επιχειρηματολογία περί «ιστορικών δικαίων»⁴. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι μεταξύ των επώνυμων διανοουμένων που έσπευσαν να υποστηρίξουν δημόσια την αυθεντικότητα των «Βεδών» συγκαταλεγόταν και ο πάλαι ποτέ «σεπαρατιστής» Κουζμάν Σαπκάρεφ, που εκείνη την εποχή (1885) μόλις είχε αρχίσει να εκδίδει το δικό του λαογραφικό έργο⁵. Όπως έχουμε ήδη δει, η προβολή μιας γενεαλογίας που φτάνει ως τους αρχαίους Μακεδόνες ήταν αρκετά διαδεδομένη στις τάξεις των «μακεδόνων σεπαρατιστών» της δεκαετίας του 1870· μέσα στη δεκαετία του 1890 αυτές οι αντιλήψεις θα ξανακάνουν την εμφάνισή τους μαζί με την ανάδυση της νέας γενιάς «μακεδονιστών», φαινόμενο που θα μας απασχολήσει στο επόμενο κεφάλαιο. Σε απομνημονεύματα βουλγαροδασκάλων ή κοιμητηζήδων από τη Μακεδονία συναντάμε πάλι

¹ Αναλυτικά γι' αυτές τις επεξεργασίες: Δημήτριος Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βάλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα 2009, σ.137-209 (για τους Μακεδόνες, σ.142-6 & 190-7).

² ΙΑΥΕ 1871/77.3, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 27.5.1871, αρ.πρ.112· ΑΣΤΔ/213/10, Αρχέλαος Ανθεμούσιος, όπ.π., σ.58-9· Ερμής (Θεσ/νίκη) 4.1.1877, σ.1· Brailsford 1906, σ.103· Upward 1908, σ.27-8· Barre 1909, σ.113· Ξανθός 1954, σ.74-5· MMA 1993, σ.156· Φ. Βιρβίλης, «Τι είναι οι Βούλγαροι», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.80· Πίγος, όπ.π. (1.11.1929), σ.10-1

³ «Юрфен Юнак», *Новини*, 6.8.1893, σ.1· «Веда Словена», *Новини*, 9.11.1893, σ.2-3, και 12.11.1893, σ.1-2. Για το σχετικό διάλογο, βλ. επίσης Арнаудов 1968, σ.53-9. Κάπως πιο προσεκτική είναι η διαχείριση του θέματος στην προτεσέλιδη νεκρολογία του Βέρκοβιτς: ο εκλιπών, διαβάζουμε, «έγινε γνωστός στον επιστημονικό κόσμο κυρίως από τα προϊστορικά τραγούδια που ανακαλύφθηκαν και δημοσιεύθηκαν απ' αυτόν με τίτλο 'Σλαβική Βέδα', για τα αληθές και την ακρίβεια των οποίων οι ειδικοί επιστήμονες ακόμη αμφιβάλλουν. Η ζωή του εκλιπόντος Βέρκοβιτς υπήρξε ολόκληρος αγώνας με τον κόσμο γι' αυτά τα τραγούδια, στην ύπαρξη και την πραγματικότητα των οποίων πίστευε και διαβεβαίωνε, αλλά ανεπιτυχώς. Επ' αυτού είχαμε την ευκαιρία να μιλήσουμε στην εφημερίδα μας πάνω από μια φορά» («Стефан Веркович», *Новини*, 11.1.1894, σ.1).

⁴ Καζάζης 1907, σ.53. Οι αντιφάσεις αυτές δεν έμειναν φυσικά αναξιοποίητες από την ελληνική προπαγάνδα. Ενδεικτικά: «Ο Βούλγαρος Ορφεύς του ΙΘ' αιώνας και ο Βούλγαρος Όμηρος του Κ' αιώνας», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 19.6.1903, σ.1.

⁵ Арнаудов 1968, σ.49· Шапкарев 1984, σ.360-1 & 534.

σποραδικές αναφορές στη «σαρκοφάγο του Αλεξάνδρου» που εκτίθεται στο αρχαιολογικό μουσείο της Κωνσταντινούπολης, με τις σχετικές εντυπώσεις να καταχωρούνται άλλοτε ως παρεμπίπτουσα κι άλλοτε ως σημαδιακή ανάμνηση¹. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι παρόμοια οικειοποίηση των αρχαίων Μακεδόνων -σαν των πρώτων «Σέρβων της Μακεδονίας»- συναντάμε και στην πρώιμη σερβική εθνικιστική φιλολογία για την περιοχή, λίγο μετά τη συνθήκη του Βερολίνου², ενώ στα ρουμανικά σχολεία της Μακεδονίας οι μαθητές διδάσκονται πως ο διάσημος στρατηλάτης υπήρξε στην πραγματικότητα Βλάχος³.

Εξίσου κεντρική θέση στο λόγο των αντίπαλων εθνικισμών καταλαμβάνουν οι αναφορές στη μεσαιωνική ιστορία της εποχής. Με δεδομένη την παντελή απουσία των «*αρχαίων Σλάβων*» του πρώιμου Μεσαίωνα στη συλλογική μνήμη των μορφωμένων στρωμάτων, την οποία διαπιστώνει το 1844 ένας ρώσος περιηγητής⁴, οι σχετικές αναφορές επικεντρώνονται κυρίως στην επικαιροποίηση των βυζαντινοβουλγαρικών πολέμων και την επίκληση των αντίστοιχων αυτοκρατοριών ως ένδοξων προγόνων ή προαιώνιων αντιπάλων. Στην ιδεολογία του ελληνικού κόμματος, οι πολιορκημένες βυζαντινές πόλεις του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα μ.Χ. παρουσιάζονται ως το ιστορικό προηγούμενο της απειλής που η εθνική κινητοποίηση της σλαβόφωνης υπαίθρου συνιστά για την ηγεμονία του «ελληνικού πολιτισμού» των αστικών κέντρων στα ύστερα οθωμανικά χρόνια· οι στερεοτυπικές αναφορές των Βυζαντινών για τους τότε Βουλγάρους αναπαράγονται κι εμπεδώνονται σαν αποτύπωση της διαχρονικής βαρβαρότητας του αντιπάλου, με τη μορφή του Κρούμου να συμπυκνώνει τη γενετικά προσδιορισμένη «κακούργα» φύση των «απογόνων» του⁵. Παρόμοια συμβολική ιστορική αναδρομή επιστρατεύεται και για να ερμηνευτεί «φυλετικά» η στάση όσων σλαβόφωνων Μακεδόνων μετείχαν μεν της ελληνικής παιδείας αλλά μεταπήδησαν στο αντίπαλο στρατόπεδο: το παράδειγμα αποτελεί εδώ ο τσάρος Συμεών, «*ο άνθρωπος αυτός ο λεγόμενος χριστιανός και δήθεν ορθόδοξος, ο φημιζόμενος ως semi-grecum, δήλον ουν ημιέλλην*», που όμως «*έμεινε βούλγαρος πάντοτε, πανούργος αποδειχθείς και φόνων και λεηλασιών και δηλώσεων μέγας εργάτης*»⁶. Σύμφωνα πάλι με την εφορία των ελληνικών σχολείων του Μοναστηρίου, η οικονομική υποστήριξη από το εθνικό κέντρο των βορειότερων πατριαρχικών

¹ Манцукoв 1999, τ.Α', σ.122· Никoлoв 2001, σ.87.

² Κατσάνος 2008, σ.224, παραπομπή στο βιβλίο του Μιλόκο Βεσελίνοβιτς «Ο Σέρβος και η Μακεδονία» (1880).

³ ΙΑΥΕ 1897/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Βιτωλίους 13.3.1897, αρ.113.

⁴ Григoρoвич 1915, σ.133.

⁵ Ενδεικτικά: Καλοστύπης 1886, σ.43-55· Χρηστοβασίλης 1903, σ.676-80· Καζάζης 1907, σ.10-3, 17, 187, 194-5 & 203-4· Γεδεών 1908, σ.στ'-κε'' Βιρβίλης 1904, σ.10-1, και 1908, σ.79· Αλμαζ 1912, σ.17-20· Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, *Ιστορία 15 αιώνων. Ελληνισμός και βουλγαρισμός*, Αθήνησι 1903, σ.6-7· «Η ιστορία των», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 15.7.1903, σ.1· «Η χώρα μας», *Αλήθεια*, 20.9.1903, σ.1· 'Πύρρος'. «Η εορτή του Αγίου Δημητρίου εν Μοναστηρίω», *Αλήθεια*, 2.11.1904, σ.1· Κων/νος Γούναρης, «Μακεδονικά απηχήματα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β' (1909), σ.70-4· Τηλ. Τσιχλάκης, «Βούλγαροι και Βουλγαρία», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ' (1911), σ.92-6· Ιωάννης Πολέμης, «Το ποτήρι του Κρουμμ», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Γ' (1910), σ.83-4. Λογοτεχνική συμπύκνωση αυτών των ιδεολογημάτων, ειδικά επεξεργασμένη για την αποτελεσματικότερη εγγραφή τους στα μυαλά της νέας γενιάς, αποτέλεσε το «παιδικό» μυθιστόρημα της Πηνελόπης Δέλτα *Στον καιρό του Βουλγαροκτόνου* που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1911 σε συνέχειες στην αθηναϊκή *Ακρόπολι* (Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων*, Θεσ/νίκη 2008, σ.418).

⁶ Γεδεών 1908, σ.ιε'-ιστ'. Επίσης: Καλοστύπης 1886, σ.53· Σπηλιωτόπουλος 1904, σ.10 & 12· Βιρβίλης 1904, σ.13-4..

κοινοτήτων δεν αποτελούσε παρά την ιστορική συνέχεια των «ελληνικών αποικιών», με τις οποίες οι βυζαντινοί αυτοκράτορες επιχείρησαν τον 9^ο αι. μ.Χ. να εξουδετερώσουν τις Σκλαβηνίες που «είχον σχηματίση οι Βούλγαροι» και ν' αναχαιτίσουν «την ακάθεκτον ορμήν του λαού εκείνου προς τα νοτιώτερα του κράτους αυτών»¹. Όσο για την εν γένει ταύτιση της «μακεδονικότητας» με το «βυζαντινό ελληνισμό», αυτή προωθείται υπόρρητα δια των αναφορών στη «Μακεδονική δυναστεία» που βασιλεύσε στην Κωνσταντινούπολη επί δυο αιώνες –κι ας προερχόταν αυτή η τελευταία όχι από τη Μακεδονία, αλλά από την Αδριανούπολη της Ανατολικής Θράκης². Ακόμη και η ελληνοφωνία αστικών κέντρων όπως η Καστοριά ή το Μελένικο θα ερμηνευτεί, τέλος, με βάση τη χρήση τους στα βυζαντινά χρόνια ως τόπων εξορίας ευγενών· εξήγηση που γίνεται εν μέρει αποδεκτή κι από τους λογίους της απέναντι όχθης, κυρίως όμως συνάδει με την ακραία κοινωνική υπεροψία των εν λόγω ελληνόφωνων αστών απέναντι στη σλαβόφωνη αγροτιά που τους περιβάλλει³.

Ακόμη κεντρικότερη είναι η θέση που καταλαμβάνει η ίδια περίοδος στο λόγο του βουλγαρικού εθνικισμού, καθώς ισοδυναμεί με τη δική του επιστημονικά διεκδικήσιμη «αρχαιότητα». Η αφηγηματική κατασκευή της ιστορικής συνέχειας επικεντρώνεται εδώ στα μεσαιωνικά βουλγαρικά κράτη, η κυριαρχία των οποίων στα μακεδονικά εδάφη συνιστά ένα από τα βασικά επιχειρήματα της σχολικής ιστορίας για τη «βουλγαρικότητα» της περιοχής⁴. Η σημασία αυτών των αναφορών καθίσταται ακόμη πιο εμφανής στα περιηγητικά κείμενα πατριδογνωστικού χαρακτήρα, που αποτελούν μια από τις βασικές μορφές εθνικής κατήχησης της περιόδου⁵, αλλά και στις αυτοβιογραφικές αναμνήσεις ή τις τοπικές ιστορίες που συντάχθηκαν σε κατοπινά χρόνια από μεσαιά στελέχη του εξαρχικού μηχανισμού και του βουλγαρικού εθνικού κινήματος⁶. Η συλλογή και δημοσιοποίηση μεσαιωνικών σλαβικών επιγραφών και χειρογράφων, διαδικασία κομβική όπως είδαμε για τη δρομολόγηση της σλαβοβουλγαρικής παλιγγενεσίας κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, συνεχίζεται τώρα με οργανωμένο τρόπο από τους επιστήμονες του εθνικού κέντρου· η πιο συγκροτημένη προσπάθεια θα γίνει μεταξύ Οκτωβρίου 1906 και Μαρτίου 1908 από το σχολικό επιθεωρητή

¹ Πελαγονίας Νεόφυτος & Εφορεία Μοναστηρίου προς ΕΕΕΕΠ, Εν Μοναστηρίω 2.6.1890, σε Βούρη 1994, σ.169.

² «Μακεδονική Δυναστεία Κωνσταντινουπόλεως. Μακεδόνες Αυτοκράτορες (από τους έτους 867 μέχρι του 1056)», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.35. Για την καταγωγή του ιδρυτή της δυναστείας: Παπαρρηγόπουλος, *όπ.π.*, τ.Ι', σ.436. Την ίδια επίκληση συναντάμε και σε βουλγαρομακεδονικά κείμενα: Brutus 1900, σ.13.

³ Χατζηκυριακού 1908, σ.362· Αργυρόπουλος 1970, σ.38-9· Άμποτ 2005, σ.122-4· Paillarès 1994, σ.177-8· του ίδιου, «Μελένικον», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.69-70· Шопов 1893, σ.126, 146-7 & 253· Brailsford 1906, σ.191 & 200-1· ΑΦΔ/100/71, Ι. Ζωγράφος προς Φ. Δραγούμη, Εν Γιαννιτσούς 2.7.1959, σ.1-2. Για την υπεροψία: Γρηγοριάδης 1964, σ.56.

⁴ Κάιчев 2006, σ.123· Bérard 1987, σ.160· Barre 1909, σ.114· Иванов 1917, σ.25-33. Για τη χαρτογραφική απεικόνιση αυτού του παρελθόντος σε λίγο μεταγενέστερες εκδόσεις, που εικονογραφούν όμως μια ήδη διαμορφωμένη συλλογική πρόσληψη: Ст. Стефанов, *Границите на Българските царства от основанието на България до задането и под Турция*, Σόφια 1916· D. Rizoff, *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Βερολίνο 1917, σ.1-22.

⁵ Ενδεικτικά: Кънчов 2000, σ.263, 266 & 278-9.

⁶ Радев 1994, σ.49, 86, 127· Младенов 1936, σ.7-10· Г. Вестителев, «Град Воден», *Македонски Преглед*, 1/2 (1924), σ.105-22· του ίδιου, «Острово и неговата околност», *Македонски Преглед*, III/2 (1927), σ.1-24. Βλ. επίσης τον «ιστορικά μη επιβεβαιωμένο» καταγωγικό μύθο κατοίκων του Σοχού από πρόσφυγες του δεύτερου βουλγαρικού βασιλείου που παραθέτει στα απομνημονεύματά του σαν «αρχαία παράδοση» του χωριού ο ντόπιος κοιμηματούχος Μιχαήλ Ντουμπαλάκοφ (Думбалаков 1933, σ.6-7).

και πανεπιστημιακό Γιорντάν Ιβανόφ, το βιβλίο του οποίου για τις «βουλγαρικές αρχαιότητες στη Μακεδονία» εκδίδεται σχεδόν αμέσως από το κρατικό τυπογραφείο της Σόφιας¹.

Την πιο ενδιαφέρουσα απόδειξη για τη συμβολή αυτής της ιστορικής αναγωγής στη δράση των εθνικών μηχανισμών και κομμάτων, όχι μόνο ως ιδεολογική επένδυση αλλά και ως εσωτερικευμένη νοοτροπία που επικαθόρισε συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές, αποτελεί η χρήση τέτοιων αναφορών σε εσωτερικά κείμενα του βουλγαρικού μηχανισμού, ακόμη και στο ανώτατο επίπεδο. Η πολυσέλιδη έκθεση του εξάρχου Ιωσήφ προς την Ιερά Σύνοδο της Ηγεμονίας για τα πεπραγμένα της Εξαρχίας κατά την τριετία 1897-99 ξεκινά λ.χ. με μια αναδρομή στα μεσαιωνικά χρόνια, όπου και εντοπίζει τις απαρχές της αποστολής της Εξαρχίας για εθνική αφύπνιση κι εκκλησιαστική-πολιτική ενοποίηση του βουλγαρικού πληθυσμού: «*Το καθήκον της Εξαρχίας δεν είναι καινούριο· ανασύρρεται από τη στάχτη της ιστορίας· υπήρξε το καθήκον όλων των βουλγάρων τσάρων, που επιδίωξαν να το πετύχουν με τα όπλα· όλων των βουλγάρων ιεραρχών και πατέρων, που το κήρυξαν με ζωντανό λόγο, κι όλων των βουλγάρων συγγραφέων, που το καλλιέργησαν με την πένα. Δώδεκα ολόκληρους αιώνες διεξάγεται οξύς, επίμονος, πεισματώδης αλλά συνειδητός αγώνας για την επίτευξη αυτού του καθήκοντος*». Η όλη αναμέτρηση, διευκρινίζει, «*δεν είναι, όπως σκέφτονται πολλοί, φυλετική –πάλι μεταξύ Βουλγάρων κι Ελλήνων. Είναι πάλι πολιτισμική, πάλι μεταξύ του ελληνικού πολιτισμού και της σλαβικής κοσμοθεωρίας· πάλι για τα πρωτεία στη χερσόνησο, τα οποία η μια πλευρά διεκδικεί στο όνομα του πολιτισμού της και η άλλη στο όνομα της ισχύος και του αριθμού της· πάλι δυο ιδεών –της μιας ενσαρκωμένης από τον Συμεών, τον Σαμουήλ, τον Ασέν και σήμερα την Εξαρχία, της άλλης από τον Τσιμισκή, το Βασίλειο Βουλγαροκτόνο και σήμερα το Πατριαρχείο*». Στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης, κάθε αναχρονισμός είναι φυσικά δυνατός: «*ήδη από το πρώτο βουλγαρικό βασίλειο*» του 9^{ου} αιώνα μ.Χ., ισχυρίζεται ο προκαθήμενος της Εξαρχίας, «*οι ιστορικοί μιλούν για Βουλγάρους γρεκομάνους κι εθνικιστές*», η δε βραχύβια απόπειρα του Σαμουήλ να «*αποτινάξει τον ελληνικό ζυγό*» στο γύρισμα του 11^{ου} αιώνα απέτυχε εξαιτίας της «*διχογνωμίας και του μίσους μεταξύ των Βουλγάρων*»². Κατά τη διάρκεια μιας εκδρομής στο Βόσπορο, οι σπουδαστές της βουλγαρικής Ιερατικής Σχολής ψάλλουν έτσι πατριωτικά τραγούδια για τον Τσάρο Συμεών: «*σύντομα το περήφανο Βυζάντιο θα πέσει στην εξουσία μας!*»³.

Από τα μεσαιωνικά χρόνια αντλεί τις ιστορικές αναφορές του και ο σερβικός εθνικισμός, διεκδικώντας τους σλαβόφωνους Μακεδόνες με βάση τρεις διαφορετικές κατηγορίες επιχειρημάτων. Η πρώτη αφορά την καταγωγή τους από τα σλαβικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή κατά τον 6^ο αιώνα μ.Χ.: σλαβικά φύλα συγγενή προς τους Σέρβους (ή και

¹ Йордан Иванов, *Български старини из Македония*, Σόφια 1908. Βλ. επίσης: Йордан Иванов, «Цар Самуиловата столица в Преспа. Историко-археологически бележки», *Известия на Българското Археологическо Дружество*, 1 (1910), σ.55-80· Л. Милетиц, «Към Самуиловия надпис от 993 година», *Известия Руссаго Археологического Института в Константинопол*, 4 (1899), σ.14-20.

² Пасков 1990, σ.398.

³ Николов 2001, σ.81-2.

αναφανδόν «σερβικά»), σε αντιδιαστολή προς τους «ταταρικής» ή «τουρκικής» καταγωγής Πρωτοβουλγάρους που εμφανίστηκαν στην περιοχή προς τα τέλη του επόμενου αιώνα¹. Η δεύτερη εστιάζεται στη βραχύβια υπαγωγή της Μακεδονίας στο σερβικό μεσαιωνικό κράτος των κράληδων Ούρος και Στέφανου Δουσάν κατά το 14^ο αι., στα σερβικά μνημεία της περιοχής και την ανάδειξη των Σκοπίων σε πρωτεύουσα του Δουσάν². Μια τρίτη τέλος κατηγορία επιχειρημάτων επικαλείται τη διάσπαση του πρώτου μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους κατά το 10^ο αιώνα σε «ανατολικοβουλγαρικό» και «δυτικοβουλγαρικό» για να προσδώσει στο δεύτερο διακριτό εθνικό χαρακτήρα. Το βασίλειο που ίδρυσε ο Σαμουήλ με πρωτεύουσα την Πρέσπα κι εν συνεχεία την Οχρίδα περιγράφεται έτσι από το σέρβο λόγιο και διπλωμάτη Σπριντιόν Γκόπτσεβιτς ως «*Σερβομακεδονικό*»³, από τα σερβικά σχολικά βιβλία σα «*μακεδονοσερβικό*», «*κράτος των μακεδονοσλάβων*», «*μακεδονικό κράτος όπου κυριαρχούν οι Σέρβοι*» ή «*επί της ουσίας σερβικό αλλά τυπικά βουλγαρικό*»⁴, ενώ από το φιλοσέρβο ρώσο δημοσιολόγο Νικολάι Ντουρναβό σαν «*ιδιαίτερον Σλαβο-Μακεδονικόν βασίλειον*», «*Μακεδονο-Σλαβικόν*» ή και «*Μακεδονικόν βασίλειον*», με τη διευκρίνιση πως αυτό πρόκυψε μεν όταν «*οι Σλαύοι της Μακεδονίας εξεδίωξαν*» τους Βουλγάρους από την περιοχή αλλά εκ παραδρομής έλαβε «*την επωνυμίαν Βουλγαρικόν*»⁵. Τελικό ζητούμενο αυτών των μετονομασιών, όπως διαπιστώνουμε στο ίδιο κείμενο, αποτελούσε κυρίως η ελαχιστοποίηση της παρουσίας βουλγαρικών κρατικών οντοτήτων στο μακεδονικό χώρο κατά τα μεσαιωνικά χρόνια και η χρονική εξίσωσή της με την αντίστοιχη σερβική: κατά τους υπολογισμούς του Ντουρναβό, πριν από την οθωμανική κατάκτηση οι εκκλησιαστικές επαρχίες της αρχιεπισκοπής της Οχρίδας υπάγονταν σε κάποιο βουλγαρικό κράτος επί 71-81 χρόνια, στο «*σλαβομακεδονικό*» επί 82, στο σερβικό επί 56 και στο βυζαντινό επί 262⁶. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, ο ισχυρισμός περί «*σλαβομακεδονικού*» βασιλείου του Σαμουήλ θ' αναπαραχθεί στη συνέχεια, δίχως την παραμικρή κριτική διάθεση, από μια πλειάδα ελλήνων συγγραφέων, διπλωματών και πανεπιστημιακών⁷. Ο βραχύβιος αυτός δυσμός της

¹ Barre 1909, σ.111· Иванић 1906, σ.212-22, 253, 283 & 297-8· Bérard 1987, σ.252-4· Georgevitch 1918, σ.12-24· Καϊчев 2006, σ.131 & 134-5 & 137-8· Степа Радосављевић–Бдин, *Историја ђугаризма на балканском полуострву, народност и језик македонаца*, Βελιγράδι 1890, σ.9-33.

² Иванић 1906, σ.ix, 20, 35-45, 57-88, 118-9, 220-3, 243-7, 253 & 263-4· Καϊчев 2006, σ.131-2 & 134· Κατσάνος 2008, σ.225-6· Bérard 1987, σ.167 & 256· Barre 1909, σ.112-3· Georgevitch 1918, σ.33-55· Цамбазовски 1985, σ.61· Albert Malet, «En Macédoine. Au vilayet de Monastir», *Le Tour du Monde*, 2.1.1904.

³ Gorcevic 1889, παράθεμα σε Bérard 1987, σ.255.

⁴ Καϊчев 2006, σ.132-40 & 148. Ένας άλλος συγγραφέας προτιμά την ονομασία «*Μακεδονική Αυτοκρατορία*» (Georgevitch 1918, σ.22-9).

⁵ Δουρνοβό 1895, σ.5, 15, 17 & 19· του ίδιου, «Η Βουλγαρική Προπαγάνδα εν Μακεδονία και το Μακεδονικόν ζήτημα», *Ο Ελληνισμός*, 4.1899, σ.150. Ο συγγραφέας, που δεν πρέπει να συγχέεται με τον ομώνυμο του λίγο μεταγενέστερο σλαβολόγο (1876-1937), συνδεόταν προσωπικά με ηγετικά στελέχη της σερβικής εθνικιστικής διάνοησης, πολιτικής ηγεσίας κι εκκλησίας και επισκέφθηκε επανειλημμένα τη Σερβία (B.A. Бурбыга, «Российская печать о путях решения македонской проблемы накануне балканских войн [1908-1912 гг.]», http://kroraina.com/knigi/is_ran/is_ran_8.html).

⁶ Δουρνοβό 1895, σ.21. Εκτενέστερη ανάπτυξη του ίδιου σκεπτικού σε Georgevitch 1918, σ.56-69. Για την αντίστροφη βουλγαρική επιχειρηματολογία: Ofeicoff 1888, σ.80-106 & 158-87· Иванов 1917, σ.46-9· Пиронков 1909, σ.136.

⁷ Καζάζης 1907, σ.391· Χοϊδάς 1908, σ.41· Colocotronis 1919, σ.206-31· Άμαντος 1923, σ.34-7. Πρβλ. Κωνσταντακοπούλου 2008, σ.63-4.

«βουλγαρικής» κρατικής υπόστασης απασχολεί πάντως στο ίδιο διάστημα και τη βουλγαρική εθνική ιδεολογία, η σχολική εκδοχή της οποίας θα τον χρησιμοποιήσει για ν' αναδείξει τη Μακεδονία ως ένα δεύτερο -παράλληλο- διαχρονικό εθνικό κέντρο του «βουλγαρισμού», κατ' αντιστοιχία προς τα τεκταινόμενα του παρόντος¹. Αρκετά αμυντική είναι η βουλγαρική μακεδονολογία και στο ζήτημα των σερβικών μνημείων, με την προσφυγή π.χ. στον ισχυρισμό ότι τα σημαντικότερα απ' αυτά είναι στην πραγματικότητα πολύ προγενέστερα της σερβικής κυριαρχίας στην περιοχή². Για μια πειστικότερη απάντηση στις σερβικές θεωρίες, οι βούλγαροι προπαγανδιστές θα καταφύγουν τέλος στους βυζαντινούς συγγραφείς: ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄, υπογραμμίζει ένα τυπικό διαφωτιστικό κείμενο του 1909, αποκλήθηκε «*Βουλγαροκτόνος κι όχι Μακεδονοκτόνος, ούτε Σερβοκτόνος ούτε τίποτα άλλο*»³.

Ειδική περίπτωση αυτής της κατηγορίας επιχειρημάτων αποτελεί η διαμάχη για την εθνική αξιοποίηση των πυκνών αναφορών της τοπικής λαϊκής παράδοσης στον ηγεμόνα του ΙΔ΄ αι. Μάρκο Κράλε ή Κράλιεβιτς. Ως ιστορικό πρόσωπο, ο Μάρκο κάθε άλλο παρά ζηλευτή θέση μπορεί βέβαια να διεκδικήσει στο ηρωικό πάνθεο των «αφυπνιζόμενων» βαλκανικών χριστιανικών εθνοτήτων: γιος του σέρβου ηγεμόνα της Μακεδονίας Βουκάσιν, μετά τη συντριβή των χριστιανικών στρατευμάτων από τους Οθωμανούς και το θάνατο του πατέρα του στη μάχη του Έβρου (1371) πέρασε στην υπηρεσία του σουλτάνου ως φόρου υποτελής ηγεμόνας μέχρι το θάνατό του το 1395 στο πλευρό των οθωμανικών στρατευμάτων κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας στη Βλαχία⁴. Η πραγματικότητα αυτή δεν εμπόδισε ωστόσο την ανάδειξή του σε μυθική μορφή και ήρωα της νοτιοσλαβικής χριστιανοσύνης⁵: ακόμη και στην Πέλλα, σημειώνει χαρακτηριστικά το 1845 ο Γκριγκόροβιτς, οι σλαβόφωνοι χωριάτες του έδειξαν τον υποτιθέμενο τάφο του⁶. Μια τόσο δημοφιλής αναφορά δεν ήταν φυσικά δυνατό να μείνει αναξιοποίητη από τις αντίπαλες προπαγάνδες. Οι σέρβοι λόγιοι τον πολιτογραφούν φυσικά ως Σέρβο⁷, συνάγοντας μάλιστα από τη δική του σερβοσύνη και την αντίστοιχη «εθνικότητα» των υπηκόων του: περαστικός από τη Θεσσαλονίκη εν έτει 1886, ο Στόγιαν Νοβάκοβιτς καταθέτει την έκκλησή του για την αδυναμία του να συνεννοηθεί στα σερβικά με τους μαθητές του βουλγαρικού γυμνασίου απ' το Μελένικο και το Νευροκόπι, παρόλο που

¹ Кайчев 2006, σ.123-4.

² Шопов 1893, σ.345, 349 & 352.

³ Пиронков 1909, σ.131.

⁴ Βακαλόπουλος 1988, σ.44-5 & 63-4· Fine 1994, σ.363, 377-83 & 424· Francis Dvornik, *Les Slaves*, Παρίσι 1970, σ.429.

⁵ Stavrianos 1958, σ.108-9· Jelavitch 1983, τ.Α΄, σ.175· Cvijic 1918, σ.416· Banac 1984, σ.308-9· Kiril Penušliski, «Macedonian local traditions of Prince Marko», *Journal of the Folklore Institute*, 3/3 (12.1966), σ.231-40.

Σποραδικές αναφορές σε τοπικές λαογραφικές παραδόσεις: Шопов 1893, σ.348-9, 351-3 & 357· Николов 2001, σ.11· Аплот 2004, σ.105-6· Mazon 1923, σ.186-98· Mazon 1936, σ.6· М. Арнаудов, «Към легендата за Крали Марко», *Македонски Преглед*, 1/1 (7.1924), σ.38-45. Για μια ερμηνεία αυτής της αντίφασης: Христо Матанов, «Крали Марко: между историческите реалности и митологията», *Анамнеза*, 1/2 (2006), <http://anamnesis.info/broi2/Matanov.pdf>, σ.5-9.

⁶ Григорович 1915, σ.180.

⁷ Кайчев 2006, σ.132 & 134· Радосављевић–Бдин 1890, σ.8· Иванић 1906, σ.228-9· Georgevitch 1918, σ.51-2· Вас. Ђерић, «О српском имену у Старој Србији и у Македонији» (1904), αναδημοσίευση στο βιβλίο του *Неколико главних питања из етнографије Старе Србије и Македоније*, Σρεμ Κάρλοφτσι 1922.

αυτοί «είναι από το παλαιό κράτος του Μάρκο Κράλιεβιτς»¹. Οι βούλγαροι λόγιοι, από την άλλη, προβάλλουν λαογραφικές παραδόσεις, χρονογραφίες και ιστοριογραφικά κείμενα που τον θέλουν «Βούλγαρο», καθώς και όσα τον αναφέρουν απλά ως «βασιλιά των Βουλγάρων» ή «της Βουλγαρίας»². Ας σημειωθεί, πάντως, πως ο «εκβουλγαρισμός» του στον καθημερινό λόγο του ντόπιου πληθυσμού προηγήθηκε σαφώς της βουλγαρικής παλιγγενεσίας, ως αποτέλεσμα προφανώς της γενικευμένης προεθνικής χρήσης του βουλγαρικού εθνωνυμίου για την υποδήλωση των Σλάβων της κεντρικής Βαλκανικής (και, πολύ περισσότερο, των κατοίκων του πάλαι ποτέ βασιλείου του)³. Η παρουσία των ερειπίων του φρουρίου του στον Περλεπέ (κρалимаркова кула) επισημαίνεται έτσι από το Σόποφ ως ένας από τους βασικούς παράγοντες που διευκόλυναν την πρώιμη εμφάνιση της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας» στη συγκεκριμένη πόλη⁴.

Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο Μάρκο Κράλε δεν υπήρξε ο μοναδικός ηγεμόνας της μεταβατικής αυτής περιόδου που αναγορεύθηκε σε αντικείμενο αναδρομικού εξεθνισμού στο πλαίσιο της αναζήτησης ή της επινόησης ιστορικών τίτλων πάνω στην περιοχή. Ένας άλλος βραχύβιος βασιλίσκος των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων, ο Ντράγκομιρ Στρεζ, θα προβληθεί επίσης από τη σερβική προπαγάνδα σαν αυτοτελής «ηγεμών των Σλαών της Μακεδονίας, ιδρύσας ανεξάρτητον βασίλειον εν Πρέσπαις»⁵. Στην πραγματικότητα δεν υπήρξε τίποτα περισσότερο από ένα τυπικό προϊόν του κατακερματισμού της Βαλκανικής μετά την Τέταρτη Σταυροφορία: ανηψιός του βούλγαρου τσάρου Καλογιάν, κατέφυγε μετά το θάνατο του θείου του στη σερβική αυλή και κατέλαβε με σερβική βοήθεια την κοιλάδα του Βαρδάρη, για να συμμαχήσει λίγο αργότερα με το βούλγαρο ηγεμόνα Μπορίλ (επίσης ανηψιό του Καλογιάν) εναντίον των Σέρβων και να βρει ξαφνικά το θάνατο την παραμονή της στρατιωτικής αναμέτρησής του μαζί τους –όλα αυτά, μέσα σε μια μόλις επταετία (1208-1215)⁶. Επικαλούμενοι τη συγγενεία του με τον Καλογιάν, οι βούλγαροι συγγραφείς τον θεωρούν φυσικά ομοεθνή τους, όσο κι αν παρόμοιες πολιτογραφήσεις δεν έχουν το παραμικρό νόημα στο θεσμικό κι ιδεολογικό πλαίσιο της συγκεκριμένης εποχής⁷.

¹ Νοβάκοβιτς προς σερβικό Υπ.Εξ., Κων/λη 8.11.1886, Νο.69, σε Цамбазовски 1986, σ.73.

² Дримколов 1897, σ.11-2· Вел. Йорданов, *Крали-Марко. Историческо-литературен преглед*, Σόφια 1916. Αν και λίγο μεταγενέστερο, το δεύτερο βιβλίο παραπέμπει σε έργα προγενέστερα του 1912, η πρώτη δε σχετική δημοσίευση του συγγραφέα έγινε το 1901. Επίσης: Иванов 1917, σ.157-61. Για τη συνέχιση και διεύρυνση της ίδιας επιχειρηματολογίας στις μέρες μας: Петър Чолов, «Родът на Крали Марко», *Македонски Преглед*, 1 (1991), σ.128-36.

³ Εν έτει 1823, ο πατέρας της σερβικής φιλολογίας και λαογραφίας Βουκ Κάρατζιτς σημειώνει π.χ. στην προσωπική του αλληλογραφία με τους αδελφούς Γκριμ πως «οι Βούλγαροι» όχι μόνο τραγουδούν «κάπως εκβουλγαρισμένα»-τα «σερβικά» τραγούδια για τον Μάρκο, αλλά «και δεν θέλουν ν' ακούσουν πως δεν ήτο Βούλγαρος» (Γεώργιος Μέγας, *Έχουν οι Βούλγαροι εθνικόν έπος;*, Αθήναι 1946, σ.15).

⁴ Шопов 1893, σ.335. Πρβλ. Ματάλας 2003, σ.39, για τη χρήση ενός παρεμφερούς τοπωνυμίου από τους «αφυπνιζόμενους» Βουλγάρους της Φιλιππούπολης.

⁵ Дурново 1895, σ.5-7. Διακριτικότερα: Georgievitch 1918, σ.30. Η διατύπωση του Ντουρναβό αναπαράγεται αυτολεξί από τον Χοϊδά (1908, σ.37).

⁶ Fine 1994, σ.94-104.

⁷ Ofeicoff 1888, σ.181-3· Иванов 1907, σ.249-53. Στα σχολικά εγχειρίδια ο Στρεζ εμφανίζεται σαν η δεύτερη εκδοχή κρατικού διωισμού μετά το Σαμουήλ, η σχετική όμως αναφορά εξαλείφεται μετά το 1897 (Кайчев 2006, σ.124 & 144).

Οι περισσότερες απ' αυτές τις ιστοριογραφικές ακροβασίες απευθύνονται κυρίως στις μορφωμένες ελίτ: σε όσους Μακεδόνες συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους πέρα από το επίπεδο του στοιχειώδους γραμματοδιδασκαλείου ή ακόμη και του δημοτικού. Ποια υπήρξε όμως η υποδοχή της ιστορικής εν γένει επιχειρηματολογίας από τις ευρύτερες μάζες, που αποτελούσαν και το καθοριστικό target group του όλου εγχειρήματος; Μια έκθεση του προξένου Λογοθέτη, συνταγμένη το 1871 κι επικεντρωμένη στην καλλιέργεια της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης μέσω της έντυπης διάδοσης των θρύλων του Μάρκο Κράλε στην περιοχή του Περλεπέ, αποδεικνύεται σ' αυτό το σημείο αρκετά διαφωτιστική για τους ψυχοϊδεολογικούς μηχανισμούς ένταξης των λαϊκών στρωμάτων στην εθνική κοινότητα μέσω μιας προπαγανδιστικής μυθώδους αφήγησης. Η ματιά του προξένου είναι όχι μόνο εξωτερική αλλά και κραυγαλέα υπεροπτική, άθελά του όμως μας αποκαλύπτει μια πολύ ευρύτερη διαδικασία – την «αφύπνιση» της εθνικής συνείδησης των «απλοϊκών» και «εν ημαρτία καταστάσει διατελούντων» κατοίκων μέσα από την παραδειγματική επίκληση κάποιων εμβληματικά ένδοξων «προγόνων» τους του απώτερου παρελθόντος. Όσα διαπιστώνει για τον Μάρκο Κράλε θα μπορούσαν άλλωστε να έχουν γραφτεί επίσης για το Μεγαλέξανδρο ή, σε μια λιγότερο υπερφυσική κλίμακα, για τους τσάρους Δουσάν και Συμεών:

«Εις την ανάπτυξιν του υπερμέτρου φανατισμού των εν Πριλάπω Βουλγάρων ηργάσθησαν προ ικανών ετών μετ' επιμονής ιδιαιζούσης αι εν Μακεδονία πανσλαβιστικάι εταιρείαι», διαβάζουμε. «Ελήφθη φροντίς υπό τούτων όπως εφοδιασθή η βουλγαρική κοινότης της προμνησθείσης πόλεως δια πολλών χιλιάδων αντιτύπων βιογραφίας βουλγάρου τινός ηγεμονίσκου, περί τον μέσον αιώνα ακμάσαντος, όν οι Βούλγαροι καλούσι Μαρκοκράλε, δηλονότι βασιλέα Μάρκον. Επί κορυφής του παρακειμένου τω Πριλάπω σώζονται έτι και νυν ερείπια φρουρίου, φέροντα την επωνυμίαν του ανδρός εκείνου. Το βιβλίον τούτο εν Κισινόβω της Ρωσίας τυπωθέν, συνετάχθη υπό αγνώστου τινός πανσλαβιστού, επιτηδείου εις θώπευσιν εκείνων χάριν των οποίων συνέγραψε. Το έργον αμοιρούν γραμματικού τινος προτερήματος και αρετής τινός φιλολογικής διακρίνεται μόνον κατά την ζωηράν περιγραφήν των πομποδών μύθων, άτινα καλεί ο συγγραφεύς άθλα του ήρωός του. Οι απλοϊκοί εκείνοι Βούλγαροι τέρπονται μεν, νηφάλιοι όντες, εκ της αναγνώσεως αυτού, δεν αισθάνονται όμως οίστρον εθνισμού· αλλ' αφού ταραζώσι τον ορθόν λογισμόν των δια της οινοποσίας, τότε, άδοντες ενθουσιωδώς και χορεύοντες τον εθνικόν χορόν των, συγκινούνται μέχρι δακρύων εκ της αναμνήσεως των άθλων του προγόνου ήρωός των και λυπούνται ότι, εκφυλισθέντες, δεν δύναται, ως εκείνος, να κενώσωσιν εν ενί μόνον πότω εκατόν υδρία οίνου, θεωρούσι δε τότε εαυτούς αναξίους απογόνους του ήρωός των, και διότι αδυνατούσι νυν να εκσφενδονίζωσι ογκώδεις λίθους από Πριλάπου εις Βοδεινά, ήτοι εις απόστασιν τριήμερον. Δια τοιούτων μύθων παχυλών ιστορείται η βιογραφία του βασιλέως Μάρκον· αλλ' ο εν ημαρτία καταστάσει διατελών εκείνος λαός θεωρεί τα ιδανικά ταύτα κατορθώματα απaráμιλλα και άξια να εκπλήττωσιν όλους τους αιώνας και πάντα τα έθνη. Οι υπέρ εαυτών εκμεταλλεόμενοι την απλοϊκότητα των Βουλγάρων εκείνων κατόρθωσαν να

εμπνεύσωσιν αυτοίς την ιδέαν ότι πας ο φέρων μεθ' αυτού την βιογραφίαν του ήρωος Μάρκου, αποκτά αλεξίκακόν τινα δύναμιν»¹.

Μαζικής εμβέλειας ήταν και μια άλλη ιστορική αναφορά του βουλγαρικού εθνικισμού: η επίκληση των ισαποστόλων Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, των διανοουμένων που τον 9^ο αι. μετέτρεψαν για πρώτη φορά τον προφορικό παλαιοσλαβικό λόγο σε γραπτό με την επινόηση του γλαγολιτικού αλφαβήτου. Ο ετήσιος εορτασμός της μνήμης τους στις 11 Μαΐου αποτελεί (ως «ημέρα των σλαβικών [ή «των βουλγαρικών»] γραμμάτων») την «εθνική εορτή των σχισματικών»² και, μαζί με τις απολυτήριες εξετάσεις των βουλγαρικών σχολείων, τις «*δυο μοναδικές ελεύθερες γιορτές για τους Μακεδόνες Βουλγάρους*»³. Η καθιέρωση αυτής της επετείου συνδέεται άρρηκτα με τη σλαβοβουλγαρική παλιγγενεσία του 19^{ου} αι.: ακόμη και το 1844 ο ρώσος περιηγητής Γκριγκόροβιτς καταγράφει την απουσία οποιασδήποτε σχετικής συλλογικής μνήμης μεταξύ των μορφωμένων στρωμάτων της Θεσσαλονίκης⁴, ενώ οι πρώτοι σχολικοί εορτασμοί της αποτέλεσαν σταθμούς στην ανάπτυξη των κατά τόπους βουλγαρικών κομμάτων⁵. το 1885, πάλι, η χιλιετηρίδα από το θάνατο του Μεθοδίου θα γιορταστεί πανηγυρικά σ' όλο το σλαβικό κόσμο (και στα βουλγαρικά σχολεία της Μακεδονίας)⁶, προσφέροντας επιπλέον στην Εξαρχία την ευκαιρία να διατυπώσει δημόσια το ειρηνικό-«εξελικτικό» πρόγραμμά της σε αντιπαράθεση προς τις βίαιες επαγγελίες και δραστηριότητες των επαναστατικών κομιτάτων⁷. Στο δημόσιο λόγο του βουλγαρικού εθνικισμού, όπως αποτυπώνεται στα εκτενή ρεπορτάζ που η εφημερίδα της Εξαρχίας αφιερώνει κάθε χρόνο σ' αυτές τις τελετές, οι δυο «σλάβοι πρωτοδιδάσκαλοι» περιγράφονται κατά κανόνα σαν «βούλγαροι το γένος», ακόμη και σα συνειδητοί πρωτεργάτες της αντίστασης στα δόλια σχέδια εξελληνισμού του «ελληνικού πατριαρχείου» ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια⁸. Άλλες πάλι φορές μνημονεύονται απλά ως «Θεσσαλονικείς», άνευ εθνικού προσδιορισμού, αφήνοντας τα

¹ ΙΑΥΕ 1871/77.3, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 14.11.1871, αρ.254.

² Λαούρδας 1961, σ.152.

³ Райнов 1931, σ.119. Ενδεικτικές περιγραφές εορτασμών της 11^{ης} Μαΐου: Трайчев 1930, σ.6 (Καβαντάρτσι)· Петров-Русински 1997, σ.102 (Σκόπια)· Николов 2001, σ.38 & 41 (Ρέσνα)· Καραμφίλοφ 2005, σ.28 (Περλεπές)· Цамбазовски 1987, σ.424-5 (Μοναστήρι)· *Новини* 30.5.1891, σ.2 (Θεσ/νίκη, Οχρίδα, Ζέλενιτς Φλώρινας, Ντουλί Σερρών, Πλέβνα Δράμας)· *Новини* 6.6.1891, σ.2-3 (Μοναστήρι, Καστοριά, Χρούπιιστα, Δίβρα, Ράντοβιτς, Κιλκίς, Ντ. Τοντοράκ Κιλκίς, Γιάνκοβετς Ρέσνας, Πετρίτσι)· *Новини* 15.5.1892, σ.1 (Κων/λη, με μαζική συμμετοχή μεταναστών από διάφορες περιοχές της Μακεδονίας)· *Новини* 19.5.1892, σ.1-2 (επαρχία Σκοπίων)· *Новини* 22.5.1892, σ.2-3 (Τούμπα Γεντισών)· *Новини* 26.5.1892, σ.2-3 (Κουμάνοβο, Στρώμνιτσα, Περλεπές, Μπίραλτσι Καϊλαρίων, Γεντισά)· *Новини* 4.6.1893, σ.3 (Σκρίτζοβο Ζίχνας, Σιστέοβο Καστοριάς, Γκ. Μπρόντι & Γκ. Πορόια Σερρών, Στάρτσιστα Νευροκοπίου, Στρώμνιτσα, Ρέσνα, Ρακίτα Καϊλαρίων, Μπούφι Βιτωλίων, Κιλκίς). Ο κεντρικός εορτασμός στη Θεσσαλονίκη απασχολούσε κάθε χρόνο το ελληνικό προξενείο, ως σφυγμομέτρηση του δυναμισμού του τοπικού βουλγαρικού κόμματος: ΙΑΥΕ 1893/ΑΡΧ.Β/4, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 12.5.1893, αρ.373· ΙΑΥΕ 1895/ΑΡΧ.Β/2, ο ίδιος προς Υπ.Εξ. Ν. Δεληγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 12.5.1895, αρ.359.

⁴ Григорович 1915, σ.133.

⁵ Кънчов 1970, σ.154 (Σκόπια 1858) & 237 (Βέλες 1858)· Петров-Темелски 2003, σ.65 (Σκόπια 1858)· Шапкарев 1984, σ.138-40 (Περλεπές 1864-65)· Снегаров 1937, σ.57-8 (Θε/νίκη 1868).

⁶ Трајановски 2004, σ.110-2· Божинов 1982, σ.47.

⁷ Οφέϊκοφ 1885.

⁸ «Свв. Кирилл и Методий», *Новини*, 11.5.1892, σ.1. Επίσης: *Новини*, 16.5.1891, σ.3· «Свв. Кирилл и Методий в Цариград», *Новини*, 15.5.1892, σ.1. Βλ. και την εγκύκλιο του εξάρχου Ανθίμου προς το ποιμνιό του (3.1.1873), όπου οι Κύριλλος και Μεθόδιος αποκαλούνται «*ομογενείς ημών*» (Γεδεών 1908, σ.754). Για τα σερβικά προπαγανδιστικά κείμενα, πρόκειται φυσικά για «*σλάβους αποστόλους*», χωρίς ιδιαίτερο εθνικό προσδιορισμό (Иванић 1906, σ.217).

υπόλοιπα στην κατάλληλα καλλιεργημένη φαντασία του αναγνώστη¹. Για την ευρύτερη κι αποτελεσματικότερη εμπέδωση του μηνύματος, οι ιστορικοφιλολογικές αυτές αναφορές συμπληρώνονται με μια δέσμη παραδοσιακών επιχειρημάτων, προσαρμοσμένων στη θρησκοληψία και την τυπολατρεία της σλαβόφωνης υπαίθρου. Περιγράφοντας την άνοιξη του 1892 την πανηγυρική υποδοχή μιας πελώριας εικόνας των δυο ισαποστόλων, δωρεάς των ντόπιων μεταναστών στην Κωνσταντινούπολη, στο εξαρχικό χωριό Πρεκοπάνα της Καστοριάς, το όργανο της Εξαρχίας καταφεύγει π.χ. στη δημοφιλή ειδωλολατρική πρόληψη προκειμένου να καθησυχάσει το ποίμνιο για τη θεϊκή έγκριση και προστασία του βουλγαρικού εθνικισμού: «Να είναι βέβαιη κάθε πόλη, να είναι βέβαιο κάθε χωριό, να είναι τέλος βέβαιος κάθε Βούλγαρος, πως εκεί όπου βρίσκεται η εικόνα των βουλγάρων αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, εκεί δε μπορεί να υπάρξει ο παραμικρός κίνδυνος για την πίστη μας, για τη γλώσσα μας, για την εθνικότητά μας, γιατί αυτοί οι άγιοι έχουν οριστεί από το Θεό για να φυλάνε τα ιερότερα πράγματα για το Βούλγαρο: την πίστη, τη γλώσσα και την εθνικότητά του και να μεσολαβούν στο Θεό για το καλό του»². Προς γνώση και συμμόρφωση των δυσπιστούντων ή όσων δεν έχουν πειστεί για την αγιότητα της ημέρας, το σχετικό ρεπερτόριο διανθίζεται ακόμη και με απειλητικές αφηγήσεις –όπως αυτή για τη «θεία δίκη» του στρωμνιτσιώτη Ντιμίτρι, που παραβίασε την αργία της 11^{ης} Μαΐου πηγαίνοντας να δουλέψει στο χωράφι του με αποτέλεσμα να τον δαγκώσει ένα φίδι³.

Στις απέναντι όχθες, ο ελληνικός μηχανισμός αντιμετωπίζει κατά κανόνα εχθρικά όχι μόνο την οικειοποίηση των ισαποστόλων από τους αντιπάλους του αλλά και την ίδια την «αντικανονική» αυτή γιορτή σαν «αλλοτρίαν και μηδένα λόγον έχουσαν υπάρξεως»⁴. Υπάρχουν βέβαια κάποιες εξαιρέσεις, όπως η άδεια που ο Βοδενών Ιερόθεος παραχώρησε το 1892 ύστερα από γραπτό αίτημα της κοινότητας των Γενιτσών για εορτασμό της 11^{ης} Μαΐου με σλαβική λειτουργία στο μοναδικό ορθόδοξο ναό της πόλης⁵. Στον επίσημο επίσης λόγο του ελληνικού εθνικισμού, όπως αυτός εκφράστηκε με ανυπόγραφο άρθρο του Παπαρρηγόπουλου επ' ευκαιρία της χιλιετηρίδας του Μεθοδίου, τα δυο αδέρφια υπήρξαν οπωσδήποτε Έλληνες, αφού μόνο τέτοιοι μπορούσαν να έχουν τα πολιτισμικά φόντα για μια αποστολή τόσο υψηλή όπως ο φωτισμός των Σλάβων: «Βούλγαρος φιλόσοφος τον ένατο αιώνα!», καγχάζει χαρακτηριστικά ο αρθρογράφος, αναφερόμενος στον ομώνυμο τίτλο του Κύριλλου και τους ισχυρισμούς της Εξαρχίας περί «βουλγαρομακεδονικής» καταγωγής του. «Αυτοί οι νεοφώτιστοι της Επιστήμης κάνουν απίστευτες ανακαλύψεις»⁶. Στο επίπεδο όμως της καθημερινής αντιπαράθεσης, το ελληνικό κόμμα επιστρατεύει εντελώς διαφορετικά μέσα, όπως η διάψευση της αγιοσύνης των

¹ Пиронков 1909, σ.130-1` *Новини*, 9.5.1891, σ.1` «Из дневниците на един учител», στο ίδιο, σ.4.

² «Посрещание иконата на Свв. Кирилл и Методий в костурското село Прекопана», *Новини*, 11.5.1892, σ.2. Για την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία, βλ. επίσης «Из дневниците на един учител», *Новини*, 9.5.1891, σ.4.

³ «Свв. Кирилл и Методий в вилаетите», *Новини*, 4.6.1893, σ.3.

⁴ «Η εορτή του Μεθοδίου και Κυρίλλου εν Μακεδονία», *Νεολόγος* (Κων/λη) 6.6.1892, σ.2.

⁵ «Свв. Кирилл и Методий в провинцията», *Новини*, 26.5.1892, σ.3. Η ανταπόκριση αναφέρει την αιτούσα κοινότητα ως «βουλγαρική», λογικά όμως επρόκειτο για την (ακόμη ενιαία) πατριαρχική κοινότητα της πόλης.

⁶ «Saints Cyrille et Methode», *Messenger d'Athènes*, 20.4/2.5.1884, όπως παρατίθεται σε ΣΔΕΓ 1970, σ.197-8.

δυο ισαποστόλων, η κινδυνολογία ή ακόμη και η φυσική βία. Λίγες μέρες πριν από τον πρώτο γιορτασμό της 11^{ης} Μαΐου στο Μπούφι, καταγγέλλει το 1893 το όργανο της Εξαρχίας, κάποιιο «γρεκομάνοι ιερείς συμβούλευαν το λαό να μη γιορτάσει, γιατί αυτή η γιορτή δεν είναι ορθόδοξη αλλά αιρετική»¹. κατά τον εορτασμό του 1900 στην Πλέβνα της Δράμας οι πατριαρχικοί «καίπερ ελάσσονες, επετέθησαν κατά των σχισματικών, οργανιζόντων και εκστομούντων ύβρεις ανθελληνικάς και έδωκαν αυτοίς, ιδίως τοις διδασκάλοις, επαρκές μάθημα»². το 1905 ο μητροπολίτης Καστοριάς ζητά από τους μακεδονομάχους να χτυπήσουν παραδειγματικά το εξαρχικό χωριό Απόσκεπ(ο) «επί τη εορτή Μεθοδίου»³. στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, έλληνες στρατιώτες κι αντάρτες στην περιοχή της Καστοριάς αρνούνται να χορηγήσουν επισιτιστική βοήθεια σε μικρούς σλαβόφωνους μαθητές επειδή φέρουν το «βουλγαρικό» ονομα Μεθόδιος ή τους μετονομάζουν με τη βία⁴. Σε γενικές γραμμές, η έκταση του εορτασμού εκλαμβάνόταν απ' όλες τις πλευρές ως αποτύπωση του εκάστοτε συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των αντίπαλων εθνικών κομμάτων⁵. Στα ίδια τα Γενιτσά, π.χ., το 1904 «τη ενεργεία του βουλγαρικού κομιτάτου επί την εορτήν του Κυρίλλου και Μεθοδίου ηναγκάσθησαν οι ημέτεροι ορθόδοξοι να κλείσωσι τα καταστήματα αυτών· προσήλθε δε και πλήθος χωρικών εκ των περιχώρων και επανηγύρισαν επιδεικτικώτατα». Την επόμενη χρονιά, πανηγυρίζει με τη σειρά του ο έλληνας πρόξενος Κορομηλάς, «χάρις εις την επιτόπιον πολιτοφυλακήν» των μακεδονομάχων και «εις την κατά προτροπήν μας παρουσίαν του Μητροπολίτου Βοδενών, η ημέρα εκείνη εορτάσθη πενιχρώς, ουδενός ορθοδόξου κλείσαντος κατάστημά του, των δε σχολείων λειτουργούντων· ολίγιστοι μόνον σχισματικοί του εγγύς χωρίου Πιλωρίκι προσήλθον. Ωσαύτως εν τοις χωρίοις του Καζά ουδαμού εορτάσθη. Εις τούτο επέδρασε τα μέγιστα η κατά την διάβασιν του [ελληνικού] σώματος Καρατζόβας κοινοποιήσις εις τους χωρικούς δια καταλλήλων προσώπων, όπως μη πανηγυρίσωσι την εθνικήν των Βουλγάρων εορτήν»⁶. Με το ίδιο ακριβώς σκεπτικό, οι οθωμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης θ' απαγορεύσουν κι αυτές το γιορτασμό της 11^{ης} Μαΐου μετά την εξάρθρωση της Κεντρικής Επιτροπής της ΕΜΕΟ το 1901⁷. Φαίνεται πάντως ότι ακόμη και μεταξύ του εξαρχικού ποιμνίου, ιδιαίτερα των νεοπροσήλυτων και των μεγαλύτερων ηλικιών, τα πράγματα δεν ήταν επ' αυτού παντελώς ξεκαθαρισμένα. Ενημερώνοντας π.χ. το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης για τις εσωτερικές διαμάχες της βουλγαρικής κοινότητας Γενιτσών, ένας ντόπιος πράκτοράς του αναφέρει το 1906 πως τα μέλη της «φιλονικούν δια την ονοματοδοσίαν» του υπό ανέγερση εξαρχικού ναού της πόλης: «Οι νέοι όλοι θέλουν Κυρίλλου και Μεθοδίου να ονομασθή, οι γεροντότεροι και σπουδαιότεροι» όμως «λέγουν ότι είνε αίσχος να έχωμεν εκκλησίαν επ' ονόματι αγίων μη υπάρχόντων» κι

¹ «Свв. Кирилл и Методий в вилаетите», *Новини* 4.6.1893, σ.3.

² ΙΑΥΕ/1900/68, Γ. Σάρρος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 20.5.1900, αρ.125 εμπ. Πρβλ. Γαλчев 2005, σ.112-3.

³ Βάρδας 2003, τ.Α', σ.125.

⁴ ЦДА, ф.1932, оп.4, а.е.107, л.16· ЦДА, ф.1932, оп.4, а.е.79, л.4.

⁵ Кънчов 1970, σ.154.

⁶ ΙΑΥΕ 1905/90, Α. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 16.5.1905, αρ.146 ιδιαιτ.

⁷ ΑΑΡ/6, Ε. Ευγενιάδης προς π.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 12.5.1901, αρ.183.

αντιπροτείνουν την επιλογή κάποιου «από τους παλαιούς αγίους», με την παραχώρηση πως, «αν αλλάξουν τα πράγματα και έχη η κοινότης μας δυο εκκλησίας, τότε χωρίς καμμίαν ζημίαν και εντροπήν» στο δεύτερο ναό θα μπορούσε να δοθεί η επίμαχη ονομασία¹.

Ελαφρά διαφορετικό είναι το περιεχόμενο των αναφορών στα «εθνικά» Πατριαρχεία –το σερβικό του Πετς και της «βουλγαρικής» αρχιεπισκοπής της Οχρίδας. Στην περίπτωση του πρώτου, η συμβολή του στη διατήρηση μιας συλλογικής ιστορικής μνήμης μέσα από την αγιοποίηση της δυναστείας των Νεμάνια υπήρξε δεδομένη, παρά τον προσωρινό εξελληνισμό της ηγεσίας του μετά την εξέγερση του 1689-90 και τη φυγή του πατριάρχη Αρσενίου (μαζί με 30.000 σερβικές οικογένειες) στην αυστριακή επικράτεια· καθώς το εδαφικό κλίμα του περιλάμβανε μεγάλο μέρος της βορειότερης Μακεδονίας, η συμβολή του στη συντήρηση μιας σλαβικής συλλογικής ταυτότητας πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη². Με τη σειρά της, η αναδρομική «εθνοποίηση» αυτού του παρελθόντος από το σερβικό εθνικισμό θα προσδώσει στη διάσωση και καλλιέργεια του σλαβικού πολιτισμού τα χαρακτηριστικά μιας συνειδητής «εθνικής» αντίστασης στα υποτιθέμενα «εξελληνιστικά» σχέδια του Πατριαρχείου ήδη από το 14^ο αι.³. Βούλγαροι συγγραφείς υπενθυμίζουν, αντίθετα, πως οι εν λόγω πατριάρχες έφεραν επίσημα τον τίτλο «*Σέρβων και Βουλγάρων*» (сърблем и блъгаром), «*επειδή κάτω από την πνευματική δικαιοδοσία τους βρίσκονταν οι βορειοδυτικές βουλγαρικές πόλεις Νις, Κουμάνοβο, Σκόπια κλπ*»⁴. Ακόμη πιο πολύπλοκα εξελίχθηκαν τα πράγματα με την αρχιεπισκοπή της Οχρίδας, που παρά τη «βουλγαρική» επωνυμία της ήταν σε μεγάλο βαθμό εξελληνισμένη ήδη από τον ενδέκατο αιώνα⁵. Το τραύμα της σχετικά πρόσφατης κατάργησής της παρέμενε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. ανοιχτό στην τοπική κοινωνία (για «*μνήμη και οδύνη*» κάνει λόγο στις νεανικές αναμνήσεις του ο Συμεών Ράντεφ⁶), ανατροφοδοτούμενο προφανώς από την ενδιάμεση αρνητική εμπειρία των καταχρήσεων των απεσταλμένων του Πατριαρχείου· πάνω σ' αυτό το τραύμα θα οικοδομηθούν (ή θα επιχειρηθεί να οικοδομηθούν) ποικίλες εθνικές αντιπολιτευτικές εκδοχές, όπως πιστοποιούν το «ελληνομακεδονικό» φυλλάδιο του Δήμιτσα που εξετάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο αλλά και η προσπάθεια του σερβικού εθνικισμού να οικειοποιηθεί ως δικιά του αυτή τη νοσταλγική ανάμνηση. Μέχρι το 1870, η επίκληση της εκκλησιαστικής αυτοτέλειας του παρελθόντος λειτουργούσε όπως είδαμε κυρίως ως νομιμοποιητικό προηγούμενο για την αναβίωση μιας ανεξάρτητης «εθνοτοπικής» εκκλησίας στο εσωτερικό του ορθόδοξου μιλέτ· μετά το 1878, αυτό το παρελθόν ανακαλείται πια μόνο ως νομιμοποίηση των εκατέρωθεν ιστορικών τίτλων πάνω στην περιοχή. Για το βουλγαρικό εθνικισμό η Αρχιεπισκοπή της Οχρίδας ήταν μια καθαρά «εθνική» εκκλησία, η ύπαρξη της οποίας πιστοποιεί το βουλγαρικό χαρακτήρα των υφιστάμενων της επαρχιών, έστω κι αν ο

¹ ΙΑΥΕ 1905/92, 'Σεραφείμ' [I.K. Βλάχος] προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Ζορμπά 19.4.1906.

² Jelavitch 1983, τ.Α', σ.92-4· Banac 1984, σ.64-6.

³ Иванић 1902, σ.10 κ.εξ.

⁴ Дримколов 1897, σ.10.

⁵ Иванов 1917, σ.81-2· Снегаров 1932, σ.279-80· Аданър 2002, σ.59· INH 1979, σ.87-8· Σβορώνος 1982, σ.369.

⁶ Радев 1994, σ.86.

ανώτερος κλήρος της ήταν προ πολλού ελληνικός ή εξελληνισμένος¹. Η υπενθύμιση της κατάργησής της επιστρατεύεται ως εθνική κατήχηση των μαζών εναντίον των «φαναριωτών» και γενικότερα των Ελλήνων· κομβική είναι εδώ η αξιοποίηση σχετικού ποιήματος του Παρλίτσεφ αλλά και της λαϊκής παράδοσης για την «κατάρρα» που κατέστρεψε τις τέσσερις επιφανείς οικογένειες της πόλης που είχαν ζητήσει την κατάργηση της αρχιεπισκοπής². Σ' ένα γενικότερο επίπεδο, η επίκληση της διπλής «ιερότητας» της πόλης, θρησκευτικής κι εθνικής, χρησιμεύει για τη γεωγραφική οριοθέτηση των απώτατων βουλγαρικών βλέψεων μέσα από την ανάδειξη ενός πολύτιμου *ingredientum*: «*Η Οχρίδα είναι ιερή πόλη για τους Βούλγαρους*», εξηγεί το 1893 στο προπαγανδιστικό οδοιπορικό του ο Σόποφ. «*Θα έπρεπε να πηγαίνουμε σ' αυτήν όπως πάμε στο Άγιο Όρος και στην Ιερουσαλήμ*»³.

Για τον ελληνικό εθνικισμό, η αρχιεπισκοπή της Οχρίδας δεν ήταν πάλι παρά μια ακόμη ελληνική εκκλησία, προϊόν της βούλησης του «έλληνα» Ιουστινιανού να αναβαθμίσει εκκλησιαστικά την ιδιαίτερη πατρίδα του, η οποία συγκυριακά και μόνο πέρασε σε βουλγαρικά χέρια: «*η Αχρίς*», εξηγεί λακωνικά μια εκλαϊκευτική έκδοση του 1909, «*απετέλει αυτοκέφαλον Αρχιεπισκοπήν υπό Έλληνας αρχιεπισκόπους μέχρι του 1767 ότε κατελύθη*»⁴. Κατά τους βούλγαρους ιστορικούς, η ιουστινιανεία αυτή κληρονομιά δεν υπήρξε αντίθετα παρά μια επινόηση της τοπικής εκκλησιαστικής ηγεσίας του 14^{ου} αι., στην προσπάθειά της να προστατέψει την αυτοτέλεια της αρχιεπισκοπής από τις ηγεμονικές βλέψεις του νεοσύστατου τότε σερβικού πατριαρχείου⁵. Όπως και τότε, η ανάσχεση των σερβικών βλέψεων πάνω στο παρελθόν και το μέλλον του σλαβικού πληθυσμού της περιοχής επιτρέπει κάποια απροσδόκητα ανοίγματα προς την ελληνική επιχειρηματολογία: για να διαψεύσει π.χ. τους ισχυρισμούς του φιλοσέρβου ρώσου διπλωμάτη και συγγραφέα Ιβάν Στεπάνοβιτς Γιαστρεμπόφ περί «Παλαιάς Σερβίας» και σερβικού χαρακτήρα της βορειότερης Μακεδονίας, ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας επικαλείται έγγραφα του Στέφανου Δουσάν που αποκαλούν τις ίδιες περιοχές «ελληνικές χώρες» (гръчъските земле)⁶. Όσο για τη σερβική εθνική ιδεολογία, αυτή στο γύρισμα του αιώνα αναπαράγει όλους τους ως τότε κοινούς τύπους του σλαβοβουλγαρικού κινήματος σχετικά με την καταπίεση και τα «σχέδια εξελληνισμού» του σλαβικού πληθυσμού της Μακεδονίας από το Πατριαρχείο, αντικαθιστώντας απλά το βουλγαρικό πρόσημο αυτού του πληθυσμού με σερβικό⁷.

¹ Ofcicoff 1888, σ.188-236· Vojan 1905, σ.v-vi· Ichircoff 1907, σ.64-5· Пиронков 1909, σ.131· Радев 1994, σ.125· Иванов 1917, σ.80-4.

² Радев 1994, σ.86 & 127· Шопов 1893, σ.292-3· Παρλίτσεφ 2000, σ.128-9 & 133.

³ Шопов 1893, σ.288.

⁴ Αρβανίτης 1909, σ.107. Αναλυτικότερα: Nikolaïdes 1899, σ.97-102. Για την επίσημη εκδοχή του Πατριαρχείου, αρκετά διαφορετική όσον αφορά τα περί «Α' Ιουστινιανής»: Δελικανής 1905, σ.929-1058.

⁵ Ofcicoff 1888, σ.206-9.

⁶ Шопов 1895, σ.108-9.

⁷ Για μια αποκαλυπτική εκδοχή αυτής της μεταποίησης, βλ. το κεφάλαιο «Οι Έλληνες εναντίον των Σέρβων» με το οποίο ο Ιβάν Ίβανιτς ξεκινά το βιβλίο του «Από την εκκλησιαστική ιστορία των Σέρβων της Τουρκίας» (Иванић 1902, σ.7-23).

Σε αντίθεση προς το απώτερο παρελθόν, η ζώσα εμπειρία των χριστιανών της Μακεδονίας από την οθωμανική κυριαρχία και η χρονική εγγύτητα των εθνικών επαναστάσεων της Σερβίας, της Ελλάδας και της Βουλγαρίας θα μπορούσαν να λειτουργήσουν περισσότερο ενοποιητικά, ως κατάδειξη μιας κοινής μοίρας που υπαγορεύει εξίσου κοινές -ή τουλάχιστον ομοειδείς- συλλογικές απαντήσεις. Κι εδώ, ωστόσο, οι αντίπαλες προπαγάνδες δε θα δυσκολευτούν να εντοπίσουν ή να επινοήσουν τις απαραίτητες διαχωριστικές γραμμές. «*Βούλγαρος ήτο κατά τινος ο προδώσας την έξοδον του Μεσολογγίου εις τους Τούρκους*», διαβάζουμε π.χ. σ' ένα τυπικό δημοσίευμα του «Μακεδονικού Ημερολογίου» της Αθήνας¹, ενώ ένας σέρβος συγγραφέας τονίζει πως «*η ελληνική ηγεμονία, από θρησκευτική και υλική άποψη, πήγε όπου έφτασε το τουρκικό κράτος*», φορτώνοντας ακόμη και τους εξισλαμισμούς των «Σέρβων» της Καρατζόβας στην πολιτική του Πατριαρχείου². Για το βουλγαρικό πάλι εθνικισμό, η εικόνα της Μακεδονίας ως λίκνο της βουλγαρικής παλιγγενεσίας προκύπτει ως επιστέγασμα μιας ευθείας διαδρομής στο χρόνο, από τα μεσαιωνικά χρόνια ως την εθνική αφύπνιση του 19^{ου} αι: «*η Δυτική Βουλγαρία, η λανθασμένα άλλως αποκαλούμενη Μακεδονία*», διαβάζουμε σε μια τυπική αλτρωτική μπροσούρα του 1890, «*είναι καθαρά βουλγαρική χώρα και ως χώρα κατοικούμενη από Βουλγάρους, με ενιαία συμφέροντα, ενιαίο παρελθόν, με ένα και το αυτό μέλλον, με το ίδιο παρελθόν δουλείας και αίσχους, πρέπει μια μέρα να προσαρτηθεί στη Βουλγαρία. Δε μπορεί να γίνει ελληνική ή σερβική αυτή η χώρα που έδωσε τους καλύτερους αναγεννητές στο βουλγαρικό έθνος*»³.

Με το πέρασμα του χρόνου, οι ιστορικές αναφορές των εθνικών κομμάτων αρχίζουν ωστόσο ν' αντλούν υλικό από μίαν άλλη πηγή, αυθεντικότερη και απείρως πιο δραστική απ' αυτές τις αυτοσχέδιες θεωρίες: την «κομματική» μικροϊστορία και μνήμη, μίαν ολόκληρη αλυσίδα από προσωπικά βιώματα που συνέχει τις τοπικές εθνικές κοινότητες και χαράσσει τις δικές της διαχωριστικές γραμμές, συχνά σε απόκλιση από τις αντίστοιχες γραμμές των κεντρικών επιτελείων. Στη Ρέσνα της δεκαετίας του 1890, θυμάται ο Ράντεφ, η διαμάχη των προηγούμενων χρόνων για τον εθνικό προσανατολισμό της κοινότητας, γνωστή στην τοπική καθομιλουμένη ως «*το ελληνοβουλγαρικό*» (гърцко-богарско) ή απλά «*το ζήτημα*» (вопросот), αποτελούσε πια για τη συλλογική μνήμη «*κάτι σαν έπος*», η σκιά του οποίου λειτουργούσε καθοριστικά για τις άτυπες κοινωνικές ιεραρχίες της κωμόπολης: το κοινωνικό κύρος των μελών της εξαρχικής κοινότητας ήταν συνάρτηση του βαθμού συμμετοχής τους στο πάλαι ποτέ σλαβοβουλγαρικό κίνημα⁴. Στην Οχρίδα πάλι, αφηγείται το 1893 ο επισκέπτης Σόποφ, «*δε θα βρείτε ράφτη, τσαγκάρη, κηπουρό κλπ, ο οποίος να μην είναι λεπτομερώς γνώστης του βουλγαρικού εκκλησιαστικού ζητήματος, της λαμπρότερης σελίδας της βουλγαρικής παλιγγενεσίας. Καθένας είναι έτοιμος να σας αφηγηθεί αισθαντικά το παρελθόν, τον αγώνα, τα*

¹ Γούναρης 1909, σ.75.

² Иванић 1902, σ.8 & 15-7.

³ Спиров 1890, σ.5 & 51.

⁴ Радев 1994, σ.85 & 121.

γεγονότα, τα εθνικά ζητήματα, τα ντόπια συμφέροντα κ.ο.κ. Υπάρχουν περιστατικά από το εκκλησιαστικό ζήτημα που έχουν καταστεί δεύτερη φύση για τον Οχριδινό, που καμαρώνει και γοητεύεται από το παρελθόν του»¹. Μια παρεμπύπτουσα παρατήρηση του ίδιου συγγραφέα φωτίζει τη σχέση ανάμεσα στις τοπικές διακομματικές ή ενδοκομματικές τριβές και την ανταπόκριση της βάσης στη χάραξη ευρύτερων διαχωριστικών γραμμών: ενώ στην Οχρίδα τα βουλγαρικά εθνικιστικά τραγούδια με θέμα το σερβοβουλγαρικό πόλεμο του 1885 έχουν εισαχθεί «απ' έξω», γράφει, στον Περλεπέ οι ντόπιες «Βουλγάρες» έχουν δημιουργήσει δική τους σχετική παραγωγή· η διαφορά αυτή προφανώς δεν είναι καθόλου άσχετη με το γεγονός ότι η μεν Οχρίδα βρισκόταν ουσιαστικά εκτός εμβέλειας της σερβικής προπαγάνδας, ενώ ο Περλεπέ αποτελούσε ήδη θέατρο σκληρών αντιπαραθέσεων ανάμεσα στο βουλγαρικό κόμμα κι ένα «μακεδονίζον» ρεύμα που φλέρταρε με το Βελιγράδι².

3. Η πολιτισμική ιδιαιτερότητα

Πολύ πιο απτή από τις όποιες αναδρομές στο χρόνο και κυρίως άμεσα συνυφασμένη με την καθημερινότητα των λαϊκότερων στρωμάτων είναι η επιχειρηματολογία γύρω από τη γλώσσα, τα ήθη κι έθιμα, τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά και τον «εθνικό χαρακτήρα» των σλαβόφωνων Μακεδόνων. Η ταύτιση των σλαβομακεδονικών διαλέκτων με τη βουλγαρική γλώσσα αναδεικνύεται στο σημαντικότερο όπλο του βουλγαρικού κόμματος, που προσπαθεί να πείσει τους κατοίκους για τα προτερήματα της εκπαίδευσης των παιδιών τους στη μητρική τους λαλιά αλλά και για την αξία της ακρόασης της θείας λειτουργίας σε μια γλωσσική μορφή κατανοητή από τους ίδιους. «Ένα από τα σημαντικότερα δικαιώματα που απολαμβάνουν οι υπήκοοι της Α.Μ. του Σουλτάνου είναι αυτό, δυνάμει του οποίου ο καθένας μπορεί να διδάσκεται και να δέεται στη μητρική του γλώσσα», διακηρύσσει πρωτοσέλιδα το 1891 η εφημερίδα της Εξαρχίας, θυμίζοντας ότι, «στο παρελθόν ο βουλγαρικός πληθυσμός πήγαινε στην εκκλησία και δεν καταλάβαινε τις προσευχές, έστελνε τα παιδιά του στο σχολείο και δεν έβλεπε τους καρπούς του μόχθου τους και του χαμένου χρόνου»³. «Να προσευχόμαστε στην εκκλησία μας και να διδάσκουμε τα παιδιά μας στη μητρική μας γλώσσα δεν είναι αμαρτία», εξηγεί την επόμενη χρονιά σε άρθρο του στο ίδιο έντυπο ένας μετανάστης από το Βίσανι της Καστοριάς, καταγγέλλοντας ότι στο σχολείο του χωριού του «η διδασκαλία γίνεται στην ελληνική γλώσσα, πράγμα το οποίο είναι η αιτία για το ότι τα παιδιά σ' αυτό τίποτα δε μαθαίνουν, λόγω της μη κατανόησης της γλώσσας. Θυμάμαι όταν κι εγώ ήμουν μαθητής σ' αυτό το σχολείο. Το μάθημά μας ήταν παπαγαλία, χωρίς να καταλαβαίνουμε τίποτα απ' ό,τι διαβαζόταν. [...] Οι Βισανιώτες αγαπούν πολύ να διδάσκονται τα παιδιά, τα στέλνουν πολλά χρόνια στο σχολείο αλλά, επειδή δε

¹ Шопов 1893, σ.287.

² Στο ίδιο, σ.335. Για τους μακεδονιστές του Περλεπέ, βλ. στο επόμενο κεφάλαιο.

³ Новини, 4.7.1891, σ.1 (κύριο άρθρο).

διδάσκονται στη μητρική τους γλώσσα, γι' αυτό τίποτα δε μαθαίνουν εκτός από το να γράφουν το όνομά τους»¹. Διορθώνοντάς τον και πληροφορώντας τους αναγνώστες ότι στο εν λόγω χωριό λειτουργεί βουλγαρικό σχολείο από το 1880-81 μ' εξαίρεση μια μόνο χρονιά, ένας άλλος αρθρογράφος προσθέτει πως, κατά τις τελευταίες σχολικές εξετάσεις εκεί, οι γονείς «έκλαιγαν την ώρα της εξέτασης από χαρά, που τα τέκνα τους τόσο ωραία απαντούσαν στη μητρική τους γλώσσα κι αυτοί, απλοί χωρικοί, όλα όσα άκουγαν τα καταλάβαιναν»². Παρόμοιες ανταποκρίσεις, εστιασμένες στη συγκίνηση γονέων και ηλικιωμένων, δημοσιεύονται και για άλλα χωριά³. Η σχολική επιτυχία στη μητρική γλώσσα προπαγανδίζεται σταθερά από τον εξαρχικό μηχανισμό⁴ και προσφέρει ένα βασικό κίνητρο για τη μεταπήδηση κάποιων οικογενειών στην Εξαρχία, όταν έρχεται η ώρα τα παιδιά τους να πάνε στο σχολείο⁵. Εξίσου αποτελεσματικό θεωρείται από ημετέρους κι αντιπάλους το επιχείρημα της λατρείας σε γλώσσα κατανοητή στο εκκλησίασμα. «Φέτος για πρώτη φορά οι παρεπιδημούντες στη Δράμα Βούλγαροι ευτύχησαν ν' ακούσουν το Ευαγγέλιο στη μητρική τους γλώσσα και να γοητευτούν από το ότι όλα είναι κατανοητά», διαβάζουμε σε μια τυπική ανταπόκριση του 1892⁶. Την ίδια ακριβώς διαπίστωση, σε διαφορετικούς φυσικά τόνους, συναντάμε και στην περιγραφή από τον έλληνα πρόξενο Θεσσαλονίκης του προσεταιρισμού των επήλυδων σλαβόφωνων εργατών από το βουλγαρικό κόμμα της πόλης· ενδιαφέρον έχει όμως εδώ η σύνδεση της (αποκλειστικής) σλαβοφωνίας με τα υπόλοιπα κοινωνικά χαρακτηριστικά αυτών των εσωτερικών μεταναστών, τα οποία και καθορίζουν σε τελική ανάλυση την εθνική στράτευσή τους: «οι μνησθέντες επήλυδες», διαβάζουμε, «ένεκα της ιδιορρύθμου ενδυμασίας αυτών, της διαφόρου μητρικής των γλώσσας, ήν μόνην γνωρίζουσι, και των όλως αγροίκων ηθών των, διατελούσι ξένοι προς την ημετέραν κοινότητα, ενώ οι ενταύθα συμπολίται αυτών σχισματικοί περιποιούνται αυτούς και οδηγούσιν εις την σχισματικήν εκκλησίαν», όπου «ευχαριστούνται, διότι εννοούσι την εν τη γλώσση των τελουμένην λειτουργίαν και ευρίσκονται μεταξύ ομοίων των»⁷. Όπως ο ίδιος πρόξενος επισημαίνει, άλλωστε, η γλωσσική κοινότητα εμπεριέχει ή επιτρέπει κοινωνικές και επαγγελματικές πρακτικές που με τη σειρά τους επικαθορίζουν σε κάποιο βαθμό τον εθνικό προσανατολισμό των μελών της: «Η μητρική γλώσσα συνδέει τους εν Μακεδονία μετά των εν τη Ηγεμονία, μετά της Βουλγαρίας δε διατελούσιν εν επικοινωνία και εις αυτήν μεταβαίνουσιν ευρίσκοντες εργασίαν»⁸. Παρόμοιες εκτιμήσεις για την απήχηση αυτής της γλωσσικής

¹ Георги Поп Кочов, «Описание на селото Вишани (Костурско)», *Новини*, 24.4.1892, σ.3.

² «Из дописките ни», *Новини*, 9.6.1892, σ.3.

³ Ενδεικτικά: *Новини*, 25.4.1891, σ.3 (Μπίραλτσι Καϊλιάρων), 27.6.1897, σ.3-4 (Γκέρμαν Δ. Χισάρ).

⁴ Драгомиров 2005, σ.170· Шопов 1893, σ.86, 176-7 & 180-1· «Пътни мисли и впечатления», *Новини*, 25.4.1891, σ.2· *Новини*, 9.5.1891 (σ.3), 30.5.1891 (σ.2), 29.5.1892 (σ.1) & 10.3.1892 (σ.3). Πρβλ. ΑΣτΔ/207/1β, Ν. Πύρζας προς 'αγαπητό φίλο κ. Ν.', Εν Φλωρίνη 3.1.1904.

⁵ Радев 1994, σ.70-1.

⁶ «Из дописките ни», *Новини*, 24.4.1892, σ.3. Επίσης: «Праздника на Свв. Кирил и Методий в вилаетите», *Новини*, 24.5.1894, σ.2.

⁷ Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Αλ. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 31.5.1893, αρ.419, σε Βούρη 1994, σ.246.

⁸ Στο ίδιο, σ.242-3.

επιχειρηματολογίας συναντάμε επίσης σε μεταγενέστερους απολογισμούς μακεδονομάχων και τόπιων συγγραφέων με άμεση γνώση του αντικειμένου¹.

Η πλήρης ταύτιση ωστόσο της μητρικής γλώσσας του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού με τη γλώσσα του βουλγαρικού σχολείου και της εξαρχικής εκκλησίας προσκρούει, ήδη από τη δεκαετία του 1870, σε δυο αναχώματα. Το πρώτο είναι η οφθαλμοφανής διαφορά ανάμεσα στις καθομιλούμενες διαλέκτους και την εκκλησιαστική παλαιοσλαβική. «*Η λατρεία διεξάγεται όλη σε μια νεκρή γλώσσα, κατανοητή μόνο από τους μορφωμένους*», σημειώνει με μια δόση αποδοκιμασίας ο ριζοσπάστης (και προτεστάντης) Μπρέλσφορντ, επιχειρώντας να ερμηνεύσει την όλη αντίφαση με την προσφυγή στα οριενταλιστικά στερεότυπα του καιρού του: «*Είναι ευνόητο πως οι Έλληνες θα έμεναν προσκολλημένοι στην αρχαία γλώσσα, όταν όμως ανακαλύπτεις πως η νέα βουλγαρική εκκλησία αναβίωσε την παλαιοσλαβική του Κύριλλου και του Μεθόδιου αντί να δημιουργήσει ένα τελετουργικό στη σύγχρονη βουλγαρική, υποψιάζεσαι πως η συσκότιση και το απόμακρο πρέπει να είναι ουσιώδη ζητούμενα της ανατολίτικης θρησκευτικής συνείδησης*»². Από την εκκλησία η νεκρή αυτή γλώσσα παρεισφρύει στη συνέχεια στην εκπαίδευση, όπου όμως οι τύχες της ποικίλουν ανάλογα με τη γενικότερη ιδεολογική συγκυρία. Την εποχή της παλιγγενεσίας, καθώς τα νεωτεριστικά και δημοτικιστικά ρεύματα κυριαρχούν στο λόγο του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, η παλαιοσλαβική εκτοπίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά από το βουλγαρικό σχολείο ή περιορίζεται στις τελευταίες σελίδες των αναγνωστικών και σε «*ορισμένες από τις πιο πολυχρησιμοποιημένες και σύντομες προσευχές και ψαλμωδίες*» μετά το 1880, αντίθετα, η διδασκαλία της καθίσταται υποχρεωτική στο πλαίσιο της ενοποίησης των σχολικών προγραμμάτων και της επιλογής «*να ενισχυθεί το θρησκευτικό στοιχείο στην οικιακή και σχολική εκπαίδευση και αγωγή*»³. Εκτός από τους ιδεολογικούς λόγους, την επιλογή αυτή επέβαλε επίσης η πρακτική ανάγκη του ταχύρρυθμου εφοδιασμού των εξαρχικών εκκλησιών με τους απαραίτητους ψάλτες⁴ ακόμη και στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, ένας σχολικός επιθεωρητής εξηγεί πως η διδασκαλία της εκκλησιαστικής γλώσσας είναι υποχρεωτική ιδίως στα μονοθέσια γραμματοδιδασκαλεία της υπαίθρου, «*επειδή σ' αυτά τα νεοαποσχισθέντα χωριουδάκια, εκτός από τους μαθητές ο ιερέας και ο δάσκαλος δε βρίσκουν άλλους βοηθούς για την εκκλησιαστική ψαλμωδία*»⁵. Για

¹ Μαζαράκης 1937, σ.3· Μαζαράκης 1948, σ.56· Κούφης 1994, σ.66-7. Όπως υπενθύμιζε το 1915 ο επί χρόνια γενικός επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας, «*χωρίς τον γλωσσικόν πειρασμόν δεν ήτο δυνατόν να γεννηθή το ζήτημα τούτο*» (το μακεδονικό): ΑΙΔ/IV/17/13.5, Ευθ. Μπουντόνας, «Σημείωμα περί του νόμου 568», Εν Αθήναις 19.4.1915.

² Brailsford 1906, σ.70.

³ Диякон Бр. К. Алексиев, «Какъв трябва да бъде учебника на църковно-славянски прочит в нашите първоначални училища», *Новини*, 26.1.1893, σ.2.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.159, Ст. Симеонов, «Рапорт на ревизията на основните училища в Солунско и Лъгадинско през учебната 1911-1912 година», Солун 1.5.1912. Σε άλλο σημείο της ίδιας έκθεσης πληροφορούμαστε ότι το σύμβολο της πίστεως απαγγέλλεται από τους μαθητές «*στα σλαβικά*» κι εν συνεχεία αναλύεται «*στα βουλγαρικά*» (όπ.π., л.157). Για τους ίδιους προφανώς λόγους, στο βουλγαρικό δημοτικό σχολείο της Ρέσνας η παλαιοσλαβική διδασκόταν τη δεκαετία του 1880 στην τελευταία τάξη (Николов 2001, σ.11). Στα μοναστήρια αποτελούσε, φυσικά, τη μοναδική διδασκόμενη γλώσσα (Николов 1989, σ.9· Радев 1994, σ.145).

εξίσου πρακτικούς λόγους, ο μηχανισμός της Εξαρχίας θα προκρίνει πάντως ευκαιριακά και την αντίστροφη πορεία: όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1890 διαπιστώνει πως ακόμη και στη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς η σλαβική λειτουργία δεν έχει εισαχθεί στην εκκλησία με πρόσχημα την ανεπάρκεια των ντόπιων ιερέων, ο Ατανάς Σόποφ αντιπροτείνει (κι εν συνεχεία δημοσιεύει αυτή του την υπόδειξη ως κανονιστικό υπόδειγμα) «να εξηγούνται το Ευαγγέλιο κι ο Απόστολος σε απλά βουλγαρικά, έτσι ώστε να τα καταλαβαίνουν και να νουθετούνται οι χριστιανοί»¹. Η πραγματιστική αυτή προσέγγιση δεν αναιρεί πάντως τη διαμόρφωση στο εσωτερικό της εξαρχικής ιεραρχίας αριστοκρατικών αντιλήψεων που θέλουν τις καθομιλούμενες διαλέκτους κατώτερες και το χειρισμό της «ιερής» γλώσσας μια δεξιότητα που αρμόζει στη θεόθεν εξουσία· η μαθητική ανταρσία του 1899 στο βουλγαρικό Γυμνάσιο Μοναστηρίου ξεκίνησε, όπως έχουμε δει, με το δημόσιο διαπληκτισμό ανάμεσα στο μητροπολίτη κι ένα σοσιαλιστή δάσκαλο γι' αυτό ακριβώς το ενδοσλαβικό γλωσσικό ζήτημα.

Ο δεύτερος παράγοντας που περιπλέκει τη γλωσσική απήχηση του βουλγαρικού εθνικισμού, στις βορειότερες ιδίως περιοχές, είναι η υπαρκτή απόκλιση ανάμεσα στη λόγια βουλγαρική γλώσσα και τις καθομιλούμενες σλαβομακεδονικές διαλέκτους. Αναφερόμενος το 1894 στις δυσκολίες που συναντά η βουλγαρική εκπαίδευση στη Μακεδονία, ο άγγλος διπλωμάτης Φράνσις Έλιοτ τονίζει λ.χ. πως «η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι η βουλγαρική γλώσσα της Σόφιας, κι αν οι χωρικοί την καταλαβαίνουν καλύτερα απ' ό,τι την ελληνική γλώσσα, αυτή, επί της ουσίας, δεν είναι η δική τους μητρική γλώσσα και δεν την καταλαβαίνουν πλήρως»². Η διαφορά αυτή θα υπερτονιστεί στην πορεία από τη σερβική προπαγάνδα, που προβάλλει τη συγγένεια των σλαβομακεδονικών διαλέκτων με τη σερβική γλώσσα, αν όχι τον υποτιθέμενο «σερβικό χαρακτήρα» τους³. Για την αναπαραγωγή αυτών των θεωριών στο μικροεπίπεδο του χωριού, μια ένδειξη μας προσφέρει η αίτηση 16 χωρικών από το Μπάσινο Σέλο του Βέλες εν έτει 1887 προς τον ιερομόναχο Ρουφίμ της σερβικής μονής Ντέτσани του Κοσσυφοπεδίου: το σχολείο τους, υποστηρίζουν, «μέχρι πριν από δέκα χρόνια μόρφωνε τους νέους σε καθαρά σερβική γλώσσα»: έκτοτε μετατράπηκε σε βουλγαρικό, αυτοί όμως ψάχνουν για «σλάβο δάσκαλο, ο οποίος να διδάξει τους νέους μας στο φυσικό σερβικό κι όχι στο αφύσικο βουλγαρικό αλφάβητο, που είναι άχρηστο για τη λαλιά μας»: ο ισχυρισμός τεκμηριώνεται με την παράθεση δυο συγκεκριμένων λέξεων, οι ιδιαίτεροι φθόγγοι των οποίων (h και ħ, μαλακές εκδοχές του τς

¹ Шопов 1893, σ.242.

² C.N. Eliot (1894), σλαβομακεδονική μετάφραση σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.329. Την ίδια διαπίστωση επαναλαμβάνει ο Έλιοτ και στο βιβλίο του (1908, σ.319), όπως και άλλοι ευρωπαίοι παρατηρητές της εποχής (ενδεικτικά: Villari 1905, σ.145-6· Brailsford 1906, σ.124). Για την πρόσληψη αυτής της διαφοράς από τα ίδια τα ηγετικά στελέχη του βουλγαρικού εθνικισμού, ανομολόγητη βέβαια στο δημόσιο χώρο, χαρακτηριστική είναι η αναφορά των απομνημονευμάτων του Ντόμπρι Γκάντσεφ στον εξαρχικό μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Πανάρετο, γεννημένο στο Πάτελι (σημ. Αγ. Παντελεήμονας) της Φλώρινας κι αδερφό του «εθνικού ευεργέτη» Κωνσταντίν Μισάκοφ: «Μιλάει καθαρά μοναστηριώτικη διάλεκτο. Η δική μας λαλιά του είναι παντελώς ξένη. Σπούδασε ελληνικά, πέρασε πολλά χρόνια ανάμεσα σε Έλληνες, τη νέα βουλγαρική γλώσσα δε μπορεί να τη μάθει. Ακόμη κι εφημερίδες βουλγαρικές σα διαβάξει, δεν τα καταλαβαίνει όλα» (Ганчев 2005, σ.133).

³ Радосављевић–Бдин 1890, σ.119-76· Протић 1928 (π.έ. 1888), σ.24-49· Иванић 1906, σ.17, 25, 49 & 105· Bérard 1987, σ.166· Villari 1905, σ.149· Georgevitch 1918, σ.188-99· Дракул 1995, σ.230.

και του τζ) μπορούν ν' αποδοθούν με το σερβικό αλλά όχι με το βουλγαρικό αλφάβητο¹. Αποκορύφωμα των γλωσσικών επεξεργασιών του σερβικού μηχανισμού θ' αποτελέσει η -έστω και βραχύβια- υπόθαλψη του μακεδονισμού, υπόθεση που θα μας απασχολήσει αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι απαντήσεις των βουλγάρων εθνικιστών σ' αυτή την αμφισβήτηση πιστοποιούν, με την έκτασή τους, τη δυνητική τουλάχιστον εμβέλεια της απειλής –από τη στιγμή, μάλιστα, που ο σερβίζων γλωσσικός μακεδονισμός άρχισε να διαθέτει την κάλυψη μιας μερίδας της ρωσικής επιστημονικής κοινότητας. Η προάσπιση του βουλγαρικού χαρακτήρα της σλαβομακεδονικής, με ιδιαίτερη έμφαση σε στοιχεία όπως η ύπαρξη οριστικού άρθρου ή η αποβολή των πτωτικών καταλήξεων, καταλαμβάνει έτσι μεγάλο μέρος των εκδόσεων που υπογράφουν στελέχη της Εξαρχίας όπως ο Ατανάς Σόποφ² κι επιστήμονες όπως ο Μαρίν Ντρίνοφ³ ή ο Γιορντάν Ιβανόφ⁴, αλλά και των εκλαϊκευμένων προπαγανδιστικών δημοσιευμάτων που προορίζονταν για το μεσαίο στελεχικό δυναμικό του βουλγαρικού κόμματος⁵. Η μετάβαση από την πανσλαβική γλωσσοκεντρική «φυλετική» οικουμενικότητα στη χάραξη καθαρά εθνικών διαχωριστικών γραμμών εξακολουθεί πάντως όλο αυτό το διάστημα να διαπερνιέται από οφθαλμοφανείς αντιφάσεις: στο ίδιο π.χ. βουλγαρικό προπαγανδιστικό βιβλιαράκι του 1890 συναντάμε τη διακήρυξη ότι Βούλγαροι και Σέρβοι συνιστούν «*δυο ομόφυλα έθνη*» και, μερικές σελίδες παρακάτω, τη διαβεβαίωση πως «*οι Βουλγαρομακεδόνες ευκολότερα θα δηλώσουν Τούρκοι παρά Σέρβοι*»⁶. Σε εντελώς διαφορετικό μήκος κύματος κινούνται κάποια άλλα βουλγαρικά επιχειρήματα που η προπαγάνδα της Εξαρχίας αντιγράφει από τις αντίστοιχες επεξεργασίες του ελληνικού μηχανισμού, όπως η αναφορά σε «*τουρκόφωνους Βουλγάρους*» των χωριών της Ζίχνας⁷ ή η πρόταξη της βουλγαρικής ως *lingua franca* προκειμένου να υποβαθμιστεί η σημασία της (μη βουλγαρικής) μητρικής γλώσσας του πληθυσμού σε ορισμένα μέρη. «*Η γενικά αποδεκτή [οιшопрплетия] γλώσσα στο Μελένικο είναι η ελληνική*», διαβάζουμε χαρακτηριστικά στο οδοιπορικό του Σόποφ, «*παρόλο που δεν υπάρχει άνθρωπος που να μη γνωρίζει και βουλγαρικά. Σε όλη την επαρχία Μελενίκου δεν υπάρχει ούτε ένα ελληνικό χωριό, ούτε πάλι κανείς από τους χωρικούς μπορεί ν' ανοίξει το στόμα του στα ελληνικά*»⁸. Την ίδια ακριβώς συλλογιστική αναπτύσσει ο συγγραφέας και λίγο παρακάτω, αναφερόμενος στις

¹ Цамбазовски 1986, σ.368-70. Η αίτηση προσυπογράφεται μεταξύ άλλων και από τον μέχρι τότε βουλγαροδιδάσκαλο, γιο του ντόπιου εξαρχικού ιερέα κι αδερφό πρώην υποτρόφου της Εταιρείας του Αγ. Σάββα στο Βελιγράδι που στο μεσοδιάστημα είχε καταφύγει στη Σόφια· στο υστερόγραφο οι αιτούντες τον προτείνουν για την κατάληψη της θέσης, αφήνοντας να εννοηθεί πως το όλο ζήτημα αφορά απλά την αλλαγή χρηματοδότη του τοπικού σχολείου.

² Ofeicoff 1888, σ.107-57· Шопов 1895, σ.72-116.

³ Ofeicoff 1888, σ.311-88.

⁴ Иванов 1917, σ.63-74.

⁵ Ενδεικτικά: Пиронков 1909, σ.134-40· С. Юринич, «Македонското наречие е българско, а не сърбско», *Юго-Западна България* (Σόφια), 2.10.1893-13.3.1894· «Македония. Що казва науката?», *Летоструй*, 2 (1910), σ.169-74.

⁶ Спиров 1890, σ.5-6 & 13.

⁷ Шопов 1893, σ.71.

⁸ Στο ίδιο, σ.126-7.

Σέρρες: «*ακόμη και οι αστυνομικοί υπάλληλοι κι οι διοικητικοί και δικαστικοί λειτουργοί πολύ συχνά είναι αναγκασμένοι να γνωρίζουν τη νότια βουλγαρική διάλεκτο, επειδή διαρκώς έχουν συγκρούσεις με χωρικούς που δεν ξέρουν άλλη γλώσσα*»· μέχρι και στις συνεδριάσεις των εσναφίων, υποστηρίζει, «*γλώσσα συνεννόησης είναι η νότια βουλγαρική διάλεκτος*»¹.

Σε πολύ διαφορετικά επίπεδα θα κινηθεί η γλωσσική επιχειρηματολογία του ελληνικού εθνικισμού. Το πρόβλημα εδώ δεν αφορά την εγγύτητα των τοπικών διαλέκτων προς τη λόγια γλώσσα του εθνικού κέντρου αλλά την πολιτικοϊδεολογική διαχείριση της πασιφανούς διαχωριστικής γραμμής μεταξύ σλαβοφωνίας κι ελληνοφωνίας. Μια πρώτη απάντηση δίνεται με την αποσύνδεση της ομιλούμενης γλώσσας από την εθνική συνείδηση των κατοίκων, με προσφυγή σε μια σειρά νότια κι ευρωπαϊκά παραδείγματα. Οι τουρκόφωνοι χριστιανοί της Ζίχνας και της Μικρασίας, με την αδιαμφισβήτητη υπαγωγή τους στο millet-i Rum και την απουσία προβολής εκ μέρους τους οποιασδήποτε εθνογλωσσικής διεκδίκησης, τα ελληνόφωνα ή βλαχόφωνα μουσουλμανικά χωριά, που από εθνική άποψη θεωρούνται από τους πάντες ως «τουρκικά», και οι Αρβανίτες της νότιας Ελλάδας αποτελούν τα βασικά παραδείγματα της πρώτης κατηγορίας². Ακόμη συχνότερη είναι η επίκληση των ομοειδών ευρωπαϊκών περιπτώσεων, καθώς η Ευρώπη αποτελεί αφ' ενός το πρότυπο εθνικής οργάνωσης κι αφ' ετέρου τον κύριο αποδέκτη μιας πτυχής της εθνικής προπαγάνδας και τελικό επιδιαιτητή της όλης διαμάχης. Η επιλογή των παραδειγμάτων ποικίλλει φυσικά ανάλογα με τις εθνικές ευαισθησίες των εκάστοτε αποδεκτών: το πιο συνηθισμένο είναι οι «γερμανόφωνοι Γάλλοι» της Αλσατίας και της Λωρραίνης, αρκετά δημοφιλείς αποδεικνύονται όμως και οι ποικιλόγλωσοι Βέλγοι κι Ελβετοί, ενώ ο αγγλολεβαντίνος Τζορτζ Άμποτ προτιμά να συγκρίνει τους «σλαβόφωνους Έλληνες» με τους Σκωτζέζους της Βρετανίας³. Εν ονόματι της καταπολέμησης του πιο επικίνδυνου αντιπάλου, η ελληνική προπαγάνδα τείνει επίσης κάποιες φορές να ενστερνιστεί τη βασική επιχειρηματολογία της σερβικής. Φυλλάδια αθηναίων συγγραφέων αποφαίνονται πως οι σλαβόφωνοι της βορειότερης Μακεδονίας «*ομιλούσι γλώσσαν πλησιάζουσαν προς την σερβικήν*»⁴ ή ότι «*το σλαβικόν στοιχείον της εν τη κεντρική Μακεδονία διαλέκτου φαίνεται συγγενεύον μάλλον προς την Σερβικήν ή προς την Βουλγαρικήν*»⁵· παρόμοιο σκεπτικό συναντάμε ακόμη και σε διακήρυξη του μητροπολίτη και της πατριαρχικής κοινότητας της Δράμας, σύμφωνα με την οποία το σλαβόγλωσσο στοιχείο της εν λόγω

¹ Στο ίδιο, σ.152-3. Πρβλ. Οφέικωφ 1885, σ.27-8: «*Εις τας αγοράς (παζάρια), πάντες οι εκ των διαφόρων εθνηκοτήτων κάτοικοι, Τούρκοι, Βλάχοι, Αλβανοί, Εβραίοι και Έλληνες λαλούσι την βουλγαρικήν προς αμοιβαίαν συνεννόησιν. [...] Είναι απίστευτον να ευρεθί άνθρωπος καθ' όλην την Μακεδονίαν, ανήκων εις οποιαδήποτε εκ των ανωτέρω σημειωθεισών εθνηκοτήτων, όστις να μη γινώσκη την βουλγαρικήν γλώσσαν, όπως και την μητρικήν του*».

² Χρηστοβασίλης 1903, σ.682· Μακεδονικός Σύλλογος 1903, σ.13· Βιρβίλης 1904, σ.40· Μπουκουβάλας 1905, σ.3· Προκλαμάτσια..., ό.π., σ.2· Ράπτης 1910, σ.176· Αλμαζ 1912, σ.67· Καραβίτης 1994, σ.908· Πετσίβας 2008, σ.352-3· Νικολαΐδης 1908, σ.21· Χατζηκυριακού 1962, σ.87· του ίδιου, «Οδοιπορικά αναμνήσεις προ του Συντάγματος. Μια νύξ εν τω χωρίω Κλεπούσνα», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1909*, Εν Αθήναις 1909, σ.356.

³ Μακεδονικός Σύλλογος 1903, σ.12-3· Σπηλιωτόπουλος 1904, σ.43· Ανδρεάδης 1905, σ.13· Αλμαζ 1912, σ.67· Αργυρόπουλος 1970, σ.54· Άμποτ 2005, σ.88· Paillarès 1994, σ.439-40.

⁴ Σπηλιωτόπουλος 1904, σ.29.

⁵ Ανδρεάδης 1905, σ.13.

(ανατολικομακεδονικής) επαρχίας αποτελούνταν το 1903 «υπό ολίγων Βουλγαροφώνων ή, μάλλον ειπείν, Σερβοφώνων, και το γενικότερον ειπείν Σλαβοφώνων»¹.

Στο εσωτερικό της Μακεδονίας, πρακτικότερο επιχείρημα συνιστά πάντως η επίκληση των διαφορών μεταξύ της λόγιας βουλγαρικής και των σλαβομακεδονικών διαλέκτων, με τη συμπληρωματική ενίοτε προβολή του χαρακτηρισμού αυτών των τελευταίων ως «μακεδονικής γλώσσας»². «*Η γλώσσα μας δεν είναι ούτε ελληνικά, ούτε τουρκικά, αλλά ούτε και βουλγαρικά, γιατί κανείς από τους δικούς μας δεν καταλαβαίνει τη βουλγαρική γλώσσα που μιλάνε στη Βουλγαρία*», τονίζει π.χ. η σλαβόγλωσση προκήρυξη του Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου³. «*η γλώσσα του εν Μακεδονία Σλαβοφώνου πληθυσμού όλως διάφορος τυγχάνει προς την των Ταρταροβουλγάρων*», διαβάζουμε σε ανταπόκριση του 1892 από το Εμπόριο Καϊλαρίων προς τον ελληνικό Τύπο της βασιλεύουσας, που κατηγορεί την Εξαρχία πως επιδιώκει να επιβάλει «*τω μακεδονικό λαώ*» γλώσσα «*εις βαθμόν επαισθητόν διαφέρουσαν της υπ' αυτού ομιλουμένης*»⁴. «*Ο μικτοφωνών [=σλαβόφωνος] λαός της Μακεδονίας ουδέ δύναται να συνεννοηθή περί πολλών πραγμάτων μετά του Βουλγάρου*», υποστηρίζει ένα άλλο φυλλάδιο συνταγμένο από τον Ηλία Παπαναστασίου, σλαβόφωνο εκπαιδευτικό από τη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς, πρώην επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων, πράκτορα του προξενείου Μοναστηρίου κι εκπαιδευτή των μακεδονομάχων αξιωματικών στα τοπικά ιδιώματα· προς επίρρωση του ισχυρισμού του, ο συγγραφέας παραθέτει μια σειρά διαφορετικών λέξεων των δυο γλωσσών, η σλαβομακεδονική εκδοχή των οποίων συγγενεύει περισσότερο με την αντίστοιχη ελληνική. Σε αντίθεση με άλλους προπαγανδιστές, ο Παπαναστασίου -που γνώριζε καλά και τις δυο γλώσσες- θα επιχειρήσει να τεκμηριώσει «φυλετικά» αυτή τη διαφορά με φωνολογικά επιχειρήματα, τα οποία υποτίθεται πως αποδεικνύουν την ελληνική καταγωγή των σλαβόφωνων Μακεδόνων: «*οι εμοί πρόγονοι δεν ηδύναντο να μάθωσιν τελείως την γλώσσαν των επιδρομέων*» Βουλγάρων, γράφει, «*γενικώς δ' απέβαλον τον παρ' Έλλησι δυσχερώς προφερόμενον βουλγαρικόν φθόγγον ā, μετατραπέντα πού μεν εις ο, πού δε εις α*»⁵. Η συλλογιστική αυτή δεν είναι βέβαια καθόλου πρωτότυπη· η απουσία του επίμαχου «τουρανικού» φθόγγου (ъ στα βουλγαρικά, ɣ στα τουρκικά) από ορισμένες σλαβομακεδονικές

¹ Χρυσόστομος 2000, σ.42.

² Μπουκουβάλας 1905, σ.5-6· Urward 1908, σ.204-5· Μόδης 1950, σ.279· ΙΑΥΕ 1907/92, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Μοναστήρι 2.11.1907, αρ.954· Μ. Χρυσοχόου – Γ. Χατζηγιαννάκογλου κ.ά., «Το περί γλώσσας της Μακεδονίας υπόμνημα της Εταιρείας των Φιλελευθέρων», *Ο Πύρρος* (Αθήνα), 4.6.1905, σ.1-7 (ιδίως σ.2). Ο Κορομηλάς κάνει πάλι παρεμπιπτόντως λόγο για «*τρεις σλαβονικές διαλέκτους*» που μιλούνται στη Μακεδονία, δίχως περαιτέρω διευκρινήσεις (Coromilas 1904, σ.120).

³ *Προκλαμάτσια...*, όπ.π., σ.2· Καραβίτης 1994, σ.908· Πετσίβας 2008, σ.352-3. Μεταφράζω από το σλαβικό κείμενο, καθώς η ελληνόγλωσση διατύπωση στο συγκεκριμένο σημείο είναι ελαφρά διαφορετική. Στην ελληνόγλωσση εκδοχή η τοπική γλώσσα αποκαλείται επίσης «*μακεδονικά*», ονομασία που απουσιάζει εντελώς στη σλαβική μετάφραση.

⁴ «*Η 'Νοβινή' και αύθις ελεγχομένη*», *Νεολόγος*, 4.6.1892, σ.2· Μακεδών, «*Η 'Νοβινή' και η εξ Εμπορίου ανταπόκρισις ημών*», *Νεολόγος*, 18.4.1892, σ.2.

⁵ Νικολαΐδης 1908, σ.25-6. Ο Παπαναστασίου, που από τον Κορομηλά χαρακτηρίζεται ως «*λίαν εγγράμματος, γινώσκων πολλάς γλώσσας*» (ΙΑΥΕ/1904/76, Λ. Κορομηλάς προς Πρ. Σερρών, Εν Θεσ/νίκη 10.8.1904, αρ.447 εμπ), γνώριζε καλά τη λόγια βουλγαρική έχοντας ζήσει στην Αγκιάλο ως γιος του εκεί πατριαρχικού αρχιερατικού επιτρόπου (Παπασταμάτης 1960, σ.27).

διαλέκτους συνιστά βασικό επιχείρημα και της σερβικής προπαγάνδας, καθώς η ίδια ακριβώς απουσία παρατηρείται και στην «αμιγώς σλαβική» σερβική γλώσσα. Απέναντι στους Σέρβους, ο Παπαναστασίου επιστρατεύει πάλι το κυριότερο βουλγαρικό επιχείρημα (την ύπαρξη του επιτασσόμενου άρθρου), εθνοφελώς διασκευασμένο για την περίπτωση: «η σερβική και άπασαι αι λοιπαί σλαυικαί γλώσσαι δεν έχουν άρθρα», γράφει, «η δε βουλγαρική έχει σχεδόν απaráλλακτα τα εν χρήσει εις το Μακεδονικόν γλωσσικόν ιδίωμα ελληνικά [sic] άρθρα, χρησιμοποιήσασα αυτά κατά τας ιδιαιτέρας αυτής γλωσσολογικάς απαιτήσεις»¹. Οι απόπειρες εξαγωγής «εθνολογικών» συμπερασμάτων δια της φωνολογίας δε σταματούν όμως εδώ. Σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Θεσσαλονίκη, ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι αστυνομικοί επιχειρούν κάποιες φορές να ξεκαθαρίσουν τη σλαβόφωνη ήρα από το ελληνόφωνο σιτάρι υποβάλλοντας τους υπόπτους στη δοκιμασία της σωστής προφοράς της λέξης «κριθάρι»².

Τον κεντρικό πυρήνα αυτής της γλωσσικής διάκρισης Βουλγάρων και Σλαβομακεδόνων από τον ελληνικό εθνικισμό αποτελεί ο ισχυρισμός ότι οι δεύτεροι δεν είναι παρά εκσλαβισμένοι γλωσσικά Έλληνες, που οφείλουν ν' ανακτήσουν την «προπατορική» τους γλώσσα μέσω του ελληνικού σχολείου. Το θεώρημα αυτό διαμορφώνεται ήδη από τη δεκαετία του 1850³ και σε μια πρώτη φάση απευθυνόταν όχι μόνο στους Μακεδόνες αλλά και στους «καθαυτό» ή «κυρίως» Βουλγάρους, τουλάχιστον στα νότια του Αίμου⁴. «*Επρεπε δια πραγματικών ή δημιουργημένων μαρτυριών να αποδειξωμεν ότι [οι σλαβόφωνοι] απώλεσαν, Έλληνες όντες, την γλώσσαν αυτών ένεκα λυπηρών περιστάσεων εκ της αλώσεως επιβληθεισών και ιδίως ένεκα της αμαθείας της επιβληθείσης υπό των κατακτητών*», διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε σχετική πραγματεία που υπέβαλε το 1891 στο ελληνικό ΥΠΕΞ ο Οδυσσεάς Ιάλεμος, ένας από τους γνωστότερους λογίους των προηγούμενων δεκαετιών και μελλοντικός γραμματέας της ΕΕΕΕΠ⁵. Για την «τεκμηρίωση» αυτού του ισχυρισμού θα διατυπωθούν τρεις διαφορετικές κι αλληλοσυμπληρούμενες θεωρίες, από επιστημονική μεν άποψη παντελώς αστήρικτες ή και οφθαλμοφανώς τερατώδεις, οι οποίες έχουν όμως το ακαταμάχητο προσόν να συνδυάζουν την προσχηματικότητά τους με την κοινωνική υπεροχή και την ιδεολογική υπερογία του σκληρού πυρήνα των ντόπιων ελληνικών κομμάτων.

Η αληθοφανέστερη απ' αυτές τις θεωρίες αποδίδει τον υποτιθέμενο μαζικό γλωσσικό εκσλαβισμό των Ελλήνων της Μακεδονίας στην «*παροδικήν επιμειξίαν*» τους με τους επήλυδες

¹ Νικολαΐδης 1908, σ.4-5.

² Τσώπρος 1992, σ.52-3. Ο φθόγγος θ δεν υπάρχει, ως γνωστόν, σε καμιά σλαβική γλώσσα. Για τις μεταγενέστερες «σοφρωνιστικές» χρήσεις της ίδιας μεθόδου, βλ. τη συνθηματικά απειλητική επιστολή αναγνώστη στην εφ. *Έθνος* (5.8.2001): «*Ας προσέξουν, λοιπόν, οι κύριοι αυτοί [οι «Βουλγαρομακεδόνες» της Β. Ελλάδας], γιατί θα ξανακούσουν πολύ σύντομα την εντολή 'Πες κριθάρι' (Γνωρίζουν αυτοί τι εννοώ)*».

³ Βλ. π.χ. την έκθεση Θεοδωρίδη (1859), σε Καραβάς 2010, σ.239-40.

⁴ Ματάλας 2003, σ.226. Σκορδέλης 1875. Βλάσιος Σκορδέλης, *Περί Θράκης*, Εν Κων/λει 1865, σ.26-7.

⁵ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας προς χρήσιν υπό του επί των Εξωτερικών Σ. Υπουργείου και της εν αυτό επιτροπής της Εκκλησίας και της Παιδείας», Εν Αθήναις 3.5.1891, σ.53-4. Ο διορισμός του στην ΕΕΕΕΠ έγινε στις 5.6.1891, αμέσως μετά την υποβολή της πραγματείας (ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Δ, σχετικό διάταγμα του βασιλιά Γεώργιου η νομοθετική πρόβλεψη της έμμισθης θέσης έγινε σχεδόν ταυτόχρονα, με Β.Δ. της 2.6.1891). Βιογραφικά στοιχεία: Λιάκος 1985, σ.100 & 209-10. *Σκριπ* (Αθήνα), 10.12.1898, σ.3.

Σλαβοβούλγαρους του μεσαίωνα και την «*ποικίλην ανάμειξιν*» των «*επιδρομέων*» αλλοφύλων «*μετά των εγχωρίων*»¹. Παραλλαγή της ίδιας θεωρίας, διατυπωμένη το 1880 από τον Ευταξία, θέλει το «*νέο ταταροσλαβικό λαό*» των Βουλγάρων να επιβάλλει δια της βίας τη γλώσσα του στους ντόπιους Έλληνες κατά τα βυζαντινά χρόνια, επιχειρώντας επιπλέον «*ν' απογυμνώση αυτούς και του εθνισμού*»²· την ίδια άποψη, για τη σλαβοφώνηση ως αποτέλεσμα της πολύχρονης σκλαβιάς, προβάλλουν επίσης η προκήρυξη του Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου³, οι οδηγίες προς τους «κατηχητές» της «Αμυνας» το 1903⁴ αλλά και η προφορική κατήχηση των Μακεδόνων από στελέχη του ελληνικού μηχανισμού, όπως ο Ίων Δραγούμης⁵. Μια άλλη εκδοχή, του Χρηστοβασίλη αυτή τη φορά, προτιμά να περιορίσει την αίσθηση της μεσαιωνικής βουλγαρικής κυριαρχίας στο μακεδονικό χώρο, αποδίδοντας τη σλαβοφώνηση σε επαναπατριζόμενους (από βορειότερες περιοχές) βυζαντινούς αιχμαλώτους των Βουλγάρων που στο μεσοδιάστημα είχαν ξεχάσει την ελληνική τους γλώσσα⁶. Σε κάθε περίπτωση, το συμπέρασμα που υποβάλλεται άλλοτε υπόρρητα κι άλλοτε κατηγορηματικά είναι πως οι πολλοί (οι Έλληνες) απέβαλαν τη μητρική τους γλώσσα ως αποτέλεσμα της επαφής τους με πολύ λιγότερους επήλυδες· αλλιώς το όλο επιχείρημα, απολύτως εύλογο όσον αφορά το αναπόφευκτο των πολύχρονων επιμειξιών, κινδυνεύει να μετατραπεί σε μπουμερανγκ. Την αντίφαση αναλαμβάνει να διασκεδάσει, ως από μηχανής θεός, η επίκληση της φυλετικά επικαθορισμένης διανοητικής ανωτερότητας των «ημετέρων» που, αν και αριθμητικά περισσότεροι, αναγκάστηκαν να μάθουν τη γλώσσα των κυρίων ή ακόμη και των γειτόνων τους, επειδή αυτοί ήταν παντελώς ανίκανοι, «*εν εσχάτει βαρβαρότητι διατελούντες*» ή «*ως εκ των ελλείψεων της φυλής των*», να μάθουν τα ελληνικά⁷.

Η αμιγώς ρατσιστική αυτή θεώρηση συναντά το κοινωνικό ισοδύναμό της στη δεύτερη θεωρία, σύμφωνα με την οποία οι σλαβοφωνήσαντες Έλληνες δεν ήταν ούτε υπόδουλοι ούτε απλοί γείτονες των Σλαβοβουλγάρων αλλά τα ...αφεντικά τους: αστοί και γαιοκτήμονες που προσλάμβαναν σλάβους κολλήγους κι εργάτες, με τελική κατάληξη τη γλωσσική αφομοίωσή τους απ' αυτούς τους τελευταίους. Το πρώτο δείγμα αυτής της ανάλυσης το παρέχει κι εδώ ο Ευταξίας: «*ο έλλην, κατ' εξοχήν αστός ών και εις το εμπόριον και τας τέχνας επιδίδων, ηναγκάζετο εις τας αγροτικάς και τας κατ' οίκον ταπεινωτέρας εργασίας να προσλαμβάνη τους φύσει χειρώνακτας βουλγαροσλαβούς, ών χάριν ώφειλε να τηρήση ή και να εκμάθη νυν το*

¹ Φίλιππιδης 1906, σ.33· Μπουκουβάλας 1905, σ.7-8.

² Ευταξίας 1880, σ.16. Πρβλ. Καράβας 2010, σ.263.

³ «*Πράγματι, δεν ομιλούμεν Ελληνικά. Αυτό να μη μας φαίνεται παράξενο. Ομιλούσαμεν εδώ Ελληνικά, όπως εις την Ελλάδα. Ήθελαν πρώτα οι Βούλγαροι, έπειτα οι Τούρκοι και μας άλλαξαν τη γλώσσα*» (Πετσιβας 2008, σ.352-3).

⁴ Φίλιππος Δραγούμης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας (ανέκδοτα κρυπτογραφικά κείμενα)», *Νέα Εστία*, 850 (1.12.1962), σ.1879.

⁵ ΑΦΔ/100/71, Ι. Ζωγράφος προς Φ. Δραγούμη, Εν Γιαννιτσιούς 2.7.1959, σ.7.

⁶ C. Christovassili, *Les droits de la Grèce en Macédoine aux points de vue historique et statistique*, Αθήνα 1903, σ.10. Στο ελληνόφωνο πρωτότυπο του ίδιου κειμένου (Χρηστοβασίλης 1903, σ.682) η σχετική διατύπωση απουσιάζει.

⁷ Νικολαΐδης 1908, σ.24-5· Χοϊδάς 1908, σ.70-1. Επίσης: Άμποτ 2005, σ.116· Καράβας 2010, σ.239-40· Paillarès 1994, σ.437.

πρώτον την γλώσσαν αυτών». Η απροσδόκητη αυτή ανατροπή των σχέσεων κυριαρχίας στο γλωσσικό πεδίο ερμηνεύεται κι εδώ με ρατσιστικούς όρους: ο «φύσει γλωσσομαθής Έλληνας» απέναντι στον «φύσει βραδύνουν και κατά την γλωσσομάθειαν πολύ των άλλων σλαύων υπολειπόμενον βούλγαρον»¹. Η ψευδοϊστορική αυτή κατασκευή θ' αποδειχθεί αρκετά δημοφιλής: την υιοθετούν ο Οδυσσεύς Ιάλεμος στην πραγματεία που υποβάλλει στο ΥΠΕΞ το 1891², ο Αρχέλαος Ανθεμούσιος σε παρεμφερή εργασία του το 1905³, κυρίως όμως ο Νεοκλής Καζάζης στο ογκώδες σύγγραμμα που εκδίδει το 1907, διαβεβαιώνοντας πως «οι Σλαύοι και Βούλγαροι, νωθρότεροι και αμβλυνότεροι τυγχάνοντες των συνοίκων Ελλήνων, δεν ηδύναντο να εκμάθωσι την γλώσσαν αυτών, εξαναγκάζοντες ούτω τους κυρίους να προσοικειωθώσι την διάλεκτον των αγροτών»⁴. Η ιδεολογική λειτουργία των δυο παραπάνω θεωρημάτων κρίθηκε προφανώς αρκετά αποτελεσματική ώστε αυτές να συντηρηθούν επί δεκαετίες, αναπαράγόμενες όχι μόνο από δευτεροκλασάτους προπαγανδιστές⁵ αλλά και από την επίσημη ιστοριογραφία περί Μακεδονικού⁶: σε κάπως πιο ευπρόσωπη μορφή, υιοθετήθηκαν ακόμη κι από πανεπιστημιακούς δασκάλους όπως οι Κωνσταντίνος Άμαντος, Στίλπων Κυριακίδης και Νικόλαος Ανδριώτης⁷.

Παρόμοιας κοπής υπήρξε και η τρίτη θεωρία, το πρώτο δείγμα της οποίας συναντάμε σε άρθρο του Χρήστου Χρηστοβασίλη την επαύριο του Ίλιντεν: «το σλαβικόν γλωσσικόν ιδίωμα», διαβάζουμε εκεί, εξαπλώθηκε στη μακεδονική ενδοχώρα «προς αποφυγήν του απαισίου φόρου του αίματος, 'παιδομαζώματος' επί το δημοτικώτερον λεγομένου, όν ετέλει κατ' εξοχήν ο Ελληνισμός και ούτινος οι Βούλγαροι ήσαν απηλλαγμένοι!»: οι κάτοικοι των «παραμεθορίων τη Βουλγαρία» μακεδονικών επαρχιών, βλέποντας «ότι ο Σουλτάνος δεν εστρατολόγει βουλγαρόπαιδας, αλλά κατά προτίμησιν μόνον ελληνόπαιδας, προσωκειώθησαν προθύμως το σλαβικόν γλωσσικόν ιδίωμα, ίνα, υπό το πρόσχημα του ότι δεν ήσαν Έλληνες, σώζωσιν εκάστοτε

¹ Ευταξίας 1880, σ.17. Πρβλ. Καράβας 2010, σ.263-4.

² ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας...», όπ.π. (3.5.1891), σ.54.

³ ΑΣΤΔ 213/10, Α. Ανθεμούσιος, όπ.π. (1905), σ.42.

⁴ Καζάζης 1907, σ.391-2. Επίσης: Καζάζης 1903, σ.165.

⁵ Ενδεικτικά: Κλεάνθης Νικολαΐδης, *Ιστορία του Ελληνισμού με κέντρον και βάση την Μακεδονίαν*, Εν Αθήναις 1923, σ.582-3· Χριστόφορος Νάλτσας, *Τα ελληνοσλαβικά σύνορα*, Θεσ/νίκη 1946, σ.31-3· Δώρος Πεφάνης, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, Αθήναι 1949, σ.42-5· Γ.Α.Λ. [Γεώργιος Λεβέντης], *Η εναντίον της Μακεδονίας βουλγαροκομμουνιστική επιβουλή*, Αθήναι 1963, σ.6-8· Γιάννης Νοτάρης, *Το Μακεδονικό ζήτημα όπως το είδε ο 'Γιάννης' Κορδάτος*, Αθήνα-Γιάννινα 1985, σ.23-4.

⁶ Τσάμης 1975, σ.30-2· ΔΙΣ 1979, σ.11. Οι διατυπώσεις της δεύτερης έκδοσης διατηρήθηκαν αυτούσιες και στην «εμπλουτισμένη» έκδοση που κυκλοφόρησε το 1998 στη δημοτική, με εγκριση του τότε ΥΠΕΘΑ Άκη Τσοχατζόπουλου και «συγγραφέα» την ιστορικό Έφη Πασχαλίδου (ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη*, Αθήνα 1998, σ.12).

⁷ Ανδριώτης 1960, σ.11· Κωνσταντίνος Άμαντος, *Μακεδονικά. Συμβολή εις την μεσαιωνικήν ιστορίαν και εθνολογίαν της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1920, σ.61-71· Στίλπων Κυριακίδης, *Τα βόρεια εθνολογικά σύνορα του Ελληνισμού*, Θεσ/νίκη 1946, σ.60-3. Ακόμη κι εδώ απουσιάζει ωστόσο οποιαδήποτε αξιόπιστη τεκμηρίωση. Οι συγγραφείς παραπέμπουν συνήθως ο ένας στον άλλον ή στις καθαρά προπαγανδιστικές «πρωτογενείς» πηγές, όταν δεν διατυπώνουν αξιώματα για «την δύναμιν την οποίαν έχει η Σλαβική γλώσσα να μεταδίδεται εις τους ξένους» ως ερμηνεία του γλωσσικού εκσλαβισμού της (υποτιθέμενης) ελληνικής πλειοψηφίας από την (υποτιθέμενη επίσης) «σλαβική μειοψηφία» (Άμαντος 1920, σ.71). Για την κατ' ιδίαν -αλλά μη δημοσιεύσιμη- αντίθετη γνώμη του Κυριακίδη, σύμφωνα με την οποία «οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας είναι λείψανα των Σκλαβηनों, οι οποίοι και προ της εμφανίσεως των Βουλγάρων είχαν εγκατασταθή εις τα βορειότερα της Μακεδονίας» -και όχι, βεβαίως, ελληνοβυζαντινών γαιοκτημόνων: ΑΦΔ/104/289, Στ. Κυριακίδης προς Φ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 27.6.1957.

τα τέκνα των από τους όνυχας του Τυράννου»¹. Παρότι αρκετά δημοφιλής σε μεταγενέστερες ιδίως περιόδους², η επινοήση αυτή είναι ακόμη πιο εξωπραγματική από τις προηγούμενες, καθώς αγνοεί προκλητικά τόσο το θρησκευτικό (κι όχι «φυλετικό» ή γλωσσοπολιτισμικό) επικαθορισμό των σχέσεων κυριαρχίας στην οθωμανική αυτοκρατορία όσο και την όλη λογική που διείπε το θεσμό του «παιδομαζώματος» (devşirme)³. Ο ίδιος ο δημιουργός της δεν διακρινόταν άλλωστε και τόσο για την ειλικρίνεια των γραφομένων του, όπως πιστοποιούν οι αποδεδειγμένες επιδόσεις του στη χάλκευση ελληνικών δημοτικών τραγουδιών⁴. Παρεμφερής αλλά όχι σοβαρότερη εκδοχή του ίδιου μύθου θα προταθεί λίγο αργότερα από το δημοσιογράφο Φραγκίσκο Βιρβίλη, σύμφωνα με την οποία η σλαβοφώνηση εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων πραγματοποιήθηκε μέσα στο ελάχιστο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στο 1821 και τη βουλγαρική παλιγγενεσία, ως αποτέλεσμα μιας (εξίσου φανταστικής) απαγόρευσης της ελληνικής γλώσσας από τις οθωμανικές αρχές⁵.

Ελλείψει ιστορικών πηγών, οι θεωρητικές κατασκευές περί αρχέγονης ελληνικότητας των σλαβόφωνων Μακεδόνων στηρίχθηκαν στην επίκληση δυο κεντρικών «τεκμηρίων»: στην ανίχνευση ελληνικών ή «ελληνογενών» λέξεων στο καθημερινό λεξιλόγιο των σλαβομακεδονικών διαλέκτων και στα υποτιθέμενα ελληνικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των ομιλητών τους. Το πρώτο επιχείρημα βασίζεται σ' ένα υπαρκτό πρωτογενές υλικό και ήδη από τη δεκαετία του 1870 επιστρατεύονταν για να «τεκμηριώσει» την ελληνικότητα ακόμη και της καθαυτό βουλγαρικής γλώσσας που μιλιόταν στη Ροδόπη και την ευρύτερη Θράκη⁶: όσον αφορά το μακεδονικό χώρο θα συστηματοποιηθεί μετά το 1905, με τα βιβλία που εκδίδουν στο Κάιρο και την Αθήνα ένας νοτιοελλαδίτης πρώην επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων (Γεώργιος Μπουκουβάλας) κι ένας σλαβόφωνος πρώην γυμνασιάρχης Μοναστηρίου από το Γκόρεντσι της Καστοριάς (Κωνσταντίνος Τσιούλκας). Ο πρώτος δημοσιεύει κατάλογο 657 λέξεων ελληνικής προέλευσης, συγκεντρωμένων κατ' εντολήν του από υφιστάμενους του ελληνοδιδασκάλους σε αστικά κι ημιαστικά κέντρα του σαντζακίου Θεσσαλονίκης (Βοδενά, Γευγελή, Δοϊράνη, Γουμέντζα, Ασβεστοχώρι), με σκοπό ν' αποδείξει «ότι εις τας χώρας ταύτας προ ετών πολλών γλώσσα λαλουμένη ήτο η ελληνική, διότι και σήμερον του διαλεκτικού τούτου ιδιώματος η ελληνική είνε η βάσις και ο πυρήν, ως καταφαίνεται εκ του πλήθους και της ποιότητος των εν αυτή υπάρχουσών ελληνικών λέξεων και φράσεων»⁷. Βάσει της ίδιας

¹ Χρηστοβασίλης 1903, σ.682. Επίσης: Christovassili 1903, σ.10.

² Σχεδόν αμέσως η όλη θεωρία αντιγράφεται από τον Αρχέλαο Ανθεμούσιο στο (μάλλον ανέκδοτο) πόνημά του «Μακεδονικά σελίδες» (ΑΣΤΔ/213/10, σ.43).

³ Ο ιδιόρρυθμος αυτός «φόρος» επιβαλλόταν σε όλους τους χριστιανούς αγρότες (όχι στους κατοίκους των πόλεων), χωρίς διάκριση μητρικής γλώσσας, ενώ ειδικά στη Βοσνία είχε επεκταθεί και στους ντόπιους μουσουλμάνους (Halil Inalcik, *The Ottoman Empire*, Λονδίνο 1997, σ.78-9' J.H. Mordtmann, «Devshirme», *Encyclopédie de l'Islam*, τ.Ι, Λάιντεν-Παρίσι 1928, σ.977-8' V.L. Ménage, «Devshirme», *The Encyclopedia of Islam*, Λάιντεν-Λονδίνο 1965, τ.ΙΙ, σ.210-3).

⁴ Νικόλαος Πολίτης, «Η παραχάραξις των εθνικών ασμάτων» (1903), σε Ν.Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ.Α', Εν Αθήναις 1920, σ.272-86.

⁵ Βιρβίλης 1904, σ.39-40.

⁶ Σκορδέλης 1875' Καζάζης 1903, σ.145-6.

⁷ Μπουκουβάλας 1905, σ.7 (το απόσπασμα) & 11-33 (λεξικό).

συλλογιστικής, από τη στιγμή που παρακάμπτεται η γραμματική και η συντακτική δομή της εξεταζόμενης διαλέκτου, όλες οι βαλκανικές γλώσσες θα μπορούσαν βέβαια να θεωρηθούν τουρκικά κατά βάση ιδιώματα. Η διαπίστωση του Μπουκουβάλα πλαισιώνεται με ακόμη πιο αμφιλεγόμενα επιχειρήματα¹, κυρίως όμως προδίδεται από τις επανειλημμένες προτροπές κι οδηγίες του συγγραφέα για την ολοσχερή εξάλειψη του («ελληνικωτάτου» κατά τα άλλα) «βαρβάρου τούτου ιδιώματος»². Πολύ πιο προωθημένη είναι η ανάλυση του Τσιούλκα, ο οποίος στα νιάτα του είχε πρωταγωνιστήσει στη βίαιη καταστολή των πρώτων σλαβοβούλγαρων «εθναποστόλων» που έδρασαν στη γενέτειρά του. Το βιβλίο του, γραμμένο «καθ' υπόδειξιν και έγκρισιν των αρμοδίων του εθνικού αγώνος»³, προσπαθεί ν' αποδείξει ότι «η σλαβοφανής μακεδονική είνε η παλαιά μακεδονική γλώσσα, δεν είνε ούτε σλαβωνική ούτε βουλγαρική» αλλά «αυτή αύτη η ελληνική»⁴. Η διαπίστωση αυτή στηρίζεται στην «ανακάλυψη» ενός απίστευτου αριθμού «ομηρικών» λέξεων (συνολικά 1.260, έναντι μόλις 650 στη νεοελληνική γλώσσα), τις οποίες ο συγγραφέας αποδίδει στην άμεση καταγωγή των σλαβόφωνων Μακεδόνων από τους αρχαίους ομολόγους τους⁵. Στην πραγματικότητα, οι περισσότερες απ' αυτές τις ετυμολογίες είτε αφορούν τη γενετική συγγένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (χαρακτηριστική η απόφαση του Τσιούλκα ότι το κοινό σε όλες τις σλαβικές γλώσσες επίθετο *pon / nova / novo* «προέρχεται» από το ελληνικό *νέος*) είτε αποτελούν προϊόν εξαιρετικά γόνιμης φαντασίας (όπως η «ομηρική» προέλευση των λέξεων *ζαΐσγράμ* εκ του «συνεξεγείρω», *ζαΐσφάτταμ* εκ του «συνεξάπτω», *ζαγούμπαμ* εκ του «συγκυβεύω», *δρούγιαμ* εκ του «εταιρίζω», *μπόσκαμ* εκ του «πιπίσκω» κ.ο.κ). Κάπως διακριτικότερα, η αναζήτηση και παράθεση ελληνογενών λέξεων της σλαβομακεδονικής θα βρει στη συνέχεια κι άλλους μιμητές, αναδεικνυόμενη σε βασικό τόπο της εθνικής επιχειρηματολογίας πριν και μετά τους Βαλκανικούς πολέμους⁶.

Το επιχείρημα αυτό φαίνεται ιδιαίτερα αγαπητό στα στελέχη του τοπικού ελληνικού μηχανισμού, όσα ιδίως προέρχονται από σλαβόφωνες οικογένειες και η προσωπική ένταξή τους στον «ελληνισμό» συνοδεύεται από την απόκτηση κάποιας κλασικής παιδείας. Μια ένδειξη για τη διάχυτη αναπαραγωγή του στους κόλπους αυτού του δυναμικού, πριν από την κυκλοφορία των βιβλίων του Μπουκουβάλα και του Τσιούλκα, μας προσφέρουν οι πολυσέλιδες εκθέσεις που ο διερμηνέας της ελληνικής πρεσβείας Γεώργιος Τσορμπατζόγλου έστειλε στην Αθήνα την άνοιξη του 1904, κατά τη διερευνητική περιοδεία του στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης εν όψει της δρομολόγησης του Μακεδονικού Αγώνα. Μετά την επίσκεψή του

¹ Όπως η άποψη ότι η γειτνίαση ελληνόφωνων και σλαβόφωνων χωριών «αποδεικνύει» ότι όλα τους υπήρξαν κάποτε ελληνόφωνα κι απλώς κάποια από αυτά σλαβοφώνησαν στο μεσοδιάστημα (σ.9-10).

² Στο ίδιο, σ.38-47.

³ Πηγεών 1983, σ.383. Πρβλ. Καζάκης 1907, σ.392.

⁴ Τσιούλκας 1907, σ.ρη' & ε'.

⁵ Στο ίδιο, σ.ρη'.

⁶ Νικολαΐδης 1908, σ.23 & 25-6' Νικολαΐδης 1923, σ.157 & 580-3' Πεφάνης 1949, σ.43 κ.εξ.' Ξανθός 1954, σ.63-7' Τσέκος 1957, σ.29' Κοεμτζόπουλος 1968, σ.40-4' Γεώργιος Παναγιωτίδης, «Τα Καστανοχώρια», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ' (1911), σ.142-3.

στις περιοχές Βοδενών-Γευγελής και τις συζητήσεις του με το εκεί ελληνικό κόμμα, ο Τσορμπατζόγλου διατυπώνει την άποψη πως, όχι μόνο «ο δήθεν βουλγαρόφωνος Μακεδών είναι σχεδόν αδύνατον να συνεννοηθή μετά του γηγενούς Βουλγάρου», αλλά και ότι η γλώσσα του «δεν είνε Βουλγαρική αλλ' αρχαιοτάτη Ελληνομακεδονική, παραφθαρείσα μεν ολοέν επί μάλλον υπό των αιώνων, αλλά και διαφυλάζασα επί τσοούτον την Ελληνικήν της οντότητα, ώστε να βοά θριαμβευτικώς ότι είνε πλαστός και αυτός έτι ο μοναδικός γλωσσολογικός τίτλος, επι του οποίου εστήριζεν ανέκαθεν ο Πανσλαυϊσμός τας αυθάδεις αποπείρας του εν τη χώρα»· το δε λεξιλόγιό της συνιστά «ανεκτίμητον πολιτικώς και ανεκμετάλλετον μέχρι σήμεραν θησαυρόν», δείγματα του οποίου συγκεντρώνει με τη βοήθεια του διευθυντή της Αστικής Σχολής Βοδενών και «δύο διδασκαλίσκων εν Γενιτσοίς» και τα διαβιβάζει στο Υπουργείο Εξωτερικών¹. Στη μέση της αποστολής του σταματά έτσι να κάνει λόγο για «βουλγαρόφωνους», όπως έκανε στις πρώτες εκθέσεις του, υιοθετώντας στο εξής τον όρο «μακεδονόφωνοι»². Υπό το φως της ανακάλυψής του θα επανεξετάσει επίσης τα αρχικά του πορίσματα για το σαντζάκι Σερρών, διαπιστώνοντας ότι κι εκεί «μέρος του γλωσσικού ιδιώματος της Μακεδονοφώνου οικογενείας είναι αρχαιότερον και γηγενέστερον ή κυριολεκτικώτερον ειπείν Ελληνομακεδονικώτερον του της Ελληνοφώνου». Η απόφαση αυτή συνοδεύεται κι εδώ από την υποβολή «τρίτου λεξιλογίου καταρτισθέντος εν Σέρραις εκ του προχείρου», μαζί με τη σύσταση για ενδελεχέστερη μελέτη του ζητήματος «δια της συστάσεως αρμοδίας επιτροπής» και προπαγανδιστική αξιοποίηση «του σπουδαιοτάτου φαινομένου ότι μέγιστον μέρος του εν Μακεδονία γλωσσικού υλικού αποτελείται εκ παναρχαίων Ελληνικών ριζών ή και αρτίων Ελληνικών λέξεων και ότι ο Μακεδονόφωνος Έλλην αδυνατεί μέχρι σήμεραν να συνεννοηθή δια του δήθεν Βουλγαρικού τούτου ιδιώματος ουχί μόνον μετά του Βουλγάρου της Βουλγαρίας αλλά και μετ' αυτού έτι του γηγενούς της Μακεδονίας Σόπη»³. Σε μια από τις εκθέσεις του, ο διερμηνέας της ελληνικής πρεσβείας προχωρεί μάλιστα ακόμη παραπέρα: «φοβούμαι», γράφει, «μη αποδειχθή ημέραν τινά ότι ο Μέγας Αλέξανδρος εγειρόμενος εκ του τάφου θα εννόει ευκολώτερον το δήθεν βουλγαρικήν ταύτην διάλεκτον ή όσον θα ενόει τα δήθεν ελληνικώτερα ιδιώματα του Κυπρίου ή και του Πελοποννησίου αγρότου»⁴.

Η διάδοση αυτών των επεξεργασιών μεταξύ των άμεσα ενδιαφερομένων συνιστά ιδιαίτερο κεφάλαιο της ελληνομακεδονικής εθνικής ιδεολογίας. Ευνόητη είναι η ύπαρξη αποχρώσεων ανάλογα με τα επιμέρους πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα, υπαρκτές επίσης οι ενδείξεις πως η διαδικασία αυτή υπήρξε κατά κανόνα αμφίδρομη όσον αφορά τη σχέση των εθνικών κέντρων με τους ντόπιους λογίους· το διαπιστώνουμε, μεταξύ άλλων, από το γεγονός ότι η μύηση του Τσορμπατζόγλου στα περί «σλαβοφανούς αρχαιομακεδονικής»

¹ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 29.3.1904, αρ.4, σ.14-6· ΙΑΥΕ 1904/73, ο ίδιος προς Α. Ρωμάνο, «Εκθέσεις περί των διαμερισμάτων Βοδενών και Βερροίας», Εν Σέρραις 12.5.1904, αρ.6, σ.13.

² Για «βουλγαρόφωνους» κάνει λόγο μέχρι και στην τρίτη έκθεσή του (ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 22.2.1904, αρ.3 απόρρητος), για «μακεδονόφωνους» στις υπόλοιπες δώδεκα.

³ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη, Εν Αθήναις 26.7.1904, αρ.12 εμπ., σ.3 & 7-9

⁴ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου, όπ.π. (29.3.1904), σ.15.

πραγματοποιήθηκε όχι σε κάποιο γραφείο, αλλά κατά τις επαφές του με το ελληνικό κόμμα των Βοδενών και της γύρω περιοχής. Σε διάφορες παραλλαγές, τις θεωρίες περί σλαβοφώνησης επικαλούνται επίσης πατριαρχικοί ιεράρχες και ηγετικά στελέχη των κατά τόπους ελληνικών κομμάτων στις συνομιλίες τους με ευρωπαϊούς δημοσιογράφους που επισκέπτονται την περιοχή¹. Ο παλιότερος ισχυρισμός ότι τα βουλγάρικα «δεν γράφονται» εξακολουθεί να προβάλλεται σποραδικά², συνήθως όμως παραχωρεί τη θέση του στην εξύμνηση των αρετών και του κοινωνικού κύρους με το οποίο είναι επενδεδυμένη «η ωραία του Ξενοφώντος και του Ευαγγελίου γλώσσα»³. Η ιεράρχηση των γλωσσών ως αντανάκλαση κοινωνικών ιεραρχιών είναι άλλωστε βαθιά ριζωμένη στις συλλογικές νοοτροπίες και συχνά αποτυπώνεται με όρους γαστριμαργικούς: «εγώ έχω καθαρό άσπρο ψωμί, τι να το κάνω το μαύρο, κράτα το για σένα!», είναι η απάντηση της ελληνοδασκάλας των Βοδενών στην πρόταση της βουλγάρας συναδέλφου της να της μάθει το κυριλικό αλφάβητο⁴, ενώ ένας δημοσιογράφος περιγράφει το πέρασμά του από την ελληνόφωνη στη σλαβόφωνη ζώνη σαν είσοδο «εις τον τόπον όπου η μπομπότα αντικαθιστά το ψωμί»⁵. Παρόλους τους ισχυρισμούς περί ελληνικότητας των ντόπιων σλαβικών διαλέκτων, η λανθάνουσα γλώσσα των στελεχών του ελληνικού μηχανισμού όταν περιγράφουν τις κατά τόπους ελληνόγλωσσες «οάσεις» δεν αφήνει άλλωστε την παραμικρή αμφιβολία για την ουσία του ζητήματος: «ο σιδηροδρομικός σταθμός της Δράμας», σημειώνει χαρακτηριστικά κάποια στιγμή ο επιθεωρητής Χατζηκυριακού, «έχει χαρακτήρα ακραιφνώς Ελληνικόν, αντηχούσης ζωηράς της Ελληνίδος φωνής»⁶.

Η δεύτερη κατηγορία τεκμηρίων που επιστρατεύεται για την απόδειξη της ελληνικότητας των σλαβόφωνων Μακεδόνων αφορά την υποτιθέμενη «αρχαιοελληνική κατατομή» και φυσιολογική διαφορά τους από τους «κυρίως Βουλγάρους». Σημείο εκκίνησης της ψευδοεπιστημονικής αυτής προσέγγισης συνιστά η θεωρία περί «ταταρικής» φυλετικής υπόστασης των (Πρωτο)βουλγάρων, οι «γνήσιοι απόγονοι» των οποίων θα έπρεπε κατ' επέκταση να έχουν μογγολικά κι όχι ινδοευρωπαϊκά χαρακτηριστικά. Ο διπλωμάτης Τσορμπατζόγλου αναζητά έτσι κατά την περιοδεία του τα «κρανιοσκοπικά και φυσιολογικά χαρακτηριστικά» διαχωρισμού του Ελληνομακεδόνα από το Βούλγαρο, επιστρατεύοντας ως τεκμήριο ελληνικότητας τα φωτογραφικά πορτραίτα σλαβόφωνων μαθητών από τα Γιαννιτσά⁷ και γυναικών από τα Βοδενά και τη Νάουσα⁸. Ακόμη αποκαλυπτικότερο είναι το παράδειγμα που επικαλείται για ν' αποδείξει πως «οι μακεδονόφωνοι Έλληνες, εαν είναι Έλληνες εκβουλγαρισθέντες κατά το γλωσσικόν ιδίωμα, το δήθεν βουλγαρικόν, δεν εξεμογκολίσθησαν και

¹ Brailsford 1906, σ.200· Paillarès 1994, σ.256-7· Άμποτ 2005, σ.116.

² Шопов 1893, σ.86 (ελληνοδιδάσκαλος Ζιρνόβου).

³ Χατζηκυριακού 1962, σ.26· *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 4.10.1903, σ.3.

⁴ ЦДА, φ.1932κ, оп.1, а.е.105, л.27.

⁵ Ευστράτιος Ευστρατιάδης, *Μακεδονία. Η πρώτη περιοδεία Έλληνος δημοσιογράφου*, Αθήνα [1903], σ.94.

⁶ Χατζηκυριακού 1906, σ.72-3.

⁷ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου, όπ.π. (29.3.1904), σ.13.

⁸ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου, όπ.π. (12.5.1904), σ.12.

κατά το αίμα και κατά τα ήθη και έθιμα» και ότι, παρά τη σλαβοφωνία της, η βορειοανατολική Μακεδονία παραμένει ελληνική «μέχρι των ορίων ένθα εξικνούνται αι κυριώτεραι εθνικάί ημών αξιώσεις»: «Μακεδόνες γινγνώσκοντες σπιθαμήν προς σπιθαμήν το έδαφος εν πάση σχεδόν την εν λόγω χώρα», γράφει, «τέσσαρα μόνον ενθυμούνται χωρία, των οποίων οι κάτοικοι έχουσι μορφήν Ταταρικήν, ομοίαν τη μορφή των πέραν αμέσως της εν λόγω καμπύλης εθνολογικής γραμμής διαβιούντων έκπαλαι γνησίων Βουλγάρων: ήτοι το Μιρτάτι, Μετόχι, Άνω και Κάτω Φράστανη και Μπάνιτσα. Πάντων των λοιπών χωρίων η τε φυσική και η εθνική μορφή είναι πανομοία τη μορφή της περιλαλήτου κομοπόλεως Βροντούς, είναι δε γνωστόν βεβαίως τω Β. Υπουργείω ότι ουδαμού της Μακεδονίας δύναται τις ν' απαντήσει τύπον Ελληνικότερον της όλης μορφής του κατοίκου της Βροντούς υπό έποψιν φυσιογνωμικήν τε και εθνικήν και πνευματικήν»¹. Παρόμοια «διατριβή», για την απόδειξη της ελληνικότητας τεσσάρων πατριαρχικών χωριών της Στρώμνιτσας με βάση «τον φυσιογνωμικόν των κατοίκων χαρακτήρα», θα δημοσιεύσει λίγο αργότερα «εν τω ημερησίω τύπω» της Θεσσαλονίκης και ο σχολικός επιθεωρητής Χατζηκυριακού²: ένας άλλος (πρώην) επιθεωρητής, ο Ηλίας Παπαναστασίου από τη σλαβόφωνη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς, θα επικαλεστεί ως «επαρκή» απόδειξη «της γνησίας ελληνικής φυσιογνωμίας» των «μικτογλώσσων» Μακεδόνων και της απουσίας «πολλών επιμειξιών» με τους Βουλγάρους τον ίδιο το εαυτό του³. Παρόμοιες διακηρύξεις συναντάμε επίσης στα βιβλία του Τσιούλκα⁴, του Σπηλιωτόπουλου⁵, του Καζάζη⁶. Η επιχειρηματολογία αυτή δε θα μείνει κλεισμένη στα βιβλία: χρησιμοποιείται αντίθετα κατά τη ζωντανή προπαγάνδα, ως πρόσφορο εργαλείο για τον προσεταιρισμό των επαμφοτερίζόντων. «Είσαστε Έλληνες από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και πέρασαν οι Σλάβοι και σας εξεσλάβωσαν. Η μορφή σας είναι ελληνική», εξηγεί ο Γερμανός Καραβαγγέλης στο σλαβόφωνο καπετάν Κώττα κατά τη στρατολόγησή του⁷, ενώ ακόμη γλαφυρότερο είναι το κήρυγμα του Χρυσόστομου Παπαδράκου στη Σλίμιστα της Καστοριάς, όπως μας το παραδίδει ο Σταμάτιος Ράπτης: «Εφθανε μόνον μιά ματιά να ρίψετε στις Βουλγαρικές και στις Μακεδονικές κεφαλές να ιδήτε την μεγάλην καταπληκτικήν διαφοράν. Το βουλγάρικο μούτρο είναι βλακώδες, το μέτωπο εξωγκωμένο και σαν της μαϊμούς και εν γένει τα χαρακτηριστικά του άγρια και ασχημότατα. Εσείς είσθε εύμορφοι άνθρωποι»⁸. Τις μεταγενέστερες αυτές καταγραφές επικυρώνει το φυλλάδιο του Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου, τυπωμένο το 1905, με τους

¹ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου, όπ.π. (12.5.1904), σ.6, 10 & 5. Τα (πέντε και όχι τέσσερα) χωρία είναι τα σημερινά Ξηρότοπος, Άνω Μετόχι, Άνω Ορεινή, Ορεινή και Καρυές Σερρών, αντίστοιχα –το τελευταίο, κατεστραμμένο από χρόνια.

² Χατζηκυριακού 1962, σ.65.

³ Νικολαΐδης 1908, σ.22-3.

⁴ «Προσέλθετε οι δεινοί κρανιολόγοι και εθνικολόγοι και φωτογραφήσατε τους κατοίκους απασών των χωρών της Μακεδονίας, και πόλεων και κομοπόλεων και κομών και χωρίων και θα πεισθήτε ότι η ευθυγραμμία, η πλαστική και η στάσις των σωμάτων είνε πολύ υπέρτερον είδος, ώστε να είνε αίσχος να υπαχθωσιν οι Μακεδόνες εις την μογγολοταταρικήν ομοσιπάν» (Τσιούλκας 1907, σ.1γ').

⁵ Σπηλιωτόπουλος 1904, σ.41-2.

⁶ Καζάζης 1907, σ.17 & 197-8.

⁷ Καραβαγγέλης 1958, σ.9.

⁸ Ράπτης 1910, σ.176.

Σλάβους ως αρνητικό πρότυπο στη θέση των Τατάρων: «*Ακόμα και τα μούτρα μας δεν είναι βουλγαρικά. Διότι όλοι οι Ρώσοι και οι Βούλγαροι είναι γουρουνόμουτρα, ενώ ημείς οι Μακεδόνες και οι γυναίκες μας έχουμε ελληνικές φυσιογνωμίας. Εμείς δεν μεθάμε, εκείνοι είναι πάντα μεθυσμένοι*»¹.

Φυσιογνωμικά επιχειρήματα δεν επιστρατεύει όμως μόνο η ελληνική προπαγάνδα. Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος, ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής Βασίλ Κάντσοφ διαφοροποιεί στο βιβλίο του τους ελληνόγλωσσους επήλυδες από τις νοτιότερες περιοχές ή τα νησιά, «*με τα μαύρα σαν κατράμι μαλλιά τους, τα ζωηρά μαύρα μάτια και την αετίσια μύτη*», από το «*μακεδονικό ελληνικό πληθυσμό*» που «*μοιάζει αρκετά με το βουλγαρικό και το βλάχικο από εξωτερική άποψη*»: ο ίδιος αναφέρεται άλλωστε επανειλημμένα όχι σε Έλληνες, αλλά σε εξελληνισμένους Βουλγάρους και Βλάχους². Η κόρη του Μιλαντίνοφ, διευθύντρια του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης, επιμένει πως τα ελληνόφωνα Βασιλικά της Χαλκιδικής (μετονομασθέντα από την ίδια σε «*Γσάρεβο Σέλο*») κατοικούνται από «*σχεδόν εξελληνισμένους Βουλγάρους*», επικαλούμενη ως αποδεικτικά στοιχεία την τοπική ενδυμασία, τις γαμήλιες ανταλλαγές με γειτονικά σλαβόφωνα χωριά (Κιρέτσκιοϊ, Ζάροβο), την ...εργατικότητα και τη φυσιογνωμία των κατοίκων τους³. Φιλοσερβικό δημοσίευμα του 1903 ισχυρίζεται πάλι ότι σε συγκεκριμένες περιοχές της βόρειας Μακεδονίας «*οι ορθόδοξοι χριστιανοί διατηρούν στο πρόσωπο τις καθαρά σερβικές γραμμές, δίχως μίξη με το μογγολικό ή ταταρικό τύπο - προτεταμένα μάλα, σχιστά μάτια- που έχει αφήσει ανεξάλειπτα ίχνη στα τραχειά βουλγαρικά πρόσωπα*»⁴. Όσο για τις καθημερινές ζυμώσεις μεταξύ οπαδών των αντίπαλων εθνικών κομμάτων, μια ιδέα μας δίνει η προσπάθεια ενός εξαρχικού παράγοντα της Ρέσνας ν' «*αφυπνίσει*» τον πατριαρχικό τσορμπατζή και φίλο του: «*Τι είδους Έλληνας είσαι εσύ; Οι Έλληνες είναι μελαχρινοί, εσύ είσαι ζανθός!*»⁵.

«Χαρακτηρολογικά» και συναφή ρατσιστικά στερεότυπα πλαισιώνουν αυτή την προσφυγή στα εξωτερικά γνωρίσματα του έθνους. «*Η βουλγαρική φυλή*», υποστηρίζει ο Καζάζης, «*εκ της εθνολογικής αυτής καταγωγής και της φυσιολογικής συστάσεως, προς παν άλλο ηδύνατο να συντελέση ή προς εκπροσώπησιν και πραγμάτωσιν γενναίας τινός ιδέας [...]* ουδέποτε διεκρίθη επί ανωτέρα πνευματική, κοινωνική ή πολιτική ιδιότητα. Τουρανικός λαός, κατ' επίφασιν μόνον Σλαύοι, δεν ηδύνατο να πρωταγωνιστήση εν τω πνευματικώ μάλλον ή στρατιωτικώ ανταγωνισμώ των νεωτέρων λαών [...]. Το 'ραφανοειδές αυτού κρανίον' ήκιστα είνε πρόσφορον να παραγάγη γενναίαν σκέψιν, και έτι μάλλον να πραγματοποιήση αυτήν»⁶. Για τον Τσιούλκα, οι Βούλγαροι είναι «*λαός ευτελής, μικρός, οθνείος, παχύνους, άγριος,*

¹ *Προκλαμάτσια...*, όπ.π., σ.2' Καραβίτης 1994, σ.908-9' Πετσιβας 2008, σ.352-3.

² Кънчов 1900, σ.81-2.

³ Миладинова-Алексијева 1985, σ.163-7.

⁴ Henry Spont, «*À travers la Macédoine*», *La Nouvelle Revue*, 22 (5-6.1903), σ.55.

⁵ Радев 1994, σ.68.

⁶ Καζάζης 1907, σ.17. Για την αρχική πηγή έμπνευσης του Καζάζη περί «*ραφανοειδούς κρανίου*»: Ν. Δουρνοβώ, «*Η βουλγαρική προπαγάνδα εν Μακεδονία και το Μακεδονικόν Ζήτημα*», *Ο Ελληνισμός*, 4.1899, σ.153.

ληστρικός, [...] άνευ ευγενούς ιστορίας και γυμνός χουμανιστικών στοιχείων, [...] ανάξιος προσοχής υψηλότερας, οι Ιάπωναι της Ευρώπης» –αυτό το τελευταίο ιδιαίτερα περιφρονητικό, υποθέτουμε, παρά την πρόσφατη πανωλεθρία των ρωσικών στρατευμάτων στην Άπω Ανατολή¹. «Απουσία κάθε ηθικής αρχής, δολιότης, απιστία, ενεδρευτικότητα» είναι «τα εξέχοντα χαρακτηριστικά» κάθε Βουλγάρου σύμφωνα με το Μακεδονικό Ημερολόγιο της Αθήνας, που τονίζει πως «οι σύγχρονοι Βούλγαροι είνε η μγάς φυλή» των αρχαίων ομολόγων τους, «θεοκαταράτου ορδής» που «ωμοιάζε με τα θηρία του δάσους», με το «αηδές θέαμα λαού» των Σλάβων². Παρόμοιοι χαρακτηρισμοί διανθίζουν το βιβλίο μιας ελληνίδας αστής που μετείχε ενεργά στις εθνικές ζυμώσεις της περιόδου: «ο βουλγαρικός λαός, ών εκ φύσεως βάρβαρος και εξ ενστίκτου ωμός, δεν ήτο δυνατόν να έχη εύηχον και αρμονικήν γλώσσαν»· το «υψηλόν και ασυλλήπτως θείον αίσθημα της θρησκείας δεν είναι δυνατόν να εισδύση και εγκαθιδρυθή εν πεπωρωμέναις ψυχαίς, οίαι αι των Βουλγάρων»· «η συμφεροντολόγος και αγρία αύτη φυλή», «οι χθεσινοί χοιροβοσκοί κι αρκουδοτρόφοι», «ο εν αμαρτίαις κηθείς και εν ανομίαις γηράσας αυτός λαός», «άγριοι, άξεστοι και βάρβαροι ήσαν, τοιούτοι παρέμειναν και θα παραμείνουν»³. Περισσότερο γειωμένη στην εφαρμοσμένη πολιτική, μια έκθεση του μητροπολίτη Νευροκοπίου Θεοδώρητου σκιαγραφεί ως εξής τα «φυλετικά» (και κοινωνικά) προσόντα του ποιμνίου του: «η ενταύθα ημετέρα κοινότης, φέρουσα άπαντα τα την ελληνικήν φυλήν χαρακτηρίζοντα γνωρίσματα, ως την ευφυϊαν, την δραστηριότητα, την εις την πίστην των πατέρων αφοσίωσιν, την φιλοπατρίαν, την φιλομουσίαν, το προοδευτικόν πνεύμα, αλλ' ως μη ώφειλεν και τον κομματισμόν, επί μετριοπαθεία όμως ευτυχώς διακρινόμενον, υπερέχει των συνοίκων στοιχείων κατά τε την πνευματικήν και κοινωνικήν ανάπτυξιν και αποτελεί σπουδαίον παράγοντα της ενταύθα αγοράς και των διενεργουμένων εμπορικών εργασιών»⁴. Δημοφιλείς τόπους της ελληνικής βαλκανολογίας, για εσωτερική τουλάχιστον κατανάλωση, συνιστούν επίσης η απουσία επικής βουλγαρικής ποίησης και η «κτηνωδία» που διαπερνά τα βουλγαρικά δημοτικά τραγούδια, αποκαλύπτοντας «τι μαύρα αισθήματα φωλεύουν εις την ψυχήν» των αντιπάλων· η ανάλυση αυτή πρωτοδιατυπώνεται σε σχετικά ήπιους τόνους το 1877 από τον Ν. Κοκκώνη, καθώς ο συγγραφέας εξακολουθεί να θεωρεί ακόμη τους Βουλγάρους «αδελφούς» και δυνητικά μέλη του ορθόδοξου μιλέτ, οξύτερα το 1885 από το Νικόλαο Πολίτη και σε ακραίους τόνους από διάφορους μιμητές τους μετά το 1900⁵. Για την αντίστοιχη βουλγαρική

¹ Τσιούλκας 1907, σ.α΄.

² Βιρβίλης 1908, σ.77-9.

³ Αυγερινού 1914, σ.44, 46-7, 47, 24, & 46.

⁴ Λαούρδας 1961, σ.79. Για μια ενδιάμεση εκδοχή, βλ. το ρητορικό ερώτημα του κυρίου άρθρου μιας (επιδοτούμενης από το ελληνικό Υπ.Εξ.) εφημερίδας της Θεσσαλονίκης, ενοχλημένης από τις αναφορές του ευρωπαϊκού Τύπου στην αναδυόμενη βουλγαρική αστική τάξη της περιοχής: «Οι μέχρι χθες χοιροβοσκοί και αγρονόμοι, πότε αφήκαν το άροτρον και το βούκεντρον, όπως εγκολποθώσι τον Κερδών Ερμήν;» («Οι δήθεν έμποροι», *Αλήθεια*, 12.89.1903, σ.1).

⁵ Ν.Ι. Κοκκώνης, *Ιστορία των Βουλγάρων*, Εν Αθηναις 1877, σ.232· Νικόλαος Πολίτης, «Βούλγαροι κλέφταις κατά τα δημώδη βουλγαρικά άσματα» (1885), σε Ν.Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ.Α΄, Εν Αθηναις 1920, σ.287-96· Σπηλιωτόπουλος 1903, σ.13· Δημ. Δημερ, «Ο Βούλγαρος αυτοψυχολογούμενος. Τα τραγούδια του», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α΄ (1908), σ.177-87.

φιλολογία, από την άλλη, ο Έλληνας είναι εξ ορισμού «πανούργος» (lykav)· προς επίρρωση του στερεοτύπου, οι ρίζες του οποίου βρίσκονται στην παραδοσιακά διαμορφωμένη αντίληψη των κατοίκων της υπαίθρου για τους αστούς, κάποιοι προπαγανδιστές θα επικαλεστούν ακόμη και τη λεξιλογική ταύτιση «Έλληνα» και «απατεώνα» (grec) στη γαλλική αργκό του 19^{ου} αι.¹.

Τα λαογραφικά τεκμήρια δεν περιορίζονται όμως στην παραγωγή αρνητικών στερεοτύπων. Από ελληνικής πλευράς, εξίσου ορατή είναι η αναζήτηση στον παραδοσιακό πολιτισμό των σλαβόφωνων κοινοτήτων των επιβιώσεων αρχαίων εθίμων που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν πειστικά το θεώρημα της διαχρονικής συνέχειας. Πληροφορούμενος λ.χ. ότι στις περιοχές μεταξύ Στρώμνιτσας και Γενιτσών «εναποτίθεται προ της ταφής νόμισμα οιονδήποτε» στο στόμα ή την τσέπη του νεκρού, έθιμο που ο ίδιος ταυτίζει με «τα πανάρχαια 'πορθμεία'», ο Τσορμπατζόγλου εκτιμά πως μια έστω «και πρόχειρος μελέτη εθνολογική του τόπου θα ήρκει να πείση τον Ευρωπαϊκόν Άρειον Πάγον, όταν επιστή η στιγμή, ότι τα αλάθητα ταύτα χαρακτηριστικά της καταγωγής του Μακεδονοφώνου Ελληνισμού κατέχουσιν αθρόα σχεδόν εν τη χώρα βάθος και πλάτος ανάλογον προς το κατώτατον, τουλάχιστον, όριον των ημετέρων αξιώσεων, ή μάλλον των πολιτικών ημών αναγκών»². Το μόνο που δείχνει να τον ανησυχεί είναι η σταδιακή εξάλειψη κάποιων απ' αυτές τα συνήθειες, όπως «το έθιμον της εναποθέσεως δακρυχόης εντός των τάφων», το οποίο «διατηρείται πλέον αραιότατα» ενώ ήταν αρκετά διαδεδομένο πριν από τρεις τουλάχιστον δεκαετίες· η «έκτοτε αρχομένη αραιώσις του εθίμου τούτου» του προκαλεί μάλιστα την υπόνοια ότι «ο Πανσλαβισμός δεν ησχολήθη μέχρι τούδε μόνον περί την διαστρέβλωσιν της εθνικής πίστεως των Μακεδόνων Ελλήνων, αλλά και περί την εξαφάνισιν των σπουδαιότερων τεκμηρίων της καταγωγής αυτών»³. Παρόμοιες εθνικές συνδηλώσεις θ' αποδοθούν μετά το 1903 και σ' ένα άλλο στοιχείο του παραδοσιακού πολιτισμού: την άκρως επιμελημένη χειροτεχνία της γυναικείας ενδυμασίας και τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες της ΕΜΕΟ για απλοποίησή της. Εν έτει 1906 ο Έλληνας πρόξενος στο Μοναστήρι θα καταστρώσει πάντως ένα σχέδιο αντικατάστασης του τοπικού σλαβικού πολιτισμού από εισαγόμενα ελληνικά πρότυπα, όπως διαπιστώνουμε από το γραπτό αίτημά του προς το Στέφανο Δραγούμη να του στείλει «δύο ή τρία δείγματα κεντημάτων εξ εκείνων τα οποία αι χωρικά της Ελλάδος χρησιμοποιούσιν εις τα ενδύματά των και τα οποία προτιθέμεθα να εισαγάγωμεν ενταύθα, ούτω δ' αφομοιώσωμεν τας Μακεδονικάς σλαβικάς ενδυμασίας προς τας ελληνικάς»⁴. Αργοπορημένη σε σχέση με τους αντιπάλους της, η στρατευμένη ελληνική λαογραφική έρευνα -ακόμη και στην ελληνόφωνη ζώνη- ελάχιστα μόνο δείγματα γραφής έχει πάντως να επιδείξει μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους· το

¹ Βογαζλής 1952, σ.107· Поп-Γεοργιєв 1909, σ.154. Για την ερμηνεία του στερεοτύπου: Stavrianos 1958, σ.223-4. Για τη δισημία της λέξης grec: *Grand Dictionnaire Universel par Pierre Larousse*, Παρίσι χ.χ., τ.8, σ.1.480. Η ελληνική βιβλιογραφία θ' αντεπιτεθεί με ομοειδή όπλα, θυμίζοντας πως «εις όλας τας ευρωπαϊκάς γλώσσας, η λέξις *Bougre*, ήτις είνε συγκοπή της λέξεως Βούλγαρος, σημαίνει την βαρύτεραν των ύβρεων» (Βιββίλης 1908, σ.78).

² ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου, όπ.π., 29.3.1904, σ.11-2, και 12.5.1904, σ.11-2.

³ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου, όπ.π. (9.8.1904), σ.4.

⁴ ΑΣτΔ/206/152, Ν. Ξυδάκης προς Στ. Δραγούμη, Εν Μοναστηρίω 4.10.1906.

σημαντικότερο μάλιστα απ' αυτά, έργο ενός άγγλου δημοσιογράφου, συνεργάτη του ελληνικού Υπ.Εξ¹.

Ένα άλλο έθιμο των σλαβόφωνων Μακεδόνων θ' αναγορευθεί στο πρώτιστο προπαγανδιστικό επιχείρημα του σερβικού εθνικισμού. Ο λόγος για τη «σλάββα», τη γιορτή του οικογενειακού αγίου που αποτελεί (αυτή, κι όχι η ονομαστική γιορτή κάθε ατόμου ή έστω του οικογενειάρχη) τη βασική κι ενίοτε τη μοναδική εξώστρεφη εορταστική εκδήλωση της σλαβόφωνης ζάντρουγκας. Κατάλοιπο της παγανιστικής λατρείας των προγόνων ενσωματωμένο στη χριστιανική πίστη δια της θέσπισης οικογενειακού αγίου και προστάτη, η γιορτή αυτή -γνωστή επίσης ως «крс(т)но име» (χριστιανικό όνομα), «свети» (άγιοι), «дан светога» (μέρα του αγίου) ή απλά «служба» (λειτουργία)- ήταν αρκετά διαδεδομένη τόσο στη Σερβία, το Κοσσυφοπέδιο και τη Μακεδονία, όσο και στις δυτικές τουλάχιστον περιοχές της Βουλγαρίας². Ήδη από τη δεκαετία του 1870, ο πρωτεργάτης του σερβικού ενδιαφέροντος για το μακεδονικό χώρο Μίλος Μιλόγιεβιτς διατυπώνει την άποψη ότι πρόκειται όχι μόνο για καθαρά σερβικό έθιμο, αλλά και για τον ακριβέστερο δείκτη των «εθνολογικών ορίων» του «σερβισμού»· σύμφωνα με μια διατύπωσή του, που τα επόμενα χρόνια θα μετατραπεί σε αξίωμα της σερβικής εθνικής ιδεολογίας, «όπου υπάρχει σλάββα, υπάρχει Σέρβος» (где је слава, ту је Србин)³. Τα σχολικά εγχειρίδια που τυπώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη για τα σερβικά σχολεία της Μακεδονίας ανέλαβαν να διαδώσουν ακόμη περισσότερο αυτό το έθιμο, εξηγώντας στους μικρούς μαθητές ότι όποιος δεν το τηρεί δεν πιστεύει στο Θεό⁴. Η απάντηση του βουλγαρικού εθνικισμού ήρθε με την αμφισβήτηση της «σερβικότητάς» του και την προβολή της (αρκετά υπερβολικής) άποψης ότι πρόκειται για έθιμο όχι μόνο όλων των βαλκάνιων Σλάβων αλλά και των ορθόδοξων εν γένει χριστιανών, των Ρώσων και των Ελλήνων συμπεριλαμβανομένων⁵. Επισημαίνοντας πως η «σλάββα» γιορτάζεται ακόμη και στα περίχωρα της Σόφιας, τα οποία κάποιοι «φανατικοί σέρβοι πατριώτες» θεωρούν επίσης «δική τους χώρα», ένας σοβαρός άγγλος διπλωμάτης καταλήγει κι αυτός στην εκτίμηση ότι «το εν λόγω ζήτημα έχει μόνο λαογραφικό χαρακτήρα και δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο για

¹ G.F. Abbot, *Macedonian Folklore*, Κέμπριτζ 1903. Το βιβλίο βασίζεται σε λαογραφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε ελληνόφωνα κέντρα το 1900-01 με τη βοήθεια των εκεί ελληνοδασκάλων, συμπληρωμένη με στοιχεία από μια παλιότερη δημοσιευμένη εργασία για τα Λακκοβίγια (Γούσιος 1894). Για μια συνολικότερη αποτίμηση: Νικόλαος Πολίτης, *Έκθεσις της επιτροπείας των κριτών του Χατζηλαζαρείου αγώνος περί της λαογραφίας της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1910, σ.5-12.

² Για τη «σλάββα», εν γένει: Georgevitch 1918, σ.202-6· Ofeicoff 1888, σ.340-63· Grant Maxwell, «Slava», *Folklore*, 2/1 (3.1891), σ.65-72· И.С. Ястребов, *Обычаи и песни тугрепких Сербов*, Αγία Πετρούπολη 1886, σ.1-23. Για μια ανθρωπολογική περιγραφή: D.B. Rheubottom, «The Saint's Feast and Skopska Crna Goran social structure», *Man*, 11 (1976), σ.18-34. Για λεπτομέρειες του εορτασμού της σε συγκεκριμένες πατριαρχικές οικογένειες χωριών της Φλώρινας: Καραβίδας 1931, σ.213-4, 216-7, 222, 225, 228, 231 & 401. Για την περιοχή των Βοδεονών: Τζώγα-Βέττα 2006, σ.14-5.

³ Ofeicoff 1888, σ.348· Georgevitch 1918, σ.202-3· Шопов 1895, σ.91· «Непонятно етнографическо начало», *Новини*, 20.12.1890, σ.1.

⁴ *Буквар за народне школе*, Κων/λη 1888, σ.39, φωτοτυπία σε Цамбазовски 1987, σ.839.

⁵ Ofeicoff 1888, σ.351-63· Шопов 1895, σ.90-6· «Непонятно етнографическо начало», *Новини*, 20.12.1890, σ.1-2, 27.12.1890, σ.1, και 3.1.1891, σ.1.

πρακτικούς σκοπούς» εθνολογικού διαχωρισμού¹. Παρά τη σπουδή του βουλγαρικού μηχανισμού να διεκδικήσει το επίμαχο έθιμο (και) ως «βουλγαρικό», σερβικές πηγές υποστηρίζουν πάντως πως η Εξαρχία προσπάθησε ν' αποθαρρύνει τη διατήρησή του, κατηγορώντας το ως «ειδωλολατρικό» και προωθώντας την αντικατάστασή του με την προσωπική ονομαστική εορτή².

Επιστέγασμα αυτών των ιστορικο-πολιτισμικών κατασκευών αποτελεί η προβολή της «αυτοχθονίας» των ημετέρων, με ταυτόχρονη υποβάθμιση των αντιπάλων σε «επήλυδες» χωρίς δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στην επίζηλη εδαφική κληρονομιά. Όπως έχουμε ήδη δει, μια τέτοια θεώρηση διαπερνά την κυρίαρχη αντίληψη του ελληνικού εθνικισμού για τα «ιστορικά δικάιά» του στην περιοχή, αντίληψη που διαχέεται σε όλο το δημόσιο λόγο. Μιάμιση χιλιετία μετά την άφιξή τους στα Βαλκάνια, οι σλαβικοί πληθυσμοί εξακολουθούν έτσι να θεωρούνται «φιλοξενούμενοι» από τους γηγενείς Έλληνες νοικοκυραίους: σε μια τυπική κοινοβουλευτική αγόρευση του 1896 για το Φιρμιλιάνειο ζήτημα των Σκοπίων, ένας μεσσήνιος βουλευτής καταγγέλλει έτσι «τους σοβαρούς κινδύνους» που αντιμετωπίζει η ελληνορθοδοξία, «τους παρασκευαζομένους από λαούς βαρβάρους χθες έτι, οίτινες αχάριστοι όντες προς την φιλοξενήσασαν ελληνικήν γην και εκχριστιανίσασαν και εκπολιτίσασαν αυτούς, διεκδικούν αυτήν ως ιδίαν»³. Στην απέναντι πλευρά, η νοερή κατασκευή μιας Μακεδονίας ολοσχερώς σλαβικής συνοδεύεται από την περιγραφή των Ελλήνων της περιοχής όχι μόνο σαν «ολιγάριθμης μειονότητας» αστών που δίχως εξωτερική υποστήριξη «δε θα μπορούσε να κάνει τίποτα»⁴, αλλά και σαν «εποίκων» [κολονηστί] χωρίς αξιώσεις και δικαιώματα ιθαγένειας στον τόπο, ακόμη κι όταν αναγνωρίζεται πως οι «παροικίες» τους «υπήρχαν πάντοτε» στα συγκεκριμένα μέρη⁵.

4. Η κοινωνικοπολιτική επιχειρηματολογία

Εντελώς διαφορετικής υφής από τις προηγούμενες, η τέταρτη κατηγορία συστατικών στοιχείων των εθνικών ιδεολογιών παραπέμπει όχι σε κάποιο υπερβατικό σύμπαν (σε θεϊκές προσταγές ή στο εξιδανικευμένο απώτερο παρελθόν) αλλά στις υλικές συνθήκες του παρόντος και στις προοπτικές του άμεσου ή μεσοπρόθεσμου μέλλοντος. Μια πρώτη δέσμη επιχειρημάτων εστιάζεται στη γεωγραφική εγγύτητα των αντίζηλων εθνικών κέντρων, την ελκυστικότητα ή την ισχύ τους και τη φερεγγυότητα των αντίστοιχων απελευθερωτικών επαγγελιών. Τη μικρή απόσταση της Καστοριάς από την Ελλάδα σε σύγκριση με τη Βουλγαρία επικαλούνται τα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού για τον προσεταιρισμό των σλαβοφώνων

¹ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.328. Πρβλ. Eliot 1908, σ.337.

² Georgevitch 1918, σ.205· Ястребов 1886, σ.3· Ofieicoff 1888, σ.350-1 (διάψευση αυτών των ισχυρισμών)· Έπαρχος Κουμάνοβο Ράνκο Τριφουνοβιτς προς Ανώτατη Διοίκηση Επιθεωρητών της Σερβικής Αστυνομίας, Κουμάνοβο 1.8.1913, No. 6697, σε Тодоровски 1979, σ.204.

³ *Εμπρός* (Αθήνα), 11.12.1896, σ.3. Για το ίδιο σχήμα: «Οι δήθεν έμποροι», *Αλήθεια* (Θεσ/νίκη), 12.8.1903, σ.1.

⁴ Спиров 1890, σ.16.

⁵ Шопов 1893, σ.205· Иванов 1917, σ.38 & 44-5.

χωρικών της γύρω περιοχής¹, το ίδιο ακριβώς κάνουν για το Μελένικο οι βούλγαροι εθνικιστές². Στις αρχές της δεκαετίας του 1890, ο πάλαι ποτέ επαμφοτερίζων «γαριβαλδινός» προύχοντας των Βοδενών Λάζο Μπίντσεφ εξηγεί στο νεαρό βουλγαροδιδάσκαλο Ιβάν Χατζηνικόλοφ πως η εκ μέρους του επιλογή εθνικού στρατοπέδου επικαθορίζεται από τα γεωγραφικά δεδομένα: «*Όποια αλλαγή των πολιτικών συνόρων και να γίνει στο μέλλον, τα Βοδενά θα μείνουν στα όρια της Ελλάδας. Όπως έχουν τα πράγματα, δεν υπάρχει λόγος να γίνουμε τώρα εξαρχηκοί, όταν αύριο θα πρέπει να ξαναγίνουμε γρεκομάνοι*»³. Το ίδιο ακριβώς σκεπτικό επικαλούνται στις αρχές του εικοστού αιώνα οι πλούσιοι χωρικοί της Μπάροβιτσα (σημ. Καστανερή) που στελεχώνουν το τοπικό ελληνικό κόμμα: «*Έδώ θα γίνει Ελλάδα, έλεγαν, 'γι' αυτό θα γίνουμε Έλληνες. Εδώ δε θα γίνει Βουλγαρία, για να πάμε μ' αυτή την πολιτική, να είμαστε Βούλγαροι. Εσείς οι φτωχοί δεν καταλαβαίνετε απ' αυτές τις δουλειές*»⁴. Οι βουλγαρικές πάλι επιτυχίες στο σερβοβουλγαρικό πόλεμο του 1885-86 και η απροθυμία της Πύλης να συγκρουστεί στρατιωτικά με τη Σόφια για την Ανατολική Ρωμυλία ανέβασαν πολύ το ηθικό του βουλγαρικού κόμματος στη Μακεδονία⁵. Το αντίθετο συνέβη με το ελληνικό κόμμα μετά την εξευτελιστική πανωλεθρία του 1897: ποτισμένος με τις αλτρωτικές διακηρύξεις μισού αιώνα, ο πυρήνας του στα αστικά κέντρα περιμένει αρχικά με αδημονία την άφιξη των απελευθερωτικών στρατευμάτων, για να βιώσει κατόπιν μια οδυνηρή εθνική ταπείνωση⁶: στα βορειότερα δε σλαβόφωνα χωριά, η ήττα των ελληνικών όπλων ενίσχυσε τις τάσεις μετακίνησης των πατριαρχικών χωρικών από το ελληνικό στο σερβικό κόμμα⁷. Ακόμη και τα οικονομικά προβλήματα των εθνικών κέντρων αξιοποιούνται από την εκάστοτε αντίπαλη πλευρά, ιδίως μέσω της προβολής των σχετικών αρνητικών σχολίων του ευρωπαϊκού Τύπου⁸. Επανειλημμένη είναι, τέλος, η επίκληση του σολομώντειου μύθου από τους βούλγαρους εθνικιστές, ως απόδειξη του «πραγματικού» εθνικού χαρακτήρα της περιοχής: σε αντίθεση με τους έλληνες και σέρβους υποψήφιους «διαμελιστές» της Μακεδονίας, διακηρύσσουν, η Βουλγαρία -ως «γνήσια μητέρα»- αρνείται αποφασιστικά κάθε ακρωτηριασμό του «παιδιού» της⁹.

¹ Καραβαγγέλης 1958, σ.10· Μελά 1964, σ.242· Χοτζίδης 1996, σ.129.

² Τσώπρος 1992, σ.38.

³ Билярски 2004, σ.266.

⁴ Милетић 1925, σ.103.

⁵ Поп-Петров 1934, σ.9· Βούρη 1994, σ.243. Αντιπρβλ. ΑΧΤ/4/241^α, Μ. Χρυσόχου προς Κ. Ισχύμαχο, Εν Θεσ/νίκη 22.10.1885, για τα αντίστοιχα αισθήματα απέναντι στην Ελλάδα εν αναμονή της στρατιωτικής αναμέτρησης της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια της ίδιας κρίσης.

⁶ Ζάννας 1960, σ.10-2 (Θεσ/νίκη)· Μόδης 2004, σ.44-5 (Μοναστήρι)· Νικολοβ 1989 (Μοναστήρι)· Νικολοβ 1937, σ.29 (Καστοριά)· ΑΣτΔ/206/184^α (Καστοριά)· Στουγιαννάκης 1932, σ.236-7 (Βοδενά).

⁷ Eliot 1908, σ.313.

⁸ Ενδεικτικά: «Οικονομική κρίσις Βουλγαρίας», *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, 25.10.1900, σ.1· *Новини* (Κων/λη), 27.12.1890, σ.4, εκτενής ανταπόκριση για το έλλειμμα του ελληνικού προϋπολογισμού· *Новини*, 14, 21 & 24.12.1893, σ.4, αρθρογραφία για την ελληνική χρεωκοπία και τις διεθνείς αντιδράσεις· *Новини*, 7.2.1895, σ.1, πρωτοσέλιδο άρθρο για το σερβικό δημόσιο χρέος.

⁹ Спиров 1890, σ.29-31· Ρίποπ 1908, σ.129. Η επίκληση του βιβλικού μύθου είναι βέβαια καθαρά προσηματική: σε αντίθεση με την αληθινή μητέρα του πρωτοτύπου, η οικειοθελής παραχώρηση του «παιδιού» προκειμένου αυτό να επιβιώσει ήταν μια στάση αδιανόητη τόσο για το βουλγαρικό όσο και για οποιοδήποτε άλλο εθνικισμό.

Μέχρι τη στιγμή της απελευθέρωσης, αλλά και σε συνάρτηση με το υλικό περιεχόμενο αυτής της τελευταίας ή τουλάχιστον τις προσδοκίες που επενδύονται σ' αυτήν, εξίσου καθοριστικά είναι τα κοινωνικά συμφραζόμενα των εκατέρωθεν εθνικών ιδεολογιών. Σπονδυλική στήλη της ελληνικής προπαγάνδας αποτελεί η προβολή της συντριπτικής κοινωνικοοικονομικής ανωτερότητας του ελληνικού «στοιχείου» και κόμματος, μαζί με τα πολιτιστικά συμφραζόμενα που η ίδια αριστοκρατική προσέγγιση αποδίδει σ' αυτή την υπεροχή: «*Το εμπόριον, η έγγειος περιουσία, αι τέχναι αι επιστήμαι, η βιομηχανία, ο πλούτος, ο πολιτισμός και η ημέρωσις ευρίσκονται εις χείρας Ελληνικάς, των ολίγων Βουλγαρικών χειρωνακτικών πληθυσμών εργαζομένων επί μισθώματι (ορτακσιδών) εν τοις αγροίς και ταις γαίαις των πλουσίων Τούρκων Μπέηδων και των Ελλήνων γαιοκτημόνων*», διαβάζουμε π.χ. σε δημόσια διακήρυξη του 1903 που υπογράφεται από το μητροπολίτη και την ελληνορθόδοξη δημογεροντία της Δράμας¹: η «*εμπορική ισχύς του ελληνικού στοιχείου*», η «*ζωτικότης και υπεροχή*» του προβάλλονται τακτικά στο «*Μακεδονικόν Ημερολόγιον*» της Αθήνας²: εθνικιστές διανοούμενοι όπως ο Νεοκλής Καζάζης και προπαγανδιστές όπως ο καθηγητής Ανδρέας Ανδρεάδης τονίζουν κι αυτοί πως «*η κοινωνική υπεροχή των Ελλήνων ισοδυναμεί προς απόλυτον κυριαρχίαν*», καθώς «*εκ τούτων αντιπροσωπεύεται η τάξις των επιστημόνων, των μεγάλων κτηματιών, των εμπόρων, των βιομηχάνων*» και τους «*ανήκει μέγα μέρος της εγγείου κτήσεως της Μακεδονίας*», ενώ «*οι Σλαύοι Μακεδόνες, Βούλγαροι και Σέρβοι, είνε ποιμένες και γεωργοί, μικρέμποροι και αγωγιάται*»³. «*Οι Έλληνες εν τη χώρα ταύτη είνε οι φορείς του πολιτισμού και οι εκπρόσωποι πάσης κινήσεως πνευματικής, κοινωνικής, εμπορικής, ακόμη δε και γεωργικής*», υποστηρίζει το 1904 ο Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος. «*Παν ό,τι λάμπον, παν ό,τι εξέχον, παν ό,τι ελκύν τα βλέμματα του ξένου και του περιηγητού είνε Ελληνικόν. [...] Τουναντίον οι Βούλγαροι και εν γένει οι Σλαύοι αποτελούσι τους θητικούς πληθυσμούς και την κατωτέραν βαθμίδαν της αναπτύξεως. [...] Ο Έλλην πανταχού της Μακεδονίας είνε ιδιοκτήτης είτε αγροτικών είτε αστικών κτημάτων, ενώ ο Βούλγαρος και εν γένει ο Σλαύος είνε θήτης, φερέοικος, ανέστιος, αποχειροβίωτος, παρέχων μόνον την χειρωνακτικήν και βάνανυσον εργασίαν*»⁴. «*Τοιούτους έχοντες τίτλους εντελώς αδιαφορούμεν περί των παχυλών αριθμών της των Βουλγάρων στατιστικής, και εάν ήθελον είσθαι αληθινοί, διότι οι αγροτικοί πληθυσμοί ουδαμού, ουδέποτε εκυβέρνησαν τους αστούς, τους γαιοκτήμονας, τους επιστήμονας, τους βιομηχάνους, τους εμπόρους*», ξεκαθαρίζει, ήδη από το 1895, το βιβλιαράκι περί Μακεδονίας του εθνικιστικού σωματείου 'Ο Ελληνισμός'⁵.

¹ Χρυσόστομος 2000, σ.43.

² «*Η εμπορική ισχύς και υπεροχή του ελληνικού στοιχείου εν Μακεδονία*», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.276-82 [Γεώργιος Χατζηκυριακού], «*Η ζωτικότης και υπεροχή του ελληνικού στοιχείου της Μακεδονίας*», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Στ' (1913), σ.51-3.

³ Ανδρεάδης 1905, σ.11· Καζάζης 1903, σ.131.

⁴ Σπηλιωτόπουλος 1904, σ.88-9 & 91.

⁵ Εταιρεία 'Ο Ελληνισμός' 1895, σ.42.

Άμεσα συνδεδεμένη μ' αυτή την υπεροπτική θεώρηση είναι η περιφρονητική αντιμετώπιση του κοινωνικά και πολιτισμικά υποδεέστερου αντιπάλου, αντιπάλου εθνικού και συνάμα κοινωνικού: «*Ράζλογκ: Ετοιμόρροπα σπίτια, στοιχειωμένα από την αθλιότητα. Σπίτια δούλων, φτιαγμένα από λάσπη! Πόλη της θλίψης και της εξαθλίωσης που κυλιέται μέσα στην υγρή κόλαση. [...] Τα ευγενή και μεγαλόψυχα αισθήματα και οι σκέψεις βουλιάζουν εδώ, ανήμπορα να στραφούν προς το καλό και το ωραίο*», διαβάζουμε στο εμβληματικό πόνημα ενός γάλλου συνεργάτη του ελληνικού Υπ.Εξ.¹, ενώ ο Κλεάνθης Νικολαΐδης εξηγεί στη διεθνή κοινή γνώμη ότι πρωτεργάτες και στελέχη του βουλγαρικού κινήματος δεν είναι παρά «*μερικές εκατοντάδες τυχοδιώκτες [που] ζουν από ύποπτα εμπόρια, προμηθεύουν τροφίμους σε οίκους ανοχής, υποβάλλουν εκθέσεις κατασκοπείας στην αστυνομία κι επιδίδονται σε άλλες ασχολίες της ίδιας τάξης*», ισχυριζόμενος μάλιστα πως «*από το 1860 και μετά, η βουλγαρική δραστηριότητα στη Μακεδονία, επιδιώχθηκε αποκλειστικά μ' αυτά τα στοιχεία*»². Ο ίδιος προπαγανδιστής θα προσπαθήσει να τεκμηριώσει ως εξής τον «τεχνητό» χαρακτήρα των υφιστάμενων βουλγαρικών σχολείων: «*Οι χαμάληδες και μεροκαματιάρηδες που καταλαμβάνουν το τελευταίο σκαλί του πολιτισμού, που κατοικούν στην ανθυγιεινή κάμαρη μιας άθλιας αχυροκαλύβας, που τρέφονται μ' ένα μίγμα καλαμποκιού και κρεμμυδιών, που φορούν μακριά ρυπαρά ρούχα απροσδιορίστου χρώματος, δεν αισθάνονται την επιθυμία να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Απεναντίας, οι σχολικοί κανονισμοί τους φαίνονται σαν ενοχλητικός καταναγκασμός. Τους είναι δύσκολο να φανταστούν, μέσα στη διανοητική κατάπτωσή τους, πως τα ημίγυμνα και βρώμικα παιδιά τους μπορούν να εκπαιδευτούν σε κάποιο σχολείο*»³. Στο λόγο των ελληνιζόντων συντοπιτών τους, τα μέλη του βουλγαρικού κόμματος αποκαλούνται στην καλύτερη περίπτωση «*απλοϊκοί*» ή «*νεολαία*», όροι που υποδηλώνουν κοινωνικές κατηγορίες εκ των πραγμάτων ανίκανες να διαχειριστούν τα κοινά⁴. Ακόμη πιο εύγλωττη γι' αυτούς τους ιδεατούς διαχωρισμούς είναι, ως συνήθως, η ντόπια δημοτική ποίηση –και δη η σλαβόφωνη, όπως το παρακάτω τραγούδι των μακεδονομάχων της Καρατζόβας: «*Ει! μπρέ Μπουγκάροι / Σλάβιαντσι γκουμνάροι / νέματε βι μούτρα / ζα Μακεντόνια*» (Ε, βρε Βουλγάροι / σλάβοι αλωνάρηδες/ δεν έχετε εσείς μούτρα / για τη Μακεδονία)⁵. Ή τα επίσης σλαβόφωνα γνωμικά, βάσει των οποίων «*αν θέλεις να σε καταλάβει ο Έλληνας, [αρκεί] να του γνεύσεις*» και ο Βλάχος «*να του σφυρίζεις*», ενώ για τον ίδιο σκοπό ο Βούλγαρος χρειάζεται «*ξύλο στο κεφάλι*»⁶.

Οι πολιτικές συνέπειες ενός τέτοιου κάθετου ιδεατού διαχωρισμού είναι κάτι παραπάνω από προφανείς: η «*εξαφάνιση της φιλελεύθερης κληρονομιάς του Διαφωτισμού*» που

¹ Paillarès 1994, σ.162.

² Nicolaïdes 1899, σ.123.

³ Στο ίδιο, σ.132-3.

⁴ Βακαλόπουλος 1983, σ.143· Πηγεών 1983, σ.425· Παπακωνσταντίνου 1882, σ.6 & 10· *Ερμής* (Θεσ/νίκη), 4.1.1877, σ.6.

⁵ Τσάμης 1975, σ.465· Γεώργιος Πάλλας, «*Δημοτικά άσματα του Μακεδονικού Αγώνος εις σλαβικών ιδίωμα*», *Μακεδονικά*, 5 (1963), σ.468. Πρβλ. την περιγραφή των «*Βουλγάρων*» (και ιδιαίτερα των κομιτατζήδων) σ' ένα άλλο σλαβόφωνο τραγούδι της ίδιας συλλογής: «*Γυμνοί, ξυπόλητοι σα σφήκες / νηστικοί, διψασμένοι σα σκυλιά / δυνατοί, φοβεροί σα γουρούνια*» (Πάλλας 1963, σ.466, με μικρά μεταφραστικά λάθη).

⁶ Γεωργιάδης 1948, σ.16.

χαρακτήριζε την πρώτη φάση του νεοελληνικού εθνικισμού κι η υποκατάστασή της από «τη μεσσιανική φαντασίωση» αιτημάτων και προγραμματικών θέσεων που θα προσφέρουν αργότερα «το νομιμοποιητικό υπόβαθρο στις ιδεολογίες του αυταρχισμού τον 20^ο αιώνα» – εξέλιξη στην οποία ο ρόλος της μακεδονικής εμπλοκής του ελληνικού εθνικού κράτους θα είναι κάτι παραπάνω από καθοριστικός¹. Στο επίπεδο των ηγετικών τάξεων, της οργανικής τους διανόησης και της εξώστρεφης προπαγάνδας, ο λόγος του ελληνικού εθνικισμού μετατρέπεται έτσι στο εγχώριο ισοδύναμο της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας, διεκδικώντας για τον εαυτό του το «εκπολιτιστικό έργο» που η θεία πρόνοια όρισε ως «φορτίο του λευκού ανθρώπου». Τον τόνο εδώ τον δίνουν φυσικά οι (δοκιμασμένες σ' αυτή τη ρητορική) «φιλελληνικές» πένες συντηρητικών ευρωπαϊών γραφιάδων. «Μόνο ο ελληνισμός μπορεί να εκπολιτίσει τα Βαλκάνια», αποφαινεται το 1903 ο βαρώνος Ντε Κουμπερτέν· αναπαράγοντας τη δήλωσή του, ένας γάλλος ανταποκριτής στη Μακεδονία, τρόφιμος των μυστικών κονδυλίων της Αθήνας, εξηγεί με τη σειρά του στο γαλλικό κι ευρωπαϊκό κοινό πως «η Ελλάδα αντιπροσωπεύει στην Ανατολή -σήμερα, όπως και στο παρελθόν- τον πολιτισμό και την πρόοδο»: «Βρήκαμε αναπαυτικά κρεβάτια σ' αυτό τον απομακρυσμένο βάρβαρο τόπο, χάρη στον πολιτισμό των Ελλήνων, που πάντα είναι οι πρωτοπόροι της πρόοδου. [...] Αν αρρωστήσετε οπουδήποτε σε μακεδονικό έδαφος, ο γιατρός που θα σας φροντίσει θα είναι Έλληνας, όπως κι ο φαρμακοποιός που θα σας δώσει φάρμακα. Αν νιώσετε την ανάγκη να μιλήσετε για την πολιτική, τη λογοτεχνία, την τέχνη, τις επιστήμες, πρέπει πάντα ν' απευθυνθείτε στους Έλληνες»². Ο ίδιος ανταποκριτής καταγράφει με ευμέμεια τα παράπονα ελλήνων προεστών των Σερρών για τις ευρωπαϊκές συμπάθειες προς τους Σλάβους «επειδή φαίνεται πως είναι πιο καταπιεσμένοι», ενώ οι ίδιοι, «άνθρωποι πολιτισμένοι και καλλιεργημένοι, υποφέρουμε από την τυραννία πολύ περισσότερο απ' αυτούς τους χωριάτες του Βορρά που δεν έχουν καρδιά»³. Η σαφέστερη και κατηγορηματικότερη διατύπωση αυτής της συλλογιστικής θα γίνει ωστόσο από το επίσημο προπαγανδιστικό όργανο του Μακεδονικού Συλλόγου της Αθήνας, δια χειρός του σχολικού επιθεωρητή Μακεδονίας Γεωργίου Χατζηκυριακού: «Την δύναμιν της πεπολιτισμένης ανθρωπότητας», διαβάζουμε, «αποτελούσι ουχί τα έθνη της Άπω Ασίας και Αφρικής, τα κατά εκατοντάδας εκατομμυρίων αριθμούντα ανθρωπίνους υπάρξεις, αλλά τα έθνη της Ευρώπης και της εκπολιτισθείσης Αμερικής», τα οποία και «διέπouσι την όλην τύχην της Οικουμένης. Εν Μακεδονία το Ελληνικόν στοιχείον, η Ελληνική φυλή διατελεί ακριβώς εν τη αυτή σχέσει και αναλογία, εν οία τα ευρωπαϊκά έθνη προς τας ορδάς της Άπω Ασίας και Αφρικής»: ελέγχοντας την οικονομική και κοινωνική ζωή των πόλεων, που «αποτελεί εν πάσαις τας πεπολιτισμέναις χώραις την κινητήριον δύναμιν πάσης εν αυταίς προοδευτικής και εκπολιτιστικής παραγωγής», ο ελληνισμός κυριαρχεί (και οφείλει να κυριαρχεί) πάνω στην ύπαιθρο, οι συνοικισμοί της

¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», σε Δ. Τσαούσης (επιμ), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα*, Αθήνα 1983, σ.154-5.

² Paillares 1994, σ.551, 435, 176 & 459.

³ Στο ίδιο, σ.131.

οποίας «αποτελούσιν ετεροκίνητον πληθυσμόν εστερημένον πάσης πρωτοβουλίας εις τα έργα της ευγενούς των κοινωνιών αμίλλης· ουδόλωσ, επομένως, βαρύνοντα επί του βαθμού της προόδου και του πολιτισμού μίας χώρας». Ως εκ τούτου, καταλήγει ο επιθεωρητής, «ουδεμίαν δίδομεν σημασίαν εις τας τοιαύτας στατιστικάς, ενόσω έχομεν τόσον καταφανή την κατά ποιόν, ηθικήν και εκπολιτιστικήν υπεροχήν του Ελληνικού της Μακεδονίας στοιχείου, ήτις εξουδετεροί και όλως περιττήν καθιστά πάσαν του πλήθους απαρίθμησιν και εκτίμησιν»¹.

Μια άλλη πτυχή της ίδιας κοσμοαντίληψης αποτυπώνεται ήδη από το 1878 στο Υπόμνημα των Ελληνικών Συλλόγων της Κωνσταντινούπολης προς το συνέδριο των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στο Βερολίνο: «Μένει να σχολιάσουμε έναν τελευταίο κίνδυνο. Αποδείξαμε πιο πάνω ότι η γαιοκτησία των δυο επαρχιών [Μακεδονίας και Θράκης] ανήκει σχεδόν αποκλειστικά στους Τούρκους και στους Έλληνες, ενώ οι Βούλγαροι δεν είναι παρά απλοί εργάτες γης. Το να μετατρέψουμε αυτούς τους τελευταίους σε αφεντικά, θα σήμαινε να εισάγουμε πράγματι στην Ανατολή τις τερατώδεις αρχές του σοσιαλισμού και της κοινοκτημοσύνης, αυτές τις απειλές που απευθύνονται εναντίον της σύγχρονης κοινωνίας· θα σήμαινε ότι παραδίνουμε στην εργατική τάξη, τη φτώχη, την ανίδεια και τη φθονερή, τον τίμιο και πολιτισμένο ιδιοκτήτη· με μια λέξη θα σήμαινε την ερήμωση, τη λεηλασία, την καταστροφή, χωρίς να πάρουμε υπόψη πως η εγκαθίδρυση της κοινοκτημοσύνης στην Ανατολή θα συνιστούσε για την Ευρώπη, που προ πολλού υποσκάπτεται η ίδια από τη Διεθνή, ένα μόνιμο κίνδυνο»².

Συμπληρωματική διάσταση αυτής της ιδεολογίας, ορατή σε όλη την κλίμακα του ελληνικού κόμματος και μηχανισμού, είναι ένας βαθύς συντηρητισμός σε κάθε επίπεδο. Το θρησκευτικό κατ' αρχάς, δεδομένου ότι η αντίθεση των πατριαρχικών κοινοτήτων στο σχίσμα οργανώνεται με βάση την τυφλή προσήλωση στα «πατροπαράδοτα» και την καλλιέργεια ενός ανακλαστικού φόβου απέναντι σε κάθε ορθολογικό νεωτερισμό. Διαφωτιστικές γι' αυτή τη διάχυτη ιδεολογία είναι ιδίως οι μεταγενέστερες διαπιστώσεις στελεχών του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, που στα χρόνια του Μεσοπολέμου βρέθηκαν αντιμέτωποι με τις προεκτάσεις και τις επιπτώσεις της. Για «θρησκευτικώς δειλούς» κάνει π.χ. λόγο ο Νικόλαος Ηγουμενίδης, παλιός συνεργάτης του Προξενείου Θεσσαλονίκης και υπηρεσιακό στη συνέχεια στέλεχος του Υπουργείου Εσωτερικών στο μακεδονικό χώρο, αποδίδοντας «την εις τα πάτρια εμμονήν των όχι εις εκκαθαρισμένην συνείδησιν Ελληνικήν αλλά εις δειλίαν θρησκευτικήν, την οποίαν τότε ορθώς η Εκκλησία δια του σχίσματος ενέπνευσε και εκαλλιέργησε»³. «ήσαν ή ήθελον να θεωρούνται Έλληνες, όχι τόσον διότι είχαν συνείδησιν της Ελληνικότητος αυτών, όσον διότι εφοβούντο να λέγωνται Σχισματικοί, δηλαδή αφωρισμένοι από τον Άγιον Πατριάρχην, ο οποίος

¹ Χατζηκυριακού 1913, σ.51-3.

² *Mémoire des Syllagues Grecs de Constantinople*, Κων/η 25/6.4.1878, ξηρογραφημένο αντίτυπο στο ΕΛΙΑ (Αρχείο Σκολούδη), σ.30. Πρβλ. Καράβας 2003, σ.59, απ' όπου και η μετάφραση του γαλλικού κειμένου.

Ευχαριστώ το Σύρο Καράβα για την παραχώρηση φωτοτυπίας του πρωτότυπου εγγράφου.

³ ΑΦΔ/104/90, Ν. Ηγουμενίδης, «Σκέψεις επί Μακεδονικών προβλημάτων», Έδεσσα 7.1945, σ.9, με παραπομπή σε έκθεση του ίδιου το 1925 (βλ. παρακάτω). Βιογραφικά στοιχεία: Ηγουμενίδης, όπ.π., σ.3, 31 & 45· ΙΑΥΕ/1907/68.1, «Διάφοροι πληροφορία εκ τουρκικής πηγής»· ΦΕΚ/Γ/200 (18.12.1936), Β.Δ. της 12.12.1936.

δίδει το άγιον Μύρον εις όλον τον Κόσμον», συμπληρώνει ο Κων/νος Ιωαννίδης, πρώην επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων στη Στρώμνιτσα (1896-99) και την περιοχή Μοναστηρίου-Φλώρινας (1907-12)¹. Ακόμη σαφέστερος, ο μητροπολίτης Φλωρίνης Χρυσόστομος εξηγεί το 1931 στον πρωθυπουργό Βενιζέλο πως οι χωρικοί της επαρχίας του, «ξενόφωνοι όντες και αμόρφωτοι ως μόνον περιεχόμενον της θρησκείας αυτών έχουσι τους τύπους και τα σύμβολα της θείας λατρείας, ως και τας εξωτερικάς πανηγύρεις και τελετάς, δι' ών συγκρατούνται εις τας θρησκευτικάς και εθνικάς παραδόσεις αυτών. Δεικνύουσι δε τισαύτην εμμονήν εις τους εξωτερικούς τούτους τύπους της θείας λατρείας, ώστε πάσαν οιανδήποτε μεταβολήν τούτων να θεωρώσιν παρέκκλισην εκ των οσίων και ιερών της θρησκείας αυτών». Παρά τη γενικότητά της, η διαπίστωση αφορά τους πρώην πατριαρχικούς, όπως διαπιστώνουμε από τη συνέχεια της αναφοράς: «Δι' ό και η Μήτηρ μών Εκκλησία, όπως προφυλάξη το Ελληνικόν χρηστεπώνυμον πλήρωμα της Μακεδονίας από την λύμην της Βουλγαρικής τότε προπαγάνδας [...], απέσχισεν ως γνωστόν εκ του Ορθοδόξου κορμού την Βουλγαρικήν Εκκλησίαν, κηρύξασα αυτήν σχισματικήν. Όντως το Εκκλησιαστικόν τούτο σχίσμα συνεκράτησε τότε τους πληθυσμούς εν τη μάνδρα της Ορθοδοξίας, μη εννοούντας να προδώσωσι την Ορθόδοξον πίστην των πατέρων αυτών»².

Τολμηρότερη σύγκριση της διάχυτης θρησκευτικής ιδεολογίας των αντιμαχόμενων εθνικών κομμάτων επιχειρεί μια έκθεση του νομάρχη Φλωρίνης Στέφανου Παλαντζά (1925), συνταγμένη στην πραγματικότητα από τον Ηγουμενίδη. Οι εξαρχικοί χαρακτηρίζονται εκεί ως «οι ζωηρότεροι» Σλαβόφωνοι και «άνθρωποι με ψυχικήν δύναμιν, με πνεύμα ανήσυχον οργούν προς δράσιν και δημιουργίαν νέας καταστάσεως», στους οποίους «κατά φυσικόν νόμον δεν ηδύνατο να επιδράση η θρησκευτική διαφορά» καθώς «τα υπό της Βουλγαρικής προπαγάνδας επιχειρήματα και, το σπουδαιότερον, η κατά το μάλλον και ήττον ομοιότης της γλώσσης απήχουν εις αυτούς λίαν ευαρέστως». Η εντελώς αντίθετη εικόνα σκιαγραφείται όσον αφορά τους πατριαρχικούς: «Η αυτή ιδιοσυγκρασία, αι αυταί συνήθειαι της ζωής και προ παντός η αυτή γλώσσα εδημιούργουν εν αυτοίς τας αυτάς προς τους σχισματικούς ψυχικάς τάσεις. Υφίσταντο όμως ούτοι την επίδρασιν της δογματικής θρησκευτικής διαφοράς, ως τουλάχιστον υπό της εκκλησίας εχαρακτηρίσθη και παρ' αυτοίς σκοπιμώτατα εκαλλιεργήθη. Οι τοιούτοι δύνανται να χαρακτηρισθώσιν ως θρησκευτικώς δειλοί, μη έχοντες την δύναμιν να υπερνικήσωσιν την προκατάληψιν, ούτως ειπείν, καθ' ής ανενδότως και δια παντοίων μέσων ειργάσθη η Βουλγαρική προπαγάνδα. Πλήρης σύγχυσις ψυχικού κόσμου, αλληλοσυγκρουόμενα αισθήματα απετέλουν το ψυχικόν αδιέξοδον με θετικόν αποτέλεσμα την εις τα πάτρια εμμονήν». Επισημαίνοντας πως η ισορροπία αυτή «ανάγεται εις την προ της εμφανίσεως των Ελληνικών σωμάτων περίοδον», ο συντάκτης της έκθεσης δεν παραλείπει να υποσημειώσει και τα όριά της: «Η θρησκευτική όμως προκατάληψις αύτη δια του χρόνου και της επιμόνου διδασκαλίας της Βουλγαρικής προπαγάνδας

¹ ΑΦΔ/23/230, Κ. Ιωαννίδης προς ΓΔΜ Φ. Δραγούμη, Φλώρινα 14.1.1933.

² ΑΦΔ/23/223, Φλωρίνης Χρυσόστομος προς πρωθυπουργό, Εν Φλωρίνη 23.4.1931, σ.9-10.

ήρξατο διαλυομένη και συνεπώς δεν ηδύνατο να χρησιμεύσει ως σοβαρόν και αποτελεσματικόν έρεισμα της Ελληνικής Προπαγάνδας, ήτις εγκαταλείψασα ως ανωφελές πλέον το επιχείρημα τούτο, εστράφη προς τα μέσα της απειλής και της βίας, δι' ών συνεκράτησε μέχρι του 1912 τους μετριοπαθεστέρους τούτους των Σλαυοφώνων»¹. Όπως είναι φυσικό, μια πολιτική βασισμένη στο φόβητρο της θείας τιμωρίας για την αλλαγή των εκκλησιαστικών τύπων προσέλκυε τα συντηρητικότερα στοιχεία του πληθυσμού, επικυρώνοντας ταυτόχρονα το συντηρητισμό τους ως συστατικό στοιχείο της κοινωνικής και πολιτικής τους οντότητας. Το διαπιστώνουμε, μεταξύ άλλων, από την ενδοϋπηρεσιακή παρατήρηση του επιθεωρητή Ιωαννίδη (1918) ότι σ' ένα από τα ακραιφνέστερα πατριαρχικά προπύργια της δικαιοδοσίας του οι χωρικοί ακόμη και μετά το 1913 «δεν επιτρέπουσι εις τα θήλα τέκνα αυτών να φοιτώσιν εις το σχολείον»· «πρόλημις», τονίζει, και «φαινόμενον μη συναντώμενον ουδαμού αλλαχού καθ' όλην την Εκπαιδευτικήν Περιφέρειαν Φλωρίνης»².

Εκτός από την επίκληση της εκκλησιαστικής ορθότητας, η ιδεολογία του ελληνικού κόμματος εμπεριείχε άλλωστε μια ολόκληρη γκάμα τοποθετήσεων που ταύτιζαν το στελεχικό δυναμικό του με τις συντηρητικότερες μερίδες της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Κεντρική λ.χ. γραμμή του πατριαρχικού μηχανισμού στο ενδοελληνικό γλωσσικό ζήτημα, παρά την εμπλοκή κάποιων επώνυμων δημοτικιστών όπως ο Ίων Δραγούμης, είναι η ολόπλευρη στράτευση στο πλευρό των αρχαιστών γλωσσαμυντόρων. Το 1901 το Πατριαρχείο απαγορεύει έτσι ρητά «πάσαν εις νεώτερον ελληνικόν ιδίωμα κατά λέξιν μετάφρασιν της αγίας Γραφής καθόλου και του Ευαγγελίου ιδία», διατάσσοντας να «παρακωλύηται δια παντός τρόπον εκκλησιαστικού η διάδοσις μεταξύ των Χριστιανών τοιούτων μεταφράσεων»³. Δέκα χρόνια μετά, με ειδική εγκύκλιό του επεκτείνει αυτή την καταδίκη εναντίον των «ολεθρίων καινοφωνιών του λεγομένου μαλλιαρισμού και χυδαϊσμού» εν γένει, επιστρατεύοντας κατά του νέου αυτού εχθρού όλα τα εθνοθησκευτικά στερεότυπα που συναντάμε στον αντισλαβικό μακεδονικό αγώνα: «Επειδή τω Γένει ημών ουδέν τιμιώτερον και ζωτικότερον της κοινής εθνικής γλώσσης, ήτις μετά της εν τη πίστει ευσταθείας αποτελεί το ερυμνότατον έρεισμα και προπύργιον της εθνικής αυτού υποστάσεως και συνοχής», διαβάζουμε, κι επειδή «η ακώλυτος διάδοσις» του δημοτικισμού «δύναται ίνα επενέγκη βλάβην σημαντικήν εις τα εθνικά και εκκλησιαστικά συμφέροντα», από τη στιγμή ιδίως που οι οπαδοί του «ήρξαντο μετερχόμενοι πολιτείαν και μεθόδους τουτ' αυτό προπαγανδικάς, επιδιώκοντες παντοιοτρόπως την παραπλάνησιν των απλουστέρων και την διάδοσιν ούτω της απαραδέκτου άλλως υπό της εθνικής συνειδήσεως καινοφωνίας αυτών», η Μεγάλη Εκκλησία αποφάσισε να «συστήσει» σε αρχιερείς κι αρχιερατικούς επιτρόπους, κληρικούς και μοναχούς, δημογέροντες εφοροεπιτρόπους και προκρίτους, αλλά και σε κάθε

¹ ΑΓΔΜ/90, Νομάρχης Φλωρίνης Στ. Παλαντζάς προς Γ. Διοίκησιν Θεσ/νίκης, Εν Φλωρίνη 13.1.1925, αρ.πρωτ.εμπ.6, σ.2-3. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου, ταυτάριθμο και απευθυνόμενο προς το Υπ. Εσωτερικών, επίσης σε ΓΑΚ/ΠΓΠ/877α. Για την ταυτοποίηση του πραγματικού συντάκτη: ΑΦΔ/104/90, Ν. Ηγουμενίδης, όπ.π., σ.3 & 9.

² ΓΑΚΦ/ΑΒΕ112/29, Κ. Ιωαννίδης προς Εποπτικό Συμβούλιο Ε.Π. Φλωρίνης, Εν Φλωρίνη 20.4.1918, σ.5.

³ «Πατριαρχική και συνοδική εγκύκλιος» (18.12.1901), *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 21.12.1901, σ.498-502.

πιστό χριστιανό, να πάρουν «τα προσήκοντα μέτρα προς προφύλαξιν από οιασδήποτε τυχόν μαλλιαρικής και χυδαϊστικής επιρροής, προσέχοντες ιδία όπως η εν ταις σχολαίς διδασκαλία παρέχεται εν όλη τη διανυγεί καθαρότητι [...] και όπως μη ευρίσκωσιν έδαφος διαδόσεως τα κακόζηλα κατασκευάσματα των μαλλιαρών»¹. Συνοδευτικό κύριο άρθρο του πατριαρχικού οργάνου κατηγορεί άλλωστε ευθέως τους δημοτικιστές ότι, με την «ανελλήνιστον γλώσσαν» τους, όχι μόνο υπονομεύουν «την εθνικήν ημών ενότητα και το εκκλησιαστικόν καθεστώς» αλλά και «φαίνονται συμμαχούντες μετά των ποικιλωνύμων προπαγανδών» που επιχειρούν «την διάσπασιν της και εν τη γλώσσει και εν πάσιν ενότητος του Γένους»· η σύνδεση με την εθνική ανάγκη καταπολέμησης της αλλοφωνίας (στο επίπεδο τουλάχιστον του γραπτού λόγου) και καταστολής κάθε φιλολογικού ρεύματος που διεκδικεί τη θεσμική αναγνώριση των ομιλούμενων διαλέκτων, με τα θεμέλια δηλαδή της αντισλαβικής ιδεολογίας του ελληνικού κόμματος, δε θα μπορούσε να είναι σαφέστερη². Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης είχε άλλωστε ήδη προλάβει να καταδικάσει το δημοτικισμό μ' επιστολή του προς το Πατριαρχείο, ταυτίζοντας την πάλη κατά «του αηδούς κατασκευάσματος της μαλλιαρής γλώσσης» με την ανάσχεση της σλαβικής απειλής στο μακεδονικό χώρο: «*Ημείς οι Μακεδόνες, αμυνόμενοι και τα πάντα πάσχοντες επί σειράν ετών υπέρ της διατηρήσεως των πατρίων και των εθνικών παραδόσεων, μετά την αγίαν θρησκείαν του Σωτήρος Χριστού ετιμήσαμεν και αγαπήσαμεν δι' όλης της ψυχής και καρδίας το έθνος εις ό ανήκομεν και την γλώσσαν την προγονικήν, την γλώσσαν του ιερού Ευαγγελίου της αγίας ημών Εκκλησίας, την γλώσσαν ήν από αιώνων διδασκόμεθα εν τοις ημετέροις σχολείοις. Οι υποστηρίζοντες και προσπαθούντες να δημιουργήσωσι και διαδώσωσι το στρεβλόν, μυσαρόν και μιζοβάρβαρον γλωσσικόν ιδίωμα, το καλούμενον ψυχαρικόν ή μαλλιαρόν, δεν είνε έλληνες ουδέ ορθόδοξοι χριστιανοί αλλά ξένοι προς ημάς ρωμηοί, παράφρονες ή προδοταί και εναντίοι και καταστροφείς της ενότητος του έθνους ημών*»³.

Την εικόνα συμπληρώνει μια βαθιά εχθρότητα προς τους «πληβειακούς» δημοκρατικούς θεσμούς και τους ελευθεριάζοντες εν γένει νεωτερισμούς. Είδαμε νωρίτερα τον Δραγούμη να θρηνεί για το γεγονός ότι στις μέρες του «*λυμαίνονται την Ευρώπην θεωρίαί δημοκρατικής προελεύσεως*» αρνητικά διακειμένες για όσα «ιστορικά δίκαια» δε στηρίζονται σε απτά πληθυσμιακά δεδομένα. Την ίδια ακριβώς αποστροφή, διατυπωμένη σε ρεαλιστικότερους ίσως τόνους, συναντάμε και στις εισηγήσεις άλλων σημαντικών διπλωματικών εκπροσώπων του ελληνικού κράτους στην περιοχή. Αναλύοντας εν έτει 1890 τη σταδιακή παρακμή της ηγεμονίας του ελληνικού κόμματος, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Δοκός εξηγεί στο Χαρίλαο Τρικούπη ότι «*όλως ασύμφορος είναι η καθολική ψηφοφορία εν ταις υποδούλαις επαρχίαις*»

¹ «Εγκύλιος πατριαρχική» (16.3.1911), *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 19.3.1911, σ.82-3.

² «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 19.3.1911, σ.81-2.

³ «Υπέρ πατρίων αγών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 16.4.1911, σ.115-6. Ως πρόεδρος του Φ.Σ.Θ. την απόφαση υπογράφει ο γιατρός Δ. Ι. Ρίζος, ηγετικό στέλεχος παλιότερα του ελληνικού κόμματος στη Στρώμνιτσα και στα Βοδενά.

διότι αυτή συνεπάγεται αναγκαίως την διαίρεσιν και την συμμετοχήν του όχλου, ούτω δε καθίσταται αδύνατος πάσα εθνική ενέργεια, δι' ήν απαιτείται ομοφωνία των πολιτών και μυστική συνεργασία Προξένου, Αρχιερέως και ισχυρότων προκρίτων διακρινομένων επί συνέσει και πατριωτικούς φρονήμασι»¹. Μισή δεκαετία αργότερα, ο συνάδελφός του στο Μοναστήρι Ναπολέον Μπέτσος εισηγείται ως ένα από τα ζωτικότερα ελληνικά αιτήματα προς την Πύλη την έμπρακτη αναγνώριση από τις οθωμανικές αρχές «της μέχρις εσχάτων αδιαφιλονικήτου εξουσίας της Ιεράς Συνόδου και των μητροπολιτών επί ανωτέρου και κατωτέρου κλήρου, διότι άνευ τούτου ούτε πειθαρχία ούτε ιεραρχία ούτε εκκλησία να υπάρχη δύναται»². Για την επικράτηση παρόμοιων αντιλήψεων στα κατώτερα κλιμάκια του ελληνικού μηχανισμού, αποκαλυπτικά είναι όσα ο φλωρινιώτης μακεδονομάχος Λάκης Πύρζας προσάπτει στα βουλγαρικά σχολεία της περιφέρειάς του: «Ουδέν άλλο εδίδασκον εις τους προσερχομένους μαθητάς των ειμή φανατισμόν, μίσος καθ' ημών, επιτρέποντες εις αυτούς τα πάντα αταξίας, απουσίας και παν ό,τι αρέσει εις τους εν τη μικρά ηλικία παίδας. Οι φρονιμότεροι και οι πρόκριτοι των χωρίων τους απέφευγον και ει τις εξαπατηθείς είχαν αποστείλει εκείσε το τέκνον του απέσυρεν αυτό, θεωρούντες τα σχολεία αυτών καταγώγια πάσης διαφθοράς και ακολασίας»³. Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος, ανταπόκριση του 1892 από το Εμπόριο Καϊλαρίων προς το «Νεολόγο» της Κωνσταντινούπολης λειδωρεί «την ελεεινήν μαθητοκρατίαν, ήν εισήγαγον εν τη σχολή» οι βουλγαροδιδάσκαλοι της κωμόπολης, προκαλώντας τη μεταπήδηση μιας μερίδας μαθητών στο ελληνικό σχολείο⁴.

Λιγότερο προφανή είναι τα πράγματα με το κοινωνικό περιεχόμενο της βουλγαρικής εθνικής ιδεολογίας, όπως αυτή μετακενώνεται από τις ηγετικές ομάδες της Ηγεμονίας και της Πόλης στο εσωτερικό των εξαρχικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Η μετωπική ρήξη της βουλγαρικής εκκλησίας με το Πατριαρχείο κι η συλλογική αφήφηση του σχίσματος με την επιστράτευση ενός εθνικού-ορθολογικού σκεπτικού επέφερε αντικειμενικά έναν εκσυγχρονισμό στις νοοτροπίες, εξαλείφοντας μια σειρά προλήψεις που συνδέονταν με την ανυπακοή στις εκκλησιαστικές αρχές και τον αφορισμό (όπως η πεποίθηση ότι οι αφορισμένοι μετατρέπονται σε βρικόλακες, πρόληψη που είχε ως αποτέλεσμα τον κοινωνικό εξοστρακισμό των οικογενειών τους)⁵. Από την άλλη, στη νοτιότερη ιδίως Μακεδονία, όπου η ελληνική επιρροή συνδεόταν άρρηκτα όπως είδαμε με τον εξαστισμό κι εξευρωπαϊσμό των μεσοστρωμάτων, η αντίσταση του βουλγαρικού κόμματος στον εξελληνισμό αντλεί δυνάμεις (και) από την αδράνεια της υπαίθρου απέναντι σ' αυτά τα εκσυγχρονιστικά ρεύματα, από την αντοχή κι επιβίωση των πατροπαράδοτων παραδόσεων· αδράνεια και αντοχές που στο λόγο των συντηρητικών ηγετικών στελεχών της Εξαρχίας ανασηματοδοτούνται ως εθνικές και

¹ ΑΣτΔ/28/175, Γ. Δοκός προς Χ.. Τρικούπη, Εν Θεσ/νίκη 26.1.1890, ά.α.

² ΙΑΥΕ 1895/ΑΡΧ.Β/2, Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Βιτωλίοις 20.8.1895, αρ.235.

³ ΑΣτΔ/207/1β, Ν. Πύρζας προς 'αγαπητό φίλο κ. Ν.', Εν Φλωρίνη 3.1.1904. Ο επιστολογράφος διευκρινίζει ότι «ούτως έβαινον τα πράγματα μέχρι του έτους 1897», μέχρι δηλαδή την εμφάνιση της ΕΜΕΟ.

⁴ «Η 'Νοβινή' και αύθις ελεγχόμενη», *Νεολόγος*, 4.6.1892, σ.2.

⁵ Chirol 1881, σ.99-103.

ταυτόχρονα κοινωνικές αρετές. «Ο κάτοικος της Ζαγορίτσανης δεν έχει παραδοθεί στη μόδα και στην ελληνική επιρροή, όπως οι γείτονές του του Γκόρεντσι και του Κομανίτσοβο, αλλά απεναντίας, μαζί με την πίστη του, διατηρεί τις εθνικές του συνήθειες και την παλιά φορεσιά του», διαβάζουμε π.χ. σε ανταπόκριση του επίσημου οργάνου της Εξαρχίας από την περιοχή της Καστοριάς¹. ο αρχιγραμματέας Σόποφ διαπιστώνει με θλίψη ότι στο Γκόρεντσι της Καστοριάς, «βασικό σταθμό εξελληνισμού» της γύρω περιοχής, όχι μόνο «η ελληνική κουλτούρα έχει αφήσει βαθιά ίχνη» αλλά και «ο ελλητισμός έχει καταφέρει να μετατρέψει πολλούς χωρικούς σε αστούς, να τους βάλει καπέλα, να τους ντύσει με τσιτωμένα ρούχα, να κάνει τις γυναίκες κοκόνες»². ο ίδιος πάλι περιγράφει μ' ενθουσιασμό τα άκρως συντηρητικά ήθη του Περλεπέ, φοβούμενος πως η εισαγωγή της ευρωπαϊκής μόδας «θα καταστρέψει την οικονομική ισορροπία και οικογενειακή γαλήνη» των κατοίκων του³. Ο αντιαστισμός, ως (θεωρητική τουλάχιστον) προάσπιση των ταξικών συμφερόντων της υπαίθρου απέναντι στα εμποροτοκογλυφικά δίκτυα της πόλης αλλά και ως δυσπιστία των παραδοσιακών κοινωνιών απέναντι στους φορείς της νεωτερικότητας ενυπάρχει άλλωστε στο λόγο του βουλγαρικού κινήματος από τα πρώτα του βήματα. Στην εγκύκλιο που ο έξαρχος Άνθιμος απηύθυνε τον Ιανουάριο του 1873 προς το ποιμνιό του μετά το σχίσμα, «ο φαναριώτης» εχθρός του βουλγαρικού λαού περιγράφεται ως επήλυδας εκμεταλλευτής που έρχεται στις σλαβόφωνες περιοχές «έως ότου πληρώση το βαλάντιόν του χρυσίον, και έπειτα απέρχεται εις τας νήσους ίνα ασωτεύη» και «εμπαΐζει ημάς περιφρονητικώς μακρόθεν»⁴. δυο δεκαετίες αργότερα, οι προπαγανδιστές που συναντά ο Βικτόρ Μπεράρ στη μακεδονική ενδοχώρα καταγγέλλουν ότι «στο όνομα της προόδου, οι μπακάληδες τους [των Ελλήνων] δηλητηριάζουν και καταχρεώνουν το χωριάτη»⁵. Εξίσου ορατά είναι ωστόσο και τα όρια αυτής της προσέγγισης, καθώς η συγκρότηση αστικών πυρήνων και ο προσεταιρισμός ισχυρών οικονομικών παραγόντων εγκαταστημένων στις πόλεις συνιστά όχι μόνο υπαρκτή πραγματικότητα αλλά και ζωτική αναγκαιότητα για την επιβίωση κι ανάπτυξη του βουλγαρικού κόμματος. Στο ίδιο οδοιπορικό του, ο Μπεράρ καταγράφει έτσι την περιφρόνηση που οι εξαρχικοί αστοί της Στρούγκας εκδηλώνουν για τους «καθυστερημένους» πατριαρχικούς αγρότες της γύρω περιοχής⁶, ενώ ακόμη διαφωτιστικότερη είναι η δημόσια ζηλοφθονία του αρχιγραμματέα της Εξαρχίας για την ταξική υπεροχή του ελληνικού κόμματος: «Εν Μακεδονία μόνον ο απλούς λαός, το πλήθος είναι βουλγαρικών, ό,τι δε υπάρχει νοήμον, ό,τι έχει ζωήν και οργάνωσιν το πλείστον είναι ελληνικών, ελληνίζον, εξελληνισμένον. Τοιαύται εισίν αι περιστάσεις. Τί όμως δύναται να πράξη αυτό το πλήθος, όταν στερείται αρχηγών, όταν αι ζωτικάί δυνάμεις του εισίν κατεστραμμέναι; [...] Τα χωρία, μολονότι εισίν βουλγαρικά, δεν

¹ «Пътни мисли и впечатления», *Новини* 25.4.1891, σ.2.

² Шопов 1893, σ.250.

³ Στο ίδιο, σ.330-5.

⁴ Γεδεών 1908, σ.756.

⁵ Berard 1987, σ.172.

⁶ Στο ίδιο, σ.146.

έχουσιν ουδεμίαν δύναμιν, διότι σύρονται και εμπνέονται υπό της πόλεως. Η φωνή των χωρίων είναι τοιαύτη οία και της πόλεως»¹.

Στην απέναντι όχθη, παρατηρητικά στελέχη του ελληνικού μηχανισμού επισημαίνουν την αλλαγή νοοτροπιών και το αίσθημα μιας λανθάνουσας κοινωνικής χειραφέτησης που συνοδεύει την ανάπτυξη του βουλγαρικού κόμματος και τη σταδιακή μετατροπή των σλαβόφωνων «Βουλγάρων» της Μακεδονίας από κοινωνικά υποτιμημένη γλωσσοπολιτισμική/εθνοτική ομάδα σε πολιτική-εθνική. Οι εναπομείναντες «φανατικοί ορθόδοξοι» (=πατριαρχικοί) σλαβόφωνοι, των οποίων «είνε έτι καιρός προς εξελληνισιν», εξηγεί το 1906 ο Ίων Δραγούμης, «έχονται των πατριών» για κοινωνικούς κυρίως λόγους: «Δι' αυτούς οι λέξεις 'Βούλγαρος' είναι εισέτι ύβρις, ως να έλεγέ τις 'αγρότης' (χωριάτης) ή 'αγροίκος'. Άλλοτε η προσωνυμία αύτη ήτο γενική εν Μακεδονία και Θράκη προς δήλωσιν του αγρότου· μετέπεσεν κατά φυσικήν μετάπτωσιν εις την του αγροίκου. Αρχομένης μάλιστα της προπαγάνδας των Βουλγάρων η μετά περιφρονησεως απονομή του τίτλου 'Βούλγαρος', εις Σλανόφωνον των μολυσθέντων υπό του σχίσματος μερών, ήτο σχεδόν ίση προς άπωσιν αυτού προς το στρατόπεδον των σχισματικών. Επειδή δηλονότι οι Ελληνίζοντες ή Έλληνες περιεφρόνουν ούτω τον 'Βούλγαρον' δηλαδή τον αγρότην, εφέρετο ούτος φυσικώς πως προς εκείνους οίτινες, ου μόνον δε περιεφρόνουν αλλά και ετίμων τον αγρότην, μάλιστα δε υπό τον τίτλον 'Βούλγαρος'»². Καθοριστική τομή, σύμφωνα με την ίδια ανάλυση, αποτέλεσε η σύσταση εξαρχικών κοινοτήτων στα αστικά κέντρα: στο εξής, «ο χριστιανός δεν ήτο πλέον μόνον Έλλην, ο πολίτης δεν ήτο πλέον μόνον Έλλην, η προσωνυμία του 'Βουλγάρου' δεν ήτο πλέον περιφρονητική ουδ' απλώς αγρότου παρώνυμον, υπήρχε και άλλη εθνικότης, η Βουλγαρική!»³. Με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια σκιαγραφεί αυτή την αλλαγή το 1884 ο πρόξενος Σερρών Νικόλαος Φουντούλης, συγκρίνοντάς τη μάλιστα με την αισθητά πιο περιορισμένη εθνική συνειδητοποίηση των ελληνόφωνων αγροτών της περιφέρειάς του: «Εφανατίσθησαν οι Βούλγαροι. Έμαθον εις ποίον έθνος ανήκουσι, και ποία μεγάλη δύναμις υποστηρίζει αυτούς· μοι εμποιεί δε εντόπωσιν και θλίψιν φρικαλέαν, όταν αυτοί μεν χθες και πρώην άξεστοι χωρικοί όντες, και θεωρούμενοι ως παρία υπό των ημετέρων, αυτοκαλούσιν εαυτούς Βουλγάρους, και γαυριώντες διεκνύουσι δια των δακτύλων των την βουλγαρικήν ηγεμονίαν, η δε πλειοψηφία των κατοίκων των ημετέρων ελληνικών χωρίων δεικνύουσι μεν εν τινι μέτρω αγάπην προς τα ελληνικά γράμματα, αλλά κατά δυστυχίαν πόρω απέχουσι του να καλώνται Έλληνες εν επιγνώσει», ενώ «οι Βούλγαροι, φανατισθέντες σπουδαίως, δεν λέγονται μόνον Βούλγαροι υπό την σημασίαν του αποδοθέντος αυτοίς ονόματος παρά του κατακτητού [=ως εθνοτική ομάδα],

¹ Οφέϊκωφ 1885, σ.57-8 & 92 (επίσης, σ.8-9 & 28-9). Σχεδόν αυτούσια αναπαραγωγή της ίδιας διατύπωσης σε Σπιρβ 1890, σ.14 & 16. Πρβλ. τη λίγο μεταγενέστερη ανάλυση του ίδιου: «Και σήμερα ακόμη σε πολλά μέρη η ιδιότητα του αστού συνδέεται με τον ελληνισμό. Η έννοια των λέξεων Έλληνας και αστός έχει μια και την αυτή σημασία. Ο κάτοικος της πόλης δε μπορεί να μην ονομάζεται Έλληνας, γιατί αλλιώς θα φέρει την ονομασία χωριάτης» (Шопов 1893, σ.147).

² ΑΙΔ/IV/17.1.1, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Δεδαγατός 9.3.1906, αρ.80, σ.19.

³ Στο ίδιο, σ.8.

αλλά του εθνισμού»¹. Η ιδεολογική αυτή εξέλιξη αντανακλάται, τέλος, στην ειρωνία με την οποία ένας ανώνυμος ανταποκριτής του δημοσιογραφικού οργάνου της Εξαρχίας σχολιάζει, εν έτει 1892, τα κοινωνικά και γλωσσοπολιτισμικά χαρακτηριστικά του αντίπαλου κόμματος: «Θεός φυλάξοι από εξελληνισμένο Βούλγαρο! Πολύ σπάνια συμβαίνει οι Βούλγαροι, σπουδήποτε στην Αυτοκρατορία της Α.Μ. του σουλτάνου, να έχουν διαμάχη με καθαρούς Έλληνες. Οι αντίπαλοί μας παντού υπήρξαν είτε εξελληνισμένοι Βούλγαροι είτε εξελληνισμένοι Βλάχοι. Αυτό γίνεται και στις Σέρρες. Τη μεγαλύτερη φασαρία την κάνουν εκείνοι που οι πατεράδες τους μέχρι χθες περπατούσαν με χωριάτικα τσαρούχια και δεν ήξεραν πέντε ελληνικές λέξεις να πούνε»².

Σαφώς λιγότερα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις αντίστοιχες πτυχές της σερβικής εθνικής ιδεολογίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε στο μακεδονικό χώρο. Η πιο ευδιάκριτη εξέλιξη αφορά εδώ τη σταδιακή μετάβαση από τον αντιοθωμανικό αλυτρωτισμό σ' έναν αντικειμενικά φιλοθωμανικό αντιβουλγαρισμό, κεντρική διεκδίκηση του οποίου συνιστά η κατοχύρωση των εθνικών δικαιών του «σερβισμού» εντός του οθωμανικού θεσμικού πλαισίου και με τη συνδρομή των οθωμανικών αρχών. Ενώ στα κείμενα της Εταιρείας του Αγίου Σάββα και κάποιων υποτρόφων της η Σερβία εξακολουθεί ν' αναφέρεται σαν το «Πεδεμόντιο του σερβισμού» και «η ένωση των Σέρβων» να προβάλλεται σαν «η ανώτατη εθνική ιδέα»³, η απελευθέρωση (ή έστω η βελτίωση της τύχης) των αλύτρωτων αδελφών εκτοπίζεται αρκετά νωρίς, τόσο από το δημόσιο όσο και από τον ενδοϋπηρεσιακό λόγο του σερβικού μηχανισμού. Η τομή σημειώθηκε με τα «σερβομακεδονικά» συλλαλητήρια του 1885, που διακήρυξαν πως «οι Μακεδόνες κι οι Παλαιοσέρβοι είναι τμήμα του σερβικού έθνους, η δε Μακεδονία και Παλαιά Σερβία αποτελούν τμήμα της σερβικής γης», προβάλλοντας ως μοναδικά αιτήματα «την υπεράσπιση της σερβικής εθνότητας, του σερβικού σχολείου, της σερβικής εικόνας και του σερβικού βιβλίου» στις εν λόγω επαρχίες⁴. Στο ίδιο μήκος κύματος, ένας μαθητής των νυχτερινών σχολείων της ΔСС από χωριό της Οχρίδας υποβάλλει το 1890 αίτηση για τριετή υποτροφία σε κάποιο διδασκαλείο, υποσχόμενος να εργαστεί ως σερβοδιδάσκαλος για «το σεβασμό της εθνότητάς μας» και «την επέκταση των σερβικών ιδεών στο γενέθλιο τόπο», εντασσόμενος «στις τάξεις των μαχητών για το σερβισμό και το σερβικό έθνος σ' εκείνα τα μέρη» που απειλούνται από «τη βουλγαροφιλία» και «το δυτικό καθολικισμό»⁵. Δίχως συγκεκριμένα μέτρα, οι όποιες αλυτρωτικές επαγγελίες είχαν άλλωστε καταφανή όρια, όπως διαπίστωσε το 1879 ένας σερβοδιδάσκαλος που προσπάθησε να προσηλυτίσει κάποιους βουλγαρόφιλους κατοίκους των Σκοπίων με το επιχείρημα πως οι «Σόπηδες» Βούλγαροι «έχουνε μάθει μόνο νάναι δούλοι στην υπηρεσία των Τούρκων», ενώ οι Σέρβοι, ως γενναίος

¹ ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Ν. Φουντούλης προς πρόεδρο ΣΔΕΓ Κ. Παπαρηγόπουλο, Εν Σέρραις 19.7.1884, αρ.136.

² «Из Дописките ни», *Новину* 17.4.1892, σ.2.

³ Ομιλία Σ. Νικολάγιεβιτς στο 1^ο συνέδριο της ΔСС (1886), σε *Вojводић* 1999, σ.21-2' ομιλία του ίδιου κατά τα εγκαίνια της Εστίας της ΔСС (1.10.1890), στο ίδιο, σ.223-5' Ρίστε Ογκνιάνοβιτς προς πρωθυπουργό Σ. Γκρούιτς, Βελιγράδι 19.6.1890, σε *Цамбазовски* 1988, σ.551.

⁴ Απόφαση του συλλαλητηρίου της Βράνια (10.3.1885), σε *Цамбазовски* 1985, σ.282-3.

⁵ Μπογκντάν Γιοβάνοβιτς προς σέρβο Υπ.Εξ., Βελιγράδι 1.9.1890, σε *Вojводић* 1999, σ.221-2.

λαός, απελευθερώθηκαν μόνοι τους: η απάντηση των συνομιλητών του ήταν πως, «για να μπορέσουν να γίνουν Σέρβοι, όπως οι κάτοικοι της [γειτονικής] Βράνια, να τους ελευθέρωνε η Σερβία»: όμως αυτή «τους ξέχασε», ενώ ο βούλγαρος μητροπολίτης υπόσχεται από το Κιουστεντίλ «κάθε μέρα» την προσεχή απαλλαγή τους από τον οθωμανικό ζυγό¹.

Η υπεροψία απέναντι στους «υπόδουλους αδελφούς» ήταν επίσης αναμενόμενο να διοχετεύει την εθνική συνειδητοποίησή τους προς την αντίθετη κατεύθυνση. Εν έτει 1893, αυτοκριτικό δημοσίευμα σερβικής εφημερίδας αποδίδει έτσι το φιλοβουλγαρισμό των βορειομακεδόνων στις τραυματικές εμπειρίες από την περιφρονητική μεταχείρισή τους, ως μεταναστών, στην ελεύθερη Σερβία: «Πώς πάλι περιπαίζονταν στα σχολεία, αυτό είναι ντροπή και να ειπωθεί, είναι όμως γεγονός που δεν πρέπει να κρύβεται. Ναι, κάποιοι από τους καθηγητές αποκαλούσαν αυτούς τους φτωχούς αδελφούς 'Βουλγάρους', 'μποζατζήδες' και 'σαλεπιτζήδες', και μ' αυτό σκότωναν το κύρος τους μπροστά στους σέρβους μαθητές και τους υπέβαλλαν σε ειρωνίες και ύβρεις, αντί να τους καθοδηγούν, αντί σε αυτούς να δίνουν μεγαλύτερη προσοχή απ' ό,τι στους αδελφούς τους απ' τη Σερβία»². Το ίδιο κράμα κοινωνικής και (δυνάμει) εθνικής υπεροψίας συναντάμε ωστόσο και σε ανταπόκριση του οργάνου της Εξαρχίας, με την οποία επιχειρείται να διασκεδαστούν οι πληροφορίες για τη λειτουργία των πρώτων σερβικών σχολείων στην περιοχή της Οχρίδας: οι περισσότεροι μετανάστες από τέσσερα συγκεκριμένα χωριά που ζουν στη Σερβία, διαβάζουμε, «πουλάνε γάλα στα σπίτια και σκέφτονται να εκμεταλλευθούν τους Σέρβους. Κάποιοι από τους χωρικούς μας είναι πολύ πανούργοι. [...] Βαρέθηκαν να κουβαλάνε τα καζάνια με το γάλα στους δρόμους του Βελιγραδίου και γι' αυτό παρακολούθησαν κάποια νυχτερινά σχολεία και στάλθηκαν από τον 'Άγιο Σάββα' να υπηρετήσουν ως δάσκαλοι. Αυτοί όμως, αντί να διδάσκουν, κάθονται στα χωριά που γεννήθηκαν, εισπράττουν τα δουκάτα κι ο κόσμος πιστεύει πως υπάρχουν σχολεία, μαθητές κλπ. Σε όλα τα χωριά του Ντρίμκολ μας στάλθηκαν παρόμοιοι δάσκαλοι, δεν κατάφεραν όμως ούτε να μουν στα άλλα χωριά»³.

Κοινωνικά χαρακτηριστικά κι εκπροσωπήσεις

Ως τώρα είδαμε την εικόνα που οι αντιμαχόμενοι εθνικοί μηχανισμοί καλλιεργούν και προβάλλουν για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των αντίστοιχων κομμάτων. Ποια όμως υπήρξε η πραγματική σύνθεση των τελευταίων, από ποιες τάξεις και κοινωνικές κατηγορίες

¹ Цамбазовски 1985, σ.61.

² *Дневни Лист* (φ.270 του 1893), βουλγαρική μετάφραση σε *Югозападна България* (Σόφια), 3.1.1894, σ.2. «Μποζατζής» ήταν ο πλανόδιος πωλητής της «μποζά», ενός αφεψήματος από κεχρί δημοφιλούς μέχρι σήμερα στη Βουλγαρία. Βιοματική περιγραφή τέτοιας περιφρονητικής αντιμετώπισης των παιδιών μακεδόνων μεταναστών από δάσκαλο στη Σερβία, το 1895-96, περιέχεται στα αδημοσίευτα απομνημονεύματα του κρουσοβίτη σοσιαλιστή Τόμα Κάρτσοφ (НБКМ-БИА, кол.42, а.е.64, л.19).

³ Ανταπόκριση από τη Στρούγκα (5.9.1893) με τα αρχικά Я.Д., *Новини* 8.10.1893, σ.3. Για τα συγκεκριμένα χωριά, την εποχική μετανάστευση των κατοίκων τους στη Σερβία και τις συνακόλουθες εθνικές «συμπάθειες», βλ. Βούρη 1994, σ.119-20.

προέρχονταν τα στελέχη τους, από ποιες στρατολογούσαν τη μαζική τους βάση και με ποιους μηχανισμούς εξασφάλιζαν τις μεταξύ τους σχέσεις εκπροσώπησης; Η εικόνα που προκύπτει από τη διασταύρωση των διαθέσιμων στοιχείων που μας παρέχουν (με τρόπο κάθε άλλο παρά συστηματικό) οι πρωτογενείς πηγές της εποχής είναι φυσικά πολύ πιο σύνθετη από τα αφαιρετικά σχήματα της εκατέρωθεν προπαγάνδας: αξιοσημείωτες τοπικές και περιφερειακές διαφοροποιήσεις, πολυπλοκότητα κοινωνικών συμμαχιών, κυρίως όμως ένα τοπίο ρευστό και μεταβαλλόμενο στο πέρασμα του χρόνου, ανάλογα με την εξέλιξη των επιμέρους αναμετρήσεων.

Τα πράγματα είναι σχετικά πιο απλά όσον αφορά το ελληνικό κόμμα, τα ηγετικά κλιμάκια του οποίου προέρχονται κατά κανόνα από το βασικό κορμό της παραδοσιακής χριστιανικής άρχουσας τάξης –«τους καλύτερους και τιμιότερους νοικοκυραίους» κατά το Γεώργιο Μόδη¹, «τους εις τας μακεδονικάς πόλεις κατοικούντας περισσότερον ανεπτυγμένους» κατά τον Αλέξανδρο Μαζαράκη², τους «κεφαλαιούχους και συντηρητικούς» σύμφωνα μ' ένα (μη κατονομαζόμενο) «παλαιό» προξενικό υπάλληλο στο Μοναστήρι³. Στα νοτιότερα αστικά κέντρα ο κεντρικός πυρήνας του κόμματος αποτελείται από ελληνόφωνους ή παντελώς εξελληνισμένους εμπόρους, βιομηχάνους, γαιοκτήμονες και διανοούμενους, γύρω από τους οποίους συγκεντρώνονται οι επήλυδες από την ενδοχώρα «ξενόφωνοι» ομόλογοί τους και τα συνδεδεμένα με αυτούς λαϊκά στρώματα⁴. Στη Θεσσαλονίκη, οι Έλληνες -παρότι αριθμητικά μειοψηφικοί- έχουν σημαντική παρουσία στις γραμμές της «ανώτερης κοινωνικής τάξης» (τραπεζίτες-μεγαλέμποροι-τσιφλικάδες), των επιστημόνων, των εμπόρων, των ταξιδιωτικών πρακτόρων και των ξενοδόχων-εστιατόρων, έτσι ώστε «ο πρωτόφερτος τους έπαιρνε για περισσότερους και από όσοι πράγματι ήσαν»⁵. Η ηγεσία της κοινότητας, ανεξαρτήτως επιμέρους «μερίδων», συγκροτείται φυσικά από γαιοκτήμονες, τραπεζίτες ή τοκογλύφους, μεγαλεμπόρους, γιατρούς, δικηγόρους κι ατμοπλοϊκούς πράκτορες· ταξική θέση, ελληνική κουλτούρα και παραδοσιακή διασύνδεση με τα δίκτυα εξουσίας που διαπλέκονται γύρω από τη μητρόπολη ή/και το ελληνικό προξενείο ενοποιούν αυτό το κοινωνικό στρώμα, τα επιφανέστερα μέλη του οποίου συχνά προέρχονται από οικογένειες όχι μόνο παραδοσιακά ελληνόφωνες ή βλάχικες αλλά και σλαβόφωνες (Χατζηλαζάρου) ή δυτικοευρωπαϊκές (Άμποτ), και συχνά διαθέτουν κάποια ευρωπαϊκή υπηκοότητα⁶. Εξίσου ηγεμονική είναι η θέση του

¹ Μόδης 1950, σ.20.

² Μαζαράκης 1948, σ.60.

³ Αργυρόπουλος 1970, σ.44.

⁴ Braifford 1906, σ.191 (Καστοριά)· Трайчев 1930:21-2 (Σέρρες)· Кънчов 2000, σ.204-5 (Σέρρες), 247 (Δ. Χισάρ) & 472-3 (Νάουσα)· Χατζηκυριακού 1906, σ.141 (Δ. Χισάρ)· ΑΑΣΝ/4/352, «Εκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφέρεια Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1908», σ.14 (Νάουσα)· ΙΑΥΕ 1900/68, Γ. Σάρρος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 20.5.1900, αρ.125 εμπ (Δράμα).

⁵ Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.30· Κάκκαβος 1972, σ.57· Τσώπρος 1992, σ.71-2.

⁶ Κάκκαβος 1972, σ.58-9· Μοσκόφ 1978, σ.134-5· Αγγελική Μεταλλινού, *Παλαιά Θεσσαλονίκη εικονογραφημένη*, τ.Α', Θεσ/νίκη 1939· Αστέριος Κουκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, Θεσ/νίκη 2000, σ.68-94. Ειδικότερα για την οικογένεια Χατζηλαζάρου: Καράβας 2010, σ.134-43· Αναστασιάδου 2008, σ.497-8. Για τους Άμποτ: Μεταλλινού 1939, σ.182· Mazower 2005, σ.155-8· Αναστασιάδου 2008, σ.498 & 500.

ελληνικού κόμματος και στο Μοναστήρι, ο πυρήνας του οποίου απαρτίζεται όχι από ελληνόφωνους αστούς αλλά από βλάχους μεγαλεμπόρους, δικτυωμένους μέσω συγγενικών, εθνοτοπικών κι επαγγελματικών δεσμών με ομοειδείς πυρήνες μιας σειράς μικρότερων αστικών κέντρων σε όλη τη γύρω περιοχή¹. όσο για τη μαζική του βάση, ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής αναφέρει το 1891 πως η πατριαρχική κοινότητα περιλάμβανε τα 4/5 των Βλάχων, το 1/4 των σλαβόφωνων και το σύνολο των αλβανόφωνων χριστιανών κατοίκων της πόλης². Πολύ πιο κρίσιμα για την εξέλιξη της εθνικής διαμάχης, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ελληνικού κόμματος στα σλαβόφωνα αστικά κέντρα επιβεβαιώνουν -κι αυτά- την ίδια εικόνα ταξικής υπεροχής. Στα Βοδενά, σημειώνει το 1893 με δυσφορία ο γραμματέας της Εξαρχίας, «*με την πλευρά των γρεκομένων είναι οι πλουσιότεροι και επιφανέστεροι πολίτες*»· σύμφωνα με άλλες πηγές, ο ελληνικός μηχανισμός καθοδηγείται από εργοστασιάρχες κι αντιπροσώπους ευρωπαϊκών εταιρειών, η δε πατριαρχική κοινότητα έχει κληρονομήσει το σύνολο των προσόδων και περιουσιακών στοιχείων της πάλαι ποτέ ενιαίας χριστιανορθόδοξης κοινότητας της πόλης³. Στα Γενιτσά των αρχών του εικοστού αιώνα, σημειώνει ένας επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων, ακλόνητο πυρήνα του ελληνικού κόμματος αποτελούν 150-200 οικογένειες, «*αι οποία είναι και αι μάλλον διακρινόμεναι επί ευπορία και μορφώσει*», ενώ η πατριαρχική κοινότητα απαρτίζεται συνολικά από 500-600 σλαβόφωνες οικογένειες, πολλές από τις οποίες «*κατ' επανάληψιν απεσχίσθησαν και πάλιν μετανοήσασαι επανήλθον εις την Ορθοδοξίαν*»⁴. Ο αριθμητικός αυτός συσχετισμός ανατρέπεται δραματικά μετά το 1903, όχι όμως και η ταξική υφή της ελληνικής παράταξης: εν έτει 1910, σύμφωνα με υπηρεσιακή έκθεση του επικεφαλής της εξαρχικής μητρόπολης Βοδενών, η ελληνορθόδοξη κοινότητα των Γενιτσών αριθμεί μόλις 74 σλαβόφωνες και 10 βλάχικες οικογένειες, όμως «*οι εναπομείναντες στην ελληνική πλευρά πολίτες*» εξακολουθούν να «*είναι ως επί το πλείστον ευκατάστατοι και δεσμευμένοι ηθικά και υλικά έναντι της προπαγάνδας*»⁵. Ο ίδιος έλληνας επιθεωρητής τονίζει την «*εμπορικήν ισχύν και υπεροχήν*» της πατριαρχικής κοινότητας στο Δεμίρ Χισάρ των Σερρών· όπως ενημερώνει το 1900 το προξενείο Θεσσαλονίκης ένας ντόπιος πληροφοριοδότης, το τοπικό «*ελληνικόν κόμμα*» καθοδηγεί «*η υγιεστέρα ενταύθα μερίς*», τουτέστιν «*πάντες οι χριστιανοί και φρόνιμοι εν Δεμίρ-ισσαρίω και περίξ*»⁶. Παρόμοια σύνθεση έχουν οι (αριθμητικά πιο περιορισμένοι) πυρήνες του ελληνικού κόμματος και στις βορειότερες

¹ Για μια συνοπτική περιγραφή αυτού του δικτύου: Τηλέμαχος Κατσουγιάννης, *Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών*, τ.Β', Θεσ/νίκη 1966, σ.59. Επίσης: Τσάλλης 1932, σ.82-8.

² Κънчов 2000, σ.19. Πρβλ. Weigand 2001, σ.58.

³ Шопов 1893, σ.205· Кънчов 2000, σ.466· Георгиев-Трифонов 1994, σ.36-7 & 122-3· НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.12-3. Εν έτει 1888, ο Κάντσοφ αναφέρει πως για το ταμείο της πάλαι ποτέ ενιαίας κοινότητας «*γίνεται ακόμη δίκη*» μεταξύ των διαδόχων της και διεκδικητών του· το 1893 το ζήτημα είχε πλέον κριθεί οριστικά υπέρ των πατριαρχικών.

⁴ Χατζηκυριακού 1962, σ.21-2.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.403, л.228, Протоиерей Тома [Николов], «*Годишен рапорт за положението и състоянието на българските училища в Воденска епархия през учебната 1909-1910 година*», Воден 27.7.1910.

⁶ Χατζηκυριακού 1962, σ.141· ΙΑΥΕ 1900/65, [Α. Παπααύλου], «*Οι διαπραχθέντες φόννοι Ελλήνων υπό Βουλγάρων εν ταις Επαρχίαις Σερρών & Μελενίκου*», συνημ. σε Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 9.2.1900, αρ.34 εμπ.

πόλεις. Σύμφωνα με τον Άμποτ, η «αριθμητικά μικρή ελληνική κοινότητα» του Βέλες περιλαμβάνει «τους πλουσιότερους και τους πιο πολιτισμένους κατοίκους» της πόλης, η δε ελληνορθόδοξη κοινότητα των Σκοπίων αποτελεί στο γύρισμα του αιώνα «μια μικρή αλλά σημαντική από απόψεως επιρροής ελληνική μειονότητα, η οποία εκπροσωπεί τα εμπορικά και βιομηχανικά συμφέροντα» της εκεί περιοχής¹. Στα Κότσανα, πάλι, διαβάζουμε σε έκθεση του έλληνα προξένου Σκοπίων το 1899, «οι ημέτεροι αποτελούν την ανωτέραν βαθμίδα της κοινωνίας», ελέγχοντας το τοπικό εμπόριο ρυζιού, οπίου και δημητριακών, «αλλά διετέλουν κατά πάντα αχώριστοι του βουλγαρικού στοιχείου όπερ ηρείλει την συγχώνευσίν των»· ύστερα από προσπάθειες του ελληνικού προξενείου, το 1895 συγκροτήθηκαν όμως σε κοινότητα που «διατηρεί Ελληνικόν σχολείον» χρηματοδοτούμενο με κονδύλια της ΕΕΕΕΠ³.

Πολύ συγκεκριμένα στοιχεία διαθέτουμε για την κοινωνική διάρθρωση της ελληνορθόδοξης πατριαρχικής κοινότητας της Ρέσνας, κοινότητας που διατήρησε μέχρι τέλους μια στοιχειώδη -αν και φθίνουσα- μαζικότητα⁴. Ο αναλυτικός «κατάλογος των αρρένων» της κοινότητας που συντάχθηκε το Φεβρουάριο του 1912 και φυλάσσεται στο αρχείο της πατριαρχικής Μητρόπολης Πελαγονίας παραθέτει τα ονοματεπώνυμα, το επάγγελμα και τον τόπο διαμονής των 221 μελών της κοινότητας που πληρούσαν τις ηλικιακές προϋποθέσεις συμμετοχής στις τελευταίες οθωμανικές εκλογές⁵. Το ένα τρίτο του συνόλου (73 άτομα) αποτελείται από μετανάστες στην Αμερική (16), τη Βουλγαρία (14), τη Ρουμανία (6), την Κωνσταντινούπολη (14), την Πρίστινα (2) και διάφορες άλλες περιοχές της Μακεδονίας (21). Σαράντα οκτώ μετανάστες αναγράφονται χωρίς προσδιορισμό του επαγγέλματός τους. Από τα υπόλοιπα 173 μέλη της κοινότητας, έξι είναι κτηματίες ή μεσίτες, 13 έμποροι, 3 φοιτητές, 1 δικηγόρος, 1 γιατρός, 1 φαρμακοποιός κι 1 μηχανικός – το 15% της κοινότητας αποτελείται, δηλαδή, από άτομα που ανήκουν στα ανώτερα αστικά στρώματα της μακεδονικής ενδοχώρας. Αισθητά μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των μικροαστών: μπακάληδες, μανάβηδες, χασάπηδες, φουρνάρηδες, «ξενοδόχου» (χανιτζήδες), χρυσοχόοι, μαραγκοί, παπουτσήδες, κουρείς και ράφτες ανέρχονται σε 71 άτομα ή 40,3% του συνόλου. Επτά είναι ιερείς ή δάσκαλοι, 1 αστυνόμος, 1 ταχυδρόμος κι 1 «κυβερνητικός υπάλληλος», ενώ ως ιδιωτικοί «υπάλληλοι» καταγράφονται 12 άτομα. Σε χαμηλότερες βαθμίδες χειρονακτικής εργασίας εντοπίζονται 32 μέλη της κοινότητας («αγγειοπλάστες», τενεκετζήδες, καλαϊτζήδες, αμαξάδες, ψαράδες,

¹ Άμποτ 2004, σ.29-30.

³ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σκοπείσις 19.7.1899, αρ.96.

⁴ Το 1874 στην κομόπολη εντοπίζονται 150 πατριαρχικές, 152 εξαρχικές κι 60 «ουδέτερες» οικογένειες (Πασκαλεβα 2001, σ.141). Το 1889 καταγράφονται 260 πατριαρχικές (40 βλάχικες και 220 σλαβόφωνες) και 220 εξαρχικές οικογένειες (Βούρη 1999, σ.91), ενώ στις αρχές του εικοστού αιώνα 1.700 εξαρχικοί, 1.000 ελληνίζοντες πατριαρχικοί, 60 ρουμανίζοντες και 30 σερβίζοντες (Χαλκιάπουλος 1910, σ.78). Για το 1911 ο Τράιτσεφ δίνει 2.300 περίπου εξαρχικούς και 400 πατριαρχικούς, εκ των οποίων οι 80 Βλάχοι κι οι 320 σλαβόφωνοι «γρεκομάνου» (Трайчев 1923, σ.8) αναφερόμενη στο σλαβόφωνο και μόνο πληθυσμό της κομόπολης, υπηρεσιακή καταγραφή της Εξαρχίας το 1912 καταμετρά 1.929 εξαρχικούς, 241 «γρεκομάνους» και 23 «σερβομάνους» (ЦДЛ, φ.1546, оп.1, а.е.383, л.6 & 11).

⁵ ΑΙΜΠ/15, «Κατάλογος των αρρένων της Ελλ. Ορθοδόξου Κοινότητος Ρέσνης του έτους 1912», Εν Ρέσνη 10.2.1912.

αχθοφόροι, κηπουροί, βαφείς, μάγειροι, χτίστες ή -απλώς- εργάτες), ενώ άλλοι 14 είναι γεωργοί, 5 άνεργοι («αργοί») κι 1 ανάπηρος (τυφλός). Εικοσιοκτώ μετανάστες και 16 μη μετανάστες δεν πληρώνουν κτηματικό φόρο (στερούνται τουτέστιν έγγεια περιουσία): επτά από τους τελευταίους πληρώνουν φόρο επιτηδεύματος, ενώ μεταξύ των πλήρως αφορολόγητων συγκαταλέγονται δυο φοιτητές, ο γιατρός κι ένας δάσκαλος. Η εικόνα που αναδύεται από τον πίνακα είναι αυτή μιας μικροαστικής ως επί το πλείστον κοινωνίας: δυστυχώς δε διαθέτουμε ομοειδή στατιστικά στοιχεία για την τοπική εξαρχική κοινότητα, που θα μας επέτρεπαν να συγκρίνουμε την κοινωνική σύνθεση κι εμβέλεια των δυο παρατάξεων. Γεννημένος και μεγαλωμένος στη Ρέσνα, ο Συμεών Ράντεφ υποστηρίζει πάντως ότι το ελληνικό κόμμα συγκροτούνταν με πυρήνα την «παλιά αστική τάξη» της κωμόπολης, αντλούσε την οικονομική ισχύ του από τους Βλάχους και την αριθμητική δύναμή του από τους σλαβόφωνους «γρεκομένους», χωρίς οποιαδήποτε αίσθηση κοινωνικής υπεροψίας απέναντι στους εξαρχικούς που διέθεταν μια παρόμοια κοινωνική δομή¹. Μικροαστικά ως επί το πλείστον χαρακτηριστικά διαθέτει και το ελληνικό κόμμα της Γευγελής, που σύμφωνα με τον Κάντσοφ αποτελείται το 1891 από 280 σλαβόφωνες και 40 βλάχικες οικογένειες². Εξήντα απ' αυτές τις πατριαρχικές οικογένειες, που μετά το 1913 έχουν καταφύγει στη Μποέμιτσα (σημ. Αξιούπολη), καταγράφονται από την υπηρεσία εποικισμού ως «επί το πολύ έμποροι, καφετζήδες, παντοπώλαι κλπ»³.

Αυτά όσον αφορά τα αστικά κέντρα. Στα σλαβόφωνα χωριά, αντίθετα, τα διαθέσιμα στοιχεία επιβεβαιώνουν κατά κανόνα την παρατήρηση του Μπρέιλσφορντ, ότι όπου «υπάρχει πραγματικό ελληνικό κόμμα, αυτό αποτελείται κυρίως από τους πλουσιότερους χωρικούς: ιερείς, αργυραμοιβούς, καταστηματάρχες και χανιτζήδες»⁴. Στο Γκράντομπορ της Θεσσαλονίκης λ.χ. οι πατριαρχικοί, αν και αποτελούν μόλις το 1/3 των κατοίκων, διαθέτουν το 1906 «πλείονα κτηματικήν περιουσίαν» απ' ό,τι οι εξαρχικοί συγχωριανοί τους⁵: στη Βογδάντδσα το 1912 η πατριαρχική κοινότητα «περιλαμβάνει περί τας 180 οικογενείας, εν αίς διακρίνονται οι ευπορότεροι και οι μάλλον ανεπτυγμένοι»⁶. Άφθονα είναι και τα δεδομένα για επιμέρους τοπικά ηγετικά στελέχη. Επικεφαλής του ελληνικού κόμματος στην Οσνίτσανη είναι «ο φρονιμώτερος και ισχυρότερος χριστιανός» των Καστανοχωρίων⁷: στην Τσερνόλιστα της Καστοριάς, ο ομόλογός του προεστός «είχε το καλύτερο σπίτι του χωριού»⁸: στη Βελούσινα του Μοναστηρίου, «ο πλουσιώτερος κάτοικος της προς νότον του Μοναστηρίου πεδιάδος», πατριαρχικός προύχοντας Ρίστε Τράιτσε, «και ο οίκος αυτού, πλούσιος και αγαθός ων, εξήσκει

¹ Радев 1994, σ.80 & 68-70.

² Кънчов 2000, σ.181.

³ АКК/3.5, [Κ. Καραβίδας], «Μποέμιτσα», χ.χ.

⁴ Brailsford 1906, σ.198.

⁵ Παπαδόπουλος 1975, σ.121.

⁶ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Νέα Ελλάδα*, Εν Αθήναις 1913, σ.104.

⁷ Οικ. Πατριαρχείο 1906, σ.39.

⁸ Μελά 1964, σ.236. Στο πρωτότυπο διευκρινίζεται πως η αξία του σπιτιού ανερχόταν σε 7.000 δρχ. (ΑΝΠΜ/2/153, σ.4).

μεγάλην επιρροήν και επί των πέριξ χωρίων, 17 τον αριθμόν», συγκρατώντας τα στο Πατριαρχείο μέχρι τη δολοφονία του το 1905¹ στη Μπίστριτσα, ως «πρόμαχος της Ορθοδοξίας του χωρίου και των πέριξ» διακρίνεται ένας «εκ των πλουσίων προκρίτων»² γόνος αδιάλλακτα πατριαρχικής οικογένειας, ο ιερέας του Ντόμπρομιρ ήταν επίσης αρκετά ευκατάστατος για τα δεδομένα της περιοχής, όπως πιστοποιεί ο αριθμός των οικόσιτων ζώων που έχασε όταν οι κομιτατζήδες έκαψαν το 1907 το σπίτι του³. «Το χάρισμα και το στήριγμα της Ορθοδοξίας» στο Ζίρνοβο Νευροκοπίου αποτελεί ως το 1903 ο καπνομεσίτης Ζαφείριος, «ο πλουσιώτατος του τόπου, ο ευγενέστατος τύπος του μεγάλου και ισχυρού γαιοκτήμονος εις τα μέρη ταύτα»⁴. Εγκαταστημένος στο Μοναστήρι, ο προύχοντας Νάλλης του Μοριχόβου, «μέγας κτηματίας με περισσοτέρας των 50 χιλ. λιρών», είναι αυτός που σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Μαζαράκη «συγκρατεί τα χωρία εις τον Ελληνισμόν δια της επιρροής του»⁵. Ηγέτης της αντιβουλγαρικής τρόικας στη Λιγοβάνη του Λαγκαδά είναι ο πρόκριτος Ηλίας Πάσχου, που «ως οικονομικώς ανεξάρτητος προσήρχετο πάντοτε αρωγός οικονομικώς εις τους δυστυχούντας Έλληνας» κι «επεβάλλετο λόγω της κοινωνικής του θέσεως εις πάντα δυστροπούντα»⁶. Τον ίδιο ρόλο στο Βλάντοβο Βοδενών παίζει το 1904 ο «πλουσιώτατος άλλοτε τσορμπαδζής» Μήτσιος Μπακίρτσης, «όστις είδε πάσαν αυτού την μεγάλην περιουσίαν καταστραφείσα παρά των κομιτάτων»⁷. Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν από την επιδρομή της ΕΜΕΟ (12.12.1906) στην Κλεπούσνα της Ζίχνας, μικτό χωριό όπου από τις αρχές του αιώνα «ερρωμένως αγωνίζονται οι ημέτεροι κατά των σχισματικών»: η οικογένεια που κατεξοχήν χτυπήθηκε, ως «στύλος» της ντόπιας πατριαρχικής παράταξης, θυμάται ο τότε πρόξενος Σερρών, «ήτο και η ευπορωτέρα του χωρίου. Κατώκει εις νεόκτιστον τριώροφον οικίαν. Η περιφέρεια του δώματος είχε βαφεί με τα Ελληνικά χρώματα και ετέθη με μεγάλα γράμματα η εξήγησις τούτου: 'Προς δόξαν του Ελληνισμού'»⁸. Μια συμπληρωματική διάσταση του φαινομένου μας παρέχει, τέλος, η περιγραφή των οικονομικών δραστηριοτήτων της πατριάς των Τσάμηδων από το βλαχόφωνο Πισοδέρι, οικογένειας που στο γύρισμα του αιώνα συγκροτεί έναν από τους πιο δραστήριους κρίκους του ελληνικού μηχανισμού στη γύρω περιοχή. Ο επικεφαλής Κοσμάς Τσάμης, διαβάζουμε σ' ένα οικογενειακό αφήγημα, «διατηρούσε τρία μαγαζιά, ένα στο σημερινό χωριό Λευκώνας, ένα στο χωριό Νακολέτσι της τωρινής Σερβικής Πρέσπας και το τρίτο στο Πισοδέρι. Εκτός απ' αυτά έχει συνεταιρικά με άλλους συγγενείς κι άλλα μαγαζιά, όπως στο Κράγιαν της [μετέπειτα] Σερβικής Πρέσπας μαζί με τον ανεψιό του Παντελή Δημ. Τσάμην. Εμπορεύεται ταξιδεύοντας στο Μοναστήρι, στην Θεσσαλονίκη, στη Σμύρνη, στην Προύσα, στην Αθήνα και

¹ MMA 1997, σ.96-7. Οικ. Πατριαρχείο 1906, σ.72.

² Γερομίχαλος 1968, σ.54.

³ Σύμφωνα με το μητροπολίτη Πελαγονίας, οι κομιτατζήδες «εφόνευσαν εκ της [περι]ουσίας αυτού 10 βουβάλους, μίαν αγελάδα, 2 μόσχους και πληθύν χοίρων και ορνίθων» (ό.π., σ.60).

⁴ Χρυσόστομος 2000, σ.52.

⁵ Μαζαράκης 1963, σ.30.

⁶ Πάσχος 1962, σ.7.

⁷ MMA 1996, σ.174-5.

⁸ Σαχτούρης 1951, σ.58. Για το χωριό: ΙΑΥΕ/1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 4.9.1900, αρ.297.

στα Σκόπεια». Συγγενείς της συζύγου του «ευπορούν στο Μοναστήρι και έχουν εξελιχθεί σε ισχυρούς παράγοντας του τόπου». Οι γιοι του, Παπα-Σταύρος και Λάζαρος, «έχουν ένα σωρό γνωστούς σ' ολόκληρη την περιοχή, φίλους παλαιούς της οικογενείας, κουμπάρους στα περισσότερα χωριά κι επιπλέον ασκούν ισχυράν προσωπικήν επιρροήν, κυρίως στην Πρέσπα και τα Κορέστια και όλων αυτών των πλεονεκτημάτων επωφελούνται για να συγκρατήσουν τον πληθυσμόν και να τον αποτρέψουν από την ύπουλη συνεργασία με τους Βουλγάρους»¹.

Το ελληνικό κόμμα δεν αποτελούνταν όμως μόνο από ευκατάστατους προύχοντες· στις τάξεις του συναντάμε και μερίδα τουλάχιστον των λαϊκότερων στρωμάτων, στα αστικά ιδίως κέντρα και σε κάμποσα χωριά της διαμφισβητούμενης «μεσαίας ζώνης». Καθοριστικός αποδεικνύεται εδώ ο ρόλος των μηχανισμών κοινωνικοπολιτικού ελέγχου αυτών των στρωμάτων μέσω της εργοδοσίας και των προνοιακών /φιλανθρωπικών δικτύων. Στα Βοδενά, εξηγεί ένα από τα νεότερα στελέχη του εκεί ελληνικού κόμματος, «στηρίγματα κραταιά δια τον εθνισμόν και τους αγώνας κατά των Βουλγαριζόντων» υπήρξαν η τοπική Φιλόπτωχος Αδελφότητα και το νηματουργείο του Γρηγορίου Τσίτση². Η πρώτη ιδρύθηκε «με πρωτοβουλία των γυναικών από τις καλλίτερες οικογένειες της πόλεως» και προσέφερε μέσω του φαρμακείου της «ιατρικήν περίθαλψιν και φάρμακα εις τους πτωχούς», βιβλία στα παιδιά και «διάφορα βοηθήματα σε πτωχές οικογένειες», ενώ παράλληλα διοργάνωνε κάθε Κυριακή «διαλέξεις πατριωτικές και οποιαί εκαλλιέργουν την εθνικήν συνείδησιν των μελών» της. Το εργοστάσιο, από την άλλη, «περισυλλέξαν πλείστους εργάτας και εργάτιδας εκράτει αυτούς πιστούς εις τα πάτρια και κωφεύοντας εις τας υποσχέσεις και απειλάς των προπαγανδιζόντων Βουλγαριστών»³. Τον καθοδηγητικό ρόλο των εργοστασιαρχών επιβεβαιώνει και μια διευθύντρια του βουλγαρικού παρθεναγωγείου της πόλης, επισημαίνοντας πως αυτοί «κρατούσαν στα χέρια τους, τόσο τους πατριαρχικούς εργάτες όσο και πολλούς εμπόρους των Βοδενών, που έβγαζαν το ψωμί τους προμηθεύοντας πρώτες ύλες στα εργοστάσια, και μέσω αυτών και πολλούς συγγενείς και στενούς φίλους τους»⁴. Το ίδιο συνέβαινε και στο Ντίχοβο του Μοναστηρίου, όπου σύμφωνα με προξενική αναφορά του 1901 «οι κάτοικοι είνε ορθόδοξοι και επομένως ημέτεροι, συγκρατεί δε αυτούς εν τη ορθοδοξία η ύπαρξις εν τω χωρίω εργοστασίου εριούχων ανήκοντος εις ημετέρους»⁵. Όταν το 1898 «τινές των χωρικών» πρότειναν την προσφυγή της κοινότητας στον εξαρχικό μητροπολίτη για να τους προστατέψει απέναντι στις αρχές, ο πρόξενος έσπευσε

¹ Βάσος & Παύλος Τσάμης, *Οι μακεδονομάχοι αδελφοί Παπασταύρος και Λάζαρος Κοσμά Τσάμης*, Θεσ/νίκη 1956, σ.9-12

² Στουγιαννάκης 1932, σ.257.

³ Στουγιαννάκης 1932, σ.257-8· Σιβένας 1974, σ.24. Απ' την πλευρά του, ο εξαρχικός αρχιερατικός επίτροπος Βοδενών Τόμα Νικόλοφ αναφέρει, εν έτει 1910, πως «η ελληνική προπαγάνδα» στην επαρχία του «δίνει βοηθήματα και διάφορα δώρα σε ρούχα, παπούτσια και χρήματα σε φτωχούς Βουλγάρους» (ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.403, λ.230-1).

⁴ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.12-3.

⁵ ΙΑΥΕ 1901/67, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Πρ. Κων/λης, 10.1901, αρ.874.

να συνεννοηθεί για «τα δέοντα» μ' έναν από τους ιδιοκτήτες του νηματουργείου, που του «υπεσχέθη να λάβη τα κατάλληλα μέτρα»¹.

Παρόμοιο συνδυασμό φιλανθρωπικής «ανακουφίσεως των αναγκών των δεομένων εκ των συμπατριωτών μας» κι εθνικής κατήχησης «δια αναγνωσμάτων γενομένων εν τω καταστήματι της Αδελφότητος» συναντάμε και στο καταστατικό της Φιλόπτωχης Αδελφότητας του Ασβεστοχωρίου, που συντάχθηκε το 1881². Τα επόμενα χρόνια στην ίδια κωμόπολη λειτούργησαν δυο διαφορετικοί αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι –ένας «παρά των Παϊζάνηδων» (των σλαβόφωνων δηλαδή Μακεδόνων) κι ένας «παρά των Αγραφιωτών», που αποτελούσαν και την ιθύνουσα ομάδα της κοινότητας: «προς αποφυγήν διαπληκτισμών και διενέξεων», ο πρώτος απορροφήθηκε ωστόσο από το δεύτερο κατά το αποκορύφωμα του Μακεδονικού Αγώνα (1906-07)³. Στο γειτονικό Αϊβάτι, η εκεί Φιλόπτωχος Αδελφότης περιγράφεται το 1906 από το σχολικό επιθεωρητή ως «συντελούσα και αυτή μετά του σχολείου εις την χρήσιν της ημετέρας γλώσσης»⁴. Στη Δοϊράνη, ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής αποδίδει το 1893 την ηγεμονία του πατριαρχικού κόμματος στη διαχείριση ενός κληροδοτήματος της δεκαετίας του 1840 με ετήσια πρόσοδο 72 λιρών. «Τα μισά τα καταχρώνται μερικά επιφανέστερα σπίτια», υποστηρίζει, «το δε υπόλοιπο χρησιμοποιείται για την αγορά φουστανιών για τις φτωχές Δοϊρανίτισσες, όταν παντρευτούν, αν ανήκουν στη γρεκομάνικη κοινότητα. Πολλές φορές ξελοιάζει κι άλλες φτωχές οικογένειες»⁵. Ακόμη σημαντικότερη φαίνεται πως υπήρξε η λειτουργία των φιλανθρωπικών βοηθημάτων που χορηγούσαν τα πατριαρχικά εσνάφια του Μοναστηρίου στους άπορους κατοίκους της πόλης: η διανομή τους γινόταν από τη μητρόπολη, εν μέρει δημόσια μέσω των εφημερίων κι εν μέρει απ' ευθείας σε συγκεκριμένες οικογένειες «εν κρυπτώ»⁶.

Αρκετά πιο σύνθετη υπήρξε η ταξική δομή του βουλγαρικού κόμματος. Ο κεντρικός μηχανισμός της Εξαρχίας προσπαθεί βέβαια ν' αποκρούσει τους ισχυρισμούς των αντιπάλων του περί κοινωνικής κατωτερότητας του «σχισματικού» ποιμνίου, δημοσιεύοντας λίστες με ονόματα επιφανών βουλγαρομακεδόνων αστών (εμπόρων, τραπεζιτών, τοκιστών και μεσιτών)⁷ και τονίζοντας πως η οθωμανική καταπίεση ωθεί τους μορφωμένους εξαρχικούς στη μετανάστευση και την προσφυγιά, στερώντας τη Μακεδονία (και το εκεί βουλγαρικό κόμμα) από τις υπηρεσίες τους⁸. Στην πραγματικότητα παρατηρούμε ωστόσο μια έντονη περιφερειακή ανισομέρεια όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση των κατά τόπους εξαρχικών κοινοτήτων, άμεση απόρροια της άνιση ανάπτυξης του σλαβοβουλγαρικού κινήματος στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Αντίθετα από το ελληνικό κόμμα, που

¹ Βούρη 1999, σ.223.

² Αραμπατζή - Χατζηστεργίου 2000, φωτοτυπία του καταστατικού ως παράρτημα (χωρίς σεληδαρίθμηση).

³ Τσέκος 1957, σ.128-9.

⁴ Παπαδόπουλος 1975, σ.120.

⁵ Кънчов 2000, σ.133.

⁶ Битоски 1968, σ.120, με βάση τους κώδικες της μητρόπολης.

⁷ Новини (Κων/λη), 27.12.1890, σ.2-3.

⁸ Brancoff 1905, σ.84-7.

κληρονόμησε απευθείας μια μεγάλη μερίδα των ελίτ του πάλαι ποτέ ενιαίου ορθόδοξου μιλέτ, το βουλγαρικό κόμμα πρόκυψε ως προϊόν μιας πολιτικής ρήξης, οι διακυμάνσεις της οποίας επικαθόρισαν και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του.

Στη βορειότερη π.χ. Μακεδονία, «*προ πολλού*» χαμένη οριστικά για τον ελληνισμό¹, το βουλγαρικό κόμμα συσπειρώνει -μέχρι τουλάχιστον τη δυναμική εμφάνιση του σερβικού- τη συντριπτική πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού, αδιακρίτως κοινωνικής τάξης. Στον Περλεπέ η εξαρχική κοινότητα περιλαμβάνει, σύμφωνα με μια αυτοβιογραφική αφήγηση, τρεις «τάξεις»: τσορμπατζήδες, «γραμματείες» και εσνάφια· ένας «*τυπικός τσορμπατζής*» ήταν έμπορος, μέλος του κοινοτικού συμβουλίου της πόλης κι επίτροπος εκκλησίας ή μοναστηριού². Ο προκαθήμενος της Εξαρχίας εκφράζει κατ' ιδίαν τη δυσφορία του για την απουσία πραγματικά πλούσιων κι «*επιφανών πολιτών*» στην (ως επί το πλείστον αγροτική) αυτή ενδοχώρα³, σε περιοχές όπως το Καβαντάρτσι του Τίκφες οι εξαρχικές κοινότητες περιλαμβάνουν ωστόσο στις τάξεις τους ακόμη και τσιφλικάδες⁴. Από τη δεκαετία του 1890 και μετά, το βουλγαρικό κόμμα ηγεμονεύει επίσης κοινωνικά σε μια σειρά από τα βορειότερα αστικά κέντρα της διαμφισβητούμενης «*μεσαιάς ζώνης*». Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα οδοιπορικά του Κάντσοφ για το 1890-91, στο Πετρίτσι «*όλοι οι πλουσιότεροι χριστιανοί, οι προεστοί της πολης, οι έμποροι και τα εσνάφια ήταν με τη βουλγαρική πλευρά*»· στην εξαρχική κοινότητα ανήκαν επίσης «*όλοι οι έμποροι και τα εσνάφια*» της Δοϊράνης «*μ' εξαίρεση μεγάλο μέρος των ψαράδων*», καθώς και «*οι καλύτεροι ντόπιοι έμποροι και τα εσνάφια*» στη Γευγελή⁵. Στη Ρέσνα, σημειώνει στις νεανικές αναμνήσεις του ο Ράντεφ, το βουλγαρικό κόμμα συγκροτούνταν γύρω από τη «*νέα αστική τάξη*» των επήλυδων ευκατάστατων πρώην χωρικών από τα πέριξ, που ανταγωνίζονταν την «*παλιά αστική τάξη*» της κωμόπολης, τη συσπειρωμένη γύρω από την πατριαρχική μητρόπολη Αχριδών. Η εξαρχική κοινότητα περιλάμβανε κι εδώ τρεις τάξεις (τσορμπατζήδες, μικροϊδιοκτήτες, εσνάφια), μ' επικεφαλής τσιφλικάδες ή «*πολύ πλούσιους*» εμπόρους· τους «*βασικούς εκλογείς*» των κοινοτικών οργάνων αποτελούσαν ωστόσο τα εσνάφια, ως οργανωμένη δύναμη των πολυάριθμων ντόπιων μικροαστών και τεχνιτών⁶. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε κοινότητας επηρεάζονταν φυσικά από τις ιδιαιτερότητες κάθε τόπου. Στο Νευροκόπι των αρχών του εικοστού αιώνα, «*βαθιά επαρχία*» δίχως εξωτερικούς επισκέπτες ή τοπική διανοήση και με κατοίκους αποκλειστικά και μόνο «*ανθρώπους των εσναφίων*», η ηγεσία της εξαρχικής κοινότητας αποτελείται έτσι από 2 μπακάληδες, 2 ράφτες, 1 χανιτζή, 1 κωδωνοκρούστη, 1 τσαρουχά κι 1 «*απλοϊκό*» κάτοικο που

¹ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 26.7.1899, αρ.155.

² Николов 1989, σ.15-6.

³ Екзарх Йосиф 1992, σ.655.

⁴ Трайчев 1930, σ.9.

⁵ Кънчов 2000, σ.267, 133 & 181.

⁶ Радев 1994, σ.74-81.

«ξέρει να διαβάξει εφημερίδα»¹. Στη Γκόρνα Τζουμαγιά, πάλι, η εξαρχική κοινότητα και σχολική εφορία ελέγχονται την ίδια εποχή από «ανθρώπους της μεσαιάς τάξης», εξέλιξη στην οποία αποδίδεται ο εξορθολογισμός των οικονομικών τους².

Πιο περίπλοκη υπήρξε η διάρθρωση του βουλγαρικού κόμματος στα μέρη όπου αυτό αποτελούσε σαφώς τη μειοψηφία. Η Θεσσαλονίκη συνιστά από μόνη της ειδική περίπτωση λόγω του χαρακτήρα της ως κοσμοπολίτικο παράθυρο της ενδοχώρας στην παγκόσμια αγορά, του σχετικά περιθωριακού χαρακτήρα της τοπικής εξαρχικής κοινότητας αλλά και της υποδεέστερης εν γένει θέσης των χριστιανών στην οικονομία και την κοινωνική ζωή της πόλης. Σύμφωνα με την επίσημη ελληνική απογραφή του Απριλίου 1913, οι εξαρχικοί ανέρχονταν σε 6.263 ή 4% του συνολικού πληθυσμού· σε 6.354 τους υπολόγιζε το 1911-12 το ελληνικό προξενείο, για 8.000 κάνει λόγο στα απομνημονεύματά του ο επικεφαλής της ελληνικής 'Οργάνωσης Θεσσαλονίκης' Αθανάσιος Σουλιώτης και για «μέχρι 10.000» ο μακεδονομάχος Κωνσταντίνος Μαζαράκης, ενώ το βουλγαρικό προξενείο ανέβαζε το 1911 τους «Βουλγάρους» της πόλης σε 10.500, συμπεριλαμβάνοντας λογικά σ' αυτό τον αριθμό και τους 2.000 περίπου σλαβόφωνους ουνίτες ή προτεστάντες κατοίκους³. Ο κορμός της εξαρχικής κοινότητας συγκροτείται από τρία διαφορετικά υποσύνολα, κοινωνικά και γεωγραφικά εντοπισμένα. Το πρώτο αποτελούν «οι καλλίτεροι των εν Θεσσαλονίκη Βουλγάρων», τα ανώτερα και μεσαιά δηλαδή αστικά στρώματα, τα οποία κατοικούν «εις το κέντρον της πόλεως και δη περί την Βουλγαρικήν Μητρόπολιν», στην ορθόδοξη συνοικία του Αγ. Αθανασίου. Στην απολογιστική έκθεσή του, συνταγμένη το Φεβρουάριο του 1908, ο Σουλιώτης διακρίνει αυτό τον αστικό πυρήνα σε δυο κατηγορίες, επίσης κοινωνικά και γεωγραφικά διαχωρισμένες: «οι πρώτοι των Βουλγάρων εμπόρων, μεσιτών και Τραπεζίται έχουσι καταστήματα εις τον Φραγκομαχαλά κυρίως, αλλ' όλα τ' άλλα (παντοπωλεία, γαλακτοπωλεία, μογατσατζιδικα, κρεωπωλεία, υποδηματοποιεία, χαλκεία, χάνια, εστιατόρια κλπ) ήσαν εις τον Βαρδάρη (οδός και πάροδοι) όπου συγκεντρώνται οι χωρικοί των πέριξ»⁴. Σαφώς λαϊκότερα και πολυπληθέστερα, τα δυο άλλα υποσύνολα απλώνονται στα άκρα της πόλης, ως αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης εργατών και μικρεμπόρων από συγκεκριμένες περιοχές της ενδοχώρας. Στο

¹ Трайчев 1930, σ.50. Εξ ου, προφανώς, και το σχόλιο του επιθεωρητή Χατζηκυριακού (1962, σ.138): «Η ημετέρα κοινότης αποτελείται εξ 100 οικογενειών, η δε των Σχιματικών εξ 150, αλλ' εκ των κατωτάτων βαθμίδων της κοινωνικής κλίμακος».

² Драгомиров 2005, σ.185.

³ ΑΓΔΜ/27/9' Ρακτιβάν 1951, σ.51· ΑΓΔΜ/45/14' Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.27· Μαζαράκης 1937, σ.25· Lory 1992, σ.132. Από το ελληνικό προξενείο, οι «Βούλγαροι ουνίται» υπολογίζονταν το 1911-12 σε 1.840 άτομα. Αρκετοί «καθολικοί» (865) και «διαμαρτυρόμενοι» (137) εντοπίζονται κατά την απογραφή του 1913 στις συνοικίες Καβάκια και Μπεχτινάρ, όπου ζουν επίσης 1.181 εξαρχικοί σε σύνολο 5.809 χριστιανών κατοίκων (ΑΓΔΜ/27/12, αδημοσίευτος χειρόγραφος πίνακας με το θρήσκευμα των απογραφέντων). Αισθητά μικρότερους αριθμούς δίνει ωστόσο σε απόρρητη υπηρεσιακή στατιστική του το καλοκαίρι του 1912 ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής Στογιάν Σιμεόνοφ: 8.825 «Βούλγαροι», εκ των οποίων οι 4.455 πατριαρχικοί, μόλις 4.245 εξαρχικοί, 75 ουνίτες και 50 προτεστάντες (ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.460, π.123).

⁴ ΑΠΚ/25, «Εκθέσεις Υπολογαγού Αθαν. Μ. Σουλιώτου», συνημ. σε Αθ. Σουλιώτης προς Σ/χη Π. Δαγκλή, Εν Αθήναις 22.2.1907 [=1908]. Επίσης: Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.27· Αναστασιάδου 2008, σ.531. Πρβλ. ΙΑΥΕ 1905/73.4, χειρόγραφο σημείωμα με τίτλο «Εμποροι Βούλγαροι», χ.χ., για τα ονόματα 26 επιχειρηματιών, τουλάχιστον οι 10 από τους οποίους είχαν έδρα τον Αγ. Αθανάσιο.

ανατολικό άκρο, η συνοικία του Τράνσβααλ δέχεται κυρίως οικοδόμους από τη Δίβρα, τόσο εξαρχικούς όσο και πατριαρχικούς, αλλά και ανερχόμενους μικροαστούς που εγκαταλείπουν τον Κιλκίς μαχαλά¹. Πρόκειται για την παλιότερη συμπαγή ομάδα σλαβόγλωσσων επήλυδων, με καταλυτική όπως έχουμε δει συμβολή στην τοπική σλαβοβουλγαρική «παλιγγενεσία» του 19^{ου} αι.: το φθινόπωρο του 1908 το ελληνικό προξενείο καταμετρά στην πόλη 194 πατριαρχικές οικογένειες Διβραίων, «*αι κυριώτεραι των οποίων εγκατέστησαν εν Θεσσαλονίκη προ 100ετίας, αι δε λοιπαί, αι και περισσότεραι, από 30 ετών και εντεύθεν*», υπολογίζοντας σε 100 περίπου τις οικογένειες των συντοπιτών τους που, «*από ετών προσηλυτισθείσαι υπό της βουλγαρικής Εξαρχίας, απετέλεσαν τον πρώτο πυρήνα της εν Θεσσαλονίκη βουλγαρικής κοινότητας*» και σε 20-25 τις οικογένειες που στο μεσοδιάστημα «*προσηλυτίσθησαν υπό της Σερβικής προπαγάνδας*»². Τον τρίτο και πιο πολυάριθμο βουλγαρικό πυρήνα συγκροτεί η συνοικία Κιλκίς μαχαλά στο δυτικό άκρο της πόλης, γύρω από το σιδηροδρομικό σταθμό, τόπος εγκατάστασης των μεταναστών από τις πέριξ σλαβόφωνες περιοχές που κατά κύματα απορροφά η μακεδονική πρωτεύουσα κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Σε κάθε περίπτωση, η διαμόρφωση κι επέκταση της εξαρχικής κοινότητας συνιστά μια διαδικασία δυναμική και υπό εξέλιξη: το 1882, ελληνικό σχολικό εγχειρίδιο που προορίζεται για τους ντόπιους μαθητές αναφέρει ως μοναδικούς εξαρχικούς της Θεσσαλονίκης 150 περίπου οικογένειες «*Δεβρελήδων, οι οποίοι μετέρχονται το επάγγελμα του κτίστου*»³: το 1895, υπηρεσιακή στατιστική του ελληνικού προξενείου μετρά 3.800 «*Βουλγάρους*» στην πόλη⁴, ενώ στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων υπολογίζονται όπως είδαμε μεταξύ 6 και 10.000. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, διαβάζουμε στην έκθεση Σουλιώτη, «*Βούλγαροι έμποροι εκ του εσωτερικού, ως ο εν Μοναστηρίω Αλή Παρμάκ ητοιμάζοντο να εγκατασταθώσιν εν Θεσσαλονίκη, άλλοι Βούλγ[αροι] ηγόραζαν ή έκτιζαν οικίας εις διάφορα σημεία της πόλεως από συστήματος συγκεντρούμενοι ώστε φθάνοντες εκασταχού τον αριθμόν 40 οικιών Βουλγαρ[ικών] να αναγνωρίζονται εκεί εις Βουλγ. μαχαλάν με ίδιον Μουκτάρην*»⁵. Ο επικεφαλής της ελληνικής οργάνωσης αποδίδει την όλη κίνηση σε κεντρικό σχεδιασμό «*προς εκβουλγαρισμόν της πόλεως*», με προαγορά οικοπέδων απ' τον εξαρχικό δικηγόρο Ντάλτσεφ και τον έλληνα κτηματομεσίτη Παπαζαχαρίου και διανομή τους «*επί χρεωλυσίω εις όσους των των Βουλγαροφώνων των πέριξ ήθελον να εγκατασταθώσιν εν τη πόλει*», μπορούμε όμως εύλογα να υποθέσουμε πως το αόρατο χέρι των αποδιάρθρωσης των παραδοσιακών παραγωγικών δομών στην ενδοχώρα συνέβαλε από μόνο του αρκετά σ' αυτή την εξέλιξη. Κοινωνικές αντιθέσεις κι επαγγελματικές αντιζηλίες στους κόλπους της εξαρχικής κοινότητας θα καθορίσουν επίσης το σχηματισμό αντιμαχόμενων «κομμάτων» στο εσωτερικό της ήδη από

¹ Αναστασιάδου 2008, σ.531-2 Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.28.

² ΙΑΥΕ 1908/122, Α. Παπαδιαμαντόπουλος προς Υπ.Εξ. Γ. Μπαλατζή, Εν Θεσ/νίκη 1.12.1908, αρ.εμπ.1133.

³ Γ.Κ. Μωραϊτόπουλος, *Η Θεσσαλονίκη*, Εν Αθήναις 1882, σ.34-5.

⁴ ΙΑΥΕ 1895/ΑΑΚ/Α, «Στατιστική του πληθυσμού της Προξενικής περιφέρειας Θεσσαλονίκης κατ' εθνικότητα», συνημ. σε Γ. Δοκός Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.10.1895, αρ.1079.

⁵ ΑΠΚ/25, «Έκθεσις Υπολογαγού Αθαν. Μ. Σουλιώτου», όπ.π.

τη δεκαετία του 1890, με μια μερίδα των ντόπιων «βουλγάρων» αστών να ταυτίζεται με τον κεντρικό μηχανισμό της Εξαρχίας και τους αντιπάλους της να προκρίνουν «*μια πιο αυτόνομη αντίληψη για τα εκκλησιαστικά-σχολικά ζητήματα στη Μακεδονία*»¹.

Παρόμοια διαταξική σύνθεση του βουλγαρικού κόμματος συναντάμε και στο Μοναστήρι. Στα ηγετικά κλιμάκιά του συναντάμε εκπροσώπους της τοπικής «*πραγματικής αριστοκρατίας*», όπως η οικογένεια Ρόμπεφ ή ο Πετράκη Ράντεφ (γιος του «Ντίμκο Πασσά»), μεγαλεμπόρους όπως η οικογένεια Ρίζοφ, επήλυδες εμπόρους από τον Περλεπέ αλλά και τα χριστιανικά εσνάφια της πόλης, είκοσι από τα οποία είναι τη δεκαετία του 1890 «βουλγαρικά» ενώ τα υπόλοιπα δέκα «μικτά», με συμμετοχή τόσο εξαρχικών όσο και πατριαρχικών². Μέχρι η Εξαρχία να επιβάλει την εκλογή των κοινοτικών οργάνων κατά ενορίες, τα τελευταία εκλέγονταν κάθε Πρωτοχρονιά από τα εσνάφια: οι κοινοτικοί άρχοντες επιλέγονταν ωστόσο κατά κανόνα μεταξύ των ευκατάστατων αστών –ιδίως ο ταμίας, για να μπορεί να δανείζει την κοινότητα άτοκα από την προσωπική του περιουσία σε περίπτωση ανάγκης³. Ορατή είναι ωστόσο μια σταδιακή αλλαγή των ενδοκοινοτικών συσχετισμών. Οι περισσότερες από τις επιφανείς οικογένειες που την εποχή της παλιγγενεσίας είχαν πρωτοστατήσει στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα, μετά το 1878 μετέφεραν το κέντρο της δραστηριότητάς τους στην αυτόνομη Βουλγαρία, στην ηγετική πολιτική κι εκκλησιαστική τάξη της οποίας ενσωματώθηκαν συνήθως οι γόνοι τους⁴. Το αποτέλεσμα ήταν ένα κοινωνικοοικονομικό κενό: το Μάιο του 1884 ο έξαρχος Ιωσήφ προειδοποιεί την κυβέρνηση της Σόφιας ότι, «*λόγω της αδυναμίας και της κακής οργάνωσής της*», η εξαρχική κοινότητα της πόλης από μόνη της «*δεν είναι σε θέση να συντηρήσει σχολείο αρρένων, ούτε καν μονοτάξιο*»⁵. Μια κάποια ανάκαμψη θα σημειωθεί μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1880⁶. λίγο αργότερα, ο αρχιγραμματέας της Εξαρχίας καμαρώνει ότι βρήκε στην πόλη μια «*υγιή βουλγαρική κοινωνία*», μ' επικεφαλής «*μυαλωμένους Βουλγάρους, φιλοπάτριδες, επιφανείς και με διακεκριμένη σημασία ενώπιον των αρχών*», μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει τον εφέτη Ν. Ράντεφ και το μεγαλέμπορο Νικολάκη Ρόμπεφ, μέλος του Δ.Σ. του βιλαετίου⁷. Όπως και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η πραγματική τομή θα σημειωθεί ωστόσο τα επόμενα χρόνια, με τη μετεγκατάσταση ανερχόμενων, δυναμικών αστών από τα μικρότερα επαρχιακά κέντρα, κυρίως τον Περλεπέ. «*Επιχειρηματικότεροι*» από τους ντόπιους εξαρχικούς, υιοθετούν μια επιθετική πολιτική εισάγοντας εμπορεύματα απευθείας απ' τη Θεσσαλονίκη, παρακάμπτοντας την παραδοσιακή αστική τάξη των βλάχων ή «γρεκομένων» χονδρεμπόρων από τους οποίους προμηθεύονταν

¹ «*Основаването на ВМРО (Из записките на Иван х. Николов)*», *Илюстрация Илинден*, 71 (1.1936), σ.3-4, και σε Билярски 2002, σ.102· Татарчев 1928, σ.95 & 98.

² Николов 1989, σ.37-9 & 51.

³ Στο ίδιο, σ.39-40.

⁴ Николов 2001, σ.14· Кънчов 2000, σ.23· Логy 2003, σ.309.

⁵ Георгиев – Трифонов 1994, σ.125.

⁶ Кънчов 2000, σ.23-4.

⁷ Шопов 1893, σ.264-5.

«λιανικώς» τα εσνάφια και οξύνοντας κατ' επέκταση τον εθνικό ανταγωνισμό¹. Με το δυναμισμό τους, επισημαίνει ο Τόμα Νικόλοφ, οι επήλυδες αστοί «έδωσαν ώθηση στο εθνικό κίνημα»: ο ίδιος αποδίδει το φαινόμενο στο γεγονός ότι ήταν «*πιο ορμητικοί και μορφωμένοι*» από τον παραδοσιακό κορμό του τοπικού βουλγαρικού κόμματος, κατά πάσα πιθανότητα όμως η επιθετικότητά τους οφειλόταν και στην απουσία συγγενικών ή άλλων δεσμών με το ελληνικό κόμμα, δεσμών οι οποίοι λειτουργούσαν ανασχετικά στην περίπτωση των ντόπιων ομολόγων τους². Από τον ελληνικό μηχανισμό το ίδιο φαινόμενο ερμηνεύεται φυσικά κι εδώ ως αποτέλεσμα εθνικού σχεδιασμού των αντιπάλων του, η αυτοτελής δυναμική του ήταν όμως κάτι παραπάνω από προφανές³. Στο άλλο άκρο της κοινωνικής κλίμακας, μεγάλο μέρος της βάσης του βουλγαρικού κόμματος συγκροτούνταν από τα προλεταριακά και μικροαστικά στρώματα που κατοικούσαν στην περιφέρεια της πόλης, στα προάστια Γενή Μαχαλά, Μπέλα Τσεσμέ, Μπαϊρ, Αρναούτ και Ντραγκόρ Μαχαλά, προϊόν -και αυτά- της αγροτικής εξόδου των τελευταίων δεκαετιών⁴.

Σε μια πρώτη φάση, ο ρόλος των υπολειμμάτων της παλιάς «αριστοκρατίας» υπήρξε πάντως κάτι παραπάνω από καθοριστικός για την ανασυγκρότηση του τοπικού βουλγαρικού κόμματος μετά το Βερολίνο. Το χαρακτηριστικότερο -κι από αρχαιακή άποψη πιο ορατό- παράδειγμα το προσφέρει η δραστηριότητα του Νικολάκη Ρόμπεφ, επικεφαλής μετά το 1878 των επιχειρήσεων της οικογένειας στο Μοναστήρι. Από την αλληλογραφία του με την ηγεσία της Εξαρχίας διαπιστώνουμε ότι, ίσαμε τα τέλη τουλάχιστον της δεκαετίας του 1880, λειτουργεί ως άτυπος αντιπρόσωπός της στην ευρύτερη περιοχή: μέσω αυτού χρηματοδοτείται η λειτουργία βουλγαρικών σχολείων σε απομονωμένα εξαρχικά προπύργια νοτιότερων καζάδων και η ανέγερση σχολικών κτιρίων σ' επαρχιακά κέντρα όπως η Φλώρινα, σε αυτόν ανατίθεται η επίβλεψη των νεοσύστατων οικοτροφείων, αυτός καλείται να μεσολαβήσει στις αρχές για τη θεσμική αναγνώριση των βουλγαρικών εκπαιδευτηρίων⁵. Ο ρόλος του ως διαμεσολαβητής είναι άλλωστε αμφίδρομος: σε αυτόν απευθύνονται την ίδια εποχή μεμονωμένα άτομα, εξαρχικά στελέχη και τοπικές κοινότητες για ν' αποκτήσουν πρόσβαση στις αρχές, να εξομαλύνουν τις σχέσεις τους με την οθωμανική κρατική γραφειοκρατία αλλά και για να ζητήσουν συμβουλές για τη θεσμική διαχείριση των εθνικών ή κοινοτικών τους υποθέσεων⁶. Αρκετά εύγλωττο δείγμα τέτοιας προσφυγής, αποκαλυπτικό για την πολιτική εξάρτηση του αγροτικού πληθυσμού από τους επιφανείς προύχοντες των μεγάλων αστικών κέντρων αλλά και

¹ Николов 1989, σ.51· Γούναρης 2000, σ.243-5.

² Николов 1989, σ.51.

³ Γούναρης 2000, σ.244-5.

⁴ Николов 1989, σ.42· Γούναρης 2000, σ.225-6. Για μια φευγαλέα σκιαγράφηση της διαφοράς ανάμεσα στο «μοντέρνο» Γενή Μαχαλά και το «χωριάτικο» Μπέλα Τσεσμέ: Sonnichsen 1909, σ.112, 123-4 & 132.

⁵ Галчев 2005, σ.82-7 & 129-35.

⁶ Ενδεικτικά: Каратанасов 1935, σ.29· НБКМ-БИА, φ.27, а.е.819, л.2-3, Αποστόλ Δημήτρωφ προς Ν. Ρόμπεφ, Εν Σμαρδέσιον 14.5.1888· НБКМ-БИА, φ.27, а.е.819, л.4-5, ο ίδιος προς Ν. Ρόμπεφ, Εν Σμαρδέση 25.7.1888· НБКМ-БИА, φ.27, а.е.2021, л.3-4, εξαρχική κοινότητα Καστοριάς (πρόεδρος Γκιγκόρι Μπείντοφ) προς Ν. Ρόμπεφ, [Καστοριά] 6.11.1884, No.15· НБКМ-БИА, φ.27, а.е.2023, л.4, Βουλγαρική Κοινότητα Φλωραίνης προς Νικολάκη Ρόμπεφ, Φλώρινα 5.3.1880.

για τους ποικίλους υπολογισμούς, τις υστεροβουλίες και τις δεύτερες σκέψεις που επικαθόριζαν τη διαδικασία επιλογής εθνικού στρατοπέδου στη σλαβόφωνη ύπαιθρο, συνιστά η επιστολή της δημογεροντίας του χωριού Εξιμού (σημ. Ξινό Νερό), το Δεκέμβριο του 1881, με την οποία οι επικεφαλής της κοινότητας γνωστοποιούν στο Ρόμπεφ την προ πολλού ελλημμένη απόφασή τους να προσχωρήσουν στην Εξαρχία και ζητούν οδηγίες για τη δημοσιοποίησή της: «*Εμείς, οι χωρικοί του χωριού Εξιμού αλήθεια τώρα τελευταία, εδώ και πάνω από ενάμιση χρόνο, από κοινού γίναμε Βούλγαροι κι αναγνωρίσαμε την Αγία μας Εξαρχία, όμως εκείνο τον καιρό, όταν γραφτήκαμε Βούλγαροι, ούτε δηλώσαμε στην αστυνομία (το διοικητήριο), ούτε αφήσαμε καμία επιστολή σ' αυτή, για να μας δοθεί άδεια της αρχιηγμένης μας εθνικής εργασίας, αν και τώρα ξέρει: γι' αυτό εμείς, η δημογεροντία, απευθυνόμαστε με το μεγαλύτερο σεβασμό προς Εσάς, αξιότιμε Κύριέ μας, και θέλουμε να σας ρωτήσουμε, ως έναν καλοπαροαίρετο κι ενάρετο βουλγαροεθνή [Българонароден], για να μας πείτε πρέπει άραγε να δώσουμε τέτοια επιστολή στο διοικητήριο ή όχι; γιατί τώρα ακούμε πως έρχεται ο δεσπότης της Φλώρινας, και φόβος [υπάρχει] να μη μας ζητήσει το μισό [=δόσιμο] γι' αυτά τα κάμποσα χρόνια και να μη μας κάνει στο χωριό μας καμιά επανάσταση. Έτσι ώστε, αν χρειάζεται να έχουμε τέτοια επιστολή, Σας παρακαλούμε ειλικρινά και ολόκαρδα, κ. Νικολάκη, να προσπαθήσετε καθώς Σας αναγνωρίζεται ο λόγος σας για όλα, να μας τελειώσετε αυτή την αναγκαία μας υπόθεση, για το οποίο θα είμαστε ευγνώμονες και υπόχρεοι εσσει απέναντί Σας»¹.*

Παρόμοιο καθοδηγητικό ρόλο φαίνεται πως διεδραμάτισε στη νοτιοανατολική Μακεδονία ο πλούσιος εξαρχικός καπνέμπορος της Δράμας Χατζη-Γεώργης Ιωαννίδης ή Ποπ-Ιβανόφ (1844-1904). Γεννημένος στο Βόλακα, πρώην ελληνοδιδάσκαλος και κατόπιν βουλγαροδιδάσκαλος στη γειτονική Προσοτσάνη κατά τη δεκαετία του 1870, ο Ιωαννίδης παρέμεινε ως το θάνατό του ο μοναδικός «*κεκρηυγμένος Βούλγαρος*» μεταξύ των «*ικανών βουλγαροφώνων*» οικογενειών της πόλης², εκλαμβανόμενος από το ελληνικό κόμμα ως «*αρχιβουλγαριστής*» και «*αρχηγός όλων των κινημάτων του Βουλγαρισμού*» της γύρω περιοχής³. Διάδοχός του στο καπνεμπόριο, ο γιος του Ηλίας Χατζη-Γκεοργκίεφ υπήρξε επίσης ηγετικό στέλεχος του τοπικού εξαρχικού κόμματος, πρόεδρος των κοινοτήτων Προσοτσάνης και Δράμας, μέχρι τη δολοφονία του από μακεδονομάχους στην Ξάνθη το Μάιο του 1909⁴. Στο Καρλίκοβο της Ζίχνας, πρωτεργάτης των ζυμώσεων του 1900 για μεταπήδηση του χωριού στην Εξαρχία θεωρείται πάλι από τον έλληνα πρόξενο «*ο πλουσιώτατος εν αυτό καπνέμπορος Γεώργιος Ντίντσιος, τους πλείστους των κατοίκων, καπνοπαραγωγούς όντας, υπό την επιρροήν*

¹ НБКМ-БИА, ф.27, а.е.2017, л.1, δημογεροντία Εξιμού (αρχιμανδρίτης Παγκράτιος, Παπα-Χρήστος, Παπα-Πέτρος, Μίση Σούμτακι, Τρίφον Ιωάνοφ, Στέφαν Στόιτσεφ) προς Ν. Ρόμπεφ, Εξιμού 4.12.1881.

² ΙΑΥΕ/1900/68, Γ. Σάρρος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 20.5.1900, αρ.125 εμπ. Πρβλ. Шопов 1893, σ.64.

³ Χρυσόστομος 2000, σ.58, 64, 108 & 191. Κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στην Αθήνα το 1902 ένας καβαλιώτης πράκτορας του ελληνικού μηχανισμού θα εισηγηθεί μάλιστα την παγίδευσή του από την ελληνική χωροφυλακή, αποφαινόμενος ότι θα ήταν «*ευεργέτημα μέγιστον δια τον Ελληνισμόν του εδώ διαμερίσματος εάν του έπλεκαν αυτού καμμίαν πλεκτάνην*» (Στάθης Κεκρίδης, «Ανέκδοτες επιστολές του Ιωάννη Κωνσταντινίδη στον Στέφανο Δραγούμη», *Μακεδονικά*, 32 [1999-2000], σ.55-6). Συμπληρωματικά βιογραφικά στοιχεία: *Албум-Алманах* 1931, κεφ.ΙΧ/Π, σ.15· Кочов 1929, σ.104-5.

⁴ Галчев 2005, σ.258-9· Кочов 1929, σ.100· Χρυσόστομος 2000, σ.229 & 261-8· *Вестни* (Κων/λη), 27.5.1909, σ.1.

του κρατών»¹. Όπως επισήμανε το φθινόπωρο του 1904 ο διευθύνων το βουλγαρικό εμπορικό πρακτορείο Σερρών, ο προσανατολισμός των αγροτών της Ανατολικής Μακεδονίας στην καλλιέργεια «βιομηχανικών» ως επί το πλείστον φυτών (καπνός, βαμβάκι, όπιο, γλυκάνισο, σουσάμι) προσέφερε αυτόματα πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες πολιτικής επιβολής των χονδρεμπόρων πάνω τους απ' ό,τι σε άλλα μέρη, όπου η έμφαση στην αυτοκατανάλωση περιόριζε αυτού του είδους τις επιρροές². η προσπάθεια προσεταιρισμού τέτοιων στελεχών από το εξαρχικό κόμμα σκόνταφτε όμως εδώ, σύμφωνα με την ίδια έκθεση, στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου των επίμαχων προϊόντων βρισκόταν σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια ελλήνων και «βλάχων γρεκομένων» χονδρεμπόρων³. Ο βουλγαρικός μηχανισμός ήταν ως εκ τούτου αναγκασμένος να περιορίσει τις βλέψεις του στους ευκατάστατους πλούσιους των μεγαλύτερων χωριών ή κωμοπόλεων: στο Σπάτοβο του Δεμίρ Χισάρ, σύμφωνα με το σχολικό επιθεωρητή Χατζηκυριακού, η εξαρχική κοινότητα καθοδηγείται έτσι από «τινας των σημαινόντων» του χωριού⁴. στη Γκόρνιτσα της Ζίχνας, πάλι, «μια αρκετά πλούσια γρεκομάνικη οικογένεια» αναγνωρίζει το 1911 την Εξαρχία⁵. Στη Μπαϊρακλή Τζουμαγιά (σημ. Ηράκλεια), εμπορικό κόμβο που απορροφά τα αγροτικά προϊόντα των γύρω καζάδων και συνάμα «ένα από τα πιο γερά κέντρα της ελληνικής οργάνωσης στον καζά Σερρών»⁶, το βουλγαρικό κόμμα θα παραμείνει αντίθετα μέχρι τέλους περιχαρακωμένο στις κατώτερες θέσεις της κοινωνικής κλίμακας: ακόμη και το 1911-12, οι εξαρχικοί ανέρχονται μόλις στο ένα έκτο των 3.000 περίπου σλαβόφωνων κατοίκων της κωμόπολης κι από επαγγελματική άποψη παραμένουν σχεδόν αποκλειστικά «γεωργοί, μικρή μειοψηφία των οποίων καλλιεργούν δική τους γη, ενώ οι άλλοι ξένη γη ως επίμωρτοι»⁷. Ακόμη καχεκτικότερες είναι οι εξαρχικές κοινότητες των ως επί το πλείστον ελληνόφωνων αστικών κέντρων, καθώς οι στρατολογίες τους περιορίζονται αντικειμενικά στο περιθώριο της τοπικής κοινωνικής ζωής. Η «μικροσκοπική» κοινότητα των Σερρών, που τη δεκαετία του 1880 «είναι τόσο αδύναμη, ώστε δεν είναι σε θέση να συντηρεί ούτε τα πρωτοβάθμια σχολεία της», δυο δεκαετίες μετά εξακολουθεί να παραμένει «σε κρίσιμη κατάσταση», αριθμώντας μόλις «15 φτωχόσπιτα»: «αν τα πράγματα παραμείνουν ως έχει», προβληματίζεται τον Οκτώβριο του 1904 ο επικεφαλής του εκεί βουλγαρικού πρακτορείου, «στο όχι μακρινό μέλλον πρέπει να εγκαταλείψουμε οριστικά τις Σέρρες»⁸. Στο Μελένικο, πάλι, μαθητές του βουλγαρικού σχολείου στις αρχές της δεκαετίας του 1890 είναι 40-50 «μικρά χωριατόπαιδα, τα περισσότερα από τα οποία, έχοντας αφήσει τις εστίες τους στο χωριό, δούλευαν

¹ ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 11.9.1900, αρ.300.

² ЦДА, φ.176к, оп.1, а.е.2064, л.5, Т. Марκόφ προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Σέρρες 14.10.1904, No.619.

³ Στο ίδιο, л.14.

⁴ Χατζηκυριακού 1908, σ.367.

⁵ ЦДА-φ.246к, оп.1, а.е.462, л.20, М. Хърлев, «Доклад по положението на церк.-училищното дело в Драмската епархия», Драма 10.3.1912.

⁶ ЦДА, φ.176к, оп.1, а.е.2064, л.14' Свирачев – Илиева 1992, σ.157.

⁷ ЦДА-φ.246к, оп.1, а.е.462, л.67, свещ. Д. Цирнов, «Рапорт за състоянието на Баракли-Джумайския духовен район през полугодията на учебната учебната 1911-1912 година», Баракли Джумая 8.2.1912, No181.

⁸ Георгиев – Трифонов 1994, σ.124' ЦДА, φ.176к, оп.1, а.е.2064, л.6-7.

ως υπηρέτες σε διάφορες οικογένειες της πόλης και ταυτόχρονα φοιτούσαν στο σχολείο»· η πληρωμή τους περιοριζόταν στην παροχή στέγης και τροφής, με κάποιες ώρες ελεύθερες για την παρακολούθηση των μαθημάτων¹.

Η απουσία μιας ντόπιας τάξης εμπόρων, η οποία θα διατηρούσε επαφές με τον έξω κόσμο και θα μπορούσε να διασυνδεθεί με άλλα αστικά κέντρα, θεωρείται το 1893 από το γραμματέα της Εξαρχίας ως η βασική αιτία για την «καθυστέρηση» του βουλγαρικού κινήματος και κόμματος στα Γενιτσά· οι ντόπιοι γεωργοκτηνοτρόφοι, εξηγεί, έρχονται σ' επαφή κυρίως -αν όχι αποκλειστικά- με τους ελληνόφωνους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, συναλλαγή που ενισχύει την πρόσδεσή τους στο πατριαρχικό στρατόπεδο². Στα γειτονικά Βοδενά, το μεγαλύτερο μέρος των αστών ανήκε επίσης στο ελληνικό κόμμα, ως απόρροια του τριγωνικού πολιτικού παγνίου που παρακολούθησαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, του «σεκταρισμού» της τοπικής εξαρχικής ηγεσίας αλλά και των γεωπολιτικών εκτιμήσεων των ντόπιων προυχόντων για τις μακροπρόθεσμες προοπτικές της περιοχής. Εν έτει 1904, ο απεσταλμένος της ελληνικής πρεσβείας Γεώργιος Τσορμπατζόγλου αποφαινεται έτσι πως το βουλγαρικό κόμμα της πόλης έχει στρατολογηθεί από «την κατωτάτην του τόπου κοινωνικήν υποστάθμη», με πυρήνα «δώδεκα φαυλοβίους αγυόπαιδας, λαμβάνοντας κατά την πεποίθησίν μου υλικάς αμοιβάς δι' έκαστον ατάκτημα δυνάμενον να συντελέση εις ποιάν τι διαφήμισιν της υπάρξεως Βουλγαρισμού εν Βοδενοίς»³. Καταφανώς υπεροπτική, η εικόνα αυτή έρχεται σε αντίθεση με τους πάγιους ισχυρισμούς της τοπικής ιστοριογραφίας, σύμφωνα με τους οποίους ο βουλγαρικός μηχανισμός «με το πολύ χρήμα που διέθετε παρέσυρε αρκετούς από τους φτωχότερους Έδεσσαίους»⁴, συνάδει όμως με τις εκτιμήσεις μιας σειράς στελεχών της Εξαρχίας για την πάγια οικονομική αδυναμία της εξαρχικής κοινότητας⁵. Η αδυναμία αυτή δεν απέκλειε, φυσικά, την παρουσία εύπορων προεστών στις τάξεις του βουλγαρικού κόμματος, όξυνε όμως ακόμη περισσότερο τις ενδοκοινοτικές αντιθέσεις και διαμάχες. Ενώ οι πατριαρχικοί αποτελούσαν τη δεκαετία του 1890 τη «μεγάλη πλειοψηφία» του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης, διαβάζουμε στις αναμνήσεις του βουλγαροδιδασκάλου Κίριλ Παρλίτσεφ, δυο «εχθρικά κόμματα» διαφιλονικούσαν την καθοδήγηση της εξαρχικής κοινότητας: το ένα ήταν «αριστοκρατικό» κι είχε επικεφαλής την πλούσια οικογένεια Ζανέσεφ, ενώ το δεύτερο «αντιπροσώπευε το δήμο, τον απλό κοσμάκη, τον οποίο οι πρώτοι έβλεπαν με υπεροψία αν όχι με περιφρόνηση»⁶. Η αντιπαράθεση αυτή συνεχιζόταν ακόμη το 1910, όπως διαπιστώνουμε από τα απομνημονεύματα του τότε διευθύνοντος την τοπική εξαρχική μητρόπολη⁷. Στο μεσοδιάστημα, θα εγγραφεί μάλιστα και στην ευρύτερη αντίθεση μεταξύ των κοινοτήτων και

¹ Шопов 1893, σ.124.

² Στο ίδιο, σ.181-2.

³ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Α. Ρωμάνο, «Εκθεσις περί των διαμερισμάτων Βοδενών και Βερροίας», Εν Σέρραις 12.5.1904, αρ.6, σ.10· ΙΑΥΕ 1904/73, ο ίδιος προς Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 15.5.1904, αρ.9, σ.3.

⁴ Σιβένας 1974, σ.60.

⁵ Кирил 1970, σ.35· Георгиев – Трифонов 1994, σ.36-7 & 122-3· Шопов 1893, σ.205· Пърличев 1999, σ.10.

⁶ Пърличев 1999, σ.10-1.

⁷ Николов 1989, σ.313.

του κεντρικού μηχανισμού της Εξαρχίας, με τους «αριστοκράτες» Ζανέσεφ επικεφαλής όσων αντιτίθενται στο συγκεντρωτισμό της τελευταίας¹.

Αυτά όσον αφορά τη χαρτογράφηση της κοινωνικής διάταξης των κατά τόπους ελληνικών και βουλγαρικών κομμμάτων. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι ωστόσο η επισκόπηση των συνολικότερων αντιθέσεων που επικαθόρισαν αυτό το συσχετισμό –ιδίως στις νοτιότερες σλαβόφωνες επαρχίες, όπου η αντίσταση του ελληνικού μηχανισμού στην ανάπτυξη της Εξαρχίας διέθετε υπαρκτά κοινωνικά ερείσματα. Σε ορισμένες απ’ αυτές τις περιοχές, καθοριστική υπήρξε η αντίθεση ανάμεσα στη σλαβόφωνη ύπαιθρο και τα ελληνόφωνα ή «ελληνίζοντα» αστικά κέντρα. «*Η εν Μακεδονία βουλγαρική εθνότης προέκυψε από τα μεταξύ των Κοινοτικών Συμβουλίων μίση*», υποστηρίζει χαρακτηριστικά στις αναμνήσεις του ο μακεδονομάχος Κωνσταντίνος Μαζαράκης. «*Η αντιπολίτευσις εγένετο Βουλγαρική προσηλυτίζουσα τον αγράμματον χωρικόν. [...] Η περιφρόνησις των αστών και των ομιλούντων την ελληνικήν προς τους αγρότας συνεπλήρου την αντίδρασιν*», όπως και «*ο ορθόδοξος κλήρος*», ο οποίος «*εφορολόγει ανηλεώς τον χωρικόν*»². Η μεταπήδηση ολόκληρων κοινοτήτων από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία προκειμένου ν’ αποφύγουν την αρχιερατική υπερφορολόγηση αποτελεί, όπως έχουμε ήδη δει, μια διαχρονική σταθερά της εθνικής διαμάχης στην ευρύτερη Μακεδονία. Αναφερόμενος στην πεδιάδα του Κιλκίς, ο τσιφλικάς Χατζηλαζάρου ενημερώνει έτσι το 1892 το Στέφανο Δραγούμη ότι «*πλείστα των χωρίων τούτων απεσκίτησαν εις το σχίσμα δι’ έν πινάκιον φακής κατά το λεγόμενον, του τότε Επισκόπου Πολυανής επιμένοντος να λάβη την χορηγίαν του, δηλαδή λίρας τινάς*»³. το στρατηγικής σημασίας Μπούφι προσχωρεί το 1892 στην Εξαρχία «*ένεκα σφαλμάτων της εντεύθεν Μητροπόλεως*» και της «*ολεθρίας συμπεριφοράς του τότε Μητροπολίτου Πελαγονείας*», που επιχειρήσε να βάλει χέρι στα αποθέματα σιτηρών της τοπικής εκκλησίας, τα οποία χρησίμευαν ως άτυπη μορφή κοινωνικής πρόνοιας για τις φτωχότερες οικογένειες του χωριού⁴. ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Νικόδημος σημειώνει πάλι λακωνικά το 1901 την απώλεια των τελευταίων πατριαρχικών οικογενειών της Κάτω Βροντούς, «*δια φόβον και δια δοσίματα*»⁵. Αλλού, η προσχώρηση στην Εξαρχία προκύπτει ενδεχομένως ως απάντηση σε άλλου είδους οικονομικές πιέσεις –όπως στην περίπτωση του Λούκοβets των Βοδενών, η αποσκίτηση του οποίου από το Πατριαρχείο

¹ Татарчев 1928, σ.106.

² Μαζαράκης 1937, σ.26.

³ ΑΣΤΔ/116/110, Κ. Χατζηλαζάρου προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 15.9.1892.

⁴ ΙΑΥΕ/1902/65, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς πρωθυπουργό Α. Ζαΐμη, Εν Μοναστηρίω 28.03.1902, αρ.163· ΑΓΤΒ/4/9, Γ. Τσόντος (:) προς Παμικό Ζυμβρακάκη, χ.χ. (τέλη 1908). Σύμφωνα με τον επιτελή μακεδονομάχο στρατηγό Κάκκαβο (1972, σ.41), το Μπούφι «*προσεχώρησεν εις το σχίσμα διότι ο επίσκοπος αναπληρωτής του μητροπολίτου Πελαγονίας, τότε συνοδικού, προκειμένου να εισπράξη την αρχιερατικήν επιχορήγησιν μετήλθε τοιαύτα απάνθρωπα μέσα δια την είσπραξίν της, ώστε το χωρίον ηναγκάσθη να δηλώση ότι παύει να είναι πατριαρχικόν δια ν’ αποφύγη την σκληρότητα των προς είσπραξιν ληφθέντων μέτρων*». Ο ακριβής προσδιορισμός του υλικού διακυβεύματος προκύπτει από αφηγήσεις γερόντων του χωριού κατά τη δεκαετία του 1960, τις οποίες μου μετέφερε ο -μεγαλωμένος εκεί- διευθυντής των ΓΑΚ Φλώρινας, Γιάννης Καρατζάς (προφορική συνομιλία, Φλώρινα 1.9.2008). Επίσημως, η μεταπήδηση έγινε ύστερα από απόρριψη του αιτήματος των χωρικών για σλαβόγλωσση πασχάλατική λειτουργία (*Новину* [Κων/λη], 21.4.1892, σ.1, και 29.5.1892, σ.1).

⁵ Λαούρδας 1961, σ.53. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας, η μεταπήδηση αφορούσε 92 από τις 212 χριστιανικές οικογένειες του χωριού κι έγινε στις 16.11.1901 (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.45-6).

στις αρχές του 1899 ακολουθεί χρονικά τη μετατροπή του μισού χωριού σε τσιφλίκι «εξαιτίας δεσποτάδων»¹. Αποτέλεσμα της πρωτόγονης αυτής «συνδικαλιστικής» πρακτικής είναι η διατήρηση μιας μόνιμης αβεβαιότητας όσον αφορά το εθνικό-εκκλησιαστικό καθεστώς των επίμαχων κοινοτήτων: σχολιάζοντας την επάνοδο 33 χωριών του Πόρετς στο Πατριαρχείο δυο μόλις μήνες μετά την προσχώρησή τους στην Εξαρχία, ο πρόξενος Μοναστηρίου τονίζει στις αρχές του 1884 πως αυτή η εξέλιξη «δεν δύναται να καθησυχάση ημάς, διότι εις πρώτην περίστασιν ενδέχεται ν' αποσκιρτήσωσι και αύθις οι ημιβάρβαροι κάτοικοι των ειρημένων μερών, καθόσον σπουδαίως εχαλαρώθη ο συγκρατών αυτούς μετά της Μ. Εκκλησίας δεσμός, ώστε δύναται να διαρρηχθή εις πρώτην απαίτησιν της Αρχιερατικής επιχορηγήσεως»².

Παρόμοιες αντιδράσεις προκαλούσε και η υπερεκμετάλλευση της αγροτιάς από τους ελληνόφωνους ή ελληνόφρονες αστούς και τσιφλικάδες. Η αδυναμία επιβολής του ελληνικού μηχανισμού στον κάμπο της Σλάνιτσα, εξηγεί το 1908 η επιτελική υπηρεσία των μακεδονομάχων, οφείλεται «εν μέρει» στην «αντιπάθειαν των χωρικών τούτων προς τους Έλληνας κεφαλαιούχους της Ναούσης, οίτινες και ως μεριδιούχοι τινών εκ των χωριών τούτων και ως έμποροι απεμύζουν αυτούς και είχαν λαμβάνειν σημαντικά παρ' αυτών ποσά»³. Παρόμοιοι λόγοι φαίνεται πως υπαγόρευσαν την προσχώρηση του χωριού Πάτελι της Φλώρινας (σημ. Αγ. Παντελεήμονας) στην Εξαρχία, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1880. Το καλοκαίρι του 1882 οι κάτοικοι κατήγγειλαν τον κωνσταντινουπολίτη (και έλληνα υπήκοο) ιδιοκτήτη του τσιφλικιού, Ευστράτιο Σαραπατά, για απόσπαση μεταλύτερου μέρους της παραγωγής από τα συμφωνημένα: ταυτόχρονα, αντικατέστησαν τον ελληνοδιδάσκαλο, που ο ίδιος συντηρούσε, με βουλγαροδιδάσκαλο⁴. Ο γαιοκτήμονας έσπευσε ν' «ανακτήσει» το σχολείο του⁵ κι υποσχέθηκε στο ελληνικό προξενείο «να εργασθή επί των παρακειμένων βουλγαροφώνων χωριών, ιδίως του αποσκιρτήσαντος χωριού Εζί-σουϊ, δια των εν Φλωρίνη και ενταύθα φίλων αυτού οθωμανών διοικητών και ιδιοκτητών»⁶. Η αντιπαράθεση ολοκληρώθηκε με την επίσημη προσχώρηση στην Εξαρχία της συντριπτικής πλειοψηφίας των κατοίκων, που το 1883 αντιστάθηκαν μαζικά στις απόπειρες των αρχών να κλείσουν το βουλγαρικό σχολείο και το 1884 πήραν υπό τον έλεγχό τους μιαν από τις δυο εκκλησίες του χωριού⁷. Η παραμονή

¹ Για τη μεταπήδηση: ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.38-9. Για τη μετατροπή σε τσιφλίκι, που τοποθετείται χρονικά στο 1897: АКК/4.2, [Κ. Καραβίδας], «Συνοπτικός εθνολογικός πίναξ του πληθυσμού των ...[κενό]» (~1923).

² ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 22.23.1884, αρ.126.

³ ΑΑΣΝ/4/352, «Εκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφέρεια Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1908», σ.13.

⁴ Βακαλόπουλος 1983, σ.72.

⁵ Βούρη 1994, σ.72.

⁶ ΙΑΥΕ 1882/5/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 1.11.1882, αρ.586.

⁷ Петров 1896, σ.706· Божинов 1982, σ.39· Χαλκιάπουλος 1910, σ.93· *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 10.2.1882, σ.292, και 6.5.1909, σ.143. Το 1896 ο Γκιόρτσο Πετρόφ καταμετρά στο χωριό περίπου 280 εξαρχικά σπίτια έναντι μόλις 20 πατριαρχικών (όπ.π.), περίπου όσα και ο μακεδονομάχος Λάκης Πύρζας μια δεκαετία αργότερα (ΑΣΤΔ 217.1/2, Ν.Α.Π. «Στατιστική των εξής χωριών», Εν Φλωρίνη 14.1.1904)· για 1.126 εξαρχικούς κι 150 σλαβόφωνους πατριαρχικούς κατοίκους κάνει λόγο το 1900 υπηρεσιακή στατιστική του προξενείου Μοναστηρίου (ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως [=Σανδζακίου] Μοναστηρίου 1900»), ενώ για 170 εξαρχικές και 20 πατριαρχικές οικογένειες το 1902 η μητρόπολη Μογλενών (ΙΑΥΕ 1900/3, Γραφείον Ι.Μ. Μογλενών, «Στατιστικός πίναξ του χριστιανικού και ιδία του ορθοδόξου πληθυσμού της επαρχίας Μογλενών», Εν Φλωρίνη 9.3.1902). Το 1912, τέλος,

του δεύτερου ναού στα χέρια της μικροσκοπικής πατριαρχικής κοινότητας θα διασφαλιστεί τα επόμενα χρόνια χάρη στη συνδρομή των ιδιοκτητών του χωριού¹. Κάτω από διαφορετικές περιστάσεις, η οικονομική εξάρτηση της υπαίθρου από τα αστικά κέντρα μπορούσε φυσικά να λειτουργήσει και προς την αντίθετη κατεύθυνση: την πρόσδεση των χωριών στο πατριαρχικό στρατόπεδο, όπως παρατηρούν το 1911-12 για το ελληνικό κόμμα της Στάρτσιστα (σημ. Περιθώρι Δράμας) ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής Αρναούντοφ και για τα πατριαρχικά χωριά νοτίως του Μοναστηρίου η εξαρχική μητρόπολη Πελαγονίας². Εν έτει 1904 ένας βούλγαρος διπλωμάτης καυτηριάζει έτσι την τάση των κολλήγων στα ελληνόκτητα τσιφλίκια του κάμπου των Σερρών, όταν «γνωρίζουν τα πολιτικά γούστα του αφέντη τους, [να] επιδιώκουν να του είναι αρεστοί με τον υπερ-ελληνισμό τους»³.

Το ειδικό βάρος των πόλεων όσον αφορά τον πολιτικό (και κατ' επέκταση εθνικό) προσανατολισμό της υπαίθρου αναγνωρίζεται χωρίς περιστροφές από την Εξαρχία, ακόμη και στα δημόσια κείμενά της. «Τα χωριά, μολονότι εισίν βουλγαρικά, δεν έχουσιν ουδεμίαν δύναμιν, διότι σύρονται και εμπνέονται υπό της πόλεως. Η φωνή των χωριών είναι τοιαύτη οία και της πόλεως», διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην κεντρική προπαγανδιστική μπροσούρα του 1885⁴. Λίγο μετά την προσχώρηση των περισσότερων οικογενειών του Πετριτσιού στη βουλγαρική εκκλησία, εξηγεί το 1892 το επίσημο όργανο της τελευταίας, «σε σύντομο χρόνο τα χωριά του καζά ακολούθησαν την πόλη»⁵. Υπάρχει άλλωστε πλούσια σχετική πείρα από την εποχή της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας», όταν συγκεκριμένες πόλεις και κωμοπόλεις «εγένοντο κέντρα ενεργείας» του «βουλγαρισμού ως εθνική ιδέα»⁶, με τους εθνικά στρατευμένους κατοίκους τους να ζυμώνουν τους προεστούς των γύρω χωριών για την προσυπογραφή δηλώσεων προσχώρησης στη νεοσύστατη Εξαρχία⁷. Στα νοτιότερα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη ή οι Σέρρες, το κενό αυτό η Εξαρχία προσπαθεί όπως είδαμε να το καλύψει ήδη από τη δεκαετία του 1860 με τη δημιουργία «τεχνητών» βουλγαρικών κοινοτήτων γύρω από τα εκεί βουλγαρικά Γυμνάσια⁸: αλλού πάλι, όπως στη Δράμα, την απουσία συμπαγούς βουλγαρικού μαχαλά καλείται να υποκαταστήσει, ως «εκκλησιαστικό-σχολικό κέντρο» της γύρω περιοχής, κάποια από τις παρακείμενες σλαβόφωνες κωμοπόλεις⁹.

σύμφωνα με υπηρεσιακή καταμέτρηση της Εξαρχίας έχουν απομείνει μόλις δυο πατριαρχικές οικογένειες με 19 μέλη (ЦДА, ф.15646к, оп.1, а.е.383, л.16).

¹ ΑΙΜΠ/8/81, Πελαγονίας Κοσμάς προς Преспών Πανάρετο, Εν Μοναστηρίω 16.6.1898, αρ.173.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.461, л.178, Уч. Инспектор Н. Арнаудов, «Годишен рапорт за състоянието на учебния дело в Неврокопската епархия през учебната 1911/1912 година», Неврокоп 20.7.1912, No 2006· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.168, «Годишен отчет за състоянето на Пелагонийската епархия през 1910/11 учебна година», Битоля 31.10.1911.

³ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.5, Т. Марκόφ προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Σέρρες 14.10.1904, No.619.

⁴ Οφέϊκωφ 1885, σ.92.

⁵ Новини (Κων/λη), 22.5.1892, σ.3.

⁶ ΙΑΥΕ 1871/76/1^α, Ν. Γεννάδης προς Υπ.Εξ, Εν Σέρραις 11.06.1871, αρ.150.

⁷ Για την αναλυτική περιγραφή μιας τέτοιας ζύμωσης: Радев 1994, σ.69-70.

⁸ Георгиев – Трифонов 1994, σ.122 & 124.

⁹ Шопов 1893, σ.71.

Σ' ένα γενικότερο επίπεδο, στελέχη όλων των πλευρών επισημαίνουν συχνά τη στρατηγική σημασία συγκεκριμένων κωμοπόλεων ή χωριών, τα οποία μέσω συγγενικών δεσμών, οικονομικών δραστηριοτήτων ή μιας ορισμένης τοπικής παράδοσης ασκούν καθοριστική επιρροή στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών του περιγυρού τους. Στα Καστανοχώρια της Καστοριάς, εξηγεί ένας καστοριανός παράγοντας στο Στέφανο Δραγούμη, «τα δύο ισχυρά χωριά» Οσνίτσανη και Σταρίτσανη «δεσπόζουσι πάντων των άλλων και προς ά πάντα προσβλέπουσι και τας κινήσεις των ρυθμίζουσι»¹. στην περιοχή της Ζίχνας, προειδοποιεί τον Ιανουάριο του 1906 ο μητροπολίτης Δράμας, αν το κεφαλοχώρι Εγρί-Δερέ προσχωρήσει στην Εξαρχία, «μετ' αυτού θα συνεκλείψωσι και τρία τέσσερα άλλα χωριά ζωογονούμενα άχρι τούδε εκ της φιλοπατρίας των εν Εγρίδερε»². λίγο βορειότερα, τον ίδιο ρόλο διαδραματίζει η Έλσιανη για την πορεία των χωριών Κουμλί, Κιουπρί, Πρόσνικ, Σοπάτιοβο, Λάτροβο κι Ερνίκιοι³, ενώ το Γκόρνο Μπρόντι περιγράφεται σαν η «φυσική πρωτεύουσα 25 περίπου άλλων χωριών», η οποία «ήσκει επιρροήν επ' αυτών εις πάσας τας εκδηλώσεις της ζωής» τους⁴. αναφερόμενος στις προσπάθειες της βουλγαρικής προπαγάνδας «όπως προσηλυτίση τους κατοίκους» στο Γκέρμαν της Πρέσπας, ο πρόξενος Μοναστηρίου προειδοποιεί τον Οκτώβριο του 1900 την Αθήνα ότι, «πίπτοντος του χωριού τούτου θα παρασυρθώσιν αφεύκτως και άλλα πλησιόχωρα»⁵. Στην περιοχή του Λαγκαδά, η πατριαρχική παράταξη στηρίζεται στο ελληνόφωνο χωριό Μπέροβα ενώ η εξαρχηκή στη σλαβόφωνη Ζάροβα⁶. στην Πρέσπα, η Όστιμα θεωρείται «πιστόν εξάρτημα» του γειτονικού Ζέλοβο, το οποίο και «ακολουθεί εις την πίστη και τα αισθήματα», σχέση εξάρτησης που απαντάται επίσης λίγο βορειότερα ανάμεσα στο Ορέχοβο και το Μπούκοβο⁷. Εν έτει 1905, το κέντρο Θεσσαλονίκης διατάσσει το μακεδονομάχο οπλαρχηγό Μπουκουβάλα να στρέψει την προσοχή του στο Ζορμπά(τοβο), «διότι δι' αυτού δυνάμεθα να επηρεάζωμε και αυτά τα Κουρφάλια, μεθ' ών συνδέεται δι' επιγαμιών»⁸. Εξίσου σαφής είναι ο έξαρχος Ιωσήφ όταν το 1884 αναλύει στο βούλγαρο υπουργό Εξωτερικών την ανάγκη για συνεχιζόμενη επιδότηση των σχολείων στο Εμπόριο των Καϊλαρίων: «Αυτό το χωριό είναι κέντρο περίπου 15-20 βουλγαρικών χωριών του καζά Καϊλαρίων, τα οποία ακολουθούν το Εμπόριο», συνεπώς υπάρχουν ελπίδες ότι «με μια ακόμη μικρή θυσία σχεδόν όλος ο καζάς Καϊλαρίων θα προσελκυστεί»⁹. Με λακωνικότερες διατυπώσεις, ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας θα εισηγηθεί επίσης τη μισθοδοσία

¹ ΑΣτΔ 206/202, Σ.Α. Τουτουντζής προς Στ. Δραγούμη, Εν Λαρίσση 1.3.1908.

² Χρυσόστομος 2000, σ.82.

³ ΙΑΥΕ 1906/72, Μ. Τσαμαδός προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 26.9.1906, αρ.248. *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Αλεξάνδρου Διαγκλή. Σημειώσεις και οδηγία Δημοσθένους Φλωριά, επιμ. Β. Λαούρδα - Π. Πέννα, Αθήνα 1961 [στο εξής: Φλωριάς 1961], σ.13.*

⁴ Πέννας 1966, σ.191. Πρβλ. ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 22.2.1904, αρ.3, και προς πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη, Εν Αθήνας 26.7.1904, αρ.12.

⁵ ΙΑΥΕ 1900/1, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 28.10.1900, αρ.404 εμπ.

⁶ Πάσχος 1962, σ.1-3.

⁷ Καραβίτης 1994, σ.171, 251 & 591.

⁸ Μαυρίκος 1993, σ.112.

⁹ Георгиев – Трифонов 1994, σ.164-5.

δασκάλων σε τρία ακόμη «μεγάλα χωριά» (Ασβεστοχώρι, Αϊβάτι, Σωχό), ως προϋπόθεση «για να μπορέσει μian ώρα αρχύτερα ο καζάς Θεσσαλονίκης ν' απαλλαγεί από την επιρροή του ελληνισμού»¹. Η λειτουργία κάποιων κοινοτήτων ως πολιτικών κέντρων αποτυπώνεται παρεμπιπτόντως και στην καθημερινή ειδησεογραφία του οργάνου της Εξαρχίας, με την επισήμανση π.χ. της παρουσίας ιερέων του (πρώιμα «αφυπνισμένου») Εξισού σε εθνικές τελετές άλλων χωριών². Ο αναβαθμισμένος ρόλος ορισμένων απ' αυτά τα κέντρα στη συγκρότηση του βουλγαρικού κόμματος σε παμμακεδονική κλίμακα αποτυπώνεται και στον επίσημο κατάλογο του 1894 με τις γενέτειρες των εξαρχικών δασκάλων: πόλεις όπως το Βέλες, η Οχρίδα ή ο Περλεπές και κεφαλοχώρια όπως το Εμπόριο, το Εξισού, το Μπάνσκο, το Τερλίς, τα Κάτω Πορρόια ή το Μπάσινο Σέλο υπερεκπροσωπούνται εκεί σαφώς σε σχέση με τους υπόλοιπους οικισμούς της ίδιας κλίμακας³.

Αποφασιστικής σημασίας θεωρείται επίσης απ' όλες τις πλευρές η μεταναστευτική παράδοση κάθε τύπου, με τους ήδη διαμορφωμένους ή αναδύομενους προορισμούς του μετακινούμενου εργατικού δυναμικού να καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις αντίστοιχες εθνικές επιλογές. Όπου το πλεονάζον εργατικό δυναμικό κατευθύνεται κυρίως στην Ελλάδα, την Αίγυπτο, την Κωνσταντινούπολη ή άλλα ελληνόφωνα κέντρα της Αυτοκρατορίας, συναντάμε έτσι όχι μόνο την αρκετά πρώιμη εμφάνιση (υποτυπωδών έστω) ελληνικών σχολείων αλλά και μια κάποια εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας «βαθμηδόν εν αυτή τη οικογενεία» από τους επαναπατριζόμενους μετανάστες· όπου, αντίθετα, οι κάτοικοι «μεταβαίνουνσι προς εμπόριον ή προς εξάσκησιν της τέχνης των εις Βουλγαρίαν, Ρουμανίαν και Σερβίαν, το συμφέρον αναγκάζει αυτούς να διδάσκωσι εις τα τέκνα των την βουλγαρικήν ή την βλαχικήν»⁴. Η τοπική ιστοριογραφία επιβεβαιώνει αυτή την τάση στη μικροκλίμακα. Σλαβόφωνα χωριά της Καστοριάς, οι κάτοικοι των οποίων εργάζονταν κατά κύριο λόγο ως εποχικοί χτίστες στην Ελλάδα, «περισσότερο κλίναν στο ελληνικό και τα παιδιά τους τα στέλναν σε έλληνα δάσκαλο», με αποτέλεσμα την ταύτιση των πόθων τους για ελευθερία ή/και βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου με την προοπτική ενσωμάτωσής τους στο ελληνικό βασίλειο⁵. Τον ίδιο ρόλο έπαιζαν επίσης συχνά η εποχική μετανάστευση, η εγκατάσταση ή ακόμη και οι συχνές δοσοληψίες με ελληνόφωνα μακεδονικά κέντρα όπως η Νάουσα κι η Κοζάνη⁶. Η απουσία παρόμοιου μεταναστευτικού κύματος από άλλα χωριά της ίδιας περιοχής (πεδινά και περισσότερο δεμένα με την καλλιέργεια της γης) διευκόλυνε, αντίθετα, την πρόσδεσή τους στο βουλγαρικό

¹ Στο ίδιο, σ.38.

² *Новини* 30.5.1891, σ.2 (εορτασμός της 11^{ης} Μαΐου στο Ζέλενιτς) και 21.4.1892, σ.2 (σλαβική λειτουργία στην Πρεκοπάνα).

³ «Отечествата на нашите учители», *Новини*, 10.1.1895, σ.1. Σε σύνολο 815 μακεδόνων βουλγαροδιδασκάλων και διδασκαλιστών, από το Βέλες κατάγονται 48, από την Οχρίδα 63 και τον Περλεπέ 43, έναντι 48 του (πολύ μεγαλύτερου) Μοναστηρίου, 7 του Νευροκοπίου, 10 των Βοδενών και μόλις 9 του Κιλκίς· 9 δάσκαλοι και δασκάλες έχουν γεννηθεί στο Εξισού, 7 στο Εμπόριο, 8 στο Μπάνσκο κι από 5 σε Τερλίς, Ντ. Πορρόια και Μπ. Σέλο.

⁴ Βούρη 1994, σ.47-9, 65 & 86. Επίσης: ΑΣτΔ/28/175, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, *Εν Θεσ/νίκη* 26.1.1890· Шопов 1893, σ.247· ΙΑΥΕ 1902/2, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς ΕΕΕΕΠ, *Εν Μοναστηρίω* 20.7.1902, αρ.383.

⁵ Παπαϊωάννου 1963-70, σ.2, 6 & 13.

⁶ ΑΓΤΒ/16, «Το χωρίον Γραμματικών», *Εν Καστορία* 21.2.1904, σ.5.

εθνικισμό¹. Αλλού, πάλι, ο αρχικός πυρήνας του βουλγαρικού κόμματος φέρεται να συγκροτήθηκε από χωρικούς που είχαν εγκατασταθεί για ένα διάστημα στη Βουλγαρία². Η σερβική πάλι επιρροή στο Πόρετς, τη Δίβρα και ορισμένα χωριά της Οχρίδας εξηγείται, τόσο από ελληνικές όσο και από βουλγαρικές ή σερβικές πηγές, με βάση την προϋπάρχουσα μακροχρόνια τοπική παράδοση μετανάστευσης προς τη Σερβία³.

Οι επιπτώσεις της μεταναστευτικής εμπειρίας στον εθνικό προσανατολισμό ανθρώπων και οικισμών δεν υπήρξαν ωστόσο πάντοτε το ίδιο απλές: οι οποιεσδήποτε τριβές μπορούσαν να πολιτικοποιηθούν/ εθνοποιηθούν προς την αντίθετη κατεύθυνση, ενώ και οι ίδιες οι μεταναστευτικές κοινότητες μετατράπηκαν σταδιακά σε χώρο αναμέτρησης των εθνικών μηχανισμών κι εφελτήριο ταυτόχρονης μεταφύτευσης των αντίπαλων εθνικών ιδεολογιών στους τόπους προέλευσής τους. Ο μακεδονομάχος καπετάν Ακρίτας περιγράφει λ.χ. αρκετά εύγλωττα τα όρια της επαφής ανάμεσα στους δυο κόσμους, τους ελληνόφωνους νοτιοελλαδίτες «γηγενείς» και τους σλαβόφωνους μετανάστες από τη Μακεδονία πριν από το Ίλιντεν: «Γουναράδες, κτίσται, υλοτόμοι ήρχοντο εκείθεν, ιδίως εκ του διαμερίσματος Καστορίας, πολλάκις ονομαζόμενοι Βούλγαροι παρά των της Παλαιάς Ελλάδος, λόγω της γλώσσης ήν ωμίλουν. Τούτο τους συνεκράτει εν απομονώσει και ποια έχθρα προς τους Παλαιοελλαδίτας. Αυτός ήτο ο μόνος δεσμός»⁴. Μια παρενέργεια αυτής της αντίθεσης είδαμε ήδη στον τρόπο με τον οποίο διαφορετικές (και αντιμαχόμενες) μερίδες της μακεδονικής παροικίας των Αθηνών υποδέχθηκαν τον Ιανουάριο του 1877 τον κόμη Ινάτιεφ. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890, ο πρόξενος Μοναστηρίου Ναπολέον Μπέτσος «εφελκύει» έτσι «την προσοχήν των αρμοδίων» στο γεγονός ότι «οι ζώντες και χρηματιζόμενοι εν Ελλάδι» σλαβόφωνοι εποχικοί μετανάστες «επανερχόμενοι εις τας πατρίδας των, καθ' ημών και ουχί υπέρ ημών εργάζονται» παραγνωρίζοντας τον εξεθνισμό της ταξικής διαφοράς, ο ίδιος αποδίδει πάντως «το λυπηρόν τούτο φαινόμενον» κυρίως στην έλλειψη «εργασίας και επιβλέψεως επί των κατά εκατοντάδας μεταβαινόντων» στο ελληνικό βασίλειο από τις εκεί κρατικές υπηρεσίες⁵. Ακόμη πιο αντιφατικές ήταν φυσικά οι επιπτώσεις της δράσης ανταγωνιστικών εθνικών πολιτικών κέντρων στο εσωτερικό των μεταναστευτικών κοινοτήτων. Η παρέμβαση των ντόπιων εποχικών μεταναστών στην Κωνσταντινούπολη θ' αποδειχτεί καθοριστική για τη μεταπήδηση του χωριού Τσερέσνιτσα (σημ. Πολυκέρασος) της Καστορίας στην Εξαρχία το 1895⁶, ενώ στη

¹ Παπαϊωάννου 1963-70, σ.6. Παρόμοια διαφοροποίηση επιλογών παρατηρείται και όσον αφορά επιμέρους οικογένειες στο εσωτερικό μιας και της αυτής κοινότητας. Σύμφωνα π.χ. με τα αδημοσίευτα απομνημονεύματα του βουλγαροδιδασκάλου Ιβάν Ντιμιτρόφ Σίσκοφ, το 1888 στο ελληνικό σχολείο του χωριού Γκάλιστα (σημ. Ομορφοκκλησιά) της Καστορίας έμειναν μόνο πέντε παιδιά, «οι γονείς των οποίων είχαν επιχειρηματικά συμφέροντα στη Θεσσαλία» (ΠΔΑ, φ.1932κ, οπ.4, α.ε.107, λ.5).

² Τσέκος 1957, σ.114.

³ Βούρη 1994, σ.119-20· Νικολοφ 2001, σ.65· Τραϊτσεφ 1930, σ.90-1· Βοδινοφ 1982, σ.90· Αλεξιή-Πεϊκoviή 2007, σ.147. Στο Κράτοβο, ο πρόξενος Ρίστιτς θα συμβουλευθεί ακόμη και τους ντόπιους Βλάχους «που έχουν δουλειές στη Σερβία, να στείλουν τα παιδιά τους σε σερβικό σχολείο επειδή η σερβική γλώσσα τους χρειάζεται» (Γεοργιέφ – Τριφονοφ 1995, σ.282).

⁴ Μαζαράκης 1937, σ.8-10.

⁵ Βούρη 1994, σ.236.

⁶ ΠΔΑ, φ.1932κ, οπ.4, α.ε.107, λ.7.

γειτονική Γκόρεντσι (σημ. Κορησσός) οι αντίστοιχες επιρροές είναι σαφώς πιο πλουραλιστικές: μέσω των εργαζόμενων στη βασιλεύουσα μεταλαμπαδεύονται στο χωριό τόσο η νεοελληνική όσο και η βουλγαρική εθνική ιδεολογία, το πρώτο βουλγαρικό σχολείο ανοίγει το 1888 με πρωτοβουλία ενός μετανάστη που «είδε το φως στο Φανάρι κι έστειλε το γιο του στη Γκόρεντσι να διδάξει τα παιδιά στη μητρική βουλγαρική γλώσσα», η καθοριστικότερη όμως επίπτωση θα προκύψει από την εθνοποίηση της κοινωνικής διαφοράς μεταξύ εποχικών μεταναστών και των υπόλοιπων χωρικών. Όταν οι πρώτοι επιδιώκουν να συγκροτήσουν χωριστή κοινότητα για τη διαχείριση των υποθέσεών τους, καθώς «δεν εμπιστεύονται» τους συγχωριανούς τους που μένουν μόνιμα στο χωριό, ο καιϊμακάμης Καστοριάς τους εξηγεί ότι, σύμφωνα με την οθωμανική έννομη τάξη, συνύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων στον ίδιο οικισμό επιτρέπεται μόνο αν αυτές αντιστοιχούν σε διαφορετικά μιλέτ· με τους μονιμοόικους να ελέγχουν την «ελληνορθόδοξη» δημογεροντία, η σύσταση «βουλγαρικής» κοινότητας από τους μετανάστες το 1897 αποτέλεσε ως εκ τούτου μονόδρομο –επικαθορίζοντας, έμμεσα, και τον τοπικό συσχετισμό δυνάμεων υπέρ του (κοινωνικοοικονομικά ισχυρότερου) ελληνικού κόμματος¹. Σε όλες αυτές τις άμεσες ή έμμεσες επιδράσεις θα πρέπει, τέλος, να προστεθεί και η άσκηση ποικίλων καταναγκασμών σε βάρος των μεταναστών από τις κρατικές υπηρεσίες και παρακρατικούς σχηματισμούς των εθνικών κέντρων, προκειμένου είτε αυτοί οι ίδιοι είτε οι συγγενείς τους στη Μακεδονία να ταχθούν με τη «σωστή» κάθε φορά πλευρά².

Παρόμοιες αντιθέσεις δεν καθόριζαν όμως μόνο τον εθνικό προσανατολισμό ανθρώπων και κοινοτήτων, αλλά και τις αντιθέσεις στο εσωτερικό κάθε εθνικού κόμματος. Η εξαρχηκή κοινότητα της Γευγελής σπαράσσεται λ.χ. στα τέλη της δεκαετίας του 1890 από την αντιπαλότητα ανάμεσα σε δυο εξίσου «βουλγαρικά» κόμματα –το ένα «των ντόπιων πολιτών», το άλλο «των επήλυδων από τη Δοϊράνη, το Βέλες, το Στιπ, τον Περλεπέ και το Κρούσοβο»³. Αλλού, οι αντιθέσεις υπήρξαν περισσότερο προσωποκεντρικές. Το κεφαλοχώρι Βαρός του Περλεπέ είχε το 1878 διχαστεί σε «δυο στρατόπεδα» για την επιλογή δασκάλου μεταξύ δυο ντόπιων υποψηφίων· η αντιπαράθεση εμπόδισε τη λειτουργία του σχολείου και τελικά δεν υπερκεράστηκε παρά μόνο με την πρόσληψη ενός άσχετου, «ξένου» εκπαιδευτικού⁴. Στο Καβαντάρτσι της δεκαετίας του 1890, τον έντονο «κομματισμό» στους κόλπους της εξαρχηκής κοινότητας προκαλούν οι έριδες των τριών ιερέων της πόλης και, κυρίως, ο ανταγωνισμός των

¹ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.95, л.2-3, Свещеник Лев Адамов, «История на с. Горенци, Костурско (Македония)», Ντόλνο Ντιάμπνικ Πλέβνας 20.8.1928.

² Για τέτοιες πιέσεις σε βάρος μεταναστών στη Βουλγαρία: Георгиев – Трифонов 1995, σ.19, 50 & 331-4. Στη Σερβία: Свирачев – Илиева 1992, σ.148 & 324-5· Георгиев – Трифонов 1995, σ.280-2 & 324-5. Στην Ελλάδα: ΑΣτΔ/211/57, Α.Κ. Αγακίδης προς Στ. Δραγούμη, Μπαλτατζή & Καρτάλη, χ.τ. 8.7.1907· ΙΑΥΕ 1900/5, Ευγενιάδης προς Πρ. Καβάλλας, Εν Θεσ/νίκη 5.10.1899, αρ.1038· ΙΑΥΕ 1901/55, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 18.5.1901, αρ.397 και συνημ. «Πίναξ ονομαστικός των σχισματικών Βουλγάρων εκ Πάτελι των εργαζομένων εν τη περιφέρεια Λαρίσσης»· 1907/81, Υπ.Εξ. προς Υπ. Στρατιωτικών (:), [Εν Αθήναις] 23.3.1907, σχέδιο ά.α.· ΙΑΥΕ 1910/Β/53, δακτυλογραφημένο υπηρεσιακό σημείωμα (χ.χ., ά.α.) με τη κωδικοποιημένη συνθηματική ταξινόμηση που χρησιμοποιούνταν στα «πιστοποιητικά εθνικών φρονημάτων», με τα οποία οι μακεδόνες μετανάστες έπρεπε να είναι εφοδιασμένοι για την είσοδο και διαμονή τους στην Ελλάδα.

³ Николов 2001, σ.60.

⁴ Николов 1989, σ.14.

δυο ισχυρών τοπικών οικογενειακών επιχειρήσεων¹. Παρόμοια κατάσταση φαίνεται πως επικρατούσε και στη Στρούγκα², ενώ στη Ρέσνα η μνημειώδης αντιζηλία ανάμεσα στις επιφανείς οικογένειες των Τατάρσεφ και των Στρέζοφ κατέληξε στη μεταπήδηση μιας μερίδας των τελευταίων στο νεοσύστατο σερβικό κόμμα³.

Συνεκτικότερο φαίνεται το κοινωνικό προφίλ του σερβικού κόμματος, κατά τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια της παρουσίας και δράσης του στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο. Τόσο οι αντίπαλοι μηχανισμοί όσο και τρίτοι παρατηρητές επισημαίνουν συνήθως ότι οι αρχικοί πυρήνες των ντόπιων στελεχών του στρατολογούνταν είτε από τις τάξεις των φτωχότερων στρωμάτων είτε μεταξύ κάποιων οικονομικά κατεστραμμένων και κοινωνικά υποβαθμισμένων ή αφερέγγυων αστών. «*Εκείνο τον καιρό η σερβική προπαγάνδα πάλευε ν' ανοίξει δρόμο για τον εαυτό της στην πόλη*», θυμάται χαρακτηριστικά για τα Σκόπια του 1895 ο Γκεόργκι Τράιτσεφ. «*Είχε τον πρόξενό της, αρχιμανδρίτη στην ελληνική μητρόπολη, οίκο ανοχής με σερβίδες πόρνες, δασκάλους δίχως μαθητές και το γνωστό ταβερνιάρη Πίτκο, ο οποίος κάθε πρωί έβρισκε την επιγραφή της επιχείρησής του παραμορφωμένη*»⁴. Λιγότερο υπεροπτικός, ο Τόμα Νικόλοφ περιγράφει την αποτυχημένη απόπειρα του πρώτου σέρβου προξένου στο Μοναστήρι να δελεάσει κάποιους «αριστοκράτες» εξαρχικούς προεστούς, αποτυχία που γρήγορα τον υποχρέωσε να στραφεί στα λαϊκά στρώματα των απόμερων συνοικιών⁵. Στη Θεσσαλονίκη παρατηρείται γύρω στο 1900 μια ζύμωση μεταξύ των φτωχότερων εξαρχικών που προέρχονταν από τα γειτονικά Κουφάλια, να μεταγράψουν τα παιδιά τους από το βουλγαρικό σχολείο της πόλης στο σερβικό, «*επειδή τους υποσχέθηκαν να τα τρέφουν, να τους δίνουν βιβλία κι από μίαν αλλαξιά ρούχα για τα Χριστούγεννα*»· για την ανάσχεση της όλης κίνησης θ' απαιτηθεί κινητοποίηση του τοπικού βουλγαρικού κόμματος με ζυμώσεις «*από σπίτι σε σπίτι*»⁶. Στην Κωνσταντινούπολη, η υπό συγκρότηση σερβική κοινότητα απαρτίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1880 από χειρώνακτες εργάτες, κηπουρούς και πλανιόδιους εμπόρους⁷. Στο Κιλκίς το μικροσκοπικό σερβικό κόμμα αποτελούν στις αρχές του εικοστού αιώνα «*οι πιο φτωχοί της πόλης*», οι οποίοι σύμφωνα με τους εξαρχικούς συντοπίτες τους εισπράττουν μια λίρα το μήνα από το προξενείο Θεσσαλονίκης⁸. στο Κράτοβο, οι ντόπιοι «*σερβομάνοι*» του 1900 περιγράφονται ως «*συνήθως χρεωκοπημένοι έμποροι ή διεφθαρμένοι άνθρωποι*» που «*έπαιρναν μηνιάτικο απ' τη Σερβία*»⁹. Ακόμη πιο συγκεκριμένη, όσον αφορά τα κατά τόπους στελέχη είναι μια προξενική έκθεση του βούλγαρου διπλωματικού πράκτορα στο Μοναστήρι,

¹ Трайчев 1930, σ.10.

² Шопов 1893, σ.307.

³ Радев 1994, σ.104-6· Шопов 1893, σ.283· Николов 2001, σ.29 & 44-5.

⁴ Трайчев 1930, σ.17.

⁵ Николов 1989, σ.46-7.

⁶ Аврам Сарев Кузманов, «Как Р.О. в Солун се снабдявала с пушки и патрони», *Илюстрация Илинден*, 51-52 (11-12.1933), σ.17.

⁷ Цамбазовски 1987, σ.520.

⁸ Н. Сурин, «Град Кукуш и Кукушаните», *Македонски Преглед*, 4 (1927), σ.49· Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, т.6^{ος} (1907-1908), Σκόπια 2006, σ.49.

⁹ Карамфилов 2005, σ.35.

Στόιτσοφ, συνταγμένη το 1897. Ο επικεφαλής της εκεί σερβικής κοινότητας, «γνωστός έμπορος Μιχαήλο Χατζη-Πόποβιτς», περιγράφεται εκεί σαν «άνθρωπος παντελώς αναξιοπρεπής στις σχέσεις του και ως έμπορος και ως άνθρωπος, συνεπεία του οποίου στερείται υπολήψεως εκ μέρους των συμπολιτών του», αντιμέτωπος με αλληπάλληλες κατασχέσεις εκ μέρους των ντόπιων πιστωτών του, στερούμενος οποιαδήποτε φερεγγυότητα τόσο στην τοπική αγορά όσο και σε αυτή της Θεσσαλονίκης, η προσχώρηση του οποίου στο σερβικό κόμμα «συμπίπτει με τον κλονισμό της υλικής του κατάστασης»· ο ομόλογός του στην Οχρίδα, Ντιμίτριγιε Γκρντάνοβιτς, προσχώρησε στη σερβική υπόθεση «μετά την απώλεια της περιουσίας του και κάτω από την πίεση της φτώχειας και της πολυάριθμης οικογένειάς του», ένα άλλο στέλεχος της ίδιας πόλης σκιαγραφείται σαν «άνθρωπος εντελώς ξεπεσμένος ηθικά και υλικά» και μεσίτης των Τούρκων στις πιο απαράδεκτες δουλειές», ενώ οι δυο βασικοί εκπρόσωποι της σερβικής ιδέας στη Ρέσνα σαν «πάμφτωχοι» πολίτες που «δεν έχουν κανένα επάγγελμα ή εμπόριο» κι «αναμένουν την τροφή τους από τις φιλάνθρωπες παροχές του σερβικού κράτους»· στον Περλεπέ, τέλος, ο σέρβος βιβλιοπώλης Τόντε Ποπ-Άντοβιτς, πάλαι ποτέ εξαρχικός μουχτάρης του Τσαρσί μαχαλά που φυλακίστηκε ως καταχραστής για υπεξαίρεση 25.000 γροσίων, βιοπορίζεται αποκλειστικά και μόνο από τα έσοδα του βιβλιοπωλείου και το ενοίκιο του σερβικού σχολείου που στεγάζεται στο σπίτι του. Την εικόνα συμπληρώνουν δυο ιερείς, στο Κρούσοβο και τον Περλεπέ, οι οποίοι ανακάλυψαν τη σερβική υπόθεση όταν απομακρύνθηκαν απ' τις εξαρχικές ενορίες τους «για ανήθικη συμπεριφορά», και κάποιοι ιδιώτες που μισθώνουν τα σπίτια τους ως σερβικά σχολεία¹. Αρκετά συχνές είναι επίσης οι αναφορές στην επάνδρωση του σερβικού εκπαιδευτικού μηχανισμού με μαθητές κι εκπαιδευτικούς διωγμένους από τα ελληνικά, βουλγαρικά ή ρουμανικά σχολεία για πειθαρχικούς λόγους².

Παρόμοιες πληροφορίες για το επίπεδο των στελεχών του σερβικού κόμματος συναντάμε διάσπαρτες και σε ελληνικές πηγές της εποχής³. Από τους ευρωπαϊούς συγγραφείς και διπλωμάτες, άλλοι θεωρούν πως «η σερβική υπόθεση στην καθαυτό Μακεδονία είναι μια αμελητέα και τεχνητή κίνηση»⁴, άλλοι της αναγνωρίζουν μια ενδεχόμενη μεσοπρόθεσμη δυναμική διεμβολισμού της μαζικής βάσης της Εξαρχίας και προσεταιρισμού του σλαβόφωνου πατριαρχικού ποιμνίου⁵ κι άλλοι διακρίνουν ανάμεσα στις βορειότερες περιοχές, όπου το σερβικό κόμμα διαθέτει μια υπαρκτή (αν και μειοψηφική) οντότητα, και στην υπόλοιπη Μακεδονία, όπου οι Σέρβοι «δεν έχουν ακόμη παρά τα έμμισθα στελέχη του μελλοντικού τους στρατού και, στα χαρτιά, τα κατακτητικά σχέδιά τους»⁶. Αξιοσημείωτη λεπτομέρεια συνιστά η στελέχωση του σερβικού μηχανισμού όχι μόνο με σλαβόφωνους Μακεδόνες αλλά και με

¹ Георгиев – Трифонов 1995, σ.263 & 269-70.

² Николов 1989, σ.50· Николов 2001, σ.56· Карамфилов 2005, σ.19· Георгиев – Трифонов 1995, σ.270· Божинов 1982, σ.183.

³ Βούρη 1994, σ.272· Βούρη 1999, σ.182-3· Γερομίχαλος 1968, σ.57· «Διατριβαί. Ο αρχιμανδρίτης Βενιαμίν», *Νεολόγος* (Κων/λη), 12.6.1892, σ.1.

⁴ Brailsford 1906, σ.103-5· Graves 1933, σ.224· Дракул 1995, σ.249· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.331.

⁵ Дракул 1995, σ.174· Трајановски 20904, σ.150.

⁶ Bérard 1900, σ.244. Επίσης: Eliot 1908, σ.321· Moore 1906, σ.187· Pinon 1908, σ.131· Дракул 1995, σ.174.

Έλληνες (όπως ο γιατρός του Κράτοβο Βασίλειος Γιάννου κι ο πρόξενος Μοναστηρίου Μιλτιάδης Βασιλειάδης, που μετονομάστηκε σε Βασιλιεβιτς)¹ ή Βλάχους, όπως ο πρόεδρος της σερβικής κοινότητας Μοναστηρίου αρχιμανδρίτης Βενιαμίν από την Κλεισούρα Καστοριάς, ο βιβλιοπώλης στην ίδια πόλη Στέφο Νέρου από τη γειτονική Νέβεσκα (σημ. Νυμφαίο), κυρίως όμως ο Λάζαρος Δούμας, διευθυντής του ρουμανικού σχολείου Μοναστηρίου και στέλεχος ταυτόχρονα της Εταιρείας του Αγίου Σάββα· ο ίδιος ο πρόξενος της Σερβίας στο Μοναστήρι μεταξύ 1889 και 1895, Ντιμίτριγιε Μπόντι, ήταν επίσης Βλάχος από την Κλεισούρα². Καθόλου περιεργο, ως εκ τούτου, το ότι -σύμφωνα με το ρώσο πρόξενο της πόλης- ακόμη και «οι Τούρκοι» αποφαίνονταν ειρωνικά πως «το σερβικό προξενείο, με τη βοήθεια των χρημάτων, μετατρέπει τους Τσιγγάνους σε Σέρβους»³. Τα ίδια τα μέλη του σερβικού μηχανισμού προβάλλουν φυσικά για το στρατόπεδό τους μια αρκετά διαφορετική εικόνα. Στα απομνημονεύματα π.χ. του κρατοβίτη Στέβαν Σίμιτς ο «σέρβος» αρχιερατικός επίτροπος της γενέτειράς του περιγράφεται ως «εκπρόσωπος μιας από τις επιφανέστερες οικογένειες της πόλης», στο Κουμάνοβο μνημονεύεται ένας «έμπορος σιτηρών» και στα Σκόπια δυο δικηγόροι, ένας γιατρός κι ένας αρχιτέκτονας⁴. Στη μικροκλίμακα πάλι του χωριού, τα πράγματα είναι συνήθως πιο απλά: όταν καλούνται να ερμηνεύσουν τη μεταπήδηση κάποιων αγροτικών κοινοτήτων από την Εξαρχία στο σερβικό κόμμα, οι βουλγαρικές προξενικές εκθέσεις περιορίζονται κατά κανόνα στην καταγγελία της εξαγοράς των προεστών ή -πιο αμύχανα- του προσεταιρισμού ολόκληρου του χωριού από «τη σερβική βοήθεια»⁵. Ακόμη κι εκεί δεν αποκλείεται πάντως το ενδεχόμενο κάποιων κρίσιμων εξωγενών παρεμβάσεων: όταν το Νοέμβριο του 1900 εγκαινιάζεται στο Όστροβο (σημ. Άρνισσα) σερβικό σχολείο, δίπλα στο υφιστάμενο ελληνικό και βουλγαρικό, ο πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας Βοδενών σπεύδει να κατονομάσει ως πρωτεργάτες του εγχειρήματος όχι μόνο το ντόπιο «γρεκομάνο» ιερέα αλλά και τον «αυστριακό Σέρβο» αρχιμάστορα του παρακείμενου σιδηροδρομικού σταθμού⁶.

Πρακτικές του κομματικού ανταγωνισμού

Η κοινωνική σύνθεση των αντιμαχόμενων εθνικών κομμάτων δεν αποτελεί όμως τη μοναδική παράμετρο της μεταξύ τους αντιπαράθεσης. Εξίσου καθοριστικές για τη δυναμική εξέλιξη του εθνικού ανταγωνισμού στο μακεδονικό χώρο αποδεικνύονται οι πρακτικές μέσω των οποίων διεξάγεται αυτή η αναμέτρηση, ως πολιτική έκφραση ποικίλων αντιθέσεων

¹ Για τον πρώτο: Симић 1998, σ.35. Για τον δεύτερο: Βούρη 1999, σ.183 & 188.

² Βούρη 1999, σ.182-3· Апостолов 1963, σ.257· Николов 1989, σ.47· Цамбазовски 1987, σ.480-1, 505-6 & 609-10· «Διατριβαί. Ο αρχιμανδρίτης Βενιαμίν», *Νεολόγος* (Κων/λη), 12.6.1892, σ.1. Πρβλ. την αρχική απόρριψη από τις αρχές του αιτήματος για άνοιγμα σερβικού σχολείου στο Μοναστήρι (1896) με το σκεπτικό πως «οι αυτούμενοι δεν είναι καν Σλάβοι, αλλά Κουτσόβλαχοι εξαγορασμένοι απ' το σερβικό προξενείο» (Дракул 1995, σ.194).

³ Дракул 1995, σ.173.

⁴ Симић 1998, σ.34, 105-6 & 108.

⁵ Георгиев – Трифонов 1995, σ.255, 280, 323-8 & 490-503.

⁶ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.175, л.7, ιερέας Ιβάν Αντόνοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Βοδενά 30.11.1900, No.659.

εγγεγραμμένη στο θεσμικό πλαίσιο του ύστερου οθωμανικού καθεστώτος. Θεσμικό πλαίσιο και συνθήκες σημαδεμένα, όπως έχουμε ήδη δει, από μια διάχυτη ρευστότητα: μπορεί τα έθνη να θεωρούνται απ' όλες τις πλευρές προαιώνια κι αμετάβλητα στο χρόνο υποκειμένα της ανθρώπινης Ιστορίας, δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με τις συγκεκριμένες, ζωντανές ενσαρκώσεις τους στο δεδομένο τόπο και χρόνο –τις ελληνικές, βουλγαρικές και σερβικές κοινότητες της Μακεδονίας. Άνθρωποι, οικογένειες, χωριά, περιοχές ολόκληρες αλλάζουν εθνικό χαρακτήρα από χρονιά σε χρονιά, από μήνα σε μήνα: «Πόσα χρόνια πάνε που ήσαστε Έλληνες;» ρωτάει ένας μακεδονομάχος οπλαρχηγός τους εξαρχικούς αιχμαλώτους του¹, ενώ ο ανώνυμος χωριάτης στο παζάρι του Μοναστηρίου εξηγεί στον άγγλο ανταποκριτή πως το χωριό του «*τώρα είναι βουλγαρικό αλλά πριν από τέσσερα χρόνια ήταν ελληνικό*»². Οι πρωτογενείς πηγές ξεχειλίζουν από πληροφορίες για παρόμοιες μεταπηδήσεις από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία, από το ελληνικό κόμμα στο σερβικό ή από την Εξαρχία στην Ουνία και αντίστροφα, σε επίπεδο τόσο μεμονωμένων ατόμων (τοπικών ιδίως προκρίτων κι εκπαιδευτικών ή εκκλησιαστικών στελεχών), όσο και οικογενειών ή ολόκληρων κοινοτήτων. Ανεκδοτολογικά ίχνη αυτής της ρευστότητας θα παραμείνουν αποτυπωμένα στη συλλογική μνήμη και μετά την κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας: «*Μου διηγούνται*», διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε υπηρεσιακή αναφορά του Γενικού Διοικητή Δυτ. Μακεδονίας (1920), «*ότι εν δίκη τινι διεξαχθείση εν Φλωρίνη επί Τουρκοκρατίας ηρωτήθη μάρτυς τις από τον Πρόεδρον του Δικαστηρίου ποίας εθνότητος είνε και απήντησεν ούτος ότι προ οκταετίας ήτο Βούλγαρος, μετά δύο έτη έγινε Έλλην και παρέμεινε τοιούτος επί τρία έτη και πάλιν έγινε Βούλγαρος, οίος δε διατηρείται επί του παρόντος. Και εθεώρει φυσικήν την μεταβολήν ταύτην και επίστευε πράγματι εις κάθε εποχήν ότι ήτο οίος επίστευε ότι είνε*»³.

Το ακριβές νόημα που τα ίδια τα υποκειμένα αποδίδουν σ' αυτές τις ταυτότητές τους είναι φυσικά αρκετά συζητήσιμο. Μια πρώτη σχετικοποίηση της εμβέλειας και (κυρίως) του βάθους των σχετικών ιδεολογικών εγχαράξεων προκύπτει από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του όλου πολιτικού παιγνίου. «*Εν τισι χωρίοις, πλην των προκρίτων, οι άλλοι αγνοούσι παντάπασιν εάν είναι οπαδοί του Πατριαρχείου ή της Εξαρχίας*», σημειώνει λ.χ. για τον κάμπο των Σερρών το Δεκέμβριο του 1903 ο Ίων Δραγούμης, αναφέροντας μάλιστα την περίπτωση ενός (μη κατονομαζόμενου) χωριού, οι κάτοικοι του οποίου «*ουδέποτε, φαίνεται, είχαν μάθει ούτε ότι είχαν γίνει σχισματικοί, ούτε ότι είχαν μείνει σχισματικοί, ουδ' ότι είχαν προσέλθει πάλιν εις την ορθοδοξίαν, τις οίδε δε πώς εξεμεταλλεύοντο αυτούς οι πρόκριτοι του χωριού αυτών. Οι χωρικοί ούτοι ήσαν και απηλλαγμένοι του κόπου της μεταπηδήσεως, τοσούτον η θρησκευτική αυτών συνείδησις ήτο προηγμένη. Περί δε εθνικής συνειδήσεως ουδέ λόγος δύναται να γίνη*»⁴. Ενδεχομένως υπερβολική, η παραπάνω περιγραφή αποτυπώνει αν μη τι άλλο μια

¹ Δικόνυμος-Μακρής 1959, σ.69.

² Brailsford 1906, σ.102.

³ ΑΠΚ, Ι. Ηλιάκης προς Υπ.Εξ., Εν Κοζάνη 22.1.1920, σ.57-8.

⁴ Πετσίβας 2000, σ.626-7.

πανθομολογούμενη διχοτομία, ορατή στο μεγαλύτερο μέρος της μακεδονικής ενδοχώρας μέχρι την ανάπτυξη τουλάχιστον της ΕΜΕΟ: οι εθνικές-πολιτικές επιλογές των κοινοτήτων αποτελούν κατά κανόνα έργο των ιερέων και των προκρίτων· αυτοί είναι (σύμφωνα με τα λόγια του πατριάρχη Ιωακείμ) «η βάσις της όλης ενεργείας και το κυριωδέστερον μέρος της επιτυχίας» των ανταγωνιστικών εθνικισμών και σ' αυτούς κυρίως απευθύνονται οι εκατέρωθεν εθνικοί μηχανισμοί, επιστρατεύοντας πολιτικά επιχειρήματα, παντοειδείς πιέσεις ή υλικά ανταλλάγματα¹. Η δυσαρέσκειά τους μπορεί επίσης να διασπάσει μια κοινότητα. Όταν το 1890 ο άρτι αφιχθείς εξαρχικός μητροπολίτης Σκοπίων Θεοδόσιος αντικατέστησε τον πρόεδρο της κοινότητας Κοτσάνων παπα-Δημήτριο με κάποιο δικό του άνθρωπο, αυτός «*αποσχίστηκε από την Εξαρχία και πήρε μαζί του 40-50 σπίτια, με τα οποία δημιούργησε σερβομάνικο κόμμα κι άνοιξε σερβικό σχολείο*» στην πόλη². Στο Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης, πάλι, η άρνηση του μητροπολίτη να εκδώσει άδεια γάμου για κάποιο χωρικό με «*επιρροήν*» παραλίγο να οδηγήσει το 1886 στη διαμόρφωση συγκροτημένης εξαρχικής παράταξης· για την αποτροπή της χρειάστηκε «*άμεσος και δραστηρία*» επέμβαση του ελληνικού προξενείου, που επέβαλε στον αρχιερέα την έκδοση της επίμαχης άδειας³. Πίσω ωστόσο από τους ολιγάριθμους προεστούς στέκεται κάθε φορά ένας ολόκληρος κόσμος, οι διαθέσεις και τα συμφέροντα του οποίου οριοθετούν συχνά σε μεγάλο βαθμό τα περιθώρια ελιγμών των τοπικών ηγεσιών. Όπως και σε κάθε άλλη πολιτική διαμάχη, έτσι κι εδώ προσωπικές διαφορές κι αντιζηλίεις επικαθορίζουν επίσης συμπληρωματικά τον τελικό συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των αρχικών κομματικών πυρήνων: «*πλὴν ολίγιστων φανατικών*», εξηγεί το 1909 στο Βάρδα ένας επιστολογράφος απ' το Νεστράμι (σημ. Νεστόριο) της Καστοριάς, «*οι λοιποί παρασύρονται από τα ατομικά πάθη, τα οποία έχουν προς αλλήλους*»⁴. Σ' ένα συλλογικότερο επίπεδο, διαφορές γειτονικών χωριών για την οικειοποίηση ζωτικών φυσικών πόρων, όπως το νερό ενός ενδιάμεσου ρέματος, μπορούσαν επίσης να πολιτικοποιηθούν σε εθνική κατεύθυνση⁵. Παρόμοιες αντιθέσεις ενδεχομένως επικαθορίζαν και το διαφορετικό εθνικό προσανατολισμό γειτονικών συνοικιών του ίδιου χωριού –όπως στο Κομανίτσοβο (σημ. Λιθιά) της Καστοριάς, με τον επάνω μαχαλά εξαρχικό ήδη από το 1891, τον κάτω μαχαλά πατριαρχικό κατά το μεγαλύτερο μέρος της

¹ Καρδάρης 1998, σ.214· Γεοργιέβ – Τριφονοβ 1994, σ.174· Радев 1994, σ.69-70· ΑΣτΔ/214/7· Βούρη 1994, σ.39 & 244· ΙΑΥΕ 1902/65, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 28.8.1902, αρ.440.

² Кънчов 2000, σ.451.

³ ΙΑΥΕ/1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Μ. Νικολάου προς Υπ.Εξ. Στ.Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 9.9.1886, αρ.144εμπ. Ο συντάκτης της έκθεσης τονίζει ότι «*το Ασβεστοχώριον είναι επίκαιρον σημείον, χωρίον κατοικούμενον υπό Βουλγάρων οίτινες αναγνωρίζουσι το Πατριαρχείον και δι' Ελληνικών γραμμάτων εκπαιδεύουσι τα τέκνα των, αποκρούσαντες μέχρι τούδε την σύστασιν Βουλγαρικών Σχολείων*». Σε κάθε περίπτωση, δεν επρόκειτο για μεμονωμένο επεισόδιο: παρόμοια αυθαιρεσία του μητροπολίτη Δράμας (σκανδαλώδης ανατροπή προηγούμενης απόφασής του για ένα διαζύγιο ύστερα από χρηματισμό του) οδήγησε το 1899 στην ολοσχερή μεταπήδηση του χωριού Γιουρετζίκ (σημ. Γρανίτης) στην Εξαρχία (ΙΑΥΕ/1900/68, Γ. Σάρρος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 20.05.1900, αρ.125 εμπ).

⁴ ΑΓΤΒ/3/193, Γ. Καλογιάννης προς Γ. Βάρδα, Φάρσαλα 17.6.1909.

⁵ Για τη σχετική διαφορά μεταξύ του πατριαρχικού χωριού Μπούκοβο και του εξαρχικού Χριστόφορ, βλ. τις αντιφατικές πληροφορίες που δίνουν στα απομνημονεύματά τους οι μακεδονομάχοι οπλαρχηγοί Καραβίτης (1994, σ.591) και Δικώνμος-Μακρής (1959, σ.50).

περιόδου που εξετάζουμε κι αλληπάλληλα επεισόδια μεταξύ των κατοίκων τους¹. Αλλού, πάλι, μια τέτοια διαφοροποίηση εξηγείται με βάση τις αντίστοιχες επιλογές των επιμέρους τσιφλικάδων. Στη Μπάνιτσα (σημ. Βεύη) της Φλώρινας, χωρισμένη σε δυο συνοικίες «εν εκατέρα των οποίων υπάρχει πύργος των αδελφών ιδιοκτητών» (του Ιζέτ Μπέη της Φλώρινας και του Σακίρ Μπέη των Βιτωλίων), διαβάζουμε σ' ένα ελληνικό τοπογραφικό οδοιπορικό της δεκαετίας του 1880, «η μεν τω Ιζέτ ανήκουσα συνοικία ελληνοφρονεί, η δ' ετέρα βουλγαρίζει»²· στο γύρισμα του αιώνα εξαρχικός είναι και ο νεοσύστατος μεσαιός μαχαλάς, μοναδικό τμήμα του χωριού οι κάτοικοι του οποίου διαθέτουν δική τους γη, ενώ ο πάνω μαχαλάς παραμένει πατριαρχικός «κατά διαταγήν» του ιδιοκτήτη³.

Ναοί, μοναστήρια, νεκροταφεία

Με δεδομένη τη «θρησκευτική» θεσμική αποκρυστάλωση του εθνικού διαχωρισμού, κεντρικό διακύβευμα της αντιπαράθεσης αποτελεί σε κάθε περίπτωση ο έλεγχος των εκκλησιών κάθε διαμφισβητούμενου οικισμού. Η προτεραιότητα αυτή επιβάλλεται όχι μόνο από τη λογική του συστήματος των μιλέτ αλλά και από τον κομβικό ρόλο του ναού στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής του ντόπιου χριστιανικού πληθυσμού, ιδιαίτερα στα χωριά. Εθνοθρησκευτική κοινότητα δίχως ναό είναι καταδικασμένη να συρρικνωθεί και σταδιακά να σβήσει, καθώς στερείται χώρο συνάθροισης και αναπαραγωγής της ως συλλογικότητα· ιδίως οι γυναίκες, για τις οποίες ο εκκλησιασμός αποτελεί τη μοναδική συλλογική πρόσβαση στο δημόσιο χώρο, είναι πολύ δύσκολο ν' ανεχθούν για πολύ μια παρόμοια κατάσταση⁴. Ακόμη κι η απλή θεμελίωση ναού μπορεί αντίθετα να επιφέρει αξιοσημείωτη αύξηση των πιστών της αντίστοιχης κοινότητας, όπως συνέβη με τους εξαρχικούς της Φλώρινας κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1890⁵. Δε θα πρέπει επίσης να παραγνωρίζεται η ευρύτερη οικονομική διάσταση της νομής του ναού και οι επιπτώσεις της στις ισορροπίες μεταξύ των εθνικών κομμάτων: ένα από τα βασικά διακυβεύματα της αντιπαράθεσης στο μικροεπίπεδο της κοινότητας αποτελεί συνήθως η διαχείριση των εσόδων από το δίσκο και τα κτήματα της εκκλησίας, εσόδων που κατά κανόνα διασφαλίζουν τον έλεγχο του τοπικού σχολικού μηχανισμού και των όποιων προνοιακών δικτύων⁶. «Εξηκολούθησα έκτοτε ως ιερέυς και

¹ Για ένα τέτοιο συμβάν: *Новини* 5.5.1892, σ.3. Για την επίσημη προσχώρηση του Γκόρνο Κομανίτσοβο στην Εξαρχία: ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.6-7. Πρβλ. Χαλκιάπουλος 1910, σ.101· ΙΑΥΕ/1906/68, «Βιλαέτιον Μοναστηρίου. Κατάσταση συγκριτική των τριών τμημάτων Πελαγονίας, Μογλενών και Καστορίας», Μοναστήριον 16.5.1906· ΙΑΥΕ/1910/Β37, Κ. Δημαράς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 18.1.1909, αρ.42.

² Νικόλαος Σχινάς, *Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας, συνταχθείσαι τη εντολή του επί των Στρατιωτικών Υπουργού*, τ.Α', Εν Αθήναις 1886, σ.152-3.

³ ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.163, л.1 & 3, Никола Киров-Майски, «Реакцията в с. Баница, Леринско», χ.χ.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.459, л.137, А. Минджов, «Рапорт по ревизията на българските училища в Костурската епархия през учебната 1911-1912 година», Костур 26.5.1912· ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.16, Т. Марκόφ προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Сяр 14.10.1904, Νο 619.

⁵ Петров 1896, σ.685.

⁶ Ενδεικτικά: Шопов 1893, σ.206-7 & 212 (Βοδενά)· Βούρη 1999, σ.172 & 199 (Σκόπια)· Yosmaoglu-Turner 2005, σ.175-6 (Σπάτοβο Σερρών)· ΙΑΥΕ 1868/39.8, Ε. Αντύπας προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίαις 27.4.1868, αρ.πρ.55

διδάσκαλος να ευρίσκωμαι πάντοτε εις διηνεκή πόλεμον μετά των σχισματικών δι' εκκλησίας, παγκάρια και σχολεία», συνοψίζει χαρακτηριστικά τη δράση του μεταξύ 1895 και 1901 ο επικεφαλής του ελληνικού κόμματος σ' ένα σλαβόφωνο χωριό της Καστοριάς¹. Σ' ένα κεντρικότερο επίπεδο, οι μεταπηδήσεις από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία και τανάπαλιν συνεπάγονται καθόλου ευκαταφρόνητες απώλειες πόρων για τους εκάστοτε ηττημένους². Οικονομικές συνέπειες μπορεί τέλος να έχει ακόμη κι η χαλαρότερη σχέση ορισμένων χωρικών με το α ή β τοπικό κόμμα σε σχέση με κάποιους άλλους: εν έτει 1908, οι πρώην εξαρχικοί κάτοικοι του Σαβιάκο (σημ. Βαμβακόφυτο Σερρών) εκφράζουν γραπτά την ανησυχία τους ότι οι πατριαρχικοί προύχοντες του χωριού, στη δικαιοδοσία των οποίων υπήχθησαν αυθαίρετα - σαν «χριστιανοί» και μόνο- από τους οθωμανούς απογραφείς τα προηγούμενα χρόνια, θα τους επιβαρύνουν δυσανάλογα κατά την επικείμενο επιμερισμό της φορολογίας³.

Ειδικό κεφάλαιο της οικονομικής σημασίας του ελέγχου των εκκλησιών συνιστά η διεκδίκηση των ορθόδοξων μοναστηριών του μακεδονικού χώρου, ορισμένα από τα οποία (με την περιουσία και την παράδοσή τους) λειτουργούν καθοδηγητικά όσον αφορά τον εθνικό προσανατολισμό των γύρω περιοχών. «Σε όποιου τη δικαιοδοσία είναι το μοναστήρι, εκεί είναι και ο πληθυσμός», αποφαινεται π.χ. για τον Άγιο Ιωάννη τη Δίβρας ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής Τράιτσεφ, περιγράφοντας τις προσπάθειες του σερβικού μηχανισμού να το ελέγξει στα 1911-12 με παροχές («σερβικό χρυσάφι») προς τρία γειτονικά χωριά. Για την απόκρουση της απειλής το βουλγαρικό κόμμα προσέφυγε, βάσει των τοπικών ηθών, στον αλβανοπομάκο επιχώριο «προστάτη» της μονής: «σε 2-3 μέρες δεν έμεινε ούτε ανάμνηση από το σερβισμό», εξηγεί πασιχαρής ο Τράιτσεφ, δίχως φυσικά να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες για τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν⁴. Δεν ήταν πάντως η πρώτη φορά που διακυβεύθηκε ο έλεγχος της συγκεκριμένης μονής ή που η διατήρησή της από το εξαρχικό κόμμα επιτεύχθηκε με την προσφυγή στην οθωμανική βία. Το 1895-96, διαβάζουμε στα απομνημονεύματα του Τόμα Νικόλοφ, ο ηγούμενος του Αγ. Ιωάννη δεν ήθελε να δίνει λογαριασμό για τα οικονομικά της μονής στην τοπική εξαρχική κοινότητα και, δίκην απειλής, φιλοξένησε ένα σέρβο καλόγερο (κατά τον αφηγητή, αξιωματικό του σερβικού στρατού), αφήνοντας να εννοηθεί ότι σε περίπτωση πίεσης θα μεταπηδούσε στο σερβικό στρατόπεδο. Ακολούθησε η εγκατάσταση στρατιωτικού αποσπάσματος στο μοναστήρι, για να ελέγχει τις κινήσεις του «ξένου», και η «εξήγηση» του ειδικού απεσταλμένου της Εξαρχίας προς τον ηγούμενο, πως οι ενοχλητικοί

(Περλεπές) ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη, Εν Σκοπεΐοις 15.3.1899, αρ.31, και 20.4.1899, αρ.58 (Κουμάνοβο) ΊΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.2, 15-6, 39 & 62 (Σμαρντές Καστοριάς) ΑΓΔΜ/9/28-30, Βοδενών Τιμόθεος προς Παναγιώτατο, Εν Εδέσση 28.2.1911 (Επαρχία Βοδενών).

¹ ΑΣτΔ/206/234, «Χρονικόν Παπα Αργυρίου εκ Ζουπανίστης», χ.χ. (1903).

² Καρδαράς 1998, σ.15.

³ Георгиев-Трифонов 1995, σ.208-9.

⁴ Трайчев 1930, σ.87-9.

επισκέπτες «θα μείνουν όσο μείνει αυτός»: η πίεση έπιασε τόπο κι ο φιλοξενούμενος εκδιώχθηκε κακίη-κακώς¹.

Διαφορετικής τάξης προβληματισμοί αναπτύσσονται στην ελληνική προξενική αλληλογραφία αναφορικά με τον έλεγχο ενός νοτιότερου «σπουδαίου εκκλησιαστικού κέντρου»: της ιστορικής μονής του Τιμίου Προδρόμου στους πρόποδες του Μενοικίου όρους, λίγο έξω από τις Σέρρες. Ενημερώνοντας το Υπ.Εξ. ότι «εσχάτως απέθανεν ο κράτιστος των Ελλήνων μοναχών Γεράσιμος» κι ότι «έτερος των Ελλήνων αδελφών, ο Αρσένιος, εκ Δοβίστης καταγόμενος, από ηλικίας δε 11 ετών εν τη μονή διατρίβων, επιμένει να εγκαταλίπη την μονήν παρά πάσας τας παραινέσεις του Αγίου Σερρών», ο (διευθύνων τότε το ελληνικό προξενείο) Ίων Δραγούμης κρούει το Σεπτέμβριο του 1903 τον κώδωνα του κινδύνου μπροστά στην επικείμενη άλωση αυτού του στρατηγικού ερείσματος από την (πατριαρχική) πέμπτη φάλαγγα του σλαβισμού: «Ο ηγούμενος είνε γέρων και φιλάσθενος, δυνάμενος σήμερον ή αύριον να εκλίπη. Επειδή ως εκ της απομακρύνσεως ή του θανάτου των Ελλήνων αδελφών της μονής κινδυνεύει αυτή αυτή να μείνη εις χείρας των βουλγαροφώνων, οίτινες ουδόλως δυσκολεύονται να μετονομασθώσι σχισματικοί, λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω το Β. Υπουργείον ίνα ευαρεστούμενον μεριμνήση περί ευρέσεως και αποστολής ενταύθα καλού μοναχού δυναμένου να επιβληθή». Ο Δραγούμης εκτιμά πως «η τοποθέτησις μοναχού εξ Ελλάδος» θα είναι «χρησιμωτάτη και τω Β. Προξενείω», ξεκαθαρίζοντας ότι ταυτόχρονα «γίνεται ενταύθα η δέουσα ενέργεια περί κατατάξεως και άλλων Ελλήνων μοναχών εις τους αδελφούς της μονής», προκειμένου να διασφαλιστούν καλύτερα οι επιθυμητοί συσχετισμοί. Καλού κακού, πάντως, συνιστά να κατασταλεί με πλάγια μέσα η πρόθεση του αποχωρήσαντος μοναχού να μαθητεύσει «εις την ιερατικήν σχολήν του Παναγίου Τάφου», με εντολή προς τον έλληνα πρόξενο Ιεροσολύμων «ίνα ενεργήση καταλλήλως προς εξαναγκασμόν του Αρσενίου εις επιστροφήν ενταύθα»². Όταν πάλι το 1898-99 ο νεοαφιχθείς σέρβος πρόξενος Σερρών Αβράμοβιτς θέλησε ν' αγοράσει «εξοχικήν τινά οικίαν παρά την Μονήν του Αγ. Προδρόμου, ήν οι Σέρβοι θεωρούσιν ως ανήκουσαν αυτοίς, ως κτισθείσαν δήθεν παρά του Σέρβου αυτοκράτορος Ντουσιάν», τότε, «ευθύς ως εγνώσθη η προς αγοράν της οικίας διαπραγματεύσις, η οικία αυτή κατέρρευσεν εν μία νυκτί»³.

Σε εντελώς διαφορετικό επίπεδο θα κινηθεί, την ίδια πάνω κάτω εποχή, η αντιπαράθεση ελληνικού και βουλγαρικού κόμματος για το γειτονικό (και λιγότερο σημαντικό) μοναστήρι του Τιμίου Σταυρού, δίπλα στο σλαβόφωνο χωριό Κούλα (σημ. Παλαιόκαστρο). Η μεταπήδηση της κοινότητας στην Εξαρχία δρομολογήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1890 κι επισφραγίστηκε θεσμικά το Μάρτιο του 1899, με την προσχώρηση των δυο ιερέων κι 83 απ'

¹ Николов 1989, σ.71-6.

² ΙΑΥΕ 1904/76, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 31.9.1903, αρ.361.

³ ΙΑΥΕ 1900/2, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 21.2.1900, αρ.44. Γενικότερα για τη συγκεκριμένη μονή: Πέννας 1966, σ.498-506.

τις 96 οικογένειες του χωριού¹. Στις 14 Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς η μονή πλημμύρισε από «πολυπληθείς σχισματικούς», συγκεντρωμένους «εκ πάσης γωνίας του σαντζακίου», η δε μητρόπολη απάντησε με τη δίωξη και δικαστική καταδίκη των «πρωταιτίων» της «κατάληψης». Η ποινική καταστολή δεν εμπόδισε το βουλγαρικό κόμμα να επαναλάβει το εγχείρημα την επόμενη χρονιά. Τη φορά τούτη το ελληνικό προξενείο φρόντισε ωστόσο ν' αντεπιτεθεί, οργανώνοντας «αντιδιαδήλωσιν, ούτως ειπείν» από πατριαρχικούς της γύρω περιοχής, μαζί με τρεις ιερείς κι 100 περίπου λαϊκούς από την πόλη των Σερρών. Προς αποφυγή επεισοδίων μεταξύ των δυο παρατάξεων, ο διοικητής του στρατιωτικού αποσπάσματος που είχε σταλεί να τηρήσει την τάξη προχώρησε τελικά στο σφράγισμα του ναού και την απαγόρευση οποιασδήποτε τελετής, ακόμη και στο ύπαιθρο· από το ελληνικό προξενείο η εξέλιξη αυτή θεωρήθηκε στρατηγική επιτυχία, στη βάση της λογικής του μηδενικού αθροίσματος: «καίτοι δεν καταωρθώσαμεν να τελέσωμεν την πανήγυριν», διαμηνύει την επομένη των γεγονότων στην Αθήνα ο διευθύνων Παπαπαύλου, «ουχ ήττον νομίζω ότι ουκ ασήμαντον ήραμεν νίκην, επιτυχόντες να μη ιερουργήσωσιν οι βουλγαρισταί»². Η κινητοποίηση θα επαναληφθεί σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα το Σεπτέμβριο του 1904. Όπως και τα προηγούμενα χρόνια, οι αρχές απαγόρευσαν τότε αρχικά το ετήσιο πανηγύρι σε όλες τις πλευρές· υπαναχώρησαν όμως όσον αφορά τους πατριαρχικούς ύστερα από τη διαδήλωση 5.000 Σερραίων, μ' επικεφαλής τον επιχώριο μητροπολίτη, στους δρόμους της πρωτεύουσας του σαντζακίου. Το ελληνικό κόμμα προχώρησε κατόπιν σε μια εντυπωσιακή επίδειξη δύναμης, συγκεντρώνοντας στο μοναστήρι 2.000 περίπου πανηγυριώτες από την πόλη και 4-5.000 αγρότες «εκ των πέριξ χωρίων»³. Οι κάτοικοι της Κούλα, που μόλις είχαν ανακοινώσει την επάνοδό τους στην Εξαρχία ύστερα από μια βραχύβια παλιννόστηση στο Πατριαρχείο μέσα στο κλίμα τρομοκρατίας που ακολούθησε τα αιματηρά γεγονότα του 1903, δεν τόλμησαν φυσικά ν' αντιδράσουν. Η μονή παρέμεινε μέχρι τέλους σε ελληνικά χέρια, παρά την πυρπόληση των βοηθητικών κτιρίων της τον Ιούλιο του 1907 από κομιτατζήδες «μετά χωρικών σχισματικών»⁴.

Εξίσου επεισοδιακή υπήρξε η διεκδίκηση του Αγίου Μερκουρίου στο χωριό Μπαρέσανη του Μοναστηρίου. «Θεωρουμένη υπό των πέριξ χωρίων ως θαυματουργός», η εν λόγω μονή διέθετε μεγάλα έσοδα από το μαζικό πολυήμερο πανηγύρι που πραγματοποιούνταν εκεί κατά τη γιορτή της Ανάληψης και σημαντική ακίνητη περιουσία, με αποτέλεσμα να θεωρείται «σημαντικό κέντρο», καθοριστικό για τον εθνικό προσανατολισμό της γύρω περιοχής: «όσο ο Έξαρχος δεν κατορθώνει» να ελέγξει το μοναστήρι, εκτιμά το Φλεβάρη του 1897 ο ρώσος πρόξενος Ραστκόφσκι, «θα μπορούσε με βεβαιότητα να ειπωθεί» πως αυτό «έχει καταστεί ανυπέρβλητο σύνορο για την περαιτέρω επέκταση της βουλγαρικής προπαγάνδας στο νότιο τμήμα

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, π.38-9, πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας για τις προσχωρήσεις κοινοτήτων μεταξύ 1890 και 1907.

² ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 15.9.1900, αρ.307.

³ Πέννας 1966, σ.225-6· Yosmaoglu-Turner 2005, σ.159-60· ΙΑΥΕ 1904/76, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 14.9.1904, αρ.284.

⁴ Λαούρδας 1959, σ.76 & 78.

του καζά Βιτωλίων»¹. Τον Ιανουάριο του 1896 το χωριό προσχώρησε στην Εξαρχία και, καθώς δεν είχε δική του εκκλησία, διεκδίκησε τον Αγ. Μερκούριο με το αιτιολογικό ότι οι κάτοικοί του εκκλησιάζονταν ανέκαθεν εκεί. Η ελληνορθόδοξη κοινότητα Μοναστηρίου και οι διπλωματικοί μηχανισμοί Ελλάδας και Σερβίας κινητοποιήθηκαν, αντίθετα, για να διασφαλίσουν τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα της πατριαρχικής μητρόπολης Πελαγονίας πάνω στο μοναστήρι. Το ζήτημα οδηγήθηκε ενώπιον του Δ.Σ. του βιλαετίου, που αποφάσισε την παραχώρηση της μονής κατά το προσεχές πανηγύρι τόσο στον πατριαρχικό μητροπολίτη όσο και στους εξαρχικούς κληρικούς, για να λειτουργήσουν εκ περιτροπής. Αποφασισμένη να ματαιώσει στην πράξη αυτή τη ρύθμιση, η πατριαρχική ηγεσία της πόλης κινητοποίησε τη μαζική της βάση, κατέλαβε την επίμαχη εκκλησία και μετά την ελληνόγλωσση λειτουργία αρνήθηκε να την παραχωρήσει στους αντιπάλους της. Όταν οι εξαρχικοί επιχειρήσαν να εισέλθουν με τη βία, ακολούθησε πολύωρη συμπλοκή με αρκετούς τραυματίες κι ενεργό συμμετοχή της οθωμανικής χωροφυλακής· η όλη αναμέτρηση έληξε με συντριπτική νίκη του ελληνικού κόμματος ενώ το βουλγαρικό υπέστη «ηθικό πλήγμα», καθώς τα περισσότερα μέλη του τράπηκαν σε φυγή μπροστά στην αποφασιστικότητα των πατριαρχικών (σύμφωνα με τις ελληνικές αφηγήσεις) ή τη θέα της οθωμανικής χωροφυλακής (σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Τόμα Νικόλοφ, που πρωτοστάτησε στα επεισόδια)². Η μονή παρέμεινε μέχρι τέλους στα χέρια της πατριαρχικής μητρόπολης και το 1911-12 στέγαζε ελληνικό οικοτροφείο με 105 εγγεγραμμένους κι 78 ενεργούς μαθητές από αγροτικές οικογένειες της γύρω περιοχής³.

Επιτυχέστερη αποδείχθηκε η διεκδίκηση τριών μοναστηριών του Περλεπέ από το σερβικό μηχανισμό, μέσω του προσεταιρισμού των κολλήγων τους. Τον Οκτώβριο του 1896 ο πατριαρχικός μητροπολίτης Πελαγονίας Κοσμάς επιχειρήσε ν' αποσπάσει τη μονή του Αγ. Νικολάου του Σλέπτσε, αξιοποιώντας την άρνηση της Εξαρχίας να χειροτονήσει ως ηγούμενο τον εκλεκτό της κοινότητας. Διαμεσολαβητής μεταξύ των δυσαρεστημένων χωρικών και της μητρόπολης ήταν το σερβικό προξενείο· το εγχείρημα κατέληξε ωστόσο σε εξευτελιστικό προπηλακισμό του δεσπότη, στην είσοδο του Περλεπέ, από τα οργισμένα πλήθη που κινητοποίησε εναντίον του το βουλγαρικό κόμμα της πόλης⁴. Δέκα χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1906, το σερβικό κόμμα κι οι ανταρτοομάδες του προσεταιρίστηκαν τους κατοίκους του χωριού, υποστηρίζοντας ενεργά την εκ μέρους τους δυναμική ιδιοποίηση των τσιφλικιών της μονής. Η βουλγαρική κοινότητα του Περλεπέ απάντησε με δικαστική διεκδίκηση «των κυριαρχικών και οικονομικών δικαιωμάτων της» πάνω στα κτήματα, αποξενώνοντας ακόμη περισσότερο τον τοπικό πληθυσμό· στα τέλη του 1910, η αρμόδια

¹ Βούρη 1999, σ.175-6· Νικόλοφ 1989, σ.59· Дракул 1995, σ.193-4.

² Τσάλλης 1932, σ.61-5· Μόδης 2004, σ.55-6, με λανθασμένη χρονολογία (1898)· Νικόλοφ 1989, σ.59-62. Για την ακριβή χρονολόγηση της μεταπήδησης (19.1.1896): ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.28-9.

³ Βούρη 2005, σ.45 & 49· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.164, Пелагонийска Българска Митрополия, «Годишен отчет за състоянието на Пелагонийската епархия през 1910/11 учебна година», Битоля 31.10.1911.

⁴ Дракул 1995, σ.194· Битоски 1968, σ.131· Ваκαλόπουλος 1986, σ.64-6.

διοικητική επιτροπή του βίλαετίου και το οθωμανικό Υπ. Εσωτερικών θ' αποδώσουν τελικά στους «σερβίζοντες» χωρικούς όχι μόνο την κυριότητα της επίμαχης μοναστικής περιουσίας αλλά και το ίδιο το μοναστήρι. Η ίδια ακριβώς διαδικασία εφαρμόστηκε σε δυο ακόμη στρατηγικά κέντρα του καζά, τη μονή του Σωτήρος στο χωριό Ζάρζε και τη μονή της Θεοτόκου του Τρέσκαβετς, στην είσοδο του Περλεπέ¹. Το αποτέλεσμα ήταν η δραστική μείωση των εσόδων της εξαρχικής κοινότητας² και ο κλονισμός των θέσεων του βουλγαρικού κόμματος στην ευρύτερη περιοχή: παρόλο που η μαζική βάση του τελευταίου «δεν έχει χάσει την ελπίδα πως αυτά τα εγκληματικά αρπαγμένα προσκυνήματα σύντομα θα της επιστραφούν», διαβάζουμε χαρακτηριστικά στον ετήσιο απολογισμό της εξαρχικής μητρόπολης Πελαγονίας για το 1910-11, «έτσι και αυτή η ελπίδα διαψευστεί οριστικά κάποια μέρα, η σαγήνη, η γοητεία του σερβισμού ανάμεσα στις ευρείες μάζες θα ενισχυθεί εξαιρετικά» και «το πνεύμα του βουλγαρισμού θα εξασθενήσει ακόμη περισσότερο»³.

Η διεκδίκηση των μοναστηριών (και των κτημάτων τους) δεν ήταν φυσικά παρά η κορυφή του παγόβουνου. Ακόμη οξύτερη υπήρξε η διαμάχη για τον έλεγχο των εκκλησιών στο μικροεπίπεδο της επαρχιακής πόλης και του χωριού, διαμάχη συχνά σηματοδεμένη από εναλλαγές συσχετισμών, πισωγυρίσματα και ποικιλόμορφες απόπειρες συμβιβασμού μεταξύ των αντίπαλων κομμάτων. Μια εκδοχή συμβιβασμού, η οποία αντανακλά συνήθως τα αδιέξοδα μιας (προσωρινής ή μονιμότερης) ισορροπίας δυνάμεων χωρίς προοπτική δυναμικής επίλυσης και κατά κανόνα επικυρώνεται από τις οθωμανικές αρχές, είναι η από κοινού χρήση της τοπικής εκκλησίας με βάση συγκεκριμένες ρυθμίσεις μεταξύ των αντίπαλων κομμάτων. Κάποιες φορές, σπανιότερα, η ρύθμιση αυτή παίρνει τη μορφή κοινής λειτουργίας –όπως στο Πετρίτσι του 1890, με το βουλγαροδιδάσκαλο και τον αριστερό χορό να ψάλλουν στα σλαβικά, τον ψάλτη και το δεξιό χορό στα ελληνικά και το παγκάρι να ελέγχεται από δυο επιτρόπους, πατριαρχικό κι εξαρχικό⁴. Την πιο συνηθισμένη μορφή αυτής της συνύπαρξης αποτελεί όμως ο χρονικός καταμερισμός της χρήσης του ναού, με την καθιέρωση της «εναλλάξ» ή «εκ περιτροπής» λειτουργίας μεταξύ των αντιμαχόμενων εθνικών κομμάτων. Οι λεπτομέρειες αυτού του καταμερισμού διαφέρουν από κοινότητα σε κοινότητα, ανάλογα με τον τοπικό συσχετισμό. Τις περισσότερες φορές η εκκλησία αλλάζει χέρια κάθε Κυριακή⁵, ενώ συναντάμε

¹ Георгиев-Грифионов 1995, σ.483-8.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.458, л.56, А.П. Смитов (?), «Рапорт за училищна ревизия в Сяр, Солун, Битоля, Крушово и Прилеп», Цариград 10.4.1912.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.438, л.168-9, Пелагонийска Българска Митрополия, «Годишен отчет...», όπ.п. (31.10.1911).

⁴ Кънчов 2000, σ.266 & 268.

⁵ *Новини*, 20.12.1890, σ.3 (Προσοτσάνη)· ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 13.9.1900, αρ.303 (Τσουτσουλίγκοβο Σερρών)· ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 10.11.1901, αρ.398 εμπ (Γκράντομπορ Θεσ/νίκης, Μπόρες Γευγελής). Πληροφορίες για εκ περιτροπής λειτουργία, χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες: Καραβαγγέλης 1958, σ.11 (Ζαγορίτσανη Καστοριάς)· Λαούρδας 1961, σ.253-4 (Ζίρνοβο Νευροκοπίου, Ντόλνο Μπρόντι Σερρών)· Αγγελόπουλος 1973, σ.47 (Καρασούλι Δοϊράνης)· Βάρδας 2003, τ.Β', σ.614-5 (Κότροι Φλώρινας)· Πετροβ 1896, σ.700 (Τίρσιε Φλώρινας)· Ποповски 2006, σ.73 (Κόσινετς Καστοριάς)· *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 29.4.1909, σ.134-5 (Ζουπάνιστα & Κόσινετς Καστοριάς, Ντ. Κότορι & Κραπέστινα Φλώρινας), 6.5.1909, σ.142-3 (Κριβογκάστασι & Βίρμπιανι Οχρίδας, Παλαιοχώρι Καϊλαρίων),

και περιπτώσεις, όπως ο Βόλακας Δράμας, όπου η λειτουργία γίνεται «*ελληνιστί και σλαβωνιστί, ημέραν παρ' ημέραν*»¹. Αλλού, όπως στο Μπέροβο της Στρώμνιτσας μετά το 1906, οι αντίπαλες μερίδες των «Βουλγάρων» και των «Σέρβων» «*μοιράζουν την εβδομάδα*»². Στη Μποέμιτσα (σημ. Αξιούπολη), σύμφωνα με ελληνική προξενική έκθεση, μετά το 1898 «*πλειοψηφούσιν οι σχισματικοί και δια τούτο ανά μεν δύο εβδομάδες λειτουργούσιν οι ιερείς αυτών και ανά μίαν οι ορθόδοξοι*»· ακόμη πιο άνισα είναι τα πράγματα στο γειτονικό Λέσκοβο, όπου οι εξαρχικοί χρησιμοποιούν το ναό τρεις εβδομάδες στις τέσσερεις, καθώς «*μεγίστην έχουσι πλειοψηφίαν*»³. Δε λείπουν και κάποια ακραία παραδείγματα: στη Μαρζέντσα της Γευγελής, μας πληροφορεί την άνοιξη του 1904 ο διπλωμάτης Τσορμπατζόγλου, από το 1897 έχει μείνει ένας μόνο πατριαρχικός, «*ο πρόκριτος Γεώργιος Σίδης, χάριν του οποίου και μόνον τελείται εναλλάξ Ελληνιστί και Βουλγαριστί η λειτουργία εν τη Εκκλησία*»⁴. Σε μια σειρά χωριά του Κιλίκις, ενημερώνει τέλος το 1892 τον Υπ.Εξ. Στέφανο Δραγούμη ο τσιφλικάς Κωνσταντίνος Χατζηλαζάρου, «*συμβαίνει αληθής σύγχυσις ήτις θα είχε τι το κωμικόν, εάν δι' ημάς τους Έλληνας τα εν Μακεδονία σήμερον τεκταινόμενα δεν ήσαν παν άλλο ή κωμικά. Λειτουργούσι δηλαδή εν μια και τη αυτή εκκλησία δύο ή τρις ιερείς, ών ο μεν ουνίτης, ο έτερος εξαρχικός και ο τρίτος δήθεν ορθόδοξος, την ορθοδοξίαν μόνον εν τω θυλακίω του αναζητών. Οι αυτοί δε χριστιανοί ακροώνται των τριών!*»⁵

Η πρακτική αυτή ξενίζει φυσικά όσους δίνουν πίστη στο θρησκευτικό περιτύλιγμα της εθνικής-κομματικής διαμάχης κι επιστρατεύεται ως ακαταμάχητο επιχείρημα για την αποδόμηση της ιερότητας του «αντισχισματικού» αγώνα⁶. Για τους φορείς του βουλγαρικού εθνικισμού, που επιδιώκουν την πολιτική ομογενοποίηση του σλαβόφωνου πληθυσμού, η διεκδίκηση της εκ περιτροπής λειτουργίας λειτουργεί ως όχημα όχι μόνο για τη διατήρηση μιας στοιχειώδους κοινωνικής επαφής και ζύμωσης με τους πατριαρχικούς «ομοφύλους» τους αλλά και για τη σταδιακή αποδυνάμωση του φόβου που γεννά στα συντηρητικότερα τμήματα αυτών των τελευταίων η αποκοπή από το Πατριαρχείο⁷. Από το Πατριαρχείο και τον ελληνικό μηχανισμό, ο εκκλησιασμός των δυο κομμάτων στον ίδιο λατρευτικό χώρο ερμηνεύεται αντίθετα -και σωστά- ως μια διαρκής απειλή κατάρρευσης των εθνοθρησκευτικών διαχωριστικών γραμμών κι επανενοποίησης των τοπικών κοινοτήτων στη βάση της κοινής

13.5.1909, σ.149 (Γκόπεσι Μοναστηρίου, Γιάγκοβετς Πρεσπών) και 20.5.1909, σ.156-7 (Γκράντομπορ & Νεοχωρούδα Θεσ/νίκης, Λειβάδια, Μποέμιτσα, Ματσικόβο & Μπόρες Γευγελής)· ΑΓΔΜ/9/40, «Κατάλογος αμφοσβητουμένων εκκλησιών και σχολείων» (Σπάτοβο και Οσμάν Καμήλα Σερρών).

¹ Χρυσόστομος 2000, σ.4.

² Драгомиров 2005, σ.180.

³ ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 10.11.1901, αρ.398 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 21.5.1904, αρ.10, σ.33.

⁵ ΑΣτΔ/116/110, Κ. Χατζηλαζάρου προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 15.9.1892.

⁶ «Ο παραλογισμός αυτής της χρήσης πνευματικών όπλων για τη διεξαγωγή του εγχοσμίου πολέμου είναι τόσο προφανής, ώστε 'Έλληνες' και 'Σχισματικοί' συχνά μοιράζονται την ίδια εκκλησία, λειτουργούμενοι εναλλάξ τις Κυριακές στα ελληνικά και τα σλαβικά από τον ίδιο άμβωνα» (Brailsford 1906, σ.72).

⁷ Пасков 1990, σ.424· Дракул 1995, σ.170-1. Για μια τυπική περιγραφή τέτοιας εξέλιξης στο μικροεπίπεδο: Драгомиров 2005, σ.163. Η ανοχή αυτή εξατιμίζονταν, ωστόσο, στην περίπτωση εμφάνισης ελληνικού κόμματος σε χωριό ήδη εξαρχικό, όπως διαπιστώνουμε από μια εθνικά στρατευμένη αφήγηση για το Παλαιοχώρι των Καϊλαρίων (НБКМ-БИА, κολ.42, а.ε.27, л.4).

γλωσσοπολιτισμικής ταυτότητας, απειλή που πρέπει να καταπολεμηθεί πάση θυσία: «το μέτρον της εναλλάξ εν τη αυτή Εκκλησία ιερολογίας ορθοδόξων και σχισματικών ξένον έστι τη Εκκλησία», τονίζει εν έτει 1892 το Πατριαρχείο στο μητροπολίτη Σκοπίων Μεθόδιο¹, ενώ ο πρόξενος Μοναστηρίου Ναπολέων Μπέτσος αναγορεύει το 1894-95 σε πρωτεύοντα στόχο της ελληνικής μακεδονικής πολιτικής την «ανάκλησιν της Βεζυρικής διαταγής περί του εκ περιτροπής εκκλησιάζεσθαι σχισματικούς και ορθοδόξους, ως άρδην ανατρεπούσης τα θεμέλια της Εκκλησίας και μόνης ικανής ν' απελπίση τελείως τους εμμένοντας εν τη ορθοδοξία και συμπληρώση την καταστροφήν εν ταις μικραίς επαρχίαις»². Παρόμοια συνύπαρξη στον ίδιο λατρευτικό χώρο, εξηγεί τον Αύγουστο του 1900 ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Νικόδημος, «και εις την έννοιαν του σχίσματος αντιστρατεύεται (διότι, ενώ τούτο εντέλλεται πλήρη έλλειψιν εκκλησιαστικών σχέσεων μετά των αποσχισθέντων, η εναλλάξ λειτουργία του εναντίου πρόξενος γίνεται, τ.έ. εις μίαν και την αυτήν πρόθεσιν και αγίαν Τράπεζαν, με τα αυτά ιερά σκεύη και άμφια να τελήται η Ευχαριστία ως και τα λοιπά μυστήρια δια την έλλειψιν διπλών τοιούτων) και αφορμή δίδει εις το να σχηματίσωσι την ιδέαν οι χωρικοί, ότι ουδέν σημαίνει το σχίσμα· διότι προς τοις άνω ατόποις και έτερον κατ' ανάγκην γίνεται, ορθόδοξοί τε και σχισματικοί αμοιβαίως μεταλαμβάνουσιν από της παρ' εκατέρων τελουμένης ευχαριστίας, άτε μη δυναμένων των ορθοδόξων ιερέων, μήτε τους ορθοδόξους μήτε τους σχισματικούς να εμποδίσωσιν από του ατόπου τούτου εκ φόβου διαπληκτισμού»³: οι πατριαρχικοί χωρικοί του Τσερέσοβο, εκτιμά έτσι ο ίδιος την επόμενη χρονιά, μολονότι περισσότεροι από τους εξαρχικούς συγχωριανούς τους, «έχοντες την εκκλησίαν κοινήν μετά των σχισματικών κινδυνεύουσιν εν τη πίστει»⁴. Σε θεσμικό επίπεδο το Πατριαρχείο διεκδικεί τα κτίρια των ναών ακόμη κι όταν το σύνολο των κατοίκων του οικείου οικισμού έχει προσχωρήσει σε κάποια αντίπαλη εκκλησία, επικαλούμενο το γεγονός ότι τα φερμάνια για την ανέγερσή τους είχαν συνήθως εκδοθεί στο όνομα όχι της τοπικής κοινότητας αλλά του επιχώριου «εθνάρχη» μητροπολίτη⁵. Στην πράξη, η στρατηγική του ελληνικού κόμματος θα επικεντρωθεί κυρίως στο εκβιαστικό κλείσιμο όσων διαμφισβητούμενων εκκλησιών κινδυνεύουν να περιέλθουν, έστω και εν μέρει, στα χέρια των αντιπάλων –και τη συνακόλουθη προσπάθεια να πειστούν οι ενεχόμενες πατριαρχικές κοινότητες πως είναι καλύτερα να μείνουν χωρίς ναό, παρά να τον μοιραστούν με τους εξαρχικούς συντοπίτες τους⁶. Η αντίληψη που διαπερνά αυτή την πρακτική βρίσκει το αποκορύφωμά της στον κυνισμό με τον οποίο ο μακεδονομάχος οπλαρχηγός Τσόντος Βάρδας υποδέχεται τον Απρίλιο του 1907 την είδηση ότι κομιτατζήδες έκαψαν την εκκλησία του

¹ Αγγελόπουλος 1981, σ.126.

² Βούρη 1999, σ.158· ΙΑΥΕ 1895/ΑΡΧ.Β/2, Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Βιτωλίοις 20.8.1895, αρ.235.

³ Λαούρδας 1961, σ.1-2.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/1, Νεοκοπίου Νικόδημος, «Στατιστικός πίναξ του χριστιανικού και ίδια του ορθοδόξου πληθυσμού της Επαρχίας Νευροκόπου», Εν Νευροκόπω 4.4.1901.

⁵ Yosmaoğlu-Turner 2005, σ.189· Χρυσόστομος 2000, σ.56.

⁶ Για την επικύρωση αυτής της πολιτικής από την ηγεσία του ελληνικού Υπ. Εξωτερικών: ΙΑΥΕ 1901/58, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Αθήνησι 22.4.1901, αρ.εμπ.πρωτ.922. Για ένα τυπικό δείγμα τέτοιου εκβιαστικού κλεισίματος (το 1900 στο χωριό Ποταρός της Δοϊράνης), μέσα από την αλληλογραφία του τοπικού μητροπολίτη: Σκούρτης 2002, σ.277-9.

Ντόλνο Κότορι (σημ. Κάτω Υδρούσα) της Φλώρινας: «Μικρά ζημία, εν αυτή ελιουργούντο οι ημέτεροι και οι σχισματικοί εκ περιτροπής»¹.

Στο μικροεπίπεδο της πόλης, της συνοικίας και -κυρίως- του χωριού, η διασταύρωση αυτών των επιδιώξεων παίρνει τη μορφή συγκρούσεων για το φυσικό και συμβολικό εξουσιασμό των λατρευτικών χώρων. Ενίοτε αιματηρά, τα επεισόδια αυτά πυκνώνουν συνήθως κατά τις μέρες των μεγάλων ή των τοπικά σημαντικών χριστιανικών εορτών. Η επισκόπηση μιας σειράς από τέτοιες τοπικές διαμάχες είναι αρκετά αποκαλυπτική για τη συλλογιστική και τα μέσα των εκατέρωθεν μηχανισμών, αλλά και για τους τρόπους διαχείρισης αυτής της αντιπαλότητας από τις τοπικές κοινωνίες.

Στο Ματσικόβο της Γευγελής (σημ. Εύζωνοι Κιλκίς), εξαρχικοί και ουνίτες διασταυρώνουν τα ξίφη τους στις αρχές της δεκαετίας του 1880 για τον έλεγχο του τοπικού ναού· μετά την προσχώρηση των ουνιτών στο Πατριαρχείο, η ίδια ακριβώς διαμάχη εξελίχθηκε σε αναμέτρηση «Ελλήνων» και «Βουλγάρων», με τους δεύτερους να πλειοψηφούν συντριπτικά (150 σπίτια έναντι μόλις 13, σύμφωνα με την επίσημη καταμέτρηση του Ιουλίου του 1884). Οι εξαρχικοί κατέλαβαν το Πάσχα του 1884 το ναό, εμποδίζοντας τον επίσκοπο Πολυανής να λειτουργήσει, αναγκάστηκαν όμως να παραδώσουν τα κλειδιά στις αρχές μετά το πρώτο κύμα συλλήψεων των «πρωταιτίων» προκρίτων. Τα επεισόδια επαναλήφθηκαν τον Αύγουστο, με την εκ νέου απόκρουση του αρχιερέα, δεύτερο κύμα συλλήψεων και σφράγισμα του ναού μέχρι την οριστική επίλυση του ζητήματος. Το βουλγαρικό κόμμα θα ανοίξει «αυτόβουλα» το ναό το φθινόπωρο της ίδιας ίδιας χρονιάς, με αποτέλεσμα τη φυλάκιση δυο προεστών του. Η πρακτική αυτή θα επαναληφθεί και τα επόμενα χρόνια (1897 και 1906). Στην τελευταία αυτή περίπτωση οι αρχές εισηγήθηκαν την εκ περιτροπής λειτουργία των δυο μερίδων, όμως οι πατριαρχικοί επέβαλαν το κλείσιμο του ναού². Παρακολουθώντας την εξέλιξη της διαμάχης, αυτό που εντυπωσιάζει είναι κυρίως η πεισματική αντοχή της «μικροσκοπικής» πατριαρχικής κοινότητας, που ακόμη και στα πιο δύσκολα χρόνια παραμένει ενεργή, έστω και ως «ασθενεστάτη μειοψηφία» μεταξύ των χωρικών³. Σε κάποιο βαθμό, αυτή η αντοχή εξηγείται με βάση την οικονομική στήριξη των στελεχών της από το εθνικό κέντρο: στις αρχές της δεκαετίας του 1890 η ΕΕΕΕΠ συντηρεί στο χωριό τον ελληνοδιδάσκαλο και τους δυο ντόπιους πατριαρχικούς ιερείς ως «πράκτορες»⁴, επιδότηση που συνεχίζεται και την επόμενη δεκαετία⁵.

¹ Τσόντος-Βάρδας 2003, τ.Β', σ.614-5.

² Αγγελόπουλος 1973, σ.43-7· Кирил 1970, σ.584-7.

³ Για τις διατυπώσεις: ΑΑΣΝ/4/352, «Εκθεσεις των γεγονότων...», ό.π., σ.22· ΑΣτΔ/209/63, Αθ. Ιατρού προς Στ. Δραγούμη, Εν Βογδάντση 26.11.1909.

⁴ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Δ, «Πίναξ του προϋπολογισμού των εξόδων προς ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας & Παιδείας δια την χρήση του σχολικού έτους 1890-1891», Εν Αθήναις 20.9.1890· ΑΣτΔ/30/19, προϋπολογισμός ΕΕΕΕΠ για το 1891-92.

⁵ ΙΑΥΕ 1900/67, Ε. Ευγενειάδης, «Πίναξ καταβληθέντων εκπαιδευτικών κλπ χορηγημάτων της Επιτροπής προς ενίσχυση της ελληνικής εκκλησίας και παιδείας της Α' τετραμηνίας του σχολ. έτους 1899-1900», Εν Θεσ/νίκη 24.2.1900· ΙΑΥΕ 1904/52, Λ.Δ. Κορομηλάς, «Πίναξ εκπαιδευτικών κτλ χορηγημάτων καταβληθέντων υπό της προς ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας και παιδείας Επιτροπής δια την Α' τετραμηνίαν 1903-1904», Εν Θεσ/νίκη 23.9.1904.

Οι απολαβές αυτές δεν αρκούν όμως για να εξηγήσουν την εμμονή των λιγοστών πατριαρχικών στην εθνοκομματική τους στράτευση, ιδίως όταν αυτή άρχισε να γίνεται επικίνδυνη για τη φυσική επιβίωσή τους: τον Οκτώβριο του 1900 ο Χρήστος Δοϊτσίνης, ηγετικό στέλεχος της πατριαρχικής μερίδας, σκοτώθηκε σαν «καταδότης» από κομιτατζήδες ενώ κατευθυνόταν με τη σύζυγό του προς το παζάρι της Γευγελής¹. δυο χρόνια αργότερα, η αποτυχημένη απόπειρα του ντόπιου βοεβόδα Μίτο Ντούμτσεφ να εξοντώσει έναν άλλο πατριαρχικό προεστό, τον Γκόνο Ριμπάρη, κατέληξε σε ομαδική σφαγή της οικογένειάς του². Χρήματα άλλωστε διοχέτευε στο βουλγαρικό κόμμα του χωριού, σε μια πρώτη τουλάχιστον φάση, και η Εξαρχία³. Είναι προφανές ότι η διατήρηση της μειοψηφικής ελληνικής παράταξης συνδεόταν με μια σειρά ιδιαιτερότητες της τοπικής κοινωνικής δομής και μικροϊστορίας, για τις οποίες οι διαθέσιμες πηγές παραμένουν δυστυχώς σιωπηλές.

Σαφέστερα ήταν τα πράγματα στο Τσουτσουλίγκοβο (σημ. Αναγέννηση) των Σερρών, τσιφλίκι σερραίου μουσουλμάνου με διαχειριστές Έλληνες των Σερρών. Το καλοκαίρι του 1900 η πλειοψηφία των οικογενειών προσχώρησε στην Εξαρχία: τη μεταπήδηση συνόδευσε ο προπηλακισμός του κοινοτάρχη και του πατριαρχικού παπά από τους κατοίκους, «μένεα πνέοντας κατ' αυτών, καθ' ό αποκαλυψάντων εις τας οθωμανικάς αρχάς αφορολογήτους τινάς χωρικούς»⁴. Η εξαρχική μερίδα κατέλαβε την εκκλησία και κάλεσε τον ηγούμενο της μονής του Τιμίου Σταυρού να λειτουργήσει κατά τη γιορτή της Μεταμόρφωσης, αφηφώντας την παρουσία στρατιωτικού αποσπάσματος που είχε σταλεί εκεί «προς προστασίαν των δικαιωμάτων της Μητροπόλεως». Ακολούθησε απογραφή των δυο κομμάτων από τις αρχές, που επιβεβαίωσε την εξαρχική πλειοψηφία (45 οικογένειες έναντι 16), και απόφασή τους για εκ περιτροπής χρήση του ναού, η οποία σχεδόν αμέσως παραβιάστηκε από τους νικητές προκαλώντας τη βίαιη αντίδραση του αντίπαλου μηχανισμού. «Οι οπαδοί της Εξαρχίας», διαβάζουμε σε έκθεση του ελληνικού προξενείου, «υπερεφρόνησαν επί τούτου εκ της επιτυχίας του εγχειρηματός των, ώστε εγένοντο απόλυτοι και αποκλειστικοί κύριοι της εκκλησίας, εφανατίστησαν δε εις βαθμόν ώστε ουδεμίαν συγκίνησιν και ουδένα φόβον ησθάνθησαν ούτε εκ της την 16^{ην} Αυγούστου γενομένης αποπείρας κατά του σχισματικού ιερέως, καθ' ού περί όρθρον προ της θύρας του ναού τρις ανεπιτυχώς επυροβόλησαν δύο άγνωστοι έφιπποι, ούτε εκ του

¹ Οικ. Πατριαρχείο 1906, σ.κδ-κε· Stephanopoli 1903, σ.14· Bojan 1905, σ.136· ΙΑΥΕ/1900/5, ανώνυμο σημείωμα με τίτλο «Δολοφονία υπό Βουλγάρων», Εν Γευγελή 9.10.1900.

² Οικ. Πατριαρχείο 1906, σ.κδ-κε· Манасиев 2003, σ.150-1· Докторов 2005, σ.79· Bojan 1905, σ.136· ΙΑΥΕ 1902/65, Φ. Κοντογούρης προς Αλ. Ζαΐμη, Εν Θεσ/νίκη 11.11.1902, αρ.413 εμπ. Ο φόνος οδήγησε σε μαζικές καταδίκες ντόπιων εξαρχικών την επόμενη χρονιά (ΑΓΤ, 'Γραφείον' προς 'Πανιερώτατο', Εν Θεσ/νίκη 24.9.1903).

³ Георгиев-Трифонов 1994, σ.69· Кирил 1970, σ.586 & 594.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 13.9.1900, αρ.303. Το επεισόδιο έγινε στις 20.7.1900. Στο σχετικό πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας αναγράφεται η προσχώρηση 60 από τις 75 οικογένειες του χωριού, γνωστοποιημένη από την εξαρχική κοινότητα Σερρών στις 9.8.1900 (ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, λ.42-3). Το ίδιο πρωτόκολλο καταγράφει ωστόσο και προγενέστερη προσχώρηση όλου συλλήβδην του χωριού στην Εξαρχία στις 28.12.1891 (όπ.π., λ.12-3), χωρίς να σημειώνει τότε έγινε η επάνοδος του στο Πατριαρχείο. Άλλες πάλι πηγές τοποθετούν τη μεταπήδηση στο 1897 (ΑΣΤΔ/209/2) ή και στο 1887 (ΠΔΑ 246κ, οπ.1, α.ε.462, λ.66 & 68-9), ενώ ο Κάντσοφ σε δημοσίευμα του 1894 υποστηρίζει πως ο μπέης του χωριού «κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για να μην επιτρέψει στους χωρικούς να δεχθούν την πνευματική ηγεσία της Εξαρχίας» (Кънчов 2000, σ.228).

θανάτου ενός εκ των ισχυροτέρων αποστατών, όν καθ' οδόν, ομολογήσαντα την αποσκήρτησίν του, καιρίως ετραυμάτισαν δύο ενδεδυμένοι στολάς εφίππων χωροφυλάκων, ούτε η συνεπεία του φόνου τούτου οργή και αγανάκτησις του ιδιοκτήτου του ειρημένου χωριού, *Νασήτ Βέη*, πλουσίου Σερραίου μουσουλμάνου, ο οποίος ηπέλιξεν ότι θα εκδιώξη του κτήματός του τους αιτίους του σχίσματος και των εξ αυτού ταραχών»¹. Όταν τον Οκτώβριο η απόπειρα της πατριαρχικής μειοψηφίας να τελέσει εσπερινό συνάντησε την «*ισχυράν αντίστασιν*» των εξαρχικών, που δεν τους άφησαν ούτε να μπουν καν στην εκκλησία, ο μητροπολίτης προσέφυγε το μουτεσαρίφη ζητώντας την αυστηρή τιμωρία των πρωτεργατών του βουλγαρικού κόμματος². Η κλιμάκωση της βίας ήταν κι εδώ αναμενόμενη, με το νυχτερινό κάψιμο του αχυρώνα ενός «*ημετέρου ευπόρου χωρικού*» και την επιστράτευση κομιτατζήδων της ΕΜΕΟ για την εκδίωξη από το χωριό του ελληνοδασκάλου κι ενός ακόμη πατριαρχικού «*κτηματία*»³. Η εξαρχική πλειοψηφία θα επιστρέψει δια της βίας στο Πατριαρχείο κατά τις ταραγμένες επαναστατικές μέρες του 1903, για να αποσκιρτήσει ξανά τον επόμενο Ιούλιο –πάντα σε αντιπαράθεση με τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες, που το καλοκαίρι του 1905 απειλούν τους κολλήγους με έξωση αν απογραφούν επίσημα ως μέλη του millet-i Bulgar⁴.

Διαφορετική περίπτωση αποτελεί το Μεσημέρι, ένα από τα δυο κεφαλοχώρια του καζά Βοδενών με αξιόλογο ελληνικό κόμμα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Το Μάρτιο του 1894 ένα μέρος των χωρικών προσχώρησε στην Εξαρχία, για λόγους που ενδεχομένως είχαν να κάνουν με την άρνηση των επιτρόπων να δώσουν λογαριασμό στη μητρόπολη για τα πεπραγμένα τους⁵. Σε συνεννόηση μεταξύ των δυο κομμάτων συμφωνήθηκε οι εξαρχικοί να πάρουν τη μικρότερη από τις δυο εκκλησίες της κοινότητας (το «μοναστήρι» της Αγ. Τριάδας, λίγο έξω απ' το χωριό)· παρενέβη ωστόσο δυναμικά ο μητροπολίτης Βοδενών, με αποτέλεσμα και οι δυο ναοί να μείνουν στα χέρια των πατριαρχικών⁶. Ακολούθησαν διαδοχικές καταλήψεις των εκκλησιών από το βουλγαρικό κόμμα. Η πρώτη, σύμφωνα με μια αρκετά μεταγενέστερη αφήγηση, στόχευσε τον κεντρικό ναό των Αγ. Αναργύρων, τον οποίο «*οι ευάριθμοι εξαρχικοί κατέλαβον επί διήμερον αλλ' απεκρούσθησαν δικαστικώς, παραχωρηθείσης της Εκκλησίας εις τους Ορθοδόξους*»⁷. Η δεύτερη, τα Χριστούγεννα του 1897, αφορούσε το μοναστήρι της Αγ. Τριάδας και κράτησε τρεις

¹ ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 13.9.1900, αρ.303.

² ΙΑΥΕ 1900/68, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 18.10.1900, αρ.356.

³ ΑΣΤΔ/209/2, [Μητρόπολη Σερρών], «Στατιστικός κατάλογος των εν τη Επαρχία Σερρών κατά την τελευταίαν τετραετίαν διαπραχθεισών κατ' Ορθοδόξων κακουρηγημάτων εκ μέρους των Βουλγαρικών Κομητάτων», Εν Σέρραις 17.7.1904· ΙΑΥΕ 1900/68, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 18.10.1900, αρ.356.

⁴ ΑΣΤΔ/209/2· ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, λ.55-6· ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.358, λ.173· ΙΑΥΕ 1904/70, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 10.12.1904, αρ.366· Дракул 1998 (V), σ.41.

⁵ Για τη μεταπήδηση: ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, λ.28-9· *Новини* (Κων/λη), 27.5.1894, σ.3. Ο λόγος της μεταπήδησης προκύπτει από αρκετά μεταγενέστερη έκθεση του άγγλου προξένου Θεσσαλονίκης Μπλιώτη (1900), εμφανώς προδιατεθειμένη όμως υπέρ της ελληνικής πλευράς και με κραυγαλέα χρονολογικά λάθη (*Британски...*, όπ.π. [2005], σ.688).

⁶ Γοργιέβ 2003, σ.97, με βάση τη μπροσούρα του Κάντσοφ «Η πολιτική της τουρκικής κυβέρνησης έναντι των Βουλγάρων στη Μακεδονία» (Λειψία 1896).

⁷ ΑΓΔΜ/9/29, Βοδενών Τιμόθεος προς 'Παναγιώτατο', Εν Εδέσση 28.2.1911.

ολόκληρους μήνες. Ο χώρος περικυκλώθηκε απ' το στρατό, ο σκληρός ωστόσο πυρήνας των καταληψιών (10 άντρες και 2 γυναίκες) αρνήθηκε ν' αποχωρήσει και παρέμεινε πολιορκημένος, τροφοτούμενος από τους ομοϊδεάτες του χωρικούς· κατά την έξοδό τους, στα τέλη Μαρτίου, οι πρωτεργάτες του εγχειρήματος παρέδωσαν τα κλειδιά στον καϊμακάμη Βοδενών¹. Παρόμοιες σκηνές θα επαναληφθούν στις 23 Δεκεμβρίου 1899, με κατάληψη του ίδιου ναού από τον εξαρχικό ιερέα κι οκτώ πιστούς. Η πατριαρχική δημογεροντία κατέφυγε ξανά στις αρχές, που πολιορκήσαν ασφυκτικά την εκκλησία με την πεποίθηση ότι, «καθισταμένης αδυνάτου της συγκοινωνίας και συνεννοήσεως των εν αυτή μετά των εκτός, ήθελον ούτοι εξαναγκασθώσιν υπό της πείνης να εξέλθωσι μόνοι». Τελικά, ωστόσο, οι πολιορκημένοι άντεξαν «και την ημέραν των Χριστουγέννων και την επομένην και μόνον την μεθεπομένην, ήτοι την 27^{ην} Δεκεμβρίου εξήλθον εξανεμισθέντες εκ της πείνης, αφού κατώρθωσαν να ματαιώσωσι την λειτουργίαν των ημετέρων κατά τας αγίας αυτάς ημέρας»· άκαρπη αποδείχθηκε και η προτροπή του έλληνα προξένου Ευγενειάδη προς τους ντόπιους προκρίτους, «να θραύσωσι τας θύρας της εκκλησίας και εκδιώξωσι δια της βίας τους επιδρομείς»². Μετά την έξοδό τους οι καταληψίες συνελήφθησαν κι ο ιερέας φυλακίστηκε, η δε εκκλησία της μονής σφραγίστηκε προσωρινά από τις αρχές³. Η τελική ρύθμιση θα γίνει μόνο στα τέλη του 1903, όταν ο γενικός επιθεωρητής βιλαετιών Χιλμή Πασάς ξεκαθάρισε πως ο κεντρικός ναός «ανήκει οριστικώς εις τους ορθοδόξους»⁴, ενώ στους εξαρχικούς παραχωρήθηκε η χρήση του μοναστηριού «κατά τας επισήμους εορτάς», με την υποχρέωση να επιστρέφουν τα κλειδιά στις αρχές μετά την τέλεση της λειτουργίας· η τελευταία αυτή διάταξη ατόνησε πάντως στην πράξη αρκετά γρήγορα, αφήνοντας στο βουλγαρικό κόμμα τον πλήρη έλεγχο της δικής του εκκλησίας⁵.

Παρόμοια εξέλιξη συναντάμε και στο Ζέλενιτς (σημ. Σκλήθρο) της Φλώρινας, με τον αντίστροφο όμως συσχετισμό δύναμης μεταξύ των δυο κομμάτων. Το 1884 το διοικητικό συμβούλιο του βιλαετίου παρέδωσε τη μεγάλη εκκλησία του Αγ. Γεωργίου στους πατριαρχικούς· οι εξαρχικοί απάντησαν με κατάληψή της τη Μεγάλη Τετάρτη του 1885, υποχρεώνοντας τον έλληνα πρόξενο να προσφύγει στο βαλή ζητώντας την απόδοσή της και την τιμωρία των πρωταιτών⁶. Μια πενταετία αργότερα, ήταν η σειρά των πατριαρχικών να επιχειρήσουν δυναμικά την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στη χριστουγεννιάτικη λειτουργία, χωρίς επιτυχία, και των εξαρχικών να προσφύγουν στις αρχές, που σύμφωνα με το δημοσιογραφικό όργανο της Εξαρχίας πήραν «τα αναγκαία μέτρα για να μην επαναληφθούν

¹ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.551-2 & 688· Βακαλόπουλος 1986, σ.143.

² ΙΑΥΕ 1900/2, Δ. Κάννης προς μητροπολίτη Θεσ/νίκης Αθανάσιο, [Εν] Βοδενούς 23.12.1899, και Ε. Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 3.1.1900, αρ.1 εμπ.

³ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.688· ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 3.1.1900, αρ.1 εμπ· ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενειάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 10.11.1901, αρ.398 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ 1904/70, Ε. Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ. Α.Ρωμάνο, 26.03.1904, αρ.154.

⁵ ΑΓΔΜ/9/29, Βοδενών Τιμόθεος προς 'Παναγιώτατο', Εν Εδέσση 28.2.1911.

⁶ ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 24.4.1885, αρ.209.

παρόμοιες ασχημίες»¹. Η αναμέτρηση αυτή καθόρισε και το συσχετισμό δυνάμεων στο επίπεδο του χωριού: το τοπικό ελληνικό κόμμα αποτελείται έκτοτε από «εκ της οικογενείας Γραμμενοπούλου και των συγγενών αυτοίς», κάπου 30 οικογένειες σε σύνολο 230-250². Η απόπειρα του μητροπολίτη Καστοριάς να λειτουργήσει στη μεγάλη εκκλησία το επόμενο καλοκαίρι θα αποκρουστεί δυναμικά από την πλειοψηφία: οι αρχές συνέλαβαν «μερικούς προεστούς» και τους μετήγαγαν στην Καστοριά, για να τους αφήσουν ελεύθερους την επομένη³. Το Μάιο του 1892 ο μουδέρης της Νέβεσκα θα ανακοινώσει στη συνέλευση των χωρικών την τελική απόφαση των αρχών, σύμφωνα με την οποία η μεγάλη εκκλησία του Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου παρέμεινε στην εξαρχηκή μερίδα ενώ η μικρότερη του Αγ. Δημητρίου στην πατριαρχική μειοψηφία⁴.

Αρκετά διαφορετικά εξελίχθηκαν τα πράγματα στη Νεοχωρούδα, σλαβόφωνο κεφαλοχώρι λίγο έξω από τη Θεσσαλονίκη, όπου κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζουμε οι εξαρχηκοί συγκροτούσαν μια υπολογίσιμη μειοψηφία που διεκδικούσε οριακά την ηγεμονία. Στο χωριό λειτουργούσε βουλγαρικό σχολείο από το 1890⁵, παράλληλα με το ελληνικό που επιδοτούνταν από την ΕΕΕΕΠ⁶. Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας, πατριαρχικοί κι εξαρχηκοί κάτοικοι έδωσαν από κοινού μάχη ενάντια στην απόπειρα του σαλονικιού εβραίου τραπεζίτη να βάλει χέρι στα εύφορα χωράφια τους στο γειτονικό οικισμό Τρία Χάνια: σύμφωνα με την αφήγηση του βουλγαροδιδασκάλου Αργύρ Μανασήφ, μετέπειτα βοεβόδα της ΕΜΕΟ, η αναμέτρηση έληξε με δίωξη της τοπικής εξαρχηκής ηγεσίας (και του ίδιου) από τις αρχές, «σίγουρα λόγω κατάδοσης από τους γρεκομάνους»⁷. Η εμπειρία αυτή πιθανότατα συνέβαλε στη ριζοσπαστικοποίηση της εθνικής/ κομματικής διαμάχης που παρατηρείται το αμέσως επόμενο διάστημα. Τον Ιανουάριο του 1897 οι εξαρχηκοί διεκδίκησαν την τοπική εκκλησία⁸: στις 20 Φεβρουαρίου, σύμφωνα με το πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας, 70 από τις 100 οικογένειες του χωριού μεταπήδησαν στη βουλγαρική εκκλησία⁹: στις 24 Μαρτίου σημειώθηκε «αιματηρά συμπλοκή μεταξύ ορθοδόξων και σχισματικών» μέσα στο χώρο του ναού, με τέσσερεις τραυματίες «δια πολυκρότων», εκ των οποίων «ο εἰς επικινδύνως» (μάλλον ο πατριαρχικός προύχοντας Δημ. Χρήστου)¹⁰. Ο βαλής εισηγήθηκε τη χρήση της εκκλησίας εκ περιτροπής, όμως ο πατριαρχικός μητροπολίτης Θεσσαλονίκης απέρριψε κατηγορηματικά την

¹ *Новини* (Κων/λη), 14.2.1891, σ.2. Στο μεσοδιάστημα, οι πατριαρχικοί εκκλησιάζονταν στο εκκλησάκι του Αγ. Δημητρίου όμως το τελευταίο είχε κλειστεί από τη μητρόπολη στο πλαίσιο των αντιδράσεων του Πατριαρχείου για το προνομιακό ζήτημα (*Новини* 1.8.1891, σ.1).

² Βούρη 1994, σ.239· *Божинов* 1982, σ.71-2.

³ *Новини* 1.8.1891, σ.1.

⁴ *Новини* 19.6.1892, σ.1.

⁵ *Кънчов* 2000, σ.121· *Новини* 25.4.1891, σ.3.

⁶ ΑΣΤΔ/30/19, αναλυτικός προϋπολογισμός ΕΕΕΕΠ για το σχολικό έτος 1891-92.

⁷ *Манасиев* 2003, σ.124.

⁸ ΙΑΥΕ 1901/58, χειρόγραφο σημείωμα (μάλλον της Μητρόπολης Θεσ/νίκης), Εν Θεσ/νίκη 25.10.1901.

⁹ ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.349, л.31-2.

¹⁰ ΙΑΥΕ 1897/Пр.М., Α. Παπαδιαμαντόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Θεσ/νίκη 1.4.1897, αρ.390· *Stephanopoli* 1903, σ.11. Ο -όχι ιδιαίτερα ακριβής- επίσημος πίνακας θυμάτων του Πατριαρχείου φέρει τον «κτηματία και προύχοντα» Χρήστου ως νεκρό (Οικ. Πατριαρχείο 1906, σ.κδ-κε').

πρόταση, ισχυριζόμενος ότι στη Νεοχωρούδα «ο Ορθόδοξος πληθυσμός υπερτερεί καταπληκτικώς του των σχισματικών» και διαμαρτυρούμενος γραπτά για το «πώς ο ενταύθα Γεν. Διοικητής συνεννοείται επί τοιούτων ζητημάτων μετά του ενταύθα σχισματικού ιερέως, ουδεμίαν επίσημον ιδιότητα έχοντας, ουδέ δικαίωμα ν' αναμειγνύται εις εκκλησιαστικάς υποθέσεις υπαγομένας αποκλειστικώς εις την του Μητροπολίτου δικαιοδοσίαν»¹. Ακολούθησε το κλείσιμο της εκκλησίας από τις αρχές το Μάιο² και η περαιτέρω όξυνση των σχέσεων μεταξύ των δυο κομμάτων, με επέκταση της μεταξύ τους αντιπαράθεσης και στο ως τότε κοινό σχολικό κτίριο. Το καλοκαίρι του 1899, διαβάζουμε σε λίγο μεταγενέστερη προξενική έκθεση, διορίστηκε νέος ελληνοδιδάσκαλος με αυξημένο επίδομα απ' την ΕΕΕΕΠ «ουχί μόνον δια να διδάξη αλλά και δια να κατορθώση να εξώση τον βούλγαρον τοιούτον εκ του σχολείου, όπως περιέλθη ολόκληρον εις την κατοχήν ημών. Μετά την έναρξιν των μαθημάτων επήλθεν ρήξις, ως εικός, μεταξύ των διδασκάλων και ο ημέτερος απηγόρευσε εις τον βούλγαρον να μεταβαίνει εις το σχολείον, ένεκα δε τούτου επήλθε συμπλοκή προ τινων μηνών εις το καφενείον του χωρίου και ο ημέτερος διδάσκαλος επληρώθη ελαφρώς παρά των προς βοήθειαν του αντιπάλου του προσδραμόντων Βουλγάρων». Αξιοποιώντας το περιστατικό, το ελληνικό προξενείο κατέφυγε στη δωροδοκία του αρμόδιου δικαστικού επιμελητή, επιτυγχάνοντας την τελεσίδικη δικαστική καταδίκη του βουλγαροδιδασκάλου σε τετράμηνη φυλάκιση και πρόστιμο 18 λιρών. Την επόμενη χρονιά έστειλε στο χωριό και δεύτερο ελληνοδιδάσκαλο, για να δικαιολογήσει την ιδιοποίηση των δυο σχολικών αιθουσών και ν' αποτρέψει την (έστω και μερική) ανακατάληψη του κτιρίου απ' τους εξαρχικούς. «Υπέρ της Νεοχωρούδας οφείλομεν να καταβάλωμεν εν γένει πάσαν προσπάθειαν», τονίζει ο πρόξενος Ευγενιάδης στον προϊστάμενό του υπουργό το Σεπτέμβριο του 1900, εκτιμώντας ότι, «αν ήθελεν επιτευχθή το άνοιγμα της εκκλησίας, ουδείς ήθελεν απομείνη εν αυτή Βούλγαρος»³. Η ευνοϊκή στιγμή για μια τέτοια κίνηση θα έρθει το Φλεβάρη του 1901, παράλληλα με την εξάρθρωση των ηγετικών κλιμακίων της ΕΜΕΟ στη Θεσσαλονίκη και τη γύρω περιοχή. Ο ναός αποδόθηκε από τις αρχές στους πατριαρχικούς, ξανασφραγίστηκε όμως ύστερα από δυο μήνες, ενώ το βουλγαρικό κόμμα είχε (τυπικά τουλάχιστον) αποδεκατιστεί⁴. Θα ξαναοίξει τον Οκτώβριο του 1902, με εντολή για εκ περιτροπής λειτουργία των δυο μιλέτ, για να ξανακλείσει σχεδόν αμέσως «τη επεμβάσει της μητροπόλεως»⁵. Τον Απρίλιο του 1903, οι πατριαρχικοί «επωφελούνται του τρόμου» που κατέλαβε τους εξαρχικούς «την επομένην του αναρχικού κινήματος» των γεμιτζήδων της Θεσσαλονίκης για να καταλάβουν οριστικά την εκκλησία με την υποστήριξη των αρχών: ένας αποσπασματάρχης της χωροφυλακής ξεκαθαρίζει στους κατοίκους ότι «στο εξής η λειτουργία στην εκκλησία θα γίνεται στα ελληνικά κι ότι στο σχολείο η διδασκαλία θα γίνεται επίσης σ' αυτή

¹ ΙΑΥΕ 1897/Πρ.Μ., Α. Παπαδιαμαντόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Θεσ/νίκη 1.4.1897, αρ.390.

² ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 10.11.1901, αρ.398 εμπ.

³ ΙΑΥΕ 1901/59, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 20.9.1900, αρ.322 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ/1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 10.11.1901, αρ.398 εμπ.

⁵ Εκκλησιαστική Αλήθεια (Κων/λη), 20.5.1909, σ.156.

τη γλώσσα»· παρόμοια απάντηση παίρνουν κατά τους επόμενους μήνες και από το γενικό επιθεωρητή βιλαετίων, Χιλμή Πασά. «Ουδείς πλέον παρατηρείται φυλετικός ανταγωνισμός» στο χωριό, πανηγυρίζει έτσι το Μάρτιο του 1904 ο Ευγενιάδης, καθώς όλοι οι ντόπιοι εξαρχικοί (εκτός από τρεις) εκκλησιάζονται στην πατριαρχική πλέον εκκλησία¹. Τα επόμενα χρόνια, όπως πληροφορούμαστε από έκθεση του έλληνα σχολικού επιθεωρητή, το βουλγαρικό κόμμα του χωριού χρησιμοποιεί τους εξαρχικούς ναούς των γειτονικών κοινοτήτων Γκράντομπορ και Ντουντουλάρ², ώσπου στις αρχές του 1907 θα του χορηγηθεί με ρωσική παρέμβαση το δικαίωμα της εναλλάξ λειτουργίας³. Ήταν η σειρά του ελληνικού κόμματος να βρεθεί στη γωνία: «Οι ημέτεροι την τοιαύτην παραχώρησιν εθεώρησαν ιεροσυλίαν και από της ημέρας εκείνης δεν προσήλθον εν τη εκκλησία», διαβάζουμε σε ελληνική προξενική έκθεση των ημερών, αλλά «διήλθον τας ημέρας του Πάσχα κατ' οίκον, όπερ έτι μάλλον συνετέλεσεν εις την εκτράχυνσιν των μεταξύ των χωρικών σχέσεων»⁴.

Η καθοριστική σημασία του ελέγχου της εκκλησίας για τους τοπικούς συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των εθνικών κομμάτων είναι ακόμη εμφανέστερη σ' ένα άλλο χωριό της ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης με ισοδύναμες λίγο-πολύ αντίπαλες παρατάξεις, τη Λιγκοβάνη (σημ. Ξυλόπολη) του Λαγκαδά. Το 1881 το ελληνικό κόμμα κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό του το μοναδικό ναό του χωριού, με αποτέλεσμα τη σημαντική ενίσχυσή του σε βάρος των ως τότε πλειοψηφούντων εξαρχικών· οι τελευταίοι προσέφυγαν στο ρωσικό προξενείο για βοήθεια, με αδιευκρίνιστα όμως αποτελέσματα⁵. Το 1883, σύμφωνα με μια τοπική ιστορία, οι πατριαρχικοί εξέβαλαν δια της βίας τους εξαρχικούς από το ναό που είχαν καταλάβει την παραμονή της 25^{ης} Μαρτίου, με το επιχείρημα ότι «η εορτή αυτή θεόθεν ανήκει εις ημάς τους Έλληνας»· η συμπλοκή ήταν αιματηρή, μ' έναν πατριαρχικό νεκρό, επαναλήφθηκε δε το Πάσχα με αρκετούς τραυματίες εκατέρωθεν⁶. Τα επόμενα χρόνια η εκκλησία παρέμεινε στα χέρια των πατριαρχικών, ώσπου το Δεκέμβριο του 1895 «ήρξατο διαφιλονικουμένη υπό των σχισματικών». Όταν η πατριαρχική μερίδα αρνήθηκε να δεχτεί την απόφαση των αρχών για εκ περιτροπής λειτουργία, ο ναός σφραγίστηκε στις 10 Ιανουαρίου 1896 και παρέμεινε κλειστός μέχρι τον Οκτώβριο του 1900, όταν επισκέφθηκε το χωριό ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Αθανάσιος⁷. Την επόμενη χρονιά η αντιπαράθεση διευρύνθηκε με την κατάληψη του ελληνικού σχολείου από το βουλγαρικό κόμμα, κατά τη διάρκεια του σύντομου

¹ Дракул 1996, σ.242· ΙΑΥΕ 1904/70, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 26.03.1904, αρ.154.

² Παπαδόπουλος 1975, σ.120.

³ Дракул 1998 (τ. V), σ.222· Εκκλησιαστική Αλήθεια 20.5.1909, σ.156· Χαλκιάπουλος 1910, σ.3· ΙΑΥΕ 1907/83, Φ. Κοντογούρης προς Υπ.Εξ. Εν Θεσ/νίκη 30.04.1907, αρ.235. Από το ελληνικό προξενείο η ενέργεια αποδόθηκε στην επιτροπή του ντόπιου εξαρχικού ιερέα Παπα-Σταύρου (Κάρστε) Γκεοργκίεφ πάνω στο ρώσο πρόξενο Ι.Α. Ζηνόβιεφ. Λίγο αργότερα, ο ιερέας τραυματίστηκε σοβαρά σε δρόμο της Θεσσαλονίκης, στην τέταρτη κατά σειρά απόπειρα εναντίον του από μακεδονομάχους (ΙΑΥΕ 1907/83, Φ. Κοντογούρης προς Υπ.Εξ. Εν Θεσ/νίκη 22.04.1907, αρ.223 εμπ).

⁴ ΙΑΥΕ 1907/83, Φ. Κοντογούρης προς Υπ.Εξ. Εν Θεσ/νίκη 30.04.1907, αρ.235.

⁵ Маджаров 1927, σ.92· Кирил 1969, σ.375-6.

⁶ Πάσχος 1962, σ.4-5. Πρβλ. Μόδης 1950, σ.144.

⁷ ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/νης, Εν Θεσ/νίκη 10.11.1901, αρ.398 εμπ, και χειρόγραφο ανυπόγραφο σημείωμα, Εν Θεσ/νίκη 25.10.1901.

ελληνοτουρκικού πολέμου· η οθωμανική χωροφυλακή παρενέβη υπέρ των πατριαρχικών, ο καϊμακάμης Λαγκαδά παραχώρησε όμως τελικά -έναντι 40 λιρών- ένα τμήμα του κτιρίου στους εξαρχικούς¹. Η αντεπίθεση του ελληνικού μηχανισμού θα δρομολογηθεί το φθινόπωρο του 1900, με συνεννόηση ανάμεσα στους ντόπιους προκρίτους, το ελληνικό προξενείο και τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και στόχο τη διασφάλιση συναίνεσης μιας μερίδας των εξαρχικών χωρικών για επαναλειτουργία της εκκλησίας υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου. Η αρχή έγινε με την επίσκεψη του μητροπολίτη στο χωριό, την απόσπαση σχετικής αναφοράς από 70 εξαρχικές οικογένειες (σε σύνολο 170) και την τέλεση μιας κατ' εξαίρεσιν λειτουργίας, την οποία παρακολούθησε όλο το χωριό εκτός από το σκληρό πυρήνα του βουλγαρικού κόμματος (25 οικογένειες). Η επίδειξη δύναμης έφερε άμεσα αποτελέσματα, όπως διαπιστώνουμε όμως από τη σχετική έκθεση του προξένου Ευγενιάδη υπήρχε μια λεπτή εκκρεμότητα προς τακτοποίηση: πολλές οικογένειες που εκδήλωσαν προθέσεις επανόδου στο Πατριαρχείο δίσταζαν να προχωρήσουν γιατί είχαν ήδη καταβάλει στον εξαρχικό μουχτάρη *«μέρος των οφειλομένων παρ' αυτών φόρων προς το δημόσιον»* και φοβούνταν πως με τη μεταπήδησή τους θα ξαναφορολογηθούν, αυτή τη φορά ως πατριαρχικοί· το ζήτημα λύθηκε με την επιβεβαίωση προηγούμενης υπόσχεσης του προξένου για καταβολή 20 γροσίων *«εις πάντα καταβαλόντα ποσόν τι»*, οπότε *«πλέον των πενήκοντα παρέδωκαν τους τίτλους της εθνικότητος αυτών»* στο δεσπότη². Μέχρι να ξεκαθαρίσει το τοπίο των μεταπηδήσεων, ο καϊμακάμης έσπευσε πάντως να ξανασφραγίσει την εκκλησία. Η ζύμωση συνεχίστηκε μεταξύ Νοεμβρίου 1900 και Μαρτίου 1901, με αλληπάλληλες προσκομίσεις νοφουζίων στη μητρόπολη και σταδιακή ανατροπή του «εθνικού» συσχετισμού υπέρ των πατριαρχικών³. Χρήματα δίνονταν, όλο αυτό το διάστημα, και στον επικεφαλής του ελληνικού κόμματος, πρόκριτο Ηλία Πάσχο, με το σκεπτικό ότι *«ούτος κατώρθωσε να εκπληρώσει άριστα το καθήκον του, εξακολουθεί δε εργαζόμενος μετά πολλού θάρρους και αυταπαρνήσεως»*⁴. Το Μάρτιο του 1901 οι αρχές αποφάσισαν να δοθεί η εκκλησία στους πατριαρχικούς για το Πάσχα και στους εξαρχικούς για την Κυριακή του Θωμά, ενόψει μιας συνολικότερης ρύθμισης, αποσπώντας εκ των προτέρων τη συμφωνία των δυο πλευρών γι' αυτό τον προσωρινό διακανονισμό. Από τα κεντρικά κλιμάκια του ελληνικού μηχανισμού αυτή η εξέλιξη θεωρήθηκε ωστόσο καταστροφική: πρόξενος και μητροπολίτης, ενημερώνει ο Ευγενιάδης την Αθήνα, *«ειργάσθημεν όπως αποσοβηθή ο κίνδυνος της εφαρμογής του εναλλάξ συστήματος εν εκκλησία υπέρ ής τόσας μέχρι τούδε υπέστημεν χρηματικές θυσίας και αγώνας»*· όταν ο βαλής επέμεινε στην απόφασή του, συνεχίζει, *«ηναγκάσθημεν μέσω του Μητροπολίτου να παραγγείλωμεν τοις ημετέροις να σφαλίσωσιν εκ νέου την εκκλησίαν, [...]*

¹ Манасиев 2003, σ.125.

² ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 17.10.1900, αρ.368 εμπ.

³ ΙΑΥΕ 1901/58, Γ. Σαραντόπουλος, «Σημείωσις των υπάρχοντων οικιών συμφώνως με το βιβλίον του Δικαστηρίου», Εν Λιγκοβάνη 16.11.1900· ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Θεσ/νίκη 9.4.1901, αρ.146 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/5, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Θεσ/νίκη 26.12.1899, αρ.182 εμπ., και Α. Ρωμάνος προς Ευγενιάδη, Εν Αθήναις 3.1.1900, αρ.16430.

ούτως ώστε την χθες Κυριακήν να μη δυνηθώσι να λειτουργήσωσιν οι σχισματικοί και κανονισθή ούτω τι εναλλάξ σύστημα». Το τοπικό ελληνικό κόμμα αρνήθηκε έτσι να παραδώσει τα κλειδιά, ο μητροπολίτης δήλωσε εγγράφως στο βαλή «*ότι κατ' ουδένα λόγον αποδέχεται την εφαρμογήν του συστήματος της εναλλάξ λειτουργίας εν Εκκλησίαις ορθοδόξους και τω Οικουμεν. Πατριαρχείω ανηκούσας*», οι εξαρχικοί όμως του χωριού «*συσσωματωθέντες προέβησαν εις πραξικόπημα και θραύσαντες την θύραν της εκκλησίας παρά τας διαμαρτυρίας του σταθμάρχου [της χωροφυλακής] εισήλθον εν αυτή και ελειτούργησαν*»· μεταδίδοντας την πληροφορία στην Αθήνα, ο πρόξενος δεν κρύβει την απογοήτευσή του για τη μαχητικότητα των αντιπάλων και την αδράνεια των ημετέρων, «*οίτινες μολονότι μυρίας έλαβον παρ' εμού υποσχέσεις δεν ετόλμησαν ν' αποκρούσωσι την εισβολήν των βουλγάρων εις την εκκλησίαν*»¹. Ο ναός φυσικά σφραγίστηκε εν νέου, με αποτέλεσμα την αντιστροφή της πίεσης της βάσης –τούτη τη φορά προς την ηγεσία του ελληνικού μηχανισμού. Το Δεκέμβριο του 1901, «*οι ημέτεροι*» κατεβαίνουν «*αθρόοι*» στη Θεσσαλονίκη και ξεκαθαρίζουν στον Ευγενιάδη «*ότι, μη δυνάμενοι να στερώνται επί πλέον της όλης λειτουργίας, απεφάσισαν να αποδεχθώσι την εναλλάξ μετά των σχισματικών τέλεσιν αυτής*», δεχόμενοι μετά βίας ν' αναβάλουν για λίγο την υλοποίηση της απόφασής τους αυτής². Αμέσως μετά τις γιορτές, η απειλή μετασχηματίζεται σε συγκεκριμένο αίτημα: την καταβολή 50-60 λιρών για την ανέγερση παρεκκλησιού, που θα χρησιμοποιηθεί ως εναλλακτικός χώρος λατρείας μέχρι τον οριστικό διακανονισμό του ζητήματος. Ύστερα από διαδοχικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην πατριαρχική κοινότητα, τη μητρόπολη και το προξενείο, το ελληνικό ΥΠΕΞ εγκρίνει στα τέλη Ιανουαρίου του 1902 την καταβολή 30-35 λιρών, εφόσον ο πρόξενος πειστεί ότι μια τέτοια λύση «*πράγματι θέλει εξασφάλιση τα εν Λιγκοβάνη ημέτερα συμφέροντα*»³. Το παρεκκλήσι εγκαινιάστηκε τελικά τον Απρίλιο σ' ένα πρώην χάνι, το οποίο αγοράστηκε από την κοινότητα έναντι 20 λιρών, ενώ και το βουλγαρικό κόμμα έσπευσε να υιοθετήσει αρκετά γρήγορα την ίδια λύση⁴. Η τελευταία πράξη της αναμέτρησης έμελλε να παιχτεί την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1904, με την απόφαση του Χιλμή Πασά να παραδώσει οριστικά την εκκλησία στους πατριαρχικούς. Ο βουλγαρικός μηχανισμός προσπάθησε αρχικά ν' ακυρώσει την απόφαση με νόμιμα μέσα, επικαλούμενος την απόφαση της Πύλης για παγίωση του status quo ante 1903⁵, κι εν συνεχεία να εμποδίσει δυναμικά την εφαρμογή της. Στις 25 Απριλίου 1904 οι εξαρχικοί του χωριού, «*εις άκρον αποθρασυνθέντες, είχαν την τόλμην ν' αντιτάξωσι βίαν και προς αυτά τα αστυνομικά όργανα, άτινα απεστάλησαν ίνα παραδώσωσι την εκκλησίαν εις τους δικαιούχους ορθοδόξους*»,

¹ ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Θεσ/νίκη 9.4.1901, αρ.146 εμπ.

² ΙΑΥΕ 1902/64, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Θεσ/νίκη 4.12.1901, αρ.423 εμπ.

³ ΙΑΥΕ 1902/64, Ι. Σαραντόπουλος προς 'Παναγιώτατο', Εν Λιγκοβάνη 76.1.1902' ΙΑΥΕ 1902/64, πατριαρχική κοινότητα Λιγκοβάνης (12 υπογραφές) προς Μητροπολίτη Θεσ/νίκης, Λιγκοβάνη 8.1.1902' ΙΑΥΕ 1902/64, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Θεσ/νίκη 11.1.1902, αρ.4 εμπ, και ταυτόριθμο προς πρωθυπουργό Α. Ζαΐμη, Θεσ/νίκη 12.1.1902' ΙΑΥΕ 1902/64, Α. Ζαΐμης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Αθήνησι 26.1.1902, αρ.εμπ.πρωτ.95.

⁴ ΙΑΥΕ 1902/64, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Θεσ/νίκη 27.4.1902, αρ.32 εμπ.

⁵ Дракул 1997, σ.402.

με αποτέλεσμα τη φυλάκιση «των προεξαρχόντων»¹. Η τελική παράδοση του ναού γίνεται μόλις στις αρχές Αυγούστου και συνοδεύεται από τη μόνιμη εγκατάσταση 15 χωροφυλάκων στο χωριό, «ίνα παρακολύσωσιν νέαν επέμβασιν των σχισματικών και πάσαν ρήξιν μεταξύ των δύο μερίδων»². Το κύκνειο άσμα της αντίστασης των εξαρχικών θα σημειωθεί το Δεκαπενταύγουστο, με απόπειρα κατάληψης του ναού. Η καταστολή του εγχειρήματος υπήρξε ωστόσο αμείλικτη, με τη σύλληψη και μεταγωγή στο Λαγκαδά του εξαρχικού ιερέα και πέντε μελών της κοινότητας, ενώ «οι ημέτεροι επανηγύρισαν επί δύο ημέρας άνευ τινός επεισοδίου»³.

Το κλείσιμο της εκκλησίας μπορούσε να λειτουργήσει και ως αυτοπαγίδευση της τοπικής πατριαρχικής ηγεσίας, όπως διαπιστώνουμε από τις δημοσιευμένες εκθέσεις του μητροπολίτη Νευροκοπίου Νικόδημου για τη σχετική διαμάχη στο Ζίρνοβο (σημ. Κάτω Νευροκόπι) –πηγή εξαιρετικά διαφωτιστική για τη συλλογιστική των ηγετικών κλιμακίων του ελληνικού μηχανισμού σε παρόμοιες περιπτώσεις. Σλαβόφωνο κεφαλοχώρι με 300 περίπου οικογένειες και από το 1889 θέατρο αντιπαράθεσης ανάμεσα στο ελληνικό και το βουλγαρικό κόμμα⁴, το Ζίρνοβο διασπάστηκε επίσημα τον Ιούνιο του 1894 στις αντίστοιχες κοινότητες⁵· την ίδια χρονιά μνημονεύεται από ελληνικές πηγές και η «ανάκτηση» της εκκλησίας από τους πατριαρχικούς, ενώ το 1896 οι δυο πλευρές μοιράστηκαν μεταξύ τους το κτίριο του σχολείου⁶. Το Μάιο του 1897 ο καϊμακάμης Νευροκοπίου επιχείρησε να συμβιβάσει τα πράγματα εισηγούμενος την καθιέρωση λειτουργίας εκ περιτροπής, η πρότασή του απορρίφθηκε όμως από τους πατριαρχικούς. Οι εξαρχικοί απάντησαν με κατάληψη του ναού, που επέφερε το κλείσιμό του⁷. Οι πατριαρχικοί αναδιπλώθηκαν, αποδεχόμενοι την εναλλάξ λειτουργία, τα δυο κόμματα συμφώνησαν μάλιστα να μη δέχονται εκεί κανέναν απολύτως μητροπολίτη· η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε ένα περίπου οκτάμηνο, ώσπου το 1899 ο ναός σφραγίστηκε ξανά από τις αρχές λόγω επεισοδίων⁸. Στο εξής, το ελληνικό κόμμα (ακριβέστερα: η ηγεσία του) αρνείται πεισματικά κάθε συνδιαλλαγή, στηριζόμενο στη μητρόπολη που με τη σειρά της εκτιμά πως η έστω και οριακή επιβίωσή της στην «εμπερίστατη» επαρχία εξαρτάται από την έκβαση της συγκεκριμένης διαμάχης: «*Εκ της λύσεως του ζητήματος τούτου*», εξηγεί τον Οκτώβριο του 1900 σ' ένα συνάδελφό του ο Νικόδημος, «*οι ενταύθα απλοϊκοί χριστιανοί πρόκειται να κρίνωσι την δύναμιν των Ορθοδόξων ή των σχισματικών. Όταν δε γίνη αποδεκτή η εναλλάξ λειτουργία το τοιούτο θα εξηγηθή ως αδυναμία της Ορθοδοξίας, ως υποχώρησις, και η Επαρχία Νευροκοπίου τότε απόλυται, ενώ τουναντίον, αποδιδομένης της Εκκλησίας εις τους*

¹ ΙΑΥΕ 1904/73, Θεσσαλονίκης Αλέξανδρος προς Πατριάρχη, Εν Θεσ/νίκη 12.6.1904.

² Дракул 1997, σ.402· ΙΑΥΕ 1904/74, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 9.8.1904, αρ.452 εμπ.

³ ΙΑΥΕ 1904/73, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 20.8.1904, αρ.476 εμπ.

⁴ Αναφορές στην πρώιμη αυτή φάση της διαμάχης: Λαούρδας 1961, σ.224· Шопов 1893, σ.86· Кънчов 2000, σ.330.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.258, л.39. Η προσχώρηση «του χωριού» στην Εξαρχία γνωστοποιήθηκε στην τελευταία από τη νεοσύστατη εξαρχική μητρόπολη Νευροκοπίου στις 11.6.1894 (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.23-4).

⁶ Λαούρδας 1961, σ.253-4.

⁷ Στο ίδιο, σ.260-2 & 253.

⁸ Στο ίδιο, σ.253-4· Αθανάσιος Καραθανάσης, *Ο Ελληνισμός και η μητρόπολη του Νευροκοπίου κατά τον Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσ/νίκη 1991, σ.125.

ημετέρους, ουκ ολίγοι των αποσκιρτησάντων εκ παραπλανήσεως ημετέρων θα επανέλθωσιν εις την Ορθοδοξίαν και πολλοί των φανατικών ίσως, όσοι έχουσι δυσαρεσκείας κατά του οικείου Μητροπολίτου ή θα επανέλθωσιν εκ πείσματος ή θα θεωρήσωσιν ως κατάλληλον αφορμήν, ίνα άρξωνται του αλληλοδιαπληκτισμού. Ευνόητον, βεβαίως, ότι και το δεύτερον αναγκαίον δι' ημάς και το πρώτον επωφελές»¹. Εξίσου αποκαλυπτικοί είναι οι πατριαρχικοί προύχοντες του χωριού, όταν αναλύουν στο μητροπολίτη τη σημασία του ναού, ως τόπου (ανα)παραγωγής του ελληνικού κόμματος ως τέτοιου: «Χριστιανικόν ομογενή πληθυσμόν δεν έχομεν, και πρέπει να αποκτηθώσι τοίχοι και στέγαι όπως τοιούτον αναμορφώσωμεν και αναπλάσωμεν»². Στο λόγο τόσο του Νικόδημου όσο και των προκρίτων, ενδεχόμενη κοινή χρήση της εκκλησίας ισοδυναμεί με «απόλειαν της Ορθοδόξου Κοινότητος» και «[προσ]υπογραφή της καταστροφής» της με μελλοντική «απορρόφηση» της πλειοψηφίας των πατριαρχικών στους εξαρχικούς, καθώς ο μητροπολίτης εκτιμά ότι, με την άρση του θεσμικού και ιδεολογικού διαχωρισμού έναντι των σχισματικών, «ημέτεροι δεν θα μείνωσι παρά 8-10» σε όλο το χωριό³. Ως ελιγμό, ο αρχιερέας εισηγείται έτσι στο Πατριαρχείο την παραχώρηση όλου του σχολείου στην εξαρχική κοινότητα με αντάλλαγμα την αποκλειστική νομή του ναού από τους πατριαρχικούς, με το αιτιολογικό ότι «δια τους εδώ η Σχολή, όσον καλή και αν είναι, προ της εκκλησίας, όσον πενιχρά και αν είναι, δεν έχει καμίαν σημασίαν σχεδόν απολύτως»· ο ίδιος χαρακτηρίζει αυτές τις αντιλήψεις «παιδαριώδεις», επισημαίνει όμως ταυτόχρονα πως «έχει να κάμη τις με άνδρας παίδας μη δυναμένους να εμβαθύνωσιν εις ο,τιδήποτε και αν είναι, δι' ούς σημασίαν έχει μόνον η επιφάνεια των πραγμάτων»⁴. Τελικός αποδέκτης της πρότασης ήταν η οθωμανική εξουσία, αφού οι άμεσα ενδιαφερόμενοι εξαρχικοί του Ζιρνόβου -με το ίδιο προφανώς σκεπτικό- «ουδαμώς εφάνησαν πρόθυμοι να δεχθώσι παρομοίαν πρότασιν»⁵. Όπως διαπιστώνουμε από την αλληλογραφία του μητροπολίτη, αδύνατο κρίκο της ελληνικής πλευράς αποτελούσε το ίδιο το πατριαρχικό ποίμνιο του χωριού, που η μητρόπολη και οι προύχοντες συγκρατούσαν με μεγάλη δυσκολία να μην αποδεχτεί τον προτεινόμενο συμβιβασμό, βαυκαλιζοντάς το με επαγγελίες μιας σύντομης ολοκληρωτικής επικράτησης στην οποία δεν πίστευαν ούτε οι ίδιοι⁶. Κατά τη διάρκεια ιδίως του χειμώνα η αντοχή του πατριαρχικού κόμματος έπαιρνε το χαρακτήρα πραγματικού μαρτυρίου, με το νυχτερινό εκκλησιασμό στην παγωμένη ύπαιθρο κι αποδεκατισμό των στελεχών του από τα επακόλουθα κρούσματα «περιπνευμονίας»⁷. Οι

¹ Νευροκοπίου Νικόδημος προς Αδριανουπόλεως Κύριλλο (15.10.1900), σε Λαούρδας 1961, σ.12-3. Για το ζήτημα αυτό ως «λυδία λίθο» που θα κρίνει το γενικότερο συσχετισμό μεταξύ των δυο κομμάτων σε όλη την περιοχή, βλ. στο ίδιο, σ.10, 38 & 47-9.

² Πατριαρχικοί προεστοί Ζιρνόβου (8 ονόματα) προς Νικόδημο, Ζιρνόβου 8.10.1900, στο ίδιο, σ.11.

³ Στο ίδιο, σ.11, 20-1 & 31. Η πατριαρχική κοινότητα του Ζιρνόβου ήταν μια από τις τρεις τελευταίες που απέμειναν στο Πατριαρχείο σε όλη την επαρχία (όλες σε μικρούς οικισμούς), και σαφώς η μεγαλύτερη: το 1900-01 αποτελούνταν ακόμη από 190 περίπου οικογένειες, έναντι 100-120 αυτής του Νευροκοπίου και 20-25 του χωριού Στάρτσιστα (στο ίδιο, σ.39-40 & 11).

⁴ Στο ίδιο, σ.16-8.

⁵ Στο ίδιο, σ.19.

⁶ Στο ίδιο, σ.16, 23-4, 25, 45-6 & 61.

⁷ Στο ίδιο, σ.22-5.

κάτοικοι απευθύνουν έτσι αλληπάλλληλα τελεσίγραφα στους προεστούς κι αυτοί στο Νικόδημο και το Πατριαρχείο, απειλώντας ότι αν η εκκλησία δεν τους παραδοθεί μέχρι την ερχόμενη μεγάλη γιορτή (του Αγίου Δημητρίου, των Χριστουγέννων, του Ευαγγελισμού, των Βαΐων, του Σταυρού κλπ), αυτοί θα την ανοίξουν συμβιβαζόμενοι με τους αντιπάλους τους¹. Τον Απρίλιο του 1902 το αδιέξοδο θα αρθεί προσωρινά με την εντολή των αρχών για διαδοχική χρήση του ναού από πατριαρχικούς κι εξαρχικούς για τη γιορτή του Πάσχα. Αρνούμενοι να προβούν στην αντικανονική τέλεση δυο ομοειδών διαδοχικών λειτουργιών, οι εξαρχικοί θ' αφήσουν τους πατριαρχικούς να γιορτάσουν μόνοι τους το βράδι της Ανάστασης και το επόμενο πρωί θα επιχειρήσουν να καταλάβουν την εκκλησία για να λειτουργήσουν πρώτοι αυτοί, με αποτέλεσμα συμπλοκές και νέο κλείσιμο². Τα επεισόδια αυτά σηματοδοτούν και την έναρξη της αποσύνθεσης της πατριαρχικής κοινότητας, με την προσχώρηση του ενός από τους δυο ιερείς της στην Εξαρχία και τη δολοφονία, λίγο αργότερα, του πιο αδιάλλακτου στελέχους της από την ΕΜΕΟ³, τελική δε κατάληξη τη συγκατάνευσή της στην εκ περιτροπής χρήση του ναού⁴. Η συνέχεια επικαθορίστηκε κι εδώ από τις γενικότερες εξελίξεις: τον Οκτώβριο του 1903 οι εξαρχικοί επανέκαμψαν προσωρινά στο Πατριαρχείο, για να ξαναγυρίσουν στην Εξαρχία στα τέλη της χρονιάς και ν' απορροφήσουν την επόμενη άνοιξη τους πατριαρχικούς συγχωριανούς τους σε μια ενιαία εξαρχική κοινότητα Μετακινήσεις που σημαδεύτηκαν από την αμφίπλευρη χρήση βίας –σε μια πρώτη φάση από τις οθωμανικές αρχές και το ελληνικό κόμμα σε βάρος του βουλγαρικού, στη συνέχεια από τους κομιτατζήδες σε βάρος των πατριαρχικών προυχόντων⁵.

Την ίδια περίπου εικόνα, αν και από την αντίθετη οπτική γωνία, μας δίνει η υπηρεσιακή αλληλογραφία του εξαρχικού μηχανισμού για την εκκλησία του χωριού Σμαρντές (σημ. Κρυσταλλοπηγή) της Καστοριάς, η οποία περιλαμβάνεται σε ειδικό φάκελο των αρχείων της Εξαρχίας. Κεφαλοχώρι με 1.600-1.800 σλαβόφωνους χριστιανούς κατοίκους, το Σμαρντές διέθετε βουλγαρικό σχολείο το 1870, όταν οι κάτοικοί του αρνήθηκαν να δεχτούν το μητροπολίτη Νικηφόρο⁶. Το 1882 η Εξαρχία χρηματοδότησε την επαναλειτουργία του· μολονότι αυτή αρχικά «αποκρούστηκε» απ' το ελληνικό κόμμα, το σχολείο τελικά ξεκίνησε τις εργασίες του τον Απρίλιο του 1888⁷· ο ελληνικός μηχανισμός χρηματοδοτούσε, απ' την πλευρά του, τη λειτουργία ελληνικού νηπιαγωγείου και σχολείου⁸. Η αντιπαράθεση των δυο πλευρών

¹ Στο ίδιο, σ.11-2, 21, 28-9 & 45-7.

² Στο ίδιο, σ.64-8.

³ Καραθανάσης 1991, σ.127.

⁴ Χρυσόστομος 200, σ.51.

⁵ Καραθανάσης 1991, σ.128-30· Χρυσόστομος 2000, σ.51-3 & 63· Божинов 1982, σ.219· Οικ. Πατριαρχείο 1906, σ.36 & λβ-λγ· ΙΑΥΕ 1903/50, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 28.10.1903, αρ.τηλ.3277· ΑΑΡ/12, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 19.12.1903, αρ.336· ΙΑΥΕ 1904/73, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 27.2.1904, αρ.100· 1904/70, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 27.2.1904, αρ.107· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.258, л.39, Νευροκοπίου Ιλαρίων προς Έξαρχο Ιωσήφ, Νευροκόπι 14.4.1904, Νο.291.

⁶ Маркова 1989, σ.92· Райчевски 2009, σ.240 (ανταπόκριση της *Македонија*, 16.11.1870).

⁷ Кирил 1970, σ.55· Георгиев – Трифонов 1994, σ.68· Βούρη 1994, σ.73· НБКМ-БИА-ф.27, а.е.819, л.2, Αποστόλ Δημήτρωφ προς Ν. Ρόμπεφ, Εν Σμαρδέσιον 14.5.1888.

⁸ Βούρη 1994, σ.73· ΑΣτΔ/30/19, αναλυτικός προϋπολογισμός ΕΕΕΕΠ για το σχολικό έτος 1891-92.

υπήρξε εξαιρετικά βίαιη, με αποκορύφωμα το βιασμό της («ξένης») ελληνοδασκάλας από μια ομάδα νεαρών εξαρχικών με «έντονη συμμετοχή» στους «εκκλησιαστικούς αγώνες» τον Απρίλιο του 1893¹. Ήδη από Μάιο του 1892, μια από τις συνοικίες του χωριού (125 σπίτια) είχε προσχωρήσει στην Εξαρχία², ενώ όλοι οι ντόπιοι ιερείς παρέμειναν πιστοί στο Πατριαρχείο· ακολούθησε, το 1894, η χειροτονία εξαρχικού ιερέα και η διεκδίκηση του ναού· στο μεσοδιάστημα οι δυο κοινότητες εκκλησιάζονταν μαζί (προφανώς στα ελληνικά), οι δε πατριαρχικοί απέρριψαν κάθε σκέψη για εκ περιτροπής λειτουργία³. Οι αρχές του καζά αποφάνθηκαν πως η εκκλησία έπρεπε να μείνει στα χέρια των πατριαρχικών⁴, απόφαση που επικύρωσε και ο βαλής με τη διευκρίνιση πως οι δικαιούχοι θα έπρεπε να καταβάλουν στους αντιπάλους τους 150 λίρες ως αποζημίωση για να χτίσουν δικό τους ναό⁵. Οι εξαρχικοί του χωριού αρνήθηκαν ωστόσο να συμμορφωθούν με την απόφαση, προβάλλοντας κυρίως το (δικανικό) ισχυρισμό πως η πραγματική αξία του επίμαχου ναού ήταν πολύ μεγαλύτερη, «πάνω από 1.000 λίρες»⁶· στην πραγματικότητα, φαίνεται ωστόσο πως η στάση τους πήγαζε λιγότερο από λογιστικά ζητήματα και περισσότερο από τη διάθεση ηγεμονίας στο συμβολικό πεδίο, αφού για τη διεκδίκηση του κτιρίου ξοδεύτηκαν μέσα στα αμέσως επόμενα χρόνια 400-450 λίρες, ποσό με το οποίο, σύμφωνα με τον πρόεδρο της προϊσταμένης τους εξαρχικής κοινότητας Καστοριάς, «θα μπορούσαν να χτίσουν καινούρια εκκλησία»⁷. Όπως εξηγούσε άλλωστε το Φεβρουάριο του 1896 στον έξαρχο ο νέος πρόεδρος της κοινότητας Καστοριάς Τέρπο Πόποφσκι, η πάση θυσία επιδίωξη της νίκης στο συγκεκριμένο ζήτημα συνδεόταν με την επικράτηση των μεν ή των δε σε όλη την ευρύτερη περιοχή: «Την αίσια έκβαση του ζητήματος περιμένουν όλα τα γύρω χωριά, τα οποία βλέπουν το Σμαρντές σαν κεντρικό χωριό σ' αυτό το τμήμα της περιφέρειας Καστοριάς», γι' αυτό «και τόσο πολύ παρεμβαίνει γι' αυτό ο μητροπολίτης κι οι λοιποί επιφανείς Έλληνες της πόλης»⁸. Την ίδια ακριβώς εκτίμηση επαναλαμβάνουν, λίγες μέρες μετά, και οι εξαρχικοί πρόκριτοι του χωριού: «Η σοβαρότητα του εκκλησιαστικού ζητήματος του Σμαρντές αξίζει ιδιαίτερη προσοχή, επειδή τα γύρω χωριά παρακολουθούν προσεκτικά την εξέλιξη του εκκλησιαστικού ζητήματος του Σμαρντές ως βασικού χωριού των λεγόμενων Κορεστίων κι αναμένουν το τέλος του, γι' αυτό και ο δεσπότης με τους

¹ Кляшев 1925, σ.34· Христо Силянов, *Един именит син на Костурско*. Васил Чекаларов, Σόφια 1914, σ.5-6.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.15-6.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.3, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 21.6.1894, No.123· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.15-6, Ιερέας Ντ. Τράικοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σμαρντές 19.2.1895.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.3, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 21.6.1894, No.123.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.7, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 18.10.1894, No.227.

⁶ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.52, Ιερέας Ντ. Τράικοφ, μουχτάρης Δίνε και αζάδες προς Έξαρχο, Καστοριά 27.2.1896.

⁷ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.64, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 30.4.1896, No.57.

⁸ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.49, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 20.2.1896, No.23.

καστοριανούς Έλληνες με κύρος ενδιαφέρονται ιδιαίτερα γι' αυτό το ζήτημα»¹. Εξ ού και η ένταση της αναμέτρησης: «μέρα με τη μέρα το μίσος μεταξύ των δυο πλευρών μεγαλώνει», ενημερώνει τον Έξαρχο ο Πόποφσκι, με αποτέλεσμα «κάθε Κυριακή καυγάδες, συμπλοκές, ακόμη και σκοτωμούς»². Από άλλα έγγραφα του αρχείου προκύπτουν δυο τουλάχιστον σοβαρές επιθέσεις εναντίον εξαρχικών: ο φόνος ενός χωρικού απ' τον πατριαρχικό αγροφύλακα στις 17 Απριλίου 1895 κι η απόπειρα δολοφονίας του εξαρχικού μουχτάρη, με αποτέλεσμα τον ελαφρό τραυματισμό του από σφαίρα, στις αρχές του 1897³.

Η διαχείριση της αντιπαράθεσης εκ μέρους των αρχών θα παρουσιάσει την ίδια περίοδο αρκετές διακυμάνσεις, οι αντιφάσεις των οποίων θα μπορούσαν κατά πάσα πιθανότητα να ερμηνευθούν με βάση αυτά τα έκτακτα έξοδα –οι διαθέσιμες πηγές αποφεύγουν πάντως να υπεισέλθουν σε τέτοιες λεπτομέρειες. Το Φεβρουάριο του 1895 ο βαλής Μοναστηρίου και το Δ.Σ. Καστοριάς αποφάσισαν η εκκλησία να παραμείνει στους πατριαρχικούς⁴· το Μάρτιο, «η τοπική αρχή» (προφανώς ο καϊμακάμης) έδωσε εντολή για εκ περιτροπής λειτουργία κι έστειλε τον αστυνόμο Καστοριάς να την επιβάλει, «όμως οι γρεκομάνοι τους απάντησαν πως είναι έτοιμοι να χύσουν το αίμα τους για να μην αφήσουν το βούλγαρο ιερέα να λειτουργήσει στην εκκλησία» και αρνήθηκαν κάθε πρόσβαση στους εξαρχικούς⁵· τον Απρίλιο ήρθε τηλεγραφική εντολή από την Κωνσταντινούπολη για εκ περιτροπής λειτουργία, δεν εφαρμόστηκε όμως από τις τοπικές αρχές⁶· το Φεβρουάριο του 1896, το Δ.Σ. Καστοριάς αποφάσισε αντίθετα όχι μόνο την πλήρη παραχώρηση του ναού στους πατριαρχικούς, αλλά και απαγόρευσε πλήρως τον εκκλησιασμό εκεί των εξαρχικών, έστω και κατά τη διάρκεια της ελληνόγλωσσης λειτουργίας, όπως γινόταν μέχρι τότε⁷· ακολούθησε συμπλοκή μέσα στην εκκλησία, σύλληψη και φυλάκιση του εξαρχικού ιερέα κι 8 προκρίτων, που πιέζονται από τις αρχές -χωρίς αποτέλεσμα- να υπογράψουν δήλωση ότι δε θα ξαναμπούν στον επίδικο ναό⁸· τον Απρίλιο του 1896 διενεργήθηκε επιτόπια έρευνα ειδικών απεσταλμένων από το Μοναστήρι και στις αρχές του 1897 εκδόθηκε εμριναμές με άδεια για εναλλάξ λειτουργία⁹· το ελληνικό κόμμα απάντησε κλειδώνοντας το ιερό της εκκλησίας, το βουλγαρικό περιορίστηκε να προσφύγει στον

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.53, Ιερέας Ντ. Τράικοφ, μουχτάρης Δόνε και αζάδες προς Έξαρχο, Καστοριά 27.2.1896.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.48, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 20.2.1896, No.23.

³ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.25, Ι. Ναούμοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σμαρντές 18.4.1895· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.72, Τ. Πόποφσκι προς Έξαρχο Ιωσήφ, [Καστοριά] 4.2.1897.

⁴ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.13, μουχτάρης κ.ά. προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σμαρντές 27.2.1895.

⁵ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.23, Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 11.4.1895, No.90· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.24, Ι. Ναούμοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σμαρντές 18.4.1895.

⁶ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.26, Βουλγαρική Κοινότητα Μοναστηρίου προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μοναστήρι 2.5.1895, No.221.

⁷ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.48, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 20.2.1896, No.23· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.52, Ιερέας Ντ. Τράικοφ, μουχτάρης Δίνε και αζάδες προς Έξαρχο, Καστοριά 27.2.1896.

⁸ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.48-9 και 52, όπ.π.

⁹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.64, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 30.4.1896, No.57· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.66, Ιερέας Ντ. Τράικοφ, μουχτάρης Ανδονίου Λάζιο & αζάδες προς Έξαρχο, Σμαρντές 1.7.1896· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.84, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 29.4.1897, No.89.

Έξαρχο¹, το Υπουργείο Δικαιοσύνης & Θρησκευμάτων θα ζητήσει από τον προκαθήμενο της βουλγαρικής εκκλησίας «να μην επιμείνει περισσότερο» καθώς το ζήτημα έχει ουσιαστικά λυθεί², απόφαση που επιβεβαιώθηκε και γραπτά το Μάρτιο του 1898³. Σε σχετική διαταγή του προς τους κατοίκους (22.3.1898), συνταγμένη στα τουρκικά και τα ελληνικά αλλά όχι και στα βουλγαρικά, ο καϊμακάμης δεν περιορίζεται μάλιστα στην προειδοποίηση ότι *με κανέναν τρόπον ταραχή, θόρυβος δεν επιτρέπεται*» για το ζήτημα της εκκλησίας, αλλά υιοθετεί πλήρως ακόμη και την ορολογία του πατριαρχικού στρατοπέδου: οι «*σχηματικοί*», διαβάζουμε, καλούνται να παραλάβουν τις 150 λίρες από το Διοικητήριο, «*προς αποζημίωσίν των εκ μέρους των Ορθοδόξων*»⁴. Η απόπειρα των ντόπιων εξαρχικών ν' απαντήσουν δυναμικά, καταλαμβάνοντας το ναό επί μια βδομάδα στις παραμονές του Πάσχα, θα κατασταλεί αποφασιστικά: στρατιωτικό απόσπασμα απαγόρευσε κάθε προσέγγιση εξαρχικού εκεί όλη τη Μεγάλη Εβδομάδα, πάνω από πενήντα κάτοικοι προσήχθησαν στην Καστοριά για ανακρίσεις, τρεις δε χωρικοί ξυλοκοπήθηκαν «*μέχρι θανάτου*»⁵. Μια τελευταία διοικητική έρευνα, ύστερα από προσφυγή του Εξάρχου, θα περιοριστεί τον Απρίλιο του 1898 στην επιβεβαίωση των προηγούμενων συσχετισμών, χωρίς να λάβει υπόψη την τελευταία μεταπήδηση 10 οικογενειών στην Εξαρχία, με την οποία –υποστηρίζει ο πρόεδρος της κοινότητας Καστοριάς– ο τοπικός συσχετισμός τροποποιήθηκε δραστικά υπέρ της βουλγαρικής πλευράς⁶. Ο φάκελος του αρχείου κλείνει με την αναλυτική καταμέτρηση κατά μιλέτ των μεταναστών του χωριού σε Ελλάδα, Βουλγαρία και διάφορα άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας, εργασία που κατά τα φαινόμενα δεν άλλαξε τίποτα επί της ουσίας⁷. Για την πραγματική ανατροπή της πατριαρχικής ηγεμονίας θα χρειαστεί κι εδώ η εμφάνιση της ΕΜΕΟ και η βίαιη επιβολή μιας πολιτικής «συμφιλίωσης» των αντιμαχόμενων μερίδων από έναν πάλαι ποτέ δευτεραγωνιστή της εθνοκομματικής αντιπαράθεσης.

Μια συμπληρωματική διάσταση της υπόθεσης, που προκύπτει απ' τον ίδιο φάκελο, αφορά τις εσωτερικές τριβές και διαμάχες της τοπικής βουλγαρικής παράταξης. Μια πτυχή τους, γνώριμη από όσα είδαμε προηγουμένως στο Ζίρνοβο, είναι η σταδιακή απογοήτευση των οπαδών μπροστά σε μια υπόθεση που αποδεικνύεται όλο και περισσότερο χαμένη: δυο περίπου χρόνια μετά την έναρξη της αντιπαράθεσης, οι εξαρχικοί προεστοί παραπονούνται στον Πόποφσκι «*ότι δεν τους έμειναν πια ούτε πόροι ούτε κουράγιο για να συνεχίσουν τον αγώνα*»⁸.

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.84, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 29.4.1897, No.89.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.101, Υπουργείο Θρησκευμάτων προς Έξαρχο Ιωσήφ, [Κων/λη] 16.12.1897.

³ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.109, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 20.3.1898, No.52.

⁴ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.114, Καϊμακάμης Καστοριάς, «Διαταγή», Καστοριά 22.3.1898.

⁵ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.113, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 14.4.1898, No.100.

⁶ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.115, Τ. Πόποφσκι προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 1.5.1898, No.122.

⁷ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.135-6.

⁸ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, π.64, Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς προς Έξαρχο Ιωσήφ, Καστοριά 30.4.1896, No.57.

Ακόμη σαφέστερος είναι ο ντόπιος εξαρχικός ιερέας, όταν διεκτραγωδεί στον Έξαρχο την «ελεεινή κατάστασή» του: με τη δικαιολογία ότι δεν καλύπτει τις ανάγκες τους, γράφει τον Ιούλιο του 1895, οι χωρικοί επί 15 μήνες του έχουν καταβάλει μόλις 560-600 γρόσια, ποσό που δεν επαρκεί για τη συντήρηση της οικογένειάς του. Γι' αυτό και ζητά να διοριστεί από την Εξαρχία είτε δάσκαλος στο ίδιο χωριό είτε ιερέας αλλού: «σε αντίθετη περίπτωση», προειδοποιεί, «θ' αναγκαστώ μόνος μου να ψάξω θέση», διευκρινίζοντας ταυτόχρονα πως ενδεχόμενη απομάκρυνσή του θα επιφέρει «δυσαρέσκεια κι αποκαρδίωση στον πληθυσμό»¹. Μια άλλη οικονομική πτυχή αφορά το δανεισμό της εξαρχικής κοινότητας από «δικούς της» ευκατάστατους προύχοντες και τη διεκδίκηση των χρημάτων τους από τους τελευταίους. Το ζήτημα έρχεται πρώτη φορά στο προσκήνιο τον Ιούνιο του 1898 με επιστολή του προεστού Παναγιώτ Κλιάσοφ προς τον Έξαρχο, στην οποία ζητά τη μεσολάβηση της εκκλησιαστικής ηγεσίας για την είσπραξη 50 λιρών που έχει δανείσει ο ίδιος (κι άλλες 80 η θεία του), προκειμένου ν' αποφευχθεί διεκδίκησή τους με δικαστική προσφυγή που ενδεχομένως θα επέφερε τη δημιουργία «κομμάτων» στο εσωτερικό της εξαρχικής κοινότητας². Από τις 500 συνολικά λίρες που δαπανήθηκαν κατά την πενταετή διαμάχη για την εκκλησία, διαβάζουμε σε λίγο μεταγενέστερη επιστολή της τοπικής εξαρχικής ηγεσίας προς τα κεντρικά, μόνο 200 προέρχονταν από ίδια κεφάλαια της κοινότητας, ενώ 300 εξοικονομήθηκαν με δανεισμό: οι πιστωτές ζητούν τα λεφτά τους, αλλά «ο πληθυσμός λέει [πως] χωρίς να πάρουμε σειρά ή να φτιάξουμε νέα εκκλησία, δεν αναγνωρίζουμε κανένα χρέος»: εξ ου και το αίτημα της κοινότητας προς την Εξαρχία, για χρηματοδότηση όχι μόνο της αποπληρωμής των δανείων αλλά και της ανέγερσης νέας εκκλησίας³. Παρόμοια αιτήματα θα υποβληθούν και τους επόμενους μήνες, άλλοτε σε παρακλητικό τόνο κι άλλοτε με την απειλή ότι, αν δε δοθεί σύντομα «ικανοποιητική απάντηση» στο συγκεκριμένο ζήτημα, «οι περισσότεροι από εμάς θα αναγκαστούμε ν' αναγνωρίσουμε ξανά το Πατριαρχείο»⁴. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι τέλος μια επιστολή του επήλυδα βουλγαροδιδασκάλου το 1897-98 Χρίστο Γκιόργκεφ προς τον Έξαρχο, γραμμένη μετά το πέρας της θητείας του στο χωριό, στην οποία ο Πόποφσκι κι οι εξαρχικοί προεστοί κατηγορούνται ως υπεύθυνοι για κακή διαχείριση του ζητήματος, εξαιτίας της πώλωσης που είχαν υιοθετήσει απέναντι στην αντίπαλη μερίδα: όταν πήγε στο χωριό, διαβάζουμε, του ζητήθηκε να μην έχει (όπως και οι προκάτοχοί του) την παραμικρή κοινωνική σχέση με τους εκεί πατριαρχικούς, πρακτική που ο ίδιος θεωρεί επιβλαβή για την εξαρχική υπόθεση: εκτιμά, αντίθετα, πως «αν οι Βούλγαροι μετά την αποχώρηση από το Πατριαρχείο είχαν συμπεριφερθεί αδελφικά προς τους συγχωριανούς τους γρεκομένους Βουλγάρους, που αναγνωρίζουν το

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.33, Ιερέας Ντ. Τράικοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σμαρντές 16.7.1895.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.121, Π. Κλιάσοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σμαρντές 5.6.1898.

³ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.128, Ιερέας Ντ. Τράικοφ, μουχτάρης Ναούμ Φιλίποφ κ.ά. 8 χωρικοί προς Έξαρχο Ιωσήφ, Σμαρντές 29.11.1898.

⁴ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.130, Ιερέας Ντ. Τράικοφ προς Πρόεδρο Βουλγαρικής Κοινότητας Καστοριάς, Σμαρντές 27.12.1898' ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.131, μουχτάρης Ναούμ Φιλίποφ & αζάδες προς Έξαρχο, Σμαρντές 18.1.1899' ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.169, λ.132, Ιερέας Ντ. Τράικοφ, μουχτάρης Ναούμ Φελίπι κ.ά., 5 χωρικοί προς Έξαρχο, Σμαρντές 25.1.1899.

Πατριαρχείο, το εκκλησιαστικό ζήτημα θα είχε λυθεί» και «δεν θα ήταν παράξενο όλο το χωριό να περνούσε στη δικαιοδοσία της Εξαρχίας»¹. Τα ίδια επαναλαμβάνει, εν συντομία, και σε νέα επιστολή του ένα χρόνο αργότερα². Κατά πάσα πιθανότητα οι παρατηρήσεις του ξενόφερτου δασκάλου ανταποκρίνονταν στα πράγματα: η προσέγγισή του παραβλέπει ωστόσο το γεγονός ότι ακριβώς οι τοπικές αντιθέσεις -κι όχι κάποιος αφηρημένος υπερτοπικός εθνικισμός- ήταν αυτές τροφοδοτούσαν στην πράξη την ανάπτυξη των εθνικών κομμάτων στη βάση της μακεδονικής κοινωνίας.

Συγκρούσεις όπως οι παραπάνω δε σημειώνονταν βέβαια αποκλειστικά και μόνο μεταξύ ελληνικού και βουλγαρικού κόμματος. Εξίσου συχνά και βίαια ήταν και τα αντίστοιχα επεισόδια μεταξύ του σερβικού κόμματος και των κατά τόπους ανταγωνιστών του, εκεί ιδίως όπου το πρώτο εμφάνιζε κάποια στοιχειώδη (κι επικίνδυνη για τους αντιπάλους του) δυναμική. Είδαμε ήδη αναλυτικά τις βιαιότητες που συνόδευσαν την ελληνοσερβική αναμέτρηση για τον έλεγχο της πατριαρχικής μητρόπολης των Σκοπίων. Από ιδιωτική επιστολή του (εξαρχικού δασκάλου τότε στην πόλη και τύποις ουδέτερου) Χρίστο Μάτοφ πληροφορούμαστε χαρακτηριστικές λεπτομέρειες των «βανδαλισμών» στους οποίους επιδόθηκαν οι «σερβομάνοι» κατά την κατάληψη του ναού τα Χριστούγεννα του 1896: «τσαλαπάτησαν με τα πόδια το αντίδωρο, έσπασαν το δίσκο και ξέσχισαν ελληνικά βιβλία»³. Διαφορετικής κλίμακας αλλά με εξίσου μακροπρόθεσμες επιπτώσεις υπήρξε η αναμέτρηση του 1903-1908 μεταξύ ντόπιων «σερβιζόντων» κι επήλυδων «Ελληνοβλάχων» για τον έλεγχο της πατριαρχικής εκκλησίας του Κίτσεβο. Όταν το 1903-04 λειτούργησε για πρώτη φορά ελληνικό σχολείο στην πόλη, το σερβικό προξενείο Μοναστηρίου απέδωσε αυτή την «έναρξη της ελληνικής προπαγάνδας» σε προσχεδιασμένη «μετακίνηση» Βλάχων «οπαδών» του ελληνικού μηχανισμού από το Κρούσοβο⁴. Στις 6 Δεκεμβρίου 1903, πάλι, όταν οι εν λόγω Βλάχοι απαίτησαν να διαβαστεί ο απόστολος στα ελληνικά κι όχι (μόνο;) στα παλαιοσλαβικά, όπως γινόταν «ανέκαθεν», το σερβικό κόμμα αντέδρασε δυναμικά με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν επεισόδια: ο καϊμακάμης συνέλαβε το σέρβο ιερέα, τον ψάλτη και τους σερβοδιδασκάλους, τους άφησε όμως ελεύθερους ύστερα από επιτόπια παρέμβαση του μητροπολίτη Δεβρών Πολύκαρπου⁵. Τα επόμενα χρόνια η πατριαρχική εκκλησία παραμένει κλειστή μέχρι τον Απρίλιο του 1908, όταν με εντολή του βαλή επιβλήθηκε εναλλάξ λειτουργία «Ελλήνων» και «Σέρβων»⁶.

Σαφώς δραματικότερη υπήρξε η σερβοβουλγαρική αναμέτρηση για τον έλεγχο της εκκλησίας του Κουμάνοβο, όπου από το 1872 εφαρμοζόταν (με πρωτοβουλία του πατριαρχικού μητροπολίτη Παϊσίου) λειτουργία εκ περιτροπής μεταξύ της εξαρχικής πλειοψηφίας και της πατριαρχικής μειοψηφίας. Μέσα στη δεκαετία του 1880 αυτή η τελευταία

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.119, Χρ. Γκιόργκεφ προς Έξαρχο, Σμαρντές 1.7.1898.

² ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169, л.137, Χρ. Γκιόργκεφ προς Έξαρχο, Μπρέσνιτσα 8.7.1899.

³ Билярски 2004, σ.27.

⁴ Трајановски 2004, σ.349. Για το σχολείο βλ. επίσης Αγγελόπουλος 1977, σ.175.

⁵ Трајановски 2004, σ.349.

⁶ Дракул 2006, σ.316.

θα μετασηματιστεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της από «ελληνίζουσα» σε «σερβική», με αποτέλεσμα το 1896 ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης να υπολογίζεται σε 800 εξαρχικές, 140 «σερβικές» κι 60 «ελληνικές» οικογένειες· «Σέρβου» και «Έλληνες» εκκλησιάζονταν από κοινού, με σέρβο ιερέα, καθώς ο σερβόφιλος μητροπολίτης Μεθόδιος αρνούσαν να επισημοποιήσει την εθνική διάσταση του ποιμνίου του χειροτονώντας δεύτερο εφημέριο¹. Η σταθεροποίηση του σερβικού κόμματος και η συνακόλουθη διάψευση των προσδοκιών για το σταδιακό αυτόματο μαρασμό της «γρεκομανίας» ώθησαν έτσι το βουλγαρικό μηχανισμό σε κλιμάκωση της αντιπαράθεσης. Αμέσως μετά τη ρήξη της σερβικής κοινότητας των Σκοπίων με τον πατριαρχικό μητροπολίτη Αμβρόσιο, οι εξαρχικοί του Κουμάνοβο αρνήθηκαν στα τέλη του 1896 να δεχτούν τη συνέχιση της εναλλάξ λειτουργίας, «*ισχυριζόμενοι ότι ο Ναός ανήκει εις αυτούς και εις τους υποκειμένους τω Οικουμενικώ Πατριαρχείω*» και ότι «*κατ' ακολουθίαν οι Σέρβου, μη αναγνωρίζοντες τ' ανωτέρω, ουδέ επί του Ναού έχουσι δικαίωμα*». Ακολούθησε συμπλοκή μεταξύ των δυο κομμάτων στη γιορτή των Θεοφανείων, «*καθ' ήν εγένετο χρήσις ράβδων*» και «*ολίγιστοι εκατέρωθεν εκτυπήθησαν ελαφρώς*»². Το Πάσχα του 1897 ο σκληρός πυρήνας του βουλγαρικού κόμματος επανακατέλαβε το ναό, συγκρουόμενος με τους ντόπιους σερβίζοντες και «*κάποιους χωρικούς*» υποστηρικτές τους, με αποτέλεσμα 25 τραυματίες, τη φυλάκιση 13 εξαρχικών προυχόντων και νέες διαδηλώσεις για την απελευθέρωσή τους. Λίγο αργότερα, σουλτανικός ιραδές τον απέδωσε στους εξαρχικούς, προκαλώντας τη μαζική διαρροή του ενός τρίτου των σερβίζόντων της πόλης στην Εξαρχία³. Η απόδοση της εκκλησίας συνοδευόταν από την υποχρέωση της εξαρχικής κοινότητας ν' αποζημιώσει τη σερβική με το 1/3 της αξίας της εκκλησίας και να της παραδώσει το 1/3 «*των εις ταύτην ανηκόντων κτημάτων*», με το αιτιολογικό ότι οι σερβίζοντες πατριαρχικοί αποτελούσαν «*το τρίτον του πληθυσμού των Βουλγάρων*»⁴. Ακολούθησε αμφίπλευρη κωλυσιεργία, με τις δυο πλευρές να επιδιώκουν καθεμιά την πλήρη επικράτησή της. Μια επόμενη συμβιβαστική πρόταση των αρχών, να παραχωρηθεί στο σερβικό κόμμα ένα εκκλησάκι δίπλα στον κεντρικό ναό, απέτυχε κι αυτή, καθώς η μηδαμινή απόσταση μεταξύ των δυο ναών καθιστούσε αδύνατη την ταυτόχρονη τέλεση δυο λειτουργιών⁵. Τελικά το Δ.Σ. του βιλαετίου αποφάσισε «*οι εν Κουμανόβω ναοί μέγας και μικρός να μείνωσιν εις τους Βουλγάρους, υποχρέους να δώσωσιν εις τους Σέρβους λίρας οθωμανικάς επτακοσίας πενήκοντα και τα ήμισιν [sic] των εις τους ναούς τούτους ανηκόντων κτημάτων, οι δε Σέρβου λαβόντες ταύτα και έν γήπεδον θα οικοδομήσωσι επ' αυτού ίδιον ναόν κλπ*»⁶. Οι εκκλησίες παραδόθηκαν τον Απρίλιο του 1899 επίσημα στους

¹ Васил Кънчов, «Народната борба в Куманово», σε *Сборник Екатерина Симиѡчиева*, Πλόβντιφ 1900, σ.8-13· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.491· ΙΑΥΕ 1897/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, Εν Σκοπίοις 6.1.1897, αρ.6.

² *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.491-2· Кънчов 1900, σ.14· ΙΑΥΕ 1897/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, Εν Σκοπίοις 6.1.1897, αρ.6.

³ Кънчов 1900, σ.16-7· Краков 2009, σ.44.

⁴ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Ζαΐμη, Εν Σκοπίοις 15.3.1899, αρ.31.

⁵ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.666.

⁶ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Ζαΐμη, Εν Σκοπίοις 15.3.1899, αρ.31.

εξαρχικούς, αυτοί όμως αρνήθηκαν να εκπληρώσουν τους όρους, προβάλλοντας την αδυναμία της κοινότητάς τους -«*πτωχοτάτης ούσας*»- να καταβάλει τις 750 λίρες και την άρνηση του ιδιώτη ιδιοκτήτη του επίμαχου «γηπέδου» να το παραχωρήσει. Ακολούθησαν «*συγκρούσεις και συμπλοκαί*», συλλήψεις προυχόντων και κινητοποιήσεις για την απελευθέρωσή τους¹. Στις 22 Αυγούστου, η σερβική κοινότητα έθεσε -με αστυνομική συνοδεία- τα θεμέλια του ναού της· η εξαρχική απάντησε δυο μέρες αργότερα με κλείσιμο της αγοράς, διαδηλώσεις και καταστροφή των θεμελίων από τις γυναίκες της κοινότητας. Στη συμπλοκή που ακολούθησε τραυματίστηκε θανάσιμα από χτύπημα στρατιωτικού κοντακιού η βουλγαροδασκάλα Εκατερίνα Σιμιτσίεβα, νύφη «εθνομάρτυρα» του σλαβοβουλγαρικού κινήματος της δεκαετίας του 1870². Ένα μήνα περίπου μετά, η εξαρχική κοινότητα αποδέχθηκε την τελική πρόταση των αρχών να καταβάλει στη σερβική 450 λίρες, με συμπλήρωση του υπόλοιπου ποσού από τον προϋπολογισμό του βίλαετίου³. Τα δυο τοπικά κόμματα μπορεί να συμβιβάστηκαν, δεν είχαν ωστόσο υπολογίσει έναν τρίτο παράγοντα: το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, που ακόμη και το 1902 αρνούσαν να επικυρώσει τη συμφωνία, διαμαρτυρόμενο στην Πύλη «*κατά τοιούτου τρόπου λύσεως των περί εκκλησιών και Σχολών διαφορών μεταξύ ορθοδόξων και σχισματικών*»⁴.

Συγκρούσεις για τον έλεγχο των εκκλησιών συναντάμε τέλος και μεταξύ ουνιτών κι ορθοδόξων συγχωριανών, ανεξαρτήτως εθνικού προσανατολισμού των τελευταίων. Στο Ράμελ (σημ. Ραχώνα) των Γενιτσών, η μεταπήδηση του ιερέα και του μισού χωριού από το Πατριαρχείο στην Ουνία το 1889 θα συνοδευτεί από την αμοιβαία διεκδίκηση του κοινού ναού· στις 25 Μαρτίου οι πατριαρχικοί κατέλαβαν το χώρο, «*προσευχόμενοι εν κατανύξει*» έστω και χωρίς παπά, οι ουνίτες όμως τους πέταξαν έξω «*δια μαχαιρών και ξύλων*» κι εκτοξεύοντας κοκκινοπίπερο στα μάτια τους· η αστυνομία Βοδενών συνέλαβε την επομένη «*τινάς εκ των ταραξιών*», ύστερα όμως τους άφησε ελεύθερους⁵.

Δίπλα στις εκκλησίες και τα μοναστήρια, τα νεκροταφεία αποτελούν ένα ακόμα μήλο της έριδας για τις αντιμαχόμενες εθνικές παρατάξεις. Είδαμε ήδη ότι η άρνηση της εξαρχικής πλειοψηφίας να επιτρέψει την ταφή μιας πατριαρχικής Βλάχας στο νεκροταφείο του Βέλες προκάλεσε μια από τις αιματηρότερες μαζικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του 1870. Παρόμοιες συγκρούσεις σημειώνονται το 1897 στο Μοναστήρι, όταν η όξυνση των εθνικών-κομματικών παθών οδηγεί στο βίαιο διαχωρισμό των νεκροταφείων της πόλης: φανατικοί πατριαρχικοί ξεθάβουν από το δικό τους νεκροταφείο τη σωρό της κόρης ενός «*αμετακίνητου βουλγάρου*», τα δε εξαρχικά εσνάφια των φουρνάρηδων και των κουλουρτζήδων απαντούν εμποδίζοντας δια ροπάλου την ταφή ενός πατριαρχικού στο νεκροταφείο της Σφέτα Νέντελα

¹ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.66-7· ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σκοπίους 20.4.1899, αρ.58, και 17.6.1899, αρ.77.

² Кънчов, όπ.π. (1900), σ.19-20· Николов 2001, σ.70· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.667-8. Σύμφωνα με τη μεσοπολεμική εθνικιστική βουλγαρική φιλολογία, η Σιμιτσίεβα «*έπεσε μαρτυρικά υπερασπιζόμενη την εκκλησία της πόλης από το αρπαχτικό χέρι της [σερβικής] προπαγάνδας*» (*Албум–Алманах* 1931, κεφ.Π, σ.104).

³ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Γ. Γιαννόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Ζαΐμη, Εν Σκοπίους 2.10.1899, αρ.137.

⁴ Πατριαρχείο προς Φιρμίλιανό, [Κων/λη] 28.3.1902, σε Αγγελόπουλος 1981, σ.136.

⁵ «*Та ен тоис χωρίους τελούμενα*», *Φάρος της Μακεδονίας* (Θεσ/νίκη), 1.4.1889, σ.1.

και διαπομπεύουν το λείψανο ρίχνοντάς το σ' ένα λάκκο με ασβέστη¹. Το 1902 στην Προσοτσάνη είναι το ελληνικό κόμμα αυτό που, αποσπώντας σχετική διαταγή του βαλή, ξεθάβει το «*αποσυντεθέν ήδη σαρκίον*» του νεκρού εξαρχικού ιερέα από το χώρο δίπλα στην εκκλησία που η εξαρχική κοινότητα διεκδικεί «*υπό το πρόσχημα παλαιού νεκροταφείου*», ενώ η πατριαρχική έχει χτίσει «*καφενείον και τινα δωμάτια προς κάρπωσιν ενοικίου*» για τη χρηματοδότηση των ελληνικών σχολείων· αποτέλεσμα της «*βεβήλου ταύτης πράξεως*» που διαπράχθηκε με τη βεβαιότητα «*ότι ο σκοπός αγιάζει τα ανόσια*», σημειώνει ένας καβαλιώτης πράκτορας του ελληνικού μηχανισμού, υπήρξε ο «*πλήρης θρίαμβος των ημετέρων και [η] ταπεινώσις των Βουλγάρων καθ' όλον το διαμέρισμα της Δράμας*»². Λιγότερο ακραία επίδειξη δύναμης συναντάμε το 1904 στη Μπάροβιτσα, όταν ο μουδέρης της Γουμέντζας απαιτεί από την οικογένεια μιας νεκρής εξαρχικής να καλέσει πατριαρχικό ιερέα, με τελικό αποτέλεσμα τον ενταφιασμό της δίχως νεκρώσιμη ακολουθία³. Στα Βοδενά, ο ελληνοδιδάσκαλος Ιωάννης Μέλφος εξαφανίζει προληπτικά τον Ιανουάριο του 1887 το μαρμάρινο σταυρό από τον τάφο του γιου του εξαρχικού ιερέα, για να μην αποτελέσει η βουλγαρική επιγραφή του -η πρώτη στην πόλη- «*κακόν προηγούμενον, αφού και άλλοι σταυροί μετά βουλγαρικών επιγραφών θα ετοποθετούντο εις το μέλλον εν τω Ελληνικώ νεκροταφείω, του οποίου την κυριότητα θα ημφισβήτει η Βουλγαρική Κοινότης εις το μέλλον*»⁴. Στο Πετρίτσι, πάλι, η ιερότητα των τάφων επιστρατεύεται το 1900 ως πρόσχημα από το ελληνικό κόμμα για να εμποδίσει το πανηγύρι στον περίβολο της γειτονικής βουλγαρικής εκκλησίας⁵. Στο Ντίχοβο Μοναστηρίου, η εκκλησία του οποίου ελέγχεται από τους πατριαρχικούς, οι εξαρχικοί ενταφιάζονται το 1909 με την άδεια του βαλή και αστυνομική προστασία· όταν το ΔΣ του βιλαετίου απαγορεύει περαιτέρω ενταφιασμούς από εξαρχικό ιερέα, ο βαλής θα περιορίσει «*κατ' οικονομίαν*» την απαγόρευση μόνο στα τρισάγια⁶. Αστυνομική συνοδεία θ' απαιτηθεί και για τον ενταφιασμό ενός παλαίμαχου εξαρχικού το Μάρτιο του 1910 στο Πρόσνικ των Σερρών, με το λείψανο να εισάγεται στο νεκροταφείο όχι από την πόρτα της (πατριαρχικής) εκκλησίας αλλά με σκαρφάλωμα στην περιβάλλουσα μάντρα⁷. Λιγότερο προφανή είναι τα πραγματικά περιστατικά γύρω από το σχεδόν ταυτόχρονο ενταφιασμό μιας εξαρχικής από τους πατριαρχικούς προύχοντες στη γειτονική Έλσιαν(η), την εκταφή και την εκ νέου ταφή της από το διευθύνοντα την εξαρχική μητρόπολη Σερρών⁸. Αξιοσημείωτο, τέλος, παραμένει το σκεπτικό που επιστρατεύει το 1911 μια πατριαρχική οικογένεια της Δοϊράνης, αρνούμενη να παραδώσει

¹ Битоски 1968, σ.128· Стефанов 1931, σ.3.

² Χρυσόστομος 2000, σ.29-30· Κεκριδής 1999-2000, σ.53-4.

³ Христо Силянов, *Освободителните борби на Македония. Том II. След илинденското въстание*, Σόφια 1943, σ.115.

⁴ Ιωάννης Μέλφος, «Οι αγώνες του Ελληνισμού εν Μακεδονία κατά Τούρκων και Βουλγάρων δια των σχολείων», *Μακεδονικός Αγών*, 4 (25.8.1929), σ.11.

⁵ Άμποτ 2005, σ.169.

⁶ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.387, л.33 & 34-5, Μητρόπολη Πελαγονίας (πρωτοσύγκελος Γκόραζντ) προς Έξαρχο Ιωσήφ, Μπίτολια 3.2.1909, No.261, και 4.2.1909, No.267. Πρβλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 6.5.1909, σ.142.

⁷ Георгиев-Трифонов 1995, σ.244.

⁸ Στο ίδιο, σ.245.

νεκρό συγγενή της για ενταφιασμό «εις τους Σχισματικούς», μετά την απόδοση του τοπικού νεκροταφείου στην εξαρχική κοινότητα: «Πάντες μια φωνή έλεγαν προς αυτούς· ημείς δεν αποχωριζόμεθα του Δεσπότη μας, ό,τι μας είπη ο Αρχιερέύς μας, εκείνο και θα πράζωμεν»¹.

Συμβολική και φυσική βία

Σποραδικά ή επαναλαμβανόμενα επεισόδια διανθίζουν αυτό το μοντέλο πολιτικής αντιπαράθεσης, τόσο στην καθημερινότητα όσο και στις μέρες των μεγάλων γιορτών. Στη Γευγελή οι χωριστές λιτανείες πατριαρχικών κι εξαρχικών συγκρούονται μαζικά το Πάσχα του 1906 σ' ένα σταυροδρόμι της πόλης, καθώς κάθε πλευρά επιμένει να περάσει πρώτη. Η εξαρχική λιτανεία διαλύθηκε όταν η ένοπλη περιφρούρηση της πατριαρχικής αρχίζει να πυροβολά στον αέρα: «*τοιουτοτρόπως*», διαβάζουμε στ' απομνημονεύματα ενός ντόπιου ελληνοδασκάλου, «*απεδείχθη η υπεροχή ημών εις το θάρρος και την τόλμην*»². Παρόμοια συμπλοκή σημειώνεται το 1895 στη Στρώμνιτσα κατά τη λιτανεία των Πεντεκαίδεκα Μαρτύρων, όταν «*οι θερμόαιμοι και πλέον τολμηροί εκ της ελληνικής νεολαίας απεφάσισαν να διαλύσουν την βουλγαρικήν πομπήν επιτιθέμενοι δια λίθων κατά των Βουλγάρων*», οπότε «*η συμπλοκή εγενικεύθη με αποτέλεσμα να διαλυθή η βουλγαρική πομπή*»³. Αξιοσημείωτο δείκτη των κατά καιρούς διαχωριστικών γραμμών αποτελεί, τέλος, η διαμόρφωση των εκατέρωθεν στρατοπέδων κατά τις βίαιες αντιπαραθέσεις μεταξύ των παιδιών κάθε οικισμού. Στη Στρώμνιτσα π.χ. ο παραδοσιακός πετροπόλεμος ανάμεσα σε χριστιανόπουλα και μουσουλμανόπουλα παραχωρεί μετά το 1904 τη θέση του στον πετροπόλεμο «*μεταξύ Ελληνοπαίδων και Βουλγαροπαίδων*»⁴. το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του 1890, όπου τις συμπλοκές (με πέτρες αλλά και μαχαίρια) μεταξύ χριστιανόπουλων, τουρκόπουλων κι εβραϊόπουλων διαδέχεται ένας εξίσου βίαιος ενδοχριστιανικός παιδικός «εμφύλιος»⁵. στο Κρούσοβο, παρόμοιες συρράξεις διεξάγονται ήδη από τη δεκαετία του 1880 ανάμεσα στους μαθητές του βουλγαρικού και του «ελληνοβλαχικού» σχολείου, κάποιες φορές με συμμετοχή και μεγαλύτερων κατοίκων⁶. στο Σπάτοβο των Σερρών, το «*αδιάλλακτον μίσος*» που έχει αναπτυχθεί μεταξύ των μαθητών των συστεγαζόμενων σχολείων του χωριού (ελληνικού και βουλγαρικού) και το ενδεχόμενο «*συγκρούσεων*» επιστρατεύονται από το ελληνικό κόμμα ως επιχείρημα για την ανάγκη τερματισμού της συγκατοίκησης⁷. Στο Μοναστήρι οι συγκρούσεις αυτού του είδους αποτελούν συνηθισμένο

¹ Αγγελόπουλος 1973, σ.27.

² Ξανθός 1954, σ.107-8.

³ Μπόνης 1980, σ.107-8.

⁴ Αγγελόπουλος 1980, σ.174-5.

⁵ Думбалаков 1933, σ.12 & 15-6· Β.Α. Μεσολογγίτης, *Από τα περασμένα*, Θεσ/νίκη 1938, σ.141-3.

⁶ Киров-Мажски 1994, σ.40-1.

⁷ Χατζηκυριακού 1908, σ.365-6.

φαινόμενο, καθώς συνδουλίζονται από τα εθνικιστικά κηρύγματα των δασκάλων¹. τον Ιούνιο του 1909 ένα τέτοιο επεισόδιο θα προσλάβει απρόσμενες διαστάσεις, όταν ο αντικαταστάτης του πατριαρχικού μητροπολίτη Πελαγονίας, επίσκοπος Πέτρας Αιμιλιανός, «*παρασύρεται από την έξαψη*» και παρεμβαίνει «*ηλιθιωδώς*» στη σύρραξη, καταδιώκοντας αυτοπροσώπως τα ανήλικα «*βουλγαρόπουλα*» μ' ένα ραβδί, με αποτέλεσμα προσφυγή των γονέων στις οθωμανικές αρχές και παρασκηνιακές πιέσεις των τελευταίων για μετάθεσή του².

Πολύ πιο αποτελεσματική από τα βίαια ξεσπάσματα αποδεικνυόταν συνήθως η άσκηση οικονομικής και κοινωνικής πίεσης από το τοπικά ισχυρότερο εθνικό κόμμα πάνω στις αντίπαλές του μειοψηφίες και (κυρίως) τους επαμφοτερίζοντες συμπατριώτες τους. Η πίεση αυτή μπορούσε να ασκηθεί ακόμη και σε ατομική βάση –με την άρνηση π.χ. ενός επιφανούς εξαρχικού να παρευρεθεί στο γάμο σλαβόφωνου συγγενούς του με Βλάχα, αν η ιερολογία γίνει από πατριαρχικό παπά³ ή του εξαρχικού σπιτονοικοκύρη ν' ανανεώσει το συμβόλαιο του ελληνικού σχολείου σε κάποια βορειότερη πόλη⁴. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στη Στρώμνιτσα, μητρόπολη και πατριαρχική κοινότητα εξαπολύουν «*μακροχρόνιον αγώνα*» για τον «*οικοπεδικό αποκλεισμό*» της εξαρχικής κοινότητας, «*προς αποτροπήν ανεγέρσεως εκκλησίας υπό των Σχισματικών πλησίον του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου*»· η εκστρατεία αυτή περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την εξαγορά από την πατριαρχική κοινότητα όσων χώρων γειτονεύουν με το μικρό οικόπεδο της πάλαι ποτέ κατοικίας του βούλγαρου μητροπολίτη, «*ώστε να μη δυνηθούν οι Βούλγαροι να κτίσουν μεγαλοπρεπή ναόν, όπως επεθύμουν*»⁵, και στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία: παρόλο που η σχετική άδεια είχε χορηγηθεί από την Πύλη ήδη από το Μάρτιο του 1892, η ανέγερση της εξαρχικής εκκλησίας κατέστη δυνατή μόνο μετά το νεοτουρκικό κίνημα⁶. Δυσκολίες συνάντησε και η λειτουργία βουλγαρικού σχολείου στην ίδια πόλη, το πρόβλημα όμως λύθηκε τελικά με την προσφορά κτιρίου από έναν επιφανή μουσουλμάνο⁷. Σε κάθε περίπτωση, η πίεση του κοινωνικού περίγυρου πάνω στις κατά τύπους μειοψηφίες γινόταν συχνά ασφυκτική, όπως πιστοποιεί η προθυμία αρκετών μαθητών σε σερβικά σχολεία να μεταπηδήσουν σε βουλγαρικά Γυμνάσια, προκειμένου ν' αποφύγουν την κοινωνική απομόνωση στις γενέτειρές τους⁸. Αδιευκρίνιστα παραμένουν τέλος τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάκτηση του απολωλότες ποιμνίου της Εξαρχίας το 1911-12 στην περιοχή της Δίβρας, με τη στενή επιτήρηση των κινήσεων του σέρβου επισκόπου Βαρνάβα από το βούλγαρο επίσκοπο Ιλαρίωνα και το σχολικό επιθεωρητή Γκεόργκι Τράιτσεφ. «*Παρακολουθώντας τα ίχνη αυτού του πνευματικού σαταναήλ*», σημειώνει σιβυλλικά αυτός ο τελευταίος στ' απομνημονεύματά του, «*κομμάτι-κομμάτι αποκόβαμε και*

¹ Μόδης 2004, σ.38 & 64· Дракул 1995, σ.256-7.

² FO 294/47/50, A.B. Geary to Sir Gerard Lowther, Monastir 1.6.1909, No.26.

³ Радев 1994, σ.87-8.

⁴ Αγγελόπουλος 1977, σ.175.

⁵ Αγγελόπουλος 1980, σ.76-7 & 105-6.

⁶ Новини (Κων/λη), 3.3.1892, σ.1· Αγγελόπουλος 1980, σ.182-5, 204, 210, 218 & 224.

⁷ Драгомиров 2005, σ.150-1.

⁸ Карамфилов 2005, σ.18 & 20.

περισυλλέγαμε στους κόλπους της εκκλησίας μας τα παραπλανηθέντα τέκνα». Στην ίδια την πόλη της Δίβρας, προσθέτει, το σερβικό κόμμα παρέτασε κάμποσα σπίτια, έναν ιερέα και μια δασκάλα με 2-3 μαθητές. «Τη δασκάλα τη δεχθήκαμε στο σχολείο μας, το ίδιο και τα παιδιά. Είχαμε και συνομιλίες με τον παπά για να τον δεχθούμε, αλλά τα γεγονότα μας πρόλαβαν: άρχισε ο Βαλκανικός πόλεμος»¹.

Η επιβεβαίωση κι εμπέδωση της κυριαρχίας του εκάστοτε νικητή περνά επίσης από την εκτόπιση της γραφής του αντιπάλου στο κατεξοχήν συμβολικό πεδίο: την εικονογράφηση των εκκλησιών, είτε πρόκειται για τοιχογραφίες είτε για απλές εικόνες. Με δεδομένη την ελληνόγραφη παράδοση του Πατριαρχείου, η αλλαγή αφορά εδώ συχνότερα τη «διόρθωση» αυτής της εικονογράφησης στους εξαρχικούς -πλέον- ναούς, με αντικατάσταση των «γραικικών» επιγραφών από σλαβικές. Σχετικές κατηγορίες διατυπώνονται ήδη το 1872 κατά του «φανατικού βουλγάρου ιεροδιακόνου» Αγαπίου Βοϊνόφ στο Ζάροβο του Λαγκαδά². Το 1889 ο έλληνας πρόξενος Μοναστηρίου παρατηρεί ότι ο ναός του Αγίου Κλήμεντα στην Οχρίδα «διατηρείται εν καλή καταστάσει καθώς και αι εικόνες με την εξής μόνον παραλλαγήν, ότι αι επ' αυτών Ελληνικαί επιγραφαί αντικατεστάθησαν δια Βουλγαρικών»· η αναθηματική πλάκα των χορηγών της ανέγερσής του (1225) είναι μεν «ημικαταστραφείσα», έχει όμως διατηρηθεί μια άλλη ελληνόγλωσση επιγραφή της εποχής των Παλαιολόγων «μνημονεύουσα του Αρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας»³. Το 1900, ο Πολυανής Παρθένιος καταγράφει την παρότρυνση «βουλγαροουνιτών» ιερέων «εις Πορρόϊα και αλλαχού» προς τους εκεί εξαρχικούς συναδέλφους τους «να απαλείψωσιν» τις ελληνικές επιγραφές από τις εικόνες των εκκλησιών τους⁴. Ο σχολικός επιθεωρητής Τράιτσεφ περιγράφει, τέλος, με εξαιρετική σαφήνεια πώς αξιοποίησε τη διήμερη διδασκαλική συνδιάσκεψη του Νοεμβρίου 1910 στο Γκέρμαν (σημ. Αγ. Γερμανός) της Πρέσπας για την «επιδιόρθωση» των αγιογραφιών στις εκεί εκκλησίες, φέρνοντας μαζί του ζωγράφο που ανέλαβε ν' αντικαταστήσει τις ελληνικές επιγραφές «με παλαιοβουλγαρικές»⁵. Οι αλλαγές αυτές φαίνεται πως δεν περιορίστηκαν μόνο στο συγκεκριμένο χωριό, όπως διαπιστώνουμε από επιστολή του ελληνικού Κέντρου Καστοριάς, σύμφωνα με την οποία την ίδια εποχή «εις τα χωρία Ζέλοβον, Ρούλιαν και Τύρνοβον βανδαλικώς κατεστράφησαν επιγραφαί, εικόνες κτλ αντ' αυτών δε ετέθησαν Βουλγαρικά εκ Σόφιας» σε μια προσπάθεια του εξαρχικού μηχανισμού να εξαλείψει «παν το προδίδον την Ελληνικήν προέλευσιν των σχολείων και εκκλησιών» της περιοχής⁶. Για το σχετικό ενδιαφέρον των κεντρικών μηχανισμών αποκαλυπτική είναι μια αναφορά του εμπορικού πρακτορείου Σερρών προς το βουλγαρικό ΓΕΣ, εν έτει 1906, σύμφωνα με την οποία στην εκκλησία του χωριού Ραχοβίτσα (σημ. Μαρμαράς), εξαρχικού από το 1892, «όλες οι επιγραφές ήταν στα

¹ Трайчев 1930, σ.90.

² ΙΑΥΕ 1872/76. Ιιστ. Κ. Βατικιώτης προς Πρ.Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913.

³ Βούρη 1999, σ.96.

⁴ Σκούρη 2002, σ.193.

⁵ Трайчев 1930, σ.83.

⁶ ΑΤσΒ/4/023, δισέλιδη αναφορά με υπογραφή 'Ν.' (μάλλον του Νεόκοσμου Γρηγοριάδη), χ.χ. σ.2.

ελληνικά, μόνο 4-5 απ' τα νεότερα χρόνια ήταν βουλγαρικές»¹. Με τη σειρά τους, οι πατριαρχικοί μητροπολίτες κατάσχουν εικόνες των Κυρίλλου και Μεθοδίου², τα επιτελικά δε στελέχη του Μακεδονικού Αγώνα επισημαίνουν την «ανάγκη διορθώσεως» της σλαβόγλωσσης εκκλησιαστικής εικονογράφησης στις περιοχές όπου δρουν ελληνικές ανταρτοομάδες³.

Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, πανηγυρικές επιδείξεις δύναμης με στόχο την τόνωση του ηθικού των «ημετέρων» και τον επηρεασμό των επαμφοτερίζοντων επιχειρούνται με τις ομαδικές εκδρομές οπαδών, συνήθως από πόλεις-προπύργια του αντίστοιχου εθνικού κόμματος προς τη γύρω ύπαιθρο ή σε διαμφισβητούμενα αστικά κέντρα. Το Μάιο του 1895 «Θεσσαλονικείς, Μοναστηριώται και Σοροβιτσιώται» επισκέπτονται λ.χ. τα Βοδενά, συνεστιαζόμενοι με τους ντόπιους πατριαρχικούς σε μια «αλησμόνητον συγκέντρωσιν», ως απάντηση στις «επιδεικτικές ενέργειες» της Σόφιας «*υπέρ των εν Μακεδονία βουλγαροφώνων*». Ο κύριος όγκος των εκδρομέων κατέφθασε από τη Θεσσαλονίκη (850 άτομα) και το Μοναστήρι με ειδικές αμαξοστοιχίες, είχε επικεφαλής τους οικείους μητροπολίτες, τον έλληνα πρόξενο Θεσσαλονίκης και τον οθωμανό αστυνομικό διοικητή του βίλαετίου· στους σιδηροδρομικούς σταθμούς της ενδοχώρας τους υποδέχθηκαν σε παράταξη οι τοπικές πατριαρχικές κοινότητες μ' επικεφαλής ιερείς, δασκάλους και μητροπολίτες, στα δε Βοδενά ο καϊμακάμης, ο ιεροδικαστής και η φιλαρμονική, που «*επαιάνισε τον ύμνον του σουλτάνου*». Εκτός από εξώστρεφη προπαγανδιστική επίδειξη της ισχύος του ελληνικού κόμματος προς την Ευρώπη, διαβάζουμε στον απολογισμό του προξένου, η «*διαδήλωσις*» αυτή ενίσχυσε επίσης «*το φρόνημα των εν τη Επαρχία Βοδενών ορθοδόξων χωρικών, οίτινες εκλονίζοντο μεταξύ Ορθοδοξίας και σχίσματος, μεταξύ Ελληνισμού και Βουλγαρισμού*»⁴. Δέκα χρόνια αργότερα, 350 πατριαρχικοί των Βοδενών και των περιχώρων τους θα μετάσχουν σε μια ακόμη μεγαλύτερη εκδρομή «*των Θεσσαλονικέων*» στη Βέροια, «*ήτις έγινε δι' εθνικούς σκοπούς*» με συμμετοχή των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης και Καστορίας καθώς και των γενικών προξένων της Ελλάδας και των ΗΠΑ, «*προ των οποίων παρήλασαν κατά πόλεις και χωρία οι εκδρομείς*»· σκοπός του εγχειρήματος, όσον αφορά τη συμμετοχή της συγκεκριμένης πόλης, μας πληροφορεί ένα τοπικό στέλεχος του ελληνικού κόμματος, «*ήτο να εξακριβωθή κατά πόσον η Έδεσσα ήτο εις θέσιν να λαμβάνη μέρος εις τιαύτας δ' εθνικούς λόγους συγκεντρώσεις ευπροσώπως, αλλά κυρίως δια να τιμηθούν οι χωρικοί, που μύρια όσα είχαν υποστή μέχρι τούδε εκ της βουλγαρικής ληστρικής προπαγάνδας, διότι ενέμενον πιστοί εις τα πάτρια, και δια να αντλήσουν εκ τούτου θάρρος και πεποίθησιν ότι δεν ήσαν εγκαταλελειμένοι από τους ομογενείς*

¹ Любомир Панаѝотов et.al, Гоце Делчев. Спомени, документи, материали, Σόφια 1978, σ.395-6. Ο συντάκτης της αναφοράς προσθέτει ότι «στην εκκλησία υπήρχαν παλιά ελληνικά βιβλία· ένας απόστολος κι ένα ευαγγέλιο ήταν χειρόγραφα – καθαρά βουλγαρικές λέξεις ήταν γραμμένες μ' ελληνικά γράμματα». Για τη μεταπήδηση του χωριού στην Εξαρχία (14.2.1892): ΙΩΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, λ.14-5.

² Yosmaoğlu-Turner 2005, σ.172 & 176 (Μελενίκου Ιωακείμ στο Σπάτοβο Σερρών, Ιούλιος 1903).

³ ΑΣΤΔ/208/134, απόσπασμα επιστολής Ι.Κ. Βλάχου προς Στ. Δραγούμη (Γενίτσά 22.10.1905) με χειρόγραφες επισημάνσεις του παραλήπτη.

⁴ ΙΑΥΕ/ΑΡΧ.Β/2, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Ν. Δελιγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 29.5.1895, αρ.407.

των, ως ίσως να επίστευον τινές εξ αυτών. Η τόνωσις του εθνικού φρονήματός των υπήρξε μεγάλη και η ωφέλεια η εθνική σπουδαιότητῃ¹. Στη Γευγελή, θυμάται ένας ελληνοδιδάσκαλος, το 1906 «τα εγχώρια μουσικά όργανα αντεκατεστάθησαν δια φιλαρμονικής μουσικής αποτελουμένης εκ 32 διαφόρων πνευστών χαλκίνων μουσικών οργάνων», η οποία μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους «περιώδευε ανά τα περίξ της Γευγελής χωρία και κωμοπόλεις ιδίως κατά τας πανηγύρεις εκάστου χωρίου, όπου έπαιζε διάφορα εθνικά και δημώδη τεμάχια και τραγούδια, προς τόνωσιν του εθνικού φρονήματος του τρομοκρατημένου Ελληνικού στοιχείου»². Κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας εκδρομής στη γειτονική Δοϊράνη, μας πληροφορεί ο ίδιος, «άμα τη εμφανίσει της μουσικής οι βούλγαροι της Δοϊράνης επετέθησαν εναντίον των εκ Γευγελής ελθόντων» με αποτέλεσμα «πεισματώδη πάλην κατά την οποίαν οι βούλγαροι διεσκορπίσθησαν συναποκομίζοντες αρκετούς τραυματίας, ενώ εκ των ημετέρων ουδείς έπαθέ τι»³. Δεν επρόκειτο για τοπική ιδιομορφία αλλά για μοντέλο με γενικευμένη εφαρμογή, όπως διαπιστώνουμε από την αναφορά μιας άλλης τοπικής μονογραφίας στη «φιλαρμονική εταιρεία» του Μοναστηρίου: «Της μουσικής εκάμναμεν χρήσιν ουχί μόνον εντός της πόλεως αλλά πολύ συχνά και εις τα περίχωρα, όπου διοργανώναμεν εκδρομάς προς αναζωπύρωσιν του πατριωτικού αισθήματος των χωρικών. Αλησμόνητος θα παραμείνη εις την μνήμην όλων μας η κατά Μάιον του 1902 διοργανωθείσα εκδρομή εις το χωρίον Μπρούσνικ, η οποία υπήρξε ογκωδεστάτη εις πλήθος εκδρομέων, αφού έλαβον μέρος όλα τα σωματεία και αι συντεχνίαι της πόλεως. Ο πανζουρλισμός και ο ενθουσιασμός των χωρικών ήτο αφάνταστος»⁴. Στην αντίπερα όχθη, το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Εξαρχίας δημοσιεύει εξίσου ενθουσιώδεις περιγραφές πασχαλιάτικων εκδρομών από τη Θεσσαλονίκη σε γειτονικά σλαβόφωνα πατριαρχικά κεφαλοχώρια και διαμφισβητούμενες κωμοπόλεις⁵. αθηναϊκή εφημερίδα καταγράφει πάλι το 1900 την επίσημη αντίδραση του μητροπολίτη Μογλενών για τις «ύβρεις κατά του αυτόθι ελληνικού πληθυσμού και κλήρου» στις οποίες φέρονται να «εξετράπησαν» μαθητές του βουλγαρικού Γυμνασίου Μοναστηρίου κατά την πρωτομαγιάτικη επίσκεψή τους στη Φλώρινα⁶. Σ' ένα φορτισμένο κλίμα, ακόμη και οι σχολικές εκδρομές μπορούσαν έτσι να πάρουν βίαιη τροπή, όπως συνέβη το 1899 με την αιματηρή συμπλοκή στο Ταχταλιτζέ, λίγο έξω από τα Σκόπια, ανάμεσα στους μαθητές του βουλγαρικού και του σερβικού σχολείου της πόλης. Η συγκεκριμένη συμπλοκή έληξε με πραγματικά πυρά από τους επικεφαλής σερβοδιδασκάλους, με αποτέλεσμα το σοβαρό τραυματισμό ενός εξαρχικού μαθητή από σφαίρα. Η οθωμανική αστυνομία επενέβη συλλαμβάνοντας εκδρομείς και των δυο πλευρών, το επίμαχο περίστροφο όμως φυγαδεύτηκε από μια μαθήτρια του σερβικού σχολείου, τα

¹ Στουγιαννάκης 1932, σ.258-9.

² Ξανθός 1954, σ.50.

³ Στο ίδιο, σ.104.

⁴ Τσάλλης 1932, σ.38.

⁵ *Новини* 9.5.1891, σ.2-3 (Ασβεστοχώρι, Χαρμάνκισι), 17.4.1898, σ.2, και 28.4.1892, σ.2 (Γευγελή).

⁶ «Διαγωγή Βουλγάρων. Ύβρεις κατά του ελληνικού πληθυσμού», *Εμπρός*, 10.5.1900, σ.3.

ενοχοποιητικά πειστήρια αντικαταστάθηκαν πριν από τη δίκη με χρηματισμό του αρμόδιου αστυνομικού υπαλλήλου και η όλη υπόθεση έληξε με την επιβολή κάποιων μικροποινών¹.

Τα όρια μεταξύ της «αυθόρμητης», διάχυτης βίας της κοινωνικής βάσης των εθνικών κομμάτων και των αντίστοιχων (κεντρικών ή περιφερειακών) σχεδιασμών των εθνικών επιτελείων για τη δυναμική πάταξη των αντιπάλων τους δεν είναι πάντοτε προφανή. Από την αυτοβιογραφική αφήγηση ενός βορειομακεδόνα κοιμητατζή γνωρίζουμε π.χ. ότι η καταστροφή των αμπελιών κι εν συνεχεία του βουτύρου του «προδότη» σερβοϊερέα του Κράτοβο από μια παρέα νεαρών εξαρχικών της πόλης, εν έτει 1899, υπήρξε μια ενέργεια μη υπαγορευμένη, υποκατάστατο της αρχικής πρόθεσης των ίδιων νέων να τον δολοφονήσουν· εντασσόταν όμως σαφώς στο κλίμα εθνικής/πολιτικής πόλωσης των ημερών, λειτούργησε ως προθάλαμος για την ένταξη της παρέας στην ΕΜΕΟ και περιγράφεται ως ένα, πρώιμο έστω, «πατριωτικό» κατόρθωμα². Εξίσου αυθόρμητα μπορεί να υπήρξαν και άλλα κρούσματα ομοειδών βιαιοτήτων, όπως ο ξυλοδαρμός από «κάμποσους νέους» και η εκδίωξη από το Ζίρνοβο Νευροκοπίου κάποιου ελληνοδασκάλου που υποστήριζε πως τα βουλγαρικά «δεν έχουν γραφή»³ ή οι περιουσιακές φθορές που ένας πατριαρχικός χανιτζής της Φλώρινας αποδίδει το 1890-92 στους «σχισματικούς» συντοπίτες του⁴. Το ίδιο ισχύει πιθανότητα και για τον πόλεμο κατά της σερβικής πινακίδας μιας ταβέρνας στα Σκόπια, που «κάθε πρωί» της δεκαετίας του 1890 ο ιδιοκτήτης της «έβρισκε παραμορφωμένη» από τους οπαδούς του βουλγαρικού κόμματος⁵. Εντελώς διαφορετικής τάξης ήταν οι βιαιοπραγίες που συνόδευσαν τις οργανωμένες μαζικές αντιδράσεις των εξαρχικών κοινοτήτων κατά του ανοίγματος σερβικών σχολείων σε μια σειρά αστικά κέντρα της βόρειας και μέσης Μακεδονίας το 1898. Στο Κιλκίς «πλήθος Βουλγάρων» κατέστρεψε λ.χ. εντελώς το νεοσύστατο σερβικό σχολείο τον Απρίλιο του 1898 και ξυλοκόπησε τον επήλυδα, μαυροβούνιο σερβοδιδάσκαλο· μέσα στον οίστρο τους, μαθητές των βουλγαρικών σχολείων της πόλης έσπασαν επίσης με πέτρες τα παράθυρα της σχολής των Ουνιτών και της κατοικίας του βουλγαροουνίτη επισκόπου⁶. Παρόμοια επεισόδια είχαν σημειωθεί λίγο νωρίτερα στον Περλεπέ⁷, ενώ το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς μαθητές του σερβικού σχολείου Μοναστηρίου δέχτηκαν επίθεση από μαθητές και δασκάλους των βουλγαρικών σχολείων, με αποτέλεσμα το σοβαρό τραυματισμό ενός απ' αυτούς από κάποιο βουλγαροδιδάσκαλο⁸. Παρόμοιες μέθοδοι επιστρατεύτηκαν το 1899 στις Σέρρες από το ελληνικό κόμμα για τον εξοβελισμό του πρώτου πυρήνα της σερβικής προπαγάνδας που εμφανίστηκε στην πόλη μετά το άνοιγμα εκεί σερβικού προξενείου: «Ο ατυχής Καμήλαρος», διαβάζουμε σε αναφορά του έλληνα προξένου, «κλεισθείς εις τινα οικίαν εν Καμενίκη εδάρη

¹ Για εκατέρωθεν περιγραφές του συγκεκριμένου επεισοδίου: Николов 2001, σ.69· Краков 2009, σ.46-7.

² Завоев 1927, σ.9.

³ Шопов 1893, σ.86.

⁴ Bégard 1896, σ.357.

⁵ Трайчев 1930, σ.17.

⁶ Дракул 1995, σ.247-8· Георгиев – Трифонов 1995, σ.271-2.

⁷ Георгиев – Трифонов 1995, σ.258.

⁸ Дракул 1995, σ.257.

ανηλεώς, ούτως ώστε μετά παρέλευσιν μηνός ηδυνήθη να εγκαταλείψη την κλίνην. Οι δε κακοποιήσαντες τον Σέρβον πράκτορα δικασθέντες εν τω ενταύθα πλημμελλειοδικείω ηθωώθησαν ελλείψει μαρτυρίας»¹.

Αποκαλυπτική είναι και η δημόσια στήριξη που τα κατά τόπους εθνικά κόμματα επιφυλάσσουν στα μέλη τους που έπεσαν κατά τη διάρκεια τέτοιων εγχειρημάτων: όταν δυο νεαροί μοναστηριώτες εξαρχικοί σκοτώθηκαν από την αστυνομία ενώ επιχειρούσαν να δολοφονήσουν τον επικεφαλής του σερβικού κόμματος της Ρέσνα, θυμάται ένας βουλγαροδιδάσκαλος, «ο λαός τους οργάνωσε πανηγυρικό ενταφιασμό»². το ίδιο έγινε και στον Περλεπέ τον Ιανουάριο του 1899, με την πάνδημη κηδεία ενός από τους κομιτατζήδες εκτελεστές του βιβλιοπώλη επικεφαλής του τοπικού σερβικού κόμματος³. Δημόσια τουλάχιστον, σαφώς μικρότερη υποστήριξη βρίσκουν εγχειρήματα όπως ο εμπρησμός της μητροπολιτικής κατοικίας της Ρέσνας από τον «ζαναμένο πατριώτη» ιερέα Γκόσε⁴ ή η απόπειρα εμπρησμού της εκκλησίας του Κίτσεβο τον Ιούλιο του 1887, που αποδόθηκε σε πρόθεση των ντόπιων εξαρχικών να εκδικηθούν την πρόσφατη αποβολή τους απ' αυτή⁵. Ακραία περίπτωση πολιτικής κάλυψης μιας βιαιοπραγίας με έντονα προσωπικά χαρακτηριστικά συνιστά, τέλος, η εξύμνηση από τη βουλγαρική εθνικιστική φιλολογία της ομαδικής «ατίμωσης» της ελληνοδασκάλας του Σμαρντές από ομάδα νεαρών εξαρχικών μ' επικεφαλής το μετέπειτα βοεβόδα της ΕΜΕΟ Βασίλ Τσακαλάροφ, περιστατικό που ο ντόπιος κομιτατζής Πάντο Κλιάσεφ τοποθετεί στις 23 Απριλίου 1893⁶. Από το βιογράφο του Τσακαλάροφ και πρώτο ιστοριογράφο της ΕΜΕΟ, κομιτατζή Χρίστο Σιλιάνοφ, η συγκεκριμένη ενέργεια αποκαλείται εξωραϊστικά «ερωτικο-πατριωτική περιπέτεια», τα συμφραζόμενα όμως της περιγραφής του δεν αφήνουν και πολλά περιθώρια παρερμηνείας: «Μια ελληνίδα δασκάλα, ξένη, ερέθιζε και προκαλούσε τους σμαρντεσιώτες νεαρούς με την ομορφιά και την κοκεταρία της και με την υπεροψία της απέναντι στο βουλγαρισμό. Ο Τσακαλάροφ έγινε η ψυχή μιας συνομοσίας, που μια νύχτα τέθηκε σε εφαρμογή. Η παραμονή της 'προβοκατόρισσας' στο χωριό κατέστη αδύνατη, σε πείσμα του καστοριανού δεσπότη και των γρεκομάνων προεστών του Σμαρντές, που την προστατεύουν· ικανοποιήθηκε κι η εργένικη φιλαυτία και η εθνική περηφάνεια των τεσσάρων συνομοιωτών»⁷.

¹ ΙΑΥΕ 1900/2, Ι. Στορνάρης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 21.2.1900, αρ.44.

² Николов 2001, σ.45.

³ Карамфилов 2005, σ.26-7.

⁴ Радев 1994, σ.66-7· Николов 2001, σ.20. Σύμφωνα με τον (ντόπιο) Ράντεφ, σκοπός του παπα-Γκόσε ήταν η φυσική εξόντωση του μητροπολίτη Μελετίου, που τη νύχτα του εμπρησμού απουσίαζε όμως από το αρχονταρίκι του.

⁵ Για τον εμπρησμό «ενός μέρους της εκκλησίας»: ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 30.7.1887, αρ.507, και Α. Ναούμ προς Υπ.Εξ. (:), Πέραν 4.8.1887, αρ.298. Για όσα προηγήθηκαν: ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 23.6.1887, αρ.402, και 13.7.1887, αρ.460. Το 1894 ο Κάντσοφ γράφει πως η εκκλησία «κάηκε πριν από ένα χρόνο», παραμένει όμως ασαφές αν παραχρονολογεί το ίδιο επεισόδιο ή αναφέρεται σε άλλο συμβάν (Кънчов 2000, σ.486).

⁶ Кляшев 1925, σ.34. Μνεία της ίδιας υπόθεσης, με κραυγαλέες όμως ανακρίβειες: Ράπτης 1910, σ.5.

⁷ Силянов 1914, σ.5-6. Οι βιαστές φυλακίστηκαν για μερικούς μήνες αλλά κατάφεραν να δραπετεύσουν. Μέσω παραπομπής στο Σιλιάνοφ, η μετονομασία του βιασμού σε «ερωτικοπατριωτική περιπέτεια» αναπαράγεται από τους

Σ' ένα τόσο οξυμένο κλίμα, αναμενόμενο ήταν να ευδοκιμούν επίσης κάθε είδους υποψίες κι αλληλοκατηγορίες για τις αιτίες θανάτου διαφόρων τοπικών στελεχών, ιδίως όταν αυτοί οι θάνατοι ήταν βίαιοι, και για την ηθική αυτουργία πολλών δυνάμει πολιτικών εγκλημάτων. Ο Τόμα Νικόλοφ ισχυρίζεται έτσι στα απομνημονεύματά του ότι κατ' εντολήν ελλήνων μητροπολιτών δολοφονήθηκαν ο πρώτος πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας του Κίτσεβο (δηλητηριασμένος από Έλληνα γιατρό) κι ο εξαρχικός αρχιερατικός επίτροπος Δίβρας Χατζη-Θεόφιλος («από εξαγορασμένους Αλβανούς»)¹. Για τη δεύτερη αυτή περίπτωση, που στη βουλγαρική ιστοριογραφία έχει καταχωρηθεί ως το μείζον έγκλημα του ελληνικού μηχανισμού κατά του βουλγαρικού κινήματος της περιόδου², ο εξάρχος υπέβαλε μάλιστα τακρίριο στην Πύλη απαιτώντας την τιμωρία των φυσικών αυτουργών και την απομάκρυνση του επιχώριου πατριαρχικού μητροπολίτη, δίχως φυσικά το παραμικρό αποτέλεσμα³. Ο Τέρπο Πόποφσκι αποδίδει το θάνατο του εξαρχικού Παπα-Ζαχαρία της γενέτειράς του σε «*χτυπήματα ανθρώπων του [μητροπολίτη] Νικηφόρου*»⁴, ο φόνος ενός «επιφανούς» εξαρχικού του Βέλες από μουσουλμάνο το 1898 αποδίδεται σε σερβικό δάκτυλο⁵, ενώ η διευθύντρια του βουλγαρικού σχολείου Βοδενών αναμεταδίδει τη φήμη ότι τον πρώτο εξαρχικό αρχιερατικό επίτροπο Καρατζόβας σκότωσε αυτοπροσώπως ο εξαγορασμένος από «*τους Έλληνες*» καϊμακάμης Βοδενών, φήμη που «*αποδεικνυε*» πως οι Έλληνες «*γίνονταν πια ασύδοτοι κι ασυνείδητοι*»⁶. Παρόμοιοι φόνοι πατριαρχικών παραγόντων αποδίδονται από τον ελληνικό μηχανισμό στους βούλγαρους ανταγωνιστές του, ακόμη και πριν από την εμφάνιση των συγκροτημένων ανταρτομαδών της ΕΜΕΟ. Στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών, π.χ., ως πρώτο θύμα της πατριαρχικής παράταξης καταγράφεται ο Χαριζάνος Θεοδώρου, πλούσιος χωρικός που «*ίσχυσεν επί μακρόν*» στο Σπάτοβο, «*αντετάχθη δραστηρίως εις τας σκευωρίας των Σχισματικών και συνεκράτησε το χωρίον παραλύσας επί πολλά έτη οιανδήποτε επιτυχίαν των μισθίων της Βουλγαρικής Εξαρχίας*», και ο οποίος κατακρεουργήθηκε το 1894 «*εν μέση οδώ*» από «*κακούργους*» συγχωριανούς του μ' επικεφαλής το λήσταιρχο Ντάφκο⁷. Κάποιοι ισχυρισμοί δύσκολα θα γίνουν πιστευτοί, ακόμη κι από τον άμεσο περίγυρο των υποτιθέμενων θυμάτων: όταν το 1899 ο εξαρχικός μητροπολίτης Βέλες Αυξέντιος υποστηρίζει πως ο

επιμελητές της πρόσφατης έκδοσης του μεταγενέστερου ημερολογίου του Τσακαλάροφ, ιστορικούς Ίβα Μπουρύλκοβα και Τσότσο Μπιλιάρσκι, κι από εκεί στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης του ίδιου ντοκουμέντου (Чекаларов 2001, σ.6· Βασίλης Τσακαλάροφ, *Το ημερολόγιο του Ίλιντεν 1901-1903*, Αθήνα 2010, σ.ιη'). Φυσικά, οι Μπουρύλκοβα και Μπιλιάρσκι αποφεύγουν κάθε αναφορά στα πραγματικά περιστατικά. Απουσιάζει επίσης οποιαδήποτε σχετική αναφορά στον υπηρεσιακό φάκελο των αρχείων της Εξαρχίας, τον σχετικό με το «εκκλησιαστικό ζήτημα» του χωριού (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.169).

¹ Николов 1989, σ.11 & 29.

² Ενδεικτικά: Кирил 1970, σ.641-5· Зина Маркова, «Дејноста на Българската Екзархия в Македонија и Одринска Тракия», σε МНИ 1994, σ.130-1. Ο φόνος του Χατζη-Θεόφιλου έγινε στις 22.7.1884. Ως φυσικοί αυτουργοί φέρονται δυο αλβανοί σωματοφύλακες που είχε παραχωρήσει στο θύμα ο ντόπιος μπέης -και προσωπικός φίλος του- Σελίμ Ρους (Кирил 1970, σ.643).

³ Екзарх Йосиф 1992, σ.129-30.

⁴ Поповски 2006, σ.31.

⁵ *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.684.

⁶ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.19-20.

⁷ ΙΑΥΕ 1900/65, [Α. Παπαπαύλου], «Οι διαπραχθέντες φόνοι Ελλήνων υπό Βουλγάρων εν ταις Επαρχίαις Σερρών & Μελενίκου», σνημ. σε Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 9.2.1900, αρ.34 εμπ.

σερβικός μηχανισμός «έχει βάλει Αλβανούς να τον σκοτώσουν», ο έξαρχος σημειώνει στο ημερολόγιό του πως ο ίδιος «δεν πιστεύει πως η σερβική κυβέρνηση έχει αποφασίσει να σκοτώσει με Αλβανούς βουλγάρους μητροπολίτες στη Μακεδονία» κι εκτιμά πως ο Αυξέντιος απλά «θέλει να το σκάσει με μια εύλογη δικαιολογία από την Τουρκία και να φύγει στη Βουλγαρία»¹. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειές του, ο μητροπολίτης Νευροκοπίου Νικόδημος θα δυσκολευτεί επίσης να πείσει τις αρχές για τις πραγματικά φονικές προθέσεις των βουλγαροδιδασκάλων του Ζίρνοβο, ισχυριζόμενος πως αυτοί επιχείρησαν να εξοντώσουν με ασφυξία δασκάλους, γονείς και μαθητές του συστεγαζόμενου ελληνικού σχολείου ...ψήνοντας «πιπεριαίς, θείον και άλλας δυσόσμους και ασφυκτικές ουσίας» στο δικό τους χώρο κατά τη διάρκεια της (ελληνικής) γιορτής των Τριών Ιεραρχών².

Σε ποιο βαθμό οι όποιες βιαιότητες υπήρξαν αποτέλεσμα συγκεκριμένων σχεδιασμών για την κλιμάκωση της αντιπαράθεσης των εθνικών κομμάτων μέχρι τη φυσική εξόντωση των εκατέρωθεν αντιπάλων; Το ερώτημα αφορά την καθαυτό περίοδο της κομματικής οικοδόμησης και διαμάχης, πριν δηλαδή τη συγκρότηση του επαναστατικού δικτύου της ΕΜΕΟ, τη δρομολόγηση του ένοπλου αγώνα των κομιτατζήδων και την αιματηρή αντιπίθεση του ελληνικού και σερβικού μηχανισμού. Αφήνοντας κατά μέρος την εμπλοκή της ΕΜΕΟ στην κομματική διαπάλη, εμπλοκή που δεν θα μας απασχολήσει εδώ, διαπιστώνουμε ότι τα κρούσματα προσχεδιασμένης καταφυγής των εθνικών κομμάτων στην ένοπλη βία δεν απουσιάζουν, κάθε άλλο όμως παρά συγκροτούν μια συγκροτημένη τρομοκρατική στρατηγική, διακριτή από την απλή άσκηση πολιτικής και κοινωνικής πίεσης στις γραμμές του αντιπάλου. Στην ελληνική πλευρά, κάποιοι πατριαρχικοί Μακεδόνες εισηγούνται σποραδικά ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 στην κυβέρνηση το σχηματισμό ένοπλων συμμοριών και «αρματολικών σωμάτων κατά των Βουλγάρων ληστών», ώστε ν' αναζωπυρωθεί «το πνεύμα και ο φανατισμός των Ελλήνων Μακεδόνων»: ένας απ' αυτούς προτείνει μάλιστα με 50 «εκλεκτούς άνδρες» να επιτεθεί διαδοχικά «ως λυσσαλέος λύκος κατά παντός Βουλγαροφρονούντος, είτε δε κατά Βλάχων και κατόπιν κατά των βαρβάρων Τούρκων»³. Ανεξαρτήτως σοβαρότητας, οι εισηγήσεις αυτές μάλλον έμειναν στα χαρτιά, καθώς η επίσημη Αθήνα και το Πατριαρχείο προτιμούσαν ν' ασκήσουν την όποια πίεσή τους μέσω των οθωμανικών μηχανισμών ένομης καταστολής. Η γενική αυτή στάση δεν αποκλείει φυσικά την υποκίνηση, την υπόθαλψη ή ακόμη και το σχεδιασμό βιαιοτήτων από τα τοπικά ηγετικά κλιμάκια του ελληνικού μηχανισμού. Σχολιάζοντας την εισήγηση κάποιου υποψήφιου έμμισθου πράκτορα από την Κλεισούρα της Καστοριάς, σύμφωνα με την οποία προκύπτει «ανάγκη να κυνηγήσωμεν τους

¹ Εκzarx Ъосиф 1992, σ.462.

² Λαούρδας 1961, σ.27 & 40-2. Ως τεκμήριο της δολοφονικής πρόθεσης (κι όχι απλά της επιθυμίας να σαμποταριστεί η τελετή του αντίπαλου κόμματος) επιστρατεύθηκε η πρόωμη γέννα μιας πατριαρχικής εγγύου 8 μηνών, το νεογνό της οποίας πέθανε ύστερα από 3 μέρες.

³ ΑΣτΔ/28/166, Π. Μπίσιος προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Αθήναι 18.7.1890· ΙΑΥΕ 1892/Α51, Γ. Κύρου προς Υπ.Εξ. Λ. Δεληγεώργη, Αθήναι 27.1.1892. Ευχαριστώ τη Σοφία Βούρη για την παραχώρηση φωτοτυπίας του δεύτερου εγγράφου.

προπαγαντικούς με το ρόπαλον εις χείρας» και όργανο το «λαό» που «ζη από ημερομισθίου», κατόπιν δε να εκκαθαριστούν οι αντίπαλες προπαγάνδες «δια του πυρός και του σιδήρου»¹, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Δοκός φροντίζει το Δεκέμβριο του 1889 να επισημάνει τα όρια αυτής της προσφυγής στη βία και, κυρίως, να υποδείξει την αναγκαιότητα αυστηρού ελέγχου των όποιων ενεργειών: «Περιερχόμεθα ενίοτε εις την αναπόδραστον ανάγκην να λάβωμεν χάριν εθνικού συμφέροντος και βίαια μέτρα. Η εκτίμησις όμως της απολύτου ανάγκης κατά τας εκτάκτους αυτάς περιστάσεις και ο τρόπος της ενεργείας εις άλλους ή εις ανθρώπους, οίος ο κ. Δούκας, αρμόζει. Κυβέρνησις ουδέποτε βεβαίως δύναται να υποδείξη ενεργείας τοιαύτας, δεν θα εκτιμήση όμως τον Πρόξενον όστις υπό ατομικήν αυτού ευθύνην διεξήγαγε τοιαύτην ενέργειαν και αποδεικνύει την αναπόδραστον αυτής ανάγκην και την προελθούσαν εξ αυτής εις τα εθνικά συμφέροντα ωφέλειαν»².

Παρόμοια στάση απέναντι στα αντίστοιχα διαβήματα των βουλγαρικών ανταρτοομάδων επέδειξαν η κυβέρνηση Σταμπολόφ και η Εξαρχία. Όσο για το σερβικό μηχανισμό, αυτός μέχρι και τις αρχές του εικοστού αιώνα κάθε άλλο παρά ήταν σε θέση να επιχειρήσει μια τέτοια κλιμάκωση. Σποραδικοί φόννοι και μαζικές συγκρούσεις που σημειώνονται ως τα τέλη της δεκαετίας του 1890 θα πρέπει ν' αποδοθούν ως εκ τούτου κυρίως στην αυτοτελή δυναμική της εθνικής/ κομματικής αντιπαράθεσης, που με τη σειρά της προκύπτει ως η πολιτική έκφραση συσσωρευμένων κοινωνικών και προσωπικών τοπικών αντιθέσεων. Σ' ένα τέτοιο επεισόδιο, ο εικοσάχρονος Αλέξο Στεφάνοφ, βοηθός σε φούρνο του Μοναστηρίου, δε διστάζει τη δεκαετία του 1890 να σκοτώσει τον «έλληνα» πελάτη που αρνήθηκε προκλητικά να πληρώσει το κουλούρι που πήρε από τον πάγκο του και να φύγει κατόπιν στη Βουλγαρία³. Σαφώς emblematicότερος υπήρξε ο φόνος του ιερέα Στόγιαν Ρίστιτς, ηγετικής μορφής του σερβικού κόμματος στην περιοχή της Οχρίδας, που στις 18 Οκτωβρίου 1890 δολοφονήθηκε ενώ επέστρεφε νύχτα στο χωριό του από κάποιο γειτονικό οικισμό. Σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή, το έγκλημα πραγματοποιήθηκε από συγκεκριμένους μουσουλμάνους συγχωριανούς του με αποκλειστικό κίνητρο τη ληστεία· τόσο οι σέρβοι διπλωμάτες στις εκθέσεις τους όσο και ο Τύπος του Βελιγραδίου έκαναν ωστόσο λόγο για πολιτική δολοφονία, υποδεικνύοντας ως πιθανό ηθικό αυτουργό τον εξαρχικό μητροπολίτη Οχρίδας Συνέσιο, τον οποίο ο ιερέας μόλις είχε αρνηθεί να υποδεχτεί⁴. Ο εξαρχικός Τύπος έσπευσε φυσικά να υιοθετήσει την άποψη των αρχών (σύμφωνα με τις οποίες ο Ρίστιτς ήταν «Έλληνας» κι όχι Σέρβος, εφόσον στο βιλαέτι Μοναστηρίου «δεν υπάρχουν ούτε σερβικό στοιχείο ούτε σέρβοι ιερείς»), υποστηρίζοντας επιπλέον ότι το θύμα «ήταν ένας από εκείνους τους παραφερόμενους ιερείς, που δεν αναγνωρίζουν καμιά πνευματική δικαιοδοσία» και είχε γίνει «πράκτορας ξένων ιδεών στη χώρα,

¹ ΑΣτΔ/29/125α, Γ. Δούκας προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 22.12.1889.

² ΑΣτΔ/29/125, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 27.1.1890.

³ Стефанов 1931, σ.3-4.

⁴ Цамбазовски 1988, σ.562-8 & 588-90· Bégard 1987, σ.356· Радев 1994, σ.114-5· Новини (Κων/λη), 22.11.1890, σ.2.

για το οποίο έπαιρνε και ορισμένη χρηματική αμοιβή»¹. Η σερβική κυβέρνηση απ' την πλευρά της θ' αναγορεύσει το νεκρό σε εθνομάρτυρα, απονέμοντας ειδικό βοήθημα στη χήρα του².

Τα όρια του εθνικού διαχωρισμού

Μέχρι τώρα είδαμε την ανταγωνιστική πλευρά της εθνικής-κομματικής διαπάλης, τις συγκρούσεις ανάμεσα σε μερίδες των τοπικών κοινοτήτων που επενδύθηκαν στην εθνικιστική ιδεολογία και στρατηγική των αντίστοιχων κέντρων. Δίπλα σ' αυτές τις αντιπαραθέσεις που ενίοτε φτάνουν στα όρια της εμφύλιας σύρραξης, οι πηγές αποτυπώνουν όμως και μια δεύτερη, αντίρροπη πραγματικότητα: τις αντιστάσεις στον εθνικό διαχωρισμό που αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας κοινωνίας ακόμη ενιαίας, αντιστάσεις που συνήθως εκδηλώνονται όχι με ρητό πολιτικό πρόσημο αλλά ως κοινωνικές πρακτικές που αμφισβητούν στην πράξη τη λογική και τις επιταγές αυτού του διαχωρισμού. Στο λόγο των επιτελικών στελεχών των αντίπαλων μηχανισμών, αυτή η στάση των τοπικών κοινωνιών (και κυρίως της μαζικής βάσης των οικείων κομμάτων) καταγγέλλεται συνήθως σαν ασύγγνωστη αδράνεια απέναντι στις απαιτήσεις των καιρών. «*Τα πράγματα εν τα Βοδενά είνε πάντη ανάμικτα. Τα όρια μεταξύ του Βουλγαρισμού και του Ελληνισμού είναι λίαν δυσδιάκριτα*», διαπιστώνει λ.χ. με πόνο ψυχής ο επιθεωρητής Μπουκουβάλας το 1900³, ενώ ο γραμματέας της Εξαρχίας σημειώνει το 1891 με δυσφορία πως οι σλαβόφωνοι χωρικοί των Γενιτσών προβάλλουν την εθνικότητα που κάθε φορά εκτιμούν πως θέλει ν' ακούσει ο αστός συνομιλητής τους⁴. Εξίσου σαφή είναι και τα δείγματα απροθυμίας για οποιαδήποτε ουσιαστική στράτευση, τα οποία συχνά συνοδεύουν τις εκκλησιαστικές-εθνικές μεταπηδήσεις κάποιων κοινοτήτων: λίγο καιρό μετά την προσχώρηση του χωριού Μπούκοβο στην Εξαρχία, οι κάτοικοί του αποφεύγουν λ.χ. να δεχτούν το βούλγαρο σχολικό επιθεωρητή από φόβο μήπως τους ζητήσει «*φόρο για το σχολείο*»⁵.

Μια άλλη εκδοχή αυτής της «αδράνειας» αφορά τη διάρρηξη των διαχωριστικών γραμμών και τη «νόθευση» της εθνικής εκκλησιαστικής και σχολικής νόρμας προς όφελος μιας πιο πραγματιστικής σύνθεσης που ενσωματώνει τις ενδιάμεσες αποχρώσεις. Η τέλεση σλαβόγλωσσης λειτουργίας σε πατριαρχικές εκκλησίες, ύστερα από σχετικό αίτημα μιας μερίδας (τουλάχιστον) του ποιμνίου, δεν είναι καθόλου σπάνια πρακτική, όχι μόνο ανεκτή από τους επιχώριους αρχιερείς στη βάση της «εκκλησιαστικής οικονομίας»⁶ αλλά εφαρμοζόμενη ακόμη κι απ' αυτούς τους ίδιους, ως δέλεαρ για ν' αποσπάσουν τη νομιμοφροσύνη κάποιων διαμφισβητούμενων σλαβόφωνων κοινοτήτων: ικανοποιημένος από την πανηγυρική υποδοχή

¹ *Новини* (Κων/λη), 8.11.1890, σ.1-2, 22.11.1890, σ.2, κι 29.11.1890, σ.1.

² Цамбазовски 1991, σ.160, 164 & 188-9.

³ Βούρη 1994, σ.305.

⁴ Шопов 1893, σ.177.

⁵ Николов 2001, σ.42.

⁶ Βούρη 1994, σ.47.,

που του επιφύλαξαν κατά την επίσκεψή του στο Ντίμπενι οι μαθητές του εκεί ελληνοβουλγαρικού σχολείου, ο Καστορίας Ιλαρίων τελεί π.χ. το Φεβρουάριο του 1879 «*όλη τη λειτουργία στα σλαβικά*»¹. Ακόμη και το 1900-01, οι στατιστικοί πίνακες που ο ελληνικός διπλωματικός μηχανισμός στέλνει για συμπλήρωση στους κατά τόπους μητροπολίτες περιέχουν ειδική στήλη για τις «*ορθόδοξες [=πατριαρχικές] οικογένειες*» που χρησιμοποιούν «*εν τη Εκκλησία και τη Σχολή*» τη βουλγαρική ή τη σερβική γλώσσα². Ακόμη πιο συνηθισμένη είναι η πρακτική της δίγλωσσης λειτουργίας σε πατριαρχικούς ναούς, άλλοτε σε τακτική βάση κι άλλοτε σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Στη Φλώρινα της δεκαετίας του 1890 ο Γκιόρτσο Πετρόφ διαπιστώνει πως η λειτουργία στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Γεωργίου τελείται μεν στα ελληνικά αλλά «*εδώ κι ένα χρόνο*» ακολουθεί ανάγνωση του Ευαγγελίου «*στα βουλγαρικά στη φλωρινιώτικη λαλιά*», με την άδεια του μητροπολίτη «*ύστερα από επιμονή κάμποσων βουλγάρων-γρεκομάνων*»³. Ανάγνωση του Ευαγγελίου «*εν πεπατημένη και διεφθαρμένη βουλγαρική γλώσσα*» συναντάμε και στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Δημητρίου στο Μοναστήρι, μέχρι την κατάργησή της το 1896 από το μητροπολίτη⁴. Στα Βοδενά, σύμφωνα με τις αναμνήσεις ενός επιφανούς ντόπιου πατριαρχικού, κάθε Κυριακή του Πάσχα «*το Ευαγγέλιον της Αναστάσεως λεγότανε σε πολλές γλώσσες*»⁵. Στη Δράμα, μας πληροφορεί ανταπόκριση του επίσημου οργάνου της Εξαρχίας, η πρώτη σλαβόγλωσση ανάγνωση του Ευαγγελίου στην πόλη κατά τη «*δεύτερη ανάσταση*» έγινε το 1892, βάσει αιτήματος των εκεί «*Βουλγάρων από τα εσνάφια των χριστιάν, των ραφτών και των γουναράδων*» προς τον πατριαρχικό αρχιερατικό επίτροπο· ο τελευταίος απέρριψε αρχικά το αίτημα, υποχώρησε όμως όταν οι ενδιαφερόμενοι απείλησαν «*πως είναι αποφασισμένοι να πάνε ν' ακούσουν τη θεία λειτουργία στη μητρική τους γλώσσα στο χωριό Πλέβνα*» (τουτέστιν, σε εξαρχική εκκλησία)⁶. Για πρακτικούς τουλάχιστον λόγους, η αντίστροφη πρακτική θα εφαρμοστεί «*κατ' εκκλησιαστικήν οικονομίαν*», πάντα- και σε «*νεοαποσχισθέντα*» εξαρχικά χωριά, οι παπάδες των οποίων αγνοούν το κυριλλικό αλφάβητο. Στο Χριστόφορ του Μοναστηρίου, εξαρχικό από το 1884, ο «*παλιός ιερέας*» του χωριού εξακολουθεί και μετά την απόσχισή του να ψάλλει στα ελληνικά, μέχρι το θάνατό του δυο χρόνια αργότερα, οπότε ο διάδοχός του εισήγαγε τη λειτουργία στα «*σλαβοβουλγαρικά*»⁷. Το ίδιο συμβαίνει και στο Ντέμπριτς των Καϊλαρίων (σημ. Αναρράχη Εορδαίας) μετά το 1891, με τον παπά του χωριού να μνημονεύει τον Έξαρχο αλλά να λειτουργεί στα ελληνικά, καθώς δεν ξέρει να ψάλλει σλαβικά⁸. Υπάρχουν τέλος κάποια υβρίδια, την ύπαρξη των οποίων πληροφορούμαστε από τις εκατέρωθεν

¹ Поповски 2006, σ.32.

² ΙΑΥΕ 1900/3, τυποποιημένοι έντυποι πίνακες με ενιαίο τίτλο «*Στατιστικός πίναξ του χριστιανικού και ιδία του ορθοδόξου πληθυσμού της Επαρχίας...*», συμπληρωμένοι από τους οικείους μητροπολίτες.

³ Петров 1896, σ.684.

⁴ Βούρη 1999, σ.187.

⁵ Σιβένας 1974, σ.57.

⁶ Новини (Κων/λη), 24.4.1892, σ.3.

⁷ Поп-Христов 1953, σ.7.

⁸ Шопов 1893, σ.230.

προπαγανδιστικές προσπάθειες να μειωθεί η σημασία των επιτυχιών του αντιπάλου: το Τίκφενι (σημ. Κολοκυνθού) της Καστοριάς, διαβάζουμε λ.χ. στο επίσημο όργανο του Πατριαρχείου, έχει μεν προσχωρήσει στην Εξαρχία από το 1902, «*αλλ' ο ιερέυς τελεί την λειτουργίαν ελληνιστί, μη μνημονεύων ούτε του Πατριάρχου ούτε του Εξάρχου*»¹.

Η συστέγαση ελληνικού και βουλγαρικού σχολείου στο ίδιο οίκημα είναι επίσης κάτι το αρκετά συνηθισμένο στα «μικτά» σλαβόφωνα χωριά και κωμοπόλεις. Στη Ρέσνα της δεκαετίας του 1880, το «*μακρύ, φαρδύ και ψηλό μονόροφο κτίριο*» του κοινοτικού σχολείου έχει διαχωριστεί «*με σανιδένιο φράχτη στα δυο*», με το ένα τμήμα να χρησιμοποιείται ως βουλγαρικό και το άλλο ως ελληνικό εκπαιδευτήριο². Παρόμοια οριζόντια (και άκρως τεταμένη) συνύπαρξη συναντάμε το 1906 στο Σπάτοβο των Σερρών³, ενώ στο Άρμενσκο της Φλώρινας το ελληνικό σχολείο λειτουργεί στον πρώτο όροφο και το βουλγαρικό στο στο ισόγειο του ίδιου, «*αρκετά μεγάλο για τα μέτρα της εποχής*» κτιρίου⁴. Σε μια πρώτη φάση, αυτή η συλλειτουργία μπορεί να πραγματωθεί και στο πρόσωπο ενός και του αυτού δασκάλου: τον Αύγουστο του 1878, ο Τέρπο Πόποφски πείθει με «*μεγάλο κόπο*» τους προκρίτους του Ντίμπενι » για το άνοιγμα «*βουλγαρικού*» σχολείου στο χωριό τους, με πρόσληψη του ίδιου ως δασκάλου και συμφωνία η διδασκαλία να γίνεται «*εν μέρει και ελληνικά*»⁵. Στη Γκάλιστα της Καστοριάς το 1888-89 το ενιαίο κοινοτικό σχολείο έχει πάλι τρεις τάξεις, δυο σλαβόγλωσσες και μια ελληνόγλωσση, με τον ίδιο δάσκαλο να κάνει μάθημα σε όλες⁶. Τη σύγχυση των διαχωριστικών γραμμών ενισχύει η αρκετά συχνή αναντιστοιχία μεταξύ της εθνικής-εκκλησιαστικής ένταξης πολλών οικογενειών και των σχολείων στα οποία αυτές επιλέγουν, για μια σειρά λόγους, να στείλουν τα παιδιά τους⁷. Κάποιες φορές αρκούσε ακόμη και η εισαγωγή εθνικά άχρωμων αλλά πρακτικά χρήσιμων μαθημάτων, όπως η διδασκαλία της τουρκικής και της γαλλικής γλώσσας, για να μετακινηθούν οι γόννοι των καλών οικογενειών κάποιου κόμματος στο σχολείο της αντίπαλης προπαγάνδας⁸. Οι αναντιστοιχίες αυτές καταγράφονται φυσικά από τα εθνικά επιτελεία ως δείγματα εθνικής ασυνέπειας και «*αμφιταλαντεύσεως*»⁹, κυρίως όμως ως τεκμήριο της απουσίας ουσιαστικού εθνικού φρονήματος: στα Βοδενά του 1900, τονίζει με πικρία ο επιθεωρητής Μπουκουβάλας, «*πολλοί τα τέκνα των επί τινα μεν έτη αποστέλλουσιν εις το Ελληνικόν σχολείον, είτα δε εις το Βουλγαρικόν*», πρακτική που πιστοποιεί

¹ *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/λη), 29.4.1909, σ.134.

² Νικόλοφ 2001, σ.11.

³ Χατζηκυριακού 1908, σ.365-8.

⁴ Κούφης 1990, σ.36.

⁵ Ποποφски 2006, σ.32.

⁶ ЦДА, φ.1932κ, оп.14, а.е.107, л.4-5.

⁷ Για διάφορα παραδείγματα: Βούρη 1994, σ.70· Βούρη 1999, σ.92 & 94· Μόδης 2004, σ.37 & 61· Weigand 2001, σ.60· Шопов 1893, σ.180-1· ЦДА, φ.1932κ, оп.1, а.е.95, л.2.

⁸ Трайчев 1930, σ.6.

⁹ ΑΓΔΜ/9/1, «Στατιστική, ήτοι Πίναξ ακριβούς & λεπτομερούς πληθυσμού των μελών της τε Ελληνικής και βουλγαρικής κοινότητος του χωρίου Γραδομπορίου μετά των αναγκαίων πληροφοριών & παρατηρήσεων σχετιζομένων», χ.χ. [~1910].

«ότι και αυτή η ανεπτυγμένη τάξις των Βοδενών έχει επίσης χαλαρόν το αίσθημα, προς ουδέν εθνικόν ιδεώδες αποβλέπουσα»¹.

Ακόμη χειρότερες εντυπώσεις προκαλεί στα επιτελικά στελέχη των εθνικών μηχανισμών η υπέρβαση των διαχωριστικών γραμμών στο πεδίο της θρησκευτικής λατρείας. «Ως παρά πολλών εβεβαιώθην, ουκ ολίγοι εκ των υποκρινομένων ότι είνε Έλληνες φοιτώσιν ενίστε εις τον Βουλγαρικόν Ναόν», σημειώνει για τα Βοδενά του 1900 στην έκθεσή του ο Μπουκουβάλας², ενώ ακόμη σαφέστερος είναι την άνοιξη του 1904 ο διερμηνέας της ελληνικής πρεσβείας Γ. Τσορμπατζόγλου: «Πολλαχού ουχί μόνον οι σχισματικοί εκκλησιάζονται εν ορθοδόξοις ή μη εκκλησίαις, μετά ίσης ευσεβείας, αλλά και αυτοί οι ημέτεροι, παρά τον αόριστον χριστιανικόν φανατισμόν των, δεν αποτροπιάζονται προσευχόμενοι ενίστε εν σχισματικώ ναώ. Αυτό ακριβώς συμβαίνει εν Γουμέντζα, ένθα παρά το ημέτερον Νεκροταφείον υπάρχει βουλγαρικόν παρεκκλήσιον, εν τω οποίω προσεύχονται ευλαβώς αι ημέτεραι γραίαι οσάκις επισκέπτονται τους τάφους των συγγενών των»· ακόμη και η μεταπήδηση από τη μια εθνική εκκλησία στην άλλη, σημειώνει ο ίδιος, εκλαμβάνεται άλλωστε από τους πάντες σαν «κομματικής φύσεως μάλλον παρά θρησκευτικόν αμάρτημα»³. Παρόμοια «αδιαφορία» επιδεικνύεται ακόμη κι από τον κατώτερο εκκλησιαστικό μηχανισμό, που προσαρμόζει τη δράση και συμπεριφορά του στις διαθέσεις του πληθυσμού: «Παπα Ζλατάνος τις, εφημέριος του χωρίου Πρέσεν», διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε επιστολή του 1887, «όπερ [sic] εμμένει εις τα πάτρια δ' αργυρολογίαν ή τις οίδε δια τίνας λόγους, μεταβάς εις Μπίζοβαν, χωρίον της αυτής επαρχίας, κατοικούμενον υπό σχισματικών, ελειτούργησεν εν αυτώ Βουλγαριστί, χωρίς ουδέ καν να λάβη γνώσιν τούτου η έδρα [της μητρόπολης, δηλαδή η Φλώρινα], απέχουσα από του χωρίου τούτου 15 περίπου ώρας»⁴. Στη νεκρώσιμη πάλι ακολουθία του μητροπολίτη Νευροκοπίου Ιγνατίου το 1884, σύμφωνα με την ιστορία της τοπικής πατριαρχικής κοινότητας που φιλοτέχνησε ένας από τους διαδόχους του, «πλην των ημετέρων δύο εφημερίων επετράπη εξ αμαθείας βεβαίως να συμμετάσχωσι και πλήθος σχισματικών ψευδοϊερέων εντεύθεν τε και εκ των περιοχώρων»⁵. Την εικόνα συμπληρώνουν τα φαινόμενα «υπερεθνικής» εκπροσώπησης, ακόμη και σε θεσμικό επίπεδο. Σε αυτοβιογραφικό του σημείωμα, ο πατριαρχικός προύχοντας της Γουμέντζας Ιωάννης Οικονόμου αναφέρει π.χ. ότι, χάρη στις «υλικές θυσίες» και τις διασυνδέσεις που του επέτρεπαν ν' απομακρύνει διάφορους πιεστικούς διοικητικούς υπαλλήλους, εκλέχθηκε «πολλάκις υπό Ελλήνων και Βουλγαριζόντων γενικός πληρεξούσιος παρά τη Διοικήσει»⁶. Την παραμονή πάλι της άφιξης του Μπουκουβάλα στα Βοδενά, το Μάρτιο του 1900, «οι λεγόμενοι Έλληνες» της πόλης επέλεξαν ως σφραγιδοφύλακα (μουχτάρη) της ορθόδοξης κοινότητας έναν

¹ Βούρη 1994, σ.301.

² Στο ίδιο.

³ ΙΑΥΕ 1904/73, Γ. Τσορμπατζόγλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 29.3.1904, αρ.4, σ.19-20.

⁴ Απόσπασμα επιστολής του Ι. Μέλφου, Εν Βοδενοίς 21.3.1887 (φωτοτυπία από απροσδιόριστο φάκελο των αρχείων του ΥΠΕΞ που μου παραχώρησε ο Γ. Πετσίβας). Χωριό 'Πρέσεν' είναι προφανώς το Τρέσιν (σημ. Όρμα).

⁵ Βασματζίδης 1940-52, σ.424.

⁶ ΙΑΥΕ 1905/57, «Ιωάννης Οικονόμου εκ Γουμέντζας» (αυτοβιογραφικό σημείωμα), χ.χ.

εξαρχικό. Ο μητροπολίτης έσπευσε να τους επιπλήξει, για να βρεθεί αντιμέτωπος με την πρόταξη μιας ενιαίας ταυτότητας: «*Τι Βούλγαρος και Έλληνας;*», απεκρίναντο, «*όλοι ένα είμαστε, θέλεις να μας διαιρέσης δια να σκοτωνόμεθα όπως εις το Γευγελή;*»¹.

Το κατεξοχήν τεκμήριο για τον πολιτικό χαρακτήρα και τα όρια του εθνικού διαχωρισμού συνιστά ωστόσο το φαινόμενο των «μικτών» οικογενειών, των «διχασμένων» (τυπικά τουλάχιστον) ως αποτέλεσμα είτε «επιγαμιών» είτε διαφορετικών πολιτικών επιλογών των μελών τους. Πρόκειται για φαινόμενο που επισημαίνεται από τη συντριπτική πλειοψηφία των εξωτερικών παρατηρητών της εποχής, ακόμη κι εκείνων που επανδρώνουν τους αντίπαλους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς², προκαλεί δε ουκ ολίγους πονοκεφάλους στα επιτελικά στελέχη –όσα, τουλάχιστον, προέρχονται από τις «εθνικά ξεκαθαρισμένες» κοινωνίες των εθνικών κέντρων. «*Δεν είναι σπάνιον να συναντήση τις μεταξύ πατρός και τέκνου, ή μάλλον αδελφών, διαφοράν θρησκευτικής και εθνικής συνειδήσεως*», σημειώνει το 1906 για τα Γενιτσά ο σχολικός επιθεωρητής Χατζηκυριακού³, ενώ ακόμη πιο γλαφυρές περιγραφές συναντάμε για τα γειτονικά Βοδενά: «*Εδώ και Βούλγαροι και γρεκομάνοι συνδέονται μεταξύ τους, βουλγαρόπουλο παίρνει γρεκομάνα και στεφανώνονται στη βουλγαρική εκκλησία, γρεκομάνος νυμφεύεται βουλγάρα και στεφανώνονται στην ελληνική εκκλησία, με μια λέξη μεταξύ του πληθυσμού μέχρι τώρα επικρατεί ομόνοια*», διαβάζουμε σε ανταπόκριση του 1890 προς το επίσημο όργανο της Εξαρχίας, μαζί με την πληροφορία πως ο έλληνας μητροπολίτης αποφάσισε να διαρρήξει αυτή την (έμφυλα επικαθορισμένη) συναινετική πρακτική, επιβάλλοντας στο ποιμνιό του «*είτε αγόρι είτε κορίτσι να στέφονται στην ελληνική εκκλησία*»⁴. Η πρακτική αυτή ωστόσο κάθε άλλο παρά εγκαταλείφθηκε τα επόμενα χρόνια, όπως διαπιστώνουμε από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του ρώσου καθηγητή Μιλιούκοφ το 1898⁵, την έκθεση Μπουκουβάλα το 1900⁶ κι από τις αναμνήσεις της ζωγράφου Θάλειας Φλωρά-Καραβία, που επισκέφθηκε την πόλη το φθινόπωρο του 1912, αμέσως μετά την απελευθέρωση⁷. Από σερβική πηγή πληροφορούμαστε τη χαρακτηριστική τριχοτόμηση μιας συγκεκριμένης οικογένειας της πόλης (αδελφοί Χατζητάσκοφ): ο μεγαλύτερος αδελφός είναι διευθυντής του εκεί σερβικού σχολείου, ο δεύτερος ηγετικό στέλεχος της εξαρχικής

¹ Βούρη 1994, σ.301-2.

² Σπηλιωτόπουλος 1904, σ.41· Moore 1906, σ.147· Brailsford 1906, σ.102· Cvijic 1915, σ.74· Reiss 1915, σ.4· Seton-Watson 1917, σ.129-30· Амфиотеатров 1990, σ.40· Άμποτ 2004, σ.90 & 155. Το ίδιο φαινόμενο καταγράφεται, επίσης, σε απομνημονεύματα και τοπικές ιστορίες: Николов 1937, σ.20· Κάκκαβος 1972, σ.63· Κούφης 1990, σ.51· Радев 1994, σ.104-6· Краков 2009, σ.48.

³ Χατζηκυριακού 1962, σ.22.

⁴ Новини (Κων/νη), 27.12.1890, σ.2. Για το επεισόδιο που προκάλεσε το δημοσίευμα, βλ. επίσης Κ. Γ. Σταλίδης, «Η προετοιμασία και η αντίδραση του Ελληνισμού της Έδεσσας πριν και κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα», σε *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, Θεσ/νίκη 1987, σ.392.

⁵ Проф. Милуков, «Писма из Македония», *Пряпорец* (Σόφια), 19.9.1898, σ.1-2.

⁶ «*Αι προς αλλήλους επιγαμίαι είναι συχνόταται, ώστε πλείσται ήδη οικογένειαι των τε σχισματικών και των ημετέρων είνε συνδεδεμέναι δια δεσμών στενοτάτης συγγενείας*» (Βούρη 1994, σ.301).

⁷ «*Εδώ χαρακτηρίζονται με το 'Σχισματικός' ή 'Πατριαρχικός' αντί του Βούλγαρος ή Έλλην. Πολλοί συγγενεύουν μεταξύ τους. Όλοι ομιλούν τα 'Μακεδονίτικα', όπως λέγουν*» (Φλωρά-Καραβία 1936, σ.43).

κοινότητας, ενώ ο τρίτος θα εξελιχθεί σε έλληνα οπλαρχηγό¹. Για μια άλλη περίπτωση, Γενιτσιωτών εγκαταστημένων στη Θεσσαλονίκη, ελληνική προξενική έκθεση του 1905 υποσημειώνει ότι ένας απ' αυτούς «*εβουλγαρίζεν, ο αδελφός του ελληνίζει, ο εξάδελφός του σερβίζει*»². Φυσικά, το φαινόμενο των «μικτών» οικογενειών δεν περιορίζεται στη συγκεκριμένη περιοχή: κατά την επίσημη οθωμανική απογραφή της δεκαετίας του 1880, γονείς και παιδιά δηλώνουν στην Προσοτσάνη διαφορετική εθνικότητα³: στη Ρέσνα, ο ένας γιος ιστορικού στελέχους του εξαρχικού κινήματος παραμένει «*καλός Βούλγαρος*», αν και παντρεμένος από πατριαρχικό ιερέα, ενώ ο άλλος εξελίσσεται σ' επιφανή «*σερβομάνο*»⁴: στο Τέτοβο, πρόεδροι της βουλγαρικής και της σερβικής κοινότητας είναι δυο αδέρφια, οι Μόμιρ Μαρτίνοβιτς και Μίσα Μαρτίνοφ, αντίστοιχα⁵: φτάνοντας το 1906 στην Αλεξάνδρεια, ο κομιτατζής (από το Σωχό της Θεσσαλονίκης) Μιχαήλ Ντουμπαλάκοφ συναντά τον πρωτοξάδερφό του Δουμβαλακίδη, πρώην καθηγητή της εκεί Αβερωφείου Σχολής κι «*έναν από τους δραστήριους παράγοντες της ελληνομακεδονικής οργάνωσης*» της πόλης⁶: «*οι βουλγαρίζοντες οπαδοί της βουλγαρικής Εξαρχίας*», τονίζει την ίδια χρονιά στον πρωθυπουργό Θεοτόκη ο φλωρινιώτης μακεδονομάχος Λάκης Πύρζας, «*είναι διεσπαρμένοι καθ' όλην την διαφιλονικουμένην χώραν αναμιζ μετά των υπαρχόντων ξενογλώσσων Ελλήνων, μεθ' ών και συνδέονται δια διαφόρων βαθμών συγγενείας*»⁷. Στο Παλιοχώρι Καϊλαρίων, πάλι, ο ντόπιος ιερέας «*της χριστιανικής κοινότητας*» Γεώργιος Σακελλάριος φέρεται από βουλγαρικές πηγές ν' αποδοκιμάζει δημόσια τη μεταπήδηση του γιου του Δημητρίου Σακελλαρίδη από την Εξαρχία στο σερβικό κόμμα, πληροφορία που ο ίδιος σπεύδει να διαψεύσει με επιστολή του προς τον πολιτικό «*Νεολόγο*», διακηρύσσοντας ότι θεωρεί «*θεάρεστον έργον*» την «*εμμονήν*» του γιου του «*εις την ορθοδοξίαν*»⁸. Παρόμοια διάσπαση οικογενειών ήταν επίσης συχνή στην εποχή της σλαβοβουλγαρικής «*παλιγγενεσίας*», η μετεξέλιξη όμως των τότε διαιρετικών τομών κάθε άλλο παρά ευθύγραμμη υπήρξε. Τα εγγόνια του πρώιμου εθναποστόλου Θεοδόσιου Σινιάτη, μας πληροφορεί λ.χ. με δυσφορία ο Σόποφ το 1895, «*παίρνουν τη θέση των γρεκομένων*»: ένα μάλιστα απ' αυτά, ονόματι Θεοχάρης (όπως κατά κόσμον ο παππούς του), «*είναι μέλος της ελληνικής δημογεροντίας στη Δοϊράνη*»⁹. Αναφερόμενος στην ίδια πόλη, ο Κάντσοφ καταγράφει πάλι μια διαφορετική πτυχή της επίδρασης του χάσματος των γενεών στην πολιτική διαμάχη, όπως αυτή εκδηλώθηκε κατά τη δεκαετία του 1880: «*Οι καλύτεροι νέοι, ενάντια στη θέληση*

¹ Краков 2009, σ.48.

² Καράβας 1997, σ.325.

³ Шопов 1893, σ.75-6.

⁴ Николов 2001, σ.44.

⁵ Краков 2009, σ.48.

⁶ Думбалаков 1937, σ.9-11.

⁷ ΓΑΚ/Κ59β/26, Ν. Πύρζας προς πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη, Εν Αθήναις 2.5.1906. Πρβλ. Καραβίτης 1994, σ.934.

⁸ *Новини* (Κων/λη), 10.3.1892, σ.1· *Νεολόγος* (Κων/λη), 27.2.1892, σ.2, και 18.4.1892, σ.2. Σύμφωνα με λίγο μεγενέστερη ανταπόκριση του οργάνου της Εξαρχίας, «*ο γνωστός κύριος που για τα έρμα τα λεφτά από Σακελλαρήφ έγινε πότε Σακελλαρίδης και πότε Σακελαρίεβιτς, θυμωμένος από τη μόνιμη αναποδιά του θέλησε πρόσφατα να ξαναπάρει το προηγούμενο όνομά του, Σακελλαρίδης*» (*Новини*, 21.4.1892, σ.2).

⁹ Шопов 1895, σ.12.

των πατεράδων και των συγγενών τους, συνενώθηκαν φανερά με τους Βουλγάρους. Η ισχυρότερη γρεκομάνικη οικογένεια, του Χατζημίτοφ, μ' αυτό τον τρόπο διασπάστηκε. Οι γιοι του Χατζημίτοφ ήταν με τους Βουλγάρους, ενώ αυτός έμεινε πιστός οπαδός του μητροπολίτη»¹. Στο μικροεπίπεδο των ατόμων και των οικογενειών, οι εθνικές διαδρομές αποδείχθηκαν έτσι πολύ περισσότερο περίπλοκες απ' ό,τι θα μπορούσε να υποθέσει κανείς με βάση τα αρχικά σημεία εκκίνησης: χειροτονημένος από την Εξαρχία, ο παπα-Ντάμιαν του Γκόρεντσι της Καστοριάς μεταπηδά το 1899 στο Πατριαρχείο, τη στιγμή που ο φαρμακοποιός αδερφός του, σπουδαγμένος στην Αθήνα, σταδιοδρομεί επαγγελματικά στη Βουλγαρία².

Τα συμπεράσματα που αυτή η σύγκριση των «εθνολογικών» διαχωριστικών γραμμών υποβάλλει στους επιμέρους παρατηρητές ποικίλουν, φυσικά, ανάλογα με τη γενικότερη οπτική γωνία των τελευταίων. Για τον εθναπόστολο του μακεδονισμού Κάρστε Μισίρκοφ, η πολυδιάσπαση των οικογενειών σε εθνική βάση δεν είναι παρά η «απάνθρωπη» συνέπεια «της κατάστασης που έχουν επιβάλει οι προπαγανδιστές στη Μακεδονία», μια ανθρώπινη τραγωδία που «απαιτεί ν' απαλλάξουμε τη χώρα μας απ' αυτές τις συνθήκες τις συνθήκες και να συμφιλιώσουμε τον αδελφό με τον αδελφό και τον πατέρα με το γιο»³. Για τους βούλγαρους εθνικιστές, η ύπαρξη «μικτών» οικογενειών οφείλεται απλά στις «ξένες προπαγάνδες» που επιχειρούν να «αποεθνικοποιήσουν» το βουλγαρικό πληθυσμό της Μακεδονίας, μπορεί δε και πρέπει να αντιμετωπιστεί είτε (στην περίπτωση της «εξελικτικής» στρατηγικής της Εξαρχίας) με εντατικοποίηση της βουλγαρικής εθνικής προπαγάνδας, είτε (στην περίπτωση του επαναστατικού βουλγαρομακεδονισμού) με την ενιαία δράση υπεράνω εθνικών κομμάτων για την κοινή απελευθέρωση. Πολύ λιγότερο κατηγορηματικός, ο επίσημος χαρτογράφος του ελληνικού μηχανισμού (ο στρατιωτικός ακόλουθος της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, λοχαγός Πάτροκλος Κοντογιάννης) συνάγει από το ίδιο φαινόμενο απλά και μόνο την αδυναμία χάραξης εθνολογικών γραμμών στο εσωτερικό της επίμαχης πληθυσμιακής ομάδας των σλαβόφωνων Μακεδόνων: «Το ομόφυλον των ορθοδόξων και των σχισματικών», γράφει τον Αύγουστο του 1905 αναφερόμενος στη διαμφισβητούμενη μεσαία ζώνη, «ως και αι μεταξύ αυτών επιμιξίαι συντελούσι ώστε ουδεμία φυσιογνωμική διαφορά να παρατηρείται ως και ουδεμία άλλη περί την ενδυμασίαν ή τα ήθη. Εν τοις χωρίοις πράγματι της μέσης Μακεδονίας δεν είναι δυνατόν να γίνη εθνογραφική διαφορά, αφού εθνογραφικώς δεν είναι δυνατόν εκ δύο αδελφών να είναι ο μεν Έλλην ο δε Βούλγαρος, δεν είναι δυνατόν δύο αδελφοί ν' ανήκωσι εις φυλάς διαφορετικάς. Ούτω η διάκρισις εν τοις χωρίοις, περί ών πρόκειται, εις σχισματικούς και ορθοδόξους δεν δύναται να δικαιολογήση πράγματι διάκρισιν εθνοτήτων, Βουλγαρικής και Ελληνικής. Της φυλετικής δε υποστάσεως ούσης ενιαίας εν τοις χωρίοις της μέσης Μακεδονίας, ήθελον είναι κατ' εμέ ορθότερον εάν οι κάτοικοι αυτών απεκαλούντο οι μεν ορθόδοξοι

¹ Кънчов 2000, σ.170.

² Георгиев – Трифонов 1995, σ.14.

³ Μισίρκοφ 2003, σ.135.

Βουλγαρόφωνοι, Μακεδόνες Ελληνίζοντες ως ακολουθούντες την ελληνικήν εκκλησίαν και στέλλοντες τα τέκνα αυτών εις τα ελληνικά σχολεία, οι δε σχισματικοί Μακεδόνες Βουλγαρίζοντες, ως ακολουθούντες την βουλγαρικήν εκκλησίαν και πέμποντες τα τέκνα αυτών εις τα βουλγαρικά σχολεία. Η εθνότης δε είναι η αυτή και εις τας δύο ταύτας κατηγορίας ήτοι η Μακεδονική»¹. Μολονότι δε διαθέτουμε λεπτομερή στοιχεία για την ενδοϋπηρεσιακή αντιμετώπιση αυτής της εισήγησης, η υποδοχή της πρέπει να υπήρξε σχετικά ευμενής, όπως πιστοποιεί η πολυγράφηση και διανομή της συγκεκριμένης έκθεσης στο εσωτερικό του ελληνικού διπλωματικού μηχανισμού της εποχής.

Για τα εθνικά επιτελεία, η διαχείριση αυτής της σύνθετης πραγματικότητας συνιστά άλλωστε ταυτόχρονα ένα πρόβλημα και μια ευκαιρία, καθώς επιτρέπει -θεωρητικά τουλάχιστον- το διεμβολισμό της μαζικής βάσης του αντιπάλου με σχεδιασμένες κινήσεις εθνικά ωφέλιμων γάμων. Ήδη από το 1863 ο διευθύνων το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης, Αθανάσιος Ματάλας, θεωρούσε «*αναγκαίον και πολύ συντελεστικόν εις την έξαρσιν του εθνικού φρονήματος*» να διαταχθούν «*οι εν Τουρκία Πρόξενοι να διευκολύνωσι δι' οιωνδήποτε μέσων την σύναψιν νομίμων συνοικεσίων μεταξύ υπηκόων Οθωμανών και Ελλήνων*», εκτιμώντας οι συγγενικές σχέσεις που θα προκύψουν από μια τέτοια πολιτική θα επιταχύνουν την ανάπτυξη ελληνικής εθνικής συνείδησης στο εσωτερικό του χριστιανορθόδοξου πληθυσμού². Μερικές δεκαετίες αργότερα, ηγετικό στέλεχος του ελληνικού κόμματος των Γενιτσών «*προσεπάθει δια γάμων Ελλήνων με θυγατέρας βουλγαριστών να αποσπάση πολλάς οικογενείας από τα δίκτυα του βουλγαρισμού*»³. Με το πέρασμα του χρόνου, αυτό που κυριαρχεί στα ηγετικά κλιμάκια του ελληνικού μηχανισμού είναι ωστόσο κυρίως η καχυποψία για τις ενδεχόμενες συνέπειες αυτών των «επιγαμιών» πάνω στο εθνικό φρόνημα των ημετέρων, ιδίως των σλαβοφώνων. Στο γύρισμα του αιώνα ο «*επί πολλά έτη διευθύνων*» το ελληνικό σχολείο των Βοδενών, πατριαρχικός δάσκαλος Νάντσης, «*καθαιρείται*» έτσι με εντολή του προξενείου Θεσσαλονίκης επειδή «*ενυμφεύθη την Βουλγαρίδα διδάσκαλον*», παρόλο που μετά το γάμο του «*απέσπασεν εκ της Βουλγαρικής σχολής την αδελφήν αυτής και [την] κατέταξεν εν τω Ελληνικό νηπιαγωγείω*». Θεωρώντας τη διαγωγή του δασκάλου «*ύποπτον*» και την ενέργεια του προξενείου «*ευστοχωτάτη*», ο επιθεωρητής Μπουκουβάλας αναλύει το Μάρτιο του 1900 χωρίς περιστροφές τη διαφορετική σημασία παρόμοιων επιλογών, ανάλογα με τη μητρική γλώσσα του εμπλεκόμενου ημετέρου: «*Εάν αντί του Νάντση ενυμφεύετο Βουλγαρίδα Έλλην ουχί εκ Βοδενών καταγόμενος, αλλά γνήσιος και ακραιφνης, θα εθεώρουν όντως προσηλυτιστικήν την πράξιν αυτού, διότι θα είχαν την πεποίθησιν ότι ένεκα του χάσματος του χωρίζοντος ημάς από των Βουλγάρων δεν θα επαρσύρετο εκ της συζύγου αυτού. Αλλά νυν πολύ φοβούμαι ότι ο οίκος του διδασκάλου τούτου θα είνε εστία Βουλγαρικών ραδιουργιών και ότι τουναντίον η σύζυγος θα*

¹ ΙΑΥΕ 1905/68, Π. Κοντογιάννης, «Έκθεσις περί Μακεδονίας. Β΄. Θεσσαλονίκη-Σκόπεια», Εν Κων/πόλει 26.8.1905.

² ΙΑΥΕ 1863/36.2, Αθ. Ματάλας προς Υπ.Εξ., Αθήναι 8.10.1863, αρ.800.

³ Γόνης-Καράντζαλης 1975, σ.76.

επιδράση μάλλον επί τα φρονήματα του διδασκάλου, γνωστού όντος ότι οι Βούλγαροι είναι και φανατικότεροι και δραστηριότεροι»¹. Την ίδια ακριβώς εθνική ανασφάλεια αντανακλά και μια λίγο μεταγενέστερη ανυπόγραφη προκήρυξη του Ίωνα Δραγούμη «προς τον λαόν της Θράκης», σύμφωνα με την οποία οι πατριαρχικοί «δεν πρέπει να παίρνουμεν γαμβρούς Σχισματικούς δια τα κορίτσια μας ούτε να δίδωμεν κορίτσια εις Σχισματικά χωριά», επειδή «ούτε μία ελληνική ψυχή δεν πρέπει να χάνεται», με την παραχώρηση ότι «αν εμπορούμεν να κερδίσωμεν ξένας ψυχάς και να τας κάνωμεν ελληνικάς είναι καλόν να το κάμωμεν»². Από το δικό του μετερίζι, ο μητροπολίτης Πρεσπών Άνθιμος παραδέχεται πάλι το 1901 αυτοκριτικά τα όρια της παρέμβασής του σ' αυτό το πεδίο: «τούτο μόνον παρατηρώ μετά συνοχής καρδιάς, ότι δεν ηδυνήθην μεθ' όλα τα δυνατά μέσα να παρακολύσω την σύναψιν γάμων ορθοδόξων και σχισματικών εις ήν προβαίνουσιν πάντες ανεξαιρέτως υπό υλικών ελαυνόμενοι πάντοτε συμφερόντων»³. Η καχυποψία απέναντι στους σλαβόφωνους πατριαρχικούς Μακεδόνες λόγω των οικογενειακών δεσμών τους με «σχισματικούς» αποτυπώνεται επίσης εναργώς στις οξύτατες επικρίσεις της νοτιοελλαδίτισσας Μελομένης Αυγερινού για την ασύγγνωστη ανοχή του ελληνικού μηχανισμού απέναντι σε συγκεκριμένα κατώτερα στελέχη του, δασκάλους ή ιερείς, που βαρύνονταν με παρόμοιες συγγένειες και θα έπρεπε να είχαν απολυθεί «ένεκεν δυσπιστίας ημών προς τα φρονήματά των»⁴. Η διάρρηξη των εθνικά ορθών κοινωνικών συμβάσεων μπορούσε έτσι να οδηγήσει σε ρήξη των πολιτικών και επαγγελματικών δεσμών με το εθνικό κέντρο –όπως στην περίπτωση του πατριαρχικού ελληνοδιδασκάλου στο Οριζάρτσι των Βοδενών που, όπως μας πληροφορεί επιστολή της κοινότητας προς τη μητρόπολη τον Ιανουάριο του 1904, «στεφθείς εσχάτως υπό των Βουλγάρων μετά τινος Αθιγγανίδος εκ Βοδενών, απεχώρησεν του ημετέρου χωρίου ολίγας ημέρας προ των Χριστουγέννων», αφήνοντας στη μέση το εκπαιδευτικό του έργο⁵. Η εθνική φορά των γαμήλιων επιλογών μπορούσε φυσικά να στρέφεται και προς την αντίθετη κατεύθυνση: βουλγαροδιδάσκαλος στη Νεβόλιανη και τη Φλώρινα κατά τη δεκαετία του 1870, ο Στέριο Χρίστοφ εξελίσσεται μετά το 1890 σε «φοβερό γρεκομάνο» ως αποτέλεσμα του γάμου του με μια φλωρινιώτισσα Βλάχα και της στροφής του σε εμπορικές καθαρά δραστηριότητες⁶.

Ανάλογη καχυποψία συναντάμε άλλωστε και στη βουλγαρική πλευρά, ιδίως απέναντι στις «επιμιξίες» σλαβόφωνων οικογενειών με αλλόγλωσσους χριστιανούς. «Οι Βλάχοι επειδή είναι από τη φύση τους πονηροί, δίνουν τις κόρες τους στους δικούς μας καλοκάγαθους Βουλγάρους για γυναίκες κι έτσι όλα τα Βιτώλια έχουν εκβλαχιστεί», διαβάζουμε π.χ. σε άρθρο

¹ Βούρη 1994, σ.305-6.

² ΑΙΔ/ΙΥ/20.1.4, ανώνυμη προκήρυξη του Ίωνα Δραγούμη «Προς τον λαόν της Θράκης», 1906-07. Η εντολή καταλήγει, πάντως, με τη διατύπωση ότι «καλόν είναι να έχωμεν όσον το δυνατόν ολιγοτέρας κοινωνικάς σχέσεις με Εβραίους, Σχισματικούς, Τούρκους, Αρμενίους ή Φράγκους».

³ ΙΑΥΕ 1900/3, Πρεσπών & Αχριδών Άνθιμος, «Στατιστικός πίναξ του χριστιανικού και ιδία του Ορθοδόξου πληθυσμού της Επαρχίας Πρεσπών & Αχριδών», Εν Κρουσόβω 14.3.1901.

⁴ Αυγερινού 1914, σ.47-9. Για μια απ' αυτές τις περιπτώσεις, βλ. επίσης Ακρόπολις (Αθήνα), 2.8.1895, σ.1.

⁵ ΙΑΥΕ 1904/69, μουχτάρης και εφοροεπίτροποι προς μητρόπολη Βοδενών, Εν Οριζάρτι 7.1.1904

⁶ Георгиев, «Моята...», ό.π., σ.4-5.

του Γιорντάν Χατζηκωνσταντίνοφ, δημοσιευμένο το 1859¹. Παρόμοια ανησυχία για τις επιπτώσεις των γάμων σλαβόφωνων νέων του Γκόρεντσι με Ελληνίδες από την Καστοριά και τα περίξ συναντάμε και στα απομνημονεύματα ενός ντόπιου εξαρχικού ιερέα², ενώ ακόμη πιο εύγλωττη είναι η συνειδητή επιλογή της Εξαρχίας να διορίζει στις Σέρρες ως δασκάλους «οικογενειάρχες», προκειμένου ν' αποσοβηθεί ο κίνδυνος αφομοίωσής τους από την ελληνόφωνη κοινωνία της πόλης³. Εξίσου αποκαλυπτική είναι η θετική αποτίμηση των «αντοχών» ενός εξαρχικού προπυργίου απέναντι σε παρόμοιες επιρροές, εκ μέρους ενός συντηρητικού δασκάλου από τη Βουλγαρία: παρόλο που το Ζάροβο του Λαγκαδά έπαιρνε παραδοσιακά νύφες από τα γειτονικά ελληνόφωνα χωριά Μπέροβο και Χωρούδα, διαβάζουμε, «όμως ούτε μια απ' αυτές δεν επηρέασε να εξελληνίσει κάποια οικογένεια, απεναντίας έγιναν καλές Βουλγάρες», ενώ στα γύρω καμποχώρια «μόλις μπει Ελληνίδα στη βουλγαρική οικογένεια, επιβάλλει τη γλώσσα της κι η οικογένεια εξελληνίζεται»⁴. Απέναντι στους ομόγλωσσους πατριαρχικούς τέτοιου είδους επιφυλάξεις συνήθως απουσιάζουν, όχι όμως και καθαρά πολιτικές ενστάσεις ή εξάρτηση της ευόδωσης των συνοικεσίων από την αλλαγή εθνοθησκευτικού προσανατολισμού της οικογένειας της νύφης (και, σπανιότερα, του γαμπρού). Εξαρχικός παράγοντας της Ρέσνας έθεσε π.χ. ως όρο για τη συμμετοχή του στο γάμο του κουνιάδου του με την κόρη μιας καλής πατριαρχικής οικογένειας, την ομαδική προσχώρηση της τελευταίας στη βουλγαρική εκκλησία: «έτσι», σχολιάζει ο γιος του, «άλλη μια γρεκομάνικη οικογένεια πέρασε στην πατρική στέγη της Εξαρχίας»⁵. Σε μια άλλη περίπτωση, εξαρχικός μελλοννυμφος της Οχρίδας προειδοποιείται το 1880 από τον πατέρα του ότι «κανείς δε θάρθει στο γάμο» του επειδή ο παιδικός φίλος και κουμπάρος του είναι «γρεκομάνος», με αποτέλεσμα να τον αντικαταστήσει⁶.

Δυο εμβληματικά επεισόδια εικονογραφούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις επιλοκές που παρόμοιες προσωπικές επιλογές μπορούσαν να επιφέρουν στη διαμάχη των εθνικών μηχανισμών και κομμάτων. Παντελώς ξεχασμένα από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία (και ανεκδοτολογία) του Μακεδονικού, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις γειτονικές χώρες, επιβεβαιώνουν με τη λήθη που τα κάλυψε τη δυσκολία ενσωμάτωσης αυτής της ρευστής πραγματικότητας στο καλαπόδι των εθνικών στεροτύπων που δομήθηκαν στη βάση των εκατέρωθεν καταγωγικών μύθων.

Το πρώτο αφορά τους επεισοδιακούς αρραβώνες του Χρήστο Τατάρτσεφ, πρώτου επιστήμονα εξαρχικού γιατρού στη Μακεδονία και (παρόλο που αυτό δεν ήταν ακόμη γνωστό) πρώτου προέδρου της παράνομης Κεντρικής Επιτροπής της ΕΜΕΟ, με τη Σοφία Λογοθέτη,

¹ Йордан Х. Константинов, «Описание за Кр'стцова, Охрид и Бытола», *Цариградски Вестник* (Κων/λη), 21.3.1859, σ.3.

² ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.95, л.1-2.

³ Трайчев 1930, σ.21.

⁴ Попстоилов 1979, σ.32.

⁵ Радев 1994, σ.88.

⁶ Белев 2003, σ.27.

θυγατέρα του εκλιπόντος πάλαι ποτέ έλληνα προξένου στο Μοναστήρι (1869-81) και τη Θεσσαλονίκη (1881-85). Σχεδόν μοναδική πηγή γι' αυτή την περιπέτεια αποτελούν τα απομνημονεύματα του ίδιου του Τατάρτσεφ, καθώς τόσο ο ελληνικός όσο και ο βουλγαρικός τύπος της Κωνσταντινούπολης προτίμησαν να τηρήσουν σιγήν ιχθύος για το όλο σκάνδαλο. Σπουδαγμένος στη Ζυρίχη και το Βερολίνο κι εγκαταστημένος στη Θεσσαλονίκη από το Σεπτέμβριο του 1892¹, ο Τατάρτσεφ γνωρίστηκε με την οικογένεια Λογοθέτη (χήρα και κόρη) στις αρχές του 1895 κι ο αρραβώνας του με τη Σοφία έγινε το Μάιο της ίδιας χρονιάς. Ο αντίκτυπος υπήρξε θεελλώδης και στα δυο στρατόπεδα, που βρέθηκαν αντιμέτωπα με το ενδεχόμενο διεμβολισμού του σκληρού πυρήνα τους από την αντίπαλη «προπαγάνδα»: η επισημοποίηση της σχέσης των δυο νέων, διαβάζουμε, «προκάλεσε ολόκληρη θύελλα στην ελληνική κοινωνία, αλλά σ' εμάς πάλι παγωμάρα απέναντί μου εξαιτίας των δολοπλοκιών των ιδεολογικών μας αντιπάλων. Ολόκληρο το σπίτι της αρραβωνιαστικιάς μου, όπου ζούσα κι εγώ, δέχτηκε επίθεση από ελληνικά στίφη με σκοπό να το κάψουν. Χάρη στη μεσολάβηση του άγγλου προξένου Μπλαντ, καλού φίλου της οικογένειας και παντοδύναμου απέναντι στην τουρκική εξουσία, κανονίστηκε ένα κορδόνι στρατού να φυλάει το σπίτι συνεχώς επί 3 εβδομάδες»². Η μοναδική δημοσιογραφική αναφορά των ημερών που μόρεσα να εντοπίσω δημοσιεύθηκε ως άτιτλο μονοστηλάκι στις εσωτερικές σελίδες μιας εφημερίδας της Σόφιας προσκείμενης στο αλτρωτικό βουλγαρομακεδονικό κίνημα. Η έμφαση δίνεται εκεί στο «αιώνιο μίσος» των Ελλήνων εναντίον των Βουλγάρων, απόδειξη του οποίου θεωρούνται οι αντιδράσεις κατά του αρραβώνα που έγινε στις 8 Μαΐου: το ζευγάρι, πληροφορούμαστε, δέχτηκε ανώνυμες απειλητικές επιστολές, η πόρτα του σπιτιού της Λογοθέτη «πασαλείφτηκε με κατράμι», ο δε Τατάρτσεφ «αναγκάστηκε να εκλιπαρήσει τις αρχές μέσω κάποιων προξένων [για] κάποιους χωροφύλακες, οι οποίοι να φυλάνε το σπίτι του από τα ελληνάροπουλα»³. Το ζευγάρι αναγκάστηκε τελικά να εγκαταλείψει προσωρινά την πόλη για την Ευρώπη, προσπάθησε ανεπιτυχώς να παντρευτεί στη ρωσική εκκλησία της Βιέννης (όπου πρόκυψε πρόβλημα με «κάποιες εκκλησιαστικές τυπικότητες»), έκανε διακοπές σ' ένα τσιφλίκι συγγενών της οικογένειας Λογοθέτη στη Ρουμανία και στις αρχές Αυγούστου μητέρα και κόρη κατέφυγαν στην Αθήνα, ενώ ο γαμπρός επέστρεψε στο ιατρείο του⁴. Η γαμήλια τελετή πραγματοποιήθηκε τελικά την επόμενη χρονιά στη Θεσσαλονίκη κατ' οίκον, από τον εξαρχικό ιερέα Ιβάν Μαντζάροφ και «κάτω από μεγάλες προφυλάξεις»⁵. Όπως διαπιστώνουμε από μεταγενέστερες εκθέσεις, η ύπαρξη ενός επιφανούς εξαρχικού «γαμβρού επί θυγατρί του άλλοτε Γενικού

¹ Татарчев 1928, σ.94. Βλ. επίσης την πρώτη διαφημιστική αγγελία για το άνοιγμα και τις ώρες λειτουργίας του ιατρείου του: *Новини* (Κων/λη), 22.9.1892, σ.4, και σχετικό ειδησάριο στη σ.2.

² Татарчев 1928, σ.107.

³ «Χρονικά», *Πраво* (Σόφια), 30.5.1895, σ.2. Μετέφρασα «ελληναράκια» την (άκρως συνηθισμένη στον καθημερινό λόγο του βουλγαρικού εθνικισμού εκείνη την εποχή) περίφραση «грцките паликарега».

⁴ Татарчев 1928, σ.107. *Новини* (Κων/λη), 8 & 11.8.1895, σ.4, γνωστοποίηση της επανόδου του Τατάρτσεφ «από την Ευρώπη» και της επαναλειτουργίας του ιατρείου του.

⁵ Татарчев 1928, σ.107.

προξένου της Ελλάδος» εκλαμβάνονταν επί χρόνια από την ελληνική διπλωματία, αν όχι ως σοβαρό πολιτικό πρόβλημα, τουλάχιστον σαν άκρως ενοχλητική λεπτομέρεια¹.

Το δεύτερο επεισόδιο αφορά την προσωρινή μεταπήδηση στην Εξαρχία του υπέργηρου ιερέα Ζαχαρία από το Σωχό, πατέρα του μετέπειτα επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων (και συνδημιουργού, εν έτει 1925, του διάσημου σλαβομακεδονικού αλφαβηταρίου Abecedar), Άγγελου Παπαζαχαρίου. Η ύπαρξη πυκνής σχετικής αλληλογραφίας στο Ιστορικό Αρχείο του Υπ.Εξ. μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε καταλεπτώς αυτή την υπόθεση, αποτυπώνοντας με πλούσιες αποχρώσεις τόσο την ενδοοικογενειακή διάσταση της εθνικής διαμάχης όσο και την εξάρτηση της τελευταίας από τη στάση των τοπικών οθωμανικών αρχών. «Κεφαλή των εν τω Καζά Λαγκαδά ξενοφόνων χωρίων»², ο Σωχός υπήρξε ένα κλασικό προπύργιο της πατριαρχικής παράταξης, με λιγοστές οικογένειες οπαδών της Εξαρχίας που μάταια προσπαθούσαν ν' ανατρέψουν τις τοπικές ισορροπίες: παρά την πρόβλεψη της επιδότησης βουλγαρικού σχολείου από τα κονδύλια της Εξαρχίας ήδη από το 1883, ακόμη και η εμφάνιση συγκροτημένου βουλγαρικού κόμματος στο χωριό στάθηκε αδύνατη μέχρι το γύρισμα του αιώνα, καθώς οι κάτοικοι, «καίτοι βουλγαρόφωνοι, διακρίνονται δια την προς τα πάτρια αφοσίωσίν των»³. Το Μάιο του 1899, μια μειοψηφία 26 οικογενειών προσχωρεί για πρώτη φορά επίσημα στην Εξαρχία⁴: ενδεχομένως, οι ρίζες της σύγκρουσης εντοπίζονται στην εσωτερική ρήξη που επέφερε την προηγούμενη χρονιά στην κοινότητα η αντιπαράθεση για «τον λογαριασμόν του επιτρόπου» –λογαριασμό τον οποίο, σύμφωνα με επιστολή των ιερέων προς τη μητρόπολη, «δεν είδον πάντες» οι χωρικοί⁵. Τον Ιούλιο του 1899 εγκαταστάθηκε στο χωριό εξαρχικός ιερέας με την άδεια της οθωμανικής διοίκησης, διαβήματα των προκρίτων και του μητροπολίτη πέτυχαν ωστόσο την ταχύτατη εκδίωξη κι απαγόρευση διαμονής του εκεί. Ακολούθησε η ενυπόγραφη δήλωση μετανοίας εκ μέρους των περισσότερων από τους αποσκιρτίσαντες, εκτός από ένα σκληρό πυρήνα 4 οικογενειών, και η εσπευσμένη ενίσχυση του τοπικού εκπαιδευτικού δυναμικού με δυο ακόμη ελληνοδιδασκάλους και μια νηπιαγωγό, επιδοτούμενους από το ελληνικό προξενείο. Όταν ο εξαρχικός ιερέας δοκίμασε να επιστρέψει τον Αύγουστο με την κάλυψη «του αρχιγραμματέως της διοικήσεως, όστις προ πολλού είχε αγορασθή υπό των βουλγάρων», ο ελληνικός μηχανισμός προσέφυγε στο χρηματισμό του τοπικού καϊμακάμη μέσω του γραμματέα του, για τον οποίο ο Ευγενιάδης είχε πληροφορηθεί «ότι ου μόνον πωλείται αντί πινακίου φακής αλλά και διευθύνει τον προϊστάμενόν του». Έναντι 7

¹ ΙΑΥΕ 1901/58, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 27.1.1901, αρ.24 εμπ., και τηλεγράφημα του ίδιου προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 14/26.3.1901, αρ.111 εμπ. ΙΑΥΕ 1901/58, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Athènes 13/26.3.1901, αρ.111 εμπ. ΙΑΥΕ 1902/65, Ε. Ευγενιάδης προς πρωθυπουργό Ζαΐμη, Θεσ/νίκη 2.9.1902, αρ.312 εμπ. ΙΑΥΕ 1902/65, Ιωσήφ προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 6/19.9.1902, αρ.323 εμπ., κρυπτογραφικό. Πρβλ. ΑΣτΔ/208/208, Α. Σακελλαρίου προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 6.2.1901. Πρβλ. «Ελληνικά ενέργεια υπέρ του Τατάρτσιεφ», *Εμπρός* (Αθήνα), 11.3.1901, σ.3.

² ΑΣτΔ/208/110, Α. Παπαζαχαρίου προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.7.1908.

³ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 2.9.1899, αρ.95 εμπ. Επίσης: Ποπστοιлов 1979, σ.41· Георгиев – Трифонов 1994, σ.38.

⁴ ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.349, л.38-9.

⁵ ΑΙΜΘ/142/Ε, ιερείς Σωχού Άνθιμος, Ζαχαρία[ς] & Στέργιος προς 'Πανιερώτατο', Σωχός 2.2.1898, αρ.εισ.8622.

λιρών από τα μυστικά κονδύλια του προξενείου, το Δ.Σ. του καζά Λαγκαδά εξέδωσε έτσι «ομοφώνως» βούλευμα (mazbata), σύμφωνα με το οποίο «ουδεμία ανάγκη υπάρχει σχισματικού ιερέως εν Σωχά, εν ώ μόνον ορθόδοξοι υπάρχουσιν ως γνωρίζει η Υποδιοίκησις Λαγκαδά και ως βεβαιούσιν οι εν τη κωμοπόλει κατοικούντες πρόκριτοι οθωμανοί»· καλού κακού, το βούλευμα διευκρίνιζε επίσης ότι, «αν υπάρχωσι 3-5 σχισματικοί» στο χωριό, «ούτοι είναι αλήται ουδένα έχοντες πόρον ζωής και άξιοι περιφρονήσεως, διότι υποκινούσι τοιαύτα σκάνδαλα». Εφοδιασμένος με «το άριστον τούτον έγγραφον», ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης δε δυσκολεύτηκε έτσι ν' αποσπάσει από το Δ.Σ. του βιλαετίου την επιζητούμενη διαταγή απέλασης του εξαρχικού ιερέα¹. στις αρχές Σεπτεμβρίου οι προύχοντες του Σωχού απευθύνθηκαν με τη σειρά τους γραπτά στον Ευγενειάδη, ευχαριστώντας τον για τη συμβολή του στην απομάκρυνση «του παμβδελυρού λυμεώνος, του σχισματικού [ιερέως], όστις, ως μη ώφειλεν, προυκάλεσε ταραχήν και διαίρεσιν κατορθώσας να εμπλέξη εις το παμπόνηρον δίκτυόν του απλοϊκωτέρους και ανοητοτέρους ιχθείς (4-5)»². Η ηγεσία του τοπικού βουλγαρικού κόμματος δεν το έβαλε όμως κάτω, ακόμη κι όταν ο καϊμακάμης Λαγκαδά απείλησε ανοιχτά τον επικεφαλής της Γκεόργκι Ντεμιρτζή ότι, αν ξαναεγείρει ζήτημα, «θα τον στείλη δεμένον εις την Θεσσαλονίκη»³. στη σχετική ζύμωση πρωταγωνιστούσε επίσης ένας εξαρχικός ιερέας από τη γειτονική Λιγκοβάνη, μόνιμος κάτοικος Αδριανούπολης, που (όπως ανακάλυψε - υποκρινόμενος «ότι βουλγαροφρονεί»- ένας γιατρός πράκτορας του ελληνικού προξενείου) είχε σταλεί από την Κωνσταντινούπολη «όπως προσελκύση τα ρηθέντα χωρία, ιδίως τον Σωχόν και την Βισσόκα»⁴. Οι αιτήσεις τους προκάλεσαν τον Οκτώβριο νέα διαταγή του βαλή, αποστολή υπαλλήλων του βιλαετίου στο χωριό το Δεκέμβριο και υποβολή δήλωσης 15 οικογενειών «ότι αποσκιρτώσι και σχισματικάί γίνονται». Ο ελληνικός μηχανισμός απάντησε ξεδεύοντας άλλες 38 λίρες κι ο καϊμακάμης επανέλαβε γραπτά τον ισχυρισμό ότι στο Σωχό δεν υπάρχουν καθόλου εξαρχικοί, υποστηρίζοντας πως ο λανθασμένες πληροφορίες περί του αντιθέτου «προέρχονται εκ διεφθαρμένου τινός Βουλγάρου εν Θεσσαλονίκη», ο οποίος με διαταγή του βαλή «συνελήφθη και εφυλακίσθη επί δύο μήνας»⁵.

Με την προοπτική εγκατάστασης κάποιου επήλυδα εξαρχικού ιερέα οριστικά χαμένη, οι «βουλγαριστές» αντεπιτέθηκαν ωστόσο σ' ένα πολύ διαφορετικό επίπεδο: στις αρχές του 1900, αφού «ειργάσθησαν επί δύο μήνας σατανικώς», κατάφεραν να προσεταιριστούν έναν από τους τρεις παπάδες του χωριού, τον εβδομηντάχρονο Ζαχαρία⁶. Σύμφωνα με τα παιδιά του, ο

¹ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 2.9.1899, αρ.95εμπ.· ΙΑΥΕ 1900/2, Ν. Μαυρανιώτης προς Ευγενειάδη, Εν Λαγκαδά 6/18.17.1899, 9/21.7.1899 & 29.8.1899. Για την έγκριση του κονδυλίου της δωροδοκίας: ΙΑΥΕ 1900/2, Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Αθήναις 8.9.1899, αρ.1745 εμπ., και 28.4.1800, αρ.ειδ.πρ.660.

² ΙΑΥΕ 1900/2, προεστοί Σωχού (11 υπογραφές) προς 'Αξιότιμο Κύριο', Σωχός 6.9.1899.

³ ΙΑΥΕ 1900/5, Οικονόμος Γρηγόριος προς 'Παναγιώτατο', Εν Λαγκαδά 21.9.1899.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/5, Σπ. Κωνσταντινίδης προς Ευγενειάδη, Εν Λαγκαδά 19.9.1899 & 12.10.1899.

⁵ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 5.4.1900, αρ.124 εμπ.· ΙΑΥΕ 1900/5, Ν. Μαυρανιώτης προς 'Παναγιώτατο', Εν Λαγκαδά 13/25.10.1899, 20.10/3.11.1899, 3/15.12.1899 & 7/19.12.1899, και προς 'Αξιότιμο Κύριο', Εν Λ[αγκαδά] 9.12.1899.

⁶ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 5.4.1900, αρ.124 εμπ.

τελευταίος ήταν ήδη δυσαρεστημένος από την αντιμετώπιση που του επιφύλασσε η προϊστάμενή του μητρόπολη Θεσσαλονίκης, «*ήτις τον απέπεμπεν οσάκις προσήρχετο εις αυτήν προς υποβολήν παραπόνων*»¹ η απάντηση της τελευταίας ήρθε στις 2 Απριλίου, Κυριακή των Βαΐων, με την πανηγυρική ανάγνωση «επιτιμίου» σε βάρος του «*πρώην*» ιερέα στην εκκλησία του χωριού, από ένα νεότερο συνάδελφό του². Στις 17 Απριλίου ο παπα-Ζαχαρίας εμφανίστηκε στο δικαστήριο του Λαγκαδά «*μετά των ηγετών του Βουλγαρικού κόμματος*» του Σωχού, επιβεβαιώνοντας την «*αποσκίρτησίν*» τους απ' το Πατριαρχείο, παραδίδοντας αναφορά υπογεγραμμένη από 15 κατοίκους και ζητώντας «*την επίσημον αναγνώρισιν Βουλγαρικής κοινότητος εν Σωχώ και την χορήγησιν αυτοίς ίδιας μουκταρικής σφραγίδος*»³. Παρόλη την κωλυσιεργία της ελληνικής πλευράς και την αναπομπή του αιτήματος από τον καϊμακάμη στο συμβούλιο του βιλαετίου, ήταν προφανές πως αυτή η εξέλιξη ανέτρεπε άρδην τα ως τότε δεδομένα. Οι ντόπιοι «βουλγαριστές» απ' την πλευρά τους θεωρούσαν εφικτή την πολιτική-εθνική κεφαλαιοποίηση της έρπουσας δυσφορίας μιας μερίδας των κατοίκων για τις διαχειριστικές πρακτικές της τοπικής πατριαρχικής ηγεσίας, εφόσον όμως η διάσπαση της κοινότητας επικυρωνόταν θεσμικά από τις αρχές (και μόνο τότε), όπως διαπιστώνουμε από επιστολή τους που έπεσε στα χέρια του ελληνικού μηχανισμού: «*Φροντίσεται να γίνει δουλιά τώρα*», διαβάζουμε, «*επιδής ο λαός όλους είνε αγανακτιζόμενος με αυτούς παρά τα φόρη οπού τους πέρνουν περίσεια χρίματα αλλά δεν τολμούν τώρα, άμα θα χοριστούμε τότες θα τρέξουν πουλί [...]* δεότη ιδικίμας άνθρωπι εινε φουβιτσεάρι οπούς τους ξεύρεις»⁴. Εκτιμώντας κι αυτός πως «*η αναγνώρισιν εν Σωχώ Βουλγαρικής κοινότητος θα επιφέρει βλάβην εις τα ημέτερα συμφέροντα*», ο έλληνας πρόξενος αποφασίζει έτσι να πολεμήσει σε δυο μέτωπα: αφ' ενός μεν δια του χρηματισμού των αρχών κι αφ' ετέρου μεταφέροντας τη γραμμή του ελληνοβουλγαρικού μετώπου στο εσωτερικό της ίδιας της οικογένειας του αποστάτη ιερωμένου.

Σύμφωνα με τις πηγές, ο παπα-Ζαχαρίας είχε τρεις γιους. Ο μεγαλύτερος, ονόματι Ευάγγελος, έμενε στο χωριό και, κατά τις προξενικές εκθέσεις, ήταν αυτός που, «*κηρυχθείς υπέρ των Βουλγάρων*» κι έχοντας αναλάβει «*υποχρεώσεις απέναντι της βουλγαρικής προπαγάνδας, ήτις τον εξηγόρασεν δια πολλών χρημάτων*», ώθησε τον πατέρα του στη ρήξη με το ελληνικό κόμμα και το Πατριαρχείο⁵. Ο μικρότερος, ονόματι Γεώργιος, κατοικούσε στη Θεσσαλονίκη όπου εργαζόταν ως μεσίτης. Χρόνια μετά, κι ενώ η οικογένεια φέρεται να έχει επανέλθει καθ' ολοκληρίαν στους κόλπους του ελληνισμού, θα δολοφονηθεί στις 21 Μαΐου 1907 στην περιοχή της Καμάρας από εκτελεστές της ελληνικής «Οργανώσεως Θεσσαλονίκης»,

¹ ΙΑΥΕ 1900/2, Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνος προς Ευγενειάδη, Εν Αθήναις 20.4.1900, αρ.756 εμπ.

² ΑΙΜΘ/142/Ε, Κ. Χριστοδούλου προς 'Παναγιώτατο', Εν Σωχώ 3.4.1900, αρ.εισ.8632. Η ανάγνωση έγινε απ' τον Παπα-Αστέριο, που δεν περιλαμβάνεται στους παπάδες του χωριού το 1898.

³ ΙΑΥΕ 1900/2, Σπ. Κωνσταντίνου προς 'Εξοχώτατο', χ.τ. 19.4.1900· ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 24.4.1900, αρ.149 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/2, Α. Πρίκας προς 'Φιλωτήμου[ς] Κυρίου Γιώργι κε Στάβρη εις Θεσσαλονίκη', Εν Σωχώ 19.4.1900.

⁵ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 24.4.1900, αρ.149 εμπ., και 26.7.1900, αρ.263 εμπ.

επειδή είχε αναμιχθεί επαγγελματικά σε αγορές ελληνικών ακινήτων από εξαρχικούς¹ στην παρούσα όμως κρίση ο ρόλος του φαίνεται πως υπήρξε μάλλον δευτερεύων, μολονότι τοπικά στελέχη του βουλγαρικού κόμματος (κι ο πατέρας του) επικοινωνούν μαζί του ενημερώνοντάς τον για τις κινήσεις τους². Ο τρίτος γιος, Άγγελος Παπαζαχαρίου, έλληνας υπήκοος μετά την εθελοντική συμμετοχή του στον πόλεμο του 1897³, εργαζόταν εκείνη την εποχή ως καθηγητής στο Λύκειο Μακρή της Αθήνας⁴. Αυτός, εκτιμούν «οι μάλλον φορολογούμενοι» πατριαρχικοί πρόκριτοι του Σωχού, είναι «ο μόνος όστις δύναται να επιδράση» πάνω στον ιερέα και να τον «μεταπέιση όπως επιστρέψη εις την ορθοδοξίαν»⁵. Ο πρόξενος ζητά έτσι από τον υπουργό Εξωτερικών να φροντίσει για τη σύνταξη κι αποστολή «επιστολής παρά του υιού» προς τον πατέρα, στην οποία ο καθηγητής «να νουθετή αυτόν και τω καταδεικνύη ότι η ακατανόμαστος αυτή διαγωγή του εγκολάπτει στίγμα επί του μετώπου των τέκνων του», αναρωτιέται δε μήπως θα ήταν «αποτελεσματικώτερον να πεισθή ούτος να έλθη ενταύθα επί τη ευκαιρία των εορτών και δαπάνη ημών, μεταβή δ' αμέσως εις Σοχόν και πείση τον πατέρα του να εγκαταλείψη το σχίσμα»⁶. Ο μηχανισμός του ΥΠΕΞ κινήθηκε πάραυτα και μέσα σε δυο βδομάδες ο υπουργός διαβίβασε στο προξενείο την αιτούμενη επιστολή, μαζί με συμπληρωματικές πληροφορίες για τις αιτίες της δυσαρέσκειας του παπα-Ζαχαρία, οδηγίες «να επιδειχθή τη Μητροπόλει ότι πρέπει να εξευρεθή τρόπος δια να εξευμενισθή ο ιερέυς» και τη διευκρίνηση ότι, «εάν και μετά την επιστολήν ταύτην δεν πεισθή ο πατήρ του να επανέλθη εις την ορθοδοξίαν, τότε γενήσεται σκέψις περί αποστολής εις Σοχόν του καθηγητού Ζαχαρία [sic], όστις δείκνυται πρόθυμος να μεταβή ενταύθα»⁷.

Εκτός από τον ξενιτεμένο γιο, η περικύκλωση του αποστάτη επεκτείνεται ωστόσο ταυτόχρονα στο υπόλοιπο φιλικό και συγγενικό περιβάλλον του: «κατόρθωσα να προσλάβω συνεργάτην την σύζυγον αυτού, ήτις εδέχθη να έλθη εις Θεσσαλονίκην, και τον νεώτερον των ενταύθα υιών του», ενημερώνει ο Ευγενιάδης τον προϊστάμενό του στις 3 Μαΐου, μαζί με την πληροφορία ότι έστειλε στο χωριό «έτερον ιερέα φίλον του, όστις μοι υπεσχέθη ότι θέλει πείση αυτόν να κατέλθη εις Θεσσαλονίκην και συνεννοηθή μετ' εμού»: «αν κατορθωθή η ενταύθα έλευσίς του και η ενώπιόν μου εμφάνισις αυτού», εκτιμά, «θέλω βεβαίως τον πείση ν' αποσύρη την εγχειρισθείσαν τω Καϊμακάμη Λαγκαδά αναφοράν του», φροντίζοντας ταυτόχρονα «ίνα οι

¹ ΑΠΚ/25, «Εκθεσις Υπολογαγού Αθαν. Μ. Σουλιώτου», συνημ. σε Αθ. Σουλιώτης προς Π. Δαγκλή, Εν Αθήναις 22.2.1907 [=1908], σ.18' ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε. 389, λ.40, γραμματέας Βουλγ. Κοινότητος Θεσσαλονίκης Πασκάλεφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Солун 4.5.1909, No.415' Дракул 1998 (τ. V), σ.399' ΙΑΥΕ 1908/39, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 29.5.1907, αρ.333 εμπ. ' ΙΑΥΕ 1908/39, Φ.Κοντογούρης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 29.7.1907, αρ.1019. Στα απομνημονεύματά του ο επικεφαλής της οργάνωσης παραθέτει μόνο τα αρχικά του θύματος (Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, σ.48), ενώ στη σχετική έκθεσή του ο πρόξενος Κορομηλάς ισχυρίζεται ψευδώς ότι η υφιστάμενή του υπηρεσία «δεν ενέχεται καθόλου εις την κατά του Παπαζαχαρίου επίθεσιν» (ΙΑΥΕ 1908/39, Λ. Κορομηλάς, 29.5.1907, όπ.π.).

² ΙΑΥΕ 1900/2, Α. Πρίκας προς 'Φιλωτήμου[ς] Κυρίους Γιώργι κε Στάβρη εις Θεσσαλονίκη', Εν Σοχώ 19.4.1900, με υστερόγραφο του Παπα-Ζαχαρία προς το γιο του.

³ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση της 7.2.1920, σ. 617.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 5.4.1900, αρ.124 εμπ.

⁵ ΙΑΥΕ 1900/2, Σπ. Κωνσταντίνου προς Έξοχότατο', χ.τ. 19.4.1900.

⁶ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 5.4.1900, αρ.124 εμπ.

⁷ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 24.4.1900, αρ.149 εμπ.

εν Σωχό ημέτεροι υποχωρήσωσι και δεχθώσιν αυτόν ως ιερέα των και εν τω μέλλοντι, όπως επέλθη ούτω συμβιβασμός μεταξύ των και αποσοβηθή πας κίνδυνος διαίρεσεως του χωρίου δυναμένης σοβαρώς να βλάβη τα συμφέροντα ημών»¹. Ο διαμεσολαβητής επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη στις 6 Μαΐου, κομίζοντας την υπόσχεση του παπα-Ζαχαρία να συναντηθεί με τον πρόξενο (κι αυτός να μεριμνήσει ώστε ο αντάρτης «να λάβη άφεςιν των αμαρτιών του παρά της Μητροπόλεως»), υπό τον όρο όμως ότι προηγουμένως το προξενείο θα «τω αποστείλη την σύζυγόν του» από τη Θεσσαλονίκη στο χωριό, καθώς ο ίδιος «δεν ηδύνατο να εγκαταλείψη άνευ επιτηρήσεως τον οίκον του». Ο Ευγενιάδης έσπευσε να ικανοποιήσει το αίτημα, θεωρώντας πως οι ενδοοικογενειακές ισορροπίες είχαν γείρει πλέον προς τη σωστή πλευρά: στις 7 Μαΐου πληροφορεί τον υπουργό πως «εγένετο η δέουσα ενέργεια» για την επάνοδο της παπαδιάς στο Σωχό το επόμενο πρωί, ελπίζοντας «να κατορθώση μέχρι την προσεχή Τετάρτην ν' αποστείλη ενταύθα τον σύζυγόν της, αφ' ού και αύτη [είναι] εν διατεθειμένη υπέρ ημών και έχει κηρυχθή κατά του διαβήματος αυτού» προεξοφλεί μάλιστα ότι, μόλις ο ιερέας συναντηθεί μαζί του, «θέλουσιν ευχερώς κανονισθή αι λεπτομέρειαι, αρκεί ο κηρυχθείς αμειλίκτως καθ' ημών μεγαλείτερος υιός του να μη εξεύρη το μέσον να τον μεταπέιση, όπερ όμως δεν πιστεύω»². Ο υπουργός θα εκφράσει την ευαρέσκειά του για τη θετική εξέλιξη, υπενθυμίζοντας καλού κακού ότι, «εάν προκύψωσι δυσχέρειαι εξ αντιδράσεως του μεγαλειτέρου υιού του ιερέως», θα πρέπει να «ληφθή φροντίς αποστολής αυτόθι του καθηγητού Ζαχαρίου»³.

Οι επιφυλάξεις του υπουργού αποδείχθηκαν πλήρως δικαιολογημένες, καθώς στα τέλη του μήνα ο πρόξενος τον ενημερώνει για την πλήρη ανατροπή των δεδομένων: «ο μεγαλείτερος των εντεύθεν υιών του εκ Σωχού αποστάτου ιερέως κατόρθωσε ου μόνον αυτόν να πείση όπως εμμείνη και αύθις εις το σχίσμα αλλά και την μητέραν του να παρασύρη εις τας ιδέας του ως και τον μικρότερον αδελφόν του. Πάντες ούτοι εργάζονται καθ' ημών ήδη δι' όλων των δυνάμεών των, αλλ' επειδή μόνον δύο ή τρεις συγγενείς των εν Σωχό ηδυνήθησαν να προσηλυτίσωσι συνέλεξαν επί πληρωμή 23 εκ των εκ Σωχού καταγομένων εις Θεσσαλονίκην δε και εν διαφόροις χωρίοις εργαζομένων, ούς οδήγησαν ενώπιον του εν Λαγκαδά Καϊμακάμη όπως υποστηρίξωσι την προ τινων ημερών υποβληθείσαν αυτώ αίτησιν»⁴. Για την ανάσχεση του κακού, ο πρόξενος υπόσχεται δέκα λίρες στον ευκατάστατο ντόπιο προύχοντα Κωνσταντίνο Καρακάλιο, δαπάνη που ο υπουργός σπεύδει να εγκρίνει, κυρίως όμως αποφασίζει να στηριχθεί στη συνεργασία του με το χρηματιζόμενο καϊμακάμη⁵. Όσο για τον εξ Αθηνών καθηγητή, αυτός διατηρήθηκε ξανά ως στρατηγική εφεδρεία: η έλευσή του στη Θεσσαλονίκη, εξηγεί στις 28 Μαΐου ο Ευγενιάδης, «δεν φαίνεται επί του παρόντος επείγουσα και μόνον αν τα λαμβανόμενα παρ' ημίν μέτρα αποτύχωσι θέλομεν καταφύγει και εις την συνδρομήν αυτού. Θα ήτο ευχάριστον να

¹ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 3.5.1900, αρ.157 εμπ.

² ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 7.5.1900, αρ.160 εμπ.

³ ΙΑΥΕ 1900/2, Α. Ρωμάνος προς Ευγενιάδη, Εν Αθήνας 16.5.1900, αρ.1006 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 28.5.1900, αρ.191 εμπ.

⁵ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 28.5.1900, αρ.191 εμπ., και Α. Ρωμάνος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Αθήνας 6.6.1900, αρ.1288.

κατανοήσωσιν οι Βούλγαροι ότι νικώμεν αυτούς εν τω αγώνι παλαιόντες δια των ενταύθα δυνάμεων ημών χωρίς να φέρωμεν έξωθεν επικουρίας. Άλλωστε οι ημέτεροι εν Σωχών ισχυρίζονται ότι και η προσέλευσις αυτού ενταύθα δεν θα δυνηθή να εξουδετερώση την επιρροήν ήν επί του ιερέως ασκεί ο μεγαλείτερος των ενταύθα υιών του»¹. Η τελευταία αυτή εκτίμηση αποδείχθηκε, τελικά, σωστή: όταν κατά το δεύτερο μισό του Ιουνίου ο Παπαζαχαρίου επισκέφθηκε για λίγες μέρες τη μακεδονική πρωτεύουσα, «ούτε τον πατέραν του εις Σωχόν ευρισκόμενον κατόρθωσεν να ίδη όπως τον νουθετήση, ούτε εις σοβαράν τινα ενέργειαν πρόεβη»· συνεννοήθηκε μόνο με το μεγαλύτερο αδερφό του, διαπιστώνοντας τις δεσμεύσεις του «απέναντι της βουλγαρικής προπαγάνδας» και δηλώνοντας στο προξενείο την προσωπική αδυναμία του να επηρεάσει τα πράγματα². Τη λύση για τον ελληνικό μηχανισμό θα δώσει έτσι για μιαν ακόμη φορά ο καϊμακάμης, εκμαιεύοντας από το Δ.Σ. του καζά μια απόφαση -την τρίτη κατά σειρά- «λύουσα το ζήτημα» οριστικά υπέρ της πατριαρχικής πλευράς: «Η αναφορά η υπογεγραμμένη υπό 25 εκ Σωχού αιτουμένων την αναγνώρισιν εν αυτώ βουλγαρικής κοινότητος», πληροφορεί την Αθήνα ο πρόξενος στα τέλη Ιουλίου, «ου μόνον απερρίφθη αλλά και ως καταχρασταί, άεργοι και απατεώνες και ταραχοποιοί χαρακτηρίζονται οι υποκινήσαντες το ζήτημα και οι υπογράψαντες την αναφοράν ως και ο υιός του Παπαζαχαρία». Η θεσμική συντριβή του εγχειρήματος άνοιγε έτσι τις πύλες για την επανένταξη του αποστάτη στο «ημέτερον» ποίμνιο: «μετά την έκδοσιν της νέας αποφάσεως, ήτις βεβαίως αποθάρρυνε τον Παπαζαχαρίαν και τους μετ' αυτού συνεργαζομένους», εξηγεί ο Ευγενιάδης, «θέλω προβή εις νέα παρ' αυτώ διαβήματα, όπως επιτύχω την εις ημάς προσέλευσίν του, εν ανάγκη δε θέλω υποσχεθή αυτώ και μικρόν τι ετήσιον επίδομα όπως απαλλαγόμεν του διηνεκούς αγώνος όν προκαλούσιν αι ενέργειαι του υιού του οχρωμένου όπισθεν αυτού»³. Η πρόταση εγκρίθηκε αμέσως απ' τον υπουργό⁴ και, απ' ό,τι φαίνεται, είχε αίσιο τέλος. Μολονότι το περιεχόμενο του οικείου φακέλου σταματά εδώ, γνωρίζουμε πως ο παπα-Ζαχαρίας κατά τα επόμενα χρόνια εισπράττει τακτικό επίδομα μερικών λιρών το χρόνο από τα κονδύλια της ΕΕΕΕΠ, ως «πράκτορας» του ελληνικού προξενείου⁵. Κάποια στιγμή συνυπογράφει ακόμη και συλλογική αναφορά των ιερέων προς τη μητρόπολη, σχετικά με τη «μετάνοια» και παλινόστηση των τελευταίων εξαρχικών της κωμόπολης στο Πατριαρχείο: «Κατά τας οδηγίας της Υμ. Παναγιότητος», διαβάζουμε εκεί, «ουδέποτε επαύσαμεν μέχρι τούδε συμβουλευόντες και νουθετούντες τους παρ' ημίν βουλγαρίζοντας και προτρέποντες αυτούς μωριοτρόπως ν' απόσχωσι των απόπων και αντικανονικών ενεργειών των διακυβεύοντες τα τιμαλφέστερα των ανθρωπίνων

¹ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 28.5.1900, αρ.191 εμπ.

² ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 27.7.1900, αρ.263 εμπ.

³ ΙΑΥΕ 1900/2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 27.7.1900, αρ.263 εμπ.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/2, Α. Ρωμάνος προς Ευγενιάδη, Εν Αθήνας 31.7.1900,, αρ.1838 εμπ.

⁵ ΙΑΥΕ/1902/63, απόδειξη εισπραξής (2 λίρες ανά τετράμηνο) ΙΑΥΕ 1903/58, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ καταβληθέντων εκπαιδευτικών κλπ χορηγημάτων υπό της ΕΕΕΕΠ δια την Γ' τετραμηνίαν 1902-1903», Θεσ/νίκη 10.9.1903 (4 λίρες ανά έτος) ΙΑΥΕ 1904/52, Ε. Ευγενιάδης, «Πίναξ εκπαιδευτικών κλπ χορηγημάτων καταβληθέντων υπό της προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας Επιτροπής δια την Α' τετραμηνίαν 1903-1904», Εν Θεσ/νίκη 14.3.1904 (1 λίρα ανά τετράμηνο) και σχετική απόδειξη εισπραξής (Εν Θεσ/νίκη 3.10.1903).

αγαθών, την θρησκείαν και εθνικότητα. Αλλ' ούτοι πάντοτε εφείνοντο δυστροπούντες και ενδοιάζοντες. Σήμερον όμως παρά προσδοκίαν ωμολόγησαν ότι μετεμελήθησαν δι' όσα έπραξαν και συνέταξαν επιστολήν προς την Υμ. Παναγιότητα, δι' ής εξαιτούνται την άφεσιν και συγχώρησιν παρ' Αυτής»¹.

Κάπως πιο αμφιλεγόμενες υπήρξαν οι επιπτώσεις της όλης περιπέτειας πάνω στις σχέσεις του καθηγητή γιου με τον εθνικό μηχανισμό. Όταν το καλοκαίρι του 1904 τέθηκε ζήτημα διορισμού του ως επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας, «τινές των ημετέρων» της Θεσσαλονίκης πρόβαλαν έντονες αντιρρήσεις, κατηγορώντας τον ότι «στερείται οικογενειακής ηθικής και συνεπώς δεν δύναται να μεταδώση ταύτην τη Μακεδονική νεολαία»: εκτός από κάποια προσωπικά αποτήματα («έλαβε σύζυγον την τοιαύτην του κυρίου παρ' ώ ήτο εν Σύρω οικοδιδάσκαλος»), οι ενστάσεις αφορούσαν κυρίως τη στάση του απέναντι στον πάλαι ποτέ βουλγαρίζοντα γονιό του, στον οποίο «προσφέρεται σκληρώς, αφίνων αυτόν να λιμοκτονή»². Ξανά υπουργός Εξωτερικών, ο Ρωμάνος έσπευσε απ' την πλευρά του να τον κρίνει ακατάλληλο για τη θέση, με το σκεπτικό ότι «ο πατήρ αυτού παρέσχεν πράγματα ημίν προ τινων ετών, ουδ' ίσχυσεν η παρέμβασις του υιού του, ήν προεκάλεσε το Υπουργείον, ίνα αποτρέψη αυτόν και τινα μέλη της οικογενείας του από ενεργειών φιλοβουλγαρικών»³. Ο διάδοχος του Ευγενειάδη, Λάμπρος Κορομηλάς, έσπευσε πάντως να διασκεδάσει αυτές τις αντιρρήσεις, αποδίδοντάς τις σε μικροκομματική αντιζηλία τοπικών παραγόντων «μη εχόντων επαρκή προσόντα», πληροφορώντας μας ταυτόχρονα για την εξέλιξη του ενδοοικογενειακού εθνικού θρίλερ που ταλαιπώρησε πρόξενο και υπουργό στις αρχές του αιώνα: «Είμαι αληθές ότι προς τον πατέρα του, όν εγνώρισα προσωπικώς άμα ήλθον εδώ ως αγροίκον χωρικόν ιερέα», [ο Παπαζαχαρίου] προσηνέχθη σκαιώς, αλλά τούτο έπραξε διότι ο πατήρ του εβουλγαρίζε. Ηδη βοηθεί αυτόν κατά το ενόν. Πλην τούτου δε συγκρατεί και τον άεργον πρσβύτερον αδελφόν του, όν οι βούλγαροι δια δωροδοκίας είχαν κατορθώσει να προσελκύσωσι». Τελική εκτίμηση του νέου προξένου (κι αρχιτέκτονα του Μακεδονικού Αγώνα), εξαιρετικά εύγλωττη για τη διαχείριση των διαπροσωπικών σχέσεων και τριβών στο πλαίσιο της εθνικής οικοδόμησης, ήταν πως «όσο περισσότερον ενεργούν οι Βούλγαροι παρά τη οικογενεία» του υποψήφιου επιθεωρητή, «τόσον περισσότερον έχομεν εμείς καθήκον να τον ενισχύσωμεν», καθώς «εάν εγκαταλείψωμεν αυτόν, βεβαίως μεν δεν θ' αποστατήση, διότι είνε ειλικρινής και θερμός πατριώτης, αλλά θέλει απωλέση την επί των συγγενών αυτού επιρροήν, ενώ σήμερον και αυτούς συγκρατεί και παρ' ολοκλήρου της κοινότητος Σωχού μετά προσοχής, ως παρετήρησα, ακούεται»⁴. Ο Παπαζαχαρίου διορίστηκε έτσι επιθεωρητής το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς⁵,

¹ ΑΙΜΘ/141/5, Οι ιερείς της κωμοπόλεως Σοχού (Παπα-Ανθιμος, Παπα-Ζαχαρίας, Παπα-Στέργιος, Παπα Χ' Χριστόδουλος) προς Ιεράν Μητρόπολιν Θεσ/νίκης, χ.τ., χ.χ.

² ΙΑΥΕ 1904/73, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 2.8.1904, αρ.410 εμπ.

³ ΙΑΥΕ 1904/52, Α. Ρωμάνος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Αθήνησι 17.7.1904, αρ.εμπ.πρ.2447.

⁴ ΙΑΥΕ 1904/73, Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Θεσ/νίκη 2.8.1904, αρ.410 εμπ.

⁵ ΙΑΥΕ/1904/74, σχετικό τακρίριο του Βαλή Θεσσαλονίκης Ραούφ, Θεσ/νίκη 13.10.04, αρ.746.

αλλά παραιτήθηκε το 1906¹ φεύγοντας στη Δύση για σπουδές ίσαμε το τέλος του Μακεδονικού Αγώνα, για τη διεξαγωγή του οποίου διατήρησε -ευνόητα- έντονες επιφυλάξεις: «*Το ενταύθα Προξενείον*», υποστηρίζει τον Ιούλιο του 1908 σε επιστολή του προς το Στέφανο Δραγούμη, «*διευθύνεται νυν, ένεκα της απειρίας του διευθύνοντος, υπό δυο τριών αξιωματικών περικυκλωμένων υπό βρωμεράς καμαρίλας, οίτινες δια το έργον αυτών δυνατόν να είναι καλοί, αλλ' ουχί και επιτήδειοι πολιτικοί*». «*οι ενταύθα αρμόδιοι*», προσθέτει, «*πολλαχώς δυσaréστησαν*» κατά τα προηγούμενα χρόνια το χωριό του, ο ίδιος δε «*δια των συμβουλών μου μόλις συγκρατώ τους πλείστους εκ των κατοίκων*» στο Πατριαρχείο².

Οθωμανικές αρχές κι εθνικά κόμματα

Καθοριστικό παράγοντα για την εξέλιξη της εθνικής αντιπαράθεσης στο μικροεπίπεδο των επιμέρους κοινοτήτων αποτελεί, όπως είδαμε σε μια σειρά περιπτώσεις, η στάση των τοπικών οθωμανικών αρχών. Αυτές ορίζουν κατ' αρχήν το θεσμικό πεδίο πάνω στο οποίο εγγράφεται ο εθνικός ανταγωνισμός: η άδειά τους είναι αναγκαία προκειμένου ν' ανοίξει ένα σχολείο ή να χτιστεί μια εκκλησία, ενώ στην περίπτωση διαμάχης για την κατοχή των υφιστάμενων κτιρίων ο καϊμακάμης ή ο μουτσαρίφης είναι οι καθ' ύλην αρμόδιοι ν' αποφασίσουν γιά το νόμιμο διαχειριστή του μήλου της έριδος ή να το σφραγίσουν μέχρι να επανέλθει η λογική στους ραγιάδες. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, το μονοπώλιο των αρχών στην έννομη βία προσφέρει στη μερίδα εκείνη που θα τις προσεταιριστεί ένα οφθαλμοφανές πλεονέκτημα απέναντι στους αντιπάλους της: εκτός από τη διασφάλιση μιάς κάποιας ασυλίας στην άσκηση της δικής της προπαγάνδας, είναι συχνά σε θέση να χρησιμοποιεί τον κατασταλτικό μηχανισμό του οθωμανικού κράτους γιά την πάταξη ή το «σωφρονισμό» των αντιφρονούντων. Η πραγματικότητα αυτή, σε συνδυασμό με το λανθάνοντα αλυτρωτισμό όλων των χριστιανικών εθνικών κινημάτων, επιδρά με αντιφατικό τρόπο πάνω στο λόγο και την πρακτική των τελευταίων. Αφ' ενός μεν, όλα τα χριστιανικά μιλέτ εξυμνούν μέχρι ακραίας υπερβολής το σουλτάνο και το «φιλογενές», «φιλεύσπλαχνο» και «φιλελεύθερο» καθεστώς του, που τους εξασφαλίζει τα περιθώρια αυτοτελούς πολιτικής συγκρότησης και δράσης· τα δημοσιεύματα των οργάνων του Πατριαρχείου, της Εξαρχίας και του σερβικού μηχανισμού είναι από αυτή την άποψη εξόχως αποκαλυπτικά³. Από την άλλη, τόσο στην πολιτική φιλολογία της εποχής όσο και στις μεταγενέστερες εθνικές αφηγήσεις, όλες ανεξαιρέτα οι

¹ ΙΑΥΕ/1906/80, Α. Κορομηλάς προς Πρ. ΕΕΕΕΠ, Θεσ/νίκη 11.9.1906, αρ.εμπ.510.

² ΑΣτΔ/208/110, Α. Παπαζαχαρίου προς Στ. Δραγούμη, Έν Θεσ/νίκη 24.7.1908.

³ Ενδεικτικά: *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/λη), 15.3.1891 (σ.17-8), 19.8.1895 (σ.193-5), 25.8.1895 (σ.202), 29.9.1895 (σ.250), 19.8.1896 (σ.201-3), 10.1.1897 (σ.369-70), 20.8.1903 (σ.357-61), 24.10.1903 (σ.449-51), 4.6.1911 (σ.169-70) & 11.6.1911 (σ.177-8)· *Новини* (Κων/λη), 19.8.1891 (σ.1-2), 18.8.1892 (σ.1), 19.8.1893 (σ.1)· *Цариградски Гласник* (Κων/λη), 29.1.1895 (σ.1), 19.8.1899 (σ.1), 22.8.1902 (σ.1).

πλευρές τείνουν ν' αποδίδουν τις όποιες επιτυχίες των αντιπάλων τους στην υστερόβουλη (κι ανεπίτρεπτη για χριστιανικές κοινότητες) υποστήριξή τους από την οθωμανική εξουσία¹.

Στην πραγματικότητα, η στάση των οθωμανικών αρχών απέναντι στα αντιμαχόμενα εθνικά κόμματα και προπαγάνδες καθορίζεται από δυο κυρίως παράγοντες. Ο πρώτος ρυθμίζεται σε κεντρικό λίγο πολύ επίπεδο κι αφορά τη στρατηγική επιλογή του διαίρει και βασιλεύει με την οποία πορεύεται η Πύλη όλα αυτά τα χρόνια, ενισχύοντας συνειδητά τις εκάστοτε κι εκασταχού μειοψηφίες με σκοπό την υπόθαλψη του ενδοχριστιανικού ανταγωνισμού και τη συνολική αποδυνάμωση των μη μουσουλμανικών στοιχείων. Τη σταθερότητα αυτής της στρατηγικής διαπιστώνουν τόσο οι ευρωπαίοι παρατηρητές² όσο και οι άμεσα ενεχόμενοι Βαλκάνιοι³, επισημαίνοντας ταυτόχρονα πως η υλοποίησή της ποικίλλει ανάλογα με τις τοπικές ισοροπίες ή τη χρονική συγκυρία, με την εκάστοτε πιο «νομιμόφρονα» ή λιγότερο επικίνδυνη μερίδα ν' απολαμβάνει κατά περίπτωση τα προνόμια που συνήθως παρέχονται στην πιο αδύναμη⁴. Την υπόθαλψη του σλαβοβουλγαρικού κινήματος ή την ευμενή ουδετερότητα απέναντί του μέχρι το 1876 διαδέχθηκε έτσι μετά το Βερολίνο η πολιτική υπόστηριξης του ελληνικού κόμματος. Σε όλη τη δεκαετία του 1880, παραδέχεται ένα στέλεχος του τελευταίου στο Μοναστήρι, «*αι Τουρκικαί Αρχαί δεν έβλεπαν με κακό μάτι την ζωηράν αυτήν δράσιν μας*» κατά των εξαρχικών· η πολιτική αυτή εγκαταλείφθηκε το 1889 από το νέο βαλή Χαλί Ριφάτ, ως αποτέλεσμα της αποκάλυψης του ελληνικού κατασκοπευτικού-αλυτρωτικού δικτύου στη Δυτική Μακεδονία («Πηγεωνικά»), για να επανέλθει αργότερα με τη μορφή του άτυπου ελληνοτουρκικού μετώπου κατά των κομιτατζήδων⁵. Ο πόλεμος του 1897 συνοδεύτηκε πάλι από θεσμικές παραχωρήσεις όχι μόνο προς τη Σόφια (άνοιγμα «εμπορικών πρακτορείων» στη Μακεδονία, βεράτια για εξαρχικούς μητροπολίτες Πελαγονίας, Δίβρας και Στρώμνιτσας) αλλά και προς το Βελιγράδι: παρόλο που τυπικά η απόφαση της Πύλης είχε ληφθεί ήδη από τον Απρίλιο του 1895, στην πράξη η άδεια λειτουργίας σερβικών σχολείων στα δυο νοτιότερα βιλαέτια παραχωρήθηκε μόλις την άνοιξη του 1897, έναν ακριβώς χρόνο μετά την απόρριψη σχετικού αιτήματος από το βαλή Μοναστηρίου με αιτιολογία την ανυπαρξία Σέρβων στην περιοχή⁶. Η ίδια συλλογιστική οδήγησε, αμέσως μετά το Ίλιντεν, στην καταρχήν επίσημη αναγνώριση από την Πύλη σερβικής εθνότητας στη Μακεδονία και την

¹ Ακρως ενδεικτικά: Bégard 1987, σ.158-9 (απ' το ελληνικό κόμμα) & 166 (από το σερβικό κόμμα)· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.677-85 (ομιλία του Βασίλ Κάντσοφ στη βουλγαρική Βουλή [14.11.1899] για τις διακρίσεις που υφίστανται από τις οθωμανικές αρχές η Εξαρχία και οι βουλγαρικές κοινότητες).

² Eliot 1908, σ.319, 321, 323 & 331· Graves 1933, σ.196· Άμποτ 2004:29, 86 & 91· *Британски...*, όπ.π. (2003), σ.640· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.333-4.

³ Καραβίτης 1994, σ.428· Салгънджиев 1906, σ.32-3 & 65· Трайчев 1930, σ.22-4· Николов 1937, σ.21· Снегаров 1937, σ.116· Кирил 1970, σ.585· ΑΣΤΔ/28/175, Γ. Δοκός προς Χ. Τρικούπη, Εν Θεσ/νίκη 26.1.1890· ΑΑΡ/4, Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνος προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήνας 10.2.1900, αρ.240.

⁴ Brailsford 1906, σ.7· Трайчев 1930, σ.22-4·

⁵ Τσάλλης 1932, σ.39 & 43.

⁶ Για το κείμενο της απόφασης του 1895: Дорев 1936, σ.7-8. Για τα υπόλοιπα: Βούρη 1994, σ.272-3, και 1999, σ.300· Георгиев-Трифонов 1995, σ.476· Дракул 1995, σ.194-5.

παροχή άδειας για την πρόσληψη στα σχολεία της περιοχής δασκάλων από τη Σερβία¹. Εκτός από τη χρονική συγκυρία, παρόμοιες διαφοροποιήσεις επιβάλλουν επίσης τα κατά τόπους γεωστρατηγικά δεδομένα: ενώ στα Βοδενά των αρχών της δεκαετίας 1890, θυμάται μια διευθύντρια του εκεί βουλγαρικού σχολείου, οι αρχές επιδεικνύουν «αδιαφορία» για την ελληνοτουρκική διαμάχη, στο βιλαέτι της Αδριανούπολης η εγγύτητα της Βουλγαρικής Ηγεμονίας τις ωθεί την ίδια εποχή στην ενεργό στήριξη του ελληνικού στοιχείου². Για τη γενικότερη λογική υπόθαλψης της ενδοχριστιανικής διαμάχης που διακατείχε τα ανώτερα κλιμάκια του διοικητικού μηχανισμού, την αποκαλυπτικότερη επιβεβαίωση μας παρέχουν ωστόσο τα απομνημονεύματα του Ταχσίν Ουζέρ, καϊμακάμη σε έξι διαφορετικούς καζάδες της Μακεδονίας κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι. και μουτεσαρίφη Δράμας στη συνέχεια: η επιλογή του Νεοτουρκικού Κομιτάτου μετά το 1908 να επιλύσει οριστικά το ζήτημα των διαμφισβητούμενων εκκλησιών, αποφαίνεται, «δεν ήταν ορθή», καθώς η μείωση των συνακόλουθων τριβών μεταξύ Εξαρχίας και Πατριαρχείου διευκόλυνε αντικειμενικά την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση κατά της Αυτοκρατορίας: «αυτό το πολιτικό λάθος», καταλήγει, «αποτέλεσε μια από τις αιτίες που οδήγησαν στο Βαλκανικό πόλεμο» και το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή³.

Ο δεύτερος παράγοντας που καθορίζει τη στάση των οθωμανικών αρχών, στο τοπικό επίπεδο αυτή τη φορά, είναι η προσωπικότητα και οι ατομικές πρακτικές των επιμέρους αξιωματούχων. Αυτές οι τελευταίες μπορεί ν' αφορούν το χρηματισμό τους, πρακτική εξαιρετικά γενικευμένη όπως έχουμε ήδη δει, ενδέχεται όμως και να συνδέονται με άλλου είδους εμπειρίες, αντιλήψεις ή ταυτοτικές συμπεριφορές. Στο Νευροκόπι του 1891 το ελληνικό κόμμα υποστηρίζεται π.χ. «όλως αφιλοκερδώς» απ' τον καϊμακάμη Νουρή Μπέη, «πρόσφυγα εκ Βουλγαρίας και δυσμενέστατα τοις Βουλγάροις διακείμενον», ο οποίος συνεργάζεται «υπό πάσαν εχεμύθειαν» με τον ελληνικό μηχανισμό για την αποβολή των εξαρχικών από το κοινό σχολείο· ο στρατιωτικός διοικητής της περιοχής Νουσρέτ Μπέης φέρεται επίσης ως «φίλα τοις ημετέροις φρονών», ενώ ο αρχιαστυνόμος θεωρείται «δωροδοκημένος υπό των βουλγάρων και ευτελές όργανον αυτών»⁴. Ατομικά μίσση, προκαταλήψεις και φιλίες μπορούσαν επίσης να επηρεάσουν τις αποφάσεις μιας δημόσιας διοίκησης κατά κανόνα προσωποπαγούς, αλλά και ν' αποτελέσουν αντικείμενο σχεδιασμού εκ μέρους μικρών και μεγάλων δευτεραγωνιστών της εθνικής αντιπαράθεσης⁵. Στις βουλγαρικές πηγές συναντάμε σποραδικές αναφορές σε εκδηλώσεις ενεργού αλληλεγγύης Πομάκων αξιωματούχων προς τους χριστιανούς

¹ Εισήγηση του Χιλμή Πασά για την αναγνώριση σερβικού μιλέτ (21.8.1903) και διαταγή του μεγάλου Βεζίρη προς το Χιλμή για τους σερβοδιδασκάλους (25.3.1904), σε Панчо Дорев, *Документи за Българската История. IV. Документи из турскуте държавни архиви (1863-1909)*, Σόφια 1942, σ.222-3 & 237.

² НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.23.

³ Uzer, όπ.π., σ.135.

⁴ Θεοδώρητος 1941-52, σ.420-2.

⁵ «Έτσι γίνονταν πάντοτε στο Τούρκικο. Με 'πρεσίпка', με 'καφέ' ή με κάποια άλλη εκδούλευση, πιάναμε φίλια με τον καϊμακάμη, την αστυνομία, στρατιωτικούς και άλλα τουρκικά όργανα, κι αυτό δεν ήταν χωρίς σημασία για εμάς, ιδίως αυτή την εποχή, όταν είμασταν επικεφαλής του έργου της οργάνωσης. Δεν ήταν σπάνιο αυτές οι προσωπικές γνωριμίες να μας σώσουν από τις τουρκικές καταδίκες και φυλακές» (Трайчев 1930, σ.37).

ομογλώσσους τους, ενίοτε ως καταδήλωση μιας λανθάνουσας εθνικής συνοδοιπορίας¹, ενώ στις ελληνικές οι Αλβανοί ουκ ολίγες φορές εκδηλώνονται έμπρακτα υπέρ της ελληνικής πλευράς, επικαλούμενοι τα κοινά συμφέροντα ή ακόμη και την υποτιθέμενη εθνολογική συγγένεια των δυο μη σλαβικών λαών². Για την καλλιέργεια αυτής της τελευταίας αντίληψης, οι Έλληνες πρόξενοι έχουν άλλωστε συγκεκριμένες οδηγίες από την Αθήνα, τις οποίες εξειδικεύουν βάσει των τοπικών αντιθέσεων: «εν ταις μετά των ενταύθα ολίγων Αλβανών συναναστροφάς μου», εξηγεί το Μάρτιο του 1900 ο πρόξενος Ελασσόνας Κιουζέ-Πεζάς, «ελάλουν και πάντοτε λαλώ υπό το πνεύμα των διδομένων μοι οδηγιών, εξάιρων το κοινόν της εθνικής ημών καταγωγής, την ταυτότητα των εθίμων και το συμφέρον όπερ έχομεν Έλληνες και Αλβανοί, ως Αδελφοί, συνασπιζόμενοι να προστατεύσωμεν τα πατρώα εδάφη, άτινα νεήλυδες και παρείσακτοι λαοί, ως οι Σέρβοι, Βούλγαροι και Βλάχοι επιβουλεύονται και απειλούσιν από στιγμής εις στιγμήν να καταλύσωσιν»³. Η αντισλαβική αυτή συμπόρευση παρεισφρύει ακόμη και στις στήλες του αθηναϊκού Τύπου: «Οι χριστιανοί κάτοικοι της Ρέκας», διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε ανυπόγραφο άρθρο του Αθανάσιου Ευταξία (1888), «εν τη πατρίδι των προσποιούνται τον ορθόδοξον, αρνούμενοι πάσαν σχέσιν προς τους σχισματικούς Βουλγάρους. Αλλά πράττουσι τούτο μόνον κατά το φαινόμενον εκ φόβου των Αλβανών, υφ' ών εν τη πατρίδι αυτών περικυκλούνται και υφ' ών υποβλέπεται και πατάσσεται Αλβανικώ τω τρόπω πάσα εκδήλωσις βουλγαρικού φρονήματος»⁴.

Για τα εθνικά κέντρα, ο προσεταιρισμός της οθωμανικής διοίκησης συνιστά όρο *sine qua non* για την κατίσχυση πάνω στους ανταγωνιστικούς εθνικισμούς, μέχρις ότου τεθεί ξανά στην ημερήσια διάταξη της διεθνούς πολιτικής ο οριστικός διαμελισμός του Μεγάλου Ασθενούς. Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως έχουμε ήδη δει, από τη δεκαετία του 1870 και μετά διαμορφώνεται σταδιακά ένα δόγμα προάσπισης της ακεραιότητας της Αυτοκρατορίας απέναντι στο ενδεχόμενο διάλυσής της προς όφελος του «σλαβισμού»: στο κοινωνικό πεδίο, η στρατηγική αυτή αντανακλά κυρίως τις διαθέσεις της «ελληνοθωμανικής» μεγαλοαστικής τάξης που διαπλέκεται με το Φανάρι, επενδύεται δε ιδεολογικά σε μια σειρά ερμηνευτικά σχήματα, σύμφωνα με τα οποία Έλληνες και Οθωμανοί ήταν επί της ουσίας «συνιδιοκτήτες» της Αυτοκρατορίας και συμμετοχοί του κινδύνου που εκπορευόταν από την πληβειακή σλαβική απειλή. «Ο κλονισμός της Τουρκίας θα συνεπιφέρει και τον κλονισμόν της Ελλάδος, διότι μετά της Τουρκίας αποτελούμεν έν όλον, διότι οι Τούρκοι είμεθα εμείς», διαβάζουμε σε μια απ' τις πιο προωθημένες εκδοχές αυτού του σχήματος. «Το Οσμανικόν κράτος είνε το αρχαίον

¹ Димитров 2002, σ.143.

² Βούρη 1994, σ.194-7 & 205· Χοτζίδης 1996, σ.45 & 52-3· ΙΑΥΕ 1903/50, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Μοναστηρίω 12.3.1903, αρ.194.

³ ΙΑΥΕ 1900/65, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ./Εξ., Εν Ελασσώνι 21.3.1900, αρ.126 εμπ. Για τις οδηγίες: ΙΑΥΕ 1900/65, Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνος προς Πρ. Ελασσόνος, Εν Αθήναις 24.2.1900, αρ.332.

⁴ [Αθ. Ευταξίας], «Οι εν Μακεδονία Βούλγαροι», *Εφημερίς* (Αθήνα), 12.5.1888, σ.1. Για προσφυγή στην «αλβανική τρομοκρατία» προκειμένου ν' ανακοπεί το 1899 η τάση των σλαβόφωνων χωριών της Καστοριάς να μεταπηδήσουν στην Εξαρχία κατηγορεί επίσης το Μάρτιο του 1900, σε απόρρητη έκθεσή του προς τη βουλγαρική Ιερά Σύνοδο, Πατριαρχείο και οθωμανικές αρχές ο έξαρχος Ιωσήφ (Пасков 1990, σ.417).

Βυζάντιον υπό άλλον κυρίαρχον και άλλο όνομα. Το πράγμα όμως παρέμεινε το ίδιο. Αντί μιας φυλής εξωτερικεύουσι το κράτος δύο. Οι Τούρκοι είναι οι κυρίαρχοι του Κράτους τούτου πολιτικώς, ημείς δε κοινωνικώς»¹. Για τους κυβερνήτες του ελληνικού βασιλείου, με το δεδηλωμένο στρατηγικό αλυτρωτικό πρόγραμμα της Μεγάλης Ιδέας, η ελληνοτουρκική προσέγγιση συνιστούσε φυσικά μεσοπρόθεσμη μόνο επιλογή, προκειμένου να κερδηθεί χρόνος και να εξοικονομηθούν οι αναγκαίες συμμαχίες για την επικράτηση των «ημετέρων» στη διαμφισβητούμενη μακεδονική ενδοχώρα². Οι πατριαρχικοί αρχιερείς, αποφαίνεται λ.χ. την άνοιξη του 1879 ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Βατικιώτης, «έχουσιν ανάγκην πλήρους και ανεπιφυλάκτιου εμπιστοσύνης και προστασίας των τοπικών Αρχών, όπως δυνηθώσι ν' αντιπαλαίσωσιν αποτελεσματικώς κατά των οσημέραι αποθρασυνομένων βουλγαριστών και των οπαδών και πρακτόρων του Ουνιτισμού»· ευτυχώς, διαπιστώνει, «εσχάτως αι τοπικαί Αρχαί φαίνονται ευνοϊκότερον διατεθειμέναι» απέναντί τους³. Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος, ο διάδοχός του Πέτρος Λογοθέτης εκτιμά το 1883 πως, ακόμη κι «εάν πάντα τα μέσα των εθνικών ενεργειών ώσι μεν πλήρη και σχετικώς τελειότερα, αλλ' ελλείπη η εύνοια ή τουλάχιστον η αμεροληψία της κατά τόπους Εγχωρίου Εξουσίας, το αποτέλεσμα αυτών έσται ακρωτηριασμένον και άμοιρον σπουδαιότητος· διότι η ελαχίστη προς αυτάς αντίδρασις των αντιπάλων ημών ενισχυομένη και υποστηριζομένη υπό της τοπικής Αρχής, παραλύει ή ματαιοί τα πάντα»⁴. Την ίδια διαπίστωση συμμερίζονται λίγο-πολύ όλα τα επιτελικά στελέχη του ελληνικού μηχανισμού: «Η προσοικείωσις των Οθωμανών αρχόντων είναι υπέρ τι και άλλον συντελεστικόν εις την ευόδωσιν πάσης εν ταις χώραις εκείναις ενεργείας», συμβουλεύει το 1882 τους ιθύνοντες του ΥΠΕΞ ο Παπαρρηγόπουλος· «η υπέρ ημών εξευμένισις της τουρκικής πολιτικής έσται βεβαίως σπουδαίος παράγων ευοδώσεως των εθνικών μας συμφερόντων εν Μακεδονία», εκτιμά το Φλεβάρη του 1891 ο πρόξενος Φοντάνας· «το κατά τύπους τουλάχιστον κύρος της οθωμανικής Αρχής πρέπει να διαμένη σεβαστόν, εάν θέλωμεν να μη προκαλώμεν αντιδράσεις αναγκαιώς βλάπτουσας ημάς τε και τους ημετέρους ομογενείς», συνοψίζει το Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς εγκύκλιος του υπουργείου προς τους Έλληνες προξένους της αυτοκρατορίας⁵.

Κεντρική επιδίωξη του ελληνικού μηχανισμού κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΘ' αι. αποτελεί ως εκ τούτου η πολιτική κι επιχειρησιακή συνεννόηση με την οθωμανική ηγεσία για την προστασία του status quo και το συντονισμό των ενεργειών τους κατά του κοινού εχθρού. Το Νοέμβριο του 1881, ο πρεσβευτής της Αθήνας στην Κωνσταντινούπολη Ανδρέας Κουντουριώτης «υποδεικνύει» στο Μεγάλο Βεζίρη «την επίτασιν των Βουλγαρικών και

¹ Κλεάνθης Νικολαΐδης, «Αποκαλύψεις περί του Ελληνισμού της Μακεδονίας», *Ακρόπολις* (Αθήνα), 10.8.1903, σ.2. Το απόσπασμα προέρχεται από συνέντευξη του διπλωμάτη Χρ. Μητσόπουλου. Πρβλ. «Ο Ελληνισμός και το Μακεδονικόν ζήτημα. Μία συνέντευξις με τον εν Ρώμη επιτετραμμένον της Ελλάδος», *Ακρόπολις*, 14.8.1903, σ.1.

² Ασπρέας 1930, σ.138-41· Καραβας 2003, σ.27· Brailsford 1906, σ.193-4.

³ ΙΑΥΕ 1879/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Πρόεδρο ΣΔΕΓ Ν. Μαυροκορδάτο, Εν Θεσ/νίκη 8.3.1879, αρ.235.

⁴ Καρδαράς 1994, σ.429.

⁵ Βούρη 1994, σ.40, 185 & 215.

Ρουμανικών ραδιουργιών και των υπό το πρόσχημα θρησκευτικής υπέρ της καθολικής προπαγάνδας ενεργουμένων υποκινήσεων» στη Μακεδονία, εκφράζοντας την απορία του «*επί τη απαθεία μεθ' ἧς ἡ Πύλη παρίσταται μάρτυς των γενομένων*» και υπενθυμίζοντας «*ὅτι δια του τρόπου τούτου ἤρξατο και το εν Βουλγαρία κίνημα, ὅπερ επέφερε τα γνωστά αποτελέσματα*»· όταν ο οθωμανός πρωθυπουργός, «*αναγνωρίσας την σπουδαιότητα του ζητήματος*», αποφαινεται «*ὅτι οφείλομεν να συμπράξωμεν προς ἀπόκρουσιν των επαπειλούντων την Μακεδονίαν κινδύνων*», ο Κουντουριώτης ζητά να του υποδείξει συγκεκριμένο «*σχέδιον κοινῆς ενεργείας*», παρόλο που ο ίδιος δεν πιστεύει και τόσο στην ειλικρίνεια του συνομιλιτή του¹. Την ίδια πρόταση «*περί συμπράξεως ἡμῶν μετά του τουρκικοῦ στοιχείου*» για την απόκρουση «*των ξένων ἐπιβουλῶν*» επαναλαμβάνει πάντως ο ίδιος και δυο χρόνια αργότερα, τόσο στο νέο Μεγάλο Βεζίρη όσο και στον οθωμανό υπουργό Εξωτερικῶν². Εν ἔτει 1890, ο Γουλιέλμος Φοντάνας αποφαινεται πάλι ὅτι «*προς τελεσφόρον προστασίαν του Ἑλληνισμοῦ παρίσταται ἡ ἀνάγκη να συνεννοηθῶμεν ὀρισμένως μετά των Τούρκων ἔνεκα της ταυτότητος των συμφερόντων ὅπως πολεμήσωμεν τον Βουλγαρικόν χείμαρρον*»³. Πρακτικά αποτελέσματα θα επιτευχθῶν ὡστόσο μόνο σε περιφερειακό ἐπίπεδο, μέσω των επαφῶν των κατά τόπους προξένων με τους ἐκεῖ γενικούς διοικητές. Τυπικό δείγμα ἀποτελεῖ μια ἐκθεση του προξένου Μοναστηρίου Πανουριά, τον Ιούνιο του 1885: «*Ἐπικαλεσθεῖς την ἀνάγκην της φιλικῆς συνεργασίας Ἑλλάδος και Τουρκίας κατά των κατά του καθεστώτων εργαζομένων*», γράφει, ο τοπικός βαλής «*με παρεκάλεσε θερμῶς να παρέχω αὐτῷ την συνδρομὴν μου και να ανακοινῶ αὐτῷ πάσαν προς τον σκοπὸν τούτον τείνουσαν σπουδαίαν ἐργασίαν αὐτῶν, ὅπως ἢ εἰς θέσιν να καταπολεμῆ και ματαιώνη αὐτήν. Της ζητουμένης μοι φιλικῆς συνεργασίας θέλω ἐπωφεληθῆ και θέλω προσπαθῆσει ὅπως συνδεθῶ προς αὐτὸν δια στενῆς φιλίας και ἐφελκύσω ἐφεξῆς δια πολιτείας εἰλικρινούς την ἐμπιστοσύνην αὐτοῦ*»⁴. Δέκα χρόνια αργότερα, ο διάδοχός του Ναπολέον Μπέτσος ἀναπολεῖ ἔτσι νοσταλγικά την ἐποχὴ του 1884-85, «*ὅτε Τούρκοι και Ἕλληνες ἀδελφωμένοι ἐιργάζοντο κατά των Βουλγάρων*»⁵.

Αναπόφευκτο τίμημα αὐτῆς της προσέγγισης εἶναι, φυσικά, ἡ «προσωρινή» θυσία των ἀπελευθερωτικῶν πόθων του ἐλληνικοῦ ἢ ἐλληνίζοντος ὑπόδουλου χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. «*Το συμφέρον του μέλλοντος ἐπιβάλλει να προτιμῶμεν την τουρκικὴν κατοχὴν των ἐλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ την ἄρσιν του σχίσματος*», ξεκαθαρίζει ο Παπαρρηγόπουλος ἐν ἔτει 1879, ἐνῶ ἐξίσου σαφεῖς εἶναι οἱ οδηγίες που ο ίδιος δέχεται το 1882 ἀπὸ τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη: «*το καταφανές συμφέρον της Ἑλληνικῆς [φυλῆς] ἐπιβάλλει αὐτὴ το καθήκον του να πολιτεύεται υπέρ της συντηρήσεως του καθεστώτος τούτου, ἐφ' ὅσον ἡ οθωμανικὴ κυβέρνησις*

¹ ΑΣΚΙ/ΚΑΠ, Α. Κουντουριώτης προς Χ. Τρικούπη, Πέραν 17/29.11.1881, ἀρ.εἰς.2178, προσωπικὴ & ἐμπιστευτικὴ.

² ΙΑΥΕ 1883/Β/Πρ. Κων/λεως, Α. Κουντουριώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Πέραν 3.5.1883, ἀρ.992. Ευχαριστῶ τὴ Σοφία Βούρη για την παραχώρηση φωτοτυπίας του ἐγγράφου.

³ ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Ἐν Αθήναις [13].4.1890.

⁴ ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Ἐν Βιτωλίοις 25.6.1885, ἀρ.311.

⁵ ΙΑΥΕ 1895/ΑΡΧ.Β/2, Ν. Μπέτσος προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Ἐν Βιτωλίοις 20.8.1895, ἀρ.235.

σώζει αυτό από πάσης άλλης ξενικής κυριαρχίας»¹. Στόχος της ελληνικής διπλωματίας στο γύρισμα του αιώνα γίνεται έτσι κυρίως η μετάλλαξη του αντιοθωμανικού πατριωτισμού των υπόδουλων χριστιανών σε αντισλαβικό (και ειδικότερα αντιβουλγαρικό) μίσος: «Γίνεται αναμφιβόλως δήλον», διαμηνύει χαρακτηριστικά το 1893 προς τον έλληνα πρέσβυ στην Πόλη ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Κοντόσταυλος, «ότι ο [απελευθερωτικός] πόθος ούτος αποβαίνει ου μόνον αβλαβής προς την Τουρκίαν, αλλά και μετατρέπεται εις πανίσχυρον παρ' ημίν ελατήριον προς υποστήριξιν της ακεραιότητος του κράτους αυτής, χάριν της προλήψεως του επ' ωφελείαν των εχθρών ημών διαμελισμού αυτού»². Τη μοίρα αυτή οφείλουν να συμμεριστούν όχι μόνο οι Έλληνες της Μακεδονίας αλλά όλοι ανεξαιρέτα οι αλύτρωτοι ομογενείς, ακόμη και οι κατ' επανάληψη εξεγερμένοι Κρητικοί: την προτεραιότητα της ελληνοτουρκικής σύμπραξης «προς απόκρουσιν των εν Μακεδονία βουλγαρικών αξιώσεων» επικαλείται το 1895 η επίσημη Αθήνα για να παρεμποδίσει το εκκολαπτόμενο μεταπολιτευτικό κίνημα της μεγαλονήσου³, το ίδιο ακριβώς επιχείρημα επιστρατεύει το 1897 ο βασιλιάς Γεώργιος για να ανακόψει το αλυτρωτικό εγχείρημα της Εθνικής Εταιρείας· εφόσον η Κρήτη βρισκόταν «εκτός της σφαίρας των απαιτήσεων και του ανταγωνισμού των Βαλκανίων, ουδείς [την] διεμφισβήτει» και «συνεπώς, ουδείς υπήρχε κίνδυνος απωλείας» της στη μακρά διάρκεια, αναλύει το βασιλικό σκεπτικό ο Ασπρέας, «η προσοχή πάντων όφειλε να στραφή προς την Μακεδονίαν», όπου «εβλάσταινον μεγάλοι κίνδυνοι δια την Ελλάδα», και να μη διαρρηχθούν ανεπιστρεπτί οι ελληνοτουρκικές σχέσεις⁴.

Η εκλαΐκευση αυτής της γραμμής στο δημόσιο λόγο του ελληνικού μηχανισμού συνοψίζεται στην προβολή του δόγματος, σύμφωνα με το οποίο η οθωμανική κυριαρχία υπήρξε πολύ λιγότερο επιζήμια για τον ελληνισμό απ' ό,τι η προαιώνια σλαβική απειλή και ότι, στις δεδομένες συνθήκες, ο σουλτάνος αποτελούσε τον αποτελεσματικότερο δυνατό σύμμαχο απέναντι στον κίνδυνο ενός οριστικού εκσλαβισμού της Μακεδονίας. «Εχθροί ημών σήμερα δεν είναι οι Τούρκοι αλλ' οι Βούλγαροι», αποφαινεται έτσι κατηγορηματικά το 1899 ο Νεοκλής Καζάζης⁵, ο Φραγκίσκος Βιρβίλης εξηγεί το 1904 πως «οι Βούλγαροι έκαμαν εις τους Χριστιανούς δεινά και κακά όπου η Τουρκία και εις τον καιρόν της μεγάλης της βαρβαρότητος ποτέ δεν έκαμεν», αφού «η Τουρκία δεν εμποδίζει τον Έλληνα να λέγεται Έλλην, να έχη τα σχολεία του, την γλώσσαν του, τας εκκλησίας του, τας κοινότητάς του να έχουν κτήματα»⁶, ενώ ακόμη πιο εύγλωττο είναι το Ημερολόγιο του «Μακεδονικού Συλλόγου» της Αθήνας εν έτει 1909: «Ο εχθρός μας δεν είναι οι Τούρκοι· ούτοι εσεβάσθησαν τα προνόμιά μας. Και συμφέρον των είναι να τα σεβασθώσι, διότι ούτως θα έχωσι την αμέριστον υποστήριξιν 10 εκατομμυρίων

¹ Καράβας 2004, σ.161 & 163.

² Βούρη 1994, σ.251.

³ Νικόλαος Παπαδάκης, *Η Σητεία κατά τας κρητικές επαναστάσεις (1896-1898). Απομνημονεύματα*, Σητεία 2001, σ.24.

⁴ Ασπρέας 1930, σ.242-3.

⁵ Καζάζης 1899, σ.314.

⁶ Βιρβίλης 1904, σ.42.

Ελλήνων. Ο Βούλγαρος είναι ο κύριος εχθρός, ο οποίος από του 600 μ.Χ., ότε ενεφανίσθη, μέχρι σήμεραν έχει ένα πόθον, εν πρόγραμμα, να καταλάβη την Μακεδονίαν, να κατεβή εις το Αιγαίον»¹. Παρόμοια κείμενα δημοσιεύονται σε ελληνικές εφημερίδες της Μακεδονίας², ενώ στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και έντυπη ανυπόγραφη προκήρυξη που συνέταξε ο Ίων Δραγούμης: «Οι χειρότεροί μας εχθροί είναι οι Σλαύοι και οι Βούλγαροι. Και οι Τούρκοι είναι εχθροί μας, αλλά μεγαλύτεροι εχθροί μας είναι οι Βούλγαροι και οι Σλαύοι. Εις την Τουρκίαν ειμπορούν τέλος πάντων κάπως να ζήσουν οι Έλληνες, εις την Βουλγαρίαν δεν ειμπορούν. Είδατε τι μας έκαμαν εκεί τώρα τελευταία. Κανείς μας δεν θέλει ούτε αγαπά τους Τούρκους, αλλά πρέπει να έλθη η κατάλληλη ώρα δια να διωχθούν. Αφού υποφέραμεν τους Τούρκους τόσους αιώνας τώρα, πρέπει να ειμπορούμεν να τους υποφέρωμεν ακόμη ολίγον»³. Μερίδα του αθηναϊκού Τύπου δεν παραλείπει, τέλος, να εκφράσει τη δυσφορία της για την «προδοτική» αδιαφορία των Οθωμανών να προστατεύσουν αποτελεσματικά την κυριαρχία τους απέναντι στους εξωγενείς υπονομευτές: «Εν όσω οι Τούρκοι δεν θέλουσι να συνείδωσι τον ίδιον κίνδυνον, μηδέ ν' αντιτάξωσι γενναίαν τινά άμυναν προς αυτόν», διαβάζουμε σε δημοσίευμα του 1888, «υπολειπόμεθα ημείς μόνοι εν τω αγώνι προς τοσούτους και τηλικαύτους εχθρούς, καθήκον έχοντες ν' αμυνόμεθα υπέρ του εθνολογικού ημών καθεστώτος, χάριν δ' αυτού και υπέρ του πολιτικού καθεστώτος εν Μακεδονία, όπερ τόσον επονειδίστως προδίδουσιν οι κατά πρώτον και κύριον λόγον υπέρ αυτού ενδιαφερόμενοι. Δι' ημάς η τοιαύτη άμυνα είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου»⁴.

Εξίσου φιλοοθωμανική είναι η στρατηγική και της Βουλγαρικής Εξαρχίας. «Ίνα επιτυχώς εργασθώμεν εν Μακεδονία, ίνα δυνηθώμεν να παλαίσωμεν κατά των Ελλήνων προς διατήρησιν της βουλγαρικής εθνικότητας των κατοίκων της Μακεδονίας», διακηρύσσει το καθοδηγητικό φυλλάδιο του Σόποφ το 1885, «δέον, μέχρις ότου έλθει η στιγμή της ενεργείας διά πυρός και σιδήρου, να είμεθα φίλοι μετά των Τούρκων. Διά να νικήσωμεν τους Έλληνας εν Μακεδονία πρέπει να επιζητήσωμεν την συμμαχίαν των Τούρκων»⁵. Ακόμη πιο αποκαλυπτικές απ' αυτή τη δημόσια διακήρυξη είναι οι σχετικές εγγραφές στο προσωπικό ημερολόγιο του εξάρχου Ιωσήφ, με αφορμή την αντίθεσή του στην (αρχικά) φιλελεύθερη πορεία της Βουλγαρικής Ηγεμονίας και τη «βεβιασμένη» προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Σόφια το 1885: «Το ιδανικό του βουλγαρικού έθνους είναι η Βουλγαρία του Αγίου Στεφάνου. Όμως οι Έλληνες, οι Σέρβοι, οι Μαυροβούνιοι, οι Αυστριακοί, οι Τούρκοι και οι Άλβανοί είναι εναντίον μας, όπως και οι Ρουμάνοι, αν η Ρωσία δεν είναι μαζί μας. Με τέτοιους όρους μπορούμε να ιδιοποιηθώμε τη Μακεδονία; [...] Η φιλοτουρκική πολιτική είναι καλή, όμως μ' αυτό το Σύνταγμα οι Βούλγαροι της Ηγεμονίας δε θα μπορέσουν να την ακολουθήσουν. Εγώ στην

¹ Γούναρης 1909, σ.70.

² Γούναρης 1983, σ.163 & 169.

³ ΑΙΔ/IV/20.1.4, ανώνυμη προκήρυξη του Ι. Δραγούμη «Προς τον λαόν της Θράκης», 1906-07.

⁴ «Ξενικά εν Μακεδονία ενέργεια», *Εφημερίς* (Αθήνα), 15.5.1888, σ.2. Συγγραφέας του ανώνυμου άρθρου ήταν ο Αθανάσιος Ευταξίας, όπως προκύπτει από άλλο κείμενο της ίδιας σειράς (*Εφημερίς* 19.6.1888, σ.1).

⁵ Οφέικωφ 1885, σ.112-3.

Κωνσταντινούπολη πρέπει να εγκρίνω αυτή την πολιτική και να επιθυμώ να τεθεί σ' εφαρμογή»¹. Με εντολή του εξάρχου, οι βουλγαρικές κοινότητες της Μακεδονίας διακηρύσσουν έτσι την ίδια εποχή τη νομιμοφροσύνη τους προς το σουλτάνο², ενώ ο ίδιος ο Ιωσήφ στο ημερολόγιό του δεν κρύβει την επιθυμία του για νίκη των σερβικών όπλων στο σερβοβουλγαρικό πόλεμο του 1885, με στόχο την καθεστωτική αλλαγή στη Βουλγαρία και την επικράτηση εκεί των συντηρητικών, φιλορωσικών δυνάμεων³. Σ' ένα πρακτικότερο επίπεδο, ο προκαθήμενος της βουλγαρικής εκκλησίας προσπαθεί ν' αξιοποιήσει τις τριβές της Πύλης με το Πατριαρχείο για το «προνομιακό ζήτημα», διαχωρίζοντας ενώπιον των οθωμανών αξιωματούχων τη θέση του από τις «υπερβολικές» αξιώσεις του πατριάρχη, έτσι ώστε ν' αποσπάσει βεράτια διορισμού εξαρχικών αρχιερέων στη Μακεδονία⁴, ενώ η εφημερίδα της Εξαρχίας επιχαίρει για την άρνηση των τοπικών αρχών να παραχωρήσουν στρατιωτική συνοδεία σε πατριαρχικούς μητροπολίτες κατά την περιοδεία τους σε ανυπάκουα «βουλγαροχώρια»⁵. Ακόμη ευτυχέστερη υπήρξε η συνεργασία των κατά τόπους βουλγαρικών κομμάτων με τις οθωμανικές αρχές, μέσω της συνήθους εξαγοράς κάποιων αξιωματούχων⁶. Σημασία δίνεται ιδίως στην απόσπαση συμβολικών εκδηλώσεων της εύνοιας της εξουσίας: το 1898 στο Μοναστήρι ο νεοδιόριστος εξαρχικός μητροπολίτης καταφέρνει π.χ. να του παραχωρηθεί «η τιμητική θέση μπροστά στο κονάκι του Βαλή κατά τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές της ορθοδοξίας», γεγονός που προκαλεί μπουκοτάζ του επίσημου εορτασμού του Πάσχα από τους θιγόμενους πατριαρχικούς⁷. Με δεδομένες τις ιδιομορφίες του καθεστώτος, αυτού του είδους οι παραχωρήσεις μπορούσαν πάντως ν' ανακληθούν ανά πάσα στιγμή ή εφαρμόζονταν με πολύ διαφορετικές ταχύτητες από περιοχή σε περιοχή. Το βιβλιαράκι που εξέδωσε το 1902 η Εξαρχία για τα εικοσιπεντάχρονά της ήταν έτσι παράνομο στη Μακεδονία (και η κατοχή του εκλαμβάνονταν ως τεκμήριο αντικρατικής δραστηριότητας), παρόλο που το Ιωβηλαίο της βουλγαρικής εκκλησίας γιορτάστηκε επίσημα στην Κωνσταντινούπολη, ακόμη και με «αυλική δεξίωση» του σουλτάνου προς τιμήν του εξάρχου και των καλεσμένων του από την ενδοχώρα, στους οποίους το ίδιο αυτό βιβλιαράκι διανεμήθηκε ως ενθύμιο⁸.

Ακόμη περισσότερο εξαρτημένο από την υποστήριξη των οθωμανικών αρχών είναι το σερβικό κόμμα, με δεδομένη την αρχική αδυναμία του αλλά και την απουσία των σταθερών θεσμικών ερεισμάτων κάποιας «εθναρχούσας» εκκλησίας. Τελικό αποτέλεσμα αυτής της εξάρτησης υπήρξε κι εδώ η «προσωρινή» εγκατάλειψη των αλτρωτικών επαγγελιών προς όφελος της προπαγανδιστικής εργασίας εντός του οθωμανικού θεσμικού πλαισίου, πολιτική που εγκαινιάστηκε το 1885 από τον Στόγιαν Νοβάκοβιτς για να παγιωθεί πλήρως τα επόμενα

¹ Екзарх Йосиф 1992, σ.171.

² Στο ίδιο, σ.164.

³ Στο ίδιο, σ.165.

⁴ Кирил 1970, σ.406-7· Екзарх Йосиф 1992, σ.131, 133, 153-5 & 161 (ιδίως σ.155).

⁵ Новини (Κων/λη), 21.4.1892, σ.2.

⁶ Ενδεικτικά: Трайчев 1930, σ.19· Трајановски 2004, σ.115· Кънчов 2000, σ.322.

⁷ Βακαλόπουλος 1986, σ.138.

⁸ Трайчев 1930, σ.37.

χρόνια: «η τωρινή σερβική κυβέρνηση», επισημαίνει έτσι το 1898 ο ρώσος πρέσβης στο Βελιγράδι, «είναι πιο εύκολα διατεθειμένη να ζητήσει συμφωνία με την Τουρκία, εξαιτίας της αντίθεσης των Βουλγάρων στη Μακεδονία, παρά να συνδράμει αναταραχές σ' αυτή την επαρχία»¹. Αρχικά συγκρατημένες, οι οθωμανικές αρχές απ' την πλευρά τους στηρίζουν πάλι στο πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότερο τα κατά τόπους σερβικά κόμματα -της βορειότερης ιδίως Μακεδονίας- ως αντίβαρο στις εκεί εξαρχικές πλειοψηφίες².

Η σκοτεινότερη πτυχή της σχέσης των εθνικών μηχανισμών με τις οθωμανικές αρχές αφορά την προθυμία τους να προσφύγουν στην έννομη ή παρακρατική βία αυτών των τελευταίων για να θέσουν εκτός μάχης τους αντιπάλους τους. «Τα στελέχη των προπαγανδών το μίσος τους το εκφράζουν όχι μόνο στα λόγια, αλλά και έμπρακτα», διαπιστώνει τον Αύγουστο του 1896 ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου, Ραστκόφσκι: «στην πρώτη πρώτη ευκαιρία αλληλοσυκοφαντούνται ο ένας με τον άλλο, στήνουν καταδόσεις και τελικά ενθαρρύνουν τους Τούρκους κατά των ανταγωνιστών τους, χωρίς να κρύβουν τη χαρά τους όταν καταφέρουν να προκαλέσουν ζημιά στην άλλη χριστιανική κοινότητα»³. Στην περίπτωση του Πατριαρχείου και των μητροπολιτών του, αυτή η πρακτική ανταποκρίνεται βέβαια σε μια πλούσια μακροαίωνα παράδοση εξόντωσης κάθε είδους ενδοεκκλησιαστικών, πολιτικών και κοινωνικών αντιπάλων. Ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' δε θεωρεί έτσι καθόλου αφύσικο το 1883 να «αιτείται παρά των αρχών την καταδίωξιν των βουλγαρικών σχολείων», όπως ακριβώς και ο υφιστάμενός του Καστορίας Κύριλλος που την ίδια εποχή απαιτεί από τον καϊμακάμη της έδρας του «όπως κλεισθώσι τα βουλγαρικά σχολεία» που λειτουργούν στα χωριά της επαρχίας του «άνευ αδείας αυτοκρατορικής»⁴. το 1884 ο Βοδενών Ιερόθεος προσφεύγει στο διευθυντή της αστυνομίας της Θεσσαλονίκης Μουστά Μπέη για να πλήξει τον εκπρόσωπο της Εξαρχίας στην πόλη⁵. «κατόπιν των συντόνων ενεργειών και διαμαρτυριών των μητροπόλεων Στρωμνίτης και Θεσσαλονίκης παρά ταις τοπικαίς αρχαίς», μεταξύ 1878 και 1884 απελαύνονται από τη Στρώμνιτσα πέντε «ακαταπόνητοι απόστολοι της Βουλγαρικής ιδέας» που επιχειρήσαν σε διάφορες φάσεις να οργανώσουν το τοπικό βουλγαρικό κόμμα⁶. ο Πολυανής Θεόκλητος επιστρατεύει το 1881 τη χωροφυλακή και τους μουσουλμάνους κατοίκους του Ρόσλοβο για ν' αποσπάσει από τους χριστιανούς (ουνίτες) συγχωριανούς τους τα κτήματα του γειτονικού μοναστηριού της Θεοτόκου, που οι χωρικοί καλλιεργούσαν παραδοσιακά⁷. Κάποιες φορές οι κινήσεις αυτές υπαγορεύονται από τον ελληνικό διπλωματικό μηχανισμό, όπως διαπιστώνουμε από την περιγραφή του προξένου Μοναστηρίου Κιουζέ-Πεζά για την καταστολή της απόπειρας «της βουλγαρικής προπαγάνδας» να προσεταιριστεί το στρατηγικής σημασίας χωριό Γκέρμαν (σημ.

¹ Дракул 1995, σ.245.

² Пасков 1990, σ.418-24· Георгиев – Трифонов 1995, σ.253-5 & 490-1· Британски..., όπ.π. (2005), σ.334.

³ Дракул 1995, σ.177.

⁴ Καρδαράς 1998, σ.228-9.

⁵ Καραθανάσης – Σατραζάνης 1991, σ.24.

⁶ Αγγελόπουλος 1980, σ.75.

⁷ Αγγελόπουλος 1973, σ.105-6.

Αγ. Γερμανός) της Πρέσπας: *«Τούτου εδέησε να προβώ εις καταλλήλους ενεργείας δια τε του Αγίου Πρεσπών και του Βαλή προς ματαίωσιν των Βουλγαρικών ενεργειών. Το αποτέλεσμα υπήρξεν η σύλληψις και η αποστολή ενταύθα υπό συνοδείαν 4 βουλγαριζόντων ριφθέντων εις τας φυλακάς»*¹. Άλλοτε, πάλι, οι διπλωμάτες περιορίζονται ν' ανακοινώσουν τις επιτυχίες τους χωρίς λεπτομέρειες για τη θεσμική διαδρομή που ακολούθησαν: *«Το από 12 ετών υπάρχον ενταύθα σχολείον των Βουλγάρων τη ενεργεία ημών εκλείσθη χθες υπό των Αρχών. Προσπαθώ να κλεισθή και Εκκλησία»*, τηλεγραφεί το Σεπτέμβριο του 1887 στο ΥΠ.Εξ. ο πρόξενος Σερρών Βιτάλης, για να προσθέσει λίγο αργότερα ότι *«αληθής λύσσα κατέλαβε»* τους εξαρχικούς της περιοχής *«αφ' ότου επετεύχθη η καταστροφή της εν Καμενίκη σχολής των»*². Αρκετά συχνά, το ρόλο του διαμεσολαβητή με τις αρχές αναλαμβάνουν κατώτερα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού, δάσκαλοι ή ιδιώτες πράκτορες. *«Δια των αγαθών σχέσεων, ας ανέκαθεν εκκαλιέργουν και ετήρουν μετά των τοπικών αρχών και ισχυρών Τούρκων αι εθνικαί εργασίαι μου αφικνούντι πάντοτε εις τον σκοπόν»*, διαβάζουμε σε επιστολή προς το Στέφανο Δραγούμη του καστοριανού γιατρού Ιωάννη Σιόμου, που εν έτει 1888 θεωρεί ως *«καύχημα του βίου του»* την ανάσχεση *«του πρώτου λίαν θερμού ρου του Βουλγαρισμού ιθνομένου υπό του πολυμηχάνου Ντίγκα»*³. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο μακεδόνας δάσκαλος Πέτρος Κωνσταντινίδης ενημερώνει το 1894 τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη ότι, χάρη στην ατομική πρόσβασή του στους πασάδες Φλώρινας και Καστοριάς, οι αρχές φυλάκισαν το βούλγαρο επιθεωρητή σχολείων Πασχάλιεφ *«μετά τριάκοντα ετέρων βουλγαριζόντων προκρίτων εν Καϊλαρίω»*, απέκλεισαν έναν άλλο βούλγαρο επόπτη *«της εκτός Βιτωλίων υπηρεσίας»*, διενήργησαν έρευνες σε σπίτια και καταδίκασαν ένα Βλάχο ρουμανιστή⁴. Το θεαματικότερο πλήγμα κατά του βουλγαρικού μηχανισμού πριν από το 1897 αποτέλεσε η σύλληψη κι εκτόπιση το 1892 του βούλγαρου βιβλιοπώλη και τυπογράφου της Θεσσαλονίκης, Κόνε Σαμαρτζήεφ, και του χρηματοδότη του, ντόπιου μεγαλεμπόρου Νάστε Στογιάνοφ⁵. Όπως διαπιστώνουμε από τον οικείο φάκελο του Αρχείου Δραγούμη, πρωταγωνιστικό ρόλο στη δίωξή τους διεδραμάτισαν δυο Έλληνες της Θεσσαλονίκης στενά συνεργαζόμενοι με τον εκεί διευθυντή της Αστυνομίας, *«του [ελληνικού] Προξενείου δια λόγους μη αναμιγνυομένου [αλλά] εν πλήρει συνεννοήσει μας βεβαίως πάντοτε»*⁶. Έμπορος ηπειρωτικής καταγωγής με επαγγελματικά συμφέροντα στη Βουλγαρία και πληροφοριοδότης των αρχών για τις κινήσεις των βουλγαρικών ανταρτοομάδων κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1880, ο ένας από τους δυο συντάσσει το κατηγορητήριο κατά του Σαμαρτζήεφ, με απόδοση *«έτι*

¹ ΙΑΥΕ 1900/1, Στ. Κιουζέ-Πεζιάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 28.10.1900, αρ.404 εμπ. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας, 80 από τις 145 οικογένειες του χωριού προσχώρησαν στη βουλγαρική εκκλησία στις 30.8.1900 (ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.349, л.42-3). Πρβλ. Арсов 1925, σ.48, σύμφωνα με τον οποίο 50 από τις 150 οικογένειες του εν λόγω «γρεκομάνικου» χωριού είχαν ήδη προσχωρήσει το 1901 στην Εξαρχία.

² ΑΣτΔ/29/150, Δ. Βιτάλης προς Υπ.Εξ., Εκ Σερρών 14/26.9.1887· ΑΣτΔ/29/153, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 26.3.1888, αρ.84.

³ ΑΣτΔ/29/78, Ι. Σιόμος προς Στ. Δραγούμη, Εν Λαρίση 30.5.1888.

⁴ Βούρη 1994, σ.261.

⁵ Божинов 1982, σ.82· Маркова 1994, σ.248.

⁶ ΑΣτΔ/28/189, Α.Χ. Κουτρούμπας προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 25.3.1892.

ενοχοποιητικότερου χαρακτήρος» στα σχετικά τεκμήρια, αντίγραφο του οποίου διαβιβάζει ταυτόχρονα στον έλληνα υπουργό Εξωτερικών· κεντρική ιδέα του κατηγορητηρίου ήταν πως ο Σαμαρτζήφ «χρησιμεύει προ ετών ως το κυριώτατον πρόσωπον και κέντρον όλων των εν Μακεδονία κατά του καθεστώτος Βουλγαρικών ενεργειών», με βασικά ενοχοποιητικά στοιχεία τη σχολική διδασκαλία της βουλγαρικής Ιστορίας (και δη με «επιλήψιμο» εγχειρίδιο), τη συγκέντρωση μέσω των κατά τόπους βουλγαροδιδασκάλων και διαβίβαση στην Εξαρχία στατιστικών στοιχείων για τις αντίστοιχες περιοχές, τη λαθραία εισαγωγή της φιλοκυβερνητικής εφημερίδας «Свобода» από τη Βουλγαρία «μέσω Ιταλού τινος» και την (απλή) αλληλογραφία του με κάποιους Βουλγάρους «διαμένοντας εν Ρωσία»¹.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι οι πατριαρχικές κοινότητες αυτές που προσφεύγουν επίσημα στις αρχές, απαιτώντας τη δίωξη των «ταραχοποιών» προπαγανδιστών στο όνομα της προστασίας της δημόσιας τάξης: «Προ τριών-τεσσάρων ημερών ήλθεν εκ Θεσσαλονίκης Δεσπότης Βουλγαροκαθολικός και αφού συνήθροισεν από το Έθνος ημών αμαθείς τινας και εκώλυσεν αυτούς από τας εργασίας των, προσπαθεί όπως εξαπατήσει αυτούς ίνα γίνωσιν οπαδοί του», διαβάζουμε σε χαρακτηριστική διαμαρτυρία της πατριαρχικής δημογεροντίας των Γενιτσών προς τον εκεί καίμακάμη το 1888, με αίτημα την εκδίωξη του συνίτη επισκόπου Μλαντένοφ από την πόλη. «Επειδή δε τα γεγονότα ταύτα προσημαίνουν διαίρεσιν του εν τη πόλει ημών κατοικούντος Χριστιανικού Έθνους εις δύο μερίδας και επειδή ταύτα θα γίνωσιν αίτιον μεγάλης ταραχής εν τω μέλλοντι [...], δια τούτο επιστώντες την προσοχήν της Σεβαστής Αρχής επί των γεγονότων τούτων, τολμώνεν να ανακοινώσωμεν τη Υμ. Ενδοξότητι τα κυκλοφορούντα και παρακαλούμεν Αυτήν όπως εξετελέση τα δέοντα, ίνα μη λάβη ζώην η ταραχή»². Η καλή σχέση των κοινοτήτων με τις αρχές και τους μουσουλμάνους συμπολίτες τους επέβαλλε, βέβαια, συχνά τον περιορισμό των σχέσεών τους με τους διπλωματικούς εκπροσώπους του εθνικού κέντρου. Όταν ο πρόξενος Σερρών Νικολάου επιχειρεί να επισκεφθεί το 1892 το Νευροκόπι, η εκεί πατριαρχική κοινότητα αντιδρά, θεωρώντας ότι το εγχείρημα θα λειτουργήσει καταστροφικά για την τοπική ελληνοτουρκική συνεργασία κατά των εξαρχικών: «τα καθ' ημάς φρονούμεν ότι και το αίσθημα του λαού ευρίσκεται ήδη ανεπτυγμένον και αδελφική ούτως ειπείν συνεργασία γίνεται σήμερον των δύο εθνικοτήτων κατά των εναντίων», διαβάζουμε σε σχετική επιστολή προς τον ελληνικό μηχανισμό της Θεσσαλονίκης, «ώστε πάντες εκ συμφώνου όλως περιττήν και επιβλαβεστάτην μάλιστα θεωρούμεν την μετάβασίν του εις Νευροκόπιον, διότι δικαίως φοβούμεθα ότι οι συμπολίται μας Οθωμανοί [θα] παρεξηγήσωσι τον σκοπόν της παρουσίας του και τότε ό,τι κατωρθώθη μέχρι

¹ ΑΣτΔ/28/191, «Κατηγορητήριο κατά του Σαμαρτζήφ Βουλγάρου Βιβλιοπόλου υπό του Διευθυντού της εν Θεσσαλονίκη Αστυνομίας, εντολή αυτού συνταχθέν υπό Θεοδώρου Ράμου»· ΑΣτΔ/28/189 & 192, Α.Χ. Κουτρούμπας προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 25.3.1892 & 29.3.1892. Αναλυτικά βιογραφικά στοιχεία για το συντάκτη του κατηγορητηρίου: ΑΣτΔ/28/199, Α.Χ. Κουτρούμπας προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 2.7.1892. Βλ. επίσης ΑΣτΔ/28/192^α, Θ. Ράμμος, «Εκθεσις περί των εν Μακεδονία ενεργειών των Βουλγάρων υποβληθείσα των Διευθυντή της Αστυνομίας Θεσσαλονίκης», Θεσ/νίκη 30.3.1892.

² Τιμοθεάδης 1992, σ.44.

τούδε μετά πολλούς κόπους και μόχθους εις μίαν στιγμήν καταστρέφεται και θα ευρεθώμεν εις το αυτόν σημείον έναντι αυτών, εις ό και οι εχθροί ημών»¹. Η πλήρης ταύτιση της τύχης του οθωμανικού ελληνισμού με τη μακροήμερευση της βασιλείας του σουλτάνου προκαλεί κάποιες φορές τη δυσφορία επιτελικών στελεχών του αθηναϊκού κέντρου, που θα προτιμούσαν έναν πιο διακριτικό χειρισμό του λεπτού αυτού ζητήματος. «Μέσον όρον αξιοπρεπείας δυστυχώς ούτε ο κλήρος ούτε ο τύπος της Κωνσταντινουπόλεως ηδυνήθη να εύρη αφ' ότου το 1869 ανεκήρυξε την αγαθοεργόν επιρροήν του δόγματος της συμπράξεως Ελλήνων και Τούρκων», διαπιστώνει λ.χ. το 1891 ο Οδυσσέας Ιάλεμος, στο εκτενές ενδοϋπηρεσιακό σημείωμα περί Μακεδονίας που συντάξε για λογαριασμό του ΥΠΕΞ και της ΕΕΕΕΠ. «Ότε δε προ δύο ετών περίπου ο Τουρκικός τύπος μας εξεμηδένιζεν, ο ημέτερος ανεμίμησκε τας προς την Οθ. Αυτοκρατοριάν περιφάνους εκδουλεύσεις ημών, ενώ δια τινας τούτων οφείλομεν αιωνίως να αισχνώνομεθα»². Η στάση αυτή των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων θα κορυφωθεί στη διάρκεια της σύντομης ελληνοτουρκικής σύρραξης του 1897, όταν -σύμφωνα με λίγο μεταγενέστερο απολογισμό του προξένου Μοναστηρίου- «το Ελληνικόν στοιχείον της Μακεδονίας ουδαμού εφάνη ούτε προ του πολέμου ούτε κατά τον πόλεμον προσκρούον μεθ' όλην την κλίσιν και τα αισθήματά του εις το νομοταγές προς την Τουρκικήν πολιτείαν»· ανταποδίδοντας τα δέοντα σ' αυτή τη νομιμοφροσύνη, ο τότε βαλής Μοναστηρίου Αμπντούλ Κερίμ πασάς «ούτε όταν αι σχέσεις μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδος ήσαν τεταμέναι ούτε κατά τα ανταρτικά έτεινεν ούς ευήκοον εις τας ραδιουργίας των απειράκις αποπειραθέντων να εκμεταλλευθώσι την δυσμένειαν των περιστάσεων κατά των Ελλήνων· κατά το διάστημα δε του Ελληνοτουρκικού πολέμου ου μόνον δεν μετέβαλε στάσιν, αλλά και προήσπισε και διαφύλαξεν από πολλών κινδύνων τους Χριστιανούς εν γένει»³.

Στην περίπτωση του βουλγαρικού κόμματος και μηχανισμού, παρόμοιες επιδόσεις συναντάμε κυρίως κατά του (ασθενέστερου πολιτικά και θεσμικά) σερβικού κινήματος. Οι πρώτοι σέρβοι εθναπόστολοι της Εταιρείας του Αγ. Σάββα -γιατρός και δάσκαλοι- που εγκαθίστανται στον Περλεπέ το 1887 θα απελαθούν μέσα σε λίγους μήνες, ύστερα από προσφυγή της τοπικής εξαρχικής κοινότητας στις αρχές⁴. Το Σεπτέμβριο του 1890 ένας Βλάχος από την Κλεισούρα της Καστοριάς, μετανάστης επί τρεις δεκαετίες στη Σερβία, συλλαμβάνεται στο γειτονικό Εξισού (σημ. Ξινό Νερό) μόλις επιχειρεί να προπαγανδίσει εκεί το άνοιγμα σερβικού σχολείου, κατηγορούμενος από το ντόπιο βουλγαρικό κόμμα για αλυτρωτικά κηρύγματα του τύπου «όπου νάναι θάρθουν εδώ οι Σέρβοι»⁵. Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η θριαμβευτική ανταπόκριση του επίσημου οργάνου της Εξαρχίας από τα Καϊλάρια, δυο χρόνια αργότερα, για την καταδίωξη του ίδιου «σέρβου προπαγανδιστή, βλάχου το γένος από

¹ ΑΣτΔ/28/192, Μ. Χρονίδης προς Α. Κουτρούμπα, Νευροκόπιον 2.7.1892.

² ΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Οδ. Ιάλεμος, «Σημειώσεις περί Μακεδονίας...», όπ.π., Εν Αθήναις 3.5.1891, Παράρτημα Β', σ.ξ'.

³ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Πρ. Κων/λεως, Εν Βιτωλίοις 14.4.1899, αρ.83.

⁴ Карамфилов 2005, σ.7.

⁵ Цамбазовски 1988, σ.492-3.

την Κλεισούρα» και τη φυλάκιση του ντόπιου σερβόφιλου Σακελαρίεφ: «η Αυτού Εξοχότης ο Βαλής Βιτωλίων, ο οποίος νυχθημερόν φροντίζει να υπάρξει ειρήνη κι ησυχία σε όλο το βιαλέτι, μόλις έμαθε γι' αυτούς τους ταραχοποιούς του πληθυσμού, έστειλε αμέσως από τις 5 τη νύχτα οκτώ έφιππους χωροφύλακες μαζί με δυο αστυνομικούς υπαλλήλους για να τους προφτάσουν και να τους φέρουν με συνοδεία πίσω στα Βιτώλια»¹.

Απέναντι στο ελληνικό κόμμα, με τις ισχυρές θεσμικές εκπροσωπήσεις του, οι αντίστοιχες δυνατότητες του βουλγαρικού μηχανισμού ήταν εκ των πραγμάτων πολύ περιορισμένες. Ακόμη κι η σημαντικότερη επιτυχία του σ' αυτό τον τομέα, η εξάρθρωση του ελληνικού προξενικού μηχανισμού στην περιοχή της Καστοριάς το 1887-89, γνωστή ως «Πηγεωνικά», θα δρομολογηθεί έτσι μέσω των διαύλων της (πολύ καλύτερα δικτυωμένης και ακίνδυνης για το καθεστώς) ρουμανικής προπαγάνδας. Επισήμως η υπόθεση ξεκίνησε στις 30 Ιανουαρίου 1887, με αιφνιδιαστική έρευνα των αρχών στο σπίτι του Αναστασίου Πηγεώνα, πράκτορα του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου και του ΣΔΕΓ, έρευνα που οδήγησε στην κατάσχεση της αλληλογραφίας του με τους προξένους Δοκό και Πανουριά και με μια πλειάδα τοπικών στελεχών του ελληνικού κόμματος, τη σύλληψη και μεταγωγή του στο Μοναστήρι, όπου υποβλήθηκε σε πολύμηνες ανακρίσεις². Ο ελληνικός διπλωματικός μηχανισμός κινητοποιήθηκε αμέσως, απαιτώντας από την Πύλη την απόλυσή του και την επιστροφή των κατασχεθέντων με βάση τα προνόμιά του ως έλληνα πολίτη, ιδιότητα που οι αρχές αρνήθηκαν ωστόσο πεισματικά να του αναγνωρίσουν³. Σύμφωνα με τον Πανουριά, η αλληλογραφία του συλληφθέντος με το προξενείο αφορούσε «εκπαιδευτικές ενεργείας και στρατιωτικές πληροφορίες»⁴ η συλλογή αυτών των τελευταίων διασκεδάστηκε από την Αθήνα με την προβολή του ισχυρισμού πως επρόκειτο για πάγια πρακτική των διπλωματικών αποστολών, της οθωμανικής πρεσβείας στην Αθήνα συμπεριλαμβανομένης, κι όχι εχθρική ενέργεια «καθ' υπέρβασιν των προξενικών καθηκόντων» του Πανουριά⁵. Ο ίδιος ο Πηγεών κατά την ανάκριση προσπάθησε πάντως ν' αποποιηθεί την κατηγορία της κατασκοπίας και να μεταθέσει την ευθύνη στον προϊστάμενό του Καστοριάς Κύριλλο, «ισχυρισθείς ότι ο Μητροπολίτης ελάμβανε τας στρατιωτικές πληροφορίες παρά διαφόρων» κι ότι ο ίδιος «καθ' υπαγόρευσιν του

¹ «Из дописките ни», *Новини* (Κων/λη), 2.6.1892, σ.3.

² Για τα «Πηγεωνικά», τη σημαντικότερη πηγή αποτελεί η πλούσια διπλωματική αλληλογραφία που φυλάσσεται στο αρχείο του ΥΠΕΞ (ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Β κι ΑΑΚ/Ε) και στο προσωπικό αρχείο του τότε υπουργού Στέφανου Δραγούμη (ΑΣτΔ/29/10-143). Τα δημοσιευμένα απομνημονεύματα του ίδιου του πρωταγωνιστή, γραμμένα το 1909 αμέσως μετά τον επαναπατρισμό του στην Καστοριά, φέρουν αντίθετα έντονα σημάδια τόσο της (αναμενόμενης) αυτολογκρισίας του όσο και της χονδροειδούς κατοπινής επιμέλειάς τους από το γιο του, μακεδονομάχο αξιωματικό Φιλόλαο Πηγεώνα (Πηγεών 1983, σ.427-59). Βλ. επίσης Βακαλόπουλος 1983, σ.226-61· Τσάλλης 1932, σ.43-50.

³ ΑΣτΔ/29/10· ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Α. Κουντουριώτης προς Στ. Δραγούμη, Εν Βαθυρρυάκι 25.5.1887, αρ.1337, και συνημ. Β. Preziosi, «Memorandum No 174», Pera 14/26.5.1887.

⁴ ΑΣτΔ/29/10, Πανουριάς προς Στ. Δραγούμη, Βιτώλια 2/14.2.1887, αρ.267 (το ίδιο έγγραφο και σε ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Β).

⁵ ΑΣτΔ/29/55, Υπ.Εξ. Γ.Ν. Θεοτόκης προς Α. Κουντουριώτη, Εν Αθήναις 28.3.1888, αρ.570 εμπ.· ΑΣτΔ/29/58^α, ο ίδιος προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήναις 13.4.1888, αρ.643. Πρβλ. ΑΣτΔ/29/50, Χ. Γραικός προς Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 12.9.1887· Sir Hoiraice Rumbold to the Marquess of Salisbury, Athens 15.4.1888, No.81, σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.166.

Μητροπολίτου και τρόπον τινά εξαναγκαζόμενος παρ' αυτό έγραφε τας προς το Προξενείον επιστολάς»¹. Λιγότερο προφανή είναι τα πράγματα με τις αλυτρωτικές δραστηριότητες ή και επαναστατικές προετοιμασίες που υποτίθεται πως προδόθηκαν από τα ίδια ντοκουμέντα· παρά τη σχετική φημολογία, που πρόθυμα αναπαρήγαγαν οι αντίπαλες προπαγάνδες, τα διαθέσιμα στοιχεία και η τελική έκβαση των διώξεων αφήνουν να εννοηθεί πως η όλη υπόθεση υπήρξε απ' αυτή την άποψη αρκετά διογκωμένη². Καθοριστικό ρόλο στη δρομολόγηση της διώξης έπαιξε ο επικεφαλής του ρουμανικού μηχανισμού στην περιοχή, Απόστολος Μαργαρίτης, που διέθετε επιρροή πάνω στον τοπικό βαλή κι ανέλαβε τη μετάφραση του κατασχεθέντος υλικού³. Απ' την πλευρά του, ο τότε διευθυντής του βουλγαρικού σχολείου της Καστοριάς Τέρπο Πόποφσκι υποστηρίζει στα απομνημονεύματά του πως όλα ξεκίνησαν με την τυχαία ανακάλυψη από τη μητέρα του ενός φακέλου με έγγραφα του Πηχεώνα, ο οποίος είχε παραπέσει στη δημοσιά Καστοριάς-Κορυτσάς από τους αγωγιάτες που τον μετέφεραν· διαπιστώνοντας ότι αυτά του προσέφεραν «υλικό για άμυνα απέναντι στους αντιπάλους του», ο Πόποφσκι παρέδωσε αντίγρατά τους στο Μαργαρίτη και στο αγγλικό, γαλλικό κι αυστριακό προξενείο Μοναστηρίου, τα δε πρωτότυπα στο βαλή Αμπντούλ Κερίμ, ενώπιον του οποίου είχε κληθεί ν' απολογηθεί με βάση καταγγελίες του έλληνα μητροπολίτη⁴. Ακολούθησαν διαδοχικά κύματα συλλήψεων διαφόρων στελεχών του ελληνικού μηχανισμού σε αστικά κέντρα της Δυτικής κυρίως Μακεδονίας (Καστοριά, Κλεισούρα, Φλώρινα, Μοναστήρι, Γκόπεσι κ.α.), ενώ μεμονωμένες συλλήψεις σημειώθηκαν την επόμενη χρονιά ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη⁵. Ο Πηχεών οδηγήθηκε τον Ιούλιο του 1887 στο στρατοδικείο Μοναστηρίου και το Μάιο του 1889 καταδικάστηκε σε πέντε χρόνια κάθειρξης στην Κυρηναϊκή, απ' όπου δραπέτευσε το Σεπτέμβριο του 1890 με τη βοήθεια του εκεί ελληνικού προξενείου⁶. Σε δικαστικές καταδίκες ή διοικητικές εκτοπίσεις κατέληξαν και πολλές άλλες συλλήψεις, ενώ σοβαρό πλήγμα δέχτηκαν ακόμη και τα ηγετικά κλιμάκια του ελληνικού μηχανισμού. Ο μητροπολίτης Καστοριάς Κύριλλος κλήθηκε να καταθέσει ενώπιον του στρατιοδικείου αλλά αρνήθηκε να παρουσιαστεί –με την κάλυψη του Πατριαρχείου που, εν ονόματι των «προνομίων» του millet-i Rum, τον διέταξε να περιοριστεί σε γραπτές μόνο απαντήσεις προς τους ανακριτές· ακολούθησε η κλήση του στην οθωμανική πρωτεύουσα, το

¹ ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 29.10.1887, αρ.775.

² Δείγματα αναπαράγωγής της σχετικής φημολογίας: Βégard 1987, σ.284-5· Κънчов 2000, σ.21-2· Πηχεών 1983, σ.441-4· ΑΣτΔ/29/77, 'Έλλην γνωστός σας' προς 'Υπουργό' Εξωτερικών, Βιτώλια 7.2.1888. Οι ισχυρισμοί αυτοί υιοθετούνται τοις μετρητοίς από τον καθηγητή Κων/νο Βακαλόπουλο (1983, σ.234-9 & 246)· η ελληνική διπλωματία της εποχής τους θεωρούσε αντίθετα «κακοήθη ψευδολογήματα» και τα σχετικά τεκμήρια «όλως πλαστά», υπενθυμίζοντας πως «η τήρησις του καθεστώτος του πολιτικού της Τουρκίας συμφέρει επίσης ημίν» (ΑΣτΔ/29/59, Γ.Ν. Θεοτόκης προς πρεσβείας, Εν Αθήναις 11.5.1888, αρ.845 εμπ.).

³ *Брутански...*, όπ.π. (2005), σ.170 & 183· Πηχεών 1983, σ.430-1· ΑΣτΔ/29/59, Δ. Σανόπουλος προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 20.4.1888, αρ.304.

⁴ Ποповски 2006, σ.54-7.

⁵ Απαρίθμηση των συλλήψεων σε Βακαλόπουλος 1983, σ.227-9, 231-3, 249 & 251-2.

⁶ Βακαλόπουλος 1983, σ.242-3 & 258-9· Πηχεών 1983, σ.446-59· ΑΣτΔ/29/94, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Βιτώλια 30.5.1889, κρυπτογραφικών τηλεγράφημα. Στις αρχές του 1890, ο Πηχεών κρατούνταν πάντως ακόμη στο Μοναστήρι (ΙΑΥΕ Β/ΑΑΚ/Θ, Α.Η. Πηχιών προς πρόξενο Γ. Φοντάνα, Εν ταις φυλακαίς Μοναστηρίου 14.1.1890).

Δεκέμβριο του 1887, και η μετάθεσή του στη Λήμνο τον επόμενο Οκτώβριο¹. Το Μάρτιο του 1888 η Υψηλή Πύλη ζήτησε από την Αθήνα την απομάκρυνση του προξένου Πανουριά, κατηγορώντας τον για υπονόμευση της οθωμανικής κυριαρχίας με βάση επιστολές του που βρέθηκαν στο κατασχεμένο αρχείο του Πηγεώνα. Μολονότι ο ίδιος ο Πανουριάς αντέτεινε πως το περιεχόμενο των επίμαχων εγγράφων είχε παραποιηθεί ελαφρά κατά τη μετάφρασή τους (αν και όχι σε βαθμό που να τροποποιεί ριζικά την ουσία τους) και η κυβέρνηση Τρικούπη αρνήθηκε αρχικά να υποκύψει στο τελεσίγραφο, τελικά αντικαταστάθηκε το Μάρτιο του 1889 μ' έναν εύσχημο διακανονισμό που υπέδειξε διακριτικά στην Αθήνα ο γραμματέας του σουλτάνου². Παράλληλα προς την απομάκρυνση του προξένου εξουδετερώθηκε κι ο διερμηνέας του ελληνικού προξενείου, Χρήστος Γραικός, ενοχοποιητικές επιστολές του οποίου προς τον Πηγεώνα έπεσαν επίσης στα χέρια των αρχών· παρά τις επίμονες προσπάθειες να συγκαλυφθεί η ανάμιξή του και παρά την επίκληση της διπλωματικής ασυλίας του, τελικά διέφυγε τη δίωξη μόνο με εγκλεισμό του στο νοσοκομείο Μοναστηρίου και ιατρική γνωμάτευση περί «*σπουδαίας βλάβης των διανοητικών δυνάμεών του*»³. Οι επιπτώσεις της όλης υπόθεσης στην εθνική διαπάλη υπήρξαν έτσι καθοριστικές σε βάρος του ελληνικού κόμματος: «*Το ολέθριον επεισόδιον Πηγιώνος παρέλυσεν τας εν τη χώρα ταύτη ενεργείας ημών*», εκτιμά χαρακτηριστικά τον Ιανουάριο του 1890 για την ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Δοκός⁴. Όπως σε κάθε παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, έτσι κι εδώ άμεσα κερδισμένοι βγήκαν οι αντίπαλοι εθνικισμοί, με πρώτο και καλύτερο το βουλγαρικό⁵. Σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη εξιδανίκευση του πρωταγωνιστή της από την εθνικιστική ή ημιεπίσημη ελληνική ιστοριογραφία, που αναζητούν απεγνωσμένα δάφνες αντιοθωμανικής δράσης στα πεπραγμένα του ελληνικού μηχανισμού της εποχής, τα στελέχη του τελευταίου στη μεταξύ τους αλληλογραφία αναφέρονται συνήθως στα Πηγεωνικά με διατυπώσεις όπως «*η βλακεία και η αβελτηρία του εν Καστορία πράκτορος*»⁶ ή «*η ασύνετος και αγυρτική του*

¹ ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 21.10.1887, αρ.770, 29.10.1887, κ αρ.774, κί 7.12.1887, αρ.900· Αικατερίνη Γεωργιάδου, «Μητροπολίτες Καστοριάς (1838-1958) με βάση τα υπομνήματα εκλογής τους», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009, σ.59.

² ΑΣτΔ/29/55, Γ.Ν. Θεοτόκης προς Α. Κουντουριώτη, Εν Αθήναις 28.3.1888, αρ.570 εμπ.· ΑΣτΔ/29/57^α, ο ίδιος προς Πρ. Κων/λης, Εν Αθήναις 2.5.1888, αρ.857· ΑΣτΔ/29/60, Α. Κουντουριώτης προς Υπ.Εξ., Εν Βαθυρρύακι 24.6.1888, αρ.1876. Αναλυτικά για την υπόθεση: Χρήστος Καρδαράς, «Ένα ελληνοτουρκικό διπλωματικό επεισόδιο (1888). Η ανέκδοτη αλληλογραφία του προξένου Μοναστηρίου Κων. Πανουριά με τον Αν. Πηγεώνα», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΖ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1997, σ.269-78. Επίσης: Βακαλόπουλος 1983, σ.244-8· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.167-70, 183-4 & 214-5.

³ Βακαλόπουλος 1983, σ.248-9· ΑΣτΔ/29/50, Χ. Γραικός προς Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 12.9.1887 και συνημ. επιστολή «*φίλου του ιατρού*», Εν Βιτωλίοις 26.8.1887· ΑΣτΔ/29/89, Κ. Πανουριάς προς Στ. Δραγούμη, Εν Βιτωλίοις 8.4.1889, αρ.229. Αμέσως μετά το ξέσπασμα της κρίσης, ο πρόξενος ζήτησε «*εμπιστευτικώς*» από τον προϊστάμενό του υπουργό τη μετάθεση του διερμηνέα επειδή «*είτε εξ επιδείξεως είτε εκ φύσεως δεν είναι εχέμυθος*» (ΑΣτΔ/29/40, Κ. Πανουριάς προς Στ. Δραγούμη, Εν Βιτωλίοις 4.3.1887, ιδιαίτερα). Μεταγενέστερη επιστολή του προς το Δραγούμη μας πληροφορεί πως ο Γραικός έχει εκτεθεί επειδή στην κατασχεθείσα αλληλογραφία του Πηγεώνα «*υπάρχουσιν επιστολαί αυτού κατά το μάλλον επιλήψιμοι*» (ΑΣτΔ/29/46, Κ. Πανουριάς προς Στ. Δραγούμη, Εν Βιτωλίοις 30.6.1887, ιδιαίτερα-εμπιστευτική). Στελέχη της ενδοκοινοτικής αντιπολίτευσης του Μοναστηρίου διατηρούσαν πάντως την ίδια εποχή την εντύπωση πως ο πρόξενος «*άγεται και φέρεται υπό του διερμηνέως του*» (ΑΣτΔ/29/42, Επ. Δημητριάδης προς Στ. Δραγούμη, Εν Αθήναις 12.3.1887).

⁴ ΑΣτΔ/29/125, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 27.1.1890.

⁵ Кънчов 2000, σ.21-2· Поповски 2006, σ.58-9· ΑΣτΔ/29/77, «*Ελλην γνωστός*» προς 'Υπουργό', Βιτώλια 7.2.1888..

⁶ ΑΣτΔ/29/110, Ι. Σιόμου προς Γ. Φοντάνα, Εν τη Ειρκτή Μοναστηρίου 30.8.1889.

Πηγεώνος πολιτεία»¹. Η δε ηγεσία του τα αντιμετώπισε σαν έργο εχθρικής συννομοψίας που απέβλεπε στον κλονισμό του μείζονος επιτεύγματος της ελληνοτουρκικής σύμπραξης: «Ούτω πολιτευομένη», διαβάζουμε στις οδηγίες του Υπ.Εξ. προς τον έλληνα πρέσβη τον Απρίλιο του 1888, «η Οθωμανική Κυβέρνησις παραδίδει την Μακεδονίαν σύσσωμον εις τους βουλγάρους, παρά το καλώς εννοούμενον συμφέρον αυτής, όπερ απαιτεί προφανώς την ελευθέραν εξέλιξιν του φυλετικού ανταγωνισμού»².

Εκτός από τις επίσημες αρχές, λόγο για τα εθνικά κόμματα της περιοχής τους είχαν όμως και οι ντόπιοι επιφανείς μουσουλμάνοι, ιδίως οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών. Είδαμε ήδη πως ο εθνικός διαχωρισμός των κατοίκων στη Μπάνιτσα της Φλώρινας ακολούθησε τη διαφορετική ιδιοκτησία των επιμέρους συνοικιών του χωριού· παρόμοιο διαχωρισμό συναντάμε και στο Βουλγαρομπλάτσι της Καστοριάς, ο ένας από τους μπέηδες του οποίου (ο φλωρινιώτης Γιουζίμ) υποστηρίζει τους πατριαρχικούς ενώ ο άλλος (ο μοναστηριώτης Σεκίρ) τους εξαρχικούς³. Στη Γκάλιστα των Καστανοχωριών το βουλγαρικό σχολείο προστατεύεται στις αρχές της δεκαετίας του 1890 από τον «επιφανέστατο» Μερσίν Αγά κι ορισμένους μπέηδες της Καστοριάς⁴, ενώ στο Εμπόριο Καϊλάριων ο βουλγαροδιδάσκαλος Αρσένι Κοστέντσεφ επιβιώνει από τις διώξεις του μητροπολίτη Μογλενών χάρη στην προσωπική φιλία του με τον πανίσχυρο ληστοφεουδάρχη της περιοχής, Βελή Αγά από το γειτονικό Ντέμπριτς· η σύλληψη του Βελή το 1886 θα σημάνει και την εσπευσμένη φυγή του Κοτσέντσεφ στη Βουλγαρία⁵. Στους καζάδες του Τέτοβο και του Γκόστιβαρ, το βουλγαρικό κόμμα κατηγορείται πάλι το 1890 ότι χρησιμοποίησε τον ισχυρό εκεί Σαμσί Μπέη και τον εξισλαμισμένο αυστριακό Γιουσούφ εφέντη για να επιβάλει το κλείσιμο των σερβικών σχολείων⁶. Για προφανείς λόγους, τη μερίδα του λέοντος από την υποστήριξη των οθωμανών τσιφλικιάδων αποσπά ωστόσο συνήθως η ηγεσία του ελληνικού κόμματος, εκκλησιαστική και πολιτική. «Κατώρθωσα διά πολλού κόπου να πείσω τους ιδιοκτήτας των πλείστων χωρίων, οίτινες εισίν Οθωμανοί εκ Θεσσαλονίκης όπως πίεςωσι τους εν τοις χωρίοις των χριστιανούς, ίνα μη ασπασθώσι το σχίσμα επ' απειλή εκδιώξεως αυτών εκ των χωρίων», ενημερώνει χαρακτηριστικά τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη ο Βοδενών Ιερόθεος το 1890⁷, ενώ ο πρόξενος Σερρών Βιτάλης καμαρώνει το 1887 για τη συμβολή του στην κινητοποίηση των ντόπιων μουσουλμάνων κατά των εξαρχικών: «εκρίναμεν λίαν σκόπιμον και επάναγκες όπως καταφύγωμεν εγκαίρως και εις το τουρκικόν στοιχείον όπερ διατηρεί εισέτι τον φανατισμόν και την ισχύν και εκμεταλλευθώμεν αυτήν αποκαλύπτοντες τον κίνδυνον, τον κοινή απειλούντα τα συμφέροντα αμφοτέρων, εξεγείροντες το κατά του κοινού εχθρού μίσος αυτού και παντί χρώμενοι μέσω όπως

¹ ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Πρ. Κων/λης, Εν Βιτωλίοις 26.7.1899, αρ.155.

² ΑΣτΔ/29/56, Γ.Ν. Θεοτόκης προς Α. Κουντουριώτη, Εν Αθήναις 4.4.1888, αρ.639 εμπ.

³ Божинов 1982, σ.71.

⁴ ЦДА, ф.1932к, оп.4, а.е.107, л.5-6.

⁵ Костенцев 1984, σ.131-49.

⁶ Цамбазовски 1988, σ.540-2 & 552-3.

⁷ ΑΣτΔ/28/176, Βοδενών Ιερόθεος προς Χ. Τρικούπη, Εν Θεσ/νίκη 4.10.1890.

αναπτύζωμεν το συναίσθημα της ανάγκης της από κοινού ενεργείας και αντιδράσεως»¹. Στον καζά Καϊλαρίων, η επάνοδος δυο τσιφλικιών (Τρέπιστα και Ντουρουτλάρ) στο Πατριαρχείο το 1901 οφείλεται στη συνεργασία του ελληνικού προξενείου με τον «εν Καϊλάρ Τζεμάλ Βέην», πλούσιο οθωμανό «καταγωγής εκ μητρός ελληνικής» και «ασκούντα μεγίστην επιρροήν επί των ειρημένων χωρίων»². Στην περιοχή της Δράμας, πάλι, η Βισοτσάνη ««εκινδύνευσεν ν' απολεσθή ημίν» το 1900 «αν μη σθεναροί κατεπολέμουν τον κίνδυνον η τε Α.Σ. ο Μητροπολίτης και ο Διοικητής Δράμας και ο εκ των προυχόντων αυτής Μαχμούτ Βέης, πλούσιος μουσουλμάνος ασκών εν τοις περιχώροις μεγάλην επιρροήν»³. Δυο χρόνια αργότερα, η ανάκτηση της κλεισμένης εκκλησίας του χωριού από την πατριαρχική κοινότητα δρομολογείται από το μητροπολίτη Δράμας σε συνεργασία με τους «κατά τα μέρη εκείνα Βέηδες και υπαλλήλους»⁴. Παρόμοιες πρακτικές εφαρμόζονται και στα αστικά κέντρα: στη Φλώρινα του 1889, διαβάζουμε σε μια προξενική έκθεση, το ελληνικό κόμμα υπερισχύει «ένεκα του διωγμού όν τούτοι [οι εξαρχηκοί] υφίστανται υπο του πανισχύρου Ιζέτ Πασσά, κατοίκου Φλωρίνης, και του Μουφτή»⁵. Κατά την οκταήμερη περιοδεία του στην αλβανομακεδονική μεθόριο την άνοιξη του 1903, ο Κιουζέ Πεζάς επιδίδεται τέλος συστηματικά στον «προσηλυτισμόν των ισχυρών βέηδων και του μουσουλμανικού εν γένει στοιχείου εις ιδέας φιλελληνικωτέρας και την εξάλειψιν των εκ του τελευταίου πολέμου γεννηθεισών εχθρικών αναμνήσεων», με ικανοποιητικά κατά τον ίδιο αποτελέσματα⁶.

Εν είδει (προσωρινού) απολογισμού

Αυτά όσον αφορά την ιδεολογία και τις μεθόδους εργασίας των αντίπαλων προπαγανδών και κομμάτων. Ποια υπήρξε όμως η πραγματική δυναμική αυτής της αντιπαράθεσης, από την επαύριο του Βερολίνου μέχρι το γύρισμα του αιώνα, την ανάπτυξη του επαναστατικού κινήματος της ΕΜΕΟ και τη μετωπική ένοπλη αναμέτρηση των εθνικών μηχανισμών; Μια ακριβής χαρτογράφηση των εθνικών μετακινήσεων του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού μεταξύ 1878 και 1902 είναι βέβαια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση λόγω της απουσίας αξιόπιστων συστηματικών καταγραφών και των αντιφάσεων που συναντάμε στις διαθέσιμες πηγές της εποχής. Οι μεταγενέστερες ιδίως αφηγήσεις εμφανίζουν κατά κανόνα σοβαρά λάθη, όχι μόνο στη χρονολόγηση των κατά καιρούς μεταπηδήσεων αλλά και όσον αφορά την ουσία της εθνικής/ πολιτικής συμπεριφοράς των οικισμών, με αναδρομικά

¹ ΑΣτΔ/29/152, Δ. Βιτάλης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 27.9.1887, αρ.251.

² ΙΑΥΕ 1901/55, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ., Εν Μοναστηρίω 2.3.1901, αρ.205· ΙΑΥΕ 1900/1, Α. Εννάλης προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Ελασσώνι 11.1.1901, αρ.10. Πρβλ. ΓΑΚΦ/95/1.2, εφημέριος Εμπορίου Παπα-Χρήστος προς 'Σεβασμιώτατο', Εν Εμπορίω 8.1.1902.

³ ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαπαύλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 11.9.1900, αρ.300.

⁴ ΙΑΥΕ/1902/61, Ν. Μαυροκορδάτος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Πέραν 21.10.1902, αρ.814εμπ.

⁵ Βούρη 1999, σ.90.

⁶ ΙΑΥΕ 1903/50, Στ. Κιουζέ-Πεζάς προς Υπ.Εξ. Α. Σκουζέ, Εν Μοναστηρίω 12.3.1903, αρ.194.

συνήθως στρογγυλέματα αυτής της συμπεριφοράς βάσει των τελικών επιλογών και συσχετισμών.

Η συστηματικότερη καταγραφή που έχουμε στα χέρια μας είναι το «Ημερολόγιο εισερχομένων εγγράφων, με σημειώσεις περί της αλληλογραφίας για την αποκήρυξη του Πατριαρχείου και της Ουνίας και την προσχώρηση στην Εξαρχία» μεταξύ 1890 και 1907, που φυλάσσεται στα βουλγαρικά κρατικά αρχεία¹. Εκ των πραγμάτων φερέγγυα όσον αφορά τις επιμέρους προσχωρήσεις, και η πηγή αυτή παρουσιάζει ωστόσο μια σειρά σοβαρά μειονεκτήματα. Περιορίζεται κατ' αρχάς στην καταγραφή των προσχωρήσεων στην Εξαρχία αγνοώντας το αντίστροφο φαινόμενο, της απόσχισης οικισμών από αυτή· διαπιστώνεται έτσι το οξύμωρο φαινόμενο το ίδιο χωριό να προσχωρεί στη βουλγαρική εκκλησία δυο και περισσότερες φορές, χωρίς να υποσημειώνεται πότε ακριβώς στο μεσοδιάστημα είχε πάψει ν' αποτελεί μέρος του ποιμνίου της². Δεύτερο και εξίσου σημαντικό πρόβλημα συνιστά η απουσία κάποιας αναφοράς στις ήδη υφιστάμενες, προηγούμενες προσχωρήσεις: στους καζάδες και τις εκκλησιαστικές επαρχίες όπου η εξαρχική παρουσία ήταν ήδη ηγεμονική, η αποδελτίωση των δεδομένων του συγκεκριμένου ντοκουμέντου δεν αποδίδει έτσι παρά σποραδικές μόνο μεταπηδήσεις οι οποίες αφορούν κάποια από τα εναπομείναντα πατριαρχικά προπύργια, με κίνδυνο μια τελική εικόνα των εκατέρωθεν συσχετισμών αρκετά πλασματική. Μικρότερο αλλά υπαρκτό πρόβλημα συνιστούν οι ανακρίβειες κάποιων εγγραφών, προϊόντα είτε εσκεμμένης παραπληροφόρησης του κεντρικού μηχανισμού από τα τοπικά στελέχη του είτε της σύγχυσης που αρχικά συνόδευε κάποιες από τις προσχωρήσεις: το χωριό Καλέντρα των Σερρών φέρεται έτσι να περνά «ολόκληρο (32 σπίτια)» στην Εξαρχία στις 7.3.1899 κι ένα χρόνο αργότερα ν' ακολουθούν άλλα «26 σπίτια (οι γρεκομάνοι)»³, το ίδιο συμβαίνει επίσης με το Ντόλνο Φράστανι των Σερρών (στις 16.9.1893 και 30.10.1901)⁴, το Ντρανόβενι και το Τίρσιε της Καστοριάς (στις 30.11.1891 κι 28.3.1894 το πρώτο, στις 25.1.1892 κι 24.2.1898 το δεύτερο)⁵. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ο κατάλογος περιέχει μερικά ακόμη τέτοια λάθη, λιγότερο εύκολα εντοπίσιμα στην περίπτωση που το τοπικό πατριαρχικό κόμμα έμεινε σταθερό στην ένταξή του⁶. Δυο διαδοχικές πάλι εγγραφές για την ολοσχερή προσχώρηση του χωριού Γκόρνο Ροντίβο των Βοδενών μέσα σε μια τριετία, με πληροφοριοδότη στην πρώτη περίπτωση το διευθυντή του βουλγαρικού σχολείου (3.1.1897) και στη δεύτερη «την

¹ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, «Входящ дневник с бележки по преписките за отказване от Патриархията и Унията и за преминаване към Екзархията, 1890-1907».

² Ενδεικτικά: το Τσουτσουλίγκοβο των Σερρών αναγράφεται να προσχωρεί στην Εξαρχία στις 28.12.1891 και ξανά στις 9.8.1900· το ίδιο ακριβώς συμβαίνει με το Ενέσοβο (ή Γιάνες) και το Αποστολάρ του Κιλκίς –στις 9.1.1891 και 13.4.1900 το πρώτο, στις 2.7.1891 και 14.7.1900 το δεύτερο· το Αμπάρκιοϊ του Κιλκίς, πάλι, προσχωρεί στην Εξαρχία στις 19.4.1891 και στις 16.5.1900 «παλινοστέι» σε αυτήν από την Ουνία, στην οποία αγνοείται πότε ακριβώς προσχώρησε.

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.38-9 & 41-2.

⁴ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.20-1 & 44-5.

⁵ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.10-1, 22-3, 13-4 & 34-5.

⁶ Η προσχώρηση στην Εξαρχία μιας μερίδας κατοίκων του Ζίρνοβο Νευροκοπίου, τον Ιούνιο του 1894, αποδίδεται πχ. σε όλο το χωριό (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.28-9).

κοινότητα» (17.5.1900), αποτυπώνουν ενδεχομένως μια σταδιακή εξέλιξη που σε μια πρώτη φάση έμεινε ημιτελής¹. Από τη φύση του, ως πρωτόκολλο καταχώρησης συγκεκριμένων δηλώσεων προς την Εξαρχία, το ντοκουμέντο αδυνατεί να παρακολουθήσει τις μετέπειτα παλινδρομήσεις που εντοπίζουμε σε άλλες πηγές. Στις 12.5.1900 μνημονεύεται π.χ. η προσχώρηση στη βουλγαρική εκκλησία των 31 από τις 220 οικογένειες του χωριού Έλσιαν(η) των Σερρών· σύμφωνα με λίγο μεταγενέστερη ελληνική προξενική αναφορά, «πέντε των επί κακούργοις ενστίκτοις διακρινομένων χωρικών εξαγορασθέντες υπό της βουλγαρικής προπαγάνδας, κατέπεισαν είκοσι εν όλω οικογενείας [από τις 175 του χωριού] ν' αποσχισθώσι και επιδώσωσι περί της αποσκιρτήσεώς των αναφοράν εις την ενταύθα Διοίκησιν», η δραστήρια όμως παρέμβαση του ελληνικού προξενείου πέτυχε «να μετατρέψη τας αποφάσεις αυτών», προσωρινά τουλάχιστον· η αποτίμηση των αντιφατικών αυτών πληροφοριών επαφίεται στον έλεγχο του ερευνητή και την περαιτέρω διασταύρωσή τους².

Από πλευράς του πατριαρχικού ή του ελληνικού μηχανισμού δεν έχει εντοπιστεί κάποια ομοειδής συστηματική καταγραφή. Αυτό που ως επί το πλείστον διαθέτουμε είναι κάποιες χρονικά εντοπισμένες στατιστικές αποτυπώσεις του τότε συσχετισμού δυνάμεων σε συγκεκριμένες εκκλησιαστικές επαρχίες ή καζάδες, με συμπληρωματικά ενίοτε στοιχεία (όχι πάντοτε ακριβή) για τη χρονολογία των επιμέρους μεταπηδήσεων³. Παρόμοιες στατιστικές διαθέτουμε και από βουλγαρικές εκθέσεις ή δημοσιεύματα της εποχής⁴. Κατά την αποτίμησή τους θα πρέπει ωστόσο να έχει κανείς διαρκώς υπόψη του τόσο τις συγκυριακές στοχεύσεις του εκάστοτε ντοκουμέντου όσο και τα αντικειμενικά όρια αυτού του είδους των καταγραφών. Ένα τυπικό παράδειγμα: το σλαβόφωνο χωριό Λάκκος των Σερρών προσχώρησε στην Εξαρχία το 1897 σύμφωνα με μεταγενέστερη (1912) έκθεση του σχολικού επιθεωρητή Γιαντσούλοφ⁵ ή

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, λ.34-5 & 42-3.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, λ.42-3· ΙΑΥΕ 1900/65, Α. Παπαυάλου προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Σέρραις 13.9.1900, αρ.302.

³ ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, «Στατιστικοί πίνακες της περιφέρειας του υποπροξενείου Καβάλλας», συνημ. σε Α. Τσιμπουράκης προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 13.4.1885, αρ.140· ΙΑΥΕ 1894/ΑΑΚ/Β, Α. Πόγγης, «Σχέδιον εκπαιδευτικού προϋπολογισμού της περιφέρειας του Προξενείου Σερρών δια το έτος 1893-1894», Εν Σέρραις 16.9.1893· ΙΑΥΕ 1895/ΑΑΚ/Α, «Στατιστική του πληθυσμού της Προξενικής περιφέρειας Θεσσαλονίκης κατ' εθνικότητα», συνημ. σε Γ. Δοκός Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.10.1895, αρ.1079· ΙΑΥΕ 1900/3, στατιστικές «του Χριστιανικού και ιδία του Ορθοδόξου πληθυσμού» των μητροπόλεων Πρεσπών & Αχριδών, Μογλενών και Καστορίας· ΙΑΥΕ 1900/1, ομοειδής στατιστική της Επ. Νευροκοπίου· ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως (=Σανδζακίου) Μοναστηρίου 1900»· ΙΑΥΕ 1906/68, [Πρ. Μοναστηρίου], «Βιλαέτιον Μοναστηρίου. Κατάστασις συγκριτική των τριών τμημάτων Πελαγονίας, Μογλενών και Καστορίας εν τοις οποίοις έδρασαν μέχρι τούδε τα Ελληνικά Σώματα», Μοναστήριον 16.5.1901· ΑΔΚ, «Στατιστική των Σανδζακίων Μοναστηρίου και Κορυτσάς 1900»· ΑΣΤΔ/29/120, Ι. Μακούλης, «Χάρτης της προξενικής περιφέρειας Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 27.9.1889· ΑΣΤΔ/116/109, Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900· ΑΣΤΔ/209/2, «Κατάλογος όλων των Βουλγαροφώνων χωρίων και τζιφλικίων της Επαρχίας Σερρών», Εν Σέρραις 17.7.1904· ΑΣΤΔ/209/3, «Στατιστική του πληθυσμού των εν της Διοικήσει Σερρών υπαγομένων χωρίων» (1904)· ΑΙΜΠ/9, «Απογραφικά της Ιεράς Μητροπόλεως Πελαγονίας περί εκκλησιών, σχολείων, νεκροταφείων και [δυσανάγνωστο], [Μοναστήρι] 7.7.1909· *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κων/λη), 29.4.1909 (σ.134-5), 6.5.1909 (σ.141-43), 13.5.1909 (σ.149-50), & 20.5.1909 (σ.156-7)· «Η 'Νοβινή' και αύθις ελεγχόμενη», *Νεολόγος* (Κων/λη), 4.6.1892, σ.2.

⁴ Ενδεικτικά: Кънчов 2000, σ.30-2, 56-7, 103-5, 154-5, 184-5, 227-8 & 503-6· Георгиев – Трифонов 1994, σ.193, και 1995, σ.491-3· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.403, λ.119 & 233· ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.438, λ.162 & 196· ΠΔΑ, φ.176κ, οπ.1, α.ε.2064.

⁵ ΠΔΑ-φ.246κ, οπ.1, α.ε.462, λ.70.

στις 30 Σεπτεμβρίου 1901 κατά το πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας¹· η δεύτερη αυτή χρονολογία επιβεβαιώνεται από σύγχρονη έκθεση του ελληνικού προξενείου, ενώ μεταγενέστερος πίνακας (μάλλον της τοπικής μητρόπολης) παραχρονολογεί τη μεταπήδηση κατά ένα έτος (17.9.1902)². Για τις όποιες αποκλίσεις και τη σημασία τους, αποκαλυπτική είναι ωστόσο η αμήχανη συνοδευτική παρατήρηση του προξένου Στορνάρη: το χωριό, διαβάζουμε, «είναι αληθές ότι απεσχίσθη· αλλά κυρίως ειπείν, ουδέποτε ήτο και ορθόδοξον· διότι ήτο εντελώς άγνωστον και εις το προξενείον και εις την Μητρόπολιν»³.

Λαμβάνοντας υπόψη όλες αυτές τις παραμέτρους, ας δούμε τώρα τα δεδομένα που μας παρέχει η αποδεκτική του πρωτοκόλλου εισερχομένων της Εξαρχίας για την περίοδο 1890-1901, μέχρι δηλαδή τη στιγμή που η κλιμάκωση του ανταρτοπόλεμου στη μακεδονική ενδοχώρα και η «υπερεθνική» στροφή της ΕΜΕΟ τροποποιούν ριζικά τα μέχρι τότε δεδομένα της διαπάλης των εθνικών μηχανισμών. Για λόγους χώρου, στον πίνακα παραθέτουμε τους συνολικούς αριθμούς μεταπηδήσεων από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία, χωρίς διάκριση μεταξύ των μεταπηδήσεων που αφορούν ολόκληρες κοινότητες κι εκείνων που περιορίζονται σε κάποια τμήματά τους· υποσημειώνεται, απλά, πως οι τελευταίες αυτές περιπτώσεις ανέρχονται σε μόλις 67 (ή 13,5% του συνόλου των μεταπηδήσεων), με σαφώς αυξητική όμως τάση κατά την τελευταία πενταετία (48 το 1897-1901 έναντι 19 το 1890-96).

ΚΑΖΑΣ	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	ΣΥΝ.
Θεσσαλονίκης	1	2	-	-	1	-	4	1	1	1	-	-	11
Βέροιας	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Γεντισών	1	1	-	-	1	3	-	-	-	3	3	-	12
Βοδενών	1	-	-	-	1	-	1	-	1	1	1	1	7
Γευγελής	-	2	-	1	2	-	3	1	6	1	1	-	17
Τίκφες	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Στρώμιτσας	-	11	19	1	3	-	-	4	4	-	3	-	45
Μάλες	-	9	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Δοϊράνης	-	10	2	-	1	-	-	-	1	-	1	-	15
Κυλκίς	-	4	1	-	-	-	-	2	3	1	6	-	17
Λαγκαδά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Σερρών	-	4	2	3	3	-	5	-	1	3	5	5	31
Ζίχνας	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	3
Δεμίρ Χισάρ	-	2	10	4	9	5	1	2	1	1	2	-	37
Μελενίκου	-	15	18	-	-	-	-	2	1	-	-	1	37
Πετριτσιού	-	9	16	2	6	-	2	-	-	-	1	-	36
Γκόρνα Τζουμαγιά	-	όλα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35 *
Ραζλόκ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Νευροκοπίου	-	14	3	1	4	-	-	1	-	-	-	1	24

¹ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349, π.44-5.

² ΑΣΤΔ/209/2, «Στατιστικός Κατάλογος...», όπ.π., και συνημ. «Κατάλογος όλων των Βουλγαροφώνων χωριών και τζιφλικίων της Επαρχίας Σερρών», Εν Σέρραις 17.7.1904.

³ ΙΑΥΕ 1901/58, Ι.Στορνάρης προς Ε. Ευγενειάδη, Εν Σέρραις 17.11.1901, ά.α.

Δράμας	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	3
Μοναστηρίου	-	-	2	4	2	6	1	5	1	-	1	1	23
Περλεπέ	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	4
Οχρίδας	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2
Κίτσεβο	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Δίβρας	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Φλώρινας	1	1	1	3	2	-	1	2	2	-	1	-	14
Καστοριάς	4	4	7	3	8	2	3	6	3	1	2	-	43
Καϊλαρίων	-	3	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	7
Γκόστιβαρ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	9
Τέτοβο	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	1	1	5
Βέλες	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Κότσανα	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Κράτοβο	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Κουμάνοβο	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	1	4
Παλάνκα	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Ράντοβιτς	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Σκοπίων	-	-	7	-	10	-	-	1	1	3	-	-	22
Στιπ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	9	91+35	90	25	55	18	21	31	34	30	29	13	481

* Ο αριθμός των σλαβόφωνων χριστιανικών χωριών του καζά της Γκ. Τζουμαγιά (σημ. Μπλαγκόεβγκρατ) προκύπτει με βάση τη στατιστική του Κάντσοφ (1900).

Η αναλυτικότερη εικόνα που προκύπτει από τη διασταύρωση των διαθέσιμων ελληνικών και βουλγαρικών πηγών αποτυπώνει δυο κυρίως βασικές τάσεις, εξίσου καθοριστικές για τις εξελίξεις των επόμενων χρόνων. Η πρώτη τάση αφορά τη συνεχιζόμενη (αλλά ενίοτε και αντιστρέψιμη) τάση προώθησης των θέσεων της Εξαρχίας στις νοτιότερες επαρχίες, σε βάρος του Πατριαρχείου και του ελληνικού κόμματος. Η σταδιακή προσχώρηση στην Εξαρχία επισφραγίζει την «εθνική συνειδητοποίηση» του σλαβόφωνου πληθυσμού με μετατροπή της «βουλγαρικής» εθνοτικής ταυτότητάς του σε εθνική· λιγότερο μαζική, η αντίστροφη τάση -της επανόδου στο Πατριαρχείο- «εθνικοποιεί» τις τριβές μερίδων της τοπικής κοινωνίας με τον κεντρικό μηχανισμό της Εξαρχίας ή αξιοποιεί την αντιπαράθεση των εθνικών κομμάτων για την προώθηση ατομικών στρατηγικών. Η δεύτερη τάση, πολύ πιο απειλητική για το εξαρχικό εγχείρημα, έχει να κάνει με τη δυναμική εμφάνιση του σερβικού κόμματος και τον (υπαρκτό ή ενδεχόμενο) προσεταιρισμό μερίδας του σλαβόφωνου χριστιανικού πληθυσμού για την προβολή μιας -κατά περίπτωση βολικότερης- εναλλακτικής σλαβικής ταυτότητας. Παρά τις περιορισμένες επιτυχίες του ίσαμε το γύρισμα του αιώνα, το σερβικό κόμμα εκλαμβάνεται από το βουλγαρικό μηχανισμό ως μείζων απειλή, στο βαθμό που αφ' ενός μεν παροχετεύει σε διαφορετική κατεύθυνση την εθνική χειραφέτηση του σλαβόφωνου πατριαρχικού πληθυσμού από την ελληνική επιρροή, ενώ από την άλλη ενδέχεται να διεμβολίσει το εξαρχικό ποίμνιο ακόμη και στα βορειότερα, ασφαλή μέχρι τότε μετώπισθεν του βουλγαρικού εθνικισμού. Εξ ου και η «εκδίωξη της σερβικής προπαγάνδας από τα εθνογραφικά όρια που διέγραψε η συνθήκη

του Αγ. Στεφάνου» θεωρείται μετά το 1895 ως «το σπουδαιότερο σημείο» της πολιτικής της Εξαρχίας στο μακεδονικό χώρο, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του προκαθήμενού της¹. Εξωτερικοί παρατηρητές θα ενισχύσουν, με τις προβλέψεις τους, αυτή την αίσθηση. «*Η ελληνική προπαγάνδα είναι τελειωμένη, από αυτή δεν κινδυνεύετε*», εξηγεί λ.χ. το 1898 στον έξαρχο Ιωσήφ, επιστρέφοντας από τη μακεδονική ενδοχώρα, ο διευθυντής της ρωσικής αρχαιολογικής σχολής στην Κωνσταντινούπολη, Φιοντόρ Ιβάνοβιτς Ουσπένσκι. «*Η σερβική προπαγάνδα είναι επικίνδυνη για εσάς. Σας έχει αφαιρέσει 10% και στο διάστημα μιας δεκαετίας, αν την ευνοήσει η τουρκική κυβέρνηση, μπορεί να σας αφαιρέσει 15%. Ό,τι και να κάνει όμως, τα 75% θα παραμείνουν υγιή σ' εσάς*». Καταγράφοντας τη συνομιλία στο ημερολόγιό του, ο έξαρχος σημειώνει πως η αριθμητική εκτίμηση για τις δυνατότητες του σερβικού μηχανισμού προέρχεται από «*ένα μορφωμένο χριστιανό υπάλληλο εκεί*» (στη Μακεδονία), και, κατά τη γνώμη του, «*είναι φοβερά πιθανό*» να επαληθευτεί².

Στη βορειότερη Μακεδονία, την εκκλησιαστική δηλαδή επαρχία Σκοπίων (σαντζάκι Σκοπίων συν καζάδες του Τέτοβο και του Γκόστιβαρ), η ηγεμονία του βουλγαρικού κόμματος υπήρξε δεδομένη ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Ένας αριθμός χωριών (6 στη Σκόπσκα Τσέρνα Γκόρα, 3 στον καζά του Τέτοβο και «πολλά» στον καζά του Κουμάνοβο, σύμφωνα μ' έναν αρκετά μεταγενέστερο απολογισμό του βουλγαρικού προξενείου Σκοπίων) ουδέποτε προσχώρησε στην Εξαρχία, παραμένοντας στη δικαιοδοσία της πατριαρχικής μητρόπολης και διατηρώντας διαφόρων βαθμών σχέσεις με το Βελιγράδι³. Μέσα στη δεκαετία του 1880, όλα αυτά τα χωριά πέρασαν σταδιακά στον έλεγχο του υπό διαμόρφωση σερβικού κόμματος⁴. Κατά τη δεκαετία του 1890 στις γραμμές του τελευταίου θα προστεθούν, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο απολογισμό, 7 πρώην εξαρχικά χωριά του καζά Σκοπίων, ενάμιση χωριό του Κράτοβο, δύομιση χωριά του Κουμάνοβο, ένα χωριό του Τέτοβο, μερίδες 4 χωριών του Γκόστιβαρ και μερικές δεκάδες οικογένειες στις πόλεις Κράτοβο και Κρίβα Παλάνκα⁵. Οι αριθμοί αυτοί είναι κατά πάσα πιθανότητα αρκετά μετριοπαθείς, δεδομένου πως ακόμη και η επίσημη -άκρως προπαγανδιστική- στατιστική του αρχιγραμματέα της Εξαρχίας Ντίμιταρ Μίσεφ δίνει για τις αρχές του εικοστού αιώνα αισθητά μεγαλύτερα συνολικά μεγέθη «*σερβιζόντων*»⁶:

¹ Пасков 1990, σ.418.

² Екзарх Йосиф 1992, σ.431-2.

³ Георгиев – Трифионов 1995, σ.491-3. Μεταξύ των πρώτων συγκαταλέγεται και η Κουτσέβιστα, ιδιαίτερη πατρίδα του εξαρχικού μητροπολίτη Οχρίδας (1874-77) Ναθαναήλ.

⁴ Кънчов 1970, σ.174-5· Пасков 1990, σ.418.

⁵ Георгиев – Трифионов 1995, σ.491-3.

⁶ Brancoff 1905, σ.114-42. Ο συγγραφέας καταγράφει ως εξαρχικά τα χωριά που προσχώρησαν στη βουλγαρική εκκλησία ακόμη και το 1904 (σ.92), δεν είναι ωστόσο καθόλου σαφής όσον αφορά τα χρονικά όρια της καταγραφής των αντίστροφων μεταπηδήσεων. Τα αριθμητικά δεδομένα της στατιστικής του, ισχυρίζεται, αφορούν το 1899.

ΚΑΖΑΣ	Σλαβόφωνα χωριά	Σερβίζοντα	Μικτά	Εξαρχικά
Σκοπίων	93	8	6	79
Κουμάνοβο	101	23	12	66
Τέτοβο	53	12	1	40
Γκόστιβαρ	35	9	10	16
Κράτοβο	68	2	3	63
Κότσανα	64	3	3	58
Κρ. Παλάνκα	46	-	1	45
Ράντοβιτς	33	-	-	33
Στιπ	80	-	-	80
ΣΥΝΟΛΟ	573	57	36	480

Την επιφύλαξη αυτή ενισχύουν επίσης τα δεδομένα του πρωτοκόλλου εισερχομένων της Εξαρχίας, δεδομένα που αναπαράγονται και στην απόρρητη έκθεση του εξάρχου Ισώφ προς τη βουλγαρική Ιερά Σύνοδο το Μάρτιο του 1900. Η αντεπίθεση του βουλγαρικού μηχανισμού μετά το 1896, διαβάζουμε εκεί, «επαναπάτρισε» στην Εξαρχία 19 χωριά ή τμήματα χωριών που νωρίτερα είχαν «παραπλανηθεί» προσχωρώντας στη «σερβομανία»¹. Μεταγενέστερος πίνακας, καταρτισμένος την άνοιξη του 1913 από τον πρώτο σέρβο έπαρχο του Τέτοβο, δίνει πάλι την εξής εικόνα για τους δυο μακεδονικούς καζάδες του σαντζακιού του Πρίζρεν ως το 1902²:

ΚΑΖΑΣ	Τέτοβο			Γκόστιβαρ		
	αριθμ.	Έτος		αριθμ.	Έτος	
		προσχώρησης	επανόδου		προσχώρησης	επανόδου
Σλαβόφωνα χωριά	50			28		
Ουδέποτε εξαρχικά	14			13		
Πρώην Εξαρχικά	3	1880-1890	1885-1900	3	1880-1887	1885-1890
Μικτά	-			5	1882-1890	
Εξαρχικά	33	1880-1890		7		

Εκτός από την επαρχία Σκοπίων, το σερβικό κόμμα εμφανίζει αξιόλογη παρουσία σε δυο ακόμη καζάδες: του Βέλες, σπονδυλική στήλη της ομώνυμης εξαρχικής μητρόπολης³, και του Κίτσεβο, που αποτελούσε το μισό περίπου της εξαρχικής μητρόπολης Δίβρας⁴, από πατριαρχικής πλευράς, και οι δυο καζάδες ανήκαν στην ενιαία μετά το 1880 μητρόπολη Δεβρών και Βελισσού⁵. Στον πρώτο, η κυριαρχία του εξαρχικού κόμματος ήταν συντριπτική ήδη από τη δεκαετία του 1870: σύμφωνα με επίσημα οθωμανικά στοιχεία του 1878 συγκροτημένη πατριαρχική κοινότητα φέρεται να υφίσταται μόνο στην πρωτεύουσα του καζά (με ποίμνιο 900 περίπου «ελληνοβλαχικές» οικογένειες), ενώ σε 3 από τα 77 χριστιανικά χωριά της λειτουργούν σερβικά σχολεία «διατηρούμενα από την Σερβική Προπαγάνδα» κι άλλα 10

¹ Пасков 1990, σ.424-5.

² Тодоровски 1979, σ.127.

³ Σύμφωνα με ενδοϊπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας (1900), η επαρχία Βέλες αποτελούνταν από 71 οικισμούς του καζά Βέλες, 8 οικισμούς του καζά Τίκφες κι 6 οικισμούς του καζά Περλεπέ (ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.176, л.125).

⁴ 99 οικισμοί του καζά Κίτσεβο, 79 του καζά Δίβρας, 5 του καζά Περλεπέ και 3 του καζά Γκόστιβαρ, κατά την ίδια έκθεση (ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.176, л.128).

⁵ Αγγελόπουλος 1977, σ.144-5.

δε διαθέτουν καν δικό τους ναό –πληροφορία που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν προβληματίζονταν ιδιαίτερα για την εκκλησιαστική τους ένταξη¹. Σύμφωνα με μεταγενέστερο (1911) απολογισμό του βουλγαρικού προξενείου Σκοπίων, σ' αυτό τον καζά «οι Σέρβοι είχαν τις μεγαλύτερες επιτυχίες τους» μεταξύ 1890 και 1902, αποσπώντας από την Εξαρχία τρία ολόκληρα χωριά και μερίδες άλλων οκτώ². τα ίδια ακριβώς δεδομένα συναντάμε και σε έκθεση του 1904³, ενώ η στατιστική του Μίσεφ καταγράφει σε σύνολο 71 σλαβόφωνων χριστιανικών οικισμών 2 αμιγώς «σερβίζοντες», 12 μικτούς και 57 εξαρχικούς⁴. Με δεδομένους τους παραπάνω αριθμούς, η εκτίμηση για τη σοβαρότητα της σερβικής διείσδυσης αφορούσε προφανώς όχι τα μεγέθη, αλλά τη δυναμική της όλης εξέλιξης: τη συγκρότηση δηλαδή ενός πολιτικά συμπαγούς πυρήνα που τα επόμενα χρόνια είχε τη δυνατότητα να επεκταθεί σε μεγάλο τμήμα της γύρω περιοχής. Αρκετά διαφορετική υπήρξε η κατάσταση στον καζά του Κίτσεβο, όπου η ορεινή κι απομονωμένη περιοχή του Πόρετς ήδη από τη δεκαετία του 1870 δυσκολευόταν ν' ακολουθήσει το φιλοεξαρχικό ρεύμα της υπόλοιπης επαρχίας⁵. Όταν στις αρχές του 1884 τα χριστιανικά χωριά του καζά υπέγραψαν αναφορά προς τις οθωμανικές αρχές «δι' ής εδήλωσαν ότι ως μόνην εκκλησιαστικήν αυτών αρχήν αναγνωρίζουσι την εν Κων/πόλει Βουλγαρικήν Εξαρχίαν και εξητήσαντο ν' αναγνωρισθή ως αντιπροσωπεύουσα τον Έξαρχον μέχρι του διορισμού του επισκόπου της Εξαρχίας η εν Κριτσόβω υπ' αυτών συστάσα Επιτροπή (Οπσινα)»⁶, ο πατριαρχικός μητροπολίτης Άνθιμος αντεπετέθηκε περιοδεύοντας το Πόρετς κι αποσπώντας ταχύτατα δηλώσεις επανόδου των εκεί οικισμών στο Πατριαρχείο, συνεννοούμενος ότι στο μοναστηριακό (κι απ' ό,τι φαίνεται μοναδικό) σχολείο της περιοχής «διδασκθήσεται και η Ελληνική γλώσσα προς την Σλαβωνικήν»⁷. Παρόλες τις επιφυλάξεις του έλληνα προξένου, που εκτιμούσε ότι, αν η παλιννόστηση συνάγεται «δια μόνης της επιθέσεως των δημογεροντικών σφραγίδων επί των υπέρ της διατηρήσεως των προνομίων της Μ. Εκκλησίας αναφορών», τότε «δεν πρέπει να σπεύσωμεν τσοσούτον θεωρούντες οριστικώς ημετέρους τους αγροίκους κατοίκους των ειρημένων χωρίων, οίτινες μετά της αυτής ίσως ευκολίας θα παρείχον τας σφραγίδας των χωρίων και υπέρ της Βουλγαρικής Εξαρχίας, αν Μητροπολίτης ή αντιπρόσωπος αυτής επεσκέπτετο αυτούς»⁸, γεγονός είναι πως η άμεση αντίδραση του Άνθιμου συνέβαλε στην τυπική τουλάχιστον παραμονή της περιοχής στην πατριαρχική δικαιοδοσία κατά τα επόμενα χρόνια. Το 1899 η στατιστική της Εξαρχίας

¹ Στο ίδιο, σ.141-2.

² Георгиев – Трифанов 1995, σ.491-2.

³ Στο ίδιο, σ.335.

⁴ Brancoff 1905, σ.118-20. Αναφερόμενη στην ίδια χρονιά, η στατιστική του ρώσου προξένου Μοναστηρίου Ρασκόφσκι καταγράφει πάλι 3 πατριαρχικά, 6 μικτά κι 68 εξαρχικά χωριά (Ростковскій А.А., «Распределение жителей Солунскаго Виляета по народностям и вероисповеданиям в 1899 году», *Живая Старина*, 3 [1900], σ.403-5).

⁵ Кирил 1970, σ.637-8.

⁶ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 22.2.1884, αρ.126. «Οπσινα» (Община) = κοινότητα.

⁷ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Δεβρών & Βελισσού Άνθιμος προς 'Εκλαμπρότατο' (Πρ. Μοναστηρίου), Εν Κριτσόβω 26.1.1884. Σύμφωνα με τον ιεράρχη, η εκκλησιαστική αυτή παλιννόστηση αφορούσε «τέσσαρες χιλιάδας νοφούζια αρρένων».

⁸ ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ε, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 1.2.1884, αρ.72.

καταμετρά στον καζά 32 «σερβίζοντες» και 2 μικτούς χριστιανικούς οικισμούς σε σύνολο 99¹, ενώ ακόμη και το 1904 ο βούλγαρος πρόξενος Μοναστηρίου Αντρέι Τόσεφ σημειώνει πως, από τα 39 χωριά του Πόρετς, «τα περισσότερα υπάγονται μέχρι τώρα στο Πατριαρχείο»². Η στάση αυτών των κοινοτήτων φαίνεται ωστόσο πως αντανάκλασε λιγότερο κάποια ενεργό στράτευση στις γραμμές του πατριαρχικού στρατοπέδου ή του σερβικού κόμματος και περισσότερο την κοινωνική απομόνωσή τους από την εθνικο-πολιτική ζωή και τις αντιθέσεις της υπόλοιπης χώρας: «λόγω του απροσπέλαστου του Πόρετς», διαβάζουμε στην υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας, «οι Βούλγαροι σ' αυτό τον τόπο δεν αναγνωρίζουν καμιά πνευματική δικαιοδοσία: οι ιερείς του Πόρετς, οι οποίοι είναι αναγκασμένοι να κινούνται ως επί το πλείστον ένοπλοι και να συναναστρέφονται με Αλβανούς, είναι όχι μόνο απειθάρχητοι αλλά και δεν έχουν τους παραμικρούς δεσμούς με τον πατριαρχικό μητροπολίτη»³.

Λιγότερο προβληματικά για το βουλγαρικό κόμμα εξελίχθηκε η κατάσταση στα προπύργια του της μέσης Μακεδονίας, με το διορισμό εξαρχικών μητροπολιτών να επικυρώνει συνήθως έναν ήδη παγιωμένο τοπικό συσχετισμό δυνάμεων. Στον καζά της Οχρίδας και στους ανατολικότερους ναχιέδες του καζά Μοναστηρίου που υπάγονταν στην ομώνυμη μητρόπολη, η επικράτηση της Εξαρχίας ήταν συντριπτική πολύ πριν από την έκδοση του βερατιού του 1890 για την επανεγκατάσταση εκεί βουλγάρου αρχιερέα. «Η από Ρέσνης εις Αχρίδα περιφέρεια μέχρι των μεθωρίων της Αλβανίας είναι εξ ολοκλήρου φανατικώς σχισματική εκτός μικρών τινων ασημάντων σημείων και πάσα ελπίς, όπως προσελκύσωμεν το μέρος τούτο, φαίνεται ματαία», αποφαινεται ο πρόξενος Φιοντάνας επισκεπτόμενος την περιοχή το 1889⁴, ενώ το 1891 ο Βασίλ Κάντσοφ καταμετρά στον καζά της Οχρίδας 81 εξαρχικά και μόλις 5 σλαβόφωνα πατριαρχικά χωριά⁵. Δέκα χρόνια αργότερα ο συσχετισμός αυτός δεν έχει καθόλου τροποποιηθεί, όπως πιστοποιούν οι υπηρεσιακές στατιστικές τόσο της Εξαρχίας όσο και του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου: η πρώτη καταγράφει ως μοναδικές σλαβόφωνες πατριαρχικές κοινότητες του καζά 4 «ελληνίζοντες» οικισμούς κι 6 μικτούς (οι 3 με εξαρχικούς και «σερβίζοντες»)⁶, ενώ η δεύτερη 8 πατριαρχικούς οικισμούς (εκ των οποίων οι 4 σερβικοί) και 2 μικτούς (την Οχρίδα και τη Στρούγκα)⁷· από τους 45 σλαβόφωνους οικισμούς που η πατριαρχική μητρόπολη Αχριδών & Πρεσπών παρατάσσει την άνοιξη 1901, μόλις 7 ανήκουν

¹ Brancoff 1905, σ.154-6.

² Георгиев – Трифонов 1995, σ.325. Η υπηρεσιακή στατιστική του ελληνικού προξενείου Μοναστηρίου το 1900, απ' την πλευρά της, καταμετρά 45 μόνο χριστιανικά χωριά σε όλο τον καζά (33 εξαρχικά και 12 σερβίζοντα), υπάγοντας εκ παραδρομής το μεγαλύτερο μέρος του Πόρετς στο γειτονικό καζά της Οχρίδας (ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως (=Σανδζακίου) Μοναστηρίου 1900»· ΑΔΚ, «Στατιστική των Σανδζακίων Μοναστηρίου και Κορυτσάς 1900»).

³ ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.176, л.128.

⁴ Βούρη 1999, σ.106.

⁵ Кънчов 2000, σ.103-5. Για την ακρίβεια τα καταμετρούμενα «βουλγαρικά» πατριαρχικά χωριά είναι 7, δυο όμως από αυτά (Ανω & Κάτω Μπέλιτσα) ήταν στην πραγματικότητα βλάχικα, όπως και ο ίδιος παραδέχεται στο μεταγενέστερο, κλασικό έργο του (Кънчов 1900, σ.254. Βλ. επίσης: Βούρη 1999, σ.105· Brancoff 1905, σ.164· ΑΔΚ, «Στατιστική των Σανδζακίων Μοναστηρίου και Κορυτσάς 1900»· ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.176, л.118).

⁶ Brancoff 1905, σ.162-4. Πρβλ. ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.176, л.118-9.

⁷ ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως (=Σανδζακίου) Μοναστηρίου 1900»· ΑΔΚ, «Στατιστική των Σανδζακίων Μοναστηρίου και Κορυτσάς 1900».

στον ομώνυμο καζά, ενώ οι υπόλοιποι στους καζάδες Φλώρινας (6 οικισμοί) και Μοναστηρίου (32 οικισμοί, ως επί το πλείστον στην Κάτω Πρέσπα)¹. Στην επαρχία Νευροκοπίου, πάλι, που αποτελούνταν από τους καζάδες του Νευροκοπίου, του Ραζλόκ και της Γκόρνα Τζουμαγιά, το 45% των σλαβόφωνων οικογενειών έχει προσχωρήσει επίσημα στην Εξαρχία ως το 1890, ποσοστό που θα ανέβει στο 96,7% μέσα στην επόμενη εξαετία². Την άνοιξη του 1901, η πατριαρχική μητρόπολη διαθέτει πλέον όλες κι όλες πέντε κοινότητες, όλες στον καζά Νευροκοπίου, καμιά από τις οποίες δεν περιλαμβάνει όλο τον ορθόδοξο πληθυσμό του αντίστοιχου οικισμού, με 487 συνολικά οικογένειες (70 ελληνόφωνες, 65 βλαχόφωνες και 352 σλαβόφωνες)³. Όλοι οι χριστιανικοί οικισμοί των καζάδων του Ραζλόκ και της Γκόρνα Τζουμαγιά είναι αμιγώς εξαρχικοί, οι πρώτοι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1880⁴ κι οι δεύτεροι από τον Ιανουάριο του 1891⁵. Παρά τη μη αναγνώριση εξαρχικής μητρόπολης, παρόμοια κατάσταση επικρατεί και στην εκκλησιαστική επαρχία Πολυανής, με την ιδιαιτερότητα της παρουσίας μιας συρρικνούμενης συνίτικης κοινότητας στην πόλη του Κιλκίς και τα γύρω χωριά. Στο γύρισμα του αιώνα ο συσχετισμός έχει κριθεί οριστικά υπέρ της Εξαρχίας στον καζά Αβρέτ Ισάρ, όπου μοναδικά πατριαρχικά χωριά είναι τα ελληνόκτητα τσιφλίκια Κιλιντίρ και Αμάτοβο και η τουρκικής ιδιοκτησίας Βαρδαρόφτσα· στην πατριαρχική μητρόπολη υπάγονται επίσης καθ' ολοκληρίαν 5 και εν μέρει 5 από τα 48 χωριά άλλων καζάδων του κλίματός της (Γευγελής, Δοϊράνης και Θεσσαλονίκης)⁶. Στη γειτονική επαρχία Στρωμνίτσης, ορατή είναι η διαφορά ανάμεσα στους περιφερειακούς καζάδες (Τίκφες, Ράντοβιτς, Μάλες), καθ' ολοκληρίαν εξαρχικούς, και τον κεντρικό καζά της Στρώμνιτσας όπου η μεν ύπαιθρος προσχωρεί σταδιακά κατά το μεγαλύτερο μέρος της στην Εξαρχία μέσα στη δεκαετία του 1890⁷, η πόλη όμως παραμένει πλειοψηφικά πατριαρχική -και σε μεγάλο βαθμό ελληνίζουσα- ίσαμε το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας⁸. Την ίδια περιφερειακή ανισομέρεια

¹ ΙΑΥΕ 1900/3, Πρεσπών & Αχριδών Άνθιμος, «Στατιστικός πίναξ του Χριστιανικού και ιδία του Ορθοδόξου πληθυσμού της Επαρχίας Πρεσπών & Αχριδών», Εν Κρουσόβω 14.3.1901. Από τους 7 σλαβόφωνους πατριαρχικούς οικισμούς του καζά Οχρίδας οι 3 είναι μικτοί (Οχρίδα, Στρούγκα, Βέλτσιανι), 2 χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα («εν τη εκκλησία και τη σχολή») (Λιουμπάνιτσα, Τραπεζίτσα) και 3 σερβίζουν (Λαμπούνιτσα, Πότγκορτσα, Μπόροβετς).

² Πασκωφ 1990, σ.428.

³ ΙΑΥΕ 1900/1, Νευροκοπίου Νικόδημος, «Στατιστικός πίναξ του Χριστιανικού και ιδία του Ορθοδόξου πληθυσμού της Επαρχίας Νευροκόπου», Εν Νευροκόπω 4.4.1901. Ελληνο-βλαχόφωνη κοινότητα είναι το Νευροκόπι (110 οικογένειες), βλαχόφωνη η Στάρτσιτσα (25 οικογένειες έναντι 300 σλαβόφωνων εξαρχικών) και σλαβόφωνες το Ζίρνοβο, το Τσερέσοβο και η Κάτω Βροντού.

⁴ «Male Population of Macedonia», incl. in E. Fitzmaurice to the Earl of Granville, Buyukdere 14.6.1880, σε Никола Михов, *Населението на Турция и България прех XVIII и XIX в.*, τ.3^{ος}, Σόφια 1929, σ.132.

⁵ ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.349, л.3-4.

⁶ Για τα πατριαρχικά χωριά: ΑΣΤΔ/116/109, Πολυανής Παρθένιος, «Επαρχία Πολυανής», Εν Θεσ/νίκη 20.8.1900· πρβλ. Σκούρτης 2002, σ.247-9. Για τον αριθμό των χωριών κάθε καζά που υπάγονται στο κλίμα της επαρχίας Πολυανής: ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.176, л.131.

⁷ Η στατιστική του Ρασκόφσκι καταγράφει 32 εξαρχικά, 14 πατριαρχικά κι 1 μικτό χωριό (Ростковскій 1900, σ.402-3), ενώ αυτή του Μίσεφ 37 εξαρχικά, 8 πατριαρχικά και 3 μικτά (Brancoff 1905, σ.106).

⁸ Αναφερόμενη στο 1899, η (έτσι κι αλλιώς υπερβολική όσον αφορά τα νούμερά της) δημοσιευμένη στατιστική του Μίσεφ παραδέχεται την ύπαρξη στην πόλη 4.440 «ελληνιζόντων» έναντι 1.800 εξαρχικών κι 144 προτεσταντών (Brancoff 1905, σ.106). Σαφώς ρεαλιστικότερη, μια απόρρητη στατιστική του προσωπικού του αρχείου καταγράφει στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων 2.550 «γρεκομάνους» και 2.100 εξαρχικούς (ЦДА, φ.1546κ, оп.1., а.е.383, л.11), ενώ η αντίστοιχη ελληνική προπαγανδιστική στατιστική δίνει 3.425 πατριαρχικούς κι 820 εξαρχικούς (Χαλκιάπουλος 1910, σ.44).

συναντάμε και στην επαρχία Μελενίκου, με τους βορειότερους καζάδες Μελενίκου και Πετριτσιού να προσχωρούν σχεδόν ολοκληρωτικά στην Εξαρχία ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 (μ' εξαίρεση το ελληνόφωνο Μελένικο, την πατριαρχική μειοψηφία της πόλης του Πετριτσιού κι ελάχιστα χωριά)¹, τον καζά του Δεμίρ Χισάρ μοιρασμένο στα δυο (το εξαρχικό κόμμα επικρατεί στο βορειότερο, ορεινό τμήμα του ενώ το πατριαρχικό στα νοτιότερα πεδινά), τη δε Μπαϊρακλή Τζουμαγιά και τα περίχωρά της πλειοψηφικά πατριαρχική².

Ειδική κατηγορία συνιστά η επαρχία Πελαγονίας, καθώς απέκτησε το 1897 εξαρχικό μητροπολίτη χωρίς ούτε η ενδοχώρα ούτε η έδρα της να έχουν ακόμη περάσει ολοκληρωτικά στον έλεγχο του βουλγαρικού κόμματος. Ορατή είναι κι εδώ μια σαφής διαφορά μεταξύ των δυο διοικητικών περιφερειών (τμήμα του καζά Μοναστηρίου και το μεγαλύτερο μέρος του καζά Περλεπέ) που την απαρτίζουν. Ο καζάς του Περλεπέ προσχώρησε ήδη από τη δεκαετία του 1870 κατά το μεγαλύτερο μέρος του στη δικαιοδοσία της Εξαρχίας. Το 1886 ελληνική προξενική στατιστική υπολογίζει τους εκεί εξαρχικούς σε 35.812 έναντι μόλις 2.749 πατριαρχικών, αναλογία 13:1 η οποία τροποποιείται επί το ρεαλιστικότερο σε 3,3:1 στους λεπτομερείς στατιστικούς πίνακες που κατάρτισε το 1900 ο πρόξενος Μοναστηρίου Κιουζέ-Πεζάς και σε 4,7:1 στη συγκεντρωτική στατιστική του ΥΠΕΞ της ίδιας χρονιάς³. Η όποια αύξηση του αριθμού των πατριαρχικών στο μεσοδιάστημα πρόκυψε μάλλον ως αποτέλεσμα της «ανάκτησης» κάποιων χωριών όχι από το ελληνικό αλλά από το σερβικό κόμμα: στους πίνακες του Πεζά, 17 από τα 28 πατριαρχικά χωριά του καζά υποδηλώνονται ως «*σερβίζοντα*». Στον καζά Μοναστηρίου, αντίθετα, το ελληνικό κόμμα αντέχει σε μεγάλο βαθμό μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα, διατηρώντας την πρωτοκαθεδρία στην πρωτεύουσα του βιλαετίου (χάρη στην ισχυρή εκεί βλάχικη παρουσία, που συμπαρασύρει και μεγάλη μερίδα του σλαβόφωνου πληθυσμού)⁴ κι ένα μειοψηφικό μεν πλην καθόλου ευκαταφρόνητο μέρος των

¹ Τρία χωριά στον καζά Πετριτσιού κι 6 στον καζά Μελενίκου το 1899 σύμφωνα με το Μίσεφ (Brancoff 1905, σ.186 & 192), από έξι κοινότητες σε κάθε καζά κατά την ελληνική προξενική στατιστική της ίδιας χρονιάς, που απαριθμεί μόνο πατριαρχικούς χωρίς να διαχωρίζει αμιγείς και μικτές κοινότητες (ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., «Πίναξ στατιστικός του πληθυσμού των εν τη Διοικήσει Σερρών Ελλήνων», συνημ. σε Ι. Στορνάρης προς πρωθυπουργό Α. Ζαΐμη, Εν Σέρραις 23.1.1899, αρ.139). Ήδη από τη δεκαετία του 1870 η ύπαιθρος του καζά Μελενίκου ήταν σε μεγάλο βαθμό εξαρχική (Παπαδάκη 2003, σ.17-8).

² ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.176, λ.133-4· ΨΔΑ, φ.176κ, οπ.1, α.ε.2064, λ.4· Ροστωκσκιΐ 1900, σ.575-6 (27 εξαρχικά κι 25 πατριαρχικά χωριά στον καζά Δ. Χισάρ)· Brancoff 1905, σ.188 (25 εξαρχικά, 11 πατριαρχικά και 5 μικτά χωριά στον ίδιο καζά). Από αριθμητική άποψη, μ' εξαίρεση τους προπαγανδιστές Νικολαΐδη, που θεωρεί τα δυο μιλέτ ισοδύναμα (Nicolaidēs 1899, σ.27), και Μίσεφ, που θέλει τους εξαρχικούς υπερτριπλάσιους (Brancoff 1905, σ.188), οι περισσότερες πηγές δίνουν για τον καζά Δεμίρ Χισάρ μια αναλογία 2:1 ή 3:2 υπέρ των εξαρχικών στο γύρισμα του αιώνα· σε λεπτομερή πάλι υπηρεσιακή στατιστική του ελληνικού ΥΠΕΞ, συνταγμένη πριν από τον Απρίλιο του 1903, η αναλογία φτάνει το 7:3 (ΙΑΥΕ 1905/72, ανυπόγραφος πίνακας με τίτλο «Διοικήσεις Σερρών. Υποδιοικήσεις Δεμίρ Ισσάρ»).

³ Βούρη 1988, σ.54· ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως (=Σανδζακίου) Μοναστηρίου 1900» και «Συμπληρωματική στατιστική του Σανδζακίου Μοναστηρίου»· ΙΑΥΕ 1900/3, «Πίναξ ανακεφαλαιωτικός της στατιστικής του σανδζακίου (=διοικήσεως) Μοναστηρίου κατά τμήματα και εθνότητας».

⁴ Η ελληνική προξενική στατιστική του 1900 εκτιμά το χριστιανικό πληθυσμό της πόλης σε 14.000 πατριαρχικούς έναντι 6.000 εξαρχικών (ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως...», όπ.π.). Η υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας υπολογίζει την ίδια χρονιά 11.392 εξαρχικούς και 16.456 πατριαρχικούς, εκ των οποίων 8.800 «*Βούλγαροι γρεκομάνοι*», 96 «*σερβομάνοι*» κι 7.200 Βλάχοι (ΨΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.176, λ.122). Μετριοπαθέστερος, ο Μίσεφ

οικισμών της υπαίθρου. Εν έτει 1891 ο Κάντσοφ καταμετρά σε δημοσίευσμά του 117 σλαβόφωνα χωριά του κεντρικού τμήματος του καζά, υπαγόμενα στη μητρόπολη Πελαγονίας, από τα οποία τα 51 είναι εξαρχικά, 43 πατριαρχικά κι 23 «αγνώστου» μιλέτ (στην πραγματικότητα, ως επί το πλείστον πατριαρχικά): ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ ο συσχετισμός ιδιοκτησιακού καθεστώτος κι εθνικού προσανατολισμού, με το 55% των ιδιόκτητων χωριών και το 40% των τσιφλικιών εξαρχικά, ενώ πατριαρχικά είναι το 32% των κεφαλοχωριών και το 36% των τσιφλικιών, «αγνώστου» δε μιλέτ το 13% των κεφαλοχωριών και το 24% των τσιφλικιών¹. Στους ναχιέδες της Άνω και Κάτω Πρέσπας, που υπάγονται στη μητρόπολη Οχρίδας, ο ίδιος επιθεωρητής απαριθμεί 65 σλαβόφωνους οικισμούς (32 εξαρχικούς, 28 πατριαρχικούς, 2 μικτούς και 3 «αγνώστου» μιλέτ), με σχεδόν απόλυτη επικράτηση των εξαρχικών στην Άνω Πρέσπα και πολύ μεγάλη πλειοψηφία των πατριαρχικών στην Κάτω². Μια δεκαετία αργότερα, η προπαγανδιστική στατιστική του Μίσεφ δίνει 230 σλαβόφωνους οικισμούς σε όλο τον καζά, εκ των οποίων μόλις 32 πατριαρχικοί, 5 μικτοί κι 192 εξαρχικοί, με το μεγαλύτερο μέρος των «ελληνιζόντων» ή μικτών οικισμών συγκεντρωμένο στο τμήμα του καζά που ανήκει στη μητρόπολη Πελαγονίας (24 και 3, αντίστοιχα, σε σύνολο 103): από τους 192 αμιγώς εξαρχικούς οικισμούς, οι 39 (24 στο κεντρικό τμήμα, 4 στην Άνω και 14 στην Κάτω Πρέσπα) φέρονται ωστόσο να έχουν προσχωρήσει στην Εξαρχία το 1904, μετά την εξέγερση του Ίλντεν και την αντιπατριαρχική εκστρατεία της ΕΜΕΟ, γεγονός που τροποποιεί αισθητά την εικόνα της ίδιας πηγής για το γύρισμα του αιώνα³. Σαφώς μεγαλύτερα μεγέθη του ελληνικού κόμματος αποτυπώνονται στην ελληνική προξενική στατιστική του 1900, η οποία σε σύνολο 225 σλαβόφωνων οικισμών του καζά καταγράφει 77 πατριαρχικούς, 7 μικτούς κι 141 εξαρχικούς. Η γεωγραφική κατανομή των εθνικών κοινοτήτων στο εσωτερικό του καζά επιβεβαιώνει πάντως και με το παραπάνω τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη στατιστική του Μίσεφ: 60 από τους 77 πατριαρχικούς και 4 απ' τους 7 μικτούς οικισμούς βρίσκονται στο κεντρικό τμήμα που υπάγεται στη μητρόπολη Πελαγονίας και περιλαμβάνει 125 συνολικά σλαβόφωνα χωριά: όσον αφορά πάλι το κλίμα της μητρόπολης Οχρίδας, ο ναχιές του Δεμίρ Χισάρ είναι καθ' ολοκληρίαν εξαρχικός, αυτός της Ρέσνα (Άνω Πρέσπα) εξαρχικός κατά συντριπτική πλειοψηφία, ενώ στους ναχιέδες (Κάτω) Πρέσπας και Κρουσόβου οι εξαρχικοί οικισμοί πλειοψηφούν οριακά: δέκα τέλος πατριαρχικά χωριά του κεντρικού καζά κι 1 μικτό υποσημειώνονται στους πίνακες του προξενείου ως «σερβίζοντα»⁴.

Ακόμη περισσότερο αμφίρροπος παραμένει ο συσχετισμός δυνάμεων στις νοτιότερες περιοχές. Στον καζά Φλώρινας, ένας πρώτος πυρήνας οικισμών εξαρχικών (αμιγώς ή κατά

στη δημοσιευμένη στατιστική του περιορίζει τον αριθμό των εξαρχικών σε 8.844 και των πατριαρχικών σε 13.912, εκ των οποίων 7.200 Βλάχοι, 6.300 «ελληνιζόντες Βούλγαροι» κι 72 «σερβίζοντες» (Brancoff 1905, σ.166).

¹ Кънчов 2000, σ.30-2. Για τα τμήματα του καζά που υπάγονται στις μητροπόλεις Πελαγονίας και Οχρίδας: ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.176, л.118.

² Кънчов 2000, σ.56-7.

³ Brancoff 1905, σ.166-70.

⁴ ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως...», όπ.π.

μεγάλη πλειοψηφία) συγκροτείται ήδη κατά τη δεκαετία του 1880, κυρίως στην πεδιάδα του Σόροβιτς και μεταξύ των 12 χωριών που υπάγονται στη μητρόπολη Οχρίδας· το 1900, η στατιστική του ελληνικού προξενείου καταμετρά 15 αμιγώς εξαρχικά και 17 μικτά χωριά σε σύνολο 53 σλαβόφωνων οικισμών¹. Ορατή είναι κι εδώ μια περιφερειακή διαφοροποίηση ανάμεσα στις συστάδες χωριών που υπάγονται στο κλίμα διαφορετικών μητροπόλεων: σύμφωνα με την υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας για το 1900, στα 34 χωριά του καζά που υπάγονταν στη μητρόπολη Μογλενών τα δυο μιλέτ ήταν περίπου ισοδύναμα μεταξύ του σλαβόφωνου πληθυσμού (11.600 «γρεκομάνοι» και 10.250 εξαρχικοί), στα 12 χωριά του κλίματος της Οχρίδας η κυριαρχία του βουλγαρικού κόμματος ήταν συντριπτική (6.070 εξαρχικοί έναντι 1.850 πατριαρχικών), ενώ στα 16 χωριά που ανήκαν στη μητρόπολη Καστοριάς επικρατούσε εξίσου σαφώς η πατριαρχική πλευρά (5.300 «γρεκομάνοι» και μόλις 620 εξαρχικοί)². Στο γειτονικό καζά Καϊλαρίων, υπαγόμενο εξ ολοκλήρου στη μητρόπολη Μογλενών, 3 από τα 18 σλαβόφωνα χριστιανικά χωριά (Εμπόριο, Παλαιοχώρι, Ντέμπριτς) είναι εν μέρει ή καθ' ολοκληρίαν εξαρχικά ήδη από τη δεκαετία του 1880· μέσα στη δεκαετία του 1899 προστίθενται άλλα 7, από τα οποία τα 3 επιστρέφουν όπως είδαμε στο Πατριαρχείο μέσα στη διετία 1900-01³. Στον καζά Καστοριάς οι μεταπηδήσεις ξεκινούν αντίθετα μόλις το 1890, μαζικοποιούνται όμως αρκετά μέσα στα επόμενα χρόνια αγκαλιάζοντας συνολικά 35 από τους 90 περίπου σλαβόφωνους οικισμούς ως το 1900⁴· την τελευταία αυτή χρονιά, η μεν υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας θέλει το σλαβόφωνο πληθυσμό του καζά πλήρως διχοτομημένο (29.056 εξαρχικοί κι 27.448 «γρεκομάνοι»)⁵, ενώ αυτή του ελληνικού προξενείου καταγράφει μια ισορροπία 20.000 περίπου πατριαρχικών έναντι 15.500 εξαρχικών⁶. Πατριαρχικά παραμένουν, τέλος, ως το 1904 και τα επτά σλαβόφωνα χριστιανικά χωριά του καζά Ανασελίτσας, στα σύνορα με την Καστοριά⁷.

¹ ΑΣτΔ/29/120, Ι. Μακούλης, «Χάρτης της προξενικής περιφέρειας Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 27.9.1889· Κънчов 2000, σ.503-6· ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως...», όπ.π.. Η προξενική στατιστική αναφέρει 56 σλαβόφωνους χριστιανικούς οικισμούς και 18 εξαρχικούς, σε 3 όμως περιπτώσεις (Βαρτολόμ, Πλισεβίτσα, Σφ. Τοντόρ) πρόκειται για λάθος, καθώς τα χωριά ήταν αμιγώς μουσουλμανικά. Ερωτήματα προκαλεί επίσης η καταχώρηση του χωριού Τίρσιε ως αμιγώς πατριαρχικού εν έτει 1900, ενώ η επάνοδός του στο Πατριαρχείο έγινε - όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο- μόλις το Σεπτέμβριο του 1901.

² ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.176, λ.119, 135 & 137.

³ ΑΣτΔ/29/120, Ι. Μακούλης, «Χάρτης της προξενικής περιφέρειας Μοναστηρίου», Εν Αθήναις 27.9.1889· *Νεολόγος* (Κων/λη), 4.6.1892, σ.2· ΙΑΥΕ 1900/65, «Πίναξ Βουλγαροφώνων χωριών ορθοδόξων και σχισματικών και μικτών εν τω Καζά Καϊλαρίου», συνημ. σε Στ. Κιουζέ Πεζάς προς Υπ.Εξ. Α. Ρωμάνο, Εν Μοναστηρίω 15.12.1900, αρ.503 εμπ.· ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως...», όπ.π.

⁴ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.349 (καταγραφή της ολικής ή μερικής μεταπήδησης 38 οικισμών, τρεις όμως από τους οποίους [Πρεκοπάνα, Τίρσιε, Βίμπενι] υπάγονται στην πραγματικότητα στον καζά Φλώρινας)· ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως...», όπ.π. (αναγραφή 14 χωριών ως αμιγώς εξαρχικών και 15 ως μικτών σε σύνολο 69 σλαβόφωνων οικισμών). Ο Μίσεφ απαρτιθμεί απ' την πλευρά του 11 μικτούς και 55 καθαρά εξαρχικούς οικισμούς, εκ των οποίων οι 19 μεταπήδησαν στην Εξαρχία το 1904 (Brancoff 1905, σ.180-2).

⁵ ΠΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.176, λ.135 & 137.

⁶ ΙΑΥΕ 1900/3, «Στατιστική της Διοικήσεως...», όπ.π. Το άθροισμα του πληθυσμού των επιμέρους οικισμών δίνει 15.634 εξαρχικούς, 17.777 σλαβόφωνους πατριαρχικούς κι 6.423 πατριαρχικούς κατοίκους οικισμών μικτών από γλωσσική άποψη.

⁷ Για τον αριθμό και τα ονόματα των χωριών: ΙΑΥΕ 1908/84, «Στατιστική των κατοίκων της Πολιτικής Υποδιοικήσεως 'Καζά' Ανασελίτσας», Εν Λεύκη 17.11.1906, αρ.18.

Στο νοτιότερο τμήμα του βιλαετίου Θεσσαλονίκης, ισχυρή εξαρχική παρουσία υπάρχει ήδη από τη δεκαετία του 1870 στο βόρειο τμήμα των καζάδων Βοδενών και Γενιτσών, 36 χωριά των οποίων ανήκαν στη μητρόπολη Μογλενών και μετά το 1906 εντάχθηκαν στο νεοσύστατο καζά Καρατζόβας. Όσον αφορά τη δυναμική της εθνικής-κομματικής διαμάχης σ' αυτούς τους δυο καζάδες μεταξύ 1880 και 1900, τα αριθμητικά στοιχεία που διαθέτουμε δε μας επιτρέπουν το σχηματισμό κάποιας σαφούς εικόνας. Υπηρεσιακή στατιστική του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης καταγράφει το 1895 στον καζά Βοδενών 15 εξαρχικούς οικισμούς σε σύνολο 58 χριστιανικών, στο δε καζά Γενιτσών 24 εξαρχικούς και 5 μικτούς σε σύνολο 84¹. Από τη διασταύρωση των στοιχείων προκύπτουν ωστόσο αρκετά λάθη: καταχωρούνται σαν εξαρχικά κάποια μικτά χωριά (Όστροβο, Βλάντοβο), ενώ η πόλη των Βοδενών θεωρείται αμιγώς πατριαρχική παρά την πολύχρονη παρουσία εκεί μιας υπολογίσιμης εξαρχικής κοινότητας. Η στατιστική του Ραστκόφσκι πάλι ελαχιστοποιεί την εξαρχική παρουσία στην περιοχή, σημειώνοντας 14 εξαρχικούς και 2 μικτούς σε σύνολο 55 σλαβόφωνων οικισμών του καζά Βοδενών και μόλις 4 εξαρχικούς κι 1 μικτό στους 75 σλαβόφωνους οικισμούς του καζά Γενιτσών². Δεν αποφεύγει επίσης κάποια χοντροκομμένα λάθη, όπως όταν ταξινομεί σαν εξαρχικό το Μπάχοβο, μετέπειτα προπύργιο των μακεδονομάχων και το μοναδικό χριστιανικό σλαβόφωνο χωριό της Καρατζόβας που, σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές, παρέμεινε ως το 1903 ανεπηρέαστο από το εξαρχικό ρεύμα³. Εξίσου ελλιπές φαίνεται πως είναι και το πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας, όπου μεταξύ 1890 και 1901 καταγράφεται η ολική ή μερική μεταπήδηση στην Εξαρχία 5 χωριών του καζά Βοδενών και 12 οικισμών του καζά Γενιτσών· στις σελίδες του δεν καταχωρούνται προσχωρήσεις όπως αυτή της εξαρχικής μειοψηφίας του χωριού Βλάντοβο, για την ύπαρξη της οποίας ήδη πριν το 1900 πληροφορούμαστε από άλλες πηγές⁴. Η υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας για το 1900 αποτυπώνει μια μικρή εξαρχική πλειοψηφία μεταξύ των σλαβόφωνων κατοίκων του καζά Βοδενών (με σαφείς περιφερειακές ανισοροπίες: 1:1,8 υπέρ των εξαρχικών στην Καρατζόβα, 1:1,4 υπέρ των πατριαρχικών στον υπόλοιπο καζά) και μια σαφή πλειοψηφία υπερδιπλάσιων πατριαρχικών στον καζά Γενιτσών⁵. Ακόμη σαφέστερη εξακολουθεί να είναι μέχρι το 1903 η κυριαρχία του Πατριαρχείου στα δώδεκα σλαβόφωνα χωριά της Νάουσας, μόνο ένα από τα οποία (Μινόστιτσα ή Μονόσπιτα) φέρεται να έχει μεταπηδήσει πλειοψηφικά το 1897 στην Εξαρχία, σύμφωνα με το πρωτόκολλο της τελευταίας⁶. Εξίσου σταθερές ισοροπίες επικρατούν αυτά τα χρόνια και στον καζά του Λαγκαδά, από τα 15 περίπου σλαβόφωνα

¹ ΙΑΥΕ 1895/ΑΑΚ/Α, «Στατιστική του πληθυσμού της Προξενικής περιφέρειας Θεσσαλονίκης κατ' εθνικότητα», συνημ. σε Γ. Δοκός Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.10.1895, αρ.1079.

² Ростковскій 1900, σ.409-12.

³ Младенов 1936, σ.43.

⁴ ΑΓΔΜ/9/28, Βοδενών Τιμόθεος προς 'Παναγιώτατο', Εν Εδέσση 28.2.1911 (μεταπήδηση 30 οικογενειών το 1898)· ΙΑΥΕ/1902/61, Ε. Ευγενιάδης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 11.8.1902, αρ.257 εμπ. (ύπαρξη συγκροτημένης εξαρχικής μερίδας το 1900).

⁵ ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.176, л.137 & 139.

⁶ ЦДА, φ.246κ, оп.1, а.е.349, л.30-1.

χριστιανικά χωριά του οποίου δυο είναι προ πολλού εξαρχικά (Μπογορόντιτσα και Ζάροβο, το δεύτερο με μια μικροσκοπική πατριαρχική μειοψηφία) κι ένα μικτό (Λιγκοβάνη), ενώ η μοναδική μεταπήδηση που σημειώνεται μεταξύ 1890 και 1902 αφορά λιγοςτές οικογένειες του Σωχού το 1899¹. Στον καζά Θεσσαλονίκης, αντίθετα, σ' ένα σύνολο 40 περίπου σλαβόφωνων οικισμών η Εξαρχία ξεκινά το 1890 με την κοινότητα Θεσσαλονίκης κι ένα ίσως χωριό (Βαθύλακος)², αυξάνοντας αργά αλλά σταθερά το ποίμνιό της με την ολική ή μερική προσχώρηση άλλων 9 χωριών μέσα σε μια δεκαετία. Το 1900, η υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας καταγράφει με μια σαφή δόση υπερβολής 33.218 «Βουλγάρους» σε όλη τον καζά – κατά 71,5% «γρεκομάνους» (23.754), 27,5% εξαρχικούς (9.144) κι 1% «σερβομάνους» (320)· οι αποκλίσεις μεταξύ του κλίματος των διαφορετικών εκκλησιαστικών επαρχιών είναι πάντως κι εδώ έντονα ορατές, με τα 10 σλαβόφωνα χωριά που υπάγονται στην επισκοπή Πολυανής εξαρχικά σε ποσοστό 85%, έναντι μόλις 28% των 9 χωριών της μητρόπολης Βοδενών και 21,7% των σλαβοφώνων του καζά που υπάγονταν στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης³.

Στο νοτιότερο τμήμα των σαντζακικών Σερρών και Δράμας η Εξαρχία παραμένει τέλος καθηλωμένη για καιρό στα ιστορικά προπύργιά της, με μια αισθητή ανάκαμψη στο γύρισμα του αιώνα. Μεγαλύτερη ακινησία επικρατεί στον καζά της Ζίχνας, όπου το 1893-94 προσχωρούν στην Εξαρχία τρία χωριά με παρελθόν ενεργού συμμετοχής στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα της δεκαετίας του 1870 (Ζάροβο, Καλαπότη, Κλεπούσνα) και πέραν τούτου ουδέν. Στην τελευταία μάλιστα περίπτωση, η διατήρηση του τοπικού ναού από την εναπομείνασα μειοψηφική πατριαρχική κοινότητα θα οδηγήσει σταδιακά στην αποψίλωση της εξαρχικής, που το 1902 επιστρέφει κατά το μεγαλύτερο μέρος στο Πατριαρχείο με την ευκαιρία της επίσκεψης στο χωριό του νέου μητροπολίτη Δράμας Χρυσόστομου⁴. Από τα 10 πάλι σλαβόφωνα χωριά του καζά Δράμας, εξαρχικές κοινότητες διατηρούνται τη δεκαετία του 1880 σε 2 μικτά (Πλέβνα, Προσοτσάνη) κι 1 αμιγές (Κουμπάλιστα)⁵, στη δε τριετία 1898-1900

¹ Ростковскій 1900, σ.420-2· Brancoff 1905, σ196· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.39. Η έκθεση Δοκού εμφανίζει 4 αμιγή «βουλγαρικά» (=εξαρχικά) χωριά, από τα οποία μόνο το ένα (Γενίκιοϊ) ήταν ενδεχομένως εξαρχικό (η Μπογορόντιτσα, γνωστή επίσης ως Βακούφ Γενίκιοϊ)· ένα δεύτερο (Μίροβο) ήταν όντως εξαρχικό αλλά ανήκε στον καζά Αβρέτ Ισάρ, ενώ τα υπόλοιπα δυο (Σαράτσι, Αρακλί) σ' όλες τις άλλες πηγές αναφέρονται ως εσαεί πατριαρχικά. Η υπηρεσιακή στατιστική της Εξαρχίας για το 1900 μετρά πάλι 13 σλαβόφωνους οικισμούς σε όλο τον καζά, με 5.224 «γρεκομάνους» και 3.664 εξαρχικούς κατοίκους (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.176, л.141).

² Την άνοιξη του 1888, η ηγεσία της (πατριαρχικής ακόμη) κοινότητας γνωστοποιεί στην προϊσταμένη της επισκοπή Πολυανής ότι μόλις είχε αποκρούσει βολιδοσκόπηση της «βουλγαρικής προπαγάνδας» και ζητά -ως αντάλλαγμα;- βοήθεια (Αγγελόπουλος 1973, σ.63). Η μεταπήδηση του χωριού δεν καταγράφεται στο πρωτόκολλο εισερχομένων της Εξαρχίας από το 1890 και μετά, μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι πραγματοποιήθηκε στο μεσοδιάστημα. Υποσημειώνεται πως το Μάρτιο του 1891 ο Βαθύλακος δε συγκαταλέγεται μεταξύ των χωριών της επαρχίας Πολυανής με ελληνικό σχολείο αλλά σ' εκείνα στα οποία, κατά τον επίσκοπο, «διατηρούνται Βούλγαροι διδάσκαλοι» (Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 1994, σ.79).

³ ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.176, л.131, 139 & 141.

⁴ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.16· Χρυσόστομος 2000, σ.15.

⁵ Ελληνική προξενική στατιστική του 1885 καταχωρεί ως αμιγώς εξαρχικά και τα χωριά Βόλακας και Μπούμπλιτς, πληροφορία που δε συναντάμε σε καμιά άλλη διαθέσιμη πηγή (ΙΑΥΕ 1885/ ΑΑΚ/ΙΒ, «Στατιστικοί πίνακες της περιφέρειας του υποπροξενείου Καβάλλας», συνημ. σε Α. Τσιμπουράκης προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 13.4.1885, αρ.140).

ακολουθούν άλλα τρία, εν όλω (Γκιουρετζίκ) ή εν μέρει (Βόλακας, Βισοτσάνη)¹. Περισσότερο δυναμική εξέλιξη παρουσιάζει ο καζάς Σερρών, όπου ως το 1889 δεν υπάρχει ούτε ένα χωριό επίσημα εξαρχικό², ενώ μέσα στην επόμενη δεκαετία καταγράφονται 24 τουλάχιστον μεταπηδήσεις κι άλλες 4 μέσα στο 1901³. Η εξέλιξη αυτή πολύ απέχει ωστόσο από το να θεωρηθεί ικανοποιητική από τα ηγετικά κλιμάκια του βουλγαρικού μηχανισμού, που ακόμη και στα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα δεν παύουν να εκφράζουν τη δυσφορία τους για το επικίνδυνο ενδεχόμενο τα 2/3 του τοπικού σλαβόφωνου πληθυσμού να χαθούν στρατηγικά για τη βουλγαρική εθνική υπόθεση⁴. «Στον καζά Σερρών υπάρχουν 59 χωριά βούλγαροι γρεκομάνοι που δε σκέφτονται ν' απαλλαγούν από τις πλάνες τους, ν' αναγνωρίσουν την εθνικότητά τους και να περάσουν κάτω από τη δικαιοδοσία της Εξαρχίας», ενημερώνει χαρακτηριστικά το Μάρτιο του 1900 τη βουλγαρική ιερά Σύνοδο ο έξαρχος Ιωσήφ⁵, ενώ με ακόμη μελανότερα χρώματα ζωγραφίζει την κατάσταση το φθινόπωρο του 1904 ο διευθύνων το πρακτορείο Σερρών, αξιωματικός Τοντόρ Μαρκόφ: «Είναι πολύ λανθασμένο να υποστηριχθεί η άποψη, σύμφωνα με την οποία όλα τα χωριά που μιλούν επί του παρόντος βουλγαρικά θα συνενωθούν αμέσως με την εθνότητά τους μόλις αλλάξει το καθεστώς. Πρόκειται για πλάνη. Αν η παρούσα κατάσταση των εργασιών εξακολουθήσει περισσότερο, τότε αυτή η αυταπάτη μας πρέπει να εξαλειφθεί. Μπορούμε να υπολογίζουμε στα χωριά όπου βρίσκονται προσωρινά κάτω από το Πατριαρχείο. Είναι κυρίως χωριά που βρίσκονται κυρίως στα βουνά και στους πρόποδες τους· τα υπόλοιπα χωριά, τα οποία βρίσκονται στην πεδιάδα και κοντά σε μεγάλα ελληνικά χωριά και πόλεις σχεδόν ουδέποτε είχαν συνείδηση της εθνικότητάς τους. [...] Η προσπάθεια των Ελλήνων να τους αλλάξουν τη γλώσσα στέφεται από επιτυχία με το πέρασμα του χρόνου. Πολλοί από τους Βουλγάρους που ουδέποτε ήρθαν σ' επαφή με τη βουλγαρική δραστηριότητα, αποκαλούν συνειδητά τους εαυτούς τους Έλληνες. Στο ερώτημα γιατί μιλούν βουλγαρικά, απαντούν ότι 'έτσι είναι από παλιά'. Εγώ είμαι παραπάνω από πεισμένος ότι σε κάθε περίπτωση θα δηλώσουν Έλληνες»⁶.

Αυτή η ανασφάλεια απέναντι στην απροθυμία των Μακεδόνων να συνταχθούν ολόψυχα με τη «σωστή» πλευρά δεν αποτελεί φυσικά χαρακτηριστικό του βουλγαρικού μόνο

¹ Στο πρωτόκολλο της Εξαρχίας η Βισοτσάνη φέρεται να προσχωρεί ολοσχερώς στην Εξαρχία στις 25.6.1900 (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.349, л.42-3), οι υπόλοιπες όμως πηγές πιστοποιούν την επιβίωση ισχυρής πατριαρχικής κοινότητας που διεκδικεί επί ίσοις όροις τον έλεγχο της τοπικής εκκλησίας (Χρυσόστομος 2000, σ.5-6 κ.εξ.· Yosmaoglu 2005, σ.157-8· ΙΑΥΕ 1901/58, Α. Τζανέτος προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Καβάλλα 6.11.1901, αρ.246 εμ.).

² Кънчов 2000, σ.227.

³ Αριθμοί που προκύπτουν από το πρωτόκολλο της Εξαρχίας, το οποίο όμως αγνοεί την περίπτωση του χωριού Καρατζάκιϊ (σημ. Μονοκκλησιά). Το τελευταίο αναγράφεται σε όλες τις στατιστικές ως αμιγώς εξαρχικό και φέρεται να έχει μεταπηδήσει γύρω στο 1890 (ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.462, л.81) ή και το 1887 (ΑΣτΔ/209/2), σίγουρα όμως πριν από το 1893 (Кънчов 2000, σ.227· ΙΑΥΕ 1894/ΑΑΚ/Β, Α. Πόγγης, «Σχέδιον εκπαιδευτικού προϋπολογισμού της περιφέρειας του Προξενείου Σερρών δια το έτος 1893-1894», Εν Σέρραις 16.9.1893).

⁴ Ο αριθμητικός συσχετισμός 2:1 υπέρ των πατριαρχικών στο γύρισμα του αιώνα προκύπτει από υπηρεσιακές στατιστικές κι αναφορές της Εξαρχίας (Γεорниев – Трифонов 1994, σ.193· ЦДА, ф.246к, оп.1, а.е.176, л.133, 143 & 147).

⁵ Пасков 1990, σ.414. Η ίδια περίπου διαπίστωση επαναλαμβάνεται και το Νοέμβριο, σε εμπιστευτικό έγγραφο του Ιωσήφ προς το βουλγαρικό Υπ.Εξ. (Γεорниев – Трифонов 1994, σ.193).

⁶ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.2064, л.4, Т. Μαρκόφ προς πρωθ. & Υπ.Εξ. Ρ. Πετρόφ, Сяр 14.10.1904, Νο 619.

μηχανισμού. Εξίσου ισχυρά δείγματά της συναντάμε και στον ενδοϋπηρεσιακό λόγο των επιτελικών στελεχών του ελληνικού στρατοπέδου, μόνιμα καχύποπτων απέναντι στη «φυσική» τάση του επίμαχου πληθυσμού να έλκεται από το ομόγλωσσό του εθνικό κέντρο. *«Ας μην απατώμεθα, πρέπει καθαρώς και ειλικρινώς η αλήθεια να λέγεται, εν Μακεδονία αδιαλείπτως χάνομεν έδαφος»*, ξεκαθαρίζει π.χ. το 1890 στον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη ο Βοδενών Ιερόθεος¹, ενώ ο πρόξενος Μοναστηρίου Φοντάνας εκτιμά την ίδια χρονιά ως *«λίαν προβληματικόν εάν θα υπερισχύσωμεν, διότι, ενώ οι Βούλγαροι ενισχύονται καθ' εκάστην, αι φάλαγγες των ημετέρων αραιούνται»* κι *«ο Ελληνισμός συγκρατείται μεν εν τη πάλη δια της Εκκλησίας και των σχολείων αλλά μετά μεγάλης δυσχερείας»*, ενώ *«ο Βουλγαρισμός μας υπερφαλαγγίζει εν ταις επαρχίαις Πελαγονίας, Πρεσπών και Μογλενών»*². Παρόμοια απαισιοδοξία εκφράζει, το 1890 πάντα, και ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Δοκός: *«Από τινος όμως ελαττούνται οσημέραι επαισθητός αι εν ταις υποδούλοις χώραις εθνικάί ημών δυνάμεις και καταδεικνύεται ανεπαρκεστάτη, σχεδόν ματαία, η μέχρι τούδε εκπαιδευτική και προσηλυτιστική ημών εργασία: ώστε αν παραταθή η τοιαύτη κατάστασις, βεβαίως θα υπερισχύσωσι συν τω χρόνω οι εθνικοί αντίπαλοι και θα καταπέσωμεν έναντι αυτών και του Οθωμανικού στοιχείου»*³. Διαβιβάζοντας στην Αθήνα μια λεπτομερή στατιστική του πληθυσμού της περιφέρειάς του, ο ίδιος φροντίζει τον Οκτώβριο του 1895 να σκιαγραφήσει με σαφήνεια το θεσμικό διακύβευμα, βάσει του οποίου καθορίζονται σε τελική ανάλυση οι εκάστοτε «εθνολογικοί» συσχετισμοί: *«Εύκολον είναι χωρία όλα βουλγαρόφωνα ν' αποσκιρτήσωσι προς την Βουλγαρικήν Εξαρχίαν, άμα δε εκδοθώσι νέα Βεράτια Βουλγάρων Επισκόπων, άπαντες οι βουλγαρόφωνοι κάτοικοι της επαρχίας αυτής, τοιούτοι δε είναι οι πλειότεροι των εν τη στατιστική ημών Ελλήνων, θ' αποσκιρτήσωσιν αθρόοι»*⁴.

Η ηγεμονία των εθνικών κομμάτων πάνω στον επίμαχο πληθυσμό δεν απειλείται όμως μόνο εξωτερικά, από τους δεδηλωμένους ανταγωνιστές τους που εκπορεύονται και τροφοδοτούνται από τα αντίπαλα βαλκανικά κέντρα. Εξίσου επίφοβη, μακροπρόθεσμα τουλάχιστον, θ' αποδειχθεί γι' αυτή την ηγεμονία η ανάδυση των ποικίλων εκδοχών του μακεδονισμού, της προβολής δηλαδή μιας δέσμης ιδεολογημάτων, αντιδράσεων και δεσμών αλληλεγγύης με κοινό παρονομαστή την αντίθεση ανάμεσα στη μακεδονική εντοπιότητα, από τη μια, και τις εξωγενείς εκφορές των εθνικισμών που φιλοδοξούν να την εκπροσωπήσουν αφομοιώνοντάς την στις αντίστοιχες νοερές κοινότητες και συντεταγμένες κοινωνικοπολιτικές δομές, από την άλλη.

¹ ΑΣτΔ/28/176, Βοδενών Ιερόθεος προς πρωθυπουργόν Χ. Τρικούπη, Εν Θεσ/νίκη 4.10.1890.

² ΑΣτΔ/116/111, Γ. Φοντάνας προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Αθήνας 4.1890.

³ ΑΣτΔ/28/175, Γ. Δοκός προς Χ.. Τρικούπη, Εν Θεσ/νίκη 26.1.1890, ά.α.

⁴ ΙΑΥΕ 1895/ΑΑΚ/Α, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.10.1895, αρ.1079.

ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΣΜΟΥ

Η μέχρι σήμερα ιστοριογραφική διαχείριση του πρώιμου μακεδονισμού παραμένει ως επί το πλείστον δέσμια, τόσο των εκατέρωθεν εθνικά ορθών προσλήψεων για τον εθνικό χαρακτήρα του χριστιανικού πληθυσμού και την ιστορία της περιοχής, όσο και μιας ευρύτερης ουσιοκρατικής εμμονής στην αυτοτέλεια των (εθνικών) ιδεών. Ακολουθώντας το παράδειγμα των προγενέστερων της εθνικών ιστοριογραφιών, η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ τοποθετεί τις ιδέες και τη δράση των μακεδονιστών του ύστερου 19^{ου} αι. στο κέντρο της αφήγησης, υποστασιοποιώντας τις σαν το βασικό υποκείμενο μιας σχεδόν τελεολογικά προκαθορισμένης εξέλιξης και υποτιμώντας συνειδητά (σαν «εξωγενείς» και συνακόλουθα «τεχνητές») τις αντίρροπες εθνικές επιλογές, παρόλο που αυτές στη δεδομένη περίοδο διέθεταν απείρως μαζικότερη κοινωνική εμβέλεια στο εσωτερικό του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού. Στο βαθμό που επιλέγουν ν' αναφερθούν στο όλο φαινόμενο, και σε διαφορετική έκταση καθεμιά, την ακριβώς αντίστροφη προσέγγιση υιοθετούν η ελληνική, βουλγαρική και σερβική ιστοριογραφία: ο μακεδονισμός απεικονίζεται εδώ κυρίως σαν το προϊόν συνομοτικών σχεδιασμών εκ μέρους των αντίπαλων εθνικισμών, με στόχο τον «παρασυρμό» του επίμαχου πληθυσμού σε ατραπούς ανταγωνιστικές προς τη «φυσική» εθνική του εξέλιξη. Η έμφαση στην κατάδειξη των ασυνεχειών και του έντονα μειοψηφικού χαρακτήρα των κινήσεων (και, ακόμη περισσότερο, των συγκροτημένων συλλογικοτήτων) του πρώιμου μακεδονισμού συνοδεύεται έτσι από τη σαφή υποτίμηση της αντίστοιχης δυναμικής που εκδηλώνεται την ίδια εποχή στο εσωτερικό των ίδιων των ανταγωνιστικών εθνικών κινημάτων και μηχανισμών, παρόλο που η σκιά αυτής της τελευταίας είναι διαγνώσιμη τόσο στις παλινδρομήσεις διαφόρων τοπικών στελεχών όσο και στον ενδοϋπηρεσιακό λόγο των κεντρικών εθνικών επιτελείων.

Στο παρόν κεφάλαιο θα προσεγγίσουμε τον πρώιμο μακεδονισμό ως ένα ακόμη πολιτικό φαινόμενο, εν μέρει ομοειδές προς τα συγκροτημένα εθνικά κόμματα της περιόδου κι εν μέρει ποιοτικά διαφορετικό από αυτά, στο βαθμό που δε διαθέτει τη δική τους θεσμική οντότητα και σταθερή εξωτερική πατρωνεία, αλλά εκδηλώνεται περισσότερο ως υπόρρητη δυναμική στο εσωτερικό των υφιστάμενων ήδη εθνοθηρησκευτικών οντοτήτων κι εθνικών κινημάτων του μακεδονικού χώρου. Ουσιαστικά δεν πρόκειται για «έναν» μακεδονισμό αλλά για πολλούς: μια πλειάδα εκδοχών πρόταξης της μακεδονικής ιδιαιτερότητας και «ιδιοπροσωπίας» απέναντι στα αντίστοιχα εθνικά κέντρα, τους μηχανισμούς τους και τις αλληλοαποκλειόμενες νοερές κοινότητες που αυτά προτείνουν στην εντόπια πελατεία τους. Ως απάντηση μιας μερίδας των γηγενών κοινωνιών και των διανοουμένων τους στον κλιμακούμενο εθνικό ανταγωνισμό και τις παρενέργειές του, αυτή η δέσμη των μακεδονισμών δε διαθέτει ούτε δικό της κόμμα ούτε την εξωτερική συνοχή των αντίστοιχων κομματικών ιδεολογιών. Οι «εθναπόστολοι» της είναι υποχρεωμένοι να ελίσσονται ανάμεσα σ' αυτά τα ανταγωνιστικά κέντρα, συνδιαλεγόμενοι,

συνεργαζόμενοι ή και συνθηκολογώντας ενίοτε μαζί τους, για λόγους που ανάγονται στην ανάγκη της φυσικής τους επιβίωσης· οι ίδιοι και η ιδεολογία τους δεν αποτελούν, άλλωστε, παρά μιαν ακόμη εκδοχή παράπλευρων προϊόντων αυτού του ανταγωνισμού, το αθέλητο δημιούργημα της ταυτόχρονης ιδεολογικής εγχάραξης αντίρροπων παραστάσεων του παρελθόντος κι επαγγελιών για το μέλλον στο μυαλό της ίδιας γενιάς σλαβόφωνων Μακεδόνων που πέρασε από τα σχολεία των αντίπαλων εθνικών προπαγανδών.

Για πρακτικούς λόγους, είναι ως εκ τούτου απαραίτητο να παρακολουθήσουμε τη διαμόρφωση αυτών των μακεδονισμών όχι ως οιοσδήποτε ενιαίου ρεύματος αλλά ως παράλληλων εκδοχών, ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο διαμορφώνεται η καθεμιά. Η παράλληλη πορεία τους δεν αποκλείει, βέβαια, ένα βαθμό επικοινωνίας μεταξύ τους ή ακόμη και ποικίλες «συναντήσεις», όταν οι ίδιοι άνθρωποι μετέχουν διαδοχικά σε περισσότερες της μιας από αυτές τις εκδοχές, αφήνοντας να διαφανεί το κοινό υπόστρωμά τους: η αγωνία της σλαβόφωνης μακεδονικής διανοήσης, ως κοινωνικής κατηγορίας που δημιουργήθηκε από την ίδια τη δυναμική του εθνικού (εκπαιδευτικού) ανταγωνισμού, για επιβίωση σ' ένα περιβάλλον πολλαπλά ναρκοθετημένο.

Οι «μακεδονιστές» του Βελιγραδίου

Η σαφέστερη προγραμματική διατύπωση του μακεδονισμού κατά το ΙΘ' αι. πήρε τη μορφή εναλλακτικής στρατηγικής του σερβικού εθνικισμού, με κεντρικό υπηρεσιακό εκφραστή τον Στόγιαν Νοβάκοβιτς –υπουργό Παιδείας (1880-83), Εσωτερικών (1884-85) και στη συνέχεια πρεσβευτή της Σερβίας στην Κωνσταντινούπολη (1886-92). Μολονότι ως φιλόλογος σε μια προγενέστερη φάση είχε υποστηρίξει δημόσια το βουλγαρικό χαρακτήρα των σλαβόφωνων Μακεδόνων και της γλώσσας τους¹, κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1880 ο Νοβάκοβιτς θα προκρίνει την αξιοποίηση των υφιστάμενων ήδη τριβών ανάμεσα σε μια μερίδα τοπικών στελεχών του βουλγαρικού κόμματος και τα καθοδηγητικά επιτελεία της Εξαρχίας και της Σόφιας, έτσι ώστε να υπονομευτεί η απήχηση του βουλγαρικού εθνικισμού στις διαμφισβητούμενες περιοχές. Η στρατηγική του αυτή θα διατυπωθεί τόσο δημόσια όσο και ενδοϋπηρεσιακά, με πολύ διαφορετικές φυσικά αποχρώσεις σε κάθε περίπτωση.

Σε άρθρο του σχετικά με τη βουλγαρική εκπαιδευτική παρουσία στη Μακεδονία, δημοσιευμένο τον Απρίλιο του 1888, επισημαίνει έτσι πως ο εξαρχικός μηχανισμός βρίσκεται αντιμέτωπος όχι μόνο με τους «οπαδούς της Ελλάδας» (που αντλούν δυνάμεις από «τους παλιούς δεσμούς με την ελληνική εκπαίδευση και το εμπόριο») και τους «οπαδούς της Σερβίας» (οι «συμπάθειες» των οποίων για το Βελιγράδι στηρίζονται στις «παλιές παραδόσεις» και τη

¹ Για τα παλιότερα κείμενα του Νοβάκοβιτς (δεκαετίες 1860 και 1870): Църнушанов 1992, σ.27-8· Кайчев 2006, σ.103-4· Christo Ghertcheff, *Aveux Serbes sur la Macédoine*, Σόφια 1919, σ.40 & 44-5· Христо Христов, «Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX век», *Исторически Преглед*, 3 (1979), σ.26.

«ομοιότητα της γλώσσας»), αλλά και με τις αντιστάσεις που η ντόπια διανόηση προβάλλει στην επιβολή μιας εξωγενούς γλωσσικής νόρμας από τους απεσταλμένους της Σόφιας: «Υπάρχει τέλος ένα φαινόμενο που δε μπορεί να παραβλεφθεί. Αυτό είναι η επιδίωξη των Μακεδόνων να μείνουν μόνοι τους, η οποία χαράζει δρόμο εν μέσω όλων των παραπάνω επιδιώξεων. Κι αυτή η επιδίωξη άρχισε ν' αφυπνίζεται ειδικά λόγω της αντίθεσης ανάμεσα στη βουλγαρική και τη μακεδονική λαλιά κι ανάμεσα στο βουλγαρικό και το μακεδονικό χαρακτήρα, από τον καιρό που η βουλγαρική προπαγάνδα άρχισε με μεγάλη ορμή και δριμύτητα να χτυπά τις μακεδονικές ιδιαιτερότητες στο όνομα του παμβουλγαρισμού. Ακόμη και μεταξύ των εμπίσθων καθηγητών της μέσης βουλγαρικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία βρίσκονται άνθρωποι στους οποίους αφυπνίζεται αυτή η επιδίωξη, όπως ακριβώς παρατηρείται μεταξύ των Μικρορώσων [=των Ουκρανών] ενάντια στη ρωσική ομοιομορφία»¹. Σε επόμενα κείμενά του, ο Νοβάκοβιτς θα προσπαθήσει να θεωρητικοποιήσει αυτή τη γλωσσική διαφορά, κωδικοποιώντας συνάμα και υπερτονίζοντας τη φθογγολογική συγγένεια των σλαβομακεδονικών διαλέκτων με τη σερβική γλώσσα². Στους ευρωπαίους συνομιλητές του τονίζει πάλι ότι οι Σλαβομακεδόνες είναι «ενδιάμεσος κρίκος μεταξύ Σέρβων και Βουλγάρων», όπως ακριβώς οι Ουκρανοί (μεταξύ Ρώσων και Πολωνών) ή οι Προβηγκιανοί (μεταξύ Γάλλων, Ισπανών και Ιταλών)³.

Σαφώς πιο ενδιαφέρουσες είναι φυσικά οι σχετικές ενδοϋπηρεσιακές επισημάνσεις του ίδιου επιστήμονα, πολιτικού και διπλωμάτη. Η πιο συγκροτημένη ανάλυσή του για την επιστράτευση του μακεδονισμού ως «συμμάχου» του σερβικού εθνικισμού στο μακεδονικό χώρο έχει εντοπιστεί σε έκθεσή του προς τον υπουργό Παιδείας Βλάνταν Τζόρτζεβιτς, γραμμένη στην Κωνσταντινούπολη το Δεκέμβριο του 1888. «Όσο περισσότερο σκέφτομαι για τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να υπονομευθούν και να γκρεμιστούν τα αποτελέσματα της Εξαρχίας και της βουλγαρικής προπαγάνδας στη Μακεδονία», γράφει εκεί, «τόσο περισσότερο μου φαίνεται πως αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της καλλιέργειας του μακεδονισμού, δηλαδή με το διαχωρισμό της μακεδονικής ιδέας και της μακεδονικής σλαβικής εθνότητας από το σερβισμό και το βουλγαρισμό. Είμαι πεισμένος ότι δεν πρέπει ούτε στο ελάχιστο να φοβόμαστε οποιαδήποτε ζημιά για τη σερβική ιδέα, επειδή υπάρχουν και δε θα πάνε ποτέ να υπάρχουν αρκετοί οι οποίοι θα εργάζονται αποκλειστικά για λογαριασμό της Σερβίας και θα κρατούν πάντοτε ψηλά την ιδέα του σερβισμού. Αφού η βουλγαρική ιδέα, όπως είναι σε όλους γνωστό, έχει απλώσει βαθιές ρίζες στη Μακεδονία, θεωρώ πως είναι σχεδόν αδύνατο να την καταπολεμήσουμε πλήρως αντιπαραθέτοντάς της μόνο τη σερβική ιδέα. Αυτή η ιδέα, φοβάμαι, δε θα ήταν σε θέση ως καθαρό και γυμνό αντίπαλο δέος να εκτοπίσει τη βουλγαρική ιδέα, συνεπώς η σερβική ιδέα χρειάζεται τη βοήθεια κάποιου συμμάχου που θα ήταν

¹ Стојан Новаковић, «Бугарске школе в Македонији» (1888), αναδημοσιευμένο στη συλλογή κειμένων του ίδιου *Балканска питања*, Βελιγράδι 1906, σ.257-80 (εδώ, σ.265-7). Επίσης: Цамбазовски 1960, σ.165· Αγγελοπούλου 2004, σ.59-60.

² Αγγελοπούλου 2004, σ.62-3.

³ Цамбазовски 1987, σ.244-5. Πρβλ. Σφέτας 2003, σ.61-2, όπου όμως οι «Μικρορώσοι» (=Ουκρανοί) του πρωτοτύπου αποδίδονται λανθασμένα σαν «Λευκορώσοι».

έντονα εχθρικός προς το βουλγαρισμό και θα διέθετε στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να προσελκύσουν το λαό και το λαϊκό αίσθημα, αποσπώντας τον από το βουλγαρισμό. Αυτό το σύμμαχο τον βλέπω στο μακεδονισμό, ή σε μια ορισμένη, συνετά οριοθετημένη, καλλιέργεια της μακεδονικής διαλέκτου και της μακεδονικής ιδιαιτερότητας. Δεν υπάρχει τίποτα τόσο αντίθετο προς τη βουλγαρική τάση όσο αυτό· με τίποτα οι Βούλγαροι δε δυσκολεύονται τόσο να συμφιλιωθούν, όσο με το μακεδονισμό. Για τη σερβική ιδέα δεν υφίσταται ο παραμικρός κίνδυνος απ' αυτό το εγχείρημα, γιατί ο μακεδονισμός αυτός καθ' εαυτός δεν έχει πού να στηριχτεί, δε διαθέτει στοιχεία για ανάπτυξη και από τη φυσική ροή των πραγμάτων θα βοηθήσει το σερβισμό, μόλις αποκοπεί απ' το βουλγαρισμό κι αναμιχθεί μαζί του. Στους Σέρβους θα μπορούσε δε να χρησιμεύσει και σ' αυτό, ότι αυτοί είναι σαν υπερασπιστές μιας εθνικής και φιλελεύθερης ιδέας, όπως η αφύπνιση της αγάπης για την καλλιέργεια των τοπικών διαλέκτων της Μακεδονίας»¹.

Όπως διαπιστώνουμε από μια άλλη έκθεσή του, ο σέρβος πρεσβευτής στήριζε μεγάλο μέρος των ελπίδων του στην πολιτική της Εξαρχίας να παραγκωνίζει τους ντόπιους βουλγαροδιδασκάλους, στους οποίους «ως Μακεδόνες δεν έχει εμπιστοσύνη», αντικαθιστώντας τους «με καθαρούς Βουλγάρους»· η επιλογή αυτή του αντιπάλου του άφηνε στο σερβικό μηχανισμό τα περιθώρια βολιδοσκόπησης ακόμη και ιστορικών τοπικών στελεχών του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, για τον προσεταιρισμό τους στο όνομα της μακεδονικότητας². Από τεχνική άποψη, αυτή η στρατηγική θα επιχειρηθεί να υλοποιηθεί με μια δέσμη τεσσάρων, συμπληρωματικών μεταξύ τους, μέτρων: (α) έκδοση προπαγανδιστικών φυλλαδίων κι εφημερίδας στη «μακεδονική λαλιά», (β) παραγωγή σχολικών εγχειριδίων σε μια κωδικοποιημένη εκδοχή της σλαβομακεδονικής, (γ) στρατολόγηση μελλοντικών δασκάλων μέσω της απόσπασης υποτρόφων από το βουλγαρικό σχολικό δίκτυο, ιδίως το Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, και (δ) υπόθαλψη ενός διεκδικητικού κινήματος για την υποκατάσταση της Εξαρχίας από μια αυτόνομη σλαβική εκκλησιαστική αρχή, με επανίδρυση της αυτόνομης Αρχιεπισκοπής της Οχρίδας υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου ή/και τη σύσταση αυτόνομων «μακεδονικών» τοπικών κοινοτήτων.

Βασικοί συνεργάτες του Νοβάκοβιτς σ' αυτό το εγχείρημα υπήρξαν τέσσερεις σλαβόφωνοι Μακεδόνες που, ως μέλη ενός «Μυστικού Μακεδονικού Κομιτάτου» που ιδρύθηκε στη Σόφια το φθινόπωρο του 1885, ήρθαν το καλοκαίρι του 1886 σ' επαφή με τη σερβική κυβέρνηση προτείνοντάς της ένα σχέδιο προπαγανδιστικής εργασίας στη Μακεδονία με βάση τους παραπάνω άξονες. Δυο απ' αυτούς (ο ράφτης Κόστα Γκρούπτσε[φ] ή Γκρούπτσεβιτς κι ο δημοδιδάσκαλος Τέμκο Πόποφ ή Πόποβιτς) προέρχονταν απ' την Οχρίδα, ένας άλλος (ο θεολόγος και φιλόλογος Ναούμ Έβρο[φ] ή Έβροβιτς) από τη γειτονική

¹ Цамбазовски 1987, σ.305-7. Επίσης: Σφέτας 2003, σ.60-1· Цамбазовски 1960, σ.178· Христов 1979, σ.27· Божинов 1982, σ.93· Църнушанов 1992, σ.32.

² Στ. Νοβάκοβιτς προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ., Κων/λη 24.8.1887, No.201, σε Цамбазовски 1986, σ.282.

Στρούγκα, ενώ για το τέταρτο μέλος της ομάδας, τον Βασίλι(γιε) Καραϊβάνοφ ή Καραϊβάνοβιτς υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες και, βάσει του επωνύμου του, εικάζεται απλώς η ενδεχόμενη καταγωγή του από τα Σκόπια¹. Ένα κρίσιμο ερώτημα αφορά το βαθμό αυτονομίας του εν λόγω Κομιτάτου, που από τη βουλγαρική βιβλιογραφία θεωρείται απλά όργανο της σερβικής προπαγάνδας ενώ από τη σλαβομακεδονική αναγορεύεται σε αυθύπαρκτο εθνικό/ πολιτικό υποκείμενο². Γεγονός είναι πως η τετράδα των μακεδονιστών μετείχε τον Αύγουστο του 1886 στην υπηρεσιακή διάσκεψη του Βελιγραδίου κατά την οποία τέθηκαν οι βάσεις για τη δημιουργία της μεγαλοσερβικής «Εταιρείας του Αγίου Σάββα»³. Στην υπηρεσιακή αλληλογραφία τους, επιτελικά στελέχη του σερβικού μηχανισμού τους αποκαλούν επίσης «βούλγαρους πράκτορες στη Μακεδονία που πέρασαν σ' εμάς»⁴ και «πράκτορες μας»⁵, ο Γκρούπτσεφ είχε μετάσχει λίγο νωρίτερα στην παραγωγή ενός αντισερβικού βουλγαρικού εθνικιστικού φυλλαδίου⁶, ενώ εξίσου τεκμηριωμένη είναι και η μισθοδοσία τους μετά το 1886 με κονδύλια της σερβικής διπλωματίας⁷. Ανοιχτό παραμένει, επίσης το ερώτημα της (άμεσης ή έμμεσης) ρωσικής συμβολής στη δρομολόγηση αυτής της μεταπήδησης: επιστρέφοντας από το Βελιγράδι προς την Κωνσταντινούπολη, ο Γκρούπτσεβιτς συλλαμβάνεται π.χ. το φθινόπωρο του 1886 στη Στάρα Ζαγόρα από τη βουλγαρική αστυνομία που τον θεωρεί (όχι σέρβο πράκτορα αλλά) «ρώσο προπαγανδιστή» σταλμένο να υπονομεύσει την κυβέρνηση Σταμπολόφ⁸. Από την άλλη, τα διαθέσιμα ντοκουμέντα αφήνουν να διαφανεί μια αρκετά μεγαλύτερη ποικιλομορφία των μελών του «κομιτάτου» απ' ό,τι είναι διατεθειμένες να παραδεχθούν οι στρατευμένες εθνικές αφηγήσεις.

Ο Ναούμ Έβροβιτς, ο διανοούμενος της ομάδας και πραγματικός συντάκτης σύμφωνα με μια εκδοχή όλων των κειμένων της (όπως και των παλιότερων έργων του Πούλεφσκι)⁹, εμφανίζεται ως τυπικός οπαδός του σερβικού εθνικισμού. Ξεκίνησε τις σπουδές του στη Στρούγκα με δάσκαλο τον Κουζμάν Σαπκάρεφ, «ύστερα όμως πήγε να φωτιστεί στη Σερβία»¹⁰. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 φοίτησε στην ειδική Ιερατική Σχολή για υποτρόφους της σερβικής κυβέρνησης από τις οθωμανικές επαρχίες και στη συνέχεια σπούδασε φιλολογία στη

¹ Църнушанов 1992, σ.30· Трайкова 1994, σ.29-30.

² Για την πρώτη ερμηνεία: Христов 1979, σ.26· Божинов 1982, σ.93-4· Църнушанов 1992, σ.30-1 & 38· Трайкова 1994, σ.29-30. Για τη δεύτερη: Цамбазовски 1960, σ.162-5.

³ Цамбазовски 1960, σ.162.

⁴ Ντ. Φρανάσοβιτς προς επιτετραμένο στη Σόφια Γκ. Ντάνιτς, Βελιγράδι 12.12.1886, Νο.458, σε Цамбазовски 1986, σ.89.

⁵ Ντ. Φρανάσοβιτς προς Πρ. Κων/λης, Βελιγράδι 1.10.1886, Νο.368, σε Цамбазовски 1986, σ.60· Στ. Νοβάκοβιτς προς Β. Κάριτς, Κων/λη 26.5.1889 και Θεραπεία 13.7.1889, σε Војводић 2003, σ.258 & 268.

⁶ Κ. Σαπκάρεφ προς Μ. Ντρίνοφ, Σλίβεν 10.8.1888, σε Петър Динеков, «Писма на Кузман Шапкарев до Проф. Марин Дринов», *Македонски Преглед*, 3-4 (1935), σ.99-100.

⁷ Цамбазовски 1986, σ.60-3 (μηνιαίος μισθός 360 δηναρίων για τον Καραϊβόβιτς και 300 δηναρίων για καθέναν απ' τους υπόλοιπους τρεις), 175 & 345-6 (μισθοδοσία των Έβροβιτς και Γκρούπτσεβιτς από την πρεσβεία Κων/λης), 213-4 (μισθοδοσία του Πόποφ από το προξενείο Θεσ/νίκης με 15 λίρες [=339 δηνάρια] το μήνα)· Цамбазовски 1987, σ.450-1 (μισθοδοσία Γκρούπτσεβιτς)· Цамбазовски 1988, σ.144-9 (ρύθμιση της μισθοδοσίας του Τ. Πόποβιτς).

⁸ Цамбазовски 1960, σ.167, και 1986, σ.234.

⁹ Църнушанов 1992, σ.39-42.

¹⁰ Κ. Σαπκάρεφ προς Μ. Ντρίνοφ, Σλίβεν 10.9.1888, σε Динеков 1935, σ.101.

Μεγάλη Σχολή του Βελιγραδίου, για να εργαστεί κατόπιν το 1879-83 ως αστυνομικός υπάλληλος σε παραμεθόριο σερβικό δήμο της Βράνια. Το 1883 απολύθηκε για πολιτικούς λόγους και «*δίχως το παραμικρό φταιξιμο*» απελάθηκε στη Βουλγαρία, η τραυματική όμως αυτή εμπειρία, ισχυρίζεται το 1887 σε αναφορά του προς το σέρβο πρωθυπουργό, ουδόλως μάρανε «*την ενστικτώδη συμπάθεια που έχει στην καρδιά*» για «*τη Σερβία και το σερβικό λαό*»· «*απεναντίας*», γράφει, «*όσον καιρό είμωνα στη Σόφια προπαγάνδιζα μεταξύ των Μακεδόνων προς όφελος της Σερβίας και του σερβικού έθνους, πιστός στο πολιτικό πρόγραμμά Σας πως η Μακεδονία πρέπει και μπορεί να γίνει σερβική*»¹. Σύμφωνα με το Νοβάκοβιτς, ο Έβροβιτς μιλούσε τα σερβικά τόσο καλά, «*ώστε μόλις γίνεται αντιληπτό*» πως είναι Μακεδόνας². Εξίσου ευθυγραμμισμένη με τους βασικούς άξονες του σερβικού εθνικισμού είναι και η περιγραφή του για το Μυστικό Μακεδονικό Κομιτάτο της Σόφιας, γραμματέας του οποίου είχε εκλεγεί τον Οκτώβριο του 1885: στόχος του εγχειρήματος, υποστηρίζει, ήταν να ζητηθεί η αποστολή σερβοδιδασκάλων στη Μακεδονία, «*επειδή οι Μακεδόνες στα έθιμα και τη λαλιά ανήκουν περισσότερο στους Σέρβους*», η έκρηξη όμως του σερβοβουλγαρικού πολέμου ώθησε τελικά τα πράγματα σε άλλη κατεύθυνση³.

Αρκετά διαφορετική είναι η προσέγγιση της συνεργασίας με το Βελιγράδι που αναπτύσσει το Μάιο του 1887 σε προγραμματική έκθεσή του προς το σέρβο πρόξενο Θεσσαλονίκης ένα άλλο μέλος της ομάδας, ο Τέμκο Πόποφ. Καθοριστική τομή για την εξέλιξη του Μακεδονικού, διαβάζουμε εκεί, συνιστούν οι πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στη Βουλγαρία και η ολοκληρωτική ρήξη των σχέσεων της κυβέρνησης Σταμπολόφ με τη Ρωσία· καθώς η τελευταία αποτελούσε ιστορικά το αποκούμπι και τον προστάτη των Σλάβων της Μακεδονίας, η εν λόγω ρήξη καθιστά πλέον αδιανόητη κάθε σκέψη για μελλοντική αναβίωση της συνθήκης του Αγ. Στεφάνου κι επιβάλλει τη συμφιλίωση των Μακεδόνων με την παράταση της οθωμανικής κυριαρχίας: «*χάρη στους αδελφούς μας Βουλγάρους*», αποφαίνεται ο συντάκτης, οι Μακεδόνες «*έχουμε στερηθεί ακόμη και την ελπίδα*» μιας μελλοντικής απελευθέρωσης, η συνέχιση δε οποιασδήποτε αλυτρωτικής δραστηριότητας ισοδυναμεί με «*εθνική αυτοκτονία*». Ο φιλοσερβικός μακεδονισμός προκύπτει έτσι ως η μόνη εναλλακτική διέξοδος για τη διατήρηση της σλαβικής ταυτότητας της περιοχής και πρέπει να προπαγανδιστεί στις μάζες με την αποστολή «*μερικών αποστόλων εν είδει δασκάλων*», τη σύνταξη μιας νόμιμης μπροσούρας με φιλοθωμανικό περιεχόμενο και την έκδοση εφημερίδας στη Θεσσαλονίκη ή την Κωνσταντινούπολη «*στη μακεδονική λαλιά*». Μολονότι σπεύδει να διαβεβαιώσει τον παραλήπτη της έκθεσης για τα προσδοκόμενα οφέλη του σερβικού κράτους από τη χρηματοδότηση του όλου σχεδίου («*μια ουδέτερη κατάσταση στη Μακεδονία*») και η

¹ Ν. Έβροβιτς προς Γ. Ρίσιτις, Κων/λη 20.7.1887, σε Цамбазовски 1986, σ.233. Βιογραφικά στοιχεία επίσης σε Цамбазовски 1960, σ.104. Ο Τσαρνουσάνοφ προσθέτει μια χρονιά «*ειδίκευσης κι εκμάθησης της γαλλικής γλώσσας*» στο Παρίσι (Църнушанов 1992, σ.39), ο ίδιος ο Έβροβιτς στο αυτοβιογραφικό του σημείωμα δεν αναφέρει ωστόσο τίποτα σχετικό.

² Στ. Νοβάκοβιτς προς Υπ.Εξ., Κων/λη 1.5.1887, No.127, στο ίδιο, σ.174.

³ Ν. Έβροβιτς προς Γ. Ρίσιτις, Κων/λη 20.7.1887, στο ίδιο, σ.233-4.

απόσπαση «ορισμένων συμπαθειών» μεταξύ των ραγιάδων, εξηγεί, θα ευνοήσουν το Βελιγράδι «κατά την οριστική επίλυση του ζητήματος»), η οπτική γωνία του Πόποφ είναι σαφώς διαφορετική από εκείνη του σερβοσπουδαγμένου συνεργάτη του: θεωρητικά τουλάχιστον, οι επιλογές του προκύπτουν ως απόρροια της ακύρωσης του βουλγαρομακεδονικού εθνικισμού, το δε κείμενό του είναι γραμμένο όχι στα σερβικά αλλά στη φιλολογική βουλγαρική γλώσσα¹. Παρά το προβληματικό οικογενειακό ιστορικό του, την εποχή που συντάσσει την έκθεση ο Πόποφ έχει άλλωστε προσληφθεί, με τη μεσολάβηση συντοπιτών του, ως οικονόμος του βουλγαρικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης². Η αίσθηση «εσωτερικής αντιπολίτευσης» προς την Εξαρχία επιβεβαιώνεται και στο βασικό πολιτικό κείμενο του, τη μπροσούρα «Ποιος φταίει» που συνέταξε το 1889 στη διάλεκτο της Οχρίδας και παρέδωσε για έγκριση στο σερβικό διπλωματικό μηχανισμό. Ο έξαρχος Ιωσήφ κατηγορείται εκεί προσωπικά ως υπεύθυνος για το μαρασμό των εξαρχικών κοινοτήτων της Μακεδονίας, επειδή κράτησε μετά το 1878 στη δικαιοδοσία του το ποίμνιο τόσο των οθωμανικών επαρχιών όσο και της αυτόνομης Ηγεμονίας, προκαλώντας την εχθρότητα της Πύλης με αποτέλεσμα οι εξαρχικοί υπήκοοι του σουλτάνου να στερηθούν τους αρχιερείς τους και όσα η ύπαρξη αυτών των τελευταίων εξασφάλιζε στις κοινότητες στο θεσμικό επίπεδο· η λύση, υποστηρίζει, έγκειται στη διαπραγμάτευση της επανόδου «των Μακεδόνων» στο Πατριαρχείο, με επανίδρυση της αρχιεπισκοπής Αχριδών ως αυτόνομης εκκλησίας που θα περιλαμβάνει τις επαρχίες Διβρών, Οχρίδας, Περλεπέ, Βέλες, Σκοπίων, Βοδενών και Πρίστινας –τουτέστιν, το Κοσυφοπέδιο μαζί με το μεγαλύτερο μέρος των μακεδονικών εδαφών που εποφθαλμιούσε το Βελιγράδι³. Ένα τρίτο, ελαφρά παραλλαγμένο σκεπτικό αναπτύσσει ο ίδιος την επόμενη χρονιά σε επιστολή προς το φίλο και συνεργάτη του Ντέσποτ Μπάτζοβιτς, κρουσοβίτη πρώην σερβοδιδάσκαλο και ηγετική μορφή των μακεδονικών οργανώσεων της Σερβίας που το 1879 είχε συντάξει το πρώτο υβριδικό «σερβομακεδονικό» αλφαβητάρι: «Μη λέμε ψέμματα, το εθνικό φρόνημα στη Μακεδονία έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο ώστε κι ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός να κατέβαινε απ' τον ουρανό δε θα μπορούσε να πείσει το Μακεδόνα πως είναι Βούλγαρος ή Σέρβος, εκτός από εκείνους τους Μακεδόνες στους οποίους έχει πια ριζώσει η βουλγαρική προπαγάνδα. [...] Σήμερα κάθε Μακεδόνας αναγνωρίζει πως δεν είναι Βούλγαρος κι ομολογεί υψηλόφωνα το έθνος του,

¹ Τ. Πόποφ προς γενικό πρόξενο Π. Καραστογιάνοβιτς, Θεσ/νίκη 19.5.1887, στο ίδιο, σ.190-2.

² Климент Цамбазовски, «Нови прилози за 'македонското сепаратичко движење'», *Гласник*, 8/2 (1964), σ.212. Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Κουζμάν Σαγκάρεφ προς τον Μαρίν Ντίνοφ (10.9.1888), ο Τέμκο Πόποφ ήταν γιος του γνωστού μας Στέφανου Παπά ή Βλαντίκοφ, «καταδότη του Ντ. Μιλαντίνοφ» κι εξώγαμου γιου του μητροπολίτη Αχριδών Μελέτιου (Диневков 1935, σ.100-1). Σε έκθεσή του προς το σέρβο πρωθυπουργό (23.5.1890), ο ίδιος αναφέρει ότι φοίτησε στο ελληνικό δημοτικό της Οχρίδας και σε Γυμνάσιο της Αθήνας· εργάστηκε αργότερα ως δάσκαλος στο βουλγαρικό Ημιγυμνάσιο της Αδριανούπολης και ταυτόχρονα ως γραφέας στην εκεί βουλγαρική Ιερατική Σχολή, για να συνεχίσει κατόπιν ως οικονόμος στα βουλγαρικά Γυμνάσια Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης (Цамбазовски 1988, σ.147-8). Κατά την παραμονή του στην Αθήνα τη δεκαετία του 1850 υπέγραφε πάντως ως «Θεμιστοκλής Σ. Παπά, Αχριδώνος» (Δήμιτσας 1859, σ.106).

³ Цамбазовски 1964, σ.244-58, και 1987, σ.376-88· (κακο)μεταφρασμένα αποσπάσματα στα αγγλικά σε UCM 1985, τ.Α', σ.308-13. Ως δευτερεύον επιχείρημα, ο Πόποφ επισείει το φόβητρο της νόθευσης της ορθοδοξίας από τις επαφές του έξαρχου με την Ουνία και τους προτεσταντικούς κύκλους της εφημερίδας Зорница (Цамбазовски 1964, σ.255-7, και 1987, σ.385-8). Το άρθρο παρέμεινε τελικά αδημοσίευτο στα αρχεία του σερβικού Υπ.Εξ. (Цамбазовски 1986, σ.ххv).

ακόμη κι αν επωφελείται ακόμη από τα βουλγαρικά μέσα, μη έχοντας, εννοείται, δικά του. Συνεπώς, αφού έχουμε δει πως ο βουλγαρισμός ξεπέφτει τόσο φοβερά, είναι δυνατό να πιστέψουμε σε οποιαδήποτε επιτυχία στη διάδοση άλλης, όποιας και νάναυ αυτή, σλαβικής γλώσσας; Δεν το πιστεύω, ούτε πιστεύω να το πιστεύεις. Γι' αυτό κι εμείς, αγαπητέ Ντέσποτ, αρχίσαμε από πέρσι ή και πρόπερσι να συστήνουμε ν' ανοίξουν μακεδονικά σχολεία μ' αυτή την πρόθεση, ότι όσο είναι δυνατό να διορθωθούν οι βουλγαρισμοί που έχουν χωθεί μετά το άνοιγμα των βουλγαρικών σχολείων στη Μακεδονία, και ν' αντικατασταθούν από φυσικότερα, δηλαδή σερβικά. Εμένα δεν μπορεί κανείς να με πείσει πως μπορούν με άλλο τρόπο να συναδελφωθούν αυτά τα δυο αδελφά έθνη και γλώσσες. Το σημαντικότερο έργο είναι η Μακεδονία να εκμακεδονιστεί»¹.

Ο ίδιος ο Μπάτζοβιτς, ως πρόεδρος του «Συλλόγου Σερβομακεδόνων και Παλαιοσέρβων» της Βράνια θα καταρτίσει το 1894 πρόγραμμα εισαγωγής «της μακεδονοσλαβικής διαλέκτου, που είναι εγγύτατη στη σερβική λόγια γλώσσα» στα σχολεία της Μακεδονίας, αναπτύσσοντας ένα σκεπτικό που κινείται μεταξύ της επιστολής του Πόποφ και της ανάλυσης του Νοβάκοβιτς: απέναντι στην ισχυρή βουλγαρική εκπαιδευτική παρουσία, αποτέλεσμα της οποίας είναι πως «*όλη η διανοήση και όλος ο κλήρος είναι γεμάτοι βουλγαρικό φρόνημα*», μοναδική ελπίδα του αδύναμου σερβικού μηχανισμού είναι ν' αξιοποιήσει τη δυσφορία που προκαλεί ο εξοβελισμός των τοπικών διαλέκτων από τα βουλγαρικά σχολεία· η πραγματιστική αυτή προσέγγιση συνοδεύεται πάντως κι εδώ από σχέδια σταδιακού εκσερβισμού της σλαβομακεδονικής δια της αποβουλγαροποίησης, διαδικασία που «*θ' αποδείξει στο λαό πως δεν είναι ούτε Βούλγαροι ούτε Σέρβοι αλλά Μακεδόνες Σλάβοι, που είναι οι συγγενέστεροι [најсроднији] με τους Σέρβους*», αλλά και από τη διαβεβαίωση πως «*οι Μακεδόνες ξέρουν πως δεν είναι ούτε Βούλγαροι ούτε Έλληνες, δεν έχουν όμως πειστεί πως είναι ένα έθνος με τους Σέρβους*», εξ ου και «*είναι τώρα δύσκολο, κάτω απ' αυτές τις περιστάσεις, να τους αποξενώσουμε από τους Βουλγάρους και να τους καταφέρουμε να γίνουν Σέρβοι*»². Ας σημειωθεί, επίσης, πως η πρόταση του συλλόγου για σχολική διδασκαλία της σλαβομακεδονικής περιοριζόταν στις νοτιότερες μόνο μακεδονικές επαρχίες, όπου η σερβική εκπαιδευτική παρουσία ήταν εκ των πραγμάτων αμελητέα. Στις περιοχές των Σκοπίων, του Κουμάνοβο και του Τέτοβο, προβλεπόταν αντίθετα η διατήρηση κι επέκταση των υφιστάμενων σερβόγλωσσων εκπαιδευτικών δομών³.

Η έμπρακτη υλοποίηση αυτών των σχεδίων αποδείχθηκε βέβαια πολύ πιο δύσκολη υπόθεση απ' ό,τι παραδέχονταν ακόμη και οι πιο αυτοσυγκρατημένες εκτιμήσεις. Ο «Σύλλογος Σερβομακεδόνων» της Κωνσταντινούπολης παραμένει ασαφές αν συστάθηκε καν και ποια

¹ Τ. Πόποφ προς Ντ. Μπάτζοβιτς, Θεσ/νίκη 9.5.1888, σε Цамбазовски 1987, σ.134-6· αγγλική μετάφραση σε UCM 1985, τ.Α', σ.303-4. Ο Μπάτζοβιτς υπήρξε συμμαθητής του Έβροβιτς στην ειδική Ιερατική Σχολή του Βελιγραδίου στις αρχές της δεκαετίας του 1870 (Цамбазовски 1960, σ.104) και λειτουργούσε ως σύνδεσμος του Μυστικού Κομιτάτου με το Βελιγράδι (Цамбазовски 1986, σ.77-8 & 89-91· Църнушанов 1992, σ.30).

² Цамбазовски 1961, σ.172-6.

³ Στο ίδιο, σ.172.

υπήρξε η δραστηριότητά του, πέρα από τις κινήσεις του διδύμου Γκρούπτσε – Έβροβιτς: οι τελευταίοι εμφανίζονται να ενεργούν δημοσίως μεν ως άτομα, ενδοϋπηρεσιακά δε ως συνεργάτες της σερβικής πρεσβείας, ουδέποτε όμως σαν εκπρόσωποι οποιασδήποτε συλλογικότητας. Ο κατεξοχήν ειδικευμένος σ' αυτά τα ζητήματα σλαβομακεδόνας ιστορικός παραδέχεται έτσι πως η δράση του Συλλόγου παραμένει ουσιαστικά άγνωστη, σε αντίθεση με την ομογάλακτη και συνομήλική της Εταιρεία του Αγ. Σάββα¹. Αρκετά πλούσια στοιχεία διαθέτουμε, αντίθετα, για τις αποτυχημένες προσπάθειες έκδοσης της εφημερίδας «Μακεδονική Φωνή» (Македонски Глас). Ο αρχικός σχεδιασμός, αποτυπωμένος σ' ένα ντοκουμέντο που συντάχθηκε στο Βελιγράδι τον Αύγουστο του 1886, ταξινομούσε τους στόχους του εγχειρήματος σε «πολιτικούς» και «φιλολογικούς». Οι πρώτοι περιλάμβαναν τη φιλοθωμανική γραμμή του φύλλου, την προβολή του αιτήματος γι' ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής Αχριδών υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου, την «εμφύσηση σερβικού φρονήματος» στο «μακεδονικό λαό» αποδομώντας τις σχέσεις του με το βουλγαρικό εθνικισμό και την «ανάπτυξη της πλέον ενεργητικής προπαγάνδας για την απομάκρυνση των βουλγάρων επισκόπων και δασκάλων από τη Μακεδονία και την τοποθέτηση στη θέση τους επισκόπων και δασκάλων γεννημένων στη Μακεδονία κι αναθρεμμένων με σερβικό φρόνημα». Το φιλολογικό πάλι μέρος αφορούσε τη σύνταξη της εφημερίδας «σε καθαρά μακεδονική γλώσσα», με τη διευκρίνηση όμως ότι, «δεδομένου ότι η μακεδονική γλώσσα δεν είναι φιλολογικά επεξεργασμένη», πρέπει «ν' αποβληθεί κάθε βουλγαρική έκφραση και να εισαχθεί σερβική»: προβλεπόταν επίσης «να χρησιμοποιηθεί το σερβικό αλφάβητο, ως το καταλληλότερο για τη μακεδονική γλώσσα, και κατά το γράψιμο να ακολουθηθεί η σερβική γραμματική»². Στην επίσημη αίτηση που υπέβαλαν τον Ιούνιο του 1887 στο Μεγάλο Βεζίρη οι Έβρο και Γκρούπτσε, όπως και σε λίγο μεταγενέστερη επιστολή τους προς τους πρεσβευτές των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, αυτές οι διευκρινίσεις φυσικά απουσιάζουν: η πρώτη υποβάλλεται εξ ονόματος «των χριστιανών ραγιάδων της Μακεδονίας», παρέχει διαβεβαιώσεις νομιμοφροσύνης προς το σουλτάνο κι επικεντρώνεται στην ανάγκη καταπολέμησης της βουλγαρικής επιρροής, άμεσα συνδεδεμένης με «την αναρχία και την ίντριγκα»³, στη δεύτερη τονίζεται απλώς η διαφορετικότητα των Μακεδόνων από τα άλλα βαλκανικά έθνη, του σερβικού συμπεριλαμβανομένου, και η ανάγκη καταπολέμησης των αντίζηλων αλυτρωτισμών προκειμένου να διατηρηθεί η ευρωπαϊκή ειρήνη⁴. Παρά τα επανειλημμένα διαβήματα, η Πύλη αρνήθηκε ωστόσο τελικά να χορηγήσει την αιτούμενη άδεια, επικαλούμενη τεχνικά ζητήματα

¹ Цамбазовски 1960, σ.163.

² Цамбазовски 1960, σ.163-4, και 1986, σ.ххix-xxx. Η επίσημη συλλογή ντοκουμέντων του Πανεπιστημίου των Σκοπίων, με επιμελητή στο συγκεκριμένο σημείο το γνωστό μας πλαστογράφο Σλάβκο Ντίμεφски, εμφανίζει το συγκεκριμένο κείμενο σαν «πρόγραμμα του Σερβομακεδονικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης» (UCM 1985, τ.Α', σ.297-8 & 785).

³ Ναούμ Έβρο & Κόστα Γκρούπτσε προς Μ. Βεζίρη, Κων/λη 8.6.1887, συνημ. σε Ν. Έβροβιτς προς Γ. Ρίσιτις, Κων/λη 20.7.1887, σε Цамбазовски 1986, σ.236-7. Μικρό απόσπασμα στα αγγλικά σε UCM 1985, τ.Α', σ.301.

⁴ UCM 1985, τ.Α', σ.301-3· Цамбазовски 1986, σ.ххх-ххxi.

όπως η ανυπαρξία σλάβου λογοκριτή για την επίβλεψη της εφημερίδας¹. Το δίδυμο των μακεδονιστών θα περιοριστεί έτσι σε κάποιες δημοσιεύσεις στη βουλγαρόγλωσσα προτεσταντική «Зорница»². Μετά την εγκατάλειψη του μακεδονισμού από το Βελιγράδι, ο Γκρούπτσεβιτς θ' αναλάβει διαχειριστής της σερβικής εφημερίδας «Ταχυδρόμος της Κωνσταντινούπολης» (Цариградски Гласник), το πρώτο φύλλο της οποίας κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1895, εξελισσόμενος αργότερα σε διευθυντή της μέχρι το θάνατό του (21.1.1907)³. Το εγχείρημα της έκδοσης «σερβομακεδονικού» εντύπου θα περιοριστεί έτσι αντικειμενικά στο ενιαύσιο ημερολόγιο «Περιστερά» (Голуб), το πρώτο τεύχος του οποίου, έργο του Γκρούπτσεβιτς και του σέρβου φιλόλογου Μιλόικο Βεσελίνοβιτς, τυπώνεται το Νοέμβριο του 1889 στην Κωνσταντινούπολη υπό την εποπτεία του Νοβάκοβιτς και περιλαμβάνει τόσο σερβόγλωσσα όσο και μακεδονόγλωσσα κείμενα⁴. Όπως διαπιστώνουμε από τον κατάλογο περιεχομένων του δεύτερου τεύχους που ο Νοβάκοβιτς διαβίβασε τον Ιούνιο του 1890 στο Βελιγράδι, οι συντάκτες του ημερολογίου φρόντιζαν να συνδυάσουν λαογραφικό υλικό από τη Μακεδονία και πρακτικές (ιατρικές κ.ά.) συμβουλές με την προπαγάνδη της «Σλάβια» και την υποβολή «καθαρά σερβικών ονομάτων» προς τους υποψήφιους νομούς⁵. Η «Περιστερά» εξακολούθησε να εκδίδεται ως το 1908, μετά τα πρώτα πέντε τεύχη όμως μετατράπηκε σε αμιγώς σερβόγλωσσο⁶. Παρόμοια υπήρξε η υπηρεσιακή εξέλιξη των τριών τουλάχιστον από τα τέσσερα μέλη της ομάδας των μακεδονιστών συνεργατών του Νοβάκοβιτς. Ο Γκρούπτσε σταδιοδρόμησε όπως είδαμε τελικά ως επικεφαλής της σερβικής εφημερίδας της βασιλεύουσας, ο Πόποφ εργάζεται το 1905 ως διερμηνέας της σερβικής πρεσβείας στην Αθήνα για ν' αναδειχθεί μετά το 1913 σε (διορισμένο) δήμαρχο της Οχρίδας⁷, ενώ ο Έβροφ επέστρεψε το φθινόπωρο του 1888 για λόγους υγείας στη γενέτειρά του, όπου την επόμενη χρονιά προσελήφθη ως σερβοδιδάσκαλος⁸. ανταπόκριση στην εφημερίδα της Εξαρχίας το Μάιο του 1892 τον περιγράφει σαν «κήρυκα του σερβισμού» που «εξακολουθεί το ιερό του καθήκον, να πείσει τους συμπατριώτες του κατοίκους της Στρούγκας ότι δεν είναι Βούλγαροι αλλά καθαροί Σέρβοι»⁹. στο γύρισμα πάλι του αιώνα χρηματίζει ακόλουθος της σερβικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη και το 1918 θα διοριστεί δήμαρχος της σερβοκρατούμενης

¹ Цамбазовски 1987, σ.350. Υπενθυμίζεται εδώ πως την ίδια στάση η Πύλη κρατούσε απέναντι και στο ομοειδές αίτημα της Εξαρχίας, το δημοσιογραφικό όργανο της οποίας μπόρεσε να κυκλοφορήσει μόλις το Σεπτέμβριο του 1890.

² Новини (Κων/λη), 20.12.1890 (σ.1-2), 27.12.1890 (σ.1) & 3.1.1891 (σ.1), απάντηση της Εξαρχίας σε «εθνολογικό» άρθρο του Γκρούπτσεβιτς σχετικά με τη «Σλάβια». Το άνοιγμα της Зорница στους σερβόφιλους μακεδονιστές συνδέεται πιθανότατα με την απόλεια μεγάλου μέρους του εξαρχικού αναγνωστικού κοινού της μετά την έκδοση του επίσημου οργάνου της Εξαρχίας.

³ Цариградски Гласник (Κων/λη), 14.1.1895 (σ.1), 21.1.1907 (σ.4) & 4.1.1908 (σ.1).

⁴ Цамбазовски 1960, σ.178 & 257-8, και 1987, σ.553 & 616. Војводић 2003, σ.252, 264, 283, 286-7, 291 & 297-8.

⁵ Στ. Νοβάκοβιτς προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ. Σ. Γκρούιτς, Κων/λη 14.6.1890, No.93, σε Цамбазовски 1988, σ.302-4.

⁶ Αγγελοπούλου 2004, σ.67.

⁷ Църнушанов 1992, σ.38. МАНУ 2009, τ.В', σ.1189.

⁸ Цамбазовски 1987, σ.238-9 & 565.

⁹ Новини (Κων/λη), 19.5.1892, σ.2. Πρβλ. τη σχεδόν γελοιογραφική περιγραφή του από το γραμματέα της Εξαρχίας, στο δημοσιευμένο προπαγανδιστικό οδοιπορικό του (Шопов 1893, σ.212-3).

γενέτεράς του¹. Για το τέταρτο μέλος της ομάδας, τον Βασίλ(ιε) Καραϊβάνοφ, γνωρίζουμε μόνο ότι την άνοιξη του 1887 είχε βρει δουλειά στο βουλγαρικό Γυμνάσιο του Κιουστεντίλ².

Αποκορύφωμα των προσπαθειών του Νοβάκοβιτς υπήρξε η έκδοση δυο σλαβομακεδονικών σχολικών εγχειριδίων και η διανομή τους στη μακεδονική ενδοχώρα. Το πρώτο απ' αυτά έφερε τον επίσημο τίτλο «Αλφαβητάρι για τα δημοτικά σχολεία» (Буквар за народне школе), στην υπηρεσιακή αλληλογραφία αποκαλείται κατά κανόνα «Μακεδονικό Αλφαβητάρι» (Македонски Буквар) και τυπώθηκε το Μάιο του 1889 σε 7.000 αντίτυπα, ενώ το 1890-91 ακολούθησε και δεύτερη έκδοση με τιράζ 10.000³. Ως βάση χρησιμοποιήθηκαν δυο μεταφράσεις του βασικού σερβικού εγχειριδίου της εποχής, η πρώτη από τον Μπάτζοβιτς το 1879 και η δεύτερη από τους Έβροβιτς και Γκρούπτσε το 1888, η τελική δε επιμέλεια ανατέθηκε στο σέρβο φιλόλογο Μιλόικο Βεσελίνοβιτς, στέλεχος της Εταιρείας του Αγ. Σάββα που από κάποια στιγμή και μετά εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να επιβλέπει το σύνολο της εκεί παραγωγής σερβικών σχολικών βιβλίων. Από έκθεσή του προς τον υπουργό Παιδείας Βλάνταν Τζόρτζεβιτς, το Σεπτέμβριο του 1888, διαπιστώνουμε ότι στόχος της επιμέλειας ήταν όχι μόνο η ριζική αναδόμηση των δοκιμίων επί το παιδαγωγικότερο αλλά και η εκκαθάρισή τους από ανεπιθύμητους «βουλγαρισμούς»⁴. Επιπλέον, ενώ οι Μπάτζοβιτς, Γκρούπτσε και Έβρο χρησιμοποιούσαν τα μητρικά τους δυτικομακεδονικά ιδιώματα, το τελικό προϊόν πήρε ως βάση την (πολύ ανατολικότερη) διάλεκτο της Στρώμνιτσας, αναμιγνύοντάς τη με «την αρχαικότερη» διάλεκτο της Καστοριάς⁵. Το δεύτερο βιβλίο, το «Αναγνωστικό για τα δημοτικά σχολεία» (Читанка за народне школе), συντάχθηκε εξ ολοκλήρου απ' τον Βεσελίνοβιτς μέσα στο 1889 και τυπώθηκε στις αρχές του 1890 σε 6.000 αντίτυπα⁶· σύμφωνα με τον Νοβάκοβιτς, ως γλώσσα του αναγνωστικού χρησιμοποιήθηκε μια «αρκετά εκσερβισμένη εκδοχή των μακεδονικών λαϊκών διαλέκτων»⁷. Ως αλφάβητο και στα δυο εγχειρίδια χρησιμοποιήθηκε το σερβικό, με αποβολή του «βουλγαρικού» γράμματος ъ που είχαν αρχικά διατηρήσει οι Γκρούπτσε και Έβροβιτς για ν' αποδώσουν τον αντίστοιχο φθόγγο που απουσιάζει από τη σερβική γλώσσα⁸. Ενοφθαλμίστηκαν επίσης και κάποια στοιχεία της σερβικής γραμματικής, όπως το απαρέμφατο, ενώ εξαφανίστηκε έντεχνα το οριστικό άρθρο, ως στοιχείο δηλωτικό συγγένειας με τη βουλγαρική γλώσσα⁹. Τα εγχειρίδια γραμματικής που προωθούσε ο σερβικός μηχανισμός αφορούσαν άλλωστε αποκλειστικά και μόνο της σερβική

¹ Църнушанов 1992, σ.42-4.

² Цамбазовски 1986, σ.175.

³ Φωτοτυπία του εξωφύλλου και ορισμένων σελίδων του αλφαβηταριού σε Цамбазовски 1987. Αναλυτικά για τη διαδικασία της παραγωγής του: Цамбазовски 1960, σ.175-7 & 247-55· Војводић 2003, σ.201, 215 & 252-8.

⁴ Цамбазовски 1988, σ.197-200. Σύμφωνα με τον πρόξενο Σκοπίων, γεωγράφο Βλάντιμιρ Κάριτς, ο Βεσελίνοβιτς ήταν μαθητής του ακραίου εθνικιστή Μίλος Μιλόγιεβιτς που θεωρούσε ακόμη και τα σανσκριτικά «σερβική» γλώσσα (Војводић 2003, σ.403).

⁵ Цамбазовски 1960, σ.177, και 1987, σ.198.

⁶ Цамбазовски 1960, σ.254, και 1987, σ.395, 486-8 & 553· Војводић 2003, σ.256-7, 259, 267, 362 & 393.

⁷ Στ. Νοβάκοβιτς προς Β. Κάριτς, Κων/λη 31.5.1890, σε Војводић 2003, σ.407.

⁸ Цамбазовски 1960, σ.176, και 1987, σ.199.

⁹ Цамбазовски 1987, σ.199 και φωτοτυπίες στο τέλος του βιβλίου.

γλώσσα¹. Όπως διαπιστώνουμε από τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του Νοβάκοβιτς με το γεωγράφο και διπλωμάτη Βλάντιμιρ Κάριτς, ο σχετικός ενδοϋπηρεσιακός προβληματισμός για την κατάρτιση σλαβομακεδονικής γραμματικής, μολονότι υπήρχε στο μυαλό του πρεσβευτή, ήταν πιθανότερο να υλοποιηθεί με «*δυο-τρεις σελίδες*» ενσωματωμένες στο αντίστοιχο σερβικό εγχειρίδιο, οι οποίες θα υποδείκνυαν -ελαχιστοποιώντας τις- τις διαφορές μεταξύ της λόγιας σερβικής γλώσσας και των 'σερβομακεδονικών» διαλέκτων «της»². Μαζί με τα δυο σλαβομακεδονικά, το εκδοτικό πρόγραμμα του Νοβάκοβιτς περιλάμβανε άλλωστε την παραγωγή και μιας δεκαριάς τουλάχιστον καθαρά σερβόγλωσσων σχολικών βιβλίων: όχι μόνο αλφαβηταριών κι αναγνωστικών «για τα μέρη της Παλαιάς Σερβίας, όπου δε μπορεί να εμφανιστεί το Μακεδονικό Αλφαβητάρι», αλλά και των ιδεολογικά σημαντικών εγχειριδίων της Ιστορίας, της Γεωγραφίας και των Θρησκευτικών που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν σε όλη την οθωμανική επικράτεια, της Μακεδονίας συμπεριλαμβανομένης³.

Το σημαντικότερο σκέλος του εγχειρήματος αφορούσε φυσικά τη διασπορά των επίμαχων βιβλίων στη μακεδονική ενδοχώρα και την υποδοχή που τους επιφύλαξε ο σλαβόφωνος χριστιανικός πληθυσμός. Από την αλληλογραφία Νοβάκοβιτς-Κάριτς μαθαίνουμε πως η διακίνηση του αλφαβηταριού προγραμματίστηκε αρχικά να γίνει από το δίκτυο του Γκρούπτσεβιτς: «*μέσω του εδώ πράκτορά μας έχουν σταλεί μερικά σε κάποιους παπάδες, δασκάλους και γνωστούς*», ως πρώτο βήμα για τη διανομή των υπολοίπων από τα προξενεία· ο Νοβάκοβιτς έστειλε στη συνέχεια 50 αντίτυπα στον πρόξενο Θεσσαλονίκης κι από 100 στους συναδέλφους του στο Μοναστήρι και τα Σκόπια, για ν' ακολουθήσει η αποστολή 2.600 κομματιών για αποθήκευση στη Θεσσαλονίκη· εκτίμησή του ήταν πως, αφού «*και το Βελιγράδι και τα προξενεία έχουν πιο άμεση επαφή με τη Μακεδονία*», δε θα δυσκολεύονταν να διοχετεύσουν το υλικό αυτό στους κατά τόπους βιβλιοπώλες κι αναγνώστες⁴. Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό των επιτελών (ο Κάριτς παρουσίασε το αλφαβητάρι στον προϊστάμενό του υπουργό με τη δήλωση «*ιδού η πρώτη σφήνα μεταξύ Βουλγάρων και Μακεδόνων*»⁵), η ανταπόκριση δεν πρέπει ωστόσο να υπήρξε ιδιαίτερα εντυπωσιακή. Στα τέλη της χρονιάς ο πρόξενος Σκοπίων εισηγείται έτσι τη διακίνησή τους σε καθαρά εμπορική βάση, με ψηλό ποσοστό κέρδους για τους εμπλεκόμενους βιβλιοπώλες, υπενθυμίζοντας ότι «*τα δικά μας βιβλία είναι απείρως φθηνότερα από τα βουλγαρικά*»⁶. Στις αρχές του 1890 ο ίδιος πάλι πληροφορεί το Νοβάκοβιτς πως «*εδώ υπάρχει αισθητή ανάγκη αναγνωστικών*», όμως «*όχι μακεδονικών*». «*Έχω αλλάξει τώρα γνώμη επ' αυτού*», εξηγεί, εκφράζοντας την άποψη «*ότι τα*

¹ Για τους σχετικούς ενδοϋπηρεσιακούς προβληματισμούς: Војводић 2003, σ.256, 267, 280, 309-10, 316-7, 347 & 393-4.

² Η πρόταση διατυπώθηκε από τον Κάριτς (5.3.1890), με προτεινόμενους συντάκτες τους Γκρούπτσεβιτς και Βεσελίνοβιτς (Војводић 2003, σ.359). Ο Νοβάκοβιτς, απ' την πλευρά του, θεωρούσε πως μετά την έκδοση του αναγνωστικού «*θάρθει η σειρά της γραμματικής*» (στο ίδιο, σ.362).

³ Џамбазовски 1960, σ.250-7· Војводић 2003, σ.283, 286-9 & 310-2. Για το διαχωρισμό των αναγνωστικών μεταξύ σερβόφωνων και μακεδονόφωνων περιοχών: Џамбазовски 1987, σ.304· Војводић 2003, σ.259.

⁴ Στ. Νοβάκοβιτς προς Β. Κάριτς, Κων/λη 26.5.1889 και Θεραπειά 13.7.1889, σε Војводић 2003, σ.258 & 268.

⁵ Β. Κάριτς προς Στ. Νοβάκοβιτς, Βελιγράδι 20.5.1889, στο ίδιο, σ.256.

⁶ Β. Κάριτς προς Στ. Νοβάκοβιτς, Σκόπια 10.12.1889, στο ίδιο, σ.299-302.

μακεδονικά αλφαβητάρια πρέπει να πάνε στο Μοναστήρι, για τα σχολεία του εκεί βιλαετίου, ενώ εδώ χρειάζονται καθαρά σερβικά αλφαβητάρια»· προσθέτει δε ότι μόλις είχε «παρακαλέσει γραπτά» το σέρβο πρόξενο Θεσσαλονίκης «να μην ξαναστείλει εδώ μακεδονικά αλφαβητάρια»¹. Η απάντηση του πρέσβη δείχνει να κατανοεί την πίεση της πραγματικότητας: μολονότι η αποστολή μιας μεγάλης ποσότητας των επίμαχων εγχειριδίων από τη Θεσσαλονίκη στα Σκόπια μόλις είχε διαταχθεί, διαβάζουμε, «αυτά τα βιβλία δεν προορίζονται ειδικά για τα Σκόπια» αλλά για προσωρινή αποθήκευση εκεί, μέχρι να σταλούν «όπου υπάρξει ανάγκη»². Ακόμη πιο εύγλωττες είναι οι επισημάνσεις του Κάριτς για τους λόγους της απόρριψης του δεύτερου βιβλίου: όταν έδωσε το αναγνωστικό «στον καλύτερο δάσκαλο για να το κοιτάξει», αυτός του απάντησε πως αυτό «δεν κάνει για το σχολείο του, επειδή το μισό είναι γραμμένο σε βουλγαρική γλώσσα», άποψη που συμμερίζεται και ο ίδιος, θεωρώντας πως «έπρεπε να γίνει διαφορετική δουλειά»³. Ο Νοβάκοβιτς θα διαφωνήσει κάθετα, εξηγώντας ότι στην πραγματικότητα πρόκειται όχι για βουλγαρική γλώσσα αλλά για «αρκετά εκσερβισμένη» εκδοχή των μακεδονικών διαλέκτων, επικαλούμενος προς επίρρωση των λεγομένων του την άμεση προσωπική εμπειρία του παραλήπτη από τις καθημερινές επαφές του με το ντόπιο πληθυσμό⁴. Στο τέλος, όμως, θα συμφιλιωθεί κι αυτός με τη διάψευση των αρχικών σχεδιασμών του. «Κατά τις απαρχές της προπαγάνδας μας υπολόγιζα πολύ στις εντυπώσεις από τη φιλελεύθερη στάση μας απέναντι στην εγχώρια διάλεκτο», διαβάζουμε σε μεταγενέστερο απολογιστικό κείμενό του. «Παραξενεύτηκα όταν το 1890 μου ειπώθηκε από τα Σκόπια ότι δεν έχω κανένα αποτέλεσμα, επειδή ο κόσμος ζητά φιλολογική γλώσσα»⁵. Η ανάγκη εγγραμματισμού της νέας γενιάς σε κοινωνικο-επαγγελματικά χρήσιμη λόγια γλώσσα, με δική της βιβλιοπαραγωγή και προοπτικές (ή έστω ελπίδες) καλύτερης απασχόλησης είτε στο εθνικό κέντρο είτε στο αντίστοιχο εκπαιδευτικό δίκτυο του μακεδονικού χώρου, κρινόταν προφανώς από τους άμεσα ενδιαφερόμενους ως πολύ σημαντικότερη από τη στοιχειώδη μόρφωση σ' ένα ανεπεξέργαστο ακόμη ιδίωμα, η κοινωνική εμβέλεια του οποίου δεν ξεπερνούσε τα στενά όρια της σχολικής αίθουσας ενός μειοψηφικού εθνικού κόμματος. Το σημαντικότερο άλλωστε πλεονέκτημα της σερβόγλωσσης εκπαίδευσης, στο βορειομακεδονικό ιδίως χώρο, ήταν ότι διευκόλυνε τη σταδιοδρομία των αποφοίτων της όχι μόνο στη Σερβία αλλά και στις περιοχές της Αυστροουγγαρίας όπου τα σερβοκροατικά αποτελούσαν τη βασική καθομιλούμενη· προσόν που ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο ν' αντισταθμιστεί από τη συναισθηματική και μόνο πρόσδεση στη μητρική διάλεκτο. Τα επόμενα χρόνια το πείραμα του γλωσσικού μακεδονισμού εγκαταλείπεται έτσι σιωπηλά από το σερβικό μηχανισμό: το σχολικό δίκτυό του στη Μακεδονία, το οποίο αποκτά θεσμική οντότητα και υλική υπόσταση μετά το 1893 στο

¹ Β. Κάριτς προς Στ. Νοβάκοβιτς, Σκόπια 10.1.1890, στο ίδιο, σ.308.

² Στ. Νοβάκοβιτς προς Β. Κάριτς, Κων/λη 13.1.1890, στο ίδιο, σ.308-9.

³ Β. Κάριτς προς Στ. Νοβάκοβιτς, Σκόπια 23.5.1890, στο ίδιο, σ.403.

⁴ Στ. Νοβάκοβιτς προς Β. Κάριτς, Κων/λη 31.5.1890, στο ίδιο, σ.407-8.

⁵ Цамбазовски 1960, σ.180. Πρβλ. Αγγελοπούλου 2004, σ.66.

σαντζάκι Σκοπίων και το 1897 στα δυο νοτιότερα βιλαέτια, χρησιμοποιεί αποκλειστικά και μόνο τη σερβική γλώσσα, στην οποία και τυπώνεται όλο το σχετικό υλικό¹.

Φαίνεται ωστόσο ότι σε κάποιες περιοχές η επαγγελία του μακεδονισμού δημιούργησε προσωρινά ρήγματα στις τάξεις του βουλγαρικού κόμματος· ενδεχομένως, βέβαια, επέδρασε λιγότερο ως περιεχόμενο και περισσότερο ως δυνητική ανάδυση ενός εναλλακτικού εθνικού πόλου, ικανού να νοηματοδοτήσει τη δυσφορία για τις πρακτικές της Εξαρχίας και να συσπειρώσει τα τοπικά εκείνα στελέχη που τις βίωναν ως μια μορφή πολιτισμικής αποικιοποίησης. Σύμφωνα π.χ. με σειρά εκθέσεων του σέρβου προξένου Μοναστηρίου, το καλοκαίρι του 1892 έξι βουλγαροδιδάσκαλοι της Καστοριάς, *«εχθρικοί προς τον ελληνισμό και το βουλγαρισμό»* και κυρίως *«δυσαρεστημένοι από τις διακρίσεις [σε βάρος] του ντόπιου εκπαιδευτικού προσωπικού»*, αποφάσισαν να διδάξουν στο εξής *«την καθομιλουμένη»* στη θέση της βουλγαρικής². Η σχετική εισήγησή τους παρουσιάστηκε στο συμβούλιο της εξαρχικής κοινότητας και στις 22 Αυγούστου εγκρίθηκε, με εξουσιοδότηση των εν λόγω δασκάλων να συντάξουν *«πρόγραμμα γλωσσικής διδασκαλίας και αυτοσχέδια γραμματική της μακεδονικής διαλέκτου»*³. Εκτιμώντας ότι, αν η απόπειρα πετύχει, τέσσερα τουλάχιστον γειτονικά σλαβόφωνα χωριά θα υιοθετήσουν το ίδιο πρόγραμμα, αλλά και υπενθυμίζοντας το ρητό *«όταν τσακώνονται δυο κερδίζει ο τρίτος»*, ο σέρβος πρόξενος έστειλε στα τέλη Αυγούστου άνθρωπό του στην πόλη για να έρθει σ' επαφή με τους αντάρτες. Σύμφωνα με την περιγραφή του, η επιτροπή των δασκάλων είχε συγκεντρώσει ήδη αρκετό φιλολογικό υλικό, προβληματιζόταν ωστόσο για την επιλογή της νεωτερικής ορολογίας που *«στερείται η καθομιλουμένη»*· ο απεσταλμένος προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει, υποδεικνύοντάς τους την αξιοποίηση του σχετικού σερβικού λεξιλογίου και υποσχόμενος οικονομική βοήθεια για την εκτύπωση του λεξικού και της γραμματικής που είχαν στα σκαριά⁴. Παρά την αρχική αισιοδοξία του προξένου, που προεξοφλούσε όχι μόνο την αποδοχή αυτών των προτάσεων αλλά και την εισαγωγή σερβικών εγχειριδίων για τα υπόλοιπα μαθήματα, τελικά η κοινότητα απέρριψε τη βοήθεια του προξενείου με το σκεπτικό ότι *«είχαμε ως τώρα δυο προπαγάνδες, την ελληνική και τη βουλγαρική, δε μας χρειάζεται και τρίτη»*⁵. Σύμφωνα μ' έναν ιστορικό της ΠΓΔΜ, το όλο εγχείρημα ακυρώθηκε λίγο αργότερα με το κλείσιμο του (βουλγαρικού) σχολείου της πόλης από τις οθωμανικές αρχές, ύστερα από ενέργειες του πατριαρχικού μητροπολίτη⁶. Τα στοιχεία των παραπάνω εγγράφων δε στάθηκε δυστυχώς δυνατό να διασταυρωθούν από άλλες πηγές, ενώ αγνοούμε πλήρως τα κοινωνικά συμφραζόμενα της όλης κίνησης.

¹ Цамбазовски 1960, σ.255-7· Αγγελοπούλου 2004, σ.66-8.

² Ντ. Μπόντι προς Βλ. Τζόρτζεβιτς, Μοναστήρι 20.8.1892, Νο.786, σε UCM 1985, τ.Α', σ.330.

³ Ντ. Μπόντι προς Βλ. Τζόρτζεβιτς, Μοναστήρι 26.8.1892, σε UCM 1985, τ.Α', σ.331.

⁴ Ντ. Μπόντι προς Βλ. Τζόρτζεβιτς, Μοναστήρι 1.9.1892, Νο.791, σε UCM 1985, τ.Α', σ.332.

⁵ Απόσπασμα έκθεσης του Ντ. Μπόντι (6.9.1892), σε Христо Андоновски, «Македонистичкото движење во Костурско», *Македонија*, 387 (1985), σ.26.

⁶ Андоновски 1985, σ.26.

Σαφώς περισσότερες είναι οι διαθέσιμες πληροφορίες για μια λίγο προγενέστερη και πολύ πιο ενδιαφέρουσα απόπειρα διείσδυσης του σερβόφιλου μακεδονισμού στην ίδια περιοχή. Το ενδιαφέρον εδώ συνίσταται κυρίως στο πρόσωπο που πρωταγωνίστησε σ' αυτή τη διαπραγμάτευση: πρόκειται για τον ήδη γνωστό μας Τέρπο Πόποφσκι, έναν από τους πρώτους σλαβοβούλγαρους εθναποστόλους που έδρασαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1860 στην ύπαιθρο της Καστοριάς και μετέπειτα ηγετική μορφή του εξαρχικού μηχανισμού στην ευρύτερη Ν.Δ. Μακεδονία. Στα απομνημονεύματά του ο ίδιος αποσιωπά φυσικά πλήρως όλη αυτή την ιστορία. Αναφέρει μόνο ότι κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 1887/88 ανέμενε μάταια στη γενέτειρά του την ανανέωση από την Εξαρχία του ετήσιου διορισμού του ως βουλγαροδιδασκάλου· το καλοκαίρι του 1888 αναγκάστηκε έτσι να ταξιδέψει στη Σόφια, συναντήθηκε με τον υπουργό Παιδείας Ζίβκοφ κι απέσπασε διορισμό στη γειτονική Κορυτσά, όπου έπιασε δουλειά το φθινόπωρο δίχως να έχει ξεκαθαριστεί ακόμη πλήρως το ύψος των απολαβών του¹. Μια πολύ διαφορετική εκδοχή αναδύεται ωστόσο για την ίδια υπόθεση από τα δημοσιευμένα αρχεία του σερβικού προξενείου Μοναστηρίου. Το καλοκαίρι του 1887, πληροφορούμαστε, ο Πόποφσκι έχει χάσει τη δουλειά του στον εξαρχικό μηχανισμό ως ύποπτος για «*συμπάθεια προς τη Σερβία*», εξ ου και αντιμετωπίζεται από το Νοβάκοβιτς σαν υποψήφιος σερβο-μακεδονοδιδάσκαλος στην Καστοριά· η περίπτωση του αντιμετωπίζεται ως τυπικό κρούσμα δίωξης μακεδόνα δασκάλου από τη δύσπιστη Εξαρχία, που προτιμά να στελεχώνει το μηχανισμό της στη Μακεδονία με «*καθαρούς Βουλγάρους*»². Από έκθεση πάλι του προέδρου της Εταιρείας του Αγ. Σάββα (ΔCC) μαθαίνουμε πως την ίδια χρονιά ο Πόποφσκι είχε «*συνομιλίες με τον Γκρούπτσεβιτς στην Οχρίδα*» και με το βλάχο ρουμανοδιδάσκαλο και πράκτορα της ΔCC στο Μοναστήρι, Λάζο Δούμα. Η συνεννόηση μάλλον δεν ολοκληρώθηκε και τον Αύγουστο του 1888 ο άνεργος πρώην βουλγαροδιδάσκαλος επισκέπτεται εκτός από τη Σόφια και το Βελιγράδι, όπου συναντά τον πρόεδρο της εταιρείας και συμφωνεί μαζί του να προσληφθεί «*ως δάσκαλός μας στην Καστοριά*» με μηνιαίο μισθό 120 δηναρίων³. Χάρη στη μεσολάβηση του τελευταίου, ο διορισμός υπογράφεται απ' τον υπουργό Παιδείας Βλάνταν Τζόρτζεβιτς στις 24 Αυγούστου⁴. Δυο μέρες μετά, ο Πόποφσκι απευθύνεται προσωπικά σε αυτόν (ως «*Τάρπκο Πόποβιτς, δάσκαλος του σερβικού δημοτικού σχολείου της Καστοριάς*»), διεκδικώντας κι επιτυγχάνοντας το διπλασιασμό του ανεπαρκούς ποσού που του είχε χορηγήσει η ΔCC ως οδοιπορικά⁵. Σύμφωνα με μεταγενέστερο απολογισμό του σέρβου προξένου στο Μοναστήρι, η αποστολή που ανέλαβε ο Πόποφσκι είχε δυο σκέλη: (α) τη συλλογή «*λαϊκών τραγουδιών κι εθίμων*» για προπαγανδιστική αξιοποίησή τους από την εταιρεία και (β) «*να εργαστεί για το άνοιγμα σερβικού σχολείου στην Καστοριά και, αν το*

¹ Поповски 2006, σ.58-9.

² Στ. Νοβάκοβιτς προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ., Κων/λη 24.8.1887, Νο.201, σε Цамбазовски 1986, σ.282.

³ Σβ. Νικολάγεβιτς προς Υπ. Παιδείας Βλ. Τζόρτζεβιτς, Βελιγράδι 19.8.1888, Νο.441, σε Цамбазовски 1987, σ.195, και Војводић. 1999, σ.97-8.

⁴ Цамбазовски 1987, σ.196.

⁵ Τ. Πόποβιτς προς Υπ. Παιδείας, Βελιγράδι 26.8.1887, στο ίδιο, σ.196-7.

άνοιγμα αυτού του σχολείου δε μπορέσει να επιτευχθεί αμέσως, να εργαστεί για να κερδίσει το λαό για τη Σερβία». Η λειτουργία του σχολείου δεν έγινε κατορθωτή λόγω της γενικότερης πολιτικής των οθωμανικών αρχών, ο δε Πόποφσκι πέρασε τους επόμενους μήνες εκπληρώνοντας τα καθήκοντά του ως λαογράφος και «*διαδίδοντας τη σερβική ιδέα*». Όμως «*σαν είδε μετά από πολλή αναμονή να μη φτάνει από πλευρά μας η παραμικρή βοήθεια ούτε αμοιβή*», εξηγεί ο πρόξενος κατόπιν εορτής, «*θεωρώντας πως εγκαταλείφθηκε από τη Σερβία, αναγκάστηκε να παρατήσει την Καστοριά και στις αρχές Απριλίου 1889 μετακόμισε στην Κορυτσά, όπου άνοιξε βουλγαρικό σχολείο στο οποίο είναι και σήμερα δάσκαλος και αμοιβεται από την Εξαρχία της Κωνσταντινούπολης*». Εκτός από τα οδοιπορικά του και δυο μισθούς που προπληρώθηκε στο Βελιγράδι, όλη η υπόλοιπη μισθοδοσία του για το επόμενο διάστημα (1.400 δηνάρια) στάλθηκε καθυστερημένα και παρέμεινε στη διάθεση του Μπόντι, που το καλοκαίρι του 1890 εισηγήθηκε τη χορήγησή της σε πολιτικά χρήσιμες αγαθοεργίες. Οι τελικές εκτιμήσεις του προξένου, όσον αφορά τις προοπτικές του Πόποφσκι, είναι άκρως αποκαλυπτικές για την πραγματική διαχείριση του μακεδονισμού από τα επιτελικά στελέχη του σερβικού μηχανισμού: «*Όπως μου φάνηκε*», γράφει, «*ο κ. Τέρπκο είναι αρκετά μορφωμένος άνθρωπος, όμως εγώ θεωρώ ότι δε θα μπορούσε να γίνει σερβοδιδάσκαλος και να διδάσκει τα παιδιά με τα βιβλία μας, αφού σωστά και καθαρά μιλά τη βουλγαρική γλώσσα κι όχι τη σερβική. Δε θα μπορούσε έτσι να μας χρησιμεύσει ως δάσκαλος, διότι στο σχολείο δίδαξε τη βουλγαρική γλώσσα, και γι' αυτό δεν είμαι της άποψης ν' απασχοληθεί προς το παρόν ως δάσκαλός μας. Αργότερα, αν στολιστεί με τη σερβική γλώσσα και θελήσει να γίνει δάσκαλός μας, μπορεί να ικανοποιηθεί»¹. Εξίσου ύποπτος παρέμεινε ο Πόποφσκι, σε μια πρώτη τουλάχιστον φάση, και για τον εξαρχικό μηχανισμό. Το 1893 η Εξαρχία έκλεισε το σχολείο της Κορυτσάς στο οποίο εργαζόταν και τον μετέθεσε σε κάποιο χωριό της μακρινής Δίβρας, αποστολή που ο ίδιος αρνήθηκε να δεχτεί, όταν ο διευθυντής του βουλγαρικού σχολείου της Καστοριάς τον κατήγγειλε ότι «*σχετίζεται με τους νεοαφιχθέντες σερβοδιδασκάλους*»².*

Ακόμη πιο περιπετειώδες υπήρξε το φλερτ ενός άλλου τοπικού στελέχους με τις επαγγελίες των σέρβων μακεδονιστών. Ο λόγος για τον Παπα-Σπάσε Ιγκουμένωφ, πρόεδρο της εξαρχικής κοινότητας Περλεπέ στα μέσα της δεκαετίας του 1880, ο οποίος μετά το 1886 ήρθε σε ανοιχτή ρήξη με τους διαδόχους του. Το αρχικό διακύβευμα της διαφοράς αφορούσε τη διάθεση των χρημάτων που ο ιερέας είχε συγκεντρώσει για την ανέγερση εκκλησίας στην κεντρική συνοικία Βαρόσι. Το σχέδιό του προκάλεσε την αντίδραση της κοινοτικής ηγεσίας, που διέθετε ήδη ναό στο Νέο Μαχαλά της πόλης (όπου είχε την έδρα της κι από τον οποίο αντλούσε την εξουσία της) κι αντιπρότεινε να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα για την επισκευή

¹ Ντ. Μπόντι προς πρωθυπουργό & Υπ.Εξ. Σ. Γκρούιτς, Μοναστήρι 15.7.1890, Νο.166, σε Цамбазовски 1988, σ.339-42.

² Поповски 2006, σ.63-4 & 71.

των σχολείων της¹. Η τυπική αυτή κοινοτική αντιπαράθεση εκτραχύνθηκε χάρη στην κεντρική παρέμβαση της Εξαρχίας, που κατήγγειλε τον ιερέα στην Πύλη σαν καταχραστή με αποτέλεσμα τη σύλληψη και μεταγωγή του στις φυλακές Μοναστηρίου, απ' όπου απολύθηκε με παρέμβαση των εκεί Λαζαριστών στους οποίους προσέφυγε για βοήθεια². Επιστρέφοντας στη γενέτειρά του, ο Παπα-Σπάσε υπέγραψε στις 2 Ιουλίου μαζί με άλλους 25 πολίτες διακήρυξη αποκήρυξης της Εξαρχίας και προσχώρησης στην Ουνία με βάση ένα καθαρά εθνικό σκεπτικό: «Οι κάτωθι υπογεγραμμένοι από την πόλη του Περλεπέ, υπήκοοι της Α.Α.Μ. του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ του Β', επιθυμούμε να έχουμε μακεδονικό εθνικό σχολείο. Αφού δεν είμαστε Βούλγαροι το γένος, γι' αυτό δεν αναγνωρίζουμε τη Βουλγαρική Εκκλησιαστική Κοινότητα και τα σχολεία της, για τη δε θρησκευτική προστασία [μας] αναγνωρίζουμε τον Πάπα, δίχως όμως αλλαγή των δογμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας»³. Σχεδόν ταυτόχρονα ο απείθαρχος ιερέας ήρθε ωστόσο σ' επαφή με τους πράκτορες της Εταιρείας του Αγ. Σάββα, γιατρό και δάσκαλο, που μόλις είχαν εγκατασταθεί στην πόλη και του υποσχέθηκαν βοήθεια για τη σύσταση μιας αυτόνομης «Μακεδονικής Ορθόδοξης Κοινότητας» υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου⁴. Ένας απ' αυτούς, ο δάσκαλος Σπίρα Κοπρίβιτσα, θα τον συνοδεύσει τις επόμενες εβδομάδες στην Κωνσταντινούπολη και θα τον παρουσιάσει στον πρέσβη Νοβάκοβιτς⁵. Σύμφωνα πάλι με το ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου, η μετάβαση του ιερέα στην οθωμανική πρωτεύουσα έγινε «υπό συνοδείαν χωροφυλάκων», βάσει σχετικής παραγγελίας της Εξαρχίας προς τις αρχές· ο πρόξενος Πανουριάς αναφέρει επίσης στα τέλη Ιουλίου πως «αι μέχρι τούδε καταβληθείσαι ενέργειαι όπως επιστρέψωσιν οι παρακολουθούντες τον ειρημένον Παπασπάσην εις την Μ. Εκκλησίαν απέτυχον», καθώς αυτοί «φαίνεται ότι προσεγγίζουν μάλλον προς τους ενταύθα καθολικούς»⁶. Ως αποτέλεσμα της παράλληλης μεσολάβησης των πρεσβειών της Σερβίας και της Ελλάδας, καθεμιά από τις οποίες ευελπιστούσε να συγκροτήσει εθνικό προγεφύρωμα στον Περλεπέ προσεταιριζόμενη την «αποσπασθείσαν μερίδα των σχισματικών»⁷, ο πατριάρχης Διονύσιος συναντήθηκε τον Αύγουστο με τον παπα-Σπάσε παρουσία του Νοβάκοβιτς, αρνήθηκε όμως ρητά να δεχτεί τον

¹ Цамбазовски 1960, σ.171' Στ. Νοβάκοβιτς προς Σ. Γκρούιτς, Κων/λη 25.7.1887, No.177, σε Цамбазовски 1986, σ.252' ο ίδιος προς Υπ. Παιδείας Βλ. Τζόρτζεβιτς, Κων/λη 6.10.1888, No.162, σε Цамбазовски 1986, σ.236 και Војводић 1999, σ.104.

² Цамбазовски 1960, σ.171, και 1986, σ.252' ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 25.7.1887, αρ.490.

³ «Изъявление», σε Цамбазовски 1986, σ.242. Το κείμενο είναι συνταγμένο σε λόγια βουλγαρική γλώσσα.

⁴ Цамбазовски 1960, σ.172.

⁵ Цамбазовски 1960, σ.172' Στ. Νοβάκοβιτς προς Σ. Γκρούιτς, Κων/λη 25.7.1887, No.177, σε Цамбазовски 1986, σ.250. Τα οδοιπορικά τους καταβλήθηκαν αναδρομικά από τη σερβική πρεσβεία (Цамбазовски 1986, σ.252).

⁶ ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίους 25.7.1887, αρ.490.

⁷ Για την πρώτη: Цамбазовски 1986, σ.252 & 270. Για τη δεύτερη: ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Α. Ναούμ προς Πρ. Βιτωλίον, Πέραν 24.8.1887, αρ.323. Παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι, αν εξαιρέσουμε τη μειοψηφική «ελληνοβλαχική» κοινότητα της πόλης, ο Περλεπές ήταν σχεδόν καθ' ολοκληρίαν εξαρχικός ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, ο καθηγητής Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος παρουσιάζει την όλη αντιπαράθεση γύρω από την κίνηση του Παπα-Σπάσε σαν αναμέτρηση της συμμαχίας εξαρχικών-ουνιτών με «τον ελληνοισμό του Περλεπέ», ο οποίος (υποτίθεται πως) όχι μόνο «έκαμε αισθητή την δυναμική παρουσία του» παρεμβαίνοντας στα τεκταινόμενα αλλά και «κατάφερε να υπερπηδήσει τις σκληρές δοκιμασίες και να παραμείνει αμόλυντος από τη διείσδυση των ξένων κινήσεων» (Βακαλόπουλος 1983, σ.271).

αυτοπροσδιορισμό της υπό σύσταση κοινότητας ως «Μακεδονικής». Ο ιερέας απέρριψε απ' την πλευρά του το χαρακτηρισμό της κοινότητας απλώς ως «Ορθόδοξης», με το επιχείρημα (προς τον Νοβάκοβιτς) ότι κάτι τέτοιο θα διευκόλυνε τα σχέδια «εξελληνισμού» της πόλης, κι επιδόθηκε στην αναζήτηση ερεισμάτων προς κάθε κατεύθυνση: κατά την παραμονή του στη βασιλεύουσα διέμεινε στην ίδια συνοικία (Ορτάκιοϊ) με τον Έξαρχο, με τον οποίο φέρεται να συναντήθηκε, ενώ ταυτόχρονα ήρθε σ' επαφή και με τον αντιπρόσωπο των Λαζαριστών¹. Για το σέρβο πρεσβευτή ήταν προφανές πως ο «μακεδονισμός» του Ιγκουμένοφ δεν πήγαζε από κάποιο φιλοσερβικό αίσθημα αλλά από τη συνδιαλλαγή του με «την καθολική προπαγάνδα» ή/και την ενδεχόμενη διάθεσή του ν' αποφύγει κάθε έλεγχο για οικονομικές καταχρήσεις του παρελθόντος². Η προοπτική της συγκρότησης ενός σερβόφιλου προπυργίου στη στρατηγικά κρίσιμη γενέτειρά του εξακολούθησε ωστόσο να γοητεύει τα επιτελικά στελέχη του σερβικού μηχανισμού –κι όχι μόνο αυτά.

Το γαϊτανάκι των βολιδοσκοπήσεων συνεχίστηκε έτσι και μετά την επιστροφή του Παπα-Σπάσε στον Περλεπέ. Στις αρχές Οκτωβρίου 1887, ο έλληνας πρόξενος Μοναστηρίου μεταφέρει στους προϊσταμένους του την πληροφορία πως «εξακολουθούσιν αι ενέργειαι των καθολικών παρά τη μερίδι του Παπασπάση, εις ήν λέγεται ότι ο ενταύθα καθολικός ιερέας Faverial προσφέρει 2.000 οθωμ. λίρας προς ανέγερσιν καθολικής Εκκλησίας και ίδρυσιν Βουλγαρογαλλικής σχολής»³. Τις επόμενες μέρες επισκέφθηκε την πόλη «ο εν Κων/πόλει αντιπρόσωπος του Πάπα», Μπονέτι· τον υποδέχθηκαν «ευάριθμοι» κάτοικοι «εκ της δυσηρεστημένης προς την Εξαρχίαν υπό τον Παπασπάσην μερίδος», στους οποίους έδωσε «ελπίδας μόνον περί ανεγέρσεως ιδίας εκκλησίας», ενώ ο ίδιος ο Ιγκουμένοφ απέφυγε να εκτεθεί και φημολογούνταν ότι «συνδιηλλάγη προς την Εξαρχίαν μετά των πλείστων και σπουδαιοτέρων εκ των οπαδών του»⁴. Τον Απρίλιο του 1888 ο ντόπιος προεστός Κράπτσεφ, «μυαλωμένος άνθρωπος» κατά τον έξαρχο Ιωσήφ, επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη και συζητά με τον προκαθήμενο της βουλγαρικής εκκλησίας σχετικά με την ανέγερση της επίμαχης δεύτερης εκκλησίας, διαβεβαιώνοντάς τον ταυτόχρονα ότι «δεν υπάρχει φόβος στον Περλεπέ ότι θα γίνουν κάποιοι Ουνίτες, ότι ο Παπα-Σπας έχασε πια πολύ στον πληθυσμό» και «είναι με κακό ηθικό»⁵. Η διαβεβαίωση αυτή έρχεται πάντως σε αντίθεση με μεταγενέστερο απολογισμό της κίνησης από το ρωσικό προξενείο (1900), σύμφωνα με τον οποίο «κάμποσα βουλγαρικά χωριά» της περιοχής υπέγραψαν δηλώσεις προσχώρησης στην Ουνία ως

¹ Στ. Νοβάκοβιτς προς Σ. Γκρούιτς, Κων/λη 15.8.1887, Νο.189, σε Цамбазовски 1986, σ.270-2. Επίσης: Цамбазовски 1960, σ.172-3. Στο ημερολόγιο του Εξάρχου δεν αναγράφεται, πάντως, τέτοια συνάντηση τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1887 (Екзарх Йосиф 1992, σ.203-4).

² Στ. Νοβάκοβιτς προς Σ. Γκρούιτς, Κων/λη 15.8.1887, Νο.189, σε Цамбазовски 1986, σ.272.

³ ΙΑΥΕ 1887/ΑΑΚ/Ε, Κ. Πανουριάς προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 4.10.1887, αρ.720. Ο πρόξενος προσθέτει πως ο ίδιος «δεν θεωρήσιν απίθανον την φήμην ταύτην», δεδομένης της στρατηγικής σημασίας της πόλης για τον προσηλυτισμό της γύρω περιοχής. Παραπέμποντας στο ίδιο έγγραφο, ο Κων/νος Βακαλόπουλος αναγορεύει απ' την πλευρά του την προσφορά του επίμαχου ποσού σε αδιαμφισβήτητο γεγονός (Βακαλόπουλος 1983, σ.269).

⁴ ΑΣτΔ/28/33, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 9.11.1887, αρ.1419.

⁵ Екзарх Йосиф 1992, σ.231.

αποτέλεσμα της προσέγγισης του Ιγκουμένοφ με τους Λαζαριστές¹. Λεπτομερέστερες -αλλά όχι απαραίτητα περισσότερο φερέγγυες- πληροφορίες αντλούμε από τη δημοσιευμένη σερβική διπλωματική αλληλογραφία της εποχής, στην οποία επανειλημμένα αναφέρεται πως «το *δυσαρεστημένο κόμμα*» του Περλεπέ, του οποίου ηγείται ο Παπα-Σπάσε, «*αριθμεί περίπου 1.200 σπίτια*» κι «*έχει αποσχιστεί από τη βουλγαρική σχισματική εκκλησία*» με την πρόθεση «να συγκροτήσει *ελεύθερη-αυτοκέφαλη εκκλησία*», δεδομένου ότι το Πατριαρχείο αποφεύγει να του παραχωρήσει επίσημα το δικαίωμα για λειτουργία στα σλαβικά². Από στελέχη και πληροφοριοδότες του σερβικού μηχανισμού ο Ιγκουμένοφ χαρακτηρίζεται πάντως «*αγύρτης*», «*αναξιόπιστος*», «*ταραχοποιός κι επιτήδειος σε ακραίο βαθμό*», άνθρωπος με «*όχι καθαρό μητρώο*» και έμμισθος πράκτορας της «*καθολικής προπαγάνδας*»³. Σε συνομιλίες του με τον πρόξενο Μοναστηρίου Ντιμίτριγιε Μπόντι το καλοκαίρι του 1890, ο ίδιος υποστήριξε πως η διαπλοκή του με τις καθολικές αποστολές δεν απέβλεπε παρά μόνο σε μια «*ευρωπαϊκή εγγύηση απέναντι στις τουρκικές αρχές*», διέψευσε πως είχε πρόθεση «να παραδώσει το λαό στον καθολικισμό» και διαπραγματεύθηκε την πρόσληψή του από τη σερβική προπαγάνδα έναντι μηνιαίου μισθού 200 δηναρίων, ισχυριζόμενος πως η Εξαρχία του προσέφερε ετήσια πρόσοδο 120 λιρών για να εγκαταλείψει τον Περλεπέ και να εγκατασταθεί στα Γενιτσά⁴. Στις αρχές του 1890 υπέβαλε μάλιστα αίτημα για προσωρινή εγκατάστασή του ως εφημερίου στο Βελιγράδι, προκειμένου να μάθει καλά τη σερβική γλώσσα⁵. Η απροθυμία της κυβέρνησης Γκρούιτς να του χορηγήσει το αιτούμενο ποσό κι ο περιορισμός της προτεινόμενης μισθοδοσίας του στα 120 δηνάρια το μήνα επέφεραν ωστόσο την τελική ρήξη του με τους Σέρβους και την παλιννόστησή του στην Εξαρχία⁶, κίνηση που μεταξύ άλλων «*έβαλε τέλος στην καθολική προπαγάνδα στον καζά του Περλεπέ*»⁷. Κατά τη διάβαση του Σόποφ από την πόλη το 1891 ο Παπα-Σπάσε μνημονεύεται έτσι παρεμπιπτόντως σαν «*τέως πρόεδρος της κοινότητας*»⁸. Φαίνεται όμως ότι το κόμμα του διατήρησε τη συνοχή του. Το 1897 είναι ξανά πρόεδρος της εξαρχικής κοινότητας και, ως τέτοιος, ενημερώνει το βουλγαρικό προξενείο Μοναστηρίου για το άνοιγμα σερβικού σχολείου στην πόλη⁹. το 1899 συλλαμβάνεται μαζί με τον Κράπτσεφ ως ηθικός αυτουργός της δολοφονίας του επικεφαλής του τοπικού σερβικού κόμματος από την ΕΜΕΟ· τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς αθώνεται πανηγυρικά από το κακουργιοδικείο Μοναστηρίου αλλά εκτοπίζεται διοικητικά στο Ελμπασάν, για ν' απολυθεί «προσωρινά» την άνοιξη του 1900 με παρέμβαση στο βαλή του ρώσου προξένου που ανησύχησε από τις

¹ Дракул 1995, σ.279.

² Цамбазовски 1988, σ.175 & 200, και 1991, σ.178 & 180.

³ Цамбазовски 1986, σ.287 & 271· Цамбазовски 1988, σ.212 & 242· Цамбазовски 1991, σ.181.

⁴ Ντ. Μπόντι προς Σ. Γκρούιτς, Μοναστήρι 8.3.1890, No.75, κι 7.8.1890, No.266, σε Цамбазовски 1988, σ.176 & 440.

⁵ Σ. Γκρούιτς προς αρχιεπίσκοπο Βελιγραδίου Μιχαήλ, Βελιγράδι 14.3.1890, No. 353-356, σε Цамбазовски 1988, σ.241-2.

⁶ Ντ. Μπόντι προς Υπ.Εξ. Μ. Τζόρτζεβιτς, Μοναστήρι 30.3.1891, No.98, σε Цамбазовски 1991, σ.176.

⁷ Дракул 1995, σ.279.

⁸ Шопов 1893, σ.345.

⁹ Георгиев-Трифонов 1995, σ.254.

πληροφορίες για επαναπροσέγγισή του με την Ουνία μέσω του εκεί αυστριακού προξενείου¹. Εκτιμώντας ότι ο Παπα-Σπάσε «απέδειξε και παλιότερα για το τι είναι ικανός», ο ρώσος πρόξενος θα ζητήσει τότε από τον εξαρχικό μητροπολίτη Πελαγονίας Γρηγόριο να τον διορίσει σε κάποια ενορία, μακριά από τη γενέτειρά του· η εισήγησή του ωστόσο θ' απορριφθεί, με πρόσχημα την ανυπαρξία κενών θέσεων αλλά στην πραγματικότητα επειδή ο μητροπολίτης φοβόταν «πως ο παπα-Σπάσε λόγω μίσους μπορεί να μεταπηδήσει σε άλλη προπαγάνδα»². Ακόμη και το φθινόπωρο του 1908, τοπικός παράγοντας εισηγείται πάντως στον Έξαρχο Ιωσήφ το διορισμό του (ηλικιωμένου πλέον) ιερέα στη θέση του προέδρου της εξαρχικής κοινότητας της πόλης, ως το μοναδικό διαθέσιμο μέσο για ν' ανακοπεί η παγίωση της «σερβομανίας» στη γύρω περιοχή³.

Αν για τον οπορτουνισμό του Παπα-Σπάσε οι πηγές δεν αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία, το σημαντικότερο ερώτημα αφορά το είδος των σχέσεων εκπροσώπησης που αυτή η ευελιξία διατηρούσε με τη μαζική βάση της όλης κίνησης. Σύμφωνα με την αρχική περιγραφή του Νοβάκοβιτς, η ρήξη του Ιγκουμένοφ με την Εξαρχία πραγματοποιήθηκε «με τη θέληση πολλών ανθρώπων της κοινότητας»⁴, ενώ ακόμη και το φθινόπωρο του 1890 ο πρόξενος Μπόντι αναφέρεται στη «μεγάλη επιρροή» που αυτός διατηρεί, όχι μόνο στην πόλη του Περλεπέ αλλά -κυρίως- στα γύρω χωριά⁵. Η επιρροή αυτή είναι πολύ πιθανό να μην οφειλόταν αποκλειστικά και μόνο στην προσωπική ακτινοβολία του συγκεκριμένου ηγέτη αλλά ν' αντανακλούσε επίσης τη δυσαρέσκεια μιας μερίδας του τοπικού πληθυσμού απέναντι στην πολιτική της Εξαρχίας ή/και τη σταδιακή αποστασιοποίησή του από το εθνικό κέντρο της Βουλγαρικής Ηγεμονίας· αυτό τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί ο στοιχειώδης «μακεδονισμός» που συναντάμε τόσο στο κείμενο της προσχώρησης στην Ουνία όσο και στη διαπραγμάτευση του 1887 με το Πατριαρχείο. Συγκερασμός τοπικιστικού πνεύματος και προσωπικής στρατηγικής, ο μακεδονισμός αυτός δεν είναι φυσικά σε θέση να συγκροτήσει ένα συνεκτικό πολιτικό υποκείμενο. Όπως και στην περίπτωση του εξαρχικού μητροπολίτη Σκοπίων Θεοδοσίου (1890-92), η περίπτωση του οποίου θα μας απασχολήσει παρακάτω, αντιπροσωπεύει παρόλα αυτά μια συγκεκριμένη εκδοχή περιφερειακής αυτονομησης, έντονα σηματοδομημένη από τα προσωποπαγή χαρακτηριστικά της εθνοθησκευτικής ηγεσίας που παρήγαγε το σύστημα των μιλέτ.

Στρατηγικότερης σημασίας από τον προσεταιρισμό κάποιων ιστορικών φυσιογνωμιών του σλαβοβουλγαρικού κινήματος υπήρξε η σταθερή προσπάθεια του σερβικού μηχανισμού ν' αποσπάσει την αφρόκρεμα του εκκολαπτόμενου εξαρχικού στελεχικού δυναμικού, με την υπόθαλψη ή εκμετάλλευση εσωτερικών τριβών στα δευτεροβάθμια βουλγαρικά σχολεία της

¹ Дракул 1995, σ.279· ΙΑΥΕ 1899/Πρ.Μ., Ν. Μπέτσος προς Α. Ρωμάνο, Εν Βιτωλίοις 28.5.1899, αρ.113 και 4.8.1899, αρ.166.

² Дракул 1995, σ.280.

³ ЦДА, ф.246к, о.п.1, а.е.387, л.72, Ιοάν Μπομπόλοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Περλεπές 11.9.1908.

⁴ Цамбазовски 1986, σ.270.

⁵ Цамбазовски 1988, σ.279.

Μακεδονίας. Κύριο στόχο αποτελούσαν τα δυο βουλγαρικά Γυμνάσια της Θεσσαλονίκης, κέντρα μαζικής παραγωγής δασκάλων για τα εξαρχηκά σχολεία της Μακεδονίας και το κυριότερο εμπόδιο -σύμφωνα με το Νοβάκοβιτς- στην προβλεπόμενη επέκταση του σερβικού (ή «σερβομακεδονικού») σχολικού δικτύου στην περιοχή, η εκ των ένδον «*παράλυση*» του οποίου έπρεπε ν' αποτελέσει πρωταρχικό μέλημα της σερβικής προπαγάνδας¹. Όπως διαπιστώνουμε από το δημοσιευμένο σερβικό αρχαικό υλικό, η υλοποίηση αυτού του σχεδιασμού ξεκινά στα μέσα του 1887, μετά την πρόσληψη ως οικονόμου του Γυμνασίου Αρρένων του «μακεδονιστή» Τέμκο Πόποφ, ο οποίος καταστρώνει σχετικό πρόγραμμα με αναλυτικό προϋπολογισμό και καλλιεργεί το έδαφος μεταξύ των τελειόφοιτων μαθητών, εξαγοράζοντας καθ' οδόν το γραμματέα του σχολείου². Το έναυσμα θα δοθεί με τη μαθητική ανταρσία του Ιανουαρίου 1888 κατά του διευθυντή Καντιλάροφ, την οριστική αποβολή οκτώ «*πρωταιτίων*» και την επιβολή μικρότερων ποινών στους υπόλοιπους «*στασιαστές*». Ύστερα από λεπτομερείς συνεννοήσεις ανάμεσα στον πρόξενο Καραστογιάνοβιτς, το σερβικό Υπ.Εξ. και την Εταιρεία του Αγίου Σάββα, 23 μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων θα εγκαταλείψουν το καλοκαίρι του 1888 τη Θεσσαλονίκη για το Βελιγράδι με έξοδα της σερβικής κυβέρνησης – ανάμεσά τους δυο μετέπειτα ιδρυτικά μέλη της ΕΜΕΟ, οι Ντάμε Γκρούεφ και Πέταρ Ποπάρσοφ (που στα σχετικά έγγραφα υπογράφουν αντίστοιχα ως Γκρούιτς και Ποπ-Άρσιτς) και ο μελλοντικός θεωρητικός του μακεδονικού εθνικού διαχωρισμού, Κρστε Πέτκοφ Μισίρκοφ (που αναγράφεται άλλοτε σαν Πέταρ Πασκάλιεβιτς κι άλλοτε σαν Κρστα Πέτκοβιτς)³. Στα έγγραφα που απευθύνουν στις διάφορες σερβικές αρχές, οι νεαροί αυτοί δηλώνουν «*Σέρβοι από τη Μακεδονία*»⁴ και πρόθυμοι «*να υπηρετήσουν τη σερβική ιδέα*»⁵, διαχωριζόμενοι κάθετα από «*τους Βουλγάρους και τους άλλους ξένους*»⁶. Η σερβική κυβέρνηση ανέλαβε τη συντήρησή τους και τη συνέχιση των σπουδών τους, εισάγοντάς τους στο νεοσύστατο οικοτροφείο της ΔСС⁷ και χρηματοδοτώντας την προσωρινή επάνοδο στις εστίες τους κατά τις καλοκαιρινές διακοπές⁸. Την επόμενη χρονιά ο Πόποφ θα προτείνει την ολοκλήρωση του «*πλήγματος*» κατά του βουλγαρικού Γυμνασίου με την εξαγορά «*κάμποσων μακεδόνων δασκάλων*» του, οι οποίοι έναντι ετήσιας αμοιβής 50 λιρών έδειχναν διατεθειμένοι να επιστρέψουν ως σερβοδιδάσκαλοι στις γενέτειρές τους (Οχρίδα, Περλεπέ, Βέλες κ.α), και

¹ Цамбазовски 1960, σ.190, και 1986, σ.73-4.

² Цамбазовски 1986, σ.192-4, 202, 212-5, 219-20, 223-4 & 240.

³ Цамбазовски 1960, σ.191-2 (με πλήρη ονομαστικό κατάλογο), και 1987, σ.19-20· Војводић 1999, σ.100-1.

⁴ Πέταρ Ποπ-Άρσιτς κ.ά. 7 προς Υπ. Παιδείας Βλ. Τζόρτζεβιτς, Βελιγράδι 22.11.1888, σε Цамбазовски 1987, σ.276.

⁵ Ντάμιαν Γκρούιτς κ.ά. 2 προς Κ.Σ. της ΔСС, Βελιγράδι 25.9.1889, σε Цамбазовски 1987, σ.578.

⁶ Ντάμιαν Γκρούιτς, Πέταρ Πασκάλιεβιτς [Μισίρκοφ] κ.ά. 8 προς Υπ. Παιδείας Βλ. Τζόρτζεβιτς, Βελιγράδι 21.9.1888, σε Цамбазовски 1987, σ.219-20.

⁷ Цамбазовски 1960, σ.193. Τον Ιούνιο του 1889 στο οικοτροφείο έμεναν 31 αγόρια και μια κοπέλα από διάφορα μέρη της Μακεδονίας· τον Οκτώβριο, από τους 49 μακεδόνες υποτρόφους της ΔСС -όλους άρρενες- οι 25 στεγάζονταν στο οικοτροφείο ενώ άλλοι 24 σε ιδιωτικά σπίτια (ονομαστικοί κατάλογοι σε Војводић 1999, σ.139-40 & 168-70). Τέσσερεις απ' τους φυγάδες του 1888 απουσιάζουν από τον κατάλογο του Ιουνίου και 10 απ' αυτόν του Οκτωβρίου.

⁸ Цамбазовски 1987, σ.461-2· Војводић 1999, σ.159-60.

να εξελιχθούν σε «ισχυρούς πράκτορες μας κατά της Εξαρχίας και του βουλγαρισμού»· υπήρχαν επίσης ακόμη 12 μαθητές που τον ενημέρωσαν πως επιθυμούσαν ν' ακολουθήσουν τα βήματα των προηγούμενων, σπουδάζοντας στο Βελιγράδι¹. Σύμφωνα με προσωπική ενημέρωση του Σταμπολόφ προς τον άγγλο πρέσβη στη Σόφια, συνολικά κάπου 200 μακεδονόπουλα πείστηκαν ν' ακολουθήσουν την ίδια διαδρομή μέχρι τις αρχές του 1890². Πολύ σύντομα, ωστόσο, το όλο εγχείρημα έμελλε να δεχτεί με τη σειρά του ένα ισχυρό πλήγμα εκ των έδων.

Στις 30 Ιανουαρίου 1890, δεκαεπτά μακεδόνες υπότροφοι, μεταξύ των οποίων αρκετοί πρώην μαθητές του βουλγαρικού γυμνασίου, εγκατέλειψαν ομαδικά το οικοτροφείο της ΔСС και κατέφυγαν σε ξενοδοχείο του Βελιγραδίου, όπου στεγάστηκαν προσωρινά με έξοδα της βουλγαρικής πρεσβείας· μαζί με μια δωδεκάδα άλλους, τις επόμενες μέρες εγκατέλειψαν τη σερβική πρωτεύουσα για τη Σόφια, αρκετοί απ' αυτούς εφοδιασμένοι με βουλγαρικά διαβατήρια³. Στο μεσοδιάστημα, 28 από τους φυγάδες απηύθυναν γραπτή διαμαρτυρία προς το σερβικό Κοινοβούλιο, διακηρύσσοντας πως «η Μακεδονία κατοικείται εδώ κι αιώνες από Σλάβους και δη Βουλγάρους» και καταγγέλλοντας τις προσπάθειες της ΔСС «να επεκτείνει το σερβισμό σε μη σερβικά μέρη» –εξαπατώντας και τους ίδιους, που πίστευαν πως οι υποτροφίες τους είχαν χορηγηθεί για λόγους «φυλετικής» (=πανσλαβικής) αλληλεγγύης αλλά διαπίστωσαν ότι, παρόλο που «το αίμα νερό δε γίνεται», η εταιρεία επιδίωκε τη μετάλλαξή τους «σε όπλο εναντίον της εθνότητάς μας»⁴. Παρόμοια δήλωση με 25 υπογραφές δημοσιεύθηκε αμέσως μετά την άφιξή τους στη Σόφια στην ημεπίσημη εφημερίδα «Σβομποντά»⁵. Μολονότι η ανάμιξη της βουλγαρικής πρεσβείας στην έκβαση της κρίσης ήταν προφανής και οδήγησε σε διπλωματικό επεισόδιο με ανάκληση του επικεφαλής της Ντ. Μίντσοβιτς⁶, δεν αρκεί ως εξήγηση για τα αίτια που πυροδότησαν τη νέα ομαδική φυγή. Οι ιστοριογραφίες της Βουλγαρίας και της ΠΓΔΜ ερμηνεύουν την όλη κίνηση ως αντίδραση των («βουλγάρων» ή «μακεδόνων») μαθητών στις προσπάθειες «αποεθνικοποίησης» και «βίαιου εκσερβισμού» τους από το στρατιωτικοποιημένο περιβάλλον του οικοτροφείου⁷. απευθυνόμενος εν θερμώ στο διπλωματικό αντιπρόσωπό του στη Σόφια, ο σέρβος πρωθυπουργός Σάβα Γκρούιτς θα μιλήσει αντίθετα με βαριά λόγια για τους ίδιους τους υποτρόφους, κάνοντας λόγο για «νεαρούς κερδοσκόπους» που, «υποδουμένοι τη μια τους Σέρβους, την άλλη τους Βουλγάρους, άντε και τους Έλληνες και τους Ρουμάνους», εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις και την προσπάθεια του σερβικού κράτους για «εξάπλωση του σερβικού εθνικού αισθήματος σε χώρες ιστορικά κι εθνολογικά σερβικές», προκειμένου ν' αποκτήσουν όσο γίνεται περισσότερες ευκαιρίες και

¹ Κ. Χρίστιτς προς πρωθυπουργό Σ. Γκρούιτς, Θεσ/νίκη 7.6.1889, Νο.53, σε Цамбазовски 1987, σ.448-50.

² Ν. Ο' Connor to the Marquess of Salisbury, Sofia 27.2.1890, σε Британски..., όπ.π. (2005), σ.223. Εξ ου και οι δημόσιες αντιδράσεις του ημεπίσημου βουλγαρικού τύπου, που με τη σειρά της έσπευσε ν' αξιοποιήσει η ελληνική προπαγάνδα: «Οι βούλγαροι περί μακεδόνων», *Φάρος της Μακεδονία* (Θεσ/νίκη), 6.5.1889, σ.1.

³ Цамбазовски 1960, σ.197, και 1988, σ.91· Војводић 1999, σ.192-4.

⁴ Ολόκληρο το κείμενο της διαμαρτυρίας σε Цамбазовски 1988, σ.84-7.

⁵ Цамбазовски 1988, σ.124· Војводић 1999, σ.196.

⁶ Цамбазовски 1988, σ.125-6, 138-40, 165-6 & 183-6· Војводић 1999, σ.197, 200-1, 204-11 & 214-5. Επίσης: Божинов 1982, σ.88-9· Трајκοва 1994, σ.41.

⁷ Цамбазовски 1960, σ.195-6, και 1987, σ.20· Божинов 1982, σ.88-9· Трајκοва 1994, σ.41.

χρήμα¹. Στις μεταγενέστερες αυτοβιογραφικές περιγραφές ορισμένων από τους φυγάδες, παρά τις μετέπειτα αποκλίνουσες εθνικές επιλογές τους, κοινή είναι πάντως η σκιαγραφία του αυταρχικού συστήματος εθνικού φρονηματισμού στο οποίο υποβλήθηκαν και το οποίο προσέβαλε τις ευαισθησίες μιας νεολαίας που είχε ήδη έρθει σε ρήξη με μια άλλη αυταρχική εθνική εκπαιδευτική δομή. Η αντίθεση ανάμεσα στα φιλελεύθερα κηρύγματα των προπαγανδιστών του «σερβομακεδονισμού», που υπέθαλψαν τη μαθητική ανταρσία στο βουλγαρικό Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης, και το δογματικό μεγαλοσερβικό περιβάλλον της ДСС, μέσα στο οποίο οι ίδιοι αυτοί νέοι κλήθηκαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, υπήρξε λογικά άκρως τραυματική· αποκαλυπτικός για το πνεύμα που επικρατούσε σ' αυτό το τελευταίο είναι άλλωστε ο επίσημος απολογισμός της σχολικής χρονιάς 1888-89 από τον πρόεδρο της Εταιρείας, απολογισμός που ταξινομεί τους υποτρόφους βάσει του βαθμού και των προοπτικών πλήρους γλωσσικού κι ιδεολογικού εκσερβισμού τους². «*Προσπαθούσαν έντονα να μας εμψύχουν τη серβική ιδέα και να μας επιβάλουν τη серβική γλώσσα, κάτι το οποίο ακόμη περισσότερο μας ερέθιζε*», τονίζει χαρακτηριστικά στα απομνημονεύματά του ο Ντάμιαν Γκρούεφ³, ενώ ακόμη και ο серβόφιλος μακεδονιστής Κρστε Μισίρκοφ (που αργότερα επέστρεψε κι ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Βελιγράδι) αποστασιοποιείται σαφώς από το υπερεθνικιστικό πνεύμα που επικρατούσε στους κύκλους της Εταιρείας, αποφεύγοντας όμως να συγκεκριμενοποιήσει τους λόγους της αποστασίας στην οποία μετείχε κι ο ίδιος⁴. Ο Σταμπολόφ, πάλι, κατά τη σχετική ενημέρωση του άγγλου πρεσβευτή στη Βουλγαρία, υπογράμμισε την απαίτηση των серβικών αρχών από τους υποτρόφους να υπογράψουν δηλώσεις πως «*ανήκουν στο серβικό έθνος εκ πίστεως και καταγωγής*»⁵. Λίγες μέρες πριν από τη φυγή των 17 οικοτρόφων, ο πρόεδρος της ДСС ανέφερε τέλος πως οι μαθητές δέχονταν μέσω Σόφιας επιστολές γνωστών τους που τους εξόρκιζαν να μην απαρνηθούν το «*βουλγαρισμό*»⁶. Εξίσου σημαντικοί φαίνεται πως υπήρξαν πάντως και μια σειρά πρακτικότεροι λόγοι. Αμέσως μετά την εγκατάστασή τους στο οικοτροφείο του 'Αγίου Σάββα', οι επήλυδες εκδήλωσαν λ.χ. τη δυσφορία τους για τις πολύ κακές συνθήκες στρατωνισμού τους εκεί, με αποτέλεσμα την άμεση αποβολή ενός απ' αυτούς ως «*πρωταιτίου*»⁷. Τρεις ακόμη υπότροφοι (μεταξύ των οποίων ο Ποπάρσοφ) αποβλήθηκαν στις αρχές του 1890 για παρόμοια αιτία⁸, ενώ στη συλλογική διαμαρτυρία τους προς τη серβική Βουλή οι 28 υπότροφοι διατυπώνουν ευθέως κατηγορίες για υπεξάιρεση των χρηματικών ποσών των υποτροφιών τους

¹ Војводић 1999, σ.193.

² Σ. Νικολάγιεβιτς προς πρωθυπουργό Σ. Γκρούιτς, Βελιγράδι 30.6.1889, σε Војводић 1999, σ.140-2. Πρβλ. Цамбазовски 1960, σ.195.

³ Дамян Груев, «Спомени», σε Л. Милетич (επιμ.), *Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов*, Σόφια 1927, σ.8.

⁴ Мисирков 1903, σ.85-90· ελληνική μετάφραση: Μισίρκοφ 2003, σ.110-6.

⁵ Ν. Ο' Connor to the Marquess of Salisbury, Sofia 27.2.1890, σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.224.

⁶ Σφ. Νικολάγιεβιτς προς Μ. Βεσελίνοβιτς, Βελιγράδι 16.1.1890, Νο.415, σε Цамбазовски 1988, σ.31.

⁷ Цамбазовски 1960, σ.193-4. Πρβλ. Војводић 2003, σ.209-10.

⁸ Војводић 1999, σ.181-2.

από τα στελέχη ή το προσωπικό της εταιρείας¹. Τη σύγχυση επιτείνει η ύπαρξη τεσσάρων τουλάχιστον φυγάδων που μέσα σε λίγες μέρες από την άφιξή τους στη βουλγαρική πρωτεύουσα έσπευσαν να δηλώσουν μεταμέλεια στην εκεί σερβική πρεσβεία και να ζητήσουν την επιστροφή τους στο προηγούμενο καθεστώς, αρνούμενοι όμως να υπογράψουν σχετική γραπτή αίτηση. Όταν το Μάρτιο επιχειρήσαν να γυρίσουν στο Βελιγράδι με εισιτήρια που τους χορήγησε η σερβική κυβέρνηση, η βουλγαρική αστυνομία τους συνέλαβε, για να τους απολύσει μόνο ύστερα από παρέμβαση της σερβικής πρεσβείας². Η διαρροή θα συνεχιστεί ως τα τέλη της χρονιάς, με ορισμένους φυγάδες (μεταξύ των οποίων και ο Μισίρκοφ) να επιστρέφουν ως υπότροφοι στο Βελιγράδι ύστερα από υποβολή γραπτών εκκλήσεων προς διάφορους σέρβους επισήμους³: σε μια τουλάχιστον περίπτωση, ως προϋπόθεση για την ανανέωση της υποτροφίας τέθηκε η προηγούμενη ευδόκιμη υπηρεσία του αιτούντος ως σερβοδιδασκάλου στο χωριό του για ένα διάστημα⁴. Στο ίδιο μήκος κύματος συνεχίστηκε και η προσπάθεια του σερβικού μηχανισμού για υφαρπαγή μαθητών των δευτεροβάθμιων βουλγαρικών σχολείων στη Θεσσαλονίκη⁵, το Μοναστήρι⁶ και τα Σκόπια⁷. Ύστερα από ένα μικρό διάλειμμα το 1890-91, επιβεβλημένο λόγω της διπλωματικής κρίσης που προηγήθηκε, στην ίδια δραστηριότητα (προς την αντίθετη κατεύθυνση) θα επιδοθεί μέσα στη δεκαετία του 1890 και η βουλγαρική πρεσβεία στο Βελιγράδι⁸.

Ο τελικός απολογισμός της υπόθαλψης ενός φιλοσερβικού μακεδονισμού από το σερβικό κράτος κατά τις δεκαετίες του 1880 και 1890 παραμένει έτσι αρκετά αντιφατικός. Ως στρατηγική απείχε πολύ από το ν' αποκτήσει καθολικές διαστάσεις, αγκαλιάζοντας το σύνολο του σερβικού μηχανισμού που ασχολούνταν με την εθνική προπαγάνδα στο μακεδονικό χώρο. Παρόλους τους μεγαλόπνοους σχεδιασμούς του Νοβάκοβιτς, παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό μια δευτερεύουσα εναλλακτική πρόταση προς τους σλαβόφωνους Μακεδόνες· όσοι απ' αυτούς τους τελευταίους γοητεύθηκαν κάποια στιγμή από το φιλελεύθερο κήρυγμα του σεβασμού της γλωσσικής και όποιας άλλης ιδιαιτερότητάς τους, γρήγορα συνειδητοποίησαν πως ο βασικός όγκος του μηχανισμού που θα έπρεπε να υλοποιήσει αυτή την πολιτική (από την Εταιρεία του 'Αγ. Σάββα' ως τα σερβικά σχολικά δίκτυα εντός κι εκτός Σερβίας αλλά και μεγάλο μέρος του διπλωματικού προσωπικού) είχε εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις και προτεραιότητες, βαθιά προσκολλημένος στην πιο ανελαστική εκδοχή σερβικού εθνικισμού.

¹ Цамбазовски 1988, σ.85.

² Цамбазовски 1988, σ.105-6 & 123-5· Војводић 1999, σ.194-6 & 207-8.

³ Цамбазовски 1988, σ.462-3, 518-20 & 596-7.

⁴ Στο ίδιο, σ.466-7 (Σίντο Στογιάνοβιτς από την Κοντορόπη Καστοριάς).

⁵ Στο ίδιο, σ.575-6.

⁶ Στο ίδιο, σ.321-2.

⁷ Στο ίδιο, σ.535-6.

⁸ Божинов 1982, σ.89· Трајкова 1994, σ.41. Σύμφωνα με το Μισίρκοφ, που στο μεταξύ είχε γυρίσει στο Βελιγράδι, «μετά τη φυγή της πρώτης ομάδας των μακεδόνων φοιτητών το 1889 [sic] ακολούθησαν κι άλλες απανωτές μέχρι το 1895-96· κυρίως επρόκειτο για μικρές ομάδες των πέντε ή έξι ατόμων, αλλά μερικές φορές και για έναν μόνο του ή για δύο» (2003, σ.115).

Αποκαλυπτική γι' αυτά τα όρια είναι και η εξέλιξη της εικόνας που δυτικοευρωπαίοι παρατηρητές έχουν για το όλο εγχείρημα στο πέρασμα του χρόνου. Εν έτει 1897 ο γάλλος δημοσιολόγος Βικτόρ Μπεράρ θεωρεί π.χ. ότι, σε αντίθεση με τους Βουλγάρους που «*παρουσιάζονται στους Σλάβους της Μακεδονίας ως απελευθερωτές κι εκπαιδευτές, φέρνοντας απέξω την πρόοδο και τα φώτα, επιβάλλοντας όμως επίσης τη γλώσσα, τη λογοτεχνία, τους τρόπους ζωής και σκέψης τους*», οι Σέρβοι «*εμφανίζονται μάλλον ως μεγαλύτεροι αδελφοί που δίνουν συμβουλές, όχι διαταγές, και παραδείγματα μάλλον παρά έναν κανόνα*», αναγορεύοντας «*το μακεδονικό ιδίωμα*» σε «*σερβική διάλεκτο*» κι επιχειρώντας μέσω της εκπαίδευσης να το φέρουν πιο κοντά στη γλώσσα τους, υιοθετώντας τη ντόπια μουσικοχορευτική παράδοση κι ενδυμασία μεταμφιέζοντάς τις σε σερβικές, «*εν ολίγοις ποζάρουν ως εκπρόσωποι κι όχι κατακτητές της Μακεδονίας*», με αποτέλεσμα «*η σερβική προπαγάνδα [να] έχει ένα σημείο πρωτοτυπίας και, πιθανόν, μια πιθανότητα επιτυχίας*»¹. Οι αισιόδοξες αυτές εκτιμήσεις εξαφανίζονται πλήρως στο μεταγενέστερο έργο του ίδιου συγγραφέα, καθώς στο μεσοδιάστημα το κέντρο βάρους του μακεδονισμού έχει μεταπηδήσει από το Βελιγράδι στους επαναστατικούς κύκλους εξαρχικής προέλευσης που συνεργάζονται με τη Σόφια². Για τον ίδιο λόγο, το εγχείρημα του Νοβάκοβιτς απουσιάζει παντελώς από τις αναλύσεις των σοβαρότερων ξένων συγγραφέων των αρχών του εικοστού αιώνα για τη σερβική πολιτική στη Μακεδονία³.

Στην πράξη, ο μακεδονισμός φαίνεται άλλωστε πως εξακολούθησε να χρησιμοποιείται περισσότερο ως εναλλακτική ταυτότητα από εκείνους τους μακεδόνες μετανάστες στη Σερβία που δεν ήθελαν να δηλώσουν Σέρβοι κι από ένα σημείο και μετά δε μπορούσαν πια να δηλώνουν Βούλγαροι, παρά από τους στρατευμένους στη σερβική υπόθεση συντοπίτες τους⁴. Η περιγραφή του Μισίρκοφ για τις λεπτές ισορροπίες τις οποίες αισθάνονταν υποχρεωμένοι να τηρούν οι περισσότεροι μακεδόνες σπουδαστές στη Σερβία, περιγραφή σε μεγάλο βαθμό αυτοβιογραφική έστω κι αν διατυπώνεται σε τρίτο πρόσωπο, είναι απ' αυτή την άποψη αρκετά διδακτική. Ακόμη κι «*αυτοί που διέδιδαν τη σερβική προπαγάνδα*», γράφει, «*ποτέ δεν ένιωσαν οι ίδιοι 'Σέρβοι' ή 'σερβόφιλοι' [србoмани, «σερβομανείς»], ιδιαίτερα τα πρώτα δέκα χρόνια, παρόλο που ζούσαν στη Σερβία*»: απεναντίας, «*παρέμεναν στη Σερβία και πάσχιζαν να βρουν ένα τρόπο να υπηρετήσουν τα συμφέροντα της Μακεδονίας χωρίς να μπουν σε ανοιχτή αντιπαράθεση με τους Σέρβους*». Η επαφή τους με τις φιλολογικές, λαογραφικές και λοιπές επεξεργασίες των σέρβων εθνικιστών, διευκρινίζει, ενώ στάθηκε αδύνατο να τους πείσει για το «σερβισμό» τους, από την άλλη διευκόλυνε τη διαφοροποίησή τους απ' το βουλγαρικό εθνικισμό και την αναζήτηση μιας εναλλακτικής εθνικής ταυτότητας, διακριτής απ' αυτές των

¹ Bérard 1900 (π.έ. 1897), σ.183-4.

² Bérard 1904. Η αλλαγή αυτή συμπίπτει χρονικά με τη γενικότερη φιλοβουλγαρική στροφή του Μπεράρ, αποκορύφωμα της οποίας υπήρξε η συμμετοχή του το 1912 στο Σύλλογο Γαλλοβουλγαρικής Φιλίας (Илчев 1995, σ.304 & 321).

³ Ενδεικτικά: Villari 1905, σ.149-50· Brailsford 1906, σ.104-5· Eliot 1908 (π.έ.1900), σ.331-8.

⁴ Αρκετά αποκαλυπτικές επ' αυτού, παρά την επένδυσή τους με όλα τα στερεότυπα του βουλγαρικού εθνικισμού, είναι οι αναμνήσεις του Τόμα Νικόλοφ από την παραμονή του στη Σερβία το 1903 (Николов 1989, σ.147-51).

αντίζηλων αλυτρωτισμών: «άρχισαν να διερευνούν βαθύτερα το θέμα της εθνικότητάς τους και των συμφερόντων τους και κατέληξαν ότι δεν ήταν ούτε Σέρβοι ούτε Βούλγαροι, ότι τα μόνα συμφέροντα που τους αφορούσαν ήταν αυτά της Μακεδονίας τα οποία σε τίποτα δεν είχαν να κάνουν με σερβικά, βουλγαρικά ή ελληνικά συμφέροντα»¹.

Όταν γράφονταν τα παραπάνω, το φθινόπωρο του 1903, ο Μισίρκοφ είχε ήδη διαγράψει μια τροχιά μεταξύ Βελιγραδίου, Πετρούπολης και Σόφιας, ισορροπώντας μεταξύ ανταγωνιστικών εθνικών κέντρων και συμπλέοντας σε μεγάλο βαθμό με την κυρίαρχη τότε ρωσική πολιτική². Η κοινωνική εμβέλεια κι αντιπροσωπευτικότητα των διαπιστώσεων του παραμένει, ως εκ τούτου, αρκετά συζητήσιμη. Όπως έχει επίσης επανειλημμένα επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία, η δεύτερη γενιά σερβόφιλων «μακεδονιστών» που εμφανίζεται επί σκηνης το 1902-04 συνδέεται ξανά με το πρόσωπο του Νοβάκοβιτς, αυτή τη φορά ως πρεσβευτή της Σερβίας στην Πετρούπολη (1900-05). Το φθινόπωρο του 1902 υποστηρίζει «με συμβουλές και άλλα μέσα» τη δημιουργία ενός «Σλαβομακεδονικού Επιστημονικού-Λογοτεχνικού Συλλόγου» (Славяно-македонско Научно-Дитературно Дружество) από 19 σπουδαστές, στις τάξεις του οποίου συνασπίζονται προσωρινά εξαρχηκοί, σλαβόφωνοι πατριαρχικοί κι ένας Βλάχος, με την ενθάρρυνση ρωσικών πανσλαβιστικών κύκλων και καταστατικό σκοπό την «ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης μεταξύ της μακεδονικής παροικίας» της πόλης, τη «μελέτη της γλώσσας, των τραγουδιών, των εθίμων και της ιστορίας της Μακεδονίας» και τη «συμφιλίωση και ένωση όλων των Μακεδόνων ανεξαρτήτως παιδείας και πεποιθήσεων στο όνομα της κοινής καταγωγής και της ενότητας της πατρίδας τους»· δίπλα σ' αυτές τις αρκετά γενικόλογες διατυπώσεις, το καταστατικό του συλλόγου ορίζει πως «οι συζητήσεις στο σύλλογο διεξάγονται στη μακεδονική γλώσσα (σλαβομακεδονικά), στην οποία και συντάσσονται τα έγγραφα και τα πρακτικά»³. Πρωτεργάτες της κίνησης υπήρξαν δυο σερβοσπουδαγμένοι Μακεδόνες, οι Στέφαν Γιακίμοφ Ντέντοφ και Νταμάντια Τάρπκοβιτς Μισάικοφ, οι οποίοι τον Ιούλιο του 1902 είχαν ήδη εκδώσει στο Βελιγράδι ένα φύλλο με τίτλο «Βαλκανικός Ταχυδρόμος» (Балкански Гласник) και πρόγραμμα ένα συνδυασμό μακεδονικής αυτονομίας (συμπεριλαμβανομένης της Παλαιάς Σερβίας) και καλλιέργειας του γλωσσικού μακεδονισμού, για να εκδιωχθούν από τη Σερβία τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς εξαιτίας των αντιδράσεων εθνικιστικών κύκλων που τους κατηγορούσαν για «φιλοβουλγαρισμό»· ο Μισάικοφ ήταν γιος και ανηψιός δυο ιστορικών φυσιογνωμιών της σλαβοβουλγαρικής παλιγγενεσίας, του μοναστηριώτη γιατρού Κωνσταντίν Μισάικοφ και του μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Πανάρετου⁴. Σε έκθεσή τους προς τη Σλαβόφιλη Φιλανθρωπική Οργάνωση, υπό την αιγίδα της οποίας λειτουργούσε ο σύλλογος (12.11.1902), οι Ντέντοφ και Μισάικοφ

¹ Μισίρκοφ 2003, σ.112-8.

² Αναλυτικά για τη ζωή και το έργο του Μισίρκοφ όλα αυτά τα χρόνια: Αγγελοπούλου 2004, σ.237-73.

³ Църнушанов 1992, σ.56-7· Αγγελοπούλου 2004, σ.291-301· Marinov 2006, σ.159. Για το καταστατικό του συλλόγου: UCM 1985, τ.Α', σ.485-7.

⁴ Църнушанов 1992, σ.56· Αγγελοπούλου 2004, σ.269-76· Marinov 2006, σ.159.

υποστήριξαν ακόμη πιο προωθημένες θέσεις για την αναγνώριση διακριτής «μακεδονικής σλαβικής» εθνότητας και την αυτονομία της Μακεδονίας με παρέμβαση και κηδεμονία των Μ. Δυνάμεων, επίσημες δε γλώσσες την τουρκική και την υπό διαμόρφωση λόγω σλαβομακεδονική¹. Η δημοσιοποίηση της εθνικής στοχοθεσίας των δυο μακεδονιστών από μερίδα του ρωσικού τύπου οδήγησε ωστόσο αρκετά γρήγορα στη ρήξη τους με τον πρόεδρο και το γραμματέα του συλλόγου, Χρήστο Σάλντεφ και Μίλαν Στοΐλοφ, και τη διάλυση του τελευταίου με το διττό σκεπτικό ότι, όχι μόνο «δεν υπάρχει διακριτή μακεδονική εθνότητα στη Μακεδονία», αλλά και «δεν είναι τώρα η ώρα να χωριστούμε από τη Βουλγαρία, όταν αυτή έχει κάνει τόσες θυσίες για την απελευθέρωσή μας και θα κάνει και στο εξής»: ο υπερκαθορισμός της απόφασης από την επικείμενη εξέγερση της ΕΜΕΟ (και τις ελπίδες που επενδύονταν σε μια ένοπλη επέμβαση της Βουλγαρίας στο πλευρό των εξεγερμένων) είναι ευνόητος, η συνύπαρξη όμως σ' ένα και το αυτό κείμενο δυο τόσο διαφορετικών προσεγγίσεων -μιας ουσιοκρατικής και μιας πολιτικής- αποδεικνύεται εξίσου εύγλωττη για τις διαφορετικές τάσεις που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό της μικρής σπουδαστικής παροικίας². Το Φεβρουάριο του 1903 οι Ντέντοφ και Μισάικοφ θα πάρουν το δρόμο για τη Σόφια και το Βελιγράδι αντίστοιχα, ενώ πολλά από τα υπόλοιπα μέλη του συλλόγου θα κατέβουν στη Μακεδονία για να μετάσχουν στην εξέγερση του Ίλιντεν, στη διάρκεια της οποίας κάποια απ' αυτά θα βρουν το θάνατο³. Για μια ολοκληρωμένη (αν και σε πολλά σημεία αντιφατική, όπως όλες οι εθνικές θεωρίες) προγραμματική διατύπωση του «εθνικού μακεδονικού σεπαρατισμού» θα χρειαστεί έτσι να περιμένουμε ως το Δεκέμβριο του 1903, με την έκδοση στη Σόφια του βιβλίου του Κρστε Μισίρκοφ «Περί των Μακεδονικών Υποθέσεων» (За македонските работи), μέσα σ' ένα κλίμα πολύ διαφορετικό λόγω της απογοήτευσης που προκάλεσε η συντριβή της εξέγερσης και η εγκατάλειψή της από το βουλγαρικό κράτος.

Η επιτυχέστερη εκδοχή ενός σερβογενούς μακεδονισμού αποτυπώνεται στις αρχές του εικοστού αιώνα στα γραπτά του γεωγράφου Γιόβαν Τσβίγιτς και περιγράφει το σλαβόφωνο μακεδονικό πληθυσμό όχι ως διακριτή εθνότητα αλλά σα μια «άμορφη μάζα», η οποία με την κατάλληλη καθοδήγηση μπορεί να αποκτήσει τα εθνικά χαρακτηριστικά και (κυρίως) την εθνική συνείδηση οποιουδήποτε σλαβικού έθνους την προσεταιριστεί πολιτικά κι αναλάβει τη διαπαιδαγώγησή της. «*Ιδού*», γράφει, «ποια είναι τα συναισθήματα που μπορεί κανείς να παρατηρήσει με βεβαιότητα στους Σλαβομακεδόνες [Slaves macédoniens]. *Ξέρουν πως οι Τούρκοι και οι Έλληνες τους είναι ξένοι, μ' εξαίρεση τους θρησκευτικούς δεσμούς που έχουν με τους Έλληνες. Από την εθνική όμως άποψη, η μάζα του πληθυσμού που δεν έχει θιγεί από τις προπαγάνδες δεν αισθάνεται ούτε σερβική ούτε βουλγαρική· αισθάνεται συμπάθειες για τους δυο λαούς, καθώς μπορεί να συνεννοηθεί μαζί τους κι αναμένει απ' αυτούς τη σωτηρία. Όπως σε*

¹ Αγγελοπούλου 2004, σ.297-9· Църнушанов 1992, σ.59· UCM 1985, τ.Α', σ.482-3.

² Църнушанов 1992, σ.60-1.

³ Στο ίδιο, σ.61-2.

όλους τους καταπιεσμένους λαούς, αυτές οι συμπάθειες για τους Σέρβους ή τους Βουλγάρους μετριούνται με βάση τη βοήθεια που τους παρέχεται από καθέναν απ' αυτούς τους δυο λαούς, με βάση την μεγαλύτερη ή μικρότερη ελπίδα που στηρίζει σ' αυτούς για τη σωτηρία του. Μου συνέβη συχνά, σε χωριά που ανήκουν στο βουλγαρικό κόμμα, να κουβεντιάζω με τους χωρικούς που μου μιλούσαν για την αθλιότητα και τη σωτηρία σα ν' ανήκαν στο σερβικό κόμμα, και οι οποίοι διακήρυσσαν πως τους ήταν το ίδιο να προσαρτηθούν στη Σερβία ή τη Βουλγαρία. [...] Επιπλέον, όλοι οι νουνεχείς άνθρωποι μεταξύ των μορφωμένων Μακεδόνων, είτε φοίτησαν σε βουλγαρικά είτε σε σερβικά σχολεία, γνωρίζουν πως η μάζα του πληθυσμού μεταξύ των Σλαβομακεδόνων δεν έχει πολύ συγκεκριμένο εθνικό αίσθημα. [...] Η συνέπεια είναι πως, αν προσαρτηθούν στη Σερβία ή στη Βουλγαρία, οι Σλαβομακεδόνες θα μπορέσουν γρήγορα, μέσα σε δυο γενιές με βεβαιότητα, ν' αφομοιωθούν πλήρως στο ένα ή το άλλο έθνος»¹.

Παρόλο που ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό σε μια υπαρκτή πραγματικότητα και κάποιες παραδοχές της θα υιοθετηθούν ακόμη κι από συγγραφείς κάθε άλλο παρά θετικά διακείμενους απέναντι στη σερβική υπόθεση², η θεωρία αυτή επιχειρεί ταυτόχρονα να συγκαλύψει μια εξίσου υπαρκτή πραγματικότητα: την αρκετά περιθωριακή θέση του σερβικού κόμματος στο μεγαλύτερο μέρος της σλαβόφωνης μακεδονικής ενδοχώρας σε σχέση με το βουλγαρικό αλλά και το ελληνικό κόμμα. Ο ίδιος ο Τσβίγιτς δεν παρακάμπτει άλλωστε μόνο την ύπαρξη συγκροτημένων εθνικών πυρήνων και δικτύων στα αστικά κέντρα (μειοψηφικών ίσως αλλά πάντως υπαρκτών και κατά κανόνα ηγεμονικών πάνω στην περιβάλλουσα ύπαιθρο), αλλά επίσης φροντίζει ευθύς εξαρχής να εξαιρέσει από την «άμορφη μάζα» του τους σλαβόφωνους χριστιανούς των Σκοπίων και του Τέτοβο, τους οποίους -ως ανήκοντες στην «Παλαιά Σερβία» κι όχι στη Μακεδονία- εντάσσει εμμέσως πλην ασυζητητί στο «σερβισμό»³. Επιστημονική ασυνέπεια που δεν έμεινε ασχολίαστη, ακόμη και στην εποχή του⁴.

Εξωβαλκανικές πατρωνείες: Βιέννη, Πετρούπολη, Μόσχα

Η Σερβία δεν ήταν ωστόσο το μοναδικό κέντρο απ' όπου στα τέλη του ΙΘ' αι. εκπορευόταν η ιδέα της διακριτής γλωσσικής κι εθνικής υπόστασης των Σλαβομακεδόνων ως προς τους Βουλγάρους. Αρκετά μεγαλύτερο κύρος κι ιδεολογική εμβέλεια παρείχε στην ίδια αυτή ιδέα η διατύπωσή της από επιστήμονες, συγγραφείς και δημοσιογράφους της Ρωσίας και

¹ Cvijic 1906, σ.116-8.

² Τοπικό παράδειγμα η εκτίμηση του Μπρέιτφορντ, σύμφωνα με την οποία οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες «αρχικά δεν είχαν σαφή φυλετική συνείδηση και κάθε ισχυρή σλαβική Δύναμη ήταν ικανή να τους επιβληθεί. [...] Αναμφίβολα κάθε σλαβική φυλή που ανήκε στην ορθόδοξη πίστη μπορούσε να κερδίσει τη Μακεδονία με το απαραίτητο τακτ και τους απαραίτητους πόρους. Η Σερβία ή το Μαυροβούνιο, ακόμη κι η Ρωσία, μπορούσαν να το κάνουν. Στην πραγματικότητα, αυτή που τα κατάφερε είναι η Βουλγαρία. Οι Μακεδόνες είναι σήμερα Βούλγαροι επειδή μια ελεύθερη και προοδευτική Βουλγαρία ήξερε πώς να τους προσελκύσει» (Brailsford 1906, σ.101 & 103).

³ Cvijic 1906, σ.116.

⁴ D.H.G., «The Balkan Lands», *The Geographical Journal*, 28/5 (11.1906), σ.500. Πρβλ. Wilkinson 1951, σ.152-3 & 164-6.

της Αυστροουγγαρίας, των δυνάμεων δηλαδή που κατεξοχήν φαίνονταν να έχουν λόγο για τα βαλκανικά πράγματα τη συγκεκριμένη περίοδο. Η αρχειακή έρευνα σ' αυτό τον τομέα κάθε άλλο παρά ολοκληρωμένη μπορεί να θεωρηθεί, καθώς η μεν βουλγαρική ιστοριογραφία προτιμά να εστιάζει στη σερβική και μόνο υπόθαληση του μακεδονισμού, αυτή της ΠΓΔΜ περιορίζεται συνήθως να επενδύει τις σχετικές επεξεργασίες με το φωτοστέφανο μιας θαρραλέας επιστημονικής πρωτοπορίας χωρίς γεωστρατηγικές συνδηλώσεις, ενώ για την ελληνική το όλο ζήτημα κατά κανόνα δεν τίθεται καν. Τα ερωτήματα για τη διαπλοκή της προβολής αυτών των θεωριών με συγκεκριμένους στρατηγικούς σχεδιασμούς εξωβαλκανικών επιτελείων παραμένουν έτσι ως επί το πλείστον μετέωρα, επιτρέποντάς μας περισσότερο να εικάσουμε παρά ν' αποφανθούμε με οποιαδήποτε βεβαιότητα.

Υπάρχουν, κατ' αρχάς, οι κεντρικές πολιτικές επιλογές των δυο δυνάμεων, με τις οποίες αντικειμενικά συμπλέουν σε κάποιο βαθμό οι επεξεργασίες των μακεδονιστών. Από το δεύτερο μισό δεκαετίας του 1880 και μετά η ρωσική διπλωματία λειτουργεί π.χ. εξισοροπιστικά μεταξύ Σόφιας και Βελιγραδίου, υποστηρίζοντας ουσιαστικά τις σερβικές διεκδικήσεις πάνω σε μια μερίδα τουλάχιστον του σλαβικού πληθυσμού της Μακεδονίας¹. Η Αυστρία, πάλι, με τις μυστικές συμφωνίες του 1881 και του 1889 ανέλαβε όπως είδαμε να στηρίζει τα σερβικά σχέδια εξόδου στο Αιγαίο μέσω της κοιλάδας του Αξιού². Την αποκοπή των Σλαβομακεδόνων από το βουλγαρικό κορμό ευνοούσαν επίσης αντικειμενικά οι διαδοχικές συμφωνίες ανάμεσα στην Πετρούπολη και τη Βιέννη για τη διατήρηση του status quo στα Βαλκάνια ή τον «ισορροπημένο» διαμελισμό των οθωμανικών εδαφών μεταξύ των χριστιανικών βαλκανικών κρατών, πολιτική που στο μακεδονικό χώρο μεταφραζόταν κατά κύριο λόγο σε ανάσχεση του βουλγαρικού αλυτρωτισμού³. Η μεταφορά αυτών των στρατηγικών επιλογών στο πεδίο των επιστημονικών κύκλων και των λοιπών διαμορφωτών της κοινής γνώμης δεν συνιστούσε ωστόσο μια απλή ευθύγραμμη διαδικασία: η μεγάλη πλειοψηφία της ρωσικής διανοήσης και των σλαβόφιλων κύκλων εξακολουθεί π.χ. όλα αυτά τα χρόνια να θεωρεί δεδομένο το βουλγαρικό χαρακτήρα των Σλαβομακεδόνων, οι δε υποστηρικτικές του μακεδονισμού αποτελούν -αρχικά τουλάχιστον- μικρή μειοψηφία⁴. Σαφώς φιλοβουλγαρικά υπήρξαν επίσης τα πορίσματα της ειδικής επιστημονικής αποστολής που έστειλε το 1900 η Ρωσική Ακαδημία

¹ Βλάχος 1935, σ.79-80· Трајановски 2004, σ.140, 146-7 & 242-4· Marinov 2006, σ.157-8.

² Anderson 1966, σ.231 & 269· Wilkinson 1951, σ.94-5· Поповић 1928, σ.148-9· Djordjevic 1970, σ.221-3 & 248· Stavrianos 1958, σ.515-6· Κατσάνος 2008, σ.211-2· Аданџр 2005, σ.115.

³ Anderson 1966, σ.261-2· Jelavitch 1991, σ.195, 211-4 & 217· Дракул 1995, σ.222-4. Η κυριότερη απ' αυτές της συμφωνίες συνομολογήθηκε τον Απρίλιο του 1897 και στην τελική μορφή της πρόβλεπε ότι, σε περίπτωση διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έπρεπε πάση θυσία ν' αποφευχθεί η «έκδηλη υπεροχή οποιασδήποτε επιμέρους βαλκανικής Ηγεμονίας σε βάρος των άλλων» (Jelavitch 1991, σ.212). Πρβλ. σχετική εισήγηση του ρώσου πρεσβευτή στη Βιέννη, Φον Καπνίστ (11.3.1897), σύμφωνα με την οποία ο αναπόφευκτος διαμελισμός της Μακεδονίας μεταξύ Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας έπρεπε να γίνει «ισορροπημένα», τόσο για λόγους σταθεροποίησης των αντίρροπων εθνικισμών όσο και γιατί έτσι «θα παρέλθαν αμοιβαία οι δυνάμεις τους σε επαρκή βαθμό, ούτως ώστε καμιά απ' αυτές να μη μπορεί από μόνη της να θέσει σε κίνδυνο τα μετέπειτα σχέδια της Ρωσίας στα Στενά» (Дракул 1995, σ.201-21, εδώ σ.210· πρβλ. Διάλλα 2009, σ.333).

⁴ Για μια επισκόπηση της σχετικής δημόσιας συζήτησης, μέσα όμως από το πρίσμα του βουλγαρικού εθνικισμού: Стоян Германов, *Руската общественост и революционното движение в Македонија и Одринско, 1893-1908*, Σόφια 1992, σ.52-73. Επίσης: Αγγελοπούλου 2004, σ.302-17.

Επιστημών στη Μακεδονία, μ' επικεφαλής τον βυζαντινολόγο Νικόντιμ Καντακόφ¹. Άλλοι πάλι επιστήμονες, όπως ο επικεφαλής της Ρωσικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη Φιοντόρ Ιβάνοβιτς Ουσπένσκι, ομολογούσαν μεν κατ' ιδίαν πως οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της περιοχής αυτοπροσδιορίζονται εθνικά ως «Μακεδόνες» και μονάχα πολιτικο-εκκλησιαστικά ως πατριαρχικοί ή εξαρχηκοί, παραμένει όμως αμφίβολο κατά πόσο θεωρούσαν σκόπιμο να εκφράσουν την ίδια άποψη και δημόσια². Παρόλα αυτά, το ειδικό βάρος της Ρωσίας στις βαλκανικές εξελίξεις ήταν τέτοιο, ώστε ακόμη και δευτερεύοντα ερείσματα στην εκεί πολιτική κι επιστημονική ζωή ν' αποκτούν δυσανάλογες διαστάσεις στα μάτια των βαλκανίων πολιτικών και διανοουμένων· όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, «χωρίς την υποστήριξη κάποιων κύκλων ρώσων πολιτικών και διανοουμένων, η ανάπτυξη του μακεδονικού εθνικισμού στις αρχές του εικοστού αιώνα θα ήταν αναμφίβολα πολύ προβληματική»³. Η διάσταση αυτή δε διέφευγε άλλωστε καθόλου από τους άμεσα εμπλεκόμενους: στην αυγή του εικοστού αιώνα, ο Κρστε Μισίρκοφ θ' αντιμετωπιστεί έτσι από τη βουλγαρική κοινή γνώμη ως όργανο κυρίως των ρωσικών συμφερόντων⁴ –εκτίμηση όχι παντελώς ανυπόστατη, στο βαθμό που ο αιρετικός συγγραφέας διατελούσε σ' επαφή με το Υπουργείο Εξωτερικών της Αγίας Πετρούπολης, στο οποίο και κατέφυγε μετά την επάνοδό του στη Ρωσία για την απασχόλησή του στο εκεί εκπαιδευτικό σύστημα, τη μετάθεσή του στην Οδησό το 1905 και την ατυχή έκδοση της εφημερίδας «Βαρντάρ»⁵. Σε κάπως μικρότερη κλίμακα το ίδιο ισχύει και για την Αυστροουγγαρία, που εκτός από ισχυρό κράτος άμεσα ενδιαφερόμενο για την περιοχή περιλάμβανε επίσης στους κόλπους της ένα μεγάλο τμήμα των Νοτιοσλάβων και ο συζητούμενος μετασχηματισμός της από «δυναδική» σε «τριαδική» μοναρχία την καθιστούσε οιασδήποτε εναλλακτικό σλαβικό κέντρο⁶.

Στην περίπτωση της Ρωσίας, η αντιφατικότητα αυτής της εξισοροπιστικής πολιτικής αποτυπώνεται εντυπωσιακά στις δυο διαδοχικές εκδοχές του «*Χάρτη των σλαβικών εθνοτήτων*» που εξέδωσε το 1890 η Σλαβική Αγαθοεργός Εταιρεία της Αγ. Πετρούπολης, με εκδότη τον αξιωματικό και δημοσιογράφο Βησαρίωνα Καμαρόφ και σχεδιαστή τον Ν.Σ. Ζαριάνκο. Η

¹ Германов 1992, σ.68-72. Τα υπόλοιπα μέλη της αποστολής ήταν ο ιστορικός Πάβελ Μιλιούκοφ, ο γλωσσολόγος Πιοτρ Λαβρόφ, ο αρχιτέκτονας Π. Ποκρίσκιν κι ο ζωγράφος Ντ. Κράιτσεφ. Με εξαίρεση τον Καντακόφ, οι άλλοι θεωρούνταν ήδη εκτεθειμένοι «*επί άκρω φιλοβουλγαρισμό*» (Ο *Ελληνισμός*, 10.1900, σ.28).

² Екзарх Йосиф 1992, σ.431-2, συνομιλία του Ουσπένσκι με τον έξαρχο Ιωσήφ (10.8.1898), όπως καταγράφηκε στο ημερολόγιο του τελευταίου. Δε μπόρεσα να εντοπίσω κάποια σχετική δημόσια παραδοχή του Ουσπένσκι, τον οποίο η βουλγαρική βιβλιογραφία παρουσιάζει σαν υπέρμαχο των βουλγαρικών θέσεων (Германов 1992, σ.29). Σε επιστημονικό άρθρο του για την επιγραφή του τσάρου Σαμουήλ που βρέθηκε στο χωριό Γκέρμαν της Πρέσπας, δημοσιευμένο στο περιοδικό της σχολής, ο ρώσος βυζαντινολόγος χαρακτηρίζει πάντως την περιοχή σαν «*το εθνογραφικό σύνορο μεταξύ Σλάβων και Αλβανών*», αποφεύγοντας προσεκτικά οποιαδήποτε αναφορά σε «Βουλγάρους»: Θ.И. Успенский, «Надпис царя Самуила», *Известия Русскаго Археологического Института в Константинопол*, 4 (1899), σ.1-4.

³ Marinov 2006, σ.158. Η δυσαναλογία αυτή αποτυπώνεται και στο χειρισμό αυτών των περιπτώσεων από τις αντιμαχόμενες σύγχρονες βαλκανικές ιστοριογραφίες: πανηγυρικό στην περίπτωση της ΠΓΔΜ, συνειδητή υποβάθμιση της ρωσικής εμπλοκής στην καλλιέργεια του μακεδονισμού στην περίπτωση της Βουλγαρίας.

⁴ Αγγελοπούλου 2004, σ.371-3.

⁵ Αγγελοπούλου 2004, σ.387-92· Sergej K. Мисирков, «Страници од автобиографијата на Крсте П. Мисирков», *Гласник*, 3/1 (1959), σ.277-81.

⁶ Wilkinson 1951, σ.153· Jelavitch 1983, τ.Β', σ.67-8, και 1991, σ.215-6.

πρώτη εκδοχή του χάρτη κυκλοφόρησε στις αρχές της χρονιάς και υιοθετούσε πλήρως τη βουλγαρική άποψη για την εθνολογική σύσταση του μακεδονικού πληθυσμού, τοποθετώντας τη διαχωριστική γραμμή Σέρβων και Βουλγάρων στα σύνορα Μακεδονίας-Κοσσυφοπεδίου· η μοναδική παραχώρηση των δημιουργών της προς το σερβικό εθνικισμό αφορούσε τους κατοίκους της Νις και του Πιρότ, οι οποίοι, σε αντίθεση με τη μέχρι τότε ευρωπαϊκή χαρτογραφική παράδοση, απεικονίζονταν ως Σέρβοι¹. Η δεύτερη έκδοση του χάρτη, ενσωματωμένη στο «Ημερολόγιο» της εταιρείας για το 1890, κυκλοφόρησε αρκετούς μήνες αργότερα με μια αξιοσημείωτη αναθεώρηση: ο μακεδονικός χώρος απεικονίζεται με διακριτό χρώμα που δεν αντιστοιχεί σε καμιά από τις 7 σλαβικές εθνότητες του υπομνήματος (Ρώσοι, Πολωνοί, Σερβοκροάτες, Τσεχομοράβιοι, Βούλγαροι, Σλοβάκοι, Σλοβένοι)· στο κάτω μέρος του τελευταίου, μια υποσημείωση «για τους φίλους και τους εχθρούς του σλαβισμού» διευκρίνιζε ότι, λαμβάνοντας υπόψη «το ανακινηθέν και μη καταπραϊνθέν ακόμη πάθος των δυο αδελφών εθνών Σερβών και Βουλγάρων» αλλά και «την ανεπαρκή εθνογραφική μελέτη μερικών παραμεθόριων και κοινών μεταξύ τους τόπων», ο εκδότης κι ο σχεδιαστής «έσπευσαν, στη 2^η έκδοση του χάρτη, να υποδηλώσουν τη Μακεδονία με ιδιαίτερο χρώμα, ως χώρα, η εθνογραφική σύσταση της οποίας είναι ακόμη πολύ ανακριβής –και γι' αυτό εγείρει, όχι μόνο στους Βουλγάρους και τους Σέρβους, αλλά και στους άλλους Σλάβους, ανεπίλυτες μέχρι τώρα διαμάχες»². Η αλλαγή οφειλόταν σε παραστάσεις του σερβικού διπλωματικού μηχανισμού προς τη ρωσική κυβέρνηση και την Εταιρεία, παραστάσεις βασισμένες στην προβολή ενός καθαρά γεωπολιτικού (όχι «εθνολογικού») σκεπτικού³. Παρόμοιες διαμαρτυρίες είχε προκαλέσει, την ίδια ακριβώς εποχή, η έκδοση από το ρωσικό επιτελείο στρατού (και διακίνηση από το Ασιατικό Τμήμα του ρωσικού ΥΠΕΞ) της «εθνολογικής στατιστικής» του Στέφαν Βέρκοβιτς, όπου η επίμαχη πληθυσμιακή ομάδα χαρακτηριζόταν επίσης ως βουλγαρική⁴. Στην περίπτωση του χάρτη, ως δικαιολογητική βάση της αναδίπλωσης επιστρατεύθηκαν οι αναλύσεις του ιστορικού και φιλόλογου Πέταρ Ντανίλοβιτς Ντραγκάνοφ, ο οποίος ήδη από το 1887 είχε ταχθεί δημόσια υπέρ της αντιμετώπισης των σλαβόγλωσσων «Μακεδόνων» (Македонци) ως διακριτής εθνικής ομάδας⁵.

Βούλγαρος της Βεσσαραβίας που ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Πετρούπολη με υποτροφία της βουλγαρικής κυβέρνησης, καθηγητής στη συνέχεια της παλαιοσλαβικής

¹ *Карта Славянскихъ Народностей, издание В.В. Комарова, составилъ Н.С. Заряно, Аг. Πετρούπολη 1890*· Wilkinson 1951, σ.103-6· Rizoff 1917, σ.50.

² *Карта Славянскихъ Народностей, издание В.В. Комарова, составилъ Н.С. Заряно, издание второе пересмотренное, χάρτης ένθετος σε С-Петербургское Славянское Благотворительное Общество, Русскославянскій Календарь на 1890 годъ, Пέτρογκραντ 1890. Επίσης: Wilkinson 1951, σ.105 & 150· Шопов 1895, σ.59-60· Кънчов 1900, σ.130-1· Cvijic 1906, σ.256· Ichircoff 1907, σ.73· Rizoff 1917, σ.49· Αγγελοπούλου 2004, σ.307-8.*

³ Για τη σχετική διπλωματική αλληλογραφία, βλ. Цамбазовски 1988, σ.48-51, 67-74, 107-8 & 512-3.

⁴ Στο ίδιο, σ.172, 192-3, 205-6 & 231-2. Η επίμαχη, επίσημη έκδοση (С.И. Веркович, *Топографическо-Этнографическiй очеркъ Македонiи*, Аг. Πετρούπολη 1889) περιλάμβανε καταγραφή «του συνόρου της ελληνικής και της βουλγαρικής γλώσσας» (σ.43-5), περιγραφή της Μακεδονίας ανά καζά δίκην ημιοδοιπορικού (σ.45-225) και λεπτομερείς στατιστικούς πίνακες ανά καζά (σ.228-371).

⁵ Cvijic 1906, σ.257· Ристовски 2007, σ.135.

γλώσσας και της Ιστορίας στο βουλγαρικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης επί μια διετία (1885-87), ο Ντραγκάνοφ υπήρξε ο πρώτος επιστήμονας που προσπάθησε να τεκμηριώσει τόσο την αυτοτέλεια της σλαβομακεδονικής γλώσσας όσο και τη διακριτή «εθνική καταγωγή» των ομιλητών της, ως άμεσων απογόνων των πρώτων σλαβικών φύλων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή κατά το Μεσαίωνα. Βασισμένος σε πλούσιο λαογραφικό υλικό που συγκέντρωσε μέσω των μαθητών του που προέρχονταν από κάθε γωνιά της σλαβόφωνης ζώνης, δημοσίευσε σειρά άρθρων το 1887-88 στα «Νέα της Σλαβικής Αγαθοεργού Εταιρείας της Αγ. Πετρούπολης» και στη συνέχεια σε διάφορα άλλα επιστημονικά έντυπα, με αποκορύφωμα την έκδοση το 1894 του πρώτου μέρους της λαογραφικής συλλογής του, του μόνου που έχει μέχρι σήμερα δει το φως της δημοσιότητας¹. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι θέσεις του προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των άμεσα θιγόμενων, με σειρά επιθετικών δημοσιευμάτων από βούλγαρους και βουλγαρομακεδόνες διανοούμενους όπως οι Μαρίν Ντρίνοφ, Ατανάς Σόποφ και Κουζμάν Σαγκάρεφ². Η αντίδραση αυτή φαίνεται πως συνέβαλε στην επαγγελματική περιθωριοποίηση του συγγραφέα από τους φιλοβουλγαρικούς κύκλους που ηγεμόνευαν στο χώρο της ρωσικής σλαβολογίας και σλαβοφιλίας –εξέλιξη η οποία, αν μη τι άλλο, αποδεικνύει τα όρια του όλου διαβήματος σε σχέση με τους συσχετισμούς στο χώρο των τότε διαμορφωτών της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής³. Παρά την έμφασή του στο καθαρά επιστημονικό μέρος του προβλήματος, ο Ντραγκάνοφ δεν έκρυψε πάντως το αρχικό πολιτικό ερέθισμα που επικαθόρισε τη στάση του: μολονότι ήδη πριν από την έλευσή του στη Μακεδονία είχε κατά νου τη μελέτη των σλαβικών διαλέκτων της, εξηγεί σ' ένα από τα πρώτα κείμενά του (1887), η επιλογή του να τονίσει την αυτοτέλεια των σλαβομακεδονικών διαλέκτων επηρεάστηκε σαφώς από την άμεση εμπειρία του σερβοβουλγαρικού πολέμου του 1885-86 και τη συνακόλουθη διάρρηξη της «πανσλαβικής» σερβοβουλγαρικής αδελφосύνης⁴. Όσο για τις συνακόλουθες συμπάθειές του, εξαιρετικά εύγλωττη είναι η επιλογή του να προτάξει ως πρώτο παράθεμα της λαογραφικής συλλογής του ένα τραγούδι του Κουμάνοβο περί Στέφανου Δουσάν⁵.

Αρκετά διαφορετική υπήρξε η περίπτωση του Νικολάι Ντουρναβό, ρώσου δημοσιολόγου που ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1860 διατηρούσε σχέσεις με το

¹ П. Драганов, *Македонско-славянскиѝ сборник с приложениѝм словаря*, Αγ. Πετρούπολη 1894. Εκτενή βιογραφικά στοιχεία σε Ристовски 2007 (και πλήρης εργογραφία στις σ.177-80)· βλ. επίσης Αγγελοπούλου 2004, σ.305-10. Ενδεικτικά κείμενα του Ντραγκάνοφ σε UCM 1985, τ.Α', σ.337-42, και Ристовски 2007, σ.142-50 & 163-76. Ο συγγραφέας δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον ομώνυμό του -και κατά πάσα πιθανότητα ψευδώνυμο- Драганов (δίχως μικρό όνομα), ο οποίος υπογράφει την προπαγανδιστική βουλγαρική έκδοση «Η Μακεδονία και οι μεταρρυθμίσεις» που κυκλοφόρησε στα γαλλικά (1906) και τα αγγλικά (1908). Για ένα τυπικό δείγμα τέτοιας λανθασμένης ταύτισης: Γούναρης 2010, σ.45.

² Шопов 1895, σ.72-86· Диневков 1934, σ.37-8 & 50-5, και 1935, σ.93-6· Αγγελοπούλου 2004, σ.308-9.

³ Ристовски 2007, σ.30. Ο Ρίστοφски αποδίδει σ' αυτές τις αντιδράσεις ακόμη και την αντικατάσταση του αρχισυντάκτη των «Νέων», καθηγητή Βλαντιμίρ Ιβάνοβιτς Λαμάνски. Γεγονός είναι πως, με την αλλαγή αυτή, σταμάτησε ξαφνικά η δημοσίευση άρθρων του Ντραγκάνοφ στο εν λόγω έντυπο. Η νέα διεύθυνση φαίνεται ότι πάγωσε εντελώς το σχετικό διάλογο, αρνούμενη να δημοσιεύσει κι ένα απαντητικό κείμενο του Ατανάς Σόποφ· δημόσια τουλάχιστον, ο τελευταίος ερμηνεύει αυτή την άρνηση με το επιχείρημα πως «η εφημερίδα πήρε περισσότερη πολιτική παρά επιστημονική κατεύθυνση» (Шопов 1895, σ.72).

⁴ Ристовски 2007, σ.19 & 82.

⁵ Драганов 1894, σ.5-6.

Βελιγράδι και, αντίθετα από τον Ντραγκάνοφ, πρόβαλε μια εκδοχή μακεδονισμού μονομερώς αντιβουλγαρική και πλήρως συμβατή με τις σερβικές θέσεις¹. Το πρώτο του βιβλίο, με τον εύγλωττο τίτλο «*Κράτη και έθνη της Βαλκανικής χερσονήσου. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους και το βουλγαρικό ψεύδος*», κυκλοφόρησε το 1890 στη Μόσχα και την επόμενη χρονιά σε σερβική μετάφραση στο Βελιγράδι, με κεντρική ιδέα τον πλήρη εθνικό διαχωρισμό των «Μακεδονοσλαύων» (Македонски Словени) από τους Βουλγάρους². Ακολούθησε το 1895 ένα δίγλωσσο φυλλάδιο, στα ρωσικά και τα ελληνικά, με το ρητορικό τίτλο «*Έχουσιν άραγε οι Βούλγαροι ιστορικά δικαιώματα εν Μακεδονία, Θράκη και Παλαιά Σερβία;*» και παρεμφερές περιεχόμενο. Στις σελίδες τους, ο γλωσσικός μακεδονισμός συναρθρώνεται με όλα τα βασικά στοιχεία της σερβικής επιχειρηματολογίας για το ιστορικό παρελθόν της περιοχής: διαχρονική διαφορά «Μακεδονοσλαύων» και Βουλγάρων (που παρέμειναν «*συγγενείς τοις Ούννοις και τοις Οστρογότθοις*»), χρονικά άκρως περιορισμένη μεσαιωνική βουλγαρική κυριαρχία στη Μακεδονία σε σύγκριση με τη σερβική, «μακεδονικός» χαρακτήρας των βασιλείων του Σαμουήλ και του Ντράγκομιρ Στρέζ, συγγένεια της σλαβομακεδονικής με τη σερβική γλώσσα, «σερβικά» ήθη κι έθιμα του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού, «απαγόρευση» του σερβικού αυτοπροσδιορισμού των Μακεδόνων κι αναγκαστική επιβολή του βουλγαρικού από τις οθωμανικές αρχές μόλις στα μέσα του ΙΘ΄ αι. (!) κ.ο.κ. Ο κραυγαλέος αυτός φιλοσερβισμός συμπληρώνεται με ανοίγματα προς την ελληνική πλευρά, που θα προσφέρουν στο συγγραφέα τη θερμή υποστήριξη των εθνικιστικών κύκλων της Αθήνας (βλ. παρακάτω), με επιστέγασμα την προτροπή του προς την Ελλάδα και τη Σερβία «*να ορίσωσιν εκάστη το τμήμα αυτής εν τη Μακεδονία*» βάσει της γραμμής διαχωρισμού ελληνοφωνίας-σλαβοφωνίας· μετατρέποντας την πολιτική ανάγκη σε «επιστημονική» διαπίστωση, ο Ντουρναβό σπεύδει πάντως να διευκρινίσει πως «*η ελληνική γλώσσα εξακολουθεί κυριαρχούσα μέχρι της Εδέσσης (Βοδενά), εν ή τα τε ήθη, έθιμα και γλώσσα καθ' ολοκληρίαν εισίν ελληνικά*»³. Αποκορύφωμα της παρέμβασής του είναι η αρθρογραφία που αναπτύσσει μετά το 1900 στο περιοδικό «Σλαβικός Κόσμος», το οποίο εκδίδεται (στα ρωσικά) στη Βιέννη, προτείνοντας ακόμη κι ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για τη διευθέτηση του Μακεδονικού με το σχηματισμό τριών αυτόνομων «Γενικών Διοικήσεων» κάτω από την τυπική επικυριαρχία του σουλτάνου: μιας «Σλαβομακεδονίας», μιας «Παλαιάς Σερβίας» (στην οποία θα έπρεπε να προσαρτηθεί όλο το σαντζάκι Σκοπίων) και μιας «Διοίκησης Ιωαννίνων» που θα συγκροτούνταν από τη Νότια Ήπειρο, τους ελληνόφωνους καζάδες της Νότιας Μακεδονίας και τον εναπομείναντα θεσσαλικό καζά της Ελασσόνας⁴. Την ίδια ακριβώς πρόταση θα επαναλάβει και το 1902, όταν το ζήτημα της μακεδονικής αυτονομίας έχει τεθεί πια επί τάπητος κάτω από εντελώς

¹ Бурбыга, όπ.π.· Бранко Панов, «Николај Н. Дурново за македонското прашање», *Историја*, 4/2 (1968), σ.79.

² Панов 1968, σ.81· Н.Д., *Државе и народи в балканскога полуострва. Њихова прошлост, садашњост и бугарскост и бугарска неправда*, Βελιγράδι 1891.

³ Дурновоβό 1899, σ.155 & 150.

⁴ Панов 1968, σ.82-3· Германов 1992, σ.79-81· Αγγελοπούλου 2004, σ.311-3.

διαφορετικούς όρους¹. Από στρατευμένους βουλγαρομακεδόνες της διασποράς ο Ντουρναβό θεωρείται πάντως στις αρχές του εικοστού αιώνα εκφραστής των άτυπων θέσεων της ρωσικής κυβέρνησης, για λογαριασμό της οποίας -ισχυρίζονται- ασχολείται με το μακεδονικό ζήτημα².

Με διακριτικότερο τρόπο, τη διακριτή εθνική οντότητα των Σλαβομακεδόνων θα υποστηρίξει κι ένας άλλος πολυγραφότατος ρώσος διανοούμενος: ο δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας και λογοτέχνης Αλεξάντρ Βαλεντίνοβιτς Αμφιτεάτροφ. Στο βιβλίο «Χώρα της έριδος» που εξέδωσε το 1903 στη Μόσχα με ρεπορτάζ από δημοσιογραφική αποστολή του στη Μακεδονία το 1901, ο Αμφιτεάτροφ αναπτύσσει ένα σκεπτικό παρόμοιο με αυτό του Τσβίγιτς αλλά σαφώς οριοθετημένο απέναντι στα στερεότυπα του σερβικού εθνικισμού. «*Ο βασικός πληθυσμός της Μακεδονίας δεν έχει καθορισμένη εικόνα της εθνότητάς του, για την οποία με βεβαιότητα μπορεί να ειπωθεί μόνο ότι είναι αδιαμφισβήτητα καθαρά σλαβική*», ξεκαθαρίζει ευθύς εξαρχής στο εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου. «*Οι Σέρβοι θεωρούν αυτή την εθνότητα σερβική, οι Βούλγαροι βουλγαρική. Οι απαιτήσεις και των μεν και των δε είναι εξίσου αβάσιμες από την άποψη των εθνικών διαθέσεων και καθίστανται εξίσου βάσιμες λόγω της πολιτιστικής και πολιτικής δραστηριότητας: κάτω από την επίδραση της μιας ή της άλλης προπαγάνδας, ο Μακεδόνας με την ίδια ευκολία διακηρύσσει τον εαυτό του τόσο Βούλγαρο όσο και Σέρβο*»³. Ξεκαθαρίζοντας ότι δεν αναφέρεται καθόλου στην ελληνόφωνη ζώνη, σαφώς οριοθετημένη και πάνω στην οποία «*κανένα σλαβικό κράτος, ούτε οι Βούλγαροι ούτε οι Σέρβοι, ήγειραν ποτέ οποιεσδήποτε αξιώσεις*», αναγνωρίζοντας δε τη σαφή υπεροχή της βουλγαρικής πλευράς απέναντι στη σερβική όσον αφορά το μέχρι στιγμής προσεταιρισμό των Σλαβομακεδόνων⁴, ο συγγραφέας τονίζει ρητά αφ' ενός μεν τη γλωσσική ιδιαιτερότητα κι αφ' ετέρου την αδιαμόρφωτη εθνική συνείδηση αυτών των τελευταίων: «*Δεν είμαι φιλόλογος και η κατανόηση των λεπτομερειών των σλαβικών διαλέκτων δεν είναι δική μου δουλειά. Να καταλάβω όμως αν ο κόσμος μιλά σερβικά ή βουλγαρικά ή την τρίτη γλώσσα (ούτε σερβική ούτε βουλγαρική αλλά σλαβική και κοντινή προς αυτές τις δύο), γι' αυτό δε χρειάζεται να είμαι φιλόλογος, αλλά απλώς να έχω αυτιά για ν' ακούω και να θέλω ν' ακούσω. Οι Μακεδόνες δε μιλούν ούτε τη βουλγαρική γλώσσα ούτε τη σερβική –μιλούν μια ενδιάμεση διάλεκτο, η οποία σε κάποια μέρη είναι κοντινότερη στη βουλγαρική γλώσσα και σε κάποια στη σερβική. [...] Έχουμε να κάνουμε με μια πρωτόγονη σλαβική φυλή, η οποία υπόκειται στην επιρροή των πιο αναπτυγμένων, επίσης σλαβικών εθνών. [...] Οι ίδιοι δεν ξέρουν τι είναι: λαός δίχως συνείδηση της εθνικότητάς του. [...] Η ειλικρινέστερη απάντηση του Μακεδόνα Σλάβου στο ερώτημα τι είναι, λέει 'είμαι χριστιανός'. Αυτό είναι όλο κι όλο ό,τι γνωρίζει για τον εαυτό του, σαφώς και αυτοτελώς. [...] Παρουσία του σέρβου προξένου το σλαβικό χωριό είναι το ένα, παρουσία του βούλγαρου*

¹ Панов 1968, σ.86-7.

² Χρ. Σάλντεφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Αγ. Πετρούπολη 12.6.1904, όπως παρατίθεται σε Ριστοβски 2007, σ.110.

³ Амфиатеатров 1990, σ.24.

⁴ Στο ίδιο, σ.38, 24, 48-9 & 51.

[εμπορικού] *πράκτορα, το άλλο*»¹. Προς επίρρωση των ισχυρισμών του, ο Αμφιτεάτροφ επιστρατεύει τις απόψεις διαφόρων ρώσων διπλωματών που υπηρετούσαν ή υπηρέτησαν στην περιοχή και αντιμετώπιζαν «*με απόλυτο σκεπτικισμό*» τόσο τις βουλγαρικές όσο και τις σερβικές εθνολογικές θεωρίες². Στο λόγο του, ο μακεδονισμός προκύπτει έτσι περισσότερο ως αντανάκλαση της επίσημης ρωσικής πολιτικής για τήρηση ίσων αποστάσεων απ' όλους τους ανταγωνιστικούς σλαβικούς εθνικισμούς, παρά ως προβολή ενός συγκροτημένου εναλλακτικού εθνικισμού: «*Συμπεριφέρομαι απολύτως όμοια απέναντι σε όλους τους Σλάβους και, στο βαθμό που πρόκειται για ανθρώπους αξιοπρεπείς και συμπαθητικούς, μου είναι αδιάφορο αν [ο συνομιλητής μου] είναι Βούλγαρος, Σέρβος ή Μακεδόνας*», ξεκαθαρίζει στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου ο πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Ιβάν Ζινόβιεφ, στάση την οποία συμμερίζεται οφθαλμοφανώς και ο ίδιος ο συγγραφέας³.

Στην πραγματικότητα, οι απόψεις των ρώσων διπλωματών για το ζήτημα της εθνικότητας των Σλαβομακεδόνων κάθε άλλο παρά ενιαίες μπορούν να θεωρηθούν. Ο γενικός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Ιβάν Στεπάνοβιτς Γιαστρεμπόφ (1886-94) διακρίθηκε π.χ. για τον έντονο φιλοσερβισμό του, υιοθετώντας σε λαογραφικό βιβλίο που εξέδωσε το 1886 όλες τις σερβικές θέσεις σχετικά με το έθιμο της «σλάβα» και παρουσιάζοντας τα σλαβομακεδονικά τραγούδια της Δίβρας σαν μέρος της σερβικής λαϊκής παράδοσης⁴. Ήδη από το 1880, στις εκθέσεις που συνέτασσε ως πρόξενος στο Πρίζρεν, ο ίδιος ισχυριζόταν πως οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες (ή «*Σερβομακεδόνες*») του σαντζακιού των Σκοπίων είναι από γλωσσική άποψη «*πλησιέστεροι προς τους Σέρβους παρά προς τους Βουλγάρους*»⁵. το 1887 αντιμετώπισε θετικά την κίνηση των σερβόφιλων μακεδονιστών, προβάλλοντάς την ενδοϋπηρεσιακά ως ανερχόμενο «*προοδευτικό*» ρεύμα μεταξύ των Σλαβομακεδόνων⁶, ενώ το 1890 εισέφερε -ως άτομο- χρήματα για την ανέγερση του κτιρίου της Εταιρείας του Αγ. Σάββα στο Βελιγράδι⁷. Η δραστηριότητά του αυτή και οι δημόσιες τοποθετήσεις του κατά της Εξαρχίας προκάλεσαν σχεδόν αμέσως την αντίδραση του βουλγαρικού μηχανισμού, με δημοσιεύματα εναντίον του βιβλίου του⁸ κι επανειλημμένα διαβήματα του εξάρχου Ιωσήφ στη ρωσική πρεσβεία γι' αντικατάστασή του⁹. Από την άλλη, πιστός στο ρόλο του ως προστάτη όλων εν γένει των ορθόδοξων εκκλησιών, ο Γιαστρεμπόφ φέρεται να κατέβαλλε προσπάθειες «*για να επαναφέρει τους μακεδόνες ουνίτες στην εξαρχική εκκλησία*»¹⁰. Αρκετά διαφορετική στάση κράτησε στο

¹ Στο ίδιο, σ.42, 40 & 44.

² Στο ίδιο, σ.39-40.

³ Στο ίδιο, σ.96.

⁴ И.С. Ястребов, *Обычаи и песни турецких Сербов*, Αγία Πετρούπολη 1886.

⁵ Дракул 1995, σ.104 & 107-8.

⁶ Христов 1979, σ.27.

⁷ Цамбазовски 1988, σ.244-5.

⁸ Ofеiсoff 1888, σ.340-63· Шопов 1895, σ.90-6 & 104-6· Динекoв 1934, σ.52-3.

⁹ Екзарх Йосиф 1992, σ.200 & 202-3. Βλ. επίσης την καταγγελία (8.11.1889) της συνεργασίας Σέρβων-Γιαστρεμπόφ από τον εξάρχο προς το Μ. Βεζίρη (στο ίδιο, σ.268) και τις νεκρολογίες για τον πρόωρο θάνατό του που δημοσιεύθηκαν στον τύπο της Εξαρχίας και των εθνικιστικών βουλγαρομακεδονικών κύκλων της Βουλγαρίας: «Дописки», *Новини* (Κων/λη), 21.1.1894, σ.2· «И.Ст. Ястребов», *Югозападна България* (Σόφια), 25.1.1894, σ.2.

¹⁰ Τζ. Πόποβιτς προς Σ. Γκρούιτς, Σκόπια 31.3.1889, Νο.41, σε Цамбазовски 1987, σ.369.

ίδιο ζήτημα ο πρόξενος Μοναστηρίου Αλεξάντρ Ρασκόφσκι, συντάκτης δυο λεπτομερέστατων εθνολογικών στατιστικών του πληθυσμού των βιλαετιών Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης που δημοσιεύθηκαν το 1899-1900 στο επίσημο περιοδικό του Εθνολογικού Τμήματος της Αυτοκρατορικής Γεωγραφικής Εταιρείας της Αγ. Πετρούπολης¹. «*Λαμβάνοντας υπόψη την όλο και μεγαλύτερη διαπάλη μεταξύ των Βουλγάρων και των Σέρβων, καθώς επίσης και τις ατέρμονες μεταπηδήσεις από τη μια πλευρά στην άλλη*», εξηγεί στον πρόλογο των κειμένων του, «*δεν έκρινα εφικτό να διαχωρίσω τους Σλάβους σε Σέρβους και Βουλγάρους, αλλά τους έβαλα με την κοινή επικεφαλίδα Σλάβοι, διαχωρίζοντας μονάχα τους εξαρχικούς, ουνίτες και μουσουλμάνους*»². Την ίδια ορολογία χρησιμοποιεί και στις ετήσιες απολογιστικές εκθέσεις που υποβάλλει στις αρχές κάθε χρονιάς: «*Σλάβοι*»³, «*Σλάβοι Μακεδόνες*»⁴, ενίοτε απλά «*Μακεδόνες*»⁵. Εξαιρετικά λειτουργική, στο βαθμό που οι εξωτερικοί παρατηρητές διαπίστωναν όλο και περισσότερο τη ρευστότητα των εθνικών συσχετισμών στο εσωτερικό των σλαβόφωνων κοινοτήτων, η πρακτική αυτή ταξινομήση θα υιοθετηθεί κατά το αμέσως επόμενο διάστημα από μια σειρά ευρωπαίους συναδέλφους του: τον αυστριακό Άουγκουστ Κραλ (1897)⁶, το γάλλο Μαξ Σουμπλιέ (1902)⁷, τους άγγλους Τζον Μπλαντ (1897)⁸, Άβελον Σίπλι (1902) κ.ά.⁹. Εκτός από συνειδητή αναγνώριση της σοβαρότητας των αριθμών του Ρασκόφσκι¹⁰, η συλλογική αυτή επιλογή αντανακλά κυρίως τη σταδιακή συνειδητοποίηση του απρόσφορου των παραδοσιακών ουσιοκρατικών προσλήψεων της «εθνότητας» και την αποδοχή του πολιτικού χαρακτήρα των αντίπαλων εθνικών παρατάξεων. Με εξαίρεση τη γλωσσολογική προσέγγιση του Ντραγκάνοφ και τον ανοιχτό φιλοσερβισμό των Γιαστρεμπόφ και Ντουρναβό, η πλειοψηφία των ρώσων συγγραφέων που διαχώρισαν τους Σλαβομακεδόνες από τους Βουλγάρους το έκαναν άλλωστε στη βάση της τήρησης ίσων αποστάσεων ανάμεσα στη Σόφια και το Βελιγράδι, παραπέμποντας την οριστική χάραξη εθνολογικών γραμμών στη μελλοντική διανομή της επίδικης περιοχής. Παρά το γεωπολιτικό κατά βάση σκεπτικό της όλης

¹ А.А. Ростковскій, «Распределение жителей Битольского виляета по народностям и вероисповеданиям в 1897 году», *Живая Старина*, 1 (1899), σ.61-112 του ίδιου, «Распределение жителей Солунского виляета по народностям и вероисповеданиям в 1899 году», *Живая Старина*, 3 (1900), σ.393-424 και 4 (1900), σ.565-83. Прβλ. Германов 1992, σ.59-61. Αγγελοπούλου 2004, σ.315-6 & 319, όπου όμως το εν λόγω περιοδικό συγχέεται με τα «Νέα» της Σλαβικής Εταιρείας.

² Ростковскій 1900, σ.395. Στην εισαγωγή της πρώτης στατιστικής του, ο πρόξενος ξεκαθαρίζει ότι, «*μη όντας φιλόλογος*», ο ίδιος δεν προτίθεται ν' απαντήσει κατηγορηματικά «*στο ερώτημα, σε ποια εθνότητα, τη σερβική ή τη βουλγαρική, ανήκουν οι Μακεδόνες Σλάβοι*», προσθέτει όμως ότι, κατά τις πληροφορίες του, «*η μακεδονική διάλεκτος αντιπροσωπεύει μεταβατική βαθμίδα από τη σερβική προς τη βουλγαρική γλώσσα*» (Ростковскій 1899, σ.62).

³ Дракул 1995, σ.170, 191-2, 194 & 229.

⁴ Στο ίδιο, σ.171.

⁵ Στο ίδιο, σ.230.

⁶ Т. Томоски, «Населението на битолскиот санџак во 1897 година според статистичкиот преглед на австро-унгарскиот вицекоонсул А. Крал», *Историја*, 5/1 (1969), σ.50.

⁷ Крсте Битоски, «Бројот и составот на населението во битолскиот вилает во крајот на XIX век», *Историја*, 6/1 (1970), σ.105.

⁸ Томоски 1969, σ.45. Битоски 1970, σ.100.

⁹ Destani 2003, τ.Β', σ.80-5.

¹⁰ Αναγνώριση ενίοτε ρητή: Битоски 1970, σ.104. Destani 2003, τ.Β', σ.80.

προσέγγισης, ο αντίκτυπος αυτής της «ουδετερότητας» στην ανάπτυξη του μακεδονισμού μεταξύ των άμεσα ενδιαφερόμενων γηγενών δε θα πρέπει καθόλου να υποτιμηθεί¹.

Παρόμοια εξέλιξη, αν και σε μικρότερη κλίμακα, παρατηρείται στο χώρο της αυστροουγγρικής βαλκανολογίας της εποχής. Το 1890 κυκλοφόρησε στη Βιέννη ένα φυλλάδιο με τίτλο «Ο λαός των Σλάβων της Μακεδονίας. Συμβολή στην ανάλυση του Ανατολικού Ζητήματος» και συγγραφέα τον Καρλ Χρον –δημοσιογράφο γερμανικής καταγωγής μεγαλωμένο στην Τσεχία, πρώην αξιωματικό του αυστριακού στρατού και για ένα μικρό διάστημα επιθεωρητή του σερβικού μονοπωλίου καπνού στις παραμεθόριες επαρχίες της Νις και της Βράνια, φυλακισμένο την προηγούμενη χρονιά από τις οθωμανικές αρχές στα Σκόπια με την κατηγορία του «δυνάμει προπαγανδιστή»². Το μεγαλύτερο μέρος του φυλλαδίου επιδίδεται στην κατεδάφιση του βιβλίου του Γκόπτσεβιτς, το οποίο μόλις είχε κυκλοφορήσει στο Βελιγράδι και τη Βιέννη προβάλλοντας την ακραία εκδοχή των σερβικών απόψεων και βλέψεων πάνω στη Μακεδονία. Ο Χρον αποκαλύπτει με πειστικότητα τα ψεύδη, τις ανακρίβειες και τις κακόβουλες αντιγραφές πάνω στις οποίες είναι βασισμένο το έργο του σέρβου εθνικιστή, δεν περιορίζεται όμως εκεί· παραθέτει επίσης τις δικές του απόψεις για τη γλώσσα και τον εθνικό χαρακτήρα των Σλαβομακεδόνων, επικαλούμενος τα προσωπικά του βιώματα και ισχυριζόμενος πως «δεν υπάρχει ούτε ένας Γερμανός, αλλά ούτε κι ένας στους δέκα Σέρβους, που να γνωρίζει τόσο καλά [όσο αυτός] όλες τις σερβικές επαρχίες»³. Η θέση του για την ουσία του ζητήματος είναι εξαιρετικά συνεκτική: «Η μακεδονική γλώσσα με τους ιδιαίτερους νόμους εξέλιξης των φθόγγων και τους δικούς της γραμματικούς κανόνες συνιστά ιδιαίτερη γλώσσα, η οποία ως τώρα δεν έχει δική της ιδιαίτερη φιλολογία και γι' αυτό δανείζεται τη συγγενή της βουλγαρική φιλολογία. [...] Σε κάθε περίπτωση μπορεί ν' αποδειχθεί ότι, τόσο λόγω της ιστορίας τους, όσο και λόγω της γλώσσας τους, οι Μακεδόνες δεν είναι ούτε Σέρβοι ούτε Βούλγαροι, αλλά είναι ένα ιδιαίτερο γένος [ein eigener Volkstamm], άμεσοι δηλαδή απόγονοι εκείνων των πρώιμων σλάβων εποίκων που εγκαταστάθηκαν στη Βαλκανική χερσόνησο πολύ πριν από τη σερβική και βουλγαρική εισβολή και δεν αναμίχθηκαν με κανένα από τα δυο αυτά γένη»⁴.

Παρόλο που η επίθεση του Χρον προκάλεσε την άμεση έντυπη ανταπάντηση του θιγόμενου Γκόπτσεβιτς (χρηματοδοτημένη απ' το σερβικό ΥΠΕΞ, το οποίο άσκησε και προληπτικό έλεγχο στο περιεχόμενό της)⁵, η παρέμβασή του δε φαίνεται να προκάλεσε

¹ Αξιοσημείωτη είναι, ως εκ τούτου, η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στο ρωσικό παράγοντα που χαρακτηρίζει το πρώτο έργο της ελληνικής βιβλιογραφίας το οποίο ασχολήθηκε ειδικά με τη «διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας» (Σφέτας 2003).

² Karl Hron, *Das Volksthum der Slaven Makedoniens. Ein Beitrag zur Klärung der Orientfrage*, Βιέννη 1890. Το φυλλάδιο έχει ανατυπωθεί φωτοστατικά με προσθήκη σλαβομακεδονικής μετάφρασης: Καρλ Χρον, *Народността на Македонските Словени*, Σκόπια 1966. Για τα διαθέσιμα βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, βλ. όσα αναφέρει ο ίδιος στην αρχή του βιβλίου: Χρον 1966, σ.6-7 & 37-8.

³ Στο ίδιο, σ.7.

⁴ Στο ίδιο, σ.18 & 25 (το γερμανικό πρωτότυπο στις σ.48 & 54).

⁵ Спиридон Гопчевић, *Истина о Македонији*, Βελιγράδι 1890, και σε γερμανική μετάφραση: Spiridon Gorpevic, *Die Wahrheit über Makedonien*, Βιέννη 1890. Για τη διαδικασία παραγωγής και τη χρηματοδότηση του φυλλαδίου: Μ. Μιλοβάνοβιτς προς Σ. Γκόπτσεβιτς, [Βελιγράδι] χ.χ., σε Цамбазовски 1988, σ.206-8.

ιδιαίτερη αίσθηση στη δημόσια συζήτηση της εποχής περί μακεδονικού¹. Αγνοούμε επίσης πλήρως το πραγματικό παρασκήνιο της παραγωγής του φυλλαδίου και τις ενδεχόμενες διασυνδέσεις του συγγραφέα του με κύκλους της αυστρουγγρικής (ή όποιας άλλης) πολιτικής στα Βαλκάνια. Από μια άποψη, ο εν λόγω δημοσιογράφος θα μπορούσε ωστόσο να θεωρηθεί πρωτοπόρος, στο βαθμό που η ανάδειξη της σλαβομακεδονικής ιδιαιτερότητας υιοθετήθηκε διακριτικά από μια τουλάχιστον μερίδα αυστριακών διπλωματών και χαρτογράφων κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα². Το 1903 ο «Χάρτης της Μακεδονίας, Παλαιάς Σερβίας και Αλβανίας» του Καρλ Πόικερ περιέχει ενσωματωμένη εθνολογική στατιστική στην οποία οι «Σλάβοι (*Βούλγαροι και Σέρβοι*)» παρατίθενται ως ενιαία κατηγορία, μολονότι οι εκατέρωθεν «*γλωσσικές σφαίρες ενδιαφέροντος*» (*sprachlichen Interessensphären*) χαράσσονται επίσης ευκρινώς, με τα «*απότατα όρια της βουλγαρικής*» να ταυτίζονται με τα αντίστοιχα όρια της σλαβοφωνίας, τα δε «*απότατα όρια της σερβικής*» να επικαλύπτουν τη βουλγαροφωνία στο βορειότερο τμήμα του σαντζακίου των Σκοπίων και σε κάποιους θύλακες των βιλαετιών Μοναστηρίου και -κυρίως- Θεσσαλονίκης³. Το 1902 ο αυστριακός πρόξενος Μοναστηρίου ενθαρρύνει τη σύνταξη σχολικών βιβλίων στα σλαβομακεδονικά⁴, ενώ το 1905 ο ημιεπίσημος Τύπος της Βιέννης αναπαράγει ευμενώς την (προερχόμενη από σερβικά ΜΜΕ και πιθανώς ανυπόστατη) πληροφορία πως η ΕΜΕΟ προετοιμάζεται ν' αντικαταστήσει τη βουλγαρική στα σχολεία της Μακεδονίας από μια φιλολογικά επεξεργασμένη μορφή «*μακεδονικής γλώσσας*»⁵.

Μια άλλη εκδοχή μακεδονισμού που καλλιεργήθηκε μέσα από την επαφή μακεδόνων διανοουμένων με τη ρωσική πολιτική ζωή, είναι αυτή που συνδέθηκε με την εξ επαγωγής ανάπτυξη του σοσιαλιστικού, λαϊκιστικού και αναρχικού κινήματος στη Βουλγαρία. Ο πατριάρχης του βουλγαρικού σοσιαλισμού, Ντίμιταρ Μπλαγκόεφ, γεννήθηκε και μεγάλωσε όπως έχουμε ήδη δει στη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς, ήρθε δε σ' επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες κατά την παραμονή του ως φοιτητής το 1883-85 στην Πετρούπολη, όπου και υπήρξε ένας από τους ιδρυτές της εκεί σοσιαλδημοκρατικής ομάδας. Μετά την απέλασή του στη Βουλγαρία, θα λανσάρει το 1885 με άρθρο του την ιδέα της επίλυσης του μακεδονικού ζητήματος, όχι δια της ενσωμάτωσης της Μακεδονίας στην Ηγεμονία, αλλά με την αυτονόμηση και μετατροπή της σε συστατικό μέρος (και συγκολλητική ουσία) μιας

¹ Βλ. επ' αυτού τις εύγλωττες παραδοχές του επιμελητή της επανέκδοσης, Χρίστο Αντόνοφ-Πολιάνσκι (Χρον 1966, σ. xviii).

² Αναφορές σε «*Μακεδονοσλάβους*» σε εκθέσεις διπλωματών: Τομοσκι 1969, σ.46· Bridge 1976, σ.83 & 92.

³ Karl Peucker, *Makedonien, Altserbien und Albanien. Kartographischen, historischen und statistischen Beilagen zum Vestandnisse der makedonischen Frage*, Βιέννη 1903. Μεταξύ των πηγών του ο Πόικερ μνημονεύει ρητά τον Τσβίγιτς, το ευρύτερο έργο του οποίου παρουσιάζει άλλωστε την ίδια περίοδο στο ευρωπαϊκό κοινό (Dr Karl Peucker, «Prof. Cvijic on the structure of the Balkan Peninsula», *The Geographical Journal*, 6.1902, σ.735-42' του ίδιου, «The Lakes of the Balkan peninsula», *The Geographical Journal*, 5.1903, σ.530-3).

⁴ Marinov 2006, σ.180.

⁵ «Οι Βούλγαροι κηρύσσουντες μίαν Μακεδονικήν γλώσσαν!», *Σκριπ* (Αθήνα), 8.7.1905, σ.1· «Σλαυκαί πονηρία. Δημιουργία μακεδονικής γλώσσας», *Εμπρός* (Αθήνα), 11.7.1905, σ.4. Πρβλ. Αγγελοπούλου 2004, σ.377-8.

Βαλκανικής Ομοσπονδίας¹. Ένας άλλος ρωσοσπουδαγμένος μακεδόνας ριζοσπάστης της περιόδου, ο ναρόντικος Σπίρο Γκουλάπτσεφ, γιος του προέδρου της εξαρχικής κοινότητας της Φλώρινας, αναπτύσσει αναλυτικότερα την ίδια θέση σε βιβλίο που εξέδωσε το 1887 στο Γκάμπροβο, με τίτλο «Μια άποψη για την εθνογραφία της Μακεδονίας»· κατά τη συγγραφή του βιβλίου του, χρησιμοποίησε επιπλέον ένα φωνητικό κυριλλικό αλφάβητο διαφορετικό από το επίσημο βουλγαρικό και λεξιλογικούς ιδιοματισμούς της σλαβομακεδονικής². Από το καθεστώς Σταμπολόφ το εγχείρημα χαρακτηρίστηκε «*αποσχιστικό*» και συνδέθηκε με το «*μηδενισμό*» του Γκουλάπτσεφ, συνέπεια του οποίου υπήρξε η απόλυσή του από τη θέση του καθηγητή στη δημόσια εκπαίδευση της χώρας³. Η απήχηση αυτών των απόψεων στους κόλπους μιας μερίδας της μακεδονικής διασποράς δεν πρέπει να ήταν πάντως καθόλου αμελητέα, όπως διαπιστώνουμε από την έκταση που τους αφιερώνει μια τυπική σταμπολοφική μπροσούρα περί Μακεδονίας εν έτει 1890. Δίπλα στην προσπάθεια αποδόμησης της μακεδονικής αυτονομίας και της Βαλκανικής Ομοσπονδίας ως προοπτικών εχθρικών προς τα εθνικά συμφέροντα της Βουλγαρίας, εντυπωσιακός είναι ο θρήνος του φυλλαδίου για «*πολλούς νέους μας που αποφοίτησαν στη Ρωσία και αλλού*», επέστρεψαν ως φορείς ιδεών ασύμβατων προς τη βουλγαρική πραγματικότητα και «*πουλάνε κατ' αποκοπήν το σοσιαλισμό, τον κομμουνισμό και το δημοκρατισμό*», προωθώντας τη θεωρία «*ότι κατά την επίλυση του μακεδονικού ζητήματος η Μακεδονία θα έπρεπε ν' αποτελέσει ιδιαίτερη πολιτική μονάδα, για να διατηρηθεί η ισορροπία μεταξύ των βαλκανικών κρατών*»⁴. Μονότι ούτε ο Μπλαγκόεφ ούτε ο Γκουλάπτσεφ ούτε κανείς άλλος σοσιαλιστής της γενιάς τους αμφισβήτησε τη βουλγαρικότητα των σλαβόφωνων Μακεδόνων, η συμβολή τους στην ανάδυση ενός εναλλακτικού σεναρίου για το μέλλον της περιοχής θεωρείται κάτι παραπάνω από σημαντική.

Η ελληνική συμβολή

Λιγότερο άμεση αλλά εξίσου καθοριστική υπήρξε και η ελληνική συμβολή στην ανάπτυξη του μακεδονισμού. Το αποφαιστικό βήμα συντελέστηκε εδώ με την επεξεργασία κι ευρύτατη διάδοση της θεωρίας πως οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες δεν είναι παρά οι άμεσοι απόγονοι των αρχαίων συντοπιτών τους, που από ένα ατύχημα της ιστορίας σλαβοφώνησαν· όσοι γοητεύονταν απ' αυτό τον καταγωγικό μύθο αλλά δεν είχαν καμία διάθεση να ταυτιστούν με τους ελληνόφωνους «γκρέκους» δεν ήταν καθόλου δύσκολο ν' αναζητήσουν μια

¹ Пандев 2000, σ.56-7· Αγγελοπούλου 2004, σ.176-7· Fikret Adanır, «The National Question and the Genesis and Development of Socialism in the Ottoman Empire: the case of Macedonia», σε M. Tunçay – E. Zürcher (eds), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*, Λονδίνο 1994, σ.33.

² Αγγελοπούλου 2004, σ.174-6. Για την πρόωπη δραστηριότητα του εφήβου Γκουλάπτσεφ ως ελληνοδασκάλου σε χωριό της γενέτειράς του (Νεβόλιανι, σημ. Σκοπιά), βλ. Георгиев, «Моята...», όπ.π., σ.3-4.

³ «Книжина», *Своѳода* (Σόφια), 18.2.1892, σ.3. Μετά την απόλυσή του, ο Γκουλάπτσεφ εργάστηκε ως αυτοαπασχολούμενος τυπογράφος (МАНУ 2009, σ.415).

⁴ Спиров 1890, σ.51-5.

συνολικότερη εναλλακτική εικόνα για το παρελθόν και την ταυτότητά τους, αντλώντας συμπληρωματικά στοιχεία από τις αντίπαλες εκδοχές για τα «εθνικά χαρακτηριστικά» των αρχαίων Μακεδόνων. Εκτός απ' αυτή τη γενικότερη προσέγγιση, η ελληνική προπαγάνδα θα ενστερνιστεί ωστόσο κατά τη δεκαετία του 1890 και τις πολύ πιο συγκεκριμένες θέσεις των σερβόφιλων μακεδονιστών, ως δευτερεύουσα φαρέτρα του οπλοστασίου της εναντίον της (πολύ πιο άμεσης) βουλγαρικής απειλής. Ολοκληρωτικά ξεχασμένη σήμερα, η διάσταση αυτή της ελληνομακεδονικής ιδεολογίας του τέλους του 19^{ου} αι. έχει αφήσει κάμποσα αποτυπώματα στη σχετική φιλολογία και τον Τύπο της εποχής.

Ένα πρώτο δεδομένο είναι η ελληνική μετάφραση και θετική υποδοχή των κειμένων του Ντουρναβό: όχι μόνο του έντονα φιλοσερβικού φυλλαδίου του 1895, η εκτύπωση του οποίου έγινε άλλωστε στη Μόσχα, αλλά και της ακόμη πιο έντονα μακεδονίζουσας αρθρογραφίας του 1899-1900, ελληνικές μεταφράσεις της οποίας φιλοξενήθηκαν πανηγυρικά στην αθηναϊκή επιθεώρηση «Ελληνισμός» του Νεοκλή Καζάζη. «*Η σλαβο-μακεδονική διάλεκτος*», διαβάζουμε σ' ένα απ' αυτά τα άρθρα, «*είνε διάλεκτος της παλαιάς ποτέ διασήμευ Κυριλλο-Μεθοδιανής γλώσσης. Δύνатаί τις να προσαγάγη μακράν σειράν μαρτυριών ανδρών σοφών, ύμιστον εχόντων κύρος, γνησιών κατ' εξοχήν Μακεδόνων αρχαιοτέρας εποχής ως επίσημα τεκμήρια του ότι η μακεδονο-σλαβική διάλεκτος κατά το μάλλον ή ήττον είνε αυθύπαρκτος και ανεξάρτητος από της βουλγαρικής και σερβικής γλώσσης. Περί της υπάρξεως εν Μακεδονία ιδίας εθνότητος 'Σλαύων' ανεξαρτήτως των ευαρίθμων Σέρβων, οικούντων μόνον εν ταις επαρχίαις Σκοπειών και Πριζρένης, και έτι μάλλον των Βουλγάρων, οικούντων εν τινι μόνον μέρει της επαρχίας Νευροκόπου, μαρτυρούσιν αι εκθέσεις των Ρώσων προζένων, του μακαρίτου Ιαστρέμωφ και Δυτεσέβιτς και του νυν εν Βιτωλίαις Ροστόπσκη· την σλαβομακεδονικήν διάλεκτον ελογίζοντο ως αυτούσιον και αυθύπαρκτον οι γνωστοί επιστήμονες Σαφάριν, Σαπκαρέβ, Πουλέβσκη, Δραγάνωφ, Γρον, Νοβάκοβιτς, Μπετσόνωφ και πολλοί έτεροι. Την αλήθειαν ταύτην εν μέρει εγνωμάτευσαν και ο μακαρίτης Γρηγορόβσκη, Σρεσνέβσκη, και οι νυν Λαμάνσκη, Κοτσανόβσκη, Ιάγιτς και άλλοι*»¹. Δεν πρόκειται για ουδέτερη αναδημοσίευση, προκειμένου να ενημερωθεί το ελληνόγλωσσο κοινό για τις τρέχουσες επεξεργασίες της αλλοδαπής, αλλά για ηχηρή επιστράτευση ενός σλάβου συγγραφέα προς επίρρωση των ελληνικών -υποτίθεται- αξιώσεων: στο ογκώδες σύγγραμμα περί μακεδονικού που εξέδωσε το 1907, ο Καζάζης επαναλαμβάνει έτσι αυτολεξί τη διατύπωση του Ντουρναβό με τα (κακομεταγραμμένα) ονόματα των «γνωστών επιστημόνων» που φέρονται να υποστήριξαν κατά καιρούς την αυτοτέλεια της σλαβομακεδονικής -ανάμεσά τους ο επανακάμψας στο βουλγαρισμό πάλαι ποτέ «σεπαρατιστής» Σαπκάρεφ, ο κάθε άλλο παρά επιστήμονας Πούλεφσκι, ο αυτοσχέδιος εθνολόγος Χρον, ο σέρβος διπλωμάτης Νοβάκοβιτς κ.ά.². Το 1903, πάλι, ο Καζάζης θα υποστηρίξει -ως πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών- σε δημόσια διάλεξή του ότι, «*ενώ αι*

¹ Ν. Δουρνοβό, «Αρχαιολογικά έρευνα εν Μακεδονία», *Ο Ελληνισμός*, 10.1900, σ.434.

² Καζάζης 1907, σ.83.

άλλαι εθνότητες [της Μακεδονίας] είνε συμπαγείς, οι Σλαύοι είνε διηρημένοι εις τρεις κατηγορίας, εις Σλαβομακεδόνας, εις Σέρβους και εις Βουλγάρους, οίτινες έχουσι διάφορα προς αλλήλους εθνικά ιδεώδη»¹. Οι δημοσιεύσεις αυτές δεν πέρασαν απαρατήρητες στους κύκλους των μακεδονολογούντων της εποχής, όπως πιστοποιεί το γεγονός ότι απ' αυτές αντλεί τα (έστω και παραποιημένα) στοιχεία του ο όποιος δημόσιος αντίλογος [εις] «τας προσπαθείας των Ρώσων προς δημιουργίαν νέου στοιχείου εν Μακεδονία, των Σλαβομακεδόνων»· μαζί με τη διαπίστωση ότι, μετά την «κατασκευή» του βουλγαρικού έθνους, «η ρωσική πολιτική λαμβάνει πάλιν την σφύραν δια να συμπληρώσει το έργον της» και «ιδρύει νέαν Σλαβομακεδονικήν εθνότητα», εφόσον «μία Βουλγαρία μετά της Μακεδονίας είνε πολύ μεγάλη δια τα ρωσικά σχέδια», διαβάζουμε έτσι αναλύσεις σύμφωνα με τις οποίες «περί του νέου και αυτοτελούς αυτού σλαβικού στοιχείου, το οποίον δεν έχει καμμίαν σχέσιν προς το σερβικόν και βουλγαρικόν, αποφαίνονται διάφοροι Ρώσοι, μεταξύ των οποίων ο Σαπκάρεφ, Δραγανώφ, Νοβάκο και άλλοι διακεκριμένοι συγγραφείς»².

Ακόμη πιο εμβληματική είναι η δημοσίευση το 1892 από τον πολιτικό «Νεολόγο», τη ναυαρχίδα του ελληνικού τύπου της βασιλεύουσας, μιας σειράς άρθρων με τις θέσεις του σερβόφιλου μακεδονισμού, στο πλαίσιο της καταπολέμησης της προπαγάνδας των «σχισματικών». Το πρώτο απ' αυτά τα κείμενα, γραμμένο στην Κωνσταντινούπολη από άτομο που υπογράφει με το ψευδώνυμο «Είς Μακεδών», ξεκινά παραθέτοντας την «αυθεντική ερμηνεία» του πρόσφατου αιτήματος της σερβικής πρεσβείας για επισημοποίηση της σλαβόγλωσσης λειτουργίας και άνοιγμα σερβικών σχολείων σε σλαβόφωνα πατριαρχικά χωριά της Μακεδονίας, για να προχωρήσει κατόπιν στην ανάπτυξη των βασικών στοιχείων του σερβόφιλου μακεδονισμού, αποκαλώντας -για πρώτη ίσως φορά σε ελληνικό έντυπο- την επίμαχη πληθυσμιακή ομάδα «Σλαβο-Μακεδόνες»: «Οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της Μακεδονίας ούτε κατά την γλώσσαν ούτε κατά τα ήθη και έθιμα, ούτε κατά τον χαρακτήρα ομοιάζουσι τοις εκσλαβισθείσι Ταταρομογγόλοις Βουλγάροις αλλ' εξ ιδιαιτέρας εθνότητος κατάγονται και ως τοιούτους χαρακτηρίζουσιν οι Βούλγαροι τους εκ Μακεδονίας μεταναστεύσαντας εις την ηγεμονίαν σλαβοφώνους· μη παραδεχόμενοι δε τούτους εις την χορείαν της βουλγαρικής εθνότητος, παρονομάζουσιν αυτούς δια του ονόματος της γενετείρας αυτών Μακεδόντσι, Χαηδούτσι και βαγαμπόντσι, εφ' ώ άκρως αγανακτεί ο πάτρων της βουλγαροσχισματικής προπαγάνδας και διευθυντής της 'Νοβινής' Σιόπωφ και θερμότατα συνιστά τοις Βουλγάροις δια του φύλλου αυτού όπως μη καταφέρωνται κατά των Σλαβο-Μακεδόνων, διότι το τοιούτον ματαιώνει τα σχέδια της εν Μακεδονία βουλγαρικής προπαγάνδας»³.

¹ «Η χθεσινή μακεδονική διάλεξι του κ. Καζάζη», *Σκριπ* (Αθήνα), 6.1.1903, σ.· «Η σύγχρονος Μακεδονία. Έχομεν ανάγκην εθνικής εργασίας. Η χθεσινή διάλεξι του κ. Καζάζη», *Εμπρός* (Αθήνα), 6.1.1903, σ.2. Η διατύπωση είναι πανομοιότυπη και στα δυο δημοσιεύματα.

² «Νέον στοιχείον», *Εμπρός* (Αθήνα), 28.1.1901, σ.1· «Το νέον σλαβικόν στοιχείον εν Μακεδονία. Αι ρωσικάί μελέται», *Εμπρός*, 7.2.1901, σ.3· Δ.Κ., «Ρωσικάί ενέργειαι εν Μακεδονία. Οι Σλαβομακεδόνες», *Εμπρός*, 27.1.1901, σ.3· «Οι Νέοι Σλαύοι της Μακεδονίας», *Σφαίρα* (Πειραιάς), 10.2.1901, σ.1.

³ Είς Μακεδών, «Βούλγαροι και Σέρβοι εν Μακεδονία», *Νεολόγος* (Κων/λη), 8.2.1892, σ.2.

Η δημοσίευση του παραπάνω άρθρου τροφοδότησε τις επόμενες εβδομάδες ένα ζωνρό διάλογο ανάμεσα στο «Νεολόγο» και το δημοσιογραφικό όργανο της Εξαρχίας, που έσπευσε να υπερασπιστεί το βουλγαρικό χαρακτήρα των Σλαβομακεδόνων επικαλούμενο τον αυτοπροσδιορισμό τους ως «*Bǎlgari ή Bulgari*» κι αποφαινόμενο πως ο ψευδώνυμος αρθρογράφος απαιτεί «*ν' αποδείξουμε πως οι Βούλγαροι είναι Βούλγαροι, πως η φωτιά όντως καίει και πως το πρόβατο δεν είναι κασίκα*»¹. Ο «Μακεδών» θ' απαντήσει ανυπόγραφα, επισείοντας πρωτίστως την εντοπιότητά του σε αντιδιαστολή προς τη μη μακεδονικότητα του Σόποφ, γραμματέα της Εξαρχίας και κύριου αρθρογράφου της εφημερίδας της: «*εγώ μεν, ως εν Μακεδονία γεννηθείς, κάλλιστα γινώσκω τα εκεί, εκείνος δε ως Βούλγαρος και ξένος εν τη Μακεδονία είναι πάντη αδαής των εν τη χώρα ταύτη πραγμάτων, τας γνώμας αυτού μορφώνων μόνον εκ των επιστολών των εκεί υπό της βουλγαρικής προπαγάνδας διατηρουμένων αποστόλων, απατώντων και φενακίζόντων και αυτόν*»· ως αποδεικτικό στοιχείο, μεταξύ άλλων, καταθέτει τον πρότερο ελληνικό βίο ενός από τους βασικούς πληροφορητές της εξαρχικής εφημερίδας, ο οποίος «*λέγει δήθεν ότι οι κάτοικοι Αχρίδος εισί καθαροί (sic) καθαρώτατοι Βούλγαροι*»². Στην ανταπάντησή της, η «Νοβινί» δε θα περιοριστεί στην παράθεση της συνήθους βουλγαρικής επιχειρηματολογίας για το επίμαχο ζήτημα, αλλά θα σηκώσει και το γάντι της πρόκλησης όσον αφορά την εκατέρωθεν εντοπιότητα: «*Επειδή γνωρίζουμε ποιος είναι ο 'ειδήμων' [ο αρθρογράφος του 'Νεολόγου'], τον παρακαλούμε να ρωτήσει τη μάνα του και τον πατέρα του τι είναι, να ρωτήσει τους συγγενείς και τους οικείους του τι είναι, ποιανής εθνικότητας είναι. Δεν του χρειάζεται άλλη απόδειξη*»³. Σε άλλο δημοσίευμα ο «Μακεδών» αποκαλείται «*τρόφιμος των Σέρβων*», υπονοείται δηλαδή πως ανήκε στη γνωστή τριάδα των μακεδονιστών που μισθοδοτούνταν απ' το διπλωματικό μηχανισμό του Βελιγραδίου⁴.

Η προβολή ενός λανθάνοντος μακεδονισμού από τις στήλες του «Νεολόγου» δε θα περιοριστεί ωστόσο στα συγκεκριμένα φιλοσερβικά δημοσιεύματα. Παρόμοια επιχειρήματα αναπτύσσονται λίγο αργότερα και σε ενυπόγραφο πρωτοσέλιδο άρθρο, εχθρικό κατά τα άλλα προς τη серβική προπαγάνδα: «*Ο Βουλγαρόφων της Μακεδονίας*», διαβάζουμε εκεί, «*δεν γίνεται Βούλγαρος του Ρουσσουκίου· θα είναι Μακεδών πάντοτε καλλιεργών την γλώσσαν του την μητρικήν, σώζων τας παραδόσεις του και την μειλιχίότητα του χαρακτήρος, ού κακώς πράττουσιν διαστρέφοντες αποτόμως την διάνοιαν ενώ εισίν καλοί χριστιανοί ως όλαι αι φυλαί της Μακεδονίας*»⁵. Φυσικά, εκφράζεται και η εντελώς αντίθετη άποψη, με την «*ανύπαρκτον μακεδονικήν γλώσσαν*» να χαρακτηρίζεται τεχνητό προϊόν των αποστόλων του Βελιγραδίου. Τυπικό δείγμα αυτής της τελευταίας εκδοχής αποτελεί η (επίσης πρωτοσέλιδη) δήλωση μετανοίας του τέως επικεφαλής της серβικής κοινότητας Μοναστηρίου, βλάχου την καταγωγή,

¹ *Новини* (Κων/λη), 18.2.1892, σ.1-2, κύριο άρθρο.

² «Προς την 'Νοβινί'», *Νεολόγος* (Κων/λη), 3.3.1892, σ.1.

³ «Сърбите в 'Неологос'», *Новини* (Κων/λη), 13.3.1892, σ.2. Η απάντηση συνεχίζεται και στο επόμενο φύλλο (17.3.1892, σ.2).

⁴ «Вътрешен отдел», *Новини* (Κων/λη), 27.3.1892, σ.2.

⁵ Α. Tsimis, «Αλληλούια», *Νεολόγος* (Κων/λη), 16.3.1892, σ.1.

αρχιμανδρίτη Βενιαμίν: «πλην του Σέρβου προξένου και τριών ή τεσσάρων άλλων», υποστηρίζει για την εν λόγω κοινότητα, «πάντες οι άλλοι ως Σέρβοι εμφανιζόμενοι ήσαν έμμισθα όργανα της σερβικής προπαγάνδας, μισθοδοτούμενα όπως υπό το πρόσχημα της υποστηρίξεως της Ορθοδοξίας και της διαδόσεως της ανυπάρκτου μακεδονικής γλώσσης καταπολεμούσι τους σχισματικούς»¹. Όπως διαπιστώνουμε από το αρχείο του ελληνικού Υπ.Εξ., οι παλινδρομήσεις αυτές οφείλονταν κυρίως σε επεμβάσεις της ελληνικής πρεσβείας στη διεύθυνση της εφημερίδας, με σκοπό τον αποκλεισμό της «υπούλου και απατηλής» σερβικής προπαγάνδας από τις στήλες της². Σε αυτή δε τη μεσοβέζικη σύμπλευση, κι όχι μόνο στην επιθυμία απομόνωσης των «αποσχιστών» με τη ρετσινιά των πρακτόρων του εχθρού, οφείλεται ενδεχομένως η βεβαιότητα της φιλοκυβερνητικής βουλγαρικής εφημερίδας «Νοτιοδυτική Βουλγαρία», εν έτει 1893, πως ο «μακεδονικός σεπαρατισμός» δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μια επινόηση της ελληνικής προπαγάνδας³.

Το τελικό προϊόν όλης αυτής της σύγχυσης γύρω από την εθνικότητα των Μακεδόνων μας το περιγράφει αρκετά εύγλωττα ένα ντόπιο στέλεχος του ελληνικού μηχανισμού, ο σλαβόφωνος πράκτορας του προξενείου Μοναστηρίου (κι επιθεωρητής για ένα διάστημα των ελληνικών σχολείων) Ηλίας Παπαναστασίου από τη Ζαγορίτσανη της Καστοριάς, σ' ένα βιβλιαράκι που εξέδωσε ψευδώνυμα στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1902. «Οι εκ της επαρχίας Καστοριάς ημέτεροι ομόγλωσσοι συμπατριώται», διαβάζουμε, «οι εις το σχίσμα αποσκιρτήσαντες και υπό οθνεϊαν εκκλησίαν υποταχθέντες, εν πολλαίς περιστάσεσιν ανεδείχθησαν βουλγαρικότεροι και αυτών των σόπηδων της Βουλγαρίας, με τους οποίους όμως και πάλιν αποστέργουσι να ομολογήσωσι μετά παρρησίας ότι συνδέονται δι' ομαιμίας ή άλλων δεσμών καταγωγής ή φυλετικής συγγενείας, μεθ' υπερηφανείας ανάγοντες την εαυτών καταγωγήν εις τον δαιμόνιον κατακτητήν του αρχαίου κόσμου, τον Μέγαν, λέγομεν, Αλέξανδρον [...]. Οι συμπατριώται ημών ούτοι πλανώνται πλάνην μεγάλην φρονούντες ότι είνε δυνατόν να είνε απόγονοι συγχρόνως τε του τε Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Κρούμου, μετά των αμέσων απογόνων του οποίου σήμεραν τόσον ελαφρά τη συνειδήσει συνεργάζονται». Και παρακάτω: «Αλλ' οι ημέτεροι συμπατριώται καταπατούντες και την στοιχειωδεστέραν λογικήν, αφ' ενός μεν υπερηφάνως ανάγουσιν, ως είπομεν, την εαυτών καταγωγήν μέχρι του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αφ' ετέρου δε ασυστόλως και ανερευθιάστως ασεβούντες κατά της ιδίας αυτών ιστορίας, δεν απαξιούσι να συμμετέχωσι συγχρόνως και της ζοφώδους γενεαλογίας των απογόνων του Κρούμου». Ο συγγραφέας εκφράζει, πάντως, την ελπίδα πως οι εξαρχηκοί συντοπίτες του «ταχέως ή αργά θα εννοήσωσι την οικτράν ταύτην πλάνην των» και «θ' ανομολογήσωσιον ενώπιον της συνειδήσεως αυτών ότι ουδέποτε εν πλήρει συνειδήσει επίστευσαν ότι Μακεδόνες όντες, έχοντες ίδιον παρελθόν και ιδίαν θαυμασίαν ιστορίαν, ενώπιον της οποίας πάντα τα έθνη

¹ «Διατριβαί. Ο αρχιμανδρίτης Βενιαμίν», *Νεολόγος* (Κων/λη), 12.6.1892, σ.1.

² ΙΑΥΕ 1891/ΑΑΚ/Ζ3, Ν. Μαυροκορδάτος προς Υπ.Εξ. Α. Δεληγιώργη, Εν Κων/λει 11.2.1892, αρ.94 εμπ.: ΙΑΥΕ 1891 ΑΑΚ/Ζ3, Υπ.Εξ. Α. Δεληγιώργη προς Πρ. Κων/λεως, Εν Αθήναις 6.3.1892, αρ.216.

³ *Юго-Западна България*, 2.10.1893, σ.1, κύριο άρθρο.

και σήμερα εντι ευλαβώς υποκλίνονται, είνε δυνατόν να είνε συγχρόνως και Βούλγαροι», καθώς «Βούλγαροι μεν δυνατόν να υπάρχουν εν Μακεδονία, ως και Σέρβοι και Ρώσοι ακόμη και Γάλλοι και Εβραίοι, αλλά χωρίς να είνε ποσώς Μακεδόνες, γενεαλογούμενοι από του Φιλίππου, του Αλεξάνδρου, του Αριστοτέλους και εντεύθεν»¹.

Αρκετά διαφορετική διαδρομή ακολούθησε μια άλλη φυσιογνωμία που συνδέθηκε με την Αθήνα και την προβολή μιας εκδοχής «μακεδονισμού»: ο Στέφανος Δάμτσας (ή Δάμψας) Μακεδών, ιδρυτής μιας «μακεδονικής αδελφότητας» στην ελληνική πρωτεύουσα το 1887, ο οποίος τα επόμενα χρόνια θα υιοθετήσει μια γραμμή «μακεδονο-αλβανικής» συνεργασίας εκδίδοντας το 1893-94 στο Βουκουρέστι ένα βραχύβιο φύλλο με τίτλο «Αλβανο-Μακεδονία» (Alvano-Makedonia). Συνταγμένο στα αλβανικά και τα ελληνικά, το εν λόγω έντυπο θέτει ως πρόγραμμα «να συμβάλλει στη χορήγηση ή απόκτηση δικαιωμάτων αυτονομίας ή ακόμη και ανεξαρτησίας στην Αλβανο-Μακεδονία», απορρίπτοντας την προσάρτηση της τελευταίας σε κάποια γειτονική βαλκανική χώρα, καθώς μια τέτοια εξέλιξη θα συνεπαγόταν αφ' ενός μεν τη μετατροπή των «Αλβανο-Μακεδόνων» σε πολίτες β' κατηγορίας κι αφ' ετέρου θα τους καθιστούσε συμμετοχούς στα υπέρογκα εξωτερικά χρέη των εν λόγω ανεξάρτητων κρατών². Η γαλλίδα αλβανολόγος Ναταλί Κλεγιέ διατυπώνει την υπόθεση πως το όλο εγχείρημα δεν ήταν παρά μια «προσπάθεια των ελληνικών κύκλων να εκμεταλλευθούν την έννοια της 'Αλβανο-Μακεδονίας' που αναπτύσσει η αλβανο-ρουμανική προπαγάνδα»³, η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ σπεύδει φυσικά να το οικειοποιηθεί ως πτυχή της διαδικασίας εθνικής χειραφέτησης των Μακεδόνων⁴, οι ακριβείς παράμετροί του παραμένουν ωστόσο ανεξακρίβωτες.

Μεταγενέστερο δημοσίευμα του αθηναϊκού Τύπου υποστηρίζει λ.χ. πως ο «βούλγαρος» Δάμψας απελάθηκε από τη Ρουμανία στην Αυστρία «δια πράξεις εσχάτης προδοσίας» κι εν συνεχεία κατέφυγε στο Λονδίνο⁵. Το 1902 μετέφερε πάντως μέσω Παρισιού προς τη Μακεδονία χιλιάδες αντίτυπα μιας έντυπης προκήρυξης «συντεταγμένης εις Γαλλικήν, Βουλγαρικήν και Ελληνικήν γλώσσαν» για λογαριασμό των λονδρέζικων οργανώσεων «Κομιτάτον υπέρ της Μακεδονίας και Αλβανίας» κι «Εθνικός Μακεδονικός και Αλβανικός Σύνδεσμος» (Ligue Nationale Macédonienne et Skipetare)⁶. Το περιεχόμενο της προκήρυξης προβάλλει μια γενικόλογη εθνική ιδιαιτερότητα του «μακεδονικού» και του «αλβανικού λαού», καταγγέλλει τη βία των χριστιανικών αλυτρωτικών ανταρτοομάδων που επιδιώκουν να προκαλέσουν «αντίποινα των τουρκικών αρχών» και «ξένη επέμβαση» που θα «θέσει τέλος στην αυτοκρατορική εξουσία στις χώρες μας και ταυτόχρονα θα εξαλείψει κάθε πιθανότητα για την

¹ Γρ.Π. Κώνστας [=Ηλίας Παπαναστασίου], *Ενέργειαι και δολοφονικά όργανα του Βουλγαρικού Κομιτάτου εν Μακεδονία και ιδία εν τη επαρχία Καστορίας*, Εν Αθήναις 1902, σ.ιη'-κ'.

² Clayer 2009, σ.281· ΙΝΗ 1969, τ.Β', σ.134-5· MASA 1993, σ.41 & 126 (υπ.62)· «Вътрешна Хроника», *Юго-Западна България*, 7.2.1894, σ.3-4· «Σύλληψις Βουλγάρου εις την Λάρισαν. Ο πολύς Δάμψας», *Εμπρός* (Αθήνα), 11.9.1902, σ.2. Βασισμένη σε ρουμανική πηγή, η Κλεγιέ αναφέρει την έκδοση ενός μόνο φύλλου, ενώ η «ΝΔ Βουλγαρία» περιγράφει το περιεχόμενο τουλάχιστον δυο.

³ Clayer 2009, σ.281.

⁴ ΙΝΗ 1969, τ.Β', σ.134-5· MASA 1993, σ.41 & 126 (υπ.62).

⁵ *Εμπρός* (Αθήνα), 2.9.1902, σ.2.

⁶ ΙΑΥΕ 1902/61, Ν. Δηλιγιάννης προς πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη, Εν Παρισίους 13.8.1902, αρ.642.

εθνική μας ύπαρξη», διατυπώνει την άποψη πως «η τάξη και η ειρήνη είναι απολύτως αναγκαίες για τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθώς και για την εθνική μας ύπαρξη και την ανάπτυξή μας» κι εξαγγέλλει την αποστολή «πειθαρχημένων και οργανωμένων ένοπλων ομάδων» για την «απαλλαγή της χώρας μας από τους ταραχοποιούς και προπαγανδιστές», καταλήγοντας σε ζητωκραυγές υπέρ του «μακεδονικού και αλβανικού έθνους», των μεταρρυθμίσεων αλλά και «της Αυτού Μεγαλειότητας του σουλτάνου»¹. Παρά τον ακραίο φιλοθωμανισμό του εν λόγω κειμένου, γνωρίζουμε πως την ίδια χρονιά ο Σύνδεσμος εξέδωσε το Λονδίνο την εφημερίδα «Αυτονομία» (L'Autonomie), δημοσιεύοντας ένα αρκετά διαφορετικό σχέδιο του ίδιου Κομιτάτου: τη δημιουργία στα ευρωπαϊκά εδάφη της Αυτοκρατορίας τεσσάρων αυτόνομων επαρχιών (Μακεδονία, Ήπειρος, Παλαιά Σερβία, Θράκη), με τυπική επικυριαρχία του σουλτάνου κι εξασφάλιση των εξωτερικών συνόρων τους από τον οθωμανικό στρατό, διοικητές «ευρωπαϊκής καταγωγής και υπηκοότητας», διακυβέρνηση από «ευρωπαϊκή επιτροπή» με τη βοήθεια μιας «ιθαγενούς αντιπροσωπείας, αποτελούμενης από εκπροσώπους εκλεγμένους απ' το λαό κατ' αναλογία των διαφόρων εθνοτήτων και θρησκειών», μικτή αστυνόμευση από ντόπιους και ξένους, κυρίως όμως στηριγμένη στην παρουσία μιας διεθνούς κατοχικής δύναμης 45.000 εθελοντών υπό τη διοίκηση ευρωπαίων στρατιωτικών· αξίζει επίσης να σημειωθεί πως η «Μακεδονία» περιορίζεται επί χάρτου στα δυο νοτιότερα βιλαέτια, ενώ το βιλαέτι Σκοπίων υπάγεται καθ' ολοκληρίαν στην «Παλαιά Σερβία»². Η αντίφαση του παραπάνω σχεδίου με το περιεχόμενο της προκήρυξης που μετέφερε ο Δάμτσας είναι οφθαλμοφανής, η περιορισμένη έκταση του διαθέσιμου σχετικού αρχαιακού υλικού καθιστά όμως οποιασδήποτε ερμηνευτική υπόθεση εξαιρετικά παρακινδυνευμένη. Από έκθεση του έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο Δ. Μεταξά γνωρίζουμε πάντως ότι επικεφαλής του εν λόγω Κομιτάτου ήταν κάποιος Εζέν Υντασέτ (Eugène Hudacete) που είχε μετονομαστεί σε Λαζάροβιτς Γκρεμπελιάνοβιτς φον Τσερνούσι, «πρώην ανθυπολοχαγός εν τω αυστριακώ στρατώ παραιτηθείς εν έτει 1895, [...] οικονομικώς ανεξάρτητος, εμπορούμενος δε, εκ ματαιοδοξίας, υπό φρονημάτων υπέρ ανεξαρτησίας των Ανατολικών λαών», ο οποίος όμως δεν διέθετε την παραμικρή επιρροή στους πολιτικοδιπλωματικούς κύκλους της αγγλικής πρωτεύουσας, «γνωστού όντως ότι πάσχων προ ετών διανοητικώς είχε παραμείνει θεραπευόμενος εν κλινική και ότι η εξημμένη αυτού φαντασία εξακολουθεί και σήμερον προδίδουσα ότι η εκ του θεραπευτηρίου έξοδος του ήτο πρόωρος». Πριν από την εφημερίδα L'Autonomie, είχε εκδώσει στο Λονδίνο τη βραχύβια επιθεώρηση Eastern European Review, «η οποία εστερείτο απολύτως σπουδαιότητας». Στην ίδια έκθεση αναφέρεται ως μέλος του Κομιτάτου και «ο γνωστός εις το Β. Υπουργείον τυχοδιώκτης Στέφανος [Δάμψας], ο Μακεδών επικαλούμενος», με τη διευκρινιστική πληροφορία ότι «προ

¹ «Απόσπασμα προκήρυξεως», συνημ. σε ΙΑΥΕ 1902/61, Ν. Δηλιγιάννης προς Αλ. Ζαΐμη, Εν Παρισίοις 13.8.1902, αρ.642.

² L'Autonomie, 1 (10.5.1902), σ.1-2, αναδημοσίευση σε Schopoff 1904, σ.532-5, και -σε αγγλική μετάφραση- σε UCM 1985, τ.Α', σ.388-91.

δεκαετίας είχαν υπεξαίρειση έγγραφα παρά του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου και περιεφέρτετο εν Μακεδονία, Σερβία και Ρωμανία χάριν αργυρολογίας»¹. Όσον αφορά τις αντιδράσεις που προκάλεσε η εμφάνιση του Κομιτάτου στη διπλωματική κοινότητα του Λονδίνου, ο Μεταξάς ενημερώνει την Αθήνα ότι «ο πρεσβευτής της Τουρκίας τα μάλιστα εθορυβήθη» από τα δημοσιεύματά των εν λόγω εντύπων², ενώ αντίθετα ο σέρβος ομολογός του όχι μόνο «ουδεμίαν απολύτως αποδίδει σπουδαιότητα εις τας ενεργείας» του Αλβανομακεδονικού Κομιτάτου αλλά και γνωμοδότησε αρνητικά ως προς το αίτημα του Λαζάρεβιτς ν' αποκτήσει τη σερβική υπηκοότητα³. Από δημοσιεύματα των αθηναϊκών εφημερίδων του 1903 γνωρίζουμε επίσης ότι ο Στέφανος Δάμψας ζούσε κατά το πρώτο εξαμήνο εκείνης της χρονιάς στην Αθήνα, δημότης της οποίας ήταν από χρόνια, κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες: υπέρμαχος του ενιαίου κι αδιαίρετου της Μακεδονίας, ξυλοκοπείται τακτικά από θαμώνες καφενείων και «αγανακτισμένους Μακεδόνες», σε τέτοιο βαθμό που η περίπτωση του θ' αναγορευθεί σε πρωτοσέλιδο ανέκδοτο. «Η Μακεδονία εις τους Μακεδόνες», διαβάζουμε σε χαρακτηριστικό κύριο άρθρο των ημερών, «είνε αρχή αντιπροσωπευομένη εις την Ελλάδα μόνον από ένα, τον ερίτιμον κ. Δάμψαν, εις τον οποίον μάλιστα κάμνουν την μεγάλην τιμήν και ευεργεσίαν να τον δέρνουν»⁴. Προσεκτικότερη ανάγνωση των σχετικών ρεπορτάζ αφήνει ωστόσο να διαφανεί πως οι εν λόγω επιθέσεις ήταν έργο του πρώιμου παρακρατικού δικτύου που στήθηκε το 1902 στην ελληνική πρωτεύουσα για την παρενόχληση (κι εκδίωξη) όσων από τους μακεδόνες κατοίκους της θεωρήθηκαν «βούλγαροι κατάσκοποι», έργο για το οποίο ορισμένοι από τους δράστες θα διεκδικήσουν αργότερα εθνικές δάφνες⁵. Στο φορτισμένο κλίμα των ημερών, το αυτονομιστικό πρόγραμμα του «αλβανομακεδονικού κομιτάτου» αποδόθηκε άλλωστε αυτόματα σε κάποια απροσδιόριστη «προπαγάνδα έδραν έχουσα την Βουλγαρία»⁶. Τον Ιούνιο του 1903, οι εφημερίδες ανακοίνωσαν τέλος την «ύποπτον εξαφάνισιν» του «γνωστού ταραξίου» προς άγνωστη κατεύθυνση⁷. Σύμφωνα με την εκδοχή ενός από τους μαγκουροφόρους διώκτες του, εκδοχή απροσδιόριστης φερεγγυότητας, «αναγκάσθηκε να φύγη δια Κωνσταντινούπολιν· εκεί τα

¹ ΙΑΥΕ 1902/61, Δ. Μεταξάς προς πρωθ. Α. Ζαΐμη, Εν Λονδίνο 24.6/7.7.1902, αρ.574. Σε λίγο μεταγενέστερη ενημέρωση του οθωμανού πρέσβη στο Μαυροβούνιο από τον εκεί έλληνα ομολογό του συναντάμε την πρόσθετη πληροφορία πως ο «Κωνσταντίνος» Δάμψας είχε υπεξαίρειση 10.000 φράγκα ως ταμίας του «ταμείου αλληλοβοηθείας των Μακεδόνων» (Ahmed Feizi Pacha à Tefvik Pacha, Cettigné 25.9.1902, No.8235/81, σε Kuneralp – Tokay 2011, τ.Α', σ.257).

² Στο ίδιο.

³ ΙΑΥΕ 1902/61, Δ. Μεταξάς προς Α. Ζαΐμη, Εν Λονδίνο 6/19.7.1902, αρ.639.

⁴ «Μία είδησις», Σκριπ, 30.1.1903, σ.1. Για σχετικά επεισόδια: «Σκηναί παρά τα Χαντεία», Εμπρός, 9.1.1903, σ.2' «Αι χθεσιναί σκηναί εις την Ομόνοϊαν», Σκριπ, 9.1.1903, σ.2' «Και πάλιν ο περίφημος Δάμψας», Σκριπ, 26.1.1903, σ.2' «Νέαι σκηναί με τον Δάμψαν», Εμπρός, 26.12.1903, σ.2' «Αι σκηναί της νυκτός εις τα Χαντεία», Σκριπ, 2.3.1903, σ.4. Για τη μετατροπή τους σε ανέκδοτο: «Της ημέρας», Σκριπ, 27.1.1903, σ.1' Σκριπ, 2.2.1903, σ.1' «Λάβετε σανίδα και κτυπήσατε το κεφάλι σας», Σκριπ, 11.3.1903, σ.1' Σκριπ, 8.10.1903, σ.2' «Το πεζοδρόμιον», Σκριπ, 25.1.1904, σ.1' Σκριπ, 16.10.1904, σ.1.

⁵ Σπανός 1957, σ.35-6' ΑΣΤΔ/211/57, Α.Κ. Αγακίδης προς Στ. Δραγούμη, Μπαλτατζή & Καρτάλη, χ.τ. 8.7.1907.

⁶ «Η ΑλβανοΜακεδονική Ηγεμονία», Σκριπ, 7.6.1902, σ.2.

⁷ «Υποπτος εξαφάνισις του Δάμψαν», Σκριπ, 8.6.1903, σ.2.

κατάφερε και πήγε προδότης εις τον Σουλτάνον, αλλά εμείς μάθαμε, γράψαμε εις γνωστούς μας [και] εντός είκοσι ημερών εφρονεύθη από κάποιον Μακεδόνα, ονομαζόμενον Γρηγόριον»¹.

Ο βουλγαρομακεδονικός «σεπαρατισμός»

Η ιστορικά σοβαρότερη και πολιτικά πιο καθοριστική εκδοχή μακεδονισμού υπήρξε ωστόσο αυτή που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1890 στους κόλπους των εξαρχικών κοινοτήτων της Μακεδονίας και της βουλγαρομακεδονικής διανοήσης, για να καταλήξει στην πορεία στη συγκρότηση του αντιοθωμανικού επαναστατικού κινήματος της ΕΜΕΟ. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες, η εκδοχή αυτή ήταν πολύ λιγότερο συγκροτημένη ιδεολογικά και, αρχικά τουλάχιστον, δεν πρόβαλλε κανενός είδους εθνικό διαχωρισμό των Σλάβομακεδόνων από τους Βουλγάρους. Εκδηλώθηκε ως ένα τοπικιστικό αποκλειστικά ρεύμα, το οποίο συμπύκνωνε πολιτικά τη διάχυτη δυσaréσκεια απέναντι σε δυο διαφορετικές εκφάνσεις της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής: αφ' ενός μεν την εγκατάλειψη της Μακεδονίας στην τύχη της από το «εθνικό κέντρο» επί Σταμπολόφ, κι αφ' ετέρου την «αποικιακή» νοοτροπία που οι επιτελικοί μηχανισμοί αυτού του κέντρου (και τα ταυτισμένα μ' αυτούς ηγετικά κλιμάκια της Εξαρχίας) εκδήλωναν στις καθημερινές σχέσεις τους με την κοινωνική βάση και -κυρίως- τα μεσαία στελέχη του ντόπιου «βουλγαρικού» δυναμικού. Στο ιδεολογικό πεδίο, ο τοπικισμός αυτός θα μορφοποιηθεί έτσι σε μια πρώτη φάση ως έκφραση ενός ακραίου βουλγαρικού εθνικισμού, πληγωμένου από την αμφισβήτηση της βουλγαρικότητας των φορέων του από τους μηχανισμούς (αλλά και τους απλούς πολίτες) της ελεύθερης Ηγεμονίας· εθνικισμού που, με τη σειρά του, αμφισβήτησε τα πατριωτικά κίνητρα αυτών των μηχανισμών (και, προοπτικά, της ίδιας της βουλγαρικής κοινωνίας) απέναντι στους αλύτρωτους Μακεδόνες. Πολύ λιγότερο θεαματικός από τους προηγούμενους, ο υπόρρητος αυτός «βουλγαρικός» μακεδονισμός θ' αποδειχθεί στην πορεία πολύ πιο καταλυτικός για την ηγεμονία των εθνικών κομμάτων (και -ακόμη περισσότερο- των αντίστοιχων εθνικών κέντρων) πάνω στο σλαβόφωνο χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής.

Μια πρώτη, ανακλαστική απάντηση μερίδας των βουλγαρομακεδόνων εθνικιστών στην έγερση του σερβογενούς μακεδονισμού ήταν η εκ μέρους τους πλήρης απάρνηση κάθε «μακεδονικότητας», με την προβολή ενός ενιαίου παμβουλγαρισμού. Ακολουθώντας τα βήματα του Κωνσταντίν Μιλαντίνοφ, που ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1860 εισηγούνταν τη μετονομασία της Μακεδονίας σε «Δυτική Βουλγαρία» προκειμένου να διασκεδαστούν οι εντυπώσεις περί ελληνικού χαρακτήρα της περιοχής², μια αλυτρωτική μπροσούρα εναρμονισμένη με την πολιτική της κυβέρνησης Σταμπολόφ κάνει το 1890 λόγο

¹ Σπανός 1957, σ.36.

² Κ. Μιλαντίνοφ προς Γκ. Ρακόφσκι, Ζάγκρεμπ 31.1.1861, σε Τραϊκόβ 1964, σ.138.

για «τη Δυτική Βουλγαρία, τη λανθασμένα άλλως αποκαλούμενη Μακεδονία»¹. στο ίδιο μήκος κύματος, αν και σε ελαφρά διακριτικότερους τόνους, κινείται το 1893-94 και η εφημερίδα της Σόφιας «Νοτιοδυτική Βουλγαρία»². Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι μια επιστολή του Κουζμάν Σαγκάρεφ προς τον ιστορικό Μαρίν Ντρίνοφ, το Μάιο του 1888, στην οποία ο μεν μακεδονικός αυτοπροσδιορισμός καταδικάζεται μεν ρητά ως ξενόφερτο κατασκευάσμα της ελληνικής προπαγάνδας, ταυτόχρονα όμως επιβεβαιώνεται ο ονοματολογικός (και ταυτοτικός) διαχωρισμός των «Βουλγάρων» της Μακεδονίας από τους υπόλοιπους μέσω της συνειδητής εκ μέρους τους χρήσης του (σερβόηχου) αυτοπροσδιορισμού Bugari: «Ακόμη πιο περίεργη» από τη χρήση αυτού του τελευταίου, γράφει, «είναι η ονομασία ‘Μακεδόνες’ [Македонци] την οποία πρόσφατα, μόλις πριν από 10-15 χρόνια, μας φόρτωσαν και δη απ’ έξω, κι όχι όπως κάποιοι σκέφτονται από την ίδια τη δική μας διάνοηση. Πρώτα αυτό το εθνικό δήθεν όνομα [народно уж име] μας το έδωσαν οι Έλληνες, ως πρώτο βήμα προς το σύντομο πια εξελληνισμό [μας]· ύστερα δε οι δικοί μας σοφιστικοί φιλοπάτριδες (;) μας το φόρεσαν στο κεφάλι επίσημα πια, καθώς μας αποκάλεσαν και μας αποκαλούν όχι ‘Βουλγάρους της Μακεδονίας’ [Македонски Българи] αλλά απλά ‘Μακεδόνες’ [Македонци]. Ο λαός όμως στη Μακεδονία δεν ξέρει τίποτα γι’ αυτό το αρχαϊκό παρατσούκλι, το ανανεωμένο σήμερα –με πανούργο σκοπό από τη μια πλευρά, λόγω βλακειάς από την άλλη. Αυτός αναγνωρίζεται με το παλιότερο: ‘Bugari’, έστω και λανθασμένα προφερόμενο, καθιερωμένο μάλιστα ως ιδιαίτερο και κατεξοχήν δικό του, έναντι των λοιπών Βουλγάρων. [...] Αποκαλεί ‘βουλγαρική γλώσσα’ [Бугарски язык] τη δική του βουλγαρομακεδονική διάλεκτο, ενώ τις άλλες βουλγαρικές διαλέκτους τις αποκαλεί ‘σιόπικα’ [Шопски]»³. Λίγο αργότερα, η αλυτρωτική «Μακεντόνγια» του Σάχοφ θεωρεί απαραίτητο να ξεκαθαρίσει δημόσια πως ο χαρακτηρισμός ‘Μακεδόνες’ «δεν είναι εθωνύμιο αλλά γεωγραφικό, τοπικό όνομα. Αφού παρόλη τη μακραίωνη διπλή σκλαβιά, τουρκική και πνευματική, διατηρήσαμε το εθνικό μας όνομα ‘Βούλγαροι’, με το οποίο σήμερα μας αποκαλεί όλος ο κόσμος, τι ανάγκη υπάρχει τώρα ν’ αλλάξουμε εθωνύμιο;»⁴.

Ως πολιτική ζύμωση και πρακτική, οι βουλγαρομακεδονικές «αποσχιστικές» τάσεις θα εκδηλωθούν σε δυο διαφορετικά περιβάλλοντα: μεταξύ των Μακεδόνων της Βουλγαρίας, αφ’ ενός, και στο εσωτερικό των εξαρτικών κοινοτήτων της Μακεδονίας, αφ’ ετέρου. Τα περιβάλλοντα αυτά επικοινωνούν μεταξύ τους και εν μέρει αλληλοκαλύπτονται, διατηρούν όμως τις ιδιαιτερότητες που επιβάλλει στο καθένα η πολύ διαφορετική πολιτικοκοινωνική οργάνωση των δυο χωρών.

Στην πρώτη περίπτωση, καθοριστικό ρόλο για το διαχωρισμό των μακεδόνων μεταναστών και προσφύγων από τους γηγενείς Βουλγάρους διαδραματίζει η αρνητική εμπειρία

¹ Спиров 1890, σ.5.

² «Нашата програма», *Юго-Западна България*, 11.9.1893, σ.1. Επίσης: κύριο άρθρο, 11.12.1893, σ.1· Г.К. «Българската интелигенция в Юго-Западна България», 27.11.1893, σ.2-3.

³ К. Салкάρев προς Μ. Ντρίνοφ, Σόφια 25.5.1888, σε Диневков 1934, σ.55.

⁴ *Македония* (Σόφια) 5.11.1889, όπως παρατίθεται σε Пандев 2000, σ.64.

από την υποδοχή που επιφυλάσσουν σε πολλούς απ' αυτούς οι αρχές και η κοινωνία του εθνικού κέντρου. Έχουμε ήδη περιγράψει αναλυτικά, σε προηγούμενο κεφάλαιο, τις κεντρικά σχεδιασμένες διαχρονικές προσπάθειες επαγγελματικού αποκλεισμού των Μακεδόνων από τις διδασκαλικές ή άλλες δημόσιες θέσεις στη Βουλγαρία, με το σκεπτικό πως αυτοί έπρεπε να παραμείνουν στην αλύτρωτη πατρίδα τους και ν' αναπτύξουν το «βουλγαρισμό» εκεί. Στα τέλη της δεκαετίας του 1890, ο Βικτόρ Μπεράρ θα περιγράψει έτσι γλαφυρά το κοινωνικό υπόβαθρο του «μακεδονικού κόμματος» της Σόφιας που «εξαργυρώνει προκαταβολικά αυτές τις αντιζηλίες»: «Είναι οι Μακεδόνες αυτοί που έκαναν την επανάσταση της Ρωμυλίας και προσάρτησαν, θέλοντας και μη, τη Φιλιπούπολη στη Σόφια. Στη δημόσια διοίκηση της προσαρτημένης Ρωμυλίας και στη δημόσια διοίκηση ολόκληρης της ηγεμονίας υπολόγιζαν να βρουν απασχόληση για το ταλέντο τους κι αναγνώριση των βλέψεών τους. Όμως στη Σόφια, όπως και στην Αθήνα, αυτοί οι αδελφοί απ' το εξωτερικό είναι καλοδεχούμενοι όσο φέρνουν επιδοτήσεις και αφοσίωση· μόλις απαιτήσουν ένα μέρος από τα κέρδη, αντιμετωπίζονται σαν εισβολείς. Στη Σόφια, οι Βουλγαρομακεδόνες απομακρύνθηκαν από την πολιτική εξουσία και τα δημόσια αξιώματα· η δικτατορία του Σταμπολόφ, που ασκήθηκε κυρίως εναντίον τους, τους ώθησε στις μυστικές εταιρείες, στις συνομοσίες και τελικά στο δυναμικό εγχείρημα που έθεσε τέρμα στη ζωή του τυράννου. [...] Η εξαφάνιση του Σταμπολόφ δεν άλλαξε ωστόσο σε τίποτα τα αισθήματα του ντόπιου Βούλγαρου, ούτε την κατάστασή τους στην ηγεμονία. Πάντοτε παραγκωνισμένοι από τη δημόσια σφαίρα, οδηγήθηκαν από το προσωπικό συμφέρον σε νέες πατριωτικές αντιλήψεις. Εργάζονταν άλλοτε για την προσάρτηση της Μακεδονίας, όπως είχαν εργαστεί για την προσάρτηση της Ρωμυλίας. Σήμερα, προειδοποιημένοι από το παράδειγμα της Ρωμυλίας που την εκμεταλλεύονται οι Βούλγαροι, δε θέλουν πια μια εκβουλγαρισμένη Μακεδονία· ενδεχομένως η επιρροή και η θέση τους εκεί θα ήταν εξίσου περιορισμένες όπως και στη σημερινή ηγεμονία. Θέλουν μια Μακεδονία μακεδονική, μια Μακεδονία στους Μακεδόνες, αυτόνομη ή ανεξάρτητη, με οποιαδήποτε κυβέρνηση εφόσον αυτή θα είναι στα χέρια τους»¹. Η προβληματική αντιμετώπιση των Μακεδόνων στη Βουλγαρία εξελίχθηκε πιθανότατα σταδιακά σε αχίλλειο πτέρνα της βουλγαρικής προπαγάνδας στην ίδια την επίδικη περιοχή, όπως διαπιστώνουμε από τις αντιδράσεις της Εξαρχίας στις σχετικές νύξεις των αντιπάλων της. Όταν το 1892 ο ανώνυμος μακεδονιστής αρθρογράφος του «Νεολόγου» διατυπώνει λ.χ. την άποψη πως «εάν οι Βούλγαροι συνεπάθουν προς τους εν τη ηγεμονία μεταναστεύοντας κατοίκους της Μακεδονίας, δεν ήθελον κατατρέχει αυτούς τόσο αμειλίκτως»², η απάντηση του επίσημου εξαρχικού οργάνου προδίδει μιαν απροσδόκητη αμηχανία: «Τι σημαίνουν αυτές οι λέξεις; Προς

¹ Bérard 1900 (π.έ. 1897), σ.250-1. Το όλο απόσπασμα αναπαράγεται σχεδόν αυτολεξί στο βιβλίο του Χοϊδά (1908, σ.253-5), δίχως την παραμικρή μνεία του πρωτοτύπου.

² «Προς την 'Νοβινήν», *Νεολόγος* (Κων/λη), 3.3.1892, σ.1.

ποιον και σε τι αναφέρονται; Ποια αλήθεια υπάρχει σ' αυτές; Δεν είναι άραγε αυτό κακοβουλία;»¹

Η «Λόζα»

Η πρώτη συλλογικότητα που συγκροτήθηκε ως έκφραση αυτού του «μακεδονικού κόμματος» ήταν η «Νεανική Μακεδονική Φιλολογική Συντροφιά» (Млада Македонска Книжовна Дружина) που το 1892 εξέδωσε στη Σόφια το βραχύβιο περιοδικό «Λόζα» (Лоза, Άμπελος). Όπως συμβαίνει και με μια σειρά άλλες ομότροπες προσωπικότητες και κινήσεις του ΙΘ' αι., ο εθνικός χαρακτήρας αυτής της ομάδας και του εντύπου της συνιστά ένα ακόμη μήλο της έριδος ανάμεσα στις ιστοριογραφίες της ΠΓΔΜ και της Βουλγαρίας. Από την πρώτη, η έκδοση της «Λόζα» καταγράφεται ως ένα βασικό βήμα στην πορεία ανάπτυξης της «εθνικής μακεδονικής συνείδησης»²· από τη δεύτερη, ο ίδιος κύκλος προβάλλεται αντίθετα σαν μια καθαρά βουλγαρική εθνικιστική κίνηση ή ακόμη και σαν η πρώτη οργανωμένη αντίδραση Βουλγάρων της Μακεδονίας κατά του σερβοκίνητου μακεδονισμού³. Στο βαθμό που έχει ασχοληθεί με το αντικείμενο, η ελληνική ιστοριογραφία -ιδίως η πρόσφατη- τείνει συνήθως να ταυτιστεί με τις βουλγαρικές θέσεις⁴. Η επισκόπηση των πρωτότυπων κειμένων του ίδιου του περιοδικού αφήνει ωστόσο να διαφανεί μια αρκετά πιο σύνθετη πραγματικότητα: ένας βουλγαρομακεδονικός πατριωτισμός σε κρίση, αντιμέτωπος με την υπεροψία των «ελεύθερων» Βουλγάρων απέναντι στους αλύτρωτους «ομογενείς» τους και την ουσιαστική εγκατάλειψη από το εθνικό κέντρο κάθε απελευθερωτικής προοπτικής. Με δεδομένη τη μεταγενέστερη διαδρομή των μελών της Συντροφιάς, αξίζει ως εκ τούτου να δούμε λεπτομερέστερα την ύλη του περιοδικού, στα τρία όλα κι όλα τεύχη που πρόλαβαν να κυκλοφορήσουν πριν αυτή διαλυθεί κάτω από την πίεση των επίσημων βουλγαρικών αρχών.

Το πρώτο τεύχος ξεκινά με τρισέλιδο εισαγωγικό κείμενο για τους στόχους του εγχειρήματος, επικεντρωμένο στη φιλοπατρία (γενικά), με πηγή έμπνευσης δυο -

¹ «Сърбите в 'Неологос'», *Новини* (Κων/λη), 13.3.1892, σ.2. Στο πρωτότυπο η «κακοβουλία» επαναλαμβάνεται για λόγους έμφασης δυο φορές, με την παράθεση ισάριθμων συνώνυμων λέξεων («злогумишленност и злонамеренност»).

² Димевски 1961, σ.190· ИНИ 1969, τ.В', σ.134· Blazhe Ristovski, «The Macedonian Literary Society 'Loza'», *Macedonian Review*, 3/2 (1973), <http://faq.macedonia.org/history/lozarite.html>, προσπέλαση στις 4.7.2001· INH 1979, σ.141-2· Димески 1982, σ.128-30· MASA 1993, σ.41-2· Ristovski 1999, σ.182· INH 2008, σ.171-2· Бл[аже] Р[истовски], «Лоза», МАНУ 2009, σ.805-6.

³ Църнушанов 1992, σ.45-52· BAS 1969, σ.7 & 251-3· Пандев 2000, σ.67-70· Р. Николова, «Организациите на македонските българи», σε МНИ 1994, σ.284. Εξάιρεση αποτελούν ο Άγγελ Ντίνεφ, το έργο του οποίου έθεσε τις βάσεις για την εξέλιξη της μετέπειτα σλαβομακεδονικής ιστοριογραφίας (Άγγελ Динев, *Илинденската епопея*, τ.А', Σόφια 1945, σ.64-6) κι ο Ντιμίτρι Ματζούρεφ που, βασιζόμενος σε γιουγκοσλαβικές πηγές, παρασύρεται σε παντελώς λανθασμένα συμπεράσματα (George Dimitroff Matzoureff, *The concept of a "macedonian nation" as a new dimension in Balkan politics*, Ουάσιγκτον 1978, σ.63-4).

⁴ Σφέτας 2003, σ.50-3· Αγγελουπούλου 2004, σ.163-72. Ο καθηγητής Βασίλης Γούναρης κατατάσσει απ' την πλευρά του τον κύκλο της «Λόζα» στο χώρο του σερβόφιλου μακεδονισμού, αποφαινόμενος -δίχως την παραμικρή βιβλιογραφική τεκμηρίωση- πως οι συντάκτες της «*επιθυμούσαν την αναζωογόνηση της σλαβομακεδονικής διαλέκτου (ουσιαστικά την προσέγγισή της με τη σερβική)*»· λάθος είναι ακόμη και η εκ μέρους του μεταγραφη στα λατινικά του τίτλου του περιοδικού. Στο ίδιο ρεύμα εντάσσει ο ίδιος, επίσης λανθασμένα, και τη μεγαλοβουλγαρική «Юго-Западна България» (Γούναρης 2010, σ.34).

μεταφρασμένα- ελληνικά κείμενα: ένα απόσπασμα από την «Αντιγόνη» του Σοφοκλή και μια επιστολή του μακεδονικής καταγωγής αυστριακού βαρόνου Μπελή «προς πάντας τους ομογενείς Μακεδόνας», γραμμένη το 1837. Στην αυτοπαρουσίαση αυτή εντυπωσιάζει η απουσία οποιουδήποτε ρητού εθνικού αυτοπροσδιορισμού και η μονομερής έμφαση στην ανάγκη καταπολέμησης κάθε εξωγενούς προπαγάνδας που διασπά την ενότητα του επίμαχου πληθυσμού: «*Χάρη στα τελευταία πολιτικά γεγονότα της χερσονήσου μας και τη γεωγραφική θέση της Μακεδονίας, σήμερα εκεί έχουν συγκεντρωθεί ποικίλα εξωτερικά στοιχεία τα οποία, εμπυχωμένα από τα σχέδια και τα συμφέροντα που διαφθείρουν το μέλλον μας, ελεύθερα και με πυρετώδη ενεργητικότητα ενισχύουν τον ανταγωνισμό που έτσι κι αλλιώς υφίσταται στη χώρα. Μόνο μια ισχυρή αντίσταση απ' την πλευρά μας μπορεί να μας σώσει από τις αρπακτικές επιβουλές. Με τις τωρινές μας όμως συνθήκες δε μπορούμε να επιτελέσουμε παρόμοιο έργο· μας χρειάζονται γι' αυτό δυνάμεις και οι δικές μας είναι στραπατσαρισμένες, κατακερματισμένες. Πρέπει δηλαδή να τις συνενώσουμε, να τις συγκεντρώσουμε σε μια κοινή, κραταιά δύναμη – δύναμη εθνική [народна], αν θέλουμε να διαφυλάξουμε το μέλλον της πατρίδας μας. Αυτή πρέπει να είναι η επιδίωξη κάθε ευαίσθητου Μακεδόνα [чувствителен македонец], όπου κι αν βρίσκεται αυτός. Η Νεανική Μακεδονική Φιλολογική Συντροφιά αυτόν ακριβώς το στόχο έχει κατά νου. Είναι φανερό πως η αξίωση αυτή είναι πολύ μεγάλη και, όντως, υπερβαίνει κατά πολύ τις δυνάμεις που διαθέτει προς το παρόν η Συντροφιά. Ταυτόχρονα όμως η Συντροφιά πιστεύει πως δε θα μείνει επί μακρόν απομονωμένη από τους φιλοπάτριδες*»¹. Εξίσου ασαφή παραμένουν τα πράγματα και στο καταστατικό του συλλόγου, που παρατίθεται στις τελευταίες σελίδες του ίδιου τεύχους: «*Σκοπός της Συντροφιάς*», διαβάζουμε, «είναι (α) να εκδώσει ένα περιοδικό, η ονομασία, το πρόγραμμα και η κατεύθυνση του οποίου θα καθοριστούν με απόφαση της Συντροφιάς, (β) να θέσει τις βάσεις για ένα αναγνωστήριο στην πρωτεύουσα κι όταν οι πόροι θα το επιτρέψουν να το οργανώσει, και (γ) όταν η Συντροφιά θα διαθέτει επαρκείς πόρους, να κάνει και άλλες αγαθοεργίες σύμφωνα με το σκοπό της –π.χ. συντήρηση μαθητών κλπ»². Η εικόνα ξεκαθαρίζει κάπως σε δυο άρθρα, ενδεικτικά των μετώπων που φιλοδοξεί ν' ανοίξει το εγχείρημα. Το πρώτο είναι μια πολυσέλιδη οξύτατη βιβλιοπαρουσίαση του οδοιπορικού στις περιοχές Μοναστηρίου, Πρέσπας και Οχρίδας που μόλις είχε δημοσιεύσει ανώνυμα ο βούλγαρος σχολικός επιθεωρητής Βασίλ Κάντσοφ. Ο συντάκτης του άρθρου, που υπογράφει με το ψευδώνυμο 'Λιμνήσιος', κατηγορεί ευθέως τον Κάντσοφ ότι δεν επισκέφθηκε όλα τα μέρη που περιγράφει αλλά περιορίστηκε «σε μια σύντομη παραμονή στην πόλη [της Οχρίδας] και μια βόλτα γύρω απ' τη λίμνη», κυρίως όμως του χρεώνει ότι παραγνώρισε εντελώς το βασικό λόγο που ωθεί τους Μακεδόνες στη μετανάστευση: το «σπαχιλίκι», την υπενοικίαση δηλαδή της δεκάτης, που πολλαπλασιάζει την εκμετάλλευση του αγρότη από τους πλούσιους των αστικών κέντρων· εκτός από έμμεση υπενθύμιση της εξωτερικότητας των ηγετικών

¹ *Лоза* (Σόφια), 1/1 (1.1892), σ.1-3.

² «Устав на младата македонска книжовна дружина», *Лоза*, 1/1 (1.1892), σ.47.

κλιμακίων της Εξαρχίας ως προς τον τόπο, η κριτική αυτή έχει και άμεσα πολιτικό χαρακτήρα, καθώς υπονοεί τη συνειδητή συμπόρευση του εξαρχικού μηχανισμού και της κοινωνικής του βάσης με το οθωμανικό σύστημα εξουσίας κι εκμετάλλευσης¹. Το δεύτερο κείμενο είναι αναπαραγωγή μιας εξίσου επικριτικής βιβλιοπαρουσίασης του πρώτου βιβλίου του Ντουρναβό, η οποία είχε ήδη δημοσιευθεί σε κάποια μη κατονομαζόμενη «βουλγαρική πολιτική εφημερίδα». Πρόκειται για το «βουλγαρικότερο» κείμενο του τεύχους, με τη ρητή ωστόσο επισήμανση ότι «είναι άποψη ενός ξένου προσώπου για εμάς, γνώμη η οποία ωστόσο θέλει να μας υπερασπιστεί». Το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο δεν αναφέρεται φυσικά στη νεοσύστατη «Μακεδονική Συντροφιά» αλλά στην πληθυσμιακή ομάδα που αυτή φιλοδοξεί να εκπροσωπήσει και να «ενώσει» απέναντι στις «ξένες προπαγάνδες»: η διακριτική υποδήλωση της «βουλγαρικότητάς» της καθίσταται έτσι προφανής, όπως και η ταυτόχρονη θεώρηση των Βουλγάρων της Ηγεμονίας ως «ξένων». Την αποστασιοποίηση αυτή υπογραμμίζουν ωστόσο πάνω απ' όλα οι «φιλολογικές» επιλογές της συντακτικής ομάδας: το περιοδικό είναι γραμμένο σε μια «μακεδονοποιημένη» εκδοχή της λόγιας βουλγαρικής γλώσσας (της γλώσσας στην οποία είχαν μορφωθεί οι συντάκτες του), μ' ένα φωνητικό αλφάβητο σαφώς διακριτό από εκείνο της επίσημης βουλγαρικής.

Η άμεση αντίδραση του βουλγαρικού τύπου έδειξε ότι, παρά τη διακριτικότητά του, το μήνυμα κάθε άλλο παρά απαρατήρητο πέρασε. Σε ανταπόκρισή του από τη Σόφια, το επίσημο όργανο της Εξαρχίας περιορίστηκε ν' αναφέρει την κυκλοφορία του εντύπου «από μια νεοσύστατη φιλολογική συντροφιά», με τη διευκρίνιση πως «το αξιοσημείωτο σ' αυτό το περιοδικό είναι ότι γράφεται στη διάλεκτο των Βουλγάρων των βιλαετίων» (=της Μακεδονίας)². Απείρως οξύτερο υπήρξε, αντίθετα, το αντίστοιχο έντυπο της κυβέρνησης Σταμπολόφ, η «Σβομποντά», που σε δυο διαδοχικά δημοσιεύματά της επιτέθηκε ανοιχτά στη «Νεανική Μακεδονική Συντροφιά» κατηγορώντας την ότι προωθεί ένα «φιλολογικό σεπαρατισμό» των Σλαβομακεδόνων απ' τους Βουλγάρους με απώτερο σκοπό τον «πολιτικό διαχωρισμό» τους: «Άνθρωποι που κατά πάσα πιθανότητα εκπαιδεύθηκαν κι αναπτύχθηκαν σε βουλγαρικά Γυμνάσια, με βουλγαρικά έξοδα, που μεγάλωσαν με ένα και το αυτό ιδεώδες μ' όλους τους νεαρούς Βουλγάρους, τώρα ξαφνικά γυρίζουν το φύλλο, φτύνουν όλα τα προηγούμενα όνειρα κι ελπίδες τους και τολμούν να εμπνεύσουν πολιτικό σεπαρατισμό μεταξύ ενός και του αυτού έθνους! Αυτό κι αν είναι πρόστυχο κι εξωφρενικό!»³. «Οι κόποι όλης της διανόησης, όλου του βουλγαρικού έθνους κατευθύνονται μέχρι τώρα προς την υπόκωφη, αθόρυβη πάλη για τη βουλγαρική εθνική ενότητα: ξοδεύονται και χρήματα και δυνάμεις κι εθνική ενέργεια σ' αυτή την πάλη με Σέρβους και Έλληνες· δεν φειδόμεστε τίποτα για να θριαμβεύσει η ιδέα πως ο Βούλγαρος από τη Μακεδονία, τη Θράκη και τη Μοισία είναι γιος μιας και της αυτής μάνας

¹ Езерски [Г. Баласчев], «Неколко бележки по повод на писаното 'Битолско, Преспа и Охридско пътни бележки от ***'», *Лоза*, 1/1 (1.1892), σ.5-20.

² «Новини от София», *Новини*, 14.2.1892, σ.3.

³ «Книжина», *Свобода* (Σόφια), 13.2.1892, σ.3.

Βουλγαρίας, πως έχει ενιαία ήθη, έθιμα, γλώσσα, πολιτικές επιδιώξεις κι ιδεώδη –και παρόλα αυτά, στις παραμονές ακριβώς [της μετατροπής] αυτής της ως τώρα ηθικής πάλης σε ανοιχτό πόλεμο, στη βουλγαρική πρωτεύουσα, στην καρδιά της Βουλγαρίας, βγαίνουν άνθρωποι που παλεύουν να χαλάσουν τους καρπούς των προσπαθειών τόσων χρόνων, ν’ αποδείξουν πως οι Μακεδόνες Βούλγαροι είναι χωριστό έθνος, με ιδιαίτερη γλώσσα, με ιδιαίτερα ιστορικά καθήκοντα! Τι μεγαλύτερες αποδείξεις μπορούν να ψάχνουν οι Σέρβοι επ’ αυτού, πως η Μακεδονία δεν είναι βουλγαρική; [...] Ένα μόνο πράγμα τους θυμίζουμε: να μην προσβάλλουν το βουλγαρικό εθνικό αίσθημα με το διασυρμό του ιερού παμβουλγαρικού ιδεώδους! Αν θέλουν να βλάψουν την κοινή βουλγαρική υπόθεση, να μην το κάνουν τουλάχιστον από τη βουλγαρική πρωτεύουσα. Ιδού το Βελιγράδι: ας ορίσουν εκεί, κι από κει ας πετάνε πέτρες στο οικοδόμημα που όλο το βουλγαρικό έθνος, από τη Μαύρη Θάλασσα ίσαμε το Δρίνο, προσπαθεί ν’ αναγείρει»¹.

Η κατηγορία ήταν ιδιαίτερα σοβαρή και, στις δεδομένες πολιτικές συνθήκες, μπορούσε ν’ αποβεί μοιραία για τη νεανική εκδοτική ομάδα –η πολιτική συνοχή της οποίας κατά την εποχή εκείνη παραμένει, άλλωστε, απροσδιόριστη. Η ύλη του δεύτερου τεύχους φέρει έτσι έντονα τα σημάδια της προσπάθειας ν’ αποτιναχθεί η ρετσινιά του εθνικά υπόλογου «σεπαρατιστή», με σαφή πλέον καταδήλωση της «βουλγαρικότητας» του όλου εγχειρήματος και ταυτόχρονη επιστροφή της κατηγορίας για υπόθαλψη του σεπαρατισμού στο ηγετικό πολιτικό προσωπικό (και σε μια μερίδα της κοινής γνώμης) του εθνικού κέντρου.

Τα «απολογητικά» κείμενα του τεύχους είναι δύο. Το πρώτο, με τίτλο «*Μερικά λόγια για το ζήτημα της εθνικότητας*», διακηρύσσει ρητά τη βουλγαρικότητα των Σλαβομακεδόνων, προστρέχοντας στα «αντικειμενικά» και «υποκειμενικά» κριτήρια διαχωρισμού των εθνοτήτων (φυλετική προέλευση, θρησκεία και -κυρίως- γλώσσα, στην πρώτη περίπτωση, βούληση συμμετοχής σ’ ενιαίο εθνικό κράτος, στη δεύτερη): «*Μόνο μια σύγκριση εκείνων των εθνογραφικών ιδιοτήτων που χαρακτηρίζουν τους Μακεδόνες (εννοούμε ‘τους Μακεδόνες Βουλγάρους’)* μ’ εκείνες που χαρακτηρίζουν τους ελεύθερους Βουλγάρους, η ταξινόμησή τους με βάση εκείνες τις αρχές περί εθνικότητας που αριθμήσαμε παραπάνω, επαρκεί για να μας αποδείξει -και να πείσει τον οποιονδήποτε- πως η εθνικότητα των Μακεδόνων δε μπορεί παρά να είναι ‘βουλγαρική’. Η ταύτιση δε αυτών των χαρακτηριστικών έχει από καιρό παρατηρηθεί κι επικυρωθεί από την ανιδιοτελή επιστήμη: μόνο οι αποτυφλωμένοι και οι εχθροί του βουλγαρικού μέλλοντος μπορούν να μη βλέπουν την ολόπλευρη ενότητα που επικρατεί πλήρως μεταξύ των πληθυσμών από το Δρίνο ίσαμε τη Μαύρη Θάλασσα κι από το Δούναβη ως την Άσπρη Θάλασσα [το Αιγαίο]. Οι αδελφοί μας Σέρβοι ακόμα κλείνουν τα μάτια τους μπροστά σ’ αυτή την ξεκάθαρη αλήθεια, θα έρθει όμως σύντομα ο καιρός που θα διακρίνουν και θα γευθούν την παραπάνω αλήθεια»². Η πανηγυρική αυτή δήλωση βουλγαρικών εθνικών φρονημάτων

¹ «Книжина», *Свобода* (Σόφια), 18.2.1892, σ.3.

² «Неколко думи по въпроса на народността», *Лоза*, 1/2 (2.1892), σ.49-58 (εδώ, σ.58).

συνοδεύεται από «μια σύντομη εξήγηση» για το χρησιμοποιούμενο αλφάβητο, με σκοπό –κι εδώ– την αποτίναξη των κατηγοριών για υπόθαλψη του «μακεδονικού σεπαρατισμού». Διαχωρίζοντας κατηγορηματικά «μια αλλαγή στην ορθογραφία» από «μια αλλαγή στη γλώσσα», το περιοδικό διεκδικεί για τον εαυτό του μια εκδοχή δημοτικισμού κι ενσωμάτωσης των μακεδονικών διαλέκτων στην ενιαία εθνική γλώσσα, χαρακτηρίζοντας την κατηγορία για φιλολογικό και πολιτικό σεπαρατισμό που του αποδόθηκε σαν «κάτι το εξωφρενικό»: «Πεποίθησή μας είναι πως οι μακεδονικές διάλεκτοι ουδέποτε θ' αποτελέσουν βάση για τη δημιουργία αυτοτελούς φιλολογικής γλώσσας, διακριτής από την επικρατούσα σήμερα 'ανατολικοβουλγαρική', κι αυτό κυρίως για τους εξής δυο λόγους: 1) Για να μπορέσουν να συγκροτήσουν οι μακεδονικές διάλεκτοι φιλολογική γλώσσα διακριτή από τη βουλγαρική, θα πρέπει να διεθέτουν αφ' ενός μεν μεγάλη εγγύτητα μεταξύ τους, αφ' ετέρου δε να έχουν κάποιες ειδικές διαφορές από τη σημερινή βουλγαρική φιλολογική γλώσσα. Ούτε το ένα έχουμε ούτε το άλλο: ανάμεσα στις μακεδονικές λαλιές υφίστανται τέτοιες διαφορές, που μόλις υπολείπονται από εκείνες τις διαφορές που υπάρχουν εν γένει ανάμεσα στις μακεδονικές κι ανατολικοβουλγαρικές διαλέκτους. [...] 2) Η βουλγαρική λόγια γλώσσα κατά τις τελευταίες δεκαετίες άσκησε τέτοια επιρροή στη γλώσσα των Μακεδόνων, ώστε τίποτα δε θα είχε τη δύναμη να την απομακρύνει, έχει απλώσει πια γερές ρίζες τις οποίες δε μπορεί να ξεριζώσει. Εννοείται πως οι λαϊκές διάλεκτοι ανθίστανται εδώ, όμως αυτή η αντίσταση είναι αδύναμη, έτσι ώστε η βουλγαρική λόγια γλώσσα εύκολα παρεισφρύνει. Θα πούμε επίσης ότι μεγάλο μέρος της διάδοσής της στη Μακεδονία η βουλγαρική γλώσσα το οφείλει ακριβώς σ' αυτή τη διαφορά μεταξύ των μακεδονικών διαλέκτων· η λόγια γλώσσα εμφανίζεται ως ένα είδος συμφιλιωτή μεταξύ εχθρικά διακείμενων πλευρών»¹. Η ίδια περίπου δέσμη επιχειρημάτων, σε αμυντικότερους ακόμη τόνους, απαντάται και στην απάντηση της συντακτικής ομάδας προς τη «Σβομποντά» (26.2.1892), απάντηση που η φιλοκυβερνητική εφημερίδα απαξίωσε να δημοσιεύσει: «Εξετάστε, προς Θεού, το περιοδικό κι αποδείξτε μας σε τι έγκειται ο μακεδονικότητα [македонщината] της γλώσσας του. Ή οι λιγοστές χρησιμοποιημένες λέξεις, που εύκολα μπορούν να κατανοηθούν από οποιονδήποτε και τις οποίες εμείς εσκεμμένα χρησιμοποιήσαμε και θα επιδιώξουμε να εισαχθούν στη λόγια γλώσσα, στην οποία πρέπει ν' αντικατοπτρίζονται όλες οι διάλεκτοι από τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι το Δρίνο, μπορούν να δικαιολογήσουν αυτή την ονομασία; [...] Είναι προφανές ότι, κάτω από την επίδραση της προκατάληψης, συγχέονται δυο διαφορετικά αυτοτελή ζητήματα: το ζήτημα της ορθογραφίας και το ζήτημα της γλώσσας, τα οποία πρέπει να διακρίνονται κατηγορηματικά το ένα από το άλλο. [...] Απομένει, συνεπώς, να υψώσουμε για μιαν ακόμη φορά τη φωνή μας ενώπιον όλου του βουλγαρικού κόσμου, πως η Συντροφιά μας είναι μακριά από κάθε αποσχιστική σκέψη, η οποία τόσο βιαστικά της φορτώθηκε, και να διακηρύξουμε ότι το ιδεώδες της Νεανικής Μακεδονικής Φιλολογικής

¹ «Едно кратко обяснение», *Лоза*, 1/2 (2.1892), σ.91-6.

Συντροφιάς είναι όχι ο σεπαρατισμός αλλά η ενότητα όλου του βουλγαρικού έθνους». Μαζί μ' αυτή τη δήλωση εθνικών φρονημάτων, οι συντάκτες της επιστολής φροντίζουν ωστόσο ν' αντιστρέψουν επί της ουσίας την κατηγορία του σεπαρατισμού, επιρρίπτοντας την ευθύνη για την όλη κρίση στην απέναντι πλευρά: «Υστερα απ' αυτή την παρεξήγηση μεταξύ της Συντροφιάς μας και της κοινής γνώμης, εμφανίζεται ακόμη μια φορά η καχυποψία των ελεύθερων αδελφών προς τους Μακεδόνες, κι αυτή η καχυποψία είναι καρπός της ανεπαρκούς γνωριμίας του Μακεδόνα –των επιδιώξεων, των αισθημάτων και των ιδανικών του. Αυτός είναι, κατ' εμάς, ο κύριος λόγος για το δυσάρεστο περιστατικό [της επίθεσης της «Σβομποντά»], για το οποίο μπορούν να χαιρόνται μόνο οι εχθροί του βουλγαρισμού στη Μακεδονία»¹.

Εκτενέστερη ανάλυση αυτής της «καχυποψίας» που γεννά «παρεξηγήσεις» γίνεται σ' ένα άλλο άρθρο, το σημαντικότερο ίσως του δεύτερου τεύχους, το οποίο λόγω του «φιλολογικού» χαρακτήρα του περνά συνήθως απαρατήρητο κατά τη συζήτηση για τον εθνικό προσανατολισμό της όλης κίνησης. Ο λόγος για την οξύτατη κριτική παρουσίαση του πρόσφατα δημοσιευμένου διηγήματος του Ιβάν Βάζοφ «Δυο εχθροί», όπου ο εθνικός λογοτέχνης της Βουλγαρίας αναπαράγει όλα τα αρνητικά στερεότυπα της βουλγαρικής κοινωνίας για τους «κομογενείς» της Μακεδόνες². Η υπόθεση του έργου (ερωτική αντιζηλία δυο νεαρών, ενός ηρωικού Θρακιώτη -που κερδίζει την κοπέλα- κι ενός ανυπόληπτου Μακεδόνα, που μετά από διάφορα ληστρικά κατορθώματα στη Βουλγαρία το σκάει στη Σερβία και διαπρέπει ως πλιατσικολόγος στη διάρκεια του σερβοβουλγαρικού πολέμου για να αφυπνιστεί ως «βούλγαρος πατριώτης» την τελευταία κυριολεκτικά στιγμή) προσέφερε στους «Λοζάρι» το ερέθισμα για να καταγγείλουν ευθέως την αντιμετώπιση των συμπατριωτών τους τόσο από τη γηγενή διανοήση όσο και από μεγάλο μέρος του κοινού της Ηγεμονίας:

«Ενώ από εδώ γίνονται μεγάλες θυσίες για τη βελτίωση της μοίρας των Βουλγάρων στη Μακεδονία, ενώ διεξάγεται ανένδοτος αγώνας με τους πολυάριθμους διεκδικητές της ίδιας χώρας, ο Μακεδόνας εδώ στην Ηγεμονία υπόκειται σε κάθε ύβρη και συκοφαντία από πολλά από τα ίδια του τ' αδέρφια. Παράξενες αντιθέσεις! Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους Βουλγάρους της Ηγεμονίας κι εκείνους από τη Μακεδονία μεγαλώνει μέρα με τη μέρα και σήμερα έχει πάρει τέτοιες διαστάσεις, που και η ίδια η λέξη 'Μακεδόνας' έχει εξισωθεί στα μυαλά πολλών αδερφών μας με τη λέξη 'ληστής' [арамия]. Αυτός ο φθόνος ανάμεσα στους απελευθερωμένους και τους μη απελευθερωμένους Βουλγάρους, όπως και να το πάρει κανείς, είτε ως ατυχή έχθρα μεταξύ αδελφών είτε ως απλό φθόνο μεταξύ ντόπιων και επήλυδων, είναι αρκετός για να τραβήξει την προσοχή των διανοουμένων, επειδή όχι σπάνια επιφέρει σοβαρές συνέπειες. Η ιστορία μας είναι τόσο αδύναμη για να μας συνδέσει και διαπαιδαγωγήσει σαν κάτι ενιαίο, ώστε απαιτείται από εμάς μεγάλη τακτική αν θέλουμε να διατηρήσουμε την ακεραιότητά μας [нашата целокупност]. Στο μεταξύ βλέπουμε όμως μπροστά μας ένα λάκκο που θέλει να μετατραπεί σε τρομερή άβυσσο,

¹ «Необнародваниот отговор во в. 'Свобода'», *Лоза*, 1/3-4 (3-4.1892), σ.183-6.

² Иван Вазов, «Два врага (епизод от превзиманието на Пирот)», *Денница*, II/1 (1.1891), σ.1-8.

για να χωρίσει αδερφό από αδερφό. Να περιγράψει αυτό το μοιραίο λάκκο ανάμεσα στα δυο ημίση· να περιγράψει τη διάθεση μιας κοινωνίας απέναντι σε μια άλλη συγγενή και κοντινή της: ιδού ο βασικός στόχος του κ. Βάζοφ και των 'δυο εχθρών' του». Αντί όμως ο εθνικός λογοτέχνης της Βουλγαρίας να λειτουργήσει διαπαιδαγωγικά γεφυρώνοντας το υφιστάμενο χάσμα, καταλήγει το άρθρο, «ο κ. Βάζοφ ανέσυρε τις σκέψεις και τα λόγια από τα όχι και τόσο καθαρά στόματα των υβριστών του δρόμου και των ασυνείδητων εφημεριδογράφων και τα έβαλε στο καθαρό στόμα του λαού, τον οποίο μ' αυτό τον τρόπο συκοφαντεί, κι αυτό δεν περιποιεί τιμή στον ποιητή»¹.

Δεν πρόκειται για δευτερεύον μέτωπο αλλά για την κεντρική αντίθεση που καθόρισε την ανάπτυξη του βουλγαρομακεδονικού «πολιτικού σεπαρατισμού» της δεκαετίας του '90, από κοινού με το αίσθημα προδοσίας από το εθνικό κέντρο που παρήγαγε η φιλοσοθωμανική realpolitik της κυβέρνησης Σταμπολόφ. Χρόνια μετά, ένα από τα μέλη του ηγετικού πυρήνα της Συντροφιάς, μέλος της ΚΕ της ΕΜΕΟ στη συνέχεια, θα τονίσει στα απομνημονεύματά του το διάχυτο ρατσισμό της βουλγαρικής κοινωνίας της εποχής απέναντι στους σλαβόφωνους Μακεδόνες που είχαν καταφύγει ή εγκατασταθεί εκεί. Οι Βούλγαροι της Ηγεμονίας, διαβάζουμε, «είχαν πολύ χαμηλή γνώμη για τους Βουλγάρους της Μακεδονίας: όχι μια φορά ακούσαμε από το στόμα του μπάμπια Γκάνιο [του μέσου, δηλαδή, Βουλγάρου] από την ελεύθερη Βουλγαρία πως οι Μακεδόνες ήταν 'ζητιάνοι, θα-μου-δωσεις-άκηδες, σφραγιδάκηδες' κλπ, πως για τα λεφτά γίνονται και τσιγγάνοι. Αυτό όχι μόνο λεγόταν αλλά και γραφόταν στις εφημερίδες της Βουλγαρίας κάθε φορά που κάποιος ντερτιλής 'σωστός Βούλγαρος' [хас Българин], εξοργισμένος με κάποιο Μακεδόνα, έπρεπε να δαγκώσει αυτόν τον τελευταίο και χυμούσε με όλη του την εμπάθεια όχι μόνο εναντίον του προσωπικά, αλλά και εναντίον όλων των ομογενών του από τη Μακεδονία. Η ιστορία αυτών των ύβρεων κι αυτού του ανταγωνισμού ξεκίνησε ήδη απ' τον καιρό του εκκλησιαστικού ζητήματος. Ήδη από τότε στην εφημερίδα 'Μακεντόνιγια', που είχε δήθεν καθήκον ν' αφυπνίζει την εθνική συνείδηση στους Μακεδόνες Βουλγάρους, απαντώνται για πρώτη φορά αστεισμοί όπως 'θα με δώκεις λεφτά να με κάνω Βούλγαρο' κλπ. [...] Οι προσβολές δε σταμάτησαν κι όταν η εθνικότητα των Βουλγάρων στη Μακεδονία αμφισβητήθηκε και από τους Σέρβους, επειδή βρέθηκαν δε κάποιοι, ηθικά ή υλικά ξεπεσμένοι, οι οποίοι πρόδωσαν την εθνικότητά τους, έγιναν Σέρβοι, άρχισαν να πνέουν φωτιά και λαύρα εναντίον όλων των Μακεδόνων Βουλγάρων. Η παλιά ύβρις και βλαστήμια 'θα με δώκεις λεφτά να με κάνω Βούλγαρο' απέκτησε νέα δομή: 'σφραγίδα μου είναι –κι εδώ τη βάζω, κι εκεί τη βάζω'»².

Αντιμέτωποι με την αμφισβήτηση τόσο των φρονημάτων όσο και των απώτερων βλέψεών τους, οι «Λοζάρ» θα προσπαθήσουν στο τρίτο και τελευταίο τεύχος του περιοδικού τους να δώσουν για μια ακόμη φορά πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης στο βουλγαρικό

¹ «Два врага (епизод от превзиманието на Пирот) от И. Вазов», *Лоза*, 1/3-4 (3-4.1892), σ.67-71.

² Христо Коцев, «Страници из спомениите ми», *Македония*, 11.1922, σ.52.

εθνικισμό. Τα δυο βασικά πολιτικά κείμενα που δημοσιεύθηκαν εκεί, εκτός από την απάντηση της ομάδας προς τη «Σβομποντά», ευθυγραμμίζονται πλήρως με τη στοχοθεσία και τα στερεότυπα αυτού του τελευταίου: το ελληνόφωνο Μελένικο παρουσιάζεται σα μια βουλγαρική πόλη με ελάχιστα «καθαρά ελληνικά» σπίτια¹, ενώ ο σερβικός «εθνολογικός» χάρτης της Μακεδονίας που κυκλοφόρησε το 1891 με την υπογραφή των φοιτητών της Μεγάλης Σχολής του Βελιγραδίου κατακεραυνώνεται από έναν κροάτη καθηγητή². Η αναδίπλωση αυτή δεν επέφερε ωστόσο την παραμικρή χαλάρωση στην αντίπαλη πλευρά. Στις 13 Απριλίου η «Σβομποντά» επανέλαβε τις επιθέσεις στο ίδιο μήκος κύματος με προηγούμενα, η Συντροφιά αυτοδιαλύθηκε και η έκδοση του περιοδικού της σταμάτησε³.

Το Μάιο του 1894, αμέσως μετά την ανατροπή του Σταμπολόφ, το περιοδικό θα ξανακυκλοφορήσει, αυτή τη φορά όμως γραμμένο στη λόγια βουλγαρική γλώσσα και με μια πολιτική γραμμή βουλγαρομακεδονικού αλυτρωτισμού δίχως μακεδονίζουσες αποκλίσεις. Απροκάλυπτα αλυτρωτική είναι άλλωστε η στοχοθεσία του καταστατικού της Νεανικής Μακεδονικής Συντροφιάς που το εκδίδει, οργάνωσης από τον τίτλο της οποίας έχει αφαιρεθεί πια ο χαρακτηρισμός «Φιλολογική»: εκτός από την έκδοση του περιοδικού και τη λειτουργία αναγνωστηρίου, διαβάζουμε, σκοπός της Συντροφιάς είναι «να δώσει αφορμή για την ανάληψη και τη χρησιμοποίηση διαφόρων χρήσιμων μέσων, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν για τη βελτίωση της κατάστασης στη Μακεδονία από πλευράς ημών των Μακεδόνων αναλόγως των αναγκών, του καιρού και των συνθηκών»⁴. Τα βασικά πολιτικά κείμενα που δημοσιεύθηκαν στα (δυο όλα κι όλα) τεύχη αυτής της δεύτερης φάσης είναι τρία: ένα επώνυμο άρθρο με τίτλο «Να συνενωθούμε!» και υπογραφή 'Νικόλεφ', μια πολεμική του 'Λιμνήσιου' (Γκέοργκι Μπαλάστσεφ) εναντίον ενός μακεδονίζοντος φυλλαδίου που υποστήριζε τη μαζική προσχώρηση των Σλαβομακεδόνων στην Ουνία και οι παρατηρήσεις (με υπογραφή «B.») που συνοδεύουν στη μετάφραση του κεφαλαίου περί Μακεδονίας από το πρόσφατο βιβλίο του γάλλου Λεόν Λαμούς «Η Βουλγαρία στο παρελθόν και το παρόν». Κεντρική ιδέα και των τριών είναι η προπαγάνδισή μιας δυναμικής, επαναστατικής πολιτικής για την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον οθωμανικό ζυγό, με παράλληλη προάσπιση της βουλγαρικότητας του σλαβικού πληθυσμού της. Το άρθρο του Νικόλεφ ξεκινά με τη διαπίστωση πως ούτε οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις ούτε οι ίδιοι οι Μακεδόνες έκαναν οτιδήποτε για να επιβάλουν την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού §23 της συνθήκης του Βερολίνου, αφήνοντας το καθεστώς να αναδιατάξει τις τοπικές ισορροπίες προς όφελός του: ληστεία και φονικά ωθούν κάθε χρόνο δεκάδες χιλιάδες Μακεδόνες «στην ξενιτειά» απ' όπου επιστρέφουν μόνο οι μισοί, ο εποικισμός

¹ Π.Α., «Мелник и околността му», *Лоза*, 1/3-4 (3-4.1892), σ.121-31. Σύμφωνα με το άρθρο, στην πόλη κατοικούσαν 50 «καθαρά ελληνικές» οικογένειες, 250 «γρεκομάνικες», 250 τουρκικές, 200 βουλγαρικές κι 150 οικογένειες «Πουλιβάτσι», σλαβόφωνων δηλαδή προσφύγων απ' την περιοχή της Νάουσας που κατέφυγαν εκεί μετά την επανάσταση του 1822.

² J. Modestin, «Неща по новата етнографическа карта на Сърбските земи, съставена от Белградските великошколци», *Лоза*, 1/3-4 (3-4.1892), σ.133-9.

³ Д.Т. Левов, «Лоза», *Сводода* (Σόφια), 13.4.1892, σ.3. Αγγελοπούλου 2004, σ.172.

⁴ «Устав на Младата Македонска Дружина» (Σόφια 8.5.1894), σε Билярски 2002, σ.31.

μουσουλμάνων προσφύγων τροποποιεί σταδιακά το εθνολογικό τοπίο, κυρίως όμως «οι προπαγάνδες» με την υποστήριξη των αρχών «διαμελίζουν μόνο το χριστιανικό πληθυσμό» αφήνοντας ενιαίο το μουσουλμανικό στοιχείο που αναγορεύεται έτσι σε πλασματική πλειοψηφία: οι συνθήκες αυτές δημιουργούν την ανάγκη «συστηματικού αγώνα» και «κήρυξης πολέμου κατά του τυράννου μας» με συνένωση «όλων των Μακεδόνων» και πολιτικό πρόγραμμα την εφαρμογή του §23¹. Εξίσου αυτοκριτικές είναι και οι παρατηρήσεις πάνω στο κείμενο του Λαμούς: «Οι ίδιοι οι Μακεδόνες», διαβάζουμε, «οι οποίοι έχουν την αναίδεια να καμαρώνουν με την ονομασία 'μετανάστες' αδιαφορούν για την πατρίδα τους, τα προσωπικά συμφέροντα αποχαυνώνουν το νευρικό τους σύστημα κι έχουν προσκυνήσει το ατομικό τους ραχάτι. Πώς θέλετε ένας ξένος να υποφέρει για εσάς, να πολεμήσει για την ελευθερία σας, όταν εσείς οι ίδιοι δεν είστε σε κατάσταση να νιώσετε ούτε το διασυρμό της οικογένειάς σας, ούτε τους πόνους από τις θανάσιμες πληγές του αδερφού σας, ούτε την πείνα τους, που αιτία έχει την κακούργα αρπαγή του ίδιου τους του ψωμιού από το στόμα; Ακούτε άραγε τη φωνή του αίματος που χύνεται, που καλεί σε εκδίκηση; Έ;»². Η αναφορά στον «ξένο» μπορεί ν' αφορούσε θεωρητικά το γάλλο συγγραφέα, η σύνδεσή της όμως με την ανάληψη πολεμικού εγχειρήματος είναι προφανές ότι παρέπεμπε περισσότερο στους Βουλγάρους της Ηγεμονίας. Την εικόνα συμπληρώνουν οι επικρίσεις του ίδιου άρθρου για την πρόταξη της οικοδόμησης του «βουλγαρισμού» της Μακεδονίας σε βάρος της απελευθερωτικής προοπτικής: «Αντί να διαμαρτυρόμαστε ενάντια στην πανούργα παραμέληση της συνθήκης του Βερολίνου κι ενάντια στα κακουργήματα των κατακτητών μας, διαμαρτυρόμαστε ενάντια στη σερβική κι ελληνική προπαγάνδα· αντί να ξεκουφάνουμε την Ευρώπη με τις κραυγές μας 'ελευθερία ή πυρ!', αποδεικνύουμε στα σοβαρά πως δεν είμαστε ούτε Έλληνες ούτε Σέρβοι. Αυτό όμως ήταν η επιθυμία των εχθρών μας. [...] Εννιά ολόκληρα χρόνια και βάλτε περιπλανιόμαστε στα τεκμήρια, κοροϊδεύομαστε με παιχνιδάκια και ιδού, αυτό το επάγγελμα μάς φαίνεται πιο ευχάριστο. Ξεχάσαμε τις πληγές μας»³. Στην ίδια κατεύθυνση της πολεμικής κατά της ειρηνικής, «εξελικτικής» προοπτικής του Μακεδονικού κινείται και η αντιπαράθεση του περιοδικού με την προπαγάνδισή της «σωτηρίας των Βουλγαρομακεδόνων» μέσω της ομαδικής προσχώρησής τους στην Ουνία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η αντίδραση του Μπαλάστσεφ, βασικού αρθρογράφου της «Λόζα» και στις δυο περιόδους, απέναντι στην ταύτιση (από το επίμαχο φιλοουνίτικο φυλλάδιο) των σλαβόφωνων με τους αρχαίους κατοίκους της περιοχής: «Ο συγγραφέας» του, καταγγέλλει, «δε γίνεται να μην ξέρει πως ο Μακεδόνας Βούλγαρος [Македонския Българин] δεν είναι απόγονος των αρχαίων Μακεδόνων και ότι στις φλέβες του

¹ Николев, «Да се сдружим!», *Лоза*, 1/5 (5.1894), σ.36-8.

² В., «Македония», *Лоза*, 1/6 (6.1894), σ.28.

³ Στο ίδιο, σ.27-8.

κυλά σλαβικό αίμα. Έχουμε λαμπρές σελίδες από το παρελθόν μας και μ' αυτές στη δεδομένη περίπτωση μπορούμε ν' απευθυνθούμε στα αισθήματα, κι όχι με πλαστές»¹.

Ένα κρίσιμο ερώτημα αφορά το βαθμό συνέχειας ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη περίοδο της «Λόζα» (και της μητρικής της οργάνωσης). Η υπάρχουσα βιβλιογραφία δε διευκολύνει δυστυχώς την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, καθώς ακόμη και η απλή συμμετοχή πολλών ανθρώπων στη μια ή την άλλη φάση του περιοδικού αποτελεί αντικείμενο διχογνωμιών². Στις μεταγενέστερες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις τους, τα ίδια τα μέλη της ομάδας αποφεύγουν κατά κανόνα ν' αναφερθούν ρητά σε αυτήν ή φροντίζουν να την εντάξουν στο πλαίσιο του βουλγαρομακεδονικού αντιοθωμανικού κινήματος, κάνοντας λόγο για ένα υβρίδιο επαναστατικής οργάνωσης το οποίο για λόγους συνομοτικότητας και μόνο εμφανίστηκε σαν φιλολογικό³ και αποσιωπώντας πλήρως τις σχετικές «γλωσσικές» τριβές⁴. Στην πρώτη μακεδονίζουσα εκδοχή της ιστορίας της ΕΜΕΟ που εξέδωσε στη Σόφια το 1945, ο παλιός κομιτατζής Άγγελ Ντίνεφ υποστηρίζει πάλι πως η Νεανική Μακεδονική Φιλολογική Συντροφιά άλλαξε κατεύθυνση ύστερα από μια σύσκεψη των μελών της, «όπου οι διστακτικοί έκαναν πρόταση το περιοδικό να γράφεται σε βουλγαρική γλώσσα, κι όχι όπως γραφόταν, στα μακεδονικά» –με πρόσχημα το φόβο βίαιης καταστολής του εγχειρήματος από την κυβέρνηση Σταμπολόφ, αλλά στην πραγματικότητα επειδή ο «χοντροκομμένος καριερισμός» τους ωθούσε σε συνεργασία με τους οργανωμένους φορείς του βουλγαρικού επεκτατισμού. Η σύσκεψη αυτή, μετά την οποία η «Λόζα» κυκλοφόρησε σε καθαρά βουλγαρική γλώσσα με το επίσημο βουλγαρικό αλφάβητο, θεωρείται από το συγγραφέα σαν η απαρχή της «οικοδόμησης μιας ψευδούς μακεδονικής κοινής γνώμης, η οποία άρχισε να επιβάλλει την επιρροή της στο βουλγαρικό λαό και τους κυβερνώντες της Βουλγαρίας με σκοπό να βρίσκεται πάντα κοντά στην εξουσία και να την εκμεταλλεύεται για προσωπική της ευημερία»: ταυτόχρονα, γράφει, σήμανε τη «βίαιη διακοπή της φυσικής ανάπτυξης της μακεδονικής εθνικής ιδέας μεταξύ της εμικράτσιας στη Βουλγαρία» αλλά και τη «βίαιη διακοπή» της ίδιας εξέλιξης «ανάμεσα στο μακεδονικό λαό [македонския народ] εντός των ορίων της Μακεδονίας»⁵. Ο Ντίνεφ παραθέτει μάλιστα και τα ονόματα όσων πρωταγωνίστησαν σ' αυτή τη στροφή –ονόματα Μακεδόνων που σταδιοδρόμησαν στην κεντρική πολιτική ζωή ή τις κρατικές υπηρεσίες της Βουλγαρίας, ταυτισμένοι με το βερχοβιστικό ρεύμα (Ντίμιταρ Ρίζοφ, Τόμα Καραϊόβοφ, Αντρέι Λιάπτσεφ, Ναούμ Τιουφεκτσιέφ, Ντ. Ναούμοφ κ.ά.), εξ ου και η κατηγορία για «καριερισμό»⁶. Στη δική

¹ Езерски [Г. Баласчев], «Книжина. Рецензия», *Лоза*, 1/5 (5.1894), σ.39-47. Η επισήμανση αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν συγκριθεί με μια γενικόλογη αναφορά του ίδιου του Μπαλάστσεφ στο αρχαίο παρελθόν της περιοχής, δημοσιευμένη στην πρώτη παράγραφο του πρώτου άρθρου του πρώτου τεύχους της «Λόζα», η οποία επιστρατεύεται συχνά ως ένδειξη της καλλιέργειας αυτού του καταγωγικού μύθου εκ μέρους (και) της Συντροφιάς: Езерски, «Неколко бележки...», όπ.π., *Лоза*, 1/1 [1.1892], σ.5.

² Пандев 2000, σ.68· Димески 1982, σ.128-9· Църнушанов 1992, σ.47-9.

³ Вл. π.χ. το μοναδικό αυτοβιογραφικό κείμενο του Пётар Попάρсоф (1919), σε Петров – Билярски 2002, σ.206.

⁴ Белев 2003, σ.12· Лука Джеров, «Революционната борба в Кичевско», στη συλλογή *Към борбите в Югозападна Македония*, Σόφια 1926, σ.5-6.

⁵ Динев 1945, σ.65-6.

⁶ Στο ίδιο, σ.65.

του πάλι εκδοχή, δημοσιευμένη το 1903, ο Κρστε Μισίρκοφ τονίζει πως ο αρχικός πυρήνας της Συντροφιάς συγκροτήθηκε από την ομάδα των σπουδαστών που -όπως και ο ίδιος- έκαναν το 1888-90 τη διαδρομή Θεσσαλονίκη-Βελιγράδι-Σόφια, μεταπηδώντας από το βουλγαρικό εκπαιδευτικό σύστημα στο σερβικό και τανάπαλιν: έχοντας βιώσει στο πετσί τους «τον κίνδυνο διαμελισμού της Μακεδονίας ανάμεσα στα δυο αυτά κράτη, αν οι ίδιοι οι Μακεδόνες δεν εξοπλίζονταν και δε διεκδικούσαν με τις δικές τους δυνάμεις και μέσα την ελευθερία», οι νέοι αυτοί συγκρότησαν στις αρχές της δεκαετίας «ένα εθνικό αποσχιστικό κίνημα με σκοπό το διαχωρισμό των μακεδονικών συμφερόντων από τα βουλγαρικά με την προαγωγή μιας από τις μακεδονικές διαλέκτους στο επίπεδο της λόγιας γλώσσας για όλους τους Μακεδόνες. Όργανο αυτού του αποσχιστικού κινήματος των Μακεδόνων στη Βουλγαρία ήταν το περιοδικό 'Λόζα'»· μετά την απαγόρευσή του από τις βουλγαρικές αρχές, οι δημιουργοί του μετέφεραν το κέντρο της δραστηριότητάς τους στην ίδια τη Μακεδονία ιδρύοντας την ΕΜΕΟ, ενώ «οι Μακεδόνες στη Βουλγαρία ή με βουλγαρική παιδεία εργαζόνταν πίσω από βουλγαρικό προσωπείο, αφ' ενός μεν επειδή έτσι αυτοαποκαλούνταν μεγάλο μέρος του πληθυσμού, κι αφ' ετέρου γιατί μ' αυτό τον τρόπο μπορούσε ν' αποκτηθεί η υποστήριξη της βουλγαρικής κυβέρνησης, του βουλγαρικού λαού και της βουλγαρικής Εξαρχίας»¹. Η αφήγησή του επιβεβαιώνεται εν μέρει μόνο απ' όσα γνωρίζουμε για πρόσωπα και πράγματα της Συντροφιάς: μεταξύ των πρωτεργατών της συγκαταλεγόταν ο Πέταρ Ποπάρσοφ, που ως Ποπάρσοβιτς τον είδαμε να πρωταγωνιστεί στην υπόθεση των φυγάδων σπουδαστών και που θα τον ξαναδούμε λίγο παρακάτω να υπογράφει ψευδώνυμα -ως «Βαρδαριώτης»- το μανιφέστο των «σεπαρατιστών» του εσωτερικού ενάντια στον «αποικιακό» μηχανισμό της Σόφιας και της Εξαρχίας². Κάποιοι άλλοι από τους επιφανέστερους αρθρογράφους της πρώτης περιόδου, όπως ο Μπαλάστσεφ, θα παραμείνουν ωστόσο στη συνέχεια στο περιθώριο του βουλγαρομακεδονικού επαναστατικού κινήματος, προκρίνοντας τη συνέχιση των σπουδών τους στην Ευρώπη και μια επιστημονική καριέρα στη Βουλγαρία³. Στενή σχέση με τη «Λόζα» παραδέχεται σε λίγο μεταγενέστερα δημοσιεύματά του -το 1894- και ο Κόστα Σάχοφ, εκδότης των αλτρωτικών εφημερίδων «Македония» (1888-93) και «Глас Македонски» (1893-98) που ήδη από το 1889 είχε λανσάρει την ιδέα της αναγκαστικά διακριτής πολιτικής οργάνωσης και πορείας των «Βουλγάρων» της Μακεδονίας από τους «ομοεθνείς» τους της Ηγεμονίας. Όταν το 1892 επιχείρησε να εγγράψει συνδρομητές του περιοδικού στην επαρχία, γράφει, συνελήφθη στη Βάρνα και παρέμεινε για τρεις μήνες κάτω από αστυνομική επιτήρηση· ως αποτέλεσμα δε της καταστολής, «οι πιο εύποροι και πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι, τόσο απαιτητικοί τώρα, όχι μόνο δεν έσπευσαν σε βοήθεια εκείνων

¹ Мисирков 1903, σ.71-2. Првλ. Мисирков 2003, σ.94-5.

² Για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Ποπάρσοφ: Петров 1927, σ.11· Радев 1994, σ.200.

³ Радев 1994, σ.200· С.Мл., «Баласчев, Георги Димитров», МАНУ 2009, σ.120.

των νέων ανθρώπων, αλλά και κακεντρεχώς υπομειδιούσαν με τη δυστυχία τους»¹. Για προφανείς λόγους, ούτε ο Σάχοφ αναφέρει ωστόσο το παραμικρό για το «φιλολογικό» μέρος των αντιδράσεων που προκάλεσε η έκδοση του περιοδικού, προτιμώντας να εντάξει την όλη πρωτοβουλία στο αλυτρωτικό συνεχές του βουλγαρομακεδονισμού. Το 1894 υπήρξε άλλωστε ένας από τους πρωτεργάτες της νέας Συντροφιάς και κατά πάσα πιθανότητα αυτός που, πίσω από το ψευδώνυμο «Νικόλεφ», συνέταξε το βασικό προγραμματικό κείμενο του εντύπου της². Το αμέσως επόμενο διάστημα θα εξελιχθεί σ' ένα από τα ιδρυτικά στελέχη του Ανώτατου Μακεδονικού Κομιτάτου της Σόφιας³.

Ανεξάρτητα από τις πραγματικές ή εικαζόμενες προθέσεις των δημιουργών της, η έκδοση της «Λόζα» και οι αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε δεν έμειναν αναξιοποίητες από τους φορείς των αντίπαλων εκδοχών του μακεδονισμού. Λίγο μετά το τελευταίο δημοσίευμα της «Σβομποντά», ο ανώνυμος σερβόφιλος συνεργάτης του «Νεολόγου» επικαλείται σε εκτενές άρθρο του τις επιθέσεις κατά του περιοδικού ως έμμεση αναγνώριση της διαφορετικότητας των Σλαβομακεδόνων από τους Βουλγάρους: «*Η 'Σφομποδά'*», γράφει, «*αφορμή λαμβάνουσα εκ τινος περιοδικού συγγράμματος υπό τον τίτλον 'Λόζα' εν Σοφία μεν εκδιδόμενου αλλ' εις σλαβομακεδονικήν γλώσσαν και δι' ιδιαιτέρας ορθογραφίας -ουχί βουλγαρικής- γραφομένου, αφρούς λύσεως εξερεύγεται κατά των εν Βουλγαρία Σλαβομακεδόνων και απειλεί αυτούς δι' εξοντώσεως. Και διατί; Διότι οι Σλαβομακεδόνες, αποπλανηθέντες και παρατήσαντες τας πατρικάς αυτών εστίας και σωρηδόν μεταναστεύσαντες εις Βουλγαρίαν, εκεί δε εκ του πλησίον γνωρίσαντες το βουλγαρικόν έθνος, την γλώσσαν αυτού, τα ήθη και έθιμα και ευρόντες αυτά πάντη ξένα προς τα εαυτών, συναισθανθέντες την μεγάλην αυτών πλάνην, ήρξαντο να καλλιεργώσι την μητρικήν αυτών γλώσσαν, εκδίδοντες διάφορα περιοδικά συγγράμματα και εφημερίδας εις την μητρικήν αυτών γλώσσαν. Το τοιούτον εκ μέρους των Σλαβομακεδόνων κίνημα η 'Σφομποδά' χαρακτηρίζουσα ως ράπισμα κατά του παμβουλγαρισμού διευθυνόμενον και πραγματευομένη περί της γλώσσης και περί της ορθογραφίας του περιοδικού συγγράμματος 'Λόζα', ευρίσκει την γλώσσαν των Σλαβομακεδόνων ακατάληπτον δια τους Βουλγάρους και την ορθογραφίαν πάντη διάφορον της βουλγαρικής και ερωτά: Ποίος ο σκοπός και η αποστολή της εν μέση τη πρωτευούση της Βουλγαρίας εκτυπώσεως συγγραμμάτων εν σλαβομακεδονική γλώσση, ενώ οι Βούλγαροι ουδόλως αυτήν εννοούσι. [...] Προς ταύτα αγνοούμεν τι θα απαντήση το όργανον της βουλγ. σχισματικής εξαρχίας, η 'Νοβινή'. Ημείς πολλάκις και δια ψηλαφητοτάτων αποδείξεων εδείξαμεν αυτή ότι οι σλανόφωνοι κάτοικοι της Μακεδονίας ούτε κατά την γλώσσαν, ούτε κατά τα ήθη και έθιμα ομοιάζουσι τοις Βουλγάροις, αλλά παρά πάντα ταύτα εκείνη, κινουμένη υπό του παμβουλγαρισμού και μακιαβελικώς διαστρέφουσα τα υφ' ημών*

¹ Коста Шахов, «Едно осветление по нашите работи» (1894), σε И. Бурилкова – Ц. Билярски, *От София до Костур*, Σόφια 2003, σ.45. Για τον «πολιτικό σεπαρατισμό» του Σάχοφ: Пандев 2000, σ.59-66· Αγγελοπούλου 2004, σ.159-62.

² Ο ίδιος αναφέρει πως χρησιμοποίησε το ίδιο ψευδώνυμο σε άλλο δημοσίευμα της ίδιας περιόδου, στη δική του εφημερίδα (Шахов 2003, σ.48).

³ Николов 2001 (ВМОРО...), σ.191· Билярски 2002, σ.31 κ.εξ..

γραφόμενα, πάντοτε διεκδικεί Βουλγάρους εν Μακεδονία. Νυν δε, των υφ' ημών λεχθέντων τρανότατα επικυρουμένων και υπό της συναδέλφου αυτής και οργάνου της βουλγαρικής κυβερνήσεως 'Σφομποδάς', τι θα ειπή η 'Νοβινή'; Απαντήσατε, κύριε Σιόπωφ!»¹

Η απάντηση ήρθε σχεδόν ένα μήνα αργότερα –διάστημα εξαιρετικά μεγάλο, ακόμη και για τη συχνότητα των τότε αντιπαραθέσεων μεταξύ των δυο έντυπων ναυαρχίδων του κωνσταντινουπολίτικου ελληνισμού και βουλγαρισμού. Σε πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο του, το όργανο της Εξαρχίας κάνει λόγο για «ένα αρκετά παιδιάστικο, για να μην πούμε χαζούτσικο, άρθρο, αναρτημένο ξανά πάλι στο 'Νεολόγο' από το γνωστό αγορασμένο και πουλημένο υπερασπιστή και διασπορέα της σερβικής φιλοσοφίας, της σερβικής εθνότητας» που, «γεννημένος στην Οχρίδα», αρθρογραφεί «όχι για τίποτα άλλο, αλλά για να δικαιολογήσει τα φουκαριάρικα 15 ναπολέονια που εισπράτει κάθε μήνα, έναντι των οποίων κάτι πρέπει να κάνει». Ως αρθρογράφος της ημεπίσημης ελληνικής εφημερίδας υπονοείται έτσι εμφανώς ο Γκρούπτσε(βιτς), που εξακολούθησε όπως είδαμε να συνεργάζεται με τη σερβική πρεσβεία της Πόλης. Όσο για την ουσία της απάντησης, αυτή επικεντρώνεται στην αναπαραγωγή των αμυντικών «εξηγήσεων» του περιοδικού, υπερθεματίζοντας ταυτόχρονα όσον αφορά τη βουλγαρικότητα των σλαβομακεδονικών διαλέκτων: «Ο αξιοσέβαστος συγγραφέας των παραπάνω γραμμών στο 'Νεολόγο' δεν καταλάβαινει φαίνεται καλά τα βουλγαρικά, γι' αυτό δεν κατάλαβε καλά τα γραφέντα στη 'Σβομποντά' για τη 'Λόζα'. Τα πάντα έχουν μεταφραστεί ψευδώς. Το περιοδικό Λόζα δεν εκδίδεται σε σλαβομακεδονική γλώσσα αλλά σε βουλγαρική. [...] Ο υπερασπιστής των σερβικών βάσεων στο 'Νεολόγο' καταπιάστηκε να γράψει για το περιοδικό 'Λόζα' χωρίς να έχει δει καν το εξώφυλλό του. [...] Η γλώσσα του περιοδικού 'Λόζα' είναι βουλγαρική, με τραγούδια και άλλες ντόπιες, επαρχιακές λέξεις. Έχει αλλάξει μόνο την ορθογραφία, αλλά αυτό δύσκολα μπορεί να σημαίνει κάτι για το 'Νεολόγο' και τους Σέρβους, γιατί στη γραπτή βουλγαρική γλώσσα προς το παρόν είναι σε χρήση διάφορες ορθογραφίες, καθώς δεν έχουμε ακόμη μια καθιερωμένη κοινή ορθογραφία. Συμβουλευόμαστε τον αντίπαλό μας άλλη φορά να εμβαθύνει καλύτερα κι από πιο κοντά στο ζήτημα και μετά να βγαίνει να κάνει πολεμική, γιατί αλλιώς θα υπόκειται σε μόνιμο φιάσκο, όπως μέχρι τώρα. Και τι φιάσκο! Η εξοχότητά του επικαλείται για τεκμήριο το περιοδικό 'Λόζα', πως η γλώσσα των Βουλγάρων στα βιλαέτια δεν είναι βουλγαρική, κι εμείς του παρουσιάσαμε απόδειξη από την ίδια τη 'Λόζα' ότι σλαβομακεδονική λόγια γλώσσα δεν υφίσταται, επειδή στα βιλαέτια υπάρχουν δεκαπέντε διαφορετικές διάλεκτοι, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους περισσότερο απ' ό,τι καθεμιά τους από την ανατολικοβουλγαρική διάλεκτο. Στο κάτω κάτω, γεγονός αποδεδειγμένο είναι πως η γραπτή βουλγαρική γλώσσα έχει πάρει πολλά από τις διαλέκτους των βιλαετίων κατά τις ίδιες τις αρχές της επεξεργασίας της»². Παρά τη βεβαιότητα του οργάνου της Εξαρχίας ότι

¹ ['Πελαγών'], «Η 'Σφομποδά' και οι Σλαύοι της Μακεδονίας», *Νεολόγος* (Κων/λη), 29.4.1892, σ.2.

² *Новини* (Κων/λη), 22.5.1892, σ.1, κύριο άρθρο. Η καθυστέρηση στη δημοσίευση της απάντησης οφειλόταν κατά πάσα πιθανότητα στην ανάγκη επισκόπησης των επίμαχων εντύπων, καθώς μια πρώτη απάντηση, γενικόλογη κι

κατατρόπωσε τον αντίπαλό του, ο «Νεολόγος» θα επανέλθει πάντως τακτικά στο θέμα κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, αναπαράγοντας την ίδια πάντα επιχειρηματολογία: «ουδεμίαν σχέσιν έχετε προς την γλώσσαν του Μακεδονικού λαού και η 'Σφομπονδά' αυθεντικώτατα επιστοποίησε προς αισχύνην υμών και μόνον»¹. «ερωτά εν αγανακτήσει -όλωσ δικαία- η 'Σβομποδά', τι αιτούσιν οι Μακεδόνες εν μέση Βουλγαρία να εκδίδωσι πόνημα, οίον η 'Λόζα' εν τη Μακεδονική γλώσση, τη ακαταλήπτω τοις Βουλγάροις»².

Για τις τύχες του γλωσσικού μακεδονισμού στο εσωτερικό του βουλγαρομακεδονικού κινήματος κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, αποκαλυπτική είναι η μετατόπιση των σχετικών πρωτοβουλιών από τον ημιεπίσημο χώρο των εκδοτικών προσπαθειών στο ανεκτικότερο περιβάλλον της θεατρικής δημιουργίας. Το καλοκαίρι του 1900 το Ανώτατο Μακεδονικό Κομιτάτο χρηματοδοτεί με το υπέρογκο ποσό των 2.000 λέβα την έκδοση και διάδοση του θεατρικού έργου «Άγιοι του Περλεπέ» (Прилепски светци) του Αντόν Στρασιμίροφ· γραμμένο σε μια μακεδονίζουσα γλώσσα με τη βοήθεια του Γκιόρτσο Πετρόφ, το έργο προοριζόταν να ενισχύσει την προπαγάνδα των μακεδονικών συλλόγων της Βουλγαρίας υπέρ του επαναστατικού εγχειρήματος της ΕΜΕΟ κι εξαντλήθηκε μέσα σε ελάχιστο διάστημα³. Παρόλο που η επιδότησή του φαίνεται πως οφειλόταν λιγότερο σε ενδιαφέρον για την προώθηση της τοπικής διαλέκτου και περισσότερο στη σκανδαλώδη διαχείριση των κονδυλίων του κομιτάτου από την τότε ηγεσία του⁴, η προσφυγή σε μια «μακεδονοποιημένη» εκδοχή της λόγιας βουλγαρικής γλώσσας αφήνει να διαφανεί η ζήτηση τέτοιων προϊόντων στην οργανωμένη βάση της βουλγαρομακεδονικής διασποράς. Ζήτηση που επιβεβαιώνεται με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια από την ενθουσιώδη υποδοχή του «Ματωμένου Μακεδονικού Γάμου» (Македонска кървава сватба) του ταλαντούχου Βοϊντάν Τσερνοντρίνσκι, η εκτύπωση του οποίου επιδοτήθηκε επίσης από το ΑΜΚ (αν και με πολύ μικρότερο ποσό: μόλις 100 λέβα)⁵ μετά την επεισοδιακή πρεμιέρα του στη Σόφια το Νοέμβριο του 1900. «Έπρεπε να έχουμε ένα έργο στη μακεδονική διάλεκτο για τη μακεδονική ζωή», σημειώνει στις δημοσιευμένες αναμνήσεις του ο συγγραφέας, τονίζοντας ότι στην απήχηση του δημιουργήματός του σημαντικό ρόλο εκτός από την πατριωτική υπόθεση έπαιξε «και η διάλεκτος» στην οποία αυτό ήταν γραμμένο⁶.

εστιασμένη στην αντικατάσταση -στο λόγο του Νεολόγου- των «Βουλγαροφώνων Ελλήνων» από τους «Σλαβομακεδόνες», δόθηκε σχεδόν αμέσως («Вътрешен отдел», *Новини*, 8.5.1892, σ.2-3).

¹ «Η 'Νοβινή' και αύθις ελεγχόμενη», *Νεολόγος* (Κων/λη), 4.6.1892, σ.2.

² «Μακεδών», «Η 'Σφομποδά' και η 'Νοβινή'», *Νεολόγος*, 6.6.1892, σ.2, ανταπόκριση από το Εμπόριο Καϊλαρίων, (22.5.1892).

³ Πρακτικά των συσκέψεων του ΑΜΚ (29.8.1900, 1.9.1900 & 26.9.1900), σε Билярски 2002, σ.191, 193 & 198-9· Ristovski 1995, σ.186-7.

⁴ Спространов 1994, σ.29 & 105.

⁵ Πρακτικά των συσκέψεων του ΑΜΚ (16.12.1900), σε Билярски 2002, σ.220.

⁶ Войдан Чернодрински, «Македонски драматичен театър» (1936), σε Пандев 1982, σ.257-63. Ο «Ματωμένος Μακεδονικός Γάμος» θεωρείται σήμερα ως ένα από τα κλασικά έργα της σλαβομακεδονικής γραμματείας. Όσον αφορά τη μεταγενέστερη πολιτική αξιοποίησή του, αξίζει ν' αναφερθεί το δημοφιλές μαζικό ανέβασμά του από θεατρικές ομάδες της ΕΠΟΝ στα σλαβόφωνα χωριά της ελληνικής Μακεδονίας κατά την απελευθέρωση του 1944 (Κωστόπουλος 2000, σ.192).

Το αντιεξαρχικό κίνημα

Στην ίδια τη Μακεδονία, ο βουλγαρομακεδονικός «σεπαρατισμός» θα εκδηλωθεί με ελαφρά διαφορετικό τρόπο, κυρίως ως αντίδραση απέναντι στη συγκεντρωτική πολιτική της Εξαρχίας, τις αυθαιρεσίες των αρχιερέων της και την αποικιακή νοοτροπία των στελεχών που στέλνονται από την Ηγεμονία για να καθοδηγήσουν την πολιτική συγκρότηση του millet-i Bulgar. Η κοινωνική δυναμική αυτής της δυσaréσκειας τροφοδοτείται από την ανάδυση νέων συλλογικών υποκειμένων στο εσωτερικό των εξαρχικών κοινοτήτων, υποκειμένων που με τη σειρά τους αποτελούν το προϊόν της εκπαιδευτικής έκρηξης, μέσω της οποίας επιχειρήθηκε η οργανωτική οικοδόμηση του νέου μιλέτ. Για την ανάδυση αυτού του ρεύματος -ως μαζικής πρακτικής περισσότερο παρά ως διανοητικής επεξεργασίας- και για τη σχέση του με τους «σεπαρατιστές» της Σόφιας, κλασική αναφορά αποτελεί η αρκετά μεταγενέστερη (1908) αφήγηση του Γκιόρτσο Πετρόφ, ηγετικού στελέχους της ΕΜΕΟ, στο βούλγαρο καθηγητή Λιούμπομιρ Μίλετιτς:

«Γύρω στο 1890 σε όλα τα ζωντανότερα βουλγαρικά κέντρα εμφανίστηκε ασυναίσθητα διάθεση στη νεολαία ενάντια στους μητροπολίτες, τις κοινότητες, τους εξαρχικούς δασκάλους και υπαλλήλους, και μια τάση ενάντια στην επιδίωξη της Εξαρχίας να εξουσιάζει ανεξέλεγκτα τις εκκλησιαστικές και σχολικές υποθέσεις της χώρας. Οι συντεχνίες, που στις μακεδονικές πόλεις αποτελούν ισχυρό στρώμα, γρήγορα σ' αυτή την πάλη πέρασαν με το μέρος της νεολαίας. Η αναταραχή ήταν σχεδόν αυθόρμητη με όχι πολύ καθορισμένα αιτήματα: δυσφορία εν γένει από την οικοδόμηση των εξαρχικών θεσμών. Αυτό που σαφώς επιδίωκε η νεολαία, ήταν οι κοινότητες να περάσουν στα χέρια όχι των δημογερόντων και των κληρικών, όπως μέχρι τότε, αλλά στα χέρια των νέων. Από τους διευθυντές, που ήταν υπάλληλοι της Εξαρχίας, το ζητούμενο ήταν να υποτάσσονται στις τοπικές σχολικές εφορίες. Η νεολαία ήθελε στα κοινοτικά συμβούλια να μπαίνουν νέοι, οι κοινότητες να είναι πραγματικές κοινότητες κι όχι οι πρόεδροι να ρυθμίζουν τα πάντα του κεφαλιού τους, όπως γινόταν βάσει του καταστατικού της Εξαρχίας, σύμφωνα με το οποίο τα μέλη των κοινοτικών συμβουλίων ήταν μόνο σύμβουλοι των προέδρων. Καθώς οι μητροπολίτες, οι πρόεδροι των κοινοτήτων και οι εξαρχικοί καθηγητές αντιτάχθηκαν σ' αυτή την τάση, η νεολαία και οι συντεχνίες παντού διεξήγαγαν αγώνα εναντίον τους. Δεν υπήρχε μητροπολίτης κι επιφανής εξαρχικός δάσκαλος που να μην υποβληθεί σε ύβρεις και κνηνητά εκ μέρους του πληθυσμού. Αυτό το κίνημα συνέπεσε με την εκδήλωση του αποκαλούμενου από κάποιους μακεδονικού 'σεπαρατισμού', ο οποίος εκφράστηκε μέσω του περιοδικού 'Λόζα' στη Σόφια, καθοδηγούμενου από τους Άρσοφ, Μπαλάστσεφ, Χατζηνικόλοφ κ.λπ. Ο κύκλος της 'Λόζα' ισχυρίζεται ακόμη και σήμερα [1908] πως αυτό το κίνημα στη Μακεδονία οφειλόταν στη δική τους αγικιτάσια. Αυτό το 'αποσχιστικό' κίνημα εμφανίστηκε επίσης στη Θεσσαλονίκη μεταξύ των δασκάλων του Γυμνασίου. Την εν λόγω αναταραχή, που κράτησε κάμποσα χρόνια, την ερμηνεύω απλά ως αντίδραση ενάντια στην πολύχρονη επιδίωξη της Εξαρχίας να συγκεντρώσει

στα χέρια της τη διεύθυνση της κοινοτικής ζωής, εκτός δε αυτού τη θεωρώ ένα πρώτο βήμα προς την αυτοδιοίκηση [самодейност] της χώρας. Έτσι ώστε δε μπορεί ούτε στο ελάχιστο να ειπωθεί πως εκείνος ο κύκλος γύρω από τη 'Λόζα' ξεσήκωσε αυτή την αναταραχή. Αυτή ανεπαίσθητα μετασημαστίστηκε σε επαναστατικό κίνημα. Ευθύς εξαρχής στο επαναστατικό κίνημα πρώτα και κύρια πήραν μέρος ασυναίσθητα οι ίδιοι άνθρωποι που ηγούνταν του αγώνα εναντίον της Εξαρχίας»¹.

Οι κοινωνικές συνθήκες που επικαθόρισαν τη μαζικοποίηση αυτού του ρεύματος διασαφηνίζονται ακόμη περισσότερο στις γραπτές αναμνήσεις ορισμένων από τους «σεπαρατιστές». «Ήδη κατά το 1890, η εθνική συνείδηση ήταν σε πλήρη άνθιση: ο νεαρός κλήρος και η νεαρή διανοήση, σε επικοινωνία με τον πληθυσμό, έτοιμοι ήταν από κοινού να βάλουν την εθνική υπόθεση στην πλήρη της ανάπτυξη», διαβάζουμε σε κείμενο του Γκεόργκι Μπέλεφ, μέλους της Συντροφιάς και στελέχους αργότερα του Ανώτατου Μακεδονικού Κομιτάτου. «Όμως σ' αυτή τη νεαρή, ζωντανή διανοήση δε της δόθηκε η δέουσα δυνατότητα εργασίας. Η σχολική και κοινοτική αυτοδιοίκηση, καθιερωμένη από το δημοκρατικό πνεύμα του λαού μας κι από τις λαϊκές μας παραδόσεις, καταπιγνόταν διαρκώς από την Εξαρχία, ώσπου καταλήξαμε σ' έναν πλήρη συγκεντρωτισμό. Οι εκκλησιαστικές, σχολικές και κοινοτικές υποθέσεις συγκεντρώθηκαν στα χέρια των μητροπολιτών και των αρχιερατικών επιτρόπων. Αυτά τα όργανα ήταν υπεύθυνα μόνο ενώπιον της Εξαρχίας, η δε Εξαρχία προσωποποιόταν στο πρόσωπο του εξάρχου, δίπλα στον οποίο δεν υπήρχαν λαϊκοί ελεγκτικοί θεσμοί –σύνοδος και μικτό συμβούλιο, αλλά υπήρχαν μόνο ανίσχυροι υπάλληλοι». Ένα δεύτερο πρόβλημα πρόκυψε από την κατανεμητική κρίση του βουλγαρικού σχολικού μηχανισμού, τη μαζική δηλαδή παραγωγή υποψηφίων δασκάλων ή ιερέων που δε μπορούσαν πια ν' απορροφηθούν ομαλά στις δομές της Εξαρχίας, με τελικό αποτέλεσμα τη συσσώρευση ενός ημιαπασχολούμενου μορφωμένου προλεταριάτου². «Η σύζευξη αυτών των αιτίων (της ισχυρής αλλά παρόλα αυτά άκρως μονόπλευρης ανάπτυξης του σχολικού έργου, της εξάλειψης της δημοκρατικής αρχής στην καθοδήγηση της εκκλησίας και του σχολείου και της εισαγωγής πλήρους γραφειοκρατικής αρχής που είχε ως συνέπεια την αποξένωση της λαϊκής συμμετοχής στις εκκλησιαστικές-σχολικές υποθέσεις και την κατάπιξη της λαϊκής ενεργητικότητας στο πρόσωπο της νεαρής μακεδονικής διανοήσης) οδηγούσε αναπόφευκτα σε μια οξεία κρίση. Η πάλι με την Εξαρχία κατέστη αναπόφευκτη, επιβεβλημένη. Όμως το προσωπικό καθεστώς του Εξάρχου, ανεκτό από το Σταμπόλοφ, αφαιρούσε οποιαδήποτε δυνατότητα για νόμιμο και διαφωτιστικό αγώνα είτε στην Τουρκία είτε στη Βουλγαρία. Η πάλι, συνεπώς, έγερνε προς επαναστατική κατεύθυνση»³.

Ίδρυτικό μέλος της ΕΜΕΟ, καθηγητής μαθηματικών και λογιστικής στο βουλγαρικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, σε επαφή με τον Σάχοφ από το καλοκαίρι του 1892 αλλά όχι μέλος

¹ Петров 1927, σ.10-2.

² Георги Белев, «Поява и развитие на революционното движение в Македония (Из моите записки)», *Илюстрация Илинден*, 4/24 (3.1930), σ.14.

³ Георги Белев, «Поява и развитие...», όπ.π., *Илюстрация Илинден*, 5/25 (4.1930), σ.12-3.

της Συντροφιάς, ο Ιβάν Χατζηνικόλοφ στα δικά του απομνημονεύματα ερμηνεύει την προσωπική του δυσφορία για το συγκεντρωτισμό της Εξαρχίας μ' ένα καθαρά βουλγαρικό πατριωτικό σκεπτικό: «*Η Εξαρχία είχε πάρει στα χέρια της όλες τις εκκλησιαστικο-σχολικές υποθέσεις και δεν έδινε καμιά πρωτοβουλία στις κοινότητες των πόλεων και των χωριών. Η Εξαρχία διόριζε τους δασκάλους και τους προέδρους των κοινοτήτων (αρχιερατικούς επιτρόπους) κι όλα εκτελούνταν κατ' εντολήν της Εξαρχίας. Μ' αυτό η Εξαρχία συνήθιζε τον πληθυσμό στο χαραμοφαϊλίκι. Έλεγα στον εαυτό μου: αν ο πληθυσμός δε μάθει να φροντίζει και να θυσιάζει για τις εκκλησίες και τα σχολεία του και μ' αυτό τον τρόπο να ετοιμάζεται για κοινωνική λειτουργία, πώς τότε αύριο, όταν ιδρυθεί επαναστατική οργάνωση, θα μπορούμε να του ζητήσουμε να θυσιάσει ζωή και περιουσία για την ελευθερία της πατρίδας του; Εκτός αυτού εύρισκε πως η Εξαρχία με την εκκλησιαστική-σχολική πολιτική της επιβεβαίωνε την ψευδή σερβική θέση, πως τα βουλγαρικά σχολεία στη Μακεδονία είναι καρπός της Εξαρχίας κι ότι αν δεν υπήρχε η Εξαρχία δε θα υπήρχαν βουλγαρικά σχολεία στη Μακεδονία, κάτι που έπρεπε να διαμεινεί. Επιπλέον, έλεγα στον εαυτό μου, αν κάποια μερα η Βουλγαρία σταματήσει την επιδότηση της Εξαρχίας, τότε με το τωρινό εκκλησιαστικο-σχολικό καθεστώς θα πρέπει αυτόματα να κλείσουν κι όλα τα βουλγαρικά σχολεία στη Μακεδονία. Ιδού γιατί έβρισκα πως τα σχολεία στη Μακεδονία πρέπει να είναι αυτόνομα, η κοινότητες οι ίδιες να φροντίζουν γι' αυτά, η δε Εξαρχία μόνο να τα βοηθά υλικά και να έχει την υψηλή εποπτεία πάνω τους (στα σχολεία). Μ' αυτό τον τρόπο, αν μια μέρα η Εξαρχία δε θα μπορεί να τα βοηθήσει υλικά, τότε τα βουλγαρικά σχολεία, τουλάχιστον τα πρωτοβάθμια, πάλι θα υφίστανται και μ' αυτό θ' αποδειχθεί μπροστά σ' όλο τον κόσμο πως ο σλαβικός πληθυσμός της Μακεδονίας είναι βουλγαρικός και η ψευδής σερβική θέση θα καταπέσει. Τάχθηκα φανερά κατά της εξαρχικής συγκεντρωτικής εκκλησιαστικο-σχολικής πολιτικής και ζήτησα τον εκδημοκρατισμό της. Εξαιτίας αυτής της αντιπολίτευσής μου στην εξαρχική εκκλησιαστική-σχολική πολιτική είχα σχεδόν καθημερινά στο γραφείο των καθηγητών λογομαχίες με όλους τους συναδέλφους μου από την ελεύθερη Βουλγαρία και πάνω απ' όλα με τον Βασίλ Κάντσοφ»¹.*

Εξίσου καθοριστικά για την ανάπτυξη αυτού του αντιεξαρχικού κινήματος στο εσωτερικό του βουλγαρικού σχολικού δικτύου της Μακεδονίας λειτούργησαν οι υλικές και ιδεολογικές αντιθέσεις μεταξύ των ντόπιων εκπαιδευτικών και των επήλυδων καθηγητών από τη Βουλγαρία. Οι τελευταίοι απολάμβαναν όπως είδαμε αισθητά ψηλότερες αμοιβές από τους μακεδόνες συναδέλφους τους, επιλέγονταν προνομιακά για τα διευθυντικά πόστα και συχνά αντιμετώπιζαν το ντόπιο διδασκαλικό προσωπικό -αλλά και τους Μακεδόνες εν γένει- με μια οίονει αποικιακή υπεροψία. Αυτή η τελευταία πρόκυπτε εν μέρει από το διαφορετικό θεσμικό καθεστώς και την αυξημένη διπλωματική προστασία που, ως αλλοδαποί, διέθεταν απέναντι στις οθωμανικές αρχές: μοναδικός μη Μακεδόνας καθηγητής στο Γυμνάσιο Μοναστηρίου, ο

¹ Хаджиниколов 2004, σ.267-8.

διευθυντής του σχολείου Αντόν Νασλέντικοφ -θυμάται ο (μαθητής τότε) Συμεών Ράντεφ- φορούσε σκόπιμα στραβά το φέσι του και «με τη συμπεριφορά του εντυπωσίαζε έντονα τους Τούρκους. Εμείς νιώθαμε διαφορά ανάμεσα σ' αυτόν και τους άλλους δασκάλους μας. Τώρα καταλαβαίνω, πως σ' αυτόν έπνεε το φρόνημα και το αυτοσυναίσθημα ενός ελεύθερου πολίτη από την ελεύθερη Βουλγαρία, ενώ οι άλλοι δάσκαλοί μας, μεγαλωμένοι στην Τουρκία, όσο και να έβραζε στην ψυχή τους η ανταρσία κατά της σκλαβιάς, ένιωθαν άθελά τους το βάρος της»¹. Όποια και νάταν η πηγή του, το αίσθημα αυτό της υπεροχής απέναντι στους ντόπιους εκπαιδευτικούς δεν έπαυε ωστόσο να παράγει ρήγματα, πόσο μάλλον όταν συνοδευόταν από τα συνήθη σχετικά στερεότυπα. Μαθητής στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης το 1893-97, ο Ντίμιταρ Βλάχοφ καταγράφει έτσι στα απομνημονεύματά του τη διάχυτη εντύπωση που άφηνε αυτή η συμπεριφορά: «Αυτοί οι Βούλγαροι ήρθαν στη Μακεδονία για να εκπαιδεύσουν το λαό μας, όμως οι περισσότεροι απ' αυτούς -για να μην πω όλοι- ήταν άνθρωποι που ήρθαν σε μια χώρα όπου ο λαός, όπως αυτοί θεωρούσαν, βρισκόταν σε κατώτερο πολιτισμικό επίπεδο απ' ό,τι στα μέρη απ' όπου ήρθαν. [...] Αυτοί οι δάσκαλοι επιδίωκαν παντού ν' αποδείξουν ότι στέκονται ψηλότερα από τους μακεδόνες δασκάλους», σε σχέση με τους οποίους εισέπρατταν και «μεγαλύτερους μισθούς»: επιπλέον, «προστατευόμενοι από την ίδια την Εξαρχία, επέτρεπαν πολλές φορές στον εαυτό τους αυθαίρετες συμπεριφορές στις σχέσεις τους με τους μαθητές» και «συμπεριφέρονταν με περιφρόνηση απέναντι στους ίδιους τους μακεδόνες μαθητές και σε ο,τιδήποτε μακεδονικό»². Τα ρατσιστικά στερεότυπα που ευδοκίμούσαν στη Βουλγαρία σε βάρος των Μακεδόνων, θυμάται πάλι ο Χρήστο Κότσεφ, «εισήχθησαν και στη Μακεδονία, όπου συνδούλιζαν ακόμη και το μίσος μεταξύ των Βουλγάρων από την ελεύθερη Βουλγαρία και [εκείνων] απ' τη Μακεδονία. Αρένα αυτών των ύβρεων και των επιθέσεων ήταν το Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης: εκεί οι δάσκαλοι από τη Βουλγαρία ενέπαιζαν ασταμάτητα μπροστά στα μάτια τους τους δασκάλους και τους πολίτες απ' τη Μακεδονία με το ιερότερο συναίσθημά τους, ώσπου το μίσος εξεράγη σε ανοιχτό πόλεμο. [...] Στην Εξαρχία υπήρχε διάθεση να προσλαμβάνει δασκάλους από την ελεύθερη Βουλγαρία, να τους ευνοεί εμφανώς, να διώκει δε και να μεταθέτει ή να απολύει τους δασκάλους που είχαν γεννηθεί στη Μακεδονία σα 'μη νομιμόφρονες' και 'σεπαρατιστές'. 'Σεπαρατιστές' τους έλεγαν επειδή δήθεν ήταν κατά της Εξαρχίας, και όχι κατά των αδικιών της Εξαρχίας και της εμφανούς προτίμησης στους κατοίκους της Βουλγαρίας. Εδώ στη Βουλγαρία καταδίωκαν τους Μακεδόνες και τους έστελναν να πάνε στη Μακεδονία να διαφωτίσουν το λαό τους, και να μη μένουν στη Βουλγαρία και να διευθύνουν τις υποθέσεις της· εκεί πάλι, στη Μακεδονία, η Εξαρχία δε μπορούσε να τους ανεχτεί κι εξαναγκάζονταν είτε να γυρίσουν πίσω στη Βουλγαρία είτε να παραμείνουν σε κοινοτική υπηρεσία ως δάσκαλοι στον Περγλεπέ, το Βέλες

¹ Радев 1994, σ.148-9. Τα περί «μεγαλώματος» του Νασλέντικοφ σε ελεύθερη χώρα δεν ευσταθούν, αφού περιγράφεται ως «ηλικιωμένος πια» τη δεκαετία του 1890. Μπορούμε ως εκ τούτου εύλογα να υποθέσουμε πως η άνεσή του απέναντι στους Τούρκους πήγαζε από το καθεστώς της ετεροδικίας που απολάμβανε κι όχι από τα όποια παιδικά βιώματά του.

² Влахов 1970, σ.19-20.

και το Στιπ, επειδή σ' αυτές τις πόλεις οι κοινότητες δεν επέτρεπαν στην Εξαρχία να τους διορίζει τους δασκάλους κατά την κρίση της»¹. Ως επόπτης του βουλγαρικού Οικοτροφείου Θεσσαλονίκης μεταξύ 1888 και 1893, ο Ιβάν Χατζηνικόλοφ θα βιώσει από πρώτο χέρι αυτές τις αντιλήψεις των επήλυδων συναδέλφων του: «*Τρώγοντας μαζί τους υπήρξα μάρτυρας των μόνιμων κοροϊδιών τους προς τους Μακεδόνες Βουλγάρους, τους οποίους συκοφαντούσαν για αδύναμο πατριωτισμό – 'θα με δώκεις λεφτά, θα με κάμω Βούλγαρο' και άλλα συναφή. Τους εξήρα την πάλη των Μακεδονοβουλγάρων με τις ξένες προπαγάνδες, πάλη μεγαλύτερη κι εντονότερη απ' ό,τι η πάλη των Βουλγάρων των άλλων βουλγαρικών περιοχών (της Δοβρουτσάς, της Μοισίας και της Θράκης), όλοι όμως αυτοί εξακολουθούσαν να χλευάζουν τους νοτιοδυτικούς ομοεθνείς τους, τα παιδιά των οποίων είχαν κληθεί να μορφώσουν και να διαπαιδαγωγήσουν»². Ιδιαίτερα τραυματική υπήρξε για τον ίδιο η επαφή του με το Βασίλ Κάντσοφ, καθηγητή (1888-91) και κατόπιν διευθυντή (1892-93) στο ίδιο Γυμνάσιο, εν συνεχεία δε γενικό επιθεωρητή όλων των βουλγαρικών σχολείων της Μακεδονίας (1894-97)³: «*Ήδη από την πρώτη μέρα της έλευσής του στη Θεσσαλονίκη*», θυμάται, «*έξι συνάδελφοι πήγαμε στο καφενείο Belle Vue, δίπλα στη θάλασσα. Σαν κάτσαμε, ο Β. Κάντσοφ άρχισε να μιλά και σε άλλον λόγο δεν έδινε. Μεταξύ άλλων είπε: 'Ήρθα στη Θεσσαλονίκη με τη φιλοδοξία να εκβουλγαρίσω τη Μακεδονία'. Δε μπόρεσα να κρατηθώ και του απάντησα: 'Η Μακεδονία είναι κι έτσι βουλγαρική, γιατί Εσείς να την εκβουλγαρίσετε; Αν η Μακεδονία δεν ήταν βουλγαρική, δε θα υπήρχε στη Θεσσαλονίκη βουλγαρικό Γυμνάσιο και δε θα ερχόσασταν κι Εσείς ως δάσκαλος σε αυτό'. Από εκείνη την παρατήρησή μου αισθάνθηκε πολύ προσβεβλημένος και πέντε ολόκληρα χρόνια δε μου το συγχώρεσε»⁴. Λιγότερο εκτεθειμένος προσωπικά, ένας άλλος καθηγητής στο ίδιο Γυμνάσιο και ιδρυτικό επίσης μέλος της ΕΜΕΟ, ο Αντόν Ντιμιτρόφ, καταθέτει στα απομνημονεύματά του μια συμπληρωματική εικόνα του ίδιου φαινομένου: «*Η άσωτη ζωή κάποιων νεαρών δασκάλων απ' την ελεύθερη Βουλγαρία μαζί με κάποιους από τους δικούς μας μακεδόνες δασκάλους με αδύναμη πίστη στον εαυτό τους και υπολογισμό προσωπικών λογαριασμών και συμφερόντων έγιναν αιτία να χωριστούν οι αντιλήψεις για το καθήκον του μακεδόνα δασκάλου: οι μεν σκόπευαν με εσπερίδες και φαγοπότια να ενσπείρουν πολιτισμό μεταξύ του λαού, οι δε, διεισδύοντας στον πόνο της ψυχής του, την ελευθερία της Μακεδονίας. [...] Οι πρώτοι αισθάνονταν ισχυρότεροι, χάρη σε κάποιους συντρόφους τους που κατάφεραν να εισχωρήσουν στη διοίκηση της Εξαρχίας. [...] Στα τέλη της σχολικής χρονιάς 1892-93, όλοι σχεδόν οι σύντροφοί μας είχαν απολυθεί»⁵.***

¹ Коцев 1922, σ.52.

² Иван Хаджиниколов, «Спомени», σε Петров - Билярски 2002, σ.103.

³ Βιογραφικά στοιχεία για την υπηρεσία του Κάντσοφ στη Μακεδονία: Маргарита Василева, «Жизнен път и творческо дело на Васил Кънчов», σε Васил Кънчов, *Македония. Етноγραφия и статистика*, φωτοτυπική επανέκδοση, Σόφια 1996, σ.х & xii.

⁴ Хаджиниколов 2004, σ.268. Με ελαφρά διαφορετικές διατυπώσεις, επίσης σε Хаджиниколов 2002, σ.103.

⁵ Димитров 2002, σ.141.

Φυσικά τα μέτωπα της αντιπαράθεσης «εξαρχικών»-«σεπαρατιστών» δεν ταυτίζονταν πλήρως με την εθνοτοπική αντίθεση επήλυδων-Μακεδόνων. Ένα μέρος των τελευταίων είχε ταχθεί με το μέρος της Εξαρχίας για λόγους συμφέροντος, ιδεολογικούς ή και ακολουθώντας άλλες διαχωριστικές γραμμές. Ο Χατζηνικόλοφ παρατηρεί λ.χ. σε κάποιο σημείο των απομνημονευμάτων του ότι «στο εξαρχικό λεγόμενο κόμμα» της Θεσσαλονίκης ανήκαν «όλοι οι δάσκαλοι που είχαν έρθει από τη Βουλγαρία και οι δάσκαλοι από τον Περγλέπé»¹. Ακόμη σαφέστερος είναι ο Ποπκότσεφ. «Εννοείται», γράφει, «πως δεν ήταν όλοι οι δάσκαλοι κι οι πολίτες από τη Μακεδονία στο στρατόπεδο κατά των αυθαιρειών της Εξαρχίας. Απεναντίας, πολλοί από τους δασκάλους που νοιάζονταν για την κατάσταση και το συμφέρον τους, για να θεωρούνται νομιμόφρονες έπαιρναν το μέρος των ισχυρών που διόριζαν και απέλυαν. Επίσης και κάποιοι από τους πολίτες, οι οποίοι είχαν συμφέροντα με την Εξαρχία, έπαιρναν το μέρος της». Παρόλα αυτά, «η τάση των 'σεπαρατιστών' και 'μη νομιμοφρόνων' κατάφερε τελικά να οργανωθεί για σοβαρότερο αγώνα, τόσο με τους νέους φαναριώτες όσο και με τους πολιτικούς δυνάστες, τους Τούρκους. [...] Η πραγματική διανόηση, γνήσια κι αφοσιωμένα τέκνα της Μακεδονίας, καταδιωκόμενα στη Βουλγαρία κι αποκαλούμενα 'Αρβανίτες, Βλάχοι, αργυρώνητοι και 'θα-μου-δωσεις-άκηδες', προτίμησαν να πεθάνουν στην πατρίδα τους παρά να γυρίσουν στη Βουλγαρία και ν' ακούνε εξευτελισμούς για την εθνική τους τιμή. Καταδιωκόμενοι κι εδώ στη Μακεδονία όχι μόνο από Τούρκους, Σέρβους κι Έλληνες αλλά και από την Εξαρχία, αναγκάστηκαν να διεξάγουν αγώνα σε τέσσερα μέτωπα, με άνισες δυνάμεις ενάντια σε τέσσερεις άνισα ισχυρότερους εχθρούς που είχαν συμμαχήσει σιωπηρά μεταξύ τους»². Παρόλη την πλειοδοσία στην καταδήλωση βουλγαρικού πατριωτισμού, η σαφέστατη αυτή ταξινόμηση της θεσμικής δομής του millet-i Bulgar στην ίδια κατηγορία αντιπάλων με τους αντίπαλους εθνικισμούς καταδεικνύει αρκετά καθαρά την αντιφατική φύση της (εκ των πραγμάτων μετέωρης) «βουλγαρομακεδονικής» συνείδησης στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Λιγότερο απλή είναι η επένδυση (και) προσωπικών αντιθέσεων, συμφερόντων και στρατηγικών σ' αυτή τη διαμάχη μεταξύ «σεπαρατιστών» και «νομιμοφρόνων». Αφηγήσεις προερχόμενες και από τις δυο πλευρές επισημαίνουν π.χ. ότι ηγετικό στέλεχος του «εξαρχικού κόμματος» της Θεσσαλονίκης ήταν ο πλούσιος βιβλιοπώλης (και ιδιοκτήτης τυπογραφείου) Κόνε Σαμαρτζιέφ, ενώ των «σεπαρατιστών» ο (νιόφερτος στην αγορά) συνάδελφός του Ιβάν Χατζηνικόλοφ –κι ότι ο «κομματικός» ανταγωνισμός των δυο μερίδων διαπλεκόταν άμεσα με την προτίμηση της πελατείας των βουλγαροδιδασκάλων, που αποτελούσαν και τον κύριο όγκο του χαμηλόβαθμου στελεχικού δυναμικού των δυο παρατάξεων, προς τον ένα ή τον άλλο προμηθευτή σχολικών εγχειριδίων³. Παρόμοιες αντιθέσεις διαπερνούσαν και άλλους

¹ Хаджиниколов 2002, σ.102.

² Коцев 1922, σ.52-3.

³ Гарванов 1927, σ.112· Арсов 1925, σ.16· Карамфилов 2005, σ.23-4· Хаджиниколов 2002, σ.110-1. Για το άνοιγμα του βιβλιοπωλείου του Χατζηνικόλοφ, βλ. σχετική αγγελία του στο όργανο της Εξαρχίας: «Нова бълг. книжарница в Солун», *Новини*, 24.9.1893, σ.4.

επαγγελματικούς χώρους. «Το γεγονός, μηδαμινό εκ πρώτης όψεως, ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν δυο βούλγαροι βιβλιοπόλες και δυο βούλγαροι γιατροί, δίχως άλλο έπαιξε ορισμένο ρόλο», επισημαίνει χαρακτηριστικά μια πρόιμη εκ των ένδον εξιστόρηση «της φραξιονιστικής διαπάλης στο μακεδονικό επαναστατικό κίνημα»¹.

Σκοπίων Θεοδόσιος

Σ' ένα θεσμικά κεντρικό αλλά γεωγραφικά περιφερειακό επίπεδο, αυτές οι αντιθέσεις θα προσφέρουν το υπόστρωμα και για την πρώτη σοβαρή εσωτερική κρίση του εξαρχικού μηχανισμού: την απόπειρα αυτονόμησης του πρώτου μετά το 1878 εξαρχικού μητροπολίτη Σκοπίων, Θεοδόσιου Γκολογκάνοφ (1890-92), με τελική κατάληξη την εσπευσμένη καθαίρεση κι αντικατάστασή του από τον κεντρικό μηχανισμό της Εξαρχίας. Γεννημένος στο Τερλίς Νευροκοπίου (σημ. Βαθύτοπος Δράμας), απόφοιτος του ελληνικού Γυμνασίου Σερρών κι αδερφός του πλαστογράφου των «Σλαβικών Βεδών» Ιβάν Γκολογκάνοφ, ο Θεοδόσιος υπήρξε στενός συνεργάτης του εξάρχου Ιωσήφ και πληρεξούσιος αντικαταστάτης του στην Κωνσταντινούπολη κατά τα πρώτα ρευστά χρόνια μετά το 1878· τον Ιανουάριο του 1885 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Σκοπίων κι επί πεντέμιση ολόκληρα χρόνια περίμενε το βεράτι του διορισμού του από την Πύλη, επισκεπτόμενος για πρώτη φορά την επαρχία του σε «προσωρινή» βάση τον Απρίλιο του 1890 για να καθαγιάσει κάποιες νεόδμητες εκκλησίες². Κατά την επίσημη εγκατάστασή του εκεί, τον Αύγουστο του 1890, η επίσημη ομιλία του προς το ποιμνιό του εμπεριέχει όλα τα συστατικά στοιχεία του βουλγαρικού εθνικισμού: η Εξαρχία αποκαλείται «η εθνική μας εκκλησία», ο πληθυσμός της επαρχίας χαρακτηρίζεται ρητά σαν «βουλγαρικός», ενώ δε λείπει και η συμβουλή για «αδερφική αγάπη προς όλες τις εθνότητες, αφού το εθνικό και το θρησκευτικό μίσος είναι ζένα προς τον αληθή χριστιανισμό και αντίθετα στα κηρύγματα του Ευαγγελίου»³. Μέσα σε λιγότερο από ένα χρόνο, ωστόσο, ο Θεοδόσιος θα δρομολογήσει την θεσμική αυτονόμησή του από την Εξαρχία προβάλλοντας ως νομιμοποιητική βάση μια τοπικιστική εκδοχή μακεδονισμού.

Σύμφωνα με την τελική απολογιστική έκθεση του εξάρχου προς την Ιερά Σύνοδο της Ηγεμονίας (16.5.1892), την οποία ο Ιωσήφ κοινοποίησε ταυτόχρονα και στο βουλγαρικό Υπ.Εξ., αμέσως μετά την εγκατάστασή του στα Σκόπια ο Θεοδόσιος έδωξε το διευθυντή του εκεί βουλγαρικού ημιγυμνασίου (Αντόν Νασλέντικοφ) με τον οποίο είχε ήδη ανοιχτούς προσωπικούς λογαριασμούς, έκανε το ίδιο και με τον αντικαταστάτη του που διόρισε η Εξαρχία (Γκέοργκι Καντιλάροφ) και αρνήθηκε το διορισμό ενός τρίτου (Βασίλ Κάντσοφ),

¹ Катон [Γεοργι Βαждаров], «Фракционните борби в македонското револуционерно движение», *Свобода или Смърт – Революционен Лист*, 3 (1925), σ.8.

² Радев 1994, σ.116 & 238· *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.224-7 & 231-4· *Новини* (Κων/λη) 4.2.1892, σ.1· Σφέτας 2008, σ.163 & 171-3· Μαρίнов 2006, σ.155· Екзарх Йосиф 1992, σ.68, 134, 231-2, 234, 251 & 275-85.

³ Μετάφραση της ομιλίας απ' τα βουλγαρικά στα αγγλικά (και εκ νέου στα σλαβομακεδονικά), σε *Британски...*, όπ.π. (2005), σ.262-3.

αφήνοντας το σχολείο ακέφαλο μέχρι και την άνοιξη του 1892· κήρυξε ανίσχυρους στην επαρχία του τους κανονισμούς που η Εξαρχία είχε συντάξει για τη λειτουργία των κοινοτήτων και των σχολείων, επικαλούμενος το περιεχόμενο του βερατίου διορισμού του που του παρείχε απόλυτη προσωπική εξουσία επ' αυτών· διένειμε παντού το περιεχόμενο αυτού του βερατίου «σε βουλγαρική μετάφραση»· απέφυγε να ανανεώσει πολλούς διορισμούς εκπαιδευτικών στους οποίους είχε προβεί η Εξαρχία, αντικαθιστώντας τους με άλλους, μειωμένων προσόντων και συχνά σχετιζόμενους με τη «σερβική προπαγάνδα»· αντικατέστησε τα τυποποιημένα έγγραφα των πιστοποιητικών γάμου και διαζυγίου που εξέδιδε από το 1875 η Εξαρχία με άλλα, όπου η κεφαλίδα «Βουλγαρική Εξαρχία» είχε απαλειφθεί· επιχείρησε να εμποδίσει την κυκλοφορία του επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου της Εξαρχίας στην επαρχία του, παραγγέλλοντας στη διεύθυνσή του να μην αποστέλλεται αυτό στον καζά Σκοπίων, προτιμούσε δε για τις δικές του δημοσιεύσεις την προτεσταντική «Ζορνίτσα»· καταδίωξε φτωχό επαρχιακό ιερέα που του ζήτησε τη διεύρυνση της ενορίας του, διώχνοντας τον υπότροφο γιο του από το βουλγαρικό Ημιγυμνάσιο Σκοπίων και αναγκάζοντάς τον να προσχωρήσει στη σερβική προπαγάνδα και το Πατριαρχείο· απομάκρυνε από το επαρχιακό συμβούλιο τους ντόπιους προύχοντες που ο ίδιος είχε διορίσει εκεί, μόλις αυτοί «του έφεραν αντιρρήσεις και δεν ενέκριναν κάποιες ενέργειές του», ξεκαθαρίζοντας πως «τους κάλεσε για να τον ακούνε, τι λέει αυτός, και να επικυρώνουν, κι όχι για να γνωμοδοτούν». Σε μεγάλο βαθμό, οι αυθαιρεσίες αυτές συνδέονται στην έκθεση του εξάρχου με την επιδίωξη του Θεοδοσίου για ανεξέλεγκτο προσωπικό πλουτισμό σε βάρος του ποιμνίου του και υπεξαίρεση πόρων οι οποίοι, βάσει των όρων λειτουργίας της Εξαρχίας, ανήκαν στον κεντρικό μηχανισμό της τελευταίας. Η αντικατάσταση των κανονικών πιστοποιητικών με δικά του στόχευε οφθαλμοφανώς και σε αύξηση των προσόδων του, καθώς εισέπραττε π.χ. 105 γρόσια για κάθε διαζύγιο αντί των 50 που προέβλεπε το καταστατικό της Εξαρχίας. Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η απόπειρα του μητροπολίτη ν' αντικαταστήσει τα σχολικά βιβλία που «τυπώνονταν αλλού» με προϊόντα ενός «βουλγαρικού» τμήματος του τοπικού κρατικού τυπογραφείου (υπό τη διεύθυνση του αδερφού του), παραγγέλλοντας από τη Βιέννη κυριλλικά τυπογραφικά στοιχεία και υπερκοστολογώντας τα σε βάρος της Εξαρχίας, όπως και οι κατηγορίες που διατυπώθηκαν σε βάρος του για παραγέμισμα των σχολικών στατιστικών με ανύπαρκτα εκπαιδευτήρια και δασκάλους, προκειμένου να ιδιοποιηθεί τη μισθοδοσία τους από το κεντρικό εξαρχικό ταμείο. Απείρως προβληματικότερη πολιτικά υπήρξε, τέλος, η επιμονή του στην καταναγκαστική εισπραξη της αρχιερατικής εισφοράς από το ποίμνιό του με τη συνδρομή χωροφυλάκων ή άλλων κρατικών οργάνων, παρά τις αντίθετες συμβουλές της Εξαρχίας που προθυμοποιήθηκε να καταβάλει η ίδια τη μισθοδοσία του¹. Μέχρις εδώ, οι κατηγορίες κατά του Θεοδοσίου περιγράφουν μια τυπική άθλια συμπεριφορά

¹ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.596, л.2-22, Έξαρχος Ιωσήφ προς προεδρεύοντα της Ι.Σ. μητροπολίτη Σαμόκοφ Διονύσιο, Κων/λη 16.5.1892, No.761. Για την αντικατάσταση του Νασλέντικοφ απ' τον Καντιλάροφ, βλ. επίσης «Вътрешен Отдел», *Новини* (Κων/λη), 29.9.1890, σ.3.

παραδοσιακού χριστιανορθόδοξου δεσπότη, απ' αυτούς που η Μακεδονία είχε γνωρίσει ουκ ολίγες φορές, δίχως κάποιο ιδιαίτερο εθνικό πρόσημο. Πολύ πιο ενδιαφέροντα είναι κάποια άλλα ανομήματα που του καταλογίζονται από τον προϊστάμενό του: διασπορά της ιδέας πως «οι Μακεδόνες πρέπει να εργαστούν για γλυτώσουν με οποιοδήποτε τρόπο από τους πανωμερίτες [Горненците], δηλαδή από τους Βουλγάρους από τη Βόρεια και Νότια Βουλγαρία, οι οποίοι καταλαμβάνουν τα διδασκαλικά και άλλα αξιώματα στη Μακεδονία και την Εξαρχία»¹. γραπτή δήλωσή του προς τον έξαρχο «ότι δε δέχεται στα Σκόπια διευθυντή ή δάσκαλο γεννημένο στη Βουλγαρία»². «εντελώς ψύχραιμη» και «διπρόσωπη» συμπεριφορά του απέναντι στη σερβική προπαγάνδα, με αποτέλεσμα ο σέρβος πρόξενος Σκοπίων να δηλώνει ότι «ο βούλγαρος μητροπολίτης εργάζεται προς όφελός μας περισσότερο απ' ό,τι εμείς οι ίδιοι»³. «φήμεζ» που αποδίδουν στο δεσπότη την «επιδίωξη να αποκτήσει ένα κάποιο αυτοκέφαλο», επιδίωξη που ο Θεοδόσιος κατηγορείται πως εκδήλωσε ήδη κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη, πριν ακόμη εκδοθεί το βεράτι του διορισμού του, προβαίνοντας «σε κάποιες ενέργειες με την έννοια να ληφθούν μέτρα για μια κάποια αυτοτέλεια της επαρχίας Σκοπίων»⁴. επιβεβαίωση αυτών των επιδιώξεων προς κάποιο γνωστό του αρχιμανδρίτη Διονύσιο, ο οποίος ζούσε στη Σόφια και σε επιστολή του τον ρωτούσε «αν στ' αλήθεια σκοπεύει ν' ανακηρυχθεί ανεξάρτητος από την Εξαρχία», για να λάβει από τη μητρόπολη την ψευδώνυμη απάντηση ότι «ο σεβασμιώτατος Θεοδόσιος στ' αλήθεια θέλει ν' ανακηρυχθεί χωριστός κυριάρχης της Μακεδονίας»⁵. Ο αντίκτυπος της «σκοτεινής και διπρόσωπης δραστηριότητας» του απείθαρχου ιεράρχη σε μια ακτίνα πολύ πέρα από τα όρια της συγκεκριμένης μητρόπολης πιστοποιείται τέλος από τον έξαρχο με την παραδοχή πως αυτή «έσπειρε ανησυχία, δυσaréσκεια και πειρασμό [съблазън], τόσο στην επαρχία Σκοπίων όσο και σε όλη τη Μακεδονία»⁶.

Δημοσιεύοντας εν έτει 1965 αυτή την έκθεση σε σλαβομακεδονική μετάφραση στην επιθεώρηση του Ινστιτούτου Εθνικής Ιστορίας των Σκοπίων, ο γνωστός μας Σλάβκο Ντίμεφσκι φρόντισε να την παραποιήσει κατά το δοκούν, περιορίζοντας αισθητά τις αναφορές στις οικονομικές καταχρήσεις του μητροπολίτη και προσθέτοντας διάφορα αποσπάσματα που «τεκμηριώνουν» μια ενεργότερη προσήλωσή του στις ιδέες ενός συγκροτημένου μακεδονισμού: η κεφαλίδα «Βουλγαρική Εξαρχία» των πιστοποιητικών φέρεται εκεί να έχει αντικατασταθεί από τον τίτλο «Μακεδονική Κοινωνία» (Македонско Општество)⁷. το βεράτι του Θεοδοσίου να κυκλοφορεί μεταφρασμένο στη «μακεδονική διάλεκτο»⁸. μια δασκάλα που ο μητροπολίτης διόρισε ως διευθύντρια στο Κουμάνοβο, παρότι κατηγορείται από την εκεί

¹ Στο ίδιο, π.16 & 19.

² Στο ίδιο, π.16.

³ Στο ίδιο, π.18 & 19.

⁴ Στο ίδιο, π.16.

⁵ Στο ίδιο, π.16-17.

⁶ Στο ίδιο, π.19.

⁷ Славко Димевски, «Един значаен документ за активността на Теодосиј Гологанов», *Гласник*, 9/2 (1965), σ.171.

⁸ Στο ίδιο, σ.168.

εξαρχική κοινότητα για «εγκάρδιες σχέσεις με τη σερβική προπαγάνδα» και προεξοφλείται ότι «θα παίρνει απ' αυτή μισθό για να την υπηρετεί», στην εκδοχή του Ντίμεφσκι πρόκειται να υπηρετήσει «μια κάποια μακεδονική ιδέα»¹. ένας άλλος εκλεκτός του Θεοδοσίου φέρεται ν' αποκαλείται από τον έξαρχο «μη σωστός Βούλγαρος» [не исправен Бугарин]². η απουσία αντιδράσεων του ιεράρχη απέναντι στο άνοιγμα σερβικών σχολείων αποδίδεται στον ισχυρισμό πως αυτά «προτίθενται να μορφώσουν τα παιδιά με μακεδονικά βιβλία»³. η «διπρόσωπη συμπεριφορά» του απέναντι στη σερβική προπαγάνδα αναβαθμίζεται σε «συνωμοσία μαζί της σε κάποια μακεδονική βάση»⁴. τα «τυπωμένα αλλού» ανεπιθύμητα βουλγαρικά σχολικά βιβλία μετατρέπονται σε «τυπωμένα εκτός Τουρκίας», ώστε η αντιβουλγαρική νύξη να είναι προφανέστερη⁵. η εξώθηση του φτωχού ιερέα στο σερβικό στρατόπεδο ερμηνεύεται με την εις βάρος του υποψία πως ήταν «εξαρχικός κατάσκοπος»⁶. η εμμονή του μητροπολίτη στην καταναγκαστική είσπραξη της αρχιερατικής επιχορήγησης και οι «χοντροκομμένες αντιφάσεις» του στη σχετική αλληλογραφία του με την Εξαρχία αποδίδονται στην πρόθεσή του «ν' απαλλαγεί απ' το εξαρχικό ταμείο και να δημιουργήσει τους όρους για απόσχιση από την Εξαρχία»⁷. η «επαρχία Σκοπίων» που ο Θεοδόσιος σκοπεύει ν' αυτονομήσει μετατρέπεται σε «μακεδονική επαρχία»⁸, ο αρχιμανδρίτης Διονύσιος φέρεται να του ζητά «να τον έχει κι αυτόν υπόψη για έναν από τους ιεράρχες της Μακεδονίας»⁹, «οι πλέον σκεπτόμενοι» προύχοντες των Σκοπίων ανησυχούν «για το μέλλον της βουλγαρικής Μακεδονίας» (αντί «για το μέλλον», απλώς)¹⁰, ο σέρβος πρόξενος αποδίδει την (αντικειμενικά) φιλοσερβική δράση του δεσπότη στο ότι αυτός «δεν αισθάνεται Βούλγαρος αλλά Μακεδόνας»¹¹, ενώ προστίθεται και μια ολόκληρη παράγραφος, σύμφωνα με την οποία ο δεσπότης «ανέθεσε στο δάσκαλο Γκιόρτσε Πετρόφ να συγκεντρώσει εθνογραφικό υλικό με το οποίο ν' αποδεικνύεται πως η Μακεδονία διαφέρει από τη Βουλγαρία», ανάθεση που ο εν λόγω δάσκαλος «πήρε στα σοβαρά» κι «έχει την πρόθεση να γράψει βιβλίο γι' αυτό το ζήτημα»¹². Όπως διαπιστώνουμε από την αντιπαραβολή του δημοσιεύματος με το ανέκδοτο πρωτότυπο, όλα αυτά αποτελούν καθαρή επινόηση του πλαστογράφου ιστορικού, που όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο έχει κι άλλες πιστοποιημένες επιδόσεις σ' αυτό τον τομέα. Για την ιστορία ας αναφερθεί πως το βιβλίο του Πετρόφ εκδόθηκε όντως (ανώνυμα) στη Σόφια το 1896, με έξοδα όμως του

¹ Στο ίδιο, σ.168.

² Στο ίδιο, σ.168.

³ Στο ίδιο, σ.177. Ο ισχυρισμός αυτός είναι ανυπόστατος για τον πρόσθετο λόγο ότι, όπως έχουμε δει, τα «σερβομακεδονικά» σχολικά εγχειρίδια προορίζονταν από το σερβικό μηχανισμό αποκλειστικά και μόνο για τα δυο νοτιότερα βιλαέτια κι όχι για το σαντζάκι Σκοπίων.

⁴ Στο ίδιο, σ.175.

⁵ Στο ίδιο, σ.168.

⁶ Στο ίδιο, σ.174.

⁷ Στο ίδιο, σ.173' παρόμοιο απόσπασμα και στη σ.172.

⁸ Στο ίδιο, σ.175.

⁹ Στο ίδιο, σ.175.

¹⁰ Στο ίδιο, σ.175.

¹¹ Στο ίδιο, σ.177.

¹² Στο ίδιο, σ.174-5.

βουλγαρικού Υπουργείου Στρατιωτικών και φυσικά κάθε άλλο παρά αμφισβητεί τη «βουλγαροσύνη» των Σλαβομακεδόνων· ο αρχηγός ΓΕΣ Ράτσο Πετρόφ πρότεινε μάλιστα στο συγγραφέα να τον στείλει με υποτροφία στην Ευρώπη για μετεκπαίδευση στη χαρτογραφία¹. Από την άλλη, ο Πετρόφ μετατέθηκε το 1891 από το Ημιγυμνάσιο Σκοπίων σ' αυτό του Μοναστηρίου, επειδή η Εξαρχία υποπετεύθηκε ότι θα υποστήριζε το Θεοδοσίο στον αγώνα του εναντίον της².

Η χοντροκομμένη πλαστογράφηση της έκθεσης του Ιωσήφ προκαλεί ως εκ τούτου εύλογες αμφιβολίες για τη γνησιότητα ενός άλλου εγγράφου που ο Ντίμεφσκι δημοσίευσε το 1968 και το οποίο περιλαμβάνεται στην επίσημη έκδοση ντοκουμέντων που κυκλοφόρησε από το Πανεπιστήμιο Σκοπίων το 1981 στα σλαβομακεδονικά και το 1985 στα αγγλικά, ως το ύψιστο τεκμήριο για το μακεδονισμό του Θεοδοσίου: μια επιστολή του μητροπολίτη προς τον αρχιμανδρίτη Διονύσιο (22.6.1891), στην οποία αναλύει με παρησία όχι μόνο τα σχέδιά του για ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής Αχριδών και τις σχετικές διερευνητικές επαφές του με τον έλληνα πρόξενο Σκοπίων και τον πατριαρχικό μητροπολίτη Παΐσιο, αλλά διατυπώνει επίσης την άποψη πως η Εξαρχία «*με τις θρησκευτικές κι εκπαιδευτικές δραστηριότητές της εδώ στη Μακεδονία διεκπεραιώνει την πιο άθλια αποστολή, στερεί ένα λαό από το όνομά του και το αντικαθιστά με άλλο, τον στερεί από τη μητρική του λαλιά και την αντικαθιστά με άλλη, ξένη, προκειμένου να επιτρέψει στην κυβέρνησή της και τους βούλγαρους αφέντες της να επεκτείνουν το εμπόριό τους σε ξένα μέρη*», θεωρεί αυτή την εξέλιξη χειρότερη από τον οθωμανικό ζυγό και διαβεβαιώνει τον παραλήπτη πως «*εμείς οι Μακεδόνες δεν υποφέρουμε τόσο πολύ από τους Τούρκους, ζωή νάχει ο Πατισάχ, όσο από τους Έλληνες, τους Βούλγαρους και τους Σέρβους, που έχουν πέσει πάνω μας ως όρνεα επί πτώματος και θέλουν να μας διαμελίσουν*»³. Μολονότι ο Ντίμεφσκι παραθέτει συγκεκριμένη αρχειακή παραπομπή, αυτή δεν αντιστοιχεί στο επίμαχο έγγραφο· επιπλέον, η έκταση της παραπομπής (37 χειρόγραφα φύλλα) είναι αναντίστοιχη προς το μεταφρασμένο κείμενο της επιστολής, που στην έντυπη μορφή του δεν ξεπερνά τις 3½ σελίδες ενός κανονικού βιβλίου⁴. Τις αμφιβολίες για τη γνησιότητα του ντοκουμέντου επιτείνει η σύγκρισή του με όσα αναφέρονται στην έκθεση Ιωσήφ για την υποκλαπέισα αλληλογραφία μεταξύ των δυο ανδρών, κυρίως όμως η απουσία σ' αυτή την έκθεση έστω και της παραμικρής αναφοράς στις υποτιθέμενες «διαρροές» προς τον ελληνικό Τύπο των επαφών του Θεοδοσίου με τα στελέχη του ελληνικού και πατριαρχικού μηχανισμού, διαρροές που σύμφωνα με την

¹ *Материали по изучаването на Македонија*, Σόφια 1896. Για την παραγωγή του βιβλίου και την εμπλοκή του βουλγαρικού ΓΕΣ: Петров 1927, σ.9-10, 22 & 83· Пандев 2000, σ.73· Елџров 1990, σ.5. Η πρόταση για υποτροφία παρέμεινε τελικά ανενεργή, κάτι που φαίνεται ν' αγνοεί ο καθηγητής Βασίλης Γούναρης (2010, σ.35).

² Петров 1927, σ.10.

³ UCM 1985, τ.Α', σ.314-7. Παραπομπές άλλων συγγραφέων στην ίδια επιστολή, με πηγή πάντοτε το Ντίμεφσκι: Димески 1982, σ.127· Marinov 2006, σ.155· Nick Anastasovski, «Contestations over Macedonian Identity, 1870-1912», διδακτορική διατριβή, Victoria University – School of Social Sciences, Μελβούρνη 2005, σ.349-50.

⁴ Ως πηγή αναγράφονται τα στοιχεία συγκεκριμένου φακέλου του αρχείου του βουλγαρικού Υπ.Εξ., που φυλάσσεται στο Κεντρικό Κρατικό Αρχείο της Σόφιας (ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.595, л.5-42) αλλά στην πραγματικότητα έχει παντελώς άσχετο περιεχόμενο («Αλληλογραφία με τη μουφτεία της Σόφιας, το Δημαρχείο Σόφιας και το Υπ. Εσωτερικών για την επιδιόρθωση του τεμένου Μπάνια-Μπασί»).

επιστολή είχαν γίνει ήδη από την άνοιξη του 1891 (και, λογικά, θ' αποτελούσαν τη σημαντικότερη κατηγορία σε βάρος του στασιαστή ιεράρχη). Ας σημειωθεί, παρεμπιπτόντως, ότι καμιά απολύτως αναφορά σε παρόμοιες επαφές με τον έλληνα πρόξενο δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί στα αρχεία του ελληνικού ΥΠΕΞ, ούτε μνημονεύεται σε οποιαδήποτε άλλη ελληνική πηγή, παρόλο που μια διαπραγμάτευση τέτοιας κλίμακας δύσκολα θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη.

Ας επιστρέψουμε, όμως, στα τεκμηριωμένα γεγονότα. Το φθινόπωρο του 1891, όπως προκύπτει από την έκθεση Ιωσήφ, η Εξαρχία αποφάσισε να καλέσει το Θεοδόσιο στην Κωνσταντινούπολη για αυτοπρόσωπες εξηγήσεις, με την πρόθεση -ισχυρίζεται ο έξαρχος- να τον στείλει ξανά πίσω στην έδρα του αν έδινε επαρκείς διαβεβαιώσεις για τη μελλοντική *«νομιμοφροσύνη και ορθότητά του»*. Την απόφαση αυτή ενίσχυσε επιστολή της Ιεράς Συνόδου από τη Σόφια (12.11.1891), η οποία ζητούσε να πληροφορηθεί *«σχετικά με τις φήμες για τη δραστηριότητα»* του μητροπολίτη και παρότρυνε τον έξαρχο να πάρει μέτρα *«για να προλάβει και να διακόψει το δρόμο του κακού, αν όντως ο σεβασμιώτατος Θεοδόσιος πήρε τέτοιον»*¹. Ακολούθησαν τρεις διαδοχικές «προσκλήσεις» προς το μητροπολίτη να παρουσιαστεί στην έδρα της Εξαρχίας, με αυστηρότερες κάθε φορά προειδοποιήσεις για τις συνέπειες της ενδεχόμενης άρνησής του· ταυτόχρονα, η Ιερά Σύνοδος ειδοποιήθηκε να επιλέξει το διάδοχό του μεταξύ δυο υποψηφίων. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Θεοδόσιος αρνήθηκε να υπακούσει προβάλλοντας διάφορες δικαιολογίες και στις 30 Δεκεμβρίου ο έξαρχος ανακοίνωσε την παύση του, ενημερώνοντας σχετικά *«την κυβέρνηση και την επαρχία»* του². Η επίσημη ανακοίνωση της καθαίρεσής του, δημοσιευμένη στην εφημερίδα της Εξαρχίας, επικεντρώνεται σε γενικόλογες αναφορές στην *«αρκούντως επιλήψιμη διαγωγή του, την οποία επέδειξε τόσο απάναντι στην πνευματική προϊσταμένη του αρχή -την Εξαρχία- όσο και απέναντι στον ευσεβή ορθόδοξο πληθυσμό»*, στην *«επιμονή του κλήρου και των προκρίτων της επαρχίας Σκοπίων για την ταχύτερη απομάκρυνσή του»* και στην άρνησή του να συμμορφωθεί *«στην τριπλή πρόσκληση της πνευματικής προϊσταμένης του αρχής να έρθει στην Κωνσταντινούπολη για κάποιες εξηγήσεις»*, χωρίς να σκανδαλίζει το αναγνωστικό της κοινό με γλαφυρότερες διασαφηνίσεις³. Σύμφωνα με την έκθεση Ιωσήφ, ο Θεοδόσιος αντέδρασε στην παύση του με σπασμωδικές ενέργειες: αρνήθηκε να παραδώσει τη διοίκηση της επαρχίας στον υποδεικνυόμενο προσωρινό αντικαταστάτη του, τον οποίο φρόντισε με τη συνδρομή των αρχών να περιορίσει *«σ' ένα μοναστήρι»*· ανακοίνωσε ταυτόχρονα στους υφισταμένους του αρχιερατικούς επιτρόπους ότι θεωρεί την κλήση του στην πρωτεύουσα *«αντίθετη προς τους νόμους και τους κανόνες της Ορθόδοξης εκκλησίας μας»* και τους κάλεσε *«να κοιτάζουν τη δουλειά τους όπως και πριν»*,

¹ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.596, л.19.

² Στο ίδιο, л.20-1.

³ «Вътрешен Отдел», *Новини* (Κων/λη), 3.1.1892, σ.2.

αγνοώντας τις σχετικές εντολές της Εξαρχίας¹. Τελικά, ωστόσο, αναγκάστηκε να συμμορφωθεί με τη διαταγή της Πύλης να εγκαταλείψει την έδρα του².

Από έγγραφα της καθολικής προπαγάνδας που δημοσίευσε ο Ντίμεφσκι (και των οποίων τα πρωτότυπα δε διαθέτουμε) προκύπτει ότι, ενόψει της καθαίρεσής του, ο Θεοδοσίος συναντήθηκε στα Σκόπια με τον επικεφαλής των Λαζαριστών της Κωνσταντινούπολης, επίσκοπο Αύγουστο Μπονέτι, και στις 4 Δεκεμβρίου υπέγραψε μαζί του συμφωνία προσχώρησης στην Ουνία, η οποία όμως δεν πρόλαβε να επικυρωθεί από τη Ρώμη³. Ορισμένες διατυπώσεις των εν λόγω ντοκουμέντων, όπως η οριοθέτηση της υπό ίδρυση συνίτικης Αρχιεπισκοπής Αχριδών με βάση «τα παρόντα όρια της Μακεδονίας» ή η δήλωση του Θεοδοσίου προς τον Πάπα (σε επίσημη εκκλησιαστικό έγγραφο) πως η επιθυμία του για υπαγωγή στην Αγία Έδρα «πηγάζει από το ιστορικό δικαίωμα του Ορθόδοξου μακεδονικού λαού ν' απελευθερωθεί από τη δικαιοδοσία των ξένων εκκλησιών -της Βουλγαρικής Εξαρχίας και του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης- και να ενωθεί στη δική του Ορθόδοξη Εκκλησία, αποκτώντας όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός λαού που έχει το δικαίωμα στην ανεξάρτητη πνευματική και πολιτιστική ζωή και παιδεία», αφήνουν ωστόσο πάμπολλες αμφιβολίες για την αυθεντικότητα των εγγράφων –ή, τουλάχιστον, της μεταγραφής τους από τον επιμελητή της δημοσίευσης. Όταν, τέλος, ελληνικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης ισχυρίστηκαν πως αιτία της παύσης του Θεοδοσίου ήταν η πρόθεσή του να «επανέλθει στην Ορθοδοξία» (δηλαδή στο Πατριαρχείο), το όργανο της Εξαρχίας έσπευσε ν' απαντήσει παραθέτοντας μιαν -αρκετά διπλωματική- δήλωση του ίδιου, όπου ο τέως μητροπολίτης αυτοχαρακτηρίζεται ως «Βούλγαρος το γένος απ' τα χωριά του Νευροκοπίου»: «Οι φήμες ότι είχα σκοπό να υπαχθώ στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ότι έπεισα 7 χωριά να αποσχισθούν από την Εξαρχία», διαβάζουμε, «δεν αληθεύουν, επειδή εγώ θεωρούσα όλο το βουλγαρικό πληθυσμό της επαρχίας Σκοπίων ορθόδοξο πληθυσμό και δεν είχα ανάγκη και λόγο να τον αποτρέψω από την εξαρχική δικαιοδοσία»⁴.

Από την ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ, το εγχείρημα του Θεοδοσίου ερμηνεύεται φυσικά ως κίνηση με όλα τα χαρακτηριστικά συνειδητής εθνικής αντίστασης στην προώθηση του βουλγαρικού εθνικισμού από την Εξαρχία⁵. Από τη βουλγαρική ιστοριογραφία το ζήτημα αντιμετωπίζεται συνήθως με μια ένοχη σιωπή, εξαιρετικά αποκαλυπτική για τα σύνδρομα εθνικής ανασφάλειας που της προκαλεί κάθε ρήγμα των κυρίαρχων εκεί εθνικών στερεοτύπων

¹ ЦДА, ф.176к, оп.1, а.е.596, л.21.

² Στο ίδιο, л.22.

³ UCM 1985, τ.Α', σ.318-21 & 327-30.

⁴ Επιστολή «μητροπολίτη Θεοδοσίου» (Ορτάκιοι 30.1.1892) και συνοδευτικά σχόλια (Новини, 4.2.1892, σ.1). Δε μπόρεσα να βρω τα άρθρα των εφημερίδων Κωνσταντινούπολης (29.1.1892), Νέα Επιθεώρησις και Φάρος της Μακεδονίας, στα οποία απαντά η δήλωση. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι, στο ίδιο κείμενό του, ο Θεοδοσίος θεωρεί σκόπιμο να διαψεύσει τους ισχυρισμούς γερμανού ανταποκριτή με τον οποίο είχε συναντηθεί στα Σκόπια τον Αύγουστο του 1890, δεν αναφέρει όμως το παραμικρό για τα υποτιθέμενα «προβοκατόρικά» ελληνικά δημοσιεύματα του 1891 που μνημονεύονται στην προαναφερθείσα «επιστολή» του προς το Διονύσιο.

⁵ Димевски 1961, σ.192-5' Димевски 1965' ИНИ 1969, τ.В', σ.129-30' INH 1979, σ.142' INH 2008, σ.172-3' Бл[аже] Р[истовски], «Теодосија Скопски», МАНУ 2009, σ.1477-8.

αλλά και για την απροθυμία της να θίξει τα πεπραγμένα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στις «εμπερίστατες» μακεδονικές επαρχίες¹. Ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι η μυστηριώδης εξαφάνιση από το ογκώδες προσωπικό ημερολόγιο του εξάρχου Ιωσήφ τριάντα ολόκληρων σελίδων, οι οποίες καλύπτουν το μεγαλύτερο διάστημα της κρίσης των σχέσεων του Θεοδόσιου με την Εξαρχία (2 Μαΐου – 29 Νοεμβρίου 1891)². Όσοι παλιότεροι συγγραφείς αναφέρονται στο θέμα, προτιμούν συνήθως να εστιάζουν στην προσωπική αντιζηλία μεταξύ του μητροπολίτη και του Εξάρχου, θεωρώντας την αυτονόμηση του πρώτου δείγμα κυρίως της υπέρμετρης φιλοδοξίας και της απροθυμίας του ν' αποδεχθεί τον πολιτικό και υπηρεσιακό έλεγχο των κεντρικών υπηρεσιών³. Μια εναλλακτική θεώρηση, ήδη από την εποχή εκείνη, επιχείρησε να ερμηνεύσει τις «αποσχιστικές» διαθέσεις του με βάση την (πραγματική ή υποτιθέμενη) βλάβη καταγωγή του⁴. Η πιο ενδιαφέρουσα πτυχή του ζητήματος δεν αφορά ωστόσο την προσωπογραφία του απείθαρχου δεσπότη, όσο την υποδοχή του εγχειρήματός του από την τοπική εξαρχική κοινωνία, στο πλαίσιο των ζυμώσεων και των αντιθέσεων που έχουμε ήδη περιγράψει. Στην έκθεσή του προς την ιερά Σύνοδο, ο εξάρχος Ιωσήφ ισχυρίζεται ότι «καθ' όλη τη διαμονή του σεβασμιωτάτου Θεοδόσιου στην επαρχία Σκοπίων, δεν ακούσαμε φωνή προς όφελός του, όπως και μετά την παύση του από πουθενά δεν ήρθε φωνή υποστήριξης» του, ενώ αντίθετα οι 53 «αντιπρόσωποι της επαρχίας» τάχθηκαν «ομόφωνα» υπέρ του διαδόχου του, Μαξίμου (μετά την εκλογή του)⁵. Αρκετά διαφορετική εικόνα παρέχουν ωστόσο μια σειρά πηγές της εποχής, όπως και τα απομνημονεύματα κάποιων κατώτερων στελεχών του εξαρχικού δικτύου και του βουλγαρομακεδονικού κινήματος. Στη μπροσούρα που εξέδωσε ψευδώνυμο το 1894 για λογαριασμό των «σεπαρατιστών», ο Πέταρ Ποπάρσοφ εκφράζει π.χ. μια ακαθόριστη διάθεση προάσπισης του τέως μητροπολίτη, σημειώνοντας πως «η ιστορία του σεβασμιωτάτου Θεοδόσιου είναι ακόμη σκοτεινή για εμάς, αλλά για την αυτού Παναγιότητα, μας φαίνεται, θα

¹ Στη σχετικά πρόσφατη συλλογική έκδοση του Μακεδονικού Επιστημονικού Ινστιτούτου (ΜΗΙ 1994), ο Θεοδόσιος αναφέρεται μόνο σαν «αρχιμανδρίτης» (Index, σ.297): 3 από τις 4 αναφορές του βιβλίου στο πρόσωπό του αφορούν γεγονότα πριν από την έκδοση του βερατίου του (σ.132, 232 & 250), ενώ στην τέταρτη η ιστορικός Ζίνα Μάρκοβα αναφέρει λακωνικά ότι στις 24.7.1890 «αναχώρησε για την επαρχία του» και «το 1892 αντικαταστάθηκε απ' το μητροπολίτη Μαξίμο», δίχως την παραμικρή περαιτέρω εξήγηση ή πληροφορία (σ.258). Εξίσου λακωνικός είναι ο Μύλαν Κουμάνοφ στο λεξικό του περί Μακεδονίας (Κυμανοφ 1993, σ.254), ενώ η βουλγαρική εκκλησιαστική ιστορία της Μακεδονίας των Πετρόφ και Τεμέλσκι περιορίζεται στην αναγραφή του διορισμού του, χωρίς την παραμικρή μνεία της αντικατάστασής του (Πετροφ – Τεμελски 2003, σ.115). Ως «αρχιμανδρίτης» αναφέρεται και στην έκδοση ντοκουμέντων της Βουλγαρικής Ακαδημίας, συγγεόμενος μάλιστα με τον πολύ αρχαιότερό του Θεοδόσιο Σιναΐτη (BAS 1978, σ.882 [Index], 227, 356 & 663): ακόμη μεγαλύτερη σύγχυση επικρατεί στην προγενέστερη -συνοπτικότερη- μορφή του ίδιου έργου, όπου η υπογραφή του Θεοδόσιου αποδίδεται λανθασμένα στο Σιναΐτη (BAS 1969, σ.216 & 511). Ο Θεοδόσιος αγνοείται πλήρως και στο βιβλιαράκι που εξέδωσε το Ινστιτούτο Ιστορίας της Ακαδημίας, με τη μορφή πολεμικής κατά των τότε γιουγκοσλαβικών θέσεων (Институт по История при БАН, Македонският въпрос. Историко-политическа справка, Σόφια 1968). Η σχετική αποσιώπηση αρχίζει από πολύ νωρίς: ήδη το 1896, στην εκτενή μονογραφία του για την πολιτική κι εκκλησιαστική ιστορία των Σκοπίων, ο Βασίλ Κάντσοφ αποφεύγει διακριτικά την παραμικρή νύξη για το πρόσωπο και τη θητεία του Θεοδόσιου (Кънчов 1970, σ.7-181).

² Екзарх Йосиф 1992, σ.307. Ο επιμελητής της έκδοσης σημειώνει λακωνικά ότι στο συγκεκριμένο σημείο «έχουν αποκοπεί (άγνωστο πότε κι από ποιον) 15 φύλλα, δηλαδή 30 σελίδες» (στο ίδιο, σ.849). Ακολουθούν δυο εγγραφές δίχως την παραμικρή αναφορά στο Θεοδόσιο ή τη μητρόπολη Σκοπίων (30.11 & 12.12.1891, σ.307-8) και ξαναρχίζουν -σε άλλο τεφτέρι- μόλις στις 14.3.1892 (σ.309).

³ Радев 1994, σ.116-7· Πετροв 1927, σ.9-10.

⁴ Marinov 2006, σ.155.

⁵ ЦДА, ф.176κ, оп.1, а.е.596, л.22.

βγει και ως κάτι που δε συνιστάται»¹. Λίγο νωρίτερα, η «Македония» του Σάχοφ είχε δοκιμάσει να υπερασπιστεί τον καθαιρεθέντα ιεράρχη, προκαλώντας την λακωνική και συνάμα απειλητική αντίδραση του οργάνου της Εξαρχίας, ότι η όλη υπόθεση «είναι μεγάλη ιστορία την οποία, για το συμφέρον του φταίχτη, [η εφημερίδα] δε θα έπρεπε να πιάνει ενόπιον του κοινού»². Θετικά εκφράζεται για το Θεοδοσίο και ο «σεπαρατιστής» Ποπκότσεφ στα απομνημονεύματά του, τονίζοντας την αποφασιστικότητά του εναντίον της σερβικής προπαγάνδας³. Στην αντίπερα όχθη, η μοναστηριώτισσα Ζαχαρία Σουμλιάνκα, δασκάλα στα Σκόπια κατά το επίμαχο διάστημα, περιγράφει το διχασμό της τοπικής εξαρχικής κοινωνίας ως εξής: «Εδώ οι Βούλγαροι ήταν χωρισμένοι σε δυο στρατόπεδα. Ένα μ' επικεφαλής το μητροπολίτη Θεοδοσίο, ενδεχομένως επειδή κάποτε υπήρξε αυτόνομη Αρχιεπισκοπή της Οχρίδας ανεξάρτητη από το πατριαρχείο του Τιρνόβου και αργότερα της Κωνσταντινούπολης, ήθελαν να ιδρυθεί στα Σκόπια αυτόνομη εκκλησία, η οποία να περιλαμβάνει όλη τη Δυτική Μακεδονία και τις κοντινότερες περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας. Άλλοι πάλι ήταν της γνώμης ότι το βουλγαρικό έθνος πρέπει να έχει μια ενιαία εκκλησία, η οποία να είναι το κέντρο των αγώνων του για εθνική αυτοσυντήρηση. Θεωρούσαν επίσης πως το κέντρο της βουλγαρικής εκκλησίας δε μπορεί να είναι αλλού, εκτός από την πρωτεύουσα της τουρκικής αυτοκρατορίας. Εγώ, εννοείται, είμουνα με τους δεύτερους. [...] Όμως ο γερο-δεσπότης, που είχε πια χαλαρώσει τα γκέμια των φιλοδοξιών του, ήθελε απ' όλους τους δασκάλους και υπαλλήλους της μητρόπολης να εργάζονται για τις αποσχιστικές ιδέες του, που υλοποιούμενες θα είχαν δώσει σοβαρά κέρδη στο Πατριαρχείο του Φαναρίου. [...] Όταν δοκίμασε να ζήσει κι εμένα στη δουλειά για τις ιδέες του, εγώ του αρνήθηκα αποφασιστικά και επέτρεψα στον εαυτό μου ακόμη και να τον επιπλήξω για απιστία προς την κοινή βουλγαρική υπόθεση. Με αυτό κέρδισα το μίσος του και πολλούς μελετάδες ίσαμε το τέλος της σχολικής χρονιάς» από το μητροπολίτη «και τους οπαδούς του»⁴. Σε μικρή απόσταση από τα γεγονότα, ο γραμματέας της Εξαρχίας Σόποφ σκιαγραφεί πάλι την κρίση της τοπικής εξαρχικής κοινότητας με κοινωνικούς όρους, δίχως ν' αναφερθεί ούτε μια φορά στο πρόσωπο του Θεοδοσίου: η απουσία ισχυρών εσναφίων, γράφει, «είχε πολύ κακή επίδραση στις κοινοτικές, εκκλησιαστικές και σχολικές υποθέσεις» της πόλης, καθώς ακόμη «και οι λίγοι πιο μυαλωμένοι και πρακτικοί» τοπικοί παράγοντες «δε μπορούν να συμφωνήσουν μεταξύ τους, να περιτριγυρίσουν με τη συνεργασία και της συμβουλές τους τη μητρόπολη και να πάνε μπροστά στις υποθέσεις», αλλά «εντελώς ασήμαντες αιτίες διεγείρουν αδιάλλακτους κομματισμούς και

¹ Вардарски 1894, σ.32.

² «Вътрешен Отдел», *Новини* (Κων/λη), 28.5.1893, σ.2.

³ Христо Коцев, «Страници из спомениите ми», *Македония*, 9.1922, σ.49.

⁴ НБКМ-БИА, кол.42, а.е.66, л.21-2. Η Σουμλιάνκα τοποθετεί τη θητεία της στα Σκόπια τη σχολική χρονιά 1892-93, είναι όμως προφανές ότι κάνει λάθος, καθώς από τα γραφόμενά της, προκύπτει ότι πρόκειται για το 1890-91. Το λάθος οφείλεται μάλλον στη μεγάλη χρονική απόσταση, καθώς η συγγραφή των αναμνήσεων έγινε τη δεκαετία του 1930.

έχθρες»¹. Τη σαφέστερη ανάλυση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των δυο παρατάξεων συναντάμε ωστόσο σε ανώνυμη έκθεση «ενός έμπιστου προσώπου» προς το βούλγαρο πρωθυπουργό Στοΐλοφ, το Δεκέμβριο του 1894 –έκθεση που από τον επιμελητή της δημοσίευσής της, ιστορικό Τσότσο Μπιλιάρσκι, αποδίδεται στο μετέπειτα κομιτατζή Γκιόρτσο Πετρόφ². Σύμφωνα με αυτή, γύρω από το μητροπολίτη συσπειρώθηκαν όλες οι δυνάμεις που επιθυμούσαν την ανατροπή της μονοκρατορίας του Γκιόρο Κιτίντσεφ, αδιαφιλονίκητου ηγέτη της κοινότητας από την εποχή της παλιγγενεσίας, το «κόμμα» του οποίου μόλις είχε χάσει τον έλεγχο των κοινοτικών υποθέσεων ύστερα από «5-6 χρόνια καταχρήσεων»: επί Θεοδοσίου, διαβάζουμε, ο έλεγχος των κοινών «πέρασε στη μητρόπολη, καθοδηγητές έγιναν ο αρχιερατικός επίτροπος και οι δάσκαλοι, γύρω από τους οποίους συγκεντρώθηκε ο πληθυσμός», οι δε Σκοπιανοί «χωρίστηκαν σε δυο τμήματα». Καταφανώς μεροληπτική υπέρ της παράταξης του μητροπολίτη, η περιγραφή του ανώνυμου συντάκτη συνιστά παρόλα αυτά ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αντίβαρο στην ισοπεδωτική πολεμική της έκθεσης του εξάρχου, ως η εκδοχή της αντίπερα όχθης: «Στη μια πλευρά», γράφει, «στάθηκαν όλοι οι προεστοί με τα εσνάφια πίσω τους, με τη μητρόπολη και το σχολείο επικεφαλής. Όπου δεν επαρκούσαν οι δημογέροντες και οι άνθρωποι των συντεχνιών, συμπλήρωσαν τους ηγέτες τους με τη συνεργασία των τιμιότερων νέων μ' επικεφαλής το γνωστό σχεδόν μορφωμένο πολίτη Εφρέμ Τσετμετζίεφ. Κυριολεκτικά, σ' αυτή την πλευρά μετείχε καθετί τίμιο, φιλειρηνικό και καλοπροαίρετο στα Σκόπια [...]. Στην άλλη πλευρά στεκόταν ο Γκ. Κιτίντσεφ με 10-15 φιλόδοξους ομοίους του. [...] Όλοι τους δυσσαρεστημένοι ζεπεσμένοι, που στερήθηκαν τη δυνατότητα να εξουσιάζουν ή να καταχρώνται δημόσιο χρήμα» αλλά διαθέτουν «όλοι τους ενεργητικότητα και πρωτοβουλία». Αρχικά η ομάδα αυτή προσεταιρίστηκε το Θεοδόσιο, που διόρισε τα μέλη της στο επαρχιακό συμβούλιο, «σύντομα όμως το λάθος διορθώθηκε» κι «ο δεσπότης τους επανέφερε στην προτέρα κατάσταση». Ακολούθησε ανελέητος πόλεμος κατά του μητροπολίτη (που βρισκόταν εξαρχής σε αντιπαράθεση με την Εξαρχία) με αποτέλεσμα την υπονόμευση κι εν συνεχεία την παύση του, την επάνοδο στα πράγματα του Κιτίντσεφ και την αποξένωση από τις κοινοτικές υποθέσεις «των τιμίων και σωφρόνων δυνάμεων που δε συμφωνούσαν με την απομάκρυνση του Θεοδοσίου»³. Εξίσου αποκαλυπτική είναι η αποτίμηση, από την ίδια πηγή, των αρνητικών επιπτώσεων της αναμέτρησης στην τοπική κοινωνική και πολιτική ζωή: εκτός από την «ηθική διαφθορά» του πληθυσμού, την «εκ βάθρων υπονόμευση του κύρους της μητρόπολης και της Εξαρχίας, των σχολείων και των δασκάλων» και την «έξαψη των παθών ως τα ύστατα όρια»,

¹ Шопов 1893, σ.380. Η πρώτη δημοσίευση του συγκεκριμένου αποσπάσματος έγινε -ανώνυμα- στο όργανο της Εξαρχίας το Μάιο του 1893 (Новини, 4.5.1893, σ.3-4). Δεδομένου ότι η επόμενη κρίση εκδηλώθηκε στα Σκόπια μόλις το καλοκαίρι του 1894, η ανάλυση του Σόποφ δε μπορεί παρά να αναφέρεται στην περίοδο του Θεοδοσίου.

² Чочо Билярски, «Едно изложение от 1894 г. за общественно-политическите условия и религиозните борби в Скопие», Известия на Държавните Архиви, 55 (1988), σ.103-24.

³ Στο ίδιο, σ.113-4.

ξεχωρίζουμε την ανάπτυξη ενός λανθάνοντος αντιεραρχικού κλίματος: «Δικαίως λένε τώρα οι Σκοπιανοί: Έλεος με τους προύχοντες, έλεος με τους μητροπολίτες και πατριάρχες!»¹.

Κληρονόμος όλης αυτής της δυσφορίας, ο νέος μητροπολίτης Μάξιμος θα έρθει κι αυτός δυο χρόνια αργότερα σε αντιπαράθεση με την τοπική κοινωνία, αγανακτισμένη με την τάση του να στηρίζεται αποκλειστικά σε επήλυδες συντοπίτες του από την κεντρική Βουλγαρία και το συνακόλουθο αποκλεισμό των ντόπιων κατοίκων από τα δημόσια αξιώματα². Αδύναμος χαρακτήρας ακατάλληλος για μια τόσο ανήσυχη και διαμφισβητούμενη επαρχία, θ' αναγκαστεί έτσι να μετακομίσει προσωρινά στο Στιπ μέχρι την αντικατάστασή του τον Ιανουάριο του 1895 από τον Οχρίδας Συνέσιος³. Ο δε προκάτοχός του θα μείνει περιορισμένος σε μοναστήρι της Βουλγαρίας ίσαμε το 1901, δίχως όμως ν' απαλλαγεί ούτε από τις φιλοδοξίες του ούτε από την εχθρότητα του εξάρχου. Όταν το 1906 οι Θεοδοσίος και Μάξιμος διεκδικούν τη μητρόπολη της Φιλιπούπολης, ο Ιωσήφ θα εκφράσει στον πρωθυπουργό Ράτσο Πετρόφ τους φόβους του «πως ο Θεοδοσίος, ως Μακεδόνας, είναι με τα κομιτάτα και μπορεί ν' ασκήσει επιρροή στην κυβέρνηση να υποστηρίξει την υποψηφιότητά του»· ακόμη αποκαλυπτικότερη είναι και η φήμη που κυκλοφόρησε τότε ότι, σε περίπτωση εκλογής του Θεοδοσίου, ο εξάρχος θα υπέβαλλε τη δική του παραίτηση⁴. Τελικά εξελέγη ο Μάξιμος⁵. Το 1909-10, πάλι, ο Ιωσήφ καταβάλλει έντονες προσπάθειες για να πετύχει τον αποκλεισμό της υποψηφιότητας του Θεοδοσίου για το χρεώοντα θρόνο των Σκοπίων, αποκλεισμό τον οποίο κι επιτυγχάνει παρόλες τις αντιδράσεις⁶. Ταυτισμένος πλέον με όλα τα στερεότυπα του βουλγαρικού εθνικισμού, ο Θεοδοσίος θα πρωταγωνιστήσει πάντως το 1913 στην εκστρατεία βίαιου εκχριστιανισμού των Πομάκων της Ροδόπης⁷ και, μετά το θάνατο του Ιωσήφ, θα ολοκληρώσει την καριέρα του ως εξαρχικός μητροπολίτης Μαρωνείας (1915-19)⁸.

¹ Στο ίδιο, σ.114.

² Ο Μάξιμος, διαβάζουμε, «κανέναν από τους ντόπιους δεν εμπιστεύεται. Γι' αυτό περιστοιχίστηκε μόνο από Γκαμπροβίτες και Σταροζαγορίσιους. Ο διάκονος, ο γραμματέας, ο επιθεωρητής των σχολείων, όλοι είναι ξένοι. Αυτό ερεθίζει την εθνική φιλοτιμία των Σκοπιανών» (στο ίδιο, σ.115). Ο ίδιος στα απομνημονεύματά του αποφεύγει πάντως την παραμικρή εξήγηση των τριβών του με την τοπική κοινωνία, περιοριζόμενος σε γενικόλογες αναφορές (Максим Пловдивски, *Автобиография и спомени*, Σόφια 1930, σ.49-53).

³ «Вътрешен Отдел», *Новини* (Κων/λη), 24.1.1895, σ.3· Билярски 1988, σ.115-20· Максим Пловдивски 1930, σ.49-51· Екзарх Йосиф 1992, σ.338-40· Коцев 9.1922, σ.49-50· *Албум–Алманах* 1931, κεф.ΙV, σ.70· Т.

Делииванов, «Спомени за Гоце Делчев», *Македонска Мисъл*, 1/9-10 (5-6.1946), σ.381. Ο Συνέσιος ανέλαβε καθήκοντα αρχικά ως διευθύνων τη μητρόπολη και μόλις το 1896 εξελέγη κανονικά, το δε βεράτι του διορισμού του εκδόθηκε από την Πύλη πολύ αργότερα (*Новини*, 24.1.1895, σ.3, και 5.1.1896, σ.1· Екзарх Йосиф 1992, σ.400). Ο Μάξιμος «απηλλάγη των καθηκόντων του». Δυο μήνες αργότερα, στις 26.3.1895, μνημονεύεται στο ημερολόγιο του εξάρχου ως υποψήφιος μητροπολίτης για τη μελλοντική επαρχία Κιλίκης (Екзарх Йосиф 1992, σ.354). Τελικά, το 1896 στάλθηκε να διευθύνει τη μητρόπολη Λοφτσού, ιεράρχης της οποίας ήταν τυπικά ο εξάρχος, το δε 1906 εξελέγη μητροπολίτης Φιλιπουπόλεως (Максим, όπ.π., σ.53 & 60).

⁴ Екзарх Йосиф 1992, σ.616.

⁵ Куманов 1993, σ.159· *Албум–Алманах* 1931, κεф.ΙV, σ.70.

⁶ Екзарх Йосиф 1992, σ.704, 723, 729 & 732.

⁷ Величко Георгиев - Стайко Трифонов, *Покръстването на Българите Мохамедани 1912-1913. Документи*, Σόφια 1995, σ.31, 37, 45, 47, 54, 115-20, 133, 137-9, 147, 149 & 154-5. Αρχιτέκτονας της όλης εκστρατείας δεν ήταν άλλος από τον Φιλιπουπόλεως Μάξιμο (όπ.π., passim).

⁸ Петров – Темелски 2003, σ.136· Бл[аже] Р[истовски], «Теодосија Скопски», МАНУ 2009, σ.1478· Светлозар Елдървов, «Българската църковна уредба на Македония и Тракия по време на първата световна война», σε МНИ 1997, σ.373 & 375. Ο μεν Ιωσήφ πέθανε στις 20.6.1915, ο δε Θεοδοσίος διορίστηκε στις 12.12.1915. Αποσιωπώντας πλήρως αυτή την εξέλιξη, το πρόσφατο Λεξικό του Ινστιτούτου Εθνικής Ιστορίας της ΠΓΔΜ τον

Μια παράπλευρη πτυχή της κρίσης του 1890-92 θα εξακολουθήσει, τέλος, ν' αποτελεί σκάνδαλο στους κόλπους του βουλγαρικού κόμματος της Μακεδονίας επί χρόνια. Ο λόγος για την αυτόματη υπηρεσιακή ανέλιξη του πάλαι ποτέ γραμματέα (και καταδότη) του Θεοδοσίου, Τόμα Γιανακίεφ, στον οποίο αποδίδεται μεταξύ άλλων η υποκλοπή της αλληλογραφίας του μητροπολίτη που διαβιβαζόταν στην Εξαρχία. Μολονότι απόφοιτος της Β' μόλις τάξης του Ημιγυμνασίου, αυτό το «παλιοτόμαρο παγκοσμίου επιπέδου» με την «αποδεδειγμένη ανεντιμότητα κι απιστία» ανταμείφθηκε για το έργο του με αυτόματη προαγωγή στην καλοπληρωμένη θέση του επιθεωρητή των βουλγαρικών σχολείων (και γραμματέα της εξαρχικής κοινότητας) των Σερρών, εξέλιξη που αντιμετωπιζόταν ως πρόκληση ακόμη κι από απολύτως νομιμόφρονα στελέχη¹. Παράλληλα με την παρακολούθηση και κατάδοση του προϊσταμένου του μητροπολίτη, ο Γιανακίεφ είχε φροντίσει άλλωστε να ενημερώνει και το σερβικό προξενείο Σκοπίων για τα τεκταινόμενα², ο δε ανώνυμος συντάκτης της έκθεσης του 1894 του χρεώνει επίσης συνεργασία επί χρήμασι με το ρωσικό προξενείο, στο οποίο «παρέδωσε μεγάλο μέρος του αρχείου [της μητρόπολης] και τακτικά τους διάβαζε την αλληλογραφία με την εξαρχία»³.

Η επαναστατική υπέρβαση

Στο άλλο άκρο της κοινωνικής και πολιτικής κλίμακας από το εγχείρημα του Θεοδοσίου θα κινηθεί η πρώτη συγκροτημένη προγραμματική διατύπωση του βουλγαρομακεδονικού «σεπαρατισμού». Πρόκειται για το βιβλιαράκι «Ο Σταμπουλοφισμός στη Μακεδονία και οι εκπρόσωποί του», που κυκλοφόρησε το 1894 με ψευδή τόπο έκδοσης «Βιέννη» (αντί του ορθού: Σόφια) και συγγραφέα που υπέγραφε με το ψευδώνυμο «Βαρντάρσκι». Συντάκτης του ήταν ο Πέταρ Ποπάρσοφ από τη Μπογκομίλα του Βέλες, ένας από τους σπουδαστές που το 1888-90 ακολούθησαν την επεισοδιακή διαδρομή Θεσσαλονίκη-Βελιγράδι-Σόφια, πρωτεργάτης του κύκλου της «Λόζα» στη συνέχεια και φιλόλογος στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης. Η συγγραφή και κυκλοφορία του βιβλίου έγινε με απόφαση της νεοσύστατης τότε Κεντρικής Επιτροπής της ΕΜΕΟ, το περιεχόμενό του όμως περιορίζεται στην παράθεση των θέσεων των «σεπαρατιστών» κατά της πολιτικής της Εξαρχίας και της βουλγαρικής κυβέρνησης, δίχως την παραμικρή νύξη για οποιαδήποτε ρήξη με την οθωμανική νομιμότητα: αποτελεί, ως εκ τούτου, μαρτυρία κυρίως για τις αντιθέσεις κι αντιλήψεις της περιόδου μέσα στην οποία εκκολάφθηκε ο επαναστατικός μακεδονισμός κι όχι γι' αυτό τον τελευταίο, αυτόν

θέλει να παραμένει σε «κατ' οίκον περιορισμό μέχρι το θάνατό του» (Стојан Киселиновски, *Македонски историски речник*, Σκόπια 2000, σ.451).

¹ Билярски 1988, σ.114 & 122· «Вътрешен Отдел», *Новини* (Κων/λη), 17.2.1895, σ.2· Трайчев 1930, σ.22. Οι διατυπώσεις εντός εισαγωγικών αντλούνται από την έκθεση του 1894 προς το Στοΐλοφ.

² Цамбазовски 1991, σ.409-11.

³ Билярски 1988, σ.122.

καθεαυτόν¹. Σύμφωνα με τα απομνημονεύματα κάποιων από τους ιδρυτές της οργάνωσης, η απήχηση του βιβλίου υπήρξε «ενθαρρυντική» για το έργο τους, καθώς με την κυκλοφορία του μεταξύ των βουλγαροδιδασκάλων της μακεδονικής ενδοχώρας «άρχισε να διαδίδεται η ιδέα» μιας αυτοτελούς δράσης ανεξάρτητης από τις εντολές του εξαρχικού μηχανισμού, αν όχι εχθρικής προς αυτόν².

Πρώτο στόχο του «Σταμπολοφισμού» συνιστά ο μηχανισμός των επήλυδων στελεχών από τη Βουλγαρία που πλαισιώνουν τον εκπαιδευτικό μηχανισμό της Εξαρχίας και η οιωinei αποικιακή πολιτική που αυτοί εφαρμόζουν απέναντι στο ντόπιο δυναμικό: ένας «*συρφετός από κάθε λογής διδάκτορες και υποψηφίους διαφόρων επιστημών*» που συγκροτεί «*μία βορειοβουλγαρική τάξη Ιησουιτών με ορισμένο καθήκον*», οι οποίοι «*έρχονται στη Μακεδονία με αξιώσεις: 'να δημιουργήσουν Βουλγάρους', 'να καλλιεργήσουν τη χώρα', να διατάσσουν σε όλα*»³. Το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Εξαρχίας, με τους διορισμένους απευθείας από τη Σόφια διευθυντές, αποκαλείται «*Ασιατική Διεύθυνση του Σταμπολόφ*», κατ' αναλογία προς το ομώνυμο τμήμα του ρωσικού Υπ.Εξ. που ήταν αρμόδιο για την ιμπεριαλιστική διαχείριση των υποθέσεων (και) της «Εγγύς Ανατολής»⁴. Το τραύμα των ντόπιων εξαρχικών διανοουμένων από την υπεροπτική αντιμετώπισή τους αντικατοπτρίζεται στις διαδοχικές αναφορές του βιβλίου στις διακηρύξεις των επήλυδων, ότι αποστολή τους είναι «*να εκβουλγαρίσουν τη Μακεδονία*», διατύπωση που όπως είδαμε αποδίδεται στον καθηγητή -μετέπειτα επιθεωρητή- Βασίλ Κάντσοφ⁵. Η οπτική γωνία του συγγραφέα είναι κοινωνικά, επαγγελματικά και γεωγραφικά εντοπισμένη: βασικό πεδίο αναφοράς του παραμένει ο μικρόκοσμος του Βουλγαρικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης, αυτού του φυτωρίου εκπαιδευτικών και άλλων κατώτερων στελεχών του millet-i Bulgar, με τις πολιτικοκοινωνικές, ιδεολογικές αλλά και προσωπικές αντιθέσεις που το διαπερνούν: «*Ο αριθμός των δασκάλων στο Γυμνάσιο Αρρένων ανερχόταν σε 24, του διευθυντή συμπεριλαμβανομένου. Απ' αυτούς, ένας [ήταν] Τσέχος, ένας Ιταλός, ένας Τούρκος και 18 Βούλγαροι: οι τελευταίοι χωρίζονται σε Μακεδόνες, δέκα ψυχές, και Θρακομοισούς, οκτώ: πρωτοβάθμιοι και δευτεροβάθμιοι δάσκαλοι υπάρχουν 10, εκ των οποίων 3 είναι Μακεδόνες, οι δε υπόλοιποι 7 Θρακομοισοί ή, όπως τους λένε σ' εμάς, 'Βόρειοι'. Όπως βλέπετε, το Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης βρίσκεται στα χέρια των τελευταίων. Εδώ λύνουν και δένουν οι Σαράφοφ και Σία, πόσο μάλλον αφού η ανώτατη διοίκηση παίρνει μέτρα ώστε οι μακεδόνες δάσκαλοι να είναι από κείνους που στην Ηγεμονία τους αποκαλούν 'σφραγιδάκηδες' και τους χαρακτηρίζουν με τις φράσεις 'κι εδώ τη βάζω κι εκεί τη βάζω', 'θα μου δώκεις λεφτά να με κάνω Βούλγαρο'. Διάσημο παράδειγμα του γένους των σκιαγραφούμενων: ο βλάχος Ναούμοφ κι*

¹ Пандев 2000, σ.80-1.

² Хаджиниколов 2002, σ.107· Димитров 2002, σ.142.

³ Вардарски 1894, σ.15, 26 & 34.

⁴ Στο ίδιο, σ.39.

⁵ Στο ίδιο, σ.26 & 34.

ο Μπάντεφ, αμφότεροι από την 'πόλη του Περλεπέ' του Κράλη Μάρκο...»¹. Οι δάσκαλοι του Γυμνασίου ταξινομούνται σε τρεις κατηγορίες με βάση την προέλευση, την πολιτική συμπεριφορά και τη θέση τους στην τυπική ή άτυπη ιεραρχία του σχολικού μηχανισμού: «Οι πρώτοι είναι οι προνομιούχοι 'Βόρειοι', οι δεύτεροι είναι οι 'σώφρονες', οι τρίτοι είναι οι 'σεπαρατιστές'. [...] Όσον αφορά τους 'προνομιούχους', έχουμε πια βαρεθεί να καταπιανόμαστε μ' αυτούς!... Σαν 'πρωτοπόροι της βουλγαρικής ιδέας', ως τρόφιμοι του [Εκπαιδευτικού] Τμήματος κι αγαπημένα παιδιά του καθεστώτος του, που στη Θεσσαλονίκη καθοδηγείται απ' το [γυμνασιάρχη] Σαράφοφ, καθεστώτος του οποίου είναι οι αληθινοί κινητήρες ή έμμεσοι υπάλληλοι κατασκοπεύοντας ο ένας τον άλλο τους φανερούς ή κρυφούς αντιπάλους του, είναι αφεντικά στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης κι ελεύθεροι καθημερινά να εκσφενδονίζουν από κάμπουσες προσβολές προς τους Μακεδόνες: εμείς σας ταΐζουμε, τάισε σκυλί να σε γανγίσει, δεν έχετε ανθρώπους για δουλειά, κ.ο.κ.»². Σε ορισμένα σημεία, ορατή καθίσταται μια αντιζηλία βασισμένη στα άνισα επαγγελματικά προσόντα ντόπιων κι επήλυδων: «Ας ξέρουν όσες μεθόδους και φρεβελιανά παιχνίδια θέλουν, τους λείπει σταθερή παιδεία, οι μαθητές μας θα μείνουν άχρηστοι βιβλιοφάγοι»³. Αντιμέτωπος με τον «ενδοβουλγαρικό» ρατσισμό, ο συγγραφέας δε διστάζει ωστόσο ν' αντιστρέψει τα βέλη, επιστρατεύοντας τα παλιά στερεότυπα για να υπενθυμίσει πως η «φυλετική»/ τοπικιστική υπεροψία μπορεί να λειτουργήσει και προς την αντίθετη κατεύθυνση: «Όσον αφορά πάλι τα 'πολιτισμικά πρωτεία' των Βορείων Βουλγάρων, για τα οποία θέλουν να παινεύονται ακόμη και μορφωμένοι δήθεν άνθρωποι, δόκτορες: για το 'σεβασμό' των Μακεδόνων απέναντι σ' αυτά τα πρωτεία είναι γελοίο και να γίνει λόγος, επειδή ο απλός Βουλγαρομακεδόνας ακριβώς το αντίθετο σκέφτεται, αφού αποκαλεί τα βόρεια αδέρφια του φίρδην-μίγδην 'Σιόπηδες'!»⁴. Μαζί με τα επήλυδα στελέχη, η πολεμική αγκαλιάζει έτσι και τους εν γένει Βουλγάρους της Ηγεμονίας, «τους χθεσινούς αδερφούς» που «σήμερα περιπαίζουν την τύχη της πατρίδας μας»⁵, ως ενιαίο και διαφοροποίητο σύνολο έμμεσα ταυτισμένο με την πολιτική των κυβερνήσεων της Σόφιας: «Μας δίνουν λεφτά για να μας σκοτώσουν... Στο διάβολο αυτά τα λεφτά, αν τις κοινότητές μας, σκοτώνοντάς τις, επίσης δεν τις εμπιστεύονται αλλά τους επιβάλλουν κάθε λογής προέδρους, δεσποτάδες, διευθυντές, δασκάλους κλπ, για να ελέγχουν, λέει, τους λογαριασμούς –το μοναδικό κίνητρο της βουλγαρικής προπαγάνδας!... Ναι, βουλγαρικής προπαγάνδας!»⁶

Απέναντι στην Εξαρχία, ως θεσμό και μηχανισμό, ο «Σταμπολοφισμός» υιοθετεί μια πολιτική κλιμακούμενης αντιπαράθεσης. Ξεκινά με τη ρητή υπεράσπιση της ηγεσίας της (αλλά και της εκκλησίας της Ηγεμονίας) απέναντι στις προσπάθειες του Σταμπολόφ να τις καθυποτάξει, θεωρώντας πως η επιτυχία αυτού του σχεδίου θα επέφερε την πλήρη υποταγή

¹ Στο ίδιο, σ.35.

² Στο ίδιο, σ.37.

³ Στο ίδιο, σ.25.

⁴ Στο ίδιο, σ.57.

⁵ Στο ίδιο, σ.13.

⁶ Στο ίδιο, σ.48-9.

των ίδιων των Μακεδόνων στο οθωμανικό καθεστώς· η μοναδική κριτική αφορά εδώ τη μεταφύτευση αυτής της αντιπαράθεσης στο εσωτερικό του διδασκαλικού σώματος της Μακεδονίας, από το σχολικό επιθεωρητή Λαζάρου και τον έξαρχο «με τους ταϊφάδες τους, που έχουν συγκεντρωθεί με βάση τα προσωπικά κέρφη των δυο αυτών μακεδονικών 'φωστήρων'»¹. Δε λείπει ούτε η σαφής υποστήριξη προς το πρόσωπο του αρχιμανδρίτη Αυξεντίου, προέδρου της εξαρχικής κοινότητας Θεσσαλονίκης το 1891-94 και στη συνέχεια μητροπολίτη Βέλες, με ρητή αποδοκιμασία του αντιπολιτευτικού κινήματος που εκδηλώθηκε στο Βέλες εναντίον του την εποχή εκείνη². Ακόμη και για τον ίδιο τον έξαρχο, εκφράζεται προς το τέλος του βιβλίου η ελπίδα -ή μάλλον η ευχή- ότι μπορεί, «ως άνθρωπος, [να] έχει παραπλανηθεί από ανθρώπους που έχουν συμφέρον να τον παραπλανούν» και πως ενδεχομένως «θα μπορέσει να γίνει πραγματικός πατριώτης, θα λάβει υπόψη το πνεύμα των καιρών και τα συμφέροντα εκείνης της χώρας, για την οποία κάθεται στην Κωνσταντινούπολη», καλώντας τον «να επιλέξει ο ίδιος», και δη «στο κοντινό μέλλον», «πού είναι η ιστορική θέση της Αυτού Παναγιόττης: στη μορφή του Κλίμεντ Οχρίντσκι, του πατριάρχη Ευθυμίου του Τίρνοβο κ.λπ. ή πάλι στη μορφή του Κρόμογουελ, του καρδινάλιου Ρισελιέ, του Σταμπολόφ και άλλων μεγάλων εθνικών αποκοιμιστών και τυράννων»³. Παρόλες αυτές τις αντιφάσεις, η θέση του βιβλίου απέναντι στην εκκλησιαστική ιεραρχία και τον προκαθήμενό της σκληραίνει σταδιακά, για να καταλήξει στη μετωπική αντιπαράθεση. Ως σημείο εκκίνησης της τελευταίας χρησιμοποιούνται οι πληροφορίες ότι μετά την πρόσφατη κυβερνητική αλλαγή στη Βουλγαρία η αυταρχική δομή του Εκπαιδευτικού Τμήματος πέρασε ολοκληρωτικά στα χέρια του προκαθήμενου της Εξαρχίας, γεγονός που πιστοποιεί «πως η διαφορά μεταξύ εξάρχου Ιωσήφ και τυράννου Σταμπολόφ βρίσκεται μόνο στο ράσο και το καλιμαύχι» και ότι, «όσον αφορά τους Μακεδόνες Βουλγάρους, μεταξύ [σχολικού επιθεωρητή] Λαζάρου και εξάρχου δεν υφίσταται διαφορά αρχών»⁴.

Προσπερνώντας τις προσωπικές αντιπαλότητες, το κύριο μέτωπο ανοίγεται εδώ στο θεσμικό επίπεδο, με καταγγελία του συγκεντρωτισμού της Εξαρχίας και της καχυποψίας της απέναντι στους Μακεδόνες, πρακτικών που λειτουργούν υπονομευτικά για τις μακροπρόθεσμες προοπτικές του «βουλγαρισμού» στην περιοχή: «Ο συγκεντρωτισμός της Εξαρχίας, σκοτώνοντας τις κοινότητες, καταπνίγει το εθνικό φρόνημα των Μακεδόνων Βουλγάρων, στους οποίους [σε αντίθεση με την ελεύθερη Βουλγαρία] μένει μόνο το εκκλησιαστικό-σχολικό πεδίο, μέσω του οποίου μπορούν ν' αναπτυχθούν και να εξασκηθούν και σε υψηλότερα ζητήματα. [...] Η Εξαρχία δε βλέπει το μεγάλο κακό που κάνει σε μεγάλο τμήμα του βουλγαρικού έθνους [народ]; Βλέπει, πώς δε βλέπει! Όμως η Εξαρχία όλα αυτά τα κάνει σκόπιμα, εκ προμελέτης... Κι αυτό είναι το τρομερό! [...] Δίχως να δίνει σημασία στα συμφέροντα των Μακεδόνων Βουλγάρων και στις ανάγκες των νέων καιρών, ο Έξαρχος μας στέλνει

¹ Στο ίδιο, σ.3-11 (εδώ, σ.6).

² Στο ίδιο, σ.27 & 34.

³ Στο ίδιο, σ.58.

⁴ Στο ίδιο, σ.40.

μητροπολίτες, κι όπου δεν υπάρχουν τέτοιοι, αρχιμανδρίτες και διευθυντές με ειδικές οδηγίες, που όλα μαζί φτιάχνουν μια καλογερική δικτατορία... Τι, λοιπόν, οδηγεί την Εξαρχία να εφαρμόζει ένα δολοφονικό καθεστώς απέναντι στους Μακεδόνες Βουλγάρους; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα έγκειται στην καχυποψία της Εξαρχίας απέναντι στους Μακεδόνες Βουλγάρους. Η Εξαρχία εμπιστεύεται τις σημαντικότερες υπηρεσίες στα χέρια Βορείων Βουλγάρων: μητροπολίτες, αρχιμανδρίτες, διευθυντές, πρωτοβάθμιοι δάσκαλοι, πρωτοκολλητές κλπ, κι εκδιώκει απ' την εξαρχική υπηρεσία τους ευσυνειδητούς Μακεδόνες, απέναντι στους οποίους χρησιμοποιούνται όλα τα θεμιτά κι αθέμιτα μέσα για να φύγουν στο εξωτερικό, όπου τις περισσότερες φορές ξεχνούν την πατρίδα που στενάζει και τους χρειάζεται. Με αυτό η 'εθνική' Εξαρχία επιδιώκει απολύτως συνειδητά να σκοτώσει κάθε πιο αυτοσυνείδητο κίνημα σ' εμάς, ν' αφαιρέσει κάθε δυνατότητα του Μακεδόνα να καταπιαστεί με υψηλότερα κοινοτικά ζητήματα. Μ' αυτό τον τρόπο επιδώκει -η 'εθνική'- να θέσει το εθνικό βουλγαρομακεδονικό φρόνημα σε πλήρη εξάρτηση από αυτή, να το μαντρώσει σαν πουλί στο κλουβί, για να το διαθέσει όπου θέλει και της αρκεί σε μια δεδομένη στιγμή' να μας δέσει μ' αλυσίδες, για να μας χορεύει σαν αρκούδα και να μας πηγαίνει εκεί όπου παίρνει μεγάλο μπαζίσι... Όμως εδώ έγκειται το μεγάλο λάθος της Εξαρχίας. [...] Όπως ένα πουλί που έμεινε πολύν καιρό στο κλουβί, αν διαφύγει τυχαία, δε μπορεί να πετάξει κι εύκολα γίνεται τροφή του γερακιού, έτσι κι ένας λαός ο οποίος δεν ασκείται στα εθνικοκοινωνικά ζητήματα, γίνεται θήραμα του ισχυρότερου εχθρού. Και οι εχθροί μας είναι πολλοί»¹.

Ειδική σημασία αποδίδεται στις πρόσφατες επιτυχίες της σερβικής προπαγάνδας, που ως εναλλακτική σλαβική λύση πρόβαλλε απειλητικά στον ορίζοντα και η υπόθαλψη της οποίας από τις οθωμανικές αρχές πρόσφερε το αρχικό έναυσμα για την επίσπευση των επαναστατικών δραστηριοτήτων της ΕΜΕΟ. Για το συγγραφέα του βιβλίου και τους «σεπαρατιστές» συνοδοιπόρους του, οι ρίζες του κακού εντοπίζονται στην εγκατάλειψη της κινηματικής συγκρότησης του βουλγαρικού κόμματος και την υποκατάστασή της από τις αυταρχικές γραφειοκρατικές δομές του millet-i Bulgar: «Όταν από τον άνθρωπο αφαιρεθεί το πεδίο για υψηλότερη κοινωνική δράση, αυτός μετατρέπεται σ'ένα ανθρωποειδές ζώο, το οποίο με υλική βοήθεια οποιοσδήποτε μπορεί να το δειλέψει προς τη μεριά του. Σ' αυτό τον υλιστικό δρόμο τον σπρώχνει η Εξαρχία κι ο λαός μας πηγαίνει, οπότε οι Σέρβοι, οι δάσκαλοι των οποίων κατά τη δεκαετία του 1840 στρέφονταν στη βουλγαρική δράση, [αυτοί] που κατά τη δεκαετία του 1870 υπέστησαν φιάσκο, οι ίδιοι Σέρβοι σήμερα, στην εποχή των μητροπολιτών, των αρχιμανδριτών, των διευθυντών κλπ, σημειώνουν επιτυχία στη Μακεδονία, ο δε έξαρχος στενάζει κι εκπλήσσεται, τι να κάνει μ' εκείνους που δηλώνουν 'ή δάσκαλο ή αποκηρύσσουμε την Εξαρχία', μ' άλλα λόγια 'δώκε μου λεφτά να με κάνω Βούλγαρο'... Και η Εξαρχία δίνει λεφτά κι αγοράζει αέρα -γιατί με λεφτά εθνικότητα δεν αγοράζεται, είναι κάτι τόσο λεπτεπίλεπτο που, μόλις αντιληφθεί πως το

¹ Στο ίδιο, σ.53-5.

παζαρεύουν, εξατιμίζεται. Η εθνικότητα, ως ιδέα, μπορεί να υπάρχει μονάχα σε ανθρώπους που εμπνέονται εν γένει από ψηλότερες ιδέες. Τι θέλετε, λοιπόν, από τις κούκλες που φτιάχνει το εξαρχικό καθεστώς; Μ' αυτές θα παίζει καθένας που ξέρει τον απλό μηχανισμό τους: την κοιλιά!»¹

Απέναντι σ' αυτή την έκπτωση, οι «σεπαρατιστές» αντιπροτείνουν το δικό τους πρόγραμμα, βασισμένο στην αξιοποίηση του ντόπιου «βουλγαρομακεδονικού» δυναμικού και τη δημοκρατική αρχή. Αυτοπροσδιορίζονται ρητά ως «ένα νεανικό βουλγαρομακεδονικό κόμμα, το οποίο προασπίζεται την αυτοδιοίκηση και τα παλιά δικαιώματα των βουλγαρομακεδονικών κοινοτήτων»² κι απαιτούν την αναζωογόνηση της εσωτερικής κοινωνικοπολιτικής ζωής του millet-i Bulgar με εκδημοκρατισμό των λειτουργιών του: «Οι λόγοι που μας οδηγούν να υπερασπιζόμαστε την αυτοδιοίκηση και τα παλιά δικαιώματα των βουλγαρομακεδονικών κοινοτήτων», ξεκαθαρίζει το βιβλίο, «είναι πολλοί και διάφοροι: (α) Η αυτοδιοίκηση δίνει ζωή στις κοινότητες, καθώς ωθεί τους πολίτες να ενδιαφέρονται ζωηρότερα για τις εθνικές [народни] υποθέσεις, συνεπώς και για τα σχολεία, που μ' αυτό τον τρόπο γίνονται σαρξ εκ σαρκός τους και αίμα από το αίμα τους, οπότε σε δεδομένη στιγμή δε θα λυπηθούν τις θυσίες που μπορεί να γίνουν απαραίτητες. (β) Οι κοινότητες στη Μακεδονία πρέπει μια μέρα να είναι έτοιμες ν' αναλάβουν οι ίδιες τη συντήρηση των σχολείων τους, κι αυτό μπορεί να γίνει μόνο αν ενδιαφέρονται οι πολίτες γι' αυτό το ζήτημα –όχι όπως, ντροπής πράμα, είναι τώρα: αν μιλήσεις με κάποιον για τις σχολικές υποθέσεις, αυτός σου λέει πως αυτό είναι δουλειά του εξάρχου. (γ) Τα κόμματα, που προς το παρόν βασίζονται σε προσωπικά ντέρτια, θ' αποκτούσαν πολύ πιο αγαθοεργά καθήκοντα: να συναγωνίζονται για την εξεύρεση καλύτερων πηγών για τη συντήρηση και την πρόοδο των σχολείων και της εθνικής [народно] εν γένει εκπαίδευσης»³. «Το μοναρχικό εξαρχικό καθεστώς, εκτός του ότι είναι αναξιόπιστο, ηλίθιο, απάνθρωπο, αντιχριστιανικό και προδοτικό, είναι επιπλέον παράνομο: το βουλγαρικό έθνος μέσω των αντιπροσώπων του θέσπισε δημοκρατικό κανονισμό, ο δε εξάρχος διοικεί μοναρχικά: στο εξαρχικό καταστατικό προβλέπεται Συμβούλιο λαϊκών, όμως η Αυτού Παναγιότης δε θέλει ούτε ν' ακούσει γι' αυτή τη μεγάλη κοινότητα, με την οποία η βουλγαρική αντιπροσωπεία τον υποχρέωσε να διοικεί τις εκκλησιαστικές και -κυρίως- τις σχολικές υποθέσεις»⁴. «Το σύνθημα κάθε τίμιου Μακεδόνα ως γίνει, πριν απ' όλα, το Συμβούλιο Λαϊκών»⁵. Στις εκκλησιαστικές αρχές αναγνωρίζεται ο ρόλος «μιας δύναμης που μπορεί να κρατά 'αποκεντρωμένες' τις κοινότητες, υπό τον όρο όλοι οι υπάλληλοι της Εξαρχίας να είναι εκλεγμένοι»⁶.

Στις δεδομένες συνθήκες της απολυταρχίας του Αμπντούλ Χαμίτ, η νόμιμη μαζική κινητοποίηση για την υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος ήταν αντικειμενικά αδιανόητη –

¹ Στο ίδιο, σ.56.

² Στο ίδιο, σ.41.

³ Στο ίδιο, σ.34.

⁴ Στο ίδιο, σ.59.

⁵ Στο ίδιο, σ.61.

⁶ Στο ίδιο, σ.41.

εξ ού και η «ανεπαίσθητη» μετεξέλιξη των «σεπαρατιστών» σε επαναστάτες, που καταγράφει στις αναμνήσεις του ο Γκιόρτσο Πετρόφ. Στο μεταίχμιο των δυο εποχών, η ανάπτυξη του επαναστατικού μακεδονισμού θα τροφοδοτηθεί ωστόσο υπόγεια κι από μια ακόμη εξέλιξη, που ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου διαπιστώνει το καλοκαίρι του 1896: τη σταδιακή απογοήτευση του χριστιανικού πληθυσμού από την απροθυμία των εθνικών κέντρων και μηχανισμών να συνεννοηθούν για το μεσοπρόθεσμο τουλάχιστον τερματισμό της οθωμανικής κυριαρχίας, σε συνδυασμό με το αλληλοκάρφωμά τους στις οθωμανικές αρχές και τη συνακόλουθη τραυματική διάψευση των εκατέρωθεν απελευθερωτικών επαγγελιών. Ως αποτέλεσμα, εκτιμά, είναι *«απολύτως κατανοητοί οι πόθοι των Μακεδόνων ν' απελευθερωθούν μια φορά απ' όλες αυτές τις εχθρικές μεταξύ τους προπαγάνδες και ν' αναζητήσουν τη σωτηρία τους από τους Τούρκους στην υλοποίηση της ιδέας πως η Μακεδονία ανήκει στους Μακεδόνες, δηλαδή με την απόκτηση αυτόνομης διοίκησης υπό την εξουσία του σουλτάνου, στην οποία κάθε εθνότητα θα μπορούσε ν' αναπτυχθεί αυτοτελώς, σύμφωνα με την επιθυμία της, κι όχι δια της βίας, όπως επιδιώκουν μέχρι τώρα τα γειτονικά κράτη»*¹. Μολονότι ο Ρασκόφσκι, εγκλωβισμένος στα δικά του συντηρητικά στερεότυπα υποτιμά σαφώς την επαναστατική διάσταση αυτής της τάσης, η διαπίστωσή του πως *«το έλλογο τμήμα της διανοήσης»* χειραφετείται σε μεγάλο βαθμό από τα εθνικά κέντρα, εκδηλώνοντας τη διάθεση να υπερβεί τον εθνικό «κομματισμό» και να διαρρήξει το οθωμανικό πλαίσιο των μιλέτ σε αναζήτηση μιας απελευθερωτικής προοπτικής, αποδείχθηκε πέρα για πέρα σωστή.

¹ Ρασκόφσκι προς Πρ. Κων/λης, Μοναστήρι 26.8.1896, Νο.74, σε Дракул 1995, σ.177. Η ίδια διαπίστωση επαναλαμβάνεται και στην απολογιστική έκθεση του προξένου για το 1896 (όπ.π., σ.188-9).

ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ

Παρόλη τη φαινομενική πολυπλοκότητά του, το Μακεδονικό Ζήτημα του ΙΘ΄ και των αρχών του εικοστού αιώνα δεν διέφερε δομικά, ως εθνογενετική διαδικασία, από τα αντίστοιχα φαινόμενα στον ευρωπαϊκό χώρο· η σύγκριση αφορά φυσικά τα μικρότερα εθνικά κινήματα που αναδύθηκαν από την αποσύνθεση των αυτοκρατοριών της Κεντρικής κι Ανατολικής Ευρώπης (Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Οίκος του Ισλάμ) κι όχι τη μετεξέλιξη ισχυρών μοναρχιών (Γαλλία, Αγγλία) ή την πολιτική ενοποίηση ομόγλωσσων πριγκηπάτων (Γερμανία, Ιταλία) σε εθνικά κράτη¹. Στην περίπτωση της Μακεδονίας, η ιδιομορφία της πολλαπλής διεκδίκησης του ίδιου πληθυσμού από μια πλειάδα εθνικών κέντρων καθιστά μάλιστα ευκρινέστερους τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες παραγωγής, διάδοσης και εγχάραξης της εθνικής συνείδησης απ' ό,τι σε «ομαλότερες» και λιγότερο συγκρουσιακές εθνογενέσεις. Μηχανισμούς και διαδικασίες που εξελίσσονται στο πέρασμα του χρόνου, ως αποτέλεσμα της σταδιακής αλλαγής του κοινωνικού τοπίου και της εξίσου δραστηκής μεταβολής των ταξικών, πολιτισμικών και γεωπολιτικών συσχετισμών στην επίμαχη και την ευρύτερη περιοχή. Καθώς το έθνος, ως «νοερή κοινότητα» και συλλογική ταυτότητα καθόλα υπαρκτή, δεν αποτελεί κάποια προαιώνια οντότητα που «αφυπνίστηκε» στη διάρκεια των δυο τελευταίων αιώνων αλλά προϊόν «του εθνικισμού ως πολιτικο-ιδεολογικού εγχειρήματος ηγεμονίας μέσα σε συνθήκες κοινωνικοπολιτικού μετασχηματισμού και εισόδου των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο»², οι μεταλλαγές αυτής της πραγματικότητας επιδρούν με τη σειρά τους καθοριστικά στη διαμόρφωση των παραγόντων που επικαθορίζουν την εθνογενετική διαδικασία –ακριβέστερα: τη δέσμη των τεμνόμενων και ανταγωνιστικών μεταξύ τους διαδικασιών εθνικής συγκρότησης που σημειώνονται στη σλαβόφωνη ενδοχώρα της οθωμανικής Μακεδονίας. Μέσα στις έξι περίπου δεκαετίες που καλύπτει η παρούσα διατριβή, διακρίνουμε έτσι τρεις διαδοχικές περιόδους αυτής της συγκρότησης, πολύ διαφορετικές μεταξύ τους όσον αφορά το κοινωνικό υπόστρωμα αυτών των αλλαγών, τη βαρύτητα των εξωτερικών επιρροών και παρεμβάσεων, τα καθοδηγητικά κέντρα των αντιμαχόμενων εθνικών συλλογικοτήτων, τις πολιτικές μορφές που αποκτά και το ιδεολογικό περιεχόμενο με το οποίο επενδύεται αυτή η αντιπαράθεση, ακόμη και την πραγματική απώτατη στοχοθεσία των επιμέρους συλλογικών υποκειμένων.

Η πρώτη περίοδος διαρκεί από τα μέσα του ΙΘ΄αιώνα μέχρι την επαύριο της μεγάλης Ανατολικής Κρίσης του 1875-78· ουσιαστικά ίσαμε τις αρχές της δεκαετίας του 1880, οπότε σταθεροποιούνται (και, κυρίως, γίνονται ευρύτερα αντιληπτά) τα βασικά χαρακτηριστικά της επόμενης περιόδου. Στην πρώτη αυτή φάση οι εθνικές παρατάξεις του μακεδονικού χώρου συγκροτούνται ως συλλογικά υποκείμενα με αναφορά κυρίως στο οθωμανικό

¹ Για τη διάκριση αυτή: Hroch 1985, σ.8-10· του ίδιου, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», σε *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα 1996, σ.20-2.

² Λυμπεράτος 2009, σ.530.

κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, τις εσωτερικές αντιθέσεις και τους θεσμούς του. Οι αντιμαχόμενες εθνικές ηγεσίες προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τα ντόπια ηγετικά στρώματα των χριστιανικών κοινοτήτων, στελεχώνονται από τα ανώτερα κλιμάκια του ορθόδοξου μιλέτ και διατηρούν ως κοινό γεωγραφικό σημείο αναφοράς τη Βασιλεύουσα: το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και τις διαδοχικές θεσμικές αποκρυσταλώσεις της εκεί βουλγαρικής καθοδήγησης. Η ρευστή πραγματικότητα των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ και το ενδεχόμενο μιας συνολικής «ευρωπαϊκής» διεξόδου της Αυτοκρατορίας από την κρίση είναι προοπτικές απείρως θελκτικότερες για τα στρώματα που ηγεμονεύουν σ' αυτές τις εθνογενετικές διαδικασίες απ' ό,τι η εναλλακτική λύση μιας επίπονης απόσχισης με στόχο τη σύσταση ανεξάρτητου βουλγαρικού κράτους ή την υπαγωγή τους στο ήδη υφιστάμενο, μικροσκοπικό ελληνικό βασίλειο. Οι παρεμβάσεις των εξωτερικών παραγόντων είναι βέβαια ευδιάκριτες, όπως είδαμε εκτενώς στο κεφάλαιο 4: πανσλαβιστικοί κύκλοι της Ρωσίας, καθολικοί μισιονάριοι, προτεσταντικές αποστολές, κροάτες νοτιοσλαβιστές, το σερβικό και το ελληνικό κράτος επιδίδονται από καιρό σ' έναν υπόγειο πόλεμο για τον προσεταιρισμό των δυναμικότερων στοιχείων του επίμαχου πληθυσμού, την απόκτηση ερεισμάτων στις τοπικές κοινότητες, τη διαμόρφωση κι αναπαραγωγή ενός στελεχικού δυναμικού με νεωτερικά χαρακτηριστικά, ηθικά και υλικά προσδεδεμένου στα αντίστοιχα κέντρα. Οι επιρροές αυτές λειτουργούν κυρίως ως καταλύτες για τη συγκρότηση των πρώτων εθνικών πυρήνων, σε μια συγκυρία ήδη ευνοϊκή για την κοινωνική γείωση παρόμοιων εγχειρημάτων, όχι όμως και ως ηγεσίες των αντίστοιχων εθνικών παρατάξεων που συγκροτούνται στη βάση υφαισθητών τοπικών αντιθέσεων και συσχετισμών· η περίπτωση της Ουνίας και της «αποικιακής» διοίκησης του ποιμνίου της από εισαγόμενα στελέχη μετά το 1861 αποτελεί την εξαίρεση που, με την πολιτική αποτυχία της, επιβεβαιώνει τον κανόνα.

Η κοπή των εθνικών κοινοτήτων με βάση το πατρών των υφιστάμενων ήδη νοερών θρησκευτικών συλλογικοτήτων, η θεσμική αποκρυστάλωσή τους ως (παλαιών, νεότευκτων ή δυνάμει) μιλέτ και οι συνακόλουθες αποτυπώσεις αυτής της πραγματικότητας στις αντιμαχόμενες εθνικές ιδεολογίες ερμηνεύονται συχνά ως αποδεικτικά στοιχεία ή προϊόντα μιας υποτιθέμενης βαλκανικής «καθυστέρησης». Στην πραγματικότητα, η οικοδόμηση εξουσιαστικών σχέσεων σε εκκλησιαστική βάση και η συμβολή των αντίστοιχων διχοτομιών στην εθνική οικοδόμηση είναι φαινόμενα που συναντάμε και στην αναπτυσσόμενη Δύση, επιβιώσεις των οποίων διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας (η θρησκευτική λ.χ. διάσταση του εθνικού διαχωρισμού στην Ιρλανδία). Στο διάσημο κείμενό του για το έθνος ως «καθημερινό δημοψήφισμα» (1882), όπου εντόπιζε ως προϋπόθεση για την ύπαρξη της εθνικής κοινότητας τη συλλογική λήθη των διχαστικών τραυματικών σελίδων του παρελθόντος, ο Ερνέστ Ρενάν δεν παρέλειψε έτσι να υποδείξει ως τέτοιες απωθημένες «μνήμες» των σύγχρονών του Γάλλων μια σειρά από ομαδικές «εμφύλιες» σφαγές που είχαν διαπραχθεί πριν από αιώνες σε καθαρά θρησκευτική βάση (Νύχτα του Αγ. Βαρθολομαίου, εξολόθρευση των αιρετικών κοινοτήτων

του γαλλικού νότου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα)¹. Ακόμη και σ' ένα από τα δημοφιλέστερα θεωρητικά κείμενα αναφοράς των τελευταίων δεκαετιών, το άρθρο του αμερικανού κοινωνιολόγου Μάικλ Έχτερ για τον «πολιτισμικό καταμερισμό εργασίας» ως βάση της εθνοτικής διαφοροποίησης, το θρήσκευμα αναγορεύεται σ' έναν από «τους σημαντικότερους πολιτισμικούς δείκτες» (cultural markers) που επικαθορίζουν τη δυνητική πρόταξη των εθνοτικών έναντι των ταξικών αντιθέσεων στο εσωτερικό των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών². Για να επιστρέψουμε στην εποχή που μας απασχολεί, ακόμη και ο υποδειγματικός γαλλικός «εθνικισμός των πολιτών» μπορεί να υπήρξε μεν εξωτερικά απαλλαγμένος από παρόμοιες θρησκευτικές συνδηλώσεις (λόγω του δομικού αντικληρικαλισμού της συστατικής του πράξης, της επανάστασης δηλαδή του 1789/1793), δεν συνέβη όμως το ίδιο με την εξωτερική πολιτική της Γαλλικής Δημοκρατίας, που αξιοποίησε αφειδώς τις θρησκευτικές ταυτότητες και διαχωριστικές γραμμές ως εφελτήριο για την ιμπεριαλιστική διείσδυσή της στην Ανατολή.

Η συγκρότηση της ελληνικής παράταξης στη σλαβόφωνη μακεδονική ενδοχώρα εδράζεται σ' αυτή την πρώτη φάση σχεδόν αποκλειστικά στο θεσμικό ιστό του millet-i Rum, με κεφαλή το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και περιφερειακούς κόμβους τις κατά τόπους μητροπόλεις. Η ιδεολογία και οι πρακτικές της εγγράφονται καθαρά στο οθωμανικό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, με κεντρικούς άξονες το θεόσταλτο εξουσιασμό του χριστιανορθόδοξου ποιμνίου από τους αρχιερείς, την προνομακική αναπαραγωγή μιας ελληνόγλωσσης ηγετικής κάστας στα ανώτατα κλιμάκια του εκκλησιαστικού μηχανισμού και τη στενή συνεργασία του τελευταίου με τις οθωμανικές αρχές. Η ανάδυση του σλαβοβουλγαρικού κινήματος καταπολεμάται στο όνομα της ενότητας του μιλέτ, της αυθεντίας και ιερότητας των εθνοθρησκευτικών ιεραρχικών δομών που (φέρεται να) εγκαθίδρυσε ο Πορθητής αλλά και της προστασίας της ορθοδοξίας, ως υποτελούς συνιστώσας του οθωμανικού κράτους, απέναντι στην εξωγενή υπονόμευσή της από τη Δύση και τη Μοσκοβία. Η απήχηση των αλυτρωτικών κηρυγμάτων που εκπορεύονται από το εναλλακτικό εθνικό κέντρο της Αθήνας είναι ασθενής έως περιθωριακή, το απελευθερωτικό δε περιεχόμενό τους αντιμετωπίζεται κατά κανόνα εχθρικά από τους επίσημους θεματοφύλακες της

¹ Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Παρίσι 1992, σ.42.

² Michael Hechter, «Group Formation and the Cultural Division of Labor», *American Journal of Sociology*, 84/2 (1978), σ.298. Οι άλλοι δυο βασικοί «πολιτισμικοί δείκτες» που προκρίνει ο Έχτερ είναι η γλώσσα και το χρώμα του δέρματος. Το οφθαλμοφανές ψυχοπολεμικό υπόστρωμα του άρθρου, επικεντρωμένου στην πιθανότητα -και τη δυνατότητα- υποκατάστασης της ταξικής αντιπαλότητας από συγκρούσεις μεταξύ «ομάδων κύρους» (status groups) όπως οι εθνικές/εθνοτικές, ξεφεύγει πλήρως από το πλαίσιο της παρούσας διατριβής. Υποσημειώνεται απλώς ότι, παρά το διαρκή εξορκισμό της μαρξιστικής προσέγγισης που διατρέχει το κείμενο, στην τελευταία παράγραφο του ο συγγραφέας επαναφέρει την ταξική πάλη από το παράθυρο με την κανονιστική υπογράμμιση του «αποφασιστικού» ρόλου των κρατικών επιλογών όσον αφορά την εκδήλωση των κοινωνικών εντάσεων προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, μέσω της ενθάρρυνσης ή της απαγόρευσης των αντίστοιχων πολιτικοκοινωνικών σχηματισμών (σ.316): κάθε θεωρητικός προβληματισμός για την ταξική φύση του κράτους και των επιλογών του απουσιάζει, φυσικά, παντελώς από την εν λόγω ανάλυση. Για πιο πρόσφατα πολιτικοεπιστημονικά ενδιαφέροντα του Έχτερ, βλ. το συνέδριο «Alien Rule and Its Discontents» που διοργάνωσε το 2005, κατά την πρώτη φάση της αμερικανικής στρατιωτικής κατοχής του Ιράκ, με δεδηλωμένο στόχο την αναζήτηση «θετικών» προσλήψεων της «διακυβέρνησης από ξένους» (<http://faculty.washington.edu/hechter/AlienRule.htm>).

ελληνορθοδοξίας· εξ ου και τα περιστατικά δρακόντειας καταστολής των φορέων αυτού του αλυτρωτισμού με πρωτοβουλία επιχώριων μητροπολιτών, όπως στην περίπτωση του μοναστηριώτικου «Καζίνο» το 1860.

Η σταδιακή μεταβολή αυτού του συσχετισμού στη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, απόρροια της εξασθένησης του Πατριαρχείου από τη *de facto* απόσχιση των βουλγαρικών επαρχιών και της συμμαχίας των ελληνορθόδοξων τραπεζιτών της Πόλης με τους ρωσόφοβους εξτρεμιστές των Αθηνών, θα επισφραγιστεί με το σχίσμα του 1872. Πολιτικό διάβημα το οποίο, παρά τη θεωρητική καταδίκη του «εθνοφυλετισμού», ισοδυναμούσε στην πραγματικότητα με υπαγωγή της πανορθόδοξης «οικουμενικότητας» στις αντισλαβικές στρατηγικές προτεραιότητες της νέας αυτής ηγεμονικής συμμαχίας. Στο κοινωνικό πεδίο, η ανασυγκρότηση του ελληνικού κόμματος προκύπτει πάλι, από ένα σημείο και μετά, ως ανακλαστική συσπείρωση των συλλογικών υποκειμένων που αισθάνονται απειλή από τη σλαβοβουλγαρική προέλαση. Πρωταρχικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία διαδραματίζει το σώμα των ντόπιων λογίων ελληνοδιδασκάλων –επαγγελματική κατηγορία με λαμπρό παρελθόν, αγωνιάδες παρόν και αμφίβολο μέλλον, καθώς η ειδίκευση και τα προσόντα της ανταποκρίνονταν σε μια διαρκώς συρρικνούμενη πλέον πελατεία. Η σταθερή διασύνδεση αυτού του δυναμικού με το ελληνικό κράτος θα επέλθει μέσω του δικτύου των ελληνικών συλλόγων που ιδρύονται τη δεκαετία του 1870 υπό την αιγίδα του αθηναϊκού Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, ως έκφραση της νεωτεριστικής συμμαχίας των «μπερατλήδων» μεγαλοαστών με τις συντεχνίες αλλά και ως διάυλος μετεκένωσης της ιδεολογίας και της υλικής αρρωγής του εθνικού κέντρου προς τους εγχώριους οπαδούς του. Η όσμωση των δυο πλευρών θα επικαθοριστεί από τη συντηρητική μετάλλαξη του ελληνικού εθνικισμού μετά το 1869, τη συρρίκνωση ή εγκατάλειψη των απελευθερωτικών επαγγελιών και τη στρατηγική σύγκλιση των εθνικών κέντρων Αθήνας και Πόλης υπέρ της μεσοπρόθεσμης - τουλάχιστον- ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως *conditio sine qua non* για την ανάσχεση της σλαβικής απειλής. Τροπή που φέρνει τελικά τον «ελληνισμό» της Μακεδονίας πολύ κοντύτερα στο «δυτικό»/«αυτοκρατορικό» αρχέτυπο του εθνικού φαινομένου (μετεξέλιξη δυναστικών νοερών κοινοτήτων με θρησκευτικές συνδηλώσεις), απ' ό,τι στις γλωσσοπολιτισμικά επικαθορισμένες «αποσχιστικές» εθνικές τάσεις που διαμορφώθηκαν την ίδια εποχή στα Βαλκάνια και αλλού –με το θεσμικά κατοχυρωμένο, κοινωνικά πολυταξικό και πολιτικά υποτελές *millet-i Rum* να λειτουργεί εδώ ως υποκατάστατο προεθνικής πολυπολιτισμικής κρατικής οντότητας, οι «υπήκοοι» της οποίας κλήθηκαν σε μια δεδομένη ιστορική συγκυρία να επαναπροσδιοριστούν ως αυτοτελές έθνος.

Αισθητά μεγαλύτερη πολυμορφία παρουσιάζει σ' αυτή την πρώτη φάση ο «σλαβοβουλγαρικός» εθνικισμός, λόγω του κινηματικού χαρακτήρα και της συγκρότησής του ως ρεύμα αντιπολιτευτικό προς την ηγετική τάξη του ορθόδοξου μιλέτ. Η πολυμορφία αυτή είναι ακόμη εντονότερη στο μακεδονικό χώρο, ακριβώς επειδή εκεί το αντιπολιτευτικό αυτό

ρεύμα αναπτύσσεται μ' εξαιρετικά άνισους ρυθμούς από περιοχή σε περιοχή και συχνά στερείται το κοινωνικό βάθος μιας παλλαϊκής κινητοποίησης που συναντάμε την ίδια εποχή στη Βουλγαρία. Στο κεφάλαιο 4 επιχειρήσαμε τη λεπτομερή σκιαγράφηση των επιμέρους μετώπων και κοινωνικών συμμαχιών της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας» ανά εκκλησιαστική επαρχία και υποπεριοχή της Μακεδονίας, επιβεβαιώνοντας όχι μόνο αυτή την άνιση ανάπτυξη αλλά και το ετερόκλητο μίγμα των κοινωνικών συγκρούσεων, αντιθέσεων και τριβών που η ύπαρξη μιας κεντρικής αντιπαράθεσης στα ηγετικά κλιμάκια της κωνσταντινουπολίτικης Ορθοδοξίας πολιτικοποίησε τελικά σαν συστατικά στοιχεία μιας «προαιώνιας» εθνικής διαμάχης. Εξίσου ορατή είναι φυσικά κι εδώ η εξέλιξη των κοινωνικών χαρακτηριστικών του σλαβοβουλγαρικού κόμματος στο πέρασμα του χρόνου. Η αρχική περίοδος του «φιλολογικού ενδιαφέροντος» για τις σλαβικές διαλέκτους, τον παραδοσιακό πολιτισμό και το ιστορικό παρελθόν της περιοχής ηγεμονεύεται σε μεγάλο βαθμό από τις εξωτερικές παρεμβάσεις που ήδη αναφέραμε. Καθοριστική υπήρξε η επίδραση των ξένων περιηγητών, αρχαιολόγων και λοιπών επισκεπτών της μακεδονικής ενδοχώρας, όπως και η επίδραση ιστοριογραφικών, γλωσσολογικών ή εξώφθαλμα αντιεπιστημονικών έργων που εκδόθηκαν την ίδια εποχή στη Ρωσία και τη Δύση με αντικείμενο το παρελθόν των Σλάβων (τόσο της Ευρώπης εν γένει, όσο και ειδικότερα της Νότιας Βαλκανικής): η αναλογία με την αντίστοιχη συμβολή των δυτικοευρωπαίων περιηγητών κι επιστημόνων στην επανεκτίμηση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος από τους φορείς του νεοελληνικού διαφωτισμού κι εθνικισμού είναι εδώ εμφανής¹. Το ιθαγενές δυναμικό αυτής της αναζήτησης αποτελείται συχνά από μικρομεσαία σλαβόφωνα στελέχη του ελληνικού εκπαιδευτικού μηχανισμού, τα οποία «αφύπνιστηκαν» ως αποτέλεσμα της επαφής τους με αυτές τις εξωτερικές επιρροές ή/και το κανονιστικό παράδειγμα του ελληνικού εθνικισμού, για να μετατραπούν από ένα σημείο και μετά σε συνεργάτες των ρωσικών πανσλαβιστικών κύκλων και του τοπικού δικτύου του Στέφαν Βέρκοβιτς. Οι περισσότεροι απ' αυτούς θα εξελιχθούν στην πορεία στην πρώτη γενιά σλαβοβούλγαρων «εθναποστόλων» που έδρασε κατά το επόμενο στάδιο, αυτό της εθνικής «ζύμωσης».

Η δράση των σλαβοβούλγαρων εθναποστόλων αναπτύχθηκε κατά το τρίτο τέταρτο του ΙΘ' αι. κι επικεντρώθηκε στην προσπάθεια «εθνικής αφύπνισης» του σλαβόφωνου χριστιανικού πληθυσμού της Μακεδονίας, με σκοπό την καθιέρωση της λόγιας βουλγαρικής (ή κάποιας εκδοχής των τοπικών σλαβικών διαλέκτων) ως γλώσσας διδασκαλίας και την εισαγωγή της παλαιοσλαβικής στην εκκλησιαστική λειτουργία. Αντιμέτωποι συνήθως μ' ένα συντριπτικό συσχετισμό δυνάμεων, οι εθνικοί αυτοί προπαγανδιστές δρουν κατά κανόνα σε συνθήκες ημιπαρανομίας, διεξάγοντας έναν ιδιότυπο κλεφτοπόλεμο στη θεσμική μεθόριο του

¹ Γι' αυτό το τελευταίο, βλ. Δημήτρης Κυρτάτας, «Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από το Νέο Ελληνισμό κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα με τη διαμεσολάβηση της Δύσης», σε *Οι χρήσεις της αρχαιότητας από το Νέο Ελληνισμό. Επιστημονικό συμπόσιο (14-15.4.2000)*, Αθήνα 2002, σ.251-66· Yannis Hamilakis, *The Nation and its Ruins*, Οξφόρδη 2007, σ.57-123.

millet-i Rum, αποφεύγοντας στο μέτρο του δυνατού τις ανοιχτές αναμετρήσεις με την παντοδύναμη εκκλησιαστική ιεραρχία και υπονομεύοντας εκ των έδων το οικοδόμημα που επισήμως υπηρετούσαν. Οι χρηματοδότες των σλαβικών σχολείων ποικίλουν, ανάλογα με τον τόπο και τη χρονική συγκυρία: αλλού είναι οι ίδιες οι τοπικές κοινότητες, αλλού τα πανσλαβιστικά δίκτυα της Ρωσίας, αλλού κάποιοι «εθνικοί ευεργέτες» της Βουλγαρίας: ποικιλομορφία που αντανακλά, κι αυτή, τον άνισο βαθμό ανάπτυξης του σλαβικού κινήματος στο μακεδονικό χώρο. Στις βορειότερες επαρχίες, όπου κάποια εκδοχή σλαβικής γλώσσας διδασκόταν ήδη στα μοναστήρια και τα πρωτόγονα γραμματοδιδασκαλεία των χωριών, όπου και όποτε αυτά λειτουργούσαν, το αντίστοιχο εγχείρημα αφορούσε κυρίως το μετασχηματισμό των εν λόγω αρχαϊκών δομών σ' ένα σύγχρονο «εθνικό» σχολικό δίκτυο, με αποστολή όχι μόνο το στοιχειώδη εγγραμματισμό της νέας γενιάς αλλά και την παράλληλη εγχάραξη της αντίστοιχης εθνικής συνείδησης.

Τόσο η πρώτη φάση (καταγραφή, προβολή και κωδικοποίηση των σλαβικών «ριζών» της περιοχής) όσο και το μεγαλύτερο μέρος της δεύτερης (προσηλυτιστική δράση των σλαβοβούλγαρων «εθναποστόλων») δεν αναδεικνύουν τη σλαβόφωνη Μακεδονία ως αυτοτελή οντότητα αλλά την εντάσσουν σ' ένα ευρύτερο νοτιοβαλκανικό («βουλγαρικό») συνεχές, το οποίο με τη σειρά του εκλαμβάνεται ως οργανικό τμήμα ενός ενιαίου σλαβικού κόσμου που εκτείνεται από τα Ουράλια μέχρι τον Όντερ κι από τον Αρκτικό ίσαμε την Αδριατική και το Αιγαίο· βασικό -αν όχι μοναδικό- αντίπαλο του εθνικού αυτού κινήματος συνιστά η ελληνική πολιτισμική επιρροή και η μεταγραφή της σε πολιτική κυριαρχία εντός του «κράτους εν κράτει» που συνιστά το ορθόδοξο μιλέτ. Η ενότητα αυτή θ' αρχίζει να διαρρηγνύεται μόλις κατά το ύστερο στάδιο της δεύτερης φάσης: τα πρώτα εξωτερικά δείγματα διαχωρισμού εμφανίζονται στην αυγή της δεκαετίας του 1870, ως απόρροια του στενέματος της γεωπολιτικής βάσης και του περιεχομένου του βουλγαρικού εθνικισμού, της εκπόρευσης από το Βελιγράδι ενός καθαρά σερβικού εθνικισμού και των ανακλαστικών σκιρτημάτων του «μακεδονικού σεπαρατισμού» στο εσωτερικό του μέχρι τότε ενιαίου σλαβοβουλγαρικού κινήματος. Το κοινωνικό υπόβαθρο αυτής της διάστασης δεν ήταν άλλο από την επιβεβαίωση της ηγεμονίας της (ανατολικο)βουλγαρικής αστικής τάξης στο εσωτερικό του σλαβικού κινήματος και του υπό σύσταση millet-i Bulgar· εξέλιξη που με τη σειρά της παρήγαγε νέες ιεραρχήσεις, περιθωριοποιήσεις και αποκλεισμούς όχι μόνο σε κοινωνική αλλά και σε περιφερειακή βάση, εμπεριέχοντας εν σπέρματι τον πυρήνα μεταγενέστερων εθνικών αναγνώσεων και διαχωρισμών. Στη συγκεκριμένη φάση, οι διαφοροποιήσεις που παρήγαγαν αυτές οι αντιθέσεις λειτουργούν ωστόσο περισσότερο ως τοπικιστική απόχρωση εντός του ενιαίου σλαβοβουλγαρικού κινήματος, παρά ως διακριτό (και δη «αποσχιστικό») εθνοπολιτικό ρεύμα, έστω κι αν από τα ηγετικά κλιμάκια του νέου μιλέτ αντιμετωπίζεται συχνά -και καταγγέλλεται δημόσια- ως τέτοιο. Η κεντρική αντίθεση ανάμεσα στο «σλαβισμό» και τον «ελληνισμό» (ή «βυζαντινισμό») παραμένει έτσι ηγεμονική ίσαμε το τέλος της περιόδου, με τη

βασική διαχωριστική γραμμή στο εσωτερικό των σλαβοφώνων κοινοτήτων ν' αντιπαραθέτει το «σλαβοβουλγαρισμό» στη «γραικομανία».

Η μετατροπή αυτής της εθνοπολιτικής ζύμωσης σε μαζικό κίνημα δρομολογείται μετά το Χάτ-ι-Χουμαγιούν του 1856, στο πλαίσιο της δομικής αναδιάρθρωσης του millet-i Rum, και κορυφώνεται με τη σύσταση και αυτοτελή θεσμική συγκρότηση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870-72. Η αναλυτική επισκόπηση αυτής της εξέλιξης στο κεφάλαιο 4 επιβεβαίωσε για μιαν ακόμη φορά τους άνισους ρυθμούς ανάπτυξης του σλαβοβουλγαρικού κινήματος, σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι στα δυο προηγούμενα στάδια. Η γενικότερη αυτή περιφερειακή ανισομέρεια αποτυπώνεται αρκετά ευκρινώς στον παρακάτω χρονολογικό πίνακα:

ΕΠΑΡΧΙΑ ή ΚΑΖΑΣ	πρώτο σλαβικό σχολείο	πρώτη σλαβική λειτουργία	συλλογική διακήρυξη βουλγαρικής ταυτότητας	ρήξη με το μητροπολίτη	θεσμική ρήξη με το Πατριαρχείο	εγκατάσταση εξαρχικού αρχιερέα
Βέλες	< ΙΘ'αι.	< 1832	1860	1860	1868	1872
Σκόπια	< ΙΘ'αι.	< 1830	1860	1857-60	1869	1874
Κιλκίς	1857	1858	1859	1850, 1857	1859	-
Οχρίδα	1858	1868	1860-61	1860, 1864	1867-69	1874
Περλεπές	< ΙΘ'αι.	< ΙΘ'αι.	1832	1867	1867-69	1897
Μοναστήρι	1860 απόπειρα 1865 κοινοτικό	1861 ουνίτες 1867 ορθόδοξοι	1869	-	1869	
Νευροκόπι	1862	1862-63	1862	1863	1869-71	1894
Στρώμνιτσα	1869-70	1871-72		1875		1897
Βοδενά	1869	1870	1867	1861, 1870	1870	-
Φλώρινα	1874	1873-74	1873		1873	-
Σέρρες	1872	1875	1872		1872	-
Καστοριά	1872					-
Μελένικο	1873		1872		1872	-
Θεσσαλονίκη	1866	1868	1868		1872	-

Οι διαφορετικοί ρυθμοί στη δρομολόγηση κι εξέλιξη της πολιτικής αυτής αναμέτρησης οφείλονταν όχι μόνο σε περιφερειακές ιδιομορφίες όσον αφορά τη θέση της σλαβικής παράδοσης στον τοπικό «υψηλό» πολιτισμό (γραπτή γλώσσα, εκκλησιαστική λειτουργία), αλλά και στο περιεχόμενο των επιμέρους κοινωνικών αντιθέσεων που συναρθρώθηκαν κατά τόπους στο σλαβοβουλγαρικό κίνημα. Η θεσμική εγγραφή τους στο εκκλησιαστικό πλαίσιο του ορθόδοξου μιλέτ ανήγαγε σε καθοριστικό παράγοντα τη φυσιογνωμία του επιχώριου μητροπολίτη, ως εκπροσώπου ενός συγκεκριμένου κάθε φορά συνασπισμού εξουσίας και τοπικών κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων· εξίσου σημαντική για την έκβαση της αντιπαραθέσης υπήρξε η αντίστοιχη έκφραση κοινωνικοπολιτικών αιτημάτων και τοπικών συμφερόντων από πλευράς του σλαβοβουλγαρικού κινήματος. Η κοινωνική ευρύτητα αυτού του δεύτερου πόλου και η απουσία σοβαρών ερεισμάτων του «μητροπολιτικού κόμματος» επικαθόρισαν τη σχετικά γρήγορη και συντριπτική επικράτηση της σλαβοβουλγαρικής αντιπολίτευσης στο Βέλες, το Κιλκίς, τα Σκόπια και τον Περλεπέ, με την ηγεμονική παρέμβαση των συντεχνιών να δίνει τον τόνο στην τελευταία περίπτωση. Η ύπαρξη μιας

παραδοσιακής τοπικής «αριστοκρατίας», συσπειρωμένης γύρω από την πάλαι ποτέ Αρχιεπισκοπή, επέτρεψε αντίθετα στο πατριαρχικό κόμμα της Οχρίδας να προβάλει αισθητά μεγαλύτερη αντίσταση στον πολιτικό «εκσλαβισμό» της πόλης και της επαρχίας· το βουλγαρικό κόμμα συγκροτήθηκε εδώ κυρίως από πρώην μετανάστες στη Βλαχία και την Πόλη κι από τα νέα αστικά στρώματα επήλυδων της ενδοχώρας, επικράτησε δε τελικά χάρη στη συμμαχία αυτού του ηγετικού πυρήνα με την ύπαιθρο. Στο Μοναστήρι, πάλι, η παρουσία μιας ευμεγέθους βλάχικης αστικής τάξης λειτούργησε ως σπονδυλική στήλη του ελληνικού κόμματος, ανεξάρτητα από τους ελιγμούς του Πελαγονίας Βενέδικτου· η συμμαχία του βουλγαρικού κόμματος με τον εν λόγω αντιδημοφιλή αρχιερέα μετά το 1867 επέδρασε απεναντίας ανασχετικά στην πολιτική απήχησή του, όπως αρνητικά φαίνεται να επέδρασε και η στελέχωσή του από μισητούς εκμεταλλευτές των χωρικών. Παρόμοιοι λόγοι υπονόμισαν μακροπρόθεσμα τη δυναμική του βουλγαρικού κινήματος στα Βοδενά, καθιστώντας βραχύβια τη συμμαχία του αρχικού πυρήνα των «σλαβιστών» με τους «γαριβαλδινούς» τσορμπατζήδες της αντιπολίτευσης προς το μητροπολίτη. Ο σεκταρισμός της τοπικής ηγεσίας υποδεικνύεται ως αιτία της υποχώρησης του βουλγαρικού κόμματος στη Φλώρινα, ενώ στις επαρχίες Νευροκοπίου και Στρώμνιτσας είναι ορατή η ανάπτυξη φυγόκεντρων τάσεων σε περιφερειακή βάση, σε άμεση συνάρτηση με τη διατήρηση ή τον αναπροσανατολισμό των κοινωνικοοικονομικών δεσμών της υπαίθρου με τα αντίστοιχα αστικά κέντρα· εξέλιξη εμφανέστερη στην περίπτωση της Στρώμνιτσας, όπου το βουλγαρικό κόμμα συγκροτείται κάτω από την επιρροή αστών του γειτονικού Βέλες, με το οποίο συνδέεται το βορειότερο μισό της επαρχίας (καζάδες Τίκες, Ράντοβιτς και Μάλες), ενώ η έδρα του μητροπολίτη και το νοτιότερο τμήμα της επαρχίας διατηρούν τους εμπορικούς δεσμούς τους με τη Θεσσαλονίκη και, μαζί μ' αυτούς, την πλειοψηφική ένταξή τους στο πατριαρχικό στρατόπεδο. Πολύ διαφορετική εξέλιξη σημειώθηκε στις νοτιότερες επαρχίες με αγροτικό πληθυσμό κυρίως ή εν μέρει σλαβόφωνο και ελληνόφωνα αστικά κέντρα (Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Μελένικο, Καστοριά, Νάουσα, Δράμα). Η όποια μαζικοποίηση του σλαβικού κινήματος παίρνει εδώ δυο μορφές, ενίοτε συμπληρωματικές μεταξύ τους: (α) τη σχεδιασμένη εμφύτευση «βουλγαρικών» θυλάκων στα ελληνόφωνα αυτά κέντρα, με εγκατάσταση επήλυδων προπαγανδιστών και σχηματισμό έμμισθων κοινοτήτων ως καθοδηγητικών εστιών, και (β) την περικύκλωση των πόλεων από την ύπαιθρο, με ανάδειξη κάποιων σλαβόφωνων κωμοπόλεων ή χωριών σε αυτοτελή πολιτικά κέντρα. Στη δεύτερη περίπτωση, στρατηγικά απείρως σημαντικότερη, καθοριστικός είναι συνήθως ο ρόλος της συμμαχίας των προεστών της υπαίθρου με συντοπίτες τους εμπόρους εγκαταστημένους στις πόλεις, οι οποίοι λειτουργούν ως κόμβοι διασύνδεσης με τα ηγετικά κλιμάκια του βουλγαρικού κινήματος στην Κωνσταντινούπολη και ως εναλλακτικός πόλος εξουσίας απέναντι στο ηγεμονικό μπλοκ που εκπροσωπεί η μητρόπολη. Αλλά και γενικότερα, το σλαβοβουλγαρικό κίνημα αυτής της πρώτης περιόδου συγκροτείται ως κοινωνικοπολιτική συμμαχία μιας μερίδας αστών με τα ηγετικά στρώματα της υπαίθρου,

συμβολικά επικυρωμένη με τη θετική ανασηματοδότηση της γλώσσας των χωρικών ως του κατεξοχήν δείκτη και φορέα της νέας συλλογικής ταυτότητας.

Διαφορετικής τάξης ζήτημα αποτελούν οι τριβές που συνόδευσαν τη θεσμική αναβάθμιση αυτού του αντιπολιτευτικού ρεύματος σε αυτοτελές μιλέτ, μετά το σουλτανικό φερμάνι του 1870 και τον πατριαρχικό συνοδικό όρο του 1872 που κήρυξε «σχισματική» τη Βουλγαρική Εξαρχία. Στις εξαρχικές κοινότητες που αγκάλιαζαν ήδη τη συντριπτική πλειοψηφία των τοπικών χριστιανορθόδοξων κοινωνιών, η αποκοπή από το Πατριαρχείο πρόκυψε σχεδόν αυτόματα και δίχως επιπλοκές. Αλλού, η διάρρηξη της ενότητας του ορθόδοξου μιλέτ και ο μετασηματισμός της προϋπάρχουσας εθνοτικής σλαβοβουλγαρικής ταυτότητας (ως γλωσσοπολιτισμικής συνιστώσας του millet-i Rum) σε εθνική ταυτότητα που συνεπαγόταν έναν κάθετο θεσμικό διαχωρισμό από τους υπόλοιπους ορθόδοξους συντοπίτες (και συχνά συγγενείς) ήταν μια διαδικασία δύσκολη, τραυματική και με παλινδρομήσεις, όπως πιστοποιούν οι σποραδικές απόπειρες αποτροπής του διχασμού σε τοπικό επίπεδο αλλά και οι μεταπηδήσεις από το ένα στρατόπεδο στο άλλο σε μια σειρά πόλεις και χωριά. Ιδίως για τους σλαβόφωνους αστούς των νοτιότερων μακεδονικών επαρχιών, η παραμονή στο Πατριαρχείο συνοδεύτηκε από τον κλονισμό των σχέσεων πατρωνείας και διαμεσολάβησης που τους συνέδεαν μ' ένα τμήμα της σλαβόφωνης ενδοχώρας αλλά κι από τον υποχρεωτικό επανακαθορισμό της ταυτότητάς τους με βάση το αλληλοαποκλειόμενο πλέον δίπολο σλαβοσύνης/ελληνισμού. Στο εσωτερικό πάλι του νεότευκτου millet-i Bulgar, κυρίαρχη είναι την ίδια εποχή η αντίφαση ανάμεσα στις πάγιες διεκδικήσεις ενός εθνικού κινήματος που ανδρώθηκε ως αντιπολίτευση στις δομές και τις πρακτικές του Πατριαρχείου (εκλογή των αρχιερέων από τους πιστούς, τακτική μισθοδοσία κι έλεγχος του κλήρου, κοσμική παιδεία στη μητρική γλώσσα) και την έμπρακτη οικοδόμηση ενός «εθναρχικού» πολιτικοεκκλησιαστικού μηχανισμού κατ' εικόνα και μίμηση αυτού του τελευταίου. Οι αντιδράσεις της μαζικής βάσης και μιας μεγάλης μερίδας κατώτερων στελεχών του κινήματος σ' αυτή την εξέλιξη θα πάρει δυο διακριτές μορφές. Τις εκδηλώσεις «μακεδονικού σεπαρατισμού», από τη μια, εκδοχή των οποίων αποτέλεσαν οι ζυμώσεις του 1873-74 για τη σύσταση μακεδονικής ουνίτικης εκκλησίας, και την τροφοδότηση ενός βουλγαρικού αλυτρωτισμού με στόχο την απόσχιση από την Αυτοκρατορία και την κατάργηση όλου συλλήβδην του οθωμανικού θεσμικού οικοδομήματος, από την άλλη.

Οι εξελίξεις του δεύτερου μισού της ίδιας δεκαετίας, από τη βουλγαρική επανάσταση του 1876 μέχρι τη συνθήκη του Βερολίνου το 1878, «δικαίωσαν» στην πράξη τη δεύτερη τάση, επιφέροντας την τυπική αυτονομία (κι ουσιαστική ανεξαρτησία) των περισσότερων επαρχιών που το φερμάνι του 1870 είχε αναγνωρίσει ως βουλγαρικές. Ταυτόχρονα, ωστόσο, οι ίδιες αυτές εξελίξεις επικύρωσαν το στρατηγικό διαχωρισμό της σλαβόφωνης μακεδονικής ενδοχώρας από τη Βουλγαρία, καθώς η συνθήκη του Βερολίνου επέβαλε στις δυο περιοχές (και στους πληθυσμούς τους) μια ριζικά διαφορετική πορεία, καθοριστική για τη μελλοντική εθνική

διαφοροποίηση των εκατέρωθεν πληθυσμών. Τα πρώτα σπέρματα της διάστασης φάνηκαν ήδη κατά τις τοπικές εξεγέρσεις του 1878-79 που επιχείρησαν ν' ακυρώσουν αυτό το «διαμελισμό», με την τελική εγκατάλειψή τους από τα ηγετικά κλιμάκια των δυο απελευθερωμένων Ηγεμονιών προς όφελος της σταθεροποίησης του δικού τους καθεστώτος. Μολονότι οι επαναστατικοί «κανονισμοί» που επικαλείται η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ για την τεκμηρίωση του «εθνικά μακεδονικού» χαρακτήρα της εξέγερσης αποτελούν προϊόν κακότεχνης πλαστογραφίας, η απογοήτευση των επαναστατών από τη στάση τόσο της νέας βουλγαρικής κρατικής ηγεσίας όσο και των απελευθερωμένων «αδελφών» τους -ιδίως αυτών- υπήρξε γεγονός απόλυτα τεκμηριωμένο.

Εκτός από ένοπλα εγχειρήματα, η Ανατολική κρίση τροφοδότησε, τέλος, τις διαδικασίες εθνικής συγκρότησης στο μακεδονικό χώρο με μian ακόμη μορφή μαζικής κινητοποίησης: τη συλλογή ενυπόγραφων συλλογικών «διαμαρτυρήσεων» υπέρ της μιας ή της άλλης εθνικής επιλογής, με τελικό αποδέκτη τον «Άρειο Πάγο» των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Ο μηχανισμός συγκέντρωσης αυτών των υπογραφών περιγράφεται αναλυτικά στο κεφάλαιο 5, όπως και η σημασία των ποικίλων εκδοχών των επίμαχων κειμένων, ως πηγών για τις παραλλαγές και το εύρος του περιεχομένου των αντίστοιχων εθνικών ιδεολογιών. Αρκετά διαφορετική υπήρξε η φύση της «προσωρινής μακεδονικής κυβέρνησης» που συγκρότησε το 1880 στα χαρτιά το επαναστατικό δίκτυο του Λεωνίδα Βούλγαρη, η όποια πραγματική εμβέλεια της οποίας είναι αδύνατο να εκτιμηθεί όσο ο σχετικός φάκελος του Ιστορικού Αρχείου του ελληνικού ΥΠΕΞ παραμένει απροσπέλαστος στους ερευνητές.

Η δεύτερη περίοδος εθνικής συγκρότησης που καλύπτει η παρούσα διατριβή εγκαινιάζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1880 και, στην καθαρή της μορφή, διαρκεί ως το γύρισμα περίπου του αιώνα: τα βασικά χαρακτηριστικά της εξακολουθούν ωστόσο να συνυπάρχουν μ' εκείνα της επόμενης περιόδου, ίσαμε το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων. Κύριο χαρακτηριστικό της είναι η σχετική ομογενοποίηση και παγίωση των ανταγωνιστικών εθνικών παρατάξεων στο εσωτερικό του σλαβόφωνου μακεδονικού πληθυσμού, με ταυτόχρονη μετατόπιση των καθοδηγητικών κέντρων τους εκτός Αυτοκρατορίας: μολονότι το Πατριαρχείο και η Εξαρχία παραμένουν τυπικά κεφαλές των αντίστοιχων μιλέτ, τα πραγματικά κέντρα εξουσίας (και σημεία αναφοράς των αντίστοιχων νοερών συλλογικοτήτων) βρίσκονται πλέον στην Αθήνα, τη Σόφια και το Βελιγράδι. Η αλλαγή αυτή υπαγορεύθηκε (α) από τη ριζική μεταβολή των προοπτικών του οθωμανικού κράτους, καθώς η αναστολή των μεταρρυθμίσεων και το ασφυκτικό καθεστώς του Αμπντούλ Χαμίτ πολλαπλασιάζουν μετά το 1878 την απήχηση των βαλκανικών αλτρωτικών προγραμμάτων, η δε Αυτοκρατορία εκλαμβάνεται πλέον ως ο «μεγάλος ασθενής» των παρυφών της Ευρώπης, και (β) από την ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ των εγχώριων εκκλησιαστικών «εθναρχιών» και των κυβερνήσεων των εθνικών κέντρων, δεδομένου ότι η υλική συντήρηση των πρώτων έχει πλέον αναληφθεί σε μεγάλο (και διαρκώς εντεινόμενο) βαθμό από τους κρατικούς προϋπολογισμούς των δευτέρων.

Τα περιθώρια αυτονομίας των εκκλησιαστικών ηγεσιών έχουν συρρικνωθεί αλλά όχι πλήρως εξαφανιστεί· εξ ου και οι αλληπάλληλες τριβές ανάμεσα στην Αθήνα και το Φανάρι, τόσο για ζητήματα τρέχουσας διαχείρισης (όπως ο διορισμός, η μετάθεση κι η μισθοδοσία των μητροπολιτών) όσο και για στρατηγικότερες επιλογές όπως η ενδεχόμενη άρση του σχίσματος, η παράλληλη σύμπλευση του Πατριαρχείου με το Βελιγράδι ή η ανοχή του απέναντι σε τοπικές εκδηλώσεις βουλγαρικού εθνικισμού, όσο αυτές δε διαρρηγνύουν το θεσμικό πλαίσιο του «οικουμενικού» millet-i Rum. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι υπόγειες εντάσεις ανάμεσα στη Σόφια και την Εξαρχία για την καθοδήγηση του εθνικού έργου στα «αλύτρωτα» βιλαέτια. Σ' ένα ευρύτερο επίπεδο, εξαιρετικά εύγλωττη είναι η συμμετρία της εκατέρωθεν στοχοθεσίας και συλλογιστικής, καθώς τα ανταγωνιστικά εθνικά κέντρα υιοθετούν κι αναπαράγουν ένα κοινό μοντέλο εθνικής συγκρότησης στις διαμφισβητούμενες περιοχές: προτεραιότητα των γεωστρατηγικών επιδιώξεων έναντι του απελευθερωτικού έργου, επένδυση στην καλλιέργεια της επιθυμητής εθνικής συνείδησης στους «αδιάφορους» ντόπιους χριστιανικούς πληθυσμούς, περίφραξη των οικείων *irredenta* δια της προνομιακής θωράκισης των αντίστοιχων «προκεχωρημένων φυλακίων», αξιοποίηση του οθωμανικού καθεστώτος για την προώθηση των εθνικών θέσεων και την υπονόμηση των αντίπαλων προπαγανδών.

Εξίσου κοινά είναι τα βασικά εργαλεία αυτής της πολιτικής: η εκκλησία και το σχολείο. Η πρώτη προσφέρει το θεσμικό πλαίσιο δεξαγωγής της εθνικής διαπάλης εντός του οθωμανικού κρατικού σχηματισμού, αλλά και το επίσημο κριτήριο βάσει του οποίου συνάγονται οι συσχετισμοί των αντίπαλων στρατοπέδων σε κάθε δεδομένη συγκυρία· η απουσία αναγνωρισμένου σερβικού *μιλέτ* λειτουργεί έτσι ως τροχοπέδη σε βάρος της επιρροής του Βελιγραδίου, ακόμη κι όταν αυτό απολαμβάνει σε επίπεδο τακτικής την εύνοια των πολιτικών αρχών και την ανοχή του Πατριαρχείου. Τα σχολικά δίκτυα, πάλι, αποτελούν τον κυριότερο μηχανισμό εγχάραξης της εθνικής ιδεολογίας κι αναπαραγωγής του ντόπιου στελεχικού δυναμικού των εθνικών παρατάξεων, ενώ ταυτόχρονα επιστρατεύονται ως συμπληρωματικό επιχείρημα για την πιστοποίηση της εμπέλειας και της «ζωτικότητας» των αντίστοιχων εθνικισμών. Στο κεφάλαιο 6 μελετήσαμε αναλυτικά τόσο τη λειτουργία αυτών των δομών, όσο και τις εσωτερικές τριβές και αντιφάσεις τους που οδήγησαν τελικά στην κρίση του όλου συστήματος και την αποτυχημένη απόπειρα επαναστατικής υπέρβασής του κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας. Καθοριστικός για τη συγκρότηση, την επέκταση και την εύρυθμη λειτουργία των αντίπαλων εθνικών κομμάτων αποδεικνύεται σ' αυτή τη φάση ο ρόλος του (εισαγόμενου) χρήματος, με τις εισροές από τα εθνικά κέντρα να υποκαθιστούν σε μεγάλο βαθμό τους γηγενείς πόρους της προηγούμενης περιόδου. Η οικονομική αυτή πρωτοκαθεδρία του εξωτερικού παράγοντα συμβαδίζει φυσικά με την απαίτησή του να ελέγχει τα τεκταινόμενα στις επιχορηγούμενες τοπικές κοινότητες, με αποτέλεσμα αλληπάλληλες τριβές κι αντιπαραθέσεις. Από την άλλη, η ύπαρξη πολλών διεκδικητών διευρύνει το φάσμα των δυνητικών επιλογών των τοπικών υποκειμένων,

προσφέροντάς τους τη δυνατότητα αντιστροφής των πιέσεων κι εκβιασμού των πατρώνων τους με την απειλή μεταπήδησης σε κάποιο αντίπαλο στρατόπεδο. Στη βάση της μακεδονικής κοινωνίας, για τις αγροτικές μάζες που αποτελούσαν παραδοσιακά αντικείμενο άγριας οικονομικής εκμετάλλευσης από τα αστικά κέντρα και τις εκκλησιαστικές ιεραρχίες, αυτή η ευελιξία ισοδυναμεί με μιαν άτυπη εκδοχή κοινωνικής χειραφέτησης. Από τα καθοδηγητικά επιτελεία των εθνικών μηχανισμών, η δομικά διαφορετική αυτή ατζέντα των «από κάτω» εκλαμβάνεται απεναντίας ως πρόβλημα –αλλά και σαν τεκμήριο της «καθυστέρησης», της «αγραμματοσύνης» και της «διαφθοράς» των λαϊκών τάξεων, που προκρίνουν τον ταπεινό βιοπορισμό τους από τα υψηλά ιδεώδη της εθνικής ολοκλήρωσης. Την εικόνα συμπληρώνει η διάδοση κοινών αρνητικών στερεοτύπων για τους Μακεδόνες, επικεντρωμένων στην (πραγματική ή υποτιθέμενη) τάση τους ν' αντιμετωπίζουν την εθνική ένταξη ως εμπόρευμα προς διαπραγμάτευση. Μολονότι η τάση αυτή δεν ήταν παρά η άλλη πλευρά του νομίσματος των μορφών εθνικής συγκρότησης που γέννησε η πολλαπλότητα των ανταγωνιστικών εθνικών κέντρων, η επαφή με τα συνακόλουθα περιφρονητικά στερεότυπα αποδείχθηκε ιδιαίτερα τραυματική για το μικρομεσαίο εκείνο εγχώριο δυναμικό που, έχοντας ενστερνιστεί τα αντίστοιχα κηρύγματα, βίωνε την εθνική ταυτότητά του με όρους ειλικρινούς στρατεύσης.

Η ιδεολογία των αντίπαλων εθνικών κομμάτων διέθετε γαρ τη δική της αυτοτελή υπόσταση, ως μηχανισμός νοηματοδότησης της κοινωνικής δράσης και παραγωγής πολιτικών αποτελεσμάτων. Η συμμετρία αφορά εδώ κυρίως τις νοητικές κατηγορίες, γύρω από τις οποίες δομείται το περιεχόμενο των αντιμαχόμενων εθνικών ιδεολογιών στο μακεδονικό χώρο: θρησκευτική/εκκλησιαστική διαφορά, ιστορικό παρελθόν, κατασκευή και διαχείριση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, αμιγώς πολιτικοκοινωνικές συσπειρώσεις κι επαγγελίες. Όπως είδαμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 7, οι απαντήσεις που τα αντίπαλα κόμματα έδωσαν σ' αυτά τα ζητήματα κάθε άλλο παρά υπήρξαν ταυτόσημες. Το περιεχόμενό τους παρουσιάζει αντίθετα αξιολογώδη ποικιλία, ανάλογα με την ιστορική διαδρομή κάθε σχηματισμού, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της στελέχωσής του, τους συνασπισμούς συμφερόντων που αυτός εξέφρασε συνολικά ή σε τοπικό επίπεδο· γι' αυτό και η «κομματική» εθνική διαπάλη υπήρξε μια πραγματική σύγκρουση απόλυτα υλική –ούτε αφηρημένη αντιπαράθεση ιδεών, ούτε απατηλός παρασυρμός «αθώων» χριστιανών από κάποια μακιαβελικά πολιτικά επιτελεία. Η διαμετρικά αντίθετη πρόσληψη της εκκλησιαστικής ένταξης που χαρακτηρίζει τις επίσημες δηλώσεις των μεταπήδησεων από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία και τούμπαλιν αποτελεί ένα εύλωτο τεκμήριο αυτής της διαφοράς, όπως και η πρόταξη μιας ενδιάμεσης πατριαρχικής σλαβικής ταυτότητας από τη σερβική προπαγάνδα. Εξίσου αποκαλυπτική είναι η διάχυτη κουλτούρα άκριτης υπαγωγής στη «θεόσταλη» εκκλησιαστική ηγεσία ή -αντίθετα- ηθικής νομιμοποίησης της εθνικά επιβεβλημένης «ανταρσίας» που διαπερνά τα αντίστοιχα κηρύγματα, όπως και η αντιστροφή αυτών των ρόλων όταν ο βουλγαρικός εθνικισμός έρχεται αντιμέτωπος με τη νεοπαγή σερβική «επιβουλή» των δικών του μετώπισθεν. Κοινή είναι αντίθετα η τάση

προσφυγής στην ιατρική ορολογία για την περιγραφή των αντίπαλων εθνικισμών ως «μόλυνσης» και της κατίσχυσης των ημετέρων ως «θεραπείας» του επίδικου κοινωνικού σώματος.

Παρά τον εμφανώς νεωτερικό χαρακτήρα της, η δεύτερη κατηγορία (των «ιστορικών») επιχειρημάτων υπήρξε στην πράξη εξίσου υπερβατική, στο βαθμό που τα ιδεατά *irredenta* οριοθετούνταν βάσει αυτοκρατορικών σχηματισμών οι οποίοι μεσουράνησαν πολύ πριν από την οθωμανική κατάκτηση, με την ανασύσταση του απώτατου παρελθόντος να επιστρατεύεται συχνά ως μηχανισμός φανταστικής «διόρθωσης» του πραγματικού εθνολογικού τοπίου των διαμφισβητούμενων περιοχών. Για το ελληνικό κόμμα, η επίκληση της αρχαιότητας λειτουργούσε ταυτόχρονα ως επιστημονική επικύρωση της υφιστάμενης κοινωνικής υπεροχής του, προσδίδοντας σ' αυτή την τελευταία τίτλους ευγενείας με μεγάλο χρονικό βάθος ή ακόμη και καθαρά «φυλετική» χροιά. Το βουλγαρικό και το σερβικό κόμμα αναζήτησαν τους δικούς τους ιστορικούς τίτλους κυρίως στο μεσαιωνικό παρελθόν της περιοχής: από το πρώτο, ως δευτερεύουσα αλλά δημοφιλής αναφορά επιστρατεύθηκε επίσης το ψευδοϊστορικό σχήμα των «Σλαβικών Βεδών», βάσει του οποίου τόσο οι αρχαίοι Μακεδόνες όσο και οι ομηρικοί χρόνοι πολιτογραφούνταν σαν «βουλγαρική προϊστορία», παρά την πανηγυρική αποκαθίλωση του επίμαχου πλαστογραφήματος από τους επιστήμονες της Σόφιας. Έτσι κι αλλιώς, η αναζήτηση επιφανών (ή ακόμη και «υπερφυσικών») προγόνων αποτελούσε καθοριστικό μηχανισμό για την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης κι αυτοπεποίθησης στο εσωτερικό των λαϊκότερων στρωμάτων –εξ ου και οι ατέρμονες διαμάχες για την εθνική πατρότητα του Μεγαλέξανδρου, των ισαποστόλων Κυρίλλου και Μεθοδίου, του Μάρκο Κράλε ή Κράλιεβιτς και του Ντράγκομιρ Στρεζ. Με τη σχετικά πρόσφατη κατάργησή τους να μην έχει ακόμη εξαλειφθεί από την τοπική συλλογική μνήμη, το σερβικό πατριαρχείο του Πιτς και η αυτόνομη αρχιεπισκοπή Αχριδών λειτουργούσαν πάλι, αφ' ενός μεν ως υποδείγματα διακριτής εθνοπολιτικής εκκλησιαστικής συγκρότησης εντός του συστήματος των μιλέτ, αφ' ετέρου δε ως δυνητικοί πόλοι περιφερειακής συσπείρωσης απέναντι στις οιωνεί αποικιακές πρακτικές του μακρινού «ελληνικού πατριαρχείου» της βασιλεύουσας. Σ' ένα πρακτικότερο επίπεδο, η διεκδίκηση του εδάφους μέσω του παρελθόντος επισφραγίστηκε με τη συλλογή, δημοσίευση ή επιτόπια μουσειακή επίδειξη κάθε λογής «ημέτερων» αρχαιοτήτων, με ταυτόχρονη απόκρυψη ή ακόμη και καταστροφή των αντίστοιχων τεκμηρίων που έθεταν σε αμφισβήτηση αυτά τα αποκλειστικά κληρονομικά δικαιώματα. Παρά τις όποιες -συχνές- λαθροχειρίες, δεν πρέπει ωστόσο να παραγνωρίζουμε το βαθμό πραγματικής εσωτερίκευσης αυτών των σχημάτων από το στελεχικό δυναμικό των εκατέρωθεν μηχανισμών. Σαφώς καθοριστικότερη επίδραση στις συνειδήσεις και την εθνική ταυτότητα των ίδιων ανθρώπων άσκησε πάντως στην πράξη η «δημόσια ιστορία» που συγκροτούσαν οι (συνήθως άτυπες) αφηγήσεις του πρώτου γύρου των «ελληνοβουλγαρικών» συγκρούσεων του ΙΘ' αι. και οι διαχωριστικές γραμμές που αυτό το πρόσφατο παρελθόν είχε χαράξει στο εσωτερικό των τοπικών κοινωνιών.

Ακόμη μεγαλύτερη εμβέλεια διέθετε εκ των πραγμάτων ο τρίτος πόλος της ιδεολογίας των εθνικών κομμάτων: η αναγόρευση ορισμένων γλωσσοπολιτισμικών χαρακτηριστικών σε ειδοποιά στοιχεία των αντίστοιχων εθνικών κοινοτήτων. Το κατεξοχήν κρίσιμο διακύβευμα υπήρξε εδώ η πολιτική διαχείριση της σλαβοφωνίας και η ανάδειξη της τελευταίας σε κεντρικό συστατικό στοιχείο της βουλγαρικότητας, παρά τα προβλήματα που γεννούσε η διαφορά λόγιας (ανατολικο)βουλγαρικής – σλαβομακεδονικής και η εκκλησιαστική χρήση της μεσαιωνικής παλαιοσλαβικής, αντί για τις ζωντανές διαλέκτους, από την Εξαρχία. Σ' αυτές ακριβώς τις διαφορές στηρίχθηκε η σερβική διείσδυση στα μετώπισθεν του βουλγαρικού κόμματος, διεκδικώντας ως «σερβικά» τα σλαβομακεδονικά ιδιώματα κι αξιοποιώντας την κοινή χρήση της παλαιοσλαβικής στις εκκλησίες των δυο πλευρών. Σαφώς δευτερεύουσα και δίχως σοβαρές επιπτώσεις στην καθημερινότητα της εθνικής διαπάλης φαίνεται πως υπήρξε αντίθετα η επίκληση από τη σερβική πλευρά κάποιων εθίμων (σλάβα) ή μορφών κοινωνικής οργάνωσης (ζάντρογκα) σαν ειδοποιών στοιχείων της οικείας εθνότητας. Σε εντελώς διαφορετικό -και πολύ πιο ολισθηρό- έδαφος κινήθηκαν αντίθετα οι αμήχανες προσπάθειες του ελληνικού μηχανισμού να συμβιβάσει σλαβοφωνία κι ελληνικότητα, με την επεξεργασία μιας γκάμας ιδεολογημάτων που δύσκολα άντεχαν σε στοιχειώδη ορθολογική κριτική· ακόμη κι ο σκληρός πυρήνας τους, η προσχηματική αναγόρευση των ντόπιων σλαβικών ιδιωμάτων σε «σλαβοφανείς» μετεξελίξεις της αρχαιομακεδονικής ή ακόμη και της «ομηρικής» ελληνικής γλώσσας, διαψευδότην άλλωστε πανηγυρικά στην πράξη από την ταυτόχρονη ιεράρχηση της «ελληνίδος φωνής» ως κοινωνικά και ιδεολογικά υπέρτερης δεξιότητας, καθώς κι από τις εμφανείς προσπάθειες του ίδιου μηχανισμού για εξάλειψη της σλαβοφωνίας στα αλλόγλωσσα μετώπισθεν του ελληνικού κόμματος.

Το βαρύ πυροβολικό της ιδεολογίας των εθνικών κομμάτων αποτελούσαν ωστόσο οι επαγγελίες τους για το παρόν και το (κοντινό ή απώτατο) μέλλον των αντίστοιχων κοινοτήτων. Μια πτυχή αυτής της επιχειρηματολογίας είχε καθαρά γεωπολιτικό χαρακτήρα και περιστρεφόταν γύρω από την ισχύ ή τη γεωγραφική εγγύτητα του αντίστοιχου εθνικού κέντρου, ως προϋποθέσεις της φερεγγυότητας των απελευθερωτικών επαγγελιών που εκπορεύονταν απ' αυτό. Εξίσου σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση των εθνικών κομμάτων διεδραμάτιζε η (θετική ή αρνητική) ανταπόκρισή τους στις κοσμογονικές αλλαγές που βίωνε την ίδια περίοδο η μακεδονική κοινωνία, ως αποτέλεσμα της άνισης ανάπτυξης και των πολιτισμικών μετασχηματισμών που επέφερε η ευρωπαϊκή καπιταλιστική διείσδυση στον ευρύτερο οθωμανικό χώρο. Στην περίπτωση του ελληνικού κόμματος, ορατή είναι η σταδιακή εγκατάλειψη του προοδευτικού κι απελευθερωτικού περιεχομένου που χαρακτήριζε τον ελληνικό εθνικισμό μέχρι και το πρώτο μισό του ΙΘ' αι. και η υιοθέτηση μιας δέσμης συντηρητικών «αριστοκρατικών» αντιλήψεων που ξεκινούσαν από τη βαθιά περιφρόνηση της υπαίθρου και των λαϊκών τάξεων, την εχθρότητα προς το δημοτικισμό και τη ρητή απόρριψη της δημοκρατικής αρχής, για ν' αποκρυσταλωθούν τελικά σε μια αποικιοκρατική φαντασίωση

που έβλεπε τον «ελληνισμό» σαν το εγχώριο ισοδύναμο της βίαιης «εκπολιτιστικής» επιβολής της Ευρώπης πάνω στην «υπανάπτυκτη» περιφέρεια. Πιο σύνθετη -και συχνά αντιφατική- υπήρξε η αντίστοιχη φυσιογνωμία του βουλγαρικού κόμματος, υποχρεωμένου εκ των πραγμάτων να συνδυάζει την ορθολογική αμφισβήτηση της οπισθοδρομικής θεοκρατίας και την πολιτικοϊδεολογική χειραφέτηση των λαϊκών στρωμάτων με την παγίωση της δικής του εμποροβιοτεχνικής αστικής τάξης και γαιοκτητικής ολιγαρχίας. Η αντίφαση αυτή θα επιλυθεί στην πορεία με τη σταδιακή μετατόπισή του από τον αρχικό, διάχυτο κι εθνικά χρωματισμένο «αντιαστισμό» στον τελικό διαχωρισμό «ντόπιων» (δηλαδή «Βουλγάρων») και «επήλυδων» ή «εποίκων» (δηλαδή Ελλήνων ή Βλάχων) αστών –διαχωρισμό που ακολουθεί συνήθως το θεσμικό μετασχηματισμό του βουλγαρικού κόμματος από κοινωνικό κίνημα σε συγκροτημένο μιλέτ. Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, αξιοσημείωτες είναι επίσης οι αντιφάσεις ανάμεσα στο γενικότερο ορθολογικό/εκσυγχρονιστικό λόγο του βουλγαρικού εθνικισμού, την πραγματική κοινωνική γείωση του βουλγαρικού κόμματος στον πατροπαράδοτο συντηρητισμό των τοπικών αγροτικών κοινοτήτων και τη συνακόλουθη προπαγανδιστική εξύμνηση της εθνοσωτήριας αδράνειας που απέτρεψε τον εξελληνισμό αυτών των τελευταίων. Ανάλογες μετατοπίσεις παρατηρούνται και στην περίπτωση του σερβικού κόμματος, με την απότομη εγκατάλειψη μέσα στη δεκαετία του 1880 των αλυτρωτικών επαγγελιών με τις οποίες ήταν ταυτισμένος ο σερβικός εθνικισμός και την πλήρη υπαγωγή του τελευταίου στις επιταγές της στενής συνεργασίας του με το οθωμανικό καθεστώς.

Η εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη των πραγματικών ταξικών χαρακτηριστικών των αντίπαλων εθνικών κομμάτων, σε αντιδιαστολή προς την εικόνα που τα ίδια φιλοτεχνούσαν για τον εαυτό τους, είναι πάλι αρκετά πιο περίπλοκη. Αν τα ηγετικά κλιμάκια του ελληνικού κόμματος προέρχονταν από τον κορμό της παραδοσιακής χριστιανορθόδοξης άρχουσας τάξης, το οργανωτικό πλέγμα του συγκροτήθηκε χάρη στη δικτύωση αυτών των πυρήνων με ομοειδείς κόμβους της υπαίθρου μέσω συγγενικών, εθνοτοπικών κι επαγγελματικών δεσμών· τη διασφάλιση της νομιμοφροσύνης μιας μερίδας των πληβειακών στρωμάτων των αστικών κέντρων αναλάμβαναν κατά κανόνα οι εργοδότες και τα προνοιακά δίκτυα, τόσο εκείνα που ήταν ανέκαθεν δομημένα γύρω από τη μητρόπολη όσο και οι νεωτερικές εκδοχές τους που πήραν τη μορφή φιλανθρωπικών συλλόγων και σωματείων. Το βουλγαρικό κόμμα εμφανίζει αντίθετα μια κραυγαλέα ανισομέρεια ανάμεσα στις βορειότερες μακεδονικές επαρχίες, όπου διαθέτει πιο άρτια κοινωνική δομή συσπειρώνοντας τη μεγάλη (ή και τη συντριπτική) πλειοψηφία των τοπικών χριστιανικών κοινωνιών, και στα περισσότερα από τα νοτιότερα κέντρα, όπου η εμβέλειά του περιορίζεται σε μια μερίδα των λαϊκότερων τάξεων. Καθοριστικό ρόλο για τον πολιτικό έλεγχο των αγροτικών στρωμάτων διαδραματίζει εδώ η παρουσία ή η ανυπαρξία εξαρχικών μεγαλεμπόρων που λειτουργούν ως καθοδηγητικό κέντρο, εναλλακτική αγορά και δυνητικοί πιστωτές των μικροκαλλιεργητών, στις περιοχές ιδίως όπου η γεωργική παραγωγή είναι προσανατολισμένη περισσότερο σε «βιομηχανικά» φυτά και λιγότερο στην

αυτοκατανάλωση. Σε κάθε περίπτωση, το βουλγαρικό κόμμα διαπερνάται κι αυτό από αξιοσημείωτες ταξικές αντιθέσεις· λόγω μάλιστα της κινηματικής προϊστορίας του, αυτές οι τελευταίες προκαλούν στο εσωτερικό του πολύ εντονότερες πολιτικές τριβές απ' ό,τι στο παραδοσιακά ολιγαρχικό πατριαρχικό στρατόπεδο. Μεγαλύτερη συνοχή φέρεται να διαθέτει, σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες πηγές, το σερβικό κόμμα –ως απόρροια, όμως, της περιορισμένης κοινωνικής γείωσης και της συνακόλουθης πλήρους εξάρτησής του από τα καθοδηγητικά επιτελεία και τη χρηματοδότηση του Βελιγραδίου.

Ειδικό ενδιαφέρον όσον αφορά τη χαρτογράφηση της κοινωνικής δομής των αντίπαλων εθνικών κομμάτων παρουσιάζει η μεταγραφή της αντίθεσης πόλης-υπαιθρου σε εθνική αντιπαλότητα, στις νοτιότερες ιδίως σλαβόφωνες περιοχές. Η αποφυγή της εκκλησιαστικής υπερφορολόγησης ή άλλων αυθαιρεσιών του επιχώριου μητροπολίτη αποτέλεσε συχνά λόγο μεταπήδησης ολόκληρων χωριών από το Πατριαρχείο στην Εξαρχία· δυνατότητα που αξιοποιήθηκε επίσης από πατριαρχικές κοινότητες ως «συνδικαλιστικό» επιχείρημα, για την απόκρουση κάθε είδους πιέσεων και τη μονομερή μείωση ή μη καταβολή των ζητούμενων αρχιερατικών εισφορών. Κάποιες φορές, η προσχώρηση των χωρικών στο βουλγαρικό στρατόπεδο επισφράγισε τη σύγκρουσή τους με έλληνες ή πατριαρχικούς τσιφλικάδες ή πρόκυψε ως αντίδραση στην υπερεκμετάλλευσή τους από ελληνόγλωσσα εμποροτοκογλυφικά δίκτυα των αστικών κέντρων· η υποταγή στον έλληνα γαιοκτήμονα, έμπορο ή «τραπεζίτη» συνεπαγόταν από την άλλη την επιβίωση της «γρεκομανίας», προσδίδοντας στην ελληνοβουλγαρική αυτή αναμέτρηση ένα συγκρουσιακό περιεχόμενο που υπερέβαινε κατά πολύ -αν δεν αντιστρατευόταν ολοσχερώς- τον κοινωνικό σχεδιασμό και τα όνειρα ταξικής κατίσχυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Στη μικροκλίμακα πάλι του καζά ή του ναχιέ, γεωπολιτική σταθερά αποτελεί η καθοδηγητική λειτουργία κάποιων χωριών «στρατηγικής σημασίας» ως προς τις εθνοπολιτικές επιλογές των γύρω οικισμών, απόρροια της επιρροής που ασκείται μέσω «επιγαμιών» και δικτύων οικονομικών συναλλαγών. Άμεσες και πολυσχιδείς υπήρξαν τέλος οι επιπτώσεις της μεταναστευτικής πρακτικής και παράδοσης στον εθνικό προσανατολισμό των επιμέρους κοινοτήτων. Οι μεταναστευτικοί προορισμοί καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό την επιθυμητή γλώσσα διδασκαλίας στα τοπικά σχολεία, συνέδεαν τις κοινότητες καταγωγής με συγκεκριμένα συμφέροντα και προοπτικές, προσέφεραν υποδείγματα πολιτικής οργάνωσης και το *corpus* μιας ολοκληρωμένης εθνικής κατήχησης· ταυτόχρονα όμως παρήγαγαν νέες διαχωριστικές γραμμές ή εμπέδωναν προϋπάρχουσες, τονίζοντας τη διαφορά ανάμεσα στην υλική πραγματικότητα ή γλωσσοπολιτισμική οντότητα της σλαβόφωνης Μακεδονίας και τα ιδεατά εθνικά κέντρα. Ακόμη και τοπικές αντιθέσεις μεταξύ μονιμόικων κατοίκων κι εποχικών μεταναστών μπορούσαν όπως είδαμε να πολιτικοποιηθούν σε εθνική κατεύθυνση, οδηγώντας στη συγκρότηση αντίπαλων εθνικών κομμάτων και κοινοτήτων στο εσωτερικό ενός και του αυτού οικισμού.

Οι μορφές τις οποίες προσέλαβε στην καθημερινότητα αυτή η κομματική διαμάχη εμφανίζουν εντυπωσιακή συμμετρία, παρά τις αξιοσημείωτες διαφορές στην ταξική σύνθεση ή το πολιτικό περιεχόμενο των εκατέρωθεν συλλογικών υποκειμένων. Όλα τα εθνικά κόμματα μπορούν στην πραγματικότητα να περιγραφούν ως ομόκεντροι κύκλοι, μ' ένα σκληρό πυρήνα αποφασισμένων πιστών κι επάλληλα στρώματα που χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς βαθμούς στράτευσης στην κοινή υπόθεση, η εξωτερική περίμετρος των οποίων απαρτίζεται από συγκυριακούς οπαδούς ή απλούς θεσιθήρες (*«φαύλους πλειστηριαστάς της συνειδήσεώς των»*, κατά τη χαρακτηριστική διατύπωση ενός διπλωμάτη της εποχής). Οι διαθέσιμες πηγές είναι εξαιρετικά εύγλωττες όσον αφορά τον καθοδηγητικό ρόλο των προκρίτων σ' αυτή τη διαδικασία, απελπιστικά όμως φτωχές για τη στάση και τα κίνητρα του απλού κόσμου που συμπαρατασσόταν μαζί τους, επικαθορίζοντας σε μικρό ή μεγάλο βαθμό τις επιλογές και τα περιθώρια των κινήσεών τους. Το μόνο βέβαιο είναι πως ο εθνικός προσανατολισμός οικισμών, σογιών, οικογενειών και μεμονωμένων ατόμων πρόκυψε κατά κανόνα ως αντανάκλαση μιας ολόκληρης γκάμας κοινωνικοοικονομικών ή ακόμη και προσωπικών αντιθέσεων. Με δεδομένη τη θεσμική οργάνωση της κοινοτικής ζωής γύρω από την εκκλησία, σταθερό μοτίβο αυτών των αντιπαραθέσεων υπήρξε η αναμέτρηση για το φυσικό και συμβολικό εξουσιασμό των λατρευτικών χώρων και κάθε λογής προεκτάσεών τους: ναών και παγκαριών, νεκροταφείων κι εκκλησιαστικών κτημάτων, με τα σχολικά κτίρια ν' αποτελούν ένα συμπληρωματικό διακύβευμα των (δια)κοινοτικών συγκρούσεων και τον έλεγχο των (ευκατάστατων ιδίως) μοναστηριών να θεωρείται πρόκριμα για την απόσπαση ή τη διατήρηση ολόκληρων περιοχών. Η δομική διαφορά των αντιπάλων θ' αποτυπωθεί κυρίως στο ζήτημα της κοινής χρήσης των διαφιλονικούμενων χώρων: η εκ περιτροπής λειτουργία εξαρχικών και πατριαρχικών αντιμετωπίζεται θετικά από το βουλγαρικό μηχανισμό, ως διακανονισμός που του επιτρέπει την επαφή με τους σλαβόφωνους πατριαρχικούς και τη σταδιακή αποδυνάμωση του φόβου που προκαλεί σ' αυτούς το εκκλησιαστικό σχίσμα, ενώ από τον ελληνικό μηχανισμό εκλαμβάνεται -και σωστά- ως διαρκής απειλή κατάρρευσης της διαχωριστικής γραμμής που χαράχτηκε το 1872. Η εξέλιξη και κυρίως η έκβαση αυτών των κομματικών αναμετρήσεων παρουσιάζει εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία, ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες και συσχετισμούς, όπως διαπιστώσαμε στο κεφάλαιο 7 με τη λεπτομερή επισκόπηση της «ελληνοβουλγαρικής» διαμάχης σε οκτώ ενδεικτικά χωριά και της αντιπαράθεσης ελληνικού, σερβικού, βουλγαρικού και «παπικού» κόμματος σε τρεις ακόμη μακεδονικές κοινότητες.

Την άλλη όψη του νομίσματος του εθνοπολιτικού διαχωρισμού συνιστά η επανειλημμένη διαπίστωση των ορίων αυτού του τελευταίου από τα εκατέρωθεν επιτελεία. Ο λόγος για φαινόμενα όπως η χαλαρότητα ή η πλήρης απουσία εθνικής στράτευσης, η απροθυμία διάρρηξης των οικογενειακών και κοινωνικών δεσμών μεταξύ των οπαδών (ή ακόμη και των τοπικών στελεχών) των αντίπαλων εθνικών κομμάτων, η «νόθευση» της εθνικής εκκλησιαστικής ή εκπαιδευτικής νόρμας προκειμένου να ενσωματωθούν στην οικεία

παράταξη οι ενδιάμεσες αποχρώσεις: δίγλωσση λειτουργία ή σλαβόγλωσση σε «ελληνικούς» κι ελληνόγλωσση σε «βουλγαρικούς» ναούς· εκκλησιασμός των μεν στους ναούς των δε· συλλειτουργία πατριαρχικών κι εξαρχικών ιερέων· συστέγαση ελληνικού και βουλγαρικού σχολείου, ενίοτε με κοινό δάσκαλο· αναντιστοιχία μεταξύ της εκκλησιαστικής ένταξης και του «εθνικού» εκπαιδευτικού δικτύου στο οποίο φοιτούν τα παιδιά, ακόμη κι επιφανών οικογενειών· εκλογή κοινού μουχτάρη (ή άλλων κοινοτικών αρχόντων) από πατριαρχικούς κι εξαρχικούς. Πάνω απ' όλα, την παράσταση μιας μετωπικής σύγκρουσης μέχρις εσχάτων διαψεύδουν οι συχνές «επιγαμίες» μεταξύ οπαδών των αντίπαλων κομμάτων και η εξίσου συχνή διαφορετική εθνοπολιτική ένταξη αδερφών εξ αίματος –ζωντανή διάψευση, αυτή η τελευταία, κάθε διαιρετικού καταγωγικού μύθου. Για τις νευρικές αντιδράσεις που προκαλούσε στα κεντρικά επιτελεία και τους επήλυδες προπαγανδιστές η ενδοοικογενειακή αυτή διεξαγωγή της εθνικής διαπάλης, εξαιρετικά αποκαλυπτικά είναι τα δυο εμβληματικά «σκάνδαλα» που οι εθνικές ιστοριογραφίες διέγραψαν επιμελώς από τη συλλογική μνήμη, έστω ως ανεκδοτολογικά περιστατικά: ο επεισοδιακός γάμος του βουλγαρομακεδόνα γιατρού (και πρώτου προέδρου της ΕΜΕΟ) Χρίστο Τατάρτσεφ με τη Σοφία Λογοθέτη, ορφανή κόρη του πάλαι ποτέ έλληνα προξένου στο Μοναστήρι και τη Θεσσαλονίκη, και η βραχύβια μεταπήδηση του Παπα-Ζαχαρία, πατέρα του επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων Άγγελου Παπαζαχαρίου, από την πατριαρχική κοινότητα του Σωχού στην υπό διαμόρφωση εξαρχική.

Οι εσωτερικές αντιφάσεις του εθνοκομματικού συστήματος εξέβαλαν τελικά προς δυο διαφορετικές κατευθύνσεις: τη διαμόρφωση μιας πλειάδας «μακεδονισμών» ανταγωνιστικών προς τα κυρίαρχα εθνικά υποδείγματα, αφ' ενός, και την ανάδυση ενός επαναστατικού (βουλγαρο)μακεδονισμού που ευαγγελίστηκε την υπέρβαση των χριστιανικών μιλέτ εν ονόματι της συλλογικής πολιτικής και κοινωνικής απελευθέρωσης, από την άλλη. Η θεωρία πως οι σλαβόφωνοι Μακεδόνες αποτελούν διακριτή σλαβική εθνότητα με ιδιαίτερη γλώσσα και ιστορία διατυπώθηκε για πρώτη φορά από ρωσικούς επιστημονικούς και δημοσιογραφικούς κύκλους (δημοσιεύσεις του Πέταρ Ντραγκάνοφ, αναθεωρημένη εκδοχή του εθνολογικού χάρτη των Καμαρόφ και Ζαριάνκο, αρθρογραφία των Ν. Ντουρναβό και Α.Β. Αμφιτεάτροφ)· μολονότι απείχε πολύ από το να εκφράζει την κυρίαρχη άποψη στην Αγία Πετρούπολη ή τη Μόσχα, η εμφάνιση και μόνο αυτής της θεωρίας στο πολιτικό κέντρο του σλαβισμού προσέδωσε δυσανάλογο κύρος σε εγχώριες «σεπαρατιστικές» τάσεις και σχέδια που αλλιώς δύσκολα θα εξωτερικεύονταν. Αισθητά μικρότερη υπήρξε η εμβέλεια παρόμοιων επεξεργασιών που είδαν την ίδια εποχή το φως στην Αυστροουγγαρία ή σε ελληνικά έντυπα της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας. Από πολιτική τέλος άποψη, η συστηματικότερη προβολή του μακεδονισμού οργανώθηκε από τη σερβική κυβέρνηση, ως εναλλακτική στρατηγική με στόχο την εκμετάλλευση της δυσφορίας που προκαλούσε η εκτόπιση των σλαβομακεδονικών διαλέκτων από τη λόγια βουλγαρική γλώσσα και ο συστηματικός παραγκωνισμός των ντόπιων στελεχών του σλαβοβουλγαρικού κινήματος από τους επήλυδες

ομολόγους τους. Ο «εκμακεδονισμός της Μακεδονίας» -κατά την επιγραμματική διατύπωση του Τέμκο Πόποβιτς (1888)- επιχειρήθηκε κυρίως μέσω της σύνταξης και διανομής σχολικών εγχειριδίων που απέβλεπαν στη σταδιακή αποκάθαρση της σλαβομακεδονικής από τους «βουλγαρισμούς» και την προσέγγισή της με τη σερβική· εκπαιδευτική πρόταση που απευθυνόταν στις νοτιότερες σλαβόφωνες περιοχές, όπου η σερβική επιρροή ήταν ούτως ή άλλως μηδαμινή, όχι όμως και στο σαντζάκι Σκοπίων ή τον καζά του Τέτοβο, όπου προωθήθηκε μια καθαρά σερβόγλωσση εκπαίδευση. Η ευδιάκριτη αυτή ιδιοτέλεια και ο συνακόλουθος υβριδικός χαρακτήρας των εγχειριδίων συνέβαλαν οπωσδήποτε στην τελική αποτυχία του εγχειρήματος, οι καθοριστικοί όμως λόγοι γι' αυτή την εξέλιξη πρέπει ν' αναζητηθούν πάνω απ' όλα στο κοινωνικό πεδίο: την περιορισμένη πρακτική χρησιμότητα του εγγραμματισμού σ' ένα ανεπεξέργαστο ακόμη τοπικό ιδίωμα, η χρήση του οποίου περιοριζόταν στις σχολικές αίθουσες ενός μειοψηφικού εθνικού κόμματος, τη στιγμή που η εκπαίδευση στα βουλγαρικά ή τα σερβικά διασφάλιζε πολύ σοβαρότερες προοπτικές επαγγελματικής απασχόλησης στα αντίστοιχα εθνικά κέντρα, στα σχολικά δίκτυα της οθωμανικής επικράτειας αλλά και στον ευρύτερο σλαβικό κόσμο (Ρωσία, σλαβικές περιοχές της Αυστροουγγαρίας). Το επίσημο σερβικό σχολικό δίκτυο που οικοδομήθηκε στο σαντζάκι Σκοπίων μετά το 1893 και στα νοτιότερα βιλαέτια μετά το 1897 θ' αποφύγει έτσι οποιοδήποτε σχετικό πειραματισμό, χρησιμοποιώντας αποκλειστικά και μόνο τη λόγια σερβική γλώσσα.

Αισθητά σοβαρότερες συνέπειες είχε, αντίθετα, η ανάδυση του «μακεδονικού σεπαρατισμού» στο εσωτερικό του βουλγαρικού κόμματος. Υλική βάση της διαμόρφωσης αυτού του ρεύματος υπήρξαν εκείνες ακριβώς οι αντιθέσεις που απέτυχε να εκμεταλευθεί ο σερβογενής μακεδονισμός: ο συγκεντρωτισμός που επέβαλαν στο millet-i Bulgar τα ηγετικά κλιμάκια της Εξαρχίας, με τη διαμόρφωση μιας άκρως αυταρχικής ιεραρχικής δομής, τον ασφυκτικό περιορισμό της αυτονομίας των κοινοτήτων και τον παραγκωνισμό ατόμων και συλλογικοτήτων (όπως οι συντεχνίες) που είχαν διαδραματίσει κομβικό ρόλο στο παλιότερο σλαβοβουλγαρικό κίνημα· η πάταξη των νεωτεριστικών διαθέσεων της νέας γενιάς εξαρχικών διανοουμένων και η τραυματική εξάρτηση αυτών των τελευταίων από την αυθαίρετη βούληση ενός οπισθοδρομικού κληρικαλισμού· η «αποικιακή» εκπαιδευτική πολιτική της Σόφιας, σε συνδυασμό με την υπεροπτική (ή και εχθρική) αντιμετώπιση των σλαβόφωνων Μακεδόνων από τη βουλγαρική κοινωνία· η συνειδητοποίηση, τέλος, εκατέρωθεν των συνόρων, της όλο και μεγαλύτερης απόκλισης των προοπτικών των δυο κοινωνιών (της ελεύθερης Ηγεμονίας και των υπόδουλων βιλαετίων), σε πείσμα των επίσημων εθνικιστικών στερεοτύπων περί στρατηγικής ενότητας του «βουλγαρισμού». Σε μια πρώτη φάση, οι αντιδράσεις σ' αυτή την εξέλιξη θα πάρουν τη μορφή τοπικιστικών εθνοεκκλησιαστικών πόλων γύρω από αυτονομημένους παραδοσιακούς ιεράρχες, όπως ο Σκοπίων Θεοδόσιος (1890-92) ή ο Παπα-Σπάσε Ιγκουμένοφ στον Περλεπέ -η «μερίδα» του οποίου φλέρταρε διαδοχικά με την Ουνία, το σερβικό μηχανισμό και το Πατριαρχείο, προτού επαναπατριστεί τελικά το 1891 στην

Εξαρχία ως αυτοτελής συνιστώσα του τοπικού βουλγαρικού κόμματος. Ιδεολογικά συγχυσμένες και θεσμικά εύθραυστες, οι διαφοροποιήσεις αυτές ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο να υπερβούν το πλαίσιο μιας ανολοκλήρωτης ανταρσίας. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με το «αντιεξαρχικό κίνημα» που εκδηλώθηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια στο εσωτερικό του βουλγαρικού κόμματος της Μακεδονίας, σε επικοινωνία με τις «αποσχιστικές» τάσεις μιας μερίδας της μακεδονικής διασποράς στην ίδια τη Βουλγαρία.

Κοινό ιδεολογικό υπόστρωμα αυτών των κινήσεων, εκατέρωθεν των συνόρων, υπήρξε το συλλογικό τραύμα που προκάλεσε η διάψευση των βασικών κηρυγμάτων του βουλγαρικού εθνικισμού: η διαπίστωση της ουσιαστικής εγκατάλειψης από το εθνικό κέντρο κάθε προοπτικής απελευθέρωσης των «αλύτρωτων Μακεδονοβουλγάρων», σε συνδυασμό με την εχθρική ή περιφρονητική αντιμετώπισή τους από τους «ελεύθερους ομοεθνείς» και την εμφανώς υποδεέστερη θέση που τους επιφύλασσόταν εντός των κρατικών βουλγαρικών δομών (τόσο της Ηγεμονίας όσο και του millet-i Bulgar). Πάγια διεκδίκηση των «σεπαρατιστών», αρχικά τουλάχιστον, δεν είναι η πανηγυρική διάρρηξη αυτής της ψευδούς ενότητας αλλά η έμπρακτη επιβεβαίωσή της, με την αποδοχή των σλαβόφωνων Μακεδόνων ως ισότιμου συστατικού στοιχείου του βουλγαρικού έθνους: τόσο η αυτοσυγκρατημένη γλώσσα της «Λοζά» (1892) όσο και το καυστικό φυλλάδιο του Ποπάρσοφ για το «σταμπολοφισμό» (1894) προς αυτή την ισότιμη ενσωμάτωση στοχεύουν. Τελική κατάληξη όλων αυτών των ζυμώσεων θ' αποτελέσει ωστόσο η σύσταση της ΕΜΕΟ και η πρόταξη ενός αυτοτελούς απελευθερωτικού προγράμματος, το οποίο στην πορεία θ' αποστασιοποιηθεί όχι μόνο από τους επίσημους φορείς του βουλγαρικού εθνικισμού αλλά και από το ίδιο το παμβουλγαρικό όραμα «εθνικής ολοκλήρωσης» που αναβλήθηκε το 1878.

Στο κοινωνικό πεδίο, κύριος εκφραστής αυτής της ρήξης υπήρξε το νέο συλλογικό υποκείμενο που διαμορφώθηκε από τη διαπάλη των εθνικών μηχανισμών και κομμάτων κατά το αμέσως προηγούμενο διάστημα: μια ολόκληρη γενιά σλαβόφωνων διανοουμένων μικροαστικής ή αγροτικής προέλευσης, αποφοίτων των ανταγωνιστικών σχολικών δικτύων που πολλαπλασιάστηκαν στο πλαίσιο (και εξαιτίας) αυτής της αναμέτρησης. Κοινωνική κατηγορία που γαλουχήθηκε με τα νάματα των αντίρροπων αλυτρωτισμών και την ελπίδα ενός λαμπρού (ατομικού και συλλογικού) μέλλοντος, για να βιώσει κατόπιν μια διπλή διάψευση: συλλογική, από την ακύρωση των απελευθερωτικών επαγγελιών, και ατομική, λόγω της αδυναμίας του εθνοκομματικού συστήματος να της διασφαλίσει όχι μόνο την κοινωνική αναβάθμιση που απόλαυσαν λίγο νωρίτερα οι προκάτοχοί της, αλλά ακόμη και μια αξιοπρεπή απασχόληση. Οι κοινωνικές πιέσεις που προκλήθηκαν από τον υπερπληθωρισμό του εγγράμματου εργατικού δυναμικού και την ταυτόχρονη εξάντληση των περιθωρίων εκτατικής ανάπτυξης του σχολικού δικτύου εξέβαλαν έτσι σ' ένα νεωτερικό επαναστατικό σχέδιο το οποίο ευαγγελίστηκε την υπέρβαση των εθνοκομματικών διαχωρισμών, θέτοντας τις βάσεις για τη δρομολόγηση ενός

μακεδονικού εθνικισμού επικεντρωμένου όχι τόσο στη γλωσσοπολιτισμική ιδιαιτερότητα, όσο στην ενότητα των κοινωνικοπολιτικών συμφερόντων.

Η ιστορική διαδρομή αυτού του επαναστατικού κινήματος, που ταυτίστηκε με την τρίτη και τελευταία περίοδο του Μακεδονικού ως πτυχής του Ανατολικού Ζητήματος, δεν πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ, καθώς υπήρξε ένα πολιτικό φαινόμενο δομικά διαφορετικά από το σύστημα των εθνικών κομμάτων που εξετάζουμε. Επισημαίνω, μόνο, ότι πως η αποκρυπτογράφηση του εθνικού χαρακτήρα της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (EMEO), της πιο αμφιλεγόμενης πτυχής του Μακεδονικού και κατεξοχήν σημείου αντιπαράθεσης των εμπλεκόμενων εθνικών κι «αυτοκρατορικών» ιστοριογραφιών, καθίσταται απόλυτα εφικτή χάρη στο ερμηνευτικό σχήμα και τα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στις προηγούμενες σελίδες. Κάθε ουσιοκρατική απόπειρα επίλυσης αυτού του γρίφου βρίσκεται απεναντίας αντιμέτωπη με διαδοχικές αντιφάσεις, που με τη σειρά τους πηγάζουν από τη ρευστότητα του ίδιου του υπό εξέταση υποκειμένου: οι αλληπάλληλες αναθεωρήσεις της καταστατικής ονομασίας, στοχοθεσίας και «εθνικής σύνθεσης» της οργάνωσης, η αντιφατική συχνά σχέση αυτών των μεταβολών με τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς που παρατηρούνται στην πράξη αλλά και με τις διαμερικά αντίθετες επιλογές επιμέρους συνιστωσών της συγκροτημένων σε περιφερειακή ή πολιτικοϊδεολογική βάση, η ταχύτητα των κατά καιρούς αλλαγών, η διαδραστική σχέση όλων των παραπάνω με τα ποικίλα βαλκανικά κι εξωβαλκανικά κέντρα που παρεμβαίνουν σ' αυτή τη διαδικασία –όλα αυτά καθιστούν εξαιρετικά προβληματική κάθε επιλεκτική ανάγνωση εναρμονισμένη με τις απαιτήσεις της εθνικής ορθότητας. Για μια αξιόπιστη αφήγηση που θα παίρνει υπόψη όλες αυτές τις αντιφάσεις, το κίνημα των κομιτατζήδων δε θα πρέπει ως εκ τούτου να εκληφθεί σαν ένα υποκείμενο με σταθερά χαρακτηριστικά, αλλά ν' αντιμετωπιστεί ως αυτό που πραγματικά υπήρξε: μια δυναμική απόπειρα απάντησης στη στρατηγική και κοινωνική κρίση του εθνοκομματικού συστήματος των μιλέτ, υπέρβασης των εθναρχικών ηγεσιών και δομών, έμπρακτης αλλά ανολοκλήρωτης αμφισβήτησης των εθνικών κέντρων, με σταθερό στρατηγικό στόχο την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας και μεταλλασσόμενη «εθνική» φυσιογνωμία, η οποία προσαρμοζόταν στο εκάστοτε πρόσφορο, επιδιωκόμενο ή και απλώς δυνητικό πλέγμα συμμαχιών.

Αν το πιο κρίσιμο σημείο αυτής της ρευστότητας υπήρξε η σχέση της EMEO και των επιμέρους φραξιών της με τη Σόφια και το βουλγαρικό εθνικισμό, σχέση που επικαθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα ανοίγματά της προς τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες κι εθνικές συλλογικότητες της Μακεδονίας, δυο ακόμη στοιχεία αξίζει να τονιστούν ιδιαίτερα. Από τη μια, η σταθερή διεύρυνση του πληθυσμιακού σημείου αναφοράς της οργάνωσης, παράλληλα με (και σε κάποιο βαθμό ανεξάρτητα από) την αντίστοιχη διεύρυνση της πραγματικής μαζικής της βάσης. Από την άλλη, το θετικό υπόδειγμα που η ιδρυτική γενιά της EMEO και η πολιτική φιλολογία της οργάνωσης πρόβαλαν ως πρότυπο για τη μελλοντική αυτόνομη Μακεδονία: το

ελβετικό κράτος, πολύγλωσσο μεν και θρησκευτικά πολυδογματικό, ταυτόχρονα όμως κράτος «εθνικό» κι όχι «πολυεθνικό»: συγκροτημένο στη βάση της κοινής ιστορικής διαδρομής και της κοινότητας συμφερόντων των πολιτών του, που εκλαμβάνονται ως ενιαίο έθνος, κι όχι συνάρθρωση αυτοτελών «πρωτοεθνικών» οντοτήτων όπως τα οθωμανικά χριστιανικά μιλέτ¹. Η επιλογή αυτή υποδηλώνει σαφώς την πρόθεση οικοδόμησης μιας διακριτής μακεδονικής εθνικής κοινότητας μέσα από τον αγώνα για την αυτονομία. Μπορεί το εύρος των επιμέρους συστατικών, η τήξη των οποίων στο καμίνι της κοινής δράσης θα παρήγαγε το νέο έθνος, να καθοριζόταν στην πορεία, όπως και η θέση ή η βαρύτητα της συμβολής του καθενός απ' αυτά τα συστατικά στο νέο οικοδόμημα, η πρόθεση όμως της αποδόμησης των υφιστάμενων ανταγωνιστικών εθνικισμών προς όφελος μιας νέας σύνθεσης είχε σαφώς διατυπωθεί. Έστω κι αν οι μετέπειτα εξελίξεις μετέτρεψαν τελικά το αρχικό εθνογενετικό σχήμα από πολυεθνικό σε μονοεθνικό, περιορίζοντας την πληθυσμιακή βάση του μακεδονισμού αποκλειστικά και μόνο στη γλωσσοπολιτισμική ομάδα των σλαβόφωνων Μακεδόνων.

Για όλους αυτούς τους λόγους, η μετεξέλιξη του πρωτόλειου μακεδονισμού σε αυτοτελές εθνικό κίνημα «εθνοτικού» τύπου (ethnic nationalism) δεν έμελλε να ολοκληρωθεί πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, το διαμελισμό της οθωμανικής Μακεδονίας μεταξύ των νικητών και το δραστικό μετασχηματισμό του Μακεδονικού Ζητήματος βάσει των συνακόλουθων νέων κοινωνικών -οικονομικών και πολιτισμικών- αντιθέσεων. Η χρονική αυτή υστέρηση επιστρατεύεται από την πολιτική φιλολογία των αντίπαλων βαλκανικών εθνικισμών σαν τεκμήριο του «τεχνητού» χαρακτήρα της επίμαχης εθνογένεσης, σε αντιδιαστολή προς τις προϋπάρχουσες «φυσιολογικές»². Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 7, η ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία προβλήθηκε παλιότερα από τον ελληνικό εθνικισμό και κατά του βουλγαρικού. Τη συναντάμε επίσης στην εθνικόφρονα φιλολογία του εικοστού αιώνα περί «ανυπαρξίας» αλβανικού έθνους³, στις αντίστοιχες τουρκικές θεωρίες για το εθνικά «ανυπόστατο» των Κούρδων αλλά και στην περίπτωση της (ακόμη πιο πρόσφατης) παλαιστινιακής εθνογένεσης⁴ –που επίσης στιγματίστηκε επί δεκαετίες από τους πολιτικούς κι επιστημονικούς φορείς των αντίπαλων εθνικισμών σαν κατασκευή μιας «πλαστής» εθνικής ταυτότητας⁵, ενώ από μερίδα της οικείας διανοήσης της προσδόθηκε ανακλαστικά ιστορικό βάθος χιλιετιών, με την επινόηση καταγωγικών μύθων από τους Φιλισταίους ή άλλους λαούς

¹ Για τις διαδικασίες -και ιδιομορφίες- της συγκρότησης του ελβετικού έθνους: Άντερσον 1997, σ.196-200· Nenad Stojanovic, «Swiss nation-state and its patriotism», *Polis*, 11 (2003), σ.45-94· Paolo Dardanelli, «Why Switzerland is Mono- not Multi-national», εισήγηση στο συνέδριο «Switzerland. A Nation-state or a Multi-national State?», Ααράου 7-8.5.2010, <http://www.dardanelli.net/Aarau10.pdf>· Andreas Wimmer, «A Swiss anomaly? A relational account of national boundary-making», *Nations and Nationalism*, 17/4 (2011), σ.718-37.

² Για το κατεξοχήν, ημιεπίσημο δείγμα αυτής της προσέγγισης από ελληνικής πλευράς: Evangelos Kofos, *The Macedonian Question: the Politics of Mutation*, Θεσ/νίκη 1987.

³ Εντελώς δειγματοληπτικά: Βασίλειος Ιωαννίδης, *Η αγωνία της Βορείου Ηπείρου*, Θεσ/νίκη 1947· Θαλής Μυλωνάς, *Το βορειοηπειρωτικό στο κατώφλι της εθνικής μειοδοσίας*, Αθήνα 1987, σ.42-5.

⁴ Khalidi 1997· Sayigh 1981· Pappe 2004· Morris 2001· Taylor 2014.

⁵ Khalidi 1997, σ.147, 177, 181, 203-4 & 252. Για μια πρόσφατη αναπαραγωγή αυτού του ισχυρισμού από έναν επώνυμο Ελληνοεβραίο, με αφορμή ακριβώς το Μακεδονικό: Ιάκωβος Μ. Φριζής, «Μακεδονία-Παλαιστίνη», *Καθημερινή* 10.4.2008.

της αρχαιότητας¹. Όπως και στην περίπτωση των σλαβόφωνων Μακεδόνων, η μετάβαση από τις θρησκευτικά προσδιορισμένες ταυτότητες των οθωμανικών μιλέτ (και μια μορφή τοπικού πατριωτισμού βασισμένου στο υψηλό κύρος της γλώσσας του Κορανίου και την επίγνωση του συμβολικού κεφαλαίου των «Αγίων Τόπων» για τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες των «Λαών της Βίβλου») στο σημερινό παλαιστινιακό έθνος πέρασε κι εδώ από διαδοχικές φάσεις ταύτισης του ντόπιου αραβικού πληθυσμού με εναλλακτικές εκδοχές εθνικών νοερών κοινοτήτων (παναραβισμός, συριακός εθνικισμός): διαδικασία αντιφατική και κοινωνικά επικαθορισμένη, ιδίως από την ταξικά διαφοροποιημένη πρόσληψη του κινδύνου που συνιστούσε για τις τοπικές κοινότητες ο σιωνιστικός εποικισμός. Εξέλιξη κάθε άλλο παρά ευθύγραμμη, η τελική έκβαση της οποίας θα μπορούσε να διαγνωστεί με κάποια ασφάλεια εκ των προτέρων: ως συλλογική απάντηση σε συγκεκριμένα προβλήματα, και κυρίως στην εξωτερική απειλή ενός εποικιστικού εθνικισμού, η διαδοχική μετατροπή των αραβόφωνων Οθωμανών της Παλαιστίνης σε (εθνικά) Άραβες, (δυνάμει) Νοτιοσύρους και (τελικά) Παλαιστινίους δεν κρίθηκε από το πραγματικό ή υποτιθέμενο «πολιτισμικό περιεχόμενο» των νοερών συνόλων που οριοθετούσαν οι αντίστοιχες διαχωριστικές γραμμές, αλλά από την κοινωνική λειτουργικότητα της εκάστοτε οριοθέτησης. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, δηλαδή, που οι σλαβόφωνοι χριστιανοί της οθωμανικής Μακεδονίας, αντιμετώπι με τις κατακλυσμιαίες αλλαγές μιας κοσμοϊστορικής εποχής, μετατράπηκαν διαδοχικά ή εναλλακτικά σε Βουλγάρους, Βουλγαρομακεδόνες, «γρεκομάνους» ή «βουλγαρόφονους Έλληνες», Νοτιοσέρβους ή σερβομάνους, Μακεδόνες ή/και Σλαβομακεδόνες. Εντασσόμενοι σε νοερές κοινότητες, τα ειδοποιά χαρακτηριστικά, το εύρος και η δυναμική των οποίων καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές συμμαχίες των αντίστοιχων κινημάτων, την πυκνότητα των υλικών δεσμών πλέχθηκαν ανάμεσα σε ηγετικά επιτελεία και λαϊκά στρώματα και τη (μερική, έστω) εκπροσώπηση των συμφερόντων αυτών των τελευταίων από το κάθε ανταγωνιστικό εθνικό σχέδιο.

¹ Khalidi 1997, σ. 149 & 253. Παρόμοιες θεωρίες άκουσα και προσωπικά, κατά τις συζητήσεις μου με στελέχη ή απλά μέλη παλαιστινιακών οργανώσεων στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΕΛΛΑΔΑ

Αρχείο Άγγελου Άννινου, ΕΛΙΑ, Θεσ/νίκη (ΑΑΑ).
Φ. 1.2 (Προξενικά Μακεδονίας 1891-1911)

Αρχείο Αλεξάνδρου Α. Πάλλη, ΕΙΕ, Αθήνα (ΑΑΠ)
Φ. Γ' (Μακεδονία. Στατιστικές - Εκθέσεις)

Αρχείο Άθω Ρωμάνου, Αρχαία Μουσείου Μπενάκη, Κηφισιά (ΑΑΡ).
Φ. 2 (Υπ. Εξωτερικών 1886-1898)
Φ. 3 (Υπ. Εξωτερικών 1899)
Φ. 4 (Υπ. Εξωτερικών 1900)
Φ. 6 (Υπ. Εξωτερικών 1901)
Φ. 8 (Υπ. Εξωτερικών 1902-1903)
Φ.12 (Μακεδονικά 1904)
Φ. ά.α. (Μακεδονία - Χάρτες)

Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ΑΑΣΝ).
Φ. 4 (Οργάνωσις Θεσσαλονίκης)
Φ. 28 (Εκδόσεις έργων Αθ. Σουλιώτη)

Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Δυτικής Μακεδονίας, Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας, Θεσ/νίκη (ΑΓΔΔΜ).
Φ. 6.4 (Εκθέσεις επιθεωρητών Γρεβενών, Κοζάνης, Εορδαίας, Βοΐου, Καστορίας)

Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας, Θεσ/νίκη (ΑΓΔΜ).
Φ. 9 (Επιδίκαση εκκλησιών και σχολείων 1910-11)
Φ. 10 (Επαρχίες Μακεδονίας 1914)
Φ. 11 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Βερροίας 1913-1914)
Φ. 12 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Δράμας, Σαρή Σαμπάν, Πραβίου, Θάσου, Καβάλας)
Φ. 13 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Κατερίνης & Μαγιαδάγ)
Φ. 14 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Κιλκίς)
Φ. 15 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Κοζάνης, Ανασελίτσης, Σερβίων, Ελασσόνος & Καϊλαρίων)
Φ. 16 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Λαγκαδά)
Φ. 17 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Πέλλης)
Φ. 18 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Σερρών & Σιντικής)
Φ. 19 (Χωριά Ν. Φλωρίνης. Γενικά παρατηρήσεις)
Φ. 20 (Στατιστικά. Υποδιοικήσεις Χαλκιδικής)
Φ. 27 (Απογραφή πληθυσμού Θεσσαλονίκης 1913)
Φ. 44 (Στατιστικοί πίνακες πληθυσμού 1908-1909)
Φ. 45 (Στατιστική Πληθυσμού Μακεδονίας 1890-1913)
Φ. 52 (Στατιστική Πληθυσμού – Εκπαίδευσης περιφέρειας Γιαννιτσών, 1913-1914)
Φ. 55 (Δημ. Εκπαίδευσις Μακεδονίας. Εκπαιδευτικά Περιφέρειαι Σερρών - Νιγρίτης)
Φ. 75 (Νομαρχία Θεσσαλονίκης - Τουρκικό Προξενείο 1913-1914)
Φ. 90 (Προπαγάνδες. Στατιστική πληθυσμού Επ. Φλωρίνης. Αφομοιωτικά μέτρα)
Φ. 109 (Οικονομική έκθεση του Βιλαετίου Μοναστηρίου 1911)

Αρχείο Γεωργίου Τουσίμη, ΑΣΚΙ, Αθήνα (ΑΓΤ).

Αρχείο Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα, ΓΑΚ, Αθήνα (ΑΓΤΒ)
Φ. 2 (Μακεδονικός Αγών, 1903-1905)
Φ. 3 (Μακεδονικός Αγών, 1906-1910)
Φ. 4 (Μακεδονικός Αγών 1911-1913. Εκθέσεις)
Φ. 13 (λανθάνει)

Φ. 16 (λανθάνει)

Αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα (ΑΔΙΣ).

Αρχειοθήκη 92 (Μακεδονικός Αγών)

Φ. 1β (Ι. Δεμέστιχας, «Αναμνήσεις»)

Φ. 16^Α (Υπηρεσιακών ταξίδιον Σχου Λυμπεροπούλου. Σύσκεψις εις Θεσ/νίκην, 1959)

Φ. 19 (Μακεδονικός Αγών. Έλεγχος, βιβλιοκρισίαι κλπ)

Φ. 28 (Εγγραφα Προξενείου Σερρών, 1904-1908)

Αρχείο Δημητρίου Καλλέργη, ΕΛΙΑ, Αθήνα (ΑΔΚ)

Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Αρχαία Μουσείου Μπενάκη, Κηφισιά (ΑΕΒ).

Φ. 6 (Υπ. Εξωτερικών 1912)

Αρχείο Ευάγγελου Κωφού, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη (ΑΕΚ)

Φ. 1880

Φ. 1884

Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ΑΙΔ).

Ενότητα Ια. Εξερχόμενη προσωπική – επαγγελματική αλληλογραφία

Φ. 1.2 (Αλληλογραφία με Β. Αγοραστό, 1903-1911)

Ενότητα ΙV. Υπηρεσιακά ΥΠΕΞ και παράλληλες δραστηριότητες

Φ. 16 (Μακεδονικός Αγώνας – Παύλος Μελάς, 1902-1907)

Φ. 17 (Προξενείο Μοναστηρίου 1902-04. Προξενείο Δεδεαγάτς 1906. Περί Μακεδονίας).

Φ. 20 (Εθνικά ζητήματα. Θράκη – Πόντος – Ήπειρος – Αγ. Όρος – Κρήτη – Αίγυπτος)

Φ. 24 (Εκπαιδευτικά)

Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη (ΑΙΜΘ).

Φ. 114 (Κοινότητες: Αγ. Απόστολοι [Πέλλα], Αειβάτιον, Αρακλή)

Φ. 136 (Κοινότητες: Βυσσώκα, Όστροβο)

Φ. 141 (Κοινότητες: Στογιάκοβον, Σωχός)

Φ. 142 (Κοινότητες: Σωχός)

Φ. 143 (Κοινότητες: Τεκελί, Τσέκρι)

Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Νευροκοπίου, Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας, Θεσ/νίκη (ΑΙΜΝ).

Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Πελαγονίας, Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας, Θεσ/νίκη (ΑΙΜΠ).

Φ. 1 (Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας, 1889-1893)

Φ. 8 (Επαρχιακή Αλληλογραφία, 1895-1899)

Φ. 9 (Απογραφικά)

Φ. 13 (Πρακτικά Γενικής Συνέλευσης & Αντιπροσωπείας, 1899-1900)

Φ. 15 (Κατάλογος Αρρένων Ελληνικής Κοινότητος Ρέσνης, 1912)

Αρχείο Ιδρύματος Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη (ΑΙΜΧΑ).

Φ. Ζ12.ΙΙΙ (Αναμνήσεις διδασκαλισσών)

Αρχείο Κων/νου Καραβίδα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ΑΚΚ).

Φ. 3 (Εποικισμός Μακεδονίας 1918-1920)

Φ. 4 (Εποικισμός Μακεδονίας 1918-1920)

Αρχείο Κων/νου Μαζαράκη, Αρχείο Ιστορ. & Εθνολ. Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήνα (ΑΚΜΑ).

Φ. 7 (Πόλεμοι 1912-1913. Σώματα εθελοντών προσκόπων)

Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα Πηνελόπης Σ. Δέλτα, στην κατοχή Αλέξανδρου Π. Ζάννα (ΑΜΑΠΔ-Ζ)

Φ. 1.3 (Εκθέσεις Λ. Κορομηλά)

Φ. 3.1.3-9 (Αρχείο Ζάκα)

Αρχείο Ναταλίας & Παύλου Μελά, Αρχαία Μουσείου Μπενάκη, Κηφισιά (ΑΝΠΜ).

Φ. 2 (1903-1904)

Φ. 3 (1903-1926)

Αρχείο Παναγιώτη Δαγκλή, Αρχαία Μουσείου Μπενάκη, Κηφισιά (ΑΠΔ).

Φ. 22 (1908-1909)

Φ. 23 (Αλύτρωτος Ελληνισμός. Τοπικά Κέντρα – Μακεδονία 1908-1909)

Φ. 25 (Μακεδονικός Αγών. Κων/λις – Θεσ/νίκη 1907-1908)

Αρχείο Παύλου Καλλιγιά, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσ/νίκη (ΑΠΚ)

Αρχαική Συλλογή Κ.Α.Π., ΑΣΚΙ, Αθήνα (ΑΣΚΙ/ΚΑΠ)

Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ΑΣΣ).

Φ. 12 (Διάσκεψη Λονδίνου 1912-13)

Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ΑΣτΔ).

Φ. 10 (Βαλκανική συνεννόηση 1886-90)

Φ. 22.2 (Πρεσβεία Βελιγραδίου 1886-93)

Φ. 28 (Θεσσαλονίκη 1886-92)

Φ. 29 (Προξενία Βιτωλίων, Σερρών, Ελασσώνος & Σκοπίων, 1886-1892)

Φ. 30 (Μακεδονικά – ΕΕΕΕΠ 1887-1910)

Φ. 31 (Μακεδονικά – Σχολεία 1888-1902)

Φ. 116 (Γενική Διοίκηση Μακεδονίας – Περίθαλψη & εγκατάσταση προσφύγων, 1913-1914)

Φ. 206 (Μακεδονικός Αγώνας – Καζάδες Μοναστηρίου & Καστοριάς)

Φ. 207 (Μακεδονικός Αγώνας – Καζάδες Φλώρινας, Καϊλαρίων, Ανασελίτσης, Γρεβενών κλπ)

Φ. 208 (Μακεδονικός Αγώνας – Καζάδες Θεσ/νίκης & Γιαννιτσών)

Φ. 209 (Μακεδονικός Αγώνας – Καζάδες Σερρών, Στρωμνίτσης, Γευγελή, Βοδενών, Δράμας)

Φ. 211 (Μακεδονικός Αγώνας – Αλληλογραφία, 1902-1915)

Φ. 213 (Μακεδονικός Αγώνας – Εκθέσεις, πραγματείες, υπομνήματα 1903-1908)

Φ. 214 (Μακεδονικός Αγώνας – Σύλλογοι, συνδρομές 1872-1909)

Φ. 217 (Μακεδονικός Αγώνας – Στατιστικά, πληθυσμιακά ποικίλα 1903-1912)

Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ΑΦΔ).

Φ. 11 (Πολιτικά – Βουλευτικά 1921-1931)

Φ. 23 (Γενικός Διοικητής Μακεδονίας. Υπ. Παιδείας & Εκκλησιαστικών 1931-36)

Φ. 96.11 (Εθνικά – Μακεδονικά 1962-63)

Φ. 99 (Μακεδονικά – Μακεδονικός Αγώνας 1904-1961)

Φ. 100 (Μακεδονικά – Μακεδονικός Αγώνας 1921-1968)

Φ. 104 (Μακεδονικά – Μειονότητες 1924-1957)

Φ. 114 (Κυπριακό Ζήτημα 1959-1964)

Φ. 129 (Μακεδονικά – Ιστορικά 1930-1974)

Αρχείο Χαριλάου Τρικούπη, ΕΛΙΑ, Αθήνα (ΑΧΤ).

Φ. 4 (Υπηρεσιακά έγγραφα 1877-1888)

Φ. 6 (Αλληλογραφία με πρεσβευτές 1886-1890)

Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα Ευτ. Βαγιονάκη, ΓΑΚ, Αθήνα, Μικρή Συλλογή Κ59β (ΓΑΚ/Κ59β)

Αρχείο Πολιτικού Γραφείου πρωθυπουργού, ΓΑΚ, Αθήνα (ΓΑΚ/ΠΓΠ)

Φ.877α (Εμπιστευτικά 1-3.1925)

Γενικά Αρχαία του Κράτους, Φλώρινα (ΓΑΚΦ)

ΑΒΕ 27 («Κώδηξ Αποφάσεων» Ιεροδικείου της Μητρόπολης Μογλενών, 1901-1909)

ΑΒΕ 112 (Εκθέσεις επιθεωρήσεως σχολείων & προσωπικού, 1918-1968)

ΑΒΕ 124 (Ιδιωτικό αρχείο Γεωργίου Ζωγράφου)

ΑΒΕ 138 («Κώδηξ Πρακτικών» της ελληνορθόδοξης δημογεροντίας Φλωρίνης 1907-1912)

Αρχείο Σχολών Ασβεστοχωρίου, Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας, Θεσ/νίκη (ΙΑΜ/ΣΑ)

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα (ΙΑΥΕ)

Φ. 1859, 36.2 (Προξενείο Θεσ/νίκης)

Φ. 1859, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)

- Φ. 1859, 76.1 (Πανσλαβισμός)
- Φ. 1860, 39.26 (Προξενεία & Υποπροξενεία εν Λαρίση, Βόλω, Βιτωλίαις)
- Φ. 1860, 36.27 (Υποπροξενείο Σερρών)
- Φ. 1860, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1860, 76.1 (Βουλγαρικά. Πανσλαβισμός)
- Φ. 1860, 99.1α (Εκθέσεις προξενικών αρχών περί καταπίεσεως των εν Τουρκία χριστιανών)
- Φ. 1861, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1861, 76.1 (Περί θρησκείας – Πανσλαβισμός)
- Φ. 1861, 99.1 (Αναφοραί προξενικών αρχών. Βιαιοπραγίαι κατά χριστιανών κλπ επεισόδια)
- Φ. 1862, 19.1 (Πρεσβεία Ελλάδος εν Κωνσταντινουπόλει)
- Φ. 1862, 36.2 (Προξενείο Θεσ/νίκης)
- Φ. 1862, 36.27 (Υποπροξενείο Σερρών)
- Φ. 1862, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1862, 76.1 (Εκκλησιαστικά. Βουλγαρική προπαγάνδα. Ουνίτες)
- Φ. 1863, 36.2 (Προξενείο Θεσ/νίκης)
- Φ. 1863, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1863, 76.1 (Θρησκεία)
- Φ. 1863, 77.2β (Περί των εν Τουρκία Ελλήνων)
- Φ. 1863, ΑΑΚ/Β.ε. (Προξενείον εν Βιτωλίαις)
- Φ. 1864, 36.2 (Προξενείο Θεσ/νίκης)
- Φ. 1864, 76.1 (Εκκλησιαστικά - Βουλγαρικών)
- Φ. 1865, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1866, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1866, 77.2 (Εκπαιδευτικά καταστήματα)
- Φ. 1867, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1867, 76.1 (Θρησκεία. Βουλγαρικό Ζήτημα. Περί του αρχιερέως Πελαγονίας)
- Φ. 1867, 77.2 (Περί συστάσεως σχολείων εν Τουρκία)
- Φ. 1867, ΑΑΚ/ΙΔ (Προξενικά διάφορα)
- Φ. 1868, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1869, 36.2 (Προξενεία & Υποπροξενεία Ηπείρου – Μακεδονίας)
- Φ. 1869, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1869, 76.1/β (Βουλγαρικά - Πανσλαβισμός)
- Φ. 1869, ΑΑΚ/Αγ (Περί του Βουλγαρικού ζητήματος)
- Φ. 1870, 36.2 (Προξενείο Θεσ/νίκης, Υποπροξενείο Καβάλλας)
- Φ. 1870, 76.1 (Ενέργειαι οργάνων βουλγαρισμού)
- Φ. 1871, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1871, 76.1 (Εκκλησιαστικά. Βουλγαρικών ζήτημα - Πανσλαβισμός)
- Φ. 1871, 77.3 (ΣΔΕΓ - Εκπαιδευτικά ποικίλα - Μακεδονία)
- Φ. 1871, ΑΑΚ/Στ (Βουλγαρικών Ζήτημα)
- Φ. 1872, 76.1ε (Εκκλησιαστικά - Βουλγαρικών Ζήτημα)
- Φ. 1872, 76.1στ (Προξενεία Θεσ/νίκης & Βιτωλίων, Υποπροξενείο Σερρών)
- Φ. 1873, 36.2 (Προξενείο Θεσ/νίκης, Υποπροξενείο Καβάλλας)
- Φ. 1873, 49.9 (Υπόθεσις Αρβανιτογιάννη)
- Φ. 1873, 76.1 (Εκκλησιαστικά -Βουλγαρικών Ζήτημα. Εκθέσεις ελληνικών προξενείων)
- Φ. 1874, 36.2 (Αλληλογραφία προξενείων εν Ηπείρω & Μακεδονία)
- Φ. 1874, 39.8 (Προξενείον Βιτωλίων)
- Φ. 1874, 76.1 (Εκκλησιαστικά - Βουλγαρικών)
- Φ. 1875, 36.2 (Προξενεία Μακεδονίας)
- Φ. 1875, 76.1 (Εκκλησιαστικά - Βουλγαρικών Ζήτημα)
- Φ. 1875, 99.2 (Αναφοραί Ελλήνων προξένων & πρεσβευτών)
- Φ. 1876, 76.1 (Εκκλησιαστικά - Βουλγαρικών ζήτημα)
- Φ. 1875, 77.2 (Περί των εν Τουρκία εκπαιδευτικών καταστημάτων)
- Φ. 1875, 99.2 (Αναφοραί Ελλήνων προξένων & πρεσβευτών)
- Φ. 1876, 76.1 (Εκκλησιαστικά - Βουλγαρικών ζήτημα)
- Φ. 1876, 77.3 (ΣΔΕΓ. Κοινωνική - πολιτιστική δράσις του Ελληνισμού)
- Φ. 1876, 77.3 (ΣΔΕΓ. Κοινωνική - πολιτιστική δράσις του Ελληνισμού)
- Φ. 1876, 78.1 (Εθνογραφικός χάρτης Stanford. Εθνογραφικά & στατιστικά στοιχεία)
- Φ. 1876, 99.1α (Εκθέσεις προξενικών αρχών)
- Φ. 1876, 99.1ε (Εμπιστευτικά Εγκύκλιοι)
- Φ. 1876, 99.1στ (Εγκύκλιοι. Κατάστασις εν Μακεδονία, Θράκη, Σερβία, Βουλγαρία)

- Φ. 1876, 99.1ζ (Κατάστασις εν Μακεδονία, Θράκη, Σερβία, Βουλγαρία)
Φ. 1876, 99.2 (Σφαγαί εις Βουλγαρίαν. Περί Αλβανίας)
Φ. 1876, ΑΑΚ/Β (Αναφοραί και εκθέσεις διπλωματικών Αρχών περί Ανατολικού Ζητήματος)
Φ. 1877, ΑΑΚ/Α2 (Προξενικαί αναφοραί)
Φ. 1877, ΑΑΚ/Α3 (Προξ. αναφοραί εκ Θεσ/νίκης, Σερρών, Καβάλας & Βιτωλίων)
Φ. 1877, ΑΑΚ/Β1 (Εκθέσεις προξενείων Μακεδονίας-Θράκης)
Φ. 1877, ΑΑΚ/Δ5 (Αναφοραί διαφόρων προξενικών αρχών)
Φ. 1877, ΑΑΚ/Δ6 (Επιστολαί Ισχομάχου)
Φ. 1877, ΑΑΚ/Ε2 (Ρωσοτουρκικός πόλεμος. Εκθέσεις εκ Θεσσαλονίκης, Καβάλλας κ.α.)
Φ. 1877, ΑΑΚ/Ε4 (Ρωσοτουρκικός πόλεμος. Εκθέσεις εξ Ηρακλείου, Βουλγαρίας, Ρουμανίας)
Φ. 1878, ΑΑΚ/Γ (Αναφοραί & εκθέσεις πρεσβειών & προξενείων)
Φ. 1878, ΑΑΚ/Ε (Προξενικά Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου, Αλβανίας, κά)
Φ. 1878, ΑΑΚ/Η (Προξενικά Καβάλλας, Σερρών, Θεσ/νίκης κ.ά)
Φ. 1878, ΑΑΚ/Θ (Προξενείον Βιτωλίων)
Φ. 1878, ΑΑΚ/Ι (Προξενείον Θεσ/νίκης)
Φ. 1879, 58.3 (Εκθέσεις προξενικών αρχών)
Φ. 1879, 76.1 (Εκκλησιαστικά ποικίλα. Περί επισκόπου Ουνιτών Νείλου)
Φ. 1879, 99.1 (Διάφορα)
Φ. 1879, 99.2 (Αναφοραί προξενικών αρχών)
Φ. 1880, 4.1 (Περί ληστείας)
Φ. 1880, 19.1 (Πρεσβεία Κων/λεως)
Φ. 1880, 36.2 (Προξενείον Θεσ/νίκης)
Φ. 1880, 99.2γ (Πρεσβεία Κων/λεως, Ρώμης, Παρισίων, Πετροπόλεως, Λονδίνου)
Φ. 1880, 99.2δ (Αναφοραί προξενικών αρχών Μακεδονίας)
Φ. 1881, 19.1 (Πρεσβεία Κων/λεως)
Φ. 1881, 36.2 (Προξενεία Θεσ/νίκης, Καβάλας κ.ά.)
Φ. 1881, 37.13 (Προξενεία Φιλιππουπόλεως - Αδριανουπόλεως)
Φ. 1881, 99.1 (Κατάστασις εν Μακεδονία και Κρήτη. Προξενικαί αναφοραί)
Φ. 1881, 99.2 (Αναφοραί προξενικών αρχών)
Φ. 1881, ΑΑΚ/Α (Προξενείον Βιτωλίων)
Φ. 1881, ΑΑΚ/Β (Χρηματικά βοηθείαι)
Φ. 1881, ΑΑΚ/Ε (Προξενείον Βιτωλίων)
Φ. 1882, 5.1 (Εκθέσεις προξενικών αρχών - Μακεδονία)
Φ. 1882, 29.3 (Εκπαιδευτικά – Σύλλογοι)
Φ. 1882, 60.3 (Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων)
Φ. 1882, ΑΑΚ/Γ2 (Προξενείον Βιτωλίων)
Φ. 1882, ΑΑΚ/Γ4 (Προξενείον Θεσ/νίκης)
Φ. 1883, Α/5/1 (Εκθέσεις πρεσβειών & προξενείων)
Φ. 1883, Α/8/1 (Ησυχία και ασφάλεια κράτους)
Φ. 1883, Α/8/2 (Ησυχία και ασφάλεια ομόρου επικρατείας. Ληστεία εν γένει)
Φ. 1883, Α/8/3 (Καταπιέσεις οθωμανικών αρχών)
Φ. 1883, Β/29.3 (Εκπαιδευτικά, υπότροφοι, σύλλογοι, ΕΕΕΕΠ)
Φ. 1884, Α.Α./α-γ (Προξενικά Πέραν κ.ά. – Πράκτορες περιφέρειας Βιτωλίων)
Φ. 1885, ΑΑΚ/Ε (Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων)
Φ. 1885, ΑΑΚ/ΙΒ (Συνεννοήσεις μεθ' Αλβανών. Προξενεία Μακεδονίας)
Φ. 1887, ΑΑΚ/Β (Προξενικά Βιτωλίων. Διάφορα τηλεγραφήματα)
Φ. 1887, ΑΑΚ/Ε (Διάφορα προξενικά Βιτωλίων. Παιδεία – δημόσια τάξις – δωρεαί κλπ)
Φ. 1889, ΑΑΚ/Ι (Πολιτικόν πρακτορείον Σόφιας. Μακεδονικόν Ζήτημα)
Φ. 1890, ΑΑΚ/Ι (Προξενεία Μακεδονίας – Θράκης)
Φ. 1891, ΑΑΚ/Δ (ΕΕΕΕΠ)
Φ. 1891, ΑΑΚ/Ε (Υπομνήματα Οδυσσέως Ιαλέμου επί εθνικών προβλημάτων)
Φ. 1894, ΑΑΚ/Β (ΕΕΕΕΠ)
Φ. 1895, ΑΑΚ/Α (Στατιστική Διοικήσεως Θεσ/νίκης)
Φ. 1895, ΑΑΚ/Β (ΕΕΕΕΠ - Μακεδονία)
Φ. 1895, ΑΑΚ/Δ (ΕΕΕΕΠ)
Φ. 1897, ά.α. (Εκθέσεις Προξενείων Μακεδονίας)
Φ. 1899, ά.α. (Εκθέσεις Προξενείων Μακεδονίας)
Φ. 1900, 1 (Δράση κοιμητηρίων σε Μακεδονία. Αναφορά μητροπολίτου Πολυανής)
Φ. 1900, 2 (Γεν. Προξενείο Θεσ/νίκης. Βουλγαρικά συμμορίαί περί την Γουμενίτζαν)
Φ. 1900, 3 (Προξενικά Μοναστηρίου)

- Φ. 1900, 5 (Διάφορα πρεσβειών, προξενείων & υποπροξενείων)
 Φ. 1900, 31 (Βιογραφικά μητροπολιτών. Εκθέσεις προξενικών αρχών)
 Φ. 1900, 65 (Προξενικά διάφορα)
 Φ. 1900, 67 (ΕΕΕΕΠ, Μακεδονία & Κων/πολη)
 Φ. 1900, 68 (Πρεσβεία Κων/λεως - Προξενία Μακεδονίας)
 Φ. 1901, 34 (Διάφορα πρεσβείας Κων/λεως, προξενείου Θεσ/νίκης κ.α.)
 Φ. 1901, 55 (Προξενικά Μοναστηρίου)
 Φ. 1901, 58 (Γεν. Προξενείο Θεσ/νίκης. Εμπιστευτικό Αρχείο)
 Φ. 1901, 59 (ΕΕΕΕΠ – Μακεδονία)
 Φ. 1901, 64 (Προξενείο Μοναστηρίου. ΕΕΕΕΠ. Ρουμα νική προπαγάνδα)
 Φ. 1901, 65 (Προξενικά Μακεδονίας)
 Φ. 1901, 67 (Προξενία Μακεδονίας, Θράκης και Ηπείρου)
 Φ. 1902, 2 (ΕΕΕΕΠ)
 Φ. 1902, 61 (Προξενία Μακεδονίας- Απρόβλεπτα Δαπάναι)
 Φ. 1902, 63 (Εκπαιδευτικά χορηγήματα Μακεδονίας)
 Φ. 1902, 64 (Περί της εν Μακεδονία καταστάσεως)
 Φ. 1902, 65 (Γεν. Προξενείον Θεσ/νίκης)
 Φ. 1903, 7 (Γεν. Προξενείον Θεσ/νίκης. Αναφοραί & εκθέσεις)
 Φ. 1903, 17 (Διάφορα περί Μακεδονίας)
 Φ. 1903, 50 (Εκθέσεις προξένων Μακεδονίας)
 Φ. 1903, 58 (ΕΕΕΕΠ. Εκπαιδευτικός προϋπολογισμός. Έκτακτα επιδόματα)
 Φ. 1903, 63 (ΕΕΕΕΠ)
 Φ. 1904, 33 (Περί της ελληνικής γλώσσης εν Ηπείρω)
 Φ. 1904, 52 (ΕΕΕΕΠ)
 Φ. 1904, 56 (ΕΕΕΕΠ, Επίκουρος των Μακεδόνων Επιτροπή)
 Φ. 1904, 57 (Πρεσβεία Σόφιας)
 Φ. 1904, 58 (Περί του εκδοθέντος χάρτου των ελληνικών σχολείων Μακεδονίας)
 Φ. 1904, 67 (Εκτύπωσις Ιστορικού και Εθνολογικού άτλαντος Μακεδονίας)
 Φ. 1904, 69 (Προξενείο Μοναστηρίου. Απρόβλεπτα έξοδα - εκκρεμή έγγραφα)
 Φ. 1904, 70 (Προξενείο Μοναστηρίου. Εκθέσεις Καλλέργη)
 Φ. 1904, 73 (Μακεδονία. Εκθέσεις Τσορμπατζόγλου)
 Φ. 1904, 74 (Γεν. Προξενείον Θεσ/νίκης. Μακεδονικός Αγών, Αυγ. – Δεκ. 1904)
 Φ. 1904, 75 (Μακεδονία)
 Φ. 1904, 76 (Προξενείον Μοναστηρίου. Απρόβλεπτα έξοδα υπέρ εθνικών αναγκών)
 Φ. 1904, 78 (Μακεδονικός Αγών. Γεν. Προξενείον Θεσ/νίκης, Ιαν. – Ιουλ. 1904)
 Φ. 1905, 49 (Βουλγαρικάί βιαιότητες. Αναφοραί προξενείων)
 Φ. 1905, 57 (Πίνακες εκπαιδευτικών – Εκθέσεις δασκάλων)
 Φ. 1905, 58 (Διάφορα πρεσβειών – προξενείων)
 Φ. 1905, 67 (Επίκουρος των Μακεδόνων Επιτροπή. Βουλγαρικάί ενέργειαι)
 Φ. 1905, 68 (Διάφορα προξενικά & πρεσβευτικά)
 Φ. 1905, 73.4 (Μακεδονικός Αγών. Ενοικιάσεις βοσκών. Οικονομικός Πόλεμος)
 Φ. 1905, 78 (Ενοπλος δράσις ελληνικών σωμάτων. Εθνογραφικός Χάρτης Μακεδονίας)
 Φ. 1905, 82 (Εκθεσις της εν γένει δράσεως των ελληνικών σωμάτων. Οστροβον, Μεσημέρι, Βλάδοβον, Βερτικόπ)
 Φ. 1905, 90 (Μακεδονικός Αγώνας – Εκθέσεις Λ. Κορομηλά)
 Φ. 1905, 92 (Προξενείον Σερρών. Μητρώα σωμάτων)
 Φ. 1906, 9 (Διορισμός διδασκάλων εν Μακεδονία. Αμοιβαί εις Νικολαΐδην)
 Φ. 1906, 68 (Σώμα Καρατάσου)
 Φ. 1906, 72 (Προξενικά Σκόδρας, Σκοπίων, Σερρών, Ελασσώνος)
 Φ. 1906, 73.4 (Μακεδονικός Αγών. Ενοικιάσεις βοσκών. Οικονομικός Πόλεμος)
 Φ. 1906, 76.4 (Περί εθνογραφικού χάρτου Μακεδονίας. Διάφορα)
 Φ. 1906, 80 (Εκθέσεις Επιθεωρητών)
 Φ. 1906, 81 (Προξενείον Μοναστηρίου – Μακεδονικός Αγώνας)
 Φ. 1906, 82 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
 Φ. 1907, 53 (Εκθέσεις Σαχτούρη)
 Φ. 1907, 68 (Διάφορα περί Τύπου)
 Φ. 1907, 71 (Γραφείον Τύπου. Υπηρεσία Τύπου εν Αγγλία. Χορηγήματα Τύπου)
 Φ. 1907, 79 (Προϋπολογισμοί ΕΕΕΕΠ 1905-07)
 Φ. 1907, 83 (Ελληνική δράσις. Εκθέσεις περί της εν Βουλγαρία καταστάσεως)
 Φ. 1907, 92 (Μακεδονικός Αγών)

- Φ. 1908, 2 (Γεν. Προξενείο Σόφιας)
- Φ. 1908, 39 (Γεν. Προξενείο Θεσ/νίκης – Εκθέσεις 1908)
- Φ. 1908, 59 (Προξενείο Μοναστηρίου)
- Φ. 1908, 69 (Μακεδονικός Αγών. Γεν. Προξενείον Θεσ/νίκης 1900 κ.εξ.. ΕΕΕΕΠ)
- Φ. 1908, 84.1 (Στατιστική Ανασελίτσης. Κατάλογος Ελληνοβλάχων μητροπόλεως Κίτρους)
- Φ. 1908, 84.2-4 (Διάφορα Μακεδονικού Αγώνος)
- Φ. 1908, 122 (Γεν. Προξενείον Θεσ/νίκης. Μακεδονικός Αγών)
- Φ. 1910, Α/18 (Ελληνοτουρκικές σχέσεις. Προξενεία Θεσ/νίκης - Μοναστηρίου)
- Φ. 1910, Β/53 (Προξενεία Σερρών & Καβάλας)
- Φ. 1911, 62 (Προξενεία Θεσ/νίκης & Βιτωλίων)
- Φ. 1912, 123 (Στατιστικές)
- Φ. 1913, ΑΑΚ/2
- Φ. 1924, 1 (Κατάστασις της Παιδείας και των σχολικών κτιρίων εις την Μακεδονίαν)

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

[«Αρχείο Β» κ.ά. φάκελοι, προσπελάσιμοι -διαδικτυακά- από τις 26/6/2015]

- Φ. 1860, ΑΑΚ/Γ1 (Εμπιστευτικά)
- Φ. 1884, ΑΡΧ.Β/2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1884, ΑΡΧ.Β/7 (Εγκύκλιοι και αναφοραί προς πρεσβείας και προξενεία πολιτικής φύσεως)
- Φ. 1888, ΑΡΧ.Β/7 (Προξενεία Μακεδονίας)
- Φ. 1890, Β/ΑΑΚ/Θ (Διάφορα προξενικά)
- Φ. 1891, ΑΑΚ/Γ1, (Ηπειρος-Αλβανία - Προξενεία Μακεδονίας - Απαντήσεις περί ιατρών)
- Φ. 1891, ΑΑΚ/Ζ3 (Πρεσβεία Βελιγραδίου)
- Φ. 1891, ΑΡΧ.Β/1 (Πρεσβεία Κων/λεως)
- Φ. 1891, ΑΡΧ.Β/6 (Πρεσβεία Βελιγραδίου)
- Φ. 1892, ΑΡΧ.Β/4 (Προξενεία Μακεδονίας)
- Φ. 1893, ΑΡΧ.Β/4 (Προξενεία Μακεδονίας)
- Φ. 1895, ΑΡΧ.Β/2 (Προξενεία Μακεδονίας)
- Φ. 1896, ΑΑΚ/6 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1899, ΑΡΧ.Β/5 (Μακεδονικά)

Προσωπικό αρχείο του συγγραφέα (ΠΑ).

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Народна Библиотека Кирил и Методи – Български Исторически Архив (НБКМ-БИА)

κολ.42 (Μακεδονικό Ζήτημα)

- a.e.27, λ.1-15 (Τόμα Κίροφ, «Η επίθεση των ελληνικών συμμοριών στο χωριό Παλαιοχώρι»)
- a.e.64, λ.1-13 (Απομνημονεύματα της Σλάβκα Γκεοργκίεβα-Τσακάροβα)
- a.e.64, λ.19-26 (Απομνημονεύματα του Τόμα Κάρτσοφ)
- a.e.66, λ.1-97 (Απομνημονεύματα της Ζαχαρία Σουμλιάνσκα)

Φ.27 (Αφοι Ρόμπεφ και Υιοί)

- a.e.819 (Αλληλογραφία Ντίμιταρ Αποστόλ, χωριό Σμαρντές Καστοριάς, 1888)
- a.e.2017 (Βουλγαρική Κοινότητα χωριού Εζισού Φλώρινας, 1881)
- a.e.2021 (Βουλγαρική Κοινότητα Καστοριάς, 1858-1884)
- a.e.2023 (Βουλγαρική Κοινότητα Φλώρινας, 1872-1883)

Φ.564 (Αρχείο Ναούμ Λαζάροφ Ρούκοφ)

- a.e.1 (Βιογραφικά στοιχεία του Ναούμ Λαζάροφ Ρούκοφ)

Научен Архив на БАН (НА-БАН)

Φ.84 (Αρχείο Ιβάν Σνεγκάροφ)

- оп.1, a.e.619 (Εκθεση Γκεόργκι Γκόγκοφ προς Έξαρχο Ιωσήφ, Βοδενά 24.5.1875)

Централен Държавен Архив (ЦДА)

Φ.176κ (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών)

- οπ.1, α.ε.596 (Εκθεση της Βουλγαρικής Εξαρχίας σχετικά με την ενοχοποίηση του μητροπολίτη Σκοπίων Θεοδοσίου για ιδιοποίηση χρημάτων, ανυποταξία προς την Εξαρχία κλπ, 26.5.1892).
οπ.1, α.ε.2064 (Εκθεση του προξενείου Σερρών για την κατάσταση στο σαντζάκι Σερρών, 14.10.1904).

Φ.246κ (Αρχείο Εξαρχίας)

- οπ.1, α.ε.169 (1894-1899. Διαμφισβητούμενη εκκλησία στο χωριό Σμαρντές της Καστοριάς).
οπ.1, α.ε.175 (1900-1901. Ελληνική και σερβική προπαγάνδα. Σχέσεις Εξαρχίας – Επαναστατικής Οργάνωσης κι Επαναστ. Οργάνωσης – βουλγαρικής κυβέρνησης, 30.11.1900 – 26.11.1901).
οπ.1, α.ε.176 (1900-1905. Απόρρητα. Συντήρηση του εκκλησιαστικού-σχολικού έργου. Αποκηρύξεις του Πατριαρχείου. Απειλή της ΕΜΕΟ προς την Εξαρχία. Απογραφή πληθυσμού της Μακεδονίας).
οπ.1, α.ε.258 (1904. Αποκήρυξη του Πατριαρχείου, 20.12.1903 – 21.12.1904)
οπ.1, α.ε.311 (1906-1908. Προϋπολογισμός της Εξαρχίας για τη συντήρηση του εκπαιδευτικού έργου στη Μακεδονία. Περί συντάξεων. Για τους δασκάλους: να είναι ντόπιοι, 14.6.1906 – 7.10.1909).
οπ.1, α.ε.312 (1906-1907. Σχέση της Επαναστατικής Οργάνωσης προς την Εξαρχία και το έργο της. τ.Α΄, 12.6.1906 – 27.7.1912).
οπ.1, α.ε.313 (1907. Κατάσταση στη Μακεδονία. Σχέση της Επαναστατικής Οργάνωσης προς την Εξαρχία και το έργο της. Επεισόδια. τ.Β΄, 5.1 – 21.12.1907).
οπ.1, α.ε.349 (1890-1907. Ημερολόγιο εισερχομένων εγγράφων, με σημειώσεις περί της αλληλογραφίας για την αποκήρυξη του Πατριαρχείου και της Ουνίας και την προσχώρηση στην Εξαρχία).
οπ.1, α.ε.387 (1908-1909. Επεισόδια. Αποκήρυξη του Πατριαρχείου στις εκκλησιαστικές επαρχίες Βιτωλίων, Βοδενών και Φλώρινας, 13.7.1908 – 30.9.1909).
οπ.1, α.ε.389 (1908-1909. Επεισόδια. Αποκήρυξη του Πατριαρχείου, άνοιγμα και κλείσιμο σχολείων κι εκκλησιών σε Καστοριά, Θεσσαλονίκη, Κιλκίς, Βέλες, Γευγελή, Μελένικο, Δεμίρ Χισάρ, Πετρίτσι [11.12.1908 – 23.10.1909]).
οπ.1, α.ε.403 (Αναφορές, έγγραφα, στατιστικές πληροφορίες για το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο στις περιοχές Βοδενών και Σούμποτσκο, 1.10.1909 – 30.7.1910).
οπ.1, α.ε.438 (Αναφορές κι έγγραφα επιθεωρητών σχετικά με το σχολικό έργο στην Οχρίδα, τα Βιτόλια και τα Βοδενά, 11.6.1910 – 14.12.1911).
οπ.1, α.ε.458 (1911-1912. Αναφορές, έγγραφα, διαταγές σχετικά με το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο σε Σκόπια, Γουμέντζα, Θεσσαλονίκη, 3.10.1911 – 19.6.1912).
οπ.1, α.ε.459 (1911-1912. Αναφορές, έγγραφα, διαταγές σχετικά με το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο στις επαρχίες Βιτωλίων, Φλώρινας, Καστοριάς, Βέλες, 25.7.1911 – 23.8.1912).
οπ.1, α.ε.460 (1911-1912. Αναφορές, έγγραφα, διαταγές σχετικά με το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο στην επαρχία Θεσσαλονίκης, 10.8.1911 – 10.8.1912).
οπ.1, α.ε.461 (1911-1912. Αναφορές, έγγραφα, διαταγές σχετικά με το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο στις επαρχίες Μελενίκου, Στρώμνιτσας, Νευροκοπίου, 26.8.1911 – 16.7.1912).
οπ.1, α.ε.462 (1911-1912. Αναφορές, έγγραφα, διαταγές σχετικά με το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο στις επαρχίες Σερρών, Δράμας, 28.10.1911 – 14.8.1912).

Φ.417κ (Αρχείο Λάζαρ Τόμοφ Κράινοφ)

- α.ε.2 (Απομνημονεύματα του Λάζαρ Τόμοφ)

Φ.989κ (Αρχείο Εξάρχου Ιωσήφ)

- οπ.2, α.ε.1 (Ημερολόγιο)

Φ.1546κ (Αρχείο Ντίμιταρ Μίσεφ)

- α.ε.381, λ.17 (Στατιστική «βουλγαρικού» πληθυσμού & σχολείων)
α.ε.383, λ.1-19 (Στατιστική «σερβομένων» & «γρεκομένων» ανά χωριό, ~1910)
α.ε.391, λ.1-20 (Ντ. Μίσεφ, «Σύνοψη του εκκλησιαστικού - εκπαιδευτικού έργου στα Βιλαέτια»)

Φ.1932κ («Εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις των Μακεδόνων Βουλγάρων μετά το 1878»)

- οπ.1, α.ε.95 (Ιερέας Λεβ Αντάμοφ, «*Ιστορία του χωριού Γκόρεντσι της Καστοριάς*»)
 οπ.1, α.ε.105 (Απομνημονεύματα της Στανισλάβα Μπαλκάνοβα)
 οπ.1, α.ε.163 (Νικόλα Κίροφ Μάισκι, «*Η αντίδραση στο χωριό Μπάνιτσα της Φλώρινας*»)
 οπ.4, α.ε.79 (Απομνημονεύματα του Μετόντι Κούζοφ Ποπόφ)
 οπ.4, α.ε.107 (Αυτοβιογραφία του Ιβάν Ντιμιτρόφ Σίσκοφ)

ΣΕΡΒΙΑ

Архив САНУ

Архив Јован Ристић

- XVIII/7 (Πρώτος σερβοτουρκικός πόλεμος 1876-1877)
 XXVI/12 (Εγγραφα διαφόρων σημαντικών προσωπικοτήτων προς τον Γ. Ρίσιτιτς, 1853-1896)

ΒΡΕΤΑΝΙΑ

Foreign Office, National Archives (FO)

- FO 195/723 (Salonica and Monastir Consulates, 1862)
 FO 294/47 (Monastir Consulate 1908-1912)

μικροφίλμ στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

- FO 78/3533, (Consul General Blunt at Salonica, 1883)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

- Αγγελόπουλος Αθανάσιος**, «Η εποπτεία της Μητροπόλεως Θεσ/νίκης επί της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος Βελεσσών (1876-1914)», *Μακεδονικά*, 17 (1977), σ.139-80.
Αγγελόπουλος Αθανάσιος, «Πατριαρχικά έγγραφα-παιστήρια περί της συμβιώσεως Ελλήνων και Σέρβων ορθοδόξων εν Βορείω Μακεδονία και Παλαιά Σερβία το β' ήμισυ του 19^{ου} αιώνας», *Μακεδονικά*, 21 (1981), σ.109-54.
Ανδρέου Αντρέας, *Fragmenta Macedonica. 20 ανέκδοτα έγγραφα από το Βιλαέτι Βιτωλίων, 1901-1909*, Τυπωθήτω – Γ. Δάρδανος, Αθήνα 2001.
Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 21 τόμοι, Αθήνα 1971-2001.
Βασδραβέλλης Ιωάννης, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας. Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης, 1695-1912*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1952.
Βασδραβέλλης Ιωάννης, «Ἐν χειρόγραφον του γυμνασιάρχου Σερρών Καλοστύπη 'περί Μακεδονίας'», *Σερραϊκά Χρονικά*, 5 (1969), σ.235-55.
Βλάχος Ιωάννης, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχὴν Μελενίκου. Εκθέσεις των μητροπολιτῶν Ειρηναίου και Αιμιλιανού*, *Σερραϊκά Χρονικά*, 8 (1979), σ.83-153.
Βούρη Σοφία, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1994.
Βούρη Σοφία, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Εκκλησία και κράτος 1889-1905*, Gutenberg, Αθήνα 1999.
Γεδεών Μανουήλ, *Κανονικαί διατάξεις των αγιωτάτων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως*, 2 τ., Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, Ἐν Κων/λει 1888-1889.
Γεδεών Μανουήλ, *Ἐγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικοῦ Ζητήματος*, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, Ἐν Κων/λει 1908.
Γερομίχαλος Αθανάσιος, *Ἡ εθνική δράσις του μητροπολίτου Πελαγονίας Ιωακείμ Φορόπουλου και αι εκθέσεις αυτού*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1968.
Δελικανής Καλλίνικος, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος, ἤτοι τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικοῦ ἀρχιεποφυλακίου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἐγγραφα τα αφορόντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου προς τας ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδῶν και Πεκίου*, 1564-1863, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, Ἐν Κων/λει 1905.

- Δραγούμης Φίλιππος**, «Ο Μακεδονικός Αγώνας (ανέκδοτα κρυπτογραφικά κείμενα)», *Νέα Εστία*, 850 (1.12.1962), σ.1875-85.
- Ζέλλιου-Μαστοροκόστα Ερατώ**, «Ανέκδοτα έγγραφα για το Μακεδονικό Αγώνα από τα αρχεία Σ.Γ. Αστεριάδη, Γ. Τσόντου», *Μακεδονικά*, 30 (1995-96), σ.81-112.
- Η της τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις. Πρακτικά. Έκτακτον παράρτημα του αρ. 40 της εφημ. της Κυβερνήσεως του 1843*, [Αθήνα 1844].
- [**Καλαφάτης Χρυσόστομος**], *Το Αρχαίο του εθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσόστομου, όπως διεσώθη από τον μητροπολίτη Αυστρίας Χρυσόστομο Τσίτερ. τ. Α΄ Μητροπολίτης Δράμας, 1902-1910*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000.
- Καραθανάσης Αθανάσιος – Σατραζάνης Αντώνιος**, *Τα πρακτικά του Φιλεκαπαιδευτικού Συλλόγου της Έδεσσας (1872-1874)*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1991.
- Καραθανάσης Αθανάσιος – Τριανταφυλλίδης Γεώργιος**, *Η επισκοπική σύνοδος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1994.
- Καραθανάσης Αθανάσιος – Τριανταφυλλίδης Γεώργιος**, *Ιωακείμ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Η επίσημος αλληλογραφία (1874-1876)*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 2002.
- Καράντζαλης Τίτος – Δημήτριος Γόνης**, «Κώδιξ της Αλληλογραφίας του Βοδενών Αγαθάγγελου. Αγώνες του Αγαθάγγελου κατά του βουλγαρισμού (1870-1871)», ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1975.
- Καρδαράς Χρήστος**, «Συμβολή στη μελέτη της δράσης του Γενικού Προξένου Θεσσαλονίκης Πέτρου Λογοθέτη (1881-1885)», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΔ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1994, σ.411-30.
- Καρδαράς Χρήστος**, *Ιωακείμ Γ΄ - Χαρίλαος Τρικούπης. Η αντιπαράθεση. Από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Οικουμενικού Πατριάρχη (1878-1884)*, Τροχαλία, Αθήνα 1998.
- Καφταντζής Γιώργος** (επιμ.), *Η Σερραϊκή χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Σερρών-Μελενίκου, Αθήνα 1982.
- Κεκρίδης Στάθης**, «Ανέκδοτες επιστολές του Ιωάννη Κωνσταντινίδη στον Στέφανο Δραγούμη», *Μακεδονικά*, 32 (1999-2000), σ.39-57.
- Κωφός Ευάγγελος**, *Η επανάσταση της Μακεδονίας κατά το 1878*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1969.
- Λάμπρος Σπυρίδων**, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», *Νέος Ελληνομήμων*, 7 (1910), σ.113-277.
- Λαουράδας Βασίλης**, «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχήν των Σερρών κατά το 1907. Εκθέσεις του προξένου Σακτούρη», *Σερραϊκά Χρονικά*, 3 (1959), σ.5-143.
- Λαουράδας Βασίλειος** (επιμ.), *Η μητρόπολις Νευροκοπίου, 1900-1907. Εκθέσεις των Μητροπολιτών Νικοδήμου και Θεοδωρήτου*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1961.
- Λευκοπαρίδης Ξενοφών** (επιμ.), *Το Αρχαίο του στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή. Αναμνήσεις - Έγγραφα - Αλληλογραφία*, 2 τ., Βιβλιοπωλείον Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965.
- Μανίκας Ιωάννης**, «Το τάγμα των Λαζαριστών στη Θεσσαλονίκη και η Ουνία. Νέα στοιχεία», *Μακεδονικά*, 35 (2005-06), σ.215-23.
- Μαυρίκος Π.Ι.**, *Ο τελευταίος πολεμιστής. Κώστας Μπουκουβάλας. Ανέκδοτο αρχείο Μακεδονικού Αγώνα*, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993.
- Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα**, *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, Θεσ/νίκη 1993.
- Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα**, *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904). 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, Θεσ/νίκη 1996.
- Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα**, *Η ελληνική αντιπαράθεση στη Μακεδονία (1905-1906). 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, Θεσ/νίκη 1997.
- Μπελιά Ελένη**, «Εκθεση Στυλ. Γονατά περί Θράκης, 1907», *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 24 (1981), σ.244-302.
- Νικολαΐδης Δημ.**, *Οθωμανικοί κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων*, 4 τ., Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων, Εν Κωνσταντινουπόλει 1889-1891.
- Νοτάρης Ιωάννης** (επιμ.), *Αρχαίο Στεφάνου Νικ. Δραγούμη. Ανέκδοτα έγγραφα για την επανάστασι του 1878 στην Μακεδονία*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1966.
- Οικουμενικό Πατριαρχείο**, *Κατάλογος των υπό των οργάνων του βουλγαρικού κοιμητιού δολοφονηθέντων Ορθοδόξων εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα τελευταία πέντε έτη*, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, Εν Κων/λει 1904.
- Οικουμενικό Πατριαρχείο**, *Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδονηράς καταστάσεως*, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, Εν Κων/λει 1906.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης** κ.ά. (επιμ.), *Αρχαίο Αλή Πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, 3 τ., Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2007.

- Παπαδόπουλος Στέφανος**, «Η κατάσταση της Παιδείας το 1906 στην ύπαιθρο του καζά Θεσσαλονίκης (Μια ανέκδοτη έκθεση του Δημητρίου Μ. Σάρρου)», *Μακεδονικά*, 15 (1975), σ.114-145.
- Παπαδόπουλος Στέφανος**, «Μια ανέκδοτη έκθεση του Δημητρίου Μ. Σάρρου για την εκπαίδευση στον καζά Κατερίνης κατά το 1906», *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ.1-12.
- Παπαστάθης Χαράλαμπος**, *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς. τ. Α'. Νομοθετικές πηγές – Κανονισμοί Μακεδονίας*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1984.
- Παρασκευόπουλος Λεωνίδας**, *Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913). Επιστολές προς τη σύζυγό του Κούλα*, εισαγωγή-επιμέλεια Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, Καστανιώτης, Αθήνα 1998.
- Πέννας Πέτρος**, «Εριδες περί την κοινοτικήν οργάνωσιν των Σερρών. Τα πρακτικά της εν Σέρραις εξαρχίας των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης και Σερβίων και Κοζάνης (1891-1892)», *Σερραϊκά Χρονικά*, 2 (1957), σ.5-66.
- Περί Χαριλάου Τρικούπη εκ δημοσιευμάτων από του Μαΐου 1884 εν είδει ημερολογίου*, τ.Δ', Τύποις Π.Α. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1909.
- Πετσιβάς Γιώργος**, *Ιωνος Δραγούμη. Τα τετράδια του Τλιντεν*, Εκδόσεις Πετσιβά, Αθήνα 2000.
- Πρακτικά της εν Άργει Εθνικής τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Εθνική Τυπογραφία, Εν Αιγίνη 1829.
- Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γερουσίας κατά την πρώτην σύνοδον της έκτης βουλευτικής περιόδου*, Δημόσιον Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1860.
- Ρακτιβάν Κων/νος**, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1951.
- Ράλλης Γεώργιος – Ποτλής Μιχαήλ**, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, τ.Ε', Τυπογραφία Γ. Χαρτοφύλακος, Αθήνησιν 1855.
- Ρουδομέτωφ Νικόλαος**, *Η Ελληνορθόδοξη Κοινότητα Καβάλας, από έναν κώδικα των ετών 1895-1908*, Ιστορικό & Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, Καβάλα 1998.
- Σαλακίδης Γιώργος**, *Τα σουλτανικά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης (1721-1909)*, ΙΝΒΑ, Κοζάνη 2004.
- Σβολόπουλος Κων/νος** (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο. Γεγονότα και κείμενα*, 12 τ., Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 1997.
- Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων**, *Έκθεσις των κατά το 1874 πεπραγμένων*, Τύποις Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνησι 1875.
- Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων**, *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήναι 1970.
- Τράικωφ Ν[ικολάι]**, «Ανέκδοτα ελληνικά έγγραφα περί του Γ.Σ. Ρακόβσκυ», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, ΠΓ' (1938), σ.117-31.
- [Φλωριάς Δημοσθένης]**, *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Αλεξάνδρου Δαγκλή. Σημειώσεις και οδηγία Δημοσθένους Φλωριά*, έκδοσις Β. Λαούρδα, εισαγωγή-σημειώσεις Π. Πέννα, Αθήναι 1961.
- Χατζής Χρήστος**, «Η κατάσταση στα Γιαννιτσά το 1906. Επιστολή του γιατρού Γ. Διδασκάλου προς τον Στέφανο Δραγούμη», *Φίλιππος. Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα*, 43 (4-6.2004), σ.29-34.
- Bridge F.R.**, *Austro-Hungarian documents relating to the Macedonian Struggle, 1896-1912*, IMXA, Θεσ/νίκη 1976.
- Bulgarian Academy of Sciences**, *Documents and materials on the history of the Bulgarian people*, Σόφια 1969.
- Bulgarian Academy of Sciences**, *Macedonia. Documents and material*, Σόφια 1978.
- Destani Beitullah**, *Ethnic minorities in the Balkan states, 1860-1971*, 6 τ., Archive Editions, Λονδίνο 2003.
- [Dimevski Slavko]**, «Rules of the Macedonian Rebel Committee. The Macedonian Rebel Committee decrees 1878», *Macedonian Review*, 2 (1983), σ.159-76.
- Füves Odön**, «Ein unbekannter brief von Georg Sina aus dem jahre 1847», *Ο Ερανιστής*, 57 (1972), σ.112-6.
- Kuneralp Sinan – Tokay Gül**, *Ottoman Diplomatic Documents on the Origins of World War One. The Macedonian Issue 1879-1912*, 2 τ., ISIS, Κωνσταντινούπολη 2011.
- Ministère des Affaires Étrangères**, *Documents Diplomatiques. Affaires de Macédoine, 1903-1905*, Imprimerie Nationale, Παρίσι 1905.
- Ministère des Affaires Étrangères**, *Documents diplomatiques francais 1871-1914, 1ère serie – tome XIV*, Παρίσι 1957.
- Schopoff Atanas**, *Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904*, Plon, Παρίσι 1904.

- Todorov Goran - Žečev Nikolai**, «Documents ayant trait aux luttes des Bulgares pour une église et des écoles nationales en Macédoine vers le milieu du XIXe siècle», *Etudes Balkaniques*, 3 (1966), σ.173-239.
- Turkey, No 1 (1903). Correspondence respecting the Affairs of the South-Eastern Europe*, Cd.1403, HMSO, Λονδίνο 2.1903.
- Turkey, No 2 (1904). Further Correspondence respecting the Affairs of the South-Eastern Europe*, Cd.1879, HMSO, Λονδίνο 2.1904.
- Turkey, No 2 (1905). Further Correspondence respecting the Affairs of the South-Eastern Europe*, Cd.2490, HMSO, Λονδίνο 5.1905.
- Turkey, No 3 (1905). Further Correspondence respecting the Affairs of the South-Eastern Europe*, Cd.2759, HMSO, Λονδίνο 11.1905.
- Turkey, No 3 (1908.) Further Correspondence respecting the Affairs of the South-Eastern Europe*, Cd.4076, HMSO, Λονδίνο 5.1908.
- University of 'Cyril and Methodius'**, *Documents on the struggle of the Macedonian people for independence and a nation-state*, 2 τ., Σκόπια 1985.
- Walters Eyrof**, «The Serbo-Bulgarian Secret Treaty of 1897», *The Slavonic and East European Review*, 28/71 [1950], σ.493-9.
- АлексиѠ-ПејковиѠ Љиљана** (прир.), *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914. книга II – додаток I. Организација Српска Одбрана 1903-1905. године*, Српска Академија Наука и Уметности, Вељурáди 2008.
- АлексиѠ-ПејковиѠ Љиљана – АниѠ Живота** (прир.), *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914. книга II – додаток 2. Организација Српска Одбрана 1906. године*, Српска Академија Наука и Уметности, Вељурáди 2007.
- АлексиѠ-ПејковиѠ Љиљана – АниѠ Живота** (прир.), *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914. книга II – додаток 3. Организација Српска Одбрана 1907. године*, Српска Академија Наука и Уметности, Вељурáди 2008.
- Апостолов Александар**, «Еден нов документ за положбата на Македонија кон крајот на XIX и почетокот на XX век», *Гласник*, 7/1 (1963), σ.247-67.
- Архив на Македонија**, *Француски документи за историјата на македонскиот народ. Сериа VI, том I (1878-1879)*, Σκόπια 1969.
- Балџиев Петко**, «Списъци на българските свещеници в струмишка каза - струмишка епархия, 1896 г., и в солунска епархия, 1910 г.», *Църковно-Исторически Архив*, 1 (1981), σ.141-8.
- Биярски Цочо**, «Едно изложение от 1894 г. за общественно-политическите условия и религиозните борби в Скопие», *Известия на Държавните Архиви*, 55 (1988), σ.103-24.
- Биярски Цочо** (съст.), *Княжество България и македонският въпрос. Протоколи от конгресите на Върховния Македоно-одрински Комитет, 1895-1905*, ИВРАЙ, Сóφια 2002.
- Биярски Цочо**, «Първите програмни документи на ВМОРО до есента на 1902 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 87 (2004), σ.200-75.
- Биярски Цочо** (съст.), *Архив Христо Матов. Документален Сборник*, Главно Управление на Архивите, Сóφια 2004.
- Биярски Цочо** (съст.), *Сръбските интриги и коварства срещу България (1804-1914). Дипломатически документи*, Анико, Сóφια 2009.
- Биярски Цочо – Пасков Илия**, «Документи за някои страни от дейността на Екзарх Йосиф I след 1901 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 46 (1983), σ.131-47.
- Биярски Цочо – Пасков Илия**, «Писма на Петко Рачев Славейков по унията в Македония през 1874 г.», *Векове*, 1989, кн.1, σ.57-76.
- Българска Академия на Науките**, *Личният архив на Стефан Стамболов*, т. II, Издателство Отечество, Сóφια 1995.
- ВојводиѠ Михаило**, *Друштво Светог Саве*, Архив Србије – Друштво Свети Сава, Вељурáди 1999.
- ВојводиѠ Михаило**, *Стојан НоваковиѠ и Владимир КариѠ*, Архив Србије – Сlio, Вељурáди 2003.
- Гарванов Иван**, *Спомени, документи, материали*, елц. Валентин Китанов – Цочо Биярски, Македонски Научен Институт, Сóφια 2005.
- Георгиев Величко - Трифонов Стајко**, *Екзарх Йосиф I. Писма и доклади*, Издателство Клуб '90, Сóφια 1994.
- Георгиев Величко - Трифонов Стајко**, *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония. (Краят на XIX – началото на XX век). Нови документи*, Македонски Научен Институт, Сóφια 1995.

- Милетич Любомир**, «Един документ от първото време на танзимата», *Сборник на Народни Умотворения, Наука и Книжнина*, 15 (1892), с.357-92.
- Милетич Любомир**, «Един документ за руската политика спрямо Македония (1897 г.)», *Македонски Преглед*, 4/4 (1928), с.99-106.
- Милетич Любомир**, «Едно писмо от Бобошчица (Корчанско) до Ексарха Антим I (1873 г.). Нов принос към българската диалектология», *Македонски Преглед*, 9/1 (1934), с.17-36.
- Миноски Михало**, «Новооткрити документи за революционерната дейност на Димитар Поп Георгиев-Беровски», *Гласник*, 16/3 (1972), с.141-57.
- Ников П.**, «Австрийски консули в Турция за Българите в Македония», *Македонски Преглед*, 5-6 (1925), с.97-126.
- Паскалева Виржиния** (ред.), *Македония през погледа на австрийски консули, 1851-1877/78*, т.1^{ос} (1851-1865), Македонски Научен Институт, Скопје 1994.
- Паскалева Виржиния** (ред.), *Македония през погледа на австрийски консули, 1851-1877/78*, т.2^{ос} (1866-1871), Македонски Научен Институт, Скопје 1998.
- Паскалева Виржиния** (ред.), *Македония през погледа на австрийски консули, 1851-1877/78*, т.3^{ос} (1872-1878), Панорама, Скопје 2001.
- Пасков Илия**, «Един документ за основаването на първото българско училище в Охрид», *Известия на Държавните Архиви*, 54 (1987), с.149-54.
- Пасков Илия**, «Изложение на Екзарх Йосиф до Св. Синод на Българската Църква за църковно-училищното дело в Македония и Одринско (1897-1900 г.)», *Известия на Държавните Архиви*, 59 (1990), с.393-435.
- Поп-Георгиев Йордан – Шишков Ст.**, *Българите в серското поле. Издирвания и документи*, Печатница Хр. Г. Данов, Пловдив 1918.
- Поп-Георгиев Йордан – Шишков Ст.**, *Българите в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско*, Печатница Хр. Г. Данов, Пловдив 1918.
- Райкова Ана**, «Документи за националноосвободителното движение в Македония през 70-те години на XIX в.», *Исторически Преглед*, 1 (1968), с.125-36.
- Райчевски Стоян**, *Възраждането в Македония. Архив Юрдан Анастасов. Материали от българския възрожденски периодичен печат*, Д.А. 'Архиви' – Университетско Издателство 'Св. Климент Охридски', Скопје 2009.
- Русия и българското национално-освободително движение 1856/1876. Документи и материали. Т.III (май 1867 - декември 1869)*, Главно Управление на Архивите, Скопје 2002.
- Сбирка от документи за уредбата и духовните правдини на Българската Екзархия*, Българска Печатница Н. Калфов и Сие, Ковчуга 1909.
- Свиращев Петър – Илиева Дарина**, «Поверителен доклад от Андрей Тошев по Македонския въпрос от 1907 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 64 (1992), с.95-182.
- Селищев А.**, «Един протест на Българите в Битоля от 1876 година», *Македонски Преглед*, 2 (1929), с.85-9.
- Славейков Р.**, «Из дейността на руските жандармерийски офицери в Македония през 1904 г.», *Македонски Преглед*, 1 (1929), с.71-116.
- Снегаров Иван**, *Кодекс (кондика) на църквата Св. Георги в Струга. Увод и документи, 1792-1912 г.*, Издателство на БАН, Скопје 1964.
- Стојановски Александар** (ред.), *Турски документи за Илинденското въстание*, Архив на Македонија, Скопје 1993.
- Стойчев Анет, Бурилкова Ива, Донова Красимира & Грозева Неделка**, «Документи за Българската просвета и култура в Скопската епархия (1908-1912)», *Известия на Института по История*, 29 (1986), с.217-309.
- Темелски Христо** (съст.), *Църковно-Народният Събор 1871 г.*, Главно Управление на Архивите, Скопје 2001.
- Тодоров Николай**, «Писмо на Л. Вулгарис до П. Хитов», *Исторически Преглед*, 1 (1967), с.98-101.
- Тодоров Николай et.al.**, *Освободителната борба на Българите в Македония и Одринско, 1902-1904. Дипломатически документи*, Наука и Изкуство, Скопје 1978.
- Тодоров Николай – Трайков Веселин**, *Българи участници в борбите за освобождението на Гърция (1821-1828)*, Издателство на БАН, Скопје 1971.
- Тодоровски Глигор** (ред.), *Српски извори за историјата на македонскиот народ, 1912-1914*, Институт за Национална Историја, Скопје 1979.
- Тодоровски Глигор**, «Српски документи за состојбата на муаџирите во Македонија (1906-1911)», *Гласник*, 26/2-3 (1982), с.197-219.

- Тодоровски Зоран – Колев Пандо** (изд.), *Революционерните борби во Тиквешијата. Спомени и материјали*, Државен Архив на Република Македонија – Главна Управа на Архивите при Министерскиот Совет на Република Бугарија, 2 т., Скопја 2001.
- Томов В.**, «Писма на Хаджи Партения като Кукушко-Полянски епископ», *Македонски Преглед*, 3-4 (1936), с.109-21.
- Трајановски Александар** (ред.), *Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918)*, Државен Архив на Република Македонија, Скопја 2004.
- Трайков Никола** (ред.), *Братя Миладиновци. Преписка*, Издателство на БАН, София 1964.
- Трайков Никола** (ред.), *Архив на Г. С. Раковски. Том II. Писма до Раковски (1841-1860)*, БАН, София 1957.
- Трайков Никола** (ред.), *Архив на Г. С. Раковски. Том III. Писма до Раковски (1861)*, БАН, София 1966.
- Тъпкова Василка – Заимова Рая**, «За един български учител в Лерин през 70-те години на XIX век», *Македонски Преглед*, 3 (2002), с.115-30.
- Христов Христо** (ред.), *Документи за българското възраждане от архива на Стефан Веркович, 1860-1893*, БАН, София 1969.
- Цамбазовски Клемент** (прир.), *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. II/1 (1856-1863)*, Архив Србије – Архив на Македонија, Белград 1981.
- Цамбазовски Клемент** (прир.), *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. IV/1 (1879-1885)*, Архив Србије – Архив на Македонија, Белград 1985.
- Цамбазовски Клемент** (прир.), *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. IV/2 (1886-1887)*, Архив Србије – Архив на Македонија, Белград 1986.
- Цамбазовски Клемент** (прир.), *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. IV/3 (1888-1889)*, Архив Србије – Архив на Македонија, Белград 1987.
- Цамбазовски Клемент** (прир.), *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. V/1 (1890)*, Архив Србије – Архив на Македонија, Белград 1988.
- Цамбазовски Клемент** (прир.), *Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије. V/2 (1891)*, Архив Србије – Архив на Македонија, Белград 1991.

ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ & ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ

- [**Γεννάδιος Ιωάννης**], *An Ethnological Map of European Turkey and Greece, with introductory remarks on the distribution of races in the Illyrian peninsula and statistical tables of population*, Edward Stanford, Λονδίνο 1877.
- Πίναξ γενικών των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών σχολείων*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1902.
- Στάνφορντ Εδουάρδος** [Γεννάδιος Ιωάννης], *Εθνογραφικός χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και Ελλάδος μετά εισαγωγικών παρατηρήσεων περί της διασποράς των φυλών εν τη Ιλλυρική χερσονήσω*, Τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, Εν Αθήναις 1877.
- Στατιστική των Ελληνικών σχολείων εν τοις βιλαετίοις Θεσσαλονίκης και Μοναστηριου της Μακεδονίας κατά το σχολικόν έτος 1894-1895*, Εν Θεσ/νίκη 1896.
- Τρίχα Λύντια**, *Το βιλαέτι Βιτωλίων το 1881. Στατιστική από το Αρχείο Τρικούπη*, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φλώρινας 'Βασιλικής Πιτόσκα-Βαρνά', Φλώρινα 1994.
- Τρίχα Λύντια**, *Εμπόριο και στατιστικές στη Μακεδονία, 1880-1884. Υπόμνημα από το Αρχείο Τρικούπη*, Δημόσια Βιβλιοθήκη Φλώρινας 'Βασιλικής Πιτόσκα-Βαρνά', Πρέσπες [=Φλώρινα] 1995.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Διεύθυνσις Στατιστικής**, *Απαρίθμησις των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1915.
- Χαλκιάπουλος Αθανάσιος**, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Τυπογραφείον 'Νομικής', Εν Αθήναις 1910.
- Χαρισιάδης Λάζαρος**, «Επαρχία Δράμας. Στατιστική του πληθυσμού και των σχολείων της επαρχίας Δράμας του 1910-1911», *Македоникόν Ημερολόγιον*, Ε' (1912), σ.198-205.
- Brancoff D.M.** [Мишев Димитър], *La Macédoine et sa population chrétienne*, Plon, Παρίσι 1905.
- Dündar Fuat**, *Οι μειονότητες στην Τουρκία σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές*, Infognomon, Αθήνα 2003 [π.έ.: *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz, Κων/λη 1999].
- Gorčević Spiridion**, *Makedonien und Alt-Serbien*, L.S. Seidel & Sohn, Βιέννη 1889.
- Gorčević Spiridion**, «Die ethnographische Verhältnisse Makedoniens und Altserbiens», *Dr A. Petermann's Mitteilungen*, 35 (2.3.1889), σ.57-68

Karpat Kemal, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and social characteristics*, University of Wisconsin Press, Μάντισον 1985.

Lejean Guillaume, *Ethnographie de le Turquie d'Europe*, Justus Parthes, Γκότα 1861.

Peucker Karl, *Makedonien, Altserbien und Albanien. Kartographischen, historischen und statistischen Beilagen zum Vestandnisse der makedonischen Frage*, Verlag von Artaria & Co., Βιέννη 1903.
Tableau comparatif des écoles Helléniques et Bulgares dans les vilayets de Monastir, Salonique et Andrinople, χ.τ.έ., χ.χ. [1902].

The Population of Macedonia: Evidence of the Greek Schools, Ede, Allom & Townsend, Λονδίνο 1905.

Битоски Крсте, «Бројот и составот на населението во битолскиот вилает во крајот на XIX век», *Историја*, 6/1 (1970), σ.100-13.

Веркович С[тефан] И., *Топографическо-Этнографическiй очерк Македонiи*, Военная Типография (в здании Главната Штаба), Аг. Петроупола 1889.

Кънчов Васил, *Македония. Етнография и статистика*, Държавна Печатница, Сόφια 1900.

Ростковскiй А.А., «Распределение жителей Битольского вилаята по народностям и вероисповеданиям в 1897 году», *Живая Старина*, 1 (1899), σ.61-112.

Ростковскiй А.А., «Распределение жителей Солунского Вилаята по народностям и вероисповеданиям в 1899 году», *Живая Старина*, 3 (1900), σ.393-424 & 565-83.

Томоски Т., «Населението на битолскиот санџак во 1897 година според статистичкиот преглед на австро-унгарскиот вицеконсул А. Крал», *Историја*, 5/1 (1969), σ.45-71.

ΧΑΡΤΕΣ

Карта Славянскихъ Народностей, издание В.В. Комарова, составилъ Н.С. Заряно, Аг. Петроупола 1890

Карта Славянскихъ Народностей, издание В.В. Комарова, составилъ Н.С. Заряно, издание второе пересмотренное, χάρτης ένθετος σε С-Петербургское Славянское Благотворительное Общество, Русскославянскiй Календаръ на 1890 годъ, Пέτρουκραντ 1890

Карта Српске Земље. Проф. В. Карића. Литографија Мирослава Јорговића, у Београду 1882, κλίμακα 1:2.000.000.

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

Ακρίβος Στέφανος, «Η Δράσις του υπό τον Στέφανον Μάλλιον ανταρτικού σώματος εν Μακεδονία», *Μακεδονικός Αγών*, 5 (10.9.1929), σ.8-9, 6 (1.10.1929), σ.7-9, 7 (1.11.1929), σ.12-4, 8 (1.12.1929), σ.5-6, 9 (10.1.1930), σ.10-4, 10 (15.2.1930), σ.9-11, & 11 (25.3.1930), σ.2-3.

Αργυρίου ή Κυπραίος, Γεώργιος, «Ο Μακεδονικός Αγών στα χωριά του Μοριχόβου», *Μακεδονική Ζωή*, 67 (12.1971), σ.39-41, 68 (1.1972), σ.38-9, 69 (2.1972), σ.38-40, 70 (3.1972), σ.41-3 & 71 (4.1972), σ.38-40.

Καλογιαννίδου Δέσποινα, «Άνοιξη του 1905 στη Δυτική Μακεδονία. Το ανέκδοτο ημερολόγιο του μακεδονομάχου Στέφανου Δούκα (Μάλλιου)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ /Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1994.

Τιμοθεάδης Τιμόθεος, *Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα Γρηγορίου Δημόπουλου*, Θεσ/νίκη 1994.

Τσακαλάρωφ Βασίλης, *Το ημερολόγιο του Ίλιντεν 1901-1903*, Εκδόσεις Πετσιβα, Αθήνα 2010.

Τσάρας Γιάννης, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ.257-321.

Τσόντος-Βάρδας Γεώργιος, *Ο Μακεδονικός Αγών. Ημερολόγιο 1904-1907*, 3 τ., Εκδόσεις Πετσιβα, Αθήνα 2003.

Τσούλος Αριστείδης, *Ημερολόγιον περί του Μακεδονικού Αγώνος*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 2008.

Български Екзарх Йосиф I, *Дневник*, Военноизддтелски Комплекс 'Св. Георги Победоносец', Сόφια 1992.

Елдъров Светлозар, «Дневник на епископ Нил Изворов за пътуването му в Македония (1877-1878)», *Известия на Държавни Архиви*, 72 (1999), σ.226-52.

Κολаров Васил, *Πобеди и поражения. Дневник*, ИК Христо Ботев, Сόφια 2001.

Сарафов Михаил, *Дипломатически дневник 1909-1912*, Военно Издателство, Сόφια 2008.

Спространов Евтим, *Дневник 1901-1907*, Македонски Научен Институт, Сόφια 1994.

Тодоров Николай, *Дневник 1966-1998*, Изток или Запад, 2 τ., Сόφια 2007.

Чекаларов Васил, *Дневник*, ИК Синева, Σόφια 2001.

ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

- [**Ανώνυμος**], «Βιογραφични бележки за отец Герасим – Калугера, по спомениите на Васил Янков, Димитър Стоянов, Паско Атанасов и цвятко Николов от с. Търсье, Леринско», σε Борис Николов (съστ.), *Борбите в Македонија*, Звезди, Σόφια 2005, σ.7-12.
- Αργυρόπουλος Περικλής**, *Ο Μακεδονικός Αγών (απομνημονεύματα)*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1957.
- Αργυρόπουλος Περικλής**, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1970.
- Αυγερινού Μελομένη**, *Μακεδονικά απομνημονεύματα, γραφέντα επί τη βάσει λεπτομερούς μελέτης και προσωπικής πείρας των μακεδονικών πραγμάτων*, Τυπογραφείον 'Το 'Κράτος', Εν Αθήναις 1914.
- Βαφόπουλος Γ.Θ.**, *Σελίδες αυτοβιογραφίας. τ.Α'. Το Πάθος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1970.
- Γρηγοριάδης Νεόκοσμος**, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1966.
- Δέλλιος Ιωάννης**, «Αναμνήσεις», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ' (1911), σ.76-80.
- [**Δεμέστιχας Ιωάννης**], *Ο Ναύαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας (1882-1960)*, Εν Αθήναις 1964.
- Δημόπουλος Γρηγόριος**, «Αι παιδικαί μου αναμνήσεις. Νεοχώριον (Ασβεστοχώριον)», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β (1909), σ.167-76.
- Δικόνυμος-Μακρής Γεώργιος**, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1959.
- Ζάννας Αλέξανδρος**, *Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1960.
- Κάκκαβος Δημήτριος**, *Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1972.
- Καραβίτης Ιωάννης**, *Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, επιμέλεια Γιώργου Πετσίβα, 2 τ., Αθήνα 1994.
- Καραθανάσης Αθανάσιος**, «Τα απομνημονεύματα του Γεωργίου Κουτσούρη εκ Μπάλτσας (Μελισσοχωρίου)», στο βιβλίον του ίδιου, *Πραγματεία περί Μακεδονίας*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1990, σ.258-69.
- Κριεζής Αλέξανδρος**, *Απομνημονεύματα*, Βεργίνα, Αθήνα 2001 [π.έ.: «Το ημερολόγιο του Αρχηγού Κριεζή (Γκιουρνάλε δια την ανεξαρτησίαν του Έθνους)», *Εβδομάς*, 3-28, 1889].
- Μαζαράκης-Αινιάν Αλέξανδρος**, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήναι 1948.
- Μαζαράκης-Αινιάν Κων/νος**, *Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, ανατύπωσις εκ του περιοδικού 'Μήνες', Θεσ/νίκη [1937].
- Μαζαράκης-Αινιάν Κων/νος**, *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1963.
- Μεταλλινού Αγγελική**, «Αναμνήσεις της διδασκαλικής μου ζωής», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ν. Σφενδόνη*, 1 (1925), σ.62-6.
- Μόδης Γεώργιος**, *Αναμνήσεις*, Εκδόσεις Παν/μίου Μακεδονίας, Θεσ/νίκη 2004.
- Παπαδάκης Νικόλαος**, *Η Σητεία κατά τας κρητικάς επαναστάσεις (1896-1898). Απομνημονεύματα*, Δήμος Σητείας, Σητεία 2001.
- Παπούλας Γεώργιος**, *Κείμενα διπλωματίας και πολιτικής*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2012.
- Παρλίτσεφ Γκριγκόρ**, *Αυτοβιογραφία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000 (π.έ. Σόφια 1894).
- Πηγεών Αναστάσιος**, «Αι περιπέτειαι Μακεδόνοσ διδασκάλου», σε Κων/νος Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος Ελληνισμός κατά την πρόιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1983, σ.341-464.
- Πηγεών Φιλόλαος**, «Απομνημονεύματα», σε Νικόλαος Βασιλειάδης, *Μακεδονική προσωπογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Εκδ. Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσ/νίκη 2007, σ.95-201.
- Ρηγόπουλος Θεόδωρος**, *Απομνημονεύματα από των αρχών της επαναστάσεως μέχρι του έτους 1881*, Αθήναι 1979.
- Ρίζος Ραγκαβής Αλέξανδρος**, *Απομνημονεύματα*, τ.Δ', Πυρσός Α.Ε., Εν Αθήναις 1930.
- Σαχτούρης Αντώνιος**, *Αναμνήσεις εκ του διπλωματικού μου σταδίου (1897-1933)*, Εν Καϊρω 1951.
- Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθανάσιος**, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η 'Οργάνωσις Θεσσαλονίκης' 1906-1908. Απομνημονεύματα*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1959.
- Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθανάσιος**, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984.
- Σπανός Ναούμ**, *Αναμνήσεις εκ του Μακεδονικού Αγώνος*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1957.
- Τσώπρος Κων/νος**, *Αναμνήσεις (Μελένοικο - Θεσσαλονίκη)*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1992.
- Φλωρά-Καραβία Θάλεια**, *Εντυπώσεις από τον πόλεμο του 1912-13*, Τυπογραφείο Μωυσιάδου-Μαρδά, Αθήναι 1936.
- Χοτζίδης Αγγελος** (επιμ.), *Ευθύμιος Καούδης. Ένας κρητικός αγωνίζεται για τη Μακεδονία. Απομνημονεύματα (1903-1907)*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσ/νίκη 1996.

- Canini Marco-Antonio**, *Storia di un libro (Études Étumologiques)*, Tipografia Editrice G. Candeletti, Torino 1882.
- Graves Robert W.**, *Storm Centers of the Near East*, Hutchinson & Co., London 1933.
- Howden Smith Arthur D.**, *Fighting the Turk in the Balkans. An American's adventures with the Macedonian revolutionaries*, G.P. Putnam's Sons – The Knickerbaker Press, N.York-London 1908.
- Rapport Alfred**, *Au pays des martyrs. Notes et souvenirs d' un ancien Consul Général d' Autriche-Hongrie en Macédoine (1904-1909)*, Librairie Universitaire J. Gamber, Paris 1927.
- Sonnichsen Albert**, *Confessions of a Macedonian Bandit*, Duffield & Co., N. York 1909 [ελληνική μετάφραση: Алмперт Сόνнсен, *Αναμνήσεις ενός μακεδόνα αντάρτη*, Εκδόσεις Πετσίβα, Αθήνα 2004].
- Аврамов Стефан**, *Революционни борби в Азот (Велешко) и Поречието*, Македонски Научен Институт, София 1929.
- Автов Ламбо**, «Един епизод из въоръжените борбите през 1880-1881 година», *Илюстрация Илинден*, 1/71 (1.1936), с.7-9.
- Анастасов-Гърчето Иван**, «Спомени», σε Любомир Милетич, *Движението отсам Вардара и борбата с върховистите*, Македонски Научен Институт, София 1927, с.127-49.
- Апостоловски Иван**, «Отварянето на първото българско училище в село Киречкьой (Солунско)», *Македонски Преглед*, V/3 (1929), с.77-82.
- Арсов Славейко**, *Въстаническото движение в Югозападна Македония (до 1904 г.)*, καταγραφή Л. Милетич, Македонски Научен Институт, София 1925.
- Ацев Петър**, «Прилепската революционна околия преди въстанието», *Илюстрация Илинден*, 4/125 (5.1941), с.6-10.
- Белев Георги**, «Поява и развитие на революционното движение в Македония (Из моите записки)», *Илюстрация Илинден*, 4/24 (3.1930), с.13-6, 5/25 (4.1930), с.12-6, 6/26 (5.1930), с.13-6 & 7/27 (9.1930), с.13-6.
- Белев Георги**, «Македонските легални организации в България», σε Ива Бурилкова – Цочо Билярски (съст.), *От София до Костур*, ИК 'Синева', София 2003, с.10-37.
- Белев Зафир**, *Мемоарски записи за охридскиот заговор*, Завод за заштита на спомениците на културата и Народен Музеј Охрид, Охрид 2001.
- Благоев Димитър**, «Учителю Динката (Една страница от историята на Македония)», *Македонски Глас*, 23-24 (8 & 15.6.1885), αναδημοσίευση σε Димитър Благоев, *Избрани исторически съчинения*, Издателство Наука и Изкуство, София 1985, том I, с.35-45.
- Влахов Димитар**, *Мемоари*, Нова Македонија, Скопје 1970.
- Ганчев Добри**, *Спомени*, Слово, Велко Тирново 2005.
- Ганчев Еничерев Никола**, «Спомени от моето учителство в Прилеп», *Сборник от Български Народни Умотворения*, 20 (1904), с.1-72.
- Гарванов Иван**, «Спомени», στη συλλογή του Любомир Милетич, *Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов*, Македонски Научен Институт, София 1927, с.101-36.
- Георгиев Наум Христов**, «Моята биография 1862-1920», <http://dikata.net/biography/AUTOBIOGRAPHY.pdf>
- Герджиков Михаил**, *В Македония и Одринско*, καταγραφή Л. Милетич, Македонски Научен Институт, София 1928.
- Груев Дамян**, «Спомени», στη συλλογή του Любомир Милетич, *Спомени на Дамян Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов*, Македонски Научен Институт, София 1927, с.1-27.
- Деливанов Туше**, «Спомени за Гоце Делчев – учителствуване в Щип», *Македонска Мисъл*, 1/9-10 (5-6.1946), с.379-85.
- Джеров Лука**, «Революционната борба в Кичевско», στη συλλογή του Любомир Милетич, *Към борбите в в Югозападна Македония*, Македонски Научен Институт, София 1926, с.1-22.
- Димитров Антон**, «Спомени», σε Тодор Петров - Цочо Билярски (съст.), *ВМОРО през погледа на неините основатели*, Военно Издателство, София 2002, с.133-200.
- Докторов Илия**, *Революционната борба в Гевгелийско по спомените на Илия Докторов*, съст. Кирил Пърличев, Македония Прес, София 2004.
- Драгомиров Васил**, «Спомени за Македония», σε Борис Николов (съст.), *Борбите в Македония*, Звезди, София 2005, с.144-213.
- Думбалаков Михаил**, *През пламъците на живота и революцията*, Печатница 'Художник', т.А'-В', София 1933 & 1937.
- Завоев П.**, «Как разсипахме лозето на поп Йована», *Илюстрация Илинден*, 2 (5.1927), с.8-9.
- Игнатиев Н.П.**, *Записки (1875-1878)*, Издателство на Отечествения Фронт, София 1986.

- Салгънджиев Стефан**, *Лични дела и спомени по възраждането на солунските и серски Българи, или 12-годишна жестока неравна борба с гръцката пропаганда*, Печатница 'Труд', Πλόβντιφ 1906.
- Сандански Яне**, «Спомени», στη συλλογή του Любомир Милетич, *Движението отсам Вардара и борбата с върховистите*, Македонски Научен Институт, Σόφια 1927, σ.1-44.
- Симеонов Симеон**, «Спомени на П.Г. Манджуков за участието му в четата на Гоце Делчев през 1899 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 23 (1972), σ.175-202.
- Симић Стеван**, *Српска Революционерна Организация. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, ИП 'Душка', Велгүради 1998.
- Станишев Христо**, «Спомените ми по македонския въпрос», σε Ива Бурилкова – Цочо Билярски (съст.), *От София до Костур*, ИК 'Синева', Σόφια 2003, σ.69-84.
- Стефанов Алексо**, *Революционната дейност в Демирхисар (Битолско)*, катаγραφή Б. Мирчев, Македонски Научен Институт, Σόφια 1931.
- Сурин Н.**, «Погърчването на Българите в Лагодинско. Спомени от Македония», *Македонски Преглед*, 3 (1927), σ.15-34.
- Сурин Н.**, «Град Кукуш и Кукушаните», *Македонски Преглед*, 4 (1927), σ.45-58.
- Стрезов Георги**, «Спомени от ученишкия ми живот в солунската Българска Гимназия», σε Константин Пандев, *Борбите в Македония и Одринско, 1878-1912. Спомени*, Български Писател, Σόφια 1982, σ.44-51.
- Татарчев Христо**, *Първият централен комитет на ВМРО*, катаγραφή Л. Милетич, Македонски Научен Институт, Σόφια 1928.
- Томов Лазар**, *Спомени за революционната дейност в серския окръг*, Издателство на Националния Съвет на Отечествения Фронт, Σόφια 1953.
- Тошев Андрей**, *Бегли спомени за Македония*, Народна Библиотека, Σόφια [1942] (π.έ.: *Бегли спомени от турско време*, Σόφια 1929).
- Трайчев Георги**, *Спомени от моето 40 годишно учителство*, Македонска Библиотека, Σόφια 1930.
- Хаджиниколов Иван**, «Младежки революционни копнежи. Из записките на Ив. х. Николов», *Илюстрация Илинден*, 67-68 (5-6.1935), σ.7-9.
- Хаджиниколов Иван**, «Основането на ВМРО (Из записките на Иван х. Николов)», *Илюстрация Илинден*, 71 (1.1936), σ.3-6.
- Хаджиниколов Иван**, «Спомени», σε Тодор Петров - Цочо Билярски (съст.), *ВМОРО през погледа на неините основатели*, Военно Издателство, Σόφια 2002, σ. 89-131.
- Хаджиниколов Иван**, «Спомените ми в свръзка с Революционната Организация», σε Цочо Билярски, «Първите програмни документи на ВМОРО до есента на 1902 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 87 (2004), σ.258-73.
- Хесапчиев Христофор**, *Служба на България в чужбина*, Военноиздателски Комплекс 'Св. Георги Победоносец', Σόφια 1993.
- Хитов Панайот**, *Спомени от хайдутството*, Държавно Военно Издателство, Σόφια 1975.
- Чернодрински Войдан**, «Македонски драматичен театър» (1936), σε Константин Пандев, *Борбите в Македония и Одринско, 1878-1912. Спомени*, Български Писател, Σόφια 1982, σ.257-63
- Шапкарев Кузман**, *За възраждането на Българщината в Македония*, Български Писател, Σόφια 1984.
- Шатов Павел**, *В Македония под робство*, Издателство на Отечествения Фронт, Σόφια 1983 (π.έ. Σόφια 1934).
- Шахов Коста**, «Едно осветление по нашите работи», σε Ива Бурилкова – Цочо Билярски (съст.), *От София до Костур*, ИК 'Синева', Σόφια 2003, σ.38-68.
- Янков Анастас**, «Моите възпоменания по македоно-одринския въпрос», σε Ива Бурилкова – Цочо Билярски (съст.), *От София до Костур*, ИК 'Синева', Σόφια 2003, σ.115-200.

ΒΙΒΛΙΑ

- Α.Κ.** [Γεώργιος Καραπαναγιώτης], *Η αγγλική Κυανή Βίβλος περί Μακεδονίας, σχολιασθείσα υπό του Α.Κ.*, Τυπογραφείον Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1891.
- Αγγελόπουλος Αθανάσιος**, *Αι ξένοι προπαγάνδες εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1973.
- Αγγελόπουλος Αθανάσιος**, *Βόρειος Μακεδονία. Ο Ελληνισμός της Στρωμνίτισης*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1980.

- Αγγελόπουλος Ευάγγελος - Αγγελόπουλος Παναγιώτης**, *Ιστορία της Πρώτης*, Φλώρινα 1963.
- Αγγελοπούλου Άννα**, *Ο Κ.Π. Μισίρκοφ (1874-1926) και η κίνηση των 'μακεδονιστών'*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 2004.
- Αθανασιάδης Χάρης**, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.
- Αθανασόπουλος Γεώργιος**, *Το οροπέδιον των λιμνών της Βορειοδυτικής Ελλην. Μακεδονίας*, Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία, Εν Αθήναις 1924.
- Αλμας** [Μαζαράκης Αλέξανδρος], *Αι ιστορικά περιπέτεια της Μακεδονίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Τύποις 'Κράτους' Θ. Τζαβέλλα, Αθήνησι 1912.
- Άμαντος Κων/νος**, *Μακεδονικά. Συμβολή εις την μεσαιωνικήν ιστορίαν και εθνολογίαν της Μακεδονίας*, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1920.
- Άμαντος Κων/νος**, *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος*, Ελευθερουδάκης, Εν Αθήναις 1923.
- Άμποτ Τζωρτζ Φρέντερικ**, *Ένας Άγγλος στη Μακεδονία του 1900*, Στοχαστής, Αθήνα 2005 (π.έ. George Frederic Abbot, *The tale of a tour in Macedonia*, Λονδίνο 1903).
- Αναγνωστοπούλου Σία**, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Αναστασιάδου Μερόπη**, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια μητρόπολη την εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008.
- Ανδρεάδης Α.Μ.**, *Ελλάς και Μακεδονία*, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόυδ, Εν Τεργέστη 1905.
- Ανδρέου Αντρέας**, *Κώττας (1863-1905)*, Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2002.
- Ανδριώτης Νικόλαος**, *Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*, Θεσ/νίκη 1960.
- Άντερσον Μπένεντικτ**, *Φαντασιακές 4οιότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997 (π.έ. Λονδίνο 1983, συμπλ. 1991).
- Αντωνιάδης Α.Ι.**, *Σύνοψις παγκοσμίου ιστορίας συγγραφείσα μεν γερμανιστί υπό Γεργ. Ουηβήρου, μεταγλωτισθεισα δε υπό Α.Ι. Αντωνιάδου*, Τυπογραφείον 'Η Πρόοδος', Εν Αθήναις 1884.
- Αποστολόπουλος Θεόδωρος**, *Ελληνική Ιστορία δια τους μαθητάς των Δημοτικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων*, Τυπογραφείον Πάσσαρη & Βεργιανίτου, Εν Αθήναις χ.χ.
- Αραμπατζή Χριστίνα – Χατζηγεωργίου Αναστασία**, *Ασβεστοχώρι. Ιστορία – Παράδοση*, Θεσ/νίκη 2000.
- Αρβανίτης Ανδρέας**, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Τυπογραφείον της 'Αυγής', Εν Αθήναις 1909.
- Ασπρέας Γεώργιος**, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928, τ.Β' (1865-1900)*, Εκδ. Οίκος Ι. Σιδέρη, Εν Αθήναις 1930.
- Βακαλόπουλος Απόστολος**, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ.Β', 1453-1669*, Θεσ/νίκη 1964.
- Βακαλόπουλος Απόστολος**, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*, Βάνιας, Θεσ/νίκη 1988 (π.έ. 1969).
- Βακαλόπουλος Απόστολος**, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 316 π.Χ. - 1983*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1997 (π.έ. 1983).
- Βακαλόπουλος Κων/νος**, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1980.
- Βακαλόπουλος Κων/νος**, *Μακεδονία και Τουρκία, 1830-1878*, Βάνιας, Θεσ/νίκη 1987.
- Βακαλόπουλος Κων/νος**, *Ο βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1983.
- Βακαλόπουλος Κων/νος**, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Μπαρμπουνάκης, Θεσ/νίκη 1986.
- Βακαλόπουλος Κων/νος**, *Το Μακεδονικό Ζήτημα (1856-1913)*, Το Βήμα, Αθήνα 2009 (π.έ. Θεσ/νίκη 1988).
- Βασδραβέλλης Ιωάννης**, *Οι Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1967.
- Βεργόπουλος Κώστας**, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Βιρβίλης Φ** [ραγκίσκος], *Οι Βούλγαροι άλλοτε και σήμερα*, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1904.
- Βλάχσης Ιωάννης**, *Περί των Μακεδονικών λόγος*, Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος, Εν Αθήναις 1904.
- Βλάχος Νικόλαος**, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Τύποις Γερτρούδης Σ. Χρήστου, Εν Αθήναις 1935.
- Βλάχος Νικόλαος**, *Ιστορία των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου, 1908-1914, τ.Α'*, ΟΕΔΒ, Εν Αθήναις 1954.
- Βογαζλής Δ.Κ.**, *Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήναι 1954.
- Βογαζλής Δ.Κ.**, *Το Σχίσμα και οι γραικομάνοι της Θράκης και Μακεδονίας*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήναι 1955.
- Βογαζλής Δ.Κ.**, *Το Ηλιν-Ντεν*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήναι 1961.

- Βόγλη Ελπίδα**, *‘Ελληνες το γένος’. Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007.
- Βοσκοπούλου Χρυσούλα**, *Μπούφι / Ακρίτας. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Πρέσπες, [Φλώρινα] 2001.
- Βοσκοπούλου Χρυσούλα**, *Ζέλοβο / Ανταρτικό. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Πρέσπες, [Φλώρινα] 2003.
- Βούλγαρης Λεωνίδας**, *Αποκαλυφθήτω αλήθεια*, Αθήνησι 1878.
- Βουλτσιάδης Γεώργιος**, *Η Προσωπική μέσα από την ιστορία*, Θεσ/νίκη 1995.
- Βούρη Σοφία**, «Η ελληνική εκπαίδευση στο σαντζάκι Μοναστηρίου, 1870-1904. Η εθνική διάσταση», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988.
- Βούρη Σοφία**, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας, 1870-1904*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1992.
- Βούρη Σοφία**, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, Gutenberg, Αθήνα 2005.
- Βρανούσης Λεάνδρος**, *Ρήγας Βελεστινλής, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήναι 1963.
- Γ.Α.Α.** [Γεώργιος Λεβέντης], *Η εναντίον της Μακεδονίας βουλγαροκομμουνιστική επιβουλή*, Αθήναι 1963.
- [Γεδεών Μανουήλ], *Μία σελίς εκ της ιστορίας της συγχρόνου Εκκλησίας. Σκέψεις ενός Ορθοδόξου*, Εν Αθήναις 1874.
- Γεδεών Μανουήλ**, *Αποσημειώματα χρονογράφου 1800-1913*, Τύποις ‘Φοίνικος’, Εν Αθήναις 1932.
- Γεδεών Μανουήλ**, *Η πνευματική κίνησης του γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1976.
- Γερογιάννης Θεοχάρης**, *Η Μακεδονία προδιδομένη. Λόγος του προέδρου του Κεντρικού Μακεδονικού Συλλόγου κατά του Υπομνήματος του κ. Στεφάνου Δραγούμη περί διαιρέσεως της Μακεδονίας εις ζώνας φυλετικών επιρροών*, Τύποις Καταστημάτων Αποστολοπούλου, Αθήνησι 1906.
- Γεωργιάδης Γεώργιος**, *Το μιζόγλωσσον εν Μακεδονία ιδίωμα και η εθνολογική κατάστασις των ομιλούντων αυτό Μακεδόνων*, Έδεσσα 1948.
- Γεωργιάδου Αικατερίνη**, «Μητροπολίτες Καστοριάς (1838-1958) με βάση τα υπομνήματα εκλογής τους», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009.
- Γιαγγιώργος Κίτσος**, *Μπελκαμένη, χωριό του Νομού Φλώρινας (εκατό χρόνια ζωή)*, Διογένης, Αθήνα 2000.
- Γιανουλόπουλος Γιάνης**, *‘Η ευγενής μας τύφλωσις...’. Εξωτερική πολιτική και ‘εθνικά θέματα’ από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.
- Γκαρά Ελένη - Τζεδόπουλος Γιώργος**, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα 2015.
- Γκέλνερ Έρνεστ**, *Έθνη και εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992 (π.έ. Λονδίνο 1983).
- Γκόφας Δημήτριος**, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1987.
- Γόλης Δημήτριος**, *Το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο της Σόφιας (1923-1947) όργανο του βουλγαρικού αναθεωρητισμού*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.
- Γόνης Δημήτριος**, *Ιστορία της εκκλησίας της Βουλγαρίας*, Αθήναι 1995.
- Γούναρης Βασίλης**, *Στις όχθες του Υδραγόρα. Οικογένεια, οικονομία και αστική κοινωνία στο Μοναστήρι, 1897-1911*, Στάχυ, Αθήνα 2000.
- Γούναρης Βασίλης**, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων*, Επίκεντρο, Θεσ/νίκη 2008.
- Γούναρης Βασίλης**, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 20^ο αιώνα. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.
- Γούναρης Βασίλης - Μιχαηλίδης Ιάκωβος - Αγγελόπουλος Γιώργος** (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997.
- Γούσιος Αστέριος**, *Η κατά το Παγγαίον χώρα Λακκοβηκίων. Τοπογραφία, ήθη, έθιμα και γλώσσα*, Τυπογραφείον ‘Η Ένωσις’, Εν Λειψία 1894.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια**, *Κώττας. Ματοβαμμένες λίμνες*, Πάπυρος, Αθήναι 1969.
- Δ.Π.** [Πλαταρίδης Δημήτριος], *Έκθεσις της κατά την επαρχίαν Βοδενών διανοητικής αναπτύξεως. Εκ του γραφείου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Βοδενών*, Τύποις Βουτυρά και Σας, Εν Κωνσταντινουπόλει 1874.
- Δεκάζος Παναγιώτης**, *Η Νάουσα της Μακεδονίας. Οικονομολογική μελέτη*, Τυπογραφείον Καταστημάτων Μιχ. Μαντζεβελλάκη, Εν Αθήναις 1913.
- Δεκάζος Παναγιώτης**, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, Τύποις Παρασκευά Λεωνή, Εν Αθήναις 1914.
- Δελγιώργης Επαμεινώνδας**, *Πολιτικά ημερολόγια, πολιτικά σημειώσεις, πολιτικά επιστολαί. Μέρος 1^{ον}, 1859-1862*, Τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1896.
- Δερτιλής Γιώργος**, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, 2 τ., Εστία, Αθήνα 2005.
- Δημάκης Ιωάννης**, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

- Δημαράς Κων/νος**, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986.
- Δημητριάδης Βασίλης**, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1973.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης**, *Τα περί της αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής, Αχρίδος και Βουλγαρίας*, Τύποις Π.Α. Σακκελαρίου, Εν Αθήναις 1859.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης**, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας. Μέρος πρώτον. Χωρογραφία*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησι 1870.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης**, *Μακεδονικά. Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας. Μέρος δεύτερον. Τοπογραφία*, Τυπογραφείον Λαζ. Δ. Βηλαρά, Αθήνησι 1874.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης**, *Επίτομος ιστορία της Μακεδονίας, προς χρήσιν των ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων της Μακεδονίας*, Τυπογραφείον 'Ο Παλαμήδης', Αθήνησιν 1879.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης**, *Γεωγραφία φυσική και πολιτική*, Τυπογραφείον 'Ο Παλαμήδης', Εν Αθήναις 1885.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης**, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, τ.Α', Τυπογραφείον Αφων Περρή, Αθήνησιν 1896, τ.Β', Τύποις Αποστολοπούλου, Εν Αθήναις 1896.
- Διάλλα Άντα**, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού**, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη*, ΔΙΣ, Αθήνα 1998.
- Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού**, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, ΔΙΣ, Αθήνα 1979.
- Δούκας Νεόφυτος**, *Μαζίμου Τυρίου Λόγοι τεσσαράκοντα και είς*, Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότου, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1810.
- Δούκας Νεόφυτος**, *Επιστολή προς τον Παναγιώτατον Πατριάρχην κύριον Κύριλλον περί εκκλησιαστικής ενταξίας*, Τυπογραφία Ιωάννου Σνύρερ, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1815.
- Δουρνοβό Ν.Ν.** [Дурново Николай Николаевич], *Έχουσιν άραγε οι Βούλγαροι ιστορικά δικαιώματα εν Μακεδονία, Θράκη και Παλαιά Σερβία; Имейот ли Болгары историческия права на Македонию, Θρακiо и Старцю Сербiю?*, Τυπογραφία Э. Лиссвера и Ю. Романа, Μόσχα 1895.
- Ε.Φ.** [Εμμανουήλ Φωτιάδης], *Επιστολή προς τον εν Σέρραις Κ. Θ. Φιλοπατρίδην περί του Ελληνικού Σχολείου Σερρών, γραφείσα εκ Μονάχου, χ.τ.έ.* 1835.
- Ελληνομακεντόνσκη Κομιτέτ στ Αθινα**, *Προκλαμάτσια να Ελληνομακεντόνσκη Κομιτέτ στ Αθινα ζα νάσπτε μπράτε Μακεντόντση, χ.τ.έ., χ.χ.* [1905].
- Εξεργζόγλου Χάρης**, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Εξεργζόγλου Χάρης**, *Εκ Δυσμών το φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Εκδόσεις του Εικοστού πρώτου, Αθήνα 2015.
- Εταιρεία ο Ελληνισμός**, *Τα δίκαια του Ελληνισμού εν Μακεδονία και Θράκη*, Τυπογραφείον 'Παλιγγενεσίας', Εν Αθήναις 1895.
- Εταιρεία ο Ελληνισμός**, *Ο Ελληνισμός εν Μακεδονία*, Τύποις 'Πανελληνίου Κράτους', Εν Αθήναις 1909.
- Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών**, *Μακεδονισμός. Ο ιμπεριαλισμός των Σκοπίων 1944-2006*, Έφεσσοσ, Αθήνα 2007.
- Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών**, *Αφανείς γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 2008.
- Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών**, *Η αποδόμηση του εθνικού κράτους και της ιστορίας του*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 2007.
- Ευαγγελίδης Τρύφων**, *Νέα Ελλάδα, ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιοελληνική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων*, Τύποις Δ.Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή, Εν Αθήναις 1913.
- Ευαγγελίδης Τρύφων**, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ.Α', Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου, Εν Αθήναις 1936.
- Ευστρατιάδης Ευστράτιος**, *Μακεδονία. Η πρώτη περιοδεία Έλληνοσ δημοσιογράφου*, Αθήναι [1903].
- Ευστρατιάδης Σωφρόνιος**, *Ο εν Βιέννη Ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότησ των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων*, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, Εν Αλεξάνδρεια 1912.
- Ευταξίας Αθανάσιος**, *Το έργον του Ελληνισμού εν Μακεδονία*, Τυπογραφείον κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1880.
- Ζάττας Παντελής**, *Σχολεία, διδάσκαλοι, λόγιοι της τουρκοκρατουμένης Καστορίας*, Καστορία 1984.
- Ζαχαριάδης Κων/νος – Σπάθαρης Ανδρέας**, *Στοιχειώδης Γεωγραφία*, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, Εν Κων/λει 1888.

- Ηλιού Φίλιππος**, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίκκολος*, Πορεία, Αθήνα 1988.
- Ηλιού Φίλιππος**, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. τ.1^{ος} (1801-1818)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997.
- Ηλιού Φίλιππος**, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
- Θεοδωρίδης Ιωάννης**, *Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τρίτον από της συστάσεως αυτού έτος (από 4 Ιουνίου 1872 έως 27 Μαΐου 1873)*, Τύποις Phare du Bosphore, Εν Κων/λει 1873.
- Θεοδωρίδης Ιωάννης**, *Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως αυτού έτος (από 27 Μαΐου 1873 έως 30 Μαΐου 1875)*, Τύποις 'Φάρου του Βοσπόρου', Εν Κων/λει 1875.
- Θεοτοκάς Νίκος**, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη. Απομνημόνευμα και ιστορία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012.
- Ίδας** [Ιων Δραγούμης], *Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, Θ. Παπαδόπουλος, Αθήνα χ.χ. (π.έ. 1907).
- Ίντος Χρήστος**, *Ο ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου Γουμένισσας. Ιστορία - παράδοση - τέχνη*, Γουμένισσα 1991.
- Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος**, *Βαλκανικοί πόλεμοι. Ελληνική λαϊκή εικονογραφία*, Αθήνα 1992.
- Ιωαννίδης Βασίλειος**, *Η αγωνία της Βορείου Ηπείρου*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1947.
- Καζάζης Νεοκλής**, *Ο Ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου (εντυπώσεις ταξιδίου)*, Τυπογραφείον 'Ανάπλασις', Εν Αθήναις 1899.
- Καζάζης Νεοκλής**, *Η Μακεδονία και τα ελληνικά δίκαια*, Τυπογραφείον του 'Κράτους', Αθήνησιν 1903.
- Καζάζης Νεοκλής**, *Το μακεδονικόν πρόβλημα*, Τυπογραφείον Α. Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1907.
- Καλινδέρης Μιχαήλ**, *Σημειώματα ιστορικά (εκ της Δυτ. Μακεδονίας)*, Τύποις 'Επαρχιακής Φωνής', Πτολεμαΐς 1939.
- Καλοστύπης Ιωάννης**, *Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομολογική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1886.
- [**Καλοστύπης Ιωάννης**], *Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, 2^η έκδ., Εταιρεία 'Ο Ελληνισμός', Εν Πειραιεί 1896.
- Καλπαδάκης Γιώργος**, *Το Μακεδονικό ζήτημα 1962-1995. Από τη σιωπή στη λαϊκή διπλωματία*, Καστριανιώτης, Αθήνα 2012.
- Καμπασάκαλης Δημήτριος**, *Η ιστορία της Μπάλτζας (Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης)*, Θεσ/νίκη 1974.
- Κανδυλάκης Μανώλης**, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Α'. Τουρκοκρατία*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 1998.
- Καράβας Σπύρος**, *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010.
- Καράβας Σπύρος**, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.
- Καραβίδας Κων/νος**, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1931.
- Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα**, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Τροχαλία, Αθήνα 1997.
- Καραθανάσης Αθανάσιος**, *Ο Ελληνισμός και η μητρόπολη του Νευροκοπίου κατά τον Μακεδονικό Αγώνα*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1991.
- Καραθανάσης Αθανάσιος**, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1996.
- Καρδαράς Χρήστος**, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας - Θράκης - Ηπείρου μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1996.
- Κατσουγιάννης Τηλέμαχος**, *Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών. Β'. Εκ του βίου και της ιστορίας των Κουτσοβλάχων επί Τουρκοκρατίας*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1966.
- Καφταντζής Γιώργος**, *Η ιστορία της Ηράκλειας Νομού Σερρών*, Δημαρχία Ηράκλειας, χ.τ.έ. 1973.
- Κέντρο Απόδημων Μακεδόνων – Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών**, *Μακεδονία. Ιστορία και πολιτική*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1989.
- Κιτσίκης Δημήτρης**, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1988.
- Κοεμτζόπουλος Νικόλαος**, *Καπετάν Κώττας. Ο πρώτος Μακεδονομάχος*, Αθήνα 1968.
- Κόκκινος Γεώργιος**, *Καλά Δένδρα (Καλένδρα ή Καλέντρα) Νομού Σερρών. Ιστοριογραφία - Λαογραφία*, Πολιτιστικός Σύλλογος Καλών Δένδρων, Σέρρες 2009.
- Κοκκώνης Ι.Π.**, *Γεωγραφία στοιχειώδης παλαιά και νεωτέρα*, Τυπογραφία Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1839.
- Κοκκώνης Ι.Π.**, *Γεωγραφία στοιχειώδης, μαθηματική, φυσική και πολιτική, αρχαία και νεωτέρα*, Τυπογραφία Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1846.
- Κοκκώνης Ι.Π.**, *Γεωγραφία στοιχειώδης, μαθηματική, φυσική και πολιτική, αρχαία και νεωτέρα*, Εν Αθήναις 1861.

- Κοκκώνης Ν.Ι.**, *Ιστορία των Βουλγάρων από της εμφανίσεως αυτών εν Ευρώπη μέχρι της υπό των Οθωμανών κατακτήσεως*, Τυπογραφείον Χ.Ν. Φιλαδελφείως, Εν Αθήναις 1877.
- Κοκολάκης Μιχάλης**, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 2003.
- Κολιόπουλος Γιάννης**, *Οι ληστές*, Ερμής, Αθήνα 1979.
- Κολιόπουλος Ιωάννης**, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800*, 2 τ., Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000.
- Κολιόπουλος Ιωάννης - Χασιώτης Ιωάννης** (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Παπαζήσης & Παρατηρητής, Αθήνα - Θεσ/νίκη 1992, 2 τ.
- Κολίσεφσκι Λάζαρ**, *Πτυχές του Μακεδονικού Ζητήματος*, Νάσα Κνίγκα, Σκόπια 1986.
- Κονόρτας Παρασκευάς**, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. 17^{ος} - αρχές 20ού αι.*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Κόντος Κων/νος**, *Η Αλιστράτη στο διάβα των αιώνων*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 2009.
- Κοντούλης Αλέξανδρος**, *Βιογραφία Καπετάν Κώττα*, Τυπογραφείον Σ.Μ. Κωνσταντινίδου, Φλώρινα 1931.
- Κορδάτος Γιάννης**, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήναι 1924.
- Κορδάτος Γιάννης**, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1974 (π.έ.1927).
- Κορδάτος Γιάννης**, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Τύποις 'Κωνσταντινουπόλεως', Αθήναι 1931.
- Κορδάτος Γιάννης**, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983 (π.έ. 1945).
- Κοριτζίας Γεώργιος – Παπαδόπουλος Δημήτριος – Χατζή Μπόσος Θεόδωρος**, *Τα ανδραγαθήματα του αρματωλού Μακεδόνας Βασιλείου Ζούρκα εκ Καστορίας, από του έτους 1870-1878*, Αθήνησι 1880.
- Κοσμάς Νίκος**, *Ο Λαγκαδάς. Ιστορία – Λαογραφία*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1968.
- Κοσμάς Νίκος**, *Γεώργιος Χρυσίδης. Μακεδόνας λόγιος και πολιτικός*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1990.
- Κοτζαγεώργη Ξανθίπη** (επιμ.), *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληνισμού*, ΙΜΧΑ – Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Ανατ. Ρωμυλίας, Θεσ/νίκη 1999.
- Κουκουδης Αστέριος**, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2000.
- Κουκουδης Αστέριος**, *Οι Μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2000.
- Κουκουδης Αστέριος**, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2001.
- Κουλουρή Χριστίνα**, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προσεγγίσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1988.
- Κούσκουρη Πολυτίμη**, *Γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδος*, Τυπογραφείον Ν. Αγγελίδου, Αθήνησιν 1854.
- Κουτσιαύτης Εμμανουήλ**, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Καστοριά το ΙΘ' αιώνα (Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως)*, Έκδοση Ι.Μ. Καστορίας, Καστοριά 2001.
- Κούφης Παύλος**, *Άλωνα Φλώρινας. Αγώνες και θυσίες*, Αθήνα 1990.
- Κούφης Παύλος**, *Λαογραφικά. Άλωνα – Άρμενσκο Φλώρινας*, Αθήνα 1994.
- Κούφης Παύλος**, *Λαογραφικά Φλώρινας - Καστορίας*, Αθήνα 1996.
- Κοφινάς Γ.Ν.**, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1914.
- Κράββας Αθανάσιος**, *Η Κουλιακιά (Χαλάστρα Θεσσαλονίκης)*, εισαγωγή-επιμέλεια Κων/νος Γαρίτσας, Αθήνα 2009.
- Κρέμμος Γεώργιος**, *Ιστορική Γεωγραφία της Αρχαίας, Μεσαιωνικής και Νέας Ελλάδος. Βιβλίον Α' (Τμήμα Α'. Ελληνική Χερσόνησος)*, Τυπογραφείον της Φιλοκαλίας, Αθήνησι 1878.
- Κυριακίδης Στίλπων**, *Τα βόρεια εθνολογικά σύνορα του Ελληνισμού*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1946.
- Κυριακόπουλος Δ.Η.**, *Ιστορία Ελληνική από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν*, Π. Κουσουλίνος, Εν Αθήναις 1884.
- Κύριλλος Κ.**, *Απολογία ιστορική και κριτική υπέρ του Ιερού Κλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας κατά των συκοφαντιών του Νεοφύτου Δούκα*, χ.τ.έ. 1815.
- Κύρου Αλέξης**, *Οι βαλκανικοί γείτονές μας*, Αθήναι 1962.
- Κύρου Τάκης**, *Ο καπετάν Παύλος Κύρου και ο Μακεδονικός Αγών στα Κορέστια*, Φλώρινα 1978.
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988.
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, *Πολιτική και μνήμη στα Βαλκάνια. Οι ελληνικές εικόνες του Μαυροβουνίου (19^{ος} αι. - Α' Παγκόσμιος πόλεμος)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Γιάννενα 2004.
- Κώνστας Γρ.Π.** [Ηλίας Παπαναστασίου], *Ενέργειαι και δολοφονικά όργανα του Βουλγαρικού Κομιτάτου εν Μακεδονία και ιδία εν τη επαρχία Καστορίας κτλ*, Τυπογραφείον Γρ. Λάμπρου, Εν Αθήναις 1902.
- Κωστόπουλος Τάσος**, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000.

- Κωστόπουλος Τάσος**, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Κωφός Ευάγγελος**, *Η Μακεδονία στην γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1974.
- Κωφός Ευάγγελος**, *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1981.
- Κωφός Ευάγγελος**, *Ο αντάρτης επίσκοπος Κίτρος Νικόλαος*, Δωδώνη, Αθήνα 1992.
- Κωφός Ευάγγελος**, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001.
- Λάσκαρις Μ.Θ.**, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923. τ.Α' (1800-1878)*, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1978 (π.έ. 1948-1955).
- Λέκκας Παντελής**, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 1992.
- Λέτσας Αλέξανδρος**, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, 2 τ., Θεσ/νίκη 1961-1963.
- Λιάκος Αντώνης**, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Λιούφης Παναγιώτης**, *Ιστορία της Κοζάνης*, Τύποις Ιω. Βάρτσου, Εν Αθήναις 1924.
- Λουλές Δημήτρης**, *Η θέση των Ελλήνων απέναντι στην ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1991.
- Λυμπεράτος Ανδρέας**, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19^{ου} αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- Μακεδνός Γνάσιος** [Δραγούμης Στέφανος], *Μακεδονική κρίσις. Β'. Μεταρρυθμίσεις, Μακεδονία και Ελλάς*, Τυπογραφείον Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνησιν 1903.
- Μακεδνός Γνάσιος** [Δραγούμης Στέφανος], *Μακεδονική κρίσις. Γ'. 1903-1904*, Τυπογραφείον Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1906.
- Μακεδονικός εν Αθήναις Σύλλογος**, *Η Μακεδονία και αι μεταρρυθμίσεις. Υπόμνημα του εν Αθήναις Μακεδονικού Συλλόγου*, Αθήνησιν 1903.
- Μαραγκός Βασίλειος**, *Παΐσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βράτσης. Από την Ορθόδοξη ιδεολογία στη διάπλαση της βουλγαρικής ταυτότητας*, Ε.Ι.Ε.-Ι.Ν.Ε., Αθήνα 2009.
- Μαρωνίτη Νίκη**, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Ματάλας Παρασκευάς**, *Έθνος και Ορθοδοξία. Από το 'ελλαδικό' στο βουλγαρικό σχίσμα. Οι περιπέτειες μιας σχέσης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002.
- Μέγας Γεώργιος**, *Έχουν οι Βούλγαροι εθνικόν έπος;*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι 1946.
- Μελά Ναταλία**, *Παύλος Μελάς*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1964 (π.έ. Αλεξάνδρεια 1926, δίχως όνομα συγγραφέα).
- Μελετίου Γεωγραφία παλαιά και νέα, συλλεχθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων παλαιών τε και νέων και εκ διαφόρων επιγραφών των εν λίθοις, και εις κοινήν διάλεκτον εκτεθείσα χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους*, τ. Β', Τύποις Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων, Εν Βενετία 1807.
- Μέξας Βαλέριος**, *Οι Φιλικοί*, Αθήναι 1937.
- Μεσολογγίτης Β[ασίλης]**, *Από τα περασμένα. Σκλαβιά και αγώνες*, Θεσ/νίκη 1938.
- Μεταλληνός Γεώργιος**, *Στα μονοπάτια της Ρωμηοσύνης. Σταθμοί στην ιστορική διαδρομή του Ορθόδοξου Ελληνισμού*, Αρμός, Αθήνα 2008.
- Μεταλλινού Αγγελική**, *Παλαιά Θεσσαλονίκη εικονογραφημένη*, τ.Α'-Β', Τύποις Κορηλίου Θεοδώρου, Θεσ/νίκη 1939-1940.
- Μηλιάρakis Αντώνιος**, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά τον Émile Isambert*, Τυπογραφείον Ελληνικής Ανεξαρτησίας - Βιβλιοπωλείον Κ.Σ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1878.
- Μισίρκοφ Κρίστε**, *Μακεδονικές υποθέσεις*, Εκδόσεις Πετσιβα, Αθήνα 2003.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος**, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, ΚΕΜΟ-Κριτική, Αθήνα 2003.
- Μόδης Γεώργιος**, *Μακεδονικός Αγών και μακεδόνες αρχηγοί*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1950.
- Μοσκόφ Κωστής**, *Θεσσαλονίκη. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, 2^η έκδ., Στοχαστής, Αθήνα 1978.
- Μοσχοβάκης Νικόλαος**, *Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας*, Τυπογραφείον Χ.Ν. Φιλαδελφέως, Εν Αθήναις 1882.
- Μοσχοπολίτης Δανήλ**, *Εισαγωγική διδασκαλία περιέχουσα λεζικόν τετράγλωσσον των τεσσάρων κοινών διαλέκτων ήτοι της απλής Ρωμαϊκής, της εν Μοισία Βλαχικής, της Βουλγαρικής και της Αλβαντικής*, χ.τ.έ. 1802.
- Μπαλιμπάρ Ετιέν – Βαλλερστάιν Ιμμανουέλ**, *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991 (π.έ. Παρίσι 1988).
- Μπόννης Κων/νος**, *Η Στρώμνιτσα*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1961.
- Μπονίδης Κυριάκος**, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1996.
- Μπουκουβάλας Γεώργιος**, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία βουλγαροφώνων*, Εν Καίρω 1905.

- Μπόκος Γ.Δ.**, «Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της ‘καθ’ ημάς Ανατολής» (1627-1827)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1986.
- Μυστακίδης Β.Α.**, *Γεωγραφικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των ελληνικών σχολείων και παρθεναγωγείων*, 2 τ., Αφοι Κ. Σφυρα, Εν Κων/λει 1893.
- Μωραϊτόπουλος Γ.Κ.**, *Η Θεσσαλονίκη*, Τυπογραφείον ‘Αι Μούσαι’, Εν Αθήναις 1882.
- Νάλτσας Χριστόφορος**, *Τα ελληνοσλαβικά σύνορα*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1946.
- Νικολαΐδης Α.Π.** [Παπαναστασίου Ηλίας], *Διάλεξις περί της συγχρόνου γενέσεως και εξελίξεως του βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Εν Λευκωσία 1908.
- Νικολαΐδης Κλεάνθης**, *Ιστορία του Ελληνισμού με κέντρον και βάσιν την Μακεδονίαν*, Εν Αθήναις 1923.
- Νοτάρης Γιάννης**, *Το Μακεδονικό ζήτημα όπως το είδε ο ‘Γιάνης’ Κορδάτος*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985.
- Ξανθός Ιωάννης**, *Ιστορία της Γευγελής και εθνική δράσις των κατοίκων αυτής και των περίξ χωρίων*, Θεσ/νίκη 1954.
- Οφέικωφ** [Σόφοφ Ατανάς], *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα του Αγίου Μεθοδίου, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσεως καταστάσεως του βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Φιλippούπολις 1885.
- Παλαμιώτης Γ.**, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας*, Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Εν Αθήναις 1914.
- Πάλλης Α.Α.** (εισαγ.-επιμ.), *Η φυλλάδα του Μεγ’ Αλέξανδρου ή Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου του Μακεδόνα. Βίος, πόλεμοι και θάνατος αυτού*, Στοχαστής, Αθήνα 1991 (π.έ. 1935).
- Πανταζόπουλος Νικόλαος**, *Εκκλησία και Δίκαιον εις την Χερσονήσον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας*, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσ/νίκη 1960-63.
- Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μιράντα**, *Η διπλωματία των Δυνάμεων και οι μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία, 1903-1908*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.
- Παπαγεωργίου Πέτρος**, *Ναός εν Εδέσση Μακεδονίας (Βοδενούς) και 14 επιγράμματα*, Τυπογραφείον Αφων Περρή, Αθήνησιν 1900.
- Παπαγεωργίου Στέφανος**, *Θέματα νεότερης ελληνικής Ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.
- Παπαγιαννάκης Λευτέρης**, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.
- Παπαδημητρίου Παναγιώτης**, *Τα Πομάκικα. Σύγχρονη περιγραφή μιας νότιας σλαβικής ποικιλίας της αναλυτικής σλαβικής από τη Μύκη του Νομού Ξάνθης*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 2008.
- Παπαδόπουλος Μιχαήλ**, *Τέταρτον έτος του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα την 24 Οκτωβρίου 1876*, Τυπογραφείον ‘Η Μακεδονία’, Εν Θεσ/νίκη 1877.
- Παπαδόπουλος Στέφανος**, *Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878 στην Μακεδονία*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1970.
- Παπαδόπουλος Στέφανος**, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίον αιώνα της Τουρκοκρατίας*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1970.
- Παπάζογλου Γεώργιος**, *Παράλληλοι δρόμοι. Η παιδεία σε δυο ελληνικές κοινότητες στα ύστερα χρόνια της Οθωμανοκρατίας και ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1870-1880). Δεμίρδεσι - Προσοτσάνη, Κομοτηνή 2008.*
- Παπαθεοδώρου Δημήτριος**, *Ιστορία της Ελλάδος μέχρι της υποταγής αυτής εις την Ρώμην*, Μιχ. Σαλίβερος, Εν Αθήναις 1904.
- Παπαϊωάννου Αχιλλέας**, «Η ιστορία του χωριού μου (Καλέβιστα – Καλή Βρύση)», αδημοσίευτο δακτυλογραφημένο κείμενο, Χοντζεϊλί-Τασκένδη 1963-70.
- Παπαϊωάννου Λάζαρος**, *Άργος, πόλη Ορεστίδας*, Μορφωτικός Σύλλογος Άργους Ορεστικού ‘Η Ορεστίς’, Άργος Ορεστικό 1996.
- Παπακωνσταντίνου Δ.**, *Υπόμνημα περί της καταστάσεως του Ελληνισμού εν τη επαρχία Στρωμνίτισης*, Τυπογραφείον Αφων Βαρβαρρήγου, Εν Αθήναις 1882.
- Παπαρρηγόπουλος Κων/νος**, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 16 τ., Γαλαξίας, Αθήναι 1969-1972 (π.έ. 1860-1874).
- Παπαρρούσης Π.**, *Στοιχεία Γεωγραφίας προς χρήσιν των εν τοπις ελληνικούς σχολείοις διδασκομένων*, Τύποις Σ.Ι. Βουτυρά, Εν Κωνσταντινουπόλει 1884.
- Παπασταμάτης Πάνος**, *Ο οπλαρχηγός καπετάν Λάκης Πύρζας*, [Φλώρινα] 1960.
- Παπούλια Βασιλική**, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργάνωσης των χωρών της Χερσονήσου του Αίμου*, Βάνιας, Θεσ/νίκη 2003.
- [**Πασχάλης Μιχαήλ κ.ά.**], *Η εν Αγία επανάστασις και η διαγωγή του Λεωνίδα Βούλγαρη*, χ.τ.έ., χ.χ. [1878].
- Πασχαλίδης Συμεών - Στρατής Δημήτριος**, *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας. Α’. Ανατολική Μακεδονία*, ΑΠΘ – Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσ/νίκη 1996.
- Πάσχος Αθανάσιος**, *Ιστορία της Λιγκοβάνης*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1962.
- Πέννας Πέτρος**, *Ιστορία των Σερρών*, 2^η έκδ., Ιστορική & Λαογραφική Εταιρία Σερρών – Μελενίκου, Αθήναι 1966.
- Πέπης Δημήτριος**, *Η πνευματική κίνησης στο νομό Φλωρίνης πριν από την απελευθέρωση*, Φλώρινα 1967.

- Πετρόπουλος Δημήτριος**, *Πνευματικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων τον 10^ο αιώνα*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήνα 1954.
- Πετρόφ Ιωάννης**, *Μακεδονία. Ιστορικοεθνολογικός άτλας της Μακεδονίας. τ.Α'. Αρχαία και Βυζαντιακή εποχή*, Πολυχρωμολιθογραφείον Ι.Δ. Νεράντζη, Εν Λειψία-Τάουχα 1903.
- Πετσιβάς Γιώργος**, *Ο νέος Μακεδονικός Αγών*, Εκδόσεις Πετσιβα, Αθήνα 2008.
- Πεφάνης Λώρος**, *Οι Έλληνες σλαυόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, 2^η έκδ., Αθήνα 1949.
- Πιπινέλης Παναγιώτης**, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος, 1923-1941*, Μ. Σαλίβερος, Αθήνα 1948.
- Πλιόγκας Ηλίας**, *Το μακεδονικό ζήτημα. Ιστορική και πολιτική διάσταση*, ΟΝΝΕΔ, Αθήνα 1992.
- Πολίτης Αλέξης**, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1993.
- Πολίτης Νικόλαος**, *Έκθεσις της επιτροπείας των κριτών του Χατζηλαζαρείου αγώνος περί της λαογραφίας της Μακεδονίας*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1910.
- Πολυζωίδης Αναστάσιος**, *Τα Γεωγραφικά κατά το ενεστώς και παρελθόν*, 2 τ., Τυπογραφείον της Αυγής, Εν Αθήναις 1859.
- Πολυχρονιάδης Κ.Δ.**, *Μελέτη περί της διοικήσεως των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1913.
- Πούλιος Χαρίσης**, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος κατά βιογραφίας, συγγεγραμμένη υπό Η. W. Stoll, μεταφρασθείσα και επανξηθείσα*, Τυπογραφείον Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1876.
- [**Πτολεμαίος Κλαύδιος**], *Claudii Ptolemaei Geographia*, Typis Caroli Tauchnitii, τ.Α', Λειψία 1843.
- Ράπτης Σταμάτης**, *Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος*, Αναγνωστόπουλος & Πετράκος, Εν Αθήναις 1910.
- Ροτζώκος Νίκος**, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2007.
- Ρουμελιώτης Γιώργος**, *Ο Νέος Ελληνισμός στην Έδεσσα (Βοδενά) του πρώτου μισού του 10^{ου} αιώνα*, Λαογραφική Εταιρεία Νομού Πέλλας, Έδεσσα 2000.
- Σακαλλέρος Ιωάννης**, *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Βοδενών. Λογοδοσία των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι της 1^{ης} Ιανουαρίου 1874*, Τυπογραφείον της Περιστεράς, Εν Αθήναις 1874.
- Σακελλάρης Τρύφων**, *Καρδιά (Τρέμπανο). Ιστορία και παράδοση*, Θεσ/νίκη 2001.
- Σακελλαρίου Μιχάλης** (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982.
- Σβωρόνος Νίκος**, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996 (π..έ. Παρίσι 1956).
- Σειζάνης Μιλτιάδης**, *Η πολιτική της Ελλάδος και η επανάστασις του 1878 εν Μακεδονία, Ηπειρώ και Θεσσαλία*, Τυπογραφείον της Αθηναϊδος, Εν Αθήναις 1878.
- Σιβένας Κώστας**, *Η Έδεσσα επί Τουρκοκρατίας. Λαογραφική περιγραφή*, Θεσ/νίκη 1974.
- Σιδέρης Αθανάσιος**, *Η δημογεροντία του Ανταρτικού Φλωρίνης επί Τουρκοκρατίας*, Φλώρινα [1970].
- Σκαλτσάς Κώστας**, *Ιστορία της Καβάλλας*, Τυπογραφείον 'Ερμής', Εν Καβάλλα 1930.
- Σκοπετέα Έλλη**, *Το 'πρότυπο βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Σκορδέλης Βλάσιος**, *Περί Θράκης*, Τύποις Ανατολικού Αστέρος, Εν Κων/λει 1865.
- Σπανδωνίδης Πέτρος**, *Μελένικος. Ο νεκρός μακεδονικός ακρίτης*, Θεσ/νίκη 1930.
- Σπηλιωτόπουλος Αντώνιος**, *Ελληνισμός και Βουλγαρισμός. Ιστορία 15 αιώνων*, Τυπογραφείον του 'Κράτους', Αθήνησιν 1903.
- Σπηλιωτόπουλος Αντώνιος**, *Η Μακεδονία και ο Ελληνισμός. Η δύναμις και τα δίκαια αυτού*, Τυπογραφείον του 'Κράτους', Αθήνησιν 1904.
- Σπορίδης Π.Γ.**, *Ο βίος του Χατζηχρήστου*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου, Εν Αθήναις 1855.
- Σταγειρίτης Αθανάσιος**, *Ηπειρωτικά ήτοι Ιστορία και γεωγραφία της Ηπείρου, παλαιά τε και νέα*, Τυπογραφία Ιωάν. Βαρθ. Τσβεκίου, Εν Βιέννη της Αουστρίας 1819.
- Σταθόπουλος Σ[τάθης]**, *Στοιχειώδης σειρά γεωγραφικών μαθημάτων*, Τυπογραφείον Ιω. Αγγελόπουλου, Εν Αθήναις 1871 και 1874.
- Σταλίδης Κων/νος**, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Ομοσπονδία Επαγγελματικών, Βιοτεχνικών & Εμπορικών Σωματείων Ν. Πέλλας*, Θεσ/νίκη 1999 (π.έ. Έδεσσα 1974).
- Σταματόπουλος Δημήτριος**, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- Σταματόπουλος Δημήτριος**, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος. Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Σταυρίδης Βασίλειος**, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι 1860-σήμερον*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1977.

- Στεφανίδης Ιωάννης - Βλασιδής Βλάσης - Κωφός Ευάγγελος** (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2008.
- Στουγιαννάκης Ευστάθιος**, *Ιστορία της πόλεως Ναούσης*, Έκδοσις Γ. & Ε. Στουγιαννάκη, Εν Εδέσση 1924.
- Στουγιαννάκης Ευστάθιος**, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Τύποις Ε.Ι. Στουγιαννάκη, Θεσ/νίκη 1932.
- [**Στράβων**], *Strabonis Geographica*, Libraria Friderici Nicolai, τ.Α΄, Βερολίνο 1852.
- Σφέτας Σπυρίδων**, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας. Μια επώδυνη διαδικασία*, Βάνιας, Θεσ/νίκη 2003.
- Σφέτας Σπυρίδων**, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις, 1880-1908*, Επίκεντρο, Θεσ/νίκη 2008.
- Σχινάς Νικόλαος**, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας, συνταχθείσαι τη εντολή του επί των Στρατιωτικών Υπουργού*, Τύποις Messenger d' Athènes, Εν Αθήναις 1886 (τ.Α΄-Β΄) & 1887 (τ.Γ΄-Δ΄).
- Το σχίσμα του Οικουμενικού Πατριάρχου Ανθίμου του Στ΄ και η Βουλγαρική Εξαρχία*, Εν Κων/πόλει 1873.
- Σωτηριάδης Γεώργιος**, *Ιστορία των Αρχαίων Ανατολικών λαών και της Ελλάδος μέχρι της υποταγής αυτής εις τους Ρωμαίους*, Τυπογραφείον Αφών Περρή, Αθήνησιν 1894.
- Σωτηρόπουλος Χαράλαμπος**, *Αι σλαβικά οργανώσεις και η ανθελληνική των προπαγάνδα*, Αθήναι 1960.
- Τάμης Αναστάσιος**, *Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας. τ.Α΄ (1830-1958)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997.
- Ταχιάς Αντώνιος-Αιμίλιος**, *Η εθνική αφύπνισις των Βουλγάρων και η εμφάνισις βουλγαρικής εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1974.
- Τζανακάρης Βασίλης**, *Χρονικό σερραϊκής τυπογραφίας, 1878-1960*, Γιατί, Σέρρας 1999.
- Τζώγα-Βέττα Καίτη**, *Τα γενεαλογικά δέντρα των οικογενειών Χαρίση Χατζηντίνου & Κωνσταντίνου Σιβένα*, Έδεσσα 2006.
- Τιμοθεάδης Τιμόθεος**, *Η Ουνία Γιαννιτσών και η πολιτική του Βατικανού χθες και σήμερα*, Γιαννιτσά 1992.
- Τιμοθεάδης Τιμόθεος**, *Η Παιδεία στον καζά Γιαννιτσών (περιφέρεια Γιαννιτσών και Γουμηνίσσης) 1870-1912*, Θεσ/νίκη 1998.
- Τρότσκι Λέον**, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Τσάλλης Παντελής**, *Το δοξασμένο Μοναστήρι, ήτοι Ιστορία της πατριωτικής δράσεως της πόλεως Μοναστηρίου και των περιχώρων από του έτους 1830 μέχρι του 1903*, Θεσ/νίκη 1932.
- Τσάμης Βάσος – Τσάμης Παύλος**, *Οι μακεδονομάχοι αδελφοί Παπασταύρος και Λάζαρος Κοσμά Τσάμης*, Θεσ/νίκη 1956.
- Τσάμης Παύλος**, *Μακεδονικός Αγών*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 1975.
- Τσέκος Χαρίλαος**, *Ιστορία του Ασβεστοχωρίου*, Θεσ/νίκη 1957.
- Τσιβανόπουλος Σωκράτης**, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Τυπογραφείον 'Ο Φοίνιξ', Εν Αθήναις 1890.
- Τσιούκλας Ι.Κ[ων/νος]**, *Συμβολαί εις την διγλωσσίαν των Μακεδόνων εκ συγκρίσεως της σλαβοφρανοῦς μακεδονικής γλώσσης προς την ελληνικήν*, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1907.
- Τσιρώνης Θεοδόσιος**, «Πολιτική ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου. Η οργάνωση Εθνικής Ένωσις "Η Ελλάς" και τα συνεργαζόμενα σωματεία», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, Θεσ/νίκη 1999.
- Τσουκαλάς Κων/νος**, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων**, *Μακεδονία. Ιστορία και πολιτική*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1992.
- Υπουργείον επί των Εξωτερικών**, *Επετηρίς του επί των Εξωτερικών Υπουργείου (1911)*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1910.
- Φιλήμων Ιωάννης**, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως*, τ.Α΄, Τύποις Π. Σούτσα & Α. Κτενά, Αθήναι 1859.
- Φιλιππίδης Δανιήλ & Κωνσταντάς Γρηγόριος**, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Ερμής, Αθήνα 1988 (π.έ. Βιέννη 1791).
- Φιλιππίδης Δημήτριος**, *Το Φιρμιλιάνειον Ζήτημα, ήτοι ο εκ Σερβίας κίνδυνος της Μακεδονίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Τυπογραφείον Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, Εν Αθήναις 1903.
- Φιλιππίδης Δημήτριος**, *Η Μακεδονία ιστορικώς, εθνολογικώς, γεωγραφικώς, στατιστικώς*, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1906.
- Φλέγγελ Κάρολος**, *Λόγος υπέρ εκδόσεως του Μακεδονικού Άτλαντος του κ. Ιωάννου Πετρώφ*, Ελληνικόν Τυπογραφείον Π. Ρενέση & Α. Φωσκόλου, Εν Καίρω 1891.

- Φραγκίστας Επαμεινώνδας**, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Τυπογραφείον 'Ο Ασμοδαίος', Αθήνησιν 1884.
- Χασιώτης Λουκιανός**, *'Η Ανατολική Ομοσπονδία': δυο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19^{ου} αιώνα*, Βάνιας, Θεσ/νίκη 2001.
- Χατζηδάκις Γ.Ν.**, *Περί του Ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων*, Εταιρεία ο Ελληνισμός, Αθήνησιν 1896.
- Χατζηδάκις Γ.Ν.**, *Και πάλιν περί του ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων*, Π.Δ. Σακκελαρίου, Εν Αθήναις 1911.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος**, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Χατζηκυριακού Γεώργιος**, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν*, ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1962 (π.έ. Αθήναι 1906).
- Χατζόπουλος Δημήτριος**, *Η ανάπτυξις της μακεδονικής βιομηχανίας από της απελευθέρωσης μέχρι σήμερα και η συμβολή του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας*, Οικονομική Βιβλιοθήκη Μηνιαίου Δελτίου Εμπορικού & Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Μακεδονίας, Θεσ/νίκη 1962.
- Χεκίμογλου Ευάγγελος**, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη, 1900-1936*, Θεσ/νίκη 1987.
- Χεκίμογλου Ευάγγελος**, *Κοφινάς προς Διομήδη: δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1989.
- Χιώλος Κων/νος**, *Η Αλιστράτη Σερρών. Μια θρησκευτική, πνευματική και εθνική έπαλξη*, Αθήναι 1981.
- Χοϊδάς Ιωάννης**, *Η ιστορία της μακεδονικής υποθέσεως*, Τυπογραφείον 'Εστία', Εν Αθήναις 1908.
- Χολέβας Ιωάννης**, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, 2^η έκδ., Ρήσος, Αθήνα 1992.
- Χουρμούζης Μ[ιλτιάδης]**, *Ο τυχодиόκτης. Κομωδία*, Εν Αθήναις 1835, Τυπογραφία Ανδρέου Κορομηλά.
- Χριστιανόπουλος Ντίνος**, *Ελληνικές εκδόσεις μακεδονικών πόλεων πλην Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας (1759-1913)*, Ιστορικό και Λαογραφικό Αρχείο Καβάλας, Καβάλα 2000.
- Χριστιανόπουλος Ντίνος**, *Τα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας (1850-1912)*, Βιβλιοπωλείο Ραγιά, Θεσ/νίκη 2000.
- Χρυσόχου Μιχαήλ**, *Ο Ελληνισμός εθνολογικώς και τοπογραφικώς. Μακεδονία*, Βιβλιοθήκη Εφημερίδος 'Ο Πύρρος', Εν Αθήναις 1904.
- Aarbakke Vemund**, *Ethnic rivalry and the quest for Macedonia, 1870-1913*, East European Monographs, Μπάουλντερ 2003.
- Abbot George Frederick**, *Macedonian Folklore*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1903.
- Amadori-Virgilj Giovanni**, *La questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro) e la politica italiana*, Ed. Tip. Nicola Garofalo, Μπιτόντο 1908.
- Anastasopoulos Antonios**, «Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Cambridge, Κέμπριτζ 1999.
- Anastasovski Nick**, «Contestations over Macedonian Identity, 1870-1912», διδακτορική διατριβή, Victoria University – School of Social Sciences, Μελβούρνη 2005.
- Ancel Jacques**, *La Macédoine. Son évolution contemporaine*, Librairie Delagrave, Παρίσι 1930.
- Ancel Jacques**, *Peuples et nations des Balkans*, Librairie Armand Colin, Παρίσι 1930.
- Anderson M.S.**, *The Eastern Question, 1774-1923*, MacMillan, Λονδίνο 1966.
- Armstrong John**, *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Τσάπερ Χιλ 1982.
- Baltsiotis Lambros**, «L'Albanophonie dans l'Etat Grec. Expansion et declin des parlers albanais», Mémoire de Diplôme de l'EHESS, Παρίσι 2002.
- Banac Ivo**, *The national question in Yugoslavia*, Cornell University Press, Ίθακα-Λονδίνο 1984.
- Barre André**, *L' esclavage blanc (Arménie et Macédoine)*, Louis-Michaud, Παρίσι 1909.
- Bayraktar Tellan Elif**, «The Patriarch and the Sultan. The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-Century Ottoman Empire», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bilkent University, Κων/νη 2011.
- Beaujour Félix de**, *Tableau du commerce de la Grèce*, A.A. Renouard, Παρίσι 1800.
- Beaujour Félix de**, *Voyage militaire dans l' Empire Ottoman*, 2 τ., Firmin Didot–Bossange–Delaunay, Παρίσι 1829.
- Bérard Victor**, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία*, Τροχαλία, Αθήνα 1987 (π.έ.: *La Turquie et l' Hellenisme contemporain*, Παρίσι 1896).
- Bérard Victor**, *La Macédoine*, Armand Collin & Cie, Παρίσι 1900 (π.έ. 1897).
- Bérard Victor**, *Pro Macedonia*, Librairie Armand Collin, Παρίσι 1904.
- Bianconi F.**, *Ethnographie et statistique de la Tuquie d'Europe et de la Grèce. Races musulmanes et raïas*, A. Lassailly, Παρίσι 1877.

- Bojan C.**, *Les Bulgares et le Patriarche Œcumenique ou comment le Patriarche traite les Bulgares*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Παρίσι 1905.
- Booth J.L.C.**, *Trouble in the Balkans*, Hurst & Blackett, Λονδίνο 1905.
- Bouchié de Belle Edmond**, *La Macédoine et les Macédoniens*, Armand Collin, Παρίσι 1922.
- Boué Ami**, *La Turquie d'Europe*, Arthus Bertrand, Παρίσι 1840, 4 τ.
- Boué Ami**, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, W. Braumüller, Βιέννη 1854, 2 τ.
- Bouillet M.-N.**, *Dictionnaire universel d'Histoire et de Géographie*, Hachette, Παρίσι 1878.
- Brailsford Henry Noel**, *Macedonia. Its races and their future*, Methuen, Λονδίνο 1906.
- Braude Benjamin**, «Foundation myths of the Millet system», σε B. Braude - B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, Holmes & Meier Publishers Inc., Ν. Υόρκη – Λονδίνο 1982, τ.Α', σ.69-88.
- Brown Keith**, *The Past in Question. Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, Princeton University Press, Πρίνστον 2003.
- Brutus A.** [Drandar Andon], *A propos d'un mouvement en Macédoine*, Librairie Falk Fils, Βρυξέλλες 1900.
- Castellan Georges**, *Histoire des Balkans (XIVe – XXe siècle)*, Fayard, Παρίσι 1991.
- Certeau Michel de – Julia Dominique – Revel Jacques**, *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois*, Gallimard, Παρίσι 1975.
- Chassiotis G.[eorges]**, *L' instruction publique chez les Grecs*, Ernest Leroux, Παρίσι 1881.
- Chirol Valentine**, *Twixt Greek and Turk or jottings during a journey through Thessaly, Macedonia and Epirus, in the autumn of 1880*, William Blackwood & Sons, Εδιμβούργο-Λονδίνο 1881.
- Christidès Christopher**, *Le Camouflage Macédonien à la lumière des faits et des chiffres*, Société Hellénique d'Éditions S.A., Αθήνα 1949.
- Christovassili C.**, *Les droits de la Grèce en Macédoine aux points de vue historique et statistique*, Association "Hellénismos", Αθήνα 1903.
- Clogg Richard**, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003.
- Colocotronis Vassilios**, *La Macédoine et l' Hellénisme. Etude historique et ethnologique*, Berger-Levrault, Παρίσι 1919.
- Comité Executif Macédonien**, *Les Macédoniens dans la vie culturo-politique de la Bulgarie*, Al. Pascalew & Cie, Σόφια 1919.
- Cousinéry E.M.**, *Voyage dans la Macédoine*, 2 τ., Imprimerie Royale, Παρίσι 1831.
- Crampton R.J.**, *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1987.
- Cvijić Jovan**, *Questions balkaniques*, Attinger Frères, Παρίσι-Νεσατέλ 1917.
- Cvijić Jovan**, *La Péninsule balkanique. Géographie humaine*, Armand Colin, Παρίσι 1918.
- Dakin Douglas**, *The Greek struggle in Macedonia, 1897-1913*, IMXA, Θεσ/νίκη 1966.
- Dakin Douglas**, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989 (π.έ. Λονδίνο 1972).
- Danforth Loring**, *The Macedonian Conflict. Ethnic nationalism in a transnational world*, Princeton University Press, Πρίνστον 1995.
- Davison Roderic**, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*, University of Texas Press, Όστιν 1990.
- Desvevis-du-Desert Th.**, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Auguste Durand, Παρίσι 1863.
- Djordjević Dimitrije**, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Institut d' Histoire, Βελγιάδα 1965.
- Djordjevic Dimitrije**, *Ιστορία της Σερβίας 1800-1918*, IMXA, Θεσ/νίκη 1970.
- Dogo Marco**, *Lingua e nazionalità in Macedonia. Vicende e pensieri di profeti disarmati, 1902-1903*, Edizioni Universitarie Jaca, Μιλάνο 1985.
- Dotation Carnegie pour la Paix Internationale**, *Enquête dans les Balkans*, Παρίσι 1914.
- Dozon Auguste**, *Une mission littéraire en Macédoine*, Imprimerie Nationale, Παρίσι 1873.
- Dozon Auguste**, *Български народни песни. Chansons populaires bulgares inédites*, Maisonneuve & Cie, Παρίσι 1875.
- Draganof**, *La Macédoine et les réformes*, Plon, Παρίσι 1906.
- Dragostinova Theodora**, *Between Two Motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*, Cornell University Press, Ιθάκα 2011.
- Durham Edith**, *The burden of the Balkans*, Edward Arnold, Λονδίνο 1905.
- Eriksen Thomas Hylland**, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological perspectives*, Pluto Press, Λονδίνο 1993.
- Evangelical Christendom: its State and Prospects. A Monthly Journal conducted by members of the Evangelical Alliance*, Vol.II, William John Johnson, Λονδίνο 1861.
- Fine John**, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The University of Michigan Press, Av Άρμπορ 1994.

- Fraze Charles**, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1969.
- Fraze Charles**, *Catholics and Sultans. The church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1983.
- Fraser John Foster**, *Pictures from the Balkans*, Cassel & Co Ltd, Λονδίνο 1912 (π.έ. 1906).
- Georgevitch T [ihomir]**, *Macedonia*, George Allen & Unwin Ltd, Λονδίνο 1918.
- Ghertcheff Christo**, *Aveux Serbes sur la Macédoine*, Editeurs Al. Pascaliew & Cie, Σόφια 1919.
- Gianneli Ciro – Vaillant André**, *Un lexique macédonien du XVI siècle*, Institut d'Etudes Slaves de l'Université de Paris, Παρίσι 1958.
- Gounaris Basil**, *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor*, East European Monographs, Μπάουλντερ 1993.
- Gradeva Rossitsa**, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, ISIS, Κων/λη 2004.
- Hamilakis Yannis**, *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology and National Imagination in Greece*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007.
- Hirsch Francine**, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell University Press, Ίθακα 2005.
- Hobsbawm Eric**, *Nations and nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1990.
- Hroch Miroslav**, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1985.
- Hron Karl**, *Das Volksthum der Slaven Makedoniens. Ein Beitrag zur Klärung der Orientfrage*, Selbstverlag – Druck von Kreisel & Gröger, Βιέννη 1890 (φωτοτυπική αναπαραγωγή του πρωτοτύπου και σλαβομακεδονική μετάφραση: Карл Хрон, *Народността на Македонските Словени*, Архив на Македонија, Σκόπια 1966).
- Ichircoff A.**, *Étude sur l'ethnographie des Slaves de Macédoine. Réponse a M. J. Cvijic*, Imprimerie de la Cour Frères Prošek, Σόφια 1907.
- Institute of National History**, *A history of the Macedonian people*, Macedonian Review Editions, Σκόπια 1979.
- Institute of National History**, *History of the Macedonian people*, Σκόπια 2008.
- Inalcik Halil**, *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600*, Phoenix, Λονδίνο 1997 (π.έ. 1973).
- Ischirkoff A.**, *Le nom de Bulgare. Eclaircissement d'Histoire et d'ethnographie*, Librairie Centrale des nationalités, Λωζάνη 1918.
- Jelavich Barbara**, *History of the Balkans*, 2 τ., Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1983.
- Jelavich Barbara**, *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1991.
- Kahl Thede**, *Για την ταυτότητα των Βλάχων*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Karakasidou Anastasia**, *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, University of Chicago Press, Σικάγο 1997.
- Karpat Kemal**, *An inquiry into the social foundations of nationalism in the Ottoman State: from social estates to classes, from millets to nations*, Princeton University, Πρίνστον 1973.
- Karpat Kemal**, *Studies on the Ottoman Social and Political History*, Brill, Λάιντεν-Βοστώνη-Κολωνία 2002.
- Katardzhiev Ivan**, *The Macedonian Uprising in Kresna 1878*, Macedonian Review Editions, Σκόπια 1980, <http://www.makedon.org/kresna/>, προσπέλαση 4.7.2001.
- Khalidi Rashid**, *Palestinian Identity. The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, Ν. Υόρκη 1997.
- Kitsikis Dimitri**, *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix (1919-1920)*, PUF, Παρίσι 1963.
- Kofos Evangelos**, *Nationalism and Communism in Macedonia*, IMXA, Θεσ/νίκη 1964.
- Kofos Evangelos**, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, IMXA, Θεσ/νίκη 1975.
- Kofos Evangelos**, *The Macedonian Question: the Politics of Mutation*, IMXA, Θεσ/νίκη 1987.
- Koliopoulos John**, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1987.
- Koneski Blaže**, *Towards the Macedonian Renaissance (Macedonian books of the 19th century)*, Institute for National History, Σκόπια 1961.
- Kubalski N.-A.**, *Tableau de l'Europe Orientale. Recherches historiques et statistiques sur les peuples d'origine Slave, Mayare et Roumaine*, Librairie Delarue, Παρίσι 1854.
- Lange-Akhund Nadine**, *The Macedonian Question (1893-1908)*, East European Monographs, Μπάουλντερ 1998.

- Leake William Martin**, *Travels in Northern Greece*, τ.ΙΙΙ, J. Rodwell, Λονδίνο 1835.
- Lewis Bernard**, *Η ανάδωση της σύγχρονης Τουρκίας*, 2τ., Παπαζήσης, Αθήνα 2002 (π.έ. Λονδίνο 1961).
- Lory Bernard**, *La ville balkanissime. Bitola 1800-1918*, ISIS, Κων/λη 2011.
- Lunt Horace**, *Grammar of the Macedonian literary language*, Σκόπια 1952.
- Lyberatos Andreas**, «The Ecumenical Patriarchate and the Bulgarian Church Question (1856-1872)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, University of Manchester, Μάντσεστερ 1995.
- Macedonian Academy of Sciences and Arts**, *Macedonia and its relations with Greece*, Σκόπια 1993.
- MacDermott Mercia**, *For freedom and perfection. The life of Yané Sandansky*, The Journeyman Press, Λονδίνο 1988.
- MacKenzie G. Muir & Irby A.P.**, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*, Bell & Daldy, Λονδίνο 1867.
- Malešević Siniša**, *The Sociology of Ethnicity*, SAGE, Λονδίνο 2004.
- Marinov Tchavdar**, «L'impasse du Passé. La Construction de l'identité nationale macédonienne et le conflit politico-historiographique entre la Bulgarie et la Macédoine», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, EHESS, Παρίσι 2006.
- Matzurreff George Dimitroff**, *The concept of a "macedonian nation" as a new dimension in Balkan politics*, The American University, Ουάσιγκτον 1978.
- Mazon André**, *Contes slaves de la Macédoine Sud-Occidentale*, Honoré Champion, Παρίσι 1923.
- Mazon André**, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud*, Droz, Παρίσι 1936.
- Mazon André – Vaillant André**, *L'évangéliste de Kulakia. Un parler slave du Bas-Vardar*, Droz, Παρίσι 1938.
- Mazower Mark**, *Salonica, City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, Harper Perennial, Λονδίνο 2005.
- McMahon Richard**, *The Races of Europe. Construction of National Identities in the Social Sciences, 1839-1939*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2016.
- Mémoire des Syllagues Grecs de Constantinople*, Κων/λη 25/6.4.1878, ξηρογραφημένο αντίτυπο που φυλάσσεται στο ΕΛΙΑ (Αρχείο Σκολούδη).
- Monroe Will**, *Bulgaria and her People*, The Page Co., Βοστώνη 1914.
- Moore Frederick**, *The Balkan trail*, MacMillan, N. Υόρκη 1906.
- Morris Benny**, *Righteous Victims. A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001*, Vintage, N. Υόρκη 2001
- Nicolaïdès Cléanthès**, *La Macédoine. La question macédonienne dans l'antiquité, au Moyen-Âge et dans la politique actuelle*, Johannes Raede, Βερολίνο 1899.
- Nicolaïdy B.**, *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire et compte rendu de voyages dans les provinces ottomanes*, 2 τ., F. Sartorius, Παρίσι 1859.
- Niederle Lubor**, *La race slave. Statistique – démographie - anthropologie*, Felix Arcan, Παρίσι 1911 (π.έ. Πράγα 1909).
- “Odysseus” [=Charles Eliot], *Turkey in Europe*, Edward Arnold, Λονδίνο 1900.
- Ofeicoff** [Schopoff Atanas], *La Macédoine, au point de vue ethnographique, historique et philologique*, Imprimerie Centrale, Φιλιπούπολη 1888.
- [**O.R.I.M.**], *La Macédoine et le vilayet d'Andrinople (1893-1903). Mémoire de l'Organisation Intérieure*, χ.τ.έ. [Σόφια] 1904.
- Ortaylı İlber**, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας*, Παπαζήση, Αθήνα 2004 (π.έ. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Κων/λη 1999).
- Paillarès Michel**, *Η Μακεδονική θύελλα. Τα πόρινα χρόνια 1903-1907*, Τροχαλία, Αθήνα 1994 [π.έ. *L'imbroglie macédonien*, Παρίσι 1907).
- Palmer Stephen –King Robert**, *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*, Archon Books, Χέμντεν 1971.
- Papadakis Lydia**, *Teaching the Nation. Greek Nationalism and Education in Nineteenth Century Macedonia*, IMXA, Θεσ/νίκη 2006.
- Papademetriou Tom**, *Render unto the Sultan. Power, Authority and the Greek Orthodox Church in the early Ottoman Centuries*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015.
- Pappe Ian**, *A History of Modern Palestine*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2004.
- Perry Duncan**, *The politics of terror. The Macedonian revolutionary movement, 1893-1903*, Duke University Press, Ντάρχαμ-Λονδίνο 1988.
- Petropoulos John**, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1844)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985 (π.έ. Πρίνστον 1968).
- Pinon René**, *L'Europe et l'Empire Ottoman*, Perrin & Cie, Παρίσι 1908.

- Poole Stanley Lane**, *The People of Turkey. Twenty Years' Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians by a Consul's Daughter and Wife*, 2 τ., John Murray, Λονδίνο 1878.
- Pouqueville F.C.H.L.**, *Voyage dans la Grèce*, Firmin Didot et Fils, Παρίσι 1820 (τ.1-4) & 1821 (τ.5).
- Pouqueville F.C.H.L.**, *Voyage dans la Grèce. 2ème édition, revue, corrigée et augmentée*, Firmin Didot et Fils, Παρίσι 1826 (τ.1-4) & 1827 (τ.5).
- Pribichevich Stoyan**, *Macedonia. Its people and history*, The Pennsylvania State University Press, Λονδίνο 1982.
- Quataert Donald**, *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, ISIS, Κων/λη 1993.
- Radef Siméon**, *La Macédoine et la renaissance bulgare au XIXe siècle*, Union des Savants, Gens des Lettres et Artistes Bulgares, Σόφια 1918.
- Reiss Rudolf**, *Sur la situation des bulgarophones et des musulmans dans les nouvelles provinces grecques*, Imprimé comme manuscrit, χ.τ.έ., Fevrier 1915.
- Renan Ernest**, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Agora, Παρίσι 1992.
- Rizoff D.**[imitar], *Die Bulgarien in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Wilhelm Greve, Βερολίνο 1917.
- Ripley William**, *The Races of Europe. A sociological study*, D. Appleton & Co., Ν. Υόρκη 1899.
- Ristovski Blaže**, *Macedonia and the Macedonian people*, SIMAG Holding, Βιέννη 1999.
- Rossos Andrew**, *Macedonia and the Macedonians. A History*, Hoover Institution Press, Στάνφορντ 2006.
- Runciman Steven**, *The Great Church in captivity*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1968.
- Salih Munir Pasa**, *La politique orientale de la Russie*, ISIS, Κων/λη 2000 (π.έ. Λωζάνη 1918).
- Sayigh Rosemary**, *Οι Παλαιστίνιοι. Από αγρότες, επαναστάτες*, Άλμπατρος, Αθήνα 1981.
- Setton-Watson R.W.**, *The rise of nationality in the Balkans*, Constable, Λονδίνο 1917.
- Sherman Laura Beth**, *Fires on the mountain. The macedonian revolutionary movement and the kidnapping of Ellen Stone*, East European Monographs, Μπάουλντερ 1980.
- Sjöberg Erik**, *Battlefields of Memory. The Macedonian Conflict and Greek Historical Culture*, Umeå University, Ούμεο 2011.
- Skoulariki Athéna**, «Au nom de la nation. Le discours public en Grèce sur la question macédonienne et le rôle des médias (1991-1995)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris II, Παρίσι 2005.
- Slijepčević Djoko**, *The Macedonian Question. The struggle for Southern Serbia*, American Institute for Balkan Affairs, Σικάγο 1958.
- Smith Anthony**, *The ethnic origins of nations*, Blackwell, Οξφόρδη-Καίμπριτζ 1986.
- Smith Anthony**, *Εθνική ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000 (π.έ. Λονδίνο 1991).
- Spencer Edmund**, *Travels in European Turkey*, 2 τ., Colburn & Co., Λονδίνο 1851.
- Spencer Stephen**, *Race and Ethnicity*, Routledge, Λονδίνο - Ν.Υόρκη 2006.
- Stavrianos L.S.**, *The Balkans since 1453*, Dryden Press, Χιτσντέιλ 1958.
- Stavrianos L.S.**, *Balkan Federation. A history of the movement toward Balkan unity in modern times*, Archon Books, Χάμντεν 1964 (π.έ. 1942).
- Stephanopoli Jeanne**, *Grecs et Bulgares en Macédoine. Macédoine et Macedoniens. La Macédoine inconnue*, Imprimerie Anestis Constantinidis, Αθήνα 1903.
- Stephanopoli Jeanne**, *Bulgares contre Hellènes. Appendice. Tableaux officiels des Macédoniens Hellènes assassinés par les Comités bulgares de 1897 en fevrier 1903*, Imprimerie Anestis Constantinidis, Αθήνα 1903.
- Stoianovich Traian**, *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Aristide D. Karatzas, Ν. Υόρκη 1992.
- Taylor Samuel**, «Imagining Palestine: the Press, Public Sphere and Nationalism in the Second Constitutional Period, 1908-1914», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, University of Chicago, Σικάγο 2014.
- Thiesse Anne-Marie**, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*, Seuil, Παρίσι 2001.
- Todorov Varban**, *Greek Federalism during the Nineteenth Century (Ideas and Projects)*, East European Monographs, Μπάουλντερ - Ν. Υόρκη 1995.
- Todorova Maria**, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη - Οξφόρδη 1997.
- Todorova Maria**, *Balkan Family and the European Patern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Central European University Press, Ν. Υόρκη - Βουδαπέστη 2006.
- Tsanoff Vladimir**, *Reports and Letters of American Missionaries referring to the Distribution of Nationalities in the former Provinces of European Turkey, 1858-1918*, Σόφια 1919.

- Tsetlaka Athanasia-Marina**, «Les musulmans hellénophones de Macédoine occidentale. Un exemple de conversion massive à l’islam (16e –19e siècles) dans l’espace balkanique ottoman», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Provence Aix-Marseille, Décembre 2011.
- Ubicini M.A.**, *Lettres sur la Turquie. Deuxième Partie. Les Raïas (Grecs, Arméniens, Arméniens-Catholiques, Israélites, Latins)*, Librairie Militaire de J. Dumaine, Παρίσι 1854.
- Upward Allen**, *The East End of Europe*, John Murray, Λονδίνο 1908.
- Von Mach Richard**, *The Bulgarian Exarchate. Its history and the extent of its authority in Turkey*, T. Fisher Unwin – Frères Attinger, Λονδίνο – Νεσατέλ 1907.
- Vucinich Wayne**, *Serbia between East and West. The events of 1903-1908*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1954.
- Wace Alan - Thompson Maurice**, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989 (π.έ. Λονδίνο 1914).
- Wade Peter**, *Race, Nature and Culture. An Anthropological perspective*, Pluto press, Λονδίνο 2002.
- Weigand Gustav**, *Οι Αρωμούνοι, τ.Α’*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 2001 (π.έ. Λειψία 1895).
- Wilkinson Henry R.**, *Maps and politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, Λίβερπουλ 1951.
- ‘X’**, *Attention aux Balkans!*, Typographie-Lithographie André Ziotte, Βουκουρέστι 1876.
- Yosmaoğlu-Turner İpek**, «The priest’s robe and the rebel’s rifle: communal conflict and the construction of national identity in Ottoman Macedonia, 1878-1908», διδακτορική διατριβή, Prinston University, Πρίνστον 2005.
- Zotiades George**, *The Macedonian controversy*, 2^η έκδ., ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1961.
- Аданър Фикрет**, *Македонският въпрос*, Amicitia, Сόφια 2002 (π.έ.: Fikret Adanır, *Die Makedonische Frage*, Franz Steiner Verlag, Βισμπάντεν 1979).
- Албум – Алманах ‘Македония’*, Сόφια 1931.
- Амфитеатров А.В.**, *Земја на раздорот*, Македонска Книга, Σκόπια 1990 (π.έ.: *Страна Раздора*, Μόσχα 1903).
- Аретов Николай**, *Национална митология и национална литература*, Кралица Маб, Сόφια 2006.
- Арнаудов Михаил**, *Веркович и Веда Словена*, Издателство на БАН, Сόφια 1968.
- Баждаров Георги**, *Горно-Броди*, Печатница П. Глушков, Сόφια 1929.
- Битоски Крсте**, *Дејноста на Пелегониската метрополија (1878-1912). Грчки религиозно-просветни и вооружени акции*, Институт за Национална Историја, Σκόπια 1968.
- Божинов Воин**, *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия, 1878-1913*, Българска Академия на Науките, Сόφια 1982.
- Братя Миладиновци, Димитри & Константин**, *Български народни песни*, Книгопечатница на А. Якича, Ζάγκρεμπ 1861.
- Вайганд Густав**, *Εтноγραφία на Македония*, ΡΙΒΑ, Сόφια 1998 (π.έ.: Gustav Weigand, *Ethnographie von Makedonien*, Λειψία 1924).
- Българска Академия на Науките**, *Български възрожденски книжовници от Македония*, БАН, Сόφια 1983.
- Българска Академия на Науките – Институт на Български Език**, *Единството на българския език в миналото и днес*, Издателство на БАН, Сόφια 1978.
- Българска Академия на Науките – Институт по История**, *Κресненско-Разложкото въстание 1878*, Сόφια 1970.
- Вардарски [Поп-Арсов Петър]**, *Стамболовцината в Македония и нейните представители*, Печатница на Бр. Попеви, Βιέννη [=Сόφια] 1894.
- Веркович Стефан**, *Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба*, Βελγυράδι 1874.
- Веркович Стефан**, *Веда Словенах. Обрядни песни от язическо време, упазени от усно предание при Македонско-Родопските Българо-Помаци*, Αγία Πετρούπολη 1881.
- Влахов Туше**, *Кукуш и неговото минало*, 2^η έκδοση, Наука и Изкуство, Сόφια 1969.
- Галчев Илия**, *Българското самосъзнание на населението в Македония през Възраждането*, Университетско Издателство ‘Св. Климент Охридски’, Сόφια 2005.
- Галчев Илия**, *Българската просвета в солунския вилает*, Университетско Издателство ‘Св. Климент Охридски’, Сόφια 2005.
- Генчев Николай**, *Българското Възраждане*, 4^η αναθ. έκδοση, ΙΚ ‘Иван Вазов’, Сόφια 1995.
- Георгиев Пантелей**, *Участие на втори пеши струмски полк и кюстендилската македонска доброволческа дружина в сръбско-българската война през 1885 г.*, Air Group 2000, Сόφια 2005.

- Рапчис Михалис**, *Фолклорот на Јановенските села во Костурско*, Институт за Фолклор, Скопја 1977.
- Ристовски Блаже**, *Македонистот Петар Драганов 1857-1928*, Матица, Скопја 2007.
- С-Петербургское Славянское Благотворительное Общество**, *Русскославянскій Календарь на 1890 годъ*, Пётроукавѣт 1890.
- Сидоровска-Чуловска Силвана**, *Преродбата во Велес и Велешко од почетокот на XX век до 1912 година*, Институт за Национална Историја, Скопја 2004.
- Силянов Христо**, *Един именит син на Костурско. Васил Чекаларов*, Печатница 'В. Журнал', Софија 1914.
- Силянов Христо**, *Освободителните борби на Македонија. Том I. Илинденското възстание*, Наука и Изкуство, Софија 1983 (п.ѓ. Софија 1933).
- Силянов Христо**, *Освободителните борби на Македонија. Том II. След илинденското възстание*, Наука и Изкуство, Софија 1983 (п.ѓ. Софија 1943).
- Симеонов Анастас**, *Мокрени (моето родно село)*, Печатница 'Войников', Върна 1931.
- Снегаров Иван**, *История на Охридската Архиепископија-Патриаршија, т.А'-В'*, п.ѓ. Софија 1924-1932, фотот. еланѓкдошѓ, Академично Издателство Проф. 'Марин Дринов', Софија 1995.
- Снегаров Иван**, *Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи*, Придворна Печатница, Софија 1937.
- Спиров Димитър**, *Македонија и нейните претенденти, или Сърбија, Гърција и Българија за Македонија*, Печатница на 'Либералниј Клуб', Софија 1890.
- Стефанов Ст.**, *Границите на Българските царства од основанието на Българија до задането и под Турција*, Царска приворна печатница, Софија 1916.
- Терзиѓ Славенко**, *Србија и Грчка (1856-1903). Борба за Балкан*, Историјски Институт – Југословенска извозна и кредитна банка д.д. Београд, Велѓурáди 1992.
- Трајановски Александар**, *Црковно-училишните опитини во Македонија*, Институт за Национална Историја, Скопја 1988.
- Трајчев Георги**, *Мариово*, Македонска Библиотека, Софија 1923.
- Трајчев Георги**, *Преспа*, Македонска Библиотека, Софија 1923.
- Трајчев Георги**, *Книга за Мияците*, Македонска Библиотека, Софија 1941.
- Требст Стефан**, *Бугарско-Југословенската контроверза за Македонија (1967-1982)*, Институт за Национална Историја, Скопја 1997 (п.ѓ.: Stefan Troebst, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien, 1967-1982*, Südost-Institut, Мόναχο 1983)
- Хаджиниколова Елена**, *Българите срещу сръбското проникване в Македонија (70-те години на XIX в.)*, Фабер, Софија 2003.
- Хаѓи Васиљевиѓ Јован**, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в.*, Друштва Св. Саве, Велѓурáди 1928.
- Христов Христо**, *Аграрните одношенија в Македонија през XIX в. и началото на XX в.*, Българска Академија на Науките, Софија 1964.
- Църнушанов Коста**, *Македонизмът и сѓпротивата на Македонија срещу него*, Универзитетско Издателство 'Св. Климент Охридски', Софија 1992.
- Чолов Петър**, *Българските вѓоръжени чети и отряди през XIX век*, Академично Издателство 'Марин Дринов', Софија 2003.
- Џамбазовски Климент**, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Институт за Национална Историја, Скопја 1960.
- Шклифов Благој – Шклифова Екатерина**, *Български диалектни текстове от Егейска Македонија*, Академично Издателство Проф. 'Марин Дринов', Софија 2003.
- Шопов Атанас**, *Из живота и положението на Българите в вилаетите*, Търговска Печатница, Пλόβντιφ 1893.
- Шопов Атанас**, *Из новата историја на Българите в Турција*, Търговска Печатница, Пλόβντιφ 1895.
- Шопов Атанас**, *Вѓпроса за вдиганието на схизмата*, Ив. Говедаров & Сѓе, Софија 1896.
- Јстребов И.С.**, *Обычаи и песни турецких Сербов (в Призрене, Ипекѓ, Мораве и Дибре)*, Типографија В.С. Балашева, Аѓѓа Петроупόλη 1886.

ΑΡΘΡΑ

- Αγγελόπουλος Αθανάσιος**, «Το Οικουμενικόν Πατριαρχεῖον ἔναντι τῶν ἐμπεριστάτων ἐπαρχιῶν τοῦ κατὰ τὸν Μαкеδονικόν Αἰῶνα», *Македоника*, 16 (1976), σ.24-38.
- Αγγελόπουλος Αθανάσιος**, «Στιγμιότυπα ιστορικά τῆς ἐπαρχίας Βοδεών (1876-1912)», σε Γιώργος Κιουτούτσкас – Νίκος Νικονάνος (επιμ.), *Η Εδέσσα και η περιοχή τῆς. Ιστορία και πολιτισμός*.

- Β' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο (19-21.9.1997)*, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 2007, σ.219-30.
- Αδαμαντίδης Γ.**, «Ο τραγέλαφος εν τη στατιστική», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Ε' (1912), σ.108-16.
- Ακρίτας** [Κων/νος Μαζαράκης], «Ο Μητρούσης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.335-8.
- [**Ανώνυμος**], «Η εμπορική ισχύς και υπεροχή του ελληνικού στοιχείου εν Μακεδονία», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.276-82.
- [**Ανώνυμος**], «Наум Руков», *Μακεδονия*, 4 (6.1903), σ.18-9.
- [**Ανώνυμος**], «Νεκρολογία. Μαργαρίτης Δήμιτσας», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κων/νου Σκόκου*, 1904, σ.404-5.
- [**Ανώνυμος**], «Μακεδονия. Що казва науката?», *Летоспругъ*, 2 (1910), σ.169-74.
- [**Ανώνυμος**], «Οι ξενόφωνοι και τα σχολεία μας», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 3 (1913), σ.324-6.
- [**Ανώνυμος**], «Към речника на говора в селата Сухо и Висока (Солунско)», *Μακεδонски Преглед*, 3-4 (1936), σ.133-40.
- [**Ανώνυμος**], «Динков Георги», *Εγκυκλοπεδία България*, Σόφια 1981, τ.Β', Σόφια 1981, σ.354-5.
- [**Ανώνυμος**], «Динкова, Славка Константинова», *Εγκυκλοπεδία България*, τ.Β', Σόφια 1981, σ.355.
- [**Ανώνυμος**], «Μακεдонски, Димитър Василев», *Εγκυκλοπεδία България*, τ.Δ', Σόφια 1984, σ.31.
- Αρβανίτης Ανδρέας**, «Μοναστήριον», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.157-73.
- Αψηλίδης Γιώργος**, «Ο κώδικας του Μανδηλίου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, 4 (2006), σ.113-44.
- Βακαλόπουλος Απόστολος**, «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά τον Μάιο 1876 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό ζήτημα», *Μακεδονικά*, 2 (1953), σ.193-262.
- Βασδραβέλλης Ιωάννης**, «Κατάλογος των Μακεδόνων Φιλικών», *Μακεδονικά*, 1 (1940), σ.519-25.
- Βασματζίδης Θεοδώρητος**, «Ιστορικά τινες πληροφορίες περί της ενταύθα Ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος από της εμφανίσεως του βουλγαρικού ζητήματος και εντεύθεν», *Μακεδονικά*, 2 (1941-1952), σ.414-60.
- Βαχάρογλου Ευστράτιος**, «Η οργάνωση και λειτουργία του Υποδιδασκαλείου και Οικοτροφείου Αρρένων στη Θεσσαλονίκη τα τελευταία έτη της οθωμανικής κυριαρχίας (1901/1902-1912/1913)», *Μακεδονικά*, 34 (2003-04), σ.477-403.
- Βιρβίλης Φ** [ραγκίσκος], «Τι είνε οι Βούλγαροι», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.77-80.
- Βογαζλής Δ.Κ.**, «Έλληνες και Βούλγαροι. Συγκριτική λαογραφική και ιστορική μελέτη», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 17 (1952), σ.101-46.
- Βόσδου Θεόδωρος**, «Η συμμετοχή του Μοναστηρίου και της Φλωρίνης στον αγώνα του 1821», *Αριστοτέλης*, 140 (3-4.1980), σ.27-32.
- Βοσκοπούλου Χρυσούλα**, «Το δημοτικό Σχολείο Ξυνού Νερού (Εξισού)», *Εταιρία*, 37 (1.2003), σ.37-44.
- Γ.Α.** [Γ. Αδοσίδης], «Μακεδονικά Σύμμεικτα», *Επετηρίς Παρνασσού*, Η' (1904), σ.196-9.
- Γκαρά Ελένη**, «Μεροληψία κατά την απονομή δικαιοσύνης στα οθωμανικά ιεροδικεία», σε Κώστας Λάππας - Αντώνης Αναστασόπουλος - Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ.39-53.
- Γούναρης Βασίλης**, «Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τις ανταποκρίσεις του 'Φάρου της Μακεδονίας' (φθινόπωρο 1885)», *Μακεδονικά*, 23 (1983), σ.148-71.
- Γούναρης Βασίλης**, «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου», στα πρακτικά του συμποσίου *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα (Θεσ/νίκη 16-18.11.1988)*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1990, σ.127-41.
- Γούναρης Βασίλης**, «Εθνοτικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών πολέμων», στο συλλογικό *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων, 1910-1914*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σ.189-202.
- Γούναρης Βασίλης**, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην ελληνική ιστοριογραφία (1904-1984)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 11 (1999-2000), σ.321-39.
- Γούναρης Βασίλης**, «Μακεδονία 1871-1909. Από τη Βουλγαρική Εξαρχία στο κίνημα των Νεοτούρκων», σε Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ.Ε', σ.261-84.
- Γούναρης Βασίλης**, «Ελληνική βαλκανιογνωσία, 1833-1913», σε Π. Κιτρομηλίδης - Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, τ.Α', σ.237-57.
- Γούναρης Κων/νος**, «Μακεδονικά απηχήματα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.193-212, Β' (1909), σ.65-87, Γ' (1910),
- Δάγκας Αλέξανδρος – Αποστολίδης Άκης**, «Για την εργατική τάξη στις περιοχές Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου και Αδριανούπολης την περίοδο 1908-1918», *Επιστημονική Σκέψη*, 30 (9-10.1986), σ.26-45.

- Δημαράς Κ.Θ.**, «Πνευματικός Βίος», σε Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.394-403.
- Δημερ Δημ.**, «Ο Βούλγαρος αυτοψυχολογούμενος. Τα τραγούδια του», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.177-87.
- Δημητριάδης Βασίλης**, «Ένα φιρμάνι για την ανέγερση της πρώτης εκκλησίας των Γενιτσών», *Μακεδονικά*, 9 (1969), σ.324-36.
- Δημητριάδης Βασίλης**, «Φορολογικές κατηγορίες χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά*, 20 (1980), σ.375-459.
- Δουρνοβό Ν.Ν.**, «Η Βουλγαρική Προπαγάνδα εν Μακεδονία και το Μακεδονικόν ζήτημα», *Ο Ελληνισμός*, 4.1899, σ.147-55.
- Δουρνοβό Ν[ικολάι]**, «Αρχαιολογικά έρευναί Ρώσων εν Μακεδονία», *Ελληνισμός*, 10.1900, σ.433-5.
- Εδεσσαίος**, «Εδεσσα (τέως Βοδενά)», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.213-23.
- Εξεργζόγλου Χάρης**, «Το 'προνομιακό' ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, 16 (6.1992), σ.65-84.
- Ευταξίας Αθανάσιος**, «Η Μακεδονία», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ' (1911), σ.70-3.
- Ζαφειρίου Μιχάλης**, «Άγιος Νικόλαος, μετόχι της Μονής Σταυρονικήτα στο Τζίντζιος (Σιτοχώρι) », σε Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας. Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου (Νιγρίτα 17-20.10.1996)*, Θεσ/νίκη 2000, σ.219-92.
- Θεοτοκάς Νίκος**, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το 'Εικοσιένα'», *Τα Ιστορικά*, 17 (12.1992), σ.345-70.
- Ζάνου Κωνσταντίνα**, «Διανοούμενοι - "γέφυρες" στη μετάβαση από την προεθνική στην εθνική εποχή», *Τα Ιστορικά*, 58 (6.2013), σ.3-22.
- Ζαπάντη Σταματούλα**, «Οι ενδοκοινοτικές έριδες στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης από 1881 μέχρι το 1912», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Ι' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1989). Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1989, σ.119-47.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα**, «Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα», *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ.325-48.
- Ηλιού Φίλιππος**, «Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός. Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού», στο συλλογικό *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων, 1910-1914*, Εταιρεία Ελληνικού Λαογραφικού & ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, σ.259-78.
- Ίντος Χρήστος**, «Η εκπαίδευση στη Γουμένισσα κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας (1870-1912)», σε Ν.Π. Τερζής - Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1997, σ.173-82.
- Ιορδάνογλου Αναστάσιος**, «Ο 'Σαλναμέ' του βιλαετίου Κοσσόβου του έτους 1318 εγείρας (1900)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 5-6 (1993-94), σ.37-73.
- Ιορδάνογλου Αναστάσιος**, «Οι Σέρρες και η ευρύτερη περιοχή τους στις οθωμανικές επετηρίδες, τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα», σε Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας. Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου (Νιγρίτα 17-20.10.1996)*, Θεσ/νίκη 2000, σ.293-99.
- Ιός**, «Τα μυστικά κονδύλια του Μακεδονικού Αγώνα», *Εψιλον*, 22.2.1998, σ.Ι-VI.
- Ιός**, «8 Μαρτίου 1914. Η ιστορία της 'άχρηστης' Μαρίας-Αϊσέ», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 4.3.2001, σ.45-7.
- Ιός**, «Τα μυστικά του βούρκου. Εθνικές πλαστογραφίες», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 7.7.2002, σ.45-7.
- Ιός**, «Η μαϊμού της εθνικής 'σκοπιανολογίας'», *Ελευθεροτυπία*, 15.12.2007, σ.68-9.
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα**, «Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα. Γλωσσολογικές προσεγγίσεις και πολιτικές αποκλίσεις», στο συλλογικό *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ.89-101.
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα**, «Σλαβικά κείμενα σε ελληνική γραφή: δύο επιστολές του κοιμηταζή Αποστόλ Πετκόφ», *Ιστορ*, 11 (12.1998), σ.53-68.
- Κ.** [Καζάζης Νεοκλής], «Μακεδονία», *Ελληνισμός*, 11.1900, σ.481-4.
- Καπλανέρης Σωκράτης**, «Ιωακείμ ο Γ' και η ίδρυση της Εκπαιδευτικής και Φιλανθρωπικής Αδελφότητας», σε Κέντρο ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, *Χριστιανική Μακεδονία. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής. Επιστημονικό Συμπόσιο*, Θεσ/νίκη 1994, σ.121-45.
- Καράβας Σπύρος**, «Για τη Μακεδονία στις αρχές του αιώνα: μαρτυρίες ελλήνων απεσταλμένων», *Τα Ιστορικά*, 27 (12.1997), σ.323-34.
- Καράβας Σπύρος**, «Το παλίμνηστο των αναμνήσεων του καπετάν Ακρίτα», *Τα Ιστορικά*, 31 (12.1999), σ.291-330.
- Καράβας Σπύρος**, «'Περί κοινότητος ελληνικής εν Κιλκίς, 1901'», *Αρχειοτάξιο*, 4 (5.2002), σ.6-32.
- Καράβας Σπύρος**, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», *Τα Ιστορικά*, 36 (6.2002), σ.23-74 & 38 (6.2003), σ.49-112.

- Καράβας Σπύρος**, «Πρόξενοι και μητροπολίτες στη Μακεδονία. Η περίπτωση του Παρθενίου Πολυανής (1899-1907)», *Αρχειοτάξιο*, 5 (5.2003), σ.26-39.
- Καράβας Σπύρος**, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», σε Π. Κιτρομηλίδης – Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, τ.Α΄, σ.149-69.
- Καράβας Σπύρος**, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η ‘μικρά ιδέα’ εν έτει 1878», *Τα Ιστορικά*, 44 (6.2006), σ.3-42.
- Καραγάτσης Μιχάλης**, «Μακεδονομάχου», *Η Βραδυνή*, 30.5.1949, σ.1 & 5.
- Καραθανάσης Αθανάσιος**, «Τα ελληνικά σχολεία στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία», σε Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Παπαζήσης & Παρατηρητής, Αθήνα - Θεσ/νίκη 1992, τ.Α΄, σ.146-63.
- Καραθανάσης Αθανάσιος**, «Ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄, η Αθήνα και το Φανάρι. Περίοδος Εθνικών Περιπετειών», σε Κέντρο ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, *Χριστιανική Μακεδονία. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄ ο Μεγαλοπρεπής. Επιστημονικό Συμπόσιο*, Θεσ/νίκη 1994, σ.161-73.
- Καραθανάσης Αθανάσιος**, «Ημερολόγιον Νιγρίτης», σε Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας. Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου (Νιγρίτα 17-20.10.96)*, Θεσ/νίκη 2000, σ.301-10.
- Καραθανάσης Αθανάσιος**, «Ανέκδοτα και άλλα παραλειπόμενα της Αχρίδος», σε Αθανάσιος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία – Μια άλλη Ελλάδα – Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 2004, σ.395-404.
- Καρδαράς Χρήστος**, «Ένα ελληνοτουρκικό διπλωματικό επεισόδιο (1888). Η ανέκδοτη αλληλογραφία του προξένου Μοναστηρίου Κων. Πανουριά με τον Αν. Πηχεώνα», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΖ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1997, σ.269-78.
- Κατσάνος Κων/νος**, «Η Μακεδονία των Σέρβων, 1870-1941: από την Παλαιά στη Νότια Σερβία», σε Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2008, σ.211-38.
- Κατσάρας Ευάγγελος**, «Οι σερβοβουλγαρικές προσεγγίσεις του 1904 και του 1912», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΚΣΤ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 2006, σ.245-66.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης**, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», σε Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 1983, σ.143-64.
- Κλειτός**, «Αι εν έτει 1859 και 1908 εν Μοναστηρίω ιδρυθείσαι ελληνικάί λέσχαι», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Γ΄ (1910), σ.85-8.
- Κόκκος Δημ.**, «Στο Βούλγαρο», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β΄ (1909), σ.177-8.
- Κολιόπουλος Ιωάννης**, «Η νεότερη Μακεδονία», σε Ι. Κολιόπουλος & Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Παπαζήσης & Παρατηρητής, Αθήνα - Θεσ/νίκη 1992, τ.Α΄, σ.10-3.
- Κολιόπουλος Ιωάννης**, «Η Μακεδονία στο επίκεντρο εθνικών ανταγωνισμών (1870-1897)», σε Ι. Κολιόπουλος & Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Παπαζήσης & Παρατηρητής, Αθήνα - Θεσ/νίκη 1992, τ.Α΄, σ.490-507.
- Κολοβός Ηλίας**, «Κατάληψη του χώρου και μοναστηριακή γαιοκτησία στην οθωμανική Χαλκιδική (15^{ος}-16^{ος} αι.)», σε *Το Άγιον Όρος στον 15^ο και 16^ο αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου*, ΑΠΘ-ΕΙΕ, Θεσ/νίκη 2012, σ.107-26.
- Κουτσιαύτης Εμμανουήλ**, «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Καστοριάς και η δια της παιδείας θωράκιση του Ελληνισμού της πόλεως και της ευρύτερης περιοχής κατά του Πανσλαβισμού», σε *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου - Εκδηλώσεις μνήμης ‘Μακεδονικός Αγώνας – Παύλος Μελάς. Εκατό έτη από το θάνατό του, 1904-2004 (Καστοριά 14-23.5.2004)»*, Ιερά Μητρόπολις Καστοριάς – Νομαρχιακή Αυτοδιοίκησης Καστοριάς, χ.τ.έ. 2005, σ.75-88.
- Κυρτάτας Δημήτρης**, «Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από το Νέο Ελληνισμό κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα με τη διαμεσολάβηση της Δύσης», σε *Οι χρήσεις της αρχαιότητας από το Νέο Ελληνισμό. Επιστημονικό συμπόσιο (14-15.4.2000)*, Αθήνα 2002, σ.251-66.
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, «Λαοί, φυλαί, γλώσσαι. Διακρίσεις στα Βαλκάνια τον ύστερο Μεσαίωνα», σε *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους Χρόνους. Διεθνές συμπόσιο*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2002, σ.327-55.
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, «Εθνικός και εθνοτικός λόγος: συγκλίσεις και αποκλίσεις», σε Πασχάλης Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, τ.Β΄, σ.273-314.
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, «‘Βαλκάνιοι φιλέλληνες’ στην επανάσταση του ’21», *Κυριακάτικη Αυγή* 25.3.2006, σ.22-3.

- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, «Ταξίδια στα Βαλκάνια. Το Μακεδονικόν υπό έποψιν οικονομικήν», *Κυριακάτικη Αυγή*, 20.8.2006, σ.24.
- Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, «Ελληνικές εκδοχές του 'μακεδονισμού'», στο συλλογικό τόμο *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού. Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ.53-74.
- Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου Ευανθία**, «Τα Πρακτικά των συνεδριάσεων του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Ιεράς Μητροπόλεως Πελαγονίας κατά τα έτη 1900-1901», σε Αθανάσιος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία – Μια άλλη Ελλάδα – Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 2004, σ.159-72.
- Κωστής Κώστας**, «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις 'ελληνικές' περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων*, 13 (1991), σ.57-75.
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Η άλλη όψη του Μακεδονικού Αγώνα», στο συλλογικό *Ελληνικός εθνικισμός – Μακεδονικό ζήτημα . Η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας. Μια συζήτηση στη Φιλοσοφική*, Κίνηση Αριστερών Φιλοσοφικών, Αθήνα 1992, σ.4-24.
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Το όνομα του Άλλου. Από τους 'Ελληνοβούλγαρους' στους 'ντόπιους Μακεδόνες'», σε Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, *Μειονότητες στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (7-9.11.2002)*, Αθήνα 2004, σ.367-403.
- Κωστόπουλος Τάσος**, «Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908): εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης», *Τα Ιστορικά*, 45 (12.2006), σ.393-432.
- Κωφός Ευάγγελος**, «Μακεδονία», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΓ' (1830-1881), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ.378-87.
- Κωφός Ευάγγελος**, «Αγώνες για την απελευθέρωση (1830-1912)», σε Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σ.444-484.
- Κωφός Ευάγγελος**, «Ελληνικό κράτος και μακεδονικές ταυτότητες (1950-2005)», σε Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2008, σ.355-418.
- Λαΐου Σοφία**, «Σχέσεις μοναχών και χριστιανών λαϊκών κατά την οθωμανική περίοδο (15^{ος} - αρχές 19^{ου} αι.)», σε Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σ.207-23.
- Λάμπρος Σπυρίδων**, «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνήμων*, 8 (1911), σ.257-300.
- Λαυρεντίδης Ισαάκ**, «Η κατά το 1895-1907 μετοικεσία Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις Ελλάδα», *Αρχαίον Πόντου*, 31 (1971-72), σ.395-515.
- Λέκκας Παντελής**, «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας: εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα», σε Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, *Έθνος – κράτος – εθνικισμός*, Αθήνα 1995, σ.233-52.
- Λιάκος Αντώνης**, «Εθνικές θεωρίες και αμφιβολίες», σε Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Εθνική Συνείδηση και ιστορική παιδεία*, Αθήνα 1994, σ.28-37.
- Λουκάτος Σπύρος**, «Σέρβοι, Μαυροβούνιοι και Βόσνιοι μαχητές της ελληνικής ανεξαρτησίας (1821-1829)», σε *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες 1804-1830*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1979, σ.101-51.
- Λυμπεράτος Ανδρέας**, «Θρησκεία και έθνος στη Θράκη του 19^{ου} αιώνα: ο βουλγαροουνιτισμός στο μικρό Τύρνοβο», *Τα Ιστορικά*, 48 (6.2008), σ.55-78.
- Λυμπεράτος Ανδρέας**, «Η σφαγή του Μπατάκ και οι χρήσεις της Ιστορίας», στο συλλογικό τόμο *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού. Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ.37-51.
- Μακεδνός Αμύντωρ**, «Η πεδιάς των Σερρών και η πόλις Βαρακλή-Τζιουμαγιά», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Α' (1908), σ.257-64.
- Ματάλας Παρασκευάς**, «Ο Λεωνίδα, ο Γκρέκο κι ο Μεγαλέξανδρος: περί (τοπικών) ταυτοτήτων και άλλων τινών», στο συλλογικό *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού. Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ.99-109.
- Μελισσοτόπιος**, «Βιογραφία του εκ Μελισσοτόπου (Χολίστης) της Καστορίας μακεδονομάχου ιερέως Παπαχρήστου», *Φωνή του Λαού*, 22.2.1931, σ.2, και 1.3.1931, σ.3.
- Μέλφορ Ιωάννης**, «Οι αγώνες του Ελληνισμού εν Μακεδονία κατά Τούρκων και Βουλγάρων δια των σχολείων», *Μακεδονικός Αγών*, 4 (25.8.1929), σ.10-12.
- [**Μητσόπουλος Χρ.**] «Το μακεδονικόν ζήτημα και η εθνική πολιτική», *Ελληνισμός*, 5.1903, σ.381-4.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος**, «Ποια "Μακεδονία για τους Μακεδόνες;" Πολιτική και Ιστορία στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», σε Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Πατάκης, Αθήνα 2008, σ.178-95.

- Μουτάφης Γιώργος**, «Η δημογεροντία της Θεσσαλονίκης στο κοινοτικό της πλαίσιο, 1874-1904», σε Δήμος Θεσ/νίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσ/νίκης, *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία. Συμπόσιο (9-11.12.1988)*, Θεσ/νίκη 1991, σ.235-53.
- Μπαλάτ Ευαγγελία**, «Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», στο συλλογικό *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2004, τ.Α', σ.259-71.
- Μπελιά Ελένη**, «Ο Αθανάσιος Ματάλας και η δράση του στην Ανατολική Ρωμυλία», *Λακωνικές Σπουδές*, 6 (1982), σ.433-55.
- Μπελιά Ελένη**, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους προς τη Μακεδονία και ο Μακεδονικός Αγών», σε *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, ΙΜΧΑ-ΜΜΑ, Θεσ/νίκη 1987, σ.29-40.
- Μπελιά Ελένη**, «Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886», *Δελτίο του Κέντρου Ερένης του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ.3^{ος}, Αθήνα 2003, σ.141-86.
- Μπονίδης Κυριάκος**, «Η δραστηριότητα των Ελληνικών Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων στη Μακεδονία κατά την περίοδο 1869-1914», σε Ν.Π. Τερζής – Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία. Πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1997, σ.57-100.
- Νανάκης Ανδρέας**, «Κοινοτικές διενέξεις. Η διαμάχη στις Σέρρες (1891-1892)», σε Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας. Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου (Νιγρίτα 17-20.10.1996)*, Θεσ/νίκη 2000, σ.443-66.
- Νίγδελης Παντελής**, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τη ζωή και το έργο των Μ. Δήμιτσα και Σ. Μερτζιδή», *Μακεδονικά*, 34 (2003-04), σ.229-49.
- Ντετρέζ Ραϊμόν**, «Τι είδους μανία είναι η γραικομανία;», σε Γιούρα Κωνσταντίνοβα - Ανδρέας Λυμπεράτος, *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης - Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ηράκλειο 2014, σ.399-409.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία**, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Εραμιστής*, 57 (1972), σ.69-111.
- Ξιφαράς Δημήτρης**, «Η 'ακατάλυτη συνέχεια' του ελληνισμού: ορισμένες επίκαιρες σκέψεις για την 'εθνική ιστορία'», *Θέσεις*, 42 (1993), σ.57-80 & 43 (1993), σ.25-46.
- Πάλλας Γεώργιος**, «Δημοτικά άσματα του Μακεδονικού Αγώνος εις σλαβικόν ιδίωμα», *Μακεδονικά*, 5 (1963), σ.464-77.
- Παναγιωτίδης Γεώργιος**, «Τα Καστανοχώρια», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ' (1911), σ.133-43.
- Παπαγεωργίου Ματίνα**, «Θέματα εκπαιδευτικού προσωπικού και χρηματοδότησης των σχολείων», σε *Τα Ελληνικά Σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Συμπόσιο*, Θεσ/νίκη 1994, σ.259-66.
- Παπαγεωργίου Π.Ν.**, «Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου», *Byzantinische Zeitschrift*, 3 (1894), σ.225-329.
- Παπαγεωργίου Πέτρος**, «Θεσσαλονίκης αγροί. Το Νταούτ-Μπαλί και αι επιγραφαι αυτού», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Γ' (1910), σ.190-2.
- Παπαδάκη Λυδία**, «Τοσοῦτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες 'γρηγορείτε': οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19^ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 27 (12.1997), σ.302-322.
- Παπαδάκη Λυδία**, «Η γερμανική προπαγάνδα στην καθ' ημάς Ανατολή: Μια 'μυστική εγκύκλιος' της Ιεραποστολικής Εταιρείας του Ρήνου και οι κοινοτικές έριδες στις Σέρρες (1870-1874)», *Ιστορ*, 10 (1997), σ.35-89.
- Παπαδάκη Λυδία**, «Στατιστικομανίας παρεπόμενα: εθνολογικές κατηγοριοποιήσεις του πληθυσμού των οθωμανικών Σερρών (1876)», *Ιστορ*, 13 (3.2002), σ.5-24.
- Παπαδόπουλος Γ.Γ.**, «Επιγραφαι εν Πελαγονία συλλεγείσθαι», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, 5 (1870-71), Εν Κων/λει 1872, σ.1-5.
- Παπαδόπουλος Γιάννης**, «Σχέδια εποικισμού πριν από την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Προσπάθειες για οργανωμένη μετακίνηση των Ποντίων στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, 32 (2012), σ.149-74.
- Παπαδόπουλος Στέφανος**, «Η Παιδεία στη Μακεδονία και η συμβολή της στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την επιτυχία του Μακεδονικού Αγώνα», σε *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, ΙΜΧΑ-ΜΜΑ, Θεσ/νίκη 1987, σ.21-7.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη**, «Μαρτυρίες για τη ζωή και τη δράση των Σαρακατσάνων», σε *Σαρακατσάνοι. Ένας ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός. Πρακτικά συνεδρίου, Σέρρες 1-3.10.1983*, Αθήνα 1985, σ.104-17.
- Παπαθανασίου Παντ.**, «Η βουλγαρική προπαγάνδα εις την Φλώριναν», *Αριστοτέλης*, 1 (1957), σ.24-5.

- Παπαστάθης Χαράλαμπος**, «Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ.239-54.
- Παπαστάθης Χαράλαμπος**, «Ο κοινοτισμός στην Ελλάδα υπό το καθεστώς των Έθνικών Κανονισμών», σε Δήμος Θεσ/νίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσ/νίκης, *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία. Συμπόσιο (9-11.12.1988)*, Θεσ/νίκη 1991, σ.135-55.
- Παππού Αντώνης**, «Τα Ελληνικά Σχολεία στον ναχιγιέ (περιφέρεια) του καζά Βοδενών», σε Γιώργος Κιουτούτσκας – Νίκος Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Β΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο (19-21.9.1997)*, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 2007, σ.187-203.
- Πασχαλίδης Συμεών**, «Η εμφάνιση και ανάπτυξη του μοναχισμού στην περιοχή της Βισαλτίας», σε Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα δια μέσου της Ιστορίας. Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συμποσίου (Νιγρίτα 17-20.10.1996)*, Θεσ/νίκη 2000, σ.515-41.
- Πατρινέλλης Χρίστος**, «Το Άγιον Όρος», σε Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Παπαζήσης & Παρατηρητής, Αθήνα - Θεσ/νίκη 1992, τ.Α΄, σ.112-45.
- Περδίκας Γεώργιος**, «Πέτρος Παπαπέτρου», *Αριστοτέλης*, 15 (5-6.1959), σ.11-5.
- Πίψος Χρήστος**, «Η εθνική δράσις του ιατρού Αγγέλου Σακελλαρίου εναντίον της εν Γουμηνίση Βουλγαρικής προπαγάνδας», *Μακεδονικός Αγών*, 7 (1.11.1929), σ.9-11, 8 (1.12.1929), σ.2-4, 9 (10.1.1930), σ.14-6, 10 (15.2.1930), σ.13-6 & 11-12 (25.3.1930), σ.3-4.
- «Πνευματικό συμπόσιο “Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα ελληνικά γράμματα” (Φλώρινα 11-14/4/1986)» [απομαγνητοφωνημένα πρακτικά], *Αριστοτέλης*, 178-180 (7-12.1986), σ.1-150.
- Πολίτης Νικόλαος**, «Βούλγαροι κλέφταις κατά τα δημόδη βουλγαρικά άσματα» (1^η δημοσίευση: 1885), σε Ν.Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ.Α΄, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεωνή, Εν Αθήναις 1920, σ.287-96.
- Πολίτης Νικόλαος**, «Η παραχάραξις των εθνικών ασμάτων» (1^η δημοσίευση: 1903), σε Ν.Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ.Α΄, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεωνή, Εν Αθήναις 1920, σ.272-86.
- Πούλιος Χαρίσης**, «Μαργαρίτης Γ. Δήμιτσας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β΄ (1909), σ.301-5.
- Πούλιος Χαρίσης**, «Κατάλογος των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Μακεδόνων», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ΄ (1911), σ.168-78.
- Ράλλης Λάμπρος**, «Από την ιστορίαν του χωρίου Ανταρτικόν», *Αριστοτέλης*, 12 (11-12.1958), σ.47-9.
- Ρούφος Δ.Κ.**, «Χρούπιστα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Γ΄ (1910), σ.130-7.
- Ρουδομέτωφ Νικόλαος**, «Νομίσματα τοπικής κυκλοφορίας ή υποκατάστατα νομισμάτων που κυκλοφορούν στη Νιγρίτα και στη Βισαλτία τα τελευταία τριάντα χρόνια της Τουρκοκρατίας», σε Δήμος Νιγρίτας - Σύλλογος Νιγριτινών Θεσσαλονίκης ‘Ο Βισάλτης’, *Η Νιγρίτα και η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας. Επιστημονικό συμπόσιο (Νιγρίτα 27-28.11.1993)*, 2^η εκδοσις, Νιγρίτα 2006, σ.193-202.
- Σ.Ν.Δ.** [Στέφανος Δραγούμης], «Τα Τσουφλεια εκπαιδευτήρια εν Μακεδονία», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 2 (1909), σ.298-301.
- Σακελλαρίου Μιχάλης**, «Αρχαία Μακεδονία.Οι κάτοικοι», σε Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.46-63.
- Σαπουντζής Τέγος**, «Φλώρινα», *Αριστοτέλης*, 3-4 (5-8.1957), σ.28-30, 6 (11-12.1957), σ.29-30, 7 (1-2.1958), σ.11-3 & 8 (3-4.1958), σ.49-51.
- Σβωρόνος Νικόλαος**, «Η Μακεδονία από το 1430 ως το 1821. Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», σε Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.354-85.
- Σημαντήρας Γεώργιος**, «Η επανάσταση του 1821 στην Φλώρινα», *Αριστοτέλης*, 140 (3-4.1980), σ.37-9.
- Σιάσιος Δημήτριος**, «Από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Σιάτιστα κατά την Τουρκοκρατία. Η σχολή του Ζωσιμά», σε Ν. Τερζής – Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσ/νίκη 1997, σ.197-208.
- Σιώρης Μακεδών**, «Η ελληνορθόδοξος κωμόπολις Βυσόκα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Β΄ (1909), σ.200-5.
- Σκορδέλης Βλάσιος**, «Ελληνικόν λεξιλόγιον (εκ της Ροδόπης)», *Βύρων*, 1/12 (1.1875), σ.884-7.
- Σκουλαρίκη Αθηνά**, «Μακεδονικό: πόσο δόκιμος είναι ο όρος αλυτρωτισμός;», *Σύγχρονα Θέματα*, 101 (4-6.2008), σ.13-17.
- Σκουλαρίκη Αθηνά**, «“Είδαμε τα Σκόπια σαν σε όνειρο...” Η μνημειακή αναπαράσταση της εθνικής αφήγησης: ηγεμονικός λόγος και πολιτική αντιπαράθεση για το σχέδιο “Σκόπια 2014”», *Σύγχρονα Θέματα*, 136 (1-3/2107), σ.32-46.
- Σκούρτης Ιωάννης**, «Το βουλγαρικό καθολικό Σεμινάριο στο Ζεϊτινλίκ (1858-1914)», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΕ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1995, σ.219-34.

- Σκούρτης Ιωάννης**, «Ο συνίτης επίσκοπος του Κιλκίς Νείλος Ιζβόρωφ (δεύτερο μισό 19^{ου} αι.)», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΖ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1997, σ.233-67.
- Στάθης Παναγιώτης**, «Όψεις της διαμόρφωσης της εθνικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τον ΙΘ΄ αιώνα: η συμβολή των καθηγητών ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών», σε Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Εθνική Συνείδηση και ιστορική παιδεία*, Αθήνα 1994, σ.100-117.
- Σταλίδης Κ. Γ.**, «Η προετοιμασία και η αντίδραση του Ελληνισμού της Έδεσσας πριν και κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα», σε *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, ΙΜΧΑ-ΜΜΑ, Θεσ/νίκη 1987, σ.381-95.
- Σταλίδης Κων/νος**, «Ανεπιτυχείς προσπάθειες σλαβικής διεισδύσεως στην Έδεσσα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα», σε Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Μακεδονικός Αγών. Εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά. Επιστημονικό συνέδριο (12-13.11.2004)*, ΕΜΣ, Θεσ/νίκη 2006, σ.87-128.
- Σταματόπουλος Δημήτρης**, «Εθνικοί ανταγωνισμοί και κοινοτική ανασυγκρότηση. Η ενδοκοινοτική σύγκρουση στη Θεσσαλονίκη (1872-1874) και η σύνταξη του πρώτου κοινοτικού κανονισμού», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 10 (1998), σ.49-96.
- Στουγιαννίκης Ευστάθιος**, «Νάουσα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ΄ (1911), σ.144-57.
- Της Σύνταξης** [Ιωάννα Διαμαντούρου], «Σχολεία», σε Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4.000 ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ.403-8.
- Ταπεινός Ελευθέριος**, «Εκκλησιαστική ιστορία της Επαρχίας Μελενίκου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 24.7.1892, σ.167-8.
- Τουσίμης Γεώργιος**, «Κοινωνική και εθνική συμβολή των γιατρών της Μακεδονίας κατά την προετοιμασία και τη διεξαγωγή του Μακεδονικού Αγώνα», σε *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Συμπόσιο*, ΙΜΧΑ-ΜΜΑ, Θεσ/νίκη 1987, σ.397-404.
- Τουσίμης Γεώργιος**, «Η αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικής κοινότητας Βοδενών και οθωμανικής φεουδαρχικής οικογένειας Ντουρζή», σε Δήμος Έδεσσας, *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου επιστημονικού συμποσίου (Έδεσσα 4-6.12.1992)*, Τυπογραφείο Στ. Βαγουρδή, Έδεσσα 1995.
- Τουσίμης Γιώργος**, «Ουνία Γενιτσών. Αρχές και εξέλιξη», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΙΕ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 1995, σ.359-77.
- Τουσίμης Γεώργιος**, «Ο οπλαρχηγός Λάζος Μπαροβίτσαλης (Βάσει ανέκδοτου αρχαιακού υλικού)», *Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα*, 15 (1996), σ.23-30.
- Τρακοσοπούλου-Τζήμου Κορνηλία**, «Αρχές της βιομηχανίας στη Δράμα (1875-1930)», σε *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Γ΄ Επιστημονική συνάντηση (Δράμα 21-24.5.1998)*, ΔΕΚΠΟΤΑ, Δράμα 2002, σ.340-72.
- Τσάπανος Σοφοκλής**, «Η πολεμική αρετή των Ελλήνων», *Αριστοτέλης*, 23 (1960), σ.9-17.
- Τσικόπουλος Ιωάννης**, «Αι σερραϊκάι εξοχαί», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Δ΄ (1911), σ.97-106.
- Χανή-Μουσιάδου Βαΐτσα**, «Γρηγόριος Σταυρίδης-Παρλίτσεβ. Από θερμός φιλέλληνας, σφοδρός πολέμιος του ελληνισμού (1830-1893)», σε Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *ΚΣτ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσ/νίκη 2006, σ.155-66.
- Χαριτάκης Γ.**, «Αθανασίου Ψαλλίδα. Η Τουρκία κατά τας αρχάς του ΙΘ΄ αιώνας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 6 (1931), σ.32-74.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος**, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», στο συλλογικό *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων, 1910-1914*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σ.143-60.
- Χατζηκυριακού Γεώργιος**, «Μακεδονικό χωρίον και οι σχισματικοί», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 23 (1908), σ.362-8.
- Χατζηκυριακού Γεώργιος**, «Οδοιπορικά αναμνήσεις προ του Συντάγματος. Μια νυξ εν τω χωρίω Κλεπούσνα», σε Κων/νος Φ. Σκόκος, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1909*, Εν Αθήναις 1909, σ.355-60.
- [**Χατζηκυριακού Γεώργιος**], «Η ζωτικότητα και υπεροχή του ελληνικού στοιχείου της Μακεδονίας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Στ΄ (1913), σ.51-3.
- [**Χατζηκυριακού Γεώργιος**], «Σκοπός του περιοδικού ‘Μακεδονικός Αγών’», *Μακεδονικός Αγών*, 1 (5.5.1929), σ.1.
- Χεκίμογλου Ε.Α. & Καριζώνη Αικ.**, «Δραστηριότητες της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, στα Σκόπια και στις Σέρρες (1905-1911)», *Μακεδονικά*, 29 (1993-94), σ.88-119.
- Χεκίμογλου Ευάγγελος**, «Όψεις της ελληνικής μεσαιάς τάξης στο Μοναστήρι των αρχών του 20^{ου} αιώνα», σε Αθανάσιος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία – Μια άλλη Ελλάδα – Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 2004, σ.77-82.

- Χιονίδης Γεώργιος**, «Οι εις τα μητρώα των αγωνιστών του 1821 αναγραφόμενοι Μακεδόνες», *Μακεδονικά*, 12 (1972), σ.34-65.
- Χιονίδης Γιώργος**, «Ο εκ Μόσχας Ιωάν. Πετρώφ», *Νέα Εστία*, 1571 (1992), σ.77-93.
- Χρηστοβασίλης Χ[ρήστος]**, «Τα εν Μακεδονία ελληνικά δίκαια ιστορικώς και στατιστικώς», *Ελληνισμός*, 9 (1903), σ.675-90.
- Χρυσόχου Μ. – Χατζηγιαννάκογλου Γ. - Μπουζιώτης Ηλ. - Γκαστής Δημ. - Ισμαήλ Χακή βέης**, «Το περί γλώσσης της Μακεδονίας υπόμνημα της Εταιρείας των Φιλελευθέρων», *Ο Πύρρος*, 4.6.1905, σ.1-7.
- Adanir Fikret**, «Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule», σε Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, University of California Press, Μπέρκλι 1989, σ.131-76.
- Adanir Fikret**, «Tradition and Rural Change in Southeastern Europe during Ottoman Rule», σε Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, University of California Press, Μπέρκλι 1989, σ.131-76.
- Agelopoulos Giorgos**, «Perceptions, construction and definition of Greek national identity in late 19th – early 20th century Macedonia», *Balkan Studies*, 36/2 (1995), σ.247-63.
- Anastasopoulos Antonis**, «Non-Muslims and Ottoman Justice(s?)», σε Jeroen Duindam - Jill Harris - Caroline Humfers - Nimrod Hurvitz (eds), *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, Brill, Λάιντεν-Βοστώνη 2013, σ.275-92.
- Angelovska Despina**, «Le représentation de l'insurrection d'Ilinden dans les pièces 'Ilinden' de Nikola Kirov-Majski et 'Le fantôme de la liberté' de Vojdan Černodrinski», *Cahiers Balkaniques*, 36-37 (2007-2008), σ.119-35.
- Areto Nikolay**, «The kidnapped identity and the myth of the book burning», *Balkan Studies*, 42/1-2 (2001), σ.79-88.
- Areto Nikolay**, «Cartes imaginaires de l'Empire ottoman dressées par des rebelles bulgares», *Études Balkaniques*, 16 (2009), σ.127-42.
- Aytekin E. Attila**, «Agrarian Relations, property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire», *Middle Eastern Studies*, 45/6 (11.2009), σ.935-51.
- Baer Gabriel**, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών» σε Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ιε' - ιθ' αι.*, Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ.575-96.
- Baleva Martina**, «Η εικόνα του Μπατάκ στη συλλογική μνήμη των Βουλγάρων», *Σύγχρονα Θέματα*, 105 (4-6.2009), σ.33-41.
- Balikci Asen**, «Quarrels in a Balkan Village», *American Anthropologist*, 67/6 (12.1965), σ.1456-69.
- Barth Fredrik**, «Introduction» σε F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Little Brown, Βοστώνη 1969, σ.9-38.
- Behar Cem**, «Qui compte? 'Recensements' et statistiques démographiques dans l'Empire ottoman, du XVIe au XXe siècle», *Histoire & Mesure*, 13/1-2 (1998), σ.135-46.
- Belarbi Louba**, «Les mutations dans les structures foncières dans l'Empire Ottoman à l'époque du Tanzimat», σε Jean-Luis Basqué-Grammont – Paul Dumont (eds), *Économie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe - début du XXe siècle)*, Editions du CNRS, Παρίσι 1983, σ.251-9.
- Bertrand Frédéric**, «Une science sans objet? L'ethnographie soviétique des années 20-30 et les enjeux de la catégorisation ethnique», *Cahiers du monde russe*, 44/1 (2003), σ.93-110.
- Binol Nurettin**, «Halil Rifat Paşa», *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27/2 (12.2003), σ.267-88.
- Bromley Yu[lian]**, «The Term Ethnos and its Definition», σε Yu. Blomley (ed.), *Soviet Ethnology and Anthropology Today*, Mouton, Χάγη 1974, σ.55-72.
- Brunnbauer Ulf**, «'Pro-Serbian' vs 'Pro-Bulgarian': Revisionism in Post-Socialist Macedonian Historiography», *History Compass*, 3 (2005), σ.1-17.
- Brunnbauer Ulf**, «Ancient nationhood and the struggle for statehood. Historiographic myths in the Republic of Macedonia», σε Pal Kolstø (ed.), *Myths and boundaries in South-East Europe*, Hurst, Λονδίνο 2005, σ.262-96.
- Clarke James**, «Serbia and the Bulgarian revival», *American Slavic & East European Review*, 4/3-4 (12.1945), σ.141-62.
- Clarke James**, «Ilarion of Tirnovo in the light of historical criticism», *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Européennes. Vol. IV (Histoire, XVIIIe – XIXe ss)*, Editions de l'Academie Bulgare des Sciences, Σόφια 1969, σ.269-78.

- Clay Christopher**, «The origins of modern banking in the Levant: the branch network of the Imperial Ottoman Bank», *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), σ.589-614.
- Clogg Richard**, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», σε B. Braude - B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, Holmes & Meier Publishers Inc., Ν. Υόρκη - Λονδίνο 1982, τ.Α', σ.185-207.
- Coromilas L[ambros]**, «The difficulties of the Macedonian problem», *Broad Views*, 2.1904, σ.116-25.
- Cvijic Jovan**, «Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine», *Annales de la Géographie*, 15 (1906), σ.115-32 & 249-66.
- Cvijic Jovan**, «The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula», *Geographical Review*, 5/6 (6.1918), σ.470-82.
- D.H.G.**, «The Balkan Lands», *The Geographical Journal*, 28/5 (11.1906), σ.499-501.
- Danova Nadja**, «Les Bulgares vus par les intellectuels grecs à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècles», σε *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα*, ΙΜΧΑ, Θεσ/νίκη 1980, σ.157-67.
- Dardanelli Paolo**, «Why Switzerland is Mono- not Multi-national», εισήγηση στο συνέδριο «Switzerland. A Nation-state or a Multi-national State?», Ααράου 7-8.5.2010, <http://www.dardanelli.net/Aarau10.pdf>
- Davison Roderic**, «The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire», σε B. Braude - B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Ν. Υόρκη - Λονδίνο 1982, τ.Α', σ.319-37.
- Demetriades Vassilis**, «Problems of Land-Owning and Population in the Area of Gazi Evrenos Bey's Wakf», *Balkan Studies*, 22/1 (1981), σ.43-57.
- Demirel Muammer**, «Construction of Churches in Ottoman provinces», σε Colin Imer - Keiko Kiyotaki - Rhoads Mumphy (eds), *Frontiers of Ottoman Studies*, Vol. II, I.B. Tauris, Λονδίνο-Ν.Υόρκη 2005, σ.211-24.
- Deringil Selim**, «“There Is No Compulsion in Religion”: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856», *Comparative Studies in Society and History*, 42/3 (7.2000), σ.547-75.
- Dimevski Slavko**, «The Rules and the Constitution of the Macedonian Rebel Committee in the Kresna Uprising», *Macedonian Review*, 2 (1983), σ.150-8.
- Dimitriadis Vassilis**, «The Esnaf system and professions in nineteenth-century Thessaloniki», *Archivum Ottomanicum*, 23 (2005-06), σ.131-41.
- Dimitrijevic Bojan**, «The Macedonian Question in Serbian Textbooks», σε Christina Koulouri (ed.), *Clio in the Balkans*, CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2002, σ.292.
- Donev Dony**, «The Story of the Bulgarian Bible», Paper Presented at the 2006 Annual Meeting of the Evangelical Theological Society in Washington DC, www.pneumafoundation.org/resources/articlew/article_0025.pdf.
- Dumont Albert**, «Souvenirs de la Roumélie», *Revue des Deux Mondes*, 15.10.1871, σ.548-69.
- Exertzoglou Haris**, «Shifting boundaries: language, community and the 'non-Greek-speaking Greeks'», *Historien*, 1 (1999), σ.75-92.
- Exertzoglou Haris**, «The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914», σε Dimitri Gondicas - Charles Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the age of nationalism*, Darwin Press, Πρίνστον 1999, σ.89-107.
- Findley Carter**, «The Acid Test of Ottomanism: the Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy», σε B. Braude - B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, Holmes & Meier Publishers Inc., Ν. Υόρκη - Λονδίνο 1982, τ.Α', σ.339-68.
- Findley Carter Vaughn**, «The Tanzimat», σε Reşat Kasaba (ed.), *The Cambridge History of Turkey. Vol.4. Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008, σ.11-37.
- Friedman Victor**, «Macedonian Language and Nationalism during the Nineteenth and early Twentieth century», *Balkanistica*, 2 (1975), σ.83-98.
- Fotic Aleksandar**, «Concealed Donation or a Sale: the Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XVth-XVIIth c.)», σε *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Türk Tarih Kurumu Yayınları, Άγκυρα 2005, σ.721-7.
- Friedman Victor**, «The sociolinguistics of literary Macedonian», *International Journal of the Sociology of Language*, 52 (1985), σ.31-57.
- Friedman Victor**, «The modern Macedonian standard language and its relation to modern Macedonian identity», σε Victor Roudometof (ed.), *The Macedonian Question: Culture, Historiography, Politics*, East European Monographs, Μπάουλντερ 2000, σ.173-206.

- Friedman Victor**, «Macedonian», σε Keith Brown (ed.), *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Elsevier, Οξφόρδη 2006, τ.7^{ος}, σ.356-8.
- Gaulis Georges**, «Bulgarie et Macédoine», *Revue de Paris*, 1 (1902), σ.75-101.
- Georgiades-Arnakis G.**, «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *The Journal of Modern History*, 24/3 (9.1952), σ.235-50.
- Goldman Marcio - Ossowicki Thomas Martin**, «Ethnicity», σε Roland Robertson & Jan Aart Scholte (eds), *Encyclopedia of Globalization*, Routledge, Ν. Υόρκη 2006, σ.403-7.
- Gounaris Basil**, «Emigration from Macedonia in the early twentieth century», *Journal of Modern Greek Studies*, 7 (1989), σ.133-53.
- Gounaris Basil**, «Social cleavages and national 'awakening' in Ottoman Macedonia», *East European Quarterly*, 29 (1995), σ.409-26.
- Gounaris Basil**, «Reassessing ninety years of Greek historiography on the "Struggle for Macedonia"», *Journal of Modern Greek Studies*, 14/2 (1996), σ.237-51.
- Guida Francesco**, «Marco Antonio Canini e la Grecia : Un mazziniano suo malgrado», *Balkan Studies*, 2 (1979), σ.343-92.
- Hasluck - Hardie Margaret**, «Christian survivals among certain Moslem subjects of Greece», *Contemporary Review*, 2.1924, σ.225-32.
- Hechter Michael**, «Group Formation and the Cultural Division of Labor», *American Journal of Sociology*, 84/2 (1978), σ.293-318.
- Hill Peter**, «Different codifications of a language», σε Wolfgang Girke (επιμ.), *Slavistische Linguistik 1981. Referate des VII. Kostanzer Slawistischen Arbeitstreffens*, Verlag Otto Sagner, Μόναχο 1982, σ.48-63.
- Hirsch Francine**, «The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937 and 1939 Censuses», *Slavic Review*, 56/2 (1997), σ.251-78.
- Hristov Hristo**, «The Kresna-Razlog Uprising and the National Unity of the Bulgarians», *Bulgarian Historical Review*, 1 (1979), σ.43-51.
- Hristov Petko**, «The Balkan *Gurbet*: Traditional Patterns and New Trends», σε Hans Vermeulen - Martin Baldwin-Edwards - Riki Van Boeschoten (eds), *Migration in the Southern Balkans*, Springer, Χαϊδελεβέγη-Ν.Υόρκη-Ντόρντρεχτ-Λονδίνο 2015, σ.31-45
- Hroch Miroslav**, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», σε *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ.17-54.
- Hroch Miroslav**, «Is There a Southeast European Type of Nation-Formation?», σε Dimitris Stamatopoulos (ed.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, ISIS, Κων/νη 2015, τ.Α', σ.13-27.
- Inalcik Halil**, «Çiftlik», *The Encyclopaedia of Islam*, Brill – Luzac, Λάιντεν - Λονδίνο 1965, τ.ΙΙ, σ.32-3.
- Inalcik Halil**, «The status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», *Turcica*, 21-23 (1991), σ.407-36.
- Karathanassis Athanassios**, «Some observations on the European cartographers with regard to 15th -18th century Macedonia», *Balkan Studies*, 32/1 (1991), σ.5-17.
- Karpat Kemal**, «The transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), σ.243-81.
- Karpat Kemal**, «Millets and nationality: the roots of the incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman era», σε B. Braude - B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society*, Holmes & Meier Publishers Inc., Ν. Υόρκη – Λονδίνο 1982, τ.Α', σ.141-69.
- Kazarow Gawril**, «Sur la question de la nationalité des Anciens Macédoniens», *Revue des Études Grecques* (Παρίσι), 103-104 (1910), σ.243-54.
- Kechriotis Vangelis**, «Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or just Greeks? Theories of coexistence in the aftermath of the Young Turk revolution», *Études Balkaniques*, 1 (2005), σ.51-71.
- Kitromilides Paschalis**, «'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans», σε Martin Blinkhorn – Thanos Veremis (eds), *Modern Greece: Nationalism & Nationality*, SAGE-ELIAMEP, Αθήνα 1990, σ.23-66.
- Kitromilides Paschalis**, «Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth Century», *Oriente Moderno*, 18 (1999), σ.131-45.
- Kitromilides Paschalis**, «Orthodox Identities in a World of Ottoman Power», στη συλλογή κειμένων του ίδιου *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Ashgate, Άλντερσοτ-Μπάρινγκτον 2007, σ.ΙΙΙ1-11.
- Kofos Evangelos**, «Dilemmas and orientations of Greek policy in Macedonia, 1878-1886», *Balkan Studies*, 21/1 (1980), σ.45-55.

- Kofos Evangelos**, «Greek – Serbian relations and the Question of Macedonia, 1879-1896», σε Radovan Samardžić (ed.), *Greek – Serbian Cooperation 1830-1908. Collection of reports from the Second Greek – Serbian Symposium, 1980*, Serbian Academy of Arts, Βελιγράδι 1982, σ.93-106.
- Kofos Evangelos**, «Attempts at mending the Greek-Bulgarian ecclesiastical schism (1875-1902)», *Balkan Studies*, 25/2 (1984), σ.347-75.
- Kofos Evangelos**, «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the irredentist policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies*, 4/2 (1986), σ.107-20.
- Kolev Jordan**, «The Bulgarian Exarchate as a national institution and the position of the clergy (1878-1912)», *Études Balkaniques*, 2 (1991), σ.40-54.
- Kolovos Elias**, «Christian Vakifs of Monasteries in the Ottoman Greek Lands from the 14th to 18th centuries», σε Sabine Mohasseb Saliba (s.l.d.r), *Les fondations pieuses waqfs chez les Chrétiens et les Juifs*, Geuthner, Παρίσι 2016, σ.103-7.
- Konortas Paraskevas**, «From Tâ'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community», σε Dimitri Gontikas - Charles Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Darwin Press, Πρίνστον 1999, σ.169-79.
- Kozlov V[ictor]**, «On the Concept of Ethnic Community», σε Yu. Blomley (ed.), *Soviet Ethnology and Anthropology Today*, Mouton, Χάγη 1974, σ.73-87.
- Kunt Metin Ibrahim**, «Ethnic-regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment», *International Journal of Middle East Studies*, 5 (1974), σ.233-49.
- Lapavitsas Costas**, «Social origins of Ottoman industrialisation: Evidence from the Macedonian town of Naoussa», University of London – School of Oriental and African Studies, Department of Economics Working Paper No 142, Σεπτέμβριος 2004, <http://www.soas.ac.uk/>.
- Lascaris S.Th.**, «La première alliance entre la Grèce et la Serbie. Le traité d'alliance de Voeslau du 14-26 Aout 1867», *Le Monde Slave*, 9 (1926), σ.3-50.
- Lindstedt Jouko**, «The Road to Konikovo: Thoughts on the Context and Ethics of Philology», *Slavica Helsingensia*, 35 (2008), σ.168-82.
- Lindstedt Jouko**, «Multilingualism in the Central Balkans in late Ottoman times», *Slavica Helsingensia*, 49 (2016), σ.51-67.
- Livanios Dimitris**, «The Quest for Hellenism: Religion, nationalism and collective identities in Greece (1453-1913)», *The Historical Review / La Revue Historique*, 3 (2006), σ.33-70.
- Lory Bernard**, «Solun, ville slave ?», σε Gilles Veinstein (ed.), *Salonique 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Autrement, Παρίσι 1992, σ.129-36.
- Lory Bernard**, «Un homme dans l'air du temps : le docteur Konstantin Michaykov (1807-1880), nationaliste et évergète à Bitola/Monastir», σε Meropi Anastasiadou-Dumont (s.l.d.), *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes*, Institut Français d'Etudes Anatoliennes – Maisonneuve & Larose, Παρίσι – Κων/λη 2003, σ.295-312.
- Lory Bernard – Popovic Alexandre**, «Au carrefour des Balkans, Bitola 1816-1918», σε Paul Dumont & François Georgeon (eds), *Villes ottomanes à la fin de l' empire*, L' Harmattan, Παρίσι 1992, σ.75-93.
- Loucatos Spyros**, «Les relations des révolutionnaires grecs et des Bulgares volontaires à la lutte pour l' independence hellénique», σε *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα*, IMXA, Θεσ/νίκη 1980, σ.199-209.
- Lyberatos Andreas**, «Men of the sultan: the *beglik* sheep tax collection system and the rise of a Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv», *Turkish Historical Review*, 1 (2010), σ.55-85.
- Lyberatos Andreas**, «Through Nation and State. Reform and Nationalism "from Below" in the Late Ottoman Balkans», *Turkish Historical Review*, 7 (2016), σ.121-33.
- Mackridge Peter**, «The Greek Intelligentsia 1780-1830: a Balkan perspective», σε Richard Clogg (ed.), *Balkan society at the age of Greek Independence*, McMillan, Λονδίνο 1981, σ.63-84.
- Malet Albert**, «En Macédoine. Au vilayet de Monastir», *Le Tour du Monde*, 2, 9 & 16.1.1904.
- Marinov Tchavdar**, «Anticomunist but Macedonian: Politics of Memory in Post-Yugoslav Macedonia», *Τοκοβι Историја*, 1-2 (2009), σ.65-83.
- Marinov Tchavdar**, «National Myths in Post-Communist Bulgaria and Their Criticism», *Euxeinos*, 2 (2011), σ.5-12.
- Markova Zina**, «Le Patriarchat de Constantinople et la vie culturelle bulgare au XVIIIe siècle et durant les premières décennies du XIXe siècle», σε *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ΙΕ' έως τα μέσα του ΙΘ' αιώνα*, IMXA, Θεσ/νίκη 1980, σ.227-37.
- Marković Predrag – Milićević Nataša**, «Serbian Historiography in the time of transition: a struggle for legitimacy», *Istorija 20.veka*, 1(2007), σ.145-66.

- Marks Jonathan**, «The Two 20th-Century Crises of Racial Anthropology», σε Michael Little - Kenneth Kennedy (eds), *Histories of American Physical Anthropology in the Twentieth Century*, Lexington Books, Ν. Υόρκη 2010, σ.187-206.
- Martel Philippe**, «L'héritage révolutionnaire: de Coquebert de Montbret à Deixorine», σε Henri Giordan (s.l.d), *Les minorités en Europe*, Kimé, Παρίσι 1992, σ.113-27.
- Maxwell Grant**, «Slava», *Folklore*, 2/1 (3.1891), σ.65-72.
- Ménage V.L.**, «Devshirme», *The Encyclopedia of Islam*, E.J. Brill – Luzac & Co., Λάιπτεν-Λονδίνο 1965, τ.ΙΙ, σ.210-3.
- Messimy**, «La situation des parties en Macédoine», *La Revue*, 1.1.1905, σ.1-15.
- Millman Richard**, «The Bulgarian Massacres Reconsidered», *The Slavonic and East European Review*, 58/2 (4.1980), σ.218-31.
- Milosavljević Petar**, «The Serbian-Greek Convention of 1861», σε Radovan Samardžić (ed.), *Greek - Serbian Cooperation 1830-1908. Collection of reports from the Second Greek – Serbian Symposium*, 1980, Serbian Academy of Arts, Βελιγράδι 1982, σ.83-92.
- Mokrov Boro**, «The Struggle for the Macedonian Language in Mid-Nineteenth Century», *Macedonian Review*, 2 (1981), σ.146-60.
- Mordtmann J.H.**, «Dewshirme», *Encyclopédie de l'Islam*, E.J. Brill – Auguste Picard, Λάιπτεν-Παρίσι 1928, τ. I, σ.977-8.
- Papastathis Charalambos**, «Un document inédit de 1726-1727 sur le conflit Hellèno-Serbe concernant la Chapelle grecque à Vienne», *Balkan Studies*, 24/2 (1983), σ.581-607.
- Papoulidis Constantinos**, «Quelques éléments nouveaux concernant les plans insurrectionnels de Tsami Karatasso sur la délivrance des peuples balkaniques en 1860», σε Radovan Samardžić (ed.), *Greek – Serbian Cooperation 1830-1908. Collection of reports from the Second Greek – Serbian Symposium*, 1980, Serbian Academy of Arts, Βελιγράδι 1982, σ.107-10.
- Penušliski Kiril**, «Macedonian local traditions of Prince Marko», *Journal of the Folklore Institute*, 3/3 (12.1966), σ.231-40.
- Petmézas Socrate**, «L'organisation ecclésiastique sous les Ottomans», σε P. Odorico (ed.), *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, Association "Pierre Belon" - E.H.E.S.S., Παρίσι-Αθήνα 1996, σ.487-569.
- Petmezas Socrates**, «The formation of early Hellenic nationalism and the special symbolic and material interests of the new radical republican intelligentsia (ca. 1790-1830)», *Historiein*, 1 (1999), σ.51-74.
- Petmezas Socrates**, «Bridging the Gap: Rural Macedonia from Ottoman to Greek Rule (1900-1920)», σε Lorans Tanatar Baruh – Vangelis Kechriotis (eds), *Economy and Society on Both Shores of the Aegean*, Alpha Bank Historical Archives, Αθήνα 2010, σ.355-95.
- Peucker Karl**, «Prof. Cvijic on the structure of the Balkan Peninsula», *The Geographical Journal*, 6.1902, σ.735-42.
- Peucker Karl**, «The Lakes of the Balkan peninsula», *The Geographical Journal*, 5.1903, σ.530-3.
- Pinon René**, «La question de Macédoine et des Balkans», στο συλλογικό *Les questions actuelles de politique étrangère en Europe*, Félix Alcan, Παρίσι 1911, σ.179-233.
- Quataert Donald**, «Dilemma of Development: the Agricultural Bakn and Agricultural Reform in Ottoman Turkey», *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), σ.210-27.
- Quataert Donald**, «The age of reforms, 1812-1914», σε Halil Inalcik - Donald Quataert (eds), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1994, σ.761-899.
- Quataert Donald**, «The workers of Salonica, 1850-1912», σε Donald Quataert – Erik Van Zürcher (eds), *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950*, Tauris Academic Studies, Λονδίνο 1995, σ.59-74.
- Rheubottom D.B.**, «The Saint's Feast and Skopska Crna Goran social structure», *Man*, 11 (1976), σ.18-34.
- Ristovski Blazhe**, «The Macedonian Literary Society 'Loza'», *Macedonian Review*, 3/2 (1973), <http://faq.macedonia.org/history/lozarite.html>.
- Roudometof Victor**, «From Millet to Greek nation: Enlightenment, secularization and national identity in Ottoman Balkan society, 1453-1821», *Journal of Modern Greek Studies*, 16/1 (1998), σ.11-48.
- Shashko Philip**, «Bulgarian Literary and Learned Societies during the 1850s-1870s», *Southeastern Europe*, 1 (1974), σ.1-33.
- Shashko Philip**, «The Bulgarian Massacres of 1876 reconsidered: reaction to the April Uprising or premeditated attack?», *Etudes Balkaniques*, 4 (1986), σ.18-25.

- Shaw Stanford**, «The Aims and Achievements of Ottoman Rule in the Balkans», *Slavic Review*, 21/4 (1962), σ.617-22.
- Skendi Stavro**, «Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomas», *Slavic Review*, 26/2 (1967), σ.227-46.
- Spont Henry**, «A travers la Macédoine», *La Nouvelle Revue*, 22 (5-6.1903), σ.49-56.
- Stamatopoulos Demetrios**, «The splitting of the Orthodox millet as a Secularization Process: the Clerical-Lay Assembly of the Bulgarian Exarchate (Istanbul 1871)», σε Maria Stassinopoulou - Ioannis Zelepis (eds), *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit*, Austrian Academy of Sciences Press, Βιέννη 2008, σ.243-70.
- Stojanović Dubravka**, «Η εικόνα του ‘άλλου’: ο γείτονας στα σερβικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας», σε Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Η εικόνα του ‘άλλου’ / γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Τυπηθήτω, Αθήνα 2000, σ.139-45.
- Stojanovic Nenad**, «Swiss nation-state and its patriotism», *Polis*, 11 (2003), σ.45-94.
- Stoianovich Traian**, «Factors in the decline of Ottoman Society in the Balkans», *Slavic Review*, 21/4 (1962), σ.623-32.
- Stoianovich Traian**, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» σε Σπ.Ασδραχάς (επιμ), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ιε’ - ιθ’ αι.*, Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ.287-345.
- Stouraitis Yannis**, «Reinventing Roman Ethnicity in High and Late Medieval Byzantium», *Medieval Worlds*, 5 (2017), σ.70-94.
- Sumner B.H.**, «Russia and Panslavism in the eighteen-seventies», *Transactions of the Royal Historical Society*, 18 (1935), σ.25-52.
- Terzić Slavenko**, «The Serbs and the Macedonian Question», σε Dušanka Hadzi-Jovančić (ed.), *The Serb Question in the Balkans*, Faculty of Geography - University of Belgrade, Βελιγράδι 2005, σ.63-78.
- Todorov Varban**, «Greek Politics in the ’70s of the 19th Century and the Idea of a Balkan Federation», *Etudes Balkaniques*, 3 (1993), σ.91-112.
- Todorova Maria**, «Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria», *The American Historical Review*, 97/4 (10.1992), σ.1105-17.
- Tousimis Giorgos**, «L’ orientation idéologique garibaldienne de la jeunesse de Monastir en 1860. L’ activité de leur Club et sa fermeture véhémement par le Grand Vizir Kibrisli», *Études Balkaniques*, 3-4 (1992), σ.39-44.
- Tousimis Giorgos**, «The Bulgarian High School in Thessaloniki», *Balkan Studies*, 42/1-2 (2001), σ.69-77.
- Turan Ömer**, «American Protestant Missionaries and Monastir, 1912-1917 : Secondary Actors in the Construction of Balkan Nationalisms», *Middle Eastern Studies*, 36/4 (10.2000), σ.119-36.
- Tzvetkov Plamen**, «Le nationalisme en France et le nationalisme dans les Balkans», *Etudes Balkaniques*, 3-4 (1999), σ.24-33.
- Ursinus M.O.H.**, «Millet», *The Encyclopaedia of Islam*, Brill, Λάιντεν - Ν. Υόρκη 1993, τ.VII, σ.61-4.
- Vaillant André**, «Le problème du Slave Macédonien», *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, 2 (1938), σ.195-210.
- Vakali Anna**, «A Christian Printer on Trial in the Tanzimat Council of Selanik, early 1850s: Kiriakos Darzilovitis and his Seditious Books», *Cihannüma*, 1/2 (2015), σ.23-38.
- Vakali Anna**, «Nationalism, Justice and Taxation in an Ottoman Urban Context during the Tanzimat: the Gazino-Club in Monastir», *Turkish Historical Review*, 7 (2016), σ.194-223.
- Veinstein G.**, «On the Çiftlik debate», σε Ç. Keyder – F. Tabak (eds), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, N.Y. Press, Ν. Υόρκη 1991, σ.35-58.
- Vermeulen Hans**, «The Concept of Ethnicity», σε Brunon Synak (ed.), *The Ethnic Identities of European Minorities*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Γκντανσκ 1995, σ.41-58.
- Villari Luigi**, «Races, Religions and Propagandas», σε Luigi Villari (ed.), *The Balkan Question*, John Murray, Λονδίνο 1905, σ.120-66.
- Vittorelli Natascha**, «An ‘Other’ of One’s Own: Pre-WWI South Slavic Academic Discourses on the zadruga», *Spaces of Identity*, 2/3 (2002), http://www.yorku.ca/soi/Vol_2_3/HTML/Vittorelli.html
- Voillery Pierre**, «Un aspect de la rivalité franco-russe au XIXe siècle : les Bulgares. Pénétration française et missions catholiques», *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 21/1 (1-3.1980), σ.31-47.
- Voillery Pierre**, «Le haut clergé phanariote et les bulgares. Oppresseur, prévaricateur ou bon pasteur ? (1830-1860)», *Turcica*, 35 (2003), σ.81-123.

- Vucinich Wayne**, «The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule», *Slavic Review*, 21/4 (1962), σ.597-616.
- Vucinich Wayne**, «Reply», *Slavic Review*, 21/4 (1962), σ.633-8.
- Wimmer Andreas**, «A Swiss anomaly? A relational account of national boundary-making», *Nations and Nationalism*, 17/4 (2011), σ.718-37.
- Xanthopoulou-Kyriakou Artemi**, «The Migration of Pontic Greeks from the Russian Caucasus to Macedonia (1912-1914)», *Balkan Studies*, 37/2 (1996), σ.271-88.
- Zhelyazkova Antonina**, «Islamization in the Balkans as an historiographical problem: the Southeast – European perspective», σε Fikret Adanır – Suraiya Faroqhi (eds), *The Ottomans and the Balkans. A discussion of historiography*, Brill, Λάντρεν 2002, σ.223-66.
- Андоновски Христо**, «Привремената влада на Македонија (Мај-Јуни 1880)», се Македонска Академија на Науките и Уметностите, *Македонија во Источната Криза 1875-1881*, Скопје 1978, σ.369-82.
- Андоновски Христо**, «Македонистичкото движење во Костурско», *Македонија*, 387 (1985), σ.26.
- Антиќ Вера**, «Две необавени писма од Коста Групчевиќ во врска со охридскиот заговор и Григор Прличев», *Гласник*, 17/1 (1973), σ.245-55.
- Арнаулов М.**, «Към легендата за Крали Марко», *Македонски Преглед*, 1/1 (7.1924), σ.38-45.
- Атебе П.Д.**, «Българската екзархия», *Летоструй*, 1 (1909), σ.140-52.
- Бл.Р.** [Блаже Ристовски], «Македонски, Димитар Василев», *Македонска Енциклопедија*, Скопје 2009, σ.879.
- Бл.Р.** [Блаже Ристовски], «Теодосија Скопски», *Македонска Енциклопедија*, Скопје 2009, σ.1477-8.
- Божинов Пламен**, «За седалището на Екзархията или към въпроса на българския политически и духовен център в Цариград през 60-те години на XIX век», сто сλλοογικό τόμο *Дойно Дойнов. 75 години наука, мъдрост и достойство, събрани в един живот*, София 2004, σ.165-78.
- Бурбыга В.А.**, «Российская печать о путях решения македонской проблемы накануне балканских войн (1908-1912 гг.)», http://kroraina.com/knigi/is_ran/is_ran_8.html.
- Вазов Иван**, «Два врага (епизод от превзиманието на Пирот)», *Денница*, II/1 (1.1891), σ.1-8.
- Василева Маргарита**, «Жизнен път и творческо дело на Васил Кънчов», се Васил Кънчов, *Македония. Етнография и статистика*, фототυπική ελανέκδοση, Академично Издателство Проф. 'Марин Дринов', София 1996, σ.v-xxvii.
- Вестителев Г.**, «Град Воден», *Македонски Преглед*, I/2 (1924), σ.105-22.
- Вестителев Г.**, «Острово и неговата околност», *Македонски Преглед*, III/2 (1927), σ.1-24.
- Георгиева Елена**, «Създаване на новобългарския книжовен език като национален език», сто сλλοογικό *Българската нация през Възраждането*, Издателство на БАН, София 1989, σ.60-89.
- Даскалов Ангел**, «Из миналото на Неврокопско и близките му покрайнини», *Македонски Преглед*, 1 (1931), σ.83-116.
- Деляков Калчо**, «Народни приказки и песни по Костурския говор», *Македонски Преглед*, 1/3 (1925), σ.106-10.
- Джонев Ангел**, «Отношението на България към проектите на османската империя за железопътното им свързване в Македония», сто сλλοογικό *100 години от илинденско-преображенското въстание. Международна научна конференция*, Парадигма, София 2005, σ.353-66.
- Джонев Ангел**, «Железопътното свързване на България с Македония през второто управление на стамболовистите», сто сλλοογικό *100 години от рилския конгрес на ВМОРО. История и съвременост. Международна научна конференция (Благоевград 29-30.9.2005)*, Кюостενтіл 2006, σ.89-124.
- Дойнов Дойно**, «Националноосвободителните борби в Югозападна България в навечерието на кресненско-разложкото въстание», сто сλλοογικό *Кресненско-Разложкото въстание 1878*, БАН – Институт по История, София 1970, σ.29-50.
- Дойнов Дойно**, «Движение в защита на санстефанския мирен договор», се Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.А', София 1994, σ.37-54.
- Дойнов Дойно**, «Кресненско-Разложкото въстание», се Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, т.А', София 1994, σ.54-71.

- Елджров Светлозар**, «Към историята на българското военно разузнаване в Османската империя и Вътрешната Македоно-Одринска Революционна Организация (1895-1908 г.)», *Военно-Исторически Сборник*, 2 (1990), с.3-24.
- Елджров Светлозар**, «Църковно-религиозното дело на Екзархията», сѐ Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на Македонските и Тракийските Българи, 1878-1944. Том 3 (1903-1919)*, Македонски Научен Институт, Сѐфия 1997, с.80-7.
- Елджров Светлозар**, «Българското униатство в Македония и Тракия», сѐ Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на Македонските и Тракийските Българи, 1878-1944. Том 3 (1903-1919)*, Македонски Научен Институт, Сѐфия 1997, с.96-100.
- Елджров Светлозар**, «Българската църковна уредба на Македония и Тракия по време на първата световна война», сѐ Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на Македонските и Тракийските Българи, 1878-1944. Том 3 (1903-1919)*, Македонски Научен Институт, Сѐфия 1997, с.367-75.
- Зотова-Босилкова Кремена**, «Книжарницата на Христо Г. Данов във Велес и делото на братя Босилкови», *Исторически Преглед*, 11-12 (1992), с.116-30.
- Иванов Илия**, «Църковно-учебното дело в Кайларска околия – Емборски район», *Илюстрация Илинден*, 6 (96), 1938, с.13-5.
- Иванов Йордан**, «Цар Самуиловата столица в Преспа. Историко-археологически бележки», *Известия на Българското Археологическо Дружество*, 1 (1910), с.55-80.
- Иванов Йордан**, «Гръцко-български отношения преди църковната борба», *στο συλλογικό Сборник в чест на Професор Л. Милетич по слушай на 25-годишната му книжовна дейност (1886-1911)*, Царска Придворна Печатница, Сѐфия 1912, с.158-86.
- Јагодић Милош**, «Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894-1910», *Историјски Часопис*, 56 (2008), с.343-54.
- Караманджуков Хр.**, «Нашето учебно дело в Турция», *Летоструј*, 3 (1911), с.144-52.
- Катон** [Баждаров Георги], «Фракционните борби в македонското революционно движение», *Свобода или Смърт – Революционен Лист*, 3 (15.1.1925) – 14 (17.7.1925).
- Кочов Апостол**, «Църковно-училищните борби в Драмско», *Македонски Преглед*, V/2 (1929), с.97-110.
- Кънчов Васил**, «Народната борба в Куманово», *στο φυλλάδιο Сборник Екатерина Симидчиева*, Печатница 'Нова Заря', Πλόβντιφ 1900, с.1-21.
- Л.М.** [Любомир Милетич], «Бугари и гъркомани», *Македонски Преглед*, 1/3 (1925), с.103-6.
- Л.М.** [Любомир Милетич], «Приказка от костурски говор», *Македонски Преглед*, 1-2 (1936), с.149-51.
- Либератос Андреас**, «Финансиране на училищата на Балканите през век. Някои бележки въз основа на примери от Пловдив и Габрово», сѐ П. Митев – В. Рачева (съст.), *Балканските измерения на фамилията Мустакови*, Сѐфия 2008, с.266-74.
- Маркова Зина**, «Църковнонационалното движение в Източна Македония през 70-те години на XIX в.», *Исторически Преглед*, 3 (1985), с.16-30.
- Маркова Зина**, «Екзархията – изразител на българската общност», сѐ Д. Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.А', Сѐфия 1994, с.71-86.
- Маркова Зина**, «Дейността на Българската Екзархия в Македония и Одринска Тракия», сѐ Д. Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.А', Сѐфия 1994, с.116-46.
- Матанов Христо**, «Крале Марко: между историческите реалности и митологията», *Анамнеза*, I/2 (2006), <http://anamnesis.info/broi2/Matanov.pdf>.
- Милетич Л[юбомир]**, «Към Самуиловия надпис от 993 година», *Известия Руссаго Археологического Института в Константинопол*, 4 (1899), с.14-20.
- Миноски Михајло**, «Борбата на месните македонски водачи за зачувување на самостојноста во раководењето со кресненското востание», *Гласник*, 17/1 (1973), с.85-113.
- Николова Р.**, «Организациите на македонските българи», сѐ Д. Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.А', Сѐфия 1994, с.277-85.
- Пандев Константин**, «Народностна дейност на Българската Екзархия (1878-1902 г.)», *Исторически Преглед*, 1 (1986), с.20-30.
- Панов Бранко**, «Николај Н. Дурново за македонското прашање», *Историја*, 4/2 (1968), с.77-89.
- Петров Петър**, «Исламизации в Македония и Одринско по време на Илинденско-Преображенското востание през 1903 г.», *Известия на Държавните Архиви*, 85-86 (2003), с.190-216.

- Пиронков А.**, «Защо македонците са българи», *Летоструй* (Κων/λη), 1 (1909), σ.127-40.
- Поп-Георгиев Ст.**, «Схизматична ли е българската църква?», *Летоструй*, 1 (1909), σ.152-63.
- Рачев Никола**, «Народни песни от Гевгелийско», *Македонски Преглед*, 4 (1927), σ.89-102.
- Скопетеа Ели**, «Грчка и сарадња на Балкану (1875-1878): случај Леониде Вулгарија», *Историјски Часопис*, 28 (1981), σ.89-104.
- Снегаров Иван**, «Нови данни за българщината в Македонија», *Македонски Преглед*, I/2 (1924), σ.49-58.
- Снегаров Иван**, «Град Охрид. Исторически очерк», *Македонски Преглед*, IV/3 (1928), σ.57-88.
- Снегаров Иван**, «Руските опити за предотвратяване и дигане на схизмата», *Македонски Преглед*, V/1 (1929), σ.1-44 & V/2 (1929), σ.1-32.
- Снегаров Иван**, «Възраждане на Българщината в Солун», *Македонски Преглед*, 1-2 (1936), σ.8-15.
- Снегаров Иван**, «Рецензии и книжовни вести. Νικόλαου Βλάχου 'Το Μακεδονικόν ως φύσις του ανατολικού ζητήματος 1878-1908'», *Македонски Преглед*, 1-2 (1936), σ.175-88.
- Снегаров Иван**, «Първата българска печатница», *Македонски Преглед*, XI/3-4 (1939), σ.1-62.
- Спространов Евтим**, «По възражението в град Охрид», *Сборник на Народни Умотворения, Наука и Книжнина*, 13 (1896), σ.621-81.
- Танкова В.**, «Политиката на правителството на Стефан Стамболов по националния въпрос», σε Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.А', Σόφια 1994, σ.221-41.
- Танчев Иван**, «Младежи от Македонија, учили в европейски учебни заведения с материална помощ от българската държава (1879-1892 г.)», *Македонски Преглед*, 4 (1991), σ.143-50.
- Темелски Христо**, «Църковно-националната борба в Македонија от 1870 до 1913 г.», *Македонски Преглед*, 1 (2000), σ.33-59.
- Тодев Илия**, «Единството на българските възрожденски процеси в Мизия, Тракия и Македонија», σε Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.А', Σόφια 1994, σ.13-36.
- Тодоракова Милена**, «Славянските комитети в Русия и Българите (1858-1877 г.), по документите от съветските архиви», *Известия на Държавните Архиви*, 57 (1989), σ.385-98.
- Томчева Мария**, «Ударението в Воденско мъглинския говор», *Македонска Мисъл*, 9-10 (5-6.1946), σ.404-11.
- Трайков Веселин**, «Протестантското движение», σε Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.Г', Σόφια 1997, σ.100-3.
- Трайкова Весела**, «Сръбската пропаганда в Македонија до 1893 г. и борбата срещу нея», *Македонски Преглед*, 2 (1994), σ.21-46 & 3 (1994), σ.43-65.
- Трайкова Весела**, «Българската Екзархия в борбата против чуждите пропаганди», σε Добрин Мичев (ред.), *Национално-освободителното движение на македонските и тракиските Българи*, Македонски Научен Институт, т.В', Σόφια 1995, σ.86-94.
- Трифонов Юрдан**, «Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново», *Списание на БАН – Клон Историко-Филологичен и Философско-Обществен*, 8 (1917), σ.1-42.
- Успенский О.И.**, «Надпис царя Самуила», *Известия Русскаго Археологического Института в Константинопол*, 4 (1899), σ.1-4.
- Филипова-Байрова М.**, «Думи от български произход в говора на с. Гермас (Лошница), Костурско», *Български Език*, 4-5 (1968), σ.424-7.
- Христов Христо**, «Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото XX на век», *Исторически Преглед*, 3 (1979), σ.23-40.
- Христов Христо**, «По следните на една историко-документална фалшификация», *Исторически Преглед*, 4 (1983), σ.100-6.
- Църнушанов Коста**, «За още един фалшификат на скопските истории», *Военно-Исторически Сборник*, 3 (1984), σ.94-113.
- Чолов Петър**, «Родът на Крали Марко», *Македонски Преглед*, 1 (1991), σ.128-36.
- Цамбазовски Климент**, «За някои национални македонистички тенденции на македонската емиграција во Србија кон крајот на XIX век», *Гласник*, 5/2 (1961), σ.165-77.
- Цамбазовски Климент**, «Нови прилози за 'македонското сепаратичко движење'», *Гласник*, 8/2 (1964), σ.241-58.
- Шалдев Христо**, «Гр. Прилеп за своите училища», *Македонски Преглед*, I/1 (7.1924), σ.46-55 και I/II (11.1924), σ.39-51.
- Шалдев Христо**, «Областта Боймия в Югозападна Македонија», *Македонски Преглед*, VI/1 (1930), σ.49-82.

- Шалдев Христо**, «Гумендже», *Македонски Преглед*, VI/2 (1930), σ.41-56.
Шалдев Христо, «Народното пробуждане в Боймия», *Македонски Преглед*, VI/4 (1930), σ.50-69.
Шалдев Христо, «Из революционните борби в Паяк планина», *Илюстрация Илинден*, 3/33 (4.1931), σ.15-6, 4/34 (6.1931), σ.14-6, 5/35 (9.1931), σ.13-4, 6/36 (11.1931), σ.14-5, 7/37 (1.1932), σ.14-6, 9/39 (5.1932), σ.14-6, 4/44 (3.1933), σ.18, 6/46 (σ.15-6).
Шопов Атанас, «Материяли за българското възраждане в Македония. А. Солун», *Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество*, 18 (1885), σ.430-50.
Ю.И., «Георги Динката», *Светлина*, II/IV [4.1892], σ.79-80.
Янакиев Николай, «Македонските българи – офицери от българската армия и Горноджумайското въстание», *Македонски Преглед*, 4 (1992), σ.116-21.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ της εποχής

<i>Αθηνά</i> (Αθήνα)	1858
<i>Αιών</i> (Αθήνα)	1843-1844, 1846, 1860, 1876
<i>Ακρόπολις</i> (Αθήνα)	1883-1884, 1895-1897, 1903-1904, 1906
<i>Αλήθεια</i> (Θεσ/νίκη)	1903-1905
<i>Ανατολικός Αστήρ</i> (Κων/λη)	1862-1863, 1865, 1872-1873, 1876
<i>Εκκλησιαστική Αλήθεια</i> (Κων/λη)	1881-1911
<i>Ελλάς</i> (Αθήνα)	1889
<i>Ελπίς</i> (Αθήνα)	1854
<i>Εμπρός</i> (Αθήνα)	1896-1897, 1901-1910
<i>Εργάτης</i> (Κων/λη)	1910
<i>Ερμής</i> (Θεσ/νίκη)	1875, 1877
<i>Εφημερίς</i> (Αθήνα)	1877, 1888-1889, 1896
<i>Ημέρα</i> (Αθήνα)	1877
<i>Καιροί</i> (Αθήνα)	1903
<i>Κωνσταντινούπολις</i> (Κων/λη)	1871
<i>Μακεδονία</i> (Θεσ/νίκη)	1911-1912
<i>Μακεδονικόν Ημερολόγιον</i> (Αθήνα)	1908-1911
<i>Μέλλον</i> (Αθήνα)	1877
<i>Το Μέλλον της πατρίδος</i> (Αθήνα)	1860
<i>Νεολόγος</i> (Κων/λη)	1871-1877, 1880, 1892
<i>Παλιγγενεσία</i> (Αθήνα)	1877, 1889
<i>Σκριπ</i> (Αθήνα)	1898-1908
<i>Στοά</i> (Αθήνα)	1877
<i>Σφαίρα</i> (Πειραιάς)	1901
<i>Φάρος της Μακεδονίας</i> (Θεσ/νίκη)	1885, 1888-1889, 1893, 1900
<i>Φωνή των Έξω Ελλήνων</i> (Βόλος)	1894
<i>Ωρα</i> (Αθήνα)	1889
<i>Annales de la Propagation de la Foi</i> (Λυών)	1850-1895
<i>Bulletin d'Orient</i> (Αθήνα)	1904-1908
<i>Вестн</i> (Κων/λη)	1898-1908
<i>Γαΐδα</i> (Κων/λη)	1863-1867
<i>Летоструй</i> (Κων/λη-Θεσ/νίκη)	1909-1912
<i>Лоза</i> (Σόφια)	1892, 1894
<i>Напредък</i> (Κων/λη)	1874-1877
<i>Новини</i> (Κων/λη)	1890-1898
<i>Право</i> (Κων/λη)	1869-1873
<i>Пряпорец</i> (Σόφια)	1898
<i>Работническа Искра</i> (Μοναστήρι)	1909-1910
<i>Свобода</i> (Σόφια)	1892
<i>Съветник</i> (Κων/λη)	1863-1865

<i>Цариградски Вестник</i> (Κων/λη)	1848-1862
<i>Цариградски Гласник</i> (Κων/λη)	1895, 1899, 1903
<i>Юго-западна България</i> (Σόφια)	1893-1894

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Ηλιού Φίλιππος - Πολέμη Πόπη, «Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα»,
<http://www.benaki.gr/bibliology/>.